KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1

XII. ÉVFOLYAM 1965. JANUÁR

TARTALOM

Mossóczy Róbert: A vas- és acélgyártás fejlódese a KGST-országokban 1
J. Gromov: A társadalmi végtermékmutató szerepe a népgazdaság tervezésében 14
Nagy András: A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a gazdaságosság kritériuma 25
Havas Gábor—Pártos Gézáné: A kapcsolódó beruházások számbavételéről 41
Burger Kálmánné: Gondolatok az ártípusszámítások mezőgazdasági vonatkozásairól 50
Petes György: A magyar ipari üzemfenntartás néhány kérdése 65

SZEMLE

Az átszervezés hatása az iparvállalatok irányítására és önállóságára *(Dániel Tamás)* 74
Az alumíniumipari nyersanyagok termelésének és forgalmának egyes kérdései *(Sattler Tamás—Lukács Jenőné)* 80
Jövedelemelosztási tapasztalatok a Csongrád megyei termelőszövetkezetekben *(Sas Béla)* 89
Az automatizálás terjedése a főbb tőkésországokban *(Ádám György)* 98
Francia szerző cikke a szocialista árrendszer problémáiról *(G. A.)* 110

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Apró Antal: A szocialista országok gazdasági együttműködéséért *(Káplár József)* 113
Haász Árpád: Korunk kapitalizmusa I. kötet. A tőkés fejlődés új vonásai *(Sipos Aladár)* 116
Jerzy Lisikiewicz: A műszaki haladás és a munkatermelékenység *(Jerzy Idzikowski)* 119
Mieczyslaw Mieszczankowski: Az abszolút földjáradék elmélete *(Wieslaw Sadzikowski)* 120
Mieczyslaw Kucharski: Pénz, jövedelem, növekedési arányok *(Wieslaw Sadzikowski)* 121
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 122

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Burger Kálmánné** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Dániel Tamás** kandidátus, a Pénzügyminisztérium osztályvezetője; **Gromov, J.** Szovjetunió; **Havas Gábor,** a Magyar Beruházási Bank munkatársa; **dr. Káplár József** kandidátus, az MSZMP Központi Bizottságának munkatársa; **Lukács Jenőné,** a Belkereskedelmi Minisztérium munkatársa; **dr. Mossóczy Róbert** kandidátus, a KGST Titkárságának munkatársa; **dr. Nagy András** kandidátus, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet osztályvezetője; **Pártos Gézáné,** a Magyar Beruházási Bank munkatársa; **dr. Petes György** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoport főosztályvezetője; **Sas Béla,** a Csongrád megyei Tanács Mezőgazdasági Osztályának vezetője; **dr. Sattler Tamás** kandidátus, a MINERALIMPEX Külkereskedelmi Vállalat vezérigazgatója; **dr. Sipos Aladár** kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető docense.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
64.7470 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180—850 — Csekkszámla 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft, egy évre 84 Ft
Terjedelem: 7¾ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. december 9.

MOSSÓCZY RÓBERT:

A vas- és acélgyártás fejlődése a KGST-országokban

A feketefémek termelésének növelése a korszerű nagyipar fejlődésének, a mezőgazdaság és a közlekedés gépesítésének alapja. A vas- és acélgyártás a nehézipar egyik vezető ága, amely a nyersvas, a nyersacél és a hengerelt acél termelésével alapanyagot szolgáltat a termelőeszközök bővített újratermeléséhez. Emellett nélkülözhetetlen alapanyagot ad a fogyasztási cikkek termeléséhez.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tagországaiban a népgazdaság általános fejlesztése szempontjából tehát elsőrendű kérdés volt a vas- és acéltermékek iránti szükségletek kielégítésének biztosítása és ezzel összefüggésben a vas- és acélipar fejlesztése.

A KGST országaiban 1949—1963 között gyors ütemben fejlődött a gépipar, jelentősen emelkedett az egyes országok beruházási tevékenysége, jelentékeny eredményeket értek el a mezőgazdaság gépesítésében. Ennek megfelelően gyors ütemben növekedett a szükséglet a vaskohászat termékei iránt.

Az ipari termelés és a hengereltacél-felhasználás között szoros összefüggés van. Valamennyi KGST-országban igen jelentős volt az ipari termelés és a vaskohászati késztermékek felhasználásának növekedése. Így például Bulgáriában 1950—1962 között az ipari termelés 4,9-szeres emelkedése mellett a hengereltacél-felhasználás majd 5,2-szeresére, az NDK-ban az ipari termelés 3,2-szeres emelkedése mellett a hengereltacél-felhasználás csaknem 5,5-szeresére növekedett. Ugyancsak gyors ütemben növekedett a többi országban is a hengereltacél-felhasználás, bár valamivel alatta maradt az ipari termelés növekedése ütemének. A KGST-országok gyors ütemű ipari fejlődése alapján érthető, hogy a tagországok hengereltacél-fogyasztása 1962-ben elérte a 77 millió tonnát.

A vas- és acélgyártás növekedése

A KGST megalakulásának időpontjában, 1949-ben, az európai népi demokratikus országok vaskohászati iparát az alacsony termelési színvonal és elmaradott technika jellemezte. Ez alól elsősorban a termelés volumene tekintetében Csehszlovákia volt kivétel, bár a fejlett tőkésországokhoz viszonyítva ebben az országban is alacsony színvonalon mozgott a vaskohászati termelés. A Szovjetunió már ebben az időszakban kivételes helyet foglalt el a KGST országai között, hiszen a világ acéltermelőinek sorában 1938-ban az Egyesült Államok és Németország

mögött a harmadik helyet foglalta el, s ez a sorrend a második világháború után csak annyiban változott, hogy a Szovjetunió a második helyre került.

Az európai népi demokratikus országokban a második világháborút követő években a népgazdaság vérkeringésének megindítása a vaskohászati termelés gyors felfuttatását, a kohászati kapacitások helyreállítását és bővítését követelte meg. Így ezekben az országokban 1945—1948 között a vaskohászati beruházások nem új, nagyszabású termelőberendezések létesítésére, hanem a háborús károk helyreállítására, a termelés fellendítésére irányultak. Ezek eredményeként a KGST megalakulásának időpontjában a tagállamok vaskohászati termelésének színvonala már meghaladta a második világháború előtti legmagasabb termelési színvonalat.

Az acéltermelés színvonala a KGST országaiban 1938-ban és 1949-ben[1] (ezer tonna)

Ország	1938	1949	A termelés volumene 1938-hoz viszonyítva százalékban
Bulgária	—	5	—
Csehszlovákia	2 301[2]	2 806	121,9
Lengyelország	1 441	2 304	159,9
Magyarország	647	860	132,9
NDK	1 199[3]	606	50,5
Románia	284	459	161,6
Szovjetunió	18 057	23 291	129,0

[1] Tekintettel arra, hogy Albánia és Mongólia nem rendelkezik vaskohászati termeléssel, a táblázatok összeállításánál ezen országokat mellőztem.

[2] 1937

[3] 1936

Az egy főre jutó acéltermelésben a felsorolt országok még jelentősen elmaradtak a fejlett tőkésországok színvonalától. Az egy főre jutó acéltermelés 1949-ben az Egyesült Államok színvonalához viszonyítva Csehszlovákiában 48, Szovjetunióban 28, Lengyelországban 20, Magyarországon 15, az NDK-ban 11 és Romániában 6 százalék volt.

A társadalom szocialista átalakítása azt a feladatot állította az európai népi demokratikus országok elé, hogy gyors ütemben fejlesszék a népgazdaság anyagi-műszaki bázisát és ezért nem utolsósorban a vas- és acélgyártást. A KGST megalakulása, a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés megszervezése és erősítése jelentősen hozzájárult a vas- és acélgyártás gyors fejlődéséhez, a vaskohászati termékek termelésének növeléséhez.

A nyersvas- és nyersacéltermelés fejlődését az 1949—1963. évek között a következő oldalon levő táblázatok szemléltetik.

Bulgáriában a népi demokratikus forradalomig nem volt vaskohászat — az elmúlt másfél évtized alatt teremtették meg a belső vaskohászati bázist. Az ország első ötéves tervében 1948—1953 között kezdték építeni az első kohászati üzemet, acél- és hengereltacél-termelésre. Az ország első nagyolvasztóját 1957-ben, a másodikat pedig 1958-ban helyezték üzembe. Ez az üzem a rekonstrukciós tervek szerint 1964-től

A nyersvastermelés fejlődése a KGST országaiban 1949—1963 között (ezer tonnában)

Ország	1949	1955	1960	1963	A termelés volumene 1949-hez viszonyítva 1963-ban, %-ban
Bulgária	3	8	192	265	88-szoros
Csehszlovákia	1 808	2 982	4 696	4 254	290,6
Lengyelország	1 391	2 920	4 253	5 993	359,0
Magyarország	411	883	1 261	1 401	340,8
NDK	250	1 517	1 995	2 150	860,0
Románia	275	570	1 014	1 706	620,3
Szovjetunió	16 389	33 310	46 757	58 692	358,1
KGST-országok összesen	20 527	42 190	60 168	74 461	362,7

Az acéltermelés fejlődése a KGST országaiban 1949—1963 között (ezer tonnában)

Ország	1949	1955	1960	1963	A termelés volumene 1949-hez viszonyítva 1963-ban, %-ban
Bulgária	5	74	253	461	92-szeres
Csehszlovákia	2 806	4 474	6 768	7 598	270,7
Lengyelország	2 304	4 426	6 681	8 004	347,4
Magyarország	860	1 629	1 887	2 374	276,0
NDK	606	2 838	3 786	4 092	675,2
Románia	459	766	1 806	2 704	589,1
Szovjetunió	23 291	45 271	65 293	80 198	344,3
KGST országok összesen	30 331	59 478	86 474	105 431	347,6

évi 500 ezer tonna acélt termel. A vaskohászati termelés további növelésének alapja a Kremikovci kohászati kombinát lesz évi 1,3 millió tonna acél kapacitással. A vaskohászati kombinát a helyi vasérclelőhely termelésének feldolgozását biztosítja. Ez a vasérc átlagosan 33 százalék Fe tartalmú. A vasérc kohósítási feltételeit — tekintettel ólom, barit és mangán tartalmára — a Szovjetunióban dolgozták ki. A kombinát építését 1960-ban kezdték meg és a tervek szerint 1967-ben befejezik.

Bulgáriában az elmúlt 15 évben a kedvező természeti feltételekre támaszkodva nagy gondot fordítottak a kőszén, a vasérc és más ércek felkutatására, termelésének növelésére. A természeti kincsek kiaknázásában Bulgária korábban nagyon elmaradott volt. Jellemző, hogy a második világháborúig évente csak 20 ezer tonna vasércet termeltek, s 1962-ben már 635 ezer tonnát. Ily módon Bulgária vasérctermelése már kielégítette az ország belföldi szükségleteit, sőt egyes években exportra is jutott.

Bulgária nyersvastermelése 1949-ben 3 ezer tonna volt, 1963-ban pedig már megközelítette a 270 ezer tonnát. Acéltermelése 1963-ban csaknem fél millió tonna volt. A vaskohászat gyors fejlődésére jellemző hogy 1960-ban már az ország feketefém-szükségletének mintegy 30 százalékát hazai termelés fedezte és ez az arány 1963-ban 40 százalékra emelkedett (az 1950-es évek elején az ország feketefém-felhasználását teljes egészében importból biztosították).

Az európai szocialista országok közül a kapitalizmustól legfejlettebb vaskohászatot *Csehszlovákia* örökölte. A termelés színvonalára jellemző, hogy 1938-ban a nyersvastermelés lényegében azonos volt Lengyelország és Magyarország együttes nyersvastermelésével, acéltermelése az említett két országénak 85 százalékát tette ki, ugyanakkor Csehszlovákia lakossága csak 31 százaléka volt ugyanezen két ország lakosságának.

Az elmúlt 15 év alatt az ország vaskohászati iparát teljesen rekonstruálták és új magas termelékenységű berendezéseket helyeztek üzembe. Ezek közül is kiemelkedik a Klement Gottwald kohászati kombinát évi 2 millió tonna acélkapacitással. A csehszlovák vaskohászat fejlődésére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy 1948—1959 között 7 új nagyolvasztót, évi 2,2 millió tonna nyersvaskapacitással, 13 martinkemencét évi 2,1 millió tonna acélkapacitással helyeztek üzembe.

Mint ismeretes, Csehszlovákia vasérctartalékai nem jelentősek és a vasérc Fe tartalma is csak 30—35 százalék között mozog. Mindezek ellenére az elmúlt 15 évben hatalmas erőfeszítéseket tettek a vasérctermelés növelésére és ennek eredményeként a vasérctermelés az 1949. évi 1,5 millió tonnáról 1962-re már 3,5 millió tonnára emelkedett. Természetesen ez a növekedés nem fedezte a belföldi szükségletet és ezért jelentős mennyiségű vasérc — 1962-ben 8,3 millió tonna — behozatala vált szükségessé, amelynek túlnyomó részét — 1962-ben 71,4 százalékát — a Szovjetunió biztositotta.

Sokkal kedvezőbb a helyzet Csehszlovákiában a kokszolható szénvagyon tekintetében, amely szilárd nyersanyagbázist biztosított a vaskohászat fejlődéséhez. Ezen túlmenően Csehszlovákia belföldi szükségletét meghaladó mértékben fejlesztette kohókokszтermelését, amely az 1950. évi 4,1 millió tonnáról 1962-ben 7,3 millió tonnára növekedett. Csehszlovákia kohókokszexportja Magyarország, NDK és Románia vaskohászatának fejlődését is elősegítette.

Csehszlovákiában az elmúlt 15 év alatt a nyersvastermelés 2,9-szeresére, az acéltermelés pedig 2,7-szeresére emelkedett és acéltermelése 1963-ban 7,6 millió tonna volt. Ezzel Csehszlovákia az acéltermelő országok sorában a KGST-n belül a harmadik, Európában pedig a hetedik helyet foglalta el.

A vaskohászat — a modern gazdaság egyik alapvető ága — a kapitalista *Lengyelországban* gyengén fejlett volt, Lengyelország az egy főre jutó acéltermelésben Európában az utolsó helyek egyikét foglalta el. A második világháború alatt a lengyel vaskohászatot súlyos veszteség érte; nyolc üzemet a megszállók leszereltek, a termelőkapacitás 20—60 százaléka megsemmisült.

Lengyelországban az elmúlt 15 év alatt a meglevő üzemek rekonstrukciója mellett egyik legnagyobb beruházás a krakkói Lenin kohászati kombinát építése volt, amelynek méreteire jellemző, hogy végső kiépítésében egymaga több acélt fog termelni, mint amennyi az 1963. évi lengyel acéltermelés. A minőségi acélgyártásban nagy fejlődést jelentett a varsói minőségi acélgyár üzembehelyezése.

Lengyelország nyers- és fűtőanyaghelyzete jellegében megegyezik Csehszlovákia helyzetével. Az ország vasércvagyona nem jelentős és a vasércek Fe tartalma 20—30 százalék között mozog, s bár az ország vasérctermelése az 1949. évi 684 ezer tonnáról 1962-ben 3,5 millió ton-

nára emelkedett, a szükségleteket csak az import fokozásával lehetett kielégíteni. Lengyelország vasércimportja 1949—1962 között megnégyszereződött, s 1962-ben meghaladta a 8 millió tonnát. A vasérc túlnyomó részét — 1962-ben 78,1 százalékát — a Szovjetunióból importálták.

A kedvező természeti adottságok alapján Lengyelország a belföldi szükségleteinél gyorsabb ütemben fejlesztette kohókokszтermelését s így lehetősége volt kohókokszexportra. Az ország kohókokszтermelése az 1950. évi 2,9 millió tonnáról 1962-ben 7,9 millió tonnára emelkedett.

Mindezek alapján 1949—1963 között a nyersvastermelés 3,6-szeresére, az acéltermelés pedig 3,5-szeresére emelkedett Lengyelországban, amely a KGST-ben az acéltermelő országok sorában a Szovjetunió mögött a második helyet foglalja el. Lengyelország acéltermelése 1963-ban túlhaladta a 8 millió tonnát.

*Magyarországon**, mint ismeretes, jelentős mértékben fejlődött a vas- és acélgyártás, amelynek termelése összességében kielégítette az ország feketefém szükségletét. Az elmúlt 15 év alatt sor került a borsodi kohászati kombinát és a csepeli kohászati üzemek részleges rekonstrukciójára, egyes termelő vertikumainak bővítésére. Emellett a legnagyobb jelentőségű beruházás a vaskohászatban a Dunai Vasmű építése és folyamatos üzembehelyezése volt. A Dunai Vasmű jelentőségére utalnak azok az adatok is, amelyek az ország vaskohászati termeléséből való részesedését tükrözik: 1963-ban a Dunai Vasmű részesedése az ország acéltermeléséből 25, a hengerelt-acél-termeléséből pedig 20 százalék volt.

Magyarországon a nyersvastermelés 1949—1963 között 3,4-szeresére, az acéltermelés pedig 2,7-szeresére emelkedett.

A hazai korlátozott lehetőségekhez képest fejlődött a nyers- és alapanyag-termelés is (a vasérctermelés 1949—1962 között megkétszereződött), mégis a belföldi szükségletet csak az import még gyorsabb növelésével lehetett kielégíteni. Kedvező volt Magyarországon a korszerű kohókokszgyártás megindulása (1956), melynek eredményeként az import kohókoksz részesedése a belföldi felhasználásban az 1950. évi 100 százalékról 1962-ben 58,2 százalékra csökkent.

Az új német állam megalakulása óta lényegében új alapokra helyezték a vaskohászatot a *Német Demokratikus Köztársaságban.* A vaskohászat Németország keleti területein nagyon fejletlen volt. Itt 1936-ban mindössze 200 ezer tonna nyersvasat és 1,2 millió tonna acélt termeltek. Ez az össznémet nyersvastermelés 1,5 és az acéltermelés 7,1 százaléka volt. Ugyanakkor az NDK jelenlegi területén összpontosult az akkori német fémfeldolgozó-ipar mintegy 25 százaléka. Az NDK területén meglevő vaskohászati termelés aránytalanságára jellemző volt, hogy 1936-ban a nyersvastermelés hatszor volt alacsonyabb az acéltermelésnél. Ez az arány 1963-ra úgy változott meg, hogy a nyersvastermelés az acéltermelésnél csak 50 százalékkal volt alacsonyabb.

Az NDK természeti adottságai nem segítették elő a hazai vaskohászat fejlődését: kokszolható szénvagyon sincs, a vasércek gyenge minőségűek, 19—30 százalék Fe tartalommal. Bár az NDK barnaszénva-

* Részletesebben lásd korábbi tanulmányomban: „A vas- és acélgyártás fejlesztésének fő irányai a második ötéves tervben". Közgazdasági Szemle. 1961. április.

gyona jelentős, ez a kohókokésztermelés szempontjából másodrangú. Az elmúlt évtizedben e kedvezőtlen természeti feltételek mellett is megteremtették az NDK vaskohászati iparát.

A meglevő kohászati üzemek folyamatos helyreállításán és rekonstrukcióján túlmenően már 1949-ben megkezdték a Kelet kohászati kombinát építését és a brandenburgi kohászati gyár helyreállítását. Az első ötéves terv időszakában tovább folytatódott a megkezdett üzemek építése és Calbében egy új kohászati üzem építése a hazai vasérc és barnaszénkoksz felhasználására.

Az NDK-ban jelenleg három üzemben összpontosul a nyersvastermelés: a Marx Hütte kombinátban, ahol a belföldi vasércből thomasnyersvasat termelnek,* a Kelet kohászati kombinátban, ahol martinnyersvasat termelnek elsősorban krivojrogi vasércből és lengyel kohókokszból, valamint a calbei kohászati kombinátban, ahol először a világon termelnek alacsonyaknás kohókban barnaszénkoksszal nyersvasat. (Az alacsonyaknás kohókban a kokszfelhasználás 1 tonna nyersvastermeléshez 1,7—2,1 tonna körül ingadozik.)

Az elmúlt években az NDK-ban erőfeszítéseket tettek a hazai nyers- és fűtőanyagbázis fejlesztése érdekében. A vasérctermelés, amely az NDK területén 1936-ban mindössze 406 ezer tonna, 1948-ban pedig 274 ezer tonna volt, 1962-ben 1,6 millió tonnára emelkedett.

Mindezek alapján 1949-hez viszonyítva a nyersvastermelés 8,6-szeresére, az acéltermelés pedig 6,7-szeresére emelkedett és 1963-ban meghaladta a 4 millió tonnát.

A vaskohászat *Románia* egyik legelmaradottabb iparága volt. Az ország a szocialista fejlődést megelőző időszakban az egy főre jutó nyersvas- és acéltermelésben Kelet-Európában csaknem az utolsó helyen állt. Romániában az ország felszabadulása után nagy gondot fordítottak a vaskohászat fejlesztésére. A meglevő termelési bázisokat gyökeresen rekonstruálták. A vaskohászati termelés egyik központjává a vajdahunyadi kombinát vált, ahol új kohókat, két acélművet és több modern hengerművet helyeztek üzembe az elmúlt 15 év alatt (ebben a gyárban a háborúig csak nyersvasat termeltek). Ugyancsak széles körű rekonstrukció folyt Resicán is. Mindezek eredményeként Romániában a nyersvastermelés 6,2-szeresére, az acéltermelés pedig 5,9-szeresére emelkedett 1949—1963 között. Ugyancsak gyors ütemben növekedett a vasérc és kohókoksz termelése is, bár ezek nagyobb hányadát továbbra is importból biztosították. Romániában a vasérctermelés 1949—1962 között több mint 8-szorosára emelkedett, s 1962-ben 1,7 millió tonna volt, de ez a gyors ütemű növekedés sem biztosította a belföldi szükséglet kielégítését, s jelentős mennyiségű vasérc (1962-ben 1,9 millió tonna) behozatalára volt szükség, amelynek tekintélyes hányadát (1962-ben 71,9 százalékát) a Szovjetunió szállította. A kohókoksz gyártása — hasonlóan Magyarországhoz — lényegében az elmúlt 10 évben vált „iparrá", hiszen 1950-ben Romániában mindössze 72 ezer tonna kohókokszot termeltek, 1962-ben pedig 1,1 millió tonnát.

Mint ismeretes a KGST országai közül a *Szovjetunió* vaskohászati iparága kiemelkedő helyet foglal el. A szovjet vaskohászatot a II. világ-

* Thomasnyersvas a thomasacélgyártás alapanyaga. Ez az acélgyártási mód azokban az országokban van elterjedve, ahol magas a vasérc foszfortartalma. (Franciaország, NSZK, Luxemburg stb.) Az NDK-ban 1962-ben az összes acéltermelés 9,3 százaléka volt thomasacél.

háború után teljesen rekonstruálták, új alapokra helyezték. Új üzemeket létesítettek a Szovjetunió északi, déli részein, Ukrajnában, a Kaukázuson túli területeken és Szibériában. A szovjet vaskohászat termelése olyan fejlődésen ment keresztül, hogy ma már műszaki-gazdasági mutatói tekintetében a világ legjobbjai közé tartozik, nem egy esetben pedig a legelső. A Szovjetunió nyersvastermelése 1949—1963 között közel 3,6-szeresére, acéltermelése pedig 3,4-szeresére emelkedett és 1963-ban meghaladta a 80 millió tonnát. A szovjet vaskohászat töretlen fejlődési ütemét a következő táblázatban szemléltetjük:

A nyersvas- és acéltermelés átlagos évi növekedése a Szovjetunióban 1929—1940, 1946—1951, 1952—1958 és 1959—1965 között

Megnevezés	Átlagos évi növekedés, millió tonna			
	1929—1940	1946—1951	1952—1958	1959—1965 terv
Nyersvas	1,0	2,0	2,5	3,6—4,4
Acél	1,2	3,2	3,4	4,4—5,1

Az elmúlt 15 évben a Szovjetunió gyors ütemben fejlesztette a vasérc, kokszolható szén és kohókoksz termelését és ezen termékeknek az európai népi demokratikus országokba való exportálásával döntően elősegítette vaskohászatuk fejlődését.

A hengereltacél-termelés szerkezetének átalakítása

A vaskohászat termékei közül a hengerelt acél és az acélcső azok közé a termékek közé tartozik, amelyek a legnagyobb mennyiségben jelennek meg a feldolgozó iparágakban és amelyeknek fejlődése a legszorosabb összefüggésben van a feldolgozó iparágak fejlődésével. A hengereltacél-termelés fejlődését a KGST országaiban a következő táblázat tartalmazza:

A hengereltacél-termelés fejlődése a KGST országaiban 1949—1963 között (ezer tonnában)

Ország	1949	1955	1960	1963	A termelés volumene 1949-hez viszonyítva 1963-ban, %-ban
Bulgária	4	74	193	353	88-szoros
Csehszlovákia	1 891	2 985	4 481	5 106	270,0
Lengyelország	1 443	2 925	4 422	5 457	378,1
Magyarország	472	883	1 234	1 688	357,0
NDK	354	1 901	2 574	2 850[1]	805,0
Románia	349	567	1 256	1 921	550,0
Szovjetunió	16 274	31 939	44 806	54 036	332,0
KGST-országok összesen	20 787	41 274	58 966	71 411	343,5

[1] Becslés.

Mint a táblázatból látható a hengereltacél-termelés az elmúlt 15 év alatt valamennyi országban jelentősen növekedett és alapjában biztosította az országok szükségleteinek kielégítését. Valamennyi országban nagy teljesítményű félfolyamatos és folyamatos hengersorok üzembehelyezése jellemezte a fejlődés útját.

Azonban a gyors ütemű fejlődéssel párhuzamosan olyan fogyatékosságok keletkeztek, amelyek a vaskohászati termelés szerkezetének nem a legkedvezőbb alakulására utalnak.

A technikai haladás a hengereltacél-termelésben elválaszthatatlan a termelés szerkezetének változásától, új modernebb és gazdaságosabb profilok meghonosításától és elterjesztésétől, amelyek elengedhetetlenek a gyorsan növekvő szükségletek kielégítésében. Éppen ezért a hengereltacél-termelés szerkezete, még inkább a hengereltacél-felhasználás szerkezete bizonyos technikai színvonalra is utal.

Mint ismeretes az utolsó két évtizedben a vezető tőkésországok vaskohászatában a hengereltacél-termelés választékában hatalmas változás ment végbe. A hengereltacél-termelés választékának változását mindenekelőtt az jellemezte, hogy jelentősen csökkent a sínféleségek, nehézprofilok és jelentősen növekedett a lemeztermékek részesedése. A fejlett iparral rendelkező országok vaskohászatában növekedett a gazdaságosabb profilú hengereltacélok gyártása, mint például a széles és keskeny abroncsok, idomok, periodikus acélok termelése. A változások azt is jelentik, hogy a hengerelt profilok mindinkább megközelítik a készalkatrész formáját, tehát a fémráfordítások jelentősen csökkenthetők. A kovácsolás és hegesztés térhódítása szintén a hengereltacél-termelés szerkezetének ilyen irányú változását sürgette. Ezek a körülmények jutnak kifejezésre a táblázatban szereplő tőkésországok hengereltacél-termelésének szerkezetében. A táblázat adatainak szemlélésekor nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni egyes országok ipari termelésének sajátosságait sem (például az Egyesült Államokban a személygépkocsi-gyártás stb.).

A profil- és lemezáruk részesedése egyes tőkésországok hengereltacél-termelésében (százalékban)

Ország	1937	1950	1955	1960	1961	1962
Egyesült Államok						
profil	53,5	47,0	43,7	38,8	39,1	38,8
lemez	46,5	53,0	56,3	61,2	60,9	61,2
Anglia						
profil	51,2	55,2	54,4	51,8	52,5	48,9
lemez	48,8	44,8	45,6	48,2	47,5	51,1
NSzK						
profil	—	66,1[1]	64,7	62,3	64,9	61,0
lemez	—	33,9	35,3	37,7	35,1	39,0
Franciaország						
profil	71,9	70,1	61,5	55,2	55,2	55,1
lemez	28,1	29,9	38,5	44,8	44,8	44,9
Japán						
profil	—	—	52,8	48,1	47,7	48,7
lemez	—	—	47,2	51,9	52,3	51,3

[1] Saar-vidék nélkül.

A korszerű követelményeknek megfelelően a KGST országaiban is megkezdődött a hengereltacél-termelés szerkezetének átalakulása, bár az 1962. évig elért eredmények még nem tükrözik azokat a megtett erőfeszítéseket, amelyeket az egyes országok az utóbbi években fordítottak a lemeztermelés növelésére, mert a következő években igen jelentős kapacitásokat helyeznek üzembe. Az elmúlt 15 évben azonban a KGST-országok lemeztermelése — különösen a hidegen hengerelt finomlemez — nem tartott lépést a szükségletek növekedésével.

A KGST-országok hengereltacél-termelésének szerkezetét a következő táblázat szemlélteti:

A profil- és lemezáruk részesedése a KGST-országok hengereltacél- termelésében (százalékban)

Ország	1950	1955	1959	1960	1962
Bulgária					
profil	100,0	100,0	100,0	91,2	59,1
lemez	—	—	—	8,8	40,9
Csehszlovákia					
profil	—	73,1	76,0	76,7	75,1
lemez	—	26,9	24,0	23,3	24,9
Lengyelország					
profil	—	75,4	64,8	62,8	61,3
lemez	—	24,6	35,2	37,2	38,7
Magyarország					
profil	73,9	72,2	75,7	74,2	64,3
lemez	26,1	27,8	24,3	25,8	35,7
NDK					
profil	63,3	62,3	66,3	67,0	68,1
lemez	36,7	37,7	33,7	33,0	31,9
Románia					
profil	—	—	71,8	77,7	81,5
lemez	—	—	28,2	22,3	18,5
Szovjetunió					
profil	73,4	70,5	69,1	67,8	65,1
lemez	26,6	29,5	30,9	32,2	34,9

A vaskohászati késztermékek termelésének egy további jellemző sajátossága, hogy az utóbbi évtizedben igen gyorsan — a hengereltacél-termelés ütemét meghaladó mértékben — növekedett az acélcsövek termelése. Az acélcsőtermelés ilyen ütemű emelkedését a kőolaj- és földgáz-kitermelés gyors emelkedése, bizonyos kommunális építkezések (lakás, közművesítés stb.) és a közszükségleti cikkek (hűtőgép, mosógép stb.) termelésének növekedése ösztönözte. A KGST-országokban — Bulgária és Magyarország kivételével — az acélcsőtermelés 1950—1962 között szintén jelentősen gyorsabban növekedett, mint a hengereltacél-termelés.

Az acélcsőtermelés szerkezetében is jelentős változás ment végbe az elmúlt évtizedben. A gazdaságosabban termelhető hegesztett acélcsövek sok területről kiszorították a varrat nélküli acélcsöveket (járműipar stb.).

Az elmúlt évtizedben a KGST országaiban is nagy erőfeszítéseket

A hengereltacél- és acélcsőtermelés növekedésének üteme a KGST országaiban 1950—1962 között (1950=100 százalék)

Ország	1955		1960		1962	
	hengereltacél	acélcső	hengereltacél	acélcső	hengereltacél	acélcső
Bulgária	12-szeres	213	31-szeres	487	54-szeres	657
Csehszlovákia	139	136	209	221	236	268
Lengyelország	169	196	256	302	303	372
Magyarország	174	174	243	247	317	286
NDK	241	381	335	632	358	719
Románia	124	117	312	697	414	791
Szovjetunió	170	177	243	290	286	344

tettek az acélcsőtermelés, elsősorban a hegesztett acélcső termelésének növelésére. Ennek alapján egyes országokban a termelés szerkezetében a modern követelményeknek megfelelő változások történtek:

Az acélcsőtermelés szerkezete a KGST egyes országaiban (összes acélcsőtermelés=100 százalék)

Év	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Szovjetunió
1950					
varrat nélküli	—	—	89,4	40,1	72,0
hegesztett	—	—	10,6	59,9	28,0
1955					
varrat nélküli	85,6	75,5	90,2	59,9	66,1
hegesztett	14,4	24,5	9,8	40,1	33,9
1960					
varrat nélküli	77,9	73,0	91,6	68,1	56,3
hegesztett	22,1	27,0	8,4	31,9	43,7
1962					
varrat nélkül	73,0	62,5	91,7	68,7	51,4
hegesztett	27,0	37,5	8,3	31,3	48,6

A táblázatból látható, hogy Magyarország kivételesen kedvezőtlen helyet foglal el, hiszen 1962-ben a hegesztett acélcsövek aránya csak 8,3 százalék volt, ugyanakkor például a Szovjetunióban már 48,6, Lengyelországban pedig 37,5 százalék. Ez az arányszám Magyarországon csak a harmadik ötéves tervben fogja megközelíteni az iparilag fejlettebb országok jelenlegi szintjét.

A hegesztett acélcsövek térhódítására jellemző, hogy ezek részesedése az összes acélcsőtermelésen belül a fejlett tőkésországokban túlhaladta az 50 százalékot. Így például 1962-ben Angliában 59,9, az Egyesült Államokban 59,2 és Franciaországban 56,7 százalék volt. Az acélcsőtermelés szerkezetének átalakulását mutatják azok a számítások, amelyek a legfejlettebb tőkésországok acélcsőtermelésének szerkezetét tartalmazzák. (L. túloldali táblázat.)

A korszerű lemezgyártás technológiája a széles szalagacél-hengerlés. A széles szalaghengerlés több évtizedes múltra tekint vissza, de nagyarányú elterjedése az utolsó két évtizedre tehető. A széles szalag-

Az acélcsőtermelés szerkezete néhány tőkésországban
(összes acélcsőtermelés = 100 százalék)

Év	Egyesült Államok	Anglia	NSZK	Franciaország	Japán	Olaszország
1938						
varrat nélküli	49,0	50,0	67,0	66,0	—	—
hegesztett	51,0	50,0	33,0	34,0	—	—
1950						
varrat nélküli	36,0	43,0	73,0	59,0	67,0	—
hegesztett	64,0	57,0	27,0	41,0	33,0	—
1960						
varrat nélküli	36,5	40,1[1]	70,2	43,5	34,8	73,6
hegesztett	63,5	59,9	29,8	56,5	65,2	26,4
1962						
varrat nélküli	40,8	40,1	66,3	43,3	28,0[1]	61,8
hegesztett	59,2	59,9	33,7	56,7	72,0	38,2

[1]) 1961.

hengerlés mind melegen, mind hidegen végezhető. A meleghengerlés vastagsági határértékei általában 12—2 mm, ritkábban 1,5 mm is. A hideghengerlés szokásos vastagsági határértéke 2—0,2 mm, különleges berendezésekkel 0,2 mm alatt is.

Az elmúlt két évtizedben a lemeztermelés fejlődésén belül fontos helyet foglalt el a hidegen hengerelt finomlemez termelésének fejlődése. A hidegen hengerelt lemeztermékek jelentősége elsősorban a gyártmányok minőségében, a termelés termelékenységében rejlik. Emiatt a hidegen hengerelt acéllemezek termelése rohamos fejlődésnek indult és ma már egyes országokban a finomlemezek 30—50 százalékát hidegen hengerléssel termelik.

A hidegen hengerelt acéllemezek részesedése a finomlemez-termelésből 1955—1962 között (százalékban)

Ország	1955	1958	1960	1961	1962
Lengyelország	—	4,1	36,0	41,8	42,0
Magyarország	7,0	6,0	6,0	5,0	3,0
NDK	21,5	—	22,4	23,8	—
Románia	—	—	—	—	—
Szovjetunió	18,3	18,3	24,0	—	—
Anglia	35,0	39,0	37,8	40,1	43,0
Ausztria	16,3	31,9	31,9	35,5	35,0
Egyesült Államok	45,1	44,5	46,3	43,7	44,9
Franciaország	43,3	57,0	59,3	62,0	67,1
NSZK	46,9	58,2	53,0	61,2	66,4
Japán	24,8	44,5	49,8	48,6	48,4

A hidegen hengerelt finomlemezek részesedése a KGST-országok közül egyedül Lengyelországban éri el a fejlett tőkésországok színvonalát. A folyamatban levő beruházások eredményeként azonban már az elkövetkezendő 2—3 évben — mint ahogy már említettem — ezen a területen a KGST-országok el fogják érni a legfejlettebb tőkésországok színvonalát.

A hengereltacél-termelés szerkezetének előnytelenségével függ össze, hogy az iparilag fejlett tőkésországokkal való hengereltacél-kereskedelem összetétele a KGST-országok számára kedvezőtlen. A KGST munkaszervei 1963-ban megvizsgálták a KGST-országokban nem, vagy nem kellő mennyiségben gyártott hengerelt acélok gyártása növelésének lehetőségeit, mivel az eddigi vizsgálatok azt mutatták, hogy a kapitalista országokkal folytatott hengereltacél-kereskedelem olyan szempontból kedvezőtlen, hogy a hengereltacél-export kevésbé értékes termékekből áll, mint az import. A következő táblázat a Montánunió KGST-országokkal folytatott hengereltacél-kereskedelmének mérlegét tartalmazza:

A Montánunió hengereltacél-kereskedelmének mérlege a KGST-országokkal 1963 I. félévben

Ország	Export		Import		Index importár= 100%
	tonna	átlagár $/t	tonna	tlagár $/t	
Bulgária	37 075	163,71	2 347	78,67	208
Csehszlovákia	16 182	209,77	50 929	81,53	257
Lengyelország	9 754	311,87	25 716	82,51	378
Magyarország	18 887	188,19	41 454	84,19	224
NDK	21 079	112,23	16 399	66,67	168
Románia	20 657	208,74	30 484	60,03	348
Szovjetunió	182 323	124,21	273 867	82,96	150
KGST-országok összesen	305 957	148,33	441 196	80,67	184

A táblázat szerint a KGST-országok 305 957 tonna hengerelt acélt importáltak a Montánunió államaiból 1963 I. félévben és 441 196 tonnát exportáltak. Ez azt jelenti, hogy exportjuk 44,2 százalékkal volt magasabb importjuknál, s ugyanakkor dollárbevételük az import értékének csak 78,4 százalékát fedezte, mivel az export- és importátlagárak között jelentős eltérések mutatkoztak.

Mindez arra mutat, hogy a „munkaigényesebb" termékek jelentős hányadát a KGST országai importálják. Itt elsősorban elektrotechnikai lemezekről, hő- és saválló lemezekről, hidegen hengerelt finom lemezről, bizonyos szerszámacél fajtákról stb. van szó. Ez az úgynevezett „technikai import" az elmúlt években nem járt együtt „technikai exporttal".

Ilyen jellegű aránytalanságok azt követelik meg, hogy a következő években a KGST-országok gyors ütemben fejlesszék olyan acéltermékek gyártását, mint a hidegen hengerelt finomlemez, a különböző fémekkel és műanyagokkal bevont lemezek, ötvözött termékek stb. Tekintettel arra, hogy az említett termékekből a szükségleteket saját termelésből nem lehetett kielégíteni, a fejlesztés során nagy lehetőségek vannak a termelés szakosításának további elmélyítésére.

Az eddig elmondottakból látható, hogy a KGST-országok vas- és acélgyártása az elmúlt 15 év alatt nagy lépést tett abban az irányban, hogy a népgazdasági szükségleteket mennyiségben és választékban egyaránt mind jobban elégítse ki. A termelési szint fejlettségét bizonyítják az egy főre jutó acéltermelés mutatói is.

Az egy főre jutó acéltermelés fejlődése a KGST országaiban és néhány tőkésországban 1937—1962 között (kg/fő)

Ország	1937	1950	1960	1962	Indexek 1962/1937	Indexek 1962/1950
Bulgária	0,8[1]	0,7	32	53	662	757
Csehszlovákia	159	252	496	551	347	219
Lengyelország	43	101	225	253	588	250
Magyarország	71[2]	112	190	231	225	206
NDK	74[3]	54	220	239	323	442
Románia	18[2]	34	98	131	728	385
Szovjetunió	103[1]	152	305	345	335	227
KGST országainak átlaga...	—	*133*	*276*	*313*	—	*235*
Franciaország	192	207	378	366	191	177
NSZK	406[4]	255	640	595	147	233
Olaszország	49	51	167	190	388	372
Közös Piac országainak átlaga	—	*204*	*429*	*420*	—	*206*
Anglia	279	329	472	390	140	119
Egyesült Államok	398	579	510	487	122	84
Japán	83	58	238	290	349	500
Világátlag	*64*	*77*	*115*	*114*	*178*	*148*

Az egy főre jutó acéltermelés adatai szerint 1950—1962 között a világátlagot (148 százalékot) messze meghaladó ütemben (235 százalékkal) növekedett a KGST-országok egy főre jutó acéltermelése.

Míg az egy főre jutó acéltermelésben a KGST-országok csak 72 százalékkal haladták meg a világátlagot 1950-ben, addig 1962-ben már 175 százalékkal. A fejlődés erőteljes üteme következtében jelentősen csökkent a különbség a legfejlettebb tőkésországok és a KGST országai között. A KGST országainak egy főre jutó acéltermelése 1950-ben 65 százaléka, 1962-ben pedig 75 százaléka volt a Közös Piac országai átlagának. A KGST országai közül az egy főre jutó acéltermelés tekintetében kiemelkedő helyet foglal el a Szovjetunió és Csehszlovákia. Csehszlovákia 1962-ben az egy főre jutó acéltermelés tekintetében a második helyet foglalta el az NSZK mögött a világ acéltermelőinek sorában, és megelőzött olyan iparilag fejlett tőkésországokat, mint Anglia és az Egyesült Államok stb.

A vaskohászati termelés növelése valamennyi országban elősegítette a népgazdaság fejlődését, termelésének szerkezete a feldolgozó ipar szükségleteihez közeledve, annak egyre teljesebb kielégítésére törekedett. A KGST a 105 millió tonna acéltermeléssel e téren a világgazdaság egyik legjelentősebb tényezőjévé vált.

A vas- és acélgyártás gyors ütemű fejlődése mellett azonban aránytalanságok, hiányosságok is keletkeztek, amelyek elsősorban minőségi jellegűek. Feszültség jött létre egyes termékfajtákban, amelyek termelési volumene és minősége nem elégítette ki a feldolgozó ipar által támasztott követelményeket. Az utóbbi évek eredményei azonban arra engednek következtetni, hogy ezzel a feladattal is sikeresen fognak megbirkózni a KGST országai és a következő években a termelés növekedése mellett a termékek minőségi követelményeinek fokozottabb érvényesülését fogják biztosítani.

J. GROMOV:

A társadalmi végtermékmutató szerepe a népgazdaság tervezésében*

A társadalmi végtermék olyan termékeket tartalmaz, amelyek a nem termelő fogyasztáshoz, a munkaeszközök jelenlegi elhasználásának pótlásához, valamint a termelő felhalmozáshoz szükségesek. A társadalmi végterméket éppen e sajátossága miatt nemcsak a társadalmi termelés anyagi végeredményeként, hanem tervezésének *kiinduló alapjaként* is vizsgálni kell.

A Szovjetunióban jelenleg minden népgazdasági számítás a vállalati módszerrel képzett *bruttó termelési értéken* alapul. Ez a számbavételi mód lehetővé teszi, hogy a társadalmi terméknek a termelés valamenynyi láncszemén való áthaladását kövessük, de nem ad lehetőséget a létrehozott termék valóságos volumenének a helyes értékelésére és a termelés hatékonyságának a meghatározására. Mi ennek az oka? A vállalati módszerrel történő bruttó számbavétel eredményeképpen az ágazatok termelési értékének a volumenét a vállalati bruttó termelési értékek összegezésével, a népgazdasági termelés értékének a volumenét pedig az ágazatok (ipar, mezőgazdaság, építőipar, közlekedés, hirközlés, kereskedelem stb.) bruttó termelési értékeinek az összegezésével nyerjük. Ez azt jelenti, hogy *a bruttó termelés volumenében* az ágazaton belüli és ágazatok közötti forgalomban részt vevő termékeknek ugyanazok az értékelemei ismétlődnek. Az ágazatok és a népgazdaság termelési értéke annál nagyobb, minél erőteljesebb és kiterjedtebb az ágazaton belül és az ágazatok között a termelési szakosítás. Emellett a vállalatok bruttó termelési értékét annál jobban lehet növelni, minél több drágább anyagot használnak fel a termékek előállításához. A bruttó termelési érték mutatója erősen eltorzítja a termelés valóságos volumenét, tehát nem alkalmas a termelés tényleges hatékonyságának a mérésére. Még jelentősebb korrekciókkal is csak megközelítő képet kaphatunk a termékek valóságos volumenéről.

Vannak olyan nézetek, amelyek elismerik ugyan, hogy a munkatárgyak teljes halmozódását, forgását az anyagi termelésben végső soron az egész népgazdaság számára előállítandó alapvető munkaeszközök és fogyasztási javak volumene határozza meg, e forgalomnak mégis van állítólag önálló jelentősége. Innen ered az a törekvés is, hogy ebben a forgalomban keressék a népgazdasági arányok alakulásának önálló törvényszerűségeit és a bővített újratermelést biztosító gazdasági feltételek rendszerét.

* Megjelent a Kommunyiszt 1964. 14. számában.

A kapitalista gazdaságban teljesen indokolt e termelőforgalomnak mint a spontán alakuló termelési arányok önálló szférájának a vizsgálata. A tőkés gazdaságban minden áru — függetlenül attól, hogy végső termék vagy a különféle nyersanyagok és félkésztermékek valamelyik fajtája — a megfelelő ágazatban működő, a termelésben és a cserében önálló és független egységként fellépő tőke terméke. Ott minden arány a sok egyformán működő különböző irányú önálló erő (tőke) eredőjeként alakul ki. Ezért a termelési arányok megtervezése is gyakorlatilag lehetetlen a kapitalizmusban.

A szocialista gazdaság tervezését a jelenlegi viszonyok között nem lehet az arányoknak kizárólag a termelőforgalom szférájában való keresésére építeni. E termelőforgalmat tükröző bruttó termék rendkívül fontos gazdasági szerepet tölt be a népgazdaságban, de végeredményben nincs önálló jelentősége. A bruttó társadalmi termék érték szerinti és fizikai összetételében egyaránt kimagasló helyet foglalnak el a munkatárgyak (nyersanyagok, félkésztermékek — dologi formájú termelési forgóeszközök), amelyek a társadalmi termelés folyamatában vállalatról vállalatra, ágazatról ágazatra sokszorosan átgyűrűznek. E termelőforgalomban azonban az egyes részek belső, egymás közötti kapcsolatai nagyon mozgékonyak, rendkívül érzékenyen reagálnak mindenfajta technikai és szervezeti átalakításra. A népgazdaság húszéves távlatainak az összeállításakor például 1980-ra 250 millió tonnás évi acéltermelést irányoztak elő. Ezt az acéltermelési színvonalat a kohászatnak a jelenlegi ipari termelésben való részesedése, azaz a termelőforgalom adatai alapján határozták meg. Semmilyen alapunk sincs azonban feltételezni, hogy az acélt és a többi anyagokat 20 év múlva is ugyanolyan arányban fogják a társadalmi termelésben felhasználni, mint most. Az acélnak színes fémekkel, műanyagokkal, betonnal stb. való helyettesítése jelenleg is nagy méreteket ölt. Növekszik az acél hasznosítási együtthatója is, így ugyanarra az acélmennyiségre jutó végtermék-kibocsátás feltétlenül nőni fog. Ilyen irányú fejlődést mutat más anyagok felhasználása is, sőt a vegyi szintézis és a biokémia viharos ipari fejlődésétől az anyagproblémáknak egy sor új megoldása is várható.

Ebből természetesen nem következik, hogy az acéltermelési előirányzatot haladéktalanul át kell húzni és le kell csökkenteni. Ez a következtetés elhamarkodott és indokolatlan lenne. Az alapvető nyersanyagfajták (az acélt is beleértve) termelésének távlati tervezésében az egységnyi ágazati termékre és egységnyi társadalmi végtermékre jutó tudományosan megalapozott ráfordítási normákból kell kiindulni. A népgazdasági tervekben az anyagok hasznosítási együtthatóinak javításáért folytatott erőteljes és határozott harcra kell ösztönözni. A túlzott anyagfelhasználás nem egyszerű pazarlás: ennél rosszabb, mert tényezőjévé válik annak a folyamatnak, amely a népgazdaságot az új beruházások gazdaságtalan felhasználásába rántja. Az alacsony nyersanyaghasznosítási együttható teszi szükségessé (a mai és a későbbi veszteségek kompenzálására), hogy a kitermelő iparágak fejlesztésére olyan eszközöket fordítsunk, amelyeket az anyaghasznosítási együttható emelésével megtakaríthatnánk és a feldolgozó iparba fektethetnénk.

Az a tervezési módszer, amely úgy orientál, hogy a népgazdasági arányokat elsődlegesen a termelőforgalom alapján kell meghatározni, már nem felel meg a szocialista gazdaság jelenlegi fejlődési szakaszából

adódó sajátosságoknak. Ahhoz az időszakhoz képest, amikor a termelési erőforrások még csak felfejlődtek, a szocializmus anyagi-technikai bázisa még csak formálódott, ma a termelőerők olyan hatalmas komplexumával rendelkezünk, amely a termelési technika állandó forradalmi átalakításának hatékony forrása. A szocializmusnak a Szovjetunióban létrehozott anyagi-technikai bázisa hatalmas lehetőségeket rejt a társadalmi munka hatékonyságának növelésére. Éppen ez az, ami a népgazdasági tervezéssel szemben fellépő új követelményeket meghatározza; az új követelmény az, hogy az egész gazdaságot az anyagi erőforrások nagy hatékonyságú felhasználására, valamint az ezzel kapcsolatos életszínvonal-emelési feladatok gyorsabb megoldására kell irányítani.

A követelmény most az, hogy a népgazdasági tervezés az anyagi termelés bővítését elsősorban *hatékonyságának emelésével* biztosítsa. A tervezés csak akkor tudja ezt a célt megvalósítani, ha állandóan tökéletesíti a társadalmi termék szerkezetét a termelés és a lakossági fogyasztás további növelése végett.

Ez tehát azt jelenti, hogy a termelőforgalom arányainak számításakor (vagyis a társadalmi összтermék volumenének és belső szerkezetének meghatározásakor) *a társadalmi végtermék előirányzott volumenéből és szerkezetéből lehet kiindulni.*

Mi tekinthető társadalmi végterméknek?

A társadalmi végtermék az olyan termelési és fogyasztási rendeltetésű használati értékek összessége, amelyek mint munkatárgyak áthaladtak már a feldolgozás szükséges folyamatán, ennek valamennyi technológiai szakaszán és elhagyták a társadalmi termelés folyamatát.

A végtermékbe tartozik minden előállított berendezés, termelési létesítmény, minden nem termelő (személyes és társadalmi) fogyasztási jószág, valamint az exportra szánt munkatárgyak (nyersanyagok, félkésztermékek). Ezenkívül, hogy az évi termelés eredményét teljességében vegyük számításba, a végtermékhez soroljuk a munkatárgyak előző évről átmenő készletekhez viszonyított évi állománykülönbözetét.

A társadalmi végtermék nem szükségképpen csak késztermékekből, vagyis a társadalmi munka befejezett termékeit képező használati értékekből állhat. Korunkban nő a nemzetközi munkamegosztás és bővül a világpiacra kerülő áruk termelése. Ezért az egyes országok társadalmi végtermékének szerkezete a világkereskedelembe való bekapcsolódásától is függ. Az iparilag fejlett országok exportjában a technológiailag befejezett termékek (munkaeszközök, tartós fogyasztási cikkek stb.), a gyengén fejlett országokéban pedig a nyersanyagok és félkésztermékek nagy aránya a jellemző.

A társadalmi végtermékbe való tartozás kritériuma: kerül-e további megmunkálásra a munkatárgy az adott országban vagy sem. A végterméknek és a közbeeső terméknek a hivatalos amerikai közgazdasági irodalomban elfogadott elméleti meghatározása kizárólagosan a termékeknek a cseréhez való viszonyán alapul. A végterméket olyan vásárolt árunak tekintik, amely nem kerül újraeladásra, a közbeeső terméket pedig olyan vásárolt árunak, amely újraeladásra kerül. (Lásd „National Income 1954", Supplement Edition, 30. l.) Ha ragaszkodunk ehhez a meghatározáshoz, akkor még az alapvető termelési eszközök vagy a kész fogyasztási cikkek is bármilyen újraeladás útján közbeeső termékekké változtathatók, holott naturális természetük sajátosságait tekintve a ter-

melés végtermékei. Teljesen érthető, hogy ez a kritérium a szocialista gazdaságban elfogadhatatlan.

Vannak olyan próbálkozások, amelyek a társadalmi végterméket a nemzeti jövedelemmel akarják azonosítani. E nézet híveinek érvelése a következő: a népgazdasági mérlegben — úgymond — nemcsak a halmozott társadalmi termék nagysága a fontos, hanem az évi termelési eredmény (vagy végtermék) is. Ilyen végtermék az egyszerű újratermelésben a társadalom fogyasztási javak formájában jelentkező jövedelme. A bővített újratermelésben növekednek a fogyasztási javak és növekednek a termelő álló- és forgóalapok. Az újratermelt munkaeszközöket, amelyek a társadalmi termékben pótlási alapként jelennek meg, nem lehet — állítólag — az évi termelés végső eredménye elidegeníthetetlen részének tekinteni; az a termék, amelyet az elhasználódott termelési állóalapok javítására és helyettesítésére használnak fel, jellegét tekintve közbeeső termék és csupán a termelési eredmény létrehozásával kapcsolatos anyagi ráfordításokat pótolja. Termelési eredmény csak a nemzeti jövedelem (tiszta termék) lehet.

Különböző közgazdasági fogalmak keverednek itt egymással. Már az a tény is önmagáért beszél, hogy a nemzeti jövedelem mennyiségileg mindig kisebb, mint az egész társadalmi termék, függetlenül attól, hogy az „bruttó társadalmi összetermék"-e vagy „társadalmi végtermék". A nemzeti jövedelem a társadalmi anyagi termelés egy évi *tiszta* eredménye. A társadalmi végtermék pedig ugyanannak a társadalmi termelésnek *bruttó* eredménye. Az első esetben kizárjuk a társadalmi termékből a termelés anyagi költségeit, a második esetben viszont mint újratermelt anyagi ráfordítások maradnak benne. Tehát a társadalmi végtermék — a nemzeti jövedelemtől eltérően — *a társadalmi termelés* egy bizonyos időszakban elért *teljes anyagi eredménye,* amely magában foglalja *a termelés és az újratermelés elhasznált anyagi elemeinek a pótlását és gyarapodását.*

Ha a gyors tudományos-technikai haladás nem is változtatja meg az elhasználódott állóeszközök pótlására szolgáló termékek közgazdasági természetét, de meglehetősen viszonylagossá teszi a pótlási és felhalmozási alap közötti határokat. A felhalmozódó amortizációs alapok gyakran már nemcsak az elhasználódott munkaeszközök pótlására szolgálnak, hanem a termelési kapacitás bővítésének forrását is képezik, amennyiben a tudományos-technikai haladás az új termelési kapacitások létrehozásához szükséges élő- és holtmunka-ráfordítások csökkenését eredményezi.

Olyan érvelés is elhangzik, hogy az elhasználódott *munkaeszközök pótlását* azért nem lehet a társadalmi végtermékbe bevonni, mert — mondván — az újratermelt munkaeszközök, folytatva a halmozódást, nem kerülnek ki a termelési folyamatból. Ez az állítás azért helytelen, mert az újratermelt munkaeszközök igenis elhagyják a termelési folyamatot mint olyan munkatárgyak, amelyeknek a megmunkálása befejeződött. Éppen ezért tartoznak a társadalmi végtermékbe. Visszatérnek ugyan a termelési folyamatba, de már nem mint munkatárgyak, hanem mint munkaeszközök, vagyis új gazdasági formában.

Ha nem tekintenénk végterméknek mindazokat a termékeket, amelyek újra bekerülnek a termelési folyamatba, akkor — hogy következetesek legyünk — feltétlenül ki kellene zárni azokat a munkaeszközöket

is — minthogy közgazdasági jellegüket tekintve többlettermékek —, amelyeknek, miután kikerülnek a termelésből ismét vissza kell térniük a termelési folyamatba. Végül, ha indokolatlan a társadalmi végtermékbe a termékeknek azt a részét bevenni, amely a termelés társadalmi költségeit pótolja, akkor a nemzeti jövedelmet sem lehet végterméknek tekinteni. Ezt a logikát követve ugyanis, hogy a végterméket meghatározhassuk, a nemzeti jövedelemből ki kellene vonni az évi termelés folyamán elhasználódott, de pótolt *fogyasztási* javak értékét is. Így végül csak a többlettermék marad, amely a pótlólagos felhalmozási és fogyasztási javakat stb. tartalmazza. Az ehhez hasonló kérdésfeltevések azonban csak még nagyobb zavart okoznának.

A végtermékmutató célszerűségéről

Jogos azonban az a kérdés, hogy célszerű-e a társadalmi termék olyan számbavétele, amely statisztikailag próbálja kifejezni a társadalmi termék teljes elkészültségét a társadalmi termelés végső céljai szempontjából. Egy ilyen számbavétel feltétlenül szükséges, mert *a társadalmi végtermék mindenekelőtt az anyagi termelés eredményeinek valóságos mértékét mutatja.*

Az olyan alapanyagok termelése, mint az acél, a cement, a műanyagok, a fonalak stb., a belőlük készülő végtermékek — gépek, termelési létesítmények, lakások, ruházati cikkek, felszerelések és egyéb más dolgok — előállításához szükséges. Az a tény, hogy sok acélt, cementet, fonalat termeltek, még nem jelenti azt, hogy sok gépet, házat, ruhát stb. is fognak termelni. Ha például a technológia tökéletlensége folytán a gépgyártásban felhasznált acél 20 százalékából forgács lesz és a gépek a szerkesztés elmaradottsága következtében mondjuk 20 százalékkal nehezebbek a szükségesnél, akkor az acél hasznosítási együtthatója a gépiparban 0,6 lesz. A feltételek más alakulása esetén az acélból készített termékek mennyisége nagyobb lehetett volna, megnövekedhetett volna tehát az egész társadalmi végtermék. Ugyanez természetesen más nyersanyag- és félkésztermék-fajtákra is vonatkozik. *A végtermék-kibocsátás tehát függ az anyagok termelési folyamatban való hasznosítási együtthatójának alakulásától.*

Az anyaghasznosítási együttható emelésének feladata különös élességgel vetődik fel a társadalmi végtermék előállításának valamennyi szakaszán. Erről a problémáról P. N. Gyemicsev, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára a Központi Bizottság 1962. novemberi plénumán a következőket mondta: „A Szovjetunió és az Egyesült Államok szerfakitermelését összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy körülbelül egy színvonalon vagyunk: nálunk is, ott is 260—270 millió köbméter szerfát termelnek ki évente. De az Egyesült Államokban 7,5-szer több farostlemezt, 6-szor annyi furnérlemezt, 5-ször annyi famasszát, 9-szer annyi papírt és kartont állítanak elő, mint nálunk, és csak fűrészáruból termelünk mi többet 46 százalékkal. A fa hasznosítása nálunk 45 százalékos, s a többi hulladék, pedig ez nagyon értékes nyersanyag lenne, különösen a vegyipar számára." Az ilyen veszteségek nagyon erősen lecsökkentik a társadalmi végtermék-kibocsátást, különösen fizikai volumenében.

A társadalmi végtermékmutatótól eltérően, amely az egész anyagi termelés végső eredményét fejezi ki, a gazdasági irányításban elméletileg és gyakorlatilag elfogadott bruttó társadalmi össztermékmutató a társadalmi terméknek és különféle részeinek a termelőforgalomban vagy azokban a szakaszokban való mozgását veszi számba és tükrözi, ahol a munkatárgyak még megmunkálásnak vannak alávetve.

A társadalmi végtermék fizikai és értékösszetétele

A társadalmi végtermék fizikai és értékösszetétele szerint két részre oszlik: bizonyos termelési eszközökre és a nem termelő fogyasztási eszközökre.

A társadalmi végtermék *első része* egyesíti magában mindazokat az adott termelési periódus (év) folyamán előállított termelési eszközöket, amelyek hosszabb idő (több mint egy év) alatt térülnek meg. Ide tartoznak a termelési állóeszközök, amelyek vagy az elhasználódott munkaeszközök pótlására, vagy a termelés bővítésére szolgálnak. Ebbe a részbe sorolandó a készletnövekedésből a munkatárgyaknak az a része is, amely termelési állóeszközökben fog testet ölteni, valamint az exportvolumennek az a része, amelyet állóeszközökre vagy termelési eszközök készítéséhez anyagul szolgáló munkatárgyakra cserélnek.

A társadalmi végtermék első része abban különbözik a bruttó (halmozott) társadalmi össztermék (Marx által A tőkében vizsgált) első osztályától, hogy olyan termelési eszközöket tartalmaz, amelyek technikai és gazdasági természetük miatt mindenkorra a termelési folyamathoz vannak kötve. Ehhez csak azt a sajnálatos körülményt kell még hozzáfűzni, hogy közgazdasági elméletünk és gyakorlatunk teljesen figyelmen kívül hagyta Marxnak arra vonatkozó megjegyzését, hogy az állandó tőke — mint az évi (halmozott) társadalmi össztermék része — felosztható az úgynevezett *látszólagos állandó tőkére* és a *valóságos állandó tőkére.*

Az állandó tőkének a társadalmi termék keletkezési folyamatában előtérbe kerülő újratermelési sajátosságaira rámutatva Marx azt írta: „Az állandó tőke egy része egy-egy évet tekintve, csak látszólagos *állandó tőke.* Egy másik rész, jóllehet bekerül az össztermékbe, nem kerül bele a fogyasztási termékbe sem mint értékalkotórész, sem mint használati érték, hanem in natura pótolják, *mindig a termelésbe bekebelezett rész marad.*"* A „látszólagos állandó tőke" sajátossága az, hogy anyagi elemei (nyersanyagok, félkésztermékek) a társadalmi végtermék nem termelő fogyasztási javakat tartalmazó részéhez tartoznak; a „valóságos állandó tőke" sajátossága pedig az, hogy nem tartozik a fogyasztásra alkalmas termékekhez és állandóan a termelés elidegeníthetetlen eleme.

Mindez nagy jelentőségű a társadalmi termelés hatékonysága emelésének helyes kiszámítása szempontjából. Tudományosan megbízható alapot nyerünk ahhoz, hogy számba vegyük a társadalomnak valóságos termelési eszközökben és ezek előállításához szükséges egyszeri ráfordításokban, beruházásokban jelentkező szükségleteit.

* Marx: Értéktöbblet-elméletek. I. rész. Kossuth, 1958. 113. l. Kiemelés tőlem – J. G.

A végtermék *második része* az újonnan létrehozott, nem termelő fogyasztásra kerülő javakat foglalja magában, függetlenül konkrét rendeltetésüktől és fogyasztásuk időpontjától. Ide tartoznak az élelmiszerek, a ruházati cikkek, a cipő, a lakberendezés, a lakóházak, a kulturális és kereskedelmi létesítmények berendezésükkel, a szolgáltatások anyagi alapjai stb. Ugyanide tartozik a munkatárgyaknak a készletek növekedéséből eredő az a része, amely fogyasztási cikkekben ölt testet, valamint az exportvolumenből a munkatárgyaknak az a része, amely a fogyasztási cikkekre való csere fedezetét képezi.

Értékösszetételében a társadalmi végtermék az év folyamán felhasznált élőmunka és a termékre átvitt bizonyos holtmunka összege, vagy ennek megfelelően, az év folyamán előállított új értéknek (azaz tiszta terméknek vagy nemzeti jövedelemnek) és a termelésben elfogyasztott termelési állóeszközök újraelőállított értékének az összege. A társadalmi végtermék értéke a pénzben kifejezett nemzeti jövedelem (tiszta termék) és állóeszközpótlási alap összege; a nemzeti jövedelem a népgazdaság ágazataiban előállított tiszta termék együttes összege, a pótlási alap pedig a különféle ágazatokban az új érték termeléséhez felhasznált és újratermelt állóeszközök együttes összege.

A társadalmi végtermék érték- és anyagi összetétele megkülönböztetésének fontos sajátossága van: a társadalmi termék anyagi összetételét úgy tekintjük, mint végső használati értékek összegét, amelyekben sokfajta, a népgazdaság különféle ágazatait képviselő konkrét munkafajta olvad össze. A társadalmi végtermék naturális formáiában kizárólagosan népgazdasági kategória. A végterméket előállító ágazatok (gépgyártás, ruházati ipar stb.) termékei az ipar és a népgazdaság legkülönbözőbb ágazatai (mezőgazdaság, közlekedés, kitermelő, energetikai, fémfeldolgozó, textil-, vegyipar stb.) közötti kooperáció befejezett anyagi eredményei.

A társadalmi végtermék értékösszetételében a népgazdasági eredmény mellett kifejeződnek a vállalattól az ágazatig minden termelő láncszem tevékenységének eredményei. Ezeket az eredményeket a termelés egyes láncszemeinek konvencionális tiszta terméke képviseli, vagyis az ágazat tiszta terméke (új értéke) plusz az elhasznált termelési állóeszközök értéke (amortizáció).

A tervezési gyakorlat ténylegesen támaszkodik az ipari termelésnek „A" és „B" csoportra: a termelési eszközök és a fogyasztási javak termelésére való felosztására. Ez a felosztási mód azonban már nem elégséges, az elhatárolás nagymértékben feltételezett, és társadalmi szempontból amúgy sem jelentette az ipari termékeknek termelési eszközökre és fogyasztási javakra való pontos elkülönítését. Ez különösen az „A" csoportra vonatkozik. Az „A" csoportot a termelőeszközöket előállító osztályként jellemezzük, bár ezeknek a termelőeszközöknek nagy része társadalmi szempontból a „látszólagos állandó tőkéhez" tartozik és olyan munkaráfordításokból áll, amelyek megmunkált anyagok (munkatárgyak) formájában a „B" csoport ágazataiba vagy az iparból más ágazatokba (mezőgazdaságba, építőiparba stb.) mennek át, hogy ott fogyasztási javakká (élelmiszerekké, lakásokká, óvodákká, iskolákká stb.) alakuljanak át.

A termelőeszközök („A" csoport) részesedése a Szovjetunió bruttó ipari termelésében (a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának

adatai szerint) 1959-ben 72 százalékot, 1962-ben 74 százalékot, a fogyasztási javak („B" csoport) aránya pedig 28, illetve 26 százalékot tett ki. Az ipari termékek aránya a Szovjetunió társadalmi össztermékében 1959-ben 61,4 százalék, 1962-ben 63,2 százalék volt. A Szovjetunió végtermékének szerkezete pedig így alakult: 1959-ben a fogyasztási javak részesedése kb. 75%, 1962-ben 72%, a termelőeszközök részaránya pedig (beleértve a készletek növekedését) 25, illetve 28% volt.

A társadalmi termelés hatékonyságát nem lehet az „A" és „B" csoport egymáshoz való aránya alapján megítélni, mert ez az arány csak forrásoknak a forrásokhoz való viszonyát mutatja és nem tárja fel a termelő és a nem termelő fogyasztást szolgáló javak valóságos arányát. Érdekes táblázatot készítettek Angliában, hogy a különféle gazdasági ágazatoknak a termelési és a fogyasztási cikkek termelésében betöltött tényleges szerepét felmérjék. Az 1954. évi termelési eredményekből összeállított ágazati kapcsolatok mérlege alapján mutatószámokat határoztak meg abból a célból, hogy a bruttó termék áramlásának a termelés végső szakaszán jelentkező társadalmi termék összetételéhez való viszonyait jellemezhessék. A számításokat a termékkibocsátás közvetlen és járulékos ráfordítási együtthatói alapján végezték el minden ágazatban, vagyis a munkatárgyak mozgását követték a termelési folyamat valamennyi szakaszában egészen végső formájuk eléréséig. Kiderült, hogy olyan ágazatok, mint a kitermelő ipar, a kohászat, a gépgyártás, a vegyi, az elektro-energetikai ipar, a gáz- és vízszolgáltatás stb. termelésük nagyon jelentékeny részével, a társadalmi végtermék fogyasztási alapjának előállításában közvetlenül vesznek részt.

Olyan iparágakat mint a bányászat, a kohászat, a gépgyártás stb. gyakran sorolunk az „A" csoporthoz. De ezekben az ágazatokban is a termékek jelentékeny része végső rendeltetését tekintve a „B" csoporthoz tartozna. Figyelembe kell még azt is venni, hogy a termelési eszközökké és a fogyasztási cikkekké feldolgozandó munkatárgyak áramlatainak aránya az újratermelés irányától függően változik.

Az ágazatok termelésének megoszlása a végső felhasználás jellege szerint (Anglia, 1954), a közvetlen és a kapcsolódó ráfordítások figyelembevételével az ágazat teljes termelésének százalékában*

Ágazatok	A fogyasztási, javakra jutó hányad	A termelőeszközökre jutó hányad	Export
Mezőgazdaság	95	1	4
Bányászat	67	13	20
Vegyipar	57	12	31
Kohászat	38	27	35
Gépgyártás	38	28	34
Élelmiszer- és dohányipar	95	—	5
Könnyűipar	65	6	29
Egyéb ipari ágazatok	61	19	20
Energia-, gáz- és vízszolgáltatás	75	15	10
Építőipar	35	62	3
Az egész társadalmi végtermék	68	14	18

* A táblázat az „Input-Output Tables for the United Kingdom 1954", London, 1961. 13. l. adatai alapján készült.

A társadalmi végtermékmutató kiszámításával, amely lehetővé teszi az országban megtermelt összes fogyasztási cikk és munkaeszköz fizikai és értékvolumenének a meghatározását, helyes képet nyerhetünk a termelési állóalapok és fogyasztási eszközök egymáshoz való arányáról, és meghatározhatjuk az össztermék valóságos eszközigényességét. A végtermék alapján történő tervezésnél előre megállapíthatjuk, hogyan és milyen hatásfokkal megy végbe a társadalmi termelési folyamat, hogyan változik a társadalmi munka termelékenysége, hogyan csökkennek az anyagi költségek az egész népgazdaságban; csak így lehet tudományos megbízhatósággal a fogyasztási javak és a termelési eszközök termelése közötti alapvető népgazdasági arányokat is meghatározni.

A társadalmi végtermék tervezésének módszertani alapjai

A társadalmi végtermék tervezése magában foglalja az összes fogyasztási cikk és a termelési állóeszközök (berendezések, építmények) volumenének és szerkezetének számbavételét, korrigálva az export és import várható volumenével és anyagi összetételével. Ez egészében nehéz, de közgazdaságilag és technikailag megoldható feladat.

A társadalmi végtermék tervezéséhez az alábbi problémakörök tudományos kidolgozása szükséges:

1. a végtermék különválasztásának és számbavételének módszertana;
2. a végterméken belül a nem termelő fogyasztást szolgáló cikkek termékfajtánkénti távlati felmérésének alapelvei;
3. a fogyasztási javak termeléséhez szükséges állóeszközök (beruházások) távlati volumenének és nómenklatúrájának meghatározására szolgáló módszerek;
4. a fogyasztási cikkek és az állóeszközök tervezett volumenének a munkatárgyak (nyersanyagok, fűtőanyagok, anyagok, a befejezettség különböző fokán álló félkésztermékek stb.) bruttó forgalmával való összehangolása módszerei. Ezt az összehangolást az ágazati kapcsolatok mérlege és a közvetlen és kapcsolódó nyersanyag-, egyéb anyag-, munka- és állóeszköz-ráfordítási haladó normatívák segítségével kell elvégezni. Ennek alapján kell az anyagi-technikai ellátás egész népgazdaságra vonatkozó terveit is összeállítani;
5. olyan sémák kidolgozása, amelyekkel a műszaki tervező, tudományos kutató és kísérleti munkák bekapcsolhatók a termelési hatékonyság általános emelésének és a végtermékszerkezet tökéletesítésének tervébe;
6. a társadalmi végtermék termelési terveinek több olyan variánsban való elkészítésére vonatkozó alapelvek, amelyek figyelembe veszik a végtermék anyagi szerkezetében, a termelésben felhasznált anyagok összetételében, a termelési technológiákban várható változásokat, felhasználják az elektronikus számítógépeket és a programozási módszereket.

A társadalmi végterméken alapuló népgazdasági tervezés pontos módszertani bázist teremt a mennyiségi és minőségi közgazdasági összefüggések programozására, nemcsak az egyes szektorokon belül, hanem népgazdasági méretekben is. Gyakorlati lehetőségünk nyílik a társadalmi

termelés dinamikus ökonometriai modelljeinek olyan különböző változatokban való elkészítésére, amelyekben különféle gazdasági feladatok megoldása áll előtérben.

A társadalmi végtermékben rendszerint a nem termelő fogyasztást szolgáló javak vannak túlsúlyban. A végtermék két fajtája közötti tényleges arányok azonban egy sor körülmény hatására változnak, mindenekelőtt attól függően, hogyan fejlődnek a termelőerők, hogy kerülnek felhasználásra, mennyiben teszi lehetővé az új technika egyre nagyobb mennyiségű társadalmi terméknek viszonylag csökkenő anyagi ráfordítással való előállítását.

Módszertanilag az a leghelyesebb, ha a népgazdasági terv összeállítását az ország számára szükséges nem termelő fogyasztást szolgáló javak felmérésével kezdjük, ennek alapján következetesen kiszámítjuk az anyagi forgóeszközöket (az év végi átmenő készletek figyelembevételével) és az összes szükséges állóeszközöket (a népgazdaságban már működő termelő állóalapok figyelembevételével).

A társadalmi végtermék számbavételénél az alábbi tényezőket kell felmérni:

1. nem termelő fogyasztást szolgáló eszközök: *a)* személyes, *b)* társadalmi fogyasztási eszközök;
2. a fogyasztási cikkek előállítására szolgáló termelési állóeszközök: *a)* berendezések, *b)* építmények;
3. a termelési eszközök előállítására szolgáló állóeszközök: *a)* berendezések, *b)* építmények;
4. export-import: *a)* fogyasztási javak, *b)* berendezések, *c)* nyersanyagok, félkésztermékek;
5. befejezetlen termelés.

A társadalmi végtermék minden — termékfajták szerinti — részét fel kell bontani a termelési technológia által meghatározott alkotóelemeire —nyersanyagokra, egyéb anyagokra, különféle félkésztermékekre. Ezután kerül sor a közbeeső és a végtermékek előállításához szükséges termelő kapacitások felmérésére, felbontva a működő és a feltételezett kiegészítő létesítményekre. A végterméknek halmozott társadalmi összterméknek való átszámítása, azaz a nyersanyag- és egyéb anyagforrások termelő felhasználási arányainak meghatározása, az ágazati kapcsolati mérleg elemzési adataiból megállapított korszerű anyagráfordítási normák alapján történik.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a munkatárgyak termelő felhasználásának az ágazati és az ágazaton belüli forgalomban kialakuló normái távol állhatnak az optimális szinttől, tehát ezeket a normákat a gazdaságosabb anyagfelhasználási variánsoknak megfelelően korrigálni kell. Az is lehetséges, hogy a tudományos-technikai haladás következtében megváltozik a munkatárgyaknak, valamint a társadalmi végtermékben a késztermékelemeknek a műszaki szerkezete. Ez szintén a terv korrigálását követeli meg. A végtermék valóban optimális tervezése szervesen összefügg mindazzal az újjal, amelyet a termelésbe mélyen és tevékenyen behatoló tudomány hoz vagy a jövőben hozhat.

A megtermelendő fogyasztási cikkek helyes felmérése szorosan kapcsolódik a lakosság életszínvonal-emelésének megtervezéséhez. Ez komoly és bonyolult tudományos probléma. Legközelebbi célunk felülmúlni a legfejlettebb és leggazdagabb kapitalista országok lakosságának

az életszínvonalát, és létre hozni a társadalmi fogyasztásnak új, a kapitalizmus számára megvalósíthatatlan formáit. A fogyasztás szférája sokoldalú és bizonyos mértékig „szeszélyes" terület. A társadalmi munka pazarlásával a kapitalizmus mesterségesen fokozza ezt a „szeszélyességet". Az ilyen pazarlás idegen a mi gazdaságunktól. Mindenképpen az ésszerűtlen költségek kiküszöbölésére törekszünk a fogyasztási szférában, de célunk, hogy a lakosság emelkedő életszínvonalának anyagi alapját képező fogyasztási cikkeknek és szolgáltatásoknak változatos, de ténylegesen szükséges választékát alakítsuk ki.

A gazdaság különféle ágazataiban a gépek, épületek, ruházati cikkek, élelmiszerek stb. tervezésével foglalkozó sok intézet és iroda működik, de ez ideig még egyetlen olyan kutató és tervező intézetünk sincs, mely az ésszerű fogyasztási formák kidolgozásával, a szovjet ember, a szovjet család életszínvonalának megfelelő anyagi normák megtervezésével foglalkozna, a távlati gazdasági fejlődés különböző szakaszain.

Néhány közgazdász azt mondja, nem lehet a népgazdaság hosszútávú fejlődését úgynevezett fogyasztói alapon megtervezni, mivel a fogyasztás jellegét és méreteit a termelés határozza meg (a termelés szüli a keresletet). Ezeknek az ellenvetéseknek a magja az, hogy ha a termelés a fogyasztás döntő tényezője, akkor a szocializmusban (még inkább a kommunizmusban) a termelés bővítésének is a lakossági fogyasztás növekedését kell eredményeznie: fejlesszétek — úgymond — a termelést, a fogyasztás növekedése majd jön magától. Ez tévedés.

Természetesen, a tervekben — bárhogy is számítsuk azokat — a termelés elsőbbsége mindig nyilvánvaló lesz, mert termelés nélkül nincs fogyasztás. Egyébként is, a szocialista tervezés jelenlegi szakaszában még abból kell kiindulni, hogy a termelési eszközök jelentik végső soron a társadalomnak a fogyasztási cikkek előállítására fordított anyagi költségét. És minél kevesebb termelési eszközt fordítunk egységnyi társadalmi fogyasztási cikk megtermelésére, annál hatékonyabb az egész társadalmi termelés. Mivel tehát a társadalmi termékben nagy hányadban fogyasztási cikkek szerepelnek, a népgazdasági terveknek az erőforrások olyan felhasználását kell előirányozniuk, hogy a termelés hatékonyságának növelése biztosítsa az egységnyi társadalmi termékre, különösen az egységnyi fogyasztási cikkre jutó társadalmi költségek csökkenését.

NAGY ANDRÁS:

A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a gazdaságosság kritériuma

A külkereskedelmi forgalom optimalizálására irányuló kutatások felvetettek két olyan kérdést, amelyeknek megvizsgálását a további előrehaladás elengedhetetlen feltételének tartottuk.* E kérdések:

— Mi legyen a külkereskedelmi optimumszámításoknál alkalmazott gazdaságossági kritérium?

— Van-e a külkereskedelmi forgalomnak optimális nagysága és mi az összefüggése a devizaárfolyammal és a gazdaságossági kritériumokkal?

Az alábbiakban a fenti kérdésekre irányuló kutatás első eredményeit kívánjuk összefoglalni, a teljesség, a véglegesség és a matematikai egzaktság igénye nélkül. E cikkben főként az említett problémák elméleti vonatkozásairól lesz szó, a gyakorlati alkalmazás, az optimális külkereskedelmi volumenre irányuló ösztönzés kérdéseinek vizsgálatával egy másik tanulmányom foglalkozik.

A cikk első részében a gazdaságossági mutatókat csak az exportra vonatkozóan vizsgáljuk, a külkereskedelmi forgalom két oldalának összefüggéseivel a második részben foglalkozunk.

I. A hányad- és összegtípusú exportgazdaságossági mutatók

Az export gazdaságosságának mérlegelésénél a devizahozamban** jelentkező eredményeket és a belföldi költségekben jelentkező ráfordításokat hasonlítják össze. Erre általában kétféle módszert alkalmaznak; egyrészt a ráfordításokat és a devizahozamot hányados formájában vetik egybe és az így képzett kifejezés minimalizálására törekszenek; másrészt egy olyan hozamösszeg-kifejezés maximalizálását javasolják, melyben a devizahozamot és kiadásokat határ-devizaárfolyamon számítják át belföldi pénznemre és levonják belőle a belföldi ráfordításokat.

A továbbiakban a fenti két gazdaságossági kritériumtípus (illetve programozás esetén célfüggvénytípus) mellett végzett optimalizálás eredményeit kívánjuk összehasonlítani. Jelölje x vektor az export-

* E cikk a Konjunktúra- és Piackutató Intézetben folytatott vizsgálatok összefoglalását kívánja nyújtani. Az I. részben tárgyalt kutatást a szerző Lipták Tamással közösen végezte, míg a II. részben tárgyalt kérdéseket Stahl János értékes gondolatokkal gazdagította. A szerző e cikket, mint előadást benyújtotta az Ekonometriai Társaság 1964. szeptemberi zürichi konferenciáján.

** Devizahozamon a devizabevételek és devizakiadások különbségét értjük. Ez nem azonos a hozamösszeggel, amit később definiálunk.

tevékenységek együtteseiből álló programok volumenét, $r_e(\mathbf{x})$ az $\mathbf{x}$ programhoz tartozó teljes belföldi ráfordítást, $d_e(\mathbf{x})$ pedig az összes devizahozamot. Feltételezzük, hogy a programok kialakítását termelési (természeti erőforrások, kapacitás, és munkaerő) és piaci értékesítési feltételek korlátozzák, továbbá hogy ezek mind lineárisak, tehát a szokásos

$$\mathbf{A}\,\mathbf{x} \leqq \mathbf{b} \tag{1}$$

$$\mathbf{x} \geqq \mathbf{o} \tag{2}$$

mátrix alakba tömöríthetők. Az említett két gazdaságossági kritérium a következőképpen értelmezhető: $\mathbf{x}$ program hányadostípusú gazdaságossági mutatója

$$G(\mathbf{x}) = \frac{r_e(\mathbf{x})}{d_e(\mathbf{x})}; \tag{3}$$

míg a hozamösszeg γ nagyságú határ-devizaárfolyam alkalmazása esetén

$$H^{\gamma}(\mathbf{x}) = \gamma d_e(\mathbf{x}) - r_e(\mathbf{x}). \tag{4}$$

Tisztázni kell azt a gazdaságossági kritériumot, amelynek segítségével a különböző megengedett programok közül választani tudunk. A hányadostípusú mutató alkalmazásakor két program közül azt tekintjük gazdaságosabbnak, amelynek a (3) alatti G-mutatója kisebb, a W. Trzeciakowski (lásd irodalomjegyzék: [9], [10]) által ajánlott kritérium szerint pedig azt, amelynek — egy adott γ devizaárfolyam mellett — a (4) alatti H^{γ}-mutatója nagyobb.

Mindkét kritériumnak — s bármilyen más ésszerű külkereskedelmi gazdaságossági kritériumnak — közös vonása, hogy okvetlenül *gazdaságosabbnak* tekint egy programot egy másiknál, ha vagy a *devizahozama nagyobb és a ráfordítása nem nagyobb; vagy ráfordítása kisebb és devizahozama nem kisebb; vagy — különösen — ha devizahozama is nagyobb, ráfordítása is kisebb.*

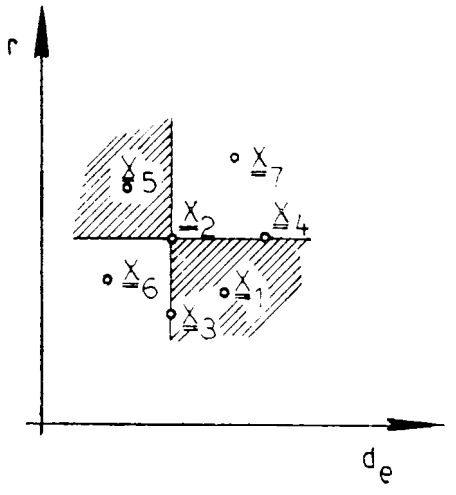
Ennek megfelelően meghatározzuk az *általános külkereskedelmi gazdaságosság* fogalmát: *az* $\mathbf{x}_1$ *program gazdaságosabb, mint az* $\mathbf{x}_2$ *program, ha*

$$d_e(\mathbf{x}_1) \geqq d_e(\mathbf{x}_2) \qquad \text{és} \qquad r_e(\mathbf{x}_1) \leqq r_e(\mathbf{x}_2), \tag{5}$$

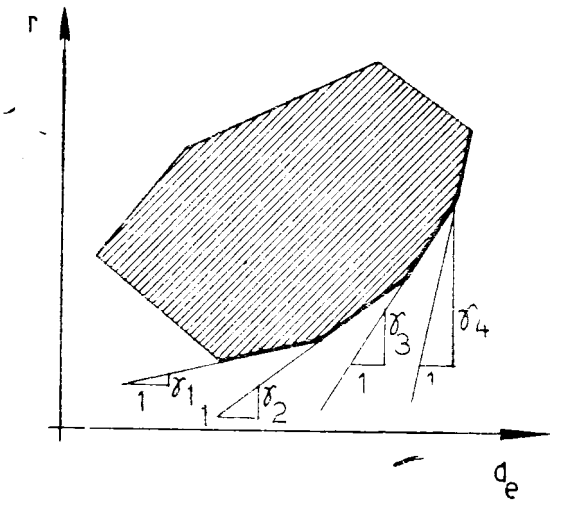
de legalább az egyik helyen egyenlőtlenség áll. Jól szemléltethetők a fenti összefüggések, ha a programok teréről áttérünk a devizahozamok és ráfordítások síkjára. Egy program képe ebben a kétdimenziós síkbeli derékszögű koordinátarendszerben az a pont, amelynek koordinátái a program teljes devizahozama, illetve belföldi ráfordítása (1. ábra). Az egyforma teljes devizabevételű és ráfordítású programoknak síkunkon ugyanaz a pont felel meg. Az $\mathbf{x}_1$-program akkor gazdaságosabb az $\mathbf{x}_2$-nél, ha e síkban a neki megfelelő pont az $\mathbf{x}_2$-nek megfelelő ponttól „jobbra-lefelé" fekszik, más szóval az $\mathbf{x}_2$-nek megfelelő pont körüli negyedik síknegyedben van.

Az 1. ábrán szereplő esetben az $\mathbf{x}_2$ program gazdaságtalanabb az $\mathbf{x}_1$ programnál és az $\mathbf{x}_3$, $\mathbf{x}_4$ programoknál is. Ezzel szemben az $\mathbf{x}_2$ program gazdaságosabb az $\mathbf{x}_5$ programnál, amely hozzá képest a második síkne-

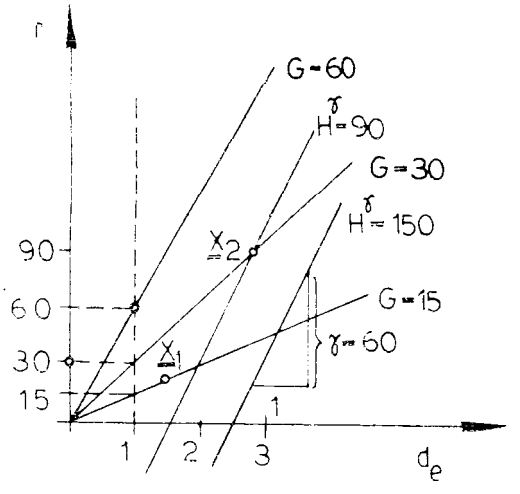
1. sz. ábra

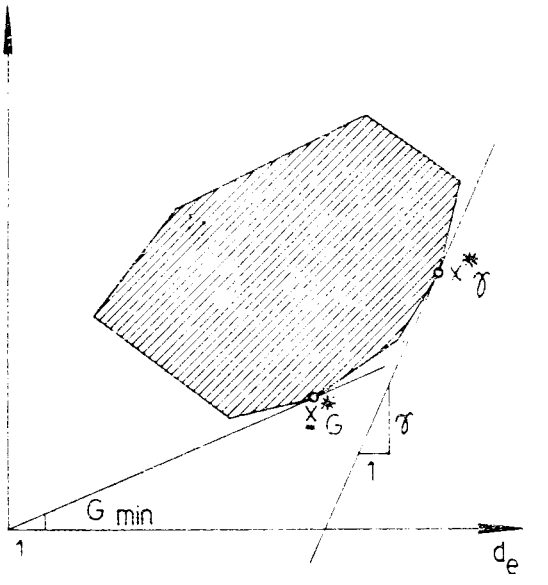
2. sz. ábra

3. sz. ábra

4. sz. ábra

gyedbe esik. Ugyanakkor a fenti kritérium alapján az x_2 programot nem lehet gazdaságossági szempontból összehasonlítani az x_6 és x_7 programokkal, amelyek a tőle számított első és harmadik síknegyedbe esnek. Ilyen értelemben az általános külkereskedelmi gazdaságosság kritériuma a megengedett programoknak csak egy részét teszi összehasonlíthatóvá, vagyis parciálisan rendezi őket.

Tételezzük fel, hogy a megengedett exportprogramok halmazának képe a ráfordítás-devizahozam síkon egy konvex sokszög, amely teljes egészében a pozitív síknegyedbe esik (2. ábra). A megengedett exportprogramok halmazából kiválasztjuk azokat a programokat, *amelyeknél az általános külkereskedelmi gazdaságosság definíciója alapján nem találhatók gazdaságosabb programok,* ezeket *elfogadható programoknak nevezzük.** Az elfogadható programok síkunkon jól szemléltethetők; ezek a megengedett programoknak megfelelő sokszöget „jobbról-alulról" határoló emelkedő törtvonal pontjainak felelnek meg, melyet a 2. ábrán vastagabban húztunk meg. Ezek a halmaznak azok a pontjai, amelyek-

* Vö.: Hurwicz [1], Koopmans [2], Wald [11] műveit.

hez képest a negyedik síknegyedben már nincs megengedett program. Másrészt ezek — a fentiek szerint — egymással összehasonlíthatatlanok, mivel egymáshoz képest valamennyien az első és a harmadik síknegyedbe esnek.

Az optimális exportprogram megállapítása céljából az általános külkereskedelmi gazdaságosság szerinti parciális rendezést teljes rendezéssé kell tennünk valamely gazdaságossági mutató bevezetése útján. A G- és a H^γ-mutatók ráfordítás-devizahozam síkunkon könnyen ábrázolhatók (3. ábra). Az azonos G-mutatójú programok síkunkon a

$$\frac{r_e(\mathbf{x})}{d_e(\mathbf{x})} = \text{konstans} \tag{6}$$

egyenletű origón átmenő egyenesen helyezkednek el. A γ devizaárfolyam mellett azonos H^γ hozamösszeggel rendelkező programok a

$$\gamma d_e(\mathbf{x}) - r_e(\mathbf{x}) = \text{konstans} \tag{7}$$

egyenletű γ iránytangensű egyeneseken fekszenek. Az egyeneseknek a vízszintes d_e tengelymetszete adja meg a hozamösszeg devizában mért értékét. Az általános külkereskedelmi gazdaságosság kritériuma szerint összehasonlíthatatlan programok a G-, illetve H^γ-mutatók szerint összehasonlíthatókká válnak akkor is, ha egymáshoz képest az első, illetve harmadik síknegyedbe esnek. E mutatók tehát a parciális rendezést teljes rendezéssé egészítik ki.

Belátható, hogy ha a megengedett exportprogramok halmaza korlátos, zárt halmaz — márpedig termelési és piaci feltételeink minden adott időszakaszban azzá teszik — akkor az említett folytonos *gazdaságossági mutatók szerint mindig létezik optimális program;* vagyis olyan megengedett program, amelynél a G(x)-érték minimális, illetve a H^γ(x)-érték maximális. *Optimális program csak elfogadható program lehet,* mert a halmaz belső pontjainak megfelelő programoknál mindig van gazdaságosabb program.

Egy G-mutató szerint optimális program a megengedett programok halmazához húzott, az origóból kiinduló alsó támaszegyenes érintkezési pontjának felel meg; lásd a 4. ábrán az $\mathbf{x}^*_G$ pontot. A H^γ-mutató szerint optimális program annak a pontnak felel meg, amely a megengedett programok halmazának és a γ iránytangensű alsó támaszegyenesnek az érintkezési pontja; lásd az $\mathbf{x}^*_\gamma$ pontot. (Előfordulhat, hogy a minimális G-mutatónak megfelelő sugár, illetve a maximális H^γ-nak megfelelő egyenes nem egy ponton, hanem egy egyenes szakaszon érintkezik a megengedett programok halmazával. Ilyen esetben az illető egyenesszakasz valamennyi pontjának megfelelő programok optimálisak.)

Látható, hogy a H^γ és a G-mutató szerinti optimalizálás abban is különbözik egymástól, hogy míg a H^γ szerinti optimális program értéke a γ-tól, a H^γ-mutatónak megfelelő egyenes iránytangensétől, vagyis a devizaárfolyam megválasztásától függ, addig a G-mutató minimalizálása minden külső előírás nélkül is értelmezhető.

Mivel optimális program csak elfogadható program lehet, vizsgáljuk meg, hogyan határozhatók meg az elfogadható programok. *Az elfogadható programok: a) a H^γ-optimális, b) a G-optimális, c) a belföldi ráfordítások szerint, vagy a devizahozam szerint optimális programok összessé-*

ge. Mindhárom meghatározási módszer az elfogadható programok ábrázolásának egy-egy geometriai jellemzésével kapcsolatos.

Az elfogadható programoknak megfelelő törtvonal emelkedő és konvex volta miatt az egymást követő egyenesszakaszok iránytangensei növekvő sorozatot alkotnak (lásd: 2. ábra)

$$0 < \gamma_1 < \gamma_2 < \gamma_3 < \gamma_4 < \infty. \tag{8}$$

A H^γ-mutató szerint optimális programok a devizaárfolyam nagyságától függően két csoportra oszlanak. Egy részük az elfogadható programokat ábrázoló törtvonal valamelyik egyenes szakaszára esik — ezek egyformán gazdaságosak —, mások pedig az egyenes szakaszok töréspontjaiban, a megengedett programok halmazának csúcspontjaiban vannak.

Az összes elfogadható program meghatározható a

$$\begin{aligned} \mathbf{A}\,\mathbf{x} &\leqq \mathbf{b} \\ \mathbf{x} &\leqq 0 \\ H^\gamma(\mathbf{x}) = \gamma d_e(\mathbf{x}) - r_e(\mathbf{x}) &\to \max! \end{aligned} \tag{9}$$

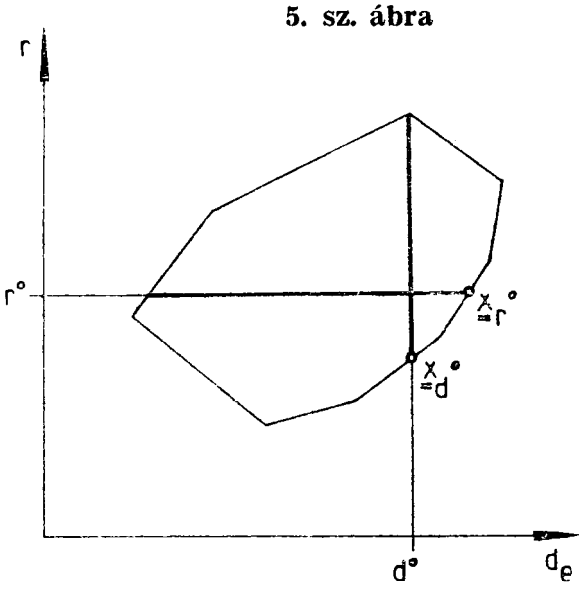
paraméter lineáris programozás végrehajtásával, ha a γ paraméter, vagyis az alkalmazott devizaárfolyam értékét a $0 < \gamma < \infty$ intervallumban változtatjuk.

Mivel, mint láttuk, a *G*-mutató szerinti optimális programnak is elfogadható programnak kell lennie, továbbá mivel megfelelő devizaárfolyamot választva valamennyi elfogadható program a H^γ-mutató szerint is optimális lehet, következésképpen *kell lenni olyan devizaárfolyamnak, amelynél a két gazdaságossági mutató szerinti optimális programok egybeesnek. A G- és a H^γ-mutató szerint optimális program akkor esik egybe, ha az alkalmazott devizaárfolyam értéke éppen a G-mutató minimális értékével egyenlő.* Ebben az esetben ábrázolásunk szerint a H^γ-mutatónak megfelelő egyenes az origón megy keresztül, vagyis a H^γ hozamösszeg értéke zéró.

Könnyen beláthatjuk, hogy a *G*-mutató szerinti optimalizálás eredménye az export volumenének előírása nélkül a gyakorlat számára nem ad kielégítő eredményt. Ennek az az oka, hogy a *G-mutató hányados természeténél fogva nem érzékeny sem a devizahozamok, sem a ráfordítások összegére, hanem csak egymáshoz viszonyított arányukra.* Ezért az optimalizálás kritériumaként alkalmazva bizonyára olyan alacsony volumenű exportprogramot minősítene optimálisnak, amely nem biztosítaná sem a népgazdaság nélkülözhetetlen devizaszükségletét, sem a termelő kapacitások megfelelő kihasználását, illetve a munkaerő megfelelő foglalkoztatottságát. Ha egyéb kikötés nem korlátozná e tekintetben a programozást, az az abszurd eredmény adódhatna, hogy csak egy terméket, a leggazdaságosabbat exportáljuk, mert az átlagos *G*-mutató akkor lenne minimális.

Ebből következik, hogy a programozási modellünket oly módon kell átalakítanunk, hogy ne tekintsük megengedhetőnek azokat a programokat, amelyek az összráfordításokra, illetve az összes devizahozamra vonatkozó előírásokat nem teljesítik. Ha a fentiekben leírt termelési és piaci korlátozásokat tartalmazó *modellünket az összes devizahozamra, illetve ráfordításokra vonatkozó feltétellel egészítjük ki, akkor a G-mu-*

5. sz. ábra

tató minimalizálása egyenértékűvé válik a ráfordítások minimalizálásával, illetve a devizahozam maximalizálásával.

Ha ugyanis az előírt devizahozam konstans, $d_e(\mathbf{x}) = d^0$ értékű, akkor a *G*-mutató minimalizálása egyértelmű a ráfordítások minimalizálásával. Az 5. ábráról leolvasható, hogy az előírt d^0 devizahozamot biztosító megengedett programoknak a megvastagított függőleges egyenes felel meg és ennek $\mathbf{x}_d^0$-vel jelölt legalsó pontja az optimális a G-mutató és az összráfordítások minimalizálása szempontjából egyaránt.

Hasonló eredményre jutunk, ha eredeti feltételrendszerünket a ráfordítások előírásával módosítjuk és a devizahozam maximalizálására törekszünk. Ha ugyanis az előírt ráfordítás konstans, $r'(\mathbf{x}) = r^0$ értékű, akkor a *G*-mutató minimalizálása egyenértékű a devizahozam maximalizálásával. Az 5. ábrán a megvastagított vízszintes egyenes jelöli az előírt r_0 ráfordítást igénylő megengedett programokat és ennek $\mathbf{x}_r^0$-val jelölt jobb szélső pontja az optimális a *G*-mutató minimalizálása és a devizahozam maximalizálása szempontjából egyaránt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy *az összes elfogadható programot meghatározhatjuk akár a*

$$\begin{aligned} \mathbf{A}\,\mathbf{x} &\leqq \mathbf{b} \\ d_e(\mathbf{x}) &= d^0 \\ \mathbf{x} &\geqq 0 \\ r_e(\mathbf{x}) &\to \min! \end{aligned} \tag{10}$$

d^0 paraméterű, akár pedig a

$$\begin{aligned} \mathbf{A}\,\mathbf{x} &\leqq \mathbf{b} \\ r_a(\mathbf{x}) &= r^0 \\ \mathbf{x} &\geqq 0 \\ d_e(\mathbf{x}) &\to \max! \end{aligned} \tag{11}$$

r^0 paraméterű paraméteres lineáris programozással, ha a paramétereket a megfelelő intervallumokra korlátozzuk. E programozások megoldása *egyenértékű a $G(\mathbf{x}) \to min!$ célfüggvényű hasonló feltételű hiperbolikus programozással.*

Foglaljuk össze röviden a hányados- és a hozamösszeg-típusú gazdaságossági kritériumok összehasonlításáról elmondottakat. *Az általános külkereskedelmi gazdaságosság* fogalmának bevezetésével eljutottunk az *elfogadható programokhoz,* amelyeknél eszerint a kritérium szerint nincsenek gazdaságosabb programok. Megállapítottuk, hogy bármilyen gazdaságossági mutatót alkalmazzunk is, az *optimális programok* csak az elfogadható programok közül kerülhetnek ki. Az elfogadható programok meghatározhatók, mint a H^γ-mutató szerinti optimális programok,

a γ devizaárfolyam szerint parametrikus programozást végezve. A G-mutató szerinti optimalizálás az export volumenének előírása nélkül nem adhat kielégítő eredményt. A volumen előírása esetén viszont az elfogadható programok meghatározhatók a G-mutató, vagy az összes ráfordítások minimalizálására, illetőleg az összes devizabevételek maximalizálására irányuló parametrikus programozás útján is.

Az exportprogramozást önmagában vizsgálva tehát arra a következtetésre jutottunk, hogy *mindkét gazdaságossági kritérium-típushoz tartozik egy-egy olyan előzetesen tisztázandó nagyságú paraméter, mely közgazdasági természeténél fogva csak bizonyos pontatlansággal határozható meg.* A hozamösszeg típusú kritérium alkalmazásához a *határdevizaárfolyam megállapítására van szükség,* míg a hányados típusú kritérium alkalmazása esetén *az export volumenét kell előírni,* vagy az összráfordítások felső korlátjának, vagy az összes devizahozam alsó korlátjának a megszabásával.

Ez veti fel azt a kérdést. hogy vajon e „külső" paramétereket hogyan kell megszabni, mitől függ a nagyságuk, van-e összefüggés közöttük? És továbbmenve: valóban „külső" adottságoknak, vagy termelési és külkereskedelmi feltételeink által meghatározottaknak kell-e tekintenünk őket és van-e optimális nagyságuk. Vagyis meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy van-e a külkereskedelmi forgalomnak optimális volumene és hogyan függ össze a határ-devizaárfolyam nagyságával. E kérdés megválaszolásához vizsgálatunkat ki kell terjesszük a belföldi termelést helyettesítő import esetére is.

II. A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a devizaárfolyam

A fentiekben már láttuk, hogy megengedett exportprogramjaink halmazát felülről korlátozza, hogy a rendelkezésre álló munkaerővel, természeti erőforrásokkal és termelőkapacitásokkal devizahozamunkat a fennálló piaci viszonyok és devizaárak mellett csak egy meghatározott pontig növelhetjük, alulról pedig az korlátozza, hogy a nélkülözhetetlen importhoz szükséges devizát mindenképpen ki kell termelni, illetve a foglalkoztatottság bizonyos szintjét mindenképpen fenn kell tartani.

Hasonlóképpen megengedett importprogramjaink halmaza is korlátozott. Importlehetőségeinket felülről az adott piaci és devizaviszonyok között nyilvánvalóan az export és a hitelek, illetve követelések útján rendelkezésre álló összes devizaforrások korlátozzák, míg alulról a fogyasztás elfogadható szinten tartásának követelménye szab meg egy minimális import-színvonalat. Vizsgálataink szempontjából azonban az importtevékenységet — az exporttól eltérően — két részre kell osztanunk, mégpedig belföldi termeléssel helyettesíthető és nem helyettesíthető importra.

A továbbiakban feltételezzük, hogy a vizsgált időszakban adva van, vagy megállapítható a fogyasztás színvonala, és ez meghatározza a belföldi termeléssel nem helyettesíthető import színvonalát és összetételét. Ezért *változóknak és optimalizálandóknak a továbbiakban az exporttevékenységekkel együtt csak a belföldi termeléssel helyettesíthető importtevékenységeket és azok programjait tartjuk.* Ahogy a teljes import volumenéről, úgy annak a belföldi termeléssel helyettesíthető részéről

is belátható, hogy korlátozott. Ha ugyanis a nem helyettesíthető importot mint meghatározott szükségletet írjuk elő, akkor a helyettesíthető import volumene nyilvánvalóan csak az összes devizaforrásaink (mint felső határ) és a nem helyettesíthető import devizaszükséglete (mint alsó határ) között megszabott intervallumban mozoghat.

Hazai termeléssel helyettesíthető megengedett importprogramon olyan termelő- és importtevékenységek meghatározott együttesét értjük, amelyek eleget tesznek a velük kapcsolatos termelési és piaci feltételeknek, és amelyeknél valóban fennáll a választás lehetősége a belföldi termelés és az import között. Mindenegyes ilyen megengedett helyettesíthető importprogramhoz tartozik egy összes belföldi ráfordítás, ti. a hazailag előállított cikkek belföldi ráfordítása és egy teljes importköltség, ti. az importált termékek költsége és a belföldön előállított cikkek importtartalma.

A következőkben a megengedett export- és helyettesíthető importprogramjainkat együttesen vizsgáljuk és arra a kérdésre keresünk választ, hogy *van-e a külkereskedelmi forgalomnak olyan volumene — és ahhoz tartozó export-import programja —, amelyet optimálisnak tarthatunk abban az értelemben, hogy az attól való eltérés csak gazdaságtalan lehet.*

Az export- és importprogramok együttes vizsgálatához a gazdaságosság kritériumát véleményünk szerint kétféleképpen fogalmazhatjuk meg:

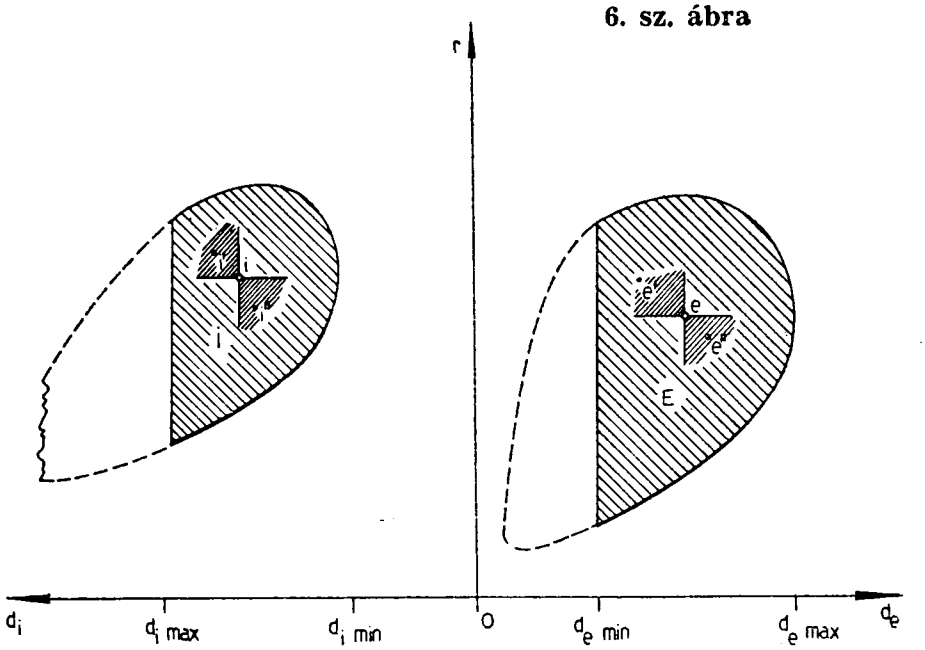
1. A kereskedelmi mérleg meghatározott (pozitív vagy negatív) egyenlegéből mint feltételből indulunk ki és az optimalizálás kritériuma az összes belföldi ráfordítások minimalizálása;

2. az összráfordítások adott nagyságából indulunk ki, amely azt írja elő, hogy az import helyettesítésére és az exporttermékek előállítására összesen mennyi ráfordítás áll rendelkezésre. Ekkor az optimalizálás kritériuma a devizaegyenleg maximalizálása.

Az alábbiakban az első gazdaságosságkritérium-típus, az előírt devizaegyenleg melletti belföldi ráfordításminimalizálás oldaláról fogjuk a külkereskedelmi forgalom optimális volumenének kérdését vizsgálni. Megállapításaink azonban érvényesek a második kritériumtípus, az előírt összes belföldi ráfordítás melletti egyenlegmaximálás esetében is.

A vizsgálandó kérdések és összefüggések szemléletesebbé tétele céljából ábrázoljuk a megengedett export- és a helyettesíthető importprogramjaink halmazát a kétdimenziós devizahozam-ráfordítás síkban. Ha egy derékszögű koordinátarendszer (lásd: 6. ábra) vízszintes tengelyén pozitív irányban az egyes programokhoz tartozó összes devizahozamokat, negatív irányban a devizakiadásokat, függőleges tengelyén pedig pozitív irányban az összes belföldi ráfordításokat mérjük, akkor az említett feltételek által megengedett — *E*-vel jelölt — exportprogramjaink koordinátarendszerünkben az első, *I*-vel jelölt helyettesíthető importprogramjaink pedig a második síknegyedben ábrázolhatók. Devizahozamunk, illetve -kiadásaink minimumát — mint említettük — az adott fogyasztási színvonalhoz nélkülözhetetlen, belföldi termeléssel nem helyettesíthető importszükséglet devizaértéke szabja meg. Elvileg lehetségesek kisebb devizaértékű exportprogramok is, és devizaszerzési lehetőségeinknél nagyobb értékű importprogramok is (szaggatott vonallal jelöltük), de azokat nem tartjuk megengedhetőknek.

6. sz. ábra

Az első részben foglalt megállapításaink az *elfogadható* exportprogramokról könnyen alkalmazhatók a helyettesíthető importprogramokra is. Az általános külkereskedelmi gazdaságosság kritériuma szerint, ahogy ábránkon az *e* pontnak megfelelő exportprogramnál gazdaságosabb az *e''* és gazdaságtalanabb az *e'* pontnak megfelelő program, ugyanúgy a 6. ábrán az I halmazon belül az *i* pontnak megfelelő programnál a *i'* pontnak megfelelő program gazdaságtalanabb (mivel mind a belföldi, mind a devizaráfordítása magasabb), az *i''* pontnak megfelelő program viszont gazdaságosabb. Hasonlóképpen megállapítható, hogy itt is a halmaz (vastagabban meghúzott) „jobb alsó" szélén elhelyezkedő szélső pontjainak megfelelő programok lehetnek csak optimálisak, ezek tehát az *elfogadható helyettesíthető importprogramoknak* megfelelő pontok.

A külkereskedelmi forgalom optimális volumenének és ezzel együtt optimális export-, illetve helyettesíthető importprogramjának a megkeresése a két halmazzal kapcsolatos együttes optimalizálási feladat megoldását jelenti.

Jelöljük X-szel, illetve Y-nal a megengedett export-, illetve importprogramok halmazát és **x**, illetve **y** vektorral e halmazok elemeit, vagyis az egyes export- és importtevékenységek volumeneiből alkotott programokat. Minden **x**-re értelmezve van egy d_e (**x**) és egy r_e (**x**) nem negatív függvény, mely az **x** exportprogram devizabevételét és ráfordításait jelöli. Hasonlóképpen d_i (**y**)-nal és r_i (**y**)-nal jelöljük az **y** helyettesíthető importprogram devizakiadását és ráfordítását. *A külkereskedelmi forgalom optimális volumenének meghatározása ebben az esetben az* (**x**, **y**) *programpár kiválasztását jelenti, mely optimális megoldása az*

$$(12) \qquad \left.\begin{array}{l} \mathbf{x} \in X \\ \mathbf{y} \in Y \\ d_e(\mathbf{x}) - d_i(\mathbf{y}) \geqslant \delta \end{array}\right\} \; r_e(\mathbf{x}) + r_i(\mathbf{y}) \rightarrow \min!$$

programozási feladatnak, ahol δ a kereskedelmi mérleg előírt egyenlege. Vagyis meg kell keresnünk azt az export-, import- és belföldi termelési volument, valamint áruösszetételt, amely biztosítja a kereskedelmi mér-

leg megkívánt egyenlegét, és amely mellett a belföldi fogyasztásra, valamint exportra termelt cikkek belföldi összes ráfordítása a lehető legalacsonyabb.

Ha nem egy meghatározott egyenlegből, hanem az összes belföldi ráfordítások ϱ-val jelölt adott nagyságából indulunk ki, akkor optimálisnak azt a külkereskedelmi programpárt (**x**, **y**) fogjuk nevezni, amely optimális megoldása a

$$(13) \qquad \left.\begin{array}{l} \mathbf{x} \in X \\ \mathbf{y} \in Y \\ r_e(\mathbf{x}) + r_i(\mathbf{y}) \leqslant \varrho \end{array}\right\} \; d_e(\mathbf{x}) - d_i(\mathbf{y}) \to \max!$$

programozási feladatnak. Ebben az esetben tehát azt az export-, import- és termelési volument, valamint áruösszetételt tekintjük optimálisnak, amelynek összes belföldi ráfordításai nem lépik túl az előírt színvonalat, a devizaegyenlege viszont a lehető legnagyobb.

E cikk keretei között nem térhetünk ki annak matematikai bizonyítására, hogy a fenti feladatok megoldása visszavezethető egy export- és egy importoptimalizálási feladat megoldására; továbbá, hogy létezik olyan határ-devizaárfolyam, amely mellett a maximális hozamot biztosító export-, illetve minimális ráfordítást igénylő importprogramra törekedve optimális külkereskedelmi programot érünk el. Elégedjünk meg itt e megállapítások szemléltetésével.*

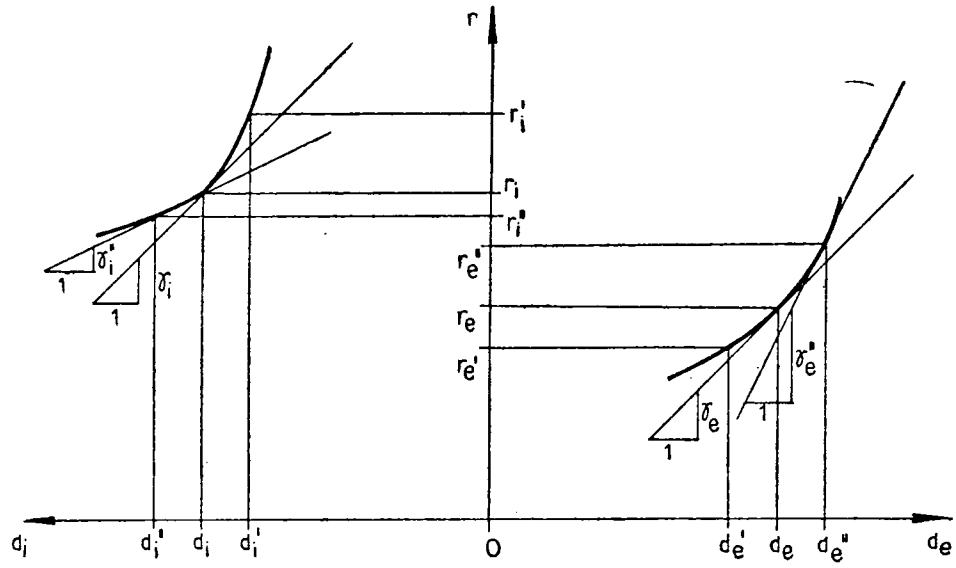
A (12)-nek megfelelő optimalizálás ábrázolásunk szerint azt jelenti, hogy a 6. ábrán vastagon meghúzott pontoknak megfelelő elfogadható export- és helyettesíthető importprogramok között *megkeressük azt a programpárt, amelyik teljesíti a kereskedelmi mérleg egyenlegére vonatkozó előírást, és amelyik mellett a belföldi ráfordítások minimálisak.* Ha a kereskedelmi mérleg zéró egyenlege van előírva, akkor keressük az elfogadható programoknak megfelelő két emelkedő görbe azon pontjait, amelyek egyenlő távolságra vannak a függőleges r tengelytől, és amelyeknek együttes távolsága a vízszintes $d_i d_e$ tengelytől minimális. Ez a két pont ábrázolja ugyanis az optimális export- és a helyettesíthető importprogramokat, mivel devizabevételük és kiadásuk egyenlő, összes belföldi ráfordításuk pedig minimális.

A 7. ábra három programpárt ábrázol, amelyeknek devizahozama növekvő sorrendben d'_e, d, d''_e, devizakiadásuk pedig d'_i, d_i, d''_i. Az is leolvasható, hogy e három zéró kereskedelmi mérleg-egyenleget biztosító programpár közül a két szélső nem lehet optimális. A (d'_e, d'_i) volumenű programpár például alacsonyabb volumenű az optimálisnál, mivel a forgalom volumenét mindkét oldalon egyforma arányban növelve — az elfogadható programokon haladva — az összköltségek csökkennek. Ennek az az oka, hogy az export devizahozamának d'_e-ről d_e-re való növelése kisebb belföldi ráfordításnövekménnyel jár, mint amekkora belföldi ráfordításcsökkenést a hazai termelés egy részének $(d_i - d_i')$ értékű importtal való helyettesítése okoz. Ebben az esetben ugyanis

$$(14) \qquad \begin{array}{l} (d_e - d'_e) = (d_i - d'_i) \quad \text{és ugyanakkor} \\ (r_e - r'_e) < (r'_i - r_i)\,, \end{array}$$

* A matematikai bizonyítást lásd a szerző [7] tanulmányának Stahl János által írt függelékében.

7. sz. ábra

Hasonlóképpen belátható, hogy a (d_e'', d_i'') volumenű programpár az optimálisnál nagyobb kell legyen, mivel a forgalom (d_e, d_i)-re való csökkentése szintén ráfordításmegtakarítással jár.

A forgalom optimális volumene esetünkben a (d_e, d_i) volumenű programpárnál van: az összköltségek itt és csak itt minimálisak. Matematikailag bizonyítható, hogy *ha export- és helyettesíthető importprogramjaink halmaza konvex és van olyan részük, mely teljesíti a kereskedelmi mérleg egyenlegére vonatkozó előírásunkat, akkor van optimális külkereskedelmi programpár is, melynél az összes belföldi ráfordítások minimálisak.*

Az első részben a H^γ-mutatóval kapcsolatban láttuk, hogy valamennyi elfogadható exportprogramhoz tartozik egy devizaárfolyam, amelynek megfelelő program lesz a H^γ-mutató szerint az optimális. Ez a megállapításunk értelemszerűen kiterjeszthető az elfogadható helyettesíthető importprogramokra is. A γ devizaárfolyam mellett azonos H^γ hozammal rendelkező programok a

$$H^\gamma(\mathbf{y}) = \gamma d_i(\mathbf{y}) + r_i(\mathbf{y}) = \text{konstans} \tag{15}$$

egyenletű γ iránytangensű egyenesen fekszenek. Vagyis a hozamösszeg szempontjából azokat a helyettesíthető importprogramokat tekintjük egyformán gazdaságosaknak, amelyeknél a határ-devizaárfolyamon számított devizakiadások és a belföldi ráfordítások összege azonos. A helyettesíthető importprogramok közül a H^γ-mutató szerint az lesz az optimális, amelyiknél a (15) egyenlet szerinti hozamösszeg minimális. (A határárfolyamon számított devizahozam és a belföldi ráfordítások különbségének maximalizálása egyértelmű a devizaköltségek és a belföldi ráfordítások összegének minimalizálásával.)

Az exportprogramok és a helyettesíthető importprogramok halmazának feltételezett konvexitásából következik, hogy az egyes elfogadható programokhoz tartozó devizaárfolyamok az export esetében a devizahozam növelésével, a helyettesíthető import esetében a devizakiadások csökkenésével együtt emelkednek. Ez közgazdasági szempontból egészen kézenfekvő: az export volumenét növelve egyre gazdaság-

talanabb cikkek kerülnek be az optimális programba, melyeknek a devizahozam egységére eső belföldi ráfordítása egyre magasabb. Másrészt viszont a helyettesíthető import volumenét csökkentve fokozni kell a belföldön csak viszonylag gazdaságtalanul előállítható cikkek termelését, amelyeknél a devizamegtakarítás egységére eső ráfordítások egyre nőnek. A γ-val jelölt devizaárfolyamok emelkedése éppen ezt fejezi ki.

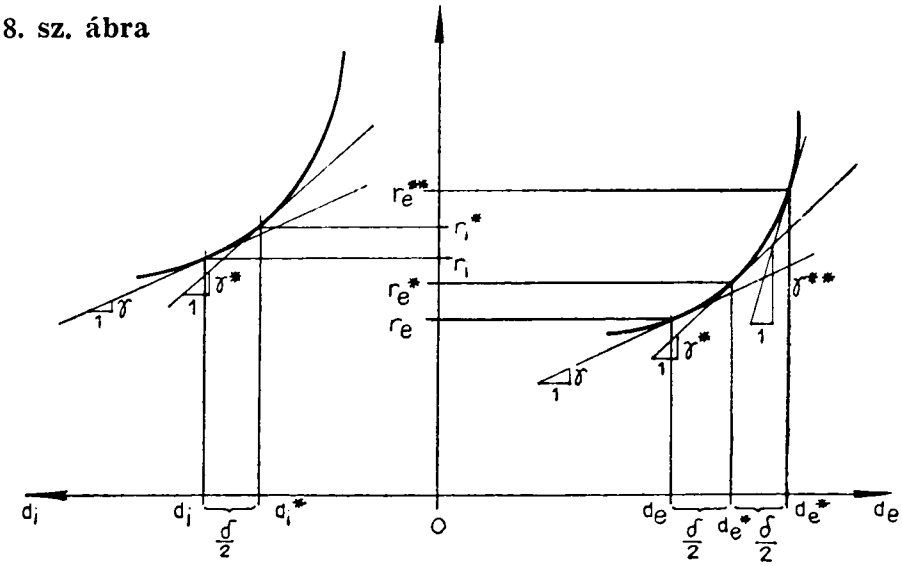
A 7. ábráról leolvasható, hogy *az optimális programpár mellett a határ-devizaárfolyamok egybeesnek, míg minden nem optimális programpárnál eltérnek egymástól.* A forgalom volumenét fokozatosan az optimálishoz közelítve az elfogadható programpárok érintőinek iránytangensei, vagyis a devizaárfolyamok közelednek egymáshoz, majd az optimális (d_e, d_i) volumenű programpár esetében egybeesnek: $\gamma_i = \gamma_e$. A devizaárfolyamok eltérése azt fejezi ki, hogy a forgalom volumenének változtatásával az összráfordítások még csökkenthetők és ez a lehetőség csak akkor szűnik meg, ha az elfogadható programpárhoz tartozó devizaárfolyamok egybeesnek.*

Az összes belföldi ráfordítások minimalizálása szempontjából *optimális programpárhoz abban az esetben is egyforma határ-devizaárfolyam tartozik, ha a kereskedelmi mérleg egyenlege nem zérus.* Tételezzük fel a 8. ábra alapján, hogy a zéró egyenlegű kereskedelmi mérleghez tartozó optimális programpár a (d_e, d_i) volumenű forgalomnál van és annak a γ devizaárfolyam felel meg. Tételezzük fel továbbá, hogy a kereskedelmi mérleg előírt egyenlege

$$\delta = (d_e^{**} - d_e) = (d_e^{*} - d_i^{*}) . \tag{16}$$

Ha ezt az előírt egyenleget oly módon biztosítanánk, hogy helyettesíthető importunk volumenét változatlanul hagyva az export volumenét d_e-ről d_e^{**}-ra növelnénk, akkor ezáltal belföldi ráfordításaink r_e-ről r_e^{**}-ra emelkednének. Ábránkról leolvasható, hogy a belföldi ráfordítások ennél kisebb növelésével is elérhető azonban az előírt δ nagyságú devizaegyenleg. Az optimális programpár a $(d_e^{*}\ d_i^{*})$ volumenű programpárnál van, melynek az egységes γ^{*} devizaárfolyam felel

8. sz. ábra

Az ábra d_e tengelyén bejelölt koordináták helyesen: d_e, d_e^{*}, d_e^{**}.

* A fentiek analógiája alapján könnyen belátható, hogy az optimális programpár és a devizaárfolyamok egybeesése közti összefüggés a (13) feladatnak megfelelő devizaegyenleg-maximalizálási kritérium esetében is fennáll.

meg. *Minden olyan programpár, amely biztosítja az előírt egyenleget, de amelyhez nem egyforma devizaárfolyam tartozik, az összes belföldi ráfordítások szempontjából csak kedvezőtlenebb lehet annál az optimális programpárnál, amelyhez egyforma devizaárfolyam tartozik.*

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az egyenleg növelése vagy csökkentése esetén a forgalomnak mindkét oldalát megfelelően változtatnunk kell és az egyforma határ-devizaárfolyamhoz tartozó programpárt kell keresnünk ahhoz, hogy a forgalom optimális volumenét megtaláljuk.

Az első részben olyan esetekkel foglalkoztunk, amikor a megengedett exportprogramok halmazát meghatározó feltételek lineárisak voltak, a második részben — az eddigi vizsgálatainkban — feltételeztük, hogy mindkét halmaz mindenesetre konvex. Az elfogadható programokra ható feltételekre vonatkozóan a linearitás esete azt jelenti, hogy egy bizonyos szakaszon belül az elfogadható programok devizahozama, illetve devizakiadása és a ráfordítások között olyan az összefüggés, hogy az export esetében a devizahozam növekedésével, a helyettesíthető import esetében pedig a devizakiadások csökkenésével a ráfordítások arányosan nőnek. Az előzőekben tárgyalt nem-lineáris esetekben a devizabevételek, illetve -kiadások és a ráfordítások változása között már nincs ilyen arányosság.

Közgazdaságilag a konvex nem lineáris eset *a csökkenő hozadék* elvének, a konvex lineáris eset *a változatlan hozadék* elvének felel meg. A csökkenő hozadék az elfogadható exportprogramokra vonatkoztatva azt jelenti, hogy ráfordításainkat növelve aránylag egyre kevesebb devizahozamra tudunk szert tenni. Ilyen eset állhat elő például, ha az export növekvő volumene csak egyre csökkenő devizaárak mellett helyezhető el a külföldi piacokon, vagy ha a növekményt csak egyre gazdaságtalanabb (a devizahozam egységére vonatkoztatva egyre magasabb ráfordítást igénylő) exporttermékekkel tudjuk biztosítani. Változatlan hozadék esetében viszont — bizonyos szakaszokon belül — a ráfordítások növekedése arányos a devizabevételek növekedésével. Ez a helyzet, ha az exportot változatlan árakon tudjuk növelni, vagy ha a növekvő exporton belül a cikkek olyan összetételét lehet kialakítani, hogy a többletexport gazdaságossága nem változik (a devizahozam egységnyi növekedésére eső ráfordításnövekmény változatlan marad). Az elfogadható helyettesíthető importprogramok körében a csökkenő hozadék esete akkor áll elő, ha például az import csökkentésével egyre gazdaságtalanabbul előállítható cikkek termelését kell megkezdenünk, melyeknél az egységnyi devizamegtakarítás belföldi költsége egyre magasabb.

A gazdasági élet gyakorlatában *feltételezhető, hogy az elfogadható külkereskedelmi programok halmazában vannak változatlan, csökkenő, sőt növekvő hozadékú szakaszok is.*

Feltehető továbbá, hogy ezek között a szakaszok között töréspontok fordulnak elő, amelyek tipikusan a lineáris szakaszok között vannak. Ha az elfogadható programokat az optimális programpár körül a változatlan hozadék jellemzi, akkor a következő eltérések fordulhatnak elő a nem lineáris esethez képest:

a) ha az elfogadható export-, illetve helyettesíthető importprogramoknak van olyan azonos hajlásszögű, vagyis azonos határ-devizaár-

folyamú szakasza, amely teljesíti a kereskedelmi mérleg egyenlegére vonatkozó előírást, akkor nem egy, hanem több különböző volumenű optimális programpár van;

b) ha az optimális programpár a forgalom mindkét oldalán az elfogadható programok halmazának csúcspontjára esik, akkor egy optimális programpár van ugyan, de ahhoz nem egy, hanem — bizonyos intervallumon belül — több határ-devizaárfolyam tartozik.

Eddigi megállapításaink a csökkenő és a változatlan hozadék elve érvényesülésének feleltek meg. Felmerül a kérdés, vajon a külkereskedelem áruösszetételében és piaci elosztásában nem érvényesülhet-e *a növekvő hozadék* elve, vagyis lehet-e találni például az elfogadható exportprogramoknak olyan szakaszát, ahol a devizahozam egységnyi növelésére jutó ráfordítások az előző szakaszokhoz képest csökkennek? Ennek lehetőségét aligha lehet tagadni egy gyorsan fejlődő szocialista gazdaságban, amely egyre nagyobb mértékben igyekszik kihasználni a nemzetközi munkamegosztásból származó kölcsönös előnyöket.

Gyakorlatilag akkor fordulhat elő a kivitel területén a hozadék növekedése, ha egyes piacokon a forgalom emelésével egyre gazdaságosabb cikkeket tudunk exportálni, vagy valamilyen különleges okból emelni tudjuk árainkat. A termelésben nem ritka eset, hogy a kapacitások jobb kihasználása vagy műszaki fejlesztés következtében a termelés növelése az önköltség csökkenésével jár, ami — esetleg még csökkenő devizaárak mellett is — a devizaegységre számított ráfordítások csökkenését okozhatja. A termelési szerkezet átalakítása is eredményezheti azt, hogy a nagyobb volumenű kivitel devizaegységre számítva kisebb ráfordítást igényel.

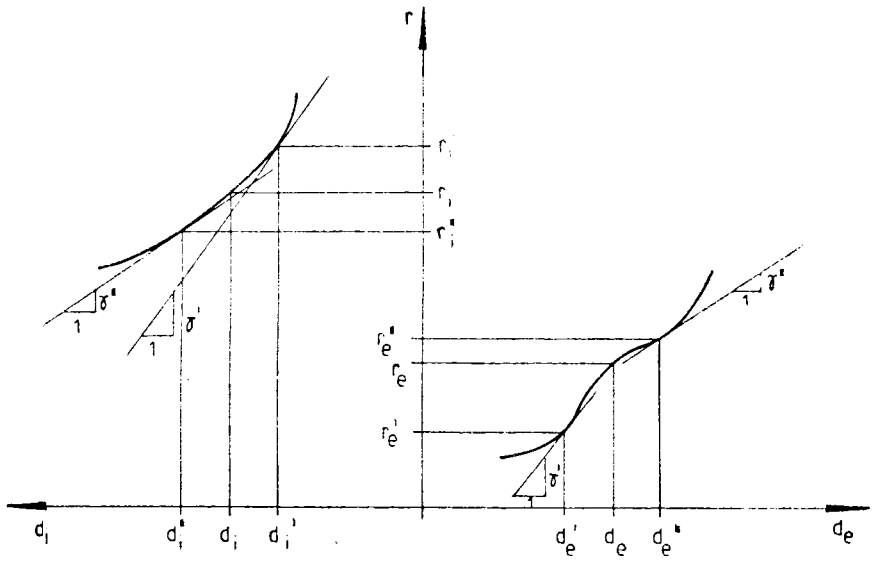
Az exporthoz hasonlóan az import helyettesítésekor is előfordulhat, hogy az import növelése esetén például kereskedelempolitikai okokból kénytelenek vagyunk itthon viszonylag gazdaságosan előállítható termékek behozatalát fokozni, vagy az import csökkentése esetén viszonylag gazdaságtalanul előállítható cikkek behozataláról lemondani. A termelés volumenének növelésével előálló önköltségcsökkenés az import helyettesítésekor is oka lehet a devizamegtakarítás egységére eső ráfordítások csökkenésének.

Az egyes termékek előállításánál a növekvő hozadékot a más területeken jelentkező csökkenő hozadék ellensúlyozhatja, ezért a növekvő hozadék érvényesülése bizonyára ritka, de nem kizárt esetnek tekinthető. *Az elfogadható programoknak azon a szakaszán, ahol a növekvő hozadék érvényesül, csak kivételesen lehet optimális program,* mivel a forgalom csökkentése is, növelése is a belföldi ráfordítások csökkenését eredményezheti. A 9. ábra azt az esetet ábrázolja, amikor — a kereskedelmi mérleg zéró egyenlegét feltételezve — az elfogadható exportprogramoknál a növekvő hozadék érvényesül, míg az elfogadható helyettesíthető importprogramokat a csökkenő hozadék jellemzi. Látható, hogy növekvő hozadék esetében az elfogadható programok halmazának képe bizonyos szakaszon nem konvex, hanem konkávvá alakul.

Az ábrázolt esetben a (d_e, d_i) volumenű programpár nyilvánvalóan nem lehet az optimális, mivel a forgalom (d_e'', d_i'')-re való növelése is és (d_e', d_i')-re való csökkenése is a belföldi ráfordítások összegének csökkenését eredményezi.

Másfelől viszont optimális lehet akár a (d'_e, d'_i), akár a (d''_e, d''_i) volumenű programpár, akár mind a kettő is, hisz mindkettőt az egységes γ', illetve γ'' devizaárfolyam jellemzi és környezetükben a forgalom csökkentése vagy növelése egyaránt emeli a belföldi ráfordítások összegét. Ha az elfogadható programok növekvő hozadékú szakaszán kivételesen optimális program van, akkor azt is az jellemzi, hogy a devizamérleg-előírás betartása mellett a devizaárfolyamok egybeesnek. De ez az összefüggés fordítva nem érvényes: a devizaárfolyamok egybeesése és a mérlegelőírás betartása még nem jelenti, hogy egy programpár optimális. További eltérés, hogy ha az elfogadható programokat egy vagy több szakaszon a konkávitás jellemzi, akkor nemcsak egy, hanem több optimális programpár is előfordulhat.

9. sz. ábra

Foglaljuk össze a külkereskedelmi forgalom optimális nagyságára és a devizaárfolyammal való összefüggéseire vonatkozó fontosabb megállapításainkat:

1. *A külkereskedelmi forgalomnak általában van optimális volumene, az exportnak és a belföldi termeléssel helyettesíthető importnak van optimális programja.*

2. *A külkereskedelmi forgalom optimális programpárjának megállapítása a lehetséges export- és helyettesíthető importprogramok közös optimumának megkeresését jelenti,* amikor a két programhalmazt vagy a kereskedelmi mérleg előírt egyenlegére, vagy az összráfordításokra vonatkozó feltétel kapcsolja össze. *Az optimalizálás kritériuma az első esetben az összráfordítások minimalizálása, a második esetben a kereskedelmi mérleg egyenlegének maximalizálása.*

3. *Az optimális programpárhoz tartozik egy* olyan *egységes határdevizaárfolyam,* amellyel a devizabevételeket és -kiadásokat forintra átszámítva és belőlük a belföldi ráfordításokat levonva maximális hozamösszeghez jutunk.

4. Az optimális programpár, illetve a hozzátartozó egységes határdevizaárfolyam a két programhalmazt korlátozó és összekötő feltételektől függ. *Minden előírt* (és lehetséges) *mérlegegyenleghez, illetőleg összes belföldi ráfordításhoz tartozik egy egységes határ-devizaárfolyam.*

5. *A kereskedelmi mérleg egyenlegének növelése vagy csökkentése esetén a forgalom mindkét oldalának volumenét változtatni kell, hogy az optimális programpárt megtaláljuk.* Ezzel függ össze, hogy a devizaárfolyamnak ilyen esetben is egységesnek kell lennie, az eltérített import- és export-devizaárfolyam nem teszi lehetővé az optimális programpár elérését.

6. Ha a külkereskedelmi forgalom volumenének változását az optimális programpár körül lineáris feltételek határozzák meg, akkor előfordulhat, hogy több különböző volumenű optimális programpár van, vagy hogy az optimális programpárhoz több határ-devizaárfolyam tartozik a forgalom egyik vagy másik, vagy mindkét oldalán.

7. Ha a lehetséges külkereskedelmi programokat az optimalizálás szempontjából számba jövő szakaszon a növekvő hozadék jellemzi, akkor is van optimális programpár, de az általában a növekvő hozadékú szakaszon kívül esik. Ilyen esetben is előfordulhat, hogy több optimális programpár van.

IRODALOMJEGYZÉK

[1] *Hurwicz, L.:* "Programming in Linear Spaces." *Studies in linear and nonlinear programming.* (Arrow, Hurwicz, Uzawa ed.), Stanford, California, 1958.

[2] *Koopmans, T. C.:* "Analysis of Production as an Efficient Combination of Activities." *Activity Analysis of Production and Allocation.* London, 1951.

[3] *Kronsjö, T.:* "Optimization of Foreign Trade Policy for a Planned Economy by Mathematical Programs." *University of Oslo,* 1961.

[4] *Kronsjö, T.:* "Interative Pricing for Planning Foreign Trade." *Economics of Planning,* 1963. No. 1.

[5] *Lipták Tamás—Nagy András:* „A külkereskedelmi optimumszámítások eredményeinek összehasonlítása hányad- és összegtípusú célfüggvények alkalmazása esetén." *Magyar Kereskedelmi Kamara,* 1963 szeptember.

[6] *Marton Ádám—Tartos Márton:* „A külkereskedelem viszonylati áruszerkezetének optimalizálása." *Közgazdasági Szemle,* 1963. 8. sz.

[7] *Nagy András:* „A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a devizaárfolyam." (A matematikai függeléket írta: Stahl János.) *Magyar Kereskedelmi Kamara,* 1963 november.

[8] *Simon György—Kondor György:* „A külkereskedelmi kapcsolatok optimalizálása." *Közgazdasági Szemle,* 1960. 7. sz.

[9] *Trzeciakowski, W.:* „A külkereskedelem optimalizálása tervgazdaságban." *Közgazdasági Szemle,* 1962. 5. sz.

[10] *Trzeciakowski, W.:* "Problemy Kompleksowego Systemu Analizy Efektywnosci Biezacej Handlu Zagranicznego." *Studia, Polska Akademia Nauk.* Tom II. Warszawa, 1961.

[11] *Wald, A.: Statistical decision functions.* Wiley, New York, 1950.

HAVAS GÁBOR—PÁRTOS GÉZÁNÉ:

A kapcsolódó beruházások számbavételéről

A beruházások megalapozását célzó számítások szerint a végtermék előállítására szolgáló közvetlen beruházások ráfordításait nem egyszer meghaladják azok a *közvetett beruházások,* amelyek az utolsó fázisban felhasznált energia és nyersanyag előállításához szükségesek. Ezeket a beruházási igényeket általában nem tételes felmérés alapján írják be a G_n képlet nevezőjébe — a visszagyűrűztetés szerteágazása miatt ez lehetetlen is lenne —, hanem egységesen előírt kulcs szerint: a termelésben felhasznált anyag és az értékcsökkenési leírás együttes összegének 2,5-szeres értékében. (Az így sommásan kiszámított kapcsolódó beruházások és a közvetlen beruházások együttes összegének egyötödét adják hozzá a folyamatos ráfordításokhoz, s ezt a megközelítően teljes társadalmi ráfordítást állítják szembe az elérendő eredménnyel.)

A kapcsolódó beruházások átszámítására szolgáló egységes szorzó alkalmazása meglehetősen kezdetleges módszer, hiszen a *felhasznált anyagok termelésének állóeszköz-igényessége korántsem egységes.* Az ipari áram előállítása például egységnyi termékárra vetítve kereken négyszer annyi állóeszközt igényel, mint a fűtőolaj. Visszatérően felmerül tehát az a kérdés, hogy miért nem alkalmazunk az iparág jellegének megfelelő egyedi szorzókat a jelenlegi egységes szorzó helyett, hiszen az ágazati összefüggések matematikai kimunkálása már rendelkezésünkre áll. A kapcsolódó beruházások reálisabb számbavételének módszere elvileg már évek óta tisztázottnak tekinthető.

A korábban kialakított módszerek

Az ágazati kapcsolatok mérlegében (ÁKM-ben), mint ismeretes, sakktáblaszerűen ábrázolják a népgazdaság kooperációját. A teljes szükségletek matrixából leolvasható, hogy egy-egy fogyasztási ágazat milyen mértékben veszi igénybe a többi ágazat termékeit, közvetlenül és visszagyűrűztetett felhasználás formájában. Ha tehát az egyes ágazatokban meghatározható a fajlagos közvetlen (elsődleges) beruházási szükséglet, akkor viszonylag egyszerű matematikai művelettel az is megállapítható, hogy a végtermék előállítása során felhasznált anyagok (termékek) előállításához összesen mennyi közvetett — másodlagos, harmadlagos stb. — beruházás szükséges.

E számítások módszerét a Közgazdaságtudományi Intézetben végzett kutatómunka során dolgozták ki, és Bródy András számolt be róla először a Közgazdasági Szemle 1960. évi májusi számában. Bródy And-

rás mellőzte a kiinduló adatok — a beruházásigényesség — pontos fogalmi körülhatárolását és számszerű meghatározását azzal a megjegyzéssel, hogy a módszer változatlanul alkalmazható akkor is, ha a „beruházást" tágabban értelmezve az állóeszközigény mellett a másik egyszeri ráfordítást, a forgóeszköz-szükségletet is figyelembe vesszük. Ebben az esetben a számítás eredményeként a teljes (beruházási és forgóeszköz-) szükségletet kapjuk meg.

A módszer alkalmazása két alapvető feltételezésén nyugszik. Az első kiinduló feltételezés az, hogy az egyes iparágak termelési volumene csak beruházásokkal növelhető, szabad kapacitás tehát nincs. Nyilvánvaló, hogy egy-egy vállalat és egy-egy iparág esetében ez a feltételezés helytelen, mégis élnünk kell vele, mert a beruházások nagyszámú programjában lehetetlen lenne egyenként figyelembe venni, hogy a felhasználandó anyag termelésében rendelkezünk-e szabad kapacitásokkal, vagy pedig újabb beruházások szükségesek. Ez az egyedi mérlegelési módszer a technikai nehézségektől eltekintve sem lenne megfelelő, mert a gazdasági tervezés időpontjában meglevő szabad kapacitások a beruházás üzembehelyezésekor, méginkább az üzemeltetés időszakában aligha volnának már meg. Továbbá azért sem lenne helyes ez a módszer, mert az anyag előállításához szükséges beruházást nem eszközölhetjük folyamatosan, tetszés szerinti kis mértékben, az anyag iránti igény növekedéséhez igazodóan. A beruházás általában ugrásszerűen növeli egy-egy termék termelőbázisát. Ebből azonban nyilván nem lehet levonni azt a következtetést, hogy annak a termékfelhasználónak a terhére kell írni (és a vonatkozó beruházási programban figyelembe venni) a kapcsolódó beruházás egészét, melynek igénye a régi kapacitásokkal már kielégíthetetlen, ugyanakkor az új kapacitásból ezen igény kielégítése után fennmaradó úgynevezett „szabad" kapacitás miatt a további termékekre ismét ne terheljünk kapcsolódót.

Hosszabb idő távlatában az anyagok előállításához szükséges beruházás folyamatos igénynek tekintheto, s ezért ez a kiinduló feltétel elfogadható.

A másik feltételezés szerint *a beruházott összeg és a termelés volumene között egyenes arány van.* Egy-egy létesítmény vonatkozásában ez a feltétel sem helytálló, hiszen a termékegységre jutó fajlagos beruházási költség az üzemek telephelye, rekonstrukciós vagy új jellege szerint különböző. Ha azonban sikerül a beruházásigényesség mutatóját úgy meghatározni, hogy abban már érvényesül az érintett iparágban előforduló beruházások jellege, akkor a következő évekre ez a beruházásigényességi mutató viszonylag kis hibahatárral alkalmazható.

E feltételezések után az ágazatonként megállapított közvetlen beruházásigényességi fajlagosok vektorát szorozzák a teljes szükségletet kifejező úgynevezett inverz matrix-szal. A kapott szorzat sorvektor, mely megmutatja, hogy valamely ágazat termelésének 1 Ft értékű növeléséhez közvetlenül ebben az ágazatban és közvetve az anyagot és terméket szolgáltató megelőző munkafázisokban visszagyűrűztetve összesen mennyi beruházás szükséges.

Az elmúlt három-négy év alatt a módszert finomították és alkalmazására több elgondolás született. Az ágazatonként differenciáltan alkalmazható szorzókra azonban végső javaslat nem alakulhatott ki, mert

a kiinduló adatok, elsősorban a közvetlen beruházásigényesség kérdése nem volt egyértelműen tisztázott.

A számítási módszer sokatígérő kialakultsága egyfelől, és a számítási műveletbe betáplálandó kiinduló adatok problematikája másfelől, súlyt ad azoknak a számításoknak, amelyek a közvetlen beruházásigényesség reális meghatározását célozzák.

Számítások a beruházási programok alapján

Mint már említettük, a kapcsolódó beruházások számításának legfőbb problémája az alapadatok helyes meghatározása, konkrétan: mi legyen a beruházásigényességi sorvektor tartalma és milyen körre, időpontra vonatkozó ágazati kapcsolatok inverz matrixát leghelyesebb használni. (Az utóbbit illetően nagyon korlátozott a választás lehetősége, mivel az ágazati kapcsolatok mérlegének összeállítása olyan hatalmas és időigényes munka, hogy csakis a számítás időpontjában rendelkezésre álló — jelenleg az 1959. évi és az 1961. évi ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása jöhet szóba. Ez a tény egyébként meghatározza a differenciálás mélységét is, mivel igazodni kell az ÁKM ágazati bontásához.)

A beruházásigényességi mutatók megválasztásánál már kevesebb a kötöttség, és a szóba jöhető lehetőségek lényegében két alapelgondolás: 1. a statikus és 2. a dinamikus módszer köré csoportosíthatók:

1. A kapcsolódó beruházások számításának kiinduló adatául a *jelenlegi termelés állóeszköz-igényességét* célszerű figyelembe venni, mert annak minden adata statisztikailag dokumentált tényszámokon alapul.

2. A kapcsolódó beruházásokat a jövőben kell megvalósítani. Mivel egy-egy új létesítmény beruházásigényessége lényegesen eltérhet az iparág már működő üzemeinek állóeszköz-igényességétől, ezért reálisabb *a termelésnövekményhez szükséges beruházási előirányzatok alapján* meghatározni az eszközigényességi mutatókat.

Az első módszer előnyét ellensúlyozza az a torzító tényező, hogy az állóeszközök könyv szerinti értéke közismerten irreális és a termelési értékhez viszonyított aránya sok vonatkozásban túlhaladott technológiát tükröz. Ezért a második módszer* látszott helyesebbnek, és a Beruházási Bank is először ezen az alapon végzett számításokat. A számítások a jövőben megvalósuló termelés megközelítőleg legreálisabb arányait tartalmazó, folyamatban levő beruházási programok *termelésnövekedési,* illetve beruházási adatain alapultak. A figyelembevett csaknem 500 értékhatár feletti beruházás értékadatai — globálisan — kielégítően reprezentálták az ipari termelés és az állóeszközök forintvolumenét (az 1959 évi adatok 40, illetve 66 százalékának feleltek meg), iparáganként megoszlásuk azonban már nem volt egyenletes, a beruházási keretek ágazatok közötti elosztása szerint szóródtak. Az iparágak kereken egy-

* A dinamikus módszer alapján a Beruházási Bankban végzett számításokról Deák Jánosné számolt be „A termelés közvetlen és közvetett állóeszköz-igényességi mutatójáról" című cikkében (Pénzügyi Szemle, 1963. 7. sz.). Az iparfejlesztési változatok gazdaságosságának értékelése végett az OT Beruházási Iroda által vezetett bizottsági munka során Révész Gábor ugyancsak dinamikus módszerrel, de nem a második, hanem a harmadik ötéves terv termelési és beruházási előirányzatai alapján számította ki az egyes ágazatokban a termeléshez szükséges állóeszköz-lekötést.

harmadában nem is volt jelentősebb beruházás, ezekre a beruházásigényességi mutatót közvetlenül nem lehetett számítani és be kellett érni az iparcsoportokra összevontan végzett számítás alapján képzett mutatóval.

A reprezentáció egyenetlen megoszlásán túl ennél a számítási módszernél még az alábbi torzító tényezők is felmerültek.

Egyes — szinttartó jellegű — beruházások csak minimális mértékben irányoztak elő termelésiérték-növekedést. Ezeknél az állóeszközigényességi mutató irreálisan nagy volt.

A rekonstrukciós beruházások nagy részénél éppen ellenkezőleg, a már meglevő épületek, kiszolgáló létesítmények és eddig is részlegesen kihasznált termelőberendezések lehetővé teszik, hogy a termelésnövelés kisebb állóeszközigénnyel legyen elérhető.

A programokban megtervezett létesítmény profilja nem mindig volt jellemző az iparág profiljára.

Azonos technológia mellett a műszakszám, a termékösszetétel, a forgalmi adó mértékének változása alapvetően módosíthatja a beruházásigényességi mutató értékét.

Az említett problémák miatt az eredményeket fenntartással kellett kezelnünk, és indokolttá vált más módszerrel is megközelíteni az iparágak reális közvetlen állóeszköz-igényességét.

A korrigált állóeszközértékek módszere

Az új számítás — és tulajdonképpen erről kívánunk most számot adni — az elsőnek említett statikus módszeren alapszik. A termelésnövekmény és az állóeszköz-növekmény kapcsolatát kutató dinamikus módszer elméleti előnyei vitathatatlanok ugyan, de gyakorlati alkalmazását problematikussá teszi, hogy az említett hibaforrások torzításai aligha küszöbölhetők ki. Ezzel szemben a statikus módszer egyik fő problémájaként jelentkező irreális könyv szerinti állóeszközérték megközelítően pontos korrekciója iparági szinten megoldható.

A statikus módszerrel szemben felvethető másik jogos aggály az, hogy a termelés és a hozzá szükséges állóeszközök jelenlegi kapcsolatát mutatja, és az állóeszköz-igényesség várható változását már nem tükrözi. Ez a hátrány azonban elhanyagolható, a következő meggondolások alapján:

a) A végtermék előállítását biztosító beruházások (amelyekre a gazdaságossági számítás készül) korszerűsége a képletben kifejeződik, hiszen a közvetlen beruházásokat tételesen számítják ki.

b) Érvényre jut az alapberuházás korszerűsége a kapcsolódó beruházások számításánál is, annyiban, hogy a differenciált szorzókkal a megváltozott összetétel szerinti anyagigényt szorozzuk.

c) Az anyagok előállítását szolgáló kapcsolódó beruházások színvonalában beállott korszerűségi változást ez a módszer nem veszi figyelembe. Ezek a technológiai változások számos iparágban valóban jelentősek, ha azonban figyelembe vesszük, hogy a technikai fejlődés során nemcsak az alkalmazott állóeszközök értéke növekszik, hanem a modernebb berendezéssel termelékenyebbé tett munka lényegesen magasabb termelési értéket is eredményez, akkor nyilvánvaló, hogy az egyirányú

tendenciák következtében a termelés eszközigényessége sokkal szűkebb határok között változik, mint maga a technológia.

d) Ennek a leszűkített változásnak a hatását is korlátozza az a tény, hogy a végtermék előállításához általában sokféle anyagot használnak fel, s azok közül legfeljebb néhánynál mutatkozhat csak az előállítás állóeszköz-igényességének egyáltalán szóba jöhető változása.

Visszatérve az állóeszközök könyv szerinti értékének korrekciójára, mindenekelőtt szeretnénk előrebocsátani, hogy az állóeszközök reális értékén azok újraelőállítási árát értjük, tehát a mai beszerzési árat, a beruházási költségeket. Az állóeszközök reális értékét természetesen nem lehetett tételes átértékelés alapján, pontosan kiszámítani, de a kapcsolódó szorzók megállapításához elegendőnek ígérkezett az iparági állóeszköz-állomány bruttó értékének megközelítő, nagyságrendileg helyes megállapítása.

Ezt a munkát a Deák Jánosné említett cikkében ismertetett indexekből kiindulva kezdtük el. (A korábban kidolgozott indexek a könyv szerinti állóeszközértékek alapján számított állóeszköz-igényességnek és a termelésnövekmények beruházási programból vett beruházásigényességének százalékos eltérését tükrözték.) Először a programok reprezentatív jellegéből adódó torzításokat igyekeztünk kiküszöbölni, majd más, az iparágak adottságainak megfelelő különböző módszerekkel közelítettük meg az iparági állóeszközök reálisabb értékét. Ehhez a munkához a minisztériumok hatékony segítséget adtak.

Egyes iparágakban (például a villamosenergia-iparban) hasznos volt a programadatokból képzett állóeszköz-igényességi mutató mellett az 1959-től 1962-ig keletkezett tényleges növekményértékekből (állóeszköz- és termelésiérték-növekményből) számított mutató figyelembevétele is. Több iparágban reprezentációs alapon végzett tételes elvi átértékelés alapján lehetett elvégezni a korrekciót. Az átértékelés részben a felülvizsgálat céljára készült (a KGM gépgyártásban), részben egyéb irányú — amortizációs kulcsokra vonatkozó — elemzések során már korábban megtörtént (a szénbányászatban). Néhány iparágban (vegyiparban, faiparban) különféle módszerű számításokon alapuló közgazdasági becsléssel volt csak kialakítható a könyv szerinti állóeszközérték korrekciójára alkalmas index.

A kapott eredmények alapján a nyilvántartott állóeszközök értéke viszonylag jól közelíti az újraelőállítási árat a villamosenergia-iparban, a könnyűipar zömében, a kohászatban és a húsiparban. Már jobban eltér a reálistól a szénbányászat és általában a bányászati iparágak, az öntödék, a gépgyártás és a vegyipar nagy része, a bútor-, nyomda- és cipőipar állóeszközeinek könyv szerinti értéke. Nagymértékben aláértékeltek az építőanyag-ipar, a faipar és az élelmiszeripar legtöbb ágának állóeszközei. Kirívóan rossz az állóeszközök könyv szerinti értéke a finomkerámia-, valamint a hűtő- és a gépiparban.

Az ipari ágazatokon kívül foglalkoztunk az építőipar, a közlekedés és hírközlés, valamint a kereskedelem állóeszközértékelésével is. Az iparág szintjén csak az építőiparban volt jelentősebb (21 százalékos) eltérés.

Az elméletileg eddig is tisztázott számítások gyakorlati akadályát, a kiinduló adat (az állóeszközérték) irrealitását az előbbiek szerinti korrekciókkal sikerült kiküszöbölni. Ezek után a kapcsolódó beruházások

átszámítására alkalmas szorzók meghatározásához az iparágak 1959. évi korrigált állóeszközértéke és 1959. évi bruttó termelési értéke alapján képeztünk közvetlen beruházásigényességi mutatókat. Ezeknek az 1959. évi ÁKM inverzével való beszorzása a *teljes*, illetve az abból már könnyűszerrel megállapítható *közvetett* állóeszköz-igényességi mutatókat eredményezte. Ezeket a számításokat az MTA Számítástechnikai Központja elektronikus számológépen végezte el.

Az eddig alkalmazott átlagos 2,5-es szorzóval szemben az így kapott differenciált szorzók népgazdasági átlaga (az egyes ágazatok termelési értékével súlyozva) 2,11, ezen belül az ipar átlagos szorzója 2,18.

Az egyes ágazatok kapcsolódó beruházási szorzói azonban erős szóródást mutatnak:

A differenciált szorzók értéke a 2,5 átlagos szorzó százalékában	Az ágazatok		A szorzók átlagos értéke az eltérés egyes kategóriáin belül
	darab száma	részaránya	
10—30	2	2,10	0,56
30—50	16	16,84	1,03
50—70	20	21,06	1,48
70—90	20	21,06	2,05
90—118	9	9,47	2,48
110—130	11	11,58	2,96
130—200	11	11,58	4,45
200—320	5	5,25	6,26
755	1	1,06	18,80
Összesen	95	100,00	2,11

Az első sor például arról számol be, hogy 2 ágazatban (amelyek az összes ágazatok 2,1%-át képviselik) a számítások szerint kapott új kapcsolódó szorzók értéke a ma használt átlagos 2,5 szorzónak mindössze 10—30%-a, értékük átlaga 0,56.

A legmagasabb szorzó a vízműveké, ahol a termék ára alacsony. Kiugróan magas differenciált szorzó jelentkezik még a vasúti közlekedésben (7,83), a hűtő- és jégiparban (7,06), a villamosenergia-iparban (5,96), az egyéb nehézvegyipari termékeknél (5,38). Minthogy a beruházásigényességet a termelési érték (vagy termékegység) százalékában fejezzük ki, általában alacsony a szorzó ott, ahol a felhasznált anyagok és termékek hányada jelentős (könnyűiparban, műszeriparban, faiparban stb.), következésképpen a termelési érték létrehozásában az utolsó — a közvetlen beruházásokat igénylő — munkafázis részesedése viszonylag csekély.

Az átlagostól való eltérések tehát jelentősek, és indokolttá tették annak vizsgálatát, hogy e differenciált szorzók alkalmazása esetén a kötelezően előírt G_n képlet értéke milyen mértékben módosulna.

A differenciált szorzók alkalmazásának várható hatásai

A beruházásgazdaságossági számítások G_n képletének értékét a ma használt átlagos 2,5 szorzót helyettesítő differenciált szorzók alkalmazása megváltoztatja. E változások várható nagyságrendjének felmérésére 15

beruházási program adatai alapján megvizsgáltuk, miképpen alakult volna ezeknél a G_n mutató, ha a differenciált szorzókat alkalmazták volna.

Az eredmény meglepő volt: a várható hatások általában igen csekélyek. Mindössze két programnál haladta meg a mutatóérték változása az egy tizedet, a többinél csak századokkal mérhető a változás. Az említett két program alumíniumkohókra vonatkozott (Inota és Ajka), ahol az energiaigény jelentős, az energiaszorzók pedig, mint ismeretes, kiugróan magasak (azért is esett a választás egyebek közt ezekre a beruházásokra). Az energiaigényes beruházások mellett ugyancsak csökkenő tendenciát mutat a G_n érték a differenciált szorzók alkalmazásával azokban a programokban, ahol jelentős a cementigény (a cement szorzója 4,5), itt azonban a csökkenés mértéke kisebb.

Azoknál a beruházásoknál viszont, ahol a döntő anyagok szorzója az átlagos 2,5-nél alacsonyabb, a nevező is kisebb és így a G_n mutató értéke nagyobb lesz. Ilyenek a fűrész- és lemezipar (szorzója 1,65), vagy a malomipar (szorzója 1,9) termékeit feldolgozó ágazatok.

A vizsgált beruházások közül a G_n abszolút értékének változása a legkisebb, illetve a legnagyobb a következő beruházásoknál:

Beruházás	Beruházási költségelőirányzat	G_n		G_n-ek eltérése
		eredeti	számított	
Dunaújvárosi Házelemgyár	34	0,85	0,83	—0,02
Inota Alumíniumkohó bővítése	50	0,62	0,50	—0,12
Ajkai kohó bővítése	39	0,76	0,65	—0,11
1. sz. Könnyűbeton yár	214	1,19	1,12	—0,07
Tisza B tor yár rekonstrukciója	34	1,09	1,12	+0,03
Budafoki úti Kenyérgyár	29	0,63	0,69	+0,06

A differenciált szorzóknak a mutató változására gyakorolt viszonylag csekély hatása a következő tényezőkkel magyarázható:

a) A képlet nevezőjében, a ráfordítások között a kapcsolódó beruházások tényezője az eredeti képletekben sem képvisel döntő hányadot, a vizsgált programok körülbelül felénél például 10 és 20 százalék között, másik felénél 20—28 százalék között váltakozott. Ez a részarány önmagában nem jelentéktelen — a programok kereken kétharmadában meghaladja az alapberuházáshoz kapcsolódó tényezőt: az alapberuházás deltaszorosát — mégis e részténvező viszonylag csekély változása az egész képlet értékét már csak kismértékben befolyásolja.

b) Aránylag csekély a kapcsolódó beruházás változása azért, mert a feldolgozó ipar túlnyomó része sokféle anyagot használ fel, ezek közül egyeseknek az átlagnál magasabb, másoknak alacsonyabb a szorzójuk, következésképpen erős a kiegyenlítődés. Például az ÉM 6. sz. Épületelemgyár (Alsózsolca) tételesen tervezett anyagfelhasználása alapján a kapcsolódó beruházás differenciált számítása a következő oldal táblázata szerinti eredményt adja.

Következésképpen a G_n értéke alig változik, az eredeti 1,19-ről csak 1,16-ra módosul.

Az anyag megnevezése	Évi költsége	Kapcsolódó szorzó	Kapcsolódó beruházás összege
500-as cement	42 840	4,48	191 923,2
Acélhuzal és lágyvas	104 121	2,15	223 860,1
Fabetét	5 990	1,65	9 883,5
Fűtőolaj és gázolaj	7 371	1,48	10 909,1
Ipari és világítási áram	2 572	5,97	15 354,8
Egyéb anyag és leírás	36 058	2,18	78 606,4
Összesen	198 952	2,7	530 537,1

c) Csekély azoknak az ágazatoknak a száma, amelyek alapvetően a kitermelőipar valamelyikétől kapott anyagot dolgozzák fel. Ezekben az ágazatokban a feldolgozott anyag egyedi szorzója egyértelműen determinálja a mutató változását, az ágazatok döntő része azonban továbbfeldolgozó jellegű és sokféle terméket használ fel.

Meggondolások, következtetések

Az előbbiek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a differenciált szorzók alkalmazása hozzásegít ugyan a tisztánlátáshoz és alkalmazása kívánatos, a jelenleg használt átlagos szorzótól való eltérésük azonban a ma alkalmazott G_n képlet értékében nem jelent olyan mérvű finomítást, hogy emiatt a mutató többi tényezőjének tökéletesítését megelőzően a számítási rendszer változtatását kellene javasolnunk.

Ismeretes, hogy a programokban kidolgozott gazdaságossági mutatók általában a létesítmény elhatározását követő, nem pedig azt megelőző adatok.

A gazdaságossági mutatóknak két szinten: a fejlesztési elgondolások megítélésében és a már elhatározott létesítmény kidolgozott programjának elbírálásában van jelentőségük. Az első szinten a mutatók csak tájékoztató jellegűek, nagyságrendi jelzőszerepet töltenek be, így a pontosság iránti követelmény nagyobb hibahatárokat enged meg.

A mutató felhasználási területe inkább a beruházási program elbírálása. Hasonló profilú vállalatok mutatóival való egybevetés alapján a mutató eltérő értéke figyelmeztethet a beruházási koncepció gazdaságtalanságára, egy kedvezőbb alternatíva szükségességére, ilyen vonatkozásban tehát a mutató tökéletesítése rendkívül fontos feladat. Maguk a szorzók azonban azonos profilú létesímény eltérő variánsainál csak minimális eltérést okoznak, mert a felhasználandó anyagok összetétele szempontjából a variánsok a legritkább esetben tartalmaznak lényeges eltérést.

A gazdaságossági számítások jelenlegi gyakorlatát bíráló és továbbfejlesztésén munkálkodó számos közgazdásszal együtt mi is a mutató lényeges finomítását vártuk az ágazatonként differenciáltan megállapított kapcsolódó szorzók bevezetésétől. Az elemzések ilyen elgondolások alapján születtek, az első konkrét számítások azonban a mutatóérték viszonylag csekély finomítását eredményezték.

Erre való tekintettel azt javasoljuk, hogy mindaddig, amíg a képlet többi tényezőinek módosítására vonatkozóan nem születik döntés, vagyis amíg az egész képletet ismét hosszabb időszakra nem reformálják meg, részleges javításként a kapcsolódó beruházások differenciált normatívák alapján való figyelembevételét ne írják elő. Mint ismeretes, a képlet más tényezői is finomításra szorulnak, s csak valamennyi tényező együttes módosítása ad majd a jelenleginél lényegesen jobb számítási sémát.

A képlet új formában való előírása esetén azonban javasoljuk a differenciált szorzók alkalmazását annál is inkább, mert ez a beruházók számára minimális munkatöbblettel jár. A programok zömében ugyanis tételesen szerepel a felhasználandó anyagok döntő többsége, és mindössze 6—8-ra tehető az olyan anyagfajták száma, amelyek a tervezett üzem anyagfelhasználását kielégítően reprezentálják. A gazdaságosság kiszámításakor csupán e 6—8 anyagra kell majd az előírt iparági szorzókat alkalmazni, míg a tételesen meg nem jelölt anyagok után a kapcsolódó beruházásokat az átlagos népgazdasági szorzóval számítanák.

A vegyes (részben egyedi, részben szorzókkal történő) számítási módszer esetén a mai gyakorlattal szemben figyelembe kell venni a tételesen számított kapcsolódó beruházások működéséhez szükséges másodlagos, harmadlagos, tehát visszagyűrűztetett kapcsolódó beruházási szükségletet is.

Dr. Ferencz László—Göndör József:

ÁLLAMI GAZDASÁGOK KÖNYVVITELE
(II. átdolgozott kiadás)

A szerzők tárgyalják az állami gazdaságok könyvvitelének fogalomkörébe vágó teljes ismeretanyagot. Röviden tájékoztatják az olvasót a könyvviteli alapismeretekről. A számlakeretek rendszerének futólagos és az állami gazdasági számlakeret részletes ismertetése után, az állóeszközök és a termelési készletek könyvvitelével, valamint mindazokkal a könyvviteli műveletekkel foglalkoznak, amelyek pontos elvégzése az állami gazdaságok zavartalan és eredményes tevékenységének nélkülözhetetlen feltétele.

A könyvet jól hasznosíthatják az állami gazdaságok számviteli dolgozói, a képesített és a mérlegképes tanfolyamok hallgatói, valamint a felsőfokú pénzügyi technikum mezőgazdasági tagozatának hallgatói.

548 lap, ára kötve 80,— Ft.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BURGER KÁLMÁNNÉ:

Gondolatok az ártípusszámítások mezőgazdasági vonatkozásairól

A mainál tökéletesebb árrendszer kidolgozásán már jó néhány év óta fáradozik a szocialista közgazdaságtudomány. A kezdeti elméleti vitákon túlmenően több szocialista országban — így nálunk is — már az elméletek számításokkal való alátámasztására, a különféle típusú népgazdasági ármodellek kidolgozására is sor került. Az utóbbi években a számítástechnika gyors fejlődése és közgazdasági alkalmazása megkönnyítette, illetve lehetővé tette a különféle álláspontok számításokkal való igazolását, segítette holtponton levő elméleti viták eldöntését, igazolta egyes hipotézisek gyakorlati megvalósíthatóságát, másoknak irrealitását, s előmozdította az elmélet továbbfejlődését. A népgazdasági ármodellek kiszámításának lehetősége nem csupán az egyes országok jobb belső árrendszerének kidolgozására adott módot, hanem előrelendítette a szocialista országok egymás közötti kereskedelmében alkalmazandó új külkereskedelmi árrendszer létrehozásáért folyó munkákat is.

Az ármodellek kidolgozása során eddig viszonylag kevés figyelmet fordítottak a mezőgazdasági ártípus problémáira. Bár a népgazdasági ármodell természeténél fogva a népgazdaság valamennyi ágazatát, így a mezőgazdaságot is magában foglalja, az eldöntendő kérdések megoldásakor többnyire mégis inkább az ipart, illetőleg a népgazdaság ipari ágazatait tartották szem előtt, mint a mezőgazdaságot. Felvetődik tehát a kérdés, hogy a kidolgozandó népgazdasági ártípus automatikusan meghatározza-e a mezőgazdasági árrendszert, vagy pedig vannak-e a mezőgazdaságnak olyan sajátosságai, amelyek miatt a mezőgazdasági árrendszer kialakítása adott népgazdasági vagy külkereskedelmi árrendszeren belül is különleges megfontolásokat igényel. Ezen túlmenően, lehetnek esetleg olyan sajátosságok is, amelyek a népgazdasági (külkereskedelmi) árrendszert nem csupán a mezőgazdaságra vonatkozó egyes részleteiben érintik, hanem típusának meghatározását is befolyásolják.

Mindenekelőtt azokkal a mezőgazdasági árkérdésekkel kívánok foglalkozni, amelyekre a már meglevő ártípusszámítások értékelése ad lehetőséget.

Az ártípusszámítások a jövőben alkalmazható, elméletileg helyes árrendszert kívánják kikísérletezni különböző népgazdasági ármodellek segítségével. A különböző elméleti feltételeknek és a számításoknak is megfelelő ártípus teljeskörű népgazdasági megvalósítása azonban még távolabbi feladat. Az új árrendszer bevezetése, a hozzá szükséges gyakorlati feltételek megteremtése időt követel. Ezért a magyar közgazdá-

szok többségének álláspontja szerint a megvalósítás csak fokozatos lehet. Megkezdődött már az ipari termelői árakban az új eszközlekötési járuléknak árelemként való figyelembevételével. Csak jóval később terjedhet ki a fogyasztói árrendszerre, mivel a ráfordításarányoknak megfelelő — az élelmiszerárakat növelő és az iparcikkárakat csökkentő — fogyasztói árrendezés valószínűleg csak jelentős életszínvonal-emelkedés alapján hajtható végre. Feltehetően a legtávolabbi jövőben terjedhet ki az árrendezés a mezőgazdaságra, nem utolsósorban azért is, mert a mezőgazdasági árak változtatása függ a fogyasztói árrendezéstől.

A mezőgazdasági termelői árak és az élelmiszerárak szoros kapcsolatától eltekintve, a mezőgazdasági árrendszer közeli átalakítása azért sem lenne helyes, mert az új árrendszer nem alapozódhatna megszilárdult termelési és gazdálkodási viszonyokra. A még véglegesen ki nem alakult mezőgazdasági termelési szerkezet, a munkaerő- és az eszközellátottságban, a beruházásokban, a termelékenység növekedésében várható módosulások arra intenek, hogy az új árakat már a végbement változásokra alapozzuk.

Mivel azonban az új népgazdasági árrendszernek megfelelő mezőgazdasági árrendszer kidolgozása alapos és sokoldalú elméleti vizsgálatot és számszerű elemzést kíván, amely esetleg több évet is igénybe vesz, nem tekinthető korainak, ha legalábbis a kezdeti lépéseket már most megtesszük.

Ez a cikk néhány gondolat felvetésével kíván hozzájárulni ehhez a munkához. Az itt felvetett problémákat a továbbiakban még behatóbban kell vizsgálni, vázolt megoldási módjuk is inkább elméleti feltételezéseken, mint bizonyított eredményeken alapszik.

Magyarországon az Országos Árhivatal készített számos variációban* ártípusszámításokat. A fontosabb variációk értékártípusú, termelésiár-típusú és többcsatornás ártípusú népgazdasági ármodellekre vonatkoznak. Kiszámításuk úgy történt, hogy a tiszta jövedelemtől valamennyi termelési fázisban megtisztított, bérköltségekre visszavezetett bérszintű önköltségeket a munkaráfordítás (bérköltség) arányában (értékár), a lekötött eszközök arányában (termelési ár), illetőleg a lekötött eszközök és a munkaráfordítás arányában (többcsatornás ár)** pótlékolták tiszta jövedelemmel. Tudomásunk szerint a Szovjetunióban és Lengyelországban szintén végeznek népgazdasági ártípusszámításokat. A szocialista országok saját világpiaci árainak (a „saját árbázis"-nak) kidolgozása végett valamennyi KGST-országban készülnek olyan értékártípusú, termelésiár-típusú és egyéb típusú mezőgazdasági ármodellszámítások is, amelyek később a külkereskedelmi árak kialakításának alapjául szolgálhatnak.

A mezőgazdasági árszínvonal

A magyar ártípusszámításokból inkább a jelenlegi, mintsem az alkalmazandó árrendszerrel kapcsolatosan vonható le a mezőgazdasági árakra vonatkozó következtetés. Mai árrendszerünkben a mezőgazdasági

* Rácz László: Az ártípusszámítások első tapasztalatai. Pénzügyi Szemle. 1964. február.
** Nagy Tamás–Esze Zsuzsa: A többcsatornás ipari ártípus. Közgazdasági Szemle. 1963. január.

árszínvonal alacsony az ipari árszínvonalhoz képest.* Közismert, hogy igen sok mezőgazdasági termék felvásárlási ára értéke alatt van. Az alacsony árak következtében kialakult alacsony mezőgazdasági árszínvonal nálunk is, a többi szocialista országban is, történelmileg jött létre. Létrejöttében — az esetenkénti ármegállapítások véletlen hatásai mellett — elég nagy szerepet játszott a tudatos árpolitika. A mezőgazdasági termékek kötelező beadásának időszakában az alacsony begyűjtési árak hatottak az alacsony mezőgazdasági árszínvonal kialakítására. Később, a kötelező beadás eltörlésével, jelentősen emelkedett ugyan a mezőgazdasági árszínvonal, a megállapított állami felvásárlási árak szintje azonban még mindig alacsonyabb maradt, mint az ipari árszint. A statisztikai adatok szerint a parasztság termelőszövetkezetekbe való tömörülését követő három évben a felvásárlási árszínvonal emelkedett ugyan 6—7 százalékkal (a termelőszövetkezeteknek nyújtott kedvezmények és felárak következtében), de az 1959. évi termelői árrendezéssel a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű anyagok árai is nőttek 20—30 százalékkal. (A mezőgazdasági termelőeszközök árát a közeljövőben az ipari termelői árrendezés során szándékoznak csökkenteni.)

Felvetődik a kérdés, hogy mi történjék a mezőgazdasági árszínvonallal egy következetesen ráfordításarányos árrendszerben, ahol az árak centrumát népgazdaságilag egységesen meghatározott arányban pótlékolt tiszta jövedelemmel képezik. Hogy milyen ártípus legyen az egységes árképzés alapja, azt a későbbiekben vizsgáljuk. Egyelőre a kérdés az, hogy valamely — bármilyen típusú — egységes népgazdasági árrendszerben követelmény-e a mezőgazdasági és az ipari árszínvonal kiegyenlítése, vagy attól el lehet tekinteni. Már elöljáróban meg kell jegyezni, hogy a kérdés nem válaszolható meg kizárólag elméleti nézőpontból, hanem a válaszadásba gazdaságpolitikai és árpolitikai szempontok is beleszólnak. A döntést mindenekelőtt az befolyásolja, hogy a gazdaságpolitika fokozni kívánja-e a termelőszövetkezetek saját felhalmozási lehetőségét, vagy a felhalmozáshoz szükséges eszközöket nagyobb részben központilag kívánja elosztani.

Elméletileg az tűnik helyesnek, ha a népgazdaságban termelt termékek többségének árarányai a ráfordítási arányokat tükrözik. A ráfordításarányos árak mint termelői árak általában helyes irányban ösztönzik a termelést, mint fogyasztói árak pedig biztosítják, hogy a javak fogyasztása az előállításukra fordított társadalmi munka mennyiségével arányosan történjék. Ennek ellenére gazdaságpolitikai szempontok — például a termelés vagy a fogyasztás valamilyen meghatározott irányba történő pillanatnyi vagy hosszabb távú befolyásolása — olyan árpolitika mellett szólhatnak, amely egyes áruk vagy árucsoportok árát eltéríti a ráfordításarányoktól. Árpolitikai szemszögből vizsgálva, a kérdést tehát nem könnyű eldönteni. Ez a cikk nem is vállalkozhat az eldöntésére — hiszen az árpolitikát mindig számos, az adott gazdasági helyzetből folyó gyakorlati megfontolás is befolyásolja —, csupán rá kíván mutatni néhány elméletileg is számbavehető, az árpolitikában mérlegelendő tényezőre.

A meglevő mezőgazdasági árszínvonal kialakulása a mezőgazdaság sajátos termelési viszonyainak tulajdonítható. Évtizedeken át elfogadott

* Rácz László: I. m.

volt az az álláspont, hogy a megtermelt tiszta jövedelem egy részét érték alatti árakkal helyes elvonni a mezőgazdaságtól, mert itt a tulajdonviszonyok (az egyéni tulajdon és a csoporttulajdon) nem teszik lehetővé, hogy a mezőgazdaság olyan módon járuljon hozzá a társadalmi szükségletek és a felhalmozás fedezéséhez, amint az az állami tulajdonban levő termelőegységekben szokásos.

A mezőgazdasági jövedelemelvonásnak ez a módja történelmileg alakult ki. Az egyéni gazdálkodás idején az árpolitikán keresztül történő jövedelemelvonás nem csupán a társadalmi szükségletekhez való hozzájárulás eszköze volt, hanem a termelés egyéni bővítési lehetőségeinek és ezáltal a tulajdon bővítési lehetőségeinek korlátozására is irányult. A csoporttulajdonnal kapcsolatos árpolitika — bár nem kívánt a termelés bővítése ellen hatni — ugyancsak összefüggött a tulajdonbővítés bizonyos értelmű korlátozásával.

A Szovjetunióban és a többi szocialista ország kollektív mezőgazdasági szektorában egészen a legutóbbi évekig — főképpen a beruházási javak és a gépállomány régebbi szűkössége miatt, valamint a kollektív mezőgazdaság irányítására kialakított elvek következtében — elvonták és központosították a felhalmozáshoz szükséges tiszta jövedelem nagyobb részét. A kollektív gazdaságok nem, vagy csak nagyon korlátozottan vehettek gépeket, a gépek a gépállomások tulajdonában voltak, a talajjavítást állami talajjavító állomások végezték, az egyéb beruházások is jelentős részben állami erőből, illetőleg állami segítséggel valósultak meg. Az árpolitika révén elvont jövedelem nagyrészben vagy egészében visszakerült a mezőgazdaságba — beruházások, szociális, kulturális létesítmények stb. formájában (hacsak nem érvényesült a mezőgazdasággal szemben olyan hátrányos megkülönböztető politika, mint a XX. kongresszus előtt a Szovjetunióban).

Kérdés azonban, hogy most, a kollektív tulajdont korlátozó gazdaságpolitika megszűntével, a kollektív gazdaságok gépvásárlásainak és saját erőből való beruházásainak növekedésével nem kell-e megváltoztatni a jövedelemelvonási politikát és ezzel összefüggésben az árpolitikát is, közvetlenül meghagyva a mezőgazdaságban a felhalmozáshoz szükséges jövedelmet, és nem elvonva, majd visszajuttatva azt.

Kétségtelen, hogy a jövedelemelvonásról való teljes lemondás helytelen volna. A saját erőből történő beruházások növelése esetén is fennmarad az elsődleges jövedelmek újraelosztási szükséglete, főként a termelőszövetkezeti különbözeti járadék vonatkozásában. Ezt indokolja a mezőgazdaság egészének fejlesztési célja, a gyengébb gazdaságok fejlődésének előmozdítása. A gyengébb gazdaságok segítése állami támogatást, és az állami támogatás jövedelemelvonást igényel. A jövedelem újraelosztását kívánják meg az egy-egy gazdaság szükségleteit meghaladó nagy mezőgazdasági beruházások is (például nagy öntözőművek létesítése, szikjavítás stb.). A mezőgazdasági termelés fejlesztésén túl a jövedelmeket szociális, kulturális stb. célokra is újra kell osztani. Bár a gazdaságok maguk is létesítenek szociális alapokat, a szociális biztosítás és a kulturális ellátás nagyrészben továbbra is állami feladat maradt.

Kérdés már most az, hogy a régebbivel szemben csökkentett mérvű jövedelemelvonásnak okvetlenül az árpolitikán keresztül kell-e történnie. Nem felel-e meg az újabb követelményeknek inkább másfajta jövedelemelvonási módszer?

A jövedelemelvonás lehetséges módja az adóztatás is. Az adóztatásnak előnye — egyebek között — az árpolitikán keresztül történő nagyjából egységes elvonással szemben, hogy az adórendszer alkalmasabb a differenciáltabb jövedelemelvonásra. Bár az árpolitika is érvényesít némi differenciálást az elvonásban, ez azonban nem közelíti meg a tudatosan differenciális szempontok szerint megállapított adóztatás hatását. Így például az érték alatti ár a nagyobb termékmennyiség után nagyobb összegű jövedelmet von el, mint a kisebb termékmennyiség után. Amennyiben a cél például a jobb földeken létrehozott többletjövedelem (különbözeti járadék) elvonása, bizonyos mértékben megfelel ennek a célnak az árpolitika is, hiszen a jobb földön termelt többlettermékből származó többletjövedelem egy részét elvonja (természetesen progresszió nélkül). De ugyanúgy elvonja a jobb és több munkából származó többletjövedelmet is, ami esetleg már nem cél, és elvonja a gyenge termékenységű földeken létrehozott alacsony jövedelem egy részét is.

Az adóztatás mellett szól az is, hogy az árpolitikán keresztül történő jövedelemelvonás esetén fokozott figyelmet kell fordítani az árarányok helyességére. Ha az árakban általában kevés a jövedelem, akkor az árak csekély mozgatásával is könnyen veszteségessé vagy a többiekhez képest kevésbé jövedelmezővé válhat egyes termékek termelése. A nem megfelelő jövedelemarányok következtében a termelés nem kívánt irányba terelődhet, és az egészséges termelési arányok is eltorzulhatnak. A többi népgazdasági ág ráfordításaival arányos, elégséges jövedelmet biztosító átlagos mezőgazdasági árszínvonal esetén az árpolitika szabadabban mozgathatja az egyes árakban realizálódó tiszta jövedelem mértékét a termelés befolyásolása végett, mintha alacsony az árszínvonal.

Ahogyan az üzemi tisztánlátást zavarják a veszteséges, illetőleg a ráfordításokkal nem arányos árak, ugyanúgy zavarják a népgazdasági tisztánlátást is. A kétszintű árrendszerről már bebizonyosodott, hogy nem segíti a megfelelő áttekintést a gazdálkodásban. Nehezíti a népgazdasági tisztánlátást az is, ha a kétszintűség nem az iparon belül, hanem az ipar és a mezőgazdaság árszínvonala között érvényesül. Ebben az esetben hamis képet kapunk a mezőgazdaság és az ipar termelési értékének és a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásuknak az arányáról.

A fentiek amellett szólnak, hogy a népgazdasági árrendszernek valamely, már modellszerűen kidolgozott népgazdasági ártípus rendszerében történő átalakítása esetén indokolt lehet megszüntetni a mezőgazdasági és az ipari árak kétszintűségét is, elsősorban azért, hogy a gazdaságok saját jövedelmeiket saját beruházásokra (illetőleg szociális alapokra) használhassák fel. A saját elosztási és felhalmozási szükségletet meghaladó tiszta jövedelmet helyes lehet adóztatással elvonni. A kitűzött céloknak megfelelő adórendszer kidolgozása beható vizsgálatok alapján még jövőbeli feladat. Típusára vonatkozóan kellő alapok hiányában korai lenne állást foglalni. A szakemberek előzetes véleménye szerint a hozadéki (földadó) és a progresszív jövedelmi adórendszer kombinálása látszik jó megoldásnak.*

* Az árakon keresztül történő jövedelemelvonás megszüntetése és adóztatással való helyettesítése azonban nem csupán a jövedelemelvonás módján változtatna, hanem az árszínvonal emelkedése révén sok más vonatkozásban is hatna. Mindenekelőtt, mint már említettem, a fogyasztói árszintet érintené. Az élelmiszerárak nagy részében realizált jelenlegi tiszta jövedelem olyan alacsony (sok termék árában egyáltalán nincs), hogy a termelői áremelés nem képzelhető el sok élelmiszer veszteségessé válása nélkül. Így vagy dotálni kel-

A tiszta jövedelem mértéke

Az árszínvonalat a költségek és a pótlékolt tiszta jövedelem átlagos mértéke határozza meg. Az iparra vonatkozó számításokban a pótlékolandó tiszta jövedelem mértéke egyértelműen meghatározható. A mezőgazdaságban sajnos már nem egészen ilyen egyértelmű a meghatározás. Mégha feltételezzük is, hogy a mezőgazdasági árak színvonalára vonatkozóan már született valamilyen döntés (akár a többi népgazdasági ággal azonos, akar azoktól különböző színvonalon), akkor sem határozhatjuk meg a mezőgazdasági tiszta jövedelem mértékét a kapcsolódó elvi problémák előzetes megoldása nélkül. A tiszta jövedelem mértékének elvi problematikája a mezőgazdasági bérköltségek nagyságának, tehát a tiszta jövedelem pótlékolási alapjának meghatározási bizonytalanságából következik.

Már korábban mondottuk, hogy amikor a modellszerű ártípusszámításokat végezték, bizonytalansági tényezők voltak a mezőgazdasági árszínvonal számszerű meghatározásában és a többi népgazdasági ág árszínvonalához való viszonyításában. Ez a bizonytalanság abban állt, hogy a számításokat végzők nem tudták sem a bérszintű önköltséget, sem a tiszta jövedelem nagyságát egyértelműen meghatározni. Ennek oka nem a számítások módszerének kidolgozatlanságában, hanem a mezőgazdaság objektív sajátosságaiban rejlik.

Az ipari számításokban egyértelműen meghatározható a bérköltség és így visszavezethető bérre az önköltség is. Ennek alapján ugyanilyen egyértelműen megállapítható az árakban foglalt jelenlegi tiszta jövedelem mértéke, illetőleg kiszámítható az a tiszta jövedelem, amellyel az önköltséget a jövőben pótlékolni fogják.

A mezőgazdaság állami szektorában hasonló módszert lehet követni. A termelőszövetkezeti gazdaságokban azonban (egyes szocialista országokban még az egyéni gazdaságok is nehezítik a problémát, és a számításokhoz még nálunk is főként egyéni gazdaságokra vonatkozó adatok álltak rendelkezésre) a bérszintű önköltség megállapításához először elméletileg kell tisztázni, hogy milyen bérekre vonatkoztatható az önköltség.

A bérköltség számítása a mezőgazdaság termelőszövetkezeti szektorában már régóta vitatott kérdés. E cikkben csak annyiban kívánom érinteni, amennyiben összefügg a mezőgazdasági árak kiszámításával. A termelőszövetkezetekben köztudomásúan nem bért kapnak a dolgo-

lene őket, vagy fogyasztói árukat is megemelni. A dotáció, illetőleg ártámogatás egyes esetekben helyes lehet, de egy új árrendszert széles körű dotációs rendszerre építeni hibás vállalkozás lenne. Az élelmiszerárak általános emelése (egyidejű iparcikkár-csökkentéssel, tehát teljeskörű fogyasztói árrendezés keretében végrehajtva) viszont azt kívánná meg, hogy a lakosság kiadásaiban ne az élelmiszerekre fordított kiadások súlya legyen döntő, tehát hogy az iparcikkár-csökkentések összegükben ellensúlyozhassák az élelmiszerek áremelését. Gondolni kell továbbá a lakosság közötti nem kívánatos jövedelem-átcsoportosítások elkerülésére is. A fogyasztói árak változása nemcsak a városi lakosság alacsonyabb jövedelmű rétegeit sújthatja, hanem a városi és a falusi lakosság között is helytelen jövedelmi arányokat teremthet. A felvásárlási és az állami élelmiszerárak emelkedése valószínűleg maga után vonná a szabadpiaci árak emelkedését is. Ezenkívül például a mai körülmények között a saját fogyasztásához szükséges élelmiszereket nagyrészt maga termelő mezőgazdasági lakosság kétségtelenül előnyös helyzetbe kerülne a városi lakossággal szemben. Ez az arra lehetőséggel bíró ipari népesség egy részét is élelmiszertermelésre indíthatná. Az ilyen „háztáji" gazdálkodás azonban a népgazdaság számára többnyire gazdaságtalan lenne. Mindezek a körülmények arra intenek, hogy a jövedelemelvonás nem áron keresztül megvalósuló új formájának bevezetéséhez a mezőgazdasági termelési viszonyok stabilizálásán kívül az egyéb feltételek megteremtésére is szükség van.

zók, hanem mint a gazdaság kollektív tulajdonosai, termelői jövedelemben részesülnek. Az önköltségszámítás hagyományosan bérköltségekkel számol, nem pedig tulajdonosi jövedelmekkel. Ezért vitatott még ma is, hogy elfogadható-e bérköltségként a termelői jövedelem, nem kellene-e azt valódi bérrel, például az állami gazdasági bérekkel, vagy valamilyen más, kalkulált bérekkel helyettesíteni a termelőszövetkezeti önköltségszámításokban, illetőleg nem bontható-e fel a termelői jövedelem bér és tiszta jövedelem alkotórészekre.*

A bérköltségszámítás bizonytalansága megnehezíti a szokásos mezőgazdasági önköltségszámítást is. Helytelen módszer alkalmazása torzíthatja az eredményt. Még jobban torzíthatja azonban az olyan számításokat, amelyekben valamennyi költség bérköltségre van visszavezetve. Az árképzés alapjául szolgáló bérszintű önköltségszámításhoz tehát először a bérköltség számításának módjára kellene jó megoldást találni.

A magyar ármodellszámításokban megfelelő adatok hiányában (különös tekintettel arra, hogy még csak túlnyomóan egyéni gazdasági adatok állnak rendelkezésre) azt a megoldást választották, hogy a központi alapokba befolyó tiszta jövedelmen kívül minden jövedelmet bérjövedelemnek tekintettek a mezőgazdaságban. A valóságban azonban a mezőgazdaságtól el nem vont jövedelmek sem képeznek csupán egyéni jövedelmi alapot. A nem központosított jövedelmekben is van felhalmozásra és a termelőszövetkezetekben ezenkívül társadalmi elosztásra szolgáló jövedelemrész. (Ezek számszerű megállapítása egy termelőszövetkezeti adatokkal végzendő számításban, ha nem is egyszerű, de mindenesetre könnyebb lenne.) Mikor tehát a tiszta jövedelem egy részét is bérköltségként vették figyelembe az ártípusszámítások, akkor a mezőgazdasági tiszta jövedelem költségekhez viszonyított aránya a valóságosnál is alacsonyabbnak mutatkozott. Ezt az elvégzett ellenőrző számítások is bizonyítják. Bár a mezőgazdaság termelőszövetkezeti szektorában valóságosan is elég alacsony a tiszta jövedelem és ezért a termelés fejlesztéséhez nagyarányú állami támogatást kell nyújtani, mégsem kezelhető a teljes gazdasági jövedelem egyéni jövedelemként, azaz bérként, hiszen például 1961-ben a magyar termelőszövetkezetek beruházásaiknak 32, 1962-ben pedig 25 százalékát végezték saját erőből** (a termelőszövetkezetekben nincsen amortizációs alap, így a felhalmozásba az arra szolgáló eszközök is beleértendők).

Az ily módon számított bérköltség és tiszta jövedelem egyrészt a jelenlegi tiszta jövedelem mértékét mutatja a valóságosnál alacsonyabbnak, másrészt a pótlékolandó tiszta jövedelmet tünteti fel a szükségesnél magasabbnak. Bármilyen megállapított arányban történik ugyanis az árakban a tiszta jövedelem pótlékolása a bérszintű önköltségi alaphoz (akár a többi népgazdasági ággal azonos, akár azoktól különböző arányban), a magasabb pótlékolási alap természetesen a bérszintű ön-

* A termelői jövedelemnek, vagyis a termelőszövetkezeti egyéni jövedelemnek bér és tiszta jövedelem elemekből való összetevődése nálunk is eléggé elterjedt nézet. Eszerint a nézet szerint, ha magas ez a jövedelem (a viszonyítási mérce rendszerint az állami gazdasági bér), akkor a szövetkezeti tag megkapja a gazdaság tiszta jövedelmének egy részét is, ha viszont alacsony (az állami gazdasági bérnél alacsonyabb), akkor a tag béréből járul hozzá a gazdaság termelési költségeihez. Ez a nézet nem mérlegeli eléggé azt a körülményt, hogy a termelőszövetkezetek tagjai a sajátos kollektív tulajdonviszonyok következtében nem bérben, hanem a bértől különböző jellegű tulajdonosi-termelői jövedelemben részesülnek, amely a valóságban sem bérnek, sem tiszta jövedelemnek nem tekinthető.

** Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején. Statisztikai Időszaki Közlemények 57. kötet. 25. l.

költséghez viszonyított előirányzatnál magasabb összegű tiszta jövedelmet és az előirányzottnál magasabb árszínvonalat eredményez. Ha tudniillik a pótlékolási alap nem csupán a bérjellegű jövedelmet foglalja magában, hanem a tiszta jövedelem egy — mégha csekély — részét is, akkor, ha mint bérszintű önköltséggel számolunk vele, a célul kitűzöttnél magasabb valóságos tisztajövedelem-szintet kapunk.

A modellszámítások a fentieket igazolni látszanak azzal, hogy amikor a bérszintű önköltséghez az egész népgazdaságban azonos arányban pótlékolták a tiszta jövedelmet, elsősorban az értéktípusú modellben emelkedett a mezőgazdasági árszínvonal nagymértékben. (Itt is figyelembe kell venni, hogy még az 1959-es mezőgazdasági állapotról van szó, amelyben a mainál alacsonyabbak az eszközköltségek és magasabbak a bérjellegű költségek, a hozzájuk számított tisztajövedelem-alkotórészektől eltekintve is.) Az értékártípusban a pótlékolási alap kizárólagosan a munkabér, így érthető, hogy a magas pótlékolási béralap magas tiszta jövedelmet és igen nagy mezőgazdasági áremelkedést vonzott. A lekötött eszközök szerinti pótlékolás, ahol a tiszta jövedelem nem a magas bérköltséghez kapcsolódott — más, még említendő egyéb okok miatt is —, sokkal kisebb áremelkedést eredményezett.

Nem adhat azonban megbízhatóbb eredményt az állami gazdaságok bérével történő bérszintű önköltségszámítás sem. Az ilyen számítás, ha a termelőszövetkezeti egyéni jövedelem magasabb, mint az állami gazdasági bér, akkor a valóságosnál magasabbnak mutatja a tiszta jövedelmet. Ilyenkor a dolgozó által megkapott és elfogyasztott jövedelem egy része is — a valóságtól eltérően — felhasználható (akkumulálható, társadalmi célokra elvonható stb.) tiszta jövedelemként jelenik meg a számításokban. Ha viszont az egyéni jövedelem az állami gazdasági bérszintnél alacsonyabb, akkor előfordulhat, hogy a ténylegesen tiszta jövedelemként felhasznált (például a gazdaságban felhalmozásra kerülő) jövedelemmel mint bérrel számolnak, tehát ugyancsak helytelenül tükrözik a valóságosan rendelkezésre álló tiszta jövedelem mértékét. Hasonló problémákat vet fel valamely más kalkulált bérköltséggel való számítás is.

Eldöntendő kérdés tehát a szövetkezeti bérköltség sokat vitatott kérdése a tiszta jövedelem pótlékolási alapjának meghatározása és a tiszta jövedelem mértékének megállapítása szempontjából is.

Úgy látszik, hogy a gyakorlati követelményeket is figyelembe véve, leghelyesebb volna az árszámításokban a valóságos egyéni jövedelmek (országosan az állami gazdaságok bére és a termelőszövetkezeti egyéni jövedelmek átlaga) alapján kiszámítani a mezőgazdaság bérszintű önköltségét, s a gazdaságokban közös célokra felhasználásra kerülő és az állami alapokba befolyó jövedelmet kellene tiszta jövedelemnek tekinteni. Ha a mezőgazdasági árszínvonalat a jövőben nem kívánják módosítani, akkor ez a tisztajövedelem-nagyság változatlan maradna, ha pedig az árszínvonalat változtatni kívánja az árpolitika, ehhez a tiszta jövedelemhez viszonyítva kellene kialakítani az új tisztajövedelem-szintet. Ez a megoldás megfelel a reális viszonyoknak. A valóságban is egyéni felhasználásra és fogyasztásra kerülő jövedelmet egyéni jövedelemként, s a ténylegesen társadalmi célokra felhasználható — a gazdaságban akkumulálható vagy népgazdasági akkumulációként felhasználható és másodlagosan elosztható — jövedelemrészt tiszta jövedelemként

kezelik. Ezzel szemben elhanyagolható az a hátrány, hogy a bérszintű önköltség kiszámításakor nem a hagyományos módon, bérköltséggel történik a számítás, hanem termelői jövedelemmel. Ezt azonban az objektív termelési viszonyok kívánják meg.

A költségek átlagolásának kérdése

Azon túl, hogy az árképzés alapjául a valóságos egyéni jövedelmeken alapuló átlagos népgazdasági bérszintű önköltség látszik helyesnek, felmerül a kérdés, hogy az átlag csak a közös gazdaságokból származó jövedelmekből és az állami gazdasági bérekből, vagy a teljes mezőgazdasági egyéni jövedelmekből tevődjön-e össze. A teljes mezőgazdasági egyéni jövedelem tudniillik a háztáji gazdaságokból származó jövedelmeket is tartalmazza. Vannak olyan javaslatok, amelyek szerint a költségszámításban a teljes egyéni jövedelemmel kell számolni, mivel az egyéni jövedelem jelentős részét a háztáji jövedelem alkotja. Az árak alapjául szolgáló ilyen költségszámítás természetesen csak úgy képzelhető el, ha a számítás a teljes mezőgazdasági termelésre, illetőleg földterületre (a közösre és a háztájira egyaránt) vonatkozik mind a jövedelmek, mind az összes termelési költségek vonatkozásában.

Az ilyen számítási mód mellett szól az, hogy teljes népgazdasági átlagköltséget kapunk az árszámítás alapjául, s nem csupán a szövetkezeti és állami gazdaságok átlaga alapján számítunk. Ellene szól viszont az, hogy az árakat a társadalmilag szükséges átlagos ráfordítások alapján helyes képezni. A társadalmilag szükséges átlagos ráfordítás pedig nem feltétlenül jelenti valamennyi gazdaság ráfordításainak számtani átlagát, hanem inkább a korszerű átlagos felszereléssel, átlagos korszerű technikával és feltételekkel termelők átlagát kell hogy jelentse. Mivel pedig az új mezőgazdasági árrendszer bevezetése csak későbbi feladat, és a jövőben az átlagos korszerű feltételekkel a jelenleginél is sokkal inkább a nagyüzemek fognak rendelkezni, ezek költségeinek számbavétele látszik indokoltnak. Emellett az árképzésben elsősorban az árutermelés költségeit helyes számbavenni, az árutermelés zömét pedig a legtöbb termék esetében — különösen perspektívában — a nagyüzemek adják. (Megfontolandó lehet a háztáji gazdaságok költségeinek a figyelembevétele az olyan termékek — például állatok, zöldségfélék — árának megállapításakor, amelyeket áruértékesítési célra is nagy mennyiségben termelnek e gazdaságok.)

A háztáji gazdaságok ráfordításainak figyelembevétele ellen szólnak még a számbavételi nehézségek. A háztáji gazdaságok költségeit nem tartják rendszeresen nyilván. Egyszeri, reprezentatív adatfelvétel esetén is számos számbavételi nehézséggel kell megküzdeni, egyebek között azzal, hogy a közös gazdaság által nyújtott termelési segítség zömében nem a háztáji gazdaságok ráfordításaként jelentkezik. A közös gazdaságok anyagokkal, vetőmagvakkal, gépi munkával stb. segítik a háztáji gazdaságokat. Ezeknek a ráfordításoknak, vagy ezek egy részének a számbavételi nehézségek miatt való figyelmen kívül hagyása azt eredményezheti, hogy az amúgyis magas háztáji élőmunkaköltségek a holtmunkaköltségekhez viszonyítva a valóságosnál még magasabbnak,

a holtmunkaköltségek pedig a ténylegesnél alacsonyabbnak mutatkozhatnak.

A háztáji gazdaságok költségeinek figyelembevétele az árakban még további vizsgálatokat igényel mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásokban.

Átlagköltség vagy határköltség

Az árak kiszámításában nemcsak a szektorok költségeinek átlagolása problematikus, hanem a szektorokon belül a gazdaságoké is. Miután eldöntöttük, hogy csak a nagyüzemi gazdaságok költségviszonyait vesszük-e figyelembe, vagy a nagyüzemi mellett a háztáji költségviszonyokat is, még mindig kérdéses, hogy valamennyi számításba vehető gazdaság költségeinek országos átlagával, vagy a legrosszabb feltételek között termelő gazdaságok határköltségeinek átlagával kívánjuk-e az árakat kiszámítani. Az a probléma, hogy az ármegállapítás alapjául az átlagköltségek vagy a határköltségek szolgáljanak-e, nemcsak a mezőgazdaság területén, de a népgazdaság más ágazataiban is már régóta vitatott. Megfontolása és eldöntése azonban a mezőgazdasági árképzésre nézve sokkal nagyobb jelentőségű, mint a többi népgazdasági ág termékeinek árképzésére.

A mezőgazdasági földterület korlátozott, ezért az átlagosnál rosszabb minőségű földterületeken is folyik termelés. Magyarországon az ország 12 168 200 kh mezőgazdasági művelés alatt álló területéből 5 545 000 kh (45,5 százalék) a gyengén termő, savanyú, szikes és homoktalaj. A különböző földterületek természetes termékenységének kiegyenlítésére csak korlátozott lehetőség van. Az alapvető termelési eszköznek, a földnek a gazdaságok közötti minőségi különbsége miatt nincs mód arra, hogy mint az iparban, az átlagosnál rosszabb feltételek között termelő üzemek előbb-utóbb utolérjék az átlagosak termelési színvonalát. Az iparban nem csupán állandó tendencia, de a lehetőség is megvan a termelési feltételek és a termelési színvonal üzemek közötti kiegyenlítődésére, és ennek révén az átlagos ráfordításokkal és költségekkel való termelésre. A mezőgazdaságban az átlagosnál rosszabb földeken termelő gazdaságok perspektivikusan sem tudják ráfordításaikat és költségeiket az átlagosak színvonalára csökkenteni. (Figyelembe véve, hogy az agrótechnika a jobb és a rosszabb földeken termelő gazdaságokban is fejlődik.) Amennyiben tehát az árakat az átlagos költségek alapján állapítanák meg, az átlagosnál magasabb költségű termelés nem eléggé jövedelmező, esetleg veszteséges lesz. A gazdaságok tevékenységén kívülálló okok miatti alacsony jövedelem vagy veszteség pedig csökkentheti a termelési kedvet. Ezért látszik indokoltnak, hogy a mezőgazdasági árak a határköltségek és ne az átlagköltségek alapján kerüljenek megállapításra.* Így a legrosszabb földeken gazdálkodó üzemek költségeinek átlagával és nem az összes gazdaságok költségeinek átlagával kellene számolni. De az már nem látszik indokoltnak, hogy a föld

* Csendes Béla: A termelőszövetkezeti jövedelmezőség és árképzés főbb kérdései (a Művelődésügyi Minisztérium marxizmus–leninizmus oktatási osztálya Tájékoztatója 1963. 5. sz. I. kötet. 201—22. l.) című cikkében javasolt módon. Eszerint az egyes növényi termékek (illetőleg a megfelelő növényi termékekkel történő takarmányozással számolva, az állatok vagy állati termékek) árát *az illető növényt* még termelő, legrosszabb földre ráfordított költségek alapján kell meghatározni.

minőségén kívüli termelési feltételek tekintetében is az átlagosnál roszszabbakat vegye figyelembe az ármegállapítás. Az egyéb termelési feltételek kiegyenlítésére van mód. A gépesítés, a gépkihasználás, az állatgondozás stb. területén valamennyi gazdaságban meg lehet teremteni az átlagos feltételeket és el lehet érni az átlagos ráfordítási költségszintet, ezért nem szükséges figyelembe venni az átlagot meghaladó ráfordításokat.

Az ilyen számítási mód elméletileg helyesnek látszik, de a gyakorlati megvalósítás lehetősége még megvizsgálásra szorul. Megvizsgálandó elsősorban, hogy milyen ismérvek alapján határozhatók meg a még termelésbe vett, legrosszabb földterületek. Milyen módszerrel állapíthatók meg a rajtuk termelt termékek költségei (számvitel, reprezentáció, egyszeri vagy folyamatos felmérés stb. útján)? Hogyan állapítható meg, hogy az átlagosnál magasabb költségeket mennyiben indokolja a föld minősége és mennyiben a gazdálkodás színvonala? Elválaszthatók-e a költségek az előző két tényező hatása szerint? Mindezek a kérdések a probléma megoldásának és a gyakorlati számításnak a bonyolultságára utalnak. A gyakorlatban esetleg majd olyan egyszerűbb megoldást kell választani, amely csak közelítőleg felel meg az elméleti követelményeknek.

A földterület minőségét szem előtt tartó határköltségek alapján való árképzés nem sújtja a saját hibájukon kívül átlagosnál rosszabb feltételek között termelő gazdaságokat. Viszont indokolatlanul jutalmazza a szintén saját termelő munkájukon kívül eső okokból jobb feltételek között gazdálkodókat. A határköltségek szerinti ármegállapításból természetszerűen következik a határfeltételeknél jobb körülmények között (jobb termékenységű vagy fekvésű földön) termelőktől való jövedelemelvonás szükségessége. Ilyen ármegállapítás esetén a földminőség különbözősége miatt keletkező különbözeti járadék elvonásának szintén az adórendszeren keresztül kellene történnie. Az adóztatás módszere a különbözeti járadék elvonása tekintetében is kutatást igényel. Megvizsgálásra szorul egyebek között, hogy az adóban mennyire lehet figyelembe venni a különbözeti I. és a különbözeti II. járadékot, illetőleg hogy a gyakorlatban milyen mértékben választható el a kettő egymástól, különös tekintettel a belterjesség fokozódására.

Az ártípus kérdése

A tiszta jövedelem pótlékolási alapjának, azaz a bérszintű önköltség kiszámításának módja és a tiszta jövedelem pótlékolásának mértéke még nem ad választ a pótlékolás módjára, azaz nem határozza meg magát az ártípust. Az ártípust vizsgálva kell választ adnunk arra a kérdésre, hogy milyen szempontok befolyásolhatnak a mezőgazdaság oldaláról a népgazdasági ártípus eldöntésében, azaz a népgazdasági ártípus meghatározása után milyen sajátosságokat kell figyelembe venni a mezőgazdaság vonatkozásában. A különböző ártípusok mezőgazdasági alkalmazására eddig még nem folyt behatóbb vizsgálat. Ezért az ebben a részben közöltek sem tekinthetők végleges eredményeknek, inkább csak előzetes elgondolásoknak és feltételezéseknek a további vizsgálatok számára.

Az ártípus kérdését a mezőgazdasági árakra nézve az értékártípust és az eszközlekötés alapján (vagy részben az eszközlekötés alapján) pótlékolt tiszta jövedelemmel létrehozott ártípust figyelembe véve vizsgálom. Az alapvető elvi kérdések a bérekre pótlékolt és az eszközlekötés alapján (vagy az eszközlekötés alapján is) pótlékolt tiszta jövedelemmel képzett ártípusokat elemezve különíthetők el, egyelőre nem tekintve e kétféle, alapjaiban eltérő ártípus különböző változatait.

Az értékártípus

Az értékártípusra vonatkozó vizsgálatokban a mezőgazdaság szempontjából a következőket kell előzetesen megfontolni. Ha a mezőgazdasági árak értéktípusúak lennének, tiszta jövedelmüket a bérköltségek arányában kellene pótlékolni. A magyar ártípusszámítások szerint a bérköltségek átlagban magasabbak a mezőgazdasági termékek termelési költségeiben, mint a többi népgazdasági ág termékeinek költségeiben. A számítás említett bizonytalanságait is figyelembe véve, ez a megállapítás helyesnek látszik, tekintettel a mezőgazdaság termelőerőinek a többi népgazdasági ágénál még ma is elmaradottabb voltára. A bérköltségek (a munka szerinti jövedelmek) nagyságát a termékek értékében két tényező határozza meg: 1. az élőmunka-ráfordítás nagysága, 2. a dolgozók bér-, illetőleg jövedelmi színvonala. Az élőmunkaköltségek nagyobbak, ha a gépesítés csekély és nagy az élőmunkaigény. A szövetkezeti szektorban azonban — ha a tagság száma nagy — lehet a bérköltség (egyéni jövedelmi költség) az esetben is magas, ha a gépesítés magasfokú, tehát az élőmunkaigény viszonylag kicsi. Ha tehát a tiszta jövedelem pótlékolása a bérköltségekre történik (a többi népgazdasági ággal azonos pótlékolt tiszta jövedelmi arányt feltételezve), az a magas pótlékolási alap révén átlagban magas abszolút összegű mezőgazdasági tiszta jövedelmet eredményez. Ily módon a népgazdasági tiszta jövedelem abszolút összege a termelőerők tekintetében elmaradottabb népgazdasági ág, a mezőgazdaság felé fog tolódni a többi népgazdasági ág rovására.

Hasonló megoszlást mutat a tiszta jövedelem megoszlása a mezőgazdaságon belül is. Az egyes mezőgazdasági termelési ágak termelőerőinek színvonala igen különböző. A legtöbb szocialista országban a legjobban gépesített és legkevésbé élőmunkaigényes a gabonafélék művelése. Viszont vannak olyan termelési ágak, ahol a gépesítés minimális és a gépesített ágakhoz viszonyítva nagy az élőmunkaigény. Az értékárrendszer az ágazatok, illetőleg azok termékei között is az elmaradottabb termelési színvonalúak javára fog differenciálni. A csekély élőmunkaigényű termékek, bár az élőmunkára számított százalékban ugyanakkora, de a földterületre számítva kisebb tiszta és összes jövedelmet eredményeznek, mint a nagyobb élőmunkaigényű termékek. Mivel a mezőgazdaságban a földterület korlátozott (és ugyanakkor a termelőerők elmaradott színvonalának megfelelően általában viszonylag nagy a munkaerőlétszám és -költség), az értékárrendszer fokozza a nagy élőmunkaigényű termékek termelésének amúgyis előnyös voltát a nagyobb holtmunka-ráfordítással termelt termékekkel szemben. E körülmény előnyeit és hátrányait megfelelő mérlegeléssel kell figyelembe venni. Előnye, hogy a jelenleg még alacsonyabb technikai színvonalú,

elmaradottabb ágazatok termelését ösztönözve, azok termelőerőinek fejlődését is ösztönzi, viszont hátránya, hogy adott időpontban előnytelen lehet a fejlettebb termelési színvonalú ágazatok termékei számára (hacsak egyes gazdaságok kis taglétszámuk miatt nem részesítik a jobban gépesíthető ágakat előnyben). Ez utóbbi termékek között pedig népgazdaságilag rendkívül fontosak is vannak (például a gabonafélék).

Az eszközlekötést figyelembe vevő ártípus

A gazdasági fejlődéssel a mezőgazdaság termelőerőinek színvonala is gyorsan fejlődik. Az 1959. évi magyar adatfelvétel szerint hazánkban a mezőgazdaságban lekötött eszközök értéke sokkal alacsonyabb volt, mint a többi népgazdasági ágban. Az ártípusszámításokban ezt az eszközlekötést vették figyelembe. Ez azt eredményezte, hogy az eszközlekötés alapján (vagy eszközlekötés alapján is) pótlékolt tiszta jövedelemmel számoló modellártípusban a mezőgazdasági árak emelkedése sokkal kisebb — egyszintű árrendszert feltételezve —, mint az értékártípusban. Az ilyen eredménynek — mint mondottuk — megvan a realitása, legfeljebb az eltérés mértékének realitását kellene felülvizsgálni, ha a jelenlegi adatok alapján számolnánk.

Az eszközellátottság a mezőgazdaságban is egyre nő, különösen a kollektivizálás óta. A termelési rendeltetésű állóeszköz-állomány 1959 és 1963 között 18 százalékkal nőtt a mezőgazdaságban (tenyész- és igásállatok nélkül).* A KSH számításai szerint a termelőszövetkezetek közös és háztáji gazdaságaiban elvégzett traktor-, kombájn- és tehergépkocsimunkákkal 1962-ben 28 százalékkal több kézi munkanapot takarítottak meg, mint 1961-ben. Az egy mezőgazdasági keresőre jutó beruházás az 1959. évi 2910 Ft-ról 1963-ra 5301 Ft-ra nőtt. Ugyancsak a Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv adatai szerint a 100 kh szántóterületre jutó vonóerő-kapacitás 1959. március 31 és 1963. március 31 között 16 LE-ről 17 LE-re emelkedett.

Kétségtelen, hogy a mezőgazdaság eszközellátottsága jelenleg is alacsonyabb, mint az iparé (1963-ban egy mezőgazdasági keresőre 5301 Ft beruházási érték jutott, egy ipari foglalkoztatottra pedig 14 056 Ft), de a különbség közöttük csökkenőben van. A mezőgazdaság eszközellátottságának növekedése a fejlődés szükségszerű velejárója. Erre mutatnak a fejlett mezőgazdasággal rendelkező tőkésországok tőkeellátottsági adatai is. Ezekben az országokban a mezőgazdaság tőkeigényessége (a föld tőkeértéke nélkül számítva is) meghaladja a bányászatét és növekedési üteme gyorsabb az egész iparénál.**

Az amerikai mezőgazdaságban egy dolgozóra kétszer annyi állóeszközérték jut (30 ezer dollár 15 ezerrel szemben), mint az iparban.***

A mezőgazdasági eszközérték növekedésének tendenciáját figyelembe véve tehát valószínűleg csak időleges az a körülmény, hogy a tiszta jövedelmet részben vagy egészben a lekötött eszközök alapján pótlékoló árrendszer (legalábbis a lekötött eszközök szerinti pótlékolás mértékében) előnytelen a kevés eszközt lekötő mezőgazdaság számára.

* Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, Budapest, 1964.

** Bródy András: A termelés tőkeigényességéről. Közgazdasági Szemle. 1963. március. 303–317. l.

*** U. S. News and World Report 1962. IV. 2.

A jelenlegi helyzetben a mezőgazdaság egészére kedvező értékárrendszer, éppen a fejlődéssel, jelentősen veszíthet kedvező voltából.

A mezőgazdaságon belül viszont a lekötött eszközöket figyelembevevő árak azoknak az ágazatoknak előnyösek, amelyek sok állóeszközt használnak fel a termeléshez. Tehát az ilyen árrendszer, szemben az értékárrendszerrel, a holtmunka-befektetést is elismerve a tiszta jövedelemben, a fejlettebb ágazatok javára differenciál.

Az árrendszer a lekötött eszközök figyelembevételével az eszközlekötés, azaz a beruházások növelésére ösztönöz. Ez utóbbi tényezőnek a mezőgazdaságban nagyobb jelentősége van, mint az iparban. Az ipari beruházások nagy része központi intézkedés alapján történik. Így az iparban az eszközlekötést figyelembevevő árrendszer elsősorban az eszközök jobb kihasználására ösztönöz. A mezőgazdaságban ezzel szemben a beruházások központi elosztásának kisebb jelentősége van. A termelőszövetkezetek tekintélyes részben maguk döntenek beruházásaikról, ma már gépvásárlásaikról is. A lekötött eszközöket figyelembe vevő árrendszernek tehát a mezőgazdaságban nem csupán az állóeszközök, a kapacitások jobb kihasználására, hanem a beruházások növelésére és ezen keresztül a termelés színvonalának emelésére is hatása van. Ebben az árrendszerben kedvezőbb a termelésükhöz több eszközt lekötő termékek értékesítése, mint az értéktípusú árrendszerben.

Nem ellensúlyozza azonban az ilyen árrendszer sem azt az előnyt, amelyet a nagylétszámú gazdaságok számára a kisebb területen nagyobb élőmunkával termelhető termékek jelentenek az eszközigényesebb, de ugyanakkor nagy területet igénylő termékek termelésével szemben. Az előbbi termékek termelése a földterületre számítva jövedelmezőbb, mint az utóbbiaké, mégha eszközigényességüket számításba vesszük is árukban.

A csekély élőmunkaigényű termékek termékegységre számítva rendszerint nagy földterületet kötnek le. A mezőgazdaságban a legfontosabb termelőeszköz a föld. Hagyományosan mind a természetbeli hozamot, mind a termelési értéket egységnyi területre vonatkoztatják. Nem közömbös tehát, hogy az adott termelési értéket mekkora földterület lekötésével érik el. A földterület lekötését mind ez ideig nem értékelték az árakban. Mivel a szövetkezeti gazdaságok földterülete korlátozott, előnyösebb számukra a kisebb területet lekötő termékek termelése. Így a gazdaság összes területe több dolgozó eltartására képes, illetőleg a meglevőknek nagyobb jövedelmet biztosíthat. A nagyobb területet lekötő termékek termelésének kedvezőtlenebb voltát a földterület lekötésének figyelembevétele ellensúlyozhatja az árakban. (Például 1 kh eszközlekötési tényezője 100 Ft lenne. Tegyük fel, hogy országos átlagban 1 kh-on 10 q búza terem, akkor 1 q búza árában 10 Ft eszközlekötési tényezőt kell figyelembe venni. 100 q-s cukorrépatermés esetén 1 q cukorrépa árában viszont 1 Ft az eszközlekötési tényező. Tehát a termék egységére számítva 10-szer akkora területet lekötő búza nagyobb földterület lekötését és földterületre számított kisebb jövedelmezőségét a 10-szeresen értékelt eszközlekötés lenne hivatott bizonyos mértékben kiegyenlíteni.)

A földterület lekötésének figyelembevétele a nagyobb földterületet lekötő termékek egy tagra számított alacsonyabb jövedelmét is ellensúlyozhatja. Mindez arra int, hogy megfontolandó a beruházott eszkö-

zök mellett a föld eszközlekötési tényezőjének az érvényesítése is a mezőgazdasági árakban.

A lekötött terület figyelembevétele az árban valamennyi növény árutermelésének előmozdítására, az egyéb termelési eszközök kihasználásának fokozására, a földterület jobb kihasználására és a belterjesség növelésére is ösztönöz. (Holdankénti nagyobb termés esetén az árösszegben nagyobb lesz a kh-ra jutó eszközlekötés is. Például 10 helyett 13 q búzát termelve 100 Ft helyett 130 Ft jut egy kh-ra.) Mindez tehát a földterület eszközként való értékelése mellett szól. Nem tölthet be viszont a földterület eszközlekötési tényezője az eszközök mennyiségi növelésében olyan ösztönző szerepet, mint a beruházott javak eszközlekötési tényezője, hiszen a földterület nem vagy alig növelhető.

Az értékártípus és az eszközlekötést figyelembe vevő ártípus előnyeit és hátrányait vizsgálva tehát megállapítható, hogy mindkét ártípus mellett szólnak érvek és ellenérvek. Nyomósabbnak látszanak azok az érvek, amelyek az eszközlekötést figyelembevevő ártípus megvalósításának szükségességét támasztják alá. Ez utóbbi ártípus kedvez a mezőgazdasági technika fejlődésének, az értékártípusnál általában jobban ösztönözve egyrészt magát a technikai ellátottságot, a gépesítést és a beruházásokat, másrészt a meglevő technika, beruházások és földterület jobb kihasználását. Mindezzel az árrendszer előmozdítja a mezőgazdaság nagyobb arányú fejlődésének, belterjessé válásának folyamatát.

Dr. Grétsy László:

SZAKNYELVI KALAUZ

Régi szükségletet, s napjainkban is egyre növekvő, egyre sürgetőbb igényt elégít ki a szerző ezzel a könyvével. Nyelvművelő munka ugyanis az utóbbi években több is megjelent hazánkban, de olyan, amelyik a technikushoz és az építészhez, a kémikushoz és a közgazdászhoz, a szerkesztőhöz és a szakfordítóhoz, tehát általában a *szakemberhez* szól elsősorban, még kevés. A Szaknyelvi kalauz ilyen. Szerzője gazdag szaknyelvi anyagon azokat a leggyakoribb műszóhasználati és nyelvhelyességi problémákat vizsgálja meg, amelyekkel az olvasók mindennapi munkájuk, hivatásuk gyakorlása, szaktudományuk művelése közben találkoznak. Szemléletes példáival, megfontolt gyakorlati tanácsaival igen nagy segítséget nyújt olvasóinak a szaknyelvben való eligazodáshoz.

376 lap, ára kötve 34,— Ft.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

PETES GYÖRGY:

A magyar ipari üzemfenntartás néhány kérdése[1]

Az állóeszközök kihasználása jelentős mértékben függ üzemképességüktől. Szükségszerű az alaptermelés és az üzemfenntartás egyensúlyának megteremtése és fenntartása, arányuk tervszerű fejlesztése. Csak az egyensúly állandó biztosításával képes az üzemfenntartás a meglevő gépeket és berendezéseket, épületeket, illetve termelő munkahelyeket csekély ráfordítással olyan állapotban tartani, amely az ipari állóeszközök legjobb kihasználását lehetővé teszi. Az egyensúly megvalósítása esetén az ipari munkatermelékenység és ezen keresztül az ipar által létrehozott nemzeti jövedelem növekednék, a termelés önköltsége csökkenne, jelentős tartalékok volnának feltárhatók.

Az ipari üzemfenntartás működési gyakorlata

Vállalataink túlnyomó részében azonban ellentmondás tapasztalható az alaptermelés és a segédüzemi termelés — ezen belül az üzemfenntartás — technológiai, szervezési stb. színvonala között. Az alaptermelési folyamatban általában korszerűbb gépeket használnak, a termelést egyre tökéletesebb szervezési eszközökkel irányítják és ellenőrzik. Ezzel szemben az üzemfenntartás technikai felszereltsége nem kielégítő, sőt szinte kézműves jellegű. A gyártástechnológiai fejlesztés egyelőre nagymértékben az alaptermelésre hat. Sőt, gépipari vállalatainknál az alaptermelésben már nem használható, ott lecserélt gépeket és berendezéseket kapja meg az üzemfenntartás. Ezekkel kellene „csodát" művelnie és „tökéletesre" javítania a korszerű precíziós gépeket és berendezéseket. Ritka, mint a fehér holló, az olyan vállalat, ahol ennek a fordítottját találhatjuk; ahol az új gépet a főmechanikus kapja és az üzemfenntartásban már nem használható gépet adják át az alaptermelő üzemeknek. Pedig a meghibásodások csökkentésének nem csupán a tervszerű megelőzés, hanem a kielégítő javítási termelőeszköz is előfeltétele.

Az alaptermelés és az üzemfenntartás közötti aránytalanság jelentőségében túlnő az egyes üzemek problémáin, és napjainkban népgazdasági problémává válik.

A helyes arány kialakítását nem lehet a véletlenre bízni. A vállalati szervezőmunka szempontjából a technikai haladás egyre fokozódó üteme

[1] A Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutató Csoportja „Az ipari üzemfenntartás néhány kérdése, különös tekintettel az állóeszközök fokozottabb kihasználására" című kutatási témájának keretében foglalkozik az ipari termelőeszközök egyes üzemfenntartási kérdéseivel.

mind bonyolultabb feladatok megoldását követeli a vállalat gazdasági vezetésétől. A józan ítélőképesség és a jó érzék e területen is kevés a bonyolultabb vezetési feladatok megoldásához. A vállalati, iparági és népgazdasági összefüggéseket tudományos alapossággal kell elemezni és a helyes megoldást a matematika tudományának segítségével — a modern üzemszervezés matematikai módszereivel — kell megválasztani. Jelen esetben is az üzemvezetésnek egymással ellentétes irányú tényezők között kell választania, sőt ezek a tényezők túllépnek az üzemek szűkebb területén. A határozatok meghozatalához megbízható alapadatokat kell kidolgozni. Tarthatatlan, hogy az alaptermelés és az üzemfenntartás arányának nem megfelelő volta miatt a meglevő termelőeszközöket gyakori meghibásodás, a javítás alacsony technológiai és minőségi színvonala stb. miatt ne lehessen optimálisan kihasználni és hogy azok idő előtt tönkremenjenek. Az alaptermelés és az üzemfenntartás helyes és szükséges arányának megsértése számottevő veszteségeket okoz az üzemeknek és a népgazdaságnak.

Arra a jogos kérdésre, hogy mekkorák az ezekből az aránytalanságokból adódó veszteségek a magyar iparban, sajnos nem tudunk felelni. Ez ideig nem mérték fel összefüggésében ezeket a veszteségeket, nem szenteltek kellő figyelmet az állóeszközök kihasználását alapvetően befolyásoló üzemfenntartási kérdéseknek. A karbantartás helyzetéről nincs jelenleg pontos képünk. A helytelenül értelmezett iparszervezési racionalizálások következtében a legelemibb statisztikai felvételek sem történtek meg. Nem tudunk például számszerű képet adni arról, hogy a magyar iparban a gépek és berendezések karbantartása hány százalékban tervszerű és megelőző, illetve hány százalékban alkalmi, váratlan és tervszerűtlen. Egyes iparágakban találkozhatunk kezdeményezésekkel, de a nyilvántartások hiányosságai miatt nehezen lehet még itt is egyértelmű részadatokat kapni. A veszteségekről csak reprezentációs megfigyelések adataiból vonhatunk le következtetéseket.

„Az önköltségcsökkentéssel kapcsolatos tervmutatók arra késztették a legtöbb vállalatot, hogy a rezsiköltségek csökkentése érdekében a karbantartók jelentős részét átirányítsák a produktív termelésbe. Számos vállalatnál teljesen megszüntették például a kenőszolgálatot és a gépek rendszeres olajcseréjét, valamint a tervszerű kisjavításokat. Létszámhiány következtében a nyilvántartások vezetése a legtöbb helyen megszűnt, illetve formálissá vált.

Az említett abszolút és nyílt létszámcsökkentés mellett még további burkolt formájú létszámcsökkentés is bekövetkezett. A megmaradt karbantartási, javítási célokat szolgáló kapacitást egyre fokozódó mértékben vonták el eredeti feladatától beruházási, üzemátrendezési, sőt a produktív munkára. A vállalatvezetők az ilyen feladatok teljesítését még célprémiumokkal is ösztönözték anélkül, hogy valamilyen módon mérlegelték volna az elmaradó állagmegőrző munkák következményeit."[2]

Hét gépipari vállalatnál — ahol reprezentatív felmérés volt — a nem karbantartási jellegű munkák az üzemfenntartás teljesített munkaóráinak 31 százalékát tették ki.

Az elkövetkezendő ötéves tervek során a részleges és teljes gépe-

[2] Szücs Alajos–dr. Nagy Sándor: A vállalati TMK részlegek szervezetének és hatékonyságának elemzése. – Kézirat, résztanulmány az OMFB számára. 1963.

sítés és automatizálás az iparban egyre fokozódni fog. Mind nagyobb lesz a termelőeszközök teljesítőképessége és értéke, valamint időbeli kihasználása. Így egyre érzékenyebben fog hatni minden üzemzavar és állásidő a munka termelékenységére, az önköltség alakulására. Az elhanyagolt üzemfenntartás a népgazdaság lehetőségei elől zárja el a fejlődés útját.

Az állásidők nemcsak azért jelentenek veszteséget a népgazdaság számára, mert csökken a termelés, hanem azért is, mert ennek következtében emelkedik a termékek fajlagos önköltsége, ugyanis a termelés csökkenésekor az általános költségek (amelyek viszonylag állandóak) részaránya a termékegység költségében nő.

A gépek és berendezések rendszeres gondozása és felülvizsgálata, kellő időben történő karbantartása nemcsak megóvja munkaképességüket, meghosszabbítja élettartamukat, elősegíti a termelékenység növelését és a termék jó minőségét, hanem csökkenti a javítási munka ráfordítási szükségletét is.

Az üzemfenntartási termelési lehetőségek és a vele szemben fellépő igények közötti egyensúlytalanság az alaptermelés termelőeszközeinek csökkenő kihasználásához vezet. Ebben az esetben az előirányzott termelési mennyiség és minőség csak többletráfordítással, az alaptermelési kapacitások növelésével, újabb beruházások megvalósításával érhető el. Az üzemfenntartásban a műszaki-gazdasági alapok megteremtése elengedhetetlen; helytelen a vele való „takarékoskodás", amely egyrészt a műszaki fejlesztés fékjévé válik, másrészt azt az adott területen eredménytelenné és lehetetlenné teszi, sőt az elért technológiai szintet még a fejlesztés előtti állapot alá is ronthatja.

A karbantartás kérdése nem szűkíthető le tervmetodikai, ciklus- és bonyolultságifok-meghatározási problémává. A tervmetodikai kérdések nem az egyedüli műszaki-gazdasági problémái a jelenlegi üzemfenntartási helyzetnek. A magyar iparban a tervszerű megelőző karbantartási rendszer bevezetésével sikerült a váratlan meghibásodások számát csökkenteni. Ma már e karbantartási rendszer hatékonyabb voltát senki sem vonja kétségbe. A karbantartást azonban még nem ismerik el a gyártás egyik előfeltételeként.

A javítások terjedelme és gyakorisága a gépek öregedésével — még a gépek számának változatlansága mellett is — állandóan bővül. Az igényeknek a vállalati üzemfenntartási szervezetek csak akkor tudnak eleget tenni, ha elnyerik iparpolitikánkban a fontosságuknak megfelelő helyüket. A karbantartási munkaeszközök és munkahelyek fejlesztése a jelenlegi állapotban hatalmas beruházási szükségletet jelent. E beruházási igény csökkentésére tehát inkább olyan megoldást kell választani, amely a lehető legkisebb beruházással teremti meg az üzemfenntartás gyors fejlődésének lehetőségeit.

A karbantartás munkaidőrendszere

Természetes, hogy nemcsak a karbantartó kapacitást kell növelni, hanem annak kihasználását is. Ipari üzemeinkben a karbantartók általában egy műszakban, az első műszakban dolgoznak. A karbantartás a délutáni és éjszakai műszakban csak ügyeletet tart. Ma még a háromműszakos szakaszos és a háromműszakos folytonos munkaidőrendszer-

ben termelő vállalatoknál is csak egyetlen műszakban dolgoznak a TMK üzemek.

Elengedhetetlen az üzemfenntartási egységek többműszakos üzemeltetése. A TMK tevékenységet — a karbantartás technológiai jellegéből következően — az üzemszüneti időszakokban is fokozni kell. Ezért felvetődik a gondolat, hogy a karbantartó üzemeket esetleg más munkaidőrendszerben kell üzemeltetni, mint az alaptermelő üzemeket. Sőt: az üzemfenntartási részlegek *folytonos* üzemeltetésének bevezetése — tehát a hét minden napján akár egy, akár két, vagy akár három műszakban dolgozó karbantartás megszervezése is — átmenetileg megoldást jelenthet.

A karbantartási egységek ma alkalmazott munkaidőrendszere nagymértékben kihat a vállalati *túlórák* alakulására is. Ennek oka, hogy a karbantartók ugyanabban a munkaidőrendszerben dolgoznak, mint az alaptermelést ellátók, viszont sok karbantartási munka csak az üzemszüneti időszakban (például vasárnap) végezhető el.

1962 harmadik negyedében végzett reprezentatív felmérés adatai azt mutatják, hogy a túlórák száma 1961 hasonló időszakához képest nő. Bár a munkásoknak mindössze 10—20 százaléka túlórázik, de rendszerint ismételten ugyanazok a személyek. A gépiparban a túlóráknak több mint egyharmadát a karbantartók használták fel, holott létszámuk az összes munkásoknak 7—9 százaléka. Ez a nagyfokú túlórázás is mutatja, hogy mennyire káros az üzemfenntartásnak csak egy műszakban — éspedig az első műszakban — való üzemeltetése.[3]

Az üzemfenntartás új szervezeti alapokra való helyezése

Évente országos viszonylatban körülbelül harmincmilliárd forintot költünk üzemfenntartásra (felújításra és karbantartásra együttvéve). Ennek az értéknek körülbelül egyharmadát az iparban használják fel. Indokolt tehát az eddiginél nagyobb súllyal foglalkozni az üzemfenntartás kérdéseivel, a termelés e tárgyi feltételével.

A termelési tevékenység színvonalának emelését nem lehet elszigetelten csak az alaptermelésre korlátozni és ugyanakkor az üzemfenntartásban a régi szervezeti formákat és a régi szervezeti formáknak megfelelő avult technológiai folyamatokat alkalmazni.

A mai szervezeti formában és a mai technológiával folyó nagyjavítások esetében például az EU 215 egyetemes esztergára körülbelül 730 órát fordítunk. Ha egyszerre 40 db ilyen esztergapad kerülne általános javításra egy központosított és szakosított karbantartó műhelyben, s a műveleteket sorozatgyártásban végeznék el, akkor még technológiaváltoztatás nélkül is az egy gépre jutó javítási idő kétharmadára csökkenne. Ez azt jelentené, hogy minden technológiai fejlesztés nélkül, csupán a sorozatgyártás előnyeinek kihasználásával, a jelenleg szükséges munkaerő és javítóberendezés egyharmada felszabadulna más feladatokra.

[3] Petes György: A karbantartás többműszakos és folytonos munkaidőrendszerű iparvállalatokban .Előadás a Budapesten 1963. nov. 12–16. között rendezett szimpóziumon, amelyet az ipari állóeszközök jobb időbeli kihasználásának kérdéseiről rendezett az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoport.

Szükséges tehát komoly figyelmet fordítani a karbantartás jellegének legjobban megfelelő szervezet vizsgálatára és kialakítására.

Ma a vállalatok gépparkja meglehetősen sokfajta, és ezért a karbantartás területén a kisüzemi módszerek terjedtek el. Kétségtelen, hogy még a legnagyobb vállalatnál is csak a véletlen eredményeként kerülhet azonos típusú gépből több egyszerre javításba. Az is valószínű, hogy a termelés folyamatossága nem teszi lehetővé egy vállalaton belül az azonos műszaki paraméterű gépek egyidejű javítását. Viszont egy iparágon vagy egy minisztériumon belül, de még inkább országos viszonylatban mód van arra, hogy azonos típusú gépek egyidőben kerüljenek nagyjavításra. Ez lehetővé teszi a karbantartó munkák területén a munkahelyek szakosítását és kisgépesítését, a javítási műveletek begyakorlását, termelékeny gépek és berendezések alkalmazását, az új és fejlettebb javítási technológiai módszerek bevezetését. Ma még a tartalék- és cserealkatrészek előállítása univerzális gépeken, alacsonyabb munkatermelékenységgel, rosszabb minőségben és magas önköltséggel történik.

Érdekes, hogy a magyar iparban a központosított és szakosított javítás éppen a forgácsoló- és forgácsmentesen alakító szerszámgépek javításában nem valósult még meg. Megvalósult:[4] az erőművi gépek és berendezések javításában, az üzemben levő villamos forgógépek javításának 10 százalékára, a kőolajipar területén, a textilipari kikészítő gépek 80, a nyomdaipari gépek 95—98 és a tejipari gépek 100 százalékára, valamint a cukoriparban, a baromfiiparban, a tehergépkocsik és a vasúti gépkocsik javításában.

A Központi Statisztikai Hivatal 1959-ben és 1962-ben végzett reprezentatív felmérését ismertető „A gépipar megmunkáló gépeinek felújítása" című kiadvány adataiból kitűnik, hogy sok hazai gyártású szerszámgépünk főjavításakor több munkaórát használtak fel a felújításra, mint amennyit az új gép előállítása megkíván. Az állami gépiparban — amely a felvétel területe volt — egy negyedévben az általános javításra kerülő gépek darabszáma a sorozatgyártást lehetővé tenné egy vagy több központosított, szakosított javítóbázisban. Az említett statisztikai felvétel alapján bebizonyosodott, hogy

1. a felújítási költség az árjegyzéki nettó termelői árhoz viszonyítva is igen magas. 1959 negyedik negyedévében 116 darab, 1962 negyedik negyedévében 131 darab gépnél haladta meg, illetve közelítette meg az egyszeri átlagos felújítási költség az árjegyzéki ár felét. Emellett nem ritka eset, amikor úgynevezett „túlfelújítás" történik, vagyis amikor az első felújítás költsége már meghaladja a beszerzési ár összegét;

2. egy-egy gépfelújítás miatt 1959 IV. negyedében átlagosan 68,8 nap, 1962 IV. negyedében 63,8 nap esett ki a termelésből. Ezeket a kieső napokat a cseregéprendszerrel történő központosított javítás esetén 5—8 napra lehetne csökkenteni — a javítóbázisok létrehozását követően;

3. 1959-ről 1962-re 6,5 százalékkal emelkedett a vizsgált területen a működő gépek száma. A felújítások száma viszont 18,8 százalékkal csökkent az üzemekben. Míg 1959 IV. negyedében az állami gépipar szerszámgép-állományának 3,25 százalékát újította fel, addig 1962 ne-

[4] Gede Miklós: Beszámoló a TMK Szakbizottság 1963. évi munkájáról. — Megjelent: Gépipari Tudományos Egyesület „Főmechanikus Tanácskozás előadásai" kiadványa 9. l. (1964. jún. 5.)

gyedik negyedében csupán 2,48 százalékát volt képes felújítani. Ez a néhány adat ugyancsak a kisüzemi módszerek tarthatatlanságát igazolja;

4. az egy gépre jutó felújítások költsége 19,6 százalékkal nőtt;

5. a felújítások aránylag költségesek, és sajnos emellett a felújított gépek műszaki állapota, illetve minősége nem áll arányban a ráfordított költségekkel.

Az értékelhetőséghez szükséges megjegyezni, hogy a fenti tényszámok igen alacsony átlagos műszakszám mellett születtek.

A gépjavítás új szervezeti alapokra való helyezése időszerű és az elmondottak alapján népgazdasági szintű eredménnyel jár. A jelenlegi karbantartási rendszer nem biztosítja az ipar javítási igényeit. A karbantartás távlati fejlesztését központosítás útján kell biztosítanunk.

A karbantartó munka központosítása és szakosítása

A teljesen decentralizált javító üzemekben befagy a géppark jelentős hányada, becslések szerint az ország szerszámgép-kapacitásának egyharmada, és ezen a jelentős gépipari kapacitáson a munka termelékenysége nem éri el a gépipari termelékenység felét sem.

Az elmondottakat alátámasztja a külföldi szakirodalom. Mind a szocialista, mind a nyugati szakfolyóiratokból kitűnik, hogy általános törekvés a karbantartó munka központosítása és szakosítása. A helyes üzemfenntartási szervezési formát a karbantartás népgazdasági szinten mért gazdaságossága szabja meg. A gazdaságossági követelményt és e követelménynek legjobban megfelelő szervezeti formát az állóeszközök kihasználásának sajátosságai befolyásolják. Bármelyik formában valósul meg a központosított javítás, a javításra kivont gépet lehetőség szerint cseregéppel kell helyettesíteni.[5]

Magyarországon például a központosított szerszámgép-karbantartást három formában lehetséges megvalósítani:

1. A közelmúltban kialakításra került *nagyüzemek TMK üzemeinek továbbfejlesztésével.* E megoldás a központosításnak csak néhány előnyét képes megvalósítani. Kétségtelen azonban, hogy a karbantartások gazdaságossága már ez esetben is javul.

2. *A szerszámgépgyártó vállalatok mellett szervezett javítóbázis létesítésével,* az úgynevezett „típushordozó rendszer" kialakításával. Ezek a gyáregységek a vállalatok által gyártott szerszámgépeket javítanák. A megoldás a karbantartás gazdaságosságát az előzőhöz képest nagyobb mértékben növelné. E rendszert alkalmazzák például a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, a Német Demokratikus Köztársaságban. A típushordozóként berendezett nagyjavító műhelyek önálló gazdasági egységek és mint külön gyáregységek tartoznak a szerszámgépgyártó vállalathoz.

3. Olyan *központi javító vállalatok létesítésével,* amelyeknek fő profilja a szerszámgépek javítása, szervizszerű ellátása. E típus nemcsak iparáganként vagy tárcánként, hanem országosan is kielégíthetné a karbantartási igényeket. A vállalatokat földrajzilag, ipari termelő területek szerint lehetne telepíteni. Nem csupán a szerszámgépjavítás irányi-

[5] Petes György–Gede Miklós–Mandel Miklós: A karbantartási tevékenység elhelyezkedése az ipari termelési szerkezetben. – Kézirat. 1963. szeptember. Résztanulmány az OMFB részére.

tásának válhatna központjává az ilyen típusú vállalat, hanem a karbantartás fejlesztésének, kutatásának, a szerszámgépek szervezett korszerűsítésének is. Annak ellenére, hogy ez a leggazdaságosabb szervezeti forma, e típus megvalósítása ellen szól hazai szerszámgép-állományunk nagy fajtakülönbsége.

A megfelelő szervezeti kialakítás eldöntése részletes előtanulmányt kíván. Lehet például, hogy a szerszámgépjavítás központosításában az előbbiekben felsorolt három variációt a fejlődés lépcsőinek kell tekinteni, az első és a második lépcsőt a fejlődés során nem lehet kihagyni.

A géppark homogenizálására irányuló törekvésnek kell jellemeznie a közeljövőben a tervező és beruházó szervek munkáját. A magyar ipar területén a közlekedési iparág rendelkezik a legfejlettebb központosított javítóbázisokkal. A gépipar területén viszont még hosszas előkészítő munkának kell megelőznie azt a kitűzött célt, hogy a szerszámgépet működtető vállalatainknál ne legyen olyan széles skálája az azonos műszaki paraméterrel rendelkező szerszámgépeknek. A homogenitás alacsony foka a kialakítandó központosított és szakosított karbantartásnak egyik legnagyobb ellensége.

A felújított gépek műszaki állapota ma nagyon sok vállalatnál nem éri el a kívánt minőséget. Ez visszavezethető a megfelelő anyag, a kielégítő munkaeszközök és a megfelelő képességű munkaerők hiányára. De nem lehet elhanyagolni a szervezési problémák következtében fellépő állapotokat sem. Mindezek összeredményeként az új géphez viszonyítva a felújított gép műszaki állapota átlagban 80 százalékos.

Egyéb üzemfenntartási problémák

Az üzemfenntartási egységek a nagyjavítások során a gép eredeti állapotra való helyreállítását tekintik csupán súlyponti kérdésnek. Mivel azonban nem áll módunkban az avultabb gépek korszerűekkel való gyakori cseréje, szükséges, hogy a meglevő gépeket és berendezéseket a főjavítások alkalmával *korszerűsítsék is*. A gépiparban végzett reprezentatív felmérés szerint 100 felújított gép közül csupán hét gépen végeznek ma korszerűsítést, de ebből is csak egy gép az, amelynél a korszerűsítés termelékenységemelkedést eredményez.

A kiselejtezésre került gépek és berendezések jegyzékeiből kitűnik, hogy a kiselejtezések úgyszólván minden esetben *fizikai* kopás miatt történnek. *Avulás* miatti kiselejtezéssel csak ritkán találkozunk.

Mind a korszerűsítés, mind a kiselejtezés kérdésében ellentmondással találkozhatunk, amely termelékenységemelési célkitűzéseinket gátolja. Ennek magyarázata a fennálló pénzügyi rendelkezések ellentétes irányú ösztönzőerejében van. Szükséges ezeknek a rendelkezéseknek a felülvizsgálata, hogy egyértelműen a műszaki fejlesztésre ösztönözzenek.

Érdekes jelenség, hogy az üzemfenntartási üzemek általában állandóan teljesítik éves tervüket, ami szintén ellentmondásra utal, ha összehasonlítjuk az előbbiekben bemutatott állapottal. Ezen ellentmondás vizsgálata során kiderül, hogy az üzemfenntartási üzemek megtanultak „tervezni". Terveiket úgy állítják össze, hogy csak annyit terveznek,

amennyi a kapacitási és a pénzügyi fedezetük a karbantartási munkákra.

Igaz, hogy a főmechanikus karbantartási és felújítási tervjavaslatát a vállalatok gazdasági vezetői megtárgyalják, de a kapacitás- és pénzügyi kerethiányon e tárgyalás sem segít. Csupán a fontossági sorrendben történik módosítás, vagy abban, hogy nem az egyik, hanem a másik állóeszközt vegyék sorra, és melyiket hanyagolják el. Ugyanakkor nagy fontosságú és magas állóeszközértéket képviselő munkaeszközök és munkahelyek mennek tönkre, mivel ezeket be sem tervezik sohasem a karbantartási termelési lehetőségek hiánya, valamint a pénzügyi keret korlátozott volta miatt.

Az állóeszközök időbeli kihasználásának fokozásával ezek az ellentmondások éleződnek. Évről évre rosszabb lesz az állóeszközök állapota. A népgazdasági vagyon üzemképességének romlása ma már komoly probléma. Közismert tény, hogy a vállalatok építési-felújítási keretet alig kapnak. A tervszerű kisjavításokat igyekszenek mindenütt megelőzni, önköltségrontó hatásuk miatt. A vállalatok az anyagkeretek csökkentését, a fogyóeszköz-csökkentést úgy hajtják végre, hogy elsősorban az üzemfenntartási egységet, a tervszerű megelőző karbantartást sújtják. A rosszul értelmezett takarékosság fellelhető abban is, hogy ma az üzemekben géptisztításra nem adnak munkabért, a tisztítószereket és -eszközöket a rezsigazdálkodás csökkenti. Az elért rezsimegtakarítás a vállalat évi nyereségét növeli, népgazdaságilag viszont kárt okoz. Az üzemfenntartás jelentőségét általában csak akkor ismerik fel igazán, ha üzemzavar, váratlan meghibásodás áll elő. Egyes helyeken, ha nincs üzemzavar, azt mondják, hogy a főmechanikus szervezeti egysége nem csinál semmit.

Feladataink az ipari üzemfenntartás javítására

A fennálló üzemfenntartási állapotokon többféle módon lehetne segíteni:

Az említett *munkaidőrendszer-változtatásokkal,* a meglevő karbantartási termelőeszközöket és munkaerőket lehetne gazdaságosabban felhasználni. A jelenlegi *üzemfenntartási szervezeti formák megváltoztatásával* a befagyasztott termelőeszköz- és munkaerő-kapacitások egy részét lehetne gazdaságosabban felhasználni. A karbantartási *dolgozók szakmai továbbképzésével* mind a szellemi, mind a fizikai dolgozók munkájának minőségi színvonalát tudnánk emelni. *A tartalékalkatrész-gyártás és -ellátás* rendszerének fejlesztésével ugyancsak az üzemfenntartási termelési lehetőségek bővíthetők. *A javítási technológiák fejlesztésével* az üzemfenntartási munkaeszközök intenzív kihasználása fokozódnék. *A gazdasági és pénzügyi rendelkezések tökéletesítésével* az egyes iparvállalatok üzemfenntartási dolgozóinak egyéni és kollektív érdekeltségét fokoznánk a népgazdasági vagyon megóvása céljából.

További feladat, amelyre a külföldi szakirodalom hívja fel a figyelmet, az *állandó költségelemzés.* Az állandó költségelemzést az ipari üzemfenntartási munkák megkezdése előtt, lefolyása során és elvégzése után egyaránt kellene végezni. E költségelemzés gyakorlata a magyar iparban igen alacsony szintű, ami többek között árrendszerünkből

eredő problémákra és a költségelemzést elvégezni tudó munkaerő hiányára vezethető vissza. Így nem biztos, hogy vállalatainknál helyes döntések születnek a rendelkezésre álló karbantartási lehetőségek kihasználásában és a pénzügyi keretek felhasználásában.

Az állandó költségelemzésnek arra kell határozott választ adnia, hogy mikor, meddig és hol gazdaságos az üzemfenntartás. Lehetséges, hogy olyan berendezések időszakos felülvizsgálata nem gazdaságos, amelyeket szinte tradicionálisan karbantartanak. Ha a felülvizsgálat költsége meghaladja az esetleges váratlan meghibásodás időpontjában behelyettesített, illetve lecserélt alkatrész költségét és munkadíját, nem gazdaságos az adott munkaeszköz rendszeres felülvizsgálata. Erre a kérdésre csak az állandó költségelemzés adhat választ. A rendelkezésre álló karbantartási lehetőségek felhasználásának elemzése, a költségelemzés folytonossága nem jellemző üzemfenntartási egységeinkre. Nem tudunk megnyugtató választ kapni arra a kérdésre, hogy jól használjuk-e fel adott lehetőségeinket.

A Planovoje Hozjajsztvo 1963. áprilisi számában *G. Vol'pert:* „Helyezzük tudományos alapra a géppark javítását a Szovjetunióban" című cikkében többek között a következőket írja: A javítások több időt és költséget emésztenek fel, mint a javításra kerülő gépek eredeti gyártása. A javítások tervezése és finanszírozása hibás, mesterséges számviteli kategóriák zavarják a tisztánlátást. A munka termelékenysége igen alacsony és ha a jelenlegi ütemben növekednék, akkor 1980-ban több javító munkásra lenne szükség, mint ahány a gyártásban dolgozik. Nem kielégítő a gépek és alkatrészek kopásának, elhasználódási idejének vizsgálata. Az egyébként helyes TMK-rendszer fő hiányossága, hogy rendszerint tisztázatlan a javítások esedékességének ideje. A végső cél természetesen olyan gépek gyártása, amelyek elavulásukig nem szorulnak javításra.

A költségelemzés érdekes módszerével foglalkozik az Industrielle Organisation 1963. évi januári számában *K. Weber.* A „Tervezés a Critical Path Methold alkalmazásával" című cikkében megemlíti, hogy az utóbbi években az USA-ban kifejlesztették az operációkutatás eredményesnek bizonyult új módszerét: „a kritikus út módszerét" a karbantartási munkák időbelileg optimális betervezésére. Figyelembe veszik a tevékenységeknek egymással párhuzamos, továbbá egymástól függő, illetve független és előkészítő jellegét, valamint az ezekre ható külső feltételeket. Az üzemfenntartási feladatokban ezen költségelemzés alapján kerül sor a megfelelő elhárító intézkedésekre. Több tervváltozatot dolgoznak ki és ezek közül választják a legkedvezőbbet. Előzetes költségelemzés nélkül karbantartásról nem döntenek.

Az átszervezés hatása az iparvállalatok irányítására és önállóságára

Az ipariránytás átszervezése hazánkban túlnyomórészt befejeződött. Az átszervezés során számos vállalati összevonást hajtottunk végre és csökkentettük az irányítási „lépcsők" számát. Az új vállalatoknak nemcsak a nagysága, hanem népgazdasági szerepe is megváltozott. Az eddigiektől eltérő tartalmú értelmezést kap a vállalati önállóság kategóriája és módosul az irányítás formája, tartalma.

A kisvállalatok — gazdasági helyzetüknél fogva — alkalmatlanok voltak a társadalmi érdek felismerésére. Az átszervezés — az ipari nagyvállalatok, egy-egy iparágat átfogó országos vállalatok vagy trösztök kialakítása — megteremtette a gazdálkodó egységek szintjén is a tisztánlátás nagyobb lehetőségét. Ez új perspektívákat teremt a vállalatok irányításában.

Más irányítási módszert kell alkalmazni olyan esetben, amikor kizárólag a minisztérium képes áttekinteni az adott iparágban a népgazdasági helyzetet, mint amikor ugyanerre már maga a gazdálkodó egység is alkalmas. Ebből következik, hogy más irányításra van szükség egy adott gazdálkodó egység tekintetében a *kibocsátott* termékek, termékcsoportok vonatkozásában, ha az teljes áttekintéssel rendelkezik és ismét más vezetési módszerekre van szükség esetleg ugyanennél a vállalatnál a rendelkezésre bocsátott, *felhasználandó* anyagi és pénzeszközök tekintetében, amelyekre nézve az adott egység is csak a felhasználók egyike.

A vállalati önállóság fogalmának modosulása

Nem új követelmény, hogy a fejlődő, kölcsönös kapcsolódásában bonyolultabbá váló népgazdaságban erősíteni kell a tervirányítást és a vállalati önállóságot. Évekkel ezelőtt, amikor ezt a kérdést először vontuk részletesebb vizsgálat alá, úgy látszott, mintha a tervirányítás és a vállalati önállóság között ellentmondás lenne; mintha a vállalati önállóság növelése szükségszerűen a központi akarat érvényesülésének csökkentését váltaná ki. Első megközelítésben valószínűnek látszik, hogy a központi szervek által felismert *társadalmi érdek* aprólékos részletekre kiterjedő, közvetlen utasítás formájában való továbbítása kellő biztosítéka annak, hogy a gazdálkodó egységek tevékenysége a társadalmi érdeket szolgálja. Az elmúlt években azonban beláttuk, hogy a központi szervek nincsenek abban a helyzetben, hogy minden kérdésben kellő tájékozottsággal rendelkezzenek. Így a részletek előzetes ismeretének hiányában esetenként olyan intézkedéseket tehetnek, amelyek végrehajtása során az eredeti elgondolástól eltérő eredmények születnek. A tervszerű központi irányítás mellett a vállalati önállóság *is* objektív szükségszerűség és a szocializmus teljes felépítése, sőt a kommunizmus építése elképzelhetetlen központi irányítás és a vállalati viszonylagos önállóság nélkül. A terv: utasítás. Utasítás pedig értelmetlen címzett nélkül. A központi irányítás megköveteli a gazdasági egységek vállalati formában való szervezését, s a viszonylagos vállalati önállóságot. Mivel minden vállalati részintézkedést központi utasításokkal elrendelni nem lehet, a vállalatok vezetőségének kell bírnia viszonylagos önállósággal az általános követelményeket tartalmazó tervutasítások konkrét

körülményekre való alkalmazásához, gyakorlati megvalósításához. A vállalati viszonylagos önállóság nem ellentéte a tervutasításos irányítási rendszernek, hanem szükségszerű feltétele. A vállalati önállóság csökkenése éppen ezért *akadályozója* a társadalmi tudatosság gazdasági érvényesülésének, nem pedig előmozdítója. Az önállóság csökkentésével a központi gazdaságirányításnak még az a hatékonysága sem volna tartható, ami jelenleg megvan. Az elmúlt hathét évben vált előttünk tulajdonképpen teljesen világossá, hogy nem *vagy* a tervutasítások zárt rendszerére, *vagy* automatizmusokon működő („piaci") mechanizmusok alkalmazására kell építeni, hanem a kettő *együtt* hivatott a gazdasági szervezetek megfelelő irányítására.

Az újonnan létesült nagyvállalatok működését lényegében továbbra is a már eddig alkalmazott irányítási formákkal tartja kézben a központi gazdasági vezetés. Ezek az irányítási formák: 1. *a jogszabályok,* amelyek a vállalati tevékenységek kereteit megadják jogok, kötelességek és tilalmak formájában, s amelyekhez jogi szankciók fűződnek; 2. a *tervutasítások* rendszere, amely gazdasági utasítás formájában megadja a vállalati tevékenységek kötelező fő irányát, konkrét célját, s amelyhez főképp gazdasági szankciók fűződnek; 3. *esetenkénti közvetlen gazdasági utasítások,* amelyek a tervutasítások menetközbeni korrekciói, s amelyek elsősorban az irányító szervek operatív jogkörén alapulnak; s végül 4. a — szűkebb értelemben vett — *gazdasági mechanizmusok,* ezen belül a pénzügyi és árrendszer, valamint az anyagi és erkölcsi érdekeltség rendszere.

Ezek az irányítási formák azonban tartalmukban változnak, és változik egymáshoz viszonyított súlyuk is. A tartalmi változás elsősorban a tervutasítások rendszerében mutatkozik. A tervezés fázisai — tervjavaslat, tervegyeztetés, tervutasítás — közül megnő a vállalati tervjavaslat jelentősége. Az új gazdálkodó egységek nagyságuknál, a népgazdaságban elfoglalt helyzetüknél fogva közvetlenebbül tudnak értesülni az általuk előállított vagy profiljukba tartozó termékekre irányuló társadalmi szükséglet alakulásáról, a társadalom általuk érvényre juttatandó érdekeiről. Nő a népgazdasági felelősségük, de nő ennek a felelősségnek a tudata is. Nincs ugyanis a legtöbb termelési területen más vállalat, amelyik egy-egy adott szükségletet ki tudna elégíteni. A nagyvállalat így a központi gazdaságvezetésnek a népgazdaság egészére vonatkozó felelősségéből szükségszerűen egy részt magára kell, hogy vállaljon. Már a tervjavaslatot úgy kell elkészítenie, hogy az elsősorban ne a terv*tárgyalások,* a terv*alkudozások* részükről való alapját képezze, hanem *magának a tervnek* az alapját. A végleges terv realitásáért való felelősség eddiginél nagyobb része hárul a nagyvállalatok vezetőire.

Csökkenni fog az esetenkénti közvetlen gazdasági utasítások súlya. Ennek oka elsősorban az, hogy a középirányító szervek a legtöbb területen megszűntek, s így csökkent az úgynevezett „gyámkodás". Másrészt automatikusan megnőtt a nagyvállalatok gazdasági önállósága a tervidőszakban beálló, a tervutasításban figyelembe nem vett körülményekhez való rugalmasabb alkalmazkodásban. A vállalatnagyság növelése — mint mennyiségi változás — *minőségi* változást is eredményez az operatív gazdasági tevékenységben.

A gazdasági mechanizmusokon belül növekedni fog a pénzügyi és az árrendszer szerepe, valamint az erkölcsi érdekeltség súlya. A pénzügyi és árrendszer a nagyvállalatok tevékenységét alakító egyik legfontosabb információs forrássá válik. A vállalati vezetőkre háruló népgazdasági felelősség növeli az erkölcsi érdekeltség súlyát. Az anyagi érdekeltség szerepében változás várható. Remény van arra, hogy olyan feltételek alakulnak ki, amelyekben erőteljes anyagi érdekeltség nélkül *is* lehetséges a vállalati és a népgazdasági érdek tartós közelítése. Ezek a feltételek: *a)* a vállalati *vezetés* kellő *színvonala*

mind személyi összetételében, mind módszereiben; *b) közvetlen tájékozódás* a mindenkori társadalmi érdekről, részben közvetlen információk és piackutatás alapján, részben a pénzügyi és árrendszeren keresztül; *c)* olyan *pénzügyi és árrendszer*, amelyik a népgazdasági érdeknek inkább megfelelő tevékenységet a vállalati gazdálkodás szempontjából is előnyösebbé teszi a népgazdasági érdeknek kevésbé megfelelő tevékenységnél. Ilyen feltételek mellett csökkenni fog az anyagi érdekeltségi rendszerünknek az a jellege, hogy tartós eltérés mutatkozik az ösztönzés *célzott* és *tényleges* eredménye között, az érdekeltségi rendszerrel a vállalatok felé közvetített *népgazdasági* érdek és az érdekeltség hatására ténylegesen kialakuló *vállalati* érdek között. A vállalati érdekeltség egyik legfőbb szerepe eddig az volt, hogy a népgazdasági érdekkel összhangba hozza a vállalati tevékenységet azokban a vonatkozásokban *is*, amelyekre tervutasításos előírás nem volt. Mivel a régebbi kisvállalatok képtelenek voltak — helyzetüknél fogva — az őket érintő népgazdasági részterület áttekintésére, az anyagi érdekeltség sokszor éppen ennek a tájékozatlanságnak a pótlására szolgált. Ki is alakult olyan felfogás, hogy amelyik feladatot premizálnak, amelyik feladat teljesítése alapján nő a nyereségrészesedés, az igazgatói alap, a kiváló vállalati cím elérésére való esély, annak a feladatnak a *mindenáron* való teljesítése bizonyára népgazdasági érdek is minden esetben. Ma már az iparági nagyvállalat nem hivatkozhat ilyen fikcióra. Neki is látnia kell, mi a népgazdasági érdek, s mit kell tennie. Hiszen az adott termelési területnek ő az egyedüli gazdája. Senkire sem háríthatja át a felelősséget tevékenysége konkrét irányáért, az általa kielégítendő szükségletek kielégítettségi fokáért, a tervszámok hibáiért stb. Az a tény, hogy a vállalat a tervét teljesítette, prémiumfeladatainak eleget tett, ma már nem nyugtathatja meg a nagyvállalat vezetőit afelől. hogy a népgazdasági érdek érvényesítésére *mindent* megtettek. Így az egyes vállalatoknál is erőteljes irányzat alakul ki, hogy az érdekeltségi rendszer helyes irányban húzzon, és ne legyen a megnövekedett vállalati felelősség érvényesítésének akadálya.

Mindez azt jelenti, hogy az átszervezések révén újabb lépést tettünk a népgazdasági érdekeknek megfelelő, arányos fejlődést szolgáló, a korábbinál rugalmasabb gazdasági szervezet kialakítása irányában. Az átszervezés során létrejött új gazdálkodó egységek vállalati önállósága *minőségileg eltér* a korábbi kisebb vállalatok önállóságától. Amíg a vállalati vezetők látóköre alig terjed túl a vállalati falakon, amíg döntéseikben *túlnyomórészt* vállalati szemlélet dominál, addig a vállalati érdek és a társadalmi érdek közötti ellentmondás ütközése gyakori. Az új helyzetben a vállalatok vezetőinek látóköre szélesebb, s így jobban tudják a népgazdasági érdeket szolgálni.

Az új gazdálkodó egységek kialakítása és önállósága várhatóan erősíti a központi irányítás hatékonyságát is. Az, hogy az új egységek vezetői jobban tudatában vannak a népgazdasági érdeknek, fokozottabban érvényesül társadalmi felelősségük mind a tervek előkészítése, mind azok végrehajtása során kellőképpen fogja éreztetni hatását. A vállalatok a központi szerveket az üzemi lehetőségek tekintetében jobban fogják tudni tájékoztatni. A megfelelő tájékozódás pedig — a hozzá kapcsolódó helyes intézkedésekkel — a társadalmi fejlődés gyorsabb ütemét eredményezheti.

A nagyobb gazdálkodó egységek létrehozása bizonyos értelemben csökkenti az elkülönült *vállalati* érdekeltség súlyát (a szélesedő kollektívának nem lehet olyan mértékű partikuláris kollektív tudata, mint ami a kisebb egységekre jellemző). Így a társadalmi érdekkel való ütközés hatására eltorzuló vállalati tényked és valószínűsége csökken. Hatékony vezetés esetén — amely operatív módon gondoskodni tud a *termelőegységeknek* népgazdasági érdeket szolgáló tényked ésükhöz fűződő egyéni

és kollektív (üzemi) érdekeltségéről is — a szoros értelemben vett vállalati csoportérdek előreláthatólag halványulni fog.

Az utóbbi időben már törekvések vannak a prémiumgazdálkodásban a vállalati „szabad", *feltételektől független* keret részarányának növelésére, hogy a vállalat igazgatójának minél nagyobb szabadsága legyen az általa felismert népgazdasági érdek szolgálatában a legmegfelelőbb egyéni anyagi ösztönzést alkalmazni. Hasonló tendencia nyilvánul meg a kollektív érdekeltséget szolgáló igazgatói alap és nyereségrészesedés tekintetében is, amely utóbbinál foglalkoznak a „jól dolgozó" gyáregységek jutalmazásának lehetővé tételével még a vállalat egészének esetleges eredményromlása esetén is.

Mindebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gazdálkodó egységek vezetőinek kezében egyre több olyan eszköz gyűlik össze, amelyek alkalmasak arra, hogy a nagyvállalaton. trösztön belüli egységek anyagi érdekeltségét a népgazdasági érdekhez közelítő irányba tereljék.

A minisztériumi irányító munka módosulása

Az ipari nagyvállalatok és trösztök gazdálkodási színvonalának vázolt emelkedése mellett elkerülhetetlen, hogy a *minisztériumi irányító munka* bizonyos módosuláson menjen keresztül. Minden olyan esetben, amikor az adott gazdálkodó egység — akár mint országos vállalat, akár mint profilgazda — *teljes* áttekintéssel rendelkezik a népgazdasági igényekről és az azok kielégítésére felhasználható erőforrásokról, a minisztériumi beavatkozás felesleges. Magánál a vállalatnál jobban senki sem ismerheti az adott lehetőségeket. Ha egyes konkrét szükségletek kielégítésében átmeneti feszültségek lépnek fel, úgy az új gazdálkodó egység vezetői — akik egyesítik magukban a vállalati lehetőségek részletesebb ismeretét a népgazdasági felelősséggel — minden minisztériumi hivatalnál jobban meg tudják az optimális megoldást találni. Mindez oda vezet, hogy a minisztériumi szoros irányítást, az azt kifejező, részleteket aprólékosan szabályozó tervmutatók rendszerét fel lehet, sőt fel kell váltani egy nagyvonalúbb, elsősorban a vállalat fejlődésének fő irányát megszabó irányítási formával, amely „nagykorúnak" tekinti a gazdálkodó szervet, s megszünteti a kisvállalatokkal szemben elkerülhetetlenül szükséges gyámkodást.

Az elmondottak elsősorban a vállalatok által ellátandó termelési feladatokra vonatkoznak. Hogy mennyi anyagot (elsősorban gazdálkodás alá vont anyagot), mennyi bért használhatnak fel, és beruházásaikkal, műszaki fejlesztési tevékenységükkel milyen irányba fejlődjenek, ezekre nézve már nem lehet a jelenlegi gazdálkodási rendben „szabad kezet" engedni semmilyen vállalati egységnek.

A vállalati önállóság vázolt erősödésével összefüggésben módosulhat az *önálló elszámolás* szűkebben értelmezett tartalma is. A nagyvállalatoknál a részeredmények mutatói az összesített elszámolásokban elmosódnak, ami egyáltalán nem kívánatos. Különösen szükséges lehet — és el is kell rendelni — az elkülönített elszámoltatást, különösen akkor, ha a nagyvállalatban, trösztben egyesített termelőegységek nem azonos iparágakhoz vagy népgazdasági ágakhoz tartoznak. A tervezés bázisadatainak kidolgozásához ilyenkor elengedhetetlen a tényszámok elhatárolt kezelése. Ilyen elhatárolásra a korábban kialakított nagy egységeknél már a jelenlegi átszervezések előtt is sor került. A tapasztalatok azt mutatják, hogy bizonyos könyvviteli, statisztikai, s ezt követő tervszámítási anyagok külön kezelése nem okoz nehézséget, de nem zavarja a gazdálkodás szükséges egységét sem.

A tervutasítások rendszerének módosulása

Szükségesnek látszik közelebbről megvizsgálni, hogy a gazdasági irá-

nyítás most kialakítás alatt álló módszere milyen összefüggésben van a népgazdasági tervezéssel.

Ha külső vagy belső okok hatására, esetleg az erőforrások és a szükségletek nem eléggé pontos ismerete miatt a népgazdasági terv egyes vonatkozásokban feszültségeket tartalmaz (idéz elő, nem old fel), úgy a gazdálkodási formáknak ehhez a körülményhez alkalmazkodni kell. Ez a megállapítás a fordított esetre is igaz: mindazokon a területeken, ahol a szükséglet és lehetőségek között kielégítő egyensúlyi helyzet áll fenn, az ennek megfelelő gazdálkodási módszer érvényesíthető.

Nézzünk meg egy-két példát.

Ha egy vállalati termékkel szemben olyan igények vannak, amelyeket a vállalat jól szervezett termelés esetén ki tud elégíteni, úgy termelési-elosztási vonatkozásban *semmiféle beavatkozásra nincs szükség,* mert a vállalatok egymás közötti kapcsolata biztosítja a megfelelő áruforgalmat. Ettől az ideális állapottól azonban számos eltérés adódhat.

Előfordulhat, hogy a belföldi szükséglet meghaladja a vállalati termelési lehetőségeket, vagy a *központi* akarat valamilyen formájú *beavatkozása* nélkül elmaradna az export, aminek bizonyos méretű fenntartása népgazdasági érdek lehet.

Megtörténhet, hogy a termelésikapacitás-adta lehetőségeket meghaladó belföldi szükségletek esetén *sorolásra* van szükség; a készletekkel, kapacitással gazdálkodni kell, és ez a gazdálkodás már *kényszerintézkedésnek* tekinthető (akár az ipari nagyvállalat vezérigazgatója látja el, akár a felügyeleti minisztérium).

Ha a termelési feladatok nincsenek kellő összhangban a rendelkezésre álló munkaerővel, ez feszítőleg fog hatni a munkaügyi helyzetre, ami *központi beavatkozást* tesz szükségessé.

Ha a hagyományos termékkel szembeni igények korlátozottak és a vállalat csak úgy tudja kapacitását kihasználni, dolgozóit foglalkoztatni, ha új, jó és olcsó termékeket hoz forgalomba, akkor nem kényszerintézkedésekre, hanem megfelelő erkölcsi-anyagi *ösztönzőkre* lesz szükség.

Ideális állapotot akkor lehetne feltételezni, ha a vállalatok által felhasznált valamennyi eszköz, illetve az általuk kibocsátott termék tekintetében *teljes* egyensúlyi helyzet állna fenn, és az arányos fejlődést a terv keretei között kielégítő módon lehetne biztosítani. Ezt az elméletileg feltételezett állapotot ez idő szerint megvalósítani nem tudjuk, mert részint a tervezés mechanizmusa még nem olyan tökéletes, hogy valamennyi a tervezés időszakában rendelkezésre álló információt következetesen hasznosítani tudjunk, részint nem alakítottunk még ki olyan „jelzőrendszert", amely kellő rugalmassággal tudná érzékelni a gazdasági élet ezernyi napi impulzusát (aminek egy része tervmódosítást igényelne, más része a vállalati munka átállításával — tervmódosítás nélkül — volna kezelendő).

A vállalatok irányításában alkalmazott gazdálkodási módszereknek egyre inkább szerves egységet kell alkotni a népgazdasági tervezéssel. Objektív tényként kell tudomásul vennünk, hogy a vállalati gazdálkodásban adódnak feszültségek, amelyek egy része előre felismerhető, s az éves népgazdasági tervet ennek figyelembevételével lehet összeállítani, más része a terv végrehajtása során válik nyilvánvalóvá, s megoldásáról „menet közben" kell gondoskodni. Ez utóbbiak leküzdésében felhasználható módszerek már nagymértékben az alkalmazott gazdálkodási formáktól függenek. Az egyes termékek, kapacitások tekintetében adódó *átmeneti* feszültségeket megfelelő intézkedésekkel rendszerint fel lehet oldani, s ezeket az intézkedéseket megteheti akár az ipari nagyvállalat vezérigazgatója, akár a minisztérium. A probléma az, hogy *tartós* — a tervezéskor figyelembe nem vett — feszültségek feloldásában melyik szervnek (vállalatnak, minisztériumnak, esetleg a kormánynak) kell a szükséges akciókat folyamatba tenni.

Minden feszültség, amely az erőforrások és a szükségletek között je-

lentkezik, elsősorban az érintett vállalatok tevékenységében éleződik ki. Csupán néhány *fő* összefüggés, néhány fő népgazdasági arány torzulása jelentkezik elsődlegesen a központi gazdaságvezetésnél.

A vállalatoknál jelentkező feszültségek két csoportra oszlanak. Az egyik csoport olyan, amelyet az adott vállalat keretein belül, vagy néhány vállalat tevékenységének közvetlen — központi beavatkozást nem igénylő — összehangolásával fel lehet számolni. A másik csoportba tartozó feszültségek megszüntetése központi beavatkozást igényel. Olyan gazdálkodási rendszer, a vállalati önállóság olyan foka látszik ésszerűnek, amelyben a központi beavatkozás nélkül is feloldható feszültségeket valóban maguk a vállalatok oldhatnák szabadon fel; a központi gazdaságvezetés szervei csak az olyan helyzetekben éljenek operatív, ad hoc beavatkozási jogukkal, amikor az elkerülhetetlen.

Olyan „vállalati önállóságot" kell kialakítanunk, amelyben már maga az érintett vállalat — saját hatáskörében — maximális erőfeszítéseket tesz a feszültségek feloldására, a maga hatókörében megoldhatatlan feladatokat viszont *azonnal* továbbítja a felsőbb szervekhez. Így lehet a leggyorsabban kielégítő eredményt elérni. Nyilvánvaló, hogy a vállalatok operatív önállóságát messzemenően biztosítani kell az általuk *kibocsátott* termékek vonatkozásában, beleértve új gyártmányok kibocsátását, valamint a társadalom fejlődésének arányait lényegesen nem érintő kisebb kapacitáslétesítéseket is. Viszont az ipar szerkezetét befolyásoló gyártmányfejlesztésben és kapacitásbővítésben, valamint a vállalatok által felhasznált eszközök (anyagok, munkaerő) esetleges feszültsége esetén már a vállalatnál szélesebb intézkedési lehetőségekkel rendelkező szerv közreműködésére van szükség.

A vállalatok „operatív önállósága" eddig is gyakran alkalmazott kifejezés volt. Azt értettük rajta, hogy a vállalatoknak szabad lehetőséget kell adni a tervutasításokban közölt feladatok optimális megoldására. Ma már a célkitűzés olyan önállóság kialakítása, amely mellett a vállalat a gyártási profiljába tartozó termékféleségek iránti szükségleteket maximálisan és optimálisan fedezi, részben az „eredeti terv" keretei között, részben, attól függetlenül is.

A tervutasításnak ezzel összefüggésben kétféle szerepet tulajdonítunk: részint közvetíti a vállalat részére a rendes gazdálkodás keretében teljesen megismerhetővé nem váló szükségletet, részint meghatározza a felhasználható eszközöket. Egyébként azonban a vállalat nagyfokú önállósággal rendelkezik és annak vezetői — adott esetben — vállalják az „eredeti tervtől" eltérő gazdálkodást is.

Ahhoz azonban, hogy a megnövelt önállósággal a vállalatok kellőképpen tudjanak élni és az a vállalati erőforrások maximális mozgósítását eredményezze, többek között az alábbi kérdéseket lesz célszerű tüzetes elemzés alá venni:

a) Tisztázni kell az egyes termékek, erőforrások stb. vonatkozásában, hogy melyik szinten (vállalat, minisztérium, kormányzat) lehet teljes áttekintést nyerni; hol lehet a népgazdasági egyensúly kialakításának „profilgazdáját" kijelölni; milyen jelzőberendezéssel rendelkezzék a „profilgazda", milyen jelzőberendezést kell létesíteni arra, hogy a mindenkori helyzetet, a fejlődés várható alakulását (belföldi igényeket, külföldi piacokat stb.) megismerhesse; milyen anyagi- és pénzeszközöket lehet előre szabályozottan „a profilgazdának" nyújtani, illetve milyen eljárást látunk szükségesnek az eseti eszközigények elbírálásában, kielégítésében.

b) Hogyan alkalmazzuk az értékkategóriákat abból a célból, hogy az előbbi pont értelmében a vállalati (tröszti) szinten kijelölt „profilgazdák" minden tőlük telhetőt meg is tegyenek az igények maximális, gazdaságos kielégítésére.

c) Mi az anyagi érdekeltség és a dolgozók erkölcsi-politikai tudatosságának viszonya; meddig terjedhet az anyagi érdekeltség; hol kell annak hatását erkölcsi tényezőkkel erősíteni,

vagy fékezni; mi lehet a szerepe a vállalati vezetőknek, a mozgalmi szerveknek a vállalati és népgazdasági érdekek ütközése esetén, illetőleg az ebből származó anyagi kérdések megoldásában.

Az ipari átszervezés bizonyos vonatkozásban hozzásegített az eddiginél jobb gazdálkodási rendszer kialakításához. Jelentős eredmény, hogy maga a gazdálkodó szerv vezetője olyan áttekintés birtokába jutott, mint amivel korábban csak a minisztériumi apparátus rendelkezett. A népgazdasági szemléletnek a vállalati lehetőségek ismeretével való ez a találkozása feltétlenül pozitív hatású lesz. Látnunk kell azonban, hogy ezzel a gazdálkodási formák továbbfejlesztéséhez csak az egyik feltételt valósítottuk meg. Még számos elméleti és gyakorlati kérdés további tisztázása szükséges ahhoz, hogy meglevő lehetőségeinket teljesebben kiaknázzuk.

Dániel Tamás

Az alumíniumipari nyersanyagok termelésének és forgalmának egyes kérdései*

Az alumínium szerepe az iparban és az építőiparban egyre nagyobb. Azok közé a szerkezeti anyagok közé tartozik, amelyek az elmúlt két évtized technikai forradalmának hordozói voltak. Az iparilag hasznosított fontosabb fémek közül az elmúlt másfél évtizedben az alumínium termelése fejlődött a legnagyobb ütemben.

1. sz. táblázat

Világtermelés (1000 tonnában)

Év	Alumínium	Réz	Ólom	Horgany
1948	1200	2400	1900	2100
1950	1640	2700	1927	2025
1952	2260	3026	1970	2478
1955	3110	3386	2197	2975
1960	4500	3690	2300	2590
1962	4980	3814	2478	2716
Index 1962/48	4,15	1,59	1,3	1,29

Az alumínium — elsősorban jó elektromos vezetőképessége, jó hővezető képessége és előnyös szilárdsági tulajdonságai miatt (amelyekhez alacsony fajsúly is járul) — számos olyan területre behatolt, ahol 20 évvel ezelőtt alumíniumot még nem használtak fel.

* A közölt adatok zöme ebben a formában még nem került a szakirodalomban publikálásra. A számok saját számításaink és becsléseink eredményei. Kiindulásként felhasznált közlemények: U. N. Statistical Yearbook New York, 1950–1962., American Bureau of Metal Statistics Yearbook New York, 1956–1962., OEEC The Chemical Industry in Europe, 1956–1960. és még több német, angol és olasz kiadvány.

A bauxit termelése

Ma a világ timföldiparának és ezzel az alumíniumtermelésnek alapvető nyersanyaga a bauxit. A termelt bauxitnak kereken 85 százalékát a timföldipar használja fel és csupán 15 százalékát dolgozzák fel egyéb célokra, mint tűzállóanyagra, csiszolószemcsére stb.

A világ bauxittermelésének alakulása tehát lényegében nyomon követte eddig az alumíniumtermelés alakulását. 1910-ben, az I. világháború előtt, a világ bauxittermelése kereken 356 ezer tonna volt csupán. A termelés 1920-ig több mint megduplázódott. Ez a megduplázódás, tehát ugyanez a fejlődési ütem, a következő évtizedek során is egyenletesen megismétlődött, így 1930-ban 1,7, 1940-ben 4,4, 1950-ben 8 millió tonna volt a világ bauxittermelése. Ebben az időszakban gyorsul a fejlődés. Egy évtized alatt a világ bauxittermelése több mint háromszorosára emelkedik, 1960-ban már kereken 27 millió tonna volt, 1962-ben meghaladta a 30 millió tonnát.

2. sz. táblázat

A világ bauxittermelése 1962-ben

(1000 tonnában)

Amerika		16 200
Ebből:		
Jamaika	7554	
Suriname	3253	
Brit-Guayana	2733	
Európa és Szovjetunió		10 500
Ebből:		
Franciaország	2161	
Görögország	1001	
Magyarország	1473	
Jugoszlávia	1322	
Ázsia		2 000
Afrika		1 600
Ebből:		
Guinea	1370	
Ausztrália		50
	Összesen:	30 350

Az alumínium iránti kereslet nemcsak a bauxittermelést, hanem a bauxitkutatást is fellendítette. Ezért a föld feltárt bauxitvagyona az erős kitermelés ellenére is lényegesen nagyobb ma, mint régebben volt. A *Ginsberg* becslései szerinti adatokat a 3. sz. táblázat mutatja.

3. sz. táblázat

A világ bauxitvagyona millió tonnában

(Becslés)

Terület	1936	1953	1958	1960
Nyugat-Európa	191	306	306	310
Észak-Amerika	37	50	51	55
Karib térség	—	345	623	675
Dél-Amerika	160	284	315	450
Európai szocialista országok	248	460	376	380
Ázsia	50	649	150	350
Ausztrália	4	20	613	1 000
Afrika	274	300	842	2 000
Összesen:	964	2 414	3 276	5 220

A rendkívül erős mennyiségi emelkedés mellett a bauxittermelés földrajzi (területi) megoszlásában is jelentős változások következtek be az elmúlt másfél évtizedben.

Európa, amely 1910-ben a világ bauxittermelésének még több mint a felét szolgáltatta, 1960-ban a termelésnek csupán egyharmadát adta. Dél-Amerika (beleértve Közép-Amerikát is), amely 1910-ben még egyáltalán nem termelt bauxitot, 1960-ban a világ termelésének majdnem

4. sz. táblázat

A világ bauxittermelésének földrajzi megoszlása

Terület	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1962
Európa és Szovjetunió	72,7	57,6	35,5	57,5	51,6	30,3	33,9	34,61
Észak-Amerika	27,3	42,4	60,2	19,7	10,2	16,4	7,6	4,59
Dél- és Közép-Amerika	—	—	3,6	22,6	28,5	44,5	45,6	47,79
Afrika	—	—	—	—	0,1	1,6	6,0	6,46
Ázsia	—	—	0,7	0,2	9,0	7,2	6,8	6,30
Ausztrália és Óceánia	—	—	—	—	0,6	—	0,1	0,25
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

a felét produkálta. Ugyancsak erősen visszaesett Észak-Amerika részesedése a termelésben; míg 1910-ben majdnem a termelés felét adta (és a világtermelésben lényegileg csak Európával osztozkodott), részesedése 1962-ben még az 5 százalékot sem éri el. Afrika bauxittermelése is erősen előretört.

A bauxittermelés *földrajzi* eltolódásának *geológiai* indoka van. A trópusi övezetekbe eső egyes földtani formációk különösen sok bauxitot tartalmaznak. Ezt a törvényszerűséget azonban a geológusok csak nemrég hasznosították sikerrel az érckutatások során.

Európában van a bauxitkincs 6,5—7,5, Ázsiában 8,5—9, Afrikában 28—30, Amerikában 23—25 és Ausztráliában 27—33 százaléka. Afrika, Amerika és Ázsia trópusai, illetve a trópusokhoz közel fekvő övezetei rejtik tehát magukban a Föld bauxitkincsének több mint 60 százalékát. Az európai készletek viszonylag csekélyek, ugyanakkor jelentős, ma még művelés alatt nem álló készletek találhatók Ausztrália és Óceánia területén.

A század első felében évtizedeken keresztül a francia lelőhelyek voltak a világ fő bauxitforrásai és jelentették tulajdonképpen Európa dominánó helyzetét. A második világháború után és különösen napjainkban kialakult a bauxittermelés új súlypontja a Karib-tenger térségében, ezen belül is elsősorban Jamaikában, a Hispaniola-szigeten, valamint a dél-amerikai Guayanák területén. A másik termelési súlypont Afrikában alakult ki, a Guineai-öblöt környező országokban.

A tényleges termelt tonnaarányok mellett még növeli az új területek jelentőségét az a tény, hogy a Karib-tenger térségében és Afrikában különösen jó minőségű bauxitot bányásznak, olyan ércet, amelynek alumíniumoxid-tartalma igen nagy, a timföldgyártás szempontjából terhes, meddőnek minősülő kovasavtartalma pedig igen alacsony (úgynevezett magas modulusú bauxitok).

A termelés földrajzi megoszlásában a következő évtizedekben — megítélésünk szerint — olyan irányú eltolódás várható, hogy az afrikai és ausztráliai termelés részaránya és mennyisége erősen emelkedni fog, így az ugyancsak még abszolúte emelkedő karib-tengeri térség relatív súlya csökkenő tendenciájú. Afrikában és Ausztráliában a már megkutatott bauxitvagyonok milliárd tonnás nagyságrendűek. Egyedül a guineai Boké körzetében levő és a közelmúltban az amerikai Harvey cégnek koncesszióba adott terület bányakincse 500 millió tonna körül van.

Fontos jelenség, hogy *a világ bauxittermelésének súlypontja a gazdaságilag fejlett területekről a gazdasági fejlődésükben elmaradt országokra tevődött át.*

A timföldgyártás helyzete

A bauxit tehát ezeknek az országoknak egyik legfőbb kincsévé, iparosodásuk alapjává válik, illetve vál-

hat. Ez a folyamat azonban rendkívül ellentmondásos és a kialakuló képet több tényező is befolyásolja. A fejlődő országok bauxitkincsükkel nem rendelkeznek szabadon, mert ezek — néhány kivételtől eltekintve — a nagytőkés világmonopóliumok koncessziói alkotják. A monopóliumok a bauxitot ugyancsak saját tulajdonukban levő timföldgyárakban dolgozzák fel. A bányáknak esetleges államosításával tehát a fejlődő országok ki volnának téve a konszernvállalatok bojkottjának és bauxitjukat nem tudnák elhelyezni. Néhány kisebb jelentőségű és elszórt eset ezt a tételt bizonyítja.

A fejlődő országoknak azonban általában más okból sem érdekük a jelenlegi helyzetben a bauxitbányákat nemzeti tulajdonba venni. Az utóbbi másfél évtizedben a timföldgyárak rendre mind a bauxitbányákra települtek és így vált a bauxit ezekben az országokban az iparosodás egyik fő forrásává. *A timföldipar erősen tőkeigényes,* létesítéséhez szükséges eszközöket a fejlődő országok saját erőből nem tudják előteremteni. Érdemes ezt a folyamatot kissé közelebbről szemügyre venni.

A II. világháborúig és a II. világháború alatt a világ timföldtermelésének súlypontja egyértelműen az iparilag fejlett országokban volt. Minthogy ezek közül az országok közül egyedül Franciaország rendelkezett jelentős mennyiségű bauxitvagyonnal, eddig az időpontig a bauxittermelésnek viszonylag nagy része képezte a nemzetközi kereskedelem tárgyát. A bauxitlelőhelyek földrajzi elhelyezésében bekövetkezett változás arra engedne következtetni, hogy ma a világon termelt bauxitok még nagyobb hányada kerül kivitelre, hogy ellássák az iparilag fejlett országokban levő timföldgyárakat. A tényleges fejlődés azonban érdekes módon ezzel ellentétes volt.

1945—1947-ig — elsősorban a gyarmati kizsákmányolás nyomán — olyan munkamegosztás, illetve iparterületek alakult ki, hogy a bauxitot — ahol erre szükség volt — az iparilag gyengén fejlett országokból importálták, a timföldet az iparilag fejlettebb országokban gyártották, elsősorban a kohók közelében. Ez utóbbiak viszont oda települtek, ahol nagy mennyiségű, olcsó elektromos áram állt rendelkezésre. Már az első kohók is erőművekre, elsősorban vízierőművekre települtek.

A múlt század végén és a XX. század első harmadában csak az Egyesült Államok és Franciaország rendelkezett feltárt bauxitvagyonnal. A németországi alumíniumipar importbauxitra alapult, amelyben előbb Franciaország játszotta a fő szállító szerepét, majd — kihasználva Magyarország és Jugoszlávia szinte félgyarmati és Olaszország függő helyzetét, ezek az országok váltak a német alumíniumipar fő bauxitszállítóivá.

A kanadai timföld- és alumíniumipar teljes egészében importált bauxitra létesült. Jelentős bauxit-, illetve timföldimportőrré vált a fejlődés során az Egyesült Államok is, mert alumíniumtermelése oly mértékben felfutott, hogy azt belföldi bauxittal ellátni már nem tudta.

Az egész iparág telepítési politikájában és ezzel együtt külkereskedelmi szerkezetében az hozott fontos és érdekes változást, hogy a timföldgyárak egyre nagyobb mértékben települnek az utóbbi évtizedben közvetlenül a bauxit-előfordulásokra.

A legfontosabb tőkés termelőket az egyre fokozódó verseny a termelés költségeinek erőteljes csökkentésére kényszeríti. Ha az egész alumíniumgyártás technológiai láncát egységes folyamatnak tekintjük, akkor a leglényegesebb költségelemek elsősorban az áramköltségek és a szállítási ráfordítások. A szállítási ráfordításoknak lényeges csökkentését lehet elérni a timföldgyártás említett települése révén.

Egy tonna alumíniumtömb előállításához az alkalmazott technológiától és a fém megkövetelt tisztaságától függően 1,9—2,1 tonna timföld szükséges. Ennyi timföld előállítása-

hoz viszont — elsősorban az érc minőségétől függően — 4—6 tonna bauxit kell. Közvetlenül a második világháború után kereken évi egy millió tonna alumíniumot, alumíniumgyártási célra kereken 5,5 millió tonna bauxitot termeltek, ebből külkereskedelmi forgalom tárgyát képezte számításaink szerint 3,6 millió tonna.

Míg a bauxit termelése 1962-re 30 millió tonna fölé emelkedett, addig a bauxit külkereskedelmi forgalma csupán 16 millió tonnára nőtt.

5. sz. táblázat

A bauxit világkereskedelmének alakulása 1962-ben

(1000 tonnában)

A világ fő exportáló országai	Exportált mennyiség	Fő importőrök									
		USA	Kanada	NSZK	Olaszország	Anglia	SZU	Csehszlovákia	Lengyelország	NDK	Japán
	16 000	10 000	2026	1391	294	431	—	—	—	—	1998
	Ebből:										
Jamaika	6 000	5 729	—	37	18	11	—	—	—	—	—
Suriname	3 200	2 897	288	22	5	—	—	—	—	—	—
Brit-Guayana	2 000	156	1573	—	—	—	—	—	—	—	—
Görögország	900	—	—	308	—	63	308	—	—	—	—
Jugoszlávia	900	—	—	642	189	—	—	16	4,6	28,7	—
Magyarország	710	—	—	60,9	—	—	—	352,1	41,7	253	—
Dominika	710	690	—	—	—	—	—	—	—	—	—

A világ fő bauxitexportőrei 1962-ben: Jamaika, Suriname, Brit-Guayana, Görögország, Jugoszlávia, Dominika, Magyarország és fő importőrjei: Egyesült Államok, Kanada, Német Szövetségi Köztársaság, Japán, Anglia, Olaszország.

Jamaika termeli a világ bauxittermelésének kereken egynegyedét, és bár saját timföldtermelése ugyanebben az évben már túlhaladta a 600 ezer tonnát, mégis a világ legnagyobb exportőrje is. 1961-ről 1962-re a világ termelése kereken 4 százalékkal emelkedett, ezen belül azonban ebben az évben is megfigyelhető a trópusi bányaterületek további térhódítása. Sok ország ma még nem tartozik a legnagyobb termelők közé, de termelésük emelkedése 1962-ben a legnagyobb volt. Ilyenek: Ausztrália 92, Haiti 66, Ghana 44, India 21 és Indonézia 17 százalékos emelkedéssel. A termelés súlypontja tehát 1962-ben is tovább tolódott a fejlődésben levő országok felé.

A forgalom szempontjából Jamaika teljes exportja — csekély kivétellel — az Egyesült Államokba kerül, és az Egyesült Államok teljes bauxitimportjának 57 százaléka innen érkezik. A második fő beszerzési forrása Suriname 27 százalékkal, a többi import Dominikából, Haitiből és Brit-Guayanából ered. Az Egyesült Államok tehát timföldiparának ellátására a felhasznált bauxitnak több mint 85 százalékát importálja a tőle függő viszonyban levő országokból. Ez az Egyesült Államok gazdaságának egyik erősen sebezhető pontja. Kanada fő bauxitszállítója Brit-Guayana, a Német Szövetségi Köztársaságé Jugoszlávia és Görögország, Japáné India és Indonézia.

A timföldtermelésnek a bauxitbányákra való településével a szállítási költségek jelentősen csökkenthetők. Az olcsóbb munkaerő is önköltségcsökkentést jelent, de a bérköltség súlya a többi költségtételhez képest viszonylag csekély. Amellett, hogy a szállítási ráfordítások jelentős költségtényezőként jelentkeznek, a település szempontjaiban bekövetkezett változás azért is fontos, mert

magát a fémalumínium termelését energiaigényessége miatt nem lehetett még a fogyasztó piacokhoz közelíteni. Amennyiben tehát az olcsó energiatermelés és a fogyasztópiac nem esik egybe, úgy a tömbalumíniumot szállítani kell. Egyetlen lehetőség adódik tehát a szállítási költségek csökkentésére: a bauxitszállítások csökkentése.

Ha a hajófuvart átlag 8—9 $-ral kalkuláljuk, akkor alumínium-tonnánként körülbelül 4,5—5 $ megtakarítás mutatkozik. (Ha a fémtömb árát tonnánként 420 $-nak vesszük, ez önmagában több mint 1—1,2 százalékos költségcsökkentést jelent az árhoz viszonyítva.)

Az elmúlt másfél évtizedben valamennyi nagy és korszerű timföldgyár az iparilag gyengén fejlett országokban épült fel, így Jamaikában, Guineában, Brit-Guayanában stb. Most épül Ausztrália iparilag rendkívül elmaradott nyugati partján, Perth közelében az Alcoa új timföldgyára, amely a közelben levő bauxitbánya termékét dolgozza fel. Ugyanez a konszern alumíniumkohóját Melbourne közelében, tehát Ausztrália délnyugati partján építi. A bauxitszállítások lehető csökkentését jól szemlélteti az ausztráliai alumíniumipar fejlesztésének egy másik konszern kezében levő terve. A földrész jelenleg működő legnagyobb bauxitbányája a messze északra kinyúló York-fok félszigeten, Weipában van, még a trópusokhoz tartozó járatlan, lakatlan vidéken. Innen a bauxitot messze délre, Tasmániába szállítják, ahol az említett sziget északi partján, Bell Bayben van Ausztrália jelenlegi legnagyobb timföldgyára és alumíniumkohója. A tasmaniai timföldgyárat azonban nem fejlesztik, de az új timföldgyárat nem telepítik Weipába vagy közelébe, ahol gyakorlatilag lehetetlen volna munkaerőt kapni. Ehelyett Ausztrália új timföldgyárát Gladstone-ban tervezik felépíteni, egy kis kikötővárosban, mely Brisbanetől kereken 500 km-re északra, tehát Weipától nem nagyon messze fekszik.

A timföldgyáraknak ez az új települési politikája gyorsítja a fejlődésben levő országok iparosodását. Ezek a gyárak nagyméretűek, sok munkást foglalkoztatnak és viszonylag szakképzett személyzetet igényelnek. A bauxitbányákkal együtt kombinátszerűek, és így *hozzájárulnak a nagyüzemi munkásság kialakulásához.* Jamaikában, Brit-Guayanában és Guineában ezek a gyárak egyúttal a legnagyobb ipari komplexumok jelenleg. Természetesen ugyanakkor növekszik ezeknek az országoknak a gazdasági függősége a nagy monopóliumoktól és ezen keresztül lényegében a régi legfőbb gyarmattartó országoktól.

Ha a korszerű timföldgyári telepítés tükrében értékeljük az utóbbi években létrehozott magyar—lengyel, illetve magyar—szovjet timföld-alumínium egyezményt, úgy megállapítható, hogy ezek technikailag ugyanolyan típusú munkamegosztást irányoznak elő, mint ami az elmúlt másfél évtizedben a tőkés gazdaság területén kialakult. Magyarország, amely jelentős bauxitelőfordulásokkal rendelkezik, fejleszti timföldiparát, de a kohókapacitást nem, vagy csak kis mértékben növeli, mert az országban nem áll rendelkezésre olcsó áram. A Szovjetunióban azonban döntően a vízierőművek, Lengyelországban a szénre települő kalorikus erőművek révén nagy mennyiségű, olcsó energia áll rendelkezésre. Azáltal pedig, hogy a szállított timföld egészét vagy nagy részét alumínium formájában visszakapjuk, lehetővé válik a hazai alumíniumfelhasználás jelentős növelése, ami a műszaki fejlesztés fontos feltétele.

Minthogy a szakirodalom kevés figyelmet szentelt a timföldgyártás, továbbá a timföldgyártás és alumíniumgyártás egymáshoz kapcsolódó gazdasági kérdéseinek (ennek okaira még visszatérünk), az elmúlt 15 évben bekövetkezett ezen változásra és ezzel együtt a timföldnek a világkereskedelemben betöltött egyre nagyobb szerepére nem volt tekintettel.

A negyvenes évek végén a világ bauxittermelésének kereken 65 szá-

zaléka képezte a világkereskedelem tárgyát. Ez az arány 1962-re lecsökkent 50—53 százalékra. A két időpont között a bauxittermelés kereken 25 millió tonnával emelkedett, az árutermelés emelkedése pedig csupán kereken 13 millió tonnát tett ki. Tehát körülbelül 12 millió tonna bauxit feldolgozására létesültek a bányákra telepített timföldkapacitások. Ez azt jelenti, hogy kereken 15 év alatt 3,5—4 millió tonnás timföldkapacitás létesült közvetlenül a bányák közelében.

Számításokat végeztünk a bauxit átlagos szállítási távolságának megállapítására. A távolság az elmúlt 15 év alatt nem nagyon változott, sőt csekély mértékben emelkedett. Ennek az oka, hogy 1947-ben is Közép-Amerika—Észak-Amerika volt a szállítás főútvonala, és 1962-ben is ezen az útvonalon bonyolódott le a bauxitforgalom jelentékeny része. Ugyanakkor jelentősen fejlődött Japán timföldipara is, amelyhez a bauxitot viszonylag nagy távolságból kell szállítani. A szállított bauxitmennyiség relatív csökkenése tehát szinte teljes egészében gazdasági megtakarítást jelent, amit alig ront le a szállítási távolságnak ugyanakkor bekövetkezett csekély meghosszabbodása.

A timföld világkereskedelme

Az alumínium előállítása a legtőkeigényesebb folyamatok közé tartozik. Egy tonna termelő kapacitásra vonatkoztatva a beruházási igény nagyobb, mint minden más, iparilag használt, fontosabb fém esetében. Az acélhoz képest a beruházási igény a nyersanyag termelésétől a kész fém előállításáig körülbelül tízszerese.

Az alumínium súlyegységére számítva előállításához több elektromos energia kell, mint bármely más elektrolitikusan vagy elektrotermikusan előállított anyaghoz. (Egyetlen kivétel a titán termelése.)

1930-ban az Egyesült Államokban átlagosan még 27 300 kWó kellett egy tonna alumínium előállításához. Jelenleg a cellanagyságtól, az alkalmazott technológiától függően a tonnánkénti áramszükséglet 15 500 és 21 000 kWó között mozog, világátlagban kereken 18 000 kWó. A világ tehát 1962. évi 5 millió tonna alumíniumtermeléséhez 90 milliárd kWó energiát fogyasztott. Ha a kőszén kalóriáját 7000 kcal-val, a barnaszén átlagos kalóriáját 2200 kcal-val és a földgázét 8800 kcal/m³-rel vesszük, úgy — egy 2500 kcal/kWó fajlagos fogyasztású erőműben eltüzelve — egy tonna alumínium előállítása 6,45 tonna kőszenet vagy 20,45 tonna barnaszenet vagy 5120 m³ földgázt igényel!

Az alumíniumipar fejlődésének egésze lényegében az imperializmus korára esik. Ez a tény, továbbá a rendkívüli beruházásigényesség magyarázza a tőkés alumíniumtermelés nagyfokú koncentrációját.

1962-ben a tőkés világ körülbelüi 4,8 millió tonnás alumíniumkohó-kapacitásából Kanadára és az Egyesült Államokra jutott 3,1 millió tonna.

Ebből a kanadai Alcan cég kapacitása	684 500 t,
az amerikai Alcoa cég kapacitása	774 000 t,
az amerikai Reynolds cég kapacitása	636 270 t,
az amerikai Kaiser cég kapacitása	553 000 t,
Összesen:	2 647 770 t.

A tőkés világ összkapacitásából több mint a felével részesednek ennek a négy világkonszernnek csak Kanadában és az Egyesült Államokban levő kohói. Minthogy azonban ezeknek a konszerneknek szerte a világon leányvállalataik és érdekeltségeik vannak, úgy becsülhető, hogy a tőkésvilág alumíniumtermelésének mintegy 70—75 százaléka összpontosul a kezükben, a fennmaradó 25—30 százalék is viszonylag kis számú, elsősorban Európában székelő érdekeltség között oszlik meg.

Hasonló a kép, ha a timföldgyártást vizsgáljuk. Az Egyesült Államok és Kanada összkapacitása 1962-ben: *6 035 000 t* volt.

Ebből az Alcan kapacitása	1 250 000 t,
az Alcoa kapacitása	1 945 000 t,
Reynolds kapacitása	1 320 000 t,
Kaiser kapacitása	1 160 000 t,
Összesen:	5 675 000 t,

vagyis a kanadai és az egyesült államokbeli összkapacitás 94 százaléka. Ugyanebben az évben a kapitalista világ timföldkapacitása hozzávetőlegesen 10,3 millió tonna volt. A kép és az arányok megoszlása tehát itt is lényegében ugyanaz, mint az alumíniumkohászatnál.

A kis számú tőkés világmonopólium monopolizált piacot, *monopolárakat* jelent. Az alumínium tőzsdei jegyzése formális. *Az árak diktált árak,* egyes esetekben titkos rabattokkal. A harc az egyeduralomért lényegében a bauxitkoncessziók megszerzéséért folyó harcban manifesztálódik, és ezért a közgazdasági irodalom és az alumíniumipari szakirodalom is elsősorban ennek a harcnak a fejleményeit kíséri figyelemmel és elemzi.

A timföld jóformán kizárólag a konszerneken belül mozog, még akkor is, hogyha nagy távolságra szállítva, egyik országból a másikba kerül. A timföldárakat semmilyen publikáció nem tartalmazza, mert a timföldnek a konszerneken belül történő mozgatása az árakat *elszámolási árakká* redukálja, melyeknek színvonala a tőkés világpiacon elsősorban attól függ, hogy az egyes konszernek profitjukat részben vagy egészben transzferálni akarják-e adózási vagy egyéb meggondolásokból egyik országból a másikba, illetve a profit keletkezését a timföldtermelésnél vagy alumíniumtermelésnél kívánják-e kimutatni.

Mindezek a problémák rendkívül megnehezítik a timföldnek mint világkereskedelmi cikknek a vizsgálatát, mind mennyiségi, mind ár-, mind egyéb szempontból.

Arra vonatkozó adatokat gyűjteni, hogy 15—20 évvel ezelőtt milyen mennyiségű timföld képezte nemzetközi forgalom tárgyát, szinte lehetetlen. Ezért erre vonatkozólag számításokat végeztünk, kiindulva a jelenlegi többé-kevésbé összeállítható helyzetképből, kombinálva a timföldipar településében az elmúlt 15 évben bekövetkezett változásokat.

6. sz. táblázat

A világ timföldtermelése 1962-ben

(Becsült adatok 1000 tonnában)

Összesen:	12 000
Ebből:	
Kanada	1000
USA	4150
Jamaika	640
Brit-Guayana	230
Franciaország	550
NSZK	450
Olaszország	220
Guinea	460
Japán	430

Ezek alapján *a világ timföldtermelésének mintegy 15—16 százaléka tekinthető „árutermelésnek", míg 15 évvel ezelőtt ez az arány csupán 4—6 százalék között mozoghatott.* 1962-ben a világ fő timföldexportőrjei: Jamaika, Guinea, Franciaország, Brit-Guayana, Magyarország, Német Szövetségi Köztársaság, és fő timföldimportőrjei: Kanada, Norvégia Ausztria, Svájc, Kamerun.

Megkíséreltük számítások útján megközelíteni azt a timföldexportot, amelynek során az áru ténylegesen gazdát cserél. Ide kell számítani elsősorban hazánk timföldexportját, továbbá a szocialista országoknak tőkés piacokon eszközölt bevásárlásait. Ehhez járul még a nagyon csekély számú — konszernen kívül álló — timföldgyár eladása, illetve a konszerneken kívül álló kohók timföldbeszerzése. Az így forgalmazott timföldmennyiség 1962-ban nem haladhatta meg a 400—450 ezer tonnát, a világtermelésnek tehát 4 százaléka körül mozgott. Ez is magyarázat arra, hogy a sajtóban és az irodalomban miért áll olyan kevés adat rendelkezésre a forgalomra, árakra vonatkozóan.

A főbb alumíniumipari nyersanyagok mozgásának összefoglaló képét,

7. sz. táblázat

A timföld világkereskedelmének alakulása 1962-ben (1000 tonnában)

(Becslés)

A világ fő exportáló országai	Export mennyiség	Fő importörök:						
		Norvégia	Kanada	Kamerun	Franciaország	Svájc	Spanyolország	Ausztria
Jamaika	640	250	350	—	—	—	—	—
Guinea	460	80	40	120	140	—	—	20
Franciaország	130	25	—	—	—	50	55	—
Brit-Guayana	230	—	180	—	—	—	—	—
Magyarország	125	—	—	—	—	—	—	30
NSZK	75	—	—	—	—	—	—	60
Olaszország	45	—	—	—	—	30	—	15
Jugoszlávia	20	—	—	—	—	—	—	20
	1725							

úgy, ahogy ma kialakult, a 8. sz. táblázat szemlélteti.

8. sz. táblázat

A világ alumíniumipari nyersanyagainak mozgása

A világ bauxittermeléséből:
Összes:
30,4 millió tonna
(243 millió $)
Ebből:

forgalomba kerül	helyi felhasználásra kerül
16,0 millió t	14,4 millió t
(128 millió $)	(115 millió $)

Az előállított timföld:
Összes:
12,0 millió tonna
(840 millió $)
Ebből:

forgalomba kerül:	helyi felhasználásra kerül
1 725 000 t	10 275 000 t
(120 millió $)	(720 millió $)

Előállított alumínium:
5 millió tonna
(2,1 milliárd $)

Úgy gondoljuk, hogy a békés egymás mellett élés és a két rendszer gazdasági versenyének keretében a timföldtermelés súlypontjának változása következtében még ki nem használt lehetőségek adódnak a nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztésére. Egyes jelek máris arra vallanak, hogy *a világkereskedelemben a timföld mint áru az eddiginél nagyobb szerephez jut.*

A fejlődés azonban nyilvánvalóan a jelenlegi állapotnál nem áll meg, és egyes jelenségekből már következtetni lehet, hogy milyen irányban fejlődik tovább. Ezt a fejlődést figyelemmel kísérni és bizonyos következtetéseket levonni fontos népgazdasági érdekünk.

Az utóbbi időben újabb települési szempontok kerültek előtérbe: vertikális kombinátok létesítése. Egyes országokban ugyanis *együttesen* megtalálható a bauxitásványkincs, az olcsó energia (elsősorban vízienergia) és a tömbalumínium ugyancsak olcsó, vízi úton történő szállításának lehetősége.

Európában elsőként Görögország lépett erre az útra és a Parnassus lábánál az Antikyra-öbölben már épül az új timföldgyár, amely évente 450 ezer tonna bauxitot (tehát a jelenlegi görög termelés felét) fog felhasználni, körülbelül 200 ezer tonna timföld termelésére, amelyből 120 ezer tonnát ugyanebben a kombinátban fognak — kereken 62 ezer tonna alumíniummá — feldolgozni a többi timföldet pedig exportálni szándékoznak. Az elektromos energiát az Archelos folyón épülő erőmű fogja szolgáltatni. A tervek szerint az egész kombinát 1965-ben lépne üzembe, létrehozásának költségei meghaladják a 300 millió dollárt. A kombinát

létrehozásának kezdeményezése a két francia konszernvállalat (Péchiney és Ugine) kezében levő Alumínium de Grece-től indult ki, de a 75 millió dolláros kezdő alaptőkéhez hozzájárult az amerikai Reynolds konszern is. Ez lesz tehát *Európában az első* ilyen jellegű, *teljesen vertikális kombinát.*

Hasonló tervek állnak kidolgozás alatt Ghanában (úgynevezett Volta-terv, a Volta folyó vízienergiájának és a ghanai bauxitércnek a hasznosítása alapján), a volt francia gyarmaton: Kamerunban stb.

A fejlődésnek egy másik érdekes és új jelenségére lehet következtetni abból a tényből, hogy az Egyesült Államokban *szénbázisra* is telepítenek alumíniumkohót. A kalkuláció alapja nyilván az a megfontolás, hogy a *teljes* vertikalitású alumíniumtermelés összesített energia- és szállítási költségei legyenek minimálisak. Ilyen megoldás mellett már fontos a fogyasztópiac közelsége is, a tömbalumínium szállítási költségeinek csökkentése céljából.

Ha tehát olcsó szénből (a szénárak csökkentésére közismerten erősen hatott az olaj által támasztott verseny, másrészről, elsősorban szociális problémák miatt kívánatos a széntermelés visszaesésének fékezése) oly módon nyerhető olcsó elektromos energia, hogy ezáltal az alumíniumtermelés is a fogyasztópiac közelébe kerül, úgy gazdaságossági meggondolások indokolttá teszik a kalorikus energia alumíniumtermelési célra való felhasználását.

Teljesen megváltoztatná az alumíniumtermelés ma kialakult képét, ha sikerre vezetnének azok a kecsegtető kísérletek, amelyek már folyamatban vannak egyrészt a bauxit közvetlen kohósítására, másrészt agyagásványoknak alumíniumtermelésre való felhasználására. Bármelyik új technológia bevezetése forradalmasítaná az iparág műszaki és gazdasági helyzetét.

Sattler Tamás—Lukács Jenőné

Jövedelemelosztási tapasztalatok a Csongrád megyei termelőszövetkezetekben

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése óta sok tapasztalatot szereztünk a szövetkezeti munkadíjazás területén is. E tapasztalatok ismertetése hasznos hozzájárulás lehet a munkadíjazási formák fejlődéséhez. Ebben a cikkben 28 Csongrád megyei termelőszövetkezet jövedelemelosztási gyakorlatát elemezzük az 1961., 1962. és 1963. évekre vonatkozóan. A kiválasztás véletlenszerű volt, a vizsgált szövetkezetek a megye különböző részein helyezkednek el, gazdálkodási színvonaluk és területnagyságuk is változatos. Csongrád megye természeti és gazdasági adottságait, hagyományos tájkultúráit figyelembe véve, a kiválasztott gazdaságok a megye minden részét képviselik, s a megyékben levő szövetkezetek összes területének 18,9 százalékát foglalják el. Az állattenyésztésben még nagyobb arányt (ágazatonként 22—26 százalékot) képviselnek a vizsgált gazdaságok.

A termelőszövetkezetekben alkalmazott munkadíjazási formák rendkívül változatosak, s a következőképpen csoportosíthatók:

1. Kizárólag *munkaegységkönyv* szerinti díjazás.

2. *Eredményesség után jóváírt munkaegység.* Ez esetben a végtermék természetes egysége vagy pénzben kifejezett értéke után megszabott mennyiségű munkaegységet írnak jóvá.

3. *Alapmunkaegység* jóváírása a tervteljesítés mértékéig a munka-

egységkönyv szerint, *a terven felül elért eredmények bizonyos hányadát* pedig természetben vagy készpénzben díjazzák.

4. *Munkaegység-jóváírás* az elvégzett munkáért a munkaegységkönyv szerint (esetleg alacsonyabb normával), ezenkívül *százalékos részesedés az összes termelési eredményből.* A százalékos részesedést meghatározhatják egységesen az egész termésre, vagy pedig a tervteljesítés szintjéig alacsonyabb, azon felül magasabb részesedési százalékot állapíthatnak meg.

5. A munkaegységkönyv szerinti munkaegység-jóváírás mellett meghatározott feladatok teljesítéséért *külön jutalom* vagy *célprémium.* Ezt a formát röviden célpremizálásnak nevezzük, de ide soroltunk bizonyos normaváltoztatásokat is. Ha például a kukorica-termesztésben az eddiginél nagyobb holdankénti tőszámot írnak elő, ez gondosabb munkát igényel, ezért egy munkaegységért arányosan csökkentett normát kell teljesíteni. Mivel egy munkaegység értéke már évek óta stabil, az említett normaváltoztatásokat célprémiumnak lehet tekinteni. Ugyancsak ide csoportosítottuk az állattenyésztésben előírt minőségi feladatok teljesítése (például megadott tejzsírszázalék, választási átlagsúly, daraértékesítés, minőségi osztály stb. elérése) esetén kapott jutalmakat és prémiumokat.

Az eddig felsorolt díjazási formák mindegyike munkaegység-jóváíráshoz kapcsolódik,* de ösztönző hatásuk és alkalmazási tendenciájuk nagyon eltérő.

6. *Részesművelés,* amelyben a tagok az összes termelés vagy termék (illetve termelési érték) valamilyen hányadát kapják meg. Ide soroltuk például azt a díjazást, amikor az állattenyésztésben a felnevelt csibe meghatározott százalékát vagy annak árát kapta meg a tag; vagy ha a bérfuvarozásnál a megkeresett összeg bizonyos hányadát fizették ki a munkát végzőknek. Ebben a formában a munkaegység-jóváírást már teljesen elhagyták.

7. A munkaegység teljes kikapcsolásával alkalmazott *pénzdíjazás.* Nem tettünk különbséget abban a tekintetben, hogy a pénzdíjazás időbér, darabbér, alap- és kiegészítő díjazás formájában történik-e — bár ösztönző hatásukat tekintve számottevő különbség van köztük —, mert jelenleg ez a díjazási forma megyénkben még nem olyan elterjedt, hogy elegendő tapasztalatot gyűjthettünk volna.

8. Külön csoportosítottuk az egyéb kisebb jelentőségű elosztási formákat, amelyeket nem tudtunk besorolni az előbbiek egyikéhez sem.

Az első hat jövedelemelosztási formát átmenetinek tekinthetjük abban az értelemben, hogy rajtuk keresztül jutunk el a pénzdíjazáshoz. Helyes alkalmazásuk ösztönzően hat a közös gazdaság megerősödésére, de előbb-utóbb fokozatosan átadják helyüket a *pénzdíjazásnak.* A pénzbeli munkadíjazás természetesen csak annyiban jelent ösztönzést az egyéb díjazási formával szemben, hogy rendszeres pénzbevételhez juttatja a szövetkezet tagjait, és ez kedvezőbb számukra, mint a munkaegység szerinti egyszeri részesedés. De a pénzbeli munkadíjazás is csak akkor jelent igazán ösztönző erőt, ha párosul a premizálás különféle módozataival.

★

Megvizsgáltuk, hogy a kiválasztott termelőszövetkezetekben a munkadíjazás milyen formái terjedtek el, illetve azok évről évre hogyan változtak. Alig volt olyan szövetkezet, amelyik minden ágazatban azonos elosztási formát alkalmazott. (Ez alól csupán a hagyományos munkaegység-díjazás és a pénzdíjazás lehet kivétel.)

A vizsgált szövetkezetek vala-

* A továbbiakban az eddig említett formák elnevezésének egyszerűsítése végett csupán a munkaegység-jóváírást kiegészítő *ösztönzés formájára* utalunk, s a 3. formát „tervtúlteljesítés utáni kiegészítő részesedésnek", a 4.-et „összes termés utáni kiegészítő részesedésnek", az 5.-et pedig „célprémiumos formának" nevezzük.

mennyi ágazatát együtt számítva az alkalmazott díjazási formák évenként a következőképpen oszlottak meg:

Díjazási forma	1961	1962	1963	Index 1961=100
1. Munkaegység	85,7	62,6	43,0	54,2
3. Tervtúlteljesítés utáni kiegészítő részesedés	5,5	10,2	9,7	191,4
4. Összes termés utáni kiegészítő részesedés	3,5	9,5	16,4	513,6
5. Célprémiumos forma	2,5	10,5	16,3	700,0
6. Részesművelés	1,4	2,8	4,4	333,3
7. Pénzdíjazás	1,4	2,8	7,7	588,9
8. Egyéb	—	1,6	2,5	—
Összesen	100,0	100,0	100,0	—

A legtöbb ágazatban az összes termés utáni kiegészítő részesedést és a célprémiumos formát alkalmazták. A részesművelés elsősorban a munkaigényes ágazatokban terjedt el. A három esztendő alatt a hagyományos munkaegység-részesedés alkalmazása csaknem felére csökkent, a tervtúlteljesítés utáni kiegészítő részesedés 1961-től 1962-re majdnem kétszeresére nőtt, de 1963-ban már kevesebb ágazatban alkalmazták, mint 1962-ben.

1961-ben 27 szövetkezet a legtöbb üzemágban a hagyományos munkaegység-rendszert használta, csak egy szövetkezet alkalmazott az ágazatok több mint felében tervtúlteljesítés utáni kiegészítő díjazást. Ekkor még 10 szövetkezet mindegyik üzemágban kizárólag a hagyományos munkaegység-rendszer szerint díjazta a munkát, és 5 szövetkezetben csak egyetlen ágazatban alkalmaztak valamilyen ösztönző formát.

1962-ben már 10 szövetkezetben volt elterjedve valamilyen ösztönző forma. A legtöbb ágazatnál a célprémiumos formát használták. 3 szövetkezet üzemágaiban az összes termés utáni kiegészítő részesedés, másik 3-ban a tervtúlteljesítésért kapott kiegészítő díjazás és négy szövetkezetben a célprémiumos forma volt az uralkodó. Ekkor már csak egyetlen olyan szövetkezet volt, amelyik az összes ágazatban a hagyományos munkaegységrendszert alkalmazta. Azt is megfigyelhettük, hogy jónéhány szövetkezetben üzemáganként más és más munkadíjazás volt érvényben, 7 szövetkezet a felsorolt díjazási formák csaknem mindegyikét használta.

1963-ban egy szövetkezet még az összes ágazatban, 11 szövetkezet pedig az üzemágak többségében kizárólag munkaegység-díjazást használt, de a többi gazdaságban már egyéb formák váltak uralkodóvá, mégpedig 8 szövetkezetben az összes termés utáni kiegészítő részesedés, 2 szövetkezetben a tervtúlteljesítés utáni kiegészítő részesedés, 5 szövetkezetben célprémiumos rendszer és 1 szövetkezetben a pénzdíjazás. Két termelőszövetkezetben egyetlen ágazatnál sem díjaztak kizárólag munkaegység szerint, mindegyik ágazatban vagy kiegészítették a munkaegységet, vagy teljesen elhagyták. Részesművelést egy-egy szövetkezet legfeljebb három üzemágban alkalmazott, de a vizsgált szövetkezetek közül 13 szövetkezet egyáltalán nem használta ezt a formát. 1961-ben tehát még csak 1 termelőszövetkezet, 1962-ben már 10, 1963-ban pedig 17 termelőszövetkezet az ágazatok többségében valamilyen ösztönző formát alkalmazott.

Tapasztalataink és a pontos felmérések tehát azt igazolják, hogy korábban sokszor eltúlozták a részesművelés és a közvetlen pénzdíjazás jelentőségét. Az egyes ágazatokban

mindkettő alkalmazása többszörösére növekedett, de részesedésük az összes ágazaton belül ma már nem számottevő, noha alkalmazásuk előnye eléggé közismert.

Ezek az adatok az általános megyei helyzetképet tükrözik, de járásonként nagyok az eltérések. 1963-ban a makói járásban — ahol a szövetkezetek majdnem mind jól gazdálkodnak — az összes ágazatok 66,7 százalékában a munkaegység-formát alkalmazták, a szegedi járásban — ahol a szövetkezetek nagyrésze gyengén gazdálkodott — 37, és a szentesi járásban 32,3 százalékos volt ennek a munkadíjazásnak az aránya.

A makói járásban kiemelkedő helyet foglalt el még a tervtúlteljesítés utáni kiegészítő részesedés és a célprémiumos forma; a részesművelést egyáltalán nem alkalmazták. Feltűnően elmaradt — még a nagy jövedelmet osztó szövetkezeti gazdaságokban is — a pénzdíjazás alkalmazása; még a segéd- és feldolgozó üzemek alkalmazottai is munkaegységdíjazást kapnak.

A szegedi járásban az összes termés utáni kiegészítő részesedést az ágazatok 19,4 százalékában, a pénzdíjazást az ágazatok 14,4 százalékában alkalmazzák. Ebben a járásban van a legtöbb ágazatnál pénzdíjazás.

A szentesi járásban az összes termés utáni részesedés és a célprémiumos forma terjedt el (az előbbit az ágazatok 20, az utóbbit 30,8 százalékában alkalmazzák).

A makói járásban 1963-ban 22, a szegedi járásban 24, a szentesi járásban 28 ágazatot üzemeltetett átlagosan egy-egy szövetkezet. A makói járásban a megyei átlagnál kevesebb ágazat volt közvetlenül ösztönözve, a szegedi járásban a növénytermelés, a szentesi járásban az állattenyésztés ágazataiban alkalmaztak nagyobb arányban közvetlenül ösztönző díjazási formákat.

A makói és a szegedi járás adatai látszólag nem támasztják alá azt a következtetést, hogy az ösztönző díjazási formák jobb eredmények elérését segítik. Az adatok szerint ugyanis a makói járás jó szövetkezetei a legkisebb arányban, a szegedi járás rossz termelőszövetkezetei viszont a legnagyobb arányban alkalmaztak ösztönző jövedelemelosztási formákat. Itt tehát az adatokat további magyarázattal kell kiegészíteni. Közismert, hogy a makói járás területén kitűnő mezőségi földek vannak, a szegedi járás területén pedig gyenge minőségű homoktalajok. Ezenkívül a makói járás termelőszövetkezetei korábban alakultak, már megszilárdultak, s a szegedi járás szövetkezetei későbbiek, még gyengék. Ezek a körülmények meghatározóan befolyásolják a gazdálkodás eredményét.

A területi megoszláson túl érdekes annak a megállapítása, hogy a különféle ágazatokban milyen díjazási formák voltak elterjedve.

A növénytermesztés ágazataiban legalacsonyabb aránya volt a munkaegység-formának. 1961-ben, amikor a szövetkezetek először kezdték alkalmazni a különféle ösztönző formákat, leginkább a tervtúlteljesítés utáni kiegészítő részesedés terjedt el, később azonban az összes termés utáni kiegészítő részesedés hódított tért, s ma is ennek a díjazási formának legmagasabb az aránya a növénytermesztési ágazatokban. A célprémiumos forma a növénytermesztésben nem terjedt el (az összes ágazatokban 24 százalékos arányt képviselt, a növénytermelésben csak 6 százalékos volt a részesedése). Az összes termés utáni kiegészítő részesedésnek és a részesművelésnek az összes ágazatokban együttesen 21, a növénytermesztésben pedig 45,5 százalék volt a részaránya.

Az állattenyésztésben még 1963-ban is a legtöbb ágazatnál a munkaegység-forma volt használatos, bár 1961-hez képest ez a forma is csökkent. Az állattenyésztés ágazataiban az ösztönző formák közül a célprémiumos forma terjedt el. A növénytermelésben az ösztönző formákra való áttérés 1961-ről 1962-re történt, az állattenyésztésben nagyobb arányú fejlődés 1962-ről 1963-ra következett be. Az állattenyésztésben leggyorsabban a pénzdíjazás tört elő,

bár még itt is csak 7,1 százalék a részarány.

A vizsgált szövetkezetekben rendkívül gyorsan és jelentősen megnőtt a segédüzemágak száma. 1963-ban a segéd- és feldolgozó üzemek több mint felében még a munkaegységformát használták. A nagyarányú áttérés az ösztönző formákra itt is — az állattenyésztésben tapasztaltakhoz hasonlóan — 1962-ről 1963-ra történt. A segéd- és feldolgozó üzemekben a célprémiumos forma és a pénzdíjazás terjedt el; az előbbit az ágazatok 18, az utóbbit 18,6 százalékában alkalmazták.

Előreláthatólag az elmúlt három évben megfigyelt tendencia a következő években is érvényesülni fog, s a növénytermesztési ágazatokban az összes termés utáni kiegészítő részesedés, valamint a részesművelés, az állattenyésztési ágazatokban, valamint a segéd- és feldolgozó üzemekben pedig a célpremizálás és a pénzdíjazás további térhódítása várható.

★

Az általános helyzet vázlatos áttekintése után vizsgáljuk meg részletesebben a fontosabb ágazatok díjazását. A *kalászosok* termesztésében 1963-ban a termőterületnek csak 32,1 százalékán alkalmaztak valamilyen ösztönző formát, többnyire célprémiumos díjazást vagy részesművelést. Az is előfordult (a kiszombori József Attila Termelőszövetkezetben 1962-ben), hogy a behordásnál naponta beszállított kereszt mennyisége után állapítottak meg valamilyen díjat. Ezzel a behordás ütemét akarták meggyorsítani. A vezetők véleménye szerint ilyen gyorsan még nem sikerült a behordást elvégezni.

A kukoricatermesztésben a vizsgált szövetkezetek 1963-ban a vetésterület 17,9 százalékán alkalmaztak munkaegység-formát, 42,5 százalékán az összes termés utáni részesedést, 23,9 százalékán részesművelést. A szegedi járásban a kukorica-termesztésben munkaegység-formát, tervtúlteljesítés utáni részesedést és célprémiumos formát egyáltalán nem alkalmaztak, a makói járásban éppen ez a három forma, a szentesi járásban pedig az összes termés utáni kiegészítő részesedés uralkodott. A kukorica termesztésében nagyon szembetűnő volt a különféle formák bevezetésének hatása a termés növekedésére. Lássunk néhány példát.

14 gazdaság többleteredményét együttesen számolva, gazdaságonként átlagosan 20 vagonnal növekedett a termés 1962-ben 1961-hez viszonyítva.

A ferencszállási Új Élet Termelőszövetkezet a munkaegység-könyv szerint jóváírható munkaegységek számát 10 százalékkal csökkentette, s az összes termésből 23 q-s termésig 10 százalék, 23—25 q között 15 százalék és 25 q felett 20 százalék részesedést adott. Az ösztönzés hatása olyan eredményes volt, hogy egyik évről a másikra 10 q-ról 23 q-ra nőtt az átlagtermés (1961-ről 1962. évre.). A nagyéri Vörös Lobogó Termelőszövetkezet a munkaegység-jóváíráson kívül az összes termés 10 százalékát osztotta ki, s 12 q-ról 22,8 q-ra növekedett az átlagtermés. A székkutasi Új Élet Termelőszövetkezet, amely 815 holdon termelt kukoricát, munkaegység-jóváírás mellett az összes termés 20 százalékát adta, de munkaegységre nem osztott kukoricát. 8,4 q-ról 16.8 q-ra emelte átlagtermését. A kiskundorozsmai József Attila Termelőszövetkezet részesművelést alkalmazott: az összes termés 30 százalékát adta a művelőknek. 5,1 q-ról 17,7 q-ra emelkedett az átlag.

Mindszent községben a Lenin Termelőszövetkezet az út egyik oldalán mérte ki a háztáji kukoricát és az út másik oldalán a munkaegységre művelt közös kukoricát. A közös és a háztáji kukoricaföldön nagyon eltérő volt az átlagtermés. Ezért a szövetkezet vezetői arra törekedtek, hogy a közös kukorica megkapálásában is jobban érdekeltté tegyék a tagokat — a következő évben részesművelést vezettek be. Minden család 2 hold kukoricát kapott, ebből az egyik hold háztájinak, a másik pedig közösnek számított. A háztáji és a közös területet nem választották el, csak a termés betakarításakor a kö-

zös termés egyharmadát kapta a tag. Ez a szervezés azt eredményezte, hogy 10,2 q-ról 18 q-ra emelkedett az átlagtermés, ami a gazdaságnak több mint 42 vagon terméstöbbletet hozott.

A termelőszövetkezetek eredményei igazolják, hogy az ösztönző elosztási formák alkalmazásának nagyobb hatása volt a termésátlagra, mint a csapadéknak.

Például a sándorfalvi Rózsa Ferenc Termelőszövetkezetben 1962 júliusában 102 mm csapadék esett, az átlagtermés terven felüli premizálás mellett csak 8,5 q/kh volt. 1963-ra a csapadék felére csökkent, de ekkor már az összes termés utáni premizálást alkalmazták, 16,1 q termést takarítottak be 1 kat. holdról.

A csongrádi Tisza Termelőszövetkezetben 1963-ra emelkedett ugyan a júliusi csapadék mennyisége (3 mm-rel), de a termésátlag csak a közvetlen ösztönzés bevezetésével egyidőben emelkedhetett 7,7 q/kh-val (20,9 q/kh-ra).

Csupán egyetlen termelőszövetkezetben csökkenő tendenciájú a kukorica termésátlaga. Kiszomboron a júliusi csapadékmennyiség az átlag körül alakult, a József Attila Termelőszövetkezetben a termésátlag mégis csökkent, 1963-ban már a megyei átlag alá került. Ebben a termelőszövetkezetben egyik évben sem alkalmaztak mást, csupán munkaegység-jóváírást. (Termésátlag 1961-ben 19,7 q/kh, 1962-ben 15,2 q/kh, 1963-ban 14,4 q/kh,)

A kukoricáéhoz hasonló tapasztalatokat szereztünk a *cukorrépa termesztésében* is. A cukorrépa-terület 23 százalékán alkalmaztak munkaegység-formát, 44 százalékán az összes termés utáni részesedést, 19 százalékán részesművelést, 10,5 százalékán tervtúlteljesítés utáni kiegészítő részesedést és 3,3 százalékán célprémiumos formát. Az ösztönző formák alkalmazása nagyobb átlagtermést eredményezett.

A szálastakarmányok betakarításánál 44,3 százalékban az összes termés utáni részesedés, 23,3 százalékban munkaegység-forma, 22,4 százalékban részesművelés volt érvényes. Az összes termés utáni részesedés és a részesművelés térhódítása különösen a betakarítás gyorsaságára, időben és jó minőségben való elvégzésére hatott eredményesen. Ösztönző hatása a háztáji tehénállomány szálastakarmány-ellátása miatt volt jelentős. Találkoztunk azonban olyan esettel is, hogy a betakarításban való érdekeltség gátolta a traktoros fűkaszák kihasználását.

A megye *zöldségtermő területének* 17,7 százaléka tartozik a vizsgált gazdaságokhoz. E terület 45,3 százalékán tervtúlteljesítés szerinti kiegészítő részesedést, 23,9 százalékán munkaegység-formát, 18,2 százalékán összes termés utáni részesedést alkalmaztak. Megállapítottuk, hogy a tervtúlteljesítés szerinti díjazást alkalmazó termelőszövetkezetek átlagos zöldségterülete 180 hold volt, az összes termés utáni részesedést alkalmazóké pedig csak 80 hold. Három év alatt egyharmadára csökkent a munkaegységet alkalmazók száma, s háromszorosára növekedett az említett két ösztönzési forma alkalmazása. Ez azonban nem gátolta a technikai előrehaladást. Minden öntözési mód növekedett, de legnagyobb mértékben az esőszerű öntözés hódított teret. Növekedett a géppel palántázott terület is. Érdemes összevetni, hogyan alakult az elmúlt három évben a legelterjedtebb díjazási formák térhódítása az egész zöldségtermő területen és külön az öntözéses zöldségtermő területen.

Öntözés mellett biztonságos a termelés, biztonságosabban lehet tervezni és prémiumhoz jutni. Ezért alkalmazzák nagy arányban a tervtúlteljesítés szerinti kiegészítő díjazást az öntözött területen. Az összes termésből való részesedés pedig azokon a helyeken terjedt el, ahol az időjárás ingadozásait nem nagyon tudják befolyásolni, ahol tehát bizonytalanabbak a terméseredmények.

A zöldségfélék közül külön megnéztük a vöröshagyma- és fűszerpaprika-termesztést, mert megyénkben mindkét ágazat nagyon fontos az export szempontjából. A vöröshagyma-terület 46,6 százalékán munkaegység-formát, 23,7 százalékán

Díjazási forma	1961	1962	1963	1961	1692	1963
	kat. hold összes zöldségterület			kat. hold öntözött zöldségterület		
Munkaegység	1024	445	303	242	310	206
Tervtúlteljesítés szerinti kiegészítő részesedés	198	833	1355	132	456	1011
Összes termelés utáni kiegészítő részedés	81	115	365	—	6	50

tervtúlteljesítés szerinti, 15,4 százalékán összes termés szerinti kiegészítő részesedést, 14,3 százalékán célprémiumos formát alkalmaztak. A *fűszerpaprika termesztésében* munkaegység-formát nem használtak, a felmérésben részt vevő szövetkezetek 78,1 százalékában az összes termés utáni, 15,6 százalékában pedig a tervtúlteljesítés szerinti kiegészítő részesedést alkalmazták. A fűszerpaprika nagy részét termelőszövetkezeti csoportok és háztáji gazdaságok termelik meg. Mindhárom esztendőben tapasztalható bizonyos fokú termésátlag-növekedés, de még így is elmaradnak a háztáji termésátlagok a termelőszövetkezetiektől. Az öntözés még csak most kezd teret hódítani, a gépi palántázás is terjed.

A szőlő- és gyümölcstermelésben az átmeneti formák egész serege érvényesül megyénkben. Leginkább az összes termés utáni és a tervtúlteljesítés szerinti kiegészítő részesedést alkalmazták. Igaz, hogy főként csak szétszórt kisparcellákon levő gyümölcsösöket hasznosítottak, a nagyüzemi módon telepített ültetvények hasznosításában még csak kezdeti tapasztalatokkal rendelkezünk.

Az *állattenyésztésben* még nagyobb jelentősége van a különféle díjazási formák megválasztásának, mint a növénytermesztésben. A *borjúnevelésben* a munkaegység-forma uralkodó 55,1 százalékkal, s a célprémiumos díjazással nevelték fel a született borjak 36,9 százalékát. Az ösztönző díjazási formák kedvező hatását jól szemlélteti a többi között a hódmezővásárhelyi Bem Termelőszövetkezet példája. Itt a borjúnevelésben 1961-ben csak munkaegységet alkalmaztak. 1962-ben a munkaegység-jóváíráson kívül, ha a választási átlagsúly meghaladta a 120 kg-ot, darabonként 10 Ft-ot adtak a nevelőnek. 1963-ban megtartották a munkaegység-jóváírást és a 120 kg-os választási átlagsúly feletti premizálást, de nem darabonként, hanem a 120 kg felett elért minden kg után 1 Ft-ot fizettek. A borjúnevelés eredményei a három év alatt feltűnően megjavultak:

Megnevezés	1961	1962	1963
Szaporulat (db)	69	65	79
Elhullás (db)	12	11	4
Választási átlagsúly (kg)	105	111	130

A vizsgált szövetkezetek *tejtermelésében* a kifejt tejnek 45,8 százalékát célprémiumos forma szerint, 21,6 százalékát munkaegységgel, 15,2 százalékát összes termés szerinti kiegészítéssel, 12,7 százalékát pénzben díjazták.

A hódmezővásárhelyi Bem Termelőszövetkezetben 1961-ben tervtúlteljesítés szerinti kiegészítő díjazást alkalmaztak. Tehenenként 2300 litert terveztek és a terven felül kifejt tej 25 százalékát a gondozóknak ígérték. A tervezés nem bizonyult megalapozottnak. Egy tehén évi tejhozama 1056 liter lett, a dolgozók csalódtak. 1962-ben az összes termés utáni díjazásra tértek át, s minden liter kifejt tej után 10 fillért fizettek. A tejhozam tehenenként 1490 literre emelkedett, de csökkent a zsírszázalék. Ismét változtatni kellett a díja-

záson. 1963-ban a célprémiumos formát vezették be, s a kifejt tej után literenként 20 fillért fizettek, de csak abban az esetben, ha a zsírszázalék elérte vagy meghaladta a 3,6 százalékot. Most már 1928 literre emelkedett a tehenenkénti tejhozam és 3,6 százalék alá nem csökkent a zsírtartalom.

A marhahizlalás 64,3 százalékát célprémiumos forma szerint, 29,5 százalékát pedig munkaegység-forma szerint díjazták. Egy termelőszövetkezetre átlagosan a célpremizáló termelőszövetkezetekben 130, a munkaegységet alkalmazókban pedig 70 hízó marha jutott.

Érdekes volt a tápéi Tiszatáj Termelőszövetkezet útkeresése. 1961-ben munkaegységformát alkalmazott, 1962-ben eredményesség utáni munkaegység-jóváírást, összes termelés utáni kiegészítő részesedést és célprémiumos formát vezetett be. 40 darabonként 42 munkaegységet írt jóvá havonta, ezenkívül a trágyakezelésért további 1,6 munkaegységet, a súlygyarapodásért kg-onként 50 fillért, átadáskor extrém darabonként 60,—, I. osztályú darabonként 10,— Ft-ot. Elég bonyolult volt ugyan a díjazás, de eredményt hozott. 1963-ban rátértek a pénzdíjazásra, s darabonként havonta 35,— Ft-ot, a súlygyarapodás után pedig kg-onként 50 fillért fizettek. Eredményük a következő volt:

Megnevezés	1961	1962	1963
Évente meghizlalt marha (db)	35	108	127
Súly (mázsa)	186	570	627
Extrém (db)	10	80	114
I. osztályú (db)	15	20	13
II. osztályú (db)	10	8	—

A sertéstenyésztési ágazatban a született malacok 34,8 százalékát munkaegység-díjazás, 24,3 százalékát összes termelés utáni részesedés, 21 százalékát tervtúlteljesítés szerinti részesedés és 14,8 százalékát a célprémiumos forma szerinti díjazás mellett nevelték fel 1963. évben. Ebben az ágazatban is évről évre változtatták, finomították a termelőszövetkezetek díjazási módszereiket. Egyre inkább előtérbe kerülnek azok a díjazási formák, amelyek a választási átlagsúly növelésére ösztönöznek. A szegvári Gorkij Termelőszövetkezet például 1961-ben munkaegység-formát alkalmazott. 1100 db malac átlagában 12,2 kg volt a választási átlagsúly. A következő évben célprémiumos díjazásra tért át, s 14 kg-ra, 1963-ban 16 kg-ra emelkedett a választási átlagsúly.

A *sertéshizlalásban* a meghizlalt sertések 34 százalékát munkaegységgel, 29 százalékát célprémiumos forma szerint díjazták, a *pecsenyecsibe*előállításban a csibék 77,2 százalékát célprémiumos forma szerinti díjazással nevelték fel. A csanádalberti Kossuth Termelőszövetkezet 1961-ben a csibenevelésben munkaegységformát alkalmazott, az elhullás 13,8 százalékos volt a 13 500 db-os állományból. 1962-ben célprémiumos formát vezettek be: Ha az elhullás 5 százalék alatt maradt, darabonként 5 fillér prémiumot fizettek a gondozónak, 5—10 százalék közötti elhullás mellett 3 fillért, 10 százaléknál nagyobb elhullás esetén nem járt prémium. 1962-ben 16 230 db-os állomány mellett 9,5 százalékra csökkent az elhullás, 1963-ban az állomány 23 254 db-ra növekedett, az elhullás 5,4 százalékra csökkent.

A termelőszövetkezetek zöme kovácsműhelyt, bognárműhelyt, darálót, s mintegy felerésze gépműhelyt tart fenn, de többen foglalkoznak bérfuvarozással is. *A kovácsműhelyeket* a szövetkezetek 55,6 százaléka munkaegység forma szerint díjazta, a többi segédüzemben pénzdíjazást és célprémiumos formát alkalmazott. A legnagyobb változatosság uralkodik abban a tekintetben, hogy a kovácsok prémiuma mitől függ. Van ahol a növénytermelésben dolgozók átlagprémiumát, vagy annak bizonyos százalékát, máshol a traktorosok és fogatosok átlagprémiumát, ismét másutt az idegen munkáért befolyt árbevétel egy részét kapják. Nagyon előretört a pénzdíjazás is.

Hasonló tapasztalatok vannak a *bognárműhelyeknél* is, azzal az eltéréssel, hogy itt alacsonyabb a pénzdíjazás részesedése. A bognárműhellyel rendelkező szövetkezetek száma azonban évről évre növekszik. A kovácsokhoz hasonlóan történik a premizálásuk.

A *gépműhellyel* rendelkező termelőszövetkezetek 57,2 százaléka pénzdíjazást, 21,4 százaléka célprémiumos formát, a többi munkaegységformát alkalmazott a gépműhelyekben. Ebben a segédüzemágban az alkalmazottak száma meghaladja a tagok számát. A célprémiumos formánál például a traktorosra jutó prémium 60 százalékát, más helyen a traktoros normálhold-teljesítménye után kapott prémium 100—150 százalékát adják a műhelymunkásoknak, vagy pedig a vezetőség által meghatározott célfeladat teljesítéséért jutalmat adnak.

A *darálókat* a termelőszövetkezetek 59,3 százaléka munkaegységforma szerint üzemeltette. A *bérfuvarozásnál* a szövetkezetek száma szerint 60 százalékos a munkaegységforma és 30 százalékos a pénzdíjazás aránya. Érdekes, hogy a bevételek nagysága szerint a pénzdíjazás aránya már 39,7 százalék, a munkaegységformáké csak 42,1 százalék és a célprémiumos formáé 18,2 százalék.

A felsorolt példákkal azt kívántam igazolni, hogy az átmeneti munkadíjazási formák alkalmazása nagy hatást gyakorol a termelésre. A termelőszövetkezetek tapasztalataik alapján módosítják és a helyi viszonyokhoz igazítják a díjazás formáját, hogy jobb eredményeket érjenek el. Mindez arról tanúskodik, hogy nagy tartalékok rejlenek még a munkadíjazás formáinak alkalmazásában.

★

A munkadíjazásban szerzett tapasztalatokat a következőkben összegezhetjük:

1. A munkaegység szerinti díjazás és a pénzdíjazás között sok kiegészítő és átmeneti forma van, amelyek létjogosultságával előreláthatóan még hosszú ideig számolni kell.

2. Az átmeneti formák üzemenként igazodnak a körülményekhez, a gazdaságok anyagi helyzetéhez és a tagság öntudatához.

3. Az átmeneti formák helyenként nagyon eltérnek egymástól, de szerepük közös abban, hogy — ha jól választják meg és helyesen alkalmazzák őket — megteremtik az össztársadalmi érdek, a szövetkezeti csoportérdek és az egyéni érdekeltség összhangját.

4. Egy gazdaságon belül ágazatonként sem azonosan változnak a feltételek; egy-egy díjazási forma elhagyására vagy bevezetésére ágazatonként más-más időben kerülhet sor. A termelés szervezése, szerkezete is szüntelenül fejlődik, s egyik évről a másikra fokozódhat vagy csökkenhet egy-egy ágazatnak a jelentősége, s ennek megfelelően rugalmasan alakul a díjazás formája.

5. Az átmeneti formák jelentősége sokkal nagyobb, mint ahogyan azzal eddig közgazdasági irodalmunk foglalkozott. Egy egész korszakot ölel fel az áttérés a munkaegységformáról a pénzdíjazásra. Ezért szükséges tovább vizsgálni, hogy az átmeneti formák milyen hatást gyakorolnak a termelésre; gátolják, vagy segítik a technika alkalmazását; mennyiben befolyásolja a prémium nagysága az elért eredményeket; milyen feltételekkel kell megelőzni az aránytalanságokat a különféle ágazatokban dolgozók keresete között.

Sas Béla

Az automatizálás terjedése a főbb tőkésországokban

Az automatizálás a tudományos-technikai forradalom egyik legfontosabb tényezője, terjedési üteme és fejlődésének dinamikája a fejlett tőkésországok közötti erőviszonyok egyik fontos mutatójának tekinthető.

Ami a fejlettségi szint, s így az erőviszonyok nemzetközi összehasonlítását illeti, azt kétségtelenül megnehezíti a módszertanilag közös nevezőre hozott (tehát az „automatizálás" félreérthetetlen definícióján alapuló), pontos felmérések elvégzését lehetővé tevő, egyezményes szempontokat érvényesítő, a teljesség igényével fellépő adatok hiánya. Így az összehasonlítás mennyiségileg és minőségileg egyaránt csupán megközelítő jellegű, mindazonáltal megítélésünk szerint alkalmas arra, hogy legalábbis a tendenciákat illetően hozzávetőleges képet adjon.

Elemzésünk kapcsán — amely főként a *termelés* automatizálásával foglalkozik — a legfontosabb tőkésországok automatizálásának néhány jellegzetes vonására és problematikájára is kitérünk.

Egyesült Államok

Mint a tőkésvilág vezető ipari nagyhatalma az automatizálásban is a nyugati országok élén jár. Ezt mutatja az a tény is, hogy a meglevő berendezések korszerűsítésére, valamint új termelési kapacitás létesítésére irányuló magánberuházásokon belül *mind a gyáriparban, mind az egész gazdasági életben jelentős az automatikus gépek és készülékek vásárlására fordított hányad.* Ez kitűnik az amerikai McGraw-Hill kiadó közgazdasági osztályának 1964 tavaszán végzett felméréseiből, amelyek adatait a következő táblázat tartalmazza.

A McGraw-Hill kiadó a felvételezés alkalmából az automatikus felszereléseket „a gépesítés magas fokát képviselő, különösen önszabályzó ellenőrző készülékekkel és/vagy számítógépekkel kombinált felszerelésként" határozta meg. Az automatizálási ráfordításokkal kapcsolatban az adatokat közlő kiadvány megjegyzi, hogy a megkérdezett üzemek a műszereken és szabályozó-ellenőrző-vezérlő készülékeken kívül a termelő vagy működő egyéb felszerelések egy részét is nyilvánvalóan az automatikus berendezések kategóriájába sorolják. A kapott válaszok azonban ennek figyelembevételével is világosan jelzik a szabályzástechnika előretörését és ezzel párhuzamosan a mindennemű automatikus felszere-

Az automatikus gépek és berendezések aránya az amerikai gyáripar és más gazdasági szektorok beruházásaiban

Iparág	Az összes beruházás százaléka	
	1963	1964—1967 előirányzat
Vas és acél	25	30
Színes fémek	15	25
Gépipar	18	17
Villamos gépek	36	38
Személyautók, teherautók és alkatrészek	23	28
Légiforgalmi hajózási és vasúti felszerelés	14	12
Fémgyártmányok és műszerek	15	15
Vegyipar	21	23
Papíripar	20	20
Gumiipar	19	25
Kő-, agyag- és üvegipar	23	17
Kőolaj- és széntermékek	11	6
Élelmiszerek, italok	19	19
Textilipar	14	18
Egyéb ipari termékek	21	27
GYÁRIPAR ÖSSZESEN	*19*	*20*
Bányászat	14	10
Vasutak	20	38
Egyéb szállítás és közlekedés	52	53
Villamosenergia-szolgáltatás	7	10
Kereskedelem	5	6
ÖSSZESEN	*18*	*20*

Forrás: Control Engineering, 1964. május. 71—72. l.

A beruházások alakulása

(milliárd dollár)

	1963	1964. évi előirányzat
Gyáripar	15,7	18,5
Összesen („All Business")	39,2	44,1

Forrás: Ua., 1963. évi adatok az amerikai kereskedelemügyi minisztérium szerve, a Securities and Exchange Commission összeállítása alapján.

léssel kapcsolatos beruházások felfelé ívelését.

A globális növekedést jelző mutatók azonban elég jelentős különbségeket takarnak. A gyáriparban 36 százalékkal messze a villamosgépgyártás áll az élen és helyét előrelátható lag a következő években is megtartja. A második helyet a vas- és acélipar foglalja el és tartja meg előreláthatólag a jövőben is. Csak utánuk következik az autóipar, amely — mint előző felmérésekből ismeretes — 1955-ben 26 százalékkal haladt az élen a transzferautomatika elterjedése idején; azóta fokozatosan visszaesett és az 1955-ös szintet csak 1964—1967 között éri el, illetve szárnyalja túl. A táblázat szerint erősen előretör a színesfémkohászat és a gumiipar. Meglepő a vegyipar gyenge helyezése, mivel az automatizálás egyik éllovasaként él a köztudatban, nemkülönben a kőolaj- és szénfeldolgozás várt visszaesése. A feltüntetett iparágak között 1963-ban még így is nem kevesebb mint hét akadt, amelyekben az automatizálási beruházások részesedése az egyötödöt eléri, illetve jóval meghaladja.

A gyáriparon kívül a vasutak automatizálásának üteme a becslések szerint oly erősen fokozódik, hogy százalékos arányban a villamosgépiparét is eléri majd; az egyéb közlekedési ágazatok pedig 52, illetve 53 százalékkal minden mást messze maguk mögött hagynak.

Ami az automatizálási beruházások összegszerűségét illeti, az *Automation* című amerikai folyóirat becslése szerint[1] 1958-ban körülbelül 4, 1959-ben 5 és 1960-ban 6,2 milliárd dollárt fordítottak e célra. A közölt táblázatok alapján ez az összeg 1963-ban 7,05 milliárd dollárra emelkedett (amiből a gyáriparra kereken 3 milliárd jutott); ugyancsak az *Automation* előrejelzése szerint 1970-re „konzervatív" számítások alapján is elérné az évi 15 milliárd dollárt. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az ipari elektronika évi forgalma 1961—1963 között 2,63-ról 3,9 milliárd dollárra nőtt (+ 48 százalék), vagyis már 1963-ban elérte az 1965-re várt szintet.[2] Lehetséges tehát, hogy az 1970-re vonatkozó becslés valóban túl óvatosnak bizonyul.

Az automatizálás terjedési ütemének egy más szempontból történő megközelítését teszik lehetővé az *Automation* című folyóirat évek óta végzett felmérései. Ezek egy része 3440 üzem automatizálásának fokát tünteti fel 1959-ben, 1961-ben és 1963-ban.[3]

Automata készülékek, gépek és berendezések előfordulása a megvizsgált 3440 üzemben

Készülék, gép és berendezés	Az üzemek százaléka		
	1959	1961	1963
Meghajtást és sebességet szabályozó	72,7	76,4	87,9
A műveletek összekapcsolt szabályozását végző	59,6	62,2	77,9
Automatikus mérő és kalibráló	42,6	47,2	57,5
A termelési folyamatok lefolyását jelző és ellenőrző	41,5	46,3	54,9
Automatikus súlymérő	28,3	30,0	37,4
Szalag- és lyukkártya-vezérléses	23,2	26,9	29,6
Automatikus adatfeldolgozó	16,6	24,1	29,0
Termelési folyamatokat elemző	12,0	20,8	25,4
Távvezérlő	8,2	8,7	11,17
Számítógép-vezérléses	4,6	6,0	11,6

[1] Idézi New Views on Automation. Papers submitted to the Subcommittee on Automation and Energy Resources. Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, 1960. 15. l.

[2] Neue Zürcher Zeitung, 1964. szeptember 18.

[3] Automation (Cleveland), 1964. április.

Ezekből az adatokból az derül ki, hogy szélesebb körű elterjedtségnek az automatizálás egyszerűbb formái örvendenek; a bonyolultabb eljárásokat csak aránylag kis számú üzem alkalmazza.

Az iparvállalatok automatizálásában mind nagyobb szerepet kapnak a számítógépek. 1963-ban a kis- és közepes méretű számítógéprendszerek 51,4 százaléka, a nagyméretűeknek 34,2 százaléka esett a gyáriparra.[4] Ez becslésük szerint hozzávetőleg 7650 gépet jelent.[5] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a számítógépeket még a gyáriparban is túlnyomórészt ügyviteli munkák elvégzésére használják s csak legújabban hódít tért a termeléssel közvetlenül kapcsolatos alkalmazás mint a termelés ellenőrzése és tervezése, teljes termelési folyamatok vezérlése számítógépek útján.

Olyan ágazatokban, mint a bányászat és építkezés, számítógépeket még az Egyesült Államokban is alig vesznek igénybe.

Az amerikai automatizálás néhány jellegzetessége

Az automatizálás az Egyesült Államokban különösen fejlett a Közép-Nyugat nehézipari üzemeiben és a nyugati partvidéken, a repülőgép-, lövedékgyártás és rakétatechnika központjaiban. Ezek az iparágak az elektronika ipari alkalmazásának fő műhelyei közé számítanak: az Egyesült Államokban szoros összefüggés van a fegyverkezés és az automatizálás között.

Az irányított lövedékek, űrtestek gyártása, működtetése és nyomonkövetése a legmagasabb színvonalú automatizálást követeli meg. Fényképfelvételek készítése a Holdról vagy naprendszerünk bolygóiról szintén a legfejlettebb automatizált technika alkalmazását igényli. Mint Ralph J. Cordiner, a General Electric igazgatóságának elnöke egy szenátusi vizsgálóbizottság előtt kijelentette: „... Az ország legfőbb védő és elhárító eszközei: az interkontinentális riasztó rendszerek és a bonyolult fegyvertípusok tulajdonképpen az automatizálási elv ‚gombnyomásos készültséget' biztosító gigantikus alkalmazásai, amelyek csak egészen magas színvonalú automatizálással működtethetők. Napjaink irányított lövedékei, radarkészülékei, atomhajtásos tengeralattjárói, híradástechnikai rendszerei a szó szoros értelmében előállíthatatlanok volnának az utolsó 5 évben végrehajtott jelentős automatizálási beruházások nélkül; sem a minőségi előírások, sem a mennyiségi követelmények nem volnának teljesíthetők..."[6]

Mivel az automatizálás rendkívül kutatásigényes, s a hadiipar kutatási-fejlesztési kiadásait szinte teljes egészében az állam fedezi, a vele közvetlen szerződéses viszonyban álló nagyvállalatok az automatizálással kapcsolatos kutatásokat állami költségen végezhetik. Az automatizálás fejlesztése tehát — főként a bonyolultabb válfajoké — az Egyesült Államokban jórészt állami támogatással megy végbe.

Komoly — s mind a mai napig erősen vitatott — probléma azonban a haditechnika fejlesztése kapcsán elért műszaki vívmányok alkalmazása a polgári szektorban. A haditechnika sok ágazatának — akármilyen fejlett legyen is műszakilag — nincs megfelelője a polgári szektorban. Így az amerikai automatizálást — jóllehet sok új és kifinomult eljárást dolgoztak ki — az egész gazdasági élet szintjén mégsem ezek térhódítása jellemzi. Az angol David Foster, aki 1958—1962 között négyszer is járt az Egyesült Álla-

[4] Computers and Automation. 1964. január.
[5] A rendelkezésünkre álló amerikai statisztika nem tünteti fel külön a számítógépek méreteit, csupán azok bérleti díját. A Computers and Automation 1964. januári száma szerint az 1963. december 20-án működő amerikai számítógépek száma 16 482 volt. Ebből nagyméretűnek azokat a gépeket vettük, amelyek havi bérleti díja 25 000 dollár vagy annál több volt. Az ilyen gépek száma kereken 800, a kis- és középméretűeké tehát (16 500 mínusz 800) 15 700 . 800 egyharmada és 15 700 fele kereken mintegy 7650 gépet ad.

[6] New Views on Automation. 226. l.

mokban az automatizálás előrehaladásának felmérésére, tapasztalatairól egyebek közt a következőket mondja:[7]

— Az amerikai automatizálás elsősorban a kevésbé bonyolult, nagyon praktikus, gazdaságos eljárások alkalmazását részesíti előnyben, és gyakran olyan eljárásokra épül, amelyeket Nagy-Britanniában például elavultnak tekintenek.

— Még mindig nagy az ellenállás az elektronika ipari alkalmazásával szemben. Az elektronikus felszerelések gyártói ezt úgy próbálják legyűrni, hogy bemutató laboratóriumokat létesítenek és tanfolyamokat szerveznek, amelyekre ügyfeleik elküldik alkalmazottaikat, akiket kioktatnak az új rendszerek üzemeltetésére és karbantartására.

— Az automatikus felszereléseket gyártó vállalatok gyakran nem ismerik elég alaposan azokat a termelési eljárásokat, amelyeket automatizálni szeretnének. Ezen úgy igyekeznek segíteni, hogy (főként a nagyobb vállalatok) szakember-kollektívákat hoznak létre, hogy azok „házilag" dolgozzanak ki tervezeteket saját termelési folyamataik automatizálására. Az eredmény sok esetben jó hatásfokú, rendkívül gyakorlatias, bár nem túl korszerű technikát alkalmazó automatizálás, különösen a detroiti autóiparban.

Ugyanezt művelik magasabb szinten a nagy villamos gépipari konszernek (mint a General Electric és a Radio Corporation of America, amelyek saját, nem is kisméretű vállalataik automatizálásában — különösen a numerikus vezérlésű szerszámgépek és az elektronikus adatfeldolgozás területén — szerzett tapasztalataikat kívánják automatikus gépek gyártásában és eladásában gyümölcsöztetni.

Az amerikai automatizálásnak természetesen jelentős tényezője a nagy belső piac és az, hogy — különösen azokban az iparágakban, ahol többségükben szervezett munkások dolgoznak — a munkabérek viszonylag magasak. Ez a vállalatok vezetőit hajlamossá teszi olyan műszaki újítások befogadására, amelyek segítségével emberi munkaerőt helyettesíthetnek.

Egy amerikai szakszervezeti vezető szerint az Egyesült Államokban ma az a helyzet, hogy hozzávetőleg minden 5000 dolláros automatizálási beruházás 1 emberi munkaerőt tesz feleslegessé.

Anglia[8]

Az automatizálás egyik irányadó szempontja, hogy az angol nemzetgazdaság számára az export döntő jelentőségű. Az exportlista legfontosabb tételei — bizonyos, elég nagy keresleti hullámzásnak kitett termékeken kívül, mint amilyenek a személy- és teherautók, traktorok, gázsugármotorok stb. — a gépek és berendezések („beruházási javak"). Az angolok e tekintetben elsősorban a nyugat-európai országokkal versenyeznek a világpiacon. Megítélésük szerint pusztán olcsóbb árak nem biztosítják a versenyképességet. Legalább ugyanolyan fontos a különleges igények pontos kielégítése, jobb minőség és konstrukció, megfelelő kezelhetőség. Egyes szakemberek szerint az angol kínálatnak konstrukcióban és minőségben 5 évvel kell előbbre tartania versenytársainál. Ez pedig jórészt attól függ, hogy milyen mértékben tudják a tudományos kutatás vívmányait ipari eljárásokban, elsősorban az automatizálásban alkalmazni.

Az angol alapkutatás színvonala köztudomás szerint magas, és például a katonai elektronika teljesítményei is figyelemre méltók. Ezenkívül az atomerőmű-program szabályozás-technikai előírásai is szigorúak; ezek arra késztették az angol elektronikát, hogy erőteljes fejlesztési munkálatokba bocsátkozzék, főként különféle igen megbízható, a

[7] Foster, David dr.: Modern Automation. Pitman & Rowse Muir, London, 1963. 284–288. l.

[8] L. Foster: Modern Automation c. művének „Az automatizálás jövője Angliában" című fejezetét. 289–302. l.

szilárd testek fizikáján alapuló készülékek gyártása céljából. Anglia tehát az automatizálási technika elméleti és elvi vonatkozásaiban, az elektronikus vezérlés egyes fejlett válfajai területén eléri a világszínvonalat. A probléma abban jelentkezik, hogy *az ipar kevéssé alkalmazza a rendelkezésére álló technikát,* a gyakorlati alkalmazásban messze elmarad az Egyesült Államok mögött, jóllehet az amerikai gyakorlatot az angol szakemberek nem tekintik egészében véve különösen haladónak, és úgy vélik, hogy mindazt, amit az Egyesült Államokban megvalósítottak, a brit ipar is már évekkel ezelőtt alkalmazhatta volna.

Ilyképpen felvetődik a kérdés: mi az oka az angol lemaradásnak? Itt természetesen több tényező bonyolult egymásra hatásáról van szó:

— Az angliai munkabérek nem elég magasak ahhoz, hogy ugyanolyan mértékben ösztönözzenek automatizálásra, mint az Egyesült Államokban. A brit ipar elég széles körei hajlamosak arra, hogy az automatizálással addig várjanak, amíg a munkabérek az amerikai szintet elérik.

— Ehhez kapcsolódik az a tévhit, hogy az automatizálást egyedül munkabér-megtakarítás indokolhatja. Figyelmen kívül hagyják tehát az automatizálás sok egyéb előnyét, mint például az állóeszközök hatékonyabb kihasználása, jobb minőség stb.

— Az automatizálás általában meglehetősen költséges, és gazdaságosság szempontjából csak akkor indokolható, ha a gyártási volumen elég nagy. Mármost sok brit gyár termelési volumene csak töredéke amerikai megfelelőinek; bizonyos iparágakban az a termelési szint, amelynél az automatizálás kifizetődik, az angolok számára nehezen érhető el.

Az angol ipar jó része ezt a tényt megváltoztathatatlan adottságként veszi tudomásul, és még nem tudatosította eléggé, hogy az amerikai módszereket nem szabad lemásolnia, hanem rugalmasabb automatikus felszerelést kell gyártania, amellyel gyorsan át tud állni a legkülönbözőbb termékek gyártására. Az amerikaiak megengedhetik maguknak azt a fényűzést, hogy erősen specializált berendezéseket használjanak, Angliának azonban, különösen ha külföldi ügyfelei sokféle igényeit ki akarja elégíteni, olyan felszerelésre van szüksége, amely széles termékválaszték előállítására használható.

— Bizonyos ipari felsőbbrendűségi komplexum, ami ilyen kijelentésekben nyilvánul meg: „Az amerikaiaktól nincs mit tanulnunk", általában bizonyos ipari „splendid isolation", a külföldi vívmányoknak nemcsak az amerikaiak, hanem más országok vonatkozásában is meglevő lebecsülése és ebből következően néha meglepően nagyfokú tájékozatlanság abban a tekintetben, hogy mi is történik az automatizálásban külföldön.

— Az elektronika biztosította lehetőségek fel nem ismerése; a híradástechnikai elektronika (televízió) kedvezőtlen tapasztalatai (javítási, karbantartási és egyéb nehézségek) alapján elzárkózás az elől, hogy az üzemekben elektronikus készülékeket és vezérlést honosítsanak meg. Az adatfeldolgozás elve és gyakorlata az átlagos angliai üzem számára még meglehetősen idegen.

— Ugyanennek az éremnek a másik oldala, hogy az elektronikai ipar — amely évek hosszú során át úgyszólván kizárólag állami katonai megbízások kivitelezésén dolgozott — nem jól ismeri a polgári szektorban adódó gyakorlati problémákat, a gazdaságossági szempontok teljességgel idegenek a számára, nem is ugyanazt a nyelvet beszélik. Hiányzik tehát az elektronika és az ipar integrációja, s a kérdés nem is oldható meg gyorsan és egyszerűen úgy, hogy a kettőt „összehozzák egymással". Ez csak a kiindulópont: az elektronika nem alkalmazható simán, minden további nélkül a szokványos ipari eljárásokban, hanem hosszú évekig tartó együttműködésre van szükség, hogy valami újat fejlesszenek ki, mint például az integrált egészként felfogott, az ügyvitelt, a termelést és az elosztást

egyként felölelő adatfeldolgozási folyamatot.

— Az angol ipar egészében jóval konzervatívabb, mint például az amerikai. Még mindig nagy erőfeszítéseket igényel az angliai vállalatvezetőket rávenni arra, hogy vállalják az újításoknak az automatizálással járó kockázatát, hogy elmélyüljenek az automatizálás technikájának tanulmányozásában. Igazgatási-vállalatvezetési szinten még eléggé hiányos a műszaki tudatosság és tájékozottság. Még ott is, ahol az újítások befogadására fogékony a légkör, akadályt jelent, hogy nagyon kevés az olyan új típusú vállalatvezető, aki egyrészt érti az automatizálás műszaki oldalát, másrészt a közgazdasági vonatkozásokat is fel tudja mérni, például hogy mekkora előnyökkel és milyen bonyodalmakkal járhat.

Az üzletemberek pontos felvilágosításokat igényelnek arra nézve, hogy az automatizálás valamely fejlettebb válfajának bevezetése esetén minként aránylik a kockázat a várható nyereséghez. Minthogy azonban megbízható információ gyakran nem áll rendelkezésükre, csak „bízzunk és reméljünk" alapon szánhatják rá magukat az automatizálásra. Mivel pedig az automatizálás többnyire nem valósítható meg az átszervezésre és új felszerelésre fordított jelentős beruházások nélkül, a vállalatok pénzügyi szakemberei változatlanul bizalmatlanságot és ellenállást tanúsítanak vele szemben.

Az automatizálás helyzete tehát az angol iparban nagyjából a következőképpen jellemezhető.

A brit ipar egy számszerűen aránylag nem jelentős szektora — mint például a vegyipar, az acélművek — viszonylag gyorsan kifejlesztette azokat az eszközöket, eljárásokat és technikát, amelyek alkalmazásával napjaink tudományos-technikai forradalmában jól meg tudja állni a helyét. Az angol ipar térképén azonban nagy foltok vannak, ahol a korszerűsítés szükségessége szembeötlő, s ahol eddig részben a konzervativizmus, részben a tőkehiány (ezt is el kell ismerni!) akadályozta az automatizálás gyors előrehaladását.

Mindazonáltal 1963 folyamán már mutatkoztak bizonyos fellendülés jelei. A folyamatot a *Labour Research* 1963 decemberi száma így írja le:

„... Miért gyorsult meg az automatizálás fejlődése Angliában, jóllehet még messze az amerikai szint mögött marad? Egyrészt a törekvés a piac minél nagyobb hányadának biztosítására magában véve is a verseny kiéleződéséhez és így automatizáláshoz vezet... Az automatizálás továbbá szükségszerűen további automatizálást szül. Az automatikus gépek automatikus adagolást igényelnek; a gyorsabb automatikus eljárás lehetetlenné teszi, hogy a mérést emberi munkaerő végezze; az automatizálás az autóiparban maga után vonja az öntődék automatizálását. A számítógépgyártó vállalatok is mindinkább ügyfelek után néznek; ez is számottevő tényezővé kezd válni. Az ipari kutató szervezetek, csakúgy mint az egyetemek, valamint a DSIR (Department of Scientific and Industrial Research — Tudományos és Ipari Kutatási Igazgatóság) és az NRDC (National Research Development Council — Országos Kutatásfejlesztési Tanács) is mind nagyobb erőfeszítéseket tesznek, hogy az elért eredményeket az iparban alkalmazzák..."

Ehhez járul még az is, hogy a választási küzdelem folyamán a Munkáspárt erősen hangsúlyozta az ipar korszerűsítésének szükségességét, amit bizonyos mértékben a konzervatív párt is magáévá tett. Az ipar korszerűsítése pedig, ha nem is kizárólag, ma elsősorban automatizálást jelent. Az automatizálás ezzel országos problémává vált; a Munkáspárt választási győzelme után e téren fokozott erőfeszítésekkel kell számolni.

Az angol közvéleményt 1964 márciusában erősen felkavarta egy évek óta Angliában működő amerikai üzemigazgatási szakembernek a *Sunday Times*-ben megjelent cikke, amelyben adatok felsorakoztatásával bizonyítja, hogy az ipar rendkívül

rossz hatásfokkal működik. Minden személyre, aki Amerikában 1 tonna acél előállításában közreműködik, Angliában 3 személy jut. Az alumíniumiparban az arány 1:2,5, a vegyiparban a műszaki karbantartásban 1:4; az építőiparban egy ház felépítése 3—6-szor annyi ideig tart, mint az Egyesült Államokban. Az amerikai szakember szerint az elektronikán és nehéz villamosgépiparon kívül minden angliai iparágban a helyzet hasonló.[9] Ezek az állítások viharos vitát váltottak ki a brit sajtóban, s az automatizálási ütem fokozásának hívei számára újabb érveket szolgáltattak.

A brit automatizálás problematikájának vizsgálatakor azonban a felsorolt tényezőkön kívül azt is figyelembe kell venni, hogy a termelőerőknek az automatizálás révén megvalósítható kibontakoztatása olyan költségekkel jár, amelyek meghaladják a legtöbb magánvállalat pénzügyi lehetőségeit. Az Országos Kutatásfejlesztési Tanács például 1962. évi jelentésében több olyan általa támogatott tervezetről („projects") számol be, amelyekkel kapcsolatban *„a magánipar nem akart vagy nem tudott anyagi kockázatot vállalni"*. A *Labor Research* már idézett tanulmánya is megemlíti: „Az ipar mind harsányabban követeli, hogy (az automatizálással kapcsolatos) kutatási ráfordításait közpénzekből fedezzék." Ide kívánkozik Harold Wilson-nak, a mai miniszterelnöknek 1963 október 1-i scarborough-i beszédében tett kijelentése is:

„... Országunkban a dolgok jelenlegi állása mellett az a veszély fenyeget, hogy a semmiféle szabályozásnak alá nem vetett, magánvállalkozáson alapuló gazdaság olyan mértékben mozdítja elő az automatizálást, amely elégséges komoly munkanélküliség létrehozására, de nem elégséges áttörés elérésére a termelés területén."

1964 derekán a múlt év végi és az ez év eleji hangulat, a remény, hogy „Nagy-Britannia végre ráébred az automatizálás jelentőségére"[10], amit a már említett s e téren észlelt előrehaladás váltott ki, újra aggodalomnak ad helyet: az angol ipar fejlődési ütemét tekintve továbbra is tért veszít az amerikai iparral szemben. Az üzemmérnökök egyesületének új elnöke székfoglalójában kijelenti: az ország nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy az új gyártási eljárások alkalmazásával addig várjon, amíg előnyös voltukat mások bebizonyítják; a sok külön alkatrészből álló berendezések „automatikus gyárakban" való előállításához még hosszú utat kell megtenni. Ha Nagy-Britannia nem automatizálja gépiparát, az a világpiacon jelentkező igényekkel nem lesz képes lépést tartani.[11] Az angol sajtó is újabb helyzetfelmérő bizottságok helyett „több automatizálást sürget, mégpedig azonnal", különösen fájónak tartja a lemaradást Amerikával szemben a számítógépek felhasználásában.[12]

A termelésben, illetve a gyáriparban működő számítógéppark nagyságáról konkrét statisztika nem áll ugyan rendelkezésre, mivel azonban 1964 augusztusában a számítógépberendezések száma az egész országban nem érte még el az egyezret, itt az Egyesült Államokhoz képest teljes nagyságrendnyi különbséggel kell számolni.

Az angol automatizálás perspektíváira vet fényt a következő, becslésen alapuló táblázat, amely azokat az időpontokat jelöli meg, amikor egyes iparágak „teljes" automatizálására sor kerül:

acélipar	1969
olaj	1970
közszolgáltatások (villamos energia, gáz, víz)	1972
nehéz vegyipar (ammónia, nyers szóda)	1974
cement	1974—79

[9] Fortune, 1964. május.

[10] Is Britain waking up to automation? New Scientist, 1964. január 23.

[11] The Financial Times, 1964. május 31.

[12] More automation — now. New Scientist, 1964. augusztus 13.

papír	1974—79
üveg	1974—79
autó	1979—84[13]

A gépipari szektorból a táblázatban egyedül az autóipar szerepel, holott export szempontjából gépek, felszerelések és berendezések iránt mutatkozik a legnagyobb kereslet.

A mostani helyzet a legtömörebben talán úgy jellemezhető, hogy az automatizálás — a viszonylag kis számítógépállomány ellenére is! — az ügyvitelben gyorsabban terjed, mint az üzemekben.[14]

Nyugat-Németország[15]

Az automatizálás — mint az Egyesült Államok és Anglia példája is szemlélteti — különösen és főleg fejlődése kezdetén a haditechnikai alkalmazás függvénye volt. (Az irányított lövedékek és a rakétatechnika előtérbe kerülésével a katonai és polgári szektorban való alkalmazás közti szakadék mindinkább elmélyül.) A nyugatnémet műszaki fejlődést a második világháború után egy ideig szűkebb korlátok közé szorította, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a kutatást és fejlesztést számos, a haditechnika szempontjából fontos területen eltiltotta. E korlátok, mint ismeretes, később leomlottak ugyan, mindazonáltal a nyugatnémet ipar az automatizálási versenyben némi késéssel indult.

Az első transzfergépsorokat 1950—1953 között állították fel, egyebek között az autóiparban (például az Opel Művekben). A vas- és acéliparban is elég gyakori a folyamatos üzemeltetés; előrehaladottabb az automatizálás a hengerművekben (Krupp, Thyssen, Haniel konszernek üzemei stb.). Aránylag magas fokú automatizálás jellemzi továbbá a nagy nyugatnémet vegyipari üzemeket, amiben az erős nemzetközi versenynek is komoly szerepe van. Ugyanez áll az olajfinomításra is.

Egészben véve az automatizálás — a kezdeti tempóveszteség ellenére — az ipari termelésben határozottan tért hódított, anélkül azonban, hogy nemzetgazdasági viszonylatban az ipari termelés arculatát és a műszaki szintet döntően megváltoztatta volna. E tekintetben Nyugat-Németország is erősen az Egyesült Államok mögött marad. Az ötvenes évek végén fennálló különbséget érzékelteti, hogy az Egyesült Államokban 1959-ben az iparban foglalkoztatottakra fejenként kétszer akkora tőkeberuházás jutott, mint Nyugat-Németországban, az amerikai ipari munkások termelékenysége pedig a nyugatnémetnek 229 százaléka.

Az automatizálás fejlődését több körülmény is gátolta. Ezek:

— A viszonylag alacsony bérszint.

— Az amerikainál jóval kisebb termelési volumen.

— A nyugatnémet ipar mindenképpen meg akarta vetni a lábát a világpiacon, s ezért — Angliához hasonlóan — amerikai versenytársainál nagyobb mértékben kényszerült arra, hogy külföldi ügyfelei különleges kívánságainak is eleget tegyen: a legkülönbözőbb specifikációjú kissorozatokat is vállalják.

— A szabványosítás hiánya. Például 1086 féle acéllemezt gyártanak. Ebből 868 féle (tehát a nomenklatúra 80 százaléka) a forgalomnak csak 12,6 százalékát, ezen belül 352 féle (tehát az összes 32,5 százaléka) az összes termelésnek csupán 0,6 százalékát adja. Egy golyóscsapágy-gyárban, amely 15 000 munkást foglalkoztat, 17 fajta csapágy szolgáltatja a termelés 50 százalékát, előállításukhoz csupán 500 munkásra van szükség; a termelés másik fele további 1000 csapágytípusra esik s ezek gyártásához van szükség a többi 14 500 munkásra. Az elektrotechnikai ipar mintegy 100 000 különféle terméket gyárt; ezek jó része szabványosítás és szakosítás esetén nagy sorozatokban volna gyártható. Üzemeiben egymás mellett található az egyedi gyártás, futószalagok alkalmazása és a részleges automatizálás.

— Az elektronikus berendezések

[13] New Scientist, 1964. január 23.
[14] New Scientist, 1963. május 31.
[15] L. Automatisierung und Arbeiterklasse in Westdeutschland. Dietz Verlag, Berlin. 1964. 31—47. l.

üzembiztonságával szemben tanúsított bizalmatlanság és félelem, amely szinte „aggasztó méreteket" ölt.[16]

— A konzervativizmus és fantáziahiány párosulása, amely különösen az amerikai vállalatvezetőkhöz képest szembeötlő. Ők ugyanis német kollégáiknál sokkal bátrabban rendelnek olyan gépeket és berendezéseket, amelyeket csak évek múlva állíthatnak üzembe.[17]

— Szakemberhiány az adatfeldolgozás területén: „A programozók hiánya az NSZK-ban az elektronikus adatfeldolgozás elterjedésének jelentős akadályává vált."[18] Ez annál súlyosabban esik latba, mivel az automatizálás egyik legkorszerűbb formája, a termelési folyamatok számítógépes vezérlése e nélkül nem valósítható meg.

— A programozókon túlmenően is általános szakemberhiány, amihez még a szakoktatás fogyatékosságai is járulnak. A főiskolák képtelenek olyan mennyiségű és minőségű utánpótlás biztosítására, amely szükséges ahhoz, hogy tudományos téren és műszakilag a külfölddel lépést tartsanak,[19]

Az automatizálás terjedési ütemére vonatkozólag némi közvetett felvilágosítást nyújt, hogy a villamos készülékeket és felszereléseket gyártó nagyvállalatok 1950-ben 306 000 személyt foglalkoztattak és forgalmuk 3,6 milliárd márka volt; ezzel szemben a Siemens, az AEG és a Brown-Boveri & Co., amelyek az amerikai automatikagyártó cégekkel együttműködve bekapcsolódtak a nyugatnémet automatizálásba, 1962-ben dolgozóik számát 900 000-re, forgalmukat pedig 24 milliárd márkára növelték. A villamosenergia-fogyasztás pedig 1952—1963 között 18-ról 85 milliárd kWó-ra emelkedett, ami bizonyos mértékben szintén az automatizálásnak tulajdonítható.[20]

Nyugatnémet források szerint a műszaki fejlődés tekintetében az NSZK-ban 1957 óta észlelhető jelentősebb előrehaladást, s a komplex gépesítés és automatizálás különösen a hatvanas években hódított tért. A gépesítés átlagos fokát az Egyesült Államokénál jóval alacsonyabbnak tartják, de a fejlődés ütemét az NSZK-ban sokkal gyorsabbnak.[21] Számítógép-parkja az Egyesült Államok után következik, de ugyanúgy nagyságrendi különbséggel, mint Anglia esetében láttuk.

Franciaország

Az automatizálás először a kőolajiparban és petrokémiában, a vegyiparban (szintétikus anyagok), a villamos erőművekben és a távközlésben honosodott meg. Az 1950—1956-os gazdasági expanzió idején átterjedt az autóiparra (a Renault Művek transzfer-gépsorai), majd a vasutakra, a szénbányákra és a textiliparra is. Ezt követően a vas- és acéliparban vert gyökeret (Sollac, Sidelor, Usinor); nevezetes a dunkerque-i létesítmény, ahol 800 munkás termel annyit, mint Denain 18 000 dolgozója.

1963 februárjában az AFAP (a termelékenység növelésének előmozdítására alakult szövetség) automatizálási értekezletén különösen az állami szektorban (légi és vasúti közlekedés, posta) elért eredményeket emelték ki és a számítógépek nagyobb mérvű bevezetésére (egyes gépek és termelési folyamatok vezérlésére, az ügyvitel és a vállalatvezetés automatizálására) utaltak.[22]

Különösen jelentősek a vasúti közlekedés automatizálásában elért vívmányok; erről például egy amerikai szimpóziumon mint az Egyesült Államokon kívül ismeretes legsikeresebb automatizálási példák egyikéről emlékeztek meg.[23]

[16] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1964. szeptember 19.
[17] Uo.
[18] Uo.
[19] Technischer Rundschau, 1964. június 17. 41. l.
[20] Der Spiegel. 1964. 14. sz.
[21] Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA. Europäische Verlagsanstalt. 1963. 5. és 99. l.
[22] Industries et Techniques, 1963. március. 79. l.
[23] Automation. The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 1962. március. 119. l.

Az automatizálás fejlettsége szempontjából magas színvonalúnak tartják a chinoni atomközpontot és a St. Oueni hőerőművet. Az Electricité de France programjában szerepel a villamos erőművek egész országos hálózata vezérlésének a központosítása.[24]

Külön említést érdemel a Renault Művek, amely az automatikus szerelés megvalósítására végez nemzetközileg is nagy érdeklődéssel figyelt kísérleteket. (A szerelési munkák automatizálása tudvalevőleg a legnehezebb műszaki feladatok közé tartozik.)

Az automatizálás elterjedtségére vonatkozólag újabban a CNRS (Conseil National de la Recherche Scientifiques — Országos Tudományos Kutatási Tanács) végzett felméréseket a gépipar és villamos gépeket gyártó ipar 892 üzemében. Ezek közül 492, azaz 55 százalék semmilyen automatikus felszereléssel sem rendelkezett. A többi 400 közül:

327-nek voltak pusztán mechanikai készülékekkel ellátott gépei,

159-nek másoló készülékei,

45-nek villamos, elektromágneses, illetve elektronikus vezérlésű készülékei,

32-nek pneumatikus vagy hidraulikus vezérlésű gépei,

18 üzem használt mágneses szalagot vagy lyukkártyát alkalmazó rendszereket,

51 üzemben voltak transzfergépsorok találhatók.

A szóban forgó vállalatok felében az alkalmazottaknak kevesebb mint 5 százaléka dolgozik automatikus gépeken vagy automatizált üzemrészlegekben.[25]

Az automatizálás egyik jellemzője Franciaországban, hogy az államosított üzemek bebizonyították: a műszaki fejlesztés tekintetében semmivel sem maradnak el a magánvállalatok mögött. További jellemzőjének mondható a műszaki megoldások szellemessége és kifinomultsága.

Az automatizálás szélesebb körű bevezetésének egyik legnagyobb akadálya a *szakemberhiány.* Egyetemi szinten történtek ugyan kezdeményezések automatizálási szakemberek ki-, illetve továbbképzésére, ennek eredménye azonban 1965 előtt alig mutatkozik meg, és az igények addig előreláthatólag oly mértékben nőnek tovább, hogy kielégítésükre sokkal átfogóbb intézkedésekre lesz szükség.[26]

Számítógép-állomány tekintetében Franciaország közvetlenül Nyugat-Németország és Nagy-Britannia után következik.

Japán

A japán automatizálásról ugyancsak szórványos adatok hozzáférhetők, és ezek hiányában átfogó kép nem vázolható fel, a jelek azonban arra vallanak, hogy ezen a téren is rendszeres, szívós munkával közelíti meg nyugati konkurrenseit, különösen amióta technológiáját nemcsak külföldi szabadalmakra, hanem hazai eljárásokra is építi.

A japán textilipar automatizálása már az ötvenes évek közepén megkezdődött. A gyártási folyamatok ellenőrzését csakhamar bevezették a hajógyártásban, finommechanikában és a villamos műszeriparban. Az autóiparban transzfergépsorokat állítottak fel. A vegyipari kombinátokat általában magas fokú automatizáltság jellemzi.[27]

Az automatizálásnak vannak egyes területei, ahol Japán a legfejlettebb tőkésországokkal egyenrangúnak tekinthető. Ilyenek például az elektronikai ipar egyes ágai, továbbá hajók üzemeltetésének automatizálása. A Mitsui konszern 1961 novemberében bocsátotta vízre a világ első automa-

[24] Ingénieurs et Techniciens, 1963. április. 122. l.

[25] Ponte, M.: L'automatisation, domaines d'emploi, conditions préalables et consequences. L. Aspects économiques et sociaux du progres technique et de la recherche scientifique. Dunod, Paris, 1964. 69–71. l.

[26] Industries et Techniques, 1963. március. 79. l.

[27] Mikio Sumiya: The advance of technology in Japan. International Institute for Labor Studies. Conference on employment problems of automation and advanced technology. 1964. július 20–24.

tikus berendezésekkel ellátott teherhajóját, 1963 márciusában pedig a csaknem 70 000 tonnás Mitsui Zosen távvezérléses tartályhajó indult el első útjára a Perzsa-öbölbe.[28] Ezt a példát más vállalatok is követték hajók be- és kifutásának automatizálásával; a tartályhajók megtöltése és kiürítése programozott vezérlőrendszerek alkalmazásával az előrehaladott tervezés stádiumában van.[29] 1963 őszén 9 japán vállalatot (köztük 2 vegyipari, 2 fémfeldolgozó üzemet, 2 cementgyárat és 2 villamoserőművet) tartottak számon, amelyek bevezették a számítógépes vezérlést.[30]

Az automatizálás azonban Japánban ez idő szerint túlnyomórészt a monopolisztikus helyzetet élvező nagyvállalatok szűk körére szorítkozik. Köztük és a közép, valamint kisvállalatok tömege között műszaki színvonal tekintetében még óriási a különbség.

Összehasonlítás

Az Egyesült Államok az automatizálás két ágában volt úttörő: a transzferautomatikában és az adatfeldolgozásban.

A transzferautomatika (vagy „detroiti automatizálás") ma már szinte primitívnek számít. Eleinte valóságos felsőbbrendűségi komplexumot váltott ki az Egyesült Államokban, ahol a tömeggyártásban, különösen az autóiparban, erősen elterjedt. Nyugat-Európa azonban, ha mennyiségileg nem is, minőségileg hamarosan felzárkózott, amit amerikai szakemberek is elismertek: „Sokan közülünk azt hiszik, hogy az automatizálás Amerika privilégiuma... Az amerikaiaknak azonban nincs monopóliumuk az automatizálásra... Amikor Európában jártam, meglátogattam több autógyárat és gépgyártó vállalatot. Mint szemtanú állíthatom, hogy csaknem minden autógyárban alkalmaznak automatizálást. *Egyes esetekben az európai üzemek előrehaladottabbak, mint a mieink.*"[31] (A mi kiemelésünk.)

A Ford-művek ipari kutatóosztályának vezetője szerint is „egyes angol, francia, német és olasz üzemek nagyobb mértékben automatizáltak, mint sok amerikai autógyár."[32]

Sokkal egyértelműbb a helyzet az ügyvitel gépesítésében, különösen az elektronikus adatfeldolgozásban. Az amerikai számítógép-park 1964 júliusában túlhaladta a 20 000-es határt[33] és becslésünk szerint mintegy két és fél-, háromszorosa a tőkés világ összes többi országában működő számítógépeknek. Ennek a ténynek különös súlyt ad az a körülmény, hogy az automatizálás legkorszerűbb, leginkább tért hódító válfajai — szerszámgépek számjegyes vezérlése, valamint az integrált adatfeldolgozó rendszerek, amelyek az ügyviteli munkák és a termelés vezérlését kombinálják — mind számítógépek felhasználásával kapcsolatosak. Itt tehát nem csupán mennyiségi, hanem minőségi előny kialakulásáról van szó.

Az ötvenes évek végén az európai autógyárak két olyan területen is fejlesztettek ki és használtak automatikus felszerelést, ahol megelőzték Amerikát. Ezek: alkatrészek kissorozatban történő gyártása (ami az Egyesült Államokban a nagy beruházási költségek miatt nem fizetődött ki) és alkatrészek összeszerelése, ami az amerikai gyárakban még túlnyomórészt kézi munkával történt. Az előbbi azonban számjegyes vezérlésű szerszámgépekkel ma már Amerikában is gazdaságosabban oldható meg, az utóbbi területén pedig az Egyesült Államokban is komoly erőfeszítéseket fejtenek ki az elmaradás behozására. Jelentős az előrehaladás Amerikában az anyag- és termékmozgatás automatizálásában is, és az Egyesült Államok vezet Nyugat-Európával szemben az ipari robotok (TransfeRobot, Un-

[28] Statist. 1963. július 12.
[29] Neue Zürcher Zeitung, 1964. május 30.
[30] Control Engineering. 1963 szeptember.
[31] R. E. Cross, a The Cross Co., Detroit, Michigan egyik vezetőjének kijelentése. L. New Views on Automation. 236. l.
[32] Uo. 234. l.
[33] Computers and Automation, 1964. augusztus.

imate, Versatran) alkalmazásában is, ami az újabb fejlemények egyike.

A nyugat-európai automatizálást az amerikaihoz képest gyakran kifinomultabb megoldások és jobb hatásfok jellemzik. Egészben véve azonban az Egyesült Államok az automatizálásban a tőkés világban több éves vezetésre tett szert, amely eddig inkább mennyiségi jellegű volt, de — különösen a számítógépeknek a termelésben való felhasználásával — tendenciájában mindinkább minőségi jellegűvé válik.

Itt Nyugat-Németországgal kapcsolatban megemlítendő, hogy a gazdasági vezetők és műszaki szakemberek elismerik: az automatizálásban általában 5—10 évvel maradtak le a sokkal szélesebb körű tapasztalatokkal rendelkező Egyesült Államok mögött. Ugyanakkor azonban hangsúlyozzák, hogy főként a vegyiparban, autó- és műszálgyártásban, valamint az olajfinomításban már elérték az amerikai színvonalat, sőt az egyik nagyvállalat vezetője szerint „az Egyesült Államokon kívül egyetlen más ország sem előzi meg (Nyugaton) az automatizálás alkalmazásában az NSZK-t".[34] Nyugat-Európán belül tehát az NSZK kifejezetten magának igényli az első helyet.

Ami az automatizálás elterjedtségét illeti, a fejlettebb válfajok még az Egyesült Államokban is az üzemek kis hányadára szorítkoznak, a kevésbé bonyolult alkalmazások azonban aránylag széles körben, nagy számú üzemben találhatók. (L. az Automation című folyóirat e tanulmányunkban közölt statisztikáját is.) Az amerikai felmérések üzemek ezreit ölelik fel, minden három, 100 alkalmazottat vagy annál többet foglalkoztató amerikai gyáripari üzem közül kettő használ automatikus szabályzó-vezérlő készülékeket.[35] Nyugat-Európában az automatizálás még sokkal szórványosabb jelenség, haladottabb formái rendszerint csak néhány szektorban (az energiaiparban, a vegyiparban, az autógyártásban, az acélművekben, a gépgyártásban, a cement- és a papíriparban és ezekben is csak a legnagyobb vállalatokban) honosodtak meg. Talán egész Nyugat-Európában nehéz volna olyan országot találni, ahol az automatizálási ráfordítások valamely iparág összes beruházásának egyötödére vagy ennél is többre rúgnak; az automatizálás alkalmazását nemegyszer csak egyedi példákkal lehet szemléltetni. Ezenkívül, mint láttuk, mind Anglia, mind Nyugat-Németország az exporttól való nagymértékű függése következtében kis darabszámú tételek szállítására is rákényszerül, szemben az Egyesült Államokkal, ahol a kivitel a konjunktúra alakulásában jóval kisebb szerepet játszik; ez a tény és az amúgy is sokkal szűkebb nyugat-európai belső piacok megnehezítik a gazdaságos nagy sorozatok gyártására való áttérést.

A Japánra vonatkozó adatok hézagosságuk ellenére is figyelemre méltók: azt példázzák, hogy a tőkés világban a fejlett ipari technológia nem korlátozódik többé Észak-Amerikára és Nyugat-Európára.

Az automatizálásnak a vezető tőkésországokon belül, mint láttuk, vannak közös vonásai is, amelyek közül a következőket emeljük ki:

— A szakemberhiány (ez Nyugat-Európában súlyosabb, mint Amerikában);

— Az idegenkedés az elektronika ipari alkalmazásától, továbbá, hogy az elektronikai ipar — amelyet jórészt a haditechnika szükségleteinek kielégítése növesztett naggyá — és a polgári szektor „nem ugyanazt a nyelvet beszélik". Ennek az akadálynak a legyűrésével az automatizálás előtt a további térhódítás nagy lehetőségei tárulnak fel.

— Az automatizálás kutatás- és beruházásigényessége oly nagy, hogy fejlesztése közvetett vagy közvetlen állami támogatás nélkül megvalósíthatatlan és túlmutat a magánvállalkozás keretein.

A számítógép-technika jelentősége az automatizáláson belül mind az

[34] Der Spiegel. 1964. 14. sz. 33 .l.
[35] Control Engineering. 1964. június. 59. l.

ügyvitelben, mind a termelésben, nemkülönben más területeken is, mint a tudományos kutatás, az oktató gépek alkalmazása stb., épp a legutóbbi években hatalmasan megnőtt és tovább fokozódik. E fejlemény fontosságának és új vonatkozásának felmérése azonban külön tanulmány feladata.

Ádám György

Francia szerző cikke a szocialista árrendszer problémáiról

A Sorbonne keretében működő École Pratique des Hautes Études folyóirata — a Problemes de Planification — 1964. 3. számában együtt jelent meg Csikós-Nagy Béla „Az ár és érték viszonya a szocialista gazdaságban" című cikke és Maurice Godelier két írása, amelyek közül az elsőben Csikós-Nagy tanulmányához fűz észrevételeket.

Godelier bevezetésként elmondja. hogy bár az értékről és árról szóló vita egyidős a közgazdaságtannal, az utóbbi időkben a Szovjetunióban és a népi demokráciákban újból fellángolt vitát új vonások jellemzik. A vitában szerinte új az, hogy az érték fogalmát már nem kezelik doktriner módon, s azt állítják, hogy a termelés társadalmi költségeinek megközelítő pontosságú számítása, következésképpen pedig a ráfordítási arányokat kifejező árrendszer felépítése lehetséges. Ezeket tartják szükségesnek a népgazdasági irányítás megjavításához és az optimális működési feltételek megteremtéséhez.

Ez a gyakorlati orientáció okozza, hogy e bonyolult közgazdasági kategóriák — az érték és az ár — elméleti kidolgozásának nem az érték általános értelmezésének kritikája az elsőrendű célja, hanem az, hogy tökéletesítsék a gazdaság tudatos irányításának intézményeit és mechanizmusát. Ennélfogva a viták — hangsúlyozza Godelier — éppúgy a hatékonysági problémából fakadnak, mint annak idején a közgazdaságtan megalapítóinál, Smithnél és Ricardónál. Csikós-Nagy reálönköltség-elemzése közvetlenül a klasszikus politikai gazdaságtan fogalmaihoz kapcsolódik.

Melyek tehát azok a gyakorlati problémák, amelyek szükségessé tették az ár és az érték egymással összefüggő, de egyúttal különálló fogalmainak alaposabb elemzését? Problémák, amelyeket a jelenlegi, érvényben levő árrendszerek nagyfokú merevsége vetett fel a szocialista gazdaságokban.

Az árnak — mint ismeretes — a szocialista gazdaságban hármas funkciója van: 1. a termelés társadalmi költségei mérésének eszköze; 2. a nemzeti jövedelem újraelosztásának eszköze; 3. gazdasági ösztönző szerepet játszik. A 2. és 3. funkciók révén a termékek árai eltérhetnek a termelési költségektől.

Az áraknak és a költségeknek — a nemzeti jövedelem elosztását szolgáló döntések alapján való — szétválását a szükségletek, illetve a munka szerinti elosztás egyidejű fejlesztése is hangsúlyozza. Ezen elosztási formák relatív súlya a társadalom rendelkezésére álló termelőeszközök relatív szűkösségén alapszik.

Több más tényező is hozzájárul azonban ahhoz, hogy az árrendszer súlypontja a költségrendszeréhez képest eltolódik: a szűk keresztmetszetek, a termékek helyettesíthetőségére való törekvés, a devizakitermelő iparágak ösztönzése és általában az újítások. Ilyen szerepe van az árrendszer rögzítettségének, merevségének is. Ennélfogva érthető, hogy felvetődik az árrendszer módosításának feladata, hogy javíthassák a gazdaság tudatos irányítását és minimalizálják a

tervcélok megvalósításának társadalmi költségeit.

Az eddig elmondottakból könnyen meghatározható — írja Godelier — a kapitalista piaci gazdaság és egy szocialista gazdaság között az árfunkció szempontjából fennálló különbség. Az elsőben az árak alakulása egy olyan folyamaton keresztül valósul meg, amelyet a társadalom sokkal inkább csak elvisel, mint akar. A szervezés, a gazdasági tevékenység különféle szempontjainak tudatos érvényesítése, a termelés, a fogyasztás, a beruházás folyamatai vakon, és nagymértékben helyre nem hozható módon illeszkednek egymásba. A szocialista gazdaságban, mivel a termelés nem autonóm és versenyző termelőegységeken alapul, az árváltozásokat az össztársadalmi előnyök érdekében el lehet határozni.

Hogyan kell tökéletesíteni a gyakorlatban az árrendszert?

Csikós-Nagy — írja a szerző — átfogóan veti fel a problémát: „Létre kell hozni a leghajlékonyabb és a legalkalmasabb adminisztratív eszközöket valamennyi szektor és gazdasági ág számára..., hogy elkerülhető legyen az árrendszer megmerevedése és garantálni lehessen az árak szerkezeti átalakulását valahányszor csak jelentős változások mennek végbe az értékviszonyokban".

Ily módon az árirányítás alapproblémájára adandó válasz össze van kötve azzal, hogyan oldják meg a termékek viszonylagos értékének legpontosabb mérését, ami minden későbbi reform alapja. Már eleve nem engedhető meg az árrendszer felépítésének az az útja, amelyik a fogyasztói árakból indulna ki annak ürügyén, hogy ezek együttesen egybeessenek az értékkel. Ez az egybeesés a fogyasztói árakon keresztül valósul meg, amelyek valójában gyakran nagyon jelentősen el is térnek az értéktől. Tehát ahhoz, hogy két árszintet lehessen elfogadni, már előzetesen ismerni kell az értéket.

Milyen problémákat vet fel az érték megismerése? Godelier szerint gyakorlatiakat, nem pedig definíciós jellegű elméletieket.

Csikós-Nagy elemzése a kérdést a közgazdaságtan klasszikus vitái felé vitte, amelyek összekapcsolták a mikroökonómiai és a makroökonómiai nézőpontokat. Keynes álláspontjával egyezően a nyugati gondolkodásnak szintén vissza kell fordulnia a klaszszikusokhoz, különösen amiatt, mert szükségszerűvé vált a nemzetgazdaságok fejlesztési problematikájának felvetése. A gazdasági folyamat a maga teljességében nem vezethető le vállalati szinten. Az értékszámítási fejtegetéseket tartja Godelier a Csikós-Nagy tanulmány leggazdagabb részének.

Csikós-Nagy álláspontja Godelier szerint Kantorovics és Novozsilov álláspontjához áll közel, akik egy olyan árrendszer matematikai modelljét állították fel, amely a nemzeti jövedelem elosztásával kapcsolatos célkitűzések számításbavételével teszi lehetővé az erőforrások optimális alokációját. E tekintetben — írja — Csikós-Nagy sok segítséget nyújt, mert elemzése világos és pontos. Sajnálatos — teszi hozzá Godelier —, hogy nincs elegendő információ a Magyarországon folyó elméleti munkákról.

A válaszra váró kérdések közül Godelier a következőket emeli ki:

1. Ahhoz, hogy vizsgálni lehessen, miért tér el a gyakorlati árrendszer a termelés társadalmi költségeitől, mérni kell a munkatermelékenység alakulását. Nem ismeretes számunkra, hogyan mérik a munka termelékenységét Magyarországon.

2. Az áru értékének meghatározása egyszersmind feltételezi azt is, hogy megkülönböztethető és összegezhető az egyszerű és a bonyolult munka. A Német Demokratikus Köztársaságban végeznek ilyen jellegű munkákat, amelyek eredményessége még kérdéses. Érdekes lenne tudni, hogyan kezelik ezt a problémát Magyarországon.

3. Az áru értékének kiszámítása feltételezi az ágazati kapcsolatok mérlegének kidolgozását, de a szektorok aggregációjának és szétbontásának problémája külön is nehéz, megoldandó feladat.

4. Az áruérték megismerése a szo-

cialista gazdaság mechanizmusával összefüggő problémákat is felvet. Godelier cikkében említ néhány ilyen problémát. Minél jobban eltérnek a külkereskedelmi árak a hazai áraktól, az ipariak a mezőgazdaságiaktól stb., annál lehetetlenebb homogén árrendszert felépíteni és annál nehezebb pontosan megismerni a termékek tényleges értékét. E különbségek alapja a különböző tulajdonformák léte. Az irányításhoz legalább annyira szükséges ismerni a népgazdasági és nemzetközi szintű gazdasági szerkezetek átalakulását, mint az elméleti megállapítások és a számítási módszerek megváltozását. „Hogy egyedül a nemzetközi költségek összehasonlításának problémáját említsük; meghatározható-e a világpiaci árak viszonya és az érték nemzetközi viszonya, mint ahogy Csikós-Nagy állítja? Sőt, ha a világpiaci árat tekintjük a szocialista országok cseréjében a viszonyítás alapjának, vajon nem tesszük-e tartóssá a világ cserekapcsolatainak jelenlegi szerkezetében fellelhető bizonyos negatív hatásokat? Az olyan országok, mint amilyen Magyarország is, ahol a külkereskedelem létfontosságú, a világpiac e problémáinak elemzéséhez sokkal járulhatnak hozzá és komplex tervezési módszereket dolgozhatnak ki, amelyekből nagy haszna származhat a fejlődésben levő országoknak is."

5. A gazdasági optimum problémáinak egész sora maradt homályban. A gazdasági optimum kettős problémát vet fel: a feladatok kiválasztását és azok megvalósítási módját, de általában csak e második problémával foglalkoznak. Az érték ismerete, úgy látszik, főleg az eszközök jobb alokációját teszi lehetővé, de milyen kritériumokat és módszereket alkalmazzunk a célok és szükséges arányaik meghatározásához? Az elfogadott céloktól függően az eszközök különféleképpen lesznek hasznosak, és az árrendszer struktúrája sem marad változatlan. Az elemzés e területét — hangsúlyozza a szerző — össze kell kapcsolni a Csikós-Nagy által felvetett kérdésekkel.

A szerző szerint Csikós-Nagy nem különbözteti meg pontosan az értéktörvényt általában e törvény sajátos tőkés működésétől, s emiatt ellentmondásos következtetésekre jut. Ezért nem ad — véleménye szerint — helyes képet az értéktörvény szocializmusbeli működéséről sem. Hangsúlyozza, hogy az általa felvetett kritikai megjegyzések ellenére Csikós-Nagy tanulmányát hasznosnak tartja a többi között abból a szempontból is, hogy áttekintést ad a szocialista gazdaság fejlődése és tökéletesítése által felvetett problémákról.

Godelier szerint azonban jelentősen tovább kell lépni, s ezzel kapcsolatban fejti ki — az említett második cikkében — a marginalista és a marxista értékelméletekről alkotott néhány hipotézisét. Abból indul ki, hogy e két elmélet nem teljesen zárja ki egymást, s éppen az árelmélet az egyike azoknak a területeknek, ahol a kombinációjuk lehetséges. A szocializmus árrendszerében feltétlenül szükségesnek tartja a kapacitások szűkösségének a figyelembevételét (például Kantorovics modelljét és annak továbbfejlesztését), majd kifejti a szocialista árrendszer funkcióiról alkotott véleményét is.

G. A.

Apró Antal: A szocialista országok gazdasági együttműködéséért

Kossuth Könyvkiadó 1964. 303 l.

A közelmúltban megjelent könyv Apró Antal 1958. március 25. és 1964. február 12. között elhangzott néhány előadását, nyilatkozatát, felszólalását foglalja egységbe. A könyv — címének megfelelően — elsősorban a szocialista nemzetközi együttműködés kérdéseivel foglalkozik. A két dátum — 1958 és 1964 — által határolt időszak a szocialista országok gazdasági együttműködésének legmozgalmasabb periódusa. Erre az időközre tehető a szocialista világrendszer fejlődésében kibontakozó új szakasz kezdete is.

A fejlődésben 1958-tól bekövetkezett újat a szerző a következőkben foglalja össze: „a) a legtöbb szocialista országban a közeljövőben *befejezik a szocializmus alapjainak a lerakását;* b) az országok többségében *megtörtént a mezőgazdaság szocialista átszervezése...*, c) *... a Szovjetunióban mind szélesebben bontakozik ki a kommunizmus építése;* d) új eredménynek tekintjük mindazt, amit országaink... a tudomány, a technika, az ipar fejlődése terén elértek..., e) új jelenségnek kell tekinteni azt is, hogy míg egyrészről a szocializmus és a kapitalizmus közötti békés gazdasági verseny mindjobban kibontakozik, addig *a kapitalista országok között erős szervezkedés, tömörülés folyik,* a tőkés világ lehetőségeinek jobb kihasználására, a válság elodázására. *Végül új problémaként* jelentkeznek többek között olyan feladatok is, mint a gazdaságilag gyengén fejlett országoknak a szocialista tábor részéről nyújtandó gazdasági segítség koordinálása." (184—185. l.)

Az együttműködés jelentőségének növekedését — és e kérdések bonyolultságát — érzékelteti az is, hogy a felmerült problémák megvitatására és a továbbhaladás útjainak kijelölésére 1958-tól kezdve rendszeresen találkoznak a KGST-országok kommunista és munkáspártjainak első titkárai, valamint kormányfői. Az első ilyen KGST „csúcsértekezlet" 1958 májusában volt, napjainkig még három — az 1960-as, 1962-es és az 1963-as — követte.

A könyv mindenekelőtt éppen azért rendkívül időszerű, mert az új fejlődési szakasz által felvetett feladatok végrehajtásáról, az említett értekezleteken kialakított irányvonalról, annak gyakorlati megvalósításával kapcsolatos problémákról ad tájékoztatást.

Külön jelentősége van annak, hogy a kötetbe foglalt cikkek különböző időpontban rögzítik a lényegében azonos témáról — az együttműködésről — szóló értékeléseket. Ilyenkor ugyanis lehetőség nyílik az értékelések összehasonlítására, a mutatkozó eltérések elemzésére, és ezek alapján olyan összefüggések feltárására, amelyek egyébként rejtve maradnának, vagy nem tudatosodnának kellő mértékben.

A különböző időpontokban elhangzott értékelések, helyzetfelmérések összehasonlításával még inkább teljessé válik a megtett útról alkotott kép és jobban kitapinthatóvá a végbement változás.

Adott időszakon belül az egyes már lezárult szakaszok eredményeinek összevetése a fejlődés mérésének ugyan nem egyetlen, de igen fontos módja. Nagy előnye, hogy tényeket, már elért fejlődési szinteket mér össze, ezért következtetései objektívek. E módszer hiányossága, hogy nem tárja fel kellőképpen a ki nem használt lehetőségeket, hogy bizonyos megnyugvásra, megelégedésre hangol. A fejlődés megítélésére éppen ezért más módszer is használatos. Ilyen módszer lehet például az, amikor az adott szakaszban elért fejlődést bizonyos követelményekkel, kitűzött célokkal vetjük össze, vagyis amikor a megtett utat a még megoldásra váró feladatokhoz mérjük. Az ilyen fajta elemzésben az elért eredményeket szükségszerűen kritikusabban vizsgáljuk. Ez a módszer viszont többek között megalapozatlan türelmetlenséghez vezethet, amely csírájában magában hordja a voluntarizmust. A fejlődés reális értékelése éppen ezért csak különböző módszerek egyidejű alkalmazásával érhető el.

Apró Antal sem áll meg kizárólag a pozitívumoknál, az együttműködés során elért eredmények hangsúlyozása mellett rámutat a hiányosságokra is. Így többhelyütt bírálóan foglalkozik például a tervek összehangolásával, a szakosítással kapcsolatos munkálatok viszonylag lassú előrehaladásával. Rámutat arra is,

hogy a KGST szervezetében a döntések meghozatalának ideje túlságosan hosszú (például: közös kocsipark létrehozása).

A munka során érzékelhető lassúság okát a szerző részben a következőkben jelöli meg: „Mindenkinek látnia kell, hogy a nemzetközi gazdasági együttműködés elveinek gyakorlati megvalósítása nagyarányú szervezési és tudományos munkát igényel. Igen nehéz a gyakorlatban a különböző gazdasági fejlettségi színvonalon álló országok célkitűzéseit és érdekeit összeegyeztetni, összehangolni a KGST egészének fejlesztésével. Emellett érezhetők az egyes országok gazdaságpolitikai koncepcióiban a ma még meglevő összehangolatlanságok is." (252. l.)

A szerző kifejti azt is, hogy a KGST-országok között egyes konkrét kérdésekben lehetségesek nézeteltérések. A nézeteltérések fő okát az országok közötti színvonalkülönbségben jelöli meg. „A gazdasági fejlődés egyes problémáinak konkrét mérlegelése során — amelyek a különböző fejlődési színvonalon álló országokra vonatkoznak — nézeteltérésekre kerülhet sor a KGST-országok között is. A probléma elsősorban az, hogy a nemzeti érdekek, az egyes országok gazdasági elképzelései nem esnek automatikusan egybe a többi ország érdekeivel. Sőt a kapitalizmusból örökölt színvonalkülönbségek miatt a nemzeti és közösségi érdekek közötti ellentmondás szinte törvényszerűen jelentkezik." (252. l.) Ezt követően rámutat arra is, hogy a szocializmus viszonyai között megvannak a lehetőségek ezeknek a nem antagonisztikus ellentmondásoknak a leküzdésére.

Ha összhasonlítjuk a különböző időpontokban megjelent cikkeket, azt tapasztaljuk, hogy a KGST-ben folyó munkával kapcsolatos bíráló megjegyzések száma és súlya az utóbbi években jelentősen nőtt, az együttműködéssel kapcsolatos nézeteltérésekről pedig csak 1961-től kezdődően esik szó. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy korábban nem volt bírálni való a KGST-munkájában, vagy nem volt nézeteltérés az országok között. Az ok inkább abban keresendő, hogy 1958-ban, 1959-ben, 1960-ban még igen sokat kellett foglalkozni az együttműködést rágalmazó nézetek leleplezésével. Emellett szerepet játszott — a szerző megjelölését használva — a „titokzatosság", ami addig a KGST munka részletei — és különösen nehézségei — körül mutatkozott. Az együttműködés során felmerülő problémáknak, hiányosságoknak, nehézségeknek és — egyes kérdésekben — e nézeteltérések lehetőségének nyílt tárgyalása éppen ezért a tömegek tudatában végbement pozitív változás tükröződése is. *Közvéleményünk ma már meggyőződött az együttműködés szükségességéről, előnyeiről, figyelemmel kíséri a KGST-ben folyó munkát.* Ez pedig a további előrehaladás rendkívül fontos politikai feltétele. „Jó politikai jelenségnek tartom — olvasható a KB 1963. május 23-i ülésén elhangzott beszámolóban —, hogy hazánkban megélénkült az érdeklődés a pártszervezetekben, a munkások és műszaki értelmiségiek között a KGST munkája iránt." (230. l.)

A szerző — amikor bírál — többször és több vonatkozásban is hangsúlyozza, hogy az együttműködés fejlesztése csak úgy biztosítható, ha a magunk területén mi is a legjobban végezzük el feladatainkat. „A gyakorlat azt bizonyítja, hogy amilyen mértékben tökéletesedik a gazdaság tervszerű irányítása az egyes országokon belül, olyan mértékben halad előre a tervszerű nemzetközi gazdasági együttműködés" — állapítja meg egyik 1961-ben tartott előadásában. (130—131. l.) Ugyanezt a gondolatot fejti ki részletesebben a KB 1962. június 28-i ülésén elhangzott beszámolójában: „Nem szabad várni, hogy csak mások vessenek fel javaslatokat, mi pedig majd megbíráljuk azokat. Éreznünk kell a felelősséget saját országunkért és az egész szocialista világrendszerért. Ha az együttműködés a KGST-ben gyorsan fejlődik, az számunkra is előnyös. Ha a fejlődés elmarad a követelményektől, azért nem lehet egyszerűen a KGST-t szidni, mert a fogyatékosságokért mi is felelősek leszünk, hiszen megbízottaink mindenütt ott vannak, ahol az együttműködésről döntés születik. A tapasztalat azt mutatja, hogy amikor meggondolt, ésszerű kezdeményezéseket teszünk, azokat általában elfogadják." (194. l.)

A könyvben tájékoztatást és elemzést kapunk felsőszintű értekezletek munkájáról is. A kötetben először kerül nyilvánosságra Apró Antal elvtárs beszámolója a Központi Bizottság 1962. június 28-i ülésén, melyben az 1962. júniusi első-titkári és kormányfői értekezlet munkájával foglalkozik. A Központi Bizottság 1963. május 23-i ülésén elhangzott beszámolóból az 1963. júliusi felsőszintű értekezleten képviselendő magyar álláspontról kapunk információt. A beszámolóban többek közt szerepel a KGST-országok lakossága között a közvetlen kapcso-

latok kiszélesítésének és a fogyasztási iparcikkek cseréje bővítésének gondolata. Az olvasóközönség most először ismerkedhet meg e beszámolóval is.

A KGST-országok közötti együttműködés konkrét szervezeti formáiról és területeiről, a munkálatok gazdasági kihatásairól és feltételeiről, az együttműködésnek a magyar népgazdasággal való kapcsolatáról mindenekelőtt a kötetben közzétett — a Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemén, az MSZMP Pártfőiskoláján, és a KB Politikai Akadémiáján tartott — előadások számolnak be. Ezekből részletes tájékoztatót kapunk a KGST egyes központi szerveiben (a Tervbüróban, az Állandó Bizottságokban), a KGST közös intézményeiben (a Barátság kőolajvezeték, a dubnai Egyesített Atomkutató Intézet, közös vasúti teherkocsipark, a Nemzetközi Együttműködési Bank, Szabványügyi Intézet), a KGST országain kívüli szocialista országokat is magában foglaló szervekben (Vasutak Együttműködési Szervezete, Együttműködési Szervezet a Posta és Távközlés terén, a Szocialista Országok Szabványügyi Szervei Értekezlete), a kétoldalú gazdasági és műszaki együttműködési bizottságokban végzett munkákról.

Apró elvtárs könyvére általában jellemző az adatgazdagság. Az együttműködésről szóló előadások olvasásakor mégis feltűnik, hogy napjainkhoz közeledve a tényanyag, a felvetett problémák száma, maga a terjedelem is igen erőteljesen növekszik. (Hasonlítsuk csak össze például az MSZMP Esti Egyetemén 1959-ben, a Pártfőiskolán 1961-ben és a KB Politikai Akadémiáján 1964-ben tartott előadásokat.) Tudjuk, hogy ez a jelenség egyrészt az együttműködés gazdagodását, másrészt a jelenségekről kialakított ismereteink mélyülését is tükrözi.

Apró Antal előadásaiban súlyt helyez arra is, hogy röviden ismertesse a nem szocialista világban végbemenő alapvető gazdasági folyamatokat, a két rendszer közötti gazdasági kapcsolatokat. A szerző félreérthetetlenül kiáll a két rendszer közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztése mellett. „A szocialista országok közötti tervszerű munkamegosztás folyamán kialakuló arányok — olvashatjuk az egyik előadásban — nem zárják ki, hanem ellenkezőleg, magukban foglalják a világ másik részével való árucsere-forgalom növekedésének előfeltételeit." (30. l.) Az idézetből kitűnik az is, hogy Apró Antal az egymás közötti és a két rendszer közötti kapcsolatok fejlesztését dialektikus egységnek tekinti. Az egységen belül az egész fejlődést előre vivő erőnek az egymás közötti kapcsolatokat tartja, ami világosan kiderül következő megállapításából: „Minél fejlettebb lesz a szocialista nemzetközi munkamegosztás, annál tágabb lehetőségek nyílnak a két rendszer közötti árucsere-forgalom fejlődése számára." (uo.)

A nem szocialista világgal fenntartott kapcsolatainkat a szerző megosztva tárgyalja: külön szól a fejlődő országokkal és külön a fejlett tőkésországokkal való kapcsolatokról. A fejlődő országokhoz való viszonyunkban a kölcsönös előnyök mellett fontos mozzanatként szerepel a segítségnyújtás. A segítségnyújtás formáiról, volumenéről, a KGST ezzel kapcsolatos tevékenységéről sok szó esik a kötetben (például 155—157. l.).

Apró Antal érinti azokat a feladatokat is, amelyeket egyrészt a közgazdasági kutatómunkában, másrészt a propagandamunkában kell megoldani. A kidolgozásra váró elméleti kérdések közül elsősorban a következőkre irányítja a figyelmet: a közös beruházásokkal összefüggő gazdasági számításokra; az egységes árbázis létrehozásának kérdéskomplexumára; a nemzetközi gyártásszakosítás megvalósításánál jelentkező tényezők vizsgálatára; a többoldalú elszámolások rendszerének összefüggéseire; a színvonalbeli különbségek kiegyenlítődésének problémáira, valamint egyes gazdasági körzetek komplex fejlesztésének részletesebb közgazdasági kifejtésére. (302. l.)

A propagandamunkáról a következő fontos megállapítás olvasható: „Azon leszünk, hogy a nemzetközi együttműködés munkájából mindazt, ami a munka szempontjából hasznos és szükséges, nyilvánosságra hozzuk. Meg akarjuk szüntetni azt a titokzatosságot, ami eddig e munka körül mutatkozott. Bár az utóbbi években sok tanulmány, cikk jelent meg az együttműködésről, de úgy gondolom, hogy most a propagandamunkában többet kell foglalkozni a nemzetközi együttműködés elvi és gyakorlati kérdéseivel." (193—194. l.)

A könyvben található néhány olyan cikk és felszólalás is, amely hazánk belső gazdasági problémáival foglalkozik. Az ismertetésnél azonban csak a szocialista országok együttműködését közvetlenül érintő kérdésekre tértünk ki, mivel ez a könyv fő mondanivalója.

Káplár József

Haász Árpád: Korunk kapitalizmusa I. kötet. A tőkés fejlődés új vonásai

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 472 l.

Haász Árpád munkaközössége Korunk kapitalizmusa című könyvének most megjelent átdolgozott kiadása több szempontból jelentősen eltér az 1961-ben első ízben közzéadott könyv tartalmától. A mű átdolgozott és bővített kiadása is a mai kapitalizmus fejlődésének legújabb jelenségeivel foglalkozik, azokat gazdag tényanyag alapján elemzi és elméleti általánosításokra törekszik, szembeszáll a tárgyalt kérdésekkel kapcsolatos antimarxista nézetekkel is.

Az új kiadásban a szerzők nemcsak az 1958—59 óta végbement változások adatszerű feltárására és a belőle levonható következtetésekre vállalkoznak, hanem sok kérdésben precízebb, pontosabb elemzését is találjuk a mai kapitalizmus jelenségeinek. Az 1961. évi kiadástól eltérően a jelen kötetben külön tanulmány foglalkozik a nyugat-európai integrációval, ami kétségtelenül teljesebbé teszi a mai kapitalizmusról alkotott képet. Lényegesen bővebb és a korábbinál színvonalasabb tanulmány olvasható a II. világháború utáni újratermelési ciklus alakulásáról is.

Előnyös változtatást hajtottak végre a szerzők a kötet szerkezeti felépítésén is. Ennek következtében a mű mondanivalója jobban áttekinthető és megérthető.

A könyv hat részből áll. Az első rész az állami monopolkapitalizmus új vonásait vizsgálja. Sajnos ez a rész kevés újat ad az első kiadáshoz képest. A szerző *(Haász Árpád)* ugyan jó összefoglalását adja annak, hogy miként változik a tőkésállam gazdasági szerepe a kapitalizmus fejlődési folyamatában, feltárja az állami monopolkapitalizmus működési mechanizmusát is a fejlett tőkésországokban. Az olvasónak azonban mégis hiányérzete marad, mert nem kap kielégítő választ arra a kérdésre, hogy mi is az állami monopolkapitalizmus lényege. Nézetem szerint az állami monopolkapitalizmus elsősorban a monopolkapitalizmus termelési viszonyainak legmodernebb formáját jelenti. Ennek elemzésével a marxista közgazdaságtan — bár történtek kísérletek — jórészt még adós.

A könyv második része (szerzője: *Nyilas József)* korunk tudományos-technikai forradalmának sajátosságait, fontosabb gazdasági és társadalmi következményeit tárja fel közérthető formában. Ez a rész önmagában is érdekes olvasmány. A harmadik rész (szerző: *Haász Árpád*) a termelés és a fogyasztás szerkezeti változásait vizsgálja a fejlett tőkésországokban. A következőkben elsősorban azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyben a mostani kiadás újat ad az első kiadáshoz képest.

A könyv negyedik részében a nyugat-európai integrációról olvashatunk figyelemre méltó tanulmányt, *Simai Mihály* tollából. Bár a nyugat-európai integrációval kapcsolatosan az elmúlt években — főleg a különböző folyóiratokban — néhány tanulmány már megjelent, a kötetnek ez a része mégis hézagpótlónak tekinthető, mert a Közös Piacnak nem egyik vagy másik oldalát elemzi, hanem egészében vizsgálja azt. Emellett a szerző elemzése mentes attól az egyoldalú szemlélettől is, amely nem egy esetben úgy állította be a Közös Piacot, mintha az csak a nyugatnémet monopoltőke számára jelentene előnyöket, míg a résztvevő többi ország alárendelt szerepet játszik.

A szerző elemzi azokat az okokat, amelyek a nyugat-európai integráció megvalósítását eredményezték. Hangsúlyozza, hogy *„a termelőerők fejlődése olyan tendenciát vált ki, amely a gazdasági élet, a tudomány stb. nemzetközivé tételére, a nemzeti elzárkózás felszámolására irányul"*. (225. l.) Az európai integráció háttere azonban a tőkés világ és különösen az európai imperializmus növekvő ellentmondásai. Az első világháború után — mint ismeretes — a tőkés világgazdaság szétesett. Ez a tendencia tovább fokozódott a második világháború után. „A mai integrációs terveket azonban — hangsúlyozza a szerző — általában és mindenekelőtt Nyugat-Európában nem lehet egyszerűen olyan kísérletnek tekinteni, amely a „dezintegrált", szétesett kapitalista világpiacot igyekszik újra egyesíteni. E törekvéseket ugyanis nemcsak a piacprobléma hívta életre, hanem azoknak a gazdasági és politikai gondoknak az összessége szülte, amelyekkel a kapitalizmus Európában szemben találta magát a második világháború utáni helyzetben. Ezek közé tartozik a szocializmus világméretű előretörése..., a gyarmati rendszer szétesése, s annak különböző gazdasági és politikai következményei, az amerikai imperializmus világhegemóniára irányuló törekvései, amelyek kezdettől fogva veszélyeztették és sértették a nyugat-európai monopoltőke érdekeit, a piacprobléma stb." (227—

228. l.) Gazdasági téren e tényezők közül legfontosabb az értékesítési lehetőségek kiszélesítésére irányuló közös erőfeszítés. Ebben a kérdésben a nyugat-európai monopoltőkések legfontosabb csoportjainak érdeke egybeesik.

Az Európai Gazdasági Közösség — mint a szerző hangsúlyozza — sajátos nemzetközi állammonopolista szervezet, amelyben a nemzetközi monopóliumok hatalma egy államok feletti intézménnyel fonódik össze. A tanulmány felvázolja a közösség célkitűzéseit és átfogó képet ad azokról az intézkedésekről, amelyeket az egyezmény keretében eddig megvalósítottak.

Ismeretes, hogy az Európai Gazdasági Közösségbe tömörült országok gazdasági fejlődése a második világháború után — különösen 1960-ig — meglehetősen gyors volt. A tanulmány szerzője is felveti a kérdést: játszott-e szerepet az integráció az ipari termelés gyors növekedésében? A szerző válasza — sommázva — a következő: a munkamegosztás elmélyülése közvetlenül nem játszott elsődleges szerepet a gazdasági fejlődés meggyorsításában. Ez főképp az ötvenes évek elejétől megindult nagy beruházási hullám következménye. Bár a szerző hangsúlyozza, hogy az integráció elősegítette a beruházások növekedését, e tekintetben az elemzés meglehetősen elnagyolt. A tanulmány egészéből nem kapunk kielégítő választ arra, hogy a Közös Piac mint konjunkturális tényező milyen szerepet játszott a gazdasági növekedésben. Erre a kérdésre lényegesen meggyőzőbb és megalapozottabb választ kapunk a könyv ötödik részéből, amely az újratermelési ciklus második világháború utáni alakulását tárgyalja.

Ezzel szemben figyelemre méltó a tanulmánynak az integráció viszonyai között végbement egyenlőtlen fejlődésről adott elemzése. Kiderül ebből, hogy a német imperializmus súlya némileg csökkent, noha az NSZK jelenleg is a Közös Piac legerősebb ipari hatalma. Ugyanakkor az olasz kapitalizmus gyors fejlődése következtében 1958—1962 között a Közös Piac országainak ipari termelésében növekedett Olaszország súlya. A hat állam kivitelében is Olaszország részaránya nőtt meg a legnagyobb mértékben.

Végül a tanulmány utolsó részében a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a nyugat-európai integráció — ellentétben több polgári közgazdász véleményével — nem teremtette meg a konfliktusok nélküli Európát. Ellenkezőleg, a Közös Piac az imperializmus nemzetközi ellentéteinek egyik legfőbb csomópontja lett. Nemcsak a régi ellentétek többsége maradt meg, hanem az integrációs szervezet keretén belül új ellentétek is keletkeztek. Noha a szerző rámutat, hogy a Közös Piac országai közti gazdasági ellentétek egyik fontos területe a mezőgazdaság, ennek feltárása a tanulmányban meglehetősen elnagyolt. Jóval átfogóbb képet fest a szerző az Európai Gazdasági Közösség és a kívül álló imperialista hatalmak közötti ellentétekről. Ennek keretében a tőkésállamok, államcsoportok között — mint a szerző kifejti — bonyolult „több frontos" küzdelem alakul ki. Érdekesek a szerző fejtegetései arról is, hogy a Közös Piacba tömörült tőkésországok monopóliumai hogyan használják fel az integrációt a kollektív gyarmatosítás eszközeként.

A könyv legszínvonalasabb fejezete a második világháború utáni tőkés újratermelési ciklus alakulását vizsgáló ötödik rész. E rész szerzőjének — *Erdős Tibor*nak — korábban már megjelent e tárgyból egy monográfiája. A jelen tanulmány azonban több kérdésben figyelemre méltó új részleteket is tartalmaz. Ilyen pl. az államilag irányított leírási politika hatása a beruházásokra és a termelés növekedésére.

A fejezet legtöbb új ismereteket tartalmazó része az, amely a második világháború után gyorsan fejlődő nyugat-európai tőkésországok és Japán vonatkozásában vizsgálja a tőkés konjunktúra sajátos tényezőit. Jóllehet a kérdést a tanulmány nem oldja meg, ilyen követelmény azonban nem is támasztható, hiszen erre egyrészt a viszonylag szűk terjedelem sem ad lehetőséget, másrészt még nagyon aprólékos és elmélyült kutatómunkát igényel a kérdés kielégítő megválaszolása. Hazai közgazdasági irodalmunkban azonban ez ideig Erdős Tibor tanulmányai a legjelentősebbek, amelyek választ keresnek e sokakat érdeklő kérdésre.

A szerző abból indul ki, hogy a szóban forgó országok gazdaságának viszonylag gyors és hosszú ideig tartó fejlődését nem lehet megmagyarázni sem a második világháború utóhatásaival, sem az állami monopolkapitalizmussal. A szerző szerint „több tőkésország gyors gazdasági fejlődésének magyarázatát... jelentős mértékben állami intézkedésekkel befolyásolt, *de alapjában véve mégis spontán érvényesülő tényezők adják.*" (355. l.)

A szerző szerint a gyorsan fejlődő tőkésországokban a gazdasági konjunktúrának jelentős serkentője volt a dolgozók vásárlóerejének tőkés viszonyok között

szokatlanul gyors ütemű növekedése. Ezekben az országokban az egy keresőre jutó reálbér legtöbb esetben lényegesen nagyobb mértékben nőtt, mint az Egyesült Államokban. Hasonló a helyzet az ipari foglalkoztatottak számának alakulását illetően. Mindennek következtében ezekben az országokban a lakosság vásárlóképessége jóval gyorsabban nőtt, mint az USA-ban. Ez természetesen nem véletlen jelenség, s mint a szerző hangsúlyozza, a második világháborút követő gazdasági és politikai helyzetben gyökeredzik.

A tartós és viszonylag erős gazdasági konjunktúra másik tényezője a gyorsan fejlődő tőkésországokban az volt, hogy az ipari termelés struktúrájában a termelési eszközök termelésének javára jóval erőteljesebb eltolódás következett be, mint az Egyesült Államokban, ami a piac bővítésében nagyobb szerepet játszott. Ismeretes ugyanis, hogy a termelés gyorsabban növekedhet a személyes fogyasztásnál anélkül, hogy túltermelési válság bontakozna ki, ha az összes termelésen belül a termelőeszközök termelése gyorsabban növekszik a fogyasztási cikkek termelésénél. Ez a fejlődés főleg azzal magyarázható, hogy a háború alatt meggyengült tőkésországok technikailag is nagyon lemaradtak az Egyesült Államok mögött és az elvesztett piacok visszahódítása, a versenyképesség fokozása szükségessé tette iparuk modernizálását a termelőeszközök termelésének gyors növelése révén.

Végül a szerző a konjunkturális tényezők között megemliti a Közös Piacot, amelynek ugyan „piacbővítő hatását rendkívül nehéz lemérni, illetve a többi konjunkturális tényezőtől különválasztani, egyelőre inkább csak azt tudjuk mondani, hogy a Közös Piacnak van ilyen piacbővítő hatása, és hogy miért van piacbővítő hatása". (364. l.)

Figyelemre méltó a tanulmánynak az a része, amelyben a szerző megkísérli megválaszolni azt a kérdést, hogy milyen lesz az újratermelési ciklus alakulása a jövőben. A kérdésre válaszolni persze — mint a szerző hangsúlyozza — rendkívül nehéz. A magam részéről a tanulmányban kifejtetteket nagyon reálisnak tartom. Valóban nincs reális lehetőség arra, hogy a tőkésországokban egy, az 1929—33. évi világgazdasági válsághoz hasonló mélységű túltermelési válság következzen be, hiszen állami monopolkapitalizmus a tőkés újratermelés lényeges tényezője lesz a jövőben. Ez nem jelenti azt, hogy a kapitalizmus fejlődése válságmentes lesz, az újratermelés ciklikussága megmarad a jövőben is, az állami monopolkapitalizmus csak a válságok mélységének csökkentésére képes.

Továbbá helyes a tanulmánynak az a megállapítása, hogy a háború után gyorsan fejlődő tőkésországokban is a jövőben a termelés növekedési üteme feltétlenül lassulni fog. Ez azonban — szerintem — nem jelenti azt, hogy az ipari összes termelés növekedési üteme valamennyi tőkésországban évről évre kisebb lesz, hiszen a monopoltőkés állam hozhat olyan intézkedéseket, amelyek ezt a hatást ideiglenesen ellensúlyozzák. Ennek vagyunk tanúi pl. ma az Egyesült Államokban, ahol az utóbbi években az ipari termelés növekedési üteme fokozódott.

Végül a könyv utolsó része (szerzője: *Haász Árpád)* a munkásosztály helyzetét vizsgálja a fejlett tőkésországokban. Hasonló tartalmú tanulmány a könyv első kiadásában is szerepelt, bár más címmel és bizonyos mértékig más tartalommal. A jelen kiadásban a szerző a tanulmányt lényegesen megrövidítette, és a legújabb kutatások eredményének megfelelően dolgozta át. Az előző kiadás a munkásosztály elnyomorodásának abszolút és relatív formáját különböztette meg. A jelen tanulmány — igen helyesen — eltekint ettől a felosztástól.

Összefoglalva: a könyv második kiadása az előzőhöz képest sok újat ad, ezért segítséget nyújt a mai kapitalizmussal foglalkozó szakembereknek és megkönnyíti a téma iránt érdeklődő olvasóközönség tájékozódását is a mai kapitalizmus bonyolult valóságában. Ugyanakkor az új kiadástól az olvasók joggal várták, hogy néhány alapvető elméleti kérdésben a szerzők lényegesen továbbmennek, hiszen a közölt gazdag tényanyag az elméleti általánosítás magasabb fokát tette volna lehetővé.

Sipos Aladár

Jerzy Lisikiewicz: A műszaki haladás és a munkatermelékenység*

(Postęp techniczny a wydajnesc pracy)

Państwowe Wydanictwo Naukowe (Állami Tudományos Kiadó), Varsó, 1963. 222 l. (lengyelül)

A szerző vizsgálódásainak kiindulópontja az ipari műszaki haladás vonásainak, irányainak és formáinak magyarázata. E vonások közé sorolja a korszerűséget és a gazdaságosságot. A műszaki haladásnak — Lisikiewicz véleménye szerint — meghatározott gazdasági eredményt kell hoznia, a gazdaságosság mércéjét azonban nem szabad abszolutizálni. A szerző nem ért egyet azzal a tézissel, hogy csak a termelési technika olyan változtatásai tekinthetők műszaki haladásnak, amelyek növelik az úgynevezett globális produktivitást. Indokolja az időtényezőnek, valamint azoknak a területeknek a bevonását a műszaki haladás jelenségének minősítésébe, amelyekben a műszaki haladás következményei megnyilvánulhatnak.

A szerző megkülönböztet a munkaeszközök területén végbemenő műszaki haladást, valamint a termelési módszerekben megvalósított műszaki haladást, és osztályozza ezeket az egyes irányok szerint. A műszaki haladás mennyiségi és minőségi szempontból elégít ki változó társadalmi szükségleteket. A társadalmi szükséglet minőségi oldalának elismerése a korszerűségben és a minőségi haladásban nyilvánul meg.

A szerző feltételezi, hogy mindenfajta haladás munkát takarít meg. A munkamegtakarítás felléphet mint

a) élőmunka-megtakarítás a termelési folyamat adott szakaszában;

b) holtmunka-megtakarítás az adott szakaszban (élőmunka-megtakarítás az előző szakaszokban);

c) az adott szakaszban előállított termék alkalmazkodása a vevő szükségleteihez, ami a többi között élőmunka-megtakarítást jelent a társadalmi munka folyamatának későbbi szakaszaiban.

Lisikiewicz könyvében jelentős helyet foglal el az ipari munka termelékenységére ható tényezők tárgyalása. Kvantifikációs módszerekkel elemzi a műszaki haladás és a munkatermelékenység kölcsönös viszonyát az iparban. Felépítette a kölcsönös viszony modelljét, megfogalmazta a műszaki haladás mutatóját mint a munka műszaki felszereltségét (e mutatót a tőke technikai összetételének marxi koncepciójából származtatja).

J. Lisikiewicz modelljében a műszaki haladás hatását a munkatermelékenységre kiemelt tényezőként, míg a többi tényezőt összevontan kezeli. A vizsgált elemek közötti összefüggések különböző variánsait elemezve széles körű matematikai levezetést végez. Kutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy akkor beszélhetünk műszaki (szervezési) haladásról, ha

a) az állóeszközökben megtestesülő holtmunka mennyisége és az élőmunka mennyisége egyidejűleg növekszik, de ez utóbbi növekedése relatíve kisebb, mint az előbbi;

b) megnövekszik az állóeszközökben megtestesülő holtmunka, de az élőmunka mennyisége nem változik meg;

c) megnövekszik az állóeszközökben megtestesülő holtmunka, s csökken az élőmunka mennyisége;

d) az állóeszközökben megtestesülő holtmunka nem változik meg, az élőmunka mennyisége azonban egyidejűleg csökken;

e) csökken az állóeszközökben megtestesülő holtmunka s egyidejűleg csökken az élőmunka mennyisége is, az utóbbi csökkenése azonban relatíve nagyobb, mint az állóeszközök mennyiségének csökkenése.

A szerző által javasolt mutató előnye, hogy — szerinte — lehetővé teszi a műszaki fejlesztés tényének mennyiségi kifejezését. A mutató kifejezi a műszaki haladás alapvető tendenciáit s tájékoztat a munkafolyamat fontos elemeinek: a munkaeszközöknek és az élőmunkának az arányáról.

A mű utolsó részében a szerző modellje segítségével elemzi a műszaki haladás szerepét a lengyel ipari munka termelékenységének alakulásában 1955 és 1959

* A lengyel Ekonomista és a cseh Politická Ekonomie folyóiratok szerkesztőségeivel történt kölcsönös megegyezés alapján rendszeresen rövid ismertetéseket fogunk közölni a Lengyelországban és Csehszlovákiában megjelenő érdekesebb közgazdasági könyvekről.

között. Megállapítja, hogy a gépek, berendezések stb. aránya az ipari beruházások költségeiben a Szovjetunióban 58 százalék, az Egyesült Államokban 68 százalék, az NSZK-ban körülbelül 75 százalék, ezzel szemben a lengyel ipar beruházási költségeiben 1957-ben (a szocialista iparban) az építési szerelési munkak költsége 51,5 százalék, a gépek, berendezések, szerszámok stb. költsége pedig 38,5 százalék, 1961-ben pedig 48,5 százalék, illetve 41,0 százalék volt.

Az építési költségek aránya a lengyel ipari beruházások költségeiben vitathatatlanul nagy. Meg kell azonban jegyezni, hogy az így jelentkező arányt torzítja, hogy Lengyelországban a közelmúltig relatíve igen alacsony volt a gépek és berendezések ára. Ismeretes azonban, hogy az új iparágakat teremtő szocialista országokban az új építkezések és új ipari létesítmények aránya még sokkal nagyobb.

A munka műszaki felszereltségének és termelékenységének változásait elemezve a lengyel iparban 1955 és 1959 között, Lisikiewicz megállapítja, hogy a szénbányászat kivételével „minden olyan ipari egységben, ahol az ipari átlaghoz viszonyítva gyorsabb volt a munka műszaki felszereltségének növekedési üteme, relatíve gyorsabb volt a termelékenység növekedési üteme is".

Jerzy Idzikowski

Mieczysław Mieszczankowski: Az abszolút földjáradék elmélete

(Pieniądz, dochód, proporcje wzrostu)

Państwowe Wydawnictwo Naukowe (Állami Tudományos Könyvkiadó), Varsó, 1964. 490 l. (lengyelül)

A könyv kísérletet tesz az abszolút földjáradék marxi elméletének továbbfejlesztésére a tőkés mezőgazdaságban az elmúlt száz év folyamán végbement lényeges változások elemzése alapján. A szerző elméleti elemzés és statisztikai vizsgálat alapján arra a következtetésre jut, hogy *a modern mezőgazdaságban az abszolút járadék általában már nem a Marx által bemutatott formában lép fel.* Az abszolút járadék létezését tagadó számos nézettel polemizálva a szerző megfogalmazza az úgynevezett II. számú új formájú abszolút járadék fogalmát. A szerző vitatja azokat a nézeteket, amelyek a mezőgazdasági és az ipari tőke szerves összetétele közötti különbségnek még ma is fontos szerepet tulajdonítanak. Megállapítja, hogy Marx a fő hangsúlyt annak a tényezőnek a feltárására helyezte, amely az abszolút járadék létezésének a feltétele, azaz a földmagántulajdonra. Ezért — Mieszczankowski véleménye szerint — az abszolút járadék fellépését előidéző mechanizmus „attól függetlenül működik, hogy a tőke szerves összetétele a mezőgazdaságban kisebb, ugyanolyan vagy pedig nagyobb-e, mint az iparban. A földtulajdon címén létező járadék nem függ sem ettől az aránytól, sem pedig a mezőgazdasági és az ipari $\frac{m}{c+v}$ arányától." (311. l.)

A szerző bebizonyítja, hogy a tőkés *gyakorlatban* a földet tőkének tekintik. Marx megállapítása, hogy a föld nem tőke, nem áll ezzel ellentétben, mert Marx azt hangsúlyozta, hogy a földnek nincs értéke, nem pedig azt, hogy a föld a tőkés kalkulációs gyakorlat szempontjából mint tőke szerepel-e. „A földnek mint tőkének — állapítja meg Mieszczankowski — meghatározott jövedelmet kell hoznia". (313. l.) „Az értéktöbbletnek azt a részét, amely a föld-tőkére jut, abszolút járadéknak nevezzük." (314. l.)

Külön kérdés e járadék keletkezésének forrása. *Az abszolút földjáradék marxi formájának forrása a mezőgazdaságban létrehozott értéktöbblet. Ha azonban az* $\frac{m}{c+v}$ *arány az iparban nagyobb, mint a mezőgazdaságban, akkor az abszolút földjáradék forrása a mezőgazdaságon kívül van.* Ebben az esetben — s a mai fejlett tőkésországokban ez jellemző (a szerző ezt számos adattal is bizonyítja) — az abszolút földjáradékot a monopoljáradékkal lehetne azonosítani. A szerző hangsúlyozza, hogy amikor Marx megfogalmazta a monopoljáradék fogalmát, a keresletthez viszonyított kínálat korlátozásának *különleges* formájára, tehát *kivételes* feltételekre gondolt. „A járadék, amelyről itt szó van, nem kivételes jellegű. Valamennyi földterületen létrejön." (314. l.) A II. számú abszolút földjáradék tehát ab-

ban különbözik az I. számú járadéktól, hogy létezésének egyetlen alapja a földtulajdon monopóliuma.

A könyv a következő fejezetekből áll: I. az abszolút járadék elmélete a közgazdasági irodalomban. II. Az abszolút járadék tényezői. III. Az abszolút járadék tényezőinek statisztikai felülvizsgálata. IV. A földtulajdon és az abszolút járadék. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az abszolút járadék elméleti tárgyalási módja a szerzőnek nem egyetlen célja, hanem eszköz a tőkés gazdaság különböző fejlődési vonatkozásaival kapcsolatos számos megállapításához és észrevételéhez, amelyek igen gazdag forrásanyagon alapulnak.

Wieslaw Sadzikowski

Mieczysław Kucharski: Pénz, jövedelem, növekedési arányok

(Pieniadż, dochód, proporcje wzrostu)

Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne (Állami Közgazdasági Könyvkiadó), Varsó, 1964. 390 l. (lengyelül)

A könyv szerzője a bevezetőben megállapítja: „a pénzjelenségek elemzésében központi kérdés a társadalmi termék elosztásában részt vevők pénzjövedelmének alakulása és felhasználása." *A szerző azt a tézist bizonyítja, hogy a pénzforgalom nagysága a jövedelem, nem pedig az áruforgalom függvénye.* A jövedelmi pénzelméletet szembeállítja a polgári közgazdaságtanban annak idején igen népszerű mennyiségi pénzelmélettel. Ellenzi ugyanakkor, hogy a pénzforgalomnak a fémpénzre megfogalmazott marxi törvényeit gépiesen alkalmazzuk a szocialista gazdaság feltételei között. A fémpénz forgalmára vonatkozó marxi törvények alkalmazásának ez a módja a mennyiségi elmélet hívei által hirdetett elméletekhez hasonló nézetek kialakulásához vezet. A szerző kimutatja, hogy Marx műveiben, egyes nézetek ellenére, megtalálhatók a jövedelmi formula elemei (a papírpénzre vonatkoztatva). De ezeket az elemeket a marxista közgazdasági irodalomban eddig elhanyagoltuk.

A szerző az említett bizonyítást mind elméleti, mind empirikus elemzés alapján vezeti le, s erre a célra összegyűjtötte a lengyel gazdaságra vonatkozó megfelelő adatokat s ezeket a könyv mellékletében mutatja be.

A könyv három fejezetből áll. A szerző az első fejezetben vizsgálja a jövedelmi pénzelmélet alapvető elveinek jelentőségét és alkalmazási lehetőségének körét a szocialista gazdaságban. *Vizsgálja* itt *a* társadalom *reáljövedelme és névleges jövedelme, valamint a nemzeti jövedelem növekedési üteme közötti összefüggéseket is. Elemzi a lakosság jövedelmében végbemenő változások hatását az árakra, valamint a hitel szerepét a pénzképzésben.*

A második fejezetben az infláció és a defláció kérdéseit tárgyalja, mind a két jelenséget a névleges jövedelmek mértékében és összetételében végbemenő változások szempontjából és a gazdasági arányok kérdésével való szoros kapcsolatban. E kérdésekben a szerző mai lengyel és szovjet közgazdászok számos nézetével polemizál. A szerző ebben a fejezetben hangsúlyozza, hogy a szocialista gazdaságban pénzügypolitikai eszközök alkalmazása a gazdasági növekedés ütemének és arányainak biztosítása szempontjából kevésbé hatékony, mint a termelés és a bér alap közvetlen szabályozása.

A szerző a harmadik fejezetet az előző fejezetekben felállított, s főleg elméleti természetű bizonyítással alátámasztott tézisei empirikus igazolásának szenteli. Vizsgálja itt a lakosság pénzbevételeinek és kiadásainak mérlegét, az árak, az áruforgalom és az árukészletek problémáját, elsősorban a lengyel népgazdaság alapvető növekedési arányaiban végbemenő változásokra vonatkozó adatokkal kapcsolatban. A szerző véleménye szerint a tények elemzésének mellőzése volt a fő oka annak, hogy a pénz szerepéről és funkcióiról a szocialista gazdaságban téves tézisek alakultak ki és terjedtek el.

Wieslaw Sadzikowski

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Андраш Надь

Оптимальный объем внешнеторгового оборота, и критерий экономической эффективности

В статье, в основном, рассматривается два вопроса: а) что должно быть критерием экономической эффективности при расчете внешнеторгового оптимума, б) имеет ли внешнеторговый оборот оптимум, и какова его взаимосвязь с валютным курсом и критериями экономической эффективности.

Автором сопоставляются применяемые и предлагаемые до сих пор показатели по измерению экономической эффективности экспорта типа удельного веса и суммы, исследуется, когда и по какой причине их результаты совпадают или различаются. Им формулируется критерий общей экономической эффективности внешней торговли и изучается вопрос, какая взаимосвязь существует между приемлемыми программами экспорта и величиной предельных валютных курсов.

Во второй части статьи определяется, когда может считаться объем внешнеторгового оборота оптимальным в том смысле, что отклонение оборота от него сопровождается ростом общей суммы затрат, ухудшением валютного сальдо. Автором устанавливается, что при обычных условиях внешнеторговый оборот имеет оптимальный объем, и выявляются взаимосвязи, присущие оптимальной программе и предельному валютному курсу.

Габор Хаваш—Гезане Партош

Об учете сопряженных капитальных вложений

В цене приобретения используемых в производстве материалов в настоящей системе цен Венгрии не учитывается коэффициент капиталоемкости. При расчетах экономической эффективности отдельных капитальных вложений учитываемые таким образом цены давали бы неправильную информацию, поэтому в качестве дополнительного решения к издержкам производства добавляется фактор, соответствующий в настоящее время половине используемых материалов и амортизационных отчислений, который должен выражать потребность в сопряженных капитальных вложениях.

Авторами указывается, что этот способ слишком общ, фондоемкость отдельных материалов различна, у электрического тока, например, в четыре раза больше, чем у нефти. Однако нет препятствий для более точного исчисления сопряженных потребностей, ведь известна стоимость отвлеченных в производстве отдельных отраслей средств, а из межотраслевого баланса можно определить, в какой степени потребляются отраслями продукты прочих отраслей. Таким образом, математически может быть выявлена полная фондоемкость.

Этот метод до сих пор не применялся, в частности, потому, что фигурирующая в бухгалтерском учете стоимость основных сердств не достоверна. Авторами на основании различных выборочных исследований была приблизительно выявлена разница между реальной и учетной стоимостью в различных отраслях, на основании этого рассчитана сопряженная потребность в основных средствах и установлено, что вместо применяемого до сих пор коэффициента сопряженных капитальных вложений более точные результаты должно дать применение дифференцированных коэффициентов, величина которых в среднем на 20% меньше.

Калманне Бургер

Некоторые аграрные аспекты исчисления типов цен

В статье на основании опыта исчислений типов цен для целей народного хозяйства или внешней торговли рассматриваются перспективные проблемы и подлежащие изучению вопросы ценообразования в сельском хозяйстве.

Исчисления типов цен показали более низким уровень цен в сельском хозяйстве, чем в остальных отраслях народного хозяйства. Автор считает желательным, чтобы в будущем, после создания соответствующих экономических предпосылок уровень цен в сельском хозяйстве сравняся с прочими отраслями. Однако в интересах выравнивания уровня цен следует решить проблему более достоверного, чем в настоящее время, определения чистого дохода, входящего в состав аграрных цен. Эта проблема связана с неопределенностью определения чистого дохода, создаваемого производственными кооперативными и индивидуальными хозяйствами Автору представляется желательным, чтобы по производственным кооперативам он определялся, исходя из дохода, фактически распределенного по труду для индивидуальных целей членов кооперативов.

При ценообразовании в сельском хозяйстве в качестве своеобразной проблемы возникает вопрос исчисления цен на основании предельных или средних затрат. В этой области вследствие ограниченности земельных площадей и различий в их качестве представляется более целесообразным исчисление на основании предельных затрат.

В статье в дальнейшем рассматриваются специфические черты различных типов цен в аспекте аграрных цен. Автор приходит к выводу, что хотя и цены типа стоимости имеют свои преимущества, все же — принимая во внимание значительную фондоемкость сельского хозяйства — лучшему использованию средств и капитальных вложений лучше будет способствовать тип оптовых цен, учитывающий также и отвлечение средств.

Дьердь Петеш

Некоторые вопросы ремонта оборудования в венгерской промышленности

Автором анализируется настоящее положение с ремонтом оборудования на венгерских промышленных предприятиях. Им указывается тот факт, что ни уровень технического развития и оснащенности ремонтных цехов предприятий, ни их мощность не отвечают требованиям в отношении ремонта производственного оборудования. Рабочий режим ремонтных цехов также не увязан с рабочим режимом текущего производства. Система хозяйственной деятельности предприятий,

Система материальной заинтересованности зачастую толкает руководителей предприятий к запуску ремонтного дела и перегруппировки мощностей за счет ремонта оборудования в пользу текущего производства.

В статье предлагается централизация ремонтной деятельности, серийное осуществление капитального ремонта, массовое производство запасных деталей, предоставление предприятию — заказчику обменного оборудования взамен ремонтируемого. Автор считает необходимым сопоставление. производственной деятельности ремонтных цехов, анализ и применение международного опыта.

SUMMARY OF THE ARTICLES

András Nagy:

The optimum volume of the foreign trade turnover, and the criterion of economic efficiency

The two chief questions the article deals with are a) the criterion of economic efficiency calculations applied for the optimum calculations of the foreign trade, b) the optimum magnitude of the foreign trade turnover and its bearing on the rate of foreign exchange and the criteria of economic efficiency.

The author compares the indices used hitherto for the determination of the economic efficiency of exports and the propounded quota type and amount type indices and examines when and why the results coincide or deviate. After formulating the criterion of the general economic efficiency of foreign trade the author looks into the problem of the relations between feasible export programmes and the magnitude of limit and foreign exchange rates.

In the second part of the study a definition is given on the optimum volume of the foreign trade turnover taking into consideration that a deviating turnover from the optimum volume will bring about an increase of the total expenditure and the deteriation of the foreign exchange balance, respectively. The author states that in the case of general conditions the foreign trade turnover possesses an optimum volume and points out to the relations between the optimum programme and the limit and foreign exchange rate.

Gábor Havas–Mrs. Géza Pártos:

Accounting of accessory investments

In the present Hungarian price system the cost prices of materials used for the production process do not contain any capital coefficient. Thus the prices applied in the economic efficiency calculations which precede the determination of each investment would render an erroneous information, hence, as an expedient, a factor is added to the costs of production in order to express the complementary and accessory investment requirement. This factor amounts, at present, to the half of the used up material plus depreciation.

The authors point out that this procedure is far too global since the fixed fund requirement of each material is different, that of the current, for instance, is four times that of the fuel oil. The accessory requirements, however, can be calculated more precisely because in every industrial branch the value of the assets engaged in the production is known and from the input-output balance it appears to what degree each branch of consumption draws upon on the products of other branches. Thus, the total fixed fund requirement can be worked out mathematically.

The application of this method was disregarded hitherto because among other causes, the values of the fixed funds figuring in the account-books are not reliable. The authors, by dint of representative surveys worked out approximately, branch by branch, the differences between the real values and those according to the books. On this basis the reflected fixed fund requirement was worked out by an electronic computer and it was found that instead of the accessory factor used until now a more precise result, can be ogtained by employing differentiated multipliers which, on the average, are lesser than twent per cent.

Mrs. Kálmán Burger:

Reflections on the agricultural aspects of price type calculations

The article, relying upon experiences of price type calculations prepared for domestic economy as well as foreign trade, investigates the long-range problems and research tasks of agricultural price formation.

The price type calculations proved that the agricultural price level is lower than that of the other branches of the people's economy. According to the author it seems desirable that in the distant future, after the necessary economic conditions had been established, the agricultural price level and that of the other branches of the economy become levelled. The evening up of the price level, however, requires a more precise determination of the net income included in agricultural prices. This problem is connected with the uncertainty of the net income determination set up by farmers' co-operatives and individually farming peasants. The author finds it necessary that the determination as regards the co-operatives

should be established according to the actually distributed work of the members for individual purposes.

A specific problem of the agricultural price formation is the price calculation on the basis of either limit or average costs. In this respect, owing to the fact that agricultural areas are limited and differ in quality, a calculation taking as basis the limit costs seems more expedient.

In the following the article examines the particularities of different price types and reaches the conclusion that though the value price type has also its advantages, in view of the high resource requirement of agriculture the production price type, which takes in consideration also the asset engagement, is more suitable to promote the enhanced employment and utilization of resources and investments.

György Petes:

Some problems on the running maintenance of industrial plants in Hungary

By analysing the present situation of the maintenance service of industrial plants in Hungary the author reaches the conclusion that neither the technical skill nor the level and capacity of machinery of the maintenance service of firms does meet the requirements. Even the time—table of the personnel does not comply with that of the current production. The present economy and financial incentive system of the firms encourages them sometimes, to neglect tthe maintenance activity and to re-direct certain capacities to the running production on the account of the maintenance service.

In his study the author suggests to centralize the maintenance activity and have general repairs made in series, to organize the mass production of spare parts and to give substitute machinery to the commissioning factories instead of the machines taken over for repair.

It is necessary to make comparisons between the maintenance departments of different plants and to evaluate and apply the international experiences.

Lonti György:

AZ ÁLLÓESZKÖZÖK AMORTIZÁCIÓJA, FELÚJÍTÁSA ÉS PÓTLÁSA

A szerző a jelenleg alkalmazott amortizációs rendszer korszerűsítésének lehetőségeit kutatja. A problémák feltárása mellett a megoldásra vonatkozó elgondolásait is kifejti. Ezzel párhuzamosan mutat rá a jelenlegi állóeszközgazdálkodás fogyatékosságaira.

A könyvből megismerjük a Szovjetunióban, Lengyelországban és az NDK-ban alkalmazott módszereket, néhány érdekes számítást, emellett vázlatos képet kapunk a fejlett tőkésországok gyakorlatáról.

A bevezető új amortizációs rendszer vitájához hasznos hozzájárulás ez az elsősorban elméleti igénnyel fellépő munka, de a gyakorlati munkában is segítségére lehet a közgazdászoknak. Világos, meggyőző fejtegetései könnyen eligazítják az olvasót az egész kérdéskomplexumban.

172 lap, ára kötve 20,50 Ft.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2

XII. ÉVFOLYAM 1965. FEBRUÁR

TARTALOM

Somogyi Gyula: Az 1965. évi népgazdasági tervről 125
Nagy Gyula: A magyar mezőgazdaság fejlődésének jellemvonásai az iparosodás szakaszában 133
Szilágyi Pál: A vállalati anyagi érdekeltség hatása a készletező és értékesítő vállalatok gazdálkodására 145
Kövér Károly: Valutáris ellentétek és valutáris együttműködés a fejlett tőkésországok között 163
Günter Manz: Tapasztalatok a népgazdasági tervezés és irányítás új rendszeréről az NDK-ban 176
Augustinovics Mária: Egy pénzforgalmi modell 189
Nagy András: A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés 204

VITA

Csernók Attila: A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése 218

SZEMLE

Iparunk fejlesztésének összefüggései az ipar importigényességének alakulásával *(Nyitrai Ferencné)* 229
A mezőgazdasági szaktanácsadási szolgálat *(Marillai Vilmos)* ... 238

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Fekete György: A szakmunkások szerepe a mezőgazdaságban *(Szabó Gábor)* 244
Martin Kontra: A lakosságnak nyújtott szolgáltatások fejlődése *(Zdenek Urbánek)* 246
Kubát—Škodová—Bezvoda: A termelés belterjességének és a munka termelékenységének növelése *(Jiři Pospichal)* 247
Könyv Románia szocialista iparosításának húsz évéről *(Rózsa György)* 248
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 249

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Augustinovics Mária kandidátus, az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Csernók Attila,** a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; **dr. Kövér Károly** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Manz Günter,** a Wirtschaftswissenschaft felelős szerkesztője; **Marillai Vilmos,** a Központi Népi Ellenőrző Bizottság munkatársa; **dr. Nagy András** kandidátus, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet osztályvezetője; **dr. Nagy Gyula** aspiráns, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **Nyitrai Ferencné,** a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője; **dr. Rózsa György** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának igazgatója; **Somogyi Gyula,** a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának munkatársa; **Szabó Gábor,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Szilágyi Pál,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó. Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
64.7811 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180—850 — Csekkszámla 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft. egy évre 84 Ft
Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. január 12.

SOMOGYI GYULA:

Az 1965. évi népgazdasági tervről

A második ötéves terv teljesítése során a népgazdaság fejlődésének iránya megfelelt az MSZMP VIII. kongresszusa által jóváhagyott gazdaságpolitikai elveknek. A négyéves fejlődés eredményei és közgazdasági tapasztalatai megerősítik gazdaságpolitikánk helyességét. A fejlődés mértékét jelző főbb mutatószámok az eddigi nyilvános közlésekből már ismertek, közülük csak a legfontosabbakat szeretném felelevéníteni.

A nemzeti jövedelem négy év alatt 22—23 százalékkal nőtt. Az ipar termelési értéke a tervnek megfelelő átlagos ütemben — bár évenként egyenlőtlenül — 40 százalékkal emelkedett. Az ipari termelés költségei a tervezettnél lassabban csökkentek. A termelés emelkedéséből a termelékenység útján fedezett hányad körülbelül 55—60 százalék volt, ami kisebb a tervezettnél. A mezőgazdasági termelés a tervezettnél kisebb mértékben, 10 százalékkal nőtt. Ennél jobban emelkedett a mezőgazdaság árutermelése. A munkások és alkalmazottak reáljövedelme 1964-ben 18 százalékkal volt magasabb az 1960. évinél, és ezzel már túlhaladtuk az öt évre tervezett előirányzatot. Ebben főként a foglalkoztatottság és a béren kívüli juttatások terven felüli emelkedésének volt nagy szerepe. A mezőgazdasági lakosság fogyasztásának reálértéke — a tervezettnél kisebb mezőgazdasági termelés mellett — 12—13 százalékkal, a tervnek megfelelően nőtt. Különösen gyorsan emelkedtek a társadalmi juttatások. Négy év alatt a kulturális célokra fordított költségvetési kiadások 54 százalékkal, a szociális és egészségügyi szolgáltatásokra fordított összegek 33 százalékkal emelkedtek.

A nemzeti jövedelemből felhalmozási alapra az elmúlt négy évben 35—36 százalékkal fordítottunk többet mint 1960-ban. Ezen belül a beruházásokra és felújításokra felhasznált összeg 15 milliárd forinttal több az eredetileg tervezettnél.

Az elért fejlődés összefoglaló adatai arra utalnak, hogy nincs gazdasági és társadalmi életünknek egyetlen olyan területe sem, ahol az ötéves terv eddigi éveiben ne következett volna be érezhető és jelentős előrehaladás.

Megfelelő adatok és feldolgozás híján az elmúlt négy év gazdasági fejlődésének átfogó közgazdasági elemzése ugyan még korai lenne, a fejlődés fő sajátosságai azonban már több-kevesebb bizonyossággal megállapíthatók:

— A mezőgazdaság szocialista átalakítása társadalmi méreteket öltő feladatának megoldásával és a mezőgazdasági termelés emelkedé-

sével egyidőben a népgazdaság összes többi területének számottevő fejlesztését is sikerült biztosítani;

— A termelés és a forgalom területén mennyiségileg jelentős, sok helyen a tervet lényegesen meghaladó volt a fejlődés. Ez alól tulajdonképpen csak a mezőgazdasági termelés kivétel, ahol a terv túlzott volt, különösen olyan körülmények között, amikor Európa-szerte egymás után több évben igen kedvezőtlen volt az időjárás;

— Az ipari termelés összetétele nem mindenben felelt meg a szükségleteknek, és néhol az optimálisnál nagyobb, felesleges készletek keletkeztek;

— Az ipari és az építőipari termelés minőségi vonatkozásban, a termelés hatékonysága, gazdaságossága tekintetében jóval lassabban fejlődött. A nemzeti jövedelem emelkedésének e fontos tényezői elmaradtak a követelményektől és terveinktől;

— A mezőgazdasági termelés és az ipari „minőségi" előirányzatok elmaradása mellett is túlteljesültek az életszínvonalra és a beruházásokra 1964-ig esedékes előirányzatok, amelyek a nemzeti jövedelem felhasználásának legnagyobb részét teszik ki.

Az 1965. évi népgazdasági terv fő arányainak kialakításakor az eddigi fejlődés lényeges sajátosságainak felismerése döntő jelentőségű volt. Ezt röviden körülbelül úgy lehetne összefoglalni, hogy a kongresszus által megjelölt gazdaságpolitika irányában haladva számottevő eredményeket értünk el a népgazdaságban, a fejlődés minőségi oldala azonban nem javult kielégítően. A végrehajtás során néhány vonatkozásban a tervtől eltérő tendenciák alakultak ki, amelyek azt jelzik, hogy gazdasági célkitűzéseinknek és a határozatoknak nem mindenütt szereznek következetesen érvényt. Figyelembe kell azt is venni, hogy a mezőgazdaság átszervezésével járó társadalmi változások, valamint a világgazdaság gyors fejlődése folytán összetettebbé, bonyolultabbá váltak gazdasági feladataink.

A fentiek meghatározzák az 1965-ös éves terv jellegét, és döntő befolyással vannak a terv célkitűzéseire.

Az ötéves tervidőszak befejező esztendejére, 1965-re vonatkozó népgazdasági tervnek a legfontosabb feladata, hogy az ötéves tervben kijelölt fő arányok betartását és a legfontosabb célok megvalósítását a lehető legkedvezőbb módon segítse elő. Ez azt is jelenti, hogy a népgazdaság fejlődésének az elmúlt időszakban tapasztalt kedvezőtlen tendenciáit — a rövid időszak adta lehetőségeket figyelembe véve — korlátozza, és ezáltal kedvező átmenetet teremtsen a népgazdaságnak a következő időszakban várható fejlődéséhez.

E fő feladatnak alárendelve kellett kidolgozni a terv arányait és előirányzatait. A célkitűzések és az arányváltoztatások fő vonása, hogy a népgazdaság további sikeres fejlődésének előmozdításához, a népgazdaság egyensúlyának megszilárdításához az eddigieknél sokkal nagyobb gondot kell fordítani a fejlődés minőségi mutatóinak javítására. A terv ezért a termelés gazdaságosságának, hatékonyságának gyorsabb javításában jelöli meg a nemzeti jövedelem növelésének alapvető útját, s a termelés mennyiségi növelését csak azokon a területeken és csak olyan mértékben irányozza elő, ahol ezt a szükségletek megkövetelik. A minőségi mutatók javítása és a realizálhatóság növelése szempontjából különösen az exportban állít fel nagy követelményt a terv. A jól érté-

kesíthető termékek termelésében mennyiségileg is maximális erőfeszítésre van szükség.

A terv az anyagi javak elosztását annak az elvnek a szem előtt tartásával irányozza elő, hogy a fogyasztási, beruházási színvonal összhangban legyen a termelés minőségi követelményeinek megtartásával. Ezért arra kell törekedni, hogy a lakosság jövedelme a megfelelő összetételben létrehozható fogyasztási cikkek tömegével összhangban növekedjék. Hasonló módon arra van szükség, hogy a beruházások is a népgazdaság teherbíró képességével és az építőiparban megvalósítható termelékenység és műszaki fejlődés emelkedésével arányosan növekedjenek.

E cikk keretében — nem a teljesség igényével — az 1965. évi terv néhány olyan kérdéséről kívánok szólni, amelyekben a tavalyihoz képest jelentős arány- és tendenciaváltozásra van szükség, nevezetesen az ipari termelés, a beruházások és a termelékenység kérdéséről.

Az ipari termelésnek az elmúlt négy év alatt bekövetkezett 40 százalékos növekedésén belül 1964-ben az ipari termelés színvonala körülbelül 9 százalékkal volt magasabb az előző évinél. Az 1965. évi terv az ipari termelés növekedését 4,5 százalékban irányozza elő. A termelés emelkedésének üteme tehát mérséklődik.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a szocializmus felépítésére irányuló gazdaságpolitikánknak nem a termelés ütemének lassítása, ellenkezőleg, annak lehetséges leggyorsabb, de ésszerű növelése felel meg. Ez a termékbőség megteremtésének általános útja. A népgazdaság adott körülményei között átmenetileg mégis ez a mérsékeltebb fejlődés a helytelen tendenciák megszüntetésének legcélszerűbb módja.

1964-ben az ipari termelési tervet ismét jelentősen túlteljesítették, holott több területen a tényleges szükségletek ezt nem indokolták. A termelés terven felüli emelkedéséből ugyan számottevő hányad növelte az exportot és a belkereskedelmi ellátást, valamint a beruházásokat, a termelés emelkedésének és a terv túlteljesítésének ilyen mértéke mégsem tekinthető egyértelműen hasznosnak. A termelés nem megfelelő összetétele miatt ugyanis az egyes anyagokból, féltermékekből és készárukból a készletek növekedése — bár a korábbi éveknél kisebb arányú volt — 1964-ben is meghaladta a szükséges mértéket. Vagyis, miközben a tervezettet jelentősen meghaladó ipari termeléshez a terv végrehajtása során pótlólagos eszközöket és anyagokat (részben több devizaráfordítás árán) vettünk igénybe, a gyártásból kikerült termékek egy része — éppen mert nem felel meg az igényeknek — nem, vagy csak veszteséggel realizálható. Ez a körülmény a népgazdasági egyensúlyt, a gazdasági tevékenység hatásfokát gyengíti.

Ezenkívül mérlegelni kell még egy jelentős összefüggést. Az ipari termelés üteme az elmúlt években nem annyira az ipar belső munkaerő- és termelékenységi tartalékainak kihasználása, hanem főként pótlólagos munkaerő bevonása útján növekedett. Bevonható munkaerő — a mezőgazdaság átszervezésével kapcsolatos társadalmi átalakulással összefüggésben — az elmúlt években szinte korlátlanul rendelkezésre állt. Ez fokozatosan megváltozik. Már 1964-ben sem lehetett minden területen és minden szakmában kielégíteni a munkaerőigényeket, az építőiparban például már semmilyen vonatkozásban sem. Ez a körül-

mény is azt hangsúlyozza, hogy meg kell teremteni az ipari munka termelékenységének gyorsabb fokozásához szükséges feltételeket.

Az 1965-re előirányzott 4,5 százalékos ipari termelésnövelés mérsékeltebb a korábbi növekedési ütemnél, és megfelelőbb lehetőséget, a gazdasági és műszaki vezetők számára nyugodtabb légkört teremt ahhoz, hogy a termelés minőségére több gondot fordítsanak és egyben gazdaságpolitikánk következetesebb megvalósítását mozdítsák elő.

A legnagyobb hiba volna, és gazdaságpolitikánktól való eltérést jelentene az ipari termelés ütemének általános csökkentése. A termelés előirányzatait össze kellett hangolni az alapvető politikai és gazdasági célokkal. 1965-ben az ipari termelés 4,5 százalékos emelkedése mellett az exportfeladat (élelmiszeripar nélkül) 9,5 százalékkal nő. Már ez is utal arra, hogy lehetőség szerint minél kisebb anyagi eszközök igénybevételével — ami a teljes termelés ütemének mérséklésével együtt jár — a termelés összetételének javítása, a korszerű termékek részarányának növelése a feladat. A nem elsődleges szükségleteket kielégítő vagy éppen szükségtelen termékeknek a termelésből való kivonása pedig már nem tűr halasztást. Ez utóbbit természetesen azzal a követelménnyel együtt kell végrehajtani, hogy helyettük új, korszerű, gazdaságosan előállítható és valóságos szükségleteket kielégítő termékek gyártása kerüljön előkészítésre. Az ipari termelés mérsékeltebb és differenciált fejlesztése más oldalról összhangban van azzal is, hogy a terv a beruházásokat az 1964. évinél valamivel alacsonyabb színvonalon irányozza elő, és hogy az ipar nyersanyag- és alkatrészellátásában mérsékelni kell a behozatal emelkedésének ütemét. Mindez együttesen kedvezőbb egyensúlyt teremt a népgazdaságban és a külkereskedelemben.

Az 1964. évinél alacsonyabb ipari termelési ütem a differenciált termelésnövelés következménye. Az alapanyaggyártó iparágakban a terv általában a kapacitások maximális kihasználása alapján irányozza elő a termelést, és a feldolgozó iparágakban is differenciál atekintetben, hogy milyen a termékek korszerűsége és a gazdaságos előállítás lehetősége.

Az ipari termelés differenciált előirányzatait a következők jellemzik: A könnyűiparban a termelés gyorsabb növelését elsősorban a kapacitások már jelenleg is teljes leterhelése korlátozza. A pamutipar például teljes három műszak mellett 4,4 százalékos termelésnövelési előirányzatának teljesítéséhez a szövödékben és a kikészítőkben vasárnapi műszakokat tervez. A kötszövőiparban a növekedés 8,6 százalék, a papíriparban 9,9 százalék. A papíripar folyamatos üzemű termelést folytat, kapacitásának kihasználtsági foka magas. A papíripar teljesítőképességét jelentős beruházások bővítik. A papíripar fejlesztése a gyorsan növekvő papírfogyasztás miatt és az import tehermentesítése végett igen fontos.

A vegyiparon belül a szénfeldolgozó vegyipar, a lakk- és festékipar termelése a szűkös anyagellátás miatt nem emelkedik. Egyes szerves és szervetlen vegyipari vállalatok (pl. a savüzemek és műtrágyagyárak) termelése 13—14 százalékkal, a gyógyszeriparé 9,8 százalékkal növekszik.

A gépipar területén a termelés egészének növekedésén belül egyes gyártási ágak termelése csökken, például a vasúti járműgyártás majdnem 1 százalékkal, a csepeli gépipar 1 százalékkal stb. Viszont né-

hány nehézgépipari ágban 8—11 százalék a termelés tervezett növekedése (például a Diósgyőri Gépgyárban 11,9 százalék, az autóiparban 10,4 százalék, hajtómű és felvonók gyártásában 9,6 százalék, a kábelgyártásban 7—9 százalék). A kiemelt iparágak termelésnövelése is némileg meghaladja az átlagot (például a szerszámgépgyártás termelésének 5,3 százalékos, a híradástechnikáénak 6,2 százalékos növelését tervezzük). A gépipar belső szerkezetének változásában erőteljesen kifejeződik az export emelése és a belföldi felhasználású beruházási javak termelésének mérséklése.

A kohászat termelését elsősorban a berendezések teljesítőképessége korlátozza. A tervezett termelés sikeres megvalósítása nagymértékben függ az üzembehelyezett új egységek zavartalan működésétől, például a diósgyőri új blokksor üzemelésétől.

Bár számszerűen nem jelentős a széntermelés növelésének terve, mégis nagy erőfeszítést követel a terv megvalósítása, mivel az 1964. évi termelés részben vasárnapi műszakok eredménye. A kőolajtermelés fokozása a hazai ellátás és a kivitel szempontjából egyaránt fontos érdek, de a termelés mértékének megállapításakor tekintettel kellett lenni a geológiai adottságokra. A földgáztermelés, amennyiben a felhasználók a szükséges előkészületeket időre megteszik, egyre jelentősebb energiaforrásunkká válik. A terv a földgáztermelés 15 százalékos növelésével számol.

Az ipari termelés növelésének említett jellemzői és a tervezett színvonal és termelésösszetétel a tervnek azt a célját fejezik ki, hogy erőforrásainkat minél hasznosabban, a tényleges szükségletek kielégítésére és a népgazdasági egyensúly javítására használjuk fel.

Az 1965. évi terv nagy súlyt helyezett rá, hogy a beruházások színvonalát és összetételét a népgazdasági terv céljaival és anyagi, kapacitásbeli lehetőségeinkkel összhangba hozza. A beruházások színvonalának mérséklését a nemzeti jövedelem és a külkereskedelmi terv egyensúlyi követelménye mellett az is indokolja, hogy az építőipar teljesítőképessége viszonylag elmarad a szükségletekhez képest, A tervelőirányzatok kialakításában ebben a tekintetben is le kellett vonni az elmúlt időszak tapasztalataiból adódó következtetéseket. Az ötéves terv eddig eltelt időszakában a beruházások a nemzeti jövedelem növekedési üteménél gyorsabban nőttek. Ebben nagy része volt annak, hogy a terv végrehajtása közben gazdasági feladataink megnövekedtek, jelentős többletberuházásokat fordítottunk a mezőgazdasági termelés növelésére, a vegyipar és más iparágak korszerűsítésére, kommunális beruházásokra.

A beruházási tevékenységben — annak ellenére, hogy a tervezettnél magasabb beruházási színvonalat értünk el és hogy a beruházások ágazati összetétele is megfelel a tervezettnek — sok a fogyatékosság. Az elmúlt években nem volt kielégítő a beruházási eszközök és a beruházási tevékenység koncentrálása. A beruházások megvalósításának üteme lassú, egyes népgazdasági jelentőségű beruházások üzembehelyezése késik, és több beruházásnál a költségek lényegesen meghaladják a tervezett színvonalat. 1960 óta évről évre nőttek a befejezetlen beruházások.

A népgazdasági beruházások összege a legutóbbi két évben gyorsan emelkedett, de az éves tervekben meghatározott volument az építési

beruházások nem érték el, a tervet nem teljesítették. Arra van tehát szükség, hogy az építőiparban — különös tekintettel az egyre bonyolultabb műszaki feladatokra és a munkaerőhelyzetre — mérsékeljük a termelési feladatokat és egyidejűleg emeljük az építőipar szervezettségének színvonalát, javítsuk a termelékenységet és a munkák minőségét. E tekintetben is arról van tehát szó, hogy a mennyiségi növelés mérséklése útján az építőiparban kedvezőbb feltételeket teremtsünk a munka minőségének javítására és ezáltal a jövőbeli nagyobb feladatok előkészítésére.

Az elmúlt években a beruházások leginkább a gépi beszerzések területén emelkedtek, ami a műszaki fejlődés szempontjából igen fontos. A gépi beruházások körülbelül 40—45 százaléka azonban a behozatalt jelentősen terheli.

Az 1965. évi tervben — a tapasztalatokból kiindulva — azt kellett gondosan mérlegelni, hogy az adott évben hány és milyen nagyságrendű fejlesztési célt tűzhetünk ki a meglevő és igénybe vehető erőforrások, a gazdaságosság és a kivitelezési idő figyelembevételével. A fejlesztési célok sokrétűsége, a választék bővülése stb. a beruházási célok sokaságát indokolja. A beruházási tevékenység gazdaságosabbá tétele és a kapacitások időbeli üzembelépése viszont a koncentrálást, a minél kevesebb számú objektum folyamatban tartását követeli meg.

Mindezeket figyelembe véve, az 1965. évi terv a beruházási előirányzatokat az ideinél valamivel alacsonyabban állapítja meg. Az összesen 45,5 milliárd forintban előirányzott beruházási összeg megoszlása összhangban van legfőbb gazdasági céljainkkal. Az 1965. évi beruházáspolitika lényege, hogy biztosítsuk a befejeződő és a folyamatban levő nagy beruházások minél gyorsabb üzembehelyezéséhez szükséges összegeket, s egyúttal az előző éveknél lényegesen kevesebb új beruházást kezdjünk el. A terv szerint 1965 végére a be nem fejezett nagy, úgynevezett „értékhatár feletti" beruházások száma az 1964. évihez képest körülbelül $^1/_3$-dal csökken. A koncentrációnak ez a formája előmozdítja a kezdődő beruházások megvalósítási idejének meggyorsítását.

A beruházási és felújítási előirányzatokkal összhangban az építőipar 1965. évi termelési feladata 34,9 milliárd forint, mintegy 2 százalékkal magasabb, mint az 1964. évi teljesítés. Az építőipar termelésének szerény mértékű növekedése kedvező feltételt teremt az építőipart irányító szervek számára, hogy határozott lépéseket tegyenek az ismert szervezési hiányosságok megszüntetésére.

A terv előirányzatai szerint 1965-ben a következő jelentősebb beruházások fejeződnek be: az Almásfüzítői Timföldgyár, a Szegedi Gumigyár, a Magyar Viszkóza új danulonselyem üzemegysége, az Orosházi Üveggyár, a Budapesti Házépítő Kombinát, a Békéscsabai Konzervgyár. Az új induló beruházások közül a jelentősebbek: a Gyöngyösi Hőerőmű, a Péti Nitrogénművek bővítése, az ecsédi külfejtés, a TVK nitrogénműtrágya-gyárának intenzifikálása stb.

A népgazdaság fejlődésének olyan időszakába értünk, amikor egyre inkább objektív szükségszerűséggé válik, hogy a technikai fejlesztés, a technológiai tökéletesítés, a munkaszervezet racionalizálása, a munkateljesítmények fokozása és a szakképzettség növelése útján növeljük a termelést. A termelésbe bevonható munkaképes korú lakosság tömege

szűkül, s egyre kevésbé lehet a termelést a foglalkoztatottság növelésével fokozni. Emellett közismert, hogy szocializmust építő társadalomban elsősorban a munka termelékenységének növelése teremti meg az életszínvonal állandó emelésének feltételeit. Szocialista viszonyok között a munka termelékenységének növekedése képezi a reálbérek rendszeres emelésének forrását.

Az ötéves tervben azzal számoltunk, hogy az ipari termelést legalább $^2/_3$-ad részben a munkatermelékenység fokozásával növeljük. Ez azt jelenti, hogy 1965 végén az állami iparban a munka termelékenységének 32—33 százalékkal kellene meghaladnia az 1960. évi szintet, vagyis évi átlagban 5,8 százalékkal kellene emelkednie. Az elmúlt négy évben a tervnek ezt a célkitűzését nem teljesítettük, a termelés emelkedéséből csak körülbelül 55—60 százalékot fedezett a munkatermelékenység növekedése. A termelékenység növekedésének üteme 1961-től kezdve általában lassult és az évi átlagos emelkedés csak körülbelül 5,3 százalék volt. A termelékenység ilyen módon való alakulását több szempontból elemezni és bírálni kell. A termelékenység kedvezőtlen alakulásában nagy szerepe van annak, hogy a foglalkoztatottak létszáma a tervezettnél gyorsabb ütemben nőtt. E tekintetben 1964-ben már elértük az ötéves terv végére tervezett 14 százalékos létszámnövekedést, az ipari munka termelékenysége viszont a tervezettnél kisebb mértékben emelkedett.

A termelékenység nem kielégítő alakulását leginkább a termelés szervezettségében levő hiányosságok befolyásolják. Nem történtek megfelelő műszaki és szervezési intézkedések, helyenként elfogadhatatlanul alacsony a munka intenzitása, és zavarta a termelékenység gyorsabb emelkedését az is, hogy a termelésszervezés (munkaszervezés) népgazdasági feltételei (rendelésállomány hiánya, anyagellátási és alkatrészellátási zökkenők) sem javultak megfelelően. Mindezek következtében a munkanormák is kezdtek fellazulni. A munkanormák lazulásához szubjektív tényezők, olykor a helytelen szemlélet is hozzájárult. A Központi Bizottságnak a normák karbantartásáról szóló határozatát sok helyen nem tartották be, ami ugyancsak kedvezőtlenül befolyásolja a termelékenység növelését.

Említettük, hogy a termelékenység fokozásának meggyorsítását nemcsak a népgazdasági értelemben vett gazdaságosság javításának az életszínvonal gyorsabb emelésével való összefüggése követeli meg, hanem a munkaerőhelyzet alakulása is sürgeti. A mezőgazdaságból és más területekről könnyen mozgósítható munkaerőtartalékaink kimerülőben vannak. Ezért a terv az állami iparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak létszámának növekedését 1965-re lényegesen alacsonyabban irányozza elő, mint az előző években. A terv azzal számol, hogy az egy munkanapra jutó termelés növekedéséhez a termelékenység fokozódása 71 százalékkal, a létszámnövekedés 29 százalékkal járul hozzá. Ennek alapján az egy főre jutó termelési érték — a munkások és alkalmazottak együttes létszámára számítva — az állami iparban 3,2 százalékkal (egy munkanapra számolva 2,5 százalékkal) növekszik.

A munkatermelékenység fokozásának legfontosabb eszköze a műszaki, technikai fejlesztés és a munka szervezettségének javítása. A termelékenység fokozásának nagy tartalékai vannak a vállalatok kiszolgáló üzemeinek (a karbantartásnak, nagyjavításnak, szállításnak, szer-

számkészítésnek stb.) korszerű iparági és vállalati szervezésében. A termelékenység másik nagy előrelendítője lehet a vállalatok összevonása által a termelés szakosítására és koncentrálására teremtett feltételek jó kihasználása. A tennivalók másik része a munkanormák helyzetének megvizsgálása és az indokolt kiigazítások elvégzése az év első felében.

A teljességre való törekvés igénye nélkül, az 1965. évi terv néhány összefüggése is aláhúzza e terv maradéktalan teljesítésének fontosságát. Mindent meg kell tennünk a tervnek oly módon való teljesítéséért, hogy zökkenőmentes legyen az átmenet a harmadik ötéves tervre. A közgazdászok dolgozzanak azért, hogy az 1964-ben tapasztalt kedvezőtlen jelenségek minél előbb megszűnjenek, és ötéves tervünk végrehajtásának eredményei minél teljesebbek legyenek.

Dr. Grétsy László:

SZAKNYELVI KALAUZ

Régi szükségletet, s napjainkban is egyre növekvő, egyre sürgetőbb igényt elégít ki a szerző ezzel a könyvével. Nyelvművelő munka ugyanis az utóbbi években több is megjelent hazánkban, de olyan, amelyik a technikushoz és az építészhez, a kémikushoz és a közgazdászhoz, a szerkesztőhöz és a szakfordítóhoz, tehát általában a *szakemberhez* szól elsősorban, még kevés. A Szaknyelvi kalauz ilyen. Szerzője gazdag szaknyelvi anyagon azokat a leggyakoribb műszóhasználati és nyelvhelyességi problémákat vizsgálja meg, amelyekkel az olvasók mindennapi munkájuk, hivatásuk gyakorlása, szaktudományuk művelése közben találkoznak. Szemléletes példáival, megfontolt gyakorlati tanácsaival igen nagy segítséget nyújt olvasóinak a szaknyelvben való eligazodáshoz.

376 lap, ára kötve 34,— Ft.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

NAGY GYULA:

A magyar mezőgazdaság fejlődésének jellemvonásai az iparosodás szakaszában

Hazai és külföldi szerzők egyre többet foglalkoznak a modern mezőgazdaság fejlődésének egyik legfontosabb jellemzőjével: a mezőgazdaság iparosodásával. E kérdést érintve a szerzők nemcsak más és más kifejezést használnak — a szakirodalomban hovatovább polgárjogot nyert „mezőgazdaság iparosodása" terminus technikus mellett „a mezőgazdaság iparszerű fejlődése", „a mezőgazdaság iparrá válása", „a mezőgazdaság integrálódása az ipari ágazatokkal" stb. kifejezések is megjelennek —, hanem a fejlődési folyamat lényegéről is eltérő nézeteket vallanak.

A különböző fogalmak és nézetek számbavétele és értékelése külön széles körű tanulmányt igényelne, itt azonban nem térünk ki ezekre a kérdésekre. Ebben a cikkben inkább annak a vizsgálatára szorítkozunk: miként reagál a magyar mezőgazdaság arra a jelentős ütemű és sokoldalú fejlődésre, amely korunkban a népgazdaság ipari szektorában végbemegy. Ilyen módon pontosabban jellemezhetjük magát a folyamatot, és biztosabban jutunk a gyakorlatban hasznosítható következtetésekre.

Mindenekelőtt korrigálni kell azt az eléggé elterjedt, alapjában téves nézetet, amely szerint a mezőgazdaság népgazdasági jelentőségét a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem előállításában betöltött szerepe alapján határozzák meg. Ez a szemlélet — adott árviszonyok között — könnyen a mezőgazdaság jelentőségének lebecsüléséhez vezet, hiszen — éppen az ipari fejlődés eredményeként — a mezőgazdaság részesedése a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem előállításában egyre csökken.

A mezőgazdaság részesedése a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem létrehozásában az 1938—1963. években (százalék)

(1959. évi változatlan áron)

Év	A társadalmi termék megoszlása			A nemzeti jövedelem megoszlása		
	Ipar	Mezőgazdaság	Egyéb	Ipar	Mezőgazdaság	Egyéb
1938	42	49	9	37	53	10
1950	50	31	19	44	38	18
1955	60	24	16	53	31	16
1960	62	19	19	58	22	20
1963	65	17	18	62	19	19

Forrás: A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei 1963. Statisztikai Időszaki közlemények, 65. kötet, 1964/7

Még akkor is csak részben érzékelhető a mezőgazdaság népgazdasági jelentősége, ha a mezőgazdaság népgazdasági kapcsolatainak legfontosabb területeit tekintjük át, és a mezőgazdaságot csak mint ipari nyersanyagtermelő, közvetlen fogyasztási termékeket előállító, pozitív export—import egyenleget produkáló, az ipari termékek jelentős részét felhasználó és mint saját termelőeszköz-szükségletének nagy részét előállító ágazatot vesszük tekintetbe.

A mezőgazdaság* népgazdasági kapcsolatai (millió Ft)**
(1959. évi változatlan áron)

Megnevezés	1938	1950	1955	1960	1963
1. Mezőgazdasági termékek átadása az iparnak	9900	9767	12997	14397	19935
2. A mezőgazdaság export-import egyenlege***	3732	2169	2140	2198	1149
3. Közvetlen fogyasztásra átadva	19146	20809	20334	21052	20315
4. Ipari termékek felhasználása a mezőgazdaságban	4686	4732	5517	7927	13908
5. Mezőgazdasági eredetű termékek felhasználása	21231	16659	18936	21589	20023

* Növénytermelés és állattenyésztés.
** A KSH adatai alapján számítva.
*** A mezőgazdasági eredetű nyersanyagból készült élelmiszeripari termékek értéke nélkül.

A valóságban a mezőgazdaságnak még ennél is jóval nagyobb jelentősége van népgazdaságunk fejlődésében. 1960-ban például az élelmiszeripar 36,5 milliárd Ft (folyó áron számított) bruttó termelési értéke lényegében a mezőgazdaság — ugyancsak folyó áron figyelembe vett — 15,5 milliárd forintnyi nyersanyagtermelésén alapult. Részben ezen, részben a vendéglátóipar és a kereskedelem mezőgazdasági eredetű anyaghányadán keresztül a mezőgazdaság a népgazdaság újratermelési folyamatának túlnyomó részét átszövi, ezért a mezőgazdasági termelés fejlesztésében elért eredmények közvetve vagy közvetlenül csaknem egész népgazdaságunk fejlesztését, illetve annak eredményességét érintik.

A mezőgazdaság népgazdasági jelentőségét, fontosságát hangsúlyozva természetesen nem volna helyes a mezőgazdaságot a népgazdaság többi ágazataival szemben valamiféle „különleges" címkével fémjelezni és a mezőgazdaság számára „kiemelt" helyzetet biztosítani. Csupán a mezőgazdasági fejlődés elemzésének jelentőségére szeretnénk utalni és a mezőgazdaság fejlesztésének sokoldalú, a szokásos jellemzésen túlnövő fontosságára kívánunk rámutatni.

A mezőgazdaság jelentőségének és kapcsolatainak ilyen sokoldalú értelmezése és vizsgálata természetesen egy rövid tanulmány keretében nem lehetséges. Ezért az ipari ágazatokkal egyre szorosabb egységbe integrálódó mezőgazdaság átalakulásának jellemzésére csupán a legfontosabb összefüggéseket kíséreljük meg bemutatni. Véleményünk szerint ezek a következők:

a) a mezőgazdasági keresők számának és arányának alakulása az iparosodás szakaszában;

b) a mezőgazdasági termelés jellemzése a vizsgált fejlődési szakaszban;

c) az élő- és a tárgyiasult munka cseréjének gazdasági vonatkozásai.

A mezőgazdasági keresők számának és arányának alakulása az iparosodás szakaszában

Ismeretes, hogy az ipar fejlesztésével párhuzamosan a mezőgazdasági népesség, különösen pedig a mezőgazdasági keresők aránya viszonylagosan csökkent.

A keresők létszáma és aránya, a redukált munkaerő és a munkaerő-sűrűség alakulása

Év	Összes	Mezőgazdasági	Mezőgazdasági keresők az összes keresők százalékában	Rendelkezésre álló mezőgazdasági munkaerő (1000 redukált munkaerő)	100 kh	
	keresők (1000 fő)				mezőgazdasági területre	szántóegységre
					jutó redukált munkaerő	
1930	3997,8	2030,8	50,8	1687,4	12,8	12,7
1949	4409,3	2196,2	49,8	1840,2	13,9	13,9
1955	4470,0	1952,0	35,2	1620,8	12,9	12,6
1960	4876,0	1873,0	38,4	1511,5	12,1	11,6
1963	4790,0	1566,0	32,6	1298,0	10,7	9,4

A KSH adatai alapján számítva.

A mezőgazdasági keresők arányának csökkenése szinte valamennyi fejlett iparral rendelkező államban tapasztalható. A FAO 1963. évről kiadott évkönyvének adatai szerint Angliában 5 százalék, az Egyesült Államokban 7 százalék, Hollandiában 11 százalék, az NSZK-ban 14 százalék volt a mezőgazdasági keresők aránya. Az, hogy hazánkban a második világháború előtti időszakhoz képest a mezőgazdasági keresők aránya a legutóbbi huszonöt esztendőben 51 százalékról 32,6 százalékra, tehát 465 ezer fővel csökkent, ugyancsak az ipar fejlődésének következménye, egyben azonban előfeltétele is.

Ez utóbbi gondolatnak kiemelkedő fontosságot kell tulajdonítani. Az ipar fejlesztésének ugyanis egyik egyáltalában nem lebecsülendő következménye, hogy — mivel egy kereső jóval több társadalmi terméket és nemzeti jövedelmet tud előállítani az iparban, mint a mezőgazdaság legtöbb ágában — az ipari keresők részarányának növekedésével az összes keresők nagyobb hányada vesz részt magasabb termelékenységgel a társadalmi termelésben. Ebből következik, hogy népgazdasági szinten a társadalmi termelés termelékenységét lényegében a következő — egymásból folyó és egymást feltételező — módszerekkel lehet fokozni: Egyrészt a munka termelékenységének növelésével a különféle népgazdasági ágazatokban, az adott ágazat technikájának szakadatlan javítása, a gyártás- és gyártmányfejlesztés nyújtotta lehetőségek tudatos és terv-

szerű kihasználása, a fejlesztés ökonómiai és üzemszervezési kérdéseinek célszerű elrendezése útján; másrészt a lakosság kereső rétegeinek olyan átszervezésével, amelynek következtében mind több kereső kerül azokba az ágazatokba, ahol a munka termelékenysége magasabb.

Az iparosítás időszakában tehát a népgazdaság fejlődése, az ipar gyorsütemű fejlesztése, a társadalmi termelés volumenének és a nemzeti jövedelemnek a növelése azáltal vált lehetővé, hogy a korábban mezőgazdaságban dolgozók jelentős hányada ipari keresővé vált.

A nemzeti jövedelem és a társadalmi termék alakulása (milliárd forint)
(1959. évi változatlan áron)

Év	Társadalmi termék			Nemzeti jövedelem		
	Összesen	Ebből		Összesen	Ebből	
		Ipar	Mezőgazdaság		Ipar	Mezőgazdaság
1938	113	48	55	54	20	29
1950	157	78	49	75	33	28
1955	253	153	60	102	54	32
1960	340	211	63	140	81	31
1963	407	264	68	164	103	31

Forrás: A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei 1963. Statisztikai Időszaki közlemények, 65. kötet, 1964/7.

Jellemző erre a folyamatra az is, hogy a mezőgazdaság részesedése a társadalmi termék termelésében és a nemzeti jövedelem előállításában — éppen az ipar gyorsabb fejlődési üteme következtében — folyamatosan csökken, annak ellenére, hogy a mezőgazdaság változatlan áron számított termelése, valamint a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának nagysága abszolút értékben — ha nem is gyorsan, de — növekszik.

Hasonló összefüggés mutatható ki az egy keresőre jutó társadalmi termék és nemzeti jövedelem alakulásában is, bár a mezőgazdaság elmaradása itt jóval kisebb mértékű, mert a megnövekedett társadalmi termékkel és nemzeti jövedelemmel csökkenő kereső létszám állítható szembe. (1959. évi változatlan áron.)

Az egy keresőre jutó társadalmi termék és nemzeti jövedelem országosan, a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági termelésben (Ft)

Év	Egy keresőre jutó		Egy mezőgazdasági keresőre jutó		Egy nem mezőgazdasági keresőre jutó	
	társadalmi termék	nemzeti jövedelem	mezőgazdasági társadalmi termék	mezőgazdasági nemzeti jövedelem	nem mezőgazdasági társadalmi termék	nem mezőgazdasági nemzeti jövedelem
1938	28266	13507	27082	14280	29487	12710
1950	35607	17010	22312	12749	48799	21237
1955	56600	22819	33731	16390	76660	27804
1960	63996	26351	34641	16553	80522	31685
1963	85065	34226	43193	19259	105403	41156

A KSH adatai alapján számítva.

A mezőgazdasági keresők jelentős hányadának az iparba való áramlása azonban csak akkor előnyös a népgazdaság számára, ha nem okoz megoldhatatlan nehézséget a mezőgazdaság munkaerő-ellátásában. A mezőgazdaságból kivont élőmunkát ipari termékekkel (gépekkel, vegyszerekkel stb.) kell helyettesíteni. Rendszerint nem is csupán egyszerű helyettesítésről van szó, mert közben a mezőgazdaság fajlagos munkaerőigénye is növekszik, hiszen az iparosodás szakaszában — ésszerű fejlesztési arányokat feltételezve — a mezőgazdaság is belterjes irányban halad. Ezenkívül a munkaerő vándorlása, illetve az ennek ellensúlyozására szolgáló gépesítés szükségszerűen a fogatállomány csökkentésével esik egybe.

A gépesítés ugyanis a mezőgazdaságban ritkán eredményez olyan hozamtöbbletet, amelyből a gépesítés költségei megtérülnek. Szükséges tehát a gépesítési költségek ellentételéül a fogatállományt, illetve a fogatköltséget csökkenteni. Különösképpen megnövekednek a kiadások a gépesítés előrehaladásával, hiszen a hagyományos üzem fogattartása — bár fajlagos költsége viszonylag magas — lényegében alig jár készpénzkiadással.

A fogatállománynak géppel való helyettesítése csökkenti a fajlagos munkaerőigényt, mert azonos teljesítmények eléréséhez — a munkát géppel végezve — kevesebb munkaidő szükséges. Globálisan azonban ez nem minden esetben eredményez munkaerő-megtakarítást, hiszen a gépesítéssel, a belterjes fejlesztéssel rendszerint együtt jár a haszonállattartás bővítése, ezzel pedig a munkaidőigény emelkedése, ami — hozzávéve a gépesítés járulékos munkaidőigényét (a műhelymunkát) — gyakran egyenértékű a fogattartás csökkentése nyomán keletkező megtakarításokkal.

Következésképpen a tervgazdálkodás viszonyai között az élő- és a tárgyiasult munka cseréjét alapos és körültekintő számításokkal kell ellenőrizni, illetve irányítani.

Elsősorban a mezőgazdaság munkaerő-kapacitásának reális meghatározására van szükség. Ezért a mezőgazdasági keresők létszámát úgynevezett redukált munkaerőben is kifejeztük.

Az átszámításhoz a következő kulcsszámokat alkalmaztuk.

Egy fő megfelel	férfi	nő
15 éves korban	0,5	0,5
16—19 éves korban	0,8	0,8
20—60 éves korban	1,0	0,8
60 év felett	0,5	0,3

redukált munkaerőnek.

A mezőgazdasági keresők kedvezőtlen korösszetételét mutatja, hogy 1963-ban már csak 1,3 millió redukált munkaerő dolgozott a mezőgazdaságban. A következő években a redukált munkaerő különösen gyors csökkenésére számíthatunk, hiszen 1963-ban a mezőgazdasági férfi keresőknek mintegy 60 százaléka 50 éven felüli, és mindössze 6,2 százalék volt a 27 évesnél fiatalabb férfiak aránya. (Megközelítőleg hasonló a nők kor szerinti megoszlása is.)

Mindebből következik: az élő- és a holtmunka cseréjét úgy kell irányítani, hogy a technika mindenkori színvonalának megfelelő mező-

gazdasági munkaerőigényt okvetlenül ki lehessen elégíteni. E kérdés alaposabb elemzéséhez azonban meg kell vizsgálnunk a mezőgazdasági termelés alakulását hazánk iparosodásának szakaszában.

A mezőgazdasági termelés jellemzése a vizsgált fejlődési szakaszban

A vizsgált 25 év alatt a mezőgazdasági termelés* csak igen lassú ütemben emelkedett. Különösen lassú volt a növénytermelés bruttó termelési értékének növekedése (1938-hoz képest körülbelül 7 százalék), viszont az állattenyésztés viszonylag gyorsabb (1938-hoz viszonyítva mintegy 23 százalékos) fejlődése következtében a növénytermelés és az állattenyésztés együtt 1963-ban körülbelül 15 százalékkal haladta meg az 1938. évi termelési értéket. (Az egész mezőgazdaságban — tehát az erdőgazdaságot és a szolgáltató vállalatokat is számítva — a növekedés ennél nagyobb, mintegy 25 százalék.)

Az állattenyésztés — gyorsabb növekedése következtében — 1963-ra a termelési érték jóval nagyobb hányadát produkálta.

A mezőgazdasági* termelés és árutermelés alakulása**
(1959. évi változatlan áron)

Megnevezés	Egység	1938	1950	1955	1960	1963
1. Termelés értéke.....	millió Ft	55703	48270	59294	60098	64130
2. Árutermelés értéke	millió Ft	17494	16618	19805	20549	26135
3. Áruhányad.....	százalék	31,4	34,4	33,4	34,2	40,7
4. Az áruhányad megoszlása.....						
a) ipar.....	százalék	56,5	58,8	65,6	70,0	76,4
b) értékesítés.....	százalék	43,5	41,2	34,4	30,0	23,6
c) együtt.....	százalék	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
5. Saját termékek fogyasztásának növekedése.....	százalék	100,0	128,7	116,3	129,0	122,2
6. A termelés szerkezete.....						
a) növénytermelés...	százalék	64,6	61,7	62,0	60,0	59,6
b) állattenyésztés ...	százalék	35,4	38,3	38,0	40,0	40,4
c) együtt.....	százalék	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
7. Az árutermelés szerkezete						
a) növénytermelés...	százalék	48,0	49,3	52,5	46,4	50,0
b) állattenyésztés ...	százalék	52,0	50,7	47,5	53,6	50,0
c) együtt.....	százalék	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Növénytermelés + állattenyésztés együtt.
** A KSH adatai alapján számítva.

Az iparosodás szakaszának másik jellemzője, hogy nemcsak a mezőgazdaság termelése növekedett, hanem jelentősen — a mezőgazdasági

* A következőkben a mezőgazdaságra vonatkozó megállapítások általában a növénytermelés és az állattenyésztés körére vonatkoznak; az erdőgazdaságot nem vontuk be a vizsgálatba.

termelés ütemét jóval meghaladóan — nőtt az áruhányad is. Különös jelentősége van annak, hogy az árutermék mind nagyobb hányada került ipari feldolgozásra és ennek megfelelően csökkent a közvetlenül — tehát nyersen — értékesített áru mennyisége és értéke. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy egyidejűleg a paraszti saját termelésű termékek fogyasztása emelkedett — pedig a mezőgazdasági népesség csökkent és a parasztság egyre több élelmiszert is vásárolt —, akkor különösen kedvezőnek ítélhető a fejlődés iránya.

Ezzel párhuzamosan a termelés szerkezete is korszerűsödött, mert az állati termékek értékének aránya is nőtt. Megállapítható azonban, hogy ez az egészséges tendencia az árutermelés vonatkozásában nem érvényesült (az 1960. év kivételével az árutermelésben az állattenyésztés aránya mindig kisebb, mint 1938-ban). Ez utóbbi jelenséget a következő tényezők magyarázzák.

A paraszti saját termelésű termékek fogyasztása az 1938. évihez képest 1963-ban 22 százalékkal növekedett. A falusi életszínvonal emelkedése és az állatitermék-ellátásban tapasztalható bizonytalanságok miatt a saját termékek fogyasztása egyre inkább az állati termékek irányában tolódik el. 1938-ban a saját termelésű termékek fogyasztásának 53, 1963-ban pedig már 68,8 százaléka származott az állattenyésztésből. Az arány változását magyarázó viszonyszámok — az egy keresőre jutó ilyen fogyasztás értéke — világosan mutatják, hogy a saját termelésű növényi termékek fogyasztása alig változott, az állati termékeké viszont 1938 és 1963 között megkétszereződött.

Az áruhányad alakulásának elemzése 1938—1963. években
(1959. évi változatlan áron)

Megnevezés	Egység	1938	1950	1955	1960	1963
1. A termelés dinamikája	százalék	100,0	86,6	106,4	107,9	115,1
ezen belül:						
a) növénytermelés	százalék	100,0	82,7	102,5	100,5	106,6
b) állattenyésztés	százalék	100,0	93,0	112,7	120,0	129,0
2. Az árutermelés dinamikája	százalék	100,0	97,6	113,2	117,5	149,4
ezen belül:						
a) növénytermelés	százalék	100,0	97,8	123,9	113,9	153,6
b) állattenyésztés	százalék	100,0	92,3	104,4	120,9	140,3
3. A saját termékek fogyasztásának szerkezete		—	—	—	—	—
a) növénytermelés	százalék	47,0	42,9	39,6	33,0	31,2
b) állattenyésztés	százalék	53,0	57,1	60,4	67,0	68,8
c) együtt	százalék	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
4. Egy keresőre jutó saját termékek fogyasztása		—	—	—	—	—
a) növénytermelés	Ft	270	273	266	262	282
b) állattenyésztés	Ft	299	361	405	534	619
c) összesen	Ft	569	634	671	796	901

A KSH adatai alapján számítva.

Ennek az alapjában véve pozitív fejlődésnek olyan negatív vonásai is vannak, amelyekre minél hamarabb fel kell figyelni. Mindenekelőtt az export-import egyenleg alakulása kedvezőtlen. Változatlan áron

számolva, az úgynevezett mezőgazdasági nyers export 1963-ban a felszabadulás előttinek egyharmadát sem érte el, sőt — hosszú idő óta először — a növénytermelési fő ágazat export-import egyenlege passzív volt.

A nyerstermékek export-import egyenlege azonban önmagában korántsem jellemzi a mezőgazdaság külkereskedelmi vonatkozásait. Közismert, hogy a mezőgazdasági termékek mind nagyobb hányada ipari feldolgozás után kerül exportra. Célszerű az élelmiszeripari és a mezőgazdasági (nyers) termékek külkereskedelmi egyenlegét együttesen vizsgálni. Ugyanígy szükségessé válik — ha pontosabb képet akarunk kapni — az egész népgazdaság export-import egyenlegének vizsgálata is.

A népgazdaság, valamint az élelmiszeripar és a mezőgazdaság együttes export-importjának alakulása

Megnevezés	Egység	1938	1950	1955	1960	1963
A népgazdaság export-import egyenlege ...	millió $	22,2	2,8	74,7	-103,6	-99,3
Az élelmiszeripar és a mezőgazdaság együttes export-import egyenlege	millió $	58,9	131,2	115,1	108,8	140,2
Az összes import változása	százalék	100,0	391,0	662,0	1130,0	1538,0
A mezőgazdaság és az élelmiszeripar importjának változása	százalék	100,0	197,0	1418,0	1043,0	1850,0
Az összes export változása	százalék	100,0	320,0	593,0	787,0	1113,0
A mezőgazdasági és élelmiszeripari export változása	százalék	100,0	235,0	322,0	273,0	405,0

A $ átszámításához 1938-ban 5,0816 P/$ a többi években pedig 11,70 dFt/$ kulcsot használtunk. Az adatok 1938, 1950 és 1955. években reexporttal együtt, 1960 és 1963. években reexport nélkül értendők.

Megállapítható, hogy az 1960. és 1963. években a külkereskedelmi áruforgalom egyenlege egészében passzív volt, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar azonban a vizsgált években mindvégig kiviteli többlettel zárt, sőt a pozitív egyenleg az 1938. évinek 2—2,5-szeresére nőtt. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek exportja a vizsgált időszakban megnégyszereződött, az import azonban — mely 1938-ban szinte jelentéktelen, az összes behozatalnak mindössze 8 százaléka volt — csaknem hússzorosára emelkedett.*

Az élő- és a holtmunka cseréjének gazdasági vonatkozásai

A mezőgazdaság fejlődésére az iparosodás szakaszában más oldalról az jellemző, hogy a mezőgazdasági keresők létszámának és arányának csökkenése a tárgyi munkaráfordítás jelentős növekedésével esik egybe.

A tárgyiasult munka összetétele is megváltozik. A mezőgazdaságban az utolsó 25 év folyamán a mezőgazdasági eredetű tárgyiasult munka valamivel csökkent, az ipari eredetű termelőeszközök értéke viszont csaknem megháromszorozódott.

* A mezőgazdasági termékek külkereskedelmének elemzésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az importra vonatkozó adatokban a statisztika csupán a mezőgazdaság közvetlen importjait veszi számításba.

A tárgyi költség változásának tendenciái (százalék)
(1959. évi változatlan áron)

Megnevezés	1938	1950	1955	1960	1963
1. A tárgyi munkaköltség változásának dinamikája	100,0	82,3	94,0	113,1	130,5
ezen belül:					
a) mezőgazdasági eredetű	100,0	78,7	89,3	101,9	94,4
b) ipari eredetű	100,0	99,9	116,6	167,3	293,4
2. A tárgyi munkaköltség megoszlása a növénytermelésben					
a) mezőgazdasági	65,0	64,9	58,3	51,3	45,0
b) ipari	35,0	35,1	41,7	48,7	55,0
c) együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
3. A tárgyi munkaköltség megoszlása az állattenyésztésben					
a) mezőgazdasági	90,4	84,4	87,0	87,3	73,3
b) ipari	9,6	15,6	13,0	12,7	26,7
c) együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
4. A tárgyi munkaköltség megoszlása a növénytermelésben és az állattenyésztésben összesen					
a) mezőgazdasági	80,9	77,7	77,7	73,2	58,7
b) ipari	19,1	22,3	22,3	26,8	41,3
c) együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A KSH adatai alapján számítva.

1938-ban a mezőgazdaság holtmunka-ráfordításának még 20 százaléka sem származott az iparból, 1963-ban viszont a tárgyiasult munka több mint 40 százaléka ipari eredetű volt. A változás súlypontja a növénytermelésben van. Ez könnyen érthető, hiszen az iparba áramló me-

Az egy redukált munkaerőre jutó tárgyiasult munka
(1959. évi változatlan áron)

Megnevezés	1938	1950	1955	1960	1963
1. Tárgyi munkaköltség	15 359	12 679	15 088	19 529	26 100
Ebből:					
a) mezőgazdasági eredetű	12 582	9 875	11 684	13 285	15 400
b) ipari eredetű	2 777	2 804	3 404	5 244	10 700
2. Az ipari eredetűből					
a) gép- és üzemanyag	802	720	996	1 900	3 260
b) vegyipari termékek	170	195	419	860	1 566
c) építőipari termékek	305	287	340	471	857
d) faipari termékek	752	575	534	518	897
e) könnyűipari termékek	354	283	554	785	1 404
f) élelmiszeripari termékek	324	594	560	699	2 712

A KSH adatai alapján számítva.

zőgazdasági népesség zöme is növénytermesztési munkaköröket hagyott ott. A mezőgazdaság technikai forradalma elsősorban a növénytermelésben zajlik le (gépesítés, kemizálás stb.). 1963-ra ennek eredményeként a növénytermelésben felhasznált tárgyiasult munkának több mint a fele, az állattenyésztésben pedig alig több mint egynegyede származott ipari termelésből. (Ez utóbbinak jelentős hányada a keveréktakarmányok alkalmazásából származik.)

A növénytermelés és az állattenyésztés termelési értéke és nemzetijövedelem-termelése egy redukált munkaerőre számítva (1000 Ft)

(1959. évi változatlan áron)

Megnevezés	1938	1950	1955	1960	1963
Termelés értéke	33,0	26,2	32,3	39,7	49,3
Ebből: iparnak átadva	5,8	5,4	8,0	9,5	15,3
értékesítve	4,5	3,7	4,2	4,1	4,7
árutermelésre	10,3	9,1	12,2	13,6	20,0
fogyasztásra	6,9	7,6	8,3	9,3	10,8
Nemzeti jövedelem	17,1	15,2	19,1	19,1	23,9

A KSH adatai alapján számítva.

Az élő- és a holtmunka váltásának ütemét még jobban jellemzi az egy redukált keresőre jutó tárgyi munkaköltség alakulása. Az 1955 óta eltelt 8 év alatt a mezőgazdaság egy redukált keresőjére — változatlan áron számítva — mintegy 11 000 forinttal több holtmunka jutott. Különösen gyorsan emelkedett az ipari eredetű holtmunka fajlagos mennyisége (a növekedésnek csaknem $^3/_4$ része — mintegy 8000 forint — ebből származik).

Különösen nagymértékben emelkedett — a vizsgált időszakban megnégyszereződött — a gépesítést szolgáló holtmunka (gép- és üzemanyag) értéke. A növekedés üteme még ennél is gyorsabb a vegyiparból származó eszközök (műtrágya, növényvédőszer) vonatkozásában. Az élelmiszeripar fajlagos teljesítményének zöme a takarmánykeverékek gyártásából ered, tehát az ebben mutatkozó növekedés nem jelent arányos kapacitásnagyobbodást. Ugyanígy nem bővíti arányosan a mezőgazdaság termelő kapacitását az építőiparból eredő holtmunka értéke sem, hiszen ennek jelentős része azért vált szükségessé, hogy a kisüzemi épületek meghatározott hányadát nagyüzemi épületekkel lehessen fölváltani. (Emiatt egy relatív épülettöbblet keletkezett, ami jelentősen megnövelte az amortizáció, illetve a karbantartás költségeit.)

A fajlagos holtmunka — különösen az ipari eredetű hányad — növekedése gazdaságilag akkor ésszerű, ha a termelékenység legalább arányos emelését teszi lehetővé.

Ha csak az 1938. és 1963. évek mutatóit vizsgáljuk, a termelékenység növekedése kielégítő, hiszen a fajlagos holtmunka-ráfordítás mintegy 60 százalékos, az ipari eredetű holtmunka-ráfordítás 213 százalékos emelése a fajlagos termelés csaknem 50 százalékos, az árutermelés csaknem 100 százalékos növekedésével párosult. (Különösen fontos, hogy az árutermelés növekedése csaknem teljes egészében az ipari nyersanyag-

termelés fokozásából ered.) A közbeeső években azonban lényegesen romlott a helyzet. A termelés fajlagos értéke ugyanis 1950-ben és 1955-ben az 1938. évi szint alatt maradt, és az egy redukált munkaerőre jutó árutermelés is csak mintegy 20 százalékkal lett 1955-ben nagyobb; 1950-ben pedig ez is az 1938. évi érték alatt maradt. Igaz, hogy 1955-ben már csaknem 100 ezer fővel csökkent a mezőgazdasági keresők száma. A fajlagos termelés és árutermelés alacsony színvonala érthető, ha megfigyeljük, hogy az említett években az egy redukált munkaerőre jutó tárgyiasult munka költsége is elmarad az 1938. évi értékektől. Különösen kevés volt a termelést közvetlenül befolyásoló tárgyi ráfordítások aránya (például az egy számosállatra jutó takarmányfogyasztás).

Az egy redukált munkaerőre jutó feladat és vonóerő jellemzése

Megnevezés	Egység	1938	1950	1955	1960	1963
		években egy redukált munkaerőre jut				
1. Mezőgazdasági terület	kh.	7,78	6,96	7,76	8,21	9,4
2. Szántóterület	sz. e.	7,84	7,25	8,05	8,63	10,6
3. Számosállat	sz. á.	1,74	1,73	2,00	2,08	2,14
4. Vonóerő						
vonóerőegységben	v. e.	0,54	0,44	0,53	0,47	0,57
mechanikus vonóerőben	LE	0,6	0,5	0,7	0,8	1,1
5. A vonóerő-gépesítés foka (LE alapján)						
gépi	%	10,0	20,1	32,7	63,4	68,1
fogatos	%	90,0	79,9	67,3	36,6	31,9
együtt	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az 1958—1963. évek között csaknem 400 ezer redukált munkaerővel csökkent a munkaerő-kapacitás, ami országosan munkaerőhiányt okozott, mert:

a) az egy redukált munkaerőre jutó terület, különösen pedig a szántóegység és a számosállat-létszám növekedett;

b) a termelési kultúra fokozásával a területegységre számított munkaigény is nőtt;

c) a munkafegyelem és a fajlagos munkateljesítmény az átszervezés körülményei között csökkent;

d) a mezőgazdaság fajlagos vonóerő-ellátottsága* pedig — vonóerőegységben számítva — még 1963-ban is alig haladta meg az 1938. évi szintet.

Összefoglalás

Az eddigiekben megkíséreltük jellemezni a mezőgazdaságnak a felszabadulás óta eltelt időszakban — tehát lényegében az iparosodás szakaszában — végbement fejlődését. Ebből a korántsem teljes körű elem-

* A vonóerő nagyságát vonóerőegységben (egy ló = 5 névleges traktorlóerő) és mechanikai vonóerőben (1 ló = 1 vonóhorog-lóerő) mértük. Ez utóbbi azonban – véleményünk szerint – csak a vonóerő gépesítettségének kiszámításához szolgáltat reális alapot, de a vonóerő-ellátottság jellemzésére nem használható.

zésből is kiderül, hogy mezőgazdaságunk fejlődése az iparosításra jellemző tüneteket csaknem klasszikusan tükrözi:

Jelentősen csökken a mezőgazdasági keresők száma és aránya; ez — részben azáltal, hogy a keresők jelentős hányada magasabb termelékenységű ágazatba kerül át, részben a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedése miatt — a társadalmi fejlődés pozitív jelensége;

— a vizsgált szakaszban az árutermelés gyorsabban növekszik a termelésnél;

— az árutermelésen belül egyre nő az ipari nyersanyag hányada, viszonylag csökken, abszolút értékben alig változik a fogyasztásra közvetlenül átadott termékek mennyisége;

— nő a tárgyiasult munka költségének összege és az élőmunkához viszonyított aránya;

— az ipari eredetű termelőeszközök értéke és aránya gyorsabb ütemben növekszik, mint az összes holtmunkáé;

— az ipar — részben termelőeszközt szolgáltató, részben termékfeldolgozó tevékenysége útján — egyre jobban átszövi a mezőgazdaság egészét, létrejön az ágazatok integrálódása, és ez egyre inkább egységes fejlesztési problémaként kerül előtérbe.

E kedvező jelenségek mellett azonban az elemzés olyan tüneteket is feltár, amelyek nem feltétlen következményei az ipari integrációnak. Ezek közül csak néhányat említünk meg:

— a mezőgazdasági termelés fejlődése viszonylag lassú;

— a mezőgazdasági termelés exporthányada csökken, az élelmiszeripari exporttal együtt azonban növekvő tendenciát mutat;

— a munkaerő-csökkenést nem pótolta kellő időben és megfelelő használati érték formájában a holtmunka növekedése;

— egyik-másik alapvető eszközcsoport (gép, takarmány) elégtelensége mélyrehatóbb elemzés nélkül is nyilvánvaló, míg más eszközcsoportok növekedése mögött nem áll arányosan bővülő és kihasznált kapacitás.

Ez utóbbi jelenségek ebben a tanulmányban csak éppen felvetődnek, de bizonyos, hogy beható elemzésük és az ennek alapján hozott intézkedések kidolgozása mind a mezőgazdaság, mind az ipar fejlesztése szempontjából döntő jelentőségű lehet.

SZILÁGYI PÁL:

A vállalati anyagi érdekeltség hatása a készletező és értékesítő vállalatok gazdálkodására

A szocializmus anyagi-műszaki bázisa nemcsak terjedelmében kell hogy meghaladja a jelenlegi szintet, hanem hatékonyságában is. A hatékonyságnövelés jelenti egyrészt a korszerűbb anyagok, energiahordozók, gépek és termelési berendezések részarányának növelését, másrészt ezen erőforrások által nyújtott termelési lehetőségek mind teljesebb kihasználását.

Hazánkban a termelési eszközök teljesebb kihasználásának egyik fékezője az ezek előállítása és használatbavétele közötti időtartam évek óta tartó növekedése. Ennek a „holtidőnek" a növekedése a népgazdasági készletek és a befejezetlentermék-állomány emelkedésében nyilvánul meg. Száz és százezer társadalmi munkaórát tartalmazó készletek rakódnak le a gyártó és felhasználó müveknél éppen úgy, mint a készletező, értékesítő vállalatoknál és a külkereskedelemben.

Ezeknek a készleteknek jelentős hányada *társadalmilag* szükséges készlet: az a mennyiség, amely szükséges a szocialista bővített újratermelés zavartalanságának az anyagi megalapozásához. Az anyagok, gépek, berendezések előállításának, szállításának üteme, időbeli megoszlása szükségképpen, fel nem számolhatóan eltér ezek felhasználásának, használatbavételének ütemétől. Így bizonyos készletek képzése elkerülhetetlen. A mainál tökéletesebb gazdaságirányítási rendszerben is gyakoriak lesznek az előre nem látható és pontosan nem tervezhető igények. Így ezek rugalmas kielégítésére még további készletek felhalmozása szükséges.

Nem mondhatjuk azonban, hogy népgazdasági készleteink — teljes egészükben — az előállítás és a felhasználás eltérő üteme, valamint a nem tervezhető, de gyakran jelentkező „menetközbeni" igények szükségszerű következményei. Készleteink ezt a szükséges mértéket jelentősen felülmúlják. Időszerű feladat megvizsgálni, *melyek a készletnövekedés tartósan ható okai,* elsősorban a készletező és értékesítő vállalatoknál, de ezen keresztül a népgazdaság egészében is.

A készletek és tartalékok növelése a felhalmozásra fordítható értéktömeg egy részét köti le. Minél magasabb ez a lekötött értékrész, annál kevesebb marad beruházásokra. Ezért kell törekednünk arra, hogy a népgazdasági készletek nagysága optimális, illetve az optimális szintet csak kismértékben meghaladó legyen.

A népgazdasági készletek egy része — mintegy 14 milliárd forintnyi — éppen a készletező és értékesítő vállalatoknál van. Előző cikkem-

ben* elemeztem, hogy a jelenleg alkalmazott tervezési, irányítási mechanizmus hogyan hat ezekben a vállalatokban a készletek növelésére. Figyelmemet elsősorban a készletgazdálkodás *információs* és gazdasági *tervezési* feltételeire fordítottam. Mivel azonban magára a tervezésre és a tervek teljesítésére erőteljesen hat *a vállalati érdekeltség konkrét rendszere*, meg kell vizsgálni ennek hatását a készletek alakulására. Annak megítéléséhez, hogy ezeknél a vállalatoknál a készletek alakulása egészséges-e vagy sem, elvileg meg kell határoznunk az optimális készletnagyság fogalmát és meg kell jelölnünk kialakulásának főbb tényezőit.

Optimális készletnagyság

Ha csupán a készletező és értékesítő (termelőeszköz-kereskedelmi) vállalatok szerepét vizsgáljuk, elszakítva az előállító és a felhasználó vállalatokkal való szerves és sokrétű kapcsolatuktól, nem lehet megmondani, mekkora a náluk népgazdaságilag optimális készlet. Legfeljebb azt lehet kiszámítani, hogy a készletező vállalat anyagi érdekeltsége szempontjából mi az optimum. Ha a *beszerzési* terv túlteljesítéséhez kapcsolódik a legerősebb vállalati érdek, akkor a vállalati készletoptimum igen magas lesz. Hasonló a helyzet akkor, ha csak az *értékesítési* terv túlteljesítéséhez fűződik jelentős anyagi érdek. Minél magasabb ugyanis a készlet — változatlan összetétel esetén —, annál nagyobb az értékesítés növelésének elvi lehetősége. Ha a tervezett vagy az előző évi *készlet* csökkentéséért kap a vállalat legtöbb prémiumot, jutalomkeretet stb., akkor a vállalati készletoptimum igen alacsony. Az ellátási zavarok káros hatása ilyenkor nem hat ki a vállalati érdekeltségre; a népgazdasági veszteség nem jelentkezik a készletezés szakaszában vállalati veszteségként.

Vállalati szempontból tehát optimális lehet a nagy és a kis készlet, a jó és a kedvezőtlen összetételű készlet egyaránt. *Népgazdasági* szempontból már más a helyzet. Ebben a vonatkozásban optimális nagyságú és összetételű az a készletezői készlet, amely mellett a gyártóművi és a felhasználói készletek jelentősen leszoríthatók a termelés fennakadásának veszélye nélkül, és amely mellett a népgazdasági összkészlet a minimális, és az anyaghiány miatti termeléskiesések is alacsonyak vagy egyáltalán nem jelentkeznek.

Ebből az következik, hogy népgazdasági szempontból *egy, a jelenleginél magasabb készletezői készlet is lehet optimális*, ha ez együtt jár az iparvállalati és a külkereskedelmi készletek jelentős csökkentésével, tehát a népgazdasági összkészlet süllyedésével.

Népgazdaságilag az a készletnagyság optimális, ahol az ellátási okokból eredő termeléskiesések veszteségének és a készletekben lekötött eszközök elvárt „hozadékának", kamatának összege a legkisebb. (Természetesen itt nem a jelenlegi alacsony készletezői kamatlábbal, hanem 5—8 százalékos kamattal számolva.)

Az anyagi-műszaki ellátás népgazdasági rendjétől, az ezt szabályozó mechanizmus konkrét rendszerétől függ tehát, hogy a készletezői kész-

* Készletgazdálkodási problémák a készletező és értékesítő vállalatoknál. Közgazdasági Szemle 1964. decemberi szám.

let milyen volumenszinten optimális. Valószínűnek látszik, hogy a népgazdasági összkészletet éppen a készletezői készletek további növelésével lehet csökkenteni.

Az optimális készletezői készlet függ ezenkívül a *készlet — tulajdonképpen: a termelés — összetételétől*, ennek a szükségleti szerkezethez való viszonyától. Minél teljesebben alkalmazkodhat a készletszerkezet az igények szerkezetéhez, annál kisebb az optimális készletezői összkészlet.

A készlet optimális összetétele és nagysága függ az *előállítási és a felhasználási határidők eltérésétől.* Ha a gyártómű lényegében ugyanabban az ütemezésben szállít, mint amilyen ütemezésben a felhasználók a forgalmazott terméket igénylik, akkor a készletezői készlet *elvileg* nulla: a termék csak adminisztratíve fut át a készletező vállalaton. (Ez az a fő eset, amikor készletező vállalatra nincsen szükség.) Ha a gyártómű termelési és szállítási ütemezése eltér, akkor már készleteket kell tartani, mégpedig minél nagyobb ez az eltérés, annál nagyobbat.

Az optimális készletnagyságot befolyásolja a *felhasználó vállalatok* száma is. Sok vállalat ellátása bonyolultabb, készletigényesebb feladat.

Az optimális készletnagyságnak nem elhanyagolható tényezője végül a *bizonytalansági tényező.* Ennek nagyságát a gyártóművek oldaláról a vállalt szállítási határidők betartásának pontossági foka, a felhasználó vállalatok oldaláról az igényelt (megrendelt) és a ténylegesen szükséges anyagok összetétele és időbeli ütemezése közötti eltérés foka határozza meg. Minél nagyobb a szállítási és az igénylési bizonytalanság, annál nagyobbnak kell lennie a készletnek.

Tehát a készletezői készlet nagyságának optimumát meghatározza:

1. a népgazdasági készletek nagyságára gyakorolt hatása;
2. az előállító, a készletező és a felhasználó vállalatok tervezési, anyagi érdekeltségi rendszerének a három vállalattípus készletarányaira való hatása;
3. a termelés összetételének a szükségletek szerkezetéhez való viszonya;
4. a felhasználó vállalatok száma;
5. a termelési és felhasználási határidők eltérése;
6. a bizonytalansági tényező a gyártó és felhasználó vállalat oldalán egyaránt.

Ezek a tényezők egyúttal meghatározzák az optimális készletnagyságnak az éves kielégítendő szükséglet összvolumenéhez való viszonyát, tehát az *optimális forgási sebességet.*

A gyakorlat azt mutatja, hogy az optimum felismerése, kiszámítása bonyolult feladat. Szükséges hozzá az említett hat tényező pontos ismerete, hatásuk számszerűsítése és képletbe való foglalása.

De még ha ez mind lehetővé is válna, akkor sem volna meg minden biztosíték arra, hogy a készletező vállalatok éppen az optimális nagyságú készletet tartsák, vagy ennek megközelítésére törekedjenek. Ennek feltétele még az is, hogy *a vállalatok anyagi érdekeltségi rendszere* ne legyen ezzel a törekvéssel ellentétes vagy tőle jelentősen eltérő. Éppen a vállalati anyagi érdekeltségi rendszerrel kell és lehet elérni, hogy a vállalati optimum és a népgazdasági optimum egymáshoz közel essék.

A készletezői készletek optimális nagyságát meghatározó tényezők között nem említettem a raktárkapacitást. Feltételeztem, hogy a készletezés feltételei — szükséges munkaerő, szállítási eszközök, raktártér, raktári berendezések, pénzügyi keret, hitel stb. — rendelkezésre állnak. Ha azonban a készletek alakulásának *gyakorlati* kérdéseit vizsgáljuk, akkor a hattényezős „elméleti modell" kibővül. A készletezés feltételei — közös elnevezéssel: *raktárkapacitás* — mint hetedik tényező lép be a „modellbe".

A vállalati érdekeltség konkrét rendszere

A központi gazdaságirányítás formái a készletező vállalatok vonatkozásában hasonlóak az iparirányítás formáihoz. A központi akarat érvényesítése itt is *a)* jogszabályok, ezek által szabályozott szállítási szerződések, *b)* tervutasítások, *c)* különféle úgynevezett számítási anyagok, *d)* közvetlen irányítószervi utasítások és *e)* az érdekeltségi rendszer által történik.

A központi akarat érvényesítési formái eltéréseket mutatnak a közölt „impulzus" egyértelműsége tekintetében. Legteljesebb ez az *egyedi, konkrét utasításoknál.* Már kisebb a *jogszabályok* területén. A gazdasági jelenségek jogi szabályozása nem mentes a „joghézagoktól", hiszen az élet számos olyan helyzetet teremt, amelyre a jogszabályok alkotásakor még nem tudtak figyelemmel lenni, főképp azért, mert speciálisak és nem általánosak. Az úgynevezett *számítási anyagok* eléggé egyértelműek tartalmi vonatkozásban — szinte megközelítve ebben az egyedi utasításokat —, de minden egyértelműséget nélkülöznek kötelező erejük tekintetében. Fordított a helyzet a *tervutasításoknál,* amelyek teljesen egyértelműek a kötelező erő vonatkozásában — ebben elérik a jogszabályok és a konkrét utasítások színvonalát —, de tartalmuk tekintetében általában alig mondhatók ilyennek. Mivel általában globálisan jelölik ki a vállalatok feladatait, tartalmuk számos potenciális alternatívát tartalmaz. Ugyanazt a tervfeladatot sokféle módon lehet teljesíteni. Amennyiben a központi gazdaságirányítás növelné a tervfeladatok részletességét, csökkenne ezek kidolgozási pontossága, gyakoribbá válnának a tervmódosítások, tehát a tartalmi egyértelműség növelése a kötelező erő egyértelműségét csökkentené.

A sorban valószínűleg az utolsó helyre kell állítani a *vállalati érdekeltségi rendszert,* bár ennek egyértelműsége változó aszerint, hogy milyen feladatokat ösztönöz és a rendelkezésre álló hajtóerők mekkora hányadával. Ahol az ösztönzés elsősorban a globális — rendszerint tervben előírt — feladatok teljesítésére, illetve túlteljesítésére mozgósít, ott a tartalmi egyértelműség épp oly csekély, mint maguknál a tervutasításoknál. Ez persze nem baj *általában.* A gazdálkodó egységeket éppen azért szervezik vállalati formában, s éppen azért adnak nekik viszonylagos önállóságot, hogy a tervszámokat a népgazdasági érdekkel egyező konkrét tartalommal töltsék ki. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy éppen a vállalati érdekeltség rendszerében a legnagyobb a *célzott* és a *tényleges* eredmény közötti eltérés. Ezért kell figyelmünket a készletező és értékesítő vállalatok anyagi ösztönzési rendszerére fordítanunk.

A készletező és értékesítő vállalatok éves *prémiumkerete* — éppen úgy, mint az iparban — feladattól függő és feladattól független keretre oszlik. Az éves prémiumelőírás tartalmazza a vállalati premizálási alapfeladatokat, a prémiumnak a feladatok teljesítésétől függő mértékét, a kifizetési feltételeket és az éves prémiumkeretet. Ugyancsak itt írják elő a három vezetőállású dolgozó (igazgató, áruforgalmi vezető, főkönyvelő) prémiumfeladatait és prémiumkifizetési feltételeit, valamint bizonyos általános előírásokat (negyedéves előleg mértékét, fizetési időpontokat, premizálhatók körét, sőt esetleg egyes általános feladatokat). Az általános előírások között gyakran szerepelnek olyan feladatok, amelyek az úgynevezett kizáró feltételekkel egyenrangú erejűek. Például a KGM irányítása alá tartozó készletező vállalatoktól elvárják a gyártóművek úgynevezett „járulékos" — tervszerűtlen — termékeinek átvételét, az elfekvő készletek begyűjtésének, majd értékesítésének szorgalmazását stb.

Nyereségrészesedési rendszer csak néhány vállalatnál van, így erre nem szükséges kitérni.

Annál inkább jelentős az *igazgatói alap* juttatása. Ezt az irányítószerv adja ki a pénzügyminisztérium jóváhagyásával, és általában az állományi összes béralap 3—4 százaléka. Éppen úgy, mint a prémiumkeret, megoszlik ez is feladattól független részre (fejkvóta alapján) és feladattól függő részre (nyereségterv, exportterv stb. túlteljesítése után). A feladattól függő rész egyes elemei negatív előjelűek is lehetnek. Ugyanis tervlemaradás esetén az igazgatói alap előre meghatározott mértékben csökken. Az így képezhető igazgatói alapot növeli az elfekvő készletek begyűjtése és a hulladék-beszolgáltatás után képezhető alap.

Viszonylag csekély a dolgozó kollektívára közvetlenül ható ösztönző erő a *vállalatfejlesztési alapban,* bár vele számos olyan létesítmény megteremtése válik lehetővé, amelyre beruházási és felújítási keret nem áll rendelkezésre.

Igen nagy az ösztönző ereje a *Kiváló Vállalat* cím odaítélésének. Itt számos feltételt írnak elő, egész évre vonatkozóan. Az alapfeltételeken (például a tervezett költségszint csökkentésén, a balesetek miatt kieső munkanapok csökkentésén) kívül előírnak „átlagos" feltételeket is, mint például új kereskedelmi módszerekre való áttérést, gépi adatfeldolgozás bevezetését, túlórák csökkentését, adminisztratív határidők betartását stb. Vannak kizáró feltételek is, ilyen az átlagbér betartása, halálos vagy súlyos (csonkulásos) balesetek elkerülése. A *Szocialista Brigád, Kiváló Dolgozó* címek odaítélése jelentős mozgosító erővel bír, de nem sorolható jellegzetesen a vállalati érdekeltségi formák közé, így témánk szempontjából nem szükséges részletesebben elemezni.

Az anyagi és erkölcsi ösztönzés formái közül — mint látjuk — a vállalati prémiumelőírás a legösztönzőbb, így a következőkben ennek a vállalati gazdálkodásra irányuló hatását fogom elsősorban vizsgálni. A megállapítások természetesen — bizonyos módosításokkal — érvényesek az igazgatói alap juttatására és a Kiváló Vállalat cím odaítélésére, hiszen gyakran köztük és a premizálás között ösztönzési átfedés van. Mindegyik ösztönöz például — közvetlenül vagy közvetve — az áruforgalmi tervek túlteljesítésére.

A prémiumrendszer hatása az áruforgalomra

A prémiumrendszer legnagyobb erővel és legközvetlenebbül az áruforgalmi tervek teljesítésére és túlteljesítésére ösztönöz. Azt kell megvizsgálnunk, hogy ennek az ösztönzésnek a *tényleges* hatása eltér-e és mennyiben a *célzott* hatástól. Vajon ez az eltérés a készletező vállalatokban milyen torzulásokhoz vezet?

Az áruforgalmi tervnek három mutatója van: az értékesítés, a beszerzés és a készlet. Az egyes mutatók alakulásához az irányító szerv anyagi ösztönzést fűz. Szinte évenként változik, hogy melyik tervszám kerül reflektorfénybe. Rendszerint az egyik teljesítését feladatként, a másik kettőét kizáró feltételként írják elő. Vizsgáljuk meg egyenként az egyes tervszámokra irányuló ösztönzés hatását.

Ösztönzés az értékesítési terv értékbeni teljesítésére

Éveken keresztül ez volt a vállalatok egyik prémiumfeladata. A vezetőállásúak feladatai közé is be volt építve. Ez az ösztönzés elsősorban magát a tervnek a készítését, annak realitását érintette. A vállalat már a tervek készítésekor, a tervtárgyalások során igyekszik biztosítani a lehető legmagasabb prémiumot a tervévre. Elsődleges hatás tehát a biztonságos tervezésre, a viszonylag könnyen teljesíthető tervszám kiharcolására irányul. Követi időben ezt a hatást az értékesítési terv *globális teljesítése.* Az áruforgalmi tervek — megbízható alapadatok híján — pontatlanok. De ezt a *pontatlan* tervet *pontosan* kell teljesíteni ahhoz, hogy a prémium ne csak ígéret legyen. A vezetőállásúak prémiumfeladata is ilyenkor az értékesítési terv teljesítése szokott lenni, így az ösztönzés különös erővel hat. A vezetőállásúak úgy érvényesítik anyagi érdeküket, hogy a saját prémiumuk nagyságát alakító mutatókat még egy sor dolgozó részére is prémiumfeladatként előírják. Mivel pedig a vállalati — feladattól függő — prémiumkeret ennek a tervnek a teljesítésétől függ — és ha nincs pénz, nincs miből fizetni —, még azoknak is előírják kizáró feltételként az értékesítési terv teljesítését, akiknek közvetlenül nincsen erre befolyásuk.

A közvetlen vállalati érdekeltség hatására két tendencia érvényesül: túl kell teljesíteni az értékesítési tervet, hogy a maximálisan elérhető prémiumot megkapják; de nem kell jobban túlteljesíteni a tervet ennél a szintnél, mert ezzel már túl magas bázisszámot, kiinduló adatot hoz létre a vállalat saját magának a tervévet követő év értékesítési tervéhez.

Az értékesítési tényszám egyszerre hat lazítóan és feszítően a tervszámra. *Lazítja* az adott év tervszámát, bizonyítva, hogy többet is elő lehetett volna írni a vállalat felé. *Feszíti* az ez utáni év tervszámát, mert magas bázisszámot jelent. Így a vállalatok természetszerűen egy bizonyos határig a túlteljesítést szorgalmazzák, e határ felett a tényszám további emelkedését igyekeznek visszatartani. Amennyiben a költségszint csökkentése, a nyereség növelése is valamilyen módon ösztönzött mutató, ez is a volumentervek ilyenfajta — felső határos — túlteljesítésére mozgósít. Az értékesítés növelésének eléggé szoros korlátai vannak, de azért számos eszközzel lazítható ez a korlát. Ilyen például az úgynevezett *tranzitszállítások* részarányának növelése (amikor

a termék a gyártóműtől a felhasználóhoz közvetlenül jut el, s a szállított tétel csak adminisztratíve fut keresztül a — hatósági jogkörrel rendelkező — készletező vállalaton). Az ilyen megoldások előnye az is, hogy a költségszintet csökkenti. Másik módszer az *árukapcsolás* (amikor a felhasználónak nélkülözhetetlen, azonnali felhasználásra kellő termékek mellett eladnak olyanokat is, amelyek csak később lesznek — vagy nem lesznek — szükségesek), valamint az értékesítési *propaganda,* a felhasználó vállalatokkal fennálló esetleges személyi kapcsolatok felhasználása stb.

A készletező és a felhasználó vállalatok közötti *gazdasági erőviszony* függvénye elsősorban, hogy a felhasználó vállalatok a feltétlenül szükségesnél mennyivel többet hajlandók a készletező vállalattól átvenni. Amennyiben hatékony eszközökkel rendelkezik a készletező vállalat az értékesítés növelésére, a felhasználó vállalat raktáraiba olyan anyagok kerülnek, amelyekre ottt nincs szükség. Az értékesítési terv túlteljesítése ilyenkor készletnövekedést eredményez a fogyasztónál, bár csökkentően hat a saját készletre. A fölösleges készletek a felhasználó vállalatokban elfekvővé válnak, visszaáramlanak egy későbbi időpontban a készletező és értékesítő vállalatokhoz, de közben használhatóságuk, társadalmi értékük és nyilvántartott értékük egyaránt csökken.

A vállalatok zömének ma már nem írják elő prémiumfeladatként az értékesítési terv teljesítését, hanem — például a KGM irányítása alá tartozó vállalatoknak — kizáró feltételként adják ki. Mivel ez már csak a teljesítésre — és nem a *túl*teljesítésre — ösztönöz, csökken a vállalati gazdasági tevékenységet torzító hatása.

Az értékesítési terv túlteljesítésére irányuló ösztönzésnek a *készletezői* készlet alakulására — első közelítésben — csökkentő hatása van. Csökken a készlet akkor, ha a vállalat az értékesítést többel növeli, mint a beszerzést. A *népgazdasági* készlet nem feltétlenül csökken ilyenkor sem, hiszen az előbb tárgyalt esetekben a felhasználó vállalatok készletnövekedése következik be. De a készletező vállalatnál sem csökken feltétlenül a készlet az értékesítési terv túlteljesítésével. Adott összetételű raktárkészlettel ugyanis akkor lehet magasabb értékesítést elérni, ha a készlet is magasabb. A készletnövelés feltétele a beszerzésnek az értékesítést meghaladó növelése. Az értékesítés premizálása tehát közvetve hat a beszerzés és a készlet — nem mindig ésszerű — növelésére is.

Ösztönzés a beszerzési terv értékbeni teljesítésére

Az érdekeltség itt is először a tervjavaslatok készítésekor hat. Ezeket a hatásokat napjainkban közvetlenül megfigyelhetjük, mivel jelenleg ez a mutató került a premizálás tengelyébe. Az „óvatosan" kidolgozott, viszonylag alacsony tervszám a tervtúlteljesítés kényelmesebb és biztosabb eszköze, mint az operatív gazdasági tevékenység tényleges megjavítása.

Ha a terv végül mégis nehezen teljesíthető követelményeket tartalmaz, akkor kezdenek minden erőt mozgósítani minden átvehető termék átvételére. Örömmel fogadják az *előszállításokat,* amelyek egyébként sok gonddal járnak és a készletet is növelik. *Gyengül a kontroll* az átvett termékek tekintetében. Átvesz a készletező olyan termékeket

is, amelyek értékesítésére belátható időn belül nincs remény. Engednek a nyomásnak az úgynevezett *járulékos termékek* átvételében is. Így szentesítik a gyártómű tervszerűtlenségét; formálisan realizálják termékeit, majd fektetik a raktárakban. Emelkedik a gyártóműben a kapacitások kihasználása, legalizálódik a rendelés nélküli, tervszerűtlen gyártás, de a terméktömeg egy része a készletezői raktárakban leülepszik, a benne tárgyiasult munkaráfordítás sokkal magasabb, mint a társadalmilag szükséges, értékalkotó munka. A munkaidőnek, a kapacitásoknak az ilyen elfecsérlése azonban így szalonképes formát ölt mind a termelő, mind a készletező vállalatban.

A készletező vállalat az úgynevezett járulékos termelést gyakran akkor is átveszi, ha az a maximális prémiumának eléréséhez már nem kell, de az irányító szerv — amely esetleg a gyártó mű irányitója is — erre utasítja.

Ha a beszerzés növelésére ható ösztönzés csekély erővel hat a járulékos termelés átvételére, és az irányító szerv az átvételt elrendelő utasítást kedves formában akarja kiadni, az utasítás mellé egy kis külön prémiumot csatol. Gyakori ez a KGM felügyelete alá tartozó készletező vállalatok esetében, különösen a hengerelt áruknál. A járulékos termékek átvételére elsősorban a vállalat vezetőinek tűznek ki prémiumot; ők pedig a számukra prémiumot hozó feladatokat „lebontják" azokra a dolgozókra, akiken az operatív teljesítés múlik.

Eredetileg a járulékos termelés átvételére irányuló utasítás és ösztönzés nem célozta kimondottan a gyártóművi tervszerűtlenség szentesítését. A kisebb lazaságból azonban nagy lesz akkor, ha semmi sem korlátoz ebben. Régebben a járulékos termelés a rendelésen felül tervtúlteljesítésként legyártott terméktömeget jelentette, illetve az olyan anyagokat, amelyek minőségi okokból az eredeti rendelések teljesítésének nem voltak tekinthetők. A járulékos termelés legfőbb vonásává ma már a minőségi kifogásolhatóság lett.

Az Országos Tervhivatal és a Magyar Nemzeti Bank állandóan szorgalmazza, hogy a készletező vállalatok csak olyan anyagokat vegyenek át a gyártóművektől, amelyekre a felhasználóknak valóban szükségük van. A gyártóművek és az érintett tárcák érdekei azonban még mindig eléggé szabadon érvényesülnek, a járulékos készlet többezer tonnára rúg.

A beszerzési terv teljesítésének premizálása a készletező és az előállító vállalat közötti erőviszonyt az utóbbi javára billenti. Még erősebben érvényesül a termelő „szuverenitása" a fogyasztó (akit itt a készletező vállalat képvisel) „szuverenitásával" szemben. Károsan hat az erőviszonyoknak ez a további eltolódása az anyagi-műszaki ellátás során forgalmazott termékek minőségére és választékára egyaránt.

A beszerzés növelésére irányuló ösztönzés nem *alapjában* helytelen, hanem bizonyos szabályozó, korlátozó impulzusok hiánya miatt. Már akkor is növekedne ennek az ösztönzésnek a hatékonysága, ha elő lehetne írni, hogy milyen termékekből történő túlteljesítés számít egyáltalán túlteljesítésnek. Ezt előírni igen nehéz. Az is sokat segítene, ha a készletezői készletnövelés korlátok közé volna szorítva, adott keret túllépéséhez gazdasági vagy jogi szankciók fűződnének. Jelenleg azonban a beszerzésnek ez a „fékje" nem működik. Szinte folyamatosan

nő a készlet és romlik az összetétele. Csökken esetleg *a gyártóművi kapacitás kihasználatlansága,* de emelkedik a *készletek kihasználatlansága;* az elfekvő részének aránya. A premizálás célzott és tényleges hatása nagy eltérést mutat. Itt a „kapacitáskihasználás" fogalmának téves, a népgazdaság szempontjából káros leszűkítésével állunk szemben. A termelőkapacitás nemcsak a termelő *berendezések* teljesítőképességét jelenti, hanem az *összes erőforrás* által nyújtott termelési lehetőségeket! A tárgyi erőforrásokhoz tartozik a természeti feltételeken, a termelési berendezéseken kívül a rendelkezésre álló energia, anyag, alkatrész stb. összmennyisége is! Ha ezek egy részét hosszú időn át tároljuk, akkor mint *termelési lehetőségeket,* mint *kapacitást* mellőzzük őket.

Ebben nincs elvi különbség a munka *eszközei* és a munka *tárgyai* között.

Ösztönzés a készletterv értékbeni betartására

Jelenleg a készletmutató alakulásához semmiféle anyagi érdekeltség sem fűződik. A készletterv azonban éppen olyan kötelező erejű, mint az áruforgalmi terv többi száma. Az anyagi érdekeltség a készletnövelés elé semmiféle korlátot nem állít. A készletnövekedés semmiféle szankcióval nem jár. Egy korlátja van: a tervszám kötelező ereje. De számos tényező, így elsősorban a beszerzési terv premizálása, különös dinamikát ad neki.

Hogyan hárítható el ez az egyetlen korlát, amely olyan nagyon útjában van a vállalati globális érdekeltség érvényesülésének? A mód adva van, nem új: olyan magas készletre kell tervjavaslatot adni, amelyet még kissé megfaragott formájában sem lehet túllépni. Persze ehhez a vállalat számára kedvező tervkészítési „atmoszféra" kell. Ez megvan. Sok a bizonytalanság a beszerzési és az értékesítési tervben — miért volna kevesebb a készlettervben? Ki vállalja ezekért a tervekért a felelősséget? A felelősség megoszlik a tervjavaslatot készítő és a tervutasítást kiadó szerv között. A felelősség tényleges aránya annak a függvénye, hogy melyik szerv elképzeléséhez áll közelebb a tervszám. Ha a vállalat tervjavaslatát hagyják jóvá, a vállalat bármikor felelőssé tehető a tervből eredő ellátási zavarokért. Ha az irányító szerv jelentősen módosítja a vállalat javaslatát, magára vállalja az esetleg később ebből adódó zavarokért a felelősséget. Mivel a vállalati tervjavaslat irányítószervi megítélése szükségképpen sok szubjektív elemet tartalmaz — és ezt jól tudják —, általában nem vállalja át a felügyeleti szerv a felelősséget. Valami kicsit „lefarag" a készlettervjavaslatból és tervutasítás formájában visszaadja készítőjének. Így hárul el a készletnövekedés elől az utolsó akadály is: a tervszám. A készletterv globális, így értékbeli mutató. Nem jellemzi a kívánt készlet társadalmi használati értékét, összetételét, szükségességi fokát stb.

Az előző években a készletmutató nem volt ennyire elhanyagolva. Ha a vállalat túllépte a készlettervét, nem kapott prémiumot. Az irányító szerv erőteljes akciója a készletező vállalatok azonnali reagálását váltotta ki. Mivel az értékesítés növelésének viszonylag merevek a korlátai, egy megoldás maradt: a beszerzés csökkentése. Megindult a gyártóművek felé a megrendelt tételek teljes vagy részleges stornója-

nak áradata. Belekerültek ebbe olyan tételek is, amelyekre később szükség lett volna. Így számos fennakadás keletkezett az anyagi-műszaki ellátásban. A gyártóművek nehéz helyzetbe kerültek termelési tervük teljesítése, kapacitásuk, munkaerő-állományuk kihasználása tekintetében. Rendelésállományuk csökkenése maga után vonta anyagszükségletük csökkenését, tehát az általuk már korábban megrendelt anyagok egy részének stornírozását. A készletek csökkentésére irányuló adminisztratív intézkedések hatása végiggyűrűzött az egész népgazdaságon. És ha a stornók sorában valahol a láncreakció elakad, ott felesleges készletek keletkeznek. Csökken ilyenkor a készlet a készletezőnél, de nő az egyes vállalatokban a termelésben részt nem vevő holtmunkatömeg — akár elfekvő anyag, akár ki nem használt gépi kapacitás formájában.*

A készleteket persze lehet formálisan is csökkenteni. Ennek eszköze a leértékelés és a kiselejtezés. Itt nem a készlet csökken, hanem annak nyilvántartott értéke. Mivel azonban a leértékelés és a kiselejtezés rontja a vállalati eredményt, ez az eszköz nem nyújt tág lehetőségeket. Mindenesetre arra mozgósítja a vállalat vezetőit, hogy minél magasabb leértékelési keretet harcoljanak ki a következő évre, és tevékenységük gazdaságosságát már ennek a keretnek a figyelembevételével kialakított rentabilitási mutatóhoz mérjék. A leértékelési keretet év közben olyan ütemezésben és mértékben hajtják végre, amilyenre a prémium-, a vállalati nyereség- vagy egyéb tervkövetelmény teljesítéséhez szükség van, illetve amennyit ez a követelmény lehetővé tesz.

A viszonylag magas készlettervek által adott lehetőségek, a beszerzés növelésére ható erőteljes ösztönzés, a felhasználók minél zavartalanabb ellátására irányuló törekvés, a pontatlan tervek pontos teljesítésére vonatkozó kötelezettség mind abban az irányban hatnak, hogy a készletek tovább nőjenek. *Az esetenkénti adminisztratív intézkedésen kívül nincsen ma olyan eszköz a gazdasági mechanizmuson belül, amelyik ezt a folyamatot meg tudná állítani.* Az ugyan természetes, hogy a termelés és az áruforgalom volumenével a készlet is nőjön. De a növekedés évek óta tartó *üteme* egészségtelen. Nemcsak a készletező vállalatokban nő a készlet, hanem a népgazdaság más területein is.

Jól szemlélteti ezt a tendenciát a túloldali táblázat.

Az esetenkénti adminisztratív intézkedések, a készletek csökkentésére kiadott ad hoc utasítások ma már elégtelenek. De önmagukban nem is helyesek, mivel a gyártóművek termelési stabilitására, kapacitáskihasználására gyakorolt és szükségképpen tovagyűrűző hatásuk káros. Az anyagi érdekeltség oldaláról kell megtalálni a megoldást.

* „... A Fémáru- és Szerszámgépgyár 40 millió Ft-os rendeléshiánnyal küzd, és ennek következtében mintegy 2 millió Ft értékű stornót jelentettek be felénk villamos-forgógépekben. A Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár például 1961. évi három és félmilliós motorrendelésével szemben 1962-ben három milliót igényelt és 1963. évre az igénye, amit nekünk bejelentett, mindössze 900 000 Ft. Még különösebb képet mutat az Agrotröszt, amely a mezőgazdaság villamosforgógép-igényeit elégíti ki. Evente egyaránt – az elmúlt néhány év során – 22 millió Ft értékben rendelt és vett át tőlünk villamosforgógépeket, ezzel szemben 1963. évre csak 10 millió Ft értékű rendelést adott részünkre.

Az így bejelentett igények is azonban egy sor bizonytalanságot tartalmaznak, és ennek következményeként 1962. évben motor vonalon közel *80 millió Ft-os* nagyságrendű stornót kellett elfogadnunk... A fent vázolt események következtében vállalatunk a gyártóművek felé 1963. évre feladott rendeléseit jelentősen csökkentette. Vállalatunk nem vette igénybe a KGM-en kívül levő új kapacitások beállítását, felülvizsgálta az importrendeléseket, amiket szintén csökkentett. Az árurendelés csökkentése kevés kivétellel szinte valamennyi erősáramú gyárunkat érintette... A termelő gyárak így 1962-ben nehéz helyzetbe kerültek és ezért kénytelenek voltak kapacitásuk egy részét kihasználatlanul hagyni." (Villért Vállalat 1962. évi mérlegbeszámolójából.)

Ipari termék- és anyagkészletek alakulása*
(1959. jan. 1. = 100)

Időpont	Iparban	Készletező és értékesítő vállalatoknál	Külkereskedelemben	Nagykereskedelemben	Kiskereskedelemben	Együtt
1960. jan. 1.	102,1	101,2	109,7	85,5	109,9	100,0
1961. jan. 1.	106,2	109,6	109,7	89,2	125,4	107,3
1962. jan. 1.	125,0	139,8	148,4	109,6	131,0	128,5
1963. jan. 1.	137,5	169,9	180,6	115,7	140,9	145,3

* A KSH belső számítási anyaga alapján, a vállalatok által nyilvántartott értékben.

Legfontosabb feladat a *megalapozottabb tervkészítés*re való ösztönzés. Erőteljesebben kell premizálni a beszerzés és az értékesítés olyan felfutását, a készletek olyan csökkentését, amely az éves vállalati tervjavaslatban már szerepel.

Az áruforgalmi tervek pontosságát intézményesen is növelni kell, általánosan alkalmazva a *piackutatás* legfejlettebb módszereit. De nemcsak a keresletet kell „kutatni", hanem a kínálatot is! Az áruforgalmi terv ne egyszerűen az előállító és a felhasználó vállalatok passzív kiszolgálását írja elő, hanem a műszaki fejlődés várható irányainak elemzésére épülve ezek érvényesülését segítse. Legyenek a tervek aktívak és előrevivőek. Adjanak hozzávetőleges eligazítást a gyártóműveknek a szükséges gyártmányösszetételre, a felhasználóknak a hatékonyabb anyagok, műszerek stb. alkalmazására.

Le kell térnünk a beszerzés növelésére irányuló egyoldalú ösztönzésről. Az áruforgalmi terv minden számának — tehát *a készletnek is* — szerepelnie kell az ösztönzött mutatók között. Ha abból indulunk ki, hogy a készletező vállalatok elsőrendű feladata nem a megtermelt termékek formális megvétele, hanem a felhasználó vállalatok anyagi ellátása, akkor nyilvánvalónak látszik, hogy a fő és premizálandó követelmény az áruforgalmi terv fejezeteinek összehangolt elkészítése és tervszerű teljesítése.

Egyre csökken annak a lehetősége, hogy a készletező vállalat a felhasználók nyakába tudjon varrni olyan árutömeget, amelyet azok belátható időn belül nem tudnak felhasználni. A hitelpolitika szigorítása, az eszközlekötési járuléknak a vállalati költségszámításba költségelemként való beépítése odavezet, hogy a felesleges készletnövekedés az iparvállalatok rentabilitását és nyereségérdekeltségét érzékenyen érinti. Így az értékesítési tervnek a felhasználók rovására való túlteljesítése szűk korlátok közé szorul. A felhasználó és a készletező vállalatok érdekeltsége ebben ellentétes.

Nem ez a helyzet a *beszerzési* tervek túlteljesítésének lehetőségeivek túlteljesítésének a gyártóművek részéről nincsen érdekeltségi akadályai, azok társadalmi szükségességétől függetlenül. Így a beszerzési tervek túlteljesítésének a gyártó művek részéről nincsen érdekeltségi akadálya. Ha a készletező vállalat fő feladata a beszerzés növelése, a gyártóműveké pedig a nyereség növelése, a termékkibocsátás fokozása, akkor közöttük ebben *egyirányú* érdekeltség jön létre.

A készletező vállalatok alapvető gazdasági szerepe, az előállító és a felhasználó vállalatokkal fennálló érdekeltségi relációi egyaránt azt parancsolják, hogy a premizált *fő* mutató az értékesítési terv legyen. De ennek a tervnek nem akármilyen, hanem *tervszerű* teljesítése. Itt a tervszerűség — éppen az értékesítési terv pontatlansága miatt — nem az éves tervhez való merev alkalmazkodást jelent, hanem *a tételes rendelésállománynak megfelelő teljesítést.*

Nem közömbös azonban az, hogy az értékesítés növelését a készletező vállalat *milyen áron* éri el. A készletek aránytalan növelésével elért többletértékesítés csak részben tekinthető vállalati érdemnek. Kombinálni kell tehát az értékesítés növelésére irányuló ösztönzést *a forgási sebesség növelésére* irányuló érdekeltséggel. Amelyik készletező vállalatnál — alapos vizsgálattal — a felügyeleti szerv megállapítja, hogy a készletek aránytalanul magasak, egy-egy évre előírható olyan prémiumfeladat, amelyik csupán *a beszerzés volumenét meghaladó értékesítési többletet premizálja.* Ha például az értékesítés 10 százalékkal nő, de a beszerzés 8 százalékkal, akkor csak 2 százalékra jutó prémium fizethető ki. El kell persze kerülni a gazdasági zavarokat okozó stornóáradatot; ezért az értékesítés beszerzéshez viszonyított növelése csak akkor premizálható, ha az értékesítés *abszolúte* is nőtt. Nem jár tehát prémium a vállalatnak, ha értékesítése 2 százalékkal, de beszerzése 4 százalékkal csökkent, mert bár csökkent a készlet, de nem nőtt az értékesítés. Szintén nem jár prémium akkor, ha a vállalat az értékesítést 5 százalékkal növelte, de a beszerzést ennél többel. Sohasem a terv túlteljesítését kell premizálni, hanem az — esetleg korrigált — bázisadathoz viszonyított fejlődést. A megalapozottabb tervkészítés előmozdítására *a tervezett emelkedést jobban kell premizálni, mint a terven felülit.* Amennyiben az értékesítés volumennöveléséből csak a beszerzés növekedését meghaladó részt premizáljuk, akkor erre a várhatóan csekély százalékra erőteljes ösztönzést kell irányítani. (Tehát esetleg 4 százalékos túlteljesítésért is kaphatnak annyit, mint eddig 10 százalékért.) A kifizetett prémium nem lesz kidobott pénz. A beszerzés növekedését meghaladó akár 1 százalékos értékesítési többlet is egy-egy vállalatnál a készletet sok tízmillió forinttal csökkenti. A jövőben pedig *el kell kerülni az évközbeni készletcsökkentési kampányokat,* mert ezeknél valóban több a kár, mint a haszon.

Óvatosan kell a kérdést kezelni, mert hatalmas összegekről van szó. A készletező és értékesítő vállalatok értékesítési forgalma évente körülbelül 61—62 milliárd forint, amelyből 20 milliárdot az importból beérkezett anyagok és alkatrészek tesznek ki.

Sem a beszerzési, sem az értékesítési, sem a készletmutatókat nem szabad egyoldalúan, elszigetelten ösztönözni. *Érvényesíteni kell e három mutató közötti szerves összefüggést mind a tervezésben, mind a teljesítés értékelésében és az ösztönzésben.* Olyan érdekeltségi rendszert kell kialakítani, amelyik — részletes naturális bontás nélkül is — a készletösszetétel javulására vezet.

A készletező vállalatok anyagi érdekeltségi rendszerének kialakításában figyelemmel kell lenni arra, hogy az elsődleges feladat nem a *készletezői* készlet, hanem az *országos* készlet csökkentése, összetételjavítása. Ha az ösztönzés csak a készletezői készletet érinti, a probléma

csupán átcsúszik az ipar, a külkereskedelem területére, de országosan nem oldódik meg. Az ipar és a külkereskedelem érdekeltségi rendszerét a készletezői vállalati érdekeltséggel össze kell hangolni. Az esetek többségében az érdekeltségi irányok között feszültséget kell teremteni. Például: legyen az ipar érdeke a minél nagyobb volumenű értékesítés, de a készletező vállalatnak ne legyen érdeke a fölösleges termékek átvétele. A készletezőnek legyen érdeke a minél nagyobb volumenű értékesítés, de az iparnak ne legyen érdeke a felesleges, minőségileg kifogásolható anyagok és alkatrészek átvétele. A külkereskedelem szorgalmazza a hazai szükségleteket kielégítő importtermékek minél nagyobb volumenű értékesítését, de a készletező vállalatnak ne legyen érdeke a fölöslegesnek mutatkozó importterméket átvenni. A külkereskedelmet ösztönözni kell az esetleg exportból fennmaradó termékek belföldi elhelyezésére, de a készletező vállalat ne legyen érdekelt az olyan — exportból visszamaradt — termékek átvételében, amelyek minőségileg kifogásolhatók, és belföldön is nehezen értékesíthetők.

A tervek megalapozottságának növelése, az erre irányuló ösztönzés, az áruforgalmi tervszámok szerves kapcsolatának érdekeltségi érvényesítése, az ipar, a készletezés és a külkereskedelem összehangolt érdekeltségi rendszere alkalmas eszközök arra, hogy a készletező vállalatokban — és országosan is — a készletek nagysága csökkenjen, összetétele javuljon. Ezt a törekvést támogatnia kell természetesen olyan központi intézkedéseknek is, amelyek növelnék a készletező vállalatok hatósági jogkörét a felhasználói készletek ellenőrzésében, esetleg a velük való részleges diszponálásban. Meg kellene bízni ezeket a vállalatokat azzal, hogy a profiljukhoz tartozó összes fellelhető készletekkel ők rendelkezzenek, azok átcsoportosításába hatósági eszközökkel beavatkozhassanak. Kísérletképpen először egy-két országos készletező vállalatot kellene ilyen kibővített hatósági jogkörrel felruházni és funkcióval megbízni.

A prémiumrendszer hatása az egyéb vállalati tevékenységekre

Az irányító szerv a prémiumrendszerrel az áruforgalmi mutatók javításán kívül más, speciális teendők elvégzésére is ösztönöz. Ezek a teendők szorosan összefüggenek a vállalat alapvető tevékenységével, de általában a különösen sürgetővé vált feladatok elvégzését jelentik. Ilyenek például: a raktárról történő kiszolgálás bővítése, a raktárkapacitások bővítése, kihasználásuk növelése, a társadalmi tulajdon fokozott védelme, katalógusok, műszaki ismertetők kiadása, új termékek műszaki propagandája stb. De felhasználják a prémiumot számos egyéb tevékenység megjavításának ösztönzésére, így a pontos ütemterv szerinti leltározásnak, a mérleg határidőre való elkészítésének, az információs rendszer megjavításának, a gépi adatfeldolgozási rendszer feltételei megteremtésének stb. szorgalmazására.

A prémiumkeretet rendkívül sok feladat ösztönzésére használják. Így természetesen egy-egy feladatra vonatkozóan a prémium hajtóereje viszonylag nem nagy. A vállalatok éppen ezért a *feladatokat rangsorolják* nemcsak népgazdasági fontosság szerint, hanem aszerint is, hogy egy-egy feladatnál a végrehajtás nehézsége, munkaigénye hogyan viszonylik a teljesítése után várható prémiumösszeghez.

A prémiumkeret mozgósító erejének ez a sokirányúsága az irányítószervi gyámkodás egyik megnyilvánulása, illetve maradványa. Azon a meggondoláson alapul, hogy amit az irányítószerv nem szorgalmaz, azt a vállalat magától nem teszi meg. Ha a vállalat valamit jól csinál, az csak akkor érdeme a felügyeleti szervnek is, ha ez a dicsérendő tevékenység „felülről" indult el. Még mindig erősen tartja magát az a felfogás, hogy a vállalat nem képes meghatározni az adott évben teljesítendő részfeladatait sem, ezért ezeket utasításszerűen el kell rendelni és anyagilag ösztönözni.

Általában csak a vállalatokat hibáztatjuk azért, mert igyekszenek biztosítani magukat a tervjavaslatok készítésekor és a tervek teljesítésekor egyaránt. Pedig ilyen „biztosítás" van az irányítószervek tevékenységében is. Azért, hogy senki se olvashassa a fejükre, hogy valamit is elhanyagoltak, mindent előírnak és ösztönöznek, ami egyáltalán reflektorfénybe kerülhet a tervidőszakban. Ezzel bizonyítják saját munkájuk nélkülözhetetlenségét, körültekintő megalapozottságát, de ezzel együtt — akarva, nem akarva — a vállalatok iránti bizalom hiányát, a gyámkodás fontosságát is.

A nagyszámú prémiumfeladat arra kényszeríti a vállalatot, hogy azok mindegyikét beépítse az arra illetékes dolgozók prémiumába. Így bár megmarad formailag a feladattól független prémiumkeret feladattól függetlennek, mégis ennek zömét felemésztik az előírt feladatokhoz csatolt összegek. Megvan ugyan a vállalat viszonylagos önállósága, az igazgató széles jogköre és felelőssége, mégis a prémiumfeladatok vállalaton belüli kialakításában a keze meg van kötve.

Szükséges volna a vállalati prémiumkeretet a vállalati feladatok viszonylag szűk körére kitűzni és az igazgató *tényleges* jogává tenni, hogy a prémiumkeretet mire használja fel. Ha rá lehet bízni több milliárdnyi forgalmazást, akkor ebben sem kell megkötni a kezét. *A vállalati öntevékenységet fékezi a feladatok felülről való részletes előírása.* Nem nő, hanem csökken az erkölcsi érdekeltség, ha valamilyen operatív feladatot, amelyet a vállalat önszántából kíván végrehajtani, utasításszerűen előírnak, sőt: teljesítéséhez anyagi követelményeket fűznek, például kizáró feltételként beépítik.

A prémiumkeretnek az ilyen módon történő szükségszerű szétforgácsoltsága, felosztási kötöttsége odavezet, hogy a vállalati igazgató „szabad" ösztönzésre inkább csak az igazgatói alap jutalmazási részét tudja felhasználni, esetleg a vállalatnak valamilyen speciális feladat teljesítésére az éves kereten felül juttatott célprémium-keretet.

Igazgatói alap

Már említettem az igazgatói alap jutalmazási részének prémiumkeret-pótló szerepét. Ez azonban a vállalaton belüli, *egyéni* ösztönzés kérdéséhez tartozik. Vizsgálatunk a vállalati érdekeltségre irányul elsősorban. Azt kell tehát megvizsgálni, hogy az igazgatói alap nagyságának lehetséges változása milyen magatartásra ösztönzi a vállalatot mint egészet. Itt olyan feladatokat kell vizsgálnunk, amelyek teljesítésének mértékétől az igazgatói alap nagysága függ.

Egyik ilyen feladat a *nyereségterv* teljesítése. Az igazgatói alap ezen

keresztül ösztönöz a beszerzés és az értékesítés, valamint a forgási sebesség növelésére, a készlet csökkenésére, az adminisztratív költségek leszorítására, a raktárkapacitások jobb kihasználására, az anyagmozgatás gépesítésére stb. A nyereség növelésére irányuló ösztönzés akkor hat helyes irányban, ha csak olyan magatartások növelik a vállalati nyereséget, amelyek a népgazdaság szempontjából is hasznosak. Ha például a tételes rendelésállománynak megfelelő értékesítés, a növekvő forgási sebesség a nyereséget növeli, a raktárkészlet növekedése, a tervszerűtlen értékesítés pedig csökkenti, akkor a nyereségérdekeltség jó.

A készletező vállalatok nyereségérdekeltsége általában megfelel a népgazdasági érdekeknek. Probléma csupán ott mutatkozik, ahol a nyereségérdekeltség volumenérdekeltségként jelenik meg. Itt ugyanazok a kérdések vetődnek fel, mint az áruforgalmi mutatók javítására ható ösztönzésnél.

Az igazgatói alapot növelő másik gazdasági tevékenység *az elfekvő készletek begyűjtése.* Az így létesülő összeggel túlléphető az igazgatói alap egyébkénti felső határa, de az összeg nem lehet magasabb a fejkvóta alapján képzett igazgatói alapnál. Eddig a határig érdekeltek a vállalatok az elfekvő készletek feltárásában és begyűjtésében.

Ez az ösztönzés fontos népgazdasági érdeket érint. Az egyes anyagok és alkatrészek gyakran *csak tárolásuk helyén* válnak elfekvővé, máshol esetleg igen jól hasznosíthatók. A hasznosítási területeket feltárni, a begyűjtött anyagokat értékesíteni: a készletező vállalatok egyik legfontosabb feladata.

Igyekeznek is a vállalatok a begyűjtési tervet a lehető legjobban túlteljesíteni. A tervszámot rendszerint nem tervutasításként, hanem számítási anyagként kapják, de mivel igen erős a rá irányuló anyagi és erkölcsi ösztönzés, ereje nem kisebb a kötelező tervszámoknál. Sok vállalatnál a begyűjtési tevékenység javítása prémiumfeladatként is szerepel, nemcsak mint növelő, hanem mint csökkentő tényező is. Elő van írva, hogy 1 százalékos túlteljesítés esetén mekkora többletprémium fizethető, de az is, hogy 1 százalékos lemaradás esetén mennyivel csökken az egyébkénti prémiumkeret.

Az elfekvőségek begyűjtésének növelésére ösztönöz a beszerzés premizálása is. Bár a begyűjtésnek a készletezői készletekre növelő hatása van, mégis hasznos. Népgazdasági szinten nem jelent készletnövekedést, csak készletátcsoportosítást. Az elfekvőségek rendezve, csoportosítva könnyebben értékesíthetők, mint számtalan vállalatnál szétszórva. Az egyes iparvállalatok nem rendelkeznek olyan népgazdasági áttekintéssel, hogy a náluk feleslegessé vált anyagokat más vállalatokhoz át tudják irányítani. A készletező vállalat azonban képes erre.

Az elfekvő készletek begyűjtését segíti az 1962-ben megjelent és a felhasználói készletek csökkentését előíró gazdasági bizottsági határozat. Ennek célja az volt, hogy a készletek a felhasználó vállalatokban megközelítsék az „optimálisat". A felhasználó és a készletező vállalatoknak ez az egyirányú, feszültség nélküli ösztönzése arra vezetett, hogy már a határozat évében az átadási és begyűjtési készség ugrásszerűen megnőtt, és — bár kissé csökkenő mértékben — ma is megvan.

A két ösztönzés igen nagy ereje és egyirányúsága bizonyos túlzásokra és nem célzott eredményekre is vezetett. Így a készletező és értékesítő vállalatok készletösszetétele romlott. A felhasználók a készlete-

ket úgy is csökkentették, hogy egyes, a készletezőknél megrendelt tételeket sztornírozták. A készletező tovább sztornírozott a gyártóművek felé, ami termelési fennakadásokat is okozott. Ennek ellenére az említett határozatnak és az elfekvő készletek begyűjtésére vonatkozó ösztönzésnek pozitív összhatása volt; a felhasználói készletek csökkentek.

Az ösztönzés iránya tehát helyes, mértékén, erején azonban vitatkozni lehet. Különösen az okoz nehézséget, hogy a begyűjtési irányszám kialakításához nem állnak kellő pontosságú alapadatok rendelkezésre. Így statisztikai alapokon, becsléseken, elképzeléseken, esetleg részleges felméréseken alapulnak. Az ilyen irányszám túlteljesítésére irányuló ösztönzés csak a baj *felszíni* kezelése és nem megelőzése. Olyan irányban kellene ösztönözni a felhasználó vállalatokat, hogy anyaggazdálkodásuk hiányosságai miatt ne keletkezzenek elfekvő készletek. Ennek azonban akadálya az iparvállalati termelési tervek rendelésállománnyal való kitöltetlensége. Ugyanis amikor termelési tervjavaslataikat készítik, még nem ismerik a javasolt volumen specifikációját, termékenkénti összetételét. Így hiába volnának pontos anyagnormáik, készletnormáik stb., mégsem tudnának kellő realitású anyagterveket készíteni. Anyagrendeléseiket tapasztalati úton állítják össze. Nem csoda, ha a szokásos termékösszetételtől való gyakori eltérés egyes készletek elfekvővé válásához vezet.

Az elfekvő készletek után a Pénzügyminisztérium 18 százalékos kamatot is előírhat. Ezért gyakran ezeket a kurrens anyagok között tartják nyilván. Döntenie kell a vállalatnak, hogy viseli-e az elfekvő készletek miatti magas kamatot vagy selejtez. Rendszerint az előbbit választja, mert a selejtezés a vállalati nyereségmutatót még érzékenyebben érinti. Az elfekvő készletek bejelentése és átadása sem olcsó művelet, mert a 10 százalékos árcsökkentés is a vállalati nyereséget terheli. Így a felhasználó vállalat — ha módja van rá — nem nyilvánítja elfekvővé azonnal a felesleges készleteit, hanem többi készlete között „bújtatja", a várható kamatterhet pedig igyekszik éves kamattervébe beépíttetni.

A felhasználói elfekvő készletek csökkentése tehát elsődlegesen nem készletezői feladat. A készletező vállalat csupán enyhíteni tudja az elfekvővé válásból eredő kárt. Nehezíti a megoldást az a természetes tény, hogy az iparvállalatok legfőbb törekvése a *termelési stabilitás,* a gyártás szakadatlanságának biztosítása. Ezért igyekszenek minden anyagot a folyó szükségletet jelentősen meghaladó mennyiségben tartalékolni, mert bármilyen kamatteher elenyésző vállalati kár ahhoz képest, amely az anyaghiányból eredhet. Egy út van: a készletezői készletek összetételének javítása, a szükséges *központi* tartalékok feltöltése, a raktárról való kiszolgálás részarányának növelése, s így az anyaggazdálkodási biztonság megteremtése. Amíg a felhasználó vállalat ki van szolgáltatva a gyártóműnek vagy a készletezőnek, amíg tehát nincs kellő mennyiségű és összetételű központi készlet, addig szükségszerűen magasak lesznek a felhasználói készletek. A termelés folyamatos anyagi ellátásához szükséges készletek összege szükségképpen magasabb, ha ezek főleg a felhasználónál vannak, mint ha zömük központi készlet lenne.

Ezért nem lehet mindenáron elérendő cél a készletezői készletek csökkentése. Ha ugyanis ez ellátási zavarokra vezet, a felhasználói készletek szükségszerűen nőni fognak. A központi készletek, tartalékok növelése azt is eredményezheti, hogy a felhasználói anyagtervekben nem

lesz szükséges a maximális biztonságot nyújtó tételeket megterveztetni, hiszen ha év közben valamiből kevés anyag lenne, a készletező rövid határidőre szállítani tud.

Az ösztönzött feladatok rangsora

A dolgozók az alapbéren felüli anyagi juttatásokat nemcsak személyi jövedelmük részének tekintik, hanem munkájuk erkölcsi elismerésének is. Így a permizálásnak, az igazgatói alapból történő jutalmazásnak nevelő, értékítélet-alakító szerepe is van. *Az anyagi ösztönzés együttal erkölcsi ösztönzés, erkölcsi ráhatás.* Ha a feladatok a népgazdasági érdeknek megfelelő irányban mozgósítanak, segítik a dolgozókat a társadalmilag helyes értékelési rendszerük kialakításában. Ha a prémiumot, jutalmat meg lehet kapni olyan tevékenységek alapján is, amelyek esetében a célzott és a tényleges hatás nagy eltérést mutat, akkor ez torzítja a vállalati dolgozók értékítéletét, általános gazdasági magatartását és munkaszellemüket helytelen irányban formálja.

Ezért szükséges az anyagi érdekeltséggel alátámasztott feladatok körültekintő kiválasztása, a feladatok pontos meghatározása. Ez azonban nem elég. *A kitűzött feladatoknak fontossági sorrendje van.* Amelyik feladat fontosabb és nehezebben teljesíthető, arra erősebb ösztönzést is kell alkalmazni. A feladatok súlyozása leginkább ott nyer jelentőséget, ahol a vállalatot a *maga egészében* kell értékelni. Sem a vállalati prémiumkeret, sem az igazgatói alap nagyságát meghatározó tényezők nem jellemzik a vállalat *teljes* tevékenységét, csupán annak főbb oldalait.

Nem véletlen, hogy a vállalati érdekeltségnek éppen abban a formájában lép fel a vállalat egész tevékenységére vonatkozó ítéletalkotás igénye, ahol az anyagi és az erkölcsi ösztönzés a legszorosabban összefonódik. Ez a forma: a Kiváló Vállalat cím odaítélése. A vállalatokat *rangsorolni* kell ahhoz, hogy megállapítható legyen, melyik a legkiválóbb. Ehhez értékelési kritériumokat kell választani. Igaz ugyan, hogy a vállalati tevékenység teljes megítélése csak igen nagyszámú szempont figyelembevételével történhet, mégis gyakorlatilag be kell érnünk néhány szempont érvényesítésével. Melyek legyenek ezek a szempontok?

A vállalatok rangsorának megállapításához a szempontokat, a teljesítendő feladatokat kell először rangsorolnunk, majd ezek közül kiválasztani a rangsorban elöl állókat. Az irányítószerv ezt meg is teszi. A Kiváló Vállalat cím feltételei között szerepelteti általában az áruforgalmi terv teljesítését, az átlagbérelőírás betartását és a jövedelmezőségi mutatót. Ez érdekében áll, mert tőle is elsősorban ezeknek a mutatóknak a javítását, illetve betartását követelik meg. De vajon valóban ezek a legfontosabb, a vállalat munkájára legjellemzőbb mutatók?

Állítsunk szembe ezekkel a mutatókkal három másik fontos mutatót: a rendelésállomány tételes teljesítését, a forgási sebesség csökkentését és a termelékenységi mutató (egy főre jutó forgalom) növelését.

A hat mutató közül az *átlagbérmutatót* eleve kihagyhatjuk, mivel az erre vonatkozó előírás: tervszám, amelyet sem „túlteljesíteni", sem belőle megtakarítani nem kell, és tulajdonképpen nem is szabad.

Hasonló a sorsa a *jövedelmezőségi mutatónak.* Szükséges, hogy a készletező vállalatokban is takarékoskodjanak a költségekkel. De a költ-

ségek csökkentésének itt sokkal kisebb a jelentősége, mint a termelő vállalatoknál. A készletező vállalatok elsőrendű feladata nem a nemzeti jövedelemhez való közvetlen hozzájárulás, hanem a termelő vállalatokban előállított értékeknek a népgazdasági realizálása, elosztása, fogyasztóhoz való eljuttatása. Feladata sokkal inkább a felhasználók nyereségnövelésének az anyagi ellátás oldaláról való segítése, mintsem a saját forgalmazási, raktározási tevékenységében megtakarítások elérése.

A termelékenységi mutatóval — az egy főre jutó forgalom mutatójával — hasonló a helyzet. Nem jellemzi ugyanis ez kellőképpen a kereskedelmi munka hatékonyságát, hiszen ez utóbbinak fontos tényezője a forgási sebesség növelése, a felesleges készletek csökkentése, az ellátás zavartalansága, tehát a termelőeszköz-kereskedelem munkájának olyan javítása, amely az előállító és a felhasználó vállalatokban segíti a termelékenység növelését.

Tehát a jövedelmezőségi, a termelékenységi és az átlagbérmutató — bár az első hat között szerepel — csak a második három helyet foglalhatja el.

A három fő mutató tehát szerintem az áruforgalmi terv teljesítése, illetve az áruforgalom növelése, a tételes rendelésállomány teljesítése és a forgási sebesség növelése. Az irányító szervet jelenleg ezek közül az áruforgalom érdekli elsősorban. Ennek is ad döntő szerepet a Kiváló Vállalat cím odaítélésében, különösen akkor, ha a gyártóművek is irányítása alá tartoznak. Amit az iparvállalat gyárt, azt a készletező vegye is át; és ha átvette, adja is el! Már másodlagos, hogy az áruforgalom növelését mennyire tervszerűen — a rendelésállománynak megfelelően —, mekkora raktárkészletel, milyen forgási sebességgel érik el.

Nyilvánvaló, hogy a lényeg nem az áruforgalom akármilyen növelése, hanem az igények gyors, rövid átfutású kielégítése. Népgazdaságilag tehát *a rendelésállomány — tételes — teljesítése és a forgási sebesség növelése fontosságában megelőzi az áruforgalom növelését.* Persze, ha az irányító szerv rangsorolása nem ez, akkor a vállalati magatartásokban tükröződő rangsorolás sem ez. A vállalat — anyagi és erkölcsi érdekeltségtől meghatározva — ugyanúgy kénytelen rangsorolni, mint az irányító szerv. Amennyiben azonban a rendelésállomány hűen fejezi ki az igényeket, akkor népgazdaságilag a legfontosabb értékelési tényező a tételes rendelésállomány teljesítése. Ezt követi fontosságában a forgási sebesség növelése és csupán a harmadik helyet tudja kivívni a rangsorban az áruforgalom növelése.

Félő persze, hogy a tervszerűségi mutató túlzott ösztönzése a rendelések egy részének visszautasítására, a rendelésállománynak az értékesítési tervszám alá való süllyesztésére vezet. Így a készletező vállalat — áruforgalmi tervének teljesítése nélkül is — teljesíti az általa *visszaigazolt* rendeléseket. Hasonló gondokkal jár az áruforgalmi terv teljesítésének anyagi és erkölcsi elismerése is. Ha a készletező vállalat nyomást tud gyakorolni a felhasználókra, olyan anyagokat is átvetet, amelyekre azoknak csak később lesz szükségük. Sőt: *ezekre rendelést is adat fel,* amit természetesen azonnal visszaigazol és teljesít.

Ezeket a problémákat látva tisztában kell lennünk azzal, hogy a készletező vállalatoknál még számos nyitott kérdés vár megoldásra az ösztönzés hatékonyabbá tételében, a tervezési módszerek megjavításában, a készletezés, forgalmazás tökéletesítésében.

KÖVÉR KÁROLY:

Valutáris ellentétek és valutáris együttműködés a fejlett tőkésországok között

Bár a nyugati konjunktúrajelentéseknek a tőkés világ valutáris helyzetét értékelő fejezeteiben arról olvashatunk, hogy a nemzetközi pénzügyek állapota kielégítő, a nemzetközi likviditás megfelelő, a Nemzetközi Valutaalap keretén belül és kívül, nemzeti és nemzetközi méretekben mégis jelentős figyelmet szentelnek ennek a kérdésnek a politikusok, a közgazdászok s a szélesebb közvélemény is. A Nemzetközi Valutaalapban erőfeszítéseket tesznek a nemzetközi méretekben mozgósítható tartalékok és hitel növelésére, hatékonyságának fokozására. Elméleti viták érdekes kérdése egy világ-tartalékvaluta megalkotása, amelynek a nemzetközi likviditás javítását kellene előmozdítania. Az Egyesült Államoknak a dollár nemzetközi stabilitásának biztosítása és javítása miatt kell lépéseket tennie, Angliában pedig a Labour-pártnak választási győzelme óta legnagyobb gondjaik egyikét a font sterling nemzetközi helyzete okozza. Az Egyesült Államok és Anglia fizetési mérlege hosszú ideje oly mértékben passzív, s a nemzetközi pénzforgalom csatornáiban olyan mennyiségű dollár és font sterling halmozódott fel, hogy ez veszélyezteti a nemzetközi pénzügyi helyzet stabilitását.

Jelenleg a tőkés világgazdaságban a nemzetközi valutáris kapcsolatok egyik legérzékenyebb pontja a rövid lejáratra befektetett spekulatív tőkék nagy tömege és nagy mozgékonysága egyik valutáris központból a másikba, az arany- és valutatartalékok viszonylag alacsony színvonala és aránytalan megoszlása. A monetáris tartalékok problémája még sötétebb színben tűnik akkor, ha figyelembe vesszük azt a tendenciát, hogy a dollár és font sterling mint tartalékképző valuták iránti vonzalom az utóbbi években hanyatlott, egyes esetekben tömegesen igyekeztek őket a valutapiacon aranyra beváltani.

A dollár és font sterling, amely az Egyesült Államokon és Anglián kívüli országok számára valutáris tartalék, a két valutáris és bankközpont oldaláról nézve rövid lejáratú nemzetközi tartozás. Ezek a valutáris tartalékok az Egyesült Államok és Anglia fizetési mérlegének passzivitása miatt képződtek és halmozódtak fel. Ameddig e valutákat tartalékként felhasználó államok hajlandók őket maguknál felhalmozni, különösebb zavar nem keletkezik. Ha azonban e valutákból a szükségesnél több halmozódik fel, s az irántuk tanúsított bizalom csökken, megkezdődik e valutáknak aranyra való beváltása. Jelenleg mind az amerikai dollár, mind a font sterling valutakülföldiek számára vagy hivata-

losan (az Egyesült Államokban), vagy a valuta- és aranypiacok közvetítésével (Angliában) beváltható aranyra.

A beválthatóság fenntartásának biztonsága függ az Egyesült Államok és Anglia monetáris aranytartalékainak megfelelő színvonalától, más országokban felhalmozott dollár- és sterlingtartalékok mértékétől, illetve a beváltásra kerülő mennyiségektől. Emiatt a kulcsvaluták helyzetének megszilárdítását célzó angolszász törekvések egyrészt arra irányulnak, hogy a két valutáris központ fizetési mérlegének egyensúlya helyreálljon, másrészt, hogy a két kulcsvalutában felhalmozott fizetési eszközöknek aranyra való beváltását korlátozzák vagy fékezzék, illetve hogy valamilyen úton elérjék a dollár és a font sterling korlátlan felhalmozását más államok által.

A tartalékvaluták szilárdságában, értékállandóságában nemcsak azok az államok érdekeltek, amelyeknek e valuták nemzeti pénznemei, hanem azok az államok is, amelyek monetáris készleteiknek adott hányadát bennük halmozzák fel. A hitelező is érdekelt adósának pénzügyi szilárdságában. Ha a kulcsvaluta beválthatatlanná válik és elértéktelenedik, ez azokat az országokat is kedvezőtlenül érinti, amelyek tartalékaik egy részét benne halmozták fel. Ez a körülmény a valutáris téren megnyilvánuló nemzetközi kooperáció egyik fontos oka, de emellett az e területen megnyilvánuló versengés kiéleződésében szintén jelentős szerepet játszik. Az együttműködés lényegileg a kapitalizmus második világháború utáni valutáris rendszere néhány lényeges elemének fenntartására irányul. A versengés oka pedig a megváltozott erőviszonyok érvényesítése a nemzetközi valutáris kapcsolatokban.

A kapitalizmus mai valutarendszerének főbb elemei

Megítélésem szerint a kapitalizmus mai valutáris rendszerének a következő négy egymással összefüggő eleme van, amelyeken a tőkésországok valutáris kapcsolatai nyugszanak. A valutáris kooperáció célja ezeknek az elemeknek a fenntartása.

1. A nemzetközi elszámolások eszközei. A tőkésországok nemzetközi elszámolásainak alapja az arany. Az aranyon kívül a nemzetközi elszámolásokban fontos szerepet játszik még a két kulcsvaluta: a dollár és a font sterling. Ezek nemcsak nemzeti valuták, hanem a nemzetközi fizetési forgalom lebonyolításának eszközei is.

Valamely valuta csak akkor töltheti be a nemzetközi fizetési eszköz funkcióit, ha viszonylagos stabilitással rendelkezik tehát, ha nem inflálódik gyors ütemben, valamint ha paritásának stabilitása tartós és megalapozott. Ha a nemzetközi elszámolásokban fontos szerepet játszó valuta paritása és árfolyama* gyakran változna, ez zűrzavart idézne elő a világpiaci árakban, s ezen keresztül dezorganizálná a termelést s esetleg válsághoz is vezethetne.

2. A kapitalizmus valutáris rendszerének másik lényeges eleme a *legfontosabb tőkés valuták nemzetközi átválthatóságának rendszere.* A második világháború után körülbelül másfél évtizedes fejlődés eredmé-

* Itt és a továbbiakban a valuta paritásán hivatalos aranytartalmát és annak alapján más tartalékhoz való hivatalosan megállapított mennyiségi viszonyát értjük. Ezzel szemben a valutaárfolyam valamely valutának más valutákkal szemben a valutapiacokon kialakuló árát jelenti.

nyeként létrejött a nemzetközi kereskedelmi forgalomban legnagyobb szerepet játszó gazdaságilag fejlett tőkésországok valutáinak kisebb-nagyobb mérvű konvertibilitása.

Ez azt jelenti, hogy az amerikai dollár, a nyugat-európai tőkésállamok valutái, a japán yen és más — a nemzetközi kereskedelmi és fizetési forgalomban számottevő szerepet nem játszó — országok valutái egymásra kölcsönösen átválthatók. A valuták szabad átválthatósága a sokoldalú nemzetközi kereskedelmi forgalom fejlődésének egyik fontos feltétele. Ezért a tőkés monopóliumok jelenleg a valuták szabad átválthatóságát támogatják. A valuták szabad konvertibilitása, a nemzetközi fizetések sokoldalú rendszere feltételezi jelentős valutaösszegek mozgását egyik valutapiacról a másikra, egyik valuta átváltását a másikra. Enélkül nincs szabad konvertibilitás. Azt azonban nehéz ellenőrizni, hogy ez az átváltás kereskedelmi vagy spekulatív célból történik-e.

A valuták szabad átválthatósága a fizetési mérlegek egyenlegének sokoldalú kiegyensúlyozását jelenti, ugyanakkor feltételezi a fizetési mérlegek és a nemzetközi kereskedelem viszonylag kiegyensúlyozott állapotát is. Ha a nemzetközi kereskedelmi forgalomban lényeges szerepet játszó államok egy részének fizetési mérlege tartósan kiegyensúlyozatlanná válik, vagy egyensúlya hirtelen az arany- és valutatartalékokkal ki nem korrigálható módon megbomlik, ez maga után vonhatja a valuták mostani átválthatósági rendszerének hosszabb-rövidebb időre való felbomlását, valutakorlátozások bevezetését, vagy az árfolyam kényszerű megváltozását akár hivatalosan — az aranyparitás megváltoztatásán —, akár a valutapiacok mechanizmusán keresztül. Ismeretes, hogy a fizetési mérlegek állapotára a kereskedelmi és más fizetéseken kívül nagy hatást gyakorol a tőkemozgás, s ezen belül a rövid lejáratra befektetett tőkék felhalmozódása és mozgása.

Valamely nemzetközi pénzügyi központban felhalmozódott és befektetett rövid lejáratú tőkék nagy tömegű és hirtelen mozgása bekövetkezhet mind a nagyobb haszon (például magasabb kamat, árfolyam, nyereség) utáni hajsza eredményeként, mind pedig biztonságosabb befektetési lehetőségek keresése következtében. Gyakran éppen a rövid lejáratú, spekulatív műveletek végrehajtására elsősorban alkalmas tőkék mozgása volt a közvetlen oka valamely világvaluta csődjének, konvertibilitása felfüggesztésének (például 1947-ben a font sterling konvertibilitásának berekesztése stb.). Ennek reális veszélye jelenleg is fennáll.

Bár a valuták szabad átválthatósága a valutakorlátozások rendszeréhez viszonyítva a nemzetközi verseny fokozódásához vezet, a nagy tőkés monopóliumok — éppen vezető helyüknél fogva — a szabad konvertibilitás hívei. Éppen ezért, ha a valuták átválthatóságának foka, a valutáris korlátozások alkalmazása túlnő az egyes tőkésállamok érdekein, számos esetben azt nemzetközi egyezmények (Nemzetközi Valutaalap, Közös Piac stb.) szabályozzák.

3. A tőkésállamok valutáris rendszerének harmadik lényeges eleme *a valuták paritásának és árfolyamának jelenlegi viszonya.* A valuták paritása és árfolyama összekapcsolja egymással az államhatárokkal elválasztott területek árszintjét és árrendszerét. Emiatt a valuták paritásának gazdaságilag megalapozott színvonala a tőkés valuták nemzetközi

konvertibilitása megteremtésének és fenntartásának egyik fontos feltétele. A tőkésállamok ezért arra törekszenek, hogy fenntartsák azokat az árfolyamokat, amelyeken a tőkés kereskedelem többé-kevésbé zökkenőmentesen lebonyolódik. Különösen a tőkés kereskedelemben jelentős szerepet játszó államok valutáinak paritása érinti a bennük elszámoló államok érdekeit. A paritás és az árfolyam színvonala befolyásolja a világpiaci verseny feltételeit, kihat az exportra, az importra, az adott valutában tartott eszközök, betétek, folyószámlák, értékpapírok, tartozások és követelések értékére.

Ezért a tőkésállamok arra törekszenek, hogy a paritást és az árfolyamot — ha ez rajtuk múlik — függetlenné tegyék a véletlen tényezőktől, a fizetési mérleg állapotától és elsősorban a spekulatív rövid lejáratú tőkék mozgásától. A fizetési mérlegek állapotának megváltozása, nagy tömegű rövid lejáratú tőkék átváltása egyik valutából a másikba előidézheti azt, hogy az adott ország központi bankja, nem rendelkezvén a konverzióhoz szükséges devizaeszközökkel, csődbe kerülhet, vagyis fizetésképtelen lesz, ami a valuta árfolyamának esését váltja ki. Ez a csődök sorozatát okozhatja és megváltoztathatja a világpiaci verseny feltételeit.

4. A kapitalista államok valutarendszerének negyedik eleme *a monetáris tartalékok mai rendszere*. A tőkésállamok fizetési mérlegeikben keletkező átmeneti hiányok áthidalására, valutáik konvertibilitásának többé-kevésbé zökkenőmentes biztosítása, paritásának és árfolyamának támogatása, valutapolitikájuk alátámasztása végett monetáris tartalékokat halmoznak fel. Ezeket jelenleg központi bankjaiknál halmozzák fel. A monetáris tartalékok aranyból és nemzetközi elszámolási eszközként funkcionáló valutákból, közülük elsősorban dollárból és font sterlingből állnak.

Több példát lehetne említeni, amikor a tőkésállamok nemzeti tartalékai a fizetési mérlegben bekövetkezett nagy hiányok, nagy tömegű rövid lejáratú tőkekiáramlás következményeinek elhárítására elégtelennek bizonyultak. Ilyenkor bekövetkezett az adott valuta csődje, s azt követően fokozódott a pénzügyi zűrzavar, amely nemegyszer *az egész tőkés valutarendszer* hosszabb-rövidebb ideig tartó válságát vonta maga után. Ennek hatására a tőkésállamok elhatározták egy központi államközi „szupertartalék" létrehozását, valamilyen nemzetközi gazdasági szervezet égisze alatt.

Ezt a nemzetközi valutatartalékot (Nemzetközi Valutaalapot) a résztvevő tőkésállamok befizetéseiből hozták létre, azzal a céllal, hogy ott alkalmazzák, ahol a tőkés valutarendszer valamelyik láncszeme az adott pillanatban megbomlik, vagy ahol ennek a veszélye fennáll, és a keletkezett aránytalanság nagyobb, semmint hogy azt nemzeti valutatartalékokkal meg lehetne oldani. Ilyen esetekben tehát a nemzetközi valutatartalékokból a fizetési mérleg átmeneti hiányainak fedezésére, a rövid lejáratú tőkemozgásból keletkezett aránytalanságok kiegyenlítésére segítséget nyújtanak rövid lejáratú hitelek formájában. Ez azt jelenti, hogy az egyik viszonylatban keletkezett tartozást, amelyet az adott tőkésállam saját eszközeiből már nem tudna kielégíteni, a nemzetközi szervtől felvett hitellel fedezi, és most már vele szemben kell tartozását a későbbiekben kiegyenlíteni, arra számítva, hogy a közbeeső időben majd rendezi gazdasági problémáit.

Jelentős mértékben befolyásolja a nemzetközi szerveknél felhalmozott központi tartalékok szükséges mértékét a rövid lejáratú spekulatív tőkék összege és mozgásuk intenzitása.

E négy elem közül úgy tűnik, hogy a kapitalizmus valutáris rendszerének egyik legérzékenyebb pontja a valutáris tartalékok nagysága, vagy szélesebben a nemzetközi likviditás javításának problémája. A polgári közgazdászok a nemzetközi likviditás eszközeihez a nemzeti arany- és valutatartalékokon túlmenően a nemzetközileg mozgósítható és felhasználható hitelt is hozzásorolják, s elsősorban a nemzetközi hitel megszervezésével akarják a likviditás problémáját megoldani.

A nemzetközi likviditás alakulása 1937 és 1963 között

A nemzetközi monetáris tartalékokat a világkereskedelmi forgalom értékének alakulásával és a külföldi rövid lejáratú tartozások összegével szokták összevetni. Ezek az összehasonlítások némi támpontot nyújtanak a világkereskedelem és a nemzetközi hitelrendszer aranyfedezete színvonalának értékeléséhez.

Ami a tőkés világpiac importjának fizetésieszköz- és világpénztartalékait illeti, a tőkésországok arany- és valutatartalékainak összege 1937-ben 27,5 milliárd dollár volt, ebből az aranytartalékok 25,2 milliárd dollárral részesedtek, ez országok importja pedig 23,5 milliárd dollár volt. 1948-ban a monetáris tartalékok összege 48,7 milliárd dollár volt, ebből az arany 33,1 milliárd dollárt tett ki, az import viszont 59,6 milliárd dollárra nőtt. Ez a tendencia az elkövetkező másfél évtizedben tovább folytatódott, s 1963-ban a következő kép alakult ki: az arany- és valutatartalékok összege 69,2 milliárd dollárra nőtt, s ezen belül az aranytartalékok 40,2 milliárd dollárra, a tőkés világ importja azonban 1937-hez viszonyítva több mint hatszorosára, 1948-hoz hasonlítva pedig 2,4-szeresére nőtt. A számok világosan tükrözik a világkereskedelem aranyfedezetének viszonylagos szűkülését.

Valutáris oldalról azonban nem kevésbé fontos a monetáris tartalékok összetételében bekövetkezett változás sem. E tartalékokon belül a valutatartalékok aránya ma sokkal nagyobb, mint a második világháború előtt volt, s tartósan növekvő tendenciájú. Amikor a valutatartalékok helyettesítik az aranyat a nemzetközi elszámolások mechanizmusában, ugyanakkor potenciálisan nyomást is gyakorolnak az aranytartalékokra. Végső soron önállóan csak az arany képes világpénzként funkcionálni. Amíg jelentősebb aránytalanságok nem képződnek, a dollár és a font sterling viszonylag zökkenőmentesen helyettesítheti az aranyat tartalékképző funkciójában is. Amikor azonban az aranytartalékok a két tartalékképző valuta egyensúlyi helyzetét kétségessé teszik, a bennük felhalmozott tartalékok már nemcsak hogy nem javítják a tőkés világpiac tartalékpozícióit, hanem nyomást gyakorolnak a dollár és a font sterling mögött levő aranytartalékokra, rontják a tőkés világpiac nemzetközi likviditását.

A kulcsvaluták és aranyfedezetük

A tőkésországok monetáris tartalékain belül az arany mellett az amerikai dollár játssza a legjelentősebb szerepet. Jelenleg a dollárban felhalmozott valutáris tartalékok összege meghaladja a fonttartalékokét. A második világháborút követő évtizedben az Egyesült Államok fizetési mérlegének tartós és nagy aktívuma, valamint a többi tőkésországnak az Egyesült Államokkal szembeni nagy passzívuma miatt a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban dollárhiány volt érezhető. 1958 óta azonban az amerikai fizetési mérlegben az aktivitást passzivitás váltotta fel. Az amerikai fizetési mérleg passzívumának egy része a többi tőkésország dollártartalékainak feltöltésére szolgált, másik részét azonban az Egyesült Államoknak aranyexporttal kellett fedeznie. A dollártartalékok felhalmozása egy ideig a nemzetközi kereskedelmi forgalom finanszírozásának természetes igényeit szolgálta. Jelenleg már úgy tűnik, hogy a nemzetközi pénzforgalom csatornáiban dollártúltelítettség következett be. Ugyanakkor jelentős eltolódás ment végbe az amerikai aranytartalékok és az Egyesült Államok rövid lejáratú külföldi tartozásai közötti arányokban.

Az Egyesült Államok monétáris aranytartalékai és külföldi rövid lejáratú tartozásai
(milliárd dollárban)

Év	Aranytartalékok	Külföldi rövid lejáratú tartozások	Év	Aranytartalékok	Külföldi rövid lejáratú tartozások
1947	22,9	7,1	1957	22,9	15,2
1950	22,8	8,6	1958	20,6	16,2
1951	22,9	9,3	1959	19,6	19,4
1952	23,2	10,6	1960	17,8	21,3
1953	22,1	11,6	1961	16,9	22,6
1954	21,8	12,9	1962	16,1	24,9
1955	21,8	13,6	1963	15,6	25,9
1956	22,1	14,9			

Forrás: Federal Reserve Bulletin (Washington) megfelelő számai.

Amint az adatokból kitűnik, 1950-ben az Egyesült Államok aranytartalékai kereken 23 milliárd dollárt tettek ki, velük szemben mindössze 8,6 milliárd dollár külföldi rövid lejáratú tartozás állt, vagyis az aranytartalékok teljes biztonságot nyújtottak arra az esetre, ha a külföldön levő dollárt akár teljes mértékben is aranyra váltották volna be. Jelenleg azonban az arányok megfordultak. Az Egyesült Államok aranytartalékainak összege valamivel több mint 15 milliárd dollár, ezzel szemben rövid lejáratú külföldi tartozásai meghaladják a 25 milliárd dollárt. E tartozásokból az egyes területekre — a nemzetközi szervezeteken kívül — a következő összegek (millió dollárban) jutnak: Európa 10 770, ezen belül a Közös Piac 6102, Latin-Amerika 3137, Kanada 2988, Ázsia 3971, Afrika 241, egyéb 194.

Nyilvánvaló, hogy a mai arányok mellett a kintlevő dollárnak aranyra való tömeges beváltása adott esetben reális veszély forrását jelenti a dollárra nézve.

A dollárnak a többi valutával s köztük az angol fonttal szembeni egyik előnye abban leli magyarázatát, hogy a Federal Reserve System garantálja aranyra való beváltását, hivatalosan meghatározott szilárd arány szerint. Igaz, a dollárnak aranyra való hivatalosan garantált beválthatósága korlátozott: csak valutakülföldiek részére váltja be a Federal Reserve System és azok közül is csak központi bankok vagy kormányintézmények részére, monetáris célok kielégítésére, vagyis a hivatalos aranytartalékok feltöltésére.

Ehhez helyénvaló — az amerikai dollár mai nemzetközi helyzete alakulása szempontjából — két megjegyzést fűzni. Először, a dollár aranyparitását jelenleg nem lehetne fenntartani aranyra való beválthatósága nélkül. Másodszor, igaz, hogy az Egyesült Államok hivatalosan csak a központi bankok részére és monetáris célokra vált át dollárt aranyra, de a dollár-arany konverzió végbemehet és végbe is megy az úgynevezett szabad aranypiacokon is, ahol kereskedelmi bankok és más állami és nem állami szervek is vásárolhatnak aranyat dollárért. Ezeken a piacokon az aranynak dollárban kifizetett árát a kereslet és kínálat ingadozása erőteljesen befolyásolja. Ha az arany iránti kereslet a tőkés világban valamilyen ok miatt nő, vagy a dollár iránti vonzódás és bizalom esik, a dollárért való aranyvásárlás ezeken a „szabad" piacokon fokozódik és olyan méreteket érhet el, hogy az aranykínálat messze elmarad a kereslet mögött, és az aranyár emelkedni kezd. Tehát az arany és dollár mennyiségi viszonyának változása végbemehet az Egyesült Államok által ellenőrzött intézményeken kívül is, és a Federal Reserve System csak intervenciós úton képes hatni a szabadpiaci aranyárra.

Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények közt az Egyesült Államok a nemzetközi hitel kiterjesztésére törekszik. Olyan nemzetközi egyezmény megkötését szorgalmazza, amely biztosítaná számára, hogy más országok nagy mennyiségben halmoznának fel maguknak dollárt, s lemondanának a dollárnak aranyra való beváltásáról.

Az Egyesült Államok számít arra, hogy a dollár árfolyama a belőle való túlkínálat miatt a valutapiacokon nagymértékben eshet. Viszont a dollár árfolyamának támogatására nem akarja aranytartalékait a feltétlenül szükségesnél jobban igénybe venni. Emiatt arra törekszik, hogy egyes nyugat-európai valutákból megfelelő készleteket halmozzon fel. Mivel erre fizetési mérlege — passzív volta miatt — jelenleg nem nyújt lehetőséget, az Egyesült Államok olyan egyezményt kötött nyugat-európai partnereivel, amely szerint ezek az államok bármikor igénybe vehető hitelkeretet biztosítanak számára, saját valutájukban dollár ellenében. Ezeket a hiteleszközöket az Egyesült Államok felhasználhatja arra, hogy dollárt vásároljon és ilyen intervenciós úton támogassa a valutapiacokon a dollár árfolyamát abban az esetben, ha az az intervenciós pont alá süllyedne. Ez az Egyesült Államok dollárral kapcsolatos politikájának új vonása, s arról tanúskodik, hogy a dollár nemzetközi helyzetének megszilárditásához szükség van a nyugat-európai államok pozitív támogatására is.

Az angol font tartalékpozíciói a dolláréhoz hasonlók. Anglia arany- és valutatartalékai 3 milliárd dollár körül ingadoznak, ezzel szemben a rövid lejáratú angol tartozások összege körülbelül 11 milliárd dollárra tehető. Ebből a sterlingövezetre esik 6,9, Nyugat-Európára 1,9, Észak-Amerikára 0,8, Latin-Amerikára 0,2, egyéb területekre 0,9 milliárd dol-

lárnyi. Emellett az angol fizetési mérleg tartósan passzív, s Angliának a font sterling védelmében többször is igénybe kellett vennie a Nemzetközi Valutaalap eszközeit. Anglia olyan kiutat keres, amely nem árt a font sterling nemzetközi tekintélyének, lehetővé teszi a külföld font sterling tartalékainak növekedését anélkül, hogy ezek túl nagy nyomást gyakorolnának Anglia aranytartalékaira. Ebből a felfogásból kiindulva Anglia is a nemzetközi hitel kiterjesztésének a híve.

Szemben az Egyesült Államok és Anglia valutáris helyzetének kedvezőtlen alakulásával a Közös Piac országainak valutáris pozíciói erősödtek. Ezek az országok hajlandónak mutatkoznak valutáris síkon együttműködni az Egyesült Államokkal és Angliával a dollár, illetve a font sterling nemzetközi stabilitásának fenntartása végett, de úgy, hogy ez az ő valutáik nemzetközi helyzetét is kedvezően befolyásolja, valamint a dollárnak és a font sterlingnek mint kulcs- és tartalékvalutáknak kiemelt megkülönböztetését megszüntesse vagy tompítsa, s ezáltal a Közös Piac országainak valutáit az előbbi kettővel azonos rangra emelje.

A pozíciók különbségéből következik egy másik magatartásbeli különbség. Az Egyesült Államok és Anglia arra törekszenek, hogy a Nemzetközi Valutaalap eszközeinek növelésével egészítsék ki valutáris tartalékaikat. A Közös Piac országai ezzel szemben a kétoldalú, valamint a többoldalú egyezményeket részesítik előnyben, mivel így az általuk nyújtott hitelek szétosztása és felhasználása nem kerül ki ellenőrzésük alól. Míg az Egyesült Államok aranytartalékai csökkentek és külföldi rövid lejáratú tartozásai nőttek, addig Nyugat-Európa arany- és valutatartalékai jelentős mértékben felduzzadtak. 1948-ban Nyugat-Európa arany- és valutatartalékainak összege 6,2 milliárd dollár volt, ebből 3,7 milliárd dollárnyi volt az arany. 1963-ban e terület arany- és valutatartalékai 29,3 milliárd dollárra emelkedtek, ebben az arany 17,4 milliárd dollárral részesedett.

A mai valutáris kooperáció és ellentmondások fejlődésében különös jelentőségű a Közös Piac valutáris helyzetének megszilárdulása. 1948-ban a Közös Piac országai arany- és valutatartalékainak összege 2,4 milliárd dollárral, ebből az aranytartaléké 1,4 milliárd dollárral volt egyenlő. 1963-ban a Közös Piac arany- és valutatartalékai kereken 20 milliárd dollárt tettek ki, ebből 12 milliárd dollár volt az arany és 8 milliárd a külföldi valuták, elsősorban dollár és font sterling összege. A dollár és a font sterling stabilan tartása szempontjából legjelentősebb dollár- és sterlingtartalékokat ezekben az országokban őrzik.

Éppen ezért a tőkés világpiac mai valutáris rendszerének fenntartásához az Egyesült Államoknak és Angliának a Közös Piac országaival való együttműködést kell keresnie. A Közös Piac viszont ezt az együttműködést pozíciói javítására igyekszik felhasználni. Giscard d'Estaing francia pénzügyminiszter szerint a mostani „aranystandard" méltánytalanul a tartalékvalutájú országok előnyére működik, mert lehetővé teszi deficitjük fájdalommentes finanszírozását, más országokban pedig növeli az inflációs veszélyt. Ebből az állásfoglalásból nyilvánvalóan következik, hogy a Közös Piac az Egyesült Államokkal és Angliával való valutáris együttműködésben egy „méltányosabb" valutáris rendszer kiépítésére törekszik.

A tőkésállamok valutáris együttműködési kísérletei

A tőkésállamok valutapiacai szoros kölcsönhatásban vannak egymással. Különösen a világpiacon legjelentősebb szerepet játszó dollár és font sterling belső és nemzetközi helyzete gyakorol nagy hatást nemcsak a hazai, hanem más országok üzleti köreinek érdekeire is. Gondoljunk csak arra, hogy mindkét valutában hatalmas méretű nemzetközi áruforgalom bonyolódik le, s az áruk árát, a hitelek értékét bennük határozzák meg; ezenkívül e két valutában halmozza fel a tőkés világ valutatartalékainak körülbelül 90 százalékát. A dollár és a font sterling elértéktelenedése kedvezőtlenül hatna az Egyesült Államok és Anglia tekintélyére, kárt okozna ez országok bankjainak, visszaszorítaná e két valuta nemzetközi felhasználását. De egy ilyen változás züllesztően hatna a világkereskedelemre is, és kárt okozna azok számára, akik dollárban vagy fontban tartják valutáris tartalékaikat.

Ez a körülmény kölcsönös érdekeltséget hoz létre a világpiacon a valutáris megrázkódtatások elhárítása céljából. Ugyanakkor azonban mély ellentétek merülnek fel a tőkésállamok között az előttük álló valutáris problémák megoldását illetően. A néhány éve elhunyt ismert szovjet közgazdász, Trahtenberg, ezzel kapcsolatban hangsúlyozta: „Fontos, hogy egyaránt figyelembe vegyük mind a nemzetközi pénzügyi plutokrácia osztályszolidarítását, mind pedig ezen belül az éles ellentmondásokat és elkeseredett harcot, a pénzpiacok nemzetközi jellegét, mind pedig azok nemzeti korlátozottságát... azok a pénzügyi válságok, amelyek többé-kevésbé jelentős piacokon robbannak ki, világválság-jelleget öltenek. Ez azt jelenti először, hogy egy adott országban lezajló pénzügyi válság felborítja már országok pénzpiacait is. Ezek a kihatások lehetnek nagy erejűek, lehetnek mérsékeltek. Ezt a konkrét körülmények határozzák meg. De mindenesetre a válság, amely valamely tőkésállam pénzpiacán kirobban, nem maradhat közömbös más országok számára sem. Másodszor ez azt jelenti, hogy egy országban végbemenő pénzügyi válság nemcsak az adott ország népgazdaságának állapotát tükrözi, hanem másokét is."*

1958 óta a legfontosabb tőkésországok pénz- és valutapiacainak nemzeti zárkózottsága nagymértékben lazult, a tőkének egyik országból a másikba való áramlása kevésbé ütközik korlátokba, mint ezt megelőzően.

A tőkésországok egyik legégetőbb valutáris problémájának viszont éppen a hatalmas tömegű rövid lejáratú tőkék felhalmozódását és spekulatív mozgását tartják. Ha a felhalmozott rövid lejáratú tőkék mozgása fokozódnék, lehetségesnek tartják, hogy a kapitalista országok egész valutáris rendszere összeomlik. Az alapvető valutákat devalválni kellene, megszakadna a valuták szabad konvertibilitásának láncolata, megbomlanának a kereskedelmi forgalom mostani csatornái, és általános gazdasági zűrzavar keletkezne. A kapitalizmus valutáris rendszere érzékenységének megítélésében a vélemények eltérők, abban azonban, hogy bizonyos reformokra szükség van, a vezető tőkésállamok egyetértenek. Természetesen a probléma megoldására különböző javaslatokat készítettek.

* J. A. Trahtenberg: Gyenyezsnije kriziszi. Moszkva. 1963. 39—40. l.

A rövid lejáratú tőkék ellenőrzésére irányuló nemzetközi együttműködés fokozódását közvetlenül két tényező váltotta ki. Az egyik az aranyláz, amely 1960 őszén játszódott le, amikor is az arany ára a londoni aranypiacon a hivatalos aranyár (1 troy uncia ára = 35 dollár) fölé emelkedett, s elérte az unciánkénti 40 dolláros árfolyamot. Ez nyugtalanságot váltott ki a központi bankoknál és az üzleti körökben, s erősen megingatta a dollár iránti nemzetközi bizalmat, kiváltva a rövid lejáratú tőkéknek az Egyesült Államokból való nagymértékű kiáramlását. Másodszor a márka és a holland forint felértékelése következtében nagy mennyiségű tőkéket váltottak át font sterlingről márkára.

A bázeli valutáris egyezmény. 1961 márciusában a Nemzetközi Elszámolások Bankja igazgatóságának tagjai, Anglia, Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Hollandia, Belgium, Svájc és Svédország központi bankjainak képviselői „bázeli egyezmény" néven nyilatkozatot tettek közzé. A bázeli egyezményben az említett országok központi bankjai olyan elhatározásuknak adtak kifejezést, amely szerint a jövőben szorosan együtt fognak működni avégett, hogy a valutaspekulációt a minimumra szorítsák le és csökkentsék a spekulatív rövid lejáratú tőkék mozgásának ez országok valutatartalékaira gyakorolt hatását. Ennek megfelelően a központi bankok elhatározták, hogy egymás kölcsönös támogatása céljából a partnerországok birtokukba kerülő valutáinak aranyra vagy dollárra való azonnali konverziója helyett e valutákban rövid lejáratú hitelt fognak nyújtani. A bázeli egyezmény értelmében az említett nyugat-európai országok központi bankjai elsősorban az akkor nehéz helyzetben volt font sterling támogatását határozták el. Ez olyan formában történt, hogy az egyezményben résztvevő központi bankok font sterlinget halmoztak fel maguknál, vagyis tartózkodtak attól, hogy azt az Angol Banknál más valutára vagy aranyra váltsák be.

Az egyezmény szerint a központi bankok rövid lejáratú hiteleket fognak egymásnak nyújtani a fizetési mérlegeikben keletkezett hiányok és a rövid lejáratú tőkék mozgása által előidézett nehézségek leküzdésére. Ennek értelmében azok az országok, ahonnan a rövid lejáratú tőke kiáramlik, kölcsönöket kapnak azoktól az országoktól, ahová a „forró pénz" beáramlik. A Bázeli Egyezmény értelmében valamely ország rövid lejáratú kötelezettségeinek csökkenését ellensúlyozza a megfelelő európai központi bankkal szembeni tartozásának növekedése. A bázeli egyezménynek az Egyesült Államok nem tagja.

Reformjavaslatok a Nemzetközi Valutaalap működésének módosítására

A rövid lejáratú tőkék nagyméretű felhalmozódása dollárban és font sterlingben a Nemzetközi Valutaalapot is komoly megpróbáltatás elé állítja. A Nemzetközi Valutaalap egyik központi feladata, hogy nemzetközi valutatartalék legyen. A Valutaalap eszközeinek igénybevétele állandóan fokozódik, de ugyanakkor a dollárban és font sterlingben felhamozódott rövid lejáratú betétek összege is nő, az Egyesült Államok aranytartalékai pedig csökkenő irányzatot mutatnak. A dollár és a font sterling az utóbbi években nemegyszer volt súlyos helyzetben.

A tőkés világpiac kiéleződő valutaproblémái a Nemzetközi Valutaalap eszközei növelésére irányították a vezető kapitalista államok figyel-

mét. Ezzel kapcsolatban különféle tervek születtek és kerültek megvitatásra. E tervek közül legszélesebb körben Jacobsonnak, az Alap nemrégen elhunyt igazgatójának tervét vitatták meg.

Jacobson reformtervezete a Nemzetközi Valutaalap 1961 szeptember 18—22-i bécsi ülésszakán került megvitatásra. A tervezetet támogatta az Egyesült Államok és Anglia. Jacobson tervét a következőkben lehet összefoglalni: a Nemzetközi Valutaalapot készenléti hiteleknek (stand-by credit) a rendelkezésére bocsátásával kell megerősíteni oly módon, hogy azokat az aktív fizetési mérleggel rendelkező országok nyújtják az Alapnak, amely a maga részéről rövid lejáratú és készenléti hiteleket ad a deficites fizetési mérleggel küzdő országoknak. Emellett a tervezet mellett azt az érvet hozták fel, hogy miatta nem szükséges az alapszabály megváltoztatása, ugyanis a Valutaalapnak joga van kölcsönöket felvenni.

Jacobson emellett javasolta, hogy engedjék meg a Nemzetközi Valutaalapnak, hogy ne csak fizetési mérleghiány leküzdésére adhasson eszközöket, hanem a rövid lejáratú spekulatív tőkék tömeges mozgása elleni rendszabályok támogatására is.

Az Alap eszközei növelésének másik módja lehetne a kvóták növelése. Ez azonban pillanatnyilag nem növelné az Alap operatív rugalmasságát, mivel nemcsak azoknak az országoknak eszközeit venné igénybe, amelyeknek fizetési mérlege az adott időpontban aktív és ahová a rövid lejáratú tőkék áramlanak. A kvóták arányos növelése a legnagyobb kvótájú országokat terhelné meg legjobban, tehát az Egyesült Államokat és Angliát, amelyeknek leginkább szükségük van jelen pillanatban a Valutaalap támogatására.

Jacobson által javasolt készenléti hitelek rendszerének kibővítése azt jelentené, hogy az aktív fizetési mérleggel rendelkező országok feleslegei a Valutaalap közvetítésével készenléti hitelek formájában a passzív fizetési mérleggel küzdő országokhoz kerülnek. Ezek a hitelek lehetőséget nyújtanának a tervezet szerint a Valutaalapnak arra, hogy enyhítse a spekulatív rövid lejáratú tőkék áramlásának romboló hatását. A Valutaalap új sémája lehetővé teszi a rövid lejáratú tőkék kiáramlása miatt szenvedő országoknak, hogy hitelt kaphassanak — az Alap közvetítésével — azoktól az országoktól, ahová ez a tőke beáramlik.

Jacobson tervét csak nagy kikötésekkel támogatták a potenciális hitelezők: a Közös Piac országai. Franciaország elégedetlenségét a tervvel kapcsolatban az okozta, hogy a felvett hitelekkel a Valutaalap rendelkezne, amely amerikai-angol befolyás alatt áll. Ezért Franciaország a Közös Piac országai által támogatva azt követelte, hogy a készenléti hiteleket csak a hitelező országok beleegyezésével lehessen felhasználni. Az Egyesült Államok és Anglia kénytelenek voltak ezeket a feltételeket elfogadni.

A készenléti hitelek összegét 6 milliárd dollárban állapították meg. Ebből 2 milliárd az Egyesült Államokra, 1 milliárd Angliára, 2,45 milliárd a Közös Piac országaira, 250 millió Japánra, 200 millió Kanadára és 100 millió Svédországra esett. További vita tárgyát képezte annak megállapítása, hogy a Valutaalap, amikor a készenléti hiteleket felhasználja, csak konzultálni köteles-e a hitelt nyújtó állammal, és a végleges döntés joga az övé, vagy pedig kizárólag a hitelező állam jóváha-

gyásával lehet e hiteleket felhasználni. A Közös Piac országai ez utóbbi módozat mellett foglaltak állást. Ennek keresztülvitele nagymértékben csökkentette az angol-amerikai blokk uralmát a Valutaalapban és erősítette a kontinentális nyugat-európai országok pozícióit.

A Jacobson-terven kívül egyéb elképzelések is megvitatásra kerültek a Nemzetközi Valutaalap közgyűlésén. Ezeknek az elképzeléseknek legáltalánosabb jellemző vonásuk az, hogy a legfőbb tőkésországok, illetve országcsoportok olyan kiutat keresnek, amely számukra a kedvező pozíciók megtartását vagy még kedvezőbb pozíciók elérését biztosíthatná. Az utóbbi években felmerült tervezetek közül három érdemel ebből a szempontból figyelmet: az angol tervezet, amelyet Anglia akkori konzervatív párti pénzügyminisztere, Maudling ismertetett; az Egyesült Államok tervezete; a Közös Piac országai által támogatott tervezetet Posthuma, a Holland Nemzeti Bank igazgatója nyújtotta be.

Maudling javaslata szerint a nemzetközi likviditás javítására a Nemzetközi Valutaalap keretein belül sokoldalú valutáris és hitelegyezményt kell létrehozni. Az egyezménytervezetnek megfelelően úgynevezett kölcsönös valutaszámlát (mutual currency account-ot) kell nyitni. Ez a számla a következőképpen funkcionálna: azok az országok, amelyeknek a fizetési mérlege aktív, és nagy mennyiségű, a szükséges szintet meghaladó dollár-, illetve fontsterling-eszközökkel rendelkeznek, a két, számukra felesleges valutát nem váltanák be aranyra, hanem az említett „kölcsönös valutaszámlán" helyeznék el, cserébe pedig hitelbizonylatot kapnának. A hitelező országnak joga lenne a kapott hitelbizonylatot bármikor vagy aranyra, vagy saját valutájára beváltani, vagy valutáris helyzetének javítására felhasználni. Az angol tervezet a hitelbizonylatok értékállandóságának garantálására aranyzáradékot javasol, amely devalváció esetére biztosítaná e bizonylatok korábbi változatlan aranyparitáson való beváltását. A Maudling-féle tervezet lényegileg egy automatikus nemzetközi hitelmechanizmus létrehozására irányuló újabb kísérlet: az aktív fizetési mérleggel rendelkező országok felesleges dollár- és fonteszközeiket nem aranyra váltanák be, hanem a Valutaalap kölcsönös valutaszámláin helyeznék el betét formájában, a Valutaalap pedig ezeket az eszközöket a passzív fizetési mérlegű országok számára kihitelezhetné. Ez a tervezet tehát a fizetési mérleg és a nemzetközi likviditás problémáit az államok közötti kölcsönös hitelezés segítségével óhajtja megoldani. A probléma ilyen megközelítése nyilvánvalóan kedvező Anglia számára, amelynek valutáris helyzete a tőkés világpiacon kritikus.

E tervezet ellen fellépett mind az Egyesült Államok, mind a Közös Piac. Az Egyesült Államok nem értett egyet a dollárra vonatkozó aranyzáradékkal, a Közös Piac országai pedig olyan megoldásra törekedtek, amelyben előnyösen tudják érvényesíteni a jövőre nézve is mai kedvező valutáris helyzetüket.

Az amerikai tervezetet Roosa, az Egyesült Államok pénzügyminiszterhelyettese ismertette. A tervezet lényege a következő: azok az országok, amelyek külföldi valutákból nagy összegeket halmoztak fel, azt nemzeti tartalékként fogják tekinteni és tartózkodni fognak annak aranyra való beváltásától. E tervezet szerint tehát az államok kötelezettséget vállalnának arra, hogy korlátozás nélkül halmoznak fel dollárt.

A Holland Nemzeti Bank igazgatójának, Posthumának javaslatát a Közös Piac államai támogatták. A javaslat a Közös Piac országai fizetési mérlegének aktivitásából és monetáris tartalékaik magas színvonalából indult ki. Posthuma javaslata szerint az iparilag fejlett legnagyobb tőkésállamoknak meg kell egyezniük abban, hogy monetáris tartalékaik 40 százalékát külföldi valutákban, 60 százalékát pedig aranyban tartják. Emellett minden valuta aranytartalmát garantálni kell, ami biztosítékul szolgál a devalvációs veszteségek ellen. A tervezet arra irányul, hogy a dollár és a font sterling mellett a nyugat-európai és főleg a Közös Piaci országok valutái szintén betölthessék a tartalékvaluta szerepét. Jelenleg az Egyesült Államok monetáris tartalékainak 100 százalékát, Angliáénak 90 százalékát az arany képezi. A holland javaslat arra számít, hogy az amerikai fizetési mérleg aktívvá válása esetén az Egyesült Államok nem meríti ki a nyugat-európai államok aranytartalékait, hanem valutatartalékokat halmoz fel a nyugat-európai valutákból.

Bár az említett megvalósult és megvalósulatlan koncepciók fontos tényezői a tőkés valutáris rendszer módosulásának, meg kell jegyezni, hogy csak átmeneti aránytalanságok kiküszöbölésére alkalmasak. Ha a fizetési mérlegek egyensúlya tartósan és nagymértékben megbomlik, vagyis ha a nemzetközi fizetésekben súlyos és tartós kiegyensúlyozatlanság jön létre akár gazdasági válság, akár más ok következtében, ha a rövid lejáratú tőkék mozgása a válság egyik megjelenési formája lesz, akkor semmiféle nemzetközi hitelrendszer sem lesz képes annak elhárítására.

A Nemzetközi Valutaalap tókiói ülésszakán Franciaország egy világvaluta létrehozását javasolta. Javaslatának lényege az, hogy egy tucatnyi iparilag legfejlettebb tőkésállam fizetési mérlegének passzívumát közös hitelpénz kibocsátásával fedezze. Valutáris problémáknak a tőkés világot átfogó hitelrendszerrel való megoldása nem új sem elméletileg, sem politikailag. Gyakorlatilag azonban a valutáris téren legnagyobb szerepet játszó tőkés hatalmak érdekellentétei miatt eddig sem valósulhatott meg. A francia javaslat lényegében szintén a dollár és a font mai kiváltságos helyzete ellen irányult.

GÜNTER MANZ:

Tapasztalatok a népgazdasági tervezés és irányítás új rendszeréről az NDK-ban

A gazdasági fejlődés nagy követelményeket támaszt a népgazdaság tervezésének és irányításának rendszerével szemben. Bebizonyosodott, hogy a szocializmus alapjainak megteremtésével kapcsolatos irányítási módszerek, amelyek szükségszerűen gyakran adminisztratív jellegűek voltak, egy iparilag magasan fejlett népgazdaság irányítására már nem alkalmasak. Ezért valamennyi szocialista állam keresi az újabb és hatákonyabb tervezési és irányítási módszereket.

Az NDK-ban már több mint egy éve működik a népgazdasági tervezés és irányítás új rendszere. Ezzel kapcsolatban több intézkedés lépett életbe. Ezekhez tartozik a termelési elvre épülő népgazdaságirányítási rendszer kialakítása, az ipari egyesülések* útján; az anyagi ösztönzés új rendszere, az ipari termelői árrendezés, új kapcsolatok kialakítása a kereskedelem és a termelés között stb. E kérdések közül néhányat a következőkben részletesebben fogunk tárgyalni és ennek során ismertetni fogjuk az új gazdasági rendszer kapcsolatait az 1970-ig tartó távlati tervvel is.

Gazdaságirányítás az ipari egyesülés útján

Olyan irányításnak, amely lépést akar tartani a gyors műszaki haladással, a termékekből, az adott technológiai folyamatokból, vagyis az iparág jellegéből kell kiindulnia. Az egyes üzemek iparági besorolását a termelés jellege, az alkalmazott technika és más ismérvek határozzák meg. A népgazdaság ágazati iparági felosztása, amely a munkamegosztás során alakult ki, ezért a legjobb alapul szolgál a tényleges irányításhoz. Az egyes iparágakat a társadalmi munka tervszerű elosztása és ésszerű felhasználása, tehát az ágazati szintű újratermelési folyamat szempontjai szerint egységesen kell irányítani. Biztosítani kell, hogy az iparág fejlődése tervszerűen történjék és ennek minden vállalata egymás között egyeztetve hajtsa végre a népgazdasági célok megvalósítását. Ennek az elvnek alá kell rendelni azt a szempontot, hogy az egyes vállalatok központi vagy helyi irányítással működnek.

Ez a probléma különösen fontos az NDK-ban, ahol az ipari termelésnek körülbelül 30 százalékát a helyileg irányított vállalatok adják. A múltban nem volt biztosított, hogy a helyi ipart is, amelyet a

* Vereinigung Volkseigener Betriebe (VVB).

járások, körzetek és községek tanácsai irányítottak, és a magánkisipart is az iparági fejlesztés követelményeinek megfelelően fejlesszék.

Az egész iparág vagy iparcsoport egységes újratermelési folyamatáért most az ipari egyesülések viselik a felelősséget. Az ipari egyesülések az iparág gazdasági vezetési központjai. Ez azt jelenti, hogy az ipari egyesülés felelős az iparág műszaki haladásáért, neki kell megterveznie az ágazat távlati fejlődését, össze kell hangolnia az üzemek termelési programjait, meg kell szerveznie a központi és a helyi irányítás alatt álló vállalatok közötti szoros együttműködést. A jövőben az ipari egyesüléseknek kell foglalkozniok az ágazati szakosítás kérdéseivel is, figyelembe véve a nemzetközi szocialista munkamegosztás eredményeit.

Az ipari egyesülések konkrét intézkedéseket dolgoznak ki az egész iparág számára. Javaslatokat készítenek a kapacitások optimális kihasználására, új gyártmányok fejlesztésére, új eljárások kiértékelésére, megszervezik az ésszerű új módszerek, eljárások stb. elterjesztését célzó tapasztalatcserét. Az ipari egyesülések végzik az ágazathoz tartozó termékekre vonatkozó mérlegek összeállítását is.

Bár az ipari egyesülés a termelés összehangolásával nagy befolyást gyakorol az egész ágazatra, ez korántsem szünteti meg, de még csak nem is csökkenti a helyi tanácsok felelősségét a helyi ipari üzemekért. Éppen ellenkezőleg, a különböző szervek által irányított üzemek szoros együttműködése teszi csak lehetővé, hogy mindegyik vezető szerv teljes egészében érvényesíthesse felelősségét. Teljesen ésszerűtlen lenne, ha az ipari egyesülés alá rendelnék a kis állami vagy félig állami és magánüzemek százait.

Az ipari egyesülés munkájának alapvető módszere a termékcsoportonként szervezett munka (Erzeugnisgruppenarbeit). A termékcsoport rokon vállalatok (vagy nagyvállalatoknál termelőüzemek) csoportja egy iparágon belül, amelyek technológiai szempontból hasonló vagy műszakilag összetartozó gyártmányokat állítanak elő, megfelelő munkamegosztás keretében. A termékcsoport objektív kategória, amely tovább tagolja az iparágat, mégpedig technikai és szervezeti szempontból.

E termékcsoportként szervezett munkával mint tudományos vezetési módszerrel egyes iparágakban már eddig is jó tapasztalatokat szereztek. A termékcsoportonként szervezett munkának az az objektív irányzat ad alapot, hogy a vállalatok egy meghatározott termékcsoport gyártására specializálódnak. (Tehát nem az a cél, hogy az ipari egyesülés hatáskörén kívül levő üzemeket valahogyan befolyás alá vonják. A termelőerők fejlődése megköveteli a munkamegosztás elmélyítését az iparágon belül is.)

Valamely termékcsoportba tartozó üzemek közös népgazdasági feladat teljesítésében vesznek részt. Feladatuk közös népgazdasági jellegét az adja, hogy termékeiknek hasonló vagy egymást kiegészítő műszaki-funkcionális használati értéke van és rokon az alkalmazott termelési technikájuk, a felhasznált nyers- és félkésztermékek hasonlók, úgyszintén hasonló dolgozóik szakképzettsége is. Egy-egy termékcsoport minden egyes üzemében úgy alakítható ki optimális termelési folyamat, ha az egész termékcsoportot illetően egységes a vezetés és tervszerűen gondoskodnak a termékcsoporton belüli kooperáció elmélyítéséről.

A termékcsoportonként szervezett munka eszerint a következő feladatok megoldására irányul:

1. a tudományos-műszaki haladás egységes komplex irányítása az ágazaton belül;

2. valamennyi üzem távlati fejlesztése; üzemenkénti optimális sorozatnagyságok kialakítása; a termelés szakosítása;

3. összehangolt közös munka, valamennyi üzem széles körű együttműködése az ágazat tervezett fejlesztésének megvalósításában;

4. a termelés, a választék, valamint a tényleges szükségletek összehangolása; a kapacitások kihasználása.

Az ipari egyesülések 1964. január 1 óta az önálló elszámolás elve szerint működnek. Ezeket valóban „szocialista konszernnek" is nevezhetnénk. A népgazdasági tanács utasításai alapján dolgoznak és teljes mértékben felelősek az alájuk rendelt iparágért. Az ipari egyesülés dönt az üzemekben képződő nyereség tervszerű felhasználásáról, a terv végrehajtása során saját pénzügyi és hitelkeretekkel rendelkezik. Így az ipari egyesülésnek saját műszaki fejlesztési alapja is van, ebből finanszírozzák a vállalatok kutató és fejlesztő munkáját. A műszaki fejlesztési alap révén az ipari egyesülés a kutatás, a fejlesztés és a szabványosítás céljaira egységes pénzügyi forrással rendelkezik. Korábban ezt a tevékenységet a költségvetésből finanszírozták. Most az ipari egyesülés a saját felelősségére maga finanszírozza ezeket a munkálatokat az önálló elszámolású vállalatok befizetéséből képzett alapból. Ezenkívül minden ipari egyesülésnek van saját prémiumalapja. Ez olyan anyagi ösztönző eszköz az ipari egyesülés kezében, amely független a vállalati prémiumalapoktól.

A termékcsoportonként szervezett munkában az ipari egyesülés a vezető üzemekre támaszkodik. Ezek rendszerint a termékcsoporthoz tartozó legnagyobb, illetve legjelentősebb üzemek. Ezek szervezik a munkát, anélkül azonban, hogy ezzel átvennék az ipari egyesülés vezető funkcióit.

Új módszerek a népgazdasági tervezésben

A távlati és éves tervezésben ma már nemcsak a társadalmi szükségleteket kell figyelembe venni és a fejlődés alapirányát meghatározni. Alapvető követelménnyé vált, hogy e tervek mindjobban tudományos előrelátáson alapuljanak. A műszaki forradalom a tervezéssel szemben teljesen új igényekkel lép fel és a műszaki-tudományos haladás távlati tervezését állítja középpontba. E munka lényege, hogy a műszaki és természettudományi fejlődés irányzataiból gazdasági következtetéseket vonjanak le. Ezzel függ össze, hogy a tervezés már nem korlátozódhatik csak 3 vagy 5 éves időszak terveinek elkészítésére, a tervezésnek a tudományos előrelátás segítségével nagyobb időközöket kell átfognia.

Először a termelőerők fejlődésének az elkövetkezendő 20 évre szóló gondos és egyúttal merész prognózisára van szükség. Ennek az első tervezési fázisnak a műszaki átalakulást kell teljes kihatásaival tekintetbe vennie. A lehető legpontosabban fel kell becsülnie a technika és a tudományok fejlődésének várható ütemét. A második fázisban a gaz-

dasági fejlődés közvetlenül előttünk álló szakaszára kell a feladatokat kitűzni a távlati műszaki-tudományos prognózist figyelembe véve. Jelenleg a műszaki-tudományos fejlődés 1980-ig, illetve 1985-ig terjedő prognózisából kiindulva az 1970-ig terjedő időszakra kell a konkrétabb célokat megállapítani. Ezzel a tervezés eltér az eddigi módszertől — amely mindig a jelenlegi helyzetből indul ki — és a várható minőségi változásokat tekintetbe vevő módszerre tér át.

Az NDK-ban a tervezés rendszerének átalakításában további cél, hogy a tervek elkészítésének folyamata az új követelményeknek megfelelően felülről — a központi szervektől — induljon el. Eszerint az ipari egyesülések a népgazdasági tanácstól kapott fő mutatók alapján saját felelősségükre fogják a tervfeladatokat kidolgozni. Ezt a fontos gazdasági területekre vonatkozó programtervezés fogja a közeljövőben kiegészíteni és a helyi tervezéssel szorosan összekapcsolni.

A távlati tervezésnek fontos része a főbb iparágakra vonatkozó programok kidolgozása. Ezekben a programokban határozzák meg az ágazatok helyét a népgazdaságban, kapcsolataikat más ágazatokkal stb. A programok tehát egyrészt a távlati terv kidolgozását szolgálják, másrészt pedig a tervezés kiegészíti és pontosabbá teszi a programokat. Már számos iparág programja elkészült és ezek kidolgozásában különböző tudományos szervek és munkacsoportok vettek részt. A tervvel ellentétben a programok olyan specifikus megállapításokat tartalmaznak, amelyek a termékcsoport és a főtermékek fejlődésére, a termelés technológiájára és szervezésére, a gyártási módszerek gazdaságossági elemzésére, a különböző fejlesztési változatokra stb. vonatkoznak.

A programok foglalkoznak a kutatás, a beruházások, a termelés és értékesítés közötti gazdasági összefüggésekkel is. Ezzel egy valóban komplex tervezés és irányítás céljait szolgálják.

A programok mellett készülnek koncepciók a főtermékek és meghatározott termékcsoportok tudományos-műszaki fejlesztéséről is. A programokat a koncepciókkal ellentétben a legfontosabb ágazatok számára dolgozták ki és nagyobb termelési komplexumra vonatkoznak. A programok és koncepciók kiegészítik egymást és mindkettő a tervezés eszköze.

A tervezési munka magasabb színvonalra emelése megköveteli a társadalmi újratermelési folyamat pontosabb meghatározását mérlegek és matematikai módszerek segítségével. Az eddig alkalmazott mérlegrendszer még a lényeges összefüggések feltárására sem volt megfelelő. Míg az utóbbi 10—15 év alatt az NDK-ban a termelőerők igen gyorsan és jelentősen változtak, a tervezés és mérlegkészítés módszerei viszonylag lassan fejlődtek. Kimutatható, hogy a mérlegek nem kapcsolódnak organikusan egymásba és túlságosan adminisztratív szempontok (a kontingensért felelős szervek szerint) készülnek.

A mérlegrendszernek az újratermelési folyamat mennyiségi és minőségi összefüggéseit kell tükröznie. Optimális tervet csak átfogó ágazati mérlegek alapján lehet kidolgozni. Ezért az NDK-ban is nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy felépítsék az egész népgazdaságra vonatkozó ágazati kapcsolati mérleget és megteremtsék a részmérlegek széles rendszerét. A társadalmi össztermék mérlegét a jövőben 100 termékcsoportra fogják kiterjeszteni (1963-ban csak 27 termékcsoportra készült). Ezek a mérlegek az anyagi összefüggéseket lényegében a gazda-

sági követelményeknek megfelelően mutatják ki és elkerülik a tisztán anyagmérlegek korlátozottságát. Az NDK mérlegrendszerét a termékcsoportok szerinti anyagmérlegeknek tökéletesítése és bizonyos részmérlegek alkalmazása lényegesen megjavította. A részmérlegek a gyártmányok közötti összefüggéseket mutatják és a fejlődés arányosságának kialakításában ezeknek igen jelentős szerep jut. Ezek segítségével például pontosan megállapítható a termékenkénti anyagfelhasználás.

Ezeken kívül választékmérlegeket is kifejlesztettek, amelyek tovább bontják az anyagok, gépek és fogyasztási cikkek összevontabb mérlegeit. A mérlegkészítés munkáját egyre inkább az ipari egyesülések végzik. 1964-ben 5611 mérleg közül már csak 1061-et készítettek a központi állami szervek.

A mérlegrendszer megjavításával szoros kapcsolatban áll a tervek folytonosságának és nagyobb rugalmasságának kérdése. Az utóbbi hónapokban operatív negyedévi tervek kidolgozását határozták el számos fogyasztási cikk termelésének és a kiskereskedelem áruforgalmának tervezésében. Ez a határozat azon alapul, hogy a lakosság szükségleteit nem lehet hosszabb időtartamra előre pontosan meghatározni, a kereslet alakulása sok tényezőtől függ a termelésnek és kereskedelemnek az operatív negyedévi tervek segítségével a kereslet alakulására gyorsan és helyesen kell reagálnia.

A kereskedelemnek és a fogyasztási javak termelésének negyedévi tervezésével azt akarják elérni, hogy a nehezen eladható vagy eladhatatlan árukból ne keletkezzenek készletek, hogy reális feltételek teremtődjenek árutartalékok képzésére, illetve felhasználására és hogy viszonylag gyorsan lehessen kielégíteni a lakosság jogos kívánságait.

A népgazdasági terv, amelyet egy évre vagy az ágazat jellegének legjobban megfelelő időtartamra dolgoznak ki, a távlati terv mutatóin alapul. Valódi folytonosság a tervezés egész rendszerében csak akkor érhető el, ha a távlati, az éves és a negyedéves tervek reális módon függnek össze és az egyik terv a másikra épülhet. A távlati terv mindig több elvi célkitűzést fog tartalmazni, amelyeket úgy kell kialakítani, hogy az éves tervek ezekre épülhessenek. Az éves és negyedéves tervek teljesítése után kialakuló új körülményeknek a távlati terv célkitűzéseire is vissza kell hatnia. Ezeknek az új feltételeknek megfelelően a távlati tervet időszakonként ténylegesen módosítani kell, ki kell egészíteni.

Nagy jelentősége van annak, hogy a tervezésben elvetették a bruttó termelési érték kizárólagos alkalmazását. Ez a tervezési mód számos vállalatot „tonnaideológiára", a mennyiségi termelés fokozására késztetett, tekintet nélkül a minőségre és a választékra. Most a tervezés középpontjában az árutermelés és a nyereség áll, és ennek máris egy sor eredménye tapasztalható. A készletek normalizálódtak és csak értékesíthető áruk kerülnek a piacra. A kereskedelemmel kötött szerződés nélkül az ipar csak akkor termelhet, ha az árut saját ipari boltjaiban adja el, tehát ha maga viseli a kockázatot. Ennek olyan előnye is mutatkozik, hogy egészséges verseny alakult ki az ipar és a kereskedelem között a fogyasztó javára.

A központi tervmutatók számát csökkentették. A tervfeladatok részletezése az ipari egyesülésekben és a vállalatoknál történik. A kereskedelemben a jóváhagyott negyedévi tervek alapján folyik a munka.

Az anyagi ösztönzők alkalmazása

A gazdasági ösztönzés rendszerének kialakításában az a cél, hogy mindaz, ami a társadalomnak hasznos, előnyös legyen a vállalat és az egyes dolgozó számára is, ami pedig hasznos a vállalatnak, az a társadalom szempontjából is hasznos legyen. Jelenleg a főprobléma a gazdasági ösztönzőknek egymással és a tervvel való összhangba hozása. Ez a munka még távolról sem zárult le. Az anyagi érdekeltség alkalmazásának elvi alapjait a következőképpen fogalmazhatjuk meg.

Először: Az anyagi érdekeltség elvének átfogó és helyesen átgondolt alkalmazása felszabadítja a szocialista gazdaságfejlődés legfontosabb hatóerejét azáltal, hogy az állam tudományosan megalapozott irányítási tevékenysége keretében összhangot teremt az egyének és a kollektíva társadalmi célkitűzései és anyagi érdekei között.

Másodszor: A társadalmi célok és az egyéni anyagi érdekek összehangolásában figyelemmel kell lenni arra, hogy mind a társadalmi célkitűzések, mind a dolgozók anyagi érdekei állandóan fejlődnek, amiből ellentmondások származhatnak. A gazdasági ösztönzés eszközeit ezért dinamikus rendszerbe kell foglalni.

Az anyagi érdekeltség elve és az egyes gazdasági ösztönzők az újratermelési folyamat különböző oldalaira hatnak. Vannak ösztönzési eszközök, amelyek közvetlenül a személyes — akár egyéni, akár kollektív — anyagi érdekeltségre épülnek. E téren a gazdasági ösztönzés fő formái a munkabér és a prémium. Az anyagi érdekeltségnek még további — nem pénzbeli — tényezői is vannak, például a szabadidő alakulása, a lakásviszonyok stb.

Az anyagi érdekeltség második nagy területét az ipari egyesülések és vállalatok önelszámolása keretében érvényesülő árutermelés különféle közgazdasági kategóriái alkotják. Ide tartoznak mint közvetlen gazdasági emelők az önköltség, az ár, a forgalom és a nyereség kategóriái, valamint a közvetett emelők, amelyekből a szerződési rendszert és a pénzügyi rendszert, főleg a hitelt említjük meg.

Mindkét hatóterülethez tartozó gazdasági eszközök különféle irányokba befolyásolhatják az újratermelési folyamatban részt vevő emberek tevékenységét és egyes területeken sajátos módon hatnak. Az olyan kérdéseket, mint a gazdasági emelők befolyása a beruházások gazdaságosságára és a termelőalapok kihasználására, a korszerűbb és gazdaságosabb termékek és eljárások kifejlesztésére és gyors bevezetésére, a munkatermelékenység fokozására, az önköltség csökkentésére, a minőség javítására, a szükségleteknek megfelelő termelésére és értékesítésére — a belső összefüggések gondos figyelembevételével kell kidolgozni.

Harmadszor: Ezért fontos, hogy megteremtsük a gazdasági ösztönzés önmagában zárt rendszerét. Az árat, az önköltséget, az üzemi nyereséget, a béralapképzést, a különféle bérformák helyes alkalmazását, a prémiumalapok képzését és a premizálást, mindezeket az érdekeltségi formákat társadalmi hatásaik szem előtt tartásával kell alkalmazni. A gazdasági emelők jól összehangolva, egységes irányban hatva az ipari egyesülések és a vállalatok önelszámolásán és a személyes anyagi érdekeltségen keresztül, egyértelműen és megfelelő erővel hatnak a dolgozók gondolkozására és cselekvésére.

Ebben a rendszerben az ipari egyesülések és a vállalatok nyeresége központi szerepet játszik. A gazdasági emelők helyes alkalmazása esetén a nyereség összevont formában fejezi ki az ipari egyesülések és a vállalatok gazdasági teljesítményének lényeges oldalait.

A nyereségben kifejezésre kell juttatni a tárgyiasult munkával való takarékoskodást, a termelőalapok ésszerű kihasználását. Javaslatok születtek arról, hogy az állóeszközök átértékelésével összefüggésben olyan gazdaságilag megalapozott leírásokat vezessenek be, amelyek figyelembeveszik a műszaki avulást, valamint olyan eszközlekötési járulékot, amely arra készteti a vállalatokat, hogy a rendelkezésükre álló termelőalapokkal jobban gazdálkodjanak. Időközben az állóeszközök átértékelését lényegében befejezték, úgyhogy ma a leírásoknak gazdasági bázisuk van.

Az ágazatok és vállalatok termelőerőinek különböző fejlődési foka és a különböző természeti adottságok — például a kitermelő iparban — természetesen megkövetelik, hogy az ipari egyesülések és a vállalatok nyereségalakulásának helyes megítélésére gazdaságossági mutatókat és bizonyos normatívákat (ezek a jól dolgozó vállalatok kiemelkedő eredményei) dolgozzanak ki.

A tervezés és irányítás új rendszerével foglalkozó gazdasági konferencián (1963. június) és a Központi Bizottság 5. ülésén (1964. február) egyértelműen kiemelték, hogy az anyagi érdekeltségnek mint a gazdasági és politikai fejlődés egyik hajtóerejének a hangsúlyozása az NDK-ban nem jelenti kapitalista elképzelések, illetve revizionista koncepciók „elismerését". Egyrészt a központi tervezés és irányítás, valamint a dolgozók tudatos cselekvései közötti helyes kapcsolatnak, másrészt pedig az anyagi érdekeltségnek egyaránt alapvető szerepe van. Az anyagi érdekeknek tehát nemcsak ott kell jelentőséget tulajdonítani, ahol feltehető, hogy viszonylag alacsony öntudattal állunk szemben, de azt sem szabad hinni, hogy az anyagi ösztönzők alkalmazása feleslegessé teszi a politikai-ideológiai nevelőmunkát. A szocializmusban a politikai-erkölcsi és az anyagi-érdekeltségi tényezőknek együttesen kell hatniuk. Az állami tervezésben és a gazdasági tevékenység során nagyobb figyelmet kell fordítani ezekre az összefüggésekre és ezeket a körülményeknek megfelelően kell felhasználni.

Prémiumalap

Az állami vállalatokban a prémiumalap a tervezett vállalati eredmény százalékos hányada. Az új premizálási rendszerben a prémiumalap a tervezett béralap 4,5 százaléka, abból kiindulva, hogy összege lényegében e korábbi szinten maradjon. A prémiumfeltételek azonban alapvetően megváltoztak. Eddig már a terv nagyon csekély nem teljesítése elég volt ahhoz, hogy a prémiumalapot jelentősen csökkentse. A vállalat számára így közömbös volt, hogy a tervet 99,5 százalékra vagy 90 százalékra teljesítette-e.

Az új rendszerben a kiválasztott tervmutatónak (általában a nyereségnek) 90 százalékos teljesítése esetén a prémiumalap 35 százaléka képezhető. Magasabb tervteljesítés esetén — 95 százalékos teljesítésig — százalékonként 10 százalékkal nő a prémiumalap, vagyis a terv-

mutató 95 százalékos teljesítése 85 százalékos prémiumalapot tesz lehetővé. Ha a teljesítés 97 százalékos, akkor 94 százalékos prémiumalapot képeznek, 99 százalékos tervteljesítés esetén pedig a prémiumalap 98 százaléka marad a vállalatnál.

Ha a kiegészítő mutatókat nem teljesítik, a prémiumalap 60 százalékig csökkenthető.

További új elvi szabályozás, amelynek optimális tervek kidolgozására kell ösztönöznie, hogy a prémiumalap kiegészíthető, ha az állami terv irányszámainál magasabb tervfeladatot vállalnak. Ha a nyereség a fő mutató, akkor az ipari egyesülés az irányszámot meghaladó résznek maximum 75 százalékáig tervezhet prémiumalap-kiegészítést, ha egyidejűleg az állami terv többi irányszámait (főtermékek, önköltségcsökkentés, a munkatermelékenység növelése) legalábbis betartották.

Ha másik mutatót jelölnek főmutatónak, úgy annak tervezett túlteljesítéséből pótlólag 15 százalékos juttatást engedélyeznek a prémiumalapba. Ha az állami terv irányszámának tervezett túlteljesítése nem sikerül, akkor az ipari egyesülés prémiumkiegészítésként 1964-ben maximálisan 40 százalékát, 1965-ben pedig maximálisan 20 százalékát kapja annak az összegnek, amellyel a nyereség az állami terv irányszámát túlhaladja.

Az ipari egyesülés jogkörébe tartozik, hogy a prémiumalapnak az irányszám tervezett túlteljesítéséből származó kiegészítését vállalatai között felossza, az egyes vállalatok eltérő teljesítményei alapján.

Ipari termelői árreform

Az ipari termelői árreform három szakaszban történik. Az első szakasz 1964-ben lezárult. Ez az NDK teljes ipari termelésének 25 százalékára vonatkozott. A második szakasz 1965-ben lesz, az árreform utolsó szakaszát pedig 1966-ban hajtják végre. A második és harmadik szakasz a feldolgozó iparágakra vonatkozik a gépipartól a könnyűiparig. Az árreform első szakasza a következő szempontok szerint folyt.

1 A fontos alapanyagok új árai csak a termelő szférára vonatkoznak, *a fogyasztási cikkek árai változatlanak maradnak.*

2. E termékekre az árakkal egyidejűleg új szállítási tarifák lépnek érvénybe.

3. Az új árak a termékek minősége szerint differenciáltak; ezzel a racionálisabb anyagfelhasználást segítik elő.

4. Az új árak és tarifák a társadalmilag szükséges ráfordításon alapulnak, ezáltal megnövelik a nyereségnek mint alapvető gazdasági mutatónak a jelentőségét.

Az új árak 1964. április 1-től olyan főbb alapanyagokra léptek hatályba, mint amilyenek a szén, a villamos energia, a gáz, a vaskohászat, valamint a színesfém-ipar termékei stb.

1964. július 1-től új árak léptek érvénybe a vegyipar alapvető termékeire és ezzel egyidőben ezekre a termékekre új vasúti, hajófuvartarifákat állapítottak meg. A gépgyártás és más olyan iparágak, amelyek számára még nem alakítottak ki új árakat, a kohászati termékeket és a vegyipari alapanyagokat egyelőre a régi áron vásárolják, míg az április 1-én életbe lépett árak teljes egészükben valamennyi népgazda-

sági ág költségeit terhelik. A mezőgazdaság számára a szén, a villamos energia és a műtrágya árai változatlanok maradnak. Az új árak az értéktörvény felhasználásával a tényleges munkaráfordításokon alapuló árak. Lényegében feleslegessé teszik az alapanyagiparban eddig fizetett szubvenciókat, lehetővé teszik a normálisan dolgozó vállalatok számára, hogy a termelés és értékesítés ráfordításait maguk fedezzék és nyereséget hozzanak létre. A nyereségnek elvben biztosítania kell a bővített újratermelést. Az árreform során a költségszámítás és a nyereségképzés megalapozottabbá válik és így a nyereség válhat a terv főmutatójává.

A vállalatoknál és az ipari egyesülésekben egyre inkább a nyereség a gazdasági teljesítmény megítélésének mércéje. Egyes alapanyagok, például a barnaszénbrikettek, árának minőség szerinti differenciálása arra ösztönzi a termelő vállalatokat, hogy minél több jó minőségű szenet termeljenek és szállítsanak, mert az ezzel járó többletráfordítás kisebb, mint a pótlólagos nyereség. Az új árak felszámolják a vállalatoknak a termelés mennyiségének növelésére irányuló kizárólagos törekvését, mert az árat és a nyereség nagyságát a termék minőségi tulajdonságainak figyelembevételével határozzák meg.

Az új fuvartarifák a különböző szállítási módok és szállítási eszközök célszerű kihasználását segítik elő. A vasúti szállítás és hajófuvar tarifái között olyan arányt hoztak létre, amely a vasút tehermentesítésére ösztönöz.

A feldolgozó iparban most természetesen megváltozott a költségszint. A feldolgozó iparnak eddig a szubvencionált nyersanyagárak miatt túlmagas nyereségei voltak. A jövőben a forgalmi adó és a nyereség terhére lényegében fedezhető lesz a magasabb nyersanyagárakból eredő többletráfordítás. Több mint 100 000 különféle társadalmi-gazdasági formációjú vállalatban megvizsgálták az ipari árreform első szakaszának várható kihatásait. Kiderült, hogy még a félig állami és magánvállalatoknak, valamint a kisipari termelőszövetkezeteknek és az egyes kisipari vállalatoknak a rentabilitását is alig érintik az új árak, mert önköltségeikben az érintett anyagok részesedése még 1 százalékot sem tesz ki. Azoknak a vállalatoknak, amelyekben a nyersanyagok áremelkedéséből származó többletráfordítás a tiszta jövedelemnek több mint 5 százalékát éri el, állami árkiegyenlítést nyújtanak.

Az eszközlekötési járulék bevezetése

Az állóeszközök átértékelése és az új leírási kulcsok bevezetése jó előfeltételeket teremt az állóalapok ésszerű kihasználására. Ahhoz, hogy az ipari egyesülések és a vállalatok a teljes termelési alapot (álló- és forgóeszközalapokat) gazdaságosabban használják ki, eszközlekötési járulékot vezetnek be. Ezt a rendszert jelenleg néhány ipari egyesülésben és vállalatban próbálják ki. Ennek során az a tapasztalat, hogy az egyes iparágak számára különböző nagyságú százalékkulcsokat célszerű rögzíteni (Magyarországon például az iparban egységes százalékkulcsot vezettek be). Az eszközlekötési járulék befizetése az államnak a vállalati tiszta jövedelmet illető minimális követelménye.

Az eszközlekötési járulék levonás az összes nyereségből, és ezért arra készteti a vállalatokat, hogy termelő alapjaikat a lehető legésszerűbben

használják ki. Az ipari egyesülések és a vállalatok érdekeltek a magas rentabilitás biztosításában, hogy a fix eszközlekötési járulék levonása után a fennmaradó nyereségből magas prémiumalapot képezhessenek. A vállalatok tehát anyagilag abban érdekeltek, hogy az alapokat többműszakos rendszerrel teljesen kihasználják, az alapok összetételét racionálisan alakítsák ki, a nem szükséges álló- és forgóalapokat kiselejtezzék, illetve átcseréljék, a tudományos-műszaki haladást kevés ráfordítással és nagy hatásfokkal realizálják, azaz jövedelmezőségi szintjüket növeljék. Azonkívül növekszik az érdekeltség az állás- és veszteségidők kiküszöbölésében és a berendezések állapotának állandó ellenőrzésében.

Az új távlati terv problémái

A Német Demokratikus Köztársaságban 1964 szeptemberében alapos vita után jóváhagyták az 1970-ig terjedő távlati terv irányelveit. Ez a koncepció részletekig terjed és alapul szolgál az ipari egyesülések, gazdasági és mezőgazdasági tanácsok, vállalatok, mezőgazdasági termelőszövetkezetek és más intézmények számára a távlati tervjavaslatok kidolgozásához.

Döntő jelentőségű, hogy a távlati terv kidolgozásakor nemcsak meghatározott gazdasági célok rögzítéséről van szó, hanem mindenekelőtt a népgazdasági tervezés és irányítás rendszerének további javításáról. Az 1970-ig terjedő távlati terv megköveteli, hogy az új gazdasági rendszerrel összefüggésben a gazdasági törvények és ösztönzési eszközök alkalmazása magasabb szintet érjen el.

A távlati terv fő célkitűzései a következők:

1. A tudományos-műszaki haladás fő irányainak megfelelően tovább kell javítani az anyagi termelés struktúráját. Az ipari termelés a terv szerint 1970-ben 125—130 milliárd márka lesz. Ez az egész Németország 1936. évi ipari termelésének másfélszerese és a mai NDK területén 1936-ban elért ipari termelésnek majdnem hatszorosa.

2. A távlati terv egyik fő célkitűzése a műszaki forradalom végrehajtása. Ennek középpontjában a petrokémia alapján történő további kemizálás áll. További súlypontok a fémkohászat második feldolgozási lépcsőjének kiépítése, minőségi acélok termelése, az elektrotechnika gyors fejlesztése.

3. A termelőerők fejlesztése eredményeképpen 1970-ben a munkatermelékenység 1963-hoz képest 160 százalékra növekszik.

4. A nemzeti jövedelemben a felhalmozás részaránya a terv szerint 1970-ben 24—25 százalékot ér el. Ez a szint megfelel a vezető ipari államok szintjének. E téren az NDK-nak még bizonyos elmaradást kell leküzdenie, amely nem kismértékben az 1961 augusztusáig nyitott államhatár rovására írható. A beruházások volumene az 1963. évi 16,4 milliárd márkáról 1970-ig 27—30 milliárd márkára fog növekedni.

5. A lakosság életszínvonala a terv időszakában egyenletesen növekedni fog. A reáljövedelem a tervek szerint 1970-ig 20—25 százalékkal fog emelkedni. Tervbe vették, de még véglegesen nem oldották meg a munkaidő rövidítésének és a szabadság meghosszabbításának kérdését. Tervezik a nyugdíjak további emelését is (1964. január 1-én már életbe lépett egy általános nyugdíjemelés). Középpontban áll a lakosság ellátásának további megjavítása, főleg ipari fogyasztási javakkal.

6. A közlekedésben alapvető racionalizálást és műszaki rekonstrukciót terveznek.

7. Az építőiparban mindenütt áttérnek az előregyártott építőelemekkel történő ipari építésre. A lakásépítés a városi központokra fog koncentrálódni, amelyek arculata 1970-ig teljesen megváltozik.

Az új távlati tervcélok elérésének az a legfontosabb feltétele, hogy a népgazdaság főbb területein a lehető leggyorsabban elérjék a legmagasabb tudományos-műszaki színvonalat. Ezért olyan gazdaságilag megalapozott javaslatokat és variánsokat kell kidolgozni, amelyek figyelembe veszik a nemzetközi tudományos-műszaki szintet. A távlati tervnek fontos része tehát az új technika terve. Ez a terv meghatározza a tudományos-technikai célkitűzéseket és a feladatok teljesítésének módját. Az előirányzott feladatok megoldására tett javaslatokat tudományos vitákban kell megvizsgálni és megvédeni.

A következő hetekben és hónapokban kell kidolgozni azokat az intézkedéseket, amelyek majd a termékek és technológia világszínvonalának eléréséhez vezetnek. Ehhez a problémák feltárása mellett az is szükséges, hogy a megfelelő fórumok a megoldásra konstruktív módokat ajánljanak.

A tudományos-műszaki fejlődéssel szoros összefüggésben áll a tudományok terve, mint a távlati terv része. Első alkalommal vettek fel ilyen tervrészt a távlati tervbe. Az utolsó hetekben sok tudós nagy lelkesedéssel dolgozott e terv kialakításában. A tudományok e terve nemcsak természettudományi és műszaki, hanem gazdasági témákat is tartalmaz. A közgazdaságtudományi rész az alapkutatás feladatait az ipari fejlődés fő problémáival hozza összhangba.

Az NDK népgazdaságának fejlesztése a termelés tudományos-műszaki átalakítása útján terjedelmes beruházásokat követel. Alapvetően meg kell változtatni a beruházási tevékenység eddigi módszereit is. A műszaki forradalom időszakában nem tehető már semmilyen tárgyi és módszertani megkülönböztetés az új technikának egyrészről beruházások segítségével, másrészről racionalizálási és rekonstrukciós intézkedésekkel történő bevezetése között. Mind a leírásokból, mind a nemzeti jövedelemből (akkumulációból) származó beruházási eszközöknek, mind a beruházási hiteleknek egyértelműen a termelés fejlesztését kell célozniuk. Minthogy a beruházási eszközök a nagy feladatokhoz viszonyítva szűken méretezettek, ésszerű felhasználásuk döntő a népgazdaság fejlődése szempontjából. Ezért bővítésre és új létesítmények építésére csak akkor kerülhet sor, ha az adott termékcsoportban valamennyi meglevő kapacitást ésszerűen kihasználják, tekintet nélkül a tulajdonformára. Ebből a szempontból is fontos, hogy az ipari egyesülések által termékcsoportonként szervezett munka alárendeltségtől és tulajdonviszonytól függetlenül minden vállalatot magábafoglaljon. Az ipari egyesülésnek éppen a beruházáspolitikában kell a termékcsoportonként szervezett munkára támaszkodnia és tudományos-műszaki alapkoncepciók alapján meghatároznia az ágazat és a vállalatok távlati fejlesztését.

Minthogy az ipari egyesülés a beruházások területén is vezető szerv, az ipari egyesülések vezérigazgatóinak jogkörébe tartozik, hogy a beruházásokhoz szükséges bizonylatok tartalmáról és számáról döntsenek.

A beruházások finanszírozásához a vállalatok hosszú időszakra szóló normatívák alapján a leírásaik és nyereségük egy részét megkapják, ezenfelül pedig hiteleket vehetnek igénybe. Ezzel érvényesül az az alapelv, hogy az ipari egyesüléseknek és vállalatoknak a beruházások végrehajtásához szükséges eszközöket maguknak kell megteremteni. A beruházások finanszírozásánál a hitel ösztönző eszközként szerepel.

Az ipari egyesüléseket és a vállalatokat arra ösztönzik, hogy a beruházási terv kialakításakor magas teljesítménymutatókra törekedjenek, mert ezzel megteremtődik a magas nyereség előfeltétele. A gazdasági vezetőknek eszközök állnak rendelkezésre új tartalékok feltárásához és kiaknázásához. Elsősorban a gépiparban lehet a technológia és a szervezés átalakításával, valamint a szabványosítás és szakosítás tökéletesítésével nagy eredményeket elérni.

A *mezőgazdaság* előtt a legközelebbi években az a feladat áll, hogy az állami gazdaságokban és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben olyan terveket dolgozzon ki, amelyek a lakosság stabil és egyre javuló ellátását biztosítják. A távlati tervnek kell minden előfeltételt megteremtenie ahhoz, hogy a sajátos helyi, természeti és gazdasági körülményeket jól használják ki. A középpontban a hozamok növelése áll. Az állami gazdaságoknak 1970-ig a termelésük fő ágaiban nagyüzemi módszerekre kell áttérniük. Ez azt kívánja a mezőgazdaság irányításától, amelyet szintén a termelési elv szerint szerveznek meg, hogy mind központilag, mind területenként speciális tudományos-műszaki irányvonalat dolgozzon ki a különböző mezőgazdasági termelési ágak számára. A gyakorlatban kell kipróbálni, hogy milyen módon lehet a mezőgazdaság termelési elv szerinti irányításának a feldolgozó iparral, a mezőgazdasági termékeket felvásárló szervekkel, a mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátási szerveivel, a mezőgazdasági bankkal legmegfelelőbben együttműködnie. Különösen a termelőüzemek, a feldolgozó üzemek és a nagykereskedelem közötti szerződéses rendszer kialakításával kapcsolatos kísérletnek van nagy jelentősége. Az új módszerek egyelőre csak a nagy állami gazdaságokra és a III. típusú nagy mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatoznak.

A népgazdaság tervezésének és irányításának új gazdasági rendszere a külkereskedelmet is néhány új kérdés elé állítja. A külkereskedelem előtt a következő feladatok állnak:

1. A külkereskedelem alapvető feladatait fő árucsoportok és országok szerint kell kidolgozni és megoldani.

2. A fő exporttermékeknél biztosítani kell a világpiaci színvonalat.

3. Hatékony gazdasági kapcsolatot kell létrehozni a külkereskedelem és a termelés között.

4. A külkereskedelmi tevékenység komplex irányítása oly módon fejlesztendő ki, hogy a döntő alapkérdéseket a kereskedelem és az ipar együttesen oldja meg.

5. A külkereskedelmi tevékenység minden területén a népgazdaság érdekeit és a kereskedelmi szempontokat szem előtt tartó gondolkodásmódra van szükség.

Ahhoz, hogy az ipari egyesülés mint az iparág vezető szerve nagyobb befolyást nyerjen a külkereskedelemre, a külkereskedelmi vállalatokat lépésről lépésre át kell alakítani az ipari egyesülések eladási

szerveivé. A külkereskedelmi szervek ebben a rendszerben gazdasági kapcsolatokkal fonódnak össze az ipari egyesülésekkel, de közvetlen irányításuk a külkereskedelmi minisztérium feladata marad. A külkereskedelmi vállalatok tehát egyetlen vagy több ipari egyesülés eladási szervévé fejlődnek mint jogilag önálló, de kétszeresen alárendelt szervek.

A távlati tervvel kapcsolatosan a kiskereskedelemben létrehozták az állami áruházak egyesülését, amely az NDK legfontosabb áruházait a szocialista konszern elve szerint irányítja, önállóan vásárol be az iparától és szoros kapcsolatokat létesít meghatározott iparvállalatokkal.

Tovább fejlesztik az áruelosztó szervezetet, amely az utóbbi években egyre eredményesebb munkát végzett. Az állami áruházak egyesülésének és az áruelosztó szervezetnek kalkulációkat kell kérnie az iparától és figyelemmel kell kísérnie a fogyasztási cikkek termelését. A kereskedelem ne csak követeljen, hanem segítse az ipart az eredmények növelésében. Fejleszteni és ésszerűsíteni kell a készletgazdálkodást is.

A távlati tervnek a lakosság ellátása javításában továbbra is a szükségletek távlati fejlődéséből kell kiindulnia és tartalmaznia kell a korszerű kereskedelmi formák fejlesztését.

Berend T. Iván:

GAZDASÁGPOLITIKA AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV MEGINDÍTÁSAKOR
1948—1950

Történészeink az elmúlt évek során több olyan művet adtak közre, amelyek a felszabadulás utáni éveket dolgozzák fel. Berend T. Iván jelen kötete ezt a munkát folytatja, pontosabban az első ötéves terv kialakításával kapcsolatos néhány problémát tár fel. A szerző nagyon érdekesen és színvonalasan próbál fényt deríteni a felszabadulás utáni történelmunk egyik legizgalmasabb időszakára, gazdaságtörténetünk egyik legfontosabb kérdésére. Az időszak bonyolult problémáinak teljes feldolgozását és értékelését a szerző nem végezhette el, részben a történetíró objektivitásához szükséges távlat hiánya miatt, részben a kutatható anyagok sokoldalú feldolgozásának hiánya miatt. Ennek ellenére a jelen munka figyelemre méltó alkotás, amely a szóban forgó időszak fontos adalékul, későbbi tudományos feldolgozásához bevezetőül szolgálhat.

A kötetet gazdaságtörténészeken és történészeken kívül közgazdászok és legújabb kori történelmünk iránt érdeklődő olvasók számára ajánljuk.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

AUGUSTINOVICS MÁRIA:

Egy pénzforgalmi modell

Az itt ismertetendő egyszerű matematikai modell gyakorlati bázisa a Magyar Nemzeti Bank ügyvitelének elektronikus gépesítése lesz. A tervek szerint a bank központjában működő elektronikus berendezés folyamatosan fel fogja dolgozni a bank egész könyvelésének adatait, amelyek ma csak decentralizáltan, az egyes bankfiókokban találhatók meg. Ezzel a bank könyvelésében meglevő óriási információtömeg hozzáférhetővé válik a gyakorlati gazdaságvezetés és a tudományos kutatás számára.

Ismeretes, hogy Magyarországon, mint általában a szocialista országokban, a központi bank hitel- és pénzforgalmi monopóliumot élvez. Ennek következtében a népgazdaságban lezajló minden pénzmozgás — kivéve a készpénz mozgását, de beleértve a számlapénz készpénzzé alakulását és ennek fordítottját — megjelenik e bank könyvelésében. Sőt, maguk ezek a pénzmozgások technikai szempontból azonosak egy-egy könyvelési művelettel. A bank könyvelési adatainak központi feldolgozása tehát lehetővé teszi, hogy megismerjük és folyamatosan megfigyeljük *a pénzforgalom belső struktúráját, a pénzáramlások irányait és intenzitását.*

A pénzforgalom jelenségeit rendszerezetten ábrázolja majd a *pénzforgalmi kapcsolatok mérlege,* amelynek adatait — a feldolgozott könyvelési adatok alapján — a központi elektronikus berendezés fogja szolgáltatni. E mérleg általános sémáját és e séma számos konkrét, gyakorlati változatát a Magyar Nemzeti Bankban folytatott közgazdasági előkészítő munka során dolgoztuk ki.

A mérleg a pénztulajdonosok egymás közötti pénzforgalmát mutatja be; a különböző gyakorlati céloktól függően különböző összevonásban — „szektorbontásban" — szerepeltetve a pénztulajdonosokat. Például az egyik változat irányító szervek, a másik változat iparágak szerint csoportosítja az állami és szövetkezeti vállalatokat.[1]

Nyilvánvaló, hogy a pénzforgalmi kapcsolatok mérlegében ábrázolt jelenségkomplexum, valamint e jelenségeknek a mélyebb gazdasági okokkal való összefüggései — *matematikai megfogalmazást* kívánnak. Ez szükséges ahhoz, hogy amikor majd működni kezd az elektronikus adatfeldolgozó központ és ontani fogja tetszés szerinti időszakok pénzforgalmi adatait, akkor ne áttekinthetetlen adattömeggel folytassunk reménytelen küzdelmet, hanem előre átgondolt elemzéseket és a tervezést segítő számításokat végezhessünk.

[1] A mérlegre vonatkozó elgondolásokról részletesen beszámoltam a Közgazdasági Szemle 1962. évi 10. számában megjelent „A pénzforgalmi kapcsolatok mérlege" c. cikkben.

Az itt leírandó modell még távolról sem tesz eleget mindezeknek a követelményeknek, elsősorban azért, mert nem tesz különbséget a pénzforgalom minőségileg különböző szférái között, például az áruk ellenében mozgó és az áruellenérték nélkül mozgó pénz között; így nem tárhatja fel a pénzáramlások összefüggéseit a mögöttes gazdasági folyamatokkal, a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem és a társadalmi össztőke[2] mozgásával. Mindössze a pénz- és hitelforgalom néhány sajátos összefüggését igyekszik egyszerű matematikai formában kifejezni. Tárgyát a gazdasági élet felszíni jelenségei alkotják — ebből következik az is, hogy viszonylag kevés absztrakcióval kell dolgoznia más, mélyebbre hatoló problémafelvetésekhez képest.

Ez a modell tehát csupán a további kutatás első vázlatát, mintegy keretét adja, de már bizonyos kapaszkodót, „hidat" tartalmaz a pénzfolyamatok kutatásának — nézetem szerint — három legfontosabb irányába: 1. a társadalmi termék mozgásával való összefüggések; 2. az árrendszerrel, az árképzéssel és az áralakulással való összefüggések; 3. a társadalmi tőke mozgásával, lekötésével és megtérülésével való összefüggések tanulmányozásához.

Az első két irányba vezető „híd"-nak kínálkozik a modell formális analógiája az input-output modellel. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a pénzforgalmi modell *nem* azonos az input-output modellel — jóllehet felépítése annak ösztönző hatását mutatja, és szubjektív eredete szerint nem más, mint annak átértelmezése, felhasználása, átültetése a pénz- és hitelforgalom jelenségeire.[3] Objektíve ugyanis két közgazdaságilag különböző terület nem válik azonossá attól, hogy mindkettőre egyforma lineáris inhomogén egyenletrendszert alkalmazunk, mint ahogyan különböző közgazdasági jelenségek nem válnak azonossá attól, hogy mindegyiknél felhasználjuk a százalékszámítást. A két modell összekapcsolását, vagyis a termékmozgás, az áralakulás és a pénzmozgás kölcsönös összefüggéseinek matematikai megfogalmazását azonban nyilvánvalóan meg fogja könnyíteni a formális analógia, a külön-külön már alkalmazott azonos kifejezésmód.

A harmadik irányba vezető „híd"-nak tekinthető, hogy a hitelállomány-változás és a pénzkészletváltozás explicite szerepel a modellben, hiszen e pénzügyi kategóriák a legszorosabban összefüggenek az anyagi felhalmozás folyamatával. Ennek az összefüggésnek az egzakt megfogalmazása azonban valószínűleg más, bonyolultabb matematikai eszközöket is igényel, semmiképpen sem fér be az itt leírt egyszerű modell szűkreszabott kereteibe.

A modell kiinduló elemei

Tekintsük a pénzforgalmi kapcsolatok mérlegének teljesen leegyszerűsített, absztrakt vázát:

[2] Ebben a cikkben a szemléletesebb „tőke" kifejezést használom a szokásos „eszköz", illetve „alap" szó helyett: természetesen nem társadalmi viszonyt értek rajta, csupán az újratermelési folyamatban lekötött értéket.

[3] Ez annyira nyilvánvaló, hogy nem is tartottam szükségesnek utalásokat az input-output modellel foglalkozó közismert forrásmunkákra. Hasonló modellnek pénzforgalmi jelenségekre való alkalmazásáról viszont nem találtam említést a szakirodalomban.

		Kiadást teljesítő pénztulajdonosok	Valódi bevétel	Hitel-felvét	Összes bevétel
		1 2 3 . . . j . . . . . n	s	h	b
Bevételhez jutó pénz-tulajdonosok	1 2 3 . . i . n	Q			
Valódi kiadás			±		
Hitelvisszafizetés	c				
Összes kiadás					
Pénzkészlet változás	p				
Összes bevétel	b				±±

Ez a séma a következő összefüggések szemléltetésére hivatott:

1. A népgazdaságban a pénztulajdonosoknak n csoportja van.[4] Ezek valamennyien teljesíthetnek egymás számára pénzfizetéseket; a közöttük lezajló pénzmozgások összessége a szűkebb értelemben vett, valódi pénzforgalom, amely a **Q**-val jelölt mezőben, összege pedig a ±-szal jelölt helyen található.

2. A pénztulajdonosok nemcsak más pénztulajdonosoktól kaphatnak pénzt, hanem a banktól is (hitelt vehetnek fel); ennek megfelelően nemcsak más pénztulajdonosoknak fizethetnek, hanem a banknak is (hitelt fizethetnek vissza). A valódi pénzforgalom és hitelforgalom együttesen alkotják a teljes pénzforgalmat, amelynek összege a ±±-szal jelölt helyen található.[5]

3. Valamennyi pénztulajdonos esetében az összes kiadás és a pénzkészletváltozás együttes összege azonos az összes bevétellel; a sorösszegek tehát azonosak az oszlopösszegekkel. (Ha a kiadás több, mint a bevétel, akkor a pénzkészletváltozás természetesen negatív előjelű.)

4. A népgazdaság egészét tekintve, a valódi pénzforgalomban pénz nem keletkezhet és nem szűnhet meg; a pénz a hitelfelvétek révén áramlik be a forgalomba és a hitel-visszafizetések révén vonul ki onnan. Az összes hitelfelvét és az összes hitel-visszafizetés különbsége egyenlő egyfelől az összes hitelállomány-változással, másfelől a forgalomban levő pénzmennyiség változásával (az összes pénzkészletváltozással); következésképpen az utóbbiak egymással is egyenlők.

[4] Pénztulajdonos minden állami és szövetkezeti vállalat, a különböző állami (költségvetési) szervek, a lakosság stb. Csoportosításuk – mint bevezetőben említettem – alternatív, az éppen alkalmazandó konkrét mérlegváltozattól függ. A szemléletesség kedvéért képzeljük el, hogy pl. az első k csoportba a vallalatok tartoznak, az ágazati kapcsolatok mérlegének megfelelő szektorbontásban; a többi $n-k$ csoportban pedig az állami költségvetés, a lakosság, a többi bankok stb. szerepelnek.

[5] A bank nemcsak hitelként, hanem devizák ellenében is forgalomba hoz, illetve kivon a forgalomból pénzt. A modell erre a folyamatra is kiterjeszthető; ezt azonban az egyszerűség kedvéért itt nem tárgyaljuk.

A hitelfelvétek és a valódi pénzforgalom

A fent leírt összefüggések matematikai megfogalmazásához egyelőre a következő jelölésekre van szükségünk:

b_i = az i-edik pénztulajdonos bevételeinek összege;
s_i = az i-edik pénztulajdonos valódi (más pénztulajdonosoktól származó) bevételeinek összege;
h_i = az i-edik pénztulajdonos hitelfelvétje.

Legyen továbbá q_{ij}[6] az adott időszakban a j-edik pénztulajdonostól az i-edik pénztulajdonoshoz áramló pénz mennyisége. Állapítsuk meg, hogy q_{ij} mekkora hányada b_j-nek, azaz a j-edik pénztulajdonos bevételeinek mekkora hányadát költi arra, hogy i-nek fizessen. Képezzük tehát a

$$k_{ij} = \frac{q_{ij}}{b_j} \text{ hányadost. Természetesen}$$

$$q_{ij} = k_{ij} b_j .$$

Írjuk fel most már az i-edik pénztulajdonos összes bevételeit meghatározó egyenletet:

$$b_i = s_i + h_i , \tag{1}$$

azaz az összes bevételek egyenlők a valódi bevételek és a hitelfelvét összegével.

A valódi bevételek azonban a többi pénztulajdonosoktól származó bevételek, tehát

$$s_i = \sum_{j=1}^{n} q_{ij} = \sum_{j=1}^{n} k_{ij} b_j = k_{i1} b_1 + k_{i2} b_2 + \ldots + k_{in} b_n \tag{2}$$

(2)-t (1)-be helyettesítve:

$$b_i = k_{i1} b_1 + k_{i2} b_2 + \ldots + k_{in} b_n + h_i . \tag{3}$$

Ez az egyenlet megmutatja, hogy az i-edik pénztulajdonos összes bevétele valamennyi többi pénztulajdonos összes bevételétől függ.

Pontosan ilyen egyenletek írják le mind az n pénztulajdonos összes bevételét, valójában tehát a következő egyenletrendszerrel van dolgunk:

$$\begin{aligned} b_1 &= k_{11} b_1 + k_{12} b_2 + \ldots + k_{1n} b_n + h_1 \\ b_2 &= k_{21} b_1 + k_{22} b_2 + \ldots + k_{2n} b_n + h_2 \\ &\cdot \\ &\cdot \\ &\cdot \\ b_n &= k_{n1} b_1 + k_{n2} b_2 + \ldots + k_{nn} b_n + h_n \end{aligned} \tag{4}$$

Most áttérünk a matrixírásmódra és a továbbiakban kizárólag ezt használjuk. Ennek megfelelően a továbbiakban az index nélküli kis-

[6] Valamennyi képletben, ahol i és j futóindexek szerepelnek $i = 1, 2, \ldots, n$ és $j = 1, 2, \ldots, n$.

betűk vektorokat, a nagybetűk pedig matrixokat jelképeznek. Tehát (4) egyenletrendszerünk felírható röviden:

(5) $\mathbf{b} = \mathbf{Kb} + \mathbf{h}$, vagyis

(6) $\mathbf{b} - \mathbf{Kb} = \mathbf{h}$, továbbá **E**-vel jelölve az egységmatrixot

(7) $\boxed{(\mathbf{E} - \mathbf{K})\mathbf{b} = \mathbf{h}}$[7] ebből pedig

(8) $\mathbf{b} = (\mathbf{E} - \mathbf{K})^{-1}\mathbf{h}$

Jelöljük az egyszerűbb kifejezés kedvéért az $(\mathbf{E}-\mathbf{K})^{-1}$ matrixot **R**-rel, akkor a (8) átírva

(9) $\boxed{\mathbf{b} = \mathbf{Rh}}$

A (7) és (9) egyenlet: modellünk első két alapegyenlete.[8] Ezek közvetlen és egyértelmű összefüggést állapítanak meg a pénztulajdonosok összes bevétele és hitelfelvétje között, mégpedig az (**E**—**K**) matrix, illetve ennek inverze segítségével.

A **K** („kiadási") matrix n sorból és n oszlopból álló táblázat:

$$\mathbf{K} = \begin{bmatrix} k_{11} & k_{12} & \dots & k_{1n} \\ k_{21} & k_{22} & \dots & k_{2n} \\ \cdot & & & \\ \cdot & & & \\ \cdot & & & \\ k_{n1} & k_{n2} & \dots & k_{nn} \end{bmatrix}$$

Minden oszlop azt mutatja meg, hogy a fejrovatban megjelölt pénztulajdonos egy forintnyi bevételéből mennyit fordít arra, hogy az első, a második stb., végül az n-edik pénztulajdonosnak fizessen. A j-edik oszlop tehát a j-edik pénztulajdonosnak az adott időszakban érvényes *kiadási struktúráját* ábrázolja.

Világos, ha a **K** matrix minden oszlopát (azaz rendre az oszlop valamennyi elemét) megszorozzuk a megfelelő pénztulajdonos teljes bevételi összegével, akkor megkapjuk a pénztulajdonosok között áramló pénzmennyiségeket, vagyis magát a pénzforgalmi kapcsolatok mérlegének „zárt", a valódi pénzforgalmat tartalmazó részét. Következésképpen,

[7] A közgazdasági feltételekből következik, hogy K n-ed rendű, nem negatív négyzetes matrix. Előfordulhat, hogy a primér adatfelvételből nyert matrix rangja kisebb n-nél. Ilyen esetben a nem független sorral vagy oszloppal reprezentált pénztulajdonos-szektorokat össze kell vonni és át kell térni a rangszámmal azonos rendű matrixszal való műveletekre. Az ilyen összevonás közgazdaságilag is ind kolt.

K elemei és oszlopösszegei általában 1-nél kisebbek. Kivételes esetben egy elem lehet 1-nél nagyobb is, de ez annyira valószínűtlen, hogy ettől eltekinthetünk. Gyakorlatilag is előfordulhat azonban 1-nél nagyobb oszlopösszeg. (Ez azt fejezi ki, hogy a megfelelő pénztulajdonos átmenetileg csökkenti pénzkészletét, mégpedig nagyobb összeggel, mint amennyi hitelvisszafizetést teljesít.) Ez itt nem tekinthető közgazdasági rendellenességnek, mint az input-output modell esetében.

Elvileg kizárt azonban, hogy K minden oszlopösszege 1-nél nagyobb vagy 1-el azonos legyen; sőt a közgazdasági feltételekből következően bizonyos, hogy az átlagos oszlopösszeg kisebb egynél. Ezzel az $(E-K)$ regularitása biztosítva van.

A **b** vektor n elemű, nem negatív vektor. A **h** vektor első k eleme nem negatív, utolsó $n-k$ eleme pedig zérus (hitelt csak a vállalatok kaphatnak).

[8] Alapegyenletnek nevezzük azokat az egyenleteket, amelyek a legfontosabb közgazdasági összefüggéseket fejezik ki és amelyek közgazdasági értelmezésére külön gondot fogunk fordítani. (Bár a közbenső lépések is értelmezhetők, sőt a mélyebb vizsgálat szamára sok hasznos gondolatot adnak.)

ha adott a **K** matrix, és ismerünk vagy felteszünk, vagy megtervezünk egy **b** vektort, akkor előállíthatjuk a valódi pénzforgalom egész mérlegét.

A $\mathbf{K}\langle\mathbf{b}\rangle$ matrix[9] tehát nem más, mint a pénzforgalmi kapcsolatok mérlegének **Q**-val jelölt mezője; e mező sorösszegeit jelentő oszlop, vagyis a valódi bevételek oszlopvektora pedig $\mathbf{s} = \mathbf{Kb}$. Így az (5) vektoregyenlet **Kb** tagja az (1) skaláregyenletben szereplő s_i-nek felel meg. A (6) egyenlet tulajdonképpen a következőket mondja: rendre minden pénztulajdonos esetében a teljes bevételből vonjuk le a valódi bevételeket — a különbség a hitelfelvét. A (7) alapegyenlet pedig ennek egyszerű átrendezése, matematikailag célszerűbb formája. Ezek az egyenletek tehát még semmi újat nem mondanak számunkra, csupán leírják azokat az összefüggéseket, amelyekkel eleve is tisztában voltunk.

Ezzel szemben a (9) alapegyenlet már valami újat ad: megmondja, hogyan számíthatjuk ki a hitelfelvételekből a bevételeket (a bevételekből pedig, mint láttuk, meghatározható a valódi pénzforgalom mérlege). Ez a lehetőség az **R** matrixon alapszik. Az **R** általános eleme, r_{ij} azt jelenti: ha a j-edik pénztulajdonos egységnyi hitelt vesz fel a banktól, akkor ebből mennyi bevétel keletkezik az i-edik pénztulajdonosnál összesen.

Hogyan értsük azt, hogy j hitelfelvétjéből „keletkezik", „származik" i-nek bevétele? Hiszen a pénztulajdonosok bevételei saját gazdasági tevékenységükből erednek, például áruik értékesítéséből vagy munkaerejük kifejtéséből; semmiképpen sem egy másik pénztulajdonos és a bank közötti hitelműveletekből! Ez természetesen igaz. Csakhogy modellünk nem a pénzmozgás gazdasági okainak feltárására, hanem magának a pénzmozgásnak a leírására hivatott. mint ahogyan ezt írja le — közvetlenül, első lépésben — maga a pénzforgalmi kapcsolatok mérlege is.

A pénzmozgást tekintve pedig valóban az a helyzet, hogy ha a j-edik pénztulajdonos egységnyi hitelt vesz fel a banktól és ezt saját kiadási struktúrájának megfelelően elkölti, akkor tőle az így keletkezett pénz átáramlik a többi pénztulajdonoshoz, mégpedig mindegyikhez annyi, amennyit a **K** matrix j-edik oszlopának megfelelő elemei mutatnak. Ez azonban csak az első lépés. Hiszen a többieknek most bevételei keletkeznek, ők is elköltik ezeket a saját kiadási struktúrájuknak megfelelően. A pénz tehát most másodszor is szétáramlik, de most már az egész **K** matrix által meghatározott módon. Ezzel ismét bevételek keletkeztek a legkülönbözőbb pénztulajdonosoknál, ezek ismét elköltik ezeket a **K** szerinti arányokban, és így tovább, a végtelenségig. Ennek a végtelen láncolatnak az eredménye azonban véges, mert minden „lépésben" valamennyi pénz kivonul a forgalomból a hitelvisszafizetések révén, illetve leülepszik pénzkészlet-növekedésként. Így minden lépésben valamennyivel kevesebb pénz fordul meg, mint az előzőben. Ez a végtelen mozgás tehát csillapodó, csökkenő mozgás; a lépéssorozatok összege egy felső határhoz tart, amelyet sohasem lép túl. Éppen ezt a felső határt tartalmazza az **R** matrix.

Az **R** matrix keletkezését, közgazdasági tartalmát tehát úgy érthetjük meg legjobban, ha figyelembe vesszük az ismert összefüggést: $\mathbf{R} = \mathbf{E} + \mathbf{K} + \mathbf{K}^2 + \mathbf{K}^3 + \ldots + \mathbf{K}^n + \ldots$ Ebben a képletben az **E** egység az eredeti pénzkibocsátást, azaz a hitelfelvétet jelenti; **K** ennek első el-

[9] Itt és a továbbiakban a $\langle\ \rangle$ jellel diagonálmatrixot jelölünk, amelynek főátlójában a megfelelő betűvel jelzett vektor elemei állnak.

költését; $\mathbf{K}^2 = \mathbf{K} \cdot \mathbf{K}$ az első elköltésből keletkezett bevételek elköltését; és így tovább.

Az **R** tehát a bank által a forgalomba nyomott pénznek a forgalomban való szétáramlását és többszöri működését ábrázolja. Úgy is kifejezhetjük, hogy a pénzegység által lebonyolított forgások számát határozza meg, hiszen ha egy forintnyi hitelből a különböző pénztulajdonosoknál például összesen három forintnyi bevétel keletkezett, akkor ennek a forintnak nyilvánvalóan háromszor kellett megfordulnia. (Beleértve magát az eredeti kibocsátást, a hitelfelvétet is. Ha csak a valódi, a pénztulajdonosok közötti forgalomban teljesített forgásokat akarjuk meghatározni, akkor az **R**—**E** matrixszal kell dolgoznunk.)

Az **R** matrix olyan adatokat tartalmaz, amelyekhez közvetlenül, a pénzforgalom empirikus megfigyelése révén sohasem juthatunk. Az **R** által nyújtott ismeretekre csak bizonyos absztrakciók — hogy melyek, arra visszatérünk — és egy matematikai művelet, az (**E**—**K**) matrix invertálása révén tehetünk szert. Ez a matrix egész modellünk sarkpontja, minden további összefüggést már ennek segítségével fogunk feltárni.

A hitel-visszafizetések és a pénzkészletváltozás

Az eddigiekben a hitelfelvétek és a bevételek, valamint a bevételek és a valódi pénzforgalom összefüggéseit vizsgáltuk. Modellünk azonban a hitelvisszafizetésekről és a pénzkészletváltozásról is képes új ismereteket adni. Használjuk a következő jelöléseket:

c_j = a j-edik pénztulajdonos hitel-visszafizetése;
p_j = a j-edik pénztulajdonos pénzkészletváltozása.

Állapítsuk meg ezekről is, hogy a bevételek mekkora hányadát teszik ki az egyes pénztulajdonosok esetében, és jelöljük a j-edik pénztulajdonos *fajlagos* — azaz egységnyi bevételre jutó —

hitel-visszafizetését c_j'-vel; $c_j' = \dfrac{c_j}{b_j}$

pénzkészletváltozását p_j'-vel; $p_j' = \dfrac{p_j}{b_j}$

A továbbiakban az index nélküli **c**, illetve **p** betűk a megfelelő elemekből álló vektort jelölik, mégpedig a fajlagos — egységnyi bevételre jutó — **c'**, illetve **p'** mindig sorvektorként, a forintösszeget jelentő **c**, illetve **p** mindig oszlopvektorként fog szerepelni. Jelöljük továbbá **e'**-vel (sorvektor), illetve **e**-vel (oszlopvektor) azt a vektort, amelynek minden eleme 1.[10]

Nyilvánvaló, hogy

$$\mathbf{e}' \mathbf{K} + \mathbf{c}' + \mathbf{p}' = \mathbf{e}' \tag{10}$$

[10] A **c'** és **c** vektorokra ugyanaz vonatkozik, mint a **h**-ra (lásd a 7. lábjegyzetet). Ezzel szemben a **p'** és **p** vektorok minden eleme lehet pozitív, zérus vagy negatív. A **c'** és a **p'** vektorok minden elemének abszolút értéke feltétlenül kisebb 1-nél.

azaz minden egyes pénztulajdonos esetében a fajlagos „valódi" — a többi pénztulajdonos felé teljesített — kiadások összege (**e' K**) meg a fajlagos hitelvisszafizetés (**c'**), meg a fajlagos készpénzváltozás (**p'**) együtt véve az egységgel egyenlő. Hiszen a bevételeket erre a háromféle célra lehet fordítani, ezek együttes összege a mérleg szerint is egyenlő a bevételi összeggel; egységnyi bevételre számított — azaz fajlagos — összegük pedig nyilvánvalóan éppen egységnyi.

De (10)-ből már következnek a továbbiak:

$$\mathbf{c}' + \mathbf{p}' = \mathbf{e}' - \mathbf{e}'\mathbf{K} = \mathbf{e}'(\mathbf{E} - \mathbf{K}) \tag{11}$$

$$(\mathbf{c}' + \mathbf{p}')(\mathbf{E} - \mathbf{K})^{-1} = \mathbf{e}' \tag{12}$$

$$(\mathbf{E} - \mathbf{K})^{-1} = \mathbf{R}$$

$$(\mathbf{c}' + \mathbf{p}')\mathbf{R} = \mathbf{e}' \tag{13}$$

$$\boxed{\mathbf{c}'\mathbf{R} + \mathbf{p}'\mathbf{R} = \mathbf{e}'}\,. \tag{14}$$

A **c'R**, illetve a **p'R** a *teljes hitelvisszafizetések*, illetve a *teljes pénzkészletváltozások* vektora: nemcsak a hitelt felvevő pénztulajdonos közvetlen hitel-visszafizetését, illetve pénzkészletváltozását tartalmazza, hanem a hitelfelvét teljes, az egész népgazdaságban együttesen megnyilvánuló hatását.

A (14) egyenlet tehát azt az egyszerű közgazdasági igazságot fejezi ki, hogy a felvett hitelek révén forgalomba kerülő pénz vagy visszafolyik a bankba, vagy a forgalomban marad. Más szóval: az egységnyi hitelből teljesített hitel-visszafizetések és az egységnyi hitelből kicsapódó pénzkészletváltozások összege természetesen éppen egységnyi. De az is természetes, hogy ez csak a népgazdaság egészét tekintve igaz, az egyes pénztulajdonosok esetében általában nem (csak véletlenül fordulhat elő az egyezőség). Az egyes pénztulajdonos által felvett hitelpénz valahol másutt, a forgalom számos más pontján folyik vissza a bankba, illetve a forgalom legkülönbözőbb pontjain, a legkülönbözőbb pénztulajdonosoknál ülepszik le pénzkészletváltozásként. E bonyolult, végtelen láncolatban szerteágazó folyamat véges népgazdasági összeredményét foglalja össze a (14) egyenlet.

A $\langle \mathbf{c}' \rangle$ **R** és a $\langle \mathbf{p}' \rangle$**R** táblázatok azonban a végeredmény részleteit, összetevőit tartalmazzák: egyenként is bemutatják, hogy a különböző pénztulajdonosok hogyan vesznek részt bármely más pénztulajdonos hitelpénzfelvétjének végső „elrendezésében", visszafizetésében, illetve leülepítésében. Nyilvánvaló tehát, hogy ha ezeket az egységnyi hitelfelvételekre vonatkozó táblázatokat oszloponként megszorozzuk a megfelelő pénztulajdonos hitelfelvétjének forintösszegével, akkor az egész hitelforgalom belső összefüggéseiről kapunk képet; megfigvelhetjük, hogy az egyes pénztulajdonosok hitelfelvétje és hitel-visszafizetése, illetve pénzkészletváltozása között mi a kapcsolat; ki kinek a hitelpénzét fizeti vissza, illetve halmozza fel.

Nézzük meg tehát a $\langle \mathbf{c}' \rangle$ **R**$\langle \mathbf{h} \rangle$, illetve a $\langle \mathbf{p}' \rangle$ **R**$\langle \mathbf{h} \rangle$ táblázatokat. Az általános elemek

$c_i r_{ij} h_j$ = a j által felvett hitel összegéből mennyit fizet vissza i;
$p_i r_{ij} h_j$ = a j által felvett hitel összegéből mennyi ülepszik le i-nél pénzkészletváltozásként.

Magától értetődő, hogy ha e táblázatok elemeit most már soronként összegezzük, akkor az oldalrovatban megjelölt pénztulajdonosok összes hitel-visszafizetését, illetve összes pénzkészletnövekedését kapjuk eredményül. Képletben:

(15) $\boxed{\langle \mathbf{c}' \rangle \mathbf{Rh} = \mathbf{c}}$ és

(16) $\boxed{\langle \mathbf{p}' \rangle \mathbf{Rh} = \mathbf{p}}$

Kifejeztük tehát a hitel-visszafizetések, illetve a pénzkészletváltozások forintösszegét a hitelfelvétek függvényében. Ezek az összefüggések a továbbiakban fontosak lesznek számunkra.

A hitelállomány-változás

Az eddigiekben tisztáztuk a teljes pénzforgalom valamennyi tényezőjének egymással való összefüggéseit. A gyakorlatban azonban nem a forgalmi, hanem az állományi szemlélet uralkodik; a hitelezési munkában a hitelállományok változásának mutatószáma játssza a főszerepet.

Bármely pénztulajdonos hitelállományának változása egyenlő hitelfelvétjének és hitelvisszafizetésének különbözetével. Képletben, ha az állományváltozást $\bar{\mathbf{h}}$-val[11] jelöljük:

(17) $\mathbf{h} - \mathbf{c} = \bar{\mathbf{h}}$.

Az előzőekben tárgyalt összefüggések tehát egyértelműen meghatározzák a $\bar{\mathbf{h}}$-t; ha ismerjük a teljes forgalmat, ismerjük az állományváltozást is. Ez nem problematikus. De mi a helyzet akkor, ha — mint a gyakorlati tervezésben — nem ismerjük a forgalmat, csak az állományváltozást? Vajon kölcsönös-e a meghatározottság, azaz meghatározza-e az állományváltozás a forgalmat? Másrészt: mit tud mondani modellünk az állományváltozás belső struktúrájáról, a „forrásokkal", azaz a pénzkészletváltozással való kapcsolatairól? Ezekre a kérdésekre próbálunk válaszolni a továbbiakban.

Mindenekelőtt tisztázandó, hogy az állományváltozás és a hitelforgalom, vagy az állományváltozás és a bevételek közötti összefüggést kívánjuk-e vizsgálni. Természetesen az utóbbiak egymástól kölcsönösen függenek, valójában tehát csak sorrendi kérdésről van szó, amely azonban az elemzés konkrét céljától függően fontossá válhat. Írjuk tehát fel mindkét összefüggéssorozatot.

Fejezzük ki először a (17) egyenletben szereplő **c**-t a **h** függvényeként, ehhez használjuk fel (15) alapegyenletünket. Akkor azt kapjuk, hogy

(18) $\mathbf{h} - \langle \mathbf{c}' \rangle \mathbf{Rh} = \bar{\mathbf{h}}$ ebből

(19) $(\mathbf{E} - \langle \mathbf{c}' \rangle \mathbf{R})\mathbf{h} = \bar{\mathbf{h}}$

Jelöljük $(\mathbf{E} - \langle \mathbf{c}' \rangle \mathbf{R})$-t az egyszerűbb írás kedvéért **H**-val,[12] akkor

[11] A $\bar{\mathbf{h}}$ vektorra ugyanaz vonatkozik, mint a **h**-ra (lásd a 7. lábjegyzetet).

[12] A **H**, de különösen a **P** (lásd később a (24) alapegyenletnél) „rosszul kondicionált" matrixok, determinánsuk kevéssel tér el zérustól. Ez a közgazdasági feltételekből egyértelműen következik, hiszen a forgalom egyenlege – az állományváltozás – mindig nagyon kicsi a forgalomhoz képest. Nagyon fontos lenne az ilyen matrixok matematikai jellegzetességeinek összefoglalása, mert ezekből esetleg közvetlen közgazdasági következtetéseket lehetne levonni.

a (19) átírva:

(20) $\boxed{\mathbf{Hh} = \bar{\mathbf{h}}}$ és

(21) $\boxed{\mathbf{h} = \mathbf{H}^{-1}\bar{\mathbf{h}}}$

Találtunk tehát egy olyan **H** („hitel") matrixot, amely egyértelműen meghatározza a hitelállomány-változás és a hitelfelvét közötti összefüggést.

A $\mathbf{H}^{-1}$ inverz a (21) képlet szerint arra ad választ, hogy adott hitelállomány-növekedéshez mekkora hitelfolyósítás szükséges. Általános eleme tehát azt mondja meg: mennyi hitelt kell *i*-nek felvennie ahhoz, hogy *j* hitelállománya egységnyivel növekedjék. A *j*-edik oszlop összege értelemszerűen azt jelenti: mennyi hitelt kell folyósítani a különböző pénztulajdonosoknak együttvéve ahhoz, hogy *j* hitelállománya egységgel növekedjék.

Miért kell egyáltalán több hitelt folyósítani, mint a kívánt állománynövekedés? Mert a felvett hitelek jó részét visszafizetik. Tegyük fel például, hogy 10 forinttal kívánjuk növelni a hitelállományt. Ezért első lépésben 10 forint hitelt folyósítunk. Ebből azonban — mondjuk — 9 forintot vissza fognak fizetni, az állomány tehát csak egy forinttal nőtt. Folyósítsunk hát még 9 forintot a visszafizetés fedezetére. Igen ám, de ebből is vissza fognak fizetni 8,1 forintot. Folyósítsunk hát még 8,1-et — de abból is visszafizetnek 7,29 forintot —, és így tovább, a végtelenségig. Végül — ebben a rögtönzött példában — odajutnánk, hogy 100 forintot kell folyósítanunk ahhoz, hogy az állomány 10-zel növekedjék.

Pontosan ezt a végtelen halmozási folyamatot összegezi a $\mathbf{H}^{-1}$ matrix. Megértésében ismét a hatványsor segíthet: $\mathbf{H}^{-1} = \mathbf{E} + \langle \mathbf{c}' \rangle \mathbf{R} + (\langle \mathbf{c}' \rangle \mathbf{R})^2 + \ldots + (\langle \mathbf{c}' \rangle \mathbf{R})^n + \ldots$ Vagyis a **H** inverze összegezi magát az állománynövekedést (ez az **E** tag); *meg* az ekkora folyósításból történő visszafizetést (ez az első hatvány); *meg* az előbbi visszafizetés fedezetére kibocsátott folyósításból történő visszafizetést (ez a második hatvány); és így tovább a végtelenig. Ez a végtelen sor véges eredményhez tart, mert azért valami kis állománynövekedés minden lépésben kicsapódik, s így mindig kisebb az előző lépés visszafizetése miatt szükségessé váló többletfolyósítás. Ilyen módon képes a $\mathbf{H}^{-1}$ matrix egyértelműen meghatározni az egységnyi hitelállomány-növekedéshez szükséges hitelfelvételeket.

Nyilvánvaló, hogy $\mathbf{H}^{-1}$ oszlopait rendre megszorozva az állománynövekedések forintösszegével — vagyis a $\mathbf{H}^{-1}\langle \bar{\mathbf{h}} \rangle$ táblázatot képezve — a folyósított hitelek elhelyezkedésének teljes térképét kapjuk: azt látjuk, hogy az oldalrovatban megjelölt pénztulajdonos teljes hitelfelvétjéből mennyi csapódik le a fejrovatban megjelölt pénztulajdonosnál állománynövekedésként.

Természetesen, ha az állománynövekedés meghatározza a hitelfelvételeket, ez utóbbiak meghatározzák a bevételeket, vagyis a valódi pénzforgalmat. De nem lehetne-e vajon közvetlenül is megadni az összefüggést a hitelállományok változása és a valódi pénzforgalom legjellemzőbb tényezője, a bevételek között?

Ennek levezetéséhez a (17) egyenletből most mind a **h**-t, mind a **c**-t **b** függvényében fejezzük ki, felhasználva a (7) alapegyenletet:

(22) $(\mathbf{E}-\mathbf{K})\mathbf{b}-\langle \mathbf{c}' \rangle \mathbf{b} = \bar{\mathbf{h}}$ ebből

(23) $(\mathbf{E}-\mathbf{K}-\langle \mathbf{c}' \rangle)\mathbf{b} = \bar{\mathbf{h}}$

jelöljük $(\mathbf{E}-\mathbf{K}-\langle \mathbf{c}' \rangle)$-t **P**-vel, akkor a (23) átírva:

(24) $\boxed{\mathbf{P}\mathbf{b} = \bar{\mathbf{h}}}$ és

(25) $\boxed{\mathbf{b} = \mathbf{P}^{-1}\bar{\mathbf{h}}}$

A **P** („pénzforgalmi") matrix tehát a hitelállomány-változás és a bevételek közötti kapcsolatot adja meg.

Úgy vélem, nem szükséges a **P** és $\mathbf{P}^{-1}$ matrixok értelmezését ugyanolyan részletesen megadnunk, mint az előbb a **H**-ét és a $\mathbf{H}^{-1}$-ét, hiszen okoskodásunk logikailag és matematikailag teljesen analóg lenne az előbbivel.

Inkább a közgazdasági tartalom különbségére szeretném felhívni a figyelmet, mert ez a különbözőség valószínűleg a bevezetésben említett „harmadik irányba vezető híd" egyik pillére.

(18) képletünk, s az abból levezetett **H** és $\mathbf{H}^{-1}$ matrixok a hitel- és pénzforgalom egésze szempontjából, a pénzt forgalomba hozó, *a hitelt folyósító bank szempontjából* közelítették meg a hitelállományok változását. Ezzel szemben a (22) és (23) képletek valahogyan inkább *a gazdálkodó pénztulajdonos szempontjából* fogalmazzák meg az összefüggést. Formálisan is szembetűnő, hogy míg a (18) és (19) egyenletek a teljes kapcsolatokkal, a népgazdaság egészén végiggyűrűztetett összefüggésekkel operálnak (tudniillik az **R** matrixszal, amelynek tartalma az egyes pénztulajdonos számára teljességgel érzékelhetetlen); addig a (22) és (23) egyenletek a közvetlen kapcsolatokkal, a pénztulajdonosok saját fogalmaival dolgoznak. Ezek a fogalmak már átfogalmazhatók, átértékelhetők a tőkemozgás kategóriáivá. (Hogy csak egy példát említsek: a saját bevétel nyilvánvalóan korábban befektetett tőke megtérülése, vagy új jövedelem első realizálása pénzformában, vagy mindkettő.)

Valószínűnek látszik tehát, hogy ezek az utóbb leírt összefüggések jelenthetik az egyik kiindulópontot a pénzforgalom és a tőkemozgás összefüggéseinek megfogalmazásához.

Visszatérve modellünkhöz, még egy megjegyzést kell tennünk a pontosság kedvéért: természetesen sem a **H**, sem a **P** nem valóban új elemei modellünknek. Mindkettő a **K** kiadási matrix függvénye, abból egyértelműen adódik; csak az egyszerűbb, áttekinthetőbb írásmód és tárgyalás kedvéért láttuk el őket új szimbólumokkal.

A hitelmérleg

A továbbiakban most már a hitelállomány-változást — mint korábban a hitelfelvétet — a pénzkészletváltozással is kapcsolatba kívánjuk hozni. Gyakorlati nyelven szólva: a hitelmérleg „eszköz oldala" és „forrás oldala" közötti kapcsolatot kívánjuk feltárni.

Térjünk vissza (10) egyenletünkhöz és rendezzük át kissé:

(29) $\mathbf{p}' = \mathbf{e}' - \mathbf{e}'\mathbf{K} - \mathbf{c}'$ azaz

(30) $\mathbf{p}' = \mathbf{e}'(\mathbf{E} - \mathbf{K} - \langle \mathbf{c}' \rangle)$, ami átjelölve

(31) $\mathbf{p}' = \mathbf{e}'\mathbf{P}$ és ebből

(32) $\boxed{\mathbf{p}'\mathbf{P}^{-1} = \mathbf{e}'}$.

$\mathbf{P}^{-1}$ elemei azt jelentik, hogy a fejrovat szerinti pénztulajdonos egységnyi hitelállomány-növekedése — az ehhez szükséges hitelfelvét közvetítésével — mennyi bevételt indikál az oldalrovat szerinti pénztulajdonosnál. Ha most ezt megszorozzuk az utóbbinak a pénzkészletváltozási együtthatójával, akkor az eredmény: mennyivel növekszik i pénzkészlete, mennyi pénz ülepszik le i-nél mindabból a pénzből, amely j-nek egységnyi hitelállomány-növekedéséhez szükséges hitelfolyósítások révén került a forgalomba. E szorzatok oszlopösszege pedig azt mondja meg: mennyi pénzkészletváltozás tartozik összesen — valamennyi pénztulajdonosnál együttvéve — a fejrovat szerinti pénztulajdonos egységnyi hitelállomány-változásához. A (32) képlet szerint ez az összeg mindig egy.

A (32) egyenlet tehát azt a triviális közgazdasági igazságot fogalmazza meg, hogy egységnyi hitelállomány-változáshoz egységnyi pénzkészletváltozás tartozik; más szóval, hogy a hitelállomány és a forgalomban levő pénzmennyiség mindig azonos összeggel változik.

E triviális igazság előálllítására szolgáló $\langle \mathbf{p}' \rangle \mathbf{P}^{-1}$ táblázat azonban cseppet sem triviális ismeretek birtokába juttat bennünket: a „kitől kihez" kérdésre is választ tud adni, amire pusztán a pénzforgalom empirikus megfigyelése soha sem tenne képessé.

Nyilvánvaló, hogy ha ezt az egységnyi hitelállomány-változásra vonatkoztatott táblázatot rendre megszorozzuk az állományváltozások forintösszegével, akkor a pénzkészletváltozásokat is forintösszegben kapjuk meg. A $\langle \mathbf{p}' \rangle \mathbf{P}^{-1} \langle \bar{\mathbf{h}} \rangle$ táblázat tehát a gyakorlatból jól ismert hitelmérleg teljesen ismeretlen belső „térképét" tárja fel. Megmutatja, hogy az egyes pénztulajdonosok hitelállomány-változásának milyen pénztulajdonosok pénzkészletváltozásai felelnek meg; illetve, hogy melyik pénztulajdonos pénzkészletváltozásának milyen pénztulajdonosok hitelállomány-változásai felelnek meg.

A sor-, illetve oszlopösszegekről továbbá most már nyilvánvaló, hogy

(33) $\langle \mathbf{p}' \rangle \mathbf{P}^{-1} \bar{\mathbf{h}} = \mathbf{p}$ és

(34) $\mathbf{p}' \mathbf{P}^{-1} \langle \bar{\mathbf{h}} \rangle = \bar{\mathbf{h}}$

Kifejeztük tehát a pénzkészletváltozást a hitelállomány-változás függvényeként és megfordítva. Maga a $\langle \mathbf{p}' \rangle \mathbf{P}^{-1} \langle \mathbf{h} \rangle$ táblázat pedig ennek az összefüggésnek egész belső struktúráját leírja; szinte azt mondhatjuk, hogy ez a táblázat sakktáblaszerű hitelmérleg, amely közvetlen kapcsolatot teremt a mérleg két „oldalának" egyes tételei között.

Feltevések és következtetések

A pénzforgalmi kapcsolatok mérlege azt adja, amit a valóság tapasztalati megfigyelése adhat: leírja a pénztulajdonosok közötti közvet-

len kapcsolatokat. Összegezi, hogy bizonyos idő alatt mennyi pénzt adott a bank *A*-nak, *B*-nek és *C*-nek; mennyit fizetett *A D*-nek, *B E*-nek és *C F*-nek; ki fizetett vissza hiteleket és kinél nőtt a pénzkészlet. De nem tud választ adni arra, *hogyan jut el* az *A*-nak folyósított pénz *B*-n, *C*-n és másokon keresztül *G*-hez és *H*-hoz; hogy *milyen szerepet játszik* a *D*-nek és *F*-nek folyósított pénz az *X* és *Y* közötti fizetésekben; hogy *melyik ágazattól áramlik vissza* a bankba a kohászatnak folyósított pénz, és *mennyi* pénzkészletnövekedés csapódik le például a költségvetésben a gépiparnál, illetve a lakosságnál a mezőgazdaság hiteleiből.

Nem válaszolhat ezekre a kérdésekre a mérleg, mert ezeket a bonyolult és rejtett összefüggéseket nem lehet a valóságban közvetlenül *megfigyelni.* Létezésüket tapasztaljuk, amikor bizonyos pontokon tett intézkedések egészen váratlan helyeken előre fel nem mért kihatásokat eredményeznek — bár néha azt sem tudjuk, hogy az utóbbiak az előbbieknek a következményei. De a láncolatokat, amelyeken ezek a reakciók végigfutnak, nem lehet a mérleg alapján végig követni, mert túlságosan szerteágazóak, szövevényesek és tulajdonképpen végtelenek.

A matematikai modell feladata, hogy a *közvetett* összefüggéseket is feltárja, a második, harmadik, *n*-edik kapcsolatsorozat továbbhullámzó hatásait is felmérje, a végtelen körpályákon lefutó folyamatok véges eredményét összegezze. E cikkben bemutatott — a pénzforgalmi kapcsolatok mérlegén alapuló — modell az *eredeti* hitelkibocsátások és a *végső* visszafizetések, illetve a pénzkészletnövekedések közötti meghatározott összefüggéseket is be tudja mutatni, mégpedig azért, mert számba tudja venni a közbenső pénzforgalomban bekövetkező „halmozódást", többszöröződést.

A matematikai modell tehát gazdagítja ismereteinket a valóságról, de nyilván nem nyújthatja magát a teljes valóságot. Valamilyen egyszerűsítéssel élnie kell, valamit el kell hanyagolnia, valami mást fel kell tételeznie. Ezzel elérkeztünk minden közgazdasági-matematikai modell legkényesebb és rendszerint legtöbbet vitatott kérdéséhez, a modellben alkalmazott *közgazdasági absztrakciók* problémájához.

Valamiféle absztrakciókkal már a megfigyelt tényadatokat tartalmazó mérleg is él; azokkal, amelyekkel minden statisztika: csoportosít és összegez. Nem *egyes* pénztulajdonosokkal foglalkozik, hanem a pénztulajdonosok *csoportjaival;* nem egyes pillanatokban lejátszódó eseményekkel, hanem bizonyos *időszakokban* lejátszódó pénzmozgások összességével. Nem szeretnék részletesen kitérni itt az input-output irodalomban a „szektorok homogenitása" néven ismeretes problematikára; mindaz, amit ott elméletileg kifejtettek és gyakorlatilag tapasztaltak a nagyobb aggregátumok nagyobb stabilitásáról, valószínűleg messzemenően igaz a pénzforgalom jelenségeire is, mégpedig nemcsak a térbeli, hanem az időbeli összevonások tekintetében is (Mindamellett valószínűnek látszik, hogy az időbeliség itt nagyobb szerepet játszik; ennek felderítése a további kutatás egyik legfontosabb feladata.)

A *mérleg* azonban az összevont csoportokról nem tételez fel semmit, *csupán ábrázolja azokat. Modellünk viszont feltételezi,* hogy bevételeiket *meghatározott arányokban* fordítják — egymás vagy a Bank felé — kiadásaik teljesítésére, illetve pénzkészletük gyarapítására. Jól figyeljük meg: itt *még nincs* szó arról, hogy ezek az arányok *állandóak-e*

vagy változnak-e az időben, csak arról van szó, hogy ezek az arányok *meghatározottak*, vagyis az adott pénztulajdonos-szektorra az adott időszakban olyan értelemben jellemzőek, hogy az *minden* bevételét ilyen arányok szerint költi el. Ezeket az arányokat neveztük kiadási struktúrának. Modellünk alapvető közgazdasági absztrakcióját tehát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy *feltételezi az adott pénztulajdonos-csoportokra jellemző kiadási struktúra létezését.*

Ezt a feltevést *nem azáltal* vezettük be, hogy az egyes kiadási tételeket a bevételi összeg hányadában fejeztük ki, vagyis *nem* a kiadási együtthatók kiszámításával. Maguk a kiadási együtthatók egyszerű viszonyszámok, amelyek még nem tételeznek fel semmit a számlálóban és a nevezőben szereplő mennyiségek közötti mélyebb összefüggésről. A kiadási együtthatók az adott időszakban olyanoknak bizonyultak, amilyenek; „igazi" voltukat a *mérleg „hatáskörében"*, a közvetlen kapcsolatok területén nem lehet vitatni.

Alapvető feltevésünket *akkor vezettük be, amikor* a másod-, harmad-*n*-ed fokozatú kapcsolatok számításánál is *mindig* a mérlegből nyert kiadási együtthatókra támaszkodtunk, amikor a bárhonnan, bármely lépésben érkező, bármely más pénztulajdonostól származó bevételeket ugyanolyan átlagos arányban osztottuk fel a kiadások között, „szórtuk szét" a következő lépés bevételeivé. A feltevés tehát az *inverz bevezetésével* lép érvénybe és attól kezdve uralkodik az egész számításon; az adott számítási módszer keretében tulajdonképpen a folytonos átlagolással egyértelmű.

Ha modellünket *egy elmúlt időszak* pénzforgalmi tényeinek *elemzésére* kívánjuk felhasználni, akkor ennél több absztrakcióra nincs is szükségünk. Ha viszont modellünket *egy jövendő időszak* pénzforgalmának *tervezésére* kívánjuk felhasználni, akkor természetesen nem elég a kiadási struktúra létezését feltételeznünk, hanem valamit fel kell tennünk annak *viselkedéséről.* Ez a feltevés lehet első durva megközelítésben az, hogy a kiadási struktúra változatlan marad; de lehet az, hogy változik az idő vagy a bevételi volumen vagy a bevételi struktúra függvényében; lehet egységes, vagy pénztulajdonosonként differenciált; mindezt a lehetőségek és a számítás konkrét céljai döntik el. A kiadási struktúra tényleges alakulásáról mindenesetre csak hosszabb időszak pénzforgalmi kapcsolati ténymérlegeinek összeállításával és elemzésével szerezhetünk majd tapasztalatokat.

Levonhatunk-e a modell puszta felállítása alapján — tapasztalatok és valóságos elemzések nélkül — következtetéseket? Úgy gondolom, hogy legalábbis egy dolgon érdemes elgondolkodni. A modellben levezetett összefüggésekből kitűnik, hogy *adott kiadási struktúra esetén* a pénz- és hitelforgalom szintetikus mutatószámai közül csak *egyetlen* egyet vehetünk fel szabadon: *vagy* a bevételeket, *vagy* a hitelfolyósításokat, *vagy* a hitelállomány-változásokat, *vagy* a pénzkészletváltozásokat. Ezek közül bármelyik — a megadott kiadási struktúrával együtt — már egyértelműen meghatározza az összes többit.

Persze a valóságban a kiadási struktúra sohasem teljesen mereven meghatározott, éppen a bevételek és a hitelezési arányok változása alakítja magát a kiadási struktúrát is. De azért mégis úgy tűnik, hogy jelenlegi pénzügyi tervezési módszereink túlzott szabadossággal rendez-

kednek e szigorú összefüggések között. A legfőbb bevételi-kiadási mérlegek és a vállalati pénzgazdálkodás megtervezett mutatószámai ugyanis implicite meghatároznak egy kiadási struktúrát, vagy legalábbis annak néhány fő elemét; de csak implicite, hiszen nem a pénztulajdonosok egymás közötti kapcsolatait tervezzük meg. Így azután sohasem ellenőrizhetjük, hogy ez az implikált kiadási struktúra (most el is tekintve attól az egyébként nem mellékes kérdéstől, hogy vajon *reális* változást tételez-e fel az előző időszak struktúrájához képest), és a külön-külön megtervezett hitelállomány-változás, betétváltozás, költségvetési és lakossági bevételi főösszegek, valamint a többi *együttesen* konzisztens pénzforgalmi rendszerré illeszkednek-e össze; eleget tesznek-e azoknak az összefüggéseknek, amelyek a pénzforgalom egyensúlyi állapotát kielégítik? Ha nem, akkor hol, melyik ponton fognak ezek a törvényszerű összefüggések utat törni maguknak, mely mutatóknak a tervezettől való eltérése árán fog az egyensúly kialakulni?

A pénzügyi tervezésnek ez az itt leírt állapota nagyon hasonlít a társadalmi termék tervezésében fennálló helyzethez, ahol már kiderült, hogy a legfontosabbnak tartott naturális mutatók egyeztetése nem elegendő, hogy a terv teljes értékbeli egyensúlyát csak az összefüggő rendszerbe foglalt ágazatközi kapcsolatok megtervezése biztosíthatja. Ezen a területen mindinkább meg is honosodik a sakktáblamérleg tervezése és az input-output tervszámítások felhasználása.

Természetesen egy ilyen — tulajdonképpen nagyon leegyszerűsített — matematikai modell a maga merevségével sohasem pótolhatja, nem helyettesítheti a józan észen, tapasztalatokon és rugalmasságon alapuló, többszöri nekifutással és többoldalú megközelítéssel dolgozó „hagyományos" tervezést. A pénzügyi tervezésben is nagyon hasznos lehet azonban a „hagyományos" és a matematikai módszerek okos, egymást kiegészítő, egymás hiányosságait pótló összekapcsolása. Úgy vélem, hogy a matematikai módszerekre ebben az együttesben is a konzisztens kiinduló adatok számbavételének, a konzisztencia minden lépésben történő ellenőrzésének feladata hárulhat. Remélem, hogy ilyen minőségben az itt leírt modell is használhatónak fog bizonyulni, bár nem kétséges, hogy a tényleges gyakorlati alkalmazásáig még sok munkát kell elvégezni.

NAGY ANDRÁS:

A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés

Előző cikkemben elvileg vizsgáltam azt a kérdést, hogy van-e a külkereskedelmi forgalomnak optimális volumene, hogyan függ össze a gazdaságosság kritériumaival és a devizaárfolyammal.[1] E cikkben a külkereskedelem optimális volumenének megközelítését szolgáló ösztönzési módszerekről és a devizaárfolyammal való összefüggéseiről lesz szó. A külkereskedelemben alkalmazandó ösztönzési rendszer és a devizaárfolyam kérdései számtalan szállal kapcsolódnak a népgazdaság egész tervezési, irányítási és árrendszerének „mechanizmusához" — az alábbiakban e szövevényes rendszer megjavításának természetesen csak egynéhány oldalával foglalkozhatunk. A megállapítások és következtetések egy része talán felhasználható lesz gazdasági mechanizmusunk időszerű reformjához, egy másik része bizonyára felülvizsgálatra szorul majd egy új reformkoncepció ismeretében.

A hozamösszeg-maximalizálás és a különbözeti G-mutató

Láttuk, hogy a külkereskedelmi forgalom egészét és az ahhoz kapcsoló termelést véve szemügyre, a gazdaságosság fokozásának követelménye kétféleképpen fogalmazható meg. Vagy úgy, mint adott devizaegyenleg melletti összráfordítás-minimalizálás, vagy úgy, mint adott összráfordítás melletti devizaegyenleg-maximalizálás. Láttuk, hogy a külkereskedelem optimális volumenének és áruösszetételének meghatározása, mint a lehetséges export- és importtevékenységek programjainak együttes optimalizálása fogható fel, amennyiben a forgalom két oldala közötti kapcsolatokat a devizaegyenlegre, illetve az összráfordítások összegére vonatkozó előírással eleve biztosítottuk. Ha képesek lennénk ilyen nagyméretű számítás elvégzésére, akkor a termelő és külkereskedelmi végrehajtó szervek számára részletekbemenően elő lehetne írni termelésük volumenét és összetételét, mert a népgazdaság érdekeit a központi előírásokhoz való minél pontosabb ragaszkodás fejezné ki.

Adatszolgáltatásunk helyzete és számítástechnikai lehetőségeink azonban eleve kizárják ilyen nagyméretű optimumszámítás elvégzését, ezért a népgazdasági optimum megközelítése csak az egyes termelő és külkereskedelmi vállalatok megfelelő ösztönzése útján biztosítható.

A külkereskedelmi forgalomban lejátszódó csere két oldala az esetek túlnyomó részében a devizák közbejöttével két mozzanatra — export-

[1] Lásd „A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a gazdaságosság kritériuma". *Közgazdasági Szemle*, 1965. 1. sz.

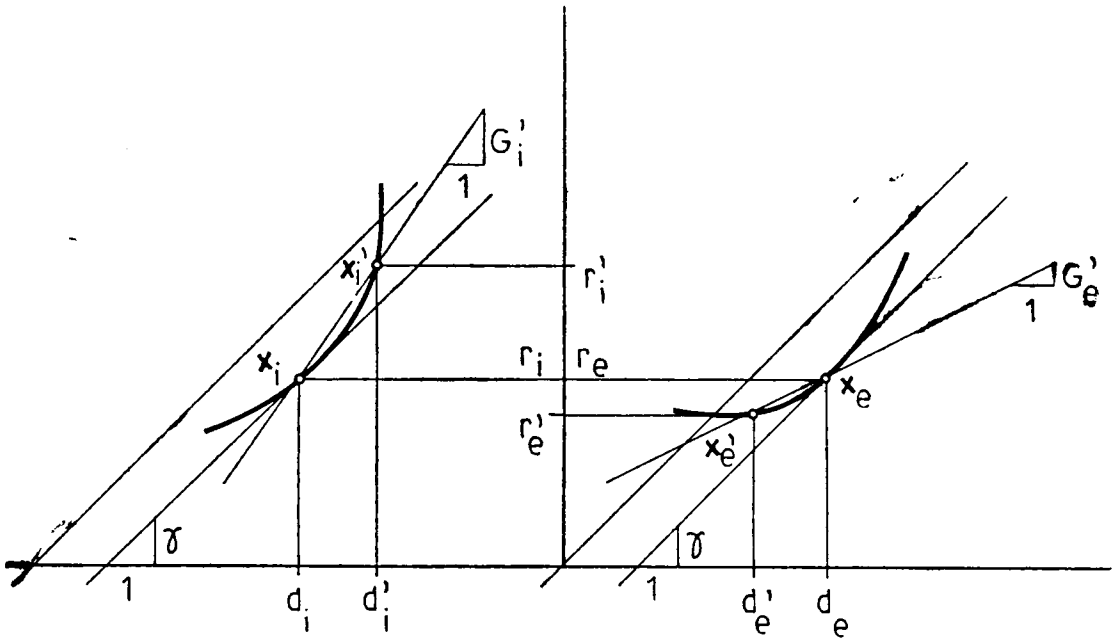
eladásra és importvásárlásra — különül el, sőt ezeket rendszerint még a termelőktől való vásárlás és a felhasználóknak való eladás mozzanata előzi meg, illetve követi. Előző cikkemben összehasonlítottam a hányados- és összegtípusú export-gazdaságossági mutatókat és ebből kitűnt, hogy az optimális volumen megközelítése hasonló kritériumok alkalmazását igényli a külkereskedelmi forgalom mindkét oldalán. Felmerül tehát a kérdés: alkalmazhatók-e a G, illetve H^{γ}, tehát a hányados-, illetve összegtípusú mutatók[2] a helyettesíthető importprogramok összehasonlítására is?

A helyettesíthető importprogramokra a H^{γ} hozamösszeg nehézség nélkül értelmezhető és alkalmazható, ez azt jelentené, hogy egy kívánatos fogyasztási színvonalhoz szükséges devizakiadásainkat és forintráfordításainkat egy adott γ devizaárfolyam segítségével hozzuk közös nevezőre és az a program lesz az optimális, amelynél e devizaárfolyam segítségével összegezett ráfordításaink minimálisak, vagyis ahol H^{γ} értéke maximális.

Az átlagos G-mutató értelmezése a helyettesíthető importprogramok között már nehézségekbe ütközik, mert ehhez azt kellene megállapítanunk, hogy egy adott program esetében hogyan aránylanak összes devizamegtakarításaink és ráfordításaink egymáshoz, vagy mekkora átlagosan a devizamegtakarítás egységére jutó ráfordítás. Az export esetében a teljes devizahozam nehézség nélkül megállapítható. Mit értsünk azonban összes devizamegtakarításon az import helyettesítése esetén? Nyilván azt a devizaértéket, amit azáltal „takarítunk meg", hogy termelünk olyan cikkeket, amelyeket importálhatnánk is. A kiindulópont tehát az a devizaérték lehetne, amit akkor kellene kiadnunk, ha adott szükségleteinkből mindent importálnánk, amit csak lehet. Ez elvileg igen nagy szám kellene legyen, gyakorlati megállapítása viszont nyilvánvalóan lehetetlen és értelmetlen volna. *Az átlagos G-mutató ezért a helyettesíthető importprogramok gazdaságosságának összemérésére alkalmatlan.*

A H^{γ} hozamösszeg ezzel szemben nemcsak külön-külön is alkalmazható az export- és a helyettesítő importprogramokra, de biztosítja is a külkereskedelmi forgalom optimális volumenének megközelítését, illetve elérését. Az előző cikkünkben alkalmazott geometriai ábrázolás segítségével ez könnyen belátható. Ábránkon a nettó devizahozamok, -kiadások és a ráfordítások síkján megvastagított görbe vonallal jelöltük az elfogadható export- és helyettesíthető importprogramok halmazát. Az ábráról leolvasható, hogy a H^{γ} hozamösszeg szerint az $\mathbf{x}_i$ és $\mathbf{x}_e$ pontoknak megfelelő programpár az optimális, mert minden egyéb lehetséges programon át húzott γ iránytangensű egyenes kisebb értéknél, „balrább" metszi a vízszintes tengelyt. (Láttuk, hogy a γ iránytangensű egyenesek vízszintes tengelymetszete adja meg a H^{γ} hozamösszeg devizában mért értékét.) Erre a programpárra érvényes az a megállapításunk, hogy a hozzájuk tartozó érintő, vagyis a devizaárfolyam azonos értékű, ebben az esetben γ nagyságú. Ebből következik, hogy *ha a γ devizaárfolyamot helyesen állapítják meg és a lehetséges export-, illetve helyettesíthető importprogramokra a H^{γ} értéke szerint maximalizálást hajtanak végre, vagy a termelő, felhasználó és külkereskedelmi vállala-*

[2] Az előző cikk jelöléseit alkalmazzuk.

tokat a H^{γ} hozamösszeg növelésében teszik érdekeltté, akkor az általában az optimális külkereskedelmi programpár, vagyis az optimális külkereskedelmi volumen eléréséhez vezet.

A H^{γ} hozamösszeg szerinti optimalizálás bármilyen lehetséges kereskedelmimérleg-egyenleg vagy összráfordítás előírása mellett is biztosítja az optimális programpár elérését, feltéve, hogy az illető mérlegegyenleghez, illetve összráfordításhoz a fentiek alapján tartozó egységes devizaárfolyamot használják az optimalizálás során.

Ha nem a helyes γ devizaárfolyamot vagy nem egységes devizaárfolyamot alkalmazva hajtják végre a H^{γ} szerinti optimalizálást, az általában nem eredményezheti az optimális programpár elérését és nem biztosíthatja az előírt mérlegegyenleg, illetőleg összráfordítás betartását. A mérlegegyenlegre, illetőleg összráfordításra vonatkozó kikötés megsértésének irányából és mértékéből viszont következtetni lehet a devizaárfolyam korrekciójának irányára és mértékére. Ennek alapján fokozatosan megközelíthetjük az előírt mérlegegyenleget biztosító devizaárfolyamot és ezzel az optimális programpárt, illetve a forgalom optimális volumenét is.

Az átlagos *G*-mutató alkalmazhatatlanságáról elmondottak nem jelentik azt, hogy hányados-típusú mutatót egyáltalán ne lehetne alkalmazni a külkereskedelmi optimalizálás céljaira. Ha a devizahozamok (megtakarítások) és ráfordítások arányát nem az átlagolás abszolút értelmében, hanem relatíve, két vagy több ismert program összehasonlítására vonatkozóan vizsgáljuk, vagyis egy *különbözeti G'-mutatót*[3] alkalmazunk, akkor ez már használhatóvá válik a forgalom mindkét oldalán. Különbözeti *G'*-mutatón az egyik programhoz képest a devizabevételek vagy megtakarítások egységnyi változásánál jelentkező ráfordítás-

[3] Az egyes exporttermékekre vonatkozó „többlet *G-mutató*" gondolatát a hazai közgazdasági irodalomban *Révész Gábor* vetette fel („Eszközlekötés és exportgazdaságossági számítás". *Közgazdasági Szemle*, 1962. 3. sz. 319–322. l.) és alkalmazását olyan esetekben ajánlotta, amikor „az adott termelőberendezéseken termelhető exportválaszték-variánsok között a G-mutató és a devizahozam nagysága szempontjából egymással ellentétes különbségek vannak". Szerencsésebbnek tartjuk a különbözeti G-mutató elnevezést, mivel nemcsak a devizabevételre, hanem a kiadásra is, és nemcsak a többletre, hanem a csökkenésre is alkalmazható.

többletet, illetve megtakarítást értjük. Ha — mint az előző ábrán jelzett esetben — két export- és két helyettesíthető importprogramot kívánunk összehasonlítani, akkor a különbözeti G'-mutatók az export esetében a többlet-devizahozam egységére, az import esetében a devizamegtakarítás egységére jutó ráfordításnövekményt fejezik ki, vagyis:

$$G'_e = \frac{r_e - r'_e}{d_e - d'_e} \qquad \text{és} \qquad G'_i = \frac{r'_i - r_i}{d_i - d'_i}.$$

Mit jelentene a különbözeti G'-mutatónak mint gazdaságossági kritériumnak az alkalmazása. Tételezzük fel, hogy két $(\mathbf{x}_e, \mathbf{x}_i)$ és $(\mathbf{x}'_e, \mathbf{x}'_i)$ programpárt ismerünk, amelyek mindketten eleget tesznek a kereskedelmi mérleg egyenlegére vonatkozó előírásnak. Ismeretesek e programpárokhoz tartozó devizahozamok (d_e, d'_e) és devizakiadások (d_i, d'_i), valamint ráfordítások $(r_e, r'_e$, illetve $r_i, r'_i)$. A fenti képlet alapján kiszámítható a két különbözeti G'-mutató, amelyek ábránkon mint a két-két ismert elfogadható programnak megfelelő pontokat összekötő egyenesek iránytangensei jelezhetők. A különbözeti G'-mutatók eltérése $(G'_e < G'_i)$ azt fejezi ki, hogy az export volumenének $\mathbf{x}'_e$-ről $\mathbf{x}_e$-re való növelése kisebb ráfordításnövekménnyel jár, mint amekkora ráfordításmegtakarítást az import volumenének $\mathbf{x}'_i$-ről $\mathbf{x}_i$-re való növelése eredményez, vagyis: $(r_e - r'_e) < (r'_i - r_i)$.

Az exportnövelés különbözeti G'-mutatója minden olyan esetben kisebb az import növelésénél, ha a forgalom volumene az optimálisnál kisebb és megfordítva, ha a forgalom volumene nagyobb az optimálisnál, akkor az importnövelés különbözeti G'-mutatója kisebb, mint az export növelésé. Az optimális programpár felé közeledve a különbözeti G'-mutatók egymás felé, illetve az optimális programpárhoz tartozó devizaárfolyam értéke felé tartanak.

Az elmondottakból következik, hogy *az optimális külkereskedelmi volumen, illetve az annak megfelelő programpár megközelítése nemcsak a H^γ hozam-összeg maximalizálásával, hanem a különbözeti G'-mutató kiegyenlítésével is megoldható.* Olyan ösztönzési rendszer, amely a forgalom növelésére, illetve csökkentésére ösztönöz attól függően, hogy az importhelyettesítés különbözeti G'-mutatója nagyobb vagy kisebb, mint az exporté, elősegítheti az optimális programpár megközelítését.

A geometriai ábrázolás alapján könnyen belátható, hogy a H^γ, illetve a G'-mutató szerinti optimalizálás azonos eredményre kell vezessen. Az egyik esetben egységes γ devizaárfolyamot alkalmazva a kívánatos devizaegyenleg elérésére törekszünk és a γ árfolyamot szükség szerint ennek megfelelően módosítjuk. A másik esetben a kívánatos devizaegyenleget biztosító programpárokból indulunk ki és a különbözeti G'-mutatók eltéréseit igyekszünk eliminálni. E két eljárás valójában a probléma megoldásának egymással elvileg egyenértékű két módja. Választásunkat ezért gyakorlati szempontoknak kell irányítaniuk.

A gyakorlati megvalósíthatóság szempontjából a H^γ hozamösszeg alkalmazása határozott előnyökkel rendelkezik a különbözeti G'-mutatókkal szemben. Vizsgáljuk meg a kétféle gazdaságossági kritérium bevezetésének főbb vonásait.

A H^{γ} hozamösszeg alkalmazása egy olyan ösztönzési rendszer bevezetését jelentené, ahol az exportáló (külkereskedelmi és termelő) vállalatok a γ devizaárfolyamon átszámított forintbevételt kapnának külföldi eladásaik után és főként abban lennének érdekeltek, hogy az így számított bevételeik és ráfordításaik között mutatkozó hozamot vagy kalkulatív nyereséget maximalizálják. Felhasznált import-anyagaikért is természetesen az egységes γ devizaárfolyam szerint kellene hogy fizessenek, illetve az így számítva terhelné ráfordításaikat.[4] Az exportáló vállalatok így abban lennének érdekeltek, hogy csak olyan termékeket exportáljanak, amelyeknél a nettó devizabevételek egységére eső ráfordítás (a termék G-mutatója) kedvezőbb, vagyis alacsonyabb, mint a devizaárfolyam; viszont érdekük lenne az ilyen termékek exportját a leggazdaságosabb áruösszetételben a lehető legnagyobb mértékig fokozni.

Az importálók, illetve importot felhasználók ugyancsak az egységes devizaárfolyam szerint kapnák a behozatali cikkeket. Az import helyettesítésére ezért csak olyan esetben kerülhetne sor, ha a ráfordítások (beleértve az import helyettesítéséhez szükséges import-ráfordításokat is) alacsonyabbak, mint a γ devizaárfolyamon számított importár; ilyen esetekben viszont a termelőknek érdekük lenne, hogy a leggazdaságosabb áruösszetétel mellett az import helyettesítését a lehetőségek határáig fokozzák.

Hogyan képzelhető el a különbözeti *G'*-mutatók kiegyenlítésére való ösztönzés a gyakorlatban? Az exportáló és importot helyettesíteni tudó vállalatokat vagy azok együtteseit ebben az esetben érdekeltté kellene tenni — a nyereség növelése, felhasználható devizakeretek juttatása, vagy egyéb ösztönzők útján — abban, hogy termelési és piaci szempontból reális javaslatokat dolgozzanak ki és valósítsanak meg a különbözeti *G'*-mutatók kiegyenlítésére. Vagyis arra kellene ösztönözni őket, hogy azonos devizaértékű export-import növelő javaslatokat dolgozzanak ki, ha az exportnövelés különbözeti G'-mutatója alacsonyabb, mint a belföldi termelést helyettesítő importnövelésé, és megfordítva: azonos devizaértékű forgalomcsökkentő javaslatok megvalósítására kellene ösztönözni, ha az importhelyettesítés különbözeti *G'*-mutatója alacsonyabb az export mutatójánál. A külkereskedelmi forgalom növelésére vagy csökkentésére vonatkozó javaslatok kidolgozásánál természetesen körültekintően gondot kellene fordítani a kapacitások megfelelő kihasználására, a munkaerő foglalkoztatására, illetve átcsoportosítására. A forgalom növelése esetén ugyanis az importtal helyettesített termelés volumenének, csökkentése esetén pedig az exporttermelés volumenének szűkítése okoz problémákat.

Anélkül, hogy elmélyednénk a gyakorlati alkalmazás részleteinek vizsgálatában, nyilvánvalónak látszik, hogy az utóbbi út sokkal nehézkesebben járható, mint az előző. A külkereskedelmi forgalom mindkét oldalát azonos mértékben növelő, illetve csökkentő reális javaslatok tömeges kidolgozását aligha lehet elvárni külkereskedelmi és termelő vállalatainktól és az erre irányuló ösztönzést is nehezen lehetne össze-

[4] Ehelyütt nem térhetünk ki a javasolt ösztönzési rendszer és a belföldi árrendszer kapcsolataira. Elképzelhető a javasolt devizaárfolyamnak megfelelő belföldi árrendszer is, de az is, hogy a devizaárfolyam alapján történő átszámítás csak a hozamösszeg megállapításához kalkulatíve történjék és az árkiegyenlítési rendszer formális szerepe megmaradjon.

egyeztetni meglevő, vagy kialakítandó érdekeltségi rendszereikkel. Ezzel szemben — ha számos nehézség leküzdése árán is — a határdevizaárfolyam bevezetése és a vállalatoknak a hozamösszeg növelésében való érdekeltsége megvalósíthatónak látszik.[5]

A hozamösszeg mint döntési kritérium

A hozamösszeg maximalizálásában való érdekeltség bevezetése bizonyos esetekben azonos, más esetekben eltérő következtetésekre, döntésekre vezetne, mint az exportgazdaságosság eddigi vizsgálatai. Az eltérések olyan esetekben adódnak, amikor a gazdaságos cikkek kivitelének növelését valamilyen termelési vagy piaci korlátozás akadályozza és amikor a devizabevételek bizonyos ponton túl csak aránylag több belföldi ráfordítással növelhetők. Az ilyen korlátozások a gazdasági életben igen gyakoriak: egyes iparcikkek termelésének növelését akadályozhatják a gépi kapacitások, a földterület korlátot szab a növénytermesztés növelésének, a kitermelhető érckincs behatárolja a nyersanyagtermelést, legtöbb exportcikkünk értékesítése és importcikkeink megvásárlása külföldi piacainkon jogilag vagy gazdaságilag megszabott korlátokba ütközik stb. A különféle korlátozottságok miatt a termelést és a külkereskedelmet irányító szerveknek olyan alternatívák között kell választaniok, amikor a nagyobb devizabevételből származó előnyöket a viszonylag nagyobb ráfordításokkal járó hátrányokkal kell összemérni. Ilyen esetekben egyértelmű döntésekre az eddigi külkereskedelem-gazdaságossági számítások alapján nemigen volt lehetőség és emiatt az átlagos *G*-mutató számításokat sok jogos bírálat érte.

A hozam összegének növelésében való érdekeltség alapján a termelő és külkereskedelmi szervek jobban figyelembe vennék a gazdaságosság szempontjait az anyagigényesség-munkaigényesség, az ipari és mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozottsági foka, az import belföldi termeléssel való helyettesítése, az exportcélra rendelkezésre álló ipari kapacitások és megművelhető földterület kihasználása, a kivitel áruösszetételének és viszonylati elosztásának kérdéseire vonatkozó döntéseknél. Abban lennének érdekeltek, hogy *felkutassák mindazokat a belföldi termelési és külföldi piaci lehetőségeket, amelyek mellett*

a) *a gazdaságtalanabb cikkek kivitelét gazdaságosabbakkal lehet helyettesíteni;*

b) *a határ-devizaárfolyamnál kedvezőbb gazdaságosságú cikkek kivitelének volumenét minél jobban lehet növelni;*

c) *a nagyobb devizahozamot biztosító, magasabb feldolgozottsági fokú termékek kivitelét mindaddig fokozzák, míg a többlet-devizabevétel kitermelésének belföldi költségei a devizaárfolyam által megszabott határ alatt maradnak.*

Vizsgáljunk meg példaként néhány döntési problémát, amelyeket az eddig alkalmazott gazdaságossági számítások alapján nem, vagy csak hibásan lehetett megválaszolni és amelyeknél a hozamösszeg maximalizálása lehetővé teszi a népgazdasági érdekek érvényesítését.

[5] Lásd *Tardos Márton:* „Gondolatok a külkereskedelmi irányítás rendszerének megváltoztatására". *Külkereskedelem,* 1964. 8–9. sz. 33–35. l.

A példák és a bennük szereplő adatok természetesen csak illusztratív célokat szolgálnak.

1. Sokat vitatott kérdés, hogy egyes hazai nyersanyagaink — mint például a bauxit — feldolgozása meddig gazdaságos és kivitelünk milyen arányokban tevődjön össze a feldolgozási folyamat egyes szakaszainak termékeiből. Tételezzük fel, hogy egy adott időszakban az országban 3 millió tonna bauxit termelhető, továbbá, hogy 1 tonna alumíniumlemez előállításához 1 tonna alumíniumtömb, illetve 2 tonna timföld, illetve 6 tonna bauxit szükséges. Az egyszerűség kedvéért tekintsünk el a beruházási költségektől és a dollár határárfolyamát vegyük 100 Ft-nak. Tegyük fel, hogy a bauxitfeldolgozást és -értékesítést a következő adatok jellemzik:

Termék	Eladási ár $/t	Devizatart. $/t	Devizahozam $/t	Belföldi ráford. Ft/t	G-mutató Ft/$
Bauxit	10	1	9	200	22
Timföld	100	15	85	4 000	47
Alumíniumtömb	500	100	400	32 000	80
Aluminiumlemez	650	150	500	40 000	80

Ebben az esetben az egyes termelési fázisok exportja a következő hozamösszeg elérésével jár:

Termék	Mennyiség 1000 t	Devizahozam millió $	Belföldi ráford. mill. Ft	Hozamösszeg millió Ft
Bauxit	3 000	27	600	2 100
Timföld	1 000	85	4 000	4 500
Alumíniumtömb	500	200	16 000	4 000
Aluminiumlemez	500	250	20 000	5 000
Timföldkivitel és lemezhengerlés		135	8 000	5 500

Az egyes termékek G-mutatói alapján a bauxit kivitele tűnik a leggazdaságosabbnak és ahhoz képest a Ft/$-mutató a feldolgozás során egyre romlik. Ezzel szemben a bauxitkivitel hozamösszege a legalacsonyabb, a timföldé sokkal kedvezőbb, az alumíniumtömb-kivitelé az utóbbinál kisebb, a lemezé viszont az egyes termékek közül a legmagasabb. Mit mutatnak ezek az adatok? Azt, hogy a bauxitot — még az átlagos gazdaságosság némi rontása árán is — érdemes továbbfeldolgozni, hiszen például a lemezzé való feldolgozás a devizahozamot több mint kilencszeresére növeli. Feltűnő, hogy a timföld alumíniumtömbbé való feldolgozása példánkban a hozam összegét 500 millió Ft-tal csökkenti, ami annak a következménye, hogy a feldolgozás során a 115 millió $ többlet-devizabevétel eléréséhez 12 milliárd Ft többletráfordításra volt szükség, vagyis ennek a fázisnak a különbözeti G'-mutatója 104 Ft/$, magasabb, mint a határ-devizaárfolyam. Az alumíniumtömb 80 Ft/$-os G-mutatójában az igen gazdaságos bauxitbányászati, a közepe-

sen gazdaságos timföldgyártási és a gazdaságtalan alumíniumkohászati fázis gazdaságosságának *átlaga* tükröződik.

A táblázatból leolvasható, hogy a hozamösszeg alapján a timföldet tömbbé feldolgozni és azt exportálni nem érdemes, a lemez formájában való export azonban a feldolgozás egész folyamatát gazdaságossá teszi. Ennek az a magyarázata, hogy a lemezhengerlés különbözeti G'-mutatója a példában szereplő adatok szerint 80 Ft/$ és a tömbtermeléssel együtt is kedvezőbb (97 Ft/$) a határ-árfolyamnál. Legkedvezőbbnek az a megoldás mutatkozik, amikor a gazdaságtalan kohászati fázist kihagyjuk és — a szovjet—magyar alumíniumegyezményhez hasonlóan — a timföldet külföldön dolgoztatjuk fel tömbbé és úgy hengerlünk belőle lemezt. A hozam összege ebben az esetben a legmagasabb, mivel a feldolgozás folyamatából kimarad a kohászati fázis, mellyel jelentősen csökkent ugyan a devizahozam, ez a csökkenés azonban olyan területen következett be, ahol minden $ többletbevételt csak a határárfolyamnál drágábban lehet megszerezni.

2. A korlátozottan rendelkezésre álló nyersanyagok feldolgozásához hasonlóan sokat vitatott kérdés mezőgazdasági exportunkkal kapcsolatban, hogy vajon az egy hektárról lehozható devizahozam növelése, vagy a devizaegység megszerzéséhez szükséges belföldi ráfordítások csökkentése fejezi-e ki a gazdaságosságot. A növénytermesztési exportcikkekre vonatkozóan a devizahozam egységére jutó belföldi ráfordítások (pontosabban a felvásárlási árak és költségek) mutatója mellett az egy hektárra jutó devizahozam mutatóját is kiszámítják, és mind ez ideig nem sikerült megállapodásra jutni, hogy mi a teendő, ha a kétféle mutató ellentétes jelzést ad, márpedig ez elég gyakori eset. A hozamösszeg növelésében való érdekeltség az ilyen problémák megoldását is elősegíti, mivel olyan áruösszetétel termesztésére ösztönöz, hogy a területegységről lehozható devizahozam mindaddig növekedjen, amíg a többlet a határárfolyamnál kevesebb belföldi ráfordításba kerül. Vizsgáljuk meg ezt is egy illusztratív példán.

Tételezzük fel, hogy rendelkezésünkre áll 10 000 hektár szántóföld, ahol valamely gabonafélét, zöldségfélét vagy gyümölcsöt termelhetünk, illetve a gyümölcsöt konzerv formájában is exportálhatjuk. E cikkek termelését és értékesítését a következő adatok jellemzik:

Termék	Termés-hozam q/ha	Eladási ár $/q	Belföldi ráford. Ft/q	G-mutató Ft/$	Ha-ra jutó devizahozam $/ha	Hozam-összeg mill. Ft
Gabona	10	10	200	20	100	80
Zöldség	100	5	250	50	500	250
Gyümölcs	50	30	1 800	60	1 500	600
Konzerv	50	35	2 400	69	1 750	550

Példánkban a G-mutató és a hektárra jutó devizahozam-mutató ellentétes sorrendet ad. A viszonylag kis devizahozamot biztosító termékek G-mutatója alacsonyabb és a területegységre jutó devizahozam növekedésével a Ft/$ mutató egyre romlik. A kétféle mutató együttes vizsgálata alapján nem lehet megnyugtatóan eldönteni, hogy a rendel-

kezésre álló területen az export gazdaságossága szempontjából milyen termelési szerkezet lenne a kedvezőbb.

A hozamösszeg sorrendje eltér mindkét mutatótól: legkedvezőbbnek a gyümölcs nyers formájában történő exportját, majd a konzervexportot tünteti fel. A konzerv formájában történő kivitel a hozamösszeg szempontjából azért kedvezőtlenebb a nyersgyümölcskivitelnél, mert a devizatöbblet kitermelése a dollár határárfolyamánál magasabb egységköltséggel — 120 Ft/$-ral történik. A hozamösszeg növelésében való érdekeltség mellett példánk esetében tehát célszerű lenne a gyümölcskivitelt a piaci és termesztési lehetőségek határáig fokozni, az esetleges többletet konzerválva exportálni és a fennmaradó földön zöldséget és azt követően gabonát termelni exportra.

A külkereskedelmi szempontból gazdaságos áruösszetétel megállapításának problémája természetesen nemcsak ott merül fel, ahol a rendelkezésre álló érc- vagy nyersanyagkészletek vagy a megművelhető földterület korlátozza a termelést, hanem mindenütt, ahol egy adott termelőberendezésen különféle termékek állíthatók elő, vagy ahol különböző termékek előállítását több eltérő feltételekkel működő üzem között kell elosztani. A döntések bonyolultságát csak fokozza, hogy a termelés volumenének változtatásával az egyes termékek előállítási egységköltségei és az értékesítési devizaárak is eltérő mértékben változnak. A fenti példák analógiája alapján újabb illusztratív példák nélkül is bizonyára belátható, hogy a hozammaximalizálás alapján ilyen esetekben is dönteni lehet.

A hozamösszeg növelésében való érdekeltség bevezetésének egyik legnagyobb előnye az lenne, hogy a termelő és a külkereskedelmi vállalatok dolgozóit arra ösztönözné, hogy minden döntésüknél mérlegeljék annak a hozam összegére gyakorolt hatását. Ez a gazdaságossági elv alkalmazásának tényleges megvalósulását jelenthetné. Az eddigi gazdaságossági számítások ugyanis, melyek évente egyszer készültek az előző év utókalkulációi és átlagos eladási árai alapján és amelyekhez úgyszólván semmilyen ösztönzést nem sikerült kapcsolni, a gazdasági döntéseket igen kismértékben befolyásolták. A hozam összegében való érdekeltség bevezetésével a termelés és a külkereskedelmi üzletkötés irányítói egyaránt rákényszerülnének, hogy folyamatosan kalkuláljanak, felkutassák és összehasonlítsák a különböző lehetőségeket, és a legkedvezőbbet válasszák.

A folyamatos hozamkalkulációk számviteli bázisának megteremtése nem könnyű feladat, bár arra a gazdaságossági számítások módszerei és apparátusa jó támpontot nyújt. Számítani kell azonban arra is, hogy az érdekeltség bevezetésével egyes vállalatok részéről nemcsak a valóság feltárása, hanem a vállalati érdekeknek megfelelő eltorzítására irányuló buzgalom is növekedni fog. A kalkulációs módszerek megfelelő előírásával és betartásának ellenőrzésével azonban ennek elejét lehet venni. Az általunk javasolt ösztönzési rendszer bevezetésének bizonyára hasznos „melléktermése" lenne, hogy növekedne a vállalatok érdekeltsége a kalkulációs rendszer pontosabbá és frissebbé tételére is.

Sokféle korlátozás és termelési, illetve exportálási helyettesítési lehetőség esetén természetesen a döntések csak fejlettebb módszerekkel, a matematikai programozás segítségével oldhatók meg. *A hozamösszeg maximalizálás alkalmas döntési kritérium a külkereskedelemmel kap-*

csolatos rövid lejáratú és fejlesztési programozási feladatok esetében is. Megfelelő határ-devizaárfolyam hiányában az eddigi programozásokban körülményes módszereket kellett alkalmazni és gyakran nem lehetett egyértelmű eredményekhez jutni. Ha az egyes devizáknak a gazdaságossági számítások céljaira való népgazdasági értékelése nincs megoldva, akkor az egyes cikkcsoportokra, ágazatokra vagy a piacokra vonatkozó optimumszámítások során *a)* vagy el kell kerülni a forintban jelentkező költségeknek a devizabevételekkel és -ráfordításokkal való közvetlen összemérését, *b)* vagy ezt az összemérést különböző átszámítási kulcsokat alkalmazva — paraméteres programozással — kell elvégezni. Az *a)* esetben egy adott devizahozamot biztosító legkisebb költséggel járó programot, vagy egy adott összköltséggel elérhető legnagyobb devizahozamot nyújtó programot keresünk. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyenkor a devizahozam, illetve az összköltség megadása csak önkényes lehet és ez az eredményt erősen befolyásolja. A *b)* esetben viszont általában többféle, esetleg erősen eltérő eredményhez jutunk és a közöttük való választásban ismét szerepet kaphat bizonyos fokú önkényesség.

A határ-devizaárfolyam

Kétségtelen, hogy azok a gazdaságosságszámítási módszerek, melyek elkerülni igyekeztek a devizáknak forintra való átszámítását, igen hasznos szerepet játszottak, mert többek között feltárták az árképzésben és egyebütt alkalmazott árfolyamok ellentmondásait, az egyes termékek és termelési fázisok gazdaságosságában levő lényeges különbségeket. E módszerekkel szerzett tapasztalatok azonban azt is megmutatták, hogy a termelés és a külkereskedelem gazdaságosabbá tétele, különösen az egyes termelő és gazdálkodó egységek érdekeltségének fokozása *nélkülözhetetlenné teszi egy egységes és közgazdaságilag megalapozott devizaárfolyam alkalmazását.*

Bizonyára ez az egyik oka annak, hogy a devizaárfolyam — vagy ahogy árrendezési szempontból nevezni szokták: az importszorzó — vitája a közgazdaságtudományi érdeklődés előterébe került.[6] A vitában részt vevők egyetértenek abban, hogy mivel a forint nem konvertibilis, az árrendezési-ösztönzési célokból megállapított devizaárfolyam független a forint kinyilvánított aranytartalmától. A publikált álláspontok túlnyomó része abban is egyetért, hogy a devizaárfolyamot nemcsak hogy az aranyparitás alapulvételével, de még a vásárlóerő-paritás alapulvételével sem helyes megállapítani, hanem annál magasabb árfolyam indokolt. Nincs teljes egyetértés azonban, hogy ez a „magasabb" színvonal hol legyen: az egyes devizák átlagos kitermelési költségének, vagy a kitermelés határköltségeinek szintjén, vagy valahol a kettő között. A Közgazdasági Társaság Pénzügyi Szakosztályán lefolytatott vitán Csikós-Nagy Béla rámutatott arra, hogy ez a kérdés csak a gazdasági me-

[6] Lásd többek között: *Ujhelyi Gyula:* „A külkereskedelmi árak és az ipari termelői árképzés". *Közgazdasági Szemle,* 1964. 2. sz. *Bródy András:* „Az importtermékek belföldi árának megállapításához." *Közgazdasági Szemle,* 1964. 4. sz. és „Az importszorzóról és alkalmazásáról" *Közgazdasági Szemle,* 1964. 7–8. sz. *Csikós-Nagy Béla:* „A belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolata". *Pénzügyi Szemle,* 1964. 5. sz. *Balázsy Sándor:* „Termelői árak–devizaárak–árkiegyenlítés". *Közgazdasági Szemle,* 1964. 9. sz. „Vita a belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatáról". *Közgazdasági Szemle,* 1964. 9. sz.

chanizmussal összhangban válaszolható meg: „A drágább importár a belföldi termék árába bekalkulálható — mondotta —, ezen keresztül emeli a vállalat termelési értékét. A termelési terv teljesítéséhez fűződő érdekeltség mellett emiatt gyakran éppen a drágább termék látszik kívánatosabbnak a vállalatok részére és háttérbe szorulnak azok az érdekek, melyek a drágább importár révén annak belföldi termékkel való helyettesítése irányában hatnak. Ezek miatt ma nálunk célszerűbbnek látszik az átlagárfolyam alapulvétele a magasabb (határ-) árfolyam helyett."[7] Nem lehet kétségbe vonni, hogy létezik ilyen feje tetejére állított összefüggés a devizaárfolyam és a termelési tervteljesítéshez fűződő vállalati érdekeltség között. Azt azonban már nagyon is vitatni lehet, hogy *vajon az árakkal és a devizaárfolyammal kell-e a gazdaságtalan anyagfelhasználásra ösztönző érdekeltséghez alkalmazkodni, vagy inkább fordítva: arra kellene törekedni, hogy a vállalatoknak a nyereségben való érdekeltsége növekedjen és ennek megfelelő ésszerű árrendszert és devizaárfolyamot hozzunk létre.* (Megjegyezhetjük egyébként, hogy a mennyiségi tervteljesítésre irányuló ösztönzés esetén nem az átlagos, hanem egy annál *alacsonyabb* árfolyam lenne indokolt, mert az serkentene az „olcsóbb" anyagokkal való „takarékosságra".)

Ujhelyi Gyula is, Bródy András is cikkeikben a devizakitermelés átlagos költségei alapján megállapított árfolyam mellett érvelnek, bár Bródy elvileg is leszögezi, hogy: „a kölcsönösen előnyös kapcsolatok szükségképpen abban tükröződnek, hogy *az országok devizakitermelési kulcsai alacsonyabbak, mint importszorzóik*", továbbá: „helyes volna a devizakitermelés átlagos kulcsánál magasabb importszorzót alkalmazni. Ha tehát 1 $ kitermelése mondjuk 50—60 forintba kerül, akkor helyes volna az 1 $-ért behozott importcikket idehaza 70—80 Ft-ra (esetleg magasabbra) értékelni."[8]

A fentiekből már kitűnt, hogy e sorok írója nem az átlagos kitermelési költségek, hanem a határköltségek szintjén megállapított devizaárfolyam alkalmazásának híve, mivel elvileg bizonyítható, hogy megfelelő érdekeltségi rendszerrel összekapcsolva ez biztosíthatná leginkább a külkereskedelemből származó előnyök kihasználását. A határárfolyam alkalmazásának indokait az eddigi vitában legjobban Balázsy Sándor fejtette ki, aki cikkében cáfolta a határárfolyam ellen felhozott fő érveket, hogy ti. a nagysága véletlen tényezőktől függ, hogy árszínvonal felhajtó hatása lehet, vagy hogy a tiszta jövedelem túl nagy hányadát vonná el. Rámutatott arra is, hogy az átlagárfolyam nem orientál ésszerű termelői, felhasználói, helyettesítési döntésekre, mert nem mutatja meg például, hogy mekkora költséggel érdemes még exportra termelni vagy importot megtakarítani.

Az e kérdés körül folyó vitában — bár Balázsy utal rá — nem kapott kellő hangsúlyt, hogy a devizák kitermelési *költségéről* beszélve sokan megfeledkeznek arról, hogy *a költségek általában nem fejezik ki a termékek értékét.* A gazdaságossági számítások során teljesen indokolt a ráfordításokból az igen különböző arányú akkumulációk kiszűrése és a felhasznált importköltségek devizára való visszavezetése, a reálönköltség megállapítása. De e számítások elterjedt gyakorlatában könnyű szem elől téveszteni, hogy a reálönköltség az exporttermékek

[7] *Közgazdasági Szemle*, 1964. 9. sz. 1105 l.
[8] *Közgazdasági Szemle*, 1964. 4. sz. 439, 440 l.

értékének csak egy részét tükrözi és a devizakitermelés költségarányainak összehasonlítására alkalmas ugyan, de a deviza forintértékének megállapítására nem.

Az e kérdés körüli bonyodalmak egyik oka kétségtelenül a termelő- és közvetlen fogyasztásra kerülő cikkek ármegállapítási elveiben alkalmazott lényeges különbség. Ha a termelő-fogyasztásra kerülő cikkek esetében továbbra is fenn akarnánk tartani a felhalmozást nem, vagy alig tartalmazó „költségelv" érvényesítését, akkor még lehetne érvelni a kitermelési költségszintnek megfelelő importszorzó mellett. De ha árrendszerünket egységes árfelépítési elvekre akarjuk helyezni, hogy megszüntessük azokat a torzító hatásokat, amelyek az árrendszer kétszintűségével elkerülhetetlenül együtt járnak,[9] akkor a devizaárfolyamnak is tartalmaznia kell azokat a tisztajövedelem-elemeket, amelyek az új egységes árfelépítési elveknek megfelelnek.

Az exporttermékekben megtestesülő társadalmi tiszta jövedelemrész nagyságát nem tudjuk pontosan megállapítani, bár az ágazati kapcsolati mérlegszámítások némi támpontot nyújtanak ennek megközelítésére — természetesen jelenlegi árrendszerünk alapján. Az 1961. évi ÁKM számítások szerint a végső felhasználás költségszerkezetében az export nettó devizabevételeire jutó felhalmozási hányad körülbelül azonos a bérek, jövedelmek és az amortizáció halmozott összegével, vagyis a devizahozam egységére jutó átlagos érték a kimutatott átlagos népgazdasági *G*-mutatóknak mintegy a kétszerese.

Ha számba vesszük, hogy exporttermékeink az átlagos költségek felett jelentős átlagos tiszta jövedelemrészt is tartalmaznak, akkor bizonyára sokkal kisebbnek tűnik az a távolság, amely elválasztja azokat, akik a devizaárfolyamokat az átlagköltségek, illetve a határköltségek színvonalán kívánják megállapítani.

A két álláspont közti „távolság" azonban nemcsak amiatt tűnik nagyobbnak, mivel az export átlagköltsége alacsonyabb az értékénél, hanem amiatt is, hogy sokan helytelenül a jelenlegi exportstruktúra leggazdaságtalanabb cikkeinek devizaegységre eső költségeit tekintik a devizakitermelés határköltségének. Már Balázsy rámutatott arra, hogy „határárfolyamnak — józan értelmezés esetén — *nem* a legrosszabb egyedi kötés exportkitermelési költsége, hanem az exportkötések azon legrosszabb sávjának átlagos árfolyama tekintendő, amelyet még rendszeresen szükségesnek, gazdaságilag indokoltnak tartunk — adott körülmények között — a fizetési mérleg egyensúlyban tartásához."[10] A leggazdaságtalanabb exportcikk *G*-mutatóját csak akkor lehetne azonosnak tekinteni a határárfolyammal, ha a jelenlegi export volumenét és összetételét *optimálisnak* tartanánk.

Külkereskedelmünk jelenlegi helyzetének ismeretében azonban aligha akad valaki, aki ezt komolyan állítaná. Ez természetes is, hiszen a külkereskedelmi gazdaságosság szempontjai — mint ismeretes — tervezési és vállalati ösztönzési mechanizmusunkban alig jutottak szerephez, a gazdaságossági számítások eredményei a döntésekre alig voltak befolyással. Kivitelünk jelenlegi volumene és összetétele — az előző cikkben bevezetett általános külkereskedelmi gazdaságosság kritériuma

[9] Lásd *Nagy Tamás:* „Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban". *Közgazdasági Szemle,* 1964. 7–8. sz. 806. l.

[10] Im. 1063. l.

szerint — nem tekinthető „elfogadható programnak", még kevésbé optimálisnak. Aligha lehet kételkedni abban, hogy például a hozamösszeg növelésében való nagyfokú érdekeltség bevezetése esetén termelő és külkereskedelmi vállalataink meg fogják találni a módját annak, hogy az egyes exporttermékek gazdaságosságát fokozzák, a viszonylag kedvező gazdaságosságú cikkek kivitelét növeljék, az áruösszetételt ilyen értelemben javítsák és így a jelenlegi legkedvezőtlenebb gazdaságosságú termékek kivitelét feleslegessé tegyék. Ha a népgazdaságnak nem lenne jelentős ilyen tartaléka, ha erre nem lenne lehetőség, akkor a gazdaságossági számításoknak, az optimalizálásnak, a mechanizmus tökéletesítésének semmi értelme sem lenne. Ha viszont elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a jelenlegi exportprogram a lehetséges programok halmazának a „belsejében" van, feltehetően elég „távol" az elfogadható programokat — ábrázolásainkban — jelölő „jobb-alsó" szélétől, akkor ebből levonhatjuk azt a — paradoxonnak tűnő — következtetést, hogy *a jelenlegi exportprogram devizaegységre számított átlagköltsége különösen pedig az átlagos értéke valószínűleg nem esik messze az optimális programhoz tartozó határ-devizaárfolyamtól.* Mikor tehát a határ-devizaárfolyam alkalmazását és a hozamösszeg növeléséhez fűződő érdekeltség bevezetését ajánljuk, mindig a fentiekben megfogalmazott optimális volumenhez és áruösszetételhez tartozó határ-devizaárfolyamra gondolunk, még ha annak megközelítése csak fokozatosan valósítható is meg.

Ha hangsúlyozzuk is, hogy az átlag- és a határárfolyam álláspontok közötti távolság nem olyan nagy, mint az első pillantásra tűnik, eszünkben sincs tagadni, hogy a két elv jelentősen eltér egymástól. Vitathatatlan, hogy a határ-devizaárfolyam valójában olyan árrendszernek felel meg, amely nem az átlagos-, hanem a határ-ráfordításokon alapul. E kérdés részletes tárgyalásába itt természetesen nem bocsátkozhatunk, de azt fontos leszögezni, hogy a határ-árfolyam alkalmazásából származó ismertetett előnyök miatt véleményünk szerint feltétlenül érdemes vállalni bizonyos nehézségeket, amelyek egy ilyen árfolyamnak egy egyébként más alapokon nyugvó belföldi árrendszerrel való érintkezéséből adódhatnak.

Az átlag- vagy határárfolyam alkalmazása körüli vitát nem lehet elválasztani a hozzá fűződő érdekeltségi rendszerek előnyeinek és hátrányainak értékelésétől. *Az átlagárfolyam* hívei nagyon jól tudják — bár nem mindig mondják —, hogy annak *bevezetése nélkülözhetetlenül együttjár egy ágazatonként, sőt cikkcsoportonként differenciált ártámogatási-lefölözési rendszer egyidejű életbeléptetésével.* Igaz, hogy ez a rendszer azzal az előnnyel járna a jelenlegihez képest, hogy az egyenlege zéró lenne, vagyis megszüntetné az export látszólagos nemzeti jövedelem csökkentő hatását. Ezzel szemben azonban nagy hátrányai is lennének. Itt nemcsak arra gondolunk, hogy megindítaná az árkiegyenlítési-lefölözési kulcsok körüli kérelmek és viták lavináját, melynek eldöntésénél a központi szervek semmilyen objektív mércére nem támaszkodhatnának. Hanem főleg arra, hogy ez a differenciálás a népgazdasági érdekekkel nyilvánvalóan ellentétes hatásokat szülne. Tételezzük fel például, hogy a devizaegység átlagos kitermelési költsége 50 Ft és exportunkban két egyforma volumenű cikkcsoport van, amelyekben egyenként 25, illetve 75 Ft a devizaegység kitermelési költsége. Az átlagárfolyam bevezetésével a gazdaságosabb ágazatban devizaegységen-

ként 25 Ft lefölözést, a gazdaságtalanabb ágazatban pedig ugyanakkora ártámogatást kellene előírni. Tegyük fel továbbá, hogy a gazdaságosabb ágazat fokozni tudja 20%-kal az exportját, de csak úgy, hogy a devizaegység kitermelési költsége 30 Ft-ra romlik, míg a gazdaságtalanabb ágazat a legkedvezőtlenebb cikkek kivitelének hasonló volumenű csökkentésével a devizaegység kitermelési költségét 70 Ft-ra tudja javítani. A népgazdaság érdeke nyilvánvalóan azt kívánná, hogy a gazdaságosabb ágazat növelje és — az export változatlan volumene mellett — a gazdaságtalanabb ágazat megfelelően csökkentse a termelést, mert ezáltal esetünkben a devizaegység-kitermelés átlagos költsége 46 Ft-ra csökkenne. Ezt azonban a cikkcsoportonkénti differenciált ártámogatási-lefölözési kulcsok megakadályozzák, mert a kedvezőbb gazdaságosságú ágazatoknak nem lesz érdekük cikkeik gazdaságosságának némi rontása árán is a termelés és kivitel volumenét növelni.

A differenciált ártámogatási-lefölözési kulcsok azon az elven alapulnak, hogy a termelő és külkereskedelmi vállalatok „nem tehetnek" arról, hogy termékeik exportjának kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb a gazdaságossága, ezért nem szabad őket amiatt sem jutalmazni, sem büntetni, sem pedig a cikkcsoportok közötti átcsoportosításra ösztönözni. Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy az ehhez hasonló, a termelőket és külkereskedőket a gazdaságosabb árustruktúra kialakításával szemben „közömbösítő" elméletek és módszerek milyen nagymértékben járultak hozzá ahhoz, hogy sem kivitelünk, sem helyettesíthető importunk áruszerkezetének gazdaságossága az elmúlt években nem javult számottevően és hogy sem a szocialista nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunkból, sem a tőkésországokkal folytatott kereskedelmi forgalomból származó előnyök kihasználása terén nem értünk el kielégítő eredményeket.

A külkereskedelemben és a vele kapcsolatos termelésben a hozamösszeg növelésében való érdekeltség és a határ-devizaárfolyam bevezetése természetesen csak gazdasági mechanizmusunk: tervezési, irányítási, beruházási és árrendszerünk időszerűvé vált átalakításával együtt, annak részeként oldható meg eredményesen. E cikk keretei között nem térhetünk ki természetesen mindazokra a kérdésekre, amelyek javaslatainknak egy nagyrészt új gazdasági mechanizmusba való beillesztéséből fakadnak. Átfogó reformjavaslat azonban úgyis csak az egyes területeken felmerült javaslatok összegezése, összehangolása útján képzelhető el, ezért a népgazdaság egy-egy fontos területén a fő nehézségek megoldására alkalmasnak látszó elképzelések önálló tárgyalása is bizonyára indokolt.

CSERNOK ATTILA:

A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése*

A nemzeti jövedelem a közgazdaságtan egyik legfontosabb, legáltalánosabb jellegű fogalma, s így érthető, hogy értelmezéséről gyakran folyt vita a közgazdászok között. E kérdés napjainkban sem vesztett jelentőségéből. A nemzeti jövedelem adatai szinte nélkülözhetetlenek a gazdasági irányítás számára. Az összefoglaló gazdaságelemzés, a tervezés, a statisztika a gyakorlatban nap mint nap találkozik, foglalkozik a nemzeti jövedelemmel, s így szinte természetszerű, hogy az érdeklődés előterébe kerülnek a téma elméleti vonatkozásai is.

A nemzetijövedelem-számítás módszertana az elmúlt tizenöt év alatt sokat fejlődött, sokat javult a számítások megbízhatósága is. Általános elméleti problémáira azonban sok vonatkozásban még mindig nem tudunk megnyugtató választ adni. Ezért hasznos és tanulságos a nemzeti jövedelem fogalmáról, értelmezéséről újabban a Közgazdasági Szemle hasábjain — Burger Kálmánnénak: A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés című cikke körül — is kibontakozó vita. Ez a vita hozzásegíthet a különböző koncepciók sokoldalú — és elég időszerű — tisztázásához, a gazdasági élet mind bonyolultabbá váló jelenségeinek jobb megértéséhez, törvényszerűségeinek alaposabb megismeréséhez.

Az elmélet és a gyakorlat kapcsolata

A nemzeti jövedelem elmélete és a nemzetijövedelem-számítás gyakorlata hazánkban — és valamennyi KGST-országban — az anyagi termelés alapján áll. A nemzetijövedelem-számítás elmélete és jelenlegi gyakorlata lényegében a következő gondolatsor alapján alakult ki: a nemzeti jövedelem egyenlő egy adott időszak alatt létrehozott új értékkel; új érték csak a termelési folyamatban keletkezik; termelésnek csak az anyagi javak előállításának a folyamatát lehet tekinteni.

Az így kialakított nemzetijövedelem-fogalom a gazdaságstatisztika, a tervezés és általában a gazdaságelemzés egy sor gyakorlati problémája tekintetében az idők folyamán nehézkesnek, hiányosnak bizonyult. *Legfőbb fogyatékossága, hogy csak az anyagi termelés változásait tükrözi.* A mind nagyobb jelentőségű, úgynevezett szolgáltatásoknak az anyagi termelésnél gyorsabb ütemű fejlődését egyáltalán nem tükrözi, ami elsősorban az életszínvonal tervezésénél és mérésénél okoz nehézségeket. A szolgáltatások jelenlegi értelmezése rendkívül nehézkessé teszi a nemzeti jövedelem elosztásával, újraelosztásával és felhasználásával kapcsolatos pénzügyi folyamatok elemzését is.

* A vitacikk mondanivalója kapcsolódik az MSZMP Közgazdasági Munkaközösségének 1964. júliusi, a nemzeti jövelelem számításával foglalkozó vitájához. A vitáról összefoglaló ismertetést közölt a Társadalmi Szemle 1964. októberi száma.

Ilyen körülmények között az eléggé merev, gyakorlati szempontból sok tekintetben nehézkes nemzetijövedelem-felfogással szemben számos ellenvetés merült fel. A Szovjetunióban és Lengyelországban — mint ismeretes — több alkalommal folyt elméleti vita ebben a kérdésben. Magyarországon a jelenlegi nemzetijövedelem-számításnak elsősorban a gyakorlati fogyatékosságai kerültek előtérbe, és a gazdaságstatisztikai gyakorlatban értünk is el bizonyos részeredményeket. Ma már a sokat vitatott személyszállítás nettó termelési értéke része a nemzeti jövedelemnek, bár még elég széles körben él az a felfogás, hogy csak bizonyos számítástechnikai nehézségek (a teherszállítás és a személyszállítás különválasztása) miatt járunk el így, és elméletileg ez az eljárás nem indokolt. Ma már a lakosság fogyasztásának jellemzésére a magyar gyakorlatban kétféle mutatót alkalmazunk (ami persze jelentősen rontja a gazdaságstatisztikai módszerek áttekinthetőségét). A két fogyasztási mutató a lakosság által igénybe vett szolgáltatások figyelembevételének módja tekintetében különbözik egymástól. Az egyik a „lakosság fogyasztása a nemzeti jövedelemből" — híven a nemzeti jövedelem anyagi értelmezéséhez — jelenleg az anyagi javakra (illetve anyagi jellegű szolgáltatásokra) korlátozódik. A másik a „lakosság összes fogyasztása", amely az életszínvonal-számítások keretében a lakosság által igénybe vett szolgáltatásokat teljes élő- és holtmunka-ráfordításokkal tartalmazza.

A gazdaságelemzési gyakorlat tehát már tett néhány biztató kísérletet a világosabb, használhatóbb kategóriák kialakítása céljából. Ez a törekvés, ez a folyamat azonban a nemzetijövedelem-felfogás elméletét tekintve hosszú ideig teljesen hatástalannak bizonyult. Az elmélet és gyakorlat közötti ellentmondásnak ez a kérdése évek óta „a levegőben van" és megoldásra vár. A megoldással kapcsolatos nézetek rendkívül különbözők. Vannak, akik ennek az ellentmondásnak a fenntartását lehetségesnek, sőt szükségesnek tartják, mások viszont az egyeztetés, a közeledés különböző útjait, lehetőségeit keresik.

Véleményem szerint azok a nézetek, amelyek az elmélet és a gyakorlat közötti ellentmondás fenntartása mellett foglalnak állást, feleslegesen gátolják a kérdés megoldását. Ha a gyakorlat technikai okokból térne el az elméletileg ideálistól, úgy valóban lenne alapja az ilyen nézeteknek. Jelenleg azonban nem erről van szó, hanem arról, hogy egy szinte mindenki által helyesnek elismert gyakorlati igény a korábban használatos kategóriáink kiszélesítését kívánja. Ha pedig a valóság, a dolgok belső összefüggései megkövetelnek valamit, és az elmélet azt nem tükrözi, ez az elmélet következetlenségére, helytelen voltára utal és hiba lenne, ha ezt nem vennénk észre. Az elmélet próbaköve a gyakorlat, és ha az elmélet nem felel meg a gyakorlat követelményeinek, úgy helytelenül tükrözi a valóságot, a gyakorlat oldaláról felül kell vizsgálni. Véleményem szerint csak haszon származna abból, ha nagyon kritikusan megvizsgálnánk, hogy a nemzeti jövedelemről alkotott „politikai gazdaságtanilag ideális" nézeteink valóban olyan ideálisak-e, mint azt évek óta hisszük.

Felmerül a kérdés: ha bebizonyosodik, hogy a szolgáltatásokkal kibővített nemzeti jövedelem a gyakorlati céloknak összehasonlíthatatlanul jobban megfelel, mint az eddigi szűkebb felfogás, nem kellene-e alaposan felülvizsgálni korábbi — erre a szűkebb felfogásra vonatkozó — elméleti álláspontunkat, ahelyett, hogy a gyakorlatban helyesnek ítélt bővítéseket egy vitatható elmélet keretei közé próbáljuk erőszakolni, vagy — ami kényelmesebb ugyan, de semmivel sem jobb — mindenféle elméleteket gyártunk az elmélet és a gyakorlat közötti eltérések indokolására? Egyszer részleteiben és valamennyi vonatkozásában alaposan szembe kell nézni ezzel a kérdéssel, ahelyett, hogy folyton kerülgetve bizonyos vélt „kényes" pontokat, állandóan félmegoldásokkal kísérletezünk.

Termelő és nem termelő munka

A termelő és nem termelő munka meghatározása a nemzeti jövedelem értelmezése körüli vitákban szinte kivétel nélkül mindig szóba kerül. Jelenlegi nemzetijövedelem-számítási gyakorlatunk is a termelő munka egy bizonyos felfogására, értelmezésére támaszkodik, amely szerint termelőnek az a munka tekintendő, amely közvetlenül anyagi javakat hoz létre, vagy közvetve anyagi javak előállításához hozzájárul, azok értékét megnöveli. A termelő munkának ez a — marxista közgazdasági irodalomban eléggé elterjedt — meghatározása véleményem szerint meglehetősen egyoldalú, Marxnak a termelő munkáról adott megfogalmazását indokolatlanul leszűkíti, csupán az egyik — nem is a lényegesebbik — oldalát emeli ki, és főként e fogyatékosságai következtében megítélésem szerint nem alkalmas arra a szerepre, amelyet például a népgazdasági mérlegszámításokban jelenleg betölt. Jelentősége miatt szükséges a kérdéssel részletesebben foglalkozni.

A termelő és a nem termelő munka kérdésével foglalkozó polgári közgazdák közül Marx főként A. Smith nézeteit elemezte különös részletességgel.

A termelő és a nem termelő munka megkülönböztetésére Smith két meghatározást ad, s erről a kettősségről Marx így vélekedik: „Két meghatározása keveredik nála keresztül-kasul annak, amit ő termelő munkának nevez, s először az első *helyes meghatározást* (Saját kiemelésem. — Cs. A.) vesszük szemügyre."[1] Majd később: „A második, *fonák nézet* (Saját kiemelésem — Cs. A.), amelyet Smith kifejt a termelő munkáról, annyira összefonódott a helyessel, hogy egyazon passzusban lépten-nyomon követik egymást."[2]

Smith „első, helyes" meghatározása szerint termelő az a munka, amely tőkére cserélődik, és termelő az a munkás, aki a tőkésnek a munkabéren felül profitot termel. Ezt az első meghatározását — ellentétben a másodikkal — Marx nagyra becsüli és így méltatja: „A termelő munka itt a tőkés termelés szempontjából van meghatározva, és A. Smith fogalmilag kimerítette a dolgot magát, fején találta a szöget — egyik legnagyobb tudományos érdeme ez, ... hogy a termelő munkát mint olyan munkát határozza meg, *amely közvetlenül a tőkével cserélődik ki*, ... Ezzel abszolúte meg van állapítva az is, hogy mi *nem-termelő munka*. Olyan munka ez, amely nem tőkére, hanem *közvetlenül* jövedelemre cserélődik, tehát munkabérre vagy profitra..."[3]

A továbbiakban Marx kifejti, hogy a termelő munka eredményeként létrejött áru használati értéke lehet akár a leghitványabb is és ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy a *munka* (illetve terméke) *anyagi meghatározása egyáltalán nem függ össze a munka termelő tulajdonságával*, amely egy meghatározott társadalmi termelési viszonyt fejez ki.

Smith a termelő és a nem termelő munka közötti különbségre egy másik meghatározást is ad, s e szerint a termelő munka (illetve Smith szóhasználata szerint: „az ipari munkás munkája") „... valamilyen tárgyban, adásvételre alkalmas áruban rögződik és testesül meg, s egy ideig a munka elvégzése után is megvan."[4] Ezzel szemben a nem termelő munka (illetve Smith fogalmazásában: „a házicseléd munkája") „... nem rögződik és nem testesül meg valamilyen tárgyban, adásvételre alkalmas áruban. Szolgálatai általában abban a pillanatban semmivé válnak, amelyben azokat teljesíti..."[5]

Nagyon hosszadalmas lenne akár csak vázlatosan is végigmenni azon a gondolatsoron, amelyben Marx e második meghatározás ellentmondásait fejtegeti, csak néhány szemelvény ezek közül. Marx a második meghatáro-

[1] Marx: Értéktöbblet-elméletek. I. Budapest, 1958. 117. l.
[2] Uo.: 120. l.
[3] Uo. 121–122. l.
[4] A. Smith: A nemzetek gazdagsága. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959. 371. l.
[5] A. Smith: Idézett mű, 372. l.

zást bírálva mindenek előtt rámutat arra, hogy: „Ebben a felfogásban Smith az »értéket termelő« vagy »értéket nem termelő« kifejezést más értelemben használja, mint eredetileg. Itt már nem értéktöbblet termelésére vonatkozik, ... Itt kicsöppentünk a formameghatározásból, a termelő és nem-termelő munkásoknak a tőkés termeléshez való viszonyuk által történő meghatározásából. ... A. Smitht részben a fiziokratákkal való ellentéte, részben tőlük való függősége vitte erre az *eltévelyedésre.*"[6] (Saját kiemelésem. — Cs. A.)

Marx ezután felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy Smithnél — bár második meghatározásában a termelő munka kritériuma az, hogy a munka valamilyen dologban rögzítődik — mégsem feltétlenül „... a munka specialitása vagy termékének megjelenési formája teszi a munkát »termelővé« vagy »nem termelővé« Ugyanez a munka lehet termelő, ha mint tőkés, mint termelő ... és nem termelő, ha mint fogyasztó vásárolom meg, ... egyre megy, hogy ... a használati érték a munkaképesség tevékenységével együtt eltűnik-e vagy valamely dologban anyagiasul, rögzítődik."[7] Marx a többi között utal arra, hogy a szolgálatok, ha tőkés módon vásárolják meg őket, profitot hoznak, s ezáltal az első meghatározás értelmében termelőnek tekintendők. Sőt — folytatja Marx — bizonyos szolgálatok — például az írnokok munkája az ügyvédi irodában — „... többnyire még testet is öltenek igen terjedelmes, »különös dolgokban«, irtózatos irathalmazok formájában."[8] Mintegy összefoglalásként Marx megállapítja, hogy a szolgálatok termelése "... részben ugyanúgy besorolható a tőke alá, mint ahogy a hasznos dolgokban megtestesülő munka egy részét közvetlenül a jövedelem vásárolja meg és nem sorolják be a tőkés termelés alá."[9] Nagyon jól szembetűnik az ellentmondás, amely Smith kétféle meghatározásában rejlik.

Smithnek a termelő és nem termelő munka megkülönböztetésére adott meghatározásait a polgári ideológusok sokat támadták, ezeket a támadásokat Marx megfelelő kritikával „méltatta", a kritikák előtt azonban tett egy nagyon figyelemreméltó utalást, amelyből ismét kitűnik Smith második meghatározásával kapcsolatos elítélő álláspontja: „A. Smith ellenfelei figyelmen kívül hagyták első, a dolog jellegének megfelelő magyarázatát, ezzel szemben a másodikhoz igazodtak és kiemelték az itt elkerülhetetlen *ellentmondásokat és következetlenségeket.* (Saját kiemelésem. — Cs. A.) Itt megint azzal könnyítették meg maguknak a polémiát, hogy belebocsátkoztak a munka anyagi tartalmába és nevezetesen abba a meghatározásba, hogy a munkának rögzítődnie kell valamely többé-kevésbé *tartós* termékben."[10]

A klasszikus politikai gazdaságtanban a termelő munka történelmileg kialakult fogalma mindig az értéktöbbletet termelő munkát jelentette. Marx fő gondolatmenete is ez volt az Értéktöbblet-elméletekben, amelyben — mint láttuk — élesen bírálta Smith ezzel ellentétes „második" meghatározását, mely a termelő munka fogalmát az anyagi javak létrehozásához kötötte. Marxnak itt kifejtett nézetei azonban *látszólag* ellentétben állnak A tőke I. kötetében adott meghatározással[11], amely a termelő munkát anyagi javakat létrehozó folyamatként értelmezi.

A kérdés kulcsát, a *miértre* a választ véleményem szerint az a fő cél, az az alapeszme adja meg, ami Marx írásait életre hívta: A tőkés termelés törvényszerűségeinek feltárása. „A többletcsinálás titkáról végre le kell hullnia a lepelnek" — írta Marx.[12] A tőke pedig túlnyomórészt és elsősorban az anyagi javak létrehozásában válik uralkodóvá. Mivel a társadalmi lét és a társadalmi tudat alakulása szempontjából is az anyagi termelés az

[6] Marx: Idézett mű, 126–127. l.
[7] Marx: Idézett mű, 126–127. l.
[8] Marx: Idézett mű, 131. l.
[9] Marx: Idézett mű, 131. l.
[10] Marx: Idézett mű, 137. l.
[11] Marx: A tőke. I. kötet. Kossuth. 1961. 170. l.
[12] Marx: Értéktöbblet-elméletek I. 192. l.

elsődleges és alapvető — különös nyomatéka volt ennek Marx idejében például a dialektikus és történelmi materializmus létrehozása és elterjesztése szempontjából —, kézenfekvő, hogy a fő törvényszerűségek feltárása, megismerése céljából Marxnak *elegendő* volt az anyagi termelés elemzése és nem volt szüksége arra, hogy a tőkés viszonyok sajátosságait teszem azt a tőkés színházak vonatkozásában külön is vizsgálja. Nem beszélve arról, hogy az értéktöbblet-termelés sajátosságait, a kizsákmányolás tényét a legvilágosabban az anyagi termelésben lehet nyomon követni, ahol az egész képet nem ködösíti el, nem zavarja semmi olyan jelenség, ami a nem anyagi termelés számos — a termelés egészére nem jellemző — sajátosságaiból származik.

Marx megítélésem szerint meg is adta az egyértelmű magyarázatát annak, hogy az említett ellentmondás valóban csak látszólagos. Marx ezt mondja: „A tőkés termelés lényeges viszonyainak vizsgálatakor tehát feltehetjük (minthogy ez megközelítően egyre inkább így van, minthogy elvileg ez a cél és csak ebben az esetben fejlődnek a munka termelőerői a legmagasabb pontig), hogy az egész áruvilág, az anyagi termelésnek — az anyagi gazdagság termelésének — valamennyi területe alá van vetve a tőkés termelési módnak." „Tehát a *termelő munkások*, azaz a tőkét termelő munkások jellemzőjének lehet mondani azt, hogy munkájuk *árukban*, anyagi gazdagságban realizálódik. És ily módon a *termelő munka* a döntő jellegzetességétől — amely a *munka tartalma* iránt teljesen közömbös és tőle független — megkülönböztetett második *mellékmeghatározást* (Saját kiemelésem. — Cs. A.) kapott."[13]

Ebből a megállapításból véleményem szerint két döntő fontosságú dolog következik. Az egyik, hogy az Értéktöbblet-elméletek és A tőke I. kötete között egyáltalán nincs semmiféle ellentmondás. A termelő munka értelmezése tekintetében A tőkének mind a négy könyvében egy *feltételezéssel* állunk szemben; hogy az anyagi termelés egésze alá van vetve a tőkés termelési módnak és így a termelő munkások jellemzőjének lehet mondani, hogy munkájuk anyagi javakban realizálódik. Erre a feltételezésre Marxnak a tőkés termelés törvényszerűségeinek elemzéséhez az elkerülhetetlen egyszerűsítések céljából feltétlenül szüksége volt. Egy tudományos absztrakcióval van dolgunk, ami a fő cél, a tőkés gazdaság sokrétű, bonyolult összefüggéseinek feltárása érdekében megengedhető és teljesen indokolt.

A másik következtetés, ha lehet még ennél is lényegesebb. Ez pedig az, hogy ez a feltételezés csupán a fő cél érdekében „a tőkés termelés lényeges viszonyainak vizsgálatakor" történt. Továbbá, hogy ez a feltételezés a termelő munkának „a döntő jellegzetességétől... megkülönböztetett második mellékmeghatározást" adott. Vagyis — és ez a lényeg — a termelő munka *döntő jellegzetességét* ez a feltételezés nem érinti, a termelő munka fogalmát általában társadalmi oldalról, mint történelmileg kialakult termelési viszonyt kell meghatározni.

A szocializmus politikai gazdaságtana szerint a nemzeti jövedelem a termelő munka eredménye. A termelő munkát viszont — A tőke I. kötetének alapján — az *anyagi javakban megtestesülő* munkaként határozza meg. Ez a szemlélet általában *mereven* érvényesül a szocialista országok nemzetijövedelem-elméleti és -számítási gyakorlatában. A termelő folyamat végén az anyagi *jószág, dolog* jelenlétét olyan szigorúan megkövetelik, hogy ennek hiányában például a személyszállítást a legtöbb szocialista ország még ma is kirekeszti a nemzeti jövedelemből.

Marx nemcsak a *termelő munka* és az *anyagi javak* termelése közötti összefüggésben, hanem a *termelési folyamat* értelmezésében sem ad olyan merev meghatározást, mint a jelenleg nálunk uralkodó nemzetijövedelem-felfogás. Marx a termelési folyamatot, következésképpen a termelés szféráját nem szűkíti le az anyagi *javak* termelésére, hanem szélesebb körben ér-

[13] Marx: Értéktöbblet-elméletek, I. Kossuth, Budapest 1958. 372–373. l.

telmezi. „Vannak azonban önálló iparágak, amelyekben a termelési folyamat terméke nem új tárgy, nem áru. Közgazdaságilag közülük csak a közlekedési ipar fontos, mind az árukat és embereket továbbító tulajdonképpeni szállítóipar, mind a közlések, levelek, táviratok stb. továbbítása."[14] — írja Marx A tőke II. kötetében, majd így folytatja: „Amit azonban a szállítóipar elad, az maga a helyváltoztatás. Az előidézett hasznos hatás elválaszthatatlan a szállítási folyamattól, azaz a szállítóipar termelési folyamatától. Emberek és áruk a szállítóeszközzel utaznak, s az utóbbinak az utazása, helyváltoztatása — ez éppen a szállítóeszközzel végzett termelési folyamat. A hasznos hatást csak a termelési folyamat közben lehet elfogyasztani; ez a hatás nem a szóban forgó folyamattól különböző használati dolog, amely csak megtermelése után működik mint kereskedelmi cikk és forog áruként... Fogyasztása tekintetében is teljesen úgy viselkedik, mint a többi áruk. Ha egyénileg fogyasztják el, értéke az elfogyasztással eltűnik; ha termelő módon fogyasztják el, akkor értékét, mint pótlólagos értéket átviszik magára az árura."[15] „A kitermelő iparon, a mezőgazdaságon és a feldolgozó iparon kívül létezik az anyagi termelésnek még egy negyedik területe, ...ez a helyváltoztatás ipara, akár embereket, akár árukat szállít... itt a munka tárgyán anyagi változtatást — térbeli, helyváltoztatást idéznek elő. Emberek szállítására vonatkozólag ez csak mint szolgálat jelenik meg, amelyet a vállalkozó teljesít nekik."[16]

Az elmondottakból Marx nézeteire vonatkozóan két nagyon fontos következtetést lehet levonni. Az egyik, hogy a termelési folyamat és az anyagi *javak* termelése nem egymást kölcsönösen feltételező fogalmak; *léteznek olyan termelési folyamatok is, ahol a folyamat eredménye nem anyagi jószág.* Ezzel szoros összefüggésben van a másik következtetés, hogy az anyagi termelésnek „szolgálat" is része lehet, olyan szolgálat, amely anyagi javak létrehozásával semmiféle kapcsolatban nincsen (pl. nem termelési céllal végzett személyszállítás és hírközlés).

Megjegyzem: legalábbis meglepő, hogy a személyszállítás marxista értelmezéséről évek óta vita folyik, és ezt a tevékenységet a szocialista országok legtöbbje ma is kirekeszti a nemzeti jövedelemből, annak ellenére, hogy Marx világosan és egyértelműen termelési folyamatnak, az anyagi termelés részének tekintette.

Marx írásaiból a szokásosnál részletesebben felsorakoztatott szemelvények arra engednek következtetni, hogy a termelő munka jelenleg uralkodó meghatározása és Marx erre vonatkozó nézetei között *nincs meg az egyértelmű és kívánatos összhang.* Azt a szemléletet, amely Smithnél a termelő munkát anyagi javakban megtestesülő munkaként fogja fel, Marx „eltévelyedés"-nek, „sekélyes", „fonák" nézetnek tekintette. Ezt a meghatározást „a tőkés termelés lényeges viszonyainak vizsgálatakor" — a vizsgálat körének egyszerűsítése érdekében szükséges feltételezésként — mint a munka „mellékmeghatározását" alkalmazta. Ilyen körülmények között legalább is vitatható a termelő munkának az anyagi javakban megtestesülő munkaként való meghatározását Marxnak a termelő munkára vonatkozó általános érvényű, a szocializmusra is érvényes *egyetlen* meghatározásaként felfogni és máig is alkalmazni.

A termelő munka értelmezése a szocialista viszonyok között

A termelő és a nem termelő munka közötti elhatárolás szocializmusbeli vizsgálatánál természetesen nem vállalkozom arra, hogy a termelő munka valamiféle szocializmusbeli definícióját megfogalmazzam, csupán néhány gondolatot kívánok felvetni e témával kapcsolatban.

[14] Marx: A tőke. II. kötet. Kossuth. 1961. 53. l.
[15] Uo.
[16] Marx: Értéktöbblet-elméletek, I. Budapest 1958. 374–375. l.

Ahhoz, hogy a feltett kérdésre válaszolhassunk, vonjunk párhuzamot a tőkés társadalom és a szocialista társadalom alapvető gazdasági célja között és ennek segítségével próbáljunk közelebb jutni a kérdés megoldásához. A tőkés termelés alapvető célja az *értéktöbblet-termelés.* Ezzel összhangban *termelő*munka az *értéktöbbletet* termelő munka, *gazdagság:* az *áru,* a használati érték mint a *csereérték* hordozója.

A szocialista termelés célja az egész társadalom állandóan növekvő *szükségleteinek* lehető legteljesebb *kielégítése.* Szocialista viszonyok között minden munkát *termelőnek* kellene tekinteni — akár anyagi javak, akár szolgálatok formájában is jelentkezzék —, amely közvetve vagy közvetlenül a fő cél megvalósulását elősegíti, vagyis amely *hozzájárul a társadalom szükségleteinek kielégítéséhez.* Ennek megfelelően a „gazdagság" a szocializmusban mindazon használati értékek (anyagi javak és szolgáltatások) összessége lehetne, amelyek a társadalom tagjainak vagy egészének szükségleteit elégítik ki.

Ilyen körülmények között viszont úgy tűnik, hogy a szocializmusban a termelő és a nem termelő munka közötti különbség *lényegében* megszűnt, a munka ilyen megkülönböztetésének nincs tartalma, jelentősége. Szocialista viszonyok között fel lehet tételezni, hogy elvben (és túlnyomó többségében a gyakorlatban is) minden tevékenység, minden munka a társadalom valamilyen szükségletét elégíti ki. Így azt lehet mondani, hogy a szocializmusban az alapvető cél *a társadalom szükségleteinek kielégítése szempontjából* gyakorlatilag minden munka termelő.

A szocializmusban is — mint minden más társadalmi rendben — a munkát, a *különböző tevékenységeket a társadalom alapvető, fő célja szempontjából kell megítélni.* Ezért ha a szocializmusban az egyes tevékenységeket értékelni, értelmezni akarjuk, a szükségletek kielégítése szempontjából kell azokat szemügyre venni. Egy cipőgyári vagy egy építőipari munkás a társadalom szükségleteinek kielégítése szempontjából elsőrendű fontosságú *anyagi használati értékeket* hoz létre. Egy orvos vagy egy műegyetemi tanár munkájával „létrehozott" használati érték a társadalmi lét, sőt az anyagi termelés növekedése szempontjából sem kevésbé fontos. Megállapíthatjuk, hogy az első két tevékenység a társadalmi lét szempontjából alapvető *anyagi* javak termelése, a második kettő viszont *nem anyagi* szolgálatokat teljesít. De a közgazdasági megismerésnek nem adunk többet, nem bővítjük, gazdagítjuk azt, ha még azt is mondjuk, hogy az első két tevékenység termelő, a második kettő pedig nem termelő munka. Véleményem szerint a szocializmusban — a munka szerinti elosztás elvének megfelelően — a szükségletek kielégítése céljából nyújtott tevékenység társadalmi hasznossága szerint kell a munkát megítélni, vagyis hogy milyen mértékben járul hozzá a társadalmi szükségletek kielégítéséhez.

Vannak olyan nézetek, amelyek szerint a különböző „nem anyagi" tevékenységeknek a nemzeti jövedelembe való beszámítása veszélyezteti az anyagi termelés elsődlegességének elvét: „Az olyan — anyagi termelésen kívüli — tevékenység, amely »nem anyagi« használati értékeket hoz létre, nem termelés. Nem lehet a »hasznos«, »produktív« szavakkal elmosni a társadalmi termelés szférájának önállóságát és meghatározó szerepét."[17] Megítélésem szerint azok között, akik a nemzeti jövedelem szélesebb értelmezése mellett foglalnak állást, talán *senki sincs, aki kétségbe vonná az anyagi termelés primátusát.* De ha vannak az anyagi termelés meghatározó szerepét tagadó nézetek, azokat nem feltétlenül azok között kell keresni, akik a nemzetijövedelem fogalmát a szocializmus viszonyai között a nem anyagi szolgáltatásokra is ki akarják terjeszteni. Ez utóbbi nem zárja még ki például, hogy elismerjük azt a tényt, hogy ezeknek a szolgáltatásoknak a megnöve-

[17] Földes Károly: Érték – nemzeti jövedelem – szolgáltatás. Közgazdasági Szemle 1964. 1. szám. 41. l.

kedett súlyát éppen az anyagi javak termelésében alkalmazott munka termelékenységének a megnövekedése tette lehetővé.

Ahhoz, hogy a nemzeti jövedelemmel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdésekben előbbre léphessünk — véleményem szerint — mindenekelőtt felül kell vizsgálni a jelenlegi szemléletet. A termelés, a nemzeti jövedelem fogalmának meghatározásához az anyagi javak létrehozása mint kritérium, mint egyetlen rendszerező ismérv a szocializmus viszonyai között nem megfelelő. Ez a meghatározás elméletileg is, gyakorlatilag is túlságosan merev, következetesen nem alkalmazható, s emellett — véleményem szerint — ellentétben áll Marx nézeteivel is.

A nemzeti jövedelem és az érték

A nemzeti jövedelmet többnyire mint az anyagi termelés körében végzett értéktermelő munka eredményét szokták meghatározni. Így értelmezi Földes Károly is idézett cikkében, érzi azonban, hogy az értékterméknek nem minősíthető anyagi termelést (a saját szükségletre való termelést) nem lenne helyes a nemzeti jövedelemből kirekeszteni. Ezért, hogy az ellentmondást valahogy feloldja, a saját termelésből történő fogyasztást „potenciális érték"-kel ruházza fel.[18] De a nemzeti jövedelem értelmezésével kapcsolatos ellentmondások ilyen feloldása további következetlenségekhez vezet. Jelen esetben arról van szó, hogy a nemzeti jövedelemnek az év során létrehozott új értékként való meghatározása bizonyos ellentmondásokat eredményez, s ez arra enged következtetni, hogy a *marxi értékkategóriát olyasmire akarjuk használni, amire az nem alkalmas.* A megoldást véleményem szerint jelenlegi nemzetijövedelem-kategóriáink értelmezésének felülvizsgálatában kell keresni, mert az ellentmondások fenntartása mind elméleti, mind gyakorlati téren felesleges nehézségeket okoz.

Az értékkategóriát használja Burger Kálmánné is a nemzeti jövedelemmel kapcsolatos problémáinak a megoldására.[19] Burger Kálmánné célkitűzése — amennyiben a nemzeti jövedelem forgalomnak az anyagi javak termelésén túl történő kiszélesítésére irányul —, alapjában helyes. E lényegében helyes cél megközelítésére — véleményem szerint szintén helyesen —, elveti a nemzeti jövedelemnek az anyagi javak termeléséből kiinduló meghatározását. Helyette meghatározó ismérvként az *áru*termelést alkalmazza. „A nemzeti jövedelem a népgazdasági árutermelés új értéke, az áruk tényleges értékesítési árain kifejezve."[20]

Véleményem szerint ez a nézet, s általában azok a nézetek, amelyek a nemzeti jövedelem fogalmát az árutermeléshez, értéktermeléshez kapcsolják (és ebből a szempontból mindegy, hogy az anyagi javak termelésének körében, vagy annál szélesebben), bizonyos felülvizsgálatra szorulnak.

A nemzeti jövedelmet több okból nem helyes az értéktermelő munka eredményeként, az árutermelés új értékeként meghatározni.

Mindezekelőtt a nemzetijövedelem-számítás céljából kell kiindulni. A nemzeti jövedelem segítségével a termelést, a fogyasztást és felhalmozást vizsgáljuk, vagyis nem „az érték", hanem a társadalom szükségleteinek kielégítésében elosztható használati érték a vizsgálódásunk tárgya.[21]

[18] „. . . a nemzetijövedelem-számítás olyan értékeket is realizáltnak tekint, amelyek nem fejeződtek ki valóságos árakban. Ez a saját termelésből való fogyasztásra vonatkozik. Az itt megtestesült munka voltaképpen nem értékalkotó, mert nem áruban, hanem naturálisan elfogyasztott termékekben dologiasul. De ez potenciális érték: az illető termékeket ugyanis bármikor eladhatják." (Im. 44. l.)

[19] Burger Kálmánné: A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés. Közgazdasági Szemle. 1963. 9. sz.

[20] Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz. 1041. l.

[21] Ebben a kérdésben hasonló álláspontot képvisel Drechsler László is: „A nemzeti jövedelemmel általában a használati értékek tömegét akarjuk jellemezni, az érték itt csak az összemérés eszköze, s nem a vizsgálat tulajdonképpeni célja." A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem. Közgazdasági Szemle, 1964. 3. szám. 357. l.

Az érték történelmi kategória, amely az árutermeléshez kapcsolódik. Nyilvánvaló, hogy az ország gazdasági fejlődését mérni akarjuk akkor is, ha majd az áruterinelés teljesen háttérbe szorul, s ilyen esetben erre a célra egy „érték-tartalmú" nemzeti jövedelem nem lenne alkalmas. A kérdést itt is az dönti el, hogy mire akarjuk a nemzeti jövedelem mutatót használni. Az érték tartalmú nemzeti jövedelem az eloszthatő *értékösszeg* alakulásáról tájékoztat, de nem alkalmas a gazdasági fejlődés komplex jellemzésére — például a nem áru formájú tevékenységek mérésére, amelyek együttvéve a nemzeti jövedelemben már ma is számottevő súlyt képviselnek —, s ezért nem felel meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a gazdaságelemzés egy ilyen összefoglaló mutatóval szemben támaszt. Az árutermeléshez kapcsolt nemzetijövedelem-mutató alkalmazása ellen főként az szól, hogy az árutermelés köre — különösen napjainkban — jelentős változásnak van kitéve, s ebből a változásból a gazdasági fejlődésre vonatkozóan nem lehet általános következtetéseket levonni.

Eredeti és származékos jövedelmek

Az eredeti, illetve a származékos jövedelmek köre, tartalma lényegében a termelő munka meghatározásától függ. Jelenlegi fogalmaink szerint termelő munkának csak az számít, ami anyagi javak létrehozásához kapcsolódik, s ennek megfelelően eredeti jövedelem csak anyagi termelés szférájában keletkezik.

Kimutattuk, hogy az anyagi termelés elhatárolásának ez a kritériuma nem elegendő, de *a szocializmus termelési viszonyai, a szükségletek kielégítése mint cél szempontjából* az elhatárolás el is veszti különleges tartalmát.

A szolgáltatások beszámítása ellen egyik fő érv viszont így hangzik: ha a nem anyagi tevékenységeket is számba vennénk a nemzeti jövedelemben, úgy a jövedelmek vonatkozásában halmozást követnénk el. A halmozást az okozza, hogy például a fodrászok jövedelme egyszer már szerepel az anyagi termelésből származó eredeti jövedelmek között. A fodrászok szolgálatait ugyanis azokból a jövedelmekből (munkabérekből) fizetik meg, amelyek az anyagi termelésben keletkeztek, s így számbavételük ismétlést, halmozódást jelentene. Igaz, hogy a fodrászok, orvosok stb. vonatkozásában ez így van, de így van ez a fogyasztási javak összességénél is.[22]

Itt mindenekelőtt azt kell megérteni, hogy a gazdasági életben általában a tevékenységek cseréje megy végbe. A társadalmi fejlődés kezdeti szakaszán még túlnyomórészt anyagi javakat létrehozó tevékenységek cserélődnek, a társadalmi munkamegosztás fejlődésével azonban egyre nagyobb mértékben kiszélesedik ez a folyamat s belekapcsolódik számos — a társadalom szempontjából szükséges — nem anyagi jellegű tevékenység is. Az anyagi termelés szférájában belül is lényegében tevékenységek cseréje megy végbe, ez azonban csak egy része — bár kétségkívül a jelentősebbik része — a folyamatnak. Indokoltnak látszik, hogy összefoglaló mérlegeinkben, számításainkban a társadalmi munkamegosztás teljes keresztmetszetét áttekintsük, a tevékenységek cseréjét a folyamat egészére vonatkozóan kísérjük figyelemmel, s a népgazdaságra vonatkozó összefoglaló mutatószámaink a „nem anyagi" szféra vonatkozásában is legyenek teljesek.

Ez a „teljesség" egy bizonyos szempontból kétségkívül halmozást eredményez. A halmozás azonban relatív fogalom, az a kérdés mindig, hogy *mihez képest* tekintenek valamit halmozásnak. A fiziokrata nézetek szerint csak az őstermelés a gazdagság forrása, az tartja el a társadalmat. Ebben a kon-

[22] Marxnál olvashatjuk az alábbi gondolatot az ügyvéd által alkalmazott írnok szolgálataival kapcsolatban: „Igaz, hogy magának a vállalkozónak ezeket a „szolgálatokat" a közönség jövedelméből fizetik meg. De nem kevésbé igaz az, hogy ez valamennyi termékre érvényes, amennyiben belekerülnek az egyéni fogyasztásba." (Im. 131. l.)

cepcióban csak az az eredeti jövedelem, amely mögött mezőgazdasági termelés áll, s itt már az ipari munkás jövedelme is halmozásnak számít. Az őstermelés primátusát hirdető nézetekhez viszonyítva tehát már az anyagi javak termelésének köre is halmozást jelent. Ebben az esetben pedig nem történt más, csak szélesítettük a termelés körét, belefoglalva abba az anyagi termelés mezőgazdaságon kívüli ágait is. De ugyanez a helyzet akkor is, ha az anyagi termelés körén túllépve a nem anyagi tevékenységeket is nemzeti jövedelmet létrehozónak tekintjük. Miként az első esetben, úgy a második esetben is halmozás történik. De ez is csak a régi koncepció szempontjából halmozás. Ha az új, halmozottnak tűnő jövedelemfelfogás mellé nem a régi, hanem helyesen mindig az új nemzeti jövedelmet létrehozó felfogást állítjuk, a logikai egység helyreáll, a halmozódás látszata megszűnik.

A jelenlegi felfogás szerint minden eredeti jövedelem mögött anyagi jószág áll. Ha a szolgáltatásokkal kibővítjük a nemzeti jövedelmet, az egyensúly nem fog felborulni, mert minden új értelemben vett jövedelem mögött is anyagi jószág vagy elfogyasztott szolgáltatás fog állani. A kulcskérdés itt is az: hol a határ? Az őstermelésnél? Az anyagi termelésnél? Vagy esetleg elképzelhető, hogy a *szocializmusban* a szükségletkielégítés szempontjából lényegében minden munka „termelő", s így *valamennyi munkából származó jövedelem eredeti jövedelem*nek számít.

A halmozódás kérdésének egyébként véleményem szerint távolról sincs akkora jelentősége, mint amekkorát sokan tulajdonítanak neki. Azt hiszem, hogy a nemzeti jövedelemnek a tevékenységek cseréje szempontjából értelmezett „halmozódása" önmagában semmiféle veszéllyel vagy káros következménnyel nem jár. (A félreértések elkerülése végett természetesen mindig „holtmunka-mentes", tehát anyag és amortizáció nélküli, „nettó" fogalomról beszélek.) Az, hogy egy adott évben az egy főre jutó nemzeti jövedelem Magyarországon ezer, tízezer vagy húszezer forint volt, önmagában semmit sem mond. Erről a mutatóról csak úgy tudunk tájékozódni, ismereteket szerezni, ha térben vagy időben összevetjük más hasonló tartalmú adatokkal. Gyakorlatilag itt kerül először előtérbe a jövedelmek halmozódásának problémája, ez azonban ebben a vonatkozásban két mutató összehasonlíthatóságának kérdése, megoldása pedig statisztikai módszertani feladat.

Néhány következtetés

A társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan egyre sürgetőbben előtérbe kerül gazdaságelméletünk, gazdaságelemzési módszereink fejlesztésének szükségessége. A nem anyagi termelés egyre növekvő jelentősége következtében a jelenlegi nemzetijövedelem-fogalom az anyagi termelés körében értelmezve nem tud megfelelni annak a követelménynek, amelyet ma egy összefoglaló jellegű gazdasági mutatóval szemben támasztunk.

Ma már szinte elvitathatatlan, hogy a gyakorlatban szükség van egy olyan mutatóra, amely a társadalmi munkamegosztás valamennyi területét magában foglalja. A kérdés csupán az, hogy ezt — a jelenlegi nemzetijövedelem-fogalomnál lényegesen szélesebben értelmezett mutatót — nevezhetjük-e nemzeti jövedelemnek? Úgy vélem, hogy a közgazdasági valóságot ez a kiszélesített értelmezésű mutató tükrözi a leghívebben, és mivel semmi okunk sincs a nemzeti jövedelmet megfosztani attól a tulajdonságától, hogy a legösszefoglalóbb jellegű gazdasági kategória, célszerűnek látszik ezt a szélesen értelmezett fogalmat nevezni nemzeti jövedelemnek.

A jelenlegi nemzetijövedelem-fogalom a termelő munka *egy bizonyos* értelmezésére támaszkodik, mely szerint a termelő munka az anyagi *javak* létrehozásával függ össze. Ezzel kapcsolatban az első probléma, hogy nem ez a termelő munka alapvető, mélyértelmű meghatározása. Ha a termelő-

munkát a mindenkori termelési viszonyok oldaláról értelmezzük, akkor ez a fogalom a termelő munka *szocializmusbeli* meghatározására nem alkalmas.

Amennyiben a nemzeti jövedelmet továbbra is úgy fogjuk fel, mint a termelő munka eredményét, a termelő munkát pedig aszerint értelmezzük, hogy mennyiben járul hozzá a társadalom fő céljának megvalósulásához, úgy ez a felfogás következetesen alkalmazva *a nemzeti jövedelem jelenlegi körének kiszélesítését kívánja.* Ebben a felfogásban megvalósul az elmélet és a gyakorlat egysége, a közgazdasági valóság által megkövetelt gazdaságelemzési gyakorlat egysége az új nemzetijövedelem-elmélettel, amely a termelő munka *alapvető, társadalmi oldalról* történő meghatározásán alapszik. A termelő munkának ez a meghatározása, s ennek nyomán a nemzeti jövedelem körének kiszélesítése véleményem szerint nem mond ellent a marxista elméletnek. S megvan az a nem lebecsülhető előnye is, hogy a megismerés, a gyakorlat céljaira a jelenleginél lényegesen alkalmasabb.

A nemzetijövedelem-fogalommal kapcsolatos elméleti problémák kielégítő megoldása után még külön kérdés, hogy a gyakorlatban hogyan, *milyen körben szélesítsük ki a nemzeti jövedelmet.*

Az elmélet és a gyakorlat egysége és kölcsönhatása azt kívánná, hogy az elméleti meghatározást következetesen alkalmazzuk a gyakorlatra. Ha elméletileg, a szükségletkielégítésben betöltött szerepe alapján valamennyi — a szocialista termelési viszonyok természetéből következő társadalmilag szükséges — szolgáltatás a nemzeti jövedelem részének tekinthető, akkor az lenne a következetes eljárás, ha a gyakorlatban a nemzeti jövedelem kiterjesztése során ennek megfelelően járnánk el. Elképzelhető azonban, hogy az elméletileg helyesen felépítendő gyakorlatot csak bizonyos *közbülső lépcsők beiktatásával* valósítsuk meg. Itt nemcsak arra gondolok, hogy az állami erőszakszervezet (a honvédelem, rendőrség, államügyészség stb.) munkájára nem a szocialista termelési viszonyok belső lényegéből következően van szükség, s így a nemzeti jövedelembe történő beszámítása a kommunizmus alsó fokán sem szükséges. A kívánatos fejlődés első lépéseként ki lehetne tűzni egy olyan célt, hogy — az eddigieken kívül — *egyelőre csak a termelést kiszolgáló, valamint a munkaerő újratermelésében közvetlenül részt vevő szolgáltatásokat* soroljuk a nemzeti jövedelembe. Fontossági sorrendben ez az első és leglényegesebb gyakorlati igény, s a további lépéseket a feltételek érlelődése, a tevékenységek mérhetőségének megteremtése határozza majd meg.

Iparunk fejlesztésének összefüggései az ipar importigényességének alakulásával

A második ötéves tervtörvény szerint „folytatni kell a szocialista ipar — elsősorban a nehézipar — fejlesztését. Az ipar termelőerőit a viszonylag kevéssé anyagigényes, magas képesítésű munkát megkövetelő, korszerű, keresett gyártmányok gazdaságos előállítására kell összpontosítani". A feladat megfogalmazása egyértelműen azt jelenti, hogy — hazánk nyersanyag-ellátottságát figyelembe véve — az ipar struktúráját úgy kell átalakítani, hogy ebben a viszonylag kevésbé anyagigényes termékek dominálják. „Népgazdaságunk fejlesztését és egyben a szocialista tábor országainak közös érdekeit szem előtt tartva fejleszteni kell a nemzetközi munkamegosztást... Szorosabbra fűzve gazdasági kapcsolatainkat a szocialista országokkal, szélesíteni kell a gazdasági együttműködést és az árucsereforgalmat a kapitalista országokkal, valamint a függetlenség útjára lépett volt gyarmati országokkal."

Mivel tervtörvényünk azt célozza, hogy ez a két igény egyidejűleg valósuljon meg, nemcsak az ipar termelési struktúráját, hanem az ipar exportstruktúráját is oly módon kell átformálnunk, hogy a nemzetközi munkamegosztásba számunkra gazdaságosan, kedvező körülmények között termelhető és munkaigényesebb termékekkel kapcsolódjunk be. „Munkaigényesebb"-nek azt a terméket nevezhetjük, amelyben viszonylag nagyobb hányadot képvisel az élőmunka-tartalom, és ehhez képest aránylag kisebb az átvitt munka. Természetesen az egész magyar népgazdaság szempontjából elsődlegesen a külföldről származó, importált holtmunka-értéket, az importanyag-tartalmat kell figyelembe venni. Olyan termékek részarányát kell növelni, amelyek relatív importanyag-tartalma alacsonyabb az átlagosnál.

A második ötéves tervtörvény számszerű előirányzatait is a megfogalmazott fő feladatok szellemében határozták meg. E feladatokból 1960—1963. évek között eddig a következőket teljesítettük:

A második ötéves terv teljesítése 1963 végéig (%)

Megnevezés	Tervfeladat (1965/1960)	A növekedés átlagos üteme terv szerint	Tényleges termelés (1963/1960)	A növekedés átlagos üteme ténylegesen (1963/1960)
Állami ipar	150	8	130	9
Szövetkezeti ipar	134—136	6	128	8
Szocialista ipar	148—150	8	130	9
Ebből: gépipar	163—165	10—11	137	11
vegyipar	175	12	152	15

A tervtörvényben előírt fő mutatószámokat 1963-ig általában az időarányos hányadnak megfelelően teljesítettük, az ipar strukturális át-

alakítására vonatkozó fejlesztési célkitűzéseink azonban nem érvényesültek kellő mértékben.

Ha a fő számok mellett a második ötéves tervtörvénynek azt a számokban nem rögzített, megfogalmazásában azonban egyértelműen előírt követelményét vizsgáljuk, hogy az ipar szerkezete eltolódjon a viszonylag kevésbé anyagigényes termékek felé, akkor egyik legfontosabb kérdésként azt kell vizsgálnunk, vajon az ipar szerkezete hogyan alakult az egyes ágazatok importanyag-igénybevételének alapján. A „hagyományos" vizsgálati módszer annak megállapítása, hogy egyes ágazatok vagy termékcsoportok előállításának végső fázisában közvetlenül milyen mennyiségű vagy értékű importanyagot használnak fel, és ennek alapján vonnak le következtetéseket. A levont következtetések értékét azonban befolyásolja, hogy milyen ágazatot vizsgálunk. Azoknál az ágazatoknál ugyanis, ahol a termék előállításának *utolsó szakaszában* az igénybe vett import mértéke csekély, elképzelhető, hogy az *ezt megelőző* termelési fázisok valamelyike lényegesen importigényesebb és ezért az ágazatok összehasonlításából kapott kép megtévesztő lehet (például a textilruházati ipar vagy a cipőipar esetében).

E tanulmány keretében az ipar elmúlt néhány évben elért fejlődését, strukturális átalakulását a *teljes** importanyag-igénybevétellel kapcsolatban kívánom megvizsgálni. Ez a kérdés — nézetem szerint — nemcsak az elmúlt időszak fejlődésének vizsgálata szempontjából tarthat számot érdeklődésére, hanem szükséges a következő évek fejlesztési célkitűzéseinek kidolgozásánál is. Ha ugyanis az ipar strukturális átalakításánál egyes erősen importanyag-igényes ágazatok termelésének és exportjának növelését tűzzök ki célul, az import elkerülhetetlenül nő.

Első lépésként vizsgáljuk meg, hogyan alakult az elmúlt néhány évben iparunk, ezen belül a különböző iparágak, iparcsoportok termelése, exportja; hogyan változott, milyen irányban tolódott el a termelés és az export szerkezete.

Az iparon belül a különböző iparágak, iparcsoportok termelése az elmúlt években eléggé eltérő módon alakult. A szocialista ipar termelése 1960-hoz képest a második ötéves terv első három évében a következő mértékben növekedett:

A vállalati teljes termelés indexe a szocialista iparban
(1960 = 100)

Ágazat	1961	1962	1963
Bányászat	107	112	120
Vas-, acél- és fémgyártás	108	115	119
Gépipar	115	127	137
Villamosenergia-ipar	109	119	129
Építőanyag-ipar	104	109	112
Vegyipar	119	137	152
Gumi- és műanyag-feldolgozóipar	125	139	153
Könnyű-ipar	109	114	121
Élelmiszeripar	111	120	129
Szocialista ipar összesen	111	120	129

Az eltelt 3 év alatt a vegyipar, valamint az ennek profiljához közeleső gumi- és műanyagfeldolgozó-ipar termelése kiugró mértékben nőtt. Ez az ipar strukturális átalakulását erősen determinálja. A gépipar fejlődési üteme az elmúlt években lelassult. Bár az átlagos fejlődés mértéke elérte az előirányzott 11 százalékot, a növekedés mértéke az utolsó évben kisebb volt (8 százalék).

Az ipari termékek kivitelét az elmúlt években az jellemezte, hogy az exportban számottevő ágazatok közül a vegyipar, élelmiszeripar profiljába tartozó termékek, valamint a könnyűipari termékek kivitele növekedett kiugró mértékben.

* Teljes importanyag-felhasználáson az ágazati kapcsolatok mérlege inverz-matrixának felhasználásával számított közvetlen és továbbgyűrűző importanyag-felhasználás összegét értem. A továbbgyűrűztetést csak a felhasznált anyagon keresztül vizsgáltam. Nem vettem figyelembe az amortizáción keresztül továbbgyűrűző importanyagot.

Az ipari termékek exportja termékfőcsoportonként 1962-ben és 1963-ban (folyó áron, forgalmi adó nélkül számított értékek alapján, 1961 = 100)*

Termékfőcsoport	1962	1963
Bányászati	380	592
Vas-, acél- és fémgyártási	126	135
Gépipari	107	110
Építőanyagok	110	114
Vegyipari	130	134
Gumi- és műanyagfeldolgozó-ipari	86	91
Könnyűipari	116	124
Élelmiszeripari**	111	130
Vegyesipari	109	124
Ipari termékek összesen	115	123

* A viszonyítási alap az export dinamikájának vizsgálatánál technikai okokból nem lehet a második ötéves terv báziséve 1960., mivel csak 1961. óta veszi számba a Központi Statisztikai Hivatal az exportált termékek értékét folyó áron is.

** Az élelmiszeripari termékek exportjának alakulása — az ágazat jellegéből adódóan — elsődlegesen a mezőgazdaság terméseredményének függvénye, amelyre tehát a természeti tényezők is nagymértékben hatnak.

Az export dinamikájának értékelésénél figyelembe kell vennünk azt, hogy a bányászati termékek exportja csekély, így ennek ugrásszerű felfutása az összes export volumenében nem jelentős. A táblázat adatai egyébként azt jelzik, hogy *az exportstruktúra alakulása nem követte a termelés alakulását.*

A második ötéves terv célkitűzéseinek megvalósítása szükségszerűen magával hozta az import nagymértékű növekedését. Részben termelő felhasználásra, de beruházás és közvetlen fogyasztás céljára is több, importból származó terméket vettünk igénybe.

Az ipar strukturális fejlődésében mutatkozó viszonylagos elmaradás éreztette hatását az import alakulásában. Minthogy a gépipar nem fejlődött olyan mértékben, ahogy azt a terv tartalmazta, a gépipari termékek importját számottevően kellett növelni.

Szemléltetőbben világítja meg az export és import alakulását az, ha nemcsak ezek volumenének fejlődését, hanem belső struktúrájának változásait is figyelembe vesszük.

Az import alakulása termékfőcsoportonként 1962-ben és 1963-ban (belföldi átadási áron számítva, 1961 = 100)

Termékfőcsoport	1962	1963
Bányászati	105	125
Vas-, acél- és fémgyártási	112	118
Gépipari	149	176
Villamos energia	129	175
Építőanyagok	108	120
Vegyipari	110	132
Gumi- és műanyagfeldolgozó-ipari	116	161
Könnyűipari	98	111
Élelmiszeripari	100	126
Vegyesipari	63	60
Ipari termékek összesen	119	139
Mezőgazdasági termékek	121	119
Import összesen	119	136

Az export szerkezete termékfőcsoportonként (folyó áron, forgalmi adó nélkül számított értékek alapján)

Termékfőcsoport	1961	1962	1963
Bányászati	0,54	1,78	2,61
Vas-, acél- fémgyártási	11,58	12,72	12,75
Gépipari	44,24	41,40	39,52
Villamos energia	0,00	0,00	0,01
Építőanyagipari	1,10	1,10	1,02
Vegyipari	7,44	8,44	8,11
Gumi- és műanyag-feldolgozó-ipari	1,03	0,77	0,76
Könnyűipari	17,72	17,95	17,94
Élelmiszeripari	15,30	14,84	16,21
Vegyesipari	1,05	0,00	1,07
Ipari termékek összesen	100,00	100,00	100,00
Ipari export az összes export %-ában	89,30	90,94	89,60

Az export szerkezetének változása jelzi, hogy az ipar termelésének alakulása nem tartott lépést a tervben előírt követelményekkel. *A gépipari termékek aránya az export összvolumenében csökkent.* Az exportált termékek egyre nagyobb hányada volt élelmiszeripari, bányászati és kohászati termék.

Az import szerkezetének alakulását termékfőcsoportonként (folyó

áron számított adatok alapján) ugyanebben az időszakban a következő volt:

Az import szerkezete termékfőcsoportonként (belföldi átadási áron számítva)

Termékfőcsoport	1961	1962	1963
Bányászati	12,08	10,79	11,04
Vas-, acél- és fémgyártási	14,16	13,27	12,21
Gépipari	25,69	32,05	33,21
Villamos energia	0,73	0,80	0,95
Építőanyagok	1,41	1,28	1,24
Vegyipari	12,89	11,93	12,50
Gumi- és műanyagfeldolgozó-ipari	1,51	1,53	1,79
Könnyűipari	11,55	9,40	9,45
Élelmiszeripari	6,59	5,53	6,10
Vegyesipari	0,33	0,17	0,14
Ipari termékek összesen	86,94	86,75	88,63
Mezőgazdasági termékek	13,06	13,25	11,37
Import összesen	100,00	100,00	100,00

Mivel az adatok az összes importot tartalmazzák, függetlenül attól, hogy az importált termékeket később az iparban vagy más termelőágazatban használják-e fel, vagy pedig azok beruházásra vagy közvetlen fogyasztásra kerülnek, csak korlátozott mértékben vonhatunk le következtetéseket ezekből az adatokból az ipar és az import kapcsolataira vonatkozóan. Ismeretes azonban, hogy ezekben az években az importált termékek fő fogyasztója a szocialista ipar volt. Az 1961. évről rendelkezésre álló ágazati kapcsolatok mérlege adatai szerint az év folyamán importált termékek 63,3 százalékát a szocialista ipar különböző ágazatai vették igénybe. Kétségtelen, hogy az iparon kívüli felhasználók igényének változása is befolyásolja az import szerkezetének alakulását. Egyértelműen mondhatjuk azonban, hogy döntő mértékben az ipar igényei hatnak az import szerkezetére. Érvényesül ezenkívül az ipar és az import kapcsolatában egy másik hatás is. Ha ugyanis az ipari termelés nem tudja kielégíteni (mennyiségben vagy minőségben) a felhasználók (fogyasztók vagy beruházók) igényeit, ez is növeli az importigénybevétel szükségességét. A kérdést erről az oldalról azzal is megvilágíthatjuk, hogy a vizsgált két évben (1959-ben és 1961-ben) mely ágazatok termelése, milyen mértékben elégítette ki a hazai felhasználók, beruházók és az export igényeit és milyen arányban volt szükség az egyes ágazatok termelését kiegészítő importra.

Mint látható, az ipar termelésének fejlődése nem tartott lépést az ipari termékek iránti igény növekedésével. 1961. évben viszonylag több importált ipari termékre volt szüksége a népgazdaságnak, mint 1959-ben. Jelentősebb mértékben nőtt az importigénybevétel bányászati, kohászati termékekből, tömegcikkekből, villamos energiából, vegyipari termékekből, valamint textilipari alapanyagokból és az élelmiszeripar körébe tartozó termékféleségekből.

A kiegészítő import alakulására vonatkozóan az 1961. évinél frissebb adatok nem állnak rendelkezésünkre, az import szerkezetének alakulása azonban — összevetve az import volumenének alakulásával — azt mutatja, hogy 1961 és 1963 között különböző gépipari termékfajtákból is megnövekedett a kiegészítőimport-igény.

Az eddig elmondottak a felületi jelenségekre hívják fel a figyelmet. Célunk azonban az, hogy kissé mélyrehatóbban vizsgáljuk meg, hogy ezek a felületi jelenségek milyen tényezők eredőjeként alakultak ki. Vizsgálatunk középpontjában az áll, vajon fejlesztési célkitűzéseink és a ténylegesen bekövetkezett fejlődés mértéke között teljes-e az összhang; azokat az ágazatokat fejlesztettük-e, amelyek a szó tágabb értelmében kevésbé anyagigényesek, illetve kevésbé importanyag-igényesek.

Mielőtt e téma tárgyalására térnénk, még egy további bevezető lépés szükséges. Vizsgáljuk meg, hogy az egyes ipari ágazatok *teljes* importanyag-felhasználása hogyan aránylik az ágazatok *közvetlen* im-

A népgazdaságban rendelkezésre állott termékek értékének megoszlása a termék eredete szerint 1959. és 1961. évben*

(százalék)

Ágazat (illetve termékfőcsoport)	1959.		1961.	
	évben rendelkezésre állott termékek értékéből			
	hazai előállítású	importált	hazai előállítású	importált
Bányászat	78,0	22,0	73,8	26,2
Vas-, acél- és fémgyártás	85,0	15,0	83,6	16,4
Gépgyártás	77,9	22,1	79,0	21,0
Villamosgépipar	91,3	8,7	94,0	6,0
Műszeripar	71,3	28,7	74,3	25,7
Vas- és fémtömegcikkipar	84,8	15,2	78,0	22,0
Villamosenergia-ipar	97,4	2,6	96,2	3,8
Építőanyagipar	94,0	6,0	93,2	6,8
Vegyipar	78,1	21,9	77,3	22,7
Gumi- és műanyagfeldolgozó-ipar	94,5	5,5	92,0	8,0
Faipar	73,2	26,8	77,5	22,5
Papíripar	74,3	25,7	72,9	27,1
Nyomdaipar	95,4	4,6	93,5	6,5
Textilipar	94,8	5,2	92,5	7,5
Bőr- és szőrmeipar	92,8	7,2	95,3	4,7
Ruházati ipar	98,7	1,3	98,9	1,1
Élelmiszer-, ital- és dohánygyártás	96,4	3,6	94,0	6,0
Vegyesipar	98,2	1,8	98,9	1,1
Ipari termékek összesen**	87,4	12,6	86,4	13,6
Mezőgazdasági termékek	94,5	5,5	92,0	8,0

* A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1961. évben című KSH Kiadvány adatai alapján.
** A hazai előállítású magánkisipari termékek kivételével.

portanyag-felhasználásához, illetve ez az arány hogyan alakult az elmúlt évek során. Ezek az adatok utalnak ugyanis arra, hogy egyes, a fejlesztés szempontjából kiemelt ágazatok termelésének növelése milyen mértékben von maga után nemcsak közvetlen, hanem továbbgyűrűző importot is. Az ágazatok importanyag-igényessége kétségtelenül érzékeny mutatószám, amely évről évre esetleg számottevő mértékben is változhat. Ilyen jellegű adatok azonban nem állnak rendelkezésre minden évről, csupán azokról az évekről, amelyekre vonatkozóan ágazati kapcsolati mérleget készítettünk. A mérleg matematikai feldolgozása ad ugyanis lehetőséget az úgynevezett *teljes importigényességi együttható* meghatározására. Ezért az ágazatok teljes importigényének változását csak az 1959. és az 1961. évben tudjuk vizsgálni.

A túloldalon levő tábla mutatja, hogy a végső fázis importanyag-igényessége milyen kevéssé jellemez egyes ágazatokat. Míg egy sor ágazatnál a végső fázis importanyag-igényessége jelentéktelen, a továbbgyűrűző importszükséglet számottevő. Más ágazatokban, a termelési vertikum egy alacsonyabb fokozatán, a közvetlen importanyag-felhasználás dominál, és a tovább gyűrűző import elenyésző mértékben rakódik rá. Példaképpen összevethetjük a textilruházati ipart, amelynek importanyag-igényességi együtthatója a végső fázisban mindössze 1,54, a teljes importigényességi együttható pedig 11,65. A másik végletre jó példa a fűrész- és lemezipar, amelynek közvetlen importanyag-igényességi százaléka 30.7, s előző fázisokból mindössze további 2,7% rakódik rá (mindkét példában az 1959. évi adatokat idéztük).

100 Ft kibocsátott termelés importanyag-igénye

Ágazat	Közvetlen importanyag-igényesség		Teljes importanyag-igényesség	
	1959	1961	1959	1961
Szén-, tőzeg- és brikett-termelés	4,44	10,33	4,65	10,32
Kőolaj- és földgázkitermelés	3,59	6,59	5,01	7,53
Bauxitbányászat	—	5,38	2,85	6,98
Ércbányászat (bauxit nélkül)	5,77	10,82	6,86	11,46
Ipari ásványok bányászata	8,02	13,74	2.53	8,71
Vas- és acélgyártás	19,83	30,38	18.67	30,27
Könnyűfémgyártás és timföldgyártás	5,49	15,01	7,85	16,60
Nehézfémkohászat	17,56	25,72	26,40	34,47
Öntöde	10,80	20,53	9,41	20,44
Gépgyártás	5,61	17,65	10,44	21,97
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	11,19	23,00	13,04	24,41
Híradás- és vacuumtechnikai termékek	9,10	16,87	10,16	17,93
Műszeripar	9,46	15,47	7,55	14,22
Vas- és fémtömegcikkipar	13,48	23,78	8,48	20,29
Villamosenergia-ipar	2,26	9,53	7,35	13,29
Tégla-, cserép- és tűzálló-anyagipar	10,40	15,60	8,08	12,73
Kő- és kavicsbányászat	—	5,40	1,61	6,74
Mész- és cementipar, épületelemgyártás	6,71	15,60	6,60	15,59
Finomkerámia-, csiszolókorong- és üvegipar	5,95	11,95	4,51	10,87
Kőolajfeldolgozó-ipar	27,94	31,37	25,44	28,96
Városi gáz és szénfeldolgozó-ipar	29,91	39,02	40,91	49,68
Ipari gáz, fotokémiai és egyéb nehézvegyipar	17,17	28,38	24,97	34,93
Festékipar	12,91	18,97	18,19	24,91
Gyógyszeripar	12,02	17,21	12,86	17,96
Háztartási vegyicikkek, keményítőgyártás	9,46	15,51	13,03	18,83
Egyéb szervesvegyipar	22,06	30,94	26,69	34,42
Gumi- és műanyagipar	16,06	20,68	18,75	23,07
Fűrész- és lemezipar	30,71	33,40	12,37	17,24
Épületasztalosipar	16,47	22,00	22,84	28,09
Bútoripar	13,38	21,08	15,60	24,14
Egyéb faipar	17,93	24,16	24,08	30,28
Papíripar	30,26	36,65	20,29	28,43
Nyomdaipar	4,77	19.35	16,47	25,44
Pamutipar	15,93	21,25	16,10	21,46
Gyapjúipar	18,63	23,42	17,86	22,79
Rost-, len-, kender-, juta- és selyemipar	6,47	11,37	11,16	15,73
Rövidáruipar	7,34	13,48	17,05	21,50
Bőr-, szőrmekikészítés és bőrkonfekció	26,99	32,84	23,04	29,94
Textilruházati és kötszövőipar	1,54	11,65	3,68	13,41
Bőr-, szőrmeruházati- és cipőipar	2,39	13,32	2,79	12,58
Malomipar, sütő- és tésztaipar	5,80	10,41	8,91	16,16
Húsipar, baromfifeldolgozás és tejipar	3,04	7,41	7,05	14,09
Cukoripar, édesipar és kávészeripar	7,25	11,24	11,24	16,20
Konzerv-, paprikafeldolgozó-ipar, hütő- és jégip.	8,52	14,36	11,45	19,24
Egyéb élelmiszeripar	3,53	7,22	6,67	11,27
Vegyesipar és háziipar	4,39	12,53	4,20	13,46

Az ipar termelési struktúrájának változása következtében az egyes ágazatok közvetlen importanyag-igényessége, tehát a végső fázisban felhasznált importanyag volumene is változik, és változik a továbbgyűrűző import volumene is. A kiemelt ágazatok közül a *híradástechnikában* kismértékben nőtt 1959—1961 között a végső fázisban felhasznált, és viszonylag csökkent a közvetett módon felhasznált importanyagok volumene. Ennek az ágazatnak fejlesztése tehát, összhangban van a má-

sodik ötéves tervtörvény korábban idézett egyik fő célkitűzéseivel. A *műszeriparban* ezzel ellentétes jelenség játszódott le. A termelés utolsó fázisában felhasznált importanyag aránya csökkent, és ez látszólagos importanyag-megtakarítást jelent. A megelőző fázisokban azonban jelentősebb volt az importanyag-igénybevétel. A végső fázis importanyag-felhasználásának csökkenését tehát — bár nem teljes egészében — ellensúlyozta a megelőző fázisok importanyag-igénybevételének viszonylagos növekedése. A *vegyipari* ágazatok többségét általában az jellemzi, hogy az utolsó fázisban közvetlenül felhasznált importált anyagok aránya két év alatt nőtt (például a városi gázgyártásban és szénfeldolgozó vegyiparban, ipari gázgyártásnál és az egyéb nehézvegyiparban, valamint a háztartási vegyiparban). A továbbgyűrűző import aránya ezekben az ágazatokban nem növekedett ezzel párhuzamosan.

Még szemléltetőbb a kép akkor, ha a teljes importanyag-igényességet a közvetlen importanyag-igényességhez viszonyítva figyeljük meg.

Ha a túlsó táblázatban kiemelten vizsgáljuk a fejlesztés szempontjából előtérbe helyezett ágazatokat, a következőt látjuk. A gépiparon belül a híradástechnika teljes importanyag-igénye kismértékben csökkent (a közvetlenhez viszonyítva), a műszeriparé növekedett. A vegyipari ágazatoké pedig csaknem kivétel nélkül csökkent.

A kép egyértelműen azt mutatja, hogy a végtermékek gyártásánál az utolsó fázisban, a megelőző termelési folyamatokban a termékre rárakódott importanyagok volumenének változása jelentősen befolyásolja az importanyag-igénybevételt.

Egyes ágazatokban a közvetett importanyag-igénybevétel aránya a közvetlenhez viszonyítva számottevően változott. Például nőtt a közvetett importanyag-igénybevétel aránya az ipari ásványok bányászatánál és az öntödéknél. Ugyanakkor visszaesés mutatkozik a gépgyártás, a villamosenergia-ipar, a nyomdaipar

Az ágazatok teljes importanyag-igényessége a közvetlen importanyag-igényesség %-ában

Ágazat	1959	1961
Szén-, tőzeg- és brikett-termelés	232,4	222,0
Kőolaj- és földgázkitermelés	183,6	162,0
Bauxitbányászat	—	244,7
Ércbanyászat bauxit nélkül)	187,5	167,1
Ipari ásványok bányászata	171,2	343,5
Vas- és acélgyártás	153.2	162,1
Könnyűfémgyártás és timföldgyártás	173,2	211,4
Nehézfémkohászat	146,5	141,9
Öntöde	190,0	217,3
Gépgyártás	314,4	210,3
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	205,5	187,1
Híradás- és vacuumtechnikai term.	185,4	176,3
Műszeripar	163,4	188,4
Vas- és fémtömegcikkipar	176,4	239.1
Villamosenergia-ipar	420,7	154,1
Tégla-, cserép- és tűzállóanyagipar	150,0	157,5
Kő- és kavicsbányászat	—	—
Mész- és cementipar, épületelemgy.	232,6	236,1
Finomkeramia-, csiszolókorong- és üvegipar	200,9	241,1
Kőolajfeldolgozó-ipar	112,2	113,8
Városi gáz és szénfeldolgozó-ipar	130,4	121,4
Ipari gáz fotokémiai és egyéb nehézvegyipar	165,2	139,8
Festékipar	146,8	136,9
Gyógyszeripar	143,2	139,6
Háztartási vegyicikkek, keményítőgyártas	164,0	144,5
Egyéb szervesvegyipar	140,2	128,9
Gumi- és műanyagipar	128,7	123,0
Fűrész- és lemezipar	108,7	139,3
Épületasztalosipar	133,5	123,0
Bútoripar	157,6	154,7
Egyéb faipar	134,6	125,7
Papíripar	121,1	136,7
Nyomdaipar	405,3	154.4
Pamutipar	133,3	133,3
Gyapjúipar	125,7	127,5
Rost-, len-, kender-, juta- és selyemipar	175,7	141,0
Rövidáruipar	183,5	126,1
Bőr-, szőrmekikészítés és bőrkonf.	121,6	129,9
Textilruházati és kötszövőipar	755,0	364,1
Bőr-, szőrmeruházati és cipőipar	557,6	451,3
Malomipar, sütő- és tésztaipar	179,4	181,3
Húsipar, baromfifeldolgozás és tejipar	243,2	199,8
Cukoripar, édesipar és kávészeripar	153,5	142,8
Konzerv-, paprikafeldolgozó-ipar, hütő- és jégipar	168.5	167,9
Egyéb élelmiszeripar	204,5	168,8
Vegyesipar és háziipar	285,3	320,0

és a textilruházati ipar területén. Az utóbbi ágazatoknál a csökkentést döntő mértékben az okozza, hogy a termelési folyamat végső fázisában a közvetlen importigény megnőtt. Például a gépgyártás 100 Ft termelésének közvetlen importanyag-felhasználása 1959-ben 5,61 Ft volt és az 1961-re 17,65 Ft-ra növekedett; a nyomdaipar 100 Ft termeléséhez 1959-ben 4,77 Ft értékű, 1961-ben 19,35 Ft értékű importanyagot használtak fel, s a közvetett import

igénybevétele nem nőtt ilyen mértékben.

Ez a jelenség arra hívja fel a figyelmet, hogy *a fejlesztési célkitűzéseink összeállításánál fokozottan kell figyelemmel kísérni az egyes termékek, termékcsoportok gyártásának teljes importanyag-igényét.* Ha ugyanis abból a szempontból rangsoroljuk az ipari ágazatokat, hogy milyen mértékű a közvetlen importigényességük (100 Ft teljes termelési értékhez az utolsó fázisban felhasznált importból származó anyagok értéke), ez a kép nem fedi a teljes importanyag-igényesség (közvetlen és közvetett) alapján eszközölhető rangsorolást. A fejlesztés szempontjából azonban kétségtelenül nem a végső fázis anyagigényessége vagy importanyag-igényessége a döntő, hanem a teljes termelési folyamaté.

Az ágazati kapcsolatok mérlegével a szocialista ipar egyes ágazatainak teljes importanyag-igényessége alapján készített rangsorolás a következő táblázat szerinti képet mutatja.

Mint látható, a teljes importanyag-igényesség figyelembevételével a fejlesztés szempontjából kiemelt ágazataink „előkelő" helyet foglalnak el az ipari ágazatok között. Ez azt mutatja, hogy a bevezetőben idézett kétfajta követelmény *egyidejűleg* nehezen érvényesülhet. Ha ugyanis azokat az ágazatokat fejlesztjük, amelyeket a második ötéves tervtörvény előirányzata részleteiben felsorol (egyes gépipari ágazatok és vegyipar), ez elkerülhetetlenül maga után vonja iparunk importanyag-igényességének (és ennek megfelelően teljes anyagigényének) növekedését. A növekedés be is következett. A teljes importanyag-igényesség szélső értékeit jelző számok azt mutatják, hogy a teljes importanyag-igényesség skálája tovább szélesedett és a magasabb értékek felé tolódott el.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy esetleg nem indokolt a vegyipar, a gépipar egyes ágazatainak fejlesztése. Véleményem szerint azonban, a távlati tervezésben ezeknek importkihatásait *előzetesen szá-*

Ipari ágazatok sorrendje a teljes (közvetlen és közvetett) importanyag-igényesség alapján*

1959	1961
1 *Városi gáz és szénfeldolgozó-ipar (39,02)*	*Városi gáz és szénfeldolgozó-ipar (49,66)*
2 Papíripar	*Ipari gáz fotókémia, egyéb nehézvegyipar*
3 Fűrész- és lemezipar	Nehézfémkohászat
4 Bőrkonfekció, bőr- és szőrmekikészítés	*Egyéb szervesvegyipar*
5 *Kőolajfeldolgozó-ipar*	Egyéb faipar
6 *Egyéb szervesvegyipar*	Vas- és acélgyártás
7 Vas- és acélgyártás	Bőr- és szőrmekikészítés
8 *Ipari gáz, fotokémia, egyéb nehézvegyipar*	*Kőolajfeldolgozó-ipar*
9 Nehézfémkohászat	Papíripar
10 Egyéb faipar	Épületasztalosipar
11 Vas- és fémtömegcikkipar	Nyomdaipar
12 Gyapjuipar	Festékipar
13 Villamosgépipar	Villamosgépipar
14 Épületasztalos-ipar	Butoripar
15 Pamutipar	*Gumi- és műanyagipar*
16 Butoripar	Gyapjuipar
17 *Gumi- és műanyagipar*	Gépgyártás
18 Öntődék	Rövidáruipar
19 Nyomdaipar	Pamutipar
20 *Festékipar*	Öntődék
21 Gépgyártás	Vas- és fémtömegcikkipar
22 *Gyógyszeripar*	Konzerv-, paprika-, hütő- és jégipar
23 *Hiradás- és vacuumtechnika*	*Háztartási vegyipar, keményítő gyártás*
24 Mész-, cement-, épületelemgyártás	
25 Tégla-, cserép- tűzálló-anyagipar	*Gyógyszeripar*
26 *Háztartási vegyipar, keményítőgyártás*	*Hiradás- és vacuumtechnika*
27 *Műszeripar*	Fűrész- és lemezipar
28 Könnyűfém- és timföldgy.	Könnyűfém- és timföldgy.
29 Konzerv-, paprika, hütő- és jégipar	Cukor-, édes-, kávészeripar
30 Ipari ásvanyok bányászata	Malom-, sütő- és tésztaipar
31 Rövidáruipar	Rost-, len-, kender-, juta- és selyemipar
32 Bőr- és szőrmeruházat, cipőipar	Mész-, cement-, épületelemgyártás
33 Vegyes és háziipar	*Műszeripar*
34 Finomkerámia, üvegipar	Hus-, baromfi- és tejipar
35 Textilruházat és kötszövőipar	Vegyes-, és háziipar
36 Rost-, len-, kender-, juta-, és selyemipar	Textilruházat és kötszövőipar
37 Cukor-, édes- és kávészeripar	Villamosenergia-ipar
38 Ércbányászat	Tégla-, cserép- tűzálló-anyagipar
39 Malom-, sütő-, tésztaipar	Bőr-, szőrmeruházati, cipőipar
40 Szén-, tőzeg- brikett term.	Egyéb élelmiszeripar
41 Villamosenergia-ipar	Ércbányászat
42 Hus-, baromfi-, és tejipar	Finomkerámia-, csiszolókorong és üvegipar
43 Egyéb élelmiszeripar	Szén-, tőzeg- és brikett-termelés
44 Kőolaj- és földgázkiterm.	Ipari ásványok bányászata
45 Kő-, kavicsbányászat	Kőolaj- és földgázkiterm.
46 Bauxitbányászat (5, 38)	Bauxitbányászat
	Kő-, kavicsbányászat (6,74)

* Az ágazatokat a teljes importanyag-igényességi mutató csökkenő sorrendjében rangsoroltuk, első helyen tehát a legnagyobb import-anyagigényű ágazat szerepel. A fejlesztés szempontjából kiemelt ágazatokat dőlt betűvel írtuk.

mításba kell venni. A vizsgált időszak óta újabb két év telt el. Ez alatt a vegyipar termelési volumenaránya az iparban tovább nőtt, s ez ismét újabb és újabb importigénybevétel-növekedést is eredményezett.

A kép így tehát teljesebbé vált. A bevezetőben megállapítottuk, hogy népgazdaságunk igénye importált termékekben jelentősen megugrott, főképp azért, mert szocialista iparunk fejlesztési célkitűzései viszonylagosan magas teljes importigényű ágazatok fejlesztését helyezték előtérbe. A tervezett arányokhoz képest további eltérést jelent az, hogy a kiemelt ágazatok közül az importanyag-igénybevétel alapján rangsorolva körülbelül középen elhelyezkedő gépipari ágazatok fejlesztése az utóbbi évben lelassult, és a jóval nagyobb importigényű vegyipari ágazatok termelésnövekedése az előirányzatnak megfelelő, sőt annál kissé nagyobb volt.

Vessünk még egy pillantást az export szerkezeti átalakulására, különös tekintettel az egyes ágazatok teljes importanyag-igénybevételére. Korábban láttuk, hogy a *kohászati* és *bányászati* termékek exportja növekedett. A kohászat (és ezen belül különösen a vas- és acélgyártás) a legmagasabb importigényű ágazatok közé tartozik, rangsorolásban 1961-ben a 46 ipari ágazat közül a 6. helyet foglalta el. Az ilyen jellegű termékek exportjának emelkedő tendenciája az importanyag-igénybevétel szempontjából egyértelműen nem mondható helyesnek. A bányászat hazánkban a viszonylag legkevésbé importigényes ágazatok közé tartozik, erre tehát az előbbi aggály nem érvényes.

Az élelmiszeripari termékek exportjának volumene és aránya 1961 óta tovább nőtt. Az 1963. évi élelmiszeripari exporton belül a *konzervipari,* valamint *a hús-, baromfi- és tojásfeldolgozó-ipari* termékek domináltak. Rangsorolásunkból megállapítható, hogy az élelmiszeripari ágazatok közül éppen a konzervipar a viszonylag legnagyobb mértékben importigényes (a felsorolt ágazatok között a 22. helyet foglalja el) és teljes importanyag-igénye 1959-hez viszonyítva növekedett is. A hús- és baromfiipar a kevésbé importanyag-igényes ágazatok közé tartozik. Az élelmiszeripari termékek exportjának növekedése tehát — kisebb mértékben ugyan — szintén azt eredményezte, hogy az importigénybevétel növekedjék.

Számottevően csökkent a *gépipari* termékek aránya az exportban 1961—1963 között. A gépipari termékek közül egyes gépfajták (például híradástechnikai gépek és kismértékben a műszerek) kivitelének aránya növekedett. Jelentős mértékű csökkenés a közlekedési eszközök, valamint a mezőgazdasági gépek és szerszámgépek arányában következett be. Ezek a gépfajták az úgynevezett „gépgyártás" iparág profiljába tartoznak. Ennek az iparágnak teljes importanyag-igényessége viszonylag magas (rangsorban 1961-ben a 17. helyen szerepel az iparág), az exportban elfoglalt arányának esése tehát, a népgazdaság importanyag-igénybevételére csökkentően hatott. Más kérdés természetesen az, hogy a szerszámgépek, mezőgazdasági gépek és közlekedési eszközök exportjának csökkenése nem jár együtt azzal, hogy a hazai szükségletet ezekből a termékekből jobban ki tudjuk elégíteni, és így beruházási célokra ilyen jellegű termékekből nagyobb importra volt szükség.

A vizsgálat során kialakult kép nem lehet teljes, hiszen az ipar egyes ágazatainak fejlődése és az import alakulása közti összefüggés sokrétű. A gyakorlatban többfajta kölcsönhatás is érvényesül, és ezeknek itt csak egy *leegyszerűsített* változatát elemeztük. Ha ugyanis nemcsak az egyes ipari ágazatok import-igénybevételét követjük nyomon, hanem a végső fogyasztó ágazatok és ezen belül különösen a beruházások import-igénybevételét is, ez további kérdésekre irányíthatja a figyelmet. Célom azonban nem volt és nem is lehetett az, hogy egy cikk keretében teljes képet vázoljak fel az egész népgazdaság szerkezetének

változásairól és ezeknek külkereskedelemmel való összefüggéseiről. Csupán arra törekedtem, hogy az ipar fejlődése és a fejlesztés további iránya, valamint a külkereskedelem és ezen belül elsősorban az import kapcsolatának sokrétűségére utaljak.

Nyitrai Ferencné

A mezőgazdasági szaktanácsadási szolgálat

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága „A mezőgazdaság helyzetéről és fejlesztésének feladatairól" szóló februári határozatában foglalkozott a mezőgazdasági szaktanácsadás helyzetével, és előírta új rendszerének fokozatos kiépítését, fejlesztését. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1964. szeptember 30-i határozatában kimondja: „A szocialista nagyüzemű mezőgazdaság fejlesztését szolgáló korszerű termelési eljárások és munkaszervezési módszerek elterjesztése, valamint az anyagilag ösztönző munkadíjazási rendszerek kialakításának elősegítése megkívánja a szervezett szaktanácsadást." A termelőszövetkezeti gazdaságoknak a népgazdaságban, de különösen a szocialista mezőgazdaságban elfoglalt jelentős súlya következtében döntő fontosságú gazdálkodásuk egyre magasabb szintre való emelése. Bár a termelőszövetkezeti gazdaságok termelési ereményei, a fejlesztési célok a legszorosabban beletartoznak az egész népgazdasági tervrendszer egységébe, mégis, a tervfeladatok megvalósításának szakigazgatási szempontból az állami vállalatokétól eltérő módja esetenként problémákat okozhat, s ezek megoldásához sajátos eszközök szükségesek. Ezek körébe tartozónak tekinthetjük a mezőgazdasági szaktanácsadást, illetve annak különféle eszközeit is.

A szaktanácsadás szükségessége és jelentősége

A szaktanácsadás fogalmát illetően több álláspont alakult ki, főleg a gyakorlati munka szempontjából. A szaktanácsadás fő feladata: a mezőgazdasági termelés növelését szolgáló legkorszerűbb módszereknek a termelőkhöz való eljuttatása és a helyi konkrét üzemi és közgazdasági viszonyokra való alkalmazása. Ez utóbbi jelentőségét hangsúlyozva, álláspontunk szerint a szaktanácsadási munka válfaját képezik az általános szakpropaganda eszközei is (ismertető kiadványok, szakfilmek, rádió stb.), amelyek a figyelem felkeltésével, új, tudományos eredmények és módszerek ismertetésével hasznos hozzájárulást jelenthetnek a mezőgazdasági termelés fejlődéséhez. Mivel azonban ez a szakpropaganda általános, nem lehet tekintettel a helyi specialitásokra, nem mindig lehet elég hatásos. Éppen ezért vált szükségessé az a szaktanácsadási szolgálat, amely az adott üzem összes konkrét körülményeit figyelembe véve, helyszínre adaptálja a maga javaslatait. A következőkben ez utóbbi értelemben vett szaktanácsadás problémáival és feladataival kívánunk foglalkozni.

A mezőgazdasági szaktanácsadás eddigi hazai és külföldi tapasztalataiból arra következtethetünk, hogy a termelőszövetkezeti gazdálkodás üzemi sajátosságai önmagukban véve is igényelnék ilyen szolgálat szervezett megteremtését, szükségességét azonban mégsem ezzel indokoljuk elsősorban. A mezőgazdasági szaktanácsadás intézményesített működését döntően *a mezőgazdasági termelés sajátosságai követelik meg.* Csupán a legfontosabbakat említjük meg: A mezőgazdasági termelés a tudomány általános eredményeihez képest meglehetősen elmaradott színvonalú. A mezőgazdaság legfontosabb termelő-

eszköze: a föld, korlátozott mértékben áll rendelkezésre, s ezen a meghatározott — viszonyaink közepette adottnak tekintendő — területen kell a jövőben egyre nagyobb tömegű termékmennyiséget létrehoznunk. Ez azonban csak a legfejletteb agro- és zootechnikai módszerek, legújabb kutatási eredmények, a legfejlettebb üzemszervezési módok alkalmazásával valósulhat meg. A mezőgazdasági termelés további sajátossága, hogy a termelési erőkifejtések mozzanatai, valamint a termék megjelenésének időpontja nem közvetlenül követik egymást, tehát meglehetősen nagyszámú bizonytalansági tényező befolyásoló hatásával kell számolnunk. Végül felvetjük a tájanként különböző termesztési eljárások és hagyományok nem elhanyagolható hatásait, amelyek leküzdése sokszor nem kis feladatot jelent.

Mind a szocialista országok, mind a tőkés, illetve a gyarmati uralom alól felszabaduló országok gyakorlatából arra lehet következtetni, hogy *a mezőgazdasági termelés irányításának egyik legfontosabb eszközévé vált a szaktanácsadás,* vagyis *a mezőgazdasági tudományok legújabb eredményeinek a termelőkhöz szervezett formában való eljuttatása.* Természetesen a termelési viszonyok jellegétől s a termelési struktúra sajátosságaitól függően a szaktanácsadás legkülönbözőbb szervezeti formái, módozatai alakultak ki. A szaktanácsadás hatással van a mezőgazdasági termelésre, de a termelés is hat a szaktanácsadás szervezetére, alkalmazható módszereire. A szaktanácsadás általában a különféle tudományos kutatóintézeti és szakigazgatási szervek keretében működik, s igen szoros kapcsolatot tart a termelési területtel. Ennek folytán a termelésben fölmerülő problémák, a termelési folyamat adott szakaszaiban fellépő hiányosságok, igények stb. közvetlenül és azonnal eljutnak a szaktanácsadást ellátó intézményekhez.

A szervezett szaktanácsadással kapcsolatban sem a felszabadulás előtt, sem azt követően nem szerezhettünk megfelelő tapasztalatokat. Mindeddig lényegében a mezőgazdasági szakoktatási és kísérletügyi intézmények, a különféle szakvállalatok, bemutató gazdaságok, gépállomások, tájintézetek, agrárkutató intézetek, agrárfelsőoktatási intézmények stb. láttak el szaktanácsadási feladatokat is.

Ennek a szaktanácsadási munkának *legfőbb hiányossága* volt a *szervezetlensége.* Hiányzott a szaktanácsadásból az egységes elvek szerint összehangoló szervezői, vezetői funkció. A felsorolt intézmények, vállalatok szaktanácsadói tevékenységüket — kevés kivétellel — nem függetlenített, nem erre a feladatra specializált szakgárdával látták el. Sok esetben nem is szaktanácsadási szolgálatról volt szó, hanem egyes vállalatok érdekképviseleti szempontjainak érvényesítéséről. A szaktanácsadás szervezetének megfelelő kiépítését végül az is késleltette, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején, a termelőszövetkezetek megerősítésének kezdeti szakaszában nem a szűkebb értelemben vett szaktanácsadás, hanem a politikai és gazdasági vonatkozású konkrét segítségnyújtás volt a fontosabb.

Mindezeket összegezve elmondhatjuk, hogy a mezőgazdasági szaktanácsadás leglényegesebb elemei kialakultak hazánkban, s a soronkövetkező feladat ennek szervezetté tétele, tevékenységének tervszerű irányítása, megfelelően összehangolt működése.

A szervezett szaktanácsadás kialakításának szempontjai

A mezőgazdasági szaktanácsadás új rendszerének kialakításakor a következő szempontokat kell mérlegelni:

1. A szaktanácsadási feladatkört ellátó intézmények nagyszámú üzemmel tartanak kapcsolatot, ezért sokrétű tapasztalatokkal rendelkeznek. A konkrét feladatok felmerülésekor e tapasztalatok birtokában, de a helyi konkrét feltételek alapján kell a megoldás módját kiválasztaniuk.

2. A tanácsadás tárgyilagosságának elemi feltétele, hogy a tanácsadó szerv alkalmazottai hivatásszerűen, más intézményektől függetlenítve járjanak el e feladatuk gyakorlásában. Ilyen tárgyilagosság nyilvánvalóan nem várható el akkor, ha a szaktanácsadást ellátó személyek valamely vállalat alkalmazottjaként működnek. (Például korábban a gazdálkodási szerkezet kialakításában a termeltető vállalat érdekei óhatatlanul befolyásolták a szaktanácsadást.) Függetlenített, önálló szaktanácsadói szervezet létrehozásával megteremtődnek azok a körülmények, amelyek kizárják a szűk, vállalati érdekeltség érvényesítésének lehetőségeit.

3. A szaktanácsadást ellátó intézményeknek tudományos felkészültségük magas színvonalával bizonyos szakmai tekintélyt kell kivívniuk, amely akkor fog megszilárdulni, ha munkájuk nyomán gazdasági eredmények születnek. A szaktanácsadóknak alapos elemző képességgel kell rendelkezniök. E feladat betöltésére tehát elsősorban azok a szakemberek alkalmasak, akik tudományos felkészültségük mellett átfogó gyakorlati tevékenységet fejtettek ki, ahol bőséges tapasztalatokat szereztek, s a tanácsadó hivatásra készséget éreznek. A szaktanácsadóknak módot és lehetőséget kell találni az állandó továbbképzésre, hogy munkájuk lépést tartson a szaktudományok legújabb eredményeivel.

Hazánkban a szaktanácsadási szolgálat új rendszerének kiépítésére javaslat készült a Földművelésügyi Minisztérium keretében. E javaslat szerint a szaktanácsadás kétféle szervezeti formában működne: 1) a *speciális szaktanácsadást a* termelő üzemekkel közvetlen kapcsolatban levő vállalatok és egyéb szervezetek látják el e célra függetlenített apparátussal; 2) *az üzemi általános szaktanácsadás* feladatait pedig a mezőgazdasági kutató és kísérleti intézmények fokozatosan kiépítendő termelésfejlesztési osztályai. E két szaktanácsadói szervezet munkájának koordinálása az FM Szakoktatási és Kísérletügyi Főigazgatóság feladata, később pedig a létrehozandó Mezőgazdasági Műszaki Fejlesztési Tanács gondoskodna a szaktanácsadási szolgálat összehangolt működéséről.

A szaktanácsadás gyakorlati feladatai

A szervezett szaktanácsadás legközvetlenebb feladata a már meglevő, de eddig igénybe nem vett „helyi tartalékok" feltárása, „mozgósítása". Alapvető anyagi eszközök hiányában azonban a legfelkészültebb szakgárdával rendelkező szaktanácsadói szervezet sem lehet képes a termelési, gazdálkodási színvonal érdemleges emelésére. Hiszen a szaktanácsadási munka egyik legfontosabb területe éppen az lesz, hogy javaslatot tegyen a gazdaságok rendelkezésére álló erőforrások legcélszerűbb elosztására és hasznositására.

A szaktanácsadói tevékenység rendkívül hasznos az üzemek számára abból a szempontból, hogy a legfejlettebb módszerek megismerésére, elsajátítására sokkal kevesebb időt kell fordítaniuk. A szaktanácsadói szervezet felkutatja és eljuttatja a gazdaságokhoz ezeket az ismereteket, a termelő üzemek ezáltal mentesülnek jelentős kötöttségektől, s birtokába jutnak azoknak a legújabb ismereteknek is, amelyek felkutatására különben az üzemi tevékenység mellett egyáltalán nem, vagy csupán kevéssé volna lehetőség.

A *speciális szaktanácsadás* általában ágazati vagy ágazaton belüli fejlesztési feladatok megoldására, új termesztési és tenyésztési *eljárások,* korszerű *módszerek* széles körű, gyors elterjesztésére irányul. Ebben a tevékenységében a szaktanácsadásnak segítséget kell adnia ahhoz, hogy az üzemek az említett módszereket *sajátosságaiknak megfelelően alkalmazzák.* Ebben a munkában esetenként részt vállalnak az illetékes vállalatok függetlenített szaktanácsadói mint a speciális kérdések legalaposabb ismerői, valamint az egyes ágazati kutatóintézetek is.

Az üzemi általános szaktanácsadás feladatai átfogóbbak: kiterjednek a gazdaságos termelés, a helyes üzemi arányok, a helyes munkaszervezés, a közgazdasági adottságoknak a leginkább megfelelő termelési irányok kialakítására. Megítélésünk szerint az üzemi általános szaktanácsadási szolgálatnak szerepet kell kapnia a termelő üzemek különféle *tervezési munkáiban* is, különösen a távlati tervek kialakításában. Közismert, hogy — különösen mezőgazdasági termelőszövetkezeteinkben — a megalapozott távlati (ötéves) tervek készítése okozza a legnagyobb nehézségeket, s ezek megoldására minél előbb intézkedéseket kell tenni. A legutóbbi években a mezőgazdasági beruházások kapcsán komoly hibák, hiányosságok merültek fel. A megalapozottan kimunkált, az üzemek természeti és közgazdasági adottságaira támaszkodó éves és távlati fejlesztési tervek segítségével ezek a hibák jobban elkerülhetők, s konkrétabban felmérhetők lesznek majd például bizonyos fejlesztések járulékos beruházási igényei is.

Az üzemi általános szaktanácsadás tervezéssel kapcsolatos tevékenységének alapvető feltétele, hogy rendelkezésre álljanak a mezőgazdaság fejlesztésének általános tervszámai, nevezetesen a megvalósítandó és lehetséges termelési, építési beruházások tervei. A jól kidolgozott és megalapozott tervek segítségével nagy lépéssel jutunk előbbre a mezőgazdasági tájtermelés fejlesztésében is.

Az üzemi általános szaktanácsadásnak már eddig is vannak eredményes tapasztalatai például az MTA Agrárgazdasági Kutatóintézete vonatkozásában, de a többi tájintézet és agrár-felsőoktatási intézmény, a különböző mezőgazdasági szakigazgatási szervek tekintetében is. A következő időszakban a fő feladat az, hogy a rendelkezésre álló tapasztalatokat *rendszerezzék, értékeljék,* a szaktanácsadási munkát szervezetté, *tervszerűvé,* folyamatossá és állandóvá tegyék, és hogy ez a munka *egységes elvi irányítás* mellett valósuljon meg. (Ez utóbbi követelmények a speciális szaktanácsadás szervezetére is vonatkoznak.)

Ez ideig csupán az Agroker vállalatnál szervezett öntözési tanácsadás működéséről van némi tapasztalatunk Tevékenysége 1963 tavaszán kezdődött, s hat megyében 159 mezőgazdasági termelőszövetkezetre terjedt ki. A Gazdálkodás 1964. évi 4. számában cikk jelent meg, amely rögzítette az 1963. évi munka tapasztalatait. A szaktanácsadási munka eredményességét meglehetősen nehéz elbírálni, hiszen aligha mérhető le pontosan, hogy a hozam növekedésében mekkora szerepe volt az alkalmazott új módszereknek, a fejlettebb eszközöknek, s ezek alkalmazásának. Az eredményekben a szaktanácsadáson kívül számos egyéb természeti, objektív körülmény is közrejátszik. Az persze kétségtelen, hogy az öntözés megszervezéséhez kapott szaktanácsadás mindenképpen hasznos volt a gazdaságoknak. Hiba azonban, hogy nem kaptak az üzemek még az öntözésfejlesztés elhatározása *előtt* olyan szaktanácsot, amely fejlesztési, beruházási döntéseiket befolyásolhatta volna. Az öntözési szaktanácsadók azt megmondták, hogy milyen berendezést vegyenek, azt hogyan alkalmazzák, de azt nem mérték fel, hogy egyáltalán célszerű-e ösztönzési beruházásokat megvalósítani. A jövőben a legfontosabb feladat (különösen az üzemi általános szaktanácsadás tekintetében) éppen az, hogy segítsék, megalapozzák egy-egy termelőszövetkezet helyes *döntését* beruházási, fejlesztési kérdésekben. Tehát föl kell mérni, hogy a termelőszövetkezetben megvannak-e az öntözés üzemi feltételei, egyáltalán érdemes-e öntözőberendezést vásárolni, ha csupán korlátozott vízhozamú csőkútra lehetne telepíteni az öntözőberendezést. Az elmúlt két esztendőben végrehajtott nagyarányú esőztető öntözés fejlesztése jó néhány esetben a helyi adottságok miatt is megalapozatlan volt. Gyakran éppen a vízhiány volt a legfőbb akadálya a berendezések kihasználásának. A fej-

lesztés tervezése során még számos egyéb követelményt figyelembe kell venni. Az öntözéses gazdálkodáshoz például több műtrágya kell, képzett szakemberekre van szükség, a megnövekedett termés betakarításához esetleg többletmunkaerőről, bővebb raktárkapacitásról kell gondoskodni stb. Csak a legfontosabb tényezők számbavételével és a feltételek megteremtésével lehetséges az öntözéses gazdálkodásban rejlő nagy előnyöket realizálni.

A szaktanácsadási munka akkor eredményes, ha mindkét válfaja — a speciális és az üzemi általános tanácsadás — *egységes szervezetben*, szervesen együttműködik. A termelési folyamatban nem is válik el egymástól a tanácsadás e két formája. A szakigazgatási irányítás oldaláról azonban felvetődik a szakigazgatás és az üzemi általános szaktanácsadás egymáshoz való viszonya — különösen a termelőszövetkezeti gazdaságok vonatkozásában. Az üzemi általános szaktanácsadás segítségével például megállapítják az egyes termelőszövetkezeti gazdaságok fejlesztési terveinek tényleges közgazdasági *szükségleteit* és az adott *lehetőségeket*, más oldalról pedig ismeretesek a társadalmi szükségletet tükröző *népgazdasági tervek*. E kettő összehangolása nyilvánvalóan elsősorban a rendelkezésre álló anyagi adottságokon, ezt követően pedig a tervezési és végrehajtási módszereken, a tudományos megismerés fejlődésén és egyéb tényezőkön múlik. Bár a gazdaságpolitika — miután feltár és számításba vesz olyan tényezőket is, amelyek a tudományos megfigyelés körén kívül esnek — meghatározza a fejlesztési döntéseket, a végrehajtás optimális módját a helyi körülmények ismeretében kell megkeresni. Az üzemi általános szaktanácsadás szolgálatának éppen e mód feltárása végett szorosan együtt kell működnie a szakigazgatási szervekkel. Ennek az együttműködésnek a megkönnyítése, tehát a szaktanácsadási munka és a népgazdasági szempontok érvényesítése közötti összhang biztosítása — az említett javaslat szerint — ugyancsak a létrehozandó Mezőgazdasági Műszaki Fejlesztési Tanács feladata lesz. Ez a szerv gondoskodik majd arról, hogy az üzemi általános szaktanácsadás szolgálata tudományosan megalapozott, *a népgazdasági lehetőségekhez igazodó* fejlesztési módokat dolgozzon ki az üzemi sajátosságok mérlegelésével és a lehetőségek maximális felhasználásával.

A szaktanácsadási munkát végző szakembereket — azon túl, hogy munkájukat függetlenítve, hivatásszerűen végzik — természetesen megfelelő módon anyagilag is érdekeltté kell tenni az üzemi eredmények növelésében. Jugoszláviában például 1962-ben az egyik nagygazdaság feladatul tűzte ki a kukorica- és a cukorrépa-termesztés komplex gépesítését, s e feladat megoldásában szaktanácsadói minőségben — kísérletképpen — a területileg illetékes gépesítési intézet munkatársai is résztvettek. A közreműködés szerződéses viszony alapján valósult meg, s a szaktanácsadók anyagi érdekeltségét a következőképpen biztosították: az előző három év (1959—1960—1961) átlagtermésének túlszárnyalása esetén kukoricából a többlettermés 20 százaléka, cukorrépából a többlettermelés 10 százaléka továbbá az anyag- és munkaerő-megtakarításból származó összeg fele az intézetet illette meg. Ha az előző három év átlagtermését nem érték volna el, akkor az intézet munkatársai a gazdaságtól semmilyen díjazást nem kaptak volna. A gépfajtákat az intézet javaslata alapján szerezte be a gazdaság. A kísérlet sikerült, a háromévi termésátlagot túlszárnyalták, s a költségszint is alacsonyabb volt.

A távlati fejlesztési tervek készítéséért az egyes termelő üzemek a jövőben térítéssel fognak tartozni. Megfontolandó, hogy mivel a tervkészítés munkája csupán több év gazdálkodási eredményében értékelhető reálisan, a valószínűleg meglehetősen magas tervezési költségek bizonyos hányadát az állam előlegezné a termelőszövetkezeti gazdaságoknak. (Esetleg a későbbiekben

részben vállalná. Ez esetben fel lehetne használni az évenként megjelenő 3004-es kormányrendeleteket.)

★

Befejezésül hangsúlyozni kívánom, hogy a szaktanácsadás új szervezetének kiépítése mellett továbbra is fejleszteni kell a mezőgazdasági szakpropagandát is, a különböző szaklapok és folyóiratok, a legújabb termesztési, valamint tenyésztési eljárásokat ismertető kézikönyvek, kiadványok, szakfilmek készítésével és széles körben való elterjesztésével. Természetesen a mezőgazdasági szaktanácsadás szervezetének kiépítésével tovább növekszik a bemutató gazdaságok szerepe is, hiszen bizonyos módszerek kiváló alkalmasságának reprezentálására ezek a bemutató gazdaságok alkalmasak, s meggyőző erejük így a legigazoltabb.

A szaktanácsadási szolgálat feladatainak és javasolt szervezetének e vázlatos ismertetése után további vizsgálat feladata lesz az új szervezet munkájának elemzése, hatékonyságának fölmérése.

A leghatékonyabb módszerek kialakulását nagymértékben a gyakorlati munka fogja befolyásolni, tovább formálni, a megfontolt tervszerű elképzeléseket a gazdasági valóság követelményeihez még következetesebben hozzá igazítani.

Marillai Vilmos

Lonti György:

AZ ÁLLÓESZKÖZÖK AMORTIZÁCIÓJA, FELÚJÍTÁSA ÉS PÓTLÁSA

A szerző a jelenleg alkalmazott amortizációs rendszer korszerűsítésének lehetőségeit kutatja. A problémák feltárása mellett a megoldásra vonatkozó elgondolásait is kifejti. Ezzel párhuzamosan mutat rá a jelenlegi állóeszközgazdálkodás fogyatékosságaira.

A könyvből megismerjük a Szovjetunióban, Lengyelországban és az NDK-ban alkalmazott módszereket, néhány érdekes számítást, emellett vázlatos képet kapunk a fejlett tőkésországok gyakorlatáról.

A bevezető új amortizációs rendszer vitájához hasznos hozzájárulás ez az elsősorban elméleti igénnyel fellépő munka, de a gyakorlati munkában is segítségére lehet a közgazdászoknak. Világos, meggyőző fejtegetései könnyen eligazítják az olvasót az egész kérdéskomplexumban.

172 lap, ára kötve 20,50 Ft.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Fekete György: A szakmunkások szerepe a mezőgazdaságban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 191 l.

A szocialista nagyüzemek fölényének realizálása elképzelhetetlen megfelelő szakképzettségű munkaerővel való ellátottságuk nélkül. A munkatermelékenység gyors ütemű fokozása, a lakosság igényeinek minél magasabb szinten történő kielégítése, valamint a világpiac növekvő minőségi követelményei fokozott igényekkel lépnek fel a mezőgazdasági dolgozók munkateljesítményével szemben. A mezőgazdasági keresők számának állandó csökkenése mellett ezek az igények is sürgetően követelik, hogy megvizsgáljuk a mezőgazdasági fizikai dolgozók általános és szakmai műveltségi helyzetét, természetesen nemcsak a jelenre, hanem szükségszerűen a jövőre nézve is.

A mezőgazdasági dolgozók szakmai képzettségének fokozása különösen mezőgazdasági termelőszövetkezeteinkben halaszthatatlan feladat. Bár e kérdés jelentőségét már korábban felismertük, az 1965-re tervezett 200 000 főből 1964 nyarán mindössze 66 000 dolgozó rendelkezett szakmunkás-képesítéssel. E helyzetben különösen időszerű Fekete György munkája, amely először tárgyalja ilyen részletesen a mezőgazdaság szakmunkás-ellátottságával kapcsolatos kérdéseket.

A könyv első fejezetében (A munka kategorizálása és a szakmunkás-szükséglet) a szerző a szakmunkások foglalkoztatottságával összefüggő néhány lényeges fogalom — munkahely, munkakör, üzemi szakma stb. — tartalmát tisztázza. A mezőgazdasági szakmunka ismérveit a szerző az ipari szakmunkához hasonlóan definiálja, és ehhez érdekes módon az ipar egyes ágaiban a közelmúltban bevezetett keretbesorolási rendszert használja fel. A mezőgazdasági szakmunkákat és a szakmunkásszükségletet csak a képzési sajátosságok és a munkaköri követelmények összefüggéseinek konkrét elemzése alapjan lehet meghatározni.

Az összefüggések vizsgálatát követően a szerző rámutat, hogy az egyes munkaműveletek elszigetelt vizsgálata alapján még sok üzemtani szakember is felcseréli a munkák és a szakmák bonyolultsági fokának elemzési módját. A mezőgazdasági munkák bonyolultságát a szerző munkaköri követelményekre és munkaköri sajátosságokra vezeti vissza. A bonyolultsági fokot kialakító tényezőket Fekete György a hagyományos munkavégzés, a gépesítés és az automatizálás viszonyai között vizsgálja. A hagyományos agro- és zootechnikai eljárások mellett különös szerepet tulajdonít a természeti tényezők sokoldalú hatásának. Meggyőző adatokkal támasztja alá a minőségi követelmények és a teljesítmények növelésének összefüggését a munkák szakjellegével: „A taksonyi gazdaságban 1958 őszén... a gyümölcs manipulálásánál a képzetlen dolgozók 16 százalékos, a szakképzett kertészek viszont 2 százalékos törődési aránnyal dolgoztak ugyanolyan munkatempó mellett." (34. l.) Hangsúlyozza, hogy a munkaköri felelősség növekedése szintén emeli a szakmunka színvonalát.

A gépesítésnek a munkák szakjellegét rendkívül összetetten befolyásoló hatására mutat rá ezután a szerző. Hangsúlyozza, hogy a fokozott gépesítéssel a szakmunkák aránya nő ugyan, ez a növekedés azonban nem mechanikus. A technikai haladás folytán fokozatosan ipari jellegűvé váló munka a mezőgazdaságban megkövetelhet egy olyan szakmunkásarányt, mint amilyen a hasonló jellegű iparágakban kialakul — ahogyan erre a szerző a falu és város közötti különbségek fokozatos eltűnésére utalva rámutat.

Az automatizálás hatását az iparból már általánosan ismert tendenciák alapján vázolja fel a szerző.

Az első fejezet befejező részében a mezőgazdasági szakmák rendszeréről kapunk áttekintést. A fejlődést tükrözi, hogy a felszabadulás előtt a szakmunkás és a betanított munkás kategóriák elmosódása okozott problémát, most pedig egyre inkább a szakmunkás és a technikus kategóriák elmosódása fog nehézséget okozni. A mezőgazdasági szakmák jelenlegi helyzetének, fejlődési tendenciáinak a megértését segíti az ipari szakmákkal való összehasonlításuk. Az összehasonlításból levonható az a következtetés, hogy általában a szakmák profilja bővül és természetesen a szakmák követelményei is szakadatlanul nőnek.

A könyv második fejezete a mezőgazdaság tőkés viszonyok közötti szakmásításának problémáit tárgyalja, majd a szocialista mezőgazdasági nagyüzemben

megvalósítható munkakooperációs lehetőségekkel foglalkozik. A szocialista nagyüzemi viszonyok lehetővé és szükségessé teszik, hogy a dolgozók általános és szakmai műveltsége emelkedjék. A szerző részletesen ábrázolja, hogy a technikai színvonal emelkedésével a fő tendencia a munkamegosztás növekedése, amelynek során az előkészítő és kivitelező, az alapvető és a segédfolyamatok különválnak. Hasonlóképpen különválnak munkakörönként a magasabb szakképzettséget igénylő és az egyszerűbb munkák. A gépkarbantartásnál a szervizrendszer, a szántóföldi növényvédelmi munkakör, a speciális üzemek és üzemrészek létrejötte stb. mind eme folyamat szerves részét alkotják. Számos munkakörben viszont a munkaegyesítés válik gazdaságossá. A munkamegosztásnak is megvannak a maga korlátai, s ezek a korlátok a termelés biológiai és gazdasági tényezőin keresztül érvényesülnek.

A továbbiakban részletes tájékoztatást kapunk arról, hogy mely tényezők befolyásolják alapvetően az optimális termelési feltételeket — egyúttal a szakmunkások foglalkoztatottságát. Figyelmet érdemelnek a szakmunkásszükséglettel kapcsolatos elvi következtetések. Hangsúlyozza a szerző, hogy a szakmák követelményeit a technika és az üzemi viszonyok hatására kialakuló munkaszervezet alapján kell meghatározni. Megfontolandó az a következtetése, hogy a gyakran hosszú időtartamú termelési folyamatok egészében való jártasság, a szakmunkások viszonylag nagy önállósága az egyes munkafolyamatok technológiájának alkalmazásánál növelik a szükséges képzési időt.

A könyv harmadik fejezete a mezőgazdaság szakmunkásszükségletével foglalkozik. A jelenlegi alacsony színvonalú szakmunkás-ellátottság jellemzi mezőgazdaságunkat. A közölt adatokból az is kiderül, hogy ma szakmunkás-ellátottságról tulajdonképpen csak a mezőgazdaság állami szektorában beszélhetünk. A könyv közli az 1958—1962 között szakmunkás-képesítést nyert dolgozók számát és szakma szerinti megoszlását éves bontásban. Alaposan, ágazatonként elemzi a szakmunkás-munkakörök tartalmát, a mai és a későbbi fejlődés követelményeit. Érdemes kiragadni néhány példát, amelyek kézzelfoghatóan bizonyítják a mezőgazdasági szakmunkások foglalkoztatásának szükségszerűségét: „Csupán az eke jó beállításával és karbantartásával a jelenlegi gyakorlathoz képest legalább 20 százalék költségmegtakarítás érhető el. (Ez évente több 100 millió forint.)" (75. l.) A növényvédő szakmunkások szakképzését a többi között az alábbiak indokolják: „A különböző kártevők és betegségek világviszonylatban 20 százalékos termésveszteséget idéznek elő. A gyomnövények okozta térparazitizmus és élősködés miatt pedig további 20 százalékos veszteséggel számolhatunk." (83. l.) Az állattenyésztésben még nagyobb jelentőségű a szakmunkás-probléma megoldása. Ebben a termelési ágban ugyanis jelenleg is abszolút munkaerőhiány tapasztalható, amelyet csak a szakmunkások fokozott képzésével és bevonásával lehet enyhíteni.

A fejezet befejező része a távlati szakmunkásszükséglet kérdéseit tárgyalja. A szerző utal arra, hogy ezt a szükségletet a termelés szerkezetével és a műszaki fejlesztéssel kapcsolatos tervek alapján számítják, a kapott eredményeket pedig üzemi modellszámításokkal és ágazati elemzések segítségével is ellenőrzik. Közlése szerint a normatívák alapján becsült minimális mezőgazdasági szakmunkás-szükséglet 1965-ben mintegy 200 ezerre, 1980-ban pedig 265 ezerre tehető. A jelenlegi legfejlettebb 20 állami gazdaság üzemi aránya alapján — a munkatermelékenység 1980-ig lehetséges emelkedésével számolva — pedig 280—350 ezerre becsülhető a távlati szakmunkás-szükséglet. Elgondolkoztató, hogy 1980-ban a mezőgazdasági fizikai dolgozók összlétszámában a szakmunkások aránya még ez esetben is csak az állami ipar 1958. évi színvonalának felelne meg.

A negyedik fejezetben a szerző az alsófokú oktatás helyzetének magyarországi alakulásáról ad világos áttekintést. A mezőgazdasági szakmunkás-képzés ütemezésére és a kiképzés iskolatípusonként való százalékos megoszlására vonatkozó 1980-ig terjedő számadatok több fontos következtetés levonására nyújtanak lehetőséget. Közülük érdemes megemlíteni, hogy a húszéves terv folyamán a mezőgazdasági szakközépiskolák egyre nagyobb szerephez jutnak a mezőgazdasági szakmunkás-képzésben.

A szerző röviden érinti azokat a problémákat, amelyek különösképpen akadályozzák a képzési program megvalósítását. A legfőbb hiányosságnak tartja a gyakorlati képzés tervszerűtlenségét. Megemlíti még az irányítás hatékonyságának területenkénti egyenetlenségét, számos üzemszervezési kérdés tisztázatlanságát, a szakképzésre való anyagi ösztönzés elégtelenségét stb.

Szükségesnek tartok a könyvvel kapcsolatban néhány bíráló megjegyzést tenni. A szakmunkások foglalkoztatásával kapcsolatos fogalmak tárgyalása kissé homályos. Nem egyértelmű például a munkakör, az „egyéni foglalkozás", a szakképzettség és a tanulószakma meghatározása és kapcsolatának kifejtése.

A második és a harmadik fejezet többnyire csak leíró jellegű munkagazdaságtant tartalmaz, pedig olyan agrárgazdasági elemzésre lenne szükség, amely összefüggő, világos képet ad e fontos népgazdasági ág szakmunkásainak szerepéről. Munkatermelékenységgel, gazdaságossággal és más hasonló kategóriákkal a szerző csak elvétve foglalkozik. A harmadik fejezetben a szakmunkás-ellátottságot elsősorban a termelés gazdaságossága szempontjából kellett volna elemezni, és rövidebben kellett volna taglalni a szakmunkásokkal szemben támasztott technikai-technológiai követelményeket. Számos konkrét hazai probléma — például az öntözés — tárgyalása alkalmas lett volna a gazdaságosság jelentőségének demonstrálására.

Hiányossága Fekete György munkájának, hogy az anyagi ösztönzés problematikáját éppen csak érinti és korántsem tulajdonít neki olyan fontos szerepet, amilyet megérdemel. Például a kiképzés akadályai között is mellékesen említi, pedig kézenfekvő, hogy a sikeres kiképzés legfontosabb előfeltétele, hogy legyen kit kiképezni! Az elégtelen létszámú jelentkezésnek és nagyfokú lemorzsolódásnak éppen az e területen mutatkozó rendezetlen állapot a fő oka.

Mindennek ellenére Fekete György könyve — témájának időszerűsége, érdekes adatai és fontos következtetései miatt — hasznos olvasmány.

Szabó Gábor

Martin Kontra: A lakosságnak nyújtott szolgáltatások fejlődése
(Rozvoj služeb obyvatelstvu)

Vydavatelstvo politickej literatury, Bratislava 1963. 248 l.

Martin Kontra könyve a csehszlovák közgazdasági irodalomban az első olyan kísérlet, amely széleskörűen elemzi a lakosságnak nyújtott szolgáltatások problematikáját.

Az első fejezetet a szerző a szolgáltatások közgazdasági jellegével összefüggő alapvető elméleti kérdéseknek szentelte. Egyértelműen az olyan nézetek felé hajlik, amelyek hagyományos módon definiálják a lakosság számára nyújtott szolgáltatásokat, mint társadalmilag hasznos improduktív munkát. A szó tágabb értelmezésében szolgáltatásoknak nevezi mindazt a munkát, amely a társadalom számára másképp hasznos, mint az anyagi javak termelése; a szó szorosabb értelmében szolgáltatásoknak nevezi a társadalmilag hasznos improduktív munkának azt a részét, amely közvetlenül részt vesz a lakosság személyi szükségleteinek kielégítésében.

A szolgáltatások általános fogalmának meghatározása és az újratermelési folyamatban elfoglalt helyének kijelölése után M. Kontra értékeli a lakosságnak nyújtott szolgáltatások egységes számbavételének módszertani előfeltételeit. Úgy látja, hogy a lakosságnak nyújtott szolgáltatások számbavételének bonyolultsága abban az objektív okban rejlik, amely a szolgáltatások közgazdasági jellegét meghatározza. A szolgáltatást végző munka hasznos hatása nem anyagi javak termelésében jelentkezik, hanem relatíve önálló sajátos tevékenységek formájában. Ezért lehetetlen az anyagi termelésnél alkalmazott természetbeni és értékmutatók rendszerét mechanikusan átvinni a szolgáltatások területére.

A harmadik fejezetben a szerző a szükségletek szolgáltatásokkal való kielégítésének jelenlegi színvonalát vizsgálja. A szolgáltatások színvonala Csehszlovákiában az anyagi termelés viszonylag magas fokához képest nem kielégítő. Ez többek között az irányítás hiányosságaiból, valamint a szolgáltatások anyagi-technikai alapjainak nem megfelelő állapotából következik. A szolgáltatások viszonylagos elmaradása deformálóan hat a lakosság szükségletkielégítésére, negatívan befolyásolja a foglakoztatottság növelésének és a munkaerő újratermelésének az előfeltételeit.

A könyv lényegét a IV. és az V. fejezet tartalmazza. Ezekben a szerző megjelöli a szükségletek és a szolgáltatások jelenlegi színvonala közti aránytalanságok kiegyenlítésének feltételeit, valamint a szolgáltatások további fejlődésének tartós

tendenciáit. Az aránytalanságok felszámolása feltételezi a szervezőmunka színvonalának, valamint az irányító tevékenységnek a fejlesztését, és a szolgáltatások optimális hálózatának a kiépítését. A szolgáltatások fejlődésének tendenciájára és ütemére elsősorban a munka jellegében beálló további alapvető változások és a munkamegosztás fejlődése lesznek befolyással; továbbá a szabadidő növekedése, a család és a társadalom közötti új kapcsolatok, valamint az életmód és lakáshelyzet általános változásai. Például a koncentrált lakásépítés fejlődésével kapcsolatosan komplex módon biztosítani kell nemcsak a közlekedés bővítését, a kereskedelmi, az egészségügyi, valamint a kulturális és nevelő intézmények hálózatának kiépítését, hanem azoknak a szolgáltatásoknak a fejlesztését is, amelyek közvetlenül összefüggnek a lakások jellegével, felszereltségével és egész sor házimunkának társadalmilag szervezett munkává válásával. Ezekből, valamint számos egyéb társadalmi és gazdasági tényezőből következik az irányító-szervező munka megjavításának, valamint a szolgáltatási hálózat anyagi-technikai alapja bővítésének szükségessége.

Zdenek Urbánek

Kubát—Škodová—Bezvoda: A termelés belterjességének és a munka termelékenységének növelése

(Zvyšování intenzity výroby a produktivity práce)

SZN, Prága 1963. 260 l.

A könyv első fejezetében a szerzők — a prágai Agrárközgazdasági Intézet dolgozói — tisztázzák a belterjesség fogalmát és alapvető elméleti kérdéseit. Rámutatnak a belterjesség fogalmával kapcsolatos nézetek eddigi fejlődésére, kritikailag értékelik a belterjességnek a kapitalista és szocialista mezőgazdaságban eddig elterjedt felfogását. Hangsúlyozzák, hogy helyesen kidolgozott mutatók rendszerére van szükség, amellyel megítélhető a termelés belterjességének elért színvonala és amellyel irányítható és meghatározható a mezőgazdaság további belterjesítési folyamata.

A szerzők részletes elemzés alapján a belterjesség megítélése céljából a mutatók olyan rendszerét javasolják (amelyek lényegében a kapitalista és a szocialista belterjesség-felfogás szintéziséből indulnak ki), amelyek két fogalomra vonatkoznak: *a mezőgazdasági termelés belterjességére*, amelyet elsősorban a mezőgazdasági terület egy hektárjára jutó termelés mutatói fejeznek ki; és *a mezőgazdasági üzem belterjességére*, amelyet elsősorban a mezőgazdasági termelés egységére vonatkoztatott munkaráfordítások (élő- és holtmunka-ráfordítások) mutatói fejeznek ki.

A mutatókat alap- és segédmutatókra osztják fel. A mutatók gyakorlati felhasználását és osztályozását a szerzők példákkal szemléltetik. Felhívják a figyelmet, hogy a javasolt mutatók csak viszonylagosan érvényesek, és rámutatnak azokra a nehézségekre, amelyek gyakorlati alkalmazásuk során az egyes mezőgazdasági üzemekben felmerülnek, amikor konkrét formában akarják megítélni és összehasonlítani a belterjességben már elért színvonalat. Ezeknek a nehézségeknek az áthidalására úgynevezett „belterjességi kontroll fokozatokat" javasolnak, amelyeket egyúttal (a jelenlegi csehszlovák mezőgazdaság feltételei mellett) a termelés belterjessége és az üzem belterjessége fontos mutatóinak tekintenek.

A harmadik és a negyedik fejezetben a szerzők a munkatermelékenység fogalmának kérdéseivel, valamint mérésének lehetőségeivel foglalkoznak a szocialista mezőgazdasági üzemekben. Nagy figyelmet fordítanak a mezőgazdasági termelés belterjesítése és a munkatermelékenység fokozása közti kölcsönös összefüggésekre. Az ötödik fejezetben ezeknek az összefüggéseknek a konkrét formáit tárgyalják. Szemléltető példákkal és matematikai-statisztikai módszerekkel, grafikonokkal mutatják be, hogyan lehetséges részletesen követni a mezőgazdaság belterjesítési folyamata egyes tényezőinek hatását.

A zárófejezetek (VI—VIII) a mezőgazdasági termelés belterjessége és a munkatermelékenység egyes tényezőinek gyakorlati elemzésével foglalkoznak, és kritikailag vizsgálják a csehszlovák mezőgazdaság eddigi belterjesítési folyamatának történetét. A nézetek egész sorának az elemzésével megmutatják az utat, amely a csehszlovák mezőgazdaság belterjességének további fokozásához vezet.

Jiří Pospichal

Könyv Románia szocialista iparosításának húsz évéről

Industria Rominiei 1944—1964. Bucuresti. 1964. Ed. Academiei R. P. R. 803 l.

A román gazdaságtörténet frissen reagál egy-egy határkövet jelentő évfordulóra, egy-egy történeti fejlődési szakasz lezárására. Ennek a frisseségnek, az eseményeket, a fejlődést szorosan nyomon követő és feldolgozó módszernek egyik bizonysága az a testes kötet, amelyet a Román Népköztársaság Akadémiai Kiadója tett közzé a szocialista ipar fejlődéséről az ország felszabadulása 20. évfordulója alkalmából. A jelentős szerzői gárdát felvonultató kötet összeállításának irányítását V. Malinschi, R. Moldovan és V. Rausser egyetemi tanárok, ismert román közgazdászok végezték.

A kötet sok tucat statisztikai táblázattal, térképekkel, rengeteg adattal támasztja alá a román ipar húszéves eredményeit és *alapvető forrásul* szolgál a román ipar fejlődésének tanulmányozásához, további kutatásokhoz, amelyek bizonyos *történeti távlatból* újabb kérdésfeltevésekkel és elemzésekkel, a minden fejlődéssel együtt járó problémák vizsgálatával egészíthetik ki a munkát.

A kötet 16 fejezetből áll: I. A Román Munkáspárt politikája a szocializmus építésében, II. A szocialista iparosítás..., III. Beruházási politika..., IV. A viszonylag elmaradott országrészek gazdasági fejlődése. V. Káderképzés..., VI. Életszínvonal..., VII. Energetikai bázis és villamosítás..., VIII. Olajipar, IX. Bányászat, X. Kohászat, XI. Gépipar és fémfeldolgozás, XII. Vegyipar, XIII. Faipar, XIV. Építőanyagipar, XV. Könnyűipar, XVI. Élelmiszeripar. Az egyes fejezetek megírására vezető ipari szakemberek és tudósok vállalkoztak.

A könyv gazdag tartalmából nehéz volna kiragadni egyik-másik fejezetet, vagy akár kivonatosan is ismertetni tartalmát. Mégis néhány adatot a fejlődés szemléltetésére.

Az 1950—1963 közötti 252 milliárd lei beruházásból 132 milliárd jutott az iparra és ebből több, mint 115 milliárd a nehéziparra. Az 1951—1963 közötti években a beruházások legjelentősebb része az olaj-, a kohászati-, a villamos energia és fűtőanyag-, a gépgyártó és fémfeldolgozó-, és a vegyiparba irányult, tehát az egész népgazdaság fejlődését meghatározó iparágakban koncentrálódott. A beruházásokkal és az iparnak új technikával való felszerelésével párhuzamosan jelentős erőfeszítéseket tettek a szakképzettségi színvonal emelésére. Amíg 1938-ban az iparban dolgozó szakképzett munkások részaránya mindössze 38 százalék volt, addig 1963-ig ez az arány 75 százalékra növekedett. 1938-ban a mintegy 26 500 egyetemi hallgató közül 14 százalék vett részt a műszaki felsőoktatásban, a jelenleg főiskolai tanulmányokat folytató 112 000 hallgatóból 33,5 százalék. 1949—1963 között a felsőoktatás közel 40 ezer szakembert képzett az ipar és az építőipar részére.

A globális ipari termelés növekedésének átlagos évi üteme az 1951—1963-as időszakban 13,2 százalék volt. Beszédes adat: 1963-ban kevesebb mint *50 nap alatt* termelték meg az 1938. évi teljes ipari volument. A nehézipar részaránya a teljes ipari termelésben az 1938 évi 45,5 százalékról 1963-ra 64,5 százalékra emelkedett. Az ipari termelés növekedése alapjaiban megváltoztatta a külkereskedelmi struktúrát is: jelenleg az export 80 százalékát az ipar adja, aminek jelentőségét fokozza, hogy 1950—1963 között a külkereskedelmi forgalom összvolumene 4,25-ére növekedett. A gépek és berendezések exportja 1950-hez viszonyítva 4,2 százalékról 16,5 százalékra nőtt. Végül még egy adat: a nemzeti jövedelemben az ipar részesedése az 1938. évi 30,8 százalékkal szemben 1963-ban 48,1 százalékot tett ki. A nemzeti jövedelem 3,3-szoros növekedése 1950—1963 között 70 százalékban a szocialista iparosításnak tudható be.

Ezek az adatok csak érzékeltetik azt a jelentős utat, amelyet a román ipar húsz év alatt megtett. A kötet egésze részletes képet ad erről az útról.

Rózsa György

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьюла Шомоди

О народнохозяйственном плане на 1965 год

В статье автор стремится дать общую характеристику экономической концепции плана на 1965 год, и излагает три основные изменения в пропорциях плана: в области промышленного производства, капитальных вложений, а также производительности труда и численности рабочих. Им обобщаются основные характерные черты экономического развития последних четырех лет. Отмечается, что осуществляя экономическую политику, намеченную VIII съездом ВСРП, удалось достигнуть значительных результатов в народном хозяйстве, однако, качественная сторона развития не улучшалась удовлетворительным образом, и поэтому — а также из-за отставания сельскохозяйственного производства — некоторые важные народнохозяйственные пропорции отклонились от плановых.

В дальнейшем автором дается объяснение сокращения темпов роста промышленного производства и капитальных вложений, указывается на необходимость повышения производительности труда, которая вытекает из более быстрого роста жизненного уровня и сокращения возможностей привлечения новой рабочей силы.

Дьюла Надь

Характерные черты развития венгерского сельского хозяйства на этапе индустриализации

Автором характеризуется развитие венгерского сельского хозяйства, происшедшее на этапе индустриализации. Основные характерные черты этого развития обобщаются им в следующем:

Значительно сокращается число и удельный вес сельскохозяйственного самодеятельного населения. Это изменение — как следствие перехода работников в отрасли с более высокой производительностью труда, а также роста производительности труда в сельском хозяйстве — оказывает благоприятное влияние на развитие народного хозяйства.

Товарная продукция росла быстрее валовой продукции. В товарной продукции увеличивается удельный вес промышленного сырья, и относительно сокращается количество продуктов, непосредственно поступающих в личное потребление. В сельском хозяйстве растет сумма затрат овеществленного труда и его отношение к живому труду. Особенно быстрыми темпами росла стоимость и удельный вес средств производства промышленного происхождения. Промышленность — отчасти путем предоставления средств производства, отчасти вследствие своей деятельности по переработке сельскохозяйственных продуктов — все более переплетается с сельским хозяйством, т. е совершается процесс интеграции отраслей. Наряду с перечисленными благоприятными явлениями автор упоминает также и некоторые неблагоприятные признаки рассматриваемого процесса развития:

Развитие сельского хозяйства происходит относительно медленно. Удельный вес экспорта в сельскохозяйственной продукции сокращается (правда, экспорт продукции пищевой промышленности растет). Сокращение трудовых ресурсов в сельском хозяйстве не всегда возмещалось во-время и в подходящей форме ростом затрат прошлого труда. Имеется недостаток в некоторых важных средствах производства (сельскохозяйственных машинах, кормах), расширение и использование мощностей же, происшедшее в результате роста средств другого вида, не были пропорциональны вложениям.

Автором подчеркивается необходимость тщательного анализа и решения последних проблем.

Пал Силади

Влияние материальной заинтересованности на хозяйственную деятельность организаций снабжения и сбыта

Статья занимается, в первую очередь, теми факторами материальной заинтересованности, которые влияют на формирование запасов организаций снабжения и сбыта. В введении автором дается теоретическое определение понятия оптимальной величины запаса и излагаются факторы, определяющие эту величину. Далее описывается система материальной заинтересованности организаций снабжения и ее влияние на формирование товарооборота и запасов. Автором анализируется и критикуется, в первую очередь, премиальная система. Им предлагается изменение премируемых заданий, системы заинтересованности организаций. В отдельном разделе рассматриваются стимулирующий эффект фонда директора и его направление. В заключительной части описывается, каким образом устанавливается организацией степень важности своих основных задач под влиянием системы материальной заинтересованности, какие ошибки допускаются при этом и какими способами возможно более правильное установление степени важности задач.

Автор занимается вопросом взаимосвязи использования мощностей производственных предприятий и величины запасов у организаций снабжения. Он считает неправильным такое увеличение степени использования мощностей производителя, при котором сильно растут запасы. По его мнению, запасы материалов так же представляют собой мощности, как и производственное оборудование. В том случае, если часть запасов материалов превращается в залежавшиеся, это представляет собой такую же неиспользованность мощностей, как и при простое оборудования.

Карой Кэвер

Валютные разногласия и валютное сотрудничество между развитыми капиталистическими странами

За последние 5—6 лет обострились валютные проблемы капиталистического мирового рынка. Одной из главных причин усиления напряженности является особенно неблагоприятно складывающееся положение международных ключевых валют — доллара и фунта стерлингов. В противоположность наблагоприятному влютному положению Соединенных Штатов и Великобритании платежный баланс промышленно развитых западно-европейских стран сложился благоприятным образом. В результате этих изменении укрепились международные валютные позиции последних, а в особенности стран, относящихся к Общему Рынку. В области валютных вопросов обострилась борьба, в ходе которой относящиеся к Общему Рынку страны хотят ликвидировать или, по крайней мере, ослабить привилегированное положение доллара и фунта стерлингов, занимаемое ими в международных финансовых отношениях, и увеличить международную роль своих валют. Соединенные Штаты и Англия защищают ключевую роль своих валют в международных финансовых отношениях. Однако, даже вопреки довольно острой борьбе в этом отношении, развитые капиталистические страны сотрудничают в интересах устранения общими силами опасностей, угрожающих доллару и фунту стерлингов. По мере этого, однако, страны Общего Рынка стремятся к увеличению своего влияния в международных валютных учреждениях. С этим противоречивым смешением сотрудничества и обостренной конкуренции можно встретиться при изучении материалов базельского соглашения, а также общих собраний Клуба Десяти и Международного валютного фонда.

Мария Аугустинович

Модель денежного обращения

Модель стремится в простых математических формах выразить некоторые своеобразные взаимосвязи денежного и кредитного обращения. Ею раскрываются также и косвенные взаимосвязи, определяются передающиеся влияния первого, второго, n-ого ряда связей. В модели представляется взаимосвязь между первоначальной выдачей кредитов и их конечным погашением, а также ростом денежных резервов. Модель представляет лишь первую схему, как бы рамки дальнейших исследований, в которой, однако, содержится определенный подход, «мостик» к изучению трех основных направлений исследования денежных процессов: 1. взаимосвязи с движением общественного продукта, 2. взаимосвязи с системой цен, с ценообразованием и формированием цен, а также 3. взаимосвязи с движением, иммобилизацией и оборотом общественного капитала.

Андраш Надь

Оптимализация внешней торговли и стимулирование

В статье автор продолжает развивать мысль опубликованной им ранее статьи «Оптимальный объем внешнеторгового оборота и критерий экономической эффективности» и рассматривает методы стимулирования достижения оптимального объема внешнеторгового оборота, а также вопросы их взаимосвязи с валютным курсом. Им указывается, что близкая к оптимальной программа экспорта и импорта может быть достигнута в одинаковой мере путем максимизации калькулятивной суммы выручки, определяемой при помощи предельного валютного курса, и путем стимулирования в направлении выравнивания разностного показателя экономической эффективности типа дроби, однако первый способ имеет ряд практических преимуществ.

В статье в дальнейшем на ряде практических примеров показывается, при решении каких проблем оказывает помощь заинтересованность в увеличении суммы выручки и каковы ее преимущества по сравнению с показателем типа дроби. Автор высказывается в пользу введения предельного валютного курса и полемизирует с некоторыми иными мнениями, опубликованными в экономической литературе. Им критикуется определение валютного курса на уровне средних затрат на вырученную валюту и идея введения системы выравнивания цен, дифференцированной по товарным группам, и указываются преимущества, вытекающие из введения единого предельного валютного курса.

Автором подчеркивается, что преобразование системы стимулирования во внешней торговле и системы образования и использования валютного фонда может быть успешно решено лишь одновременно с уже актуальным преобразованием всего механизма хозяйствования и планирования.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Gyula Somogyi:

The 1965 year Plan of the people's economy

The article tries to give a summary of the economic concepts of the 1965 annual plan and discusses its three main changes of proportion i. e. those of industrial production, investments and in the field of productivity vs. number of employed. It sums up the chief characteristics of the economic development of the past four years and states that by following the economic policy pointed out by the 8th congress of the Hungarian Socialist Workers' Party considerable results have been obtained. On the other hand, qualitative improvement has not made sufficient headway and because of that and also because of the quantitative lag of the agricultural production some important indices of economy have developed differently from the plan. In the course of the plan fulfilment in some relations deviating tendencies have developed.

The author then motivates the slackening of the industrial production and that of the rhythm of investments and points out to the increase of productivity which became necessary because of the quicker rise in living standards and the lessening of the possibility to employ new labour force.

Gyula Nagy:

Characteristic features in the development of Hungarian agriculture in the period of industrialization

The author characterizes the development of Hungarian agriculture in the period of industrialization. The main features of development are summed up as follows:

Number and proportion of agrarian earners decreases considerably. This change is advantageous for the development of economy since hitherto gainfully employed persons in agriculture move to branches of higher productivity and, at the same time, the productivity of agricultural work performance increases.

Commodity production has grown at a quicker rate than production. Within commodity production the quota of industrial raw materials increases and the quantity of products for direct consumption decreases.

In agriculture the costs of materialized work and its proportion to live work increases. The rate of growth of value and proportion of industrial means of production was particularly quick. Agriculture becomes more and more interwoven by industrial activity partly due to the producing of instruments of production partly by its product processing activity and integration of the branches takes place.

The examined process of development has, besides the above mentioned advantageous phenomena, also some unfavourable features summed up by the author as follows:

The development of agriculture is relatively slow. The export quota of agricultural production decreases, however, taken together with foodstuffs export it shows an increasing tendency. The decrease of labour force in agriculture was not always replaced by the growth of embodied work in due time and by adequate use-value. Some important resources (machines, fodder) are wanting while the increase of other means has not brought about the utilization of expanding capacity in proportion with investments.

The author stresses the necessity to thoroughly analyse and solve the latter problems.

Pál Szilágyi:

The influence of financial interest on the economy of stocking and sales agencies

The study is chiefly concerned with aspects of the financial interest system influencing the formation of stocks of wholesale stocking and sales agencies. First, the concept of optimum magnitude of stocks is established in theory and the factors determining it are discussed. The financial interest system of stocking agencies and its influence on the formation of trade and stocks are expounded. The author analyses and criticizes the influence of the bonus system and advances suggestions for the change of stipulations underlying the awarding of premia and for the modification of the system of financial interest of firms. A separate chapter deals with the incentive impact and trend of the Director's fund. In the last part the author reveales how the main tasks of the firms are ranked under the influence of the system of financial interest, further the deficiencies of ranking and, finally, how a more suitable method of ranking could be established.

The author is concerned with the connection between capacity utilization of productive units and magnitude of stocks of stocking agencies. Author disaproves of increasing the utilization of the productive capacity in such a way which will lead to a considerable increase of stock. In his view stocks are a capacity too, alike the productive equipment. Piled up stocks are to be regarded as unutilized capacity similar to non-operating machines.

Károly Kövér:

Antagonism and co-operation between currencies of developed capitalist countries

In the last 5–6 years the currency problems of the capitalist world market became strained. One of the main causes of this tense situation is the unfavourable formation of the international key currencies: the dollar and the pound sterling. In contrast to the unfavourable development of the American and the British currencies the payment balances of the industrially developed West-European countries developed favourably. As a result of these changes the latter, and mainly the international currency position of the EEC countries became stronger. The currency struggle became intense: the EEC countries want to put an end or at least decrease the privileged situation of the dollar and the pound sterling in the domain of international financial relations, on the other hand, they wish to increase the international role of their own currencies. The USA and Great-Britain protect their currencies which have played hitherto a key role in international money relations. Despite the rather sharp differences the developed capitalist countries co-operate unanimously in order to brush aside the dangers threatening the dollar and the pound sterling. The EEC countries, at the same time, try to increase their influence within the international currency institutions. Studying the publications of the general assemblies of the Basle agreement, the Club of Tens', and that of the International Currency Fond this contradictionary mixture of co-operation and intensified rivalry can be observed.

Mária Augustinovics:

A model for money-flows

Aim of the model is to express in simple mathematical forms some peculiar connections of money circulation and credit economy. It reveals the direct connections as well as the undulating effects of the second, third and fourth relation sequences. The model presents the established connections between the original credit grants and final reimbursements and the increase of cash in hand, respectively. The study provides only a rough sketch, so to say the framework for further research but contains already a sort of "bridge" to the study of the three main trends of research on money economy: 1. connections of the motion of social products, 2. connections with the price system, forming of prices and price trend and 3. connections with the motion, pledge and refundment of social capital.

András Nagy:

Optimizing foreign trade and the financial incentives

In this article the author continues to expound the train of thoughts of his previous study: "The optimum volume of foreign trade and the criterion of economic efficiency" by dealing with financial incentives for an approach of the optimum volume of foreign trade and its connections with the rate of exchange. He points out that the approach of an optimum export-import programme can be reached by maximizing the calculative output, which can be established by dint of marginal rate of exchange, and by an incentive of a quotient type differential economic indice; the former, however, has several practical advantages.

The article, by dint of some practical examples, demonstrates how the interest in the increase of earnings may be helpful to solve problems on decision-making and explains its advantages as compared to the quotient type indices. The author advocates the introduction of marginal rates of exchange and argues with some deviating views published in economic literature. He criticizes the determination of the rate of exchange on the average level of foreign exchange output and the concept of establishing a system of price subsidies and skimming off, differentiated according to commodity groups and points out the advantages arising of a uniform marginal rate of exchange.

Author emphasizes that the transformation of the financial incentive system of foreign trade and that of the foreign exchange policy can be only solved effectively together with the transformation of the entire mechanism of economy and planning.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

3

XII. ÉVFOLYAM 1965. MÁRCIUS

TARTALOM

Kenessey Zoltán: Társadalmi preferenciák, gazdaságpolitika és közgazdaságtudomány 253
Kazareczki Kálmán: A beruházási munka javításának feladatai a mezőgazdaságban 269
Péter Béla: A Beruházási Kódex gyakorlati tapasztalatai 280
Bokor János: A nyereséghez fűzött érdekeltség jelenlegi rendszeréről 294
Kovács Géza: Mezőgazdasági tervszámítások variánsai 305
Kovács János: A munkaerő értékelése a többcsatornás árrendszerben 313

VITA

Bertóti László: A munkaerő értékéről 318
Ripp Géza: Gazdasági törvény és osztályhelyzet 330
Pirityi Ottó: A használati érték fogalma és mennyiségi oldala 341

SZEMLE

Javaslatok a lengyel népgazdaság tervezési és irányítási rendszerének tökéletesítésére *(Kolos Miklós)* 356
A szolgáltatások szerepe a népgazdaságban *(Burger Kálmánné)* 364
A felhalmozás és a személyes fogyasztás alakulása a csehszlovák termelőszövetkezetekben *(Choma Dmitri)* 373

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Komló László: Ipari mezőgazdaság felé *(Jónás Anna)* 379
Harvey O'Connor: Az olajkirályok birodalma *(Kubik István)* ... 382
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 385

E SZÁM SZERZŐI:

Bertóti László, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Bokor János,** a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője; **dr. Burger Kálmánné** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Choma Dmitri,** a Prágai Közgazdasági Főiskola tanszékvezetője; **Jónás Anna,** a Közgazdasági Szemle munkatársa; **Kazareczki Kálmán,** a Földművelésügyi Minisztérium Építési és Beruházási Igazgatóságának vezetője; **dr. Kenessey Zoltán** kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **dr. Kolos Miklós,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárának igazgatója; **dr. Kovács Géza** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Kovács János,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Kubik István,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa; **dr. Péter Béla,** az Építésügyi Minisztérium Építőipari Főigazgatóságának munkatársa; **dr. Pirityi Ottó,** a Közgazdasági Szemle munkatársa; **Ripp Géza** kandidátus, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
65.0863 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180—850 — Csekkszámla 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft. egy évre 84 Ft
Terjedelem: 8½ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. február 10.

KENESSEY ZOLTÁN:

Társadalmi preferenciák, gazdaságpolitika és közgazdaságtudomány

A közgazdasági vizsgálatok, noha a legszigorúbban a gazdasági viszonyok és lehetőségek, a tények, az alapos számvetések, egyszóval a realitások talaján kell hogy maradjanak, végső soron nagy társadalmi kérdésekhez kapcsolódnak. A gazdasági fejlődés értékelése, még kevésbé irányítása természetesen nem nélkülözheti azoknak a társadalmi céloknak az ismeretét, amelyek végül is mércéül szolgálnak a gazdasági jelenségek és folyamatok értékeléséhez.

A társadalmi célkitűzésekkel, illetve e célkitűzések rendszerével összefüggésben a következőkben néhány gondolatot vetünk fel. A tárgyalandó kérdések főleg a következő két elképzeléshez kapcsolódnak:

1. A társadalmi célkitűzéseket mint társadalmi preferenciák rendszerét is lehet értelmezni a szocializmusban.

2. A társadalmi preferenciák fogalmának a tisztázása, a preferenciákkal kapcsolatos eljárások elemzése és tökéletesítése, az érvényesítésükhöz szükséges áttételek vizsgálata a szocialista társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából meglehetősen fontos feladat.

Társadalmi célkitűzések és társadalmi preferenciák

Túlzottan elvont tárgyalásmenet elkerülésére érdemes először is példaszerűen foglalkozni a társadalmi célkitűzésekkel. A társadalom kívánatos fő céljai tekintetében sokféle elképzelés lehetséges. A mi szocialista viszonyaink között különösen fontosnak látszanak az alábbiak:

1. A szocialista termelési viszonyok fennmaradása, illetve fejlődése.

2. A társadalom tagjai életszínvonalának az emelkedése (az életszínvonal fogalma itt tágan értelmezve az anyagi jólét fogalmán túlmenően a szociális, kulturális ellátást is felöleli, és kiterjed a társadalmi atmoszféra egyéb tényezőire is).

3. A termelőerők olyan mértékű növekedése, amely a nemzeti biztonság és fejlődés kellő alapjául szolgálhat gazdasági, demográfiai stb. tekintetben.

Ezek az általános jellegű célok — vagy amint a későbbiekben indokolni fogjuk, társadalmi preferenciák — sok kvalifikációt, kutatást, továbbá elemzést igényelnek ahhoz, hogy a gyakorlati tevékenység megfelelő iránytűivé válhassanak. Mégis azt, hogy az egyes gazdasági intézkedések, tervek, tevékenységek önmagukban vagy összességükben

megfelelő irányban hatnak-e, azt valamilyen formában az ezekhez a célkitűzésekhez, illetve preferenciákhoz való viszonyítás révén lehet lemérni.

Mielőtt a társadalmi célok társadalmi preferenciák rendszereként való értelmezése lehetőségével foglalkoznánk, érdemesnek látszik két előzetes megjegyzést is tenni:

1. Világos, hogy maguk az általános célkitűzések, illetve preferenciák nem szorosan gazdasági jellegűek. Az, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdona fejlettebb forma a tőkés tulajdonnál, elméleti politikai gazdaságtani okfejtéssel is igazolható. A tőkés tulajdon megszüntetésére irányuló politika azonban nem kizárólag ebből az okfejtésből következik. Az, hogy az életszínvonal emelkedése kívánatos, arra természetesen szorosan vett közgazdasági indokok is vannak (pl. a termelékenység szempontjából), de az életkörülmények megjavításának az igényét nem lehet csak szorosan vett közgazdasági szükségletekből levezetni. Végül a termelőerők olyan mértékű növekedésének a szorgalmazása, amely a nemzeti biztonság és fejlődés igényeivel számol, szintén túlnyúlik a szűkebben vett belső közgazdasági problémák körén (pl. a nemzetközi helyzet, a KGST-kapcsolatok stb. figyelembevétele).

2. Természetesen a felsorolt célkitűzések, illetve preferenciák között belső logikai összefüggések is vannak. A második érvényesítéséhez az első és a harmadik érvényre juttatása mintegy feltételként fogható fel. Gyakorlati szempontból azonban érdemes lehet a célkitűzéseket, illetve preferenciákat külön is kiemelni, különös tekintettel arra, hogy az érvényre juttatásukkal kapcsolatos döntéseket gyakran preferenciákként külön készítik el.

Ezekután felvetődik a kérdés, hogy a társadalmi célkitűzések jelentőségének az elemzésekor miért látszik célszerűnek a társadalmi preferenciák fogalmának a felhasználása. Akár társadalmi célkitűzésekről, akár társadalmi preferenciákról beszélünk, a „társadalmi" jelző alkalmazása természetesen nem szorul bővebb indokolásra. A „társadalmi" jelzőnél nehezebben körülírható, de amint bizonyítani próbáljuk, szükséges kategóriának látszik a „preferencia" fogalom felhasználása a szocialista közösség célkitűzéseinek a vizsgálatában. Az eddig elmondottak alapján a „célkitűzés" és a „preferencia" kifejezés esetleg egymást helyettesítő értelműnek tűnhet. Az általunk tárgyalt összefüggésekben azonban a preferencia kifejezésnek pusztán terminológiailag is van néhány előnye a célkitűzés kifejezéssel szemben.* Először is plasztikusabban tükrözi az „előnyben részesítés", a variánsok közötti választás fogalmát. Tekintettel arra, hogy a társadalmi-gazdasági tevékenység fontos eleme a döntések, választások sorozata — különféle tervvariánsok, alternatívák közül az előnyösebbek, szükségesebbek melletti állásfoglalások láncolata —, a preferencia kifejezés az előnyben részesítés hangsúlyozásával utal a folyamatnak erre az aspektusára. Másodszor mint terminus technicus felhívja némileg a figyelmet arra is, hogy választásaink, döntéseink az erőforrások korlátozott volta miatt (s e korlátozottság a fejlődéssel magasabb szinten újratermelődik) valóban előnyben, illetve hátrányban részesítéseket jelentenek, hiszen nem haladhatunk egyidőben az összes lehető (esetleg önmagában kívánatos) cél megvalósítása irányá-

* Más összefüggésekben természetesen a „célkitűzés" kifejezés használata lehet indokoltabb.

ban. Az erőforrások határai a megvalósítható célkitűzéseknek, illetve kombinációknak korlátokat szabnak, egyes teendők elvégzését gazdasági kényszerűségből előnyben kell részesítenünk mások hátrányára. E fogalom tehát tulajdonképpen azt érzékelteti, hogy sok esetben, amikor „kitűzzük a célt", egyben lemondtunk egyéb alternatív célok egyidejű kitűzéséről.

Nyilvánvaló azonban, hogy pusztán terminológiai okokból nem volna érdemes a preferencia kifejezéssel sokat bajlódni, sőt bevezetésével esetleg éppen terminológiai zavart kelteni. A preferencia kifejezés bevezetése elsősorban akkor indokolt, ha az eddig használatos más kifejezésekhez általában nem járuló eltérő tartalmi jegyeket is kapcsolunk hozzá.

Ilyen tartalmi jegyként főleg a következők jönnek számításba: 1. a preferenciák érdemi jelentősége a társadalmi döntések folyamatában, 2. a preferálók (a társadalom tagjai) szerepének a fontossága. A második tartalmi jegy közismert követelményhez kapcsolódik, ezért most nem térünk ki elemzésére [nem mintha a preferálók igényei (pl. fogyasztási igények), az igények motívumai és befolyásolási lehetőségük; a preferálók igényei összegezésének és érvényesítésének a módszerei már teljesen feltárt kérdéskörök lennének]. A vizsgálat koncentráltsága szempontjából azonban célszerű most elsősorban a preferenciák kialakulása és érvényesülése folyamatára összpontosítani figyelmünket a társadalmi döntések láncolatában.

A gazdasági döntések bizonyos hányadáról mindenesetre ma és a jövőben is fel kell tételezeni, hogy minden egyéb tényező legkedvezőbb állása esetén is, pusztán ismereteink korlátozott volta folytán a gyakorlat fényében nem fognak hatásosnak bizonyulni, mivel egyes objektív gazdasági összefüggéseket, folyamatokat, törvényszerűségeket nem vettek (nem vehettek) figyelembe. Más oldalról közelítve ugyanezt a kérdést, azt mondhatjuk, hogy a gazdasági tevékenység menetében számolni kell bizonyos hányadú tévesen előnyben részesített cselekvéssel is, vagyis a gazdasági tevékenység egy része téves preferenciákhoz kapcsolódik.*

Az ismeretek elégtelensége folytán téves gazdasági preferenciák problémája — noha nem jelentéktelen — a dolog természetéből adódóan elsősorban a tudásanyag későbbi fejlesztéséhez szolgál tanulságokkal, a tévedések megismétlésének a meggátlására. Maga az a körülmény azonban, hogy a gazdasági döntések egy bizonyos hányada szükségképpen tévesen előnyben részesített cselekvésekre vezet, rámutat arra, hogy a gazdasági döntések egy része valóban előnyben részesítés, „preferencia". (Az adott esetben téves preferencia.)

Nyilvánvalóan gyümölcsözőbb azonban, s meggyőzőbb is, ha a preferenciák fogalmát elsősorban nem a téves döntésekhez kapcsoljuk. Célszerűnek látszik a „helyes", az objektív társadalmi-gazdasági törvényekkel számoló, az azoknak megfelelő döntések esetében is bevezetni a preferencia fogalmát. Ha ugyanis a társadalmi-gazdasági folyamatok tudatos szabályozásának a lehetőségét elismerjük, akkor az is belátható,

* A gazdasági veszteségek kérdése a közgazdaságtudomány egyik kevéssé feldolgozott problémája. A természeti csapások, a voluntarista döntések stb. mellett az ismeretek korlátozott voltából adódó téves preferenciák is a gazdasági veszteségek egyik okozói. Ezek a kérdések természetesen összefüggnek a kockázat közgazdasági problémáival is.

hogy a társadalmi-gazdasági tevékenység szabályozása társadalmi preferenciák elfogadásában és érvényesítésében valósul meg. Ha viszont a társadalmi preferálást mint a társadalmi-gazdasági folyamatok tudatos szabályozásának az elemét elismerjük, akkor arra kell törekednünk, hogy e preferálási folyamatot önmagában is jobban megismerjük, s céljaink egyre használhatóbb eszközévé tegyük.

Nem állítható az, hogy a szocializmusban érvényesülő társadalmi-gazdasági törvények feltárása terén általában kevés lenne a tennivaló. Úgy tűnik azonban, hogy a szocialista társadalmi-gazdasági preferálási folyamat részletes mozgásának és belső törvényszerűségének a feltárása különösen elmaradott tudásterület.

Társadalmi preferenciák és gazdaságpolitika

Térjünk vissza a bevezetőben említett három fő társadalmi preferencia példájára. Feltételezve, hogy a három általános preferencia mindegyikét a társadalom fontosnak tartja [tehát eltekintve olyan esetektől, amikor egyik vagy másik preferenciával szemben vagy helyett ellentétes preferencia(ák) merül(nek) fel], a társadalmi tevékenység megszervezése — az erőforrások elosztása — nem könnyen megoldható feladat. Annak eldöntése, hogy egy adott fejlődési szakaszban melyik preferencia érvényesítéséhez milyen mértékben használhatók fel az ország erőforrásai, egy hallatlanul bonyolult problémakomplexum jelen és jövőbeli alakulásának a tisztánlátását igényeli.

Egyes „egyszerű" esetektől eltekintve (például akut háborús veszély) a preferenciák érvényesítéséhez szükséges társadalmi erőfeszítések megosztása — tekintettel az erőforrások korlátozott voltára — sok tényező miatt rendkívül bonyolult feladat. Mielőtt azonban a preferenciák érvényesítésével kapcsolatos problémákat érintenénk, a preferenciák helyét és hatókörét általánosságban kell megvizsgálni.

Elsősorban ki kell emelni, hogy a társadalmi preferenciák megállapítása és minden egyes fejlődési szakaszban egymáshoz viszonyított jelentőségüknek a megítélése elsősorban politikai feladat. Magától értetődően a helyes politikai döntések, megfelelő áttételen keresztül gazdasági szükségszerűségeken alapulnak. Azt is lehetne mondani, hogy a társadalmi preferenciák általában visszavezethetők gazdasági szükségszerűségekre. Ez azonban nem változtat azon, hogy a társadalmi preferenciák megállapítása és rangsorolása politikai úton valósul meg. A társadalomtudományok e politikai kérdések eldöntéséhez messzemenő segítséget adhatnak, de még a legjobb elméleti felkészülés esetén is — különös tekintettel arra, hogy az eldöntendő kérdéseknek sok, a tudomány által még fel nem tárt aktuális és jövőbeli aspektusa van — a döntések politikai jellegűek, államférfiúi hatáskörűek kell hogy legyenek, tehát szocialista viszonyaink között illetékes állami és társadalmi szervekre hárulnak.

Miután politikai síkon kialakult a döntés a preferenciák, illetve az adott helyzetben érvényesítendő súlyuk tekintetében (egyelőre eltekintünk a „súlyok" megválasztásával, illetve mérlegelésével kapcsolatos nehézségek vizsgálatától), a társadalmi tevékenység megszervezésében, mindenekelőtt a gazdasági tevékenységben le kell vonni a megfelelő

konzekvenciákat. (Az emberi társadalom adott fejlettségi foka mellett egyébként — egészen kivételes esetektől eltekintve — a preferenciák egymáshoz viszonyított súlya lényegesebb mértékben csak nehezen változtatható meg, általában jelentős költségekkel és egyéb negatív kihatásokkal is jár.)

A társadalmi preferenciák általános gazdasági érvényesítését a gazdaságpolitika hivatott szolgálni. A társadalmi preferenciákról való döntést, mint említettük, a társadalom a társadalmi és állami élet politikai vezetőire ruházza, akik a lakosság igényei, a tudomány és a gyakorlat képviselői által nyújtott evidencia és sok egyéb körülmény figyelembevételével döntenek, illetve dönthetnek. A gazdaságpolitika kialakítása viszont — a társadalmi preferenciák ismeretében* — a közgazdasági és a politikai tevékenység sajátos vegyülékét képezi. Politika és gazdaságpolitika elkülönítése nehéz elméleti feladat, annyi azonban kétségtelen, hogy a gazdaságpolitika kialakulásában a közgazdasági, gazdaságtudományi megfontolások nagy szerepet játszanak, természetesen nagyobbat, mint az általános politikai kérdések eldöntésében (noha arra is kihatnak).

Az elméleti határvonalak tisztázásánál jelentősebbnek látszik azonban a politika és gazdaságpolitika közötti kapcsolat egy aspektusának, ha úgy tetszik követelményének, a hangsúlyozása: *a mindenkori gazdaságpolitika helyességének lényeges mércéje az, hogy a társadalmi preferenciák érvényesülését milyen mértékben segíti elő.* Az a gazdaságpolitika minősül helyesebbnek, amely a társadalmi preferenciák érvényesülését hatékonyabban segíti elő.

Első látásra talán akadémikus gondolatfejtésnek tűnhetnek a fentiekben kifejtettek. Valójában azonban e gondolatok felvetését az élet által felvetett gyakorlati szükségletek messzemenően indokolják.

Társadalmi fejlődésünk további menete — elsősorban a gazdasági megalapozás tekintetében — sok gyakorlati feladat megoldását sürgeti. Úgy tűnik, hogy e gazdasági feladatok megoldásához a vázolt kérdések bizonyos tisztázása és egyes összefüggéseik kiemelése nem nélkülözhető. Társadalmunk tagjai joggal érezhetik úgy, hogy fejlődésünk egészében véve egészséges, a társadalmi atmoszféra kedvező irányban alakul, az ország a felemelkedés útján halad. Az általános fejlődés azonban csak szilárd gazdasági alapokon képzelhető el. Ha a gazdasági alapok nem fejlődnek kielégítően, ez visszahathat, s hosszabb távon elkerülhetetlenül vissza is hat a társadalmi atmoszféra alakulására, a politikai elképzelések érvényesíthetőségére stb.

A társadalmi preferenciák jellegének és jelentőségének az értelmezésében társadalmunk mai fejlődési szakaszában közgazdasági szempontból is bizonyos teendők vannak. Az előzőekben kifejtett gondolatokhoz kapcsolódva úgy tűnik, hogy a gazdasági tevékenység megítélésének még nem mindig az a fő mércéje, hogy a legfőbb preferenciák érvényesülését kellően szolgálja-e vagy sem. Az ország fejlődése szempontjából pedig nem lehet más mércét megszabni, mint amit e preferenciák adnak. Sem a tervek teljesítése, sem az ún. elméleti szempontok figyelemmel kísérése nem helyettesítheti a fő kérdés vizsgálatát: hogy az országban

* A gazdaságpolitika természetesen visszahat az általános politikára.

folyó gazdasági tevékenység milyen mértékben segíti elő a fő társadalmi preferenciák érvényesülését.

Gazdasági viszonyaink elemzése közismerten arra mutat, hogy az elért eredmények ellenére több vonatkozásban problémákkal küzdünk (pl. az ipar korszerűsítésében, a mezőgazdasági termelés fejlesztésében, a beruházások hatékonyságának a fokozásában, külkereskedelmi adósságaink tekintetében stb.). Fejlettségi színvonalunk és sok esetben fejlődési ütemünk kedvezőtlen más európai országok adataihoz képest. Nemzeti jövedelmünk — a magas akkumulációs hányadhoz képest — viszonylag lassan növekszik.

A jelzett problémák természetesen rendkívül bonyolultak, s most itt nem is képezik az elemzés tárgyát. A jelen gondolatkör szempontjából csak azt kívánjuk ismételten kiemelni, hogy gazdasági fejlődésünk és problémáink megítélését más mércével mérni, mint a fő társadalmi preferenciák érvényesülésével, nem lehetséges. Ebből viszont az is következik, hogy az általános politikai vonalvezetésnek nemcsak hogy nem szükséges, de nem is szabad a gazdasági fejlődés részletproblémái — a fő társadalmi preferenciák szempontjából pedig a viszonylag nagy gazdasági kérdések is részletkérdésnek számítanak — tekintetében megkötnie magát. Mindaz, ami a fő társadalmi preferenciák érvényesülését jobban segíti elő, kívánatosnak és elfogadottnak minősülhet, mindaz, ami tartósan nem állja ki ezt a próbát, felülvizsgálatra, változtatásra szorul. Ha ezt a következtetést nem vonjuk le, akkor azzal kell számolni, hogy a fő preferenciák érvényesülése kisebb vagy nagyobb mértékben csorbát szenved. Ez természetesen nem a legfelső irányítás és vezetés tagadásának, hanem éppen a legfontosabb kívánalmak fokozottabb érvényre juttatásának az útja, amely nem ezekkel a realitásokkal nem számoló, ún. elméleti kívánalmakhoz, hanem kizárólag a fejlődés reális követelményeihez viszonyítva értékeli a gazdasági fejlődést is.

A gazdaságpolitika megítélése, kialakítása és érvényesítése ebből következően elsőrendű, de az előbbiekhez viszonyítva mégis alárendelt, függésben levő feladat. Kialakításakor a megfelelő társadalmi és állami szervek — a gazdaságpolitika jellegéből következően — a gazdaságtudomány szempontjait messzemenően figyelembe kell hogy vegyék. A gazdaságpolitika fő tételeit pedig a legfőbb társadalmi preferenciák mércéjén kell megítélni — s csakis azokon.

A társadalmi preferenciák kvantifikálásának nehézségei

A társadalmi preferenciák értelmezésében, kvantifikálásában és érvényesítésében jelentkező problémák tárgyalásakor először is rá kell mutatni arra, hogy a preferenciák legáltalánosabb megfogalmazása — éppen általánosságuk folytán — nem sok vitát szokott kiváltani. Hiba volna ebből azonban arra következtetni, hogy maguk a preferenciák — ebben a legáltalánosabb formában — a gazdasági és társadalmi tevékenység számára teljesen kielégítő útmutatással szolgálnak. Világosan kiderül ez akkor, amikor például a preferenciák érvényre juttatásához szükséges anyagi stb. eszközök elosztásának bonyolult problémáit kell megoldani.

Egyebek között az elosztást nehézzé teszik a következők:

1. A preferenciák tartalmának az eltérő értelmezési lehetőségei és kvantifikálási nehézségei.

2. A preferenciák érvényesülésének az egymásra hatása (pl. az életszínvonal alakulásának a befolyása a termelőerők fejlődésére és viszont stb.).

3. A preferenciák érvényesíthetőségének a nehéz felismerhetősége:

a) az objektív belső adottságok és lehetőségek korlátozott ismerete folytán,

b) a külső (nemzetközi) gazdasági és politikai tényezők sokszor előre nem látható alakulása következtében.

4. A preferenciák tökéletesebb érvényre juttatásához szükséges szervezetek, mechanizmusok, feltételek megteremtésének a problémái.

Mielőtt megkísérelnénk az egyes problémakörök néhány aspektusát vázolni, két megjegyzés kiemelése talán nem lesz felesleges. Az egyik a társadalmi preferenciák gazdasági jelentőségével összefüggésben a korábbiakban kifejtettekhez kapcsolódik. Az előzőekben ugyanis azt hangsúlyoztuk, hogy csak az általános preferenciák érvényre juttatásának a hatékonysága szolgálhat a gazdasági fejlődés általános megítélésének mércéjéül. Vizsgálatunk jelen szakaszában viszont az általános preferenciák értelmezési nehézségeit emeljük ki. Nem igényel azonban hosszabb bizonyítást, hogy a társadalmi preferenciák pontosabb körvonalazása természetesen maguknak a preferenciáknak az érvényre juttatásához szükséges.

A feladat tehát abban áll, hogy a fő társadalmi preferenciák esetleg eltérő értelmezési lehetőségeinek a vizsgálata (a későbbiekben erre példaszerűen visszatérünk) kimutassa: mely konkrétabb értelmezési lehetőségek állnak tényleges összhangban és melyek ellentétben a fő preferenciák érvényre juttatásának a követelményeivel.

Az az igény tehát, hogy a gazdasági fejlődés végső mércéjéül csak a társadalom legfőbb szükségleteinek a kielégítése szolgálhat, nem érvényesíthető megfelelően akkor, ha a preferenciák nem kerülnek konkrétabban, sok esetben mennyiségileg meghatározásra.

A második előrebocsátandó megjegyzés a fentiekben jelzett 4. kérdéskörre vonatkozik. E kérdéskör fontosságát nehéz volna túlbecsülni. Azt is gondolhatjuk, hogy tulajdonképpen a fő preferenciák — tehát a „hova" kérdése — eléggé tisztázottak, és a nagyobb probléma a „hogyan" kérdése (pontosabban talán az a gond, hogy erőfeszítéseink összhatásukban miért nem mindig a gazdasági elképzelések valóraváltásához visznek el bennünket). Ilyen súlyú problémák fontossági sorrendjét természetesen nehéz megítélni, annyi azonban valószínű, hogy a „hova" és „hogyan" kérdései szervesen összekapcsolódnak, tisztázatlan problémák mindkét vonatkozásban bőven akadnak és kölcsönösen kihatnak egymásra.

A jelzett problémakörök közül az elsőnek — a preferenciák értelmezése és kvantifikálása kérdéskörének — az érzékeltetésére néhány példát említhetünk meg. A szocialista közgazdászok között például egyetértés van abban a tekintetben, hogy a fő társadalmi preferenciák között a bevezetőben az első helyen említett követelmény (a szocialista

termelési viszonyok fennmaradása, illetve fejlesztése) a gazdaságpolitika és a gazdasági tevékenység vezérlő motívuma kell hogy legyen.

Nem eléggé tisztázott azonban például az a kérdés, hogy a szocialista termelési viszonyok fennmaradása és fejlesztése a tulajdonviszonyoknak pontosan milyen összetétele és alakulása esetén a legkedvezőbb perspektívájú hazánkban az adott gazdasági fejlettség szintje mellett; például kérdéses, hogy a magánkisipar vagy a magánkereskedelem milyen arányú részesedése mellett tekinthetjük a fő preferencia érvényesülését optimálisan biztosítottnak. Milyen mértékű háztáji gazdálkodás látszik Magyarországon jelenleg a legelőnyösebbnek? Ezeket a kérdéseket a gyakorlat nem hagyhatja megválaszolatlanul — az elmúlt 10—15 évben ki is alakultak különféle gyakorlati megoldások —, tudományos kutatásokkal azonban nincs kellőképpen alátámasztva, hogy például miért éppen a magánkisipar, a magánkiskereskedelem adott részesedését tartjuk a legelőnyösebbnek.

A szocialista termelési viszonyok fennmaradása és fejlődése szempontjából például a magánkiskereskedelemnek 1 vagy 15 százalékos részesedése a forgalomból egyaránt elképzelhető variáns. Eltekintve most az egyébként rendkívül fontos politikai megfontolásoktól, valószínűleg a legmegfelelőbb részesedésre az elméleti válasz többféle empirikus vizsgálat alapján úgy dolgozható ki, ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság ellátásának az igényei, a rendelkezésre álló állami kereskedelemfejlesztési lehetőségek (vagy a kisipar esetében az ipari, beruházási korlátok stb.) tekintetbevételével mely arány járul hozzá a nemzeti jövedelem leggyorsabb növekedéséhez. Egy ilyen módon megalapozott irányelv kidolgozásakor természetesen sokféle kvalifikáció érvényesülhet (pl. a magánkisipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának az emelkedése csak akkor minősülhet pozitívnak, ha több éves távon a tiszta jövedelem emelkedéséből a magánkisiparosnak csökkenő arány jut és az adózás — esetleg kötelező beruházási kvóták — révén a társadalom részesedése emelkedik). E tanulmány keretében nem törekedhetünk ilyen vagy más hasonló konkrét kvantifikálási probléma megoldására. A megoldás szükségességének, illetve az eddiginél precízebb megközelítésének az igénye azonban eléggé sürgetőnek látszik.

Sokféle alaposabb tisztázást igénylő probléma említhető meg a már említetteken túlmenően is a termelési viszonyokkal kapcsolatban. Milyen elosztási viszonyok szolgálják a legjobban a fő társadalmi preferenciák érvényesülését? A jövedelmek nivellálódása vagy differenciálódása milyen fejlettségi fokokon, milyen szituációkban indokolt? Milyen mértékben segíti elő az egészségügy fejlődését az egészségügyi szolgáltatások ingyenes vagy quasi ingyenes elosztása? A vállalatok, iparirányító egységek milyen méretei vannak összhangban a termelőerők hazai fejlettségével és a gazdálkodás, irányítás követelményeivel? Az ipari vállalatok összevonása, átszervezése ebből a szempontból optimális hatásúnak mondható-e? A központi preferenciák érvényesítését a gazdasági szervek, intézmények, vállalatok milyen mértékű önállósága segíti elő leghatásosabban?

Mint már leszögeztük, nem válaszadásra teszünk kísérletet e bonyolult kérdések felvetésekor. Felsorolásukkal csupán érzékeltetni akarjuk azt, hogy a kizsákmányolás megszüntetésével a társadalom gondjai a termelési viszonyokkal kapcsolatban korántsem szűnnek meg. Más jelle-

gűek az új gondok, elvileg különböznek a kizsákmányolás megszüntetésének történelmi feladatától, de könnyűnek ezek sem minősíthetők. A korszerű technika és a bonyolult szervezési-irányítási feladatok megoldása a társadalmi tulajdon talaján is nagy erőfeszítéseket, a termelési viszonyok elemzését, tökéletesítését igényli. A termelési viszonyok fejlesztésének e bonyolult folyamatában a megrekedés, az elkerülhetetlen nehézségek miatt az újtól való visszariadás veszélye főleg akkor merül fel, ha a termelési viszonyok különböző elemeit, sajátosságait nem a fő társadalmi preferenciák érvényre jutása szempontjából, hanem elszigetelten, önmagukban szemléljük. Úgy tűnik, hogy mind a szocialista szektorban (a termelési viszonyok fejlesztésében), mind a szocialista és a kisárutermelő szektor viszonyában (nem utolsósorban az utóbbinak az előbbi szempontjából optimális helye tekintetében) még sok elemzésre, vizsgálatra, konkretizálásra és kvantifikálásra, s ezek alapján az optimális gazdasági fejlődést elősegítő intézkedésekre lehet mód.

Egy másik példát említve — az életszínvonal emelésével kapcsolatos preferenciát illetően — nem lehet eléggé tisztázottnak tartani társadalmunk preferenciáit e téren sem. Az életszínvonal emelésének a követelménye rendkívül széles körű igényeket takar a lakásviszonyok megjavításától kezdve az élelmezés összetételének a kedvezőbbé tételén keresztül az egészségügyi, szociális, kulturális, oktatási stb. ellátás fejlesztéséig. A modern társadalomtudományoknak a mainál több tájékoztatást kellene adniuk a végső soron politikai döntések számára e téren is. Megemlíthető például, hogy kulturális ellátásunk magas színvonala mögött egészségügyi ellátásunk színvonala elmaradottabbnak látszik. A kérdés közgazdasági oldalait tanulmányozók számára pontosabb, elméletileg jobb megközelítések kellenének arra vonatkozólag, hogy milyen arányok mellett lehetséges — anyagi erőforrásainkat figyelembe véve — például a kulturális és az egészségügyi mutatószámokat egymással helyes arányban állóknak tekinteni.

Az életszínvonalat természetesen nemcsak közvetlenül anyagi faktorok befolyásolják. A társadalmi atmoszféra, a tehetségek érvényesülési lehetőségei stb., stb., mind nagyon jelentős mértékben befolyásolják a társadalom tagjainak a „közérzetét". Szűkebb értelemben véve az utak és terek csinosítására, az üzletek neonfeliratira stb. fordított összegek nem emelik a lakosság életszínvonalát, sőt a közvetlen fogyasztás és a termelő felhasználás elől vonnak el anyagi eszközöket. A lakosság számára azonban a fejlődésnek ezek a motívumai igen jelentősnek és előnyösnek látszanak és nyilvánvalóan szükségesek is. Társadalmunk e tekintetben az elmúlt 6—8 évben sokat és általában helyes irányban fejlődött. Azok a százezrek, akik számára a külföldi társasutazások, turistautak, látogatások az elmúlt években reális valósággá (vagy esetleg csak reális lehetőséggé) váltak, ezt életkörülményeik kiemelkedő javulásának értékelik, még akkor is, ha ezeknek az utazásoknak a lebonyolítása sem fáradságtól, sem költségtől egyáltalán nem mentes.

Az ilyen és hasonló fejlemények kihatásának a felmérése, a ráfordítások és a további optimális ráfordítások pontosabb felmérése a szociológia, a közgazdaságtudomány, a pszichológia és egyéb ágazatok alkotó és energikusabb együttműködését igényli.

Hogy még egy példát említsünk, mai kiskereskedelmi árpolitikánk

értelmében az azonos jellegű, különösen a tömegfogyasztási cikkeknek az ára lényegében azonos az ország bármely pontján, bármely üzletében. Eltekintve attól, hogy ennek az árpolitikának helyessége a költségek szempontjából sem feltétlenül indokolt, sok fogyasztó valószínűleg életkörülményei javulásának tudná be, ha a legjobban felszerelt, hűtőszekrényekkel stb. ellátott üzletekben gyors kiszolgálásban részesülne — a mainál magasabb árakon.

Természetesen itt sem a konkrét példa részletes megvilágítását, vagy különösen megoldását tűzhettük ki célul. Azt azonban célul kellene kitűznünk, hogy az ilyen és hasonló problémák a társadalomtudományban alkotó és élénk megvitatásra kerüljenek. Valószínű, hogy az életkörülmények javításához az életkörülményeket javító tényezők alaposabb felmérésével, kvantifikálásával és egymáshoz viszonyított arányaiknak (jelentőségüknek) a jobb megismerésével és felhasználásával még sok lehetőséggel rendelkezünk.

Az ilyen természetű vizsgálatok nehézségeit csaknem a végtelenségig lehetne sorolni. „Ideális" megoldások kialakítását senki sem várhatja, különösen nem rövid távon. Az azonban, hogy nem ismerjük az „ideális számítási módok" és mérlegelési lehetőségek titkát, nem ment fel az alól a kötelezettség alól, hogy a tudomány által eddig feltárt eszközökkel (legkülönfélébb reprezentatív felvételekkel, a lakosság igényeinek a jobb megismerésével stb.) ne tegyük vizsgálat tárgyává a már kialakult — s elvben néha kevéssé indokolható — arányokat. Apránként, egyes területeken, nagyobb költségek nélkül is végrehajtható változások — egyes esetekben talán sikeresebb, máskor kevésbé sikeres kimenetellel — és a kérdések igényesebb, aktívabb vizsgálata gyümölcsöző eredményeket, hasznos fejleményeket hozhat a preferenciák kvantifikálásának és konkretizálásának feltétlenül nehéz útján.

Röviden szólni kell a preferenciák érvényesülésének az egymásra hatásáról és a preferenciák érvényesíthetőségének a nehéz felismerhetőségéről is. A preferenciák érvényesülése közti bonyolult kölcsönhatások precízebb feltárása kétségkívül az egyik legnehezebben megoldható feladat. Az előzőekhez hasonlóan egy példával élve: a nemzeti jövedelem növekedésére ható tényezők közül közismert jelentőségű a beruházási tevékenység. Különféle tényezők hatása folytán azonban nem mutatható ki lineáris összefüggés a felhalmozási alap nemzeti jövedelemhez viszonyított arányának növekedése és a nemzeti jövedelem emelkedési ütemének a növekedése között. Hazánkban — s más szocialista országokban is — a felhalmozási arány az utóbbi években igen magas volt (Magyarországon 1963-ban a nemzeti jövedelem 28 százalékát tette ki). A növekvő felhalmozási ráta azonban nem járt együtt a nemzeti jövedelem gyorsuló növekedésével. Notkin közlése szerint hasonló folyamat tapasztalható a Szovjetunióban: „A nemzeti jövedelem egy százalékos növelésére (az 1958—62. években) évente a nemzeti jövedelemnek 1,5, 2,5, 3,1, illetve 3,7 százalékát használták fel. Ezeket a nagyságokat a termelő felhalmozás hatékonysági koefficienseinek lehet nevezni. Ha a jövőben ez az arány nem javul meg, az ipari és mezőgazdasági termelés magas növekedési üteme a termelő felhalmozás arányának a jelentős emelését kívánná meg, ami korlátozná a lakás- és a szociális-kulturális építkezések, valamint a lakosság fogyasztásának a lehetőségeit. Éppen ezért a

termelő felhalmozás és az egész társadalom termelési hatékonyságának az elemzése az új ötéves terv legfontosabb feladata."*

A felhalmozási arány további növelése az adott problémára nyilván sem hazánkban, sem más szocialista országban nem hozhat gazdaságilag hatékony megoldást. Itt most nem a megoldási lehetőségek konkrét elemzése a cél, de valószínű, hogy a helyzet javulása egyrészt *a)* a beruházások ágazatonkénti megoszlásának a javítása, *b)* a beruházások koncentrálása, *c)* a beruházási variánsok közül a hatékonyabbak kiválasztása útján várható. Hasonló jelentőségű azonban az adott viszonyok között a nemzeti jövedelem optimális növekedését elősegítő felhalmozási és fogyasztási hányad kikutatása és kikísérletezése.

A nemzeti jövedelem növekedését nagyban befolyásolja az életszínvonal alakulása (elsősorban a termelékenységre gyakorolt hatásával). Részletesebb elemzésre szorul tehát az életkörülmények alakulása és a nemzeti jövedelem növekedése közötti összefüggés. Az előbbi csak az utóbbi növekedésétől függően változhat, de az utóbbi növekedése is jelentősen függ az előbbitől. Lehetséges tehát — sőt valószínű —, hogy a mainál kisebb felhalmozási és nagyobb fogyasztási hányad mellett a nemzeti jövedelem növekedése nem csökkenne, hanem esetleg emelkedne, részben az életszínvonal emelkedésének, a termelékenység növekedésének a hatására (ha ezt megfelelő intézkedések biztosítják), részben egyéb tényezők folytán. Ez viszont alacsonyabb felhalmozási arány mellett így a beruházások volumenének — a maihoz viszonyított — kedvezőbb növekedését is megalapozhatja. Általában véve valószínű, hogy nem a felhalmozás, vagy akár a beruházások részarányával, főleg pedig növelésével kapcsolatos vizsgálatokban vagyunk jelenleg elsődlegesen érdekeltek. Figyelembe véve a felhalmozáson belül a készletek növekedését és a termelő beruházásokon belül azok hatékonysági problémáit, az adott helyzet inkább a minőségi vizsgálatokra ösztönöz.

A preferenciák érvényesülésének az egymásrahatásához visszatérve, ez azt jelenti, hogy a preferenciák érvényesíthetősége csak eléggé körülhatárolt arányok fenntartása esetén lehet harmonikus. Ezeknek az arányoknak az ismerete ma még viszonylag korlátozott és további kutatásokat igényel.

Az ismeretek korlátozottsága egyrészt a témakör bonyolultságából fakad. Minden korban a gazdasági és társadalmi tevékenység korlátozott ismeretanyag birtokában halad előre. A bizonytalansági tényezőt lehet redukálni, teljesen kiküszöbölni azonban nem. Az egyik bizonytalansági tényező például a külső (a nemzetközi) gazdasági és politikai fejlemények sokszor előre nem látható alakulása. Jelentős külső gazdasági kapcsolatokkal (külkereskedelemmel stb.) rendelkező országok, mint hazánk esetében ezt a faktort korántsem lehet figyelmen kívül hagyni. Egyes bizonytalansági elemek nemcsak a tőkés világpiac ármozgásaiból és egyéb változásaiból, hanem a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok alakulásából is adódnak (késedelmes szállítások, általá-

* Planovoje Hozjajsztvo, 1964. június, 1. lap. Egyébként a Szovjetunió Tudományos Akadémiája által 1964. május 19-én rendezett ülésen Hacsaturov ugyanerről a témáról tartott előadásában rámutatott, hogy a Szovjetunióban 1958 és 1963 között a népgazdaság termelési alapjai 56 százalékkal emelkedtek, a nemzeti jövedelem viszont csak 36 százalékkal nőtt. (Planovoje Hozjajsztvo, 1964. július, 90. l.).

nosan deficites termékek, egyes országok eltérő nemzetközi gazdasági és politikai koncepciói stb.).

Minden bizonytalanság mellett is, mint említettük, az ismeretek egyrészt kutatásokkal, kísérletekkel bővíthetők, másrészt a már meglevő ismeretek ésszerűbben kiaknázhatók. Ezekre a lehetőségekre a későbbiek során még visszatérünk. Előbb azonban foglalkozni kell a preferenciák tökéletesebb érvényre jutásához szükséges szervezetek, mechanizmusok, feltételek megteremtésének a problémáival.

A társadalmi preferenciák és a gazdasági irányítás

Kétségtelen, hogy még a helyesen felismert irányvonalak, a célszerűen konkretizált preferenciák érvényesülése is sok nehézségbe ütközött és ütközik viszonyaink között. A termelési eszközök társadalmi tulajdona, a népgazdaság tervszerű fejlesztése és a központi (társadalmi) preferenciák érvényesítésére fennálló vitathatatlanul széles lehetőségek ellenére sok fontos és helyes célkitűzés csak vontatottan, nehézkesen, néha csak alig érzékelhetően valósul meg.

Egy korábbi szakaszban az ilyen jellegű problémák tudomásul nem vételére történtek kísérletek. Mai helyzetünket a nehézségekre, a problémákra, a buktatókra vonatkozó tények realisztikus szemlélete jellemzi. A korábbi viszonyokhoz képest a problémák felismerése, elismerése és a velük való szembenézés tekintetében hallatlanul sokat haladtunk előre.

Egy további lépésre azonban még sok gazdasági probléma tekintetében égetően szükség van. A lehetőségekhez képest tisztázni kell azokat a fontosabb tényezőket is, amelyek a helyes társadalmi preferenciák érvényesítését — a központi elgondolások és intenciók ellenére — gátolják.

Nemcsak a problémákkal kell szembenéznünk, ehhez már általában — s ez is jelentős haladás — eljutottunk. Szembe kell nézni a problémák mögött rejlő okokkal, a gátló hatást kifejtő tényezőkkel is. Különösen fontos ez olyan tartós irányzatok esetében, amelyek káros voltáról messzemenő az egyetértés, és amelyek megszüntetésére már sok erőfeszítés történt. Hosszabb ideje ismert ilyen tényező például a beruházási tevékenység nem kielégítő koncentrációja, külkereskedelmi tevékenységünk problematikája, a minőség, választék, műszaki fejlesztés nehézségei stb.

Vállalnunk kell azokat a nehézségeket, amelyek e kérdések mélyebbre ható elemzésével járnak. Mint az előzőekben, e helyütt sem törekedhetünk e cikkben a kérdések részletes elemzésére. Meglehetősen világos azonban az, hogy e nehézségek rendkívüli mértékben gazdaságunk szervezeti módszereivel, az anyagi ösztönzés érvényesítésével vagy ennek hiányával függnek össze. Az ilyen kérdésekkel kapcsolatban már eddig is sok érdekes és potenciálisan hasznosítható felismerés látott napvilágot. E felismerések hasznosítása azonban csak eléggé korlátozottan tapasztalható.

Úgy tűnik, hogy az e téren tapasztalható nehézkesség két fő forrásra vezethető visza: 1. az új, még ki nem próbált, a járatlan úttól való visszahúzódásra — vagy a konzervatizmus megmerevedő szemléletére,

2. a gazdasági vezetés és szervezet helyes felépítésére vonatkozó kritériumok hiányos tisztázottságára.

Az első gátló tényező tekintetében az alkotó politikai szemlélet, a helyes politikai irányvonal érvényesülése hozhatja meg a változást, amint eddig is ez hozta meg az eredményeket a gazdasági problémák felismerése és megoldása útján. A második nehézség felszámolása a gazdasági vezetés és szervezet feltételeit tekintve ugyanannak a kritériumnak a szigorú alkalmazásával képzelhető el, amelyet a gazdaságpolitika, a gazdasági tervek, a gazdasági tevékenység menetének a megítélésében kell hogy alkalmazzunk. Vagyis: *azok a gazdasági vezetési és szervezeti feltételek, azok a központi irányítási módszerek és mechanizmusok a helyesebbek, amelyek a fő társadalmi preferenciák érvényesülését gyorsan, jobban, hatékonyabban szolgálják.* Ez és csakis ez lehet a mércéje nemcsak a gazdasági tevékenység értékelésének, hanem a gazdasági tevékenység feltételei kvalifikálásának is.

Szisztematikus vizsgálattal, alapos analízissel felderíthetők és felderítendők az ezzel kapcsolatos problémáink is. Az „ideális" megoldás kialakításának az igénye nélkül is, szembenézve a tervezési, gazdálkodási, elosztási rendszerünkben jelentkező egyes tartósan negatív irányzatokkal, el kell vetnünk — a tapasztalat fényében — azokat a módszereket, eljárásokat, mechanizmusbeli sajátosságokat, amelyek évek hosszabb során át a társadalmi preferenciák érvényrejutását nem kielégítően szolgálták. Kevés sürgetőbb feladatunk van ennél.

A társadalmi preferenciák és a közgazdaságtudomány

Végül, de nem utolsósorban felvetődik a kérdés: rendelkezünk-e kellő tudományos felkészültséggel a növekvő feladatok megoldásához általában és a társadalmi preferálás folyamatának a jelenleginél fejlettebb közgazdasági megalapozásához különösen. Úgy tűnik, hogy ismereteink részben nem kielégítők, részben pedig a már meglevő ismeretek hasznosítása sem kellően biztosított.

Azt, hogy valamely tudományágban fejlesztésre van szükség, könnyű megindokolni. Gyakorlatilag valamennyi tudományág képviselői — teljesen megalapozottan — be tudják bizonyítani a területükön még fel nem tárt összefüggések, a további vizsgálatot igénylő témák végtelen sorát. Ez a megismerés természetéből és lehetőségeiből adódó elkerülhetetlen következtetés. A közgazdaságtudomány előtt álló és megoldást váró problémákat sem kell e helyütt érzékeltetni.

Valószínű azonban, hogy a társadalomtudomány területén általában és a közgazdaságtudomány területén is sok különösen sürgető feladat vár megoldásra. Ezeket a társadalmi preferenciák érvényesíthetősége szempontjából igen fontosnak kell tartani.

Világszerte a műszaki tudományok és a természettudomány gyors fejlődése („technikai forradalom") mögött a társadalomtudományi erőfeszítések elmaradása figyelhető meg. Ennek a hátrányait — különös tekintettel a társadalomtudományokban hosszabb időn át észlelt súlyos negatív tendenciákra — a szocialista országok fokozott mértékben hordozzák. Nemcsak arról van szó, hogy az alkotó gondolatok érvényre juttatásának a gátlása sújtotta a szocialista országok különféle kutatóit.

Ezzel talán egyenrangú jelentőségű, hogy a szocialista országokban a megoldásra váró újszerű társadalomtudományi kérdések egész sorozata lépett fel — éppen a gazdasági-társadalmi viszonyok gyökeres átlakítása következményeként. Különös tekintettel arra, hogy a kapitalizmust felváltó új társadalomban a társadalmi preferenciák érvényesítése, a gazdasági tevékenység tervszerű irányítása elvileg új, korábban nem vagy alig jelentkező feladatokat hozott magával — amelyek nem oldódhatnak meg „spontánul" a tőkés piaci viszonyok vagy az osztályok harca útján —, a társadalomtudományok jelentősége hallatlanul megnőtt az állami vezetés, a társadalmi szervezés számára.

Ezekhez a szükségletekhez viszonyítva a társadalomtudományi és ezen belül a közgazdaságtudományi tevékenység és fejlődés erősen elmaradt. Valószínű azonban, hogy az összes többi tudományágak fejlesztésének lassan az előfeltételévé fog válni a társadalomtudományok iránti fokozott figyelem. A tudományágak fejlesztésében éppen úgy csak időlegesen alakulhatnak ki súlyos aránytalanságok, mint a népgazdasági ágak tekintetében. Súlyosabb aránytalanságok korrigálatlansága az egészet veti vissza fejlődésében.

A megoldás két fő tényezője — a megfelelő társadalmi atmoszféra és a kielégítő anyagi lehetőségek — közül az elsőt jelen viszonyaink között adottnak tekintjük. Az alkotó viták, mélyreható analízisek útját álló konzervatív felfogás háttérbe szorítása — ami az elméleti vitákban talán messzebbmenő, mint számos gyakorlati vonatkozásban — önmagában azonban nem elegendő. Alaposabb vizsgálatokkal csaknem bizonyosan megállapítható lesz, hogy a társadalomtudományok fejlesztésére fordított anyagi eszközök sem kielégítőek.

Ilyen tekintetben nemzetközi vizsgálatokat, összehasonlításokat rendkívül nehéz végezni. Először is akadályt jelent a közgazdasági kutatások minősége értékelésének a nehézsége. Elképzelhető például, hogy viszonylag alacsony ráfordításokkal produkált kisebb számú munka tartalmi színvonala, elméleti mélysége, gyakorlati haszna nagyobb, mint nagyobbszámú, de gyenge alkotásé. A kutatásra jellemző számszerű adatok puszta mennyiségi összehasonlítása tehát félrevezető lehet a minőségi szempontok elhanyagolása esetén. Mindemellett, más tudományágak tapasztalatai szerint, a kutatások ráfordításai és eredményei között mégiscsak összefüggések állnak fenn. Ezért, ha a hazánkban folyó közgazdasági kutatómunkát mégis egybevetnénk más országokban folytatott hasonló tevékenységgel — amennyire ez lehetséges például a megjelenő közgazdasági tárgyú könyvek száma, a folyóiratok mennyisége, a kutatásra fordított összegek, a közgazdasági tanszékek és tanszemélyzet száma stb. tekintetében —, valószínűleg az derülne ki, hogy ilyenféle (mondjuk 100 000 lakosra számított) mutatószámokban sok esetben nagyobb különbséget tapasztalnánk hátrányunkra, mint az egy főre jutó nemzeti jövedelem mutatója tekintetében. Ha pedig van ok arra, hogy a közgazdaságtudományra jutó ráfordítások nálunk aránylag alacsonyak legyenek, az csak viszonylagos lehetőségeinkkel indokolható meg. Az azonban, hogy még viszonylagos lehetőségeinkhez képest is aránylag kevesebbet fordítsunk a közgazdaságtudományra hazánkban, semmiképp sem indokolható. Egyébként az is feltételezhető, hogy lényeges fejlesztéshez nem járulhat különösebben hozzá a mai összegek némi

módosítása. Valószínűleg a ráfordítások többszörösre emelése lehet csak hatékony.

Lehetséges az, hogy a fenti igény egyesek előtt mindenképpen túlzottnak tűnhet. Azzal azonban valószínűleg az e tekintetben szkeptikusok is egyetértenek, hogy a már rendelkezésre álló közgazdasági ismeretek hasznosítása és érvényesítése sem teljesen kielégítő. Tehát a jelenlegi anyagi lehetőségek adta határok között is fokozható a közgazdasági ismeretek és kutatások társadalmi hatékonysága. Ide tartozik — de csak közbevetőleg említjük meg — a közgazdasági kutatások koordinálásában kialakult helyzet gyengesége, a távlati kutatási program közismert szétforgácsoltsága stb., mivel ez is az adott lehetőségek hiányos kiaknázását mutatja.

El kell érnünk, hogy a már meglevő közgazdasági szaktudás a preferálás folyamatában az állami, társadalmi döntések kidolgozásában és végrehajtásában máris hatékonyabb kiaknázásra kerüljön. Ezt sokféle módon lehetne előmozdítani.

Fontos követelmény az is, hogy a döntések a preferálás előkészítésekor — amikor csak lehet — a közgazdaságtudományi előkészítés sokoldalúsága, árnyaltsága biztosítva legyen. Egyebek között a közgazdasági szakértői véleményeknek ki kellene terjedniük az adott preferálási problémával kapcsolatos következő momentumokra:

a) A vizsgálat tárgyává tett intézkedés, terv, problémakör kapcsán Magyarországon, más szocialista és egyéb külföldi országokban szerzett tapasztalatokra (lehetőleg 10—15 éves távon).

b) Explicite a magyar és a külföldi tapasztalatok pozitív és negatív oldalaira. A tapasztalatok elemzése általában nem lehet példaszerű, az általánoson, a jellemzőn, a már eléggé kiterjedten kell alapulnia.

c) A javasolt intézkedés várható rövid, közép és hosszútávú hatásaira, explicite kitérve a várható pozitívumokra és negatívumokra.

d) A kérdéssel összefüggő fontosabb ellentétes álláspontok, vélekedések bemutatására.

Az említett követelmények nem különösen újszerűek. Sok társadalomtudományi vizsgálat vagy gazdasági elképzelés vitája során érvényesülnek is. Bizonyos esetekben azonban csak részben vagy kevéssé kerülnek figyelembevételre, különösen valamely javaslat támogatói, előterjesztői részéről. Meg kell szoknunk azt, hogy minden intézkedésnek, minden elhatározásnak, minden tevékenységnek — még a legjobb előkészítés, a leghelyesebb intenciók valóraváltása esetén is — nemcsak lehetnek, hanem feltétlenül vannak árnyoldalai is. Az előrehaladás nem is árnyoldalaktól mentes tevékenységek útján történik, hanem olyan úton, amely egyenlegében, mérlegében kedvező, amelyen a kedvező hatások lényegesen felülmúlják a kedvezőtleneket. Azok a fontos döntések — s a gazdasági tevékenységekben ezek száma túlnyomó —, amelyek az erőforrások elosztásával kapcsolatosak, egyes ágazatok, tevékenységek, eljárások, módszerek elősegítésével egyidejűleg (a korlátozott összlehetőségekből következően) más ágazatok, tevékenységek igényeit valamilyen mértékben kielégítetlenül kell hogy hagyják. Milyen súlya van ezeknek a tényeknek rövid, közép és hosszú távon? Milyen mértékben ellensúlyozzák a prioritást élvező cselekvések előnyei a prioritásban nem részesíthető cselekvések elmaradásából adódó hát-

rányokat? E tényezők feltárásának a mértékét — a lehetőséghez képest kvantifikálva, gazdasági (gazdaságossági) kihatásaikat számba véve — bármely javaslat, intézkedés előkészítettsége egyik fő fokmérőjének lehet tekinteni.

Magától értetődően egyes javaslatok, elképzelések hátulütőit, problémáit a javaslattevők — helyzetüknél, ismereteiknél fogva — nem is láthatják át. Komplex gazdasági és társadalmi viszonyok között ez természetszerű, s ennek megfelelően szélesebb körű plénumok, bizottságok vitája adhat csak bizonyos biztonságot a körültekintő döntéshez. Magukat a javaslatok szerzőit, az elképzelések szorgalmazóit is azonban a mai mértéknél jobban lehetne elgondolásaik szisztematikus, a pozitívumok mellett a várható negatívumok, a rövid és hosszú távon jelentkező előnyök és hátrányok elemzésére késztetni.

★

A legutóbb kifejtett, s a tanulmányban felvetett egyéb gondolatok is bizonyára sok tekintetben vitathatók, kiegészítésre, korrekcióra szorulhatnak. Nemcsak a gazdasági intézkedéseknek, hanem a közgazdasági szakcikkeknek is a szélesebb körű vita, a további vizsgálódások hatékonyságuk, felhasználhatóságuk lételemét képezik.

MATEMATIKAI MÓDSZEREK ALKALMAZÁSA A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYBAN II. RÉSZ

Készletezés, sorbanállás, sorbarendezés és egyéb gazdasági alkalmazások (Időszerű Gazdasági Kérdések Irodalma XII—XIII.)

A szakemberek körében népszerű sorozat jelen kötete a kétkötetes „Matematikai módszerek alkalmazása a közgazdaságtudományban" című témakörből összeállított bibliográfia második része. Az első rész, amely az „Operációkutatás. Lineáris programozás. Nem lineáris programozás. Játékelmélet", című fejezetek szerint csoportosította a szakirodalmat, a múlt év végén jelent meg.

A valóban időszerű témát feldolgozó bibliográfia összeállítóinak az volt a céljuk, hogy hasznos segédkönyvet adjanak az anyagkeresés fáradságos munkájához a matematika iránt érdeklődő szakembereknek — elsősorban a közgazdászoknak.

A válogatás a legfrissebb irodalom alapján készült, de a régibb keletű alapvető művekre is kiterjedt. Ez a kötet ezenkívül tartalmazza azt az anyagot is, amely az első rész kiadása után jelent meg.

A kötet közgazdászok számára készült, de az alkalmazott matematikával foglalkozók számára is ajánlható.

260 lap, ára fűzve 41,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KAZARECZKI KÁLMÁN:

A beruházási munka javításának feladatai a mezőgazdaságban

1965. a II. ötéves terv utolsó esztendeje. Ebben az évben a terv sikeres végrehajtásán kívül még egy fontos feladatot kell megoldanunk: a következő ötéves terv előkészítését. Ez nemcsak a szigorúan vett „tervszámok" kialakítását jelenti, hanem az előző időszak elemzésének alapján olyan gazdaságpolitikai — köztük beruházáspolitikai — intézkedések kidolgozását is, amelyekkel az elért sikereket tovább fejleszthetjük, a szocializmus gazdasági bázisát tovább erősíthetjük. Bár a II. ötéves terv végrehajtása nem fejeződött be, az elmúlt időszakra mégis vissza kell pillantanunk, hogy annak értékelése alapján a gazdasági munka — közte a beruházási tevékenység — eredményességének feltételeit a III. ötéves terv végrehajtására való felkészülés jegyében megteremthessük. Fontos feladatot jelent ez a mezőgazdasági beruházási tevékenység területén is.

A mezőgazdasági termelés fejlesztésének megalapozására a népgazdasági erőforrásokból évről évre jelentős összegű beruházást fordítunk. Az évenkénti átlagos mintegy 9 milliárd forint összegű beruházási előirányzat komoly feladatot ró az országos és területi szervekre, valamint a vállalatokra és gazdaságokra a beruházások gazdasági előkészítésében és megvalósításában. Felső párt- és állami szerveink az elmúlt években többször vizsgálták a mezőgazdasági beruházási tevékenységet és határozatokat hoztak annak megjavítására. Az intézkedések elsősorban a beruházásokkal összefüggő minisztériumi és területi tervező munka megjavítására, a beruházási eszközök koncentráltabb felhasználására, az alap- és a járulékos beruházások növelésére, a termelőszövetkezeti hitelpolitika továbbfejlesztésére, a mezőgazdasági építkezések kivitelezési biztonságának megteremtésére vonatkoztak.

Az intézkedések hatására ezeken a területeken lényegesen előrehaladtunk, ami nagyban hozzájárult a mezőgazdasági termelés anyagi-műszaki színvonalának emeléséhez. Ennek a színvonalnak további emelése a következő tervidőszakban is egyik alapvető feltétele a mezőgazdasági termelés növelésének, a termelőszövetkezeti gazdálkodás megszilárdításának és fellendítésének. Az anyagi-műszaki megalapozásban pedig jelentős szerepet játszik a beruházási tevékenység.

A teljességre való törekvés nélkül tekintsünk át néhány olyan területet, ahol különösen fontos volna a mezőgazdasági beruházási tevékenység további javítása.

A tervezési rendszer tökéletesítése

Szükséges a mezőgazdasági beruházások *tervezési rendszerének* további tökéletesítése, hogy ennek eredményeképpen egyrészt az adminisztráció egyidejű csökkentése mellett növekedjék a központi irányítás hatékonysága, másrészt növekedjék a helyi szerveknek — elsősorban maguknak a termelőszövetkezeteknek és állami gazdaságoknak — a hatásköre és felelőssége a beruházások elhatározásában és végrehajtásában. A beruházási eszközök gazdaságos felhasználásában nagy lépést tehetünk előre, ha sikerül megoldanunk, hogy a mezőgazdaság beruházási terve necsak az „apparátus", hanem elsősorban a gazdaságok törekvéseit tükrözze.

Jó alapot nyújt a tervezői munka megjavításához a *kétéves tervezési rendszer.*

A kétéves beruházási tervezési módszer általános alkalmazására gondolt már a népgazdasági tervezést irányító országos hatóság is. Egyelőre azonban ez a módszer csupán arra szorítkozik, hogy az éves terv kidolgozása és jóváhagyása során megállapítják azt is, hogy az adott évben be nem fejeződő beruházások folytatása a következő év beruházási eszközeiből mennyit köt le.

A mezőgazdaság sajátos viszonyai arra késztettek bennünket, hogy ennél tovább lépjünk. A gazdaságok nem rendelkeznek jóváhagyott távlati beruházási tervvel. A megyék sem. Évente kapták meg a beruházási kereteket. Mivel nem volt pontosan rögzítve, hogy a következő évben melyik gazdaság kap beruházást és mennyit, mindig a legsürgetőbb igényt igyekeztek kielégíteni. Ez természetesen sok esetben akadályozta komplett beruházások létesítését és a gazdaságos üzemeltetést.

Az építési beruházásoknál különösen szorossá vált az éves tervezés korlátja. Az egyszerű, úgynevezett szerfás építkezés éveiben a beruházások előkészítésére és kivitelezésére kevesebb idő volt szükséges, mint ma. A termelőszövetkezeti épületek zömét ugyanabban az évben tervezték és építették meg. Ma azonban már majdnem teljes egészében tartós, stabil épületeket építünk, vasbetonelemeket és acélszerkezeteket használunk a mezőgazdaságban is. Helyes törekvés az is, hogy a gazdaságok mindinkább komplett beruházások megvalósítását igénylik. Ezek a körülmények lehetetlenné tették, hogy a beruházásokat még a tervezés évében kivitelezzék.

Az említett hiányosságok kiküszöbölése, a „korlátok" kiszélesítése volt a célunk, amikor 1964 tavaszán bevezettük a termelőszövetkezeti beruházások kétéves tervezését. Az 1965. évi keretszámokkal együtt kialakítottuk az 1966. évi előzetes keretet is. Párhuzamosan készült a két év beruházási terve. A kétéves tervezési módszer pozitív hatása máris érezhetővé vált.

A kétéves beruházási keretek ismerete lehetővé teszi a gazdaságok számára, hogy előrelátóbban döntsenek azok felhasználásáról, gondosabban készítsék elő a beruházások megvalósítását. Ismeretes, hogy a termelőszövetkezeti beruházások megvalósítását még a legutóbbi években is — bár kétségtelenül csökkenő mértékben — sokszor zavarta a már elhatározott és előkészítés alatt álló beruházások év közben történt lemondása vagy megváltoztatása. A kétéves tervezést fel lehet

használni e hiba teljes megszüntetésére is, s ezzel előmozdíthatjuk, hogy a beruházások célszerű és optimális idő alatt valósuljanak meg.

A kétéves tervezési rendszer lehetővé teszi a műszaki tervező, valamint a kivitelező kapacitás szervezettebb elosztását, az anyagellátás előrelátóbb szervezését. Mindezzel biztonságosabbá válik a mezőgazdasági termelő kapacitások tervezett időben való belépése, ami a termelés növelésének fontos feltétele.

Az 1965. évi termelőszövetkezeti építési beruházások műszaki előkészítése jobb, mint bármikor korábban. Január 10-ig a folyó évben kezdődő építési beruházások tervdokumentációinak 49%-a készült el. 1964 ugyanezen időpontjában a készültségi fok 36% volt. Hozzá kell még ehhez fűzni, hogy tavaly még június—júliusban is folyt a beruházások egy részének műszaki tervezése. Jelenleg pedig az előkészítés ütemében arra következtethetünk, hogy a kitűzött célt elérjük. A vállalati kivitelezésben épülő, nagyobb felkészültséget igénylő létesítmények tervei február végére, a termelőszövetkezetek saját kivitelezői szervezetével épülő létesítmények tervei április hó végére hiánytalanul készen lesznek.

A beruházások előkészítésében az 1965. esztendő ezen túlmenően is a fordulat éve. 1965 február elejére elkészült a termelőszövetkezetek megyék által összesített 1966. évi előzetes építési beruházási tervjavaslata. A tervpéldányokat megrendelték. A Mezőgazdasági Tervező Vállalat ezeket április végéig leszállítja. A területi tervező irodák azután elvégzik a tervek helyszíni adaptálását. Ez az ütem lehetővé teszi, hogy még 1965-ben elkészüljön az 1966-ra tervezett összes termelőszövetkezeti építés tervdokumentációja. Mezőgazdasági beruházásunk történetében ez lesz az első olyan esztendő, amikor a következő év építésének műszaki terveit az előző évben teljesen elkészítik.

E nagy jelentőségű fordulat végrehajtásában fontos szerepe van a beruházó és tervező apparátusnak. Az 1964. és 1965. évek a megyei és járási tanácsok mezőgazdasági osztályaitól és a megyei beruházási irodáktól a korábbi évekhez képest fokozottabb erőfeszítést követelnek, hiszen lényegében ugyanannyi idő alatt nem egy, hanem két éves tervet kell elkészíteni. Be kell fejezni határidőre az 1965. évben kivitelezésre kerülő épületek tervezését, és meg kell tervezni az 1966-os teljes termelőszövetkezeti építést. A műszaki tervezési szakemberek eddig megnyilvánult készségéből is arra következtethetünk, hogy a kétéves tervezési módszer már 1965-ben eredményes lesz.

A kétéves beruházási előkészítési rendszert természetesen operatív tervezési módszernek tekintjük, amelynek sok előnye van az éves terv túl szűk korlátaival szemben, de nem helyettesítheti a távlati tervet. A III. ötéves terv kidolgozása során el kellene érnünk, hogy a gazdaságok is elkészítsék távlati tervüket és az éves-kétéves beruházási tervek ennek a hosszabb időszakra szóló fejlesztési célnak az elérését szolgáló résztervek lennének. Ha ez megvalósulna, jelentősen fejlődne az egész mezőgazdasági tervezés.

A mezőgazdasági beruházások tervezési rendszerét ma az is jellemzi, hogy népgazdasági és területi tervezési módszereink sokat javultak az utóbbi években, a beruházások üzemi szintű tervezése azonban jóval lassabban fejlődött. A népgazdasági beruházási tervek pedig csak akkor lehetnek igazán jók, ha a bennük kitűzött célok a gazdaságok konkrét

elhatározásain alapulnak. Természetesen az üzemeknek nem akármilyen elhatározásairól van itt szó, hanem a gazdaság adottságai által megalapozott olyan döntésekről, amelyek a gazdaság távlati fejlesztését, az adott ágazatban a termelés gazdaságos növelését szolgálják.

A beruházások eldöntéséhez az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek legtöbbjében hiányzik a tervezési rendszerből az alap: a távlati *üzemfejlesztési terv*. Az állami gazdaságokban az utóbbi néhány évben történtek intézkedések e hiány pótlására, éppen a beruházási munka javítása során az ún. komplex beruházási programok keretében, amelyek egy-egy termelési ág (tehenészet, sertéshizlalás stb.) fejlesztését tartalmazták. Ez is sokat segített a beruházások megalapozásában, de mégsem helyettesítheti az üzem egész tevékenységét átfogó fejlesztési tervet. A mezőgazdaság szocialista átszervezése utáni években részben a területi mozgások miatt, részben pedig mert nem voltak — és ma sincsenek — megfelelő irányelvek a mezőgazdasági termelés távlati területi elhelyezésére, a termelőszövetkezetek zöme mind máig nem tudott megfelelő távlati üzemfejlesztési tervet készíteni.

Egy-két éven belül el kellene érni, hogy az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek rendelkezzenek természeti és közgazdasági adottságaikon alapuló távlati üzemfejlesztési tervekkel. Ezek tartalmazzák, az üzemek végleges területi nagyságának figyelembevételével, a termelés szerkezetét és színvonalát, az ennek megalapozásához szükséges anyagi-műszaki eszközöket, köztük a beruházási előirányzatokat, a fejlesztés ütemezését, a fejlesztési javaslatokat alátámasztó gazdaságossági számításokat. Az üzemfejlesztési terveket fokozatosan kellene elkészíteni, elsősorban az állami gazdaságokban és azokban a termelőszövetkezetekben, ahol nagyobb területi változás már nem várható. A távlati üzemfejlesztési tervek pótolnák azt a fontos láncszemet, amely ma az egész mezőgazdasági tervezésből — ezen belül a beruházási tervezésből is — hiányzik. Lehetővé válna ezzel a helyi érdekek és a népgazdasági szükségletek reálisabb és jobb összehangolása.

Az üzemfejlesztési tervek elkészítéséhez a területi irányító szervek, kutatási és szakosítási intézmények legjobb szakembereinek a segítségére van szükség.

A beruházási eszközök elosztásának szempontjai

A közeljövő egyik legfontosabb feladata a mezőgazdasági *beruházások elosztási módszereinek* — mind az ágazati, mind a területi és üzemi elosztási módszereknek — a tökéletesítése a beruházási eszközök lehető leggazdaságosabb felhasználása végett.

Az átszervezés utáni években tömegesen jelentkeztek a gazdaságok beruházási igényekkel. Mivel a szocialista nagyüzemek részére mindenütt meg kellett teremteni a gazdálkodás legalapvetőbb feltételeit, a beruházási eszközöket — különösen területi vonatkozásban — nem egészen a perspektivikus szempontok érvényesítésével, hanem jórészt mechanikusan, adminisztratív módszerekkel osztották el.

Ez természetesen a beruházási eszközök jelentős elaprózásához vezetett. Sok esetben egy-egy üzemben például minden állattenyésztési ágat igyekeztek fejleszteni; később aztán kiderült, hogy ezen változ-

tatni kell, mert az üzem adottságai — pl. a takarmányhelyzet — nem teszik lehetővé mindegyik ágazat nagyüzemi megszervezését. Ez okozta, hogy az épületek egy része rossz helyre került, és ma már nem is eredeti rendeltetése szerint üzemel. Nehezítette a beruházások helyes területi és üzemi elosztását az előbb említett távlati üzemfejlesztési tervek hiánya is. Ezek a problémák a következő két ötéves terv idején megoldódnak. Az üzemfejlesztési tervek kidolgozásakor kell gondoskodni róla, hogy a kieső szerfás épületek helyett épülő stabil épületeket már az üzemek adottságainak megfelelően az optimális helyre telepítsék.

A beruházások területi és üzemi elosztásában nem érvényesült eléggé a *gazdaságossági elemzés módszere.* Ennek okát részben az előzőekben vázolt körülményekben kell keresni, részben pedig abban, hogy hiányoztak — és ma is hiányoznak — a megfelelő irányelvek és módszerek.

Ezenkívül egyéb objektív ok is közrejátszott a gazdaságossági szempontok mellőzésében. A mezőgazdaság szocialista átszervezése ugyanis a földhasználat kollektivizálásával, az állatállomány egy részének közösbe vitelével nem fejeződött be. Az új szocialista termelési viszonyok közepette a termelőerők átszervezése ma is tovább folyik. Ez elsősorban az állattenyésztés kisüzemi termelő kapacitásának nagyüzemivel való felváltását jelenti. Gyorsította ezt a folyamatot, hogy a háztáji gazdaságokban az átszervezés utáni első években a vártnál gyorsabban csökkent az állatállomány, tehén- és sertéslétszám. Ezt a csökkenést a közös gazdaságok állatállományának növelésével kellett pótolni. Az erre a célra fordított beruházási eszközöket tehát népgazdasági szempontból nem tekinthetjük termelést bővítő beruházásoknak, hanem csak a szocialista átszervezés költségeinek. Ezek a körülmények, mivel területileg és üzemileg adottak voltak, lényegében megszabták a beruházások jelentős részének területi és üzemi elosztását anélkül, hogy a gazdaságossági számítások érvényesítésére mód nyílt volna. Ehhez még hozzá kell számítani azt a beruházási összeget, amely az adott időszakban a termelésből kikerülő (elhasználódott) állóeszközök pótlását fedezi. Hozzávetőleges számításaim szerint a második ötéves tervben a mezőgazdasági termelési beruházásoknak várhatóan mintegy 60%-a átszervezés és pótlás jellegű beruházás és csak 40%-a tekinthető termelésbővítő beruházásnak.

Erre a körülményre fel kell hívni a türelmetlenkedők figyelmét. Vannak ugyanis, akik elég sűrűn emlegetik szemrehányóan, hogy a mezőgazdaságba „tömjük" a pénzt és kétséges, hogy vajon „visszafizeti-e" ezt a mezőgazdaság. A választ azzal lehet kezdeni, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése — a párt agrárpolitikájának megfelelően — politikailag és mozgalmilag rövidebb idő alatt fejeződött be, mint ahogyan a nagyüzemi gazdálkodás fő feltételeit megteremtettük volna. Ennek megfelelően a II. ötéves terv feladatai közé tartozott, hogy a kisárutermelés viszonyaira jellemző termelési eszközöket fokozatosan felváltsák a szocialista nagyüzemi termelés eszközei. A beruházások területén ez például a növénytermesztés nagyarányú gépesítésében, az állattenyésztés nagyüzemi épületekkel való ellátásában nyilvánult meg. Ez volt a fő szempont, amely a szükségletek kielégítésének biztosítása mellett meghatározta a beruházások ágazati és területi elosztását.

A mezőgazdasági beruházásokat tehát a gazdaságosság, a termelés

fejlesztésére gyakorolt hatás szempontjából helyes két részre osztani: az átszervezés költségeire és a fejlesztést ténylegesen szolgáló beruházásokra. A gazdaságossági elemzést csak az utóbbiakra reális elvégezni. Igaz persze, hogy a nagyüzemi eszközök hatékonyabbak a kisüzemi termelési eszközöknél (pl. a traktorvontatású ekével mélyebben, gyorsabban lehet szántani, mint a lófogattal). Tehát az átszervezés költségeinek ítélt beruházások bizonyos fokig szintén hozzájárultak a termelés gazdaságos fejlesztéséhez. A II. ötéves terv beruházásainak elosztása során tehát nem a gazdaságossági elv figyelmen kívül hagyásáról van szó, hanem az adott viszonyok között lehetséges érvényesítéséről.

A mezőgazdasági beruházások gazdaságosságának, megtérülésének fölmérése külön tanulmány tárgya. Az eddigi vizsgálatok és számítások szerint ezek a gazdaságossági mutatók a II. ötéves terv éveiben elég kedvezően alakultak. Ez persze nem teszi fölöslegessé a gazdaságossági szemlélet további erősítését, elsősorban a beruházások elosztása és a meglevő állóeszközök kihasználása vonatkozásában. A következő időszakban az átszervezés jellegű beruházások részarányának csökkenésével mind nagyobb jelentősége lesz annak, hogy a beruházási eszközök oda kerüljenek, ahol gazdaságosan használhatók fel. Helyes tehát, ha a gazdaságosság elvének érvényesítését fokozattabban megköveteljük, mint korábban. A helyes elv helyes érvényesítésének egyik igen lényeges feltétele, hogy a mezőgazdasági beruházások gazdaságosságának elbírálásához — népgazdasági, ágazati és üzemi szinten — megfelelő módszereink legyenek.

A gazdaságosság elvének alkalmazása gazdaságpolitikánk egyik eszköze a termelés fellendítésére a szükségletek mind jobb kielégítése végett. A mezőgazdasági termelés fejlesztésének megítélésénél a természeti és üzemi adottságok figyelembevételét a jövőben sem szabad mellőzni. Talán így fogalmazhatjuk meg helyesen a gazdaságosság módszerének helyét és szerepét: a szükségletek kielégítése végett elhatározott fejlesztéshez szükséges eszközöket a természeti és üzemi adottságok figyelembevételével általában mindig ott kell befektetni, ahol az gazdaságosabb, azaz az egységnyi ráfordítás a legnagyobb eredményt (termelési értéket, bruttó jövedelmet, tiszta jövedelmet) adja. Ha tehát a gazdaságosság elvét az egyéb tényezőkkel együtt komplexen alkalmazzuk, akkor jutunk a beruházási eszközök elosztásának helyes módszeréhez. Ennek tökéletesítése során — amely fontos és sürgős feladat — az alábbi elveket tartom szükségesnek figyelembe venni.

A beruházási eszközök *ágazatok közötti* elosztásához a népgazdasági szükségleteket kell alapul venni, amelyeket a termelésfejlesztési célok rögzítenek. A népgazdasági szükségletek meghatározó szerepét azért is hangsúlyoznunk kell, mert a mezőgazdaságban, ahol alapvető létfenntartási javak termelése folyik, nem lehet pusztán gazdaságossági számítások alapján dönteni a beruházások elosztásáról. A szükségletek kielégítése végett olyan ágakat is fejleszteni kell, amelyeknél a beruházások gazdaságossága más ágakhoz viszonyítva esetleg hosszabb időn át is kedvezőtlenebb. Így például ismeretes, hogy a tehéntartás beruházásaihoz viszonyítva jóval gazdaságosabbak a baromfitenyésztés beruházásai. A lakosságnak tejjel és tejtermékkel való ellátásához mégis jelentős összegeket fordítunk a szarvasmarha-tenyésztés beruházásaira is.

Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy a beruházások ága-

zati arányainak megállapításánál teljesen mellőzzük a *népgazdasági szintű beruházásgazdaságossági számításokat.* Ez helytelen lenne, mert a gazdaságossági vizsgálat — a népgazdasági szükségletek elsődleges meghatározó szerepe mellett is — befolyásolhatja a termelési előirányzatok kialakítását. Különösen vonatkozik ez az egymással helyettesíthető termékek termelésére. (Például a népgazdasági szempontból igen fontos hústermelési előirányzatok megállapitása során a beruházásgazdaságossági számítások megmutathatják, hogy a kitűzött népgazdasági feladatot elsősorban melyik termelési ág — a szarvasmarha-, a sertéstartás vagy a baromfinevelés kapacitásának fejlesztésével helyes megoldani az adott időszakban.) Meg kell azonban jegyezni, hogy a gazdaságossági mutatószám még a helyettesíthető termékek esetében sem lehet egyetlen irányadó mérce. A termékek fogyasztási rugalmassága korlátozza az egymással való helyettesítést és ezen keresztül befolyásolja a termelés szerkezeti arányait is. A tervszerű arányos fejlődés törvényének megfelelően tehát az ágazati ráfordítások gazdaságosságának mérésénél és ennek alapján az elhatározások kialakításánál mindig figyelembe kell venni, hogy bizonyos gazdaságosság csak bizonyos termelési — és fogyasztási — szerkezeti arányok mellett érvényesül.

A beruházások *területi és üzemi elosztási* módszerének javításához jó alapot szolgáltatnak majd az előzőekben említett távlati üzemfejlesztési tervek. Ezeknek a kidolgozása során az üzemek a beruházási előirányzatok mérlegelésénél figyelembe veszik, hogy a különböző kapacitásokkal mennyiben tudják termelésüket *jövedelmezően és gazdaságosan* fejleszteni. Az üzemek elhatározása igen fontos a helyi érdekek és a népgazdasági célok összehangolása szempontjából. Ezért a jövőben a beruházások helyes területi és üzemi elosztási arányainak meghatározásához fokozottabban kell érvényesíteni az *üzemi szintű beruházásgazdaságossági számításokat.* Ehhez megfelelő számítási módszereket kell kidolgozni és a gazdaságokkal megismertetni. Az ilyen számítások érvényesítésével növelni lehet *a gazdaságok önállóságát és felelősségét* a beruházási döntésekben.

A beruházások hatékonyabb területi és üzemi elosztása végett, a távlati üzemfejlesztési tervek által nyújtott lehetőség figyelembe vételével helyes lenne a mezőgazdasági üzemeket a beruházási juttatás szempontjából kategóriákba sorolni azért, hogy ezáltal a beruházások koncentrált és gazdaságos felhasználását megkönnyítsük.

— A. kategóriába lehetne sorolni azokat az üzemeket, amelyekben a bővített újratermelés gazdaságosan és jövedelmezően megvalósítható. Az újonnan létrehozandó termelési kapacitás fokozza a termelés gazdaságosságát, növeli az üzem jövedelmezőségét.

— B. kategóriába lehetne sorolni az olyan üzemeket, amelyekben a beruházások megvalósításával csak a korábbi jövedelmezőségi szinten biztosítható a termelés bővítése.

— C. kategóriába lehetne sorolni az olyan üzemeket, amelyekben elsősorban rossz természeti és közgazdasági adottságaik folytán az új beruházások ellenére a termelés csak veszteségesen folytatható. Ezek fejlesztését tehát csak különleges egyéb szempontok (például foglalkoztatottság) indokolják.

Az üzemek kategorizálását természetesen a fő termelési profiloknak megfelelően volna helyes elvégezni. Az egyes kategóriákon belül az üze-

mek közötti fejlesztési sorrendet a gazdaságossági mutató alapján lehetne meghatározni.

Az üzemfejlesztési tervek alapján elkészült kategorizálás nagymértékben segítene helyesen összekapcsolni a beruházások ágazati és területi elosztását.

A mezőgazdasági üzemek kategorizálásának megvalósítása esetén felvetődik a gyenge termelőszövetkezetek kérdése, amelyek nagyrészt a C. kategóriába tartoznának.

A természeti adottságaik miatt gyenge üzemek egy részében nagyarányú beruházásokkal, jelentős kedvezményekkel bizonyos javulást lehetne elérni. Az ehhez szükséges beruházási eszközök azonban más kategóriájú üzemekben gyorsabban és nagyobb eredményt adnának Az eszközök hatékony felhasználása tehát azt követeli, hogy ezekben az üzemekben ne legyenek jelentős beruházások. De a mezőgazdasági termelést itt sem szüntethetjük meg, hiszen az országnak a legrosszabb körülmények között hasznosítható területekre is szüksége van. A termelés folytatásához és esetleg némi fellendítéséhez szükséges anyagi érdekeltséget ezekben az üzemekben állami támogatással lehet megteremteni. Vannak olyan gyenge termelőszövetkezetek, amelyeket jelentős beruházás révén termelési szerkezetük megváltoztatásával (például homokos talajú gazdaságok szőlő vagy gyümölcs telepítésével) más kategóriába lehet emelni.

A beruházások területi és üzemi elosztásakor a gazdaságossági elv érvényesítése igen nagy jelentőségű az adott fejlesztési célokhoz szükséges beruházások kiválasztásában. Ha már eldöntötték, hogy melyik ágazatot milyen tájon és melyik gazdaságban fogják fejleszteni, akkor a gazdaságossági számítás alapján lehet az optimális megoldást keresni. E számítással lehet például megszabni egy-egy állattenyésztő telep nagyságát, az alkalmazott technológiát, a gazdaságon belül a telep földrajzi elhelyezését stb.

Az optimális variációk kiválasztásához szükséges gazdaságossági számítások módszerét is ki kell dolgozni.

Ha a beruházások területi és üzemi elosztása során az egyik fő szempont lesz a beruházások gazdaságossága és az adott üzemek gazdálkodási eredményére gyakorolt hatása, előfordulhat, hogy némely üzemek a beruházások megszerzése végett szépített számításokat produkálnak. Ennek megakadályozására helyes volna olyan módszert kidolgozni és érvényesíteni, amely a gazdaságokat reális számítások készítésére ösztönözné, továbbá arra, hogy a beruházások jövedelmezőségét és gazdaságosságát az üzemeltetés során még jobban fokozzák. Ilyen ösztönzésre lehetne felhasználni például a termelőszövetkezetekben a beruházási hitelkedvezményeket vagy az állami gazdaságokban a premizálási rendszert.

A beruházások műszaki tervezésének és kivitelezésének koncentrálásáról

A beruházási tevékenység további javítása végett röviden szólni kell *az építési beruházások műszaki tervezésében és kivitelezésében jelentkező néhány problémáról.*

A mezőgazdasági építési beruházások műszaki tervezési igénye évről évre növekszik. Az igények kielégítésében résztvesznek az AGROTERV-en kívül az ÉM tervező vállalatai, a tanácsi tervező vállalatok,

a beruházási irodák, az állami gazdasági saját tervező csoportok. Mindezek együttesen is csak úgy tudják kielégíteni az igényeket, hogy túlóráztatnak, célfeladatokat tűznek ki stb.

Helyes lenne a mezőgazdaság *műszaki tervezési igényeinek kielégítését koncentrálni.* Erre legmegfelelőbbek a tanácsi tervező vállalatok, ahol mezőgazdasági tervező részlegeket kellene létrehozni. A tanácsi tervező vállalatok kapacitásbővítését a mezőgazdasági szervek segítségével is gyorsítani lehetne.

Az egyre növekvő építési feladatok végrehajtásához időben kell gondoskodni az anyagi-műszaki előkészítésről, elsősorban az előregyártott elemek gyártásának megszervezéséről. Ezt szolgálják *a típus- és az állami ajánlott tervek továbbfejlesztési módszerei is.* Az elmúlt években sok volt a hiba ezen a területen. Szinte évről évre változtak a tervek, az ajánlott tervek katalógusába sok nem megfelelő terv került be. A következő években a gyakorlatban eddig legjobban bevált tervek alapján kell építkezni. Új tervet csak akkor szabad alkalmazni, ha a gyakorlatban bizonyosodott be róla, hogy jobb, mint a régiek. Ezért a típus- és az állami ajánlott tervek megváltoztatását csak gondos gazdaságossági számítások alapján helyes engedélyezni. Ha az új tervek alapján kísérleti épületek készülnek, legalább egy évi üzemelési tapasztalat alapján dönteni lehet az új terv elfogadásáról vagy elutasításáról.

A mezőgazdasági építési beruházások értékének növekedése mind nagyobb feladatot ró az építőiparra. Ebben a helyzetben nemcsak a kivitelezői kapacitások megteremtéséről kell gondoskodni, hanem ezek összetételéről is. Ebben a vonatkozásban elsősorban *a vállalati és a házi kivitelezés arányának van jelentősége.* A mezőgazdaságban a házi építési tevékenység jelentős szerepet játszik a termelési kapacitások létrehozásában.

A termelőszövetkezeti építés kivitelezők szerinti megoszlása így alakult (százalékban):

	1963.	1964.
Házi (saját) építő szervezet	44,6	45,2
ÉM-vállalatok	13,9	16,3
Tanácsi vállalatok	12,8	16,6
OKISZ (ktsz-ek)	6,1	6,2
Egyéb vállalatok	22,6	15,7
Összesen	100,0	100,0

1963-ban az állami gazdaságokban az építkezéseknek mintegy 64 százalékát házi építőszervezettel valósították meg.

A gazdaságok szívesen élnek a házi kivitelezés lehetőségével, mivel így a szükséges épületek az előírt határidőre biztosabban, olcsóbban elkészülnek, ezenkívül biztosítani tudják a munkaerő egyenletesebb foglalkoztatottságát is. Vannak, akik a házi építésben az állami építőipar „veszélyes konkurrensét" látják, úgy tekintenek rá, mint a szocialista építés valamiféle kellemetlen kinövésére. Valójában a házi építési tevékenység szükségszerűen alakult ki a mezőgazdasági üzemekben és fejlődött a mai szintre. A szocialista átszervezés és a második ötéves terv éveiben, bármilyen sokat épített is az állami építőipar a mezőgazdaság részére, a termelő kapacitások szükséges növelésében nem lehetett nél-

külözni a házi építést. Házi építkezés nélkül nem lehetett volna megalapozni a mezőgazdasági termelés fejlesztését, vagy pedig az állami építőipar a népgazdaság egyéb ágainak fejlesztését szolgáló beruházásokat nem tudta volna megvalósítani.

A mezőgazdasági üzemekben dolgozó építőipari szakmunkásokat munkájukon kívül még számos kötelék fűzi a faluhoz (lakás, családtagok mezőgazdasági tevékenysége stb.). A falun végbement társadalmi, gazdasági fejlődésnek kell tulajdonítanunk, hogy ma már ezek a dolgozók nem hajlandók lakhelyüktől rendszeresen távol élni és dolgozni. Ha megszüntetnénk munkahelyüket a házi építőbrigádokban, valószínűleg megtalálnák a falun máshol is számításukat, de a vándoréletet már aligha vállalnák. Ez még fokozottabban vonatkozik a segédmunkaerőre.

A helyzet ilyen megítélése mellett az országos építőipar problémáinak megoldását nem a vállalati és házi kivitelezés szembeállításában, hanem összehangolásában kell keresni, úgy, hogy az országban rendelkezésre álló összes építőipari kapacitást a leggazdaságosabban és eredményesebben használjuk fel.

Az elkövetkező években a termelés megalapozása végett a mezőgazdasági beruházások területén az állami építőiparral szemben az igények jelentősen nőnek, de a házi építési tevékenység szerepe is fontos marad. Figyelembe kell venni azt is, hogy a mezőgazdasági üzemekben a felújítás és karbantartás jellegű munkák egy-két éven belül jóval meghaladják majd az évi fél milliárd forintot. Emellett még bőven lesznek kis volumenű vagy távol eső építkezések, amelyek a vállalati építőipar erőit szétforgácsolnák. Vállalati kivitelezésben elsősorban a nagyobb volumenű, nagyobb felkészültséget igénylő építkezéseket helyes megvalósítani. Fel kell készülnie az állami építőiparnak a műszakilag igényes épületek vázszerkezeteinek felállítására. Ezen épületek további építési munkáit nagyrészben a házi építőszervezet igénybevételével lehet elvégezni.

A mezőgazdasági építkezés kivitelezői közötti koordináció megvalósítása végett a feladatokat a következőképpen lehetne elhatárolni:

Az Építésügyi Minisztérium felügyelete és szakirányítása alá tartozó építőipari vállalatok mint generálkivitelezők végeznék el a műszakilag bonyolult építkezéseket, valamint az egy telephelyre koncentrált nagyobb értékű munkákat. Állami vállalat legyen a teljes munka generálkivitelezője a többcélú mezőgazdasági épület-vázszerkezetek megépítésében akkor is, ha az építkezésben a házi építő szervezet is résztvesz. Ilyenkor az állami építőipari vállalat feladata lenne az épületszerkezetek szállítása és összeépítése, valamint az épületgépészeti és szakipari munkák elvégzesé. A házi építő szervezet alvállalkozóként működhetne közre és a termelőszövetkezetekben az általa végzett részmunkákat — a kooperációban való anyagi érdekeltség végett — a házi kivitelezésre megállapított munkanormák szerint kialakított költségekkel lehetne elszámolni.

Ez a kooperáció természetesen csak fokozatosan valósítható meg. Feltétele, hogy a kivitelezés mielőbb szerelő jellegű tevékenységgé váljék, és az épületszerkezetek nagy részét előregyártó ipari üzemek készítsék, valamint a helyszíni szerelés is szakosítottan, magas fokú gépesítéssel valósuljon meg. Ezt a feltételt viszont csak a tömegesen előforduló mezőgazdasági létesítmények széleskörű tipizálásával lehet megteremteni.

Evégett meg kell határozni a tömegesen előforduló épülettípusok funkcionális igényeit és azokat a paramétereket, amelyek biztos alapot nyújtanak a tömeges gyártás bevezetésére.

A házi építőszervezet tevékenységét úgy kell megszervezni, hogy — az előbb említett kooperációban való részvételen túl — a felújítási és karbantartási munkákat mindenütt el tudják végezni. Ezenkívül olyan beruházási építést végezzenek, amelyhez megvan a műszaki adottságuk.

A mezőgazdasági házi építési tevékenység fokozásának fő útja a termelékenység növekedése. Ezért fokozni kellene a típus- és az ajánlott tervek alkalmazását és ezen keresztül az előregyártott elemek felhasználását, valamint a házi építéstechnológia gépesítését. A mezőgazdasági gépjavító állomásokat olyan felszereléssel kell ellátni, hogy azok — a házi építési szervezetnek nyújtandó szolgáltatás formájában — el tudják végezni az előregyártott elemek és szerkezetek beemelését, a többcélú mezőgazdasági épület-vázszerkezetek kivételével, továbbá a technológiai és építésszerelési munkákat is.

Azt is lehetővé kell azonban tenni, hogy kisebb mértékben növekedjék a házi építési szervezet szakmunkáslétszáma. Hogy ne az állami építőiparból vonják el a szakmunkaerőt, a szükségletet az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek szakmunkás képzésének megszervezésével kell fedezni.

A mélyépítési (út-, öntözőtelep- stb.) és villamosítási beruházások jelenlegi kivitelezői szervezete (KPM, OVF, NIM) a feladatok ellátására alkalmas, és kialakult a házi építő szervezettel a jó kooperáció is.

A kisipari építőszövetkezetekre azokat az építkezéseket kell bízni, amelyek műszakilag nem bonyolultak.

Ilyen munkamegosztás mellett a megfelelő együttműködés megszervezése esetén össze lehet hangolni az állami építőipar és a házi kivitelezés tevékenységét, attól sem félve, hogy a mezőgazdaságban a házi kivitelezés értékét tovább növeljük, mert a feladatok jó végrehajtása ezt megköveteli.

A mezőgazdasági beruházási tevékenység további javításának feladatai közül csak néhányat ragadtam ki. A mezőgazdaság területén dolgozó beruházók — de nemcsak a beruházók, hanem minden szakember — összehangolt, céltudatos munkájával kell majd ezen a területen is a megszabott feladatokat végrehajtani, hogy ezzel is hozzájáruljunk a következő ötéves terv sikeres végrehajtásához szükséges feltételek megteremtéséhez.

PÉTER BÉLA:

A Beruházási Kódex gyakorlati tapasztalatai

Három évvel ezelőtt lépett hatályba a beruházások és felújítások rendjéről szóló 45/1961. (XII. 9.) Korm. számú rendelet (a továbbiakban: Br.) és a végrehajtásáról intézkedő 1/1961. OT—PM—ÉM számú együttes rendelet (a továbbiakban: Bvhr.), amelyek a közhasználatban együttesen a Beruházási Kódex elnevezést kapták.

„A beruházási tevékenységnek a leggazdaságosabb módon, magas műszaki színvonalon, a népgazdaság állóeszköz-állománya növelésével kell a bővített újratermelést biztosítania."* A Beruházási Kódex egyik legfontosabb gazdaságpolitikai célkitűzésének a beruházások, az építkezések jobb előkészítése tekinthető.

Három év után célszerű és hasznos összegyűjteni, csoportosítani egyrészt a korábbi szabályozással szemben jelentkező eredményeket, másrészt rámutatni azokra a kérdésekre, amelyeket a Beruházási Kódexnek nem sikerült megoldania és amelyek mielőbbi megoldást, szabályozást igényelnek.

A kodifikálás jelentősége

A Beruházási Kódex kiadásának jelentős eredménye az, hogy a beruházási tevékenységgel kapcsolatos korábbi nagyszámú jogszabályt *egységes szerkezetbe foglalta,* hatályon kívül helyezve kétszáznál több jogszabályt. Megszüntette a korábbi jogszabályok felesleges és párhuzamos rendelkezéseit, sőt ellentmondásait. A joganyag terjedelmét pedig a régebbi szabályozásnak mintegy negyedére csökkentette. A mármár áttekinthetetlen szabályozások helyett olyan jogszabály született, amely a beruházási kérdésekkel foglalkozó szakemberek számára a beruházások és felújítások tervezésének és végrehajtásának egész menetében áttekintést nyújt.

A szerződést a teljes építőipari munkára kell megkötni

A népgazdasági terv végrehajtásában az irányítás és az alapvető szervezés államigazgatási jogi feladat is. A vállalatok közötti kooperáció megszervezése és bonyolítása a vállalatok között megkötött különböző fajta *szerződések* útján történik. Az 1960-ban hatályba lépett

* Br. 2. § (1) bekezdése.

Polgári Törvénykönyvünk (Ptk.) a népgazdasági terv végrehajtásához szükséges kooperációs szerződéseket „Tervszerződések" cím alatt foglalja össze. Tulajdonképpen a Ptk. nyilvánította ki először, hogy a szállítási szerződések köréből új szerződésfajta: az *építési* szerződés vált ki, amely azzal a következménnyel is járt, hogy a szállítási szerződési rendszerre felépített 10/1954. (Tg. É. XII. 28.) O. É.H. —É. M. sz. együttes utasítás helyett új jogszabályt, a Beruházási Kódexet kellett létrehozni, amelyben az építési szerződésekre vonatkozó szabályozások már nem a szállítási szerződések szabályaira épülnek fel, hanem közvetlenül a Polgári Törvénykönyvön alapulnak. A jogtudomány ezt úgy fejezi ki, hogy az építési szerződés mögöttes jogterülete a Ptk.

A Kódex kiadásával az építési szerződés intézménye a régebbi szabályozáshoz képest egyszersmind új tartalmat is kapott. Megszűnt az *éves* kivitelezési szerződések rendszere és helyébe az egész építőipari munkára vonatkozó (egy) építési szerződés lépett. A Br. 29. § (5) bekezdése így rendelkezik: „Az építési szerződést az irányító hatóság által kijelölt, kivitelezési jogosultsággal rendelkező kivitelezővel a *teljes* építőipari munkára kell megkötni abban az esetben is, ha megvalósítása több évig tart . . ."

Az éves kivitelezési szerződés rendszere nem tette lehetővé a jól szervezett kooperációt — ideértve nemcsak az egyes alvállalkozókkal való együttműködést, hanem az anyagokra, gépekre stb. vonatkozó szállítási szerződések megkötését is. Nem az *egész* építkezés állt korábban a felek előtt, hanem csak az *egy évben* megvalósuló munka.

A Kódex szerinti úgynevezett építési szerződés tárgya a *teljes* építkezés megvalósítása. Ily módon minden lényeges kérdés eldől az építési szerződés megkötésekor: a befejezési határidő és az esetleges részhatáridők; az egész munkára vonatkozó teljes tervdokumentáció birtokában a szolgáltatásnak részleteiben is meghatározott tárgya; a vállalati összeg; az építtetőt terhelő bizonyos vállalások konkretizálása stb., amelyek alapján a szükséges — a kooperáció célját szolgáló — építési és egyéb szerződések az építkezés teljes összefüggésében már megköthetők. A beruházás megvalósításában és ellenőrzésében részt vevő különböző szervek a szerződéssel lekötött, polgári jogi szankciókkal megerősített kötelezettségek alapján már megalapozottabb intézkedéseket tudnak tenni. A Beruházási Kódex tehát az éves szerződési rendszer felszámolásával és a teljes építőipari munkára megkötni rendelt építési szerződési rendszer létrehozásával felbecsülhetetlen változást, eredményt hozott.

A kivitelezési tervdokumentáció

Régen megoldatlan problémát rendezett a Beruházási Kódex, amikor a 17. sz. mellékletében meghatározta a *kivitelezési tervdokumentáció* kötelező, részletes tartalmi előírásait. A kormány intézkedései ugyanis már a Beruházási Kódex kiadása előtt arra irányultak, hogy csak megfelelően előkészített, teljes tervdokumentációval rendelkező beruházások megvalósítását kezdjék meg. Az említett intézkedés és az ezen alapuló rendelkezés alól egyes beruházók — sokszor a tervezők késedelme miatt — úgy igyekeztek kibújni, hogy vitatták a tervdoku-

mentáció kötelező tartalmát. Egyes esetekben a kivitelezők is hajlamosak voltak fontos, lényeges terveket „részletrajzoknak" minősíteni, csakhogy azok hiányában is építési szerződést köthessenek és a munkát megkezdjék. A Kódex hivatkozott mellékletében foglalt részletes szabályozásig erre volt mód. Ennek gyakran az volt a következménye, hogy tervszállítási késedelem miatt teljesen le kellett állnia a kivitelezőnek a munkával és munkaerőt, gépeket, anyagokat kellett átcsoportosítania.

Véleményem szerint jól betöltötte szerepét a kivitelezési tervdokumentáció részletes tartalmi előírásaira vonatkozó szabályozás, bár egyes tervezők, beruházók a tartalmi előírások szűkítését, a kivitelezők egy része pedig a tervdokumentáció tartalmi előírásainak bővítését tartja indokoltnak. A kialakult döntőbizottsági gyakorlat sem tekinti a 17. sz. melléklet egyes tartalmi előírásaiban feltüntetett hatósági engedélyezéseket (általában a közműengedélyeket) a teljes tervdokumentáció tartalmi elemének. Ez káros, mert a jogszabály alkalmazásában a tartalmi előírás egy-egy részét nem lehet önkényesen, jogszabály-módosítás nélkül figyelmen kívül hagyni és a hiányos tervdokumentációt így mégis teljesnek tekinteni.

A legutóbbi időben több szerv részéről a Kódex 17. sz. mellékletében felsorolt egyes tartalmi előírások fellazítása, csökkentése mellett hangzottak el állásfoglalások. Indoklásuk: „ha a kivitelező túl van terhelve, akkor mindig talál valamilyen hiányzó tervdokumentációt; a kivitelező vállalatok terhére róják fel, hogy tervdokumentáció hiányára hivatkozással nem kötnek szerződést, holott van annyi tervdokumentáció, amennyi a munka megkezdéséhez szükséges, a hiányzó terveket még az érintett munka megkezdésekor majd szolgáltatja az építtető".

A népgazdaság az építőipartól jó minőségű terméket, a szerződés szerinti határidőre vár. Hogyan nélkülözné a kivitelező a kötelezettségét részleteiben meghatározó tervdokumentációt?

Olyan kifogástalan tartalmú és minőségű tervdokumentációt kell a kivitelezőnek kapnia, hogy még keresve se találjon benne hiányosságot. A jó megvalósítás egyik legfontosabb előfeltételét, a teljes tervdokumentáció tartalmi előírásainak megtartását éppúgy meg kell követelni, mint ahogy megkövetelik az építőipartól a minőségi hiba nélküli teljesítést. A kivitelezők által fizetett sok millió forint kötbér egy részének oka a későn szolgáltatott, vagy állandóan változtatott, illetőleg tartalmában nem megfelelő tervdokumentáció.

Nemcsak a tartalmi előírások, hanem a szolgáltatandó *példányszám* tekintetében is helyes volna, ha a Beruházási Kódex tartalmazna rendelkezést. Már a Kódex kiadása előtt gyakori vita volt a beruházó és a kivitelező, de a beruházó és a tervező között is, hogy a tervdokumentációt hány példányban kell szolgáltatni. A 70/1955. (Ép. Ért. 29.) É. M. számú miniszteri utasításból lehet következtetni a kötelező példányszámra, de az említett utasítás tulajdonképpen kivitelezők között, a fő- és alvállalkozó vonatkozásában szabályozza a kérdést. A rögzített áras szerződési rendszer bevezetésével újólag és hangsúlyozottabban jelentkezik a probléma megoldásának szükségessége. Már évekkel ezelőtt készült erre vonatkozóan utasítástervezet, kiadása azonban késik.

Pozitív a hatása a Kódex azon rendelkezésének, amely szerint a bank *kamatot* számít a tervévi üzembehelyezésre tervezett, de a terv-

évben üzembe nem lépő (áthúzódó) beruházás megvalósításához szükséges költségvetési juttatás után. A Bvhr. 163. §-a az építtetőket reálisabb és körültekintőbb beruházási programok készítésére ösztönzi és érdekeltté teszi az építtetőt a beruházás folyamatos ellenőrzésében, segítésében.

A beruházási programok

A Beruházási Kódex a korábbi szabályozásokhoz képest *a beruházások megalapozottabb gazdasági és műszaki tervezését tűzte ki célul.* A Br. 5. §-a úgy intézkedik, hogy a beruházásokat és a felújításokat a népgazdasági tervezés és a gazdasági-műszaki tervezés *összefüggő* rendszerében kell megtervezni, hogy az egyes beruházások és a felújítások, valamint a népgazdasági terv előirányzatai összhangban álljanak.

A beruházásoknál központosított elosztásra van szükség. Nem a beruházó és a megvalósító (tervező, kivitelező) döntik el egyedül, hogy megvalósul-e és mikor valamely beruházás. Ezért tartalmaz a Br. 6 § (2) bekezdése olyan rendelkezést, hogy a népgazdasági terv előirányzatának mintegy 75—80 százalékát központi elbírálás alapján kell engedélyezni és ellenőrizni.

Az említett célokat a Kódex a korábbinál lényegesen megalapozottabb beruházási programok kidolgozásával — és természetesen maradéktalan végrehajtásukkal — kívánta megvalósítani. Nem kétséges, hogy a beruházási programok általában körültekintőbben, megalapozottabban készültek el a Beruházási Kódex megjelenése óta, bár még ma is gyakran túllépik a tervezett előirányzatot.

Összhangban áll-e a népgazdasági terv a beruházási programmal? Egyáltalán megalapozza-e a beruházási program a népgazdaság-fejlesztési terveket?

Vizsgáljuk a beruházási program szerepét csupán a tervezett beruházás megvalósulásának szempontjából. Mellőzzük tehát azt a kérdést — amely távolról sem másodrendű —, hogy a már elkészült beruházás megvalósította-e azokat a gazdasági célokat, amelyeket a beruházási programban előírtak.

A Beruházási Kódex 11. és 13. sz. melléklete közli a beruházási programok tartalmára vonatkozó előírásokat, valamint a program jóváhagyásával egyidejűleg az irányító hatóság által kiállítandó engedélyokmány mintáját. Mind a beruházási program, mind az engedélyokmány tartalmazza a kivitelezési tervdokumentáció, valamint az építés kezdési és befejezési határidejét. Általában a tervdokumentáció szolgáltatási és az építkezés befejezési időpontja a beruházási programban foglaltaktól eltér. De a tervezői és építési, technológiai *szerződések* sem igazodnak a beruházási programban szereplő határidőkhöz. Sőt, a beruházót irányító hatóság sem úgy osztja el a részére nyújtott építőipari kapacitást, hogy a beruházási programban feltüntetett megvalósulást egyáltalán lehetővé tegye. Nincs kellő súlya tehát a megvalósulás idejét illetően a beruházási programoknak. Ezt a problémát pusztán jogszabályi rendelkezés nem oldhatja meg. Elő lehetne ugyan írni rendeleti úton, hogy a tervezési, építési és technológiai

szerződéseket csak a beruházási programban foglalt határidők figyelembevételével szabad megkötni, de ez — a szükséges feltételek hiánya miatt — nem oldaná meg a kérdést.

A Bvhr. 30. §-a előírja, hogy a beruházási program egyeztetésébe az érdekelt szerveket be kell vonni. De még az észrevételek utáni esetleges programtárgyalás során sem biztos, hogy a beruházást egyáltalán engedélyezik-e, és mikorra készül el a teljes kivitelezési tervdokumentáció. Így kevés realitása van a kivitelezőt irányító hatóságok — és ez is csak az értékhatár feletti beruházásoknál — a kivitelezés időtartamára, meghatározott éves ütemezésére, valamint a programnak a kivitelezést érintő egyéb kérdéseire (építési technológiára, építési szerkezetekre stb.) vonatkozó nyilatkozatainak.

Nem lehet érdektelen azonban, hogy a beruházások a tervezett időre vagy évek múlva lépnek be, amikor esetleg már feleslegessé is válhat valamely beruházás. Kálnai István rámutatott arra, hogy az átfutási időtartamok viszonylag hosszúak. „Az 1961-ben befejezett beruházások (254 db) 41 százalékát *a tervezett határidő után* 1 éven belül, további 33 százalékát 1 évnél nagyobb késedelemmel helyezték üzembe. Az 1960-ban befejezésre tervezett beruházásoknál a tervezett időfelhasználást mintegy 90 százalékkal lépték túl; az 1961-ben folyó, illetőleg befejeződő beruházásoknál (404 db) ez az arány a norma szerinti időtartamhoz képest 187 százalék, ami azt mutatja, hogy ezen a téren lényegében nincs kielégítő fejlődés."*

A tervdokumentáció a programban előírt határidőre általában nem készül el, maga a beruházás engedélyezése is elhúzódik. Felborul tehát a kivitelezés időtartamára és éves ütemezésére tervezett elképzelés. Lényegében az egyes években létesített hatósági megállapodások és az ennek folytán kiadott kijelölés határozza meg a beruházás éves ütemezését; az építési szerződés megkötésekor felmerült határidővitát pedig a Br. 31. § (1) bekezdése szerint úgyis a kivitelezőt irányító hatóság dönti el.

A beruházási program észrevételezésénél tehát — nézetem szerint — legfeljebb a megvalósítási időtartam-előírások tekintetében lehet reális észrevételt várni a kivitelezőt irányító hatóságtól; konkrét határidő, éves ütemezés vonatkozásában azonban — a sok bizonytalansági tényező miatt — ilyen igényt támasztani nem lehet. Ebből pedig az következik, hogy a Beruházási Kódexben szabályozott beruházási programot nem lehet olyan okmánynak, eszköznek tekinteni, amely a beruházásnak a tervezett időre való megvalósulását kellőképpen megalapozza.

A program fő célja a beruházás szükségességének és gazdaságosságának elbírálása, a műszaki tervezés megindításához, a gépek előrendeléséhez és az éves tervek összeállításához alap nyújtása. Az egyes beruházások megvalósításának ütemezése nem egyedi tervezési kérdés, hanem népgazdasági tervezési feladat. Ezért *nem a Beruházási Kódex rendelkezéseinek módosításában, hanem a népgazdasági tervezés rendszerében kell a megoldást keresnünk.* Nevezetesen: az éves állóeszköz-fejlesztési terv különböző mutatóinak jóváhagyásakor fokozottabban szem előtt kell tartani a már jóváhagyott beruházási prog-

* Kálnai István: A beruházási folyamat és az építőipar. Közgazdasági Szemle, 1964. 6. sz. 698–699. l.

ramokat. Ha pedig a népgazdasági tervezés rendszere ezt nem teszi lehetővé, úgy mentesülnie kell a beruházónak a felelősség alól, ha nem sikerült a beruházási programban foglaltakat az abban előírt határidőre megvalósítania. Ebből következik: a közgazdaságtudomány feladata a beruházási program és az állóeszköz-fejlesztési tervek közötti fokozottabb összhang megteremtése.

A kapacitásszerződések

A Beruházási Kódex a korábbi szabályozás szerinti keretszerződés helyett a tervszerződések új típusát: a *kapacitásszerződést* létesítette. A Br. 21. §-a alapján a több éven át megvalósuló értékhatár feletti beruházás esetében a kivitelező a kapacitásszerződésben előzetesen vállalja a *teljes* építőipari munkának a szerződésben meghatározott éves ütemezésű megvalósítását azzal, hogy kölcsönös kötelezettségeik részletes tartalmát a megkötendő építési szerződés határozza meg. A beruházó pedig vállalja, hogy a kivitelezési tervdokumentációt a szerződésben meghatározott időpontban rendelkezésre bocsátja. A kivitelezőt irányító hatóság a jóváhagyott beruházási program alapján a szükséges építőipari munkát előjegyzi és a kapacitásszerződés megkötése céljából a kivitelezőt kijelöli. A kivitelezőt irányító hatóság a kapacitásszerződés alapján köteles a kapacitást biztosítani.

A Beruházási Kódexnek ez a kétségkívül egyik legjelentősebb rendelkezése azonban nem hozta meg azt az eredményt, amelyre a Kódex kiadásakor számítottunk.

A Bvhr. 77. § (2) bekezdése előírja ugyan a beruházási program jóváhagyását követően a kapacitásszerződés megkötésének kötelezettségét a beruházó terhére, de ehhez a kötelezettséghez *semmiféle szankciót* nem fűz. A beruházók gyakran nem kezdeményezik a kapacitásszerződések megkötését, mivel ez a tervszolgáltatás esetleges késedelmekor számukra kötbérfizetési kötelezettséget jelent. De főleg azért nem kötik meg kellő időben a kapacitásszerződést, mivel a tervezési szerződés megkötése igen elhúzódik. A Kódex nem teszi lehetővé, hogy a beruházó mulasztása esetén a kivitelező kezdeményezzen.

Bár a kapacitásszerződés államigazgatási jogi kötelezettséget keletkeztet a kivitelezőt irányító hatóság terhére a szerződésben feltüntetett építőipari kapacitás biztosítására, a gyakorlatban ez a kötelezettség még nem érezteti hatását kellőképpen a hatósági megállapodások megkötésében, illetőleg a kijelölésekben. A Beruházási Kódex nem tartalmaz ugyan rendelkezést a hatósági megállapodásokról, ténylegesen azonban *van* hatósági megállapodás. Gyakran nem veszik figyelembe a hatósági megállapodások megkötésénél a kapacitásszerződésben kikötött kapacitásbiztosításokat. Enélkül viszont kevés értelme lenne a kapacitásszerződések megkötésének.

Nézetem szerint a beruházásoknál — különösen az állandóan szűk építőipari kapacitáskeret lebontásánál — központi elosztásra, tehát minisztériumi megállapodásokra szükség van. Szükséges persze a minisztériumi megállapodások betartása is. Megfontolandónak tartom, nem kellene-e *a minisztériumi megállapodásokhoz polgári jogi szankciót*, például kötbér- vagy bírság szankciót *fűzni*. Utalok ezzel kapcso-

latban Eörsi Gyula „A tervszerződések" című könyvére, amely szerint „kár volna lemondani arról az ösztönző erőről, amit a polgári jogi szankció létrehoz, a kölcsönös ellenőrzésnek és igényességnek arról a motorjáról, amit a polgári jogi szankció maga után von ... Az irányító szervek már kiépült önálló elszámolása megadja a lehetőséget, hogy ezen a téren felhasználjuk a polgári jogi szankciók előnyeit. További kérdés — igen fontos részletkérdés —, hogy milyen széles körre terjednek ki a minisztériumi megállapodások vagy szerződések és milyen mélységig tagozódjanak."*

A megalapozottan kötött kapacitásszerződés alkalmas a vállalati tervezés, a vállalati programozás céljára is. Fontos tehát, hogy az építtető az általa vállalt tervszolgáltatási határidőre a tervdokumentációt a kivitelező rendelkezésére bocsássa. Több vállalatnál tartott vizsgálatom során tapasztaltam, hogy a döntőbizottsági gyakorlat nem segíti elő a kapacitásszerződésben foglalt tervszállítási határidők betartását. Ugyanis vagy a kiszabható kötbért mérséklik igen nagy mértékben (amely kivitelezői mulasztás esetén ritka dolog), vagy csak a tervezői szerződés vállalati összegének alapulvételével szabják ki a kötbért.

Összefoglalva: a beruházások előkészítéséhez maradéktalanul meg kell teremteni a Br. 21. §-ában foglaltak betartásának feltételeit. A beruházási terveknek és a megvalósításban részt vevő kivitelező vállalatok terveinek a kapacitásszerződésekben foglaltakra, a kapacitásszerződés megkötésére nem kötelezett építkezések, beruházások megvalósulásának pedig a hatósági megállapodásokra kell épülniök.

A tervező és a kivitelező együttműködése

A Beruházási Kódex több rendelkezésében előírja a tervezés és a megvalósítás során az érdekelt szervek széles körű *együttműködését.* Bár a tervező és a kivitelező között nincs szerződéses kapcsolat, a Bvhr. 46. §-a úgy intézkedik, hogy a kijelölés megtörténte után a tervező a kivitelezési technológiát és a munkaszervezést, valamint a felhasználandó anyagokat illetően *köteles* kikérni; egyéb kérdésekben pedig kikérheti a kivitelező véleményét. A hivatkozott rendelkezés nagy jelentőségű. A korábbi évek tapasztalatai ugyanis azt igazolták, hogy a kivitelező és a tervező előzetes együttműködésének hiánya miatt bizonyos problémák későn — a kivitelezőnek az építtetővel való szerződéskötésekor, vagy már a kivitelezés során — merültek fel. Ez akadályozta a folyamatos munkavégzést és nemegyszer a szükségessé váló áttervezések miatt a kivitelezési munka teljesen leállt.

Az elmúlt három év nem hozott jelentős változást a tervezőnek és a kivitelezőnek a tervdokumentáció készítése ideje alatti együttműködésében. Alig csökkent az építési szerződés megkötésekor és a kivitelezés során felmerült műszaki viták száma. *A tervezők nem vonják be a kivitelezőket a kivitelezési tervdokumentáció előzetes, elkészítés közbeni egyeztetésébe.* A hiányosság részben tervezői mulasztásra, részben pedig arra vezethető vissza, hogy a tervező a kivitelező vállalat kijelölé-

* Akadémiai Kiadó. 1957. 243. l.

séről nem vagy csak későn szerez tudomást. Az említett rendelethely ugyan kötelezően előírja a tervezőnek a kivitelezővel való előzetes együttműködését, e kötelezettség megszegéséhez azonban nem fűződik polgári jogi szankció, kötbér- vagy bírságfizetési kötelezettség. Véleményem szerint megfelelő szankció kilátásbahelyezésével érvényt lehetne szerezni a Beruházási Kódex e nagy jelentőségű célkitűzésének. Természetesen előzetesen meg kell oldani azt is, hogy *a tervdokumentáció készítésének időszakában a kivitelező vállalat már ismert legyen,* azaz ki legyen jelölve, de nemcsak a több éven át megvalósuló értékhatár feletti építkezés vonatkozásában, hanem az értékhatár alatti építkezéseknél is.

Bizonyos különleges szaktudást igénylő kérdésben — például épületgépészeti, mélyépítési, egyes szakipari stb. munkák tekintetében — *az alvállalkozók bevonása* is szükséges. Az alvállalkozók kijelölése pedig szinte egyetlen esetben sem történik meg a fővállalkozók kijelölésével egyidejűleg. A kijelölés hiányában pedig — joggal — elzárkóznak az alvállalkozói munkákat végző közreműködők a tervdokumentáció készítése alatti egyeztetések elől. A szerelő és szakipari vállalatok vonatkozásában végrehajtott átszervezések bizonyos könnyebbséget jelentenek az alvállalkozóknak az előzetes egyeztetésbe való bevonásában, mert lényegében egy-egy nagyvállalat profiljába tartozik az úgynevezett „nagy munkák" épületgépészeti és szakipari munkáinak elvégzése. Tehát nem lehet arra hivatkozni, hogy a fővállalkozó kijelölésekor még nem ismeretes az az alvállalkozó, aki a szak- és szerelőipari munkákat a későbbiekben el fogja végezni. A mélyépítési munkáknál azonban nem ez a helyzet.

Célszerű tehát a fővállalkozóval egyidejűleg legalább a jelentősebb munkát végző alvállalkozókat is kijelölni.

Felvethető-e mint tervgazdálkodási követelmény a koordinációnak ilyen mértékű kiszélesítése? Nem a kivitelezőnek kell-e alkalmazkodnia a tervezőhöz, amikor is feleslegessé válik a kivitelező álláspontjának kikérése? De különben is: nem vesszük-e el így a tervezőtől azt a lehetőséget, hogy újszerű megoldásokat keressen?

Nézetem szerint a koordináció kiszélesítésére szükség van. Bármilyen ideálisnak tételezzük fel a kivitelezés adottságainak, lehetőségeinek a tervező általi ismeretét, a tervező és kivitelező együttműködése elengedhetetlen. Nem kétséges, hogy elsősorban a kivitelezőnek kell alkalmazkodnia a tervezőhöz, de gyakran nem a kivitelezőn múlik: meg tudja-e valósítani a tervező elképzelését vagy sem. Ennek megvilágítására említem meg a következő példát:

A kivitelezőnek földmunkát kell készítenie. A tervező a földtömörítés fokát a szabványnak megfelelően előírja, megjelölve a kivitelezés technológiáját is. Ez a technológia olyan eljárást tartalmaz, amelyhez az adott kivitelező vállalat megfelelő választékú és számú tömörítőgéppel (vibrohengerrel, Wacker-rendszerű döngölővel stb.) nem rendelkezik. Erre való tekintettel a kivitelezőnek észrevételt kell kezdeményeznie, hogy a földmunkát más módon, felkészültségének megfelelő módszerrel (úthenger stb. alkalmazásával) írja elő a tervező. Itt tehát a tervezőnek kell „alkalmazkodnia" a kivitelezőhöz.

Annak eldöntését pedig, hogy melyik fél alkalmazkodjék a másikhoz, a Beruházási Kódex megfelelőképpen rendezi: a Br. 31. § (2) bekezdése egyértelműen szabályozza a műszaki viták eldöntésének módját.

A kivitelezés kezdési határidejének rögzítése

A Beruházási Kódex sokat vitatott rendelkezése, hogy az építési szerződésnek nem lényeges tartalmi eleme *a kezdési határidő meghatározása.* Az építési szerződésben a felek nem kötelesek kikötni a kezdési határidőt, csak akkor, „ha az építtető által a külön feltételekben vállalt kötelezettségek teljesítésének megkezdéséhez az építőipari munka kezdési határidejének megállapítása szükséges, továbbá akkor, ha az építőipari munkát üzemeltetés közben kell végezni" — mondja ki a Bvhr. 107. § (3) bekezdése. Kétségkívül helyes intézkedése a Kódexnek, hogy az egyik legfontosabb szempontot, a befejezési határidőt tartja szem előtt, és nem tekinti jelentősnek — az említett két kivételtől eltekintve — a kezdési határidőt.

A kezdési határidővel kapcsolatos probléma tulajdonképpen az, hogy a szerződéskötéseknél, valamint a határidőviták eldöntésénél a kezdési határidő elhagyásával nem biztosítható, illetve nem megállapítható az időtartam-előírások megtartása. A Bvhr. 73. § (5) bekezdése ugyanis azt tartalmazza, hogy „a beruházások megvalósítására megszabott időtartam-előírások megtartását a szerződések útján is biztosítani kell". Ha mármost a felek — és határidővita esetén a döntésre jogosult szerv — előtt nem ismeretes a kezdés időpontja, akkor nem állapítható meg, hogy a szerződés szerinti befejezési határidő biztosítja-e egyáltalán az időtartam-előírások megtartását. Példával világítva meg az elmondottakat: az építtető és a kivitelező egy 8 tantermes iskola kivitelezésére köt szerződést 1964. júliusában. Az építkezés maximális időtartama a Beruházási Kódex 7. sz. mellékletének II. *a)* táblázata szerint 10 hónap. A kivitelező a szerződéstervezetben 1965. december 31-ben jelöli meg a befejezési határidőt. Ebben az esetben nem állapítható meg, hogy a szerződés biztosítja-e az időtartam-előírások megtartását, mivel a kezdési határidőnek a szerződésben való kikötése hiányában lehet, hogy a kivitelező 1965 májusában kezdi meg az építési munkákat, amikor is az időtartam-előírások lerövidítésével állunk szemben; lehet viszont, hogy a kivitelező 1964. augusztus 1-én megkezdi az építést, amely esetben a szerződéses befejezési határidő legfeljebb 1965. május 31. (30.) lehet.

A felvetett kérdésben nem könnyű állást foglalni, mert a Bvhr. 73. § (5) bekezdésében foglalt érdek a kezdési határidőnek a szerződésekben való kötelező feltüntetése mellett szól. Az említett példából kiindulva viszont, ha a szerződésben a kezdési határidő 1965. március 1-ben lenne megállapítva, a befejezési határidő pedig 1965. december 31. lenne, és ha a kivitelező ténylegesen 1965. május 1-én kezdi meg a munkát, de 1965. december 31-ig befejezi, akkor a kezdési határidő kéthónapos késedelme miatt a kivitelezőnek kötbért kellene fizetnie. Holott az időtartam-előírások lerövidítése folytán nem büntetés, hanem elismerés illetné.

A jelenlegi szabályozás tehát nem minden esetben teszi lehetővé az időtartam-előírásoknak az építési szerződések útján való biztosítását. Ennek ellenére nem a jelenlegi gyakorlat megváltoztatása, hanem a Bvhr. 73. § (5) bekezdésének hatályon kívül helyezése lenne indokolt.

A pótszerződések megszüntetése

A Beruházási Kódex megszünteti a korábbi úgynevezett *pótszerződéseket.* A kivitelezés során gyakran rendelnek meg pótmunkákat, amelyek a szerződésben rögzített befejezési határidőnek a betartását lehetetlenné teszik. Korábban új, úgynevezett pótszerződést kellett kötni a pótmunkák megrendelésekor, amely mint *külön* szerződés elvált az alapszerződéstől. Legtöbbször más volt a pótszerződés befejezési határideje, mint az alapszerződésé. Az esetek nagy részében az elrendelt pótmunkák nélkül a létesítmény a rendeltetésszerű használatra nem volt alkalmas, mégis az építtetők megkövetelték az alapszerződésben foglalt munkáknak a pótmunkák elvégzése előtt való átadását. A pótmunkák külön kerültek átadásra. Ezek a körülmények felesleges többletmunkát jelentettek, és elvonták a figyelmet a legfőbb érdek: a teljes munka maradéktalan és mielőbbi megvalósításától. A Kódex szerinti *kötelező szerződésmódosítás* intézményesítése a legegyszerűbben oldja meg a problémát: a már megkötött szerződés vállalati összegének és esetleg a befejezési határidőnek a módosítása szükséges.

A Beruházási Kódex hatálybalépése óta, sőt a korábbi szabályozásoknál is — tehát több mint tíz év óta — nem volt probléma az elrendelt pótmunkák határidejét illetően, míg a döntőbizottságok XXIV. (szombathelyi) körzeti értekezlete egyik állásfoglalása ki nem mondta, hogy a pótmunkák elrendelése folytán módosításra kerülő építési szerződés határidő-vitájának eldöntésére a jövőben nem a kivitelezőt irányító hatóság, hanem a döntőbizottság jogosult. Káros persze, hogy ugyanazon kérdésben két egymással ellentétes államigazgatási jellegű határozatot hoz egyrészt a kivitelezőt irányító szerv, másrészt a döntőbizottság.

Az alvállalkozói szerződések

Nem oldotta meg a Beruházási Kódex *a fő- és alvállalkozók közötti* — az együttműködésre irányuló — *szerződéses kapcsolatokat,* s ennek következtében gyakran még ma sincs összhang a generálszerződés és az alvállalkozói szerződések között. Ma is tapasztalhatjuk, hogy valamelyik alvállalkozó részére későbbi befejezési határidőt állapítanak meg, mint a generál-befejezési határidő. Ezt a rendellenességet a jogi szabályozás hiányossága is lehetővé teszi, illetve elősegíti.

A Bvhr. 108. § (2) bekezdése szerint a fővállalkozónak 45 nap áll rendelkezésére, hogy az építtető felhívására szerződéstervezetet készítsen. Eddig az időpontig tehát a fővállalkozónak ismernie kell az alvállalkozók vállalásait, illetve a költségvetés egységáraira vonatkozó észrevételeit. Ily módon a fővállalkozónak a teljes tervdokumentáció kézhezvételét követő legkésőbb 8-ik napon fel kell adnia az alvállalkozói megrendeléseket. Ez viszont azt követelné meg, hogy a tervdokumentáció kézhezvételét követő 8 napon belül olyan mélységig végezze el a fővállalkozó az építéselőkészítést, hogy az alvállalkozói megbízások kiadásakor már rendelkezésre álljon a részletes ütemterv, amelyből a tervezett generál-befejezési határidőn belül az alvállalkozói kezdési és befejezési határidők megjelölhetők legyenek.

A kivitelezők a jelenlegi adottságaik mellett 8 napon belül kellő alapossággal nem tudják elkészíteni — a szükséges alvállalkozói határidőket is tartalmazó — ütemterveiket, hisz a szerződéstervezet elküldésére rendelkezésre álló 45 napból éppen az építkezés megszervezése, ütemezése igényli a legtöbb időt. Ha viszont az építtetői felhívást követő 2—3 hét múlva rendeli meg a fővállalkozó az alvállalkozói munkákat — most már az elkészített részletes ütemterv alapján —, akkor az alvállalkozói észrevételeket nem lehet a generálszerződésbe beépíteni. Az alvállalkozónak ugyanis 30 nap áll rendelkezésére, hogy a fővállalkozó által megküldött szerződéstervezetet — a határidőre, egységárakra stb. vonatkozó észrevételeivel együtt — aláírja és visszaküldje.

A legtöbb probléma éppen onnan adódik, hogy a generálszerződés befejezési határidejébe az alvállalkozói szerződés „nem fér bele". A fővállalkozó nem ismeri az alvállalkozói munka adottságait. A későbbiek során már nincs mód az alvállalkozói szerződés tartalmának olyan megállapítására, amely a generálbefejezési határidő betartását lehetővé teszi.

További kérdés: ha a generál-fővállalkozó kívánságának megfelelő határidő szerint a szerződés tervezetének megküldése előtt létrejön az alvállalkozói szerződés, az építtető és a fővállalkozó között viszont nem a fővállalkozó szerződéstervezetének megfelelő határidővel jön létre a szerződés, akkor mi történik a már létrejött alvállalkozói szerződéssel, különösen, ha az alvállalkozó elzárkózik a szerződésmódosítás elől?

Nehéz lenne e cikk keretében megoldást keresni a felvetett problémára. Nem kétséges azonban: feltétlenül meg kell oldani a fő- és alvállalkozói szerződések összhangjának, koordinációjának kérdését. Ez nem elsősorban szorosan vett jogi szabályozást, hanem magas színvonalú szervezési munkát igényel. Esetleg a jelenlegi tervmetodikánk módosítására is szükség lehet. Az említett probléma megoldása még olyan szervezeti változtatás szükségességét is felvetheti, hogy az építőipari vállalatok nagyobb fokú vertikalitással bírjanak. Így egyetlen fővállalkozó végezne minden építőipari munkát és feleslegessé válna az alvállalkozói szerződések megkötése. Ha pedig a jelenlegi szervezeti adottságokkal számolunk, megoldást ígér az olyan állapot is, amikor a tényleges intézkedést megelőzően több mint egy évvel rendelkezésre állna a teljes kivitelezési tervdokumentáció. Így — a Beruházási Kódex módosításával — a tervezői szerződéseknél már megvalósított úgynevezett *ajánlati rendszer* bevezetésére kerülhet sor. A fővállalkozónak megfelelő ideje lenne közreműködőitől ajánlatokat kérni a különböző mélyépítési, szak- és szerelőipari munka elvégzésére. A megvalósításban részt vevő szervek munkája megfelelően koordinálható lenne.

Addig is — az adott lehetőségekre tekintettel — az az egyetlen út látszik járhatónak, hogy a generál-kivitelező a szerződéskötésre rendelkezésre álló 45 nap alatt kössön szerződéseket közreműködőivel. A tervdokumentáció kézhezvételétől számított 8 napon belül rendelje meg az alvállalkozói és szállító jellegű munkákat. Az építtetővel való szerződéskötés után — szükség esetén — kezdeményezze a közreműködőivel már megkötött szerződései módosítását, hogy meglegyen az összhang az építtetővel megkötött úgynevezett generálszerződés és az alvállalkozói (szállítói) szerződések között.

A szállítási szerződések

A Br. 32. § (1) bekezdése helyesen tartalmazza azt a fontos igényt, hogy „a beruházások és felújítások megvalósítását szolgáló szállítási szerződést [50/1955. (VIII. 19.) M. T. sz. rendelet] a beruházás terv szerinti ütemével és befejezési határidejével összhangban, a teljes megvalósításra kell megkötni". A rendelkezés célja, hogy a beruházások határidőben történő megvalósítását ne akadályozza meg valamely termék (például gép) késői szállítása.

Éppen ennél a témánál látszik a legvilágosabban: nem elég valamely kérdést csupán *jogszabályilag* rendezni, ha a gazdasági tervezésünk rendszere nem ad biztosítékot, lehetőséget a tényleges megvalósításra. Itt a problémát csak olyan — a jelenlegihez képest új — intézkedés oldhatná meg, amely a beruházások megvalósításához szükséges termékek megtervezését, vagy legalábbis legyártását és szállítását a beruházás terv szerinti ütemével és befejezési határidejével összhangban biztosítaná — nyilván a jelenlegi tervmetodikánk megváltoztatása útján.

Az említett probléma felveti egyszersmind a különböző gazdasági tárcák közötti fokozottabb összhang, együttműködés kérdését is. Az építkezésekhez szükséges anyagok, termékek tekintélyes részét nem az építésügyi tárca felügyelete alá tartozó vállalatok állítják elő. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a beruházások és a termékgyártás között nincs kellő összhang. A korábbi években például az előírt lakásszám teljesítéséhez a fürdőkád szükséges mennyisége nem volt meg. Most elsősorban kábelek és bizonyos gépek, valamint szerelvények hiánya akadályozza — a munkaerőhiányon túlmenően — az építkezések határidőben való befejezését. Ezen a területen is csak a népgazdasági tervezés módszerének megjavítása hozhat kellő eredményt. A népgazdasági tervezés azonban csak akkor nyújthat megoldást, ha megfelelő anyagtartalékok és építőanyagipari tartalékkapacitások is vannak.

Az építési munkák számlázása

Az építési szerződés alapján történő *elszámolási kérdéseket* a Beruházási Kódex olyan körültekintően szabályozta, hogy a felek között mind kevesebb vita keletkezik. Ennek ellenére a jelenlegi számlázási rendünk még mindig olyan jelentős munkát kíván a beruházások megvalósításában és ellenőrzésében részt vevő szervektől, amely a legfőbb feladattól: a műszaki megvalósítástól és ellenőrzéstől vesz el hatalmas energiát. Ezzel kapcsolatban felvetődik — és ismét a jelenlegi tervmetodikánk és finanszírozási rendszerünk megváltoztatása útján — nem kellene-e megváltoztatni az elszámolás alapját, tehát ne egyes negyedévekben történjék meg minden építőipari munka felmérése, hanem *a befejezett építmény, vagy annak elhatárolható és önállóan mérhető része legyen a számlázás alapja.*

Az építményenkénti elszámolási és finanszírozási rendszer bevezetése azonban néhány feltételt is megkövetel. Így például a tárgyidőszakban befejeződő építési munkák és a befejezetlen állomány értékének megállapításában az építőipar népgazdasági és vállalati tervezési rendszerét módosítani kell. A tárgyévben végzett építési munkák költségei-

nek fedezéséhez szükséges pénzeszközök biztosítására módosítandó mind a vállalati, mind a népgazdasági szintű hitel-ellátási rendszer. Meg kell oldani a befejezett és befejezetlen állomány önköltségének mérését és elhatárolását, sőt a hosszabb kivitelezési időt igénylő munkáknál a költségvetésnek bizonyos szakaszolása is szükséges.

Az építményenkénti elszámolási rendszer bevezetésénél még hamarabb megvalósítható lenne a *fixáras szerződési rendszer* szélesebb körű alkalmazása. Megjegyzem, hogy a kapitalista építési vállalat és a magán megbízó közötti elszámolás lényegesen egyszerűbb volt, mint ma az állami beruházó és az állami építő közötti elszámolás. Nyomós ellenérv az említett elszámolási rendszerekkel kapcsolatban, hogy a befejezetlen állomány felmérésének óhatatlan pontatlansága teljesen bizonytalanná tenné a negyedéves teljesítésének felmérését, sőt esetleg még az éves teljesítések megalapozottságát is.

A fokozatos tervszolgáltatás kérdése

A fokozatos tervszolgáltatás alapján megvalósuló beruházásokra vonatkozó rendelkezések lényegében átmentették a Beruházási Kódexbe a korábbi úgynevezett *részleges tervdokumentációra* és *a teljes tervdokumentáció nélküli építkezésre* vonatkozó szabályokat. Mégis, ami a korábbi rendelkezésekhez képest jelentős fejlődés a Beruházási Kódexben: már a beruházási programban meg kell határozni a tervszolgáltatás fokozatait. Már a kapacitásszerződés megkötésekor meg kell határozni a kivitelezőnek a tervdokumentáció készítésében való közreműködés módját; továbbá a tervszolgáltatás valamennyi fokozatánál rendelkezésre kell állnia az általános organizációs tervnek és a beruházás összefoglaló ütemtervének.

A Kódex gyakorlati tapasztalatainak számbavételénél rá kell mutatni arra, hogy a beruházások előkészítésében — éppen a fokozatos tervszolgáltatás alapján megvalósuló beruházások gyakori engedélyezése folytán — jelentős minőségi változás nem következett be. Meg kell szigorítani az ilyen beruházások engedélyezését, mert a különleges szakmai adottságokra és a gyártástechnológia gyors fejlődésére való hivatkozások nem mindig indokoltak.

A Br. 47. § (2) bekezdése úgy intézkedik, hogy „a technológiai szerelési munkákra vonatkozó szerződés részletes feltételeit a kohó- és gépipari miniszter a nehézipari miniszterrel és a Központi Döntőbizottság elnökével egyetértésben szabályozza". A Kódex megjelenése óta eltelt három év alatt azonban ez nem történt meg. A szabályozás hiánya okozta jogbizonytalanság károsan hat a felek együttműködésére, a kooperációt célzó szerződéses kapcsolatukra. Még az a kérdés sincs ugyanis eldöntve, hogy a technológiai szerződés külön, új szerződéstípust jelent-e, illetőleg a szállítási vagy az építési szerződések közé sorolandó.

Véleményem szerint a technológiai szerződés a szállítási és az építési szerződéshez képest vállalkozási típusú, új szerződés fajta, amely éppen úgy külön szabályozást igényel, mint a szállítási szerződés vagy az építési szerződés. A technológiai szerződésnek is a tervszerződések családjába kell tartoznia, amelynek mögöttes jogterülete közvetlenül a Polgári Törvénykönyv.

A Beruházási Kódex gyakorlati alkalmazását a felsorolt témakörökön túlmenő más rendelkezésekkel kapcsolatban is célszerű lenne megvizsgálni. A Kódexnek a külön építtetői és a külön kivitelezői szempontból való vizsgálata is értékes tapasztalatokat jelentene.

Az egyes jogágazatoknak, jogintézményeknek — és ennek keretében a Beruházási Kódexnek — mindig meg kell keresniök a gazdasággal, a tervgazdálkodással való összefüggést. „Szükség van arra, hogy a gazdaságot és annak jogi szabályozását immár ne naiv módon, differenciálatlan egységként nézzük . . ., ne is csupán a jogi részletek elemzésében való elmerülést kifejező differenciált különbözőségnek tekintsük, hanem *differenciált egységként* fogjuk fel. Ez a célkitűzés lényegét tekintve annyit jelent, hogy kíséreljük meg felfogni a gazdaságot és annak jogi jelenségeit a maguk teljes valóságában, egységében és differenciáltságában egyszerre.

Annak azonban, hogy ilyen komplex jelenségeket a maguk valóságában, egészükben, tehát differenciáltságukban és ugyanakkor egységükben is foghassunk fel, bizonyos feltételei vannak. A főfeltétel egyfelől az, hogy *ismerjük legalább alapvonásaiban társadalmunk gazdasági folyamatainak objektív természetét,* másfelől azoknak *a legfontosabb jogi formáknak a természetét, fejlődési törvényszerűségeit* is, amelyek gazdaságunk szabályozása szempontjából szóba jöhetnek."*

Dr. Grétsy László:

SZAKNYELVI KALAUZ

Régi szükségletet, s napjainkban is egyre növekvő, egyre sürgetőbb igényt elégít ki a szerző ezzel a könyvével. Nyelvművelő munka ugyanis az utóbbi években több is megjelent hazánkban, de olyan, amelyik a technikushoz és az építészhez, a kémikushoz és a közgazdászhoz, a szerkesztőhöz és a szakfordítóhoz, tehát általában a *szakemberhez* szól elsősorban, még kevés. A Szaknyelvi kalauz ilyen. Szerzője gazdag szaknyelvi anyagon azokat a leggyakoribb műszóhasználati és nyelvhelyességi problémákat vizsgálja meg, amelyekkel az olvasók mindennapi munkájuk, hivatásuk gyakorlása, szaktudományuk művelése közben találkoznak. Szemléletes példáival, megfontolt gyakorlati tanácsaival igen nagy segítséget nyújt olvasóinak a szaknyelvben való eligazodáshoz.

376 lap, ára kötve 34,— Ft.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

* Világhy Miklósnak a Magyar Tudományos Akadémián 1963. december 22-én tartott A népgazdaság és az állam- és jogtudományok című előadásából. (Döntőbíráskodás, 1964. 3. sz. 83. l.).

BOKOR JÁNOS:

A nyereséghez fűzött érdekeltség jelenlegi rendszeréről

A termelés társadalmi jellegéből következik, hogy az egyéni munkák társadalmi hatékonysága nem egyenlő azok számszerű összegével. Az egyéni munka társadalmi hatékonysága sok egyéb tényezőtől — főként a termelés szervezettségétől, az eszközökkel való gazdálkodástól, a gyártott termékek korszerűségének színvonalától, a szükségletek helyes és időben történő felmérésétől, az alkalmazott technológia hatékonyságától — is függ. Ezért indokolt, hogy a munka szerinti elosztás szocialista elvének gyakorlati érvényesítése során a dolgozók egyéni jövedelme ne csak az egyéni munkájuk eredményességétől, hanem a termelő szervezetben végzett kollektív munka társadalmi eredményességétől, hatékonyságától is függjön. Célszerű tehát, hogy a dolgozók egyéni munkájához kapcsolódó bérezés mellett olyan jövedelemkiegészítés is létezzen, amely a termelő szervezet munkájának hatékonyságával, eredményességével áll arányban.

Ezek után úgy vetődik fel a kérdés, hogy egy vállalat tevékenységének eredményességét és hatékonyságát milyen módon lehet — legalábbis megközelítő objektivitással — mérni. Az utóbbi 6—8 évben ilyen szempontból előtérbe került a nyereség mutatószáma. Ez a tendencia nemcsak nálunk, hanem a baráti országoknál is megfigyelhető.

A nyereség alakulásában együttesen kifejezésre jut a termelés költségeinek valamennyi eleme, az árak befolyásoló szerepe, az álló- és forgóeszközökkel való gazdálkodás, a hitelezés, a kamatok, kötbérek stb. E gazdasági tényezők hatékonysága csak abban az esetben érvényesülhet, ha a mindezeket összefoglaló és kifejező végső vállalati eredményhez, a nyereséghez megfelelő érdekeltségi rendszer kapcsolódik.

A nyereséghez fűződő, a termelő szervezet valamennyi dolgozójára kiterjedő anyagi érdekeltség hatékonysága, ösztönző iránya annak a függvénye, hogy az önálló elszámolás, a jövedelmezőség elve az értékmutatók konkrét rendszerében hogyan tud érvényesülni. Amennyiben az értékmutatók (ár, önköltség stb.) felépítése összhangban van a gazdasági követelményekkel és célokkal, az önálló elszámolás is megfelelően szolgálja ezeket a célkitűzéseket. Ha a kettő közötti összhang nem érvényesül, ellentmondások keletkezhetnek.

A nyereségérdekeltség arra az alapelvre épül, hogy a vállalatok gazdasági döntéseiket a nyereségre gyakorolt várható hatásra figyelemmel hozzák meg. A lehetséges döntést viszont az önköltség szerkezete, illetve a konkrét árak befolyásolják. Ebben a tekintetben az önköltség belső felépítésének, az egyes költségelemek egymáshoz való arányának

van döntő jelentősége. Ha például az önköltségen belül az anyagköltségek súlya magas, a bér jellegű költségek aránya viszont alacsony — ami a jelenlegi önköltség szerkezetünket jellemzi —, a nyereségben való érdekeltség az anyagköltségekkel való jobb gazdálkodás irányába befolyásolja a vállalatokat, a bér- és létszámgazdálkodás háttérbe szorul. (Hangsúlyozni kell, hogy a gyakorlati gazdálkodásban ezeket a tendenciákat sok egyéb tényező befolyásolja, korlátozza, mint pl. szigorú bér-, esetleg létszám-előírások, anyagellátási intézkedések stb.). Hasonló tendenciát eredményezett a műszaki fejlesztési alapnak az önköltségbe történt beépítése, ami a gazdaságpolitikai célkitűzéseknek megfelelően lendületet adott a vállalati kutató-fejlesztő tevékenységnek. A garanciális alap számításba vétele az önköltségben előmozdította, hogy a vállalatok jobban eleget tegyenek ilyen kötelezettségeiknek.

Az ösztönzés irányát nagymértékben befolyásolják az érvényes árak és azok egymáshoz viszonyított aránya is. Ha az árak nem megfelelően közvetítik a népgazdasági célokat, a döntés a vállalat szempontjából előnyös, de népgazdaságilag hátrányos lehet. Példa erre, hogy elavult, gazdaságtalanul exportálható termékek ára sok esetben magas, illetve nagy nyereséget biztosít a vállalatok részére.

A nyereségben való érdekeltség szorosan összefügg a tervgazdálkodás konkrétan alkalmazott rendszerével. A nyereségből való részesedésnek az a célja, hogy a vállalatok érdekeltségüktől befolyásolva intézkedéseket tegyenek, döntéseiket ennek mérlegelésével hozzák meg. A vállalatok önálló döntési és elhatározási lehetőségeinek körét az határozza meg, hogy az irányító szervek milyen mértékben és körben írnak elő kötelező feladatokat. Utóbbiak tekintetében ugyanis a vállalatok részére legfeljebb a végrehajtás módját illetően van választási lehetőség, a kitűzött cél, a feladat szempontjából elhatározási joguk nincs.

Az éves gazdasági terv feladatait a vállalatok valósítják meg. De hogy mely vállalatoknál, milyen kötelező éves tervmutatókat, milyen részletességgel kell előírni, és melyek a legcélszerűbben alkalmazható tervirányítási módszerek, az nagyon is vitatható. Kétségtelen, hogy a tervgazdálkodás fejlődésével, az iparirányítás átszervezése következtében a nagyvállalatok kialakulásával mód van a vállalatok önállóságának növelésére, a kötelező tervmutatók körének szűkítésére. Helyesen felépített érdekeltségi rendszer mellett a jelenleginél több gazdasági feladatot lehet a vállalatok hatáskörébe utalni, ezeknek eldöntését a vállalatok vezetőire bízni. Ebben az esetben az irányító szervek jobban koncentrálhatnak a vállalatok fejlődését, perspektíváját meghatározó feladatokra. A nyereségben való anyagi érdekeltség hatékonysága, a gazdálkodásnak az érdekeltség által befolyásolt területe ilyen tendencia mellett csak bővülhet, jelentősége fokozódhat.

A nyereség alakulásához fűzött anyagi érdekeltséget csaknem hét év óta alkalmazzuk. Különböző szervek azóta már több alkalommal foglalkoztak ennek működésével, hatékonyságával. Általánosan kialakult vélemény, hogy ez az érdekeltségi forma, különösen a bevezetést követő első években, pozitív hatású volt. Hozzájárult az ellenforradalom utáni első évek gyors ütemű fejlődéséhez, ráirányította a vállalatok figyelmét a takarékosabb gazdálkodásra; az önköltség, a jövedelmezőség és ezek tényezői a vállalatok gazdasági vezetésében központi helyre kerültek.

Jól jellemzi ezt a tendenciát a termelési költségeknek az előző évhez viszonyított évenkénti százalékos csökkenése 1958—1961 között:

Megnevezés	1958	1959	1960	1961
Állami ipar	4,5	3,3	2,4	2,2
ebből: vegyipar	6,5	3,7	3,3	3,4
gépipar	6,5	5,1	4,6	3,2

A nyereség alakulásához fűződő anyagi érdekeltség bevezetése óta, egyéb intézkedések hatásával összefonódva, elismerten erősödött az önálló elszámolás a vállalatoknál. Az ilyen irányú fejlődésről általában keveset szoktak beszélni, mindinkább természetessé és elfogadottá válik.

A nyereségrészesedési rendszer erősítette a kollektív szellemet, megnövelte a vállalatok vezetőinek felelősségét a dolgozó kollektíva előtt a vállalat eredményes működésének biztosításában. Elsősorban a kedvezőtlen eredményt elérő vállalatoknál lehetett tapasztalni, hogy a dolgozók széles rétege bírálta a vállalat vezetését, az eredmények és a nyereségrészesedés elmaradása miatt. Ezért a vállalati vezetők minden erővel igyekeznek elkerülni az eredményromlást, s ahol ez egyszer már bekövetkezett, nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy ismételten ne kerüljenek ilyen helyzetbe. Nem ritka viszont az olyan eset sem, hogy a nyereségrészesedés elmaradásáért a felelősséget indokolatlanul a felsőbb szervekre igyekeznek hárítani, vagy éppen presztízs okokra hivatkozva kérnek gazdaságilag meg nem alapozott lehetőséget nyereségrészesedés fizetésére.

A nyereségrészesedés ösztönző hatása az első években tapasztalt alapvetően pozitív szerepe mellett — különösen az utóbbi 2—3 évben — erősen korlátozódott, visszaesett. A csökkentő hatékonyság abban mutatkozik, hogy a vállalatoknál jobbára csak az év végén foglalkoznak a nyereségrészesedéssel, a feltételek lebontása az üzemek, műhelyek számára, az eredményesség állandó figyelemmel kísérése mind kevésbé alkalmazott módszer. A csökkenő mértékű felosztható összeget a vállalatok nem tekintik elégségesnek ahhoz, hogy ezzel a dolgozók tömegeit befolyásolni lehessen.

A csökkenő hatékonyság együtt járt az eredmények mérséklődő ütemével. Ezt a tendenciát az iparban az alábbi táblázat szemlélteti:

Év	Termelésfelfutás, az előző év %-ában	Fajlagos költségszintcsökkenés (%) (+ = növekedés)	Nyereségrészesedés	
			MFt	átlagosan hány napi bérnek felel meg
1959	10,8	3,3	928,9	16,0
1960	13,4	2,4	929,9	14,6
1961	10,9	2,2	804,3	11,9
1962	8,8	1,4	779,7	10,7
1963	7,0	+0,1	709,9	9,3

A nyereségrészesedés összegének jelentős csökkenésével párhuzamosan az ösztönző erő szükségképpen csökkent. A kiosztásra kerülő kisebb összegektől már nem lehet olyan mozgósító erőt várni, mint az első években. A vállalatok jelentős részénél a munkások részére felosztott 4—600 Ft-os éves részesedési összeg különösebb érdekeltséget már nem jelent.

Az iparban végrehajtott átszervezés, továbbá az érdekeltség hatékonyságának csökkenése szükségessé teszi, hogy a kérdéssel összefüggéseiben foglalkozzunk, a hatékonyság csökkenésének okait feltárjuk, és az irányítási módszerek továbbfejlesztésében meghatározzuk a nyereségben való kollektív érdekeltség fejlesztésének lehetőségeit.

A nyereségrészesedés bevezetését követő években az ipar fejlődésében inkább az extenzív irány dominált. Általános volt a termelési tervek túlteljesítése és döntően ennek hatására a termelési költségek színvonala, a jövedelmezőség a tervezettet meghaladó mértékben javult. Az utóbbi években azonban az ipari termelés növekedési üteme lassúbbá vált, a termelési költségek színvonalának csökkenése is mindinkább mérséklődött. A belföldi és külföldi igényeknek megfelelően az ipar fejlesztésében a minőségi követelmények kerültek fokozottabban előtérbe. Központi feladat lett a műszaki fejlesztés, új, korszerű gyártmányok bevezetése, a minőség javítása.

Az első időszakban, amikor elsősorban az extenzív fejlődés érvényesült, a nyereségrészesedési feltételek meghatározásánál az illetékes szervek mindig számoltak a feladatok túlteljesítésével is. Az utóbbi években azonban túlteljesítés általában már nem következett be, sőt az ipar több területén a termelési, a költségszintcsökkentési tervektől a vállalatok lemaradtak.

Az extenzív ipari fejlesztés fokozatos felváltása a minőségi fejlődés követelményeivel, felvetette a nyereségérdekeltségi feltételek módosításának kérdését. Ez az érdekeltségi rendszer feltárta, hogy míg a termelési volumen nagyobb mértékű emelkedése az árbevételben és a nyereség növekedésében kifejezésre jut, addig a műszaki, technológiai, minőségi feladatok végrehajtására az árbevétel és a nyereség már nem reagál megfelelően. Ennek ellensúlyozására több lépés történt elsősorban abból kiindulva, hogy a változott körülmények ellenére a dolgozók között felosztásra kerülő összeg jelentősen ne csökkenjen. Ennek egyik formája volt az, hogy az irányító szervek a feltételek meghatározásánál a fejlődés ütemében és irányában bekövetkezett változással bizonyos mértékig számoltak, a nyereségnövelési követelményeket mérsékelték. Természetesen a feladatok teljesítésétől való lemaradást eleve számításba venni nem lehetett.

A nyereségrészesedési rendszer az első években arra épült, hogy a vállalatok egyik évről a másikra növeljék a nyereséghányadot, a jövedelmezőség százalékát. Ebben az időszakban ez a módszer reálisnak bizonyult és összefüggött a mennyiségi fejlődés nagyobb ütemével. A későbbiekben azonban kitűnt, hogy nem lehet a vállalatoktól évenként a jövedelmezőség százalékának jelentős mértékű növelését elvárni. Különösen túlzott ez a feladat azoknál a vállalatoknál, ahol az egyik évről a másikra jelentősebb beruházás nem lép be, új technológia nem kerül bevezetésre, a könnyen mozgósítható tartalékokat jórészt az előző években már kimerítették. E felismerés alapján bevezetésre került az ún.

„szinttartásért" járó nyereségrészesedés, amely bizonyos mértékű érdekeltséget biztosít már abban az esetben is, ha a vállalat az előző évben elért jövedelmezőségi színvonalát megtartja. Ugyanakkor az érdekeltség nagyobb része továbbra is a jövedelmezőség százalékának javításához fűződik.

Azokon a területeken, ahol az előírások szerint az árképzésnél a nyereséget nem az önköltségre vetítve, hanem egyéb módon veszik számításba (pl. a könnyűipar egyes ágaiban természetes egységre, diktált alapon, az alapanyagot számításon kívül hagyva), a későbbiekben azonban olyan vállalatoknál is, ahol a költségcsökkentési lehetőségeket minimálisnak ítélték, évenként mind szélesebb körben alkalmaztuk a jövedelmezőség javításának százalékos (relatív) mérési módszere helyett a nyereség abszolút növelésében való érdekeltségi formát. 1964-ban a minisztériumi iparban termelési érték alapján számolva, a vállalatok mintegy felénél a nyereség abszolút növeléséhez fűzött érdekeltség működött.

A kétféle rendszer az ösztönzés iránya szempontjából tér el egymástól. A jövedelmezőség százalékos javításán alapuló érdekeltségi rendszer elsősorban a költséggazdálkodást helyezi előtérbe és ezen keresztül befolyásol a termelés volumenének növelésére és összetételének javítására, a nyereség abszolút növeléséhez kapcsolt érdekeltségnél pedig az ösztönzés elsősorban a termelés bővítésére hat és a költséggazdálkodás befolyásolása csak emellett érvényesül. Az utóbbi formánál a termelés növelésére irányuló ösztönzés annál nagyobb, minél magasabbak az adott vállalat termékeire érvényes árakban a nyereséghányadok. Alacsony nyereséghányadok esetén a jövedelmezőség százalékos javítására, illetve a nyereség abszolút növelésére irányuló ösztönzési formák között lényeges különbség nincs. Magas nyereséghányadok esetén azonban a termelés növeléséből származó nyereségtöbblet mind nagyobb mértékben válik az érdekeltség forrásává. Sőt előfordulhat olyan eset is, hogy a vállalatnál romlik a költségszínvonal, mégis többletnyereséget mutat ki. Viszont igaz az, hogy a nyereség abszolút növelésére irányuló érdekeltség keretében a jelenlegi fix árak mellett a termelés választékának összetételében bekövetkező változás kevésbé befolyásolja a többletnyereség alakulását, mint a relatív módon mért érdekeltségi formánál.

A két érdekeltségi rendszer közti különbséget, az ösztönzés irányát és tartalmát tekintve azért is hangsúlyozni kell, mert nem pusztán formai, hanem érdemi eltérés van a kétféle módon alkalmazható érdekeltség között. A nyereség abszolút növelésében való érdekeltségi forma szélesebb körű alkalmazása mellett sok esetben elhangzó érvelések azonban erre az érdemi különbségre nincsenek figyelemmel. Az abszolút nyereségtöbblet szélesebb alkalmazását gyakran csak azért szorgalmazzák, mert könnyebb helyzetet teremt a nyereségrészesedés elérése szempontjából. Ezt a kialakult magas nyereséghányadok is alátámasztják. Az abszolút többletben való érdekeltség a mennyiségi elemet erősíti, a költséggazdálkodásban való érdekeltség gyengítése mellett, és — az érdekeltségi rendszer funkcionálásának jelenlegi körülményei közt — gazdasági célkitűzéseinkkel ellentétes hatást válthat ki.

Az előzőekben vázolt intézkedések, az érdekeltségi feltételek lazítása, az ún. „szinttartásért" járó részesedés bevezetése, az abszolút nyereségtöbbletben való érdekeltség széles körű alkalmazása, bár beveze-

tésükkor önmagukban indokoltak voltak, felfoghatók úgy is, hogy az érdekeltségi rendszerben engedményeket tettünk a minőségi jellegű követelmények (önköltség, termelékenység) rovására, s amikor a termelésnövekedésből származó jórészt automatikusnak tekinthető jövedelmezőségjavítást a tudatos önköltségcsökkentő, termelékenységet növelő műszaki-gazdasági intézkedéseknek kellett volna fokozottabban felváltaniok, az érdekeltség ebben a tekintetben mind kevesebb igényt támasztott.

A nyereséghez kapcsolódó érdekeltséggel szemben felvetett bírálatok abból is erednek, hogy a tervirányítási rendszerünkben egyes központi intézkedések összeütközésbe kerülnek a vállalatok anyagi érdekével. Leggyakrabban a műszaki színvonalra, a minőségre, a gyártmányválasztékra vonatkozó egyes kötelező előírások tekintetében jelentkezik ellentmondás a népgazdasági érdek kifejezésére hivatott tervmutatók és a kollektív vállalati érdek között. Az éves kötelező tervelőírásoknak az érdekeltségre gyakorolt kihatásai az éves feltételek kiadásánál figyelembe vehetők ugyan, az utóbbi években azonban mind gyakrabban és egyre több vállalatnál vált szükségessé az évközi központi beavatkozás. A gazdálkodási körülményekben évközben gyakran léptek be olyan tényezők, amelyekkel az éves feladatok kidolgozásánál, az érdekeltségi feltételek megállapításánál az irányító szervek nem számoltak, vagy nem is számolhattak. Az, hogy egyes tervfeladatok túlzott követelményt jelentenek, gyakran év közben derült ki és ezért módosítani kellett azokat. Az igényekhez való jobb alkalmazkodás, a külkereskedelmi megállapodások sok esetben szükségessé tették az éves vállalati feladatok változtatását. Az elmúlt években időjárási körülmények, elemi csapások is gyakran jelentősen befolyásolták a vállalati gazdálkodást.

A minisztériumok hatáskörének és felelősségének növelésére, továbbá a konkrétan alkalmazott irányítási módszerek, intézkedések és a vállalati anyagi érdekeltség között felmerülő évközi ellentmondások feloldására a minisztériumi eredményhelyesbítési tartalékrendszert vezették be. Ennek a tartaléknak lényegében az a szerepe, hogy a központi előírásoknak és az operatív intézkedéseknek a vállalatokra nézve esetenként anyagilag hátrányos kihatását feloldja. Ha például a vállalat termelési feladatai a termelés olyan összetételváltozását jelentik, hogy a kisebb nyereséghányadú termékek részarányát növelni kell, a magasabb nyereséghányadú termékek részaránya pedig csökken, s emiatt a vállalatnál az átlagos jövedelmezőség romlik, a hátrányt a minisztériumok ebből a tartalékból ellensúlyozhatják. Hasonlóan járhatnak el, ha pl. az eddiginél drágább anyag felhasználását írják elő (minőségjavítás, külkereskedelmi szempontok) a végtermék árának változatlanul tartása mellett. Elvileg a minisztériumi tartalék „szükséges rossz", kisegítő módszer, amelyre azért van szükség, mert egyrészt még mindig széles körű az irányító szervek operatív beavatkozása a vállalati gazdálkodásba, másrészt az árak és árarányok nem közvetítik megfelelően a vállalatok érdekeltségében a népgazdasági érdekeket, s ezért ilyen esetekben adminisztratív módszereket kell alkalmazni.

Az irányító szervek évközi tervmódosításai, az ún. „korrekciós gyakorlat" a döntő forrása annak, hogy a vállalatok lényegében az éves mérlegek jóváhagyásáig bizonytalanságban vannak nyereségrészesedésük felől, és ezért azt belső mozgósítás céljaira mind kevésbé tudják fel-

használni. Ez együtt járt azzal is, hogy a vállalatok nyereségrészesedésében az elmúlt években egyre nagyobb szerepet játszott a külső tényezők elismerése és csökkent a saját valós eredményeiken alapuló érdekeltség. Ez a tendencia költségvetési szempontból is hátrányos, mert az egészében csökkenő nyereségrészesedési összegen belül emelkedett az a rész, amely mögött tényleges nyereség nem realizálódott. 1963-ban az iparban kifizetett nyereségrészesedés mintegy 22 százaléka vállalaton kívüli tényezők központi elismeréséből származott.

Az érdekeltség hatékonyságát korlátozó tényezők közé tartozik az is — amint erre már történt utalás —, hogy a műszaki fejlesztési célkitűzések, új gyártmánykonstrukciók kidolgozására irányuló feladatok végrehajtása nem jut megfelelően kifejezésre a nyereségben. Gyakran állítják, hogy a műszaki fejlesztési feladatot végrehajtó vállalatnál ez a tevékenység nemhogy előnyös, hanem kifejezetten hátrányos a kollektív anyagi érdekeltség szempontjából. Ennek feloldására is történtek már intézkedések. A műszaki fejlesztési alap bevezetésének egyik célja az volt, hogy a fejlesztéssel összefüggő ráfordításokat függetlenítse a folyamatos termelés költségeitől. A konstrukció 1964-től kiegészült azzal, hogy az ún. „0 szériák" többletköltségei is a műszaki fejlesztési alapot, nem pedig a folyamatos termelés költségeit terhelik. Az eredményszabályozó árkiegészítések, illetve árkiegyenlítési forgalmi adó az utóbbi években bevezetett rendszere szintén hasonló célt szolgál.

Kétségtelen azonban az, hogy a műszaki fejlesztést alátámasztó pénzügyi intézkedések ellenére, már csak szubjektív okokból is, mindig könnyebb — különösen az abszolút többletnyereségben való érdekeltség mellett — a meglevő termékek gyártásával és az adott technológia alkalmazásával a termelés volumenének növelésén keresztül a nyereséget emelni és így az érdekeltség feltételeit teljesíteni, mint a műszaki fejlesztéssel együtt járó műszaki, technológiai, szervezési nehézségek megoldása útján eredményt elérni.

A nyereséghez fűzött érdekeltség nem is honorálja megfelelően a műszaki fejlesztés eredményeit. E probléma mindenekelőtt az árrendszerből következik. Amíg a jelenlegi merev, hatósági árrendszerünkben a sok év óta változatlan technológiával gyártott, jó részükben esetleg már elavult termékek ára és a bennük foglalt nyereség változatlanul magas, az új termékeknél a nyereség korábban már elért színvonalát pedig csak komoly műszaki, technológiai és szervezési munkával lehet elérni és túlhaladni, addig árrendszerünk a műszaki fejlesztést az érdekeltségen keresztül nem képes elősegíteni. Különösen a használhatósági elv alapján, műszaki ársorok, paraméterek, sémák, beazonosítás módszerével történő ármegállapítás esetében jelentkezhet az ellentétes irányú érdekeltségi kihatás. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezeknek az árképzési módszereknek mind szélesebb körű alkalmazása jelenlegi árrendszerünkben feltétlenül pozitív az árszínvonal tartása, a manipulációs nyereségek elérésének megakadályozása szempontjából. Az előzőekben említett pénzügyi intézkedések, amelyek éppen az árrendszernek ezt a merevségét kívánják ellensúlyozni, azonban szükségképpen nehézkesek, korlátozottak és nem tekinthetők a probléma végleges megoldásának.

Árrendszerünk hibáival függ össze az a nyereségrészesedéssel szemben gyakran hangoztatott bírálat is, amely a termelés összetételének az

érdekeltségre való hatásával kapcsolatos. Lényegében arról van szó, hogy a vállalatok elsősorban azoknak a cikkeknek a termelésében érdekeltek, amelyekben a többiekhez viszonyítva magasabb a nyereséghányada. Ezt a törekvésüket azonban a tervelőírások, a felhasználói igények behatárolják. A probléma leginkább úgy jelenik meg, hogy a vállalatok teljesítve termelési terveikből, illetve a szállítási szerződéseikből adódó kötelezettségeiket, kimutatják az előző évhez képest bekövetkezett termelési összetételváltozás esetenként kedvezőtlen kihatását az érdekeltségre és ennek elismerését igénylik a felügyeleti szervektől.

Kétségtelen, hogy egyes vállalatoknál — a különböző mértékű önköltségváltozás, vagy egyéb ok, például pontatlan árkalkuláció miatt — nagy a nyereség szóródása az általuk előállított termékek között, és így ténylegesen adódhatnak olyan helyzetek, hogy a vállalatok jövedelmezőségét az igényeknek megfelelő termelés hátrányosan befolyásolja. Ez arra vezethető vissza, hogy jelenlegi áraink nem képesek a szükségletekhez és igényekhez rugalmasan alkalmazkodva olyan árhelyzetet teremteni, hogy a vállalatok elsősorban a keresett cikkek előállításában és értékesítésében legyenek érdekeltek, míg a kifutott, vagy kifutóban levő termékeknél az érdekeltség ne érvényesüljön. Érdemes megemlíteni, hogy a vállalatok kimutatása szerint az összetételváltozásoknak a jövedelmezőségre gyakorolt hatása az esetek többségében hátrányos és csak kevés esetben fordul elő, hogy a termelés összetétele vállalati szinten kedvező eredményeket hoz.

Az említett problémát részben enyhítik az egyes területeken végrehajtott időközi árrendezések. Ezek azonban csak átmeneti megoldást jelentenek, mert két-három év után a nyereségszóródások újratermelődnek.

Az összetételváltozásnak az érdekeltség szempontjából fenti módon történő elismerése nélkülöz minden elvi alapot, és ahol alkalmazzák, csak kényszermegoldásnak tekinthető. A nyereségrészesedés rendszere magában foglalja azt az érdekeltséget, hogy a vállalatok részére meghatározott termékek előállítása és értékesítése előnyösebb legyen, mint más termékeké. A nyereségben való érdekeltséget fel lehet használni a termelés helyes irányú, a népgazdaság érdekeinek megfelelő befolyásolására. Nincs okunk feltételezni, hogy ne lehetne olyan árrendszert kidolgozni, amelyben ez a tendencia intézményesen ne tudna érvényesülni.

Az eredményszabályozó árkiegészítés és az árkiegyenlítési forgalmiadó bevezetett rendszere is lényegében az árak merevségét próbálják feloldani a vállalati érdekeltség szempontjából, a hatósági árak változtatása nélkül, tehát anélkül, hogy a felhasználók számára az ár módosulna. Ez a módszer a korszerűség, az exportképesség és a gazdaságosság szempontjait igyekszik érvényre juttatni, a műszaki színvonalat emelő intézkedések esetenként előforduló hátrányos anyagi kihatását küszöböli ki az érintett vállalatoknál. Ennek a kontsrukciónak a fenntartása lényegében csak árrendezésig indokolt, mert az árrendezés során elvileg mód van a célszerű szempontokat az árakban érvényesíteni, mind a termelőt, mind a felhasználót helyes irányban befolyásolni. Eddigi alkalmazása még nem volt széleskörű, de ahol igénybe vették, kedvezően hatott a vállalatok tevékenységére.

Ár és elszámolási rendszerünkkel függ össze az az ellentmondás is, hogy az exportra termelő vállalatok anyagilag lényegében érdektelenek

a külföldi piaci igények változásához való alkalmazkodásban, a világpiaci árak alakulásában. Ezek anyagi kihatása jórészt a külkereskedelemben csapódik le. Ugyanez a helyzet az importanyagokat felhasználó vállalatoknál is.

A nyereségben való jelenlegi érdekeltség rendjét bírálják olyan szempontból is, hogy áremelési hatása van, a kooperáció bővülésével halmozza a tiszta jövedelmet. Minden olyan érdekeltségi forma, amely a nyereséghez kapcsolódik, magában hordozza az áremelésen keresztül nyereségnövelésre való törekvést. Ezt azonban nem az érdekeltség megváltoztatásával, hanem megfelelő intézkedésekkel kell meggátolni. Itt elsősorban a felhasználók megfelelően kiépített ellenérdekeltségére lehet építeni. Jelenleg ugyanis az áremelési tendenciák anyagi kihatása döntően a központi szerveknél, illetve az állami költségvetésben csapódik le. Beruházási javaknál a központilag biztosított beruházási pénzeszközök emelését, külkereskedelemnek történő szállításnál a külkereskedelmi ártámogatás növelését, fogyasztási cikkeknél pedig általában a forgalmi adó csökkentését vonja maga után. A felhasználók megfelelő ellenérdekeltségének megteremtése gazdálkodási rendünk reformját igényli. A felhasználók hatékonyabb beiktatása mellett az eddigieknél alaposabb és szervezettebb ellenőrzés is eredményesen korlátozhat. Ami a nyereséghalmozódás tényét illeti, ez egyértelműen a konkrétan alkalmazott ártípussal függ össze. A jelenlegi — lényegében önköltségi típusú — hatósági árak mellett a kooperáció bővülésével szükségszerű következmény a nyereség túlzott mértékű halmozódása.

★

A nyereségérdekeltség rendszere javítható, hatékonysága növelhető a jelenlegi gazdálkodási, tervirányítási és árrendszer keretei között is. A nyereségben való anyagi érdekeltség alapvető módosítására viszont csak a tervirányítás, az árrendszer fejlesztésével összefüggésben, azzal összhangban kerülhet sor. Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy az anyagi érdekeltség — a tervirányítással és az árrendszerrel való helyes összhang mellett — csak tartósan kiegyensúlyozott gazdálkodási viszonyok mellett képes hatékonyan befolyásolni a vállalatok tevékenységét. A gazdálkodás stabilitásának hiányából eredő gyakori, sokszor egymással ellentétes adminisztratív beavatkozások nem engedik érvényre jutni az érdekeltség ösztönző hatását.

Amint az előzőekből is kitűnt, a jelenlegi gazdálkodási rend keretében az érdekeltség egyik fő problémája a termelés, illetve értékesítés összetételében beálló változásnak a nyereségre gyakorolt hatása. E probléma megoldására nem látszik célszerűnek az eddig alkalmazott „korrekciós" gyakorlatot — amely utólagosan a tényszámok ismeretében törekedett az ebből származó különbözetek kiszűrésére — tovább folytatni. Az utólagos számítás, az ebből eredő viták az irányító szervekkel, a kimutatott eredménykülönbözeteknek részbeni elismerése egyik jelentős oka volt az érdekeltség csökkenésének. Célszerűbbnek látszik olyan módszert keresni, amely az árak módosítása nélkül, pénzügyi eszközökkel előre rendezi ezt a problémát. Ilyen módszer lehet, ha az irányító szervek a vállalatok termelési feladatainak ismeretében évenként vizsgálatokat végeznek arról, hogy az egyes termékekben levő jelentősebb nyereségkülönbözetek érdekeltségi hatása mennyiben ellentétes a vál-

lalatok termelési feladataival. Ahol megállapítják, hogy a nyereségszóródás mértéke fékezi a termelési feladatok teljesítését, mód van adóval, a bruttó, illetve nettó árak változtatása nélkül a túlzott mértékű nyereséget az érintett cikkeknél elvonni. Az átlagnál lényegesen alacsonyabb nyereséget tartalmazó, vagy éppen veszteséges termékek esetében, amennyiben azok termelésének ösztönzése indokolt, az eredményszabályozó árkiegészítési konstrukció alkalmazható. Az ilyen vizsgálatokat és javaslatokat az irányító szervek az éves tervek birtokában végezhetik el, illetve terjeszthetik a pénzügyi szervek elé. Ebben az esetben az összetételváltozás mint korrekciós jogcím megszüntethető, sőt elérhető, hogy az összetétel szerinti termelési feladatok lényegében egybeessenek a vállalati érdekkel.

A külkereskedelmi szempontok mindinkább szükségessé teszik, hogy az exportban való érdekeltség a termelő vállalatoknál előtérbe kerüljön. Ezért fontos feladat az anyagi érdekeltség továbbfejlesztése során, hogy a gazdaságos export fokozása megfelelően érvényre jusson. Ennek szervezeti előfeltételei leginkább az önálló külkereskedelmi joggal felruházott iparvállalatoknál adottak. Fel kell számolni azonban azt az ellentmondásos helyzetet, hogy az önálló külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok pénzügyileg és érdekeltség szempontjából továbbra is úgy számoljanak el saját külkereskedelmi részlegükkel, mintha különálló jogi egységek lennének. Erre vonatkozólag már eddig is több javaslat született, sőt bizonyos kísérletek is történtek. A probléma megoldása természetesen nemcsak anyagi érdekeltségi kérdés, hanem szorosan összefügg a tervezés, a devizaelszámolás módszerével is. Az önálló külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok tervezési, devizaelszámolási és érdekeltségi rendjének egységesítése azért is szükséges, mert az ipar átszervezéséből adódóan több területen más gazdálkodási szempontból is indokoltnak tekinthető a termelő vállalatok önálló külkereskedelmi jogának szélesítése.

Ugyancsak előrehaladást lehet elérni már a jelenlegi gazdálkodási rendben azoknál a termelő vállalatoknál is, amelyek termékeit önálló külkereskedelmi vállalatok exportálják. Mód van olyan elszámolási és érdekeltségi rendszer alkalmazására, amely szervezetten biztosítja a termelő vállalatok állandó informáltságát termékeik piaci helyzetéről, az árak alakulásáról, a műszaki, technikai követelményekről. A külföldi piacokon elért kedvező, illetve kedvezőtlen eredmények kifejezésre juthatnak a termelő vállalatok gazdálkodásában is.

Az ipar és külkereskedelem kapcsolatai rendszerének megjavítása természetesen csak gazdaságirányítási rendünk továbbfejlesztése keretében történhet. Ehhez mindenekelőtt arra van szükség, hogy változás következzék be a belföldi merev árak és a külkereskedelmi ártámogatás rendszerében. Addig is mód van azonban a jelenlegi helyzet javítására. Az erre vonatkozó kísérletek is erre irányulnak, de egyben előkészítését is jelenthetik az általános rendszeri módosításnak.

Fokozható a nyereségrészesedési rendszer hatékonysága a műszaki fejlesztés, a korszerűség irányában az eredményszabályozó árkiegészítések és árkiegyenlítési forgalmiadó eddiginél szélesebb körű alkalmazása révén is. Összekapcsolhatónak látszik az előzőekben említett, az összetételváltozás kihatásának kiküszöbölésére irányuló pénzügyi rendszerrel és azzal egységbe foglalva mód van arra, hogy rugalmas pénzügyi esz-

közökkel jobban megteremtsük az összhangot a feladatok és az érdekeltség között.

A hatékonyság növeléséhez lényegesnek tartom már a jelenlegi rendszerben is a nyereségrészesedés mértékének emelését, összekapcsolva az ösztönzés irányát javító említett intézkedésekkel. Erre természetesen csak a népgazdasági lehetőségekkel összefüggésben, az anyagi feltételek megteremtésével egyidejűleg kerülhet sor.

A nyereségben való anyagi érdekeltség rendszerének megváltoztatása — amint erről már szó volt — árrendszerünk és tervezési rendszerünk fejlesztésével összefüggésben hajtható végre. Felvethető a kérdés úgy is, hogy az érdekeltség oldaláról milyen követelményeket kell támasztani az előbbiekkel szemben. Legcélszerűbbnek, viszonylag legegyszerűbbnek és a dolgozók részére legérthetőbbnek olyan érdekeltségi forma látszik, amely a realizált nyereség egész tömegéhez kapcsolódik. Ehhez azonban elsősorban árrendszeri változtatásra van szükség. A nyereség teljes tömegéhez fűzött érdekeltség olyan árrendszert kíván, amelyben az árak folyamatosan követik a termelékenységben, az önköltségben, a termékek használhatóságában, korszerűségében bekövetkező változásokat. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a fejlett technológiával előállított, korszerű termékek belföldi ára kedvező legyen a vállalat szempontjából, ellenben a régi, korszerűtlen, nem keresett cikkek árában jusson kifejezésre azok avultsága.

A nyereség teljes tömegében való érdekeltség változtatást kíván meg az árképzés módszerében is. Meg kell szüntetni azt a gyakorlatot, hogy az árkalkulációban a nyereséget az önköltség alapján veszik számításba. Az említett érdekeltségi formának leginkább olyan árképzési elv felelne meg, ahol az árakban a vállalati jövedelem — és ezen belül a külön kalkulált nyereség — a lekötött eszközök és a felhasznált élőmunka arányában szerepel.

Ennek a tanulmánynak nem célja, hogy az árrendszer valamennyi problémáját tárgyalja. Az elmondottak csak az anyagi érdekeltség szempontjából vetnek fel néhány gondolatot az árrendszerrel szemben támasztott igényekről. A nyereség teljes tömegében való anyagi érdekeltség csak akkor lehet hatékony és célravezető, ha a vállalatoknál realizálódó nyereség egész tömege tendenciájában tükrözi a gazdálkodás minőségét és mennyiségét. Ehhez pedig olyan árrendszerre van szükség, amelyben az egyes termékek ára ennek a követelménynek megfelel. Amennyiben a nyereség teljes tömege nem fejezi ki megfelelően a gazdálkodás eredményességét, az ehhez fűzött anyagi érdekeltség csak formális lenne, a kívánt ösztönző hatás nem, vagy csak minimálisan érvényesülne, és könnyen ösztönző hatás nélküli biztosított jövedelmet jelentene a vállalatok, illetve dolgozóik részére.

A tervezésben a követelmény a vállalati önállóság fokozása a rövid távú gazdálkodás kérdéseiben, biztosítva ugyanakkor a távlati fejlesztés központi kézben tartását. A nyereségben való érdekeltség, egy rugalmas árrendszerrel párosulva, szükségtelenné tehet számos olyan központi megkötést és előírást, amelyeket a mai gazdálkodási rendünkben éppen az ellentétes hatások miatt kell alkalmazni, de amelyek egyidejűleg az ösztönzés hatékonyságát korlátozzák.

KOVÁCS GÉZA:

Mezőgazdasági tervszámítások variánsai

Egy-egy népgazdasági tervnek — benne a mezőgazdaság tervének — a kidolgozása hosszabb időt vesz igénybe. Minél nagyobb időtartamot magában foglaló tervet dolgozunk ki, annál több idő telik el a munka megkezdésétől a terv jóváhagyásáig.

A jóváhagyott terv a szocialista állam fő gazdaságpolitikai célkitűzéseit és a gazdasági célok közötti tartós összefüggéseket tartalmazza szöveges és számszerű formában. A terv kiemelkedő jelentősége abban van, hogy a gazdasági irányításban *alapját képezi a további döntéseknek, cselekvéssorozatoknak. A terv tehát egyfelől nem degradálható a gazdasági prognózisok színvonalára, másfelől a gazdasági irányításban betöltött szerepe nem korlátozható az alsóbb szervek számára utasítások formájában adott mutatószámokra.*

Minthogy a terv a gazdasági irányítás alapvető eszköze, egyszerre csak egy terv lehet érvényben. Ha terveinket nagy pontossággal készíthetnénk, azok egyértelműen szilárd alapul szolgálnának gazdasági mechanizmusunk egyéb elemeinek működéséhez. Terveink azonban korántsem ilyen pontosak. A tervekben ugyan tükröződnek a felhalmozódott tervezési tapasztalatok. Az is kétségtelen, hogy a terv a jóváhagyás pillanatában a tervezők adott ismeretei szerint készített legjobb terv. (Ezt annak ellenére kijelenthetjük, hogy már a jóváhagyáskor ismert a terv több összefüggésének esetleg problematikus volta.) Később azonban kiderül, hogy jobb tervet is lehet készíteni a szóban forgó időszakra. A tényleges fejlődés tervtől való eltéréseinek a vizsgálata is azt mutatja, hogy jelentős különbségek alakulhatnak ki a terv- és a tényszámok között, bár ez csak részben magyarázható a terv fogyatékosságaival. Nemritkán éppen akkor jártunk el helyesen különféle intézkedéseink meghozatalában, ha a tervelőirányzatok figyelmen kívül hagyásával döntöttünk.

Arra természetesen a jövőben sem gondolhatunk, hogy terveink egészen tökéletesek lehetnek. A jelenleginez képest azonban nagymértékben javíthatjuk és kell is javítanunk tervezésünk színvonalát, ha azt akarjuk, hogy a terv mindinkább megfeleljen a gazdasági irányításban neki szánt szerepnek.

A tervkészítés időszakának elnyújtásával pontosabbak lehetnének ugyan a tervszámok, de nehezebb lenne a terv gyakorlati felhasználása. Hiszen az éves tervnek el kell készülnie a tervév megkezdése előtt. Az ötéves terv is csak akkor szolgálhat a cselekvés vezérfonaláúl, ha a tervperiódus megkezdése előtt jóváhagyásra kerül. Hasonló a helyzet a hosszútávú terveknél is. Ha egy húszéves terv kidolgozásának időtar-

tama benyúlik a szóban forgó húszéves időszak első öt évébe, akkor a tervidőszak tulajdonképpen 15 évre csökken, és ha pl. a 20 éves tervperiódus első 5 évében hozott döntések a hosszabb távlatok ismerete nélkül születnek, esetleg inkább korlátozzák, mintsem megalapozzák a további fejlődés folyamatát. A terveket tehát nem a tervkidolgozás időszakának a meghosszabbításával, hanem más módon kell megalapozottabbá tenni.

A tervvariánsok értelmezése és kidolgozásuk néhány lehetséges területe

A tervmunka időszakában számos tervszámítás készül. Ezeket az időben egymásután készülő és különböző szinteken esetleg megvitatásra kerülő tervszámításokat a tervezési gyakorlat tervvariánsoknak, tervváltozatoknak nevezi. E számítások azonban lényegében nem tekinthetők tervváltozatoknak, mert legtöbbnyire azonos koncepcióra épülő adatokat tartalmaznak. Ezek tüzetesebb összehasonlítása is számos problémára fényt derít.

Ebből a célból 1965-re vonatkozóan 13, 1970-re 6, 1975-re 4 és 1980-ra ugyancsak 4 olyan tervszámítási változatot hasonlítottam össze, amelyek mezőgazdaságfejlesztéssel kapcsolatos elképzeléseket és előirányzatokat tartalmaznak. Az 1965., 1970. és 1975. évi fejlesztési színvonalat tartalmazó változatok között egyfelől az ötéves tervekkel, másfelől az 1961—75. évi tervszámítással, illetve az 1961—80. évekre vonatkozó hosszú távlati tervek ötéves bontásával kapcsolatos számításváltozatok szerepelnek. Így például az 1965. évi színvonalat tartalmazó 13 számításváltozat közül 10 az 1961—65. évekre vonatkozó ötéves terv számításváltozata, 3 pedig a hosszú távlatú tervek ötéves bontásának számítása.

Az összehasonlítás szembetűnő tapasztalata volt, hogy *az időben közvetlenül egymásután készült számításváltozatok előirányzatai legnagyobb részben megegyeznek egymással, vagy alig különböznek egymástól.* Az 1965. évre vonatkozó előirányzatokat tartalmazó — időben egymásután készült — számításváltozatokban például a mezőgazdaság teljes termelési értékének a különbsége általában nem több 2—3 százaléknál. Minthogy a számításváltozatok a tervmunka egy adott időpontra vonatkozó állapotát tükrözik és a különböző fejezetek más-más munkahelyen készülnek, érthetően előfordulhat, hogy a megvitatásra bocsátott számításváltozat több mutatója esetleg nincs számszerűen egyeztetve más fejezetek kapcsolódó mutatószámaival. Emiatt a számításváltozatokon folyó vita nemritkán ezekre a kérdésekre összpontosul, jóllehet a terv egésze szempontjából gyakran csak másodrangú kérdésekről van szó.

Az egymástól távolabbi időpontban készített számításváltozatok között azonban már jelentősebb különbségek is kialakulnak. Az összehasonlított számításváltozatok meglepően nagy különbségeket tartalmaznak kiváltképp a két-három év időkülönbséggel készült hosszútávlatú tervváltozatok esetében. (Itt a különbség esetenként nagyobb egy ötéves fejlődési lehetőséget magában foglaló nagyságrendnél.)

Tanulságos megfigyelni, hogy a számításváltozatok különbségeinek alakulása milyen irányú. Az 1965-re vonatkozó számításváltozatok az

első számításváltozathoz képest bizonyos ideig emelkedő, később pedig csökkenő előirányzatokat tartalmaztak. A hosszú távlatú tervek számításváltozataiban is az ötvenes évek végén készült változatok nagyobb, a később készültek kisebb előirányzatokat tartalmaznak. A vizsgált anyagból arra következtethetünk, hogy *egyfelől az előttünk álló legközelebbi ötéves tervperiódus előirányzatai a szükségleti oldalnak mint kiinduló tényezőnek a hatására az első változathoz képest fokozatosan feszítettebbek, másfelől a távlati tervek kialakításakor a tervezőket indokolatlan mértékben befolyásolják a tervkészítés időszakában tapasztalható gazdasági adottságok.* Nem tekinthetünk el attól, hogy a bázisvizsgálatoknak eltérő a módszere a különböző időtartamot magában foglaló tervek kidolgozásakor, s a bázisadottságok eltérő súllyal is mérlegelendők attól függően, hogy hosszú távlatú vagy ötéves tervet dolgozunk-e ki. Hiba forrása lehet a távlati tervezésben a túlzott merészség, de épp úgy kifogásolható, ha a tervkészítés időpontjában tapasztalható adottságoknak túl nagy szerepet tulajdonítunk a távlati tervek kialakításakor. Bár az éves és általában a rövid lejáratú tervezés módszerének és szemléletének van bizonyos létjogosultsága a távlati tervezésben is — abban az értelemben, hogy a kialakult adottságok a jövőre vonatkozóan is kötik a tervező kezét —, a távlati tervek kidolgozásakor azonban más szemléletet kell érvényesíteni.

A vizsgálat szempontjából bizonyos fokig sajátosan kell megítélni az 1961—1975. éveket magában foglaló 15 éves terv adott számításváltozatát. E számításváltozat kidolgozása az alsóbb fokú tervezőegységekben kezdődött. Ezek a tervezőegységek a munkához központilag csak nagyon kevés útmutatást és nagyobbrészt módszertani irányelveket kaptak. Ez a kísérlet számos pozitív eredményt hozott. Tisztázódott, melyek azok a problémák, amelyekben az alsóbb szervek biztonságosan dönthetnek, és mely összefüggéseket kell feltétlenül központilag kézbentartani és kidolgozni. Ezekben a tervszámításokban az alsóbb szervek eléggé elfogadhatóan határozták meg a helyi adottságokkal összefüggő feladatokat (például a helyi talajoknak megfelelő takarmánytermelési struktúrát, a homoktalajokon folytatott gazdálkodás egyes kérdéseit, a legelőjavítás helyi problémáit). Számításaik, elképzeléseik összesítéséből pedig kiderültek azok a bizonytalanságok is, amelyek a népgazdasági összefüggések ismeretének hiányából adódtak. Ez volt egyik döntő oka annak, hogy a szóban forgó számítási változatokat nem lehetett a népgazdasági terv egészébe beépíteni.

A vizsgált számításváltozatok nem tekinthetők a szó szorosabb értelmében vett tervvariánsoknak. *Tervvariánsokról tulajdonképpen akkor beszélhetünk, ha olyan változatok kerülnek — többé-kevésbé egyidőben — kidolgozásra, amelyek a fejlesztés általánosan lehetséges keretein belül egymástól eltérő fejlesztési koncepciókat tartalmaznak.* Minthogy népgazdasági szintű tervezésről van szó, ezeknek az eltérő koncepciókat tartalmazó variánsoknak a fejlesztés alapvető összefüggéseire kell vonatkozniuk. A variánsok értelmezéséből következik, hogy a választás csak vagylagos lehet, a végső tervbe csak az egyik változat építhető be. Az természetesen nem kizárt, hogy két kidolgozott variáns helyett esetleg egy harmadik változat kerül a végső tervbe. Attól azonban óvakodnunk kell, hogy ez a harmadik változat az előző kettőnek

valamiféle összeolvasztása legyen. Ilyen döntés esetén fennáll az a veszély, hogy elmosódik az előzőkben körvonalazott koncepciók lényege, a további fejlesztés jellegtelenné válik, hiányozhat belőle a súlypontozott területekre való erőösszpontosítás, ami óhatatlanul szétforgácsoltságot eredményez.

Tulajdonképpen ezeket a koncepcióváltozatokat kellene vitára bocsátani, és a kollektív bölcsességben rejlő előnyök e tekintetben lennének leginkább hasznosíthatók. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy meghatározott nagyságrendeken belül a fejlesztés számszerűségéről, a részkérdések koordinálatlanságáról való vitatkozás sok bizonytalan elemet tartalmazhat, és korántsem a legeredményesebb.

Külön vizsgálat tárgya annak eldöntése, hogy mely összefüggésekben való döntés követeli a tervváltozatok kidolgozását. Mégis, e tekintetben bizonyos fokig tájékoztathatnak bennünket azok a viták, amelyek a fejlesztés különböző lehetséges — vagy esetleg kevésbé lehetséges — módjaival kapcsolatban visszatérően felbukkannak. Korántsem a teljesség igényével, inkább csak a probléma érzékeltetése végett a továbbiakban néhány idevonatkozó példát említek meg.

Hazánkban már több alkalommal vita folyt a mezőgazdaság népgazdasági jelentőségéről, a népgazdaságban betöltendő jövőbeli súlyáról. Ismert, hogy a népgazdasági méretekben megvalósuló bővített újratermelés zavartalansága mindig feltételezi a mezőgazdasági termelésnek egy — a termelőerők általános fejlettségi fokának megfelelő — adott minimális színvonalát. Másfelől sem a hazai igények szempontjából, sem a termelés nemzetközi munkamegosztásából kiindulva nem gondolhatunk arra, hogy hazánk mezőgazdasági jellegű ország legyen. Hiszen a termelőerők az iparban világméretekben fejlettebbek, mint a mezőgazdaságban, a tudomány és a tudományos kutatások gyakorlati alkalmazása is az iparban sokkal előrehaladottabb, mint a mezőgazdaságban. Következésképpen az ipari termelés növelésének gyorsabb üteméhez is általában kedvezőbbek a feltételek. A mezőgazdaság egyoldalú fejlesztésére való irányvétel lényegében a nemzetközi színvonaltól való fokozott elmaradás előirányzatát jelentené. Ennek figyelembevétele jelenti a mezőgazdaság lehetséges fejlesztésének a felső korlátját. Az említett minimális szint és a szóban forgó felső korlát között azonban a különböző országokban, de egy országon belül is időszakonként a mezőgazdaság nagyon változatos súllyal szerepelhet anélkül, hogy ez az egész népgazdaság fejlesztésének rovására menne. Ilyen körülmények között valóban lehetőség van arra, hogy egyes tervvariánsokban eltérő népgazdasági struktúrát alakítsunk ki. Ha viszont eldöntöttük a mezőgazdaság súlyát a különböző változatokban, akkor ennek alapján lényegében döntöttünk a mezőgazdaság fejlesztésével szoros kapcsolatban levő élelmiszeripar általános fejlesztéséről is, de döntöttünk a mezőgazdasági termelést megalapozó iparágak jövőbeli súlyáról, sőt több tekintetben ezen iparágak nemzetközi munkamegosztásának fő kérdéseiről is. Hiszen a mezőgazdaság, továbbá az élelmiszeripar és a mezőgazdasági termelést megalapozó iparágak fejlesztése tulajdonképpen komplex probléma, annak ellenére, hogy a szóban forgó népgazdasági ágak, ágazatok a gazdasági irányítás adott szervezeti rendszerében különböző irányító szervekhez tartoznak.

Tervvariánsokat lehetne kidolgozni a mezőgazdasági földalappal való gazdálkodás különböző módjaira is. Ismert, hogy nálunk a mezőgazdaságilag művelhető terület jelentősebben nem növelhető. A művelhető terület döntő hányada művelés alatt áll, ezen belül nagy a szántóterület részaránya. Érthető, hogy az utóbbi években a mezőgazdasági területek — mezőgazdasági hasznosítás szempontjából való — védelme hangsúlyozott szerepet kapott. Azon túlmenően, hogy a földterület védelméből adódóan esetenként fonák helyzet is adódik, többször felmerült, hogy a most termelt mezőgazdasági termékmennyiséget, sőt annál lényegesen többet is meg tudnánk termelni, ha erőforrásainkat a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőbb területekre összpontosíthatnánk. Ebben sem tudunk ma megnyugtatóan állást foglalni.

Ugyancsak hosszú időn keresztül visszatérően vita folyt hazánkban az ország gabonaszükségletének fedezési módjairól. Egyfelől az az álláspont érvényesült a vitában, hogy az ország gabonaszükségletét hazai termelésből kell fedeznünk. Másfelől, minthogy a kenyérgabona területegységre vetítve kevesebb termelési értéket hoz, többen célszerűnek tartottuk a gabonaszükséglet egy részének importtal való fedezését, és a gabonaimport folytán felszabaduló területeken olyan növények termelését, amelyek területegységre nagyobb termelési értéket adnak és nagyobb foglalkoztatást tesznek lehetővé.

Minthogy a kenyérgabona-import érzékenyen érinti fizetési mérlegünket, méghozzá kemény devizában, az utóbbi időben hathatós intézkedéseket tettünk kenyérgabona-szükségletünk hazai termelésből való fedezésére. Ismertek viszont azok a problémák, amelyek ezzel egyidőben a takarmánytermelésben felmerültek. Nyilvánvalóvá vált, hogy a kenyérgabona-termelés, továbbá a takarmánytermelés és az állattenyésztés fejlesztése is egy problémakomplexum. Ezen belül különböző megoldási módokra gondolhatunk.

A sertéstenyésztés például erősen abrakigényes termelési ág, a szarvasmarha-tenyésztésben nagyobb szerepe van a szálastakarmánytermelésnek. A kenyérgabona vetésterületének nagy aránya egyben felveti a szálastakarmány-termelésnek a rét- és legelőjavítással való bővítését, ebből adódóan a szarvasmarha-tenyésztés hangsúlyozottabb fejlesztését. A sertéstenyésztés maga után vonja a nagyobb arányú abraktakarmány-termelést, ez kihat a kenyérgabona vetésterületére, felvetheti a takarmányimport problémáját vagy esetleg a kenyérgabona-szükséglet megoldásának más útját. Viszont a szarvasmarha-tenyésztés beruházásigényesebb termelési ág, mint a sertéstenyésztés. Következésképpen a szóban forgó komplexumon belül egymástól eltérő koncepciókat tartalmazó tervvariánsok alakíthatók ki. Viszont a különböző megoldások több tekintetben eltérő követelményeket támasztanak az élelmiszeripar és a mezőgazdasági termelést megalapozó iparágak konkrét fejlesztését illetően.

A fentiekben példaként említett összefüggések tervvariánsok formájában való kimunkálása egyben kulcsot ad ahhoz is, hogy a mezőgazdasági termelést megalapozó anyagi-műszaki eszközöket milyen megfontolások érvényesítése mellett használjuk fel, beleértve ebbe az ágazati koncentráción túl a területi és üzemi koncentráció különböző problémáit is.

A tervvariánsok kapcsolata a tervkoordinációval

A tervvariánsok kidolgozása feltételezi, hogy a tervmunkának már ebben a szakaszában is érvényesül a tervszámítások koordinálása. A tervkoordináció mélysége azonban ekkor még jóval kisebb, mint a későbbi munkaszakaszokban. A tervkoordinációnak itt egyfelől választ kell adnia arra a kérdésre, hogy vajon a különböző koncepciók megvalósításának tovagyűrűző hatásai biztosítottak-e, másfelől pedig biztonságossá kell tennie a tervvariánsok koncepcióinak érintetlenül hagyása mellett a fejlesztési elképzelés hozzávetőleges számszerű nagyságrendjét.

Ha a viták alapján eldöntik, hogy a végső tervbe melyik variáns kerül, akkor a tervkoordinációnak már sokkal mélyebbnek, alaposabbnak kell lennie.

A tervkoordinációnak két egymással szorosan összefüggő, de jellegét tekintve egymástól mégis jól elhatárolható területe van: *a vertikális és a horizontális koordináció.*

A vertikális koordináció azt jelenti, hogy a termelés összefüggő menetének megfelelően egymásraépülő tevékenységeket hangolunk össze. Például a mezőgazdasági termeléssel összhangban kell lenni a mezőgazdasági termékek szállítási lehetőségének, a csomagolóeszközöknek, az élelmiszeripari kapacitásoknak, a raktárhálózat befogadóképességének. A nagyüzemi állatlétszám fejlesztését össze kell hangolni a szükséges állatférőhelyek biztosításával, a betakarításra váró területeket a betakarítógépek kapacitásával, a műtrágyafelhasználást annak termelésével stb. A példákat tovább sorolhatnánk. Mindebből következik az is, hogy *a vertikális koordinációnak mindig van egy hangsúlyozott időbeli eleme is*, hiszen a szóban forgó termelési folyamatok időben egymás után következnek. Ezzel az időbeli sorrenddel számolnunk kell. Nem szükséges különösebben fejtegetni, hogy a novemberben leszállított kombájnok tulajdonképpen csak a következő évi betakarítást segíthetik, a gyümölcsszállításhoz szükséges rekeszeknek is a gyümölcs betakarításakor kell rendelkezésre állni, a bor tárolásához szükséges hordóknak is a szüret idején kell a tároló telepeken lenniük.

Gyakorlati tapasztalataink szerint a koordináció e fajtájának is sok gyenge pontja van. A vertikális koordináció nem kielégítő színvonalából adódik a legtöbb vita a különféle gazdasági egységek között. A vertikális koordináció hiányosságából adódó problémák vannak leginkább szem előtt, az itt jelentkező fogyatékosságok ismertebbek a közvéleményben.

A horizontális koordináció a különböző vertikálisan egymásra épülő tevékenységek találkozási pontjainak szilárd kialakítását és következetes kézbentartását jelenti. Természetes például a közös állatállomány létszáma és a nagyüzemi állatférőhelyek közötti összefüggés, vagy a lakásépítés és a vízvezetékszerelés közötti kapcsolat, de már sokkal kevésbé nyilvánvaló az istállóépítés és lakásépítés, továbbá a műtrágya és a textiliparban használt műszálak termeléséhez szükséges vegyipari gépek gyártása közötti kapcsolat. Holott az említettek között is nagyon szoros kölcsönhatás érvényesül.

Bár ez utóbbi kapcsolatok összehangolásának hiányából adódó

problémák kevésbé vannak közvetlenül szem előtt, a koordinációnak ez a területe is kiemelkedő jelentőségű. *A vertikális koordináció hiányosságai az esetek nem kis hányadában éppen a horizontális koordináció fogyatékosságaiból adódnak.*

Az eddigiekben említettek a tervkoordináció *tartalmi* követelményeivel kapcsolatosak. A tervkoordinációnak *formai* követelményei is vannak. A formai követelmények azt jelentik, hogy a különféle tervelőirányzatokat *számszerűségükben is össze kell hangolni*. Minthogy a számszerű egyeztetés valóban csak formai követelmény, ez nem mehet a tartalmi koordináció rovására, nem vezethet formális egyensúlyok kialakítására. Ha a koordináció tartalmi problémái megoldatlanok, ne igyekezzünk azt helyettesíteni formális adategyeztetéssel. Ilyenkor valóban eredményesebb lehet az összhang hiányának, tehát a koordinálatlanságnak a számszerű kimutatása. Végül is azonban a tartalmi problémák megoldásától nem lehet eltekinteni.

A tervmutatók számszerű egyeztetésének fontosságával szemben leginkább azt hangsúlyozzák, hogy minthogy a 100 százalékos tervteljesítés gyakorlatilag úgysem valósítható meg minden területen, értelmetlen a terveket a számszerű egyeztetés mértékéig finomítanunk. A 100 százalékos tervteljesítés valóban nem fetisizálható. A tervtől való eltérésekkel mint reális adottságokkal kell számolnunk. Fontos azonban annak a szemléletnek az érvényesítése, hogy reális terveket dolgozzunk ki, amelyek mellett a tervtől való eltérések még nem okoznak zavarokat. A tervtől való eltérés azonban nem áll ellentétben a számszerű egyeztetés követelményével. A számszerűen egyeztetett terv lehet az a mérce, amelyhez tevékenységünk eredményességét a továbbiakban mérjük. Emellett a tervmunka gépesítése is feltételezi a különböző mutatószámok közötti összhangot.

Éppen a tervtől való eltérések gyakorlati ténye, továbbá a tartalmi koordináció hangsúlyozottabb szerepe szülte a tervkoordináció formai oldalával kapcsolatban azt a javaslatot, főleg a mezőgazdaság területén — bár nemcsak ott —, hogy egyes mutatószámokat célszerű *határértékes* formában meghatározni. Ilyen gyakorlat elsősorban a távlati tervek kialakításánál érvényesült. A határértékkel megadott mutatószámok önmagukban nem oldják meg a problémát. Hiszen, ha a tervek irreálisak, akkor a tényszámok még e határértékeken kívül rekedhetnek. Ha viszont az előirányzatok reálisak, akkor az egy mutatószámmal meghatározott előirányzatoktól való eltérések nem okoznak problémát. Viszont egy-egy feladatnak egy mutatószámmal való meghatározása a számszerű egyeztetésben lényegesen kevesebb számítást igényel. Reális igény viszont, hogy a különböző mutatószámok túlzott finomítására nem érdemes sok időt pazarolni.

Súlyponteltolódások a tervmunkában és a tervért való felelősség

A korábbiakban elmondottakból adódóan mindenképpen indokoltnak látszik az a feltevés, hogy a tervezési munkánkban célszerű lenne bizonyos súlypontáthelyezéseket megvalósítani. Jelenlegi tervezési munkánk több tekintetben eléggé egysíkú. Elkészítjük a terv első ki-

induló számait, a tervszámítás első változatát, utána következik a tervek további finomításának hosszadalmas láncolata. Ha ezekben a kiindulószámokban alapvető problémák húzódnak meg, akkor a továbbiakban csak nagy erőfeszítések árán tudjuk e problémákat megszüntetni, a feszültségeket feloldani. De akkor sem maradéktalanul.

A tervezés megjavításának első követelménye tehát az lenne, hogy — természetesen a távlati tervek vonatkozásában — dolgozzunk ki egyidejűleg különféle tervvariánsokat és a testületi viták súlypontját e variációk közötti választásra helyezzük át.

A másik hangsúlyozott feladatnak a horizontális koordináció erősítését kell tekintenünk, hiszen ettől függ a vertikális koordináció további javítása. Az utóbbi időben mind gyakrabban merült fel az is, hogy népgazdasági szinten készített terveink indokolatlan mértékben részletesek. Ezt a túlzott részletességet a horizontális koordináció szilárd talaján éppen a vertikális tevékenységeket meghatározó mutatószámcsoportok nagyobb arányú összevonása révén lehetne csökkenteni. Ezáltal már eleve kevesebb időt kellene fordítanunk a koordináció formai követelményeinek érvényesítésére.

A tervmunka súlypontjainak az áthelyezése alapján több tekintetben könnyebb lenne tisztázni — a közgazdasági irodalomban ugyancsak gyakran felmerülő — tervért való felelősség problémáját is. Minthogy a végső tervnek a szocialista állam fő gazdaságpolitikai céljait és a közöttük kialakítandó tartós összefüggéseket kell tartalmaznia, a testületi felelősség éppen e célok meghatározásával kapcsolatos tervvariációk közötti helyes választásra összpontosulna. A tervező apparátus felelősségét — a tervek jóváhagyásáig bezáróan — egyfelől a megalapozott tervvariációk kialakításában lehet megjelölni. A tervvariánsok megalapozásával kapcsolatban fontos követelmény, hogy valamennyi tervvariáns többé-kevésbé azonos mélységű számításokkal legyen alátámasztva. Hiszen egy kevésbé szerencsés változat is könnyebben elfogadtatható több oldalú számításokkal való alátámasztás alapján, mint egy jobb, de számításokkal csak hiányosan megalapozott tervváltozat. A tervező apparátus felelőssége másfelől a tervek koordinációjában, ezen belül a horizontális koordinációban érvényesülhetne. Véleményem szerint az alsóbb szervek tervezési és döntési jogkörét — a központi tervezés részletektől való tehermentesítése révén — ugyancsak a vertikálisan egymásra épülő tevékenységek területén lenne célszerű növelni. Egyébként a tevékenységek vertikális egymásra épülésének hangsúlyozott szerepet kell szánni a gazdasági irányítás szervezeti rendszerének tökéletesítésében is.

KOVÁCS JÁNOS:

A munkaerő értékelése a többcsatornás árrendszerben

Bródy András: „A három ártípusról" című cikkében* egyrészt bizonyítja, hogy a kétcsatornás ár alapjában véve termelési ár típusú ár, másrészt rámutat, hogy a kétcsatornás árrendszer a munkaerőnek szűkében levő bővített újratermelés esetében indokolt. Ezek kétségkívül figyelemre méltó megállapítások. Kétcsatornás ármodellje azonban — éppúgy, mint az ezzel kapcsolatos korábbi munkák sem — véleményem szerint nem veszi elég következetesen figyelembe az utóbbi megállapítás konzekvenciáit.

I.

Nézzük meg mégegyszer, hogy javaslói szerint milyen meggondolások szólnak a két- vagy többcsatornás ártípus alkalmazása mellett és egyúttal az értéktípusú ár, illetve a termelési ár típusú árrendszer alkalmazása ellen:**

a) Az értéktípusú árban túlságosan nagy súlyt kapnak a folyó ráfordítások a termeléshez lekötött eszközök rovására. Általában a több eszközt lekötő technológiához kisebb folyó ráfordítások — és ezen belül kisebb élőmunka-felhasználás — tartozik, és ezért az ilyen típusú ár csaknem mindig a nagy beruházásokat, a nagy eszközlekötést igénylő technológiákat mutatja olcsóbbnak, gazdaságosabbnak. Minthogy azonban a társadalomnak egy adott időpontban ezek az eszközök csak korlátozott mértékben állnak rendelkezésére, az eszközlekötést nem tükröző árrendszer az eszközökben testet öltött társadalmi munka pazarlásához vezet. E pazarlás elkerülésére az „*m*"-nek egy jelentős részét eszközarányosan kell felszámolni az árban.

b) A termék árának fedeznie kell a termeléshez felhasznált élőmunka újratermelésének költségeit is. A munkabér azonban csak egy részét fedezi ezeknek az újratermelési költségeknek. A munkaerő újratermelési költségeinek számos munkabéren kívüli eleme is van, mint például az oktatási, egészségügyi, szociális költségek. Kapitalista gazdasági rendszerben ezek nagyobb részét kapják meg a dolgozók közvetlenül munkabér formájában, mint a szocialista társadalomban, ahol e költségek nagy része közvetett, a munkabértől elszakadt juttatások formájában jelentkezik. Indokolt tehát, hogy ezeket a költségeket a

* Közgazdasági Szemle, 1964. december.
** Az egyéb ártípusok elleni érvek vizsgálata kívül esik tárgykörünkön.

termék árában a munkabér arányában felosztott „*m*"-ként fedezzék. (Itt valójában nem is társadalmi tiszta jövedelemrészről van szó, hanem társadalmi költségrészről.)*

Az „*m*" egy részét tehát indokolt „eszközarányosan", egy másik részét pedig „értékarányosan" elosztani a termékek árában. Az elmondottak azonban csak nagyon bizonytalan alapot adnak még az eszközarányosan, illetve értékarányosan felosztandó rész számszerű meghatározásához. Bródy ezen a téren lép egyet tovább előre. Rámutat, hogy amikor egy adott gazdaságban már nem korlátlanok a munkaerő-források, nem hagyhatók figyelmen kívül a munkaerő újratermelésében, elsősorban az oktatásban lekötött igen jelentős eszközök. Modellje szerint a munkaerő újratermelésében lekötött eszközök után „eszközarányosan" felszámított „*m*" kell, hogy megszüntesse a munkaerő — sok közgazdász által kimutatott — túl olcsó voltát, azaz ennek kell lényegében fedeznie a munkaerő újratermelésének a munkabért meghaladó költségeit. Véleményem szerint azonban ez a modell még mindig nem egyenlő alapon, nem egyenlő súllyal kezeli a munka tárgyi és személyi feltételeinek megteremtésére fordított társadalmi munkát ez utóbbi rovására. Ennek bizonyítására a Bródytól némileg eltérő modellt állítok fel.

Előre kell bocsátani a következőket:

A bővített újratermelést folytató társadalom időszakról időszakra mind több társadalmi munkát halmoz fel a munka jobb tárgyi feltételeinek a biztosítására. Ha a társadalomban bőven van munkaerő, akkor az a) pontban levő érvelés értelmében indokolt, hogy az „*m*"-et teljes egészében vagy döntően a termelésben lekötött eszközök arányában számítsák fel a termék árában. Így a termelési ár típusú árhoz jutunk.

A társadalom azonban nemcsak a munka egyre jobb tárgyi feltételeinek biztosítására halmoz fel egyre növekvő mértékben társadalmi munkát, hanem a munka személyi feltételeinek megjavítására is. Egyre többet fordít a termelésben részt vevők kiképzésére, egészségügyi ellátására is. A termelés személyi feltételeinek javítására fordított társadalmi munka akkumulálódása részben ugyancsak anyagi eszközök felhalmozódása formájában jelentkezik. Egyre nagyobb mértékben halmozódnak fel épületek, berendezések, felszerelések az oktatásban, az egészségügyi ellátásban stb.

Ennél minden bizonnyal jóval nagyobb mértékű azonban az a társadalmi munka, amely a termelésben részt vevő összes dolgozóban (szakképzettségében, egészségi állapotában, stb.), vagyis a társadalom rendelkezésére álló munkaerőben halmozódik fel olyan társadalmi költségeknek a formájában, amelyek hosszú időn keresztül megelőzően merültek fel és szükségesek, elengedhetetlenek voltak ahhoz, hogy a termelők munkába léphessenek, és termelési funkciójukat elláthassák.

Ez utóbbi állítás jobb megértése végett nézzünk egy példát (hipotétikus adatokkal):

Egy új üzem indul 100 szakmunkás, 24 technikus és 10 mérnöki munkahellyel. Az egyszerűség kedvéért feltételezzük egyrészt, hogy

* Lásd: Nagy Tamás–Esze Zsuzsa: A „többcsatornás" ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle. 1963. 1. sz.

az üzem működtetéséhez más dolgozóra nincs is szükség, másrészt, hogy valamennyi dolgozó először munkába lépő fiatal szakember. Feltételezzük végül, hogy az oktatási-nevelési, egészségügyi költségek (mind az állam, mind a család által fedezett) a különféle dolgozó kategóriák munkába lépéséig a következők voltak: szakmunkás 300 000 Ft, technikus 500 000 Ft, mérnök 800 000 Ft.

Az üzem tehát megindulásakor
$100 \times 300\,000 + 24 \times 500\,000 + 10 \times 800\,000 = 50\,000\,000$ Ft összköltségű akkumulált társadalmi munkát igényel a munkaerő oldalon.

Ha feltesszük, hogy az üzem termelőeszközeinek, épületeinek, gépeinek értéke 100 millió Ft, akkor az üzem indulásakor összesen 150 millió Ft értékű, már korábban felhalmozott társadalmi munkát köt le.

Nem indokolja semmi, hogy ebből a 150 millióból 50 milliót ne vegyünk figyelembe. Az eszközökben testet öltött társadalmi munkával való pazarlás elkerülését célzó megfontolásokhoz hasonló érvek hozhatók fel a munkaerővel való lehetséges társadalmi munkapazarlás ellen is. Nincs ok, hogy megkülönböztetést tegyünk a társadalmi munkának a termelőeszközök és a munkaerő oldalán jelentkező akkumulációja között. Amilyen hibát okozhat az, ha az ár „túl olcsónak" tünteti fel a termeléshez szükséges eszközöket, épp olyan hibás, ha a munkaerő tűnik „túl olcsónak". Márpedig a példában említett 150 millióból a munkaerőre jutó 50 millió kihagyása éppen ezt eredményezi.

A termék ára tehát, ha azonos elvek szerint kívánja értékelni az eszközök és a munkaerő bővített újratermelésének költségeit, a többcsatornás ármodellben a következőképpen épül fel:

$$(1) \qquad p = c + v_1 + v_2 + \pi B + \pi H,$$

ahol c = az eszközök társadalmi újratermelésének költségeiből a termékre jutó rész (a marxi értelemben vett „c"),
v_1 = munkabér,
v_2 = a munkaerő egyszerű társadalmi újratermelési költségeinek a munkabért meghaladó része (amelyről a b) pontban történt említés),
B = az „m"-nek az eszközökben akkumulált társadalmi munkával arányosan elosztott része: m_1,
H = az „m"-nek a munkaerő oldalon lekötött társadalmi munkával arányosan elosztott része m_2,
π = a termeléshez lekötött akkumulált társadalmi munka egységére jutó „m" rész.

II.

Bródy kétcsatornás modelljét a következőképpen írja fel (lásd: Bródy András: Három árrendszerről című dolgozatának 12. összefüggését):

$$(\mathbf{p'}, 1 + \beta) = (\mathbf{p'}, 1 + \beta)\left[\begin{pmatrix} \mathbf{A}, & \mathbf{f} \\ \mathbf{m'}, & 0 \end{pmatrix} + \pi \begin{pmatrix} \mathbf{B}, & \mathbf{g} \\ \mathbf{v'}, & 0 \end{pmatrix}\right] = (\mathbf{p'}, 1 + \beta)(\mathbf{A^*} + \pi\, \mathbf{B^*}),$$

ahol:

$\mathbf{p'}$ = a termékek árvektora,
$1+\beta$ = a munkaerőnek „a munkaerő újratermelésében lekötött eszközhasználati díjával felkalkulált ára",
$\mathbf{A}$ = a technológiai mátrix,
$\mathbf{m'}$ = a termékegységre fajlagosan felhasznált eleven munkamennyiségek vektora,
$\mathbf{f}$ = a fogyasztási vektor,
$\mathbf{B}$ = az eszközlekötési mátrix,
$\mathbf{g}$ = a munkaerő újratermelésében lekötött eszközök vektora,
$\mathbf{v'}$ = a lekötött „változó tőke" vektora,

$$\mathbf{A^*} = \begin{pmatrix} \mathbf{A}, & \mathbf{f} \\ \mathbf{m'}, & 0 \end{pmatrix}$$

$$\mathbf{B^*} = \begin{pmatrix} \mathbf{B}, & \mathbf{g} \\ \mathbf{v'}, & 0 \end{pmatrix}$$

Módosítsuk ezt oly módon, hogy a $\mathbf{v'}$ helyébe egy $\mathbf{h'}$ vektort írunk, amely a termelésben lekötött munkaerő létrehozásához szükséges társadalmi munka akkumulációját reprezentálja. Ezt annál is inkább megtehetjük, mert a termelésben lekötött „változó tőkerész" valójában már benne foglaltatik a $\mathbf{B}$ eszközlekötési mátrix főátlójában; azoknak a termékeknek a formájában, amelyekre a munkabért már kifizették, de ez még a vállalat számára a forgalomban nem realizálódott. A modell tehát formálisan nem változik, tartalmilag azonban igen. Egy közgazdasági tartalommal nem rendelkező (vagy az eredeti elgondolás szerint is csekély súlyú) vektor helyébe egy nagy súlyú vektor lép. Ezzel egyúttal a $\mathbf{B}$ mátrixot eszközlekötési mátrixból társadalmi munkalekötési mátrixszá alakítjuk át.

Az ármodell módosított formája tehát ez lesz:

$$(2) \qquad (\mathbf{p'}.\ 1+\beta) = (\mathbf{p'},\ 1+\beta)\left[\begin{pmatrix} \mathbf{A}, & \mathbf{f} \\ \mathbf{m'}, & 0 \end{pmatrix} + \pi \begin{pmatrix} \mathbf{B}, & \mathbf{g} \\ \mathbf{h'}, & 0 \end{pmatrix}\right]$$

Beszorzás után

$$(\mathbf{p'},\ 1+\beta) = \mathbf{p'A} + (1+\beta)\,\mathbf{m'} + \pi\mathbf{p'B} + \pi(1+\beta)\mathbf{h'},\ \mathbf{p'f} + \pi\mathbf{p'g},$$

amiből

$$\mathbf{p'} = \mathbf{p'A} + 1\,\mathbf{m'} + \beta\mathbf{m'} + \pi\mathbf{p'B} + \pi(1+\beta)\mathbf{h'}$$

ahol

$\mathbf{p'A}$ = a termelésre való anyagi ráfordítások, (1)-ben = c,
$\mathbf{m'}$ = a kifizetett munkabér, (1)-ben = v_1,
$\beta\mathbf{m'}$ = a munkaerő társadalmi újratermelési költségeinek a munkabér által nem fedezett része, (1)-ben használt jelöléssel = v_2,
$\mathbf{p'B}$ = a termelésben lekötött eszközökben akkumulált társadalmi munka, (1)-ben = B,
$(1+\beta)\mathbf{h'}$ = a termelésben lekötött munkaerőben akkumulált társadalmi munka (a munkaerő teljes társadalmi költségén értékelve), (1)-ben = H,

amiből visszakaptuk (1)-et.

Nézzük meg az **A*** és **B*** mátrix struktúrája közötti összefüggést: Az **A*** mátrix k-adik oszlopa tartalmazza a k termék termelésében felhasznált folyó ráfordításokat, a **B*** k-adik oszlopa pedig a k termék termeléséhez szükséges eszközlekötéseket. Ezzel teljes összhangban áll, hogy míg az **A*** utolsó oszlopa a munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztást képviseli, a **B*** utolsó oszlopa (a **g**) a munkaerő újratermelésében lekötött eszközöket reprezentálja.

Az **A*** mátrix i-edik sorában az i terméknek folyó ráfordításokra való felhasználását találjuk, míg **B*** i-edik sorában az i terméknek a különböző termékek termelésében való összes lekötéseit találjuk. Ha tehát **A*** utolsó sora az élőmunkának folyó ráfordításként való felhasználását jelenti, akkor **B*** utolsó sorában szereplő **h'** a termelésben a munkaerő folyó működtetésén túlmenő munkaerő-lekötést szimbolizál. Felmerül azonban a kérdés, hogy a valóságban létezik-e ilyen „munkaerőlekötés"?

Amikor egy új üzem létesítéséről, egy új termelési technika bevezetéséről döntünk, akkor ezzel rendelkezünk a társadalom számára az adott időpontban csak korlátozottan rendelkezésre álló termelési eszközök egy részének hovafordításáról; az üzem fennállásának tartamára meghatározott célra lekötjük azt. De a beruházási döntések meghozatalakor nemcsak a holtmunka formájában rögzítődött társadalmi munka egy részének lekötéséről határozunk, hanem a társadalmi munkaerő egy részét is meghatározott célra kötjük le ezzel, ugyancsak hosszú időre, az üzem vagy a termelési technológia fennállásának tartamára.

Ha például egy motorgyár létesítését határozzuk el, akkor nemcsak épületek, szerszámgépek stb. sorsáról hozunk döntést. Velejár ezzel az is, hogy ennyi meg ennyi mérnök, technikus, szakmunkás, segédmunkás, közgazdász stb. a társadalom rendelkezésére álló összes mérnökből, technikusból és így tovább, ebben az üzemben motorgyártással fog foglalkozni, és másutt nem használható fel.

Indokoltnak látszik tehát az eszközlekötés helyett a társadalmi munka lekötését figyelembe venni mind az eszközök, mind a munkaerő tekintetében.

A modell végkövetkeztetése tehát az, hogy egy többcsatornás árrendszerben először a munkabért szükséges kiigazítani a munkaerő társadalmi újratermelési költségeire; másodszor az ezután megmaradó „m" részt, valójában a „letisztított" társadalmi tiszta jövedelmet a teljes lekötött társadalmi munka arányában elosztani az árakban, figyelembe véve a munkaerő oldalán felhalmozott társadalmi munkát is.

Befejezésül: E cikknek egyáltalán nem célja a bemutatott többcsatornás modellt egyetlen lehetséges modellként vagy akár csak egyetlen lehetséges többcsatornás ármodellként feltüntetni. Célja csupán az, hogy az ilyen irányú javaslatokat a munkaerő értékelése tekintetében következetesebbé tegye.

BERTÓTI LÁSZLÓ:

A munkaerő értékéről

A munkaerő mint áru nem vonható össze a közönséges árukkal

A marxista közgazdászok körében közismert, hogy a munkaerő nem közönséges, hanem *különleges* áru. Ez a különlegessége elsősorban azt jelenti, hogy új érték, méghozzá saját értékét meghaladó új érték forrása. De ezzel még nem merül ki a munkaerőnek mint árunak a különleges volta. Sok más vonatkozásban is elhatárolandó a közönséges áruktól, az általa termelt anyagi javaktól. Ezt azonban már nem mindenki tartja eléggé szem előtt, s így egyes marxista szerzők gyakran fokozzák le a munkaerőt a közönséges áruk színvonalára különböző, még eddig nem, vagy nem eléggé tisztázott problémák megoldási kísérleteiben. Az ilyen kísérletek nem lehetnek sikeresek.

A munkás (a munkaerő eladója) a tőkéssel és más nem munkás egyénekkel együtt mint a társadalom tagja *részesedik* a megtermelt anyagi javakból, az árukból. Az áruként termelt dolgokat, anyagi javakat állítjuk tehát az egyik oldalra, az embereket (a munkásokkal együtt) pedig a másikra. Amikor a megtermelt *összes áruról* beszélünk, akkor ebben nincs benne a munkaerő. Az áruként termelt dolgokat és a munkaerőt csak egészen speciális kérdések megvilágítására, külön kiemelten vonhatjuk össze. Más esetekben az összevonás a probléma tisztázása helyett elméleti tévedések forrása lehet.

Tipikus példája a helytelen összevonásnak az, amikor az összár-összérték egybeesését azzal próbálják magyarázni, hogy a munkaerő annyival kerül érték alatt eladásra, amennyivel a többi áru ára érték fölé emelkedik. Amikor a marxista politikai gazdaságtanban az összes áru értékének és az összárnak az egybeeséséről van szó, akkor ez úgy értelmezendő, hogy a megtermelt közönséges áruk (anyagi javak) annyi munkát tartalmaznak (hosszabb idő átlagában), mint amennyi munka van az összárként megjelölt pénzben (aranyban). Beválthatatlan papírpénz esetében ez a tétel nem értelmezhető.*

Az összár-összérték megfelelésére vonatkozó tétel tehát szerintem ugyanolyan értelemben vonatkozik az egyszerű árutermelésre, amelyben a munkaerő nem áru, mint a kapitalizmusra. Az egyszerű árutermelő az áru eladása után az egész árbevételével maga jelenik meg a piacon és támaszt keresletet más árukra, termelési eszközökre, valamint fogyasztási cikkekre. A kapitalizmusban a különbség *e tekintetben* csupán annyi, hogy az áru realizálása révén kapott pénz egy részével a munkás, a másik részével a tőkés mehet a piacra. Kettőjük együttes kereslete (ha a realizálás értéken történt és a szereplők elköltik pénzüket) megegyezik az egyszerű árutermelő egyedül támasztott keresletével. Helytelen lenne tehát e kérdés megtárgyalásakor a munkaerőt is a megtermelt árukhoz sorolni. A munkaerő áru voltának fő következménye már az *elosztásra* vonatkozik, arra, hogy a munkás a nemzeti jövedelemből a létfenntartási költségek szerint részesedik. A munkaerő megtermelése pedig a munkás életének fenntartásával és a munkásnemzedék utánpótlásának biztosításával egyértelmű, tehát ez a „termelés" egészen más szférában történik, mint a közönséges áruk előállítása.

A munkabér a munkaerő ára. A tőkés szemszögéből nézve az áru előállítása végett kiadott pénz az is, amit termelési eszközökre fordított, és az is, amiért munkaerőt vett. Mindkét tétel az önköltség tényezője. A marxista politikai gazdaságtan mégis élesen elhatárolja a bértételt éppen azért, mert az

* Lásd erről bővebben „Az értéktörvény érvényesüléséről a monopolkapitalizmusban" című cikkemet. (Közgazdasági Szemle, 1964. 11. sz.)

a munkás *részesedése* az általa termelt új értékből. Az önköltség anyagi ráfordításokban jelentkező részénél értékátvitelről (értékátadásról) van szó, viszont a munkaerő esetében már *elosztásról*. Ha tehát az anyagi ráfordítások emelkednek vagy csökkennek, akkor megfelelően változik az áru értéke, de ha a munkabér emelkedik vagy csökken, akár a munkaerő értékváltozásának következtében, akkor a tőkés és a munkás közötti elosztásban következik be változás, nem pedig az áru értékében.

Mint látható, a munkaerő és a közönséges áruk szétválasztása annak alapján kívánkozik, hogy a munkaerőnek mint árunak a közelebbi vizsgálata az elosztás szférájába utal bennünket. Tegyük csak fel ezt a kérdést: hogyan termelik a munkaerőt? Mindjárt kiderül, hogy itt a termelés egészen sajátos értelmezéséről van szó. Ez a termelés — fogyasztás. És végül is ezen alapulnak a munkaerőérték nagyságának meghatározása körüli problémák. Ezért kilátástalanok azok a kísérletek, amelyek a munkaerő értékének a közönséges áruknál ismert egyértelmű meghatározására irányulnak. Nem igaz, hogy a munkaerő és a közönséges áruk értéke azonos módon határozható meg a marxista politikai gazdaságtanban. A munkaerő és a közönséges áruk az értéknagyság és az áralakulás meghatározása tekintetében sem vonhatók összse. Lássuk ezt közelebbről.

A szokásos fogyasztási színvonal mint bérmeghatározó

Valaki azt is mondhatja: nincs különösebb jelentősége annak, hogy *a munkaerő termelése — fogyasztás,* hiszen végeredményben az anyagi javak termelése is fogyasztás — a termelési eszközök és a munkaerő elfogyasztása. Ez igaz, csak ezzel a tétellel sem élhetünk vissza. Van ugyanis termelő fogyasztás és van személyes fogyasztás. Minden egyéb áru termelése a termelő fogyasztás területén, a munkaerő termelése viszont a személyes fogyasztás területén valósul meg. És ez nagy különbség.

A személyes fogyasztás a termelőerők fejlődésének következtében mind összetételében, mint volumenében *törvényszerűen* megváltozik. S ez vonatkozik a kapitalizmusban a munkás fogyasztására is. Azt a tételt, hogy a tőke a munkást a gép alkatrészévé alacsonyítja, nem abszolútizálhatjuk. De akkor a munkaerő értékének a nagysága szükségképpen két egymással ellentétesen ható tényező alakulásának lesz az eredője. Az egyik a munkás által fogyasztott áruk értékének csökkenése a munkatermelékenység növekedése alapján, a másik a munkás fogyasztási színvonalának emelkedése. Ripp Géza a »„Demokratikus Szocializmus" és marxizmus« című könyvében egyértelműen megcáfolja azokat az álláspontokat, amelyek szerint a munkaerő értéknagyságára ellentétesen ható tényezők eredőjeként a munkaerő értékének emelkedő irányzata van a kapitalizmusban. Persze a munkaerő értékének emelkedését vallók nemcsak a munkás tényleges fogyasztásának emelkedésére utalnak, hanem a tényleges fogyasztást meghaladó szükségleti színvonalra, és ezért álláspontjuk azt a következtetést vonja maga után, hogy a munkaerő ára és értéke között nagy szakadék keletkezik, amely egyesek szerint még egyre növekszik is. Így tehát eszerint a munkaerő értéke tulajdonképpen nem szabályozza a béreket, mert ez utóbbiak munkaórában (értékben) kifejezve bizonyíthatóan süllyednek, miközben a munkaórában kifejezett munkaerőérték még emelkedik is. Ripp Géza ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát is bebizonyítja.

Úgy látom azonban, hogy az említett szerző gondolatmenete a munkaerő értékével kapcsolatban nem elég következetes. Nem veti fel világosan a kérdést: hogyan lehet körülhatárolni a javaknak azt a körét, amelynek értéke a munkaerő értékével egyenlő? Elvonatkoztathatunk-e ebben a körülhatárolásban a munkásosztály kialakult tényleges fogyasztásától, avagy lehetséges

a munkaerő értékét ettől függetlenül meghatározni és akkor alkalmazható a látszólag egyedül logikus tétel: a technika mindenkori fejlettségi foka meghatároza az áru újratermelési költségét, ez pedig az árát, jelen esetben tulajdonképpen a munkás fogyasztási színvonalát? Próbáljuk meg!

Ismeretes az a marxista tétel is, hogy egy áru értékét az a munkamennyiség határozza meg, amely *normális állapotban való újratermeléséhez* szükséges. Biztosítani kell tehát a munkaerő újratermelésének *normális* feltételeit. Van tehát egy normális fogyasztási színvonal, amelyhez a tényleges fogyasztásnak igazodnia kell, a normális az *érték*, a tényleges az *ár*. De mekkora a normális? Marx azt mondja, hogy a javaknak az a köre, amely csak ahhoz elegendő, hogy a munkás fizikai létét biztosítsa, nem normális. Valóban, az ember társadalmi lény, s így szükséges fogyasztása nem függhet csupán a táplálkozástól, mint az állatoké a takarmányozástól. Ez nem szorul bizonyításra. Ennek igazát nem is vonta kétségbe soha senki. A normális fogyasztási szint tehát magasabb, mint a fizikai lét fenntartásához szükséges. De mennyivel? S itt kezdődik a nehézség. Mit segít rajtunk a továbbiakban a „normális" szó? Valamit még segíthet, ha nem is sokat. Azt még mondhatjuk, hogy a fizikai lét fenntartásához szükségeset meghaladó többlet még nem biztosít normális fogyasztási szintet, ha a munkaerő ezen elsatnyul. Ugyanígy nem normális ez a színvonal, ha nem biztosítja, hogy a munkás megszerezze azt a műveltségi fokot, amelyet az adott technika mellett munkásként való alkalmazása megkíván. Ily körülmények között nincs biztosítva a munkaerő utánpótlása, tehát újratermelése. Némi támpontot kaptunk a munkaerő értékének történelmi-erkölcsi elemére vonatkozólag.

De mondhatjuk-e, hogy a különböző tőkésországokban azonos technikai színvonalon folyó termelésben alkalmazott munkások fogyasztási színvonala azonos vagy csaknem azonos? Nyilvánvalóan nem. Magyarázhatjuk-e ezt az eltérést ár-érték eltérésként? Ezt sem tehetjük. Az egyes tőkésországokban dolgozó munkások reálbérének eltérése azon alapszik, hogy országonként eltér a munkaerő értékének történelmi-erkölcsi elemét meghatározó javak köre, mégpedig nemcsak oly mértékben, amely a munkás szükséges műveltségi színvonalának eltérésével magyarázható lenne. Kétségtelen, hogy kultúráltabb viszonyokhoz szokott ember nem tud elviselni olyan körülményeket, amelyeket mások, akik ebbe beleszülettek, elviselnek. Az „elviselhetetlen" életkörülmények között nincs biztosítva a munkaerő normális újratermelése.

Eddig jutottunk. Ez nem semmi, de nem is elegendő ahhoz, hogy a fogyasztásnak azt a színvonalát meghatározzuk, amelytől függ a munkaerő újratermelési költsége. Tolakodik a kérdés: mi határozza meg a munkásosztály fogyasztási színvonalában mutatkozó olyan különbségeket, amelyek nem vezethetők vissza a szükséges műveltségi fok megszerzésének eltérő költségeire? Meghatározhatók-e ezek az eltérések a kialakult megszokott fogyasztási ,színvonal különbségétől elvonatkoztatva? Szerintem nem.

A marxista szerzők jó része azért törekszik arra, hogy a *megszokott* életszínvonaltól elvonatkoztatva határozza meg a *szükséges* fogyasztást, mert úgy vélekedik, hogy a megszokott fogyasztási színvonalból kiindulva hibás körbe kerül. A megszokott fogyasztási szint ugyanis az elért tényleges fogyasztási színvonalnak valamiféle átlaga, vagy még ha nem is az, de nem lehet megszokott az, ami nem vált ténylegessé, a tényleges pedig a munkaerő esetében maga az ár. A megszokott életszínvonalra utalni a munkaerő értékének meghatározásakor tehát egyenlő azzal, hogy az árból vezetnénk le az értéket, amelyről azután azt állítjuk, hogy meghatározza az árat.

Ez a következmény az első pillanatban valóban meglepő. Úgy tűnik tehát, hogy ebben a kérdésben helyesbítenünk kell Marxot, mert a munkaerő értékével kapcsolatban ő egyértelműen a szokásos fogyasztási színvo-

nalra utal, méghozzá nem is egy helyen. Íme néhány példa: „A munkaerő értékét az átlagmunkás szokásszerűen szükséges létfenntartási eszközeinek értéke határozza meg."* Itt persze „szokásszerűen szükséges" javakról van szó, amelyeket talán meg lehet határozni a fogyasztástól függetlenül is. De egy másik helyen már egyértelműen fogyasztásról ír: „átmeneti kivételekkel a munka termelékenységének változása csak akkor okoz változást a munkaerő értéknagyságában és *ezért* az értéktöbblet nagyságában, ha az érintett iparágak termékei *a munkás szokásszerű fogyasztásába* (az én kiemelésem — B. L.) belekerülnek."** Félreérthetetlen e tekintetben ez a megállapítás is: „... a merőben fizikai elemen kívül a munka (a munkaerő) értékét minden országban meghatározza a *hagyományos életszínvonal.*"*** És végül vegyük azt a helyet, amelyet épp azok szoktak idézni, akik a tényleges fogyasztástól elvonatkoztatva próbálják körvonalazni a munkaerő értékét meghatározó javak tömegét. A munkaerő értéke „különböző aszerint, milyen az éghajlat és a társadalmi fejlődés foka; függ nemcsak a fizikai, hanem a történelmi fejlődés során kialakult társadalmi szükségletektől is, amelyek második természetté válnak".**** Itt valóban nem kifejezetten fogyasztásról, hanem társadalmi szükségletekről van szó. De Marx nem érthető félre, mert így folytatja: „De minden egyes országban, adott időszakban *ez* a szabályozó *átlagmunkabér* (kiemelések tőlem — B. L.) adott nagyság."***** Tehát átlagmunkabérről, azaz a *tényleges fogyasztási szint átlagáról* van szó itt is.

Tévedés ne essék: nem azért idéztem Marxot, mert az idézetekkel akarok bebizonyítani egy elméleti tételt. Az idézet csak azt bizonyítja, hogy az, akitől idéztünk, ezt vagy azt mondta. Bármilyen tekintély is Marx, a tőle vett idézetekkel sem lehet egy tétel helyességét bizonyítani. Tegyük fel tehát világosan a kérdést: Tévedett-e Marx, amikor a munkaerő értékét meghatározó javak körét a szokásos fogyasztási színvonallal azonosította? Nem tévedett! Az első pillanatra furcsán hangzó értéknagyság-meghatározás a munkaerőáru különleges voltának természetes következménye. Nézzük csak:

Van-e egy olyan tételnek értelme, amely szerint egy közönséges áru árának mozgását, tendenciáját a mindenkori (tényleges) árainak átlaga határozza meg? Ez sületlenség. Nem lehet például a monopolárak átlagát valami olyasféle árcentrumnak tartani, amely a tényleges monopolárakat meghatározza. Ha az árak mélyebb törvényét kutatjuk, éppen arra a kérdésre keressük a választ, hogy *az átlagárakat mi határozza meg.* A mindenkori piaci ár rövid időszakban végbemenő mozgása ugyanis könnyen érthető, a kereslet-kínálat alapján. De meghatározza-e valamilyen mélyebb törvény az átlagárakat? A marxista politikai gazdaságtan válasza közismert. Be tudjuk bizonyítani, hogy a közönséges áruk hosszabb idő alatt számított átlagárai egybeesnek egy olyan ponttal (vagy efelé tartanak, illetőleg ettől teljesen el nem szakíthatók), amely meghatározható a mindenkori tényleges áraktól függetlenül. A marxista ármagyarázatban tehát nincs semmiféle tautológia. A termelés meghatározza az értéket, s ez (kapitalizmusban a termelési áron keresztül) az árat. De hogy állunk a munkaerővel? Van-e annak a tételnek értelme, hogy az átlagmunkabér meghatározólag hat a tényleges munkabérre? Kiderül, hogy ami értelmetlenségnek bizonyult a közönséges áruk esetében, világosan értelmezhető a munkaerőre, mégpedig a következőképpen.

A munkaerő eladója a munkás, aki *ember* még a kapitalizmusban is. Az embernek vannak szokásai, az anyagi javaknak nincsenek. Az ember

* Marx: A tőke. I. kötet. Kossuth. 1961. 481. l.
** I. m. 486. l.
*** Marx—Engels Válogatott Művek. I. kötet. Kossuth, 1963. 444. l.
**** Marx: A tőke. III. kötet. Kossuth. 1961. 822. l.
***** Uo.

megszokhat bizonyos életkörülményeket, s akkor szívósan tud hozzájuk ragaszkodni. Nemegyszer azt is tapasztalhatjuk, hogy az emberek primitív életkörülményeket szoknak meg és ezekhez ragaszkodnak, nehéz bennük a kultúráltabb élet iránti igényt felkelteni.* Természetes azonban, hogy azokban a társadalmakban, amelyekben a termelőerők gyorsan fejlődnek, és ez alapon a fogyasztásba újabb és újabb anyagi javak kerülnek be, az emberek magasabb életnívóhoz szoknak hozzá. A modern társadalom embere fogékony az új iránt, ezért viszonylag könnyű elfogadtatni vele a megszületett újat, ami jobb a megszokottnál. A megszokás ereje tehát az egyik irányból viszonylag könnyen gyengíthető, rombolható. De nem így a másik irányból. Ha valaki megszokta, hogy van rádiója és TV-je, hűtőszekrénye és porszívója stb., akkor igen nehezen lehet csak hozzászoktatni olyan életkörülményekhez, amelyekből mindezek hiányoznak és nem azért hiányoznak, mert őket jobb dolgok helyettesítik. S a szokás erejét meghatványozza, ha az *tömegek* szokása. A reálbéreket olyan színvonalra süllyeszteni, amely a munkásosztályt a már megszokottnál alacsonyabb életnívóra kényszeríti, igen nehéz, mert ez a munkásosztály erős ellenállásába ütközik.

Nos, ha *durva megközelítésként* elfogadjuk, hogy egy hosszabb időre számított átlagos reálbér jellemzi a munkásosztály megszokott életnívóját, akkor egészen világos értelmet kap a munkaerővel kapcsolatban az a tétel, hogy *az átlagár szabályozó erő a mindenkori árral szemben.*** De akkor nincs okunk viszolyogni Marx tételétől: valamely áru értéke akkor része a munkaerő értékének, ha belekerül „a munkás szokásszerű fogyasztásába". A tényleges árak (tényleges reálbérek) itt valóban szerepet játszanak — méghozzá igen fontos szerepet! — annak az árcentrumnak a kialakításában, amely azután szabályozza a tényleges árakat. Ez csak látszólag tautológia.

Itt azonban nem hagyhatjuk abba a fejtegetést. Azzal még nem magyaráztuk meg a bérek alakulásának kapitalizmusbeli törvényszerűségét, hogy bebizonyítottuk a szokásos (durván: a hosszabb idő alatt átlagos) fogyasztási nívó szabályozó szerepét. Körülhatárolandó még az a köz, amelyben a szokásos fogyasztási színvonalnak a kapitalizmusban el *kell* helyezkednie.

A munkaerő értékét meghatározó javak körének korlátai a kapitalizmusban

Mint kiderült, a nehézség annak a jószágkörnek a körülhatárolásában rejlik, amelynek értéke a munkaerő értékével egyenlő. E körülhatárolás kapcsán egyelőre a szokásos fogyasztás színvonalára hivatkoztunk. De mitől függ az, hogy az egyik országban ilyen, a másikban amolyan szokásos életnívó alakul ki? Elegendő-e erre a kérdésre a kínálkozó válasz: a termelőerők eltérő fejlettségi fokától? Nyilvánvalóan nem. A munkásosztály életnívója a kapitalizmusban nem lehet csupán a termelőerők fejlettségi fokának függvénye. A munkásosztály reáljövedelme nem nő automatikusan a nemzeti jövedelem emelkedésével. A munkabér nem egyszerűen meghatározott mértékű részesedés a nemzeti jövedelemből, emelkedéséhez tehát egy-

* A megszokás ereje néha olyan, számunkra szinte hihetetlen módon jelentkezik, mint például az indiai Toda törzs eddig legyőzhetetlennek bizonyult ragaszkodása az egészen primitív életkörülményekhez. Ablaktalan kunyhókban laknak, ezekben mindenféle füstelvezető nyílás nékül főznek, de érintetlenül hagyják a kormány által épített ablakos házakat, mert azokban szerintük megbetegszik az ember — befúj a szél. Ezek az emberek inkább elpusztulnak, de nem engednek megszokott primitív életmódjukból.

** Abból indultunk ki, hogy ez a tétel értelmetlenség a közönséges áruk esetében, hiszen azok nem „szokják meg" saját árukat, így nem ragaszkodhatnak hozzá. Ám megszokhatják ezeket az árakat az emberek, s akkor a „hagyomány" bizonyos hatást gyakorolhat valamely dolog árára. Szabadverseny mellett azonban a munkával termelhető javak termelési költsége hosszabb idő alatt feltétlenül érvényesül mint árszabályozó. A megszokást inkább a monopólium használhatja ki. Vagy a megszokás hat például a kamatlábra, amely látszólag a kölcsöntőke ára.

általában nem elég a nemzeti jövedelem növekedése. Nem szorul bizonyításra, hogy a tőkés tulajdonviszonyok között szükség van a munkásosztály szervezett erejére, szükség van a *bérharcra* a tőkések bérlenyomó törekvéseivel szemben. A munkásosztály szokásos fogyasztási színvonala adott termelőerők mellett nagyobb vagy kisebb lehet attól függően, hogy mennyire eredményes a bérharc. De ha a szokásos fogyasztásba bekerülő javak értéke adja a munkaerő értékét, a szokásos fogyasztás pedig függ az osztályharctól, akkor *az osztályharc legalábbis egyik meghatározója a munkaerő értékének.*

Azért fogalmazom meg ilyen élesen, mert ebben a formájában a tétel első pillantásra ugyancsak meglepő. Sokak számára „marxistábbnak" tűnne ez a menet: a termelés meghatározza a munkaerő értékét, az érték az árakat, vagyis a béreket, az osztályharc pedig csak arra való, hogy a munkásosztály kiharcolja bérének a munkaerő értékének színvonalára való emelését, vagy legalábbis megakadályozza azt, hogy bérét mélyen a munkaerő értéke alá nyomják. Formálisan ez nagyon szépen hangzik. Csak egy a baj: nem lehet a munkaerő értékét meghatározó javak körét a szokásos életnívótól elvonatkoztatva meghatározni, erre pedig kétségkívül hat az osztályharc. A munkaerőre sehogyan sem lehet ráhúzni a többi árura nagyon is ráillő sémát.

Mindez azonban még kevés. A munkás részesedése a nemzeti jövedelemből függ a tőkés tulajdonviszonyoktól. Az, hogy részesedését befolyásolja egy olyan körülmény, mint az osztályharc, már a tulajdonviszonyok következménye. A tőkés tulajdonviszonyok azonban másképp is meghatározzák a munkásosztály életszínvonalát. *A munkás részesedésének egyik lényeges korlátja a profit.* Azt persze már nem könnyű megmondani, hogy az egyes tőkésországokban a mindenkori körülmények között mekkora az a normális profitráta, amely mellett a tőke hajlandó működni. Az azonban kétségtelen, hogy ha a profitráta bizonyos színvonal alá esik, akkor a tőke beszünteti működését, vagy legalábbis tartózkodik a termelés bővítésétől. Adott nemzeti jövedelem esetén a munkásosztály jövedelme csak a tőkések profitjának rovására nőhet meg (eltekintve itt a tőkéseken és munkásokon kívüli egyéb rétegektől).

Ha a munkabér növekedése miatt a profitráta olyan alacsonyra száll, hogy a tőke számára emellett nem elég gazdaságos a működés, akkor a munkanélküliség jelentős növekedése következik be, s ez útját állja a bérnövekedésnek. A tőkés tulajdonviszonyok között tehát nem következhet be olyan mérvű bérnövekedés, „amely a tőkeviszony állandó újratermelését, mégpedig állandóan bővülő szinten való újratermelését komolyan veszélyeztetné".*

Ezt kapjuk tehát a munkásosztály elérhető fogyasztási színvonalának korlátjaként akkor, ha a tőke értékesülési szükségleteiből indulunk ki.

De megközelíthetjük a munkás jövedelmének korlátját *a munkabér oldaláról* is. A munkásnak olyan helyzetben kell lennie a kapitalizmusban, hogy *kénytelen legyen munkaerejét áruba bocsátani.* Ha ez nincs így, akkor nincs biztosítva a kellő munkaerő-utánpótlás. Erről az oldalról megközelítve tehát azt mondhatjuk, hogy a munkabér emelkedése csak olyan mértékű lehet, amilyen mértékben a munkás fogyasztási szükségletei növekednek. A bért a munkásnak el kell költenie, mégpedig fogyasztási cikkekre kell elköltenie, mert csak így marad proletár, így marad a tőke tartozéka. Ez is a tőkés tulajdonviszonyok egyenes következménye. A két módon, tisztán elméleti síkon megközelített korlát nem kell hogy egybeessék. Ha a tőke értékesülési szükséglete megengedi, akkor nőhet a munkabér a profit rová-

* Marx: A tőke. I. kötet. 575. l.

sára, feltéve, hogy a munkás fogyasztásicikk-szükséglete emelkedett, s ezért a bérnövekményt el is költi. E növekedést ki kell harcolni, mert a tőkés a maga jószántából nem emeli a bért.

A munkásosztály szokásos fogyasztási színvonalának változása mint az áruk realizálásának feltétele a kapitalizmusban

Magának a bérharcnak az eredményessége szorosan összefügg a tőkés újratermelés menetével.

Ha a tőkés gazdaság fellendülőben van, ha a munkatermelékenység elég gyors ütemben emelkedik, akkor a tőke engedékenyebb lehet a bérkövetelésekkel szemben, hiszen a munkás által fogyasztott javak értéke ilyenkor esik, s ezért, ha a munkás fogyasztása nem változik, a munkatermelékenység emelkedésével a szükséges munkaidő arányosan rövidül. Így lehetséges a reálbérek olyan ütemű növekedése, amely a szükséges munkaidő csökkenését csupán fékezi, tehát nem akadályozza meg az elsajátított értéktöbblet emelkedését, a kizsákmányolás fokozódását. A reálbérek növekedése ugyanakkor a fogyasztási cikkek piacának bővítéséhez vezet, s ily módon ösztönzőleg hat a termelés fellendülésére. Sőt, ha a termelés növekedése a munkatermelékenység emelkedése alapján valósul meg, akkor a reálbérek emelkedése egyenesen szükséges feltétele lehet az áruk realizálásának. Ez a probléma megérdemli, hogy részletesebben megvizsgáljuk.

Attól az esettől elvonatkoztatunk, amikor a termelés a produktív munkások létszámának növekedése miatt emelkedik. Ha csak erről van szó, akkor a munkások fejenkénti fogyasztásának a növekedése egyértelmű volna azzal, hogy az új érték megoszlása a munkások javára változnék meg, tehát az értéktöbblet rátája csökkenne.

A realizálási problémát tehát azzal a feltevéssel feszegetjük, hogy a termelés növekedésének oka kizárólag a munkatermelékenység fokozódása. Tekintsünk el az első lépcsőben a termelés úgynevezett III. osztályától, vagyis az olyan termékek előállításától, amelyek se nem termelési eszközök, se nem fogyasztási cikkek, tehát például hadfelszerelési tárgyak, a tiszta forgalmi költségek dologi elemei stb. E III. osztályt bekapcsolva vizsgálja a realizálási feltételeket Molnár Ferenc a „Kísérlet a tőkés újratermelés háromszektoros modelljének kidolgozására" című cikkében (Közgazdasági Szemle. 1964. 2. sz.).

Vegyük tehát egyelőre csak a termelés két osztályát, amelyeket Marx is vizsgált: az I. és a II. osztályt. Ha mármost a munkatermelékenység megemelkedik, ennek következtében növekednie kell a termékek tömegének. A növekvő tömegű terméknek bővülő piacra van szüksége. Persze átmenetileg, hosszabb-rövidebb ideig lehetséges csak az I. osztály javára való piacbővítés. Azt is mondhatnánk, hogy hosszabb-rövidebb ideig az I. osztály „elnyeli" a munkatermelékenység emelkedésének a hatását, ezért a fogyasztási cikkek újratermelt volumene ideiglenesen változatlan maradhat.

De csak ideiglenesen! Lenin joggal tekintette nevetségesnek azt a Tugan—Baranovszkij-féle álláspontot, hogy a kapitalizmusban lehetséges a végső soron pusztán a termelésért való termelés. Nem lehet a végtelenségig vasat és szenet termelni azért, hogy velük még több vasat és szenet termeljenek. Bármennyire messze is van valamely termelési eszköz funkciója a fogyasztási cikkek előállításától, végső fokon minden termelési eszközből fogyasztási cikk lesz. Vagyis a termelés növekedése végső fokon a fogyasztási cikkek tömegének növekedése. A növekvő tömegű fogyasztási cikkek eladása nélkül a bennük rejlő profit sem realizálódik.

Ha tehát csak a termelés két osztályát vesszük alapul, akkor nyilvánvaló, hogy bármely területen is emelkedik a munkatermelékenység, ennek

következménye előbb-utóbb a fogyasztási cikkek tömegének növekedése lesz. Ennek realizálásához pedig emelkednie kell a fogyasztók fogyasztásának. Fogyasztó azonban többféle van a kapitalizmusban. Vegyünk alapul háromfélét: 1. a tőkéseket, közvetlen kiszolgáló személyzetükkel együtt; 2. a bérből és fizetésből élő hasznos és nem hasznos improduktív dolgozókat; 3. a produktív szférában dolgozókat.

Ilyen feltételek mellett a következő választ adhatjuk: Ha a munkatermelékenység emelkedése ellenére a munkásosztály fogyasztási színvonala változatlan marad, akkor a növekvő tömegű fogyasztási cikk csak úgy adható el, ha nő a tőkéseknek, az improduktív alkalmazottaknak vagy mindkét kategóriának a személyes fogyasztása. De a tőkés fogyasztás a szükségletek telítettsége miatt egy bizonyos ponton túl viszonylag merevvé válik. Ily módon a produktívak reálbére változatlanságának a következtében a realizálódás feltételeként az adódik, hogy az improduktív szférában kell a béreknek és fizetéseknek megfelelően (reálértékben) növekedniük. Lehetséges-e azonban, hogy a munkatermelékenység emelkedésének egész eredménye az improduktív területeken foglalkoztatottak személyes fogyasztásának növekedését szolgálja hosszú idő alatt? Ez már csak azért is valószínűtlen, mert akkor előbb-utóbb olyan nagymértékű aránytalanság alakulna ki a produktív és az improduktív területeken dolgozók jövedelmei között, hogy igen erőteljes munkaerő-áramlás indulna meg a nem termelő területek felé. Ha tehát a munkaerő-áramlás előtt nincsenek leküzdhetetlen akadályok, akkor a két terület dolgozóinak jövedelmi színvonalában bizonyos fokú kiegyenlítődési tendenciának kell érvényesülnie. Ez pedig arra vezet, hogy a munkatermelékenység emelkedése kiváltja a produktív területek dolgozóinak reálbéremelkedését is.

Az eddigiek alapján a következőt állapíthatjuk meg: ha a munka termelékenysége a kapitalizmusban hosszú idő alatt jelentősen emelkedik, akkor ennek csak abban az esetben nem kell szükségképpen a reálbérek megnövekedéséhez vezetni, ha mód van arra, hogy a tőkések és az improduktív alkalmazottak fogyasztásának megfelelő emelkedése az árurealizálást lehetővé tegye. Teljesen elvontan nézve ez persze lehetséges, de pusztán a fenti elvi megfontolások is elegendőek ahhoz, hogy kimondjuk: *hosszú idő alatt a reálbérek növekedése a kapitalizmusban is szükséges feltétele a realizálásnak, ha a munkatermelékenység jelentősen emelkedik.*

Eddig eltekintettünk a III. osztálytól. Mint mondottuk, itt olyan termékekről van szó, amelyek se nem termelési eszközök, se nem fogyasztási cikkek. Ha valamely társadalomban megnövelik a III. osztály termelését, attól az a társadalom egy szemernyivel sem lett gazdagabb. Ha az acélból valamilyen forgácsoló gépet készítenek, akkor ez közvetve személyes szükségletek kielégítésére szolgálhat. De ha atomtengeralattjáró építéséhez használják fel, ez a személyes szükségletek kielégítése szempontjából olyan, mintha egyszerűen a tengerbe hajították volna. Hadi- és személyszállító hajó, tank és traktor között óriási a különbség. A III. osztály munkát von el a termelés hasznos területeinek nevezhető I. és II. osztálytól. Csak e kettő rovására létezhet.

Ha bekapcsoljuk vizsgálatunkba a III. osztályt is, akkor az itt tárgyaltak szempontjából a következő lényeges megállapítást tehetjük:

Míg a termelés I. osztálya csak ideiglenesen „nyelheti el" a munkatermelékenység növekedésének hatását, addig a III. osztály ezt véglegesen megteheti. A III. osztály fennállása nélkül tehát lehetetlen, hogy a munkatermelékenység emelkedése esetén végül is ne növekedjék a fogyasztási cikkek termelése. A III. osztály bekapcsolásával viszont lehetséges, hogy a munkatermelékenység emelkedése ellenére sem termelési eszközből, sem fogyasztási cikkből nem lesz több. Bizonyos értelemben, különösen a társadalom személyes szükségletei szempontjából tehát azt is mondhatjuk, hogy a III.

osztályba tartozó termékek termelése nem is termelés. Termelés helyett tulajdonképpen a termelőkapacitás elfecsérlésére szolgál.* Érthető ezért, hogy — amint azt Molnár Ferenc az említett cikkében kimutatja — ez az osztály végeredményben a termelés növekedési ütemét csökkenti. Így a III. osztály léte újabb korlátja a reálbérek emelkedésének a kapitalizmusban.

Amikor tehát arra a következtetésre jutunk, hogy hosszabb idő alatt jelentős munkatermelékenység-emelkedés esetén a reálbérek megnövekedése realizálási feltétel is, távolról sem akarjuk idealizálni a tőkés viszonyokat. A tőkés társadalom szerkezete olyan, hogy társadalmi szinten a technikai haladásnak, a munkatermelékenység növekedésének hatása jelentős mértékben szükségképpen veszendőbe megy. *Szükségképpen,* mert a III. osztályt nem lehet egyszerűen megszüntetni, hiszen — eltekintve az ugyancsak a tőkés tulajdonviszonyokból fakadó háborús politikától — léte az árurealizálás szempontjából is fontos. Megszüntetése csak úgy lehetséges, ha a realizálás szempontjából hasonlóan ható egyéb területre csoportosítják át a termelőerőket.

Nyugodtan megállapíthatjuk tehát, hogy *a munkásosztály fogyasztási színvonalának növekedése sok korlátba ütközik a kapitalizmusban, s ezért jelentősen elmarad a termelőerők nyújtotta lehetőségektől.* Munkája eredménye részben haszontalan termékekben jelenik meg, ha pedig fogyasztási cikkben ölt testet, rajta kívül még ott van a tőkésosztály és a nem produktív szférában működők növekvő tömege arra, hogy ezt elfogyassza.

Mindennek ellenére azonban lehetetlen megalapozni egy olyan állítást, hogy az egyéb realizálási lehetőségek a kapitalizmusban a munkásosztály fejenkénti fogyasztásának növekedése nélkül is elegendőek. A termelőerők fejlődéséből következően a kapitalizmusban szükségszerű a fogyasztás és ezen belül a munkásosztály fogyasztásának is a növekedése. A tőkés tulajdonviszonyok csak korlátozzák ezt a növekedést, de teljesen nem akadályozzák meg. Éppen a tőkés tulajdonviszonyoknak ezt a korlátozó hatását túlozzák el azok, akik a reálbérek szükségszerű süllyedő irányzatát vallják. E tétel tarthatatlansága ma már annyira nyilvánvaló, hogy nem is szükséges különösebb energiát fordítani megcáfolására. De hadd utaljak még egy ma már általánosan hangoztatott érvre, arra ugyanis, hogy a szocialista tábor léte, a két rendszer békés versenye szintén abba az irányba hat, hogy a tőkések több engedményt tegyenek a bérek tekintetében.

Az a tétel tehát, hogy a kapitalizmusban a munkabért a létfenntartási költség mint a munkaerő értéke szabályozza, végeredményben a következőket jelenti:

1. A munkásosztálynak mindig olyan helyzetben kell maradnia, hogy kénytelen legyen munkaerejét áruba bocsátani.

2. A bérnövekedés nem lehet olyan mérvű, hogy a profitrátát az alá a színvonal alá nyomja, amely mellett a tőke a mindenkori körülmények között még hajlandó működni.

3. A reálbérnövekedést lehetővé, sőt szükségessé teszi hosszú idő alatt a munkatermelékenység jelentős növekedése a kapitalizmusban, de a munkatermelékenység fokozódásának hatását nagymértékben közömbösíti az improduktív területek növekedése, ami jórészt annak szükségszerű következménye, hogy éppen a munkabér korlátozott növekedése miatt nőnek a realizálási nehézségek a kapitalizmusban. Az improduktív szféra terjeszkedése tehát oka is és következménye is a reálbérek lassú növekedésének.

* Kívánkozik ide egy megjegyzés az olyan típusú termékekre vonatkozóan, amelyek szintén nem a személyes szükségletek kielégítésére szolgálnak és előállításuk bizonyos szempontból hasonló hatású a III. osztályba soroltakéhoz. Ilyenek például az űrkutatást szolgáló berendezések. Természetes, hogy az ilyen dolgok előállítása szintén leköt termelőkapacitást, de ezt nem nevezhetjük elfecsérlésnek. A III. osztály esetében kifejezetten azokról a felesleges költségekről van szó, amelyek végeredményben a speciális tulajdonviszonyok miatt merülnek fel, tehát ezek megváltozásával el is tűnnek. Bizonyos értelemben ide sorolható ezért a hadfelszerelési tárgyakon kívül a tiszta forgalmi költségek dologi része is mint „faux frais".

4. A tőkések bérlenyomó törekvéseivel szemben a munkásosztály csak szervezett bérharccal vívhatja ki reálbérének emelkedését. E bérharctól függ, hogy a fenti korlátokon belül milyen színvonalon alakul ki a munkásosztálynak az a fogyasztása, amely megszokottá válik és mint ilyen a tényleges bérek szabályozójává szilárdul. A munkaerő értékének történelmi-erkölcsi elemét tehát nem lehet a munkásosztály szokásos fogyasztási színvonalától elvonatkoztatva meghatározni, mert a tőkés tulajdonviszonyokban rejlő gazdasági korlátok a munkaerő normális újratermelési költségét egyértelműen nem határozzák meg.

Mi tekinthető értéktöbbletnek, ha a munkaerő értékét a szokásos fogyasztás színvonala alapján határozzuk meg?

Azok, akik nyilvánvalóan tautológiának tartják a szokásos életszínvonalra való hivatkozást a munkaerő értékének meghatározásakor, általánosságban *a szükségleti színvonal növekedéséről* beszélnek. Az ilyen álláspontot képviselők közül kerülnek ki azok is, akik szerint a munkaerő értéke és ára között szakadék van és az egyre növekszik. Ez a „szakadék" csak akkor érthető, ha a munkaerő értékét sok olyan — és egyre több olyan — áru értéke is meghatározza, amelyet még az átlagmunkás sohasem fogyasztott. Az ilyen álláspontok tarthatatlanságával Ripp Géza a már említett könyvében részletesen foglalkozik, abból a szempontból, hogy kimutassa: ezek szerint a munkaerő értéke nem olyan nagyság, amely a bért ténylegesen szabályozza.

Van azonban ezeknek az álláspontoknak egyéb gyengéjük is: nevezetesen nagyon *bizonytalanná teszik a munkaerő értékét meghatározó jószágkör határainak megállapítását*. Nem tudni, milyen alapon lehet egy újabb és újabb áruról kideríteni, hogy az már részt vesz a munkaerő értékének meghatározásában. Elvi körülhatárolásként talán elfogadhatjuk azt, hogy a munkásosztály *reális szükségleti nívójába* besorolhatunk minden olyan jószágot, amelynek termelése tömegméretekben lehetséges az adott termelőerők mellett, azaz pusztán a termelőerők színvonalát tekintve az ilyen jószág a munkásosztály fogyasztásába bekerülhetne más jövedelemelosztási arányok mellett. Ebben az esetben a szükségleti nívó és a tényleges fogyasztás eltérése a jövedelemelosztás aránytalanságának kifejezője.

Nincs azonban alapunk annak kijelentésére, hogy az ilyen tágan vett szükségleti nívóba sorolható javak elengedhetetlenül szükségesek a munkaerő normális újratermeléséhez. Az ilyen kijelentésre akkor sincs alapunk, ha a munkásosztálynak a fogyasztást meghaladó szükségleti nívóját másként, például a munkásarisztokrácia vagy a nem munkás „középrétegek" fogyasztási szintjével próbáljuk meghatározni. Teljesen egyetértek Ripp Gézával abban, hogy ilyen alapon nem lehet azt állítani, hogy a munkaerő ára és értéke között növekvő szakadék van. Nem értek azonban vele egyet abban, hogy a munkaerő értékének meghatározásakor a munkás szükségleti nívójának növekedése mellett elhanyagolja a tényleges fogyasztás alakulását, a szokásos fogyasztási szintet. Így az ő álláspontja szerint is kialakulhat — hosszabb ideig is — eltérés a munkaerő és értéke között. Hangoztatja is, hogy ez az eltérés nemcsak ciklikus jelenség, még ha növekvő szakadék nem is keletkezik.

Van még egy eléggé elterjedt és formálisan igen jól hangzó érv a munkaerő árának és értékének eltérésére. Ez pedig a következő: ha valamely áruból túlkínálat van, akkor az ára érték alá kerül. A munkaerőből túlkínálat van, mert munkanélküliség van, tehát a bér nem érheti el a munkaerő értékét. Sőt, miként azt például Vörös Gyula kiemeli,* a munkaerő még az-

* Lásd: Közgazdasági Szemle. 1961. 10. sz. 1226. l.

zal a különlegességgel is rendelkezik, hogy piacra kell vinni akkor is, ha túlkínálat van. Más áru legalább visszatartható. Azt lehetne tehát mondani, hogy ha nincs is nagy vagy növekvő szakadék a munkaerő értéke és ára között, mégis van egy eltérés, amit mondjuk a munkanélküli tartaléksereg átlagos nagysága megmagyaráz.

Látszólag ez az álláspont logikus, valójában azonban nagyon is leegyszerűsített, és emiatt a gondolatmenet hamis. Ilyen sematikusan ezt is mondhatnánk: ha valamilyen áruból túlkínálat van, akkor ára nemhogy nem emelkedhet, hanem ellenkezőleg, süllyed. Ám a munkaerő e tekintetben is különleges árunak bizonyul: ára — a reálbér — akkor is emelkedhet, ha van túlkínálat, van munkanélküliség. Az Egyesült Államokban például (1944 = 100) a reálbérek 1946-tól 88,6-ről 1960-ig 111,7-re emelkedtek, miközben a munkanélküliség számottevő volt.* Azt lehet tehát mondani, hogy az átlagosan meglevő munkanélküli tartaléksereg befolyásolja a munkásosztály bérharcát, de ezen keresztül nem a bért nyomja le a munkaerő értéke alá, hanem a *munkaerő értékének történelmi-társadalmi elemét korlátozza.* S ez az első pillanatban ugyancsak meglepően hangzik, mert így *a túlkínálat értékmódosító hatású.*

A munkaerőre tehát sehogyan sem húzható rá a közönséges árukra nagyon is ráillő séma. De van-e mégis eltérés a tényleges *átlagos* fogyasztás és a munkaerő értékét meghatározó javak köre között? S ha igen, mi okból?

Az általam kifejtett álláspont, amely igen jelentős szerepet tulajdonít a szokásos életszínvonalnak a munkaerő értékének meghatározásában, nem zárja ki az ilyen eltérést, bizonyos hosszabb időszakban sem. Ilyen eltérés annyiban lehetséges mondjuk akár egy ciklikus átlagában, amennyiben a kapitalizmus egymást követő ciklusai egyáltalán nem azonosak, s előfordulhat, hogy a válság nagyobb mélysége, a depresszió elhúzódó volta, a fellendülés lanyhasága miatt a munkásosztálynak a ciklus átlagában vett fogyasztása alatta marad a korábbi hosszú időszak alatti átlagos fogyasztásnak. Ezért hangsúlyoztam korábban, hogy *a hosszabb időszak átlagos fogyasztása csak durva megközelítése* annak a szokásos fogyasztási nívónak, amely a munkaerő értékének meghatározója. Az eddig leírtakból azonban következik: általában az a szabály, hogy — szerintem — hosszú idő alatt a munkásosztály tényleges átlagos fogyasztási színvonala lényegében megfelel a munkaerő újratermelési feltételeinek. Ezt az álláspontot fejti ki Nagy Tamás, aki ugyancsak a *megszokott szükségletkielégítésre,* tehát a fogyasztásra hivatkozik. „... meg kell különböztetni a munkások *megszokott* szükségletkielégítését, megszokott fogyasztását azoktól a szükségletektől, amelyeket ugyan a munkások a társadalmi fejlődés során már kezdenek érezni, amelyeknek a nyomása már kezd jelentkezni, de amelyeknek kielégítése még nem vált megszokottá, még nem tartozik bele a munkásosztály nagy részének életmódjába. A munkaerő értékébe csak az előbbiek tartoznak bele ..."** Nagy Tamás szerint tehát nem lehet *általános* jelenség, hogy a munkaerő ára értékétől lefelé térjen el.

Álláspontomnak további következménye van, amelyet ugyancsak vállalnom kell. Ez a következő:

Ha a munkásosztály átlagos tényleges fogyasztása általában elegendő a munkaerő normális újratermeléséhez, akkor csak nagyon korlátozott értelemben lehet beszélni arról, hogy a realizálási nehézségek miatt növekvő tiszta forgalmi költségek, valamint a közvetett és egyenes adók a reálbéreket lenyomják. Ha igazam van a korábban elmondottakban, akkor az ilyen tételek végeredményben az értéktöbbletet korlátozzák, nélkülük mindenekelőtt az értéktöbblet lenne nagyobb, de nem a munkabér. Már Ricardo klaszszikus polgári közgazdász például felismerte: a vámokkal terhelt gabonaárak

* A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály. Kossuth. 1962. 78—79. l.
** Közgazdasági Szemle. 1961. 10. sz. 1216. l.

a tőkéseket arra kényszerítik, hogy ennek megfelelően magasabb munkabért fizessenek. Ez helyes felismerés volt. A tőkéseknek olyan munkabért kell fizetniük ma is, hogy a munkásnak ebből annyi maradjon az egyenes adó levonása után, amennyiből meg tudja venni a munkaereje normális újratermeléséhez szükséges javakat, miközben ezek árában benne foglaltatik a tiszta forgalmi költség, illetőleg a közvetett adó.

Persze rövid időszakban más a helyzet. Ha megemelik a munkások egyenes adóját, vagy a forgalmi költség, illetve a közvetett adó miatt drágulnak a javak, akkor ez a reálbér csökkenésére, s egyúttal a bérnek a munkaerő értéke alá esésére vezethet és vezet is. Ha viszont hosszabb idő alatt a munkás végül is megkapja azt a bért, amiből munkaerejét normális színvonalon újratermelheti, akkor a rövid időszakban a bért terhelő költségek és adók áthárulnak — épp a munkásosztály bérharca miatt — az értéktöbbletre. De legyünk szőrszálhasogatóan precízek: az persze igaz, hogy e tételek nélkül a tőke engedékenyebb lehetne a bérharccal szemben, s így valamivel az átlagreálbér is magasabb lehetne. De összhangban a korábban kifejtettekkel azt kell mondanom, hogy e tételek nélkül a munkaerő értékének használati értékben kifejezett történelmi-erkölcsi eleme lenne magasabb. Ebből következik, hogy a reálbérekre az adótételeknek (amelyekből egyebek között a III. osztály létezik) nemcsak rövid, hanem hosszú időszakban is van korlátozó hatásuk.*

Így jutunk el ahhoz a nem is olyan egyszerű kérdéshez, hogy egyáltalán mit nevezzünk értéktöbbletnek. A válaszunktól függ, hogy mekkorának találjuk a kizsákmányolás fokát. Ha következetesen ragaszkodunk a produktív és improduktív munka marxista megkülönböztetéséhez, akkor mindaz a jövedelem értéktöbblet a kizsákmányolás szempontjából, amit nem a produktív dolgozók kapnak meg. A produktív dolgozók közé vesszük természetesen a produktív szellemi foglalkozásúakat is, ám ezek jövedelmének egy része is értéktöbbletnek tekinthető, ha az a munkájukkal termelt értéknél jóval magasabb. Például az igazgatók igen magas jövedelme.

Azért mondom, hogy ez a szemlélet *a kizsákmányolás szempontjából* helyes, mert ebben az esetben azt nézzük, hogy az, aki a teljes új értéket létrehozta, annak mekkora hányadát kapja meg. De ebben a szemléletben az értéktöbblet egyáltalán nem azonos azzal az összeggel, amit a tőkések profitként realizálnak, hanem annál jóval nagyobb. Az értéktöbbletbe tartozik nemcsak a tőkés által, hanem a munkás által fizetett adó is, amiből az állam improduktív kiadásait fedezik. Ezért ebben a szemléletben nem helyes minden bért és fizetést összeadva úgy kezelni, mint a v értékét, mert az improduktív állami alkalmazottak bére az értéktöbbletet képező m-ből kerül ki, ugyanúgy, mint például a tőkések által közvetlenül fizetett improduktív kereskedelmi alkalmazottak bérei.

Hogy ennek a *teljes értéktöbbletnek* mikor mekkora hányadát tekintjük m-nek a különféle egyéb problémák tárgyalásánál, az az elemzés speciális szempontjaitól függ. Például másként értelmezzük akkor, ha az átlagprofitráta süllyedő tendenciáját, és másként, ha valamely iparág vagy egyéni tőkés nettó profitrátájának alakulását vizsgáljuk. E problémák elemzése azonban meghaladja e cikk kereteit.

* Itt azonban vissza kell utalnunk a realizálással kapcsolatban mondottakra. Láttuk, hogy e tételek szükségképpen keletkeznek egyebek között éppen a realizálási nehézségek fokozódása miatt, tehát ha tetszik, realizálási feltételek. Megszüntetésük termelésvisszaeséssel járna. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy az improduktív tételek nélkül ma tőkés termelés nem lehetne azon a szinten, amelyen van.

RIPP GÉZA

Gazdasági törvény és osztályhelyzet

A törvények szerepének helyes értelmezése a társadalmi fejlődésben kétségkívül egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek valamennyi társadalomtudomány képviselőit egészen közelről érintik. Egyebek között ennek a feladatnak a megoldásához kívánt hozzájárulni Szabó András György: „A törvény és az ember" című, a közelmúltban megjelent könyve is. E feladat megoldása természetesen nem képzelhető el másként, mint valamennyi társadalomtudomány — s ezen belül a politikai gazdaságtan — tapasztalatainak figyelembevételével. Szabó András György könyvében ennek megfelelően fontos helyet foglal el a gazdasági törvények és az emberi tevékenység kapcsolatának vizsgálata, valamint néhány, ezzel a kérdéssel foglalkozó hazai szerző nézeteinek bírálata. Így a könyv a politikai gazdaságtan jellegű munkák közül egyrészt bírálja Molnár Erik: „A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája" című könyvének, valamint Erdős Péter: „A tervgazdálkodás néhány elméleti kérdéséről" című tanulmányának több állítását, másrészt elemzésében több ízben hivatkozik Szabó Kálmán: „A szocialista tervszerűség elméleti kérdései" című könyvére. Csak helyeselni lehet a szerzőnek azt a törekvését, hogy állásfoglalásával hozzájáruljon néhány olyan probléma megoldásához, amely a politikai gazdaságtanon belül is hosszú idő óta vita tárgya. Ugyanígy csak egyetérteni lehet Szabó András György említett könyve néhány fő tételét összefoglaló cikkének megállapításával is: „A közgazdászok, szociológusok, történészek. filozófusok alkotó együttműködésére van szükség, hogy társadalmi fejlődésünk törvényeit a maguk *konkrét tartalmas* mivoltában tárhassuk fel. Mindez azonban csak tudományos viták tüzében kikovácsolódó marxista koncepció alapján lehetséges."[1] S ha a továbbiakban Szabó András György könyvének néhány tételét vita tárgyává teszem, ebben a szerző által oly jól megfogalmazott cél vezet.

Vitáról lévén szó, szükségtelen megismételnem mindazokat a helyes megállapításokat, amelyeket Szabó András György könyve tartalmaz. Az általa kifejtett álláspontlal szembeni ellenvetések gyújtópontja a szerzőnek a társadalmi törvények és az osztályhelyzet viszonyáról vallott felfogása, amely egész koncepciójának egyik legfőbb összetevője.

A témát a gazdasági törvények és az osztályhelyzet közti kapcsolatra szűkítve, a továbbiakban először Szabó András Györgynek az emberi tevékenységekben megnyilvánuló törvényeknek az osztályhelyzetre való visszavezethetőségéről, másodszor a gazdasági törvények felhasználhatósága és az osztályhelyzet közti viszonyról, és végül a törvények jellegéről kifejtett nézetét vizsgálom, hogy kiderüljön: a szerzőnek e kérdésekben elfoglalt álláspontja valóban előrelépés-e, vagy esetleg csak arra alkalmas, hogy hibás tételek ballasztjával nehezítse az előrejutást.

Szabó András György a törvényeknek az osztályhelyzetre, az objektíve meghatározott emberi cselekedeteknek az osztályérdekekre való visszavezethetőségéről egyebek közt a következőket állítja: „Ha tehát az emberek tetteit nem saját szubjektív indítékaik, személyes elképzeléseik, közvetlen egyéni céljaik szerint ítéljük meg, hanem feltárjuk a mögöttük meghúzódó osztályérdekeket mint *igazi mozgatóerőket*, akkor egyben a társadalmi törvényeket tárjuk fel. Ezek ugyanis éppen azt jelentik, hogy az adott társadalmi mozgásokból kialakuló eredmény *elkerülhetetlenül következett a folyamatban részt vevők anyagi létéből, osztályhelyzetéből*, amennyiben — az ezekben kifejeződő érdekeket adottnak véve — a folyamat alapiránya csak

[1] Szabó András György: Hogyan torzította el a dogmatizmus a társadalmi törvények marxista felfogását? Társadalmi Szemle. 1964. december. 102. l.

így és nem másként jöhetett létre. Ebből kiindulva tudjuk megkülönböztetni a történelem törvényszerűségeit azoktól az esetleges, véletlenszerű eseményektől, amelyeket nem az alapvető osztályérdekek determinálnak, amelyek nem ezek elengedhetetlen következményeiként állnak elő." „... a marxizmus a tömegek tevékenységében tárta fel a társadalmi törvényeket, de nem a »közvetlenül szubjektíve motivált«, *hanem anyagi viszonyaik, osztályhelyzetük* által kölcsönösen meghatározott objektív cselekedeteikben."[2]

Igaz, hogy minden gazdasági kategória és törvény tartalmában kifejezésre jutnak a fennálló termelési mód alapvető gazdasági és ezen belül osztályviszonyai. De ebből még egyáltalán nem következik, hogy ezek a törvények egyszerűen az osztályhelyzetre vezethetők vissza. Ha Szabó András György állítása igaz volna, vagyis ha a törvények föltárása nem igényelne többet, mint az emberek cselekedeteiben az alapvető osztályérdekek föltárását, mint az emberek objektíve meghatározott cselekedeteinek osztályhelyzetükre való visszavezetését, akkor ezzel olyan univerzális receptet kapnának a társadalomtudományok kutatói, amely megkímélhetné őket az egyes törvények speciális forrásainak kutatásától és az ezzel járó tetemes munkától. Sajnos azonban a valóságban ennél némileg bonyolultabb a dolog.

Először is még az osztályhelyzetnek az az általános prioritása a gazdasági törvényekkel szemben, amelyet Szabó András György felfogása képvisel, az is — enyhén szólva — erősen vitatható. Legalább ugyanilyen joggal állíthatjuk azt is, hogy a gazdasági törvények határozzák meg az osztályok helyzetét és fejlődését. Anélkül, hogy a részletekre kitérnék, elég arra utalnom, hogy a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban nagyrészt a munkaerő értéktörvénye határozza meg: az, hogy a munkás munkája a termelési folyamatban csak a profit előállításának szubjektív elemét alkotja, és a vele szemben álló erőnek, a tőkének a gyarapításához vezet; az, hogy a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből a munkaerő újratermelésének fizikai és társadalmi feltételeire korlátozódik stb. Amint igaz az, hogy a kapitalizmus számos gazdasági törvényére elsősorban, vagy nagyrészt az embereknek az osztályhelyzetükből következő cselekvése nyomja rá a bélyegét, ugyanúgy igaz az is, hogy a tőkés társadalom osztályainak helyzetét viszont a kapitalizmus termelési és elosztási viszonyainak lényeges összefüggéseit kifejező törvények határozzák meg.

Ami a továbbiakban a gazdasági törvények és az osztályhelyzet közti viszonyt illeti, közismert, hogy valamely társadalmi alakulat törvényei a termelési viszonyok egész rendszerével vannak kapcsolatban, illetve ezeknek lényeges, tartós összefüggéseit fejezik ki. A termelési viszonyoknak ezek az összefüggései lehetnek egészen szoros, kevésbé közvetlen és végül meglehetősen laza kapcsolatban a társadalom osztályviszonyaival. Ennek megfelelően az osztályhelyzet nagyon is eltérő mértékben és különböző módon befolyásolhatja azokat az emberi tevékenységeket, kapcsolatokat, amelyekben a gazdasági törvények a valóságban léteznek.

A gazdasági törvények még abban az esetben sem vezethetők vissza egyszerűen az osztályhelyzetre, amikor olyan viszonyokban, tevékenységekben jelennek meg, amelyek egészen közvetlen összefüggésben vannak az osztályhelyzettel, amelyekben egészen közvetlenül nyilvánul meg az osztályérdek. Lenin például mint a munkásosztály helyzetének alakulását a kapitalizmusban meghatározó egyik fontos törvényt említette a szükségleti színvonal növekedését. Ennek a törvénynek az érvényesülése a legszorosabb kapcsolatban van a munkásosztály számának és szervezettségének növekedésével, a proletariátus osztályérdekeit kifejező gazdasági és politikai harccal. Ennek ellenére ezt a törvényt sem lehet egyszerűen az osztályérdekek által objektíve

[2] I. m. 92., 100. l.

meghatározott cselekvésekkel azonosítani, mert — mint Lenin is hangsúlyozta — e törvény érvényesülésében az osztályhelyzeten kívül nagymértékben jutnak kifejezésre olyan tényezők is, mint a termelőerők fejlettsége, a tőkés termelési és csereviszonyok általános kiterjedtsége és színvonala. Csak ha az osztályhelyzet mellett a tőkés gazdasági rendszernek ezeket az összetevőit is tekintetbe vesszük, csak akkor tárjuk fel azokat a mozgatóerőket, amelyek a munkásosztály szükségleti színvonalát, illetve annak növekedését meghatározzák. Csak ezeknek a tényezőknek az együttes figyelembevételével érthető meg, hogy bár Olaszországban vagy Franciaországban jóval fejlettebb a munkásosztály szervezettsége és öntudata, mint az Egyesült Államokban, az utóbbiban mégis sokkal magasabb az objektív feltételek által kialakított és a munkásosztály által kivívott szükségleti színvonal. A szükségleti színvonal emelkedése törvényének éppen a konkrét, tartalmas mivoltában való feltárását tenné lehetetlenné az a szemlélet, amely ehhez elégségesnek tekinti az objektíve meghatározott emberi cselekvéseknek az osztályhelyzetre való visszavezetését.

Még inkább kitűnik a Szabó András György által képviselt felfogás egyoldalúsága és tarthatatlansága akkor, ha a kapitalizmusnak olyan gazdasági törvényeit vizsgáljuk, amelyeknek érvényesülésére nagyon erős befolyása van ugyan az osztályérdek által meghatározott cselekvésnek, de amelyeknek kapcsolata az osztályhelyzettel mégis kevésbé közvetlen, mint az előző törvény esetében. Világos, hogy például a gazdasági (túltermelési) válságot a kapitalizmusban előidéző gazdasági folyamatokra igen jelentős befolyásuk van az osztályhelyzet diktálta emberi cselekvéseknek. Ennek ellenére teljesen lehetetlen és értelmetlen vállalkozás volna az, ha az osztályhelyzet alapján akarnánk megítélni a gazdasági válságok törvényének szükségességét, és ugyanígy az is, ha a túltermelési válságokat előidéző folyamatokat az osztályhelyzetre vezetnénk vissza. Mint ismeretes, Marx nem is az osztályhelyzet alapján magyarázta a válságokat, hanem ezeknek elvont feltételeit kifejlett formában a pénz forgalmi és fizetési eszköz funkciójának az elemzésében tárta fel, végső forrását a termelés társadalmi és a kisajátítás tőkés jellege közti ellentmondásban, közvetlen kiváltó okát pedig a termelés és a fogyasztás ellentmondásában találta meg. Marx tehát egyrészt jóval túlment az osztályhelyzeten, a termelési viszonyok legmélyebb szférájáig, másrészt pedig a termelési viszonyoknak azokat a *sajátos összefüggéseit* vizsgálta, amelyek *éppen* a gazdasági válság törvényének a keletkezését magyarázzák. Ami tehát elvi-módszertani szempontból útmutatásul szolgálhat: Marx nem arra törekedett, hogy valamilyen bűvös formulát találjon minden törvény létrejöttének és hatásának magyarázatára; semmi sem állt tőle távolabb, mint a Szabó András György által képviselt uniformizált szemlélet, hanem mindig a termelési viszonyoknak azokat a speciális vonásait igyekezett feltárni, amelyek az *adott törvény* létrejöttét és fő tartalmát meghatározták.

Végül vannak olyan gazdasági törvények, amelyek a termelési viszonyoknak, a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatának olyan összefüggéseit fejezik ki, amelyek már csak egészen közvetett, teljesen laza relációban vannak a társadalom osztálystruktúrájával. Ilyenek például a pénzforgalom törvényei. Nyilvánvaló, hogy emberek tevékenysége és meghatározott társadalmi kapcsolatai nélkül sem pénz, sem pénzforgalom nem lehetséges. De azért meglehetősen nehéz volna például a forgalom lebonyolításához a kapitalizmusban szükséges pénz mennyiségét meghatározó törvényt a proletariátus vagy a burzsoázia osztályhelyzete, illetve a kettő közti viszony alapján magyarázni, vagy erre vezetni vissza. Valószínűnek látszik, hogy — mondjuk — a hitelviszonyok tanulmányozása több támpontot nyújthat ehhez. Ugyanígy nagyon keveset mondhat az osztályhelyzet azokról a nagyon fontos törvényekről is, amelyek az I. és a II. osztály viszonyát az

újratermelésben meghatározzák. Hasonló a helyzet a kereslet-kínálat törvényeivel (eltekintve a munkaerő-áru keresletének és kínálatának különleges esetétől), valamint egész sor más gazdasági törvénnyel kapcsolatban is. Ezeknél különösen szembetűnő Szabó András György koncepciójának erőszakolt, spekulatív volta. Hiszen az itt említett törvények jórésze a burzsoázia megszűnése, a munkásosztály helyzetének gyökeres átalakulása után, a kapitalizmust követő szocialista társadalomban is „érvényben marad", pusztán a termelési viszonyok azon formai hasonlósága alapján, hogy mindkét termelési módban vannak áru- és pénzkapcsolatok, vagy annak következtében, hogy mindkét gazdasági rendszerre a termelésnek bővített alapokon való megismétlődése a jellemző.

Szabó András Györgynek az osztályhelyzet és a törvények közti kapcsolatról kifejtett álláspontja a törvények fölhasználhatóságának vizsgálatánál is szükségszerűen tévútra visz. A törvények felhasználhatóságával kapcsolatban Szabó András György a könyvében megállapítja: *„a társadalmi törvények felhasználása, spontán megjelenési formájának megváltoztatása, bizonyos esetekben az osztálytársadalmakban is lehetséges..."* Ezután az önmagában kétségtelenül helyes megállapítás után viszont a lehetséges cselekvések határainak determinálóját az osztályhelyzetben jelöli meg: „Jóllehet adott tevékenységtípuson belül többféle cselekvés lehetséges, amíg az adott viszonyok fennállnak, az emberi tevékenységek lehetőségei csak az osztályhelyzet határai között mozoghatnak." Majd tagadva az összfolyamat szabályozhatóságát az antagonisztikus osztályellentétek fennmaradása esetén, ezt írja: „Még a törvények felhasználása is mindig az ellentétes erők rovására történik, adott törvény megszüntetése viszont az ellentétes érdekek összehangolását követelné meg, ami nyilvánvalóan reakciós utópia. (Jól mutatja ezt a tervgazdálkodás »bevezetésére« tett kísérletek csődje az imperialista országokban.)"[3]

Kétségtelen, hogy a mai kapitalizmus gazdasági folyamatainak megítélése jó próbája lehet a törvények felhasználhatóságáról Szabó András György által vallott felfogásnak, mert éppen az ebben a kérdésben elfoglalt álláspont a kulcsa mind a jelenkori kapitalizmus gazdasági viszonyai, mind a modern burzsoá politikai gazdaságtan fő irányzatai, mind pedig a fejlett tőkés államok gazdaságpolitikája helyes marxista értékelésének. Az a felfogás azonban, amely a törvények felhasználásának lehetőségét általában nem a gazdasági viszonyok egész rendszere és az abban végbemenő változások alapján, az egyes törvényekét pedig nem a termelési viszonyok azon konkrét összefüggései alapján vizsgálja, amelyeket a törvény kifejez, hanem általánosan az osztályhelyzetre vezeti vissza — szükségszerűen zsákutcába visz és a marxista politikai gazdaságtan fejlődése során már rég eltemetett tételek kiásásához vezet.

Ha nem elégszünk meg készen vett formulák felhasználásával, vagy a valóság fontos vonatkozásait figyelmen kívül hagyó premisszákon alapuló deduktív következtetésekkel, hanem állításainkat a tények tanulmányozására alapozzuk, akkor semmiképpen sem beszélhetünk általában „a tervgazdálkodás bevezetésére tett kísérletek csődjéről az imperialista országokban". (Természetesen a kapitalista országokban nem lehet szó olyanfajta tervgazdálkodásról, mint a szocializmusban. De *ilyen típusú* tervgazdálkodás bevezetésére nem is tett kísérletet egyetlen tőkésország sem. Nemlétező kísérletek csődjéről beszélni pedig legalábbis értelmetlenség.) Amit — általánosságban szólva — a kapitalista országokban tényleg kipróbált tervgazdálkodási kísérletekről vagy pontosabban a gazdaság állammonopolista szabályozásáról megállapíthatunk, az a következő: Egyrészt — a kapitalista országokban a gazdasági folyamatok tervszerű irányításának, a gazdasági törvények tudatos fölhasználásának a tőkés termelési viszonyokban gyökerező

[3] Szabó András György: A törvény és az ember. Kossuth. 1964. 251—252. l.

korlátai vannak. Másrészt — *ezeken a korlátokon belül a gazdasági folyamatokra való visszahatás nagyon is hatékony lehet,* s igen fontos vonatkozásokban megváltoztathatja a kapitalizmus gazdasági törvényeinek *érvényesülését.* Az az álláspont, amely az ilyenfajta kísérletek szükségszerű csődjét az osztályhelyzetből deduktíve levezette, a dogmatizmusnak volt hosszú ideig az egyik legbiztosabb ismertető jele. Szabó András György így sem a szemléletet, sem pedig az igazolására fölhozott tételt tekintve nem bizonyult túl eredetinek.

A marxista közgazdasági irodalomban *Varga Jenőnek* „A tőkés gazdaság a második világháború után" című, közvetlenül a második világháború után megjelent könyve volt az első, amely azt az álláspontot képviselte, hogy a megváltozott gazdasági feltételek között, a tőkés államnak e változások alapján megnövekedett szerepe következtében, a kapitalista gazdaság fejlődésének jellegében szükségszerűen bizonyos változások történnek, amelyeknek figyelembevétele nélkül nem lehet helyes eredményre jutni a kapitalizmus második világháború utáni fejlődésének megítélésében. A vele szemben állók viszont — éppen az osztályantagonizmus fennmaradására, a gazdasági folyamatok tudatos és spontán jellegének alternatívájára mint minden körülmény között *egyformán érvényes* alternatívára hivatkozva — azt állították, hogy a Varga Jenő által hangoztatott szemlélet összeegyeztethetetlen a marxizmussal.[4] Ennek a megváltozott körülmények között is csak a régi igazságokat hangoztató szemléletnek a felülkerekedése jó egy évtizedig elzárta az utat a mai kapitalizmus gazdasági problémáinak tudományos marxista elemzése előtt. De hogy ennek a szemléletnek az ismeretelméleti gyökerei még megvannak és azok az új feltételek között is hasonló eredményre vezetnek, azt éppen Szabó András György álláspontja bizonyítja.

Természetesen nem az a hiba Szabó András György állításában — mint ahogy nem ez volt a hiba Varga Jenő könyvének a bírálóinál sem —, hogy az osztályhelyzet fontosságát hangoztatja az emberi tevékenységek lehetőségeinek meghatározásánál, és hogy hangsúlyozza a kapitalizmus és a szocializmus gazdasági folyamatainak jellegében meglevő elvi különbséget. Az osztályhelyzet számításbavétele minden marxista számára elengedhetetlen elemi követelmény. De nemcsak az vezethet téves következtetésre, ha állításainkat eleve hibás megfontolásokra alapozzuk, hanem az is, ha egy önmagában, meghatározott feltételek között helytálló tételnek valóságos érvényességi körén túlmenő jelentőséget tulajdonítunk. Kétségtelen, hogy az osztályantagonizmus a jelenkori kapitalizmusban is fennmaradt, mégis, ennek ellenére a kapitalizmus gazdasági folyamatainak jellegében olyan lényeges változások következtek be, amelyeknek figyelmen kívül hagyása lehetetlenné teszi mindannak megértését, ami *új* a mai kapitalizmusban, ami azt megkülönbözteti a tőkés gazdaság fejlődésének korábbi korszakaitól.

Szabó András György elismeri ugyan az emberi tevékenységek bizonyos szabadságának, valamint a törvények spontán megjelenési formája bizonyos megváltoztatásának lehetőségét az osztályantagonizmus feltételei között is, de ennek határait úgy állapítja meg, hogy nem fér bele számos olyan nagy fontosságú változás, amely a valóságban bekövetkezett. Vitathatatlanul fontos feladatuk a marxistáknak, hogy harcoljanak e változások reformista-revizionista *értelmezése* ellen, de nem e változások *elismerése* ellen.

Ha elfogadjuk Szabó András György felfogását az osztályhelyzet meghatározó szerepének ilyen abszolutizált értelmezéséről a gazdasági törvények felhasználásában, akkor ténylegesen nem beszélhetnénk arról, hogy a mai kapitalizmus gazdasági folyamatainak jellegében lényeges változás történt

[4] Mint a „vád egyik képviselője", Miznyikov a fő eltévelyedést a következőkben állapította meg: „Varga *a monopolkapitalizmus elemi gazdasági törvényeinek és osztályellentéteinek elemzése helyett a polgári állam szerepének kérdését állítja figyelmének középpontjába* és azt mint a tőkésországok gazdasági fejlődésének mozgatóerejét vizsgálja." (Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle. III. évf. 6. sz. 551. l.)

a kapitalizmus megelőző szakaszaihoz képest. Ha viszont azt tapasztaljuk, hogy a második világháború utáni időszakban a gazdasági folyamatokra való visszahatás — az osztályantagonizmus fennmaradása ellenére is — olyan mértékű, hogy az jelentősen befolyásolja a kapitalizmus gazdasági törvényeinek érvényesülését, akkor túl kell menni azon a magyarázaton, amely az osztályhelyzetre utal, mint a gazdasági törvények felhasználásának határait eldöntő végső tényezőre.

Valójában a gazdasági törvények fölhasználási lehetőségeinek határait nem egyszerűen a különben szintén változó osztályhelyzet determinálja, hanem azok a termelési viszonyok egész rendszerétől, az abban végbemenő változásoktól függnek meghatározóan. A mai kapitalizmus gazdasági folyamatai helyes marxista megítélésének elengedhetetlen követelménye annak a megértése, hogy a burzsoázia és a proletariátus közti osztályantagonizmus fennmaradása ellenére, elsősorban éppen a termelési viszonyokban végbement változások következtében, az új objektív feltételek között a gazdasági folyamatok befolyásolásának lehetőségei nagyon különbözhetnek a kapitalizmus megelőző korszakaiétól. Ez az a döntő körülmény, amelyet nem volt és ma sem képes megérteni az osztályantagonizmus fennmaradására, a gazdasági fejlődés tudatos és spontán jellegére mint minden körülmény között csak egyedül lehetséges alternatívára korlátozódó dogmatikus szemlélet. (Mellesleg megjegyezve: az osztálystruktúrában bekövetkezett átalakulásokat is csak az előbbi, mindenekelőtt tulajdonviszonyokban beállott változások és ezzel együtt a burzsoá államnak a gazdasági viszonyok rendszerében betöltött új szerepe alapján lehet megérteni.)

Az állammonopolista kapitalizmus lényege nem a burzsoá állam gazdaságpolitikájának a megváltozása, hanem a tőkés termelési viszonyokban végbement változás. A burzsoá állam gazdaságpolitikájának az új funkciói lényegében ezeket a kapitalizmus objektív viszonyaiban bekövetkezett változásokat fejezik ki. Ezek a változások egyaránt kiterjednek a tulajdon, az elosztás és a csere viszonyaira. Az a körülmény, hogy az állami tulajdon súlya számos fontos tőkésországban jelentősen megnőtt, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem igen nagy hányada felhasználása során keresztülmegy az állami költségvetés csatornáin, hogy a fejlett tőkésországokban a magánmonopóliumok termelésük jelentékeny hányadát állami megrendelésre, tehát nem ismeretlen piac számára állítják elő, hogy az államnak hatalmasan megnőtt a befolyása a hitelviszonyok területén stb., stb. — mindez szükségszerűen, kisebb-nagyobb mértékben rányomja bélyegét mind a mai kapitalizmus egyes gazdasági folyamataira, mind az összfolyamat egészére. Ezek azok a döntő tényezők, amelyek a gazdasági törvények fölhasználásának új lehetőségeit meghatározzák.

Szabó András György hamis, a mai kapitalizmus viszonyainak meg nem felelő alternatívát állít fel[5], amikor egyrészt elismeri, hogy a tudatos tényezők szabályozni tudják az összfolyamat részeit alkotó erővektorok egyikét-másikát, de nem képesek megszüntetni a társadalmi törvényeket az osztályviszonyok megszüntetése nélkül, és amíg ez utóbbi meg nem történik, addig nincs mód az összfolyamat szabályozására. Ez az alternatíva a szocializmust a kapitalizmusnak egy olyan sémájával állítja szembe, amelybe nem fér bele a *mai* kapitalizmus számos fontos jellemzője. Nem sokat ér az olyan általánosítás, amelyből éppen az marad ki, ami a jelenkor fő problémáinak megértéséhez nélkülözhetetlen. Az állammonopolista kapitalizmus sem képes arra, hogy a tőkés rendszerre jellemző törvényeket megszüntesse, de befolyásának megértéséhez a szerző által fölállított korlátok szűknek bizonyulnak. A Szabó András György könyvében használt analógiánál maradva: az állammonopolista kapitalizmus uralkodóvá válása nemcsak az erővektorok egyikét-másikát szabályozza, hanem közvetve vagy közvetlenül, kisebb vagy

[5] Lásd Szabó András György: A törvény és az ember. 250. l.

nagyobb mértékben befolyása van az összfolyamat valamennyi vagy csaknem valamennyi komponensére, a politikai gazdaságtan nyelvén: az újratermelési ciklus egészére. Ennek a változásnak következtében a jelenkori kapitalizmus gazdasági folyamatainak jellegét vizsgálva nemcsak azt kell megállapítani, hogy ez elvileg különbözik a szocialista gazdaság fejlődésétől, hanem azt is, hogy *lényeges vonatkozásokban* eltér a kapitalizmus korábbi korszakaiétól is.

Minthogy a gazdasági törvények csak az emberek valóságos, konkrét viszonyaiban, tevékenységében létezhetnek, ezért a gazdasági törvények felhasználásának konkrét lehetőségeit sem lehet másként megítélni, mint a valóságos, állandóan változó, átalakuló termelési viszonyok tanulmányozása alapján. Ha a mai kapitalizmusban a gazdasági törvények érvényesülésének mechanizmusában bizonyos szabályszerűségeket látunk a különböző tőkésországokban és ha ezek a mechanizmusok lényegesen különböznek azoktól, amelyek ugyanezeknek a törvényeknek az érvényesülését a kapitalizmus megelőző korszakaiban jellemezték, akkor ezeket a változásokat csak azok a tipikus átalakulások magyarázhatják, amelyek a tőkésországok termelési viszonyainak rendszerében az állammonopolista kapitalizmus térhódítása és uralkodóvá válása következtében végbementek.

A valóságos viszonyok tanulmányozása azt mutatja, hogy a gazdasági folyamatok érvényesülésének, a gazdasági törvények fölhasználásának két fő alternatívája mellett meghatározott feltételek esetén más alternatíva is létezhet. Az a szemlélet, amely a gazdasági folyamatok jellegét tekintve — a gazdaságirányítás bizonyos formálisan hasonló vonásaira hivatkozva — nem tesz különbséget az állammonopolista kapitalizmus és a szocializmus között, éppúgy súlyos elvi tévedésekhez vezet, mint az, amely — a magánmonopóliumok uralkodó szerepére, a piaci konkurrenciára stb. hivatkozva — nem lát lényeges különbséget a második világháború utáni és az azt megelőző kapitalizmus között, *a végbemenő gazdasági folyamatok jellegét tekintve.* A mai kapitalizmus gazdasági folyamataira elsősorban a gazdasági törvények továbbra is alapjában spontán érvényesülése nyomja rá a bélyeget, de a gazdasági folyamatokra való visszahatásnak az állammonopolista kapitalizmussal együtt járó formái és módszerei a Szabó András György által fölállított korlátokon lényegesen túlmenően korlátozhatják — és korlátozzák is — a spontaneitás megnyilvánulásait, *közvetlen* pusztító hatásait. Az osztályhelyzetet a társadalmi-gazdasági viszonyok egész rendszeréből egyoldalúan kiemelő, a tudatosság és a spontaneitás ellentétét a tőkés termelési viszonyokban végbemenő változásoktól elszakító szemlélet éppen ezt nem képes észrevenni. Az osztályhelyzet figyelembevétele — más tényezőkkel együtt — elengedhetetlen, ha meg akarjuk érteni a gazdasági törvények fölhasználásában levő gyökeres különbséget az állammonopolista kapitalizmus és a szocializmus között. Az osztályhelyzet determináló szerepét egyoldalúan hangoztató, a termelési viszonyokban végbement lényeges változásokat és hatásukat negligáló nézőpont viszont csak a már rég eltemetett dogmatikus szemlélet és tételek feltámasztásához vezethet.

A termelési viszonyoknak az a változása, amely az állammonopolista kapitalizmus lényegét alkotja, valamint a gazdasági törvények érvényesülésének az a mechanizmusa, amelyekben ezek a változások kifejeződnek, nem szabad választás eredményei. Az állammonopolista kapitalizmus egyszerre jelenti azt a formát, amelyben a termelőerők és a termelési viszonyok közti ellentmondás kifejezésre jut és amely az adott feltételek közt időlegesen lehetővé teszi a tőkés gazdaság funkcióképességét. Az állammonopolista kapitalizmus a tőkés gazdasági rendszer rendelkezésére álló utolsó lehetőség, hogy a termelési viszonyoknak a kapitalizmuson belüli változtatásával próbáljon meg alkalmazkodni a mai termelőerők jellegéhez.

A Szabó András György által képviselt álláspont nemcsak a jelenkori

kapitalizmus gazdasági folyamatainak megítélésénél vezet tévútra, hanem a modern burzsoá közgazdaságtan fő irányzatainak értékelésénél is. Ismeretes, hogy a mai burzsoá közgazdaságtan számos irányzata figyelmének középpontjába állítja a kapitalizmus gazdasági folyamatai befolyásolásának, e befolyásolás tényezőinek és „technikájának" vizsgálatát. Ha ezeknek az irányzatoknak a megítélésénél egyoldalúan az osztályhelyzet determináló szerepéből indulunk ki, akkor — a kapitalista országokban megvalósított mindenfajta tervgazdálkodási kísérlet szükségszerű csődjének állításához hasonlóan — előszedhetjük a dogmatizmus jórészt már (szerencsére) elfelejtett kliséit és ezzel elintézettnek tekinthetjük az egész problémát. Ha azonban ezeknek az irányzatoknak a marxista értékelése a célunk, akkor nem elégedhetünk meg az osztályantagonizmus figyelembevételével — ami természetesen nélkülözhetetlen —, hanem itt is a jelenkori kapitalizmus egész gazdasági rendszerében bekövetkezett változásokat kell tekintetbe venni. Csak ennek alapján lehet megítélni, hogy meddig érdekelt *korunkban* a burzsoázia a valóságos gazdasági viszonyok tudományos feltárásában, hogy *az állammonopolista kapitalizmus konkrét viszonyai között* hol vannak a valóban tudományos tevékenység korlátai és hol kezdődik az apologetika. Éppen az objektív gazdasági viszonyokban bekövetkezett változás magyarázza például azt, hogy a burzsoá közgazdaságtudomány számos képviselője komolyan érdeklődik a szocialista országok tervgazdálkodásának elméleti és gyakorlati eredményei iránt, valamint azt, hogy a szocialista országok közgazdászai részéről hasonló érdeklődés mutatkozik az előbbiek munkái iránt. Természetes, hogy amint az állammonopolista kapitalizmust nem teszi szocializmussá az, ha fölhasználja a maga céljaira a gazdálkodásnak a szocialista országokban bevált bizonyos formáit és módszereit, ugyanúgy a marxista és a polgári politikai gazdaságtan közti gyökeres elvi különbség sem szűnik meg azzal, ha bizonyos területeken létrejönnek az eredmények kölcsönös fölhasználásának lehetőségei.

Ha tehát elfogadnánk a Szabó András György által képviselt szemléletet és a belőle folyó következtetéseket, akkor el kellene vetnünk mindazt, amit a marxista közgazdaságtudomány az elmúlt évek során az állammonopolista kapitalizmus alapvető új vonásairól és ezzel kapcsolatban (egyebek között) a második világháború utáni újratermelési ciklus sajátosságairól, a gazdasági folyamatok tervszerű befolyásolásának lehetőségeiről, valamint a burzsoá közgazdaságtan egyes mai irányzatainak megítéléséről mondott.

Szabó András György könyvéből egyértelműen kitűnik a szerzőnek az a szubjektív szándéka, hogy a dogmatizmus maradványai ellen harcoljon. Az általa képviselt szemlélet azonban, legalábbis az itt tárgyalt kérdésnél, éppen az ellenkező eredményhez vezette.

Ha Szabó András Györgynek a törvények szerepének értelmezésében elfoglalt hibás álláspontja forrásait keressük, akkor mindenekelőtt az a szembeötlő, hogy képtelen megérteni a marxi politikai gazdaságtan jelentőségét a történelmi materializmus társadalomfelfogásának kidolgozásában. Ezért azt a szemléletet tulajdonítja a marxizmusnak, amely szerint az emberek tevékenységében rejlő törvényszerűségek föltárásához az az út vezet, „hogy a történelmileg cselekvő emberek tudatos indítóokai mögött rejtőző mozgatóerőket keressük, ami az *osztálytársadalmak* tekintetében azt jelenti, hogy az emberek tevékenységét osztályhelyzetük, e tevékenységek eredményét pedig az osztályérdekek összeütközése alapján vizsgáljuk". A továbbiakban pedig ezt írja: „a törvények olyan értelemben határozzák meg a történelem menetét, amennyiben a történelmi folyamatot a benne részt vevők osztályhelyzete determinálja."[6]

Ez a Szabó András György által a marxizmusnak tulajdonított szemlélet

[6] I. m. 224. és 235. l.

azonban *nem* a marxizmus szemlélete. Ez a szemlélet, ha nem is ilyen következetes formában, de a lényegét tekintve — amint azt Marx és Engels is több ízben hangoztatták —, a restauráció kora francia történetíróinak volt a társadalomfelfogása. Ők voltak azok — és ez volt nagy történelmi érdemük —, akik az emberek tevékenységét először vezették vissza osztályhelyzetükre, és akik először vizsgálták az emberi tevékenységek eredményét az osztályérdekek összeütközése alapján. De az a társadalomfelfogás, amely a XIX. század első harmadában nagy lépést jelentett előre, a XX. század második felében lényegében változatlanul megismételve még nagyobb lépést jelent — visszafelé. A marxista társadalomfelfogás ugyanis lényegesen túlment a Bourbon-restauráció történetíróinak szemléletén — amit elsősorban a marxi politikai gazdaságtan kidolgozása tett lehetővé. (Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy bizonyos fokig még az említett korszak történetírói is túlmentek a Szabó András György által fölállított kereteken. Így Guizot az angol és francia forradalmak tapasztalatai alapján hangoztatta a tulajdonviszonyok, mindenekelőtt a földbirtokviszonyok tanulmányozásának szükségességét az egyes osztályok, társadalmi csoportok magatartásának, politikai szerepének megértéséhez.)

A restauráció korszakának francia történetírói — legalábbis a burzsoázia uralmát megelőző korszakokban — fölismerték az osztályhelyzet jelentőségét a társadalmi harcokban, de nem tudtak tudományosan helytálló válaszokat adni az olyan kérdésekre, hogy mik az osztályok keletkezésének okai, mi határozza meg a társadalom adott osztálystruktúráját és ennek változásait, mik az osztályérdekek végső gazdasági gyökerei stb., stb. Éppen ezért társadalomfelfogásuk nem is volt képes átlépni az idealista világnézet és — végső fokon — a szubjektivizmus határait. Következetesen materialista társadalomfelfogás kidolgozása csak a politikai gazdaságtan marxi elmélete alapján vált lehetővé, mivel csak ez adott alapot a restauráció történetírói által nyitva hagyott, illetve rosszul megválaszolt kérdések helyes megoldására.

A marxi társadalomfelfogásban a lényegbevágóan új éppen az, hogy *a történelmi folyamat szükségszerűségének meghatározásánál túlmegy az osztályhelyzeten,* s a fő mozgatóerőt a termelőerők és a termelési viszonyok változásában látja. Egyáltalán nem véletlen, hogy Marx az osztályok vizsgálatával fő művének befejezésénél, csak „A tőke" III. kötetének végén kezdett foglalkozni, a termelési és elosztási viszonyok beható vizsgálata után, mert az osztályok helyzetét, szerepét, konkrét társadalmi funkcióját végeredményben ezek határozzák meg. Szabó András György felfogásában éppen a marxista társadalomfelfogásnak a megkülönböztető jellegzetessége vész el. Hogy a marxi politikai gazdaságtan kidolgozása mit jelentett a történelmi fejlődés igazi mozgatóerőinek meghatározásában, azt a nemzetközi marxista irodalom egyik legkiválóbb alkotása már a múlt század végén így foglalta össze: „Az új elmélet szerint az emberiség történelmi fejlődését a termelőerők fejlődése határozza meg, a termelőerők fejlődése vonja maga után a termelési viszonyok megváltozását. Ezért minden történeti kutatásnak mindenkor a termelőerők és a gazdasági viszonyok állapotának tanulmányozásából kell kiindulnia. De a kutatásnak magától értetődően ennél a pontnál nem szabad megállnia, hanem ki kell mutatnia, hogy a gazdasági élet csontvázát a társadalmi és politikai formák, továbbá — és ez a feladat legérdekesebb, legvonzóbb része — az emberi eszmék, érzések, törekvések és eszmények eleven húsa borítja."[7] Ehhez a szemlélethez képest mennyire fakó, vérszegény és élettelen a Szabó András György által föltámasztott premarxista felfogás, amely ugyan a maga idejében jelentősen előrevitte az emberi gondolkodást, de amelyet a történelmi fejlődés már régen maga mögött hagyott.

[7] G. V. Plehanov: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Szikra, 1950. 230. l.

Szabó András Györgynek az a kísérlete, hogy a társadalmi fejlődés mozgatóerőinek magyarázatából kiiktassa a politikai gazdaságtant — Lenin szavaival: a marxizmus fő tartalmát —, csak kudarchoz vezethetett.

Az a szemlélet, amely a gazdasági törvényeket nem a gazdasági viszonyok egész rendszerével, hanem az azokból egyoldalúan és erőszakoltan kiemelt osztályhelyzettel hozza kapcsolatba, alapjában eklektikus, a szubjektivizmus felé hajló felfogás és ennek megfelelően szükségképpen szubjektivista következtetéshez vezet a törvények jellegének megítélésében is.

Szabó András György a törvények jellegéről, a törvények és az emberi tudat kapcsolatáról a következőket írja: „szemben a természeti törvényekkel, amelyek objektív jellege... az emberek akaratától, tudatától független, *rajtuk kívül létező* anyagi viszonyokat fejez ki, a társadalom törvényei nem függetlenek az emberek akaratától és tudatától — bár nem is függvényei az emberek akaratának és tudatának — ...".[8] Ennek az álláspontnak a szubjektivista íze eléggé nyilvánvaló; mégis, ha elfogadjuk azt az értelmezést, hogy a társadalmi törvények nem létezhetnek a tudattal és akarattal rendelkező emberek létezése nélkül, akkor — feltételesen — az egész fogalmazást még visszavezethetnénk a szerzőnek arra a szándékára, hogy mindenáron valami eredetit mondjon.[9] Valójában azonban később kiderül, hogy ennél többről van szó. Ugyanis Sztálinnak a termelőerők és a termelési viszonyok összhangja törvényéről szóló, tényleg a törvényfetisizmus szellemét árasztó nézetével a következőket szegezi szembe: „... a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye — az antagonisztikus társadalmakban — mindenekelőtt az elnyomott tömegek forradalmi harcának törvényszerűségét fejezi ki. *Magában a tömegek harcában van a törvényszerűség,* nem azon kívül, mint valami önálló életet élő absztrakció, amely, *mivel létezik,* lehetőséget ad megvalósítására, felhasználására."[10]

[8] Szabó András György: A törvény és az ember. 215. l.

[9] Mivel némely jelek szerint akadnak vállalkozók, akik szeretnék Szabó András György — korántsem új — fölfedezését „továbbfejleszteni", szükségesnek látszik megjegyezni: a következetesen monista materialista történelemfelfogásnak éppolyan nélkülözhetetlen követelménye, hogy a társadalom anyagi viszonyai és ezek törvényei függetlenek az emberek akaratától és tudatától, mint ahogy minden következetesen materialista álláspontnak általában fundamentuma annak elismerése, hogy az objektív valóság és törvényei függetlenek az emberek akaratától és tudatától. *Ebben a tekintetben* a természet és a társadalom anyagi viszonyai és törvényei között a marxizmus klasszikusai semmiféle különbséget sem ismertek el, pedig nagyon jól ismerték a természeti és társadalmi folyamatok közti különbséget. Az ő felfogásuk szerint aki tagadja a társadalmi létnek a társadalmi tudattól való függetlenségét, az kívül helyezi magát a társadalmi fejlődésre is érvényes materialista világnézet határain. Marx például az egész életműve „vezérfonalának" nevezett társadalomfelfogása összefoglalását ezzel a — már annyit idézett, de úgy látszik, mégis elfelejtett — mondattal kezdte: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, *saját akaratuktól független* viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek egymással, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fokának felelnek meg." Lenin pedig filozófiai fő művében éppen azt hangsúlyozta, hogy a következetes materializmussal összeegyeztethetetlen az a kettősség, amelyet Szabó András György állítása képvisel: „Minden materializmus elismeri az emberiség tudatától, érzékétől, tapasztalatától stb. független objektív, valóságos létet (anyagot). *A történelmi materializmus a társadalmi létet az emberiség társadalmi tudatától függetlennek tekinti.* A tudat ott is, itt is csak a lét tükröződése..." (Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. Művei. 14. k. 338. l.) Leninnek ezzel a még szándékosan is nehezen félremagyarázható álláspontjával szemben, a Szabó András György által képviselt felfogást „agyonvédelmezve", Balogh József — ráadásul Lenin előbb idézett művére hivatkozva — azt állítja, hogy: „A társadalmi lét és a társadalmi tudat *nem* függetlenek egymástól..." (Társadalmi Szemle, 1965. február, 73. l.). Vagyis szerinte Lenin nem azt mondta, amit mondott, hanem annak éppen az ellenkezőjét. Balogh József „felvilágosításáig" úgy tudtuk, hogy a logikai következetességnek, valamint a szabatos kifejezőkészségnek a teljes hiánya nem tartozott Marx és Lenin tulajdonságai közé, és hogy állításaik valóságos értelme nem feltétlenül a szöges ellentéte annak, amit azok valójában kifejeznek. A Balogh József személyes rendelkezésére álló értelmező szótár szerint ha Marx és Lenin azt írták, hogy a társadalmi lét *független* a társadalmi tudattól, akkor valójában azt akarták mondani, hogy *nem független* attól. Kiderül tehát, hogy Lenin nem is a történelmi materializmus, hanem a történelmi idealizmus képviselője volt, és erre Balogh Józsefig csak azért nem jöttek rá, mert túl komolyan vették, amit mondott. Ez utóbbi persze Balogh Józsefről már tényleg nem állítható. Leninnek ezek a szavai az ellen a Bogdanov ellen irányultak, aki szintén a társadalmi létnek a társadalmi tudattól való függetlenségét tagadta. Úgy látszik, ma már nemcsak valamilyen új fölfedezés jár nehézségekkel, hanem valamilyen *új* tévedésnek az elkövetése is. (Az idézetekben a kurzivált részek az én kiemeléseim. — R. G.).

[10] L. m. 219. l.

Nem nehéz meglátni, hogyan vezet a hibás szemlélet következtében a törvényfetisizmus elleni harc a szubjektivizmusra jellemző pozíció elfoglalására.

A munkásosztály harca a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának megteremtéséért a tőkés társadalomban csak a munkásosztálynak a kapitalizmus megdöntésére, a szocializmus kivívására irányuló harcát jelentheti. De az előbbi álláspontból az következik, hogy a kapitalizmus fejlődésének azokban a szakaszaiban és azokban a tőkésországokban, amelyekben a munkásosztály harca még nem irányul a kapitalizmus megdöntésére — mint például jelenleg az Egyesült Államokban —, a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye nem létezik, vagy legföljebb csak úgy, mint valami „önálló életet élő absztrakció". Hiszen a marxizmus alaptétele — és ennek helyességét a munkásmozgalom fejlődésének egész története igazolja —, hogy a proletariátus osztályhelyzetéből még nem következik automatikusan a kapitalizmus elleni harc. A marxizmusnak valamilyen egészen vulgáris értelmezését jelentené az a nézet, amely szerint a munkásmozgalom ideológiai-politikai fejlődésének pontosan párhuzamosnak kell lennie a tőkés gazdaság fejlődésének menetével.

Mint ismeretes, Lenin egyik legfontosabb munkájának, az ökonomizmussal szemben a munkásmozgalom és a marxizmus összekapcsolásának a nélkülözhetetlenségét bebizonyító „Mi a teendő?"-nek a központi gondolata az volt, hogy a proletariátus osztályhelyzetéből közvetlenül csak a gazdasági helyzetének megjavítására irányuló gazdasági harca következik, amely nem lépi túl a kapitalizmus számára elfogadható kereteket. Ez a harc önmagában semmiként sem irányulhat a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának megteremtésére és az említett törvény sem létezhet *ebben* a harcban. Ha Szabó András György elfogadja a marxizmusnak ezt az egyik alaptételét, amelyben a munkásmozgalom fejlődésének egyik legfontosabb tanulsága összegeződik és ugyanakkor azt az álláspontot vallja, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye csak a munkásosztálynak a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának létrehozására, a kapitalizmus megdöntésére irányuló harcában létezik, akkor a munkásosztály öntudatának fokától teszi függővé egy objektív társadalmi törvény létezésének elismerését. Ez viszont a legtisztább szubjektivizmus. Ez a feloldhatatlan belső ellentmondás a logikus következménye annak az álláspontnak, amely a törvényeket pusztán az osztályhelyzetre vezeti vissza, és csak az osztályhelyzetnek megfelelő cselekvésben ismeri el a törvényt.

Valóban azt jelentené-e Szabó András György álláspontjának az elutasítása, hogy a törvényt valami „önálló életet élő absztrakcióvá" változtatjuk? A legcsekélyebb mértékben sem. A törvény azok között a konkrét viszonyok között létezik és azokat fejezi ki, amelyek között az emberek élnek és tevékenykednek. Ezek a viszonyok is, akár a törvények, csak az emberek tevékenységében létezhetnek, hiszen maguk is az emberek objektíve meghatározott cselekvésének eredményei, akik a fennálló társadalmi alakulat keretében napról napra reprodukálják őket. (A második világháborút követő két évtizedben az Egyesült Államokban például a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye — egyebek közt — a termelés viszonylag lassú növekedésében, a négy különböző méretű gazdasági válságban, a termelő kapacitások jelentős részének csaknem állandó kihasználatlanságában, a munkanélküliek magas számában, az improduktív fogyasztás részarányának nagyméretű növekedésében mutatkozott meg. Vagyis annak ellenére, hogy a munkásosztály harca ebben az időszakban lényegében nem lépte túl a gazdasági harc kereteit és nem irányult a termelőerők jellegének megfelelő termelési viszonyok létrehozására, maga a törvény nem vált „önálló életet élő absztrakcióvá", hanem létezése nagyon is reális folyamatokban fejeződött ki.) Hogy az emberek mennyire ismerik fel létezésük objektív feltételeit,

az kihat cselekvésükre és így a törvények konkrét érvényesülési formájára, de amíg az adott társadalmi-gazdasági alakulat fennáll, addig a törvény *létezése* nem függ az emberek vagy az osztályok tudatosságának fokától. A termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának megvalósulásához nélkülözhetetlen a tömegek tudatos tevékenysége. De ha a kapitalizmus fejlődésének adott szakaszában vagy adott tőkésországban a munkásosztály harca még nem irányul a kapitalizmus megdöntésére, ez nem jelenti azt, hogy a törvény kívül kerül az emberek tevékenységén és azokon a reális viszonyokon, amelyeken belül az emberek tevékenysége végbe megy. A törvény létezése nem azonosítható érvényesülésének valamely adott konkrét formájával.

PIRITYI OTTÓ:

A használati érték fogalma és mennyiségi oldala

A termékhelyettesítés, a gyártmányfejlesztés értékelméleti kérdéseit tárgyaló, múlt évben megjelent cikkeimben* abból a feltételezésből indultam ki, hogy a felhasználásban egymással helyettesítési viszonyba lépő termékek használhatósága, használati értéke összehasonlítható. Kiinduló feltételezésem volt, hogy *használatiérték-arány létezik,* és az számszerűen, megközelítő pontossággal kifejezhető.

Adós maradtam ennek az elméleti feltételezésnek a bizonyításával. Szükségtelennek tartottam igazolni, hogy — célazonosság esetén — két termék egymáshoz viszonyított használhatósága a célnak való megfelelés tekintetében mennyiségi arányokkal kifejezhető. Csupán azt a feltételt említettem, hogy a közös közvetlen célnak homogénnak, oszthatónak, s így mérhetőnek kell lenni. Ha a cél mérhető, akkor mérhető ennek valamely termék egységével kielégíthető része is. Ha pedig a gazdasági célt — a szükségletet — volumenmutatóval mérni tudjuk, akkor a termékkel kielégíthető szükséglet nagyságával mérhető maga a termékegység is. Egyik termék használhatósága úgy viszonylik a másik, vele egycélú termék használhatóságához, mint az egyik által kielégíthető szükségletrész a másik által kielégíthető szükségletrészhez.

A használati érték mennyiségi összehasonlíthatóságát szigorúan leszűkítettem a felhasználási helyettesítés, a teljes vagy majdnem teljes célazonosság esetére, de a helyettesítést mint műszaki-gazdasági jelenséget szélesen értelmeztem. Elhatároltam magam azoktól az álláspontoktól, amelyek szerint minden mindennel helyettesíthető. De rámutattam arra, hogy a tudományos-technikai forradalom időszakában alig találunk olyan terméket, amely valamely más termékkel ne állana helyettesítési, célazonossági viszonyban.

* Gyártmányfejlesztés és érték, Közgazdasági Szemle 1964. 3. szám, 281—294. l., A társadalmi érték nagyságának kialakulási folyamata, 1964. 9.szám 1029—1047. l., Helyettesítés és piaci érték, 1964. 12. szám 1474—1487. l.

Két eltérő álláspont

A múlt év során e folyóiratban megjelentek Drechsler László és Hoch Róbert cikkei,* amelyek a tanulmányaimban vázolt gondolatmenettől és értékeléstől jelentősen eltérnek.

E szerzők szinte teljesen ellentétes álláspontot foglaltak el egy olyan kérdésben, amelyet én néhány utalással elintézettnek, megoldottnak véltem.

Drechsler László szerint ami hasznosabb, az több is. Egymással helyettesítési viszonyban álló termékek példáiból kiindulva megállapítja, hogy „azért képvisel nagyobb volument az egyik termék, mint a másik, mert jobban lehet vele a szükségleteket kielégíteni". „A használati érték és érték, pontosabban a használatiérték-arányok és értékarányok között elég szoros a kapcsolat: aminek nagyobb a használati értéke, annak általában nagyobb az értéke is." (1071. l.) E megállapításait cikke további részében általánosítja a legkülönfélébb termékek használati értékének összehasonlítására. „A különféle termékeknek nemcsak az a közös vonása, hogy emberi munka testesül meg bennük, hanem az is, hogy *általában* emberi szükségleteket elégítenek ki." (1072. l.) Ebben az értelemben mondja, hogy a különféle szükségleteket kielégítő termékeknek is lehet nagyobb vagy kisebb a használati értékük. Vannak tehát ezek között használatiérték-arányok, bár azok nem mérhetők, legfeljebb az értékarányokkal megközelítően jellemezhetők.

Hoch Róbert általánosságban elveti azt a tételt, hogy ami hasznosabb, az több is. Szerinte csak tévútra vezethet az olyan gondolatsor, amely a használati értékek méréséből mint hasznos tulajdonságok kvantifikálásából indul ki. A hasznos tulajdonságok hordozóinak — a javaknak — csak a fizikai terjedelmét tudjuk mérni. *„A heterogén jószághalmazok kvantifikálhatók az n-dimenziós vektorok segítségével, de nem fejezhetők ki skalárokként."* (1085. l.) A jószághalmazok nem mérhetők tőszámokkal; a jószághalmazok viszonyai nem mérhetők tőszámok hányadosaiként. Támadja az „összes haszon" és „általános helyettesíthetőség" fikcióját. A használhatósági arányok szerinte nemcsak hogy nem mérhetők, de nem is léteznek. Legfeljebb „az adott konkrét szükségletet alternatív módon kielégítő, vagyis a helyettes javak esetében van bizonyos létjogosultsága a hasznossági arányok és az értékarányok, valamint az áraarányok egybevetésének". (1092. l.)

Drechslerrel szemben megállapítja, hogy „a különféle szükségletek nem integrálódnak valamilyen egységes összes szükségletté, amelyet a különféle javak egymást helyettesítve elégítenek ki. Ez utóbbiak hasznosságának nem léteznek meghatározott arányai". (1094. l.) Kivételesnek tartja az olyan eseteket, „amelyekben két (vagy több) helyettest összehasonlítva a minőségi különbségeket mennyiségi különbségekre vezethetjük vissza". (1290. l.) Hoch Róbert szerint *„a minőségi ismérvek közül csak egyesek objektívek, mások azonban nem ... De a használati érték objektív tulajdonságai sem mind kvantifikálhatók"*. (1291. l.) Ha mégis kvantifikálhatók volnának is, akkor sem hozhatók a különféle ismérvek közös nevezőre. Következtetés: „az azonos szükséglet kielégítésére alkalmas helyettesek minőségileg rangsorolhatók, de nincs lehetőség, nincs objektív alap annak megállapítására, hogy egyik helyettes hányszor jobb, használhatóbb a másiknál." (1293. l.) „Az áraarányok semmiféle információt nem adhatnak a ‚használatiérték-arányokról'." (1298. l.)

Drechsler László és Hoch Róbert álláspontja szinte szögesen ellentétes egymással; ez azonban nem jelenti azt, hogy szélsőséges álláspontok. Van például olyan nézet is, amelyik Hoch Róberténá l is „szigorúbb": „Az áruk

* Drechsler László: A volumenmérés elméleti kérdései. 1964. 9. szám, 1070–1082. l., Hoch Róbert: A heterogén jószághalmazok volumenének mérése. 1964. 9. szám, 1083—1094. l. és A viszonylag heterogén jószághalmazok volumenének mérése 1964. 11. szám 1289–1298. l. című cikkei.

fizikai tulajdonságai hasznosságukat, használati értéküket szabják meg, márpedig az áruk használati értékét nem lehet összehasonlítani és mennyiségileg összemérni" — írja az egyik politikai gazdaságtani tankönyv.* „Az áruk hasznossága nem mérhető — tehát össze sem hasonlítható —, csak a mennyiségük" — írja egy másik**. Ezen álláspontok szerint tehát az áruk hasznossága össze sem hasonlítható.

A másik szélsőséget képviselik azok a modern elméletek, amelyek szerint konkrét realitásként létezik valamiféle általános emberi szükséglet, és ezt a különböző javak egymást helyettesítve elégítik ki. Az „összhaszon" maximalizálható. Hasonló induló feltételezéssel élnek a népgazdasági optimumszámítási módszerek kidolgozói is — bár igyekszenek ezt az absztrakciót később feloldani. Ezek az elméletek a társadalom összes szükségletét — legalább első feltételezésként — valamiféle egynemű, osztható, s így mérhető tömegnek tekintik. Mai magyar szerzőnél is találunk ilyen álláspontot: „A viszonylag fejletlen termelőerők azonban még magukban foglalnak *korlátokat* is, amelyek miatt mégsem lehet a termelés arányait ‚abszolút' gazdaságosan szabályozni; azaz nem lehet elérni, hogy egy-egy időszakban az egyes termékfajták egész tömege nagyjából *ugyanakkora* hányadát szívja fel előállítása során a társadalom összes munkaidőalapjának, mint amekkora részét kielégíti a társadalom összes effektív szükségleteinek."*** Ez a nézet a társadalom összes effektív szükségletét — hallgatólag — elvileg osztható mennyiségnek, *volumennek* fogja fel. Csak így beszélhet a társadalmi munkaidőalap hányadának és az adott termékfajta által kielégíthető szükséglethányadnak a viszonyáról.

A „használati érték" kifejezés hat értelmezése

Az egész vita öt fő kérdés köré csoportosul. Ezek:

1. a hasznosság összehasonlíthatósága;
2. a hasznossági arány léte és mibenléte;
3. a hasznossági arány mérhetősége.
4. a célazonosság, célhomogenitás feltételezése és végül
5. a helyettesíthetőség köre.

A kérdésekre adott feleleteknek számtalan árnyalata, széles skálája van. *Az egyik szélsőség* szerint a javak hasznosságát tudományosan összehasonlítani nem lehet, mert a minőségi eltérések soksíkúak, a vonások heterogének, egzakt módon meg nem ragadhatók. Közöttük tehát objektív minőségi, használhatósági arány nincs, s mivel nincs, nem is mérhető. Lehetnek a javaknak mennyiségileg kifejezhető jellemzői — műszaki paraméterei —, de ezek valamiféle hasznossági mutatószámmá össze nem vonhatók. A vonások egy része nem is objektív, az objektívek nem mind mérhetők. Legfeljebb minőségi rangsorról beszélhetünk. A termékhelyettesítés köre rendkívül szűk.

A másik szélsőség szerint minden mindennel összehasonlítható; objektív használhatósági arány van a legkülönfélébb termékek között, mert minden termékben közös az, hogy szükségletet elégít ki. Egyik jószágnak nagyobb, a másiknak kisebb a szükségletkielégítés, az életszínvonal szempontjából vett jelentősége. Ez az arány — akár mérhető, akár nem — objektív és mennyiségi. Így minden jószág minden más jószággal helyettesíthető, hiszen mindnek közös a célja.

A számtalan *közbeeső változat* szerint a javak egy részénél van össze-

* Politikai Gazdaságtan Tankönyv, Szikra 1955., az 1954. évi moszkvai kiadás fordítása, 75. l.

** A kapitalizmus politikai gazdaságtana, a marxizmus–leninizmus esti egyetemek tankönyve, Kossuth Könyvkiadó, 1963–1964. 51. l.

*** Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai, Kossuth Könyvkiadó, 1964., 359–360. l.

hasonlíthatóság, van objektív használatiérték-arány, ez többé-kevésbé mérhető. Szélesebb körben megvan a jószághelyettesítés, a célazonosság. Tagadják azonban ezek a változatok, hogy a mérhetőség, összehasonlíthatóság teljes körű, de azt is, hogy kivételes. Egyik a jószághelyettesítést tágabban, a másik szűkebben értelmezi.

Ezeknek az álláspontoknak a bírálatát és a saját álláspontom kialakítását segíti, hogy az öt főkérdésre adott feleletek szinte valamennyi kombinációja visszavezethető *a használati érték fogalmának* eltérő értelmezésére. Meg kell tehát vizsgálni, a használati értéknek milyen fogalmi meghatározásai vannak „forgalomban".

A használati érték: fizikai és kémiai tulajdonságok összessége. „A használati érték a tárgyak, a termékek anyagi, fizikai tulajdonságainak összessége, amelyek alkalmassá teszik a dolgokat arra, hogy valamely emberi szükségletet kielégítsenek."* „Az áruk használati értékei egy külön diszciplína, az *áruismeret* anyagát szolgáltatják."**

Ez a használati értéknek az „áruismereti", műszaki fogalma. A használati értéket ez a fogalom azonosnak veszi a tulajdonságok összességével. Ebből az értelmezésből az öt fő kérdésre az alábbi feleletek adódnak:

1. A termékek hasznossága heterogén minőségi vonások komplexuma. Összehasonlításuk szubjektív és lényegében minőségi.
2. Hasznossági arány nincs. A használhatóságnak nincs lényegi mennyiségi oldala.
3. A hasznossági arányok méréséről sem beszélhetünk, hiszen arány sincs.
4. Célazonosság sincs, legfeljebb azonos termékfajta — esetleg minimálisan eltérő — egyedei között.
5. A helyettesítés köre rendkívül szűk és kivételes.

A használati érték: a jószág maga. „Valamely dolog hasznossága *használati értékké* teszi azt. De ez a hasznosság nem lóg a levegőben. Az árutest tulajdonságain alapszik, s ezért nem létezik nélküle. Ezért az *árutest* maga, például a vas, a búza, a gyémánt stb. *használati érték* vagy jószág."*** A használati érték és a jószág fogalmi azonosításából adódó feleletsor:

1. Nem a termékek hasznosságát kell vizsgálnunk, hanem azok volumenét, mennyiségét. A használati értékeknek mint minőségi vonásoknak az összevetése nem a közgazdaságtan feladata.
2. A használati értékek aránya: javak volumenaránya; nem a hasznosságok aránya, hanem a terjedelmeké.
3. A használati érték mérhető természetes mértékegységekkel. Csak a jószágot magát mérhetjük, hasznosságát közgazdaságilag nem.
4. A célazonosság igen szűk körre szorul.
5. A javak mint volumenek — mint eltérő használati értékek — „lépnek egymás helyébe", meghatározott, mégpedig munkatartalmuk alapján meghatározott mennyiségi arányok szerint. A helyettesítés köre rendkívül szűk. Használhatósági különbségek alapján az egyik termék egysége nem fejezhető ki a másikéban. Nem lehet azt mondani, hogy ami jobb, az több is.

A használati érték: a dolog hasznossága. „*Használati érték* — a dolog hasznossága, valamilyen emberi szükséglet kielégítésére való alkalmassága."**** „De ez a hasznosság nem lóg a levegőben. Az árutest tulajdonságain alapszik, s ezért nem létezik nélküle." A használati érték nem az anyagi tulaj-

* A kapitalizmus politikai gazdaságtana, im. 51. l.
** Marx: A tőke I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 44. l. (A továbbiakban az 1961. évi kiadások idézeteit használom.)
*** Uo.
**** Közgazdasági Kislexikon, Kossuth Könyvkiadó, 1960. 160. l.

donságok összessége, csupán ezeken alapszik. Az anyagi tulajdonságok heterogének, önmagukban nézve tisztán minőségiek. A használati érték nem is maga a jószág, hanem a jószág hasznossága, alkalmassága. A jószág csak közvetít a munka és a vele kielégítendő szükséglet között. A munka és a jószág közötti alapvető viszony a termelékenység; a jószág és a szükséglet közötti alapvető viszony a használati érték.

Ebből az állásfoglalásból két, egymással ellentétes feleletsor adódik attól függően, hogy a hasznosságot *konkrét* alkalmasságként vagy *általános* szükségletkielégítési alkalmasságként fogjuk fel.

A) *A konkrét értelmezésből következő feleletsor:*

1. A termékek hasznossága, alkalmassága tudományosan csak akkor hasonlítható össze, ha azok azonos vagy majdnem azonos szükséglet kielégítésére szolgálnak. A felhasználó a legkülönbözőbb javakat egybeveti, de ennek az egybevetésnek nincsenek tömeges, ismétlődő, törvényszerű vonásai; az összevetés egyedi.

2. Az egymással szoros helyettesítési viszonyban — a közvetlen cél azonossága viszonyában — levő termékek hasznossága között van objektív arány; az eltérő szükségleteket kielégítő termékek hasznossága között nincs.

3. A szoros helyettesítési viszonyban álló javak relatív hasznossága arányszámmal jellemezhető, több-kevesebb pontossággal. Eltérő szükségleteket kielégítő javak alkalmassága össze sem vethető, így relatív hasznosságuk nem is mérhető.

4. A szoros helyettesítési viszonyban álló javak között van csak célazonosság. A közös cél csak közvetlen és konkrét lehet (adott szükségletfajta, adott művelet stb.). Az emberi szükséglet, a maga összességében, minden jószág közös célja ugyan, de nem közvetlen, nem homogén és nem konkrét.

5. A helyettesítés köre széles, de nem teljes. Nem helyettesíthető minden termék minden termékkel, de alig van olyan jószág, amelyik egy vagy több másikkal ne állana konkrét helyettesítési viszonyban. Amikor a javak azért „lépnek egymás helyébe", mert a célok között történt „helyettesítés", ezt az esetet nem lehet termékhelyettesítésnek, illetve jószághelyettesítésnek nevezni.

B) *Az általános értelmezésből következő feleletsor:*

1. Minden jószág mindennel összehasonlítható. Össze is hasonlítják ezeket a fogyasztók.

2. A javak szükségletkielégítési jelentősége eltérő. Közöttük az életszínvonal, a felhasználási hatékonyság tekintetében használhatósági arány van.

3. A használhatósági arányok nem mérhetők ugyan, de jellemezhetők — például az érték- vagy árarányokkal. Azonos szükségletfajtával szemben álló javak relatív használati értéke mérhető.

4. Van célazonosság a legszélesebb körben. Minden jószágnak egy a célja: szükségletkielégítés.

5. Minden mindennel helyettesítési viszonyban áll; egyik szükséglet a másik helyébe léphet, vele együtt a termékek is.

A használati érték: a dolog hasznosságának mértéke. Az egyik jószág hasznosabb, mint a másik. Az egyik nagyobb, a másik kisebb használati értékkel bír. A használati érték: alkalmassági, hasznossági fok. Olyan minőségi fogalom, amelynek el nem hagyható mennyiségi oldala van. Mennyiségi oldal nélkül a fogalom üres marad. Nem mond mást, mint hogy a jószág = hasznos dolog; semmit nem mond; ugyanazt fejezi ki más szóval. A használati érték mennyiségi értelmezésének hívei utalnak arra, hogy Marx

számtalan esetben mennyiségileg változó közgazdasági vonásként használja a használati érték fogalmát, amikor az értékváltozás egyes eseteit tárgyalja.*

Akik a használati értéket a javak relatív hasznosságával, az alkalmasság fokával azonosítják, a fő kérdésekre nagyjából így felelnek:

1. A használati értékek összehasonlíthatók.
2. Közöttük objektív arány van.
3. A használatiérték-arányok több-kevesebb pontossággal mérhetők, illetve számszerűen jellemezhetők.

Az első három kérdésre adott felelet a használati értéknek ebből a fogalmából szükségképpen adódik. Eltérés csak abban van, hogy az összehasonlítás, az arány és annak mérése milyen széles körben lehetséges. Vannak, akik a kört szűkre veszik, mások tágabbra.

4. Célazonosság van, a cél általánosítási fokától függő körben.
5. Helyettesítés van, szintén változó körben.

A használati érték: a dolog hasznossága mások számára. „Ahhoz, hogy árut termeljen, nemcsak használati értéket kell termelnie, hanem *használati értéket mások számára, társadalmi használati értéket.*"** „Végül semmilyen dolog sem lehet *érték* anélkül, hogy használati tárgy ne lenne. Ha haszontalan, a benne foglalt munka is haszontalan, nem számít munkának, és ezért nem képez értéket."*** A használati értéknek ez a fogalma, illetve fogalmi eleme csupán arra utal, hogy árutermelés viszonyai között az egymástól független, a magas fokú munkamegosztásban részt vevő termelők — ha árut akarnak termelni — nem olyan javakat állítanak elő, amelyek maguknak kellenek. Az áru lényegi vonása, hogy társadalmi használati értéke legyen. Ez az új fogalmi elem nem jelent az előzőekhez képest új, önálló értelmezést. Éppen ezért azok bármelyikével összefér; a fő kérdésekre egyértelmű válasz belőle nem adódik.

A használati érték: a javak társadalmi hasznossága és társadalmi szűkössége (vagy bősége) *együtt.* Nem elég, ha egy jószág olyan vonásokkal rendelkezik, hogy egy-egy példánya adott szükséglet bizonyos hányadát kielégíteni képes. Az sem elég, ha az mások szükségletét elégíti ki. A használati értéknek az is lényegi eleme, hogy az adott jószágfajta teljes mennyisége egy adott szükségletfajta egész tömegét társadalmi méretekben többé-kevésbé kielégítse, ahhoz alkalmazkodjék. „Mert továbbra is feltétel, hogy az árunak használati értéke legyen. De ha a használati érték az egyes áru esetében attól függ, hogy az önmagában véve szükségletet elégít-e ki, a társadalmi terméktömegnél attól függ, hogy az az egyes különleges termékfajtákra irányuló, mennyiségileg meghatározott *társadalmi szükségletnek megfelelően oszlik-e meg,* tehát a munka e mennyiségileg meghatározott társadalmi szükségletek arányában van-e elosztva a különböző termelési területek között. ... Itt a társadalmi szükséglet, azaz a *társadalmi méretekben vett használati érték* határozza meg a társadalmi összmunkaidőnek a termelés különböző különleges területeire jutó hányadát."**** „A társadalmi munkaidőből a ter-

* „Az áruk természetüknél fogva múlandók. Ha tehát bizonyos időn belül nem kerülnek rendeltetésüknek megfelelően termelő vagy egyéni fogyasztásra, vagyis – más szóval – bizonyos időn belül nem adják el őket, akkor megromlanak, s *használati értékükkel együtt* azt a tulajdonságukat is elveszítik, hogy a csereérték hordozói." (Marx: A tőke II. kötete, Kossuth, 1961. 114. l.) „A kopás (az erkölcsi kopást figyelmen kívül hagyva) az az értékrész, amelyet az állótőke elhasználódása révén fokozatosan átad a terméknek, abban az átlagos *mértékben,* ahogyan használati értékét elveszíti." (I. m. 151. l.) „A latens tőke másik része, például az épületek, gépek stb. .... átadja értékét, anélkül, hogy a termékbe belekerülne; azt az összértéket, amelyet a termékhez hozzátesz, átlagos élettartama határozza meg; értéke csökken, mert *veszít használati értékéből,* akkor is, amikor működik és akkor is, amikor működése szünetel." (I. m. 110–111. l.). „Azok az állandó tőkéletesítések, amelyek következtében a meglevő gépek, gyári berendezések stb. viszonylag *veszítenek használati értékükből* és *így értékükből is.*" (Marx: A tőke, III. kötet, Kossuth, 1961. 131. l.). Kiemelések tőlem.

** A tőke I. kötet, 48. l.

*** A tőke I. kötet, 48–49. l.

**** A tőke III. kötet, 618. l. Kiemelés tőlem.

melés különböző különleges területeire fordítható hányadoknak ez a mennyiségi korlátja csak továbbfejlesztett kifejezése az értéktörvénynek általában; bár a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére. *A korlátot itt a használati érték állítja.* A társadalom az adott termelési feltételek mellett csak ennyit fordíthat összmunkaidejéből erre a bizonyos termékfajtára."*

A „*társadalmi* használati érték nem azonos a használati értékkel, mert az utóbbit az áru hasznos tulajdonságai alkotják, az előbbi viszont a társadalmi szükségletek tömegéhez és szerkezetéhez viszonyítva létezik" — írja Szabó Kálmán.**

Az adott jószágfajta egyedének külön vett hasznossága és az adott jószágfajta teljes tömegének a konkrét szükséglethez való aránya (a társadalmi bőség vagy szűkösség foka, az arányosságnak való megfelelés mértéke) fogalmilag sok variációban kapcsolható. Vannak, akik a külön vett hasznosságból, annak a helyettesek közötti arányaiból indulnak ki, magát a társadalmi szűkösséget is a javak relatív hasznosságából vezetik le. Vannak, akik szerint az objektív arányosságnak való megfelelés a használati értéket társadalmilag korrigálja, elsősorban a társadalmilag szükséges és a társadalmilag átlagos munkamennyiség eltérésén, a piaci érték nagyságának alakulásán keresztül. (Ezt a kétféle kapcsolást alkalmazom például én, de közel áll ehhez Szabó Kálmán felfogása is.)

Mások szerint a hasznosságnak önmagában nincs közgazdasági jelentősége, csak a szűkösséggel együtt (osztrák iskola hívei). Ismét mások a szükségletkielégítés szempontjából vett relatív (és szubjektív) jelentőségről beszélnek, feltételezve a heterogén javak adott jövedelmen megvásárolható tömegének összhasznát, illetve annak optimális kombinációját (modern polgári érték- és árelmélet).

Sőt, találni olyan nézetet is, amelyik a használati érték nagyságának tényezői közé a termelékenység alakulását felveszi. „Feltételezve, hogy a termelt össztermék és az effektív szükséglet szerkezete összhangban marad — írja Szabó Kálmán —, a szokásos értelemben vett termelékenység növekedése esetén egy adott árufajta összességének társadalmi használati értéke éppúgy változatlan nagyságú lesz, mint társadalmi értékének tömege; viszont ugyanezen árufajta egy-egy átlagpéldányának társadalmi használati értéke a termelékenységgel fordított arányban változik, azaz, hasonlóan az értékhez, csökkenni fog."***

Részben mert a szűkösséget csak a használati érték fogalmi elemeként és nem fogalmaként kezelik, részben mert a külön vett hasznosság és a társadalmi szűkösség kapcsolása számtalan árnyalatú, nem adódik a társadalmi használati érték fogalmából a fő kérdésekre egyértelmű válasz.

Mégis rá kell mutatni arra, hogy akik a használati értéket, s így a társadalmi használati értéket is lényegi mennyiségi oldallal bíró minőségi kategóriaként fogják fel, azoknál is problematikus az arányok mennyiségi megközelítése. Említett cikkeimben kifejtett álláspontom szerint *a társadalmi szűkösség és a relatív használhatóság általában egymásból következő, egymástól el nem választható vonások.* Lehetnek persze időleges és kivételes esetek. Az egymással szoros helyettesítési viszonyban álló javak társadalmi használati értéke lényegében éppoly arányban tér el egymástól, mint különvett használati értéke. Az eltérés azonos a használhatósági, helyettesítési aránnyal. Szabó Kálmán már élesebben szétválasztja a jószágfajta egyedi hasznosságát annak társadalmi hasznosságától. A társadalmi használati értékek összehasonlíthatóságát kiterjeszti a helyettesítés esetein túlra. Az arányok megközelítő mérésére alkalmasnak tartja a társadalmilag szükséges

* Uo. 619. l. Kiemelés tőlem.
** I. m. 317. l.
*** Uo. 308. l.

— nem feltétlenül az átlagos! — munkamennyiségek arányát, amelyet a piaciérték-arányok, a deklinált csereérték-arányok jellemeznek.

Drechsler László szerint is — tendenciájában — az érték- és az árarányok jellemzik a használatiérték-arányokat, ha pontosan azokat saját alapjukon és mértékegységükkel nem is lehet mérni. Akik azon az elméleti alapon állnak, hogy a használati érték az anyagi tulajdonságok összessége, vagy a jószág maga, azok a társadalmi használati érték relatív nagyságát is mérhetetlennek tartják. Legfeljebb a jószágtömegek volumene és volumenarányai mérhetők, esetleg viszonyíthatók bizonyos — mennyiségileg meghatározott — szükségletek volumenéhez és volumenarányaihoz.

A használati érték közgazdasági fogalma

A használati érték fent vázolt hat értelmezése nem kapcsolható egy-egy szerzőhöz vagy tényleges irányzathoz. Ennek fő oka az, hogy ezek az értelmezések a használati érték fogalmának csupán egyes *elemeire* utalnak és nem a fogalom teljes tartalmára. A hat értelmezés tehát hat mesterségesen konstruált „iskola". Az volna egyszerű, ha az említett szerzőket — Drechsler Lászlót, Hoch Róbertet, Szabó Kálmánt és magamat — be tudnám „skatulyázni" valamelyik „iskolába". Ez azonban képtelenség. Ezekhez a fogalmi értelmezésekhez képest minden elmélet csak „eklektikus" lehet. Hiszen ezek az értelmezések *részigazságokra* utalnak. Éppen mivel önmagukban csak részigazságok, belső, önmagukon túlmutató feszültséggel bírnak. Már eleve olyan sorrendben vázoltam fel őket, hogy dialektikus kapcsolatuk, egymásból következésük világos legyen. Minden következő értelmezés „tagadja" az előzőt, de úgy, hogy mint elemet önmagában átmentve *túlhaladja*. Az elsőtől a hatodik értelmezésig öt logikai lépcső vezet. Minden lépcső egy értelmezésből indul ki és egy következőhöz vezet. Megőriz bizonyos tartalmat az előzőből és gazdagodik a következővel.

Az egyes értelmezések igazságtartalma tehát szükségképpen eltérő. Minden következő értelmezés a használati érték közgazdasági fogalmának az előzőnél teljesebb definíciója. Az első két értelmezés — amelynek szétválasztása csupán az analízis kedvéért szükséges — nem más, mint a használati értéknek pusztán *technikai* mivoltában való szemlélete. A harmadik és a negyedik értelmezés már *technikai-gazdasági*, de adott árufajta egy-egy példányára vonatkozó, tehát társadalmi oldala még gyenge. Az ötödik és hatodik értelmezés — amelynek szétválasztása szintén csak az elvi megvilágítás céljából indokolt — olyan technikai-gazdasági fogalom definíciója, amelyben az adott jószágfajta össztömege a vele szembenálló szükséglet össztömegével társadalmi szinten áll szemben.

Marx kifejtési módszeréből adódik, hogy „A tőke" I. kötetében — ahol az áru mint sejt szerepel — az első értelmezések vannak többségben. Marx itt — az absztrakciónak szükségképpen magas fokán — a társadalmi vonatkozásokat adottnak, később tárgyalandóknak tartja. A tőke II., de különösen a III. kötetében a vizsgálatot társadalmi síkra emeli, s a használati értéknek társadalmi, tehát közgazdasági vonatkozásait tárgyalja. Nem tagadja a technikai vonatkozásokat, de ezekkel legalább azonos jelentőségűként tárgyalja a társadalmiakat.

Haladjunk végig a hat értelmezésen a tisztán technikai meghatározásoktól a teljes szintézist jelentő — általam közgazdaságinak tartott — komplex technikai-gazdasági értelmezésig. Ennek során mindenütt igyekszem utalni arra, hogy az egyes értelmezésekkel — és a belőlük, adott értelmezési fokon következő tételekkel — mennyiben értek egyet és mennyiben nem.

A tulajdonságoktól a jószágig (1. lépcső)

Állítás: a használati érték az anyagi tulajdonságok összessége.

Tagadás: az anyagi, fizikai, kémiai tulajdonságok saját alapjukon, saját mértékegységeikkel nem összesíthetők, mert heterogénak, többsíkúak. A hasznosság, a használati érték közgazdasági fogalma nem azonos a jószág anyagi tulajdonságaival. Ez utóbbiak vizsgálata nem tárgya a politikai gazdaságtannak, hanem a műszaki tudományoknak és az áruismeretnek. Az egyes tulajdonságoknak *önmagában* nincsen se iránya, se nagysága.

Tétel: a használati érték adott jószágfajtákhoz kapcsolódó anyagi tulajdonságok rendszere adott cél — szükséglet — vonatkozásában. A használati érték nem azonos az anyagi tulajdonságok összegével, heterogén halmazával, hanem azok bizonyos jószágfajtához kapcsolt és bizonyos cél szerint „rendezett" komplexumával. A használati érték több, mint tulajdonságok összege: jószághoz kötött vonások *összege* + e vonások konkrét cél szerint rendezett *relációi.* A használati érték bizonyos fokig „célfogalom", potenciális okozati viszonyt rejt magában: az eszköz hatását a célra. A célnak megfelelő eszköz maga a jószág.

A jószágtól a hasznosságig (2. lépcső)

Állítás: a használati érték maga a jószág. A hasznosság nem lóg a levegőben. A dolog nem választható el lényegi vonásaitól. Éppen ezek teszik használati értékké.

Tagadás: a használati érték több, mint használhatóság vagy jószág általában. Vonatkozás, cél nélkül nincs használati érték. Elvonatkoztatva a dolgokat céljuktól, konkrét vonásaiktól, nem marad más belőlük, mint végletes absztrakció. Megmarad általános létezésük, anyagi mivoltuk, legáltalánosabb értelemben vett szükségletkielégítő képességük. A fogalom így tartalmilag olyan szegény, hogy szinte mindent jelent *általában* és semmit *konkrétan.* A „használati érték = jószág" olyan egyenlőség, amely semmit nem mond; csak kiinduló fogalomként alkalmazható. Önmagában formális definíció, tautológia.

Tétel: a használati érték valamely konkrét jószágfajta — gyártmányfejlesztési, helyettesítési változataival együtt — *viszonya egy konkrét szükséglethez* —, illetve annak árnyalataihoz. Miközben a „használati érték = jószág" kategória saját belső feszültsége révén túlhaladja önmagát, tagadja azokat a nézeteket is, amelyek belőle ezen a fokon következtek. Ilyen nézet az, hogy csak a jószágok volumenét tudjuk mérni, relatív hasznosságukat a legritkább esetben; a használatiérték-arány = volumenarány; a javak csak mint volumenek viszonyulnak egymáshoz stb. A fogalom „fejlődése" abba az irányba mutat, hogy csupán adott konkrét cél teheti egy eszköz anyagi vonásait hasznossága alapjaivá. Ez ad nekik irányt, értelmet. A használati érték: vonatkozás. Vonatkozás pedig nincs irány nélkül és általánosságban.

A hasznosságtól a hasznosság mértékéig (3. lépcső)

Állítás: a használati érték a dolog hasznossága, konkrét szükségletfajtára irányuló alkalmassága. Anyagi tulajdonságokra épülő, adott termékfajtához kötött és adott szükségletfajtára vonatkozó *minőség.* Egy jószágfajtának több használati értéke lehet konkrétan, attól függően, hogy milyen szükségletfajtára vonatkoztatjuk. Ha egy jószágfajta több — egymástól nem csak árnyalatban különböző — szükségletfajtára irányul, nem beszélhetünk használati értékéről *általában.* Az előállított vagy alkalmazásba vett jószág csak közvetítő a konkrét munka és a vele kielégítendő konkrét szükségletfajta között.

Tagadás: a használati érték mint pusztán minőségi vonatkozás a jószág-

fajta és a szükségletfajta viszonyáról közgazdaságilag semmit nem mond, legfeljebb általános megfelelést. Üres kategória, ha nem rejti magában a megfelelés *fokát.* A gazdasági élet a helyettesítő javakat tömegesen, visszatérően és törvényszerűen összeveti a konkrét szükségletek vonatkozásában. A magasabb használhatósági fokkal bírókban több társadalmilag szükséges munkát ismer el, mint a többiben. Mihelyt egy jószágfajta nem egyedül áll adott szükségletfajtával szemben, relatív hasznosságuk egymáshoz mérődik. Amennyiben a szükséglet homogén, osztható, s így mérhető, a jószág használati értéke kifejeződik a vele kielégíthető szükségletfajta volumenében.

Tétel: a használati érték a jószág olyan minőségi vonása, gazdasági vonatkozása, amelynek van mennyiségi oldala. A használati érték a hasznosság konkrét mértéke. A mennyiségi oldal annál erősebb, minél erősebb és jellemzőbb a szükségletfajta mennyiségi oldala. A hasznosság objektív foka annál inkább mérhető, minél inkább mérhető a szükségletfajta volumene.

Miközben a „használati érték = konkrét alkalmasság" értelmezés saját belső feszültsége folytán túlhaladja önmagát, tagadja azokat a tételeket, amelyek túlhaladás előtti tartalmából következtek. Tagadja elsősorban azt, hogy két termék használati értéke egymással arányban lehet, még szoros helyettesítési viszony esetében is, mert minőségek között nincs arány. De tagadja azt is, hogy minden jószágfajta használati értéke egymáséval összevethető. Ha a használati érték közgazdasági fogalma: konkrét termékfajtának konkrét szükségletfajtához való viszonya, megfelelésének mértéke, akkor az összevetésre csak ott van objektív alap, ahol van célazonosság.

A célazonosság azonban önmagában nem biztosítéka a használatiérték-arányok objektív létének. Hiába irányul egy konkrét jószágfajta egy konkrét szükségletfajtára, ettől még nem beszélhetünk a használhatóság *mértékéről, fokáról* közgazdasági értelemben. Feltétel, hogy a szükségletfajta bírjon lényegi mennyiségi vonásokkal: legyen volumene, terjedelme, nagysága. Helytelenek tehát azok a nézetek, hogy *minden* helyettes használati értéke mennyiségileg kifejezhető a másik helyettes használati értékében. „Például, ha kétfajta tejcsokoládét hasonlítunk össze, mindkettőnek azonos a cukor-, a kakaópor- és a kakaóvaj-tartalma, de az egyiket tejporral, a másikat kondenzált tejjel készítik, akkor azt nem mondhatjuk meg, hogy az utóbbi ‚mennyivel ér többet' az előbbinél, csak azt állapíthatjuk meg, hogy lényegesen jobb minőségű."* Az *ilyen* helyetteseknek valóban nincs használatiérték-arányuk, legfeljebb minőségi rangsoruk. Hasonló szinte az összes Hoch Róbert által említett termékpár (zippzáras és zippzár nélküli ing, rávarrott zsebes és zseb nélküli ing, alma és körte stb.). Ha azt mondta volna, hogy a használati érték olyan minőségi fogalom, amelynek eltérő erősségű és mérhetőségű mennyiségi oldala van, akkor igazat kellene adni neki. Mert valóban vannak termékek, amelyek mennyiségileg alig jellemezhető szükségletekkel állnak szemben. De a javak jelentős része — a termelési eszközök zöme — olyan, hogy relatív használati értékük a velük kielégíthető szükséglet nagyságával jellemezhető. *A használatiérték-arány mint objektív mennyiségi viszony nem azonos ennek a mérőszámával.* Az előbbi: objektív gazdasági jelenség, az utóbbi: ennek tudati tükröződése. Az objektív létezés kérdése nem azonosítható a tükröződés tökéletességi fokának ismeretelméleti kérdésével. A mennyiségi vonatkozások objektív létének nem feltétele azok pontos számszerű kifejezhetősége. Persze vannak olyan javak, amelyek relatív használhatósága megközelítő pontossággal mérhető is. Ilyenek: a pusztán tartósság tekintetében eltérő helyettesek, a különféle minőségi osztályokba sorolt azonos termékek, a felújított gép a felújítás előttihez viszonyítva, az új gép a régi ugyanolyanhoz viszonyítva, az energiahordozók, a

* Hoch Róbert i. m. 1292. l.

helyettes anyagok stb., tehát elsősorban a tömegesen előállított és tömegesen egymás mellett fogyasztott *termelési eszközök.*

A használati érték relatív nagyságának megállapítása csak olyan javak vonatkozásában vetődhet fel, amelyek közvetlen célja azonos és mérhető. *Heterogén termékek használatiérték-arányairól beszélni értelmetlenség.* Az ember, a család, a társadalom összes szükségletének homogenitását, oszthatóságát, s így mérhetőségét feltételezni éppen olyan torzító, a valóságtól távolító általánosítás, mint a használati értéknek a javak életszínvonal tekintetében vett jelentőségével való azonosítása. Ilyen végletes általánosítással minden jószág „azonos" lesz minden jószággal, de csupán abban, hogy valamire alkalmas — irány és mérték nélkül.

Ugyanilyen ismeretelméleti hiba: egyáltalán nem általánosítani, tehát az összes anyagi vonást figyelembe venni. Ilyen kiindulással ugyanazon termékfajta két példányáról sem mondhatjuk, hogy azonosak; jószághelyettesítésről, gyártmányfejlesztésről, műszaki avulásról, gazdaságosságról stb. egyáltalán nem beszélhetünk. Egyáltalán nem általánosítani ugyanolyan hiba, mint teljesen általánosítani.

Ha a jószág minden konkrét vonásától eltekintünk, *tartalmilag üres azonossághoz* jutunk. Ha minden konkrét vonást a vizsgálat során megtartunk, *tartalmilag üres különbözőséghez* jutunk. A tudományos vizsgálat egyik ismeretelméleti szélsőséget sem tudja használni, legfeljebb kiindulásképp. A teljes azonosság éppen úgy megfoghatatlan, mint a teljes különbözőség. A konkrét különbözőségek feltárása éppen a relatív azonosság alapján történhet. Nincs differencia specifica genus proximum nélkül.

A javak abszolút különbözőségét a gyakorlat éppen úgy tagadja, mint azok abszolút azonosságát. A társadalmi gyakorlat — a piac, a fogyasztás — a használati értékeket összehasonlítja. Relatív azonosságuk alapján elemzi relatív különbözőségüket. Az összehasonlítás: *tény.* Ez megtörténik a legkülönbözőbb javak között is — ilyenkor a célokat, a szükségleteket is egybevetik —, és az olyan helyettesek között is, amelyekkel szemben álló közös szükséglet lényegi menyiségi oldallal nem bír (luxus és divat jellegű szükségletek). Emögött azonban nincsenek objektív használatiérték-arányok, mert nincsen homogén, állandó vonatkozási alap. Esetleg beszélhetünk itt a szükségletek és a javak valamiféle minőségi rangsoráról, szubjektív tömeges értékeléséről, de használhatósági arányról mint közgazdasági jelenségről nem.

A szoros helyettesítési viszonyban álló termékek használati értékét a gazdasági élet, a magánháztartás egyaránt egybeveti, mégpedig mennyiségileg is. A javakat csak relatív azonosságuk alapján hasonlíthatjuk. Így válik konkréttá relatív különbözőségük. A közvetlen cél teljes vagy részleges azonossága nélkül nincs objektív használatiérték-arány. A javak és a szükségletek nem lényegi vonásainak absztrahálása nélkül pedig nincs aránymérés.

A szoros helyettesítési viszonyban álló javak egy részében nem egyszerűen minőségi rangsor van, hanem használhatósági arány is. Persze nem beszélhetünk objektív használhatósági arányról azoknak a helyetteseknek az esetében, amelyekkel szembenálló szükségletek mennyiségi oldala gyenge, nem jellemző. Ilyen a fogyasztási cikkek zöme. De ezek példáiból kiindulva azt állítani, hogy használatiérték-arány egyáltalán nincs, éppen olyan hiba, mint azt állítani, hogy minden mindennel mennyiségileg összevethető.

A Hoch Róbert által említett példák (tejcsokoládé, ing, alma, körte stb.) fogyasztási cikkekre vonatkoznak. Általánosításuk oda vezet, hogy szinte semmi sem hasonlítható össze semmivel, hacsaknem azok terjedelme. A tartósságban összehasonlító példák (két fajta borotvapenge, cipő, villanykörte stb.) szélsőségesek: olyan esetek, ahol a használatiérték-arány nemcsak objektíve megvan, hanem az pontosan mérhető is. Mint ahogy a tejcsokoládé példa nem bizonyítja, hogy használatiérték-arány nincs, úgy

a borotvapenge példa sem bizonyítéka annak, hogy minden helyettespár használatiérték-aránya kiszámítható. A termékhelyettesítés eseteinek zöme a két szélsőség között helyezkedik el. Megvan a közös cél, a közös közvetlen szükséglet, de ezek szinte sohasem teljesen azonosak. Bizonyos absztrakcióval tehetők azonosakká. Az elméleti absztrakció akkor jogos, ha a gazdasági élet ezt in actu is elvégzi. A termelési eszközök körében az egyik helyettes kifejezhető a másik helyettes egységében vagy egy közös mértékegységben; de ez a „kifejezés" inkább csak közelítése az objektív helyettesítési arányoknak. Annál jobbak a közelítések, minél jobbak a számítási módszerek és minél inkább megvannak *a pontos mérés tárgyi feltételei.* Ezek: a használatiérték-arányokat meghatározó fő anyagi vonások objektívek legyenek; minden lényeges objektív vonás, illetve annak eltérése számszerűen kifejezhető legyen; meg lehessen határozni, hogy valamely anyagi vonás „egységnyi" eltérése a használatiérték-arányt milyen mértékben változtatja; az így kapott koefficiensek segítségével az anyagi vonások — paraméterek — eltérései átszámíthatók legyenek a relatív használati érték változására; s így közös mértékegységre hozva összeadhatók legyenek; a fogyasztó, a felhasználó magatartása általában „racionális" legyen, azaz értékelése, magatartása tükrözze az objektív használatiérték- és árarányokat; a szoros helyettesítési viszonyban álló javak által kielégíthető közvetlen szükséglet lényegében azonos legyen (a felhasználók ilyennek tekintsék), ezen felül legyen homogén, osztható és mérhető.

Ezek a feltételek a jószághelyettesítési esetek többségében eltérő és nem teljes mértékben vannak meg, ami azonban nem jelenti azt, hogy a helyettesítő javak között nincs használatiérték-arány és hogy ez megközelítő pontossággal nem mérhető. Vegyünk egy példát.

A piacon megjelenik két fajta öt tonnás tehergépkocsi. Az egyik a Csepel 450-es, a másik Ford gyártmányú. Egymással helyettesítési viszonyba kerülnek. Van közöttük objektív használatiérték-arány. De vajon ez milyen pontossággal számítható? Megvannak-e a pontos számítás feltételei?

Megvannak a fő *objektív* anyagi vonások, amelyek a relatív használhatóságot döntően befolyásolják. Ilyenek: a) az öt tonnás hasznos teherhez tartozó önsúly (Csepelnél 4020 kg, Fordnál 2520 kg. Terhelési tényező: 1,99, illetve 1,2.) b) 1 tonnára jutó lóerőteljesítmény (Csepelnél 11, Fordnál 17,27 lóerő) és c) 1 lóerőórára jutó üzemanyag-szükséglet grammban (Csepelnél 210, Fordnál 170).

Minden lényeges vonás, illetve annak eltérése *számszerűen* tehát *kifejezhető.*

Csak *megközelítő* pontossággal lehet megállapítani, hogy az egyes paraméterek egységnyi eltérése, ezek egymáshoz való viszonya a relatív használhatóságot mennyiben alakítja.

Az átszámítási koefficiensek segítségével a paraméter-eltérések átszámíthatók hasznossági hatásokra és így összeadhatók. A Ford típus kifejezhető Csepelben. Ha például a paraméter-eltérések — az átfedő hatások kiszűrése után — a paraméternagyságoknak ebben a tartományában 6, 12 és 8 százalékos használhatósági eltérést adnak, akkor a Ford kocsi 1,26 Csepelnek felel meg.

A fogyasztó, a felhasználó magatartása általában *racionális.* A cél objektív: szállítani minél olcsóbban. A szükségletnek objektív vonásai vannak: a szállítás gyorsasága, üzembiztonság, a fajlagos üzemanyag-felhasználás csökkentése. Mindez kifejezésre jut a fajlagos szállítási költségekben.

Így teljesül a szükséglettel szemben támasztott elméleti követelmény is, mert a szükséglet — így, költségben kifejezve — homogén, osztható és mérhető.

Azzal az érvvel szemben, hogy a mérési módszerek, a fő paraméterek kiválasztásában, mérlegelésében, a célkijelölésben, a mérésben számos pon-

tatlanság van és szubjektív tényező hat, csak azt mondhatjuk, hogy ez többé-kevésbé minden műszaki, gazdasági, társadalmi jelenség mérésére jellemző.

A hasznosság mértékétől a hasznosság társadalmi objektivitásáig (4. lépcső)

Állítás: a használati érték a dolog hasznosságának mértéke.

Tagadás: valamely dolog nem mindenki számára hasznos, illetve akiknek az, azoknak nem azonos mértékben. A javaknak egyes emberek számára való esetleges, véletlenszerű, szubjektív hasznossága nem használati érték közgazdasági értelemben.

Tétel: a javaknak társadalmi használati értékkel kell bírniuk. Közgazdaságilag egy jószágnak csak akkor van használati értéke, ha vele szemben tömeges, gyakori, aktív szükséglet áll. A használati érték objektív technikai-gazdasági kategória. Objektivitását a vele szemben jelentkező szükséglet társadalmi objektivitása — tömeges, aktív, újratermelődő jellege — adja, illetve azok az objektív körülmények, amelyek a szükségletet éppen ilyenné teszik. Ilyen objektív körülmény például a jószágok egymást kiegészítő jellege, egymás által való kölcsönös meghatározottsága, a szükségletek bizonyos fokú stabilitása, a fogyasztói magatartások többségének racionalitása, viszonylag állandó jellege.

A társadalmi objektivitástól a társadalmi arányosságig (5. lépcső)

Állítás: a használati érték a dolog társadalmi hasznosságának mértéke.

Tagadás: valamely dolog adott példányának önmagában nincs társadalmi hasznossága. Egyetlen példány — önmagában, elszigetelten — pusztán azzal a konkrét szükségletrésszel áll szemben, amelyet kielégíteni képes; egyetlen vagy csak néhány potenciális fogyasztóval áll szemben.

Tétel: valamely jószágfajta teljes tömegének — és ebből adódóan egyedeinek is — *van csupán társadalmi használati értéke.* Közgazdaságilag a teljes tömeg áll szemben a konkrét társadalmi szükséglet teljes tömegével és az összes potenciális fogyasztóval.

Mivel egy adott népgazdaságban a termelőerők általános fejlettsége, valamint az egyes termékek előállításában részt vevő konkrét termelőerők eltérő színvonala a kielégíthető (effektív) szükségletek terjedelmét és összetételét objektive meghatározza, szintén objektív viszony alakul ki a javak terjedelme, összetétele és a szükségletek terjedelme, összetétele között. Bizonyos javak relatíve bőven, mások relatíve szűken állnak rendelkezésre. Az előbbiekből csak annyi hasznos társadalmilag, amennyi az arányosság követelményének érvényesítése mellett adott színvonalon elfogyasztható. A termék használati értéke itt az „egyensúlyi" használati értéknél alacsonyabb. A szűkösen rendelkezésre álló javak társadalmi használati értéke az egyensúlyi használati értéknél magasabb, mivel minden további egyede — alkalmazásbavétel során — a vele kiegészítő kapcsolatban álló termékek felhasználási fokát növeli.

A bőségből, illetve szűkösségből adódó, használatiérték-arányban bekövetkező változások objektív gazdasági jelenségek, de mérésük nincs megoldva. Azt megközelítően mérni tudjuk, hogy a javak tényleges és szükséges arányai között mekkora az eltérés. De az eltéréseknek a relatív használhatóságra gyakorolt hatását — koefficiensek híján — nem tudjuk kiszámítani. Könnyíti persze a megoldást az a feltételezés, hogy a szűkösség mindig helyettesítési esetekkel együtt jelentkezik. Ha például kevés a megművelhető földterület, akkor az csak azért kevés, mert nem eléggé fejlett a mezőgazdasági gépesítés, kemizálás stb. Ha kevés az olaj, ez csak azért van, mert alkalmazása kifizetődőbb a szénnél stb. A társadalmi szűkösséget, illetve bőséget jellemzi a piacon társadalmilag szükségesnek elismert mun-

kaidőnek az átlagoshoz való viszonya, a piaciérték-arányok tartós eltérése a társadalmiérték-arányoktól. Ez azonban nem a vizsgált jelenség mérése, hanem annak következménye. A következménnyel persze az okokat jellemezni lehet.

Összefoglalás

Az értelmezések dialektikus összefüggése. Az egyes értelmezések szoros kapcsolatban vannak egymással. Egymással való részleges ellentmondásosságuk szükségképpen vezet újabb értelmezéshez. Így az anyagi vonások heterogenitása és az önmagában homogén jószágfajtához való kapcsolódása szükségképpen adja a harmadik értelmezést, a már bizonyos homogenitással bíró használhatóságot. A jószág, mint *mennyiség,* volumen, valamint az alkalmasság, használhatóság mint *minőség* közötti feszültség feloldódik a negyedik értelmezésben: a használhatóság fokában mint *minőség és mennyiség egységében.* A használhatóság mint minőségi értelmezés a használhatóság fokán keresztül bővül társadalmilag objektív használhatósággá, megőrizve minőségi jellegét; és bővül az arányossági megfelelés felé, erősítve mennyiségi oldalát.

A hat értelmezés közül három inkább minőségi, három inkább mennyiségi. Mind magasabb szinten tér vissza a minőségi jelleg az 1., 3. és 5. értelmezésben, a mennyiségi jelleg pedig ugyanígy a 2., 4. és 6. értelmezésben. A *minőségi* jelleg a heterogén anyagi vonásoktól a konkrét szükségletnek való megfelelésen keresztül fejlődik a megfelelés társadalmi objektivitásáig. A *mennyiségi* jelleg a jószágtól mint egyedi volumentől az alkalmasság fokán keresztül jut el az arányossági megfelelés mint a teljes volumenek viszonya szintjére.

A használati érték fogalmi köre. Bár minden jószág használati értékkel bír abban a vonatkozásban, hogy valamikor, valaki számára valamire használható lehet, a használati érték közgazdasági fogalmának tartalmi köre mégis ennél szűkebb. Csak bizonyos feltételek fennállása mellett nevezhetjük egy jószágfajta hasznosságát használati értéknek. Ezek az alábbiak:

1. A jószág rendelkezzék olyan anyagi tulajdonságokkal, amelyek révén szükségletkielégítésre alkalmas.
2. Ezek a vonások a jószág állandó tulajdonságai legyenek, adott jószágfajtához kötődjenek.
3. Legyen olyan — nem múlékony — szükséglet, amellyel szemben az anyagi tulajdonságok a dolog hasznosságává egyesülhetnek; tehát jöjjön létre a tulajdonságok heterogén, de a jószághoz kötött halmaza révén a jószág és a szükséglet között egy tartósabb viszony: a használati érték, a használhatóság.
4. Mind a termék, mind a szükséglet bizonyos tömegességgel, visszatérően jelentkezzen. A szükséglet legyen társadalmi, tehát objektív, aktív és újratermelődő.
5. Legyen a szükségletek között adott fejlettségi színvonalon objektív arány, és legyen a szükségletek, valamint a velük szemben álló javak között terjedelemben és arányban előrevivő feszültség. Ha megszűnne az ilyen feszültség, létrejönne valamiféle abszolút termékbőség, akkor a használati érték fogalma elveszítené társadalmi tartalmát: a jószág legtágabb fogalmával azonosulna.

A használati értékek összehasonlíthatóságának fokozatai. Heterogén javak hasznossága tudományosan nem hasonlítható össze. Az egymással helyettesítési viszonyban álló — viszonylag homogén — javak összehasonlítására már van lehetőség. Ez azonban igen eltérő fokú. Legkisebb a haszná-

lati értékek összehasonlításának lehetősége a munkát nem tartalmazó természeti javaknál. Már valamivel nagyobb a fogyasztási luxus- és divatcikkeknél. Még nagyobb az alapvető közszükségleti cikkeknél. Állandóan folyik az összehasonlítás — tudományosan és matematikai módszerekkel — a munkát már tartalmazó, szűkösen rendelkezésre álló természeti javak (földterület, víz, bányakincs stb.) és a termelési eszközök (üzemépület, gép, anyag, energia stb.) körében. Az összehasonlíthatóság szerinti sorrendet döntően alakítja a felhasználás racionalitásának a foka. Ez az utóbbi két körben a legfejlettebb. A termelési eszközök körében a használatiérték-arányok mérhetősége is magas fokú, mérése pedig általános gyakorlat. Vizsgálják, hogy egy új gép mennyivel hatékonyabb a réginél, a felújított a felújítás előttinél, az I. osztályú termék a II. osztályúnál, egyik beruházás a másiknál, a műanyag a hagyományosnál stb.

A termékhelyettesítés széles körű. Megvalósításának legfőbb műszaki ága a gyártmányfejlesztés, a felújítás, a rekonstrukció, az anyaghelyettesítés, az energiahordozó-helyettesítés és a felújítást pótló gépcsere. De ide tartozik a pótlólagos automatizálás, műszerezés, az átlagminőség javítása, a selejt csökkentése is. Így a használatiérték-arányok is tömegesen, objektíven meglevő vonatkozások. Éppen ezért közgazdasági vonatkozások is. Elemei a technikai-gazdasági viszonyoknak. Nem térhet ki tehát vizsgálatuk elől a marxista politikai gazdaságtan.

A használati érték — mint közgazdasági kategória — összetett. Nem azonos a hasznos tulajdonságok összegével, de a jósággal magával sem. Nem azonos a jószág általános használhatóságával, szükségletkielégítési jelentőségével, de a javak társadalmi szűkösségével vagy bőségével sem. Ezek mind *elemei* a használati érték fogalmának, az elemek azonban önmagukban nem azonosak a fogalommal, hanem annak tartalmát — egymással való dialektikus egységben — kitöltik.

A használati érték tehát az egyes konkrét jószágfajták és a velük szemben álló társadalmi szükségletfajták közötti objektív viszonyt kifejező technikai-gazdasági kategória, amely alapvetően minőségi tartalmú, de a helyettesek viszonyában lényegi mennyiségi vonásokkal bír. A javak társadalmi hasznosságának mértékét a technikai alkalmasságon kívül meghatározza az adott jószágfajta össztömegének a konkrét feltételek mellett kielégíthető adott szükséglethez való mennyiségi viszonya.

Javaslatok a lengyel népgazdaság tervezési és irányítási rendszerének tökéletesítésére

Az elmúlt években a Lengyel Egyesült Munkáspárt és a kormány jelentős erőfeszítéseket tett a népgazdaság irányításának és tervezésének tökéletesítésére. A párt 1964 júniusában tartott IV. kongresszusa nagy figyelmet szentelt ennek a kérdésnek, amely azóta is az érdeklődés homlokterében maradt. A gazdasági mechanizmus megjavítására irányuló törekvés Lengyelországban állandó folyamattá vált, a gazdasági vezetők és neves közgazdászok kitartóan keresik a legjobb megoldásokat.

Figyelmet érdemel az a vita, melyet a LEMP ideológiai folyóirata, a Nowe Drogi az elmúlt év őszén kezdeményezett a gazdasági mechanizmus megjavításának problémáiról. A vita a folyóirat 11. számában Z. Madej: „Néhány javaslat a tervezési rendszer tökéletesítésére" című, és P. Pajestka: „Az ipari egyesülések működési elveinek reformja" című cikkével indult meg.*

Madej cikkében felveti, hogy az eddiginél behatóbban kell tanulmányozni a gazdaságfejlesztés üteme és irányai, valamint a tervezési és irányítási rendszer közötti összefüggést. Ezt az összefüggést szem előtt tartva kell a tervezés módszereit és az irányítás eszközeit kialakítani, valahányszor új fejlesztési szakasz beindítására, az új távlati terv minőségi és mennyiségi feladatainak meghatározására kerül sor. Ha a kapcsolat nem megfelelő — és erre jó néhány példa akad a lengyel tervgazdaság történetében —, nehezebbá válik a kitűzött célok elérése, nincs biztosítva a gazdaság zökkenőmentes fejlődése.

E hiányosságok leküzdésére Madej javasolja, hogy a jövőben készítsék el a tervezési és irányítási rendszer tökéletesítésének többéves programjait. A tervezési és irányítási rendszer tökéletesítésének programjait legalábbis fő vonalaikban még a gazdaságfejlesztés soron következő szakaszainak kezdete előtt ki kell dolgozni, a gazdaságfejlesztési tervekkel összhangban. A programok elkészítésének célja, hogy a tervezési és irányítási módszerekben, valamint az ösztönzési rendszerekben tervezett változások megfeleljenek a következő időszakban kialakuló gazdasági helyzetnek. E programok tartalmaznák a tervbe vett változásokat és ezek foganatosításának időpontjait. Ilyen programokat eddig nem dolgoztak ki Lengyelországban. A programban meg kell határozni azt a döntő tényezőt, amely köré csoportosulnak a legfontosabb problémák. Jelenleg ez a tényező — Madej szerint — az ipari egyesülések tervezési, fejlesztési és szervezeti rendszere.

Az éves és távlati gazdaságfejlesztési tervek elkészítésekor elengedhetetlen kiindulópont a termelőerők elért színvonalának alapos elemzése és a lehetőségek reális értékelése. Azt jelenti ez, hogy behatóan fel kell mérni a rendelkezésre álló termelési kapacitásokat, ezek területi eloszlását és kihasználtsági fokát, a munkaerőhelyzetet, a külkereskedelmi partnerek fejlődési irányzatait stb. Jelenleg még nem eléggé elmélyült a gazdasági elemző munka — a problémakör sincs kellően kidolgozva —, s ezzel összefüggésben a következő időszak feladatainak meghatározásában a kiindulópont nem annyira a tény-

* Nowe Drogi, 1964. 11. sz. 67–81. l. és 82–98. l.

leges körülmények felmérése, hanem a folyó gazdasági terv előrelátható teljesítése. Ez azonban nem tükrözi például a tényleges termelési kapacitásokat, és általában sem tekinthető azonosnak a népgazdaság helyzetének átfogó tárgyilagos értékelésével.

Általános követelmény a tervezés folyamatosságának megvalósítása. Hosszabb időszakra nem lehet pontosan tervezni, és minél több évet fog át a terv, annál nagyobbak az előrelátás fogyatékosságaiból adódó hibalehetőségek. A lengyelországi tapasztalatok szerint a távlati terveket általában 3—4 év után módosítani kellett. Ez azonban nem úgy történt, hogy felülvizsgálták a távlati tervet, hanem az éves terveket igazították hozzá a megváltozott belső és külső körülményekhez. Ilyen módon az éves terv került előtérbe, márpedig a gazdálkodás több területén (beruházások, műszaki fejlesztés stb.) ez túlságosan rövid idő. Lengyelországban kísérletet tettek kétéves terv készítésére. A kétéves terv meghatározza a következő év célkitűzéseit, és tervszámait, másrészt orientál a második évben elvégzendő feladatokról és rendelkezésre álló eszközökről. Lengyelországban ilyen kétéves tervet eddig az 1964—1965-ös évek beruházásaira dolgoztak ki, és jelenleg dolgoznak az 1965—1966-os évekre szóló kétéves terven, amely már a gazdasági tevékenység valamennyi területét fel fogja ölelni.

A gazdaságirányítási rendszer megjavításában a lengyel közgazdászok kulcsszerepet tulajdonítanak az ipari egyesülések megerősítésének. A szükséges változások fő irányvonalait Pajestka — említett cikkében — a következő két pontban jelöli meg: 1. Növelni kell az egyesülések operatív önállóságát, e szervezetekre széles körben át kell ruházni a termelésfejlesztés módszereivel és eszközeivel kapcsolatos döntések tényleges jogát, és lényegesen korlátozni kell a központi szervek hatáskörét a folyó irányításban; 2. be kell vezetni az egyesülések önálló elszámolását, mert ez az ésszerű gazdálkodás döntő eszköze és a tervezési rendszer nélkülözhetetlen kiegészítője. Az önálló elszámolás bevezetésével az egyesülések funkciója megváltozik, adminisztratív szervekből vállalati jellegű (de magasabb szintű) gazdasági szervezetekké alakulnak át. Ily módon az egyesülések működési elvei és gazdálkodásuk elbírálásának kritériumai is közel kerülnek a vállalatoknál alkalmazottakhoz. Az egyesülések önelszámolása kiegészíti a vállalati önálló elszámolást.

Pajestka szerint az egyesülések önálló elszámolásának bevezetése sok olyan probléma megoldását segíti elő, amelyek a vállalati keretek között nehezen, vagy aligha oldhatók meg. Ebből a szempontból különösen az alábbi három körülmény érdemel megfontolást: 1. Az ipari egyesülés több vállalatot és üzemet fog át, ezért önálló elszámolása kihat a termelés gazdaságos telepítésére, a szakosítás és a kooperáció ésszerű megszervezésére, a beruházásoknak a legnagyobb hatékonyságot nyújtó üzemekben való kivitelezésére stb.; 2. Mivel az egyesülés nagy gazdasági szervezet, sokkal könnyebben vállalhatja a kezdeményezésekkel járó kockázatokat, mint az egyes vállalatok. Érvényes ez mindenekelőtt a nagy jelentőségű műszaki-gazdasági vagy külkereskedelmi döntésekre. 3. Az egyesülési szintű önálló elszámolás bevezetésével sokkal könnyebben valósíthatók meg a fejlesztési célkitűzések, mint a vállalatoknál, mivel az egyesülés a nyereséget jelentős részben beruházásokra és különböző műszaki-gazdasági intézkedések megvalósítására fordíthatja.

Pajestka cikkében ismerteti az E. Szyr miniszterelnökhelyettes irányításával működő párt- és kormánybizottságnak a reformmal kapcsolatos elgondolásait. Ezek a javaslatok a gazdasági irányítás valamennyi területén középpontba állítják az ipari egyesülések szerepét. A javaslat szerint a *tervezésben* az egyesülések fő feladata az irányításuk alá tartozó iparágban a tervszerű fejlesztés, a műszaki-gazdasági haladás biztosítása; a népgazdasági tervek kidolgozásának folyamatában az egyesülés-

nek kell lennie a fő résztvevő félnek az ipar részéről, és az egyesülés a hozzá tartozó vállalatok tervezésének fő szervezője; a kötelező feladatokkal összhangban iparági ötéves és éves, illetve kétéves terveket készít, e tervek népgazdasági szintű kidolgozása keretében, valamint elkészíti az ágazat műszaki-gazdasági újjáalakításának terveit; az egyesülés feladatkörébe tartozik a specializáció és kooperáció kezdeményezése és szervezése a KGST-országok közötti gazdasági együttműködésben.

A párt- és kormánybizottság javasolja, hogy a *beruházások* során is fokozottan érvényesítsék az önálló elszámolást: a beruházások jelentős részét az egyesüléseknek saját eszközeiből kell fedezniök. Ez olyan fontos kérdés, hogy megfelelő megoldása nélkül nem fog eredménnyel járni az egyesülések reformja. Általános elvként el kell fogadni, hogy a saját eszközökből végrehajtandó beruházásokkal kapcsolatos döntéseknek egyesülési szinten kell történniük, és az ilyen jellegű beruházások fő forrása a nyereség legyen. A bizottság javasolja az állóeszközök utáni kamat bevezetését.

A *külkereskedelem* irányításának javítására a bizottság javasolja többek között, hogy a külkereskedelem jövedelmezősége közvetlen hatással legyen az ipari egyesülések önálló elszámolására. Ez a javaslat, amely változásokat vonna maga után az ipar és a külkereskedelem kapcsolatában, megfelel a fokozott exportbővítésre irányuló lengyel gazdaságpolitika követelményeinek, mert az egyesüléseket is érdekeltté tenné a legrentabilisabb kivitel fejlesztésében, és a nem feltétlenül szükséges import felszámolásában. A bizottság szükségesnek tartja, hogy az egyesülések részesüljenek a külkereskedelem hasznából, ami az egyesülés egyik akkumulációs forrása lesz.

A helyes *árrendszer* kialakítása az önálló elszámolás és az ösztönzők megfelelő működésének alapvető feltétele. Továbbra is szükséges, hogy az egyesülések számára az árakat — bizonyos kivételekkel — az egyesülésen kívüli szervek állapítsák meg, illetve hagyják jóvá; törekedni kell az értékesítési árak (bruttó termelői árak) viszonylagos szilárdságának fenntartására; a gyári árakon (nettó termelői árakon) keresztül a központi szervek befolyást gyakorolnak a nyereség színvonalára az egyesülésen belül, valamint az egyes termékek jövedelmezőségi színvonalára és ilyen módon a termelés fejlesztésének irányára is. Tekintettel az árak jelentőségére, meg kell erősíteni az árpolitikával foglalkozó központi apparátust.

A *nyereség* összegét — a javaslat szerint — három részre kell *felosztani*. Az egyik rész a költségvetésbe fizetendő be, s ennek nagyságát, a központi szervek döntése alapján, az egész nyereség százalékában kell meghatározni, a nyereség másik része az egyesülés, a harmadik része a vállalat rendelkezésére áll; ez utóbbiak felosztását az egyesülés végzi el, és ezekből alapokat kell képezni. A bizottság célszerűnek tartja a következő alapok képzését: fejlesztési alap, tartalékalap, premizálási és jutalmazási alap és szociális-kulturális alap.

Ugyanakkor, amikor az érdeklődés fokozottan az egyesülések tevékenysége, szerepük növelése felé fordul, a vitában nem hagyják figyelmen kívül a felsőbb irányító szervek — ipari minisztériumok — funkcióit, feladatkörét és felelősségük szféráját, hiszen végső soron a minisztériumok a felelősek a tárcához tartozó iparágak munkájának eredményeiért, fejlesztési irányelveik helyes kitűzéséért; a minisztériumok határozzák meg a feladatokat és osztják el a teljesítésükhöz szükséges eszközöket az egyesülések között. Vagyis az egyesülések új szerepkörének meghatározásakor vigyázni kell arra, hogy a reform ne keresztezze, ne akadályozza az ipari minisztériumok működését.

Ezt a kérdést vizsgálja B. Glinski: „Az egyesülések problémái és szervezeti formái" című cikkében.* Glins-

* Nowe Drogi, 1964. 12. sz. 128–136. l.

ki szerint az alábbi három területen szükséges a minisztériumok tevékenységének bővítése. 1. A többéves és távlati tervezés javításában és elmélyítésében, aminek meg kell nyilvánulnia többek között az iparfejlesztés különböző alternatív előirányzatainak beható elemzésében és az ötéves tervek évi korrekciójának kidolgozásában — az időközben beállott változások rugalmas figyelembevételével; 2. A tervezési módszerek tökéletesítésében, hiszen ezeken alapul egyrészt a feladatok és eszközök felosztása, másrészt az egyesülések tevékenységének értékelése. Az egyesülések gazdasági szerepének fokozása ugyanis egyáltalán nem menti fel a felsőbb szerveket attól, hogy értékeljék ezek tevékenységének eredményességét, sőt éppen ellenkezőleg, ehhez az eddiginél pontosabb, megbízhatóbb eszközöket kell találni; 3. Végül fokozni kell a minisztériumok szerepét az árpolitikában mind az értékesítési, mind a gyári árak kialakítása során.

Glinski Pajestka több nézetével kapcsolatban állást foglal. Helyesli a fejlesztési alap központosítását, ami azt jelenti, hogy a vállalati beruházásokról általában az egyesülések döntsenek. Rámutat arra, ha a nyereség válik az egyesülés saját beruházásainak fő finanszírozási forrásává, ez azzal jár, hogy a jövedelmezőbb egyesüléseknek több eszközük lesz finanszírozási célokra, ami újszerű, figyelmet érdemlő gondolat, de véleménye szerint ezt a módszert csak azoknál az egyesüléseknél kellene alkalmazni, amelyek kivételes fejlődési lehetőségekkel rendelkeznek, például a külkereskedelem bővítésében stb.

Glinski nem ért egyet Pajestka nézeteivel az anyagi érdekeltség fokozásának több kérdésében. Pajestka a vállalati alap és az eddigi premizálási alapok helyett cikkében kettőt javasol: 1. jutalmazási és premizálási alap, 2. szociális-kulturális alap. Ez lényeges változtatásokat vonna maga után az ösztönzési rendszerben, viszont a múlt év júliusában már életbelépett egy új premizálási rendszer a vállalatok és egyesülések adminisztratív dolgozói részére, amit Pajestka javaslatai nem vesznek figyelembe. Glinski szerint szükséges a vállalati alap fenntartása is, mivel ez már gyökeret vert a lengyelországi gyakorlatban, és teljesen más a hatóköre, mint az egyéb premizálási alapoknak. Javasolja, hogy a vállalati alap részben az egyesülés — mint egész — eredményeitől függjön, és az így képződő alapból részesedjenek az egyesülés adminisztratív dolgozói is.

Több szempontból felvetődő kívánság — s ezzel már Madej is foglalkozik vitaindító cikkében — annak a gyakorlatnak a megszüntetése, hogy a teljes termelés mérőszámait alkalmazzák a foglalkoztatott létszámnak, a béralapnak, a munkatermelékenység alakulásának meghatározásában és a vállalati eredmények értékelésében. Ehelyett a nettó termeléshez közel álló mutatókra kell támaszkodni, amelyeknek nagy előnye, hogy nem okoznak zavarokat a választéki tervek teljesítésében, és nem ösztönöznek anyagpazarlásra. Ugyancsak megoldandó — bár kétségtelenül nehéz probléma — a teljes és árutermelés mérőszámainak (amelyek a termelés terjedelmének és növekedési ütemének meghatározására szolgálnak) összekapcsolása a nettó termelést megközelítő mutatókkal (melyek alapján történik majd a béralap kiszámítása).

Többen foglalkoznak a béralap tervezési és felhasználási elvei módosításának és a prémiumrendszer tökéletesítésének kérdéseivel. A lengyel feldolgozó ipar egyes vállalatai szakítottak a béralap automatikus korrigálásának gyakorlatával, mely a teljes és árutermelés növekedésén nyugodott, és más mutatóktól teszik függővé a béralapnak a tervelőirányzaton felüli növelését. A rugalmasabb béralap-szabályozást — Madejon kívül — érinti M. Misiak is a Nowe Drogi 1965. 1. számában írott cikkében,* és felveti, hogy a béralappal való gazdálkodás különböző változatai alakíthatók ki a nettó mérő-

* Misiak, M.: Nyitott kérdések. Nowe Drogi 1965. 1. sz. 73–80. l.

számok alapján. Egyik változat például, hogy a vállalat bizonyos mértékig „automatikusan" kaphat béralapot az előállított és nettó mérőszámokban kifejezett termeléssel arányosan. A felső szervek ellenőrzést gyakorolhatnak az ipari egyesülések rendelkezésére bocsátott, külön „tartalék-béralapok" útján, melyek a vállalati „tervenfelüli béralapok" forrását alkotják. Ilyen béralap-szabályozási kereteket már 1964-ben kipróbáltak a gyakorlatban, amikor egyes vállalatoknál hatályon kívül helyezték az érvényben levő béralapkorrekció rendszerét, mely a teljes termelés tervezett értékének teljesítésével és túlteljesítésével függött össze. Ha e vállalatok terven felül termeltek (és a szóban forgó termékek iránt a piacon kereslet mutatkozott), pótlólagos béralapot kaptak az egyesülések tartalékaiból. Azonban nem minden egyesülésnek volt tartalék béralapja, és amelyek rendelkeztek ilyennel, nem tették meg a szükséges lépéseket az operatív béralap-szabályozás helyes és rugalmas mechanizmusának kialakítására az alájuk rendelt vállalatoknál. Ezek a hiányosságok azonban a reform végrehajtásának módjából és nem alapelveiből erednek.

Az anyagi ösztönzőkkel kapcsolatban lényeges változást hozott, hogy 1964. július 1-ével életbe lépett az ipari vállalatok és egyesülések adminisztratív dolgozóinak új premizálási rendszere. Ez a rendszer olyan rugalmas eszközt ad a gazdasági egységek vezetői kezébe, melynek segítségével az eddiginél eredményesebben befolyásolhatják a tervek teljesítését.

E problémakörhöz kapcsolódik a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítése és az anyaggazdálkodás összefüggései szempontjából B. Blass is „Az anyagi ösztönzők hatása az anyagtakarékosságra az iparban" című cikkével.*

A nyersanyagforrások tekintetében Lengyelország nem tartozik a világ leggazdagabb országai közé, és sokféle nyersanyagot nagy mennyiségben kénytelen importálni. Éppen ezért a IV. kongresszus határozatai nagy figyelmet szentelnek az anyagtakarékosságnak, többek között szükségesnek tartják a bérrendszerben rejlő ösztönzők nagyobb felhasználását az anyagköltségek csökkentésére.

A jelenleg alkalmazott gazdasági ösztönzők azonban nem befolyásolják kellő irányban az anyagfelhasználás alakulását. A bérrendszer az anyagtakarékosságot nem mozdítja elő, mert a béralap nagyságát jelenleg a teljes termelési érték mutatói segítségével határozzák meg, ami az anyagigényesebb termékfajták gyártására ösztönöz; ugyanez a tényező és a vállalati tevékenység pénzügyi eredményeire támaszkodó kollektív ösztönzők abba az irányba hatnak, hogy a vállalatok a nagyobb bevételt hozó termékfajtákat választják, ami hosszabb távon nem biztosítja az anyagköltségek csökkentésében való érdekeltségüket; végül pedig a gyakorlat tanúsága szerint igen korlátozott az anyagfelhasználásnak élőmunka általi helyettesítése elismerésével kapcsolatos egyedi értékelések lehetősége. Mindez nemcsak azt mutatja, hogy az anyagtakarékosságnak nincsenek hatékony gazdasági ösztönzői, hanem azt is, hogy ezen a területen ellenösztönzők is működnek.

A helyzet javítása érdekében mindenekelőtt arra van szükség, hogy minél előbb megvalósuljon az átmenet a teljes termelés értékmutatóiról a nettó termelés mutatóira. Jelenleg a termelés több mint 30 százalékát előállító vállalatok tevékenységüket a nettó értékbeli mutatókra vagy mennyiségi mutatókra alapozzák, míg a többi vállalat bruttó mutatókat alkalmaz. A nettó mutatóra való áttérés lehetővé teszi annak az irányzatnak a jelentős korlátozását, hogy a termelés választéki szerkezetének kialakítása során előnyben részesítsék az anyagigényesebb termékfajtákat. A nettó termelés értékmutatói — amelyek nemcsak a közvetlen anyagköltségeket, hanem a nyereséget sem veszik figyelembe

* Nowe Drogi, 1964. 12. sz. 120–128. l.

— hozzá fognak járulni annak a tendenciának a gyengítéséhez is, hogy a nagyobb bevételt eredményező termékfajták termelését válasszák, különösen ha ugyanakkor a kollektív ösztönzők a nyereség maximalizálására irányulnak, nem pedig kizárólagosan a pénzügyi akkumulációra.

Blass javasolja, hogy a bérezési és premizálási rendszert is használják fel az anyagtakarékosság ösztönzésére. A teljesítménybérben dolgozó munkásoknál az anyagtakarékosság ösztönzésével kapcsolatban a bérezésben célszerű lenne figyelembe venni a kötelező anyagfelhasználási normák betartását, az anyagmegtakarítást az anyagfelhasználás szintjének alsó tűrési határáig, amennyiben a normák ilyent tartalmaznak. A normákhoz viszonyított anyagfelhasználás csökkentéséért pótlólagos díjazást adni csak egészen kivételes esetekben volna helyes, mivel a feladat lényegében a kötelező normák betartása. A normánál alacsonyabb anyagfelhasználás jutalmazása esetenként inkább mint ésszerűsítési tevékenység értékelhető. A prémiumos időbérben dolgozó munkásoknál az anyagtakarékosság problémáját a prémiumalap nagyságának kialakításakor és elosztásakor kell számba venni.

Anyagtakarékosságra ösztönözhetne, ha az adminisztratív dolgozók érvényben levő premizálási rendszerében ezt is figyelembe vennék. Ez a rendszer ugyanis módot ad arra, hogy az egyes dolgozó kollektívák számára konkrét feladatokat állapítsanak meg, melyek teljesítésétől függ a prémium nagysága — pontrendszer alapján. E rendszer rugalmassága lehetővé teszi, hogy különösen magasan pontozzák az anyagköltségek csökkentésében elért eredményeket — főleg a szűkösen rendelkezésre álló és importból származó anyagokat illetően.

Alapos megvizsgálást érdemel Blass szerint az egyes termelési ágak és vállalatok szintjén az élő- és tárgyiasult munka közötti helyettesítés célszerűsége és lehetősége, a vállalatok számára biztosított általános jogkör alapján. Egységesíteni kell és rugalmassá kell tenni a helyettesítés elbírálásával és az esetleges béralaptúllépés jogosságának elismerésével kapcsolatos eljárást. Többen felvetették, hogy a béralaptúllépést csak akkor kellene jogtalannak tekinteni, ha az önköltség tervezett részarányát is túllépik a termelési értékben. Ez azt jelenti, hogy a vállalatok szabad kezet kapnának arra, hogyan alakítsák ki a kölcsönös viszonyt az élőmunka költségei és a többi költség között a teljes költségösszeg és a termelés értéke közötti tervezett arányok betartása mellett. Szankciót csak akkor alkalmaznának béralaptúllépés esetén, ha a béralap részaránya és az önköltség részaránya a termelési értékben egyaránt meghaladná a tervezettet. Ebben az esetben a béralaptúllépés levonása a prémiumalapból nyilván a túllépés összegének csak arra a részére szorítkozna, amelyet a többi költség csökkentése nem egyenlít ki. Ez megteremtené a feltételeket ahhoz, hogy a vállalatok rugalmasabban járjanak el az élő- és tárgyiasult munka költségei közötti helyettesítésben.

E javaslatok széles körű megvalósításának célszerűsége és lehetősége azonban kérdéses. Nem ismert többek között a teljes anyagköltség vagy a közvetlen anyagköltség és a bérköltségek közötti általános összefüggés sem az egész iparban, sem az egyes iparágakban. Ezért helytelen lenne jelenleg az anyagköltségek csökkenése és a csökkenéssel kapcsolatos pótlólagos bérköltség-növekedés közötti összefüggésre automatikusan működő ösztönzési rendszert építeni. Továbbá, sok esetben nehéz pontosan meghatározni az anyagköltségek csökkenésének mértékét a tervezetthez képest, mert hiányoznak a műszakilag megalapozott anyagfelhasználási normák, nincsenek pontos kritériumok az anyagoknak közvetett és közvetlen anyagra való felosztására, hiányzik a részletes tervezés, nyilvántartás és költségszámvitel. Ilyen ösztönzési rendszer bevezetése előtt a problémákat az egyes iparágak és vállalatok szintjén ala-

posan elemezni kell. Csak a helyzet konkrét ismerete birtokában lehet eldönteni, hogy az adott termelési ágban vagy vállalatban milyen mértékben áll fenn közvetlen és állandóan megnyilvánuló kapcsolat a bér- és anyagköltségek alakulása között, és megoldható-e az élő- és tárgyiasult munka helyettesítésének pontos kimutatása.

Blass rámutat a helyettesítésre épülő ösztönzés alkalmazásának negatív kihatásaira is. Többek közt utal arra, hogy az egyes termelési ágakban és vállalatoknál az anyagköltségek csökkentésének különböző tartalékai vannak. Ezek kihasználása és így — a leírt ösztönzési rendszerben — a dolgozók keresetének emelkedése eltérően hatna a különböző termelési ágak és vállalatok közötti béraránvokra. Blass véleménye szerint helyes lenne ebben a kérdésben a döntés jogát — valamennyi vállalatra vonatkozólag — az egyesülésekre ruházni.

Az irányítási rendszer reformja — és az ezzel kapcsolatos vita — természetszerűen magában foglalja a vállalatok és egyesülések pénzgazdálkodásának, finanszírozási rendszerének tökéletesítését is, mivel ez is behatárolja e szervek önállóságát és a legnagyobb mértékben összefügg gazdasági tevékenységük hatékonyságával. Az iparirányítás szervezeti változásai, mindenekelőtt az egyesülések szerepének fokozása, továbbá a jelenleg érvényben levő pénzügyi rendszer hiányosságai elengedhetetlenné teszik a pénzgazdálkodás reformját.

E terület legfontosabb problémáiról és a felmerült javaslatokról J. Trendota pénzügyminiszter-helyettes cikke nyújt tájékoztatást.* A jelenlegi pénzügyi rendszer egyik hiányossága, hogy nem ösztönözte a vállalatokat a túlméretezett készletek elleni harcra. A vállalatok évről évre túllépik a készletnövekedés tervét, és ennek egyik oka — egyéb tényezők mellett — a pénzügyi rendszerben keresendő. A pénzügyi mechanizmus ösztönző hatását erősen rontotta az alábbi gyakorlat: minden évben a tervezési és költségvetési munkálatok alkalmával megállapították az egyes tárcák számára a direktíva jellegű mutatókat a nyereség felosztására, tehát azt, hogy a nyereségből mennyit kell a költségvetésbe befizetniök és mekkora összeg marad az egyesülések, vállalatok rendelkezésére a forgóeszköznormatívák növelésére és a vállalati beruházások finanszírozására. Ezt az összeget azután felosztották a vállalatok között. A vállalatoknak joguk volt ahhoz, hogy tervükben önállóan meghatározzák a forgóeszköz-normatívák növekedését és ezzel gyakran oly módon éltek, hogy magasabb mutatókat terveztek, mint a központi szerv. Ha a vállalat által megállapított szükséglet meghaladta a költségvetési befizetések után fennmaradó finanszírozási forrásokat, a hiányt a következő évben a tárcán keresztül költségvetési dotációból fedezték. Más vállalatok, amelyek elegendő forgóeszközzel rendelkeztek, az év folyamán csökkentették a korábban szándékosan magas színvonalon tervezett forgóeszköz-normatívákat, és a „felszabaduló" eszközöket átvitték a beruházási-felújítási számlára. Előfordult, hogy ugyanaz a vállalat az egyik évben a normatívák felsrófolása következtében forgóeszközhiányt mutatott ki, a következő évben pedig — a fedezet megszerzése után — csökkentette a normatívákat és a jelentkező többletet beruházási célokra használta fel. Sőt az is előfordult, hogy egy éven belül végrehajtottak ilyen műveletet, amikor a kimutatott hiányt az egyesülés tartalékalapjából fedezték. A reform során ennek a gyakorlatnak a lehetőségét fel kell számolni.

Az utóbbi években a lengyel beruházási politika célul tűzte ki az eszközök és erőfeszítések maximális központosítását az alapvető fejlesztési beruházásokra. Ennek velejárója volt, hogy konfliktus keletkezett az alapvető beruházások és a kisebb vállalati beruházások között, amelyeket a vállalatok saját eszközeik-

* Zycie Gospodarcze, 1964. 50. és 51/52. sz.

ből akartak megvalósítani, és amelyeket erősen korlátoztak, mivel ellentmondtak a beruházási politika általános irányvonalának. Többek közt ez a körülmény is fékezte a pénzügyek ösztönző hatását.

A lengyel pénzügyminisztériumban a reform általános irányelveiként a következőket fogadták el: 1. a vállalatok és egyesülések számára az eddiginél kedvezőbb feltételeket kell teremteni ahhoz, hogy tevékenységükben érvényesüljön az önálló elszámolás; 2. tökéletesíteni kell a jövedelmezőség növelésének gazdasági ösztönzőit; 3. az eddiginél hatékonyabb ösztönzőket kell kidolgozni a készletek túlméretezett növekedésének meggátlására; 4. olyan ösztönzőket kell alkalmazni, amelyek a vállalatokat gazdaságos beruházásokra serkentik; 5. fokozni kell az egyesülések szerepét a gazdasági irányításban.

A forgóeszköz-gazdálkodásnak, valamint a felújítások és beruházások finanszírozásának javítására már készültek javaslatok. Jelenleg a forgóeszközök 70 százalékát a vállalatok saját eszközeikből és 30 százalékát az úgynevezett normatív bankhitelből, a normatíván felüli készleteket pedig 100 százalékban bankhitelből finanszírozzák. Mindkét esetben a bank azonos — 4 százalékos — kamatot számít fel, úgyhogy a két hitelfajta között nincs lényeges különbség. Ez a tény, továbbá az, hogy a készletgazdálkodásra a pénzügyi normatíva segítségével gyakorolt hatás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, ahhoz a javaslathoz vezetett, hogy fel kell számolni a pénzügyi normatívát, mint a forgóeszköz-szükséglet kiszámításának bázisát. Az idény- és speciális készleteket továbbra is 100 százalékban külön bankhitelből kell finanszírozni; ezzel szemben a termelés rendes menetét és a forgalmat biztosító készleteket meghatározott százalékban saját eszközből és bankhitelből kell fedezni — a tényleges állapotnak megfelelően. A forgóeszközök saját alapokból történő fedezésének százalékát nem túl magas színvonalon kellene megállapítani és minimumnak kellene tekinteni, ami többek között azt jelenti, hogy amennyiben a vállalat jó munkája vagy pedig beruházási ráfordításai korlátozása révén eszközöket szabadít fel, azt részben felhasználhatja a bankhitel visszafizetésére, s ilyen módon csökkennek bankkamatköltségei.

A felújítások költségeit jelenleg a beruházási-felújítási alapból fedezik, a közepes és folyó javításokat pedig az önköltség terhére végzik. Ez a felosztás a gyakorlatban számos hibához vezet. Előfordul például, hogy a vállalatok a minél előbbi költségcsökkentés elérésére törekedve tartózkodnak a középjavítások elvégzésétől, s a gépeket és berendezéseket olyan állapotba juttatják, amely szükségessé teszi a nagyjavítást. Ez a vállalat azonnali érdekei szempontjából gyakran „kifizetődő". Ennek a gyakorlatnak a megszüntetésére javasolták külön felújítási alap létesítését, amelyből egyaránt finanszíroznák a felújításokat és a középjavításokat, a folyó kis javítások pedig továbbra is a költségeket terhelnék.

A beruházások elosztási struktúráját is módosítani kellene, növelve a vállalati beruházások arányát a beruházások teljes összegében; ez az arány 1964-ben alig 10 százalék volt, a nehéz- és vegyiparban pedig csak 6 százalék. E beruházások általában hatékonyak, összefüggnek a termelés gyors emelkedésével, a minőség és a munkatermelékenység javulásával, s nem indokolt ezeket mesterségesen alacsony színvonalon tartani.

A beruházások finanszírozási forrásai közül célszerű a költségvetési juttatásokat csökkenteni, illetve felszámolni és nagyobb súlyt adni a nyereségnek. Így az egyesülés beruházási alapját részben az amortizációs leírások, részben az egyesülésnél a költségvetési befizetés teljesítése után maradó nyereség képezné. A vállalati beruházásokat jelenleg a beruházási-felújítási alapból finanszírozzák. A javasolt külön felújítási alap mellett a jövőben erre a célra a

fejlesztési alap szolgálna. A javaslatok szerint a fejlesztési alapból kellene mind a forgóeszközök, mind pedig a saját beruházások növekedését finanszírozni. Ez a megoldás helyes lenne abból a szempontból, hogy a készletek és a beruházások gazdasági jellege hasonló (a nemzeti jövedelem akkumulált része) és abból a szempontból is, hogy ösztönözné a készletnagyság lehető legalacsonyabb színvonalon tartását, ugyanis a készletszintek csökkentése esetén a vállalat több eszközhöz jut beruházási célokra.

A viták során felvetődött, hogy a pénzügyi rendszer ösztönző hatását károsan befolyásolják az egy évre szóló mutatók. A nagyobb időszakot felölelő tervezés nehézségeivel számolva is helyes lenne két évre vonatkozó mutatókkal dolgozni, sőt azokban az ágazatokban, ahol gyors ütemű változások nem fordulnak elő, 3—5 évre szóló mutatókat is meg lehetne határozni. Az alapvető mutatók közül több évre elő lehetne írni a jövedelmezőség, a nyereségbefizetés, az amortizációs kulcs, a műszaki-gazdasági fejlesztési alapba befizetendő járulék és a vállalati alapba történő befizetések mutatóit.

A pénzügyi mechanizmus rugalmasabb működését kívánja elősegíteni az a javaslat, hogy az egyesülések jogot nyerjenek az alárendelt egységek terveinek bizonyos fokú módosítására és arra, hogy anyagi eszközöket vigyenek át egyik egységből a másikba. Ezt a jogot gazdaságilag megalapozott esetekre (például rekonstrukciós tervek megvalósítása, a változó hazai és külföldi piacokhoz való alkalmazkodás szükségessége stb.) kellene korlátozni, és a vállalati érdekek megóvása céljából el kellene fogadni azt az elvet, hogy ezeket a változtatásokat komplex módon kell végrehajtani, tehát figyelembe kell venni azokat a következményeket, amelyeket e változások előidéznek az érintett vállalatok gazdálkodásában. A legfontosabb változtatásokról az egyesülés kollégiumának kell döntenie. Az egyesülésekben meghatározott alapokat kell létesíteni az alárendelt vállalatok segítésére illetve befolyásolására, ami komoly mértékben növelné az egyesülések szerepét.

Kolos Miklós

A szolgáltatások szerepe a népgazdaságban

Az utóbbi évtizedekben a nagyarányú gazdasági fejlődés kísérőjelensége volt a fejlett országokban, hogy megnövekedett az ipari és mezőgazdasági termelésen kívüli foglalkozási ágak szerepe és jelentősége a gazdasági életben. Ezekben az ágakban, a többi között, igen gyorsan nőtt és nő a foglalkoztatottak száma, egyes országokban az ipari és a mezőgazdasági termelésben foglalkoztatottak számát is megközelítve. E foglalkozási ágak többnyire szolgáltató tevékenységet folytatnak, bár itt a szolgáltatások széles skálájával találkozunk (a nem gazdasági, például katonai jellegű szolgáltatásoktól egészen a termelés számára nyújtott szolgáltatásokig).

A szolgáltató ágazatok jelentőségének általános megnövekedése egyaránt jellemző a tőkés és a szocialista országok gazdasági fejlődésére. A különbségek — elsősorban az általános növekedésen belül — a különféle szolgáltató ágak egymás közötti súlyának és arányának alakulásában mutatkoznak meg. A tőkésországokban a lakosság ellátását (egészségügyi, kulturális stb.) biztosító szolgáltatások is gyorsan fejlődnek, de nagyobb növekedést mutatnak a nem gazdasági szolgáltató ágak (a közigazgatás, erőszakszervezet stb.) és a gazdasági, de improduktív jellegű szolgáltatások (például a pénz- és értékpapír-forgalom lebonyolítása). A szocialista országokban ezzel szemben

nagyobb arányú a gazdaságilag hasznos, illetőleg a népjólét és a kultúra növelését elősegítő szolgáltatások fejlődése.

A polgári közgazdaságtanban kiterjedt irodalom foglalkozik a szolgáltatások jelentőségének korunkbeli növekedésével. Főként az „economic welfare", a gazdasági jólét irodalma vizsgálja a kérdést, sok esetben az ún. harmadik népgazdasági szektor jellemzésének és elemzésének keretében. Harmadik népgazdasági szektornak nevezik általában a nem ipari és mezőgazdasági tevékenységeket, mindenekelőtt tehát a szolgáltatásokat.* A szerzők általában úgy vélekednek, hogy a modern gazdasági fejlődés törvényszerű velejárója, hogy a harmadik népgazdasági szektor, ezen belül a szolgáltató ágak egyre nagyobb súlyra, sőt előbb-utóbb viszonylagos túlsúlyra tegyenek szert a gazdasági életben. Ezt a folyamatot általában pozitíven értékelik. A szolgáltatások népgazdasági jelentőségének megnövekedését azzal magyarázzák, hogy az ipari és a mezőgazdasági termelés az utóbbi száz évben olyan nagy mértékben növekedett, hogy az anyagi javakból általában bőséget tud biztosítani. Az anyagi javak bősége mellett lehetségessé vált és mindinkább lehetségessé válik az olyan tevékenységeknek a kiterjedése, amelyek nem az anyagi javak előállítását szolgálják, hanem a művelődést, az egészségvédelmet, az emberek kényelmét stb.

Valóban az ipari és a mezőgazdasági fejlődés, mindenekelőtt a növekedő termékbőség tette lehetővé az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatottság viszonylagos csökkenését a szolgáltató ágak javára. Az „economic welfare" szerzőinek nagy része (például Fisher, M. Friedmann, Gilbert, Kindleberger stb.) azonban értékelésében továbbmegy, és letér az objektivitás útjáról. A szolgáltatások nagyobb súlyát sokan a gazdasági jólét megnyilvánulásának is tekintik, sőt — tekintet nélkül a szolgáltatások eltérő jellegére — általában a népjólét növekedésével azonosítják. A szolgáltatások összességének, valamiféle egységes, népjólétet növelő szerepet tulajdonítanak, a „szolgáltatások korszakát" a népjólét korszakának tüntetik fel. Valamely népgazdasági szektor általában egységes rendeltetésű és jellegű gazdasági tevékenységek összességét foglalja magába. A szolgáltatások egységes jellegét, célját és rendeltetését tételezik fel tehát, amikor az úgynevezett „harmadik népgazdasági szektorban" együttesen szerepeltetik őket, holott nem csupán egységes gazdasági jellegük, de egy részüknek még gazdasági szektorba való sorolhatóságuk is kétséges, egyáltalában nem lévén gazdasági feladatkörük.

A szolgáltatások gazdasági szerepe a tőkésországokban

A tőkésországok nemzetijövedelem-statisztikái általában lehetővé teszik a tájékozódást az úgynevezett „szolgáltató" ágazat népgazdasági súlyáról. Mint ismeretes, ezek a statisztikák a nemzeti jövedelem értékébe beszámítanak minden olyan tevékenységet, amely pénzértékben felmérhető vagy kifejezhető, tekintet nélkül e tevékenységek nemzeti jövedelmet termelő vagy fogyasztó voltára. Az így számított nemzeti jövedelem megoszlását a következő oldal táblázata mutatja.

A mezőgazdaság, az ipar, a bányászat és az építőipar jövedelmein kívül a többi ágak jövedelmi értékeit — a víz, a gáz és a villany kivételével — egy „összes többi" sorban foglaltam össze, mert ez szerepel többnyire a tőkés statisztikákban a „szolgáltatások" tételeként. Ennek a tételnek az értékadatai a gazdaságilag fejlett országokban igen magasak. Az egyes országok összes bruttó nemzeti termékének — az illető ország gazdasági fejlettségétől függően — megközelítően egyharmadát, felét teszik ki. Növekedési ütemük is meglehetősen

* A szektor pontos körülhatárolása a polgári szerzők között is vitatott. Így például Colin Clark (The Conditions of Economic Progress, London 1957.) a tevékenységek szélesebb körét számítja a harmadik szektorhoz, mint Fourastié (Le Grand Espoir du XX-e Siécle Paris, 1952.) vagy G. B. Fisher.

A bruttó nemzeti termék ágazati megoszlása[1]

Megnevezés	Ausztria 1959[2]	NSZK 1958[2]	Norvégia 1959[2]	Dánia 1959[3]	Egyesült Államok 1959[4]
Mezőgazdaság	13,0	7,2	12,6	20,9	4,1
Bányászat		5,5[5]	1,3	0,2	1,4
Ipar	44,3	40,9	29,3	28,8	30,3
Építőipar	6,5	6,1	6,8	6,2	5,5
Víz, gáz és villany	4,1	—[5]	2,4	2,5	2,0
Összes többi[6]	32,1	40,3	47,6	41,4	56,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

[1] Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics. ENSZ, New York 1961.
[2] 1954. évi változatlan piaci ár.
[3] 1949. évi termelői áron.
[4] Nettó nemzeti termék folyó termelői áron.
[5] Víz, gáz, villany a bányászat tételeiben.
[6] Közszolgáltatások, szállítás-közlekedés, kereskedelem, pénzintézetek, közigazgatás és védelem, valamint a vegyes szolgáltatások összevont adatai.

gyors, az úgynevezett szolgáltatási ágak értéke 1953-hoz viszonyított változatlan áron számított indexekben kifejezve 1959-ben Ausztriában 152; NSZK-ban (1958) 161; Norvégiában 125; Dániában 118.; az Egyesült Államokban (folyó termelői árakon számítva) 138 százalék volt.

Megfigyelhető, hogy azok a tevékenységi ágak, amelyek nem az ipari és a mezőgazdasági termelés keretébe tartoznak, a gazdaságilag legfejlettebb országokban a gazdasági életben fokozatosan viszonylagos túlsúlyra, de a kevésbé fejlett országokban is az összes többi tevékenységi ággal közel azonos súlyra tesznek szert. Fourastié (i. m. 100. l.) adatai szerint Franciaországban 1860—69-ben a „harmadik szektor" részaránya az összes népgazdasági jövedelemben 11 százalék volt és 1930-ban már 30 százalék. Az Egyesült Államokban 1850-ben az előbbi 42 százalékot tett ki és 1935-ben már 60 százalékot. Ugyanezt a folyamatot a foglalkoztatottsági adatokon is követhetjük.

A munkaerőlétszám megoszlási rendje a népgazdasági szektorok között[1]

Ország	Év	A munkaerő megoszlása a teljes munkaerőlétszám százalékában		
		mezőgazdaság	ipar	szolgáltatás[2]
Franciaország	1866	51	26	23
	1954	28	37	35
Németország	1882	43	37	20
	1939	26	42	32
Nagy-Britannia	1881	13	50	37
	1951	5	49	46
Svédország	1910	48	27	25
	1950	21	41	38
Egyesült Államok	1870	53	22	25
	1950	13	37	50

[1] International Labour Review, Genf, 1956. No. 5. 508. l.
[2] A „Szolgáltatás" rovat a kereskedelmet, szállítást, raktározást, közlekedést, közszolgáltatásokat (igazgatási) és magánszolgáltatásokat foglalja magában

A táblázatból látható, hogy a felsorolt országokban a közelmúltban a munkaerőlétszámnak megközelítően egyharmadát, felét a szolgáltatási ágak foglalkoztatták. A múlt század vége, illetve e század eleje óta a munkaerőlétszám megoszlása jelentősen eltolódott a szolgáltatási ágak javára, főképpen a mezőgazdasági foglalkoztatottság rovására. Az egyes népgazdasági ágak között a foglalkoztatottsági arány a legjobban a gazdaságilag legfejlettebb tőkésországban, az Egyesült Államokban változott meg. Míg 1870-ben a szolgáltatási ágak az összes munkaerőlétszámnak csak 25 százalékát foglalkoztatták, addig 1950-ben már pontosan a felét.

A lehetőségek ellenére a tőkés társadalmi viszonyok korántsem biztosítják, hogy az ipari és mezőgazdasági termelés növekedése, valamint munkaerő-szükségletének egyidejű viszonylagos csökkenése révén szabaddá váló munkaerők és eszközök általában vagy legalábbis nagyobb részben a jólét növelésére, a gazdasági felemelkedésre legyenek felhasználhatók. Ez kitűnik, ha megvizsgáljuk az úgynevezett szolgáltatások (a táblánkban „összes többi") jövedelmeinek belső összetételét.

Az egyes szolgáltató ágak népgazdasági súlya a tőkésországokban

Mit tartalmaz tehát ez az iparon és mezőgazdaságon kívüli, hol szolgáltató ágazatnak, hol egyes művekben harmadik népgazdasági szektornak nevezett szektor? Nagyon sokféle és nagyon heterogén tevékenységet. Felsorolásukat a népjólét növelésének valódi tényezőiként tekinthető szolgáltatásokkal kellene kezdeni. A felsorolt adatok tartalmazzák valamennyi kulturális, egészségügyi, háztartási, személyi stb. szolgáltatás jövedelmeit. Ezeknek az adatoknak a szétválasztása az egyes mérlegtételekből azonban nem lehetséges, mivel többségük a különböző tételekben, több más tevékenységgel együtt szerepel, közös csoportot alkot.

Tartalmazzák ezenkívül a szolgáltatási adatok az igazgatási és védelmi költségek adatait. Az ismertetett nemzetijövedelem-statisztika szolgáltatásoknak nevezett csoportja (az „összes többi") 1959-ben a következő arányokban tartalmazott közigazgatási és védelmi költségeket: Ausztriában 19; NSZK-ban 15 (1958); Norvégiában 8; Dániában 17; az Egyesült Államokban 22 százalékot.

Az igazgatási és védelmi költségek változatlan áron számítva 1953 és 1959 között a következőképpen nőttek: Ausztriában 33; NSZK-ban 25; Norvégiában 23; Dániában 16; az Egyesült Államokban (folyó áron) pedig 38 százalékkal.

Meg kell jegyezni — éppen e költségek részben katonai jellegére tekintettel —, hogy az adatokról nem tudjuk mennyire megbízhatóak. Még a közölt adatok alapján is megállapítható azonban, hogy az úgynevezett összes „szolgáltatási érték" tekintélyes részét teszik ki és növekedési ütemük is elég jelentős.

A nemzeti jövedelmekben feltüntetett szolgáltatások „értékének" további jelentős része a pénzintézetek és a biztosítási intézmények költségei. Az összes szolgáltatási értéknek 1959-ben ezek a költségek az NSZK-ban 8 (1958); Norvégiában 5; Dániában 5; az Egyesült Államokban 14 százalékát alkották (Ausztriára nincs adat).

A fenti adatok némiképpen rávilágítanak arra, hogy miért van szüksége a polgári gazdaságtannak a szolgáltatási ágazat vagy szektor elnevezésre és miért operál sok esetben az ilyen összesített számokkal. E homályos fogalom mögött elrejtőzhet az improduktív tőkefelhasználás, a honvédelem, az erőszakszervezet, a felduzzadt állami adminisztráció stb. Sőt, mindezek költségeinek növekedése is mint valamiféle valóságos gazdasági ágazat növekedése könyvelhető el. Emellett az a tény, hogy ugyanez — a jellegében egységesnek tekintett — ágazat foglalja magába a közfogyasztást kielégítő és a jóléti szolgáltatásokat is, lehetővé teszi számukra, hogy az így létrehozott ága-

zat népgazdasági súlyának és létszámának bármilyen forrásból eredő növekedését általában a népjólét emelőjének tekintsék.

A szolgáltatási ágazat egyszínű burkának sokszínű tartalmában a fentieken kívül ipari termelés, vagy a termeléssel szorosan összefüggő tevékenységet folytató gazdasági ágazat is található. Így például a személy- és áruszállítás, a közlekedés és raktározás termelési értéke 1959-ben az egyes országok nemzeti jövedelmében, az iparon és mezőgazdaságon kívül feltüntetett értéknek Ausztriában 16 százalékát, Dániában 22; Norvégiában 40; az NSZK-ban (1958) 15; az Egyesült Államokban pedig 11 százalékát tette ki.

Ha az ipari és a mezőgazdasági árutermeléssel közvetlenül összefüggő termelő ágazatokat a „szolgáltató ágazatba" vagy „harmadik szektorba" sorolják, az éppoly célzatos, mint az, ha a gazdasági funkcióval egyáltalában nem rendelkező foglalkozási ágakat is ebben a szektorban tüntetik fel. A szolgáltató ágazat társadalmi és gazdasági fejlődésre gyakorolt általános és egységes pozitív szerepét hangsúlyozó elméletek annál jobban alátámaszthatók, minél nagyobb ennek az ágazatnak a súlya a népgazdaságban.

A fentieken kívül — mint már említettük — a szolgáltató ágazat magában foglalja az egészségügyi, a kulturális, a személyi, a háztartási, a közlekedési stb. szolgáltató ágakat, általában: a *fogyasztói szolgáltatásokat* is.

A fogyasztói szolgáltatások a tőkésországokban

A szolgáltatásoknak a polgári közgazdaságtan által tulajdonított népjólétet növelő szerepe a valóságban főleg a fogyasztói szolgáltatásokra korlátozódik. A gazdasági jólét problémáit taglalva az említett irodalom is többnyire az ilyen szolgáltatási feladatokra utal, bár a számszerű jellemzésbe — mint láttuk — jóval szélesebb szolgáltatási kört von be, eltúlozva a népjólétet növelő szolgáltatások szerepét.

A fogyasztói szolgáltatások jelentőségének növekedése szintén a gazdasági fejlődés velejárója, sőt a szolgáltatások között elsősorban ezek a fejlődés szükségszerű következményei és egyben előmozdítói. Míg a honvédelmi, az igazgatási stb. szolgáltatások növekedése a gazdasági fejlődés adta lehetőségeknek az imperialista-tőkés társadalmi rendszer érdekében történő kihasználását jelenti, addig a fogyasztói szolgáltatások kiterjedése általában a gazdasági fejlődés törvényszerű megnyilvánulása, a társadalmi rendszertől függetlenül. Részben a műszaki fejlődés hoz létre fogyasztói szolgáltató ágakat (modern közlekedés, közszolgáltatások stb.); részben az ipari és a mezőgazdasági fejlődés teszi lehetővé az egyes szolgáltató ágak mind szélesebb körű fogyasztói igénybevételét (például a régen csak szűk társadalmi réteg által igénybe vett háztartási, vendéglői, személyi stb. szolgáltatások gazdasági jelentőségének kiterjedése). A fogyasztási szerkezet eltolódása a szolgáltatások javára a gazdaságilag fejlett országokban általános.

Nézzük, hogyan oszlott meg néhány országban a lakosságnak szolgáltatásokra és termékekre fordított kiadása.

Mint a következő oldal táblázatából látható, a szolgáltatásokra (vagy főként szolgáltatásokra) fordított lakossági kiadás az összes személyi kiadásnak 25—50 százaléka között mozog. E magas százalék értékelésénél figyelembe kell venni azt is, hogy a tőkésországokban a szolgáltatások általában drágábbak a termékárakhoz viszonyítva, mint nálunk; továbbá, hogy kevesebb a juttatott szolgáltatás, tehát ezáltal is szükségszerűen nagyobb a szolgáltatásokra fordított kiadások aránya. Legalacsonyabbak a százalékarányok Ausztriában és Olaszországban, ahol a gazdasági fejlettségi szint és az életszínvonal a leginkább elmaradott a felsorolt országok között. A legmagasabb viszont a szolgáltatásokra for-

Egyes szolgáltatási fajtákra fordított lakossági kiadások 1959-ben az összes kiadás százalékában[1]

(1954. évi változatlan árak alapján számítva)

Megnevezés	Ausztria	Franciaország[2]	Olaszország	Svédország	Norvégia	Anglia	Egyesült Államok[3]
Összes kiadás	100	100	100	100	100	100	100
Lakbér és víz	4,4	4,9	2,2	9,1	6,6	7,9	13,1
Fűtés és világítás	4,3	3,5	3,0	4,7	3,1	4,0	3,6
Háztartási munkák	—[4]	4,4	3,6	2,6	4,0	3,9	4,2
Személyi gondozás és egészségügyi kiadások	4,1	7,3	3,9	3,6	4,8	2,1	7,4
Szállítás, közlekedés	6,6	7,3	8,3	13,2	7,0	9,7	14,2[5]
Üdülés, szórakozás	5,2	7,8	7,6	7,4	6,7	4,8	5,5[6]
Vegyes szolgáltatások[7]	4,7	3,4	1,6	1,6	2,8	2,7	7,3[8]
Összes szolgáltatás az összes kiadás százalékában	29,3	38,6	30,2	42,2	35,0	35,1	55,3

[1] National Accounts Statistics. ENSZ. Genf. 1957. és 1960.
A mérleg nemcsak a lakosság, hanem a „nem profit érdekében működő intézmények" adatait is tartalmazza. Az adatok ismeretlen mértékben közlekedési eszközökre, fűtő- és világítóanyagra forditott kiadásokat is tartalmaznak, amit az értékelésnél figyelembe kell venni.
[2] 1956. évi változatlan áron.
[3] Folyó áron.
[4] A 4. tétel a 8.-ban szerepel.
[5] Motorkerékpárra és kerékpárra fordított kiadások a 7. tételben.
[6] A gyermekkocsira, motorkerékpárra és kerékpárra fordított kiadást tartalmazza, de nem veszi figyelembe a halászati, vadászati, kutyatartási és rádióüzemeltetési engedélyekre eszközölt kiadásokat.
[7] A szállodai, vendéglői fogyasztásnak az élelmiszer kiskereskedelmi árán felüli értékét tartalmazza.
[8] Személyi vagyonadóval együtt.

dított kiadás százaléka az Egyesült Államokban, bár itt magas a közlekedési eszközökre fordított kiadások aránya is (amelyek csak itt szerepelnek).*

A kiadási tételek között jelentősek a lakbérkiadások. Ezek különösen Norvégiában, Svédországban és Angliában, de leginkább az Egyesült Államokban magasak. A háztartási munkákra fordított kiadások az összes kiadás arányában jobbára hasonló szinten mozognak — Svédország alacsony értékeit kivéve — ugyanígy a személyi gondozásra és egészségügyi ápolásra fordított kiadások is. Utóbbiak Franciaországban és az Egyesült Államokban mutatnak némileg kiugró értékeket. Ennek oka Franciaországban valószínűleg a hagyományos szépségápolási kultúra, az Egyesült Államokban viszont inkább az a tényező, hogy nincs általános betegbiztosítás, amely az egészségügyre fordított lakossági kiadások súlyát csökkentené. A „vegyes szolgáltatások" jellegét nem lehet pontosan megállapítani — valószínűleg háztartási, személyi stb. szolgáltatások —, ezeknek a legalacsonyabb a százaléka Olaszországban és Svédországban, a legmagasabb viszont az Egyesült Államokban.

A szolgáltatásokra fordított kiadások *növekedése* is meglehetősen gyors ütemű. Az összes kiadások százalékában változatlan áron számítva a következő dinamikát kapjuk:

* Egy változatlan áron számított személyi kiadásokra vonatkozó statisztika szerint az Egyesült Államokban a termékvásárlásokat nem tartalmazó összes szolgáltatási kiadások 1953-ban 34,7; 1956-ban 35,3; 1959-ben pedig 36,7 százalékát tették ki az összes lakossági kiadásoknak. Ezek az értékek tehát jóval alacsonyabbak a részletes mérleg adatainál és arra engednek következtetni, hogy a termékvásárlás – amely a többi országban kisebb mértékben szerepel a tételekben – mindenesetre torzító tényező.

A fogyasztói szolgáltatások arányának változása az összes lakossági kiadás százalékában

Ország	1950	1956	1959
Ausztria	26,4	29,0[1]	29,3
Franciaország	36,5[2]	37,5	38,6
Olaszország	26,8	29,7	30,2
Svédország	36,3	40,8	42,2
Norvégia	34,8[2]	34,7	35,0
Anglia	34,0	35,0	35,1
Egyesült Államok	48,6	53,0	55,3

[1] 1955.
[2] 1953.

A szolgáltatások népgazdasági szerepe Magyarországon

A szocialista országokban éppúgy jellemzi a gazdasági fejlődést az ipari és a mezőgazdasági termelésen kívüli foglalkozási ágak fejlődése, mint a tőkésországokban. Ha nagyjából mindazon foglalkozási ágak összességének alakulását tekintjük, amelyeket a polgári statisztika szokásosan szolgáltatási ágazatként foglal össze, akkor — Timár János adatai szerint — a következő képet kapjuk:

A foglalkoztatottak létszámának megoszlása

Megnevezés	1920	1930	1949	1960
Összes keresők	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből:				
Ipari és mezőgazdasági ágazatokban foglalkoztatottak	77,5	76,7	77,5	70,8
Egyéb ágazatokban foglalkoztatottak	22,5	23,3	22,5	29,2

Az iparon és a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak létszáma tehát Magyarországon különösen az elmúlt évtizedben növekedett. Tekintsük viszont csak a lakosság fogyasztását kielégítő szolgáltatások foglalkoztatottsági létszámának alakulását. (Következő oldal táblázata.)

Csak a lakossági fogyasztás céljait kielégítő szolgáltatásokban foglalkoztatottak létszáma — mint látható — szintén elég jelentős, az összes foglalkoztatottak közel 14 százalékát, a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottaknak pedig 22 százalékát teszi ki.

A lakosság bevételi és kiadási mérlege szerint a lakosság évente kiadásainak körülbelül 10 százalékát költi szolgáltatásokra. Ezekben az adatokban — a hasonló tőkésországi adatokhoz képest — egyáltalában nem szerepel termékvásárlás és az intézmények fogyasztása sem. A számítások pontossága is nagyobb, mint az említett külföldi mérlegeké. Tekintettel azonban arra, hogy a lakosság bevételi és kiadási mérlege nem tartalmazza a lakosság egymás közötti pénzforgalmát, nem szerepel itt a lakosság által magánszolgáltatóknak kifizetett összeg, továbbá a szolgáltatási adatok nem tartalmazzák a javításokra költött kiadásokat sem. Ha ezeket a mérleg adataihoz hozzászámítjuk, akkor a lakosság kiadásainak

A szolgáltatási ágakban foglalkoztatottak az összes foglalkoztatottak és a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak százalékában
(1960. december 31.)

Szolgáltatási ágak	A szolgáltató ágazatokban foglalkoztatottak	
	az összes foglalkoztatottak százalékában	a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak százalékában
Összes foglalkoztatott	100,0	100,0
Kommunális szolgáltatások és lakásgazdálkodás[1]	1,46	2,32
Kulturális szolgáltatások	3,39	5,38
Szociális- és egészségügy	1,87	2,97
Szabadfoglalkozásúak	0,59	0,93
Háztartási alkalmazott, bejárónő	0,43	0,67
Javító, személyi és háztartási szolgáltatók (belker. is)	1,55	2,45
Személyszállítás[2], posta[3], lakossági áruszállítás	2,76	4,38
Szálloda, idegenforgalom és vendéglátás	1,75	2,77
Üdülés[4]	0,04	0,07
Szolgáltatásokban foglalkoztatottak összesen az összfoglalkoztatottak százalékában	13,84	21,94

[1] Házkezelőségek, városi kertészetek és parkgondozó vállalatok.
[2] A személyszállításban alkalmazottak létszámát a KPM közgazdasági becsléssel választotta szét az áruszállító létszámától az utas- és a tonnakilométerek alapján.
[3] Gazdasági hírközlés nélkül.
[4] Üdültetés csak a SZOT-üdülők, év eleji és június 30-i létszámának átlaga.

megközelítőleg 13 százalékát költi Magyarországon szolgáltatásokra.*

Az említett mérleg adatai szerint nálunk a lakosság kiadásainak alig 1 százalékát költi lakbérre, míg a vizsgált tőkésországokban ugyanez a kiadás az összkiadásnak általában 5—6 százalékát, az Egyesült Államokban több mint 10 százalékát teszi ki. A villanyra, gázra fordított kiadás aránya hasonlóan alacsony. *A szolgáltatások közül legtöbbet költ a lakosság közlekedésre* (4 százalékot), ezen belül is nagy a súlya a távolsági közlekedésnek. A kulturális szolgáltatásokra fordított kiadások 2 százalékos aránya különösen kedvező jelenségnek tekinthető, ha figyelembe vesszük a kulturális szolgáltatások alacsony díját és a tetemes társadalmi juttatásokat is.

A szolgáltatásra fordított kiadás a *jövedelmek növekedésével* nálunk is *viszonylag gyors ütemben növekszik*, a sok területen ki nem elégített kereslet ellenére. A szolgáltatásokra fordított kiadások 1958-ban 7; 1959-ben 16, 1960-ban 24 százalékkal haladták meg az 1957. évi szintet.

Megfigyelhető, hogy a szolgáltatásokra fordított kiadások alakulásában legállandóbbak a lakbér, a közlekedés és a közszolgáltatások. A legnagyobb emelkedést az elmúlt években a személyi, a háztartási, a javítási *szolgáltatásokra* költött összegek jelentették. Ennek oka nem csupán az, hogy a jövedelmek növekedését többnyire a legrugalmasabban követi az említett szolgáltatásokra fordított kiadás növekedése, hanem az is, hogy ezeknek a szolgáltató ágazatoknak a fejlődése az utóbbi években meggyorsult. Ezek a szolgáltatások a felszabadulás utáni években, de különösen az 1950-es évek elején — a

* Megjegyzendő, hogy a szolgáltatások nálunk — mint a szocialista országokban általában — a termékárakhoz viszonyítva sokkal olcsóbbak, mint a tőkésországokban. A pénzbeli kiadások részaránya ezért nem felel meg a naturális fogyasztás arányainak, tehát csak ezt szem előtt tartva hasonlíthatók össze a kiadási adatok a tőkésországok hasonló adataival. Az áralakulással „A szolgáltatások árpolitikájáról" (MTA Közgazdaságtudományi Intézetének III. Évkönyve 251—278. l.) és „A szolgáltatások ára és ösztönzése" (Pénzügyi Szemle 1964/11, 890—901. l.) című cikkeimben foglalkozom.

kisiparosok létszámcsökkenése és a szocialista szektor nem eléggé hatékony fejlődése következtében — teljesítőképességükben vissza is fejlődtek. E szolgáltatások ellátási hiánya mind érezhetőbbé vált, s ezért a Gazdasági Bizottság 1960-ban hozott határozata alapján az illetékes szervek komplex intézkedési tervet dolgoztak ki a szolgáltatási hálózat növelésére, a beruházások fokozására, a dolgozók bérezésének és a vállalatok anyagi ösztönzésének megjavítására stb. Az intézkedések következtében megjavult ugyan az ellátás, de a fizetőképes keresletet még ma sem tudjuk teljesen kielégíteni.

Az ellátás javulását — 1960-hoz viszonyítva — az egyes szolgáltatások teljesítményértékének alakulásával a következő indexek jellemzik:

Megnevezés	1962	1963
Fogyasztási cikkek javítása	103,2	106,7
Építő-szerelőipari[1] javítás, lakáskarbantartás	121,9	138,7
Háztartási, személyi szolgáltatások.....	121,1	125,6
Javítás-szolgáltatás összesen	109,0	115,8

[1] Lakosságnak végzett építés is.

Ezen belül különösen az egyes tartós fogyasztási cikkek javítószolgálatában jelentősebb a fejlődés: 1962-ben, 1960-hoz képest, a gépkocsi eladása 220 százalékkal, a gépkocsi javítása pedig 21,4 százalékkal; a rádió- és televízióeladás 14,5 százalékkal, a -javítás pedig 49,7 százalékkal; a háztartási villamoskészülékek eladása 15 százalékkal, javítása pedig 47 százalékkal nőtt. (Az eladásoknál db, a javításoknál pedig Ft-érték a számítások alapja.)

A gépkocsijavítás kivételével az eladásoknál nagyobb ütemben nőtt a javítási teljesítmény, ami — figyelembe véve a régebben alacsony ellátottsági szintet a javításokban — jelentős fejlődésnek tekinthető.

A háztartási-személyi szolgáltatások csoportjában a legkisebb növekedés a mosás-vegytisztítási tevékenységben volt, bár a feltételezett keresletnövekedés és — kielégítetlenség miatt itt az átlagosnál még gyorsabb fejlődésre volna szükség. A lakosságnak végzett mosás-vegytisztítás 1962-ben 10,2 százalékkal, 1963-ban 19,8 százalékkal haladta meg az 1960-as szintet.

A vidéki szolgáltatási ellátás megjavításához hozzájárult a földművesszövetkezeti bolthálózat bekapcsolódása a szolgáltatási tevékenységbe. A földművesszövetkezeti boltok elsősorban felvételi feladatot látnak el és — bár ez a szolgáltatási kapacitást nem növeli — hozzájárulnak a városokban és a nagyobb községekben meglevő kapacitások jobb kihasználásához és az új kapacitások koncentrált létesítésének a lehetőségéhez.

A javító-szolgáltató hálózat szektoronkénti fejlődését — 1960-hoz képest — a következő adatok jellemzik:

Megnevezés	1962	1963
Földművesszövetkezet	50×-es	137×-es
Tanács.....	123,8	134,7
OKISZ	130,9	134,6

A nagyarányú vidéki fejlődés ellenére még mindig vannak ellátatlan községek: 1963. januári felmérés szerint 609 község cipőjavításban, 558 a TV javításban, 676 a rádiójavításban, 541 a vegytisztításban és 672 a fodrászatban. Meg kell még említeni, hogy a vidéki felvevőhálózat növekedése mellett alig mutatkozik fejlődés a budapesti felvevőhálózatban. Az építkezéseknél nem veszik eléggé figyelembe az új műhelyek és üzletek létesítésének szükségességét.

Az összes fogyasztási szolgáltatások mértékének szemléltetésére vizsgáljuk meg a háztartás-statisztika adatait is (a tőkésországok közölt adataival való összehasonlíthatóság céljából 1960-ra vonatkozólag).

A háztartás-statisztikában szereplő kiadási adatokban — mint látható — nagyobb a szolgáltatások aránya (körülbelül 15 százalék), mint a lakosság bevételi-kiadási mérlegében

Munkás- és alkalmazott családok háztartás-statisztikai adatai[1]
(Egy főre jutó évi kiadás megoszlása forintban. Az egyes szolgáltatásfajták az összes szolgáltatási kiadások százalékában.)

Megnevezés	1960	
	Ft	Százalék
Összes bruttó kiadás	1 0846,20	100,0
Összes szolgáltatás	1680,09	15,5
Ezen belül:		
Lakbér és házadó	224,36	13,4
Világítás-fűtés[2]	187,31	11,1
Lakáskarbantartás	85,98	5,1
Ruházat (javítás)	164,04	9,8
Takarítási, mosási költség[3]	43,71	2,6
Egészségügyi és szépségápolási szolgáltatás	123,97	7,4
Művelődés, oktatás, szórakozás	293,46	17,5
Közlekedés	246,01	14,6
Egyéb szolgáltatás[4]	311,25	18,5

[1] Statisztikai Évkönyv. 1960.
[2] Csak szolgáltatás, tüzelő és világítóanyag nélkül.
[3] Mosó- és tisztítószerek nélkül.
[4] A tartós fogyasztási cikkek javítása az e cikkekre fordított kiadási összegekben szerepel, így a táblázat szolgáltatási adatai ezt nem tartalmazzák.

(körülbelül 10 százalék). A különbség nem csupán bizonyos tételek eltérő tartalmával, illetve a megfigyelés szűkebb körével magyarázható, hanem főképpen azzal, hogy a háztartás-statisztikai reprezentatív adatfelvétel a munkás és alkalmazotti családokra korlátozódott, amíg a lakossági mérleg az egész lakosság kiadásainak megoszlását tükrözi. A munkás és alkalmazotti családoknál a szolgáltatások fogyasztásának aránya nagyobb, mint a falusi lakosság körében, részben a városok szolgáltatásokkal való jobb ellátottsága miatt, részben pedig a magasabb igények következtében is. Meg kell jegyezni, hogy a szolgáltatások fogyasztása tekintetében ez a statisztika sem teljes (például a tartós fogyasztási cikkek javítására fordított kiadás itt nem szerepel, mivel azt a cikkek vásárlására fordított kiadások között tartják nyilván).

A munkás és alkalmazotti családokra vonatkozó háztartás-statisztikában a szolgáltatási kiadások között legmagasabb a lakbér és házadó részaránya, ezután következik a közlekedés, majd a művelődés, a fűtés és a világítás körülbelül egyforma értékkel. Legalacsonyabb a takarítás-mosási szolgáltatásokra fordított kiadás, ahol az ellátottságban a legnagyobb hiányok vannak.

Burger Kálmánné

A felhalmozás és a személyes fogyasztás alakulása a csehszlovák termelőszövetkezetekben

Csehszlovákiában 1964 elején a szocialista nagyüzemek a mezőgazdasági terület 90 százalékát, a termelőszövetkezetek 63,1 százalékát művelték. Mintegy másfél évtizede annak, hogy az első termelőszövetkezetek megalakultak, s azóta a népgazdaság nagyon fontos részévé váltak. Közös termelőeszközeik értéke meghaladja a 45 milliárd koronát; ez az összeg többszöröse a termelőszövetkezeti tagok által bevitt értéknek. Az oszthatatlan alap növelésére, a termelőeszközök gyarapítására a szövetkezeti szektorban több mint 25 milliárd koronát fordítottak. A gaz-

dálkodásukban ma még tapasztalható hiányosságok ellenére a termelőszövetkezetek többsége gazdaságilag megszilárdult üzem. A belterjesítésben és a munkatermelékenységben élenjáró több száz termelőszövetkezet állja a versenyt a mezőgazdaságilag legfejlettebb országok élenjáró mezőgazdasági üzemeivel. A gazdasági fejlődést meghatározó egyik legfontosabb tényező: az anyagi technikai bázis fejlesztésében, a szövetkezetek saját forrásain kívül jelentős szerepe van az állami forrásoknak is. Ebben a tanulmányban a szövetkezeten belüli felhalmozás és a termelőszövetkezeti tagok javadalmazása kerül tárgyalásra, hogy a magyar olvasók képet kapjanak a csehszlovákiai termelőszövetkezetek felhalmozásának terjedelméről és formáiról, a termelőszövetkezeti tagok személyi jövedelmeinek nagyságáról és formáiról.

A legutóbbi években a termelőszövetkezetek anyagi technikai bázisa a felhalmozások eredményeként minőségileg megváltozott. 1948 óta csak a mezőgazdasági építkezésekbe 40,5 milliárd koronát ruháztak be, amiből majdnem 32 milliárd a termelőszövetkezetekre jut. A csehszlovák mezőgazdaság, amely 7,2 millió hektár földterülettel rendelkezik, a legutóbbi tíz év folyamán mintegy 100 ezer traktort, 13 ezer gabonabetakarító kombájnt, 6500 répa- és burgonyabetakarító kombájnt, több mint 24 ezer silókombájnt kapott, és tízezerszámra látták el egyéb munkagépekkel.

Mindez természetesen az anyagi technikai bázisnak csak egy részét képezi. A beruházási eszközök túlnyomó részét épületek és egyéb mezőgazdasági építkezések létesítéséhez használták fel, ezzel biztosították a közös állatállomány elhelyezését. 1963-ban a fő termelési eszközök értéke egy hektár mezőgazdasági területre számítva 10 480 korona volt, s ebből az épületekre és egyéb építkezésekre 6672 korona, a törzs- és igásállat-állományra 399 korona jutott, a többit pedig a gépekre és szállítóeszközökre fordították.

Érthető, hogy mindez óriási beruházási eszközöket igényelt. Hogy a mezőgazdaság *az ipar színvonalára emelkedjék*, a termelőszövetkezetekben nagyarányú felhalmozást kell megvalósítani.

★

A szövetkezeten belüli felhalmozásban alapvető jelentőségű az oszthatatlan alap növelése. Képzésének és rendeltetésének formái szempontjából 3 időszakot különböztethetünk meg. 1961-ig, az V. Termelőszövetkezeti Kongresszusig az oszthatatlan alap növelése volt a forrása az alapvető termelési eszközök felújításának és a bővített újratermelésnek. Gyakorlati okokból az oszthatatlan alapban összpontosultak az egyszerű és a bővített újratermelést szolgáló eszközök. 1960-ig ugyanis a termelőszövetkezetekben nem volt megfelelő nyilvántartás és áttekintés arról, hogy mennyit tesz ki az állóeszközök elhasználódása. Az állóeszközök egységes értékelése hiányzott, a termelőszövetkezetbe lépett tagoktól átvett épületek és gépek kiselejtezési értéken kerültek elszámolásra, az új épületeket és gépeket pedig előállítási, illetve beszerzési értékükön tartották nyilván. Az egységes értékelés hiányában nem volt lehetőség az amortizáció összegének helyes megállapítására. 1959-ben azonban az állóeszközöket mindenütt újraértékelték. Ettől az időtől kezdődően valamennyi termelőszövetkezetben számítják az amortizációs leírásokat. Az V. Termelőszövetkezeti Kongresszuson éppen ezért olyan intézkedésre is sor került, hogy a leírásokat kiemelték az oszthatatlan alapból. Az oszthatatlan alap növelése ma már csak a bővített újratermelés forrásául szolgál, tehát teljes egészében felhalmozási alap jellegű.

Az oszthatatlan alap rögtön a termelőszövetkezetek létrehozása után keletkezett azzal, hogy a tagok által bevitt élő és holtleltár 20 százalékát idesorolták. Ma azonban ez a forrás az oszthatatlan alap értékének csak kis hányada. A VI. kongresszusig az oszthatatlan alapra fordított pénzösszegek nagyságát a termelőszövet-

kezetek mintaalapszabálya írta elő, s kezdetben a termelőszövetkezetek összes pénzbevételének 7—15 százalékában állapította meg. Később az oszthatatlan alap évenkénti növelésének csupán az alsó határát írták elő, mégpedig először 7, majd 10—12, legutóbb pedig 13 százalékban. A 13 százaléknyi alsó határ egészen az V. Termelőszövetkezeti Kongresszusig érvényes volt. Annak ellenére, hogy az V. kongresszuson elfogadott mintaalapszabály értelmében az oszthatatlan alapból kivették a leírásokat, az összes pénzbevétel utáni 13 százalék magában foglalta a leírásokat is. Ennek az eljárásnak célja elsősorban az, hogy az oszthatatlan alap tartalmi jellegének megváltozása után is összehasonlítható legyen az oszthatatlan alapra fordított összegek nagysága az előző időszakban juttatott összegekkel, továbbá, hogy a gazdaságilag gyengébb szövetkezetekben, ahol jelentősek a leírások, ne csökkenjenek aránytalanul a termelőszövetkezeti tagok személyes jövedelmei. Az oszthatatlan alap mellett az egyéb szövetkezeti alapokat is növelték. Összes pénzjövedelmüknek 3, majd 2 százalékát a szociális alapba, 1 százalékát a kulturális alapba helyezték. A további alapokat — az üzemi biztonsági és a lakásépítkezési alapot — a szövetkezetek lehetőségeik és belátásuk szerint képezik.

Az oszthatatlan alap egyik része az úgynevezett „beruházási értékkülönbözet" és az állatállomány évi növekménye. Itt a felhalmozás természetes (naturális) formájáról van szó. A beruházási értékkülönbözet a szövetkezeti tagok által végzett építkezéseknél keletkezik, éspedig a beruházások társadalmi értéke és önköltsége közötti különbségből. Az állatállomány évi növekménye az adott állatállomány év eleji és év végi értéke közötti különbözetből adódik. Az állam által a beruházásokra folyósított közvetlen segítség ugyancsak az oszthatatlan alap részévé válik.

A csehszlovák termelőszövetkezetek alapjai

Mutató	1960	1961	1962	1963
a) Egy hektár mezőgazdasági területre jutó alapok növelése koronában				
Oszthatatlan alapba, bővített újratermelésre...	169	204	220	232
Oszthatatlan alapba az amortizációs leírások összegével együtt	485	567	625	673
Üzemi biztonsági alapba	60	63	38	51
Szociális alapba	118	146	130	134
Kulturális alapba	38	41	41	47
b) Az összes pénzbeli jövedelemből százalékban számítva				
Oszthatatlan alapba az amortizációs leírások összegével együtt	12,4	13,6	14,9	14,5
Üzemi biztonsági alapba	1,5	1,5	0,9	1,1
Szociális alapba	3,0	3,5	3,1	2,9
Kulturális alapba	1,0	1,0	1,0	1,0

Az alapok növelését az árutermelés és pénzbeli jövedelmek növekedése tette lehetővé. Az alapok növelésével egyidejűleg megnövekedtek a termelőszövetkezeti tagok személyi jövedelmei és az állami költségvetésbe való befizetések is (a földadó, a biztosítás, a kamat stb.). Így például az 1955—1963. években a termelőszövetkezeti tagok személyi jövedelmeinek pénzbeli része 1 ha mezőgazdasági területre számítva 41,7 százalékkal, az egy termelőszövetkezeti tagra jutó jövedelem pedig — a munkaerő-sűrűség csökkenése folytán — még gyorsabban növekedett.

Az oszthatatlan és egyéb alapok megteremtésével és növelésével kapcsolatban sok probléma merült fel, s ezeket a termelőszövetkezeti veze-

tők és a mezőgazdasági termelés irányítószerveiben dolgozó szakemberek szakképzettségének növekedésével fokozatosan sikerült megoldani.

★

Miben nyilvánultak meg a korábbi jövedelemelosztási módszer fő hiányosságai, és miért vált szükségessé a módosítása? Első helyen kell említeni, hogy a termelőszövetkezeti gazdaságtanban lebecsülték a felhalmozás természetbeli formáját. A termelőszövetkezetek megítélésénél az alapokba fektetett pénzbeli összegek nagysága volt a meghatározó tényező, és kevésbé ügyeltek az alapok növelésének természetbeli formáira: a beruházási értékkülönbözetre, az állatállomány évi növekményére, a vetőmag- és a takarmányalap növelésére. Hiba volt, hogy az alapok képzésének és az állami költségvetési befizetéseknek alapjává egyaránt a pénzbeli jövedelmeket tettük meg. A legutóbbi időben — a kooperáció fejlődése következtében — a pénzjövedelmek az árutermelésnél gyorsabban nőttek, s ennek megfelelően egyes termelőszövetkezetekben aránytalanul gyorsan kellett növelni az alapok képzésére kihasított összegeket és az állami befizetéseket is. A jövőben a pénzbeli jövedelem helyett az úgynevezett bruttó jövedelmet, vagyis a teljes új értéket kell alapul venni a jövedelem felhasználásának, az alapoknak a megállapításához. Idejét múlta az a módszer is, hogy a termelőszövetkezeti közös alapok növelésének alsó határát a pénzbeli jövedelmek százalékában szabják meg. Előfordulhat például, hogy valamely termelőszövetkezetben ez az alsó határ is meghaladja az oszthatatlan alap növelésének a bővített újratermeléshez szükséges mértékét, más termelőszövetkezetben pedig az oszthatatlan alap előírt növelése még az alapvető termelőeszközök felújítására sem elégséges. Meg kell említeni azt is, hogy a termelőszövetkezetek egy része — amint ezt az előbbi táblázat is tanúsítja — a mintaalapszabályzatban előírtnál nagyobb mértékben növelte alapjait.

Időszerűvé vált tehát a felhalmozás és a személyes jövedelmek közti arány rendezése. Ennek fő elveit a mintaalapszabály tartalmazza. Már a terv készítésekor meg kell különböztetni a betervezett jövedelem elosztását, a terven felüli jövedelem elosztását és egy elosztási változatot arra az esetre, ha az úgynevezett bruttó jövedelmi terv nem teljesülne. A tervezett bruttó jövedelemnek az előző évi tényleges bruttó jövedelmen felüli részét úgy kell elosztani, hogy a tiszta jövedelem (az állami befizetések és az üzemi felhalmozás eszközei) gyorsabban növekedjék, mint a személyi javadalmazás és a közös szükségletek kielégítése. A terven felüli teljes jövedelmet úgy kell elosztani, hogy annak nagyobbik fele jusson felhalmozásra és társadalmi szükségletekre, a maradékot pedig személyi javadalmazásra kell fordítani. Amennyiben csökken a bruttó jövedelem, arányosan csökken nemcsak a személyi, hanem a tiszta jövedelem is.

A termelőszövetkezeti jövedelem elosztásának rugalmasabb módszere lehetővé teszi nemcsak a termelési alapok újratermeléséhez szükséges feltételek biztosítását, hanem a munkaerő újratermelését is. Ez elsősorban a gazdaságilag gyengébb termelőszövetkezeteket érinti kedvezően.

A mezőgazdasági újratermelés alapvető és meghatározó fázisa a termelés. Csak „az oszthető el, amit megtermeltek". De a termelőszövetkezeti jövedelem elosztásának a módja is kedvező vagy kevésbé kedvező feltételeket teremthet a termelés további fejlesztéséhez. Csehszlovákia mezőgazdasági termelésének továbbfejlesztése növekvő felhalmozást igényel. A szövetkezeti forrásokból való felhalmozással — az alapok létrehozásával és megfelelő felhasználásával — fontos feltételeket teremtünk meg a csehszlovák mezőgazdaság feladatainak teljesítéséhez.

★

A termelőszövetkezetekben 1963-ban 806 586 állandó munkaerő dolgozott, a mezőgazdaságban foglalkoz-

tatott állandó munkások 63,1 százaléka. Ezek a termelőszövetkezeti dolgozók elsősorban a közösből származó jövedelmekre vannak utalva, de jövedelmük jelentős részének a háztáji a forrása.

Jelenleg a munkadíjazás uralkodó formája a munkaegység-rendszer szerint történő díjazás. A legutóbbi évek során folyton növekszik azoknak a termelőszövetkezeteknek a száma, amelyek áttérnek a fix pénzbeli díjazásra. 1964 első felében a termelőszövetkezetek valamivel több mint egytizedében így díjazták a munkát. Bár a termelőszövetkezetek nagy többségében a növénytermelésben és az állattenyésztésben egyaránt munkaegység szerint díjaznak, mégis nagy a különbség a két ágazat munkadíjazása között. Az állattenyésztésben az egyes dolgozók díjának nagysága alapvetően az elért termeléstől, a hozamoktól függ, a növénytermelésben viszont a munkafolyamatok teljesítésétől, nem pedig a termelésben már elért eredményektől. Igaz, hogy a növénytermelés eredményeit nemcsak a ráfordított munka mennyisége és minősége befolyásolja: a termelési eredmények ingadozásában nagy szerepe van az időjárási feltételeknek is. A növénytermesztésben jelenleg alkalmazott díjazási módszer mégsem megnyugtató. Az a helyes, ha mind a termelőszövetkezetek, mind a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltsége a termelés növelésére és az önköltség csökkenésére van alapozva. Az anyagi érdekeltség növelésének eszköze, a premizálás, egyelőre nincs eléggé kihasználva. 1963-ban a prémiumok részaránya a kifizetett munkadíjakból mindössze 4,8 százalék volt.

A csehszlovák termelőszövetkezetekben a munkaegységrendszer szerinti díjazás — éppúgy, mint a legtöbb szocialista országban — a gyakorlatban úgy történik, hogy a tervezett részesedésnek mintegy felét az év folyamán, a munka végzése után rendszeres előlegként fizetik, a többit pedig év végén, a termelési terv teljesítésétől függően. Meg kell azonban említeni, hogy nálunk minden termelőszövetkezetben a megalakulástól kezdve rendszeresen és havonta fizettek előleget a termelőszövetkezeti tagoknak, és hogy a munkadíjak pénzbeli része meghaladta a természetbeli részt. Amint már szó is volt róla, jelenleg a termelőszövetkezetek több mint 10 százaléka áttért a fix pénzbeli díjazásra. Amennyiben megteremtették a feltételeket, már évközben kifizetik a tervezett jövedelem teljes összegét. A termelés jó megszervezése és irányítása mellett nagyon fontos tényező a termelőszövetkezet saját pénzbeli tartaléka. Kedvező időjárású években megteremtik a pénztartalékot, és általában azokban az években használják fel, amikor a terv nem teljesítése miatt a tervezett pénzbevételek nem fedezik a tervezett kiadásokat. A tapasztalatok szerint a rendszeres pénzbeli munkadíjazáshoz szükséges pénzügyi tartaléknak — az üzemi biztonsági alapnak — el kellene érnie a tervezett munkadíjalap legalább 25 százalékát. Ha egy termelőszövetkezet a pénzbeli díjazás egyéb feltételeit már megteremtette, de ezt a pénztartalékot még nem, akkor az év folyamán nem fizeti ki a munkadíjak teljes összegét. A legutóbbi időben a munkadíjak kifizetését megkönnyíti az állam is azzal, hogy az egyéb célra adott hiteleken kívül rövid lejáratú hiteleket nyújt a termelőszövetkezeti tagok munkadíjazására is, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy munkaegységrendszert vagy fix pénzbeli díjazást alkalmazó termelőszövetkezetekről van-e szó.

A termelőszövetkezetek díjazásáról itt nyújtott vázlatos tájékoztatást röviden egészítsük ki a munkadíjak nagyságára, a fejlődés tendenciájára, a pénzbeli és a természetbeli díjazás arányára jellemző néhány adattal. A gyakorlatban a legelterjedtebben használt mutató: a munkaegység értéke nem tájékoztat megbízhatóan a munkadíjak tényleges nagyságáról, mert nem minden termelőszövetkezetben egyforma a teljesítménynormák színvonala, tehát a munkatelje-

sítmény sem, és ennek következtében egy termelőszövetkezeti tagra számítva gazdaságonként nagyon különböző a teljesített munkaegységek száma. Megbízható mutató az egy termelőszövetkezeti tagra jutó személyi jövedelem.

A legutóbbi négy év folyamán a munkaegység értéke körülbelül 10 százalékkal, az egy termelőszövetkezeti tagra jutó munkaegységek száma körülbelül 15 százalékkal, a termelőszövetkezeti tagok személyi jövedelmének pénzbeli része több mint egynegyedével növekedett. Több lett az egy hektár mezőgazdasági területre jutó munkaegységek száma, és az egy dolgozóra jutó terület is megnagyobbodott. A munkadíj abszolút nagyságának ezt a fejlődési tendenciáját megtörte az 1962. év, amikor a termelőszövetkezetek bruttó termelése az előző évhez képest majdnem 6 százalékkal csökkent. A termelőszövetkezeti tagok személyi jövedelmük egy részét természetben kapják. Ennek részaránya viszonylag alacsony. Az 1961—1963. évek átlagában, állami felvásárlási árakon számítva a termelőszövetkezeti tagok közösből származó személyi jövedelmének 8,5 százalékát alkotta a természtbeli rész. Ezekben az években a munkaegység értékének természetbeli része 2 koronánál kevesebb volt.

A termelőszövetkezeti tagok bevételeinek egy része a háztáji gazdaságból származik. Csehszlovákiában ehhez hozzájárul még egy további körülmény is, nevezetesen az, hogy a termelőszövetkezeti családok sok tagja a mezőgazdaságon kívül helyezkedett el, ahol az átlagbérek magasabbak.

Csehszlovákiában számolni kell azzal, hogy a termelőszövetkezetek mind nagyobb része áttér a fix pénzbeli díjazásra, és hogy egyidejűleg megnövekszik a munkadíjak abszolút nagysága. A növekedés üteme és mértéke természetesen elsősorban a mezőgazdasági termelés növekedésétől függ.

A termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltségének fokozásában fontos lépés a jövedelemelosztásnak a termelőszövetkezetek 1964. évi VI. kongresszusán elfogadott új módszere. Szabályozták a tiszta jövedelem és a személyi jövedelmek helyes arányait, mind a termelés növekedése, mind stagnálása, esetleg csökkenése esetére. A szabályozás egyik fontos szempontja volt, hogy a személyi jövedelem bizonyos határ alatt nem csökkenhet.

Ma rendkívül időszerű az a probléma, hogy mind a termelőszövetkezetekben, mind pedig általában Csehszlovákia mezőgazdaságában hogyan alakul a mezőgazdasági dolgozók anyagi érdekeltsége. Ez a probléma szorosan összefügg a munkaerő-ellátás kérdésével. A mezőgazdasági munkaerők csökkenése — mint ismeretes — progresszív jelenség és valamennyi országban föllelhető. A technikai haladás következtében egy munkaerő egyre nagyobb területet képes megmunkálni és egyre több állatot ellátni. Nálunk azonban a legutóbbi évek folyamán a mezőgazdasági munkaerők csökkenése az indokoltnál nagyobb mérvű volt és szembe került a mezőgazdasági termelés növelésének érdekeivel. Csupán 1960—1963 között 103 014-gyel, vagyis 11 százalékkal csökkent a termelőszövetkezetek állandó munkaerőinek száma. Az ipari termelés fejlődése és az egész ország területén való elhelyezése, a sűrű közlekedési hálózat és a falvaknak a városokkal és az ipari centrumokkal való jó közlekedése előmozdítja a munkaerő jelentős elszivárgását a mezőgazdaságból. Jelenleg a mezőgazdasági keresők korösszetétele is kedvezőtlenebb, ami számuk természetes csökkenését okozza. A személyi jövedelmek nagysága — mint tudjuk — nem az egyedüli oka annak, hogy a falusi lakosság jelentős része egyéb foglalkozási ágakat előnyben részesít a mezőgazdasággal szemben. Mégis, a munkaerőnek a népgazdasági ágak közti elosztása a csehszlovák mezőgazdaság egyik legfontosabb problémája, a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltsége pedig a termelőszövetkezetek gazdasági megerősödésének egyik legégetőbb kérdése.

Choma Dmitri

Komló László: Ipari mezőgazdaság felé

(Franciaországi útinapló)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 322 l.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó — felismerve, hogy az olvasók egyre jobban érdeklődnek a világgazdaság időszerű problémái iránt — a múlt évben érdekes sorozatot indított „Világgazdasági kérdések" címen. E sorozat negyedik köteteként jelent meg Komló László könyve.

A könyv műfaját tekintve élménybeszámoló, elemzés nélküli útinapló, tartalmában azonban ízig-vérig közgazdasági írás. A szerző a legkülönfélébb helyzeteket, adottságokat — még a gyümölcsárus bódéit, a vállalatok, gazdaságok udvarát, az irodák, a lakóházak berendezéseit is — a jó közgazda szemével nézi.

A szerző Franciaország négy különböző vidékének mezőgazdaságáról fest életszerű képet; Bretagne-éről, Franciaország legszegényebb és ma még legelmaradottabb vidékéről: a Párizsi Medence erősen koncentrált mezőgazdaságáról, a búzatermelő tőkés nagyüzemek hazájáról; a Rhône felső folyása mellett fekvő, zömmel állattenyésztéssel foglalkozó Ain megyéről és a szőlő-, gyümölcs-, zöldségtermelő délről.

A színes, változatos útleírásból azonban kibontakozik az eltérő jellegű és adottságú országrészek mezőgazdaságának közös vonása: a termelés rendkívül gyors koncentrálódása és ezzel egybefonódva a mezőgazdasági termelés jellegének fokozatos, de egyre eróteljesebb megváltozása. A szerző ezt a folyamatot — a szakirodalomban is általában így használt kifejezéssel — *a mezőgazdaság iparosodásának*, azt a szervezeti formát pedig, amelynek keretében ez az iparosodás és koncentráció végbemegy: *vertikális integrációnak* nevezi.

A szerző több vállalatot és sok kisebb-nagyobb parasztgazdaságot látogatott meg. Ott szerzett tapasztalatai és megfigyelései alapján — kissé leegyszerűsítve — a következőkben összegezhetők ennek az iparosodásnak a legjellegzetesebb vonásai: A termelés — még a kisebb gazdaságokban is — fejlett eszközökkel, a legkorszerűbb technológiával, a biológiai folyamatok intenzív szabályozásával, ágazatonként erősen specializált üzemekben folyik. Az adott termelési ágazat minden fázisát a nyers mezőgazdasági termék előállításától az összegyűjtésen, szállításon, ipari feldolgozáson, osztályozáson, csomagoláson keresztül egészen a piaci értékesítésig — *egyetlen vállalat tartja kézben.* A termelés üteme általában egyenletes, és folyamatosan nagytömegű, egyöntetű, kiváló minőségű terméket ad.

A valóságban persze ez a vázlatosan jellemzett folyamat sokféle, bonyolult, változatos formában tárul fel. Komló László könyvének egyik nagy erénye, hogy éppen ezt a gazdag változatosságot eleveníti meg. Laponként újabb és újabb színfoltját, más-más területét, láncszemét fedezzük fel ennek a rendkívül bonyolult, szövevényes hálózatnak, amelyben a különféle termelési egységek — tőkés cégek és parasztgazdaságok — tevékenységén keresztül bámulatos rendben fűződnek össze a termelési folyamat egyes szakaszai. A szerző szinte lépésenként bemutatja, hogyan teremti meg az integráló vállalat ezt az összhangot, hogyan kapcsolja össze jól kiépített szerződéses rendszerrel az egymást követő láncszemeket egészen a tenyészanyag kiválasztásától és szaporításától kezdve a termékek előállításán és feldolgozásán keresztül a fogyasztható áru csomagolásáig és eladásáig; hogyan gondoskodik a csaknem órányi pontosságú szállítási határidők betartásáról, az egész termelési folyamat korszerű technológiájáról.

Megdöbbentő annak a leírása, hogyan szövődnek bele a korábbi parasztgazdaságok ebbe a sajátos formájú, napról napra gyorsuló ütemű koncentrációba; hogyan alakítja, formálja ez a szigorúan következetes szervezeti egybeépültség

termelési struktúrájukat, termelési módszereiket, gazdálkodásuk egész jellegét, hogy végül is a hagyományos parasztgazdaságok helyett teljesen más, valóban iparszerű tevékenységet folytató üzemeket találunk. De megmutatja Komló könyve azt is, milyen könyörtelenül söpri el ez a szédületes iramú fejlődés azokat a kisebb, gyengébb gazdaságokat, amelyek nem bírják ezt az ütemet.

A vertikális integráció a mezőgazdasági termelés szinte minden ágában megfigyelhető, bár korántsem mindenütt egyformán érvényesül. Legkialakultabb, legelőrehaladottabb a baromfi- és a tojástermelésben (jellemző, hogy a szerző következetesen baromfi- és tojás*iparról* ír), valószínűleg egy-egy termelési periódus viszonylag rövid tartama, valamint a szükséges beruházások kevésbé költséges és gyorsan megtérülő volta miatt. De olvashatunk Komló László könyvében olyan cégekről, illetve szövetkezetekről, amelyek az állattenyésztés egyéb ágaiban (például a sertés- és a borjúhizlalásban, a pulykanemesítésben stb.), a zöldségtermelésben, illetve konzervgyártásban, a búza- és vetőmagtermelésben valósítanak meg kisebb-nagyobb fokú és méretű vertikális integrációt. Egy-egy ilyen vállalat méretei gyakran lenyűgözően nagyok, ha termelésüket nézzük, viszont kicsinyek, ha a foglalkoztatott (szerződtetett) gazdák számát tekintjük. Csupán egyetlen példát idézzünk a könyvből, hogy némi fogalmat alkothassunk egy ilyen vállalat méreteiről és kiépített szervezetéről. Egy nagy Bretagne-i baromfi-húsipari tőkés cég vágóhídjának évi teljesítménye ötezer tonna csirkehús előállítása, saját takarmánygyára és laboratóriumai vannak, de a csirkenevelésre mindössze 400 gazdával szerződik, akik 14—16 ezer csirkét szállítanak a vágóhídra. A csirkét nevelő gazdák a naposcsibét nem maguk állítják elő, hanem azt is — mint a takarmányt — a cégtől kapják. A cégnek ugyan nincs keltetője, a naposcsibét egy másik keltető cég szállítja neki, aki viszont a keltetéshez szükséges tojásokat csak részben termeli maga, részben pedig ismét más tojástermelő gazdákkal termelteti, természetesen szerződéses alapon. De még itt sem zárul le a vertikális kapcsolatok sorozata, mert ez a keltető gazda a hibridtojáshoz szükséges állományt egy amerikai cég képviseletétől szerzi be.

Figyelemre méltó ismereteket szerezhetünk Komló László könyvéből a meglepően kiterjedt francia szövetkezeti hálózatról. Franciaországban 1958-ban 17 ezer paraszti szövetkezet működött. Legnagyobb részük hagyományos általános beszerző és értékesítő szövetkezet, de van 9 ezer gépszövetkezet és néhány termelési csoportosulás is. A szerző a többi között meglátogatott két nagy szövetkezeti központot, több szövetkezetet, szövetkezeti gazdákat, résztvett egy nagy szövetkezeti közgyűlésen, és elgondolkoztató problémákat vet fel a szövetkezeti szakemberekkel folytatott beszélgetések kapcsán.

Főként azt igyekezett megfigyelni, hogy milyen funkciót töltenek be a szövetkezetek a mezőgazdaság általános fejlődésében, s roppant érdekesen írja le, hogyan koncentrálják a parasztgazdaságokat; milyen tevékenységeket folytatnak szövetkezeti keretekben; milyen jövő vár ezekre a szövetkezeti vállalatokra. A szövetkezetek — tagságuk számától, összetételétől, vezetőiktől függően — nagyon különbözőek, nemcsak tevékenységükben és méreteikben, hanem jellegükben is. Érdekes azonban, hogy a szövetkezetek nagy részében a vertikális integráció lényegében ugyanúgy valósul meg, mint a tőkés magánvállalatokban. A szövetkezeti tagság a termelés szervezetébe való bekapcsolódást tekintve pontosan olyan, mint egy tőkés céggel való szerződéses viszony. A szövetkezeti jelleg csupán a vállalat irányításának demokratikus formájában, a választott igazgatási szervek működésében fejeződik ki.

A szövetkezetek jellegéről az ottani szövetkezeti emberek is nagyon eltérően vélekednek. Van aki egyik-másikat a nagygazdák szövetkezetének tartja. Egypáran felismerik, hogy a szövetkezet társadalmi jelentősége, szerepének kialakítása harc kérdése. Némelyek szerint a gazdák szövetkezetei lassan átalakulnak tőkések szindikátusává; s az az intézmény, amelyet a gazdák azért hoztak létre, hogy megvédjék vele érdekeiket, maga kezdi végezni ugyanazt a koncentrációt és a kisgazdaságok felszámolását, amit egyébként a külső tőkének kellett volna elvégeznie. Mások szerint viszont a szövetkezet az egyetlen fegyver, amely ideig-óráig megvédheti a parasztgazdaságokat a nagytőke és a monopóliumok terjeszkedésével szemben. De olyan szövetkezeti szakember is akad, aki adott esetben a szövetkezeti demokráciát éppen az erőteljesebb gazdasági fejlődés, a gyors ütemű koncentráció gátjaként ítéli meg. Érdekes feladat lenne a szerző számára a hallott vélemények és a látott szövetkezetek tényleges helyzete alapján külön tanul-

mányban kidolgozni a szövetkezetek társadalmi és gazdasági szerepét és jelentőségét a fejlett tőkésországokban.

Azon túl, hogy Komló László könyve jó áttekintést ad a francia mezőgazdaság fejlődésének új jelenségeiről, és plasztikus képet fest különféle társadalmi rétegeinek gondolkodásáról és életmódjáról, több érdekes elméleti-közgazdasági problémát vet fel, sok tekintetben tanulni valót is mutat számunkra: a rendelkezésre álló eszközök és munkaerő jó kihasználását, a termelési fegyelmet, a minőségi követelmények szigorú betartását, az értékesítés jó megszervezését. Egyes technológiai és munkaszervezési megoldások hazai alkalmazása szintén hasznosnak ígérkezik. Szakmai vonatkozásban tehát a könyv valóban nagyon sokat ad mind az e kérdésekkel foglalkozó közgazdászoknak és agrárközgazdászoknak, mind pedig a mezőgazdasági üzemek gyakorlati szakembereinek. Némely társadalmi és politikai problémák felvetése azonban — véleményem szerint — kifogásolható.

A könyv műfaja persze lehetővé teszi, hogy a szerző egyszerűen közölje a látottakat és hallottakat, anélkül, hogy értékelné vagy bírálná őket. Nem is nagyon hiányoljuk ezt a könyv legnagyobb részében, márcsak azért sem, mert végső kicsengésében, a tények felsorakoztatásával a könyv éppen azt világítja meg az olvasó előtt, hogy — Erdei Ferenc ajánló sorait idézve — „a mi szocialista mezőgazdaságunk még egy fejlettebb, iparosodásban előrehaladottabb tőkésország mezőgazdaságához képest is mennyivel tisztább és nagyobb fejlődési perspektíva felé halad". De ezzel a végső kicsengéssel ellentétben, a könyv első fejezeteinek olvasásakor szinte bántónak érezzük azokat a hosszas vitákat, amelyekben a szerző vagy nagyon gyönge érveket sorakoztat fel, vagy nem is próbál az elhangzott véleménnyel vitába szállni.

Hiányoljuk a szerző határozottabb állásfoglalását például a „Meditálás a marxista agrárpolitikáról" című fejezetben. A franciaországi agrárpolitikáról fejti ki nézeteit egy francia közgazdász, aki marxistának vallja magát, de a tőkés koncentráció lelkes híve. Nézetei kétségtelenül haladóak, több vonatkozásban, például a francia parasztság mai helyzetének a megítélésében valószínűleg reálisak is. Érdekfeszítően ecseteli, hogy a tőkés versenyben a drágán termelő, gazdaságtalan kisüzemek fokozatosan felszámolódnak, az életképtelen parasztgazdaságok tulajdonosai az iparba mennek munkásnak, s a kormány különféle eszközökkel gyorsítja ezt a koncentrációt.* Majd arra a meglepő következtetésre jut, hogy ilyen körülmények között ő „éppen ennek a gyors és mielőbbi koncentrációnak az elősegítését és nem gátlását, nem a minden erővel való akadályozását" tartja „valódi", a mai időknek és a francia körülményeknek megfelelő „marxista agrárpolitikának". (39. l.) Minden ezzel ellentétes agrárpolitikai koncepciót (amelyeket sajnos Komló László itt egyáltalán nem ismertet) konzervatívnak tart. Kifejti ez a francia közgazdász, hogy a fejlett tőkésországokban a mezőgazdasági lakosság a népességnek csak 10—15 százaléka, ennek is csak egy része kisparaszt, akiket a szocialista országok parasztságának a példája elidegenített a szocializmustól. „Csak önámítás — mondja —, ha valaki azt gondolja, hogy ezek a kisparasztok biztos politikai támpontot jelentenek a hatalom megszerzéséért folyó harcban." „... a parasztság politikai jelentősége itt semmivé válik, illetve a társadalomnak ez a rétege, legalábbis döntő többségében, itt nem állítható a szocialista forradalom oldalára, az a döntő pillanatban, megítélésem szerint, csakis a reakció oldalán állhat, a burzsoá pártokat támogathatja..." (40—41. l.)

Nem volna indokolt egy könyvismertetés ürügyén arról elmélkedni, hogy milyen agrárpolitikát kell propagálniuk a marxistáknak egy ilyen fejlett tőkésországban — ehhez elsősorban az adott körülmények nagyon részletes, pontos ismeretére, az egész mezőgazdaság helyzetének alapos elemzésére, a munkalehetőségek és az iparfejlesztés lehetőségeinek felmérésére, a parasztság gondolkodásának, a haladó és a reakciós erőknek sokoldalú és megbízható ismeretére volna szükség. Nem is várjuk a szerzőtől, hogy pár hónapi tanulmányozás, 10—15 parasztgazdaság, néhány mezőgazdasági nagyvállalat és szövetkezet meglátogatása alapján vállalkozzék egy helyes koncepció kialakítására. De biztosan elfogadha-

* Az ismert legújabb adatok szerint 1954—1962 között a mezőgazdasági népesség aránya 26,7 százalékról 20 százalékra, létszáma 5 127 000-ről 3 841 000-re, tehát összesen 1 286 000-rel csökkent. Ebből 240 ezer földművelő, 712 ezer segítő családtag és 330 ezer mezőgazdasági bérmunkás. A segítő családtagok létszámának rendkívül nagyarányú (34,7 százalékos) csökkenése arra utal, hogy a fiatalok tömegesen hagyják el a mezőgazdaságot. (L. Flavien, W. Rochet és Arzumanján adatai. Economie et Politique, 1964. január. 80. l., 1964. július, 20. l., 1964. november, 89. l.)

tatlan az a program, amely nem mutat más utat a parasztság számára, mint hogy vesse alá magát a tőkés monopóliumok uralmának és terjeszkedésének, sőt támogassa, erősítse azt.

Azt a feltételezést pedig, hogy a francia parasztság egy esetleges forradalmi harcban egyértelműen a reakciót támogatná, Komló könyvének későbbi fejezetei sorra cáfolják. Éppen az derül ki belőle, hogy Franciaországban nagyonis gazdag hagyományai vannak a paraszti összefogásnak, hogy széles tömegeket átfogó paraszti szervezeteik vannak, és megmozdulásaikkal sűrűn igazolják, hogy képesek harcolni érdekeikért. Igaz, hogy általában helyi, gazdasági követelésekért tüntetnek, de éppen általánosabb, perspektivikusabb gazdasági érdekeik miatt lehetne őket az igazi haladó erők mellé állítani.

Komló László könyve, ez a színes, fordulatos párbeszédekkel tarkított élethű útinapló — mint ebből a kurta ismertetésből is sejthető — bővelkedik olyan elméleti és gyakorlati problémákban, amelyekről érdemes volna még sokat, hosszan vitatkozni. Szükséges azonban hozzá, hogy a szerző külön tanulmányokban maga is fejtse ki álláspontját ezekről a kérdésekről. Talán a legizgalmasabb feladat lenne azt megvizsgálni: megvalósítható-e a vertikális integráció a szocialista mezőgazdaságban, a szocialista vállalatok között? Erről nemrég vitáztak is a magyar közgazdászok, érdemes volna ebben a vitában továbbjutni, s Komló könyve ehhez is hozzásegíthet.

Befejezésül ismét felhívnám az olvasók figyelmét a könyv műfajára. Dicséretes dolgot művel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, hogy az egyébként szárazaznak tartott közgazdasági szakirodalmat ilyen élvezetes, olvasmányos művek megjelentetésével élénkíti és ezáltal eredményesen népszerűsíti. Komló könyve ennek a műfajnak jól sikerült példája. Színes, gördülékeny nyelvezetű, gondos kivitelű képekkel gazdagon szemléltetett írás. Sokkal nagyobb példányszámban is érdemes lett volna megjelentetni.

Jónás Anna

Harvey O'Connor: Az olajkirályok birodalma

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 389 l.

A kiadó az olajkérdés könyvtárnyi irodalmából nagyon érdekes művet tett hozzáférhetővé az olvasóközönség számára. O'Connor könyve, amely 1962-ben második kiadásban jelent meg New Yorkban, s ma már német és lengyel nyelven is olvasható, sikerét mindenekelőtt két erénye miatt érte el. Az egyik a kiváló tárgyismeret, amelyet a szerző az Egyesült Államok olajipari szakszervezetében kifejtett több évtizedes munkássága idején szerzett meg. A másik az élvezetes előadásmód. O'Connor vizsgálatainak középpontjába az Egyesült Államok olajiparát állítja.

A szerző könyvének első fejezetében áttekintést ad a *kőolajipar történetének négy korszakáról* (a petróleumlámpa és kenőanyag, fűtőanyag, benzin, „engedélyezhető termelés" korszaka). Részletes képet ad arról, hogy az amerikai tőke mint vetette magát a fellendülő iparágba, hogyan dúlt a versenyharc, amely létrehozta az Egyesült Államok nagy olajtársaságait.

Az első lépcsőfok, szakasz, amelyet vizsgálat alá vesz, *az olajmezőktől a finomítókig* terjed. A kőolajat, amely más ásványi anyagoktól eltérően „vándorló" ásvány, azaz mások területe alól is kiszivattyúzható, az Egyesült Államok jogászai — hasonlóan a vadállatok elejtésének jogához — „res ferae naturae"-nak nyilvánították. O'Connor hiteles források alapján tárja az olvasó elé az olajkészletek megkaparintásáért folytatott harcot, amely a kisvállalkozók tömeges pusztulásán keresztül a nagy olajmonopóliumok uralmához vezetett. Az extraprofit utáni hajsza az olajkitermelést *rablógazdálkodássá* változtatta, amely nemzeti, s világméreteket öltő kártevéssé fajult. „Az Egyesült Államokban mintegy egymillió olajkutat fúrtak, ezek közül körülbelül négyszázezer termel még — általában csak néhány barrelt naponta. Egyetlen esztendő alatt, 1938-ban becslés szerint mintegy 100 millió dollárt fordítottak felesleges kútfúrásra. Ez az összeg átszámítva a bruttó termelésre, csaknem 10 cent költségemelkedést jelent barrelenként. Ha az

egy millió olajkútnak legalább a felét használnák — önmagában véve még ez is túlzás —, akkor az évek folyamán feleslegesen befektetett tőke értéke 5 milliárd dollárra rúgna" — írja a szerző. Keserűen állapítja meg, hogy az Egyesült Államok nem utolsósorban e pazarlás következtében vált a húszas-harmincas évek nagy olajleletei dacára olajimportáló országgá.

A szerző a magántőkés kiaknázás irracionális jellege alapján kétségbevonja az Egyesült Államok olajtartalékaival kapcsolatos, bizonyos túlzó becsléseket. „... egyetlen más országban sem vizsgálták át olyan alaposan a föld kérgét, mint nálunk. Nem szabadulhatunk meg a kényelmetlen végkövetkeztetéstől, hogy az Egyesült Államokban már elmúlt az olajtermelés legjobb korszaka, s hogy a következő évtizedekben az olajtermelés központja más országokba tolódik át, amelyeknek tartalékai még szinte érintetlenek és amelyeknek ismeretlen kincseit még ezután deríti fel az intenzív kutatás" — írja.

Bírálja az olajkitermelés egyéb módszereinek (például az olajpala feldolgozása) és a szintetikus eljárások kidolgozására irányuló erőfeszítések nem kielégítő előrehaladását, amely azzal függ össze, hogy ezek a „kísérleti üzemek" a nagy olajkitermelő cégek kereteiben működnek. Az Egyesült Államok olajmonopóliumai, elsősorban a Yersey, a tengeren túli készletek nagyságában bíznak, ami természetesen azzal jár együtt, hogy a venezuelai és a közép-keleti tartalékokat minden eshetőségre készen katonai szempontból is szilárd ellenőrzés alatt kívánják tartani.

Ha az olajkutatásban és kitermelésben érvényesülhet is bizonyos relatív szabadság, a *szállítás területe már sokkal nagyobb korlátot állít a kisvállalkozók elé.* A kőolaj gazdaságos szállítása a csővezetékek rendszerén s a tankhajókon, tehát óriási beruházások árán valósítható meg, ami csak a nagy monopóliumoknak áll módjában, gyakran nekik is problémákat okoz. Ez egyben azt jelenti, hogy a nyersolaj számára nincs szabad piac, mert gyakorlatilag minden vásárlást a központosított csővezeték-rendszeren keresztül bonyolítanak le. A csővezeték e „fojtószelep" funkcióját Rockefeller fedezte fel.

A kőolajkitermelő kiszolgáltatottságát még inkább fokozza *a modern finomítóipar.* A finomítás az olajipar legfontosabb szűk keresztmetszete, amely leginkább lehetővé teszi, hogy a nagyok kiszorítsák a „függetleneket". *Az olajipar profitjainak igazi forrása a nyersolajtermelés,* az egész további apparátus funkciója lényegében e döntő fontosságú pont védelme. Így lehetséges az, hogy például a Standard Oil of California szerint egy barrel nyersolaj termelési és kereskedelmi költsége 88 cent, eladási ára pedig 2,90 dollár.

A feldolgozott olaj 200 ezer *benzinkúton* keresztül jut a vevőig, ami évi 9 milliárd dollár bevételt jelent. E piacokért a nagyok egymásközt éles harcot, valóságos árháborút folytatnak. A nagyok hegemóniája mind a fogyasztók, mind a független és kisebb kereskedők részéről ellenállást, elégedetlenkedést vált ki. Ez kereskedői sztrájkokban, szövetségek alakulásában ölt testet.

Eddig azonban csak a mezőgazdasági szövetkezetek ellenállása vezetett bizonyos sikerekhez. 1950-ben a nagy forgalmú benzinkutak (300 ezer dollár forgalommal) egyhatoda volt a szövetkezetek kezében. A siker titka, hogy a szövetkezetek jeletős tartálykocsiparkot létesítettek, a kísérleteik egyes esetekben a finomítás területén is életképesnek bizonyultak. Sikerük fő mutatója, hogy bizonyos mezőgazdasági körzetekben a szövetkezeti konkurrencia a konszerneket is engedményekre kényszerítette. A szövetkezetek a feldolgozásban 1,8 százalékkal részesednek, Kansasban azonban például 25 százalékkal. A szerző a szövetkezetekben s általában a fogyasztók trösztellenes mozgalmaiban olyan lehetőségeket lát, amelyek képesek „a magánvállalatok nyereségével megterhelt árak befolyásolására". Az amerikai olajipar és piac mai feltételei közt azonban ennek tényleges lehetőségei korlátozottak.

„A szakszervezetek az olajszakmában" című fejezetrészben a szerző utal a Standard cégek eredendő „szakszervezet-ellenességére". A Standard a „patriarchalizmus" köntösében (üzemi nyugdíj, jóléti akciók, üzemi közösségi kapcsolatok) jelenik meg a közvélemény előtt, példáját a Délnyugat kivételével széles körben átveszik más iparágak. A háború után megélénkül az olajipari szakszervezetek tevékenysége, és a Standard dolgozói részére is biztosítják a CIO által egyéb iparágakban elért eredményeket. A „Standard-szakszervezetek" azonban továbbra is az Egyesült Államok szakszervezeti mozgalmának lemaradó, szeparatista osztagait alkotják.

Az ötödik fejezet *a kormány, a törvényhozás és az olajmonopóliumok* viszo-

nyát vizsgálja. Az olajipar és a kormány 1946-tól az Országos Kőolaj Tanács (NPC) révén tart fenn kapcsolatot. Az NPC tagjait a belügyminiszter nevezte ki, feladata a kormány gyakorlati olajpolitikájának kialakítása, vagyis a *hivatalos lobby* szerepköre. A szerző részletesen kitér a vízalatti olajkészletek, továbbá a Sziklás hegység olajpalakészleteinek birtoklásáért kirobbant harcra. Ezek a területek a szövetségi kormány ellenőrzése alatt állnak. A könyv számos adattal világítja meg Truman, Eisenhower, Nixon és más politikusok közvetlen kapcsolatát az olajiparral.

A szerző könyvének befejező részében az amerikai olajtársaságok tevékenységével foglalkozik a *Karib-tenger térségében és a Közel-Keleten.* Kiemeli, hogy a háború utáni fejlődés leglényegesebb mozzanata az olajpolitika súlypontjának áthelyeződése a Közel-Keletre. Figyelmet érdemel a szakirodalom által kissé elhanyagolt mexikói államosításról szóló rész. A nemzeti olajipar megteremtése Mexikóban az első példa arra, hogy a Standardnak, a Shellnek és az Anglo-Iraniannak való behódoláson kívül más alternatíva is lehetséges.

Hiányosságnak tekinthető, hogy a könyv adatanyaga a magyar kiadás időpontjában már nem eléggé friss, nem tükrözi a legutóbbi évek folyamán a termelésben előállt változásokat.

Az előbbiekben csak megközelítőleg adhattunk képet O'Connor terjedelemben, de még inkább tartalmilag jelentős könyvének főbb mondanivalóiról. Az olvasó egy nem marxista amerikai szerző művével ismerkedhetik meg, amelynek végső konklúziója, hogy az olajmonopóliumok üzleti és politikai módszereit az amerikai nép túlnyomó többsége elveti, s hogy azok súlyos veszélyeket rejtenek magukban a világgazdaság és világpolitika egészére is. *Eddig* teljesen egyetértünk a szerzővel, ha véleményeink a monopóliumok hatalmának felszámolásával kapcsolatban lényegesen különböznek is. E fenntartás ellenére a könyv hasznos segítség lehet az olajkérdés, az amerikai bel- és külpolitika tanulmányozásához. Tartalmánál, élvezetes előadásmódjánál fogva alkalmas arra, hogy az olvasóközönség újabb rétegeiben felkeltse az érdeklődést a világgazdaság nem is annyira „száraz" problémái iránt.

Kubik István

Szentes Tamás:

A GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG

Miért maradtak el a fejlődésben Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országai és melyek felemelkedésük útjai?

A szerző átfogóan tárgyalja a gazdasági elmaradottság kérdését. Ismerteti és bírálja a gazdasági elmaradottságról szóló legjelentősebb polgári nézeteket. Elemzi a gazdasági elmaradottság ismérveit, a fejlett és a fejletlen országok között fennálló egyoldalú függés és kizsákmányolás jellemző vonásait, valamint az elmaradott országok torz gazdasági és társadalmi szerkezetét. Végül rátér az elmaradott országok továbbfejlődési lehetőségeire és perspektíváira. Tárgyalja az államkapitalizmus, a gazdasági „tervezés", az iparosítás és a mezőgazdaság fejlesztési problémáit, a fejlődés nem kapitalista útjának lehetőségeit, az elmaradott országok fejlődését befolyásoló belső és külső tényezőket.

A könyv jelentős forrásanyag feldolgozásával készült, témája rendkívül időszerű és méltán számíthat széles körű érdeklődésre.

324 lap, ára kötve 34,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Золтан Кенешшеи

Общественные преференции, экономическая политика и экономическая наука

Рассматриваемые в статье вопросы связаны, главным образом, с двумя соображениями: 1. общественные задачи при социализме могут и должны рассматриваться также и как система общественных преференций, 2. выяснение понятия общественных преференций, исследование методов и способов их установления и осуществления представляет собой актуальную научную задачу.

В связи с этим статья рассматривает сначала понятие общественных преференций и их неэкономические аспекты, некоторые важные преференции социалистического общества, важность роли членов общества, устанавливающих преференции, преференции, ошибочные из-за неудовлетворительных познаний. Затем в статье рассматривается взаимосвязь общественных преференций и экономической политики и подчеркивается, что основным мерилом правильности экономической политики является то, насколько способствует она осуществлению общественных преференций.

Несколько подробнее излагаются в статье трудности, связанные с пониманием, квантификацией и осуществлением общественных преференций, в том числе возможность различного понимания содержания преференций, взаимное влияние их реализации, проблемы их осуществимости частью вследствие ограниченного знания объективных внутренних условий и возможностей, частью же в результате часто непредвиденного действия внешних (международных) экономических и политических факторов. Вышесказанное иллюстрируется автором некоторыми проблемами венгерского экономического развития.

В заключительной части автор занимается вопросами взаимосвязи общественных преференций, экономического управления и экономической науки. На практике часто даже реализация целесообразно конкретизированных преференций часто встречает затруднения. На основе опыта должны быть устранены те методы экономического управления и организации, своеобразные механизмы, которые в течение длительного периода неудовлетворительно служили осуществлению общественных преференций. Для решения всех этих проблем следует более усиленно развивать научные исследования в области экономики.

Калман Казарецки

Задачи в области дальнейшего улучшения сельскохозяйственных капитальных вложений

В статье излагаются важнейшие задачи по улучшению инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве. Автор подчеркивает, что необходимо усовершенствовать систему планирования капиталовложений. В области оперативного планирования должны быть лучше использованы возможности, представляемые внедрением метода двухлетнего планирования. Следует разработать перспективные планы развития производства сельскохозяйственных производственных кооперативов и государственных хозяйств, так как без этого невозможно достаточно правильно осуществить территориальное размещение сельскохозяйственных капиталовложений в соответствии с перспективными требованиями.

Автор занимается также и вопросом методов распределения сельскохозяйственных капиталовложений. Он считает желательным, чтобы при распределении средств, обращаемых на капиталовложения, учитывались результаты расчетов экономической эффективности последних.

Хотя в последние годы в области планирования и осуществления капиталовложений, наблюдался ряд недостатков, по данным первых четырех лет второго пятилетнего плана, вложения в основные фонды, создающие производственные условия для крупных социалистических хозяйств, окупаются в сельском хозяйстве за сравнительно короткий срок.

В числе капитальных вложений — из-за их своеобразного характера — следует отдельно рассматривать так называемые капиталовложения по реорганизации, следствием которых является не абсолютный рост производственных мощностей страны, а переход от мелкого производства к крупному.

Необходимо улучшить проектирование капитальных вложений в сельском хозяйстве. Весьма значительные задачи в области осуществления капитального строительства успешно могут быть решены лишь при обеспечении правильных соотношений и координации между государственными подрядными строительными организациями и местным строительством хозяйственным методом.

Бела Петер

Опыт применения Инвестиционного Кодекса на практике

В конце 1961 года вышел в свет Инвестиционный Кодекс (свод законов, связанных с капитальными вложениями), в котором охвачены многочисленные законоположения, связанные с инвестиционной деятельностью. Одновременно потеряло силу более двухсот законоположений. Эта работа по кодификации имела большое значение как с юридической, так и с экономической точки зрения.

В статье анализируется трехлетний опыт применения Инвестиционного Кодекса на практике. В ней рассматриваются вопросы характера и содержания строительных подрядных договоров, проектной документации. т. н. инвестиционных программ (заданий на проектирование), т. н. договоров по обеспечению строительной мощности, сотрудничества между проектировщиками и подрядчиками, установления начального срока строительства, субподрядных договоров, договоров на поставку, порядка расчетов за законченные строительные работы, т. н. постепенного обеспечения проектной документацией.

В связи со всеми этими вопросами автором показывается, какие изменения были введены Инвестиционным Кодексом, и как показали себя они на практике. Им делается ряд предложений по изменению и дополнению положений. Вопросы рассматриваются им, в первую очередь, с юридической точки зрения, однако не упускаются из виду также и характерные экономические и технические аспекты.

Янош Бокор

О материальной заинтересованности в прибыли

В введении статьи излагается, что наряду с оплатой труда, соответствующей результатам индивидуального труда, необходим и дополнительный доход, отражающий эффективность коллективного труда производственной организации. В качестве такой формы материальной заинтересованности в практике социалистических стран в последние годы на первый план была выдвинута заинтересованность в прибыли.

Эта форма материальной заинтересованности в Венгрии существует несколько лет. Ее результаты, эффективность были весьма ощутимы в первые годы после ее внедрения. Однако за последние годы стимулирующее влияние этой формы ослабло. Анализируя причины этого, в статье отмечается, что в последующие за контрреволюцией (1956 г.) годы в развитии промышленности преобладало, в первую очередь, экстенсивное развитие, что отразилось и на росте прибыли. В последние годы на первый план выдвинулись требования качества, современного уровня, сократились и темпы роста производства, вследствие этого и прибыль росла в меньшей мере.

В статье анализируется различие между формами заинтересованности в увеличении прибыли типа процентного соотношения (рентабельность) и типа суммы (абсолютная прибыль) в принципиальном отношении и с точки зрения стимулирования. Автором излагается взаимосвязь материальной заинтересованности в прибыли с конкретными методами планового хозяйствования и вытекающие из этого отдельные противоречия, а также отрицательное влияние недостатков настоящей системы оптовых цен на действие системы заинтересованности в прибыли.

Автор приходит к выводу, что и в рамках существующей системы хозяйственной деятельности возможно путем определенных частных мероприятий улучшение системы материальной заинтересованности в прибыли, существенное усовершенствование, однако, возможно лишь в связи с общей реформой системы планирования, управления и цен.

Геза Ковач

Варианты расчетов планов по сельскому хозяйству

В качестве введения автором подчеркивается исключительное значение планов с точки зрения экономического управления. Им отмечается что, с одной стороны, функции планов не могут быть понижены до уровня экономических прогнозов, с другой стороны, их роль в экономическом управлении не может ограничиваться показателями, предписываемыми в качестве директив нижестоящим органам. Утвержденный план представляет собой основу для дальнейших решений, для осуществления ряда мероприятий. Для того, чтобы планы могли выполнять эту роль, они должны стать более обоснованными. Одним из способов является разработка различных вариантов планов.

О вариантах планов можно говорить в том случае, если более или менее одновременно разрабатываются такие варианты, которые в общих возможных рамках развития содержат отличающиеся друг от друга концепции развития. Имеется тесная взаимосвязь между разработкой вариантов планов и координацией планов. Координация планов имеет две формы: вертикальную и горизонтальную. Вертикальная координация означает увязку деятельностей, связанных между собой в соответствии с процессом производства. Она всегда учитывает фактор времени. Горизонтальная координация означает увязку встречающихся вертикальных деятельностей и последовательное наблюдение за ними. Недостатки вертикальной координации не раз вытекают из недостатков горизонтальной координации. Требованием в отношении формы координации является согласование цифровых данных планов. Этому требованию не соответствует определение различных задач при помощи предельных величин.

Коллективная ответственность за принятие планов должна быть сосредоточена на выборе одного из вариантов планов, содержащих различные концепции. Ответственность планового аппарата должна, в первую очередь, заключаться в обосновании вариантов планов и в углублении их координации. Правомочия нижестоящих органов в планировании и принятии решений могут быть увеличены в отношении увязки встречающихся вертикальных деятельностей, а народнохозяйственный план может быть освобожден от подробностей также путем осуществляемых в этом отношении объединений.

Отто Пирити

Понятие и количественная сторона потребительной стоимости

Автором в этой статье излагается одно из исходных теоретических положений, опубликованных им в прошлом году трех статей, занимавшихся вопросами освоения новых изделий, взаимозаменяемости изделий с точки зрения теории стоимости. Он дискутирует с некоторыми опубкованными в последнее время точками зрения о сопоставимости, возможности измерения потребительной стоимости.

В общих чертах автором характеризуется ряд отличающихся друг от друга трактовок понятия потребительной стоимости, и указывается, какие выводы могут быть сделаны на основании этих трактовок в отношении сопоставления потребимости благ, объективного наличия и возможности измерения соотношений потребимости. Перечисляя различные трактовки от наиболее простой, технической до более сложных, экономических, автор высказывает свою точку зрения и указывает на диалектические связи отдельных пониманий.

Автор доказывает, что потребимость благ, находящихся друг с другом во взаимозаменяемой связи, сопоставима в том случае, если их общая непосредственная цель является однородной, делимой и, таким образом, измеряемой. Относительная потребительная стоимость благ, находящихся друг с другом в тесной взаимозаменяемой связи, может быть выражена посредством относительной величины удовлетворяемой ими потребности. Автором подчеркивается, что его заключения относятся, в первую очередь, к средствам производства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Zoltán Kenessey

Social preferences, economic policy and economics

The problems discussed in the article are mainly related to two notions: 1. Under socialism social aims can and have to be interpreted as a system of social preferences, 2. The investigation of processes and procedures related to the elucidation of the notion of preferences as well as the forming and realization of social preferences is a timely scientific task.

In this connection the paper is concerned, first of all, with the notion of social preferences and its non-economic aspects, some important preferences of the socialist society, the importance of the role of the members of society, and with erroneous preferences due to insufficient experiences. Then the connections between social preferences and economic policy are investigated and it is emphasized that the efficiency of an economic policy can be gauged by the degree it promotes the realization of social preferences.

The article then discusses in detail the difficulties related to the interpretation, quantization and realization of social preferences. The possibility to give a different interpretation of the content of preferences, the reciprocal effect of the latter, and the problems concerning the possibility to realize preferences which are partly due to the limited experiences of objective inner features and possibilities and partly to often unforeseeable external (international) economic and political factors, are also dealt with. The above expounded are supported by some problems related to Hungary's economic development.

In the last part of his article the author is concerned with the connections between social preferences, economic direction and economics. In practice the realization of even expedient, concrete preferences encounters difficulties. Relying upon experiences those methods of economic management and organization as well as those features of economic mechanism which do not serve the realization of social preferences during a longer period of time should be set aside. In order to solve all these problems the development of a more intensive economic research is justified.

Kálmán Kazareczki

The tasks for a further improvement of agricultural investments

The article makes acquainted with the most important tasks of the agricultural investment activity. The author emphasizes that the planning system of investments needs further improvement and that the most should be made of the new method according to which operative plans can be drawn up for a two year period. The long-range development plans of farmers' co-operatives and state farms must be worked out because without these neither a safe nor a long-range regional agricultural investment policy can be realized.

The author is concerned with the distribution methods of agricultural investments. In his opinion the results of investment efficiency calculations ought to be taken into consideration when investment resources are distributed.

Though in the past years many errors were commited in the planning and completion of investments, four years' data of the second Five Year Plan show that the fixed fund investments in agriculture, which lay the foundations for socialist large-scale farming, are reimbursed within a relatively short time.

The so-called reorganization investments are of a specific character and do not serve the absolute increase of the national production capacity but are used for the switch over from small-scale to large-scale farming.

The technical planning of agricultural investments also needs further improvement. The highly important tasks of building investments can only be solved successfully if the right proportions between the state sector and the local branches of the building industry are adequately co-ordinated.

Béla Péter

Practical experiences of the Investment Code

The Investment Code which gave a uniform summary of a great number of rules and regulations related to the investment activity was published in 1961. At the same time more than twohundred earlier statutory rules were invalidated. The codification was highly important from legal as well as from economic aspect.

The author analyses three years' experiences of the Investment Code. He is concerned with characteristics and content of building contracts, plan documentation, investment programmes, the so called capacity contracts, co-operation of the designer and the executor, with the fixing of the starting date, supplementary and transport contracts as well as those of subcontractors, clearing procedure of building operations i.e. the so called gradual plan fulfilment.

The changes brought about by the Investment Code are shown and the attained results discussed. Several suggestions are made to modify and amend the rules. Though the questions are primarily handled from a juristic standpoint the characteristic economic and technical aspects are also taken into consideration.

János Bokor

Financial interest related to profit

In the first part of his article the author expounds that in addition to wage-payment, which expresses the result of individual work-performance, a supplementary income is also necessary in order to reflect the efficiency of the collective work of the productive organization. Over recent years financial interest dependent on profit came to the fore in the economy of socialist states.

This form of financial interest was adopted and functions in Hungary since a few years. In the first years it proved to be highly efficient, recently, however, its stimulating effect slackened. By analysing the causes of this phenomenon the paper comes to the conclusion that in the years following the counter-revolution the dominant factor of industrial expansion was extensive development which resulted in an increasing profit. In recent years, however, qualitative aspects and requirements related to up-to-datedness came to the fore, the rate of the growth of production lessened and the profit, therefore, also increased to a more moderate extent.

The article analyses the theoretical and stimulating differences between the quota type (rentability) and the aggregate type (absolute surplus) forms of interest in the growth of profit. The connections between the interest in profit and the concrete method of planned economy and some contradictions resulting from this, further, the damaging effect caused by the insufficiencies of the producers' price system on the functioning of the financial interest system related to profit are discussed.

The author reaches the final conclusion that the possibility is given to amend the interest system related to profit within the given economic order by making certain partial arrangements. An essential development, however, can only be brought about if the amendments are interlinked with reforms of the planning, direction and price system.

Géza Kovács:

Calculating agricultural plan variants

In the prefatory part of his article the author emphasizes the high importance of the Plan in the field of economic management. The Plan, he proves, cannot be downgraded to the level of a mere economic forecast and, on the other hand, its role in economic management cannot be limited to indices serving as directives for lower administrative organs. The approved plan is the foundation for further decisions and a series of actions. In order to fulfil this role our plans must have a more solid foundation. One of the ways to reach this goal is the working out of different plan variants.

Plan variants can be spoken off if such variants are eleborated simultaneously which, within the framework of a general and possible development, contain development schemes deviating from one another. There is a close connection between the working out of plan variants and the co-ordination of plans. The latter has two forms: the vertical and the horizontal co-ordination. Vertical co-ordination means the synchronization of activities built one on the other according to the continuous course of production. This always includes a pronounced time element. Horizontal co-ordination means the forming of coinciding vertical activities and of keeping these consequently in hand. The insufficiencies of vertical co-ordination are often due to failures of horizontal co-ordination. The formal requirement of co-ordination is the numerical collation of the plan targets. This requirement is not met by an establishment of limit values for different tasks.

The common resporsability for the Plan has to be concentrated on the choice of plan variants containing different schemes. The main responsability of the planning bodies lies in laying the foundations of plan variants and the intensification of the plan co-ordination. The sphere of authority and that of decisions of the lower planning bodies can be increased in the domain of vertical activity and the Plan of the people's economy can be relieved of details by realizable contractions made also in this field.

Ottó Pirityi

The concept of use value and its quantitative aspects

In the last year the author has published three articles on product development and on the substitution of products. In the present paper the author is concerned with one of the theoretical starting principles of his earlier studies. He argues with some recent publications containing views on comparability and measurability.

He discusses the different and deviating interpretations of the term use value and points out the conclusions which can be drawn of the interpretation of the comparability of goods, and the objective state and measurability of the proportions of utility. Starting from the more simple interpretations of technical character he proceeds towards the more intricate economic interpretations and expounds his views in regard to certain interpretations and the dialectic connections of the interpretations.

The author proves that the utility of goods which serve for each others substitution are commensurable if their common, direct purpose is homogeneous and divisible and, thus, measurable. The relative use value of goods which are in close substitutive relationship to each other can be denoted by the relative magnitude of the requirement they can satisfy. The author emphasizes that his statements apply, primarily, to means of production.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

4

XII. ÉVFOLYAM 1965. ÁPRILIS

Hazánk felszabadulásának huszadik évfordulója alkalmából folyóiratunk a két évtized gazdasági fejlődését áttekintő, a tapasztalatokat összegező tanulmányokat közöl.

TARTALOM

Nyers Rezső: Az új Magyarország két évtizede 389
Morva Tamás: Tervgazdálkodás, tervezési és irányítási módszerek ... 397
Erdei Ferenc: Agrárfejlődésünk a felszabadulás után 414
Vajda Imre: Magyarország helyzetének átalakulása a nemzetközi munkamegosztásban 424
Esze Zsuzsa: Érték- és árvita. A szocializmus áruviszonyainak megismerése 443
Buda István: Munkabér-gazdálkodási rendszerünk fejlődéséről 458
Fenyő Imre: A belkereskedelem fejlődéséről és további távlatairól ... 474
Mészáros Károly: A magyar közlekedés húszéves fejlődése 491
Földi Tamás: A magyar közgazdasági szakirodalom két évtizede 505
Nyilas András: Adatok a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének átalakulásáról 519

E SZÁM SZERZŐI:

Buda István miniszterhelyettes, Munkaügyi Minisztérium; **dr. Erdei Ferenc** Kossuth-díjas akadémikus, az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének igazgatója; **dr. Esze Zsuzsa** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Fenyő Imre** kandidátus, a Belkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője; **dr. Földi Tamás,** a Közgazdaságtudományi Intézet könyvtárának vezetője; **dr. Mészáros Károly,** a KPM Műszaki fejlesztési és közlekedéspolitikai főosztályának vezetője; **Morva Tamás,** az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **Nyers Rezső,** az MSZMP Központi Bizottságának titkára; **Nyilas András,** a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezető-helyettese; **dr. Vajda Imre,** a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
65.1785 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Terjedelem: 8¾ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. március 11.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA 1. számú HIRLAPBOLTJABAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 257, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

NYERS REZSŐ:

Az új Magyarország két évtizede

Romok, romok és romok... A pusztulás, az összeomlás jelei mindenütt. Mindössze ezek jelképezték egy valóban „ördögi" politika, a fasiszta kalandorság végeredményeit hazánkban húsz esztendővel ezelőtt. Rombadőlt épületek és hidak, felszaggatott utak és sínek. Szétszakított családok, feldúlt emberi sorsok tömkelege. 400 000 halott magyar, 22 milliárd pengő értékű (4—5 év nemzeti jövedelmével egyenlő) nemzeti kár. És még hozzá a láthatatlan romok. Több mint százezer háborús sebesült és talán kilencmilliónyi lelkileg sebesült ember. Sok emberben az érzés, hogy kilátástalan a jelen, bizonytalan a jövő. Ez volt és ilyen volt a magyar nemzet a fasiszta ámokfutás végén. De mindehhez hozzájött még valami. A szabadság, hogy új, emberibb, közösségi társadalmat teremtsünk a régi helyén. Kellett-e ennél több akkor?

A szovjet hadsereg pörölycsapásai nyomán összeomlott egy politikai rendszer, amelynek „nemzeti" jellege csupán az ezeresztendős nemzeti múltra való hivatkozásból állott. Összeomlott, de nem csupán azért, mert rosszul ítélte meg a világháborús erőviszonyokat, mert a vesztesek oldalán állott, nem is azért, mert „nem szállt ki időben" a háborúból. Összeomlott, mert nemzeti mezbe öltöztetett politikai hazugságon épült, mert társadalmi, gazdasági rendszere belülről korhadt volt, s ezen végső fokon még ügyesebb taktika sem sokat segíthetett. A letűnő rendszer korhadtságát legfeljebb aláhúzza, hogy még önnön létének meghosszabbításáért is képtelennek bizonyult eredményesen taktikázni a háborús világpolitika porondján. Összeomlott tehát, mert csak ez lehetett a sorsa.

Hogyan lett az összeomlásból felszabadulás? Nem csupán kormányváltozás, hanem a régi rendszer végleges eltemetése és valami gyökeresen újnak a kezdete? Automatikusan ennek kellett következnie, csak így történhetett minden? Nem. Mi, marxisták nem tekinthetjük eleve meghatározottnak a történelem menetét. A történelmet ezúttal is emberek, végső fokon a tömegek alakították, az ő cselekvésüktől függött, hogy mi lesz. S bizony kezdetben még fennállott a lehetőség — volt is erre törekvés —, hogy tényleges felszabadulás helyett a régi rezsimet restaurálják, némileg javított, „szalonképesebb" formában. Hisz a régi uralkodó osztályok — megritkult sorokkal és megtépázott tekintéllyel — még léteztek, még vágytak a hatalomra. A széles tömegek tudatában is csak fokozatosan tisztázódott a helyzet és bontakoztak ki a lehetőségek. Volt még félelem is az emberekben, volt bizonytalanság és volt még az események félreértése, félreismerése is. De már szabadon működtek és napról napra jobban hatottak azok a történelmi

erők, amelyek mást, újat akartak és tudták is, hogy mit akarnak: a demokrácia és a szocializmus erői. A munkásosztály egységes fellépésével döntő politikai tényezővé vált, az értelmiség egyre növekvő része fordult szembe a konzervatív erőkkel, szövetkezett a munkásosztállyal. A parasztság fokozatosan kiszabadult abból a gazdasági és kulturális „járomból", amellyel ezer éven át fékentartották. A feltörekvő osztályokat politikai erők és szervezetek képviselték és vezették, ezek érdemei nagyok és elévülhetetlenek. A feltörekvő népi erőket semmi és senki sem tudta megállítani és visszaszorítani.

Kommunisták, szociáldemokraták, a társadalmi haladásért küzdő polgári antifasiszták (köztük kisgazda-, paraszt- és polgári demokrata pártiak) voltak az elindítói, a kezdeményezői az új életnek, ők rázták fel az embereket, ők állítottak célokat eléjük, ők voltak fáradhatatlanok a közügyekben. Igazi szövetség volt ez az új Magyarországért, a társadalmi haladásért. Nem kommunista parancsra, de kétségtelenül kommunista kezdeményezéssel és vezetéssel működő szövetség. Nem viták, sőt belső ellentmondások nélkül, de a végső kérdésekben mindig egységre jutva. Igaz, hogy az egység nem örökre szóló volt: minden újabb politikai célért újra kellett kovácsolni az egységet is. Ez nem ment, nem mehetett nehézségek, sőt veszteségek nélkül. A népi demokráciáért, a szocializmusért harcoló politikai szövetséggel szembekerültek a fejlődés egy-egy kritikus szakaszában jobboldali, vagy éppen csak meghasonlott szociáldemokraták és még többen a polgári szövetségesek közül, ezek óhatatlanul „lemorzsolódtak". A szövetség azonban hosszú távon mégsem gyengült, mert ereje, gyökere a széles tömegekben volt.

A szocialista és a haladó demokratikus erők összefogása vezette tehát az országot az „összeomlástól — a felszabadulásig". Elindította, befejezte és megvédte a földreformot, megindította és demokratizálta az állami szervek működését, a közigazgatást, mozgásba hozta a gazdasági életet. A „Demiurgosz", a „Teremtőerő" a szövetségen belül a munkásosztály és annak képviselői voltak. A munkáspártokban, a szakszervezetekben, az üzemi bizottságokban, a földosztó bizottságokban, a paraszti szervezetekben milliók építették szinte tégláról téglára, nélkülözve és verejtékezve az új haza épületét. Nagy erőfeszítéseik, hősies küzdelmük a jövőért — mai mindennapjainkért — nem volt hiábavaló, nem volt eredménytelen. Erősnek bizonyult az új Magyarország minden eddigi erőpróbáján. Soha nem állt meg félúton. Maga mögött hagyta a kapitalizmust, legyűrte az összeesküvéseket és az ellenforradalmat, lerakta a szocializmus alapjait. És még mindig nem áll meg, még mindig halad tovább, előre, az akkor megkezdett úton, a szocializmus teljes megvalósítása felé.

Ami Magyarországon húsz éve kezdődött, nem csupán nemzeti megújhodás, az is, de több is. Része egy nagy nemzetközi, sőt világfolyamatnak. A magyar nép az utóbbi másfél század során háromszor kapcsolódott bele a leghaladóbb nemzetközi eszmei és politikai áramlatok sodrába. Először 1848—49-ben a feudalizmus ellen, a polgárosodásért és függetlenségért. Akkor másfél éves harc után jött a bukás, országunk visszaesett a régi, maradi viszonyok közé. Másodszor 1919-ben, a kapitalizmus ellen, a Tanácsköztársaságért. Ötödfélhónapos hősi küzdelem — s a vége ismét bukás, az ország az ellenforradalom karmaiba hullott. Harmadszor húsz esztendővel ezelőtt kapcsolódtunk be

az akkor is, ma is leghaladóbb, világméretű társadalmi áramlatba, az imperializmus ellen, a szocializmusért. De ez már nemcsak rövid intermezzónak bizonyul népünk történetében. Két évtized harcaiban, küzdve az ellenséggel, tanulva saját kárunkon is, a munkások és parasztok Magyarországa erősen és magabiztosan tekint a jövő évtizedei felé.

Nemzetközi támaszunk szélesebb is, erősebb is minden korábbinál. Velünk együtt ma már 14 ország népei haladnak a szocializmus útján. További százmilliók küzdenek a szocializmusért az összes földrészeken, a kapitalista és a volt gyarmati országokban. A szocializmus nemzetközi ereje vörösre festette már földgömbünk tekintélyes részét, és nincs erő, amely ezt visszacsinálhatná. A szocializmust építő Magyarország egyik támasza a nép akarata, másik támasza a hatalmas nemzetközi kommunizmus. Ebből következik, hogy nézőpontunk — politikai, közgazdasági, kulturális téren egyaránt — mindig kettős. Részint nemzeti, a nemzeti szempontok és érdekek kutatása, képviselete és érvényrejuttatása. Részint pedig nemzetközi, azaz a szocialista világfolyamat szolgálata nemzeti tevékenységgel. Nézőpontunknak, cselekvésünknek ez a dialektikus kettőssége korunk követelménye, szinte a „lét parancsa" számunkra.

A népi Magyarország két évtizedét gazdasági téren is a nagy célok kitűzése és vállalása jellemzi. Az első éveket az újjáépítés lendületes és sikeres programja töltötte ki. Azután bontakoztak ki a tulajdonképpeni új célok: a termelési viszonyok szocialista átalakítása, a gazdaság gyors ütemű fejlesztése és a népjólét rendszeres emelése.

A termelési viszonyok forradalmi megváltoztatása átalakította az egyének életét is, a társadalom szerkezetét is. A népesség foglalkozás szerinti megoszlása 1949-ben és 1963-ban a következő volt:

	1949-ben	1963-ban
Munkások és alkalmazottak	46%	67%
Szövetkezeti tagok	—	29%
Kisárutermelők	49%	4%
Tőkések, járadékosok	5%	—

A statisztika persze nem tudja kifejezni azt az óriási jelentőségű eseményt, ami a népesség 67%-ának helyzetében igazában változott, tudniillik azt, hogy ez a réteg alkalmazottból lényegileg a népgazdaság állami szektorának „résztulajdonosa" rangjára emelkedett.

Milyen változások révén győztek a szocialista termelési viszonyok hazánkban? Milyen szerepük volt ebben a tömegeknek és a politikai vezetésnek? Nem mondhatjuk, hogy a tömegek spontán kezdeményezésére történtek volna a változások, s a vezetés csupán eleget tett a tömegakaratnak. Nagy és semmivel sem helyettesíthető szerepe volt a politikai vezetés előrelátásának, helyzetfelismerésének. De azt sem mondhatjuk, hogy a vezetés helyessége döntött volna el mindent, a tömegek pedig csupán asszisztáltak az eseményekben. A politikai vezetők hiába indítottak volna el valamit, ha az nem találkozott a tömegakarattal, a tervből nem válhatott volna valóság. A termelési viszonyok olyan ütemben váltak szocialistává, ahogyan összetalálkozott, egybeesett a politikai vezetés előkészítése és kezdeményezése a tömegek egyetértésével, támogatásával, aktív részvételi készségével. E feltételek 1947—48-ra már létrejöttek, a társadalom „érett" volt a változásra. Ennek alapján

az iparban rövidebb idő alatt 1947—48-ban, a kereskedelemben 1948—1952 között, a mezőgazdaságban hosszú idő alatt, 1948—61 között és nem egyenletesen fejlődve, hanem szinte teljes egészében 1958—61 között ment végbe a szocialista átalakítás.

Az ipar, a bankok államosítása, a szocialista kereskedelem kifejlesztése ugyanúgy jelentős költségekkel járt, mint a mezőgazdaság szocialista átalakítása. Vajon visszatérülnek-e és mennyi idő alatt az átszervezés költségei? Nos, az iparban és a kereskedelemben már viszonylag hamar és bőségesen visszatérültek, mert az átszervezés költségei kisebbek voltak, továbbá mert a tőkések profitját is kisajátítottuk, közcélokra használhattuk. A mezőgazdaságban nagyobbak az átszervezési költségek — nem beszélve most a 48—56 közötti politikai hibák „költségeiről" — hiszen a kollektivizálás egybeesik a termelőalapok modernizálásával és teljesen új nagyüzemek létrehozásával. Bár a költségek zömét a parasztság viseli, azért az államnak is derekasan kijut belőlük. Hosszabb idő alatt ugyan, de ez is megtérül kamatostul. A lényeg az, hogy a szocializmus bázisán az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem korszerűvé és gazdaságossá fejlődhet, s ezért a célért gazdasági szempontból is jó befektetést jelent a szocialista átalakítás. Minden fogyatékosság vagy hiba ellenére — amit napról napra ostorozunk gazdasági életünkben — azt kell megállapítani, hogy a szocializmusba eszközölt gazdasági befektetések már az eddigiekben is zömében megtérültek a nép számára, a jövőben pedig tovább hozzák gyümölcsüket a nép asztalára.

Szocialista termelési viszonyaink fontos jellemzője, hogy három gazdasági szektor létezését biztosítja: az állami, a szövetkezeti és a kisárutermelő magánszektorét. A gazdaság kulcságazatai az állami szektorhoz tartoznak, mellettük széles működési területük van a szövetkezeteknek. A szocialista (állami és szövetkezeti) szektor termelte 1964-ben a nemzeti jövedelem 97%-át, és szocialista tulajdonban volt a termelőeszközök 99%-a. A többszektorúság előreláthatóan hosszú időre jellemzi a magyar népgazdaságot. Az állami és a szövetkezeti szektorok harmonikus „munkamegosztásban" működnek, a magánszektor pedig mint kiegészítő szerepet játszó tényező elkerülhetetlen. A jövő fejlődésének tehát nem az lehet a lényeges tartalma, hogy a szektorok kiszorítsák egymást, hanem az, hogy a szocialista szektor belső gazdasági tartalmát egyre inkább a szocializmus hassa át, a magánszektort pedig „kívülről" szorítsuk rá a szocializmus érdekeinek is megfelelő tevékenységre.

Ha azt kérdezzük, hogy vajon optimálisan hasznosítjuk-e a szocialista gazdaság erőforrásait, válaszunk csak nemleges lehet. Már jobban hasznosítjuk, mint kezdetben, de még mindig kevésbé a lehetségesnél. Nem mulasztások vagy visszaélések képezik ennek fő okát. A fő ok egyszerűen az, hogy a szocialista tervgazdálkodás hazánkban még nem érte el a teljes kifejlettség állapotát. Még fejlődésben van, hozzásimulóban hazai adottságainkhoz, lehetőségei és feltételei még most világosodnak meg csak mélyebben és konkrétabban a gazdasági emberek és a politikusok agyában. Ezt a tényt nem kell szégyellenünk. Bár a mainál előbbre is tarthatnánk már a tervgazdálkodás fejlődési skáláján, problémáink zöme mégsem annyira — az egyébként meglevő — szubjektív hibákból vagy fogyatékosságokból származik, hanem a tervgazdálkodás „fejletten bonyolult" voltából, magasfokú igényességéből.

A szocialista termelési viszonyok tehát húsz év alatt uralkodóvá váltak, kiépítésüket azonban még ma sem fejeztük be minden szempontból. Annyira már igen, hogy úgy tekintsük: a szocializmus alapjait szilárdan leraktuk. Itt-ott azonban még tisztáznunk kell egyet-mást, nem az alapokat érintő, de azért nagyon fontos kérdéseket. Így az állami vállalatok közgazdasági szerepét, jogkörét, horizontális és vertikális kapcsolatait az eddiginél világosabban kell meghatároznunk, hogy a termelőerők fejlődését ezáltal jobban előmozdítsuk. Adósságunk van még a szövetkezetek — minden fajtájú szövetkezetek — közgazdasági természetének, az állami szervekkel való kapcsolatuk és a tervgazdálkodásba való legjobb beilleszkedésük módjának elemzésével kapcsolatban. A szövetkezetek működési területét illetően is van még vizsgálni- és rendeznivaló. Az eddiginél világosabban és egyértelműbben kell értékelnünk a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságait is, amelyekben sokan csupán a paraszti hagyománynak nyújtott politikai engedményt látnak, mások a mezőgazdaság termelőerőinek pillanatnyi állapotával indokolják létüket, viszont sok tény mutat arra, hogy a háztáji gazdaságokat a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődése hosszú távon is szükségessé teszi. Az ilyen vagy olyan választnak fontos konzekvenciái vannak a gazdaságpolitikára, de egyik fajta választnak sincs olyan következménye, hogy ez a szocializmust veszélyeztetné.

A termelési viszonyok további ésszerű fejlesztésére nincsenek sémák, a legjobb lehetőségeket keresnünk, kutatnunk kell. E kutatásból az elméleti közgazdászoknak is, a gyakorlati embereknek is ki kell venniük részüket. A ma még nyitott kérdések időben való felismerése már könnyíti megoldásukat, megoldásuk pedig még inkább erősíti majd a szocializmus gazdasági alapjait.

Gazdaságfejlesztésünknek hosszú távon kettős célja van: az egyik, hogy hazánk fejlődésbeli elmaradását a fejlett ipari országokhoz képest behozzuk, a másik, hogy a népjólétet rendszeresen és számottevően emeljük. E két cél egymással a legszorosabb összefüggésben van, sajátos egységet képez. Az előbbi cél megközelítése a feltétele az utóbbi megvalósításának.

Közeledett-e hazánk az elmúlt két évtizedben a gazdaságilag legfejlettebb országok színvonalához? Kétségtelenül közeledett. A gazdaság méreteit illetően is, a műszaki, gazdasági színvonal tekintetében is. A nemzeti jövedelem fejlődési görbéje — mint a legösszefoglalóbb mutató — világosan és meggyőzően tükrözi ezt a tényt. 1964-ben hazánk nemzeti jövedelme több mint háromszorosa volt az 1938. évinek. Az utolsó tizenöt évben évente átlag 7%-kal növekedett a nemzeti jövedelem, szemben a két világháború közötti átlagos 2%-kal. A legfejlettebb tőkésországok növekedési ütemét — az NSZK kivételével — meghaladtuk, az NSZK is alig van előttünk, annak ellenére, hogy nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is a NATO-hatalmak „kirakatországának" tekinthető. A közepesen fejlett tőkésországok növekedési ütemét ugyancsak túlhaladtuk, egyedüli jelentős kivétel ez alól Japán, amely jóval megelőzött bennünket is. Végeredményben hazánk és rendszerünk kétévtizedes teljesítménye e vonatkozásban megfelel a céloknak.

Sokat beszélünk mostanában — és joggal — a magyar ipar műszaki elmaradottságáról. Küzdünk, keressük a módot a gyorsabb műszaki fejlődésre, mert tudjuk, hogy ezzel biztosíthatjuk iparunk közeli

és távoli jövőjét. Kétségtelen, hogy iparunk eddigi műszaki fejlődési energiája nem elegendő a jövő szempontjából, hanem kisebb a szükségesnél. Vannak ennek vezetési, érdekeltségi és beruházáspolitikai okai is, ezeket minél előbb meg kell szüntetnünk. De azt is tudnunk kell, hogy az elmaradottság részleges is, meg viszonylagos is. Részleges, mert termelési struktúránk bizonyos területein jelentkezik. Viszonylagos, mert csak a legfejlettebb ipari országokhoz viszonyítva áll fenn. És végül, ha azt kérdezzük magunktól, hogy műszaki elmaradottságunk nagyobb-e jelenleg, mint a háború előtt volt, nemmel kell válaszolnunk. A műszaki fejlődés nemzetközi ranglétráján is általában felfelé haladtunk két évtizedes fejlődésünk folyamán, még ha a kívántnál kisebb mértékű és nem is egyenletes volt ez a haladás.

Húsz év alatt nagymértékben növeltük szerepünket a nemzetközi kereskedelemben is, s ez országunk gazdasági teljesítményének nagyon fontos mércéje és mutatója, hiszen gazdaságunk méreteiben már „kinőtte" hazai nyersanyagforrásainkat is, meg a hazai felvevőpiacot is. Gazdasági növekedésünk ütemének egyik döntő forrása ezért a külkereskedelem növekedésének üteme. Jellemző, hogy dollárban kifejezve 1938-ban hazánk minden lakosára 20 dollár külkereskedelmi forgalom jutott, 1962-ben pedig már 223 dollár (1938. évi reálértékben kb. 90 dollárnak felel meg), s ezzel viszonylag a világ legnagyobb kereskedő nemzetei közé emelkedtünk. Elértük az USA-t, ahol a fenti mutató 200 dollár és túlhaladtuk pl. Olaszországot, ahol 186 dollár. Mi lehet jövendő boldogulásunk útja? Jól termelni és jól kereskedni. De persze ezt nem tekinthetjük külön-külön feladatnak, hanem a kettőt össze kell kapcsolni.

A magyar népgazdaság napjainkban gazdasági szempontból a fejlődés új szakaszához érkezett. A túlnyomóan extenzív fejlődési szakasz végéhez és az intenzív szakasz kezdetéhez. Természetesen nem foghatjuk fel mereven és végletesen az ilyen szakaszolást, mert az átmenet, a fejlesztés eddigi módszereinek visszaszorulása és az újabb módszerek előtérbe kerülése fokozatosan megy végbe. De kétségtelen, hogy az előttünk álló feladat: a gazdaság intenzifikálása. Mit értsünk ez alatt? A következőket: a) a termelőerők fejlesztésének módjai közül előtérbe kerül, nagyobb szerepet kap az adott termelő apparátus műszaki fejlesztése beruházási rekonstrukció és szervezés útján, háttérbe szorul a termelőberendezések egyszerű bővítését célzó tevékenység; b) a nemzeti jövedelem növelésének fő módja már nem a dolgozók számának növelése, hanem egyre inkább a termelékenység növelése, az önköltség csökkentése lesz; c) a beruházási politika fő célja pedig ezután nem a termelőeszközöknek az adott technika színvonalán történő leggyorsabb növelése, hanem a leggyorsabb műszaki fejlesztési lehetőségeknek a keresése lesz.

Az intenzív jellegű gazdaságfejlesztésnek két közgazdasági konzekvenciája van, ezek nálunk is sürgetően jelentkeznek már. Az egyik: a fogyasztó (a személyi fogyasztó és a termelőfogyasztó egyaránt) gazdasági szerepének a növekedése. Ezért a fogyasztói érdekeknek, szempontoknak egyre inkább a termelői szempontokkal és érdekekkel egyenrangúan kell érvényesülniük. A másik: az önálló elszámolás elvének teljesebb érvényesítése a szocialista vállalatokban. Ezzel összefüggésben bővíteni kell a tervgazdálkodás decentralizált folyamatainak körét.

Az intenzív jellegű fejlesztésre áttérve, az eddigihez viszonyítva mérsékeltebb növekedési ütem mellett is megfelelő lehetőséget teremthetünk alapvető célunk, az életszínvonal további emelésére.

Mi teljesült húsz év alatt a népjólét emelésének programjából? Ha számba vesszük és mérlegeljük a történteket, az elért színvonalat, arra a következtetésre jutunk, hogy a program valósággá válik. Vegyük csak sorjában a dolgokat. A háború előtt bizony volt még létbizonytalanság hazánkban (s még ma is akad jócskán a fényes kirakatú tőkésországokban), ma már viszont megszűnt. A foglalkoztatottság lényegében teljes, a munkalehetőség biztonságos. Az átlagember jövedelmi viszonyai ma sokkalta kedvezőbbek az akkorinál. A háború előtt a társadalombiztosítás nem volt általános, ma viszont szinte teljes körű. Akkor nem volt mindenkire kiterjedő nyugdíjrendszer, ma viszont már van. A háború előtt nem volt korszerű egészségügyi szolgálatunk, most van. Nem volt korszerűnek mondható közoktatási rendszerünk, most van. És még sorolhatnánk hosszasan a tényeket, amelyek dokumentálják a népjólét emelkedő irányzatát.

Minden okunk megvan rá, hogy büszkék legyünk a népjólét emelésében elért eredményeinkre. Nem úgy, hogy népünk életkörülményeit most már teljesen rózsaszínben lássuk, hanem úgy, hogy reálisan számot vetve lehetőségeinkkel, lássuk a további tennivalókat is. Hiszen igaz, hogy a magyar átlagszakmunkás vagy főként az átlagértelmiségi életszínvonala sok szempontból alatta marad a legfejlettebb ipari országokban élő hasonló átlagkategóriák életszínvonalának. Dehát lehetne ez másképp? Nem lehetne, ez természetes, szinte magától értetődő. Abból a jelentős különbségből fakad, amely az egy főre jutó nemzeti jövedelem termelésében még fennáll. És hozzátehetjük: abból a jelentős különbségből, hogy míg Nyugat-Európában két évszázadig a tőkejavak nagyarányú akkumulációja ment végbe (beleszámítva a gyarmatok kirablását is), addig hazánkban az akkumuláció nagyon kicsiny volt, a jövedelem jó részét kiszívta a külföldi tőke. A termelékenység és jövedelmezőség nemzetek közötti megoszlásában e tényező nagy súllyal esik latba.

Amit megtermelünk, azt ma már nem az egyéni, hanem a társadalmi érdek és igazságfelfogás alapján osztjuk el. Ebben a tekintetben — mégha szükséges is az időnkénti javítás, módosítás — lényegében megvalósultak a szocialista eszmék. Most és a jövőben már az a legfőbb tennivalónk, hogy a termelőerők fejlesztésében és okszerű, jövedelmező felhasználásában is elérjük a társadalmi érdeknek megfelelő optimumot. Szocialista tervgazdálkodásban a népjólét — már az adott színvonal is, de még inkább az emelkedés igénye — kétségtelenül ösztönzőleg hat a termelésre, a termelésnek is ösztönöznie kell a jólét további emelkedését. E folyamat törvényszerű a szocializmusban, de nem zökkenőmentes, nem automatikus összekapcsolódású. Filozófiai síkon a szocialista gazdálkodást mint újratermelési folyamatot nem lehet másnak tekinteni, mint sajátos konfliktusok keletkezési és megoldási folyamatának. A szocializmus előnye és fölénye a kapitalizmussal szemben, hogy e sajátos konfliktusok sohasem robbanásszerűek és nem szülnek válságokat, okaik időben és pontosan felismerhetők, megszüntethetők, s mindig megoldhatók a társadalom, a köz érdekeinek megfelelő módon.

Időről időre megoldandó nagy problémát jelent például a nemzeti

jövedelem helyes elosztása fogyasztásra és felhalmozásra. Fejlődő gazdaságra, amilyen a miénk is, az a jellemző, hogy mindkét vonatkozásban nagy „növekedési éhség" jelentkezik. Milyen elosztási arány a leghelyesebb adott helyzetben? Körültekintő elemzés után is többnyire nemcsak egyetlen lehetséges megoldás adódik. A legjobb változat kiválasztása döntő lépést jelent a siker felé. De ez szinte sohasem történhet kockázatmentesen. Már annak megállapítása sem könnyű, hogy egyáltalán mekkora döntési szabadsággal rendelkezünk ezen a téren. Hiszen nyilvánvaló, hogy nem rendelkezhetünk szabadon évről évre, vagy ötévről ötévre még megközelítően sem az egész fogyasztással vagy az egész felhalmozással. De mekkora részéről dönthetünk? Ha ezt pontosan tudjuk, jobb döntést hozhatunk. Az biztos azonban, hogy erre kész séma nincs. Az első ötéves terv hibásnak bizonyult gazdaságpolitikai koncepciója és gyakorlata például részint a célok téves kitűzése miatt, de részint a döntési szabadság mértékének alapos félreismerése miatt következett be.

Nem problémamentes a fogyasztási alapok leghelyesebb elosztása sem. Milyen arányok legyenek például a közvetlen bér és a bér jellegű juttatások között? A keresők bérét növeljük jobban vagy a családok összes fogyasztását? És milyen jövedelmi arányok kívánatosak a különböző társadalmi rétegek között? Ami a közvetlen jövedelmet és a közvetett juttatásokat illeti, sok tény arra mutat, hogy egyes közvetett juttatások — távolról sem mind és nem is a többség — nem célirányosak és a dolgozók által is kevéssé értékelt — sokak által nem is tudott — formáját jelentik a biztosított életszínvonalnak. Ezt helyes lesz figyelembe venni és fokozatosan más irányba terelni a fejlődést.

Ami a jövedelmek szóródását illeti, nagy feladatot jelent a munkásparaszt jövedelmi arányok jövőbeli kiegyenlítődési ütemének és módjának a vizsgálata. Szükségesnek látszik továbbá, hogy csökkentsük a mai túlzott egyenlősdit, ami a szakmákon belül az alsó és felső határok közötti szűk bérskálában nyilvánul meg, de még inkább abban, hogy majdnem mindenki az átlag, vagyis a skála közepe körül van besorolva. Gyakorlatilag az a negatívum következik ebből, hogy a dolgozók egyéni felemelkedésére, saját szakmájukban való magasabb kereset elérésére — különösen, ha 30—40 évet töltenek a szakmában — a kelleténél kisebb a lehetőség. Növelni kellene ezt a lehetőséget. Növelni kell emellett a vállalati kollektíva egészének ösztönzését, s annak részarányát az összes jövedelemben. Még tovább lehetne sorolni a megoldandó problémákat, ezek között sok olyan probléma is létezik még, amely nem a szocializmus sajátja, hanem átmenetileg jelentkezik (a régi kis nyugdíjak, az ellátatlan öregek stb. problémái).

Nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy nemcsak a népjólét emelkedésére lehetünk büszkék. Büszkék lehetünk a problémáinkra is. Nem arra, hogy vannak, hanem arra, amilyen jellegűek. Nem a nyomor, a kilátástalanság, hanem egy fejlődő gazdaság népének problémái.

Az elmúlt húsz év időben kicsiny, de jelentőségben minden bizonnyal nagy részét képezi népünk több mint ezeréves történetének. Térben kicsiny, de erős és maradandó része a modern nemzetközi szocializmus százötven éves történetének. És megtestesülnek benne a magyarországi szocializmus csaknem százéves küzdelmei, elszánt harcai a haladásért, a közjóért.

MORVA TAMÁS:

Tervgazdálkodás, tervezési és irányítási módszerek

I

A szocialista országok a társadalom szükségleteinek rendelik alá és tudatosan irányítják gazdasági életüket. A tervgazdálkodás megvalósítása azt jelenti, hogy az emberiség a természet felett gyakorolt, állandóan növekvő uralma mellett úrrá válik saját társadalmi-gazdasági viszonyai felett is, Engels szavaival élve a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába lép. A tervgazdálkodásnak mint átfogó, teljes rendszert alkotó gazdálkodási formának két fő jellemvonását lehet kiemelni: 1. a gazdaság fejlődését és működését a társadalmi érdekek vezérlik; 2. a gazdaság egészét, a bővített újratermelés összes fő folyamatát tudatosan irányítják.

A szocialista tulajdonviszonyok létrejöttével megszűnnek hatni a kapitalista tulajdonviszonyokból fakadó ellentmondások, amelyek meghatározzák a kapitalista gazdaság és társadalom sajátos mozgástörvényeit, a gazdaság és a társadalom ellentéteinek kiéleződéséhez és végső fokon a kapitalizmus forradalmi úton való megdöntéséhez vezetnek. A szocialista tulajdonviszonyok kialakulásával azonban új, sajátos ellentmondások kezdenek érvényesülni és új, a szocializmusra jellemző gazdasági mozgástörvények jelentkeznek. A szocialista gazdaság sajátos ellentmondásainak különböző forrásai vannak.

Az ellentmondások — *történelmileg* szemlélve — elsősorban a szocialista tulajdonnak a kezdeti időszakban még fennálló nem kizárólagos voltával függnek össze és az átmeneti korszak sajátos ellentmondásaiként jelölhetők meg. Ezek hatóköre a szocialista fejlődéssel csökken, hazánkban már viszonylag szűk térre korlátozódik.

Ellentmondások jelentkeznek a szocialista tulajdonviszonyok és a termelőerők fejlettségi színvonala között, amelyek fő sajátossága, hogy a szocializmus először nem a legfejlettebb tőkésországokban, hanem túlnyomórészt a közepesen vagy a gazdaságilag gyengén fejlett országokban győzött. Így bár *egészében* a szocialista tulajdonviszonyok létrehozásának megvoltak a feltételei, mégis a termelőerőknek a korszerű színvonalra való emelése országonként különböző, általában hosszabb fejlődési időszakot igényel. Ez a körülmény és a kapitalista országokkal folytatott gazdasági verseny a szocialista országok gazdasági fejlődésének egyik fő mozgatóereje.

Az ellentmondások harmadik forrása a szocialista tulajdonnak egyes országokra korlátozott terjedelme és az országhatárokat messze túlhaladó

és egyre bővülő nemzetközi munkamegosztás. Az ebből fakadó ellentmondások érvényesülése is történelmileg körülhatárolt időszakra korlátozódik. Itt azonban mindkét megelőző csoportba soroltnál sokkal hosszabb időszakról van szó. Továbbá az e csoportba sorolt ellentmondások között lényeges elvi és gyakorlati különbségek vannak a kapitalista és a szocialista világpiachoz fűződő kapcsolatokban. A kapitalista országokkal szemben alapvető jelentőségű a gazdasági érdekellentét, amelyet gyakran a történelmi múlt öröksége, a különböző gazdasági fejlettség, vagy a kapitalista ország részéről időszakonként és esetenként megnyilvánuló diszkriminációs politika is mélyít. A szocialista országokkal a tulajdon azonosan társadalmi jellege, a közös törekvés a gazdaság tervszerű irányítására és az alapvető érdekazonosság összekötőként jelentkezik. A fejlődési szintbeli azonosságok és különbségek, a fejlődés országonkénti sajátos vonásai, a gazdaságok konkrét ágazati szerkezete azonban gyakran még e kapcsolatokban is nehezíti a tervszerű fejlődést. E nehezítő körülmények ellenére a szocialista országok kölcsönös együttműködése és segítsége a kapitalista országokkal szembeni gazdasági függetlenség biztosításában és a sajátos gazdasági problémák leküzdésében már eddig is az egyes országok fontos támasza volt.

Az ellentmondások eddig felsorolt forrásai a szocialista tulajdon létrejöttének és működésének sajátos történelmi feltételeivel függtek össze. *A szocialista termelési viszonyoknak is megvannak azonban a sajátos belső ellentmondásai,* amelyek *a)* az egységes össznépi (állami) tulajdon és az egyes önálló termelőszövetkezetek között mutatkoznak meg és különösen jelentősek a mezőgazdaság fejlesztése és az agrárpolitika kialakítása szempontjából; *b)* az össznépi (állami) tulajdon mint egységes egész és egyes elkülönült részei (a vállalatok), mint önálló gazdasági egységek között jelentkeznek; *c)* a társadalomnak mint egésznek és a társadalom egyes tagjainak elkülönült érdekei között léteznek. Ehhez járulnak azok a *minden* társadalmi-gazdasági alakulatban létező ellentmondások, amelyek az újratermelési folyamat egyes mozzanatai között és a termelési arányok kialakításában érvényesülnek, valamint amelyek a gazdasági fejlődés időbeli folyamatossága és egyes elkülönült időszakai között jelentkeznek és megmutatkoznak például a felhalmozáshoz és a fogyasztáshoz fűződő érdekek időleges és viszonylagos ellentétében.

Az ellentmondásoknak e puszta felsorolása is meggyőzően mutatja, hogy a gazdaság tervszerű irányításának feladata a szocializmusban sem valamely eleve meglevő és biztosított összhang egyszerű érvényesítése, hanem a létező ellentmondások helyes egyeztetése, azoknak a mozgásformáknak a megkeresése, amelyekben az ellentmondások a társadalmi-gazdasági haladás irányában fejtik ki hatásukat és végső fokon az időben állandóan előrehaladó harmonikus folyamatban egyesülnek.

A szocialista gazdaság belső ellentmondásai nem antagonisztikus jellegűek, megoldásuk gazdasági válságok és társadalmi megrázkódtatások nélkül lehetséges, mégsem szabad lebecsülni jelentőségüket. A még meglevő kapitalista maradványok főleg az emberek szokásaiban és tudatában az ellentmondások kiéleződése irányában hatnak, sőt, ha a tudatos gazdasági irányítás nem elég körültekintő és előrelátó, ezek kiéleződhetnek és — bár ez elvileg elkerülhető — a gyakorlatban gazdasági és társadalmi konfliktusokhoz vezethetnek. A kapitalizmus spontán érvényesülő

gazdasági törvényszerűségei, a konkurrencia, a piaci mechanizmus, a válságok és visszaesések stb. mint biztonsági szelepek is működnek, amelyek időszakonként a kiéleződött ellentmondások átmeneti és viszonylagos megoldását nyújtják, helyreállítva a gazdasági egyensúlyt. A szocializmusban ilyen automatikus „biztosító szelepek" nincsenek. A gazdaság fő folyamatainak szabályozása tudatosan történik. Tudatosan kell felismerni az ellentmondások esetleges kiéleződését is, és a tudatos irányításnak kell gondoskodnia az ellentmondások feloldásáról. Miközben tehát a szocializmusban létrejönnek a tudatos tervszerű irányítás feltételei, e tudatos akarat nem járhat el önkényesen, hanem messzemenően figyelembe kell vennie a gazdasági építés objektív körülményeit és törvényszerűségeit.

II

A népgazdaság tervszerű, tudatos irányításának a logikai kiindulópontja a társadalom gazdasági célkitűzéseinek meghatározása. Ez a feladat elsősorban a párt gazdaságpolitikai irányvonalának kidolgozásán keresztül valósul meg. A párt gazdaságpolitikai irányvonala kijelöli a célok meghatározásának irányát és gyakran magukat a legfontosabb célkitűzéseket is. Mindebben alapvető szerepe van a népgazdasági tervezésnek.

A népgazdasági tervezés a gazdaságban meglevő ellentmondások konkrét megnyilvánulásainak feltárására, az ellentmondások megoldási módozatainak konkrét kidolgozására, a gazdasági fejlődés legkedvezőbb (optimális) változatának megkeresésére irányul. A tervezésben használatos variációk lehetnek: 1. a népgazdasági terv *átfogó variációi*, amelyek az újratermelés ütemére és fő arányaira vonatkozó különféle elgondolásokat állítanak szembe, a nagy jelentőségű központi beruházások különféle megoldási módozatai közötti választás lehetőségét teremtik meg; és 2. olyan *ágazati variációk*, amelyek az egyes ágazatok fejlesztési feladatainak különféle megoldási módozataira, a feladatok megoldásának időbeli ütemezésére, az egyes ágazatokon belül a termelési választék összetételére, vállalati vagy területi elosztására stb. vonatkoznak.

A variációk jelentőségét már a tervgazdálkodás első éveiben felismerték a *Szovjetunióban*. A legkedvezőbb változat keresésének problémái kezdettől fogva sok vitát váltottak ki. Érdemes ezzel kapcsolatban idézni az SZKP Központi Bizottságának az első ötéves tervre vonatkozó határozatát, amely megállapította, hogy a tervezésben figyelembe véve a felhalmozás és a fogyasztás „viszonylagos ellentmondásos voltát, kölcsönhatását és egymással való összefüggését, s hogy ezek az érdekek hosszabb fejlődési időszak szempontjából nézve általában egybeesnek, a fentebbi két mozzanat optimális összeegyeztetéséből kell kiindulni". (Lásd Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatait, II. rész, 461. l. Szikra, 1954.

Az első ötéves terv időszakában alkalmazott tervezési módszert a Szovjetunióban *a variációs megközelítés módszerének* nevezték. *V. V. Kujbisev* és *V. I. Mezslauk* a II. ötéves terv kidolgozásának feladataival foglalkozva kiemelték e módszer nagy jelentőségét a tervezésben és rámutattak: „Okvetlenül szükséges felhasználni a variációs megközelítés

módszerét és kidolgozni egész sor variációt, amelyek éppoly szükségesek az adott ágazat vagy terület tervének gazdasági értékelése, mint végleges összeállítása szempontjából". (Idézi G. M. Szorokin: A Szovjetunió népgazdaságának tervezése. 353. l. Moszkva. 1961.)

A későbbi években azonban a tervgazdálkodás elméletében és gyakorlatában a népgazdasági tervezésnek ez a belső tartalma — a különféle variációk szembeállítása és a legkedvezőbb változat kiválasztása — háttérbe szorult. Ezzel magyarázható, hogy az utóbbi években a modern matematikai módszerekkel foglalkozó elméleti művek gyakran *újszerű* követelményként vetik fel a variációs tervezést és az optimális variáns kidolgozását. A modern matematikai eljárások és a számítástechnika felhasználása lényegesen bővíti a lehetőségeket, magasabb fokra emeli a tervezési módszereket. De nem ezek az eljárások teszik lehetővé és viszik be a tervezésbe a variációk vizsgálatát. Fordítva: éppen azért van a népgazdasági tervezésben igazán jövője és talaja a matematikai eljárások alkalmazásának, mert segítik a tervezés alapvető feladatainak az eddiginél lényegesen tökéletesebb megoldását.

A különféle elgondolások kidolgozása és a köztük való választás a népgazdasági tervezés belső lényegi mozzanata. Minden tervezés szükségszerűen meghatározott módon és bizonyos fokig tartalmazza ezt az elemet. Jogos tehát a kérdés, miképp lehetséges, hogy mégis éppen ez a feladat szorult háttérbe, nem nyert eléggé tudatos megfogalmazást, és hogyan oldódnak meg akkor a gyakorlatban a lényegi választással kapcsolatos döntések, milyen más elemek helyettesítik a gyakorlatban a variációk tudatos szembeállítását és a legkedvezőbb kiválasztását. E kérdésekre teljes értékű választ csak a tervgazdálkodás történetének és jelenlegi módszereinek alapos feldolgozása adhat. Sajnos az e tárggyal foglalkozó munkák száma nem nagy, s ezek is inkább leíró, mint kritikus, értékelő és elemző jellegű művek. Az alábbiakban az ismert tényanyagra támaszkodva vázlatosan választ próbálok adni a felvetett kérdésekre, s ezzel kapcsolatban néhány gondolatot és következtetést is igyekszem megfogalmazni.

A tervgazdálkodás szervezetének és módszerének kialakításában a mai gyakorlat szempontjából különösen fontos, nagy hatást gyakorló lépések történtek a *Szovjetunióban az iparosítási program konkrét kidolgozásában és megvalósításában.* Míg az ezt megelőző éveket (1925—1928) a tervezés általános elvi és módszertani kérdéseinek, a fejlődési ütem és arányok, a népgazdasági mérleg kérdéseinek széles körű és mélyreható vitája jellemzi, az első ötéves terv sikerei a tervezési gyakorlat stabilizálódására, szervezetének és módszereinek bizonyos fokú állandósulására vezettek. Az iparosítási program — a gazdasági fejlődés általános törvényszerűségeivel és konkrét feltételeivel összhangban — a nehézipar, még szűkebben a kohászat és a gépipar egyes ágainak leggyorsabb ütemű fejlesztését tűzte ki célul. A tervezés kiindulópontjává ebben az időszakban az elsősorban fejlesztendő iparágak kiválasztása vált. A tervezés fő tartalmi feladata a kijelölt iparágak maximálisan lehetséges növekedési előirányzatának kidolgozása és az egész termelési programnak, illetve a népgazdasági terv összes többi fő előirányzatainak ehhez a kiindulóponthoz való koordinálása. A tervezésnek ebben a rendjében is léteznek variációk, ezek azonban elsősorban a kiemelt iparágak fejlesztési lehetőségeinek felderítésére, a népgazdaság más ágazataiban

szükséges fejlesztés lehetőségeivel való összehangolás különféle módjaira, illetve az egyes ágazatok fejlesztésének különböző megoldási lehetőségeire irányulnak. A módszereknek azonban nem céljuk a gazdaságfejlesztés távlati irányának alapvető vizsgálata, mert a fő irányt adottnak tekintik. A gazdaságpolitika fő iránya meghatározólag hatott a népgazdasági tervezés egész rendjére és módszereire.

Az első ötéves terv időszakában a nehézipari termelés gyors ütemű emelésének fő feltétele *a termelési program és az anyagellátás összehangolása* volt, ezért ebben az időszakban fejlődött ki és vált a tervszerű irányítás egyik fő eszközévé az anyagmérlegek rendszere és a hozzá kapcsolódó anyaggazdálkodás.

A második ötéves terv időszakában növekvő súllyal jelentkeztek a *munkaerő-ellátás* problémái, kifejlődött a munkaerőmérlegek rendszere, a munkaügyi tervezés, a munkaerőképzés és -utánpótlás központi irányítása.

A harmincas évek második felében — részben éppen az elért sikerek, a magasabb termelési színvonal következtében — ismét előtérbe kerültek az *általános egyensúlyi problémák* és kidolgozták a népgazdasági mérleg, főleg a nemzetijövedelem-mérleg számításának a szocialista országokban ma is általánosan alkalmazott módszereit.

E néhány fő változás kiemelése is mutatja, hogy a módszerek gyors és széles körű fejlődése ment végbe. A fejlődés azonban nem érintette a tervezés kiindulópontját, amely továbbra is a nehézipar kiemelt ágainak lehető leggyorsabb ütemű fejlesztése maradt. Az egész időszak folyamán az anyagi mérlegek rendszere és az ágazatoknak a legfontosabb anyagokkal való ellátása volt a tervkoordináció döntő, meghatározó eleme. Erre mutat az a tény is, hogy 1939-ben, majd a háború után 1946-ban a tizenöt-húszéves hoszú távlati fejlődés fő iránya és fő feladata elsősorban néhány legfontosabb nehézipari alapanyag (szén, kőolaj, acél, hengerelt acél) termelésében elérendő színvonal mutatóival került konkretizálásra.

Az alkalmazott módszerek a tervgazdálkodás feladatainak egy adott időszak *speciális* feltételeire való megoldását jelentették. A tervezésnek ez a módja történelmileg példátlan sikert eredményezett a nehézipar belső erőforrásokból való gyors fejlesztésében, a népgazdaság általános fejlesztésének és szocialista átalakításának körülményei között. A nehézipar gyors ütemű fejlesztésének sikerei tovább erősítették a kialakult tervezési gyakorlatot. A változó helyzet, a magasabb termelési színvonal, az összetettebb gazdasági szerkezet azonban fokozatosan újabb feladatok megoldását tűzte napirendre.

Az ötvenes években a fő irány, az elsősorban fejlesztendő ágazatok köre lényegesen *változott és bővült*. Bővültek a rendelkezésre álló erőforrások is. Egyes kialakult aránytalanságok megszüntetésére más ágazatok fejlesztése, modernizálása került előtérbe, így az építkezések, a könnyű- és élelmiszeripar, a közlekedés, a kereskedelem, és mindenekelőtt a mezőgazdaság és a vegyipar gyors ütemű fejlesztése.

Az új körülmények között a népgazdasági tervezés kiindulópontjait döntően két fő tényező vizsgálata alapján határozták meg: 1. a gazdaságnak a tervezés időszakában meglevő szerkezete, a gazdaságban megmutatkozó aránytalanságok, ezek pillanatnyi súlya és várható jelentősége a tervidőszakban; 2. a két rendszer gazdasági versenye, az egyes ágaza-

tok helyzetének összehasonlító elemzése a gazdaságilag fejlettebb kapitalista országokhoz viszonyítva, a legfejlettebb országok utoléréséhez és túlhaladásához szükséges tennivalók.

Mindkét tényező a helyzet konkrét elemzését igényli, így sokkal többoldalú érdemi vizsgálatot kíván, mint a korábbi — a fő irányt tekintve egyértelmű — megoldás. E kiindulás jobban lehetővé teszi, bizonyos feltételek között pedig egyenesen igényli a népgazdaság fejlesztésének irányára vonatkozólag is a különféle variációk vizsgálatát és szembeállítását. A megközelítésnek ez a módja azonban — különösen hosszabb távlatot tekintve — nem determinálja egyértelműen a fejlesztést és nem ad eligazítást a variációk közötti választás ismérvei tekintetében. A népgazdasági tervezés időszerű feladatai sürgetik a variációs tervezéssel és a legkedvezőbb változat kiválasztásával összefüggő elméleti és módszertani problémák kidolgozását, megoldását.

A tervgazdálkodás, a tervezési és irányítási módszerek fejlődése *az európai szocialista országok többségében* is lényegében hasonló fejlődési szakaszokon ment keresztül, mint a Szovjetunióban. A szakaszok időtartama ezekben az országokban lényegesen rövidebb lehetett. Az első, helyreállítási jellegű terveket, a tervgazdálkodás alapjainak lerakását és az útkeresés viszonylag rövid időszakát néhány év alatt felváltotta a gyors iparosítás szakasza, amelynek egyik velejárója volt a Szovjetunió tervgazdálkodási rendjének és módszereinek tanulmányozása, fő mozzanatainak elsajátítása. Ezt a szakaszt is viszonylag gyorsan felváltotta egy olyan időszak, amelyben az iparosítási ütem mérséklése, a népgazdaság sokoldalú fejlesztése a jellemző és egyidejűleg a módszerek differenciáltabb fejlődése ment végbe. Jelentősek például azok a változások, amelyek hazánkban 1953 után a tervezés egyszerűsítésével vették kezdetüket és különösen 1957-ben az irányítás és az anyagi ösztönzés rendszerében bekövetkeztek. Az utóbbi években a szocialista országokban megélénkült a tervezési és irányítási módszerek vonatkozásában az új utak keresése. Széles körű elméleti viták és különféle kísérletek indultak. Az alkalmazott módszerekben egyre jobban érvényesülnek az egyes országok sajátos feltételei.

A népgazdasági tervek kidolgozásának alapjául szolgáló vizsgálódások iránya és az alapul vett feltevések *meghatározólag hatnak* a tervezés rendjére, módszereire és a tervek fő érdemi kérdéseinek megoldási módjára, így arra a viszonyra, amely a termelési ütem és arányok között, a fejlesztés mennyiségi és minőségi, hatékonysági feladatai között, a távlati és operatív tervek között stb. kialakulnak. Az iparosítás kezdeti szakaszán az ipari termelés — különösen a kijelölt iparágak — növekedési üteme vált a terv fő mutatójává; a jelentkező ellentmondások egyeztetésekor a termelés mennyiségi növekedésének ütemét tekintették elsődlegesnek. A tervek végrehajtásának szervezési módszerei ugyanezt a fő célt szolgálták. Erre mutat a tervek mennyiségi teljesítésének és túlteljesítésének elsősorban való elismerése és anyagi ösztönzése, a sajátos gazdálkodási rendszer, amely biztosítja a tervezett arányok betartását és előmozdítja a további újraelosztást a kijelölt iparágak javára stb. E módszerek együttesen a kijelölt cél szempontjából maximális eredményre orientáltak, viszont egyoldalúvá tették a koordinációt és korlátoztak minden más fejlesztési irányt. Éppen ez az egyoldalúság az, amely miatt más feltételek mellett e módszerek gátnak, béklyónak tűntek és

módosításuk vált szükségessé. Különösen élesen jelentkeztek ezek a problémák hazánkban, ahol az ipari termelés egyoldalú mennyiségi fejlesztésének az ország méretei, viszonylagos nyersanyag- és energiaszegénysége és a külkereskedelemnek ezzel összefüggő magas részaránya más országoknál szűkebb korlátot szab.

Az iparosítás ütemének csökkentése, a népgazdaság sokoldalúbb fejlesztése megnyitotta az utat a gazdasági összefüggések szélesebb feltárása és érvényesítése számára. Maga az a tény, hogy a kiemelt iparágak köre gyakrabban változik és bővül, enyhítést tesz szükségessé a kiemelés mértékén és a gazdálkodás rendjében. A koordináció mélyebbé válik, egyszerűsödik a tervezés rendje, átalakul a mutatószámrendszer, növekszik az árak és az anyagi ösztönzés szerepe; az árrendszer és az anyagi ösztönzési rendszer egyoldalúságát többféle szempont mérlegelése és érvényesítése váltja fel. A hazai tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a tervezési és irányítási módszerekben ilyen módon bekövetkezett változások *már nem felelnek meg a gazdaság új követelményeinek és adottságainak.* A régi fogyatékosságok egy része enyhébben ugyan, de továbbra is érvényesül, és egyidejűleg új problémák is megjelennek.

Tervezési gyakorlatunkra jellemző, hogy az egyes ágazatok fejlesztési elgondolásaikat a meglevő aránytalanságokból és a fejlettebb országok elért színvonalából, a távlati követelményekből kiindulva dolgozzák ki. A gazdaság már sokoldalú ágazati fejlettségi szintet ért el. Ez a meglevő szerkezet széleskörű kivetítését jelenti és rendszerint olyan igényeket támaszt, amelyek még egy hosszú távlatra szóló terv kereteit és lehetőségeit is szétfeszítik. A népgazdasági tervezés azonban nem elég következetes ezeknek az ágazati terveknek egy központi, egységes elgondolásba való beillesztésében. Egyfelől nem elég szigorúan rendeli alá az ágazati elgondolásokat a lehetőségeknek és a fejlesztés valamely fő irányának, másfelől viszont arra törekszik, hogy a pozitív hatásokat beépítse a központi tervbe és így — az összes belső összefüggés figyelembevétele nélkül — próbálja hasznosítani az ágazati javaslatokat. E folyamat során az ágazatok — elgondolásaik érvényesítésére — elfogadják a kompromisszumos megoldásokat; a belső ellentmondások köre és mélysége jórészt feltáratlan marad és csak a rövidebb időszakra szóló operatív tervezésben, valamint a végrehajtásban jelentkezik. Itt viszont már gyakran meghatározó jellegű a korábban kialakított és nem kellően koordinált fejlesztési irány.

A tervezés és koordináció módszerei összehasonlíthatatlanul fejlettebbek, mint Lenin idején, de magasabb fokon ma ismét rendkívül időszerű az a követelmény, amelyet ő így fogalmazott meg: „Az egyes termelési ágak terveit szigorúan össze kell hangolni, egybe kell kapcsolni és ezekből a tervekből kell összeállítani azt az egységes tervet, amelyre oly nagy szükségünk van." (Lenin Művei. 31. kötet. 528. l. Szikra, 1951.)

A népgazdasági tervek koordinációja szempontjából alapvető *az ütem és az arányosság* viszonyának, összefüggéseinek megközelítése. A tervezés gyakorlatában eddig olyan szemlélet érvényesült, amely az ellentmondások egyeztetésében a termelési ütemet tekintette elsődlegesnek, egyidejűleg az arányosság szempontjából az újratermelési elméletből folyó követelményeknél kevésbé szigorú feltételekkel is megelégedett. Egyes követelmények a kialakult koordináció látókörén kívül esnek. Például az újratermelési folyamat változó arányai szempontjából a

fő tényező a felhalmozás visszahatása a termelési folyamatra. Ezt a hatást azonban a jelenlegi mérlegrendszer a távlati tervezésben is csak nagyon hézagosan veszi számba. Így a felhalmozás, főleg a beruházások belső összefüggéseinek és összes kihatásainak felmérése bizonytalan és hiányos. Rendszeresen előfordul, hogy lényeges következmények számbavétele sem történik meg. Nem lehet számszerűen megítélni és ellenőrizni a felhalmozás hatásfokát és a hatásfok változását a különböző tervelgondolásokban, vagy a különböző időszakok terveiben. Másutt, például a készletek várható alakulásában a koordináció feltárja ugyan a tendenciákat és ezáltal rávilágít egyes problémákra, a mélyebb vizsgálathoz és a gyakorlati következtetések levonásához azonban hiányoznak a módszerbeli feltételek. Bár az utóbbi években jelentősen fejlődött, még ma is alárendelt szerepet tölt be és nem elég zárt az összefoglaló értékbeli koordináció; nincs szoros kapcsolat az értékbeli és az anyagi koordináció között; a naturális koordináció pedig a népgazdaság jelenlegi, fejlettebb szintjén nem elegendő.

A nehézipar elsődleges, gyorsított ütemű fejlesztése lehetővé tette, hogy a népgazdaság korszerű szerkezeti átalakítása lényegesen rövidebb idő alatt valósuljon meg, mint ha ez a folyamat utólagosan, a más ágak fejlődése során jelentkező hiányok és nehézségek kiéleződése után kezdődött volna. A népgazdaság fejlődésében az utóbbi években mutatkozó néhány jelenség azonban arra mutat, hogy most más megoldásokat kell keresni. A gazdasági összefüggések részletes tárgyalása terjedelmesebb, önálló anyagot igényelne, ezért inkább csak szemléltetésül említünk néhányat a helyzet sajátos megnyilvánulásai, fogyatékosságai közül. Ilyenek: a fogyasztásban és az exportban az alapvető mezőgazdasági termékek viszonylagos hiánya, a szállítási kapacitások szűkössége, a termékek egyes fajtáiban meglevő hiányok mellett az ipari termékek indokolatlanul magas készletszintje stb. Ezek a jelenségek arra a következtetésre vezetnek, hogy most a fejlődés szigorúbb arányosságát kell érvényesíteni, mindenekelőtt az elmaradottabb ágazatokat kell fejleszteni. Ez azért nem az jelenti, hogy az ipari termelés növekedési ütemének mutatója elveszíti jelentőségét. Amíg azonban a korábbi gyakorlatban ez a mutató volt az, amelynek meghatározásával döntően szabályozni és irányítani lehetett az egész újratermelési folyamatot, most *a termelési ütemet sokkal inkább az arányosság követelményének kell alárendelni.* Éppen a szigorú arányosság érvényesítése fogja hosszabb távlatra biztosítani a legkedvezőbb növekedési ütemet is.

Az ágazatok átfogó tervezésében és összehangolásában jelentkező arányossági probléma sajátos vetülete az ágazatokon belül a termelési tervek mennyiségi előirányzatai és *a minőségre, valamint a hatékonyságra és gazdaságosságra* vonatkozó célkitűzései között megmutatkozó összefüggés. Az ipari termelés egyoldalú mennyiségi növelésére irányuló tudatos tendencia már évek óta megszűnt. A cél a termelés olyan emelése, amely a minőség és a hatékonyság sokoldalú javulásával jár együtt. A tapasztalat mégis azt mutatja, hogy a mennyiségi célok sokkal erőteljesebben érvényesülnek, mint a minőségi jellegű és hatékonysági feladatok. Összefügg ez egyrészt azzal, hogy a fejlődés minőségi mutatóinak javításában az egyik fő tényező a termelés mennyiségi növelése. Rendszerint könnyebb magasabb termelési volumen mellett elérni a nagyobb hatékonyságot, mint alacsonyabb volumen mellett, szerkezeti át-

alakítással és technikai fejlesztéssel. Ha tehát a mennyiségi feladat lemarad, úgy többnyire mindkét feladat teljesítésében lemaradás fog mutatkozni. Bonyolultabb a minőségi, hatékonysági feladatok meghatározása és még inkább az ilyen irányú javulás tényleges elérése, ami önmagában is a gyakorlati munkát a könnyebb és megszokottabb mennyiségi teljesítés irányába viszi.

A legutóbbi évek tapasztalataiból azt a tanulságot lehet leszűrni, hogy hazánkban ma már nem elég a mennyiségi és minőségi jellegű feladatok párhuzamos meghatározása és együttes érvényesítésükre való törekvés. Itt is határozottan alá kell rendelni a fejlődést a minőségi mutatókban elérhető legkedvezőbb javulásnak. Az ipar legtöbb ágában a többtermelés csak addig a mértékig hasznos, amíg együtt jár a termelés összetételének a szükségleteknek megfelelő átalakulásával, a jobb minőségű és korszerűbb termékek részarányának növekedésével, a termelékenység és önköltség javulásával. Általában is elmondhatjuk, hogy egész gazdasági fejlődésünk szempontjából a tágabb értelemben vett minőségi mutatók javulása döntő jelentőségűvé vált.

Az új, összetettebb feladatok kidolgozásában, az arányosság és a minőségi követelmények fokozottabb érvényesítésében az eddiginél összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepe van a gazdasági mérlegelésnek, a különféle variációk vizsgálatának. A koordináció fejlesztése előfeltétele annak, hogy különféle elgondolásoknak a népgazdaság fejlesztésére gyakorolt kihatásait számítások alapján több-kevésbé egzakt módon lehessen vizsgálni. A népgazdasági tervre is igaz, hogy a választásnak csak megvalósítható, lehetséges variációk között van értelme, vagyis önmagában zárt, egységes rendszert alkotó elgondolások közt lehetséges. A gyakorlat azonban éppen fordítva, az ágazati elgondolások kidolgozásával indul. Az ágazati javaslatok nem nyújtanak kellő áttekintést a megítéléshez szükséges összefüggésekről, és az utólag megkísérelt koordináció mindig többé-kevésbé hiányos marad. Különösen helytelen az a viszony, amely a távlati és éves tervezés között kialakult.

A *távlati* tervezésben — ha elég hosszúra választjuk a tervezési időszakot — mindenkor lehetséges olyan tervváltozat összeállítása, amely reálisan biztosítani képes a koordináció alapvető feltételeit, a fogyasztás tartós növekedését, a termelési alapok állandó bővítéséhez szükséges felhalmozást és a gazdasági egyensúlyt, beleértve az ország fizetési mérlegének egyensúlyát is. E feladatok egyidejű teljesítését a bővített újratermelés, a gazdasági fejlődés lehetővé teszi, csak megfelelően kell megválasztani a termelés és a fogyasztás növekedési ütemét. Az a tervváltozat, amely ezt a követelményt a termelés növekedésének minimális szintjén elégíti ki, lehet a tervezés kiindulópontja. Ehhez képest minden más változatnak javításokat kell eredményeznie. Így mintegy „alulról" történne a lehetséges fejlődési előirányzatok megközelítése és az eddiginél jobban el lehetne bírálni az egyes változatokat. A távlati tervekben végeredményben a fejlődés szilárdnak tekinthető fő pilléreit célszerű meghatározni, előkészítve a kedvezőbb teljesítési eredmények esetére a bővítés fontosabb irányait szolgáló eszközöket is.

Az *éves* tervezés hivatása meghatározni azokat a feltételeket és feladatokat, amelyek a teljesítés tapasztalatainak, a bázisév mezőgazdasági terméseredményeinek és a külkereskedelmi helyzetnek a figyelembevételével a távlati célkitűzések megvalósításához szükségesek. Az éves

tervezés azonban nem képes a távlati tervek koordinálatlan elemeit összhangba hozni akkor, ha nem állnak rendelkezésre olyan tartalékok, amelyek a jelentkező aránytalanságok áthidalására alkalmasak. Ilyen esetekben kedvezőtlen, gazdaságtalan és lényegében tervszerűtlen megoldások elkerülhetetlenek. Lényegesen könnyebb felkészülni arra az esetre, amikor az éves tervezésben többletlehetőségek tárulnak fel és ezek ésszerű, hatékony felhasználásáról kell gondoskodni. Ezért tekinthető különösen a távlati tervek koordinációjának tökéletesítése a népgazdasági tervezés fejlesztése szempontjából az egyik legfontosabb feladatnak.

III

A társadalom tagjainak egyéni és csoportérdekei a szocializmusban sem esnek közvetlenül egybe a társadalomnak mint egésznek az érdekeivel. A közös vagyon növelésében, a termelőerők fejlesztésében meglevő kollektív érdekeltség* mellett, főleg az elosztás, az anyagi javakban való részesedés szempontjából jelentősek az érdekellentétek. A gazdaság tervszerű irányításának feladata ezzel kapcsolatban kettős: 1. biztosítani kell a gazdaság fejlődésében a társadalmi érdekek érvényesülését, a gazdasági folyamatok tervszerűségét; 2. biztosítani kell a csoportok és a társadalom egyes tagjainak önálló érdekeltségét a társadalmi érdekeken belül, lehetőség szerint úgy, hogy ezek az érdekek minél inkább egybeessenek a népgazdasági érdekekkel. Ez utóbbi követelmény szorosan összefügg a munka szerinti elosztás elvének megvalósításával.

A gazdasági folyamatok tervszerű jellege a szocializmusban és az anyagi érdekeltség érvényesítése az irányítás és a szervezés sajátos formáit igényli, amelyekben fontos szerepet tölt be a népgazdasági és vállalati tervezés, a központi gazdálkodás (például anyaggazdálkodás), a gazdálkodó egységek közötti szerződéses kapcsolatok, az ár- és pénzügyi, a hitel- és adórendszer, a személyes jövedelmek képzésének különböző formái, az ezekhez tartozó különböző szervezetek és intézmények. E formák, szervezetek és az alkalmazott módszerek a gazdaságpolitikai célkitűzések és a gazdaság fejlődése során szerzett tapasztalatok figyelembevételével változnak. Helyes összekapcsolásuk és a változó feltételeknek, valamint a céloknak megfelelő fejlesztésük a tervszerűség gyakorlati érvényesítésének és a gazdasági haladásnak egyik feltétele. Különösen időszerű feladat az egyes eszközök helyének, szerepének tisztázása, a népgazdasági tervek és a többi tényező közötti kapcsolatok helyes megállapítása.

A népgazdasági tervek *jellege kettős:* 1. *népgazdasági program,* amely kifejezi *a társadalomnak mint egésznek a kollektív érdekeit,* a társadalom szükségleteinek mérlegelése és a fejlesztés lehetőségeivel való egyeztetése alapján konkretizálja a társadalom akaratát, gazdasági céljait; 2. *cselekvési program,* amely meghatározza a különböző *ágazatokban* irányító és végrehajtó *szervezeteknél* a népgazdasági programból adódó *feladatokat.*

A népgazdasági tervek az első feladatkörben — részben szövegesen, részben számszerűen — megjelölik a gazdasági fejlődés irányát és fő

* E cikk keretében kizárólag a társadalomnak és egyes tagjainak gazdasági érdekeivel foglalkozunk.

arányait, meghatározzák a követendő gazdasági munka jellegét, fő céljait, bizonyos mértékben konkrét döntéseket tartalmaznak az ágazatok fejlesztési irányára és mértékére, a rendelkezésre álló eszközök elosztására stb. A tervek második vonását gyakran úgy jelölik meg, mint utasítás jellegüket, valójában azonban ennél többről van szó. A feladatok meghatározásának eszközei lehetnek kötelező mutatók és más közvetlen utasítások, a gazdasági munka egyes feltételeinek és szabályainak meghatározása, az alkalmazandó gazdasági eszközök és alkalmazásuk módjának kijelölése. A népgazdasági terveknek irányító befolyásuk van a gazdasági irányításban felhasznált eszközök egész komplexumára, tehát mintegy iránytűként funkcionálnak az egész gazdasági munkában, ott is, ahol mint közvetlen tervutasítások nem jelennek meg. Továbbá a népgazdasági tervek a gazdasági munka egyik fő mércéjéül is szolgálnak, mert a tényleges fejlődés eredményeinek és fogyatékosságainak vizsgálatában fontos szempont, hogyan teljesülnek a társadalom célkitűzései egészükben és ezen belül az egyes ágazatok és szervezetek szerint.

A tervek e kettős jellege más-más mértékben mutatkozik meg a hosszú távlati, ötéves és éves tervezésben. A tizenöt-húszéves tervek elsősorban a népgazdaság távlati fejlődési irányát határozzák meg és csak viszonylag szűk körben szolgálnak gyakorlati intézkedések alapjául (például a szakemberképzésben, az energiatermelő ágazatok fejlesztésében, nagy létesítmények műszaki tervezésében és előkészítésében stb.). Az ötéves tervekben mindkét funkciónak jelentős súlya van. Az ötéves tervek például a nagy beruházásokra és ezáltal az ágazatok fejlesztésére vonatkozólag már konkrét döntéseket tartalmaznak. Ez is arra mutat, hogy a tervszerűség megvalósítása szempontjából a mai körülmények között éppen az ilyen „közép"-távlatra szóló terveknek van döntő szerepük. Az éves tervezésben az operatív jelleg dominál, de az éves tervekben is megtalálható mindkét feladatkör. Egyrészt népgazdasági programok, amelyek egyeztetik a távlati célokat, megvalósításuk tapasztalatait, és a társadalmi akarat közvetlen megtestesítői és megjelenési formái. Másrészt meghatározzák az egyes ágazatokban a fő feladatokat és azok megvalósításának fő feltételeit, a rendelkezésre álló eszközök és a termelt javak elosztásának arányait.

A tervek jellemzett két fő vonása között meghatározott kapcsolat van. A tervek aktív szerepének, szervező funkciójának *alapja* a társadalmi érdek és akarat meghatározása. A cselekvési program arra a feltételezésre épül, hogy a terv *helyesen* mérte fel a gazdasági helyzetet és helyesen állapította meg a következő időszak célkitűzéseit. A cselekvési program egyrészt konkrét *értelmet ad* a társadalmi célkitűzések megfogalmazásának, másrészt a társadalom tudatos törekvései *megvalósításának eszköze és feltétele.* A népgazdasági tervezésnek éppen az a célja, hogy a tudatos akaratnak megfelelően irányítsa a gazdaság fejlődését és működését. A népgazdasági tervekben a feladatok részletezése és az eszközök elosztása a fejlesztési irány és arányok gyakorlati érvényesítését szolgálja. A kölcsönös összefüggés azonban nem ilyen harmonikus, *nem mentes az ellentmondásoktól.* Ennek különféle okai lehetnek.

1. A népgazdasági tervek csak többé-kevésbé pontosan mérik fel a gazdasági helyzetet és fejezik ki a társadalmi érdeket. A gyakorlati munka számára azonban nincs más kiindulópont. Amikor tehát a gazdasági folyamatokban a tényleges helyzet eltér a feltételezéstől, vagy a tár-

sadalom érdekei nem olyan irányú cselekvést követelnek, amilyen a tervek alapján folyik, akkor a terv és a gazdasági folyamatok közötti konfliktus mögött a terv és a valóságos társadalmi érdekek ütközése húzódik meg.

2. A népgazdasági tervekből folyó feladatok konkrét megfogalmazása, a mutatószámrendszer, amelynek „nyelvén" a feladatok megjelennek és amelynek közvetítésével a célkitűzések a végrehajtás közvetlen alapjaivá válnak, a népgazdasági programot csak bizonyos mértékű torzításokkal, egyes elemeiben pontatlanul, sőt tévesen fejezik ki. Ez nem az éppen alkalmazott mutatók pillanatnyi fogyatékossága. A mutatószámrendszer tökéletesítése enyhítheti a konkrét helyzetben jelentkező hátrányokat, egyes negatív hatásaik más mutatók alkalmazásával kiküszöbölhetők. A gazdasági valóság azonban olyan összetett, hogy teljes mértékben és egyszer s mindenkorra ezt a torzító hatást megszüntetni nem lehet.

3. Végül az ellentmondások forrása igen gyakran magában a népgazdasági tervek második feladatkörében van. A terv nem marad csak általános népgazdasági program, hanem aktív szerepe van, cselekvési programmá is válik. Ez nagymértékben befolyásolja a tervek kidolgozását, a célok meghatározását is. A tervezésben ugyanis nem lehet nélkülözni azoknak a szervezeteknek és személyeknek a részvételét, amelyek, illetve akik a gyakorlati gazdasági munkát különböző szinteken vezetik. Ezek pedig szükségképpen úgy közelednek a tervezésben kidolgozás alatt álló kérdésekhez, amilyen helyzetet a tervek elfogadása és végrehajtása esetén az általuk képviselt ágazatok, vállalatok stb. számára a legkedvezőbbnek tartanak. Minél részletesebb a népgazdasági terv kötelező mutatószámrendszere, minél merevebben igazodik a végrehajtás a jóváhagyott tervekhez, minél inkább a tervteljesítéshez igazodik a gazdasági munka elismerése és anyagi ösztönzése, annál erősebben érvényesül e tényezők visszahatása a tervezésre. A tervek és más eszközök együttes felhasználása és helyes kapcsolatuk kialakítása, a módszerek és a szervezet helyes megválasztása lényegesen csökkentheti az ellentmondások keletkezésének gyakorlati forrásait.

A tervek aktív szerepe összefügg az ellentmondások létének felismerésével. Mivel léteznek ellentmondások a társadalomnak mint egésznek kollektív érdekei és egyes tagjainak vagy a tagok egyes csoportjainak (például a vállalatoknak) az elkülönült érdekei között, a társadalmi érdekek nem érvényesülhetnek mindenféle nehézség és ellentét nélkül a társadalom tagjainak egyöntetű tevékenységével a terv közreműködése, aktív szervező szerepe nélkül. A népgazdasági terv *mint a társadalmi érdek hordozója, kifejezési formája, konkretizálása lép fel.* Mivel azonban a társadalmi és egyéni érdek ellentmondása a szocializmusban nem antagonisztikus jellegű, a tervek szerepében levő ellentmondásos elemek sem azok.

A népgazdasági tervek aktív szerepe az a fő vonás, amely döntően *megkülönbözteti e terveket az egyszerű prognózisoktól,* a várható fejlődés előrejelzéseitől. A polgári közgazdászok egy része ma is tagadja azt, hogy a gazdaság központi irányítását takarékosan és ésszerűen meg lehet valósítani, ilyen értelemben — a régi álláspontokkal megegyezően — a népgazdaság tervszerű irányítását megoldhatatlan ellentmondásokba ütköző utópisztikus célkitűzéseknek tekintik. A tervgazdálkodás szocialista elmélete és főleg sok évtizedes gyakorlata meggyőzően mutatja

nemcsak a megoldás lehetőségét, de számos előnyös vonását is a kapitalista gazdálkodással szemben. A tervezés gyakorlati fogyatékosságainak bírálata során azonban a szocialista közgazdászok nézeteiben is helyenként jelentkezik olyan álláspont, amely megengedhetetlenül szűk térre akarja korlátozni a tervek aktív szerepét, ami gyakorlatilag e szerep megszüntetését jelentené. Ez az álláspont nem ad megoldást mai kérdéseinkre. Az igazi probléma, hogyan lehet egyidejűleg teljesebben érvényesíteni a gazdaságpolitika fő céljait és csökkenteni a tervek aktív szerepével jelenleg együtt járó veszteségeket.

A tervek aktív szerepének hátrányos következménye, hogy a tervezés gyakran sajátos küzdőtérré alakul át, és a központi tervező szervek csak nagy nehézségekkel és részlegesen tudják érvényesíteni a társadalom közös érdekeit az ágazatok és területek sajátos szempontjaival és érdekeivel szemben. Különösen fokozza ezt a káros tendenciát a feladatoknak túlnyomórészt kötelező utasításokkal való meghatározása, a gazdasági munka értékelésében és az anyagi érdekeltségben a tervek döntő szerepe, ezért kívánatos az aktív szerep *közvetlen utasításokkal való érvényesítési körének szűkítése, a szabályozás és a gazdasági eszközök alkalmazásának lényeges bővítése*. Ebben az irányban azonban csak addig lehet elmenni, amíg a konkrét viszonyok lehetővé teszik a tervek aktív, gazdaságot formáló és irányító szerepének fenntartása mellett a célkitűzések ilyen módon való érvényesítését.

A népgazdasági terv szoros kapcsolatban van a gazdaság fejlődésének összes fő kérdéseivel, ezért sokféle ellentmondás ütközőpontjába kerülhet, néha maga is egyes ellentmondások hordozójává válhat, az ellentmondások egyik vagy másik oldalát képviselheti és erősítheti stb. A tervben mintegy gyűjtőtükörben együttesen jelennek meg a népgazdaság különféle elemei. A köztük levő feszültségek felületes szemléletben a terv problémáinak tűnnek, valójában azonban többnyire hátterükben érdemi kérdések húzódnak meg. Konfliktus a gazdasági életben a terv aktív szerepe miatt ott és akkor keletkezik, amikor az ellentmondások egyeztetésében — bármely oknál fogva — a népgazdasági terv nem helyesen képviseli a valóságos társadalmi érdekeket és így valódi szerepét nem tudja betölteni, névleges szerepe azonban természetesen változatlan marad. Ilyen esetekben valóban a terv válik különféle károk és veszteségek forrásává, amelyek annál nagyobbak, minél súlyosabbak a hibák és minél hosszabb ideig érvényesülnek.

A tervek aktív szerepével együtt járó ellentmondások teljes megszüntetése nem lehetséges, hiszen a negatív hatások a pozitív hatások nem kívánt kísérői, amelyek csökkentése állandó törekvés, kizárásuk és eleve való megszüntetésük azonban lehetetlen. Bármilyen népgazdasági tervnél, amelyik csak kismértékben is megérdemli ezt a nevet, számolni kell a terv társadalmi hatásával. Így van ez még a kapitalista országokban kidolgozott prognózisoknál is. Érdemes erről idézni Ragnar Frischnek a kapitalizmus tervszerűsítése egyik lelkes hívének megállapításait. R. Frisch a tervezés legkezdetlegesebb fokának a kívülálló néző szemléletével készített prognózisokat tekinti, amelyekről a következőket mondja: „A kívülálló néző módján készített előrejelzésekben nagyon komoly probléma, amit közlési hatásnak nevezhetünk. Egy szabad vagy félig szabad piaci gazdaságban, amelyben a magánintézmények és személyek a fő kérdésekben szabadok, hogy a szerint cselekedjenek, amit ők

saját érdekünknek tekintenek, gyakran megtörténik, hogy az előrejelzés nyilvánosságra hozása láncreakciót indít el, amely a közzétett előrejelzés megvalósulása ellen hat. Ez olyan kísérő tényező, amely gyakran jelentősen megnehezíti az előrejelzések készítését, amelyeknek nem szabad nagyon eltérni az utólagos megfigyelésektől." (R. Frisch: A Survey of Types of Economic Forecasting and Programming and a Brief Description of the Oslo Channel Model. Oslo 1961.) Az idézet szemléletesen érzékelteti, hogy a tervek aktív szerepének egyszerű csökkentése ténylegesen nem kivezető út, hiszen bármeddig menjünk is el ezen az úton — akár a tervgazdálkodás tulajdonképpeni felszámolásáig —, a tervek szerepében megmaradnak az ellentmondásos oldalak.

Tervgazdálkodás nem valósítható meg a tervek aktív, a gyakorlati munkát irányító szerepe nélkül. Az ezzel összefüggő ellentmondásokat azonban az elmélet és gyakorlat sokáig lebecsülte és elhanyagolta azoknak az összefüggéseknek a vizsgálatát, amelyek figyelembevételével lehet e feladat megvalósításának módszereit megválasztani és a feladatot a legkedvezőbben megvalósítani. Ezen a ponton kapcsolódik a tervszerű irányítás eszközeinek és formáinak kialakítása az előző pontban a népgazdasági tervezés szemszögéből vizsgált kérdésekhez.

A népgazdaság korábbi fejlettségi színvonalának és az ipari termelés gyors mennyiségi növelésének más gazdasági irányítási rendszer felelt meg, mint az arányos, sokoldalú minőségi, műszaki fejlesztési céloknak és a gazdaságossági elv szigorúbb érvényesítésének. Emellett a tervgazdálkodás fejlődése — az általános törvényszerűségekkel összhangban — a kezdetlegesebb formáktól halad a fejlettebbek felé, amelynek során magasabb színvonalon a korábbi feladatok is kedvezőbben, nagyobb hatásfokkal valósíthatók meg.

A népgazdaság tervszerű irányításának rendje és módszerei szempontjából *fő kérdés a népgazdasági tervek és a többi tényező helyes összekapcsolása.* A tervszerű irányítás rendjét a gyors iparosítás időszakában a szigorúan központosított és minden elemében közvetlenül a tervhez kapcsolódó irányítás jellemezte. Ennek az időszaknak az egyoldalúságát és merevségét az azóta végbement fejlődés nagymértékben enyhítette. Jelenleg azonban elméleti és gyakorlati szempontból igen lényeges, az eddiginél mélyrehatóbb további változásokra van szükség. Az alábbiakban csak a változások irányára és néhány vonására vonatkozó elgondolásokkal foglalkozunk, nem érintünk azonban számos lényeges kérdést és különösen nyitva marad az elgondolások gyakorlati megvalósítási módszereinek meghatározása, amely még további tisztázást igényel.

A tervszerű irányítás gyakorlata többnyire a közvetlen termelési feladatoknak a népgazdasági tervből kiinduló lebontásán alapul és még mindig kevéssé differenciált az egyes ágazatokban. Kevéssé épít a bővített újratermelést meghatározó néhány fő tényező központi szabályozására, e szabályozás keretében a felhasználó és a termelő vállalatok önálló szerződéseken alapuló kereskedelmi jellegű kapcsolataira. A népgazdaság tervszerű fejlődésének feltétele a felhalmozásnak, főleg a beruházások volumenének, a fogyasztásnak és ennek szabályozása érdekében a vásárlóerőnek, a külkereskedelmi kapcsolatoknak a központi meghatározása és szabályozása. Szükséges tehát felmérni és tervezni *az egész újratermelési folyamatot* a termeléstől a végső felhasználásig. Nem szükségszerű része azonban a tervszerű irányításnak, hogy az elő-

irányzott beruházásból, vásárlóerőből és exportból adódó termelési feladatok közvetlen tervutasítások formájában jussanak el a termelő vállalatokhoz. Arra kell törekedni, hogy ez minél inkább *a megrendelő és szállító vállalatok egymásközti kapcsolataiban, az áru- és pénzviszonyok, a szerződéses formák felhasználása útján valósuljon meg.* Tehát a tervszerű irányítási rendszer tökéletesítésének fő útja a tervszerű irányítás és az áruviszonyok jobb összeegyeztetése, az áruviszonyokkal összefüggő kategóriák — ár, nyereség, hitel stb. — felhasználásának lényeges bővítése és tökéletesítése.

A tervszerű irányítás rendjében fontos szerepet tölt be *a központi anyaggazdálkodás.* Az anyaggazdálkodás hivatása kettős: egyfelől feltétlen biztosítékot nyújt a tervben meghatározott keretek túllépése ellen, másfelől lehetővé teszi a tervek végrehajtása folyamán is a központi beavatkozást és az esetleg szükségessé váló újraelosztást. Azokban az alapvető termékekben, amelyekben a terv keretein belül jelentkező kereslet meghaladja a rendelkezésre álló forrásokat, és így gazdálkodási szabályok nélkül fennáll a tervvel szemben egyes partikuláris tendenciák érvényesülésének veszélye, az anyaggazdálkodás az irányítás indokolt eleme. A központi gazdálkodási rendszer azonban közismerten sok hátránnyal jár, mint a munka bürokratikus jellege, felesleges készletek képződése, a vállalati tevékenység ezzel összefüggő fogyatékosságai.

Hiányanyagok — amelyekben a kereslet tartósabban meghaladja a kínálatot — a gazdasági életben különböző okokból keletkeznek. Egy részükben a hiány a népgazdaság szerkezeti adottságaival függ össze. Ilyenek egyes importalapanyagok (például színesfémek, fa), új alapanyagok, amelyekben még nincs vagy a nemzetközi munkamegosztást figyelembe véve távlatokban sincs elégséges hazai termelés (például egyes műanyagok). Átmeneti, de néha néhány éven át is érvényesülő hiányok jelentkezhetnek a modern kapacitások üzembelépését megelőzően, amikor a fogyasztás már fokozatosan felnő arra a szintre, amelyet a berendezés belépése tud fedezni. A jelenlegi hiányanyagok jelentős része azonban nem ilyen jellegű, hanem fejlődésünk aránytalanságaival függ össze. Keletkezésük azzal magyarázható, hogy a megelőző időszak tervei a feldolgozó iparágak termelési ütemét rendszeresen az alapanyagforrásokét valamelyest meghaladó mértékben irányozták elő. Az anyaggazdálkodás a múltban ilyen feltételek között is lehetővé tette a tervek fő célkitűzéseinek teljesítését és ezáltal jelentősen hozzájárult a termelés növekedési ütemének fokozásához. A gazdasági élet új követelményei szempontjából azonban elsődlegesek lettek azok a *hátrányok,* amelyek e módszerekkel együtt járnak és új eszközökkel való felváltásukat tűzik napirendre. A központi gazdálkodás körének lényeges szűkítése egyfelől a tervekben az arányosság szigorúbb érvényesítését igényli, másfelől olyan általános módszerbeli változásokat feltételez, amelyek lényegesen növelik a vállalatok tevékenységében a nyereség és más gazdasági tényezők szerepét és a központi irányításban az árak céltudatosabb, tervszerűbb felhasználását.

A vállalatok közötti beszerzési és értékesítési kapcsolatokban fontos szabályozó szerepe van a *szállítási szerződések rendszerének.* Az érvényes jogszabályok ezt a tényezőt is közvetlenül a terveknek rendelik alá és a szállító vállalatok helyzetét erősítik. A vállalatok egymásközti kapcsolatainak ilyen szabályozása erről az oldalról is további biztosítékot

kíván nyújtani a terv célkitűzéseinek megvalósítására, azonban sérti a vállalatok önállóságát, a megrendelők igényeinek érvényesítése és a folyamatos munkaszervezés szempontjából sok hátránnyal jár. Ezzel magyarázható, hogy a gyakorlat esetenként már eddig is az alapszabálytól eltérő elveket alkalmazott és ágazatonként differenciáltabb módszereket alakított ki. Ez azonban természetesen nem elegendő. A rendszer működésének tapasztalatai alapján szükségessé vált a szállítási szerződések eddigi szabályozásának felülvizsgálata olyan szellemben, hogy az új szabályozás a megrendelőket támogassa, igényeik jobb kielégítésében alapul szolgálhasson a vállalati önállóság és felelősség érvényesítésére és a szerződéses kapcsolatokra háruló bővülő feladatoknak. Ez a munka még a múlt év folyamán megindult és a közeljövőben várhatóan elkészül az új alapjogszabály tervezete.

A népgazdasági tervek aktív szerepével kapcsolatos problémák szoros összefüggésben vannak a gazdasági munka értékelésével, erkölcsi és anyagi elismerésének eszközeivel és módszereivel. A gazdasági munka eredményeinek vizsgálatában a bázisidőszakhoz elért fejlődés, a nemzetközi összehasonlítások stb. mellett a tervgazdálkodásban szükségszerűen nagy szerepe van a tervekben meghatározott célokhoz viszonyított fejlődés vizsgálatának. A tervteljesítésnek és még inkább a tervek túlteljesítésének önmagában való vizsgálata és az anyagi ösztönzésnek a tervek mutatóihoz való kapcsolása azonban a tervezésben rendkívüli módon megerősíti a helytelen, a terveket torzító partikuláris törekvéseket. A vizsgált és ösztönzött mutatók gyakran öncélúvá válnak, a gyakorlatban az összefüggések rovására más mutatók ellenében indokolatlanul kiemelt helyzetbe kerülnek. A hazánkban 1957 óta alkalmazott ösztönzési módszerek már igyekeztek figyelembe venni ezeket a negatív tendenciákat és a korábbi merevséget enyhítették. Most az újabb tapasztalatok alapján még következetesebben kell érvényesíteni, hogy a munka eredményeinek elismerése és értékelése *az elért fejlődésen alapuljon,* olyan átfogó mutatókhoz kapcsolódjék, mint a *nyereség,* vagy az egyes ágazatok speciális adottságai és feladatai figyelembevételével történjék. Szükséges megvizsgálni olyan új ösztönzési rendszer bevezetésének feltételeit és célszerűségét is, amely a vállalatok *értékesítési tevékenységéhez* (a bruttó jövedelemhez) kapcsolja az érdekeltséget, ezáltal elősegíti a vállalatok figyelmének erre a feladatra való összpontosítását és egyben az eddiginél objektívebb alapot nyújt az egyes vállalatok tevékenységének elbírálásához. Az értékesítési feladatok megvalósítása szempontjából a jövőben célszerű az eddiginél behatóbban vizsgálni a gazdasági munkában a szerződések teljesítését is, mert ezek összefüggően mennyiség, minőség, választék, határidők szempontjából együttesen jelzik a munka eredményét, illetve hiányosságait. Hasznos volna tovább növelni a szerződéses kapcsolatokban az árak szerepét (felárak, árengedmények stb.) és a szerződések nem teljesítésével összefüggő gazdasági tényezők (kötbér, kártérítés) hatását a nyereségre.

A tervszerű irányítás jelenlegi rendjében a leggyengébb láncszem a vállalatok munkájának tervszerűsége és szervezettsége. A szocialista gazdálkodás a tervszerűség és arányosság biztosításával és a tömegek gazdasági helyzetének minőségi változtatásával új, hatalmas erőforrásokat állít a gazdasági fejlődés szolgálatába. Ezek a tényezők azonban csak akkor fejthetik ki teljes mértékben hatásukat, ha a vállalatok mun-

kájának tervszerűsége és szervezettsége is lényegesen megjavul, eléri és az említett tényezők pozitív oldalaira támaszkodva meghaladja a kapitalista vállalatok belső szervezettségének színvonalát. Az eddigi irányítási eszközök és módszerek fő hibája, hogy nem nyújtottak igazán teret a vállalati kezdeményezésnek, sokoldalról és sokféle eszközzel kötötték a vállalatok vezetését. És habár jelenleg a vállalatok vezetése korántsem használja ki megfelelően azokat a lehetőségeket sem, amelyek az utóbbi években egyre fokozódó mértékben rendelkezésükre állnak, tovább kell haladni e lehetőségek bővítésének útján. A dolog lényege azonban nem is csak a lehetőségek bővítése, hanem olyan feltételek létrehozása, amelyek a vállalatok vezetését rendszeresen rákényszerítik érdemi fejlesztési javaslatainak kidolgozására, megvédésére, indokolására, a folyamatos gazdasági munkában az önálló mérlegelésre és döntésre, e döntésekben a hatékonyság messzemenő figyelembevételére. A vállalati önállóság oldaláról is indokolt, hogy a jövőben törekedni kell az áru-pénzviszonyok által nyújtott lehetőségeknek az eddiginél szélesebb körben való felhasználására. Ez az út is jár bizonyos veszélyekkel és kedvezőtlen következményekkel. A jelenlegi helyzetben azonban éppen a vállalati vezetés önállóságának megerősítése az a láncszem, amely legjobban tudja előmozdítani a tervgazdálkodás fejlesztését, időszerű feladatainak megoldását.

★

Áttekintve a tervgazdálkodás megvalósításának tapasztalatait, a gazdaságpolitika időszerű követelményeiből kiindulva a tervezési és irányítási módszerek tökéletesítésében két egymással összefüggő fő irányt lehet meghatározni.

1. Az egyes ágazatok fejlesztését szigorúbban kell alárendelni egy egységes központi elgondolásnak; lényegesen meg kell javítani a népgazdasági tervezésben a koordinációt és az eddiginél jobban kell biztosítani az arányos fejlesztés feltételeit magukban a népgazdasági tervekben.

2. A tervszerű irányítás rendszerében az eddiginél lényegesen nagyobb, a lehetőségekhez képest maximális teret kell adni az áruviszonyok érvényesülésének és a vállalati önállóságnak, megőrizve és erősítve a népgazdasági tervek szabályozó szerepét az újratermelési folyamatot a jelenlegi konkrét viszonyaink között döntően meghatározó fő mozzanatok felett.

A népgazdaság tervezésének és a tervszerű irányítás rendszerének tökéletesítése lényegesen hozzájárulhat a gazdasági munka hatásfokának emeléséhez, a gazdaságpolitikai célok jobb teljesítéséhez.

ERDEI FERENC:

Agrárfejlődésünk a felszabadulás után

Agrárfejlődésünk a felszabadulás után viszonylag rövid idő alatt olyan nagy utat tett meg, amely sok tekintetben meghaladja a népgazdaságunk más ágaiban végbement, szintén nagyon gyökeres változások méretét, illetőleg mélységét. Az 1945 és 1965 között eltelt két évtized alatt a magyar mezőgazdaság olyan gyökeresen átalakult, hogy ehhez csak a XIX. század közepétől a XX. század közepéig tartó egy évszázad során végbement változások hasonlíthatók. Akkor Magyarországon a feudális mezőgazdaság fokozatosan, viszonylag késve és lassan alakult át kapitalista mezőgazdasággá (de jelentékeny feudális elemei még továbbra is megmaradtak), az elmúlt húsz év alatt pedig forradalmi mélységű és ütemű változások nyomán előbb kisparaszti mezőgazdasággá, majd szocialista nagyüzemi mezőgazdasággá alakult át.

E kettős agrárforradalom eseménytörténete jól ismert, és ezt a húszéves jubileumra megjelent történeti tanulmányok is sokoldalúan tárgyalják. Éppen ezért e tanulmányban nem az egész fejlődés összefoglaló képét szeretném felrajzolni, hanem az átalakulás három olyan elemét mélyrehatóbban megvizsgálni, amelyek egész gazdasági fejődésünkre kiható jelentőségűek. Ezek:

— az agrárstruktúra változásai;
— a termelésszerkezet átalakulása;
— az anyagi-műszaki fejlődés.

Az agrárstruktúra változásai

Az 1945-ben végrehajtott földreform előtt Magyarország nagybirtokosország volt, s az összes földterületnek kereken a fele 100 kh-on felüli birtokosok tulajdonában volt. S amikor azt mondjuk, hogy ez a nagybirtokrendszer a feudalizmus továbbélő maradványa volt, ez kettőt jelent. Egyfelől azt, hogy a jobbágyfelszabadítás a múlt század közepén csak azt eredményezte, hogy az ország területéből mintegy 30% került a dolgozó parasztság kezére, míg 70%-a megmaradt földesúri nagybirtoknak. Ezen az aránytalan birtokmegoszláson nem változtatott lényegesen a következő évek birtokpolitikája sem, és az egy évszázad alatt végbement parcellázások, birtokeladások, telepítések és ún. földreformok mindössze azt eredményezték, hogy a földesúri birtok a terület 48,1%-ára csökkent. Másfelől pedig annyiban is továbbéltek a feudalizmus maradványai, hogy 1945 előtt az ország 16 millió kh területéből ke-

reken 4 millió kh* ún. korlátolt forgalmú birtok (hitbizomány, egyházi stb. birtok) volt.

Ezt a birtokrendszert változtatta meg az 1945. évi földreform. Méretét jellemzi, hogy a földreform céljára igénybe vett földterület 5,6 millió kh volt, Magyarország művelhető területének 34,6%-a. A földreform az ország szántóterületének csaknem 30, a kerteknek 20, a réteknek 30, és a legelőknek 33, az erdőnek pedig 59%-ára terjedt ki. A földreform során elkoboztak 43 ezer birtokot több mint félmillió kh területtel, és megváltásra került 32 ezer birtok, kereken 5 millió kh területtel. Megvalósításának forradalmi jellegét pedig az jellemzi, hogy maga a földigénylő szegényparasztság hajtotta végre.

A nagybirtokrendszer megszüntetése gyökeresen új agrárstruktúrát eredményezett.

Ha *a gazdaságok* jellegét tekintjük és ezek részesedését az ország szántóterületében, akkor a kialakult agrárstruktúra a következő képet mutatja (1949-ben):

Megnevezés	A gazdaságok száma (1000)	Összes szántóterületük (1000 kh)	%-os részesedésük az ország szántóterületéből
1 kh alatti főfoglalkozású földművelők	219,2	117,2	1,2
1—5 kh közötti törpebirtokosok	664,7	1679,0	17,9
5—20 kh közötti parasztgazdaságok	698,3	5620,0	59,7
20 kh feletti nagyobb parasztgazdaságok és egyéb birtokosok	77,8	1983,0	21,2
Összesen	1660,0	9399,2	100,0

A földreform eredményeként gyökeresen megváltozott *az agrárnépesség társadalmi rétegződése* is: a mezőgazdasági munkások (napszámosok, gazdasági cselédek) száma az 1930. évi 786 ezerről 1949-re 282 ezerre csökkent, viszont az önállók száma 1245 ezerről 1856 ezerre növekedett. Ez utóbbiakon belül lényegében változatlan maradt a nagyobb birtokú parasztság száma, nagymértékben megnövekedett a törpebirtokos kisparasztság és a középparasztság, s összezsugorodott a földbirtokos osztály.

Az 1945. évi földreform eredményeként tehát az ország mezőgazdasága kis- és középparaszti jellegűvé vált, s az ország szántóterületének kereken háromnegyed részét művelték meg a kisárutermelő parasztgazdaságok tulajdonosai és családtagjaik. Ennek köszönhető, hogy a háborús károk helyreállítása meglepően gyorsan végbement és a mezőgazdaság termelési értéke 1949-re nemcsak elérte, hanem meg is haladta a háború előtti szintet.

E több mint 1,6 millió kisgazdaságból összetevődő agrárstruktúra az adott történeti helyzetben nagyon életképesnek bizonyult, fejlődőképessége azonban hamarosan kritikussá vált. Különösen a mezőgazdasági munkaerő-felesleg és a termelés gépesítése vonatkozásában, továbbá a mezőgazdasági lakosság életszínvonalának emelkedési lehetőségeit te-

* Az 1945 előtti statisztikai adatok forrása az 1937. évi Magyar Statisztikai Évkönyv, az 1945 utániaké a Magyar Statisztikai Zsebkönyv és a Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv megfelelő évfolyama.

kintve. Ezek a körülmények indokolták a szocializmus mezőgazdasági programjának, a szocialista átszervezésnek a napirendre tűzését.

Az ország mezőgazdasági lakosságának száma 1949-ben volt a legnagyobb a történelem folyamán, s az egységnyi mezőgazdasági területre is ekkor jutott a legtöbb munkaerő. 1930-ban a mezőgazdasági keresők száma 2030 ezer volt, s 1949-re 2196 ezerre emelkedett. Ugyanakkor az iparosítás fejlesztése alapvető népgazdasági érdek volt, ami jelentékeny munkaerő felszabadítását követelte meg a mezőgazdaságtól. A másik oldalon viszont a mezőgazdasági termelés ekkora mezőgazdasági népesség életszínvonalának a fejlődés követelte emeléséhez nem nyújthatott elegendő alapot.

A gépesítés és általában a műszaki fejlesztés tekintetében pedig az a kérdés állott elő, hogy a mechanizálás törvényszerű előrehaladása hogyan valósuljon meg: a parasztgazdaságok gépekkel való felszerelését segítse elő a gazdaságpolitika — ami elkerülhetetlenül a birtokviszonyok differenciálódását, a tőkés koncentráció folyamatát indítja el, s a parasztság növekvő részének újabb kizsákmányolásához vezet —, vagy szövetkezeti alapon, illetőleg az állami gépállomások útján történjék meg viszonylagosan elmaradott mezőgazdaságunk modern technikai eszközökkel való felszerelése.

A kérdést a politikai fejlődés általános viszonyai gyorsan és egyértelműen eldöntötték. Az első termelőszövetkezetek 1949 őszén alakultak, és 1961 tavaszára mezőgazdaságunk szocialista átszervezése lényegében befejeződött. E tizenkét esztendő gyors ütemben előrehaladó események időszaka volt mezőgazdaságunkban, amelynek azonban most ne politikai és gazdaságpolitikai történetét, hanem az eredményét vizsgáljuk meg mélyrehatóbban.

A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének legnagyobb eredménye, hogy sikerült a „kettős feladat" teljesítése, tehát az átszervezés időszakában nem csökkent a mezőgazdaság termelése. A termelés szintjének alakulását az átszervezés befejezése előtti és utáni években az alábbi mutatókkal lehet jellemezni:

Év	A mezőgazdaság bruttó termelési értéke		
	összesen millió Ft	1 kh termőterületre Ft	Index: 1949=100
1958	62 740	4251	134
1959	66 179	4486	142
1960	62 907	4272	135
1961	63 328	4315	136
1962	64 372	4405	138
1963	67 270	4608	144

A termelés szintjének a megtartása, 1963-ban pedig megállapítható emelkedése az egész magyar mezőgazdaságra vonatkozik, tehát magában foglalja az állami gazdaságokat, a termelőszövetkezeti közös gazdaságokat, a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságait, továbbá a kisegítő és egyéni gazdaságokat. Ezen belül természetesen eltérőek az arányok, s érthetően a már korábban kialakult és megszilárdult állami gazdaságokban töretlenebb volt a termelés fejlődése, mint a termelőszövet-

kezetekben, amelyek egy része 1960—61-ben újonnan alakult, más része pedig nagymértékben megnövekedett.

A szocialista átszervezés tehát 1961-ben „lényegében befejeződött". Hogy ez történelmi méretekben mit jelent, azt két vonatkozásban kell megvizsgálnunk: a szocialista átszervezés eredményeként milyen agrárstruktúra jött létre, s hogy a „teljes befejezésnek" milyen persvektívája bontakozott ki.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének elvi-gazdaságpolitikai célja annak idején az volt, hogy a sok kisparaszti gazdaságra szétforgácsolt mezőgazdaságunkat szocialista nagyüzemekbe koncentráljuk. Az első kérdés: ez a célkitűzés hogyan valósult meg a szocialista átszervezés eredményeképpen, más szóval: hogyan oszlik meg a mezőgazdasági termelés a különféle társadalmi szektorok között? Erről az 1962. évi helyzetnek megfelelően (százalékos megoszlásban) az alábbi táblázat ad áttekintő képet:

Megnevezés	Állami szektor	Termelőszövetkezeti szektor				Egyéni (kisegítő) gazdaságok
		tsz közös	tsz háztáji	egyéb szöv.-ek	összesen	
Az összes mezőgazdasági terület	16,9	62,2	9,5	4,4	76,1	7,0
Szántóterület	14,0	65,6	9,9	4,1	79,6	6,4
Kertterület	15,9	20,9	29,3	4,3	54,5	29,6
Szőlőterület	9,9	27,4	27,6	13,5	68,5	21,6
Kenyérgabona-vetésterülete	10,7	80,0	0,0	5,5	85,5	3,8
Kukorica-vetésterület	10,7	39,9	30,8	4,3	75,0	14,3
Ipari növ. vetésterülete	8,6	87,0	0,3	2,7	90,0	1,4
Burgonya-vetésterület	4,4	46,5	29,8	6,7	83,0	12,6
Szarvasmarha összesen	12,8	40,1	36,5	—	76,6	10,6
Tehén	11,1	29,3	46,0	—	75,8	13,1
Sertés összesen	14,1	31,2	35,7	—	66,9	19,0
Koca	14,5	42,1	32,1	—	74,2	11,3
Juh	28,1	58,3	8,6	—	66,9	5,0
Baromfi	2,6	3,7	35,1	—	58,8	38,6

Az összes termelést jellemző mutatóktól lényegesen eltérnek az árutermelés mutatói, mivel az összes termelésnek tekintélyes része (1962-ben közel 40%!) önellátó termelés. Az árutermelésnek csak kisebb részét értékesítik szabadpiacon, zöme központi (állami és földművesszövetkezeti) felvásárlás útján kerül a központi árualapba. E központi felvásárlás társadalmi szektoronként az alábbi megoszlást mutatja (szintén 1962-ben és százalékosan kifejezve):

Megnevezés	Állami szektor	Termelőszövetkezeti szektor			Egyéni és egyéb gazdaságok
		tsz közös	tsz háztáji	összesen	
Termények	14,5	79,5	2,7	82,2	3,3
Gyümölcs	22,2	26,1	22,3	48,4	29,4
Bor	16,1	30,0	16,3	46,3	37,6
Összes növényi termék	15,4	69,0	6,1	75,1	9,5
Állati termék (összes)	27,4	42,5	25,6	68,1	4,5

A termelés megoszlására vonatkozó adatok jellemzik a szocialista mezőgazdaságunkban kialakult társadalmi szektorok népgazdasági súlyát. De *milyen termelőszervezetet, milyen üzemformákat* képviselnek e társadalmi szektorok: ez a szocialista átszervezés megvalósulásának a fő kérdése.

Az ország mezőgazdasági termelésének a nagyobbik része nagyüzemi keretek között folyik, mégpedig zömmel termelőszövetkezeti közös gazdaságokban és kisebb részben állami gazdaságokban. *Az állami gazdaságok* összes területe kereken 1,8 millió kh, amely 1961-ben 271, 1963-ban pedig 217 állami gazdaság üzemi keretébe tartozott. A termelőszövetkezeti szektor összes területe pedig kereken 10 millió kh, amelyen 1961-ben 4204, 1963-ban 3611 (1964-ben 3418) termelőszövetkezet, továbbá ezekben az években kereken 300 tszcs és szakszövetkezet gazdálkodott. A termelőszövetkezeti szektoron belül 8,5 millió kh a közös gazdaságok nagyüzemi területe és 1,5 millió kh a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságainak, illetőleg az egyszerűbb termelőszövetkezeteknek egyéni művelésben levő területe (a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságának a száma csaknem 1 millió). Az egyéni (mintegy 170 ezer) és kisegítő (mintegy 1,1 millió) gazdaságok összes területe 0,8 millió kh. (A hiányzó terület állami vállalatok és intézmények, továbbá kommunális szervek kezelésében van.)

A 217 állami gazdaság egységes szervezetű nagyüzem (átlagterületük több mint 8000 kh) és általában modern technikai eszközökkel is felszerelt. Az állami gazdaságok beilleszkedése a szocialista népgazdaságba teljesen hasonló a szocialista iparvállalatokéhoz. Felső szintű irányítószervük a Földművelésügyi Minisztérium Állami Gazdaságok Főigazgatósága, közvetlen irányítószervük (iparigazgatóságuk) az általában megyénként (egyes helyeken két megyére) szervezett igazgatóságok.

Hármas szerepük betöltésében az állami gazdaságok fokozatosan fejlődtek, s az utóbbi években már lényegében teljesítik funkcióikat:

— az ország *vetőmag- és tenyészállat-szükségletének* a zömét az állami gazdaságok termelik meg, s néhány vetőmagból exportra is termelnek;

— a fejlett nagyüzemi *technika és technológia,* valamint *üzemszervezési formák* kialakításában az állami gazdaságok jelentékeny eredményeket értek el, s e tekintetben a szocialista országok között figyelemre méltó tekintélyt vívtak ki;

— *árutermelésük* eredményességét pedig az mutatja, hogy az ország mezőgazdasági területének a 16,9%-án a mezőgazdasági bruttó termelés 12,4%-ának a megtermelése mellett a központi árukészlet 22,2%-át adják.

Az állami gazdaságok tehát ténylegesen mezőgazdaságunk élenjáró szektorává fejlődtek, amit számos termelési eredményük kétségbevonhatatlanul bizonyít.

Sokkal változatosabb és összetettebb *a termelőszövetkezetek* üzemi szervezete. A termelőszövetkezet elnevezés kezdettől fogva kettős jelentésű. Jelenti egyfelől a tagok összességét, akik a szövetkezetbe mint társadalmi szervezetbe tömörültek; s jelenti másfelől a közös gazdaságot mint szövetkezeti nagyüzemet, a kollektív vállalatot. Ez azt is jelenti továbbmenően, hogy a termelőszövetkezeti tagok egyben társtulajdonosai is, dolgozói is a közös gazdaságnak, de emellett olyan kisméretű, elsősor-

ban önellátásra termelő háztáji gazdaságnak a birtokosai, amely szoros kapcsolatban van a közös gazdasággal. A tszcs-k és szakszövetkezetek szintén lényegében termelőszövetkezetek, azzal az eltéréssel, hogy közös nagyüzemi tevékenységük még kezdetleges.

A termelőszövetkezeti gazdálkodás tehát sajátságos üzemi komplexum, amelyben a korábbi egyéni-családi kisgazdaságok elemei, illetőleg maradványai kapcsolódnak az új szövetkezeti nagyüzemi formákhoz. Az eddigi fejlődés bebizonyította azt is, hogy az egyéni kisgazdaságok nagyüzemi egyesítésének ilyen értelmű fokozatossága szükségszerű, s azt is, hogy az ilyen — állandóan fejlődő — kombináció a termelés fejlesztése és a termelőszövetkezeti tagok szubjektív meggyőződése szempontjából is elkerülhetetlen. Ez azt is jelenti, hogy a szocialista átszervezés eredményeként kialakult ilyen agrárstruktúra nem fogható fel valamilyen „sikertelenségnek", de „politikai-taktikai engedménynek" sem. A mezőgazdaság szocialista fejlődésének szükségszerű útja ez, amely nem is rövid átmeneti időszak, hanem hosszú ideig tartó fejlődési fok: a szocialista mezőgazdaság egész első korszaka. Agrárpolitikánk nagy érdeme, hogy ezt a helyzetet idejében felismerte, s mezőgazdaságunk fejlesztését erre alapozza.

Ha összességében tekintjük termelőszövetkezeteink és az egyszerűbb társulások mai üzemi viszonyait, úgy az egyéni-háztáji termelés és a szövetkezeti nagyüzem közötti arányoknak és a kettő közötti viszonynak sokféle változatát találhatjuk meg. Az ilyen értelemben vett fokozatosságnak egész skáláját állíthatjuk össze, s itt már nem annyira a különféle szövetkezeti formák fokozatosságáról van szó, hanem a szövetkezeti közös gazdálkodás felépítésének a fokozatosságáról a termelőszövetkezetek jogi és társadalmi keretén belül, vagy ahogyan közkeletűen nevezzük: a termelőszövetkezeti szektoron belül.

A mai fejlődési fázisban (mert a fejlődés folyamatos, ha nem is gyors ütemű és már nem is olyan szembeszökő, mint a szocialista átszervezés időszakában volt) az alábbi *típusokat* lehet körvonalazni:

— a legkezdetlegesebb termelőszövetkezet az olyan szakszövetkezet vagy tszcs, amelyben a tagok termelésének a túlnyomó nagy része egyéni-családi kisgazdaságuk keretében folyik, s közös üzemben csupán bizonyos munkákat (pl. szántás, gabonaaratás) vagy egyes ágazatok egy részét (pl. ültetvénytelepítés, állatfarm) egyesítik;

— a szövetkezeti gazdálkodás haladottabb fokát képviselik azok a szakszövetkezetek és tszcs-k, amelyekben már több munkafolyamatot vagy egy-egy ágazat zömét koncentrálják a közös szövetkezeti üzemben, s ezen belül a munka kollektív megszervezésének és szövetkezeti díjazásának a megfelelő formáit is kialakították;

— vannak olyan termelőszövetkezetek (nem nagy számban, s csak egyes körzetekben), amelyeket „vegyes művelésűeknek" neveznek, ami azt jelenti, hogy szántóföldi növénytermelésüket és állattenyésztésüket — a háztáji kivételével — közös szövetkezeti üzemben folytatják, szőlő- és gyümölcstermelésük viszont a tagok egyéni-családi gazdaságát képezi, s e tekintetben a termelőszövetkezet csak bizonyos termelésszervezési és beszerző-értékesítő funkciókat lát el (továbbá legtöbb helyen már új nagyüzemi ültetvényeket is telepít a közös gazdaságban);

— a termelőszövetkezetek többsége minden termelési ágra kiterjesztette a közös gazdálkodást — a háztáji kivételével —, s a kollektív

munka szervezésének és díjazásának, illetőleg a jövedelemrészesedésnek a rendszerét is létrehozta, de a munkaigényes növényeknél — ahol a termelés döntő tényezője a kézi munka — a családi művelést alkalmazza, oly módon, hogy a gépi és a fogatos munkákat a közös üzem központosan végzi, a kézi művelés és betakarítás munkáit viszont vállalt területükön maguk a tagok, s az általuk elért termésből közvetlenül is részesednek;

— sokkal kevesebb az olyan termelőszövetkezet, ahol nincs családi művelés, hanem a munkaigényes növényeket is teljesen nagyüzemesítve művelik; a háztáji gazdaság kiterjedése azonban ezekben is hasonló (ez volt az ún. III. típusú termelőszövetkezetek eredeti formája);

— még kevesebb az olyan termelőszövetkezet, amelyben nemcsak családi művelés nincs, hanem a tagok háztáji gazdasága is megszűnőben van;

— a nagyüzemi koncentráció további lépcsőjének foghatjuk fel a tsz-közi vállalkozásokat, amikor egyes ágazatokban több termelőszövetkezet hoz létre közös nagyüzemet.

A szövetkezeti gazdálkodásban az eddigi fejlődés folyamán kialakult helyzet egyben a további fejlődés útjára is utal. Nincs valószínűsége annak, hogy az állami és a termelőszövetkezeti szektor közötti arányok belátható időn belül lényegesen módosuljanak, az viszont bizonyos, hogy a termelőszövetkezeti szektoron belül fokozatosan növekszik a koncentrált nagyüzemi termelés aránya — lényegében a technikai fejlődéstől függően —, emellett viszont még hosszú időn keresztül számottevő marad a kézműves jellegű, családi munkaerőt foglalkoztató háztáji termelés, illetőleg családi művelés.

A termelésszerkezet átalakulása

Az üzemi és birtokviszonyok gyökeres megváltozásával együtt (de nem elsősorban ennek következményeként) átalakult mezőgazdaságunk termelésszerkezete is.

Jelentékeny változás következett be a termőterület nagyságában és művelési ágak szerinti megoszlásában. E változások a következők:

— *az összes termőterület* az 1931. évi 15 115 ezer kh-ról 1962-re 14 612 ezer kh-ra, tehát kereken 500 000 kh-dal csökkent a beépített, illetőleg más célra felhasznált területek javára;

— *a szántóföld* területe az 1931. évi 9734 ezer kh-ról 1962-re 8923 ezer kh-ra, tehát kereken 800 ezer kh-dal csökkent;

— ugyancsak csökkent *a rét* területe, 1149 ezer kh-ról 786 ezer kh-ra, ez 360 ezer kh csökkenés;

— növekedett viszont *a kert* (gyümölcsössel együtt számított) területe 197 ezer kh-ról 466 ezer kh-ra, ami kereken 270 ezer kh-nyi növekedés;

— nem változott jelentősen *a szőlő és a legelő;*

— csaknem 500 ezer kh *az erdő* növekedése (1909 ezer kh-ról 2376 ezer kh-ra).

Nem kevésbé jelentősek *a szántóföldi vetésszerkezet* változásai.

Növekedett az alábbi növények vetésterülete:

— a hüvelyes magvak és ipari növények 450 ezer kh-dal;

— a szántóföldi zöldség 100 ezer kh-dal;

— és a szálastakarmányok 200 ezer kh-dal.

Csökkent viszont az alábbi növények vetésterülete:

— a kenyérgabona kereken 1,5 millió kh-dal;

— a takarmánygabonák 100 ezer kh-dal;

— és a burgonya csaknem 150 ezer kh-dal.

A vetésterület változásai határozottan belterjes fejlődésre utalnak.

A művelési ágak és a vetésszerkezet változásai befolyásolták *az egész termelés* szerkezetét.

A felszabadulás utáni években jelentős szerkezeti belterjesítés következett be mezőgazdaságunkban azáltal, hogy növekedett a kert, a zöldségfélék és a kukorica területe, továbbá a sertés- és a baromfitenyésztés aránya. Ez a változás döntően a földreformnak és a mezőgazdasági népesség növekedésének volt a következménye.

Ugyanez a tendencia folytatódott 1949 után a szocialista átszervezés időszakában is, mégis bizonyos eltérésekkel, ami a szocialista átszervezés hatásának tulajdonítható. Ebben az időszakban a főbb változások a következők:

— *erősen növekedett* a kukorica, a vetőmagvak termelése, továbbá a sertés-, a baromfi- és a juhtenyésztés aránya;

— *mérsékeltebben növekedett* a zöldség és az ipari növények termelése;

— *csökkent* viszont a kenyérgabona, a burgonya, továbbá a szarvasmarha-tenyésztés nemcsak arányalagos részesedésben, hanem a termelés abszolút mennyiségében is.

A legutóbbi években pedig olyan változások történtek, amelyek jövőbeli kihatásukban tovább módosítják mezőgazdaságunk termelésszerkezetét. Ilyenek: a kertterület további növekedése, a gyümölcstelepítések, a szarvasmarha-állomány további csökkenése, valamint az egész termőterület, különösen a szántóföld további szűkülése (e folyamat lassítására irányuló intézkedések — pl. a földtörvény — ellenére). Párhuzamos ezzel a folyamattal a mezőgazdasági munkaerő állandó csökkenése, amivel szemben növekszik a mezőgazdaság műszaki felszereltsége. Mindez további szerkezeti változások irányába hat. Hogy közelebbről milyen irányban fog változni mezőgazdaságunk termelésszerkezete, az tervezés és gazdaságpolitikai megfontolások kérdése. E mérlegelésekben egyfelől a hazai szükséglet és a kivitel lehetőségei, másfelől a munkaerő- és a technikai fejlesztés az összhangba hozandó faktorok.

A mezőgazdaság anyagi-műszaki fejlődése

A két évtized alatt mezőgazdasági termelésünk technikai színvonala lényegesen emelkedett, mégpedig oly módon, hogy a munkaerő a kezdeti emelkedés után állandóan és jelentékenyen csökkent, viszont a gépállomány és a vegyianyagok felhasználása erőteljesen növekedett. A 100 kh-ra jutó munkaerő (redukált egységben kifejezve) az 1940. évi 12,7-ről 1949-re 13,9-re emelkedett, majd 1963-ra 9,4-re csökkent. Az ipari eredetű termelőeszközök és termelési anyagok mutatója (költségindexe) pedig az 1938. évi 100-ról (ugyanennyi volt 1949-ben is) 1963-ra 293,4-re emelkedett.

A műszaki színvonal emelkedésének a főbb tényezői a következők:

— a mezőgazdaságban felhasznált *energia, illetőleg vonóerő* egészé-

ben is növekedett (az 1 munkaerőre jutó 1938. évi 0,54 vonóerőegység az 1950. évi 0,44-re történt csökkenés után 1963-ra 0,57-re emelkedett) és gyökeresen megváltozott az összetétele a gépi vonóerő javára (1938-ban 10,0, 1950-ben 20.1, 1963-ban 78,1%);

— *a műtrágya-felhasználás* nagyon alacsony szintről fokozatosan, de máig is szerény mértékben emelkedett; az 1 kh szántóterületre jutó felhasználás 1959-ben 79,5 kg volt, 1963-ban pedig 142,2 kg;

— *a talajjavítás* évi területe az 1947. évi 5000 kh-ról 1963-ra 155 600 kh-ra emelkedett;

— *az öntözött terület* 1939-ben 24 ezer kh volt, 1949-re 47 400, 1963-ra pedig 449 700 kh-ra növekedett;

— *a vegyszeres gyomirtás* területe 1960-ban 379 ezer kh volt, ami 1963-ra 814 ezer kh-ra emelkedett.

A műszaki színvonal emelkedése azonban nem volt egyenletes, ami a gazdaságpolitikai változásoknak, illetőleg a mezőgazdasági technikára vonatkozó irányzatok változásának volt a következménye.

A földreform után, a szocialista átszervezés nagyobb arányú kibontakozásáig, lényegében rekonstrukció valósult meg a mezőgazdaságban, azzal, hogy a korábbi nagybirtokok földjén is kisebb-nagyobb parasztgazdaságok indították meg a termelést. Ezekben az években a hagyományos technikai módszereket alkalmazták, s döntő volt a kézi munka, mert még a fogaterő is kevés volt. Ilyen körülmények között a termelés korábbi színvonalának elérése a háború utáni 2—3 év alatt szinte egészében a paraszti szorgalomnak, végső fokon tehát a földreformnak lett az eredménye.

A szocialista átszervezés időszakában — 1950-től 1956-ig — a nagyüzemi minták merev alkalmazásával és „haladónak" nevezett módszerek kampányszerű alkalmazásával akartuk magasabbra emelni a termelés színvonalát az új szocialista nagyüzemekben, ami végeredményben nem sikerülhetett. Azért sem, mert számos alkalmatlan módszert is erőltettünk (nem éghajlatunk alá való kultúrákat, olyan agrotechnikai eljárásokat, amelyekhez nem voltak meg a feltételek stb.), s azért sem, mert adminisztratív módszerekkel akartuk helyettesíteni a szaktudást és a tapasztalatot. Mindezek eredményeképpen elkönyvelhettünk ugyan bizonyos emelkedést az agrotechnikai mutatókban, azonban a termelés színvonala és különösen az eredménye valójában nem emelkedett.

1957-től kezdve — a szocialista átszervezés befejezésének időszakában — mindez lényegesen megváltozott, s ennek meg is lett az eredménye. A szocialista nagyüzemek növekedése szerencsére nem párosult merev nagyüzemi sablonok erőltetésével, hanem megnyílt az út a szocialista országok és a fejlett tőkésországok korszerű módszereinek és tapasztalatainak a kritikai mérlegelésére és viszonyainkhoz alkalmazott felhasználására, együtt hazai tapasztalataink megbecsülésével és fejlesztésével. Eközben is voltak sikertelen kísérletezések, a gyakorlat azonban ezek helyesbítését is elvégezhette. Emellett fokozatosan megszűnt a hasznos kisüzemi hagyományok lebecsülése, sőt elítélése is, és ezek is helyet kaptak elsősorban a háztáji termelésben, de számos területen — modern nagyüzemi feltételek híján — a nagyüzemi gazdálkodás keretei között is.

Ilyen hullámzó fejlődésmenet eredményeképpen értehetően *nem egyenletes* a mezőgazdasági termelés műszaki színvonalának emelkedése.

Egyes ágazatokban sikerült korszerű, magas színvonalat elérni, másokban ez csak most kezd kibontakozni, több ágazatban pedig még ma is nagy az elmaradottság.

Kifejlett új nagyüzemi módszereket sikerült kialakítani — amelyek elismertek, s vagy már általánosan elterjedtek, vagy most vannak elterjedőben a szocialista nagyüzemekben — a következő ágazatokban: gyárszerű baromfifarmok, korszerű gyümölcs- és szőlőművelési módok, a szántóföldi zöldborsótermelés, a mesterséges borjúnevelés és a tógazdasági haltenyésztés.

A régi technológia gyökeresen átalakult, de *még csak most kezd kialakulni* az új nagyüzemi rendszer — bár már egyes elemei kiforrottak — a következő ágazatokban: kukoricatermelés, tehenészet, lucernatermelés és a növendékmarha-nevelés, továbbá a rét-legelőművelés.

Az átalakulás kritikus fázisában tartanak — még egyes elemei is kiforratlanok, de különösen nem bontakozott még ki az egész korszerű technológiai rendszer, amely a mai viszonyaink között is megbízhatóan alkalmazható — a következő ágazatokban: sertéstenyésztés, rizstermelés, az egynyári szálastakarmányok termelése és felhasználása, a burgonya, továbbá a paradicsom szántóföldi termelése, valamint a nagyüzemi zöldségkertészet.

Ma is hagyományos módon folyik a termelés, de fokozatosan továbbfejlesztve és növekvő eredményességgel — nemcsak a háztáji gazdaságokban, hanem a szocialista nagyüzemekben is — a következő ágazatokban: cukorrépa, dohány, dinnye, hagyma, fűszerpaprika és a korai burgonya termelése, továbbá a juhtenyésztés és a marhahizlalás, valamint a háztáji baromfitenyésztés.

Egészében véve elmaradott — sem hagyományos, sem korszerű nagyüzemi módon nem fejlődött — néhány olyan ágazat, mint a rozstermelés, egyes hüvelyes magvak szántóföldi és házikerti termelése.

Agrárfejlődésünknek a fentiekben jellemzett három fontos tényezője határozottan és egyértelműen az előrehaladó fejlődés képét mutatja. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a húsz év alatt a mezőgazdaság népgazdasági helyzete is változott. A korszak középső szakában nemcsak elhanyagolt, hanem határozottan lebecsült is volt a mezőgazdaság a népgazdaság egészében. Ez teljesen még ma sem szűnt meg, de már itt is döntő változás következett be: a mezőgazdaság belső fejlődése együtt halad népgazdasági helyzetének a megszilárdulásával.

Ilyen elemekből állítható össze az a kép, amely a *magyar mezőgazdaság húszéves fejlődését* jellemzi. Ebben az időszakban nem kisebb eredmények valósultak meg, mint a következők:

— a birtokviszonyok teljes átalakulása: a feudalizmusból fennmaradt nagybirtokrendszer és a föld nélküli agrárproletariátus megszűnése, előbb a radikális földreform végrehajtásával, majd a szocialista átszervezés véghezvitelével;

— a szocialista nagyüzemi gazdálkodás alapjain létrejöttek a korszerű mezőgazdasági termelés alapjai és az anyagi-műszaki fejlődés gyorsuló üteművé vált;

— a csökkenő mezőgazdasági népesség a munka növekvő termelékenysége révén, a termőterület csökkenése ellenére, évről évre több mezőgazdasági terméket állít elő, ami a lakosság belső szükségletének fokozódó ellátását és a mezőgazdasági export növelését teszi lehetővé.

VAJDA IMRE:

Magyarország helyzetének átalakulása a nemzetközi munkamegosztásban

Két évtized

Magyarországon a második világháború után kialakuló új társadalom a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kialakításában is rendkívül nehéz és újszerű problémák elé került. Abban a sajátos, talán történelmileg egyedülálló helyzetben volt, hogy korábbi elnyomói, az ország gyarmatosítására törekvő és ezt — a magyar uralkodó osztályok és az uralmukat fenntartó katonai-bürokrata körök segítségével — meg is valósító német fasiszta imperializmus teljesen összeomlott, s így addig mindenütt érvényesülő befolyása egyetlen történelmi pillanatban teljesen megszűnt. Egyedülállónak tekinthető ez a helyzet, hiszen a gyarmati uralom politikai formáinak felszámolásával rendszerint nem szűnik meg a korábbi gyarmattartó ország gazdasági befolyása, az uralmat szimbolizáló zászló bevonását még nem követi a külföldi gazdasági szervek, intézmények, vállalatok eltűnése, sőt tevékenységük e pillanatot követően, az imperium átadására kényszerülő hatalom ösztönzésére megélénkül. Magyarországnak 1945-ben, amikor a második világháború e frontján győztes Szovjetunió csapatai felszabadították az országot, a politikai szuverenitással együtt a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is teljesen új orientációt kellett teremtenie — a régiből nem maradt semmi. Új kapcsolatokat kellett kialakítani olyan országokkal, amelyekkel — mint például a Szovjetunióval — említésre méltó kapcsolat a háború előtt fenn sem állott, vagy amelyekkel a Németország csatlósaként politizáló háború előtti Magyarország szinte állandó vámháborúkat viselt és amelyek létét, integritását állandóan fenyegette. Ez utóbbiak közé tartozott Magyarország számos szomszédja, például Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia. Új kapcsolatok létesítése azonban egy ezer sebből vérző és mélyreható társadalmi átalakulással vívódó ország számára mindenkor rendkívül nehéz feladat.

A politikai-földrajzi orientációnak új utakra terelése azonban teljesen új gazdasági tartalommal párosult. A régi orientáció Magyarország helyét a nemzetközi munkamegosztásban egyértelműen agrárországként jelölte meg — s ez végzetes lemaradást jelentett. Kivitelünk zöme, egyes években több mint 80 százaléka — túlnyomórészt feldolgozatlan — mezőgazdasági termékből állott és a mind erősebben érvényesülő német befolyás ezt a tendenciát hathatósan támogatta. Behozatalunk szerkezetét is meghatározta az ország jellegéből adódó helyzet: az agrártermékeket

elsősorban ipari termékek, készáruk, fogyasztási javak ellenében lehetett csak értékesíteni. Az új orientáció ezen a helyzeten is alapvetően változtatott. Külkereskedelmünk súlypontja olyan országokra terelődött át, amelyek maguk is inkább mezőgazdasági termékeket exportáltak, részben (mint pl. Románia, Lengyelország) agrárországok voltak. Itt tehát csak egyes termékek számára találhattunk piacot, általában agrárkivitelünk útjai lezárultak. Igaz, a mezőgazdasági termelés alacsony szintje és az elnyomásból felszabaduló nép növekvő hazai igényei erősen csökkentették is a kivitelre rendelkezésre álló mezőgazdasági termékek és élelmiszerek mennyiségét, exportfeleslegeink megcsappantak. De nem ez esett döntő mértékben a latba. *Az új orientációból szükségszerűen adódott, egyben pedig gazdaságpolitikánk egyik legfontosabb elvét jelentette, hogy az 1945 után újjáépülő Magyarország nem lehet többé agrárország.* Az ipar fejlesztése került gazdasági építésünk középpontjába, ez az irányzat határozta meg külkereskedelmünk tartalmát, feladatait is.

Itt azonban egy pillanatra meg kell állnunk. Amennyire helyes volt az irányvétel, annyira helytelen volt a túlzott sietség, amivel megvalósítására törekedtünk, s még inkább hibás volt a kijelölt cél kizárólagossága.* Az ipar fejlesztésére törekedni, a nemzet erőforrásainak jelentős részét erre fordítani helyes volt, de súlyos hibát követtünk el, amikor ezzel egyidőben elhanyagoltuk mezőgazdaságunkat, s abban a tévhitben éltünk, hogy iparosítani lehet a mezőgazdasági termelés stagnálása vagy visszaesése mellett. Csak jóval később és későn ismertük fel, hogy modern gazdaságban, amikor minden gazdaságvezetés középpontjában a *növekedés* állt, fejlett, növekvő ipar nélkül nem fejlődhetik a mezőgazdaság, de fejlődő, növekvő mezőgazdaság nélkül az ipar fejlődésének is meg kell torpannia, az iparfejlődés is olyan korlátokba ütközik, amelyek hamarosan a növekedés gátjaként jelentkeznek. Kiváltképpen áll ez olyan országokra, ahol a dolgozó lakosság többsége, vagy igen jelentős része az új irányzat elindításakor még a mezőgazdaságban tevékenykedett, ipari szakismeretekkel vagy egyáltalán nem, vagy nem kielégítő módon rendelkezik és azokra az országokra, amelyek még nem épültek szervesen be a nemzetközi munkamegosztásba. A mezőgazdasági termelés korszerűsítésének elmulasztása, elhanyagolása, ami az ott kifejtett emberi munka termelékenységének stagnálásában fejeződik ki, visszahúzza az egész nemzeti jövedelem fejlődését és nem biztosít elegendő fogyasztási alapot az ipari lakosság növekvő igényei számára, ami már önmagában is visszahat az ipar növekedési lehetőségeire. Minél inkább átcsúszik a gazdasági tevékenység súlypontja az iparra és az azzal kapcsolatos szolgáltatásokra, annál inkább növekszik azok száma, akiket élelmiszerekkel és egyéb termékekkel a mezőgazdaságnak kell ellátnia; a mezőgazdaságban dolgozók és az általuk mezőgazdasági termékekkel ellátandók közötti arány eltolódik az előbbiek hátrányára, az utóbbiak javára. Ez könnyen zavarokhoz, hiányokhoz, ebből adódóan nem kívánatos áremelkedésekhez vezethet. Mindezt mi is tapasztaltuk fejlődésünk során. Meggyőződésünk, hogy az ilyen következmények sehol sem kerülhetők el, ahol az iparfejlesztéssel párhuzamosan nem tesznek nagy erőfeszítéseket a mezőgazdasági termelés fejlesztésére is.

* Ebben a hibában, mint a kor számos más tévedésében, a szerző is osztozott. Tudatában is van felelősségé súlyának.

Új súlypontok, az importérzékenység kialakulása

A nemzetközi munkamegosztásban jelentkező irányzatoknak általában megfelelt az új gazdasági orientáció. A világháború maga és az azt követő általános áruhiány ugyan átmenetileg háttérbe szorította azt az alapvető változást, amely majd néhány év elmúltával oly erőteljesen jelentkezik, s amelynek lényege az, hogy a nemzetközi munkamegosztásban előtérbe lépnek az *ipari termelésen belüli cserekapcsolatok*. Helyes volt tehát arra törekedni, hogy az új Magyarország is mindenekelőtt ipari termékeivel jelenjen meg a világpiacon s így törje át azokat a korlátokat, amelyek népének krónikus szegénységét okozták. Helyes volt azért is, mert az új piacok — elsősorban a Szovjetunió szinte kimeríthetetlen felvevőképességű új piaca — zömmel ipari termékek iránt érdeklődtek. Ez a körülmény kétségtelenül megkönnyítette számunkra a világgazdaságban jelentkező új vonásokhoz való alkalmazkodást, átsegített azokon az akadályokon, amelyek leküzdése a most fejlődő országoktól olyan nagy erőfeszítéseket kíván. A mi számunkra, kiváltképpen háború utáni iparosodásunk első szakaszában nem az volt a fő probléma, hogyan teremtünk piacot új ipari termékeink számára — mint ahogyan problémája ez sok ma fejlődő országnak —, hiszen a Szovjetunióban új és régi ipari termékeink exportálható részét akadálytalanul el tudjuk helyezni, és felvevőképes piacokat találtunk a szomszédos népi demokratikus országokban is. Problémáink középpontjába két új jelenség került. Az egyik az volt, hogy a hagyományosan exportérzékeny magyar gazdaság hirtelen importérzékennyé vált, a másik, hogy a korábbi helyzetből kinőtt és ahhoz igazodó külkereskedelmi szervezet nem felelt meg az új helyzetnek és erőfeszítéseink ellenére sem volt ahhoz igazítható.

Az *exportérzékenység* a gazdasági szerkezetből adódott, az importérzékenység is annak következménye. Exportérzékennyé a háború előtti magyar gazdaságot mindenekelőtt az tette, hogy a mezőgazdasági termékeket viszonylag rövid idő alatt kell értékesíteni és azok elhelyezése — különösen szárazföldi fekvésű ország számára — csak kisszámú, nem távoli országban lehetséges. Ha azonban a termés az egyébként felvevő országokban is kedvező, úgy azok beviteli igényei csökkennek, s lehetséges — gyakran így is volt —, hogy a hazai jó termés következtében megnövekedett kiviteli alapok éppen a szomszédos országok ugyancsak kedvező termése folytán nem találnak piacra.

Az új helyzet e probléma helyébe az *importérzékenységet* helyezte. A növekvő iparnak mind több nyersanyagra volt szüksége, de egyben elháríthatatlan volt az is, hogy az ipar fejlesztéséhez termelő berendezéseket, gépeket, közlekedési eszközöket importáljunk, s mindezt olyan időszakban, amikor az új iparágak vagy üzemek még alig termeltek az export számára. Az importérzékenység kifejezésre jutott az ország külkereskedelmi deficitjében is. Magyarország fizetési mérlegét akkor lehet egyensúlyban levőnek tekinteni, ha az export értéke kb. tíz százalékkal meghaladja az importét; a szolgáltatások mérlegének kiegyenlítése igényli ezt az exporttöbbletet. A magyar külkereskedelmi mérleg azonban 1946/48 átlagában — 1945-ben még nem volt számbajövő külkereskedelmi tevékenység — nemhogy aktívumot adott volna a szolgáltatások fedezésére, hanem önmagában is passzív volt és árukivitelünk a három év behozatalát csak 89%-ig fedezte. Az import következésképpen

behatárolta a gazdasági fejlődést, a külkereskedelem fő feladataként a szükséges behozatal biztosítását tekintették, s ez a szemlélet torzulásokhoz, hibákhoz vezetett. Az importérzékenységet korunk viszonyai között csak bizonyos mértékig lehet az import korlátozásával felszámolni; az erre irányuló harc fő frontját *az exportképesség fokozása* alkotja. A mechanikus importkorlátozás — mint minden más deflációs politika — lelassítja a fejlődést. Az import korlátozására irányuló törekvés könnyen a beruházási erőforrások gazdaságilag helytelen felhasználására vezet s újabb importokat tehet szükségessé. Persze, az iparfejlődés során szükségszerűen korlátozódik az import egyes gazdasági ágakban, és természetes igyekezete minden gazdaságvezetésnek, hogy pl. hazai nyersanyagok hazai feldolgozását biztosítsa. Magyarországról évtizedeken át vitték ki a gyapjút, lent és kendert; gyapjúszövetet, len- és kenderárukat pedig az iparilag fejlettebb ausztriai területekről importálták. Ennek a káros helyzetnek a felszámolása okvetlenül helyes és szükséges; az iparfejlődés erre lehetőséget is nyújt. Hasonló problémát jelentett a háború utáni Magyarország számára egyik legnagyobb természeti kincsének, az alumíniumtermelés alapját képező bauxitnak az értékesítése. A háború alatt erősen növelték a bauxitbányászatot, de a kitermelt ércet Németországba exportálták s az ott került feldolgozásra; alumíniumtermékeket pedig jelentékeny mértékben Németországból importáltunk. Az új Magyarország gazdaságvezetésének egyik fontos feladata volt a bauxitkincs hathatósabb hazai hasznosítása, feldolgozása.

Az importérzékenység elleni országos harc fő frontja, mint mondottuk, az exportképesség fokozása. Magyarország természeti adottságai, az a körülmény, hogy csak nagyon szűkösen rendelkezünk nyersanyagforrásokkal és energiahelyzetünk is erősen kedvezőtlen, az ipari kivitel fokozását is egyedül nyers- és fűtőanyagok behozatalának állandó és jelentős növekedésével teszi lehetővé. Ezzel a helyzettel találtuk szembe magunkat már a felszabadulásunkat követő első években, gazdaságunk rekonstrukciójának időszakában is, s a nyersanyagkitermelés szűk korlátaiból adódó feszültség követi egész korábbi fejlődésünket. Mégis azt mondhatjuk, hogy ma, amikor a kezdeti nehézségeken már túljutottunk és a nemzetközi munkamegosztásban betölteni kívánt hely már elérhető távolságban van számunkra, nem a nyersanyaghiányt illeti meg az első hely gondjaink sorában, mert tudjuk, hogy nyersanyagokkal el tudjuk magunkat látni a világban, ha elég széles választékú és a korszerű követelményeknek megfelelő, a piacok igényeit minőségben, formákban, felhasználhatóságuk terén kielégítő exportárukkal — mindenekelőtt *ipari* exportárukkal rendelkezünk.

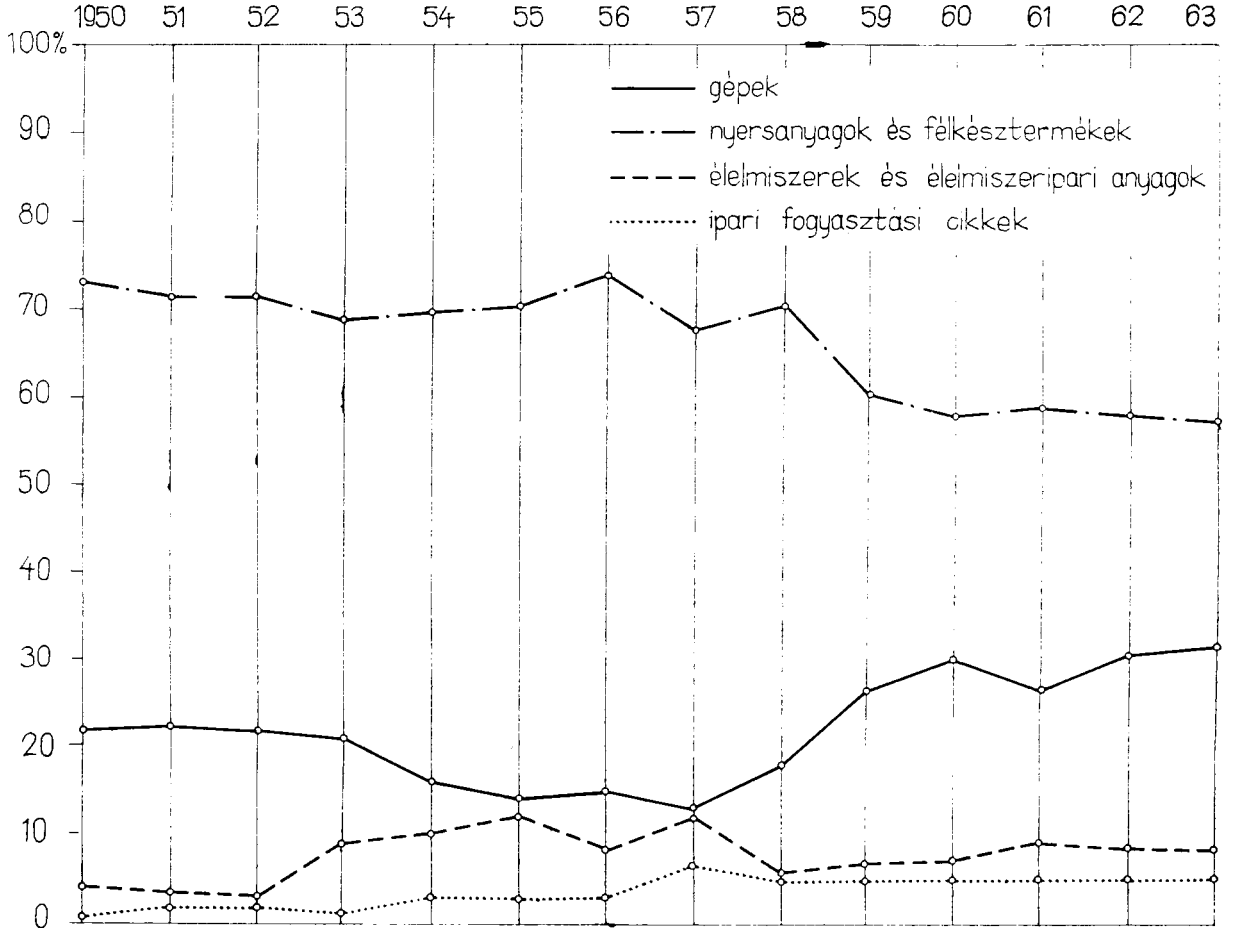
Szerkezeti változások, növekedés

Nemzetközi gazdasági kapcsolataink, mindenekelőtt a Szovjetunióval kialakult árucsere alapján, az 1950—1964 közötti időszakban, a háború utáni közvetlen ziláltság és újraépítés átmeneti körülményei után olyan mértékben fejlődtek, amilyenről a korábbi Magyarországon senki sem álmodhatott. Míg 1938-ban az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom kerek 100 pengőt tett ki, addig 1964-ben ez mintegy 3000 dFt-ra, az előbbinek (azonos árszinten számítva) 7—8-szorosára rúgott. 1963-ban a

forgalom az 1950. évinek kerek 370%-ára emelkedett, ezen belül a behozatal 394%-ra. A növekedés persze nem egyenes vonalú; a behozatal 1954-ben megtorpant, 1956-ig jelentősen visszaesett és szinte feltartóztathatatlannak tűnő emelkedése 1959-ben kezdődött. A kivitel növekedését is megtörte az 1954-es év, 1956—57 ott is visszaesést mutat, az emelkedés kezdetét az 1958-as év jelzi. Azóta kivitelünk értéke csaknem kétszeresére nőtt. A viszonylati szerkezet a szocialista országok és a világpiac többi szektorai között a mennyiségi alakulással párhuzamosan haladt. A szocialista országok részesedése első csúcspontját 1953-ban érte el (behozatal 72%, kivitel 83%), ezután visszaesett; az utóbbi években, devizaforintban számítva mintegy 71—74%-ot tesz ki. Statisztikai adataink szerint 1960—63 között behozatalunk 22—24%-a származott fejlett tőkésországokból, 3—5%-a gazdaságilag kevésbé fejlett országokból, míg a kivitelben az első országcsoport részesedése 18—22%-os, a másodiké 5—6%-os volt. A devizaforintban történő számbavétel azonban a tényleges megoszlást torzítja; erre a körülményre később még visszatérünk.

Külkereskedelmi forgalmunk áruszerkezeti alakulásáról a közölt grafikonok tájékoztatnak. A fejlődésvonalak alakulása utal a szerkezet növekvő korszerűsödésére, arra a folyamatra, amely a világkereskedelem struktúraváltozásaival párhuzamosan ment végbe. Ennek illusztrálására szolgáljon a 430. lapon levő táblázat is, amely az összehasonlíthatóság kedvéért az áruszerkezetet az ENSZ statisztikai feldolgozásában

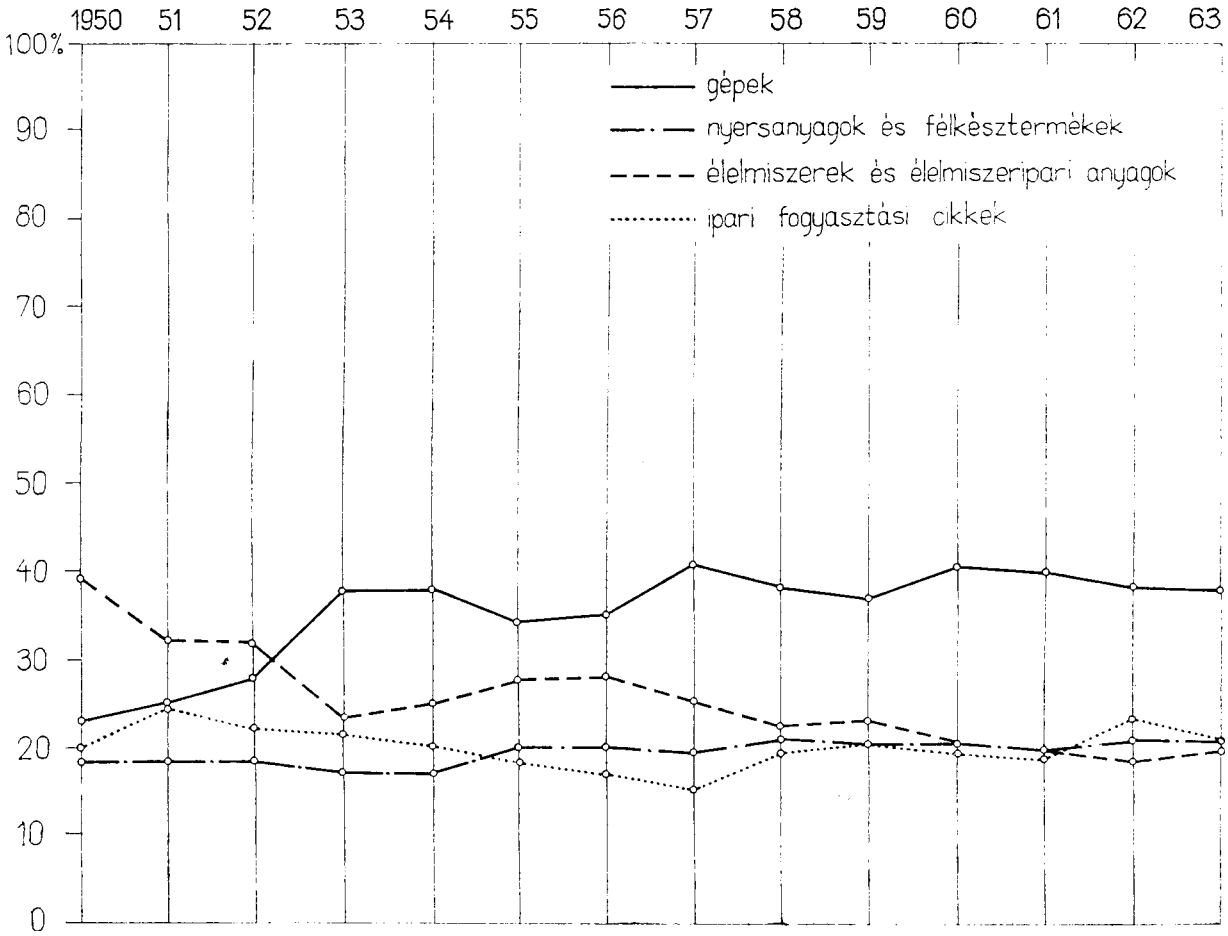
A behozatal áruösszetételének változása

alkalmazott SITC csoportosításban mutatja be, és az 1962. évi külkereskedelmünk összetételét néhány nyugat-európai tőkésországéval szembesíti.*

Az *ipari termékek* részesedése kivitelünkben 1962-ben megközelítően azonos Franciaországéval és Ausztriáéval, jelentősen magasabb, mint Hollandiáé és Dániáé, e két kiemelkedően agrárexportőr jellegű nyugat-európai tőkésországé és alacsonyabb, mint Nagy-Britanniáé. *De a gépek és közlekedési eszközök részesedése az itt szereplő országok közül a magyar exportban egyedül az angol gépkivitel aránya mögött marad el, míg a táblázatunkban szereplő többi országét meghaladja.*

A kivitel áruösszetételének változása

Importunk szerkezetének nemzetközi összehasonlításából láthatjuk, hogy az ipari nyers- és fűtőanyagok részesedése körülbelül azonos nagyságrendű, mint Franciaország és Nagy-Britannia esetében, de jelentősen meghaladja Hollandia, Ausztria, Dánia arányát. *Gépbehozatalunk részesedése* — az előbbit mintegy kiegészítve — *viszont lényegesen alacsonyabb e három országénál, amiből arra kell következtetnünk, hogy gépipari termelésük szakosítottabb a mienkénél.* A mezőgazdasági termékek kiemelkedő jelentőségére Anglia importjában csak mellesleg utalunk, hiszen az közismert; mégis figyelemre méltó, hogy ez az árucsoport a legjelentősebb mind közül és önmagában többet tesz ki, mint a szigetország egész iparitermék-bevitele.

* Bővebben lásd Vajda Imre: Szakosítás és árukoncentráció a világkereskedelemben és a magyar külkereskedelemben. Valóság, 1964. 11. sz. 1–13. l.

Magyarország és néhány nyugat-európai tőkésország külkereskedelmének áruszerkezete 1962-ben

SITC csoportszám	ÁRUCSOPORTOK	Export						Import					
		Magyarország	Franciaország	Hollandia	Ausztria	Dánia	Nagy-Britannia	Magyarország	Franciaország	Hollandia	Ausztria	Dánia	Nagy-Britannia
0	Élelmiszerek, élő állatok	16,67	10,59	24,02	4,84	51,65	3,4	9,16	15,07	12,86	12,32	10,76	31,0
1	Italok, dohány	1,66	3,46	1,19	0,11	1,26	2,8	0,46	4,56	1,09	1,35	1,79	3,1
2	Nyersanyagok (fűtőanyagok nélkül)	3,43	7,95	7,30	15,63	7,91	3,8	22,20	18,39	10,96	10,51	7,92	19,2
3	Ásványi fűtőanyagok	2,20	3,78	11,95	2,40	0,62	4,0	12,18	15,42	13,17	8,98	10,74	13,4
4	Állati és növényi zsírok, olaj	0,91	0,32	1,14	0,03	0,92	0,2	0,52	1,29	0,78	1,14	0,39	0,9
5	Vegyi anyagok	6,32	8,90	9,35	3,05	4,09	9,0	7,42	5,58	6,08	7,88	7,63	4,2
6	Ipari áruk*	18,50	29,00	18,58	43,97	6,67	22,3	20,20	16,34	20,96	20,00	26,60	14,6
7	Gépek, közlekedési eszközök	37,38	26,86	21,00	19,56	20,51	44,2	23,95	20,19	27,02	30,59	28,23	8,2
8	Különféle ipari áruk**	12,93	9,16	5,47	10,41	6,37	10,3	3,91	3,16	7,08	7,23	5,94	5,4
		100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,0
	5—8 csoport együtt	75,13	73,98	54,40	76,99	37,64	85,8	55,48	45,27	61,14	65,70	68,20	32,4

* Ide tartoznak: bőr, bőráruk, fa, papír, fonalak, szövetek, vas és acél, színes fémek

** Ide tartoznak: egészségügyi, fűtő- és világítási berendezések, bútor, ruházat, cipő, tudományos és orvosi műszerek, filmek, órák stb.

Külkereskedelmünknek az előbbiekben vázolt fejlődése gazdaságunk növekedésével szoros kapcsolatban ment végbe. Gyors volt a külkereskedelem fejlődési üteme a növekedésnek abban a szakaszában, amelynek legfőbb tényezőjét Bognár József professzor egy 1964-ben megjelent tanulmányában a munkaerő-tartalékok mozgósításában jelölte meg. Ebben az időszakban (1950—56) a nemzeti jövedelem (1949-cel összevetve) 64%-kal, a külkereskedelmi forgalom 77%-kal emelkedett. Az extenzív növekedés időszaka ez; a folyamathoz — amint ezt az említett tanulmány kifejti — hozzátartozik, hogy az az egyensúly rovására történt. „Általában minél rövidebb a gyorsulási folyamat időtartama, annál nagyobbak *a fogyasztási és külkereskedelmi téren* várható nehézségek. Kétségtelen, hogy a magyar kormányzat akkori vezetői a gyorsulási folyamatot irreálisan rövid időre igyekeztek koncentrálni."*

Jellemző vonása továbbá a periódusnak, hogy többnyire csak a termelési kapacitást kifejezetten bővítő beruházásokat valósították meg, a kiegészítő és járulékos beruházások pedig elmaradtak. Ezzel magyarázza az idézett szerző, hogy a nemzeti jövedelem növekedése és a felhalmozási hányad között — a beruházások elhúzódása és a befejezetlen beruházások állományának növekedése ellenére — kedvező arány alakult ki: 1%-os nemzetijövedelem-emelkedés 1,7% felhalmozással valósult meg. Ám a termelés növekedésének ezek a forrásai nem kedveznek a termelékenységnek, hiszen a géppark alig változik. Az importérzékenység pedig az ipari termelés növekedésével párhuzamosan fokozódik.

Bognár József e tézisét megkíséreltük az ipari behozatal és a nettó ipari termelés indexeinek összevetésével ellenőrizni. A megközelítő, kísérleti becslés, amely az áraranyok változásait nem tudta kiküszöbölni, s ezért csak tájékoztató jelleggel bír, a következő indexsort szolgáltatta (1950 = 100):

Megnevezés	1951	1952	1953	1954	1955
Az ipari behozatal volumene.....	116,4	134,2	150,8	164,3	169,8
A nettó ipari termelés indexe	117,6	139,2	155,2	150,4	168,0

(Meg kell jegyeznünk, hogy az ipari behozatal indexe éppen az időszak végén — 1953—55 között — gyorsabban nőtt, mint az összbehozatalé, az utóbbi 1955-ben 152,2-nél állt.) Az ellenőrző számítás tehát igazolta a tézist.

Figyelemre méltó azonban, hogy hasonló növekedési jelenségek más szocialista országokban is jelentkeztek. Így pl. G. Kohlmey a Német Demokratikus Köztársaság gazdasági növekedési modelljét is extenzív újratermelésként írja le — igaz, hogy tanulmányában ennek a szakasznak időtartamát egészen 1963-ig terjeszti ki. Jellegzetességeként felemlíti azokat a tényezőket, amelyek Németország kettészakítottságával és az NDK-t terhelő aránytalanságokkal (túlságosan szűk nyers- és fűtőanyagbázis, túl nagy feldolgozó ipari felépítmény) függ-

* Bognár József: Gazdaságpolitikánk és gazdasági fejlődésünk. Valóság, 1964. 8. sz. 4. l.

nek össze s amelyek már önmagukban is fokozták az importorientációt. De ehhez hozzáfűzi: „Hiányos tervezési módszerek is szerepet játszottak (az extenzív bővített újratermelésben). Ebből adódott, hogy a beruházások átlaga egyértelműen gyorsabban nőtt, mint az ipari termelés és persze, mint az agrártermelés. Az ipari termékek alapanyagintenzitása nem csökkent a kívánatos mértékben. A beruházások részben alacsony hatásfoka, valamint ugyanezen jelenség a nyers- és fűtőanyagok feldolgozásánál növekvő importokat tett szükségessé... Az NDK-ban 1950 óta és még 1955 óta is (némi javulással a legutóbbi időben) az alapanyagok importja átlagban gyorsabban növekedett, mint a feldolgozó ipar termelése."*

A gazdasági növekedés és a külkereskedelem közötti összefüggésről a szerző, kutatásai végkövetkeztetéseként ezt írja: „Külkereskedelmünknek mint növekedési tényezőnek a jelenlegi nemzeti és nemzetközi viszonyok között fő feladata már abból áll, hogy késztermékeket cseréljen nyersanyagok ellenében; valóságos feladata, hogy minél több késztermékét cseréljen késztermékek ellen, bizonyos nyersanyagimportok alapján. Ez a nemzeti termelékenység növelésének mellőzhetetlen előfeltétele."**

A növekedés és fejlődés meggyorsítása a munkatermelékenység emelésével, a magyar gazdaságfejlődés új szakaszaként a nemzetközi munkamegosztásban való részvételnek az eddiginél is nagyobb jelentőséget adott. A nemzeti jövedelem az 1958—60-as időszakban átlagban évi 7,8%-kal, 1961—63-ban átlagban évi 5,5%-kal nőtt —, a külkereskedelem növekedési rátái ezzel szemben lényegesen magasabbak. 1958—1960 között 55%-kal, 1961—63 között mintegy 40%-kal emelkedett a forgalom értéke. Nem kétséges, hogy az ilyen mértékű külkereskedelmi bővülés — noha ezen belül különösen az 1960, 1962 és 1963-as években a behozatal jelentős mértékben meghaladta a kivitelt, s így erős passzívum keletkezett — a gazdasági fejlődésben elért eredményekhez ugyancsak hathatósan hozzájárult. Megindult a termelés szerkezeti átalakulása, korszerűsítése, s ebben a külkereskedelem, mindenekelőtt a szocialista országokkal folyó árucsere döntő jelentőségre tett szert. Igaz, az a hatás, amelynek az exportorientáció fokozódása révén — ez eddig túlnyomórészt mennyiségi fokozódás — rohamos műszaki haladásban és a termelési profilok szakosított szűkülésében, nagyobb koncentrációjában kellene megnyilvánulnia, még nem átütő erejű, és nem állíthatjuk, hogy a műszaki haladás, mintegy „kezdeti gyújtásként" már a gazdasági fejlődés legdöntőbb tényezőjévé vált volna. A külkereskedelem állott ebben az időszakban — és áll ma is — a gazdasági fejlődés nyomása alatt, és nem fordítva, nem a nemzetközi piacokról érkező impulzusok tartják állandó feszültségben a termelést, hanem a termelésből kiinduló feszültség érződik a külkereskedelemben. Ez megmutatkozik abban a sajátos jelenségben is, amely a behozatal, méghozzá az *ipari behozatal* rendkívüli növekedésében jut kifejezésre. Az ipari behozatal volumenének indexe 1958 és 1963 között (1950 = 100) 197,3-ról 429,4-re, a nettó ipari termelésé 194,4-ről 304,8-ra, a kettő közötti arány 101,5-ről 140,9-re emelkedett. (Az ezzel a becsléssel kap-

* Günther Kohlmey: Wirtschaftswachstum und Aussenhandel, előadás a Berlini Tudományos Akadémián, 1964. október (kéziratban) 9/10. l.

** Uo.: 16. l.

csolatos fenntartásokra korábban már utaltunk.) Míg 1949 és 1955 között 1% nemzeti jövedelem emelkedéséhez 1,4% importnövekedés volt szükséges, ez az arányszám 1962-ben 2,9-re ugrott fel és 1963-ban is kb. 2,0 volt. A külkereskedelem tehát, a gazdasági fejlődés általános irányától némileg eltérően, még nálunk sem lépte át az extenzív fejlődést határmezsgyéjét, még nem vált eléggé az intenzív gazdasági modell tényezőjévé. Az a felismerés, hogy Magyarország gazdasági szerkezetében és szervezetében a kiviteli orientációnak kell — mindenekelőtt az ipari termelésben, de a mezőgazdaság jelentős részében is — érvényesülnie, noha közhelyszámba megy, az utolsó évek során nem tudott átütő erőhöz jutni. Igaz, Bognár professzor is megjegyzi: e növekedési és fejlődési típus teljes kibontakozásához még 12—15 év szükséges. Ez kétségtelenül igaz. A perspektíva keresése során így feladatunknak érezzük, hogy a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyünknek nemcsak eddigi alakulásával, hanem annak előrelátható és tervezhető változásaival is szembenézzünk. Tesszük ezt azzal a szándékkal, hogy a gazdasági fejlődést a kijelölhető irányba ösztönözzük.

Előrepillantás és javaslatok 1975-re*

Megkíséreljük most kivetíteni külkereskedelmünk előrelátható és célszerűnek tetsző képét 1975-re, feltéve, hogy a békés fejlődés tovább tart és azt nagyszabású elemi katasztrófák sem szakítják meg — vagyis figyelmen kívül hagyva mindazokat az elemeket, amelyekkel ésszerűen amúgy sem lehet számolni.

Az olvasó talán szokatlannak találja, ha egy olyan távlati külkereskedelmi tervváltozattal találkozik — mégha az nem is több kísérletnél —, amely nem a tervezett termelésből indul ki, nem arra épül fel. Félreértés ne essék: ez a szerző koncepciójából adódik. Alapja az a felismerés, hogy a külkereskedelem Magyarország gazdaságában ma nem kisegítő, másodlagos jelentőségű szektor, amelynek feladata a „feleslegek" értékesítése és a „hiányok" fedezése lenne — egy még primitívebb felfogás nyilván megcserélné a sorrendet —, hanem gazdaságunk elsőrangú tényezője, amelynek sikeres vitele igen nagymértékben befolyásolhatja — és befolyásolja — kedvező vagy kedvezőtlen irányba a gazdasági fejlődést, nemzeti jövedelmünk növekedését, illetve felhasználását.

A külkereskedelemből való kiindulás a távlati tervezés egyik alapvető aspektusa, de természetesen nem helyettesítheti a termelés fejlesztési üteme és szerkezeti arányai meghatározásakor a népgazdaság belső tényezőiből adódó lehetőségeknek a felmérését. Kísérletünk arra irányul, hogy a *külső piacok előrelátható fő vonalait* prezentáljuk, amelyek ismerete a népgazdasági tervezés nélkülözhetetlen eleme. Távlati terveknek a szükségletekhez és a piacokhoz kell alkalmazkodniuk; *szerkezeti feladatok* számára — és ilyenekre épül vázlatunk — csakis *távlati tervek* nyújtanak reális megvalósítási lehetőséget.

Az 1950—63-as évek tényleges forgalmából adódó átlagos ütemet

* Az alábbi fejezetben közölt külkereskedelmi távlati tervkoncepció a szerző egyéni nézeteit tükrözi.

nem fogadhattuk el változatlanul. Egyrészt a kereskedelmi mérleg jelentősen felduzzadt hiányát — ami Magyarország körülményei között igen valószínűen tartósan aligha áthidalható fizetésimérleg-hiányt is jelent — nem fogadhatjuk el állandó jelenségként. Behozatalunk 1950—63 között csaknem négyszeresére nőtt; a növekedés üteme az első három évben (1950/53) évente mintegy 13%-os, a következő öt évben (1954—58) 6%-os, az utolsó öt évben (1959/63) 16,5%-os. Ez évi 12%-os átlagot jelentett. Ahhoz, hogy a behozatalnak ezt a növekedési ütemét tartani és egyben fizetési mérlegünk egyensúlyát helyreállítani tudjuk, kivitelünket évente mintegy 15%-kal kellene növelni. Ha azonban figyelembe vesszük a világkereskedelemben megmutatkozó tendenciákat és a magyar kivitel jelenlegi szerkezetét — az élelmiszerek, élelmiszeripari alapanyagok és az ipari fogyasztási javak mintegy 40%-os részesedését, aminek lineáris volumen-növekedésével, tehát a 40% tartásával sem a termelés, sem a kereslet oldaláról nem számolhatunk — ilyen nagyarányú, tartós exportnövekedést aligha tarthatunk reálisnak. 1950—1963 között az évi átlagos növekedés (az 1954., 1956. és 1957. évek visszaesését figyelembe véve) sem haladta meg a 10%-ot. *Ezt az ütemet kivetíthetőnek tekintve a behozatal évi átlagos növekedését nem emelhetjük 8% fölé.* De nem is irányozhatjuk elő alacsonyabbra.* Irreális lenne a kivitel bővítésének ütemét a behozatal növekedésétől elszakítottan, annál lényegesen fokozottabbnak előirányozni — ez nem valósítható meg. Figyelembe kell venni másrészt, hogy a szolgáltatások és egyéb nem kereskedelmi jellegű fizetések mérlegének strukturális passzívumát a jövőben is áruexporttal kell fedeznünk. A 8%-os behozatali növekedés egy átlagos évi 5%-os nemzetijövedelem-növekedés mellett 1,6-os együtthatót jelent, vagyis olyan nagyságrendet, amely a nemzetközi tapasztalatoknak fejlett ipari körülmények között nagyjában megfelel. Viszont az elért ipari fejlődés alapján, népünk kulturális színvonalának, művelődési készségének és a nemzetközi munkamegosztás nyújtotta, eddig kellőképpen ki nem használt lehetőségeknek ismeretében nem látszik kétségesnek, hogy külső fizetési és hitelmérlegünket több év átlagában, állandó gazdasági növekedés közepette is egyensúlyban tarthatjuk. *Évi 10%-os kiviteli és 8%-os behozatali növekedést alapul véve 1975-re exportunk 42 mrd dFt-ra, importunk 39 mrd dFt-ra emelkedhetik.***

A táblázat számai — valamennyi közölt „tervszámhoz" hasonlóan — természetesen csak a célokat, az irányokat jelzik és nagyságrendi tájékoztatást adnak. A külkereskedelmi szerkezet ilyen jelentős mértékű változását az alábbiakban részletesen kifejtett okok miatt tartom indokoltnak.

* Tájékoztatásul és összehasonlítási alapként szolgáljon, hogy az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) országainak együttes kivitele 1958 és 1963 között évente mintegy 10%-kal, bevitele mintegy 11,5%-kal emelkedett. De fizetési mérlegük általában, egyéb forrásoknak köszönhetően, aktívummal zárult. Ne felejtsük el, hogy például a magas idegenforgalmi bevételek szükségszerűen az import növekedését idézik elő, végső soron mégis a belső faktorok eredményesebb kihasználását biztosítják.

** E számításoknál erősen torzító tényezőket kellett figyelmen kívül hagynom, amelyek számításaim realitását nyilvánvalóan befolyásolhatják. A nominális paritásokon nyugvó devizaforint olyan fikció, amely inkább dezorientál, mint tájékoztat: reformja esedékes lenne és elképzelhető, hogy ez – gazdasági mechanizmusunk felülvizsgálata során – a következő években meg is történik. Az árszintekben bekövetkező változások is befolyásolják a becslést.

Árucsoport KGST-csoportosítás szerint	1975		1959/63. évek átlagában %-os megoszlásban
	mrd dFt-ban	%-ban	
Behozatal			
Gépek és gépi berendezések	13,7	35	29
Ipari fogyasztási javak	3,9	10	5
Nyersanyagok és félkészgyártmányok	19,4	50	58
Élelmiszerek és élelmiszeripari alapanyagok	2,0	5	8
Behozatal	39,0	100	100
Kivitel			
Gépek és gépi berendezések	21,0	50	38
Ipari fogyasztási javak	7,5	18	21
Nyersanyagok és félkészgyártmányok	7,5	18	20
Élelmiszerek és élelmiszeripari alapanyagok	6,0	14	21
Kivitel	42,0	100	100

Behozatal

Behozatalunk szerkezetének korszerűsítési folyamata nagyon jelentősen előrehaladt, de további fejlesztését, indusztrializálását kell előirányozni.

A gépek, gépi berendezések behozatali részesedésének növelése szoros összefüggésben áll kivitelünk előirányzott növekedésével. Nem elsősorban az utóbbi években némely szocialista országok részéről mutatkozó arányosítási törekvésre gondolok, mert remélem, hogy az ilyesfajta mechanikus szemléleti elemek előbb-utóbb mégiscsak eltűnnek, hanem a *szakosítás és munkamegosztás előrehaladására, aminek fő területe a gépipar,* noha ma még gyakorlatilag elégtelen mértékben kihasználva. Részletes vizsgálatok feltárták, hogy a legnagyobb, fejlett iparral rendelkező tőkésországokban is az *importált ipari termékek aránya* a piacon értékesített ipari termékek összességén belül nő. Ez a folyamat az ötvenes évek eleje óta tart, az utóbbi években azonban a tőkés konjunktúra kedvező alakulása és az integráció előrehaladása közepette meggyorsult. 1958 és 1963 között 1% ipari termelésnövekedésre a vezető nyugat-európai tőkésországokban átlagban 2,8% iparitermék-import növekedése esett; ezen országoknak iparitermék-importja öt év alatt megkétszereződött. Ha a további fejlődésnél a nemzeti reáljövedelem volumenének évi 4%-os egy főre jutó növekedését tételezzük fel, úgy a nagyobb tőkés ipari országok (USA kivételével) 1959. évi 24,5 milliárd dolláros iparitermék-importja feltehetően 60—68 milliárd dollárra nő, évi 4,5%-os nemzeti jövedelem-emelkedésnél 65—74 milliárd dollárra. Az emelkedés üteme a kisebb ipari országoknál aligha lesz kisebb. Ugyanezen számítások szerint az ipari termékek világkereskedelmében a gépek és közlekedési eszközök 1959. évi 41,3%-os részesedése 1970—75-ben 50%-ra emelkedik. Gépbehozatalunknak 1975-re kivetített 35%-os részesedése — miután itt az arány az összbehozatallal és nem csak az ipari termékek behozatalával függ össze — hozzávetőlegesen megfelel az ipari országok átlagának és saját fejlődésünk trendjének. A gépbehozatal erős növelésére azonban a

hazai termelés profilkoncentrációja, továbbá a *korszerűsítés, műszaki fejlesztés meggyorsítása* végett is szükségünk van. Erre a tényezőre később, a viszonylati vázlatnál — a nyugati tőkésországokból tervezendő behozatallal kapcsolatban — még visszatérek.

Az *ipari fogyasztási javak* alacsony behozatali részesedését hosszabb ideig a jelenlegi szinten tartani kereskedelempolitikailag is lehetetlen (gondoljunk csak a fejlődő országok iparosodására és kiviteli terveikre!), de káros is, mert egyrészt ritka voltuk az importált áruk túlértékeléséhez, túlbecsüléséhez vezet, másrészt nem ösztönzi eléggé a gyakorlatilag piaci monopóliumot élvező hazai ipart a minőségi versenyre, választéka bővítésére, ami pedig a termelésre ható anyagi ösztönzés hatásfokát is csökkenti.

A *nyersanyagoknak és félkészgyártmányoknak* továbbra is igen magas beviteli részesedését sem csak a nyersanyagszegénység indokolja, hanem egyben a félkészgyártmányok szükséges és gazdaságos cseréjének a lehetősége, a nemzetközi munkamegosztás szükséges kiterjesztése e téren, megint csak szoros összefüggésben a kivitellel. Ennek hiányában a trend alapján erősebb csökkenéssel kellene számolni (1950 és 1963 között 73%-ról 55%-ra esett a csoport részesedése).

A *mezőgazdasági termékek* (élelmiszerek és élelmiszeripari alapanyagok) 5%-os importrészesedése igen alacsony, de abból a feltételezésből indulunk ki, hogy gabonaimportra általában nem lesz szükség, húscserére is talán csak kisebb mértékben. Ha előirányzatunkat Hollandia vagy Dánia élelmiszerimportjával hasonlítjuk össze — és eltekintünk azok gabona-, főzelék- és mérsékelt égövi gyümölcsimportjától, amit hazánk esetében sem irányozunk elő —, úgy ott is hasonló, 4—5 százalékos nagyságrendű importrészesedést találunk. Lehetséges, hogy az agrártermékek részesedését a külső piac követelményei és a hazai kereslet kielégítése végett valamivel magasabb szinten kell előirányozni, bár — ha a szemestermények behozatali értékétől eltekintünk — *az 1975-re kivetített 39 milliárd dFt-nyi behozatali volumen 5%-a az egyéb élelmiszertermékek 1963. évi behozatalának csaknem háromszorosát nyújtja.*

Kivitel

A kivitelben a *gépek és gépi berendezések* aránya igen magas. A KGST és SITC csoportosítások közötti eltérések figyelembevételével megközelítően azonos a Nyugat-Németország vagy Anglia 1963. évi kivitelében kimutatott részesedéssel. De 1975-re az ipari országok egymás közti forgalmában a gépcsoport aránya, az utóbbi évtizedben uralkodó irányzatokat kivetítve, legalább 60—65%-os lesz. Fő géppiacunk a Szovjetunió, nyilván az is marad, feltéve, hogy minőségi és termelési követelményeinek eleget tudunk tenni és hatályos szakosítási megállapodások születnek. Feltehető, hogy a Szovjetunióban is hosszabb időszakra stabilizálódnak a gazdaságfejlesztési irányzatok, s így a szakosításnál is hosszabb kifutási időre lehet számítani, mint az utóbbi években. Az előttünk álló évtized alatt a gépexport volumenét az 1963. évinek négyszeresére emelni kétségtelenül hatalmas feladat. *Azonban enélkül a kivitel átlagosan évi 10%-os és a nemzeti jövedelem ennek megfelelő emelkedése nem realizálható.*

A géptermelés néhány ága még fejlesztésre vár, azok mellett a gépipari ágazatok mellett, amelyeket a második ötéves tervben már kiemelten kívántunk előbbre vinni. *A műszaki haladás,* a beruházások mennyiségi növekedésével és a munkaerő ugyancsak mennyiségi, számszerű növelésével együtt a fejlődés döntő jelentőségű tényezője (noha eddigi fejlődésünk és tervezésünk mostohagyermeke), a termelésnek és a termelékenységnek hatalmas lökést adhat, hacsak idejében és hatásosan megnyitjuk az utat előtte és az évek óta tartó vitát határozott tettek is követik — régóta ismert ellentmondások feloldása, notórius bürokratikus fékező szabályozások megszüntetése, merész újításokra ösztönző, de gazdaságos megoldásra kényszerítő mechanizmusok érvényrejuttatása, a vállalkozói szellem, a kezdeményezőkészség erősítése és társadalmi értékelése, a szaktudás fokozott megbecsülése — de nem kevésbé külföldi szabadalmak alkalmazása, kooperáció keresése a műszakilag fejlettebb partnerekkel.*

A használt KGST-csoportosítás fonákja továbbá, hogy a szakosítottan, nagysorozatban gyártható *gépalkatrészek és tartozékok* nem a félkésztermékek, hanem a gépek sorában szerepelnek. Meggyőződésem szerint a jövő szakosításában és az ipari kooperációban ennek a termelési ágnak nagy lesz a jelentősége; a nemzetközi munkamegosztásnak a szervezés és tervezés elmaradottságából, alacsony fokából, a zárt népgazdasági modellekből és az anyagi érdekeltség hiányából adódóan ez még kihasználatlan tartaléka. A gépcsoport kivetített magas részesedésében e tényezőnek ugyancsak jelentős szerepet szántunk.

Az ipari fogyasztási javak mintegy 18%-os részesedése csak kevéssel alacsonyabb az utóbbi évek átlagánál; nem kétséges azonban, hogy a csoport belső összetételében lényeges változások szükségesek ahhoz, hogy ez az arány 1975-ben is realizálható legyen. A csoport jelenlegi (1963. évi) összetétele a következő:

Ruházati cikkek	50,2%
Gyógyszerek, drogéria	19,1%
Háztartási és kultúrcikkek	20,0%
Bútor, bazáráruk	10,7%
Összesen:	100,0%

Számolni kell azzal, hogy a ruházati cikkek forgalmát kereskedelempolitikai szempontok és az árucsoport állandó világkereskedelmi térvesztése is szűkíteni fogják. Ha az utóbbi évtizedek világpiaci trendjét a távolabbi jövőre vetítjük ki, ez a század végére a textiláruk teljes

* Odd Aukrust, a Norvég Statisztikai Hivatal kutatási igazgatója a „Weltwirtschaftliches Archiv", Hamburg, 1964. I. számában „Factors of Economical Development: A Review of Recent Research" című tanulmányában kimutatja, hogy az 1949–59-es időszakban – Anglia kivételével – minden fejlett ipari tőkésország nemzeti jövedelmének (illetve GNP-nek) emelkedésében *az ipari haladásnak („technical progress") felbecsült hatása nagyobb,* mint akár a munkaerő, akár a beruházott tőke növelésének. Nyugat-Németország esetében az 1954–59-es időszakban pl. bruttó nemzeti termék évi 6,6%-os növekedésében – ami a beruházott tőke évi 6,9%-os növekedése és 1,4%-os munkaerő-szaporulat mellett ment végbe – a munkaerőtöbblet hatását 1,0-ra, a tőketöbbletét 2,1%-ra, a *műszaki haladás (tudás, szervezés) hatását 3,5%-ra becsüli.* Egyedül Angliában jutna az első két faktorra 1,3, a harmadikra 1,2% – közismert azonban, hogy Anglia le is maradt ebben az évtizedben a műszaki versenyben. Megerősíti ezt a felfogást Edward F. Denisonnak az Egyesült Államok 1929–1957 közötti gazdasági fejlődésére kiterjedő vizsgálata is. Szerinte az évi átlagos 2,93%-os nemzeti reáljövedelem növekedésében a növekvő foglalkoztatottságra 0.90%, a tőke fokozott felhasználására 0,43%, a hazai piac növekedésére és egyéb tényezőkre 0,35%, *tudásra és nagyobb szakképzettségre 1,25% jutott.* Míg azonban az USA-ban ezek a faktorok a második világháborút követően mindenekelőtt a belső piacot szélesítették, addig az európai kontinens ipari államainál elsősorban a külkereskedelemben jutottak érvényre, annak gyors növekedését segítették elő.

eltűnését mutatja a világkereskedelemből. Ez persze minden bizonnyal nem következik majd be, de figyelmeztet a pozíció bizonytalanságára, amiben szerepe van egyrészt a textiláruk alacsony keresletrugalmasságának magasabb jövedelmi szinteken, továbbá a fejlődő országok rohamosan növekvő textiliparának. De mindezeken kívül távlati elképzeléseknél lehetetlennek tűnik nyilvánvalóan gazdaságtalan exportok fenntartását előirányozni (a magyar férfiing átlagos eladási ára az 1961—1963-as években tőkés piacokon darabonként 8,70 dFt volt!). A súlypontnak az ipari fogyasztási javak csoportján belül a háztartási, gyógyszervegyészeti és kultúrcikkekre kell áttolódnia, egyébként az elképzelt részesedés, amely mögött az árucsoport volumenének két és félszeresére történő növekedése rejlik, aligha valósítható meg.

A nyersanyagok és félkésztermékek 1975. évi kiviteli részesedését ugyancsak kb. 18%-kal képzeltük el. Hangsúlyozni kell, hogy ez az árucsoport a KGST-nél alkalmazott csoportosításban rendkivül heterogén összetételű, magában foglalja az általában nyersanyagoknak tekintett árukon kívül az összes tüzelőanyagokat, a villamos energiát, az acél- és színesfémárukat, a vegyipari termékek minden változatát (a kész gyógyszertermékek kivitelével), a textil- és bőripari félkészárukat, de egyes mezőgazdasági termékeket (dohány, vetőmagvak, takarmánykoncentrátumok stb.) és a gyógyszergyártási anyagokat is. A csoport 1963. évi kivitelének leegyszerűsített felbontása a következő képet adja (%-ban):

Tüzelőanyagok, kőolajtermékek, gáz és energia	10,0
Fekete és színes fémek, kábelek, huzalok	53,0
Vegyipari termékek, festékek, filmek, műtrágyák, gumiipari termékek	8,0
Textil-, szőrme-, bőripari félkésztermékek	2,5
Mezőgazdasági termékek	7,0
Egyéb nyersanyagok, építőanyagok, faanyagok, cellulóz- és papírkészítmények	19,5
Összesen:	100,0

Az itt felsorolt termékcsoportok között a leggyorsabban a *vegyipari termékekének* kell fejlődnie. Ha egybevesszük itteni elemeiket és az ipari fogyasztási cikkek közé sorolt gyógyszerkészítményeket, úgy az 1963. évi kivitelünknek alig több mint 5%-át képezik, szemben a fejlett ipari országok 8—10% részesedésével. Egy angol kutató (Maizels) műve a vegyipari termékek részesedését az ipari termékek világkereskedelmében 1959-ben 12%-ra teszi, 1970—75-ben 12—13%-ra, ami csökkenő árak mellett a volumennek több mint megkétszereződését jelenti. Itt tehát még igen jelentős fejlesztési lehetőségek rejlenek, kiváltképpen a KGST-n belüli megfelelő szakosítás eredményeképpen. Úgy véljük továbbá — ismét tervszerű specializációt és nemzetközi kooperációt feltételezve, aminek részben az „Intermetall" működésében, részben más megállapodásokban kell megvalósulnia —, hogy az acél, timföld, alumínium és egyéb fémek részesedése fenntartható, jóllehet a maitól nem kismértékben eltérő, lényegesen gazdaságosabb jelleggel.

Végül indokolást igényel a *mezőgazdasági termékek* mérsékelten csökkenően előirányzott részesedése. Előre bocsátjuk, hogy a 42 milliárd

dFt-os összkivitelnél a 14%-os részesedés is az 1963. évi agrárkivitel volumenének megkétszerezését igényli, ami az élelmiszer-termelés és -ipar igen jelentős fejlődési ütemét tételezi fel.

Figyelembe kellett venni az agrárkivitel előtt álló akadályokat is, amelyek eltűnésével aligha számolhatunk: a mezőgazdasági termelés ismert lassúbb növelhetőségének tényezőjét, kereskedelempolitikai szempontokat, amelyek nyugati exportunk fokozódó indusztrializálódását követelik és az élelmiszer-fogyasztás általános tendenciáját, a keresletrugalmasság hiányát. Amikor tehát a kétszeres volumenig merészkedünk el agrárkivitelünk 1975-ös víziójánál, akkor ebben nagyobb szerepe van a feldolgozásban megnőtt értéknek és az értékesebbé gazdagodó választéknak, mint a nyerstermékek várható többletének.

★

Ami az előirányozható *viszonylati képet* illeti, mindenekelőtt le kívánom szögezni, hogy meggyőződésem szerint a magyar külkereskedelemben a szocialista országok és a nem szocialista világpiaci szférák között kialakult, lényegükben történelmi tényként megnyilvánuló fő arányokban nagyobb mértékű változásokat nem tartok sem szükségesnek, sem valószínűnek. Ez nagyjában megfelelni látszik a tényleges és lehetséges piaci orientációnak, földrajzi fekvésünknek, népgazdaságunk és partnereink reális érdekeinek.

A Szovjetunió első helyet betöltő szerepe, külkereskedelmünknek csaknem egyharmadát képező részesedése nyilván továbbra is fennmarad és ez alkotja a magyar külkereskedelem stabilitásának, hosszabb távú tervezhetőségének legbiztosabb alapját. Aminthogy a Szovjetunió gazdaságához fűződő szoros kapcsolatok kiépülését, gazdaságunk számos szektorának a Szovjetunió nyújtotta lehetőségekre való orientálódását, a tervezett integrációnak ezt a menetét az újabbkori magyar gazdaságtörténet egyik legkiemelkedőbb mozzanatának tartom, úgy természetesnek tekintem, hogy a világpiac szemlélője a magyar Duna partjáról a Szovjetunió politikai-társadalmi, gazdasági, földrajzi, természeti adottságaiban és perspektíváiban ismeri fel a vonzás legerősebb elemét.

A többi KGST-országgal: Csehszlovákiával, Lengyelországgal, az NDK-val, Romániával, Bulgáriával az utóbbi 5—8 évben kialakult arányok megközelítő fenntartása a növekvő volumenen belül — mindaddig, amíg az ipari kooperáció és integráció új formái ki nem alakulnak és meg nem szilárdulnak — komoly problémát jelent és nagy, kölcsönös erőfeszítéseket igényel. Az elkövetkező évtizedben aligha számíthatunk alapvető fordulatra e területen, mivel az 1965—70-es éveket előreláthatólag majd mindenütt — akárcsak nálunk — az elért színvonal konszolidálása, a torzító tényezők kiküszöbölése, az új belső gazdasági mechanizmus létrehozása fogja kitölteni, s csak ezután és ennek alapján — részben ezzel párhuzamosan ugyan, de lassabban — kerülhet sor egy új nemzetközi gazdasági mechanizmus kialakulására, amely a szocialista nemzetközi munkamegosztás elveinek gyakorlati tartalommal való megtöltésére és nyilván az elvek szükséges bővítésére, gazdagítására, módosítására vezethet. Emellett azonban célszerű lenne, ha a kooperáció regionális elemei, a szomszédos országokkal való gazdasági kapcsolatok már ebben az átmeneti évtizedben is fokozottan előtérbe

kerülnének. Ebben az összefüggésben kell Jugoszláviához fűződő gazdasági-külkereskedelmi kapcsolatainknak is az eddiginél sokkal szélesebb alapot biztosítani és a vállalati együttműködésre ösztönöznie.

A viszonylati triptichon második falitábláján a *nyugati fejlett tőkésállamokkal* bonyolított forgalom köre látható. Ebben a körben szükséges és halaszthatatlan a külkereskedelmi szerkezet gyökeres átalakítása. Ismételten le kell szögeznünk, hogy míg a szocialista szektorba menő exportunk képe ipari fejlettségről, hatalmas előrehaladásról tanúskodik, szerkezetileg a legfejlettebb országokéval vetekszik, addig tőkésexportunké ettől fájdalmas mértékben eltér. Második ötéves tervünk első három évében, 1961—63-ban összetétele a következő volt: gépek és gépi berendezések 5, ipari fogyasztási cikkek 20, nyersanyagok és félkésztermék 27, élelmiszerek és alapanyagok 48 százalék.

Ez alig jobb India vagy Európában Görögország kiviteli szerkezeténél; a görög kivitelben (1962) szerepelnek a mezőgazdasági termékek és a nyersanyagok 86%-kal. Igaz, hogy az 1963-as év árindexei kedvezően alakultak számunkra, de ezt néhány kivételesen szerencsés, semmiképpen sem tartós körülmény hozta létre (cukor és húsárak átmeneti emelkedése).

Nyugati áruforgalmunkat — a behozatalt és a kivitelt egyaránt — következetesen és tántoríthatatlanul a termelés műszaki színvonala és a termelékenység emelésének szolgálatába kell állítanunk. Át kell vennünk — mégha ez áldozatokba is kerül — a már másutt kidolgozott eredményeket, szabadalmakat, eljárásokat, szervezési módszereket, le kell küzdeni az ezen a téren mutatkozó védhetetlen renyheséget, másképp lemaradásunk — ami éppen nyugati külkereskedelmünk összetételében megcáfolhatatlanul tükröződik — behozhatatlan. A szocialista országokból és a hazai piacról is egyre erőteljesebb impulzusok áramlanak a termelés felé, amelyek elengedhetetlenné teszik a technológiai fegyelem megszilárdulását, a javak minőségének és felhasználhatóságának állandó fokozását, a technikai és munkaszervezési fejlődés legmagasabb színvonala felé irányuló törekvést, a gazdasági eredmények optimalizálását, ezek azonban még nem elég erőteljesek. Saját copfjánál fogva csak Münchhausennek, a mesebeli lovagnak sikerült eddig kihúznia magát a mocsárból — és írója ezt a mesét is keserű iróniának, kortársai felébresztésének szánta! A magunkra szabott kényszert nem nélkülözhetjük.

A szükséges impulzusok ma elsősorban nyugati iparvállalatokkal létesítendő ipari és vállalati kooperációban, eljárások átvételében, szervezési tapasztalataik elsajátításában, a korszerű *ipari infrastruktúra létrehozásában* lelhetik forrásaikat. Nem halaszthatjuk tovább a modern adatfeldolgozási módszerek bevezetését, mert ezek a nagyüzemi szervezés alapjai, ezek nélkül a nagyipari vezetés nem lehet hatásos és a veszteségek messze meghaladják a „megtakarításokat".

Nyugati behozatalunkban tehát a mai mértéknél (1961—63-ban átlag 20%) jelentősen nagyobb súlyt kell biztosítanunk a gépeknek és berendezéseknek, növelni kell az alig 4%-ot kitevő ipari fogyasztási javak részesedését is. Ma teljes gépbehozatalunknak kevesebb mint egyötöde jut a nyugati országokra; ezt a hányadost — ha sikerül oda irányuló gépkivitelünket is jelentősen emelni, aminek a kooperációs keretekben már ma is kivehetők a kontúrjai — 1975-re mintegy *egy-*

harmadra kellene fokozni. Ebből adódik, hogy a tőkés ipari országok (Közös Piac, EFTA, Egyesült Államok, Kanada, Japán) részesedését külkereskedelmünkben mintegy 28—30%-ban tartjuk előirányzandónak és reálisnak.

A triptichon harmadik oldalképe, amelyet a tengeren túli fejlődő országoknak szántunk, a csoportba tartozó viszonylatok sokasága, változatos sajátosságai, piaci viszonyai, szükségletei és szállítási lehetőségei következtében túlságosan tarka, semhogy részleteiben itt tárgyalható lenne. Az adottságok számbavétele azt látszik indokolni, hogy részesedését 1975-ben semmiképpen ne irányozzuk külkereskedelmünk 7—8%-ánál magasabbra, miután ez az 1963. évi 1,3 mrd dFt-nyi forgalom 4—4,5-szeresét jelentené. Nem célszerű e helyütt a viszonylatcsoport specifikus problémáival, aktív hitelpolitikával, terms-of-trade kérdésekkel stb. foglalkozni, ez külön részletes tanulmányt igényel, csak annyit kell az előbb leírtak alapján ismételten hangsúlyozni, hogy külkereskedelmünknek nyomon kell követnie az egyes országok piaci helyzetének és gazdasági szerkezetének fejlődését; amiből következik, hogy ahol iparosodásuk megengedi, ott igyekeznünk kell ipari termékeik számára piaci, eladási lehetőséget biztosítani, egyben az iparosodást mint fejlődési folyamatot elősegíteni.

★

Magyarország helyét a nemzetközi munkamegosztásban kijelölni nem egyszerű feladat; a természet alig lesz ebben segítségünkre. Annál nagyobb saját felelősségünk. Nincsenek olyan bányakincseink, amelyek alapul szolgálnának; nincsenek kiterjedt erdőségeink, erőt adó vizeink, nincs tengerpartunk. Amit a természet adhatott, megadta, az itt élő népek nem éheztek — csak ha éheztették őket —, de nem is gazdagodtak valami világraszólóan. Országunk a mérsékelt égövön fekszik, de földműveseinknek, agronómusainknak elég gyakran kell segíteniök, be kell avatkozniuk, hogy az égöv mérséklete ne essék túlzásba, vagy máskor, hogy komolyabban is vegye a nevében hordott mérsékletet — ami bizony nem minden esztendőben áldás. Termőföldünk viszonylag bőven van, a föld, a munka szeretete élő valóság — de ez ma nem elég. Munkaerőben, dolgos kezekben sincs hiány, ha jól szervezzük munkánkat, de nincs is olyan felesleg, amely felmentene a beosztás, a gazdálkodás kötelezettsége alól. A szaporulat kicsiny, elgondolkoztatóan kicsiny. Igaz, hogy amikor nagyobb volt, felesleg volt, akkori uraink nem tudtak mit kezdeni vele, ebek harmincadjára hagyták, koldusnak, világba csavargónak, új hazát keresőnek, csak éppen Themisztoklésze nem akadt akkor e népnek, aki, mint a pusztulás elől Athénét, elvezette volna az új hazába. Természetadta irányok híján, mozgás- és fejlődésképtelen uralmi rendszer bilincseibe zárva Magyarország 1945 előtt nem találhatta helyét a nemzetközi munkamegosztásban, mert afelett, amire képes volt, — elmaradt agrárország lévén Európa közepén —, az idő már eljárt, ami pedig kultúrája hordozóinak, proletariátusának, haladó értelmiségének és egy maroknyi nagyobbszabású vállalkozójának erőfeszítéséből ezen túlmutatott volna, nem volt elegendő. *Nem volt méltó helyünk.* Egy évtizedre, a német fasizmus évtizedére, úgy tűnt, mintha Magyarország számára a nemzetközi munkamegosztás csak a szolgaságot tartogatta volna, a nemzethalál brutálisabb módját, mint a

török hódoltság. De ez a kísértet szertefoszlott, a történelem erői elzavarták, s egyben, most húsz esztendeje kezdett íródni egy fejezet, amely fölé címként először írhattuk joggal: *Magyarország a nemzetközi munkamegosztásban.* Önállóan, cselekvően, utakat keresve, botladozva, néha csodákba bízva, néha hitünket vesztve, de mégis saját erőnkből, tudásunkra, akaratunkra támaszkodva, a szocializmus eszmei, erkölcsi fáklyája világától vezettetve, mint nép a népek családjában, vetjük meg lábunkat a földön, alkotjuk helyünket. *Nem a természet vak osztása, Magyarország helyét a nemzetközi munkamegosztásban szabadon — tudása, képességei határozzák meg.* Ez a felszabadulás nagy adománya, gazdasági tartalma. Tudásunkat, képességeinket fejleszteni, anyagi és szellemi javakba önteni, jól gazdálkodni velük, úgy keresni a magunk javát, hogy az ne másnak kára legyen, világszerte az országok között békés együttműködést szorgalmazni, az eredményeket igazságosan elosztani, s így tettekben, nem szavakban bizonyítani a szocializmus magasabbrendűségét, érdemességét — ez a hivatásunk, feladatunk, hitvallásunk. Két évtizede álltunk először lábunkra, markolhattuk meg először erősen sorsunkat, két évtizede építjük helyünket a nemzetközi munkamegosztásban, a Szovjetunió oldalán, a szocialista országok körében, a világpiac minden szektorában, újabban számos országban, távoli világrészeken, ahol korábban hírünket sem vették. Helyünket tudásunkra, képességeinkre építhetjük — és ez nem kevés. Éljünk okosan velük.

Pályázati felhívás

A Kossuth Könyvkiadó és a Művelődésügyi Minisztérium pályázatot hirdet olyan népszerű politikai gazdaságtan tankönyv megírására, amely a marxista műveltség és világnézet politikai gazdaságtani megalapozását szolgálja. A tankönyv széles olvasóközönség önképzésére szolgál, de egyes felsőoktatási intézmények hallgatói tankönyv gyanánt is használják.

A pályázat feltételei:

— A tankönyv a politikai gazdaságtan egész területét ölelje fel; szerkezeti felépítését a pályázókra bízzuk.
— A pályamunkák legnagyobb terjedelme 20 ív (400 gépelt oldal) lehet.
— A pályázat jeligés és titkos.
— Már megjelent munkával nem lehet pályázni.
— A kéziratokat négy példányban kell benyújtani a Kiadói Főigazgatóság által előírt szabvány szerint a Kossuth Könyvkiadóhoz (Budapest, V., Steindl u. 6.).
— A pályaművek benyújtási határideje: 1966. január 1.
— A benyújtott pályamunkákat bírálóbizottság bírálja el és 1966. március 1-ig hirdeti ki az eredményt.

Pályázati díjak:

I. díj. 8000,— Ft,
II. díj. 6000,— Ft,
III. díj. 4000,— Ft.

Ezenkívül még három pályamű részére adható jutalom 2000—2000 forint összegben. A tankönyv kiadására a Kossuth Könyvkiadó nyer jogot. A kiadás esetén szerzői jogdíj jár a pályadíj, ill. jutalom összegén kívül.

Kossuth Könyvkiadó
Művelődésügyi Minisztérium

ESZE ZSUZSA:

Érték- és árvita

A szocializmus áruviszonyainak megismerése

A szocializmusba való átmenet „új gazdasági politikája" visszaállította az áru-, pénzviszonyokat. Lenin meglátta, hogy ez elkerülhetetlen, amíg a szocialista állami ipar kisárutermelő mezőgazdasággal van kapcsolatban. De hangsúlyozta, hogy az állami ipar termékei *magában a termelésben már addig sem* válnak áruvá, hanem csak „kifelé", az állami ipar határain, ahol ez a kisárutermelő mezőgazdasággal érintkezik. Amikor pedig a magántulajdonos kisárutermelő parasztgazdaságok is megszűntek, akkor már végleg semmi okunk sem volt arra, hogy feltételezzük bármiféle áruviszonyok fennmaradását.

A fogyasztási cikkek *forgalmában* mégis egyszerűen gyakorlati szükségesség volt, hogy ha nem akarunk jegyrendszert és más adminisztratív szabályozásokat a fogyasztási cikkek elosztásában, akkor árakon kell kiegyensúlyoznunk a keresletet és a kínálatot, eleget kell tennünk a pénzforgalom törvényeinek stb.

Voltak árak és más értékkategóriák (önköltség, nyereség, pénzbér stb.) és volt pénz a szocialista *termelés* területén is. De úgy tudtuk, hogy az ár, a pénz stb. itt csak arra való, hogy a naturálisan össze nem adható, nem tervezhető, nem számba vehető, nem eloszthatő termékeket összeadhassuk, tervezhessük, számba vehessük, eloszthassuk, s a pénzen keresztül ellenőrizhessük az összes gazdasági folyamatokat.

Azt hittük, hogy a szocializmusban az állami vállalatok már „kifelé" sem árutermelők. Mégis, az átmeneti korszak lezárása után egy pillanatnyi szünet nélkül tovább élt a követelés a gyakorlatban, hogy fokozzuk az önálló elszámolás szerepét. Ez pedig lényegében azt jelentette, hogy fokozzuk az állami iparvállalatok egymás közti kapcsolatában az áruformát, amikor minden vállalat a bevételeiből fedezi a kiadásait, és ehhez fűzzük az anyagi érdekeltséget.

De minél inkább igyekeztünk következetesen érvényesíteni az önálló elszámolást és vele összefüggésben az állami vállalatok anyagi érdekeltségét, annál nyilvánvalóbbakká váltak az értékkategóriák (az ár, az önköltség, a nyereség stb.) alkalmazásának hibái.

Az értékkategóriák hibás alkalmazása összefüggött azzal a közfelfogással, hogy az állami szocialista tulajdon szférájában *nem érvényesül az értéktörvény.* Itt elegendő a termelői „áraknak" csak az önköltséget kifejezniük. És mivel lényegében az volt jellemző a felfogásunkra, hogy ezek az árak semmiféle törvénynek nincsenek alávetve — még annak sem, hogy az önköltséget kifejezzék —, ezért a termelői áraknak igen nagy hányada *az önköltséget sem fejezte ki,* dotált ár volt.

Éppen azoknak a termékeknek — az alapanyagoknak, energiahordozóknak stb. — termelői ára volt szinte mindig az önköltségnél is jóval alacsonyabb, amelyek a termelés minden lépcsőfokán közvetlenül vagy közvetve bekerültek a termékekbe. Ezeknek az ára tehát *megjelent minden önköltségben,* mégpedig a többi ráfordítás árához képest kisebbítve. Emiatt végül az önköltségekben a holtmunka-ráfordítások összessége is általában kisebbnek látszott az élőmunka-ráfordításoknál. Ha egy órányi (dotált áron megjelenő) holt munka elpazarlásával takarítottunk meg például egy órányi élő munkát, akkor *a valóságban* nem változott a ráfordítás, *látszólag* ellenben csökkent, mert egy órányi ilyen holt munka elpazarlása *kevésbé növelte* az önköltséget, mint amennyire csökkentette, ha ezen az áron például egy órányi élő munkát megtakarítottunk.

Végeredményben az árrendszer miatt társadalmi munkamegtakarításnak *látszott* az is, ami *a valóságban* nem volt az, vagy éppen a társadalmi munkaráfordítás növekedése volt: *nem láttunk tisztán* a legfontosabb kérdésben.

A vállalati eredmény javulhatott, amikor a vállalat pazarolt a társadalmi munkával. A vállalati munka eredményeihez fűzött anyagi érdekeltség gyakran *a népgazdasági érdeknek ellentmondó cselekvésre ösztönözte* a vállalatokat. Sőt, lehetőség volt az ilyen irányú felsőbb szintű döntésekre is, mert homályban maradtak a káros gazdasági következmények.

„Elvont" elméleti viták

A *gyakorlatban* tapasztalt ellentmondásoknak és negatív tendenciáknak előbb-utóbb fel kellett támasztaniuk a kétkedést: vajon helyes-e, hogy alkalmazzuk az értékkategóriákat? Így vetődött fel először a szocializmus árának, pénzének stb. kérdése. Sztálin a 30-as években úgy válaszolt erre, hogy az ár, a pénz stb. teljesen *csak a mi elhatározásunkból* él tovább a szocializmusban és azért helyes, hogy alkalmazzuk őket, mert „a kapitalizmusnak ezeket az eszközeit előnyösen használhatjuk fel a szocializmus javára".

Ez elméleti igazolása volt annak a gyakorlatnak, amely puszta technikai eszközöknek tekintette az értékkategóriákat. Ezen az alapon kezdtük meg mi is a szocialista gazdaság szervezését, irányítását. A további tapasztalatok, problémák hatására a második világháború utáni helyzetben már nem lehetett ilyen elmélettel igazolni a gyakorlatot. Ezért Sztálin az 50-es években új elméleti magyarázatot adott. Ennek az volt a lényege, hogy *a szocializmusban objektíve van érték,* valóságosak az értékkategóriák, nem csak a mi akaratunk tartotta életben őket. Ez elméleti „frontáttörés" volt.

A fogyasztási cikkek — a sztálini magyarázat szerint — valóságos áruk. (Ez igazolta a gyakorlatot. Valóban, eddig is számoltunk a forgalmuk területén az árhatásokkal, a pénzforgalom törvényeivel.) Azért válnak áruvá, mert a mezőgazdaságban szövetkezeti tulajdon van. A szövetkezeti és az állami tulajdon, vagyis a mezőgazdaság és az ipar kapcsolatában a tulajdonosi elkülönültség miatt a termékek valóságos áruvá válnak. Ez az oka, hogy valamennyi fogyasztási cikk is valóságos áru

A magyarázat szerint a végső ok a szövetkezeti tulajdon. A gyakorlatban elfojtottuk itt az áruviszonyokat; tehát a magyarázatból annak kellett volna következnie, hogy ezentúl itt kell leginkább változtatnunk a gyakorlaton, objektívnek tekintenünk az értéktörvényt és számolnunk a hatásával. De a sztálini koncepció a gyakorlat igazolása volt, ezért éppen ellentétes következtetésre jutott: ezentúl még inkább arra kell törekednünk, hogy ne érvényesüljön itt az áruviszony, az értéktörvény. Föl kell emelnünk a szövetkezeti tulajdont az össznépi tulajdon színvonalára, de addig sem kell fokozottabban számolnunk az értéktörvénnyel, hanem ellenkezőleg, már most fokozatosan át kell térnünk az áruviszonyok helyett a közvetlen termékcserére az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatában.

Az állami tulajdon szférájában pedig, ahol eddig sem *kényszerültünk* komolyan venni az értékkategóriákat, ott ez a magyarázat sem tekintette objektíveknek, valóságosaknak, hanem csak formaiaknak az árat, a pénzt stb. Vagyis szentesítette a gyakorlatot.

Végeredményben tehát a sztálini koncepció szerint az állami tulajdon szférájában *már most sincs* valóságos árutermelés, csak formai áruviszonyok annak következtében, hogy az állami szférán *kívül* van valóságos árutermelés. Ahol pedig valóságosak az áruviszonyok, ott is meg kell szüntetni ezeket, *már most hozzá kell fogni* a kiszorításukhoz.

Erre a talajra épült az a sztálini feladatmegjelölés, hogy „hozzáértőbben alkalmazzuk az értéktörvényt", ne elégedjünk meg a népgazdasági gazdaságossággal, hanem törekedjünk minden egyes állami vállalat vonatkozásában is gazdaságosságra, mégpedig úgy, hogy nagyobb szerepet juttatunk az értékkategóriáknak.

Pénzvita

Akik meg voltak győződve, hogy a meglévő gyakorlat az értékkategóriákkal kapcsolatban lényegében helyes és hozzá is szoktak, hogy az elmélet csak a gyakorlat igazolása, azok a voluntarista gyakorlathoz igazítva az elméletet azt hangsúlyozták, hogy a sztálini magyarázat szerint az állami szektorban a termékek nem igazi áruk. Ezért itt a pénz sem valóságos pénz — mondták —, itt még a funkciói is mások. Ez volt az elméleti megalapozásuk ahhoz, hogy a gyakorlatban ezentúl „hozzáértőbben kell alkalmazni az értéktörvényt".

Ellenfeleik tiltakoztak ez ellen. Ők a gyakorlati tapasztalatokon okulva valóban nagyobb szerepet akartak juttatni az állami szektorban az értéktörvénynek, a vállalati gazdaságosságnak, ezért a sztálini magyarázatnak azt a részét hangsúlyozták, hogy az állami szférán *kívül* valóságos áruviszonyok vannak. Azt kívánták bizonyítani, hogy a pénz az állami szférában is *valóságos* pénz. Mert igaz, hogy itt nem valóságos árukkal áll szemben, de a pénzforgalom egységes: ugyanez a pénz forog a valóságos áruk szférájában is, és ott valóságos a pénz.

Ezzel azonban nem elégedhettek meg. El kellett kezdeniük kutatni: nincs-e objektív ok *magában az állami szektorban* is arra, hogy hasson itt az értéktörvény, hogy számolnunk *kelljen* itt a követelményeivel.

Ráirányult a figyelem a sztálini magyarázatnak arra a részére, hogy az állami szférán *kívül* meglevő valóságos áruviszonyok miatt vannak *pusztán formai* áruviszonyok az állami tulajdon szférájában. Kérdésessé vált, hogy az állami szférán kívüli áruviszonyok mennyire tehe-

tik árukká az állami tulajdon szférájában mozgó termékeket (a termelőeszközöket). Vissza kellett nyúlni a sztálini árumagyarázat alapjaihoz. Fel kellett vetni az értékelmélet alapkérdéseit. A vitának át kellett nőnie az áruviszonyok vitájába.

Értékvita

A sztálini árumagyarázatnak az volt az értékelméleti alapja, hogy a termékek a mezőgazdaságban, tehát az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatában is azért áruk, mert a mezőgazdaságban a szövetkezeti tulajdon alapján *még nem eléggé közvetlenül társadalmi a munka.* Nem áruk viszont az iparban, mert itt az állami tulajdon alapján már eléggé közvetlenül társadalmi a munka. Hogy hol a határ az eléggé közvetlenül társadalmi munka és a nem eléggé közvetlenül társadalmi munka közt, ez is kiderült a magyarázatból: „a népgazdasági terv nem tudja eléggé átfogni" a mezőgazdasági termelést a szövetkezeti tulajdon miatt. És ugyancsak a szövetkezeti tulajdon miatt a parasztok „nem hajlandók" másként átadni a terméküket, csak pénz ellenében, áruként.

Ez a magyarázat a kétféle *szocialista* tulajdon közül az egyikről azt állította, hogy alapja lehet az árutermelésnek, a másikról, hogy nem. *Minőségi különbséget látott a két szocialista tulajdon közt.*

Akik megpróbálták elkerülni ezt az elméleti és politikai következetlenséget, azok a sztálini magyarázatból kiindulva — következetes gondolatmenettel — két ellentétes végpontra juthattak el aszerint, hogy hogyan oldották meg a problémát.

Az egyik következetes megoldás: *a szövetkezeti tulajdon is szocialista tulajdon,* nem magántulajdon. Árut pedig csak az a munka termelhet, amely a magántulajdon alapján *közvetve* társadalmi munka. A szocializmusban a szövetkezeti tulajdon alapján végzett munka sem közvetve társadalmi, tehát ez sem termelhet árut — még sajátos árut sem. A szocializmusban *minden áru csak formai áru lehet.*

Ez a „következetes" elmélet konzerválta régi ismereteinket erről a kérdésről és konzerválta az ellentmondást is, amely ismereteink és a gyakorlat követelése közt folyton erősödött.

A másik következetes megoldás ugyancsak abból indult ki, hogy *a szövetkezeti tulajdon is szocialista tulajdon,* ennek alapján sem közvetve, hanem közvetlenül társadalmi a munka. Idáig úgy tudtuk, hogy árut csak a közvetve társadalmi munka termel. Most ellenben látjuk, a gyakorlatban következetesen tapasztaljuk, hogy igaz a sztálini magyarázatnak az a része, amely szerint a szocialista szövetkezeti tulajdon alapján *a közvetlenül társadalmi munka is termelhet árut.*

A szocializmus tényei alapján megtudtunk valamit, amiről eddig nem lehetett tudomásunk, hiszen a történelemben most először van szocializmus. Kiderült, hogy a társadalmi tulajdon alapján végzett közvetlenül társadalmi munka is termelhet még árut — bár ez sajátos áru, nem egészen olyan, mint a magántulajdon alapján volt. Ez az árutermelés azzal függ össze, hogy a társadalmi tulajdon érettségi foka még alacsony ahhoz, hogy a munka már *teljesen közvetlenül társadalmi munka* legyen, és többé ne termeljen árut.

Amikor fel tudtuk fogni, hogy egyáltalán lehetséges a társadalmi tulajdon alapján valamiféle árutermelés, ha a munka még nem eléggé

közvetlenül társadalmi, akkor már nem volt helye kinyilatkoztatásnak, már csak megvizsgálni lehetett, hogy az állami tulajdon szférájában mennyire közvetlenül társadalmi a munka. Termel-e itt még árut?

Előre csak azt tudhattuk, hogy ha igen, akkor természetesen ez az áru még inkább különbözik a kapitalizmus árujától, mint a szövetkezeti tulajdon alapján termelt áru. Mert az állami tulajdon alapján mindenképpen magasabb a társadalmi tulajdon érettségi foka, közvetlenebbül társadalmi a munka, kevésbé áru a termék, még ha valóságos áru is.

Amint így kezdtünk vizsgálódni, mindjárt nagyobb jelentőséget nyert, hogy a termelőerők viszonylagos fejletlensége miatt az állami tulajdon is még csak annyira fejlett közös tulajdon, hogy nem kerülhető el benne bizonyos fokú széttagoltság. A gyakorlatban *objektíve elkerülhetetlennek bizonyult* az állami tulajdonnak a népgazdasági tervezés keretei közt önálló vállalatokba szervezése. Ezt eddig is tudtuk. De most, eleinte bizonytalankodva, ki mertük mondani a következtetést: ez a széttagoltság, úgy látszik, bizonyos áruviszonyokat szül, hiszen a gyakorlatban évtizedeken át nem szűnt a követelés, hogy az állami vállalatok közti kapcsolatokban fokoznunk kell az áruformát, az önálló elszámolást. Fokozatosan rádöbbentünk: úgy látszik a szocializmusban sajátos, de valóságos áruviszonyok vannak még az állami szektorban is. Ez lehet az objektív oka annak, hogy a gyakorlatban szükségét látjuk az értékkategóriák fokozott alkalmazásának. De akkor nemcsak a mi akaratunktól, bölcsességünktől függ, hogy „hozzáértőbben alkalmazzuk-e az értéktörvényt", hanem ez *objektíve elkerülhetetlen* feladatunk.

Elindultunk onnan, hogy a magántulajdonnal együtt meg kell szűnnie az árunak, a pénznek. Magától értetődő volt, hogy ha mégis megmaradtak, akkor csak a mi akaratunkból maradtak meg, nem mint a szocializmus immanens kategóriái, és eljutottunk annak felismeréséhez, hogy valóságos — bár sajátos, szocialista — árutermelés van a szocializmusban, még a legfejlettebb szocialista tulajdon, az állami tulajdon szférájában is.

Ez a megismerési folyamat nem lehetett egyenes vonalú, ellentmondások, buktatók, egyoldalúságok, kitérések nélküli. És ennek a megismerési folyamatnak szerves része volt a gyakorlati tapasztalatok felhalmozódása mellett az elméleti tisztázódás. Az elméleti vitának pedig elkerülhetetlenül bele kellett bonyolódnia a legelvontabb kérdésekbe is. Voltak, akik ezért fanyalogva „spekulációnak" bélyegezték ezeket az erőfeszítéseket, amelyek néha valóban nem kerülhették el egyebek közt még a spekulációkat sem. De végeredményben az elméleti erőfeszítések nélkülözhetetlenek voltak a szocializmus gazdasági részletösszefüggéseinek viszonylag helyesebb megismeréséhez.

Az értékvita, miután legyőztük a dogmatizmust, ki tudta szabadítani az elméletet abból a pozícióból, amelyben csak a gyakorlat igazolója lehetett. Akik lebecsülték az évekig tartó elméleti vitákat, azoknak is végül hozzá kellett szokniuk az új helyzethez, amelyben az elmélet kritikájává is válhatott a gyakorlatnak. Az értékvita után többé nem lehetett elméletileg megalapozni és ezáltal százezrekkel helyesként elfogadtatni a voluntarista gyakorlatot az értékkategóriákkal kapcsolatban.

Ha — mint az elméleti vita kiderítette — az állami tulajdonban magában is megvan az árutermelés, akkor többé nem lehetett arra hivatkozni, hogy meg akarunk szabadulni az árutermeléstől, ezért szüntetjük meg a szövetkezeti tulajdont és ezért kényszerítünk naturális viszonyokat a mezőgazdaságra. Ha — mint az elméleti vita kiderítette — nemcsak az okozza az árutermelést, hogy a tervezés nem tud kellően behatolni a szövetkezeti szférába, hanem az állami szektorokban is, a tervezés *alapján* is áruként kell a terméket termelni, akkor többé nem lehetett a gyakorlatban abból kiindulni, hogy az értéktörvény csak a tervezés szféráján kívül hat. A tervezésnek — mint az elméleti vita után világossá vált — nem kiszorítania kell az értékkategóriákat és törvényüket, az értéktörvényt, hanem be kell vonnia érvényesülését a maga szférájába. Az értéktörvény tervszerű érvényesítésén pedig most már nem érthettük csak az értéktörvény tervszerű megsértését, azt, hogy az árak, az önköltségek stb. *ne fejezzék ki azt,* aminek a kifejezésére valók. Ellenkezőleg, az értékelméleti vita után a gyakorlatban már az értéktörvény tervszerű alkalmazásán elsősorban a tervszerű érvényesítését kellett érteni, azt, hogy például az árak tervszerűen *fejezzék ki* a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat, az önköltségek az önköltségeket stb. tehát, hogy *az értékkategóriákon keresztül is tisztán lássunk.*

Árvita

Amikor az értékvita bizonyos fokig nyugvópontra jutott, bár még ma sincs teljes egyetértés, akkor már elméletileg is fel lehetett vetni konkrétebben az értékkategóriák gyakorlatilag régen napirendre került kérdését. Az értékkategóriák közt legfontosabb, mintegy a megalapozó az ár.

A fogyasztói árakat eddig is alapjában véve azzal a céllal képeztük, hogy valami módon fejezzék ki a teljes társadalmilag szükséges ráfordításokat és a ráfordításarányokat, illetve meghatározott céllal térjenek el ezektől. Ha mégis rosszak ezek az árak, akkor nem az eddigi árképzési elvekben, hanem a megvalósításban van a hiba. De a megvalósítás javításának elemi feltételei közé tartozik a termelői árak helyes megállapítása, mert enélkül egyáltalán nem ítélhetők meg a fogyasztói árak abból a szempontból, vajon kifejezik-e a ráfordításarányokat és ahol eltérnek tőlük, ott indokolt-e ez az eltérés. Ezért a fogyasztói árak tökéletesítése csak a termelői árak kérdéseinek tisztázásával együtt haladhat előre.

A mezőgazdasági árak majd csak további előzetes vizsgálódások és feltételek megteremtése után kerülhetnek a vita előterébe. Előbb tisztázni kell még, hogy milyen az értékkategóriák természete a szocialista szövetkezeti tulajdon alapján (mi itt az önköltség tartalma, helyes-e a mezőgazdasági termelői árakon keresztül elvonni a nemzeti jövedelem egy részét stb.). De itt még megoldatlan maga az önköltség számbavétele is.

Az ipari termelői árak kérdése azonban a gyakorlati tapasztalatok felgyülemlése és az elméleti vitákban felvetett kérdések valamelyes tisztázása után már évekkel ezelőtt napirendre kerülhetett.

Árszínvonal vita

A vitában részt vevő közgazdászok egyik fele védte a meglevőt: az ipari termelői árak legyenek önköltség szintűek.

Az értékvita bizonyos előrehaladása után azonban az önköltség szintű termelői árrendszer mellett már nem az volt az elméleti érv, ami korábban, hogy a szocialista állami szektorban *nem hat az értéktörvény,* ezért az araknak itt csak az önköltséget kell kifejezniük. Most már az volt az érv, hogy az állami iparban a termelői áraknak azért csak az önköltséget kell kifejezniük, mert itt *„így hat az értéktörvény"*. Ez az elmélet csak a gyakorlat „megmentésére" szolgált és nem volt bizonyítható. De az elméleti alapnak ez a változása is lényegesen javította a gyakorlati szemléletet. Már nemcsak „elegendő" volt, ha az ipari árak kifejezték az önköltséget, hanem követelmény is lett, hogy általában fejezzék ki az önköltséget, ne engedjük meg az önköltségnél is alacsonyabb, dotált árak egész rendszerét. A dotáció csak kivétel legyen. Ez a következetesebb gyakorlati álláspont sokkal jobb termelői árrendszert eredményezett.

A másik fél abból indult ki, hogy ha megszüntetjük az önköltségnél is alacsonyabb árak rendszerét, akkor valóban nagyot lépünk előre, mert az árak helyesebben orientálnak, mint eddig. De azért ez félmegoldás. Az a helyes, ha a termelői árak nem önköltség szintűek, hanem „értékszínvonalúak". Ha kifejezik a teljes vagy megközelítően a teljes társadalmilag szükséges munkaráfordítást, akkor valóban megbízhatóan tájékoztatnak, alkalmas eszközei a döntéseknek; nem vezetnek félre a gazdaságossági kérdésekben, abban, hogy melyik döntésünk szolgálja a társadalmi munka valóságos megtakarítását.

Az árszínvonal vita Magyarországon a gyakorlatban hamarabb eldőlt, mint az elméletben. Amikor elhatároztuk az 1959. január 1-i ipari termelői árrendezést, akkor elméletileg még csak azt láttuk világosan, hogy meg kell szüntetnünk a dotációk rendszerét, *minimálisan az önköltség színvonalára* kell emelnünk a termelői árakat, sőt az önálló elszámolás jobb funkcionálása céljából bizonyos tiszta jövedelmet (nyereséget) is kell beszámítanunk az árakba. Mire azonban az új ipari termelői árakat bevezettük, addigra már több volt bennük a tiszta jövedelem, mint eredetileg célul tűztük ki, és a bevezetés utáni időben tovább nőtt az ipari termelői árak nyereség-tartalma. Ezek az árak hamarosan megközelítették, elérték, egyes területeken valamelyest meg is haladták az „értékszínvonalat", vagyis a fogyasztói árak színvonalát. Lényegében megszűnt tehát az árrendszer kétszintűsége.

Nálunk az árszínvonal vita elméletileg is hamarosan eldőlt az „értékszínvonal" javára. De az „értékszínvonalú" termelői árak hívei ezután több csoportra szakadtak: minden csoport másféle szerkezetű, felépítésű árakkal tartotta helyesnek elérni az „értékszínvonalat". Megkezdődött a vita újabb szakasza.*

* A következő részben felhasználtam az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Közgazdasági Elméleti Munkaközösségben Csikós-Nagy Béla: Az árképzés közgazdasági alapjai a szocialista építés jelenlegi szakaszában című tanulmányáról 1964 októberében lefoytatott vita eredményeit is.

Ártípus vita

Az ártípusok abban különböznek egymástól, hogy eltérő felépítésük miatt (mivel mindegyikben más tényezővel arányos a tiszta jövedelem) *eltérő árarányokat* adnak. Emiatt eltérően orientálnak abban a kérdésben, hogy *mi „kerül" többe, mi kevesebbe a társadalomnak.*

Az ár típusa attól függ, hogy mire számoljuk rá az árban foglalt tiszta jövedelmet: ha az ár az önköltség százalékában megállapított tiszta jövedelmet tartalmaz, akkor önköltségi típusú ár (lényegében ilyen a mi mostani árrendszerünk); ha a bérköltség százalékában fejezzük ki az árba bekalkulált tiszta jövedelmet, akkor érték típusú; ha a termelésben lekötött eszközök értékére számítjuk az ár tiszta jövedelem részét, akkor termelési ár típusú árat kapunk.

Valamennyi ártípus hívei azzal érvelnek a maguk ártípusa mellett, hogy ennek az árarányai fejezik ki helyesen a társadalmilag szükséges ráfordításarányokat. Ennyiben az ártípus vita annak a kérdésnek a vitája, hogy melyik típusú árak fejezik ki helyesen a társadalmilag szükséges ráfordításokat, vagyis, hogy melyik ártípus árarányai orientálnak helyesen, milyen típusú árak biztosítanak tisztánlátást.

Az árral kapcsolatban a tisztánlátás, a helyes orientálás kritériuma csak az lehet, hogy az árak azt tüntetik fel olcsóbbnak vagy drágábbnak, ami tényleg az, tehát amikor döntenünk kell, amikor különböző változatok közül választhatunk, akkor *azt tüntetik fel társadalmi munkamegtakarításnak,* ami valóban az.*

Az ártípus kérdése nálunk abban az összefüggésben vetődött fel, hogy amikor áttértünk az önköltségnél is gyakran alacsonyabb árakról arra az árrendszerre, amely kifejezte legalább az önköltségeket, de még nyereséget is tartalmazott, akkor a nyereséget az önköltségre számítottuk rá.

Ezzel olyan ártípust hoztunk létre, amelynek arányai úgy orientálnak, hogy két egyforma értékű termék közül azt tüntetik fel drágábbnak, amely anyagigényesebb, illetve amely a termelés korábbi fázisaiban több vállalaton ment át. Közgazdaságilag ésszerűtlen az árarányok *ilyen* eltérése az értékarányoktól.

Az önköltségi ártípusnak erre a hibájára a mi eléggé nagy nyereséget tartalmazó önköltségi típusú árrendszerünk gyakorlati tapasztalatai hívták fel a figyelmet. Nálunk éppen ennek az árrendszernek a hívei közül néhányan álltak ki hamarosan egy tökéletesebb önköltségi ártípus mellett. Ebben az ártípusban az „anyagmentes" önköltségre, az úgynevezett feldolgozási költségekre (lényegében a bérre és az amortizációra) kellett volna rászámítani a tiszta jövedelmet. Mert a hibák mind abból származtak, hogy az anyagköltségekre is rászámítottuk a nyereséget.

A közgazdászok jó része azonban — és köztük sok olyan, aki korábban az önköltségi árrendszer híve volt — nem ilyen lépésről lépésre szakadt el az önköltségi árrendszertől. Azzal az értékelméleti álláspontal, hogy a szocializmusban az ipari termelői árak is valóságos árak, a

* A társadalmi munka megtakarítását meglehetősen tágan helyes értelmezni ebből a szempontból. Nemcsak azt kell érteni rajta, hogy csökken az egy-egy termék termeléséhez felhasznált társadalmilag szükséges munka. Végeredményben megtakarításnak kell tekinteni azt is, ha azonos terméket például kevesebb eszközlekötéssel termelhetünk, vagy ha azonos eszközlekötéssel és felhasznált (folyó) munkaráfordítással műszakilag fejlettebb, jobb minőségű, a belföldi szükségletet helyesebb arányokban kielégítő, az exportpiacokon versenyképesebb stb. termékeket produkálunk.

társadalmilag szükséges munkaráfordítások kifejezői, együtt született az az árelméleti álláspont, hogy ezeknek az áraknak a szerkezete az érték formulájának feleljen meg. És bizonyos fokig az érték formulájú árnak a kritikájából fejlődött ki a nálunk ma már elfogadott másik koncepció, hogy a szocializmusban az áraknak (az ipari termelői áraknak is) a módosult érték, lényegében a termelési ár formulája szerint kell felépülniük.

A vita most már arról folyt, hogy az értékárak vagy a termelési árak arányai orientálnak-e helyesen. Az érték típusú ár hívei szerint az értékarányokat kifejező áraránvok tájékoztatnak helyesen a társadalmilag szükséges munkaráfordítások arányairól, ezek a tisztánlátás eszközei.

A termelési ár típusú árak arányai általánosan eltérnek az értékarányoktól úgy, hogy *két azonos értékű termék közül az a drágább, amelynek a termeléséhez több álló- és forgóeszközt kell lekötni.*

A termelési ár típusú ár hívei azt állítják, hogy a gépi nagyipari termelés viszonyai közt, ha tisztán akarjuk látni a termékek ráfordításarányait, akkor az árcentrumokban (amelyek az ártípusnak megfelelő formula szerint épülnek fel) nem elegendő kifejeznünk az értékarányokat, a termeléshez *felhasznált ráfordítások* arányait. Azt is ki kell fejeznünk, hogy azonos értékű termékeket nagyon különböző nagyságú (értékű) *lekötött ráfordításokkal,* álló- és forgóeszközökkel termelünk. Ezért az eszközigényesebb termék centrumárának valamivel nagyobbnak kell lennie az értéknél, a kevésbé eszközigényes termék centrumárának pedig valamivel kisebbnek. Azt az árformulát tartják helyesnek, amelyben a tiszta jövedelem nagy része *a lekötött eszközök értékével arányos* és nem a munkabérrel, mint az értékárban.

Szükséges ez a tisztánlátáshoz egyrészt azért, mert a gépi nagyipari termelésben — szemben a kézműves jellegű kisárutermeléssel —, statikusan szemlélve, a különböző termékek esetében az azonos nagyságú értékekhez (felhasznált ráfordításokhoz) nagyon különböző nagyságú fel nem használt, de lekötött társadalmi munkaráfordítások (termelési álló- és forgóalapok) tartoznak. Másrészt azért is, mert — változásában szemlélve — megvan a reális lehetőségünk a döntésre, hogy a lekötött eszközök növelésével olyan technikát („eszközigényes" technikát) alkalmazzunk, amely csökkenti a felhasznált ráfordításokat (az értékeket és az önköltségeket) vagy megfordítva, kevesebb lekötött eszközt igénylő („munkaigényes") technika alkalmazásával nagyobb legyen a termékek felhasznált ráfordítása (önköltsége, értéke). *A felhasznált ráfordítás és a lekötött ráfordítás bizonyos fokig egymással helyettesíthetők.*

Ha a centrumárak értékarányosak, akkor csak a felhasznált ráfordítások arányairól tájékoztatnak. Ezért a gazdasági döntések egy részében szükségképpen helytelenül orientálnak, nem biztosítanak kellő tisztánlátást abban a kérdésben, hogy melyik döntésünk szolgálja a valóságos takarékoskodást a társadalmi munkával. Érték típusú árcentrumok esetében pl. az egymást helyettesítő termékek felhasználásáról való döntéskor a felhasználók és a fogyasztók csak a felhasznált ráfordításokat tudják összehasonlítani az árakon keresztül és figyelmen kívül hagyják, hogy az egyik termék termeléséhez esetleg sokkal nagyobb arányú eszközlekötés szükséges, mint a másikéhoz. Az ilyen

orientálás megnövelné az eszközigényesebb termékek „keresletét", mert általában azoknak kisebb az értéke és az értékára. Ha a termelés idomulna ehhez a „kereslethez" pl. a tervezésen keresztül, akkor ez nyilvánvalóan a társadalmi munka pazarlására vezetne. Ha pedig a termelés a nagy eszközigényesség által korlátozva nem tudna felnőni ehhez a „kereslethez", akkor a nagy eszközigényű és ezért kisebb értékű — értékárrendszerben olcsóbb — termékek forgalmának (elosztásának) közvetlen, adminisztratív szabályozását az állami tulajdon körében már maga az árrendszer is elkerülhetetlenné tenné.

Az értékár hívei közül sokan elismerik ezt. De úgy gondolják, hogy elméletileg mégis az a helyes, ha a szocialista gazdaságban a centrumárak értékarányosak, az eszközigényesség kifejezése pedig olyan gyakorlati követelmény, amelyet nem az árcentrumok arányaival, hanem áreltérítéssel kell kielégítenünk. Ez azonban elméletileg is erőltetett gondolatmenet.

A kézműves jellegű kisárutermelésben a különböző termékek termeléséhez lekötendő eszközök nagysága nem különbözött számottevően és a lekötött eszközök nagyságának változtatásával nem lehetett lényegesen befolyásolni a termékek értékét. Ezért itt az árak pusztán az értékarányok kifejezésével is jól tájékoztattak a társadalmilag szükséges ráfordításarányokról. De a gépi nagyipar viszonyai közt a társadalmilag szükséges munkaráfordítás fejlettebb, összetettebb kategóriává válik: *felhasznált* ráfordítás (érték) és egyszersmind ehhez tartozó, de tőle eltérő arányú *lekötött* ráfordítás termelési alapok formájában.

Az értékarányok nem a gépi nagyipari termelésre jellemző objektív feltételek közt fejezik ki a ráfordításarányokat, hanem a kézműipari termelés objektív feltételei közt. Ezért nincsen semmiféle elméleti indokoltsága annak, hogy a gépi nagyipar viszonyai közt olyan árcentrumokat képezzünk, mintha még nem volna gépi nagyipar, aztán, ha nem akarjuk, hogy az árak rosszul orientáljanak, akkor az átlagos eszközigényességű termékek kivételével valamennyi termék árát eltérítsük a centrumtól, vagyis *általános áreltérítéssel* fejezzük ki a termelőerők jellegéből fakadó *általános termelési feltételeket* az árarányokban.

Az ártípus akkor tekinthető helyesnek, ha olyan centrumárakat, illetve árarányokat eredményez, amelyek *általában helyesen orientálnak* a gépi nagyiparra jellemző ráfordításarányokról és ezen az alapon a társadalmi munkával való takarékoskodás kérdéseiben. Éppen ezért helyesen megválasztott ártípus esetén *maguktól a centrumáraktól kell várni a helyes tájékoztatást és kivételeknek kell tekinteni az áreltérítéseket.* Ezekre csak akkor van szükség, ha a társadalmilag szükséges ráfordításarányokat, tehát az eszközigényességet is kifejező centrumárarányok kivételesen nem kívánatos irányba orientálnának, terelnének. Például, ha azonos fűtőértékű olajmennyiség társadalmilag szükséges ráfordítása (a tárgyalt értelemben) kisebb, mint a megfelelő mennyiségű széné, de olajból nincs elegendő, s ezért a fűtőanyag-szükséglet egy részét mégis szénnel kell kielégítenünk, akkor az olaj árát kivételesen a társadalmilag szükséges ráfordítások által meghatározott árcentrum fölé kell emelni, hogy ára helyesen orientálja, terelje a felhasználót.

Magyarországon vannak hívei annak az árkoncepciónak is, amely szerint a számunkra reálisan létező, tehát velünk számottevő külkeres-

kedelmi kapcsolatban levő tőkés világpiac árait kell megtennünk érvényes belföldi árrendszerünk *centrumáraivá*. Tehát itt nem arról a helyes követelésről van szó, hogy a külkereskedelem tárgyát képező import- és exporttermékek árcentruma a számunkra reális világpiaci ár körül alakuljon. E koncepció hívei azoknak a termékeknek is világpiaci árcentrumot kívánnának adni, amelyeket belföldön termelünk és csak itt használunk fel.

De a világpiaci árak nem is alkotnak *árrendszert,* mint valamely egységes termelő szervezet termékeinek az árai, amelyek az illető termelő szervezet (nemzetgazdaság) egymásra épülő termelési fázisainak ráfordítási viszonyait tükrözik. Ha fel akarnánk építeni az alsóbb termelési lépcsőfokok termékeinek világpiaci áraiból a végtermék világpiaci árát (illetve még előbb önköltségét), akkor ez nem sikerülne. A termék tőkés világpiaci ára nincs ilyen szerves kapcsolatban a hozzá szükséges anyagok és féltermékek tőkés világpiaci árával. A világpiaci ár nem úgy alakul, hogy a termelés minden egyes fázisának (lépcsőfokának) ráfordításai megjelennek a következő fázisok (magasabb lépcsőfokok) termékének önköltségében, árában, hanem minden egyes termelési fázis termékének ára a többi fázis ráfordításaitól némileg függetlenül határozódik meg. A világpiaci árakat nagyrészt más összefüggések alakítják. Ezeknek az áraknak nem annyira egymással, hanem inkább az exportáló és az importáló országok belső árarányaival kell összhangba kerülniük a komparatív előnyök alapján.

A világpiacon forgó termékek az országok egységes termelő szervezetének, újratermelésének *kiegészítőiként* válnak export- vagy importtermékké, és az árarányokra *a kiegészítő jelleg, a komparatív előnyök hatnak.* De még sok más is — amint a „világpiaci ár" koncepció hívei is tudják. A tőkés világpiaci árak nem elsősorban ráfordításarányosak. De ha a világpiaci árak kifejeznének valamiféle termelési-ráfordítási arányokat, akkor is ezek nem a saját termelési feltételeinkben gyökerező ráfordításarányok, hanem valami *idegen ráfordításarányok volnának.*

A tőkés világpiaci árakon keresztül „tisztán látnánk", hogy a világpiaci ár mit ismer el a ráfordításainkból, mi a „világszínvonal". De ez nem elegendő. Elsősorban azt kell tisztán látnunk, hogy *valójában milyenek a ráfordításaink,* mert csak így dönthetünk fejlesztési, külkereskedelmi, helyettesítési stb. kérdésekben.

Amióta csak van világpiac, azóta minden szuverén országnak elemi érdeke és feladata, hogy a saját termelési feltételeit kifejező belföldi árait *szüntelenül összehasonlítsa* a világpiaci árakkal. És ez nemcsak a külkereskedelemben részt vevő termékek árára vonatkozik. A komparatív előnyök tisztánlátásához lényegében valamennyi olyan termékünkről, amely akár csak elméletileg is konvertálható a külkereskedelem útján, tudnunk kell, hogy hazai ráfordítása (centrumára) hogyan aránylik a világpiaci árhoz. De nem véletlen, hogy sohasem volt és nem is lesz a világon olyan ország — még a monokultúrás, teljesen külkereskedelemre utalt országok közt sem —, amely ennek a tisztánlátásnak a céljából belföldi árrendszerként érvényesítené a világpiaci árakat.

Az igazság az, hogy *mindkettőt kell látnunk.* Valóban, mérhetetlen károkat okozunk a népgazdaságnak, ha csak a belső feltételeinket tükröző árarányok ismeretében döntünk. De abból, hogy a tényleges ráfor-

dítások és a világpiaci árakban elismert ráfordítások összehasonlítása nem nélkülözhető, egyáltalán nem következik, hogy az összehasonlítás biztosítása céljából az idegen árakat kell megtennünk érvényes belső árrendszerünk centrumáraivá és a saját árakat kell puszta számítási anyagként vagy éppen áreltérítési szempontként kezelnünk.

Nem az kell a tisztánlátáshoz, hogy a világpiaci árakat alkalmazzuk belföldi árakként, hanem az, hogy a saját ráfordításainkat kifejező belföldi centrumáraink és a világpiaci árak közti *különbségek arányait* kiszámítsuk. Ha egyik termékünk hazai centrumára pl. 100%-kal magasabb a világpiaci árnál, a másik termékünké pedig csak 50%-kal, akkor *ebből a szempontból* a második termékünk kétszer jobb az elsőnél.

Ezt tisztán kell látnunk és még sok mást is, de nem közvetlenül az árakon keresztül. Például a távlati terveinkben szereplő beruházások üzembelépésekor egészen mások lesznek a ráfordításarányok, mint amilyeneket a mostani árrendszerünk tükröz. Ezért lényegében ártrendeket kell számítanunk, mert csak így láthatjuk tisztán a távlati tervben szereplő beruházás hatékonyságát és a távlati terv sok más részletét.

Ha mindent, amit tisztán kell látnunk, az érvényes árrendszerrel kívánnánk „érzékeltetni", akkor végül az ár nem ár lenne, hanem valamilyen meghatározhatatlan közgazdasági kategória. De nem is lehetne ilyen árrendszert bevezetni. Hiába határoznánk el, hogy valamilyen „tisztánlátási" célból más, például tőkés világpiaci árakat érvényesítünk, amelyek nem a tényleges termelési feltételeinkre épülnek fel. Egyszerűen nem vagyunk képesek gazdasági adottságainktól, termelési feltételeinktől idegen árrendszert belekényszeríteni a gazdaságunkba. A belföldi árrendszer árcentrumarányainak a belföldi ráfordításarányokat kell „érzékeltetniük". Közvetlenül ezt kell és csak ezt lehet tisztán látnunk az árakon keresztül.

Az árrendszer sok vonatkozásban közvetlenül *tájékoztatja* a népgazdasági és a vállalati vezetést egyaránt. De semmi esetre sem helyettesíti a speciális elemzéseket, a gazdaságossági számításokat stb. A helyes belföldi árrendszer csak fontos feltétele ezeknek a gazdaságossági és egyéb számításoknak.

A gazdaságossági számítások vagy más elemzések egyes konkrét esetekben arra az eredményre is vezethetnek, hogy bizonyos belföldi árakat helyesebb eltérítenünk az árcentrumtól. Egyebek közt a tőkés világpiaci árak és a belső centrumárak összevetése is vezethet arra az eredményre, hogy bizonyos termékek belföldi árát helyesebb a világpiaci ár irányában eltérítenünk a centrumártól. Így bekerülhetnek a belföldi árrendszerünkbe tőkés világpiaci árak, de nem mint a belföldi árrendszer *centrumárai*, hanem mint konkréten megvizsgált esetekben a centrumártól *eltérített árak*.

A tisztánlátás szempontjából nem mellékes kérdés, hogy egy-egy konkrét ár centrumár-e vagy eltérített ár. Például: bizonyos exporttermékeinknek a centrumártól a világpiaci ár felé eltérített ára helyesebben orientálhat a társadalmi munkával való takarékoskodás, a fejlesztés, az exportstruktúra stb. kérdésében, mint a centrumár. De ha azt kell kiszámítanunk, hogy a teljes exportunk mekkora hazai ráfordítással szerezte meg a devizamennyiséget, amelyért az importtermékeinket megvásároltuk, vagyis, ha ki akarjuk számítani a helyes devizaszorzókat, amelyekkel meghatározzuk az importtermékek centrumárát, akkor szá-

molnunk kell azzal, hogy exporttermékeink egy részének belföldi árát eltérítettük a centrumtól. A devizaszorzók kiszámításakor nem ezekkel az eltérített árakkal, hanem a belföldi centrumárakkal kell számolnunk.

A termelési arányok helyességének a megítélése szempontjából sem lényegtelen kérdés, hogy a konkrét ár, amelyen egyensúlyba kerül a termelés a „kereslettel", vagy amelyen éppen egyensúlytalanság keletkezett a termelés és a „kereslet" közt, ez az ár vajon ráfordításarányokat kifejező centrumár vagy eltérített ár. Ha eltérített áron teremtettük meg az egyensúlyt, akkor állandóan szem előtt kell tartanunk az okot, amely miatt az árat el kellett térítenünk.

Minél helyesebbek a termelési arányok, annál kevésbé fordul elő a termelés és a „kereslet" egyensúlytalansága centrumáron — olyan termékek esetében, amelyek termelését vagy külkereskedelem útján való megszerzését viszonylag szabadon dönthetjük el. Ezeknek a termékeknek a vonatkozásában a centrumár érvényesíthetősége lényegében a helyes termelési arányok meghatározásának, a tervezés tökéletesítésének a kérdése.

Van egy modern árkoncepció, amely figyelmet érdemel, de amelynek képviselői nem ismernek centrumárat és eltérített árat, csak egyensúlyi árat. Ennek az árkoncepciónak az a lényege, hogy fejlett matematikai módszerekkel kívánja meghatározni a népgazdaság optimális arányait, s azután ismét modern matematikai módszerekkel számítja ki minden egyes terméknek azt az árát, amely egyensúlyt teremt az optimális népgazdasági arányok alapján a „kereslet" és a „kínálat" között. Ez az ún. „árnyékár" rendszer, amely tehát egyensúlyi árak rendszere.

Egyensúlyi árakat bármilyen termelési arányok, tehát helytelen arányok alapján is lehet képezni. Az „árnyékár" rendszer azonban, ha sikerül kidolgozni az alapját: a népgazdaság tudományos módszerrel való optimalizálását, akkor *nem akármilyen egyensúlyi árrendszer.* Lényegéhez tartozik, hogy helyes termelési arányokon alapszik, tehát javarészt centrumárakból állhat. De helyes termelési arányok esetén is szükséges bizonyos árak eltérítése a ráfordítást kifejező árcentrumtól, mint például az olaj és a szén esetében. Az „árnyékár" rendszerben ezeknek a termékeknek az eltérített ára „elvileg" ugyanolyan ár, mint a másik termék centrumára.

Az „árnyékár" rendszerben olyan olaj- és szénár adódik ki a számításokból, amely árakon az illető tervidőszakban termelt szén és olaj *együttes* mennyisége éppen fedezi a „keresletet". Hogy az egyensúlyi árak mögött a centrumártól eltérített árak húzódnak meg, azt az „árnyékár" nem ismeri el. Ebben a rendszerben nem az árnak a centrumtól való eltérítése jelzi, hogy igyekezni kell minél nagyobb arányban olajjal és minél kisebb arányban szénnel kielégíteni a szükségleteket, hanem még az árrendszer kiszámítása előtt, a korábbi műveletsor: a népgazdaság optimalizálása számol ezekkel a tényezőkkel. Az árrendszer már kész helyzetet regisztrál.

Ha azonban sikerül kifejleszteni a népgazdaság optimalizálásának valóban tudományos módszerét, amely fel tud használni fejlett matematikai apparátust a népgazdaság bonyolult összefüggéseinek mennyiségi meghatározására is, akkor ez új feltételeket teremt majd a népgazdaság tervezése számára és ezzel együtt természetesen a konkrét árképzés számára is. Egészen bizonyos, hogy ha kitartunk a centrumár és

az eltérített ár megkülönböztetésének szükségessége mellett, akkor is lényegesen megbízhatóbb alapokra helyezhetjük majd az ármunkát, különösen az egymást helyettesítő termékek árképzését az „árnyékár" rendszer módszereinek és bizonyos elveinek a felhasználásával. Egyes területeken, pl. az energiahordozók konkrét ármegállapításában máris hasznosan alkalmazzuk ezeket a módszereket.

A javasolt árrendszer

Az egész árrendszert jellemző centrumárak alapelveként azonban azt helyes elfogadni, hogy az árak a tiszta jövedelem nagy részét a lekötött eszközök értékének arányában tartalmazzák. A szocializmus viszonyai közt ez látszik a helyes ártípusnak. Ez biztosítja, hogy a centrumárak arányai kissé eltérjenek az értékarányoktól, kifejezve a termékek eszközigényességének eltéréseit.

Az árban foglalt tiszta jövedelem másik részét a munkabérre kell rászámítani.

Az 1964. január 1-én bevezetett 5 százalékos eszközhasználati díj csak körülbelül $^1/_3$-a a tiszta jövedelemnek. Különböző irányokból történt megközelítő számítások szerint azonban a tiszta jövedelemnek ennél nagyobb részét, az eszközértéknek mintegy 10 százalékát volna helyes beépíteni a termékárakba eszközarányos tiszta jövedelemként. A kísérleti ármodell-számításokban ezért az eszközérték 10 százalékának megfelelő eszközarányos tiszta jövedelem került be abba az ártípusba, amelyet a szocialista gazdaságban jelenleg alkalmazandó termelési árnak tekintünk. A javasolt árrendszer megvalósításakor is nagyságrendileg ilyen eszközarányos tiszta jövedelem rész látszik helyesnek. A tiszta jövedelem többi részét kell majd béarányos tiszta jövedelemként beépítenünk az árakba. Így épül fel a javasolt ártípusnak megfelelő centrumár.

Természetesen centrumáron nem érthetjük azt, hogy minden egyes termék központilag képzett konkrét ára fillérre megfelel az ártípus szerinti sémának. Az esetek többségében a központilag megállapított centrumárak is a legkülönfélébb tényezők miatt némileg eltérnek az ártípus szerinti ártól, anélkül, hogy áreltérítésről volna szó. Ez következik az ár közgazdasági tartalmából.

Az állami vállalatok egymás közti kapcsolataiban érvényesülő (termelői) árak egy részét pedig nem is helyes központilag megállapítani. Rábízhatjuk ezt magukra a vállalatokra, ha előírtuk, hogy a vállalatok fizessenek be a lekötött eszközeik értéke után körülbelül akkora százaléknyi járulékot, amekkora százaléknyi tiszta jövedelmet eszközarányosan kívánunk beépíttetni az árakba, és ugyanígy járunk el a béarányos árténvezővel is: ezt béarányos adóként kötelezően befizettetjük. Ha ezek után a vállalatokra bízzuk az ármegállapítást, akkor a vállalatok a maguk összes termékeinek együttes árösszegét szükségképpen úgy állapítják meg, hogy ez fedezze — mint minimumot — a termelési költséget, valamint az eszközarányos és a béarányos befizetési kötelezettséget. Ha a meglevő lehetőségeket felhasználva gátakat állítunk az elé, hogy az árösszegek számottevően meghaladhassák ezt a minimumot, akkor az árcentrum a gyakorlatban úgy valósul meg, hogy egy-egy vállalat, ipar-

ág, termékcsoport árösszege az ártípus szerinti centrum közelében alakul ki.

Az árcentrum ilyen „csoportos" megvalósulása összefügg egyebek közt azzal, hogy az árrendszer termelési ár típusú, tehát az ár egyik tényezője a lekötött eszközök értékével arányos tiszta jövedelem. A lekötött eszközérték pedig vállalati kategória és nem közvetlenül a termékkel összefüggő kategória. A lekötött eszközök értékére rászámított tiszta jövedelem elsősorban vállalati méretekben realizálható és csak azután valamilyen módon a termékek közt szétosztva.

A konkrét termékárak szóródhatnak aszerint, hogy a termelő, az ármegállapító vállalat hogyan „értékeli" az illető termékre elszámolható ráfordításait (beleértve a befizetési kötelezettségeket is) azzal összefüggésben, hogy egyidejűleg még milyen más termékeket gyárt és azokra mennyit tud elszámolni a lekötött eszközök „költségeiből" és más közvetett költségekből. Az ármegállapító vállalatnak ez az „értékítélete" természetesen nem független a vevőinek az „értékítéletétől" sem. Ebben az értelemben végeredményben piaci mechanizmusok is alakítják a konkrét árak szóródását az árcentrum körül. Úgy kell megszerveznünk a piaci mechanizmusokat, elsősorban az érdekeltségi rendszeren keresztül, hogy a konkrét termékárak együttesen végül az ártípus szerinti centrumárakat juttassák érvényre.

A centrumáraknak ebből a felfogásából következik, hogy áreltérítésen azokat a kivételnek számító eseteket értjük, amikor 1. központilag határozzuk meg az ártípustól eltérő árat (például az olaj és a szén esetében) vagy 2. központilag az átlagosnál kisebb eszközjárulékot, bérjárulékot fizettetünk be, hogy az ármegállapító vállalat is kevesebbet kalkuláljon be az árba, mint a többiek, illetve, ha annyi eszközjárulékot és bérjárulékot vonunk el tőle is, mint a többiektől, de az így kalkulált árak után még például forgalmi adót is befizettetünk.

Ebből is látszik, de magától is értetődik, hogy a jól megválasztott ártípus szerinti árrendszer is csak akkor funkcionál jól, ha nem kerül ellentmondásba a tervezési, irányítási stb. rendszer, röviden a gazdasági mechanizmus egyéb elemeivel. Az árrendszerrel közvetlenül összhangban kell megválasztanunk a tiszta jövedelem elvonásának módját, formáit, a vállalati és az egyéni anyagi érdekeltséget. De közvetve befolyásolja az árrendszer funkcionálását a mechanizmus valamennyi eleme és megfordítva: a mechanizmus egyetlen elemét sem volna célszerű úgy megválasztani, hogy nem számolunk az alkalmazni kívánt árrendszer típusával és az árak konkrét megvalósulási módjával, az ármechanizmussal.

BUDA ISTVÁN:

Munkabér-gazdálkodási rendszerünk fejlődéséről

Szocialista és szocializmust építő társadalmakban a munkabér-gazdálkodás* rendszere az elosztás fontos eleme, hiszen a nemzeti jövedelem közvetlen fogyasztásra szánt hányada nagyrészt bérek formájában kerül elosztásra. A munkabér — a szocialista és kapitalista viszonyok között egyaránt — amellett, hogy elsősorban az elosztás eszköze, egyben aktív tényező a nemzeti jövedelem emelésére irányuló anyagi érdekeltség megteremtésében és érvényesítésében.

Az elosztás módja a termelési viszonyok fontos eleme. Ebből következik, hogy a termelési viszonyok fejlődése visszatükröződik az elosztás módszerének, rendszerének és ezen belül a bérgazdálkodás rendszerének fejlődésében. Amikor tehát visszatekintünk bérgazdálkodási rendszerünk fejlődésére, az elosztás *egyik* eleme szempontjából kísérjük végig a szocializmus építését.

Az elosztás és a bérezés helyzete 1945 és 1950 között

A felszabadulást közvetlenül követő időkben bérgazdálkodási rendszerről tulajdonképpen nem beszélhetünk. A második világháború pusztításai nyomán kialakult helyzetben, amikor a nemzeti jövedelem minimálisra csökkent, és rohamos ütemű inflációs folyamat indult el, az elosztásban lehetetlenné vált mindenfajta tudatos irányítás. A pénz és ezen keresztül a munkabérek gyors ütemű elértéktelenedése, az elosztás közvetlen naturális módját eredményezte; és ez is spontán, az infláció törvényszerűségeit követve ment végbe. Abban az időben az volt a legfőbb törekvésünk, hogy biztosítsuk az újjáépítésben részt vevők legalább minimális ellátását. A hadigazdálkodás egy bizonyos formája volt jellemző akkori gazdasági életünkre, ami eleve lehetetlenné tette, hogy a nemzeti jövedelemből bérek formájában történő részesedés akár a kapitalizmus, akár a szocializmus törvényei szerint differenciáltan kerüljön elosztásra. Az ellátás alacsony színvonala mellett lényegében *nagyfokú egyenlősítés* jellemezte az elosztást és a fogyasztást egyaránt.

* A munkabérgazdálkodás rendszere — terminológiánk szerint — magában foglalja a munkabérek tömegének és átlagos színvonalának népgazdasági, ágazati és vállalati szinten történő meghatározását, tervezését és ellenőrzését, valamint mindazokat az elveket, módszereket és szabályokat, amelyek a gazdálkodás mindennapi gyakorlatában az egyéni bérek, keresetek alakulását meghatározzák, befolyásolják, és elősegítik a munka szerinti elosztás törvényének érvényesülését. (Tehát e fogalomba tartoznak a bérformák, alapbérrendszerek, premizálási rendszerek stb. is.) Ide tartozik azonban maga az a tevékenység is, amely a bérekkel kapcsolatban a központi előírások adta keretek között folyik.

Az elosztásnak tudatos, központi elképzeléseken alapuló módszerei csak a stabilizáció után, tehát 1946 végén alakulhattak ki. Ekkor már érzékelhetővé váltak az elosztásban azok az örökségek, amelyeket a megdöntött kapitalista rendszer hagyott népgazdaságunkra. A tőkés társadalomban, ahol a munkabér nagyságát, azaz a munkaerő árát a munkaerő értéke határozza meg, olyan béraránvok alakultak ki, amelyek szocialista viszonyok között, szocializmust építő társadalomban tartósan nem maradhatnak fenn. Az örökölt béraránvokban visszatükröződtek a kizsákmányoló rendszer vonásai. A tőkés érdekek megkövetelték, hogy a vezető posztokon dolgozókat jól megfizessék, mert döntő szerepük volt a profit megszerzésében, realizálásában. Az akkori béraránvokat széles határok közötti differenciáltság jellemezte, amelyen belül jellegzetes vonás volt a fizikai munka lebecsülése, alacsony színvonalon történő értékelése és a szellemi tevékenység túlértékelése.

Jelentős eltérések álltak fenn az azonos munkáért fizetett bérek között attól függően, hogy nők vagy férfiak, fiatalok vagy felnőttek végezték azt. A bérek színvonalára hatással voltak a területenként eltérő nagyságú munkaerő-feleslegek, a munkaerő-kereslet és -kínálat viszonya. A termelés különböző ágaiban hagyománnyá váltak bizonyos természetbeni juttatások, amelyek a pénzbeli bérekkel együtt alkották az adott terület dolgozóinak tényleges jövedelmét.

Tekintve, hogy az elosztás — ezen belül a bérezés rendszere — mindig jelentős politikai tényező, és a fejlődésnek lényeges emelője lehet, parancsoló szükségszerűség volt az elosztás rendszerében meglevő szervezetlenség felszámolása, a bérezés rendszerében olyan alapok lefektetése, amelyekre a későbbiek során felépíthető a szocialista társadalom követelményeinek megfelelő bérgazdálkodási rendszer.

Fentiekből kiindulva ebben az időben az elosztásban a legdöntőbb feladatok a következők voltak:

Meg kellett szüntetni a túlzott jövedelmi aránytalanságokat. Egyrészt törekedni kellett az egyenlő munkáért egyenlő bért elv érvényrejuttatására, másrészt fel kellett számolni az *indokolatlan,* a szocialista építés időszakában már tarthatatlan bérkülönbségeket a legalacsonyabb és a legmagasabb értékű munkák között.

A fizikai munka értékelésében fordulatot kellett elérni, és biztosítani kellett fokozottabb anyagi megbecsülését. Ez a követelmény összhangban volt a kialakulóban levő új társadalom uralkodó osztályának érdekeivel és politikai célkitűzéseivel.

Meg kellett szüntetni, vagy legalábbis mérsékelni a földrajzi területenként kialakult túlzott bérkülönbségeket.

Az összjövedelmen belül növelni kellett a pénzbeli juttatások, tehát a munkabérek súlyát, arányát.

A tervgazdálkodás keretei között ki kellett alakítani a bérek formájában elosztásra kerülő nemzetijövedelem-rész megtervezésének, valamint a bérgazdálkodásnak a módszereit és gyakorlatát.

E feladatok teljesítésében az első hároméves tervidőszak folyamán viszonylag jelentős előrehaladást sikerült elérni. Az ekkor kialakult formák azonban a későbbi évek során még sok változáson mentek át. A bérek szabályozásának — a munka szerinti elosztás elvének megvalósítását szolgáló — legalkalmasabb formája *a kollektív szerződések rendszere* volt. Az állam és a szakszervezetek között kollektív szerző-

désekben rögzített megállapodások már tartalmazták a munkakörök és szakmák bértételeit. Ezekben már tükröződött a túlzott bérkülönbségek csökkentésére irányuló törekvés és a fizikai munka fokozott megbecsülése. Megmaradt bizonyos különbség az ország különböző földrajzi területein dolgozók bérszínvonala között. Ezek a differenciák azonban már nem spontán alakultak ki, hanem rendszerbe foglalta azokat az akkori bérrendszer. Már ebben az időben érvényre jutott a szocialista bérezésnek az az elve, hogy azonos munkáért fajra, nemre és korra való tekintet nélkül egyenlő bért kell fizetni. Kialakultak tehát azok az alapok, amelyekre rá lehetett építeni a szocialista bérezési formákat, bérrendszereket.

A tervgazdálkodás keretei között a munkaügyi tervekben megkezdődött a béreknek mint a vásárlóerő egyik legjelentősebb részének tervezése. Ezzel egyidejűleg kialakultak a béralap-ellenőrzés első formái is.

Felbecsülhetetlen segítséget jelentett a bérgazdálkodás kilakítására tett első lépéseknél a Szovjetunió tapasztalatainak, módszereinek átvétele és azok az elméleti útmutatások, amelyeket a marxizmus—leninizmus klasszikusai az elosztás és a bérezés rendszerét illetően nyújtottak.

A bérgazdálkodás rendszerének kialakítása az 1950-es évek elején

Egész népgazdaságunk fejlődésében fontos állomás és egy új szakasz kezdetét jelzi az első ötéves terv. Ekkor már újjáépített, stabilizált és konszolidált viszonyok között működő népgazdaságban kellett kialakítani és megszervezni a bérezés mechanizmusát oly módon, hogy a bérek mind teljesebb mértékben töltsék be a rájuk háruló funkciókat. Egyre inkább előtérbe került a bérek *elosztási* funkciója mellett *ösztönző* eszközként való felhasználásuk is.

Az 1950-es években, egészen 1957-ig — kisebb változásoktól eltekintve — azok a bérezési rendszerek és bérformák uralkodtak, amelyek az első ötéves tervidőszak elején kerültek kialakításra.

A keresetet befolyásoló elemek központi szabályozása

A bérezés rendszerét erős központosítás jellemezte. Az iparban olyan bértarifákat vezettünk be, amelyeknél az egyes fokozatokhoz tartozó alapbéreket a kormány hagyta jóvá. A népgazdasági fontosság és bizonyos fokig a korábban kialakult helyzet figyelembevételével iparáganként eltérő volt az azonos kategóriához tartozó bértételek nagysága. A nehéziparban magasabb, a könnyű- és élelmiszeriparban pedig alacsonyabb volt a tarifák színvonala. A munkák és munkások kategóriába sorolása ugyancsak központi besorolási útmutatók alapján történt. A bérek e két fontos elemének központi előírása abból a nézetből fakadt, hogy az egyenlő munkáért egyenlő bért elv csak oly módon érvényesíthető, ha a kereset nagyságát befolyásoló *minden egyes elemet egységesen központi előírás határoz meg.*

Ebben az időben központi előírások alapján három bérforma létezett. Legáltalánosabb — úgyszólván uralkodó — bérforma volt a da-

rabbér, amely szerint a munkások több mint 60 százalékát bérezték, mintegy 20—25 százalék prémiumos időbérben dolgozott és az úgynevezett sima időbéresek köre mintegy 15—20 százalék volt. Központilag erősen szorgalmaztuk a darabbérrendszer szélesebb körű alkalmazását. Az volt a vélemény, hogy ez a legkövetkezetesebb — sőt csaknem az egyedüli — szocialista bérforma. Ezt a törekvést a központi előírásokon és a különböző adminisztratív megkötöttségeken túlmenően anyagi ösztönzők is segítették. Ilyen hatása volt például a tarifák bérformák szerinti differenciálásának is. A darabbéres munkások alapbére 10—12 százalékkal magasabb volt, mint az azonos kategóriájú időbéreseké. A vállalatok illetékes vezetői prémiumot kaptak annak alapján, hogy milyen mértékben bővítik a darabbérrendszer alkalmazási területét. Ez a szemlélet és a hozzá kapcsolódó érdekeltség *a darabbérrendszer túlzott kiterjesztését* eredményezte.

A darabbérrendszer előtérbe helyezése megkövetelte, hogy a munkák minél szélesebb körére normákat állapítsanak meg. Ebben az időszakban következett be számottevő fejlődés a munkanormák megállapításának, kezelésének és módszertanának kérdéseiben. Kezdtük szorgalmazni az iparági normaalapok kidolgozását és az úgynevezett *műszaki normák* — mégpedig a haladó műszaki normák — megállapítását, alkalmazását. Ez a központosítás ismét abból a megfontolásból származott, hogy egyenlő munkáért egyenlő béreket csak akkor lehet biztosítani, ha a keresetek kialakulására ható valamennyi tényező önmagában is biztosítja ezt az egyenlőséget, azaz ha azonos bérért mindenhol azonosak a követelmények, normák is. Ezt azonban — éppen az eltérő műszaki, szervezési feltételek miatt — még egységes normaalapok mellett sem tudtuk elérni. A normaalapokból felépített norma területenként a legkülönbözőbb eltéréseket tartalmazhatta; és ezek gyakran éppen ellentétesek voltak a műszaki szervezési feltételek által indokolhatókkal. Ebben a bérgazdálkodási rendszerben a végrehajtó szervek, tehát a vállalatok hatásköre nagyon szűk volt.

A rendszer mindezek ellenére hatékonynak bizonyult az akkori gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósításában. Része volt a termelés és a termelékenység gyors ütemű emelkedésében, a foglalkoztatáspolitikai célkitűzések megvalósításában, a nehézipar elsődleges fejlesztésében.

A bérgazdálkodás, bérellenőrzés centralizált rendszere

A tervgazdálkodás akkori rendszerében is kifejezésre jutott az erőteljes centralizmus érvényesülése. Igen sok munkaügyi mutatót írtak elő kötelezően mind minisztériumi, mind pedig vállalati szinten. *A kötelező tervmutatók tömege* a vállalatok tevékenységét a felülről jött különféle utasítások betartására korlátozta; alig adott módot mérlegelésre, a lehetőségek közötti választásra, többnyire kényszerpályát szabott meg számukra, ami ráadásul gyakran helytelen irányú volt.

A bérek volumenének tervezésében, de főként ellenőrzésében az úgynevezett *relatív módszer* volt a jellemző. A vállalatok a termelési tervek teljesítése arányában térhettek el a béralaptervtől. Mivel az értékben mért termelési mutató számos, a vállalati munkától független tényező hatására is változik, ez a módszer lehetőséget teremtett több

ágazatban a laza bérgazdálkodásra. Ilyen módszer mellett a béralap megtervezése és ellenőrzése gyakorlatilag alig korlátozta a felhasználható bérek összegét. A bérek emelésére minden időben — de különösen a reálbérek és réáljövedelmek csökkenése vagy stagnálása idején — igen erőteljes tömegnyomás hat.

A darabbérrendszer túlzottan széles körű és megalapozatlan alkalmazása — figyelembe véve a normák rendszeres lazulását — a bérszínvonal gyors ütemű emelkedésével járt. A bérellenőrzés rendszere megfelelő vállalati fedezetet is teremtett a rendszeresen növekvő bérek finanszírozására.

Bár az 1957-ig alkalmazott bérgazdálkodási rendszer segítséget nyújtott az akkori gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósításához, számos vonatkozásban feszültséget hozott létre. A negatív tendenciák lassan további fejlődésünk akadályozóivá váltak. A névleges bérek gyors ütemű emelkedése felborította a vásárlóerő és árualap egyensúlyát, mivel a bérek növekedésével nem nőtt együtt a vásárlóerő-fedezet megteremtésére hivatott árutermelés. Az átlagbéreknek iparáganként, népgazdasági áganként nagyon eltérő mértékű növekedése béraránytalanságokat hozott létre. Ezek viszont károsan hatottak a munkaerő-gazdálkodás tervszerűségére; egyes területek munkaerővel való ellátását megnehezítették, sőt nemegyszer lehetetlenné tették, más területeken viszont hozzájárultak a létszám felhígulásához, a feleslegesen foglalkoztatottak számának növekedéséhez. Végső fokon tehát a tervszerű arányos fejlődést hátráltatták és fékezték a termelékenység gyors ütemű emelkedését. Az úgynevezett *mennyiségi szemlélet,* amely kifejezésre jutott a bérezési rendszerben, igen káros következményekkel járt a termékek minőségére, valamint a termelés gazdaságosságára. Mindezek miatt szükségessé vált a bérgazdálkodás rendszerének reformja.

A bérgazdálkodási rendszer továbbfejlesztésének főbb követelményei

Olyan bérgazdálkodási rendszer kialakítására volt szükség, amely biztosítékot teremt a korábban tapasztalható helytelen jelenségek és tendenciák megállítására, újabb aránytalanságok létrejöttének megakadályozására és egyben biztosítja a helyes folyamatok elindulását, a belső feszültségek és aránytalanságok fokozatos felszámolását.

Biztosítani kellett, hogy a bérek tömege a terveknek megfelelően alakuljon, és segítse fenntartani a vásárlóerő és árualap egyensúlyát. Meg kellett akadályozni a korábbi években rendszeressé vált béralap-túllépéseket, amelyek olykor a béralap 3—4 százalékát is kitették. El kellett érni, hogy az átlagbérek növekedése összhangban álljon a reálbéremelési lehetőségekkel, azaz a bekövetkező nominálbér-emelkedés egyben ugyanilyen mértékű reálbér-emelkedést is jelentsen.

Az átlagbérek népgazdasági szinten tervszerű keretek között történő emelkedésén belül cél volt az is, hogy ágazatonként, illetve iparáganként, valamint a munkások és alkalmazottak fontosabb csoportjai szerint is tervszerű legyen az átlagbérek növekedése, újabb béraránytalanságok ne jöjjenek létre, a meglevők pedig fokozatosan megszűnjenek. Egyidejűleg fokozni kívántuk a bérek helyes irányú ösztönző hatását, hogy a bérezés mindennapi gyakorlata segítse elő a legfontosabb gazdaságpolitikai célok megvalósítását.

E feladatok megkövetelték, hogy a korábbi túlzott centralizáció mérséklődjék, és minden olyan kérdésben, amelyben csak a helyi körülmények megfelelő ismeretének birtokában lehet helyes döntésre számítani, fokozódjék a gazdálkodó egységek vezetőinek hatásköre. Bebizonyosodott, hogy központilag nem lehet olyan részletes módszereket kialakítani, amelyek a gyakorlat sokrétű követelményeinek a népgazdaság *minden* ágában, *minden* vállalatnál megfelelnek.

A decentralizálással egyidejűleg gondoskodni kellett olyan módszerekről, amelyek a leglényegesebb kérdések, a népgazdaság nagy összefüggései tekintetében továbbra is lehetővé teszik a központi akarat érvényesítését. A részletekben minél nagyobb mértékben indokolt volt növelni a hatásköröket, de biztosítékokat kellett termeteni arra, hogy a hatáskörökkel ne élhessenek vissza, illetve ha helytelenül élnek azokkal, annak következményei népgazdasági szinten ne okozzanak nehezen megoldható problémákat. Fontos volt, hogy a megnövekedett hatáskörhöz, nagyobb felelősség is tartozzon.

Az átlagbér-ellenőrzési rendszer és belső összefüggései

Fenti megfontolások alapján vezettük be 1957-ben az úgynevezett átlagbér-ellenőrzési rendszert. Ennek lényege, hogy központilag a tárcák részére, a tárcák pedig a vállalatok részére csak az átlagbért írják elő, ezen belül az egyéni keresetek alakulását befolyásoló tényezők tekintetében széles hatáskörrel rendelkeznek a vállalatok. A központi kötöttség és a vállalati hatáskör ebben az esetben komplex egészet alkot. Egyik a másik nélkül nem funkcionálhat eredményesen. Amennyiben az átlagbér kötelező előírása mellett továbbra is fennmaradtak volna a központilag szabályozott fix bértételek, besorolási előírások és tovább élt volna a bérformák tekintetében uralkodó szemlélet — amely úgyszólván egyetlen szocialista bérezési formának a darabbért tekintette —, feloldhatatlan ellentmondás jött volna létre. A darabbérrendszer automatizmusa folytán előálló átlagbér-emelkedés minduntalan beleütközött volna az előírt átlagbér által szabott korlátba, és előbb-utóbb elsöpörte volna azt. Szükség volt arra, hogy a vállalatok az egyes bérgazdálkodási elemeket oly módon illeszthessék egymáshoz, azokkal úgy gazdálkodjanak, hogy meglegyen a vállalat előtt álló feladatokra irányuló leghatékonyabb ösztönzés is, de az átlagbéreket betartsák.

Az sem lett volna járható út, hogy a vállalatok hatáskörének szélesítésére a bérszínvonal kötelező előírása nélkül került volna sor. Ebben az esetben ugyanis — figyelembe véve a bérek emelésére irányuló tömegnyomást — semmi nem korlátozta volna az átlagbérek növekedését. Nem lett volna egy olyan automatikusan ható tényező, amely a keresetek indokolatlan mértékű növekedése esetén rákényszeríti a vállalatokat arra, hogy a fellazult normákat szigorítsák, vagy a bérformákat úgy változtassák meg, hogy azok csak a tervekben biztosított és árualappal fedezett béralap-, illetve átlagbér-emelkedést eredményezzék.

A vállalatok a munkások alapbérét igen széles határok között állapíthatták meg. Az átlagbérek kötelező előírása nélkül a széles alap-

bérhatárok azt is lehetővé tették volna, hogy az alapbéreket indokolatlanul magasan állapítsák meg. Ez különösen nagy veszélyt jelentett volna, mert — szemben a normák lazulásából vagy a bérformák automatizmusából adódó bérnövekedéssel — az alapbérek útján bekövetkezett béremelkedést általában nem lehet visszavenni, vagy csak igen nagy megrázkódtatások árán. Az alapbérek megállapításakor végbement hatáskörbővítés tehát fokozottan aláhúzta az átlagbér-előírás szükségességét az adott gazdálkodási rendszerben.

A vállalat tudja a legjobban eldönteni, hogy az előtte álló feladatok teljesítésére mely bérformákkal lehet a leghatékonyabban ösztönözni és hogy milyen bérarányok fejezik ki leginkább a munka szerinti elosztás elvét. Korábban az egyösszegben meghatározott bértételek nem tették lehetővé, hogy az alapbérekben kifejezésre jussanak bizonyos különbségek, amelyek kategóriaváltozást ugyan nem igényeltek, de a munka jellege folytán mégis bizonyos eltérést kívántak az általánostól. Az ilyen különbségeket a normák különböző mértékű feszítettségével lehetett létrehozni, de ezáltal a norma *gyakorlatilag bérszorzóvá vált* és elveszítette tulajdonképpeni tartalmát, nem tudott megfelelni annak a feladatának, hogy kifejezze egy-egy munka elvégzésének tényleges időszükségletét.

A bérgazdálkodás új rendszerének bevezetésével egyidejűleg lehetővé vált *a bérformák széles skálájának* alkalmazása. A korábban indokolatlanul mellőzött és a szocialista elvekkel ellentétesnek minősített teljesítménybérezési formák (degresszív teljesítménybér, személyi besoroláson alapuló teljesítménybér stb.) létjogosultságot nyertek. Lehetővé vált, hogy azokon a területeken, ahol elsődlegesen a minőség védelme vagy javítása volt a cél, *erre* ösztönző bérformákat alkalmazzanak. A bérformák differenciált alkalmazása a béraránytalanságok megelőzését is szolgálta. Minthogy az egyösszegű bértételek helyett viszonylag széles határok között állapíthatták meg a vállalatok az adott munka bértételét, nem volt szükség arra, hogy a normák lazítása útján érjék el a belső arányok által kívánt kereseti színvonalat. Lehetővé vált tehát, hogy a normák 100 százalék körüli teljesítése mellett alakuljanak ki a kívánt keresti arányok.

A korábbi relativitás helyett az abszolút bérellenőrzés módszerét vezettük be. Nem csupán az történt tehát, hogy a bérek *tömege* helyett a bérek *színvonalát* állítottuk az ellenőrzés középpontjába, hanem az utóbbit általában nem lehetett túllépni azon a címen sem, hogy a termelékenység a tervezettnél nagyobb mértékben növekedett. Világossá vált, hogy vállalati szinten a használatos — többnyire értékbeni — termelékenységi mutatók alakulását számos torzító tényező befolyásolja. A kooperáció szélesítése, a termelésnek a nagyobb nyereséghányadú cikkek felé történő eltolódása, az átlagos munkaigényesség csökkenése relatív mérés esetén akkor is lehetővé tette volna az átlagbérek növekedését, amikor a munkában olyan változás nem következik be, amely a magasabb bérszínvonalat szükségessé teszi. Attól függően tehát, hogy milyen mértékben lehet manipulálni a termelékenységi mutatókkal és mekkora tartalékok állnak rendelkezésre a különböző területeken, lényeges eltérések mutatkoztak volna az átlagbérek emelkedési ütemében.

Az új bérgazdálkodási rendszer tehát egyik oldalról bizonyos lehe-

tőségeket teremtett a bérekkel való tényleges gazdálkodásra és ösztönző hatásuk fokozására, másik oldalról pedig megfelelő biztosítékokat hozott létre a bérkeretek tervszerű alakulására.

Az eddigiek elsősorban a munkásokra vonatkoztak. Hasonló elvek érvényesültek az alkalmazottak bérezési rendszerének átalakításában is. Itt is megtörtént az átlagbérek előírása, növekedett a vállalati hatáskör az alapbérek megállapításában, mert az alsó- és felsőhatáros bértételek nagyobb munkaköri csoportokra vonatkoztak. Alapvető változás következett be az alapbéreken felüli, a hatékonyabb anyagi érdekeltséget szolgáló bérrészekben. Míg korábban központilag írták elő a premizálható munkaköröket, a prémiumfeladatokat és az azok teljesítéséért fizethető prémiumok nagyságát, az új bérgazdálkodási rendszerben a béralapon belül külön keret képezte a premizálás forrását. A keret egy részét feltételek nélkül, a másik részét pedig bizonyos feladatok teljesítése esetén kaphatták meg a vállalatok. Az egyes dolgozókra vonatkozó prémiumfeladatok és feltételek meghatározása, valamint az azok teljesítéséért fizethető prémiumok összegének kitűzése a vállalat hatáskörébe került. Korábban a prémiumok a premizált dolgozók keresetének viszonylag nagy hányadát alkották. Ezért ingadozásuk bizonytalanságot teremtett az érintettek jövedelmében. Éppen ennek ellensúlyozására vált gyakorlattá a prémiumok liberális kifizetése. E veszélyek csökkentésére a prémiumok egy részét alapbéresítettük és az alapbér százalékában meghatároztuk a prémiumok maximális arányát.

Ebben az időszakban vezettük be a kollektív anyagi érdekeltség megteremtésére a nyereségrészesedési rendszert. Így lehetővé vált persze bizonyos feladatok kétszeres díjazása. Egyéb feladatok mellett a premizálási rendszernek is ösztönöznie kell a gazdaságosabb termelésre, az önköltség csökkentésére. Helyes gyakorlat esetén ez úgy valósul meg, hogy egy-egy dolgozó a feladatköréhez szorosan kapcsolódó költségtényező csökkentése alapján részesül prémiumban. E feladat teljesítése egyben az összes költségek szintjét is csökkenti, részét képezi a nyereség növelésének, az ezt szolgáló tevékenységnek és a kiosztható nyereségrészesedés létrehozásának. Ebből a keretből az említett dolgozó éppen úgy részesül, mint a többi. Későbbiekben intézkedéseket tettünk, hogy általában ez a kettősség megszűnjék, illetve ahol fennmarad, olyan koordinációt alkalmazzanak, amely összhangot nyújt a kétféle ösztönzési rendszer között. (Volt eset, hogy a premizálás keretei között önköltségcsökkentési eredményekért prémiumot fizettek, viszont nyereségrészesedést nem kapott a vállalat.)

Az új bérgazdálkodási rendszer a nyereségrészesedési rendszerrel együttesen alkot komplex egészet. Az átlagbérek kötelező előírásában és abszolút módon történő ellenőrzésében, valamint a premizálás terén bevezetett keretgazdálkodásban van bizonyos *merevség*. Nem teszi lehetővé, hogy a jelentős, a vártnál nagyobb mértékű fejlődést elérő vállalatok dolgozói előnyben részesüljenek azokkal szemben, akik éppen csak a tervelőirányzatokat teljesítették. E probléma enyhítésére alkalmasnak láttuk a nyereségrészesedési rendszert.

A bérgazdálkodás 1957-ben bevezetett új rendszerének eredményei

Mindezek a változások viszonylag rövid idő alatt, az ellenforradalmat követő időkben történtek, bár előkészítésük több évre nyúlik vissza. Mint minden új módszernek a megértetése, alkalmazásának helyes kialakítása időt vesz igénybe, úgy ez a módszer is csak bizonyos idő eltelte után kezdett hatékonnyá válni a gyakorlatban. Nem volt könnyű hozzászokni a vállalatoknak ahhoz, hogy egyes intézkedéseiknél már nem hivatkozhatnak felsőbb utasításokra, hanem maguknak kell dönteniök és döntéseikért fokozottabb felelősséggel is tartoznak. Az új gazdálkodási rendszer megértése és gyakorlati alkalmazási módszereinek kialakulása nyomán kezdtek jelentkezni azok a pozitív hatások, amelyek elérését az egész új módszer célozta.

Az ellenforradalom nyomán kialakult lazaságok ellenére — többek között e rendszer segítségével is — *sikerült megszilárdítani a bérfegyelmet,* és a gyakorlatban is tartani a megtervezett vásárlóerő és az árualap közötti egyensúlyt. A korábbi évek gyakran többmilliárd forintos béralap-túllépéseivel szemben a bérfelhasználás a terv keretei között maradt és egészen a legutóbbi időkig népgazdasági szinten egyáltalán nem, ágazati és vállalati szinten is csak ritkán következett be béralap-túllépés.

A kereseti színvonal a tervnek megfelelően növekedett. A nominálbérek és a reálbérek alakulása összhangba került egymással. *Újabb kereseti aránytalanságok nem jöttek létre,* hanem — az évenkénti átlagbérfejlesztések segítségével — *a korábbi aránytalanságokon* sikerült fokozatosan bizonyos *javulást is elérni.* Ezen túlmenően — mivel az átlagbérfejlesztés a tervnek megfelelően alakult — azok a központi tartalékok, amelyek a bérarányok központi bérpolitikai intézkedések útján történő javítására szolgáltak, nem áramlottak ki más csatornákon. Így lehetővé vált több olyan intézkedés, amely haladást eredményezett a helyes bérarányok kialakításában.

A bérformák differenciált, széles skálájú alkalmazása következményeként valamivel *szűkebb körre korlátozódott a kizárólag mennyiségnövelésre irányuló ösztönzés,* és *kedvező jelenségek mutatkoztak* mind a *gazdaságosságban,* mind pedig *a minőség javításában.* Jóllehet a bérformák kiválasztásában érvényesültek szubjektív elemek is, mégis az esetek többségében sikerült hozzáigazítani az alkalmazott bérformákat a termelés tényleges követelményeihez, igényeihez.

A munkanormák korábbról már ismert *lazulási folyamata lassúbbá vált.* (Ez főleg annak tulajdonítható, hogy a tervezett keresetemelkedés most már nem kizárólag a normák lazulásából adódhatott, hanem az alapbérek emelésével is elérhető volt.) Volt lazulás, de nem olyan gyors ütemű, mint az előző bérgazdálkodási rendszerben. Nem lehetett elkerülni a normák rendezésének központi előírását. Erre első ízben 1961-ben került sor. A bérgazdálkodás új rendszere azonban *az általános norma-felülvizsgálat és normarendezés végrehajtásához is kedvezőbb feltételeket teremtett.* Nem kellett olyan nagymértékű szigorítást végrehajtani, mint a korábbi központilag elrendelt normarendezéseknél (a lazulás kisebb mértékű volt). Nem járt jelentős keresetcsökkenéssel, mert — ha a kereseti arányokat nem torzította — lehetőség volt az alapbéreknek az alsó és felső határok közötti felemelésé-

re, a keresetcsökkenés ellensúlyozására. Nem okozott nehezen levezethető politikai megrázkódtatást.

E pozitívumok ellenére — mivel a lazulási folyamatot a bérgazdálkodás új rendszere sem tudta megszüntetni — szükség van olyan irányú megoldás keresésére, amely ezt a hiányosságot is megszünteti, vagy legalábbis mérsékeli.

Amilyen mértékben szorult vissza a mennyiségi szemlélet, úgy *kezdett fokozatosan teret hódítani a gazdaságossági szemlélet.* Az 1957—1959-es években elért eredmények igazolták a változtatás szükségességét és a választott új módszerek időszerűbb, hatékonyabb voltát. A következő években azonban már kiütköztek ennek az eléggé merev bérgazdálkodási rendszernek a hibái is.

A gazdasági életben végbement fejlődés egyre több új és bonyolult kérdést vet fel. A gazdálkodás rendszere sokrétűbbé vált. A különböző ágazatok, iparágak és vállalatok sajátosságai és problémái több rugalmasságot igényelnek a gazdasági irányítás legtöbb kérdésében. A bérgazdálkodás merev rendszere, amelyet annak idején meghatározott körülmények között, meghatározott célokból alakítottunk ki — jóllehet időközben bizonyos fejlődésen ment át —, *ma már nem mindenben felel meg* a *követelményeknek.*

Ismét időszerű megvizsgálni, hogy a népgazdaságnak az utóbbi években *végbement* fejlődése milyen konkrét változásokat igényel. De arra is keresni kell a választ, hogy a *további* fejlődés minél hatékonyabb segítése és a várható fejlődés iránya mit követel a bérgazdálkodás rendszerétől. Lehet, hogy *más* feladatokra is alkalmassá kell tenni a bérgazdálkodást, de lehet, hogy ma már *eredeti* feladatait is csak újabb módszerek segítségével tudja teljesíteni.

A jelenlegi bérgazdálkodási rendszer a bevezetésekor sem volt problémamentes. Minden új módszerrel szemben jelentkeznek aggályok. Nehéz eltérni a már megszokott gyakorlattól és rátérni egy kezdetben sokkal több gondot okozó, nem kellően ismert és megértett új módszer alkalmazására. Ennek az új módszernek megvolt az a sajátossága is, hogy — a hatáskör bővülése mellett — fokozott felelősséggel is felruházta a gazdálkodó egységek vezetőit. A nagyobb felelősséget olykor nem szívesen vállalják, részben kényelmességből, részben pedig a hozzáértés hiánya miatt.

A legkülönbözőbb szinteken számos ellenvetés hangzott el az átlagbér-ellenőrzéssel szemben elvi, és gyakorlati szempontokból. A következőkben tárgyalandó fontosabb elvi problémák már a kezdeti időszakban is felvetődtek, majd később háttérbe szorultak, a legutóbbi időben azonban ismét erőteljesebben jelentek meg.

Bérgazdálkodási rendszerünk problémái

Az ellenforradalom után a bérfegyelem fellazult. Ezért viszonylag könnyen megértették és elfogadták az átlagbér-ellenőrzés bevezetésének — mint a bérfegyelem megszilárdítását szolgáló eszköznek — és az átlagkeresetek abszolút módon történő előírásának a szükségességét. Viszonylag könnyen érthető volt, hogy a vásárlóerő és árualap közötti egyensúly elképzelhetetlen valamilyen korlátozó eszköz alkalma-

zása nélkül, és fennáll az infláció veszélye. Nagyon megoszlottak azonban a vélemények arról, hogy *fenn szabad-e tartani hosszabb időn keresztül ezt a rendszert.*

Az átlagbér-ellenőrzési rendszer jövőbeni fenntartásának indokoltságát azért vitatják, mert véleményük szerint az átlagbérek abszolút módon történő előírása — tehát az átlagbéreknek a termelékenységi mutatók alakulásától való függetlenítése — nem ösztönöz a termelékenység emelésére, sőt esetleg fékezi azt. A bértömeg helyett az átlagbérek előírása és ellenőrzése nem ösztönöz a létszámmal való takarékosságra, hanem inkább a létszám hígításában teszi érdekeltté a vállalatokat.

Az első kérdésre kitérve, le kell szögezni, hogy az abszolút módon történő átlagbér-ellenőrzés már a rendszer bevezetésekor sem volt általános. Egyes ágazatokban a termelékenység bizonyos határok között történő változása esetén az előírt átlagbérektől el lehetett térni, meghatározott arányban (például az élelmiszeriparban, az építőanyagiparban, a bányászatban stb.).

Ezen túlmenően a minisztériumoknak lehetőségük volt és van ma is arra, hogy vállalataiknál relatív átlagbér-ellenőrzést alkalmazzanak, ha ennek előfeltételei adottak, és a minisztériumra vonatkozó tervelőírások így is betarthatók. Az értékben mért termelékenységi mutatók általában ma sem alkalmasak arra, hogy az átlagbérek változását azok alakulásától tegyük függővé. A naturális termelékenységi mutatók alakulása is függ a vállalaton kívül álló tényezőktől. A műszaki fejlesztés, hatékonyabb gépek beállítása növekedést okoz a termelékenység naturális mutatóiban is. Ezek a tényezők viszont általában nem az egyes munkásoktól, de nagyrészt nem is a vállalat kollektívájától függnek, hanem társadalmi eszközökből eredő beruházások hatásaitól. Nem volna helyes lehetővé tenni, hogy az adott kollektíva bérszínvonala — amelynek munkájában lényeges változás nem következett be — ilyen esetekben növekedjék, más területen pedig, ahol a termelékenység növelésére ilyen módszerekkel nem volt lehetőség, változatlanul maradjon. A természetes mértékegységben mért termelékenységi mutató mégis alkalmasabb arra, hogy összekapcsoljuk vele az átlagbéreket, mert azokban a tényezőkben, amelyek a bérezés szempontjából figyelmen kívül hagyható mozgást okoznak, rövid időn belül nem következik be lényeges változás.

Az átlagbéreknek a termelékenységi mutatóhoz történő közvetlen kapcsolása abban az esetben engedhető meg, ha a termelékenységi mutató valóban kifejezi a termelékenység tényleges változását.

A minisztériumok és a vállalatok többsége nem élt kellően azzal a lehetőséggel, hogy relatív átlagbér-ellenőrzési módszert alkalmazhatnak. A vállalatok, de még egyes minisztériumok is biztonságra törekedtek. A számukra akár abszolút, akár relatív módon előírt átlagbér betartását inkább biztosítottnak látták akkor, ha a vállalatok, illetve gyáregységek, műhelyek felé is az abszolút ellenőrzés módszerét alkalmazzák. Nem használták ki tehát kellő mértékben azt a lehetőséget, amely az ösztönzés szempontjából — a szükséges feltételek mellett — a relatív módszerben rejlik. E módszer alkalmazásától a minisztériumokat az is visszatartotta, hogy viszonylag kevés azoknak az iparágaknak, illetve az egyes iparágakon belül azoknak a vállalatoknak a száma, ahol

— a termelés jellegénél fogva — valóban számszerűen is kifejezhető a termelékenység és az átlagbérek változásának viszonya.

Mindezek figyelembevételével meg lehet állapítani, hogy az átlagbérek abszolút módon történő ellenőrzése *önmagában* nem ösztönöz a termelékenység terven felüli emelésére. Újra utalnunk kell az átlagbér-ellenőrzési rendszer komplex jellegére. Ha a bérgazdálkodás egész rendszerén belül nem az átlagbérek előírását látjuk csak, hanem a keresetek alakulását befolyásoló elemek alkalmazását illető széles vállalati hatáskört is, megállapítható, hogy a termelékenységi mutatótól számszerűen függetlenített átlagbérszínvonal előírása esetén lehetőség van a normák rendszeres felülvizsgálatán, szigorításán keresztül kellő ösztönzést kialakítani az egyes dolgozóknál.

Bár elvileg az átlagbérek abszolút módon történő előírása a terven felüli termelékenység növelésére nem ad egyértelmű ösztönzést, a gyakorlatban mégis számos lehetőséget nyújt arra, hogy keretei között az eddig tapasztaltnál hatékonyabb ösztönzést alakítsanak ki a vállalatok. Ezekkel a lehetőségekkel sem a minisztériumok, sem a vállalatok nem éltek kellően.

Az átlagbér-ellenőrzési rendszer másik felvetett hibája az, hogy nem ösztönöz a takarékos létszámgazdálkodásra. Kétségtelen tény, hogy az átlagbérek változása nem csupán az egyes dolgozók kereseti színvonalának alakulásától függ, hanem az alacsony- és magas-keresetűek létszámarányának változásától is. Az elmúlt években jelentősen megnövekedett a foglalkoztatottak száma, és ez a növekedés a tevezettnél is nagyobb volt. Sokan ezt a folyamatot az átlagbér-ellenőrzési rendszer következményének tulajdonítják.

A valóság tisztázására számos vizsgálatot végeztünk, és törekedtünk feltárni a gyors létszámemelkedés okait. Tisztázni kívántuk, hogy ebben milyen szerepe van az átlagbér-ellenőrzési rendszernek. A vizsgálatok kiderítették, hogy *a létszámok gyors növekedése csak kismértékben vezethető vissza az átlagbér-ellenőrzésre.* Az alapvető okokat a következőkben látjuk:

— 1957-ben és még azt követően is néhány évig jelentős szabad munkaerőforrással rendelkeztünk. Az elhelyezkedni kívánók részéről tömegnyomás érvényesült a munkaalkalmak, munkavállalási lehetőségek megteremtésére. A termelési feladatok növekedése lehetővé tette, hogy az elhelyezkedni kívánók munkát találjanak.

— A mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés, a mezőgazdasági munka gépesítésének elkezdése munkaerőt szabadított fel a falvakban. Ismét megkezdődött a munkaerő tömeges eláramlása.

— A vállalatok a munka alacsony színvonalon történő megszervezése miatt, többletfeladataikat inkább nagyobb létszámmal, mint a termelékenység gyorsabb ütemű növelésével igyekeztek megoldani.

— Jelentős azoknak a száma, akiket a vállalatok szociális okokból vagy a különböző személyi kapcsolatok alapján foglalkoztatnak.

Ezek az okok az elmúlt években — mindaddig, amíg a munkaerőforrások viszonylag bőségesen álltak rendelkezésre — szinte elemi erővel hatottak. Az átlagbér-ellenőrzési rendszernek legfeljebb az róható fel, hogy ezeket az igen erőteljesen ható tendenciákat nem volt képes ellensúlyozni. Vitathatatlan, hogy *egyetlen olyan összetevője sincs en-*

nek a rendszernek, amely a foglalkoztatás növelésével ellentétes érdekeltséget váltana ki. Hiba volna azonban, ha kizárólag az átlagbér-ellenőrzési rendszert tennénk felelőssé azért, hogy nem volt képes megakadályozni ezt a folyamatot.

Bár az átlagbér-ellenőrzési rendszernek — bevezetésekor — nem volt feladata és célja a létszám-takarékosságra való ösztönzés, mégis jogosnak tekinthető az az igény, hogy ilyen hatása is legyen. Éppen ezen megfontolásból kiindulva került sor — az 1964. évi szórványos kísérletek után — 1965-ben olyan módosításra, amely minden ágazatban lehetővé teszi, hogy *a tervhez képest elért létszámcsökkentésből eredő béralap-megtakarítás egy részét a tervezett átlagbérek további emelésére használják fel.* Ez nem jelenti az átlagbér-ellenőrzési rendszer elvetését, hanem a meglevő rendszerbe csupán egy új elemet visz.

Az ismertetett problémák nem minden időben és nem minden területen jelentkeztek egyforma súllyal. A többéves tapasztalatok azt mutatják, hogy a termelékenység terven felüli növelésére irányuló ösztönzés elégtelensége, vagy az előírt átlagbéreknek a létszám hígítása útján történő betartása olyankor kerül előtérbe, amikor az évenkénti átlagbérfejlesztés mértéke alacsony. Egyes igazgatók gyakran azért kifogásolják az átlagbér-ellenőrzés rendszerét, mert — mint mondják — nem teszi lehetővé számukra, hogy egy-egy magasan kvalifikált szakember, vagy egy egész szakma részére magasabb béreket fizessenek. A problémák nagy része tehát nem is a rendszerből, az átlagbérek kötelező előírásából adódik, hanem a bérszínvonalból vagy a bérfejlesztés nem kielégítő mértékéből.

Az előzőekben utaltunk rá, hogy az új bérgazdálkodási rendszer bevezetésekor már felvetődtek a ma is ismert problémák, de később csak ritkán jelentkeztek. Ebben az időben rendszeres volt az évenként mintegy 2 százalékos átlagbérfejlesztés. Az utóbbi években azért éleződtek ki ismét ezek a problémák, mert az átlagbérfejlesztés mértéke először 1,8 százalékra, majd 1,5 százalékra mérséklődött. Ez évben viszont mindössze 1 százalék. A problémák újbóli erőteljes jelentkezésében az is szerepet játszik, hogy a relatív munkaerőhiány fokozódása folytán magasabb bérszínvonallal igyekeznek megtartani vagy más munkahelyektől elvonni a szükséges munkaerőt. Emiatt a korábban meglevő átlagbértartalékok kimerültek, tehát ez évben valóban csak 1 százaléknyi átlagbéremelésre van lehetőség. (Egyes ágazatokban, illetve vállalatoknál még ennél is kisebb az átlagbérfejlesztés.)

A bérgazdálkodás mai rendszere — beleértve az átlagbérek előírását is — csak akkor képes kielégítően működni, ha az évenkénti átlagbérfejlesztés mértéke biztosítja a nominálbérek szükséges növekedését (például a hatékonyabb ösztönzők anyagi fedezetét, a bonyolultabb, nehezebb munka jobb elismerését stb.). Egyébként a rendszer merevvé válik, és nem érvényesülhetnek azon vonásai, amelyek korábban bizonyos rugalmasságot megengedtek.

A bérgazdálkodás mai rendszere biztonságos eszköz volt a bérszínvonal tervszerű keretek között tartására. A legutóbbi évekig szolgálta a vásárlóerő alakulásának terv szerinti megtartását, de eközben lehetővé tette, hogy sem a minisztériumok, sem a vállalatok ne törekedjenek a belső tartalékok minél teljesebb feltárására és kiaknázására. Ezek miatt előállhatott egy olyan helyzet, hogy míg a nemzeti jövedelem nö-

vekedése elmaradt a tervezettől, a nemzeti jövedelem felhasználása — ezen belül a fogyasztás — a tervezett vagy a tervezettnél is nagyobb volt.

Számos pozitívuma mellett ma már bizonyos fokig akadályt is jelent egy olyan gazdálkodási módszer, amely elleplezi a belső problémákat, és nem hívja fel a figyelmet a különböző feszültségekre, aránytalanságokra. Egyre erőteljesebb az igény az érdekeltség fokozására és az ösztönzés helyes irányba terelésére.

Bérgazdálkodásunk jelenlegi rendszere több vonatkozásban továbbfejlesztésre szorul. Szükséges egyes elemeit kiiktatni és helyettük más, a mai követelményeknek inkább megfelelő elemeket működésbe hozni. A *továbbfejlesztésnek* azonban *feltételei vannak az egyéb mechanizmusok területén is.*

A problémákban jelentős része van a különböző gazdasági mechanizmusok közötti összhang hiányának, de főként annak, hogy bizonyos irányítási módszerek — amelyek korábban esetleg hatékonyan működtek és megfeleltek az adott időszak követelményeinek — ma már nem képesek betölteni szerepüket a bonyolulttá vált gazdasági helyzetben.

Példaként megemlíthető, hogy a mai premizálási rendszer hatékonyabb alkalmazását akadályozzák a különböző feladatok teljesítésének mérésére szolgáló mutatók hiányosságai. A legtöbb problémát az értékbeni mutatók okozzák. Árrendszerünk nem tükrözi megfelelően az értékarányokat, és így az értékbeni mutatóhoz kapcsolt ösztönzők (bérek és prémiumok) sok esetben nem a népgazdasági szempontból leghelyesebb irányban hatnak. A bérezést, a premizálást hatékonyabbá tenni — eltekintve kisebb, a mai mechanizmus keretei között is végrehajtható korrekcióktól — csak akkor lehet, ha előbbre tudunk lépni a mérési módszerekben, azaz olyan mérőszámokat hozunk létre, amelyek megfelelően tükrözik vállalati szinten is a tényleges eredményeket.

A bérgazdálkodási rendszer bizonyos kötöttségei indokolttá tennék a vállalati hatáskör bővítését, de a bővítést tovább folytatni anélkül, hogy más módon megfelelő biztosítékokat ne teremtsünk a központi akarat érvényesítésére, nem lehetséges.

Leszögezhető tehát, hogy magán a bérgazdálkodási rendszeren belül létező problémák is indokolják a rendszer korszerűsítését, de kiragadva a gazdasági irányítási módszerek egészéből, lényeges fejlődést e téren nem lehet elérni.

A bérgazdálkodási rendszer fejlesztésének iránya

A teljesség igénye nélkül a következőkben foglalhatjuk össze a bérgazdálkodás rendszerének legfontosabb feladatait:

a) Szolgálnia kell a *munka szerinti elosztás* törvényének, az egyenlő munkáért egyenlő bért elvnek minél következetesebb érvényesítését, a szakképzett és a szakképzetlen, a nehéz és a könnyű fizikai munka közötti különbség bérekben történő kifejezését stb. Ennek megfelelően biztosítania kell a béreknek a különböző ágazatok, iparágak, vállalatok, a dolgozók nagyobb csoportjai és végső soron az egyének közötti megfelelő elosztását, hogy

— a bérarányok a leghatékonyabban segítsék elő a munkaerő terv-

szerű elosztását, stabilizálását és a népgazdaság szükségletei szerinti utánpótlását;

— minél nagyobb mértékben ösztönözzenek a népgazdaság előtt álló legfontosabb feladatok teljesítésére, biztosítva a népgazdasági, vállalati és egyéni érdekek minél teljesebb összhangját, az egyének lehető legerőteljesebb érdekeltségét a nemzeti jövedelem növelésében.

b) Biztosítania kell *a vásárlóerő és árualap egyensúlyát,* de nem csupán a termelési tervek 100 százalékos teljesítése, hanem a tervektől való lemaradás vagy túlteljesítés esetére is. Fontos, hogy ez a cél merev adminisztratív kötöttségek nélkül, a gazdasági élet normális menetéből adódóan valósuljon meg.

A bérek tömegének — mint a vásárlóerő részének — az árualappal összhangban tartása nem egyszerű kérdés. A bér nem csupán költségtényező, amely ha növekszik, más költségekben elért megtakarítások ellensúlyozhatják azt. A béreknek — különösen, ha a bérszínvonalat tekintjük — van bizonyos *önmozgásuk. Szinte feltartóztathatatlan törvény a bérek színvonalának állandó növekedése.* Más költségtényezőknél ez a vonás nem jelentkezik. Ebből következik, hogy a bérkeretek betartása mindig speciális módszereket igényel.

A megközelítés módja lehet többféle. Elvileg elképzelhető, hogy közvetlenül a bérek tömegét szabályozzuk és korlátozzuk, de ez még nem oldja meg a problémát. Ha adott bértömeg mellett, valamely területen a bérek *színvonala nő,* ez előbb-utóbb kikényszeríti más területek bérszínvonalának az emelését is, ami viszont ott már igényli a bérek *tömegének* növekedését. Ezért tehát továbbra is fontos követelmény a bérek színvonalának valamilyen módon történő szabályozása. Erre akkor is szükség van, ha önmagában — a létszámok valamilyen módon történő szabályozása nélkül — nem nyújt egyidejűleg biztosítékot a bérek tömegének tervszerű keretek között tartásához. Az utóbbi évek tapasztalatai arra is rámutatnak, hogy a szabályozásnak az eddigieknél *rugalmasabb* gyakorlatot lehetővé tevő módszerre kell épülnie. A kereseti színvonal szabályozását a helyes bérarányok miatt is szükséges fenntartani.

Elképzelhető, hogy az anyagi termelés területén belül — bizonyos önszabályozáson keresztül — különösebb központi előírások nélkül is megfelelő bérarányok alakulnak ki, gyorsabb ütemű béremelkedés mellett. Tekintettel kell azonban lenni az egyéb területekre is, ahol a bérek automatikus emelkedése nem jellemző, vagy ha igen, nagyon kismértékű. Ha az egyensúlyt e területek között nem tartjuk fenn a bérarányok tekintetében is, munkaerő-gazdálkodási szempontból az anyagi termelés és az egyéb munkaterületek között jelentős feszültség adódhat.

A jelenlegi bérkeretek túlnyomó többsége (béralap) nem függ a vállalatok eredményétől, jövedelmezőségétől. Az utóbbi időkben mind erősebb az a kívánság, hogy *a jövedelmezőség és az egyéni jövedelmek színvonala között célszerű volna közvetlen kapcsolatot teremteni,* mert ezáltal fokozódnék az ösztönzés a népgazdasági értelemben vett jövedelmezőség javítására. Ennek lehetőségét mindenképpen célszerű megvizsgálni, de tekintettel kell lenni arra, hogy a vállalatok dolgozóinak túlnyomó többsége közvetlenül nem rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy válasszon különböző megoldások között, szem előtt tartva a jövedelmezőséget. A munkások többsége például vezetői által meghatáro-

zott feladatokat köteles végezni és legfeljebb az előírt feladat különböző színvonalon történő teljesítésével befolyásolhatja a vállalati eredményt.

A vállalati dolgozók másik csoportja — elsősorban a különböző szintű felelős vezetőké — befolyásolni tudja a vállalat eredményét. Náluk hasznosnak látszana a jelenleginél közvetlenebb kapcsolat létesítése. E gondolattal összefüggő az a javaslat, hogy a prémiumkeretek forrása a vállalati eredmény legyen.

Az anyagi ösztönzés hatékonyságának fokozására helyesnek látszik az összkereset azon részének növelése, amely konkrét feladatok teljesítéséért jár. Ha a mozgó bérrész túl kicsi, nem mozgósít nagyobb erőfeszítésekre. A mozgó bérrész arányának növelése azonban veszélyeket rejt magában. Ha a követelmények nagyon eltérőek, továbbra is lehetséges, hogy kis erőfeszítéssel, nagy jövedelemtöbbletet kapjanak egyesek. Ebből béraránytalanságok jönnek létre, és ezek ismét az ösztönző hatást csorbítják. Ezért megvizsgálandó, hogy mi az az optimális határ, amelynek mértékéig célszerű növelni a mozgó bérrészt és milyen eszközökkel érhető el, hogy ennek nyomán ne álljanak elő káros tendenciák.

Fontos viszont, hogy a bérek mozgó része *megtartsa* ezt a *mozgó jellegét,* és ne váljék megszokottá, állandóvá a nagysága, mert így gyakorlatilag semmi különbség nem lesz közötte és az alapbérek között, hanem egyszerűen fizetéskiegészítéssé válik. Nagyobb ösztönző hatást éppen azon keresztül képes kiváltani, hogy rugalmasabban követi a teljesítményeket, mint az alapbéreket; és az eredmények leromlása vagy a különleges erőfeszítések csökkenése, megszűnése esetén minden operatív beavatkozás nélkül csökken.

A hatékonyság növelése hatáskörbővítést követel azoknak a vezetőknek, akiknek dönteniök kell, hogy a kitűzött feladatot milyen módon oldják meg. Ha a döntés formális, azaz — lényegében választási lehetőség nélkül — kizárólag egyfajta döntés születhet, akkor korlátozott a vezető felelőssége is. A felelősség azokat terheli, akik a korlátokat létrehozták és ezáltal behatárolták az egyedül lehetséges döntést.

A nagyobb hatáskörrel azonban csak olyan vezetők tudnak helyesen élni, akik felkészültséggel, szakértelemmel rendelkeznek, akiknek szemlélete is helyes, akik világosan látják a népgazdasági érdekeket és meg tudják ítélni, hogy az adott helyen mi szolgálja leginkább azokat.

A nagyobb hatáskör bizonyos fokig elősegíti a vezetés színvonalának, felkészültségének, szakértelmének növekedését is. Mindaddig azonban, amíg a megfelelő színvonalú vezetés kialakul, több biztosítékra van szükség a központi akarat érvényesítésére.

A bérgazdálkodási rendszer továbbfejlesztésének döntő feltétele a gazdaságirányítási módszerek összes egyéb elemeinek továbbfejlesztése. Szükség van bizonyos változásokra a tervezésben, a pénzgazdálkodásban, az árrendszerben stb. A különböző irányítási módszerek összehangolt korszerűsítése fontos eszköze lehet a fejlődési ütem meggyorsításának.

FENYŐ IMRE:

A belkereskedelem fejlődéséről és további távlatairól

A második világháború előtt hazánkban is a kistőkés kereskedelem volt a jellemző, az összes forgalomnak csak a kisebb hányadát bonyolították le a kereskedelmi társaságok, tőkés szövetkezetek és egyéb tőkés vállalkozások. A háború, s a front végigvonulása az országon, a fasizmus tombolása a belkereskedelemben is hatalmas méretű pusztításokat okozott. 1945-ben, húsz esztendővel ezelőtt a háborús pusztítások romjain, majd az infláció tombolása közben a *belkereskedelmet* egyfelől a munkások és alkalmazottak szervezett, üzemi ellátása, másfelől az úgynevezett feketekereskedelem jelentette.

Az 1946. évi stabilizáció után a magántőkés kereskedelem viszonylag gyorsan regenerálódott. 1948 végén már 72 ezer kiskereskedelmi üzlet, 18 ezer vendéglátó egység, mintegy 400 szálloda és penzió, 8100 nagykereskedelmi vállalat működött. De már ebben az időszakban működtek állami és szövetkezeti kereskedelmi szervek is és 1948-ban a teljes belkereskedelmi forgalomnak 15%-át bonyolították. A lakosság ellátásában tevékeny szerepet játszottak az üzemi bizottságok irányítása és ellenőrzése mellett működő üzemi konyhák, ellátó konzumok, valamint a községi kezelésben levő kereskedelmi szervezetek (pl. KÖZÉRT). A bányászat, a nehézipar és a bankok 1947. évi államosítása során újabb kereskedelmi szervezetek kerültek állami irányítás alá. 1948 decemberében már 20 állami áruház több mint 42 millió forint forgalmat bonyolított le, s mintegy 800 ezer vásárlót szolgált ki.

Jelentős szerepe volt már az átmeneti időszak kereskedelmében a javarészben haladó erők irányítása alatt álló fogyasztási szövetkezeteknek és a földművesszövetkezeteknek. A fogyasztási szövetkezeteknek (pl. ÁFOSZ) 1948-ban több mint 2600 üzlete volt, s ezekre jutott az 1948. évi kiskereskedelmi forgalom 7,3%-a. A földművesszövetkezetek 4700 nyíltárusítású üzlettel rendelkeztek, amelyből 2900 vegyesbolt, s közel 1200 kocsma volt.

A belkereskedelmi forgalom nagyobb hányadát azonban a magántőkés kereskedelem bonyolította. Zömében erre a hálózatra épült később a kialakuló állami és szövetkezeti kereskedelem, ennek a hálózatnak hiányosságait évekig magán viselte. A magántőkés kereskedelem leglényegesebb problémáit a következőkben lehet összefoglalni:

a) Budapest kereskedelme túlságosan felduzzasztott volt. Az 1948. évi kiskereskedelmi forgalom 47%-a Budapesten, 28%-a a vidéki városokban, 25%-a pedig a községekben bonyolódott le. Az összes üzleteknek 34%-a, a kereskedelmi alkalmazottaknak 40%-a jutott Budapestre.

b) Ezzel szemben az ország jelentős része kereskedelmileg ellátatlan volt. Különösen kedvezőtlen volt a helyzet egyes ipari és bányavidékeken, valamint néhány mezőgazdasági területen. Az egy üzletre jutó lakosok száma a vidéki városokban 95 volt, viszont pl. Tatabányán 210, Ózdon 170, Baranya megyében 212, Borsod megyében 209, Nógrád megyében 237 stb. A 3000-nél kevesebb lakossal rendelkező községekben az egy üzletre jutó lakosok száma 210—234 között mozgott,

c) A kiskereskedelmi hálózat főként apró egységekből állott. Az üzletek 56%-ában alkalmazott nem dolgozott, továbbbi 30%-ában 1 alkalmazott, 11%-ában 2—3 alkalmazott működött.

d) Szükségtelenül felduzzadt a nagykereskedelem. Kereken 8100 nagykereskedelmi „vállalatot" tartottak nyilván, nem számítva az ipar nagykereskedelmi szervezetét. A 8100 nagykereskedelmi vállalatnál 31 ezer alkalmazott dolgozott. A „vállalatok" 36%-ának azonban nem volt alkalmazottja, s további 23%-a pedig csak 1 alkalmazottal rendelkezett.

e) Az üzlethálózat túlnyomó része az élelmiszer- és a ruházati kereskedelemhez tartozott. Az 1948. évi kiskereskedelmi forgalom közel 70%-át az élelmiszer-, vegyes-, textil- és ruházati üzletek, valamint a fogyasztási szövetkezetek és az áruházak bonyolították le. A háború előttihez képest különösen a textil- és ruházati üzletek, valamint az élelmiszerboltok forgalmának aránya növekedett.

f) A vendéglátó üzlethálózat zömét a vendéglő-kocsma típus adta. A 18 100 üzletből 16 900 volt ilyen.

Ezeket vette át fokozatosan az állami és a szövetkezeti kereskedelem. Számos, a lakosság áruellátása szempontjából jelentéktelen üzletet azonban hamarosan bezártak. 1952 végén kb. 22 ezer kiskereskedelmi üzlet és 5900 vendéglátóhely, valamint 2700 magánkereskedő működött és mintegy 32 milliárd forint forgalmat bonyolított. Bár ez a kereskedelmi hálózat az áruforgalom akkori volumenével többé-kevésbé összhangban volt, az áruellátás követelményeit nem elégítette ki, s a kereskedelem kulturáltságának fejlesztéséhez sem bizonyult elegendőnek. A magántőkés kereskedelemtől átvett kiskereskedelmi és vendéglátóüzletek zöme korszerűtlen, elavult volt, területi elhelyezkedésében nem alkalmazkodott a lakosság igényeihez, az üzletek többsége csak kis, kevésbé választékos forgalom bonyolítására volt alkalmas.

A nehézségeket súlyosbította, hogy a korábbi kereskedelmi és vendéglátóhelyiségek tekintélyes részében más szervek működtek, amelyek egyéb lehetőség hiányában ezeket a helyiségeket a belkereskedelemnek nem, vagy csak nehezen adták vissza. Az új lakóházak földszintjén és az új lakótelepeken — az előírások ellenére — a kereskedelmi és vendéglátóhelyiségek kiképzését az építőszervek elhanyagolták. A belkereskedelemnek pedig viszonylag kevés anyagi eszköz állott rendelkezésére, hogy az üzlethálózat rekonstrukcióját és feltétlen szükséges fejlesztését megoldhatta volna. Különösen nagy nehézséget okozott a nagykereskedelem raktárszükségletének biztosítása. Még 1957 végén is a nagykereskedelem több mint 4000 helyen tartott fenn raktárt, amelyből majdnem 1600 helyen a raktár alapterülete 100 m^2-nél kisebb volt.

Nem csak a technikai és a szervezési feltételek nehezítették az állami és a szövetkezeti kereskedelem fejlődését. Az első ötéves terv időszakának gazdaságpolitikája, valamint ennek változásai kedvezőtlenül befolyásolták a lakosság életszínvonalának, a fogyasztási cikkek termelé-

sének, valamint a kiskereskedelmi forgalomnak az alakulását. A lakosság életszínvonala 1951—53 között alacsonyabb volt, mint a megelőző években, s így érthető, hogy a *kiskereskedelmi forgalom* volumene 1950—55 között, az 1950. évet 100-nak véve, a következőképpen alakult: 1951-ben 102, 1952-ben 93, 1953-ban 104, 1954-ben 116, 1955-ben 123.

A kiskereskedelmi forgalom fejlődése lényegében tehát 1953 második felében indult meg. Ennek egyik jellemző vonása volt, hogy az addig különösen elmaradt falusi áruforgalom gyorsabb ütemben növekedett, mint a városi. A falusi forgalmat reprezentáló földművesszövetkezeti kereskedelem forgalma — 1953-ról 1954-re — 34%-kal, az állami kiskereskedelemé pedig csak 9%-kal nőtt. 1955-ben — az előző évhez képest — az állami kiskereskedelem forgalma nem változott, míg a földművesszövetkezeti kiskereskedelemé további 18%-kal növekedett.

Ebben az időszakban a vásárlóerőnek és a keresletnek a termelés emelkedését meghaladó fejlődése nyomán egyre élesebben ütközött ki a kereslet növekedése és kielégítési lehetősége közötti ellentmondás. 1954 elején szűnt meg teljesen a jegyrendszer. Javított a helyzeten, hogy az intézkedések nyomán a falusi lakosság élemiszerkereslete mérséklődött, jelentősen nőtt a piaci felhozatal (1953—55 között 27%-kal). Az állami kereskedelem bolti élelmiszer-értékesítése 1953-ban 11,8, 1954-ben 11,2, 1955-ben 11,3, még 1957-ben is 11,3 milliárd forintot tett ki. A kereslet növekedésének szinte teljes súlya az iparcikkekre tevődött át. Erre jellemző, hogy 1952—55 között az építőanyag-forgalom 5,2-szeresére emelkedett, a tüzelőanyag-értékesítés 56, a járművek forgalma 42, a híradástechnikai cikkeké több mint 100%-kal növekedett, nőtt a textilméteráruk, konfekciócikkek, kötöttáruk, lábbelik és más ruházati cikkek eladása is.

A keresletnek erre a nagymértékű és differenciált növekedésére sem a hazai termelés, sem a külkereskedelem nem volt felkészülve. Így számos áru évekre „hiánycikké" vált.

Az áruforgalom fejlődése és növekedési üteme

Hazánkban a kiskereskedelmi áruforgalom 1952 óta minden évben magasabb, mint az előző esztendőben. A növekedés üteme azonban évről évre változik. Az áruforgalomnak ez az egyenlőtlen ütemű növekedése az áruforgalmat meghatározó tényezők hatásával, azok változásával függ össze. Végső soron a belkereskedelmi forgalom a gazdaságpolitikának és a gazdaságpolitika végrehajtásának függvénye, a gazdasági és a társadalmi fejlődés következményeképpen alakul ki, s olyan tényezők közvetlen hatása alatt áll, mint a lakosság jövedelmeinek változása, a fogyasztói árszínvonal, a demográfiai és a foglalkozási viszonyok stb. alakulása.

A kiskereskedelmi forgalom alakulását legközvetlenebbül a jövedelmek és a lakosság fogyasztásának változása befolyásolja. Általában a kiskereskedelmi forgalom ezekkel valamilyen összefüggésben fejlődik. Ebből a szempontból gazdasági fejlődésünk különböző szakaszai eltérő tendenciákat mutatnak. 1950—55 között például a nemzeti jövedelem termelése 36, a lakosság fogyasztása anyagi termékekből 33%-kal, a kiskereskedelmi forgalom pedig 23%-kal növekedett. 1950—52 között, fő-

leg a begyűjtés túlfeszített volta miatt, a lakosság központi készletekből való fogyasztása nagyon magas volt, s később az egészségesebb arányok helyreállása (a természetbeni fogyasztás növekedése) a kiskereskedelmi forgalom kisebb mértékű emelkedését tette lehetővé. A gazdasági tendencia meghatározásához ezért a későbbi évek adatai sokkal megfelelőbbnek bizonyulnak.

A nemzeti jövedelem, a lakosság fogyasztása és a belkereskedelmi forgalom alakulása

Megnevezés	1964. évben		
	1950. év	1955. év	1958. év
	százalékában		
Nemzeti jövedelem	229	168	144
Lakosság anyagi fogyasztása	223	168	135
Kiskereskedelmi forgalom	222	180	159

Forrás: A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei 1963. KSH. Az 1964. évi tervteljesítésről szóló jelentés Népszabadság, 1965. január 17.

Az utóbbi 10 esztendőben a kiskereskedelmi forgalom gyorsabb ütemben nő, mint akár a nemzeti jövedelem, akár a lakosság fogyasztása. A fogyasztás — egészséges gazdasági fejlődés mellett — rendszerint kisebb, vagy legfeljebb ugyanolyan mértékben nő, mint a nemzeti jövedelem termelése. A lakosságnak egyre növekvő hányada azonban a belkereskedelemben szerzi be azokat a fogyasztási cikkeket (lényegében élelmiszereket és tüzelőanyagokat), amelyeket azelőtt saját gazdaságában termelt meg. Ez meggyorsítja az áruforgalom növekedési ütemét.

Hozzájárul az áruforgalom növekedési ütemének meggyorsulásához még az is, hogy az árukeresletben és az árukínálatban előtérbe kerültek az iparilag feldolgozott, fogyasztásra előkészített termékek. 1950—64 között például a vendéglátás forgalma — változatlan árakon — 190%-kal nőtt, nagyobb mértékben, mint az iparcikkek forgalma. A textilméteráruk forgalma csökkent, míg a konfekcióáruké két és félszeresére emelkedett.

Ugyanezt a tendenciát erősíti az is, hogy azonos szükségletek kielégítése egyre inkább értékesebb cikkekkel történik, s az új kereslet is a nagyobb értékű árukra irányul.

A kiskereskedelmi forgalom volumenének növekedése tehát lényegében a szocialista gazdaság fejlődésével függ össze. Amikor egy társadalom életében nagyarányú iparosítási folyamat indul meg, változik a társadalom belső struktúrája, s lényegbevágó átalakulások mennek végbe — s a szocialista társadalom ilyen —, mindig élénkebb a kiskereskedelmi forgalom.

Hazánkban az áruforgalom 1950 és 1964 között viszonylag szerényebb mértékben nőtt, mint a többi európai szocialista országban. Ezt főként két ok magyarázza: egyrészt a növekedés mértéke a termelés és a fogyasztás fejlesztésének lehetőségeit tükrözte, másrészt az életszínvonal emelésének nem csak az anyagi javak fogyasztásának növelése volt a főeszköze, hanem ebben az időszakban jelentősen fejlődtek a társadalmi juttatások, s a különféle szolgáltatások is.

Ezenkívül az anyagi javak fogyasztása nemcsak a központi áru-

alapok mennyiségének növelésével nőtt, hanem — különösen 1959/60-ig — a helyi alapok (piaci felhozatal és saját termelés) igénybevételi lehetőségének fejlesztésével is. 1954 és 1959 között, de kisebb mértékben egészen 1961-ig, a parasztcsaládok egy főre számított természetbeni fogyasztása emelkedett, ha nem is annyira, mint összes jövedelmük. Ugyanebben az időszakban a piaci felhozatal is nőtt. A megfigyelt városi piacokra felhozott áruk mennyisége 1959-ben 11%-kal volt több, mint 1954-ben (és 61%-kal volt több, mint 1953-ban). Még a munkás és alkalmazott családok is nem elhanyagolható mennyiségű élelmiszert fogyasztottak saját kisegítő gazdaságukból.

Ezekben az években tehát nem az egy főre jutó természetbeni fogyasztás csökkenése okozta a fő problémát, hanem az, hogy egyre kisebb lett az a réteg, amely fogyasztási szükségleteinek nagyobb vagy kisebb részét saját termelésből fedezte. Ez a folyamat pedig lényegében 1960 után gyorsult meg azzal, hogy az egy főre jutó természetbeni fogyasztás és a piaci felhozatal is csökkent, s így a helyi árualapokat egyre nagyobb mértékben kellett központi árualapokkal helyettesíteni.

Ez a tény egyébként arra is felhívja a figyelmet, hogy a fejlődésnek ebben a szakaszában célszerű támogatni a helyi árualapokra való termelést. A népgazdaság számára igen nagy megerőltetést jelent, hogy viszonylag gyors ütemben biztosítsa a központi és a helyi árualapok arányának megváltozásából jelentkező szükségletek kielégítését. Ehhez nemcsak a mezőgazdasági termékek felvásárlását kell fejleszteni, hanem a korábbinál lényegesen nagyobb szállítási kapacitásra van szükség (a felvásárolt terméket el kell szállítani az ipari üzembe feldolgozásra, utána a nagykereskedelemhez kiszállítani, majd a kiskereskedelem útján visszajuttatni a faluba), növelni kell az ipari feldolgozási kapacitást, több tárolótér kell, s fejleszteni kell a kereskedelmi hálózatot is.

Az utóbbi négy esztendőben az említett okok miatt az élelmiszerforgalom erőteljesebben növekedett, mint az iparcikkforgalom. Ez pedig nem a jövedelemváltozás és a kereslet összefüggéséből adódott, hanem abból, hogy a természetbeli fogyasztás csökkent, s helyette az üzletekben vásárolták meg a szükséges árucikkeket.

A lakosság tehát fokozódó mértékben veszi igénybe a központi alapokat, ezen belül is főképpen a belkereskedelemben vásárolja meg azo-

A lakosság fogyasztásának megoszlása a beszerzés forrásai szerint

Megnevezés	A fogyasztás %-os megoszlása	
	1960	1963
Bolti vásárlás	53,6	57,1
Fogyasztás vendéglátóhelyeken	11,7	12,2
Kiskereskedelem összesen	65,3	69,3
Egyéb áruértékesítésből	2,7	2,3
Fogyasztás intézményekben	4,1	5,0
Fogyasztás központi alapokból	72,1	76,6
Vásárlás piacon	4,5	3,8
Fogyasztás saját termelésből	23,4	19,6
Fogyasztás helyi alapokból	27,9	23,4
Fogyasztási cikkek összesen	100,0	100,0

Forrás: A lakosság fogyasztása 1960—63. Központi Statisztikai Hivatal 1965. 15. l.

kat az élelmiszereket és iparcikkeket, amelyeket korábban a piacon vett meg, vagy saját termeléséből közvetlenül fogyasztott.

1960—63 között a lakosság száma 104 ezer fővel növekedett, ezen belül viszont a munkás és alkalmazott népesség száma 406 ezer fővel emelkedett, míg a parasztságé 200 ezerrel, az egyéb lakosságé pedig 102 ezerrel csökkent. Az egyes társadalmi csoportok között — egy főre számítva — lényegesen nagyobb a különbség a vásárlásban, mint a fogyasztásban. A társadalmi átrétegződés tehát nem annyira a fogyasztást, mint inkább a fogyasztási struktúrát és ezen keresztül a belkereskedelmi forgalom növekedési ütemét és összetételét változtatja meg.

Az áruforgalom összetételének fejlődése

Mind a tőkés, mind a szocialista kereskedelemben hosszú távban az iparcikkforgalom gyorsabb ütemben fejlődik, mint az élelmiszer-forgalom. Ez a kereslet fejlődésének egyik sajátos vonása, amely azután az áruforgalomban tükröződik. Ez a keresleti tendencia nálunk is kifejezésre jut azzal a módosulással, hogy a fogyasztás forrásaiban való gyors átalakulás miatt az élelmiszer-forgalom növekedésének mértéke az utóbbi években intenzívebb volt.

1950—64 között a kiskereskedelmi forgalom — változatlan árakon számítva — 2,2-szeresére emelkedett. Az áruforgalom fejlődésének alapja a *termelés* növekedése. Ebben az időszakban jelentősen nőtt a termelés, különösen annak eloszlható része: a nemzeti jövedelem termelése. A termelés fejlődésének hatására a lakosság *életszínvonala* rendszeresen nőtt. Ebben szerepe volt a nagyobb foglalkoztatottságnak, az átlagkeresetek és egyéb jövedelmek emelkedésének, valamint az állandóan javuló egészségügyi, szociális, kulturális és kommunális ellátásnak. 1950—64 között a munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reálbére 68%-kal, az egy főre jutó személyes rendelkezésű reáljövedelme 97%-kal, a parasztság egy főre jutó fogyasztásának reálértéke pedig 61%-kal nőtt. Az életszínvonal növekedése nemcsak az áruforgalom mennyiségét befolyásolta, hanem differenciáltabbá tette az áruforgalommal szembeni igényeket.

Mindezek alapján érthetőbbé válnak azok a folyamatok és jelenségek, amelyek az áruforgalom összetételében ez idáig végbementek. Hosszabb távban — végül is — az áruforgalom összetétele a következő oldal táblázatának adatai szerint alakult át.

Az áruforgalom egészéhez viszonyítva élelmiszerekben, mint említettük, világos a fejlődés iránya egészen 1960-ig. Ezt követően mind az élelmiszerek, mindpedig élvezeti cikkek forgalma újból nőtt. 1960—63 között az élelmiszer-forgalom 20%-kal emelkedett.

Az emelkedő idegenforgalom is elsősorban az élelmiszer-forgalomban éreztette hatását. A hazánkat felkereső külföldiek nemcsak a napi étkezésükkel, hanem a magvar specialitásokat jelentő élelmiszerek vásárlásával is hozzájárultak ehhez.

Az élelmiszer-forgalmon belül az értékesebb élelmiszerek és élvezeti cikkek eladása gyorsabb ütemben nőtt, mint a kevésbé értékeseké. Emelkedett továbbá az iparilag feldolgozott, előrecsomagolt, s a vendéglátás keretében elfogyasztott élelmiszereknek az aránya is. Mindez azt

A kiskereskedelmi forgalom összetételének alakulása

Megnevezés	A forgalom százalékos megoszlása				
	1952.	1955.	1958.	1960.	1963.
	években				
Élelmiszerboltokban	.	31,8	26,9	24,2	25,1
Élelmiszer vendéglátásban	6,2	5,9	5,0	5,4	5,9
Élelmiszer együtt	.	37,7	31,9	29,6	31,0
Élvezeti cikk boltokban	.	5,2	6,8	7,2	8,4
Élvezeti cikk vendéglátásban	8,4	9,6	9,7	10,1	9,6
Élvezeti cikk együtt	.	14,8	16,5	17,3	18,0
Egyéb vendéglátó bevétel	0,6	0,6	0,6	0,8	1,0
Élelmiszer és élvezeti cikk	56,7	53,3	49,0	47,7	50,0
Textil- és konfekció cikkek	15,9	15,0	14,0	13,8	10,5
Kötöttáru és harisnya	2,9	3,8	4,0	3,9	3,8
Lábbelik	4,7	4,3	4,0	4,0	3,7
Egyéb ruházati cikkek	2,2	2,1	2,3	2,8	2,5
Ruházati cikkek összesen	25,7	25,2	24,3	24,5	20,5
Tartós fogyasztási cikkek	1,6	3,0	4,8	6,2	7,5
Gyógyszerek	1,6	1,8	1,9	2,2	2,5
Tüzelőanyagok	2,1	2,4	2,4	2,4	2,7
Építőanyagok	0,6	2,0	3,7	3,6	3,4
Egyéb iparcikkek	11,7	12,3	13,9	13,4	13,4
Vegyesiparcikk együtt	17,6	21,5	26,7	27,8	29,5
MINDÖSSZESEN	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A belkereskedelem időszaki adatgyűjteménye, 1964. II. negyedév Központi Statisztikai Hivatal 38—44. l.

eredményezte, hogy az élelmiszer-forgalom értékben gyorsabban növekedett, mint mennyiségben.

Az iparcikkforgalom tekintélyes részét kitevő textil- és ruházati cikkek értékesítése az 1960-ban elért forgalmi csúcs után nem fejlődött tovább, némileg visszaesett, s csupán 1964-ben érte el korábbi szintjét. Különösen figyelemre méltó, hogy éppen a női ruházati cikkek forgalmában jelentkeztek a problémák. Ennek okát abban látjuk, hogy már 1958—60 körül a lakosság ruházati ellátottsága — a körülményekhez képest — kielégítő színvonalat ért el, s a lakosság ruházati cikkeket leginkább a meglevők mindenkori pótlására vásárolt, „ruhatárát" ezekben az években nem fejlesztette tovább. Ebben szerepe volt annak, hogy viszonylagosan többet költött egyfelől élelmiszerekre, másfelől lakásépítkezésre, tartós, nagyértékű árucikkek beszerzésére, bel- és külföldi üdülésre, valamint megtakarításainak növelésére A textil- és ruházati cikkek árszínvonala, más iparcikkekhez viszonyított ára aránya is a tartózkodóbb keresletet indokolta. Ezenkívül a divat és a technika fejlődési irányának megfelelően a kevesebb anyagot tartalmazó és egyszerűbb kivitelézésű ruházati cikkek kereslete került előtérbe, amelyekből ugyanazt a ruházati szükségletet kisebb ráfordítással (kiadással) lehe-

tett kielégíteni. Általánosan elterjedtekké váltak a kötöttáruk, amelyek feleslegessé tették a korábbi értékesebb ruházati cikkek jelentős részét (pl. a nehéz szövetből készült, bélelt télikabátok). Mindehhez még az is hozzájárult, hogy a belkereskedelem az ipari termelésben jelentkező problémák miatt, a ruházati cikkek keresletének új fejlődési irányát nem tudta teljesen kielégítő árukínálattal támogatni, éppen a legkeresettebb cikkekből nem volt a piacon elegendő, s így az árukínálat csak kis részben tudta betölteni szerepét a ruházati forgalom fejlesztésében. Nem elhanyagolható az utazások megélénkülésével a külföldi vásárlások szerepe sem a ruházati forgalom viszonylagos csökkenésében.

A ruházati forgalom belső összetétele — az évek során — a következőképpen változott.

A ruházati forgalom összetételének alakulása

Megnevezés	A forgalom százalékos megoszlása				
	1952	1955	1958	1960	1963
Textilméteráru	37,7	31,3	25,4	22,4	17,4
Felsőruházat	15,7	18,7	21,3	23,6	22,7
Alsóruházat	6,5	6,9	7,7	7,5	7,8
Kötöttáru	7,4	10,7	12,4	12,3	14,8
Harisnyák	4,0	4,4	4,0	3,6	3,8
Divatáruk	2,0	2,4	2,9	3,4	3,5
Lábbelik	18,0	17,1	16,4	16,2	17,9
Egyéb cikkek.....	8,7	8,5	9,9	11,0	12,1
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A belkereskedelem időszaki adatgyűjteménye, KSH, 1964. 40. l.

A ruházati forgalom arányának csökkenésében a legjelentősebb szerepet a textil- és konfekcióáruk játszották. Megállapítható, hogy ez a folyamat nem csak az utóbbi évek terméke, hanem több mint egy évtizede jelentkező tendencia. Ugyanilyen értelmű a lábbelik forgalmának csökkenő részesedése.

Gyakran utalnak arra, hogy a ruházati forgalom arányának csökkenésében a parasztság tartózkodó kereslete játszik közre. A tények ennek ellentmondanak. A háztartás-statisztika tanúsága szerint a parasztcsaládok (beleértve a kettős jövedelmű családokat is) egy főre jutó ruházati kiadásai 1957—63 között 33%-kal, 1960—63 között 8%-kal növekedtek. Ugyanezek az adatok a városi munkás és alkalmazott családoknál 18, illetve 3%-ot tesznek ki.

A ruházati forgalom visszaesését ellensúlyozta az egyéb iparcikkek forgalmának növekedése, különösen a tartós fogyasztási cikkek eladása. Ezekben az években a lakosság kereslete nagyon élénk volt tüzelő- és építőanyagok, egyes tartós fogyasztási cikkek, a napi szükségletekkel összefüggő kisebb iparcikkek iránt, valamint a háztartások és a konyhák felszerelésével kapcsolatos termékekben. Az iparcikkforgalmat élénkítette a gépipar és a vegyipar technikai fejlődése által létrehozott új cikkek egész sora és a választék bővülése. Hozzájárult a kereslet fejlődéséhez a tartós fogyasztási cikkek hitelre való értékesítésének bevezetése is.

Az iparcikkforgalom az említettek figyelembevételével növekedett,

de mértéke a tényleges lehetőségek alatt maradt. Ebben szerepe van annak, hogy számos iparcikk keresletét (pl. tüzelő- és építőanyagok, személygépkocsi, nagyképcsöves televízió, hűtőszekrény stb.) a belkereskedelem csak korlátozott mértékben tudta kielégíteni. Míg a korábbi években a forgalom fejlődésének jelentékeny forrását képezték a technikailag új cikkek és a választékbővülés, éppen az utóbbi években viszonylag kevesebb új gyártmány került forgalomba, mint az azt megelőző években.

Egyre jelentősebb mértékben befolyásolta az áruforgalom összetételét az úgynevezett járulékos kereslet. (Járulékos keresletnek nevezzük valamely termék használatbevételével, fogyasztásával kapcsolatosan jelentkező új keresletet. Például, ha valaki személygépkocsit vásárol, akkor ezzel újabb kiadásai jelentkeznek, mint üzemanyag, javítás, garazsírozás, szerviz stb., sőt megváltoznak szokásai, többet jár kirándulni stb.). A járulékos kereslet egyrészt az áruforgalom újabb elemeit erősíti, másrészt a lakosság szolgáltatás jellegű kiadásait növeli. Rendszerint azonban az iparcikkvásárlásokat korlátozza.

Az áruforgalom fejlődése szempontjából figyelemre méltó még a vegyesiparcikkek elég jelentős arányt kitevő csoportja. Szemben az eddigi árucsoportokkal, ez olyan árukból tevődik össze, amelyek sem termelési, sem keresleti szempontból nem tartoznak össze. Így nem beszélhetünk a vegyesiparcikkek fejlődési tendenciájáról, hanem ezen belül az egyes jelentősebb árucsoportokról.

A vegyesiparcikkek forgalmának belső összetétele a következőképpen alakult:

A vegyesiparcikk-forgalom összetételének alakulása

Megnevezés	A forgalom százalékos megoszlása					
	1952.	1955.	1958.	1960.	1962.	1964.
Tartós fogyasztási cikkek	8,9	13,8	18,1	22,5	24,2	25,0
Vas-műszaki áruk*	.	.	14,4	16,0	15,6	15,3
Vegyiáruk..	.	.	11,1	11,8	11,8	11,0
Üveg, porcelán, műanyag	.	.	2,7	2,7	2,4	2,3
Papír, írószer	.	.	3,7	4,1	4,1	4,2
Fotó, optika, óra-ékszer sport, hangszer, játék...	.	.	.	1,5	1,3	1,3
Könyv	.	.	.	2,5	2,8	2,6
Gyógyszer.....	9,3	8,4	7,1	7,8	8,8	8,4
Tüzelőanyag.....	12,1	11,1	8,8	8,6	9,0	8,8
Építőanyag	2,9	9,3	13,7	12,8	11,4	11,9
Egyéb	.	.	.	9,7	8,6	9,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A belkereskedelem időszaki adatgyűjteménye, KSH, 1964. 41. l.

* A tartós cikkek nélkül.

A „vegyesiparcikkek" legjelentékenyebb árucsoportja a tartós fogyasztási cikkek, amelyek forgalma viszonylag leggyorsabb ütemben növekszik. (Az utóbbi néhány évben ennek is lassúbbodott a növekedési üteme.) A többi árucsoportban viszont stabil, a részesedési arányt nagyjából megtartó fejlődés tapasztalható. Ez részben áruellátási problémák-

kal, részben egyes kereskedelmi szakmák kellő kibontakozásának kérdésével függ össze. Ez annál is figyelemre méltóbb, mert éppen ezekben az árucsoportokban rejtőzik a kereskedelmi forgalom növelésének jövőbeli tartaléka, azok a keresleti elemek, amelyek az életszínvonal fejlődésére a legérzékenyebben reagálnak.

Figyelemre méltó továbbá az is, hogy az állandóan élénkülő tüzelő- és építőanyag-kereslet ellenére ennek részesedése a forgalomból nem növekszik, sőt némileg csökken. A kereslet irányításának, befolyásolásának rovására lehet írni, hogy olyan árucsoportban, mint az optikai és fotocikkek, óra- és ékszeráruk, sportáruk (amelyek újabban a „camping" és strandcikkekkel bővülnek), hangszerek és játékáruk, a forgalom egyáltalán nem fejlődik kielégítő mértékben, sőt a forgalom aránya csökken.

A lehetőségeket jobban használtuk ki a tartós fogyasztási cikkeknél. A lakosság e cikkekkel való ellátottságának növelésében egyre jelentősebb lépésekkel haladunk előre. Az utóbbi években a fontosabb tartós fogyasztási cikkekből a lakosság ellátottsága a következőképpen alakult:

A lakosság tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságának fejlődése 1957—64 között

Megnevezés	1000 lakosra jutó állomány az év végén			
	1957.	1960.	1962.	1964.*
Mosógép	9,0	45,2	70,3	100,0
Hűtőszekrény	0,9	3,8	7,2	16,9
Porszívógép	3,1	10,7	20,8	34,8
Parkettkefélőgép	1,9	4,9	6,9	.
Személygépkocsi	1,3	3,1	5,3	8,3
Motorkerékpár	15,7	23,6	30,0	36,4
Rádió	180	222	237	247
Televízió	—	10,3	32,3	62,8

Forrás: A lakosság közvetlen anyagi fogyasztása 1959—62. Központi Statisztikai Hivatal, 1964. 193. l. és belkereskedelmi adatok.
* Előzetes adatok.

Az ellátottság fejlődésénél elsősorban azt kell értékelni, hogy mindez viszonylag rövid idő alatt következett be. 1958—64 között együttesen 6,4 milliárd forint értékű tartós fogyasztási cikk került hitelre eladásra, a forgalom 20%-a. 1963-ban például hitelre került eladásra az összes bútorok 37, a villamos hűtőszekrények 29, a motorkerékpárok 49, a kerékpárok 26, a rádiókészülékek 36, a televíziókészülékek 47%-a. Így azután a lakosság ellátottsága rádiókészülékekkel megközelítette a fejlett európai országok átlagát, a televíziókészülékekkel való ellátottság már nem sokkal marad el pl. Ausztriától stb.

A tartós fogyasztási cikkek iránti keresletet sokféle tényező befolyásolja, köztük a jövedelem, a szokások. Ezért ma az ellátottságban igen nagyok a különbségek aszerint, hogy a lakosság milyen rétegeiről van szó, városban vagy falun laknak stb. Ezeket a különbségeket jól világítják meg a háztartás-statisztika adatai.

Ebből kiderül, hogy például a városi lakosságnak, valamint falun a munkásoknak és alkalmazottaknak rádióval való ellátottsága majdnem teljesnek tekinthető. Viszonylag még kevésre tehető a másod-rádiókészülékek száma (autó-, táska- és zsebrádiók), s a világvevő rádiók száma arra utal, hogy még további lehetősége van a nagyobb teljesítményű rá-

A lakosság egyes rétegeinek ellátottsága tartós fogyasztási cikkekkel 1963. december 31.-én

Megnevezés	100 háztartásra jutó cikk					
	Munkás háztartások		Alkalmazott háztartások		Paraszti	Kettős jövedelmű
	városi	községi	városi	községi		
Rádió	96	96	100	99	76	94
ebből világvevő	83	70	93	85	50	65
Televízió	32	21	44	35	3	8
Magnetofon, lemezjátszó	19	10	34	17	2	5
Fényképezőgép	33	15	55	30	4	11
Kerékpár	62	108	56	107	111	138
Motorkerékpár	8	16	7	19	8	19
Mosógép	45	40	56	54	17	33
Padlókefélőgép	2	0	9	2	—	0
Porszívógép	15	4	39	18	0	1
Hűtőszekrény	5	1	13	4	—	—
Boyler	6	1	17	4	0	1
Varrógép	39	42	45	45	44	51

Forrás: Háztartás-statisztika 1963. KSH, 1964. 29—41. l.

diók értékesítésének. A televíziókészülékek főleg a városokban hódítottak tért, falun viszonylag kevesebb van. Különösen kevés a televíziókészülékek száma a parasztság körében. A motorkerékpár és a kerékpár inkább falun terjedt el, mosógépet pedig főleg az alkalmazotti családok használnak.

Az áruválaszték és az árukészlet fejlődése

A gyorsan növekvő igények kielégítése a belkereskedelem árukínálatának több irányú fejlesztését tette szükségessé:

a) A már forgalomban levő, s ismert cikkekből évről évre nagyobb mennyiségeket kellett forgalombahozni. A kereslet kielégítésének alapvető feltétele — hosszú ideig — a legfontosabb közszükségleti cikkek mennyiségi kínálatának növelése volt.

b) Egyre erőteljesebb kereslet keletkezett olyan termékekből, amelyet a hazai ipar még nem, vagy jelentéktelen mennyiségben gyártott, de a fejlettebb és a környező országok egyrészében termelésük már elterjedt. Ilyenek voltak például a villamos háztartási gépek és készülékek, a televízió, szintetikus mosószerek, általában a gépipar és a vegyipar új termékei, valamint a textil- és a ruházati iparokban alkalmazott új gyártási eljárással és alapanyaggal készült termékek.

c) Mind intenzívebbé vált a kereslet számos olyan termékből is, amely csak import útján volt biztosítható, mert vagy természeti viszonyaink nem alkalmasak termelésére (pl. déligyümölcs), vagy az iparnak nem érdemes berendezkedni előállítására (pl. személygépkocsi). Némely termékek importjának fokozásával összefüggésben (pl. gyarmatáruk), a kereslet növelésére határozott intézkedések is történtek (kávé, csokoládé árcsökkentése).

d) A kereslet differenciálódása következtében az egyes áruk válasz-

téka iránti igények fokozódtak. Ezért növelni kellett az egy termékre jutó választékok számát, meg kellett szervezni új választékok gyártását, s gondoskodni kellett arról, hogy évről évre újabb választékok kerüljenek forgalomba. A kereslet választékokban jelentkező differenciálódása egyrészt az egyedi igények fokozottabb előtérbekerülésével kapcsolatos, másrészt a minőségileg jobb vagy magasabb teljesítményt, élvezeti értéket nyújtó termékek iránti érdeklődés növekedésével.

Az árukínálat és az áruválaszték fejlesztésének fontos módszere volt a fogyasztási cikkek importjának növelése. Az 1950-es évek elején az importált cikkek a belkereskedelmi árualapoknak 1—3%-át tették ki. Az utóbbi években a jelentős fejlesztés ellenére sem haladták meg a 7—8%-ot, az egyes árucsoportokban és termékekben az arányok azonban rendkívül eltérőek. Egyes árucikkekben az árualap kizárólag a behozatalból adódott, de megnőtt az import szerepe olyan árucsoportokban is, mint a bútorok és más nagyértékű cikkek, üveg- és porcelánáruk, szövetek, némely ruházati cikk, kultúrcikkek stb. A behozatal nem annyira a mennyiségi ellátást, mint inkább a választék bővítését szolgálta.

Az áruválaszték fejlesztését célozta az ipari termelés sorozatnagyságának szabályozása, a túlzottan nagy szériák csökkentése. Volt azonban olyan időszak, amikor a sorozatnagyságok csökkentése miatt a termelés elaprózódott. Ezért a választékbővítés problémáit a helyiipar fokozottabb igénybevételével kellett megoldani.

Az áruválaszték fejlődése a termelés, a behozatal és a készletezés összhangjától függ. Az áruválaszték mértéke a kínálat színvonalának egyik meghatározója. A kereslet oldaláról a választék mértékét tulajdonképpen semmi sem korlátozza. Minél nagyobb az áruválaszték, annál biztosabb a kereslet kielégítésének lehetősége. A népgazdasági gazdaságossági és a vállalati érdekek azonban nagyon is reális korlátokat szabnak a választék bővítésének. Az árukínálat növelésének egyik feltétele a választékok állandó cseréje.

Ez az elv azonban nem mindig érvényesült következetesen, mert gyakran az új választékok nehezen és lassan születtek meg, vagy azok belépésével a régebbi választékok termelése (behozatala) nem szűnt meg, csak értékesítésük lassúbbodott, s mint nehezen értékesíthető készlet rakódott le.

A belkereskedelem készletei általában a forgalom szükségleteinek megfelelően fejlődtek. A készletek értéke 1955-ben 13,7 milliárd forintot tett ki 44 milliárd forint forgalom mellett. Napjainkban a mintegy 85 milliárd forint forgalomhoz kb. 22 milliárd forint értékű készlet kapcsolódik, a készletszínvonal tehát kedvezőbb. Ennek ellenére az árukínálat szempontjából nem tekinthetjük kielégítőnek a készletek összetételét.

A belkereskedelmi készletek egy része nem piacképes, nem a keresett árukat tartalmazza. Sok az évek óta fokozatosan lerakódott, divatjamúlt, korszerűtlenné vált árukészlet, amelynek értékesítéséhez, vagy felszámolásához külön intézkedésekre van szükség. Ezt a célt szolgálták ez idáig a leértékelések, az idény végi kiárusítások és más akciók.

Az áruforgalom fejlődésének problémái

A lakosság áruellátásának fejlesztésében elért jelentős eredmények nem homályosíthatják el azokat a problémákat, amelyekkel meg kell

küzdeni. A belkereskedelem a fő erőt arra fordította, hogy az alapvető fontosságú közszükségleti cikkekben a lakosság zavartalan ellátását folyamatosan biztosítsa. E téren kereskedelempolitikánk megvalósult, mert az állam szükség esetén az egyes években jelentkező hiányokat (pl. kenyérgabona) még import igénybevételével is felszámolta, bár ez jelentős népgazdasági áldozattal járt.

Ugyancsak fontos, de nem alapvető közszükségleti cikkeknél a belkereskedelem arra törekedett, hogy az ország mindenkori helyzetét és lehetőségeit figyelembe véve az árukínálatot állandóan fejlessze. Alapjában véve és összességben a lakosság árukereslete eddig minden évben kielégítést nyert. Ezt az is igazolja, hogy a belkereskedelem a kiáramló vásárlóerőt minden évben lényegében kielégítette, s jelentős intézkedésre a vásárlóerő növekedésének korlátozása végett, nem volt szükség.

A kereslet egyes áruk és választékok szerinti kielégítésében már sok probléma merült fel. Főleg azért, mert az ipar és a kereskedelem a kereslet mennyiségi kielégítésére törekedett, a belkereskedelem nem is mérte fel kellő pontossággal a lakosság egyes áruk iránt jelentkező keresletét, nem intézkedett elég hatásosan a kereslet és kínálat egyensúlyának részleteiben való megteremtésére. Közrejátszott ebben az is, hogy a kereskedelem ilyen irányú igényeinek sem az ipar, sem a külkereskedelem nem tudott a szükséges mértékben eleget tenni.

A probléma gyökere abban van, hogy a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak termelési kapacitása nem fejlődött a kereslet új irányának megfelelően. Egy viszonylag elavultnak tekinthető termelési struktúra állott szemben egy gyorsan fejlődő, korszerű keresleti szerkezettel. Sem az iparfejlesztésnél, a beruházásoknál, a rekonstrukcióknál, a korszerűsítéseknél, sem a mindennapi munkában nem kapott kellő súlyt a fogyasztási cikkek gyártási kapacitásának problémája. A gépipar ugyan számos új terméket hozott forgalomba, de ezek a nemzetközi összehasonlításban csak részben állták meg a helyüket, s a gyártmányfejlesztés lassúnak bizonyult. Olyan hagyományos termékeknél is, mint például a rádióknál, csökkent — mégpedig lényegesen csökkent — a gyártott típusok száma, nemzetközi színvonalon mérve pedig igazán korszerűnek tekinthető típust alig gyártanak.

Az állami nagyipar fogyasztási cikkeket belföldi célokra nem termel elegendő mennyiségben. A belkereskedelmi forgalomba kerülő bútoroknak csupán egyharmada származik a nagyipartól. A férfi-, női- és gyermek-konfekcióáruk több mint a felét a helyiipar szállítja.

Az utóbbi években megnövekedtek az ipar exportfeladatai. A kapacitás- és anyagellátási problémákkal terhelt, egyébként sem korszerűen felszerelt ipar mind kevésbé képes arra, hogy a kiviteli és a belföldi ellátási szükségleteknek egyidejűleg eleget tegyen.

A kérdéseket bonyolítja, hogy azok megoldásában sem az ipar, sem átvevő partnerei, a bel- és a külkereskedelem, közvetlenül nincs érdekelve. Gyakran még erkölcsi kötöttség, vagy tervutasítás sem kötelezi az ipart, vagy a kereskedelmet a lakosság keresletének kielégítésére. Ezért nemcsak perspektivikusabb iparfejlesztésre, megfelelőbb anyagellátásra, s a szükségletekkel összhangban álló korszerű kapacitások kifejlesztésére van szükség, hanem egyúttal olyan gazdasági irányítási rendszerre, amely egyértelműen ösztönöz a kitűzött célok elérésére.

Az áruforgalom fejlődésének távlatai

Az élelmiszer-forgalom fejlesztésében az a célunk, hogy az élelmiszer-értékesítés termékösszetétele mind jobban feleljen meg a táplálkozástudomány által felállított követelményeknek. Célkitűzésünk továbbá, hogy a lakosság élelmiszer-fogyasztási szükségleteinek egyre növekvő hányadát a vendéglátás útján elégítse ki, s az élelmiszer-kereskedelem mind több iparilag feldolgozott, fogyasztásra előkészített, s csomagolt terméket árusítson.

A textil- és ruházati cikkek forgalmában célul azt tűztük ki, hogy a lakosság fogyasztása mennyiségben is növekedjék. Jelenleg az egy lakosra jutó textilfogyasztás — fonálban számítva — kb. 6 kg, ami lényegesen a nemzetközi átlag alatt van (ugyanez az adat pl. Ausztriában 9,5 kg, Finnországban 9,1 kg, Olaszországban 7,2 kg, Lengyelországban 7,7 kg). A lakosság birtokában levő ruházati cikkek állományának vizsgálata is a fogyasztás növelésének szükségességét indokolja. A nemzetközi és technikai fejlődés irányának megfelelően célunk továbbá a szintetikus fonalból és ezek bekeverésével készült textíliák, valamint a modern gyártástechnológiával készített termékek fogyasztásának az átlagosnál nagyobb mértékű növelése. Hasonló megfontolásokból kiindulva előnyben kívánjuk részesíteni a szövött árukkal szemben, a kötöttáruk forgalmának fejlesztését. Szükségesnek tartjuk a lakosság lábbeli fogyasztásának növelését is.

Tartós fogyasztási cikkeket illetően a cél az ellátottság színvonalának további emelése, egyes tartós fogyasztási cikkeknél az úgynevezett telítettségi szint megközelítése, egyrészt a kulturális fejlődés szolgálatában, másrészt a nők háztartási munkájának megkönnyítése végett.

Az áruforgalom területi alakulása

A belkereskedelmi forgalom fejlődésének egyik legjelentékenyebb eredménye a lakosság minden rétegére kiterjedő és színvonalában egyre emelkedő áruellátás, s a kulturált vásárlási lehetőségek megteremtése. Ebben nagy szerepe van annak, hogy az állami kereskedelem mellett egyre gyorsabban fejlődött a földművesszövetkezeti kereskedelem, s ezzel az országnak éppen azon területein javította meg a lakosság áruellátását, amely a múltban a leginkább elhanyagolt volt. Ennek ered-

Az állami és szövetkezeti kereskedelem fejlődése 1955—1964 között

Megnevezés	Az 1964. évi kiskereskedelmi forgalom			
	az 1955. évi %-ában		az 1960. évi %-ában	
	állami	szövetkezeti	állami	szövetkezeti
Bolti élelmiszer	158	219	129	146
Vendéglátás	178	254	127	130
Ruházati cikkek	154	149	102	100
Vegyesiparcikkek	274	246	134	134
	185	212	123	130

Forrás: A belkereskedelem időszaki adatgyűjteménye, KSH, 1964. 12. l.

ménye, hogy a kiskereskedelmi forgalom ma már arányosabban oszlik meg a városok és a községek között.

Az 1962. évi adatok szerint az országos kiskereskedelmi forgalom 33,1%-a Budapestre, 32,5%-a a vidéki városokra és 34,4%-a a községekre jutott. A forgalom e viszonylag egyenletes megoszlása a korábbi helyzetnél sokkal megfelelőbb, s elősegíti a lakosság áruellátási színvonalának emelését. Azzal ugyanis számolni kell, hogy az egyes települések kereskedelmi jelentősége nem egyforma. Egy-egy kereskedelmi központ, amely lehet város vagy község, kisebb vagy nagyobb körzet lakosainak rendszeres bevásárlóhelye. Éppen ez a megfontolás szülte az ország területén kereskedelmi központok kijelölését, ahol az áruforgalom és az üzlethálózat fejlesztése már ilyen elvek alapján történik. Alapelv, hogy a lakosság az élelmiszerekhez és a napi ellátást szolgáló iparcikkekhez helyben, tehát lakóhelyén jusson hozzá, míg a kevésbé gyakran, vagy éppen ritkábban vásárolt, s különösen a nagyobb választékot igénylő iparcikkeket pedig a kereskedelmi központokban szerezhesse be.

A mezőgazdasági területeken mind az élelmiszer-, mind az iparcikkforgalom gyorsabb ütemben fejlődött, mint az ipari megyékben. Az erre vonatkozó adatok a következőket mutatják:

Az egy lakosra jutó kiskereskedelmi forgalom fejlődése 1955—1964 között*

Megnevezés	Egy lakosra jutó 1964. évi forgalom az 1955. évi százalékában	
	ipari területeken	mezőgazdasági területeken
Bolti élelmiszer-forgalom	169	188
Vendéglátás	181	220
Ruházati cikkek	137	147
Vegyesiparcikkek	251	270
Összesen	181	200

Forrás: A belkereskedelem időszaki adatgyűjteménye, KSH, 1964. 75. l.

* Adatok Budapest forgalma nélkül.

A fejlődés, az egyes árucsoportok egymáshoz való arányának alakulása mind az ipari, mind a mezőgazdasági területeken azonos tendenciákat mutatott.

A következő lényeges tendenciák állapíthatók meg:

a) minél fejlettebb iparilag egy-egy terület, annál magasabb ott az egy lakosra jutó kereskedelmi forgalom. Feltehetően hasonlóan alakul ezeken a területeken az egy lakosra jutó jövedelem nagysága is;

b) minél kevésbé fejlett iparilag egy-egy terület, viszonylag annál gyorsabb ütemben növekedett ott az egy lakosra jutó kiskereskedelmi forgalom;

c) minél fejlettebb iparilag egy-egy terület, annál kisebb az iparcikkforgalom részesedése az összes forgalomból, s fordítva: az iparilag kevésbé fejlett területeken az iparcikkforgalom részesedése az összes áruforgalomból magasabb.

Az áruforgalom fejlődésének bonyolult összefüggéseiből következően az egy lakosra jutó kiskereskedelmi értékesítést nem csak egy tényező, az iparosítás mértéke határozza meg, hanem arra befolyást gya-

korolnak más tényezők is. Például a Balaton üdülőkörzetével rendelkező Veszprém és Somogy megyék az ipari fejlettség sorrendjében alacsonyabban vannak, mint ahogy az az egy lakosra jutó kereskedelmi forgalmukból következne. Pest megye viszont az iparosítás aránya szempontjából áll kedvezőbben, mint az egy lakosra jutó forgalom nagysága alapján. De a Pest megyében élő lakosság egy tekintélyes része Budapestre jár dolgozni, s részben itt is vásárol.

Kulturáltan és gazdaságosan fejlődő belkereskedelem

Jogos követelmény a belkereskedelemmel szemben, hogy minél kulturáltabb módon végezze munkáját. A kulturáltság figyelmes, udvarias kiszolgálást, különféle szolgáltatások nyújtását, korszerű kiszolgálási formák alkalmazását, szakértelmet, az árusításnak legjobban megfelelő és korszerűen felszerelt, ízlésesen berendezett üzletek kialakítását, higiéniát, jó világítást, a kereskedelmi módszerek széleskörű alkalmazását, jó tájékoztatást, kereskedelmi reklámot jelent. E téren jelentős az előrehaladás, de a legtöbb teendő is itt jelentkezik.

Az áruforgalom állandó növekedése mellett a fő kérdés, hogyan tudja biztosítani a belkereskedelem a vásárlók zavartalan kiszolgálását. Ennek egyik feltétele a kiskereskedelmi és a vendéglátó üzlethálózat állandó fejlesztése. Ennek azonban egyebek között határt szab a fejlesztésre fordítható anyagi eszközök mennyisége.

A meglevő üzletek jobb kihasználását segítik elő a korszerű árusítási formák, ezek közül is elsősorban az önkiszolgálás. Az önkiszolgáló üzletekben — anélkül, hogy torlódás keletkezne — ugyanakkora alapterületen lényegesen nagyobb forgalom bonyolítható le, mint a hagyományos eladási módszerrel működő üzletekben, éttermekben és büfékben. Jelenleg az országban mintegy 3000 üzlet működik önkiszolgáló formában, döntő többségük élelmiszert árusít. Ezen kívül közel 400 vendéglátó üzlet, főképpen üzemi étterem árusít az önkiszolgálás módszerével.

Az önkiszolgáló üzletek lényegesen kedvezőbb gazdasági mutatókkal dolgoznak, mint a többi üzletek. Teljes gazdasági eredményük azonban még nem tud kibontakozni, mert az áruk egy részét az üzletekben kell előrecsomagolni, értékesítésre alkalmas formában. 1963-ban a kiskereskedelemben forgalomba kerülő lisztnek 54%-át, a rizsnek 23%-át, a zsírnak 17%-át, a cukornak pedig mindössze 8%-át adta át az ipar egy, illetve fél kg-os csomagolásban. Nem történtek még határozott intézkedések az önkiszolgálás sajátos munkaszervezésének kialakítására sem. E kérdések fokozatos megoldásával párhuzamosan fognak javulni az önkiszolgáló boltok gazdasági mutatói is.

Csaknem 1500 üzletben alkalmaznak még egyéb korszerű kiszolgálási formákat, mint például a minták utáni árusítást, s a raktárról való szállítást, a gyorskiszolgálást, az áruknak a vevők által történő kiválasztását stb. Felállításra kerültek — kísérleti jelleggel — az első kereskedelmi automaták, amelyek elterjesztése tovább javítja a lakosság kiszolgálását. Kísérletek folynak a csomagküldő kereskedelem bevezetésére és még sok más, az adásvételi ügyletet egyszerűsítő, a kereskedelmi forgalmat kulturáltabban, gyorsabban és gazdaságosabban lebonyolító módszerek kialakítására.

Jelentősen fejlődött a kereskedelmi hálózat technikai eszközökkel

való ellátottsága. Például 1957—63 között 75%-kal nőtt a pénztárgépek száma, 33%-kal a gyorsmérlegek száma, közel ötszörösére emelkedett a mélyhűtő felszerelések száma stb. De még így is a boltok mindössze 21%-ában van pénztárgép, az általános élelmiszerboltok 43%-ában villamos hűtőszekrény stb. Nem sokkal kedvezőbb a helyzet a vendéglátásban sem. Az elmúlt 6—7 esztendőben a kis- és a nagykereskedelem, valamint a vendéglátás gépekkel és készülékekkel, különféle technikai felszerelésekkel való ellátása nagymértékben fejlődött, de jelentékeny lemaradást kell pótolni. Még olyan egyszerű eszközökkel is, mint például sonkavágógép az élelmiszert árusító üzletek 3%-a van ellátva, a húsüzletek 19%-a kézi, 14%-a villany húsdarálóval rendelkezik, a péküzletek 5%-ának van csak kézi kenyérvágógépe stb.

A technikai felszerelés fejlesztése így is jelentős gondot okoz a belkereskedelemnek. A kereskedelmi szervezetek költségei a technikai eszközök beszerzésével emelkednek. El kell számolni ezek értékcsökkenési leírását, a gépek és berendezések villanyáramot fogyasztanak, gondoskodni kell azok rendszeres karbantartásáról és javíttatásáról stb. Ezért — a jelenlegi gazdálkodási rendszerben — csak olyan mértékben lehet fejleszteni a belkereskedelem állóeszközeit, hogy az az áruforgalom növekedését ne haladja meg. Az volna helyes — de nem mindig valósítható meg — ha az állóeszközök üzembeállítása egyben meghozná a maga gazdasági eredményét is.

A belkereskedelem sokirányú feladatainak minél eredményesebb megoldását szolgálják az irányítás és a gazdálkodás fejlesztését célzó intézkedések. A kereskedelmi szervezetek kialakításánál a belkereskedelem arra törekedett, hogy azok minél jobban feleljenek meg az ellátási feladatuknak, lehetővé tegyék a tervszerű és szakszerű kereskedelmi munkát, felelősségük egyértelműen körülhatárolható legyen, s minél gazdaságosabban működjenek. Ilyen elvek alapján szervezték meg az állami kiskereskedelmi területi szakvállalatokat, mégpedig élelmiszer, vendéglátó, ruházati és iparcikkvállalatokat, falun pedig egyértelműen meghatározták a földművesszövetkezetek működési területét. A nagykereskedelemben megindult a nagyvállalatok szervezése.

1964-ben vezették be a belkereskedelemben a vállalati önállóságot szolgáló új tervezési és anyagi érdekeltségi rendszer. Ennek lényege, hogy a vállalatok a tervezéshez csak irányelveket kapnak, a népgazdasági tervet nem bontják le vállalatokra. Az irányelvek figyelembevételével a vállalat, saját tapasztalataira és a vállalati kollektíva véleményére építve készíti el tervét, amely egyben saját munkaprogramja. Az érdekeltségi rendszer arra is kiterjed, hogy a vállalat minél nagyobb tervfeladatot vállaljon — természetesen reális keretek között —, mert így hatványozottabban növekszik érdekeltsége. A bevezetés első évének tapasztalatai kedvezőek voltak.

Sokéves tapasztalattal gazdagabban lehet hozzáfogni az új feladatok megoldásához, az áruellátás színvonalának további fejlesztéséhez, a forgalom kulturált bonyolításához, a szükséges hálózat kialakításához, s az irányítás rendszerének, eszközeinek hatékonyabbá tételéhez. E tapasztalatok hasznosításával, építve a kereskedelmi dolgozók véleményére, s a vásárlók milliós tömegének észrevételeire, javaslataira, a következő években minden bizonnyal nagyobb léptekkel lehet előrehaladni a belkereskedelem fejlesztésében.

MÉSZÁROS KÁROLY:

A magyar közlekedés húszéves fejlődése

Közlekedéspolitikánk a felszabadulás óta eltelt húsz év alatt arra törekedett, hogy a termelés tényezőinek a termelés helyein való összpontosítását, a termékek fogyasztási célokra történő térbeli szétosztását, a kulturális és egyéb kapcsolatok kialakulását a szocialista átalakulás ütemének megfelelően biztosítsa, hogy a közlekedés elmaradása ne fékezze a népgazdaság fejlődését. A második világháború szörnyű pusztításaitól romokban fekvő ország vérkeringésének, a közlekedésnek a megindításától máig megtett út felvázolása a közlekedés további fejlődéséhez kíván hozzájárulni.

A közlekedés háborús kárainak helyreállítása és a közlekedés megindítása a felszabadulás után

A második világháború esztelen pusztításai a közlekedést rendkívül súlyosan érték. Az ország összes háborús kárainak 16,8 százaléka a közlekedésre esett. A közlekedést érintő rombolások 66,3 százalékban a vasutat, 10,2 százalékban a közúti közlekedést, 6,2 százalékban a postát sújtották. A hajózás 3,7 százalékos, a légi közlekedés 0,3 százalékos aránynyal szerepel a kárstatisztikában. Mindezek mellett 13,3 százalék a közlekedési ágazatok együttes épületkárainak aránya.

A visszavonulás során a vágányzat mintegy harmadát, a vasúti kitérők 40%-át felrobbantották; a felszabaduláskor a vasútnak egyetlen olyan vonala sem maradt, amelyen a forgalom a kisebb-nagyobb rongálódások miatt meg ne bénult volna. A vasúti hidak összhosszának 53 százalékát teljesen elpusztították, a nagyobb folyami vasúti hidak pedig mind a rombolás áldozatai lettek. A rendező pályaudvarok, értekező és biztosítóberendezések nagy része elpusztult, használhatatlanná vált.

A vasúti teherkocsik 74, a személykocsik 60, a mozdonyok 44 százalékát nyugatra hurcolták, s az itthon maradt járművek mintegy 60 százalékát elpusztították vagy súlyosan megrongálták. A javítóműhely-épületek 40 százaléka, a gépi berendezések 32 százaléka semmisült meg. A vasúti épületeknek csaknem a fele a háborús pusztítás áldozatává lett.

A közúthálózatból több mint 1 millió m^2 felületű korszerű pormentes és mintegy 1,2 millió m^2 makadám burkolat rongálódott meg. A 67 136 fm összhosszúságú közúti hídból 27 504 fm (41 százalék) pusztult el, az 50 m-nél nagyobb hosszúságú hidakban 90 százalékos volt a veszteség. A Duna és a Tisza valamennyi hídja elpusztult, köztük Budapest

összes hídjai. A gépjárműállományt mintegy 90 százalékos veszteség érte; a felszabaduláskor jóformán nem volt használható gépkocsi az országban.

A hajópark legnagyobb részét nyugatra hurcolták, az itthon maradt része a bombázások, víziaknák rombolása következtében elsüllyedt. A hajóállomásoknak csak 3 százaléka maradt meg ép állapotban, a budapesti Nemzeti és Szabadkikötő raktárainak több mint 60 százaléka, daruinak több mint 90 százaléka esett áldozatul a pusztításoknak. A polgári légi közlekedést, annak berendezéseit, repülőgépparkját a háború teljesen tönkretette.

A posta szállítószolgálati járműállományának több mint fele elveszett vagy tönkrement, a légvezetékes távbeszélő- és távíróhálózat 70—70 százaléka elpusztult, a budapesti automata távbeszélő központok közül egy sem maradt sértetlen.

A vázolt károk helyreállítását nehezítette, hogy a munkához szükséges ipari berendezések és anyagok nagy részét szintén megsemmisítették vagy elhurcolták. Sokan a pusztulás láttán el sem tudtak képzelni új virágzó életet. A felszabadító szovjet hadsereg segítsége, a Magyar Kommunista Párt irányítása azonban új erőt, bizalmat és a jövőbe vetett hitet adott az ország, a közlekedés dolgozóinak. A szovjet hadsereg műszaki alakulatai üzemképessé tették a legfontosabb vasútvonalakat, a lerombolt hidak átkelési helyein az összeköttetéseket megteremtették. Munkájuk nyomán lehetővé vált, hogy a vasúti fővonalakon 1945. év végéig megindult a forgalom.

Az élet megindulásának, az ország újjáépítésének alapvető feltétele volt a közlekedés mielőbbi megindítása. A legfontosabb teendő a vasút helyreállítása volt, nemcsak azért, mert 1937-ben az áruszállítások 85,4 százalékát, az utasszállítás 56,9 százalékát a vasút teljesítette, hanem azért is, mert helyreállításához, üzemképessé tételéhez, teljesítményeinek gyors növeléséhez a belső erőkre lehetett támaszkodni. 1945. május 20-án az MKP felhívására — „Arccal a vasút felé" — a kommunisták vezetésével az ország dolgozói összefogtak a vasút újjáépítéséért. Megindult az ország első nagy versenymozgalma az 500 mozdony és 10 000 teherkocsi helyreállításáért. A magyar vasutas dolgozók 1945 őszére teljesítették ezt a feladatot. A versenymozgalom hatalmas lendületéből egymás után születtek a nagyszerű eredmények: 1946-ban a 100 éves fennállását ünneplő magyar vasúton a vonalak járhatóvá váltak; 1947-ben a hároméves terv első évében már sikerült elérni az 1937. évi teljesítmények színvonalát.

A közutak járhatóvá tételével egyidejűen — részben roncsokból helyreállított, részben a szovjet hadsereg által rendelkezésre bocsátott gépkocsikkal — a teherautó-fuvarozás is gyors fejlődésnek indult. 1938-ban 4800 darabból állt az ország tehergépkocsi-állománya, 1946 végén már 7800 db állott rendelkezésre. 1947. augusztus 1-ig az ország polgári gépjárműállománya 41 321 db-ra növekedett.

A posta újjáépítésének első eredményeként 1946-ban a postai és távközlési forgalmat sikerült újra megindítani.

A hajózás első nagy erőpróbája Pest és Buda között az átkelés biztosítása volt. A rendszeres hajózást az elsüllyesztett hajók kiemelése és a Magyar Szovjet Hajózási R. T. megalakítása indította meg 1946-ban.

A légi közlekedés forgalmának megindítását is a Szovjetunió segítsége tette lehetővé, rendelkezésre bocsátva a megalakult vegyes vállalatnak a szükséges járműparkot és gépi felszerelést.

A magyar közlekedés fejlesztése és teljesítményének növekedése

Az újjáépítés nagy munkájában fordulópontot jelentett a hároméves terv célkitűzéseinek megvalósítása. A népgazdasági beruházások 20 százalékát használták fel a közlekedés legsúlyosabb háborús károrainak helyreállítására.

A vasútnál — az újjáépítési munkákon felül — új építkezésekre került sor. Így például Miskolc—Sajóecseg közt új vonal épült. Megkezdődött a korszerű biztosítóberendezések építése, gyors ütemben haladt a mozdonyok és a kocsik, valamint a javítóműhelyek újjáépítése. A vasút szervezete a szocialista fejlődésnek megfelelően átalakult, új módszerek, eljárások kerültek bevezetésre. Mindezek eredményeként a vasút teljesítményeit az 1938. évihez viszonyítva árutonnakilométerben 148,6 százalékra, utaskilométerben 222,3 százalékra növelte.

Helyreállították a közúthálózatot, 164 km hosszúságban korszerű új utak épültek és több mint 600 km-rel növelték a bekötő utak hosszát. Megépült a Margithíd, a Lánchíd, a szolnoki, szegedi és vásárosnaményi közúti Tisza-híd. A gépjárműállomány mintegy másfélszeresére növekedett, államosították a teherautó-közlekedést és a javítóipart.

Jelentősen növekedett az autóbuszvonal-hálózat, megépült a budapesti Engels téri autóbusz-pályaudvar. Az eredmények nyomán a teherautó-közlekedés az 1938. évi teljesítményekhez viszonyítva árutonnakm-teljesítményét 223,4 százalékra, az autóbuszközlekedés utaskilométer-teljesítményét 289,2 százalékra növelte.

A hajózás teljesítményei általában elérték a háború előtti átlagot. A tervidőszak végére 5 újjáépített és a forgalom igényeinek megfelelően felszerelt vidéki repülőtér állott a belföldi légi forgalom rendelkezésére.

A posta újjáépítése a hároméves tervidőszakban lényegében befejeződött, teljesítményei elérték, sőt a távközlésben lényegesen meg is haladták az 1938. évi teljesítményeket.

A hároméves tervvel a magyar közlekedés újjáépítése nagyrészt befejeződött. A közlekedés megbirkózott az ország újjáépítéséből reá háruló nagy feladatokkal, a terv végrehajtása azonban zömében csak a régi, korszerűtlen közlekedési berendezéseket, létesítményeket kelthette ismét életre.

Az első ötéves terv a közlekedés anyagi-műszaki alapjainak kiszélesítését, a fejlődés újabb lehetőségeit biztosította. Meg kellett oldani a bányászat, az ipar, a mezőgazdaság gyors ütemű fejlődésével járó áru- és személyszállítási feladatokat. A tervidőszak alatt közlekedési rendszerünk sokat korszerűsödött, és — bár műszaki fejlesztésére nem állottak rendelkezésre a megkívánt erőforrások — sikerrel teljesítette a népgazdaság által reá rótt szállítási feladatokat. A közlekedés átfogó műszaki fejlesztése csak a következő tervidőszakokban indulhatott meg, és napjainkban is tart.

A második és a harmadik ötéves tervek folyamán már megnyílt a

lehetőség arra, hogy olyan egységes, tudományosan megalapozott közlekedéspolitika kerüljön kidolgozásra, amely már nemcsak a szállítási szükségletek kielégítését, hanem ennek a gazdaságos megoldását is szem előtt tartja, s a jövőbe tekintve a közlekedés hatékony műszaki és gazdasági fejlődésének alapjait is lerakja.

A népgazdaság általános fejlesztésével összhangban kialakított hazai közlekedéspolitika alapelve az egész országra kiterjedő olyan egységes közlekedési rendszer létrehozása, amely a közlekedés arányos, komplex fejlesztésével, a legkorszerűbb technika segítségével biztosítja az indokolt szállítási feladatok, közlekedési ágazatok közötti optimális megosztását és teljesítését.

A közlekedés egységének alapfeltételét megteremtette a különböző közlekedési ágazatok társadalmi tulajdonba vétele és a tervgazdálkodás érvényesítése. A közlekedési ágazatok együttműködve, egymást kiegészítve, előre kidolgozott elvek és tervek alapján az ország egyre növekvő szállítási szükségleteit hatékonyan elégítik ki. A szállítási feladatok közlekedési ágazatok közötti elosztására vonatkozó intézkedések első ízben 1950-ben születtek, amikor együttműködés jött létre a helyközi fuvarozási feladatok megoldására a vasút, a gépjármű-közlekedés, a szállítmányozás és a posta között. A tudományos kutató intézetek, a központi irányító szervek koordinációs vizsgálatai, módszertani munkái alapján további eredményes intézkedések történtek és vannak folyamatban napjainkban is.

A közlekedés egyes ágazatainak arányos fejlődése a közlekedési szükségletekből kiindulva — megkívánja a közlekedéstechnika fejlesztését. Az adott keretek között az a törekvés érvényesült, hogy az extenzív gőzüzemű vasutat technikai berendezéseiben korszerűsített, hálózata, forgalma, gazdaságossága tekintetében intenzív vasúti rendszer váltsa fel; a közúti közlekedés nagyüzemmé alakul és a sajátosságainak megfelelő forgalom fokozatos átvételére alkalmassá és képessé vált; a hajózás az ország vízi útjaira terelt forgalom arányában kiépült; a légi közlekedés Budapest közlekedésföldrajzi helyzetének megfelelően a nemzetközi forgalomba bekapcsolódott, a hírközlés fejlesztése a gyorsan növekvő igények kielégítését, s a városi közlekedés kiépítése Budapest és a vidéki nagy városok fejlődését szolgálta.

A közlekedési ágazatok arányos fejlesztését egyes időszakos eltolódások ellenére sikerült úgy biztosítani, hogy a létesítmények, berendezések kapacitása minél rövidebb időn belül optimálisan kihasználható legyen. További feladat ebben a vonatkozásban az, hogy az egyes technikai elemek a teljesítőképesség szempontjából egymásnak megfelelőek, arányosak legyenek, s emellett az azonos szintű üzemviteli módszerek alkalmazását is lehetővé tegyék.

A hazai közlekedéspolitika legfontosabb alapelveinek szemszögéből vázolt fejlődés néhány jellemző eredményének összefoglalása iránymutatásul is szolgálhat a közeli és távolabbi jövő feladataira.

A közlekedés teljesítményei 1964-ig igen nagy mértékben nőttek: a személyszállítás teljesítménye több mint kétszerese, az áruszállítás pedig mintegy hatszorosa az 1937. évinek.

Közlekedési ág	Elszállított utasok száma (millió fő)		Utaskilométer-teljesítmény (millió utaskm)	
	1937	1964	1937	1964
Vasúti közlekedés	74,9	411,5	2274,0	15173,0
Helyiérdekű vasút	28,6	115,7	172,0	1071,0
Távolsági autóbusz	12,7	363,6	200,0	5077,0
Városi (helyi) autóbusz	31,5	700,6	154,0	3970,9
Közúti villamosvasút	365,9	1044,0	1444,0	6905,6
Vízi közlekedés	1,8	3,9	35,5	79,0
Légi közlekedés	0,024	0,2	6,6	151,9
Összesen	515,424	2639,5	4286,1	32429,3

Közlekedési ág	Elszállított áruk súlya (millió tonna)		Árutonnakm-teljesítmény (millió árutonnakm)	
	1937	1964	1937	1964
Vasúti közlekedés	24,30	113,6	3044,0	16935,0
Tehergépkocsi-közlekedés	3,1	174,1	115,0	2239,0
Vízi közlekedés	0,76	2,5	499,0	1668,8
Összesen	28,16	290,2	3658,0	20842,8

A közlekedés tervezési módszereinek fejlődése

Az első hároméves tervvel bevezetett népgazdasági tervezés megteremtette az alapjait a szállítási szükségletek tervezésének. 1950-ben megnyílt a lehetőség arra, hogy a szállítási szükségletek statikus és dinamikus szintjét a termeléshez, elosztáshoz, fogyasztáshoz viszonyítva megtervezzék és a rendelkezésre álló közlekedési kapacitással azok kielégítését lehetővé tegyék.

Az első tervezési metodika alapján éves, negyedéves és havi, valamint 10 napos berakási terveket készítettek. 1951-ben az 5 napos berakási tervre tértek át, megvalósítva azt az elvet, hogy a fuvaroztató és a fuvarozó tervsértéseit egyenlő mértékkel kell elbírálni a tervfegyelem megerősítése és magasabb színvonalra való emelése végett. A következő években a tervezési eljárás jelentős egyszerűsítésére került sor.

A szállítási szükségletek tervezése mennyiségi szempontból évről évre reálisabbá vált, ezek dinamizmusának, irányainak tervezése is fejlődik. A viszonylati tervezés kialakítását megnehezíti, hogy az ország újratermelési folyamata aránylag erősen tagolt és regionális megosztottsága a felszabadulás utáni iparfejlesztés nyomán jelentősen megnövekedett.

A mennyiségi tervekben foglalt szállítási teljesítmények közlekedési ágazatok közötti elosztásában hosszú időn át a rendelkezésre álló kapacitás volt az irányadó. Ez azt jelentette, hogy a gépjármű-közlekedést és a hajózást meglevő kapacitásukig terhelték, a fennmaradó szállítási igény kielégítését pedig a vasútra hárították. Ez a fejlődés természetszerű velejárója volt, hiszen a főfeladat teljesítése: a fölmerülő szállítási szükségletek mindenáron való kielégítése a népgazdaság gyors ütemű fejlődése szempontjából elengedhetetlen volt.

A további tennivalók szorosan összefüggnek azokkal az eredményes intézkedésekkel, amelyek a termelés tervezésében előmozdítják a termelési és elosztási mérlegek reális összeállítását és ezzel a dinamikus szállítástervezést. Jelentős szerepe van ebben az 1951-ben megszervezett Központi Szállítási Tanácsnak és a gazdasági tárcáknál életrehívott szállítási szerveknek, valamint a közelmúltban létrehozott Megyei Szállítási Bizottságoknak, amelyek az elvek kialakításában való közreműködés mellett, az operatív tervek reálisabbá tételében már eddig is számottevő eredményeket értek el.

A szállítási szükségletek kielégítésére szolgáló közlekedési eszközök kapacitásának felmérésére a felszabadulás előtt a kapitalista gazdálkodás következtében nem volt szükség. A felszabadulás után a már említett mennyiségi teljesítésre vonatkozó erőfeszítések mind jobban előtérbe helyezték a közlekedési kapacitás felmérésére szolgáló tudományos és gyakorlati módszerek kidolgozását, a felmérések végrehajtását.

A közlekedési ágazatokban alkalmazott kapacitásmérési módszerek — amelyeket a hazai közlekedéstudomány részben szovjet módszerek alapján fejlesztett ki — jelentős segítséget nyújtottak a szükségessé vált kapacitásbővítések helyének és időbeli ütemezésének meghatározásához. Mindinkább kialakulnak azok a mutatórendszerek, amelyek a különböző közlekedési ágazatokban az összehasonlító kapacitásmérleg felállítását lehetővé tehetik és egyik alapját képezhetik a távlati fejlesztésnek.

A szállítóeszközök kapacitásának kihasználása és a szállítási feladatok megosztása

A felszabadulás előtt a szállítási szükségletek kielégítésében az adott közlekedési ágazatok fejlesztéséhez fűződő politikai és profitérdek, nem a társadalmi hatékonyság szabta meg a termékek szállítására szolgáló közlekedési eszközök igénybevételét. Ezt szemlélteti például, hogy a tehergépkocsikkal végzett árufuvarozások átlagos szállítási távolsága 1937—1938-ban mintegy 70 km volt, sokszorosan több, mint amennyi hazai adottságaink mellett indokolt lett volna.

A szállítási szükségletek mennyiségi kielégítésére összpontosított közlekedési szervezet az első tíz évben nem foglalkozhatott intenzíven azzal, hogy optimális sorrendben elégítse ki ezeket az igényeket. A közlekedéstudományi kutatások kibontakozása nyomán megindult fokozatos fejlődés eredményeként sorra került a forgalommegosztás elvi alapjainak feltárása, s az e célt szolgáló intézkedések tervszerű kiadása.

Az első forgalommegosztásnál az az irányelv érvényesült, hogy a különféle közlekedési ágazatok a szállítási szükségleteket sajátosságuk szerint optimális kihasználtsággal elégítsék ki. E feladat megvalósítása végett megindított koordinációs vizsgálatok tisztázták a módszertani kérdéseket, kidolgozták az összehasonlításra alkalmas önköltségszámítási, majd hatékonysági vizsgálati módszereket.

A végzett számítások és hatékonysági vizsgálatok alapján koordinációs intézkedések kiadására került sor. Az előzőkben már említett kísérlet után tett intézkedéseknek az volt a céljuk, hogy a túlterhelt vasúti gócpontokat, illetve a vasúti teherkocsiparkot mentesítsék a rövid

távú fuvarozások alól. Megszüntették a több vasútállomással rendelkező helységek vasútállomásainak egymásközti forgalmában a kocsirakományú küldemények fuvarozását, s ezeket a küldeményeket közúti szállításra irányították. A nagy forgalmú vasútvonalakon a vasút nem vehet fel fuvarozásra 30 km-nél rövidebb távolságra szállítandó kocsirakományú küldeményeket. Az 1—10 km távolságra szállítandó kocsirakományú küldemények fuvarozását — a szén-, a vasérc- és az olajküldemények kivételével — teljes egészükben közútra terelték. A közúti fuvarozás arányának növelését szolgálta a teherautó-fuvarozási szervekre vonatkozó korábbi körzethatár-korlátozások eltörlése, illetve enyhítése.

Az országos tehergépkocsi-kapacitás jobb kihasználása végett sok helyen a vasúti küldemények szállítását „központosítottan" szervezik (a vasútállomásra, illetve állomásról a kijelölt autóközlekedési vállalat kizárólagos joggal végzi a szállítást). Egyes szállításokat vízi útra tereltek és megindultak azok a vizsgálatok is, amelyek néhány kis forgalmú vasútvonal forgalmának közútra való terelését célozzák. A vizsgálatok során megállapították, hogy a vasúti vonalhálózat forgalomsűrűsége rendkívül egyenlőtlen. A vasúthálózat mintegy 50 százalékán az egész forgalomnak csak a 10 százaléka bonyolódik le. A tudományos kutatóintézetek közös vizsgálata alapján eddig tíz vasútvonalon a teljes, egy vasútvonalon pedig a személyforgalmat beszüntették, illetve közútra terelték.

Az említett intézkedések hatására a különféle közlekedési ágazatok százalékos részesedése a szállítási feladatok teljesítésében a következőképpen alakult:

Ágazat	1937	1957	1964
	Utaskilométer		
Vasút	90,3	80,0	74,2
Távolsági autóbusz	8,0	19,2	24,8
Hajózás	1,4	0,6	0,3
Légiközlekedés	0,3	0,2	0,7
	100,0	100,0	100,0
	Árutonnakilométer		
Vasút	83,2	85,2	80,3
Közút	3,1	7,6	11,8
Hajózás	13,7	7,2	7,9
	100,0	100,0	100,0

A közlekedési ágazatok közötti arányok változása a szállítási volumen abszolút növekedése mellett következett be. A közúti forgalom teljesítményeinek növekedése például meghaladja részesedési arányának növekedését, mert 10 év alatt az utaskilométer-teljesítménye 6,2-szeresre, árutonnakm-teljesítménye 4-szeresre emelkedett. A teljesítménymegosztás javítása továbbra is feladata a közlekedést irányító szerveknek.

Vizsgálatok folynak, hogy milyen további lehetőségek vannak a 30 km-es körzetek számának növelésére, egyes nagy forgalmú vasútvonalakon a 30 km-nél rövidebb távolságú összetett vasúti fuvarozások

közútra terelésére, útvonalrövidítést eredményező, a vízi útra kívánkozó szállítási feladatok további átterelésére. Törekvés van a körzeti állomási rendszer oly módon való kialakítására, hogy bizonyos körzeteken belül egyes vasútállomások áruforgalmát megszüntetik, s azt egy vasúti gócpont veszi át a gépjármű-közlekedés igénybevételével. A kis forgalmú vasútvonalak hatékonyságát olyan sorrendben vizsgálják, ahogyan a felújítás szükségessége fölmerül.

A vázolt forgalommegosztási intézkedéseknek elő kell mozdítaniuk a nem gazdaságos szállítások csökkentését is. Az e célból foganatosított intézkedések továbbfejlesztése fontos népgazdasági érdek.

Közlekedésünk színvonala és a közlekedési eszközök korszerűsítése

A közlekedés arányos, komplex fejlesztésében elért eredményeket főbb vonásokban a következők szemléltetik:

A felszabadulás előtt kiépített magyar vasúthálózat sűrűsége európai viszonylatban kielégítő, de sugaras kiépítettsége következtében hiányoznak a nagyvárosokat összekötő transzverzális vonalak. A vasúthálózat fejlődésének ezt a jellegzetességét pregnánsan az szemlélteti, hogy a vasúti személy- és áruforgalom 75 százaléka a vasúthálózat 30 százalékán, a 2500 km törzsvonalhálózaton bonyolódik le.

A felszabadulás után az adottságokat alapvetően javító hálózatfejlesztésre nem kerülhetett sor. A végrehajtott vasútépítkezések kettős célt szolgáltak: az ipar, a bányászat, a mezőgazdaság új üzemeinek bekapcsolását a vasúthálózatba és a vasút kapacitásának növelését a rohamosan növekvő szállítások lebonyolításához.

A vasútvonalak műszaki állapota a felszabadulás előtt sem volt kielégítő. 1938-ban a hálózat 42 százalékán 30 évesnél idősebb sínek feküdtek, 4200 km hálózathosszon elmaradás volt a felépítménycserében. A korszerűség eredményeként a fővonalakon 23 t tengelynyomásra alkalmas 48,3 kg-os sínekkel kiépített felépítmény fekszik és fokozatosan ilyen épül a többi vonalon is.

A felszabadulásig jóformán ismeretlen volt a pályaépítési és fenntartási munkák gépesítése (vágányfektetés, talpfák aláverése, ágyazatrostálás stb.), jelenleg a vágányépítési és fektetési munkák 70 százalékban gépesítettek. A beépített vasbetonaljak mennyisége 3400 km vágányhosszban meghaladja a 4,8 millió darabot.

A nagy felújítások mellett a külföldi szakértők által is elismert hazai kísérletek eredményei alapján 1957-ben megkezdték a hézag nélküli felépítmények építését. A fővonalhálózat 16 százalékán a vonatok már ilyen felépítményen közlekednek. A kialakított első hazai felépítményi mérőkocsival mód nyílt arra, hogy a terhelt vágányon nemcsak a nyomtávot, hanem a sínszálak irányhibáit is mérjék. A további célkitűzés a fővonalak olyan korszerűsítése, amely a 120—140 km/ó sebességgel való közlekedést lehetővé teszi.

A lerombolt hidak helyett épített hídprovizóriumok végleges hidakkal való kicserélése jelentős erőforrásokat kötött le. A legújabb technikai és építési módszerekkel aránylag rövid idő alatt megépültek a legfontosabb korszerű hidak.

A hálózatfejlesztéssel egyidejűleg a legnagyobb forgalmú vasútál-

lomások korszerűsítésére is sor került. Miskolc és Budapest Ferencváros rendező pályaudvarokat teljesen mechanizált, önműködő váltóállításos, vágányfékes rendező pályaudvarrá építették át, Győr, Debrecen, Bp. Déli pályaudvar új felvételi épületekkel gazdagodott. Az állomási vágányok hossza több mint 12 százalékkal növekedett.

Jelentősen fejlesztették Záhony állomást és térségét, ennek eredményeként a szovjet—magyar vasúti forgalom zavartalan lebonyolítása biztosítottá vált.

A közúthálózat a felszabadulás előtt ugyancsak centrális jellegű volt, sűrűsége nem érte el az átlagos európai szintet; vonalvezetése, kiépítettsége főként a fogatolt forgalomra volt alkalmas. Jellemző, hogy 1937-ben az országban 1000 olyan község volt, amelynek nem volt köves bekötő útja, s ennek következtében az esős időszakban a közlekedési lehetőségektől teljesen el volt zárva.

A felszabadulás után a hálózatfejlesztés egyik alapvető célja volt a bekötő utakkal nem rendelkező községeknek, településeknek az országos közlekedési hálózatba való bekapcsolása. 1964-ig 2160 km bekötő és összekötő út épült.

A felszabadulás előtt az állami úthálózatnak 14.9 százalékát képező kiépítetlen földutak aránya 1964-re 6,7 százalékra csökkent. Az elmúlt 20 év alatt 8100 km út korszerűsítése mellett 660 km új út épült. A korszerűsítési munkák eredményeként a pormentes utak aránya az 1937. évi 9,8 százalékról 38,6 százalékra növekedett, miközben az úthálózat forgalmi terhelése több mint 12-szeresére emelkedett.

A vízi úthálózat egységes kialakítására a felszabadulás előtt csak terveket készítettek. Közép-Európa legnagyobb, 8 országot átszelő folyójának, a Dunának 425 km hosszú hazai szakasza mellett a Tisza vízi rendszerének a hajózásban való szerepe a tiszalöki vízlépcső megépítésével ugyan megnőtt, de a vízmennyiség gyakori és nagyfokú ingadozása miatt igen sok nehézséggel jár a kihasználása. A vízi úthálózat tagoltsága, a gerincét képező folyóknak a szállítási főirányoktól eltérő folyási iránya által okozott nehézségeket csak a Duna—Tisza csatorna megépítése enyhítené. Nem kielégítő az sem, hogy a hajózóutak 30 százalékát képező dunai hajóúton árutonnában a hajózási teljesítmények 97 százaléka bonyolódik le, s a 70 százalékot képező többi vizi útra a teljesítmények 3 százaléka jut.

A légi közlekedés hálózatának fejlődését a felszabadulás előtt nemzetközi vonatkozásokban a külföldi tőkésvállalkozók érdekei szabályozták. A nemzetközi légivonal-hálózat felszabadulás utáni kiépítése 1947-ben a baráti országok forgalmával (Budapest—Prága) indult meg.

A külföldi járatok vonalhossza 1957-től ugrásszerűen növekedett; az 1937. évi vonalhossz 1964-ben több mint nyolcszorosára növekedett (21 000 km). A további fejlődést lehetővé teszi az, hogy a felszabadulás óta kiépített Ferihegyi repülőteret méretei és műszaki felszereltsége alkalmassá teszik a korszerű géptípusok fogadására és kiszolgálására.

A belföldi légi közlekedés 1963-ban az 1937. évinek 14-szeresét teljesítette. A jelenlegi hazai adottságok mellett továbbfejlesztése nem indokolt.

Az egyéb szállítási hálózatok között jelentősen fejlődött a csővezeték-hálózat; hossza ma 850 km. Nagyjelentőségű az ország energiaellátása szempontjából a „Barátság" olajvezeték megépítése. Az utóbbi

években az alföldi földgázmezők feltárása következtében meggyorsult az országos gázvezetékhálózat kiépítése.

Az elmúlt két évtizedben 200 teherszállító drótkötélpálya épült egy-egy bánya vagy ipartelep kiszolgálására.

A közlekedés fejlesztésének eddigi munkálataiban fokozatosan érvényesült az egységes hálózat kialakítására való törekvés. A továbbiakban a fő cél olyan egységes közlekedési hálózati rendszer kialakítása, amellyel a forgalom az ország egész területén a leghatékonyabban lebonyolítható.

A háború alatt a közlekedés — jelentős részben amúgyis korszerűtlen — járműállományának túlnyomó része megsemmisült. A felszabadulás után a vasút vontatójárműparkját a helyreállítás és beszerzés akkori lehetőségei között gőzmozdonyokból hozhatták létre. A nagyrészt a századforduló körül épült és zömében elavult mozdonyokat technikai újításokkal igyekeztek használhatóvá tenni. A gyorsan növekvő vontatójármű-szükséglet kielégítéséhez jelentősen hozzájárult a vasutas dolgozók munkaverseny mozgalma.

Az 1934-ben Kandó Kálmán tervei alapján a világon először alkalmazott ipari frekvenciájú 50 periódusú rendszerrel villamosított Budapest—Hegyeshalom közötti vonalon 1949-ben indulhatott meg a forgalom a kis számban megmaradt, helyreállított Kandó-rendszerű fázisváltós villamos mozdonyokkal. Sok kísérlet után kezdődött meg a ma már technikailag túlhaladott Ward—Leonard rendszerű hazai villamosmozdony-gyártás. A vasút korszerű vonóerővel való ellátása céljából a múlt évben — külföldi licencia alapján — megindult Európa egyik legkorszerűbb szilicium-egyenirányítós villamos mozdonyának sorozatgyártása is.

Az 1954-ben megkezdett új vonalvillamosításokkal több mint kétszeresre növekedett a vasút villamosított vonalhálózata. A következő években a vasútvillamosítás üteme meggyorsul, hogy a tervezett 1700 km vonalhossz mielőbb kiépüljön.

A teherforgalom dieselesítésének első lépése volt az 1954-ben elkészült 600 lóerős hazai diesel-elektromos mozdony üzembehelyezése. (A korszerű gőzmozdonyok 6—7 százalékos hatásfokával szemben a diesel-villamosmozdonyok hatásfoka 25—29 százalék között mozog.) A fejlődésre jellemző, hogy 1937-hez képest a dieselvontatás aránya 16-szorosra és a villamos vontatás aránya 8-szorosra növekedett. A villamosítás és dieselesítés eredményeként 1964-ben a gőzvontatás az összes mozdonyteljesítményeknek 72 százalékát, a villamos vontatás 16 százalékát és a dieselvontatás 12 százalékát végzi. A további tervek szerint a gőzvontatás teljes megszüntetésével a teljesítmények 70 százalékát villamos és 30 százalékát dieselvontatással bonyolítják le.

A vasúti kocsipark helyreállításának megfeszített üteme mellett sem lehetett elérni, hogy a vasúti kocsipark a gyorsan növekvő szállítási igények arányában fejlődjék. 1949-től 1954-ig a forgalom megkétszereződött, a kocsiállomány viszont csak 30 százalékkal növekedett. Ez a körülmény előtérbe állította a raksúlykapacitásban rejlő tartalékok felhasználását. A vasúti teherkocsipark raksúlykapacitásának mintegy kétszeres növekedése mellett a tehervonati teljesítmények több mint ötszörösre emelkedtek.

A teherkocsi-kapacitást új, korszerű, nagy teherbírású kocsikkal

növelik, a speciális kocsik kellő arányát szem előtt tartva. A közeljövő nagy feladata lesz a kocsik önműködő kapcsolószerkezetekkel való felszerelése.

Már a felszabadulás előtt korszerűtlen, súlyosan megrongálódott járműjavító műhelyek (teljesítőképességük 1945. elején 30—35 százalékos volt) példásan meggyorsították termelésük ütemét, a dolgozók áldozatkész munkájával üzemképessé tették a járműveket. A fokozatos korszerűsítés során több új javítócsarnok épült, köztük az egyik budapesti járműjavítóban korszerű motorjavító-csarnok létesült.

A két világháború közötti években fejlődésnek indult gépjárműközlekedést az jellemezte, hogy a gépjárművek nagyobb részben személyi célokat, egyéni üzleti érdekeket szolgáltak. Jól szemlélteti ezt a gépjárművek 1938. évi állományának megoszlása: a személygépkocsik száma 16 000, tehergépkocsi 4800, autóbusz 800, különleges gépjármű 400, motorkerékpár 9500 volt.

A felszabadulás után elsősorban a tehergépkocsi-állomány fejlesztésére került sor. A hazai teherautó- és autóbuszgyártás megindult. 1954-ben a gépkocsiállomány már négyszeresére növekedett és 10-szer nagyobb árumennyiséget szállítottak el vele, mint 1937-ben. A további fejlesztés a nagy teherbírású tehergépkocsik arányának növelését, a speciális gépkocsik kiterjedt alkalmazását irányozza elő.

Az autóbuszközlekedés rohamos fejlődését mutatja, hogy a vonalhossz az 1937. évinek hatszorosára (22 000 km-re), az autóbuszok darabszáma pedig annak 12-szeresére növekedett.

A rendkívül szétszórt, a felszabadulás előtt magántulajdont képező gépkocsijavító bázisok újjáépítése és szocialista vállalatokká való átalakítása csak fokozatosan történhetett meg.

A gépjárművek típus- és darabszámának növekedése miatt sok gondot okozó alkatrészhiányon enyhített az alkatrészgyártásra 1951-ben létrehozott cinkotai Autóalkatrészgyár és a felújítható használt alkatrészek és készülékek megjavítására létesített Autófelszerelési Cikkek Gyára.

A garázs- és szervizhálózat kiépítése később indult meg, a szervizberendezések hazai gyártásának kifejlesztésével. A hajópark műszaki fejlesztését a gazdaságosságra, az igények magasabb színvonalú kielégítésére való törekvés jellemezte.

A gőzgépes vontatóhajók részaránya az 1937. évi 100 százalékkal szemben 9,5 százalékra csökkent, a személyhajók csaknem 40 százaléka motoros üzemű. A folyami gépes hajók összes teljesítménye több mint kétszeresére növekedett. Az uszályhajópark mintegy felerészben felújításra került 1964-ben, hordképességük 1937-hez viszonyítva mintegy 20 százalékkal nagyobb.

Az 1934-ben megindított magyar Duna-tengerhajózás a hazakerült hajók kijavítása után fokozatosan fejlődött. A hajópark 1949-ben fele annyi hajóval elérte a felszabadulás előtti teljesítményeket. 20 év alatt a hajópark hordképessége több, mint ötszörösére, a beépített gépteljesítmény pedig mintegy kilencszeresére nőtt.

A tengeri hajópark további fejlesztése a népgazdaság számára nemcsak a közlekedési szükségletek kielégítésében, hanem a nemzeti jövedelem növelésében is jelentős.

A hírközlés újjáépítésének eredményeként a távbeszélő forgalom

1937 óta négyszeresére, a táviratok száma háromszorosára, a rádióelőfizetők száma több mint hatszorosára növekedett. A telefonközpontok kapacitása 77 500 vonallal, a kisebb központoké 35 000 vonallal növekedett és 120 000 állomáskapacitást reprezentáló automata-alközpontot helyeztek üzembe.

A budapesti kábelhálózatba beépített kábelérkilométer mintegy két és félszeresére, a vidéki városokban több, mint négyszeresére növekedett. Elkészült 8 közép hullámú és 2 ultrarövid hullámú rádióadó mellett 7 távíróadó is, amelyek kisugárzott összteljesítménye a háború előtti 180 kW-tal szemben 805 kW-ra növekedett. A jelenleg üzemben levő 6 televízióadó az ország területének 90 százalékát sugározza be. Magyarországon jelenleg négy lakosra jut egy rádió és 17 lakosra egy televíziós készülék.

A közlekedési munkafolyamatok szervezettsége és hatékonysága

A röviden vázolt technikai fejlesztés mellett a szállítási feladatok kielégítő megoldásának nélkülözhetetlen feltétele volt a közlekedés munkafolyamatának fejlesztése.

A vasútnál az üzemviteli tervezés bevezetése a gazdasági és műszaki mutatók kialakítását és naprakész ellenőrzését segítette. Lehetővé tette a személy- és áruszállítási szükségletek megfelelőbb kielégítését, s egyben a járműpark gazdaságosabb kihasználását. A vasúti forgalom szabályozását új alapokra helyezve, továbbfejlesztették a menetirányítói rendszert, a vonatképzés új módszerét (irányvonatok, közvetlen vonatok) az új darabáru-továbbítási, az új tolatási rendszereket, a vonatforgalmi tervezést stb. E néhány kiragadott és még sok más új módszerrel elérték azt, hogy 20 év alatt a vasúti kocsiforduló ideje nagymértékben csökkent, a vonatok forgalomsűrűsége 4—5-szörösére emelkedett, 66 százalékkal növekedett a tehervonatok átlagos terhelése, a naponta megrakott kocsik száma gyakran a 16 ezret is meghaladja.

A gépjárműközlekedésben 1951-ben országos menetirányítási szervezetet létesítettek, amely egyik alaptényezőjévé vált a hazai nagyüzemi, egységes irányítású közhasznú gépjárműközlekedés megteremtésének.

Az árufuvarozás technológiáját az áruátvétel, -kezelés, -továbbítás és -kiszolgálás munkafolyamatainak gazdaságos megszervezésével korszerűsítették. Eredményei azzal mérhetők, hogy az árufuvarozás kereskedelmi sebessége meggyorsult.

A fuvarozással kapcsolatos rakodások megszervezése és lebonyolítása fontos feltétele a közlekedés hatékony működésének. A felszabadulást megelőzően a rakodásgépesítés világszerte megindult fejlődése hazánkban nem érvényesült, mert az olcsó munkaerővel végzett kézi rakodás kifizetődőbb volt, mintha a rakodásokat gépesítették volna.

A felszabadulás után az újjáépítés hatalmas terhei mellett csak lassú ütemben volt lehetőség a gépesítés bevezetésére. Ennek ellenére 10 év alatt sikerült elérni, hogy a berakások 50 százalékát, a kirakások 20 százalékát géppel végzik, átlagosan 35—40 százalékos a gépesítettség foka. A nagyobb üzemek korszerű rakodóberendezéseket (vagonbuktatókat, markoló berendezéseket) létesítettek.

A közlekedés termelő folyamatában a szállítás gazdaságosságának a mennyiségi, minőségi, regionális és időbeli követelményekkel együtt kell érvényesülnie.

A felszabadulás utáni helyzet rövid áttekintéséből is kitűnik, hogy a lerombolt közlekedés újjáépítése és a teljesítmények állandó növelése érdekében kifejtett erőfeszítések mellett a gazdaságossági követelmények vizsgálata és érvényesítése nem volt döntő szempont. Az utóbbi években azonban több intézkedés vált szükségessé a belső tartalékok feltárása, a termelékenység növelése, az önköltség csökkentése végett.

A felszabadulás előtti önköltségszámítások helyett teljesen új eljárásokat, módszereket vezettek be. Az ágazatok összehasonlítására alkalmas és kellően differenciált önköltségszámítási módszerek egyik fontos tényezőjét képezik a közlekedési ágazatok közötti forgalommegosztás kialakításának.

Szakemberképzés

A felszabadulás után bekövetkezett gyökeres társadalmi változások hatása megnyilvánult a közlekedés személyzetpolitikájában, munkaügyi, szociális struktúrájában is. Tervszerűen megvalósul a munkaköri, rang és teljesítmények szerinti bérezés, a munkajogok érvényesítése, a szociális és egészségügyi ellátás kiterjesztése és színvonalának emelése. A dolgozók szakmai képzésére és továbbképzésére több oktatási intézmény létesült.

1952-ben életre hívták a Közlekedési Műszaki Egyetemet, amely 1956-ban a Budapesti Építőipari Egyetemmel egyesült Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem elnevezéssel. Az egyetem keretében a közlekedés-üzemmérnöki kar képezi ki a vasúti és gépjármű-közlekedési üzemmérnököket. 1956-ban megindult a mérnökközgazdász képzés, 1962 óta pedig a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen is folyik a közlekedési közgazdászok képzése. Ugyancsak 1962 óta több felsőfokú közlekedési technikumot szerveztek.

A közlekedés fejlődése és differenciálódása nyomán a műszaki, üzemi, gazdasági problémák feltárása mindinkább igényli az elmélyült, rendszerező tudományos munkát. Bár a felszabadulás előtti időkben is voltak kiválóan képzett szakemberek, szervezett tudományos munka a közlekedés elméleti kérdéseinek vizsgálata céljából nem folyt.

A felszabadulás után a fejlődéssel járó szállítási szükségletek rohamos növekedése a közlekedéspolitika figyelmét a közlekedéstudomány művelésére irányította. 1951-ben megalakult a Vasúti Tudományos Kutató Intézet, 1952-ben a volt Országos Autómobil Kísérleti Állomásból az Autóközlekedési Tudományos Kutató Intézet, majd 1956-ban az Útügyi Kutató Intézet, és tovább fejlődött a Postakísérleti Intézet. A tudományos munka bázisait jelentik azok az intézetek és laboratóriumok is, amelyek operatív, üzemi feladataik mellett tudományos munkát is végeznek.

A tudományos szervek munkáját legfelsőbb szinten a Magyar Tudományos Akadémia 1951-ben életre hívott Közlekedéstudományi Főbizottsága és szakbizottságai irányítják, s a legfőbb feladatok megoldásában az egyetemen működő tanszékek is tevékenyen részt vesznek.

Igen fontos feladatot tölt be társadalmi szinten a Közlekedéstudományi Egyesület munkája is.

A felszabadulás óta életre hívott tudományos szervek munkájának eredményeit (amelyeket például a teljesítőképesség megállapítása, az önköltségszámítási módszerek, a díjszabáselmélet, a forgalmi és árutovábbítási módszerek kidolgozása, a vontatójárművek energiamegtakarítása és optimális kihasználása, a ragasztott talpfák előállítása, az út- és gépjármű kölcsönhatása, az útkorszerűsítés, a forgalomszámlálás, a közlekedési ágazatok forgalommegosztása stb. vonatkozásában elértek) a közlekedési kormányzat fokozatosan hasznosítja a gyakorlati életben. Az a körülmény, hogy a felsorolt kutatóbázisokat a felszabadulás utáni közlekedéspolitika hozta életre, s a rendelkezésre álló kereteken belül fejlesztésükről is gondoskodott, bizonyítja a tudomány eredményeinek értékelése.

★

A vázolt összképből világosan kitűnik, hogy a közlekedés egyre növekvő teljesítményeivel jelentős mértékben járult hozzá az ország újjáépítésével kapcsolatos feladatok megoldásához. A munkájában jelentkező kisebb-nagyobb zökkenők ellenére sikeresen oldotta meg a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán rohamosan megnövekedett szállítási feladatokat.

Az ipari és mezőgazdasági termelés volumenének nagyarányú növekedése, az életszínvonal folyamatos emelkedése az elkövetkező években fokozott követelményeket támaszt a közlekedéssel szemben. A mennyiségi teljesítmények növelése mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a szállítás gazdaságosságával, korszerű szervezésével, színvonalával kapcsolatos követelmények. Ezek a tényezők alapvető meghatározói az elkövetkező évek közlekedésfejlesztési tevékenységének, az országos közlekedési hálózat teljes rekonstrukciójának, korszerűsítésének.

Az előzőekben már vázolt közlekedéspolitikai és műszaki fejlesztési elvek és a kijelölt főbb feladatok következetes végrehajtása biztosítani fogja, hogy a népgazdasági szállítások lebonyolításához korszerű, a szállítási igényekkel belső összetételben is arányosan kialakított szállító kapacitás álljon rendelkezésre, amelynek zökkenőmentes működése magas műszaki-gazdasági színvonalon járulhat hozzá a népgazdaság általános fejlődéséhez.

FÖLDI TAMÁS:

A magyar közgazdasági szakirodalom két évtizede

A jelen áttekintésben arra a kérdésre kell választ adnunk: hogyan alakult a felszabadulás óta eltelt 2 évtized magyar közgazdasági könyv- és folyóirat-kiadása és milyen tényezők határozták meg ezt a fejlődést.

A „hogyan"-ra és „miért"-re adandó válaszok egyaránt követelik a két évtizedes fejlődésnek mind a szakirodalmi termés mennyiségét és összetételét, mind az azt meghatározó okokat figyelembe vevő periodizálását. Természetesen, mint minden periodizálás, ez is bizonyos mértékű elvonatkoztatás a valóságtól, mivel a tényleges fejlődésben a határvonalak korántsem jelentkeznek tisztán, tehát ez a periodizálás is tartalmaz bizonyos mértékű önkényességet. Mégis hasznosnak ítéltük az ideológiai viszonyok és a tudománypolitika alakulását figyelembe vevő korszakbeosztást, mert megkönnyíti tárgyunk megközelítését. Ha eszerint a közgazdasági szakirodalom fejlődését szakaszokra bontjuk, akkor nagyjából a következő periódusokat kapjuk: 1. szakasz: 1945—1948, 2. szakasz: 1949—1954, 3. szakasz: 1955—1958, 4. szakasz: 1959 óta. A továbbiakban e négy fejlődési szakasz jellemzésén keresztül kívánjuk felvázolni a közgazdasági szakirodalom fejlődésének útját.

1945—1948

A felszabadulás, a népi demokratikus forradalom időszakának közgazdasági irodalma a sajátos történelmi helyzet, a forradalmi átalakulás jegyeit viseli magán. A forradalmi átalakulás fejleményei határozták meg a közgazdasági szakirodalom fejlődését közvetlenül befolyásoló tényezőket. Melyek voltak ezek a tényezők?

1. A felszabadulás, a demokratikus forradalom sok egyéb vonatkozása mellett ideológiai téren is teljesen új helyzetet teremtett. Az új helyzet döntő eleme a hatalomra került munkásosztály ideológiájának, a marxizmus—leninizmusnak nem csupán legális, de egyszersmind kultúrpolitikailag támogatott, majd hegemón irányzattá válása, ami széles hatókörű és nagy energiájú ideológiai harc kibontakozása formájában ment végbe. Ebben vezető szerepe volt a marxista—leninista elmélet terjesztésének, propagandájának és ezen belül a marxista közgazdaságtan propagandájának is.

2. A felszabadult ország előtt álló hatalmas gazdasági feladatok az újjáépítés és vele párhuzamosan az új gazdasági rend kialakítása szükségszerűen a közérdeklődés homlokterébe állították az időszerű gazdasági és gazdaságpolitikai problémákat. Ezt még inkább elősegítette, hogy a tömegek a koalíciós idők pártjait főként a gazdasági kérdések megoldási programján és a gazdasági eredményeken keresztül értékelték, s így a gazdasági kérdések a politikai harc gyújtópontjában állottak.

3. Hosszú évtizedek elteltével a nem marxista—leninista demokratikus ideológiák számára is először most nyílt lehetőség arra, hogy szabadon (inkább csak a papírhiány korlátai között) terjesszék nézeteiket és ezen belül

közgazdasági elgondolásaikat. Ezek közül elsősorban a szociáldemokrata irányzatot kell kiemelni.

4. A felszabadulás után is fennmaradtak a közgazdasági kutatás bizonyos korábbi keretei, intézményei, amelyek közül egyik-másik reális és hasznos feladatokat töltött be (Magyar Központi Statisztikai Hivatal, Magyar Gazdaságkutató Intézet). Ugyanakkor más intézmények csupán létezésük tehetetlenségi erejétől hajtva fejtettek ki tevékenységet (a régi Közgazdasági Társaság stb.). A gazdaságkutatás néhány új szerve is létrejött.

Mindezeknek a tényezőknek a hatása a hazai közgazdaságtudomány 1945 előtti elmaradottságának, a lerombolt, inflációmarta, az újjáépítés nehéz feladatával birkózó ország gazdasága nyújtotta korlátozott lehetőségeknek az alapján érvényesült.

Az említett tényezők hatására a közgazdasági szakirodalmi munka új lehetőségei és új formái bontakoztak ki. A marxista—leninista ideológiai offenzíva keretében egyre-másra jelentek meg, többségükben magyar nyelven először, Marx, Engels, Lenin közgazdasági művei. Kezdetben a rövidebb lélegzetűek kerültek kiadásra, majd 1948-ban — a korábbi évtizedek félig sikerült próbálkozásai után — Rudas László és Nagy Tamás munkája nyomán végre napvilágot látott „A tőke" I. kötetének magyar fordítása. A kisebb terjedelmű művek nagyobb része „A marxizmus—leninizmus kiskönyvtára" sorozatban került kiadásra.

A marxista—leninista ideológiai offenzíva másik frontja a közgazdasági ismeretterjesztés volt, amely főként a marxista közgazdaságtan alapfogalmaival, az időszerű gazdasági kérdésekkel és egy korábban csaknem ismeretlen tárgykörrel, a Szovjetunió gazdasági rendszerével foglalkozott. A Magyar Kommunista Párt kiadójának, a Szikra Könyvkiadónak a brosúráiból, a Kommunista Párt és a szakszervezetek keretében folytatott tömeges oktatási tevékenységet szolgáló szemináriumi füzetekből tízezrek tanultak. E kiadványok közül az úgynevezett Schönstein-füzeteket („A tőke" I. kötetének magyarázatos kivonatai), Rudas László, Nagy Tamás brosúráit kell kiemelni.

A kisszámú marxista közgazdászgárda az újjáépítés és a tervgazdaság kialakítása legkülönbözőbb és sokszor legnehezebb feladatainak megoldásán dolgozott. Szakirodalmi munkásságból legfeljebb publicisztikára, propagandára és fordításra jutott ereje. Vegyük ehhez hozzá, hogy a marxista tudomány művelői között alig volt olyan, aki a közgazdaságtudományt tekintette volna fő területének. (Bár a közgazdasági propagandába a nem „főfoglalkozású" közgazdászok: Rudas László, Fogarasi Béla, Mód Aladár, Sándor Pál, Dienes László stb. is „besegítettek"). Így, míg a társadalomtudományok egyéb területein — történelem, filozófia, irodalomtudomány stb. — már 1945 és 1948 között is sok jelentékeny munka látott napvilágot (részben még 1945 előtti kutatások alapján), addig a közgazdaságtudomány területén csupán egyetlen számottevő művet emelhetünk ki, az is fordítás, Varga Jenő: „A tőkés gazdaság a második világháború után" című, egy időben alaptalanul támadott kitűnő könyvét.

Az időszerű gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozó kiadványok közül elsősorban a Kommunista Párt vezető gazdaságpolitikusainak, Gerő Ernőnek, Vas Zoltánnak, Friss Istvánnak az írásait emeljük ki. Ezek részben brosúrák, folyóiratcikkek, később gyűjteményes munkák formájában láttak napvilágot. A korszak egyik kiemelkedő gazdasági dokumentuma az MKP 3 éves terve. A többi párt is hangot adott gazdaságpolitikai elképzeléseinek, de kiadványaik közgazdasági irodalmi jelentősége és száma is messze elmarad az MKP hasonló tárgyú kiadványaitól.

A nem marxista—leninista demokratikus irányzatok sorában vezető helyet elfoglaló szociáldemokrata ideológiát viszonylag nagyszámú kiadványban propagálták, amelyek közül nem egy közgazdasági jellegű. Ezek javarészt

pártoktatási brosúrák voltak, vagy időszerű gazdaságpolitikai kérdéseket tárgyaltak. Szerepe volt a szociáldemokrata könyvkiadásnak Marx és Engels műveinek közreadásában. Az egyéb irányzatok képviselői is szóhoz jutottak (gazdasági liberalizmus, polgári szövetkezeti irányzat), ezeknek azonban kisebb jelentőségük volt.

Közvetlenül a felszabadulás után már jelentkezett szakirodalmi munkásságával a Magyar Gazdaságkutató Intézet. Részben időszerű gazdasági problémákkal összefüggő publikációkat adott közre, részben korábbi kutatások eredményeit jelentette meg. Valamivel később a Magyar Központi Statisztikai Hivatal is bekapcsolódott a közgazdasági szakirodalmi tevékenységbe. Folytatódnak a hagyományos sorozatok, az évkönyv és a zsebkönyv. Újjáéledt a Magyar Nemzeti Bank irodalmi tevékenysége, amit több periodikus kiadvány jelez. Bizonyos szakirodalmi tevékenység fűződik egyes úgynevezett érdekképviseleti szervek (Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, GYOSZ, IPOK) működéséhez. Meg kell emlékeznünk a gazdaságkutatás néhány új szervéről is, amely már a felszabadulás szülötte: folyt bizonyos gazdasági elemző tevékenység a Szakszervezetek Országos Tanácsa és a Gazdasági Főtanács keretében is.

Változatos képet mutat e szakasz periodika-irodalma. A közgazdaságtudomány régebbi fő orgánuma, a Közgazdasági Szemle, a Közgazdasági Társaság és az MTA lapja, kései és halvány jelentkezésével a fenti szervek aktivitásának alacsony fokát tükrözte és a közeli vég jeleit vetítette előre. 1946-tól folyamatosan megjelent a Magyar Statisztikai Szemle. Megjelentek a Nemzeti Bank kiadványai, a Havi Közlemények, az idegen nyelvű tájékoztató és a Közgazdasági Irodalmi Szemle. E múltból fennmaradt periodikus kiadványoknál nagyobb jelentőségűek az újonnan megindult folyóiratok: 1946 elején megindult a Társadalmi Szemle, 1946-ban a Gazdaság című folyóirat, a Közgazdaság. illetve Gazdasági Élet címen szereplő közgazdasági hetilap, 1947-ben pedig a Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle. Korlátozott mértékben foglalkozott gazdasági kérdésekkel a Szociáldemokrata Párt elméleti folyóirata, a Szocializmus és néhány egyéb folyóirat és hetilap is: Fórum, Valóság, Huszadik Század, Tovább.

1949—1954

Ebben az időszakban a közgazdasági szakirodalom fejlődését meghatározó társadalmi szükségletekben és kielégítésük feltételeiben fontos változások következtek be. Az 1947-ben megindult tervgazdálkodás, a szocialista termelési viszonyok hegemóniájának kialakulása az iparban és a kereskedelemben, a mezőgazdaság szocialista átalakítására tett kísérletek nehéz feladatok megoldását követelték, miközben a gazdaságpolitika ez időszak túlnyomó részében hatalmas tempót diktált a termelés növelésének. Mindez a gazdasági élet, de különösen az ipar irányításában dolgozó új káderek közgazdasági tudásának állandó fokozását követelte. A közgazdasági szaktudás növelésében való objektív társadalmi szükséglet eddig még sohasem volt ilyen mértékű.

A gazdasági és kulturális élet szocialista átszervezése a publikációs feltételek jelentős átalakulását idézte elő. Megszűntek a régi, a magánvállalkozás idejéből fennmaradt könyvkiadók és a közgazdasági publikációkat megjelentető régebbi tudományos és érdekképviseleti intézmények. Elhaltak a polgári politikai pártok. A statisztikai adatközlés a titkosság túlzott érvényesítése miatt a minimumra csökkent. Ugyanakkor új szakosított kiadóvállalatok jöttek létre az egyes tárcák mellett (Kereskedelmi Szakkönyv- és Lapkiadó, Pénzügyminisztériumi Könyv- és Lapkiadó, Statisztikai Kiadó, Tervgazdasági Könyvkiadó). Új intézmények léptek fel publikációs bázis-

ként: MDP Előadói Iroda, MDP Pártfőiskola, Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtudományi Intézet (nem azonos az MTA Közgazdaságtudományi Intézetével), Közgazdasági Dokumentációs Központ stb.

Továbbra is fennállt, sőt az új helyzetben még égetőbbé vált a közgazdasági tudományos káderhiány. A kisszámú polgári közgazdászgárda publikációs lehetőségek, valamint gondolatkörük iránti érdeklődés hiányában elhallgatott. Az új marxista közgazdászgeneráció még az egyetem padjaiban ült. Emiatt, valamint az alkotó tudományos munka feltételeinek a személyi kultusz időszakának ideológiai viszonyai között egyébként is korlátozott volta folytán a jelentkező objektív társadalmi szükséglet csak kismértékben és felemás módon nyert kielégítést.

A tárgyalt időszak közgazdasági könyvkiadásának legpozitívabb jelensége a marxizmus—leninizmus klasszikusai közgazdasági műveinek folyamatos megjelentetése. 1951-ben került kiadásra „A tőke" III., majd 1953-ban II. kötetének első magyar fordítása. Ugyanebben az évben került fordításra „A politikai gazdaságtan bírálatához". Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" című munkája első magyar kiadásban 1954-ben került az olvasók elé. Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című műve magyarul 1950-ben látott először napvilágot, és ugyanebben az évben indult meg Lenin műveinek magyar nyelvű kiadása a 4. orosz kiadás alapján.

A megjelent nagyszámú közgazdasági kiadvány közül, a klasszikusok munkáin kívül, viszonylag kevés sorolható a könyvek közé. Ezek nagyon kevés kivétellel fordítások a szovjet szakirodalomból.

A szovjet szakirodalom magyar fordításban való megjelentetése elengedhetetlen szükségesség volt az akkori közgazdasági könyvkiadásban. Ezek a művek jelentették a gazdasági káderek képzésének egyetlen számottevő bázisát. Felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak az egyetemi, valamint az iskolán kívüli közép- és felsőfokú közgazdasági szakképzésben és a közgazdász káderek továbbképzésében. Ezek a munkák voltak a szocializmus közgazdaságtudományának egyedüli forrásai, hiszen ez időben egyes, a mienknél kedvezőbb feltételekkel rendelkező népi demokratikus országokban is gyermekcipőben járt még a közgazdasági kutatómunka, és hozzánk hasonlóan hiányoztak a tervgazdaság gyakorlati tapasztalatai.

A szovjet közgazdasági szakirodalom legfrissebb termékeinek lefordítása és megjelentetése azonban bizonyos negatív jelenségeket is tükrözött, illetve eredményezett. A szovjet közgazdasági irodalom ekkor már hosszú idő óta a sztálini személyi kultusz ideológiai viszonyainak hatása alatt állt. Az ideológiai munkára gyakorolt egészségtelen nyomás az 1948/1949-es években még csak fokozódott. Ennek következtében a magyarul megjelent munkák egy része a szocialista közgazdaságtudomány fejlődésének viszonylag kedvezőtlen időszakát tükrözte. A kedvezőtlen körülményeket tetézte a kiadói rutin és szakmai tájékozottság dolgában nem túl jól ellátott új szakkiadók ötletszerűsége a fordítások kiválasztásában. Ez megnyilvánult nemcsak a művek helyenként nem eléggé magas tudományos színvonalában, hanem a kiadásra került munkák összetételében is. (A brosúrákat itt figyelmen kívül hagyjuk.) Feltűnően sok a megjelent művek között a pénzügyi munka (vagy egy tucatnyi ilyen mű jelent meg 1950—1954 között). Emellett számviteli, vállalati gazdálkodási művek láttak napvilágot jelentős számban. Igen kevés viszont a politikai gazdaságtani vagy a tervgazdasági kérdésekkel foglalkozó tudományos mű. Ugyancsak kevés könyv jelent meg a jelenkori tőkés gazdaság kérdéseiről. Csak a tárgyalt időszak végén jelenik meg a politikai gazdaságtan tankönyv és Varga Jenő: „Az imperializmus gazdaságának és politikájának fő kérdései" című munkájának első kiadása.

A nagyszámú fordítás megjelentetésének volt még egy árnyoldala: bizonyos fokig fékezően hatott a hazai szakirodalmi tevékenységre és tápot adott a szovjet tapasztalatok mechanikus másolásának, azt a látszatot keltve, hogy

a problémákat a Szovjetunióban már megoldották és további kutatómunka talán nem is szükséges.

A szovjet szakirodalomra való támaszkodás alapjában helyes és szükséges irányvonala azonban nemcsak az említett okok miatt hordozott részben negatív vonásokat, hanem azért is, mert ez volt szinte a kizárólagos fordításpolitikai program. Könyvkiadásunk mindössze néhány nem szovjet szerzőt (J. Kuczynski, V. Perlo) juttatott magyar nyelven is szóhoz nagyobb lélegzetű művel. Még a nyugati marxista szerzők jó része is (például M. Dobb) mostoha elbánásban részesült. Nem beszélve arról, hogy 1954-ig a polgári klasszikusok fordításában a múltból fennmaradt hatalmas mulasztás felszámolására semmi sem történt. Anakronizmusnak hatna, ha a modern polgári irodalom egyik-másik termékének megjelentetését kérnénk számon, hiszen e téren semmivel sem inkább adósa a tárgyalt időszak a magyar nyelvű közgazdasági irodalmi kincsnek, mint mondjuk a felszabadulás előtti évtized, amikor az alapvető ideológiai egyezés ellenére még a nálunk is divatos határhaszon-iskola képviselőinek műveit sem adták ki, nemhogy Keynes és mások munkáit.

A tanulmány jellegű vagy összefoglaló munkákon kívül a közgazdasági könyvek sorát néhány cikkgyűjtemény is gyarapította, szintén fordítás alapján: „A szocialista gazdaság kérdéseiről", „A kapitalizmus gazdasági válsága a második világháború után". Ezek száma 1952-ben nőtt meg, amikor Sztálin: „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" című műve körül kialakult, részben értékes elemeket tartalmazó közgazdasági viták egyes produktumai is ilyen formában láttak napvilágot. („A kapitalizmus általános válságának második szakaszáról", „A szocializmus gazdasági törvényeiről".) A fordítások további csoportját képezték a testvérpártok vezetőinek és vezető gazdaságpolitikusainak munkái és gyűjteményes kötetei.

Hasonló kötetek az MDP vezetőitől is napvilágot láttak, de ez már a magyar szerzők műveihez vezet át bennünket. A közgazdasági kutatás feltételeiben, szervezetében bekövetkezett kedvező változások időszakunkban még alig érezhetők. A Közgazdaságtudományi Egyetem a kialakulás nehézségeivel küzdve csak lassan jelentkezik az első irodalmi termékekkel. Ilyenek Markos György: „A népi demokratikus országok gazdasági földrajza", 1951., „A népgazdasági tervezés egyes kérdései", 1951. (Ezt a kötetet a hallgatók dolgozataiból állították össze.); Pach Zsigmond Pál: „Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon", 1952., Pikler György—Rédey Jenő—Zala Júlia: „Általános statisztika", 1953., majd ideológiai viszonyaink változását tükrözve, 1954-ben megjelenik a „Gazdasági életünk egyes kérdései a közgazdaságtudomány tükrében" címmel kiadott egyetemi tudományos ülésszaki anyag. Az 1949 és 1953 között működött Közgazdaságtudományi Intézet publikált munkái közül az 1929/1933-as gazdasági válság magyarországi hatásáról készült tanulmányokat emlithetjük meg, amelyek tovább gazdagították a közgazdaságtudománnyal határos gazdaságtörténet amúgy is bővebb irodalmi termését. Ezenfelül mindössze néhány gyűjteményes munka és monográfia, valamint tankönyv látott napvilágot: „Az 5 éves terv anyag- és energiakérdései" (1951), „A közlekedés tervezésének alapjai" (1952), Wilcsek Jenő: „Az önköltség tervezése és ellenőrzése" (1952), Csikós-Nagy Béla: „Helyi iparunk a fejlődés útján" (1954), Wagner Zoltán—Szőke György: „Az ipari termelési kapacitás felmérése és kihasználásának tervezése" (1954), továbbá könyvviteli és statisztikai tankönyvek.

Az 1949—1954 között megjelent közgazdasági tárgyú könyveket viszonylag röviden áttekinthettük, hiszen a könyvek a kiadványoknak csupán töredékét tették ki. A könyvstatisztika által közgazdasági műnek minősített 1631 kiadvány túlnyomó része brosúra volt, amit a kiadványok alacsony átlagos ívszáma mutat. Pontosabb részletadatok híján a brosúrák áradatának jelzésére hadd álljon itt a következő összesítés: az ÁKV, Általános könyvjegyzék

1950/1951 több mint 20 olyan brosúrasorozatot tüntet fel, amelyek részben vagy teljes egészében közgazdasági jellegű témákat dolgoztak fel. Ezenkívül rengeteg füzet jelent meg sorozaton kívül. Az ismertebb sorozatok közül megemlítjük az MDP Központi Előadói Irodájának, Politikai Akadémiájának és Pártfőiskolájának kiadványait, az SZKP Pártfőiskola anyagait, a Marxista ismeretek kiskönyvtárát, a Tervgazdálkodási anyagszolgáltatást, a Nemzetközi kérdések című sorozatot. Bár brosúráknál nagyobb terjedelmű művekkel jelentkezett, sorozatokról lévén szó, itt említjük a „Szocialista statisztika könyvtára" című gyűjteményt.

A sorozatokban és azokon kívül megjelent brosúrák egy része hasznos szolgálatot tett a közgazdasági ismeretek, sok esetben a termelési-gazdasági tapasztalatok széles körű terjesztésének. Sokan ismerkedtek meg a marxista politikai gazdaságtan alapjaival, a szocialista gazdálkodás egyes kérdéseivel, például az SZKP Pártfőiskola anyagaiból. Viszont nagyszámú, alacsony színvonalú agitációs kiadvány is megjelent, ami a brosúrakiadás egészségtelen elburjánzását mutatta.

Az agitációs jelleg erősen rányomta bélyegét közgazdasági jellegű folyóirataink cikkeinek zömére is. Közgazdasági hetilapunk ez időben már nem volt. Önálló feladatot amúgy sem tudott volna betölteni. Ugyancsak megszűnt a régi polgári irányzatú Közgazdasági Szemle, a mindössze néhány évig megjelent Gazdaság, majd a többieknél valamivel később a Közgazdasági Irodalmi Szemle. Viszont jócskán alakultak új folyóiratok: Bér és Norma, Többtermelés, Munka, Újítók Lapja, Pénzügyi Szemle, Számvitel, Számviteli Anyagszolgáltatás, a gazdasági anyagot is közlő Anyag- és Adatszolgáltatás. A Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle, amely kezdetben zömmel informatív cikkeket közölt, ezekben az években rendszeresen megjelentette a szovjet cikkirodalom nevezetesebb termékeit és itt-ott helyet adott a hazai marxista közgazdaságtudomány első jelentkezéseinek. A magyar szerzők előretörése e folyóirat hasábjain gyorsabban ment végbe, mint a könyvkiadásban. 1954-ben a magyar szerzők közgazdasági könyveinek kiadása még a kezdet kezdetén tart, a Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle azonban már túlnyomórészt magyar szerzők cikkeit közli. Az év végére pedig már át is adta helyét utódjának: a mai Közgazdasági Szemlének.

1955—1958

A hazai közgazdasági szakirodalom fejlődésének ezt az időszakát az átalakulás korának nevezhetjük. Ebben az időszakban a közgazdaságtudomány és a közgazdasági szakirodalom helyzetét alapvetően az határozta meg, hogy a gazdaságpolitikai hibák bírálata az MDP Központi Vezetőségének 1953. évi júniusi ülésén ráirányította a figyelmet gazdasági problémáinak megoldására, a kutató és elemző közgazdasági munka fontosságára. A gazdasági fejlődés objektív követelményei még az eddiginél is élesebben vetették fel a hazai közgazdaságtudomány és közgazdasági szakirodalom elmaradottsága felszámolásának szükségességét. Szemben az 1949—1954-es évekkel, amikor e szükséglet kielégítésének először még teljesen hiányoztak, később pedig csak kismértékben voltak meg a lehetőségei, erre az időre már megértek az önálló magyar marxista közgazdasági szakirodalom kibontakozásának feltételei.

Kedvező kiindulópontot jelentett az MDP Központi Bizottságának 1953. évi júniusi határozata. Habár ekkor a személyi kultusz következményeinek felszámolásáról még nem beszélhetünk, és ideológiai életünket a bal- és jobboldali elhajlások váltakozó vonzása jellemezte, a közgazdasági szakirodalmi tevékenység fellendülésének akadályai jóval kisebbek voltak, mint a megelőző időszakban. Ezt mutatták a közgazdaságtudományban megindult

viták: először a NEP alkalmazásáról, majd a gazdaságosság, jövedelmezőség, a gazdasági mechanizmus kérdéseiről stb. Az SZKP XX. kongresszusa nyomán a személyi kultusz következményeinek felszámolásában való előrehaladás a további gyors fellendülés ígéretét hordozta. E kedvező irányú fejlődésben komoly törést okozott az 1956-os ellenforradalmi támadás előkészítése során, valamint következményeképpen jelentkező ideológiai zűrzavar. Ez tápot adott egyes jobboldali nézetek előretörésének. Az átmeneti visszaesés leküzdése után azonban létrejöttek az egészséges fejlődés alapjai és formái. Az átalakulás korszakát a fellendülés időszaka váltja fel.

Kedvezőbbé vált a helyzet ott is, ahol a hazai közgazdasági szakirodalom fejlődésének egyik legfőbb gátja volt: a szerzőgárda tekintetében. Kezdtek beérni azoknak az erőfeszítéseknek a gyümölcsei, amelyeket különösen a Közgazdaságtudományi Egyetemen és egyéb intézményeknél tettek az új marxista közgazdászgeneráció kinevelésére. 1957-ben a Közgazdasági Szemle már 250 magyar szerzőről számolhat be.

A fejlődést elősegítették bizonyos szervezeti átalakítások: 1954 végén létrejött az új Közgazdasági Szemle és az MTA Közgazdaságtudományi Intézete. 1955 folyamán az addigi tárcakiadók egyesítéséből a magasabb színvonalú kiadói munka biztosításának ígéretével megalakult a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Milyen eredmények születtek ebben az időszakban a magyar közgazdasági szakirodalomban?

Előbb szerény keretek közt, majd később szélesebb körben kezdett kibontakozni a magyar közgazdaságtudományi művek publikációja. 1955-ben megjelent Wilcsek Jenő: „Az önköltség népgazdasági tervezésének egyes kérdései", Gerle György: „A beruházások műszaki-gazdasági tervezése" című munkája, 1956-ban Párniczky Gábor—Csepinszky Andor: „Reprezentatív megfigyelés a gazdasági statisztikában", „Iparvállalatok pénzügyi tervezése és pénzgazdálkodása", Cukor György—Parányi György: „Termelékenység és műszaki fejlesztés a gépiparban", Péter György: „A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban", 1957-ben Kornai János: „A gazdasági vezetés túlzott központosítása", György Endre: „Mezőgazdasági önköltségszámítás", Ladó László: „A gazdaságos belső szállítás", 1958-ban Csikós-Nagy Béla: „Árpolitika az átmeneti gazdaságban", Nikléczy György: „A termelői árképzés a vas-, fém- és gépiparban", „Korreláció és trendszámítás", Krekó Béla—Bacskay Zoltán: „Bevezetés a lineáris programozásba", Berend T. Iván—Ránki György: „Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában", Fáth János: „Gazdasági hatékonyság az iparban" és még sok más mű.

A régi és új szervezeti keretek között kibontakozott tudományos munka egyre több eredményt produkált. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1955-ben megjelenteti első évkönyvét, 1958-ban pedig a másodikat. (Kár, hogy ez a vállalkozás abbamaradt.) Folytatódik a felsőoktatási tankönyvkiadás. Megjelennek külkereskedelmi, könyvviteli, belkereskedelmi, iparvállalati gazdaságtani tankönyvek. Az Egyetem egyes tanszékein készült tanulmányok és gyűjteményes munkák is publikálásra kerülnek. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete 1957-ben megjelenteti első évkönyvét, majd megjelenik Ausch Sándor: „Az 1945—1946. évi infláció és stabilizáció" (1958), Lukács László—Sági Márton: „A pontosság korlátai a vállalati eredménymegállapításban" (1958), valamint a már említett Kornai-kötet mint az Intézet első nagyobb terjedelmű tudományos publikációi.

Külön ki kell emelni a közgazdasági kutatás egészének fejlődése szempontjából, de az érdemi közgazdasági szakirodalmi tevékenység szélesedését figyelembe véve is a statisztikai publikációk újbóli megindulását. A már csaknem elfeledett évkönyveket és zsebkönyveket újra kiadják és emellett megjelennek a havi és időszaki közlemények és a megyei évkönyvek. A

„Fordítások és ismertetések", a „Nemzetközi módszertani füzetek" című sorozatok és egyéb kiadványok jelzik a statisztikai kiadás bővülését.

A tudományos kutatás kiszélesedése új publikációs formák feltűnését vonja maga után a tudományos intézetek sokszorosított közleményei formájában. Ilyenek: az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete kiadványai, az Állami Gazdaságok Üzemszervezési Kutató Intézete Közleményei, a Mezőgazdasági Szervezési Intézet kiadványai. Számos kiadványt ad közre piackutatási eredményeiből és egyéb vizsgálódásai alapján a Belkereskedelmi Kutató Intézet, illetve jogelődje. A Magyar Kereskedelmi Kamara Piackutató Főosztálya 1957-től kezdve ugyancsak egyre gyarapodó számú publikációval jelentkezik.

A tudósképzés 1950-es évek elején kialakított rendszerének, az aspiránsképzésnek eredményei is ez idő tájt csapódnak le először a szakirodalomban. Az első kiadásra került közgazdasági kandidátusi értekezések közé tartozik Gerő Tamásné: „Felhalmozás és pénzfelhalmozás" című munkája és több már említett, köztük gazdaságtörténeti munka.

Természetesen a tárgyalt időszakban sem szűnt meg a külföldi művek, köztük a szovjet művek magyar fordításainak megjelentetése. A szovjet szakirodalom alapján készült fordítások kizárólagossága azonban többé nem állt fenn, visszatükrözve mind a kiadáspolitikai szemléletben, mind pedig a külföldi közgazdasági irodalom nyújtotta lehetőségek tekintetében végbement fejlődést. Frei, L.: „A kapitalista országok külkereskedelmének nemzetközi elszámolásai és finanszírozása", Berri, L.: „Specializáció és kooperáció a szovjet iparban", Kronrod, J.: „A pénz a szocialista társadalomban", a „Politikai gazdaságtan tankönyv" új kiadásai, Varga Jenő 1954-ben megjelent könyvének új kiadása mellett megjelennek a népi demokratikus szerzők művei: Brus, W.: „Az értéktörvény és a gazdasági ösztönzők" (1957), Nedorost, J.: „A szocializmus építése a falun Csehszlovákiában" (1958), Oelssner, F.: „A gazdasági válságok" (1957). Kiadásra kerülnek nyugati marxisták elméleti munkái: Dobb, M.: „A politikai gazdaságtan és a kapitalizmus", Meek, R.: „Tanulmányok a munkaérték-elméletről". Tinbergen, J.: „Ökonometria"jának közreadásával a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1957-ben szinte elvi jelentőségű lépést tett. Komoly hiba azonban, hogy ez a kezdeményezés a legutóbbi időkig jóformán folytatás nélkül maradt. A polgári klasszikusokkal szembeni adósságtörlesztés volt Ricardo, D.: „A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei" című munkájának megjelentetése 1955-ben. A továbbiakban azonban ennek is csak gyér folytatása volt. (E helyütt említjük meg, hogy 1958-ban Széchenyi István „Stádium"-ának megjelentetésével elakadt a Nemzeti Könyvtár közgazdaságtudományi sorozata is.)

Folytatódott a marxista klasszikusok műveinek megjelentetése. Lenin műveiből összeállított néhány tematikus gyűjteményen kívül Marx: „Az értéktöbblet-elméletek" című munkája magyar nyelvű kiadását emelhetjük ki.

Fordulat következett be a brosúrakiadásban. A brosúraáradat megállt. Egyes hasznos sorozatokat is túlhaladott az idő, mások viszont eleve feleslegesek voltak. A brosúrák helyett 5—10 íves kis formátumú közérthetően megírt, de színvonalas munkák, sorozatok kerültek előtérbe. Kiemelendő a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó „Vállalati kiskönyvtár" sorozata, amelynek jó néhány kötete nemcsak a gyakorlati szakemberek, hanem a tudományos kutatással foglalkozók számára is sokat mond. Emelkedett a korábbi időszakhoz képest a brosúrák színvonala (Kossuth Könyvkiadó) is, amely kiadványforma, ha szűkebb keretek között, de természetesen továbbra is fennmaradt.

Teljes átalakuláson ment keresztül a közgazdasági folyóiratkiadás. A Közgazdasági Szemle megindulásáról már szóltunk. Ezzel egy időben a többi folyóirat is: Statisztikai Szemle, Többtermelés, Pénzügyi Szemle tartalmasabbá válik, egyre több elvi jellegű cikket közöl. A gyökeres átalakulás azon-

ban 1956—1957-ben következett be. Az ellenforradalom után a közgazdasági folyóiratok közül több nem éledt újjá (Többtermelés, Pénzügyi Szemle, Bér és Norma, Számvitel). Ehelyett korszerűbb formában és tartalommal több új közgazdasági folyóirat jelent meg: Pénzügy és Számvitel, Külkereskedelem, Munkaügyi Szemle, Gazdálkodás. Gazdasági Figyelő, majd Figyelő címen ismét megjelenik közgazdasági hetilap, amihez a gazdasági információs lehetőségek és a közgazdasági viták kiszélesedése nyújtott reális bázist.

A közgazdasági bibliográfiai és egyéb tájékoztató kiadványok is ebben az időszakban kezdenek feltűnni nagyobb számban. Ezt jelzi a Tervgazdasági, statisztikai és számviteli bibliográfia, az Időszerű gazdasági kérdések irodalma című bibliográfiai sorozat megjelenése, a Tájékoztató a külföldi közgazdasági irodalomról című referálólap és a Közgazdasági és statisztikai irodalmi tájékoztató című bibliográfia megindulása. Megkezdődik a külkereskedelmi szótárak kiadása, s a külkereskedelmi útmutatókkal is hasznos segédeszközökhöz jutottak az érdeklődők. Meg kell említeni a Statisztikai Szemle rovataként megjelenő Statisztikai Irodalmi Figyelő című referálólapot, valamint az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, az Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ, valamint a Belkereskedelmi Kutató Intézet dokumentációs kiadványait.

1959—1964

A negyedik időszak jellegében csupán annyiban különbözik az előző szakasz utolsó esztendeitől, hogy csaknem mindaz, ami ott pozitív jelenségként feltűnt, most megszilárdul és szélesen kitárul. A hazai marxista közgazdasági szakirodalom végérvényesen kivívja a polgárjogot, nemcsak szándékával, hanem teljesítményeivel is. Sőt nemzetközi hírnévre, elismerésre is szert tett. A közgazdasági szakirodalmi termés számszerűen is egyre jelentékenyebbé válik, szemben a korábbi, különösen 1956 előtti évekkel, amikor a hazai szerzők műveinek megjelenése szinte véletlenszerű volt, a ma is tartó szakaszban egyre határozottabban kialakul közgazdasági szakirodalmunk profilja és egyre szélesedik tematikai horizontja.

Mindezt sok belső és külső tényező segítette elő.

A korábbi évek politikai-ideológiai ingadozásai megszűntek, a józan gazdaságpolitika és az elvi alapon álló, a tudományfejlődés törvényeit figyelembe vevő kultúrpolitika szélesre tárta a közgazdasági kutatás kapuját. A gazdasági fejlődés követelményei napirendre tűzték a gazdaságvezetés tudományos megalapozását az összes szinteken. A közgazdasági elemző és kutatómunka volumene megnőtt, és a különféle főhatóságoknál és szerveknél egyre többen foglalkoznak gazdaságtudományi vizsgálatokkal, közgazdasági elemző munkával.

Közgazdaságtudományunk fejlődésének ebben a szakaszában kilép a szűk országos keretekből. Közgazdászaink sok nemzetközi tudományos fórumon jelentkeznek. Bekapcsolódunk elsősorban a szocialista országok tudományos munkamegosztásába. Mindez tükröződik a szakirodalomban is.

Előtérbe kerülnek a közgazdasági elemzés és vizsgálat kvantifikációs módszerei, itt közgazdasági szakirodalmunk nem lebecsülhető eredményekkel büszkélkedhet. Nagy szerepe volt ebben a szovjet közgazdaságtudományban végbement azonos jellegű fejlődésnek csakúgy, mint az e témakörben sok eredményt publikáló nyugati szakirodalom megismerésének.

Közgazdasági szakirodalmi termésünk tematikai megoszlásában nagymértékben visszatükröződnek gazdasági fejlődésünk főbb problémái. Nagy súlyt kapott szakirodalmunkban az a kérdéskomplexum, amelyet a „gazdasági mechanizmus" néven szoktak jelölni és amelyből különösen két kérdéscsoport: az árképzés és az ezzel összefüggő elméleti kérdések, valamint az

anyagi ösztönzés problematikája került részletesebb kidolgozásra. Az árkérdésről szóló művek közül elsősorban Csikós-Nagy Béla munkáira („A szocialista árképzés", 1961; „Eszközgazdálkodás és árrendszer", 1964), valamint Vincze Imre és Vilmos József könyvére utalunk. Az anyagi ösztönzés és a bérezés problematikája szintén több szerzőt foglalkoztatott. Itt Hegedüs Andrásnak a munkásbérezésről (1961), Ozsvald Lászlónak a vállalati kollektíva, valamint a műszaki dolgozók anyagi érdekeltségéről szóló munkáit (1963) említjük meg.

A közgazdasági kutató munkának, és így a szakirodalomnak is, ezzel párhuzamosan futó másik iránya a tervezési módszerek tökéletesítése és ezen belül is a matematikai módszerek alkalmazása. A beruházások gazdasági hatékonysága kérdésével sokat foglalkoztak szakirodalmunkban és így már viszonylag korán (1959-ben) Gerle György—Turánszky Miklós tollából összefoglaló kötet is megjelenhetett e témakörből. A beruházási problematika másik oldaláról Neményi István: „A beruházási politika főbb kérdései" című munkája értekezik (1964). A beruházási tervezést matematikai oldalról Kornai János: „A beruházások matematikai programozása" című műve közelítette meg (1962). Ugyanebben az évben látott napvilágot Krekó Béla: „Lineáris programozás" című munkája és az ágazati kapcsolatok mérlegéről tartott nemzetközi tudományos konferencia anyaga. Ugyancsak az ágazati kapcsolatok mérlegével foglalkozik Bródy András kiadott kandidátusi disszertációja: „Az ágazati kapcsolatok modellje" (1964). A matematikai módszerek alkalmazásának terjedését jelzik az olyan ágazati vizsgálatok, amelyekről az építőiparra vonatkozólag Kádár Iván—Németh Lóránd könyve, a mezőgazdaságra vonatkozólag pedig Sebestyén József munkája ad számot. A jelzett időszakban kiadásra került egy kétkötetes népgazdasági tervezési tankönyv is.

Bár vállalatgazdasági kiadványokból már az 1950-es években erős túltermelés volt, a nagy számban kibocsátott gyakorlati segédletek stb., valamint a „Vállalati kiskönyvtár"-sorozat az előző időszakban megjelenteknél színvonalasabb kötetei sem pótolhatták a tudományos igényű üzemszervezési, vállalatgazdasági irodalmat. Ez viszonylag későn jelentkezett, mondhatnánk, csak az 1960-as években. E témakörben megjelentek „Iparvállalatok vezetése és szervezése" (Szerk. Fáth János), „A munkás és munkakörülményei", valamint a „A munkás és a munkatermelékenység az építőiparban", „A népgazdaság és a vállalat" című gyűjteményes kötetek. Kiemelendő még az 1963/1964-ben megjelent négykötetes „Üzemszervezési kézikönyv".

A tárgyalt évekre esik a mezőgazdaság szocialista átszervezésének sikeres befejezése, a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megszilárdításáért napjainkban is komoly erőfeszítéseket teszünk. A szövetkezeti gazdálkodással igen nagyszámú kiadvány foglalkozik, amelyek egyfelől a szövetkezetek és a mezőgazdaság átfogó közgazdasági problémáit tárgyalják, így Erdei Ferenc: „Mezőgazdaság és szövetkezet" (1959), Fekete Ferenc: „Bővített újratermelés a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben" (1959), Erdei Ferenc—Csete László—Márton János: „A mezőgazdaság belterjessége" (1963); mások, köztük elsősorban az Akadémiai Kiadónál megjelent „A nagyüzemi gazdálkodás kérdései" sorozat, valamint a Mezőgazdasági Kiadó agrárgazdasági kiadványai inkább a részletkérdésekre helyezik a súlyt. Központi kérdés itt a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltsége, amelyet a jövedelemelosztás módszereivel foglalkozó munkák: Augusztinovics Győző—Csákány István—Kovács Csaba összefoglaló munkája (1961), Komló László munkadíjazási tanulmánya (1962), László Domokos—Tresser Pál: „A jövedelemrészesedés és a munkaszervezés néhány tapasztalata" (1964), a másik oldalról László Jánosnak a mezőgazdasági árpolitikát tárgyaló könyve (1962), Csendes Béla—Vági Ferenc a jövedelmezőség és a termelés összefüggését vizsgáló munkája (1964) világít meg.

A kutatások és a publikációk jelentékeny számban foglalkoztak ez idő-

szakban az életszínvonal, a kereslet, a fogyasztás és az ezekkel összefüggő kérdésekkel. E munkák közül Jávorka Edit—Berényi József: „Jövedelmek a munkabéren felül", „Élelmiszertermelés és fogyasztás" (Szerk.: Erdős Sándor), Bognár József: „Kereslet és keresletkutatás a szocializmusban" című munkákat említjük meg. Az utóbbi két évben e tárgyban a könyvsorozatok keretében több egyéb publikáció is napvilágot látott. Ezekhez kapcsolódnak a kifejezetten belkereskedelmi tárgyú kiadványok. Fenyő Imre, Zala Ferenc, Fall Levente munkáit emeljük ki a „A kereskedelem gazdaságtana" tankönyv (szerk.: Forgács Tibor—Varga István) mellett.

A pénzügyi kiadványokkal a helyzet egy kicsit hasonló ahhoz, amit az üzemszervezési kiadványokkal kapcsolatban említettünk. A korábbi évek nagyszámú gyakorlati kiadványa mellett viszonylag kevés volt a pénzügyi kérdések tudományos feldolgozása. Ez a helyzet az 1960-as évekre is fennmaradt, habár az imponálóan vaskos, de mégsem tudományos jellegű kötetek mellett („A biztosítás elmélete és gyakorlata" 1—2. kötet stb.), ha nem is sok, de tudományos feldolgozások is kezdenek sorakozni. „Az adózás alapkérdései" (1959), Ács Lajos: „A szocialista hitelelmélet néhány kérdése" (1961), Gergely István: „Tiszta jövedelem a szocialista iparban" (1961), Schmidt Ádám: „A vállalati jövedelemelvonás kérdései" (1961), Hagelmayer István: „A pénz a szocializmusban" (1964), Timár Mátyás: „Költségvetés, pénzügyek, gazdaságirányítás" (1964).

A nemzetközi munkamegosztás utóbbi években erősen kidomborodó problematikájából viszonylag korán jelent meg nálunk terjedelmesebb tudományos feldolgozás: Kiss Tibor: „A szocialista országok gazdasági együttműködése" (1961), amelyhez az utóbbi időben újabb kötetek járultak. Így Vajda Imre: „Szocialista külkereskedelem" (1963), Káplár József: „Munkamegosztás a szocialista világgazdaságban" (1964).

Bár a kapitalizmus közgazdasági problémáival való foglalkozás nem tekinthető közgazdaságtudományunk erős oldalának, az elmúlt 5—6 évben nem egy jelentékeny munka jelent meg e témakörben is. Kiemeljük Molnár Erik: „A jelenkori kapitalizmus néhány problémája" (1959), Ripp Géza: „A munkásosztály elnyomorodása a kapitalizmusban és a jelenkori reformizmus" (1960), Erdős Tibor: „Az újratermelési ciklus alakulása az imperializmusban" (1961), Csapó László: „Az állami monopolkapitalizmus" (1962) című munkákat, a „Korunk kapitalizmusa" című gyűjteményes munka két kötetét (1962), Molnár Ferenc: „Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban" (1963) című munkáját, valamint Simai Mihálynak a tőkekivitelről, Sipos Aladárnak az amerikai agrárválságról szóló monográfiáit.

További előrehaladást mutatott időszakunkban a statisztikai könyvkiadás. Statisztikaelméleti munkák, statisztikai tankönyvek (Zala Júlia, Ollé Lajos, Lukács Ottó tollából), demográfiai munkák (Rédei Jenőtől, Szabady Egontól), történeti statisztikai tanulmányok (Kovacsics Józseftől) mellett a Központi Statisztikai Hivatal új sorozatait kell kiemelnünk. Rendszeresen kiadásra kerülnek: Mezőgazdasági zsebkönyv, Területi statisztikai évkönyv, Ipari és építőipari statisztikai évkönyv, Külkereskedelmi statisztikai évkönyv. Külön kiemelendő az elmúlt évek statisztikai könyvtermésből az 1960. évi népszámlálás anyagának sokkötetes publikációja. Ezenkívül számos jelentős statisztikai publikáció látott napvilágot a hivatal sokszorosított kiadványai között. Egyebek között az 1959. és az 1961. évi ágazati kapcsolatok mérlege.

Utoljára hagytuk a politikai gazdaságtani műveket. E téren viszonylagos elmaradásról beszélhetünk. Noha számos mű részben a kapitalizmus, részben a szocialista gazdaság kérdéseivel foglalkozók közül erősen politikai gazdaságtani, elméleti jellegű, a tisztán elméleti művek száma kevés. A már említetteken kívül ezek közé sorolhatjuk Szabó Kálmán két könyvét: „A szocialista tervszerűség elméleti kérdései" és „A szocialista termelés alapvonásai", Vilmos József ár- és értékelméleti összefoglalóját (1963), Mátyás Antal két kiadást is megért közgazdaságtörténeti művét és több kisebb, részben

népszerűsítő munkát (Nagy Tamás, Hoch Róbert, Falusné Szikra Katalin, Augustinovics Mária tollából). Politikai gazdaságtani irodalmunk helyzetének kétségkívüli tükre az is, hogy míg 1958 előtt magyar szerzőktől nyomtatásban csupán középiskolai tankönyvekkel rendelkeztünk, 1964-ben a hazai felsőoktatási politikai gazdaságtan tankönyvekből már választékunk van.

A fenti tematikai áttekintésben csupán néhány fő irányt jelöltünk meg, ezeken kívül nagyszámú egyéb olyan kérdés is akad, amelyről egy vagy több figyelemre méltó munka jelent meg. Így a népi demokratikus fejlődés kérdéséről Lakos Sándor, Berend T. Iván, Ránki György írt könyvet; a műszaki fejlesztés és ipari kutatás, valamint ezzel összefüggő gazdasági kérdések témaköréből Hegedűs András, Klár János, Szakasits György, Harsányi István, Falusné Szikra Katalin, Zinhober Ferenc munkái sorolhatók fel. A gazdaságföldrajz és a vele összefüggő regionális tervezésről is több figyelemre méltó mű jelent meg Markos György, Radó Sándor, Kőszegi László, Enyedi György, Koródi József és mások tollából. Végül megemlítünk néhány olyan művet, amely e csoportok egyikébe sem tartozik, mégis alkalmas bizonyos kutatási irányok jelzésére, így Román Zoltánnak a munkatermelékenységről, Timár Jánosnak a munkaerő-gazdálkodásról, Jánossy Ferencnek a gazdasági fejlettség méréséről, Varró Tibornak a szocialista ellenőrzésről szóló művei. Gazdagította közgazdasági irodalmunkat az MSZMP vezetői gyűjteményes munkáinak, Fock Jenő gazdaságpolitikai, Fehér Lajos agrárpolitikai és Apró Antal nemzetközi gazdasági együttműködéssel foglalkozó írásainak és beszédeinek kötetben való megjelentetése.

A két évtizedes szakirodalmi fejlődés rövid áttekintése keretében nem volt mód arra, hogy akárcsak a jelentősebb szakmunkákat hiánytalanul felsoroljuk. A megemlített műveket is inkább a kutatási és publikációs tevékenység irányainak jelzésére, mintegy illusztrációként szerepeltettük.

A tematikai felsorolás folytatása helyett a következőkben arra térünk ki, hogy időszakunkban a közgazdasági kutatás kereteinek bővülése és a kiadói tevékenység szélesedése folytán nagy számban láttak napvilágot újabb kiadványsorozatok. Megjelentek az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Tájékoztató közleményei, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Közleményei, az Akadémiai Kiadó kiadásában a Közgazdasági Értekezések sorozat, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál a Politikai gazdaságtani füzetek. Több jelentős kötet került publikációra a TIT közgazdasági kiadványaiként. Tovább nőtt az intézeti és intézményi publikációk száma. Önálló tanulmányokat tartalmazó kiadványsorozatot bocsátott útjára a Magyar Nemzeti Bank, a Belkereskedelmi Kutató Intézet, az MTA Agrárgazdasági Intézete, a Szövetkezeti Kutató Csoport, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportja, a KSH Népességtudományi Kutató Csoportja.

Az 1959-től 1964-ig terjedő években sok külföldi munka jelent meg magyar fordításban. A külföldi közgazdasági munkák magyar fordításának megjelentetését illetően ez idő tájt a régi egyoldalú kiadáspolitikai szemléletet az egységes koncepció hiánya, ötletszerűség váltotta fel. A fordításban kiadott művek egy része mégis a hazai kutatásokhoz kapcsolódik vagy hazai kutatási és szakirodalombeli fogyatékosságokat pótol. Előbbiek csoportjához Sztrumilin, Sz. és Osztrovityanov, K. érték- és árelméleti munkáit, Nyemcsinov, V. Sz. szerkesztésében megjelent, a matematika közgazdasági alkalmazásával foglalkozó kötetet, Dadajan, V.—Kosszov, V. ágazati kapcsolati mérlegről szóló munkáját sorolhatjuk. Viszonylag kevés könyv jelent meg külföldi szerzők tollából a szocialista országok tervgazdaságáról. Ezek sorából Jevenko, I. a szovjet tervezésről, Pavlenda, V. és Turcán, P. a csehszlovák gazdaságról, Karpinski, A. a lengyel iparosításról szóló művét emeljük ki. Megjelent néhány nyugati marxista munka is: Gillman, J. profitrátáról szóló könyve és Lumer, H. az amerikai munkanélküliségről szóló műve, Prager, T., Luigi és Gino Longo művei, a Gramsci Intézet vitája az olasz gazdaság kérdéseiről. A polgári közgazdasági irodalom fordítását Baade, F.: „Versenyfutás

a 2000. évig", majd a „Gazdasági fejlődés feltételei" című, hasznos és folytatandó kezdeményezést jelentő kötet kiadása képviseli. Veblen, T. az üzleti vállalkozás elméletéről szóló munkájának csakúgy, mint Hilferding, R. „Finánctőké"-jének megjelentetése a régi mulasztások pótlását jelenti.

A szocialista országok tervgazdasága iránt külföldön megnyilvánuló érdeklődés kielégítésének szándéka vezette kiadóinkat abban, hogy a tárgyalt időszak folyamán több közgazdasági munka került idegen nyelven kiadásra. Így Bognár József, Cukor György és Vajda Imre művei a tervgazdaságról, Nyers Rezső munkája a szövetkezetekről, tanulmánykötet az anyagi érdekeltségről, az 1961-ben tartott statisztikai tudományos konferencia ágazati kapcsolati mérlegekről és az életszínvonal kérdéseiről szóló kötetei. Itt említjük meg a statisztikai zsebkönyvnek e vonatkozásban hasznos szolgálatot tevő angol és orosz kiadását. A magyar közgazdasági művek iránti érdeklődést mutatja, hogy több magyar szerzőtől jelentettek meg műveket külföldi könyvkiadók.

A tájékoztató művek közül a már hivatkozott bibliográfiai kiadványok, szótársorozatok mellett Rózsa György tájékoztatási bibliográfiai kézikönyvét, a „Külkereskedelmi kislexikon"-t és a hétnyelvű statisztikai szótárt említhetjük meg a Nemzetközi almanach (szerk.: Radó Sándor) új kiadása és pótkötete mellett.

Az elmúlt öt évben tovább fejlődött közgazdasági folyóirat-kiadásunk. Megjelentek az Ipargazdaság, a Kereskedelmi Szemle, majd a Pénzügy és Számvitel szétválásából a Pénzügyi Szemle és a Számvitel- és Ügyviteltechnika. a Demográfia című folyóiratok. A közgazdasági szakfolyóiratok korábbi fő jellemzője, a prakticizmus fokozatosan háttérbe szorul, és habár nem kielégítő mértékben, de az előző időszakokhoz képest mégis jelentősen emelkedett a közgazdasági folyóiratok elméleti-tudományos színvonala.

*

E vázlatos áttekintésnek nem lehet célja közgazdasági szakirodalmunk mai helyzetének részletes elemzése. Ez annál kevésbé végezhető el, mert a publikációs tevékenység túlnyomórészt csupán függvénye a tudományos kutató tevékenységnek, annak kedvező oldalait és fogyatékosságait tükrözi vissza. A közgazdasági könyv- és folyóirat-kiadás néhány területén azonban a maga eszközeivel és lehetőségeivel nem kismértékben járulhat hozzá a szakirodalom színvonalának emelkedéséhez, a szakirodalommal szemben támasztott igények kielégítéséhez. Itt csak néhány vonatkozást domborítunk ki.

Először: milyen mértékben válik könyvkiadásunk és főként folyóirat-kiadásunk a hazai tudományos kutatás és publikáció részbeni szervezőjévé és ösztönzőjévé? Ez nemcsak anyagi kérdés — bár nem lebecsülendő mértékben az is —, könyvkiadóinknak és folyóirat-szerkesztőségeinknek állandóan figyelemmel kellene kísérni szakirodalmunk tematikai struktúrájában jelentkező foghíjakat.

Megbízásokkal ösztönözni kellene kiadóinknak a közgazdász szerzőgárdát arra, hogy írjanak műveket olyan eddig elhanyagolt témákról, mint tervgazdasági rendszerünk és tervezési módszereink átfogó és kritikai elemzése, egyes ipari és népgazdasági ágak fejlődésének, helyzetének elemzése, távlati fejlesztési kilátásainak bemutatása. Nagy szükség volna olyan művekre, amelyek elősegítik gazdaságfejlesztésünk kívánatos irányának, a célszerű termelési struktúrának a kialakításával kapcsolatos problémák megoldását. Viszonylag keveset foglalkozik irodalmunk hazánk és a nem szocialista országok gazdasági kapcsolatainak kérdéseivel. Bizonyos kezdeti eredmények ellenére erősen hiányos a munkaügyi szakirodalmunk, különösen ami az elemző tudományos jellegű műveket illeti. Már szóltunk közgazdasági elméleti, politikai gazdaságtani irodalmunk viszonylagos elmaradottságáról. Ehhez kapcsolódóan említjük meg, hogy nem foglalkozunk kellően sem a hazai polgári közgazdászok, sem a modern külföldi polgári közgazdászok marxista bírálatá-

val. Jelentékeny gazdaságtörténeti irodalmunk mellett hiányzanak a közgazdasági következtetések levonására alkalmas, a gazdasági élet fejlődését tükröző történeti statisztikai munkák, valamint múltbeli fejlődésünket közgazdaságilag elemző művek.

A másik vonatkozás, ahol könyv- és folyóirat-kiadásunk autonóm módon sokat tehetne szakirodalmunk gazdagabbá tételéért, ez a külföldi szakirodalom magyar nyelvű átültetése. E tekintetben ma még több a hiányosság, mint az eredmény. Külföldi művek magyar fordításai még mindig viszonylag kis számban jelennek meg, és sem folyóirataink, sem könyvkiadásunk nem képes akárcsak bármilyen kis arányban is reprezentálni azt, ami a külföldi szakirodalomban megjelent. Hogy az elmaradás e téren mekkora, hadd utaljunk csak arra, hogy olyan neves népi demokratikus szerzőknek, mint Lange, Kalecki, Minc, Sik, egyetlen munkája sincs magyar nyelvre lefordítva. (A pontosság kedvért jegyezzük csak meg, hogy a könyvkiadáson kívül néhányszáz példányban Lange és Minc már magyarul is olvasható.) Nemcsak arról van szó, hogy kevés monográfia jelenik meg, hanem bizonyos értékesítési tapasztalatok alapján egyes témákról gyűjteményes kötetek sem készülnek, pedig ezek nézetünk szerint egyedüli módszerét jelenthetnék annak, hogy viszonylag gyorsan és nagyobb publikációs áradat nélkül lépést tartsunk mind a szocialista, mind a számunkra fontos polgári közgazdasági művek egyre hatalmasabb tömegével.

Jelentős feladatai vannak közgazdasági könyvkiadásunknak a szakkönyvkiadás mellett a közgazdasági ismeretterjesztésben is. Egyes korábbi formák célszerűtlensége és lejáratottsága folytán itt műfaji válsággal állunk szemben, és könyvkiadóinknak még ki kell kísérletezniük (ez részben folyamatban van) azokat a formákat és módszereket, amelyekkel fontos közgazdasági problémákat a szélesebb nyilvánosság érdeklődését kiváltó módon tudnak megvilágítani. Feltétele ez gazdaságirányításunk demokratizálásának is, s ezért a szokásos kiadói tevékenységen túlmenő jelentőséggel is bír. Ilyen igényes feladatok ellátására közgazdasági kiadással foglalkozó könyvkiadóink és közgazdasági folyóirataink szerkesztőségei ma még nincsenek kellően felkészülve, a rendszerint túlterhelt apparátusok, szűk papírkeret, a baráti országokénál viszonylag korlátozottabb hazai publikációs lehetőségek fékezik az ebben az irányban való előrehaladást.

További korlátja a közgazdasági könyv- és folyóirat-kiadás fejlődésének a tényleges felvevőpiac viszonylag szűk volta. Ezalatt nem azt értjük, hogy a közgazdasági kiadványokat túlságosan nehéz lenne értékesíteni, hanem azt, hogy milyen mértékben olvassák közgazdászok és más szakemberek, de laikusok is a közgazdasági munkákat. Az említett nehézségek egyike sem leküzdhetetlen, s egyfelől a könyvkiadás objektív lehetőségeinek (káderkérdés, papír, nyomda) javulása, másfelől a szubjektív feltételek kedvezőbbé válása, ami kialakítandó új gazdasági mechanizmusunk egyik nem jelentéktelen következménye lehet, a közgazdasági szakirodalom fejlődésének új útjait nyithatja meg.

NYILAS ANDRÁS:

Adatok a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének átalakulásáról*

Két évtized alatt a magyar társadalom és gazdaság szerkezete alapvetően megváltozott. E változások abban foglalhatók össze, hogy húsz év alatt leraktuk hazánkban a szocializmus alapjait.

A termelési-társadalmi viszonyok megváltozása

Jelenleg a termelőeszközök 99 százaléka szocialista tulajdonban van, az öt és félmillió kereső 96 százalékát szocialista vállalatok, szövetkezetek és intézmények foglalkoztatják. 1964-ben a nemzeti jövedelemnek több mint 97 százaléka származott a szocialista szektorból.

A szocialista tulajdonviszonyok kialakítása alapvetően megváltoztatta a magyar társadalom osztályszerkezetét. Az alábbi összeállítás az ország népességét a tulajdonviszonyok alapján csoportosítja.

A népesség százalékos megoszlása

Megnevezés	1949	1964
Munkások és alkalmazottak	46	68
Szövetkezeti tagok	0	29
Együtt.....	46	97
Kisárutermelők	49	3
Tőkések	5	0
Népesség összesen.....	100	100

A munkás- és alkalmazotti népesség száma (ideértve a munka és az alkalmaztatás azonos jellege alapján a kisipari szövetkezetek dolgozóit is) jelenleg kb. 7 millióra tehető, ami kb. 70 százaléka az ország népességének.

A munkás- és alkalmazotti népesség növekedése elsősorban abból adódott, hogy az utóbbi másfél évtized alatt a mezőgazdasági népesség száma kb. másfél millióval csökkent; jelenleg a nem mezőgazdasági kisárutermelők (az önálló kisiparosok stb.) rétege kb. félmillióval kevesebb, mint 1949-ben volt; az 1949. évi népszámláláskor még kb. 300 000 főt kitevő tőkésosztály ma gyakorlatilag megszűnt.

E rétegek összesen kb. kétmillióval növelték a munkás- és alkalmazotti népesség számát.

* Az itt közölt adatok forrása a Központi Statisztikai Hivatal különféle kiadványai. Az 1964. évi adatok egy része előzetes.

Az összes munkás- és alkalmazotti népességen belül különösen a szocialista szektorban foglalkoztatottak száma nőtt.

A szocialista szektorban (mezőgazdaság nélkül) foglalkoztatottak számának alakulása (1000 fő)

Megnevezés	1949	1964
Ipar	578	1492
Építőipar	79	269
Közlekedés	160	306
Kereskedelem	73	330
Államigazgatás stb.	191	350
Összesen	1081	2747

A szocialista szektorban dolgozó munkások és alkalmazottak számának gyors növekedését a népesség átrétegeződésén kívül az is magyarázza, hogy megnőtt a foglalkoztatottság aránya. 1949 és 1963 között pl. 800 000-rel nőtt a kereső nők száma. Ma már a munkaképes korú nőknek több mint a fele dolgozik. 100 munkaképes nő közül 1949-ben 36, 1964-ben kb. 55 dolgozott.

Napjainkban kb. két és félmillióra tehető az alkalmazásban álló fizikai dolgozók, tehát a tágabb értelemben vett munkásosztály száma. Ez a szám nem tartalmazza azokat, akik a munkásosztály soraiból kerültek párt- és állami funkcióba, valamint az egyre jelentősebb számú nyugdíjazott fizikai dolgozókat sem. Családtagokkal együtt tehát ma az ország népességének több mint a fele számítható a munkásosztályhoz. A munkásnépesség aránya 1948—1949-ben alig tette ki az összes népesség egynegyedét.

A munkásnépesség legnagyobb rétege a gyáripari munkásság. Jelenleg az állami gyáriparban kereken egymillió munkás dolgozik, számuk a felszabadulás óta megháromszorozódott. Leggyorsabban a nehézipari ágazatokban nőtt a munkások száma: a bányászatban, a kohászatban, a gépiparban stb.

A felszabadulás történelmi változást jelentett a parasztság számára is. Az 1945-ös földreform eredményeként egységesebbé vált a parasztság: a mezőgazdasági népességen belül kb. a felére nőtt a középparasztság. A föld nélküli agrárproletárok aránya a háború előtt 37,5 százalékról 13,2 százalékra csökkent.

A második nagy történelmi átalakulás — a mezőgazdaság szocialista átszervezése — eredményeként a mai három és félmilliós magyar mezőgazdasági népesség legnagyobb rétege — kb. háromnegyede — a termelőszövetkezeti parasztság. A mezőgazdaság állami szektorához sorolható a mezőgazdasági népesség kb. egyötöde. A kisárutermelők rétege 1964-ben az egész mezőgazdasági népességnek alig 5 százalékát tette ki.

Nem lenne teljes a magyar társadalom szerkezetének áttekintése, ha nem foglalkoznánk szocialista társadalmunk számban és jelentőségben egyre növekvő rétegével: a szellemi dolgozókkal, s ezen belül az értelmiséggel.

A szellemi dolgozók száma az 1963. évi mikrocenzus szerint csaknem 900 000 fő volt. Soraikba — elsősorban vezető és irányító beosztásba — a felszabadulás óta több tízezren kerültek a munkásosztályból és a parasztságból. A szellemi dolgozók száma és aránya másfél évtized alatt megkétszereződött.

A szellemi dolgozók egyötöde — 187 000 fő — végzett egyetemet vagy főiskolát. (1949-ben a szellemi dolgozók közül kb. 70 000-en rendelkeztek

A szellemi dolgozók számának alakulása

Év	Fő	Az összes keresők százalékában
1941	295 000	6,6
1949	387 000	8,8
1960	794 000	15,0
1963	900 000	16,2

egyetemi és főiskolai végzettséggel.) A mai magyar értelmiségnek mintegy fele a felszabadulás után szerezte képesítését és ezek nagyobb része munkás-paraszt szülők gyermeke.

A népgazdaság szerkezeti változásai

A társadalmi-termelési viszonyok alapvető változása eredményeként 20 év alatt jelentősen megváltozott a magyar népgazdaság szerkezete is. Ebben természetesen a termelési viszonyok megváltozásán kívül sok más tényező is szerepet játszott. Ilyen pl.: a gazdasági növekedés, a technikai fejlődés általános iránya, a nemzetközi munkamegosztás kiszélesedése stb. Bizonyos azonban, hogy ami a gazdaságszerkezet változásának méreteit, nagyságát illeti, abban alapvető, meghatározó szerepe volt a termelési viszonyok megváltozásának. De bizonyos az is, hogy a népgazdaság szerkezetének megváltozása, elsősorban az ipar elsődleges fejlesztése is, jelentős mértékben elősegítette a termelési viszonyok megváltozását.

Az iparosodó társadalom megváltozott igényei

Egy-egy ország gazdaságát, fejlettségét, a lakosság életkörülményeit alapvetően iparának fejlettsége határozza meg. Azokban az országokban magas a lakosság anyagi, kulturális és egészségügyi ellátottsága, a lakáskultúra, a közlekedés színvonala — végeredményben az életszínvonal —, ahol az ipari termelés magas színvonalon van.

A gyors ütemű gazdasági fejlődés Magyarországon is elsősorban az iparcikkek iránti keresletet fokozta. Az utóbbi két évtized alatt többszörösére nőtt a lakosság iparcikkfogyasztása, a gépi beruházás, az építőipari, a mezőgazdasági stb. vállalatok anyagfogyasztása és nem utolsósorban az ipari termékek exportja.

1949 és 1964 között a lakosság fogyasztása csaknem a két és félszeresére nőtt. Ezen belül az iparcikkfogyasztás megháromszorozódott. 15 év alatt a munkások és alkalmazottak reáljövedelme kétszeresére nőtt, ami az egy főre jutó iparcikkfogyasztás kb. háromszoros és az élelmiszer-fogyasztás 85%-os növekedését eredményezte. A reáljövedelmek 1%-os növekedése tehát az iparcikkfogyasztás jóval gyorsabb növekedését vonta maga után.

Másfél évtized alatt a beruházások volumene kb. megnégyszereződött. Ezen belül a gépberuházások iránti kereslet kb. tízszeresére nőtt. Ugyanez idő alatt az építőipar termelése csaknem négyszeresére emelkedett, ami az építőanyag-szükségletnek kb. ugyanolyan mérvű növekedésével járt.

Tizenöt év alatt a mezőgazdaság műtrágya-felhasználása nyolcszorosára nőtt. 1964-ben mintegy ötször annyi traktor volt a mezőgazdaságban, mint 1949-ben. 1949 és 1964 között sok tizezer erő- és munkagéppel bővült a mezőgazdaság gépállománya. A mezőgazdaság növekvő gépesítése nagymértékben fokozta az alkatrészek és a fűtőanyagok iránti keresletet. A közlekedés növekvő járműállománya ugyancsak számottevően fokozta az iparral szemben támasztott alkatrész-, energia- és fűtőanyagigényeket.

A lakosság fokozódó víz-, gáz- és főleg az ugrásszerűen növekvő villamosenergia-igénye ugyancsak növekvő teljesítményeket követel az ipartól.

Végül az iparral szemben támasztott növekvő követelményekre utal az is, hogy 1949 és 1964 között az iparcikkek kivitele kb. kilencszeresére nőtt. 1949-ben az összes exportnak még csak 30 százaléka volt iparcikk, ez az arány 1964-ben már a 80 százalékot közelítette meg. Az élelmiszeripar termékeivel együtt számolva pedig 1964-ben az ipar adta az összes export 96 százalékát.

A foglalkoztatottság szerkezete

Az iparosodás színvonalának jellemzésére és általában a népgazdaság szerkezetének meghatározására egyik legkézenfekvőbb mutató az, hogy az ország kereső lakosságából mennyi dolgozik az iparban, a mezőgazdaságban és másutt.

1964-ben az ipar és az építőipar egymillió nyolcszázezer főt foglalkoztatott, a termelő ágazatokban foglalkoztatottaknak 44,5 százalékát. Ez az arány 1949-ben még csak 25 százalék volt. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya — a termelő ágazatok összes aktív keresőiből — másfél évtized alatt 64 százalékról 39 százalékra csökkent.

A népgazdaság szerkezete a foglalkoztatottak száma alapján számítva

Év	Ipar és építőipar		Mezőgazdaság		Közlekedés és kereskedelem		Termelő ágazatok összesen	
	Ezer fő	Százalék	Ezer fő	Százalék	Ezer fő	Százalék	Ezer fő	Százalék
1949	856	25,0	2191	64,0	375	11,0	3422	100,0
1954	1352	36,2	1910	51,2	470	12,6	3732	100,0
1959	1516	37,4	1979	48,8	559	13,8	4054	100,0
1964	1789	44,5	1560	38,7	673	16,8	4022	100,0

Az előbbi összeállításból azonban nemcsak az olvasható ki, hogy az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányai jelentősen változtak, hanem egyben az is, hogy számottevően nőtt a közlekedési és kereskedelmi dolgozók száma és aránya is. Gyorsan fejlődő népgazdaságunk, a növekvő életszínvonal a közlekedési teljesítmények és a kereskedelmi forgalom fokozását vonta maga után. A közlekedés (személyszállítás) és a kereskedelem (vendéglátás) tevékenységét felfoghatjuk szolgáltatási tevékenységként is. Ennek fokozódása az általános gazdasági fejlődés szükségszerű követelménye.

Ugyanilyen törvényszerű az is, hogy a gyors ütemű gazdasági fejlődéssel együtt jár az egyéb szolgáltatások: a szociális, kulturális, egészségügyi ellátás, a személyi szolgáltatások arányának növekedése. Másfél évtized alatt az összes foglalkoztatottak száma 21 százalékkal nőtt. Ezen belül az orvosok és ápolónők, a tanítók és tanárok, a kulturális és művelődési intézmények dolgozóinak száma mintegy megkétszereződött.

E tevékenység kiterjesztése végett, a lakosság egészségügyi-kulturális ellátásának javítására másfél évtized alatt összesen kb. 110 milliárd forintot fordítottunk az ún. nem termelő beruházásokra.

A felszabadulás után kibővültek az államigazgatási, tanácsi szervek, a minisztériumok és főhatóságok funkciói is. Számottevően nőtt az itt dolgozók száma. Végeredményben a népgazdaság ún. nem termelő ágazatában foglalkoztatottak aránya az 1949. évi 14,9 százalékról 1964-ben 17,2 százalékra nőtt.

A termelő és nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak számának alakulása

Év	Termelő		Nem termelő		Összesen	
	Ezer fő	Százalék	Ezer fő	Százalék	Ezer fő	Százalék
1949	3422	85,1	601	14,9	4023	100,0
1964	4022	82,8	836	17,2	4858	100,0

Végezetül utalnunk kell arra is, hogy másfél évtized alatt 435 000-ről 1 100 000-re nőtt a nyugdíjasok száma. Arányuk az összes keresőkön belül az 1949. évi 4,7 százalékról 1964-ben kb. 11 százalékra emelkedett.

A nemzeti jövedelem termelésének arányai

A népgazdaság szerkezeti átalakulását tükrözik a nemzeti jövedelem változó arányai is. 1938 és 1964 között a nemzeti jövedelem — 1959. évi árakon számítva — több mint a háromszorosára nőtt. Ezen belül a nettó termelés az iparban öt és félszeresére, a mezőgazdaságban kb. 5 százalékkal emelkedett. 1949-hez képest 1964-ben a nemzeti jövedelem 180 százalékkal volt több. Ugyanezen idő alatt az ipar és az építőipar nettó termelése több mint a négyszeresére, a mezőgazdaságé pedig kb. 25 százalékkal nőtt.

Az 1938. és az 1949. bázisévhez viszonyított indexek közötti jelentős eltérés abból adódott, hogy 1949-ben az ipar már kb. 30 százalékkal többet termelt, mint 1938-ban, a mezőgazdaság nettó termelése pedig ebben az évben még kb. 15 százalékkal alatta maradt az 1938. évinek. A mezőgazdasági termelés az 1938. évi szintet tartósan csak az 1957. évet követően haladta meg.

Az ipar és építőipar aránya — 1959. évi árakon számítva — az 1938. évi 39 százalékról 1964-ben 75 százalékra nőtt, a mezőgazdaságé 53 százalékról kb. 18 százalékra csökkent.

A nemzeti jövedelem alakulása
(1959. évi árakon számítva)

Év	Nemzeti jövedelem összesen	Ezen belül	
		ipari	mezőgazdasági
		nettó termelés	
		1938=100	
1949	115	130	85
1964	320	550	105
		1949=100	
1964	280	420	125

A népgazdaság szerkezete a nemzeti jövedelem termelése alapján számítva
(1959. évi árakon, százalékos megoszlás)

Év	Összes nemzeti jövedelem	Ezen belül	
		Ipar és építőipar	Mezőgazdaság
1938	100	39	53
1949	100	50	40
1954	100	64	30
1959	100	66	27
1964	100	75	18

Lényegében ezeket az arányokat tükrözi a társadalmi termék alakulása is. Azzal a kivétellel, hogy a mezőgazdaság összes termelése az elmúlt másfél évtized alatt jóval gyorsabban nőtt, mint a nettó termelés: 1964-ben a mezőgazdaság bruttó termelése kb. 30 százalékkal volt több, mint 1938-ban és másfélszer annyi, mint 1949-ben. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy másfél évtized alatt jelentősen gépesítettük a mezőgazdasági munkát, ugrásszerűen nőtt a műtrágya-, növényvédőszer-, energia- és üzemanyag-felhasználás, az alkatrészellátás, az állattenyésztés növekedése pedig nagymérték-

ben fokozta a takarmány-felhasználást. A nettó termelés alakulásában elsősorban az élőmunka felhasználásának alakulása tükröződik. A mezőgazdaságban pedig másfél évtized alatt a munkaerő számottevően csökkent.

Másfél évtized alatt mind a nettó, mind pedig a bruttó termelést meghaladó mértékben nőtt a mezőgazdaságban az árutermelés: 1964-ben a mezőgazdasági árutermelés (felvásárlás) kb. kétszer annyi volt, mint 1949-ben.

Mindezekből következik, hogy más módszerekkel számítva az ipar és a mezőgazdaság arányai mások. A változás iránya, nagyságrendje azonban egyértelmű: valamennyi számítás az ipar súlyának, jelentőségének számottevő fokozódását mutatja.

Eltérőek az arányok akkor is, ha nem a jelenlegi (1959. évi) árakkal számolunk. Nyilvánvaló, hogy más árak alapján számítva a nemzeti jövedelem szerkezete is lényegesen más arányokat tükröz. A különböző ármodellszámítások szerint a mezőgazdaság aránya jóval nagyobb, az iparé pedig jóval kisebb, mint amennyit az 1959. évi árak mutatnak.

Mindamellett a különböző árakon számított arányok és indexek is végső soron azt a megállapítást támasztják alá, hogy a felszabadulás óta eltelt időszakban a nemzeti jövedelem szerkezete alapvetően megváltozott: az ipar lett a népgazdaság legnagyobb, legfontosabb ágazata.

Az állóalapok és a beruházások összetétele

A népgazdaság szerkezete és a szerkezet változása jellemezhető a foglalkoztatottak és a nemzeti jövedelem arányain kívül még pl. az állóalapokkal is. 1964 elején az összes termelő állóalapoknak kb. 40 százaléka az iparban volt, és kb. egyötöde mezőgazdasági állóeszköz volt (az 1959. évi árakon, nettó értékek alapján számítva). 1950-ben az összes termelő eszközök kb. 25 százaléka ipari és kb. 15 százaléka mezőgazdasági állóalap volt. Az állóalapok alakulásának vizsgálata egyébként arra utal, hogy a közlekedés állóeszközeinek viszonylag kismértékű emelkedése az úthálózat és a járműállomány fokozott igénybevételével — és elhasználódásával — párosult. Az esetenként fellépő szállítási nehézségek és zavarok nem kismértékben erre az összefüggésre is visszavezethetők.

A termelő állóalapok alakulása

(1959. évi árakon, nettó értékek alapján számítva)

Népgazdasági ág	Az 1964. jan. 1-i állóalapok az 1950. jan. 1-i állóalapok %-ában	Százalékos megoszlás	
		1950. jan. 1-én	1964. jan. 1-én
Ipar	380	25,1	40,3
Építőipar	320	1,0	1,3
Mezőgazdaság	330	15,4	21,6
Közlekedés	140	57,0	33,3
Kereskedelem	550	1,5	3,5
Termelő állóalapok összesen ...	250	100,0	100,0

Annak folytán, hogy másfél évtized alatt a termelő állóalapok két és félszeresére nőttek, ma az összes állóalapok kb. 60 százaléka olyan új beruházás, amelyet 1950—1963. években helyeztek üzembe.

Az állóalapok arányainak, végső fokon a népgazdaság szerkezetének megváltozásához jelentős mértékben hozzájárultak a beruházások. Másfél évtized alatt a termelő ágazatok fejlesztésére 341 milliárd forint beruházást fordítottunk, ennek 56 százaléka ipari, 21 százaléka mezőgazdasági beruházás volt.

Beruházások 1950—1964 között

Megnevezés	Ipar	Építő-ipar	Mező-gazdaság	Közle-kedés	Keres-kedelem	Termelő beruházások összesen
Milliárd Ft-ban	191	10	73	53	14	341
Százalékos megoszlás	56,0	2,9	21,4	15,5	4,2	100,0

A külkereskedelem szerkezeti változásai

Az ország gyors ütemű iparosítását külkereskedelmünk fejlődése is bizonyítja. Számunkra a külkereskedelemnek már a háború előtt is nagy jelentősége volt: akkor nemzeti jövedelmünknek kb. egyötödét cseréltük ki. Ma a nemzeti jövedelem mintegy 35 százalékának megfelelő összegű árut exportálunk és kb. ugyanennyit importálunk, azaz a 171 milliárdos nemzeti jövedelemből kb. 60 milliárd forintot „elcserélünk a nemzetközi piacokon". Az ágazati kapcsolatok mérlege alapján az is kiszámítható, hogy az évi export előállításához hány ember munkájára van szükség. Eszerint 1961-ben 780 000 ember egész évi munkája kellett a kivitt áruk előállításához, ezeknek 72 százaléka az iparban és 22 százaléka a mezőgazdaságban dolgozott. 1938-ban az összes kivitelnek 43 százaléka, 1964-ben pedig csaknem 80 százaléka ipari termék volt.

Az iparosítás hatása a munkatermelékenységre

Az ipar elsődleges fejlesztése végső soron jelentősen növelte a munka termelékenységét az egész népgazdaságban. Az iparban alkalmazott termelési technika közismerten magasabb, mint a mezőgazdaságban. Ezért a munka termelékenysége az iparban magasabb — mostani árrendszerünk szerint kb. háromszorosa —, mint a mezőgazdaságban. Csupán annak következtében tehát, hogy az elmúlt másfél évtized alatt megváltozott a népgazdaság szerkezete — a leggyorsabban a „legtermelékenyebb" népgazdasági ágat, az ipart fejlesztettük —, emelkedett a népgazdasági szinten számított termelékenység. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem gyorsabban nőtt, mint a munka termelékenysége az iparban és a mezőgazdaságban különkülön.

A termelő ágazatok egy foglalkoztatottjára jutó nemzeti jövedelem, illetve nettó termelés alakulása (1949=100)

Év	Egy foglalkoztatottra jutó		
	összes nemzeti jövedelem	ipari	mező-gazdasági
		nettó termelés	
1954	140	135	126
1959	170	162	147
1964	240	215	175

Ebből következik, hogy az elmúlt másfél évtized alatt a nemzeti jövedelem növekedésének fő forrása — évről évre fokozottabb mértékben — a termelékenység emelkedése volt.

Ez az arány 1949. és 1964 között a következő oldal táblázata szerint alakult.

A nemzeti jövedelem növekedésében 1949 és 1960 között viszonylag még jelentős szerepet játszott a foglalkoztatottság növekedése. A termelő ágaza-

A létszám és a termelékenység alakulása és aránya a nemzeti jövedelem növekedésében 1949—1964 (%)

Megnevezés	Növekedés összesen	Aránya a nemzeti jövedelem növekedésében
A termelő ágazatokban foglalkoztatottak számának növekedése	+ 17	10
Az egy termelőre jutó nemzeti jövedelem növekedése	+140	90
A nemzeti jövedelem növekedése összesen	+180	100

tokban foglalkoztatottak száma tíz év alatt csaknem egyötödével nőtt: 1960-ban 700 000-rel dolgoztak többen, mint 1949-ben. Ezt követően azonban az utóbbi négy év alatt a foglalkoztatottak száma a termelő ágazatokban némileg csökkent. Mivel a nemzeti jövedelem 1960 és 1964 között további kb. 22—23 százalékkal nőtt, ez azt jelenti, hogy a nemzeti jövedelem növekedése az utóbbi években kizárólag a termelékenység növekedéséből adódott. A termelékenység és a létszám növekedésének azonban az ipari és a mezőgazdasági termelés növekedésében külön-külön eléggé eltérő szerepe volt.

A mezőgazdasági termelés növekedése az utóbbi másfél évtized egészét tekintve kizárólag a termelékenység növekedéséből adódott. A mezőgazdasági dolgozók száma ugyanis 1949-től 1964-ig kb. egyharmaddal csökkent, ugyanez időszak alatt a mezőgazdaság nettó termelése kb. 25 százalékkal nőtt, azaz a mezőgazdasági munka termelékenysége másfél évtized alatt mintegy 75 százalékkal emelkedett.

1949-től 1964-ig az iparban és az építőiparban dolgozók száma a kétszeresére nőtt. Ma a kétszer annyi ipari dolgozó négyszer annyit termel, mint 1949-ben. Az ipari és építőipari munka termelékenysége tehát másfél évtized alatt kereken a kétszeresére nőtt, azaz az iparban és az építőiparban a termelés növekedése 1949 és 1964 között csupán felerészben adódott a termelékenység növekedéséből.

A létszám és a termelékenység aránya a termelés növekedésében (százalék)

	Létszám	Termelékenység
Iparban-építőiparban ...	50	50
Mezőgazdaságban	0	100
A nemzeti jövedelem összesen	10	90

A termelés növekedése és a növekedés forrása az iparban

Két évtized alatt számottevően változott az ipari termelés növekedésének a „szerkezete", a forrása is.

A szocialista iparosítás első éveiben az ipari termelés hazánkban is rendkívül gyorsan nőtt. 1948 és 1953 között a növekedés üteme például meghaladta az évi 20 százalékot.

A termelés növekedésének gyors üteme több olyan tényezőre vezethető vissza, amelyek csak ebben az időszakban érvényesültek. Ilyenek voltak pl. a termelés társadalmasításából, a szocialista tervgazdálkodás bevezetéséből adódó kezdeti előnyök. A gyárak, a termelőeszközök köztulajdonba vétele, a termelés központi irányítása, a termelőerők tervszerű elosztása hatalmas lendületet adott a termelés fejlődésének.

Ezekben az években a termelés növekedésének forrása elsősorban a létszám növelése volt. 1948 és 1953 között az iparban foglalkoztatottak száma kb. másfélszeresére nőtt. Az ilyen mérvű létszámnövekedés arra utal, hogy

ezekben az években a magyar népgazdaság még nagy létszámtartalékokkal rendelkezett. Ebben az időszakban, különösen a gyáriparban, a termelés növekedése jelentős részben a létszám növekedésének az eredménye volt.

A szocialista iparosítás első szakaszának extenzív módszere abban is megnyilvánult, hogy lényegében nem változott az ipari termelés szerkezete: szinte valamennyi fontosabb és kevésbé fontos ágazat termelése egyformán gyors ütemben fejlődött. 1948 és 1953 között mintegy háromszorosára nőtt az ipari termelés. Ezen belül az egyes ágazatok közül kb. ugyanennyivel növelte termelését a szénbányászat, a kohászat, a könnyű- és az élelmiszeripar, de a gépipar és a vegyipar is.

Az extenzív iparfejlesztést jellemzi ebben az időszakban az úgynevezett mennyiségi szemlélet is, amely a termelési terveknek mindenáron való teljesítésére és túlteljesítésére ösztönözte, kényszerítette az iparvállalatokat. Csaknem mindenben olyan nagy volt a kereslet, hogy a felhasználók, a fogyasztók — minőségre, választékra, korszerűségre való tekintet nélkül — mindent átvettek az ipartól.

A mennyiségi szemlélet hibái és a hazai adottságokat nem minden tekintetben figyelembe vevő iparfejlesztés következményei azonban hamar kiütköztek. Már 1953-ban az ipari termelés növekedésének üteme a felére csökkent, 1954-ben pedig az ipar kb. ugyanannyit termelt, mint az ezt megelőző évben. 1955-ben az ipari termelés színvonala még mindig csak néhány százalékkal haladta meg az 1953. évit. 1956-ban pedig az ellenforradalom vetette vissza az ipar fejlődését.

Az ellenforradalmat és az 1957. évi helyreállítási időszakot követően az ipari termelés viszonylag egyenletesen fejlődött. 1958 és 1961 között 4 év alatt az ipari termelés növekedésének átlagos üteme meghaladta az évi 11 százalékot. E növekedés forrása mintegy 60 százalékban a termelékenység növekedése volt. Az 1961. évet követően azonban a fejlődés üteme csökkent. Az ütem csökkenését néhány olyan tényezővel lehet indokolni, amelyek fejlődésünk jelenlegi szakaszán szükségszerűen hatottak a termelés alakulására.

Az elmúlt másfél évtized alatt jelentősen emelkedett a lakosság életszínvonala. A magas életszínvonal magasabb követelményeket támaszt az ipar termékeivel szemben. A mai jövedelmi szint megköveteli a termékek jobb minőségét, korszerűségét.

Hasonlóan megnövekedett igényeket, nagyobb követelményeket támaszt a termeléssel szemben a külkereskedelem és a beruházás is.

A növekvő követelményeknek az ipar nem mindenben tudott eleget tenni. Az utóbbi években termelésének egy része feleslegesnek bizonyult, indokolatlanul gyors ütemben nőttek az ipari anyag- és termékkészletek. A termelés és az ellátás folyamatosságának biztosítása végett természetesen szükség van a forgóalapok növelésére, a készletek és tartalékok képzésére. A készletek növekedésének üteme azonban az utóbbi években meghaladta a termelés növekedését.

Ugyanakkor közismert, hogy egyes ipari anyagok, alkatrészek, mobilizálható tartalékok hiánya fejlődésünket jelentősen gátolta. Ez is arra utal, hogy a növekvő készletek és tartalékok összetétele nem mindenben megfelelő, annak jelentős része nem indokolható. Fejlődésünk ütemének csökkentése is részben abból az igyekezetből adódott, hogy megakadályozzuk a készletek további indokolatlan felhalmozódását.

A forgóalapok növekedése 1960-ban még kisebb volt, mint a nemzeti jövedelem növekedése. Ezt követően azonban minden évben meghaladta a nemzeti jövedelem növekedését. A forgóalapok növekedése a nemzeti jövedelem növekedésének százalékában 1960-ban 75, 1961-ben 161, 1962-ben 223, 1963-ban 189, 1964-ben 244 százalék volt. [A forgóalapok az anyag- és termékkészleteken, a tartalékokon kívül tartalmazzák a befejezetlen termelés és beruházás állományát („készletét") is.]

A forgóalapok állománya 1964 végén megközelítette a 220 milliárd forintot. A készletek további indokolatlan felhalmozódásának megakadályozása, a meglevők csökkentése, ésszerű felhasználása jelentős forrása lehet a hatékonyabb gazdálkodásnak.

Az állóalapok és a beruházások hatékonysága

A munkaerő hatékonyabb felhasználása mellett azonban a növekvő állóeszközök kihasználásának színvonala az elmúlt másfél évtized alatt, de különösen az utóbbi években csökkent. A 100 Ft termelő állóalapra jutó nemzeti jövedelem 1964-ben mintegy 10 százalékkal kevesebb volt, mint 1950-ben.

Az egységnyi állóalapra jutó termelés másfél évtized alatt különösen a mezőgazdaságban csökkent: 1964-ben a 100 forint nettó állóalapra jutó nettó termelés a mezőgazdaságban csupán mintegy egyharmada volt az 1950. évinek. A mezőgazdaságban a munka termelékenységének jelentős emelkedése tehát úgy következett be, hogy közben nagyságrendileg kb. ugyanannyival csökkent az állóeszközök kihasználása, a „holt munka termelékenysége".

Másfél évtized alatt kb. 10—15 százalékkal csökkent az ipar és az építőipar állóeszközeinek kihasználása is. Ugyanakkor a közlekedés állóeszközeit ma kb. háromszor annyira használják ki, mint 1950-ben. Ez egyben arra is utal, hogy a közlekedés állóeszközeinek fejlesztése nem tartott lépést a szállítási teljesítmények fokozódásával. 15 év alatt a közlekedés teljesítményei négyszeresre, a közlekedés állóeszközei pedig csupán másfélszeresre nőttek.

Az állóalapok egységére jutó nettó termelés alakulása (1960=100)

Év	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság	Közlekedés
1961	101	86	93	105
1962	101	83	92	110
1963	99	77	90	115
1964	98	72	80	121

Az adatok arra utalnak, hogy a beruházások népgazdasági hatékonysága évről évre csökken, a beruházások egyre kisebb mértékben növelik a nemzeti jövedelmet. 1960 ban 100 forint előző évi üzembehelyezett termelő beruházásra 59 forint, 1961-ben 32, 1962-ben 29, 1963-ban 33, 1964-ben pedig már csak 23 forint nemzetijövedelem-növekedés jutott.

Mindez végső soron azt jelenti, hogy a fokozódó beruházások, gépesítés ellenére a növekvő állóalapokat, kapacitásokat az utóbbi években csökkenő eredménnyel, csökkenő hatékonysággal használjuk ki.

★

A tények és adatok népgazdaságunk sokoldalú, gyors ütemű fejlődését, szerkezetének mélyreható változását bizonyítják. E szerkezeti változás, elsősorban az ipar elsődleges fejlesztése jelentősen hozzájárult az egész ország társadalmi-gazdasági fejlődéséhez. E fejlődés azonban nem volt mentes a gondoktól, problémáktól. Éppen e gyors fejlődés — különösen az utóbbi években — egyre bonyolultabb feladatokat, magasabb követelményeket támaszt egész népgazdaságunkkal, főleg pedig az iparral szemben. E követelményeket abban lehetne összefoglalni, hogy a jövőben hatékonyabban, gazdaságosabban kell felhasználnunk a rendelkezésre álló munkaerőt, kapacitást, beruházásokat.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

5

XII. ÉVFOLYAM 1965. MÁJUS

TARTALOM

A közgazdaságtudomány és a párt ideológiai irányelvei 529
Berényi József: Foglalkoztatás és életszínvonal 541
Majlát Lászlóné: A termelési eszközök piackutatásának kérdéséhez 552
Fall Levente: Az élőmunka-felhasználás hatékonyságának elemzése a kiskereskedelemben 567
Balázsy Sándor: További mechanizmusproblémák a külkereskedelemben 580
Burger Kálmánné: Kísérleti módszerek a mezőgazdasági határköltségek meghatározására 589

VITA

Göncöl György: Nemzetijövedelem-számítás és értékelmélet ... 602
A költség- és jövedelemszámítás elvi és gyakorlati problémái a termelőszövetkezetekben 611

SZEMLE

A nemzetközi együttműködés fejlődése a KGST országai között a vas- és acélgyártásban *(Mossóczy Róbert)* 620
Amerikai monopólium lesz-e Nyugaton a számítógépgyártás? *(Ádám György)* 633
A szocialista iparosítás és hatása a román népgazdaság fejlődésére *(Vasile Rausser)* 645

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Jócsik Lajos: A világ kenyere ma és 2000-ben *(Csáki Csaba)* 652
A Közös Piac. Kísérlet a gazdasági integrációra *(Wiesel Iván)* 654
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 657

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **Balázsy Sándor**, a Magyar Alumíniumipari Tröszt munkatársa; **dr. Berényi József**, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Burger Kálmánné** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Csáki Csaba**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Fall Levente**, a Belkereskedelmi Minisztérium Kutató Intézetének főmunkatársa; **Göncöl György** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; **Majlát Lászlóné**, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Mossóczy Róbert** kandidátus, a KGST Titkárságának munkatársa; **Rausser, V.** egyetemi tanár, a Probleme Economice főszerkesztője, Románia; **dr. Wiesel Iván**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

---

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
65.2366 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Terjedelem: 8¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. április 14.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA 1. számú HIRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 257, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

A közgazdaságtudomány és a párt ideológiai irányelvei

Az ideológiai munka helyzetéről

Fontos dokumentum került a közelmúltban a pártmunkások, az ideológiai életben tevékenykedők, az egész olvasóközönség nyilvánossága elé: „A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata", a Központi Bizottság irányelvei. Az Irányelvek mindenekelőtt a kommunisták feladatait rögzítik, de mindenkihez szólnak, aki az ideológiai életben, így a társadalomtudományok területén dolgozik. Reálisan felmérik a szocializmus teljes felépítése folyamatának nélkülözhetetlen részeit képező eszmei alkotómunka és küzdelem feltételeit, segítő és gátló tényezőit, meghatározzák időszerű feladatait. Aktív, kezdeményező és harcos szellemű marxista eszmei tevékenységet követelve bírálják az ideológiai munka mai állapotát. Az Irányelvek a társadalom ideológiai összfolyamatának leglényegesebb kérdéseit fogalmazzák és válaszolják meg, a széles tömegek világnézeti problémáit tárgyalják. Mondanivalójuk közvetlenül érinti a társadalomtudományok s bennük a közgazdaságtudomány fejlődését is.

Az Irányelvek a tudati problémákat az objektív társadalmi létfeltételekkel szoros kölcsönhatásban és viszonylagos önállóságukat figyelembe véve mutatják be. A tulajdonformákban végbement forradalom és szocialista evolúció nyomán alapjában megváltozott a társadalom osztályszerkezete és az osztályok arculata. De a társadalom-gazdasági viszonyokban még megvannak a régi rendszer némely maradványai, amelyek a gazdasági fejlődés elért színvonalában gyökereznek. A társadalmi tudat és vele a szellemi alkotómunka, nagy átalakuláson ment keresztül. Növekedett a dolgozók szocialista tudatossága: erősödött egyetértésük a szocialista építőmunka alapvető céljaival, tevékenyen támogatják a párt fő politikai vonalát. A marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazása fokozta a tudományos szocializmus eszméinek meggyőző erejét, eredményesebbé tette a harcot a burzsoá világnézet befolyása, a kispolgári gondolkodás maradványai ellen. A polgári és kispolgári eszmék azonban még hatnak az emberek gondolkodására. Ez a hatás nagyobb, mint amekkorát objektív társadalmi alapjának maradványai indokolnának. A régi rend nevelése, szokásai, hagyományai, milliókba ivódott gondolkodási sémái nem küzdhetők le egyik napról a másikra. Az elszigetelten bár, de létező belső osztályellenség és az imperialista propaganda is éleszti a polgári és kispolgári eszme- és érzésvilágot, amely új erőre kap a szocializmus építése során felmerülő minden nagyobb nehézség és hiba, a kommunista mozgalom egységének lazulása nyomán, s amelynek nagy erőforrása és támasza volt a „baloldali" szek-

tásság és a jobboldali opportunizmus, revizionizmus. A helytelen nézetek közvetett módon, bonyolult áttételeken keresztül tudományos és művészi formában is megfogalmazódnak és terjednek, kihasználva a marxista ideológiai munka gyengeségeit.

Az MSZMP VIII. kongresszusa egész szocialista építőmunkánk követelményeként jelölte meg a marxizmus művelését, terjesztését és védelmét. Rámutatott, hogy a mai fejlődési szakaszban a politikai küzdelem is gyakran ideológiai formát ölt, megvédelmezte a torzításoktól a kétfrontos harc jelszavát. Amint azt a Központi Bizottság beszámolójában Kádár János hangoztatta: „Voltak és vannak, akik »baloldalról« azt a hiedelmet próbálták kelteni, hogy a személyi kultusszal való nyílt és és egyértelmű leszámolás káros a szocializmus ügyére; voltak, és vannak, akik — jobboldalról, a »sztálinizmus«, a »rákosizmus« elleni harc hamis jelszavaival — a személyi kultusz bírálatát a szocialista rendszer, a párt ellen akarták felhasználni." A most elfogadott ideológiai Irányelvek a párt VIII. kongresszusa határozatain alapulnak, azokat realizálják. Az ideológiai munkáról szóló egyéb pártdokumentumokkal együttesen munkánk alapját képezik és hosszú időre megszabják tennivalóinkat.

Az MSZMP politikájának folytonosságát, történelmi egységét szögezi le az Irányelvek következő megállapítása: „Az ideológiai munka mai feltételeit az a harc teremtette meg, amelyet az ellenforradalom, a dogmatizmus és a revizionizmus ellen a konszolidációért és a szocialista alapok lerakásáért folytattunk."

A szektás irányzat az ideológia és a politika viszonyát vulgárisan értelmezte, s a tudományos vitákat sokszor a napi politika eszközévé tette, eltorzította. Ma nem állítjuk szembe egymással a politikai szövetséget és az ideológiai vitát, arra törekszünk, hogy az ideológiai tevékenység is erősítse a politikai egyetértést a szocializmus alapján. „A párt ennek megfelelően elveti az eszmei harcnak türelmetlen adminisztrálgatással való helyettesítését, megnyilatkozást enged olyan irányzatoknak is, amelyek politikailag nem állnak szemben a szocialista rendszerrel, de világnézetileg idegenek tőle." A hibás irányzatok természetesen felhasználják ezt a lehetőséget, és fokozott erővel jelentkeznek. Ezért ma különösen fontos a kommunisták eszmei szilárdsága, a nyílt elvi vita, hogy megcáfoljuk a hamis nézeteket, meggyőzzük híveiket a marxista—leninista álláspont igazáról. A marxisták feladata, hogy a szocialista társadalom tényeinek és folyamatainak elemzésével, az elmélet fejlesztésével és terjesztésével egyidejűleg, annak alapján harcoljanak, bármilyen forrásból táplálkozó helytelen elméletek, nézetek, törekvések ellen. A marxizmus gazdagodik minden valóságos tudományos eredménnyel, de kibékíthetetlen ellentétben áll a hamis ideológiákkal, a polgári és kispolgári elméletekkel. „Régebben a dogmatizmus hatására a marxisták többnyire elmulasztották a polgári közgazdászok, filozófusok, szociológusok és történészek műveinek kritikai tanulmányozását, a bennük összegyűjtött tényeknek egyrészt megrostálását, másrészt megismerését és felhasználását." A párt elvárja a marxista tudósoktól, hogy tüzetesen tanulmányozzák a polgári irányzatokat, és állítsák szembe velük a munkásosztály világnézetét. Differenciált érveléssel bírálják azt a felfogást, amely a polgári ideológia „modern" termékeiből csinál divatot.

Az irányelvek megállapítják: „Az ideológiai felvilágosító munkában és propagandában sok helyütt még érződik a régi beidegződés, annak a

szemléletnek a maradványa, amely — elszakítva az elméletet a gyakorlattól — a konkrét viszonyok és feladatok beható elemzése nélkül, az ismert tételek puszta ismételgetésével operál.

A marxizmus nem egyszer és mindenkorra lezárt tanítás, hanem élő és állandóan fejlődő tudomány, képviselete és védelme feltételezi az új kérdések alkotó megválaszolását. Olyan korszakban élünk, amelyben gyors a fejlődés iráma és mélyrehatóak a változások; ma új módon vetődik fel sok olyan kérdés is, amelyekre egy előző korszakban a marxizmus—leninizmus már megadta a választ."

A kétfrontos harc ma is időszerű. Még nem küzdöttük le teljesen a dogmatizmus hatását, ami megmutatkozik abban is, hogy sokan nem értik, miért a gazdasági munka és az ideológiai küzdelem az osztályharc fő területe. A dogmatizmus sokszor nem politikai oppozíció, kidolgozott téves koncepció formájában jelentkezik — hangoztatják az Irányelvek —, hanem mint az élettől, a gyakorlattól való elszakadás, gondolati bátortalanság, elméleti tunyaság, az új problémák iránti érzéketlenség, konzervativizmus és primitív látásmód. Ennek egyik jellemző vonása, hogy nem a társadalmi létfeltételek dinamikáját kutatja, hanem e létfeltételek szellemi visszatükrözését abszolutizálja. Az effajta dogmatizmus magát az ideológiát fetisizálja, és a pozitív tudást hittel váltja fel. Ez az egyik csatorna, amelyen keresztül az idealista szubjektivista módszer beszivárog a marxisták közé. A szubjektivizmus azonban nemcsak abban nyilvánulhat meg, hogy régi tételekhez ragaszkodnak, amikor a valóság már megváltozott, hanem abban is, hogy elvetnek helyes, kipróbált alapelveket, habár a bennük tükröződő valóságos összefüggések továbbra is léteznek. Ezért a szubjektivizmus a revizionizmusnak is egyik elméleti alapja.

A revizionizmus megnyilvánulási formái, érvei, taktikai eszközei módosultak, de lényege nem változott. Ma nem nyíltan bírálja, hanem meghamisítja, átértelmezi pártunk politikáját, a nemzetközi kommunista mozgalom legfontosabb dokumentumait. „Az elméletben a revizionizmus a marxizmus alapvető igazságait, tartalmát kezdi ki: annak ürügyén, hogy a körülmények változnak, elmossa a marxizmus és a polgári ideológia ellentétét, létjogosultságot követel többféle marxizmusnak."

Az ideológiai tevékenység egyik legfontosabb feladata korunk problémáinak alkotó elemzése. De az új jelenségeket, problémákat is csak a marxizmus elméleti és módszertani eredményei alapján lehet helyesen megérteni. Ebben a kölcsönhatásban fejlődik a marxizmus és oldódnak meg társadalmunk mai égető problémái. „A dogmatikus és vulgarizáló tendenciákkal ellentétben, amelyek elhanyagolják az új problémák tanulmányozását, a revizionisták az új kérdésekre adott új válaszok ürügyén elvetik a marxizmus—leninizmus kipróbált elméletét és módszerét, s helyette a polgári ideológia tételeit propagálják."

Vannak olyan törekvések is, amelyek egyszerűen dogmatizmusnak minősítik a tudományos kommunizmus alapvető megállapításaihoz, lényeges eredményeihez való ragaszkodást is. Az ideológiai munkának ez ellen is gátat kell emelnie. A szubjektív szándék sok esetben nem rossz; némely szerzők kellő ismeretek hiján maguk sem érzik át tévedéseik elméleti horderejét. A szándéknál azonban sokkal fontosabb az ilyen állásfoglalások tényleges ideológiai tendenciája. „A marxizmus csak vitákban fejlődhet és találhatja meg az új problémákra a helyes megoldá-

sokat. Tévedések, és a tévedések leküzdése nélkül nem fejlődhet a tudomány. Sokan a dogmatizmus vádjától félve akkor sem lépnek fel az antimarxista törekvések ellen, amikor felismerik őket. Az ilyen megalkuvás összeférhetetlen a marxizmus harcos természetével, azokkal a követelményekkel, amelyeket a párt a kommunistákkal szemben támaszt."

A hibás nézetek bírálatáról akkor sem mondhatunk le, ha azok egyébként a maguk területén tekintélyes szakemberek műveiben bukkannak is fel.

A kétfrontos harc elvét az ideológiai front vonatkozásában sem lehet sematikusan értelmezni. Mindig az adott helyzetben és területen konkréten jelentkező elhajlásokat, helytelen, hibás nézeteket kell leküzdeni. „Az utóbbi időben az ideológiai-kulturális életben a jobboldali, revizionista jellegű, polgári, kispolgári irányzatok felélénkülését tapasztaljuk" — állapították meg az Irányelvek. Ehhez hozzáteszik: „A történettudományban, a közgazdaságtudományban, a filozófiában és az esztétikában fontos viták folynak. Ezekben a tudomány fejlődését előmozdító vitákban azonban téves felfogások is teret kaptak, olyanok, amelyek a marxizmus révén már korábban megoldott kérdésekben újítanak fel régi hibákat, polgári nézeteket."

A társadalomtudomány fontos kollektív szervezői és propagandistái a folyóiratok, amelyek jelentős és alapjában véve pozitív tevékenységgel gazdagítják szellemi életünket.

Az Irányelvek megállapítása szerint a folyóiratok jó része azonban még nem tesz eleget feladatának. Gyakran válogatás és eszmei céltudatosság nélkül közölnek cikkeket. A legutóbbi időben fokozódó jobboldali nyomás és aktivitás a megjelent cikkek és tanulmányok egy részében is kifejeződik. A vitacikkekben megírt és gyakran meg nem cáfolt téves nézetek az olvasók előtt a helyes felfogással egyenlő rangra emelkednek, és bizonytalanságot szülnek. Mindez arra utal, hogy sokszor nem megfelelő a folyóiratok szerkesztőségeiben az eszmei-politikai éberség, hiányzik az átgondolt, tudományos, marxista—leninista szerkesztési koncepció.

Ezekből a megállapításokból nekünk is le kell vonni a tanulságokat. Mi sem elégedhetünk meg azzal, hogy helyet adunk a vitáknak. Az Irányelvek arra serkentenek, hogy foglaljunk állást a vitákban, legyünk a marxista gondolatnak, a párt politikájának aktív harcosai és terjesztői a közvéleményt foglalkoztató kérdésekben, képviseljük és bátran védelmezzük a marxizmust, bíráljuk az antimarxista nézeteket.

Az ideológiai munka a szocializmus teljes felépítéséért folyó harcnak szerves része és egyre jelentősebb tényezője. Ezért a párt semmiként sem lehet közömbös az ezen a területen megmutatkozó jelenségekkel szemben. „A párt az ideológiai munka kollektív irányítója. Kötelessége, hogy eszmeileg, politikailag ellenőrizze, meghatározóan befolyásolja az ideológiai munkát, az elméleti, kulturális, propaganda- és agitációs tevékenységet" — szögezik le az Irányelvek.

A cél az, hogy következetesebben érvényesüljenek a párt elvi állásfoglalásai, időben megtörténjék a szocializmus hazai és nemzetközi gyakorlata által felvetett problémák kidolgozása, megvalósuljon a kellő gyorsaság és hatékonyság a tudományos, ideológiai, propaganda- és agitációs tevékenység irányításában. A párt kezdeményezi és szervezi a

marxista erők hatásos részvételét a tudományos munkában és az ideológiai harcban.

Nagy feladatok hárulnak a marxista politikai gazdaságtan oktatására, a gazdasági propagandára is. A marxista politikai gazdaságtan terjesztése hazánkban eredményes volt és az utóbbi időben sokat fejlődött. A közgazdasági oktatás fő érdeme, hogy a marxista világnézet hatja át. De komoly bírálatot is érdemel az oktatómunka, amely gyakorta szimplifikáltan, sematikusan mutatja be a társadalmi fejlődés folyamatait, elhanyagolja a marxista elméleti színvonal emelését, elszakad az élettől, a szocialista gazdasági, politikai és ideológiai fejlődés gyakorlatától. A marxista politikai gazdaságtan terjesztésének nagy jelentőségű világnézetformáló hatását nem használjuk ki kellőképpen. Pedig azok, akik élethivatásuknak választották a marxizmus propagandáját, az esetek többségében szorgalmasan és lelkiismeretesen végzik ezt a munkát. Mint Szirmai elvtárs rámutatott, a marxizmus oktatásának gyengéit természetesen mi azért bíráljuk, hogy megjavítsuk, hatásosabbá tegyük, és nem azért, hogy lemondjunk róla, és valami mással helyettesítsük, mint ahogy azt egyesek jobboldalról követelik.

Az Irányelvek felhívják a figyelmet az oktatók képzésének szükségességére, és aláhúzzák, hogy a párt politikájának megvalósításában nagy felelősség hárul a Művelődésügyi Minisztériumra, a tudományos, oktatási és kulturális intézmények, társadalmi szervek vezetőire. A közgazdaságtudománynak az egész ideológiai életre kisugárzó hatása van. A közgazdasági tudat befolyásolja az emberek politikai, filozófiai nézeteinek fejlődését, és maga is alakul ezeknek hatására. Mindez kellőképpen indokolja, hogy miért kell ébren tartani e tudomány művelőinek és terjesztőinek helyesen értelmezett ideológiai felelősségét. Ez a feltétele annak is, hogy a közgazdasági műveltség szerepe az általános műveltségen belül növekedjék, ami a szocialista gazdaság fejlődésének elkerülhetetlen velejárója. A dolgok ismeretében végzett, differenciált ideológiai munkának ez az ága is a továbbhaladás egyik nélkülözhetetlen feltétele.

A mi körülményeink között a közgazdaságtudomány mindenekelőtt a szocialista gazdaság tervszerű irányításának és fejlesztésének tudománya. Eredményeivel a népgazdaság hatékony működését és vezérlését kell szolgálnia. Ez adja meg sajátos jellegét és helyét a társadalomtudományok között.

Az Irányelvek, részletesen taglalva az ideológiai front helyzetét, nem bocsátkoznak az egyes tudományterületek helyzetének konkrét értékelésébe, feladatainak kijelölésébe, de lényeges megállapításaik általános érvényűek. A különböző területeken tevékenykedő marxisták feladata, hogy saját tudományáguk sajátosságaival számotvetve alkalmazzák az Irányelvek útmutatásait, és megvalósítsák a belőlük következő feladatokat.

A közgazdasági elmélet és a gyakorlat

A közgazdaságtudomány feladata, hogy feltárja a szocialista termelési, forgalmi és elosztási viszonyok fejlődéstörvényeit, e törvények érvényesülési mechanizmusait, kimunkálja az újratermelés arányainak optimalizálási módjait, a termelőerők hatékony fejlesztésének irányát,

tényezőit és közgazdasági információs rendszerét. A közgazdaságtudomány — egyéb tudományokkal együtt — alapját képezi a gazdaságpolitikának, a társadalmi rendszer általános, lényeges vonásait illető következtetései pedig az egész politika fő stratégiai vonalához kapcsolódnak. Ez a két aspektus szétválaszthatatlan. Általában a nagyobb horderejű gazdaságpolitikai intézkedéseknek a szocialista társadalom marxista felfogásából, a szocializmus marxista koncepciójából kell kiindulniuk. A fennálló gazdasági intézmények általános érvényű közgazdasági és társadalompolitikai — tehát elméletileg vizsgálandó — összefüggéseket is megtestesítenek. Ezért a lényegesebb gyakorlati intézkedéseket a mélyebb közgazdasági-társadalmi vonatkozások elemzésével is meg kell alapozni.

A közgazdasági kutatások mennyisége és szinvonala sokat fejlődött az utóbbi években. Közgazdasági eszmék, nézetek és elgondolások testesülnek meg a pártnak és az államnak a népgazdaságot irányító határozataiban, szerteágazó gazdaságszervező tevékenységében. A gazdaságpolitika messzemenően felhasználja a közgazdaságtudomány eredményeit és igényli ezek gyarapítását. Hazánkban kiterjedt közgazdaságtudományi kutatóhálózat van. Közgazdasági elemző munkát végeznek a népgazdaság irányító szervei, a gazdasági minisztériumok kutatóapparátusa, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, az egyetemek gazdaságtudományi tanszékei. A tudomány művelésében fontos szerepet tölt be, az alkotó vitáknak megfelelő fórumot teremt a Magyar Közgazdasági Társaság.

A legutóbbi 6—8 évben a közgazdászok figyelemre méltó eredményeket értek el sok olyan téma kutatásában, amelyek közvetlenül segítik elő a termelőerők fejlődését és ennek mérését, az újratermelés arányainak tervezését. Segítettek feltárni a munkatermelékenység növelésének tényezőit, a műszaki fejlesztés akadályait és serkentőit, a gazdaságossági számítások helyes módszereit. A legutóbbi években fellendült a matematikai apparátus felhasználása a tervezésben és általában az elméleti és gyakorlati munkában, Az ágazati kapcsolatok mérlege lehetővé teszi a termelési, beruházási stb. tervek pontosabb kidolgozását, az árképzés fejlesztését stb.

A közgazdaságtudomány a termelőerők fejlődését nagymértékben segítheti azzal, ha elemzi fő mozgatóik, a termelési viszonyok lényeges, általános és konkrét összefüggéseit, a gazdasági törvényeket és érvényesülési mechanizmusaikat. Az Irányelvek is leszögezik, hogy a közgazdaságtudományi kutatások segítettek feltárni a népgazdaság tervezési és irányítási rendszerének sok fontos problémáját. Egyebek között egy sor javaslat született (és részben megvalósult) a tervezés, a pénzügyi rendszer, az árrendszer, a dolgozók anyagi ösztönzési rendszere továbbfejlesztésére. A mezőgazdaság termelési viszonyaival kapcsolatos vizsgálatok, a szövetkezeti munkaszervezés, jövedelemelosztás, a háztáji gazdaságok, a szövetkezetek pénzügyi rendszere fejlesztésének sok kérdését tisztázták.

A kétségtelen eredmények ellenére a közgazdaságtudomány sok tekintetben még nem felel meg a vele szemben támasztott követelményeknek. Még mindig kevés kutatás jut el a tudományos szintézis olyan fokára, hogy átfogó gazdaságpolitikai döntések megalapozására felhasználható legyen. A kutatás még mindig nem nyújt megfelelő segítséget a

gyakorlati gazdasági munkához. Márpedig amilyen mértékben előrehalad a szocialista építés, olyan mértékben válnak bonyolultabbá azok a problémák, amelyeket a gazdasági döntésekben figyelembe kell venni. Ezeknek a döntéseknek a megalapozásához egyre inkább szükséges a minőségi és mennyiségi gazdasági összefüggések konkrét, tudományos vizsgálata.

A gyakorlati gazdasági munkában tevékenykedő vezetők nem ismerik és döntéseikben nem alkalmazzák eléggé a tudomány már elért eredményeit sem. A gazdasági munka minden láncszemét magasabb elvi színvonalra kell emelni ahhoz, hogy hatékonyabb legyen. Elmélet és gyakorlat szorosabb egységbe kovácsolásához tehát nem elegendő csak a kutatókkal szemben követelményeket támasztani. Gazdaságunk működésének olyan átalakítására van szükség, amelyben a munka objektív értékelési kritériumai nagyobb szerephez jutnak, ami a közgazdaságtudomány alkalmazását is közvetlen szükségessé teszi a gazdálkodás minden szintjén. Ez növeli e tudomány művelőinek felelősségét a termelőerők és a termelési viszonyok fejlesztéséért.

A pragmatizmus akadályozza az elmélet és a gyakorlat valóságos közeledését. Gyakran úgy tűnik, hogy az elmélet tételei ellentétesek e gyakorlat követelményeivel, érdekeivel. A szektás politika ilyen esetekben vagy a gyakorlatot áldozta fel szemrebbenés nélkül az elméletnek, vagy pedig az elméletet változtatta mindig a közvetlen és gyakran látszólagos napi érdekek szerint. A helyes tudománypolitika figyelembe veszi, hogy az elmélet és a gyakorlat közeledése dialektikus folyamat és nem mechanikus módon megy végbe. Hogy e dialektikus folyamat ellentmondásai kellő mozgásformát találjanak, le kell küzdeni a részproblémákban elmerülő, az általánosításoktól félő, a felszíni jelenséget fetisizáló tudományos bürokratizmust éppúgy, mint az absztrakt elméletieskedést.

Vitatkozni kell az elméleti konzervativizmussal is. Az élet fejlődik, nem áll egyhelyben. Fejlődnie kell az elméletnek is. Előfordul, hogy némely tételek már nem felelnek meg az átalakult történelmi körülményeknek. Ilyenkor ezt kellő alapossággal be kell bizonyítani, nem pedig a régi elméleti tételt ráhúzni az új feltételekre. A marxista politikai gazdaságtan fő elméleti eredményei megfelelnek a modern tudományos kutatás igényeinek is. Marx forradalmi módon átalakította a közgazdasági gondolkodást, olyan fordulatot vitt véghez abban, mint Darwin a biológiában vagy Einstein a fizikában. A tőkés valóság tényeit általánosítva Marx megteremtette a közgazdasági megismerés általános logikáját, amely bevált eszköze a szocializmus gazdasági folyamatai tanulmányozásának is. De Marx nem dolgozta ki a szocializmus politikai gazdaságtanát. Ennek művelése és fejlesztése a ma élő marxisták kötelessége. A szocialista gazdaság tényeit nem lehet Marx-idézetekbe belegyömöszölni, de nem is lehet megérteni őket a marxizmus kolosszális eszmegazdagságának mellőzésével. A marxista közgazdasági elmélet fő eredményeinek alkalmazását mindenekelőtt a társadalmi gyakorlat érdekei követelik meg.

Marx kora kapitalizmusát vizsgálta, de tanításaiból következik például a népgazdasági szemlélet, a gazdasági folyamatok összefüggéseinek sokoldalú figyelembevétele, e folyamatok mennyiségi elemzésének szük-

ségessége, a műszaki fejlődés tényezőinek és ösztönzőinek kölcsönhatása, az ártípus- és a gazdaságossági számítások elméleti alapjai stb.

Továbbra is szükséges ragaszkodni a marxista munkaérték-elmélethez, amely hűen tükrözi az árutermelői viszonyok összefüggéseit és bizonyos pontokon túlmutat rajtuk — általános érvényű megállapításokat tartalmaz. Az értékalkotó munka és az értéknagyság meghatározásában a valóságos és nem konstruált feltételekből kell kiindulni. A marxista értéktöbblet-elmélet a szocialista forradalomról szóló tanitás gránitalapja, a marxista politikai gazdaságtan sarkköve.

A mai kapitalizmus vonatkozásában az Irányelvek megállapítják: „A tőkekoncentráció fokozódása, az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése, a nemzetközi tőkés integráció erősödő folyamata nem változtatta és nem változtathatja meg a kapitalizmus kizsákmányoló, népellenes jellegét, nem helyezte hatályon kívül alapvető törvényszerűségeit."

A szocializmus gazdasági rendszerének is vannak bizonyos nélkülözhetetlen jellemvonásai. Ilyen vonások a termelőeszközök szocialista tulajdona, a termelés központilag szabályozott fejlesztése, a vállalati önálló elszámolás, a munkatermelékenység és az életszínvonal egymással összefüggő rendszeres emelése, a szocialista országok gazdasági együttműködése stb. A szocializmus ilyen alapvető strukturális elemeinek megszilárdítása a gazdaságirányítás javítását célzó munka egyik fő célja.

Az Irányelvekben fontos szerepet kapott az a megállapítás, hogy a szocialista rendszerben a dolgozók alapvető érdekei azonosak, közösek. Ez az érdekazonosság, ugyanúgy, mint a demokratikus centralizmus, rendszerünk lényegéből fakad, attól elválaszthatatlan. A társadalom működésének és központi irányításának további fejlődése, a szocialista demokratizmus kibontakozása lehetővé teszi, hogy a különböző dolgozó osztályok, rétegek és kollektívák külön érdekeit a közös érdek elsőbbségének érvényesítésével hangolják össze. A szervezetlenség, a gazdasági vezetés hibái, az anyagi ösztönzés gyengéi nemcsak a szocialista gazdaság, hanem a szocialista tudat fejlődését is fékezik. Ezért az Irányelvek is nagy fontosságú feladatnak tartják a népgazdaság irányítási rendszerének, a gazdasági mechanizmusnak a megjavítását. De arra is rámutatnak, hogy ez nagy körültekintést, alapos előkészítést igényel és csak fokozatosan oldható meg. A gazdasági mechanizmus megjavítása sem csodaszer, s nem teszi halaszthatóvá az irányítás mai rendszerében a munka megjavítását. Az újratermelés szabályozási módjának tökéletesítésére irányuló munkát a párt vezeti.

Az Irányelvek részletesen tárgyalják az anyagi ösztönzés, az állami fegyelem nélkülözhetetlen szerepét és megállapítják: „A szocializmus eszméivel ellentétes az a helyzet, melyben a hanyag, felelőtlen dolgozó is nyugalmat és anyagi biztonságot érezhet." Ez szemben áll a munka szerinti elosztás elvével, szemben áll legfontosabb alapelveinkkel.

A jól dolgozók fokozottabb megbecsülése viszont nem ellentétes ezekkel az alapelvekkel, hanem egyenesen belőlük következik. Az egész gazdasági munka, az anyagi és erkölcsi ösztönzés, az állami előírások a fejlődés nagyobb gazdaságosságát kell, hogy célozzák. Ez az életszínvonal emelésének, a kultúra terjesztésének, az eszmei előrehaladásnak

is anyagi alapja. Ezért a jelen időszakban az ideológiai munkának is fontos feladata a gazdaságosság fokozásának előmozdítása.

Az Irányelvek kiemelik a szocialista országok gazdasági együttműködésének szükségességét a termelés gazdaságos fejlesztése, az életszínvonal emelése, a két rendszer versenye szempontjából. Egész internacionalista politikánk a szocialista népek családjához köt bennünket, alapvető társadalmi és gazdasági érdekeink a nemzetközi szocialista munkamegosztás fejlesztését igénylik, amit a realitások figyelembevételével a magunk eszközeivel is igyekszünk előmozdítani. A nemzetközi gazdasági együttműködés fejlesztése közben sokféle ellentmondást és nehézséget kell leküzdenünk. A szocialista országok a gazdasági fejlettségnek más-más szintjén vannak, nyersanyagbázisuk és történelmileg kialakult termelési struktúrájuk nem egyforma és sokban magán viseli a múlt negatív örökségét. A szocialista országok gazdasági együttműködésében természetszerűleg abból is adódnak részleges és átmeneti érdekellentétek, nehézségek, hogy járatlan úton haladva alakítjuk ki az együttműködés legkedvezőbb formáit és módszereit. Az alapvető közös érdekekre támaszkodva azonban fokozatosan meg lehet találni a kölcsönösen kedvező megoldásokat.

Arra a kérdésre, hogy mik a közgazdaságtudomány feladatai a mostani időszakban, röviden így válaszolhatunk: tárja fel, tanulmányozza, kutassa és segítsen megoldani a szocializmus teljes felépítésének közgazdasági problémáit. Járuljon hozzá a szocialista építés tapasztalatainak általánosításával a szintetikus gazdasági problémák megoldásához. Keresse az éves és perspektivikus tervezési módszerek tökéletesítésének módozatait. Kutassa a gazdaságirányítás formáit és módszereit. Elemezze a műszaki fejlesztés meggyorsítását segítő és gátló tényezőket. Vizsgálja a munkaerő-gazdálkodás problémáit. Tanulmányozza a beruházások mechanizmusát, az árrendszert, a kereskedelmi módszerek fejlesztésének és kiterjesztésének feladatait. Tárja fel a korszerű üzemszervezés követelményeit az egyes termelési ágakban. Vegyen részt a nemzetközi gazdasági együttműködéssel, elsősorban a KGST-vel foglalkozó elemzőmunkában. Foglalkozzék a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megszilárdításának és irányításának útjaival.

A közgazdászok fontos feladata továbbá a jelenkori tőkés gazdaság új jelenségeinek általánosítása és a kapitalizmus védelmezőinek marxista bírálata is.

Közgazdaságtudomány és eszmei előrehaladás

A közgazdaságtudomány szerepét talán nem becsüljük túl azzal, ha az egyik legszorosabb összekötő kapocsnak tekintjük gazdaság és ideológia között, de eredményeit nem kisebbítjük azt állítva, hogy ennek a feladatának nem tesz maradéktalanul eleget. Nemcsak a termelőerők és a termelési viszonyok fejlesztésében, hanem az ideológiai front elmaradásának megszüntetésében is sok tennivaló hárul rá. Ehhez jó segítséget nyújtanak az Irányelvek, és jó kiindulópont lehet saját munkánk kritikus és önkritikus áttekintése.

Ha az ideológiai előrehaladás szempontjából vesszük szemügyre a közgazdaságtudomány fejlődését, megállapíthatjuk, hogy a személyi

kultusz és a dogmatikus merevség leküzdése megteremtette e tudomány felvirágzásának feltételeit. E feltételek kihasználását azonban hátráltatják bizonyos egészségtelen tendenciák. A polgári ideológia a közgazdaságtudományban is burkoltabban jelentkezik, mint eddig. A marxista közgazdászok nem mindig ismerik fel újabb formáit és sok esetben nincsenek eléggé felkészülve az új helyzet támasztotta követelményekkel szemben, nem mindig szállnak szembe a káros tendenciákkal, tudományos tevékenységük pedig jelentős részben adós marad az ehhez szükséges pozitív eredményekkel.

Az Irányelvek példát mutatnak és serkentenek az egyes ideológiai területek eszmei kérdéseinek kimunkálására. Ez annál fontosabb, mert közgazdászok között is tapasztalható bizonyos húzódozás e kérdésektől. A gazdaságelmélet világnézeti és politikai tartalmának elemzése elkerülhetetlenül felvet bizonyos filozófiai kérdéseket is. De tudatában kell lennünk, hogy közgazdaságtudományunk nem létezhet és fejlődhet a marxizmus többi alkotórészének felhasználása nélkül. A marxi politikai gazdaságtan fejlesztése, a gazdasági fejlődés tapasztalatainak tudományos általánosítása elképzelhetetlen a dialektikus és történelmi materializmus elméletének és módszerének ismerete és alkotó felhasználása nélkül. Ennek hiányában a marxista igényű közgazdasági művekbe könnyen beszivároghat a burzsoá ideológia és szemlélet. A legnagyobb polgári közgazdászok műveit is áthatotta koruk filozófiája. Számunkra az a példaadó, ahogyan Marx „A tőké"-ben a kapitalizmus gazdasági lényegének feltárásával együtt egyúttal a dialektikus kutatás tudományos módszerét is kidolgozta.

A közgazdaságtudományban sajnos még tapasztalható a világnézeti kérdések megkerülése, az empirikus szemlélet, az ideológiai közömbösség, az elmélet lebecsülése.

A filozófia lebecsülése mögött szemléleti torzulások vagy a marxista ideológiai műveltség bizonyos hiányosságai húzódnak meg. Ezek mutatkoznak meg abban a szemléletben is, amely lényeges közgazdasági elméleti problémákat terminológiai problémákra redukál. Marx azonban nem egyszerűen terminusokat alkotott, hanem kategóriákat és tudományos törvényeket, amelyek a valóságos termelési viszonyokat tükrözték. Ezekben a kategóriákban és tudományos törvényekben, azok rendszerében koncentrálódnak a marxi elmélet fő maradandó eredményei és ezek sokszorosan túlélik az elmélet viszonylagos, szűk történelmi körülményekre érvényes megállapításait.

A másik veszély a közgazdasági absztrakcionizmus, amelyben a valóságos gazdasági folyamatok elemzését a kategóriák „önmagában vett" vizsgálata helyettesíti. A spekulatív akadémizmus rossz ellenpólusa a lapos eklektikának. Különös előszeretettel alkalmaz új szavakat a régi igazságok elnevezésére, de ez a burjánzó terminológia nem segíti, hanem hátráltatja a valóságos közgazdasági megismerést. Megint Marx példájára hivatkozunk, aki az esetek nagy részében a régi terminusokat megtartva tárta fel addig homályban maradt tartalmukat, és csak az alaposan kimunkált, minőségileg új összefüggések elnevezésére alkotott új szakkifejezéseket.

Felmerül a kérdés, hogy lehet-e általánosítani az empirikus megismerés viszonylag kezdeti szakaszain, vagy várni kell, amíg meghatáro-

zott mennyiségű történelmi tényanyag halmozódik fel? A tapasztalat azt mutatja, hogy helytelen erre várni.

Az empirikus kutatás minden stádiumában törekedni kell a belső összefüggések általánosítására. Ha közben kiderül, hogy erre nincs elég alap, akkor a feltételezett kapcsolat (hipotézis) bizonyítására vagy cáfolatára a következő stádiumokban kerül sor. De külön összehordani az egész építőanyagot és ennek befejeztével hozzáfogni az elmélet várának építéséhez — kilátástalan és kudarcra ítélt művelet. A mindenkor meglévő empirikus anyag általánosítása jelölheti csak ki a kutatás arányát. Magából a tényanyag összegyűjtéséből spontán sohasem nő ki általánosítás. Ez persze nem lehet indok a tényektől független általánosítás mellett.

Közgazdászok között is tapasztalható békülékenység a helytelen nézetekkel szemben. Hiba volna arra hivatkozni, hogy marxista szellemben felnőtt közgazdászok között felesleges az antimarxista eszmék elleni harc. Hiszen a mi közgazdászaink egy részére is hatnak a burzsoá gazdaságtan eszméi, amelyek fejlődéséhez kedvező feltételeket teremthet a határozott ideológiai és politikai állásfoglalás hiánya. Intenzív ideológiai munkát tesznek szükségessé azok a sajátos történelmi körülmények is, amelyek közepette a marxista elmélet elterjedése hazánkban végbement.

Kétfrontos harc és tudományos igényesség nem zárják ki, hanem feltételezik egymást. Nem lehet a közgazdasági valóság alapos tanulmányozása nélkül megállapítani, hogy milyen nézetek ellen kell küzdeni. Nem lehet pusztán általános politikai megfontolások alapján dönteni gazdasági elméletek és javaslatok sorsa felett. De nem helyezkedhetünk olyan agnosztikus platformra, amely szerint egyetlen vitában sem lehet megmondani, ki képviseli a helyes álláspontot. Természetesen meg kell különböztetni azokat a vitákat, amelyek a marxizmus még kellően fel nem tárt kérdéseinek tisztázásáról folynak, azoktól, amelyek a marxizmusnak a gyakorlat által igazolt, fundamentális jelentőségű tételeit vitatják, esetleg anélkül, hogy ezek tényleges tartalmát komolyan megérteni törekednének. Kétségtelen, hogy antimarxista nézetek sokszor éppen az új problémák tudományos interpretációjának hiányát vagy hiányosságait használják ki. Ezzel gyökeresen ellentétes jellege van az arról szóló eszmecseréknek, hogy hogyan lehet az új jelenségeket marxista módon általánosítani. A kétféle vita sokszor keveredik és a megkülönböztetés sokszor egyáltalán nem könnyű, de ez nem ment fel attól, hogy elvileg élesen elválasszuk őket egymástól.

Például az ártípus kérdésében nyugvóponthoz ért vitában sem az értékárat, sem a termelési árat nem lehet akként osztályozni, hogy az egyik marxista, a másik antimarxista koncepció, habár a közgazdászok többsége szerint a termelési ár — pontosabban annak meghatározott formája — felel meg a hazánkban konkrétan alkalmazott marxizmus követelményeinek. De a szubjektív értékelméletet feltámasztó és azt bíráló koncepciók között már megvonható a szóban forgó választóvonal.

Bizonyára a Közgazdasági Szemlében is előfordult, hogy némely tévnézeteket propagáló cikkek nem kaptak kielégítő választ. Eszmei bizonytalanság forrása lehet az is, hogy a lap nem különböztette meg eléggé tudatosan a viták két típusát. Ez a megkülönböztetés nem vala-

miféle megbélyegzést jelent, hanem az ideológiai kérdésekben nélkülözhetetlen elvi tisztánlátás követelménye. Ma senkit sem fenyeget az a veszély, hogy adminisztratív eszközökkel nyomják el nézeteiért. Ma mindenki, vagy majdnem mindenki, aki gazdaságelméleti kérdésekről ír, marxistának vallja magát. Ez a jelenség kifejezi a marxizmus tekintélyét s az alkotók törekvését, hogy annak szellemében munkálkodjanak, tehát létjogosultsága van ott is, ahol nem annyira valóságos eredményeket tükröz, mint inkább elérendő célt jelöl meg. Annyiban bonyolítja a helyzetet, hogy némelyek úgy vélhetik: most már nem merülhetnek fel antimarxista nézetek. A munkásosztály pártjának legkevésbé a marxisták között folyó viták eredménye közömbös.

Hiba volna arról vitázni, hogy mi a fontosabb, a problémák alkotó kidolgozása vagy a helytelen nézetek leküzdése. Ezt a két feladatot nem szabad ilyen módon szembeállítani. Félő, hogy az „alkotás" és a „harc" elsőbbsége körüli vita elvenné az időt és az energiát a valóságos alkotástól és eszmei küzdelemtől.

Ma lényegében minden tudományos igényű munka publicitást kap mind a közgazdászok tanácskozásain, mind pedig a sajtóban. A viták is folynak, s a párt bátorítja őket. A megoldandó problémák a kutatómunka *tartalmát,* a viták *eredményeit* elemezve tárhatók csak fel. A közgazdászok feladata, hogy lelkiismeretesen figyelemmel kísérve az állandóan fejlődő szocialista valóság tényeit, az eddiginél is fokozottabban sajátítsák el a marxizmus elméleti és módszertani fegyverzetét, tudatosan és alkotó módon alkalmazzák saját munkájukban és a marxizmus alapján, azzal egységben használják fel a korszerű matematikai, műszaki, szervezési ismereteket. Ez a tudományos színvonal emelésének egyetlen útja.

BERÉNYI JÓZSEF:

Foglalkoztatás és életszínvonal

Mögöttünk van egy húszéves távlati terv időtartamának megfelelő korszak, szocialista fejlődésünk jelentős korszaka, s új szakasz kezdetén vagyunk. De nem az évforduló kereksége határolja el a múltat, hanem a szocializmus építésének előrehaladásával járó új jelenségek, illetve a korábban is észlelhető jelenségeknek új formában való megjelenése.

A munkaerő foglalkoztatása és a lakosság életszínvonalának alakulása bonyolult kölcsönhatásban van egymással. E kérdéskomplexum szükségszerűen érinti a gazdasági élet majdnem valamennyi fő folyamatát, tendenciáját. Szinte egyetlen gazdasági döntés sem születhet a munkaerő-kereslet és -kínálat viszonyának a figyelembevétele nélkül. Ez a probléma a népgazdaságban keletkezett új helyzet szempontjából is az egyik központi helyet foglalja el.

A szocialista társadalomnak mindig össze kell hangolnia a népgazdaság munkaerő-szükségletét (-keresletét) a népesség munkavállalási igényével, hajlandóságával (a munkaerő-kínálattal). Adott helyzetben kialakult egyensúly azonban idővel felbomolhat, aránytalanság keletkezhet, minthogy a bővített szocialista újratermelés során az egyensúly biztosításának folytonosan új feltételei, új problémái jelennek meg. A szocializmusban tehát a munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyának tervszerű megteremtése állandó probléma.

Népgazdaságunk eddigi fejlődésében jórészt az *„extenzív"* gazdálkodási mód volt a jellemző. Elsősorban a bővítéstől, az *új* munkahelyek létesítésének ütemétől és irányától függött a népgazdaság strukturális változásainak mértéke és iránya. Az iparban a munka átlagos technikai felszereltsége, az egy új munkahelyre jutó beruházási költség, az állóeszközök hatékonysága lassan emelkedett. A termelés növelésében a foglalkoztatottság és nem a termelékenység volt a döntő. Ez a folyamat az életszínvonal némely tényezőjének alakulására is közvetlen hatást gyakorolt: a munkás- és alkalmazotti családok reáljövedelmének növekedése jelentős részben a foglalkoztatottak számának gyors emelkedéséből származott.

Az extenzív fejlesztést elsősorban a viszonylag nagy munkaerőtartalék tette lehetővé. Egy-egy időszakban ennek az iránynak az erősödése elkerülhetetlen volt (munkanélküliség megszüntetése, nagyszámú mezőgazdasági munkaerő más munkára jelentkezése stb.). A viszonylag alacsony életszínvonal is fokozta a munkaerő-kínálatot (különösen az 1950-es évek elején). A reáljövedelem alacsony színvonala, illetve átmeneti csökkenése ugyanis olyan rétegeket, családtagokat (pl. több-

gyermekes anyákat) is munkára késztetett, akiknél egyébként a munkavállalás feltétele még nem volt meg.

Minden jel arra mutat, hogy az extenzív fejlesztés szakasza lezárult. Nem rendelkezünk már számottevő, gyorsan mozgósítható munkaerő-tartalékkal. A meglevő „munkaerő-tartalék" már a társadalmilag munkaerőhöz számítóknak csak a kevésbé mozgékony elemeiből áll.[1]

A mozgósítható munkaerő-tartalék szűkülése azonban csak egyik akadálya az extenzív fejlesztésnek. A másik — nem kevésbé fontos — tényező az életszínvonal emelkedése.

1949 és 1963 között az egy főre jutó nemzeti jövedelem mintegy 2,5-szeresre, a lakosság fogyasztása anyagi termékekből több mint kétszeresre nőtt, a munkások és alkalmazottak reáljövedelme pedig kereken 92%-kal emelkedett. Elértük, hogy a munkaképes népességnek több mint 77%-a foglalkoztatott, s ezen belül a nők aránya mintegy 32%.

Szociális és kulturális, valamint egészségügyi fejlődésünk jóformán új világot teremtett: megszűnt az írástudatlanság, általános iskolai oktatásban csaknem mindenki részesül, közép- és szakiskolai oktatásban a megfelelő korú népesség mintegy 35%-a vesz részt. Egyetemet, főiskolát már csaknem 200 ezren végeztek. Sokat tettünk a kulturált életforma kialakulásáért: javítottuk a lakásviszonyokat, fejlesztettük a kulturális és egészségvédelmi hálózatot, az úthálózatot, a közlekedést, a közművesítést stb.

A szocializmus építésének előrehaladásával fokozottabban érvényesül az életszínvonal *visszahatása,* a többi között elsősorban a munkaerőnek a társadalmi termelésben való felhasználási folyamatára. E helyzetben a munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyának megteremtése, illetőleg fenntartása sokkal bonyolultabbá vált.

★

A munkaerő állandó mozgásban van egyfelől a termelőerők folyamatos fejlődésével, a termelés strukturális változásaival, másfelől az egyének (családok) életkörülményeivel, elsősorban anyagi és kulturális helyzetével, a demográfiai változásokkal összefüggésben.

Egy adott időszakban vannak, akik munkába lépnek, eltartottból keresőkké válnak, mások abbahagyják a munkát (külső mozgások). Vannak viszont akik egyik munkahelyről, beosztásból, szakmából másikba kerülnek (belső mozgások). Az, hogy a népgazdasági vagy ipari ágak között a termelési arányok változása milyen igényt támaszt a munkaerő mozgékonyságával (belső mozgásaival) szemben, attól függ, hogy a termelés növelése milyen módon megy végbe az egyes ágakban, ágazatokban.

A termelékenység növekedése révén felszabaduló munkaerő akkor maradhat az adott népgazdasági ágazatban vagy iparágban, ha az itt létesített új munkahelyek elegendők a termelékenység emelkedése révén felszabaduló munkaerő foglalkoztatására. Ekkor tehát a termelést olyan mértékben növelik, hogy munkaerő ne váljon feleslegessé az ágazatban. (Ez általában nem valósulhat meg a mezőgazdaságban, az iparban is

[1] 1960-ban az összes népesség 14,9%-a, a társadalmilag munkaerőnek számítók 22,8%-a volt ilyen munkaerő-tartalék. Ennek a tartaléknak 97.8%-a nő, közülük gyermektelen 33,9%, egy-gyermekes 33,4%, kétgyermekes 22,3%, többgyermekes 10,4%. (A „Népszámlálás 1960." KSH kiadványok adatai alapján számítva.)

csak időszakonként, átmenetileg.) Ha a termelékenység iparáganként egyenlőtlenül fejlődik, illetőleg ha az új munkahelyek technikai színvonala, a munka hatékonysága magasabb, mint a régieké — márpedig általában ez a helyzet —, akkor a termelési struktúra megváltozhat a foglalkoztatottak átcsoportosítása nélkül is. Ez esetben a struktúraváltozás iránya és mértéke csupán a termelékenység változásának a függvénye.

A struktúraváltozás meggyorsítható — és bizonyos mértékben irányítható — a munkaerő átcsoportosítása nélkül is, ha azokban az iparágakban, amelyekben a termelést fejleszteni, illetőleg, amelynek súlyarányát növelni akarják, több új munkahelyet létesítenek, mint ahány munkaerő a termelékenység növekedése révén ott feleslegessé vált: az *újonnan* munkába kerülők részére éppen ott létesítenek munkahelyeket, ahol a termelés gyorsabb bővítése kívánatos.

Nálunk főként ezek a módozatok érvényesültek, amellett hogy az új iparágak, nagylétesítmények (Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló stb.) munkaerő-átcsoportosítást is megkövetteltek. A népgazdaság belső és külkereskedelmi szükségleteinek átalakulása miatt esetenként némely iparágban, vállalatnál a létszámot csökkenteni kellett volna, de nem csökkentették, hanem igyekeztek a termelést úgy alakítani, hogy munkaerőt ne kelljen átcsoportosítani. Úgy is mondhatnánk, hogy a termelési struktúrát igyekeztek a munkaerő-struktúrához igazítani.

Most azonban szükséges, hogy a termelés struktúrája gyorsabb ütemben változzék meg, mint amilyent az említett két variáció lehetővé tesz. A struktúraváltozás ütemének gyorsítását — a többi között — a lakossági szükségletek összetételének viszonylag gyors változása, a belső termelési igények módosulása, a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztése, a tőkés világpiactól való jelenlegi függőségünk[2] követeli meg. A szocialista gazdaságnak is rugalmasnak kell tehát lennie. Különösen, ha figyelembe vesszük a gyorsabb műszaki fejlesztés követelményét; s még inkább akkor, ha a külkereskedelemnek jelentős szerepe van a népgazdaságban.

Minthogy a termelés önálló elszámolással rendelkező vállalati egységekben folyik, olyankor is szükség van a munkaerő rugalmasabb mozgására (egyik vállalattól a másikba), ha erre iparági szinten nincs szükség. A vállalatok közötti munkamegosztás ugyanis fejlődő gazdaságban szinte állandóan változik (a vállalatok műszaki fejlődése nem egyenletes, átalakul termelési profiljuk stb.). S minthogy a vállalatok nem azonos telephelyen vannak, a munkaerő telephelyi átcsoportosítása sem mellőzhető.

Az önálló elszámolás rendszerében működő gazdasági egységek az adott anyagi érdekeltségi hatásoknak megfelelően gazdálkodnak, tervezik meg tevékenységüket, használják fel az anyagot, a munkaeszközöket és a munkaerőt. Az érvényes jogszabályok keretei között felvehetnek és elbocsáthatnak dolgozókat aszerint, hogy tevékenységük köre, mértéke bővül vagy szűkül.

A gazdasági egységeknek a munkaerőhelyzettől függően választási lehetőségük van, hogy kiket alkalmaznak, de választási lehetőségük

[2] A tőkés világpiactól való függőségünk miatt hol az egyik, hol a másik iparág, árucikk termelését kellene fokozni, ami még rugalmasabb termelést igényelne, mint amit a szocialista országok közötti munkamegosztás. Ez pedig azzal járhat, hogy az egyik iparágban időnként felesleges munkaerő keletkezik, a másikban többletmunkaerő szükséges.

van az embereknek is — *a képesítésük* és egyéb tényezők (pl. a lakóhely távolsága a kívánt munkahelytől stb.) *korlátai között* —, hogy hol létesítenek munkakapcsolatot. Bizonyos érdekellentét már itt is felmerülhet, amennyiben az emberek esetenként nem tudnak alkalmazást találni ott, ahol szeretnének, ahol érdekeiknek a legmegfelelőbb; esetenként pedig a gazdasági egység nem találja meg a számára legmegfelelőbb munkaerőt. Gyakorta előfordulhat tehát, hogy mindkét részről engedményeket kell tenni. Ez önmagában is a munkaerő mozgásainak egyik alapja.

Az egyént tekintve mozgást válthatnak ki a vállalatok közötti különbségek a munkafeltételekben, a szociális ellátottságban, a bérezésben, a területek közötti kulturális különbségekben stb.[3] Az ezekből eredő konkrét mozgások (illetve mozgásszándékok) az egyéni érdekek érvényrejutását (illetőleg érvényrejuttatására való törekvést) fejezik ki. E tényezők azonban nemcsak mozgásokat válthatnak ki, hanem éppen a munkaerőmozgás ellen is hathatnak, illetőleg megakadályozhatnak olyan mozgásokat is, amelyek szükségesek lennének (pl. vidéki munkahelyek betöltése stb.). A népgazdaság oldaláról pedig a termelés strukturális változása, a termelékenység egyenlőtlen növekedése, s a vállalatok termelési profiljának, termelési feladatainak a változásai képezik a munkaerő szükséges mozgásainak az alapját.

A mozgások folytonossága tehát a népgazdaság fejlődésének szükségszerű velejárója és egyben követelménye is. A folytonosan átalakuló *gazdaság* tehát megköveteli a munkaerő *mozgásait,* de az egyének (családok) életkörülményeiben stb. történő folyamatos változások is szükségszerűen mozgásokat idéznek elő. E két alapon bekövetkező mozgások iránya, mértéke azonban nem mindig felel meg *egyidejűleg* a népgazdaság és az egyének (családok) érdekeinek.

Az extenzív fejlődés szakaszában sokkal kevesebb problémát okozott a mozgások eltérő iránya és mértéke. A népgazdaságban kevésbé volt szükség belső mozgásokra, sokkal inkább szabad munkaerőre. Bő munkaerőforrás és extenzív fejlesztés mellett a munkaerő belső mozgásait helyettesíteni lehetett külső mozgásokkal, annál is inkább, mivel — a termelés extenzív lévén — a szakképzetlen munkaerő aránya a termelésben nagyon magas volt, s az ilyen irányú keresletet a munkaerő-tartalékból (és a mezőgazdaságból) többé-kevésbé ki lehetett elégíteni. Ám, miután létrejött a munkaerő-kereslet és -kínálat globális egyensúlya, a munkaerő belső mozgása inkább szükséges, mint amikor a kínálat meghaladja a keresletet, vagyis a termelés szerkezetének változtatását mindinkább a munkában levők megfelelő mozgatásával lehet elérni.

Ahhoz, hogy *a munkaerő keresleti-kínálati egyensúlya esetén* a termelés rugalmasan kövesse a *szükséges* struktúraváltozást, legalábbis a következő feltételeknek kellene teljesülniök: a) a munkaerő mozgékonysága fokozódjék; b) a vállalatok érdekeltek legyenek a számukra felesleges munkaerőről való lemondásban, illetve abban, hogy termelési feladataikat a lehető legkevesebb munkaerővel oldják meg; c) a

[3] Ezeken az alapvető gazdasági jellegű indítékokon *kívül* egyéb mozgást kiváltó okok is vannak: az emberek együttélési normáinak a megsértése, a családi (pl. a demográfiai mozgások stb. következményeként kialakult) helyzet, az egészségi állapot változása stb.

termelés bővítéséhez a megfelelő mennyiségben, minőségben és időben álljon a vállalat rendelkezésére munkaerő.

Egyensúly esetén a munkahelyét elhagyó munkaerőt gyakran másutt feleslegessé vált munkaerővel kell pótolni. Ahhoz azonban, hogy munkás és munkahely „megtalálják egymást" (úgy, hogy meg is feleljenek egymásnak), bizonyos idő szükséges. Mindig lesznek tehát munkát keresők és betöltetlen munkahelyek. Ez arra kényszeríthetné a vállalatokat, hogy a hiányzó munkaerő pótlására egyéb eszközöket (belső szervezési intézkedéseket, termelékenység növelését szolgáló technológiát stb.) keressenek. A munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyi állapotának tehát önmagában is az *intenzív* termelésfejlesztést kellene előtérbe állítania.

A mai érdekeltségi rendszerünkben azonban a feleslegessé vált munkaerő nem válik ki automatikusan: a vállalatok „érdeke" nemcsak megtűri a „túlfoglalkoztatást", hanem ennek megszüntetése ellen is hat. A vállalatok ma inkább abban érdekeltek, hogy tartalékot képezzenek munkaerőben is. A társadalom olyanokat is „foglalkoztat", akikre az adott gazdasági egységekben már nincs szükség. Az ilyen „foglalkoztatás" káros. Népgazdasági szinten így egyensúlyhiány keletkezik a munkaerő-kereslet és -kínálat között, noha a termelési szükségletnek megfelelő mennyiségű (és esetleg összetételű) munkaerő tulajdonképpen rendelkezésre áll. A népgazdaság egyes ágaiban (az ország egyes területein stb.) munkaerőhiány, másutt pedig „túlfoglalkoztatottság" van.

Magyarországon a munkaerőmozgás (-hullámzás) nagyon nagy.[4] E mozgások egy része a népgazdaság, más része az egyén (család) érdekében történik, de vannak olyan mozgások is, amelyek legfeljebb csak látszólag szolgálják ezeket az érdekeket.

Abból kell kiindulni, hogy az egyén (a család) *érthetően* mindig arra törekszik, hogy munkaerejét a társadalom az ő szempontjából — anyagi és egyéb vonatkozásban — a legkedvezőbben használja fel. Olyan irányú mozgásokra törekszik tehát, amelyekkel ezt elérheti. A társadalomnak pedig arra kellene törekednie, hogy a népgazdaság érdekeinek megfelelő mozgások jöjjenek létre oly módon, hogy végső soron a társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetésén alapuló egyensúly keletkezzen a munkaerő-kereslet és -kínálat között. Az optimális helyzet az, ha az egyén mozgásainak iránya és mértéke megegyezik a népgazdaság igényével. Ez az egybeesés azonban nem következhet be automatikusan, a társadalomnak megfelelő — elsősorban ösztönző — eszközökkel kell az egyének mozgásait a szükséges irányba terelnie. *De nemcsak az egyének mozgásait kell befolyásolni, hanem a népgazdaság munkaerőigényét és annak összetételét is át kell alakítani; csak a kettő együtt hozhat létre összhangot a népgazdaság és az egyén érdeke (törekvése) között.*

Az egyéni érdekek felismeréséhez, a népgazdasági tendenciák feltárásához ismerni kell azok eredetét, okait. Az összeegyeztetés még ebben az esetben is rendkívül bonyolult feladat. Egyfelől azért, mert a rendelkezésre álló eszközök (a különféle anyagi ösztönzők, jogi szabályozás) komplikált módon hol közvetlenül, hol áttételeken keresztül hatnak. Másfelől azért is, mert ugyanazokra az eszközökre az egyének különbözőképpen reagálnak. Az eszközök egymást kiegészítik, egymás ha-

[4] Vö.: *Dr. Iván* Aurél–*Dr. Magyar* Lajosné: Munkaerő-hullámzás gazdasági kihatásai. Táncsics, 1962. 34. l.

tékonyságát javíthatják vagy ronthatják, attól függően, hogy mikor, milyen körülmények között alkalmazzák őket. Az eszközök egy része egymástól elválaszthatatlan, más eszközök csupán kiegészítő kapcsolatban vannak egymással. Az eszközök szerepe a társadalmi-gazdasági életben többoldalú, nem csupán egy (például a foglalkoztatás), hanem egyszerre több más kérdés megoldására is felhasználhatók, miközben nehezen ítélhető meg, hogy melyikre milyen hatásuk lesz.

A munkaerő mozgékonysága fokozásának, illetőleg fékezésének *alapvető* eszköze az életkörülményeket befolyásoló tényezők változtatása és a jogi szabályozás. E cikk keretében részletesen valamennyi fontosnak tartott kérdésre nem térhetünk ki, csupán néhányat kívánunk kiemelni.

★

A családi döntések adott jövedelmi színvonal mellett elsősorban a kiadási szerkezet meghatározására irányulnak, jövedelemnövekedés esetén pedig a szükségletek további kielégítését célozzák. A családi fogyasztási és gazdálkodási egységben kiemelkedő jelentőségű annak eldöntése, hogy milyen módon fokozhatják jövedelmüket, hogyan tudják szükségleteiket magasabb színvonalon kielégíteni. Szocialista viszonyok között a családi jövedelem növelésére elsősorban a munka mennyiségének és minőségének fokozása ad lehetőséget.

Az elosztásban való részesedés alapját képező munka növelése két úton mehet végbe a családban: vagy a keresők növelik a teljesítményüket, illetőleg áttérnek kvalifikáltabb munka végzésére; vagy többen dolgoznak a családban; vagy a kettő együttesen.

Népgazdaságunk fejlődésének elmúlt időszakában mindkét módozatra volt lehetőség. Sokan szakképzettséget szereztek, illetőleg fokozták szakképpzettségüket, kvalifikáltabb munkára tértek át, magasabb beosztásba, egyik ágazatból a másikba (a mezőgazdaságból az iparba) kerültek, ahol magasabb volt a jövedelem stb.

Jelentősen, mintegy 740 ezerrel növekedett a foglalkoztatottak száma. (Az iparban és építőiparban kereken 800 ezerrel, a szolgáltatásokban több mint 200 ezerrel; a mezőgazdaságban pedig csökkent 500 ezerrel.) 1949-ben a keresőknek 54%-a a mezőgazdaságban volt, míg az iparban és építőiparban 21%-a, 1964-ben a mezőgazdasági keresők aránya jóval (36,3%-ra) csökkent. Mindezek alapján javult a keresők és az eltartottak aránya. 1949-ben 100 keresőre 134 eltartott jutott, 1962-ben 114. Ez kedvezően hatott a munkások és alkalmazottak reáljövedelmének alakulására: 1949—1963 között kereken 92%-kal emelkedett a reáljövedelem, több mint 66%-kal a reálbér.

Ilyen helyzetben az életszínvonal — s ezen belül főként a reálbérek — további emelkedése kétféleképpen befolyásolhatja a munkavállalási hajlandóságot: *egyfelől* mérlegelni kezdik, hogy az a többletjövedelem, amit a család több tagjának (főleg a családanyáknak, nőknek) munkavállalása jelent, felér-e azzal a veszteséggel, amelyet a munkavállalás a család életkörülményeiben előidéz. (Ez a mérlegelés elsősorban azokban a családokban jelentkezik, amelyekben eddig csupán a reálbérek előző, alacsonyabb színvonala késztetett olyankor is a munkavállalásra, amikor ennek feltételeit a család életkörülményeiben még nem teremtették meg.) Alacsony életszínvonal mellett ilyen mérlege-

lésre kevésbé kerül sor, mivel a kisebb pótlólagos kereset is a család *alapvető* szükségleteinek a kielégítését szolgálja. Az életszínvonal emelkedésével mindenesetre érvényesül — különböző időszakokban különböző intenzitással — a családok egy részében a társadalmi munkából való kilépés tendenciája.

Másfelől viszont az életszínvonal, a reálbérek növekedésével némely családokban — ahol az alacsonyabb bérszínvonal miatt korábban a család egy további tagjának „nem volt érdemes" munkát vállalni — mérlegelik, hogy növeljék-e a családban a keresők számát. Ez tehát az előbbivel ellentétes mozgást válthat ki: a munkavállalási hajlandóság fokozódását eredményezheti.

A mérlegelés mindkét esetében természetesen nemcsak a jövedelmi viszonyok változása játszik szerepet, hanem egyéb fontos tényezők is — például a szükségleti színvonal emelkedése, továbbá az, hogy milyen fajtájú munkára van lehetőség, milyen a munka intenzitása, nehézsége stb.

Mindez állandó mozgást idéz elő a foglalkoztatottak és a munkaerő-tartalék között. *Tendenciában* azonban a munkaképes korban munkát abbahagyók viszonylagos száma kisebb, mint a munkát vállalók száma, *a potenciális munkaerő-tartalék tehát szűkül.* Minthogy a potenciális munkaerő-tartalék főként nőkből tevődik ki, szűkülése, illetőleg bővülése a *nők speciális foglalkoztatási problémájával* függ össze.

A KSH reprezentatív felvételében utalást találunk arra vonatkozóan, hogy a munkában álló nők, ha rajtuk múlna, milyen munkát vállalnának szívesen. A jelenlegi foglalkozását folytatná 68,1%, csak a háztartásban dolgozna 13,0%, fizikailag könnyebb munkát végezne 5,4%, szakképzettségének megfelelőbb munkát végezne 3,4%, otthon végezhető munkát végezne 2,5%, nem fizikai (irodai) munkát végezne 1,7%, egyéb munkát 5,9%. Ezek szerint a megkérdezett dolgozó nők 10,5%-a változtatni szeretne a jelenlegi foglalkozásán, 15,5%-a abbahagyná a munkát és csak a háztartásban, illetőleg otthon végezhető munkát vállalna szívesebben. A dolgozó nőknek 26%-a nincs megelégedve a jelenlegi foglalkoztatottságával. (Forrás: A nők helyzete a munkahelyen és otthon. KSH kiadvány.)

Azoknak az aránya, akik a jelenlegi foglalkozásukat folytatnák, jóval kisebb az alacsonyabb, mint a magasabb jövedelmi kategóriákban (a 660 Ft-os egy főre jutó jövedelmi kategóriákban csak 54,6%, a 2400 Ft feletti jövedelműeknél pedig 86,9%). Ez alátámasztja azt a feltételezést, hogy a keveset kereső, szakképzetlen munkaerő kíván más elfoglaltságot. A keresetek emelkedésével viszont csökken azoknak az aránya, akik csak a háztartásban kívánnak dolgozni.

Lényeges különbség van a nők munkábalépési aktivitásában korcsoportonként. A nők munkábalépési aktivitása a 15—19 éves korcsoportban a legnagyobb. Ezeknél a korosztályoknál kevésbé vannak olyan gátló körülmények, amelyek később a nők munkavállalását megnehezítik (férjhezmenetel, gyermekszületés stb.). A 25—29 évesek csoportjában a munkavállalási aktivitás jelentősen megcsappan,[5] majd a 30—39 éveseknél valamit emelkedik. Ez az emelkedés részben abból adód-

[5] Az 1961. évben született gyermekek 64,5%-a 20—29 éves anyáktól származik. A 20—24 éves korú anyáktól származó gyermekek zöme elsőszülött, míg a 25—29 éves anyáktól származó gyermekek 58,0%-a második, illetőleg harmadik gyermek.

hat, hogy az ebbe a korosztályba tartozó anyák gyermekei többségükben nagyobbak, s így az anyák inkább vállalhatnak munkát. A 40—49 évesek korosztályában levő nők gyermekei már többségükben iskoláskorúak vagy keresőképes korba kerültek, s így az anya munkavállalásának gyermeknevelési szempontból nincs akadálya. Ez tehát a munkába való visszatérés (reaktivizálódás) korosztálya. Munkavállalásuk ellen hat azonban az a körülmény, hogy a gyermekek jelentős része keresőképes korba kerül, emiatt a család az anya munkavállalását anyagi szempontból nélkülözni tudja, sőt sok esetben az új generáció felnevelése is rá hárul.

A családok saját viszonyaiknak megfelelően mérlegelik a család második, harmadik — főleg nő — tagjainak a munkavállalását. Ugyanaz a kereset más és más családtípusban más és más munkavállalási hajlandóságot eredményez. A keresetektől függően változó tehát a munkát nem vállalók köre: némelyek dolgozókból munkaerő-tartalékba vonulnak, mások pedig éppen munkát vállalnak. Így valamennyi jövedelemtípusban van olyan család, ahol valaki a potenciális munkaerő-tartalékhoz tartozik, és az általa elérhető alacsony kereset miatt nem vállal munkát.

A családi munkamegosztás keretében a „szabadidő" egy része „munkaidő" (a háztartás fenntartására, rendbentartására, az otthoni étkezésre fordított munkaidő), amely szükséges velejárója a családi együttélésnek. Ezt a munkát általában nem „értékelik" a családok, csupán akkor, amikor el kell dönteni, hogy az e munkát végző családtag belekapcsolódjon-e a társadalmi termelésbe.[6] Minél nagyobb a család egy főre jutó reáljövedelme, annál több az otthoni munkaidő-szükséglet (mosás, étkeztetés, lakáskarbantartás; nagyobb a lakás, több a bútor stb.). Ez a munka költségekké is átalakítható, s ezzel a szabadidő növelhető. A családi költségvetésben ez azt jelenti, hogy jövedelmük egy részéről lemondanak például a család (vagy egyik tagja) szabadidejének meghosszabbításáért vagy e családtag képességének megfelelőbb munka biztosításáért, továbbképzéséért stb.

Ha szolgáltatások igénybevételével csökkentik a háztartási munkára fordított időt, akkor a szolgáltatásokra fordított költségeket azzal a jövedelemtöbblettel vetik össze, amely e szolgáltatások igénybevételét éppen szükségessé tette (a család egy- vagy több tagjának munkavállalása). A családi háztartásban végzett munka értékelésének *objektív tényezője* az a költség, amibe a családnak ez a helyettesítés kerül.

Ha a szolgáltatások árai, amelyek részben helyettesíthetik az otthoni munkát (takarítóvállalat igénybevétele, vendéglátóipari étkezés, mosatás stb.) viszonylag magasak, akkor a nők keresetének magasabbnak kell lenni, hogy a szolgáltatásokat igénybe lehessen venni és a családtag (a család szempontjából) rentabilisan munkát vállalhasson. De ha a szolgáltatások alacsony árszínvonalúak, akkor a keresetek kisebbek lehetnek.

Ebből az is következik, hogy *a nők foglalkoztatása szempontjából* a házi munkát helyettesítő szolgáltatások árának emelése nem kompenzálható más cikkek árának csökkentésével. A szolgáltatások árának a

[6] Tegyük fel, hogy az anya napi 6–7 órát dolgozott a háztartásban. Ha munkát vállal és az otthoni munkát mással végezteti el, akkor a bérből le kell mondania havonta egy bizonyos összegről. Nyilvánvalóan érdektelen az ilyen munkavállalás, ha az anya jövedelme nem haladja meg lényegesen ezt az összeget.

megemelése lényegében a bérek arányos növelésével lenne kompenzálható.

Már eddig is jelentős lépéseket tett a kormány a nők munkavállalása feltételeinek megteremtéséért: növekedett szakképzettségük; gyarapodott a gyermekintézmények száma és emelkedett az ellátás színvonala; fejlődött a kereskedelem kulturáltsága; nőtt a háztartási gépek kínálata (többnek az utóbbi években le is szállították az árát) stb. Ezek az intézkedések előmozdították a nők fokozottabb munkába állítását. Valóban igaz, hogy a nők arányszámuknak megközelítő mértékben vehetnek részt a *társadalmi tevékenységben.* De a népgazdaság intenzív fejlesztésének szakaszába való átmenet szükségessé tehet olyan intézkedéseket is, amelyek lehetővé teszik, hogy bizonyos családtípusokban (különösen a többgyermekes családokban) az anyának a munkavállalástól való tartózkodása ne jelentsen nagy terhet a család számára.

★

Az anyagi ösztönzés alapfeladata a munkára serkentés, s rendszerének fő eleme a munka szerinti elosztás. S ha a munka szerinti elosztás törvénye nem érvényesül kellőképpen — például, ha *nem* a munka mennyisége és minősége alapján differenciált, s a differenciák sem elég nagyok —, akkor az emberek cselekedetein keresztül más formában tör utat magának.

A munkás a bérek differenciálódása közepette „beazonosítja" a saját munkáját mások munkájával, és ennek alapján összehasonlítja saját bérét mások bérével. Ez önmagában a foglalkoztatottak körében mozgást idézhet elő: a munkások olyan helyekre orientálódnak, ahol a munkájuk színvonalának megfelelő bért adnak. A munka szerinti elosztás következtében az a törekvésük, hogy elérjék a részesedés lehetséges, fokozatosan növekvő maximumát.[7] Ez a munkaerőmozgás a munka szerinti elosztásnak törvényszerű következménye. De ha a munka szerinti elosztás arányait huzamosan megsértjük, akkor az emberek — ezt esetenként felnagyítva észlelvén — megkeresik annak a lehetőségét, hogy ezt az aránytalanságot olykor a társadalom érdekeivel szemben a maguk javára fordítsák, olyan mozgásokat is végeznek, amelyek a társadalom egészének fejlődésére, a termelésre, a termelékenységre s ebből következőleg az életszínvonal emelésére gátlólag hatnak.

Ha valóságos mozgás nem jöhet létre (legtöbbször ez a helyzet), akkor pedig olyan negatív jelenségek keletkezhetnek, mint a munkafegyelem lazulása, a munkaintenzitás csökkenése stb.

A szocialista társadalom a munkaerő keresletének és kínálatának egyensúlyba hozása céljából tudatosan is eltérhet az „egyenlő munkáért egyenlő bér" elvétől, például azért, hogy a munkaerőt oda terelje, ahol hiányzik. Amikorra azonban a szükséges mozgások lezajlottak, a munka szerinti elosztás által megkövetelt helyes bérarányoktól való eltérés sokszor terhes aránytalansággá válhat.

A béreknek a munka szerinti elosztás megkövetelte arányoktól való gyakori és nagyobbmérvű eltérítése esetén fennáll az a veszély, hogy az életszínvonal-emelés a munkaerő-problémákat megoldani kívánó bérpolitikai intézkedések puszta függvényévé változik. Ekkor a rendelkezésre álló anyagi javak jelentős részét a munkaerő-kereslet és -kíná-

[7] Ez a törekvés már a szakma kiválasztásával (a pályaválasztással) kezdődik, ami nagyon is szembetűnő a fiataloknak a különféle szakmák iránti különböző mértékű érdeklődésében.

lat egyensúlyi helyzetének megteremtése céljából az aránytalanságok megszüntetésére kell fordítani.

A munka szerinti elosztás által megkövetelt reálbérarányoktól való eltérítés eldöntésekor *egyidejűleg* számolni kell azzal, hogy ha a munkaerőhelyzet megváltozik (ti. akkor, amikor már az eltérítések betöltötték szerepüket), a bérarányokat ismét egyensúlyba kell hozni. Ellenkező esetben a munkaerő mozgásaiba a továbbiakban olyan elemek is vegyülhetnek, amelyek már szembekerülnek a népgazdaság érdekével. Az egyensúlybahozás *lehetséges* időpontjának meg kell egyeznie az egyensúlybahozás *szükséges* időpontjával. Ehhez előre fel kell mérni és folyamatosan össze kell gyűjteni (tartalékolni) a szükséges anyagi eszközöket, hogy a kellő időpontban rendelkezésre álljanak.

A munkavállalási hajlandóságot nemcsak a várható bérjövedelem befolyásolja, hanem az is, hogy a keresetért milyen munkát, milyen munkakörülmények között, milyen intenzitással stb. kell végezni. A munkát vállalni kívánók a keresetet összevetik a végzendő munkafajtával is.

A különféle munkahelyek kulturáltsága, szociális ellátottsága nem lehet mindig egyforma. Ezek a különbségek is állandó mozgásigényt támasztanak a dolgozókban, amely igény valóságos mozgást okozhat, vagy pedig állandó társadalmi nyomást gyakorolhat a régi, elavult munkahelyek modernizálására.

Az alacsony kulturáltságú munkahelyek betöltése mind kevésbé lehetséges a munkaerő-kínálat struktúrájának megváltozása miatt. A népesség társadalmi hovatartozás szerinti összetétele nagymértékben átalakult. Ez azt is jelenti, hogy mind kevesebben vannak, akik viszonylag kulturálatlan, alacsony színvonalú munkát vállalnak (például: a magasan kvalifikált munkát végzők *hozzátartozói* is mindinkább igényt tartanak magasabb kultúrájú munkára). A családi jövedelmek növekedésével mindjobban előtérbe kerül a munkahely jellege mint a munkavállalás meghatározó tényezője.

E folyamatot csak nagyon korlátozott mértékben lehet ellensúlyozni az alacsony színvonalú munkahelyeken a bérek emelésével. Ha az ilyen munkahelyeken a béreket állandóan emelik, nem a tényleges produktum fogja diktálni a bérek változását, hanem a munkakörülmények elmaradása. Ez esetben lassul a népgazdaság bővített újratermelésének üteme, a foglalkoztatás költsége nem ott emelkedik, ahol nagyobb a teljesítmény, hanem ott, ahol kulturálatlan munkahelyek vannak. A bérskála szűkül, ami azonban nem a munkák minősége és mennyisége közötti differenciáltság csökkenéséből, hanem abból ered, hogy a társadalom nem egyeztette a munkakörülményeket az életszínvonallal és a foglalkoztatottsággal.

Figyelembe kell venni tehát, hogy az életkörülmények és a munkakörülmények között, az otthon kulturáltsága és a munkahely kulturáltsága között esetleg keletkező ellentmondások is nehézségeket támaszthatnak a népgazdaság fejlődésében (az üres munkahelyeket nem töltik be, noha vannak olyanok, akik munkát vállalnának stb.).

A munkahelyek, munkakörülmények állandó fejlesztése, minőségének javítása nemcsak a társadalmi termelés, a nemzeti jövedelem fokozása, hanem az életkörülmények javulása miatt is mindinkább elengedhetetlenné válik.

Az állam szabályozza az anyagi ösztönzési rendszert, a bértarifákat, a juttatások rendszerét stb., külön jogszabályokat hoz a munkaerőmozgások ösztönzésére, illetőleg gátlására stb.

A jogi szabályozás nélkülözhetetlen. Szerepe egyfelől a dolgozók érdekeinek, másfelől a népgazdaság érdekeinek védelme. A „munkaviszony" jogi formái meghatározzák a dolgozók és a vállalatok jogait és kötelezettségeit, szabályozzák a mozgások formai részét, rendezik a kapcsolatokat a dolgozó és a vállalat között. Fontos feladata az is, hogy a népgazdaság érdekével szemben álló mozgások intenzitását és mértékét befolyásolja. E jogi szabályozásnak nem kevés szerepe van adott gazdasági feltételek között az egyén és a népgazdaság érdekeinek összeegyeztetésében.

A jogi szabályok a gazdasági ösztönzési rendszer által indukált mozgásokat más oldalról esetenként és bizonyos mértékben redukálhatják. Bizonyos körülmények között ez indokolt, de nem lehet csupán erre építeni. A társadalom nem szülheti azt az ellentmondást, hogy saját maga által indukált vagy törvényszerűen keletkező mozgásindítékok hatását jogi szankciókkal gátolja.

Amíg csupán arról van szó, hogy az „elmaradott" tudatú emberek társadalomellenes mozgásait kell megfékezni, addig a jogi szankcióknak feltétlenül helye van. De olyan mozgásokat, amelyek az adott elosztási, ösztönzési stb. rendszerből egyenesen következnek, csak ideig-óráig lehet jogi szabályokkal megfékezni. Az ilyen jogi szabályozást fel kell hogy váltsa a gazdasági érdekeltség megváltoztatása, tökéletesítése, az adott feltételekhez való igazítása. (Persze ez nem csökkenti a jogi szabályozás jelentőségét a gazdasági életben. A gazdasági viszonyokat nálunk szükségszerűen jogi szabályok rendezik. S a legjobb mechanizmusban is vannak olyan tendenciák, amelyeket jogi szabályokkal kell korlátozni.)

A mozgás teljes visszafojtása jogi úton nem lehetséges, idővel érvényt szereznek a mozgásindítékok, s a gyakorlat átlépi vagy áttöri a jogi korlátokat. A társadalomnak tehát arra kell törekednie, hogy a társadalom érdekeivel ellentétes mozgások *okait* szüntesse meg.

A szocializmusbeli ember számításba veszi, hogy munkájáért hol, mennyivel részesedhet az anyagi javakból. Ez a szemlélet nem valamiféle tudatbeli elmaradás, hanem megfelel a szocializmus termelési viszonyainak. Világos, hogy már a szocializmusban ki kell alakulnia annak az embertípusnak, amely nem *kizárólag* az anyagi érdekeltséget, hanem a társadalom érdekeit is szem előtt tartja. De a társadalomnak, ha egyszer az anyagi érdekeltség alapján áll a munkában, akkor ezzel következetesen kell számolnia. Éppen emiatt kell *az anyagi érdekeltségből fakadó mozgásszándékot figyelembe venni.*

★

Ma a munkaerő mozgékonyságát részben fokozni, részben korlátozni kell, megfelelő anyagi ösztönzési rendszeren és jogi szabályozáson kívül olyan tervszerű munkaerő-gazdálkodást kell folytatni, amelynek keretében mind a munkaerő-keresletet, mind a munkaerő-kínálatot megfelelő módon irányítani lehet, figyelembe véve a népgazdaság általános fejlődését és ezen belül az életszínvonal alakulását.

MAJLÁT LÁSZLÓNÉ:

A termelési eszközök piackutatásának kérdéséhez*

A népgazdaság gyors ütemű fejlődése az eddiginél nagyobb összhangot követel a termelési eszközök kutatása, fejlesztése, gyártása és felhasználása között. Gazdasági életünk irányításának, szervezetének, működésének rugalmasan alkalmazkodnia kell a változó műszaki és gazdasági követelményekhez. A szocialista országok nagy része csak most kezd kilépni abból az időszakból, amikor a termelési eszközök többségénél tartós áruhiány mutatkozott. Attól kezdve azonban, hogy ezt az időszakot több területen a relatív árubőség váltotta fel, előtérbe került a minőség, a termelési eszközök iránti műszaki-gazdasági igények színvonalas, széles választékú és specifikált kielégítésének problémája; nőtt a nemzetközi árucsere és az értékesítés szerepe. Fejlődésünk ezen szakaszán mindinkább szükséges a termelési eszközök kereslet- és piackutatása.**

A piackutatás az alkalmazott közgazdaságtudomány területe. Feladata, hogy tudományosan megalapozott módszerekkel tárja fel a keresletet befolyásoló valamennyi lényeges tényezőt, megítélje az egyes tényezők súlyát és becsülje a realizálási kilátásokat. Tárgya tehát kettős: egyrészt a kereslet megnyilvánulásainak, változásainak vizsgálata, másrészt a keresletet meghatározó tényezőknek a feltárása. A termelési eszközök piackutatása fontos ismereteket nyújt a műszaki-gazdasági döntésekhez, a jelenlegi és a várható helyzet feltárásához, az egyes ágazatok fejlesztésének, a választékbővítésnek, a gyártmányfejlesztésnek, a gazdasági hatékonyság fokozásának tervezéséhez.

A termelési eszközök vizsgálatára irányuló piackutatás irodalma és módszertana korántsem olyan fejlett, mint a fogyasztási cikkek vonatkozásában. Hazai szakirodalmunkban legutóbb Szilágyi Pál mutatott rá a termelési eszközök piackutatásának fontosságára a készletező, értékesítő vállalatok számára.***

A szocialista országokban a piackutatás fogalmára használják a konjunktúrakutatás kifejezést is. A nyugati irodalomban a konjunktúrakutatás az export-piackutatással összefüggően, szélesebb értelemben a piaci lehetőségek sokrétű tanulmányozását jelenti. Konkrét gyártmány eladási lehetőségeire csak ezen a kereten belül nyújt felvilágosítást.

A konjunktúrakutatás — a „piac előtti" piackutatás — a *távlati* tervezés támasza; módszer a tudományos-műszaki haladás *irányának*

* E cikk az MTA Közgazdaságtudományi Intézetben végzett kutatás alapján készült.

** A keresletkutatásnál tágabb fogalom. A következőkben a piackutatás kifejezést a részanalízisek összefoglaló fogalmának tekintem.

*** Készletgazdálkodási problémák a készletező és értékesítő vállalatoknál Közgazdasági Szemle, 1964. decemberi szám. 1437–1448. l.

előrelátására; segítséget nyújt a ma még csak potenciálisan létező szükségletek felmérésében, hogy adott országok, felhasználói területek általános gazdasági helyzetéről átfogó képet alakíthassunk ki. Segít felismerni a növekvő értékesítési lehetőségek tendenciáit, és így időben lehetővé teszi, hogy a műszaki fejlesztésben és a gyártás kapacitív tervezésekor a növekvő értékesítési lehetőségekre időben fel lehessen készülni.

A *hosszabb* távra szóló konjunktúrakutatás és a *rövidebb* időszakra szóló piackutatás kiegészítik egymást; mindkettő egyaránt fontos.

A termelési eszközök piackutatásának tárgya, feladatköre a következőkben foglalható össze:

1. a kutatás, a gyártmány- és gyártásfejlesztés műszaki-gazdasági tendenciáinak vizsgálata; 2. a felhasználói területek fejlődési perspektíváinak és az eladás feltételeinek műszaki-gazdasági elemzése; 3. a beszerzési program szempontjainak összeállítása; 4. közreműködés a fejlesztési és eladási tervek kidolgozásában.

A nyugati irodalomban a piackutatást — a *marketing* fogalmán belül — mint *komplex tevékenység* egyik részét tekintik. A marketing fogalmába tartozik a diagnosztikai és prognosztikus piackutatás, az aktív piacbefolyásolás, az új piacok megszerzésére való törekvés és a piac ápolása. A marketing olyan komplex tevékenység, amelynek részei a módszerek megválasztásánál sem határolhatók el.

Bevezetőben szükség van *néhány fogalom tisztázására* és a részanalízisek tárgykörének meghatározására.

1. *Műszaki igény* adott gyártmány iránt megnyilvánuló *konkrét igény,* amelyen belül műszakilag meghatározható, hogy hol, mennyi és milyen jellemzőkkel rendelkező gyártmányt szükséges felhasználni, alkalmazni. Ezt időrendileg megelőzheti bizonyos „funkcióigény", amelynél a gyártmány jellemzői és az igény kielégítésének módja még nem, vagy csak részben meghatározottak. Összetétele és volumene *műszaki igényfelméréssel* határozható, illetve közelíthető meg.

2. A *szükséglet* az adott gyártmány iránt megnyilvánuló, *gazdaságilag indokolt optimális igény.* Megközelítésével, meghatározásával a *szükségletkutatás* foglalkozik.

3. Ha a szükséglet vásárlóerővel, a beszerzéshez szükséges eszközökkel párosul (beszerzési, beruházási igény), *kereslet* formájában jelentkezik. A kereslet felmerüléséről akkor beszélhetünk, ha a szükséglet kielégítésére alkalmas termék kapható. A kereslet összetételének és mennyiségének megközelítő meghatározásával a *keresletkutatás* foglalkozik.

Ezek a fogalmak nemcsak jellegükben különböznek, hanem időrendben is eltérnek; egymásból következnek.

A piackutatás a tervgazdálkodás és a gazdaságpolitika segédeszköze

A fogyasztási cikkek kereslet- és piackutatásának módszerei már előrehaladottak; létjogosultságát, szükségességét hazánkban és a többi szocialista országban is elismerik. A termelési eszközök piackutatása viszont külföldön is csak most fejlődik ki, s hazánkban sem kapta még meg az őt megillető helyet.

A mondottak alátámasztására példaképpen nézzük meg az egyik,

műszakilag leggyorsabban fejlődő iparág, a műszeripar termékeinek kérdését. Hazánkban 1956-ig a műszerek elosztása központilag történt. A központi keretgazdálkodás elsősorban az előző évek statisztikai adataira támaszkodott és nem tartalmazhatott olyan részletes „árubontást", amelyet a technikai fejlődés szükségessé tett. A keretgazdálkodás csak az alapkövetelményeket tartalmazta; túl nagy területet ölelt fel és nem volt képes figyelembe venni a gyártmányokkal szemben jelentkező, állandóan fejlődő minőségi követelményeket, műszaki színvonalat.

A központi keretgazdálkodás megszűnésével azonban sok helyen nem ismerték fel a piackutatás és tervezés gyakorlati összefüggéseit. Előfordult, hogy valamely terméket azért nem gyártottak, mert nem volt kereslet, és azért nem volt kereslet, mert nem volt kapható. A hazai gyártók körében még ma is gyakori az az álláspont, hogy bármit is gyárt az ipar, az mindig felvevőpiacra talál.

A központi szervek csak olyan kérdésben dönthetnek, amelyet meg is tudnak ítélni. Nem dönthetnek minden helyi, kisebb jelentőségű részletkérdésben. A vállalati érdekeket kell tehát arra irányítani, hogy a termelés összetételét a piac szükségleteihez igazítsa, mert a termékek részletkérdéseit *ott* ismerik.

A bel- és külkereskedelmi vállalatok jelenleg évi eladási terveiket az előjegyzett és várható megrendelések alapján állítják össze. Ezekből alakul ki a gyártó vállalat éves terve. A készletező és a külkereskedelmi vállalatoknak a legnagyobb részletességgel kellene ismerniök a termelőfogyasztás következő évi igényeit, specifikált keresletét. Ha rosszul terveznek, raktáraikban elfekvő készletek maradnak, vagy a jelentkező keresletet nem tudják időben kielégíteni.

A távlati tervezés szempontjából is fontos a termelés mennyiségének, struktúrájának országonkénti és árufajtánkénti kutatása. A távlati tervnek a központi szervek és a vállalatok együttműködéséből kell kiindulnia. A piackutatás a vállalati és vállalaton kívüli mérlegkészítés kiindulópontja, továbbá az ágazati kapcsolatok tervezésének is fontos eszköze.

A piackutatást a gyors ütemű műszaki fejlődés, a választék állandó bővülése nélkülözhetetlenné teszi. A technikailag gyorsan fejlődő területeken alkalmazása elengedhetetlen.

Minél gyorsabb a technika fejlődése, annál inkább szükséges a keresett választék megismerése és a kereslet irányítása, mert a felhasználó, aki egy üzem sokrétű műszaki problémáival foglalkozik, nem lehet specialista minden fejlődő részterületen. Adott árura irányuló kereslet nagysága viszont függ a választéktól is. A választék meghatározásának egyik alapvető feltétele a kereslet ismerete.

A világpiacon kialakult verseny, a feltartóztathatatlan műszaki haladás az üzemeket arra ösztönzi, hogy gyártmányfélékben, típusokban és méretekben sokoldalú gyártmányprogramot dolgozzanak ki. A fejlődés során mindinkább előtérbe kerül a *minőségi igény,* a *gazdaságosabb* munkaeszközök vásárlására való törekvés.

Ha eltekintünk a kereslet és kínálat találkozásának kérdésében az árak és árumennyiségek kérdésétől, akkor is maradnak olyan kielégítetlen igények, amelyek az áruk *teljesítménykülönbségeiből* adódnak. Különösen jellemző ez a munkaeszközökre, amelyeknél a kívánt paraméterek igen eltérőek lehetnek; és ha a kereslet és kínálat összessége meny-

nyiségileg éppen egyenlő, a kereslet csak akkor elégíthető ki, ha a teljesítmények, jellemzők összetétele is egymásnak éppen megfelel.

A termelés tervezett növekedési üteme természetszerűen csak úgy tartható, ha a sokoldalúan specifikált kereslet és kínálat találkozik. Ezt a specifikált keresletet központosított módszerekkel (központi irányítással) nem lehet kielégítően ismerni; ehhez a résztéma, a részterület szakismerete, a műszaki igény, a szükséglet és a kereslet specifikált ismerete szükséges. Különösen fontos ez műszer- és híradástechnikai iparunkban, ahol a termelés távlati felfuttatását elsősorban exportnöveléssel kívánjuk elérni. Az elavult műszaki berendezések, műszerek cseréjére vonatkozó gazdasági döntések, gazdaságossági számítások csak az *újnak* az ismeretében lehetnek megalapozottak.

A korszerű, világszínvonalat elérő gyártmányok előállítása annál is sürgősebb, mivel a baráti országokba irányuló exportunkkal szembeni követelmények is egyre nőnek. A külkereskedelmi forgalom és ezzel a tájékozottság és a választék ismerete ezekben az országokban is nő, és mindinkább a világszínvonalnak megfelelő gyártmányt vásárolnak. Így rá leszünk utalva arra, hogy a világszínvonalnak megfelelő, tehát bármely más piacon is eladható termékeket szállítsunk.

A műszaki-gazdasági avulás felismerésének szükséges és hatékony módszere a termelési eszközök piackutatása; eszköz a hiányos információk időben történő pótlásához, amely segít bennünket gyártmányaink, termelésünk fejlettségében felzárkózni a legfejlettebb kapitalista országokhoz.

A piackutatás tehát nem szorítkozik csupán a mennyiségi igény feltárására, hanem adott gyártmánnyal kapcsolatosan a legkülönbözőbb követelményekre kiterjed, így a kívánt különböző típusokra, variánsokra, a gyártmány „teljesítményére", megkövetelhető élettartamára, súlyára, karbantartási igényeire, konkrét méreteire, az üzemi viszonyok figyelembevételére (amelyek között az új gyártmánynak működnie kell), a felhasználók különleges kívánságaira, az új termék kivitelét (forma, szín, csomagolás stb.) befolyásoló sokrétű információra.

A piackutatás nemcsak műszaki, hanem az új gyártmányokra vonatkozó *gazdasági* követelmények megismerésének is eszköze. Elősegíti a konkurrens vállalatok által kínált termékek alapos felkutatását. Ezen keresztül az új termék megengedhető *önköltségére* és *árára* is lehet következtetni. Az ismeretek alapján megközelítően megállapíthatóvá válik az az *időpont*, amikorra az új terméket a piacra kell hozni (export, avulás), továbbá az eladási lehetőségek ismeretében a gyártás *mennyisége* és *ütemezése* is. Ez utóbbiakból kiindulva lehet megtervezni a gyártástechnológiát (például a felszerszámozás módját, mélységét). A fejlődés iránya arra mutat, hogy mind több speciális munkaeszközt állítanak össze építőelemekből vagy csoportokból. Az egyre inkább tért hódító miniatürizálás is ebben az irányban hat. Ezek az elemek, csoportok viszonylag kevés munkaráfordítással szétszedhetők és új, speciális gyártmányokhoz felhasználhatók. Ilyen gyártmányok gazdasági élettartamának meghatározását elemekre, elemcsoportokra kell végezni, amely nagy körültekintést igényel és nehezen képzelhető el jól kidolgozott módszerek nélkül.

A *meglevő* gyártmányok továbbfejlesztése, korszerűsítése, ésszerűsítése szempontjából is értékes információkat nyújthat a piackutatás.

Lehetőség nyílik a felhasználó üzemi körülményeinek, kívánságainak és szándékainak közelebbi megismerésére és a pótlólagos racionalizálási lehetőségek megvalósítására.

Ha a gyártó vállalat a szállítást követően rövid időn belül és megfelelő apparátus útján értesül gyártmányai minősítéséről, konkrét alkalmasságáról, akkor az esetleges hibákat gyorsan kiküszöbölheti, megőrizve így gyártmányai jó hírnevét.

A külkereskedelemben, a piaci kínálatban az győz, aki a kívánt jellemzőknek, a kívánt teljesítménynek legmegfelelőbb gyártmányt a leggyorsabban, a legolcsóbban, a legjobb feltételekkel tudja szállítani. Kisebb módosítások a gyártmány exportképességének fokozását, az alkalmazási terület szélesítését eredményezhetik. A piackutatás az új termékek értékesítésének, új piac szerzésének elsődleges eszköze lehet.

Az információk elkerülhetővé tesznek helytelen irányú műszaki tevékenységet, mert a piackutatás éppen a kutatás, a fejlesztés és a gyártás időszakaiban végezhető leghatékonyabban. Új profilok kialakításánál meg kell határozni, hogy a már ismert gyártmányokat milyen mértékben és milyen irányban kell továbbfejlesztenünk. Minden döntés műszaki és gazdasági ismeretek együttes mérlegelését igényli; ehhez kvantitatív és kvalitatív adatokkal nyújt segítséget a piackutatás.

Csak a felhasználók funkcióigényének alapos ismeretében lehet helyesen dönteni, hogy az adott új gyártmány fejlesztése, vagy helyette licenc vásárlása a gazdaságosabb.

A felhasználóktól közvetlenül kapott és megfelelően rendszerezett információk szolgáltatják a legbiztosabb támpontot a kutatási és fejlesztési munkák megalapozásához. Az erről a területről érkező jelek indikálhatják egyes gyártmányok korszerűtlenné válását, magasabb követelmények felállításának szükségességét. Éppen ezért már a kutatásfejlesztés kezdetén fel kell tárni a felhasználói, alkalmazási területeket.

Fontos a fejlődéssel járó új alkalmazási lehetőségek megismerése és megismertetése a még nem tudatosan jelentkező, esetleg csak lappangó szükségletek felkutatása. Az alkalmazási területek ismeretén keresztül lehetőség nyílik arra, hogy a tapasztalatokat, eljárásokat, szerkezeti megoldásokat olyan területekre is ki lehessen terjeszteni, ahol azokat addig még nem alkalmazták, de ahol azok jól használhatók.

Munkaeszközök értékesítésénél a mellékes másodlagos teljesítmények is lényegessé válhatnak, sőt gyakran túlsúlyba kerülnek a főjellemzők, főteljesítmények mellett. Ezért nem csupán a szükségletnek, a műszaki és formai követelményeknek megfelelő gyártmányok előállítása fontos, hanem — export szempontból — gyakran a termék *mellékszolgáltatása,* teljesítménye is pontosan meghatározandó.

A különböző kutatási, fejlesztési programok előzetes gazdaságossági mérlegelése, rangsorolása megfelelő piackutatás nélkül megalapozatlan számítás csupán.

A különböző igények és szükségletek vállalatonként és iparáganként a különböző időpontokban más-más intenzitással befolyásolják a döntési folyamatot. Ezért az igényeket, szükségleteket az egyes gyártmánycsoportokra, gyártmányokra vonatkozólag a vásárlók minden csoportjában a különböző időpontokban ismételten meg kell vizsgálni. A várható értékesíthető darabszámnak, a belföldi és a külföldi várható kereslet

alakulásának ismerete éppoly fontos, mint a felhasználók konkrét műszaki-gazdasági igényeinek megismerése, kutatása.

A termelési eszközök piackutatása nemcsak az új gyártmányok kutatásának, fejlesztésének és bevezetésének gazdaságossági számításaihoz ad fontos információkat, hanem *közvetve valamennyi gazdaságossági számításnak fontos segédeszköze. A beruházásokat a jövő szükségleteihez kell terveznünk.*

A piackutatás számtalan gazdaságossági számítás közvetlen vagy közvetett megalapozásához ad támpontot (alapadatokat). Közvetlenül hozzájárul *a műszaki fejlesztés* területén az olyan ismeretek megalapozásához, megszervezéséhez, mint *a)* az új gyártmányok, új konstrukciók minőségi és mennyiségi ismérvei; *b)* a meglevő gyártmányok továbbfejlesztésének minőségi és mennyiségi ismérvei; *c)* a műszaki-szervezési intézkedések gazdasági megalapozása; *d)* a gazdaságosabb technológiai variáns (technológia fejlesztése) kiválasztása; *e)* az alkalmazott munkaeszközök gazdaságosabb karbantartása, javítása, felújítása; *f)* a beruházások tervezése. Hozzájárul a gazdaságos termelés kritériumainak megállapításához és értékesítési tevékenységünk, külkereskedelmünk gazdaságosságának növeléséhez.

A termelőeszközök piackutatásának módszerei

A fogyasztási cikkek és termelési eszközök piackutatása fő vonásaiban hasonló, ezen belül céljaiban és módszereiben eltérő. A termelési eszközök szakosodásának magas foka a piackutatástól is magas fokú speciális módszereket és ismereteket követel. Bár a felhasználók (vevők) köre termelési eszközök esetében viszonylag szűkebb, mint a fogyasztási cikkeknél, mégis gyakran nehezen állapítható meg. Az *egyedi szakmai kívánságoknak,* szakmai adatok iránti érdeklődésnek a termelési eszközöknél igen nagy szerepük van. *A fogyasztókkal való kapcsolat* a termelési eszközöknél általában *közvetlenebb,* mint fogyasztási cikkeknél.

A termelési eszközök piackutatásának módszere elsősorban a gyártmány jellegétől és a felhasználókkal való kapcsolattól függ. Minden gyártmány termelése — sokféle úton és kerülőkkel — végső fokon fogyasztási cikkek előállítása céljából történik. A piackutatási módszerek megválasztása attól függ, hogy az adott gyártmánynak a fogyasztási cikkektől való függősége milyen mértékben direkt vagy indirekt. A munkaeszközök, beruházási javak felhasználási területe a legösszetettebb, és esik legtávolabb a végső fogyasztóktól. Így e termékek piackutatása a legösszetettebb.

Lényegében azoknak a munkaeszközöknek piackutatási módszerei, amelyeket közvetlenül fogyasztási cikkek termeléséhez használnak (textilipari, élelmiszeripari gépek, mezőgazdasági gépek egy része stb.), hasonlóak a fogyasztási cikkek piackutatási módszereihez, hiszen szorosan összefüggnek a termelendő személyi fogyasztási javak mennyiségével és minőségével. Legbonyolultabbnak mondható az univerzális gépek és különböző műszerek felhasználói kapcsolatainak, alkalmazási területeinek meghatározása.

A piackutatás eljárásait, módszereit különbözőképpen lehet csoportosítani. Általában *piacanalízist* és *piacmegfigyelést* különböztetnek meg.

Két alapvető módszer a *primer* és *szekunder* vizsgálat, de szokták ezeket *direkt* és *indirekt* módszernek is nevezni. Az utóbbit az amerikaiak találó módon „desk research"-nek (íróasztalkutatásnak), előbbit „field research"-nek jelölik. A szekunder vizsgálati módszer olyan tényadatok, könyvek, folyóiratok, statisztikai nyilvántartások, újságok, katalógusok, jegyzékek, tervokmányok, dokumentációk tanulmányozását és feldolgozását jelenti, amelyhez a kutató nem direkt adatgyűjtés alapján jutott.

Mielőtt a fáradságosabb és költségesebb direkt módszerre rátérnének, igyekeznek kiaknázni az indirekt — a statisztikai, a már bekövetkezett változásokat regisztráló — módszer könnyebben hozzáférhető lehetőségeit. Először az adatforrások minőségi kiválasztása szükséges, amely a piackutatótól nagy rugalmasságot kíván. A feladatot soha sem lehet lezártnak tekinteni. A kereslet változása — külföldön és belföldön egyaránt — a termelési eszközökben végbemenő állandó technikai fejlődés folytán mindig újabb híranyagot követel.

A primér vizsgálatra vagy direkt módszerre akkor kerül sor, ha a szekunder kiértékelési adatok nem kielégítőek, a jövőre vonatkozólag nem nyújtanak elegendő felvilágosítást.

A termelési eszközök piackutatásának célja a szakmai-gazdasági szempontok reprezentálása. Ez azt is jelenti, hogy az adatgyűjtés nem az összes termelő fogyasztók közül való véletlen kiválasztás alapján, hanem a tekintetbe jövő felhasználók kiválasztása útján történik. A vizsgálaton belül megkülönböztetnek még mennyiségi és minőségi analízist. Míg a fogyasztási cikkek piackutatásánál inkább alkalmazzák a mintavétel (quota) és a véletlen kiválasztás (random) módszereit, addig a termelési eszközök piackutatásánál koncentrált kiválasztás szükséges. Ha kis felhasználói körről van szó, nagy szerepe van a teljes számú megkérdezésnek.

Az adatfelvételi eljárásokat különböző szempontok alapján lehet osztályozni. A termelési eszközök piackutatásánál is jól alkalmazható felosztás az 1. kikérdezéses eljárás (survey method), 2. a megfigyelés (observation method) és a 3. kísérlet (experimental method). A vizsgálati feladat determinálja a módszert; legtöbbször a módszerek kombinációja szükséges.

A primér vizsgálati módszerek nélkülözhetetlenek ott, ahol a termelés rugalmas alkalmazkodásának feltétele *a kellő időben és folyamatosan történő tájékozódás.* Napjainkban a kutató-fejlesztő intézetek és a gyártó vállalatok a közvetlen kikérdezéses módszer jelentőségét kezdik felismerni.

A vizsgálat általában az előkészítésből, az adatfelvételből, a feldolgozásból és a kiértékelésből áll.

Exportpiac-kutatás sajátosságai

A belföldi igényfelmérés, szükséglet- és keresletkutatás szempontjain túlmenően az exportpiac-kutatásnál további szempontokra kell figyelemmel lenni. A külkereskedelemben ugyanis az értékesítési lehetőségeket az adott ország gazdasági szintjén kívül az ország klimatikus, tájrajzi és időjárási tényezői, a népesség egészségügyi állapota, kulturális, politikai helyzete is befolyásolják.

Az exportpiac-kutatás jelentősebb területei *a)* a szükségletek analízise (kereslet, „kinek mit"), *b)* a verseny analízise (kínálat, „mi van"), *c)* az áru útjának analízise (értékesítés, „hol"), *d)* más országok külkereskedelmi kapcsolatainak és egyezményeinek vizsgálata.

A szükségletek analízise hasonló kívánalmakat vet fel, mint belföldi vonatkozásban, de annál tágabb, mert figyelembe kell venni az adott országok említett sajátságait, a követelmények változását is.

A konkurrencia analízise különlegesen fontos gyártmányaink világpiaci helyzetének, színvonalának megállapításában. Így ezen az analízisen belül elsősorban ki kell térni a különböző gyártmánytípusok elemzésére árak és márkák szerint; a konkurrencia gyártmányainak értékelésére műszaki jellemzőik szerint; a konkurrens vállalatok elemzésére gyártmánytípusonként, relatív súlyuk szerint.

Relációnként a gyakorlatban részletesebben ki kell térni a következő kérdések vizsgálatára:

1. Mennyi a gyártmány *összkereslete*. Hol, mikor, milyen minőségben és mennyiségben használják. Milyen tényezők befolyásolják a szükséglet keletkezését és megszűnését.

2. Mennyi az *összkínálat* azonos vagy hasonló gyártmányokból. Ezeket hol, mikor és milyen minőségben állítják elő, milyen áron, milyen propagandával és milyen módon értékesítik. Milyen tényezők befolyásolják a versenytársakat a gyártásban és az értékesítésben jelenleg és a jövőben.

3. *Mely országban* való értékesítés látszik jelenleg kedvezőnek. Mitől függött eddig az adott piacon elfoglalt kedvező vagy kedvezőtlen helyzetünk, és ezek a jövőben milyen mértékben befolyásolhatók. Hogyan tudunk a műszaki fejlődésből és szükségletek módosulásából eredő jövőbeli változásokhoz alkalmazkodni. Saját exportunk milyen eredményeket ért el; áruinknak milyen fogadtatása volt.

Az exportértékesítésre irányuló gyártmányfejlesztés lényeges tényezője a konkurrenciakutatás. Célja megkeresni és megtalálni azokat a pozitívumokat és hiányosságokat, amelyek a konkurrencia hasonló addigi gyártmányainál jelentkeztek és azokat figyelembe venni, illetőleg elkerülni. A konkurrenciakutatás mellett szükséges az *alkalmazás-kutatás* is, tehát annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a tervezett gyártmánynál milyen felhasználók jöhetnek számításba (speciális vagy univerzális alkalmazási lehetőségek). Ez utóbbi szempontokra gyakran a belföldi kutatási eredmények kielégítő vagy megközelítő választ adhatnak.

Új gyártmányok exportpiac-kutatásánál tisztázni kell még az eddigieken kívül, hogy: *a)* milyen tömegben fogják a gyártmányt megvásárolni; *b)* az új gyártmányt mely tulajdonságainál fogva, miért fogják megvásárolni; *c)* milyen áron lehet majd eladni; *d)* hogyan fognak a gyártmányról a vevők értesülni; *e)* hogyan történjék az értékesítés, hol fogják megvásárolni.

Az exportpiac-kutatás eredményeinek helyes felhasználása szoros kapcsolatban van az értékesítési politikával. Ez a politika egy célszerű értékesítési szervezet kiválasztásából, az árpolitikai, szállítási feltételek meghatározásából és a megfelelő propaganda kialakításából áll.

Az elmaradt és fejlődő országok felé irányuló exportunk szempontjából a piackutatás nemcsak ezen országokkal kialakuló külkereskedelmünk fellendítésének eszköze, hanem segítő hozzájárulásunk is ezen

országok gazdasági életének fellendítéséhez, fejlődésük meggyorsításához.

Az exportpiac-kutatás kérdéseit nemcsak kapitalista relációban szükséges vizsgálnunk. A baráti országok között a KGST-megállapodások a termelési eszközök széles körére kiterjednek ugyan, de a gyártmányok jelentős részét nem ölelik fel. Az egyre jobb együttműködéshez a piackutatás itt is szükséges.

A baráti országokban is — a gyártmányok széles választékára való tekintettel — szükség van konkurrenciakutatásra, mert csak ezek ismeretében lehet világos képet kialakítani az árucsere feltételeiről. A szocialista országokkal ki kell alakítanunk az adatcsere lehetőségeit, megteremteni a szükséges adatok hozzáférhetőségét. A szocialista országok exportpiac-kutatásának együttműködéses fejlesztése nagy lehetőségeket tárna fel a gyártmányok kutatásában, fejlesztésében, gyártásában és értékesítésében. Meggyorsítaná és eredményesebbé tenné a KGST-tárgyalásokat és megállapodásokat.

A termelési eszközök keresletét meghatározó és befolyásoló tényezők

Meghatározott termelési eszköz keresletét különféle tényezők befolyásolják. Adott időszakban a tényezők súlya változó. Ahhoz, hogy a keresletet megismerjük, meghatározzuk, ismernünk kell a lényeges tényezőket külön-külön és együttes hatásukat is.

Beszélhetünk a keresletet meghatározó, befolyásoló, továbbá elsődleges és másodlagos fontosságú tényezőkről.

A külkereskedelemben először országonként állapítjuk meg a keresletet meghatározó tényezőket, például a következő csoportosításban:

1. Fizikai tényezők: éghajlat, helyrajzi viszonyok, földrajzi helyzet stb.

2. Gazdasági tényezők: fizetési feltételek, konkurrencia súlya, árrugalmasság, szállítási határidők stb.

3. Egyéb tényezők: kulturális és társadalmi viszonyok.

A keresletet meghatározó főbb tényezők száma, sorrendje országonként és gyártmányonként eltérő. Meghatározó tényezők közé tartozik gyártmányonként a felhasználási, alkalmazási lehetőségek feltárása, műszaki-gazdasági eltérések a konkurrencia gyártmányaitól stb. Például gépek, műszerek egy adott csoportjában a tényezőket a következőképpen lehet csoportosítani (a tényezők egyben fejlesztési célkitűzések is lehetnek):

1. Számszerűen kifejezhető tényezők: teljesítmény, kapacitás növekedése, anyagmegtakarítás, a munkaeszközzel előállítandó termékek minősége, a munkafolyamat gyorsulása, az üzemelési költségek változása, a területigény, a gyártási selejt csökkenése, pontosság (tolerancia).

2. Számszerűen nehezen kifejezhető tényezők: ellenállóképesség, tartósság, egyszerű kiszolgálás, egyszerű javítási lehetőségek, munkahelyhez való alkalmasság, biztonságosság, tanácsadás és szerviz.

3. Egyéb tényezők: kedvező elmozdítási lehetőség, hordozhatóság, összerakhatóság, tisztaság, zajmentesség, tetszetős külső forma, propaganda stb.

Az egyes gyártmányok keresletét meghatározó és befolyásoló té-

nyezők feltárása bonyolult műszaki-gazdasági elemzést igénylő feladat. Legtöbb esetben meg kell elégednünk a legfontosabb, a domináns tényezők meghatározásával, hatásuk feltárásával. A tényezők keresletre gyakorolt hatásának elemzésénél országonként és gyártmányonként kell fontossági sorrendet megállapítanunk.

A termelési eszközök piackutatásának szakemberei

A vevőszolgálathoz, a felhasználókkal való tárgyalások eredményes viteléhez speciális szakemberek szükségesek. De a problémák különfélék, megoldásukhoz — az alapos szakismereteken kívül — találékonyság, rátermettség, kivitelezési készség is szükséges. A piackutató munkája akkor eredményes, ha alapos és speciális szakmai ismeretekkel és tapasztalatokkal rendelkezik és ezenkívül tájékozott gazdasági vonatkozásokban is.

A piackutatás sokoldalú képzettséget, műszaki-gazdasági ismereteket igényel, nemcsak a saját gyártmányra, hanem a gyártáshoz szükséges alap- és segédanyagokra, az igényelt végtermékekre vonatkozólag is. Az „interviewer"-nek jól kell ismernie az értékesítés problémáit, a tervezési módszert, a kutatás és fejlesztés tervezését. A piackutatás specializálódása különösen ott szükséges, ahol azt a gyártmányok műszaki-gazdasági jellege (komplikáltsága, magas értéke, gyors műszaki fejlődése) megköveteli. Egyes nyugati országokban a vállalatok mérnököket és tudományos szakembereket képeznek ki az értékesítési piackutatási munkára.

Nemcsak a vevőszolgálat dolgozói és az interviewerek foglalkoznak a keresletkutatás problémáival. Bevonják ebbe a munkába a külszolgálat valamennyi dolgozóját, külső vállalati képviselőket, a betanító személyzetet, a külső szerelőket is. A külföldi piac meghódítása egyes megbízott képviselők kezében van. Ezek az úgynevezett utazó mérnökök, akik elsősorban abban különböznek tervező kollégáiktól, hogy jól kell érteniök a kereskedelmi, üzleti, exportgazdaságossági kérdésekhez is.

A vevőkkel való kapcsolat lehetővé teszi, hogy a gyártó vállalat vagy kutatóintézet munkatársa közvetlenül megismerje az igénylő üzemi körülményeinek, kívánságainak, szándékainak közelebbi részleteit és vele az újdonságokat és pótlólagos racionalizálási lehetőségeket napirenden tartsa. Ez a műszaki-gazdasági ismereteket igénylő tanácsadói funkció hivatott a latens szükségletből a keresletet felébreszteni.

A vevőszolgálat tudományos-műszaki munkatársának egyaránt kell ismernie a berendezések, műszerek, készülékek elméleti felhasználási céljait, amelynek alapján azokat tervezték és a felhasználó konkrét alkalmazási céljait. Értenie kell legtöbbször a berendezések szereléséhez, csatlakoztatásához, üzembehelyezéséhez, bemutatásához és tájékozottnak kell lennie annak felépítését, alkalmazását illetően. Mindezek a szakemberek rendkívül fontos információkat gyűjtenek, de végeredményben *ad hoc* piackutatási munkát végeznek. Ezenfelül szükség van a piackutatás folyamatos, szisztematikusan felépített tevékenységi formájára is. Így a műszaki szakembereknek együtt kell működniük egy helyi piackutatási részleg vagy külső intézet szakembereivel. A piackutatás sokoldalú ismereteinek elsajátításához speciális oktatás, kiképzés szükséges.

A piackutatás szervezeti kérdései

A termelési eszközök piackutatása tehát sokrétű ismeretet és jól kialakított módszert igényel, amely akkor válhat eredményessé, ha minden vonatkozásban a megfelelő szakemberekkel és apparátussal végzik.

Jelenlegi gazdasági életünk szervezeti felépítésében legtöbb esetben a műszaki fejlesztési tevékenységre a fogyasztói és felhasználói érdek csak különböző közvetítő láncszemeken keresztül hat. Az egyes fejlesztési, termelői és értékesítési szervek csoportérdekeiket igyekeznek érvényesíteni; egyes esetekben úgy lépnek fel, mintha elkülönült tulajdonosok lennének.

Ipari és kereskedelmi vállalataink érdekeltsége sok esetben ellentétes is. Így például a külkereskedelem érdeke a könnyen eladható széles választék, a gyártó vállalat pedig nagyobb szériára és kisebb választékra törekszik. Az exportérdekek megkívánják új termékek gyors kihozatalát a piac követelményeinek megfelelően. A termelő vállalat érdeke általában a meglevő termékek minél hosszabb ideig való gyártása. Míg az exportértékesítés a legjobb minőségű gyártmányok előállítását igényli, addig a gyártó csak azt a minimális minőségi követelményt érdekelt elérni, amely mellett termékeit az értékesítő szervek még átveszik.

A gyártó vállalatok többsége — mivel közvetlenül alig érdekelt — nem foglalkozik szükségletkutatással, hanem várja a megrendelők jelentkezését és a felügyeleti hatóságok előírásait.

A termelési eszközök fejlesztésében és gyártásában általában az a gyakorlat alakult ki, hogy — mivel a gyártó vállalatok értékesítési osztályai igen kisméretűek (legtöbbször „bonyolítók") — az ipar nem is tartja feladatának az igények, szükségletek közvetlen megismerését, felkutatását, s gyakran erre szervezetileg lehetősége sincs.

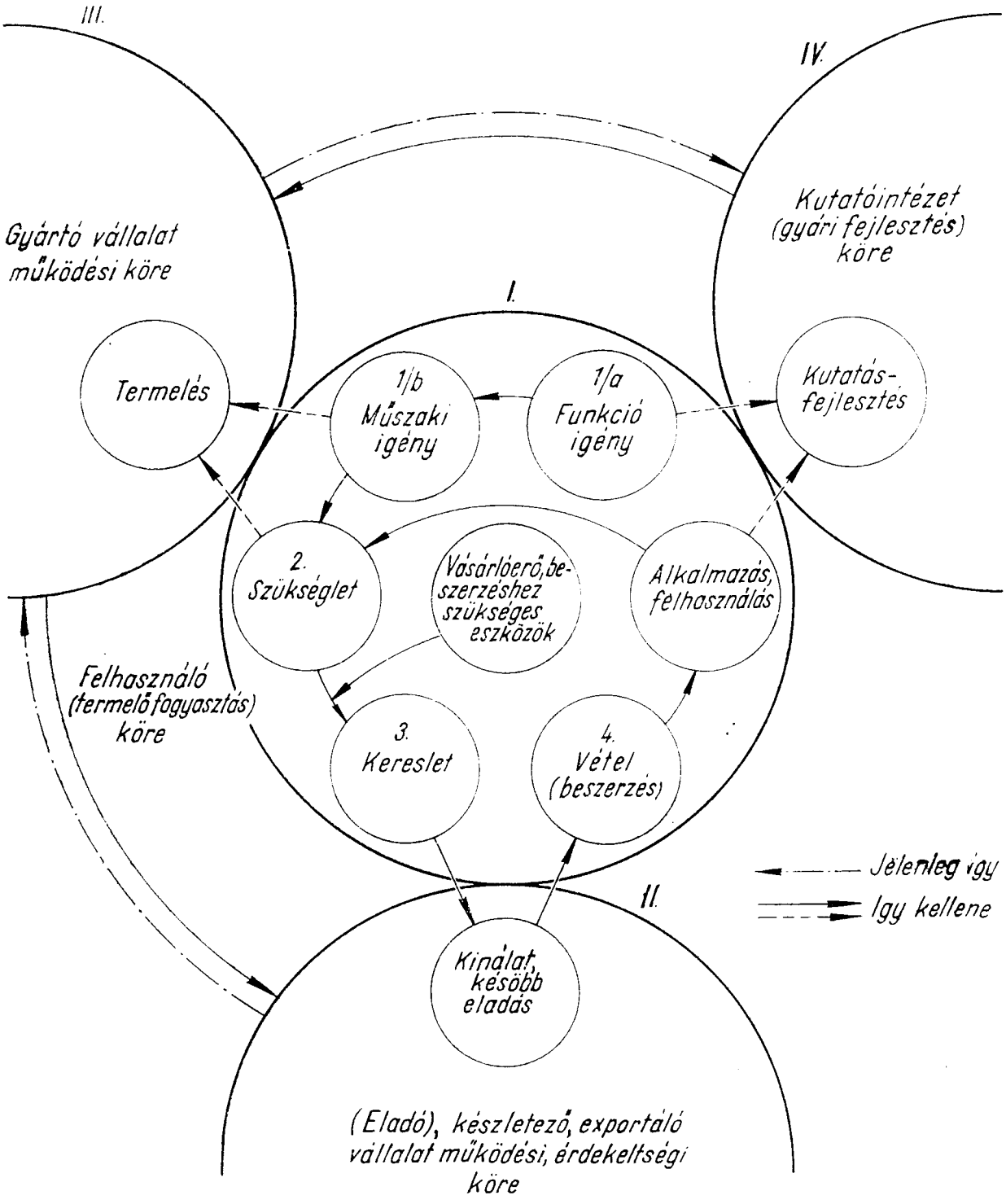
A termelési eszközök piackutatása azonban a kereskedelmi vállalatoknál sem kielégítő. A külkereskedelmi vállalatok közgazdasági vagy piackutatási részlegei inkább konjunktúrakutatással, országonkénti piacelemzéssel foglalkoznak és kevésbé a specifikált gyártmányok keresleti elemzésével.

Valójában az üzletkötők töltik be a gyakorlati piackutatói funkciót, azonban egy személynek legtöbbször igen széles gyártmányválasztékkal kell foglalkoznia (sokszor több ezerrel), amit a legjobb műszaki felkészültség mellett sem tud részletekbemenően áttekinteni. (Általában figyelembe kell vennünk, hogy akinek gyakorlati területen kell „produkálni", attól nem lehet elvárni, hogy elvi munkában alaposan elmélyedjen.) De belföldi készletező vállalataink sem képesek a piackutatással kapcsolatos feladataikat megfelelően ellátni. Centralizáltságuknál, a széles gyártmányválasztékot átfogó szervezetüknél és feladataiknál fogva tevékenységük inkább spontánul regisztratív, mint operatív. (Megfigyeléseikbe elsősorban az extremitások kerülnek bele és nem a teljesség.) *A jelenlegi szervezeti megoldások sok esetben már nem felelnek meg és így fejlődésünket gátolják.*

Nézzük meg, hogy a piackutatás egész komplexumán belül a termelőfogyasztás, alkalmazás részanalíziseinek vizsgálatában melyik szerv milyen mértékben érintett, „kinek mit kellene vizsgálnia"?

A piackutatási részanalízisekhez szükséges információk jelenlegi

szokásos útját az ábra jelzi. De megmutatja azt is, hogy az információs utaknak hogyan kellene módosulnia ahhoz, hogy az igények, szükségletek tájékozódási feltételei javuljanak.

A felhasználás (alkalmazás, termelőfogyasztás) részanalízisei

Az ábra középső köre (I.) a termelési eszközt *felhasználónál*, alkalmazónál felmerülő körfolyamatot ábrázolja: a funkcióigény felmerülésétől a műszaki igényen, szükségletfelmérésen, a kereslet jelentkezésén, a beszerzés megtörténtén keresztül a felhasználásig, illetve alkalmazásig

bezárólag. Amennyiben a műszaki igény nem változik, a felhasználást újabb szükséglet felmerülése követi.

A felhasználó leggyakrabban a jogilag és szervezetileg önálló belföldi készletező-értékesítő vagy exportvállalattal kerül közvetlen kapcsolatba. Keresletét (szükségletét, igényeit) ezekkel közli. Amennyiben az értékesítő vállalat ki tudja azt elégíteni, a felhasználó-alkalmazó vállalat a keresett terméket beszerzi. A felhasználó műszaki igénye, szükséglete az értékesítő vállalaton keresztül csak közvetve, kerülő úton, rendszertelenül, időveszteséggel jut el a fejlesztőhöz, illetve a gyártóműhöz.

A belföldi *készletező* és *külkereskedelmi* vállalat működési és érdekeltségi köre (II.) elsősorban a kereslet ismeretére irányul, hogy azt megfelelő kínálattal kielégíthesse. Tehát közvetlenül érdekelt a keresletkutatási funkció elvégzésében. A jövő szükségletére, műszaki igényeire vonatkozó — esetleg hozzá eljutó — információkat csak közvetve, időveszteséggel továbbíthatja a gyártóhoz, kutatóhoz, legtöbbször a fejlesztés céljainak nem eléggé részletekbe menő specifikációban.

A *gyártó* vállalat (III.) termelési tervét a felhasználó műszaki igényei és szükségletei ismeretében tudná legcélszerűbben és leggazdaságosabban kialakítani. Így a gyártót közvetlenül érintené a műszaki igényfelmérési és szükségletkutatási funkciókból származó eredmény. A legtöbb esetben azonban a gyártó vállalat a felhasználó műszaki igényeit és szükségleteit *közvetlenül* nem vizsgálja, termelési tervét a készletező vállalat keresletkutatási és a külkereskedelmi vállalat piackutatási ismereteire és főleg megrendeléseire alapozza. A készletező-, illetve külkereskedelmi vállalat a gyártó és felhasználó között közvetít, az információ útját lelassítja. Így a gyártó vállalat legtöbbször nem képes a jövő műszaki igényeinek, szükségleteinek *időben* megfelelni.

A *kutatóintézeteket,* a termelő *vállalatok fejlesztő részlegeit* (IV.) a felhasználók gyakorlati, a termék alkalmazása kapcsán szerzett tapasztalatai érintik az új kutatási és fejlesztési célkitűzések kialakítása szempontjából. Mégis a felhasználás, alkalmazás tapasztalatai, a még műszakilag meg nem oldott funkcióigények *szervezett formában* — az értékesítő vállalaton keresztül — csak kivételes esetben jutnak el a kutatóhoz, fejlesztőhöz. Időben és térben legtávolabb esik a felhasználótól, holott a jövő szükségletei kielégítése tekintetében legközelebb kellene állania. A kutatóintézeteknek, vállalati fejlesztő részlegeknek közvetlenül kellene foglalkoznia a felhasználó tapasztalatainak és funkcióigényeinek vizsgálatával.

Tehát, mint az ábra is mutatja, lényeges eltérések vannak a jelenlegi és a megkívánt piackutatási információs utak között. A felhasználó működési köre (I.) különböző fázisainak megismerésében valamennyi szerv (II., III., IV.) közvetlenül érdekelt lenne, a jelenlegi kapcsolat azonban csak az értékesítő vállalat (II.) részéről közvetlen.

A körfolyamat állandó, mennyiségileg és minőségileg állandóan bővülő, ezért az igényt, szükségletet, keresletet újra és újra, folyamatosan kell vizsgálni.

Lehetségesek és szükségesek olyan megoldások, intézményesen kialakított információs utak, amelyek a felhasználás részanalíziseit közvetlenül a legérdekeltebb szervhez juttatják. Az ilyen megoldások egyike, amelyet Csehszlovákiában valósítanak meg. Úgynevezett kombináton

belül tömörül a kutató- és tervezőintézet, a gyártó üzem és az eladással foglalkozó szervezet. Ilyen kisebb kombinát mintája nálunk is található, például a Medicor Röntgen Műveknél, az Egyesült Izzóban. Ezek a megoldások ott lehetnek különlegesen hatékonyak, ahol a technikai fejlődés üteme gyors, a gyártmányok bonyolultak és ahol egyedi vagy kissorozatgyártás történik.

A termelési eszközök piackutatása összetett műszaki-gazdasági feladat. A szervezeti megoldásra — az egyes feladatok különbözőségét figyelembe véve — több lehetőség kínálkozik: 1. a kutató-, fejlesztő intézet, gyártóüzem maga végezze; 2. a megbízott, megfelelő szakemberekkel rendelkező piackutató intézet végezze; 3. a piackutató intézet és üzem (vagy kutató) közötti munkamegosztás és együttműködés útján történjen; 4. független értékesítési szerv végezze.

1. A *direkt* értékesítést és piackutatást nem célszerű mellőzni azokban az esetekben, amikor a profilba számtalan speciális berendezés tartozik, amelyeket sajátságos vevőmegbízások alapján kell továbbfejleszteni és gyártani. Az értékesítési forma meghatározásában is a gyártmányok jellegéből kell kiindulni.

Bonyolultabb készülékeknél, ha az értékesítést nem a gyártó vállalat maga végzi, bizonyos funkciókat mindenképpen célszerű a kutató-, fejlesztő intézetnek, a gyártónak megtartania. Ilyen esetben célszerű, ha a felhasználókkal, alkalmazókkal a közvetlen kapcsolatot tartják, az információ és tanácsadás funkcióit maguk végzik. Speciális, általában műszakilag komplikált gyártmányok javítási munkáit is többnyire helyes a gyártónak végeznie.

2. *Piackutató-intézet* bevonásával rendszeresebb és alaposabb piackutatást lehet végezni. A legtöbb esetben jobb eredmény érhető el, mint ha az üzemek egyedül végeznének piackutatást. Az ilyen megoldásban előnyt jelent az intézet függetlensége és objektivitása is. Az üzem szakembereit ugyanis egyéb elfoglaltságuk és a vállalati külön érdekeltség gyakran akadályozza a piackutatási feladatok alapos ellátásában. Ez a megoldás bonyolult munkaeszközök, berendezések, műszerek esetében ritkán vezethet eredményre, kivéve ha a piackutató-intézet specializált szakmérnököket is foglalkoztat.

3. A technikailag fejlett gyártmányok piackutatásánál *a piackutató-intézet és szakemberek együttműködése* útján várható a legjobb eredmény. Hasznos gyakran az a megoldás, ha a kutató vagy gyártó szerv munkatársát egy időre a piackutató-intézethez delegálják.

Ilyen együttműködés esetén is szükséges a vállalaton belüli kisebb piackutatási részleg felállítása, amely — szoros kapcsolatban a többi osztállyal — folyamatosan foglalkozik a gyártmányok műszaki igényfelmérésével és szükségletkutatásával. Az ilyen részleg jobb kapcsolatot tud kiépíteni a külső apparátussal.

4. *Független értékesítési szervek* általában akkor alkalmasak piackutatásra, ha gyártmányválasztékuk nem túl széles, az értékesítésre kerülő gyártmányok megmagyarázási, bemutatási igénye nem nagy, és ha egyben szerelési és garanciális javítási munkákat is vállalnak. Ezek adatainak statisztikai feldolgozása fontos információkat nyújthat.

A legbonyolultabb és technikailag leggyorsabban fejlődő termékeket gyártó műszer- és híradástechnikai iparunk további növekedési ütemét export fokozásával tudjuk csak tartani. A műszer- és híradástech-

nikai ipar részére létesíthető független piackutató-intézet — amely nem tartozik sem iparághoz, sem kereskedelemhez — megfelelő felkészültségű szakemberek segítségével képes lenne az említett feladatok megoldására, koordinálására. A távlati piackutatás szakszerűségét és folyamatosságát ilyen intézeten belül lehetne leginkább elérni.

Az intézet munkája csak akkor lehet eredményes, ha

1. a kutatás és fejlesztés területén helyileg is rendszeresen foglalkoznak műszaki igényfelméréssel, a gyártás területén szükségletkutatással, a belföldi értékesítés terén keresletkutatással és export szempontjából piackutatással;

2. a kutatás és fejlesztés, a gyártás és az értékesítés szervezetileg is egymáshoz közelebb kerül (hiszen a piackutatáshoz hozzátartozik az értékesítés útjának, módjának, szállításösszetételének és -ütemezésének vizsgálata is), és a termelőfogyasztás, alkalmazás részanalíziseit komplexen lehet vizsgálni.

Természetesen a piackutatás megfelelő szervezetét, módszereit — a termelési eszközök területén — a gyártmányok jellegének és az említett alapelveknek megfelelően, fokozatosan ki kell alakítanunk.

Szocialista társadalmunkban lehetőségünk van a termelés és a szükséglet harmóniájának megteremtésére. A célkitűzésektől, a nézőponttól, a módszerek továbbfejlesztésétől, a szervezeti megoldásoktól függ, hogy mennyiben tudjuk a piackutatást az egész népgazdaság fejlődésének szolgálatába állítani.

Amellett, hogy országonként kialakítjuk a termelési eszközök piackutatási módszereit és szervezetét, célszerű lenne ezt a tevékenységet nemzetközileg összehangolni. Így lehetővé válna, hogy a szocialista országok a termelési eszközök széles skálájában belföldi és importszükségleteiket részleteiben is meghatározzák és információikat kicseréljék.

Kenessey Zoltán—Cseh-Szombathy László
VILÁGGAZDASAGI IDŐSOROK 1860-1960

A könyv a Központi Statisztikai Hivatalban 1959 óta folyó kutatások eddigi eredményeiről ad számot, s ennek alapján néhány szocialista és a főbb kapitalista ország 100 évre visszatekintő gazdasági adatairól tájékoztat.

A munka célja, hogy egy évszázad fontos gazdasági jelenségeiről elszórtan rendelkezésre álló nemzetközi statisztikai adatokat egybegyűjtse, kritikailag feldolgozza és a lehetőséghez képest összehasonlítható rendszerben közreadja.

Minden táblázat tartalmazza a Szovjetunió, az NDK, Csehszlovákia és Magyarország, valamint hat tőkés ország (az USA, Anglia, Franciaország, az NSZK, Olaszország és Ausztria) adatait. Ezen országokon kívül a táblázatokban helyet kaptak az ismertetett adatsorok szempontjából fontos egyéb országok is.

A táblázatok felölelik a népesség, a népmozgalom, a mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés, valamint a külkereskedelem százéves idősorainak adatait.

A feldolgozás közgazdászok, statisztikusok, történészek számára készült, s így mindazoknak kíván forrásanyagul szolgálni, aki az 1860 és 1960 közötti időszak gazdasági fejleményeit a számszerű összefüggések, a statisztika által dokumentált tényanyagok fényében kívánják elemezni.

158 lap — Ára kötve: 103,— Ft

FALL LEVENTE:

Az élőmunka-felhasználás hatékonyságának elemzése a kiskereskedelemben

Az élőmunka-felhasználás hatékonyságának mérése helyett a kiskereskedelemben — a jelen tanulmányban ismertetett mérési módszereknek a közelmúltban történt bevezetéséig — csak a „termelékenységnek" nevezett egy főre jutó forgalmat mérték. Ez a termelékenységi mutató nem alkalmas az élőmunka-felhasználás hatékonyságának jellemzésére, mert igen egyoldalú és alakulása jelentős részben az árszínvonal változásától és az áruforgalom összetételváltozásától függ. Hiányosságai a következőkben foglalhatók össze:

1. Változása nem arányos a tényleges teljesítménnyel, tehát sem az eladások számával, sem a természetes mértékegységben mért értékesített árumennyiséggel.

2. Egyoldalú, mert csak az értékben kifejezett forgalom és a létszám viszonyát fejezi ki. Nem ad felvilágosítást a dolgozók munkával való megterhelésének (a „leterheltségnek") mértékéről, az értékesítés színvonaláról stb.-ről.

3. A hálózat sűrűségével, szakosításával és kapacitásával fordítva arányos. Ha például ugyanazon az ellátási területen felére csökkentik a boltok számát, vagy a boltok számának változtatása nélkül felére csökkentik a boltok kapacitását (vevő-átbocsátó képességét), akkor a termelékenységi mutató értéke jelentősen emelkedik. A szűkebb értelemben vett termelékenység *ilyen* emelkedését is eddig általában pozitívan értékelték, holott ez a valóságban nem a munka hatékonyságának javulását, hanem romlását fejezi ki.

4. A boltnagysággal fordítva arányos, tehát a kisebb (egy- és kétszemélyes) vegyes boltokban a legmagasabb a termelékenységi mutató. A gyakorlati megfigyelések bebizonyították, hogy az ilyen boltokban alacsony az eladás kulturáltsága és legtöbbször a boltos családtagjai is segédkeznek az eladásban. A magas termelékenységi mutató tehát elmaradt kereskedelmi formát és kezdetleges értékesítési módszereket takar.

5. A termelékenységi mutatót mindeddig az egész vállalat átlagában dolgozták ki, ezért — ebben a formájában — még arra sem volt alkalmas, hogy az értékben kifejezett forgalom és a létszám viszonyáról felvilágosítást nyújtson. A vállalati átlagban ugyanis az egyes szakmai boltprofilok termelékenységi eltérése eltűnik, kiegyenlítődik, és így nem lehet megállapítani, melyik szakmai boltcsoportban nőtt és melyikben csökkent a „termelékenység", hol értek el jó eredményeket és hol vannak esetleg súlyos hiányosságok. Mivel a vállalati termelékenységi mu-

tatónak nincs szakmai jellege, ezért konkrétan nem is elemezhető és következtetések levonására sem alkalmas. Gyakori, hogy egy-egy vállalat minden szakmai boltcsoportjában csökken a „termelékenység", a vállalati mutató mégis nő. Ez a forgalom összetételváltozása miatt lehetséges.

A kiskereskedelmi munka gazdasági hatékonyságának fogalma

A gazdasági hatékonyság fogalma nem ellentétes a kereskedelmi munkatermelékenység közhasználatú fogalmával, nem is teszi azt feleslegessé, csak annál sokkal szélesebb, átfogóbb fogalom. A gazdasági hatékonyság fogalmának bevezetése tulajdonképpen a termelékenység eredeti marxi fogalmához való visszatérést jelent. A termelékenység fogalma ugyanis a XX. században mind az iparban, mind a kereskedelemben egyes élőmunka-felhasználási mutatókhoz kapcsolódott. *Az élő- és holtmunka-felhasználás mennyiségének és színvonalának együttes számbavételét és a munka gazdasági eredményeihez való viszonyítását* — a már korábban szűkebb fogalommá vált „termelékenység" helyett — ma általában *hatékonyságmérésnek nevezik.** A gazdasági hatékonyság fogalma csak a gazdaságosság fogalmával való kapcsolatában világítható meg. A gazdaságosság régi alapelve: minél kevesebb munkával minél nagyobb eredményt. Ezt a közgazdaságtan két formulával konkretizálja: 1. meghatározott munkafelhasználással optimális eredményt, vagy 2. optimális munkafelhasználással meghatározott eredményt. A hatékonyság a gazdaságosság gyakorlati megvalósítását és annak mértékét fejezi ki. A gazdaságosság általános alaki elv és követelmény, a hatékonyság pedig a gazdaságosság valamely konkrét gazdasági területen elért fokának a kifejezője.

Ha a gazdasági hatékonyság általános formuláját (a munka eredménye osztva a felhasznált élő- és holtmunka mennyiségével) szemügyre vesszük, akkor azt látjuk, hogy a hatékonyság matematikai formulája olyan tört, amely sem az iparban, sem a kereskedelemben nem oldható meg (az osztás nem végezhető el), mivel a számlálóban is, a nevezőben is többféle és különnemű mennyiségek szerepelnek. A hatékonyság közgazdasági fogalom és nem mutatószám.

Így például a kereskedelmi munkának különböző eredményei lehetnek, amelyek közül legfontosabbak: a megkötött kereskedelmi ügyletek (eladások) száma, a realizált árrés, az elért értékesítési forgalom forintban vagy természetes mértékegységben, a fogyasztói kereslet kielégítésének mértéke és színvonala stb. A kereskedelmi munkának (akárcsak bármely más célszerű gazdasági tevékenységnek) többféle eredménye van. Ez a többféle eredmény nem fejezhető ki azonos mértékegységben, tehát egyetlen számmal.

Az eredmény eléréséhez szükséges munkamennyiség részben a különböző tevékenységeket végző dolgozók munkaráfordításából áll (élőmunka-felhasználás), részben különböző anyagok, berendezések, felszerelések, gépek, épületek felhasználásából (holtmunka-felhasználás). Az élő- és holtmunka-felhasználás részben vagy egészben gyakran nem határozható meg természetes mértékegységben, hanem ahelyett a felmerült

* Részletesebben: Dr. Fáth János: Gazdasági hatékonyság az iparban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1958.

költségekkel jellemezhetjük őket. A hatékonysági tört nevezőjében is tulajdonképpen többféle és különnemű mennyiségek szerepelnek.

A gazdasági hatékonyság egyes tényezői egyáltalán nem, vagy csak igen nehezen számszerűsíthetők (például az értékesítés kulturáltsága, a kereslet kielégítésének foka stb.).

Ha valamely szakmán belül a hatékonyság egy-egy tényezőjének mutatóját, vagy e mutató dinamikáját meghatározzuk (például valamely élőmunka-felhasználási mutatót), akkor a mutató szintje vagy változásának iránya és mértéke alapján önmagában nem állapíthatjuk meg, hogy a hatékonyság a maga egészében milyen irányban és mértékben változott. Minél több tényezőt kapcsolunk be, annál jobban megközelítjük a hatékonyság komplex alakulását. A tényezők és a mutatók számának növelésével azonban — jelen gyakorlatban még — egyre kisebb a lehetőségünk arra, hogy e mutatók együttes értékét statisztikailag vagy matematikailag egyetlen számmal fejezzük ki. A hatékonyság összes fontos tényezőinek együttes figyelembevételét szükségessé tenné az is, hogy az egyes mutatókat csak relatíve lehet értékelni, mivel az egyes tényezők egymás ellen is hatnak.

Mindez azt bizonyítja, hogy a „hatékonyságot" mint olyat nem lehet mérni, legfeljebb több tényező (mutató) együttes elemzése alapján megítélni. A hatékonyságnak csak egyes fontos tényezőit tudjuk mérni, és ezeket a lehető legpontosabban mérnünk is kell. Nincs és nem is konstruálható azonban olyan formula, amely megmutatná, hogy a különböző mértékben és különböző irányban változó számos hatékonysági mutató eredőjét hogyan kell vagy lehet meghatározni. Ezt — a konkrét körülmények figyelembevételével — minden időszakban közgazdasági elemzéssel kell eldöntenünk. *Az ilyen elemzés eredményének csak akkor lesz objektív jellege, ha az elemzés tartalma, elvei és szempontjai mindig azonosak.*

André Vicent megállapítása* — „a termelékenységnél a szám önmagában semmi, minden az értelmezés" — igen tömören utal arra, hogy önmagában egy-egy hatékonysági mutatóból nem vonhatunk le következtetést a hatékonyság szintjét, változását. vagy összehasonlítását illetően, és csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha egyrészt más hatékonysági mutatókhoz viszonyítjuk, másrészt ismerjük az adott esetben felhasználandó hatékonysági elemzés legfontosabb összefüggéseit, szempontjait. Ugyanannak a mutatónak azonos mértékű változása bizonyos körülmények között a hatékonyság növekedését, más körülmények között viszont a romlását fejezheti ki.

Mivel a jelen cikk keretében a gazdasági hatékonyság komplex fogalmával kapcsolatos sokoldalú mérési és elemzési módszerek még vázlatos ismertetésére sincs lehetőség, a továbbiakban csak a legfontosabb tényező: az élőmunka-felhasználás mérési és elemzési módszerének rövid összefoglalására törekszem.

A kiskereskedelmi munka hatékonyságmérésének metodikája két irányból igyekszik megközelíteni a hatékonyság színvonalát. *Egyrészt* a bolti dolgozók (boltvezető, eladó, pénztáros stb.) és a bolt mint egység, továbbá az ezekből képzett azonos profilú és azonos eladási formájú bol-

* André Vicent: La mesure de la productivité a l'échelle de la nation et des branches d'activité. Etudes et Conjuncture, Páris, 1961. 8. sz.

tokból álló szakmai boltcsoportok munkájának fő hatékonysági tényezőit, *másrészt* a vállalat mint egység és egyes vállalati funkciók hatékonyságát számszerűen jellemzi, s végül a tényezők közötti kapcsolatokból von le következtetéseket. E cikkben csak a szakmai boltcsoportok élőmunka-felhasználásának hatékonyságmérésével foglalkozom és nem tárgyalom a vállalati hatékonyságmérés módszereit.

A kiskereskedelmi élőmunka-felhasználás fő mutatói

A termelékenységi mutató

A kiskereskedelem új termelékenységi mutatója (egy bolti dolgozó egy ledolgozott munkaórájára jutó értékesítési forgalom) egyértelműbb, mint az eddigi (egy főre jutó) mutató. A felhasznált munkaórák száma ugyanis pontosabban jellemzi az élőmunka-ráfordítást, mint a létszám. Ez is — mint minden termelékenységi mutató — a létszámfelhasználás hatékonyságát fejezi ki és így fontos tényezője az élőmunkafelhasználásnak. Ha a forgalom árösszegének emelkedése nagyobb, vagy csökkenése kisebb arányú, mint a munkaóráké, ez azt jelenti, hogy azonos forgalom lebonyolításához viszonylag kevesebb munkaóra (tehát kisebb létszám) szükséges. Ebben az esetben nőtt az élőmunka-felhasználás hatékonysága.

Az új termelékenységi mutató nem vállalati átlagban, hanem szakmai boltcsoportokra vonatkozóan, eladási formánként készül. A régi termelékenységi mutatót azért sem nevezhetjük hatékonysági mutatónak, mert nem alkalmas a hatékonyság egyetlen tényezőjének konkrét vizsgálatára sem éppen amiatt, hogy csak vállalati szinten dolgozták ki. Az új termelékenységi mutató segítségével most már konkrétan elemezhető, melyik szakmai boltcsoportban, milyen eladási formájú boltokban, hogyan alakult a létszámfelhasználás hatékonysága.

E mutató felhasználásával kapcsolatban fontos kérdés, hogy azonos szakmai boltcsoporton belül az új termelékenységi mutatóval számított termelékenység kifejezheti-e az élőmunka-felhasználást. Ugyanis bizonyos termelékenységi színvonal (egy munkaórára jutó értékesítési forgalom) bizonyos számú eladással érhető el. Az eladók tehát egyrészt *forintban* kifejezett forgalmat bonyolítanak le, másrészt bizonyos *számú* eladást végeznek. A kettő közül melyik jellemzi jobban a tényleges munkateljesítményt: a termelékenységi (érték-) mutató vagy a leterheltségi (naturális) mutató?

A leterheltség fogalma

A leterheltség fogalma a következő egyszerű példával világítható meg. Egy rövidáru-lakástextil boltban két eladó dolgozik. Az egyik lakástextil árukat, a másik rövidárukat ad el. A két eladó munkájának más a tartalma és részben a minősége is; de tény, hogy általában ugyanabban a boltban hozzák forgalomba mindkét árufélét. (Egész sor hasonló példát lehetne hozni, szinte minden szakmából. Például egy csemegeboltban az egyik eladó kenyeret és péksüteményt, egy másik eladó kávét, teát, kakaót, csokoládét, likőröket árusít.) A két eladó teljesítménye egy napon például a következő volt: a lakástextil eladó értékesített egy szőnye-

get 1740 forintért és két függönyt 1460 forintért, tehát három eladással 3200 forint forgalmat bonyolított le. A rövidáru eladó gombokat, szalagokat stb.-t értékesített, összesen 320 forintért, amely forgalmat 50 eladással érte el. Ha megvizsgáljuk a két eladó munkájának „termelékenységét", akkor legalább kétféle eredményt kaphatunk. Ha a termelékenységi mutatót alkalmazzuk, akkor a lakástextil eladó napi termelékenysége 3200, a rövidáru eladóé pedig 320, tehát csak a tizedrésze a lakástextil eladóénak. Ha a leterheltségi mutatót használjuk, akkor a lakástextil eladó napi teljesítménye 3, a rövidáru eladóé pedig 50, tehát 17-szerese a lakástextil eladóénak. A kétféle szemlélet homlokegyenest ellenkezik egymással.

Elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy a két szóban levő árucsoportban mennyi egy eladás átlagos időigénye. Megfigyeléseink szerint a lakástextil áruk eladásának átlagos időigénye több mint 18 perc, a rövidáruké pedig közel 6 perc. A 3 lakástextil eladás tehát összesen 54 perc, az 50 rövidáru eladás pedig 300 perc effektív eladási munkát igényel. Ez világosan bizonyítja, hogy 50 rövidárueladás nagyobb *teljesítmény,* mint 3 lakástextil-eladás, még akkor is, ha a kétféle munka eltérő minőségét figyelembe véve, a teljesítményi arányt nem is tekintjük teljesen azonosnak a 300 : 54 időráfordítás aránnyal.

A teljesítmény változásával sem az elért forgalom, sem az eladások száma nem azonos arányban változik, de tendenciájában az eladások számának és a teljesítménynek a változása egyező. Egy és ugyanazon munkahelyen, hosszabb időszakot figyelembe véve, az eladások száma a teljesítménnyel nagyjából arányos, az értékben mért forgalom azonban sokkal kevésbé, mert lényegesen érzékenyebb a forgalom összetételének változásaira.

Általánosítva megállapítható, hogy a kereskedelmi teljesítmény legpontosabban természetbeni mutatókkal jellemezhető és az ezekkel mért tényleges teljesítmény alakulása gyakran ellentétes az értékben mért teljesítménnyel. Az elsődleges természetbeni mutatók (az eladott áruk súlya, darabszáma, hossza, köbtartalma stb.) jellegüknél fogva nem összesíthetők és általánosíthatók, ezért különös jelentősége van az eladások számának, mint általánosítható teljesítményi mutatónak. *A leterheltség az eladások számának a felhasznált kereskedelmi munkaidőhöz való viszonyítása.*

A kereskedelmi leterheltség makröökonómiai felismeréséhez Harold Barger számításaival* kapcsolatos viták és vizsgálódások vezettek. Barger ugyanis a termékek kereskedelmi forgalomba került mennyisége, árösszege és a bruttó árrés segítségével igyekezett meghatározni az Egyesült Államokban a kereskedelmi termelékenység évi emelkedését. Mérései arra a különös eredményre vezettek, hogy a termelékenység 1869 és 1949 között átlagosan a gyáriparban évi 2,3 százalékkal, a bányászatban 2,6 százalékkal, a mezőgazdaságban 1,9 százalékkal, a kereskedelemben pedig 5 százalékkal emelkedett. Ez annál meglepőbb volt, mert egyértelműen megállapította, hogy a kereskedelemben a technikai haladás viszonylag kisebb, mint a többi népgazdasági ágban.

Mivel a termelékenység értékbeli mérése nyilvánvalóan nem megfelelő, Barger megpróbálta az értékbeni indexet deflálni és valamilyen

* Harold Barger: Distribution's place in the American economy since 1869. National Bureau of Economic Research, Princeton University Press, 1955.

konkrétan értelmezhető természetbeni mutatóhoz jutni; azonban ez nem sikerült.

A Harvard Egyetem Kereskedelmi Kutató Intézete 1940-től 1948-ig 13 — sok fióküzlettel rendelkező — kereskedelmi vállalatnál végzett méréseket, és megállapította, hogy az egy óra alatt egy eladó által végzett eladási ügyletek száma 9 év alatt átlagosan 3,7-ről 3,9-re emelkedett, ami évi 0,5 százalékos növekedésnek felel meg.* Az intézet kutatóinak leterheltségi méréseken alapuló megállapítása szerint Bargernek a kereskedelmi tevékenység növekedéséről kidolgozott adatai túlzottak. Hall és Knapp — mindezeket értékelve — a következőket írják: „Ha inkább elfogadjuk a szétosztásban rejlő termelés volumenének indexéül az ügyletkötések számát, mint az eladott termékek mennyiségét, ez a mutatószám lassabban növekszik, mint a Barger által használt klasszikus indexszám. Valószínű, hogy az ügyletek száma a jobb fizikai mutató a szétosztásban végzett munka számára, mert az eladás és az azzal kapcsolatos tevékenységek viszonylag a legfontosabb cselekmények a szétosztó vállalkozások (kiskereskedelem) legtöbb részében."**

A kereskedelmi teljesítmény és a leterheltség kapcsolata

Az ipari munkás teljesítménye nagyrészt saját magától, illetve gépének teljesítőképességétől, továbbá annak a munkafolyamatnak a körülményeitől függ, amelynek egyik láncszemét végzi. A kereskedelmi eladó ehhez képest sokkal kevésbé növelheti vagy csökkentheti saját teljesítményét, mert az döntően a vevők számától, tehát *a vevőáramlástól függ.* Hiába akar például egy eladó óránként 5 vevő helyett 15 vevőt kiszolgálni, ha 15 vevő nem jön be az üzletbe. Ez fordítva is igaz, mert ha sokkal több vevő jön be, mint amennyit normális munkamenetben egyáltalán ki lehet szolgálni, akkor is kénytelen az eladó lehetőleg minden vevőt kiszolgálni, tehát munkáját rajta kívül álló okokból gyorsítania kell.

A leterheltséget nem lehet egyszerűen teljesítménynek tekinteni. Nem mondhatjuk azt, hogy minél nagyobb az eladók leterheltsége, annál nagyobb az élőmunka-felhasználás hatékonysága.

Az alacsony leterheltség rontja az élőmunka-felhasználás hatékonyságát, mivel azt fejezi ki, hogy a dolgozók munkával való megterhelése kisebb, mint munkavégzési képességük. A *túl magas leterheltség* azonban *ugyancsak kedvezőtlen,* mert a kereskedelmi dolgozókat rövid idő alatt kimeríti és a munka megfelelő minőségű elvégzését teszi lehetetlenné. Ha egy boltban túl magas az eladók leterheltsége, akkor alacsony az eladás kulturáltsága; az eladók kapkodnak, az árucikkeket nem mutatják be rendesen a vevőknek, hiányosan mérnek, a vevők pedig sorbaállásra kényszerülnek. A túl magas leterheltség tehát éppenúgy rontja a hatékonyságot, mint a túl alacsony. Mindebből az következik, hogy a

* Malcolm P. Mc Nair: Operating results of department and speciality stores in 1948. Harvard University Grandnate School of Business Administration, Bureau of Business Research Bulletin No. 130. 8—19. és Elisabeth A. Burnham: Employee productivity in department stores. Harvard Business Review, 1949. VII. p. 480—481.

** Margaret Hall–John Knapp: Numbers of shops and productivity in retail distribution in Great Britain, United States and Canada és M. Hall–J. Knapp: La productivité dans le commerce de distribution. Comment évaluer la „production" dans ce sectuer. Revue de la Mesure de la Productivité. Páris 1957. No. 8: p. 24—42.

Megjegyezzük, hogy az angol–amerikai szerzők a „kereskedelem nettó termelése" kifejezéssel a nettó árrést jelölik.

leterheltség optimális szintjének elérésére kell törekednünk. Ez olyan leterheltség, amely összhangban áll a munkaerők munkavégzési képességével és annak teljes, de nem túlzott igénybevételét jelenti.

Az optimális leterheltség, amely se nem túl kicsi, se nem túl nagy, szakmánként más és más. Így például egy élelmiszerboltban egy munkaórára jutó 7 eladás igen alacsony leterheltség. Ugyanez egy férfikonfekció-boltban viszont túl magas. Fontos a leterheltség optimális szintjének szakmai meghatározása, mert csak az optimális leterheltséghez való közelítés növeli a munka hatékonyságát. A leterheltségi mutató alakulása szakmai boltcsoporton *belül* is általában nagy szóródást mutat.

Különösen alkalmasak ezek a mutatók az új eladási formák (önkiszolgáló bolt, supermarket) értékelésére, illetve a hagyományos és az új formák összehasonlítására. Az önkiszolgálásban ugyanis sokkal nagyobb teljesítmény érhető el — anélkül, hogy a dolgozók túl lennének terhelve —, mint a hagyományos formában. Egy önkiszolgáló boltban nem az eladóknak kell kiszolgálniok a vevőket, hanem a polcokon kellően csoportosított áruk önmagukat „adják el", illetve a vevők önmagukat szolgálják ki. Az egy munkaórára jutó eladásoknak olyan magas száma, amely egy hagyományos boltban túlzott leterheltséget jelentene, itt nem túlzott, hanem esetleg optimális leterheltséget jelent. A hatékonyságnövelés egyik fő módszere tehát az eladás technikájának, az eladási formáknak olyan fejlesztése, amely az optimális leterheltség szintjét növeli. Ebben az értelemben (de csak ebben az értelemben) a leterheltség állandó növelésére kell törekednünk, amelyet az új eladási formák, a gépesítés, az automatizálás segítségével valósíthatunk meg.

A leterheltség növekedését vagy csökkentését tehát nem értékelhetjük abszolút értelemben, hanem csakis a leterheltség optimális szintjéhez viszonyítva. Ennek megfelelően például a leterheltség növekedése egyik szakmában a hatékonyság emelkedését, másik szakmában viszont a hatékonyság csökkenését mutathatja.

Azt a körülményt, hogy milyen mértékű leterheltség jelent optimális teljesítményt, a termelőerők színvonala, elsősorban a munkaeszközök határozzák meg. A kiskereskedelem vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a teljesítmény növelésének túlzott leterheltségét előidéző szintje viszonylagos és az eladás technikájától függ. *Az optimális leterheltség szakmai szintje tehát a holtmunka-felhasználás részarányát, illetve színvonalát is kifejezi. A hatékonyság növekedése jelentős részben a holtmunka-felhasználás részarányának növekedésétől függ. Minél magasabb a technikai felszereltség, annál magasabb terhelést tekinthetünk optimálisnak.*

A termelékenységi és leterheltségi mutatón kívül az élőmunka-felhasználás hatékonyságának megítéléséhez be kell vezetnünk az *egy eladás átlagos forintértékének mutatóját.* Megfelelő áruválaszték és kulturált kiszolgálás elősegíti e mutató kedvező alakulását. A hiánycikkek számának emelkedése, az eladás színvonalának csökkenése esetén ez a mutató általában romlik.

Egy eladás átlagos forintértékének növekedése az áruegységre jutó élőmunka-ráfordítás viszonylagos csökkenését jelzi, minthogy annál kevesebb kereskedelmi munka jut az áru egy-egy egységére, minél több árut tudunk egy tételben értékesíteni.

A reáljövedelem, a vásárlási szokások stb. természetesen erősen meghatározzák e mutató értékét, mindezek a tényezők azonban csak

viszonylag hosszabb időszakban változnak. A változás azt fejezi ki, hogy a kereskedelmi kínálat összetétele megközelítette-e a fogyasztói kereslet összetételét, és az eladás kulturált körülményei elősegítették-e nemcsak az adott időszakban létrejött vásárlóerő, hanem gyakran a régebbi megtakarításból származó vásárlóerő lekötését is.

A mutatók közötti dinamikus összefüggések

A három mutató alapösszefüggése az, hogy a termelékenységi mutató egyenlő az egy eladás átlagos értékének és a leterheltségnek a szorzatával. Ugyanis

$$\frac{\text{forgalom}}{\text{eladások száma}} \cdot \frac{\text{eladások száma}}{\text{létszám}} = \frac{\text{forgalom}}{\text{létszám}}$$

Ez a mutatók közötti *statikus* összefüggés.

Ha az élőmunka-felhasználás fő mutatóinak (tényezőinek) eltérő alakulása közötti összefüggést vizsgáljuk, akkor *dinamikus* összefüggéseket keresünk. A kölcsönös kapcsolatok vizsgálatának lényege itt az, hogy egy statisztikai sokaságot egyidejűleg két vagy több ismérvvel jellemzünk és az ismérvértékeket egymásra gyakorolt hatásukban tanulmányozzuk.

A leterheltség, a termelékenység és az egy eladás átlagos értéke nem azonos arányban változik, sőt gyakran változásuk iránya is ellentétes. Kétségtelen, hogy nemcsak az ezekben a mutatókban kifejezett tényezők hatnak egymásra, hanem számos más tényező is hat rájuk, éppen ezért feltételezhető, hogy kölcsönös kapcsolatukban bizonyos valószínűségi törvényszerűség érvényesül. Az élőmunka-felhasználás három fő mutatója (tényezője) közötti kapcsolat beható vizsgálata megkönnyíti a hatékonyság-változás irányának, okainak és mértékének megközelítő meghatározását, elemzését.

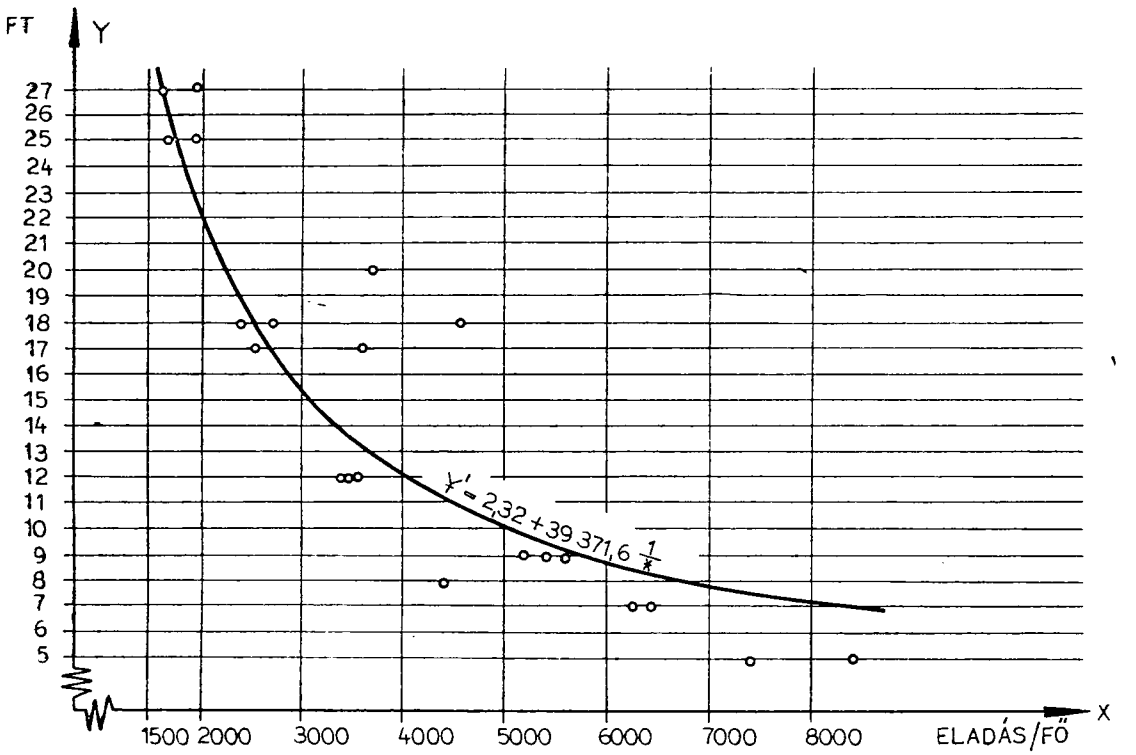
A leterheltség és az egy eladás átlagos értékének változása, továbbá a leterheltség és a „termelékenység" változása között nyilvánvalóan nem lehet függvényszerű kapcsolat, mert a leterheltség változását nemcsak az egy eladás átlagos értékének alakulása befolyásolja és fordítva. Semmiképpen sem tételezhetjük fel persze e tényezők függetlenségét sem. Mindezek alapján sztochasztikus kapcsolatnak kell közöttük fennállnia, amelyet — a megfigyelés körébe vont vállalatok és boltok adatainak felhasználásával — korrelációszámítás segítségével vizsgáltunk.

A leterheltség és az egy eladás átlagos értéke közötti sztochasztikus kapcsolat

Különböző szakjellegű vállalatoknál és számos boltban gyűjtött adatok feldolgozása alapján megállapítható, hogy a leterheltség és egy eladás átlagos értéke között statisztikai törvényszerűség jellegével bíró állandó kapcsolat (korreláció) érvényesül. A leterheltség értékeinek növekedésével egy eladás átlagos forintértékének mutatója fokozatosan csökken. Minél nagyobb tehát általában a leterheltség, annál kisebb egy eladás átlagos értéke. Ez utóbbi csökkenése a leterheltség növekedésekor bizonyos határig rohamos, azon túl pedig lassú (hiperbolikus).

Ezt — példaként — a szövetkezeti hagyományos vegyes boltok adataiból számított regressziós görbe mutatja be. (1. ábra.)

Szövetkezeti hagyományos vegyes boltok
A leterheltség (x) és egy eladás átlagos forint értéke (y)
közötti sztochasztikus kapcsolat

A korreláció szorosságát csak a leterheltség ismérvértékeinek abszolút magasságával és sűrűsödésével együtt szabad figyelembe venni. A korreláció szorossága és a két ismérv közötti kapcsolat egyéb mutatói mást jelentenek az egyik és mást a másik szakmában, sőt nyilvánvalóan mást jelentenek a különböző földrajzi területeken és azonos profilú, de különböző áruösszetételű boltokban is.

A leterheltségnek és egy eladás átlagos értékének viszonya rendkívül sokoldalú és bonyolult körülmények között alakul ki. Befolyásolják — többek között — a vásárlási szokások, az a körülmény, hogy a vevőkör főleg átutazókból áll-e vagy állandó jellegű (például lakótelepi üzleteknél), hogy városi vagy falusi-e a bolt. Ettől függően egy szakmailag átlagosnak tekinthető leterheltséghez más és más átlagos eladási érték tartozhat — és fordítva.

A leterheltség és a termelékenység közötti sztochasztikus kapcsolat

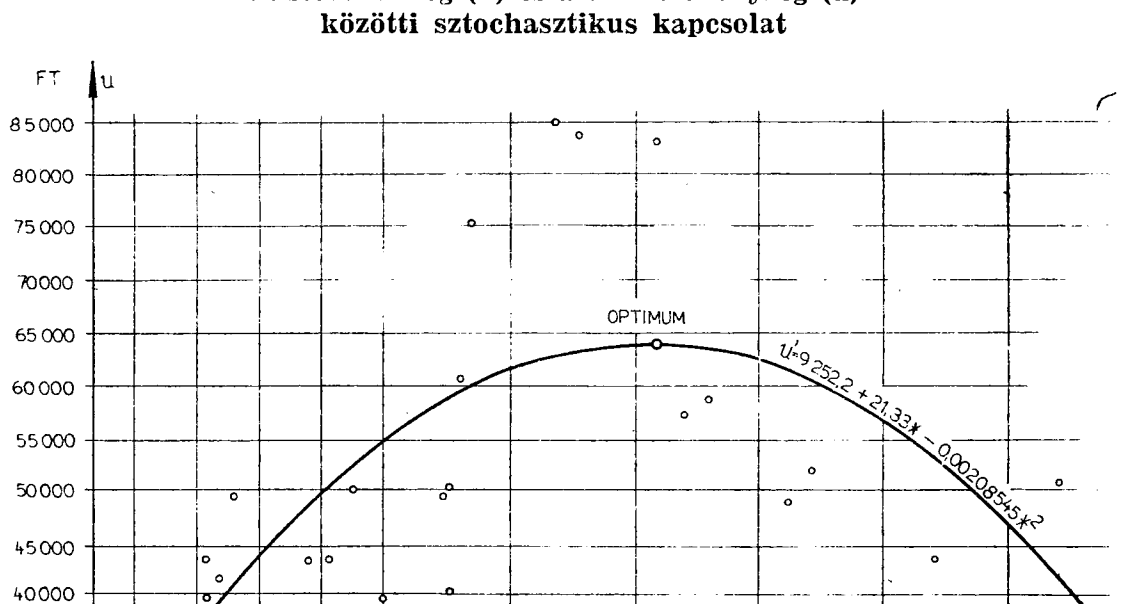
A leterheltség (egy főre jutó eladások száma) és a termelékenység (egy főre jutó forgalom Ft-ban) közötti sztochasztikus kapcsolat lényege — az összes szakmai sajátosságok figyelembevételével — a következők szerint általánosítható.

A leterheltség és a termelékenység, a leterheltség bizonyos — szakmától és eladási formától függő — nagyságáig együtt növekszik, illetve a termelékenység növekedése e határig azonos mértékű. A leterheltség

telítődési tartományában a termelékenység emelkedésének mértéke először csökken, majd növekedése megszűnik és a leterheltséget tovább emelve, a termelékenység süllyedni kezd.

Ezt az általános összefüggést egy parabola fejezi ki* (2. sz. ábra). A parabola első deriváltja segítségével megállapítható a függvény szélső értéke** a leterheltség szempontjából. Ez az az érték, amelynél nagyobb

Szövetkezeti hagyományos vegyes boltok
A leterheltség (x) és a termelékenység (u)
közötti sztochasztikus kapcsolat

leterheltség már csökkenti a termelékenységet. A parabola egyenletébe való behelyettesítése útján meghatározható a hozzátartozó termelékenységi érték (a másik ordináta) és ezáltal a parabola maximuma. Ezt a pontot azért tarthatjuk optimumnak, mert a termelékenység és a leterheltség növekedése eddig az értékig hatnak egymásra kedvezően, tehát eddig a határig erősítik egymást. Az összefüggés alkalmas arra, hogy segítségével — konkrét vizsgálatok alapján — a termelékenységet és a leterheltséget egymással összhangba hozva, az egyes boltokban, szakmai boltcsoportokban a munka hatékonyságát növeljük.

Mivel vizsgálataink mindig a boltok meghatározott (kisebb vagy nagyobb) csoportjára vonatkoznak és a vizsgált boltokban gyakran a tárgyalt jelenségeknek csak egy része fordul elő, ezért gyakorlatilag a leterheltség és a termelékenység kölcsönös kapcsolatát sokszor nem parabola, hanem egyenes fejezi ki.

Ha például a vizsgált boltokban a leterheltség nem éri el azt a határt, amelyen túl a termelékenység már alacsonyabb, akkor az összefüggést egy emelkedő egyenes mutatja (pozitív lineáris regresszió).

* A tárgyalt összefüggés eltérő leterheltségű boltok termelékenységi szintjeinek összehasonlításából adódik. Egyetlen bolt vonatkozásában természetesen a leterheltség növekedése nem ronthatja a termelékenységet, mert egy újabb eladás – bármilyen kicsi is egy eladás átlagos forintértéke – a forgalom értékvolumenét csak növelheti és nem csökkentheti.

** Szükséges feltétel, hogy a másik derivált negatív legyen. A vizsgált esetben ez teljesül.

Ezt az egyenest a parabola emelkedő ágaként értékelhetjük. Ha a vizsgált boltok többségében túl nagy a leterheltség, akkor a kapcsolatot egy süllyedő egyenes ábrázolja, amely a parabola leszálló ágával azonosítható (negatív lineáris regresszió).* Exponenciális görbe** akkor fejezi ki a két ismérv közötti kapcsolatot, ha a boltok egy része a parabola emelkedő ága mellett, más része a görbe maximumának közelében helyezkedik el. Ha a vizsgált boltok számát emeljük és az átlagos leterheltséget növeljük (igen magas leterheltségű boltokat is bevonunk a megfigyelésbe), minden esetben eljutunk a parabolához. Gyakorlatilag a szakmák többségében a fennálló konkrét viszonyok kedvezőbbek annál, hogy szakmai jellemzőként a parabola kialakulhasson.

A kölcsönös kapcsolatok együttes figyelembevétele

A leterheltség és az egy eladás átlagos értéke közötti hiperbolikus, valamint a leterheltség és a termelékenység közötti parabolikus kapcsolatot úgy kell felhasználnunk, hogy egy eladás lehető legmagasabb értékét és a termelékenység elérhető optimumát biztosítsuk. Ha csak egy vagy két tényezőt veszünk figyelembe, akkor lehet, hogy egyik tényező javítása útján a másikat vagy harmadikat még nagyobb mértékben rontjuk. (Például a leterheltség növelésével növelhetjük a teljesítményt, de ugyanakkor ronthatjuk egy eladás átlagos értékét és a termelékenységet.)

A három tényező alakulása tehát egymáshoz viszonyítva relatív és mindig csak együttesen ítélhető meg. Önmagában nem állíthatjuk azt, hogy például a 2000-es vagy 3000-es leterheltség jelent nagyobb hatékonyságot egy boltban, vagy hogy egyáltalán a leterheltség növelése vagy csökkentése kívánatos-e. A tárgyalt három tényezőnek egymáshoz viszonyítva és együttesen kell optimális hatékonyságot nyújtania. Gyakorlatilag a leterheltség a leginkább alakítható tényező és emellett az a tényező, amelyet nem célnak, csak eszköznek tekintünk. A hatékonyság növelése érdekében célul tűzzük az egy eladás átlagos értékének és általában a termelékenységnek is a növelését; a leterheltség növelésére és csökkentésére azonban nem önmagáért, hanem csak a másik két tényező optimális alakításáért törekszünk.

Mint az eddigiekből látható, más értéket ad a leterheltség optimuma a termelékenységhez és más értéket az egy eladás átlagos értékéhez viszonyítva. E kettő közé esik az élőmunka-felhasználás három fő tényezőjének *együttes* optimuma. Ezt úgy állapítjuk meg, hogy egy eladás átlagos értékének és a termelékenységnek csak azokat az értékeit vesszük figyelembe, amelyek a két pont közé esnek. Ezek közül egy eladás átlagos értékének azt az adatát választjuk ki, amely a termelékenységhez viszonyítva a legnagyobb. Ezek tehát a minőségi mutató és a termelékenység viszonylagos optimumai; a leterheltség viszonylagos optimuma pedig a hozzájuk tartozó két leterheltségi érték közötti „leterheltségi köz"-be esik.

* A parabolikus összefüggés felismerésének hiányában egyes közgazdászok eddig a negatív lineáris regresszió jelentkezését meglepőnek és közgazdaságilag értelmezhetetlennek „nonsense correlation" tartották.

** Egyes csehszlovák közgazdászok szerint a vizsgált ismérvek kapcsolatának lényegét exponenciális görbe ábrázolja. Az exponenciális görbe szerintem csak egyik esete (elkülönült része) annak az általános tendenciának, amelyet teljességében a parabola fejez ki.

Mindezt könnyen érthetővé teszi a következő példa: A földművesszövetkezeti hagyományos vegyes boltokban egy eladás átlagos értéke 5 Ft és 27 Ft között, a termelékenység (egy főre jutó havi forgalom) 40 és 85 ezer Ft között, a leterheltség (egy főre jutó havi eladások száma) 1500 és 8400 között szóródott 1960-ban.

A termelékenység azokban a boltokban volt a legmagasabb (58 és 85 ezer Ft között) amelyekben a leterheltség 5 ezer körül mozgott. A leterheltség optimuma tehát a termelékenységhez viszonyítva 5 ezer, mert az ennél magasabb leterheltségű boltokban is, és az ennél alacsonyabb leterheltségű boltokban is, kisebb volt a termelékenység.

Egy eladás átlagos értéke az egyes boltokban 27 Ft-ról 5 Ft-ig csökkent, miközben a leterheltség 1500 eladástól 8400-ig növekedett. Viszonylag magas egy eladás átlagos forintértéke és ugyanakkor viszonylag a legmagasabb termelékenység azoknál a boltoknál fordult elő, amelyeknél egy eladás átlagos forintértéke 1720 forint körül, a leterheltség pedig 3400 eladás körül mozgott. A két mutatónak ezeket az értékeit együttesen viszonylag sok bolt érte el, ami azt bizonyítja, hogy ezek nemcsak egy-két bolt által elérhető kiugró jó eredmények, Egy eladás átlagos értékének optimuma a leterheltséghez képest tehát 17—20 Ft.

Mindebből következik, hogy a termelékenység szempontjából az 5000-es, az egy eladás átlagos forintértéke szempontjából pedig a 3400-as leterheltség az optimális.

Arra kell tehát törekedni, hogy az összes ilyen boltokban a leterheltség ne a jelenlegi 1500 és 8400 között, hanem 3400 és 5000 között szóródjék. Ha ezt sikerül elérnünk, akkor mind a termelékenység, mind az egy eladás átlagos értéke emelkedni fog.

Azt a kérdést, hogy a leterheltség optimális közén belül, tehát 3400 és 5000 között egy-egy konkrét boltban mennyi legyen a leterheltség, csak helyi elemzéssel lehet eldönteni. A leterheltség egyébként nyilvánvalóan nem is tervezhető teljes pontossággal, és kizárólag elméleti megfontolás alapján általában nem célszerű befolyásolására intézkedéseket tenni, ha az optimális leterheltségi közön belül van.

A három fő élőmunka-felhasználási tényező közötti dinamikus összefüggések elemzéséhez nem kell feltétlenül kiszámítani a leterheltség és a termelékenység, továbbá egy eladás átlagos összege és a termelékenység közötti korrelációs indexet és megrajzolni a görbéket. A legtöbb esetben elvégezhetjük az elemzést úgy is, ha az egyes mutatók nagyság szerint rendezett ismérvértékeit soronként egymás alá írjuk és együttesen vizsgáljuk.

Ennek során figyelembe kell venni a három tényező alakulása közötti következő általános összefüggést:

A leterheltség növekedésével fokozatosan csökken egy eladás átlagos értéke (és fordítva). Ugyanakkor a leterheltség növekedésével együtt — bizonyos határig azonos mértékben, azontúl pedig csökkenő mértékben — nő a termelékenység. Egy eladás átlagos értékének csökkenése a leterheltség bizonyos magas értékeinél már olyan nagy, hogy az eladás egész idejét figyelembe véve, az átlagtól való negatív eltérése nagyobb, mint amit az eladások egyáltalán lehetséges számának az átlag fölé emelkedése a forgalom növelése terén ellensúlyozni tud. Végső

soron tehát nem közvetlenül a leterheltség növekedése csökkenti a termelékenységet, hanem a leterheltség növekedésével együttesen csökken az egy eladás átlagos értéke és ennek hatására a termelékenység bizonyos határig csökkenő mértékben növekszik, majd stagnál, végül csökkenni kezd.

A három tényező együttes viszonyának szemléltetésére tételezzük fel, hogy adottak a leterheltség ismérvértékei 100-tól kezdődően mindig 10 százalékkal növekedve. Ezekhez az értékekhez az egy eladás átlagos értékének olyan ismérvértékei tartoznak, amelynek 10 forinttal kezdődően 8, 9, 10, 11 stb. százalékkal csökkentek, tehát abszolút értékben a minőségi mutató egyre kisebb összeggel csökken. A termelékenység a leterheltségnek és egy eladás átlagos értékének szorzata, tehát ezektől függően alakul. A három tényező összefüggését a következő adatok szemléltetik:

Leterheltség (eladások száma/fő)	100,0	110,0	121,0	133,0	146,0	161,0	177,0
A leterheltség növekedésének százaléka	—	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0
Egy eladás átlagos értéke (Ft)	10,0	9,20	8,37	7,53	6,70	5,90	5,12
Egy eladás átlagos értéke csökkenésének százaléka	—	8,0	9,0	10,0	11,0	12,0	13,0
Egy eladás átlagos értéke csökkenésének összege (Ft)	—	—,80	—,83	—,84	—,83	—,80	—,78
Termelékenység (Ft)	1000,0	1012,0	1013,0	1001,0	978,0	950,0	906,0
Termelékenység bázisindexe	100,0	101,2	101,3	100,1	97,8	95,0	90,6
Termelékenység láncindexe	100,0	101,2	100,1	98,8	97,7	97,1	95,4

Amint az adatokból megállapítható, egy eladás átlagos értéke már csökken, amikor a termelékenység még növekszik. Bizonyos határon túl azonban az egy eladás átlagos értékének további csökkenése a termelékenység növekvő mértékű, sőt növekvő ütemű csökkenését idézi elő, annak ellenére, hogy egy eladás átlagos értéke csak körülbelül a termelékenység abszolút romlásának határáig csökken növekvő összegben, azon túl pedig csökkenésének összege egyre kisebb.

Mindezek gyakorlati felhasználására egy-egy szakmai boltcsoportban (azonos profilú, azonos eladási formájú boltokból alakított csoportban), azonos időszakra meg kell állapítanunk minden boltra vonatkozóan a leterheltségi mutatót, s ki kell számítanunk az átlagos leterheltséget. A túl magas, illetve a túl alacsony leterheltségi mutatóval rendelkező boltokban meg kell vizsgálni a minőségi és a termelékenységi mutató értékét. Az előbbi összefüggések ismeretében nagy valószínűséggel számíthatunk arra, hogy a túl magas leterheltségű boltokban az átlagosnál alacsonyabb lesz a minőségi mutató és a termelékenységi mutató, a túl alacsony leterheltségű boltokban pedig a termelékenységi mutató értéke. Ha a kedvezőtlen élőmunka-felhasználási mutatókkal rendelkező boltokban a túl alacsony leterheltséget növeljük (például a létszám csökkentése útján), a túl magas leterheltséget pedig csökkentjük (például a munkaszervezés és az eladás módszerének, technikájának javítása útján), akkor a termelékenységi és minőségi mutatók is emelkednek.

Az ismertetett mérési és elemzési módszer alapján levonható következtetések tárgyalása a kereskedelmi munkaszervezés, a technikai fejlesztés, a bérezés, a profilozás stb. kérdéseihez vezet, kiindulási alapot adva ezek megoldásához.

BALÁZSY SÁNDOR:

További mechanizmusproblémák a külkereskedelemben

Mint legutóbbi külkereskedelmi mechanizmusproblémákat tárgyaló cikkemben* részletesen kifejtettem: ahhoz, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódással összefüggő döntési problémákban az érintett gazdálkodó egységek népgazdasági szempontból ésszerű döntéseket tudjanak hozni, kellő időben és mennyiségben megfelelő — a valóságos összefüggéseket megközelítő pontossággal tükröző — információkat kell kapniok döntéseik várható következményeiről, az azok nyomán a népgazdaságra háruló előnyökről, illetve hátrányokról. Ezeket az információkat olyan árak segítségével lehet a legkönnyebben és a legjobb hatásfokkal eljuttatni az érdekeltekhez, amelyek 1. a devizák józan határárfolyamain alapulnak, 2. többféle forrásból származó termékek esetén a fogyasztás módosulása nyomán változó igénybevételű (pótlólagos) termék megszerzési költségeit tükrözik.

Ebben sommázható a szeptemberi cikkben javasoltak lényege az ár *informáló* szerepéről. Dehát árakról lévén szó, adott árinformációhoz a legkülönfélébb *érdekeltségi, ösztönzési konstrukciók* kapcsolhatók. S ez utóbbi kérdésre — az ösztönzésre — érdemes megkülönböztetett figyelmet fordítani. Sőt, szükséges is, hiszen a javasolt árfolyamok és árképzési megoldások elméleti helyességének próbaköve — mint bármely más ár- és mechanizmuskonstrukciónak is — az kell hogy legyen: fűzhetők-e hozzá épkézláb, előnyös hatású, jelentős ellentmondásoktól mentes ösztönzési rendszerek.

Az, hogy a *jelenlegi* külkereskedelmi ár- és árfolyamrendszer *elvileg hibás*, már csak azért is rendkívül valószínű, mert az ez irányú jelentős erőfeszítések ellenére mind ez ideig lehetetlennek bizonyult — ilyen árak és árfolyamok mellett — megfelelő érdekeltségi konstrukciót kidolgozni, amely a termelő és a külkereskedelmi vállalatokat egyaránt a népgazdaság szempontjából előnyös döntésekre ösztönözte volna.

Az *ajánlott* árfolyam- és árkonstrukció legfőbb erényének, s egyúttal elméleti helyessége csattanós bizonyítékának viszont éppen az látszik, hogy rá támaszkodva nehézség nélkül dolgozhatók ki előnyös hatásokat ígérő, konzisztens ösztönzési rendszerek.**

A devizaárfolyamoknak a józan határárfolyam elve szerint történő megállapítása például *pénzügyi szempontból* azt jelenti, hogy a külke-

* Balázsy Sándor: Termelői árak – devizaárak – árkiegyenlítés, Közgazdasági Szemle, 1964. szeptember.

** E cikk *Nagy András:* A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés című tanulmányának megjelenése (Közgazdasági Szemle, 1965. 2. sz.), előtt készült, s így a szerző nem tudott utalni Nagy András megfelelő, sokban rokon javaslataira.

reskedelem (különösen pedig az export) veszteséges, pontosabban annak *látszó* tevékenységből *nyereséges tevékenységgé válik.* Ez népgazdasági szinten nem jelent ugyan ténylegesen is több nyereséget (mivel a devizaárfolyamok emelését valahol másutt kompenzálni kell), de egyrészt megszüntet zavaró hamis látszatokat, másrészt lehetővé teszi, hogy a nyereség a külkereskedelemben is az okszerű, eredményes gazdálkodás kritériumaként funkcionáljon.

A külkereskedelemben a fő időszerű feladatok: 1. a kivitel bővítése; 2. a gazdaságosság javítása. Nos, eddig az első feladat teljesítése rendszeresen fokozta a külkereskedelemre való (látszólagos) ráfizetést, míg a gazdaságosság javítása — rendszerint — csökkentette azt.* A külkereskedelmi „ráfizetés" (negatív árkiegyenlítési egyenleg) csökkentését nem lehetett célul kitűzni, hiszen az export szükséges bővítése eleve feltételezte ennek növekedését.

A javasolt árfolyamok mellett viszont a külkereskedelem, s azon belül az export — a valóságnak megfelelően — a pénzügyi mutatók tükrében *is nyereséges népgazdasági ágnak mutatkozik.* Így már nyugodtan tűzhetjük ki bármely gazdálkodó egységnek feladatként a külkereskedelmi nyereség maximalizálását. Józan határárfolyamok alapján számított árak mellett ugyanis a kivitel (és ezzel párhuzamosan a behozatal) ésszerű fokozása *is,* a gazdaságosság javítása *is* növeli a külkereskedelemből származó nyereséget.

Az árfolyamok konkrét megállapítása

A devizaárfolyamok akkor informálnak (s orientálnak) helyesen, ha tükrözik a különböző devizák megszerzésével járó népgazdasági ráfordításokat (kitermelési költségüket). Ennek leginkább az felel meg, ha a devizaárfolyamokat a józan határárfolyam alapján, relációnként differenciáltan állapítjuk meg, s az árfolyamokat bizonyos időközökben felülvizsgáljuk, módosítjuk. A *korrekciók* az ázsió-diszázsió rendszer időnkénti módosításával megoldhatók és azt kell eredményezniök, hogy a korrigált árfolyamok kielégítő pontossággal tükrözzék a devizák (magyar szempontból értelmezett) nemzeti értékét: az egységnyi pótlólagosan igénybe vehető deviza kitermeléséhez szükséges belföldi ráfordításokat.

Eddig az elmélet. Az elvi követelmények gyakorlati érvényesítése persze több technikai problémát vet fel. Míg ugyanis az átlagárfolyam — az ártípusszámítások eddigi tapasztalatai szerint — viszonylag könnyen megállapítható, addig a józan határárfolyam egzakt meghatározása bonyolultabb. Előző idézett cikkemben a józan határárfolyamot a fizetési mérleg egyensúlyban tartásához szükséges export utolsó legroszszabb tized- vagy ötödrészének átlagos kitermelési költségeként határoztam meg. Figyelembe kell azonban venni, hogy jelenlegi statisztikáink alapján igencsak nehézségekbe ütközne az export e sávjainak átlagos árfolyamait devizafajtánként meghatározni. Ezért egyelőre közelí-

* Az utóbbi összefüggés egyrészt az árrendszeren belüli egyéb zavaró tényezők miatt, másrészt az importhányad nagyságától függő torzítások következtében nem érvényesült következetesen. De adott importhányad, költségstruktúra stb. mellett a gazdaságosság javulása rendszerint az árkiegyenlítési igény csökkenését is jelentette.

tő számításokkal kell beérnünk. Keresni kell azt a devizaárfolyam-szintet, amely mellett az export túlnyomó hányada (kb. 0,9-e) nem szorul ártámogatásra. Ilyen árfolyam mellett a forgalom egytizedére — tehát a mostaninál jóval ritkábban — kellene csak ártámogatást folyósítani, s ezekben az esetekben gondosan mérlegelni lehetne, szükséges-e (milyen feltételekkel, s meddig) az ártámogatás.

Nem nehéz belátni, hogy ha a devizaárfolyam magasabb, akkor az export kisebb hányadát vonjuk a különleges elbánást, nagyobb ellenőrzést magával hozó ártámogatásos konstrukcióba, míg ha az árfolyam alacsonyabb, akkor nagyobb hányadát. Az árfolyam konkrét megállapításakor ez a praktikus szempont nagy figyelmet érdemel, ha azt akarjuk, hogy az árfolyam érdemleges döntési határértékként funkcionáljon. Becslésem szerint a fenti feltétel (az export túlnyomó hányada ne szoruljon ártámogatásra) teljesül, ha az árfolyamot az átlagárfolyamot 20—25 százalékkal meghaladó szinten állapítjuk meg.

A termelők és a külkereskedelem összehangolt exportérdekeltsége

A devizák józan határárfolyamának az exportra termelők számára gazdaságossági határértékként kell funkcionálnia. A devizaárfolyam döntési határértékként való felhasználása természetesen nem öncél. Nem „elvont elméleti okoskodások" miatt kell mérlegelni bevezetését, hanem azért, mert ésszerű, a népgazdasági érdekeknek megfelelő döntésekre orientálja a gazdálkodó egységeket, s ezzel 1. segít megteremteni (megőrizni) a fizetési mérleg egyensúlyát, 2. segít a gazdaságosabb export- és importstruktúra kialakításában.

Az ilyen árfolyammegállapítás persze egy sor fontos következménnyel jár, amelyeket ajánlatos jó előre végiggondolni.

Ha a devizaárfolyamokat a józan határárfolyam szintjén, tehát az átlagos devizakitermelési költségek szintjénél magasabban állapítjuk meg, akkor ez gyökeres változást okoz az árkiegyenlítés rendszerében. Az exportban elérhető devizaár az exportvolumen zöménél fedezetet nyújt a belföldi termelési költségekre, sőt, a legtöbb esetben kisebb-nagyobb mértékben meg is haladja a belföldi termelői árat. Az ártámogatás mint gazdasági kategória nem tűnik ugyan el teljesen, de tömegesen előforduló, normális, természetes dologból — ritkábban előforduló, rendkívüli, különleges konstrukcióvá szorul vissza. Az exportőröktől az esetek túlnyomó többségében meg lehet követelni: dolgozzanak és kereskedjenek úgy, hogy ártámogatásra ne, vagy csak kivételesen szoruljanak.

A devizaárfolyam közgazdasági határértékként funkcionál tehát, amelyet *esetenként* túl lehet ugyan lépni, de a túllépés vagy az exportra termelő vállalat veszélyére történik (neki kell viselnie a gazdaságtalan exportból származó veszteséget), vagy minőségileg különböző elbánást, egyedi mérlegelést von maga után, ha ti. alapos ok szól az illető termék ártámogatása mellett. A devizaárfolyamon *belül* viszont minden devizakitermeléssel, illetve deviza megtakarításával járó termelői vagy felhasználói döntést automatikusan továbbenged a mechanizmus.

A belföldi termelői áron *felül* realizálható árbevételt valamilyen formában el kellene vonni. Az elvonásra többféle konstrukció képzelhe-

tő el; közülük azt kell kiválasztani, amelyik a népgazdasági szempontból legelőnyösebb ösztönzési hatásokat váltja ki.

Az a körülmény, hogy a józan határárfolyam a termékek zöménél fedezetet nyújt a belföldi termelési költségekre, egyben lehetővé teszi azt is, hogy az exportra termelő vállalatok árbevételét *közvetlenül a deviza-árbevételhez kapcsoljuk.*

Egy ilyen megoldás lehetősége már régóta felvetődött mind a hazai, mind a külföldi irodalomban. Mellette az szól, hogy az exportra termelő vállalat — együttműködve a külkereskedelmi vállalattal — befolyást gyakorolhat a devizabevétel nagyságára. Mindenekelőtt döntő befolyása van azokra a tényezőkre, amelyek a devizabevétel nagyságát elsősorban meghatározzák: a termék minőségére, műszaki paramétereire, külső megjelenésére, kikészítésére, csomagolására, a szállítási határidőre, a vevőszolgálat színvonalára stb. S nem utolsósorban, az exportra termelő vállalat jelentős befolyást gyakorol a kivitel lehetséges összetételére, ami a népgazdasági szempontból előnyös exportstruktúra kialakítása szempontjából különösen fontos tényező.

Ezért sok minden szól egy olyan ösztönzési rendszer mellett, amelyben a *termelő* érdekelt 1. abban, hogy gyártmányáért minél magasabb devizaárat lehessen elérni, 2. abban, hogy exporttermelésének összetétele minél gazdaságosabb legyen (és egyre inkább a gazdaságosabb termékek javára tolódjék el), 3. abban, hogy exporttermelését a lehetőségek szabta legfelső határig fokozza (mindaddig, amíg a megfelelő devizaárfolyammal átszámított exportár nem süllyed a termelési költségek szintje alá); *a külkereskedelmi vállalat* (önálló külkereskedelmi jogkörrel felruházott termelő vállalat esetében a külkereskedelmi részleg) *érdekelt ugyanezekben.*

A felsorolt követelmények elérhetők oly módon, hogy a termelő minden exporttermékért az érte befolyó deviza (józan határárfolyamon átszámított) forintellenértékét kapja. A viszonylag magas devizaátszámítási kulcsok következtében az export nem szorul többé ártámogatásra. Ehelyett termékenként eltérő (az export gazdaságosságától függő mértékű) exportnyereség képződik. Az így keletkező többlet-árbevételt (vagy annak meghatározott részét) a felügyeletet gyakorló szerv *összegszerűen* előírt exportnyereség-befizetési kötelezettség formájában vonja el. Az exportnyereség-befizetési feladat meghatározásakor a vállalattól minimálisan elvárt volumenű, megkívánt összetételű exporttermelésből, a reálisan elérhető devizaárakból (árlimitekből), az érvényes devizaárfolyamokból, továbbá az exporttermékek belföldi termelői áraiból indulnának ki. Az ily módon kimunkált és előírt exportnyereséget az exportra termelő vállalat akkor képes realizálni, ha a tőle elvárt exportot a feltételezett árakon és relációkban megvalósítja. Az előírtnál több exportnyereséget pedig akkor érhet el, ha a) növeli az export volumenét, b) a feltételezettnél magasabb exportárakat ér el, c) úgy módosítja az export összetételét, hogy azon belül nő a több exportnyereséget hozó (gazdaságosabb) és csökken a kevesebb exportnyereséget hozó (gazdaságtalanabb) termékek részaránya.

A vállalati érdekeltség mármost kapcsolható 1. az exportnyereség *tömegéhez* (százalékos visszatérítés), 2. az előirányzott összegen *felüli* exportnyereséghez (a *többlet* meghatározott hányada marad a vállalat-

nál), 3. a kettő kombinációjaként alacsonyabb kulcs szerinti visszatérítés az *előírt* és magasabb kulcs szerinti az *előírtat meghaladó* exportnyereség után.

Az előirányzaton felüli exportnyereséghez fűzhető olyan érdekeltség is, hogy ez a többlet-exportnyereség a vállalati nyereséghez csatolva növeli a vállalati nyereségrészesedés alapját.

Az exportnyereség bármelyik részéhez (a teljes tömeghez, a növekményhez vagy a kettő kombinációjához) kapcsoljuk is a visszatérítést, célszerű azt két részre bontani: 1. a teljes kollektívának jutó részre (nyereségrészesedést növelő hányad) és 2. az exportprémiumban részesülő szűkebb csoportnak szánt részre (exportprémium-alap). Az utóbbiból bizonyos gazdasági mutatók szerinti rendszeres premizálás és a célfeladatok teljesítésének jutalmazása egyaránt megvalósítható.

Áttérve a termelőegységek exportját és importját lebonyolító *külkereskedelmi vállalatok* ösztönzésére, ezeket ugyanabban célszerű érdekeltté tenni, mint a termelő vállalatokat: a minél nagyobb exportnyereségben és a minél olcsóbb importban. Ez nemcsak a külkereskedelmi vállalatok ösztönzése miatt fontos, hanem azért is, hogy a termelő vállalatok bizalommal legyenek a külkereskedelmi partner iránt, tudhassák, hogy annak éppúgy érdeke megtenni minden reálisan lehetségest az exportnyereség fokozásáért és a lehető legelőnyösebb feltételek melletti importért, mint neki magának. Enélkül a termelő vállalatok könnyen a külkereskedelmet okolhatnák, ha exportnyereségük nem alakul kielégítően. A külkereskedelmi vállalatok (részlegek) ilyen érdekeltségét az biztosíthatja, ha részesednek annak a vállalatnak az exportnyereségéből, amelyiknek exportját lebonyolítják, továbbá abból a nyereségből, ami az importárak csökkentéséből származik.

E részesedés gyakorlati megvalósítását szolgálná a következő — — vagy ehhez hasonló — jutalékrendszer: A külkereskedelmi vállalat az *export* lebonyolításáért kapna 1. általános forgalmi jutalékot (az export belföldi árösszegének meghatározott százalékát), 2. exportnyereség-részesedést (az export belföldi árösszege és termelői áron számított értéke közti különbözet meghatározott százalékát). Az *import* lebonyolításáért kapna a külkereskedelmi vállalat a megrendelőtől a) általános forgalmi jutalékot (az importáruk rögzített belföldi árösszegének* meghatározott százalékát), b) árcsökkentési részesedést (az import limitált és ténylegesen elért áron számított értéke közti különbözet meghatározott hányadát).

Az importhelyettesítő termékek belföldi ára

Külkereskedelmi szervek részéről több ízben hangzott el olyan javaslat, hogy az import helyettesítésére alkalmas belföldi gyártású termékek árát ne saját önköltségük, hanem a helyettesített importcikkek árszintjén állapítsák meg. Ez helyes javaslat két szempontból is: 1. kívánatos, hogy az importhelyettesítés ne vonja maga után az árak emel-

* A forgalmi jutalék alapjának meghatározásához, de az importvolumen méréséhez is célszerű rögzített árakat választani, hogy az importbeszerzési árak csökkenéséből ne származhassék hátrány a külkereskedelmi vállalatra, sem az importterv teljesítésének mérése, sem pedig a jutalékelszámolás szempontjából.

kedését; 2. ha a belföldi termelési költségek alacsonyabbak, mint a helyettesíthető importáru ára, méltányos, hogy az importhelyettesítő-termelésre vállalkozó belföldi cég ezért az árban is jutalmat kapjon. Másrészt azonban az ilyen ármegállapítás problematikus annyiban, hogy nem teszi kellően érdekeltté a *felhasználókat* az importcikkeknek belföldi gyártású termékekkel való helyettesítésében, hiszen hiába olcsóbb a hazai termelés, ha a felhasználó beszerzési költségei nem csökkennek. E tekintetben ezért közbenső megoldás látszik célravezetőnek: legyen az importhelyettesítő termék *gyártása* előnyös (átlagosnál nyereségesebb) a termelőnek, s egyúttal *felhasználása* előnyös (a korábbi importnál olcsóbb) a termék átvevőjének. Ez célszerűen úgy érhető el, hogy ha az importhelyettesítés megszervezését a termelő kezdeményezi, a termelő, illetve ha a kezdeményezés a felhasználótól ered, a felhasználó tesz olyan javaslatot a gyártandó új (importhelyettesítő) termék árára, amely mind a termelőt, mind a felhasználót kellően ösztönzi.

Árkiegyenlítő mechanizmusok, árképzés

Az utókalkulációs belföldi és a közvetlen devizaáraranyos importárképzés kivételével mindig van valami eltérés adott termék belföldi ára és a megszerzésével járó népgazdasági ráfordítások között. Ha a ráfordítás meghaladja az árbevételt, gondoskodni kell a veszteség fedezéséről, ha viszont az árbevétel haladja meg a ráfordításokat, akkor a nyereség (teljes vagy részleges) elvonásáról.

A belföldi termelői ár és a belföldi önköltség különbözete a *vállalati nyereség-veszteség* számlán csapódik le.

Ha valamely importcikk belföldi átadási ára rögzített, az importár viszont időben és relációnként változó, akkor a belföldi és a külföldi árak különbözete valamilyen *árkiegyenlítő kasszában* csapódik le, illetve onnan nyer fedezetet. Mint majd a következőkben bizonyítjuk, ilyenkor az árkiegyenlítő kasszát az importáló *külkereskedelmi vállalatnál* célszerű elhelyezni.

Ha valamely terméket belföldön is termelünk, külföldről is importálunk, de a különböző forrásból származó termékek értékesítése egységes belföldi áron történik, akkor az egységes belföldi értékesítési ár, illetve a relációnként (s esetleg időben is) változó beszerzési árak különbözete ugyancsak valamilyen *árkiegyenlítő kasszában* csapódik le, avagy onnan nyer fedezetet. Ilyenkor az árkiegyenlítő kasszát a *profilgazdánál* vagy a *készletezőnél* célszerű elhelyezni.

Ha valamely terméket a hazai gyártó vállalat belföldre és külföldre egyaránt szállít, s a belföldi eladási ár rögzített, a külföldre eladott termékek ára viszont a mindenkori devizaértékesítési áraknak a függvénye, akkor a két értékesítési irány árszintje közötti különbözet a *termelő vállalat* exportnyereség-számláján csapódik le. (Mint korábban kifejtettem, józan határárfolyam mellett ez az árkülönbözet túlnyomórészt aktív: az exportár meghaladja a belföldi árat. De esetenként, például amikor az exportra termelő vállalat kezdeti erőfeszítéseket tesz exportcikkei bevezetésére és ezzel kapcsolatban nagy induló propaganda- és szervezési költségei vannak, előfordulhat, hogy a nettó exportár alatta

marad a belföldi árnak. Ezt az átmeneti veszteséget a vállalat ilyenkor az egyéb exportjával elért exportnyereség terhére számolhatja el.)

A fontos az, hogy az árkülönbözetek mindig ott csapódjanak le, az árkiegyenlítő kasszákat ott, annál a gazdálkodó egységnél telepítsük, *amelyik a kassza egyenlegének előnyös alakulásáért a legtöbbet tehet.* Ha például a devizatakarékossághoz fűződő érdekek azt kívánják, hogy az illetékes fő termelő (profilgazda) a profiljába vágó belföldi szükségletek minél nagyobb hányadát fedezze, a népgazdaság szempontjából legelőnyösebb választékban, akkor helyes egységes árat megállapítani a belföldi és külföldi forrásból beszerzett — egyébként azonos — termékekre és a különböző áron beszerezhető termékek árkülönbözetét *a profilgazdánál elhelyezett árkiegyenlítő kasszából* fedezni. Az árkiegyenlítő kassza ilyenkor pénzügyi felelősséget jelent a szóban forgó termék (termékcsoport) iránt mutatkozó belföldi szükséglet *optimális* kielégítéséért.

Mint korábban láttuk, a belföldi ár meghatározása szempontjából a *pótlólagos* beszerzés árszintje a mértékadó.* Mivel ez többnyire a még rendszeresen igénybe vett legdrágább (de az átlagosnál mindenesetre drágább) forrás, az árkiegyenlítő kasszák egyenlegének általában aktívnak kell lennie.

Az a gazdálkodó egység, amelyhez az árkiegyenlítő kasszát telepítik, természetesen felelősséggel tartozik a kassza egyenlegének alakulásáért. Ennek alátámasztására célszerű, hogy 1. a kassza kezelője anyagilag érdekelt legyen az egyenleg alakulásában, 2. a fő felhasználók kapjanak intézményes betekintési jogot a kassza forgalmába, 3. a kassza kezelője — ha az egyenleg külső tényezők hatására romló tendenciát mutat vagy éppen mínuszba kerül — kezdeményezhesse a belföldi ár felemelését, 4. a kassza kezelője vagy a fő felhasználók vagy azok bármelyike kezdeményezhesse a belföldi ár mérséklését, ha a kassza egyenlegének javulása azt mutatja, hogy a belföldi ár a tényleges népgazdasági ráfordításokhoz képest indokolatlanul magas.

A vázolt konstrukció nagyon érdekes hatásokat ígér. Például ma előfordul, hogy a belföldi termelő megtagadja egyes választékok gyártását, alapjában azért, mert azok gyártása veszteséges vagy nem eléggé nyereséges, s ezért a felhasználók kénytelenek importáltatni — a belföldi ár többszörösére rúgó devizaáron. Ilyenkor két eset lehetséges: 1. a magasabb importárat a felhasználóknak kell megfizetniük, 2. egységes ár van érvényben, s így a felhasználó a belföldi áron jut hozzá az importból beszerzett termékhez, de a magasabb importár és az alacsonyabb belföldi átadási ár közötti különbözetet a külkereskedelemnek kell viselnie. De egyik esetben sem terheli az árkülönbözet a profilgazda belföldi termelőt, aki pedig a gyártás megtagadásával az árkülönbözet folytán előálló veszteséget előidézte.

Nyomban megváltozik a helyzet, ha ezt az árkülönbözetet neki magának kell viselnie. Mérlegelné a hazai gyártás megtagadásával a gyárra háramló előnyöket *és hátrányokat* egyaránt, s olyan termelési választékot igyekezne kialakítani, amely mellett az előnyök maximálisan meghaladják a hátrányokat. Leállítaná azoknak a választékoknak a gyártá-

* Vö.: Balázsy Sándor, I. m. 1068–1069. l.

sát, amelyeknél a belföldi termelés ésszerűtlen, s fokozná vagy kezdeményezné azokét, amelyek termelése — akár mert nyereséget hoz, akár mert lehetővé teszi a drága import helyettesítését — ésszerű.

Ha adott belföldi szükségletek optimális kielégítése elsősorban az importőr külkereskedelmi vállalat tevékenységén múlik, az árkiegyenlítő kasszát értelemszerűen a külkereskedelmi vállalathoz kell helyezni. A kassza egyenlegének alakulásán lehet majd lemérni, mennyire tudott élni az importőr vállalat a kínálkozó előnyösebb beszerzési lehetőségekkel, mennyire javította gazdaságossági szempontból az import összetételét, milyen eredményeket ért el a belföldi importhelyettesítő termelés szervezésében stb.

Rugalmasság — stabilitás

Az áraknak — mint már volt szó róla — elsőrendű feladatuk, hogy népgazdasági szempontból ésszerű döntésekre orientálják a felhasználókat és a termelőket egyaránt. Ehhez a vállalati döntések *aktuális,* ténylegesen várható népgazdasági következményeiről kell információt adniuk, nem pedig arról, hogy évekkel korábban *mi lett volna* a döntés következménye.

Ha az árak változatlanok maradnak, miközben azok a belföldi, illetve devizaráfordítások, amelyeket tükrözniök kellene, számottevően módosulnak, akkor az árak egyre kevésbé tájékoztatják helyesen a gazdálkodó egységeket döntéseik népgazdasági következményeiről. Következésképpen, az árak mérlegelésével hozott különféle döntéseik egyre kevésbé lesznek népgazdasági szempontból ésszerűek. Mindez amellett szól, hogy az árak lehetőleg szorosan kövessék nyomon azokat az objektív összefüggéseket, amelyek tükrözését tőlük elvárjuk. Vagyis, az árak legyenek *minél rugalmasabbak.*

Ez azonban az éremnek csupán az egyik oldala. Nyomós érvek szólnak az árak *stabilitása* mellett is. Stabil árak mellett ugyanis könnyebb az árakban foglalt információk érzékelése és hasznosítása, könnyebb tervezni, feladatokat kitűzni és azok teljesítését számonkérni. Ezen felül, ahhoz, hogy egy árváltozásra az érintett gazdasági egység reagálni tudjon, *idő kell.* Amíg a vállalati szervezetek felismerik érdekeiknek az árváltozás nyomán bekövetkező módosulását, meghatározzák és megteszik az árváltozás kapcsán szükségesnek, célszerűnek mutatkozó intézkedéseket, és végül, amíg ezek az intézkedések meghozzák gyümölcsüket, rövidebb-hosszabb idő telik el. Mármost, ha az árváltozások ennél a „reakcióidőnél" rövidebb időközökben következnek be, akkor a gazdálkodó egység nem, vagy csak tökéletlenül tud alkalmazkodni a változó árakhoz. Ezért egy bizonyos ponton túl az árak rugalmas változása nem jelent többé a felhasználók számára hasznosítható információt, ezzel szemben szükségtelenül szaporítja a bizonytalansági tényezőket.

Az eddig elmondottak alapján az látszik célszerűnek, ha az árak rugalmassága, stabilitása tekintetében is tartózkodunk a szélsőségektől: törekszünk a stabilitásra, amíg az ésszerű, s rugalmasak vagyunk, ha *ez* szükséges a racionális döntések hozatalához.

Értelemszerűen vonatkoznak az elmondottak magukra a devizaárfolyamokra is. Ezeket konkrét időszak ár- és költségviszonyai, valamint a fizetési mérleg adott helyzete alapján állapítják meg. Ha tehát az ár- és költségviszonyok vagy a fizetési mérleg helyzete *jelentősen* megváltoznak, fontolóra kell venni a devizaárfolyamok megfelelő korrigálását is.

Visszatérve az árakra, véleményem szerint az árak felülvizsgálata és módosítása időszerű, ha 1. a mértékadó árbázis megváltozik (például az ár alapja korábban az importár volt, időközben azonban a felfejlődött hazai termelés kiszorította az importot); 2. ha a mértékadó árbázis ugyanaz maradt is, de a mértékadó népgazdasági ráfordítás (belföldi önköltség, importár, esetleg az exportban elérhető ár) számottevően változott, s a változás előreláthatólag tartósabb, mint az „árreagálási idő". Számottevőnek az olyan változás tekinthető, amelyiknek figyelembevétele esetén az érintett gazdasági egységeknél a korábbiaktól eltérő döntések várhatók, s az ezekből fakadó megtakarítások előreláthatóan meghaladják az árváltozással kapcsolatos hátrányokat.

Szabadits Dezső:

PARAMÉTERES ÁRKÉPZÉS

Szabadits Dezső munkája az első kísérlet olyan gyakorlati árképzési módszerek kidolgozására, amelyek a gyártmányok műszaki paramétereire épülnek. A könyv a sorozatgyártás körülményei között vizsgálja az árképzés mennyiségtani és grafikai módszereit. A szerző a gyakorlatban dolgozó árszakemberek számára nyújt hatékony segédeszközt az árak helyes képzéséhez. Munkája kifejtéséhez jelentős matematikai apparátust vesz igénybe, mindamellett a könyv megértéséhez a középiskolai matematikai ismeretek elegendőek.

A szerző az alapfogalmak ismertetése után a szokásos árképzési módok hibáit és hibalehetőségeit tárja fel, majd a műszaki paraméterre épülő árrsorok meghatározásával foglalkozik.

Kitér az értékek szóródásának csökkentésére alkalmas módszer ismertetésére is. Sok hasznos gyakorlati tanácsot ad az árgörbék kritikus pontjainak meghatározásához és az árképzésben alkalmazható egyszerű segédeszközök felhasználásához.

Kb. 146 l, fűzve ára kb. 23,— Ft.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BURGER KÁLMÁNNÉ:

Kísérleti módszerek a mezőgazdasági határköltségek meghatározására

A mezőgazdasági termékek árának átlag- vagy határköltségei alapján történő kiszámítása régóta vitatott kérdés a szocialista közgazdasági irodalomban. A földterületek természetes termőképességében, illetőleg ennek alapján a gazdaságok hozamaiban és a hozamok egységére jutó ráfordításokban meglevő állandó és rövid időszakokban alig kiegyenlíthető különbségek mind több közgazdászt és mezőgazdászt indítanak olyan állásfoglalásra, hogy a mezőgazdasági árakat a jövőben ne az átlagos, hanem a határköltségek — a legrosszabb földeken termelő gazdaságok költségei — alapján számítsák. Így elkerülhető az átlagosnál rosszabb földeket művelő gazdaságok átlagosnál alacsonyabb jövedelmezősége vagy veszteségessé válása. A legrosszabbnál jobb földek különbözeti járadéka viszont nem az árakon keresztül, hanem pénzügyi intézkedésekkel vonható el.

A szakemberek egy részének ilyen jellegű elvi állásfoglalása mellett azonban még nem tisztázott a határköltségek számbavételének sem elmélete, sem módszertana.

Elég általános az a vélemény, hogy csupán a föld minősége által meghatározott költségek tekintetében helyes a határköltségeket számításba venni, az egyéb termelési tényezők tekintetében viszont átlagos ráfordítással, átlagköltségekkel helyes számolni. Ez a nézet elvileg indokolt, hiszen csak a földterületek minőségi különbségeinek kiegyenlítése ütközik korlátokba, a föld minőségétől bizonyos mértékben független gazdálkodási feltételek színvonalának kiegyenlítésére mód van. Nincs tisztázva azonban, hogy milyen lehetőség van a földminőség és az egyéb termelési feltételek által meghatározott ráfordítások pontos megkülönböztetésére, illetőleg tényleges számbavételére.

A talajok természetes állapotán sokat változtatott és változtat az agrotechnika. Vitatott, hogy a határköltség megállapításakor a föld természetes termőképességét vegyék-e figyelembe, tehát a „természetes állapotában" legrosszabb föld ráfordításai alapján számoljanak, vagy a talajjavítás alapján létrejött költségváltozást is elismerjék-e az árban, azaz, hogy a legrosszabb föld javításával elért II. számú különbözeti járadékot is „árasítsák"-e? (Ez a probléma főképpen a különbözeti járadék elvonásának vitájában vetődött fel.)

Kérdés azonban, hogy mi tekinthető természetes termőképességnek. Ma az országok többségében igen kevés földterület található természetes állapotában, a művelés majdnem valamennyinek megváltoz-

tatta, rontotta vagy javította természetes termőképességét. A közgazdászok, illetőleg mezőgazdászok egy részének véleménye szerint természetes termőképességnek a termőképesség *megállapításakor* adott helyzetet kell tekinteni, és a megállapítás után bekövetkező változások tekinthetők csak a földminőség művelés okozta változásainak. Más vélemények szerint viszont a természetes termőképesség alapján megállapított határköltségek nem a jelenlegi, hanem valamely régebbi év költségei lennének.

A következő probléma, hogy akár a természetes, akár már a művelés által megváltoztatott, esetleg javított állapotát vizsgáljuk a földterületeknek, konkrétan melyikük tekinthető a legrosszabbnak. Ebben a kérdésben van olyan álláspont,* hogy nem egységesen, hanem valamennyi mezőgazdasági kultúra számára külön-külön kell megállapítani azt a legrosszabb földterületet, amelyen a termelés határköltségei számíthatók. De hogyan határozható meg a valóságban az illető növény számára legrosszabb földterület? Van-e olyan felmérés — vagy lehet-e ilyet megszervezni —, amely valóban kimutatja, hogy melyek az egyes növények számára objektíve legrosszabb talajok, figyelembe véve a gazdaságok termelési struktúrájának számos esetlegességét? Sok kérdésben kell tehát még dönteni. Nézzük sorra a problémákat.

A föld termőképességétől függő költségek számbavétele

Mint már említettem, helyesnek látszik, ha csak a föld termőképességétől függő ráfordításokat vesszük határköltségként számításba, és az egyéb termelési feltételek esetében az átlagos ráfordításokat számoljuk el az árakban. De melyek azok a költségek, amelyek átlagosan vehetők számba, és mi legyen ez az átlag? Átlagosnak vehető először az ország összes mezőgazdasági üzemeiben fölmerült *ráfordítások súlyozott számtani átlaga.* Átlagosnak tekinthető másodszor az átlagos korszerű feltételekkel, közepes — a legjobb és a legrosszabb közötti — hatékonysággal történő földművelés és ennek megfelelő *közepes színvonalú ráfordítás* is. Magyarországon a talajok sokfélesége következtében a fogalomnak ez utóbbi értelmezése látszik a reálisabbnak, mivel az előző átlag csak az esetben tükrözi a valóságos ráfordítási viszonyokat, ha a ráfordítások nagyságának és számának közepestől való eltérései csekélyek. Ez a követelmény csupán akkor valósul meg, ha az országban nagyjából egységes a talaj és a földterületek között nincsenek nagy minőségi eltérések, tehát nem különböznek egymástól ettől függően a ráfordítási igények sem nagymértékben. Az átlagnak ilyen, inkább közepesnek, mint átlagosnak megfelelő értelmezése is felveti azonban a talajminőség kérdését. Az átlagos termelési feltételek között végzett közepes ráfordítások tudniillik rendszerint közepes minőségű talajok művelésére történt ráfordításoknak felelnek meg. A rossz földeken — ide értendők a művelés szempontjából rossz domborzati viszonyok között levő földek is — éppen a föld rosszabb minőségéből következően számos ráfordítás — így például a gépköltség, a gépkopás, az üzemanyagköltség (például kötött, nehéz talajok vagy lejtős talajok műveléséhez több gépi munka,

* Lásd: Csendes Béla–Vági Ferenc: Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban. Kossuth Könyvkiadó, 1964.

több üzemanyag szükséges, mint a középkötöttekéhez), a trágya- és műtrágyaköltség stb. — magasabb az átlagos, illetőleg a közepes szükségletnél a földterület vagy a terméshozamok egységére számítva. Emiatt a technikai, illetőleg technológiai termelési feltételek jelentős részénél sem volna helyes az átlagos ráfordításokkal számolni, éppen a föld minőségéből következő meghatározottságuk, átlagosnál magasabb voltuk következtében.

A mezőgazdasági ráfordítások legnagyobb része tehát többé-kevésbé a talajminőségtől függ, és csak egészen csekély részét határozzák meg a talajminőségtől független feltételek. (Az utóbbiak közé tartozik például az üzemi adminisztráció, az állatgondozás költsége, de a takarmányozásé már nem.) Lengyel vizsgálatok szerint,* ha a jobb és a rosszabb földek javítására azonos összegeket fordítunk, akkor a termésnövekedés a jobb földeken nagyobb lesz. A gazdálkodási színvonal azonos mérvű javításával a jobb földeken nagyobb II. számú különbözeti járadék érhető el, mint a rosszabbakon. Ez viszont nem csupán dinamikában kell hogy érvényes legyen, hanem a statikus helyzetet tekintve is. Azonos színvonalú, úgynevezett átlagos gazdálkodás rosszabb hatásfokú a rossz minőségű földeken, mint a jobbakon, de nemcsak a föld rosszabb minőségének arányában, hanem annál is nagyobb mértékben. Ha tehát a termelésben eszközölt legtöbb ráfordítás nagysága függ a föld minőségétől, a ráfordítások többségét a legrosszabb föld műveléséhez szükséges, átlagosnál magasabb határköltségeken kell számításba venni. A termelési jellegű ráfordításoknak csak egy korlátozott része számítható országos átlagköltségeken, vagy az országos adatokból a közepes minőségű földön, közepesen gazdálkodó üzemek költségei alapján. Ez utóbbi ráfordításokat a gyakorlati számítás céljára beható vizsgálatok után — a valóságban a számviteli rendszer adta lehetőségeken belül — lehet csak különválasztani az előbbiektől.

A gazdálkodási színvonal figyelembevétele

Első megközelítésre is nyilvánvalónak látszik, hogy nem szabad a számításokban figyelembe venni azoknak a gazdaságoknak az adatait, amelyeknek a termékegységre jutó ráfordításai a rossz gazdálkodás miatt magasabbak az átlagosnál. Ennek azonban látszólag ellentmond előbbi állításunk, amely szerint a költségek többségét határköltségen látszik helyesnek számításba venni. A közepes, illetőleg átlagos színvonalú gazdálkodással összefüggő ráfordítások figyelembevételének elvileg helyes volta és a rossz gazdálkodásból folyó rendkívül magas költségek számításból való kihagyásának követelménye szükségessé teszi, hogy mégis bevezessük az átlag fogalmát. *Átlagról ebben az esetben — tekintettel arra, hogy határköltségről van szó — mint a legrosszabb minőségű talajokon gazdálkodó üzemek ráfordításainak átlagáról beszélhetünk.* Ez az átlag nem az országos adatok átlagát fejezi ki, hanem a legrosszabb minőségű földterületeken folytatott átlagos színvonalú gazdálkodás ráfordítási átlagát. E földterületek, illetőleg az ezeken működő

* Dr. T. Rychlik: A talajviszonyok hatása az állami gazdaságok gazdálkodásának eredményeire. Studia i Materialy. Instytut Ekonomiki Rolnej. Varsó, 1963.

gazdaságok ráfordításait átlagolva kiszűrhetjük a rosszul gazdálkodók átlagosnál magasabb, de a rendkívül jól gazdálkodók átlagosnál alacsonyabb költségeit is. (Az átlagos gazdálkodási színvonal átlagolással való meghatározásáról a módszer kifejtése során még bővebben lesz szó.) Az átlagosnál magasabb költségek kiszűrése az ilyen átlag képzése révén okvetlenül helyesnek látszik, az átlagosnál alacsonyabb költségek kiszűrésének helyessége azonban megfontolandó. Bár cikkemben a továbbiakban a legrosszabb földminőségi kategória átlagos költségeivel foglalkozom mint határköltségekkel, nem tartom elvetendőnek azt a gondolatot, hogy a legrosszabb földeken, a legkiválóbban gazdálkodó üzemek költségeit tekintsük határköltségeknek. Az ilyen határköltségek alapján megállapított árak előremutatók lennének és a mai gazdálkodási színvonalon fölmerült költségekkel szemben a jövőbeli optimális gazdálkodás, termelési szerkezet stb. mellett fölmerülő költségeket tükröznék, illetőleg az azoknak megfelelő árakat közelítenék meg. Ezek az árak a jobb gazdálkodásra, a legjobban gazdálkodók utolérésére serkentenének, tehát *ösztönző árak* lennének. De nem tennék lehetővé az átlagosan gazdálkodók számára, hogy míg el nem érik a legjobbak színvonalát, II. sz. különbözeti járadékot realizálhassanak gazdálkodásuknak az ármegállapítások után történő javításával. Ennyiben tehát ösztönző hatásuk nem érvényesülne. Az ilyen előremutató ármegállapítás nem csupán a legrosszabb földek múltbeli, de jelentős részük jövőbeli II. sz. járadékát is árasítaná. Ezzel szemben előnye lenne, hogy a fejlettebb költségstruktúra figyelembevételével kiküszöbölné bizonyos mértékben az ármegállapításoknak azt a jelenlegi hibáját, hogy azok régebbi, elavult költségviszonyokra támaszkodnak. Az ármegállapítások gyorsabbá, rugalmasabbá válásával azonban ez a kívánalom is szükségtelenné válhat.

A megfontolásban mindenképpen azt kell elsősorban figyelembe venni, hogy a költségekhez viszonyítva milyen arányú jövedelmet biztosítanak az árak. Ha a jövedelemszint elég magas, akkor inkább szóba jöhetnek az ösztönző árak, mert még az átlagos költségszínvonalon is jövedelmező lehet a termelés, ha viszont alacsony a jövedelemszint, akkor kívánatosabb lehet az átlagos gazdálkodás feltételei között megállapított határköltségeket figyelembe venni.

Az átlagos színvonalú gazdálkodásnak megfelelő határköltségeket — mint mondottam — a legrosszabb földminőségi kategóriába tartozó gazdaságok költségeit átlagolva kaphatjuk meg. Ha ez az átlagolás elég nagyszámú adat alapján történik, akkor gyakorlatilag elesik annak is a szükségessége, hogy a földminőségtől nem függő ráfordításokra vonatkozóan másfajta — az utóbbitól eltérő — országos átlagot képezzünk. Tudniillik a legrosszabb földminőségi kategóriába tartozó gazdaságok átlaga is jól megközelíti például az állatgondozásra, raktári munkákra, adminisztrációra stb. fordítandó költségek átlagosan (közepes gazdálkodás esetében) szükséges színvonalát — hiszen ezek a költségek függetlenek a földminőségtől. *Ily módon elegendőnek látszik az összes költségekre nézve csupán egyfajta adatgyűjtést és számítást végezni.*

Megjegyzendő még, hogy a határköltségek megállapításakor nem lenne helyes rendkívüli ráfordításokat figyelembe venni. A rendkívüli ráfordítások alatt elsősorban a beruházásokat értem, de ide sorolhatók a rendkívül rossz időjárással, rossz terméseredménnyel, de a rendkívül

jóval összefüggő költségváltozások is. A beruházásokkal, gépvásárlással, egyszeri talajjavítással stb. összefüggő költségek a számvitel alapján könnyen elkülöníthetők a folyamatos ráfordításoktól. A mezőgazdasági termelés természeti tényezőktől függő költség- és hozamingadozásai viszont csak több év eredményeinek átlagolása alapján küszöbölhetők ki. *A határköltségek kiszámításakor tehát épp úgy több év átlagára helyes támaszkodni, mint általában minden mezőgazdasági költségszámításnál.*

A határköltség-számítás alapját képező földterületek meghatározása

Ami a harmadik problémát, a legrosszabb föld meghatározásának módját illeti, szintén nem egyszerű a megoldás. Elméletileg helyes Csendes Bélának és Vági Ferencnek az a megállapítása, hogy ne általában a legrosszabb földet válasszuk a határköltségek megállapításához, hanem az egyes növények számára a legkevésbé kedvező termelési feltételeket nyújtó földet. (Az állattenyésztés határköltségei az így megállapított takarmányozási költségek alapján lennének számíthatók.) Gyakorlati nehézségeket okoz mindenekelőtt az a körülmény, hogy mezőgazdasági termelési struktúránk korántsem optimális. Esetlegességek, külső kényszerítő körülmények stb. befolyásolják, hogy hol termelnek még valamilyen növényt — vagy hol nem termelnek, ahol pedig annak gazdaságos termelésére még lehetőség lenne—, illetőleg, hogy az adottságoknak megfelelő fajtát termelik-e vagy sem. Tegyük fel azonban, hogy a termelési struktúra (az alkalmazott fajta és az agrotechnika is) megfelel a talajviszonyoknak. De még ez esetben sincs útmutatásunk arra, hogy milyen módon határozható meg az egy-egy növény számára legrosszabb földterület. Ha egy-egy ilyen földterületet kívánnánk kiválasztani, még a jelenleginél lényegesen jobb és korszerűbb talajtérképek segítségét igénybevéve is komoly nehézségekbe ütköznénk. A legrosszabb feltételeket ugyanis a talaj minőségén (eredetén, felvehető tápanyagtartalmán, szerkezetén stb.) kívül még számos egyéb természeti tényező is meghatározza (éghajlat, csapadék, napsütéses órák száma, domborzat stb.). De ha — tegyük fel — mindezen adatok birtokában el is jutnánk az egy-egy növény termelése számára legrosszabb földterülethez legkevésbé sem bizonyos, hogy ott a legalacsonyabb hozamokat, illetőleg a legmagasabb ráfordításokat is találnánk, hiszen az utóbbiak a felszereltségtől, a műtrágya-, a növényvédőszer-ráfordítástól stb., általában az agrotechnikai színvonaltól is függenek. A természeti tényezők feltérképezésén kívül nem kerülhető el tehát a gazdasági tényezők felmérése sem. Következésképpen az egyes növények számára legrosszabb földterület kiválasztásához olyan korszerű, naprakész földkataszter lenne szükséges, amely teljes bizonyossággal kiszűrne minden esetlegességet a hozamok és ráfordítások hatótényezői körében. Ilyen földkataszter azonban nincs, de nem is létezhet. Egyrészt azért nem, mert minden ilyen felmérés már elkészültéig elavul kissé (a felmérés hosszantartó munkája miatt), másrészt azért sem, mert a felmérés idején is számos esetlegesség befolyásolja az adatokat (mind a természeti, mind a gazdálkodási tényezők területén). Az NDK-ban pl. van egy régebbi, de rendkívül részletes, sok adatú földkataszter, amely 250 szántóföldi osztályt és 300 rét-legelő osztályt tart nyilván. Az osztályozást a talajok

geológiai eredete, szerkezete, állapota, az altalajvíz szintje, a domborzati viszonyok, a tengerszint feletti magasság, az évi csapadék mennyisége, az egyéb éghajlati tényezők és a gazdálkodási eredmények alapján végezték.*

A szakemberek szerint ez a részletes és sok adat gyűjtésével történt felmérés sem tekinthető biztos és objektív alapnak a népgazdasági célokat szolgáló gazdasági döntésekhez és megítélésekhez (pl. a különbözeti járadékok megállapításához), hanem belőle is átlagolással kell kiszűrni az esetlegességeket. Ez az NDK-ban úgy történik, hogy az adatokat — különböző ismérvek szerint — nagyobb osztályokba csoportosítják, majd átlagolják és az adatok átlagát tekintik az egyes földminőségi kategóriákra nézve meghatározó mennyiségi jellemzőknek.**

Magyarországon ilyen felméréssel nem rendelkezvén — sem ma, sem előreláthatólag a közeljövőben — még kevésbé kísérelhetjük meg a legrosszabb földek egyedi meghatározását. A legrosszabb földeknek, illetőleg azok termelési határköltségeinek a megállapításakor nem vehetünk figyelembe egy-egy meghatározott földdarabot — hiszen nincsen róla megbízható adatunk —, csupán nagyobb földterületegységeket, s ezek adatait átlagolva kiszűrhetjük az eredményeket befolyásoló esetlegességeket.

Így, habár a vizsgálatban kiindulópontként elfogadhatjuk azt az elméletileg helyes tételt, hogy nem szabad valamennyi kultúra számára egységesen ugyanazt a földterületet a legrosszabbnak tekinteni, sőt kívánatos lenne azt minden növény számára külön-külön meghatározni, a valóságos meghatározás során sokat kell engednünk ebből a követelményből.

A határköltség-számítás nagyobb földterületre vonatkozzék

Térjünk most már rá a konkrét meghatározásra. Az ország valamely legrosszabb földterületének kiválasztása egy-egy növény számára jelenlegi eszközeink birtokában igen nehéz vállalkozás lenne. Ehelyett a mai ismereteink alapján arra kényszerülünk, hogy vagy egy nagyobb, eredetére és összetételére nézve nagyjából egységes, összefüggő földterületet tekintsünk a legrosszabbnak — amelyen belül is természetesen igen különböző minőségű földek találhatók — (ez a gyakorlat pl. a Szovjetunióban, ahol a földterületek minőségét övezetenként határozzák meg), vagy olyan kategóriákat állapítsunk meg, amelyeknek mindegyikébe többféle, de egymáshoz közel álló minőségű föld tartozhat bele, nem csupán egy összefüggő területről, hanem az ország különböző részeiből. Az ilyen földminőségi kategóriák „tól-ig" osztályozzák a földeket. Ilyen kategorizálás nálunk pl. az aranykorona tiszta jövedelem alapján készült, de elképzelhető másfajta osztályozás is.

A határköltségeket tehát mindenképpen nagyobb és csak megközelítőleg, engedményesen egységes földterület alapján határozzuk meg.

* Dr. Schilling, H. Bannorth, H. Schlicht: Die Abgrenzung natürlicher Standorteinheiten und ihre Bedeutung für die sozialistische Landwirtschaft (Zeitschrift für Agrarökonomik 1961. 4. 160–166. l.).

** H. Bannorth: Zur Bestimmung natürlicher und ökonomischer Faktoren, die Einfluss auf die Bildung von Differentialerträgen nehmen (Zeitschrift für Agrarökonomik, 1964. 10. 306–311. l.).

Ez azonban azt is jelenti, hogy le kell mondanunk egyrészt a gazdasági hatótényezők teljes kizárásáról, annak *az egy bizonyos* földterületnek *a* kiválasztásáról, amelynek a költségei *kizárólag a termőképesség alapján* vannak a határon, másrészt le kell mondanunk *az egy bizonyos növény* számára legrosszabb föld követelményéről, hiszen valamely legrosszabb földkategória többféle minőségénél fogva többféle növény termelésére is alkalmas. A növényenkénti meghatározottság követelményét szélesebb skálájú kategóriákkal dolgozva csak nagyobb növénycsoportokra tarthatjuk fenn, úgy tekintve valamely kategóriát, mint amely még az *illető növények vagy növénycsoportok* termelésére határesetben alkalmas. A továbbiakban a határköltségeknek a földminőségi osztályok alapján történő meghatározását fogjuk vizsgálni.

Mint mondottam, rendelkezésre áll nálunk az aranykorona tiszta jövedelem alapján való osztályozás. Ennek azonban korszerűtlensége mellett még további hiányossága, hogy túlságosan nagy, összevont csoportok alapján készült. Lehetőség van azonban arra, hogy a célnak megfelelő osztályozást hajtsunk végre.

A határköltség-számítás első módszere

Az osztályozás alapjául — az egyszerűség kedvéért — a földminőség jellemzőjeként a kh-ankénti terméshozamot fogadjuk el. (Feldolgozható még számos más, a föld termőképességét jellemző adat, és végezhető az osztályozás azok segítségével is. Kétségtelen, hogy minél több különböző adat alapján történik az osztályozás, annál megbízhatóbb. Mivel azonban az adatok hiányosan szerezhetők be, és az is fontos, hogy a munka minél egyszerűbben elvégezhető legyen, véleményem szerint elfogadható a termőképesség alapvető jellemzőjeként a terméshozam és kisegítő adatként a termelési érték. Sajnos, a termelőszövetkezeti számvitel hiányosságai miatt jelenleg még az ilyen adatgyűjtés teljessége is kétséges.)

Az osztályozás úgy történhet, hogy az ország mezőgazdasági üzemeit a növényenkénti 1 kh-ra vonatkoztatott terméseredmény — illetőleg kontrollképpen termelési érték — alapján csoportosítjuk. Legkézenfekvőbbnek látszik a gazdaságonkénti csoportosítás, bár ez ellen az vethető fel, hogy egy gazdaságon belül is a legkülönbözőbb termőképességű földterületek találhatók. Mégsem lenne célszerű a feldolgozást táblánként elaprózni, mert ezáltal igen sok ellenőrizhetetlen adat, bizonytalansági tényező kerülne bele. Engedményesen helyesebb az egész gazdaságot egységes földterületnek tekinteni. Az említett NDK-beli feldolgozás, bár minden kis földdarabról (régi kis gazdaságokról) rendelkezik adatokkal, csoportosítási egységnek mégis a községeket tekinti. Az adatgyűjtés során, egyes nagyterületű gazdaságokban persze megbontható a terület két-három felé, ha a talajokban és a terméseredményekben szembeszökően nagyok a különbségek. A terméshozam és a termelési érték mellett megállapítjuk még a kh-ankénti termelési költséget és a növényenkénti vetésterületet. A csoportosítás alapját képező adatok tehát növényenként a következők: terméseredmény (q/kh), termelési érték (Ft/kh), vetésterület (kh), termelési költség (Ft/kh). A csoportosítást először községenként, majd megyénként végezzük el, az el-

térő, de közeleső hozamokat egy csoportba tömörítve. A csoporthatárokat megyénként aszerint állapítjuk meg, hogy a terméseredményeknek és a termelési értékeknek milyen széles skáláját kapjuk és azon belül hány csoportot kívánunk képezni. A csoportosítás után osztályokat állítunk fel, amelyek már országos minőségi kategóriákat képeznek. A megyénkénti csoportokat — most már megyei hovatartozásuktól függetlenül — osztályokba rendezzük. Ily módon több megyei csoportot tartalmazó országos osztályokat kapunk, minden csoportban több gazdasággal.

Az így rendezett adatok alapján a legalacsonyabb hozamú (illetőleg termelési értékű) osztály, azaz az ide sorolt gazdaságok földterületei tekinthetők a legrosszabb minőségi kategóriának. E kategória költségeiből számíthatók tehát a határköltségek is. A számítás úgy történik, hogy a költségeket a hozamokra (illetőleg termelési értékekre) vonatkoztatjuk és a vetésterülettel súlyozva átlagoljuk.

A legrosszabb földminőségi osztály így kapott termékegységre jutó átlagos költsége tekinthető határköltségnek.

Miért *az átlag lesz a határköltség* az osztályban és nem a szélső, legmagasabb költség? Mint már rámutattam, a szélső értéket képviselő termelési érték nagyságára számos, a föld termőképességétől független tényező hathat (a gazdálkodás színvonala és egyebek). De épp ilyen véletlenszerű körülmények befolyásolhatják a többi egyedi érték alakulását is. Sok, megfelelően csoportosított, egymáshoz közel eső egyedi érték átlagolása viszont a statisztikai törvények alapján kiküszöbölheti az egyedi értékek véletlen ingadozásait (az átlagolás során már pusztán a földterülettel való súlyozás is kiegyenlíti az egyik rendkívül fontos gazdálkodást befolyásoló tényezőnek, a művelt föld nagyságának a költségek ingadozásaira gyakorolt hatását). Az így számított határköltség tehát nem a legrosszabb minőségű föld, hanem a *legrosszabb földek* átlagos termelési költségeit mutatja, de épp ezért feltehetően megbízhatóbb a legrosszabb föld egyedi költségeinél, mert a gazdálkodástól és a gazdálkodást befolyásoló tényezőktől függő ingadozásokat kiküszöböli. Igaz persze, hogy a termőképességre vonatkozóan is átlagos értéket tartalmaz, de azzal már eleve számoltunk, hogy a határköltség nem *egy bizonyos, hanem* nagyobb területre fog vonatkozni.

Képletbe foglalva a legrosszabb földterületek növényenkénti terméshozamának egy mázsájára és termelési értékére jutó határköltségek átlagát:

$$K_h = \frac{\sum_{1}^{n} v_n k_n}{\sum_{1}^{n} v_n t_n}, \quad \text{vagy } k_h = \frac{\sum_{1}^{n} v_n k_n}{\sum_{1}^{n} v_n \acute{e}_n}$$

ahol K_h a terméshozamra és k_h a termelési értékre jutó átlagos határköltség,
n a gazdaságok száma,
v_n az n-edik gazdaság vetésterülete,
k_n az n-edik gazdaság egy holdra jutó termelési költsége,
t_n az n-edik gazdaság egy holdra jutó terméshozama,
$\acute{e}_n$ az n-edik gazdaság egy holdra jutó termelési értéke.

Az egyes gazdaságok költségeinek az átlagos határköltségtől való eltérései

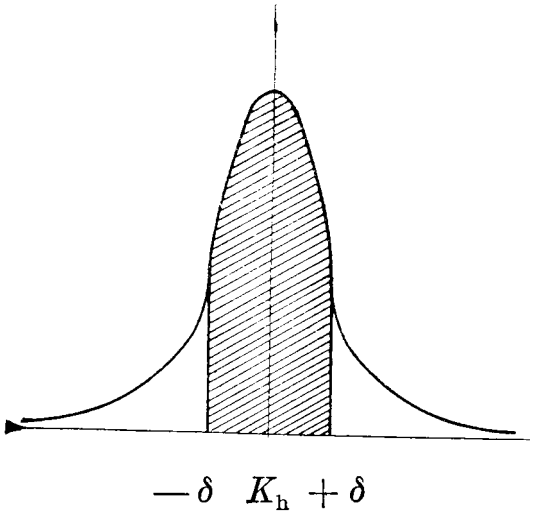
$$d_1 = K_h - \frac{k_1}{t_1}\,;\; d_2 = K_h - \frac{k_2}{t_2}\,;\; d_n = K_h - \frac{k_n}{t_n}$$

az átlagolás pontosságát, illetőleg hibáját mutatják. Ezekre az eltérésekre a valószínűségszámítás törvényei érvényesek. Adott eltérés előfordulásának gyakorisága (y) a Gauss-féle eloszlási függvény alapján:

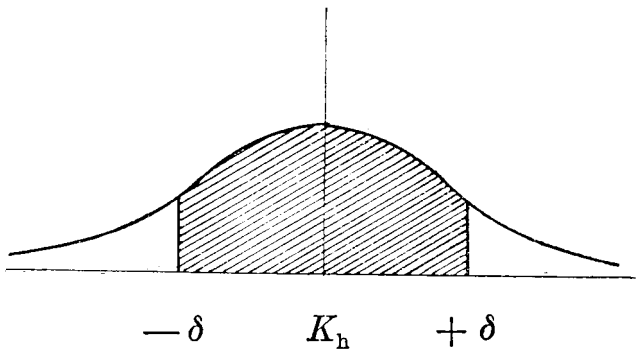
$$y = \frac{h}{\sqrt{\pi}} e\,,$$

ahol h állandó szám, amely meghatározza az eloszlási függvény alakját,
π a Ludolf-féle szám,
e a természetes logaritmus alapszáma.
Az eloszlási függvény alakját a következő ábrák mutatják:

1. sz. ábra.

2. sz. ábra.

Az 1. sz. ábrán a δ értéke kicsi, a 2. sz. ábrán nagy.

A görbe jellegzetes szimmetrikus haranggörbe, amelynek maximuma az átlagos határköltség értékénél van. A görbe lapultságát a h állandó szabja meg. A h-nál könnyebben értelmezhető a görbe két inflexiós pontjához tartozó eltérés ($+\delta$, $-\delta$), amelyet standard deviációnak nevezünk. A standard deviáció és a haranggörbe h állandója között a következő összefüggés van:

$$\delta = \frac{1}{h\sqrt{\pi}}\,.$$

A standard deviáció értéke az egyes eltérések értékeiből könnyen kiszámítható,

$$\delta = \pm\sqrt{\frac{\sum_1^n d_n^2}{n}}$$

és a görbe alakjával is összefüggésbe hozható. Minél nagyobb a standard deviáció, annál lapultabb a görbe, vagyis annál nagyobbak az el-

térések a gazdaságok költségei és a határköltség között. A standard deviáció tehát meghatározza a görbe alakját és ezzel mutatja az átlagolással nyert határköltség pontosságát. A görbe és az abszcissza közötti — az ún. görbe alatti — terület nagysága (0,674) az eltérések valószínűségét méri. Pl. a $-\delta$ és a $+\delta$ közé eső görbe alatti terület annak a valószínűségét jelenti, hogy az eltérések 67,4%-a ezek közé a határok közé esik. Tehát abban az osztályban, ahol az átlagolást végeztük, a gazdaságok 67,4%-ában kisebb a határköltség és a saját termelési költség közötti különbség, mint a standard deviáció. Bevezethetjük a 95%-os valószínűségnek megfelelő küszöbeltérés (ε) fogalmát is. Egyszerű számításból kitűnik, hogy ε/δ értéke annál kisebb, minél több gazdaság költségéből átlagoltuk a határköltséget. Végtelen sok adatból való átlagolás esetén $\varepsilon = 2\delta$.

Mivel az adott osztályban nem lehet végtelen sok gazdaság, az átlagos határköltség pontosságának jellemzésére a standard deviáció javasolható.

Mit mutatnak még az átlagos határköltségtől való eltérések az átlagolás pontosságán kívül?

Mutatják egyrészt a földek termőképességének átlagtól való eltéréseit, valamint az átlagos gazdálkodási színvonaltól való eltérések megoszlását. Amennyiben az átlagos határköltségeket úgy tekintjük, hogy azok egyben a határosztályban levő átlagos gazdálkodási színvonalnak felelnek meg, akkor elfogadhatjuk azt is, hogy ha a határkategóriába tartozó gazdaságok az így számított átlagnál alacsonyabb költségekkel termelnek, akkor II. sz. különbözeti járadékot realizálnak, ha viszont ennél magasabbakkal, akkor veszteségük van. Az a feltevés, hogy az átlagos határköltség az átlagos gazdálkodási színvonal költségeinek felel meg, megengedhető, hiszen a rosszabb gazdálkodás majd minden esetben a valóságban is az átlagosnál magasabb, a jobb gazdálkodás pedig az átlagosnál alacsonyabb termelési ráfordításokat von maga után a termékek egységére számítva. Mint mondottuk, az árképzés nem ismerheti el a rossz gazdálkodásból fakadó nagyobb határköltségeket, és ezért helyes, ha az átlagos gazdálkodási színvonalnak megfelelő átlagos költségeknél magasabb értékeket elhanyagoljuk. *Ily módon a határosztály költségeinek átlagolásával, a költségek alakulására ható különféle véletlen tényezőket kiküszöbölve, kiszűrhetjük az átlagosnál rosszabb és jobb gazdálkodás hatásait is, és ezzel a határosztály földjeit mint egységet tekintve, megközelíthetjük az adott számítási időszakban érvényesülő természetes termőképességnek megfelelő határköltségeket.*

Az ilyen felmérés és számítás melléktermékeként meghatározható az I. és II. sz. különbözeti járadék. A legalacsonyabb minőségi osztályra vonatkozó számítások az összes többi osztályokra is elvégezhetők. Feltételezhető, hogy a különféle osztályoknak a legrosszabb osztály átlagos határértékétől való eltérései mutatják a földterületek termőképességének különbségeit, tehát az I. sz. különbözeti járadékoknak a forrásai, az osztályokon belüli átlagtól való szóródások viszont a II. sz. járadékokat mutatják.*

* Így fogja fel a különbözeti járadékot H. Bannorth is említett cikkében és Varga Gyula: Kísérlet a különbözeti földjáradék összegének megközelítésére (Közgazdasági Szemle, 1964. 11. sz. 1340–1350. l.) című cikkében.

A határérték-számítás kontrolljaként az osztályok átlagaiból kiszámíthatók a végső átlagos költségek is.

A határköltség meghatározásának itt leírt statisztikai módszere viszonylagos egyszerűsége mellett is nagy munkát, adatgyűjtést és adatfeldolgozást igényel. Emellett — tekintettel a termelőszövetkezetek jelentős részében a számvitel fejletlenségére — az adatgyűjtésnek még erre a négy adatra vonatkozó teljessége sem lenne biztosítva.

A határköltség-számítás második módszere az aranykorona jövedelmi kategóriák alapján

Az előző fejezetben leírt módszer nagy munkaigénye miatt célszerűbbnek látszik, ha új földminőségi osztályok megállapítása helyett a meglevő aranykorona jövedelmi kategóriákra támaszkodunk.

Az aranykorona jövedelmi kategóriákat a földminőség jellemzőjéül elfogadva, számolnunk kell azzal, hogy ez a kategorizálás — szemben az előzővel — a holdankénti pénzbeli jövedelmek szerint differenciált, tehát nem vonatkoztatható külön-külön az egyes növényekre. De az 1 kh-ra jutó jövedelem nagysága alapján természetesen nagyjából következtetni lehet arra, hogy milyen a föld termőképessége és hogy az adott termőképességű talajon milyen növények termelhetők még gazdaságosan, milyen körülbelüli terméseredménnyel. Számolni kell továbbá azzal is, hogy az aranykorona-kategóriák összevontabban csoportosítanak, mint amilyenre egy új csoportosítás lehetőséget ad. Ez arra utal, hogy ha az aranykorona-jövedelem alapján növényenként határozzuk is meg a határosztályt, az esetlegesen még több növény termelésére lehet alkalmas, mint az előbbi módszer szerint a terméshozamok alapján, tetszés szerinti adatokkal megszabott nagyságú határosztály. Az aranykorona-jövedelmi osztályok szerint való határköltségszámításnak előnye viszont, hogy már meglevő osztályozásra épülhet, tehát egyszerűbben és könnyebben végezhető el, ezenkívül pedig a reprezentációs adatokkal való számítást is lehetővé teszi. Az előbbi módszerrel végzett osztályozásnak teljeskörű adatfelvételen kell alapulnia, mert különben nem állapítható meg elegendő pontossággal a határosztály. Meglevő osztályokon belül azonban már megengedhető a reprezentáció, habár itt is annál nagyobb a pontosság, minél nagyobb a reprezentációs egységek — azaz a reprezentációba bevont gazdaságok — száma. Mivel pedig megfelelő önköltségszámítást még csak kevés termelőszövetkezetben végeznek, a reprezentáció egyelőre elengedhetetlen követelmény. Erre azért is szükség lehet, mert így mellőzhetők azok a gazdaságok, amelyek a kedvezőtlen mezőgazdasági árak miatt a szükséges ráfordításokat sem eszközölték. A legújabb vizsgálatok szerint az aranykorona-jövedelmi kategóriák (valószínűleg éppen mert egy-egy kategória a különböző kh-ankénti jövedelmeknek elég széles skáláját vonja össze) — a feltételezésekkel ellentétben — elég szignifikáns különbségeket mutatnak a kh-ankénti terméshozamokban, az állati termékek termelésében, a termelési értékekben, a termelési költségekben, az üzemi és személyi jövedelmekben stb.*

* Varga Gyula említett cikke és dr. File Jenő: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek differenciáltsága (Statisztikai Szemle, 1964. 11. 1103–1121. l.) című cikke szerint.

A módszer azonkívül, hogy meglevő földminőség-kategóriákra támaszkodik, egyebekben hasonló az előbbihez. Egy-egy növény számára nem tapasztalati úton, hanem agrotechnikai ismérvek (tápanyagszükséglet, talajigény, csapadékigény, stb.) alapján lehet kiválasztani azt az aranykorona-osztályt, amelyben a növény határesetben még termelhető. Ezen az osztályon belül lehetőleg minél több gazdaságtól begyűjtendők az adott növény termelésére vonatkozó adatok.

A határosztályban a gazdaságok (esetleg reprezentációs gazdaságok) vetésterülettel súlyozott költségeinek számtani átlaga lenne — az előző módszerrel azonos elvi alapon — a vizsgált növény határköltsége. Az átlagtól való szóródások számítása szintén az előbb leírtak szerint történne. Az átlagtól való eltérés pedig itt is a II. sz. különbözeti járadék forrása (illetve a veszteség).

A határköltség-számítás lineáris programozással

Végül említést kell tennünk még egy határköltség-számítási módszerről. Ezt a módszert most dolgozzák ki az Országos Árhivatal munkatársai (Bogdán Ferenc, Boldog Gyula, Komoroczy György), sőt bizonyos egyszerű modellszámításokat már végeztek is a segítségével. A számítás tulajdonképpeni célja az optimális vetési szerkezet megállapítása lineáris programozással a jövedelmek maximalizálása, az ehhez kapcsolódó ráfordítások vizsgálata és az árrendszer bírálata céljából. A számításban előírják az egyes termékekből a népgazdaság számára minimálisan szükséges, a jelenleginél néhány százalékkal magasabb megtermelendő mennyiséget és korlátozó tényezőkként a munkaerőt, a területet, az eszközök, a trágya mennyiségét stb. Az így kialakított optimális vetésszerkezetben a még szükséges termelést biztosító és a modellben a legdrágábban termelő üzemek ráfordításai a modell szempontjából a határköltségek. Tudniillik a program az előírt termelési mennyiség biztosítása, a munkaerő foglalkoztatása, a növelendő mennyiségeknek megfelelő többlet árbevétel elérése végett a legkedvezőbb termelési körülményekből kiindulva az adott helyzetben legjobb, de egyre rosszabbodó termelési körülményekkel gazdálkodó üzemekre terjeszti ki a termelési tevékenységet, mindaddig, amig az előírt minimális mennyiségnek megfelelő vetésszerkezet és az adott korlátozó feltételek mellett a maximális jövedelem elérhető.

A határköltség programozással való megközelítésének másik módja nem újabb üzemek bevonása az előírt feltételek (mennyiség, árbevétel) teljesülése végett, hanem a ráfordítások növelése. Ez esetben az így számított maximális jövedelem eléréséhez szükséges legmagasabb pótlólagos ráfordítás lesz a határköltség.

A matematikai programozással számított határköltségek közgazdasági tartalma még vizsgálatra szorul.

A módszernek e rövid, vázlatos leírásából is kitűnik annyi, hogy az ily módon számított határköltség nem azonos a legrosszabb föld művelésének határköltségével, hanem a programba bevont utolsó egységnyi termőterületeken elérhető maximális jövedelemhez szükséges ráfordításokkal, vagy a ráfordításokat növelve, az utolsó egységnyi pót-

lólagos ráfordítással egyezik meg. Ez azonban nem feltétlenül hibája a számításnak.

Tisztázni kell mindenekelőtt, hogy a programba bevont utolsó egységnyi üzemi földterületek mennyiben felelnek meg a valóságos legrosszabb termelési feltételeket nyújtó földterületeknek, optimális termelési szerkezetet feltételezve. Ez főként attól függ, hogy mennyiben sikerül a modellben reprezentálni az országban található különböző földminőségeknek megfelelő üzemszerkezeteket. Másodszor tisztázandó, hogy a ráfordításokat növelve az utolsó egységnyi pótlólagos ráfordítás milyen határköltség. A marxi földjáradék-elméletben az említett határköltség-fogalom sem ismeretlen. Eszerint bármely földterület utolsó egységnyi pótlólagos ráfordítása egyenlő a határköltséggel, ha a pótlólagos ráfordítással elért eredmény megegyezik a legrosszabb földön elért eredménnyel és nem realizál különbözeti járadékot. A határköltség így a marxi elmélet szerint sem kötődik feltétlenül a legrosszabb földterülethez. Megvizsgálásra szorul tehát ez esetben az a kérdés, hogy a programozással számított határráfordítással létrehozott eredményben, illetőleg jövedelemben realizálódik-e különbözeti járadék a legrosszabb földterület jövedelméhez képest vagy sem. Ha a vizsgálat során bebizonyosodna, hogy a programozásban a pótlólagos ráfordítással nyert hozamban nincs különbözeti járadék, akkor ez a módszer is alkalmas lehet határköltség számítására.

A matematikai módszerek alkalmazhatósága nem csupán a modern számítástechnika felhasználása miatt lenne előnyös, hanem azért is, mert a számítás az optimális termelési struktúrára vonatkozó határköltségeket adná. Ezáltal eleget tenne annak a kívánalomnak is, hogy az árképzés ne a jelenlegi, sok esetben kedvezőtlen termelési struktúra határköltségeire támaszkodjék, hanem az adott lehetőségeken belül a legkedvezőbb termelési struktúráéra, és ösztönözzön is annak elérésére. A különféle módszerek előnyeit és hátrányait, helyességét vagy helytelenségét a velük végzett számítások eredményei és azoknak elméleti vizsgálata fogja megmutatni. Ezért lenne helyes párhuzamosan elvégezni a számításokat. Így az eredmények is összehasonlíthatók lennének.

★

Összefoglalva, a mezőgazdasági határköltség számításának több módszere lehetséges. A módszerek még a gyakorlati alkalmazásban ellenőrzésre várnak. A matematikai módszer alapján a közeljövőben készülnek majd számítások, a statisztikai módszer alkalmazására pedig az Országos Árhivatal segítségével most indul meg az adatgyűjtés a Közgazdaságtudományi Intézetben folyó kutatások céljára. A számítások elvégzése után valószínűleg bővebb és alaposabb értékelést adhatunk. De már a számítások előkészítéséhez is tisztázni és konkretizálni kellett néhány olyan kérdést, amelyeknek eddig csak általános elvi körvonalai voltak kirajzolódva. Ezt a konkretizálást kíséreltem meg ebben a cikkben, egyben igyekezve megtalálni a lehetséges egyszerű megoldásokat is a statisztikai módszer szerinti számítások céljára.

GÖNCÖL GYÖRGY:

Nemzetijövedelem-számítás és értékelmélet

A nemzetijövedelem-számítással (közelebbről a szolgáltatások számbavételének körével) kapcsolatban kibontakozott vitának megvannak az értékelméleti vonatkozásai. Az MSZMP Központi Bizottságának elméleti munkaközössége elé terjesztett, a Központi Statisztikai Hivatal által kidolgozott vitaindító anyag a nemzetijövedelem-számítás gyakorlati követelményeire fekteti a hangsúlyt, és a kérdés értékelméleti vonatkozásait úgyszólván csak vonakodva érinti.

„Anélkül, hogy az ezzel kapcsolatos elvi kérdésekben állást foglalnánk — mondja elöljáróban az anyag —, célszerűnek tartjuk a nemzetijövedelem-számítás körét a gyakorlati követelmények tükrében megvizsgálni, annál is inkább, *mert a marxi értékelmélet és általában a marxi politikai gazdaságtan nem határozza meg konkréten a nemzetijövedelem-számítás módszertanát.* A számítások konkrét rendszerének meghatározásánál elsősorban e számítások rendeltetéséből, illetve abból kell kiindulni, hogy azok hogyan elégítik ki a lehető legjobban a gyakorlati követelményeket."

Önkénytelenül felmerül az olvasóban a kérdés: sutba kell-e tehát dobni a marxi értékelméletet a nemzetijövedelem-számítással kapcsolatban felmerülő problémák tisztázásánál és elemzésénél?

Ezt a kérdést a szóban forgó anyag ilyen formában nem teszi fel; itt még a kérdés, és a rá adandó válasz némileg homályban marad.*

Az eredeti vita óta megjelent cikkek már nem ilyen óvatosak; nem igyekeznek megkerülni az értékelméleti vonatkozásokat. A legutóbb megjelent cikk** már nem is türtőzteti magát a marxi értékelmélet hasznavehetőségét illető kérdés tekintetében. Kimondja kertelés nélkül, és a nyomaték kedvéért külön alá is húzza: *„... a marxi értékkategóriát olyasmire akarjuk használni, amire az nem alkalmas."*

Kezdjük talán egy kis elmélettörténeti jellegű helyreigazítással. Félő ugyanis, hogy itt nem a marxi értékelméletről mondják ki az elmarasztaló ítéletet, hanem tulajdonképpen Ricardo értékkategóriájáról anélkül, hogy észrevennék: a marxi értékelmélet ezzel nemcsak hogy nem egyezik, hanem éppen ennek kritikája Marx politikai gazdaságtani életművének egyik fontos eleme.

A marxi politikai gazdaságtan a polgári klasszikus politikai gazdaság-

* Mellesleg: Marx kimagasló polgári méltatója és bírálója, Schumpeter — már csak a közgazdaságtudományi harctéren elfoglalt helyzeténél fogva is — jóval gátlástalanabb és szókimondóbb. Miközben nagy elismeréssel adózik Marx tőkeelméletének, munkaérték-elméletéről a következőképpen nyilatkozik: „A lényeg nem abban van, hogy vajon a munka-e a gazdasági érték igazi „forrása" vagy „oka" ... A gazdaságtan mint pozitív tudomány szempontjából..., amelynek valóságos folyamatokat kell leírnia vagy megmagyaráznia, sokkal fontosabb azt a kérdést feltenni, hogy a munkaérték-elmélet hogyan válik be mint az elemzés eszköze, és a baj ott van, hogy nagyon rosszul válik be... Mindenesetre ez az elmélet halott és eltemetett." (Schumpeter: Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia. 25. l. London. 1947.)

Idestova egy évszázada már, hogy ez a „halott" még mindig túlélte mindazokat, akik eltemették.

** Csernók Attila: A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Közgazdasági Szemle. 1965. 2. sz.

tanban gyökerezik, de attól gyökeresen el is tér, annak kritikai továbbfejlesztése.

A politikai gazdaságtan kritikájában Marx a polgári klasszikusok két ikertételéből indul ki: 1. *a munkaértékből,* amelyet „tiszta formájában Ricardo fogalmazott meg", és 2. *a produktív munkából,* amelynek tudományos meghatározását először Adam Smith kísérelte meg; Marx ezt Adam Smith legnagyobb tudományos teljesítményének, a gazdaságtan tudományos megalapozásának tekinti.

Elmélettörténeti szemszögből ezek — Quesnay tableau économique-jával együtt — úttörő kezdeményezések; a politikai gazdaságtan tudományos alapvetései. Marx ezeket ismeri fel és ismeri el mint elmélettörténeti elődeit. A kapcsolat Marx és elmélettörténeti előfutárai között széttéphetetlen, két okból is. Először is a marxi gazdaságtan alaposabb megismeréséhez nagymértékben hozzájárul az elmélettörténeti előzmények közelebbi ismerete. S ami ennél is fontosabb: a közgazdaságtudomány e csírái csak a marxi transzformáció révén, csak a marxi gazdaságtan rendszerében teljesednek ki, válnak a konkrét valóság tudományos elemzésének hatékony eszközeivé. Az átalakító marxi folytatás nélkül a klasszikus polgári gazdaságtan legértékesebb elemei csupán holt absztrakciók maradtak volna. Kimutatható, hogy a klaszszikus dogmák, amelyeknek beható és radikális bírálatából szervesen nő ki a marxi gazdaságtan, éppen abból fakadnak, hogy a polgári klasszikusok nem voltak képesek túlmenni az elemzés kiinduló pontját képező tiszta absztrakción.*

A következőkben megkíséreljük röviden kifejteni, melyek a marxi értékkategória megkülönböztető vonásai Ricardóéval szemben. Reméljük, hogy ezzel kapcsolatban úgyszólván magától derül ki, hogy a marxi értékelmélet nagyon is alkalmas, sőt nélkülözhetetlen a nemzeti jövedelem számításbavételénél és elemzésénél.

Egy Engelshez intézett levelében,** amelynek rendkívüli elméleti jelentőségét az húzza alá, hogy Marx itt egész politikai gazdaságtani rendszerének architektúráját vázolja fel, az egész marxi politikai gazdaságtan tematikáját adja meg, az értékkategóriáról szólva Ricardót és iskoláját azért hibáztatja, mert nem látták az absztrakt értékfogalom összefüggését a gazdagság későbbi konkrét formáival. Marx itt annak a nézetének ad kifejezést, hogy a munkaérték fogalma, amely először utalásszerűen Pettynél bukkan fel, de amelyet tisztán Ricardo dolgozott ki, „csupán a polgári gazdagság legelvontabb formája". Absztrakció tehát, de nem valami üres absztrakció, nem légből kapott absztrakció, hanem „történelmi absztrakció", meghatározott, fejlett történelmi viszonyok lényegét sűrítő és kifejező absztrakció. Az ilyen absztrakció Marx felfogásában a tudományos elemzésnek pusztán első fontos lépése, egyik mozzanata. A tudományos elemzésnek abszolút követelménye az ilyen kiinduló absztrakció konkretizálása a kibontakozott és kifejlett történelmi viszonyok figyelembevételével. Ricardo azonban megreked ennél az első kiinduló lépésnél.

Azok a konkrét viszonyok — mondja Marx —, amelyekből az értékka-

* Ez azonban már jócskán túlmenne a jelen cikk keretein. Csak szemléltetés céljából utalok Ricardónak közgazdász kortársaival folytatott kiterjedt levelezésére, amelynek zöme az értékfogalom meghatározása körül forog. A vitapartnerek nem képesek ebben a kérdésben az absztrakt érvelés síkján dűlőre jutni. A nagy elméleti fölényben levő Ricardo pedig olyannyira megszállottja az általa kialakított tiszta absztrakciónak, hogy azt hiszi: az abszolút érték felfedezése minden rejtélyek nyitját adná a kezébe. 1823. augusztus 23-án ezt írja Malthusnak: „Csak hivatásomban munkálkodom és igyekszem megérteni a politikai gazdaságtan legnehezebb kérdését. Eddig mindössze azt értem el, hogy egyre világosabbá vált előttem egy vitathatatlan érvényű értékmérő felkutatásának rettenetes nehézsége." És Millhez 1823. augusztus 7-én: „Malthus két hosszú levelet írt nekem értékmérőjének igazolására. Érvei nem nagyon nyomósak, sőt gyakran nehezemre esik megtalálni az összefüggést tételeinek előfeltételezései és következtetései között. A politikai gazdaságtan tudományát nagymértékben előbbre vinné annak tisztázása, hogy melyek a valódi nehézségek, amelyek az érték pontos mértéke megtalálásának útjában állnak." (Ricardo: Művei és levelezése. 325—329. l. Cambridge. 1952.)

** 1858. április 2. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 181—185. l.

tegóriát absztrahálták, egyszersmind úgy tekintendők, mint ennek az absztrakt kategóriának további kibontakozása. Amennyiben az elemzésnek ezek a következő konkretizáló lépései nem történnek meg, akkor az absztrakt értékkategóriának ellenlábasai ebből a munkaérték-elmélet ellen fegyvert kovácsolhatnak. Marx (Ricardora és iskolájára célozva) megállapítja: Az a tény, hogy a közgazdász urak maguk se voltak tisztában azzal, hogyan viszonylik ez az absztrakció a polgári gazdagság későbbi, konkrétabb formáihoz, ezeket az ellenvetéseket többé-kevésbé jogosulttá tette."*

Melyek az absztrakt értékfogalom azon konkréten kibontakozott megjelenési formái, amelyekre itt Marx céloz? A polgári klasszikus közgazdászok által hiányosan elemzett és Marx által feltárt tudományos megkülönböztetésről van szó: a bruttó, és a nettó társadalmi termékről (a marxi Produktenwert és Wertprodukt fogalmáról).

A konkrét elemzésnek ezen a magasabb szintjén maga az elemzés is bonyolultabbá válik. Míg az áru elemzésénél megelégedhetünk azzal a teljesen jogosult absztrakcióval, hogy az áru realizálásának abszolút feltétele a használati érték és többet a használati értékről az elemzésnek ezen a szintjén nem is kellett mondanunk, addig a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem elemzésénél a használati érték kategóriáját magával az értékkategóriával kell szervesen egybekapcsolni.

„A nehézség tehát nem magának a társadalmi termékértéknek az elemzéséből adódik. Akkor merül fel, amikor a társadalmi termék *érték*alkatrészeit a *tárgyi* alkatrészekkel vetjük egybe."**

Ennek megfelelően maga a használati érték mint specifikusan közgazdasági kategória itt igen jelentős szerepet játszik. Az elemzés kezdeti fokán, amikor még csupán az árut elemeztük, nemcsak a használati értéket mint előfeltételt tételeztük fel, hanem adottságnak vettük a társadalmi munkamegosztást is. A társadalmi termék anyagi összetételének számbavételénél mindez már nem tekinthető puszta adottságnak, egyszerű alapfeltételezésnek, hanem bevonandó a konkrét elemzés körébe.

Miben különbözik az egész társadalomban létező munkamegosztás az egyes műhelyben meglevő munkamegosztástól? — teszi fel Marx a kérdést, és a következő választ adja: „Itt arról a szükséges munkáról van szó, amely bizonyos árucikkek termeléséhez, a társadalom bizonyos árucikkek iránti különleges szükségletének kielégítéséhez szükséges. Ha az összmunkát arányosan osztják el, akkor a különböző csoportok termékei értékükön (a további fejlődés során termelési árukon) kerülnek eladásra, vagy pedig olyan árakon, amelyek ezeknek az értékeknek, illetve termelési áraknak általános törvények által meghatározott módosulásai. Itt valójában az értéktörvény érvényesül, nem az egyes árukra vagy cikkekre, hanem a munkamegosztás következtében önállósult különleges társadalmi termelési területek mindenkori össztermékeire vonatkozóan; úgyhogy nemcsak hogy minden egyes árura csak a szükséges munkaidőt fordítják, hanem a társadalmi összmunkaidőből is csak a szükséges hányadot használják fel a különböző csoportokban. Mert továbbra is feltétel, hogy az árunak használati értéke legyen. De ha a használati érték az egyes áru esetében attól függ, hogy az önmagában véve szükségletet elégít-e ki, a társadalmi teméktömegnél attól függ, hogy az az egyes különleges termékfajtákra irányuló, mennyiségileg meghatározott társadalmi szükségletnek megfelelően oszlik-e meg, tehát a munka e mennyiségileg meghatározott társadalmi szükségletek arányában van-e elosztva a különböző termelési területek között. (Ezt a pontot figyelembe kell venni a tőkének a termelés különböző területei közötti megoszlásával kapcsolatban.) Itt a társadalmi szükséglet, azaz a társadalmi méretekben vett használati érték határozza meg a társadalmi összmunkaidőnek a termelés különböző kü-

* I. m. 182. l.
** Marx: A tőke. II. kötet. 378. l. Kossuth. 1961.

lönleges területeire jutó hányadát. De ez nem egyéb, mint ugyanaz a törvény, amely már az egyes áru vizsgálatánál megmutatkozott. hogy ugyanis az áru használati értéke előfeltétele csereértékének, s ezzel értékének. E pontnak csak annyi köze van a szükséges munka és többletmunka arányához, hogy ha ezt az arányt megsértik, az áru értéke, tehát a benne rejlő értéktöbblet is, realizálhatatlan. Tegyük fel például, hogy aránylag túl sok pamutszövetet termeltek, bár ebben a szövet-összтermékben csak az előállításához az adott feltételek mellett szükséges munkaidő realizálódik. De ebben a különleges termelési ágban egyáltalán túl sok társadalmi munkaidőt használtak fel; azaz a termék egy része haszontalan. Az egészet tehát csak annyiért sikerül eladni, amennyit akkor érne. ha a szükséges arányban termelték volna. A társadalmi munkaidőből a termelés különböző különleges területeire fordítható hányadoknak ez a mennyiségi korlátja csak továbbfejlesztett kifejezése az értéktörvénynek általában; bár a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére. A korlátot itt a használati érték állítja. A társadalom az adott termelési feltételek mellett csak ennyit fordíthat összmunkaidejéből erre a bizonyos termékfajtájára."*

Mint látjuk, Marx itt a nemzeti jövedelmet termelő munka kettős jellegét tárja fel mint az árutermelő munka kettős jellegének további kibontakozott konkrét alakját: elvont-társadalmi, értékképző munka egyrészt; konkrét-egyéni, meghatározott termelési és fogyasztási rendeltetésű javakat, meghatározott használati értékek tömegét létrehozó munka, másrészt.

Az elemzési szempontoknak ezzel az újratermelési folyamat egész bonyolultságát átfogó konkrétságával összehasonlítva, igen vérszegénynek és semmitmondónak tűnik az a leegyszerűsítő felfogás, amelyben az érték „csak mint az összemérés eszköze" szerepel. Olybá tűnik, mintha Marx-kritikusaink abban látnák az elemzés különböző szintjei közötti lényeges különbséget, hogy míg az áru elemzésénél a használati érték háttérbe szorul, a társadalmi termék elemzésénél viszont a használati érték nyomul előtérbe, és az érték szorul háttérbe. Legalábbis erre mutat a következő kitétel, amelyet a szóban forgó cikk szerzője helyeslően idéz: „A nemzeti jövedelemmel általában a használati értékek tömegét akarjuk jellemezni, az érték itt csak az összemérés eszköze, s nem a vizsgálat tulajdonképpeni célja."**

A valóságban azonban nem mindegy, hogy a nemzeti jövedelem nő-e vagy stagnál, vagy csökken; és ugyanakkor az sem mindegy, hogy milyen az anyagi összetétele, a struktúrája. Sőt, a nemzeti jövedelem dinamikus alakulásának kulcskérdése és ezért a nemzeti jövedelem dinamikus elemzésének fortélya éppen annak a kölcsönhatásnak a feltárása, amely a nemzeti jövedelem értéknagysága és struktúrája között fennáll, mégpedig mind a termelési, mind a felhasználási oldalon. Ha ez igaz, akkor az idézett nézet a kérdést valóban rendkívül csonkán és ferdén állítja be; nem valami merész újítás a marxi felfogással szemben, hanem inkább lecsúszás a marxi magaslatról a vulgáris polgári szemlélet talajára.

Az elemzésnek természetesen feladata, hogy nyomonkövesse és feltárja a produktív munka fogalmának változásait a termelőerők fejlődésének, a technikai haladásnak és a társadalmi munka megosztásnak különböző szintjein és a különböző társadalmi rendszerekben. Marx maga is felveti a problémát, amelyet a gazdasági-technikai fejlődés következő ellentmondása rejt magában:

A társadalmi munkatermelékenység emelkedésének legfontosabb tényezője a termelőerők fejlesztésének szolgálatába állított tudomány és technika. Marx megállapítja, hogy ennek eredményeit a tőke ingyenesen sajátítja el

* Marx: A tőke. III. kötet. 618–619. l. Kossuth, 1961.

** Drechsler László: A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem. Közgazdasági Szemle. 1964. 3. sz. 357. l.

és ezzel természetesen már azt is kifejezésre juttatja, hogy a termelőerők fejlesztését szolgáló minden ilyen technikai-tudományos szellemi tevékenység specifikusan nemzeti jövedelmet létrehozó, értékképző, produktív munka. Sőt, végső kifutásában, az egész termelési gépezetre kiható kiteljesedésében a tudományos és technikai haladásnak ez a folyamata magát az eredeti értékfogalmat is halomra dönti. A termelési gépezet technikai fejlettségének bizonyos magas fokán (azon a fokon, ahol a munkás nem a termelési gépezet kis kereke, hanem a termelési gépezeten kívül álló felügyelője és szabályozója a termelési folyamatnak) a közvetlen produktív értékképző munka inkongruenssé és inkommenzurábilissá válik a gazdagság ekként előidézett gyarapodásával. Magyarul: a termelési folyamat technikai forradalmasításának bizonyos átcsapási pontján a termék előállításához társadalmilag szükséges munka oly rohamosan csökken, s oly alacsony szintre, hogy értelmét veszti a termék értékmeghatározása (Ricardo „abszolút érték"-fogalma puszta agyrémmé válik).*

Ez azt jelenti — hangsúlyozza Marx —, hogy az érték és annak mértéke, a munkaidő, teljesen alkalmatlanná válik a gazdagságnak, a használati értékek tömegének mérésére is. „Mihelyt a munka közvetlen formájában megszűnt a gazdagság nagy forrása lenni, szükségszerűleg megszűnik a munkaidő a gazdagság mértéke lenni."** Ehhez a végkövetkeztetéshez jut el Marx a konkrét elemzésnek azon a fáradságos, de tudományos szempontból rendkívül termékeny útján, amelyen a ricardói értékkategóriából kiindulva, azt konkretizálva számot vet, a technikai haladás végső gazdasági következményeivel.

Addig is, amíg a történelmi fejlődés során ez az állapot bekövetkezik, a produktív, értékképző munka fogalmát egyre kiszélesítve az érték jóval több marad az összemérés puszta eszközénél: megmarad a tudományos elemzés Ariadne-fonalának az áruvilág egyre tarkábbá váló ősrengetegében.

Az elemzés fő célja annak felderítése, hogy termelési periódusról termelési periódusra mennyivel növekszik a nemzeti jövedelem és, hogy melyek a nemzeti jövedelem növelésének legcélravezetőbb útjai-módjai. Ez egyszersmind azt jelenti, hogy a tudományos és technikai haladással összhangban bővül a produktiv munka meghatározásának köre. Itt azonban vigyázni kell arra, hogy a statisztikai felmérés gyakorlati nehézségeinél a gordiuszi csomót ne úgy vágjuk ketté, mint azt a szóban forgó cikk teszi a következő „elmélettörténeti" indokolással: a fiziokraták csak a mezőgazdasági munkát ismerték el produktív munkának, a többi tevékenységet sterilnek minősítették. Fiziokrata szempontból tehát az ipari munka számbavétele halmozódásnak tűnik. Ugyanilyen alapon tűnhetett — úgymond — a polgári klasszikus közgazdászok szemében a szolgáltatások számbavétele halmozódásnak. Ezekből a premisszákból fejest ugrik abba a következtetésbe, hogy a fejlődés még magasabb vártáján a szolgáltatások számbavétele sem tűnik halmozódásnak.

Ennek az érvelésnek csak egy szépséghibája van: magát a problémát

* A hegeli dialektika nyelvén: ha az érték, az elvont társadalmi munka a használati értéknek, a konkrét-egyéni munkának *negációja* (mint ahogyan valójában az is), akkor a fent említett átcsapási pont a *negáció negációja* és az áru belső ellentmondása kibontakozásának ebben a fejlődéstörténeti szakaszában az értékmeghatározás letűnése a színről.

A technikai haladásnak és a gazdasági fejlődésnek ezen a történelmi csúcsán, ennek szükségszerű velejárójaként megszűnik a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbség és lehetővé válik, hogy a termelt javakból mindenki szükséglete szerint részesedjék. Ez egyszersmind természetesen azt jelenti, hogy a technikai-gazdasági fejlődésnek *ezen a fokán* valóban minden munka, a munka minden válfaja közvetlenül társadalmi szükségletet kielégítő, tehát társadalmilag szükséges és ebben az értelemben produktív munka.

Itt azonban még nem tartunk.

A következőkben még rámutatunk, hogy merész elméleti újítóink érvelése és arra alapozott javaslata *ennek* a helyzetnek a *jelen* helyzettel való naiv összekeverését tükrözi. Az elmélet azonban csak akkor lehet a gyakorlat megbízható iránytűje, ha híven tükrözi a konkrét folyamat konkrét összefüggéseit, nem pedig ha a szocializmus fejlődéstörténeti szakaszait átugorja.

* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. 593. l. Berlin 1953.

kerüli meg. Ettől eltekintve is: nem az az ismérve valamely tétel helyességének, hogy megvan a maga logikája, hanem, hogy tükrözi-e és miképpen a valóságos folyamatot, szembesítsük tehát ezzel. Az iparosodás lényeges mozzanata a társadalom rendelkezésére álló munkaerő átcsoportosulása az agrárszektorból az ipari szektorba. Van itt valami okozati összefüggés a munkaerőnek az agrárszektorból az ipari szektorba való szerkezeti átcsoportosulása és a társadalmi munkatermelékenységnek az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésében jelentkező általános emelkedése között?

Minden kétséget kizáróan: a foglalkoztatottság szerkezetének ez a változása a társadalmi munkatermelékenység emelkedésének *előfeltétele.*

Vajon ugyanilyen okozati összefüggés áll-e fenn a munkaerőnek a szolgáltatási szférába való átcsoportosulása és a társadalmi munkatermelékenység emelkedése között?

Nyilvánvalóan nem. Ez csak Colin Clark vesszőparipája, amellyel a harmadlagos szektor néven ismertté vált fogalomalkotását és e harmadlagos szektornak a nemzeti jövedelem növekedésével való összefüggését akarta elméletileg valahogyan alátámasztani. Azt hiszem, semmi okunk arra, hogy ezt a vulgáris teorémát kritikátlanul átvegyük. Ellenkezőleg, komoly mulasztásunk, hogy ezt már felbukkanása idején nem vetettük a marxista kritika bonckése alá.

Félreértés ne essék: ez távolról sem jelenti azt, hogy a termelőerők rohamos fejlődésének sodrában keletkező valamennyi új szolgáltatásfajtát nem produktívnak kell nyilvánitani. Csak azt jelenti, hogy:

a) a szolgáltatási szféra megnövekedése egészében nem oka, hanem következménye a termelési folyamat szüntelen technikai forradalmasításának adott termelési viszonyok mellett;

b) hogy a gazdasági-társadalmi fejlődésnek ezen a fokán már mind elméletileg, mind gyakorlatilag nélkülözhetetlenné válik a szolgáltatás fajták közötti megkülönböztetés a termelési folyamatban betöltött szerepük szerint. De éppen az ilyen elemzés alól húzzuk ki a talajt, ha eleve semmisnek nyilvánítjuk a produktív és a nem produktív munka közötti megkülönböztetést.*

Szemléltessük ezt egy példán.

A húszas években a vezető tőkésországokban és mindenekelőtt az Egyelüst Államokban nagy gondot kezdtek fordítani az üzemszervezés, az üzemen belüli munkaszervezés elméleti és gyakorlati kérdéseire. Megszaporodott az ún. termelékenységi szakértők, a racionalizálási varázslók (efficiency experts) hada. Ezeket a szolgáltatásokat nyilvánvalóan a termelő szférába kell besorolni annak ellenére, hogy (vagy éppen azért, mert) közvetlen céljuk a profit növelése volt. Ezeket a szolgáltatásokat persze a realizált értéktöbb-

* A foglalkoztatottság szerkezetében a tőkés iparosodás során végbemenő változást és annak a szolgáltatási szférára gyakorolt hatását Marx a következő sémával szemlélteti:

Tételezzük fel, hogy az ipar termelékenységének emelkedése folytán a társadalom rendelkezésére álló munkaerőnek már csak egyharmada vesz részt közvetlenül az anyagi termelésben az addigi kétharmad helyett. Ez azt jelenti, hogy a társadalom idejének kétharmadát fordíthatja a nem anyagi termelésre az eddigi egyharmad helyett. Több idő jut tehát a nem produktív munkára és pihenésre. Tekintettel arra, hogy a népesség közben tovább növekszik, a produktív munkások létszáma abszolút mértékben növekszik: a kereskedelemben foglalkoztatottak, a gépiparban, a vasútépítésben, a bányászatban foglalkoztatottak; a mezőgazdaságon belüli munkaerő-átcsoportosulás folytán az állattenyésztés, az ipari nyersanyagok termelése területén foglalkoztatottak.

Az egész strukturális változásnak velejárója, illetve előfeltétele, hogy a közvetlenül az élelmiszer-termelésben foglalkoztatottak létszáma ugyan csökken, de munkatermelékenysége emelkedik. Másrészt emelkedik – a tőke technikai összetételének emelkedése folytán – az állandó tőke újratermelésében foglalkoztatott munkaerő tömege is. Végül emelkedik a fényűzési cikkeket előállító munkások száma is.

Ami a szolgáltatási szférában, a nem produktív tevékenységek körében beállott változásokat illeti, itt Marx szigorúan megkülönböztet két kategóriát aszerint, hogy túlnyomórészt parazita vagy nem parazita jellegű-e a tevékenység. Az előbbibe sorolja a kiszolgáló személyzetet, a katonákat, tengerészeket, rendőröket, az állami kishivatalnokokat, kitartott nőket, lovardamestereket, bohócokat, zsonglőröket. A másikba a művészeket, zenészeket, ügyvédeket, orvosokat, tudósokat, tanítókat, felfedezőket stb., akiknek száma a tárgyalt strukturális változás során szintén megnövekedett, mégpedig magasabb kulturális színvonalon. (Vö. Marx: Értéktöbblet-elméletek. I. rész. 182—183. l. Kossuth, 1958.)

letből fizetik; tehát itt látszólag származékos jövedelemről van szó. Mivel azonban e szolgáltatás egyedüli célja és rendeltetése a profit növelése, a maga részéről hozzá is járul a jövedelem emeléséhez, sőt, a kapott javadalmazást jóval meghaladó mértékben — máskülönben ezt a szolgáltatást ugyanolyan kevéssé vennék igénybe, akárcsak az értéktöbbletet termelő produktív munkaerőt. Ez tehát csak első pillantásra tűnik származékos jövedelemnek — közelebbről nézve és behatóbb elemzés alapján ez az eredeti jövedelem kategóriájába tartozik, mert a két eredeti jövedelemfajtával: a bérrel és a profittal sajátosan úgy függ össze, mint egyrészt a profit növelése céljából szükségessé váló bármely egyéb pótlólagos bérköltség —, másrészt mint a realizált profitnövekmény meghatározott kis része.

Ugyancsak a húszas években kapott lábra és terjedt el egy másik foglalkozás: a bőrzespekuláció útvesztőjében való eligazítást célzó szolgáltatások, a tanácsadó irodák serege, amelyekben elemzik és előre jelzik, hogy mely részvényekbe érdemes beszállni, és melyekből érdemes kiugrani.

Senki sem tagadhatja ennek a szolgáltatási ágnak a hasznosságát és társadalmi szükségességét a monopolkapitalizmus rendszerében, mégis: az előbbivel szemben ezt a nem produktív szférába helyes besorolni.

A nemzeti jövedelem számbavételénél ez a megkülönböztetés a következőképpen jelentkezik:

A racionalizálási szakértők tevékenysége a realizált profit növekedését eredményezi. A tőzsdeszakértők tevékenysége szerencsés esetben „tőkenyereség" (capital gains) realizálását teszi lehetővé.

A realizált profitot a nemzetijövedelem-számításnál természetesen figyelembe kell venni: a realizált „tőkenyereséget" természetesen nem szabad figyelembe venni. E tekintetben egyhangú a burzsoá közgazdászok véleménye. Akad azért itt is olyan merész újító, aki emancipálva magát a halmozódásokkal szembeni maradi aggályoskodástól, mit-nekem-hekuba alapon ezt is beszámítandónak véli. Az amerikai gazdaságkutató intézet, Brookings Institution vezetője, Moulton ezt a tőkenyereséget 1929-ben 6 milliárd dollárra becsülte és külön tételként bevette mint jövedelmet a nemzetijövedelem-számításba, mert — úgymond — az adott beszámítási időszakban e tétel figyelmen kívül hagyása azt jelentené, hogy a mérlegegyenlőség a jövedelmek és kiadások között felborulna.* Mint látjuk, mindenre lehet magyarázatot találni, de ezek komolytalan dolgok.

A halmozódások kérdésében Pigou miheztartás végett a következő szabályt állítja fel: ha egy agglegény feleségül veszi a szakácsnőjét, akkor ennek folytán a nemzeti jövedelem semmiféle változást ne mutasson.**

Colin Clark mégis pontosan ezt javasolja, amikor azt írja elő, hogy az állami hivatalnokok és a háztartási alkalmazottak fizetését mint szolgáltatásaik ellenértékét be kell számítani a nemzeti jövedelembe. Megemlíti azon közgazdászok ellenvetéseit, akik ebben kétszeres számbavételt látnak: ha egy gazdag ember nagyszámú cselédséggel szolgáltatja ki magát, akkor csak az ő jövedelmének erre fordított hányadát szabad számba venni, nem pedig még egyszer mint azok önálló jövedelmét, akik ehhez a jövedelemhez szolgáltatásaik révén hozzájutnak. Colin Clark ezt azzal igyekszik cáfolni, hogy:

a) a fizetést az illetők valamilyen tényleges szolgáltatás ellenértékeként kapták;

b) hogy ez az ellenérték nyilván hozzávetőleg megfelel annak, amit az illetők kaphatnának, ha más munkára szegődnének el.***

Az a) pont mint érv szemmel láthatólag nem ér egy fabatkát sem, hiszen nem tartalmaz mást, mint azt a feltételezést, hogy ha a gazdag ember hajlandó a cselédséget foglalkoztatni, akkor ez neki megéri: — de ettől

* Moulton: Controlling Factors in Economie Development. 364–365. l. Washington D. C. 1949.

** Pigou: The Economics of Welfare. 33. l. London. 1932.

*** Colin Clark: National Income and Outlay. 10. l. London, 1937.

még mindig áll az, hogy a háztartásbeliek jövedelme pontosan annyival több, mint amennyivel a szóban forgó gazdag emberé kevesebb.

A b) pont már komolyabbnak látszik. Azonban: feltéve, de meg nem engedve, hogy létezik a kapitalizmusban a munkavállalás kiválasztásának ez az abszolút szabadsága, a „tökéletes munkapiac" — a vita tárgya éppen az, hogy a produktiv vagy a nem produktív, nemzeti jövedelmet létrehozó vagy nem létrehozó szférában helyezkedik-e el valaki. A nemzeti jövedelemben való részesedése lehet nyugodtan nagyobb is, mint ha a produktív szférában dolgozna, de az az érvelés, amely szerint pontosan úgy tekintendő a nemzeti jövedelem létrehozása szempontjából, „mintha" a produktiv szférában dolgoznék, „hiszen" tetszése szerint ott *is* dolgozhatnék, a feltett kérdést mindössze megkerüli.

Ismeretes, hogy az ötvenes évek közepétől kezdve az Egyesült Államok gazdaságában a nem termelő szférában foglalkoztatottak száma meghaladja a termelő szférában foglalkoztatottak számát. Az ún. tertiary szektor lehet a nagyobb jólét jele, a nagyobb nemzeti jövedelem velejárója, de ettől még nem a nagyobb nemzeti jövedelem létrehozója, mint ahogy azt Colin Clark igyekszik beállítani. Az improduktív szféra mértéktelen felduzzadása a munka népgazdasági hatékonyságának következménye, kapitalista viszonyok mellett [keynesi kifejezéssel élve „a gazdag ország problémájából" fakad, vagy egy újabb divatos amerikai közgazdász, Galbraith kifejezését használva, a „bőség társadalmának" (affluent society) melléktermeke].

De: a nemzeti jövedelem nem az ún. harmadlagos szektor felduzzasztása *folytán* emelkedik, ellenkezőleg: az ún. szolgáltatási szektor felduzzadása a nemzeti jövedelem növekedésének immanens korlátját jelzi monopoltőkés viszonyok mellett, mégpedig egy és ugyanazon okok folytán, amelyek a monopolkapitalizmusban a teljes beruházásnak azt a lehetetlenülését idézik elő, amelyet Keynes és Hansen megállapított. Ami persze még egyáltalában nem zárja ki azt, hogy — az adott helyzetben, az adott monopoltőkés viszonyok között — a szolgáltatási szféra túltengése *nélkül* a nemzeti jövedelem jóval alacsonyabb volna. De ebből arra a következtetésre jutni, hogy ergo a nemzeti jövedelem növekedését a harmadlagos szektor túltengése teszi lehetővé, és ergo ebben az értelemben a harmadlagos szektor a produktív tevékenység szférája, nem egyéb nyilvánvaló logikai baklövésnél.

Abból kell kiindulni, hogy a produktív munka fogalmi meghatározása elválaszthatatlan a társadalmi munkatermelékenység emelkedésétől, az egész termelési gépezet fokozódó teljesítőképességétől. A technikai haladás és velejárója, az egyre szélesedő, egyre szerteágazóbbá váló társadalmi munkamegosztás életre hívja egyrészt a produktív munka egyre újabb válfajait, másrészt — a társadalmi rendszertől és berendezkedéstől függően — az improduktív munka egyre újabb válfajait.

A termelőerők fejlődése a monopolkapitalizmusban például a fiktív tőke egyetemessé válásával jár együtt, és ez társadalmilag szükségessé teszi a fiktív tőke adásvételének és nyilvántartásának egész adminisztrációját; ez az adminisztráció pedig hatalmas apparátust követel meg. (Az ebben a szolgáltatási ágban foglalkoztatottak száma az Egyesült Államokban 1870—1950 között 45-szörösére emelkedett).* Merő szofizma volna azonban ezt a rendkívül fontos strukturális változást mint a munkatermelékenység emelkedésének *okát* feltüntetni, holott a valóságban ez a termelőerők fejlődésének monopolkapitalista termelési viszonyok mellett szükségszerű parazita velejárója!

Ami mármost végezetül a produktív és nem produktív munka közötti józan megkülönböztetés fontosságát illeti a szocialista rendszerben:

Itt a merész újítás, amely az említett cikkben kifejezésre jut, a következő tételben áll: tekintettel arra, hogy a szocializmusban minden tevé-

* Revue Economique. 121. l. 1960. január.

kenység társadalmilag szükséges, mert társadalmi szükségletet kielégítő tevékenységnek tekinthető, ezért tehát nyugodtan „elvben" minden tevékenység produktív, értékképző, nemzeti jövedelmet létrehozó tevékenységnek tekinthető. Ez az okoskodás a szocializmus építésénél tapasztalható, a szocializmus építése során teljesen elkerülhetetlen olyan negatív jelenségekről feledkezik meg, amelyeknek visszaszorításán és leépítésén múlik nem kismértékben a szocializmus építésének sikere.

A szocialista társadalomban szükségszerűen tetemesen megnő az adminisztráció. Ennek egy, nem is csekély része ésszerűtlen, célszerűtlen adminisztráció, értsd: bürokrácia. Ezt Lenin százfejű hidrának nevezte, amit állandó szívós munkával kell lenyesegetni. Éppen erre a célra javasolta a Munkás—Paraszt Inspekció felállítását. Melyik tevékenység itt a társadalmi szükségletet kielégítő, és ezért tehát minden további nélkül társadalmilag szükségesnek tekinthető: a bürokratikus vagy az antibürokratikus tevékenység? Figyelembe véve még azt is, hogy tetejében az előbbi fizetett munka, míg az utóbbi ingyenes, ellenszolgáltatás nélküli, társadalmi munka.

A szocialista építés optimális méretére és ütemére törekedve szem előtt kell tartani, hogy a gazdasági erőforrások mozgósítása és kihasználása nemegyszer a gazdasági erőforrások számottevő szétforgácsolásával és pazarlásával jár együtt: a gazdaságfejlesztés optimuma nem csupán az előbbi fokozását, hanem egyszersmind az utóbbi csökkentését írja elő.

Ilyen adottságok mellett kell a szocializmus építésénél a produktív munkát a nem produktív munkától megkülönböztetni.**

Más szóval nemcsak arról van szó, hogy a szolgáltatások meghatározott körét mint produktív munkát *be kellene vonni* a nemzetijövedelem-számításba, hanem egyszersmind arról is, hogy az anyagi termelés és felhalmozás bizonyos részét mint eredetileg ugyan produktívnak szánt, de végeredményben improduktívnak bizonyult munkát — ha ez a dolog természeténél fogva egyáltalán lehetséges volna — *le kellene vonni* a megtermelt nemzeti jövedelemből. Idetartoznak az elfekvő készletek, a befejezetlen beruházások növekvő állománya, a selejt, az alkatrészhiány folytán használhatatlan berendezés stb. A szocializmusban ennek figyelembevétele még külön azért is fontos, mert a fenti jelenségek egyszersmind azt az egyenlőtlenséget eredményezik, hogy a nemzeti jövedelem nagyobb, mint a nemzeti termék, és látni kell, hogy ez az árszínvonal emelkedésének az ilyenfajta improduktív munkából eredő forrása.

Az elfekvő készletek, a befejezetlen beruházások növekedése stb. improduktív munka megjelenési formája, annak ellenére, hogy a termelési gépezetnek ez az üresjárata a termelés szférájában zajlik.

Mint látjuk, a produktív, értékképző munka fogalmi meghatározásának egyáltalában nem jelentéktelen módosítására és kiszélesítésére van szükség a szocialista rendszerben. Ez alapvetően azzal függ össze, hogy a szocializmusban a munka társadalmasításának más a jellege és jelentősége, mint a kapitalizmusban.

Mindamellett egészen a kommunizmus korszakáig a produktív munkán van a hangsúly. Ennélfogva mind elméleti, mind pedig gyakorlati meggondolások parancsolóan azt diktálják, hogy a világért se tekintsünk minden tevékenységet társadalmilag szükséges és ezen az alapon produktív tevékenységnek.

* Néhány kiragadott példa az országgyűlés idei ülésszakán elhangzottakból: „Egy, a Magyar Nemzeti Bankkal együtt 1964. év második felében lefolytatott vizsgálat megállapításai szerint termelővállalataink készleteinek 8—9 százaléka nem volt szükséges a termeléshez." — Horgos Gyula, kohó- és gépipari miniszter felszólalásából.

„Hozzávetőleges számítások szerint például a műtrágyának mintegy 20 százaléka nem megfelelő helyre kerül, kárba vész."

** „A közalkalmazottak szakszervezete nemrég vizsgálatot folytatott több községben arról, hogy milyen kimutatásokat vezetnek. Kiderült, hogy jelenleg egy községben átlagosan 140—150 nyilvántartás készül. A nyilvántartásözön létszámnövekedéshez vezet." — Timár Mátyás pénzügyminiszter zárszavából. (Népszabadság, 1965. február 13.)

A költség- és jövedelemszámítás elvi és gyakorlati problémái a termelőszövetkezetekben*

A termelés jövedelem- és költségmutatóinak ismerete a szocialista mezőgazdaságban is lényeges és nélkülözhetetlen eleme a gazdaságpolitikai irányításnak és a vállalati-üzemi gazdálkodásnak.

A költség- és jövedelemkategóriák elvi meghatározása, még inkább a mutatók konkrét kiszámítása azonban nagy nehézségekkel jár általában a mezőgazdaságban, különösen pedig — a termelőerők mostani színvonala és a termelési viszonyok kialakult konkrét formái következtében — a termelőszövetkezetekben. Elsősorban ezek a nehézségek magyarázzák, hogy minden szocialista országban igen éles viták folynak e kérdésről, s a költség- és jövedelemszámítások általánosan elfogadott elmélete és egységes gyakorlata még nem alakult ki.

Az önköltség helye és szerepe a termelőszövetkezetekben

A szocialista mezőgazdaság kialakításának kezdeti időszakában a Szovjetunióban, a többi szocialista országban és így hazánkban is mind a gyakorlati gazdaságpolitikában, mind a közgazdaságtudományban uralkodó volt az a felfogás, hogy az önköltség, a jövedelmezőség és az önálló elszámolás idegen a termelőszövetkezeti gazdaságoktól, a kolhozrendszertől. Az élet alaposan rácáfolt erre. A történeti tapasztalatok alapján ma már egyértelmű az állásfoglalás abban, hogy *általában az értékkategóriáknak, s ezen belül az önköltségnek a szocialista mezőgazdaságban is nagy fontossága van.*

A jövedelmezőség és az önköltség jelentőségét és számításának szükségességét támasztja alá az anyagi érdekeltség elvének következetes érvényesítése. Ugyancsak költség- és jövedelemszámítást követel a termelőszövetkezetekben az önálló elszámolás alkalmazása. A gazdaságosság és a munkatermelékenység fokozását, az árutermelés növelését előmozdító gazdaságpolitikai intézkedések kidolgozásához is nélkülözhetetlen a termelőszövetkezetek költség- és jövedelemviszonyainak mélyreható ismerete.

Az önköltség a termékek előállításához vállalati szinten szükséges ráfordítások pénzben való kifejezése. Az élő- és a tárgyiasult munkaráfordítások pótlása — amennyiben e ráfordítások belekerülnek az önköltségbe — biztosítja az egyszerű újratermelés megvalósítását. Az önköltség elsősorban azáltal tölti be szerepét az újratermelés menetében, hogy végeredményképpen meghatározza a bruttó termék és a bruttó jövedelem elosztását; az anyagi ráfordításoknak és a munkadíjazásra felhasznált eszközöknek együttes elkülönítésével elválasztja a tiszta jövedelmet a bruttó jövede-

* Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközössége a múlt évben egy szűkebb körű munkabizottság által előkészített anyag alapján vitát rendezett a szövetkezeti költség- és jövedelemszámítás elvi és gyakorlati kérdéseiről. (A munkabizottság tagjai a vitaanyag előkészítése során nagymértékben felhasználták az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetében, illetve a Közgazdaságtudományi Intézetben több év óta folytatott ilyen irányú kutatások eredményeit.) A cikket e vita anyagából állították össze a szerkesztőség munkatársai.

lemtől, s ily módon lehetővé teszi a termelés jövedelmezőségének pontosabb kimutatását.

Az önköltségnek tehát kettős funkciója van: egyfelől megmutatja az üzemek sokféle konkrét élő- és holtmunka-ráfordításainak pénzbeli alakulását, másfelől segítségével megvizsgálhatjuk az újonnan létrehozott termék értékének megoszlását. Az önköltségmutatókkal szemben tehát azt a követelményt kell támasztanunk, hogy reálisan tükrözzék a szocialista vállalatok ráfordításait és az újonnan létrehozott termék értékének megoszlását.

Az önköltséget továbbá arra is fel lehet használni, hogy segítségével nyomonkísérjük a ráfordítások hatékonyságát, a munka társadalmi termelékenységét. Mindezek hangsúlyozása mellett tudnunk kell, hogy a termelőerők adott szintjén, továbbá a termelőszövetkezetekben történetileg kialakult termelési viszonyok mellett szövetkezeteinkben a költség- és jövedelmezőségi mutatók kiszámításának, felhasználásának különböző nehézségei és sajátos követelményei vannak.

A termelőszövetkezeti gazdálkodás egyik fontos sajátossága, hogy az ott megtermelt termékek szövetkezeti tulajdonba kerülnek, felhasználásukról az érvényes állami intézkedésekkel számolva a szövetkezet maga dönt. Más oldalról nézve ez azt jelenti, hogy a szövetkezeteknek termékeik felhasználása révén — az állami segítséget s egyéb különféle gazdaságpolitikai körülményekből fakadó juttatásokat természetesen beszámítva — lényegében maguknak kell gondoskodniuk a termelés zavartalan folytatásáról, beleértve ebbe a tagság foglalkoztatását és az érte járó megfelelő jövedelemrészesedést is. A szövetkezetek gazdaságonként elkülönülten képezik közös alapjaikat, osztják fel jövedelmüket, s bár gazdasági intézkedésekkel, a jövedelmek bizonyos mérvű átcsoportosításával az állam csökkenteni igyekszik a szövetkezetek közötti — s gazdasági, politikai okokból már nem kívánatos — különbségeket, sem a többlettermék, sem a szükséges terméket képviselő részesedés (munkadíj) vonatkozásában nem megy végbe kiegyenlítődés a termelőszövetkezetek között.

Mi következik ebből?

Mindenekelőtt az, hogy a szövetkezeti tagok anyagi ösztönzése más módon valósul meg, mint az állami vállalatokban dolgozóké. Az állami vállalatokban a béralap nagysága ugyanis nem függ az adott vállalat bruttó jövedelmének nagyságától és annak változásaitól. Az állami vállalatban dolgozók a végzett teljesítmény után járó bérüket akkor is megkapják, ha a gazdálkodás különféle okok miatt veszteséges vagy kevésbé eredményes. Anyagi érdekeltségük ezért közvetlenül a bérek, a bérrendszer és még csak igen kis hányadában az összüzemi, illetve ágazati tiszta jövedelem alakulásával (a nyereségrészesedéssel, prémiummal) kapcsolódik egybe.

A termelőszövetkezetekben azonban más a helyzet. Leszámítva az állami segítséget, közkeletű szójárással mondva, „a szövetkezetek csupán abból oszthatnak, amit megtermeltek". A személyes jövedelem nagysága itt a legszorosabban összekapcsolódik a bruttó jövedelem alakulásával* és elvileg annak tiszta jövedelemre és munkadíjra való felosztásával. Adott földterületet és taglétszámot, adott felhalmozási és fogyasztási arányt feltételezve, a tagok munka utáni részesedése annál nagyobb, minél nagyobb a szövetkezet bruttó jövedelme. Ez fordítva is áll: annál kevesebbet tudnak osztani, minél kisebb a bruttó jövedelmük.

A szövetkezetekben tehát a termelés, közelebbről a bruttó jövedelem és a tagság megélhetési alapja között közvetlen és szoros összefüggés van. A termelőszövetkezetek a termelés zavartalan vitelében, tagjaik megélhetésének biztosításában, így a náluk realizált bruttó — és az állami támogatás,

* Ez csak annyiban nem érvényesül így következetesen, hogy a különféle állami támogatások és egyéb pénzügyi juttatások az üzem számára elosztható bruttó jövedelmet még kiegészítik.

juttatás különféle elemeivel kiegészült együttes — jövedelemmel számolhatnak.

Még egy fontos szempont: Az állami gazdaságokban, mivel a munkabér nem függ a bruttó jövedelem nagyságától — tekintve, hogy előre szavatolt összeg —, a dolgozókat közvetlenül érdekeltté lehet tenni a tiszta jövedelem növelésében. A termelőszövetkezetek nagy részében ily módon jelenleg ez nem lehetséges, mivel ehhez a szövetkezetnek nincsenek meg a saját gazdasági feltételei. Itt a bruttó jövedelem növelése útján lehet összekapcsolni a részesedés növelését előtérbe helyező pillanatnyi érdekeket a tagság jövőbeli érdekeivel, vagyis egyúttal a tiszta jövedelem növelésével. Ez pedig azt jelenti, hogy a szövetkezetekben a tiszta jövedelem növelésére való ösztönzés a bruttó jövedelem színvonalának emelésére való ösztönzéssel esik egybe, tehát nemcsak a tagok közvetlen anyagi érdeke (a nagyobb részesedés), hanem jövőbeli érdekei is objektíve a bruttó jövedelem növelését állítják előtérbe. A termelőszövetkezetekben a tagok munkadíja s a gazdaság tiszta jövedelme egyidejűleg és rendszeresen csak akkor növekedhet, ha a realizálható bruttó jövedelem is növekszik. A gyakorlatban a mezőgazdaság irányításában dolgozók és az üzemi vezetők jó érzékkel közelítették meg az ügy lényegét, s az üzemi vezetés olyan rendjét és mutatóit igyekeznek kialakítani, amely nemcsak lehetőséget teremt, de késztet is az egy tagra jutó bruttó jövedelem növelésének megfelelő tervezésére és szervezésére.

A bruttó jövedelem vizsgálata azonban *egymagában nem elegendő* sem a szövetkezetek üzemi vezetése, sem az állami irányítás számára.

A bruttó jövedelmi mutatók a termelés gazdaságosságáról csupán közvetve tájékoztatnak, amennyiben kedvező irányú megváltozásukból általában a gazdaságosság javulására, ellenkező esetben pedig rosszabbodására lehet következtetni. Ezenkívül a bruttó jövedelem — a föld eltartó képességének kedvező volta — korántsem jelent mindig gazdaságos termelést. A területegységről legtöbb bruttó jövedelmet adó termékek termelése is lehet gazdaságtalan. Ezt azonban csak akkor tudjuk megállapítani, ha ismerjük *az önköltséget és a tiszta jövedelmet.* A korszerű szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás kialakulásával és fejlődésével egyre fontosabbá válik a termelés gazdaságossága, a munkatermelékenység fokozása és egyre sürgősebbé válnak a hozzájuk kapcsolódó vizsgálatok, feladatok. Éppen ezért ma már idejét múlta az a szemléletmód, amely úgy nyilvánult meg, hogy nem érdekli a termelőszövetkezeti tagokat az önköltség vagy a tiszta jövedelem, számukra csak az a fontos, mennyi részesedést kapnak.

Gazdaságpolitikánk céltudatosan törekszik arra, s a jövőben ezt még csak fokoznunk szükséges, hogy a szövetkezetek ne rekedjenek meg gazdálkodásuk kezdeti színvonalán, hanem olyan szocialista „vállalatokká" fejlődjenek (bizonyos speciális jelleg belátható ideig való fenntartása mellett), amelyekben a gazdaságosság, a termelékenység fokozásának követelménye befolyásolja a gazdasági döntéseket.

A termelés szervezésének erősen „paraszti" jellege, a vezetés alacsony színvonala, a kezdetleges nyilvántartás a szövetkezetek jelentős részében ma még nem teszi lehetővé, hogy önköltséget számoljanak, s hogy azt hozzáértő módon felhasználják. Nem alakult még ki a termelőszövetkezeti önköltségszámítás egységes módszere sem. *Mindez azonban nem zárja ki — legfeljebb nehezíti —, hogy előrelépjünk, hogy már a közeljövőben többszáz szövetkezetben megszervezzük az üzemi és gazdaságpolitikai igényeknek megfelelő önköltségszámítást.*

Mind az egyes gazdaságokban, mind az egész szövetkezeti szektor viszonylatában az önköltségszámítás bevezetésével és elterjesztésével az a cél, hogy a vezetés reális képet kapjon a szövetkezetek bruttó jövedelmének, tiszta jövedelmének, költségeinek alakulásáról, s ennek alapján megfelelő gazdasági intézkedéseket tehessen.

Mindezt végiggondolva, a termelőszövetkezetek mai helyzetét és fejlesz-

tési perspektíváit mérlegelve, lehet állást foglalni a termelőszövetkezeti költségszámításról a legutóbbi években folyt vitában. A hazai közgazdasági szakirodalomban ugyanis ezzel kapcsolatosan olykor elég ellentétes nézetekkel is találkozhatunk. Van olyan nézet, hogy a termékek önköltsége, valamint az ár- és az önköltség egybevetésével kiszámított termékenkénti tiszta jövedelem a legalapvetőbb mutató a szövetkezeti gazdálkodás állami és üzemi irányításának megalapozásában, a szövetkezetek gazdasági tevékenységének tervezésében és szervezésében, s a bruttó jövedelmi mutatókra nincs szükség. Ezzel ellentétes felfogás az, amely a termékenkénti önköltség és tiszta jövedelem jelentőségét tagadja, s elegendőnek tartja pusztán a bruttó jövedelmi mutatók megállapítását és ezen belül az élőmunka-ráfordításoknak csupán naturális megfigyelését.

E régóta folyó viták tanulságait abban lehetne összefoglalni, hogy ma a szövetkezeti termelés tervezésében és szervezésében, a gazdasági döntések meghozatalában nélkülözhetetlenek a bruttó jövedelem mutatói, de a gazdaságosság, a termelékenység fokozásának szempontjából ugyanúgy nélkülözhetetlen az önköltségmutatók ismerete is. Nem lehet egyetérteni azzal, hogy a gyengén gazdálkodó szövetkezetekben a bruttó jövedelem mutatóira, a jobbakban pedig az önköltség és a tiszta jövedelem mutatóira van szükség a gazdasági döntések megalapozásához. A mutatók mindkét csoportjára szükség van minden szövetkezetben, *ahol azok kiszámításának feltételeit meg lehet teremteni.* Mindkét csoport ugyanis csak meghatározott összefüggések bemutatására és mérlegelésére alkalmas. A bruttó jövedelem mutatója például keveset mond a termelés gazdaságosságáról, az önköltség viszont — illetve az ennek alapján számított jövedelmezőség — a föld, illetve a közös gazdaság eltartóképességéről. Ahogyan az egy kat. holdról legtöbb bruttó jövedelmet adó termékek termelése lehet ráfizetéses és gazdaságtalan, ugyanúgy az önköltség és árbevétel különbözeteként legtöbb jövedelmet adó termékek termelése is lehet kevésbé előnyös a föld eltartóképességét illetően a szövetkezetek százaiban — főleg a nagy tagsűrűségű gazdaságokban. Mindez arra figyelmeztet, hogy a mutatók egyik csoportja alapján adódó következtetéseinket mindig helyes ellenőrizni a másik csoport alapján levonható következtetésekkel.

Végső soron ez azt jelenti, hogy a jövedelmezőség vizsgálata ma nem ugyanolyan feladatok elé állítja a közgazdákat a termelőszövetkezetekben, mint az állami vállalatokban. Amíg itt egymagában is jól használható a költségek és hozamok, vagy más szóval az önköltség és az árbevételek egybevetésével számított jövedelmezőség, a termelőszövetkezetekben ezek mellett még az eltartóképesség mérésére, a bruttó jövedelmi mutatók segítségével mérhető „jövedelmezőség" vizsgálatára is szükség van.

Ha a jövőbeli fejlődést mérlegeljük, arra a következtetésre jutunk, hogy a bruttó jövedelem mutatója mellett egyre növekszik a fontossága az önköltség és a tiszta jövedelem elkülönülésének és pontos mérésének mind a szövetkezetek oldaláról, mind pedig a társadalmi tervezés és gazdaságirányítás oldaláról.

A termelőszövetkezeti önköltségszámítást úgy kell megszervezni, hogy az önköltségmutatókat fel lehessen használni az élő- és a tárgyiasult munkaráfordítások együttes nagyságának és hatékonyságának, a munka társadalmi termelékenységének a mérésére is.

A termelőszövetkezeti önköltségszámítás megszervezését sürgeti a mezőgazdasági ár-, adó- és hitelrendszer továbbfejlesztésének igénye is. A termelői árak tervszerű kialakításához, kellő gazdasági megalapozásához egyéb lényeges tényezők mellett elsődleges kiindulópont a társadalmi (ágazati átlagos) önköltség. A társadalmi önköltség kiszámításához viszont ismerni kell a különféle mezőgazdasági üzemek termékeinek egyéni önköltségét is. Ily módon a termelőszövetkezeti önköltség kiszámítása lényeges és egyik fontos feltétele az árképzésnek.

A termelőszövetkezeti tagok munkájának költségként való elszámolása

A termelőszövetkezeti önköltségszámítás egyik legvitatottabb része az élőmunka-ráfordítások elszámolása. A szövetkezetek ugyanis nem munkabért fizetnek, hanem tulajdonképpen jövedelemrészesedést adnak tagjaiknak a teljesített munka után, amelynek nagysága, természetbeli és pénzbeli megoszlása gazdaságonként eltérő. Vannak közgazdák, akik csak a ténylegesen kifizetett munkadíjat tartják elszámolhatónak költségként a szövetkezetekben, mások pedig az állami gazdasági munkások átlagos bérének korrigálása útján kialakított egységes névleges bért.

Mindkét álláspontnak megvan a létjogosultsága. Jelenleg mind az egységes „névleges bérrel", mind pedig a „tényleges részesedéssel" való elszámolásra szükség van. A tényleges részesedés költségként való elszámolása mellett a következő érvek szólnak:

Jelenleg még az a jellemző, hogy a termelőszövetkezetek elkülönülten képezik közös alapjaikat, a szövetkezetek között nem megy végbe a munkadíj kiegyenlítődése, bár a fejlődés tendenciája hosszabb távlatban kétségtelenül ebbe az irányba mutat. A különböző feltételek között gazdálkodó üzemek azonos munkáért lényegesen eltérő részesedést fizetnek. Szövetkezetközi viszonylatban tehát jelenleg nincs egységes munkadíj, vagyis a bruttó jövedelem szövetkezeti méretekben nem egységes munkadíj kifizetésével válik ketté részesedésre és tiszta jövedelemre — tehát nem az úgynevezett társadalmilag elismertnek tekinthető szintnek megfelelően —, hanem az üzemenként eltérő tényleges jövedelemrészesedés szerint. A termelőerők fejlődésével, a szövetkezeti termelés társadalmasításának magasabb fokán az „azonos munkáért. azonos bér" elve szövetkezetek közötti viszonylatban is egyre inkább utat tör magának. (Persze ez nem jelent okvetlenül azonos *jövedelmet!)* Amíg azonban a jelenlegi elkülönültség és differenciáltság megvan, addig számolni is kell vele. Ezért indokolt a szövetkezeti vezetőknek az az igénye, hogy az élőmunkaköltséget a „tényleges részesedéssel" számolják. Különben sem tényleges költségeiket, sem tényleges tiszta jövedelmüket nem tudják figyelemmel kísérni. A termelőszövetkezetek egy részében ugyanis az átlagosnál — illetve az állami gazdasági béreknél — lényegesen alacsonyabb, más részükben magasabb részesedést fizetnek.

Más oldalról viszont a szövetkezetek mai sajátosságainak megfelelően tényleges részesedéssel számított önköltség nem felel meg annak a követelménynek, hogy összehasonlítási alapul szolgáljon a különféle gazdaságok között, különösen pedig nem alkalmas a munkatermelékenység alakulásának vizsgálatára. Ehhez egységes, valamilyen módon normalizált munkadíjjal kell az önköltséget számítani.

Az egységes munkadíjjal való számítások céljára kézenfekvő az állami gazdasági munkások átlagos bértételei alapján számított, s a szövetkezeti feltételeknek megfelelően korrigált névleges bér felhasználása, amelyet az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetében végzett számításokban eddig is alkalmaztak. A számításokban a korrekciót nem a munka termelékenységében meglevő különbségek indokolják, hanem a munkaerő képzettségében és a munkaintenzitásban meglevő különbségek. Az egységes munkadíjjal számolt élőmunka-ráfordításnak nagyjából az állami gazdasági munkások átlagos bértételei alapján való megállapításakor a következőket kell mérlegelnünk:

— azt az általános fejlődési tendenciát, hogy az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben a szakképzettséget igénylő és rendszeres foglalkoztatást biztosító üzemágakban a tényszámok szerint is időegységre számítva csaknem azonos bérek és jövedelmek alakulnak ki (sőt bizonyos termelési ágakban számos termelőszövetkezetben a díjak még magasabbak is);

— természetesen ez a tendencia a foglalkoztatási lehetőségek különbsé-

gei miatt nem egyenlősíti az egész évi bérkeresetet, illetve jövedelmeket (a termelőszövetkezeti kisebb foglalkoztatásból keletkező jövedelemhiányt részben a háztáji gazdálkodás jövedelmei pótolják);

— a gazdálkodás folyamatában az élő munka szerepe és súlya még nagyobb a termelőszövetkezetekben (illetve a termelőszövetkezeti szektorban), mint az állami gazdaságokban.

Mindezek miatt a termelőszövetkezetekben költségként elszámolható korrigált állami gazdasági bér nagyságát tudományos vizsgálatok és gazdaságpolitikai megfontolások alapján országosan egységesen (esetleg körzetek szerint) célszerű meghatározni, s ezt csak országos szerv végezheti el.

E munkadíj szintjét ez idő szerint egy munkanapra vonatkoztatva célszerű meghatározni a munkák munkaegységben való elszámolásának szükségszerű pontatlansága, valamint a munkaegység szerinti részesedés fokozatos háttérbe szorulása miatt. (A munkateljesítményeknek munkaidőben, pl. munkanapban való ágazatonkénti nyilvántartását fel lehet használni különféle gazdasági, termelékenységi, munkaszervezési stb. vizsgálatokban.)

Külön probléma a termelőszövetkezeti tagok élőmunkaköltségének a meghatározása során a *háztáji* gazdaságokból származó fogyasztás és jövedelem elszámolása. Általános vélemény, hogy a háztáji gazdaságból származó fogyasztás és jövedelem teljesen figyelmen kívül hagyandó az önköltségszámítás szempontjából. A háztáji gazdaságban végzett munka a termelőszövetkezeti tag és családtag külön munkájaként fogható fel, annak ellenére, hogy a háztáji gazdaság termelésében ez idő szerint a közös gazdaság forrásai számottevőek. Ezek a források azonban elvileg is, gyakorlatilag is elég pontosan elszámolhatók az áru- és pénzviszonyok, illetőleg az egyenértékű csere alapján, s ennek megfelelően a háztáji munka határozottan elkülöníthető az élőmunkaköltség termelőszövetkezeti elszámolásától.

A mezőgazdasági önköltségszámítás egyéb módszerbeli kérdései

A mezőgazdasági termelés természete és a mezőgazdaságban uralkodó termelési viszonyok sajátosságai folytán az önköltségmutatók kiszámítása — az élő munka költségként való elszámolásán túlmenően is — számos nehezen megoldható módszertani kérdést vet fel.

E módszertani problémák egyik csoportját azok az általános, a szocialista mezőgazdaság minden szektorában egyaránt felmerülő értékelési, elszámolási kérdések alkotják, amelyeket egységesen lehet megoldani. Ilyen például: a saját termelésű termékek elszámolása vagy az általános költségek elosztása.

A kérdések másik csoportja is minden szektorban felmerül, de a tulajdonviszonyok szerint kisebb-nagyobb mértékben *eltérően* oldható meg az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben. Ilyenek például az amortizáció elszámolása és a tisztajövedelem-részek, illetőleg az állami támogatás (dotáció) számításbavétele.

a) A *saját termelésű anyagok értékeléséhez* a szakirodalom lényegében kétféle megoldást ajánl: az egyik szerint önköltségen, a másik szerint pedig áron, leginkább állami felvásárlási áron helyes elszámolni a saját termelésű anyagokat a mezőgazdasági termékek önköltségében. Az önköltségen és az árakon való értékelési módok azonban önmagukban, a társadalmi és az üzemi viszonyokból kiszakítottan, nem ítélhetők meg.

A társadalmi munkamegosztásnak, az áru-, érték- és pénzviszonyoknak és gazdaságpolitikai célkitűzéseinknek az ismerete teszi lehetővé, hogy differenciált eljárásokat alakítsunk ki a saját termelésű anyagok felhasználásának elméletileg megalapozott, gyakorlatilag legcélszerűbb értékelésére.

A vetőmagvak és szaporítóanyagok árutermelése és áruforgalma máris igen kiterjedt és a jövőben egyre jobban bővül. A minőségi vetőmagvakat a

mezőgazdasági nagyüzemek is többnyire más gazdaságtól, illetve az állami vállalatoktól szerzik be. Joggal számolhatunk a vásárolt vetőmagvak arányának további jelentős növekedésével, részben a nemesítési eredmények javulása, részben pedig a szocialista nagyüzemek közötti munkamegosztás elmélyülése következtében. Ennek alapján a saját termelésű vetőmagvakat a költségszámításban minden esetben elszámoló árakkal, mégpedig a vásárolt vetőmagvak beszerzési árával helyes értékelni.

Ugyanilyen megfontolásból célszerű állami felvásárlási áron értékelni a saját termelésű *szemes- (abrak-) takarmányokat* is az állati eredetű termékek önköltségében, bár esetenként — bizonyos célokra — az önköltségen való elszámolás is indokolt lehet.

A szálas-, illetőleg tömegtakarmányok saját termelésből származó részét — mivel ez mindig számottevő, sőt túlnyomó marad a mezőgazdasági üzemekben — ma is, feltehetően később is átlagos önköltségen alapuló elszámoló áron helyes számításba venni. Az egyéb takarmányfélék — közöttük a takarmányozásra is használt melléktermékek — elszámoló ára az önköltséghez, lehetőleg több év átlagos önköltségéhez igazodjék. (A szálas-, illetőleg tömegtakarmányok elszámoló árának megállapításához támpontul az önköltséget számító gazdaságok átlagadatai használhatók.)

Az állattenyésztés ráfordításainak vizsgálatakor célszerű kiszámítani mind a különféle állattartási ágazatok termékeinek — pl. a hizlalásnak — a költségeit (a hizlalt súly önköltségét), mind pedig az állati termékek teljes üzemi költségeit (az úgynevezett élősúlyönköltséget).

b) *Az általános költségek* ágazatok közötti felosztása közvetlenül befolyásolja az önköltség alakulását.

Az általános költségek elosztásában — a jelenlegi túlzott nagyvonalúság helyett — az ésszerűség határain belül érvényesíteni kell a közvetlen elszámolás elvét. A nagyobb pontosság végett ugyancsak szükséges, hogy a fő ágazatok közvetett ráfordításait a gazdaság egészének általános költségeitől elkülönítve számoljuk el.

c) *Az amortizációs költségek* a mezőgazdasági termékek önköltségének is számottevő elemét alkotják. A termelőszövetkezeti önköltségekben azonban jelenleg az állóeszközök amortizációja. a szövetkezetek tényleges elszámolásaitól függetlenül, ahol önköltséget szamítanak, csak kalkulatív tételként szerepel. Ennek következtében az önköltség nincs összhangban a szövetkezetek önelszámolásával, tényleges költség- és jövedelemviszonyaival. A termelőszövetkezetekben mind ez ideig nem valósult meg az amortizációs alap létrehozása. Ez persze nem lehet csupán elhatározás kérdése, ennek a gazdasági feltételeit is meg kell teremtenünk még a szövetkezetek egy részében.

Az amortizációs költség pontos megállapításának és elszámolásának fő feltétele az állóeszközök valóságos értékének ismerete és a tényleges (fizikai, erkölcsi) avulás mértékének megfelelő leírási kulcsok használata. Mezőgazdaságunkban az állóeszközök nyilvántartott értéke általában nem felel meg a pontos önköltségszámítás követelményeinek. Az amortizáció kiszámítására alkalmazott kulcsok pedig nincsenek arányban az állóeszközök tényleges elhasználódásának mértékével.

A gazdasági tisztánlátás végett indokolt volna tehát mielőbb végrehajtani a mezőgazdasági üzemek állóeszközeinek általános újraértékelését és a szövetkezetek nyilvántartási és elszámolási rendszerének átalakításával létre kellene hozni a termelőszövetkezetek amortizációs alapját.

d) A vállalati önköltségmutató igen gyakran tartalmaz *tisztajövedelem*-elemeket. A leginkább előforduló ilyen tételek: a kamat, a kötbér, a bírság, a biztosítási díjak, valamint a különféle járulékok és nem utolsósorban az adók és illetékek.

A marxista szerzők többségének álláspontja szerint az adókat és egyéb tisztajövedelem-részeket — bár a konkrét üzem szempontjából ténylegesen

kiadások — nem helyes beleszámítani a mezőgazdasági termékek önköltségébe. Más vélemények szerint van azért meghatározott gazdasági értelme a termelési ráfordítások $(c+v)$ adóval és egyéb tiszta jövedelemből fedezett kiadásokkal való kiegészítésének. Egyfelől a tisztajövedelem-elemekkel kiegészített önköltség olyan értéknagyságot képvisel, amely közelebb áll a termék értékéhez $(c+v+m)$, mint az önköltség $(c+v)$, és e nagyobb közelségben teljesebb, hűségesebb képet kapunk az értékről is. Másfelől pedig a tisztajövedelem-elemek elszámolásával közelebb juthatunk az üzemi jövedelem (nyereség), pontosabban a termelő vállalat rendelkezésében maradó tisztajövedelemrész meghatározásához. Az üzemi jövedelem (nyereség) kalkulációja a tényleges önköltségtényezők és a tiszta jövedelem jellegű kiadások meghatározott értelmű összevonása nélkül megvalósíthatatlan, elképzelhetetlen.

Más kérdés, hogy a költségtényezők és a tiszta jövedelemből fedezett kiadások együttes elszámolásával kialakított gazdasági mutatók önköltségnek minősíthetők-e, vagy sem. Erre általában úgy válaszolnak, hogy amennyiben *mennyiségileg* nem számottevő az m-elemek összege és nem változtatja számottevően az önköltség abszolút és viszonylagos nagyságát, abban az esetben lényegi, *minőségi változás* nélkül megmaradnak az önköltség mutatójaként.

Más azonban a helyzet, ha a tiszta jövedelemből kifizetett tételeknek nagy összegét számolják el és egyesítik a c és v jellegű ráfordításokkal. Az eredményként kapott gazdasági mutató elvileg már nem tekinthető önköltségmutatónak. Ilyen eredményre jutunk, ha a különféle adókat mind belefoglaljuk a szocialista vállalat termékeinek, köztük a termelőszövetkezeti termékeknek az önköltségébe.

Külön kérdés azonban — mind az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek, mind az ágazatok közötti összehasonlításban — a termelőeszközigényesség, az úgynevezett eszközlekötés figyelembevétele a költség- és jövedelemszámításban. Ezek közül a beruházott eszközök felhasználását elszámolják az önköltségben részben amortizáció formájában, illetőleg a hitelből megvalósított befektetések után kisebb részében ténylegesen kifizetett kamat formájában.

Nem szerepel azonban semmilyen formában a költség- és jövedelemszámításban a *lekötött földterület*, abból az elvi álláspontból kiindulva, hogy a szocializmusban nincs abszolút földjáradék. Ennek ellenére gyakorlati kérdésként vetődik fel a különféle növényi termékek területi igénye közötti különbség akkor, ha az adott növénytermelési ágazatok ténylegesen „versenyeznek" egymással, s gazdaságpolitikai és üzemvezetési érdekek fűződnek ahhoz, hogy melyik növény jut nagyobb területre, s melyiknek a rovására. Ez a helyzet hazánkban is, más szocialista országokban is, legalábbis a kenyérgabona és a többi termények viszonyában.

Mivel a lekötött földterület nem szerepel tényezőként sem a költség-, sem a jövedelemszámításokban, a kenyérgabonának irreálisan kedvező az önköltsége és a nettó jövedelme. A gazdaságok mégis előnyben részesítenek más, esetleg rosszabb mutatójú növényeket.

Sajátos probléma és külön mérlegelést igényel annak eldöntése, hogy az *állami pénzügyi támogatás* milyen mértékben tekinthető költségmódosító tényezőnek és vehető figyelembe a termelőszövetkezetek önköltségszámításában.

A legkülönbözőbb formában megvalósuló pénzügyi kapcsolatok elsősorban a termelőszövetkezetek saját eszközeinek hitelnyújtással való kiegészítésére, mindenekelőtt a felhalmozás ütemének gyorsítására (s elvileg a jövőben keletkező saját erőforrás megelőlegezésére) irányulnak. A különféle hitelek után fizetett kamat — a korábban elmondottak szerint — mint tényleges üzemi kiadás belekerül a vállalati önköltségmutatóba. Az állóeszközök amortizációjának elszámolását illetően sem elvileg, sem gyakorlatilag nem lehet különbséget tenni aszerint, hogy ezeknek az eszközöknek a beszerzését

hitelből vagy közvetlenül saját alapokból finanszírozták. A térítés nélküli, illetve nagyobb állami dotációval kiegészített állóeszközök értékcsökkenésének elszámolásakor pedig abból célszerű kiindulni, hogy az ilyen elhasznált eszközöket vajon továbbra is ingyenes (vagy részben központi forrásokból kiegészített) állami juttatásból vagy a termelőszövetkezetek saját eszközeiből (beleértve a hitelforrásokat is) pótolják. Az első esetben az értékcsökkenés elszámolása módosulhat, a második esetben pedig okvetlenül szükséges.

Az összes árkedvezményeket indokolt érvényesíteni a költség- és jövedelemszámításokban. Ez elsősorban a forgóeszköz jellegű anyagok (pl. növényvédőszerek, műtrágyák stb.) kedvezményes áraira, továbbá az állami szolgáltatások (pl. gépállomások, növényvédő állomások) kedvezményes díjtételeire vonatkozik. Ezekkel szemben a direkt jövedelemkiegészítő állami támogatásokat, amelyeket a gyenge termelőszövetkezetek kapnak, e számításokban nem lenne célszerű figyelembe venni.

★

A termelőszövetkezeti jövedelmezőség- és önköltségszámítás fejlesztéséhez, a további elméleti és gyakorlati feltételek megteremtéséhez a jelenlegi tudományos kutatásokat tovább kell folytatni. Ugyancsak célszerű tovább folytatni az elméleti vitákat is, de úgy, hogy azok ne akadályozzák, hanem segítsék a kitűzött célt: az előfeltételek gondos mérlegelése után a mezőgazdasági termékek önköltségének, s a termelés jövedelmezőségére utaló adatoknak folyamatos és megbízható ismeretét s ezek felhasználását a gazdaságpolitikában és a szocialista nagyüzemek vezetésében.

Simon György—Kondor György:

GAZDASÁGI HATÉKONYSÁG, ÁRNYÉKÁRAK

A szerzők ebben a munkában a közgazdasági vizsgálódások egyik legfontosabb és a szocialista országok közgazdászai körében legtöbbet vitatott kérdéseit boncolják: az árképzés és a gazdasági hatékonyság összefüggéseit. A népgazdasági programozási modellből kiindulva fejtik ki azt a rendkívül figyelemre méltó árrendszer-koncepciót, amely alapul szolgál a beruházási döntésekhez és a termelés optimális területi elhelyezésének vizsgálatához. Ennek alapján foglalkoznak továbbá a népgazdaságnak a világgazdaságba való bekapcsolása feltételeivel, az árrendszer és a gazdasági mechanizmus összefüggő problémáival, beleértve az árcentrum, az árak eltérítése módjának sokat vitatott kérdéskörét is. A könyv mindezen túlmenően jelentős segítséget nyújt a csak tradicionális matematikai műveltséggel rendelkező olvasók számára, hogy viszonylag könnyen ismerkedjenek meg az input-output-elemzés, a programozás és a beruházási döntések hatékonysági számításának lényegével.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

256 l. Ára: fűzve 30,— Ft.

A nemzetközi együttműködés fejlődése a KGST országai között a vas- és acélgyártásban

A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődése a vas- és acélgyártásban

A nemzetközi együttműködés a vas- és acélgyártásban a KGST országai között az elmúlt 15 év alatt igen sokoldalú volt. A vaskohászati termelés koordinálása, a két- és többoldalú hitelnyújtás, a kölcsönös segítség a vaskohászati üzemek tervezésében, építésében és rekonstrukciójában, a specializáció és a kooperáció a vaskohászati alap- és fűtőanyagok (kokszolható szén, kohókoksz, vasérc, mangánérc stb.), valamint késztermékek (hengereltacél, acélcső stb.) termelésében, a tudomány és technika eredményeinek kicserélése, vaskohászati szakemberek képzése, mind az együttműködés egy-egy formája volt.

A KGST-országok késztermék- és nyersanyagszükségleteinek jobb kielégítése, a vaskohászati fejlesztés erőteljesebb koordinálása céljából 1956-ban megalakult a KGST Vaskohászati Állandó Bizottsága és a KGST Titkárság szervezeti megerősítésekor a KGST vaskohászati osztálya. Az Állandó Bizottság jelenleg 7 szekcióban és 3 állandó munkacsoportban folytatja munkáját.

A KGST-országok nemzetközi együttműködésében a vaskohászat terén rendkívül fontos helyet foglalt el az elmúlt 15 évben a *vaskohászati alap- és fűtőanyagok* kölcsönös szállítása. A KGST-országok közül ebben az időszakban csak a Szovjetunió és Bulgária rendelkezett elegendő mennyiségű vasérccel és a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia kokszolható szénnel. A KGST-országok *vasérctermelése* a következőképpen fejlődött:

A vasérctermelés fejlődése a KGST-országokban
1949—1963 között (ezer tonnában)

Ország	1949	1955	1960	1963	A termelés volumene 1963-ban 1949-hez képest (%-ban)
Bulgária	33	113	415	661	20-szoros
Csehszlovákia	1 469	2 490	3 120	3 411	232,2
Lengyelország	684	1 699	2 182	2 609	381,4
Magyarország	339	353	516	733	216,2
NDK	274*	1 664	1 642	1 661	606,2
Románia	209*	637	1 460	2 286	1 093,7
Szovjetunió	32 570	71 862	145 292	206 773	634,8
KGST-országok összesen	35 578	78 818	154 627	218 134	613,1

*1948

A KGST-országokban a vasérctermelés tehát igen jelentősen növekedett, a KGST egészében 1949—1963 között több mint 6-szorosára. Az

európai népi demokratikus országok jelentős erőfeszítéseket tettek a hazai vasérctermelés növelésére, mégis — elsősorban természeti adottságaik miatt — vasércimportra szorultak. Annak ellenére, hogy néhány országban — pl. az NDK-ban és Romániában — a vasérctermelés növekedésének üteme különösen gyors volt, a népi demokratikus országok részesedése valamennyi KGST-ország vasérctermeléséből az 1949. évi 8,2 százalékról 1962-ben 5 százalékra csökkent. Ugyanakkor részesedésük az összes KGST-ország nyersvastermeléséből az 1949. évi 20 százalékról 1963-ban 21,2 százalékra emelkedett. Így a KGST-országok teljes nyersvastermelésében lényegesen nagyobb volt az említett országok részaránya, mint a KGST vasérctermelésében.*

Az európai népi demokratikus országok nyersvastermelésének gyors ütemű — 1949 és 1963 között 3,8-szeres — növekedése miatt a vasércimport is jelentősen bővült. A vasércimport volumenének növekedését az alábbi táblázat tartalmazza:

A KGST-országok vasércimportjának alakulása 1950—1963 között
(ezer tonnában)

Ország	1950	1955	1960	1963
Bulgária	—	—	—	371
Csehszlovákia	2194	3 931	7 211	9 333
Lengyelország	1918	4 407	7 320	8 806
Magyarország	607	1 354	1 875	2 351
NDK	5	1 237	2 376	2 650
Románia	269	301	917	2 236
KGST-országok összesen	4993	11 230	19 699	25 747

A felsorolt országokban a vasércimport 1950—1963 között 5,2-szeresére, 25,7 millió tonnára emelkedett.

A KGST-országok vasércimportjuk túlnyomó részét a KGST tagállamaiból, elsősorban a Szovjetunióból biztosították. A Szovjetunió vasércexportja az elmúlt 15 év alatt megsokszorozódott és 1963-ban meghaladta a 20 millió tonnát.

Valamennyi KGST-ország, illetve a Szovjetunió részesedése a KGST egyes országai vasércimportjában az alábbi táblázat szerint alakult.

A KGST-tagországok és a Szovjetunió részesedése a KGST egyes országainak vasércimportjában 1950—1692 között (százalékban)

Ország	1950		1955		1960		1962	
	KGST összesen	Szovjetunió	KGST összesen	Szovjetunió	KGST összesen	Szovjetunió	KGST összesen	Szovjetunió
Bulgária	—	—	—	—	—	—	100,0	100,0
Csehszlovákia	57,4	...	77,8	...	72,5	69,1	75,9	71,4
Lengyelország	58,6	...	69,9	...	75,9	75,2	78,1	78,1
Magyarország	100,0	85,5	100,0	98,1	90,3	89,2	90,3	88,9
NDK	—	—	99,3	...	84,6	84,6	96,2	96,2
Románia	98,1	...	96,7	...	93,5	92,9	72,4	71,9

A KGST vasércexportáló országai között az elmúlt 15 évben a Szovjetunió mellett Csehszlovákia és Bul-

* Az európai népi demokratikus országok vasérctermelése 1963-ban 11,4 millió tonna volt, ugyanakkor vasérc-felhasználásuk meghaladta a 34 millió tonnát.

gária is szerepelt, bár az utóbbi két ország vasérckivitele igen változó volt. Vasérckészleteik nagyságrendje alapján ezeket az országokat nem számíthatjuk a hagyományos vasércexportáló országok közé. Csehszlovákia vasérckivitelének történelmi hagyományai vannak, de az ország vaskohászatának fejlődésével a rendszeres export már az 50-es évek közepén megszűnt. Bulgáriában a vasérc kivitele lényegében abból adódott, hogy az országban nem volt vaskohászat. Az első nagyolvasztó üzembehelyezése új alapokra helyezte a bolgár vaskohászatot és ez egyúttal a vasércexport erős csökkentését is jelentette. 1962-ben például az export az 1955. évinek egynegyede volt, 1963-ban pedig Bulgária már 371 ezer tonna vasércet exportált.

Így tehát *a KGST országai — a Szovjetunió és Bulgária kivételével — lényegében vasércbehozatalra támaszkodva fejlesztették vaskohászati iparukat.* Ennek mértékét azok a számok mutatják, amelyek az egyes országok vasércfelhasználásában az import részesedésének alakulását tükrözik.

A behozatal részesedése a KGST-országok vasércfelhasználásában*

(százalékban)

Ország	1950	1955	1960	1962	1963
Bulgária	—	—	—	—	4,3
Csehszlovákia	66,9	66,9	79,9	79,9	81,6
Lengyelország	79,2	77,8	82,5	81,9	82,1
Magyarország	62,2	79,3	78,4	77,0	76,6
NDK	2,1	42,6	67,6	67,9	68,8
Románia	42,5	33,7	39,9	54,8	51,3
Szovjetunió	—	—	—	—	—

* Természetesen ezek a számok csak megközelítően tükrözik a vasércbehozatal részesedésének százalékait az egyes országok felhasználásában, hiszen az importvasércek Fe-tartalma számottevően meghaladta a hazai termelésű vasércek Fe-tartalmát. A közölt értékek becslésem szerint az importhányadtól függően 5—10 százalékkal alacsonyabbak a tényleges részesedésnél.

A KGST-országok vasércimportjának 15 éves alakulását elemezve összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunió szilárd nyersanyagbázist biztosított a vasérccel nem kielégítő mértékben rendelkező államok számára.

Hasonló helyzet alakult ki a *kohókoksztermelésben* is. Mint már említettük, az elmúlt 15 évben csak a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia rendelkezett elegendő mennyiségű és minőségű kokszolhatószén-vagyonnal, illetve termelés-

A kohókoksztermelés fejlődése a KGST-országokban 1950—1963 között

(ezer tonnában)

Ország	1950	1955	1960	1963	A termelés volumene 1963-ban 1950-hez képest (%-ban)
Bulgária	—	—	—	114	—
Csehszlovákia	4 086	5 460	6 842	7 696	188,4
Lengyelország	2 933	6 444	7 684	8 360	285,0
Magyarország	—	30	499	660	—
NDK	266	928	1 565	2 053	771,8
Románia	72	144	820	1 128	1566,7
Szovjetunió	25 460	40 166	51 476	58 521	229,9
KGST-országok összesen	32 817	57 714	67 878	78 532	239,3

sel. Természetesen más országokban is (Magyarország, Románia) tettek erőfeszítéseket a kokszolható szén és kohókoksz termelésének növelésére, de ez az importhányad bizonyos csökkentésére, nem pedig megszüntetésére volt elegendő.

A szocialista országok nemzetközi együttműködése elősegítette a kokszolhatószén-, illetve kohókoksz-behozatal jelentős kiszélesítését azokban az országokban, amelyek nem rendelkeztek elegendő mértékben kokszolhatószén-termeléssel. A KGST-országokban a kohókokszтermelés 2,4-szeresére emelkedett 1950—1963 között, egyes országokban pedig — mint például Magyarországon és Romániában — megteremtették a kohókokszтermelést. A termelés emelkedése azonban csak Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehszlovákiában biztosította a szükségletek kielégítését, a többi országban kohókokszimport vált szükségessé.

A kohókokszimport részesedése az egyes országok kohókoksz-felhasználásában így alakult:

Az import részesedése egyes országok kohókoksz-felhasználásában 1950—1963 között (százalékban)

Ország	1950	1955	1960	1962	1963
Bulgária	100,0	100,0	100,0	99,5	70,5
Magyarország	100,0	97,2	66,1	58,2	60,6
NDK	—	—	60,2	63,2	56,2
Románia	75,9	84,0	45,4	39,1	44,9

A kohókokszimport viszonylag alacsony részesedése egyes országok kohókoksz-felhasználásában nem feltétlenül a hazai bázison nyugvó kohókokszтermelés magas szintjét jelenti, hiszen ez az egyes országok kokszolhatószén-importjától függően bizonyos mértékben módosul. Magyarország is importál kokszolható szenet, ami a jelenlegi kohókokszтermeléshez szükséges kokszolhatószén felhasználásának 40 százaléka körül mozog.

A kohókokszimportot a nemzetközi együttműködés alapján lényegében a KGST-országokból sikerült biztosítani. Az importőr országok 1963-ban kohókoksz-behozataluk 98,8 százalékát biztosították a KGST-országokból: 58,6 százalékot a Szovjetunióból, 18,7 százalékot Lengyelországból és 21,5 százalékot Csehszlovákiából.

A *vaskohászati késztermékek* termelésének specializációja és kooperációja a nemzetközi együttműködés egyik olyan fontos területe, amely a modern technika alapján ma már a gazdasági fejlődés előfeltétele.

A KGST-országok vaskohászati késztermékexportja az elmúlt 15 év alatt jelentősen növekedett mind a KGST-n belül, mind pedig más országokba. *A késztermékek exportjának növekedése számottevően gyorsabb volt, mint a termelés növekedése,* ezért az export részesedése is jelentősen emelkedett a vaskohászati késztermékekben. Az alábbi táblázat az egyes országok hengereltacél- és acélcsőtermelésének és -exportjának növekedését tartalmazza:

A hengereltacél- és acélcsőtermelés, illetve -export növekedése néhány KGST-országban 1950—1963 között (százalékban, 1950 = 100)

Ország	Hengereltacél-		Acélcső-	
	termelés	export	termelés	export
Csehszlovákia	238	668	256	184
Lengyelország	316	329	391	213
Magyarország	332	18-szoros	306	213
Szovjetunió	301	605	376	359

A hengereltacél- és acélcsőexport növekedésével — amelynek egy része termékcsere volt — együtt növekedett az import részesedése a KGST-országokban a hengereltacél-felhasználásban.

Az import részesedése a KGST-országokban a hengereltáru-felhasználásban 1950—1963 között (százalékban)*

Ország	1950	1955	1960	1962	1963
Bulgária	92,2	72,6	71,2	60,8	61,9
Csehszlovákia	8,8	1,6	14,6	15,8	18,0
Lengyelország	6,0	4,2	9,8	9,8	8,3
Magyarország	12,8	15,6	28,3	32,1	32,4
NDK	7,7	24,0	41,9	40,8	39,3
Románia	34,2	39,3	43,5	40,5	38,8
Szovjetunió	1,7	0,6	3,2	3,6	2,7

* Hengereltacél- és acélcsőimport, illetve -felhasználás.

Mint látható, az import részesedése igen eltérő az egyes országok hengereltáru-felhasználásában. Az importrészesedés alakulása Bulgáriában például más irányú volt, mint a többi országban. Az 1950. évi 92,2 százalékos importrészesedés évről évre csökkent és 1963-ban elérte a 61,9 százalékot. Ennek magyarázata az, hogy Bulgáriában ez idő alatt teremtették meg a vaskohászatot és fejlődésével együtt nőtt a hazai termékek részesedése a fogyasztásban.

Ezekután röviden vizsgáljuk meg az egyes vaskohászati termékek exportjának alakulását.

A KGST-országok nyersvasexportja 1950—1963 között (ezer tonnában)

Ország	1950	1955	1960	1962	1963
Bulgária	—	—	—	6	0
Csehszlovákia	—	—	36	10	2
Lengyelország	20	8	2	25	5
Magyarország	—	14	84	28	29
NDK	—	14	280	351	478
Románia	—	—	—	—	—
Szovjetunió	398	1149	1801	2274	2538
KGST-országok összesen	418	1185	2203	2694	3052
Export a termelés százalékában	1,8	2,8	3,7	3,8	4,1

A *nyersvasexport* bár 1950—1963 között 7,3-szeresére emelkedett, a termelésből való részesedése mindössze 1,8—4,1 százalék között mozgott. A nyersvasexport a világ vaskohászati exportjában jelentéktelen helyet foglal el, mert a nyersvasat mint közbeeső terméket elsősorban továbbfeldolgozás céljából termelik. Alacsony színvonalon mozog a nyersvasexport a tőkés piacokon is. A Közös Piac országaiban a nyersvasexport részesedése a nyersvastermelésből még kisebb volt, mint a KGST-országokban.

A KGST-országokban a nyersvaskivitel viszonylag magasabb részesedésének két alapvető oka van. A KGST-országok elsősorban azoknak a nyersvasféléknek a termelését növelték, amelyeknek azonnali továbbfeldolgozása például a hőveszteség elkerülése miatt előnyös. Így — a nem ilyen jellegű — öntödei nyers-

A nyersvastermelés és -export a Közös Piac országaiban 1959—1962 között
(ezer tonnában)

Megnevezés	1959	1960	1961	1962
Nyersvastermelés	46 700	54 100	54 700	54 100
Nyersvasexport	754	1 138	1 271	1 494
Export a termelés százalékában	1,6	2,1	2,3	2,8

vasak termelése helyett inkább a KGST-n belüli import került előtérbe. Ezenkívül jelentős szerepe volt annak, hogy az NDK nyersvas- és acéltermelésének aránya nagyon eltér a világszerte kialakult arányoktól.

A KGST-országok hengereltacél-exportja 1950—1963 között
(ezer tonnában)

Ország	1950	1955	1960	1962	1963
Bulgária	—	12	14	33	50
Csehszlovákia	197	605	804	1 127	1315
Lengyelország	236	190	625	756	776
Magyarország	33	106	192	542	609
NDK	—	2	22	108	172
Románia	—	8	319	356	521
Szovjetunió	584	1511	2728	3 532	3536
KGST-országok összesen	1050	2434	4724	6454	6979
Export a termelés százalékában	4,3	5,9	8,0	9,5	9,8

A *hengereltacél-export* jelentősen növekedett a KGST-országokban, az 1950. évi 1 millió tonnáról 1963-ban 6,9 millió tonnára, s így az exportnak a hengereltacél-termelésből való részesedése az 1950. évi 4,3 százalékról 1963-ban 9,8 százalékra emelkedett. A hengereltacél-export ilyen mértékű növekedését több ok magyarázza. Ezek között olyanok is, amelyek nem közvetlenül függnek össze a termelés specializációjával. Azokban az országokban, ahol a belföldi szükséglet jelentősen meghaladta a termelést, import vált szükségessé, amit elsősorban a többi szocialista ország exportja biztosított. A belföldi termelés például 1963-ban az NDK-ban a felhasználás 62 százalékát, Romániában pedig 60 százalékát fedezte.

A specializáció és kooperáció a KGST-országok között az export növekedésének fő tényezőjeként különösen a X. Tanácsülés után vált jelentőssé.

A hengereltacél-export növekedéséhez hasonló tendencia érvényesült az acélcsőexport tekintetében is:

A KGST-országok acélcsőexportja 1950—1963 között (ezer tonnában)

Megnevezés	1950	1955	1960	1963
KGST-országok összesen	260	440	644	857
Export a termelés százalékában	10,2	9,9	8,6	8,9

A KGST-országok exportjának növekedése a legfontosabb vaskohászati késztermékekben abból a szempontból is vizsgálandó, hogy milyen mértékű volt a növekedés a KGST-n belül, milyen mértékben növekedett a termékek országok közötti cseréje. A következő táblázatban a KGST egyes országainak hengereltacélexportjából a KGST-országokba irányuló hengereltacél-export részesedését közöljük.

A KGST-országok hengereltacél-exportja a KGST-országokba 1950—1963 között
(az összes export százalékában)

Év	Bulgária	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Románia	Szovjetunió	KGST-országok összesen
1950	—	61	49	67	—	—	79	68
1955	54	30	52	40	100	—	53	47
1960	49	63	54	55	63	36	77	68
1961	31	70	58	50	36	59	76	69
1962	26	78	48	58	38	60	75	69
1963	17	73	49	49	25	43	78	67

A KGST-országok hengereltacél-exportja 1963-ban 665 százalékkal haladta meg az 1950. évi színvonalat, ezen belül a KGST-országokba irányuló export 668 százalékkal. A KGST-országokba irányuló exportrészesedésben jelentős arányváltozás csak Bulgáriában és az NDK-ban következett be, bár 1963-ban Magyarország és Románia KGST-országokba való kivitelének részaránya is csökkent az összes hengereltacél-exportban. Mivel Bulgária hengereltacél-exportja nem volt számottevő — 1963-ban 50 ezer tonna — a KGST egészét illetően ez nem okozott lényegében arányváltozást. Az NDK exportja csak 1962-ben haladta meg a 100 ezer tonnát, s elsősorban külkereskedelem-politikai okok miatt növekedett gyorsabban a hengereltacél-export a nem KGST-hoz tartozó országokkal. A többi országban vagy nem változott jelentősen az 1950-es években kialakult arány, vagy pedig növekedett a KGST-országok részesedése. Ily módon 1963-ban a KGST-országok összes hengereltacél-exportjuk 67 százalékát a KGST-országokban értékesítették.

Mint ismeretes, a nemzetközi együttműködés az utóbbi évtizedben a kapitalista országok között is jelentősen fejlődött. A Közös Piac országaiban a hengereltacél-export a következőképpen alakult.

A Közös Piac országai hengereltacél-exportja a Közös Piac országaiba 1958—1962 között (az összes export százalékában)

Év	Belgium—Luxemburg	Franciaország*	Hollandia	NSZK**	Olaszország	Közös Piac összesen
1958	37,8	32,3	46,2	25,1	13,6	32,0
1959	39,9	36,9	43,9	30,5	11,2	35,2
1960	46,1	38,6	49,5	42,7	11,9	41,7
1961	46,1	42,1	43,3	44,1	7,5	42,8
1962	50,0	66,0	46,3	47,4	7,6	46,2

* 1959 VII. hónapig Saar-vidékkel együtt.
** 1959 VII. hónaptól Saar-vidékkel együtt.

A Közös Piac országai közötti hengereltacél-csere 1958—1962 között számottevően fejlődött, s 1962-ben 46,2 százalékot ért el az országok összes hengereltacél-exportjából. A legjelentősebb exportáló országok (NSZK, Franciaország, Belgium-Luxemburg) egész exportjuknak közel 50 százalékát a Közös Piac országaiban értékesítették. A Közös Piac országai közül Olaszország hengereltacél-exportja viszonylag jelentéktelen volt, s ezért a Közös Piac országaiba irányuló exportjának az összes hengereltacél-exportból az 1958. évi 13,6 százalékról 7,6 százalékra való csökkenése 1962-ben nem jelentett arányeltolódást a Közös Piac országainak exportforgalmában (Olaszország 1962. évi hengereltacél-exportja mindössze 72 ezer tonna volt). Mindenesetre megállapítható, hogy a Közös Piacon belül is jelentősen növekedett az országok közötti hengereltacélforgalom, bár nem érte el a KGST-országok szintjét.

A legfontosabb vaskohászati termékek exportjából a KGST-országok részesedését a következő táblázat tartalmazza:

A KGST-országok exportja a KGST-országokba 1950—1963 között
(az összes export százalékában)

Megnevezés	1950	1955	1960	1961	1962	1963
Nyersvas	92	49	45	37	40	36
Hengereltacél	68	47	68	69	69	67
Acélcső	71	64	75	82	81	76
Vasérc	99	100	98	98	97	96
Kohókoksz	.	.	91*	89*	87*	81

* Szovjetunió adatai nélkül.

A vaskohászati alapanyagok és késztermékek csoportjának növekedése tehát a KGST-országokban döntően a KGST-országok közötti együttműködés fejlődése alapján történt, s bár az említett időszak alatt a kapitalista országokkal való külkereskedelmi kapcsolatok is jelentősen bővültek, az 1950—1963 közötti időszak elemzése azt mutatja, hogy a vaskohászatban vagy tovább emelkedett a KGST-országok részesedése az országok exportjában, vagy megőrizte a korábbi évtizedben kialakult igen kedvező arányát.

A KGST-országok közötti munkamegosztás szempontjából nem elhanyagolható annak a vizsgálata, hogy milyen változások mentek végbe *a vaskohászati termékek exportjának* szerkezetében a KGST-országok között.

Az egyes országok részesedése a KGST-országokba irányuló exportból
(százalékban)

Ország	Nyersvas				Hengerelt acél				Acélcső			
	1950	1955	1960	1963	1950	1955	1960	1963	1950	1955	1960	1963
Bulgária	—	—	—	—	—	0,6	0,2	0,2	—	—	—	—
Csehszlovákia	—	—	1,0	0,2	16,8	16,0	16,4	20,4	61,5	41,3	28,5	30,2
Lengyelország	—	0,2	0,2	0,2	16,0	8,7	10,6	8,2	10,9	10,1	9,0	8,0
Magyarország	—	2,4	1,8	—	2,9	3,8	3,3	6,3	7,5	5,7	2,5	1,7
NDK	—	2,4	3,1	2,2	—	0,2	0,4	1,5	—	0,2	1,3	5,1
Románia	—	—	—	—	—	—	3,6	4,7	—	—	31,0	31,8
Szovjetunió	100,0	95,0	93,9	97,4	64,3	70,7	65,5	58,7	20,1	42,7	27,7	23,2

A nyersvasból a Szovjetunió lényegében egymaga biztosította a KGST-országok importszükségletét. Bár a hengereltacél-exportban a Szovjetunió részesedése az 1950. évi 64,3 százalékról 1963-ban 58,7-re csökkent, továbbra is a legjelentősebb exportáló ország maradt. Emelkedett Magyarország és Románia KGST-országokba irányuló hengereltacél-exportja, s néhány százalékkal Csehszlovákia részesedése is, amely 1963-ban meghaladta a 20 százalékot. Az acélcsőexport lényegében három ország (Szovjetunió, Csehszlovákia és Románia) kezében összpontosult. Ezek az országok a KGST-országok 1963. évi acélcsőexportjának 85,2 százalékát adták.

A specializáció és a termékcsere kiszélesítése alapján — mint látható — az elmúlt évtizedben *valamennyi KGST-ország bekapcsolódott az exportáló országok sorába és növelte részesedését a vaskohászati késztermékek kölcsönös cseréjében.*

A vaskohászati termelés eredményes fejlődéséhez és a nemzetközi munkamegosztás kiszélesítéséhez nagy segítséget nyújtottak a *KGST munkaszervei* — elsősorban a Vaskohászati Állandó Bizottság (VÁB) —, amelyek széles körű műszaki-gazdasági koordináló munkát végeztek. Az Állandó Bizottságban többek között megvizsgálták a vaskohászat távlati fejlesztési terveinek koordinálását, a vaskohászat termelési színvonala emelésének lehetőségeit, a termelés automatizálásának és mechanizálásának kérdéseit, az új termékek termelése meghonosításának feltételeit stb.

A vaskohászatban is, mint más ágazatokban, a szocialista országok a gazdasági együttműködésüket 1949—1955 között főleg a külkereskedelem útján fejlesztették.

A vaskohászati együttműködést tovább szélesítette, hogy az országok 1955-ben és 1956-ban egyeztették a következő ötéves tervüket. Ebben a tervidőszakban gyors ütemben fejlődött a vaskohászat a KGST-országokban, azonban a tervek végrehajtása során hiányosságok is voltak. Például *párhuzamosság jött létre a hengereltacél-termelés fejlesztésében:* az országok elsősorban a durva- és középprofil termékeket termelő hengersorokat telepítették, illetve rekonstruáltak — hiszen az 1950—1955 között ezekből a termékekből rendszeresen hiány mutatkozott — és nem fordítottak kellő figyelmet a finomlemez-termelés növelésére. Emiatt a KGST-országokban a finomlemez-szükségletek kielégítésében feszültségek keletkeztek.

Az együttműködés új távlatait nyitotta meg az 1958—1965. évi tervek kidolgozása és egyeztetése, amely a KGST X. ülésszak határozatának megfelelően a Vaskohászati Állandó Bizottság keretében történt. Az országok által egyeztetett tervek a vaskohászati termelés újabb nagyarányú fejlesztését irányozták elő. A KGST-országok (Szovjetunió nélkül) 1965-re 1958-hoz viszonyítva vasércтermelésük 91 százalékos, kohókokksztermelésük 61, acéltermelésük 76, hengereltacél-termelésük 81 és acélcsőtermelésük 100 százalékos növelését tervezték. Az 1958—1963 közötti évek eredményei azt mutatják, hogy az egyes országok sikeresen teljesítik terveiket és minden valószínűsége megvan annak, hogy a tervezett termelési színvonalat 1965-re elérik. A KGST-országok (Szovjetunió nélkül) acéltermelése 1963-ban az 1958. évi színvonalhoz viszonyítva 150 százalékra emelkedett és az átlagos évi növekedés 8,5 százalék volt, míg a Közös Piac országaiban 4,7, a világátlag pedig 6,4 százalék. Hasonló eredmények jellemzik más alapvető vaskohászati termékek termelésének növekedését is.

A Vaskohászati Állandó Bizottság az 1959—1965. évi tervek koordinálásánál különösen nagy figyelmet fordított az országok nyersanyagszükségletének biztosítására. A KGST-országok saját nyersanyagbázisának fejlesztésére kidolgozott ajánlások mellett az Állandó Bizottság ajánlásokat dolgozott ki a nyersanyag-kooperáció kiszélesítésére is, amelynek alapján a Szovjetunió jelentősen növeli vasércexportját (az

érintett időszakban majdnem kétszeresére), Lengyelország és Csehszlovákia pedig kokszolhatószén- és kohókokszkivitelét azokba az országokba, amelyek nem rendelkeznek elegendő nyers- és fűtőanyaggal.

A KGST X. ülésszaka nagy jelentőségű határozatokat fogadott el az országok specializációjáról; így például megvizsgálta a Vaskohászati Állandó Bizottság által egyes hengereltacél- és acélcsőtermékek 1965-ig terjedő szakosítására kidolgozott javaslatokat és ajánlásokat fogadott el. Az ajánlásoknál jelentős figyelmet fordítottak a legdeficitesebb acélfélék (finomprofilok, finomlemez, huzal stb.) termelési kapacitásainak bővítésére.

A KGST X. ülésszakán a hengereltacél-termelés szakosítására hozott ajánlások azt javasolják a tagállamoknak, hogy *elsősorban adottságaiknak leginkább megfelelő hengerelt acélok termelését növeljék.* A X. ülésszakon hozott ajánlás szerint gyors ütemben kell fejleszteni:

— Csehszlovákiában a finomszelvények, huzal, finomlemez és hidegen hengerelt finomlemez;

— Lengyelországban a finomszelvények, huzal, durva- és finomlemez;

— Lengyelországban a finomszelvények, huzal, durva- és finomlemez;

— Magyarországon a durva- és középsori szelvények, a melegen és hidegen hengerelt lemezek;

— Szovjetunióban valamennyi hengereltacél-fajta termelését.

Ugyanakkor megállapították, hogy az 1965-ig terjedő időszakban a hengereltacél-termelés számottevő szakosítása más országok szükségletének kielégítésére Bulgáriában és Romániában nem célszerű, hiszen ezek az országok a hengereltacél-importáló országok közé tartoznak.

Az ajánlások végrehajtása is szerepet játszott abban, hogy a KGST-országokban jelentősen emelkedett a hengereltacél-termelés elsősorban a specializált termékekből és emelkedett e termékek kölcsönös szállításának volumene. Csehszlovákiában a finomprofilok, huzal, melegen hengerelt szalag termelése növekedett jelentősen, és e termékek exportja 1958—1962 között több mint nyolcszorosára emelkedett. Lengyelországban a lemeztermelés ugyanezen időszakban 50 százalékkal, ezen belül a finomlemez-termelés 15-szörösére emelkedett. Magyarországon a lemez-termelés csaknem megkétszereződött, Romániában a varrat nélküli acélcsőtermelés 1961-ben 150 százalékkal haladta meg az 1958. évi szintet.

A KGST-országok vaskohászati termékszükségleteinek egyre jobb kielégítése végett a Vaskohászati Állandó Bizottság megvizsgálta annak lehetőségét, hogy a hosszú lejáratú szerződésekben lekötött mennyiségeken felül a hengereltacél-termelésben újabb együttműködés alakuljon ki. Ennek előmozdítására állandó munkacsoportot szerveztek. A munkacsoport feladatai közé tartozik javaslatok kidolgozása az ideiglenesen le nem terhelt kapacitások igénybevételére. Ezek alapján a hosszú lejáratú egyezményekben szereplő mennyiségeken felül már 1962-ben 68 százalékkal növekedett a hengereltacél- és 140 százalékkal az acélcsőforgalom. A hengereltacéltermékek cseréjének jelentőségére utalnak azok az adatok is, amelyek az összes exportból a hosszú lejáratú egyezményekben szereplő mennyiségeken felüli részt, tehát a csereexport nagyságát mutatják: ezek szerint a csereexport részaránya az összes exportból 1962-ben Bulgáriában 40,3, Csehszlovákiában 14,1 Lengyelországban 33,7, Magyarországon 15,9, az NDK-ban 54,8 és a Szovjetunióban 9,7 százalék volt.

A műszaki-tudományos együttműködés a KGST tagállamaiban elősegítette az új, élenjáró technológia bevezetését. A KGST-országokban a nagyolvasztók és martinkemencék jobb kihasználása végett mind nagyobb mértékben alkalmaznak oxigént. Nagy jelentőséget kapott az oxigénes konverteres acélgyártási eljárás és a folyamatos acélöntés; ezek alkalmazásának lehetőségét

minden új vaskohászati üzem építésénél vagy rekonstrukciójánál megvizsgálják. A KGST-országokban a hengerművek jelentős részét az elmúlt 15 év alatt rekonstruálták. Legtöbbjüket modern folyamatos és félfolyamatos hengersorokkal látták el.

A Magyarországon is bevezetett külföldi, elsősorban szovjet tapasztalatok nagymértékben segítették vaskohászatunk fejlődését. Csak a kohók átépítési idejének csökkentésére és a grafikon szerinti termelés meghonosítására kapott szovjet műszaki segítség révén a Lenin Kohászati Művekben a kohók termelése 10—15 százalékkal növekedett. Ugyancsak a szovjet műszaki tapasztalatok alapján vezették be hazánkban a gyorsolvasztást és gyorshengerlést.

Széles körű együttműködés alakult ki a KGST-országok között a vaskohászati kombinátok építésében is. A Szovjetunió technikai segítséget adott a legjelentősebb vaskohászati kombinátok tervezéséhez, építéséhez és berendezések szállítását vállalta. Így például segítséget nyújtott Bulgáriának a Lenin Kohászati Kombinát építéséhez és rekonstruálásához, a Kremikovci Kombinát tervezéséhez, építéséhez, gépi berendezések szállításához; Magyarországnak a Dunai Vasmű tervezéséhez, gépi berendezéseinek szállításához, a Német Demokratikus Köztársaságnak a Kelet Kohászati Kombinát; Lengyelországnak a krakkói Lenin Kohászati Kombinát és a varsói Minőségi Acélgyár; Csehszlovákiának a Keletszlovákiai Kohászati Kombinát építéséhez és tervezéséhez. (Csak a Kremikovci Kombinát építéséhez a Szovjetunió 120 000 tonna gép és berendezés szállítását vállalta.)

Az együttműködésnek, a Szovjetunió segítségének jelentőségét mutatja, hogy Bulgáriában a teljes vaskohászati termelés szovjet berendezéseken folyik, Magyarországon a kohókokszter melés 100, a nyersvas 60, az acél 25 és a hengerelt acél 20 százalékát gyártották 1963-ban szovjet (vagy szovjet tervek alapján hazai gyártású) berendezésekkel. Az együttműködés az utóbbi években többoldalúvá vált: Csehszlovákia például részt vesz egy szovjet vasércdúsító építésében, Magyarország pedig több szovjet acélcsőgyár rekonstrukcióját végzi.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás továbbfejlődésének néhány problémája a vas- és acélgyártásban

Anélkül természetesen, hogy a vas- és acélgyártás távlati fejlesztésének problémáival foglalkoznék — hiszen e tanulmány célja a nemzetközi munkamegosztás fejlődésének bemutatása —, elkerülhetetlen néhány gondolat felvetése a vaskohászat további fejlődéséről, különös tekintettel a szocialista nemzetközi munkamegosztásra.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei* című dokumentum a vaskohászatról szólva hangsúlyozza, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődésének maximálisan elő kell segítenie a vas- és acéltermelés fejlődését, valamint azt, hogy csökkenjenek a vas- és acélgyártás termelési költségei. A határozat kiemeli azt is, hogy a teljes ciklusú kohászat fejlesztése elsősorban azokban az országokban célszerű, amelyek kellő mértékben rendelkeznek vasérccel és fűtőanyaggal, vagy ezek közül legalább az egyik fő nyersanyagfajtával.

Az elmúlt 15 év fejlődésének elemzése azt mutatja, hogy *a KGST tagállamai* — az NDK kivételével — *a vaskohászati vertikumok közötti egyensúly megteremtésére, illetve fenntartására törekedtek.*** A szocialista nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztése, a termelő kapacitások közelebbvitele a nyersanyagforrásokhoz, az improduktív költségek csökkentése mind megkövetelik, hogy a teljes ciklusú vaskohászati

* Társadalmi Szemle. 1962. július.

** A vertikumok közötti egyensúlyon a nyersvas-, acél- és hengereltacél-termelés közötti technológiai egyensúlyt értjük, vagyis annyi nyersvas termelését, amennyi az acélgyártáshoz szükséges, annyi acél termelését, amennyi a hengereltacél-termeléshez szükséges.

fejlesztéssel szemben az egyes vertikumok viszonylag gyorsabb fejlesztése, *a vertikumonkénti munkamegosztás elmélyítése valósuljon meg.* Ilyen jellegű megjegyzések, illetve állásfoglalások az utóbbi időben néhány országban már történtek. Hetényi István és Vályi Péter a „Húszéves népgazdaságfejlesztési tervünk néhány kérdése" című tanulmányukban ezt a következőképpen fogalmazták meg: „Az acélfelhasználás ezzel szemben minden valószínűség szerint az eddiginél kisebb arányban fog világszerte növekedni. Még inkább figyelembe kell venni ezt hazánkban, ahol a szocialista nemzetközi munkamegosztás elvei alapján még az sem célszerű, hogy az acélszükséglet mértékéig továbbfejlesszük a vaskohászati bázist, legfeljebb valamelyik közbenső termékből (nyersvasból, acélöntecsből vagy bugából) kiindulva."* Ajtai Miklós a „Húszéves távlati tervünk kidolgozásáról" című cikkében még egy lépéssel tovább ment és a következőket írta: „A vaskohászatban a fejlődést új kohó építése nélkül, a jelenlegi kohók jobb kihasználásával, nyersvas- és hengereltacél-importtal — a szocialista országokból, főként a Szovjetunióból — véljük megoldani."** Hasonló jellegű állásfoglalások tapasztalhatók az NDK-ban is, ahol perspektívában nem irányoznak elő kohóépítést.

Természetesen a vertikumonkénti munkamegosztás kiszélesítéséhez még számos előmunkálat szükséges mind közgazdasági, mind műszaki téren. Feltétlenül szükséges a komplex gazdaságossági számítások kidolgozásán túlmenően némely alapvető műszaki kérdés széles körű elemzése. Vizsgálni kell például a hidegnyersvas-betét részarányának, optimális nagyságrendjének összefüggéseit, vizsgálni kell a jövő vaskohászati üzemei termelési kapacitásainak volumenét az egyes vertikumok területi elkülönülésével összefüggésben stb.

A KGST európai országaiban a geológiai kutatások eddigi eredményeit alapul véve — a Szovjetunió kivételével — az 1960-as helyzethez képest a vaskohászati nyers- és fűtőanyagkészletekben lényeges változás nem várható. A Szovjetunió hasznosítható vasérckészletei újabb kutatások szerint 1962 elején 46 milliárd tonnát, a világkészlet felét tették ki. Ez azt jelenti, hogy az európai szocialista országokban a vaskohászat további fejlesztése szovjet vasércimport fokozása alapján valósulhat meg. Ha a korábbiaknak megfelelően folytatódik a vaskohászat fejlesztése, az európai KGST-országok vasércimportja 8—10 éven belül el fogja érni az 50 millió tonnát.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztését sürgető további tényezők a termelőerők fejlődéséből következnek. A vaskohászati termelőberendezések és vállalatok teljesítőképessége az elmúlt 15 év alatt olyan hatalmas fejlődésen ment keresztül, hogy „kinőtték" a nemzeti határokat, különösen az európai népi demokratikus országok határait. Sőt ma már a termékekkel szemben támasztott minőségi követelmények is elsősorban a modern nagy teljesítményű berendezésekkel biztosíthatók. Mint ismeretes a 2700 m^3-es nagyolvasztó egy évi termelése meghaladja a hazai 1963. évi nyersvastermelést. Korszerű szalaghengerlés esetén egyes lemezsorok teljesítőképessége elérheti a 2—2,5 millió tonnát. Magyarország 1963. évi hengereltacél-termelése 1,7 millió tonna volt.

A legmodernebb technika alkalmazása is a nemzetközi munkamegosztás kiszélesítését kívánja meg. Nem véletlen, hogy a Szovjetunió kivételével a szocialista országokban még nem építettek folyamatos acélöntő művet. Azt ma már senki sem tagadja, hogy a folyamatos acélöntő mű a hagyományos előnyújtósorokkal szemben kevesebb beruházási költséget igényel, alacsonyabb üze-

* Hetényi István és Vályi Péter: Húszéves népgazdaságfejlesztési tervünk néhány kérdése. Társadalmi Szemle. 1963. január.

** Ajtai Miklós: Húszéves távlati tervünk kidolgozásáról. Népszabadság. 1963. június 30.

meltetési költségekkel termel, magasabb munkatermelékenységet ad, s mégis az a tény, hogy az acélgyártmány-választékot erősen korlátozza — például ugyanazon a folyamatos öntősoron nem lehet szelvény- és lemezbugát termelni —, ellentmondásba került az országok hengeresacél-szükségleteivel. Éppen a specializáció kiszélesítése ad lehetőséget ezen előnyök kihasználására.

A szocialista országok gazdasági színvonala közötti különbségek fokozatos megszüntetése csak a szocialista nemzetközi munkamegosztás széles körű fejlesztésével mehet végbe. Az európai szocialista országok fejlettségi színvonala a vaskohászatban 1949-ben jelentős eltéréseket mutatott. Az iparilag fejlett Csehszlovákia és Szovjetunió mellett Bulgária vagy Románia az európai kontinens legfejletlenebb országai közé tartozott. Természetes, hogy 10—15 év ilyen hatalmas különbségek felszámolására nem elegendő, legfeljebb arra, hogy a meglevő különbségek csökkenjenek. A KGST tagállamai közötti különbségek az egy főre jutó acéltermelésben például a következő táblázat adatai szerint alakultak (az összehasonlítás alapjául Csehszlovákiát vettük, ahol az egy főre jutó acéltermelés a legmagasabb).

A nemzetközi együttműködés eddigi eredményei azt mutatják, hogy az összes lehetőséget még távolról sem használtuk ki. Keresni kell az együttműködés új területeit és új formáit. Ennek a törekvésnek felel meg az, hogy 1964. júliusában Ma-

A KGST-országok egy főre jutó acéltermelése 1950-ben és 1963-ban
(%, Csehszlovákia = 100)

Ország	1950	1963
Szovjetunió	60,3	65,5
Lengyelország	40,1	47,9
NDK	21,4	43,9
Magyarország.....	44,4	43,1
Románia.....	13,5	26,4
Bulgária	0,3	10,5

gyarország, Lengyelország és Csehszlovákia kormányainak képviselői egyezményt írtak alá egy új vaskohászati együttműködési szervezet létesítéséről. Az Intermetall feladata többek között a vaskohászati együttműködés elmélyítése, különösen a gyártásszakosításban és a beruházások koordinálásában. Az egyezményhez 1964-ben csatlakozott a Szovjetunió, a Német Demokratikus Köztársaság és Bulgária.

Mint más ágazatokban, a vas- és acélgyártásban is folyamatban van az 1965—1970. évi tervek egyeztetése. A fejlesztési terveket a Vaskohászati Állandó Bizottságban egyeztetik a tagországok. Ennek végrehajtásával a vas- és acélgyártás további fejlődését, a késztermékek termelésének szakosítását, a termelőerők ésszerűbb területi elhelyezését és a termelés műszaki színvonala emelését kívánjuk elérni.

Mossóczy Róbert

Amerikai monopólium lesz-e Nyugaton a számítógépgyártás?

A hatvanas évek közepén a számítógépek a tudományos-technikai forradalom vívmányai között mind jelentősebb helyet foglalnak el. Nemcsak azért, mert a termelési folyamatok számítógépes irányításának térhódításával „a számítógépeken áll vagy bukik minden valóban automatizált rendszer"[1], hanem azért is, mivel felhasználási területük szakadatlanul bővül: „Ha 1964-ben műszaki haladásról beszélünk, figyelmünket elsősorban az információfeldolgozó berendezésekre (értsd: számítógépekre) ... kell fordítanunk ..." — szögezte le egy, a múlt év júliusában megtartott genfi automatizálási konferencián elhangzott előadás.[2]

A számítógépgyártásban Nyugaton messze és behozhatatlanul az Egyesült Államok vezet. 1964. december közepéig 23 500 berendezést állított elő, a megrendelt gépegységek száma pedig meghaladta a 10 000-t. Ez az adat az exportált, illetve külföldre szállítandó gépeket is magában foglalja.[3] A Nyugat-Európában gyártott számítógépek száma a múlt év végén (az ott működő számítógéppark és a kivitel figyelembevételével) becslésünk szerint az amerikainak legfeljebb 10—15 százalékára tehető. Ha tehát a tőkés világ számítógépiparának helyzetét és struktúráját vizsgáljuk, elsősorban az amerikai adottságokból és tapasztalatokból kell kiindulnunk.

Az amerikai számítógépipar néhány főbb jellemzője[4]

A számítógépeket a második világháború idején a hadviselés szolgálatába állított tudományos számítások (például röppályák és ballisztikus táblázatok kiszámítása) elvégzésére fejlesztették ki. Az amerikai számítógépipar ma is elsődlegesen hadiipar: az ipar bármely más ágánál nagyobb mértékben részesedik a hadügyminisztériumnak juttatott, valamint az űrkutatásra fordított állami kutatási alapokból. A nagy sebességű tranzisztoros számítógépeket is elsősorban katonai célokra gyártották. A legújabb típusú, integrált áramkörökkel ellátott számítógépek fejlesztését főképp az űrhajózással-rakétatechnikával kapcsolatos nagy állami ráfordítások gyorsították meg.

A számítógéptechnika tökéletesítésének katonai jelentősége olyan kutatási tervek állami támogatásához vezetett, amelyek finanszírozására a számítógépeket gyártó üzemek önként és saját költségükre aligha vállalkoztak volna. Sok nagy elektronikai, valamint lég- és űrhajózási konszern a katonai rendelések kivitelezése kapcsán fejlesztett ki államköltségen olyan rendszereket, amelyek ma már „polgári" forgalmának is technikailag leghaladottabb, néha legkeresettebb cikkei. *Az amerikai számítógépipar túlsúlya a világgazdaság tőkés szektorában a nagymérvű állami támogatás nélkül sohasem alakulhatott volna ki.*

Az állam egyben a számítógéppark egyik legnagyobb felhasználója is. 1964-ben a szövetségi kormány szerveiben és intézményeiben üzemeltetett számítógépek száma több mint 1800 volt (a katonai és bizalmas rendeltetésűeket nem számítva).[5]

Az iparág kiemelkedően legnagyobb amerikai vállalatának, az IBM-nek (International Business Machines) a bruttó bevétele 1961-ben 2,2 milliárd volt, összes beruházása pedig csaknem 1,6 milliárd dollár. A beruházásigényesség egyik legfőbb tényezője az iparágnak az a sajátos-

[1] New Scientist, 1964. augusztus 13.
[2] A. B. Frielink és B. Scheepmaker: Technological Advance in the Common Market Countries. International Institute for Labour Studies. Conference on Employment Problems and Advanced Technology, 1964. július 20—24.
[3] Computers & Automation, 1965. január.
[4] L. Computers & Automation 1963. januári és februári, illetve 1964. januári számát. A későbbi adatok forrását általában külön jelezzük.
[5] Newsweek, 1965. január 25.

sága, hogy a gépek mintegy 70—80 százalékát nem el-, hanem bérbe adják. Egy-egy új számítógéptípus kifejlesztése általában 2—3 évig, bérbeadás esetén a beruházások megtérülése további 3—5 évig tart. Így az összberuházás megtérülési tartama 5—8, sőt (a propaganda- és beszerelési költségek beszámításával) egyes esetekben 8—10 év! Ez olyan anyagi erőforrásokat feltételez, ami még a legtőkeerősebb vállalatok pénzügyi teherbíróképességét is próbára teszi.

Mivel az iparág viharos gyorsasággal fejlődik, a régebbi típusok hamar elavulnak, ami az éles versennyel párosulva hatalmas kutatási és fejlesztési kiadásokat követel meg. Az IBM egymagában 100 millió dollárt költött kutatásra 1961-ben, 115—120 millió dollárt 1962-ben, a becslések szerint 125 milliót 1964-ben.[6] Az IBM-nek pusztán a kutatási és fejlesztési költségvetése (egyetlen kivétellel) 1962-ig meghaladta az iparág minden más amerikai vállalatának összbevételét.

Az óriási beruházások és azok viszonylag lassú megtérülése folytán 1962-ig az IBM-en és a Control Data Corporationen kívül egyetlen más számítógépeket gyártó vállalatnak sem sikerült profitot realizálnia. Ilyen körülmények között csak az egészen nagy vállalatoknak, mint a General Electric (GE), a Radio Corporation of America (RCA), Minneapolis Honeywell, vannak olyan tartalékaik, hogy több éven át veszteséggel dolgozhatnak és kivárhatják, amíg nyereséget sikerül elérniük. A kisebb vállalatoknak ez nincs módjában, tehát gyakran fordul elő, hogy kiválnak az iparágból, a számítógépek gyártását abbahagyják (mint például az Underwood).

Mindez együttvéve az iparágban rendkívül nagyfokú koncentrációra vezetett, amely amerikai és világviszonylatban egyaránt szinte példa nélkül áll: az IBM mostani, évi mintegy 3 milliárd dolláros forgalmával egymagában a dollárértékben számított világforgalomnak mintegy 70—80 százalékát bonyolítja le[7] (a „számítógépet" minden adatfeldolgozó berendezés gyűjtőfogalmának tekintve).

1963 elején az Egyesült Államokban a számítógéppark egységeinek 79,1 százaléka volt IBM-gyártmány, és dollárértékük 77,8 százaléka esett az IBM gépeire, Ami a megrendelt berendezéseket illeti, az IBM részesedésének aránya azok számát tekintve 77,9 százalék, a dollárértéket tekintve pedig 72,8 százalék volt. Az IBM mögött messze elmaradt a második helyezett Sperry Rand (4,7 és 5,4, illetve 7,8 és 13 százalékkal).

Az amerikai számítógépipar túlsúlyánál fogva az amerikai piacon kiharcolt fölénye — ha nem is ugyanolyan mértékben — a világgazdaság egész szektorában érvényesül. A nyugati világban a legelterjedtebb géptípus az IBM 1401, amelyből 1964 decemberében 7575 volt üzemben.

Az iparág expanzív jellegénél fogva rendkívül nagy vonzóerőt gyakorol a különféle vállalatokra, kisebbekre-nagyobbakra egyaránt, így sok cég kísérli meg, hogy bekapcsolódjék a gyártásba. Különösen a General Electric tett 1964-ben nagy erőfeszítéseket, hogy pozícióján javítson, és sikerült is — főként az IBM rovására — előretörnie. A General Electric saját üzemeiben működtetett 200 számítógépével a legnagyobb magánfelhasználók egyike. Ez megkönnyíti számára a versenyharcot, amely, mint később látni fogjuk, Nyugat-Európára is kiterjed.

A verseny tehát a nagy tőkeberuházások. és koncentráció ellenére is igen éles. A kisebb vállalatok még ideiglenesen is csak akkor tudják fenntartani magukat, ha szűk területre szorítkoznak, különleges rendeltetésű gépek gyártására rendezkednek be. Még így is az a sorsuk, hogy a „nagyok" előbb-utóbb felvásárolják őket.

Az iparág fejlődése hallatlanul gyors. Az évi növekedés üteme 1957 óta 25 százalék, szemben az elektro-

[6] 1964-et illetően l. The Economist, 1964. szeptember 26.

[7] Uo.

nikai ipar egészének 13,5 százalékos növekedésével. 1964 elején a számítógépekben és egyéb adatfeldolgozó berendezésekben lebonyolított forgalmat évi 4 milliárd dollárnál is többre becsülték.[8] Egyben mind jelentősebbé vált az export is: értéke 1961-ben 271, 1963-ban 295, 1964-ben (a becslések szerint) 340 millió dollár volt.[9]

Az iparág fejlődésének jellemző mutatója, hogy 1962 végén — 1963 elején a már megrendelt és leszállításra váró berendezések száma nagyobb volt, mint amennyi számítógépet 1951—1960 között összesen előállítottak.

A fejlődés szakaszai

A számítógépek a tudományos számítások területéről csakhamar benyomultak a legkülönbözőbb ügyviteli munkák (könyvelés, számlázás, készletnyilvántartás, bérlisták, biztosítók, bankok, társadalombiztosítás, statisztikai hivatalok stb.) területére is.

Használatuk eleinte elsősorban katonai létesítményekre, tudományos intézetekre, nagyvállalatokra és nagyobb állami intézményekre szorítkozott. Az úgynevezett bérfeldolgozó központok létesítése (ezek használatát bérleti díj ellenében rövid, néhány órás időtartamra is igénybe lehet venni) a kis- és középvállalatok számára is hozzáférhetővé tette a számítógépeket.

A számítógépek kezdetben nagyméretűek és rendkívül költségesek voltak. 1956—1957 óta azonban az új berendezések zömét a kis- és közepes méretű gépek adták. 1964-ben már olyan kisméretű, aránylag olcsó gépek jelentek meg a piacon, amelyek bérbevétele (havi 3—400 dollár ellenében), sőt megvásárlása sem haladja meg a kisvállalatok anyagi eszközeit.

Mivel pedig a tranzisztoros számítógépek alkatrészei jóval olcsóbbak, mint az elektroncsöveseké, s a gyártási volumen növekedésével a kutatás és fejlesztés költségeit több gépegységre lehetett elosztani, megteremtődtek az általános árleszállítás feltételei, amit különben az éles verseny is kikényszerített. 1964 közepén több vállalat árleszállításokat hajtott végre. Ezzel befejezéshez közeledik az a korszak, amikor a számítógépek igénybevétele óriási kiadásokkal járt.

Itt utalnunk kell még az automatikus programozási módszerekre, az univerzális automatikus programnyelvekre, amelyek szintén hozzájárulnak a számítógépek alkalmazásának olcsóbbá tételéhez. Ma már legalább akkora szerepet játszanak a technika fejlődésében, a felhasználás gazdaságosságának fokozásában, mint a műszaki fejlemények. Napjainkban egyetlen olyan számítógép sem tekinthető többé korszerűnek, amely automatikusan nem programozható.

1964 egy más vonatkozásban is jelentős újdonságokat hozott: az IBM bejelentette a „360"-as számítógépcsalád gyártásának megkezdését, amely tulajdonképpen hat számítógépből áll, és felold minden különbséget a „tudományos" és „kereskedelmi" jellegű alkalmazás között: ezek bármelyike vagy bármilyen kombinációja elvégezhető vele. Ezenkívül a számítógépek és a perifériális berendezések (bevivő-kihozó, leolvasó készülékek, írószerkezet stb.) bizonyos alkatrészeit szabványosították. Ennek eredményeként a perifériális felszerelés a sorozat bármely nagyságrendű egységéhez csatlakoztatható, és nem kell kiselejtezni, ha új számítógépet vásárolnak. Az IBM-360 egyben a számítógépek új „generációját" képviseli: számító- és adatfeldolgozó rendszerek integrált sorozatából áll a legmodernebb mikroelektronikus áramkörökkel és olyan széles teljesítményskálával, hogy a legsokrétűbb szükségleteket is ki tudja elégíteni.

Ma már egyetlen számítógépgyártó vállalat — amely a piacnak ugyanazt a szektorát kívánja kiszolgálni, mint az IBM — sem engedheti meg magának, hogy a felsorolt műszaki-

[8] Business Week, 1964. február 29.
[9] Computers & Automation, 1964. február.

gazdasági előnyökkel (tehát mikroelektronikus áramkörökkel, legalább részben szabványosított alkatrészekkel, a sokoldalú alkalmazás lehetőségével) nem rendelkező berendezések eladásával próbálkozzék. S valóban, ugyanilyen vagy hasonló műszaki újítások jellemzik a nemzetközi számítógéppiac legújabb sztárjait is (mint az amerikai RCA „Spectra 70" és a brit ICT „1900" megjelölésű rendszereit).

A régi felhasználási területek kibővülése és újak kialakulása

A számítógép-technika vívmányai a korábbi alkalmazások továbbfejlesztését és újabb területekre való benyomulásukat teszik lehetővé. Az eddigi felhasználási területek kibővülését illetően csupán néhány fejleményre kívánunk utalni:

A közvetett és közvetlen számítógépes irányítás kétségtelenül az üzemi automatizálás új, a teljesen automatikus gyár felé vezető szakaszát nyitja meg. Az ilyen berendezések száma a legújabb adatok szerint még mindig nagyon kevés: az Egyesült Államokban 317, az egész világon 526[10]. Vitathatatlan azonban, hogy a termelési folyamatok számítógépes irányítása a jövőben a számítógépek felhasználásának egyik kulcsszektorává válik.

A vállalatvezetésben is küszöbön áll az átmenet az eddigi egyszerűbb alkalmazásokról olyan tudományos módszereknek a számítógép-technikával való kombinálására, amelyek a döntések optimalizálását célozzák (a szimulációs technikának a számítógépekkel való összekapcsolása, PERT stb.).

A termelő üzemekben új jelenségként mindinkább kibontakozik a komplex automatizálás tendenciája, amely a termelési folyamatok teljes automatizálásán kívül a termeléssel összefüggő mindennemű ügyviteli munka és az igazgatás automatizálását is magában foglalja, az e célt szolgáló információfeldolgozó rendszerek kialakításával.

A tudomány és technika előrehaladásának mind nagyobb akadályává válik a publikációk, adatok, információk és dokumentáció mind áttekinthetetlenebbé váló áradata. Kezelésük és felhasználásuk hagyományos módszerei mindinkább csődöt mondanak. A problémának számítógépes adattárolás és visszakeresés segítségével való megoldása megszüntetheti e szűk keresztmetszetet.

Egészen új alkalmazási területnek ígérkezik a jogtudomány és a törvényhozás; a térképkészítés; az orvostudomány; számítógépek alkalmazása a matematikai nyelvészetben; a gépi fordítások. Nagy változások mennek végbe a nyomdaiparban és a könyvkiadásban is. Az automatikus elválasztás, sorkiegyenlítés és betűszedés — amelyet már eddig is csaknem tucatnyi lapkiadó vállalat alkalmaz — még csak a kezdet. A New York Times-nek már van is egy olyan kiadása, amelyet a legkorszerűbb adatátviteli módszerek és az automatizált betűszedés kombinációjával állítanak elő. Az amerikai nagyvárosokban körülbelül 1967-re várható az ilyen eljárásokkal dolgozó nagy nyomdászati központok kialakítása, amelyeket valószínűleg egy-egy napilap vagy kiadó köré szerveznek meg. Egy amerikai cég nemrég fejlesztett ki egy olyan számítógép-programot, amely elektronikus módszerekkel az eddigi eljárásokhoz szükséges idő tört része alatt készíti elő könyvek és folyóiratok kinyomtatását, a szedési és tördelési munkák automatizálásával. (Körülbelül három óra alatt dolgoz fel egy oldalanként 50 soros, 300 oldalas könyvet, azaz végez el olyan munkát, amelyhez hat napos munkahetet és tizenkét órát véve alapul, egy nyomdásznak egy teljes hónapra volna szüksége.[11] Nagy fontosságú a számítógépek felhasználása a főiskolai és az ipari szakoktatásban is.

A számítógépipar perspektívái ma még fel sem mérhetők, a fenti uta-

[10] The Financial Times, 1964. december 14.

[11] Computers & Automation, 1964. december.

lásokkal csak nagy vonalakban és hézagosan szemléltethetők.

Ezek az újabb eredmények ösztönzően hatnak számítóközpontok létrehozására, amelyek részint szokványos megrendelési alapon vállalnak bérmunkát (ezek számát az Egyesült Államokban 1964 derekán mintegy 600-ra becsülték)[12], másrészt valóságos „előfizetési hálózatot" építenek ki távközlési módszerekkel. Így az IBM 1964 decemberében bejelentette, hogy ez év tavaszán 40 távolsági előfizetőt kapcsol össze New York-i adatfeldolgozó központjának egy nagyméretű gépével, amelyet elsősorban műszaki feladatok megoldására vesznek igénybe. Az előfizetőknek csak azt az időt kell megfizetniük, amíg ténylegesen használják a gépet; ezért óránként mindössze 10 dollárt számítanak fel.[13] A tudósok, mérnökök stb. számára a számítógépek használata belátható időn belül ugyanolyan magától értetődő lesz, mint a logarlécéké. A fejlődés iránya a szakemberek szerint, hogy mindenkinek, aki erre igényt tart, meglegyen a saját számítógépe, hogy a számítógép tömeggyártmánnyá és közszükségleti cikké váljék.

Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a hatvanas évek közepén megszületett *a használt számítógépek piaca.* Minél nagyobb a számítógéppark, minél gyorsabban növekszik, minél több új típus jelenik meg a piacon, annál törvényszerűbben kellett a használt gépek piacának is kialakulnia. A számítógépek a termelés és az ügyvitel, a tudományos kutatás és oktatás stb. mind nélkülözhetetlenebb eszközévé válása mondhatni ugyanolyan szükségszerűséggel alakította ki ezt a folyamatot, mint az autóipar esetében. Ez a felhasználók körét is bővíti: a használt gépek vásárlói közül sokan nem engedhetnék meg maguknak, hogy új berendezéseket szereljenek fel; az eladott gépek tulajdonosai pedig azok helyébe újakat szerezhetnek be, ami sok esetben egyáltalán nem, vagy jóval később történt volna meg, részben mert az elavult típusok beszámítási értéke — ha újra akarták becserélni — csekély volt, részben mert a működő gépek közül is sok csak két-három éves. Megkönnyíti továbbá járulékos számítógép-kapacitás beállítását erősen leszállított áron.

[12] Dun's Review and Madeen Industry, 1964. szeptember.

[13] Business Week, 1964. december 19.

A számítógépek alkalmazásának gazdasági hatékonysága

Mindenekelőtt előre kell bocsátani, hogy a számítógépekre alapozott vállalatvezetés hatékonyságát elsősorban az biztosítja, hogy az lehetővé teszi a gazdasági és technológiai optimalizálást a matematikai modellek, a minden lényeges adatot késedelem nélkül felhasználó döntések automatikus kezelése alapján.

A számítógépek alkalmazásában egyébként megkülönböztethetünk közvetlen és közvetett előnyöket.

A legfontosabb közvetlen előnyök egyike az irodai munkaerők létszámának lefaragása. Az Egyesült Államokban az irodai munka automatizálásában közrejátszó tényezők közül ezt tartják a legfontosabbnak. Egy az ötvenes évek végén San-Franciscóban végzett felmérés szerint a számítógépek bevezetése teremt ugyan újfajta állásokat, de minden új munkahelyre öt régi típusú munkahely megszűnése esik. Tekintettel arra, hogy az adminisztratív-irodai tisztviselők fizetése a bérlisták egyik legnagyobb tétele, a számítógép szívesen látott eszköz arra, hogy a „fehérgalléros" áradatnak gátat vessenek. (Ez természetesen nemcsak ipari és kereskedelmi vállalatok ügyvitelére, hanem a legkülönbözőbb egyéb intézményekre és szervekre, mint például társadalombiztosításra, állami közigazgatásra stb.-re is vonatkozik.) Csupán néhány példa a sok közül: az amerikai hadsereg hadbiztosságának egyes részlegei számítógépet használtak bonyolult specifikációjú versenypályázatok elbírálásához. A számítógép 40 perc alatt végzett el 80 dolláros költséggel egy olyan feladatot, amely ké-

zi munkával 1000 munkaórát igényelt volna 2500 dollár költséggel. Az American Airline 1 : 1-es időléptékben dolgozó óriási „SABRE" számítógéprendszere a helyfoglaló irodák minden feladatát (kivéve az ügyféllel való szóbeli tárgyalást) elvégzi, és minden kérdésre másodpercek alatt ad választ. A számítások szerint 1000 alkalmazott és 85 főtisztviselő fizetését takarítja meg.[14]

A számítógépek gazdasági hatékonyságának azonban nem kizárólag a munkaerő-megtakarítás az egyetlen közvetlen mércéje: további nem elhanyagolható szempont az üzemeltetés racionalizálása. Erre különösen nagyvállalatok szolgáltatnak érdekes példákat.[15] Például a Westinghouse Electric Corporation az Egyesült Államok legkülönbözőbb részeiben elhelyezett 400 gyártóüzemének, irodáinak és áruházainak ügyvitelét pittsburghi számítógéptávközlési központjuk intézi, amelylyel valamennyi részleget összekapcsolták. Valahányszor rendelés érkezik, az adatokat azonnal a pittsburghi számítógép-központba továbbítják, amely a válaszok sorozatát adja meg: megjelöli azt az áruházat, amelynek a rendelést teljesítenie kell, s ha a rendelt áru nem volna raktáron, akkor a szóban forgó terméket kiszolgáltatni tudó, melyik másik áruházat bízzák meg a rendelés kivitelezésével. A számlázást és minden egyéb könyvelési műveletet — ügynöki jutalékok és egyéb szokványos költségek kiszámítása — a központi irodában végeznek el. Az áruházak készletnyilvántartását állandóan figyelemmel kísérik, és mihelyt a készletek az alsó határszintet elérik, azonnal kiírják a rendelést a gyártóüzemeknek, hogy a raktárakat újra feltöltsék. 1963-ban 16 millió dollárt költöttek erre a rendszerre, és egyetlen év alatt 4,5 millió dolláros megtakarítást értek el. A megtérülési idő tehát hozzávetőleg $3^1/_2$ év.

A Ford Művek több motorgyárában állított fel többszáz adatfelvevő állomást („input stations") a gépsorok mentén. E távoli adatgyűjtő állomások információit folyamatosan továbbítják a központi vezérlőtermekbe, ahol a számítógépek a problematikus kérdésekre azonnal hatékony megoldásokat dolgoznak ki. Mindegyik ilyen állomás 600 dollárba kerül, s a becslések szerint három éven belül fizetődnek ki.

A Lockheed Aircraft több lövedékgyártó üzemében hasonló távközlési adatgyűjtő állomásokat állított fel. Mihelyt a gyártási folyamat megkezdődik, az adatokat betáplálják ezekbe az állomásokba. A központi számítógépek naponként az ilyen úton kapott információegységek („bit"-ek) millióit dolgozzák fel és készítenek azokon alapuló jelentéseket a vállalatvezetés számára. A távolsági adatgyűjtési rendszer kifejlesztése 2—3 millió dollár közötti összegbe került, de a becslések szerint évi 2 millió dollárt takarítanak meg vele. Az adatfeldolgozás költségeinek rohamos csökkenésére jellemző, hogy míg kezdetben 1 millió számítás elvégzése 300 dollárba került, ma már mindössze 1 (egy) dollár.

Ami a számítógépes vezérlést illeti: a Mc. Louth Steel Corporation, Detroit, hengerműve 47 különböző méretben állít elő 33-féle acélárut. A selejt $1^1/_2$ százalékkal csökkent s ez egymagában két év alatt kifizető-

[14] A számítógépgyártók abból a hozzávetőleges kalkulációból indulnak ki, hogy 30 alkalmazott és egy számítógép 50 alkalmazott addigi munkáját tudja elvégezni, s mellékesen sok egyéb feladatot is. Feltéve, hogy 20 alkalmazott évi fizetése 100 000 dollár, ha valamely vállalat olyan közepes méretű számítógépet vesz igénybe, amelynek havi bérleti díja 5—7000 dollár körül mozog, máris megtakarítást ért el, nem is beszélve az egyéb feladatok dollárban kifejezett értékéről.

Egy 1 millió dollárba kerülő számítógép amerikai viszonyok között akkor kifizetődő, ha 120—150 irodai tisztviselőt helyettesít (1963. évi fizetéseket véve alapul). Itt is figyelembe veendő azonban, hogy a számítógép sok olyan feladatot is megold, amelyek elvégzésére beállítása előtt nem is gondoltak.

Egy másik számítás szerint az irodai automatizálás gazdaságos, mihelyt harminc (vagy ennél több) olyan alkalmazott munkáját teszi feleslegessé, akiknek évi fizetése 3000 dollár vagy ennél nagyobb. (Forrás: Walter Buckingham: Gains and Costs of Technological Change. L. Adjusting to Technological Change. Harper & Row, New York—Evanston—London, 1963. 21. l.).

[15] Dun's Review & Modern Industry, Special Report on the Office, 1964. szeptember.

dővé tette a 3 millió dolláros beruházást.[16]

Azt, hogy a termelési folyamatok számítógépes vezérlésével kapcsolatos beruházások két év, sőt esetenként ennél is rövidebb idő alatt térülnek meg, megerősítette az IFAC (International Federation of Automatic Control) és az IFIP (International Federation of Information Processing) 1964. szeptemberi stockholmi konferenciája is, ahol különösen a nyugat-európai és szovjet tapasztalatokról számoltak be.[17]

A közvetett — dollárban pontosan fel nem mérhető — előnyök közé tartozik annak biztosítása, hogy a modern vállalatvezetéshez immár nélkülözhetetlen nagy mennyiségű információ áramlása a kellő gyorsasággal történjék. Ez lehetővé teszi, hogy a döntések meghozatala nemcsak haladék nélkül, hanem a legújabb adatokra és tényekre támaszkodjék, s az oly gyakran csődöt mondó intuíció, megsejtések és feltevések messzemenő kikapcsolásával, „tudományos módszerességgel" menjen végbe. A fejlődés itt abba az irányba halad, hogy a vállalatvezetést úgyszólván másodpercek alatt tájékoztathassák a vállalati tevékenység minden fázisáról. Ennek demonstrálására a Westinghouse számítógépközpontjának termében egy írógépszerű konzolt és egy óriási televíziós vetítőernyőt szereltek fel. A konzolon legépelt kérdésekre a vállalatvezetésnek az ernyőn azonnali válaszokat adtak a készletek, rendelések és költségtényezők egész sorának a vállalat tizenkét különböző osztályán a tudakozódás pillanatában való alakulásáról.

A döntések optimalizálásához Amerikában azt a reményt fűzik, hogy ennek révén felfedhetik, mely tervezetek bizonyulnának veszteségesnek vagy kevésbé gazdaságosnak. Az üzleti világban mindmáig intő példa a helytelen döntések néhány esete (a Ford Művek úgynevezett „Edsel" modellje, a General Dynamics „Convair 990"-es gépe, a Lever Brothers határozata, hogy „nem gyárt mosószereket, mert nincs jövőjük" stb.) Nem reális ugyan annak feltételezése, hogy a piac hullámzásai számítógépek segítségével feltétlen biztonsággal megjósolhatók, illetve elháríthatók, de a nagyvállalatoknál is előforduló, egészen súlyos tévedéseken alapuló döntések elkerüléséhez a számítógépek bizonyos — semmiképpen sem eltúlzandó — határok között segítséget nyújthatnak.

Ugyancsak a számítógépek segítségével lehetővé válik nagyszabású gyártási vagy egyéb programok, létesítmények felépítésének hálózati modellek felhasználásával való gazdaságos, nagy idő-, ennélfogva költségmegtakarítással járó megvalósítása is.

Ezek után nem nehéz megválaszolni az önkéntelenül felvetődő kérdést: ha egyszer a számítógépipar „óriási beruházásokat", „hatalmas kutatási és fejlesztési kiadásokat" igényel, s ennek megfelelően „példátlanul nagyfokú koncentráció" és egyben „rendkívül éles verseny" jellemzi, mi az oka mégis annak, hogy az Egyesült Államokban új meg új vállalatok valósággal tódulnak ebbe az iparágba, és az sem rettenti vissza őket, hogy annyi kis- és középvállalat vallott már kudarcot?

Úgy véljük, a fejlődés szakaszainak, a régi felhasználási területek bővülésének és újak feltárásának, az alkalmazás közvetlen, közvetett és potenciális hatékonyságának, előnyeinek ismertetése kielégítően szemlélteti, hogy a számítógépipar előtt ma még beláthatatlan fejlődési lehetőségek állnak. Még az Egyesült Államokban is, amely e téren a tőkésországok között a legelőrehaladottabb, a számítógépek használata a becslések szerint a területnek mindössze 10 százalékát öleli fel.[18] Az exportpiacot sem szabad figyelmen kívül hagynunk: Nyugat-Európa — mint látni fogjuk — erősen lemaradt az Egyesült Államok mögött, és még hosszú évekig a jelentős fel-

[16] Newsweek, 1965. január 25.
[17] Process Control and Automation, 1965. január.
[18] The New Republic, 1964. szeptember 26.

használók közé fog tartozni. Nem szabad megfeledkeznünk Japánról sem, s az exportlehetőségek szempontjából nem hanyagolhatók el teljesen egyéb ipari és iparosodó országok, illetve világrészek sem (Kanada, Ausztrália, Ázsia, Afrika stb.), ha mindjárt a legnagyobb felvevő még sokáig az amerikai belső piac marad.

Az iparág törés nélküli expanziója, a számítógép tömeggyártmánnyá válásának kilátásai gyakorolnak tehát valósággal mágneses vonzást a nagy trösztökre. és a kisebb vállalatokra egyaránt.

A felsorolt tények és fejlődési irányzatok ismertetése szükséges volt ahhoz, hogy a nyugat-európai számítógépiparban kialakult helyzet jelentőségét kellőképpen fel tudjuk mérni.

A nyugat-európai számítógéppiac

A nyugat-európai számítógéppiac alakulásának elemzéséhez kiindulópontként az 1963. évi számítógépparkot választjuk.

Ország	A működő számítógépek száma		A megrendelt számítógépek száma	
	1961 végén	1963 végén	1961 végén	1963 végén
Ausztria	25	66	20	50
Belgium	65	142	50	105
Dánia	10	74	25	30
Finnország	—	19	—	35
Franciaország	260	791	300	406
Görögország	—	50	—	20
Hollandia	70	156	50	134
Irország	—	10	—	39
Nagy-Britannia	340	626	260	381
Norvégia	10	54	20	71
Nyugat-Németország	390	993	385	455
Olaszország	220	592	165	339
Portugália	—	16	—	29
Spanyolország	—	23	—	19
Svájc	70	160	65	101
Svédország	70	147	80	121
Összesen	1 510	3 919	1 420	2 335

Forrás: Computers and Automation, 1964. április. Az 1961. évi adatok a Netherlands Automatic Information Processing Research Center, az 1963. évi ek a Computer Consultants Limited of Enfield, Middlesex, England összeállítása alapján.

A nyugat-európai számítógép-felhasználásnak az Egyesült Államokkal való összevetését mindenekelőtt a számítógéppark nagyságán, illetve annak növekedési ütemén kívánjuk a túloldali táblázat adatai alapján szemléltetni.

Miként a táblázatból kitűnik, 1963 végén mind az üzembehelyezett, mind a megrendelt gépek tekintetében az arány csaknem 4 : 1 volt az Egyesült Államok javára. Ez 1964 közepéig a két kategóriában hozzávetőleg 3,5 : 1, illetve 3 : 1-re módosult.

A lemaradást még inkább érzékelteti a következő összehasonlítás: ha az amerikai ipari termelés és az ottani számítógéppark arányát vesszük alapul, a nyugat-európai ipari ter-

Ország	A működő számítógépek száma		A megrendelt számítógépek száma	
	1963 dec.	1964 jan.	1963 dec.	1964 jún.
Egyesült Államok	12 500	14 500	7000	7000
A Közös Piac országai és Nagy-Britannia	3 300	4 200	1800	2400

Forrás: Computers & Automation 1964. január és július, illetve az előbbi táblázat és The Financial Times 1964. december 22 (a Diebold kutató-csoport jelentése). Az amerikai statisztikák az ott gyártott számítógép-állományt mutatják ki, (1963 decemberéig 16 500, 1964 júniusáig 20 300), amelyből, csakúgy mint a megrendelt gépekből (1963. december: 9300, 1964. június: 9500 egység), le kell vonni 25%-ot, a külföldre szállított, illetve szállítandó gépek hányadát (l. The Wall Street Journal 1963. november 26 és Computers & Automation 1964. augusztus). A táblázatban szereplő számadatok felkerekítettek.

melés volumenének legalább 12—14 000 számítógép felelne meg.[19]

Nyugat-Európában a fejlődés ütemét a következő főbb tényezők lassították:

— Az amerikai és a nyugat-európai fegyverkezés, illetve űrkutatási program közötti méretkülönbség, ami azért lényeges, mert a számítógépipar „elsődlegesen hadiipar". Ez kevesebb profitot hozó állami szerződést és sokkal kisebb állami kutatási-fejlesztési hozzájárulást jelentett a nyugat-európai számítógépgyártó vállalatoknak. Egy becslés szerint az Egyesült Államokban az állam a kutatási költségeknek mintegy 50 százalékát, Franciaországban mintegy 20—25 százalékát, Nagy-Britanniában mindössze 1 százalékát folyósította.[20] Ennek folytán a nyugat-európai vállalatok a kutatást és fejlesztést túlnyomórészt saját erőforrásaikból fedezték, ami annak eleve meghatározott korlátokat szabott.

— A nyugat-európai számítógépgyárak sem méretek, sem tőkeerősség szempontjából egyszerűen nem vethetők össze amerikai versenytársaikkal. Egyetlen vállalat méretei sem közelítik meg az IBM-ét, de még annak főbb amerikai konkurrenseiét sem.

— A feldolgozandó adatmennyiség is általában sokkal kisebb, mint az Egyesült Államokban, ennélfogva sokkal kevesebb az olyan vállalat és intézmény, ahol a „papírmunka" amerikai nagyságrendű. Ez abból is folyik, hogy Nyugat-Európa sok kis államra való tagoltsága következtében a belső piac is mindenütt jóval kisebb, mint az amerikai.

— Az irodai munkaerők fizetése viszonylag sokkal alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban. Így Nyugat-Németországban például csak 2—300 alkalmazott „megtakarítása" esetén kifizetődő a számítógépek beállítása.

Az amerikai számítógépipar nyugat-európai térhódításáról azonban csak akkor kapunk átfogó képet, ha a legfontosabb országok gyártmánystruktúráját és a vezető amerikai vállalatok részesedését vizsgáljuk meg.

Az amerikai vállalatok benyomulása a nyugat-európai számítógépiparba

Nyugat-Németország

A számítógép-állomány nagysága tekintetében az EGK-ben és a nem szocialista Európában is Nyugat-Németország áll az első helyen. Az üzembehelyezett számítógépek szá-

[19] DWI Berichte, No. 10., Zweites Maiheft.
[20] Statist, 1964. június 19.

ma 1964. június 30-án 1274, a megrendelteké 860 volt.[21]

Az öt legnagyobb irodai gépeket gyártó vállalat közül 1962-ben nem kevesebb mint három volt amerikai érdekeltség, s közülük az IBM-Deutschland forgalma (769 millió márka) egymagában akkora volt, mint a többi négyé együttvéve.[22]

1964-ben az IBM piaci részesedése 64 százalék volt, s mögötte az UNIVAC (ugyancsak amerikai gyártmány) következett 10 százalékkal. A működő berendezések 90 százaléka azonban bérbe adott gép volt, s ezek mintegy 80 százalékának az IBM volt a tulajdonosa.[23]

Ezenkívül 1964 decemberében nyilvánosságra hozták, hogy a Siemens & Halske és az amerikai RCA tízéves megállapodást kötöttek, amelynek értelmében a nyugatnémet cég az RCA legújabb típusú „Spectra 70"-es (egyébként az IBM-mel konkurráló) számítógépeinek árusítására tér át, és egész nemzetközi eladási hálózatát is az RCA-gyártmányok értékesítésére állítja át.[24]

Ezzel az amerikai gyárak szinte egyeduralkodóvá váltak a nyugatnémet piacon. Nyugat-Németországnak, az EGK gazdasági szempontból vezető országának nincs többé önálló hazai számítógépipara.

Franciaország

A francia Machines Bull a kontinentális Nyugat-Európának legnagyobb adatfeldolgozó berendezéseket gyártó vállalata volt 11 gyárral és 14 000 alkalmazottal; gyártmányainak 60 százalékát exportálta. Különösen a Bull Gamma sorozat aratott sikereket az európai piacon. A nagy beruházások és kutatási kiadások, ezek lassú megtérülése 1964 elején súlyos anyagi nehézségekbe sodorta a francia vállalatot. A forgótőkehiány miatt műszakilag amúgy is lemaradt Bull-nak az IBM 360-as sorozat forgalombahozatalának bejelentése — amelynek újításait már ismertettük — adta meg a kegyelemdöfést.

A Bullt csak a francia nemzeti tőke és a Közös Piac pénzügyi csoportjainak nagyszabású összefogása menthette volna meg, de nem akadt olyan nyugat-európai konzorcium, amely a kockázat vállalására hajlandó lett volna.

Így 1964 nyarán a Bull több hónapos tárgyalás után megállapodást kötött az amerikai General Electrickel, amelynek értelmében négy leányvállalatot felölelő holdinggá alakult át. 43 millió dollár ellenében a General Electric 49 százalékos részesedést biztosított magának két, és 51 százalékost a harmadik leányvállalatban (piaci értékesítés, az egész világra kiterjedő eladási hálózattal). A negyedik vállalat katonai elektronikára specializálódott, és lényegében állami érdekeltséggé vált.[25]

1965 januárjában az új gyártóüzem, a De la Rue Bull már meg is jelent első gépével, az M 40-nel az európai piacon. Ez egyidejűleg 12 felhasználót tud kiszolgálni, 15 különféle programmal működtethető és termelési folyamatok vezérlésére is alkalmas.

Olaszország

A General Electric franciaországi betörésének hullámai még el sem ültek, amikor 1964 őszén az olasz Olivetti konszernt is sikerült érdekeltségi körébe vonnia. Az Olivetti saját gyártmányú gépeket (az Elea sorozatot) hozott forgalomba; az első típussal 1959-ben, két évvel azután jött ki, hogy az IBM megjelent az olasz piacokon. Forgótőkehiány miatt — csakúgy mint a Bull — a műszaki fejlesztésben erősen lemaradt: míg versenytársai mikroelektronikus áramkörökkel ellátott gépekkel ostromolták a piacot, az Olivetti erőforrásaiból legfeljebb az

[21] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1964. szeptember 19.
[22] DWI Berichte, No. 10., Zweites Maiheft.
[23] The Times, 1964. december 22.
[24] Uo.
[25] Business Week, 1964. augusztus 15.

1959. évi típusok némi módosítására futotta.

A számítógépgyártásba való bekapcsolódás olyan fényűzésnek bizonyult, amelyet még ez a nagy — több mint 400 millió dolláros évi forgalmat lebonyolító! — olasz konszern sem engedhetett meg magának. (Elektronikai beruházásai saját bevallása szerint 30—50 millió dollár között mozogtak, de amerikai becslések szerint ennél is magasabbak voltak.) Egy olasz pénzügyi csoport (amely a Fiat Művekből, Pirelliből, az állami Instituto Mobiliare Italiano-ból és egy vezető bankból állott) 1964 elején nagyobb kölcsönt folyósított számára, de ez sem tudta átsegíteni a nehézségeken.

1964 szeptemberében a számítógépgyártó részleg Olivetti-GE néven új vállalattá alakult át, amelynek részvénytöbbsége (60 százalék) a General Electric kezében lesz. Olivettiék három termelőüzemet és az 1963-ban épített elektronikai kutatási laboratóriumot az új vállalatnak adták át.

A General Electric Olaszországban eddig egyetlen számítógépet sem adott el, most az olasz konszern központi ügyfélszolgálatán kívül annak teljes — 18 fiókból álló — belföldi eladási hálózatával rendelkezik.

Nagy-Britannia

1964 végén Nyugat-Európában az volt a helyzet, hogy az egyetlen nagy számítógépgyártó vállalat, amely az amerikaiakkal szemben versenyben maradt, a brit ICT (International Computers and Tabulators) volt. Az ICT maga is négy vállalat (az Electrical Musical Industries, Hollerith, Powers Samas, Ferranti) fúziójából jött létre.

A múlt év második felében az ICT minden erőforrása bevetésével elsőként jelent meg a világpiacon egy olyan új számítógépcsaládd al (az „1900"-as sorozattal), amely korszerűség szempontjából a szinte új normának tekinthető IBM 360-sal felveszi a versenyt. A brit számítógépipar egyik nagy gyengéje eddig az volt, hogy a számítógépekhez csatlakozó periferiális felszerelés fejlesztésére (a programot is beleértve) nem fordított kellő gondot és e téren sokszor amerikai versenytársaira volt utalva. A tapasztalatokon okulva az ICT e felszerelés túlnyomó részét már maga tervezte és gyártotta. Termelési terveit nagy dinamizmussal hajtja végre. A sorozatot 1964 szeptemberében mutatta be és 1965 januárjában már le is szállította az első berendezést. Sikerén múlik a világviszonylatban is számottevő önálló brit számítógépipar léte.

A fennmaradásért azonban az ICT-nek keményen meg kell harcolnia. Magán a brit piacon is fej fej mellett halad az IBM-mel: az utóbbi piaci részesedése 35—40 százalék körül mozog, az ICT-é megközelíti az 50 százalékot.[26] Az amerikai vállalat pozíciója a jövőben is erős marad: az 1964 nyaráig megrendelt körülbelül 460 számítógépnek csaknem felét az IBM szállítja, az ICT a negyedénél is kevesebbet.[27] Az ICT komoly eredményként könyvelte el, hogy 1964 végéig az új sorozatból 100 egységet adott el, de az IBM-nek 1964 december közepén már több mint 4000 előjegyzése volt a 360-as számítógépcsalád különböző típusaira.[28]

Az ICT helyzetének megszilárdítására a következő elgondolások vetődtek fel: a) Hathatósabb állami támogatás mind a megrendelések, mind a pénzügyi segítség tekintetében. A lehetőségek azonban itt sem amerikai méretűek: 1964 végén mindössze 80 angol gyártmányú számítógép működött állami intézményekben vagy volt rendelés alatt. A kormány megfontolás tárgyává teszi az 1970-ig terjedő beszerzési programjának feltornászását, de itt is inkább néhányszor tíz gépről lehet szó és nem néhány százról, mint az Egyesült Államokban, b) nyugat-

[26] The Economist, 1964. szeptember 26.
[27] Computers & Automation, 1964. szeptember.
[28] The Economist, 1965. január 2. és Computers & Automation, 1965. január.

európai „hídfőállás" kiépítése, c) az egész brit számítógépgyártás egyetlen nagyvállalatban való koncentrálása, ami az ICT, a gyári automatizálásra szakosodott Elliott és az English—Electric—Leo egyesítését jelentené. Mindez azonban sem könnyen, sem gyorsan nem valósítható meg.

Az ICT helyzetét az is nehezíti, hogy gyártmányainak mintegy 40 százalékát exportálja. Márpedig a számítógéppiacon a verseny valósággal öldöklővé válik. A General Electric a Bull és az Olivetti gyártási programjának koordinálására készül; a GE és az IBM között kibontakozó nagy csatának Nyugat-Európa lesz az egyik fő terepe és nyitott kérdés, hogy a gigászok küzdelmében az ICT biztosítani tudja-e helyét a nap alatt... Hiszen még legtermészetesebb piacain, a Nemzetközösség országaiban is háttérbe szorul az amerikai versenynyel szemben. Csupán egyetlen példa: Ausztrália 1963 szeptembere és 1964 augusztusa között 140 adatfeldolgozó berendezést importált, s ebből a fele jutott az IBM-nek és egyötödénél is kevesebb az ICT-nek.[29] Az IBM még Afrikát sem engedi át: a nigériai ibadani egyetemen oktatási és számítógépközpontot létesített; ez afrikai terjeszkedésének góca.

A légkörre jellemző, hogy a legtekintélyesebb brit sajtóorgánumok egyike nem tartja kizártnak, hogy az IBM ellen viharos lendülettel támadó General Electric az ICT-re is szemet vetett, mivel így gyártmányválasztékát jelentősen kibővíthetné és az ICT-nek az egész világra kiterjedő eladási hálózatát további támaszpontként használhatná fel további hadműveleteihez, bár ez jóval költségesebb ügylet volna, mint akár a Bull, akár az Olivetti bekebelezése.[30]

Ez talán nem következik be máról holnapra, hiszen az ICT-nek, a nyugat-európai számítógépipar utolsó fellegvárának a fennmaradása, önállóságának megőrzése Angliában bizonyos értelemben nemzeti presztízskérdéssé vált. De hiszen az volt Franciaországban a Bull, Olaszországban az Olivetti „megmentése" is. A tanulmányunk címében feltett kérdésre adható válaszra a Dieboldcsoport már idézett jelentésének[31] a következő megállapítása utal: az amerikai vállalatok részesedése a nyugat-európai számítógéppiacon 1964 első felében immár 70 százalék fölé emelkedett, miért is a berendezéseknek az európai és amerikai vállalatok közti megoszlására vonatkozó adatoknak mind kevésbé van tényleges jelentőségük, a figyelmet most már a piac bővülésére kell összpontosítani. Más szóval: az Egyesült Államoknak a számítógépgyártásban, a műszaki fejlődés egyik kulcsszektorában még a legfejlettebb tőkésországokban is sikerült csaknem teljes monopolhelyzetet kiépítenie, egy olyan időpontban, amikor a fejlődés az iparág forgalmának meredek felfelé ívelését, megsokszorozódását tűzi napirendre. Ez pedig Nyugat-Európa tudományos, gazdasági és kulturális élete egyik legfontosabb ideggócának amerikai ellenőrzés alá vonásával jár.

Ádám György

[29] MIA (Marktionformationen für Aussenhandel), 1964. november 9.

[30] The Economist, 1964. szeptember 26.

[31] The Financial Times, 1964. december 22.

A szocialista iparosítás és hatása a román népgazdaság fejlődésére

Romániában a felszabadulás óta eltelt húsz év alatt megteremtették a szocializmus anyagi-műszaki bázisát. A szocializmus immár átfogja az egész népgazdaságot.

A párt irányítása alatt a szocializmus építésének éveiben gyökeresen megváltozott a román népgazdaság jellege; a múltban gyengén fejlett iparral és elmaradott mezőgazdasággal rendelkező ország történetileg viszonylag rövid idő alatt szocialista ipari és mezőgazdasági, valamint virágzó kultúrájú országgá alakult át.

A szocialista építés legfőbb emelője az ország szocialista iparosítása volt. Az első kétéves terv, az ötéves népgazdasági fejlesztési terv (1951—1955), az ország tízéves villamosítási terve (1951—1960), a Román Munkáspárt II. kongresszusának az 1956—1960-as időszakra vonatkozó irányelvei a népgazdaság fejlesztésére, a hatéves terv (1960—1965) — mind a szocialista iparosítási politika fontos eszköze volt.

A szocializmus építésének új szakaszát jelenti a Román Munkáspárt III. kongresszusán elfogadott hatéves terv. A hatéves terv fő célkitűzése a szocializmus teljes felépítését szolgáló anyagi-műszaki bázis fejlesztése, ami lehetővé fogja tenni, hogy Románia minél rövidebb idő alatt elérje az egy főre eső termelésben és fogyasztásban a történetileg kedvezőbb körülmények között fejlődött országok jelenlegi magasabb színvonalát.

Az ipari termelés növekedésének üteme és az ipar jelentőségének megváltozása a népgazdaságban

A szocialista iparosítási politika következetes alkalmazásának eredményeként a teljes ipari termelés a tervgazdaság 15 esztendeje alatt 1963-ra az 1948. évi színvonalnak 8,67-szerese lett, az 1938. évinek pedig 7,4-szerese. 1965-ben a teljes ipari termelés több mint 9-szerese lesz az 1938. évinek. A hatéves terv első négy esztendejében az ipari termelés 71 százalékkal növekedett. Az 1938. évi teljes ipari termelésnek megfelelő termékmennyiséget 1963-ban kevesebb, mint 50 nap alatt termelték meg, míg 1965-ben ehhez mintegy 40 napra lesz szükség.

Az ipari termelés növekedésének átlagos évi üteme 1950—1963 között 13,2 százalék volt, messze meghaladta a háború előtti román ipar fejlődési ütemét (az 1929—1938-as időszakban 4 százalék). A román ipar fejlődésének jelenlegi üteme meghaladja a kapitalista országok ipari termelésének átlagos évi fejlődési ütemét is. Az 1950—1963 közötti időszakban a román ipar átlagosan évi 13,2 százalékkal növekedett, néhány tőkésország hasonló mutatója pedig a következő volt: Egyesült Államok 4 százalék, Svédország 3,4 százalék, Anglia 2,7 százalék, és az utóbbi esztendők kedvező konjunktúráját élvező országokban: NSZK 8,3 százalék, Olaszország 8,8 százalék, Ausztria 6,5 százalék, Franciaország 5,8 százalék. Egy ismert svájci újság szerint (Tribune de Genève, 1963. okt. 30.) Románia a teljes termelés, a munkaerőfelhasználás és a munkatermelékenység növelésében olyan százalékos eredményeket ér el, amelyek közül egyesek európai, vagy akár világrekord számba mennek. Az Economic Survey of Europe 1963. megállapítása szerint Románia ipari teljes termelésének 1963. évi növekedése (12,5 százalék) meghaladja bármely más országét.

A román ipar magas fejlődési üteme mélyreható változásokat idézett elő az ország gazdasági struktúrájában, ami megnyilvánul külön-külön valamennyi ágazat fejlődésében is. Az ipar a népgazdaság uralkodó, vezető szektorává vált. Ez a tény különleges jelentőségű. A burzsoá-földesúri Románia agrár jellegű volt, és ez az ország a szocialista építés évei alatt döntő eredményeket ért el a

fejlett ipari országgá való átalakulás útján.

Megnövekedett az ipar részesedési aránya a nemzeti jövedelem termelésében, ami egyben azt is jelenti, hogy a nemzeti jövedelem gyorsabb ütemben növekszik, mint egy agrárjellegű gazdaság körülményei között.

Az anyagi termelési ágazatok részaránya a nemzeti jövedelem termelésében
(százalékban, folyó áron)

Megnevezés	1938	1950	1955	1959	1963
Ipar	30,8	44,0	39,8	40,9	46,9
Építőipar	4,4	6,0	5,6	8,0	8,3
Mező- és erdőgazdaság	38,5	28,0	37,6	37,8	29,8
Közlekedés és távközlés	6,5	4,3	3,7	3,7	4,2
Áruforgalom	14,9	11,8	9,2	6,4	7,9
Egyéb ágazatok	4,9	5,9	4,1	3,2	2,9

Forrás: Az 1964. évi román Statisztikai Évkönyv, 117. l.

A nemzeti jövedelem növekedésének átlagos évi üteme 1950—1963 között mintegy 10 százalékos. A nemzeti jövedelem hasonló ütemű növekedése nemcsak a burzsoá-földesúri Romániához képest példátlan, hanem általában a kapitalista országok jelenlegi fejlődési üteméhez képest is. Ezekben az országokban a nemzeti jövedelem növekedési üteme általában néhányszorosan alacsonyabb. A Bulletin Économique pour l'Europe (1961. Vol. 13. 2. sz. 68. l.), az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága közlönye szerint, Románia nemzeti jövedelmének növekedési üteme egyike a legmagasabbaknak a háború utáni Európában, és messze meghaladja mindazt, amit Románia a két világháború között elért.

A nehézipar fejlődésének elsődlegessége Az ipari termelés szerkezetének átalakítása

A szocialista iparosítás egyik alapvető követelménye a nehéziparnak — különösen pedig legfontosabb ágainak — gyorsabb fejlődési üteme az egész ipar fejlődési üteméhez képest.

Az ipari teljes termelés dinamikája (1938 = 100)

Megnevezés	1948	1950	1955	1959	1963
Egész ipar	85	147	299	433	741
A szektor	92	167	363	572	10-szeres
B szektor	79	129	240	309	483

Forrás: Az 1964. évi román Statisztikai Évkönyv. 156—157. l.

Az 1956—1963 közötti időszakban az egész iparban elért 13,2 százalékos átlagos évi ütem az *A* szektor 15,1 százalékos, a *B* szektor 10,7 százalékos átlagos évi növekedéséből adódik. Ennek megfelelően megváltozott a két szektor súlya is az ipari teljes termelésben.

A nehézipar elsődleges fejlesztésére irányuló politika eredményeképpen még magasabb a növekedési ütem az ipar olyan döntő ágazataiban, amelyektől az egész népgazdaság állandó és arányos fejlődése, az ország folyamatos társadalmi-gazdasági felvirágzása függ. A hatéves terv

Az A és B szektor részaránya az ipari teljes termelésben (%)

Megnevezés	1938	1950	1955	1956	1963
Egész ipar	100,0	100,8	100,0	100,0	100,0
A szektor	45,5	53,0	55,8	60,3	64,3
B szektor	54,5	47,0	44,2	39,7	35,7

Forrás: Az 1964. évi román Statisztikai Évkönyv 166—167. l.

első négy esztendejében például a gépgyártó- és fémfeldolgozó iparban az átlagos évi növekedési ütem 18,3 százalék, a kohászatban 16,9 százalék, a villamosenergia-iparban 17,6, a vegyiparban 25 százalék.

A termelés növekedése a döntő iparágakban (%)

Megnevezés	A termelés növekedése (1938—1963)	Évi növekedési ütem (1950—1963)	A döntő iparágak termelésének növekedése 1938—1963 között az egész ipar növekedéséhez képest
Egész ipar	1741	13,2	1,0
ebből:			
villamosenergia- és hőenergiatermelés	17-szeres	16,1	2,3
vaskohászat	10-szeres	14,8	1,3
gépgyártás és fémfeldolgozás	17-szeres	18,8	2,3
vegyipar	23-szoros	22,2	3,1

Forrás: Az 1964. évi román Statisztikai Évkönyv 158—159. l.

A nehézipari ágazatok elsődleges fejlesztése lényeges változásokat idézett elő az ipari termelés szerkezetében. Jelentősen megnőtt egyes döntő fontosságú iparágak részaránya és ennek megfelelően csökkent másoké, bár ezek termelése is jelentősen növekedett.

Az ipari teljes termelés struktúrája (%)

Megnevezés	1938	1950	1955	1959	1963
Egész ipar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ebből:					
villamos- és hőenergia-termelés ...	1,1	1,9	2,2	2,5	2,7
fűtőanyag-termelés	16,8	11,3	10,9	10,0	8,2
gépgyártás és fémfeldolgozás	10,2	13,3	18,8	22,9	26,6
vaskohászat	4,1	5,4	4,2	5,6	6,0
vegyipar	2,7	3,1	4,7	6,0	8,5
fakitermelés és feldolgozás	9,5	9,9	8,9	8,2	7,2
textilipar	9,4	11,1	10,0	7,8	7,3
konfekcióipar	3,4	7,5	5,9	4,9	5,1
bőr-, szőrme- és cipőipar	3,3	4,0	3,5	2,9	2,4
élelmiszeripar	32,4	24,2	21,7	19,2	16,2

Forrás: Az 1964. évi román Statisztikai Évkönyv 166—167. l.

Románia iparosítása során a feldolgozó iparágak növekedése gyorsabb, mint a kitermelő ipar növekedése. Egyes számítások szerint a feldolgozó ipar termelése a kitermelő iparénak hozzávetőleg kétszerese. Ilyen arányok feltétlenül szükségesek, ha tekintetbe vesszük, hogy a magas fejlettségű országokban az ipari termelés döntő részét a feldolgozó iparágak adják.

Ez a modern iparban megnyilvánuló tendencia az állandó műszaki fejlődéssel magyarázható, és megköveteli egyre nagyobb hatékonyságú termelőeszközök termelését, valamint a nyersanyagok mind magasabb fokú feldolgozását. A kitermelő ágazatok termelésének jelentős növekedése elsősorban új természeti források feltárásának tudható be (a szénbányászat termelése 1963-ban 2,6-szer, a földgáztermelés 5,2-szer volt magasabb az 1950. évinél). Az előző időszakhoz hasonlóan a hatéves terv időszakában is nagy fontossága van az új természeti kincsek fellelésének és feltárásának.

Az ipari termelés struktúrájának megváltozása a nehézipar javára az egész népgazdaság gyors ütemű fejlődésének egyik legfontosabb tényezője.

Az iparosítás és a termelőerők arányos regionális fejlesztése

A háború előtt az ipar területi megoszlása teljesen egyenetlen volt. Az ipar Bukarest, Brassó, Hunyad, Temesvár, Resica városokban és a Prahova völgyében koncentrálódott. 1938-ban ez a néhány ipari centrum adta Románia teljes ipari termelésének mintegy 70 százalékát, amíg Moldova, Oltenia, Dobrogea tartományok, ahol az ország lakosságának 38 százaléka élt, mindössze 12 százalékát adták az ipar teljes termelésének. Ilyen és ehhez hasonló aránytalanságok mutatkoztak minden tekintetben a termelőerők területi elhelyezésében.

Románia szocialista iparosítása aktív életre keltett olyan tartományokat, amelyek korábban csak vegetáltak. E területek felé nagy beruházási összegek áramlottak, amelyek mindenekelőtt új, jelentős ipari objektumok létesítésében öltöttek testet. Ezáltal a korábban elmaradott területek anyagi és munkaerőforrásai bekapcsolódtak az ország gazdasági vérkeringésébe; új nyersanyagforrásokat tártak fel és racionálisabb munkamegosztás alakult ki a különböző területek és tartományok közt.

Az ipari termelés növekedése egyes tartományokban (1950 = 100)

Tartomány	1955	1959	1963	Az átlagos évi növekedés üteme	
				1950—1963	1959—1963
Országosan	215	316	549	14,0	14,9
Arges	221	342	621	15,1	16,0
Bacau	219	338	623	15,1	16,5
Iasi	255	429	895	18,4	20,2
Oltenia	229	372	680	15,9	16,3
Maros-Autonom Magyar	245	377	668	15,7	15,4

Forrás: Az 1964. évi román Statisztikai Évkönyv 162—163. 1.

A termelés ilyen ütemű növekedésére számos új ipari létesítményt hoztak létre. Oltenia tartományban például elektrotechnikai felszerelési üzemet, Craiovában mezőgazdasági gépgyárat építettek, átszervezték és kibővítették a Turnu-Severin-i hajógyárat, jelentős olajipari objektumokat hoztak működésbe, fafeldolgozó ipar létesült, könnyű- és élelmiszeripari üzemek épültek, építés alatt áll az egyik legnagyobb vegyipari kombinát, amely műtrágyát és szintetikus anyagokat fog gyártani, hogy csak egy tartomány új létesítményein keresztül érzékel-

tessük a fejlődést. Hosszan lehetne még sorolni a létesítményeket; összefoglalóan talán még annyit, hogy Oltenia ipara 1962-ben 15-szörösen haladta meg az 1938. évi színvonalat. Olyan nagy kapacitású iparművek kezdték meg működésüket, mint az Onesti-Borzesti petrokémiai kombinát, a Roman-i csőgyár, a Bicaz-i vízierőmű 210 000 kW kapacitással stb., stb.

Nincs az országnak olyan pontja, ahol ne érződne a szocialista iparosítás politikájának hatása.

Az iparosítás és változások a lakosság foglalkoztatottság szerinti összetételében

1950-ben a mezőgazdaságban dolgozott a teljes aktív népesség 73,9 százaléka, 1962-re ez az arány 64,5 százalékra csökkent.

A foglalkoztatottak megoszlása népgazdasági ágak szerint (%)

Ágazat	1930	1950	1962
Összesen	100,0	100,0	100,0
ebből:			
ipar	7,9	12,0	17,5
mező- és erdőgazdaság	76,7	74,3	59,5
építőipar	0,6	2,2	6,5
közlekedés és távközlés	1,9	1,4	2,2
kereskedelem és vendéglátóipar	3,6	2,5	3,7

Forrás: Az 1930. évi román Népszámlálási és 1964. évi Statisztikai Évkönyv. 127. l.

A mezőgazdasági munkatermelékenység növekedése következtében felszabaduló munkaerőforrások átirányítása a román népgazdaság lényeges problémája. Ebből a szempontból a szocialista iparosítás új munkaalkalmak teremtésének legfontosabb eszköze nemcsak az ipari foglalkoztatottság növelése által, hanem azáltal is, hogy az iparosítás valamennyi egyéb tevékenységi ág — közlekedés, kereskedelem, szociális-kulturális ellátás — fellendülését eredményezi.

Az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak számának jelentős növekedését az utóbbi években a mezőgazdaságban bevezetett új technika következményeként felszabaduló falusi lakosság átáramlása biztosította. Ez a tény az iparosításnak egy sajátos jelenségével járt együtt, mégpedig a lakosság fokozatos urbanizálódásával.

Tartomány	Városi lakosság (ezer lakos)			Városi lakosság		A városi lakosság aránya a tartomány össznépességéhez képest		
				1948-ban 1938-hoz képest (%)	1963-ban 1948-hoz képest (%)			
	1930	1948	1963			1930	1948	1963
Országosan	3051,3	3713,1	6234,2	121,7	167,9	21,4	23,4	33,1
Hunedoara	62,7	76,9	369,3	123,5	480,8	12,5	15,5	56,3
Brasov	169,6	235,1	528,2	138,6	224,7	21,8	27,6	49,7
Banat	244,7	289,4	535,2	118,3	185,0	20,8	24,3	43,1
Bacau	133,9	123,5	301,5	92,2	244,3	18,7	15,4	27,3
Ploiesti	203,3	252,6	509,8	124,2	201,9	19,3	20,7	34,9
Maramures	112,8	105,2	242,9	93,3	230,8	18,0	16,4	31,1
Maros-Autonom Magyar	78,1	90,8	217,7	116,3	239,7	11,8	12,9	26,7
Crisana	109,7	110,5	263,6	100,6	238,8	13,7	13,7	30,2

Forrás: Az 1964. évi román Statisztikai Évkönyv 81—83.l .

A burzsoá-földesúri Romániában a népgazdaság legfontosabb szektora a mezőgazdaság volt, a lakosság nagy többsége falun élt. 1930-ban például az össznépesség mintegy 79 százaléka falusi volt. A népi hatalom éveiben ez a helyzet fokozatosan megváltozott, olyan mértékben, amilyen mértékben az ipar a gazdasági élet legfontosabb területévé vált. 1963-ban a városi lakosság az 1948. évinek 1,7-szeresére növekedett, az össznépességben való aránya pedig 33,1 százalékra növekedett.

Az ország térképén új városok és ipari központok tűntek fel (Onesti, Lucacesti, Victoria, Uricani stb.). Hunyad városa pedig, ahol a lakosság száma 1930—1948 között 2418 fővel nőtt és 1948-ban nem számlált többet 7018 lakosnál, jelenleg a kohászati kombinát fejlődése nyomán több mint 86 000 lakosú várossá vált. Amíg 1948-ban mindössze 3 százezer főnél nagyobb lakosságú város volt (Bukarest, Kolozsvár, Temesvár), addig 1963-ban már 13-ra növekedett számuk.

Az ország történetében először fordult elő, hogy egy tartományban túlsúlyba kerüljön a városi lakosság. Ez a tartomány Hunyad, amelynek ipari termelése 1951—1963 között mintegy 5,4-szeresére emelkedett.

Változások a külkereskedelem szerkezetében

A múltban, annak ellenére, hogy Romániának kitűnő lehetőségei voltak a nyersanyagbázis kiszélesítésére, jelentős mennyiségben importált különböző nyersanyagokat. 1936-ban például a textilipari nyersanyagszükséglet 80 százalékát behozatal útján fedezték.

Jellemzőek az import szerkezetére vonatkozó hivatalos adatok: 1935., 1936., 1937., 1938. években például a késztermékek aránya 79,5 százalék, 80,3 százalék, 77,5 százalék, 74,4 százalék volt, ami azt jelenti, hogy a késztermékimport a teljes behozatalnak 75—80 százalékát tette ki. Az export szűk választéka — amely 1938-ban több mint 81 százalékban gabonából, olajból, olajipari termékekből, fából és faipari termékekből, élőállatból és állati termékekből állott — meghatározta Románia gazdasági szerepét: Románia a nyugati országok nyersanyag- és élelmiszerszállítója volt. Ilyen import—export struktúra következtében 8—12 tonna exportáruval kellett kiegyenlíteni 1 tonna importárut.

Ez a helyzet lényegesen megváltozott a népi hatalom éveiben.

A külkereskedelem összvolumene 1951—1963 között körülbelül 4,25-szörösére növekedett. Állandó és jelentős fejlődésen ment keresztül Románia külkereskedelme a hatéves terv időszakában: 1963-ban mintegy 88 százalékkal volt magasabb, mint 1959-ben.

A szocialista iparosítás nemcsak a külkereskedelem volumenének lényeges növekedését idézte elő, hanem mélyreható változást eredményezett annak struktúrájában is.

Mind fontosabb helyet foglal el az exportban a gépgyártóipar. A gépek és felszerelések kivitele — olyan termékek kiviteléről van szó, amelyekben magas fokon értékesülnek a nyers- és félkészanyagok és az emberi szakértelem — közel tizenkétszeresére növekedett 1951—1962 között (ugyanakkor a teljes exportvolumen 3,9-szeresére növekedett). 1962-ben a gépkivitel a teljes export volumenében 18 százalékot tett ki az 1950. évi 4,2 százalékkal szemben.

Románia a világ egyik legnagyobb olajipari felszereléseket exportáló országává vált; ezeket a felszereléseket a múltban majdnem teljes egészükben importálni kellett. Jelenleg az olajipari felszerelések exportjában Románia az Egyesült Államok és a Szovjetunió mögött a harmadik helyet foglalja el. 1963-ban az olajipari felszerelések termelésének mintegy 30 százaléka exportra került.

Mind jelentősebb helyet foglal el az export volumenében a vegyipar: a vegyipari termékek kivitele 1960—1963 között 3,4-szeresére növekedett.

A népi hatalom éveiben nőtt az

olajipari termékek és a faanyagok exportja is, annak ellenére, hogy részarányuk az export összvolumenében jelentősen csökkent. Ezzel szemben mind a nyersolaj, mind pedig a faanyagok mélyebb és sokrétűbb feldolgozása következtében új, magasabb minőségű és értékű termékek kerültek az exportválasztékba. Jelenleg Románia magas oktánszámú benzineket, ásványolajokat, különleges petróleum-fajtákat és egy sor más hasonló terméket exportál, amelyet a múltban importált.

Románia exportjában a nyersanyagok és a különböző feldolgozású fűtőanyagok, félkésztermékek a hatéves terv első felében mintegy 55 százalékot tettek ki. Annak ellenére, hogy ezeknek az árufajtáknak a részaránya bizonyos mértékben csökkent az előző periódushoz képest (amikor mintegy $^2/_3$-ot tett ki), mégis magasabb, mint a hasonló áruk behozatali aránya.

Románia importját az a tény jellemzi, hogy több mint 90 százaléka az ország termelőerőinek fejlődéséhez szükséges nyersanyagok és felszerelések biztosítására hivatott. Az 1963. évi gépi beruházások mintegy 34 százaléka importból származott (1950—1963 között ez az arányszám átlagosan 28 százalék). E felszerelések jelentős része az újonnan létesült vagy épülő ipari objektumokba került.

Románia iparának fejlesztésében — a többi szocialista országhoz hasonlóan — támaszkodik a szocialista országok együttműködésére és kölcsönös segélynyújtására. A román külkereskedelem volumenének legnagyobb része a szocialista országokkal realizálódik. A külkereskedelmi forgalom viszonylag jelentős hányada különböző nem szocialista országokkal bonyolódik le, amelyek közül sok a fejlett tőkésország. Románia kereskedelmi kapcsolatainak fejlesztésében szem előtt tartja, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás nem jelentheti a szocialista országok izolálódását a világkereskedelemtől. A Román Népköztársaság a többi szocialista országhoz hasonlóan küzd a normális, kölcsönösen előnyös, politikai feltételek nélküli gazdasági kapcsolatok fejlesztéséért és bővíti gazdasági kapcsolatait valamennyi országgal, függetlenül azok társadalmi rendszerétől.

A történelem megcáfolta a burzsoá teoretikusoknak azt az állítását, hogy a nehézipar fejlesztése Románia gazdasági elszigetelődéséhez fog vezetni; de azokat is megcáfolják a tények, akik még ma is azt állítják, hogy a nehézipar elsődleges fejlesztése ilyen következménnyel járna.

Bebizonyosodott, hogy a nehézipar fejlesztése nemhogy csökkentette volna a külkereskedelmi lehetőségeket, hanem megfordítva: döntő tényező volt Románia nemzetközi gazdasági kapcsolatainak fejlődésében. Románia több mint 80 országgal áll gazdasági kapcsolatban, amelyek közül sokkal a múltban semmiféle kapcsolata nem volt.

Vasile Rausser

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Jócsik Lajos: A világ kenyere ma és 2000-ben

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 369 l.

Jócsik Lajos érdekes utazásra hívja az olvasót. Könyve lapjain a világ táplálkozási tájairól ad színes képet. Megvizsgálja, hogyan táplálkoznak a világ népei, hogyan alakul a föld népességeltartó képessége, megszüntethető-e az éhezés a világon, lesz-e elég kenyere a jövő nemzedéknek, megteremthető-e az állandóan szoporodó emberiség számára a bőség.

Az élelem és táplálék, az élelmezés és táplálkozás nem egyértelmű fogalmak — hangsúlyozza a szerző. „Az élelem ama anyagok összessége, amelyek nyers állapotban vagy elkészítve az ember táplálékát adják." A táplálék (tápanyagok) azok a kémiailag és biológiailag meghatározható anyagok, amelyek az ember életének, munkájának és egészségének a fenntartására szükségesek." Az élelem és a táplálék egymáshoz való viszonya sokféle változatban és arányban érvényesülhet. Az ember jóllakottan is éhezhet, ha az élelemből a létfontosságú tápanyagok hiányoznak.

Milyen tápanyagok szükségesek az ember számára? Erre vonatkozóan többen végeztek számításokat. Az embernek, ha semmi munkát sem végez, akkor is szüksége van bizonyos élelemre és ebben meghatározott kalóriamennyiségre. A végzett munka pedig csak növeli a tápanyag- és a kalóriaszükségletet. A testi munkát nem végző ember szervezetének fenntartása napi 2450 kalóriát igényel. Az ülő foglalkozást végzőknek viszont napi 2700 kalóriára van szükségük. A mérsékelt fizikai munkásoknak napi 3050, a nehéz fizikai munkásoknak 4150, a nagyon nehéz fizikai munkásoknak 5500 kalória a szükséglete. Természetesen nem elég csak az összes kalóriamennyiséget vizsgálni. Az élelmiszereknek megfelelő mennyiségű szénhidrátot, fehérjét, zsírt, ásványi sókat és vitaminokat is kell tartalmazniuk. Normálisnak tekinthető a táplálkozás, ha az elfogyasztott — egyébként elegendő mennyiségű — összes kalória 36 százaléka cereália, 37 százaléka állati eredetű fehérje és 26 százaléka egyéb tápanyag. (Mennyiségileg az összes fehérjeszükséglet napi 100 g, ennek fele teljes értékű.)

A táplálkozástudományi alapfogalmak ismertetése után a könyv a világ 2995 millió lakójának táplálkozásával foglalkozik. Az élelmezési statisztika adataiból megrajzolható a világ élelmezési térképe, amelyből — ha nem is mindig egészen pontosan — megítélhető az egyes országok táplálkozási színvonala. A kép nagyon változatos, ahány ország, vidék, nép, annyi féle táplálkozás.

Az európai kapitalista országok közül táplálkozásban Írország és Dánia jár az élen (napi 3440, illetve 3370 kalóriafogyasztással), az utolsó pedig Portugália. Nem maradnak le a tőkésországok mögött az európai szocialista országok sem.

Európa népeinek táplálkozási színvonala mögött nagyon elmaradnak az afrikai országok. A fekete kontinensen egyetlen ország táplálkozása sem éri el a biológiailag szükséges színvonalat. Az ellátottság a 8—10 éves gyermek igényének színvonalán mozog. Az elfogyasztott élelmiszerek zöme gabonaféle. Dél-Rhodesiában például a kalóriaszolgáltatás 74,1 százalékát a cereáliák adják. Lényegében hasonló a kép Közel-Keleten is. Ezekben az országokban az elfogyasztott élelem mennyiségileg is kevés, minőségileg is rendkívül hiányos.

Ázsia a krónikus éhezés kontinense. A múlthoz képest csupán annyi fejlődés tapasztalható, hogy az éhínséget többnyire már el tudják kerülni. Részletesen foglalkozik a szerző azokkal az országokkal (Indiával, Pakisztánnal), „amelyek társadalmi és vallási rendszere szinte biológiai öngyilkosságba tereli a néptömegeket". Indiában, ahol az átlagos napi kalóriafogyasztás 1860. több (0,62) jószág jut egy lakosra, mint Hollandiában (0,60). Ez a hatalmas állatállomány óriási mennyiségű takarmánytömeget fogyaszt, a húsát azonban a lakosság — vallási hiedelmek miatt — nem fogyasztja el.

Részletesen ismerteti a könyv az amerikai táplálkozást. Az Egyesült Államokban az étrend 1962-ben napi 3100 kalóriát tartalmazott 92 gramm fehérjével, amelyből 66 gramm volt teljes értékű. Amerika magas színvonalú átlagadatai azonban eltakarják azt, hogy egyes országrészeken nem ritka az éhezés, és hogy az Egyesült Államok déli részén mindennapos a pellagra. Színes képet ad a mű Közép-Amerikáról is. Szembetűnő a különbség az Egyesült Államok, Kanada és e földrész népeinek táplálkozása között. Az észak-amerikai farmok munkása egy órai munkájával 12-szer annyi kukoricát, 15-ször annyi búzát, 19-szer annyi gyapotot tud megvásárolni, mint a mexikói peon. Az úgynevezett banánköztársaságok (Guatemala, Honduras, Salvador, Nicaragua, Costa Rica, Panama) amellett,

hogy nagy mennyiségű gyümölcsöt és élelmiszert termelnek, a világ élelmezési térképének sötét foltjai közé tartoznak.

Kiáltó ellentétekkel találkozunk a Dél-Amerikával foglalkozó részben is. A kielégítően táplálkozó Argentínától és Uruguaytól nem messze fekvő Bolíviában az étrend csak 1200 kalóriát biztosít naponta, ami legalacsonyabb a világon.

Ezek a fejezetek megrázóan mutatják be a gyarmati rendszer, a monokultúra hatását. Sokoldalúan bizonyítja a szerző, hogy Ázsia, Afrika, Dél-Amerika népeinek még ma is mérhetetlen nyomora az évszázados elnyomás és kizsákmányolás egyenes következménye. Egyes országcsoportok (például a volt francia Közép-Afrika) esetében azonban — ahol nagyon kevés adat állt rendelkezésre —, úgy gondolom helyesebb lett volna az összevont tárgyalási módot alkalmazni.

Óceánia lakói — Új-Guinea kivételével — nem ismerik sem a kalória- sem a fehérjehiányt. A világ legjobban táplálkozó népei élnek itt. A föld legnagyobb éhségzónájának (Indiának, Pakisztánnak stb.) közvetlen közelében különösen feltűnő Ausztrália és Új-Zéland nagyarányú biológiai ellátottsága. (Új-Zélandban 1961—1962-ben az átlagos fogyasztás napi 3510 kalória, 109 gramm összes és 74 gramm állati eredetű fehérjével.)

Érdekes adatokat közöl a szerző a szovjet emberek táplálkozási színvonalának emeléséről. A cári Oroszországban mindennapos volt az éhezés, a dolgozók alig kapták meg a létfenntartáshoz szükséges tápanyagmennyiséget. Ma viszont a szovjet állam magas színvonalon látja el lakóit. A háború után a táplálkozás kalóriaértéke 3020-ra növekedett. Az összes fehérje fogyasztásában is lényegében ugyanez a fejlődés tükröződik.

A könyv negyedik részében a folyók, tavak, tengerek élelmezésben betöltött szerepét tárgyalja a szerző. Rámutat arra, hogy ez a szerep igen nagy (1961-ben 41,6 millió tonna halat fogtak), és a jövőben még nagyobb jelentőségű lesz a halhúsfogyasztás az emberiség táplálkozásában.

A föld egyes országai, népei táplálkozási színvonalának vizsgálata után az ötödik részben az éhség felszámolásának problémáival találkozunk. A föld lakóinak fele „veszélyesen kis mennyiséget", napi 2250 kalóriát vagy ennél kevesebbet fogyaszt. Ahhoz, hogy ez az embertömeg mennyiségileg és minőségileg a biológiai normáknak megfelelő táplálékhoz jusson, 150 százalékkal kellene növelni az egész világ növénytermelését. Az elmaradott népek táplálkozásának megjavítását célozza a Colombo terv, az ENSZ „Hadjárat az éhség ellen" mozgalma. A szerző szerint ezek a kezdeményezések nem képesek megoldani a problémákat. Az éhséget lehetetlen leküzdeni a gyarmati rendszer megszüntetése, a monokultúra felszámolása nélkül.

A könyv egyik legérdekesebb fejezetéből arra kapunk választ: van-e mód az élelmiszertermelés olyan arányú növelésére, amely a világ növekvő népességének magasabb színvonalon történő ellátását biztosítja. Szenvedélyesen szembeszáll a szerző a neomalthuzianizmussal, amely kilátástalannak tartja az emberiség jövőjét. Megvizsgálva a Malthus modern követői által felhozott érveket, a világ mezőgazdaságának teljesítőképességét, e teljesítőképesség fokozásának lehetőségét, arra a következtetésre jut, hogy nem kell aggódnunk, a jövendő nemzedékének lesz elég kenyere. A világon mérhetetlen mezőgazdasági termelésre alkalmas területek hevernek parlagon. Nagyságuk meghaladja Európa területének kétszeresét. A növényi termésátlagok általában gyorsabban nőnek, mint a népesség, az állattenyésztés fejlesztésével a teljes értékű állati fehérjék szinte kimeríthetetlen forrásai tárhatók fel. A tudomány és az ipar is egyre jobban hozzájárul az élelmiszertermelés fokozásához. 1960—1961-ben 10,2 millió tonna nitrogén műtrágyát használtak fel, amelynek termelésnövelő hatása F. Baade számításai szerint 200 millió tonna gabonával egyenértékű.

A könyv utolsó részében a szerző a második világháború előtti és utáni Magyarország táplálkozását hasonlítja össze. Rendkívül gazdag adatanyag alapján jellemzi a Horthy-Magyarország élelmezési viszonyait. A feudálkapitalista Magyarországon a szegény nép táplálkozása ázsiai, afrikai színvonalon mozgott. Idézi a szerző a Nemzeti Népélelmezési Bizottság adatait, amelyek szerint a dolgozó tömegek napi 1878 kalória tartalmú élelmiszeren éltek és dolgoztak. Ez a bizottság napi 3,8 dekagramm hús fogyasztását javasolja a dolgozóknak. A magyar nép a háború előtt tehát sem mennyiségileg, sem minőségileg nem táplálkozott kielégítően, amit a minőségi védőtáplálékok hiánya még csak tetézett.

A felszabadulás a magyar nép táplálkozásában is új korszak kezdetét jelentette. A szerző behatóan elemzi mezőgazdasági termelésünk és a fogyasztás ala-

kulását a felszabadulás után, valamint azt, hogyan élünk, hogyan táplálkozunk ma. Az 1960. évi adatok szerint a cereáliák fogyasztása viszonylag nagy mértékű (137 kg). A háború előttihez képest jelentősen — 26,6 kg-ra — nőtt az egy főre jutó évi cukor-, 123,4 kg-ra a zöldség- és gyümölcs- (1959-es adat), 47,8 kg-ra a hús-, 193,9 literre a tej- és 160 db-ra a tojásfogyasztás. Nem egy termék fogyasztása tekintetében a világ élvonalába kerültünk.

A kalóriafogyasztásban már 1955-ben túlléptük a 3000 kalóriás határt, 1956-ban pedig 3195 kalóriát tartalmazott a magyar étrend. Az ellenforradalom ugyan megzavarta a felfelé ívelő fejlődést, 1959-ben azonban az összes kalóriafogyasztás újra meghaladta a 3000-et. Összes fehérjefogyasztásunk kielégítő, 1959-ben napi 91 gramm volt (1956-ban már elértük a 96 grammot). Problémát okoz a magyar táplálkozásban a teljes értékű fehérjefogyasztás viszonylag alacsony színvonala. Ma az összes fehérje 30—38 százaléka teljes értékű fehérje. Közvetlen feladat tehát az, hogy megtartva a kalória- és az összes fehérjefogyasztás elért szintjét, legalább 50 százalékra javuljon a teljes értékű fehérjék aránya.

A könyv egészében részletes és alapos képet ad a világ táplálkozásáról, a gyorsan szaporodó emberiség ellátásának problémáiról. Közérthető, színes nyelvezete a legszélesebb olvasóközönség számára is élvezetessé teszi a művet, s a szakemberek számára is számos új adatot, szempontot ad. Lehetővé teszi, hogy alaposabban tanulmányozhassuk a különféle országok élelmiszerellátásának helyzetét, problémáit, fejlődési tendenciáit és nem utolsósorban hazánk helyét a világ táplálkozási térképén. Összefoglalva, Jócsik Lajos műve a mai szociológiai irodalomban igen jelentős és nagy érdeklődésre számottartó mű.

Csáki Csaba

A Közös Piac
Kísérlet a gazdasági integrációra
Kossuth Könyvkiadó, 1964. 242 l.

Az elmúlt év utolsó hónapjaiban került az olvasók elé a Kossuth Könyvkiadó jóvoltából első ízben olyan könyv, amely magyar nyelven analitikusan tárgyalja a tőkés gazdasági integráció problémáit, különös tekintettel az Európai Közös Piacra, a működő tőkés integrációs formák legfontosabbikára.

A tanulmánykötetet *Simai Mihály* szerkesztésében alkotói kollektíva írta. A könyv öt témakört tárgyal: a nyugat-európai integrációs folyamat főbb tényezőit *(Rába András)*, az integráció mechanizmusát *(Simai Mihály)*, az agrárintegráció problémáit *(Gulyás József* és *Márkus János)*, a Közös Piac szervezeti felépítését *(Gyulai István)*, valamint a KGST és a Közös Piac közötti összehasonlítást *(Simai Mihály)*.

A könyv első fejezete a nyugat-európai gazdasági integráció általános elméleti kérdéseit tárgyalja és ennek kapcsán három fő problémakört érint: az állammonopolista kapitalizmus és az integráció közötti kapcsolatot, a nemzetközi kereskedelem szerkezeti átalakulását és a nyugat-európai országok egyenlőtlen fejlődésének alakulását. A tanulmány tételesen felsorolja azokat a tényezőket, amelyek a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésében a tőkés integráció felé hajtanak. Ezek közül a legfontosabb: *a termelőerők gyors növekedése* (a tudomány és a technika hatalmas vívmányai), ez a tőke olyan mértékű koncentrációját és centralizációját teszi szükségessé, amely által a termelőerők a nemzeti határokat meghaladva mind nemzetközibbé válnak; a *nemzetközi politikai és gazdasági erőviszonyok megváltozása*, különös tekintettel a szocialista világrendszer létére. A szerző vázlatosan utal arra is, hogy az együttműködésre ható tényezők mellett az integráció kiélezte a tőkésországok és monopolista érdekcsoportok ellentéteit és maga is új ellentéteket hozott létre.

Nézetünk szerint a szerző kissé leegyszerűsíti az európai integrációnak az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyát. Lényegében csak a nyugat-európai monopolisták bizonyos értelemben vett USA-ellenességét emeli ki. Nem foglalkozik azzal, hogy miért támogatta és bizonyos mértékben miért segíti még ma is az Egyesült Államok a nyugat-európai Közös Piacot. Az Egyesült Államokat az európai gazdasági integrációk támogatásában kezdetben a „szabad kereskedelem" amerikai koncepciója vezérelte, mert úgy vélte, hogy a különféle kereskedelmi és devizális korlátok valamilyen formában történő lebontása növeli az amerikai gazdasági expanzió lehetőségeit. Az Egyesült Államok kétségtelenül jelentős he-

gemóniaveszteséget szenvedett el azáltal, hogy az általános gazdasági konjunktúra talaján keletkezett európai integrációs szellem önállóságot nyert, sőt az Egyesült Államok érdekeit is fenyegeti. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt, hogy az Egyesült Államok nyugat-európai térhódítása a tőkepiacon nagymértékű. Ennek következtében az amerikai tőke belülről használja ki a gazdasági integráció lehetőségeit és erősíti az Egyesült Államok pozícióit. Ezt a kérdést a könyv II. fejezetében kifejtik, de ennek aspektusai már az elméleti megalapozás szempontjából sem hagyhatók el.

A nemzetközi munkamegosztás irányainak megváltozását tárgyalva a szerző szemlélteti, hogy a termelés és a külkereskedelem növekedési üteme a második világháborút követően meghaladta az 1929—1933. évi válság előtti csúcsperiódust. Bizonyítja, hogy a külkereskedelem a termelésnél is gyorsabban növekedett és mélységében bővült a piac, ami a realizálás szempontjából is az integráció irányába hatott. A nemzetek közötti kereskedelem áruszerkezetét elemezve megállapítja, hogy a nehézipari termékek előretörése, a nyersanyag- és mezőgazdasági külkereskedelem viszonylagos háttérbe szorulása a jellemző tendencia. A földrajzi irányok elemzésénél a tanulmány kiemeli és bizonyítja, hogy a fejlett tőkésországok, különösen a nyugat-európai országok között megnövekedett az egymás közti áruforgalom, ami azt bizonyítja, hogy a termelőerők fejlődése még inkább fokozza a termelés specializációját, s ennek következtében a kölcsönös áruforgalom lehetőségét.

A II. fejezet a könyv gerincét képezi. Tematikailag két fő kérdést dolgoz fel: a római szerződés fő pontjait, a Közös Piac eddigi működésének következményeit és a tagországok gazdaságára való hatását.

Nagyon érdekes a tanulmányban az a rész, amely a Közös Piac országai új monopolszövetségeinek kialakulását és jellegét tárgyalja. Kifejti, hogy e szövetségek mind a termelésre, mind az értékesítésre kiterjednek, s nemcsak a Közös Piac területére érvényesek. Nézetem szerint e fejezetrész a tárgyi ismertetésen és a rövid elemzésen túlmenően kiterjeszthető lett volna a nemzetközi monopóliumok és a Közös Piac kölcsönkapcsolatainak bővebb elemzésére is, mert ebben a kapcsolatban a kölcsönös érdekek és ellentétek szakadatlan küzdelme plasztikusabb megvilágítást nyert volna.

Helyesen értékeli a mű, hogy a Közös Piac fejlődésének egyik kulcskérdése: miként tudják a tagországok összehangolni gazdaságpolitikájukat. Itt azonban a könyv állításai a felszínen maradnak, nem derülnek ki azok az összeütközési pontok, amelyek a Közös Piac tagországainak gazdaságpolitikai összehangolásakor felmerülnek. Így nem nyer az olvasó tájékozódást az NSZK és Franciaország gazdaságpolitikai érdekközösségéről és érdekellentéteiről, a vezető tagországok (az NSZK és Franciaország) és a kisebb potenciákkal rendelkező országok (Belgium, Hollandia és Olaszország) gazdaságpolitikai ellentéteiről.

A könyv hű képet nyújt viszont a gazdaságpolitika összehangolása kapcsán a közös konjunktúrapolitika kialakításának problémáiról, az adó- és szociálpolitikai nehézségekről.

A római szerződést elemző rész a legteljesebben a társult területek és a Közös Piac kapcsolatait tárgyalja. Kimutatja, hogy a társult területek milyen előnyöket élveznek a kívülmaradt fejlődő országokkal szemben, de helyesen utal arra is, hogy a társulás miként konzerválja ez országok termelőerőinek eddigi színvonalát. Az olvasó plasztikus képet nyer a Közös Piac országainak a társult területekkel való kapcsolatokban jelentkező ellentéteiről is.

A Közös Piac működési eredményeivel összefüggésben megvizsgálja az egymás közti külkereskedelem méreteinek és szerkezetének alakulását. Megállapítja, hogy a Közös Piac országai között a külkereskedelem gyorsan fejlődött és meghaladta az 1928. évi maximális szintet, előretört a munkamegosztás szempontjából a legfontosabb iparágak: a vegyipar, a gép- és szállítóeszköz-ipar termékeinek forgalma.

A Közös Piac és a kívülálló tőkésországok közötti kereskedelmi forgalmat elemezve a szerző megállapítja, hogy a fejlett ipari nagyhatalmaknak — az Egyesült Államoknak, Angliának és Japánnak — a Közös Piac országaival való külkereskedelmi kapcsolatai sokkal kedvezőbben alakultak, mint a kisebb fejlett nyugat-európai országoké, az utóbbiak függősége a Közös Piactól egyre inkább növekszik.

A Közös Piac működése igen érzékenyen érinti a nem társult fejlődő országokat — az olajállamok kivételével —, mert az imperialista protekcionizmus következtében versenyképességük egyre romlik.

A KGST-országok és a Közös Piac között a külkereskedelem 1961-ig gyorsan, de 1961—1963 között már lassabban fejlődött. Mi az oka annak, hogy a forgalom 1961-ig gyorsan növekedett? Erre a szerző helyes választ ad, amikor aláhúzza, hogy az 1950-es évek embargós kereskedelmi politikája következtében a fejlődés viszonylag alacsony szintről indult, a Közös Piac vámszigora a kezdetben még nem hatott eléggé, a Közös Piac országaiban a konjunkturális fellendülés csökkent, ami segítette a szocialista piac felé való orientációt, valamint a szocialista országoknak az e téren kifejtett erőfeszítései is számottevőek voltak.

A szerző a Közös Piac működésének eredményeit vizsgálva ragyogó elemzést nyújt az EFTA és a Közös Piac harcáról. A tanulmány sokoldalúan és elmésen tárgyalja Anglia és a Közös Piac viszonyának kérdését. A könyvben részletes fejtegetést találunk arra, hogy Anglia miért akar belépni a Közös Piacba és ezzel kapcsolatban milyen ellenállások vannak, milyen érdekektől vezérelve. E fejezetrész a marxista elemzés igen jó példája.

A marxista irodalomban vita folyik arról, hogy az integráció bővíti-e a monopóliumok piacát, s ha igen, milyen mértékben. A tanulmány álláspontja — nézetem szerint helyesen —, hogy a Közös Piac mélységében bővíti a piacot, de ugyanakkor azt is vallja, hogy a munkamegosztás nem játszott elsődleges szerepet a gazdasági fejlődés meggyorsulásában. Ez utóbbi állítás kissé deklaratív, mert az összefüggések rendszerében a feltételek kölcsönkapcsolatait nem lehet leegyszerűsítve vizsgálni és az igenlő és nemleges válasz nem fejezi ki mindig a valóság képét.

A III. fejezet a Közös Piac egyik sok ellentétet kiváltó területével, az agrárproblémákkal foglalkozik. A fejezet felépítését tekintve négy fő részre tagolódik: a Közös Piac országaiban milyen jelentősége van a mezőgazdaságnak (a termelés mérete, birtokviszony, termelékenység, ellátottság); nyugat-európai agrárprotekcionizmus fő vonásai a Közös Piac megalakulása előtt, a Közös Piac agrárpolitikájának elemzése és az agrártermékek külkereskedelmi forgalma.

A Közös Piac országaira jellemző, hogy egyre inkább önellátók lesznek élelmiszerben, sőt, sertéshúsban, zöldségben már feleslegeik is vannak. E folyamatban nagy szerepe van az agrárprotekcionizmusnak. A szerzők világosan kifejtik, hogy miért került előtérbe az agrárprotekcionizmus (a mezőgazdaság viszonylagos elmaradása, a mezőgazdaságban alkalmazottak alacsony bére miatt előálló migráció, választói érdekek stb.). Nézetem szerint helyes fejtegetéseikhez hozzátartozik, hogy a második világháború után a nemzetközi helyzet bizonyos autarkiás tendenciákat váltott ki, amelynek egyik mozzanata a mezőgazdasági önellátottságra való törekvés volt.

Nagyon gondosan ismerteti a tanulmány azokat az eszközöket, amelyekkel az állam megvalósítja az agrárprotekcionizmust (mennyiségi korlátozások, rögzített árak, állami készletezés, védővámok stb.).

A kollektív agrárpolitika megvalósítása a Közös Piac fejlődésének legérzékenyebb területe, a nyugatnémet—francia érdekellentétek egyik csomópontja. Az eszmei elképzelés szerint a kollektív agrárpolitikának a belső agrár-szabadkereskedelmen és a kifelé jelentkező általános agrárprotekcionizmuson kellene nyugodnia. A tanulmány végigvezet bennünket azokon a harcokon, amelyek a mezőgazdasági közös politika területén végbementek. Részletes ismereteket kapunk a közös gabona-, sertés-, baromfi-, tojáspiac, a közös zöldség- és gyümölcspiac specifikus problémáiról.

A könyv igen részletesen és érdekesen tárgyalja a Közös Piac agrárpolitikájának konzekvenciáit a szocialista országok szempontjából.

A IV. fejezetben a Közös Piac szervezeti felépítéséről nyerünk tájékoztatást. A Közös Piac Minisztertanácsa és Bizottsága nemzetek feletti szerv, rendeletei minden részben kötelezők és a tagállamokban közvetlenül joghatályosak. „A nyugat-európai nemzetek feletti integrációs szervezeteket — állapítja meg a szerző — a tőkések hozták létre és azok érdekeit fejezik ki, ezért nem nemzeti érdekek felettiek, de nem is nemzetiek."

A könyv legkevésbé sikerült fejezete a KGST és a Közös Piac témáját tárgyaló rész. A szerző nagyban leegyszerűsíti az összefüggéseket, fejtegetései során deklarál és nem bizonyít, ami egészében véve helytelen.

A könyv összefoglaló értékeléseként megállapítjuk, hogy hasznos monográfia kerül az olvasó elé, amely túl az ismeretterjesztésen, a szakmai igényeket is magas színvonalon elégíti ki.

Wiesel Iván

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Йожеф Берени

Занятость и жизненный уровень

Происходившее до сих пор, главным образом, экстенсивное развитие народного хозяйства возможно было, в первую очередь, благодаря относительно большим резервам рабочей силы. С переходом на этап интенсивного развития все более становится необходимой мобильность рабочей силы: ее передвижение из одной отрасли в другую, с одного предприятия — на другое. В то же время изменения в жизненных условиях, жизненном уровне индивидуумов (семей) также могут вызвать миграцию рабочей силы. Степень и направления передвижений, происходящих по этим двум причинам, не всегда совпадают. В Венгрии очень велика текучесть рабочей силы. Часть этих передвижений происходит в интересах народного хозяйства, другая часть — в интересах индивидуума (семьи), но имеются и такие передвижения, которые лишь с виду служат этим интересам. Задача состоит в том, чтобы частью усилить, частью же притормозить происходящие в настоящее время передвижения, в первую очередь, при помощи материального стимулирования.

При настоящей системе заинтересованности наших предприятий рабочая сила, ставшая лишней, не освобождается «автоматически»: предприятия заинтересованы не только в допущении «излишней занятости», но даже и в противодействии ее ликвидации. Этим создаются помехи в распределении рабочей силы, соответствующем потребностям народного хозяйства.

Но помехи могут возникнуть также и вследствие того, что с повышением жизненного уровня изменяются требования людей в отношении характера, условий, уровня места работы, и они во все меньшей мере согласны работать в некультурных условиях. С ростом семейных доходов на передний план все более выдвигается характер места работы как фактор поступления на работу. Этому процессу лишь в ограниченной мере можно противопоставить повышение заработных плат. На местах работы низкого уровня повторное повышение заработных плат сужает шкалу оплаты труда, что, однако, вытекает не из сокращения различий между количеством и качеством труда, а из того, что обществом не были согласованы условия труда с ростом жизненного уровня. Постоянное улучшение рабочих мест, трудовых условий, таким образом, становится все более необходимым не только из-за повышения уровя общественного производства, но и из-за улучшения жизненных условий.

Передвижения рабочей силы и вызывающие их причины, сопровождающие данную систему распределения и стимулирования, должны рассматриваться как естественные и могут быть сдержаны юридическими законоположениями лишь до поры, до времени. Общество должно стремиться к тому, чтобы были устранены **причины** передвижений, не соответствующих интересам общества: необходимо осуществление такого планомерного распределения рабочей силы, в рамках которого можно воздействовать как на спрос, так и на предложение рабочей силы, с учетом общего развития народного хозяйства и в том числе динамики жизненного уровня.

Ласлоне Майлат

К вопросу изучения рынка средств производства

Вследствие развития промышленного производства, роста международного разделения труда становится все более необходимым изучение рынка и в отношении средств производства. В этой области имеется весьма мало отечественной и международной литературы, не разработана и методика.

Автором излагается предмет, круг задач изучения рынка средств производства. Изучение рынка считается им обобщающим понятием частных анализов рынка, охватывающим полное изучение процесса воспроизводства отдельных изделий, от исследований и освоения до реализации, и даже до потребностей и использования. В статье указывается на то, что изучение рынка средств производства является важным средством планового хозяйствования в период, для которого характерны быстрые темпы технического развития, расширение ассортимента, постоянное изменение структуры потребностей.

В статье представлены методы и конкретные задачи исследования экспортного рынка. Автор обращает внимание на то, что в таких быстро развивающихся промышленных отраслях, как приборостроение и производство средств связи, сегодня уже нельзя обойтись без изучения рынка при установлении направлений развития, принятии решений в области капиталовложений. Не может быть оставлена практика, при которой конкретные потребности в отношении значительной части изделий узнаются производителями лишь путем косвенных информаций. Условием эластичного приспосабливания к потребностям является постоянная организованная связь между производящими и потребляющими предприятиями. Следует создать такие организованные пути информации, при помощи которых потребители могут в необходимый срок знать как о настоящих, так и об ожидаемых потребностях. Статья содержит предложения по решению поднятых вопросов.

Левенте Фалл

Анализ эффективности затрат живого труда в розничной торговле

Для измерения затрат живого труда автор разработал упрощенную систему из трех показателей, в которой подчеркнутое значение имеет взаимосвязь трех показателей. Факторы этого метода: показатель производительности (объем реализации в расчете на фактически проработанный рабочий час одного работника магазина), показатель загруженности (число продаж, приходящееся на рабочий час) и средняя стоимость продажи в форинтах для выражения относительного сокращения затрат живого

труда в расчете на товарную единицу и уровня реализации. Наиболее существенной новой чертой этой системы является создание понятия загруженности и метод его измерения. Автор доказывает, что как низкая, так и слишком высокая загруженность понижает эффективность затрат живого труда, поэтому следует исходить из оптимального отраслевого уровня загруженности и повышать или понижать существенным образом отклоняющуюся от этого уровня загруженность. Увеличение или понижение загруженности, таким образом, может оцениваться лишь относительно. В результате анализа динамических взаимосвязей в статье доказывается, что между загруженностью и средней стоимостью продажи действительна гиперболическая регрессия, а между загруженностью и производительностью — параболическая регрессия. Путем вскрытия этих стохастических взаимосвязей — и при помощи соответствующего регулирования загруженности — в каждом магазине или группе магазинов одной отрасли можно приблизиться к оптимуму производительности и средней стоимости продажи. В целях анализа трех основных показателей затрат живого труда и составления плана необходимых мероприятий автором описывается также упрощенный метод без корреляционных исчислений.

Шандор Балажи

Дальнейшие проблемы механизма во внешней торговле

Автором уже ранее в одной из статей предлагалось применение валютного курса на основании рационального предельного валютного курса. В этой статье им рассматриваются преимущества предложенного курса с точки зрения конструкций заинтересованности, стимулирования.

Сначала автор развивает мысль, согласно которой в случае применения рационального предельного валютного курса внешняя торговля станет из внешне убыточной с финансовой точки зрения отрасли прибыльной. Курс и на практике должен быть определен таким образом, чтобы при его применении подавляющая доля экспорта не требовала субвенцирования. Рациональный предельный курс валют должен функционировать для производителей экспортной продукции в качестве предельной величины экономического эффекта. Если рациональным предельным курсом покрываются отечественные производственные издержки, для предприятий, производящих для экспорта, становится возможным связывать выручку от реализации непосредственно с валютной выручкой. Таким образом, производитель становится заинтересованным в как можно более высокой валютной цене, повышении производства для экспорта и в его экономически эффективной структуре. Заинтересованность предприятий может быть связана с объемом экспортной прибыли или с добавочной прибылью, превышающей предусмотренную сумму, или же возможно применение комбинации этих двух решений. Внутреннюю цену на товары, заменяющие импортные, правильно определять на основании соглашения между производителем и потребителем.

Автором излагается мысль, согласно которой разницу между установленной внутренней ценой и подвижной валютной ценой следует собирать в кассе выравнивания цен. Кассу выравнивания цен целесообразно передать в ведение той хозяйственной организации, которая может больше всех повлиять на благоприятное сальдо кассы. Зато она должна быть заинтересованной в уровне сальдо.

Рассматривая вопросы эластичности цен и курса, автор указывает, что она является условием правильной ориентации. Однако следует учитывать и то, что для функционирования предела изменения требуется время. Если изменения наступают в более короткие отрезки времени, чем этот «период реакции», то хозяйственная единица может несовершенным образом или совсем не может приспособиться к изменениям.

Кальманне Бургер

Экспериментальные методы определения сельскохозяйственных предельных издержек

Статья занимается вопросами определения сельскохозяйственных издержек с точки зрения ценообразования. Автором отмечается, что предельные издержки могут быть определены различными способами.

Предельные издержки могут быть определены при группировке земельных участков, хозяйств на основании урожайности по отдельным культурам. В этом случае хозяйства с самой низкой урожайностью считаются наихудшей качественной категорией земель. Путем исчисления средних издержек этих хозяйств можно получить предельные производственные издержки отдельных культур. В результате усреднения различных производственных издержек, с одной стороны, становится возможным устранение колебания издержек, вызываемое исключительно плохим или исключительно хорошим хозяйствованием, то есть достижение такой величины издержек, которая соответствует среднему уровню хозяйствования. Таким образом, предельные издержки соответствуют лишь низкому плодородию земли и не зависят от уровня хозяйствования. С другой стороны, усреднением обеспечивается также и то, чтобы издержки, не зависящие от качества земли, исчислялись также по средней величине издержек ряда хозяйств, то есть учитывались как средние издержки.

Предельные издержки могут быть рассчитаны также на основании существующей классификации земельных участков по приносимому чистому доходу в золотых кронах. В этом случае средняя величина может быть вычислена из производственных издержек на участках наихудшей категории в золотых кронах, на которых в предельном случае еще экономически эффективно выращивать ту или иную культуру. Преимуществом этого метода исчисления является то, что не надо производить классификации земель, она уже имеется, и поскольку не надо стремиться к требуемому классификацией полному охвату, возможно также применение выборочного метода.

Предельные издержки могут быть определены также и методом линейного программирования. Путем программирования определяется структура посевов с точки зрения максимализации дох дов и анализа издержек. В получаемой таким образом оптимальной структуре посевов издержки хозяйств, обеспечивающих еще необходимую продукцию, но с наибольшими по модели издержками, могут считаться с точки зрения данной модели предельными.

Вышеизложенные экспериментальные методы определения предельных издержек должны быть подвергнуты дальнейшему изучению и испытанию на практике.

SUMMARY OF THE ARTICLES

József Berényi:

Employment and standard of living

The hitherto mainly extensive development of the national economy was primarily made possible by relatively great manpower reserves. Now, however, development has reached an intensive phase where an increased fluctuation of the labour force between branches as well as firms is required. At the same time, changes of the circumstances of life and of the living standard of individuals (families) also indicate to fluctuations of the labour force. The degree and trend of these two kinds of fluctuation does not always coincide. In Hungary the fluctuation of manpower is particularly great. A part of the fluctuation takes place in the interest of the national economy, another part in that of the individuals (families), there are, however, also such fluctuations which serve only apparently the mentioned interests. The task to be solved is, therefore, partly to increase and partly to brake the fluctuations going on at present by suitable, chiefly financial incentives.

Due to the present system of financial interest the surplus labour force does not quit „automatically"; the interest of the firms not only tolerates „over-employment", on the contrary, it encourages the firms not to stop the latter. This causes a disequilibrium in that kind of distribution of the labour force which is required by the national economy.

Importune effects, however, may also arise by the pretension of man regarding the circumstances, nature and level of his working place: always less and less people are ready to undertake rough work. With the increase of the family income the nature of the employment comes always more and more to the fore as a decisive factor to sign on for a job. This process can be only partly counterbalanced by the increase of wages. The repeated increase of wages of inferior jobs narrows the wage scale which, however, does not issue from the decrease of the differentiation between quality and output of the work performance, but is due to the fact that society has not brought into harmony the working conditions with the rise of the living standard. Therefore, the continuous development of the job sites and the working conditions is not only necessary in the interest of the social production but it becomes indispensable as a consequence of the melioration of the circumstances of life.

The fluctuation itself and the causes of the fluctuation of the labour force which are concomintant with the given distribution and incentive system must be taken for granted and can be hindered by legal orders for a short time only. Society must make every effort that the *causes* of the fluctuation, which are contrary to the interest of society, should be eliminated: such purposeful manpower economy must be, therefore, established which renders it possible that both demand and supply of labour force can be influenced, taking, at the same time, into account the general development of the national economy as well as that of the living standard.

Mrs. László Majlát:

Market research on the means of production

Due to the development of industrial production and the increase of international division of labour, market research on the means of production became absolutely necessary. On this subject domestic as well as international special literature is very scarce and the methodology is not elaborated.

The authoress surveys the scope of the problems of market research on the instruments of production. In her view market analysis is a comprehensive concept of market part-analyses including the total analysis of the reproduction process of one product which extends from research and development to marketing and includes, moreover, the aspects of needs and consumption too. The study points out that market research on the instruments of production is an important means of planned economy in an age characterized by rapid technical development, broadening of the assortment and composition of requirements.

The research methods of export markets and the related concrete tasks are then expounded. Attention is drawn to the fact that in quickly developing industrial branches, as for instance the instrument and telecommunication industries, market research is indispensable for pointing out the trend of development and investment decisions. It is an intolerable practice that the production units obtain only indirect information on the concrete requirements concerning a considerable part of their products. The precondition for an elastic adaption to the requirements is that the productive and consuming firms should maintain a permanent and well organized connection between themselves. An organizational machinery must be developed which informs the productive units in due time on the actual requirements as well as those to be expected. In the paper some suggestions are made for the solution of the questions at issue.

Levente Fall:

Analysis on the efficiency of live work utilization in retail trade

The author has worked out a simplified method founded upon three indices for determining live work utilization; the essence of the system is that it relies upon the mutual connection of the three indices to each other. The factors of this method are: the "productivity" index (returns per working hour of one salesman), the capacity utilization factor (the

volume of sales per working hour), and the average value of one concluded sale in Forint as the index of the relative decrease of live work utilization per unit of commodity and also as the index expressing the level of sales. The most characteristic new feature of this method is the establishment of the capacity utilization factor and the way to gauge it. Since, according to the author, too slightly utilized capacity as well as too high stress laid on capacity deteriorate the efficiency of live work utilization, first of all, the optimum capacity level of the trade should be determined and capacity utilization considerably deviating from this should be increased or decreased. Thus the increase or decrease of capacity utilization can be evaluated only in a relative way. The study, by analysing dynamic connections, shows that between capacity utilization and the average value of one concluded sale hyperbolic regression while between capacity utilization and "productivity" parabolic regression exists. After having revealed the stochastic connections, by dint of suitably settled capacity utilization in every shop or in shops of a certain trade the optimum of productivity and that of the average value of sales can be aproached. The author finally familiarizes with a simpler method for the analysis of the three main indices of live work utilization and for shaping the plans of the necessary measures to be taken by omitting correlation calculations.

Sándor Balázsy:

Further mechanism-problems of foreign trade

The author suggested already in a former article of his that the rates of foreign currency should be settled on the basis of reasonable marginal rates. In this new article he is concerned with the advantages of the propounded rates of exchange from the aspect of financial interest and other incentive constructions.

The author points out that by applying reasonable marginal rates foreign trade, which was hitherto a branch of economy seemingly showing a deficit, would now turn into a gainful branch. The rates should be established in practice in such a way that the overwhelming part of the export prices should not need any financial aid. The reasonable marginal rate of foreign currencies has to function as an economic efficient marginal value for the producers of export goods. If the reasonable rates cover the inland production costs of the greater part of the products it becomes possible that the returns of the firms producing for export should be directly added to the foreign exchange price returns. By so doing the producer becomes interested in a possible high foreign exchange price, in the increase of the production for export and in the economic efficient pattern of the latter. The financial interest of the firms can be settled according either to the profit of the export or to the surplus profit which surpasses the beforehand estimated sum, however, a combination of the two variants can also be applied. The inland prices of import substituting products ought to be settled by a price agreement between producers and consumers.

The author then points out that the elasticity of prices and rates of exchange is a foreign exchange prices should be pooled into a price levelling fund which should be managed by that productive unit which can do most for the profitable development of the balance of the fund. This unit should be financially interested in the development of the balance.

The author than points out that the elasticity of prices and rates of exchange is a precondition for a right orientation. However, it must be taken into account that a certain time is needed for these changes to become effective. If the changes take place at shorter intervals than this „reaction time", the productive units cannot accomodate themselves to the changes or only in an unsatisfactory way.

Mrs. Kálmán Burger:

Experimental methods for the determination of agricultural marginal costs

The article deals with the determination of the marginal costs from the aspect of price formation and points out that there are several methods for the calculation of marginal costs.

The latter, for instance, can be worked out by dividing either the areas or the farms into groups on the basis of the output of the single crops. That group of farms which produces the lowest yields can be regarded as pertaining to the category of the poorest quality of soil. By averaging the costs of these farms the marginal production costs of the single crops can be obtained. The averaging of the various production costs renders it possible that the fluctuation of costs due to extremely bad or very good farming should be eliminated, i.e. that the costs should reflect an average farming level. Thus, the marginal costs bear only relation to the poor fertility of the soil and do not depend upon the level of farming. On the other hand, this method makes it possible that those costs the magnitude of which does not depend on the quality of the soil should be calculated on the average cost level of several farms, and therefore taken into account as average costs.

However, the costs can also be figured out on the basis of another grouping i.e. according to the gold crown net income of the lands. In this case the average can be calculated from the overhead expences of the worst gold crown category which, however, still enables the economic production of one or another crop as a marginal case. The advantage of this method of calculation is that the classification is already given, so that it is not necessary to strive after a perfect classification and representative data can also be made use of.

The marginal costs can also be determined by linear programming. The latter establishes the optimum pattern of sowing in order to fix the maximum of the incomes and to enable the investigation of the expenditures. In the optimum pattern of sowing the production expences of those farms which can produce the needed output however at the highest production costs, can be regarded from the aspect of the model as marginal costs.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

6

XII. ÉVFOLYAM 1965. JÚNIUS

TARTALOM

Vélemények a közgazdaságtudomány legfontosabb feladatairól az MSZMP KB ideológiai irányelvei alapján 661
Kornai János: Kísérleti népgazdasági programozás a III. ötéves terv előkészítéséhez 668
Rózsa József: Differenciáltság vagy nivelláció a jövedelmekben 630
Vági Ferenc: Eszközlekötés és alapigényesség a mezőgazdaságban 693
Fái László: A gépi állóalapok munkavégző-képességének szintartási költségei 707
Kádár Béla: A gazdasági növekedés és az importhelyettesítő gazdaságpolitika a fejlődő országokban 724

VITA

Máriás Antal: A gazdaságossági számításokról 739
Kondor György: Megjegyzések Bródy András „Három árrendszerről" című cikkéhez 746

SZEMLE

A nemzetközi együttműködés lehetőségei az ipari kutatásban *(Szakasits D. György)* 750
A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa és a Közös Piac *(M. Á.)* 756

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Közgazdászok és matematikusok kerekasztal-konferenciája *(Ulbrichné Ács Magda)* 760
Új szovjet folyóirat: „Közgazdaság és matematikai módszerek" *(Borisz Belkin)* 765
A szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonyságáról *(Schweitzer Iván)* 769

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A genfi világkereskedelmi konferencia *(Orosz Árpád)* 773
Az olasz kapitalizmus tendenciái *(Fenyő Béla)* 775
Schmidt Ádám: A személyi jövedelemeloszlás a szocializmusban *(Berényi József)* 776
Zofia Bartel: A fogyasztói kereslet ökonometriai prognózisai Lengyelországban *(Irena Ulatowska—Maria Lasica)* 779

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 781

E SZÁM SZERZŐI:

Belkin, Borisz, a Planovoje Hozjajsztvo szerkesztőségének munkatársa, Moszkva; **dr. Berényi József,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa; **Fái László** okl. gépeszmérnök, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság munkatársa; **Fenyő Béla,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem munkatársa; **Kádár Béla,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet munkatársa; **Kondor György,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa: **dr. Kornai János** kandidátus, az MTA Számítástechnikai Központjának főmunkatársa; **dr. Máriás Antal** kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; **dr. Orosz Árpád,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **Rózsa József** aspiráns, a Munkaügyi Minisztérium osztályvezetője; **Schweitzer Iván,** a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Szakasits D. György** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Ulbrichné dr. Ács Magda** kandidátus, az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Vági Ferenc** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető docense.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
65.3205 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Terjedelem: 7¾ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. május 15.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJABAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

Vélemények a közgazdaságtudomány legfontosabb feladatairól az MSZMP KB ideológiai irányelvei alapján

Szerkesztőségünk azzal a kérdéssel fordult közgazdasági életünk néhány képviselőjéhez, hogy válaszoljon a következő kérdésre: Miben látja a közgazdaságtudomány legfontosabb feladatait az MSZMP KB ideológiai irányelvei alapján? Itt közöljük az eddig beérkezett válaszokat.

Erdei Ferenc

Egy mondatban összefoglalva a következőkben:

A szocialista építés eddigi tapasztalatainak a tudományos feldolgozása és az ebből eredő problémák megoldásának elvi és módszertani megalapozása. Ezen belül különösen a következő témaköröket tartom történetileg a legidőszerűbbeknek és a gyakorlat szempontjából a legfontosabbaknak.

A szocialista népgazdaság intézményeinek (vállalati szervezet, irányítószervek) fejlődése és a fejlesztés további irányának megalapozott kitűzése. Ez nem csupán közgazdasági probléma, tudományos feldolgozásához széles körű szociológiai, továbbá igazgatási-szervezési kutatómunkára is szükség van.

A szocialista tulajdon, valamint a vállalati és egyéni érdekeltség összefüggésében érvényesülő tendenciák feltárása és a fejlesztés útjainak egyengetése, a másik legnagyobb jelentőségű terület. Ez szigorúan közgazdasági tudományos munkát kíván, s ennek körében az árak, a bérek, a gazdasági döntések, a népgazdasági és vállalati tervezés a fő problémák.

Fontos és eddig eléggé elhanyagolt terület a *kereskedelem funkcióinak* a feldolgozása a szocialista népgazdaságban, más szóval a szükséglet és a termelés operatív összekapcsolásának a vizsgálata abból a szempontból, hogy ez hogyan valósul meg szocialista viszonyok között és hogyan fejleszthető tovább. Ez szintén közgazdasági témakör, de nem kevés szervezési-igazgatási probléma is felmerül ezzel kapcsolatban.

Végül, de nem utolsósorban, kiemelkedő jelentőségűnek tartom a *munkaökonómia* minden irányú művelését. E körben a fő probléma a munka (külön fizikai és szellemi munka) szervezeti és gazdasági feltételeinek alakulása a szocializmusban és az e téren jelentkező problémák megoldásának közgazdasági, üzemszervezési, pszichológiai feltételei.

Háy László

Az MSZMP Központi Bizottságának az ideológiai feladatokról szóló irányelvei társadalmunk különböző rétegei számára adnak fontos útmutatást. Az a feladat, hogy minden szűkebb területre vonatkozóan vonjuk

le a következtetéseket a teendőket illetően, és széles tömegek körében ismertessük az irányelvek célkitűzéseit.

Az Irányelvek sok olyan megállapítást tartalmaznak, amelyek a közgazdászok munkáját és a közgazdaságtudomány feladatait érintik. Nem szándékom, hogy ezeket a megállapításokat ebben a rövid hozzászólásban összegyűjtsem, csak két kérdéscsoportot emelek ki a sok közül: az egyik a legközelebbi kutatási feladatok megjelölése, a másik a „fellazítási" törekvések visszaverése.

1. A gazdasági irányítás megreformálására vonatkozó széles körű kutatások folyamatban vannak. Ezek a munkálatok megmutatták, hogy van olyan közgazdászgárdánk, amely nagyon komoly feladatok elvégzésére képes, ha irányítást kap és munkáját megszervezik. Most az eddigi eredmények összesítése és a következtetések levonása a legsürgősebb feladat.

E vizsgálatok során beigazolódott, hogy a gazdaságpolitika és a gazdaság irányítása szorosan kapcsolódik egymáshoz, a kettőt egymástól elválasztani nem lehet, hiszen az irányítás mindig meghatározott gazdaságpolitikai célkitűzések szolgálatában áll. A gazdaságpolitikát az irányítással mindenekelőtt a tervezés kapcsolja össze. A további kutatások során tehát fokozott mértékben a tervezés tudományos megalapozására kell fordítani figyelmünket és erőinket. Nem utolsósorban a távlati tervezésre.

Lenin, amikor a Tervbizottságról beszélt, azt mondta: „Ennek a tudományos intézménynek feltétlenül szüksége van bizonyos fokú függetlenségre és önállóságra ahhoz, hogy tekintélyes legyen". Lenin tehát a Tervbizottságot tudományos intézménynek tekintette.

Folytak nálunk hasznos előmunkálatok a tervek megalapozására, de ezek nem elegendők a tudományos jellegű tervezéshez. Csak néhány gondolatot vetek fel, hogy milyen főbb vizsgálatok volnának szükségesek átfogó népgazdasági koncepció kifejtéséhez. Néhány ilyen feladat:

Meglevő, gazdaságosan hasznosítható termelőkapacitásaink felmérése.

Erőforrásaink feltárása: a munkaerőhelyzet a közelebbi és távolabbi jövőben, energetikai bázisunk, kihasználatlan természeti adottságaink, a várható földtani feltárások stb.

Népgazdaságunk optimális szerkezetének kidolgozása; optimális alatt olyan gazdasági struktúrát értve, amely a társadalmi termelékenység növekedéséhez a legkedvezőbb. Az optimális szerkezet magában foglalja a fejlődés ütemének és az egyes termelési ágak népgazdasági hatékonyságának problémáját is.

A nemzetközi munkamegosztás, a termelés nemzetközi szakosítása fő irányainak meghatározása, hazánk adottságait figyelembe véve.

A népgazdaságunkban mutatkozó aránytalanságok mértékének megállapítása és az aránytalanságok fokozatos kiküszöbölésének útja.

A lakosság fogyasztási struktúrájának fejlődése.

A népgazdasági tartalékok problémája a szocializmusban.

A sok bizonytalanságot tartalmazó gazdasági számítások felülvizsgálása.

Ez a rövid felsorolás mutatja, hogy az előzetes munkálatok ellenére is közgazdászainkra rendkívül nagy feladatok megoldása vár, amit azon-

ban meggyőződésem szerint el tudnak végezni, ha a munkát a most folyó vizsgálatokhoz hasonlóan megszervezik.

2. Az Irányelvek nyomatékosan felhívják figyelmünket arra, hogy „az imperialisták fellazítási taktikáját komolyan kell venni. Ezt a tőkés világ nagy apparátussal, nagy erők bedobásával csinálja". Két irányban próbálkoznak a fellazítással: egyrészt ezzel a módszerrel meg akarják bontani a nemzeti egységet, szembe akarják állítani egymással társadalmunk különböző rétegeit, másrészt lazítani kívánják a szocialista országok kapcsolatát és különösen a Szovjetunió és a szocialista országok között óhajtanak ellentétet szítani. Felhasználnak erre a célra revizionista és dogmatikus elgondolásokat, szektás törekvéseket, egyengetik a kispolgári eszmék beszivárgásának útjait. Az irodalom, a társadalomtudományok és nem utolsósorban a közgazdászok munkaköre kedvelt behatolási helyek. A közgazdászok körében felmerülő téves megnyilvánulások mutatják, hogy a fellazító törekvéseknek talajuk is és hatásuk is van ezen a területen. Néhány ilyen téves nézetet tükröző példa:

A szocializmus gazdasági törvényei érvényességének kétségbevonása, a gazdasági törvényeknek hipotézissé nyilvánítása; a marxizmus továbbfejlesztése címén alapvető marxi tételek feladása; a tervszerűség törvényének elhanyagolása és az értéktörvény mértéktelen dicsérete; az anyagi ösztönzés háttérbe szorítása, vagy ennek az ellenkezője: az anyagi ösztönzés mindenhatóságának ábrándja; a kapitalizmus automatizmusának áhítása; a munkanélküliségnek mint kényszerítő eszköznek nagyrabecsülése; a túlhajtott központosításhoz való ragaszkodás, illetve ellenkezőleg: a központi intézkedések felesleges voltának bizonygatása; a tőkés rendszer általános válságának tagadása; a KGST szerepének lebecsülése és elferdítése; fejlődésünk eredményeinek lekicsinylése.

A belföldi reakció és a fellazítás külföldi irányítói bekapcsolódnak a téves nézetek gyűrűztetésébe. „El kell ismernünk, hogy az ellenség sokszor jóhiszemű embereken keresztül ránk tudja erőszakolni témáit." A kétfrontos harcot, a kispolgári gondolatmenetek leleplezését bonyolítja az, hogy gyakran nem valami kiforrott eszmei rendszerrel állunk szemben, hanem antimarxista gondolatelemekkel, amelyek tarkán keverednek. Ezeket mihelyt felmerülnek, vissza kell utasítanunk és a közgazdászoknak ezen a téren élen kell járniuk. A szocialista tudat formálásához azzal is hathatósan hozzájárulunk, ha megcáfoljuk azokat a gazdasági nézeteket, amelyek a szocialista tudat deformálására alkalmasak.

Az osztályharc egyik fő területe jelenleg — amint ezt az Irányelvek is megállapítják — a gazdasági építő munka, és az ideológiai harc is nem kis részben a gazdasági problémák körül folyik. Éppen ezért fel kell hívnunk a közgazdászok figyelmét arra, hogy a nemzetközi helyzet feszültségének növekedésével együtt a „fellazító" törekvések is erősödnek, többek között „az utóbbi időben fokozódó jobboldali nyomás és aktivitás tapasztalható". A helyzet tehát megköveteli, hogy a közgazdászok amellett, hogy az ideológiai munkából a tudomány fejlesztésével kiveszik részüket, fokozott mértékben foglalkozzanak a téves nézetek helyreigazításával, a fellazító törekvések visszaverését szolgáló mindennapi felvilágosító munkával.

Szabó Kálmán

Társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszát a következő főbb sajátságok jellemzik: Napirendre került a szocializmus hazai felépítésének ügye, ami gazdasági és ideológiai síkon felvetődő kérdéseket állít homloktérbe. Ez a súlyponteltolódás kétszeresen is érinti a közgazdaságtudomány feladatait. Egyfelől a gazdasági kérdések e tudomány szakmai tárgyköréhez tartoznak, a világnézeti kérdések viszont úgy érintik tudományunkat, mint amelynek politikai gazdaságtani elméleti alapjai a marxizmus—leninizmus szerves részét képezik. A szocializmus napirendre tűzésével egyidejűleg kezdődik meg a korábbi, főként extenzív fejlesztésről az intenzív gazdasági fejlesztésre történő rátérés folyamata. Mindez sok eddig nem ismert problémát vet fel, vagy régebbi problémákat új megvilágításba helyez. Ez kívánja meg irányítási rendszerünk készülő reformját és támasztja az igényt a népgazdaság távlati fejlesztési irányait és hatékony szerkezetváltozásait tartalmazó koncepciózus program kidolgozása iránt. E körülmények között a közgazdaságtudomány gyakorlatot és az ideológiai nevelést szolgáló funkciójának egyaránt növekednie kell.

A megnövekedett igények azonban sajátos állapotban találják a hazai közgazdaságtudományt. Miközben az alkalmazott gazdaságtani és módszertani kutatások az utóbbi időben bizonyos pontokon nagyot léptek előre, a politikai gazdaságtani jellegű kérdések kutatásában elégtelen az előrehaladás. Az elméleti kutatások elmaradása, különösen ami a szocialista gazdaság fejlődéstendenciáinak és működésmódjának tanulmányozását illeti, komoly hiányosság. Azt a veszélyt rejti magában, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana mint marxista alaptudomány, nem tud hatékony támasza lenni az általános gazdaságpolitikai gyakorlatnak, éppen olyankor, amikor a gyakorlat azelőtt nem tapasztalt módon igényli a tudományos megalapozást. Magában hordja azt a veszélyt is, hogy az alkalmazott és módszerfejlesztő kutatások, nélkülözvén az elméleti orientációt és kritikai alátámasztást, az elkerülhetetlennél nagyobb számban tévednek mellékutakra, s ez ugyancsak gyengíti a közgazdaságtudományok gyakorlatot szolgáló funkcióját. Végül, fennáll az a veszély, hogy nem csökkennek, hanem növekszenek a szocializmus politikai gazdaságtani oktatásának korszerűsítése elé meredő akadályok, mind a szakkáderek, mind más szakemberek képzésében. Ez pedig évtizedes kihatással nehezítheti a minden téren oly szükséges köznapi tudat kialakítását, a szocialista népgazdasági szemlélet érvényesülését.

Csakis e sajátos állapot megváltoztatása esetén lesz képes a politikai gazdaságtan sikeresen eleget tenni ama fokozott ideológiai és tudományos szerepének, amelyet tőle adott helyzetben a társadalom joggal elvár. *Az MSZMP Központi Bizottsága által kiadott irányelvek elősegítik annak a fontos feladatnak a felismerését, hogy jelenlegi körülményeink között az eddiginél jóval több buzdítással, erőteljesebb anyagi és erkölcsi támogatással, személyi és tárgyi feltételekkel kell előmozdítani általában a közgazdaságtudományi, különösképpen pedig az elméleti általánosításra irányuló politikai gazdaságtani jellegű kutatásokat és oktatás-korszerűsítő törekvéseket.*

Meggyőződésem szerint az ilyen erőösszpontosításnak megvannak a reális feltételei.

Milyen jellegű problémák tudományos megoldására gondolom az erőket koncentrálni?

Ilyenek nagy számban vannak. Közülük hozzám legközelebb állóknak a következőket tartom:

1. Az úgynevezett intenzív fejlődés biztosításának feltételei, az extenzív fejlesztésről az intenzív fejlesztésre való rátérés problémái és ennek konzekvenciái a gazdaságpolitika, a központi tervezés és szabályozás, valamint a vállalati gazdálkodás területén.

2. A tervszerűség és az áru- és pénzviszonyok összefüggése, amely koránt sincs elméletileg kellően feltárva. Ezzel kapcsolatos a szocialista tulajdon történelmileg konkrét tartalmának tudományos kidolgozatlansága. Mindez sok bizonytalanságot visz a gyakorlati és a szemléleti orientálásba. Zavarja olyan kérdések gyakorlati megválaszolását, milyen kritériumok szerint végzendő el egyfelől a központi szervek, másfelől a vállalatok gazdasági funkcióinak, jogkörének, ösztönzésének helyes megosztása, összehangolása; miként érvényesítendő egy-egy üzemi kollektívának a vállalati gazdálkodás tartós és távlati eredményeiben aktív érdekeltsége, s a gazdasági vezetés szocialista demokratizmusának ilyen oldalról is elősegítendő kibontakoztatása.

3. A szocializmusnak evidens előnye, hogy objektíve módot nyújt a népgazdasági méretű mérlegelésre és ennek alapján ésszerű döntésekre affelől, mely területeken, mikor, milyen arányban összpontosítsuk beruházási javainkat. Sajnos, ma számos erőteljes tendencia hat ezen előny realizálása ellen, a gazdasági szerkezet megmerevedése irányában. Nagy jelentőségű volna tanulmányozni e tendenciákat, okaikat és kiküszöbölésük útjait.

4. Ma, amikor a népgazdaság állóalapjai többszörösét teszik ki a háború előttinek, a gazdasági szerkezet alakításának eszközét nem szabad többé szinte egyoldalúan csupán az új létesítményekben, nagy beruházásokban látni. A népgazdasági szerkezet hatékony irányú változásában ma már nagy súlyt kell hogy képviseljen a meglevő állóalapok folyamatos korszerű pótlása, bővítése is. Tudományosan kidolgozandó bonyolult probléma tehát, hogyan célszerű a mai szakaszban az ugrásszerű struktúraváltozást előidéző nagy beruházási létesítvényekre való koncentrálásnak és a fejlesztendő ágak állóalapjai folyamatos tömeges korszerűsítésének összekapcsolása. Szükség van annak megvizsgálására, hogy az eddigi gyakorlattal szemben, amely az új nagy létesítményekre szolgáló beruházási keretek növelésének lehetőségeitől tette függővé a meglevő alapok folyamatos, korszerű pótlásának és bővítésének ügyét, nem kellene-e az utóbbit elsődlegesnek tekinteni és csak ha a nemzeti jövedelem és az életszínvonal növekedése ezt lehetővé teszi, akkor tartani kívánatosnak a minél több, gazdaságosabb, lökésszerű struktúraváltozással járó centrális létesítmény megvalósítását, előirányzását.

5. Itt van végül a szükségletre történő termelés fölöttébb bonyolult összefüggéseinek alig elemzett területe. Ezzel kapcsolatos az úgynevezett termelői-szállítói monopolhelyzet, vagy másképp a felhasználói-fogyasztói érdek kiszolgáltatottságának ténye. Hogyan lehetne az árrendszert, a pénzügyi és hitelrendszert, a vállalatok ösztönzési rendszerét, a kapacitás-, anyag- és devizatartalék képzését stb. abba az irányba fejleszteni, hogy a szocialista termelés immanens rendeltetése, a tényleges

szükségletek szolgálata a gyakorlatban ne forduljon oly sokszor és tartósan visszájára.

Látszatra ilyen és ehhez hasonló feladatok száraz szakmai problémáknak tűnnek. A valóságban pedig itt tömény ideológiai töltésű problémákról van szó, mert azok anyagi létünk alakulásának eszmei kisugárzású sorsproblémái.

Keserű János

A Központi Bizottság ideológiai irányelvei rámutatnak arra, hogy a szocializmus alapjainak lerakása, a szocializmus felépítésének feladatai, valamint a két rendszer békés versenye a gazdasági építést állította munkánk középpontjába. Ez egyben a közgazdasági tudomány kiemelkedő szerepét is aláhúzza. Az Irányelvek éppen ezért nyomatékosan felhívják figyelmünket „az elmélyült elméleti elemzés" szükségességére a közgazdaságtudományban.

Ebből a szempontból nézve a közgazdaságtudományra — megítélésem szerint — három fő irányban várnak fontos feladatok:

— A szocialista termelési viszonyok tanulmányozása; törvényszerűségeinek feltárása, kidolgozása révén új megállapításokkal kell gazdagítania a marxizmus—leninizmus elméletét.

— Gazdasági életünk és körülményeink tanulmányozása és összefüggéseinek, lehetőségeinek feltárása révén helyes gazdaságpolitikai döntésekhez kell alapot szolgáltatnia.

— Irányítási rendszerünk és gazdasági életünk automatizmusainak tanulmányozása révén folyamatosan lehetővé kell tennie gazdasági mechanizmusunk tökéletesítését.

Vegyük példának a mezőgazdaságot:

Ismeretes, hogy a termelőszövetkezeti átszervezés befejezésével új termelési viszonyok jöttek létre társadalmunkban. Annak ellenére, hogy az új helyzet számos összefüggését sikerült már az elmúlt években tisztázni, még igen sok társadalmi, gazdasági törvényszerűség feltáratlan. Így pl. az új, szocialista mezőgazdaság fejlődési törvényszerűségeit nem eléggé ismerjük. Elmélyült vizsgálat útján kell feltárni a szocialista mezőgazdaság hatékonyságának tartalékait. Külön feladata közgazdaságtudományunknak a termelőszövetkezeti gazdaság tulajdonságainak, lehetőségeinek vizsgálata és fejlesztésével kapcsolatos teendők kimunkálása stb. A felsoroltak, de mellettük számos más téma is e területen gazdag programját nyújtják az elméleti kutatásoknak.

Gazdasági fejlődésünkre döntő kihatása van a gazdaságpolitikának, vagyis azon gazdasági célok, döntések és nézetek összességének, amelyek megjelölik a gazdasági fejlesztés fő irányait és az ezen irányokba való előrehaladás legfőbb módozatait. A közgazdaságtudomány fontos feladata, hogy a helyes gazdaságpolitikai döntésekhez nyújtson — a többi között a mezőgazdaság helyzetének, körülményeinek, összefüggéseinek és lehetőségeinek feltárása révén — hatékony segítséget. Fontos teendő például az érvényes gazdaságpolitikai döntések hatásának tanulmányozása és ennek elemzéséből a megfelelő következtetések levonása. Hasonlóképpen rendkívül fontosak a döntések megalapozása végett a lehetőségek és szükségletek gondos egybevetésén alapuló optimumvizsgála-

tok. Döntőek az arányos fejlődés törvényszerűségeinek vizsgálatai is. Nagy jelentőségük van a szocialista tábor együttműködési lehetőségei és a kapitalista államok piaci és egyéb lehetőségei tanulmányozásának stb. Az utóbbi évek tapasztalatai szerint a közgazdasági kutatómunkának leginkább gazdaságpolitikánk elemzése és a lehetőségek feltárása irányában vannak pótolnivalói.

A gazdasági fejlődésnek nagy tartalékai rejlenek az olyan „gazdasági mechanizmus" (gazdaságirányítási rendszer és gazdasági automatizmusok együttes megjelölése) kialakításában, amely a szocialista mezőgazdaságban levő lehetőségek minél jobb kihasználása irányában hat. Ennek érdekében fontos feladat pl. annak feltárása, hogy hogyan lehet a legoptimálisabbá tenni a termelőszövetkezetek beilleszkedését a tervgazdálkodás rendszerébe. Hasonlóképpen elmélyült tanulmányozást igényel az optimális árviszonyok keresése is. Közgazdaságtudományunknak keresnie kell a termelőszövetkezetek állami irányításának legjobb anyagi és egyéb eszközeit. Így rendkívül döntő a beruházás, anyagi-műszaki ellátás, felvásárlás, hitel- és adópolitika stb. módszereinek, hatásainak vizsgálata. Döntő feladat a termelés és a feldolgozás legkedvezőbb kapcsolatainak feltárása. Ugyancsak nagy jelentősége van az anyagi ösztönzés rendszere tanulmányozásának is. Végeredményben a közgazdasági kutatásnak számos nyitott és a mindennapi életünkkel összefüggő problémára kell feleletet adnia a gazdasági mechanizmussal kapcsolatos témakörök alapos vizsgálata révén. E téren a korábbi években is értékes munka folyt, de a terület sokoldalúsága miatt a munka további kiterjesztésére és elmélyítésére van szükség. A mezőgazdaság példája azt bizonyítja, hogy a közgazdasági tudomány az említett 3 fő irányban folytatott elmélyült elméleti elemzéssel tud a leginkább a Központi Bizottság ideológiai irányelveiben kitűzött céloknak megfelelni.

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

szerkesztőségének címe és telefonszáma megváltozott.

Az új cím:

V., Széchenyi rakpart 3. I. em., telefonszám: 313—975.

KORNAI JÁNOS:

Kísérleti népgazdasági programozás a III. ötéves terv előkészítéséhez

A kutatás céljairól, módszeréről és helyzetéről

Hosszabb elméleti előkészítés után, 1963 végén kezdődtek meg a távlati népgazdasági terv matematikai programozásának gyakorlati munkái. Tudomásunk szerint szocialista országban ez az első eset, hogy az ötéves terv előirányzatait megkísérlik nagyméretű, aránylag részletes modellel, elektronikus számítógépen, matematikai programozással kiszámítani. A kutatás javában tart. Már folynak a numerikus számítások, de még jó időbe telik, míg eredményeinket véglegesen összefoglalhatjuk.

A munkáról a közeljövőben több közleményt szándékozunk publikálni a közgazdasági sajtóban. Egy részük mélyebben és behatóbban foglalkozik majd a kutatás valamelyik speciális kérdésével. Ez a cikk mintegy bevezetőül szolgál megértésükhöz. Itt most összefoglalóan ismertetjük a népgazdasági programozás közgazdasági alapgondolatait, modelljét; e módszer szerepét a népgazdasági tervezés eszközeinek sorában. Mindezekkel együtt felvetünk néhány elvi és módszertani problémát. A cikk megfogalmazásakor arra törekedtünk, hogy azok is követhessék, akik mindeddig nem ismerték a matematikai programozás elméletét és gyakorlatát.*

A népgazdasági programozás nem egyetlen számítás elvégzését jelenti, hanem egész számítássorozatét. Munkánknak négy fokozata van:

— szektorszintű alapszámítás;
— szektorszintű érzékenységi vizsgálatok;
— népgazdasági szintű alapszámítás;
— népgazdasági szintű érzékenységi vizsgálatok.

Mindenekelőtt ezeket vesszük sorra.

Szektorszintű alapszámítás

Modellünkben 39 *szektor* van. Számuk nem végleges; a kutatás folyamán még történhet kisebb változás. A szektorokat a 679. oldalon közölt táblázat sorolja fel.

* A népgazdasági programozás részletei iránt érdeklődők a kutatás keretében kiadott sokszorosított „tájékoztatókból" kaphatnak részletesebb áttekintést.

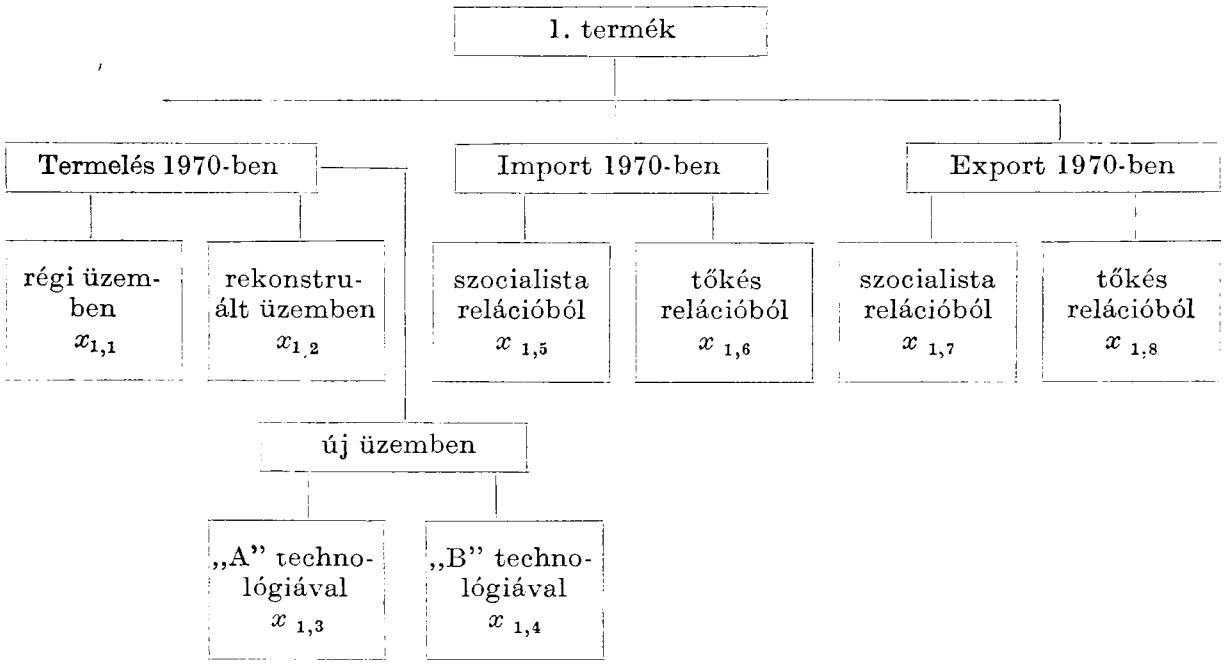
Egy-egy szektor általában egy-egy ágazatra terjed ki (pl. papíripar; villamosenergia-ipar). Néhány szektor azonban több ágazatot fog át (pl. közös szektorhoz tartozik a cukoripar, az édesipar és a szeszipar). Esetenként ugyanazon ágazatot két szektor képviseli a modellben (pl. a híradástechnikát).

A szektorok nagyobb része egy-egy „tervcímzettet" — mégpedig rendszerint egy-egy minisztériumon belüli, alsóbbfokú tervcímzettet — reprezentál (pl. a vasúti szektor a MÁV-ot, a papíripari szektor a Papíripari Vállalatot stb.).

A szektor egyaránt magában foglalja a termelést és a külkereskedelmet. A külkereskedelem tehát nem különül el, nem válik önállóvá, hanem a textilexport és -import a textilszektorban, a gépipari export és import a gépipari szektorokban jelentkezik és így tovább.

Egy-egy szektorhoz általában 6—10 termékcsoport tartozik. A rövidség kedvéért ezeket *termék*nek nevezzük. Kivételes esetben valóban egyetlen termékről van szó (pl. a villamos energia esetében); többnyire azonban sokféle konkrét gyártmány csoportjáról, aggregátumáról. Néhány szektor „terméke" valamilyen szolgáltatás (pl. a vasúti szektoré a szállítási teljesítmény). Végeredményben modellünkben mintegy 350 termékkel foglalkozunk.

Egy-egy termékhez többféle alternatív *tevékenység* kapcsolódik. A tevékenységalternatívákat egy sémán mutatjuk be. Tegyük fel, hogy modellünk 1. számú termékéről van szó.

Modellünkben nem tartozik valamennyi termékhez mind a 8 féle tevékenység, hanem mindig csak azok, amelyek közgazdaságilag reálisan értelmezhetők. (Viszont található a modellben számos más, speciális gazdasági tevékenység is, amelynek jellege eltér a sémán jelzett „típustevékenységekétől", s valamely szektor különleges adottságaival függ össze.) Végeredményben egy-egy szektormodellben általában 60—80 féle tevékenység szerepel.

Számításunkban nem tekintjük eleve eldöntöttnek, hogy valamely tevékenység milyen terjedelmű, milyen volumenű lesz. Éppen ezek az ismeretlenek: a modell *változói.* Számításokkal kívánjuk meghatározni — a séma jelöléseit használva —, hogy mennyi legyen $x_{1,1}$, $x_{1,2}$, $x_{1,3}$ stb. nagysága.

A szektormodell valamennyi tevékenysége terjedelmének, volumenének meghatározásával szabjuk meg a szektor *programját.* A program tehát ilyesféle számok együttese: $x_{1,1} = 0$, $x_{1,2} = 5000$, $x_{1,3} = 4000$, $x_{1,4} = 0$ és így tovább. A szektorprogram mind a 60—80 féle „x-re" ad ilyen előirányzatokat.

A szektorprogram meghatározása állásfoglalást jelent a következő döntési problémákban:

1. A szektor termékei közül melyikből mennyit termeljünk 1970-ben?

2. Milyen beruházásokat hajtsunk végre 1966—70-ben, az 1970. évi termelés biztosítása végett? Konkrétan:

2/a. Mi történjék az 1966. január 1-én meglevő, „régi" üzemekkel? Változatlan formában továbbműködjenek, hajtsuk-e végre rekonstrukciójukat vagy pedig állítsuk le őket?

2/b. Milyen és mekkora új üzemeket építsünk? Milyen technológiával működjenek az új üzemek? (Az „A" és a „B" technológia reprezentálhat pl. egy olcsóbb, de kevésbé termelékeny és egy beruházásigényesebb, de termelékenyebb technológiát.)

3. Mit exportáljunk, milyen mennyiségben és milyen relációban 1970-ben?

4. Mit importáljunk, milyen mennyiségben és milyen relációból 1970-ben?

Eszerint *a program komplex termelési, beruházási, műszaki fejlesztési, export- és importterv.*

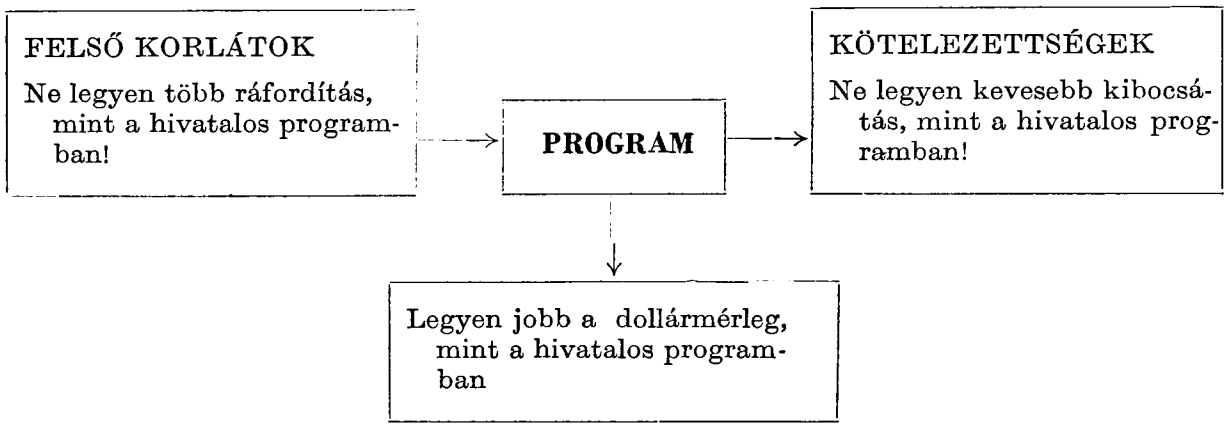
Hogyan viszonylik a szektorszintű alapszámításban kapott program a tőlünk függetlenül, nem matematikai, hanem hagyományos módszerekkel meghatározott tervhez? (Ezt a továbbiakban *hivatalos programnak* nevezzük.)

Minden tevékenység, amelyet a modellünkbe felvett 350 termékkel kapcsolatban a hivatalos program előirányzott, modellünk tevékenységei között is szerepel, de még mint ismeretlen, mint változó. De szerepelnek — további alternatívákként — olyan tevékenységek is, amelyeket a hivatalos program nem irányzott elő. Mondjuk, hogy $x_{1,1}^{(hiv)} = 5000$; azaz a hivatalos program szerint az 1. számú termékből 1970-ben a régi, változatlan technológiával működő üzemben 5000 tonnát kell termelni. A matematikai programozással végzett szektorszintű alapszámítás esetleg igazolja a hivatalos programot: $x_{1,1} = 5000$. Az is megtörténhet azonban, hogy számításunk más eredményekhez vezet. Lehet például, hogy a mi eredményünk: $x_{1,1} = 0$ és $x_{1,2} = 5000$. Azaz a régi üzemet rekonstruálni kell, nem pedig változatlan technológiával tovább üzemeltetni. Egy hasonlattal illusztrálva:

Programozási modellünk hosszú „étlapot" kínál. Ezen szerepelnek azok a „fogások" is, amelyeket a hivatalos program már kiválasztott, de szerepelnek mások is. A nagyobb választék alapján a számítás *újraválaszt. A matematikai programozás mint tervezési módszer, kiszélesíti*

a választási lehetőségeket. Módot ad nagyszámú alternatíva egyidejű összemérésére. E fontos szerepére még többször visszatérünk.

A szektormodell változói, az „x-ek" természetesen nem vehetnek fel tetszőleges értéket. Figyelembe kell venni számos reális adottságot. Ezt ismét egy sémán mutatjuk be:

A séma tartalma a következő:

Az alapszámítás keretében meghatározott szektorprogramtól megköveteljük: egyetlen lényeges mutató szerint *se legyen rosszabb,* mint a hivatalos program. Ez konkréten a következőket jelenti:

Egyfelől: a szektor *nem igényelhet több ráfordítást,* mint a hivatalos program. Ilyen felülről korlátozott erőforrások:

— a beruházási keret (ezen belül: építés, hazai gép, szocialista, illetve tőkésországból vásárolt importgép);

— a létszám;

— a béralap;

— kiemelt anyagok (ideértve az energiát, valamint a szállítókapacitást is);

— rubelfeladat (amennyiben a szektor rubelmérlege a hivatalos programban negatív).

Az erőforrások felső korlátait jelképezi a séma baloldala: ez az „input", tehát ami a szektorba kívülről „bemegy".

Másfelől: a szektor *nem bocsáthat ki kevesebbet,* mint amennyit a hivatalos program előír. Ilyen kötelezettségek:

— kibocsátás a hazai szükséglet kielégítésére;

— kibocsátás a nemzetközi szerződésekben már végérvényesen elvállalt exportkötelezettség teljesítésére;

— rubel-feladat (amennyiben a szektor rubelmérlege a hivatalos programban pozitív).

A szektor kötelezettségeit jelképezi a séma jobboldala: ez az „output", tehát ami a szektorból „kimegy".

Ezeket a követelményeket matematikai formában, úgynevezett *korlátozó feltételekkel* írjuk elő a szektornak. Emellett ugyancsak korlátozó feltételekkel szabályozzuk, hogy a szektor programja egyéb összefüggésekben is tekintetbe vegye a reális adottságokat, a gazdasági választás lehetőségeit, korlátait. Ilyen módon szabályozzuk pl. az exportértékesítés felső határait, a régi üzemek működtetésének kapacitáskorlátait, a szektoron belüli termékáramlás technológiai arányosságait stb.

Mármost a szektortól a következőket várjuk el: tartsa be az összes korlátozó feltételt (azaz ne legyen rosszabb a hivatalos programnál), de egyetlen ismérv szerint *legyen jobb* annál: biztosítson kedvezőbb tőkés fizetési mérleget. A szokásos elnevezés szerint: a matematikai módszerrel kiszámított program *dominálja* a hivatalos programot. A tőkés devizamérleg (pozitív) egyenlegének maximalizálása a programozási modell *célfüggvénye*. Célunk tehát: a hivatalos program *javítása*. Modellünk révén nem jutunk a szó szorosabb közgazdasági értelmében vett „optimális" tervhez — nem is tekinthettük ezt feladatunknak. Törekvésünk szerényebb: a hivatalos programot dominálló (semmiben sem rosszabb, egy szempontból jobb) programot keresünk. A továbbiakban mégis használjuk majd az *optimális program* kifejezést, de csupán a matematikai programozás konvencióinak értelmében: azt a programot tekintjük „optimálisnak", amely a legnagyobb dollártöbbletet hozza a hivatalos programhoz képest. Az ilyen program „optimalitásának" viszonylagos jellegével magunk is tisztában vagyunk.*

A szektorszintű alapszámítást úgynevezett *lineáris programozási* modellel végezzük. Ez azt jelenti, hogy mind a korlátozó feltételeket, mind a célfüggvényt lineáris egyenletek formájában adjuk meg.

Szektorszintű érzékenységi vizsgálatok

Az előző szakaszban ismertetett korlátozó feltételek egy része többé-kevésbé objektíve — a tervezők pillanatnyi elhatározásától függetlenül — adott. (Ilyenek pl. a kapacitáskorlátok.) Más részük viszont a tervezés folyamán változtatható. Mondjuk a beruházási keret nagyságáról még vitatkozhatunk; megfontolhatjuk: nem lenne-e érdemes egyik vagy másik szektor keretét növelni vagy csökkenteni.

A tervezés közben rendszeresen felmerülnek ilyen kérdések: mi lenne, ha a szektor egyik-másik előirányzatát módosítanánk? Ezekre a „mi lenne, ha" kérdésekre felelnek a szektorszintű *érzékenységi vizsgálatok*. Segítségükkel azt tisztázzuk, hogy az optimális program mennyire érzékeny egyik vagy másik adat megváltoztatására. Pl. egyszer már kiszámítottuk a szektor optimális programját az OT által eredetileg tervezett építési kerettel. Később azonban felvetődik, hogy nem kellene-e a keretet csökkenteni. Ilyenkor az új, csökkentett kerettel megismételhetjük a számítást, s megállapíthatjuk: nagyon érzékenyen reagált-e a program, lényegbevágó változásokat mutat-e az előbbihez képest, vagy csak kevéssé módosult.

A matematikai programozás segítségével sok ilyen érzékenységi vizsgálatot folytathatunk. *A tervezés szempontjából éppen ebben van módszerünk alapvető jelentősége: módot ad bizonyosfokú „kísérletezésre"*. A hagyományos módszerrel dolgozó tervezőket az tartja vissza az ilyen kísérletezéstől, hogy rendkívül fáradságos egy-egy előirányzat módosításának hatását — mégpedig a másodlagos, harmadlagos, messzire gyűrűző hatásokat is — keresztülvezetni az egymással összefüggő előirányzatok egész rendszerén. Viszont éppen ezt tehetjük meg

* Egy későbbi cikkben részletesen kitérünk majd a népgazdasági programozás optimumkritériumának kérdésére.

aránylag egyszerűen, egy matematikai programozási modellel. Ha mondjuk csak az egyik előirányzatot — az előbbi példánál maradva: az építési keretet — módosítjuk, akkor „automatikusan" megkapjuk a közvetlen és közvetett hatás egész rendszerét: mit változtat a módosítás a beruházási akciók tervén, a hazai és az importgépek iránti igényen, a külkereskedelmi terven és így tovább.

Egy-egy szektormodell megszerkesztése, majd gyakorlati kipróbálása, „bejáratása" igen nagy, esetleg egy-kétéves munka. Amikor azonban szektormodellünk már „érett", működőképes, akkor a program kiszámítása, egy-egy új érzékenységi vizsgálat elvégzése csupán néhány órányi munkát jelent.

Népgazdasági szintű alapszámítás

Az előző szakaszban azt tárgyaltuk: mi történik, ha mondjuk az építési keretet *egy* szektorban csökkentjük vagy növeljük. A népgazdasági tervezés során tovább lépünk; azt vizsgáljuk: mi történik, ha az egyik szektortól elvesszük a keret egy részét és *átadjuk egy másiknak?* Mi a feladatok, az erőforrások legcélszerűbb szektorközi elosztása?

Ez az úgynevezett *kétszintű tervezés* alapgondolata. Itt szerves egységbe, egyetlen nagy modellbe foglaljuk össze az egyes szektorok programozási modelleit. Azt keressük: hogyan lehetne átcsoportosítani az előirányzatokat, erőforrásokat, kereteket a szektorok között úgy, hogy az átcsoportosítás eredményeképpen javuljon az ország dollármérlege (túl azon a javuláson, amit már a szektorszintű számításokban elértünk).*

Mint a szektorszintű számításokban, a népgazdasági szintű alapszámításokban is adottnak tekintünk némely „objektívnek" minősülő korlátot: pl. az értékesítési, kapacitáskorlátokat stb.

Adottnak vesszük a beruházási keretekre, a létszámkeretekre és egyéb erőforrásokra vonatkozó *országos* („népgazdaság összesen") számokat is. Számítássorozatunknak ebben a harmadik fokozatában tehát még nem értékeljük az OT globális, országos fő előirányzatait.

Viszont itt most már *nem tekintjük adottnak az országos előirányzatok szektorokra való felbontását.* Ez most számításunk ismeretlenje. Itt is megfogalmazhatunk — immár magasabb, népgazdasági szinten — hasonló dominálási követelményt, mint az előbb, szektorszinten:

A matematikai programozással meghatározott népgazdasági program (azaz mintegy 2500 féle „*x*", 2500 féle gazdasági tevékenység) *ne legyen rosszabb,* mint a hivatalos program. Ne igényeljen több alapvető erőforrást (beruházást, létszámot stb.); ne adjon kevesebbet fogyasztásra; ne legyen rosszabb rubelmérlege és így tovább. Ugyanakkor *legyen egy szempontból határozottan jobb* a hivatalos népgazdasági programnál: legyen kedvezőbb a tőkés fizetési mérlege.

* A „kétszintű tervezés" matematikai-számítástechnikai végrehajtásához többféle algoritmus használható fel. Mi, sokoldalú vizsgálatok és kísérleti számítások után úgy határoztunk, hogy az ún. Dantzig–Wolfe-féle dekompozíciós eljárást alkalmazzuk. (Lásd Dantzig, G. B.–Wolfe, Ph.: „The decomposition algorithm for linear programs". *Econometrica,* Vol. 29., 1961. október, 767–778. l.).

A későbbiekben külön cikkben foglalkozunk majd a Dantzig–Wolfe eljárás ismertetésével és közgazdasági értelmezésével.

Népgazdasági érzékenységi vizsgálatok

Az érzékenységi vizsgálat fogalma már világos az eddigiekből. Hasonló vizsgálatokat végezhetünk népgazdasági szinten is. Számításaink megmutatják, hogy mi a következménye annak, ha módosítjuk — növeljük vagy csökkentjük a következő országos előirányzatokat: az összes beruházási keretet (esetleg ezen belül egyes tételeket); a létszámkeretet, foglalkoztatottságot; a béralapkeretet (vásárlóerőt); a lakossági és közületi fogyasztási alapot, esetleg ezen belül egyes tételeket; a rubelmérleg egyenlegét és így tovább.

A gazdaságpolitika alapvető kérdéseiben csak az erre hivatott politikai szervek határozhatnak. A matematikai modell nem pótolja a döntésthozó intézmények munkáját, csupán segítséget adhat ehhez, a következőképpen:

1. Kiszámítjuk a különböző alternatív gazdaságpolitikákhoz (a beruházásokra, életszínvonalra, külkereskedelemre, foglalkoztatottságra vonatkozó fő előirányzatok különböző együtteseihez) tartozó optimális programokat. Ezek összehasonlíthatók. Így tehát párhuzamosan, egymás mellett látható az alternatív gazdaságpolitikák következménye; mégpedig nemcsak egy-két kiragadott következményük, hanem azok egész rendszere.

2. Megállapíthatjuk, vajon egyik vagy másik gazdaságpolitikai elképzelés egyáltalán végrehajtható-e?

3. Megállapíthatjuk egyes — gazdaságpolitikai szempontból mérlegelendő — előirányzatok kritikus pontjait. Pl. valamilyen előírt 1970. évi életszínvonal mellett *legfeljebb* mennyi lehet a beruházás; a tőkés fizetési mérleg valamilyen előírt színvonalához *legalább* mennyi beruházás kell stb.

A matematikai modellel végzett számítás nem szünteti meg, hanem mintegy „magasabb színvonalra emeli" a döntési problémát. A legfelsőbb vezetésnek egy jól megalapozott, „kiérlelt" matematikai modell birtokában nem arról kell határoznia, hogy a műszeripar vagy a híradástechnikai ipar fejlődjék-e nagyobb ütemben. Ehelyett az igazán alapvető, közvetlenül politikai jelentőségű számokról kell határoznia: milyen legyen az életszínvonal, az összberuházási keret, a foglalkoztatottság stb. Miután *ezt* eldöntötték, a modellel már „automatikusan" kiszámítható hozzá a műszeripar vagy a híradástechnikai ipar terve.

A számítás kísérleti jellege

Az elvi és módszertani áttekintés befejezéseképpen fontosnak tartjuk nyomatékosan hangsúlyozni jelenlegi számításaink kísérleti jellegét. Szeretnénk remélni, hogy a gazdasági vezetők, a gyakorlati tervezők felismerik majd a távlati tervek matematikai programozásának jelentőségét, lehetőségeit, de nem szeretnénk túlzott várakozásokat kelteni.

Munkánk alapvető feladata: a tervezés új, matematikai-programozási módszerének kifejlesztése. Munkánkat eredményesnek tekintjük, ha 1966-ban jelenthetjük: magát a módszert sikeresen kipróbáltuk s az használhatónak bizonyult. A mostani modell a távlati terv matematikai

programozásának „prototípusa" — s mint ilyennek, éppen az a célja, hogy felfedje a módszer hibáit, gyerekbetegségeit.

Reméljük, hogy számításunk ezen túlmenően olyan gyakorlati eredményeket, számszerű ajánlásokat is hoz majd, amelyek már az 1966—70. évi terv kidolgozásában hasznosíthatók. Az első szektorszintű számítások tapasztalatai alapján joggal bízunk ebben. Ezt azonban csak a módszertani eredmények „ráadásának" tekinthetjük, biztosat ezzel kapcsolatban nem ígérhetünk. Sokféle alapvető nehézség miatt nem lehet arra számítani, hogy az 1966—70. évi terv matematikai modellünkre alapozható.

Munkánkat a következő okok gátolják:

1. Az adatok összeállítása rendkívül nehéz. Egyrészt a hagyományos tervmutatószám-rendszerben sok az inkonzisztencia, amely azonnal élesebb fénybe kerül, amint megkíséreljük e számokat matematikai egyenletekbe behelyettesíteni.

Másrészt: a matematikai modell sok olyan adatot igényel, amelyet a hagyományos tervezés más szerkezetben vagy egyáltalán nem állított össze. A matematikai programozással „üzemszerűen" végzett számítás egyik feltétele, hogy a terv- és tényadatszolgáltatás rendszeresen, s a kívánt szerkezetben kimutassa a matematikai modell által igényelt adatokat. Ezt nem biztosíthattuk az első kísérlethez, hiszen éppen annak volt egyik tisztáznivalója, hogy milyen szerkezetű adatok szükségesek a matematikai programozáshoz. A IV. illetve az V. ötéves terv előkészítéséhez azonban már valószínűleg biztosíthatók a kívánt adatok.

2. Nagyok a személyi nehézségek; kevés még a matematikai tervezéshez értő közgazdász. Egyes területeket azért voltunk kénytelenek kihagyni a modellből, mert nem találtunk a modellszerkesztésre alkalmas közreműködőket. Számos fontos területre (pl. a gépipar, a mezőgazdaság, a közlekedés területére) kénytelenek voltunk „kívülről" delegálni a matematikai programozáshoz értő közgazdászokat, akik — a terület gazdasági szakembereivel együttműködve — kidolgozzák a szektormodelleket.

Egyelőre elég szűk azok köre, akik Magyarországon bármilyen formában matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásával foglalkoznak. Legtöbbjük részt vesz a népgazdasági programozásban — de erőink még elégtelenek.

Emellett valamennyien, akik ezt a munkát végezzük, tulajdonképpen kezdők vagyunk; Magyarországon most folyik *először* népgazdasági programozás. Ez elkerülhetetlenül tévedésekhez, nehézségekhez vezet.

A népgazdasági programozás egyik legfontosabb haszna: a várható „pedagógiai" eredmény. A közgazdászok, matematikusok és a gyakorlati tervezők széles csoportja közelről, közvetlen tapasztalatokból ismerkedik meg a távlati tervek matematikai programozásával. Munka közben alakul ki az a gárda, amely képes lesz már bizonyos tapasztalatokkal felfegyverkezve hozzálátni a következő hasonló számításokhoz.

3. Végül a legnagyobb nehézség az, hogy kedvezőtlenek a számítástechnikai adottságok.

A rendelkezésre álló gépek elégségesek ahhoz, hogy elfogadható időn belül elkészüljenek a szektorszintű számítások. Viszont igen nagy nehézségek várhatók a népgazdasági szintű számításnál. Itt bosszulja

meg magát az eddigi hibás számológép-beszerzési politika. A Magyarországon meglevő néhány kis gép nem pótol egy nagy gépet. (Megfordítva nem ez a helyzet: egy nagy gép képes pótolni több kis gépet.) A népgazdasági programozás soklépéses eljárás; olyan *iteráció,* amely fokozatosan, újabb és újabb számítások elvégzésével közeledik az optimum felé. A mostani lassú gépeken egy-egy lépés időigénye — előzetes becslés szerint — órákat vesz igénybe. Ha csupán *egyetlen* fokozattal nagyobb, gyorsabb gépünk lenne, egy-egy iteráció 20—30 percre rövidülne. E túlságosan lassú, s máris túlterhelt gépeken előreláthatóan kénytelenek leszünk aránylag kevés lépéssel megelégedni, mert sok lépésre nem telik a gépidőkeretekből. Pedig itt minden lépés dollár-százezreket hozhat: olyan programjavulást, amely száz- és százezer dollárt takarít meg a hivatalos programhoz képest. E potenciális megtakarítás jelentős része azonban „bennemarad" majd a gépben.

Kellő számítástechnikai feltételek megteremtése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a távlati tervek matematikai programozását „üzemszerűen" alkalmazhassuk népgazdasági szinten is.

4. Jelentős részben a számítástechnikai nehézségekkel függ össze, hogy modellünk megszerkesztésénél kénytelenek voltunk számos egyszerűsítő feltevést alkalmazni. Pl. kizárólag *lineáris* egyenletekkel dolgozunk; noha 2500 változónk van, még így is erős összevonást, aggregációt alkalmazunk stb. Emiatt számítási eredményeinket kellő fenntartásokkal kell majd fogadni.

A kutatás szervezete és menete

„Kétszintűen" szerveztük meg a „kétszintű tervezést" megelőző kutatást is. A munkát az MTA Számítástechnikai Központ és az Országos Tervhivatal munkatársaiból álló *központi kutatócsoport* irányítja. A szektormodelleket viszont *szektor-kutatócsoportok* dolgozták, illetve dolgozzák ki. A szektor-kutatócsoport többnyire az érintett terület minisztériumának, országos vállalatának, tudományos intézetének vagy számolóközpontjának égisze alatt alakult ki. Ahol ezt nem sikerült biztosítanunk, ott a Számítástechnikai Központ közvetlenül irányítja a szektor-kutatócsoportot.

A szektor-kutatócsoportok tagjai általában közgazdászok és mérnökök; néhány területen matematikus is közreműködik. A csoportok vezetői minden esetben a programozáshoz értő matematikai-közgazdászok. (A szektor-kutatócsoportokat patronáló intézményekről a 679. oldalon közölt táblázat ad tájékoztatást.)

Két speciális szektor-kutatócsoport is alakult: a Belkereskedelmi Kutató Intézet vállalta a modell fogyasztási adatainak felülvizsgálatát, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet pedig a modellben szereplő világpiaci árak és külkereskedelmi korlátok kidolgozásának metodikai ellenőrzését és irányítását végzi.

A kutatás, amint az az elmondottakból kitűnik, kutatók és intézmények széles hálózatát fogja át.* A közreműködő intézmények általá-

* A kutatást a szerző irányítja. A közreműködők közül szeretnénk kiemelni azokat, akiknek az eddigi eredményekben leginkább részük volt: *Abel Lászlóné, Almássy Gedeon, Báger Gusztáv, Benedek Pál, Bod Péter, Dancs István, Deák Jánosné, Filep György, Holló Marian, Lipták Tamás, Martos Béla, Nagy András, Rimler Judit, Simon György, Schreiber Benedek, Szabó László, Tardos Márton, Újlaki Lászlóné és Vidos Tibor.*

ban nem felettes szerveik utasítására, hanem a munka jelentőségét felismerve önként vállalkoztak a közreműködésre. Általában ugyanez a helyzet a közreműködő munkatársakkal is. A kutató kollektíva „önkéntes társulása" nagy előnyökkel jár; a népgazdasági programozáshoz hasonló úttörő kísérlet nem végezhető el a közreműködők kezdeményezése, lelkesedése nélkül.

A kutatás eddigi eredményei az alábbiakban foglalhatók össze:

Kidolgoztuk a számítás konkrét modelljét: meghatároztuk a szektorokat, a korlátozó feltételek rendszerét, a célfüggvény tartalmát, a modell alapvető egyszerűsítő feltevéseit stb.

Megszerveztük a kutatásban közreműködők hálózatát. Valamennyi szektorban megindult, s a szektorok nagy részében előrehaladott stádiumban van a szektorszintű kutatás. Biztosítottuk, hogy valamennyi kutatócsoport egységes módszertan alapján állítsa össze modelljét. Így a szektormodellek együttese valóban összekapcsolható, egységes rendszert képez.

Megindult némely — központi szinten felhasználásra kerülő — adat meghatározása; illetve az ezzel kapcsolatos OT-adatok felülvizsgálata ökonometriai, matematikai-statisztikai módszerekkel (trendszámítással stb.). Ily módon kíséreljük meg megvizsgálni a beruházások, a nemzeti jövedelem, a termelés, a külkereskedelem és a fogyasztás egyes adatait.

Összesen hat szektorban már elkészült a szektorszintű alapszámítás. Ezek a következők: bőr-cipőipar; műszálipar; cukoripar, szeszipar, édesipar; növényolajipar; textil- és ruhaipar I.; textil- és ruhaipar II.

További két szektorban — a papíriparban és a műtrágyaiparban — a legközelebbi jövőben kerül sor számításra.

A felsorolt szektorok egy részében már rátértek a második fokozatra, a szektorszintű érzékenységi vizsgálatok számításaira is.

A további szektormodellek egymás után folyamatosan készülnek el. A számításokat követően minden szektorprogram külön-külön értékelhető. Arra törekszünk, hogy a szektorszintű számításokról folyamatosan tájékoztassuk az illetékes tervhivatali és minisztériumi vezetőket.

„Kétszintű" modellé kísérletképpen először minisztériumi szinten kapcsoljuk majd össze a szektorszámításokat. Így pl. kétszintű tervezést folytatunk majd először a Könnyűipari Minisztérium négy szektorával, majd az élelmiszeripar öt szektorával és így tovább.

Előreláthatóan az év második felében kezdődnek meg a népgazdasági szintű számítások. Egy részük feltehetően 1966-ra is áthúzódik.

Minthogy egész munkánk kísérleti jellegű, a számítások menetére vonatkozó előzetes terveket könnyen keresztezhetik előre nem látott nehézségek. Mindenesetre arra törekszünk, hogy minél előbb a gyakorlati tervezők rendelkezésére bocsáthassuk a számítások eredményeit.

A várható fő módszertani eredmények

Befejezésül szeretnénk összefoglalni és a hagyományos tervezéssel összehasonlítani a kutatás várható három fő módszertani eredményét.

1. A hagyományos módon végzett tervezés egyik alapvető nehéz-

sége az ún. tervkoordináció végrehajtása. Az Országos Tervhivatalban és a minisztériumokban, e szervek különféle osztályain egyidőben dolgozzák ki a különféle tervelőirányzatokat. Ezeket később — a távlati tervezés processzusa közben újra és újra — megkísérlik összeegyeztetni. Nem akarjuk itt most azt firtatni, hogy sikerül-e, s mennyire, ilyenkor minden számot valóban minden számmal egyeztetni. Tény, hogy az egyeztetés rendkívül hosszadalmas, bonyolult, fáradságos. A gyakorlati tervezők a megmondhatói, micsoda nehézséget okoz aztán, ha kiderül, hogy valamilyen, egyszer már megállapított számot módosítani kell. Ilyenkor rendszerint nem gondoskodnak arról, hogy e módosítás konzekvenciáit keresztülvezessék *minden* tervszámon, holott egy távlati tervben jóformán minden szám minden számmal összefügg.

A terv matematikai modellezése *egyetlen szimultán egyenletrendszerbe* fog össze minden fontos tervszámot. „Gépesíti" a tervkoordinációt. Módot ad arra, hogy — amint láttuk az érzékenységi vizsgálatok ismertetésekor — „automatikusan" keresztülvezesse egyes paraméterek módosításának hatását az összes többi előirányzaton.

2. A tervezés hagyományos módszerei mellett egymástól elszakadva folyik a *gazdasági tevékenységek* és az *árak* tervezése; az egyik az OT-ben, a másik az Árhivatalban. Pedig világos, hogy az árak nem függetlenek a tervtől, hanem a terv végrehajtását kell szolgálniok.

A matematikai programozási modell egyik „melléktermé ke": egy kalkulatív árrendszer. (Ezt „árnyékárrendszernek" nevezik.) Számításunk keretében a következő főbb értékelésekre kapunk becsléseket:

— a beruházási keretek után számított eszközlekötési járulék (a „delta");
— a meglevő állóeszközök után számított eszközlekötési járulékok;
— illetményadó;
— földjáradékok;
— a geológiai kincsek után számított bányajáradékok;
— rubel- és dollárárfolyam;
— egyes főbb export- és importtevékenységekkel kapcsolatban vámok és dotációk („árkiegyenlítések");
— a modellben szereplő 350 termék ára rányai (illetve e termékcsoportokra jellemző átlagárak egymáshoz viszonyított arányai.)

Az így kapott értékeléseket elsősorban az egyedi beruházásgazdaságossági számításokhoz használhatjuk fel. Érdemes lesz azonban megvizsgálni, vajon hasznosítható-e a tényleges árak képzésében.

3. A hagyományos tervezés egyik legfőbb hiányossága, hogy rendszerint variánsok nélkül dolgozik, s ezáltal leszűkíti a döntést hozók választási lehetőségeit. A matematikai programozással — amint az a cikk több részéből kitűnt — egyszerre több tervvariáns készíthető, *mégpedig minden szinten.* Talán ezt tekinthetjük a kísérleti népgazdasági programozás legfontosabb várható módszertani eredményének.

A népgazdasági programozás szektorai

Szektor neve	A szektorkutatást szervező intézmény
1. Bauxit-alumínium	MTA SZK
2. Bőr-cipő-szőrme	Bőripari Kutató Intézet
3. Élelmiszeripar: Növényolajipar	Élelmiszeripari Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet
4. Élelmiszeripar: Malomipar, Söripar, Boripar	
5. Élelmiszeripar: Húsipar, Baromfiipar, Tejipar	
6. Élelmiszeripar: Cukoripar, Édesipar, Szeszipar	
7. Élelmiszeripar: Tartósítóipar	
8. Építőanyagipar: Tégla, cserép, cement stb.	ÉM Számgép
9. Építőanyagipar: Épületelem	
10. Építőipar	
11. Gépipar: Járművek	MTA SZK, a KGM támogatásával
12. Gépipar: Mezőgazdasági gépek	
13. Gépipar: Mozdony, vagon	
14. Gépipar: Daru, hajó	
15. Gépipar: Műszer	
16. Gépipar: Öntvény	
17. Híradástechnika I.	KGM Híradástechnikai Igazgatóság
18. Híradástechnika II.	
19. Közlekedés: Vasút	MTA SZK, Vasúti Főosztály
20. Közlekedés: Gépjármű	MTA SZK
21. Kőolajtermelés	NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet
22. Kőolaj-feldolgozás	
23. Mezőgazdaság: Gabona	MTA SZK, Agrárgazdasági és Üzemszervezési Intézet
24. Mezőgazdaság: Állati termékek	
25. Mezőgazdaság: Burgonya, zöldség	MTA SZK, Kertészeti és Szőlészeti Főiskola
26. Mezőgazdaság: Takarmány	MTA SZK, Debreceni Agrártudományi Főiskola
27. Mezőgazdaság: Gyümölcs, szőlő	MTA SZK, Kertészeti és Szőlészeti Főiskola
28. Műszálipar	NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet
29. Műtrágyaipar	Általános Vegyipari Tröszt
30. Papíripar	Papíripari Kutató Intézet
31. Szénbányászat	NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet
32. Szerves alapanyagipar I.	Általános Vegyipari Tröszt
33. Szerves alapanyagipar II.	
34. Textil-ruha: Pamut, selyem	Textilipari Kutató Intézet
35. Textil-ruha: Gyapjú, len, kender	
36. Vaskohászat: Vas, acél	Vaskohászati Igazgatóság Számológközpontja
37. Vaskohászat: Lemez	
38. Vegyipar: Egyéb (28., 29., 32. és 33. szektorokon kívül)	MTA SZK, NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet
39. Villamos energia	NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet

RÓZSA JÓZSEF:

Differenciáltság vagy nivelláció a jövedelmekben

A szocialista társadalmi egyenlőség a személyi fogyasztásban szükségszerűen egyenlőtlenségekhez vezet. Az elosztásnál az egyenlő jog „csak" azt jelenti, hogy a munka a mérce. „A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát szolgáltatott (a közösségi alapok számára végzett munkáját levonva) és ezzel az elismervénnyel a fogyasztási eszközök társadalmi készletéből annyit von ki, amennyi ugyanannyi munkába kerül. Ugyanazt a munkamennyiséget, amelyet a társadalomnak az egyik formában adott, visszakapja a másik formában."*

Az elosztásban és ebből eredően a fogyasztásban is szükségszerűen az egyenlőtlenség jellemző, mert

— a történelmileg kialakult társadalmi munkamegosztás fokán lényeges különbségek vannak a különböző munkák között a szakképzettségtől, a munkakörülménytől, a szellemi és a fizikai igénybevételtől függően;

— az emberek szorgalma, teljesítőképessége és tehetsége eltérő;

— a nem dolgozókról még jelentős mértékben közvetlenül a keresőknek kell gondoskodniok; márpedig a keresők és eltartottak aránya az egyes családokban nagyon is különböző. Az elosztási viszonyok érvényesülését befolyásolják a felépítmény különböző elemei, például a szocialista jog és erkölcs, amelynek lényeges vonása a humanitás, a társadalom legelmaradottabb rétegeinek mind teljesebb szociális segítése. *Ez a törekvés azonban egyes esetekben a túlzott jövedelmi nivelláció (kiegyenlítődési tendencia) révén ellentmondásokat szül az elosztásban, bizonyos mértékig megelőzi a munkák közötti különbségek tényleges csökkenését és ezért minden jószándéka ellenére fékezi is az egész társadalom előrehaladását.*

A bérnivelláció a társadalmi és gazdasági haladással párhuzamosan az egész világon érvényesülő történelmi folyamat. Ez azonban nem jelentheti a szükséges differenciáltság mellőzését. A mellőzés ugyanis a munkamegosztás és a munkához való viszony mai fokán óriási szellemi energia elpocsékolásához, nagymértékű és kiaknázatlan belső munkaerő-tartalékok felhalmozódásához vezet. Milyen vonatkozásban helyeselhető tehát a nivelláció és melyek a differenciáltság fokozásának útjai? Erre szeretnék a továbbiakban megközelítő pontossággal válaszolni.

A jövedelmi különbségeket két csoportra osztjuk: a *funkciótól* (a

* Marx: Széljegyzetek a német munkáspárt programjához. (Marx–Engels válogatott művek. II. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 14. l.).

beosztástól) és a *teljesítménytől* (produktumtól) függő különbségekre. A kettő között van korreláció, de feltétlen egybeesés a jelenlegi körülmények között nincs. E kettéválasztásnak éppen ezért különös jelentősége van.

Néhány elvi kérdés

A személyi jövedelmek különbségének mértéke (elvonatkoztatva a keresők és eltartottak eltérő számarányától) egy-egy társadalmi—gazdasági formán belül alapvetően a termelőerők fejlettségi fokától és a dolgozók ennek megfelelően kialakított életszínvonalától függ. A történelem azt bizonyítja, hogy az életszínvonal emelkedésével a bérkülönbségek csökkennek. Ez — némely kivételektől eltekintve — igaz a kapitalizmusban és fokozottan igaz a szocializmusban.

Szakképzetlen munkások órabére a szakképzett munkások órabérének százalékában

	1939	1960—1962
Svájc	77,0	84,0
Egyesült Államok*	56,0	75,0
Franciaország**	72,0	72,0
Olaszország	78,0	93,0
NSZK***	79,0	81,0

* Építőipari segédmunkások bére a segédek bérének százalékában.
** Az első adat 1948. évi és a normál gépkezelők bérét mutatja a szakképzett munkások bérének százalékában.
*** 1950. és 1956. évi adatok.
Forrás: Revue Internacional du Travail. 1964. február.

Hasonló eredményt kapunk, ha nem az egyes országok adatainak időbeli változását, hanem a különböző fejlettségi szinten álló országok *egy* időpontra vonatkozó adatai eltérését vizsgáljuk. 1962-ben a szakképzetlen munkások átlagbére a szakképzettek átlagbérének százalékában a következő volt: Nigériában 50, Csilében 66, Honkongban 57, Pakisztánban 63, Ausztriában 79 (1960. évi adat), Hollandiában 85 és az Egyesült Királyságban 85.

Az adatok igazolják, hogy az egyes országok fejlődésével a bérkülönbségek hosszabb távon csökkennek. Egy adott évben pedig a magasabb életszínvonalon álló országokban kisebb, az alacsonyabb színvonalon állókban nagyobb a bérkülönbség. Ez érthető már csak azért is, mert a gazdaságilag elmaradott országokban tanulatlan munkásokból munkaerő-túlkínálat van, így bérük szintje viszonylag alacsony. Szakképzett munkaerőben egyre égetőbb a hiány, így ezeket jobban meg is fizetik.

Persze a kapitalista államokban a nivellálódás hosszú távú folyamat. Számos tényező eredményeként érvényesül. Ilyen például a munkák közötti különbség csökkenése, a minimális bérek emeléséért folyó bérharc, a nehéz fizikai munkáktól, az egészségtelen munkakörülményektől való növekvő idegenkedés. Erősítheti a nivellációs folyamatot az is, ha a munkanélküliség inkább a szakképzettebb rétegeket sújtja. Gyakran tapasztalhatjuk persze ennek éppen a fordítottját. Ha egy-

egy országban a szakképzettségi színvonal nem tart lépést az igényekkel, akkor szakképzett munkásban hiány, szakképzetlenben bőség áll elő, s így a nivellációs tendencia ereje gyengül.

A szocialista országokban is az életszínvonal emelkedésével párhuzamosan — kivételes és átmeneti időszakokat nem számítva — a bérkülönbségek csökkentek. A kapitalizmus termelési viszonyaira — a belső nivellációs folyamat ellenére is — a szélsőséges elosztás jellemző: a munka és tőke ellentétének fokozódásával igen éles különbségek alakulnak ki a tőkések és munkások, de közelebbről az irányítók és irányítottak jövedelme között is. A termelési viszonyok átalakulásával megváltozik az elosztási viszonyok jellege, mérséklődnek a bérkülönbségek. A szocialista termelési viszonyok egyik velejárója a legrosszabb megélhetésű, alacsony fizetésű rétegek életszínvonalának az átlagosnál fokozottabb emelése. A szocialista gazdaságban a *minimális* munkabérszínvonalnak is biztosítania kell a megélhetést. E folyamatba ágyazódik a termelőerők fejlődése és az életszínvonal rendszeres emelkedése révén a munkák közötti éles különbségek szükségszerű mérséklődése is.

Ahogyan emelkedik a társadalmi, kulturális és technikai színvonal, egyre kevésbé akad vállalkozó az egyszerű szakképzetlen és nehéz fizikai munkák végzésére. A munkaerő ésszerű elosztása, az ilyen munkákhoz a szükséges munkaerő biztosítása, a nivellációt segíti.

A nivelláció azonban csak olyan határokig helyénvaló, ameddig nem sérti az anyagi érdekeltség szükségszerű elvét. Az anyagi érdekeltség elvének felhasználása a társadalmi fejlődésnek fontos mozgatója. Ha az elmúlt 20 év során az anyagi érdekeltség elvét következetesen sikerült volna alkalmazni, gazdasági fejlődésben előbbre tartanánk.

A szocialista országok közgazdasági irodalmában gyakran felmerülő kérdés, hogy

— az anyagi érdekeltség elvének következetes alkalmazása nem ellentétes-e a szocialista és kommunista embertípus kialakítására irányuló törekvéssel, nem vezet-e anyagiasságra;

— az érdekeltség és a fizetési színvonal közötti korrelációt figyelembe véve bizonyos jövedelmi színvonal felett szükséges-e egyáltalán az ösztönzés kérdésével foglalkozni, továbbá

— milyen arányban álljanak a pozitív és negatív ösztönzők.

Ami az *első kérdést* illeti, az anyagi érdekeltség rendszerének nemcsak közvetlen gazdasági célja van, hanem feladata az emberek gondolkodásának átalakítása, szocialista típusú emberekké való alakítása is. Éppen az egyéni és a társadalmi érdek összekapcsolása az, ami által az egyénekbe beidegződik, hogy amennyiben a társadalom hasznára dolgoznak, az nekik is közvetlen haszon. A bér, a prémium a munka társadalmi elismerésének anyagi formája. A dolgozó hónapról hónapra ezen keresztül tudja lemérni, hogy munkáját mennyire ismerik el hasznosnak. A bér a munka társadalmi értékelése, így az egyén értékítéletének, értékelési rendszerének, munkához való viszonyának, erkölcsi magatartásának állandó alakítója.

Persze ha az elosztás nem tükrözi a teljesítmények különbségeit, ez az emberekben az értékelési rendszer torzulásához vezet. Nem az anyagi érdekeltség rendszere tartja fenn a dolgozókban azt a régebben természetes magatartást, hogy minél kevesebb munkával minél több pénzt kell keresni, hanem a *helytelen* érdekeltség. Az emberek általá-

nos igénye, hogy közvetlen kapcsolatot lássanak végzett munkájuk és annak anyagi elismerése között. Ehhez az igényhez a szocialista bérezésnek alkalmazkodnia kell. A bérezés rendje a szocialista társadalmi, erkölcsi normák érvényesítésének egyik területe. Ha magasabb jövedelem csak több és jobb munkával érhető el, akkor ez beidegződik a dolgozók kevésbé öntudatos rétegeiben is, elősegítve a szocialista erkölcsi normák széles körű érvényesülését .

A második problémának reális talaja van. Vulgárisan fogalmazva: a gazdasági területen a legmagasabb fizetése a miniszternek van. Itt ugyan miféle ösztönzési rendszer, netán prémiumrendszer alkalmazásáról lehet szó? Innen származik az a felfogás is, amikor például az átlagosnál nagyobb jövedelmű mérnököt vagy kutatót anyagiasnak minősítik, mivel igényt tart az általa feltalált műszaki újdonság után találmányi díjra (különösen ha például nem ezer, hanem százezer forintos díjról van szó). *Sz. K. Tatur* szovjet közgazdász úgy véli, hogy a személyes anyagi érdekeltség mindenekelőtt az alacsony fizetésű dolgozóknál hatékony. „Nyilvánvaló, hogy a vállalati dolgozók alacsony fizetésű csoportjainál nagyobb mértékben kell alkalmazni az anyagi ösztönzőket, a magas fizetésűeknél pedig az erkölcsieket."*

A fentiekben vázolt álláspont több vonatkozásban is vitatható. Helytelen mereven szétválasztani az anyagi és erkölcsi ösztönzőket. Lehetséges, hogy a magas fizetésű (magasabb beosztású) dolgozóknak a munkához való viszonya fejlettebb. Tény azonban, hogy a magasabb beosztásúak között is akad olyan, aki hatékony ösztönzés nélkül képességeinek csak egy részét veti latba. Viszont az alacsonyabb beosztásúak között is szép számmal találhatunk fejlett kollektív érzésű, megfelelő munkaerkölcsökkel rendelkező embereket. Tévútra jutunk, ha abból indulunk ki, hogy ott van szükség anyagi ösztönzésre, ahol az emberek nem elég tisztességesek, ahol hajlamosak a lógásra. Tévútra jutunk, ha a bérek közötti nem kielégítő különbséget azzal az „ideológiával" támasztjuk alá, hogy az átlagosnál nagyobb jövedelmű dolgozót nem szükséges anyagilag ösztönözni és elismerni, mivel „elég öntudatos".

Az anyagi érdekeltség elvének alkalmazási köre, az ösztönzés mértéke vonatkozásában más szempontok alapján lehetne inkább különbséget tenni.

A különbségtételnél elvileg figyelembe lehetne venni, milyen formában kerül valaki adott beosztásba. Ha történetesen választás útján kerül és a választó kollektívának módjában áll nem megfelelő munka esetén lecserélni és él is ezzel a lehetőséggel, ez önmagában is ösztönöz. Mivel azonban kinevezéses rendszer mellett is van mód a leváltásra, ez nem nagy jelentőségű. A döntőbb dolog: vajon más helyen el nem érhető fizetéstől esik-e el?

Következő szempont az önálló elszámolás. Nyilvánvaló, hogy más alapon lehet megszervezni az anyagi érdekeltséget az önálló gazdasági elszámolású egységeknél, mint ahol ilyen önállóság, a rendelkezésre bocsátott eszközökért való felelősség nincsen.

Az ösztönzés mértékét összefüggésbe kell hozni a felelősség, a kockázat vállalásának mértékével. Ilyen szempontból a termelő vállalatok

* Voproszi Ekonomiki, 1963. 3. sz.

dolgozói három csoportba sorolhatók a) A vezető állásúak, akiknek módjában áll döntő mértékben befolyásolni a konkrét gyártási programot és az értékesítés módozatait. Nekik vállalni kell döntéseikért a kockázatot; kedvező eredmények esetén fokozottabban kell részesülniök az anyagi elismerésből. (Ez természetesen sok témával összefügg, ezenkívül a döntési szükségszerűség és lehetőség nem minden esetben kapcsolható a vezető álláshoz). b) A középszintű vezetők, akiknek kevesebb a beleszólási joguk, de bizonyos részletkérdésekben döntési hatáskörrel rendelkeznek. c) A beosztott dolgozók, akik közvetlenül csak a saját munkakörükért felelősek, nem irányítanak másokat, technológiai vagy egyéb utasítás alapján végzik munkájukat. Döntési joguk és felelősségük korlátozott. Véleményem szerint az üzemi demokrácia jelenlegi formái csak hosszabb fejlődés útján válhatnak olyan fórummá, ahol majd teljesebben realizálódik a dolgozók beleszólása a vállalat termelésébe és a termékek elosztásába.

Végeredményben tehát az ösztönzést nem helyes függővé tenni a fizetési színvonal nagyságától.

A jelenlegi mutatórendszer torzításai szülik azt a javaslatot, hogy például a vezető állású dolgozók premizálását meg kellene szüntetni. A magam részéről ezzel nem értek egyet. Éppen a vezetők megfelelő érdekeltségének létrehozása az egyik biztosítéka az anyagi érdekeltségi elv vállalaton belüli legcélszerűbb alkalmazásának. A vezetők is a vállalati kollektívához tartoznak, anyagi érdekük nem lehet alapvetően eltérő a kollektív érdekeltségtől.

Lehet, hogy a premizálás nem szolgálja eléggé a népgazdaság érdekét, mivel nem tudtuk megtalálni a vállalatok és a népgazdaság érdekeit egyaránt szolgáló mutatókat. A probléma megoldását azonban nem a vezetői premizálás megszüntetésében kell keresni. Sokan felvetik, hogy a vezető ne legyen elfogult, márpedig bármiféle premizálás a vállalati érdekek védelmében elfogulttá tesz.

Helyes, ha ebben az értelemben a vezető elfogult, mert így szolgálja a vállalat, a népgazdaság érdekét. Általában a vállalati szintű érdekeltség megteremtésében kevesebb előrehaladást értünk el, mint a vállalaton belüli dolgozók egyéni érdekeltségében.

Ami *a harmadik kérdést* illeti, a pozitív és negatív irányú anyagi ösztönzők egybehangolt és egyidejű alkalmazása helyes. Nem szükségszerű, hogy ösztönözni csak pozitív irányban, csak többleteszközök felhasználásával szabad. Adott esetben állhat a munka intenzitása olyan alacsony fokon, hogy annak emelését a bérek változatlansága mellett is helyes igényelni. Az viszont igaz, hogy *általában* és tömegméretekben a pozitív irányú ösztönzőkkel jóval nagyobb eredményeket lehet elérni.

Bérnivelláció

1949—1964 között az ipari munkások átlagos nominálbére körülbelül 290 százalékkal, a műszaki dolgozóké pedig csak körülbelül 225 százalékkal emelkedett. Hasonló összehúzódás érzékelhető az egyes munkakörök vonatkozásában is.

Bérek alakulása néhány beosztásban

Megnevezés	1949		1962		Index 1949-100)
	Kereset, Ft	Index (takarító: 100)	Kereset, Ft	Index (takarító: 100)	
Váll. igazgató A	3 600	1 100	6 300	710	175
Főkonstr. A	3 100	950	4 800	545	155
Szerkesztési o. v. A	2 300	700	3 750	426	163
Művezető	1 040	315	2 550	290	245
Szerszámkészítő	750	230	1 970	224	262
Esztergályos	700	210	1 800	205	258
Takarító	330	100	870	100	266

Az összetolódás természetesen a kapcsolódó munkakörökben volt leginkább érezhető: a segédmunkások és szakmunkások, a szakmunkások és művezetők, a művezetők és mérnökök stb. között. A nominálbérek közötti összetolódást két tényező enyhiti. Különösen 1957 előtt az átlagos áremelkedésen belül viszonylag kisebb volt azon termékek árának változása, amelyet a magasabb keresetű rétegek fogyasztottak nagyobbrészt. A második tényező az, hogy a bérkülönbségek *százalékos* csökkenése mellett az egyes munkakörök bérei közötti abszolút forintkülönbség emelkedett. Mindez azonban az összetolódáson alapvetően nem változtat. Ez az összetolódás megítélésem szerint alapjában véve indokolt volt, a kapitalista elosztási viszonyoktól való átállás szükségszerű következménye.

Az összetolódás azonban ma már nem indokolt méreteket öltött. Feltétlenül szükséges a folyamat lelassítása. A túlzott nivelláció miatt egyes esetekben munkaerő-utánpótlási problémák érezhetők. (Az egyes iparágakban például az átlagosnál jobb szakmunkások nem vállalnak művezetői beosztást, mert nem emelkedne, esetleg csökkenne a jövedelmük.) A probléma nem is elsősorban a legalacsonyabb és legmagasabb bérek különbségével, hanem e két szélső határon *belüli* túlzott nivellációval függ össze.

A nivelláció folyamatát azért is kell fékezni (esetenként megállítani), *mert a funkciók szerinti kereseti arányok összetolódása magával hozta a teljesítményekhez igazodó bérkülönbségek csökkenését is.* Csökkent az azonos munkakörben a teljesítménytől függő bérek szóródása. Elég jellemző a legtöbb munkakörben a számtani átlag vagy a felső bérhatár körüli szűk tömörülés. Ez különösen jellemző volt 1957 előtt. Az utóbbi években a bérrendszerben végrehajtott változások már jobban segítik azonos munkakörön belül a bérkülönbségek erősödését. Ennek ellenére ma is jellemző a kiegyenlítődés. Már pedig ez táptalaja lehet a középszerű emberek és kis-stílű munkamódszerek érvényesülésének. A bérkülönbségek csökkenése ugyanis — ahogyan erre már sokan rámutattak — az öntudat adott fokán a teljesítménykülönbségek csökkenését is magával hozza, ami a munkaerő-kapacitás kihasználását rontja.

A nivelláció túlzásai ellen központi szervek többször szót emeltek, sőt intézkedéseket is hoztak. Ilyen intézkedés volt a munkásbértarifák emelése, a felső bérhatárok felemelése, egyes jutalmazási formáknál a

személyi felső határ eltörlése, a kiemelt fizetések rendszere. Ebből a szempontból nagy jelentőségű a létszámleépítésből származó bérmegtakarítás átlagbéremelésre való felhasználásának szabályozása, ami a közelmúltban lépett életbe. Ezen intézkedések hoztak némi javulást, azonban a nivelláció lényegbevágóan nem lassul le.

Miért nehéz lassítani az egyéni bérek nivellálódásának folyamatát? Az okok részben a gazdasági mechanizmusra, jelentős részben szociológiai tényre vezethetők vissza.

Ami a gazdasági mechanizmust illeti: az egyéni béreknél tapasztalható nivelláció legfőbb oka az, hogy *egyenlősítés érvényesült vállalati szinten is.* Ha *vállalati szinten* nem hat kellően a munka szerinti elosztás — mitől hasson vállalaton belül?*

Az elmúlt években a bérfejlesztésnél szinte kizárólagos szempont a béraránvok javítása volt. Ez azonban kissé fétissé tette a béraránvokat, e gazdálkodásban nem kapcsolódtak kellően a bérek a termeléshez, az eredményhez. (Jórészt azért, mert a vállalati termelési eredmények is elszakadtak a piacon realizálódó valóságos eredményektől.) Probléma természetesen a bér és valamilyen vállalati szintű gazdasági mutató kapcsolatában e gazdasági mutató tartalmának kialakítása. A jelenlegi bruttó forinttermelékenységi mutató e célra véleményem szerint a legtöbb területen alkalmatlan. A termelékenység és a bérek kapcsolatáról sok tanulmány jelent meg. E kérdéssel itt nem kívánok foglalkozni. Azokkal értek egyet, akik nem ajánlják, hogy a mai forinttermelékenységi mutatóhoz automatikusan kapcsolódjanak a bérek. Tudom, hogy ez az álláspont közgazdaságilag vitatható, de a konkrét körülményeket mérlegelve ez volt a kevésbé rossz megoldás. Ha ehhez kapcsolták volna a béreket, ez újra súlyos aránytalanságokhoz vezetett volna. A termelékenységi mutató és a bérek automatikus összekapcsolása vállalati szinten más szocialista országokban sem vezetett kellő eredményre.

Más volna a helyzet, ha sikerülne olyan vállalati mutatót találni, amelyhez indokolt a vállalati jövedelmeket hozzákapcsolni.

Az elmúlt években az átlagbér-gazdálkodás jelentősen hozzájárult a terven felüli bérkiáramlás megakadályozásához, a bérfegyelem megszilárdításához. (A bérszínvonalnak az ösztönzést fékező hatása számottevően csak ezévben jelentkezett, amikor az átlagbérfejlesztés mértéke a sokévi 2 százalékkal szemben a felére csökkent.) A gyakorlatban mégsem kapott kellő súlyt az a kérdés, hogy terven felüli ésszerű bérkiáramlás engedélyezésével nem lehetne-e ennél nagyobb mérvű árualapnövelést elérni a termelésben. Túlzott figyelmet szentelünk a bérkiáramlásnak, kevesebbet a bérek ellenében elérhető termelési eredményeknek.

Ami a szociológiai tényezőt illeti, ismert az a felfogás, amely antiszociálisnak tartja azt a vezetőt, aki az egyébként is az átlag fölött keresők jövedelmét emeli.

* A közgazdasági irodalomban gyakran találkozunk az egyenlősítés tényének megállapításával és okainak elemzésével. A szerzők többsége azonban az egyéni bérek terén tapasztalt egyenlősítés okai között nem is említi a vállalati szintű jövedelmi egyenlősítest. Javasolják, hogy a vállalaton belül bátrabban kell adni magasabb prémiumot. (Szeben Éva: „Egyenlősdi" a műszaki alkalmazottak bérezésében. Közgazdasági Szemle, 1964. októberi szám.) Tény viszont, ha a felügyeleti szerv a vállalatok szintjén egyenlősít, a rossz kezdetnek csak rossz folytatása lehet. A kezdet valóban rossz, mert például egyik minisztérium területén évekig kellett küzdeni azért, hogy a teljes prémiumkeretnek legalább 15 százalékát ne a műszaki létszám arányában, hanem a feladatok függvényében tűzzék ki.

Antiszociális az a vezető, aki fokozottabb mértékben emelné az átlagosnál tehetségesebb mérnök jövedelmét, hiszen ennek jövedelme nem tartozik az alacsony jövedelműek közé.

A szocialista erkölcsiség fontos vonása a kollektivizmus. A kisebb munkahelyi kollektívák, brigádok összetartozását nem mélyíti a bérkülönbségek fokozódása. Tervezőintézetekben például megszűnt a műszaki rajzolóknál a formális feladatokért fizetett premizálás. A rajzoló is tagja a brigádnak; ha a brigád jó teljesítményt nyújt, ebben a rajzoló jó munkája is szerepel. Furcsa, hogy ilyen esetben a vezető tervezőt premizálják, a rajzoló a fizetésén felül nem kap semmit. Indokolt, de furcsa dolog. Ezek a szociológiai tényezők lényegesek, és itt csak szívós munkával számíthatunk valamelyes szemléletváltozásra.

A differenciáltság

A különféle beosztásokban élvezett jövedelmek közötti különbség csökkenése a szocializmus építése során objektív folyamat. A munkamegosztás és ezzel a munkák jellegének változásával, a szellemi és fizikai munkák közti különbség csökkenésével párhuzamosan törvényszerű a munkák (munkakörök) díja közötti különbség csökkenése is. A szocializmus teljes felépítése felé haladva ez még inkább jellemző. A társadalomban ható objektív folyamatokat az irányítószervek gyorsíthatják, lassíthatják. Bizonyos *hosszú távú tendenciák érvényesülésének az irányítószervek részéről való időleges lassítása adott esetben a társadalom fejlődését szolgálja.* A tendenciák érvényesülésének az *üteme is* szükségszerű, nemcsak az iránya. Az ütemet megszabják az objektív körülmények, illetve az azok alakulásában érvényrejutó más tendenciák. Nem szabad a fő tényezők által meghatározott, és csak végső soron érvényesülő tendenciákat olyan ütemben érvényesíteni adott időszakban, hogy az a többi tendencia érvényesülési üteméhez képest előrefutást jelentsen.

A bérkülönbségek csökkenésének objektív tendenciája nem nehezítheti más objektív folyamatok érvényrejutását. A bérkülönbségek csökkenése nem hozhatja magával a termelékenységi ütem lelassúbbodását, nem akadályozhatja meg a munkaerő tervszerű elosztását, nem eredményezheti a legfontosabb termelőerő — a munkaerő — ésszerűtlen kihasználását. Márpedig jelenleg tapasztalhatók ilyen veszélyek. A termelékenység emelkedési üteme nem kielégítő; jellemzőek a nagy belső munkaerő-tartalékok. Bizonyos foglalkozási ágakban a túlzott nivelláció miatt megnehezült a munkaerő-utánpótlás. Ebben igen sok tényezőnek szerepe van. Ezek között (ha nem is elsődlegesen) szerepel a — mindenekelőtt az egy munkakörön belüli, de néhány vonatkozásban a munkakörök közötti — nivelláció is. A nivelláció folyamatát szükségtelen központilag erőltetni nálunk, mivel az egész közmorál úgyis ebben az irányban hat. Erélyesen kell viszont fellépni a teljesítményekhez igazodó, a kiugró teljesítményekre ösztönző differenciálás *mellett,* az elszürkülés, és a középszerűség *ellen.* Annyi kudarc után vajon sikerre vezethet-e ilyen törekvés? Ha ilyen szempontból sikerül rugalmasabbá tenni a gazdasági mechanizmust, ha sikerül befolyásolni a közmorált, akkor eredményeket érhetünk el. *A kérdés lényege mind a gaz-*

dasági mechanizmus, mind a közmorál vonatkozásában a teljesítmények szerinti, nem pedig a funkciók szerinti differenciálás. A gazdálkodásban általában előtérbe kerül az extenzív irányzatokkal szemben az intenzifikálás. Ez a belső tartalékok mozgósítását, a teljesítmények fokozottabb ösztönzését igényli. Ehhez pedig — ha helyesen csináljuk — mindenképpen meg lehet nyerni a tömegeket. Természetesen a teljesítmények emelésének fokozottabb ösztönzése és elismerése a funkciók szerinti bérkülönbségeket is megnövelheti. Ez azonban csak másodlagos hatás.

Feladatok az irányítási módszereket érintő folyamatok terén

A sajtóban nyilvánosságra került a Központi Bizottság határozata az irányítási módszerek felülvizsgálatáról és továbbfejlesztéséről. Az irányítási módszerek (gazdasági mechanizmus) komplex egységet alkotnak. Ennek tudatában is felvethető egyes irányítási módszerek kritikája, hogy majd a különböző kritikák szintézise létrehozza a fejlettebb, de ugyanakkor komplex mechanizmust. Kulcsfontosságú kérdés, hogy az álló- és forgóeszközökkel való takarékosságban, a fogyasztói (megrendelői) igények kielégítésében mennyiben sikerül érdekeltté tenni a vállalatokat. Ez az érdekeltség ugyanis — az utóbbi években és különösen ezévben bekövetkezett kétségtelen fejlődése ellenére is — nagyon sok kívánnivalót hagy maga után. E tanulmánynak nem célja álláspontom részletes kifejtése valamilyen új gazdasági modell egyik eleméről. A cél: a teljesítményekhez jobban igazodó bérkülönbségek kialakítása az irányítási módszerek keretén belül. A reáljövedelem-emelés tervét (a legfontosabb irányszámokat) a népgazdasági tervek tartalmazzák, és minden bizonnyal a jövőben is tartalmazni fogják. Nem tartalmazzák, és a jövőben sem fogják tartalmazni e tervek megvalósításának részletes módszereit. E módszerek néhány tendenciája ismert. Ismert például, hogy 1965. évtől lényegesen lassúbbodik a foglalkoztatottak számának emelkedése és ez a tendencia tartós lesz. Ennél fogva a foglalkoztatottság növekedésétől a jövőben számottevő reáljövedelem-növekedést nem várhatunk. 1949-től 1964-ig az emelkedés nagy része a foglalkoztatottság növekedéséből származott. A legközelebbi jövőben növekedhet tehát a különféle pénzbeli juttatások emelésének és az árak csökkentésének a szerepe. Ha figyelembe vesszük az anyagi érdekeltség fokozásának szükségességét, kiemelten fontos szerephez jut ez a közvetlen ösztönző hatású emelő például az árakkal szemben.* Mivel pedig a közvetlen pénzbeli jövedelemnek ösztönző hatása nagyobb, ha a többletjövedelem csak konkrét gazdasági eredmények esetén használható fel (mint központi „kiosztás" mellett), növekedni kell az úgynevezett önfinanszírozó (saját anyagi fedezetét megteremtő) béremelkedés útján realizálódó pénzbeni jövedelememelkedés szerepének. Hogyan?

* 1. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a kétségtelen fogyasztói árarányta lanságok rendezésével évtizedekig kell várni. Ugyanis – ellentétben a bérarányta lanságokkal – a fogyasztói árak vonatkozásában elképzelhető a nullegyenleggel vagy pozitív egyenleggel, de mindenképpen egyenleggel történő áremelés és árcsökkentés, amennyiben számottevő társadalmi réteget nem érint negatívan.

2. A pénzbeli jövedelmeken belül fontos szerephez jut a nem munka szerint elosztásra kerülő jövedelmek növelése is. Ez ellentétes ugyan a munka szerinti elosztással, mégis a munka szerinti elosztás megvalósítását segíti. Jelenleg ugyanis sok esetben a béreknél a családi pótlék alacsony színvonala miatt veszik figyelembe – helytelenül – az eltartottak számát.

Az egyéni teljesítményekhez igazodó bérkülönbségek növelésének előfeltétele, hogy a jövedelmeknél tapasztalható vállalati szintű egyenlősítés mérséklődjék. Az a tény, hogy egy vállalati kollektíva a népgazdaság szempontjából is hasznosan vagy kevésbé hasznosan tevékenykedett, a vállalati dolgozók jövedelmét éves szinten eddig átlagosan legfeljebb 4—5 százalékkal ingadoztatta. A munkabér, a jutalom, a prémium, az igazgatói alap és a nyereségrészesedés egy főre jutó átlagos színvonala az indokoltnál nagyobb mértékben független a vállalati munka tényleges eredményeitől.*

Adott helyzetben vagyunk, abból kell kiindulni, hogy amennyiben a vállalatok részéről növekszik a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás, a vállalati jövedelmeknek is növekedniök kellene, fokozottabban, mint eddig. Ha ez a hozzájárulás csökken, vagy nem tart lépést az általában megkövetelhető fejlődéssel, a vállalati jövedelmeknek stagnálniuk, esetenként csökkenniük kellene. A vállalati szintű jövedelmek növekedése vagy csökkenése nem érintheti egyformán a vállalat dolgozóit, hanem az egyéni hozzájárulás és felelősség arányában. Ezt igen nehéz, de nem lehetetlen megvalósítani.

Feltételezem, hogy az árak valamennyi területen a társadalmilag szükséges ráfordításokat, és a tényleges realizálástól függő nyereséget fogják tartalmazni. Ennek alapján meghatározzák az állammal szemben teljesítendő alapvető feladatokat, befizetéseket. Feltételezem azt is, hogy az irányító szerv nem fog lépten-nyomon beavatkozni a vállalati gazdálkodásba, tehát a vállalat vállalhatja a felelősséget gazdálkodásáért. Amennyiben ilyen körülmények között a vállalat a feladatokat maradéktalanul teljesíti, megilleti az eddigi átlagos jövedelem (bér, prémium, nyereségrészesedés stb.). Ha többet teljesít, a többlet (vagy ennek meghatározott része) a vállalaté.**

A többletet a realizálás alapján félévenként vagy évenként a közreműködés függvényében lenne célszerű felhasználni. Ugyanez vonatkozik a lemaradásra is. Az eredményben való közreműködés mértékét tekintve a vállalati dolgozókat a már említett három csoportba lehetne sorolni:

Az első csoportba tartozók kaphatják kiváló eredmények esetén többletként éves bérük és prémiumuk például 50 százalékát (ez vállalati átlag, amelyen belül további differenciálásra nyílna lehetőség), nem megfelelő gazdálkodásból származó lemaradás esetén viszont kívánatos lenne, hogy az alapbérüket annak számottevően érezhető hányadáig csökkentenék.

A második csoportba tartozók kiváló eredmények esetén vállalati szinten megkaphatják éves bérük és prémiumuk további 25 százalékát. Lemaradás esetén elképzelhető az alapbérek csökkentése, az előbbinél kisebb hányad erejéig.

A harmadik csoportba tartozók megkaphatják vállalati átlagban éves béralapjuk további 15 százalékát, lemaradás esetén viszont a személyi bérek (esetleg a teljesítmény után járó bérek) 100 százalékát az állam garantálná.

* Az indokoltnál nagyobb mérték azt kívánja érzékeltetni, hogy a mi körülményeink között a jövedelmeknél bizonyos fokú biztonság és stabilitás elkerülhetetlenül szükséges, csak ennek a mértéke a probléma.

** Hasonló kísérlet indult a Medicor Műveknél 1965. évtől.

A differenciálódás tehát nemcsak pozitív, hanem negatív irányban is jelentkezne a kockázatvállalás mértékétől függően. (A számszerűségek egyéni véleményt tükröznek és változtathatók.)

Jelenleg a tárca- és vállalati szintű bérfejlesztésnél a domináló tényező az egyenlő felosztás, illetve az arányok javítása. Itt is idővel sor kerülhetne változtatásra. Szükségesnek tartom, és feltételezem, hogy a jövőben a reálbér-emelkedés évi két százalékos nominálbér-emelkedést tesz lehetővé. *Az úgynevezett természetes bérfejlesztésnél azonban célszerű lenne változtatni azon a szemléleten, hogy ilyen bérfejlesztés minden vállalatnak,* különösképpen minden dolgozónak *jár* — méghozzá majdnem ugyan olyan mértékben. A bérfejlesztést alapvetően a vállalati szintű jó munka honorálására kellene fordítani.

Ennek az elvnek megvalósítására sokféle módszer kínálkozik. Egyik ilyen lenne például a következő. Minden termelő vállalat lehetőséget kap mondjuk 2 százalékos béremelésre, azonban ennek egy részét (például a felét) csak akkor használhatná fel, ha a vállalati jó munkát mindenféle vonatkozásban visszatükröző eredmény egy bizonyos színvonalat elér, vagy ennél a színvonalnál is jobb. A másik részét a vállalat felhasználhatná az évközben szükséges ösztönzési feladatokra, a létszámösszetétel változásával, a kvalifikáció módosulásával összefüggő bérigények fedezésére. Természetesen vitatható e módszer helyessége. Véleményem szerint a beosztott dolgozók munka utáni bérét nem indokolt csökkenteni a vállalati eredménytől függően; a nominálbér-*emelkedés* mértéke azonban függhetne ettől. Ez a módszer a bérgazdálkodás egyes elemeinél az alábbi módosítással járna.

Meggondolandó lenne mindenféle egyéni jövedelmi plafont eltörölni. A jövedelmi arányoknak vállalati szintű szabályozása a durva torzulásoktól megvéd, az egyéni kereseti plafonok akadályozzák a szükséges bérkülönbségeket és az ösztönzést. (A plafonok eltörlésénél fontos a fokozatosság elve — hiszen a megbízható eredménybázisok nem alakíthatók ki egyik napról a másikra.)

A jövedelem fix jellegű összetevőinek szabályozására, valamint a bérszínvonal ésszerű szabályozásának valamiféle formájára a későbbiekben is szükség lenne. A bérek munkaerő-elosztó és munkaerő-stabilizáló hatása az anyagi termelés területén kívül is hat. Nem jöhet létre tartós aránytorzulás e területeken, s ezt a bérszínvonal szabályozásával kell biztosítani.

Tartalmilag átalakulna a prémiumrendszer is. A jelenlegi prémiumkeretnek megfelelő összeg kifizetésére csak akkor kerülhetne sor, ha erre a nyereség fedezetet nyújt. Megszűnne a mai prémiumkeretek számtalan mutatótól függő elaprózottsága, merevsége. (Elképzelhető, hogy a nyereségből való részesedés az átlagbérbe beszámítson.) A vezetők jutalmát a nyereségtől függő részesedési alap hányadában kellene előre rögzíteni. A leírtak szerint eltűnne a különbség — forrás oldalról — a mai prémium és nyereségrészesedés között. Egy *közös* alap lenne, amelynek felhasználása során megtarthatnánk a mai prémiumrendszer sok helyes elemét, például az évközi célfeladatok kitűzését és menetközbeni jutalmazását. A lényeg a nyereségből való képzésen és a teljesítményekhez igazodó differenciált felosztáson van.

A munkanormák vonatkozásában el kellene térni a teljesítményszázalékok alapján való rendezéstől és jobban kellene ösztönözni kiugró

teljesítményekre. Egy átlagosan elfogadható teljesítményszázalékon belül sokkal nagyobb differenciáltság szükséges. A normák rendezésénél igen fontos a műszaki változások figyelembe vétele. A technológiai körülmények változásánál a normákat rendezni kell. A munkásokat viszont valamilyen formában érdekeltté kell tenni anyagilag is a fejlettebb technika alkalmazásában. A legfejlettebb technikai módszerek alkalmazásánál a normák műszaki alapon való rendezése mellett a bérből kellene valamennyi többletet juttatni az új technikát alkalmazó munkásnak is.

Sokat vitatott kérdés a termelékenység tényezőkre bontása. A közgazdászok egy részének véleménye szerint csak az olyan termelékenységemelkedés érdemelhet jövedelememelkedést, amely független a technika változásától. *Ez az álláspont még akkor sem állja meg a helyét, ha a technikai fejlesztést a vállalatok nem saját, hanem állami eszközből valósítják meg. Saját eszközből vagy hitel terhére történő fejlesztés esetén még kevésbé.*

Az új technika miatt ugyanis többnyire növekszik a szakképzettségi igény, kezdeti időszakban fennáll a begyakorlatlanság, a „leégés" veszélye.

Kétségtelen, hogy a technikai fejlesztés sok esetben javítja a munkakörülményeket, de ha ez a munkásnál keresetcsökkenést okoz, az indokoltnál is több akadálya lesz a gyakorlati alkalmazásnak. Mindezek főleg az ösztönzés fontosságát hangsúlyozzák. Továbbra is szükséges a jövedelmi arányok tervszerű szabályozása. Ennek egyik módja a bérrendszerek és valamilyen bérszínvonal-szabályozó módszer fenntartása, valamint a tartalékolás. Különösebb torzulásoktól nem kell tartani. Ha a többletnyereség nem tükrözi a vállalat munkáját, ha torzítja a munka szerinti elosztást, ha nem valós eredményeket tartalmaz, az ellenőrizhető és változtatható. Így nem jöhet létre alapvető és tartós aránytorzulás. Az a „torzulás" pedig kifejezetten hasznos lenne, amely a népgazdaság számára kifejtett hasznos produktumok eddigieknél sokkal jelentősebb anyagi elismeréséből ered. Feltételezhető, hogy növekedni fog a változó bérrész aránya. Ez magával hozza a nagyobb kereseti szóródást, de lehetőséget is ad ahhoz, hogy az irányító szervek 2—3 évenként a különféle részesedési kulcsok segítségével a tartós aránytorzulásoknak elejét vegyék.

Tennivalók a közmorál formálásában

A közmorál befolyásolása a közgazdászoknak is feladata. A differenciálás vagy nivelláció: alapvető politikai kérdés. Ha eredményeket akarunk elérni, ehhez meg kell nyerni a tömegeket. Az emberek többsége egyénileg is magasabb életszínvonalra törekszik. Az ehhez vezető egyéni érdekeket mindenki hamar felismeri. Már sokkal nehezebb a vállalat és a népgazdaság igazi érdekeinek felismerése az egyén részéről. Ha azonban vállalati szinten sikerül megfelelően összekapcsolni az érdekeket, akkor a teljesítményekhez jobban igazodó bérkülönbségek létrehozásával megtalálhatjuk a szélesebb tömegek támogatását. Mindehhez fokozatosan biztosítani kell a szorgalmas alkotómunka kibontakozásának feltételeit, s ami nagyon lényeges, mindenki olyan munkáért legyen felelőssé tehető — pozitív és negatív irányban egyaránt —, ami

hatáskörébe tartozik. Az ösztönzésnek tehát „testhezállónak" kell lenni, csak így tud a tömegek közé hatolni.

A gazdasági vezetés fő módszere nem lehet az agitáció. De az utasítás sem lehet kizárólagos. Az utasítás könnyebb, az agitáció nehezebb. Az utasításokat mégis érveléssel is segíteni kell elfogadtatni. Különösen fontos ez az elosztás kérdéseinél, amely közvetlenül érint mindenkit. Sikerre számíthat az olyan agitáció, amely az utasítások elfogadását az érdekeltek közvetlen anyagi érdekével tudja összekapcsolni.

Befejezésül egy megjegyzést arról, hogy a többleteredményben való részesedés fokozása nem alakítja-e át „termelőszövetkezetekké" a vállalatokat az elosztás vonatkozásában?

Az állami és szövetkezeti tulajonforma kétféle elosztási viszonyt eredményez. Tapasztalható, hogy jelenleg nálunk egyes mezőgazdasági termelőszövetkezetek szeretnének áttérni az állami szektorhoz hasonló, többé-kevésbé fix pénzbeni díjazási rendszerre. Ugyanakkor az állami vállalatok egy részénél törekednek valamiféle — szövetkezetihez némileg hasonló — elosztási rendszerre. Az elosztást persze nem lehet önkényesen szabályozni. Az elosztás a termelési viszonyok függvénye és eleme.

Ahogyan a termelési viszonyok fejlődnek, kerülhet sor az elosztás megváltozására.Az elosztást nem lenne célszerű az alacsonyabb fokú termelési viszonyok elosztási rendszere szerint egységesíteni. Annyi azonban valószínű, hogy a szövetkezeteknél a jövőben célszerű a jövedelmi differenciák mérséklésével a biztonságot fokozni,* az állami vállalatoknál a túlzott biztonság helyett a személyi jövedelmeket fokozottabban kell differenciálni a tényleges termelési eredmények szerint.

* Részben érthető, ugyanakkor mégis torz jelenség, hogy gyenge termelőszövetkezeteknél – tapasztalataink szerint – az elnök jövedelme inkább biztosított, mint a szövetkezeti tag jövedelme.

VÁGI FERENC:

Eszközlekötés és alapigényesség a mezőgazdaságban

Mezőgazdaságunkban az 1950-es években megkezdődött a termelés anyagi-műszaki bázisának újjáalakítása, amit a szocialista átszervezés előrehaladása és befejezése különösen előtérbe állított és meg is gyorsított. A nagyüzemi szocialista mezőgazdaság létrehozása végett 1958 óta évről évre nagy összegű befektetéseket valósítottak meg. Ez teszi időszerűvé azt a kérdést, hogy milyen a mezőgazdaságban az eszközellátottság és a termelés alapigényessége; hogyan változik ez utóbbi és milyen hatással van a termelés gazdaságosságára s az élőmunka technikai felszereltségére.

A termelés alapigényességén a mezőgazdaságban is, mint az iparban, az álló- és a forgóeszközök értékének és a termelés értékének a hányadosát értjük.* Ez a mutató tehát azt fejezi ki, hogy a termelőerők és a termelésszervezés adott színvonalán egy forintnyi termeléshez hány forint álló- és forgóeszköz van lekötve, illetőleg mennyi álló- és forgóeszköz szükséges. S ezen az alapon egyben azt is kifejezi, hány évre volna szükség a termelésben lekötött eszközök megtermelésére.

A mezőgazdaság alapigényessége a népgazdaságban

A kapitalista országokban végzett kutatások szerint a népgazdaságban a legkevésbé tőkeigényes ágazat a feldolgozó ipar, s ennél valamivel tőkeigényesebb a bányászat. Leginkább tőkeigényesek az ún. hálózatok (közlekedési, távközlési és energiai hálózat). A mezőgazdaság közbülső helyet foglal el, úgy azonban, hogy gyakorlatilag a mezőgazdaság tőkeigényessége felülmúlja az egész ipar átlagos tőkeigényességét. A polgári szerzők rámutatnak arra is, hogy a mezőgazdaság tőkeigényessége az iparéhoz viszonyítva fokozódik.

A magyar mezőgazdaság alapigényességére vonatkozóan alapjában véve hasonló képet kapunk, mint a fejlett kapitalista országokban. Népgazdaságunkban a ruházati ipar a legkevésbé alapigényes, majd az átlagosnál még mindig kisebb alapigényességgel a fa-, az élelmiszer- és a gépipar következik. Az átlagosnál nagyobb viszont az alapigénye a papíriparnak és a bányászatnak. A mezőgazdaság az átlagos és az annál kevésbé alapigényes ágazatok között helyezkedik el. Hozzávetőleges számítások szerint mezőgazdaságunk alapigényessége a tömeges szo-

* A polgári közgazdászok a „C" tőkének és a termelés értékének hányadosát tőketermelékenységnek nevezik. Ez valójában a termelés tőkeigényessége, ezért a kapitalista viszonyokra is használom. A polgári közgazdászok a „C" tőkébe – mezőgazdaságról lévén szó – általában a föld árát is beleszámítják.

cialista átszervezés megkezdése előtt kisebb volt, mint az iparé. A fordulat 1958—1959-ben ment végbe, amikor éppen az átszervezéssel összefüggésben megkezdődött a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság új anyagi-műszaki bázisának kiépítése. Ez a körülmény a termelés alapigényességét illetően rövid idő alatt az ipar elé helyezte a mezőgazdaságot.

Alapigényesség a mezőgazdaság állami és szövetkezeti szektorában

Az állami és a szövetkezeti szektor alapigényességének összehasonlítása végett az alapigényességi hányadosokat egyelőre az állóeszköz és a halmozatlan termelési érték alapján számítom ki.

Alapigényességi mutatók az állami és a szövetkezeti szektorban*

Év	1 Ft termelésre jutó állóeszköz (Ft)		
	Állami gazdaságok	Termelőszövetkezeti közös gazdaságok	Index: állami gazdaság = 100
1961	2,24	0,69	30,5
1962	2,12	0,83	39,2
1963	2,09	0,95	45,4**

* Központi Statisztikai Hivatal: „Az állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása" c. kiadvány, 1964. adatai alapján.

** Csendes Béla számítása szerint, 1963-ban a termelőszövetkezetek háztájival együtt számított termelésének alapigényessége az állami gazdaságokénak 58 százalékára tehető.

Megjegyzés: az adatok csak a két szektor összehasonlítására alkalmasak, az alapigényesség szektoron belüli változásának megítélésére azonban nem, mert a halmozatlan termelés nagyarányú növekedése nem tükrözi helyesen a termelés tényleges növekedését.

Az összehasonlítást zavarja, hogy a termelőszövetkezetek olcsóbban kapják a termelőeszközöket, mint az állami gazdaságok. A különbség tehát valójában kisebb, mint amennyit az adatok mutatnak. Márcsak azért is, mert a föld mint termelőeszköz az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek alapjaiba nincs beszámítva. Ha a földet is felértékelnénk, akkor ebből 1 Ft termelési értékre a szövetkezeti szektorban nagyobb összeg jutna, mint az állami gazdaságokban, mert egységnyi területről a szövetkezeti szektor kisebb termelési értéket ad, mint az állami. Ennek ellenére sem vitatható azonban, hogy az állami gazdaságok termelésének állóalapigényessége lényegesen magasabb, mint a termelőszövetkezeti közös gazdaságoké. Ez részben indokolt is, mert az állami gazdaságok termelési struktúrájában néhány átlagosnál alapigényesebb ágazat (pl. állattenyésztés, szőlő és gyümölcs stb.) viszonylag nagyobb súllyal szerepel, mint a termelőszövetkezeti közös gazdaságokéban.

A termelőszövetkezetek körülbelül 120 százalékkal több termelést érnek el 100 Ft állóeszközzel, mint az állami gazdaságok. A lekötött állóeszközöket tehát jobban használják ki. Igaz, hogy a termelőszövetkezetek termelésének kisebb alapigényessége alacsonyabb technikai felszereltséget is tükröz, s ebből következően alacsonyabb az egységnyi területre jutó termelés színvonala, következésképpen a föld kihasználása is gyengébb, mint az állami gazdaságokban. Ezenkívül a termelőszövetkezetek alapigényessége a nagyüzemi gazdálkodás műszaki-tech-

nikai feltételeinek megteremtésével erőteljesebben növekszik, mint az állami gazdaságoké, hiszen termelésük színvonalának emelése csak ezáltal lehetséges.

Az állami gazdaságok termelésének nagyobb alapigényessége önmagában nem hibáztatható. Az is tükröződik benne, hogy a termelőszövetkezetek termelőeszköz-ellátottsága ma még nem üti meg a nagyüzemi követelményeket. A baj csak az, hogy állami gazdaságaink jobb anyagi és műszaki felszereltségükkel nem tudnak olcsóbban termelni, mint a termelőszövetkezetek. Nem kétséges, hogy ebben a gazdaságoktól független ár- és bértényezők is közrejátszanak, de ez nem menthet fel az alól, hogy mezőgazdaságunk állami szektorában a meglevő termelőeszközök kihasználását gyökeresen meg kell javítani, s a nem használt eszközöket fel kell szabadítani.

Az állami és a szövetkezeti szektor átlagos alapigényességénél is fontosabbnak látszik a termelő szektoron belül a különböző termelési színvonalú gazdaságok termelésének alapigényessége, illetőleg annak differenciáltsága.

A termelés alapigényessége az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben a termelés színvonala szerint*

Területegységre jutó termelési érték csoportja	100 Ft halmozatlan termelési értékre számított állóeszköz értékének az átlagtól való eltérése			
	az állami gazdaságokban		a termelőszövetkezetekben	
	1961	1963	1961	1963
Átlagosnál alacsonyabb	125,0	119,3	119,1	144,5
Átlagos	98,0	96,3	102,2	108,2
Átlagosnál magasabb	83,4	87,6	86,7	83,6
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

* Központi Statisztikai Hivatal: „Időszaki közlemények". 1963/7 (32. l.) és „Az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása" 261/1965. (14. l.) e. kiadványok adatai alapján.

Az állóalapok kihasználása magasabb termelési színvonal mellett az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben is egyaránt jobb. A jó gazdaságok egységnyi állóeszközzel több terméket állítanak elő, mint a gyengék. De a gazdálkodás színvonala szerint is érvényesül a termelőszövetkezetek termelésének kisebb alapigényessége. Érdekes módon, legnagyobb arányú különbség nem a gyenge, hanem a jó termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok között van. Ebből arra következtethetünk, hogy az állami szektorban a területegységen legnagyobb termelési értéket elérő gazdaságok sem mindig gazdaságosan használják ki termelési eszközeiket. A legjobb gazdaságok eszközei sem minden tekintetben felelnek meg a legújabb termelés-technológiai igényeknek. A rövid idő alatt visszatérülő ráfordítások súlya viszonylag alacsony, ami feltétlenül gátolja a termelőeszközök kihasználását, s feltehetjük, hogy ezekben a gazdaságokban is vannak fölöslegesen lekötött eszközök.

A termelési színvonal szerint csoportosított gazdaságokban a termelés alapigényességének változását nehéz nyomonkövetni, mert évről

évre változnak az ugyanazon csoportba sorolt gazdaságok. A változás iránya és főbb jellegzetességei azonban többé kevésbé meghatározhatók. Az egyértelműen megállapítható, hogy az alapigényesség változása az állami és a szövetkezeti szektoron belül ellentétes tendenciát mutat. Az állami gazdaságok között az átlagosnál alacsonyabb és az átlagos színvonalon termelő gazdaságok termelésének alapigényessége némileg csökkent az utóbbi években; az átlagosnál magasabb színvonalon gazdálkodóké pedig növekedett. Végső soron tehát az állami szektoron belül a termelés alapigényessége tömörült, a jó és a gyenge gazdaságok közti különbség mérséklődött. De a szektoron belül továbbra is a legjobb állami gazdaságok termelnek a legkisebb alapigényességgel.

A szövetkezeti szektorban viszont az alapigényesség differenciáltsága fokozódott. Ez alapvetően abból adódott, hogy a jó és a gyenge termelőszövetkezetek egységnyi területre jutó termelési értékének különbsége is nőtt. 1963-ig a jó termelőszövetkezetekben az állóeszköz-ellátottság is erőteljesebben javult, mint a gyengékben, s nem utolsósorban a beruházások hatására is fokozódott a termelés. A gyengékben viszont a termelés stagnált, egy részükben vissza is esett. Ez tehát az alapvető oka annak, hogy a gyenge termelőszövetkezetekben a termelés alapigényessége még a jó termelőszövetkezetekéhez viszonyítva is nőtt.

A termelés alapigényességének változása mezőgazdaságunkban

A termelés alapigényességének változását a következő táblázat mutatja.

Alapigényességi mutatók az 1959. évi százalékában*

Megnevezés	1960	1961	1962	1963
Az állami gazdaságokban:				
100 Ft bruttó termelési értékre jutó:				
állóeszköz	112,4	111,7	118,9	128,1
álló- és forgóeszköz	105,5	102,8	104,1	111,4
100 Ft nettó termelési értékre jutó:				
állóeszköz	113,5	114,2	143,0	156,9
álló- és forgóeszköz	106,6	104,9	125,2	135,9
A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben:				
100 Ft bruttó termelési értékre jutó:				
állóeszköz	97,0	110,4	122,3	146,2
álló- és forgóeszköz	100,0	111,9	121,8	137,6
100 Ft nettó termelési értékre jutó:				
állóeszköz	92,8	120,0	134,2	165,0
álló- és forgóeszköz	95,3	121,2	132,5	155,2

* A Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján; a termelés 1959. évi változatlan áron számolva.

A táblázat szerint a vizsgált időszakban az *egész* mezőgazdasági termelés alapigényessége fokozódott. Ez a tény első pillanatra meglepő, hiszen a jó termelőszövetkezetekben és állami gazdaságokban a területegységre jutó termelés magasabb színvonalán az alapigényesség kisebb, mint a gyenge gazdaságokban. Ebből az következnék, hogy a termelés növelésével az alapigényességnek csökkennie kell, s a területegységre

jutó magasabb termelési színvonalnak mindenkor kisebb alapigényesség felel meg. A valóságban azonban korántsem ilyen egyszerű a dolog. Egyes időszakokban a jó és a gyenge gazdaságok egyaránt csak az alapigényesség fokozása mellett képesek termelésüket növelni, s ennek következménye — az egész mezőgazdasági termelésben is — az alapigényesség növekedése.

A mezőgazdaság alapigényességének fokozódása nem hazai sajátosság. A második világháború után a mezőgazdaság fejlesztése egész sor országban a termelés tőkeigényességének a növekedésével járt együtt.

A termelés és a tőkeráfordítás a mezőgazdaságban 1950—1952. évek átlagának %-ában*

Ország	Termelés			Tőkeráfordítás		
	1953–1955	1956–1958	1959	1953–1955	1956–1958	1959
Ausztria	110	122	(122)	126	175	—
NSZK	110	119	(125)	133	177	(220)
Franciaország	113	116	(125)	128	191	(202)
Belgium	113	120	125	(118)	(110)	—
Olaszország	114	121	133	122	135	149
Portugália	109	109	(103)	119	124	—
Északnyugat-Európa	111	117	(125)	117	142	(160)
Norvégia	106	115	(117)	116	124	—
Hollandia	111	122	129	111	103	115
Svédország	97	97	101	110	185	87
Finnország	103	108	(116)	98	87	102
Dánia	119	122	132	84	73	96

* Forrás: FAO, idézett mű, 14, 44. l.

A termelés és a tőkeráfordítás növekedési indexének összevetéséből leolvasható a termelés tőkeigényességi mutatóinak változása is. (Az országokat szándékosan úgy választottam meg, hogy a termelés tőkeigényességének változását illetően egymás mellett megtaláljuk mind a három lehetséges fejlődési variációt.)

1. Az 1950-es években a Szovjetunióban, az európai népi demokratikus országokban, valamint az európai tőkés országok többségében a mezőgazdasági termelés tőkeigényessége fokozódott. A Szovjetunióban 1959-ben a termelés állóalapja az állatállományt nem számítva 210, az állatállományt is számítva 136 százalékkal volt nagyobb, mint 1940-ben, a bruttó termelés növekedése pedig mintegy 56 százalékos volt.* Csehszlovákiában az 1956—1962. években 1000 Kcs beruházásra 188 Kcs termelésnövekedés jutott.** Jugoszláviában a bruttó termeléshez viszonyítva a tőkeráfordítások aránya az 1953—1955. évek 8,6 százalékáról az 1956—1958. években 12, 1959-ben pedig 15,5 százalékra nőtt. Lengyelországban ugyanebben az időszakban a tőkeráfordítások aránya 7,4 százalékról 9,6 százalékra emelkedett.*** Még Lengyelországban is fokozódott a termelés alapigényessége, ahol eddig a kisárutermelő gazdaságok szocialista átszervezése nem haladt előre, s a nagyüzemi termelés anyagi-műszaki bázisa kiépítésének igénye nem merülhetett fel. A többi, itt nem említett népi demokratikus ország mezőgazdaságában is a

* Szelszkoje Hozjajsztvo, SZSZSZR Gossztatizdat, Moszkva, 1960. 16. sz. 21. l.
** Planovoje Hozpodárstvi, Praha, 1963. 8. sz. 16–24. l.
*** FAO: Towards a capital intensive agriculture (OMgK fordítás: A tőkeintenzív mezőgazdaság felé. R. sz.: 22.009. 44–45. l.)

termelés alapigényességének fokozását megkövetelő fejlődés megy végbe.

2. Az európai tőkésországok egy kisebb csoportjában a mezőgazdasági termelés tőkeigényessége átmeneti csökkenés után fokozódott, illetőleg átmeneti fokozódás után enyhén csökkent.

3. Végül csupán két európai tőkésországot tudunk megemlíteni, ahol az 1950-es évek közepét követő időszakban a termelés tőkeigényessége csökkent: Dániát és Finnországot. Ezekben az országokban a tőkeráfordítások bizonyos csökkenése mellett is a termelés viszonylag számottevő növekedését érték el. A tőkeigényes fejlődés itt már korábban ment végbe, s befektetéseiket a mezőgazdasági termékek túlkínálata miatt is visszafogták. Hasonlít ez a fejlődés az Egyesült Államok mezőgazdaságában végbement fejlődéshez. Az Egyesült Államok mezőgazdaságában 1943—1953 között a tőkeigényesség erősen fokozódott, majd az 1953—1963 közötti időben erősen csökkent. Az első időszakban a 100 dollár termelésre jutó tőkeráfordítás évente 1,3 százalékkal nőtt, a második időszakban mintegy 2 százalékkal csökkent. A legutóbbi időszakban a tőkebefektetések összege is csökkent, miközben a termelés nőtt. Ma az Egyesült Államokban azonos tőkeigényesség mellett mintegy 40 százalékkal többet termelnek, mint 1943-ban.*

A mezőgazdaságban épp úgy, mint az iparban, lehetnek időszakok, amikor a mezőgazdasági termelés alapigényessége tartósan növekszik, más időszakokban pedig — az anyagi-műszaki bázist átalakító fejlődés alapigényességének tetőzése után — nagyarányban és tartósan csökken. Ez történt az Egyesült Államokban is. Hogy a mezőgazdasági termelés növelése mikor követeli meg az alapigényesség fokozását, s mikor lehetséges az alapigényesség csökkenése mellett is, azt a fejlődés konkrét műszaki, társadalmi feltételei és igényei szinte teljes mértékben meghatározzák. Ezzel nem tagadom, hogy a beruházás vagy a forgóalap-gyarapítás módja is befolyásolja a termelés alapigényességének tényleges alakulását. Ha például a termelés növelésének alapberuházásait megvalósítják, a kiegészítőket pedig elhanyagolják, ha a beruházások kivitelezési határideje eltolódik, akkor a felhalmozástól várt termelésnövekedés részben vagy egészben elmarad, s mindez az alapigényességi hányados alakulására kedvezőtlenül hat.

De mi az, ami kiváltja a mezőgazdaság alapigényességének *tartós* növekedését? Mi okozta az alapigényesség fokozódását a magyar mezőgazdaságban? Az alapigényesség fokozódása elkerülhetetlen, ha a mezőgazdasági termékek iránti növekvő igények kielégítése végett a termelés anyagi-műszaki bázisát viszonylag rövid idő alatt újjáalakítják, s ezzel nagyszámú mezőgazdasági munkaerőt szabadítanak fel. Az anyagi-műszaki bázis ilyen átalakításának ismérve, hogy a termelésben az igaerőt és a kézi munkákat magas fokon gépesített munka váltja fel, továbbá megkezdődik és előrehalad a mezőgazdasági termelés ún. iparosodása, a mezőgazdasági és az ipari munkák közti különbségek elmosódása.

Az itt jellemzett folyamatra a mezőgazdaságban alkalmazott termelőeszközök kihasználásának természeti-technológiai okokból adódó korlátozottsága is hatással van. A mezőgazdaságban újonnan alkalma-

* USDA Stat. Bulletin, Washington, 1964. 233. számában közölt: Az Egyesült Államok mezőgazdasági mutatói 1963-ban c., cikk alapján.

zott termelőeszközök döntő része, az erő- és a munkagépek, a gazdasági épületek az évnek csak bizonyos szakaszában használhatók. Például a viszonylag nagy értékű kombájnok, vetőgépek évente mindössze 10—20 napon vannak a termelésben használva. Továbbá az állóeszközök közt nagy a szerepe — nálunk különösképpen — a telepített kultúráknak, amelyek telepítésétől a termőre fordulásig viszonylag hosszú idő, 4—5 év telik el. A velük kapcsolatos befektetések tehát, jóval előbb terhelik a mezőgazdaságot, mielőtt termékeik gyarapítanák az egész mezőgazdaság termelési értékét. A gazdasági épületek pedig — még ha folyamatosan hasznosíthatók is — hosszú időn át vannak a termelésben lekötve, ún. lassú körforgású eszközök, következésképp egyidejű tömeges építésük megnöveli a termelés alapigényességét. (Nem kétséges persze, hogy a szezonálisan alkalmazott gépek több műszakos hasznosítása, az egyszerű, de tartós, a termelés igényeit minden tekintetben kielégítő építkezések, továbbá a technikai ellátottság komplex fejlettségi szintjének az elérése kedvezően befolyásolják a termelés alapigényességének alakulását.)

Mezőgazdaságunkban is az anyagi-műszaki bázis átalakításában jelölhető meg az alapigényesség fokozódásának alapvető oka. De ez az átalakítás nálunk a mezőgazdaság szocialista átépítésével együtt ment végbe, s ez a körülmény még erőteljesebbé tette az alapigényesség fokozódását. Ez más szóval azt jelenti, hogy ebben az időszakban az alapigényesség ugrásszerű növekedése nemcsak a technikai fejlődés miatt, hanem a szocialista átszervezés miatt is szükségszerű volt.

Mezőgazdaságunk szövetkezeti szektorában nagyméretű termelési-eszköz-csere történt, amikor a kisüzemi termelési eszközöket nagyüzemiekkel váltották fel. Tulajdonképp kettős jellegű folyamat játszódott le. Egyrészt holt munka cserélődött holt munkával; a kisüzemi gazdasági épületeket, istállókat, pajtákat, kamrákat, padlásokat nagyüzemiekkel, az igásállatokat és igaerővontatású munkaeszközöket erőgépekkel és gépi vontatású munkaeszközökkel váltották fel. Másrészt holt munkával váltottak fel a mezőgazdaságból elvándorló, valamint kiöregedett munkaerőket. A mezőgazdaság átszervezésének befejezésekor és még később is, a mezőgazdaság szövetkezeti szektorában alkalmazott termelőerők fajlagos (területegységre jutó) mennyisége nem volt több, mint az átszervezést megelőzően. 1963 elején az egy szövetkezeti tagra jutó álló- és forgóvagyon összege még kevesebb is volt, mint az 1958. évi termelőszövetkezetekben. Viszont az egy tagra jutó munkateljesítmény alig volt több, s a munkaerő-sűrűség is csökkent. Ehhez még hozzá kell számítani azt is, hogy a használt földek átlagos minősége az átszervezés befejezése után gyengébb lett, mint az 1958. évi kisebb területű szövetkezeti szektorban volt. A meglevő termelőerők mennyisége tehát nem is indokolt termelésnövekedést. Igaz, az új termelési eszközök minőségileg jobbak, nagyobb hatásúak voltak a korábbi kisüzemieknél. Ez azonban egyelőre csupán arra volt elégséges, hogy a termelés biztonsága fokozódott, s az egymásutáni rossz időjárású években sem következett be a termelés nagyobb arányú visszaesése. Az egységnyi területre jutó termelés kisebb-nagyobb ingadozással azonos szinten maradt, miközben a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás anyagi-műszaki alapjainak megteremtése végett évről évre jelentős befektetéseket eszközöltek. Érthető tehát, ha a tömeges átszervezés éveiben és utána a szövetkezeti szektor-

ban a termelés alapigényessége nagyarányban fokozódott, s ez rányomta bélyegét az egész mezőgazdasági termelés alapigényességének alakulására is.* De éppen ezzel sikerült megalapozni a mezőgazdasági munkaerők számának és a termelés élőmunka-ráfordításának a csökkentését.

Mezőgazdaságunk alapigényességének fokozására egyéb más, de hatásukban nem jelentéktelen mozzanatok is befolyással voltak és vannak. Például az a körülmény, hogy a mezőgazdaságban alkalmazott termelőeszközök ára a mezőgazdasági termékek termelői árához képest aránytalanul magas, s hogy az árarányok az ipari termékek javára a vizsgált időszakban még el is tolódtak. Erre azért volt különösen érzékeny a mezőgazdaság alapigényességi mutatója, mert az álló- és a forgóalapok kicserélődése és gyarapodása éppen az ipari előállítású termelőeszközök javára történt; s a termelés alapigényességének a fokozódása a vásárolt ipari termelőeszközök értékének a mezőgazdaság termelési értékéhez viszonyított növekedésében jelentkezik.

Az árarányta lanság az állami gazdaságokat még érzékenyebben érintette, egyrészt mert nagyobb arányban alkalmazzák az ipari eredetű termelési eszközöket; másrészt mert a termelőszövetkezetek az ilyen eszközök egy része után árengedményeket kaptak. Az állami gazdaságokban jelentős részben éppen az árarányta lanságnak tudható be az alapigényesség fokozódása. De az árarányta lanság hatása a termelőszövetkezetekben is jelentős lehetett, hiszen a termelőszövetkezetekben gyors ütemben bővült az ipari eredetű termelési eszközök alkalmazása, s évről évre szűkebb volt azoknak a termékeknek a köre, amelyeket árengedményekkel vásárolhattak meg.

A mezőgazdasági termelés alapigényességét végül ugyancsak jelentősen érintették a felhalmozási, benne elsősorban a beruházási tevékenység fogyatékosságai, valamint ezzel összefüggésben a termelőeszközök elosztásának érvényben levő rendszere is. Ma az országnak minden megyéjében nem is egy termelőszövetkezet akad, amelyben létrehoztak olyan új termelési objektumokat, istállókat, öntöző műveket, amelyeket egyáltalán nem, vagy nem az eredeti célra használnak. Egyik legjobb állami gazdaságunkban az évvégi leltározáskor kiderült, hogy az állóeszközöknek mintegy 10 százaléka nincs hasznosítva. A termelési eszközök elosztásának a rendje a vállalati vezetőket túlbiztosításra késztette, s ezért egyáltalán nem szórványos jelenség, hogy az állami gazdaságok birtokában kihasználatlan eszközök vannak.

A termelési eszközök elosztásában az állami és a szövetkezeti szektorban egyaránt arra törekedtek, hogy az eszközökből kisebb-nagyobb mennyiség minden gazdaságnak jusson. Így végső soron a termelőeszköz-források szétforgácsolódtak. Az átszervezés idején a szövetkezeti szektorban ez indokolt is volt, hiszen az egyszerre felmerülő sürgős szükségleteket sehol sem tudták teljes egészében fedezni. Ma azonban az ilyen gyakorlat ésszerűtlen, s inkább arra kell törekedni, hogy csak komplett, jól hasznosítható termelő beruházások kerüljenek kivitelezésre. Közismert továbbá a beruházási határidők és költségelőirányzatok túllépése, s a kiegészítő és a kapcsolódó beruházások megvalósításának jelentős elmaradása is.

* A szövetkezeti szektor alapigényességének növekedését a traktor- és gépállomások átszervezése, gépi eszközeik szövetkezeteknek való eladása is fokozta.

Vajon számíthatunk-e ma már az alapigényesség csökkenésére? Más országok tapasztalatai szerint az alapigényességi mutató akkor kezd csökkenni, ha a befektetésekben kedvező strukturális átalakulás megy végbe, s a rövid idő alatt visszatérülő, a termelés növelésére azonnal ható ráfordítások aránya jelentősen fokozódik, a termelési hozamokat kevéssé növelő, lassan visszatérülő ráfordításokkal szemben. Az Egyesült Államok mezőgazdaságában is akkor következett be a tőkeigényesség csökkenése, amikor a termelőberendezésekre fordított tőkebefektetés állandó szinten stabilizálódott, sőt valamelyest még csökkent is, és erőteljesen nőtt a műtrágya-, a takarmány-, a vetőmag- és az állatvásárlásra fordított tőke.

A befektetések struktúrájának ilyen jellegű változása az állami gazdaságokban kisebb-nagyobb mértékben máris időszerű, mert az alapvető épületek, erő- és munkagépek szinte mindenütt szükséglet szerint megvannak. A termelőszövetkezetekben azonban ma még mindig jelentős a férőhely-, a magtár- és a raktárterület-hiány, az átszervezés idején épített szerfás épületek teljes megújítása is esedékes, továbbá a munkák gépesítettsége csaknem minden termelési ágban alacsonyabb fokú, mint az állami gazdaságokban. Egyelőre tehát a termelőszövetkezeti termelés alapigényességének csökkenésére még nem számíthatunk, sokkal inkább a növekedésére, hiszen a beruházások növekedési üteménél csak lassabban fog növekedni a mezőgazdasági termelés. Ennek hatásaként az alapigényesség fokozódása várható az egész mezőgazdaság termelésében is.

Az alapigényesség növekedésének üteme azonban lelassulhat. Egyrészt már nem látszik indokoltnak az állami gazdaságok beruházásokkal való olyan megkülönböztetett ellátása, amely a tömeges szövetkezetesítés éveiben érvényesült, amikor az állami gazdaságok területegységre számítva kb. kétszer akkora összeget ruháztak be, mint a termelőszövetkezetek. Másrészt a megvalósított alapberuházások nagyüzemi jellege s ezek viszonylag kisebb költséggel megvalósítható, kiegészítő beruházásokkal való teljessé tétele nemcsak az állami gazdaságok, hanem a termelőszövetkezetek termelésének növelésében is kell, hogy megmutatkozzék.

Az alapigényesség fokozódása és a termelés gazdaságossága*

A termelés alapigényességének alakulása az amortizációs és az anyagfelhasználási költségek mozgásában is tükröződik. Az amortizációs és anyagfelhasználási hányad növekedése a bruttó termelési értékben közvetett kifejezése az alapigényesség fokozódásának. Az alapigényesség változását a termelési felhalmozás, benne elsősorban a beruházás, valamint az általa nyert termelési többlet viszonya közvetíti. A. Libkind szovjet közgazdász „A termelés alapigényességének a csökkentése alapvető feltétele a mezőgazdaság belterjesítésének" című cikkében írja: „... a pótlólagos befektetések csak abban az esetben hatékonyak, ha a termelési alapok növekedése biztosítja a termelés megfelelő növekedését, s ennek eredményeként megnövekszik az egy rubel ter-

* A kérdés felvetésének csak az ún. kapacitást növelő befektetésekkel összefüggésben van értelme.

melési alapra jutó termelés és a termelés rentabilitása."* Következtetését a szerző az egységnyi területen nagyobb termelési értéket elérő gazdaságok termelésének kisebb tőkeigényességéből vezeti le, és nem veszi tekintetbe, hogy a szovjet mezőgazdaság termelésének alapigényessége hosszú idő óta állandó növekedésben van. De ettől eltekintve is, az idézett álláspont szerint az alapigényesség növekedése eleve kizárja a termelés gazdaságos fejlesztésének lehetőségét. Ebben az esetben azonban a pótlólagos befektetések hatékonyságának nagyon szűk és abszolutizált értelmezésével van dolgunk, amelyet az alapigényesség szükségszerű növekedésének periódusában a gyakorlat semmiképp sem tud követni.

Az alapigényesség fokozódása korántsem minden esetben rontja a termelés gazdaságosságát. Az alapigényesség növekedése azt jelenti, hogy a termékegységre jutó holtmunka-ráfordítás növekszik, s ezért vele szemben az élőmunka-ráfordítás csökkenhet, sőt nagyobb arányban csökkenhet, mint amennyivel a holtmunka-ráfordítás növekszik. A termelés növelését s nem pusztán termelőeszköz-cserét szolgáló beruházások vagy felújítások, mégha növelik is a termelés alapigényességét, rendszerint csökkentik a termékekre fordított élő- és holtmunka együttes mennyiségét. A termelés alapigényességének a fokozódása tehát nem zárja ki feltétlenül az önköltség csökkentését és a jövedelmezőség növelését.

Természetesen az is lehetséges, hogy a termelés alapigényességének fokozódása több éven keresztül kiváltja a termelés fajlagos ráfordításainak s a legfontosabb mezőgazdasági termékek önköltségének növekedését, s egyúttal a jövedelmezőség csökkenését is. Az USA mezőgazdaságában például az 1944—1954. években elsősorban a tőkeigényesség fokozódása miatt a termelés növekedése ellenére is csökkent a mezőgazdaság nettó jövedelme, következésképp a termelés jövedelmezősége is. A realizált nettó jövedelem csak később kezdett növekedni, amikor a tőkeigényesség csökkenése mellett a termelés is nagyobb lett.

Ha ilyen esetben pusztán az élő- és a holtmunka-ráfordítás növekedését, valamint a jövedelmezőség csökkenését nézzük, akkor kétségtelenül a termelés gazdaságosságának rosszabbodását állapíthatjuk meg. De szabad-e ennyire leegyszerűsítve szemlélnünk a problémát? Úgy hiszem, nem. *Először* is: ha egy ország mezőgazdaságában a termelés alapigényessége fokozódik, akkor ez rendszerint nemcsak egy-egy terméknek, hanem a termékek többségének együttes ráfordításait érinti, mert a mezőgazdaság termelőeszközei nemcsak egy-egy ágazatot, terméket szolgálnak ki, hanem egyszerre többet, vagy éppen valamennyit. *Másodszor:* abból, hogy egy termék vagy ágazat, illetőleg termelési ág fajlagos élő- és holtmunka-ráfordítása növekszik, nem okvetlenül következik, hogy a termelés már nem is lehet gazdaságos. Az is fontos, milyen mérvű a fajlagos összes munkaráfordítás növekedése, s ez a megnövekedett élő- és holtmunka-ráfordítás hogyan viszonylik más országok azonos termékeinek munkaráfordításához, a nemzetközileg elismert munkamennyiséghez. Ehhez továbbá mérlegelni kell a népgazdaság más ágaiban termelt termékek élő- és holtmunka-ráfordításának a nemzetközi színvonalhoz mért alakulását is. *Harmadszor:* gondolni kell arra

* Voproszi Ekonomiki, 1964. 11. sz. 29. l.

is, hogy az ésszerűen szervezett beruházások, a mezőgazdaságban is, mint korábban az iparban — ha átmenetileg az alapigényesség és ezen keresztül az élő- és a holtmunka-ráfordítás növekedésével járnak is együtt — végső soron az élőmunka termelékenységének későbbi fokozásához teremtik meg a feltételeket.

Az alapigényesség fokozódása és a realizált bruttó jövedelem

A termelés alapigényessége hatással van a gazdaságosságra, de nem gazdaságossági mutató. A mezőgazdasági termékek alapigényességi mutatói alapján nem lehet eldönteni — sem üzemi, sem népgazdasági szinten —, hogy milyen termékek termelésére kell összpontosítani, s egyáltalában mit érdemes termelnünk. Gyakran találkozhatunk olyan elképzelésekkel, hogy az alap- és a beruházásigényességi mutatók szerint kellene a mezőgazdasági ágazatok között szétosztani a felhalmozási forrásokat. Ez nemcsak azért lehetetlen, mert az alapigényességi mutató nem gazdaságossági mérőszám, hanem azért sem, mert nem fejeződik ki benne a termékek iránti kereslet. A mezőgazdasági termékek alapigényességi mutatóiból csupán azt lehet többé-kevésbé megállapítani, hogy a mezőgazdaság adott fejlesztési feladatai várhatóan milyen befektetésekkel valósíthatók meg.

A termelés alapigényességének fokozódása kisebb-nagyobb mértékben fékezi a nettó termelés növekedését a bruttó termelés növekedéséhez viszonyítva. Ugyancsak csökkenti — változatlan termelői árakat feltételezve — a termékegységben realizálható bruttó jövedelmet is. Az alapigényesség fokozódása mellett csak akkor realizálható nagyobb bruttó jövedelem, ha a termelés rendszeresen és viszonylag jelentősen növekszik. Az USA-ban és a nyugat-európai országokban a termelés fokozódó „C" tőkeigényét elsősorban az egyidejűleg felszabadított munkabérből, a felszabadított változó tőkéből igyekeztek fedezni. Az üzemek által realizált bruttó jövedelemben ezért a fejlett tőkésországokban mindenütt csökkent a fizetett munkabérek, s megnőtt a profit aránya. Csupán példaként említem meg, hogy Dániában az 1952—1955. évi 26,8 százalékról 1959-ben 23,2 százalékra, Svédországban 23,9 százalékról 18,5 százalékra, Franciaországban 15,5 százalékról 14,6 százalékra csökkent a kifizetett bérek aránya a nettó termelés értékében. A bérmunkások kizsákmányolása tehát fokozódott, noha egyidejűleg a munkások reálkeresete kisebb-nagyobb arányban javult.

A felszabadított változó tőke a tőkésországokban sehol sem volt elég a tőkeigényesség fokozódásának finanszírozására, a profitok növekedését pedig a kizsákmányolás növekedésének ellenére korlátozta a foglalkoztatottak számának gyors és nagyarányú csökkenése. Ez is hozzájárult az USA mezőgazdaságában a nettó jövedelem már említett csökkenéséhez. Egyrészt elkerülhetetlenül jelentkezett a mezőgazdaság tőkeigényes fejlesztése, másrészt pedig nem volt meg a finanszírozáshoz szükséges jövedelem. Ez az ellentmondás gazdaságcsoportonként mindenütt másként jelentkezett, s főleg a kisebb gazdaságokban éleződött ki. Feloldását államkapitalista beavatkozásokkal, termelésfejlesztési és strukturális átalakítási hozzájárulásokkal, hitelekkel kívánták segíteni. A nagyarányú állami támogatás ellenére is a mezőgazdaság eladósodása

erősen fokozódott, az NSZK-ban például a mezőgazdaság adóssága az 1956—1961. években mintegy megkétszereződött. Az állam főként az életképesnek ítélt nagyüzemeket segítette, pedig éppen a kisárutermelő családi üzemek tudták a legkevésbé állni a sarat a tőkeintenzív mezőgazdasági fejlődésben. Nem csoda tehát, ha éppen a második világháború utáni időszakban vált valamennyi fejlett kapitalista országban általánossá a mezőgazdasági üzemek, elsősorban a kisüzemek számának csökkenése.

A magyar mezőgazdaságban is fékezi az alapigényesség fokozódása a nettó termelésnek, s ezáltal a termelőüzemek bruttó jövedelmének a növekedését. Mezőgazdaságunkban az egy kh-ra jutó bruttó termelés 1963-ban mintegy 3 százalékkal több, a nettó termelés pedig mintegy 8 százalékkal kevesebb volt, mint 1959-ben. Az állami gazdaságok egy kh-ra jutó bruttó termelése mintegy 18 százalékkal több, a nettó termelésük pedig 4 százalékkal kevesebb volt az említett időszakban. A termelőszövetkezetekben az egy kh-ra jutó bruttó termelés az 1959. évinek felelt meg, a nettó termelés azonban mintegy 11 százalékkal elmaradt az 1959. évitől. Mezőgazdaságunkban a nettó termelés alakulását az állami és a szövetkezeti szektorban egyaránt érzékenyen sújtja tehát az alapigényesség fokozódása. Ez a probléma különösen a szövetkezeti szektorban támaszt nehézségeket, mert a realizált bruttó jövedelem alakulásán keresztül közvetlenül befolyásolja a szövetkezeti tagok részesedésének, s a termelőszövetkezetek saját erőből való felhalmozásának alakulását is. A termelőszövetkezetek realizált bruttó jövedelmében 1959-hez és 1960-hoz viszonyítva, a jelentős munkaerőelvándorlás ellenére sem csökkent, hanem inkább fokozódott a szövetkezeti tagoknak kiosztott részesedés aránya. Ebben némi szerepet kétségtelenül játszott az egy szövetkezeti tagra jutó részesedés növekedése is, de a részesedés arányának fokozódását alapvetően mégis csak a szövetkezeti szektor nettó termelésének csökkenése okozta. A nagyarányú munkaerő-elvándorlás ellenére a szövetkezeti tagok részesedéséből nem szabadult fel jövedelem az új anyagi és műszaki eszközök finanszírozására. Mezőgazdaságunk szövetkezeti szektorában az ún. „tőkeintenzív" fejlődés épp úgy ellentmondást okozott a befektetési igények és a finanszírozási források között, mint a tőkésországokban. Ebben a helyzetben a termelés alapigényességének fokozódását eleve állami hitelekkel kellett fedezni. E hitelek esedékessé váló törlesztése a termelőszövetkezetek termelésének mai színvonalán tovább fokozza az említett feszültséget és élezi a termelőszövetkezetek „tőkeszegénységét". Nagyon jó volna, ha az eddig létrehozott technikai alapokon sikerülne a termelést számottevően növelni, de önmagában még ez sem hozhatna teljes megoldást. A termelőszövetkezetekben nagyarányú a hitelteher, s ennek törlesztése, valamint az újabb hitelek felvétele folytán, mintegy szükségszerűen újra kialakul az a helyzet, hogy saját erőből való felhalmozásra nem igen képesek, s a termelés fokozódó alapigényességének anyagi fedezetét nem tudják előteremteni.

Az alapigényesség és a mezőgazdasági „tőke" szerves összetétele

Marx a tőke szerves összetételén az állandó és a változó tőke egymáshoz való viszonyát értette, s úgy fogta fel, hogy benne egyszersmind

az élő munka technikai felszereltsége is tükröződik. Ez utóbbi jellemezhető az egy foglalkoztatott munkaerőre jutó állandó tőkével, illetőleg álló- és forgóeszközök értékével. Manapság gyakori, hogy a mezőgazdasági termelés alapigényességének és technikai felszereltségének fogalmát összekeverik egymással, holott a két dolog nem ugyanaz,* noha kölcsönös összefüggésben vannak egymással.

Marx a mezőgazdaságot alacsony szerves összetételű és technikai felszereltségű ágazatként jellemezte és kimutatta, hogy e tekintetben az ipartól való elmaradása a történelmi fejlődésben még fokozódott is. Marx idejében nemcsak a tőke szerves összetétele, hanem a termelés tőkeigényessége is alacsony volt a mezőgazdaságban. A tőkés nagyüzemekben és a paraszti kisüzemi termelésben egyaránt kézi munkán nyugodott a termelés. Ez a helyzet azonban ma már alapvetően megváltozott. A tőkés mezőgazdasággal foglalkozó cikkekben ma már egyre gyakrabban találunk olyan utalásokat, hogy az egy munkásra jutó mezőgazdasági beruházás meghaladja az ipari beruházások színvonalát. Valóban, a mezőgazdaság tőkeigényes fejlődése nagyon intenzíven növeli a szerves összetételt, mivel a munkaerők számának nagyarányú csökkenésével jár együtt. Ma már több országban — például az USA-ban, Dániában, Egyesült Királyságban — a mezőgazdaság termelésének a részaránya az ország összes termeléséből nagyobb, mint a mezőgazdasági népesség aránya az összes népességből. Ezekben az országokban éppen azért aligha lehetséges, hogy a tőke szerves összetétele a mezőgazdaságban alacsonyabb lenne, mint az iparban. Feltehető, hogy mindazon fejlett tőkésországokban, amelyekben a mezőgazdasági termelés nagyarányú fokozódása ellenére is a termelés tőkeigénye elérte vagy meghaladta az iparét — miközben a mezőgazdasági bérmunkások száma jelentősen csökkent —, valószínűleg a tőke szerves összetétele is azonos, vagy magasabb lett, mint az iparban. Ez a fejlődés pedig szinte minden fejlett tőkésországban jellemző volt a második világháború után. Arra utalnék csupán, hogy 1959-ben az északnyugat-európai országokban 25, a dél-európai országokban pedig 40 százalékkal volt nagyobb a mezőgazdasági termelés, mint az 1950—1952. évek átlagos színvonala.

Az élő munka technikai felszereltsége a magyar mezőgazdaságban is erőteljesen nőtt a termelés alapigényességének fokozódásával együtt, részben az álló- és forgóeszközök gyarapodása, részben pedig a munkaerők számának csökkenése révén. Mezőgazdaságunk állami szektorában az álló- és a forgóeszközök egy munkásra jutó értéke 1963-ban 43 százalékkal, a termelőszövetkezetekben pedig 45 százalékkal volt nagyobb, mint 1959-ben. De ha a technikai felszereltség valamelyest közeledett is az iparéhoz, a mi mezőgazdaságunkban még egyáltalában nem vált ez jellemző folyamattá. Nálunk a mezőgazdaságban az egy munkaerőre számított évi beruházás összege csak 36—38 százaléka az egy munkaerőre jutó ipari beruházásnak. Persze e tekintetben is más a helyzet az állami, és más a szövetkezeti szektorban. A mezőgazdaság állami szektorában az egy munkásra jutó évi beruházás összege az elmúlt években 4—5-ször nagyobb volt, mint az egész mezőgazdaságban és mintegy 70—80 százalékkal nagyobb, mint az iparban. Így, mégha nem is érte volna el az ál-

* A marxi jelölésekkel a szerves összetétel $\frac{c}{v}$, a tőke(alap)igényesség pedig $\frac{c}{(c+v+m)}$

lami szektor termelésének technikai felszereltsége az iparét, a felzárkózás mindenesetre gyors ütemben folyik. Végső soron — akár a fejlett tőkésországok, akár az állami gazdaságok tapasztalatait tekintjük — arra a következtetésre jutunk, hogy termelőszövetkezeteinkben a munka technikai felszereltségét alapvetően javítani kell.

A tőkésországok mezőgazdaságában a tőke szerves összetételének emelkedése az élő munka termelékenységének eddig nem ismert nagyarányú növekedését hozta magával. Alig akad olyan európai tőkésország (pl. Olaszország), amelyben az egy mezőgazdasági munkaerőre jutó termelés az 1950-es években ne növekedett volna nagyobb, sőt sokkal nagyobb arányban, mint az iparban. Ennek ellenére a mezőgazdasági termelésnek az összes termelésből való részaránya a tőkésországokban nem fokozódott, hanem az ipar részesedési arányával szemben még csökkent is, mivel a mezőgazdaságban alkalmazott munkaerő száma s a felhasznált élő munka kisebb vagy nagyobb mértékben mindenütt csökkent.

A munka növekvő technikai felszereltségének hatására mezőgazdaságunkban elsősorban az állami, de a szövetkezeti szektorban is fokozódott az élő munka termelékenysége. A szövetkezeti szektorban azonban ez ideig az élő munka technikai felszereltségének javulása és elért színvonala tulajdonképp csak az elvándorolt munkaerők pótlására bizonyult elegendőnek, s még nem alapozta meg az egy munkaerőre jutó termelés olyan növelését, amely a szektor összes termelését is fokozta volna. Tehát ismét megmutatkozik, hogy a szövetkezeti szektorban további jelentős befektetések szükségesek, most már avégett is, hogy a mezőgazdaság mai munkaerő-ellátottsága alapján az egy munkaerőre jutó termelés növelésével elérjük az egész mezőgazdaság termelésének rendszeres és számottevő növelését.

★

A szocializmus építésének mai szakaszán mezőgazdaságunk fejlesztésének legfőbb nehézsége kétségtelenül a relatív „tőkehiány", s ez főként a szövetkezeti szektorban jelentkezik. Termelőszövetkezeteinkben ezt a problémát fokozza az a körülmény, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésével a parasztság földhöz való ragaszkodása erősen meglazult, s ehelyett ma még korántsem alakult ki általánosan a termelőszövetkezetekhez való ragaszkodás, a szövetkezetek gazdasági tevékenységének a szövetkezeti tagok részéről — hogy úgy mondjuk — „gazda" módjára való szemlélése és segítése. Korántsem érvényesül mindenütt az a törekvés, hogy a termelőszövetkezetek mai technikai felszereltségének fogyatékosságait a szövetkezeti tagok mindennapi termelő munkájukkal az élő munka fokozottabb kihasználásával ellensúlyozzák, hasonlóan ahhoz, ahogy ezt korábban az egyéni gazdálkodás idején tették. Bár az állam anyagilag segíti a termelőszövetkezeteket, az állami irányítás bürokratikus vonásai nem egyszer megkötik a szövetkezeti vezetők kezét, akadályozzák a szövetkezeti demokrácia érvényesülését, s ezáltal a tagok öntevékenységének a kibontakozását. Mindez felesleges kiadásokban, a meglevő eszközök rossz kihasználásában mutatkozik meg. A szövetkezeti demokrácia megerősítése és továbbfejlesztése tehát azért is nagyon fontos feladat, mert a termelőszövetkezetekben hozzájárulhat a meglevő termelőeszközök kihasználásának megjavításához, a befektetések helyesebb megválasztásához, s ezáltal a „tőkehiányból" fakadó kisebb-nagyobb nehézségek enyhítéséhez is.

FAI LÁSZLÓ:

A gépi állóalapok munkavégző-képességének szinttartási költségei

A termelés fejlesztésében, a nemzeti jövedelem növelésében a gyártmányok megválasztása, a gyártmányfejlesztés és kutatás, a termelőerők jó megszervezése mellett döntő szerepet játszik a gyártmányok előállítására szolgáló géppark teljesítőképessége, munkavégző-képessége. Hogy a géppark* munkavégző képessége állandóan lépést tartson a technikai fejlődéssel, a régebbi, elavult gépeket időről időre korszerűbbekkel kell kicserélni. E gépcsere költségeinek, más szóval a munkavégző-képesség szinten tartási költségének a megállapítására igyekszem ebben a tanulmányban módszert adni.

A gépek munkavégző-képességének meghatározása

Egy meghatározott használati értékű termék előállításához meghatározott munkamennyiséget kell teljesíteni. Ezt a munkamennyiséget részben kézi szerszámokkal és munkaeszközökkel (kézi munkával), részben pedig kézi vezérlésű géppel működtetett szerszámokkal és munkaeszközökkel végzik el. Az automatizált gépek mellett mindössze a munkaprogramot kell emberi munkával elkészíteni, mert a szerszámok (munkaeszközök) vezérlését és működtetését is a gép látja el.

Valamely termék előállításához szükséges munkamennyiség a termék konstrukciójától függ és általában mindaddig változatlan marad, míg a termék konstrukciója nem módosul. Új technológiai eljárások felfedezése természetesen csökkentheti az alkatrészek előállításának munkaigényét, s ezáltal a termék előállításához szükséges munkát is. Ha a termék előállításához szükséges munkamennyiség és az alkatrészek előállításának munkaráfordítása változatlan marad is, megváltozhat a termék előállításához szükséges gépi munka elvégzésének időtartama. Ez az időtartam a gépek munkavégző-képességétől függ.

A gépek munkavégző-képessége a gép konstrukciójával megalkotott tulajdonság, amelyet a gépen kifejthető maximális munkateljesítmény határoz meg. A gép munkavégző-képessége a gépen kifejthető alakítási, emelési, szállítási, galvanizálási stb. munkateljesítményben

* A gépparkot a tanulmányban a „gépi állóalap" közgazdasági fogalmának megfelelő műszaki fogalomként használom. A géppark ebben az esetben nemcsak a különféle alakításokat végző termelő gépeket jelenti, hanem a galvanizáló, edző berendezéseket, minden kiszolgáló – anyagemelő, továbbító – és mérő, számláló, ellenőrző stb. gépet vagy berendezést is.

nyilvánul meg, amelyet a géppel egy gépkezelő teljesít. A több gépkiszolgálóval működő gépek munkavégző-képességét úgy kell felfogni, mint annyi párhuzamosan működő gépegység munkavégző-képességének összegét, ahány gépkiszolgáló van.

A gép munkavégző-képessége elméleti szám, a gép folyamatos működésére vonatkozik és feltételezi a géppel működtetett munkaeszközök teljes kihasználását, illetve a hajtómotorok teljes leterhelését. A munkavégző-képesség mérőszáma mkg/sec vagy LE. A tanulmányban egy gép munkavégző-képességének mérőszámát t-vel jelöljük.

A ciklusosan dolgozó gépek munkavégző-képessége nincs teljesen kihasználva. A munkavégző-képesség kihasználása a ciklusidőn belül az alakításra fordított főidő és a ciklusidő viszonyától függ. A főidőnek a ciklusidőhöz való viszonyát a gép mechanizációja határozza meg.

Nevezzük el itt a főidő és a ciklusidő hányadosát a mechanizáció fokának és jelöljük a későbbiekben m-mel.

Egy gép vagy berendezés folyamatos munkavégző-képessége egyenes arányban nő a géppel kifejthető munkateljesítménnyel ($t = \text{LE}$). A ciklusosan működő gép munkavégző-képessége egyenes arányban nő a géppel kifejthető munkateljesítménnyel és a mechanizációval ($t = \text{LE} \,.\, \text{m}$).

Egy ciklusosan működő gép teljesítményigénye az alábbi tényezőkkel változik:

1. Egyenes arányban nő a műveletkoncentrációval, az egyidejűleg végzett műveletek számával. A műveletkoncentráció jele p.

2. Egyenes arányban nő az azonos jellegű megmunkálások nagyobb méretű tárgyakon való elvégzésénél az időegység alatt megmunkálandó felülettel, illetve a műveleteken kifejtendő erő (kerületi erő, vonóerő) megnövekedésével (jele d).

Egy ciklusosan működő gép munkavégző-képességét a fenti tényezők segítségével a következő módon fejezhetjük ki:

$$t = p.\ m \quad [\text{mgk/sec. vagy LE}].$$

Amennyiben a valóságos LE-számok viszonya kisebb a számítottnál, a számított viszony helyett a tényleges LE-viszonyt kell a munkateljesítmény-változás mérőszámának tekinteni. Két gép összehasonlításakor a két gép munkavégző-képességének viszonya:

$$(1) \qquad \frac{t_1}{t_2} = \frac{p_1 d_1 m_1}{p_2 d_2 m_2} \text{ vagy } \frac{t_1}{t_2} = \frac{LE_1 m_1}{LE_2 m_2}.$$

Ha egy gépsor munkavégző-képességét a felváltott régi gépekével akarjuk összemérni, az összehasonlítás alapja a régi gépek egyenkénti munkavégző-képességének összege.

A valóságban a gépek munkavégző-képessége nemcsak a ciklusidők nem teljes kihasználása miatt, hanem a technológiai lehetőségeknek és az üzemidőnek nem teljes kihasználása, valamint az anyag- és szerszámellátás hiányosságai miatt is az elméletileg számítottnál kisebb.

A karbantartás szerepe és a termelőberendezések munkavégző-képességének fejlődése

Ismertnek feltételezzük azt a megállapítást, hogy a gépek karbantartása, a gépjavítások szervezett elvégzése nem emeli a géppark munkavégző-képességét, sőt a gépek rendszeres kivonása a termelésből, hogy a rajtuk szükséges méréseket, elienőrzéseket és javításokat elvégezzék, állandó kihasználási veszteséggel jár.

A szakirodalom a szervezett gépjavításokat az alábbi tevékenységekre bontja:

1. Periodikus ellenőrzés.
2. Folyó javítások. Ezek a termelési periódusok alatt szükséges javítások, melyekhez a gépeket nem kell szétbontani.
3. Közepes javítások. Ezekhez a javításokhoz a szerkezetet szét kell szedni. Akkor válnak szükségessé, ha egyidejűleg több alkatrész romlott el.
4. Generáljavítás. Hosszú ideig használt gépeknél következik be, hogy a kevéssé igénybe vett főalkatrészek is (például gépágy) kifáradnak és eltörnek, korrodeálnak stb. Ezek kicserélésével együtt természetesen sok gyorsan kopó alkatrész is javításra kerül.

A gépjavítási tevékenységek egyike sem alkalmas arra, hogy a gépek munkavégző-képességét az eredeti állapot fölé emelje, legjobb esetben is csak megőrzi a gép eredeti munkavégző-képességét.

Ismeretesnek tételezzük fel azt a megállapítást is, hogy a termelőberendezések állandóan fejlődnek, munkavégző-képességük egyre nagyobb lesz.

Amíg a termelőberendezés műszaki megoldása világviszonylatban új, addig a rajta előállított termék gépi munkaigénye nem nagyobb a társadalmilag szükségesnél.

Mintegy 10 év alatt azonban az új kibocsátású termelőberendezések nagy részének munkavégző-képessége jelentősen megnő. Ezek az új gépek szabják meg a termék előállításához társadalmilag szükséges gépimunka-igényt.

A régi gépekkel kifejtett munka társadalmi értéke csökken, és ez éppen olyan súlyos veszteséget okoz a termelőerők kihasználásában, mint az alacsony időkihasználás.

A géppark régebbi elemeit — az új kibocsátású gépek és berendezések nagyobb munkavégző-képességéből származó termelési előnyök végett — egy idő után ki kell cserélni újabb gépekkel és berendezésekkel.

A cserék kezdeti időpontja gazdasági meggondolásoktól függ. A számítás kiindulópontja azonban minden esetben az, hogy az új berendezés munkavégző-képessége és ára ebben az időpontban hogyan viszonylik a régi berendezés munkavégző-képességéhez és árához. A korszerűtlenné vált gépek munkavégző-képességüknél annál kisebb elmaradása mellett kerülhetnek cserére, minél gyorsabban kerülnek „leírásra". Az amortizációs alap képződési sebességének ezek szerint döntő befolyása van a gépi állóalapot alkotó gépek munkavégző-képességének világszinten tartására.

Ezt a tényt mind a nyugati, mind a szocialista országokban felismerték, és megindult a törekvés az amortizációs kulcsok megemelésére.

Az amortizációs kulcs megemelésére irányuló törekvés jelenleg nem támaszkodik objektív számításokra. Nem tudják kiszámítani a gépcserék szükséges ütemét sem a gyártók, sem az állami szervek (nyugaton az adóhatóságok, nálunk, szocialista országokban a tervhivatalok). Az amortizációs alapok megállapítása ez idő szerint az erőviszonyoktól függ.

Tanulmányomban arra kívánok rámutatni, hogy *az amortizációs kulcsokat, tehát az állóalapok újraképzésére szolgáló alap képzési sebességét objektív módon meg lehet határozni. A termelőberendezések munkavégző-képességének állandó fejlődési üteméből meghatározható a gépcserék végrehajtásának szükséges sebessége, ami módot ad a cserék végrehajtásához szükséges beruházási költségek kiszámítására.*

Azt állítottuk, hogy egy meglevő géppark munkavégző-képességének növekedési folyamata általában nem a terméktől, nem a termékhez kötött technológiától függ, hanem csaknem kizárólag a gépparkon kívül, a gépgyártásban bekövetkező konstrukciós változások következménye. A géppark fajlagos munkavégző-képessége a gépek rendszeres kicserélése révén emelkedik. Ebben a tanulmányban a géppark munkavégző-képességében bekövetkező fejlődés időbeli lefolyását vizsgáljuk. Megállapítjuk a külső fejlődés függvényéből, hogy a fejlődés követéséhez a meglevő géppark munkavégző-képességének hasonló megnöveléséhez mennyi régi gépet kell ismert mértékben megnőtt munkavégző-képességű géppel kicserélni. A megnövekedett munkavégző-képességű gépek mennyisége és ára meghatározza a gépcserék beruházási igényét. A beruházási igény pedig meghatározza az amortizációs alap újraképződési sebességét, tehát az amortizációs kulcsokat.

A géppark munkavégző-képességének kiszámítása és a fejlődés lehetőségei

A feladat egyszerűsítésére a vizsgált és homogén gépcsoportokra bontott géppark összetételét a vizsgálati időközben változatlannak választjuk.

A géppark a vizsgálat kezdetén számszerűen összehangolt kapacitást képvisel egy termék előállítására. A vizsgálat végén a kiinduló gépszám nem változik, de különböző mértékben megnő a gépcsoportok termelőképessége, tehát többletkapacitások keletkeznek, amelyek többlettermelést eredményeznek valamilyen termékösszetétel-változás mellett

A műszaki fejlődés eredményeképpen a hasonló műveleteket végző gépek munkavégző-képessége fokozatosan növekszik. A jelenleg t képességű gépek n számú év után t' képességűek lesznek. A munkavégző-képesség növekedését egy gépnél n év után a

(2) $\frac{t'}{t} = x$ hányadossal lehet megmérni.

Egy gyár vagy iparág teljes gépparkjának átlagos munkavégző-képességét az azonos gépcsoportok munkavégző-képességének súlyozott átlagából számítjuk ki. A teljes géppark munkavégző-képességének növekedését a különféle gépcsoportok munkavégző-képessége növekedésének súlyozott átlagából, vagy az eredő munkavégző-képességek hányadosából számítjuk ki.

Legyen i = a csoportokat megkülönböztető index,
z_i = az azonos műveleteket végző gépek száma,
t_i = a csoportok munkavégző-képessége.

A teljes géppark átlagos munkavégző-képessége jelenleg

$$\frac{\sum z_i t_i}{\sum z_i} = T_o \tag{3}$$

A teljes géppark megnövekedett átlagos munkavégző-képessége n év után:

$$\frac{\sum z_i t'_i}{\sum z_i} = T_n \tag{4}$$

A géppark munkavégző-képességének átlagos növekedési hányadosa:

$$\frac{T_n}{T_o} = X \tag{5}$$

A gépcsoportok t munkavégző-képessége nem folyamatosan, hanem egy-egy újabb konstrukciós változtatás kidolgozásával és forgalombahozatalával, kis ugrásokkal fejlődik. A típusok és gyártók nagy száma miatt azonban hosszabb időközben vizsgálva az átlagos munkavégző-képesség fejlődése az idő függvényében folyamatosnak tekinthető.

A gépek munkavégző-képességének megnövelésére különféle lehetőségek vannak:

A folyamatosan dolgozó gépek munkavégző-képessége csak az alakítási teljesítmény növelésével emelhető meg. Erre két mód van: a műveletre jutó fajlagos teljesítmény növelése és több alakítás egyidejű végzése, tehát a műveletkoncentráció fokozása. A ciklusosan dolgozó gépek munkavégző-képességének növelésére a műveletekre jutó alakítási teljesítmény növelésén és a műveletek koncentrációján kívül még egy mód van: a ciklusidőn belül a mellékidők csökkentésével a főidő megnyújtása, amihez a kiszolgálási (kezelési) műveletek mechanizációját kell megvalósítani vagy javítani.

A ciklusosan dolgozó gépek munkavégző-képességének növelése során az említett három megoldás alkalmazásuk lehetősége szerint vegyesen érvényesül.

Az elmúlt évtizedekben legnagyobb és legáltalánosabb volt a fejlődés a gépek lóerőszámában. A fejlődés ebben az irányban két okból volt intenzív. Egyrészt a szerszámanyagok fejlődése lehetővé tette az alakítási teljesítmények fokozását, másrészt az egy főre jutó teljesítmény növelése miatt nagy volt a műveletkoncentrációra való törekvés. A műveletkoncentrációra való törekvésnek kedvez a gépek programvezérléssel való működtetési lehetősége is. A műveletekre jutó alakítási teljesítmény növelése és a műveletkoncentráció a gép LE-teljesítményét növeli meg, ami éppen konstrukciós okokból elég egyértelmű arányossággal megnöveli a gép súlyát is.

A mechanizáció a kezelési műveletek gépesítését jelenti és fokozása lehetővé teszi a cikluson belül a főidő megnyújtását. A régebbi közepesen mechanizált gépeken a főidő a ciklusidő 25 százaléka, egy

erősen mechanizált gépen 38—40 százaléka. A főidő 50—60 százalékos megnyújtása a gép munkavégző-képességét is 50—60 százalékkal emeli meg, *a gép LE-teljesítményének és súlyának növelése nélkül.*

A munkavégző-képesség mechanizációval való növelése tehát teljesítmény- és súlymegtakarítással jár.

A mechanizáció a ciklusosan működő szerszámgépek közül főleg az automata esztergákon és a különféle egycélú gépeken (gépsorokon) valósult meg. Az egyedi megmunkálásokat végző és kis darabszámú gyártás gépei közül a revolveresztergák mechanizációja ért el magas fokot.

A Pittler gyár 1938-ban készített RD III 47 típusú és 1958-ban készített Pirofa 45/200.1 típusú revolvereszterga gépein ugyanazt a kettős átmérőjű anyát a következő időkkel munkálták meg:

Megnevezés	Gépi főidő	Mellékidő	Darabidő	m
Régi gép (a)	0,94	2,66	3,60	0,26
Új gép (b)	0,84	1,37	2,21	0,38
A mutatók aránya (a/b)	1,12	1,94	1,64	0,68
A mutatók aránya (b/a)	0,89	0,51	0,61	1,46

Az igazán lényeges teljesítménynövekedést a jobb mellékidőkihasználás eredményezte. Ehhez az új gépen a következő korszerűsítések vannak végrehajtva: elektromágneses kuplungja, elektromágneses fékje és dugaszolható sebességprogram-kapcsolása van; a főorsó automatikusan vált irányt; az előtolás fokozatnélküli; korszerűsített a gyorsbefogója és kevesebb a kezelő eleme.

Az American Machinist-ban 1958. október 20-án megjelent ismertető cikk érdekes adatokat közöl az amerikai gépek átlagos munkavégző-képességének fejlődéséről.*

A cikk táblázatosan közli a különféle szerszámgépek munkavégző-képességében 10 év alatt bekövetkezett növekedéseket, az x értékeket.

Szerszámgépek munkavégző-képességének növekedése 1948-tól 1958-ig

$$X = \frac{t' 1958}{t\ 1948}$$

Vízszintes fúrómű fúrás és marás	1,75	Dörzsköszörülés	3,50
Karusszelesztergálás és revolver-esztergálás	2,25	Hosszesztergák	1,50
		Revolveresztergák	1,90
Helyzetfúrógépek	2,00	Automata esztergák	2,25
Üregelés	3,70	Automatikus rúdeszterga	1,55
Körfűrészek	1,40	Konzolos marógépek	1,30

* Például egy társaság gépei 1938-ban átlagosan 11,9 LE-s motorokkal voltak felszerelve, 10 évvel később a motorok teljesítménye 23,4 LE és 1958-ban 50 LE volt. A teljesítménynövekedés tehát a kiinduló értékhez viszonyítva 1, 1,95, 4,2 volt. Ugyanennek a társaságnak a gépei átlagosan 1938-ban 12 600 font, 1948-ban 15 700 font és 1958-ban 42 500 font súlyúak voltak. A gépsúlyok növekedése a kiinduló értékhez viszonyítva 1, 1,25, 3,4. A cikk egy meg nem nevezett gyártmányú 1,5″ áteresztésű dob-revolveresztergáról a következő adatokat közli: A gépre szerelt motor 1938-ban 7,5 LE-s, 1948-ban 10 LE-s, 1958-ban 25 LE-s volt. A teljesítménynövekedés a kiinduló értékhez viszonyítva tehát 1, 1,34, 3,34 volt. A gépek súlya 1938-ban 1850 font, 1948-ban 4500 font, 1958-ban 5750 font volt. A gépek súlya a kiinduló értékhez viszonyítva 1, 2,43, 3,1 arányban változott. Természetesen fokozódott a gépek mechanizációja is, amelyre ugyancsak sok példát ismertet.

Gyorsfúrógépek	1,50	Hosszmarógép	2,00
Oszlopos fúrógépek	1,25	Portál-marógépek	3,30
Többorsós fúrógépek	2,25	Másológépek	2,25
Fogaskerék lefejtőmarás	1,75	Hosszgyaluk	1,90
Fogaskerék gyalulás	1,60	Fényező csiszolók	1,35
Fogaskerék hántolás, simítás	1,75	Menetvágó gépek	1,15
Palást köszörülés	1,85	Különleges szerszámgépek	2,10
Lyukköszörülés	2,75	Mechanikus prések	1,55
Csúcsnélküli köszörülés	2,00	Lyukasztó- és lemezvágó gépek	1,20
Síkköszörülés	1,55	Kovácsoló gépek	1,40
Síkköszörülés szegmens koronggal	2,05	Egyéb szerszámgépek	1,40
Szerszám-köszörülés	1,15	Súlyozott átlag (X)	1,54
Szalagcsiszolás	1,65		

Ezek az értékek 1,15 és 3,7 között változnak. Az amerikai szerszámgép-összetételnek (ami kissé eltér a magyartól) megfelelően megállapítja a szerszámgépek munkavégző-képességének átlagos emelkedését is, az egyes gépcsoportok munkavégző-képességének emelkedéséből súlyozott átlagot számítva. Ezt a hányadost, amelyet X-szel jelöltünk, 1,54-nek találták. A munkavégző-képesség emelkedési függvényének két pontját ismerjük ebben az esetben. A két pont között a függvény lefolyását többféleképpen gondolhatjuk el.

Elképzelhető, hogy a különféle szerszámgépek fejlődéséből kiadódó átlagos munkavégző-képesség az idő függvényében lineárisan nő. Az egymás után következő években a munkavégző-képességek különbsége állandó. A munkavégző-képesség növekedését ez a függvény a meghatározott gépparkra:

(6) $T(n) = T_0 (1 + n.0,054)$ vagy általánosan
$T(n) = T_0 (1 + nC_1)$ egyenlettel írja le.

Az egyenlet szerint egy T_0 átlagos munkavégző-képességű géppark gépösszetételének megfelelő új kibocsátású géppark munkavégző-képessége n év után egy $X = (1+nC_1)$ szorzóval lesz nagyobb az előzőnél. Ez a szorzó nem más, mint a munkavégző-képesség növekedésének már ismert átlaga. nC_1 = a hányados változó tagja, amelyben n a T_0 munkavégző-képességű géppark létrehozásától az új géppark kibocsátásáig eltelt idő, C_1 pedig a munkavégző-képesség 1 évre jutó átlagos növekedése.

X értéke attól függ, hogy a munkavégző-képesség növekedését leíró függvény milyen távoli pontjait viszonyítjuk egymáshoz. A fejlődésben nagyon elmaradt, tehát régi géppark gépeit cserélve a munkavégző-képesség fejlődésében viszonylag jelentős változás következik be.

A fejlődés megfigyelésének kezdőpontjától n évig és $n+k$ évig terjedő szakaszban vizsgálva a munkavégző-képesség növekedésének hányadosát, az

$$X = \frac{1 + (n+k)\,C_1}{1 + nC_1} = \frac{T_{n+k}}{T_n} \text{ tört,}$$

megállapítható, hogy minél nagyobb a k, annál nagyobb a tört értéke, viszont n értékét növelve a hányados értéke csökken:

$$\frac{T_2}{T_1} > \frac{T_{10}}{T_9}$$

Feltehető természetesen az is, hogy a termelőképesség emelkedésének hányadosa nem csökkenő tendenciájú, hanem állandó érték.

$$\frac{T_n}{T_{n-1}} = \text{const.} = 1{,}044 = X_c$$

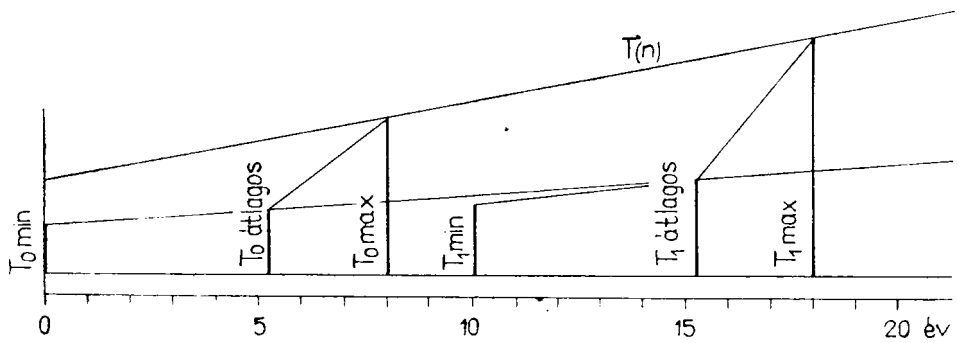
Ez azt jelenti, hogy a gépek fejlődéséből származó átlagos munkavégző-képesség az idő függvényében exponenciálisan nő.

A függvény ekkor

(8)
$$T(n) = T_0\,(1{,}044)^n;$$
$$T_{10} = 1{,}54;$$
$$T_{20} = 2{,}366.$$

10 év alatt a kétféle feltételezésből számított értékek között nem sok az eltérés.

A későbbiekben abból a feltevésből indulunk ki, ami az 1. ábrán megrajzolt fejlődési diagramm szerint a legvalószínűbbnek látszik: hogy tudniillik a különböző kezdeti munkavégző-képességgel rendelkező szerszámgépcsoportok fejlődési lépcsőinek különbsége állandó, mert az ilyen jellegű fejlődés nem változtatja meg észrevehetően a gépek munkavégző-képességének egymáshoz való viszonyát. A munkavégző-képesség a közölt első táblázat szerint a legtöbb szerszámgépnél ugyanolyan mértékben fejlődik. A fejlődésnek ezt a formáját a (6) egyenlet írja le.

1. sz. ábra

A szerszámgépek fejlődését követve felvetődik az a gondolat, hogy a nem szerszámgép jellegű termelőberendezések és a gépparkhoz mint egy termelési cél elérésére összehangolt gépkomplexumhoz tartozó egyéb kiszolgáló, mérő stb. gépek munkavégző-képessége hasonló fejlődési törvényszerűséget követ. Ezt a gondolatot elsősorban az támasztja alá, hogy a fejlődést minden termékben a konstrukciós szellemi tevékenység viszi előre, és az egyik gyártmányterületen kialakult és bevált megoldások másutt is tért nyernek. Bizonyos tehát, hogy a szerszámgépeken kívül a géppark többi gépeinek munkavégző-képessége is emelkedik az idők folyamán. Ez a fejlődés nem lehet nagyon eltérő a szerszámgépek fejlődésétől, a középértékük különösen nem eshet messze egymástól.

A géppark összetétele minden megmunkáló gépipari iparágban

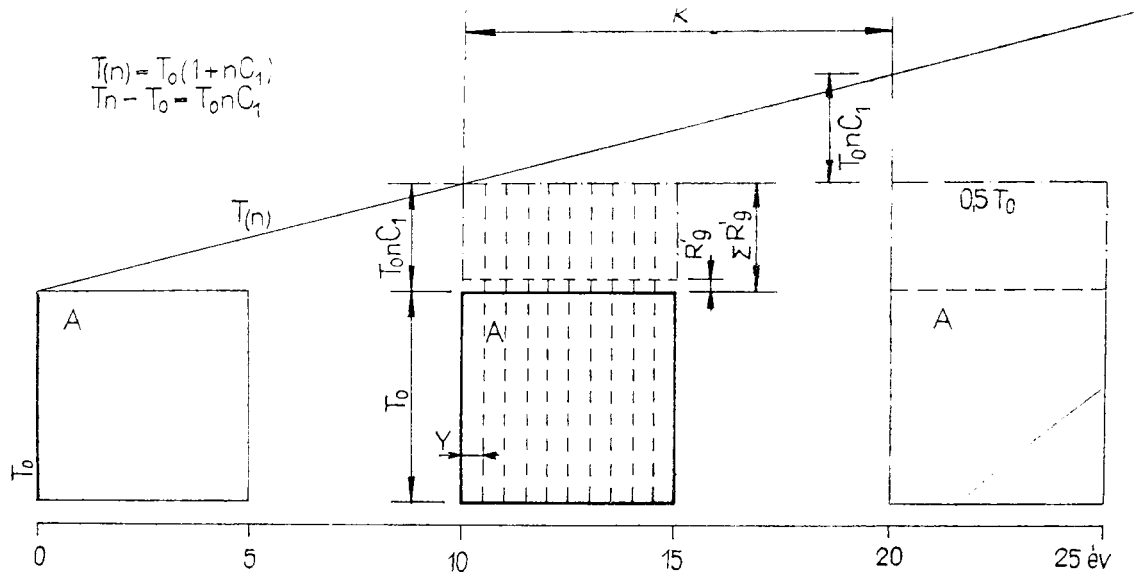
súlypontilag szerszámgép jellegű, akár egyedi, akár tömeggyártó üzemekről van szó. Ez a tény is arra utal, hogy a gépiparban nemcsak a szerszámgépekre, hanem az egész termelő és kiszolgáló gépparkra érvényesnek vehető a munkavégző-képesség fejlődését leíró (6) egyenlet.

A meglévő géppark munkavégző-képességének megnövelése

Rövid idő alatt létesített géppark gépei csaknem azonos munkavégzési képességgel rendelkeznek az egyéni munkavégző-képességek különbségeitől eltekintve.

Néhány év múlva azonban a gépek az új konstrukciójú gépekhez képest munkavégző-képességben elmaradnak. Ezt az elmaradást csak egy módon lehet elkerülni. A régi gépeket új, korszerűbb gépekkel kell felcserélni. Bizonyos mértékű elmaradást el kell tűrni, mert a gépeket nem érdemes kicserélni, ha munkavégző-képességük a csere folytán csak kevéssel nő. A cserék tehát csak néhány éves elmaradás után kezdődnek meg. A munkavégző-képesség fejlődés függvényéből következik, hogy ha az eltűrt lemaradást nem akarjuk tovább növelni, akkor a cseregépekkel évente az egész géppark munkavégző-képességét a (6) függvény egy évre jutó növekedésével kell megemelni. A gépipari géppark munkavégző-képességét ezek szerint évi 5 százalékkal kell megnövelni.

A cserék lefolytatását sematikusan a 2. ábra tünteti fel.

2. sz. ábra

Az „A" gépparkot az időtengelyen eltolva (a középső helyzetbe) 10 évvel, látható, hogy a géppark átlagos munkavégző-képességi szintje 50 százalékkal marad el a gépek fejlődése következtében kialakult magasabb szinttől.

Általánosan vizsgálva a géppark munkavégző-képességének megemelési lehetőségeit különbözőképpen folytatott gépcserék útján, az alábbi jelöléseket használjuk:

Z = a géppark gépeinek száma;
T_o = a gépek eredeti munkavégző-képessége a géppark létrehozásakor;
n = a géppark létesítése óta a cserék megkezdéséig eltelt évek száma;
$T_o nC_1$ = az új gépek munkavégző-képességének növekedése a régi gépekhez viszonyítva a géppark létesítése után az n-edik évben, a (6) függvény alapján;
k = 1, 2 ... k_n a gépcserék végrehajtásának ideje években;
$Y = \frac{1}{k_n}$ a géppark évente cserére kerülő része;
R'_g = az egész géppark munkavégző-képességének növekedése egy csere után, a régi gépparkhoz viszonyítva;
$R_g = \sum_1^k R'_g$ az egész géppark munkavégző-képességének a résznövekedések összegezésével megállapított növekedése a k-adik évben.

A munkavégző-képességnek az egyszer végrehajtott gépcserékkel a géppark egy részében elért növekedése a teljes géppark munkavégző-képességét az alábbi összefüggés szerint emeli meg akkor, ha a cseréket a függvénynek megfelelően, n év után T_o $(1+nC_1)$ munkavégző-képességű gépekkel hajtjuk végre:

$$(8) \qquad ZYT_o\,(1+nC_1) + ZT_o\,(1-Y) = ZT_o\,(1+R'_g) = ZT_1$$

az egyenletet rendezve:

$$Y + YnC_1 - Y = 1 + R'g - 1 \text{ ; ebből}$$

$$YnC_1 = R'_g, \text{ és}$$

$$(9) \qquad T_1 = T_o\,(1 + YnC_1)$$

$ZYT_o(1+nC_1)$ = az első évben beruházott gépcsoport munkavégzőképessége, amely a régi gépekénél $1+nC_1$-szer nagyobb,
$R'_g = YnC_1$ = az egész géppark munkavégző-képességének növekedése egy csere után, az első év végén.

Tegyük fel, hogy a gépcseréket úgy bonyolítjuk le, hogy a munkavégző-képesség évenkénti növekedése: (nC_1) változatlan. Tehát minden további évben is állandó lesz a gépcserékkel bevitt munkavégzőképesség-többlet, amelyet a változótól való megkülönböztetése végett ( ) zárójellel jelölünk.

Ugyancsak állandó marad évente a teljes géppark munkavégző-képességének növekedése, amely a (8) és (9) egyenletek szerint:

$$R'_g = Y(nC_1).$$

A géppark munkavégző-képességének összegezett növekménye k év alatt az első évi növekmény k-szorosa.

$$\sum_1^k R'_g = kR'_g = kY\,(nC_1), \text{ ahol } k = 1, 2 \text{ stb. } k_n$$

A géppark munkavégző-képességének növekedése akkor követi a (6) statisztikus függvénnyel leírt fejlődést, ha

$$(10) \qquad R_g = \sum_{1}^{k} R'_g = kY\,(nC_1) = kC_1\text{-gyel},$$

az átlagos munkavégző-képesség k év alatt bekövetkező növekedésével. Ha tehát

$$kY\,(nC_1) = kC_1, \text{ amiből}$$

$Y = \dfrac{C_1}{(nC_1)}$, s a definíció szerint $Y = \dfrac{1}{k_n}$, tehát Y meghatározza a cserék lebonyolítási idejét, k_n-et is.

$\dfrac{1}{k_n} = \dfrac{C_1}{(nC_1)}$, $1 = \dfrac{k_n C_1}{(nC_1)}$, amiből az is következik, hogy n éves fejlődésnek megfelelően megnövelt munkavégző-képességű gépekkel lefolytatott gépcserék esetében a cseréket n év alatt le kell bonyolítani, különben az elmaradás nőni fog. Ez belátható az alábbi gondolatmenettel is:

Mivel $k_n Y = 1$, $\qquad k_n Y\,(nC_c) = (nC_1)$

a k_n-edik év után a munkavégző-képességek összegezett növekménye éppen nC_1 lesz.

A géppark megnövekedett munkavégző-képessége a k_n-edik év után

$$(11) \qquad T_{kn} = T_0\,(1 + nC_1).$$

A beruházás k_n éve alatt a gépek fejlődése a $T(n) = T_0(1+nC_1)$ függvény szerint folytatódott, és értéke $T_0[1+(n+k_n)C_1]$ lett. Amennyiben $k_n = n$-nel, a kezdeti elmaradás nem változik.

Ha $k_n < n$, a géppark elmaradása csökken,
ha $k_n > n$, a géppark elmaradása nő.

Példa a meglevő géppark munkavégző-képességének megnövelésére: Kezdődjenek a gépcserék a géppark létesítése utáni 10. évben.

Az új gépek munkavégző-képessége 10 év után, $C_1 = 0{,}05$ értékkel számolva:

$$T\,(10) = T_0\,(1+10.0{,}05) = T_0\,(1{,}5), \text{ tehát}$$

$$(nC_1) = 0{,}5, \text{ amiből}$$

$$Y = \frac{0{,}05}{0{,}5} = 0{,}1 \qquad k = \frac{1}{Y} = 10 \text{ év}$$

Tíz éven át évente a géppark $^1/_{10}$ részét cseréljük ki. Az első évi cserékkel elérhető munkavégzőképesség-növekedés:

$$R'_g = 0{,}1.\ 10.0{,}05 = 0{,}05 \text{ (5 százalék)}.$$

Ezt a növekedést változatlannak tartva, az egész géppark kicserélésével a munkavégző-képesség 10 év alatt elért emelkedése

$$T\,(10) = T_0\,(1 + nC_1) = T_0\,(1{,}5).$$

A géppark cseréje alatt is folyó műszaki fejlődés eredményeképpen a gépparkon kívüli új gépek munkavégző-képességi szintje is emelkedett. A géppark létrehozása óta 20 év telt el.

$$T_{20} = T_0\,(1+20.0{,}05) = 2\,T_0$$

Az elmaradás

$$2T_0 - 1{,}5\,T_0 = 0{,}5\,T_0$$

A kezdeti elmaradás nem változott

$$n = \frac{0{,}5}{0{,}05} = 10 \text{ év.}$$

Összefüggés a gépek ára és munkavégző-képességében bekövetkező állandó fejlődés között

A gépek munkavégző-képességét — mint említettük — a főidőket megrövidítő teljesítménynöveléssel és a mellékidőket megrövidítő mechanizációval fejlesztik.

A teljesítménynövekedés a gép méreteit, súlyát is megnöveli. A mechanizáció bonyolultabb szerkezeti egységeket használ fel, de a gép teljesítményének jobb kihasználását eredményezi a főidő és ciklusidő hányadosának növelésével.

Azonos konstrukciójú gépek ára a gépek súlynövekedésével egyenes arányos, a súlynövekedés pedig a gépek teljesítményétől függ. Akármilyen fokú a gép mechanizációja, míg a gép munkavégző-képessége csak a teljesítménnyel változik, a munkavégző-képességgel a súly és az ár együtt változnak. A 6 orsós automata másfélszer annyi munkát végez ugyanannyi idő alatt, mint a 4 orsós; ha a darabidők, a darabátmérők, a szerszámok száma stb. nem változik, a 6 orsós gép LE-teljesítménye, súlya és ára is másfélszerese lesz a 4 orsós gépének.

A munkavégző-képesség jelentéktelen súlynövekedéssel növelhető tovább, a mechanizáció fokának, tehát a főidő és a ciklusidő hányadosának növelésével egyenes arányban. A gép eladási ára ilyenkor rendszerint a teljesítményből és a munkavégző-képességből számított árak középértéke lesz. Ezeket az elméleti, a konstrukciós paraméterek optimális megoldását feltételező szabályosságokat sok gép adatainak elemzése támasztja alá.

Nézzünk meg néhány példát:

A Pittler „Pirex" egyorsós revolvereszterga-család adatai (a konstrukciók azonosak):

Megmunkálható darabátmérő	Teljesítmény		Súly		Számított munkavégző-képesség	Ár		Ár/kg
	LE	arány	kg	arány		DM	arány	
ø 170	6	1,00	2100	1,00	1,00	35 000	1,00	16,70
ø 230	8	1,33	3000	1,43	1,35	52 000	1,48	17,30
ø 350	12	2,00	5500	2,62	2,10	86 000	2,48	15,60

$\frac{t_1}{t_2} = \frac{p_1 d_1 m_1}{p_2 d_2 m_2}$ összefüggésben csak a d_1 átmérő változik. A munkavégző-képesség számított arányával megegyezik a gépek lóerőszám-változása. Az önsúlyok és az árak valamivel magasabbak. (Az árváltozás legnagyobb eltérése a számított munkavégző-képességtől + 18 százalék.)

Villástargoncák munkavégző-képessége és ára ugyanúgy hasonlítható össze (a konstrukciók azonosak):

A termék katalógusjele	Teljesítmény		Önsúly		Katalógus szerinti munkavégző-képesség	Ár		Ár/kg
	LE	arány	kg	arány		DM	arány	
DCY 40	51,0	1,00	3200	1,00	1,00	25 000	1,00	7,80
DCY 50	51,0	1,00	3590	1,12	1,13	29 000	1,00	8,00
DCY 70	69,4	1,36	4975	1,55	1,87	36 000	1,44	7,34
UT 100	69,4	1,36	6090	1,90	1,50	42 000	1,68	6,80

$A \frac{t_1}{t_2} = \frac{LE_1 m_1}{LE_2 m_2}$ hányadosban csak a LE-teljesítmény változik. A munkavégző-képességre ezeknél a gépeknél a katalógusokban megadott felemelhető súly és emelési sebesség szorzata irányadó. A LE-felhasználás az áttételek és a haladás közben való emelés miatt az emelési teljesítménynél jóval nagyobb. Az árak a *DCY* 70 kivételével mindenhol magasabbak a munkavégző-képességből számítottnál (az eltérés + 14 százalék), s az önsúly változásához állnak közelebb.

DKZ jelű karusszelesztergák vizsgálata:

Asztalátmérő	Teljesítmény		Súly		Munkavégző-képesség	Ár		Rb/kg
	kW	arány	kg	arány		rubel	arány	
ø 2000	30	1,0	30 500	1,00	1,00	49000	1,0	1,60
ø 4000	45	1,5	80 000	2,60	2,00	108000	2,2	1,35
ø 6300	70	2,3	150 000	4,95	3,15	221000	4,5	1,47

Az átmérők arányából számított munkavégzőképesség-arányt a lóerőszámok nem követik (alatta maradnak). A gépsúlyok aránya viszont kétszerese a lóerő-arányoknak. A magas önsúlyok konstrukciós okokból, teljesítmény szempontból nem indokoltak. Az árak a súlyokat követik, a munkavégző-képesség változástól + 95 százalékkal eltérnek.

Polyethilén fröccsgépek, hasonló felhasználásra, különböző megoldással. Azonos munkavégző-képességű gépek átlagos árainak vizsgálata.

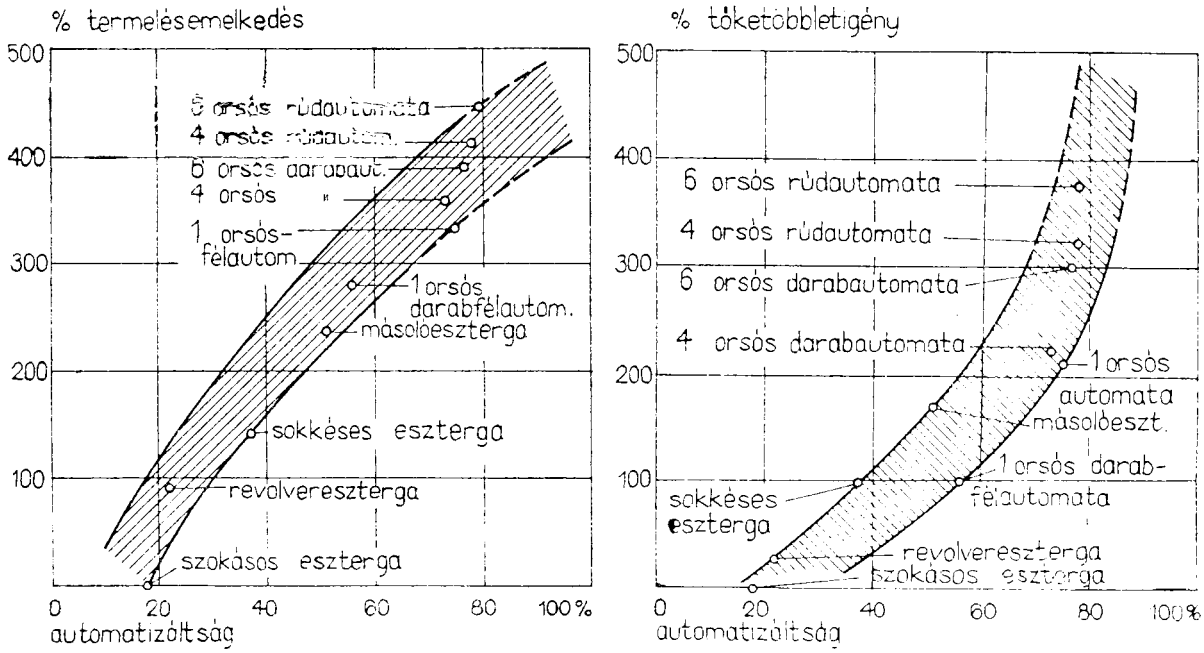
Katalógusjel	Teljesítmény		Munkavégző-képesség		Ár		
	összes kW	arány			$		arány
BSM 2/7,5	4,5	1,00	4	1	2100		1,00
BSM 20 s	3,8 (4,2)		4		3500 (2800)		
BSKM 30/5	9,1	2,16	8	2	4490		1,95
ESMA 25/50	9,1 (9,1)		8		6430 (5450)		
MH 40	12,0 (12)	2,86	12	3	9616		3,40

A gépek munkavégző-képességének katalógusadata az összes teljesítménnyel: a motorokba és a fűtőtestekbe betáplált összes KW-tal arányos. A gépek eladási ára, a felszerelés különbözősége miatt — ami a felhasználó igényeitől függ — két határ között van. Az árak középértéke a munkavégző-képességgel arányos, attól fölfelé tér el + 18 százalékkal.

A műveletkoncentrációval és mechanizálással növekvő munkavégző-képesség és a gépek áralakulása közti összefüggéssel foglalkozik Moll és Ulbricht cikke a Werkstattstechnik u. Maschinenbau 47. 1957. számában. A cikk „Heutiger technische Stand und Entwicklungstendenzen in der Automatisierung der Fertigung am Beispiel einer Automobilfabrik" címen jelent meg.

A tanulmányból kiemelt grafikonon a gépek munkavégzőképesség-növekedését az univerzális eszterga termeléséhez viszonyított termelésnövekedéssel mérik, a mechanizáció fokát az univerzális esztergán kézzel végzett műveletekből a vizsgált gépen már mechanizált műveletek időarányából számították ki.

Tőketöbbletigény és automatizáltság összefüggése esztergagépeknél

3. sz. ábra

A grafikon adatai alátámasztják azt a megállapítást, hogy a maximális mechanizáció segítségével az átlagosnál mintegy 50—60 százalékkal magasabbra növelhető a munkavégző-képesség úgy, hogy ezt a növekedést csak 25—30 százalék áremelkedés kíséri. A grafikon szerint a nagyobb termelési eredmény eléréséhez szükséges beruházási növekedés a magasan mechanizált gépeknél 20—30 százalékkal alacsonyabb a termelésemelkedésnél.

Ennek a munkavégző-képességre vonatkoztatott relatív árcsökkenésnek az egész gépparkra érvényesülő hatása azonban sajnos nem túlságosan nagy. Azok az esetek, amelyekben mód van a munkavégző-képességnek kizárólag mechanizációról való növelésére, egyáltalában nem általánosak. Azok az esetek, amelyekben mód van egyszerű gépek helyett sokorsós automata vagy egycélú automata gépek vagy gépsorok beállítására, nagy termékdarabszámhoz vannak kötve.

Minden más esetben az addig használt gépet egy korszerűbb megoldású gép váltja fel, mely munkavégző-képességének növekedését vagy csak teljesítménynövekedésnek, vagy a teljesítménynövekedés mellett

részleges mechanizációnak is köszönheti (sebességelőválasztás, gyorsbefogás stb.). Ezeknél a gépeknél a mechanizáció okozta árcsökkenés többnyire jelentéktelen. Áraik a munkavégző-képességből arányosan számított árhoz képest le vagy föl eltérhetnek. Mint láttuk, van +18, sőt +95 százalékos eltérés is fölfelé.

Az egész iparra elosztott gépcseréknél az erősen mechanizált gépek nagyobb árcsökkentő hatása az átlagos mechanizáció árcsökkentő hatását csak néhány százalékkal befolyásolhatja. Egy általános géppark megnövekedett munkavégző-képességéből számított ára — a lineárisan számított ártól legfeljebb 5—10 százalékkal fog eltérni.

Elfogadva a (6) egyenlettel leírt, az átlagos gépgyártó üzem géppark jának megfelelő gépösszetételű gépek átlagos munkavégzőképesség-növekedésére vonatkozó függvényt, felírható egy változatlan gépszámú és gépösszetételű, de mindenkor a legújabb gépekből összeállított géppark munkavégzőképesség-növekedésével járó áremelkedésének a függvénye is.

Legyen a Z tagból álló, T_o átlagos munkavégző-képességű géppark ára B_g. A géppark létesítése után n évvel a hasonló összetételű géppark munkavégző-képessége

$$T_n = T_o\,(1 + nC_1),$$

$n+k$ évvel később pedig

$$T_{n+k} = T_o\,[1 + (n+k)C_1],$$

A megnövekedett munkavégző-képességnek megfelelően a megnövekedett árak:

$$(12) \qquad B_{g1} = B_g C_2 \frac{T_n}{T_o} \text{ és } B_{g2} = B_g C_2 \frac{T_{n+k}}{T_n},$$

ahol C_2 az arányossági tényező, amelyet 0,9—1-nek vehetünk.

Az évek folyamán a gépek műszaki fejlődése miatt egy állandó gépszámú és azonos gépösszetételű géppark ára a gépek munkavégző-képességének átlagos növekedésével arányosan nő meg.

A gépek munkavégző-képessége és ára közti egyszerű összefüggés alapján kiszámítható, hogy változatlan darabszámú géppark munkavégző-képességének adott emelkedéséhez mekkora beruházás szükséges.

A (10) és (11) egyenletek szerint ha egy T_o átlagos munkavégző-képességű géppark gépeit n év után k év alatt

$$T_n = T_o\,(1 + nC_1)$$

munkavégző-képességű gépekkel cseréljük ki, végül az egész géppark

$$T_n = T_o\,(1 + nC_1)$$

munkavégző-képességű lesz.

A (12) egyenlet szerint a géppark ára a gépek munkavégző-képességének átlagos növekedésével arányosan nő meg:

$$(13) \qquad B_{g1} = B_g \frac{T_n}{T_o} = B_g\,(1 + nC_1)$$

lesz az új géppark ára.

Például, ha a géppark 10 éves, már megvan a lehetősége annak, hogy a régi gépeket átlagosan $T = T_0\ (1 + 10 \cdot 0{,}05) = 1{,}5\ T_0$, tehát másfélszer nagyobb munkavégzésű gépekkel cseréljék ki. A (12) egyenlet szerint az új géppark az eredeti árának másfélszeresébe kerül. A cseréket legfeljebb 10 év alatt végre kell hajtani, mert különben az időközben fejlődő gépekhez képest az elmaradás nagyobb lesz, mint előbb volt. A géppark munkavégző-képességének 1,5-szeresre növelésére 10 év alatt a jelenlegi géppark értékének 1,5-szeresét, évente 0,15 B_g-t, az állóalap 15 százalékát kell befektetni.

Az amortizáció célja, hogy a géppark elavulásának bekövetkezésekor rendelkezésre álljon az új gépek vásárlására szükséges összeg. A számítás azt mutatja, hogy a technikai fejlődés jelenlegi ütemét figyelembe véve a gépiparban egy körülbelül 10 éves létesítésű, vagy 10 éves átlagkorú gépparkba évente a géppark értékének 15 százalékát (vagy $C_2 = 0{,}9$ értékkel 13,5 százalékát) kell beruházni ahhoz, hogy ezt az avulást megakadályozhassuk. A géppark évi 15 százalékos amortizációja korszerűsíti az elavult gépparkot, és fenntartja azt a minimális elmaradását, amely mellett az új gépek megvásárlása mindenkor rentábilis lesz. A géppark nagyobbfokú elavulása esetében, például 20 éves átlagkorú gépeket cserélve, a cseregépek munkavégző-képessége a 20 év alatt bekövetkezett fejlődés eredményeképpen a régi gépekének kétszerese: $T_n = T_0(1+20 \cdot 0{,}05) = 2T_0$ lesz. A géppark gépeinek megnövekedett átlagos értéke ebből $B_g \frac{T_n}{T_0} = 2\ B_g$. A cseregépek munkavégzőképesség-növekedése $B_g = (nC_1) = 1$, amiből a cserélendő gépmennyiség hányada:

$$Y = \frac{C_1}{(nC_1)} = \frac{0{,}05}{1} = 0{,}05$$

(Lásd a (10) egyenletet.)

A géppark évi 5 százalékát kicserélve, követhetjük a fejlődés menetét, de ezzel a világszínvonaltól való 20 éves elmaradást állandósítanánk, ami nem lehet cél. Ilyen esetben a gépcserékkel az évi 1,5 C_1 vagy 2 C_1 emelkedésű függvény követését kell célul kitűzni, tehát az elmaradás csökkentését, amiből a cserélendő gépek mennyisége évi 7,5, vagy 10 százalék.

$$\text{Például } Y = \frac{2\ C_1}{(nC_1)} = \frac{2 \cdot 0{,}05}{1} = \frac{0{,}1}{1} = 0{,}1.$$

A géppark 10 százalékát cserélve évente, a cserékhez szükséges beruházás a gépi állóalap százalékában kifejezve — ami egyben a szükséges amortizációs kulcs — $0{,}1.2B_g = 0{,}2B_g$, a géppark értékének 20 százaléka. *Az amortizációs kulcs számításához tehát a géppark általános elavulását is figyelembe kell venni, nemcsak a más országokban kialakult pénzügyi megállapodásokat.*

A géppark munkavégző-képessége az első esetben évi 5 százalékkal, a második esetben évi 10 százalékkal emelkedik a kiinduló értékhez viszonyítva. A géppark munkavégző-képességenek 10 éves elmaradása után, a géppark értékének 15 százalékánál kisebb éves beruhá-

zással nem biztosítható a termelő géppark „világszintű" munkavégző-képességének megtartása, vagyis a körülbelül 10 éves elmaradás stabilizálása.

★

Az eddigi gondolatmenetet összefoglalva:

Feltételezhető, hogy minden termelési ágban meg lehet állapítani a termelőberendezések munkavégzőképesség-változásának időbeli lefolyását. Minden termelési ágban azonos időközben vizsgálva a termelőberendezések munkavégzőképesség-növekedésének folyamatát, meg lehet konstruálni ezek szerint a termelési ág termelőberendezéseinek átlagos munkavégzőképesség-fejlődését ábrázoló függvényt. A függvény segítségével ezután kiszámítható, hogy a termelési ág gépeit és termelőberendezéseit milyen idő után és mennyi idő alatt kell kicserélni magasabb munkavégző-képességű berendezésekre. A berendezések ára és munkavégző-képessége közt megállapítható összefüggés ismeretében kiszámítható a cserék lebonyolítására fordítandó évenkénti beruházás összege, amely a teljes beruházási értékhez viszonyított amortizációs kulcs tizedes törtben kifejezett értékének felel meg.

A gépek munkavégzőképesség-fejlődési függvényéből kiszámított amortizációs kulcs független attól, hogy a gépek egy vagy két műszakban vannak kihasználva. Ez természetes is, mert a gép egy új konstrukciójú és nála nagyobb munkavégző-képességű gép mellett akkor is elavult, ha nem használják. A gépek egy vagy két műszakban való kihasználása természetesen hatással van a termékárak kialakítására. Az évi 15 százalékos amortizációt ugyanis kevesebb vagy több termékre kell elosztani, tehát az egy műszakos üzem drágábban termel. Megfordítva az így levont következtetést, nincs értelme az állami gazdálkodásban annak, hogy az egyműszakos és kétműszakos üzemben dolgozó gépek után különböző legyen a befizetendő amortizációs hányad. Mindkét esetben 15 százalékban kell megállapítani.

A kiszámított 15 százalékos — vagy $C_2 = 0{,}9$ értékkel minimálisan 13,5 százalékos — amortizációs hányadot a hazai gépiparra megállapított hányadhoz viszonyítva (amely jelenleg az egy műszakban dolgozó üzemeknél 7,4 százalék, a kétműszakban dolgozó üzemeknél 11,5 százalék, és az egy és kétműszakos üzemek arányának megfelelően együttesen mintegy 10 százalék) megállapítható, hogy a képződő alap legalább 35 százalékkal kevesebb a szükségesnél. Ismeretes az is, hogy az alap egy részét az üzemek felújítás címén kapják meg, tehát tulajdonképpen javítási célokra is felhasználhatják. Ez ugyancsak csökkenti az alapot.

A jelenlegi amortizációs kulcsok felhasználásával gépipari üzemeink gépparkjainak pillanatnyi munkavégző-képességét — feltéve azt a kedvező esetet, hogy az átlagos munkavégző-képesség még csak 33 százalékkal maradt el a világszínvonaltól — nem lehet stabilizálni. A géppark munkavégző-képességének elmaradása a világszínvonaltól a jelenlegi amortizációs kulcsok műszakszámtól függetlenné tett megemelése nélkül fokozódni fog.

KÁDÁR BÉLA:

A gazdasági növekedés és az importhelyettesítő gazdaságpolitika a fejlődő országokban

A fejlődő országok gazdaságpolitikájának sajátos feladatai, a befelé fordulás kialakulásának történelmi körülményei

Napjainkban a gazdasági és gazdaságpolitikai tapasztalatok egyik értékes forrását a fejlődő országok szolgáltatják. A társadalmi-gazdasági fejlődés különböző — általában alacsony — fokán álló, eltérő gazdasági struktúrájú, természeti adottságú, világgazdasági orientációjú, népsűrűségű, a társadalmi és gazdasági elmaradottság felszámolásának s a növekedési folyamat gyorsításának bonyolult problémáival küzdő 80 fejlődő ország világtörténelmileg szinte páratlan méretű gazdaságpolitikai kísérleti laboratóriumot jelent, amelynek tapasztalatai egyrészt igen figyelemre méltóak, másrészt nagyban befolyásolják az emberi társadalom alapvető feladatait is századunk hátralevő évtizedeiben.

A fejlődő országok gazdaságpolitikája tulajdonképpen igen rövid múltra tekint vissza. Fejlődésünk a 19. században és a 20. század első harmadában nem nemzetgazdasági jellegű volt, hanem azt a világgazdaság, illetve a gyarmatosító anyaország igényei szerint kialakított, idegen testet képező monokultúrás képződmények határolták be. Ennek megfelelően az esetleges — a liberalizmus rendszerében amúgy is szerényebb jelentőségű — gazdaságpolitikai döntéseket lényegében a külföldi monopóliumok hozták és hajtották végre. Az önálló nemzetgazdaság kiépítésére való rátérés a latin-amerikai országokban tulajdonképpen az 1929—33-as világválság évei után kezdődött meg. Az ázsiai és afrikai országok számára pedig még később, a politikai függetlenség elnyerése után merült fel a nemzeti gazdaságpolitika folytatásának szüksége. Ezért a gazdaságpolitika hosszabb távon való értékelésében elsősorban a latin-amerikai, valamit néhány függetlenségét korábban elnyert ország (India, Pakisztán, Törökország, Egyiptom) tapasztalataiból indulhatunk ki.

A fejlődő országok nemzeti-gazdasági fejlődése más gazdasági, politikai és nemzetközi feltételek között indult meg, mint például a nyugateurópai országoké, így gazdaságpolitikai célkitűzéseik, alkalmazott gazdaságpolitikai eszközeik is sajátos, eltérő vonásokat mutatnak. A nyugateurópai országokban a tőkés fejlődés, illetve az iparosodás mintegy évszázadot igénylő kibontakozását olyan belső és külső tényezők segítették elő, mint az árutermelés már viszonylag fejlett volta, a gazdaságfejlődés terheinek a dolgozó osztályokra való — élesebb, gazdasági fejlődést fé-

kező társadalmi konfliktusok nélküli — áthárítását lehetővé tevő osztályerőviszonyok, a fejlődés kisebb tőkeigénye, a gyarmatok és a kevésbé fejlett országok közvetett és közvetlen kifosztásából származó járulékos akkumuláció, a külső piacok gyors bővülése és a külkereskedelem nivelláló hatása az iparosodó országokra stb. Az államnak az eredeti tőkefelhalmozásban játszott szerepével szemben a kialakult szabadversenyes kapitalizmusban végbemenő gazdaságfejlődés a nyugat-európai országokban az államra már lényegében az „éjjeli őr" szerepét osztotta. Ez a szerep a gazdasági liberalizmus rendszerének összeomlásával, illetve az állami monopolkapitalista tendenciák fokozódásával párhuzamosan kibővült, s a tőkés termelési ciklus menetének befolyásolásával kapcsolatos különféle feladatokkal gazdagodott. A fejlett tőkésországokban kialakított gazdaságpolitika lényegében mindmáig *ciklikus* gazdaságpolitika.

A fejlődő országok önálló nemzetgazdasági fejlődése kedvezőtlen belső és külső körülmények között indult meg, amelyeket a prekapitalista termelési viszonyok számottevő súlya, általános tőke- és szakemberhiány, a gyarmati korszaktól örökölt torz gazdaságstruktúra, illetve az ipar fejletlensége s a nyersanyagok és élelmiszerek iránti világkereslet lanyhasága jellemez. Fejlődésük fő problémái tehát nem ciklikus természetűek, hanem az elmaradottságot és világgazdasági kiszolgáltatottságot jelentő gazdasági struktúrából fakadnak. A fejlődő országok gazdaságpolitikája tehát *strukturális* jellegű, s ennélfogva nem is támaszkodhat a fejlett tőkésországok ciklikus gazdaságpolitikájának tapasztalataira. Gazdaságpolitikájuk minden eddiginél nehezebb feladatok előtt áll, hiszen az *elmaradottság felszámolását, a növekedés meggyorsítását egyidejűleg kell megoldani az életszínvonal emelésével* (a fejlett tőkésországok iparosodásának első szakaszában az állam egyáltalán nem foglalkozott az elosztási viszonyok szabályozásával), amelynek alacsony szintje — különös tekintettel az úgynevezett demonstrációs hatásra — sorozatos társadalmi robbanásokhoz vezet.

A gazdaságpolitikai célok megvalósítását, a megvalósítás ütemét általában a termelés természeti tényezőivel való ellátottsága, a munkaerő mennyisége és minősége, valamint a felhalmozás szintje szabja meg. Az elmaradottsággal összefüggésben a fejlődő országokban mind a szakképzett munkaerő, mind a felhalmozás, illetve a beruházások szintje fejlődést korlátozó szűk keresztmetszetet jelent. Ezen túlmenően azonban szűk keresztmetszet az import is. A gazdaságszerkezet átalakításához, a növekedés meggyorsításához szükséges beruházások importtartalma ugyanis sokkal nagyobb, mint az egész nemzeti jövedelemé, s így az importkapacitás döntő mértékben meghatározza a gazdaságpolitikai célok realizálhatóságát. (A gazdasági életben is érvényes az a fizikai törvényszerűség, hogy az áramlás sebességét a legszűkebb keresztmetszet átbocsátóképessége határozza meg.)

Az 1929—33. évi világválságig a szakképzetlen munkaerővel előállított élelmiszerek és nyersanyagok exportja biztosított bizonyos, szerény ütemű — az exportszektorral kapcsolatban nem levő ágazatokat alig érintő — gazdasági fejlődést a latin-amerikai, kisebb mértékben az ázsiai, afrikai országokban. A világválság kirobbanása, a liberalizmus gazdasági rendszerének összeomlása a piacok hirtelen összezsugorodásával járt együtt. Ez természetesen a nemzetközi specializáción és a külső piacok fejlődésén alapuló gazdaságokat sújtotta a legnagyobb mértékben. A fej-

lődő országok kivitele felére esett, s az ipari országoknak az 1930-as években bevezetett importkorlátozásai távlatilag sem kecsegtettek a korábbi piaci kapcsolatok helyreállításának reményével.

Ebben a helyzetben a nagyobb önállósággal rendelkező fejlődő országok gazdasági fejlődésüket már nem alapozhatták exportjuk tágulására, hanem kénytelenek voltak beruházásaik és tőkeimportjuk számottevő hányadát importhelyettesítő ágak fejlesztésére fordítani. E *kényszerhelyzetből fakadó gazdaságpolitikát* (amelyet a szükségből később erényt csináló latin-amerikai gazdaságpolitikusok „gazdaságpolitikai forradalomnak" neveztek) a fejlődésnek szinte kizárólag *importhelyettesítésre való optimalizálása jellemezte.* Ennek megfelelően az egyéb gazdasági célok kitűzését és megvalósítását döntően az importhelyettesítés szempontjai határozták meg.

Az importhelyettesítés gyorsan jelentkező eredményei, a második világháború tapasztalatai, majd a koreai háború konjunktúrája után kialakuló, a nyersanyag-exportőr országok számára kedvezőtlen világpiaci helyzet mind több országot (különösen Indiát, Pakisztánt, Egyiptomot, Marokkót) késztetett a latin-amerikai országok példájának követésére. Néhány kivételtől (kőolajtermelő országok, Mexikó és Peru) eltekintve a vizsgált fejlődő országok gazdasági fejlődése, iparosodása az elmúlt három évtizedben az importhelyettesítési program keretében haladt előre, gazdaságpolitikájukat neomerkantilista ihletettségű gazdasági nacionalizmus jellemezte.

Az importhelyettesítő gazdaságpolitika fő eszközei és eredményei

A világválság éveiben a gazdasági fejlődés lelassulása a külső gazdasági kapcsolatokban hirtelen kialakult nagyarányú egyensúlyhiányból fakadt, ezért az új gazdaságpolitikának azonnal szembe kellett néznie a növekedésgyorsítás és a külső gazdasági egyensúlyviszonyok helyreállításának, a válság éveiben csökkent életszínvonal emelésének feladataival. A növekedésgyorsítás azonban egyrészt a felhalmozás, illetve beruházások fokozását, másrészt szükségszerűen az import (azaz a meglevő egyensúlyhiány) növekedését feltételezte. Az új gazdaságpolitika két — egymással ütköző — kiinduló feladata tehát a *felhalmozás meggyorsítása és a külső gazdasági egyensúlyhiány csökkentése* volt. Nem érdektelen röviden kitérni a célok elérésére alkalmazott eszközökre, módszerekre.

A második világháború előtti években a mai fejlődő országok nemzeti jövedelmének átlag 6—8%-a, Latin-Amerikában 10—12%-a jutott a beruházásokra. (Ez az akkumulációs források szerény kihasználását jelenti, a fejlődő országokban általános kincsképzési hajlam, valamint parazita fogyasztás következtében.) Ez a beruházási ráta a két világháború között lényegében a népességszaporodás ütemét alig elérő fejlődést (akkor nem egészen évi 2%) tett lehetővé. Az ipar kifejlesztése, az elmaradottság sokoldalúan kapcsolódó szűk keresztmetszeteinek áttörése viszont hatékony beruházások mellett, adott fejlettségi fokon, 15—20%-os beruházási rátát követel meg (ennél magasabb ráta a fejlődő országok átlagában értelmetlen, hiszen a gazdasági szervezettség alacsony színvonala korlátozza a gazdaságos beruházások volumenét).

A felhalmozás, illetve a beruházások növelésének — egyensúlyzavarok nélküli — kézenfekvő forrását jelenthetné a vagyonos rétegek hosszú történelmi idő során improduktíve felhalmozott kincseinek az elvonása vagy a parazita fogyasztás csökkentése. (R. Prebisch argentin közgazda ismerteti,* hogy Latin-Amerikában a lakosság 5%-a élvezi a nemzeti jövedelem 30%-át, míg a lakosság 50%-ára a nemzeti jövedelemnek csak 5%-a jut. Az egyenlőtlen elosztási viszonyokból következik, hogy a magas és az alacsony jövedelműek 1 főre jutó fogyasztásának aránya 50 : 1.)

A parazita fogyasztás arányának csökkentése nemcsak a felhalmozás vagy a tömegek életszínvonalának esetleges növelése szempontjából kulcskérdés, hanem alapvetően befolyásolja a gazdaságfejlődés, különösen az iparosodás irányát is. A magas jövedelmű rétegek kereslete ugyanis nem a munkaigényes tömegfogyasztási cikkekre, hanem zömmel tőkeigényes ágakban külföldön előállított minőségi cikkekre irányul. Az elosztási viszonyok szabályozása azonban olyan mélyreható társadalmi reformokat követelne, amelyekhez még az erősödő tömegmozgalmak feszítőerejével versenyző progresszívebb „közbenső" rétegek sem mernek folyamodni, a még hatalmon levő feudális vagy komprádor rétegek pedig természetesen hallani sem kívánnak ilyen megoldásról.

Elvileg fennmaradna még a tőkeimportra való támaszkodás lehetősége, amely politikai veszélyek árán, de nagyobb belső egyensúlyzavarok nélkül biztosíthatná a növekedés járulékos beruházási szükségleteit. Sokféle nemzetközi gazdasági és politikai (pl. a II. világháborúra való felkészülés, majd a háború utáni tőkehiány az ipari országokban, államosítási tendenciák, függetlenségi törekvések a fejlődő országokban stb.) tényező miatt a tőkeimport 1935—55 között nem játszott érdemi szerepet a fejlődő országok felhalmozásának fokozásában.

Adott történelmi helyzetben a latin-amerikai országok a keynesi anticiklikus politika akkori eredményeire támaszkodva szinte dogmatikus módon a hitelteremtés eszközéhez folyamodtak abban a reményben, hogy a helyi pénzinjekciókkal létesített növekedési kulcsiparágak a multiplikátor-hatás értelmében automatikusan további expanziót váltanak ki. A tőkepiac hiánya vagy fejletlensége következtében a beruházások jelentőségét amúgy is eltúlzó keynesi gazdaságpolitika eszközei közül az államháztartási politika kapott vezető szerepet. A költségvetési deficittel való finanszírozás politikájának hosszú távú — egy-két esettől eltekintve — mértéktelen alkalmazása több mint két évtizeden keresztül jellemezte és részben ma is jellemzi a latin-amerikai országokat. Ezt a példát egyre több, az önálló államiság megnövekedett finanszírozási szükségleteivel (hadsereg, közigazgatás, presztizs-pazarlás stb.) küzdő ázsiai és afrikai ország is követte.

A hitelteremtés, ha mértéke nem haladja meg nagyon a termelékenységemelkedés évi mértékét, előfeltétele, sőt serkentője lehet a gazdaságfejlődésnek. Fokozhatja a gazdasági forgalom sebességét és a prekapitalista társadalom passzív légkörének, értékrendjének átalakítását olyan országokban, ahol az árutermelés egyes szektorokban bizonyos fejlettséget ért el, a növekedés további követelménye pedig a még számottevő

* Lásd: R. Prebisch: Towards a dynamic development policy for Latin America, 1963. New York, (ENSZ-kiadvány).

vagy döntő naturálgazdálkodási szektor felbomlasztása, árutermelésének kibontakoztatása, a meglevő, de szunnyadó vagy tétlen anyagi és szellemi kapacitások termelővé fordítása.

A fejlődésnek ennél alacsonyabb fokán álló, lényegében naturálgazdálkodást folytató országokban a hitelteremtés gazdaságilag értelmetlen, hiszen a hagyományos gazdasági rend, a mezőgazdaság érzéketlen a piaci ösztönzőkkel, a kereslet-teremtéssel szemben, s a magasabb árakra tapasztalatok szerint nem tud, de sok esetben nem is akar termelésbővítéssel reagálni.

Hasonlóan értelmetlennek bizonyult a költségvetési hitelteremtés *túlhajtása* még fejlettebb árutermelő országokban is, mert kezdeti serkentés után a tömegfogyasztás korlátozása, a második fázisban bekövetkező piacszűkülés és egyensúlyhiány lelassítja a gazdasági növekedés ütemét, a fejlesztés költségeit értelmetlenül hárítja a fogyasztó tömegekre, érdemi ellentétel nélkül vállalja a politikai feszültség ebből fakadó fokozódását.

A felhalmozás bővítésére irányuló hitelteremtés mellett az importhelyettesítő gazdaságpolitika fő fegyvere a *vámprotekcionizmus* és a *kötött devizagazdálkodás* bevezetése volt. A vám- és mellékköltségek szintjének gyors emelése következtében páratlanul magasfokú vámvédelem alakult ki, amely lehetővé tette új importhelyettesítő ágak kiépítését. Így a latin-amerikai országok általános vámteherszintje 1960-ban 52%, ezen belül az erősen protekcionista Argentínában 92%, Mexikóban viszont 18% volt (összehasonlításként az EGK és az USA esetében a megfelelő arányszámok ugyanakkor 7,4%-ot, illetve 5,1%-ot tettek ki). A magas átlagos vámteherszint azonban viszonylag alacsony nyersanyag- és élelmiszervámokat, de esetenként többszáz százalékos iparcikkvámokat takart.

A vámprotekcionizmus mellett az 1950-es évek derekáig a többszörös devizaárfolyamok (a szabad- és kötött árfolyamok cikkcsoportok szerinti kombinálása) lehetőséget nyújtottak bizonyos importok gazdaságpolitikai célok szerinti korlátozására vagy elősegítésére. A kötött devizagazdálkodás egyéb elemei (engedélyezés, előzetes letétek, kontingensek stb.) országonként és cikkenként változó intenzitású, de igen elterjedt alkalmazása a vámokon is túlmenően magasfokú védelmet jelentett.

Az importhelyettesítés gazdaságpolitikájának átfogó alkalmazása azonban nemcsak a fejlődő országok világgazdasági kapcsolatainak alakulását, hanem gazdaságuk *irányítási rendszerét* is befolyásolta. Kétségtelen, hogy az állam gazdasági szerepének fokozódása, a döntések centralizálódása a fejlődő országokban szorosan összefügg a fejlődés társadalmi feltételeivel, a felhalmozás alacsony szintjével, a belföldi tőkésosztály fejletlenségével, a növekedésgyorsítási folyamat elkerülhetetlen áldozataival. Az importhelyettesítő gazdaságpolitika adott azonban döntő lökést a dirigista tendenciák kibontakoztatásának.

Az importhelyettesítés politikája ugyanis megkövetelte, hogy az állami szervek jogot kapjanak az import korlátozására. Ennek alapján az állami gazdasági szervek egész láncolata alakult ki. E szervek a fizetési mérleg esetenkénti alakulásából kiindulva szabályozták az import volumenét, megszabták a protekcionizmus mértét, állami és magáneszközöket irányítottak az importhelyettesítő ágazatokba. Az így kialakult s nem-

sokára felduzzadt gazdaságigazgatási apparátusban összpontosult a gazdasági fejlődést befolyásoló magasabb döntések mind nagyobb hányada. A fejlődő országok zömét jellemző politikai-kormányzási stabilitás hiányára vezethető vissza, hogy a gazdaságpolitikában érvényesülő megfontolások többnyire rövid távra szóltak, s korántsem elégítették ki a *strukturális* gazdaságpolitika követelményeit.

A befelé forduló gazdaságfejlesztés — a kényszerhelyzet részleges feloldása mellett — általában *gyors eredményeket hozott* a fejlődő országok számára. Az importhelyettesítés hatalmas lökést adott a gazdaságfejlődés, különösen az iparosodás számára. A fejlődő országok társadalmi termékének egyesített volumene a század első harmadában átlag évi 1—2%-kal növekedett, növekedési üteme 1935—50 között azonban évi 2—3%-ra, majd 1950—60-ra évi 4%-ra emelkedett, ami a népszaporulat gyorsulása mellett is lehetővé tette az 1 főre jutó nemzeti jövedelem bizonyos emelését. 1935—60 között az egy főre jutó (1960. évi dollárárakon számított) nemzeti jövedelem 70 $-ról 110 $-ra, ezen belül a latin-amerikai országokban 190 $-ról 320 $-ra emelkedett.*

Különösen gyors volt az ipar fejlődése. Az 1935—60 közötti negyed évszázadban az ipari termelés volumene csaknem kétszeresére emelkedett. Az ipari termelés zömét 1950-ig az élelmiszeripar és a textilipar szolgáltatta, azután azonban mindinkább a nehézipar, elsősorban a gépipar került előtérbe. A gépipari termelés értéke a vizsgált időszakban 0,5 milliárd dollárról 6 milliárd dollárra nőtt. Az importhelyettesítő szemléletnek megfelelően a belső szükséglet sorrendjében egymás után kerültek kiépítésre olyan gépipari ágak, mint a gépipari tömegcikkeket, tartós fogyasztási cikkeket, közlekedési eszközöket, mezőgazdasági gépeket, motorokat, szerszámgépeket gyártó ágak. A gépipari fejlesztés linearitására jellemző pl., hogy 1959—61 között Indiában 50, Brazíliában 45, Argentínában 42, Egyiptomban 19, Pakisztánban 14, Kolumbiában és Indonéziában 13 gépipari ágazatot fejlesztettek egyidejűleg. A gépipar előretörése következtében átalakulóban van a fejlődő országok iparának struktúrája, amelyen belül a nehézipari ágak súlya átlag 30—35%-ot, Brazília, India, Argentína esetében 45—50%-ot tesz ki. (Fejlett tőkésországok esetében ez az arányszám 55—65% között mozog.)

Az importhelyettesítés természetesen az import társadalmi termékben elfoglalt részarányának csökkenésével járt együtt. Míg az 1929—33-as válság előtt az import a fejlődő országok társadalmi termékének 30%-át, 1963-ban már csak 17%-át tette ki. (Latin-Amerikában 28, illetve 12%-át.)

A gazdasági fejlődés tapasztalatai tehát azt mutatják, hogy a történelmi szükséghelyzetben kialakított importhelyettesítő politika indokolt volt, s az ipari fejlődés kezdeti szakaszában pozitív eredményeket hozott.

A befelé forduló gazdaságfejlesztés főbb negatívumai

A gazdasági fejlődés meggyorsulása, az importfüggőség csökkenése ellenére az importhelyettesítő gazdaságpolitika változatlan érvényű alkalmazása, a fejlődés magasabb fokán már káros túlhajtásként ítélhető

* UN. Statistical Yearbook 1962, UN. Economic Bulletin for Latin-America, 1963.

meg. Túlságosan tartós alkalmazása — a társadalmi reformok elodázása mellett — a gazdasági feszültségek kiéleződéséhez és a növekedési folyamat lelassulásához vezetett. 1961—64 átlagában a fejlődő országok társadalmi termékének növekedési üteme 2,5%-ra esett, iparuk fejlődési üteme (6,5%) is alacsonyabb volt, mint az előző évtizedben. A növekedés lelassulására való tekintettel nem érdektelen megvizsgálni a kiváltó szűkebb gazdasági okokat.

1. A feszültségek éleződése jórészt a *mezőgazdaságnak* a növekedési folyamatban játszott kulcsszerepe félreismeréséből fakadt. Noha a fejlődő országokban a mezőgazdaság a népesség 60%-át tartja el, és a termelésnek, valamint az exportnak vezető ágazata, az utóbbi két évtizedben a beruházásoknak alig 10—12%-át kapta (azaz arányában kb. annyit, mint a fejlett tőkésországokban, ahol a mezőgazdaság súlya ma már alárendelt szerepet játszik). Viszont az importhelyettesítő beruházások számottevő részét devizaárfolyam- és árpolitika közvetítésével a mezőgazdaság finanszírozta.

A mezőgazdasági beruházások elhanyagolása a mezőgazdasági termelés növekedési ütemének — stagnálással egyenértékű — lelassulásához vezetett. Az egy főre jutó termelés volumene a legtöbb fejlődő országban nem haladja meg a második világháború előtti szintet, pedig a mezőgazdasági termelés bővítése ezekben az országokban az iparosodás előfeltétele, hiszen az alacsony életszínvonal mellett a növekedésből származó többletjövedelmek túlnyomó része élelmiszer-kereslet formájában jelenik meg (az élelmiszerek iránti keresleţ rugalmassága a fejlődő országokban 0,7—0,8). Így a mezőgazdasági termelés, elsősorban az élelmiszer-termelés növekedési üteme nem maradhat el lényegesen a nemzeti jövedelem növekedési ütemétől. Az importhelyettesítő gazdaságpolitika ezt az összefüggést általában nem vette figyelembe. A mezőgazdaság lassú fejlődése egyrészt erősítette a beruházási politika inflációs hatását, szűkítette az ipar belső piacát, s korlátozta a növekedés ütemét, másrészt közrejátszott a kereskedelmi mérleg feszültségének növekedésében is. A fokozódó élelmiszerhiányt a legtöbb fejlődő ország csak élelmiszer-importjának növelése, illetve exportárualapjának fokozódó belső felhasználása árán tudta enyhíteni. Ezzel függ össze, hogy a fejlődő országok élelmiszerimportja 1955—62 között 34%-kal nőtt, viszont élelmiszerexportjuk alig 9%-kal emelkedett.

2. A gazdasági növekedés és az iparosodás ütemének lassulása összefügg az importhelyettesítő *iparosítás koncepciójával és körülményeivel.* Az importhelyettesítés főképpen könnyűipari szakasza (1935—55) kezdetben gyors eredményeket hozott, de gyorsan elérte az importhelyettesítési lehetőségek végső határát (a könnyűipari cikkek importja a fejlődő országok összes importjában évek óta elenyésző súlyú). A gépipari import helyettesítése végett a tömegcikkeket és a tartós fogyasztási cikkeket gyártó iparágak kiépítése után olyan ágazatok fejlesztésébe kezdtek, amelyek nagy tőkebefektetéseket, kiterjedt piacokat, technikailag komplett és nehezen helyettesíthető tevékenységet igényelnek az észszerű és gazdaságos fejlődéshez. A nehézipar s ezen belül a gépipar fejlesztésének az általános gazdasági fejlettség, illetve a belső piac nagysága által is determinált határai vannak, amelyeket az importhelyettesítésben élenjáró fejlődő országok csak nagy tőke- és strukturális veszteségek

árán tudtak átlépni. Az iparfejlesztés kritériumainak taglalása nélkül is célszerű néhány olyan tényezőt megemlíteni, amely az iparosodás új szakaszában bekövetkezett növekedésmegtorpanással összefügg.

Az iparosodás nem valamiféle terv vagy átgondolt fejlesztési koncepció eredménye volt, hanem olyan kedvezőtlen *külső körülmények* diktálták, mint a fizetési mérlegnek — a nemzetközi árupiaci helyzettel összefüggő — alakulása. Az új iparágak létesítését tehát a mindenkori importkapacitás, illetve bizonyos cikkek meglévő belső piacának nagyságrendje, nem pedig a belső termelési adottságok, az egyes ágazatok közötti szükséges együttműködés vagy az iparfejlesztés logikai sorrendjének szempontjai szabták meg. Így az iparosodás többnyire az emberi és anyagi erőforrások elaprózódásával, sok egymással laza kapcsolatban álló gócban ment végbe, természetesen a termelékenység súlyos rovására. A kialakuló importhelyettesítő ágak a gazdaságfejlődés szempontjából többnyire éppen úgy idegen testek (enkláv jellegűek) voltak, mint a gyarmati korszak exportmonokultúrái, s csak az ipari országok gépexportőrei számára voltak előnyösek.

Az iparfejlesztés számos negatívuma a *belső piac* korlátaiból fakad. Ismeretes, hogy néhány nagyobb, illetve fejlettebb országtól (India, Brazília, Argentína, Mexikó, Venezuela, Chile) eltekintve az egyes fejlődő országok összes iparcikk-fogyasztása nem éri el az 1 milliárd dolláros szintet, de ennek is túlnyomó része könnyűipari cikkekre esik. A piac, illetve a sorozatgyártás nagyságrendje ugyan a könnyűiparban is szerepet játszik az önköltség alakulásában (például a textiliparban a desszin, a választék, a méretállás erősen befolyásolja az önköltséget), az optimális szériától való eltérés költségnövelő hatása azonban viszonylag szerény. A gépiparban viszont a költségszempontból optimálisnak tekintett sorozattól való eltérés önköltségnövelő hatása esetenként többszáz százalék lehet. A viszonylag alacsony szintű gépipari fogyasztás még a legnagyobb országokban is legfeljebb néhány cikk esetében tette lehetővé az optimálisnak tekinthető sorozatban való gyártást. Így csupán a belső piac korlátaival összefüggő kisszériagyártás is hatalmas arányú önköltségemelkedéshez vezetett nemzetgazdasági szinten.

A kevésbé gazdaságosan termelő szektorok kialakulása, illetve a nemzeti termelés költségszintjének emelkedése nagyrészt objektíve és közvetlenül fakadt a külső kényszerhelyzetből. A külső kényszerhelyzettel azonban közvetettebb formában függött össze az a *mechanizmus,* amely az importhelyettesítő gazdaságpolitika alkalmazása nyomán alakult ki, s maga is nagymértékben visszahatott a gazdasági folyamatok alakulására. A túlzott protekcionizmus ugyanis a belföldi piacot általában elszigetelte a külső versenytől, a fizetésimérleg-feszültségek következtében még minimális kompetitív importra sem került sor. Ezen túlmenően a szűk belső piac általában egy vagy legfeljebb néhány iparvállalat létesítését tette lehetővé egy-egy szektoron belül, ami monopolhelyzetek kialakulásához, a költségcsökkentés és minőségjavítás szempontjából jótékony gazdasági hatást gyakorló verseny gyengüléséhez vagy teljes kizárásához vezetett. Így a szűk belső piac költségemelő hatását a monopolhelyzetek nagymértékben erősítették.

A verseny (amely a protekcionizmus körülményei között legfeljebb fogyasztáseltérítő hatású) számottevő gyengülése azonban komoly *minőségi romláshoz* is vezetett a korábbi importminőséghez viszonyítva.

Amíg az iparosodás a fogyasztási cikkek vonalán haladt előre, ez a minőségromlás összefüggő nemzetgazdasági problémákat nem okozott (legfeljebb az exportot nehezítette). A beruházási javakat gyártó ágak, elsősorban a bonyolult kölcsönös ágazati kapcsolatban álló gépipari ágak kifejlesztésekor azonban a minőségromlás kumulatív hatású, a felhasználók láncán keresztül az egész nemzeti termelés minőségi színvonalát csökkenti, s nagyarányú selejtveszteségekhez vezet.

A magas vámfalakkal összefüggésben igen magas úgynevezett konstruált profitszínvonal alakult ki, s az így biztosított profittömeg sem a *gazdasági vezetés hatékonyságának,* sem a *termelés volumenének* fokozására nem gyakorolt kellő ösztönzést. (A. Hirschmann amerikai közgazdász a „Strategy of Economic Development" c. munkájában bírálja a latin-amerikai vállalatvezetés hatékonyságát, megállapítja, hogy a modern üzemvezetési módszerek s az egyéni teljesítményösztönzők alkalmazásának hiánya, a termeléssel közvetlenül össze nem függő feladatok — karbantartás, piackutatás, fejlesztés — elhanyagolása általában jellemző a latin-amerikai állami és magánvállalatokra egyaránt.) Így a monopolhelyzet nagymértékben közrejátszik bizonyos *„hiánygazdasági"* jelenségek kialakulásában.

A verseny, a gazdasági automatizmusok ösztönző hatását a nemzetgazdaság diverzifikálódásának magasabb fokán az állami dirigizmus már nem tudta pótolni, amiben szubjektív tényezők is nagy szerepet játszanak. A fejlődés alacsonyabb fokán, az egyszerűbb modellekben a gazdasági irányítás centralizációja nemcsak ésszerű, hanem optimális megoldásnak is bizonyult, amennyiben az irányító vezető réteg gazdasági-műszaki-politikai-tudományos képzettsége és készsége a feladattal összhangban volt. A sokszektorú modell kifejlődésével párhuzamosan azonban a döntéshozatal — a döntések szerteágazó, bürokratikus úton előre fel nem mérhető hatásainak bővülése következtében — mind nehezebb folyamat lesz még optimális szubjektív képzettség és készség esetén is. Figyelembe kell venni, hogy a hatalmat közvetlenül gyakorló, döntést hozó katonatiszti réteg vagy az afrikai-ázsiai országok függetlenségi forradalmi harcaiban élre került politikusréteg képzettsége és készsége (egyéb tényezőket nem is említve) korántsem tekinthető optimálisnak egy mind bonyolultabbá váló és mind több bonyolult problémával küzdő modell továbbfejlesztésének szempontjából. Így sok esetben szubjektív tényezőkre vezethető vissza a gazdasági tevékenység helytelen irányú befolyásolása, a gazdaságpolitikai bizonytalanság, a gazdasági sebesség lelassulása.

3. Az egyoldalú importhelyettesítő iparosítás bizonyos határokon túl már számottevő feszültségeket okoz a *nemzetközi gazdasági kapcsolatok* szektorában is, noha fő célkitűzése éppen e feszültségek csökkentése volt. Sok egymással kölcsönösen összefüggő tényező (fogyasztói kereslet, technikai elmaradottság, a termelés gyors emelésére irányuló központi célok és a megvalósításhoz rendelkezésre álló szűkös eszközök közötti ellentmondás, a nemzeti presztizs stb.) hatására ugyanis az importhelyettesítő iparosítás többnyire felülről lefelé végrehajtott, úgynevezett *végtermék szemléletű* volt. A beruházások többnyire az importált alkatrészek összeszerelését végző üzemegységek létesítésére szolgáltak. A gépipari végfeldolgozás, összeszerelés fázisában azonban számítások szerint maximálisan 20—35%-os nagyságrendű nemzeti többletérték,

azaz importmegtakarítási lehetőség adódik. (A felülről lefelé való haladás, importhelyettesítés — néhány brazil és indiai példától eltekintve — általában megrekedt ezen a szinten, részben a végtermékgyártók ellenállása — akik a biztos minőségű és szállítású olcsóbb importról nem akartak belföldi beszerzésekre áttérni —, részben a külföldi szállítók s a belföldi fogyasztók ellenállása miatt.) Ezt a szerény mérvű közvetlen importdeviza-megtakarítást gyakorlatilag teljesen felszívhatja az alkatrészformában történő vásárlás többletköltsége, az üzemvezetés alacsonyabb színvonalával, az alacsony szakértelemmel kapcsolatos technológiai, illetve nagyobb importanyag-felhasználási veszteség.

Többletdeviza-felhasználás származhat azonban más ágazatok importigényének, a közvetett importnak a fokozódásából, valamint a kötött devizagazdálkodás, illetve az importhelyettesítő gazdaságpolitika mechanizmusából is (az importpolitika bizonytalansága fölös készletezésre ösztönzi a termelőket, s szükségtelen eszközlekötési veszteségekhez, valamint importanyag-ellátási zavarokhoz vezet). Így általános jelenség, hogy — nagyrészt improduktív felhasználással összefüggésben — *fokozódik az importhelyettesítő gazdaság nyersanyag- és féltermékigénye.* A meglévő iparágak folyó importigényének kielégítése mindinkább háttérbe szorítja a műszaki fejlődéshez, a termelékenység emelkedéséhez szükséges gépimportot, sőt több esetben az új termelési kapacitás létesítését célzó gépimportot is. Ezzel függ össze, hogy a fejlődő országok gépimportja, amely a korábbi években iparosodásuk fő hajtóereje volt, 1958—62 között alig 13%-kal növekedett, míg nyersanyagimportjuk 31%-kal nőtt.

Sok jel utal arra, hogy az importhelyettesítés bizonyos ponton túl egy *újfajta világgazdasági kiszolgáltatottsághoz vezet.* Ma már a vizsgált országok csak nemzetgazdaságilag elsőrendű fontosságú árukat importálnak, s a helyettesíthető importcikkek skálája minimális. Ebben a helyzetben az exportbevételek kiesése már nem kompenzálható importkorlátozással (a termelés és a foglalkoztatottság visszaesése nélkül), sőt a nemzeti jövedelem emelkedésének ütemét jórészt e létfontosságú import bővítésének lehetőségei határolják be. Kellő exportkapacitás hiányában az importhelyettesítésben élenjáró országok mindinkább tőkeimportra, a fő finanszírozó központokkal való kapcsolatok elmélyítésére szorulnak. Az importhelyettesítő gazdasági nacionalizmus tehát végső soron elvezethet a nemzetközi manőverezési lehetőségek szűküléséhez, a gazdasági s közvetett politikai kiszolgáltatottság fokozódásához is (s ha ez nem következik be, az nem e politika erejére, hanem nemzetközi tényezőkre vezethető vissza).

Az importhelyettesítő modell legsúlyosabb világgazdasági egyensúlyzavarai természetesen az *exportképesség elégtelen voltából* fakadnak. Az importhelyettesítő modell exportját így nemcsak az ipari országok piacának természetes és mesterséges korlátai, hanem mindinkább a saját exportárualap-hiánya is fékezi. Ezzel függ össze, hogy a fejlődő országok részesedése nemcsak a világkereskedelmen belül, hanem a nyersanyag-kereskedelmen belül is csökkenő tendenciát mutat. Összegezve: az importhelyettesítés csak átmenetileg enyhíti a devizális egyensúlyhiányt, ezután a magasabb szintű importigények — amelyeket rendszerint nem kísér megfelelő exportnövekedés — a devizális problémák további fokozódásához vezetnek.

4. Az a körülmény, hogy a fejlődő országok gazdasági fejlődésének megtorpanása olyan időszakban következett be, amikor belső felhalmozásuk és tőkeimportjuk szintje minden korábbi időszaknál magasabb volt, s fejlődésük nemzetközi gazdasági-politikai körülményei is kedvezőbbek voltak, mint korábban, nagyrészt az importhelyettesítés túlhajtásával függ össze. Az importhelyettesítés túlhajtása ugyanis a gazdaság strukturális veszteségeinek fokozódásához, a *beruházások hatékonyságának csökkenéséhez* vezetett. Az 1950—60 közti évek átlagában egyesített nemzeti jövedelmük 10—11%-át kitevő bruttó beruházásokkal a nemzeti jövedelem csaknem 4%-os növekedési ütemét biztosították (azaz beruházásaik hatékonysági koefficiense 0,35—0,40 volt). 1960—64 átlagában viszont a nemzeti jövedelem csaknem 15%-át elérő beruházások alig 3%-os növekedési ütemet tettek lehetővé (azaz a beruházások hatékonysági koefficiense 0,20-ra csökkent). Így a fejlődő országok beruházásainak hatékonysága ma már alacsonyabb, mint a fejlett tőkésországokban (összehasonlításként 1960—64 átlagában az USA-ban és Franciaországban 0,40, az NSZK-ban 0,25), noha beruházásaikon belül a termelésbővítő beruházások aránya jóval magasabb.

5. A fejlődő országok beruházásainak csökkenő hatékonysága a fejlett és fejlődő országok gazdasági-műszaki fejlődésének sajátos kölcsönhatásaival kapcsolatos. A fejlődő országok ugyanis gazdaságfejlesztésük meggyorsítására kénytelenek voltak a munkaerő-problémával küzdő fejlett tőkésországokból átvenni az ott kifejlesztett, munkaerőt megtakarító, de igen tőkeigényes technológiát. A tőkeintenzív iparosítás azonban magasfokú szakképzettséget, gazdasági szervezettséget tételez fel. R. Prebisch számításai szerint a tőkeigényes technológiával dolgozó modern gépiparban a termelés 1%-os hatékony emelése a technikusi, mérnöki állomány 4%-os növekedését követeli meg. A tőkeigényes ágak kifejlesztése értelmetlen, sőt káros kellő szervezettségi, szakképzettségi színvonal nélkül.

A modern ipari fejlődésben tehát a felhalmozás mellett egyre nagyobb, helyenként döntő szerepet játszik a szakképzettségi színvonal emelése. Mivel a fejlődő országok zöme felhalmozásának nagy részét a fejlett technológia átvételére fordította, s viszonylag alárendelt jelentőséget tulajdonított a szellemi-szakképzettségi kapacitás bővítésének, az importált modern technológia csak kevéssé hatékonyan volt alkalmazható. Így az „emberi tényező" jelentőségének korábbi félreismerése következtében a fejlődő országokban ma már nem is annyira az import vagy a felhalmozás, hanem egyre inkább a *szakképzettség* s ezzel összefüggésben a *szervezettség* a *legfőbb szűk keresztmetszet*. (Az utóbbi évtizedekben iparosodó fejlődő országok nem vették kellőképpen figyelembe a gazdaságtörténet tanulságait. Noha a szakképzettségi, szervezettségi színvonal jelentősége a technika s a gazdaság fejlődésével párhuzamosan nő, az ipari fejlődés korábbi szakaszában is figyelemre méltó szerepet játszott. Erre nemcsak a Szovjetunióban végbement páratlan arányú tudományos-oktatási-kulturális forradalom, hanem a tőkésországok gazdasági fejlődése is példát szolgáltat. Ismeretes, hogy az angol ipari fejlődés az 1750. évi angol oktatási reform eredményeire támaszkodott. Japánban az 1868-ban meginduló tőkés átalakulás gyorsaságában és hatékonyságában a feudalizmus bomlásának — a Tokugawa sogunátusnak — idején kialakított oktatási színvonal, majd az 1868—1900 évek nagyarányú szellemi

importja is közrejátszott. A legdinamikusabb fejlődő ország, Mexikó, az 1911—20. évi forradalom után, kezdetben erőfeszítéseit jelentős részben a falusi általános és a szakoktatás fejlesztésére összpontosította, s az elmúlt két évtizedben beindított iparosodás időszakában is költségvetésének 35%-át fordította oktatási-tudományos célokra, ami egyedülálló arányszám a fejlődő országok között.)

A befelé fordulás alternatívája

A befelé forduló gazdasági fejlesztés politikájának néhány kiragadott aspektusa is jól szemlélteti azokat a sokoldalú problémákat, amelyek a külső piacoktól elszigetelten végbemenő fejlődést jellemzik. Ezek a kétségkívüli — különösen kisebb országokban domináló — negatívumok felvetik a kérdést, van-e egy elmaradott gazdaság fejlesztésének más, kevesebb áldozattal járó útja.

Elvitathatatlan, hogy 1929—48 között, a világválságot követő két évtizedben a fizetőképes nemzetközi felvevőpiacok hiánya gyakorlatilag lehetetlenné tette mind a nyersanyagok, mind a félkész- és késztermékek exportján alapuló gazdaságfejlesztést. A legutóbbi másfél évtizedben azonban a piacok bővülése, a nemzetközi kereskedelem fejlődésének jelentékeny meggyorsulása, a liberalizálódási tendenciák megerősödése, a szocialista tábor gazdasági-külkereskedelmi megerősödése a korábbi helyzettől eltérő olyan új vonásokat jelentett, amelyek a korábbi kényszerhelyzet gyengüléséhez vezettek, s a *„kifelé fordulás"* politikáját indokolttá és célszerűvé tették.

Az sem vitatható, hogy egy elmaradott országtól a nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódás kezdetben nagyobb áldozatokat, szellemi-anyagi koncentrációt s türelmi időt követel. Az elmaradott termelési és árustruktúránál fogva elkerülhetetlenek azok a veszteségek, amelyek a cserearányok alakulásából, illetve a gazdaságilag, politikailag erősebb ipari országok hatalmi helyzetének érvényesítéséből fakadnak. (A hatalmi helyzetből fakadó veszteségek mérvét az utóbbi időben a szocialista tábor léte s a nemzetközi hatalmi viszonyoknak a manőverezést lehetővé tevő differenciálódása nagymértékben csökkentheti.)

E kétségkívüli számításba jövő veszteségek ellenére úgy tűnik, hogy a kifelé forduló gazdasági fejlesztés, a világpiac ösztönző szerepét, az áruk, szolgáltatások, ideák nemzetközi cseréjének előnyeit felhasználó gazdaságpolitika kevesebb veszteséggel s hosszabb távon gyorsabb ütemű gazdasági fejlődéssel jár, mint a befelé fordulás.

Anélkül, hogy fejtegetni kívánnám, az exportgazdaság fejlesztési kritériumait, nem érdektelen utalni arra, hogy az utóbbi másfél évtized legdinamikusabb, az elmaradottság korlátait részben átlépő gazdaságai (Brazília kivételével) azok az országok voltak, amelyek fejlődésüket a nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódásra, áru- és szolgáltatásexportjuk bővítésére fordították (például Japán, Görögország, Spanyolország, Mexikó, Peru). Noha az elmúlt évtized kevésbé fejlett „sikergazdaságai" társadalmi-gazdasági fejlettségük, gazdasági adottságaik, történelmi-politikai helyzetük szempontjából igen eltérő vonásokat mutatnak, fejlődésükben sok azonos minőségi, fejlesztés-prioritási jel-

lemző vonás fedezhető fel. Ezek a közös jellemzők részben abból fakadnak, hogy az export- (áru- és szolgáltatás-) szektor fejlesztése csak a belső adottságokból indulhat ki, ami elmaradott ország esetében egyrészt a mezőgazdaság erős fejlesztését, másrészt a munkaerő, illetve az emberi képességek — világpiaci verseny miatti — hatékony felhasználását, s így általában az oktatási-tudományos kapacitás lényeges bővítését követeli meg.

A kifelé fordulás sajátos jellemzője, hogy a növekedési ütemhez viszonyított tőkeszükséglete a koncentráció és a minőségi követelmények ellenére alacsonyabb. (Ez részben azzal függ össze, hogy a mezőgazdaságfejlesztés, valamint a szakemberképzés kisebb, habár hosszabb átfutású beruházásokat követel meg.) A beruházások nagyobb hatékonysága és a dinamikusabb importkapacitás miatt a kifelé forduló gazdaságfejlesztés általában szerényebb arányú tőkeimport mellett megy végbe. (Az alábbi táblázatban szereplő exportgazdaságok évi tőkeimportja nemzeti jövedelmüknek átlag 0,8—1,5%-át, a befelé forduló országok esetében 2—5%-át érte el.)

A „kifelé forduló" és a „befelé forduló" országok néhány fontosabb gazdasági mutatója

Megnevezés	Import-részesedés a nemzeti jövedelem %-ában	Import	Nemzeti jövedelem	Feldolg. ipar	Mezőgazdaság	Beruházások hatékonysági koefficiense
		évi átlagos növekedése 1954—64 között				
„Kifelé forduló" országok						
Japán	13,8	13,2	9,1	18,0	3,1	0,30
Spanyolország	16,2	13,7	6,3	8,5	2,3	0,40
Görögország	26,8	10,7	6,0	7,7	5,3	0,31
Mexikó	10,3	6,1	6,1	7,4	6,6	0,38
Peru	22,4	8,7	5,7	5,9	2,6	0,31
„Befelé forduló" országok						
India	8,0	-5,8	2,6	7,1	1,8	0,20
Brazília	7,1	-2,0	5,4	7,3	3,6	0,31
Argentina	8,2	-0,3	1,4	1,5	0,7	0,07
Uruguay	8,9	-4,2	0,8	3,2	0,2	0,05
Fejlődő országok átlaga	17,0	4,3	3,6	7,1	2,3	0,20

Forrás: UN Statistical Yearbook 1962; Monthly Bulletin of Statistics, 1965 február; FAO Production Yearbook, nemzeti statisztikák.

Különösen szembetűnő egyrészt az importhelyettesítést már a század elején megkezdő Uruguay és a világválság után igen intenzíven befelé forduló Argentína, másrészt az importhelyettesítést exportfejlesztéssel párhuzamosan alkalmazó Mexikó és Peru nemzetgazdasági dinamikájának eltérése. A két importhelyettesítő ország a második világháború előtt már a közepesen fejlett országok közé tartozott, s az egy főre jutó nemzeti jövedelem színvonala csaknem háromszorosa volt a mexikóinak és a peruinak. Az importhelyettesítés túlhajtásával összefüggő stagnálás következtében történelmileg kialakult gazdasági előnyük az említett két kifelé forduló országgal szemben rohamosan csökkent.

A befelé forduló gazdaságfejlesztés fő tanulságai

A befelé, illetve kifelé forduló gazdaságpolitika következményeiből fakadó tanulságok általánosítása, dogmává merevítése nélkül célszerűnek látszik e politika legfőbb tanulságainak összefoglalása:

1. A befelé forduló gazdaságpolitika kezdetben — a fogyasztói igényeket szolgáló szektorok kiépítésének időszakában — indokolt, defenzív taktika volt, különösen a nagyobb országokban. E gazdasági-politikai gyorsításra alkalmas defenzív taktikát — amely adott történelmi időszakban szükségesnek bizonyult — sok ország elméleti törvénnyé léptette elő. Így a defenzív taktika huzamos és merev alkalmazása során defenzív stratégiává alakult át és mindinkább *defenzív gazdaságok* kialakulásához vezetett. Az elmaradottság sokoldalú problémáinak felszámolásával küzdő, a gyorsabb haladás útjára lépni kívánó fejlődő országok azonban nem tekinthetik optimális célnak a defenzív gazdaság megvalósítását, különösen nem a társadalmi gazdasági mozgások nemzetközi meggyorsulásának korszakában. A defenzív stratégia azonban nem egyszerűen a lehetséges dinamizmusról való lemondást jelenti, hanem következetes alkalmazás esetén kezdeti eredmények után a termelés bővülési ütemének csökkentéséhez, stagnálásához, zsugorodásához vezethet.

2. A befelé forduló gazdaságpolitika stratégiai alkalmazása *deformálólag* hat az amúgy is meghaladott *termelési viszonyokra.* Lehetővé teszi monopolhelyzetek kialakulását. Érték- és gazdaságossági viszonyoktól elvonatkoztatott gazdasági mechanizmus kialakulásához, a tágabb értelemben vett társadalmi-gazdasági hatékonyság csökkenéséhez vezet. Bizonyos értelemben negatív hatást gyakorol a kezdeményezőkészségre, a technikai, közgazdasági gondolkodásmódra. Noha e mechanizmus nem ok, hanem adott gazdaságpolitika hosszú távú alkalmazásából fakadó okozat, kialakulása az árviszonyok olyan eltorzulásához vezetett, amelyben igen nehéz objektív kritériumot találni a gazdaságfejlesztés, a gazdaságpolitikai döntések szempontjából. Az ismert politikai, szubjektív tényezőkből eredő — nemritkán — téves döntések is olyan járulékos szűk keresztmetszetekhez, egyensúlyhiányokhoz vezetnek, amelyek nagymértékben nehezítik az elmaradottság felszámolását.

3. A befelé forduló nemzetgazdaság elve *nem korszerű,* történelmileg sem állja meg a helyét. Az emberi társadalom mindig is az együttműködés alapján fejlődött. A befelé fordulás gazdasági oldalról akadályozza a békés egymás mellett élésen alapuló verseny távlatainak kihasználását, sőt a nemzeti adottságok kibontakozását is. Korunkban történelmileg első ízben vannak meg a kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködés esélyei, noha kétségtelen, hogy a békés nemzetközi gazdasági együttélés új elvei, mechanizmusa még nem kerültek kidolgozásra.

A befelé forduló gazdaságfejlődés kétségkívül még ma is bizonyos fejlődési ösztönzőket, lehetőségeket kínál a nemrég függetlenné vált, a fejlődés alacsonyabb fokán álló afrikai—ázsiai országokban. Regionális együttműködés kialakulása esetén az ún. regionális szemléletű importhelyettesítés a fejlődésnek nemcsak elkerülhetetlen, hanem előnyös útjává is válhat. A gazdasági fejlődés magasabb fokán, a sokszektorú modell kialakulása esetén azonban a befelé fordulás — intenzitásától és

tartamától függően — mind tetemesebb társadalmi-gazdasági veszteségekhez vezet.

A befelé fordulásban közrejátszó külső kényszerítő körülmények gyengülése ma lehetőséget nyújt a gazdasági törvényszerűségek, különösen a gazdasági hatékonyság fokozottabb figyelembevételén alapuló gazdaságfejlesztésre. Nagyrészt ezzel függ össze, hogy számos, a befelé forduló gazdaságfejlesztésben élenjáró országban a közelmúltban — részben a tények kényszerítő nyomására — napirendre került a befelé forduló gazdaságpolitika bizonyos átértékelése. Az új, a nemzetközi együttműködés lehetőségeit is figyelembe vevő gazdaságpolitika kidolgozását, megvalósítását azonban természetesen sokban gátolja a már kialakult gazdasági helyzet. Mindamellett a reálisabb belső célkitűzések, erőfeszítések önmagukban, a nemzetközi gazdasági együttműködés új normáinak kialakítása és alkalmazása nélkül nem hozhatják meg a kívánt eredményt. A gyarmatosító nagyhatalmakat történelmi felelősség terheli a fejlődő országok gyarmati korszaka alatt kialakult torz társadalmi-gazdasági struktúráért s a részben rájuk kényszerített befelé fordulás negatív következményeiért. A fejlődő országok nemzetközi fellépéseinek, erőfeszítéseinek — a szocialista országok támogatásával — e történelmi felelősség érvényesítésére, a társadalmi-gazdasági fejlődést egyaránt biztosító új nemzetközi munkamegosztás kialakítására kell összpontosulniuk.

Zala Ferenc:

FOGYASZTÁS—KERESLET MA ÉS HOLNAP

A könyv mind a nemzetközi, mind a hazai közgazdasági irodalomban úttörő jellegű, első ízben foglalja össze komplex módon a fogyasztás, a kereslet és a termelés összefüggéseit, az eddigi fejlődésből leszűrhető tapasztalatokat, valamint a következő másfél, két évtized várható fejlődését.

A szerző rámutat arra, hogy a fogyasztás és a kereslet fejlődésének tendenciái közgazdasági alapon meghatározhatók, a kapcsolatok feltárhatók, s jó részük egyaránt érvényre jut szocialista és kapitalista viszonyok között is. A nemzetközileg érvényes tendenciákat hazai viszonyok között is bemutatja.

Foglalkozik a munka azokkal a tudományosan megalapozott módszerekkel, amelyek segítségével a fogyasztást és a keresletet másfél-két évtizedre előre lehet látni. Ezen belül vázolja az életkörülmények perspektivikus alakulását, s mindazon tényezők várható fejlődését, amelyek a fogyasztást és a keresletet befolyásolhatják.

308 oldal, ára kötve 42,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

MÁRIÁS ANTAL:

A gazdaságossági számításokról

A gazdaságossági számítások kutatásának néhány jellemző vonása és fő irányai

A hazai marxista közgazdasági kutatás egyik alapvető iránya a gazdaságossági számítások fejlesztése, a külkereskedelem és a beruházások gazdaságossága számítási módszereinek tökéletesítése. A gazdaságossági számítások módszereivel foglalkozó némely szerzők elsősorban a már publikált eredmények vitatható részeinek módszeres bírálata alapján a számítási eljárások továbbfejlesztésére koncentráltak, az összefoglaló tanulmányok írói pedig az elméletileg tisztázott tételek rendszerezésére törekedtek. A hazai ipari gazdaságossági számítások problematikáját két mű foglalja össze: Vargha Jenő „Gazdaságossági számítások az iparban" című 1964 végén megjelent könyve és Román Zoltán „Gazdasági döntések — gazdaságossági számítások" című kutatási beszámolója a Közgazdaságtudományi Intézetben.

A gazdaságossági számításokkal foglalkozó kutatásaknak van azonban néhány közös vonása, amelyeknek eddig nem szenteltünk figyelmet. Szükséges ez alkalommal e vonásokat rögzíteni, mert hasznos támpontul szolgálhatnak a további vizsgálatokhoz.

Az első ilyen jellemző vonás az *erkölcsi bátorság*. A személyi kultusz és a voluntarista gazdaságpolitika alkonya óta mindig akadtak marxista közgazdászok, akiknek volt erkölcsi bátorságuk a gazdaságosságot és a jövedelmezőséget mind gazdasági fejlődésünk, mind gazdasági elméletünk egyik kulcskérdésének tartani; a vizsgálatához szükséges új és a marxista gazdaságtanban meg nem honosodott módszereket alkalmazni és a számítási eredményekből adódó következtetéseket levonni.

Ennek az erkölcsi bátorságnak a forrása az — és ez a második jellemző vonás —, hogy híven a marxizmus szelleméhez a *gazdasági valóságban felmerült problémákat vizsgálták* és az esetek többségében a módszer kialakítása párhuzamosan folyt a gyakorlati alkalmazással.

A szocialista tábor országai közül elsőnek hazánkban jelentek meg publikációk a külkereskedelem gazdaságosságáról. A külkereskedelem gazdaságosságáról 1954 végén a Közgazdasági Szemlében bontakozott ki a vita. Ez egyáltalán nem véletlen. Az ötvenes évek elején valamennyi népi demokratikus országban keletkeztek gazdasági nehézségek, de olyan élesek, mint hazánkban, sehol sem. A külkereskedelem volt az egyik olyan terület, ahol az ellentmondások meglehetősen kiéleződtek: az egyre növekvő volumenű export sem tudta biztosítani a tervezett és a gazdaság zavartalan működéséhez szükséges importot. Az, hogy a közgazdászok figyelme 1954-től a külkereskedelem és a külkereskedelem gazdaságossága felé fordult az elmondottakon kívül összefügg azzal is, hogy hazánkban a természeti kincsek hiánya, valamint a viszonylag szűk belső piac miatt az ipari termelés növelésében a külkereskedelem döntő szerepet játszik és azzal is, hogy a gazdaságosság követelményeinek elhanyagolása a külkereskedelemben azonnal és közvetlenül

érezteti hatását. A külkereskedelem gazdaságosságának kutatói ezeket a gazdasági fejlődésünkben ténylegesen meglevő problémákat igyekeztek megragadni. A vita első összefoglalását Balázsy Sándor adta a Közgazdasági Szemle 1957. évi 3. számában. Az 1959 elejéig tisztázott elméleti tételek a folyóirat 1959. évi 2. számában nyertek rögzítést. Csupán eddig az időpontig a Közgazdasági Szemlében tizenhárom szerzőtől tizenegy tanulmány jelent meg. A számítási módszerek tökéletesítését több mint harminc tanulmány és cikk taglalta a Közgazdasági Szemle, a Külkereskedelem, a Statisztikai Szemle, a Pénzügy és Számvitel, valamint az Ipargazdaság hasábjain.

A beruházások gazdaságossági számításainak kérdéseiről mint azonos célt szolgáló különböző műszaki változatok összehasonlítási módszeréről jóval előbb jelentek meg publikációk, nem utolsósorban azért, mert szovjet mérnökök és közgazdászok a harmincas évek óta vitatják a témát. A Közlekedési Kiadó gondozásában 1952-ben megjelent T. Sz. Hacsaturov „A beruházási változatok gazdasági összehasonlításának módszerei" című munkája és a problémakör egyik hazai úttörője, Turánszky Miklós tollából is jelent meg dolgozat az ötvenes évek elején a Magyar Technika című folyóiratban.

Néhány esztendő múltán azonban — ismét csak a hazai fejlődésben keletkezett nehézségek és az egyébként is meglevő sajátosságok miatt — új utat igyekeztek törni: kiterjesztették a vizsgálatot a különböző termékek termelésének növelésére szolgáló beruházások gazdaságosságára is.

Mint ismeretes, a Szovjetunióban 1960-ban kiadott, a beruházások gazdasági hatékonyságának megállapítására szolgáló típusmetodika a gazdaságossági számításokat csupán a már kitűzött beruházási feladatok legkedvezőbb módjának megállapítására írja elő, a különböző termelési ágakba eszközölhető beruházások gazdaságosságát csak akkor vizsgálták, ha az összehasonlítandó ágazatok termékei kölcsönösen helyettesítik egymást, és így adott szükséglet kielégítésére egyaránt alkalmasak. Kézenfekvő, hogy olyan országban, mint hazánk a beruházások gazdaságosságának nemcsak a beruházási célok megvalósításában, hanem a beruházási célok megállapításában is nagyon fontos szerepe van. A beruházások gazdaságosságának kutatói választ keresnek arra a nagyon is reális kérdésre: vajon adottságaink mellett melyek azok a termelési ágak, amelyeknek kifejlesztése, termelésének növelése gazdaságunk dinamikus egyensúlyát biztosítják?

A beruházások gazdaságosságának tárgykörében megjelent jelentős számú munkát egyébként két csoportba sorolhatnánk: az elsőbe tartoznak azok, amelyek alapján bizonyos polémia után kialakult — az Országos Tervhivatal által 1957-ben kötelezően előírt — gazdaságossági számítási módszer (e tanulmányok elsősorban a Közgazdasági Szemlében jelentek meg); a másodikba pedig azok, amelyek a Beruházási Kódexben előírt módszer fogyatékosságait vizsgálják és alkalmazási nehézségeit tárgyalják (ezek elsősorban az Ipargazdaságban jelentek meg). A beruházások programozásának tapasztalatait Kornai János „A beruházások matematikai programozása" című könyve általánosítja.

Nem a teljesség igénye, hanem a szükségszerűen eltérő módszerek és főleg az elért eredmények teszik szükségessé, hogy önálló irányzatnak tekintsük azokat a kutatásokat, amelyeket az agrárközgazdászok végeztek az elmúlt esztendőkben. A mezőgazdaság szocialista átszervezése után az agrárközgazdászok — szembenézve a szövetkezeti gazdaságok sajátos tulajdon- és elosztási viszonyaival — vizsgálni kezdték, miképpen lehetséges a termelőszövetkezeti tagok jövedelmét növelni. Csak ez a kérdésfeltevés állíthatta a vita középpontjába: vajon az évi, a területegységre avagy a termékegységre számított bruttó vagy nettó jövedelem a mértékadó és helyesen orientáló-e? Ez tette szükségessé a jövedelmezőség és a termelési struktúra összefüggésének vizsgálatát. Ebben a vonatkozásban az agrárgazdasági kutatások előbbre is jutottak, mint az ipariak, mert nemcsak az egyes termelési ágak vagy termékek relatív gazdaságosságát vizsgálják, hanem a jövedelmek alapján rang-

sorolnak és törekszenek — adott feltételek mellett — a jövedelmek maximalizálására. A jövedelmezőség hatását a termelésre Csendes Béla és Vági Ferenc: „Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságban" című munkája tárgyalja; a jövedelmezőség és irányítás összefüggéseivel László János: „A mezőgazdasági árpolitika és a mezőgazdasági termelés tervszerű irányítása" című könyve foglalkozik.

Nem mondható el a valóság tényeiből való kiindulás, a tények mélyrehatóan elemzése az ipari üzemeken belüli gazdaságossági számításokra. Az ipari üzemgazdaságtan hazai művelői elsősorban a külföldi üzemgazdasági irodalom eredményeit rendszerezik, a gyári, üzemi részfolyamatokról alkotnak elvont és a gyakorlatban csak ritkán kipróbált modelleket. Az olyan publikáció, amely gyári, üzemi folyamatok elemzésével, a gazdaságosság fokozásának lehetőségeivel, az általánosítható tanulságokkal foglalkozik, ritka, mint a fehér holló. Számvitelünk éppúgy, mint költségszámításunk és üzemen belüli adatszolgáltatási rendszerünk elavult, az időszak után hónapokkal produkálja az elemzéshez többségükben használhatatlan adatokat. Esztendők óta az ipari vállalatokban jelentős pénzügyi forrás áll műszaki fejlesztési célra rendelkezésre. A számvitel és a költségszámítás azonban még csak meg sem kísérelte, hogy a pénzügyi alap felhasználásának hatékonyságát vizsgálja, sőt a gyártmányok szerinti tényleges ráfordítások kimunkálását sem: az utókalkulációban ma sem a tényleges ráfordítás, hanem a képzett műszaki fejlesztési hányad szerepel. Hasonló a helyzet a gépipari gyártóeszköz-gazdálkodásban is. A Selejtezési Felügyelőség adatai és a bankok revizorainak selejtezési jegyzőkönyvei jobban rávilágítanak az e területen meglevő visszásságokra, mint a vállalati utókalkulációk és mérlegbeszámolók. Hogy az ipari üzemgazdaságtan kutatásának tárgya inkább a külföldi irodalom, mint gyáraink és üzemeink tevékenysége, annak egyenes következménye, hogy a hazai közgazdasági közvélemény előtt nincsenek módszeresen feltárva az ipari üzemek belső problémái és az is, hogy az üzemgazdaságtan nem sok segítséget nyújtott az iparirányítás átszervezéséhez.

A gazdaságossági és jövedelmezőségi számítások kutatásának nem utolsósorban említendő vonása, hogy a kutatás mindig igyekezett az alapvető (esetleg annak vélt) összefüggéseket feltárni és így *rávilágított a gazdaságpolitika és a gazdaságvezetés néhány fontos kérdésére is.* Ez az igény eredményezte, hogy a vita és főleg a kutatás során felszínre kerültek olyan problémák, mint a hazánkban funkcionáló árrendszer, a termelési struktúra, az autarkiás törekvések bírálata, a munkaigényes termékek termelésének előnyös vagy hátrányos volta, az idő szerepe a gazdasági fejlődésben, a költségszámítás jelentősége, hogy csak néhányat kiragadva említsünk.

Joggal kérdezheti az olvasó: vajon a gazdaságossági számítások kutatásának jellemző vonásait tárgyalva miért említem első helyen az erkölcsi bátorságot? Annál is inkább jogos ez a kérdés, mert a gazdaságosság ma már a gazdaságpolitika alapvető elve. Nem a kutatók érdemeinek csillogtatására vagy korábbi tevékenységük igazolására emeltük ki ezt a vonást. Tisztán kell látnunk, hogy nem elégséges a gazdaságosságot és a jövedelmezőséget a gazdaságpolitika elvévé nyilvánítani, hanem ha már elvvé lett, akkor le is kell vonni ennek következményeit a gazdaságpolitikai koncepciókban éppúgy, mint a gazdaságvezetés módszereiben. És ki merné tagadni, hogy a konzekvenciák levonásakor nem lesz szüksége erkölcsi bátorságra a gazdaságpolitikusnak, a gazdasági vezetőnek és a tudományos kutatónak?

A gazdaságossági számítások alapvető problémája

A gazdaságossági számításokat módszereik alapján két csoportba szokás sorolni. Az egyik csoportba utaljuk az utóbbi esztendőkben állami szervek által kötelezően előírt úgynevezett konvencionális gazdaságossági számításo-

kat (exportgazdaságossági és beruházásgazdaságossági mutatók), a másikba pedig az igényesebb matematikai eszközöket alkalmazó számításokat (matematikai programozás, ágazati kapcsolatok mérlege). Ez ellen a csoportosítás ellen nem lehet kifogást emelni, ha a megkülönböztetés azt kívánja kifejezni, hogy sokkal nagyobb lehetőségek rejlenek a matematikai programozásban és az ágazati kapcsolatok modelljében, mert a matematika rigorozusosságával képesek átfogni a problémák olyan körét is, amikor a helyzet a „józan ész" számára már áttekinthetetlen. Nem lehet azonban helyeselni ezt a megkülönböztetést, ha rivalizálást takar vagy főleg, ha azt sugallja, hogy az eddig alkalmazott matematikai programozás és az ágazati kapcsolatok mérlege alapján végzett elemzés megoldja a konvencionális gazdaságossági számítások esztendők óta jól látott hibáit és problémáit.

Ahhoz, hogy a gazdaságossági számítások alapvető problémáját feltárjuk és a számítások ügyét előbbre vigyük, másképpen kell azokat csoportositanunk, elemeznünk. A rendező ismérv *a gazdaságossági számítások célja* lehet. Gazdaságossági számításokat végezhetünk egyrészt lezajlott, lebonyolódott folyamatok, események értékelése céljából. Az effajta számítások eredményei már akkor is értékesek, ha csupán a tényeket tárják fel, de a számítások jellege egyáltalán nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy elemzés alapján következtetéseket vonjunk le. Az exportgazdaságossági számítások, az agrárközgazdászok jövedelmezőségi számításai és az ágazati kapcsolatok mérlege alapján végzett exportgazdaságossági számítások egyaránt ilyen céllal készültek: meghatározott időszak tényadatai alapján vizsgálták egy-egy cikk vagy cikkcsoport exportjának gazdaságosságát és hasonlították össze a számítási eredményeket, egy-egy termék vagy ágazat jövedelmezőségét és annak hatását a termelés struktúrájára, továbbá az ágazati kapcsolatok mérlegében szereplő ágazatok exportjának gazdaságosságát. Nem lehet tagadni, hogy ezek a számítások igen fontos szerepet játszottak a gazdaságunkban lezajló folyamatok mélyebb megismerésében.

Az elmondottak arra is rávilágítanak, hogy a gazdaság tényeinek elemzésére mind a hagyományos módszerek, mind az ágazati kapcsolatok modellje felhasználható és a számítási eredmények értékelési lehetőségeinek különbözősége valóban az eltérő módszerekből fakad. Nem vitatható, hogy az ágazati kapcsolatok mérlege alapján végzett exportgazdaságossági számítások sokkal átfogóbb képet nyújtanak az egyes ágazatok adott struktúrájú exportjának gazdaságosságáról és az is tagadhatatlan, hogy a cikkekre számított gazdaságossági mutatók is hasznos szolgálatot tesznek.

Gazdaságossági számításokat végezhetünk másrészt szándékolt, tervezett gazdasági folyamatok megítélése céljából is. Az ilyen számítások készülhetnek ismétlődő és jellemzőiben stabil folyamatokra, olyanokra tehát, amelyekre vonatkozóan rendelkezünk tapasztalatokkal és készülhetnek olyan folyamatokra is, amelyekről újdonságuk miatt nem áll rendelkezésünkre tapasztalat, vagy a folyamat egyes elemei labilisak. A megjelenési formák változatosak: nemcsak új, még nem épített létesítmények beruházása tartozik ide, hanem új gyártmány bevezetése, már gyártott, de még nem exportált termék kivitele, korábban még nem importált termék behozatala stb. Akár rendelkezünk tapasztalattal, akár nem, a tervezett gazdasági folyamatok gazdaságosságának számítása jóval nehezebb, mert több olyan adat kerül bele a számításokba, amely több-kevesebb bizonytalanságot tartalmaz.

A beruházásgazdaságossági számítások jellegzetesen ilyen a jövőre vonatkozó számítások, amelyek tehát szükségképpen tartalmaznak *bizonytalan adatokat,* akár hagyományos módon számítjuk, akár programozzuk őket. Ezek a számítások, mint ismeretes, olyan elemeket tartalmaznak, mint a világpiaci ár, a devizaárfolyam, a bérszintű önköltség, a beruházás költségei (a kapcsolódó beruházásokkal együtt), a hatékonysági együttható, az üzembehelyezés utáni termelési költségek, az üzemeltetéshez szükséges forgóalap (a kapcsolódó létesítmények forgóalapigényével együtt) stb. A számítások e fel-

sorolt elemei egyben jelzik a gazdaságossági számítások leglényegesebb vitatott kérdéseit, megoldatlan problémáit. Annak bemutatásával, hogy a hagyományos és a matematikai programozással készített beruházásgazdaságossági számításokhoz, a külkereskedelmi áruszerkezet programozásához, a külkereskedelmi áruforgalom optimalizálásához egyaránt bizonytalan alapadatokat használnak fel, szándékunk nem az volt, hogy érvet adjunk a matematikai módszerektől különböző okoknál fogva idegenkedő kezébe: lám mire jó az a nagy tudományoskodás! Éppen az ellenkezője. Ha ugyanis nincs értelme matematikai programozással a beruházások gazdaságosságát, az optimális kiviteli áruszerkezetet vagy forgalmi volument számítani, mert az alapadatok bizonytalanok, akkor hogyan lehetnek megnyugtatóak avagy akár elégségesek éves vagy ötéves terveink, hiszen azokban is tervezzük például a beruházások összegét, a külkereskedelmi tervben az export- és az importárakat vagy a mezőgazdaság termelését stb. Ugyanaz az alapadat hogyan teheti értelmetlenné a matematikai programozást és kielégítővé a hagyományos tervezést vagy gazdaságossági számítást? Nem is azért soroltuk fel ezeket az egyébként jól regisztrált témákat, mintha serkenteni kívánnánk a kutatókat megoldásukra. Felesleges is volna, hiszen az elmúlt tíz és fél esztendő során fogalmazódtak meg ezek a problémák és a közelmúltban is jelentek meg érdekes publikációk. A célunk inkább az volt, hogy a gazdaságossági számítások egy — az alábbiakban kifejtett — lehetséges új megközelítési módjára hívjuk fel a figyelmet, amely különösen jelentős akkor, ha a gazdaságosság a gazdaság vezetésének egyik alapvető elve, ha a gazdaságosságnak jelentőséget tulajdonítunk a gazdaság irányításában is.

A gazdasági folyamatok *időben lezajló folyamatok.* A folyamat terveit akár hagyományosan, akár programozással készítjük, adott időpontban az akkor rendelkezésre álló adatok alapján készítjük el. A megvalósulás folyamatában derül ki, vajon a bizonytalan adatok becslését helyesen végeztük-e el, vagy sem, azaz a folyamat elképzeléseinknek, feltételezéseinknek megfelelően megy-e végbe vagy sem. Kétségtelen, hogy van még tennivalónk becsléseink, feltételezéseink megbízhatóbbá tételében. Tisztában kell lennünk azonban azzal is, hogy terveink kiinduló adatainak biztonságát csak bizonyos határok közé szoríthatjuk, a teljes biztonságot sohasem érhetjük el.

A megvalósulás folyamatában azonban nemcsak az derül ki, hogy elképzeléseink mennyire igazolódnak, hanem értékes információkhoz jutunk, amelyek alapján következtetéseket vonhatunk le — most már tények alapján — a folyamat még hátra levő szakaszára is, korrigálhatjuk korábbi elképzeléseinket, pontosabbá tehetjük a folyamat megvalósulásra váró szakaszát. Ily módon nem egyetlen gazdaságossági számítás alapján választjuk ki a számunkra kedvező megoldást, hanem *egy-egy tervezett folyamatra a gazdaságossági számítások sorát végezzük el* mindig olyan alkalommal, amikor a folyamat megvalósulása során lényeges, a folyamat további alakulása szempontjából fontos tényeket ismertünk meg, amelynek hatását meg kívánjuk állapítani, következményeit le kívánjuk vonni. Ez azonban azt is jelenti, hogy *a tervezett gazdasági folyamatokat a gazdaságosság elvének alárendelve kívánjuk szabályozni.*

Az elmondottakat egy igen egyszerű példán világítjuk meg. Tételezzük fel, hogy éves programban a cukor és egy másik termék termelése és exportja között kell választanunk. A gazdaságossági számítások szerint a cukor exportja kedvezőbb. Ennek megfelelően irányozzuk elő a termelést, azaz a másik termék exportját elvetjük. Tételezzük továbbá azt is fel, hogy minden gazdaságosságra ható tényező a valóságban elképzeléseinknek megfelelően alakul csupán egyetlen nem: augusztus végén, szeptember elején bizonyossá válik, hogy a cukorrépa cukortartalma lényegesen alacsonyabb az előző év decemberében — amikor a terv készült — becsültnél. Ennek hatását meg kell vizsgálni. Nyilvánvaló, hogy az azonos répamennyiségből gyártható cukor kevesebb, az egységköltség pedig magasabb lesz a tervezettnél, és előfordul-

hat, hogy most már nem a cukor, hanem a másik termék exportja lenne a gazdaságosabb. Az új helyzetnek megfelelően új tervet kell készíteni és ki kell választani a legkedvezőbb megoldást a folyamat hátralevő részének szabályozására. Ehhez újabb információkra van szükségünk: meg kell tudnunk először azt, hogy mekkora a cukorkülkereskedelem kötésállománya, fedezi-e a termelés a hazai és az exportigényeket, másodszor azt, hogy a cukorexport tervezett és a kötéseknek megfelelően bonyolítható tényleges deviza-árösszegének mekkora a különbözete, harmadszor azt, hogy fokozható-e a termelés a másik termékből és végezetül azt, hogy van-e remény a másik exportjára? Ez a rendkívül egyszerű példa fogalmaztatja meg egyébként azt a speciális kérdést: vajon mai naptári éves tervezési rendszerünkben nem kellene a mezőgazdasági terméseredményekkel összefüggő tevékenységek, mint például a felvásárlás, mezőgazdasági export, élelmiszeripari termelés, mezőgazdasági termékek szállítása stb. terveit a betakarítás előtti megbízható becslések alapján rendszeresen módosítani?

A gazdaságosság és a gazdaság tervszerű irányítása

Az elmúlt jó néhány esztendőben mind központi gazdasági irányítószerveink, mind a vállalatok jelentős munkát végeztek a gazdaságossági számítások alkalmazásában, és mindjobban kidomborodott a szándék a termelés gazdaságosságának fokozására. Az elvégzett gazdaságossági számítások, a jó és helyes szándék ellenére külkereskedelmi és fizetési mérlegünk egyenlege nem javult, hanem romlott, beruházásaink megvalósulása vontatott, üzembe helyezésük után nem mindig hozzák meg a várt eredményt, általában nem mondhatók kielégítőnek. Ezt azzal szoktuk megokolni, hogy gazdasági mechanizmusunk, árrendszerünk nem a helyes irányban ösztönöz, döntéseinkben nem érvényesül a gazdaságosság elve. A kiutat pedig esztendők óta úgy keressük, hogy külön foglalkozunk az ösztönzéssel, külön az árrendszerrel, külön a gazdaságossági számításokkal, külön a tervezési módszerek javításával, külön az igazgatási szervezet reformjával. A nem kielégítő eredménynek — véleményem szerint — ez az alapvető oka!

Az előzőekben a tervezett gazdasági folyamatok gazdaságosságának alapvető számítási problémájaként azt jelöltük meg, hogy a számítások kiinduló adatai között számos a bizonytalan és a megvalósulás folyamatában derül fény arra, hogy feltételezéseink helyesek voltak-e vagy sem, a folyamatok elképzeléseinknek megfelelően alakulnak-e vagy sem. Arra is rámutattunk, hogy a gazdaságosság elvét akkor érvényesíthetjük következetesen, ha a folyamatot a gazdaságosság elvének alárendelve szabályozzuk, azaz éppen a kiinduló adatok labilis volta miatt nem egyetlen gazdaságossági számítás alapján választjuk ki a kedvező megoldást, hanem minden alkalommal, amikor a folyamat megvalósulása során olyan információkhoz jutunk, amelyek kihatnak a folyamat még hátralevő szakaszára, gazdaságossági számítást végzünk és ilyen módon — amennyiben ez lehetséges — módosítjuk korábbi elképzeléseinket.

Ezek után nincs csodálkozni való azon, hogy a törekvések ellenére a termelés, a kivitel vagy a beruházások gazdaságossága nem a kívánt módon alakul, hiszen adott időpontban rendelkezésre álló jobbára labilis adatok alapján végzett gazdaságossági számításokra támaszkodva tervezzük a termelést, a kivitelt és a beruházásokat és a terveket csak akkor módosítjuk — gazdaságossági számításokat ilyenkor ritkán végezve és nem is mindig következetesen —, ha az élet erélyesen követeli.

Az sem hat kedvezően a gazdaságosság érvényesülésére, hogy *a gazdaság szervezeti egységeit az újratermelés alapvető összefüggéseiből kiszakítva alakítjuk ki* és főleg az, hogy az ily módon kialakított szervezeti egységek egymás iránt közömbösek, az ösztönzési és árrendszer pedig gyakran tá-

maszt érdekellentéteket. A legvilágosabban példázza ezt az importáló, termelő és exportáló vállalatok helyzete. Nálunk néhány exportjoggal rendelkező iparvállalat mint kivétel erősíti a szabályt, hogy a vállalatokat tevékenységük jellege (import, termelés, export) alapján szervezik. Köztudott, hogy az iparágak többségében importnyersanyagot dolgoznak fel és a termelés jelentős része exportra készül. A rögzített import-, illetve exportátadási árak következtében az importáló vállalatok közömbösek a termelés és az export iránt, a termelő vállalatok az import és az export iránt, és az exportáló vállalatok az import és a termelés iránt. Az ösztönzési rendszer és az eltérő hazai, valamint nemzetközi árarányok szükségszerűen naponta szülik a vállalatok közötti érdekellentéteket. Ennek a szervezeti tagoltságnak a következménye az is, hogy nincs egyetlen olyan gazdasági szervezet, amely átlátná az import, a termelés és az export feltételeiben bekövetkező változások együttes hatását az egyes iparágakban. Így van ez még az import-termelés-export szempontjából olyan viszonylag egyszerű iparágakban is, mint például a pamut-, gyapjú-, bőr- vagy a vegyipar egyes ágai.

Az elmondottakból érzékelhető, hogy a gazdaságossági számítások problémái a gazdaság tervszerű központi irányításának csupán egyik kérdésköre. A gazdaságosság elvének a gazdaság tervszerű központi irányításában való érvényesítése szorosan összefügg a gazdasági mechanizmussal, a tervezési módszerekkel és a gazdaság szervezeti rendszerével. Ha tehát a gazdaságosságot érvényesíteni kívánjuk a gazdaság vezetésében, akkor a megoldást úgy kell keresnünk, hogy mindezeket a problémákat a maguk egységében vizsgáljuk és a folyamatok szabályozásában érvényesítsük a gazdaságosság elvét. Mit kell evégett tennünk?

Távol áll tőlem az a gondolat, hogy az imént említett problémákat a következőkben megoldom. Illetlenség lenne szokásosan arra hivatkozni, hogy e cikk keretei nem teszik lehetővé a megoldás teljes kifejtését, hiszen maga a probléma is teljesen feltáratlan. Arra szorítkozom csupán, hogy néhány, a gazdaságossági számítást és tervezést elősegítő gondolatot felvázoljak, a kutatás egyik fontos irányát megjelöljem.

Minden eddigi tapasztalat azt bizonyítja, hogy ilyen kutatást célszerű meghatározott konkrét területen végezni. Éppen ezért meg kellene kísérelni egy *viszonylag homogén, de több népgazdasági ágban bonyolódó folyamat dinamikus modelljének kialakítását.* Olyan modellről van szó, amely nemcsak a folyamat legfontosabb összefüggéseit tárja fel, hanem lehetőséget teremt arra is, hogy a szabályozó szervek bármely időpontban beavatkozhassanak és szabályozhassák a folyamat hátralevő szakaszát. A modellt az alábbi elvek alapján kell felépíteni.

1. Ki kell dolgozni a vizsgálandó iparág beszerzési, szállítási, termelési és értékesítési összefüggéseinek rendszerét. A kiindulópont az adott iparág termelése, az ahhoz szükséges anyagok, visszavezetve az egyes vertikumokon át a kitermelő ágazatokig és importig. A késztermék-értékesítést pedig felhasználók, értékesítési irányok szerint kell kimunkálni. Mind a beszerzésnél, mind az értékesítésnél figyelemmel kell lenni a szállításra is. A munkaerő- és állóeszköz-szükségletet természetesen tevékenységenként kell felmérni.

2. Az ily módon kialakított összefüggésrendszert ezután topológiailag rendezni kell, a folyamatnak irányt kell adni, mégpedig vertikumok szerint. Ennek alapján kell kialakítani a szabályozandó egységeket is, amelyek nem szükségszerűen végeznek egyetlen tevékenységet.

3. Ki kell munkálni az egyes szabályozandó egységekhez tartozó átviteli függvényeket. Meg kell határozni azt, hogy az adott egységek tevékenységükhöz milyen felhasználásokat igényelnek, illetve a különféle tényezők hogyan hatnak a tevékenységükre.

4. Az első három feladat megoldása alapján elkészítendő a folyamat programja, amely nyilvánvalóan összetett — az átviteli függvényeket adott korlátozó tényezők mellett megoldó — program lesz.

5. El kell készíteni a folyamat időbeni alakulását, mintegy a kalendáriumát. Különös gonddal kell megjelölni azokat az időpontokat, amikor a programban valószínűsített adatok tényekkel helyettesíthetők.

6. Az előző kalendárium alapján meg kell határozni a folyamat időbeli alakulásáról tájékoztatást nyújtó információs rendszert, mely időpontban, melyik egység, milyen adatokat, melyik szabályozó szervnek szolgáltasson.

7. Meg kell határozni a szabályozásra jogosult szerveket, amelyek a programot készítik, a folyamat alakulásáról az adatokat kapják, szükség esetén módosítják, és azt is, hogy a program módosításáról mely más szabályozó szerveket kötelesek tájékoztatni.

Véleményem szerint a kísérletet akár az élelmiszer-, akár a könnyűipar valamelyik ágában el lehetne kezdeni. Esztendőkkel ezelőtt még gyakran hangsúlyoztuk, hogy a közgazdaságtant többek között az különbözteti meg a természettudományoktól, hogy sokkal kisebb a kísérletezés lehetősége. Ma már ezt nem lehet olyan határozottan állítani! Nincs ugyanis elvi akadálya annak, hogy a modellt tényszámok alapján adatokkal megtöltsük és a programokat elektronikus számítógépen tetszésünk szerint többször lefuttassuk és így tapasztalatokat szerezvén támpontot adjunk a kutatásba bevonandó további folyamatok modelljeinek kialakításához, és a már kikísérletezett modelleket olyanná alakítsuk, hogy a kiválasztott folyamat gyakorlati tervezésére és irányítására is alkalmasak legyenek.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a vázolt feladat megoldása esztendőket vesz igénybe és matematikusok, mérnökök, közgazdászok, ügyvitelszervezők közös munkáját igényli. Meggyőződésem azonban, hogy a gazdaságosság elve következetes érvényesítésének csak ez lehet az útja és a vázlatosan ismertetett modell nemcsak a tervezést és a gazdaságossági számítást kapcsolja össze, hanem az igazgatási rendszer továbbfejlesztésének és a gazdasági mechanizmus tanulmányozásának, javításának is eszköze lehet.

KONDOR GYÖRGY:

Megjegyzések Bródy András: „Három árrendszerről" című cikkéhez*

Bródy András tanulmányának három fejezetében — az egyszerű és a bővített újratermelés speciális eseteiben — az úgynevezett értékarányos, termelési ár típusú és kétcsatornás árrendszerek sajátosságait tárgyalja. E fejezetekben a vizsgált első kérdések a különböző árrendszerek *helyes orientációjának* problémájával foglalkoznak.

Azok a kiinduló feltételek, amelyek az említett ártípusok alkalmazásához nélkülözhetetlenek, igen speciálisak. Ezért véleményem szerint a valóságos gazdálkodás számára nem tudnak segítséget nyújtani abban, hogy az árak és a konkrét gazdasági körülmények elvi kapcsolatát tisztázzák. Az értékarányos ár és a termelési ár egyetlen szűkös elsődleges erőforrást** tételez fel, bár ezt a szerző csak a termelési árak esetén mondja ki: „Azért nevezzük ezt az újratermelést extenzívnek, mivel ez csak akkor lehetséges, ha szabad, sőt fölösleges munkaerő áll rendelkezésre. A bővítés korlátja csak maga a tőke." (I. m. 1431. l.) A kétcsatornás áraknál a szűkös

* Közgazdasági Szemle, 1964. 12. sz.

** Egy termelési tényező szűkös akkor, ha rendelkezésre álló mennyiségének akármilyen kis változása befolyásolja a célfüggvény (az eredmény) optimális nagyságát. Elsődleges erőforrásnak nevezzük azokat az erőforrásokat, amelyek a gazdaság számára, mint külső adottság, pozitív mennyiségben adva vannak.

elsődleges erőforrásokat a munka és a tőke adja. „Annak felismerése, hogy a munkaerő bővített reprodukciójához szükséges (társadalmi és egyéni) eszközlekötéssel számolni kell, csak akkor történhet meg, ha... valóban a termelés bővítésének konkrét akadályává válik a részleteiben vagy egészében szűk társadalmi munkamennyiség." (I. m. 1434. l.)

Valamilyen kétcsatornás árrendszer a valóságos gazdasági helyzetnek legjobban megfelelőt — tehát azt, amely a valóságos helyzetben legjobban orientál — bizonyára jobban közelíti, mint az előzőek. De ez *nem azonos* a „legjobban megfelelővel", amelynek az összes szűkös elsődleges erőforrást figyelembe kell vennie. Ezért az említett modellek gyakorlati alkalmazása feltételezi, hogy a különböző munkafajtákat és tőkefajtákat már a modell alkalmazása előtt valamilyen — az orientáció szempontjának megfelelő — „helyes" kulccsal aggregáljuk! Véleményem szerint az első elvi kérdés e kulcsok elméletileg és gyakorlatilag helyes számítási módszereinek a kidolgozása. Erre a problémára az említett dolgozatban azonban nem kapunk választ. Ha egy árrendszert valaki a valóságos gazdasági életben a helyes orientációra alkalmasnak tart, tisztáznia kell: hogyan orientál az árrendszer a szűkös erőforrásokkal való arányos takarékoskodásra.

Egy elvi modellnek csak úgy lehet köze a valósághoz, ha bizonyos jószágokból vagy jószágcsoportokból a feltétlenül biztosítandó termelési szinteket is figyelembe veszi. E korlátok figyelembevétele nélkül nem lehet a szokásos értelemben helyes orientációról beszélni. A szerzőnek a helyes orientációval kapcsolatos nézete, a helyes orientáció definíciója homályos: „Helyesen orientálónak azt az árrendszert nevezem, amely egy ilyen döntés esetében helyesen mutatja ki az új lehetőség (eljárás, kapcsolat) javító vagy rontó voltát." (1429. l.) Az új lehetőség pedig akkor „javító", ha módot ad arra, hogy „többet termeljünk". Számomra e definíció ködösen érzékelteti a célt, ugyanis a „helyes kimutatás", a „többet termelés" fogalma — véleményem szerint — nincs kellőképpen megmagyarázva.

Bródy itt a többtermelés fogalmát összekapcsolja a technikai koefficiens-mátrix sajátértéke csökkenésének fogalmával. De a termelésben szereplő tevékenységek körének megváltoztatásával már némely ténylegesen létező alsó termelési korlátok miatt sem biztos, hogy a sajátérték csökkenése lehetővé teszi a termelés fokozását.

Az azonos célra irányuló és alkalmazott tevékenységeket Bródy modelljében aggregálva szerepelteti. Vagyis az **A** matrixban átlagos koefficiensekből álló, „átlagos tevékenységek" szerepelnek. Ha az ebből kapott — például értékarányos — árrendszert alkalmazzuk, akkor (az 1430. lapon található utasítás értelmében) az átlagosnál rosszabb tevékenységeket ki kell hagyni a termelésből*, mert ezzel a matrix sajátértéke csökkenthető; a termelési szerkezet a szerző szerint ezzel javul. Bródy tehát nem veszi figyelembe, hogy a termelésnek valamely minimális szintű fogyasztást ki kell elégítenie. Ez is a helyes orientáció értelmezésének problémájához kapcsolódik.

Ha pedig a gazdasági cél végső soron a fogyasztás maximálása — amely modelljében egy szektor, egy tevékenység produktumaként szerepel —, akkor nem világos, hogy mit szolgál valamely *más* tevékenység alkalmazása növelésével csökkenteni a sajátértéket.

A cél megfogalmazása mellett az sem világos, hogy lehetségesnek tartja-e a szerző egynél több szűkös elsődleges erőforrás figyelembevételét az értékarányos árak tárgyalásánál. Erre vonatkozólag nem találunk cikkében választ. (Az egyszerű újratermelés, mint megszorítás nem azonos annak feltételezésével, hogy a munka az egyetlen elsődleges szűkös erőforrás, még akkor sem, ha nincs értéktöbblet.) Ezért vizsgáljuk meg az értékarányos árakkal kapcsolatos modellt mind az egyik, mind a másik esetben. Először tehát

* Ez azt jelenti, hogy minden célra csak az arra irányuló legjobb tevékenység alkalmazását tartja a szerző helyesnek.

feltesszük, hogy *a)* csak az élő munka szűkös erőforrás; majd feltesszük, hogy *b)* több szűkös erőforrás van. A termelés korlátozott nagysága esetén *a)* és *b)* valamelyike érvényes kell hogy legyen. A tárgyalás során *feltételezzük továbbá a termelési tényezők oszthatóságát* és eltekintünk a bizonytalanság problémájától is. E feltételekre — bár külön nem hangsúlyozta — Bródy is támaszkodott.

a) Ha feltételezzük, hogy *csak egyetlen szűkös elsődleges erőforrás van* — például a munkaerő —, akkor ez azt jelenti, hogy az úgynevezett technikai koefficiens **(A)** matrix minden oszlopa elvileg egy tevékenységből épül fel, vagyis, hogy az **A** matrixhoz nem aggregációval jutottunk. Másképpen ez azt jelenti, hogy minden egyes termelési cél megvalósítására (a különböző termékhalmazok létrehozására) csak egy-egy tevékenység irányul. Ez könnyen belátható. Ugyanis, ha valamely termék létrehozására nem egy, hanem több különböző tevékenységet alkalmaznánk, ez feltehetően csak azért volna így, mert ésszerű gazdálkodás esetén egyetlen tevékenységet (nyilván valamilyen értelemben a jobbat) nem lehet a kívánt terjedelemben alkalmazni, és így egy másik tevékenység alkalmazására is szükség van. Ez azonban ellentmond annak a kiinduló feltételezésnek, hogy csak egyetlen elsődleges termelési tényező szűkös. Tehát: vagy egyetlen szűkös elsődleges erőforrás feltételezésére épül a modell, vagy — aggregáció esetén — eleve több szűkösséget kell feltételeznünk. *Olyan modell, amely egyetlen szűkös elsődleges erőforrás feltételezésére épül,* általában *alkalmatlan az olyan árrendszer megalapozásához, amely a mai valóságos gazdasági feltételeknek valamelyest is megfelel.*

b) Abban az esetben, amikor *egynél több szűkös elsődleges erőforrásunk van,* a szűkös termelési tényezők „deficitességének" mértékét (vagyis azt a mértéket, ameddig egy-egy termelési tényezővel a többihez képest takarékoskodni érdemes) egy helyesen, a valóságban jól orientáló árrendszer felépítésénél figyelembe kell venni.

Az könnyen belátható, hogy az értékarányos árak csak akkor orientálnak helyesen, ha a munka az egyetlen szűkös elsődleges erőforrás (ahol a munka a különböző munkakategóriákat a helyes átszámítási kulcsokkal aggregálva tartalmazza). Ha ez a feltétel nem áll fenn, akkor nem okvetlenül helyes olyan tevékenységek alkalmazása a termelésben, amelyek értékben kisebb ráfordítást eredményeznek. Az ilyen tevékenység alkalmazása ugyanis esetleg valamely más elsődleges, szűkösen rendelkezésre álló erőforrásból annyit köt le, hogy most már a termelés az adott összetételben, az adott szinten nem biztosítható.

Mindez vonatkozik minden olyan vizsgálatra, amely egyetlen szűkös elsődleges erőforrást tételez fel, tehát akkor is, ha ez: a tőke (termelési árak).

Egy elvi modell felépítésénél olyan tényezőktől tekinthetünk el, amelyek a valóság vizsgált jelenségeinek, oldalainak megismeréséhez nélkülözhetők. A kifejtettek alapján azonban látható, hogy a cikkben szereplő modellekben alkalmazott absztrakciókat még fel kell oldani ahhoz, hogy az orientáció kérdésében a modell alapján helyesen tudjunk állást foglalni. Nem látom alátámasztva a szerző véleményét, miszerint a szóban forgó árrendszerek jók arra, hogy a „pillanatnyi helyzet" megjavítására felhasználjuk. (1430. l.)

Az is megalapozatlannak látszik, hogy a szerző elveti az optimalitást mint kritériumot: „E definíció rokonvonásokat mutat a programozási árnyékárrendszerek híveinek »rentabilitási« követelményével, mégis jelentősen eltér attól, mivel a gyakorlatban felmerülő új lehetőséget nem valamely *elképzelt* optimális újratermelési eljárásokhoz és kapcsolatokhoz viszonyítja, hanem a *tényleges* újratermelés pillanatnyi helyzetéhez. Pozitívnak mutat tehát minden olyan eljárást és megoldást, amely *javít* a *jelenlegi* helyzeten". (I. m. 1429—1430. l.)

A szerző a vizsgált árrendszereket a *jelenlegi helyzet* javítására véli fel-

használhatónak. De egy tevékenységet, amelynek bevezetése javítana a jelenlegi, *pillanatnyi* helyzeten, nem feltétlenül helyes alkalmazni. Akkor például nyilvánvalóan nem, ha van nála egy ugyanarra a célra szolgáló jobb is. Ilyen esetben a népgazdaságot helyesen orientáló árrendszer — ha létezik — az említett tevékenységet (amelynél van jobb is) rossznak, vagyis nem bevezetendőnek kell hogy mutassa. Úgy tűnik, hogy a „pillanatnyi helyzet" javítására szolgáló árrendszert Bródy jobbnak tekinti, mint azt, amely a belátható, tervezhető, *legjobbnak* tekintett gazdasági helyzet kialakítására orientál.

Mint láttuk, egyetlen szűkös elsődleges erőforrás feltételezése azt jelenti, hogy eltekintünk a helyettesítés lehetőségétől. Közel hasonló a helyzet akkor, ha a szűkös elsődleges erőforrások száma kettő, azzal a különbséggel, hogy ekkor esetleg *egy* adott célra, valamely termékkomplexum létrehozására két konvertálható tevékenység használható fel. Ha azonban a szerző a vizsgált árrendszereket egymással helyettesíthető gazdasági tevékenységek közötti választásra kívánja felhasználni, akkor helytelen a modellek felépítésénél a termelési tényezők helyettesíthetőségét figyelmen kívül hagyni.

Bródy András ebben a cikkében helyesen hangsúlyozza, hogy — ha a tőke mellett a munkaerő is szűkös erőforrás — a munkaerő bővített újratermelésében lekötött eszközöket szintén figyelembe kell venni egy következetesen felépített termelési ár típusú árrendszerben. Amikor azonban a kétcsatornás árak és az általa kétcsatornás áraknak nevezett árak között nem tesz különbséget — véleményem szerint —, jelentős félreértésre ad alkalmat. Kétcsatornásnak — Nagy Tamás és Esze Zsuzsa meghatározása szerint* — az olyan árat kell tekinteni, amelyben a teljes társadalmi tiszta jövedelem a felhasznált élő munka és a lekötött eszközök *valamilyen* arányában realizálódik. Ha például a teljes m-et olyan arányszámoknak megfelelően osztjuk szét, amelyek azt mutatják, hogy az élő munka, illetve a lekötött eszközök egységnyi növelése mennyivel növelné a nemzeti jövedelmet, akkor is *egy* kétcsatornás árat kapunk.

Megjegyzéseimben a „Három árrendszerről" szóló cikkben alkalmazott modellek, illetőleg feltételrendszerek néhány problematikus vonatkozásával foglalkoztam. Nem tekintettem célomnak, hogy teljességre törekedjek. (Nem tértem ki például arra, hogy a kétcsatornás ármodellben — helyes orientáció esetén — az átlagprofit és a használati díj azonosnak tekinthető-e.) Az átfogó értékeléshez a tanulmány érdemeinek megemlítése is hozzá tartozott volna. E helyütt nem állt módomban a témával kapcsolatos koncepcióm pozitív kifejtése sem.

* *Nagy Tamás–Esze Zsuzsa:* A „többcsatornás" ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. szám.

A nemzetközi együttműködés lehetőségei az ipari kutatásban

Hazánk kutató-fejlesztő kapacitásának bővítésére vonatkozó vizsgálatok* azt mutatják, hogy a népgazdaság fejlesztését elsődlegesen szolgáló gép- és vegyipari ágazatok világszínvonalra való fejlesztése kizárólag saját szellemi bázison nem lehetséges. A tudományos-technikai haladás gyors üteme mellett a nemzetközi munkamegosztásba való ésszerű bekapcsolódás valamennyi ország számára objektív szükségszerűséggé válik.

A *termelés nemzetközi szakosítására* irányuló minden erőfeszítésünk csak akkor járhat sikerrel, ha az ipari kutatások szakosításában is előrelépünk. Ennek járható útja, hogy a tervek koordinálása elsősorban a távlati tervekre terjedjen ki, mert így előirányozhatják a szükséges változtatásokat a termékek struktúrájában, technikájában stb., valamint a kutatási struktúrában. Ma már az egész világon felismerik, hogy a távlati gazdaságfejlesztési feladatok csak a nemzeti erőknek az alapvető műszaki-tudományos problémákra való koncentrálásával és a legtöbb esetben csak nemzetközi együttműködéssel oldhatók meg.

A szocialista országok közötti közvetlen és többoldalú együttműködés már eddig is sok segítséget nyújtott a résztvevő országok gazdasági fejlődésének meggyorsításában. További fejlődésünk azonban megköveteli a tudományos-műszaki együttműködés új formáinak kialakítását és tartalmi kérdéseinek kidolgozását. Erre a célra létesítették a KGST Tudományos és Műszaki Kutatásokat Koordináló Állandó Bizottságát és az ennek megfelelő osztályt a KGST titkárságában.

Az Állandó Bizottság tevékenysége az elsőrendű komplex tudományos-technikai problémákkal kapcsolatos koordinációs és szakosítási tevékenységre terjed ki. Ügyrendje szerint azonban — helyesen — a nemzetközi együttműködés szélesebb területén is kezdeményezően léphet fel. Így például közös kutatási központok, tervező-szerkesztő irodák, kísérleti és mintaüzemek létesítését javasolhatja, segíti a nemzetközi műszaki-tudományos információk cseréjét, foglalkozik a szakemberképzés speciális problémáival stb.

Tervező, koordinációs tevékenysége mellett azonban az Állandó Bizottság és a Titkárság megfelelő osztálya olyan elméleti és módszertani problémák kidolgozását is kezdeményezte, amelyek a tudományos-műszaki együttműködés megjavításának, fejlesztésének olyan alapvető kérdéseivel kapcsolatosak, mint a közös kutatások szervezése, tervezése, finanszírozása, a tervezési és a koordinációs metodika stb. Ezek megoldása nélkül hatékony együttműködés nehezen képzelhető el. A tudományos kutatások nemzetközi egyeztetése, formáinak, módozatainak keresése ma már világjelenség.

Az OCDE, a Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete — amelyet a fejlett tőkésországok hoztak létre — 1961-ben egy tanácsadó bizottságot szervezett, hogy javaslatot tegyen a tudományos-műszaki kutatásokban való együttműködéssel kapcsolatos főbb kérdésekre.*

1963-ban az OCDE összehívta húsz tagállama kormányából a tudomány-

* Egyes fejlesztési célkitűzések megvalósításához szükséges kutató és fejlesztő kapacitások meghatározására az OMFB témabizottságai által végzett ágazati vizsgálatok, 1962–1963.

* Science, croissance économique et politique gouvernementale OCDE. Paris, 1963. 103. l.

politikáért felelős minisztereket. Itt határozták el többek között egy operatív szervezet — The Control Service for International Cooperation (A Nemzetközi Együttműködés Ellenőrző Szolgálata) — felállítását, amelynek hatáskörébe 60 nemzetközi kutató laboratórium munkájának koordinálása tartozik 1000 tudományos kutatóval. Ez a szervezet a KGST-titkárság tudományos és műszaki kutatások osztályáéhoz hasonló tevékenységet folytat. Kiválogatja a résztvevő országokat közösen érdeklő kutatási témákat, amelyek financiális okokból egy országon belül nem látszanak célszerűen kidolgozhatónak, előkészíti a közös kutatási programot. A közös kutatások költségeit az államok részvételük arányában viselik. A szervezet mellett állandó tudományos bizottság működik, amelynek tagjai a programok előkészítésében, az előtanulmányok kidolgozásában szakértőként vesznek részt.*

A tőkésországok két- és többoldali tudományos-műszaki együttműködését segítő szervezetek mellett kiterjedt a különböző országok *vállalatai* közötti közvetlen tudományos-műszaki együttműködés. Jelentős a különféle szakterületeket — legalábbis nagyjából — átfogó társadalmi-tudományos szervezetek, egyesülések, társaságok szerepe is.

A tőkésországok vállalatai, iparágai közötti tudományos-műszaki együttműködés gyors fejlődését mutatja az utóbbi években a szabadalmak, licencek cseréjének megnövekedése. E jelenség láttán némely szakírók olyan nézeteket hangoztatnak újabban, hogy egy ország gazdasági fejlettségének ma talán legjobb kifejezője a külföldi szabadalomért kifizetett és saját szabadalmaiért kapott bevétel mérlege, pozitív szaldójának nagysága. Úgy gondoljuk, hogy a tőkés szabadalmak cseréjének, illetve forgalmának figyelemmel kísérésével kiegészíthető volna a jelenkori kapitalizmusban végbemenő változások marxista elemzése.

* A szervezet működését a Chemistry and Industry 1964. februári száma ismerteti; International Cooperation for Scientific Research 268. l.

A Problèmes Economiques c. tájékoztató 1963. július 2-i számában a francia kutatás helyzetéről írja, hogy a francia hatóságok a külföldi szabadalmak vásárlásának csökkentése céljából anyagilag támogatják a francia találmányok kifejlesztését. Franciaországban az 1963-ban bejelentett 40 ezer szabadalmi kérelemnek csak 40 százaléka volt francia eredetű, Nyugat-Németországban a helyzet ennek éppen fordítottja. Így érthető a francia körök nyugtalansága.

Hasonló aggodalom csendül ki a Brit Iparszövetség nemrég a Szovjetunióban járt küldöttségének nyilatkozatából is. A Szovjetunióban ugyanis a szabadalmak vételére és eladására felállított „Licensitorg" nevű vállalat forgalma gyorsan nő. Az angol szakemberek véleménye szerint „a Szovjetunió néhány éven belül legalább annyi szabadalmat tud majd eladni Nyugatra, mint amennyit most vásárol."*

Olyan viszonylag kis ország számára, mint Magyarország, különösen fontos, hogy keresse a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás minden olyan lehetőségét, amely adottságainak legjobban megfelel, s amely képessé teszi arra, hogy a két világrendszer között folyó békés gazdasági versengésben a többi szocialista országgal vállvetve, lehetőségei, erőforrásai maximális kihasználásával vegyen részt.

Nem véletlen, hogy még olyan iparilag fejlett országok, mint Svédország vagy Svájc, gazdasági fejlődésük, a világpiacon való helytállásuk egyik alapvető feltételének tartják a tudományos-műszaki kutatásokban kialakuló nemzetközi együttműködésbe való teljesebb bekapcsolódást.

G. Funke ezt mondja a svéd álláspontról: „Egy olyan kiterjedésű és felépítésű országnak, mint *Svédország,* életfeltétele, hogy szoros kapcsolatban álljon a nemzetközi kutatásokkal, mivel a nagyhatalmaknak sokkal több lehetőségük van az összes tudományos-műszaki területen

* The Economist (London) cikke alapján idézve. 1963. november 2-i szám.

széleskörű kutatásokat folytatni. *Egy kisebb ország nem aprózhatja el az annyira korlátok közé szorított erejét és anyagi eszközeit, mert így nem érhet el kellő eredményeket.* Ezért Svédország gazdasági követelményei elsősorban *a cellulózkutatást, az elektromosipari és a biokémiai kutatásokat helyezik előtérbe."**

A nemzetközi együttműködés sok tudományos területen kényszerítő szükségességgé vált. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a különféle területeken teljesen a nemzetközi kutatásokra lehet támaszkodni. Ha nem rendelkezünk ezeken a területeken saját tudósokkal is, akkor nincs, aki a külföldi kutatások eredményeit azokra a területekre közvetítse, ahol ezekre a kutatási eredményekre szükség van.

Lényegében hasonló problémával foglalkozik Dr. P. Hallernek „Az ipari kutatás jövője" című cikke.** A szerző kifejti, hogy Svájcban a modern ipar fejlődéséhez a tapasztalatátvétel, meglevő technológiai ismeretek adaptálása már nem elegendő; új ismereteket kell szerezni, saját magának is foglalkoznia kell alap- és alkalmazott kutatásokkal. Ezt azonban egy kis ország minden területen nem engedheti meg magának — írja —, s ezért az egyetlen kivezető út, hogy speciális, kiváló minőségű termékekre koncentrálja kutatását és termelését. Cikkében sürgeti, hogy az országban a különböző kutatási szervezetek, vállalatok között jöjjön létre ilyen együttműködés.

A fejlett tőkésországokban is keresik a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés új formáit. Ez a termelőerők jelenlegi fejlettségi színvonalából szükségszerűen következik.

A kutatások nemzetközi szakosításának lehetséges útjai

Ma már valamennyi szocializmust építő ország hosszabbtávú gazdaságfejlesztési terveinek összeállításakor alapvető kérdés a termelés koncentrációjának, szakosításának *miként*je. Azt ma már senki sem vitatja, hogy intenzív iparfejlesztés csak kedvező méretű, magas termelékenységű termelési kapacitások és korszerű termékválaszték létrehozásán keresztül valósulhat meg.

A termelés nemzetközi szakosítására vonatkozó alapelvek kidolgozásában és a konkrét szakosítási munkában azonban viszonylag kevesebb figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogy a termelés szakosítása alapján létrejövő kölcsönösen előnyös árucsere milyen követelményeket támaszt a *kutatások* szakosításával szemben.

Márpedig a szakosított területeken az egyes országok által vállalandó kötelezettség — *a korszerű, elfogadható áron és megfelelő választékban történő áruszállítás* — alapvetően a nemzeti kutatási erőforrásoknak az adott területre való koncentrálásával oldható csak meg. *Egy-egy ország kutatási erőforrásainak mennyiségi és minőségi összetétele egyben korlátokat is szabhat megfelelő színvonalú és választékú termelési, illetve szállítási kötelezettségek vállalásának.*

A minden országban elsődlegesen fejlesztendő, s a leginkább kutatásigényes gép- és vegyipari ágazatokban csak a termelés igen mély szakosítása mellett van remény arra, hogy a termékek viszonylag széles választékában a szocialista országok korszerű, olcsó termékekkel elláthassák egymást.

E két iparcsoportba tartozó termékek szinte mindegyikének világszinten való gyártása olyan nagy kutatási, fejlesztési koncentrációt igényel, hogy néhány ilyen termékcsoport termékei szállításának vállalása táborszinten egy-egy kisebb szocialista ország teljes kutatási és fejlesztési kapacitását igénybe venné. Ezért van különös jelentősége annak, hogy a kutatások koordinációjában éppen az ipari kutatás területén eredményt érhessünk el.

Nézzük meg ezután közelebbről: hogyan lehetne a szocialista ország-

* Funke, G.: Svédország segíti a nemzetközi kutatást. VDI. Nachrichten. Düsseldorf, 1963. november 13.

** Schweizer Archiv, Zürich 29. évf. 1963. szeptember, 281—288. l.

gok — elsősorban a KGST tagállamai — közötti tudományos műszaki együttműködés hatékonyságát ezen a területen növelni?*

A szocialista országok között eddig kialakult tudományos-műszaki együttműködés a műszaki dokumentációk, a termelési tapasztalatok átadásával és átvételével már eddig is jelentős eredményekkel járt. Az eddigi együttműködés azonban *elsősorban* a különböző országok által már elért és alkalmazott tudományos-technikai vívmányok kölcsönös cseréjében fejlődött. Kevesebb előrehaladást értünk el eddig a két- vagy többoldalú kutatási együttműködésben, bár ennek is számos jó példájával rendelkezünk.**

A megoldatlan problémák gyors előrehaladásunk fékjévé válnak. Egy viszonylag kisebb ország képtelen a tudomány teljes szélességében kutatni, mert így egyetlen területre sem képes az eredményes kutatáshoz szükséges erőt koncentrálni.

De a kutatások koncentrációja sem elég önmagában, ha nem gondoskodunk megfelelő fejlesztő, az eredményeket üzemesítő kapacitásokról, amelyek ha hiányoznak vagy nem eléggé kiépítettek, akkor tudományos eredményeink elavulnak, mielőtt még hasznosíthattuk volna őket.

Azokon a területeken, ahová erőforrásainkat koncentráljuk, szükséges az egész kutatási, fejlesztési vertikum többé-kevésbé teljes kiépítése. További kérdés, hogy hány ilyen vertikumot tudunk kiépíteni a kutatásra fordítható erőforrásainkból. Megoldható-e gazdaságosan e bázisok teljes keresztmetszetű vertikális és horizontális kiépítése? Hogyan érhető el, hogy a szocialista országok között a kutatás területén kiépítendő együttműködéssel a tudományos kutatás teljes területét lefedjük és ezáltal a szocialista világgazdasági rendszer gyors fejlődési ütemét a kutatás oldaláról megalapozzuk?

Vannak alapvető és általános társadalmi-gazdasági célkitűzések megvalósításának útját kereső természettudományos és társadalomtudományi *alapkutatások* (mint például a fehérje-probléma, a szilárd testek fizikája, a szabályozás-elmélet, a szocialista gazdaság irányításának elmélete stb.) és olyan, a termelés hatékonyságát fokozó *alkalmazott és fejlesztő* kutatások, amelyek adott termelési ágazat — termelési profil, termékcsoport — fejlesztését és világszinten való tartását szolgálják (a mezőgazdaság kemizálása, a termelés automatizálását célzó technikai megoldások, a hírközlés fejlesztése, a gazdasági tervezés és szervezés módszereinek tökéletesítése stb.).

Az alapkutatás jellegű és a tudomány szinte valamennyi ágazatának együttműködésével megközelíthető komplex társadalmi-gazdasági célkitűzések megoldásának valószínűsége döntően a szakterületen dolgozó legkiválóbb tudósok szervezett együttműködésén múlik. Ilyen jellegű kutatási tevékenységeknél nem annyira az anyagi és a szellemi erőforrások volumene, mint inkább a szellemi munka színvonala és összetétele a döntő. Az ilyen kutatások terjedelme alapvetően a rendelkezésre álló szakemberek számától és a kutatási feladat jellegétől függ. Tervezése és szervezése is elsősorban tematikailag történhet.*

Az ilyen jellegű kutatási feladatokra kidolgozott *tervtanulmány* és az ennek alapján összeállított *kutatási program* képezheti alapját annak, hogy a különféle országok tudósai milyen munkamegosztásban dolgozzanak együtt. Itt lehetséges és szükségszerű is, hogy a különböző országokban a témakör egy-egy részletével foglalkozó kutató bázisok tevékenységét összehangoljuk és biztosítsuk a probléma kidolgozásának minden részletéhez a szükséges ku-

* A továbbiakban nem foglalkozunk a tudományos-műszaki együttműködés valamennyi formájával, sem a tudományos-műszaki információcsere, a tapasztalatcsere és a káderek közös továbbképzésének kérdésével.

** Kiemelkedő példája ennek a moszkvai NIIR és a budapesti TKI ipari kutatóintézetek közötti munkamegosztás egy világviszonylatban is új gerinchálózati mikrohullámú rádiórelérendszer kidolgozásában.

* Lásd ezzel kapcsolatosan a szerző Ipari kutatás és fejlesztés c. könyvét (79–82. és 183–201. l.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962.

tatói kapacitást. A tudományos tevékenységek ilyen jellegű integrálásának és koordinálásának módját keresi a KGST Tudományos és Műszaki Kutatásokat Koordináló Állandó Bizottsága is. E cél szolgálatában áll a koordinációs központok kijelölése és közös kutató intézetek létesítése, a közös kutatások tervezési, finanszírozási módszereinek vizsgálata. E problémákkal az Állandó Bizottság módszertani csoportja foglalkozik.

A folyamatos fejlődést, az alapkutatások eredményeinek a termelésben való alkalmazását biztosító alkalmazott és fejlesztő kutatások jelentős anyagi és szellemi ráfordításokat igényelnek és beruházásigényesek.

Az alkalmazott és fejlesztő kutatások mérete elvileg a termelési ágazattal szemben támasztott társadalmi igénytől függ. Tervezésük is e társadalmi szükséglet mennyiségi és minőségi paraméterei alapján történhet csak megalapozottan. A világon az összes kutatási és fejlesztési ráfordítások mintegy 90 és a kutatói létszám körülbelül 85 százaléka a különböző termelési ágazatok fejlesztésével kapcsolatos alkalmazott és fejlesztő kutatásokra jut. A termelő ágazatok közül a legmagasabb a gép- és vegyipar kutatásigénye. Az alkalmazott és fejlesztő kutatási ráfordítások mintegy 85 százaléka ezeknek az iparágaknak a fejlesztését szolgálja. Itt van döntő fontossága annak, hogy a szocialista országok erőforrásait — a szükségtelen párhuzamosságok elkerülésével — úgy kössük le, hogy ezek az országok együttesen mindkét iparág széles spektrumában állandóan a legkorszerűbb színvonalon tarthassák a termelést.

Valamennyi szocialista országnak — gazdasági fejlettségi színvonalától függően — nemzeti jövedelme hasonló hányadát kell kutatásra, fejlesztésre, e tevékenység anyagi, szellemi bázisának továbbfejlesztésére fordítania.* Ez az arány természetesen országonként kisebb vagy nagyobb erőforrást jelent, megszabva azt is, hogy egy-egy szocialista ország milyen szélességben és összetételben folytathat kutató munkát.

A kutató, fejlesztő munkának ugyanis van egy kutatásiigény-minimuma. Létezik a kutató munkának egy „kritikus tömege", amelynél ha kevesebbet fordítunk az adott terület művelésére, akkor nem arányosan kevesebb, időben használható kutatási eredmény születik, hanem szinte semmi. Ha viszont többet költünk ennél, ez a kutatás átlagos hatékonyságát már csökkenteni fogja.

Egyenként egy-egy kisebb szocialista ország nem képes a kutatásigény-minimumot minden területen elérni, a termelést teljes szélességében világszínvonalon fejleszteni. De az országok közötti tudományos-műszaki és gazdasági együttműködéssel a szocialista világgazdasági rendszer ezt megteheti.

Hogy egy szocialista ország a kutatásban hol alakítson ki súlypontot, hová koncentrálja erőit, első megközelítésben az országok közötti *termelés*szakosítástól függ. Szerepet játszanak az adott országban a kutatások jelenlegi súlyponti területei. Egy-egy országban kifejleszthető szellemi kapacitás volumene és összetétele *visszahathat* a termelésszakosítási elképzelésekre, és határt szab nekik.

A kutató és fejlesztő kapacitásokat — épp úgy, mint a beruházásokat — meg kell tervezni. A nemzeti jövedelem tervezett évi növekedése, a felsőfokú képesítésben részesítendő lakosság száma és összetétele, valamint a felhalmozási alapból a kutató és fejlesztő kapacitások létesítésére, fenntartására fordítható erőforrásokra vonatkozó számítások alapján az egyes országok reálisan *elérhető* kutató- és fejlesztő kapacitása egy tervezett időpontra megadható.* A kapacitások létesítésének határideje úgy rögzítendő, hogy ez annyi évvel előzze meg a tervezett nemzeti jövedelem elérésének időpontját, amennyi idő szükséges át-

* A kutatási ráfordítások és a nemzeti jövedelem közötti függvénykapcsolatot ismerteti a szerző: A tudományos kutatás és a gazdasági fejlődés c. cikke. Valóság, 1964. 8. sz. 69—74. l.

* Uo.

lagosan ahhoz, hogy a kutatások eredménnyel záruljanak és felhasználásra kerüljenek. Tapasztalati adatok alapján ez az átfutási idő átlagosan öt év.

A különféle gazdaságfejlesztési célok megvalósításához *szükséges* kutatói és fejlesztői kapacitások a táborméretű gazdaságfejlesztési célkitűzések műszaki és gazdasági paraméterei alapján a kutatásigényességi együtthatók módszerével számíthatók ki.*

Amennyiben az így kidolgozott szellemikapacitás-mérleg egyensúlyba hozható, következhet a szükséges kapacitások nemzetközi struktúrájának megtervezése a termelés szakosításának távlati elképzelései alapján. Ez egyben kontrollja is lehet annak, vajon a termelésszakosítási elképzelések az egyes országok lehetséges kutatói kapacitásának figyelembevételével reálisak-e. A különféle termelési profilok kutatási-fejlesztési kapacitásigénye és az adott ország által létesíthető kapacitások volumene és szerkezete összevetésével eldönthető, hogy az ország hány termelési profilban vállalkozhat kutatásra és fejlesztésre. Ha a mérleg azt mutatná, hogy a szükséges kutatói kapacitások kellő időre nem építhetők ki, úgy a hiányt *tőkés licencek vásárlásával* lehet kiegyenlíteni, aminek ellenértékeként szocialista szabadalmak tőkés értékesítése szolgálhatna fedezetül.

Amennyiben az elsődlegesen kutatásigényes gép- és vegyipari ágazatokban a termelés szakosításában még nincs döntés, úgy az egyes országok szellemi kapacitásaik korlátai között szabadon — saját kockázatra — vállalhatnak termelési profilokat.

A szakosítás megtörténte vagy a szabad profilvállalás után az országnak vállalnia kell, hogy a termékcsoport termelésében biztosítja a termékek és a termelés mindenkori legmagasabb műszaki színvonalát, s így a többi országot folyamatosan ellátja korszerű és legfeljebb világpiaci átlagáru termékkel.

* A módszert ismerteti az OMFB 621/1964. sz. tanulmánya. OMFB. Budapest, 1964. február.

Néhány további feltétel

Feltételezve, hogy az ipari kutatások nemzetközi szakosítása az egyes országok lehetséges szellemi kapacitásainak és a különféle feladatokhoz szükséges kutatói kapacitások optimális méreteinek figyelembevételével megoldható, felmerül a tudományos-műszaki együttműködés néhány olyan elvi kérdése, amelyekben az együttműködéssel egyetértő felek egységes álláspontja szükséges. Ezek a következők:

a) *Eredmények átadása.* Amennyiben a termékcsoport kutatására, fejlesztésére és gyártására kijelölt országokban olyan új tudományos-technikai vívmányok születnek, amelyek *más,* a kutatás szakosításában részt vevő ország *más* iparágaiban felhasználhatók, ezeket az eredményeket az országok egymásnak a kölcsönösség elve alapján átadják. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha előzetes megállapodás alapján két vagy több ország gyártja ugyanabba a profilba tartozó termékeket. *Mindkét esetben tisztázandó azonban, hogy a kölcsönösen átadott eredmények értékének évi egyenlege elszámolásra kerüljön-e vagy sem.* Állást kellene foglalni továbbá abban is, hogy a kutatási szakosításban részt nem vevőknek az eredmények átadása a szokásos árucserére vonatkozó feltételek mellett történjék-e.

b) *Kölcsönös kötelezettségvállalás.* A kutatás szakosításában részt vevő országoknak kölcsönösen kötelezettséget kell vállalniok, hogy szükségleteiket a szakosításban részt vevő országok termékeiből fedezik, feltételezve, hogy a szállító ország biztosítani tudja a termékek állandó korszerűségét és legfeljebb a világpiacon kialakuló átlagáron adja át azokat. Más feltételekben azonban az országok külön is megállapodhatnak. A szakosítást általában termékcsoport mélységben ajánlatos végrehajtani.

c) *A termelési kooperáció.* Az ágazatonként szakosított kutatási és termelési kapacitások között szükségszerű a nemzetközi kooperáció. Ne-

hezen képzelhető el, hogy egy termelési ágazatra szakosított nemzeti kutatóbázis e termelési ágazat, gyártási profil fejlesztésével kapcsolatos anyagok, alkatrészek, szerkezeti elemek teljes körére kutatást folytasson. De ez nem is szükséges. Ha ugyanis a termelés szakosítása alapján szakosítjuk a kutatásokat, akkor a különféle végtermékek korszerű színvonalon való gyártásához szükséges alkatrészeket a végterméket gyártó ország onnan szerzi be, ahol ezek fejlesztése, illetve gyártása folyik.

Például, ha Magyarország vállalja az átviteltechnikai, mikrohullámú berendezések folyamatos kutatását, fejlesztését és gyártását, ez nem jelenti egyben azt, hogy e berendezés gyártásához szükséges valamennyi szerkezeti anyag, elektroncső vagy más rádiótechnikai szerelvény, alkatrész fejlesztése is Magyarországon történjék. Csak az szükséges, hogy ilyen berendezések korszerű színvonalon való gyártásához szükséges valamennyi építőelem lehetőség szerint KGST-országokból beszerezhető legyen. Kivételt ez esetben csak olyan alkatrész fejlesztése jelenthet, amelyek kutatása csak a felelős ágazati kutatóbázis irányítása mellett oldható meg és más KGST-országokban való kifejlesztése, gyártása nem volna gazdaságos.

Amennyiben fennáll a nemzetközi kooperáció lehetősége, és ez gazdaságosabbnak látszik, mint az alkalmazott kutatások kiterjesztése az adott országban, az együttműködésnek több útja lehetséges:

— a végtermék gyártásáért felelős ország az itthon gazdaságosan nem fejleszthető és gyártható félkésztermékeket más országból megvásárolja,

— licencet vásárol az alkatrész gyártására,

— kutatási megbízást ad annak az országnak, amelynek a szóban forgó alkatrész stb. fejlesztése a profiljába tartozik.

Tanulmányomban csak néhány gondolat felvetésével kívántam hozzájárulni a szocialista nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztésénél felmerülő közgazdasági problémák megvilágításához.

Meggyőződésem, hogy gyümölcsöző termelési munkamegosztást az ipari kutatások nemzetközi szakosításának megoldása nélkül nem valósíthatunk meg.

Szakasits D. György

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa és a Közös Piac*

J. Siskov cikkében a KGST és a Közös Piac tevékenységének egybevetéséhez vet fel néhány szempontot, a nemzetközi munkamegosztás és a munkamegosztást közvetítő külkereskedelem oldaláról.

A szerző vitába száll azzal a nézettel, amely a külkereskedelmi forgalomnak a termeléshez való arányából a munkamegosztás, illetve az integráció alacsonyabb vagy magasabb fejlettségi fokára következtet.

Néhány burzsoá közgazdász azt hangoztatja, hogy a Közös Piac országai közötti munkamegosztás magasabb fokú — írja Siskov —, mivel a külkereskedelmi forgalom volumenének a termelés volumenéhez viszonyított aránya Nyugat-Európában, nevezetesen az EGK országaiban, magasabb, mint a KGST országaiban.

A KGST-tagországoknak a világkereskedelemben való részesedése 9,5%, a világ ipari termelésében pedig 29—30%, míg Nyugat-Európa kapitalista országainak megfelelő részesedése több mint 40, illetve 22—23%.[1] Ebből kiszámítható a „nem-

* J. Siskov a Voproszi Ekonomiki 1965. 1. számában megjelent cikkének rövid ismertetése.

[1] Mezsdunarodnaja, Zsizny, 1963. 9. sz. 24. l.

zetközi munkamegosztás együttható-ja": Nyugat-Európában 40:23=1,73, a KGST-ben pedig mindössze 9,5:30=0,32. A két mutató egybevetése bizonyos fokig utal arra — állapítja meg Siskov —, hogy a KGST-tagállamok közötti munkamegosztás színvonala még nem kielégítő.

De elegendő alapnak tekinthető-e a külkereskedelmi áruforgalom volumenének a termelés volumenéhez (vagy a nemzeti jövedelem volumenéhez vagy a lakosság számához) való aránya valamely államcsoport nemzetközi munkamegosztása és külkereskedelme fejlettségi szintjének megítéléséhez? E kérdésre a szerző a nemzetközi munkamegosztás és kereskedelem szintjét befolyásoló tényezők vizsgálatával keresi a választ.

A nemzetközi munkamegosztás fokát, a nemzetközi kereskedelem fejlettségi szintjét mindenekelőtt a termelőerők fejlettségi szintje, a termelés szakosodása, valamint az utóbbival szorosan összefüggő belső piac nagysága határozza meg. A külső piacon a termelés szakosodása és a piac felvevőképessége közötti összefüggés nem jelentkezik olyan közvetlenül, mint az országon belül.

Egy gazdaságilag fejlett országnak a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel alapjául és kiinduló pontjául elsősorban az adott országon belüli munkamegosztás szolgál, amelyben pedig a termelőerők fejlettsége fejeződik ki. *Az ország termelőerőinek fejlettsége* kettős hatást gyakorol az országnak a nemzetközi munkamegosztásban való részvételére. Egyrészt a belső piac bővítésének, az ország ipari berendezésekkel, élelmiszerrel, sőt nyersanyaggal való ellátása növelésének és ennek következtében az export- és importszükséglet csökkenésének irányában hat. Másrészt lehetővé teszi, sőt nagymértékben elkerülhetetlenné is teszi a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott bekapcsolódást, hiszen a termelés szakosításával együtt jár a termelés koncentrációja, a sériagyártásra való áttérés, amire a belső piac keretei szűkek. Ez a termelés egyre szélesebbkörű kooperációjához is vezet, amely szintén nem szorítkozhat egyetlen ország méreteire.

A nemzetközi munkamegosztásban való részvételt *a belső piac felvevőképessége* is befolyásolja: minél nagyobb a belső piac felvevőképessége, annál kisebb — egyéb körülmények változatlansága esetén — exportszükséglete. A belső piac felvevőképessége számos tényezőtől függ, amelyek bizonyos mértékben a nemzeti jövedelem volumenében összegeződnek. A nemzeti jövedelem nagysága képet ad az ország általános fizetőképes keresletéről a fogyasztási cikkek és a termelőeszközök iránt. Bár ennek az összesített keresletnek a struktúrája függ a nemzeti jövedelem elosztásának jellegétől, és a piac méretei nem esnek egybe pontosan a nemzeti jövedelem nagyságával, mégis, ahogy Varga Jenő megjegyzi, a nemzeti jövedelem nagysága megközelítő képet adhat a piac méreteiről.[2]

A szerző a nemzeti jövedelem volumene és az exportkvóta közötti összefüggés elemzéséhez az alább közölt táblázatot állította össze.[3]

Ezek az adatok azt mutatják, hogy olyan országokban, amelyekben a termelőerők fejlettségi szintje nagyjából azonos, az exportkvóták a nemzeti jövedelemhez képest fordított arányban változnak (természetesen nem szigorú matematikai érte-

(1961. évre vonatkozó adatok)

Ország	Nemzeti jöv.		Exportkvóta	
	Milliárd $	az USA nemzeti jövedelmének %-ában	a bruttó nemzeti termék %-ában	a Belga-Luxemb. Szöv. export kvótája %-ában
USA	424,0	100,0	4,0	13,4
NSZK	63,1	14,8	15,6	52,3
Anglia	61,5	14,5	13,7	46,0
Belga-Luxemburgi Szöv.	10,1	4,4	29,8	100,0

[2] Lásd J. Varga: Ocserki po problemam politekonomii kapitalizma, Politizdat, 1964. 322. l.

[3] A Monthly Bulletin of Statistics számításai alapján (United Nations, 1963. június). Az egyes országok nemzeti jövedelmének $ -ra való átszámítása a hivatalos valutaárfolyam alapján történt. Az exportkvótát a szerző úgy számította ki, hogy az export értékét elosztotta a bruttó nemzeti termék értékével, folyó árakon számítva.

lemben, mivel az exportkvóta nagyságára más tényezők is hatnak). A nagyjából azonos fejlettségű országokban, ahol a nemzeti jövedelem volumene is kb. azonos (NSZK és Anglia), az exportkvóták is hasonlók. Ez a törvényszerűség a szocialista táborban is megfigyelhető.

Mindezekből még egy törvényszerűség is következik, írja a szerző. Minél kisebb az ország belső piaca, annál nagyobb az illető ország részesedése a világexportban a világtermelésben való részesedéséhez képest:[4]

Néhány tőkésország részvétele a nemzetközi munkamegosztásban 1962-ben

Ország	Nemzeti jövedelem (milliárd $)	A tőkés világ ipari termelésében való részesedése (%-ban)	Az ipari cikkek exportjának volumene (millió $-ban)	Az ipari termelésben való részesedés 1%-ára jutó export (millió $-ban)	A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel együtthatóinak aránya (USA=1)
USA	452,0	45,11	11 830	262,3	1,0
NSZK	68,0	9,13	11 740	1285,8	4,9
Hollandia	10,75	1,21	2 208	1824,8	6,96

A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel mértékét a *hiányzó munkaeszközök, nyersanyagok, élelmiszerek* és egyéb árucikkek importszükséglete is meghatározza. Az ország saját nyersanyag- és élelmiszerforrásokkal való ellátottságának szintje a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel fokával — egyéb körülmények azonossága esetén — szintén fordított arányban áll.

A KGST-n és az EGK-n belüli kölcsönös kereskedelem volumenének összehasonlításakor tehát figyelembe kell venni, hogy a KGST-be tartozik a Szovjetunió, amely a természeti kincsek óriási készleteivel és hatalmas belső piaccal rendelkezik. Az EGK-ba viszont olyan kis országok is tartoznak, amelyek nemzeti terméküknek több mint a felét exportálják.

A fent kifejtett meggondolások alapján a KGST és a Közös Piac országainak összehasonlításánál az export volumenének a termelés volumenéhez való arányát (vagy a világ áruforgalmában és termelésében való részvételük arányát stb.) kifejező együtthatók egybevetése félrevezető. Helyesebben járunk el, ha nem az abszolút mutatókat, hanem bizonyos indexek dinamikáját, mint pl. az integráción belüli áruforgalom, valamint az integráción kívüli országokkal folytatott kereskedelem növekedési indexeit, az ipari termelés és a külkereskedelem növekedési indexeinek összefüggését hasonlítjuk össze.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődésének indulási feltételei rendkívül kedvezőtlenek voltak az európai szocialista országok számára. Történelmileg úgy alakult, hogy nem a legfejlettebb kapitalista országok léptek a szocializmus útjára, hanem a gazdasági fejlődés közepes vagy éppen alacsony színvonalát elért országok. Kelet-Európa országaiban egy főre számítva 2—3-szorta kevesebb ipari terméket állítottak elő, mint Nyugat-Európában. Külkereskedelmük kis volumenű volt, lényegében a nyugat-európai országokkal való kereskedelemre korlátozódott, és exportjuk főleg mezőgazdasági termékekből és nyersanyagokból állt. Egymás közötti, valamint a Szovjetunióval folytatott kereskedelmük volumene kicsi volt.

Azoknak az európai országoknak az egymás közötti kereskedelme, amelyek jelenleg a KGST keretébe tartoznak, 1938-hoz képest már 1948-

[4] Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija c. folyóirat 8. száma „Ekonomicseszkoje polozsenyije kapitaliszticseszkih sztran" c. mellékletének adatai alapján számítva.

ra hétszeresére, 1962-re pedig 51,6-szeresére növekedett. Összehasonlításul a szerző megemlíti, hogy az EGK országai között az áruforgalom ez alatt az idő alatt 11,3-szeresére nőtt, tehát a növekedés üteme a Közös Piacban 4,5-ször alacsonyabb volt, mint a szocialista országokban.[5]

Milyen hatással volt az integráció a Közös Piac országai közötti áruforgalom növekedési ütemére? 1957 és 1962 között a Közös Piacba tartozó országok egymás felé irányuló kivitelének volumene 89,3%-kal, a KGST tagországaié pedig 72,3%-kal növekedett. Úgy tűnhet, hogy sikerült a kapitalizmus piacproblémájára megoldást találni, amely biztosítja a kapitalizmusnak a szocializmussal szembeni fölényét a nemzetközi munkamegosztás fejlődési ütemében. De helytelen volna ezt a gyors növekedési ütemet egyedül a Közös Piac keretében végrehajtott integrációs intézkedések kedvező hatásának tulajdonítani. Már 1953 és 1955 között, tehát a Közös Piac létrehozása előtt, az ezen országok közötti kereskedelem volumenének növekedési üteme viszonylag gyors volt. Az utóbbi években pedig megfigyelhető, hogy kimerülőben vannak az ötvenes évek konjukturális fellendülését biztosító tényezők és az integrációs folyamatok hatékonysága. Az áruforgalom növekedési üteme, miután 1960-ban elérte csúcspontját, csökkenni kezdett; ezt az irányzatot még fokozza a Közös Piac országaiban az ipari termelés és a tőkebefektetések növekedési ütemének csökkenése.[6]

Az integráción belüli áruforgalom a külkereskedelemnek csak egyik vetülete, amelyet a többivel összefüggésben is meg kell vizsgálni. A táblázatból kiderül, hogy 1957 és 1962 között a KGST-államok jóval megelőzték a Közös Piac országait az áruforgalom teljes volumenének növekedési ütemében és még inkább

A KGST és az EGK országai külkereskedelmi forgalmának növekedése 1957 és 1962 között

1957=100

Megnevezés	KGST-országok	EGK-országok
Az áruforg. teljes volumene	162,8	148,6
Övezeten belüli áruforgalom	172,3	189,3
Áruforg. az övezeten kivüli országokkal	147,4	131,2
Ezen belül a fejlődő országokkal	186,6	111,6

az övezeten kívüli, különösen a fejlődő országokkal folytatott kereskedelem fejlődési ütemében.

Ha pedig az EGK országaival csak azokat a KGST-tagállamokat hasonlítjuk össze, amelyek a belső piac méretei és a termelőerők fejlettségi színvonala tekintetében legalább viszonylag közel állnak a Közös Piac országaihoz — például Csehszlovákiát, NDK-t és Lengyelországot, akkor a következő képet kapjuk:[7]

A kölcsönös áruforgalom növekedése

(folyó árakon számítva)

Országcsoport	Valutaegység	1957	1961	1961. évi index 1957=100
NDK, Csehszlovákia, Lengyelország	Millió csehszlovák korona	3708	7670	206,9
EKG országai	Millió $	7160	11850	165,5

Ily módon a Közös Piac fennállása mellett, amikor az integrációs folyamatok meggyorsították az övezet tagállamai közötti munkamegosztást, a szocialista országok továbbra is előnyben vannak az egymás közötti áruforgalom növekedési ütemében állapítja meg a szerző.

M. Á.

[5] Statistical Yearbook (United Nations, 1961.) számításai alapján. Lásd még Monthly Bulletin of Statistics, United Nations, 1963. júl.

[6] A Monthly Bulletin of Statistics (United Nations, 1962. június, 1963. június) adatai alapján.

[7] BIKI 5. számú melléklete, 1963. 142. l.; Statistical Yearbook, United Nations, 1961, 1962.

Közgazdászok és matematikusok kerekasztal-konferenciája*

A Szovjetunióban 1964 második felében a „Szovjetunió", a „Voproszi Ekonomiki" és az „Ekonomicseszkaja Gazeta" című lapok szerkesztősége kerekasztal-konferenciát hívott egybe, amelynek témája: „A matematika alkalmazása a közgazdaságtanban" volt. A konferencián sok tudós vett részt: a tudományos intézetek és felsőoktatási intézmények dolgozói, s jelen voltak az ipari, tervező és statisztikai szervek, valamint a számítási központok vezető munkatársai. A konferencián L. M. Gatovszkij, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja elnökölt.

A hozzászólások — témájukat tekintve — rendkívül szerteágazóak voltak. Filozófiai, közgazdasági elméleti, tervezés-módszertani kérdések sokasága vetődött fel, s a hozzászólók egy része foglalkozott a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásának gyakorlati problémáival. Ebben az ismertetésben ez utóbbi témakörben elhangzott hozzászólásokról kívánok csak beszámolni, mert — véleményem szerint — egyrészt a magyar közgazdászokat elsősorban ezek a kérdések foglalkoztatják, másrészt az elméleti kérdésekkel kapcsolatos hozzászólások ismertetése nem adna teljes képet az olvasónak az egész kérdéskomplexumról, csak egy-egy kiragadott (ott felvetődött) mozaikot ábrázolna.

Gatovszkij akadémikus bevezetőjében abban jelölte meg a kerekasztal-konferencia célját, hogy ezzel a vitával is mozgósítani kívánják a közgazdászokat és matematikusokat a közös munkára, amellyel együttesen megoldják a tervezés optimalizálásának problémáit, valamint a gazdasági vezetésnek az elektronikus számítóközpontok felállításával, a közgazdasági-matematikai módszerek következetes, széleskörű alkalmazásával kapcsolatos feladatait.

E feladatok megoldása végett a szovjet kormány több határozatot hozott; létrehoztak egy sor központi szervet, tudományos intézetet, így a többi között a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Központi Közgazdasági-Matematikai Intézetét, a Szovjetunió Tervhivatalában és a Szovjetunió Népgazdasági Tanácsa mellett speciális osztályt szerveztek a matematika alkalmazásának kutatására, szélesítik a számítóközpontok hálózatát stb.

Gatovszkij akadémikus megállapította, hogy bár a Szovjetunióban az utóbbi időben jelentős mértékben előrehaladt a matematikai módszerek és elektronikus gépek alkalmazása a tervezésben és a gazdasági vezetésben, ezek a lépések még csak a kezdet kezdetét jelentik abban a hatalmas és bonyolult tudományos és gyakorlati munkában, amelyet az optimális tervezés és a népgazdasági vezetés rendszerének kidolgozása megkíván.

Gatovszkij akadémikus szerint minél helyesebben, gyorsabban, mélyebben és minél szélesebb körben alkalmazzák a matematikát és kibernetikát a tervezésben, annál inkább lehetséges a szocialista gazdaság természetében rejlő fölényt érvényesíteni a kapitalizmus felett,, annál inkább bontakoznak ki a tervgazdaság előnyei.

A mostani társadalmi munkamegosztás mellett — mondta Gatovszkij

* Az ismertetés a Voproszi Ekonomiki 1964. 9. száma alapján készült.

— a különféle szférák, ágazatok, körzetek és vállalatok között a gazdasági kapcsolatok egyre sokoldalúbbá váltak. Ilyen bonyolult és összetett gazdasági kapcsolatok mellett a gazdasági folyamatok elemzéséhez és az operatív beavatkozáshoz, központilag és helyileg egyaránt, a modern számítástechnika legszélesebb körű alkalmazása szükséges.

A modern számítástechnika alkalmazása természetesen megköveteli a gazdasági folyamatokat tükröző egész információrendszer megváltoztatását a gazdasági élet legkisebb egységétől a legmagasabbig. A modern számítástechnika alkalmazásának jelentősége a tervezésben elsősorban nem abban áll — hangsúlyozta —, hogy jelentős időmegtakarítást eredményez és a számítások pontosságát lényegesen javítja, hanem abban, hogy új eszközöket ad a tervezők kezébe, amelyekkel lehetővé válik különböző variációk kidolgozása, e variációk hatékonyságának megállapítása, az optimális variáns kiválasztása, egyszóval a tervezés tudományos színvonalának lényeges emelése.

A különböző szintű modellek bevezetése új korszakot nyit a tervezés módszertanának tökéletesítésében. Gatovszkij akadémikus igen sokoldalúan elemezte a matematikai módszerek és a kibernetika alkalmazásának jelentőségét a közgazdaságtudomány fejlődésében. Véleménye szerint túlzás nélkül állítható, hogy a kibernetika fejlődése — minthogy az egész közgazdaságtudománnyal szemben új követelményeket támaszt — bizonyos mértékben hat a közgazdaságtudományra, amennyiben szükségszerűvé teszi, hogy a közgazdaságtudomány (mai színvonalának és sajátosságainak megfelelően) a természettudományi és műszaki tudományos kutatások szervezési formáiból és módszereiből egyre többet átvegyen, és segít abban, hogy a közgazdaságtudomány megszabaduljon a terméketlen absztrakciók ballasztjától.

A matematikai módszerek eredményes alkalmazásához Gatovszkij akadémikus szerint gyorsabban kellene elsajátítaniok a közgazdasági elméletet azoknak, akik a közgazdasági-matematikai módszerek kidolgozásával foglalkoznak. A matematika nem helyettesíti a közgazdaságtudományt, alkalmazásának megvannak a reális határai. Pillanatnyilag persze nem fenyeget az a veszély, hogy ott is alkalmazzák a matematikát, ahol ez helytelen és meg nem engedett lenne. A problémát ma inkább az okozza, hogy még csak kevés területen alkalmazzák ezeket a módszereket, s a fő cél most a további alkalmazási lehetőségek feltárása.

J. A. Oblomszkij (a Szovjetunió Tervhivatalának munkatársa) ugyancsak hangsúlyozta a közgazdasági-matematikai módszerek alkalmazásának jelentőségét a tervezés további tökéletesítésében. Beszámolt arról, hogy a Szovjetunió Tervhivatala többszáz számológéppel és sok tabulátorral rendelkezik. Külön számítástechnikai központja van, most építenek számára új épületet, s a legmodernebb elektronikus számítógépekkel szerelik fel. A Tervhivatal számítástechnikai központja kidolgozta például az ágazati kapcsolatok naturális tervmérlegeit. A közelmúltban vitatták meg a Tervhivatalban a Közgazdasági Kutató Intézet által összeállított 1970-es távlati népgazdasági mérleget. Az intézet ezt a munkát tovább folytatja.

A hozzászóló szerint a legfontosabb feladat ma az, hogy az elméleti eredményeket a gyakorlatban alkalmazzák, vagyis, hogy a szóban forgó és kidolgozott módszereket bevezessék a tervezésbe; kialakítsák a szükséges gyakorlati metodikát. Ezen a területen elég nagyok a nehézségek. Akik ismerik a közgazdasági matematikai módszereket, nem ismerik a tervezés gyakorlatát; a tervezés gyakorlati szakemberei pedig nem rendelkeznek kellő matematikai felkészültséggel. Nehézséget jelent az is, hogy az optimalizálási módszereket eddig úgy dolgozták ki, hogy egy kritériumra optimalizáltak; nyilvánvaló azonban, hogy a tervezésben nem egy, hanem igen sok tényezőt kell számításba venni, amelyek közül több egymásnak ellentmondó. Erre a hozzászóló néhány példát említett meg. Például a beruházások tervezésében mérlegelni kell egyrészt azt, hogy a Szovjetunió iparának a keleti területekre való

telepítése milyen gazdaságos volna, hiszen ez az országrész óriási és igen olcsó nyersanyag- és tüzelőanyag-forrásokkal rendelkezik. Másrészt viszont számolni kell a meglevő üzemek rekonstrukciójának és bővítésének előnyeivel, hiszen ez sokkal kevesebb eszközt és időt igényel; a meglevő üzemek többsége pedig a Szovjetunió európai részében és az Urálban van. Hasonló problémák vetődnek fel a specializációval kapcsolatban és még több népgazdasági szintű kérdésben.

Nehezíti az előrehaladást Oblomszkij szerint az is, hogy sokan valamennyi problémát egy csapásra szeretnék megoldani: a legalsó szinttől a legfelső szintig egyszerre akarják létrehozni a számvitel, a tervezés, az igazgatás, a számítástechnikai központok egységes rendszerét stb.

A felvetődött nehézségek egy része már áthidalható. A tervet például ki lehet dolgozni egy-egy optimalizálási kritérium szerint: a termelési költségek minimalizálásával, a termelékenység maximalizálásával, a termelés maximalizásával adott beruházási színvonal mellett stb. Két-három-négy kritérium alapján való optimalizálás már jelentős segítséget ad a leghatékonyabb népgazdasági terv összeállításához.

Célszerű a közgazdasági-matematikai módszerek alkalmazását már most elkezdeni azokon a területeken, ahol a feltételek már adottak, nem várva arra, míg minden ezzel kapcsolatos problémát megoldanak. Például a szükségletek felméréséhez máris ki lehet dolgozni azokat a progresszív normatívákat, amelyek a matematikai módszerek alkalmazásában nélkülözhetetlenek; össze lehet állítani a nagyobb gazdasági egységek (körzetek) regionális mérlegeit, a tüzelőanyag- és energiamérleget (országosat és körzetenkéntit); meg lehet határozni a beruházások elosztását a hasonló termékeket előállító vállalatok között. Ilyen feladatok megoldásához alkalmazni lehet közgazdasági-matematikai módszereket. Ugyancsak alkalmazhatók ezek a módszerek a telepítési feladatok megoldásában (pl. azonos termékeket előállító vállalatok legcélszerűbb elhelyezése), szállítási problémáknál (költségminimalizálás), a lakosság szükségletei változásának becslésénél a reáljövedelem-növekedés függvényében, az iskolák, kórházak, színházak és más kulturális és szolgáltató intézmények építésével kapcsolatos tervezési kérdésekben. A felsoroltakon kívül — mondta a hozzászóló — még igen sok olyan terület van, ahol már most lehet alkalmazni a közgazdasági-matematikai módszereket.

T. Sz. Hacsaturov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja nagy jelentőséget tulajdonított a modern számítástechnika alkalmazásának a népgazdasági mérlegek továbbfejlesztésében. A modern nagyteljesítményű számítástechnika azonban igen fejlett információrendszert kíván, a számvitel rendszerének átalakítását, valamint a számítóközpontok széles hálózatát követeli meg. Hacsaturov akadémikus hangsúlyozta, hogy a kibernetika alkalmazása a tervezésben nem korlátozódik arra, hogy a jelenlegi tervezési módszereket tökéletesíti vagy a tervezési időt jelentékenyen gyorsítja. Jelentősége ennél sokkal nagyobb, hatékony eszközt ad a gazdasági irányításban a gazdasági kategóriák fölhasználásához (pl. az értékszámításokban, árszámításokban, termelékenységszámításokban, hatékonyságszámításokban stb.). Véleménye szerint elejét kell venni annak a káros törekvésnek, hogy a gazdasági jelenségek kapcsolatait leegyszerűsítsék azért, hogy könnyebben lehessen őket matematikai módszerekkel vizsgálni. Ilyen törekvés tapasztalható akkor, amidőn a gazdasági fejlődés alapjának egyedül a maximális jövedelmezőséget tekintik, vagy amikor az árakat a források elégtelensége alapján akarják meghatározni.

Hacsaturov véleménye szerint sem a legbonyolultabb feladatoknál (a népgazdaság egészét átfogó tervezésben) kell kezdeni a matematikai módszerek alkalmazását, hanem az egyszerűbb feladatok megoldásától fokozatosan kell eljutni a bonyolultabbig. Első lépcsőként a vállalati tervezésben kellene e módszereket alkalmazni, majd a gazdasági körzetek, köztársaságok, ágaza-

tok terveinek összeállításában, s csak ezek után egyes egyszerűbb népgazdasági szintű tervek összeállításában (pl. az anyagmérlegeknél) s végül a népgazdaság egészére vonatkozó tervekben.

O. V. Kozlova, a mérnök-közgazdász intézet rektora beszámolt az intézetben folyó kutatásokról. Foglalkoznak a különböző szintű tervezés rendszerének kialakításával, az információk egységes automatizált rendszerének kidolgozásával, valamint a matematikai módszerek és számítástechnikai gépek alkalmazásának a problémáival a műszaki-gazdasági számításokban. Az intézet munkatársai részben vállalati problémák megoldásán dolgoznak, részben pedig azt keresik, hogyan lehet alkalmazni az elektronikus számítógépeket az iparvállalatok irányításában.

A vállalati irányításra kidolgozott alapelvek felhasználásával megkonstruálták az elektronikus számítógépek alkalmazásával való vállalati irányítás centralizált rendszerének tervezetét. Ilyen rendszert dolgoztak ki például a „Lihacsov" autógyárban, a „Frezer" gyárban és másutt is. Ennek a rendszernek a segítségével az összes gazdasági munkát számítógépeken végzik; a vállalat gazdasági tevékenységének elemzését, a számvitelt, a műszaki-gazdasági és operatív tervezést, az anyagellátást, a bankműveleteket. A rendszer sémáinak gyakorlati kísérleti alkalmazása már folyik a vállalatoknál.

A tapasztalatok arra mutatnak, hogy kétféle típusú számítástechnikai központ létrehozása válik majd szükségessé. Egyrészt nagyvállalatok (vagy összevont vállalatok) mellett működő, másrészt több vállalatot kiszolgáló számítástechnikai központokat kell létesíteni. Ilyen számítástechnikai központ létesül például a „Frezer" gyár mellett Moszkvában. A gazdasági körzetek népgazdasági tanácsa mellett működő számítástechnikai központok fogják feldolgozni a folyamatos, operatív információkat, s ott fogják elkészíteni azokat a szintetikus mutatókat, amelyek szükségesek a vállalatok és iparágak gazdasági tevékenységének elemzéséhez. Az információk gyors feldolgozása lehetővé teszi, hogy a népgazdasági tanács valóban gyorsan, operatívan segítséget nyújthasson a vállalatoknak, elejét vegye a tervteljesítés során felmerülő nem kívánatos ellentmondásoknak; emeli az anyagok és nyersanyagok átirányításával kapcsolatos tevékenység színvonalát, így képes megelőzni a gazdaságtalan döntéseket.

N. P. Fedorenko akadémikus a népgazdaság tervezési és irányítási munkájának automatizálásáról beszélt. Hangsúlyozta, hogy meg kell teremteni a népgazdaság optimális tervezése, operatív irányítása és számvitele számára a technikai bázist. Ez a technikai bázis tulajdonképpen a számítástechnikai központok egységes állami hálózata, amelyben az egyes központokat egymással és az ország vállalataival egységes automatizált közlési rendszer kapcsolja össze. A közelmúltban létrehozott Központi Közgazdasági-Matematikai Intézetben folyó munkák a népgazdaság tervezésének és irányításának elméleti alapjait tanulmányozzák, különös tekintettel az országban létrehozandó egységes számítástechnikai hálózatra. Ezzel kapcsolatban az erők zömét arra koncentrálták, hogy kidolgozzák a népgazdaság különböző gazdasági egységei számára a gazdaságmatematikai modellek egységes komplexumát. Az intézet kísérleti objektumokon végez ilyen irányú munkát.

N. J. Kovaljov, a Szovjetunió Tervhivatala mellett működő Számítástechnikai Főközpont vezetője beszámolt azokról a feladatokról, amelyeknek megoldása már folyik a központban, illetve a közeljövőben fognak foglalkozni vele. Már sok olyan közgazdasági feladat megoldására képesek, amelyek különféle mérlegek összeállításával és az optimális tervezéssel kapcsolatosak. Ezek azonban egyelőre lokális feladatok, s nem jelentik még az optimális tervezést a szó igazi értelmében. Most kezdenek áttérni a lokális feladatok gazdaságmatematikai modelljének optimális tervezéséről ezek szintézisére. Már készül is ilyen típusú modellek szintézise. A Kovaljov vezetése alatt álló számítástechnikai központban az optimális tervezés módszereivel dolgoznak a

komplex ágazati kapcsolatok mérlegének modelljén, amelynek segítségével meghatározható a termelés, valamint a nemzeti jövedelem színvonala és fő arányai a három alapvető termelési tényező: a beruházások, a munkaerő- és nyersanyagforrások figyelembevételével. Számítások folynak ezenkívül optimális tüzelőanyagmérleg, optimális szállítási terv készítésével, a termelőerők optimális területi elhelyezésével kapcsolatban. Gazdaságmatematikai modellt dolgoztak ki és elvégezték a kísérleti számításokat arra vonatkozóan, hogy hogyan határozzák meg a kábelgyártásban a szintetikus anyagok alkalmazásának gazdaságosságát; számításokat végeznek optimális termelési kapacitás meghatározására vállalati és ágazati szinten egyaránt. Igen nagy munkát fejt ki a szóban forgó számítástechnikai központ az 1966—70-es népgazdasági terv kidolgozásával kapcsolatban.

Sokat tettek már a tömegméretű számítások gépesítéséért. Kiszámították az Orosz Köztársaság gépiparának feketefém-szükségletét gazdasági körzetenként, gépipari áganként és fémfajtánként. Részletes demográfiai számításokat készítettek a városi és falusi lakosságról. Ez a munka korábban három hetet igényelt, most 4—5 óra alatt végezték el.

A hozzászóló szerint nagy jelentőségű lesz a számítástechnika a gazdasági információk ésszerű rendszerének kidolgozásában.

L. B. Alter, a Szovjetunió Tervhivatala tudományos intézetének munkatársa beszámolt arról, hogy az intézet a Tervhivatal számítástechnikai központjával karöltve dolgozik az ágazati kapcsolatok mérlegének távlati tervén. Több mint 100 ágazati kutató intézet és tervező intézet részvételével dolgozták ki a közvetlen ráfordítások távlati koefficienseit; ezek segítségével határozzák meg nagyon sok ágazatban az ágazat távlati termelési volumenét. Az ágazati kapcsolatok mérlegével összefüggésben sok módszertani és gyakorlati probléma vetődik fel: mindenekelőtt tovább kell tökéletesíteni a normatívák, a közvetlen és közvetett ráfordítási együtthatók, a végső felhasználás kidolgozásának módszertanát; nagy munkát kíván a mérleg átalakítása dinamikus modellé, ahol már be kell kapcsolni a munkaerőigény, az állóeszközigény és a beruházási hányad paramétereit is.

(A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a konferencián több neves szovjet közgazdász hozzászólt még, így: Nyemcsinov, Sztrumilin, Novozsilov, Kantorovics, Tureckij és még mások. Hozzászólásaikat azért nem tartalmazza az ismertetés, mert túlnyomó többségükben elméleti kérdéseket vetettek fel, amelyeket külön cikkben, csak igen részletesen lehetne összefoglalni.)

A konferenciát Gatovszkij akadémikus zárszavában eredményesnek értékelte. Fontos elméleti és gyakorlati anyagot szolgáltatott a gazdaságmatematikai munkálatok tökéletesítési irányának megállapításához, a megoldandó feladatok helyes kiválasztásához, a számítástechnika további gyors fejlődési irányának meghatározásához.

Az eredmények és hasznos tapasztalatok elismerése mellett a konferencia elnöke felhívta a figyelmet azokra a hibákra, amelyek leküzdése a továbbhaladás feltétele. Ezek: a gépi matematika alkalmazásának és a gazdaságmatematikai modellek összeállításának alapját képező közgazdasági munka elmaradottsága; a gazdaságmatematikai kutató munka bizonyos mértékű elszakadása a tervezés és egyáltalán a népgazdaság konkrét gyakorlati szükségleteitől; elmaradás a számítástechnika minőségi színvonalában és az egyelőre még amúgy sem nagyszámú géppark kihasználásában a kutató és gyakorlati munkák során; elmaradás a káderek képzésében és továbbképzésében.

Gatovszkij akadémikus zárszavában részletesen foglalkozott több — a konferencián felmerült — elvi kérdéssel, s végül hangsúlyozta, hogy a közgazdaságtudományban alkalmazandó összes matematikai ágazatot tovább kell fejleszteni: a lineáris és nem lineáris programozást, a dinamikus programozást, legnagyobb mértékben alkalmazni kell a felsőmatematika különböző fejezeteit és az egész matematikai statisztikát.

Ulbrichné Ács Magda

Új szovjet folyóirat: „Közgazdaság és matematikai módszerek"

A Szovjetunió népgazdaságának fejlődése eddig együtt járt a tervezési és irányító rendszer extenzív növekedésével, de bizonyos határon túl ez a bővítés már nem hatékony, minthogy az apparátus képtelenné válik a dokumentáció időben való feldolgozására s a döntések kellő megalapozására.

A társadalmi termelés méreteinek növekedése a tervezéssel szemben másfajta követelményeket is támaszt: a gazdasági folyamatok szakadatlanságával együtt kell járnia a tervezés folyamatosságának, a terveknek mind rugalmasabbá kell válniuk, hogy bármikor végrehajthatók legyenek a szükséges korrekciók. Ilyen körülmények között felvetődik a népgazdaság irányítási rendszerének tudományos alapokon nyugvó, automatikus berendezések széleskörű alkalmazására épülő komplex átszervezése.

Mivel az irányítás elavult módszerei és eszközei nem felelnek meg a korszerű termelés fejlett műszaki bázisának, a kutatások kibernetikai módszereinek és a gyorsan működő számítási-döntési rendszereknek a megteremtése szükségessé válik.

A szovjet közgazdászoknak ma az a feladatuk, hogy kialakítsák az *optimális tervezésnek és irányításnak ezt az egységes gépesített rendszerét.* A probléma rendkívül bonyolult. A marxi—lenini közgazdasági elmélet alapján, a népgazdaság szükségleteinek és lehetőségeinek konkrét elemzésével, a matematika és a számítástechnika legújabb eredményeinek felhasználásával s a tudományos vizsgálat és elemzés korszerű eljárásaival már a legközelebbi időben ki kell dolgozni az *automatikus rendszerek feltételeinek megfelelő* tervezés és irányítás módszertani alapjait, termelési és gazdasági folyamatonként meg kell teremteni az irányítás optimális tervszámításainak konkrét módszereit és programjait, s az automatizált rendszerek irányításának típusterveit. A kidolgozandó elveket, módszereket és algoritmusokat ki kell próbálni a népgazdaság minden fontos láncszeménél, a különböző ágazatok vállalatainál, a köztársaságokban, népgazdasági tanácsoknál és állami bizottságoknál, a központi tudományos és tervező szerveknél.

A *„Közgazdaság és matematikai módszerek"* (Ekonomika i matyematyicseszkije metodi) című folyóirat, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Központi Gazdaság-matematikai Intézetének kiadványa, kéthavonta jelenik meg. A folyóirat célja, hogy tisztázza a matematikai módszerek és a számítástechnika közgazdasági kutatásban és gyakorlatban való alkalmazásának problémáit, közreadja a Szovjetunióban és külföldön szerzett tapasztalatokat, módszertani segítséget adjon a tervező szervek, vállalatok és tudományos intézmények munkatársai számára.

A gazdasági folyamatok matematikai modellezése című rovatban cikkek jelennek meg a legfontosabb közgazdasági feladatok matematikai módszerekkel való megoldásáról. A *Matematikai programozás* rovata olyan publikációknak ad helyet, amelyek a lineáris, kvadratikus és konvex programozással, a dinamikus programozással, a szélsőérték-feladatok módszereinek tisztázásával, a gráfelmélet, a diszkrét programozás legfrissebb eredményeivel foglalkoznak. *A valószínűség-elmélet és a matematikai statisztika alkalmazása a gazdasági vizsgálatokban* című rovat szolgáltatáselmélettel, korrelációval, statisztikai felmérések módszereivel, szélsőérték-feladatok statisztikai közelítésével és irányított véletlen folyamatokkal foglalkozó cikkeket közöl.

A folyóiratban hangot kapnak a számítástechnika hatékony tervezési és irányítási alkalmazásának, az információk automatizált rendszerekben való feldolgozásának kérdései, a programozás automatizálásának, a sokprogramú munka gépi megszervezésének korszerű módszerei, a közgazdasági és a műszaki kibernetika fontos szempontjai, amelyek az ember és a gép együttes

tevékenységére vonatkoznak, a több gép egységes számító komplexumban való működtetésének problémái, a közgazdasági algoritmusok gépi realizálásának ésszerű módjai.

A *Tudományos konzultáció* rovata olyan anyagokat közöl, amelyek az olvasók széles köre számára érthető formában foglalkoznak gazdasági-matematikai modellekkel, a kibernetika matematikai módszereivel, a számítástechnika problémáival és a közgazdasági-matematikai vizsgálatok népgazdasági meghonosításával.

Az első számot V. Sz. *Nyemcsinov* akadémikusnak *A társadalmi munkamegosztás statikus modellje* című posztumusz cikke nyitja meg, amelyben a szerző a népgazdasági modellek alapvető problémáinak komplexumát tárgyalja. Az olyan matematikai modell felépítése, amely a népgazdaság valódi szerkezetét tükrözi, s a gyakorlati számítási feladatokhoz is felhasználható, rendkívül bonyolult feladat. Nagyszámú gazdasági mennyiség között kell az összefüggéseket felkutatni, s ezeket egészében még a modern elektronikus számítógépek alkalmazásával sem lehet egyszerre megragadni. Nyemcsinov akadémikus említett cikke e probléma új és érdeklődést keltő megoldásait tartalmazza.

A népgazdasági modellt a szerző szerint különböző, egymással kölcsönös kapcsolatban lévő részmodellek összességének kell tekinteni, mégpedig úgy, hogy a népgazdaság egészének általános ábrázolásáról fokozatosan át kell térni a különböző oldalak és részrendszerek mind konkrétabb leírására.

Minden soronkövetkező modell felállításakor a megelőző, általánosabb modell alapján meghatározható a gazdasági paraméterek olyan rendszere, amely az új modellben már a korlátok és konstansok szerepét tölti be.

Az összes kiinduló adatok kölcsönös egyeztetése és mérlegelése céljából ki kell dolgozni a termékek és a munka kiinduló mérlegmodelljét. Ehhez a népgazdasági szükségletek tervezésénél mintegy 1500 tételt kell felvenni (közelítő számításokhoz 200—300 is elég).

E modell alapján meghatározhatók egy ágazat összes termelésének — amelybe a helyettesítő termékek is beletartoznak — teljes munkaráfordításai. A kiinduló modell alapján számított teljes munkaráfordítás mennyiségének mérlegformában kell tükröznie azt a termelési-technológiai kombinációt, amely az ágazati termékre vonatkozóan a beszámolási időszakban ténylegesen érvényesült.

Ahhoz, hogy eljuthassunk a termelés technológiai eljárásainak legjobb (optimális) kombinációjához, a társadalmilag szükséges munkaráfordítások mind részletezettebb modelljét kell felállítani. Ez tartalmazza — állandó nagyság és összetétel mellett — a beszámolási időszakra számított teljes munkaráfordításokat. A helyettesítő termékek előállításának optimális kombinációja esetén a termékenkénti teljes munkaráfordítások nem lehetnek nagyobbak, mint amennyit a beszámolási időszakban előállításukra ténylegesen fordítottak.

A társadalmi munkamegosztás statikus modellje öt különböző, de kölcsönösen összefüggő részmodellből áll:

1. A termékek és munka kiinduló modellje;
2. a társadalmilag szükséges munkaráfordítások modellje;
3. az általános ágazati és területi munkamegosztás modellje (pénzben kifejezve);
4. a termékek ágazaton belüli differenciálódásának modellje;
5. az ágazaton belüli, a különböző vállalatok közötti munkamegosztás modellje.

A modell fő jelentősége abban áll, hogy 1. lehetővé teszi a társadalmilag szükséges munkaráfordítások meghatározását; 2. gazdasági hatékonysági normatívák formájában teszi értékelhetővé a meghatározott álló- és forgóeszközök, illetőleg természeti források felhasználásával végzett munka eredményét;

3. lehetővé teszi a gazdasági tevékenység jövedelmezőségi normatíváinak meghatározását mind az ágazatok, mind a különböző vállalatok szintjén.

A társadalmi munkamegosztás modellje lehetővé teszi az SZKP programjában kifejtett feladat gyakorlati megoldását — „Az áraknak mind nagyobb mértékben kell tükrözniük a társadalmilag szükséges munkaráfordítást, s minden normálisan dolgozó vállalatnál biztosítaniuk kell a termelési és forgalmi költségek megtérülését, valamint bizonyos nyereséget".

V. Sz. Nyemcsinov akadémikus halála sajnos félbeszakította e cikken végzett munkáját. Néhány részlet megoldatlan maradt. Ettől függetlenül azonban a társadalmi munkamegosztási modell felépítésének mint összefüggő részmodellek egységének gondolata e fontos közgazdasági probléma megoldásának új és eredeti közelítését adja.

A folyóirat további részében *A. A. Konyusz* cikke következik *Marx matematikai sémái mint az ágazati mérlegszámítások alapja* címmel.

Mint ismeretes, az első, az 1923—24. évi ágazati mérleg a Szovjetunióban Marx újratermelési sémáján alapult, természetes tehát, hogy az ágazati mérleg elemzése is a marxi formulákból indul ki.

Az ágazati mérleg sakktábla formában készül, s függőleges oszlopaiban ágazatonként a termelési eszközök ráfordításait, a munkabért és a kapott nyereséget tüntetik fel. Az ágazati mérleg naturális mértékben és pénzértékben készül. A naturális formában kifejtett mérlegben a nyersanyagok, a villamos energia, a segédanyagok, az állóeszközök fajtánként és a nekik megfelelő számítási egységekben szerepelnek, de ugyanígy tartalmazza a mérleg a különböző kvalifikációjú munkaórák számát is, tehát a meghatározott termékmennyiség előállításához adott időszakban szükséges összes naturális ráfordításokat. A pénzformában készülő mérlegben mindezek a naturális ráfordítások folyóárakon (felhasználói árakon) kerülnek értékelésre, és a mérleg egy sorral bővül, amely a termelési érték és az összes ráfordítások eltérését, a nyereséget tükrözi.

Ha a pénzben kifejezett mérleg termelésieszköz-ráfordításait egy összegbe vonjuk, e mérleg oszlopainak adatai algebrai formában mutatják az áru értékének marxi szerkezetét: *az érték az előlegezett állandó tőkerésszel, plusz változó tőkerésszel, plusz a többlettermék értékével egyenlő.* Ennek megfelelően a pénzben kifejezett mérleg táblájában az ágazatok jövedelmezőségének Marx másik, a profitrátát meghatározó formulája szerint kell megmutatkoznia, a többlettermék értékének és a termelési költségeknek (a termelőeszköz- és a munkaerő-költségek összegének) százalékos arányaként.

Marxnak ezeket az igen fontos politikai gazdaságtani formuláit nemcsak hogy nem elemzik, hanem gyakran meg sem említik tankönyveinkben.

A szerző felfogása szerint, ha a precíz matematikai formulák és a megszokott közgazdasági fogalmak között ellentmondás merül fel, akkor mindent meg kell tenni avégett, hogy tisztázzuk a formulák közgazdasági tartalmát.

Ezért figyelmet kell fordítani arra, hogy az értéktermelésre előlegezett tőke egy év alatt térül meg olyan feltételek mellett, amikor az állóeszközöket bérbe veszik. A kérdés ilyen módon való felvetését Marx is megengedhetőnek tartotta, amikor egy fonóüzemi példában, „A tőke" I. kötetének VII. fejezetében így ír: „A gyárépület bére — 300 fontsterling". Az ilyen felfogás célszerűségét Engels közvetlenül is kiemelte „A lakáskérdéshez" című munkájában. „A hosszú kopási tartamú áruknál megvan az a lehetőség, hogy használati értéküket részletekben, mindig meghatározott időre adják el, tehát *bérbeadják.* A részletekben történő eladás tehát csak lassanként realizálja a csereértéket."*

Innen természetszerűleg adódik a következtetés, hogy a hosszú kopási idejű áruk az értéküknél alacsonyabb áron kerülnek eladásra, analóg mó-

* Marx—Engels: Válogatott Művek. I. kötet. 606. l. — Kossuth, 1963.

don azzal, amit Marx állított „A tőke" III. kötetének „A kereskedelmi profit" című fejezetében: „... az áruk összességét tekintve azok az árak, amelyeken az ipari tőkések osztálya eladja ezeket, alacsonyabbak, mint értékük".*

A kifejtettekből a szerző olyan következtetésre jut, hogy a termelésben felhasznált termelőeszközök teljes értékének kiszámításához a pénzben kifejezett ágazati mérleg „állóeszköz" sorában szerepelnie kell az adott időszakban való használatukért fizetett bérleti díjnak, s nemcsak a szokásos amortizációs leírásnak.

Sz. G. Sztrumilin — emlékeztet a szerző — az „Időtényező a beruházások tervezésében" című cikkében, már húsz évvel ezelőtt így írt: „... az amortizációs leírások új építményeink *alábecsült* értéke szerint történnek".

A szocialista gazdaság feltételei között a bérleti díjak az állóeszközök ingyenességének megszüntetését jelentik, s ennek szükségességére nemegyszer már sok közgazdász rámutatott, a többi között V. Sz. Nyemcsinov is.

Az állóeszközök utáni fizetési kötelezettség bevezetésével a marxi formula szerint számított „rentabilitásmutató" is új jelentőséget kap a vállalatoknál. Amikor a mutatóba az „önköltség" helyére a termelésre fordított eszközök teljes értéke kerül, jól jellemzi majd az adott vállalat által előállított többlettermék értékarányát az illető vállalat termelési költségeihez.

M. Kalecki lengyel közgazdász az új folyóirat számára *A fogyasztás optimális szerkezetének problémái* címmel írt cikkében eredeti megoldást közöl a távlati tervezés egyik legfontosabb kérdéséről. *B. Sz. Fomin: A külkereskedelem folyó tervei optimalizálásának modelljei* című cikkében a külkereskedelmi áruforgalom folyó terveiben való optimális viszonylati és termékszerkezet felkutatásának néhány módját írja le. Az említett cikkek a gazdasági folyamatok modellezésével foglalkozó rovatban jelentek meg.

A matematikai programozás rovatában kap helyet *E. G. Golstejn* cikke, amely a szerzőnek a lineáris programozás általános feladata megoldásához szükséges munka csökkentésére, a tervek fokozatos javítására kidolgozott eredeti módszerváltozatát tartalmazza. *K. V. Kim: A feladat specifikus feltételeinek felhasználásáról a tervek tökéletesítésének módszerében* című cikkében a lineáris programozás véges módszereinek néhány megoldását javasolja. Az *Algoritmus az ügynök döntési feladatához* című cikk 1963-ban, a Massachusetts-i Műszaki Intézetben (USA) készült, szerzői: J. D. C. Little, K. G. Murtly, D. W. Sweeney, C. Karel. Végül e rovatban jelent meg *E. B. Triusz* cikke: *Elosztási feladat megoldása a pontatlanságok fokozatos csökkentésének módszerével.*

A matematikai statisztika és a valószínűségszámítási módszerek rovatában olvasható *N. P. Buszlenko* és *G. P. Szokolov* cikke *Az optimális elosztás feladatainak egyik csoportjáról.*

A *Tudományos konzultáció* rovata a közgazdászok, tervesek, közgazdaságtudományi oktatók, műszaki tervezők és mások széles körére épít. Itt jelent meg *A. L. Lurje* cikke *A beruházások hatékonysági normáinak és kamatszámításának közgazdasági értelmezéséről.*

Az első szám tájékoztatót közölt a lineáris programozás 25 éves létezésének szentelt tudományos konferenciáról, továbbá könyvrecenziókat a matematika közgazdaságban és tervezésben való alkalmazásáról írt, nemrég megjelent könyvekről.

Az Intézet több mint 20 országnak a gazdaságmatematika alkalmazása területén munkálkodó tudományos kutató intézeteivel tart állandó kapcsolatot. Ezek a kapcsolatok a tematikák és a kutatási tapasztalatok cseréjében, a tudományos munkatársak közötti érintkezés kiszélesítésében, a különféle problémák közös kidolgozásában mutatkoznak meg. Ez az együttműködés tükröződik majd a folyóiratban is. A megfelelő rovatban cikkeket szándékoz-

* Marx: A tőke. III. kötet. 290. l. — Kossuth, 1961.

nak megjelentetni a hasonló profilú külföldi kiadványok legérdekesebb publikációiról. Ezeken kívül minden számban közölnek olyan cikkeket, amelyeket külföldi szerzők a folyóirat számára készítenek.

A folyóirat szerkesztő bizottságának tagjai a közgazdaság és a matematika neves szovjet tudósai és gyakorlati szakemberei: L. V. Kantorovics és N. P. Fedorenko akadémikusok, A. G. Aganbegjan és A. N. Jefimov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagjai, A. L. Vajnstejn, a közgazdaságtudományok doktora, főszerkesztőhelyettes, I. A. Jevenko, B. N. Mihalevszkij főszerkesztőhelyettes, A. A. Mogyin és mások.

Borisz Belkin

A szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonyságáról

A berlini közgazdasági főiskola tudományos folyóiratában jelent meg Christa Hecht figyelemre méltó tanulmánya „Módszerek és mutatószámok a szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának méréséhez" címmel. Christa Hecht cikke e sokat vitatott kérdésekben elsősorban a szemléletmód kitágításával tesz fontos lépést előre; azzal, ahogy a bonyolult problémákat a helyükre igyekszik tenni, néhány olyan tényezőt is bevonva gondolati rendszerébe, amelyek nélkül a szocialista országok közötti specializáció és kooperáció kérdéseinek vizsgálata nem lehet teljes, de amelyek eddig mégis kívülrekedtek a vizsgálat körén.

A szerző kiinduló gondolata, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyülése, a specializáció és kooperáció bővülése objektív folyamat, de nem megy végbe automatikusan. Hangsúlyozza — mindenféle illúzióval szemben — a nemzetközi munkamegosztás és a termelőerők közti kölcsönhatás meghatározó szerepét, amikor azt írja, hogy a nemzetközi munkamegosztás csak akkor vezet a résztvevő országokban a termelékenység növeléséhez, *ha a specializáció formája, terjedelme és időpontja a termelőerők színvonalából származó követelményeknek megfelel.*

Hecht a specializációs gyakorlat eredményessége alapfeltételének tartja a hatékonysági számításokat. Ebből a szempontból bírálja a jelenlegi gyakorlatot: a specializációs megállapodásokat csaknem kizárólag *technikai* szempontból támasztják alá (a műszaki paraméterek egységesítése, standardizálás, tipizálás), a *gazdasági* szempontokat pedig elhanyagolják, a gazdasági hatékonyságot egyoldalúan veszik figyelembe, gyakran csak a devizarentabilitás szempontjából; vagy éppen már folyamatban levő intézkedésekhez, megállapodásokhoz utólag készítenek hatékonysági számításokat. Főként ezzel magyarázza a szerző azt a tényt, hogy a specializációs intézkedések sokszor nem vezetnek a várt eredményhez, vontatottan kerülnek bevezetésre, sőt előfordul, hogy be sem tartják azokat. Hecht hangsúlyozza, hogy csak akkor biztosítható a szakosítási egyezmények betartása, ha a nemzetközi munkamegosztásra vonatkozó gazdaságpolitikai döntések meggyőző erejű hatékonysági elemzéseken alapulnak és a döntéseket a nemzeti tervek kialakításában figyelembe veszik.

Hecht a szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonyságát (hatásfokát) végső soron a munkamegosztás következtében létrejövő *társadalmi munkamegtakarítással* azonosítja. A munkamegtakarítást kell tehát mérni, ehhez azonban több dolgot tisztázni kell. A legfontosabb Hecht szerint — és ennek felismerése nagy mértékben hozzájárul a hatékonyság problémáiban való tisztánlátáshoz —, hogy a munkamegtakarítás-fogalom tartalma mindig attól a vonatkoztatási rendszertől függ, amelyben azt vizsgáljuk, és ennek megfelelően változik a munkamegtakarítás mértéke is. Azonos szakosítási döntés mellett más a munkamegtakarítás mértéke a specializált terméket termelő iparágban, mint a résztvevő országok népgazdaságában vagy a résztvevő országok összességében.

* Dr. Christa Hecht: Methoden und Kennziffern zur Ermittlung des Nutzeffekts der sozialistischen internationalen Arbeitsteilung. *Wissentschaftliche Zeitscnrift* der Hochschule für Ökonomie Berlin, 1964. 9. 75–87. p.

Az egyes termékeket vagy iparágakat vizsgálva a szakosításból származó munkamegtakarítás a termelési munkaráfordítások csökkenésével, valamint a fellépő export, illetve import hatásfokával jellemezhető.

A népgazdaság egészét vizsgálva a szakosítási döntés hatékonysága az előbbiek mellett azoktól a hatásoktól is függ, amelyek a specializáció következtében a többi iparágakban — a specializált iparágnak szállító vagy termékeiket felhasználó iparágakban és a teherszállításban — létrejönnek. Ezen túlmenően is figyelembe kell venni azt a tényezőt, hogy a specializáció következtében eszköz és munkaerő szabadul fel. A más iparágakba belépő eszközök és munkaerő hatásfoka is kapcsolódik a szakosítás hatékonyságához. A munkamegtakarítás mint fő kritérium olyan tényezők elemzését is szükségessé teszi népgazdasági szempontból, mint a népgazdasági arányosság, a foglalkoztatottság, a fizetésimérleg-egyensúly biztosítása. Ezek is az idővel való takarékosság tényezői és figyelembevételük megváltoztathatja a nélkülük kialakuló képet: arra vezethet, hogy a termékre eső munkaráfordítások maximális csökkentéséről időlegesen le kell mondani.

A szocialista világrendszer szempontjából a munkamegtakarítás fogalmát még tovább kell bővíteni a táborszintű arányosság követelményeinek és minden egyes ország gazdasági komplexitása biztosításának figyelembevételével. E tényezők figyelmen kívül hagyása a szocialista országok és az egész szocialista világrendszer gazdasági fejlődésének lelassulásához, és végső soron az idővel való takarékosság törvényének megsértéséhez vezet.

A szerző tehát arra a következtetésre jut, hogy a szakosítás által közvetlenül fellépő munkamegtakarítás nem lehet a döntés kizárólagos kritériuma — még kevésbé engedhető meg, hogy ennek maximalizálását tűzzék ki célul. Figyelembe kell venni mind népgazdasági, mind világgazdasági szempontból az említett — néha nem vagy nehezen kvantifikálható — tényezőket is. Egy adott termékfajta specializációja során fellépő munkaráfordítás-csökkenés a munkamegosztás hatékonyságának fő, de nem egyetlen kritériuma.

Hecht a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának vizsgálatában két alapvető irányt különböztet meg. Véleménye szerint ahhoz, hogy a szükséges mutatószámok számát és fajtáját meghatározzuk, különbséget kell tenni aszerint, vajon a vizsgálat a nemzetközi méretekben legmegfelelőbb termelési hely kiválasztását biztosító specializációs variáns meghatározására irányul, vagy a cél egy vizsgált specializációs variánsból egy adott ország számára adódó gazdasági hatás mérése.

Egy meghatározott termék vagy termékcsoport szakosítása esetén a termelési hely kiválasztásában a kiindulópont Hechtnél is az önköltség-összehasonlítás. Igen fontos azonban, hogy Hecht az önköltséget ebben a vonatkozásban nem a szokásos módon értelmezi: a folyó költségeken kívül az önköltséghez hozzászámítja a felmerülő *beruházási, valamint kutatás-fejlesztési költségek* termékegységre jutó részét is. Az az ország, ahol ezeknek a tényezőknek az összege a minimumot adja (ahol a legkisebb az „önköltség"), az a szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonyságának fő kritériuma szempontjából a legcélszerűbb termelési hely, akkor is, ha már folyó termelési szakosításról van szó, akkor is, ha beinduló, új termelésről.

Ennek a kritériumnak az érvényesítése azonban csak bizonyos korlátok között indokolt — hangsúlyozta Hecht. A fenti tág értelemben vett önköltségnek csak akkor lehet döntő szerepet tulajdonítani, ha a résztvevő országok gazdasági színvonala csaknem azonos, közelebbről, ha a termék szakosítási döntése a résztvevő országok gazdasági színvonalának kiegyenlítődésére nincs komoly hatással. Ennek a tényezőnek fontos szerepe van Hecht kritérium-rendszerében.

Az önköltség-összehasonlításon alapuló döntések valójában a termelékenységkülönbségek kihasználását célozzák — írja —, de ez csak akkor indokolt, ha a különbségek a *természeti feltételek* eltérő voltára vezethetők vissza. A termelékenységi különbségek kihasználása már nem lehet figyelembe veendő kritérium akkor, ha ezek történeti okból keletkeztek, és kihasználásuk fenntartaná, vagy éppen elmélyítené a szocialista országok közötti fejlettségi szintkülönbségeket. Hecht ennek a szempontnak különösen az új iparágak kiépítése esetén a termelési hely kiválasztásában tulajdonít nagy jelentőséget.

Ha a termelékenységi szintkülönbségek nem természeti tényezőkből következnek, és a termelési hely kiválasztása a színvonal-különbségek kiegyenlítése szempontjából jelentős, akkor Hecht nem tartja helyesnek azt, hogy a munka termelékenységének adott szintjét vegyék alapul. Ehelyett a *potenciális*, perspektivikus feltételek figyelembevételét tartja indokoltnak. A szerző azonban e potenciális fel-

tételek számításbavételét nem építi bele immanensen a mutatószámrendszerébe, így mindez megmarad külső, esetenként figyelembe veendő kvalitatív szempontnak.

A nemzetközi méretekben célszerű szakosítási variáció nem esik egybe feltétlenül valamennyi résztvevő ország érdekével. A nemzetközi és nemzeti érdekek közötti lehetséges ellentmondás feloldásához az első elengedhetetlen feltétel, hogy valamennyi ország tisztán lássa egy adott szakosítási döntés hatását népgazdasága számára. A helyzet e téren — mint Hecht is kifejti — nem megnyugtató. Ki kell dolgozni olyan mutatószámrendszert, amely a szakosítási variációk népgazdasági hatékonyságát a lehető legegzaktabb módon fejezi ki.

Hecht a nemzetközi szakosítás népgazdasági hatékonyságát elemezve kifejti, hogy nem elégséges a munkaráfordítások specializáció előtti és utáni mennyiségét egybevetni a hatékonyság mértékének meghatározásához. Így ugyanis az a látszat keletkezik, hogy a specializáció időszakában létrejövő munkamegtakarítás teljes egészében a nemzetközi munkamegosztás következménye, és figyelmen kívül marad, hogy a megtakarítás egy része visszavezethető nemzeti termelékenységi tényezők hatására. Ezért — és ez ismét fontos tényező Hecht gondolatmenetében — a specializáció előtti és utáni munkaráfordítások összehasonlítása mellett elengedhetetlen, hogy *a specializáció végrehajtása után kialakuló munkaráfordításokat (ezek terveit) összevessük azokkal a tervezett munkaráfordításokkal, amelyek specializáció alkalmazása nélkül jönnének létre.* Ez utóbbi két tényező különbsége adja azt a munkamegtakarítást (vagy többletet), ami közvetlenül a nemzetközi szakosításnak — és csak annak — tudható be. Hechtnek ez a gondolata teljesen indokolt. Ahhoz, hogy egy szakosítási variáns célszerűségét (hatékonyságát) népgazdasági szempontból megítéljük, nem elegendő azt látni, milyen munkamegtakarításhoz vezet az adott variáns, tudni kell azt is, milyen megtakarítás érhető el a belső gazdasági tényezők eredményeként — szakosítás nélkül.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás következtében fellépő termékegységre jutó munkaráfordítás-változás — szétválasztva más tényezők hatásától — számszerűen a következőképpen fejezhető ki:

$$A = \frac{(K_a - K_1)}{P}$$

ahol: A = a szocialista nemzetközi munkamegosztás részesedése a munkaráfordítások változásában;
K_a = a munkaráfordítások szakosítás nélkül;
K_1 = a munkaráfordítások szakosítással;
P = a termékek darabszáma vagy értékegysége.

A szerző gondolatmenete: ha a fenti „kétszeri tervezésből" adódó különbség pozitív, tehát ha a termékegységre jutó ráfordítások szakosítással alacsonyabbak, mint szakosítás nélkül, akkor nemzeti szempontból célszerű a szakosításba való bekapcsolódás.

A szakosítás hatékonyságának megítéléséhez azonban más tényezők bevonása is szükséges. A vonatkoztatási rendszerre figyelemmel Hecht először egy népgazdasági ág szempontjából vizsgálja a szakosítás hatékonyságát és különbséget tesz aszerint is, vajon egy termékcsoport termelésének átvételéről vagy átadásáról van-e szó.

Egy adott termékcsoport termelésének átvétele esetén a népgazdasági ágban fellépő ráfordításváltozás a következőképpen fejezhető ki:

$$G_{ü} = \frac{(K_a - K_1)}{P} \cdot St_1 + \frac{(DE - K_1)}{P} \cdot ESt_1 - \frac{(DE - K_a)}{P} \cdot ESt_a$$

ahol: $G_{ü}$ = teljes munkamegtakarítás a népgazdasági ág szempontjából a termelés átvétele esetén;
St_1 = a termelés darabszáma vagy értékegysége a szakosítás után;
DE = devizanyereség;
ESt_1 = a szakosított termelés esetén exportált darabszám, illetve értékegység;
ESt_a = a szakosítás nélkül exportra kerülő darabszám, illetve értékegység.

Ha a termékcsoport termelését egy partnerországnak leadjuk, a népgazdasági ág szempontjából az összmunka-megtakarítás a következőképpen jellemezhető:

$$G_a = \frac{(K_a - K_l)}{P} \cdot ISt_l - \frac{(DE - K_a)}{P} \cdot ESt_a - V,$$

ahol: G_a = a teljes munkamegtakarítás a népgazdasági ág szempontjából a termelés átadása esetén;
K_l = ebben az esetben az importhoz szükséges devizaráfordítás;
V = a termelés átadása során fellépő egyszeri veszteség.

Népgazdasági szempontból be kell vonni a vizsgálatba — mint erről már szó volt — a szakosított iparágak szállító vagy termékeit felhasználó ágak és a teherszállítás ráfordításaiban bekövetkező változásokat, valamint a felszabaduló eszközök és munkaerő hatásfokát. Mindezek a $B = \frac{(K - K_l)}{P} \cdot St_l$ formulával fejezhetők ki. Figyelemmel kell lenni a népgazdasági arányok, a foglalkoztatottság, a fizetésimérleg-egyensúly szempontjaira is.

Hecht a szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonyságát a keletkező társadalmimunka-megtakarítással azonosítja és a munkamegtakarítás fogalmát, mértékét eltérően értelmezi aszerint, hogy az adott iparágat, az egész népgazdaságot vagy a résztvevő szocialista országok összességét tekintjük-e vonatkoztatási rendszernek. Ez lehetővé teszi számára, hogy a szakosítás hatékonyságának megítélésébe bevonja a *belföldi* termelés szempontjait is. Joggal tartja korlátozott érvényűnek azokat a javaslatokat, melyek a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságát kizárólag külkereskedelmi szempontból vizsgálják. Ez a szemlélet arra a hamis feltételezésre épül, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás hatásfoka teljesen a külkereskedelmen keresztül jut érvényre.

Schweitzer Iván

Lukács Ottó—Ollé Lajos:

IPARSTATISZTIKA

A szerzők 1960-ban megjelent iparstatisztikai könyvüket dolgozták át, figyelembe véve a statisztikai tudomány és gyakorlat azóta elért eredményeit.

A könyv átfogóan és korszerűen foglalkozik az iparral kapcsolatos összes statisztikai kérdésekkel. A szerzők tájékoztatnak a legújabb módszertani megoldásokról, és az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben nyújtanak segítséget a statisztikai elemző, értékelő munkához mind vállalati, mind felsőbb szinten.

A könyv általános elvi és számos gyakorlati kérdésben nyújthat hasznos segítséget a vállalati statisztikusoknak és általában a statisztikával foglalkozóknak.

370 oldal, ára kötve 64,— Ft.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A genfi világkereskedelmi konferencia

Prebisch-jelentés. Záróokmány. Jelentés az ENSZ-nek. Fontosabb javaslatok
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 286 l.

A múlt év végén megjelent kötet az 1964. március hó 26-tól június 16-ig Genfben tartott ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia óriási, több mint 100 kötetre terjedő dokumentációs anyagából a legfontosabb dokumentumokat foglalja egységbe. Az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia — vagy közkeletű szóhasználattal a Világkereskedelmi Konferencia — a fejlődő országok problémáinak vizsgálata jegyében zajlott le, és ennek tükrében vitatta meg a világgazdaság és a világkereskedelem legfontosabb kérdéseit.

A kötet négy részből áll. Az első rész *Raúl Prebisch*nek az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája főtitkárának a jelentését tartalmazza. Prebisch jelentése elsősorban azokkal a javaslatokkal foglalkozik, amelyeket az ENSZ különböző szervezeteiben előterjesztettek, vagy amelyek az Előkészítő Bizottság munkája során merültek fel. A jelentés elkészítését széles körű kutatómunka és konzultáció előzte meg. A jelentés azon a meggyőződésen alapszik, hogy a kereskedelem és a fejlesztés területén kifejtett tevékenység a béke fenntartása érdekében nagy felelősséget ró az ENSZ-re, amelynek keresnie kell a fejlesztést elősegítő új kereskedelempolitika útjait és módozatait.

A Prebisch-jelentés három fő kérdés tárgyalására szorítkozik:

1. *A nemzetközi kereskedelem és fejlődés problémája* kapcsán rámutat arra, hogy a fejlődő országok gazdasági növekedésének folyamata a külkereskedelem kiegyensúlyozatlanságával jár együtt. A nyersanyagexport — kevés kivétellel — viszonylag lassan fejlődik. A készáru importja viszont gyors ütemben nő. Ez a kiegyensúlyozatlanság feszültséget hoz létre, amely megnehezíti a fejlődő országok gazdasági fejlődését.

Az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezményben (GATT) rögzített szabályok nem szolgálják annyira a fejlődő országok érdekeit, mint az iparilag fejlett tőkésországokét. Nem mozdítják elő a fejlődő országok érdekeinek megfelelő új világkereskedelmi rendszer kialakulását.

A nyugat-európai tőkésországok az elmúlt két évtizedben gazdaságuk korszerűsítésével és az integrációs politikával kísérelték meg nehézségeik megoldását. Ebben az Egyesült Államok teljes támogatását élvezték.

Az európai szocialista országok létrehozták a KGST szervezetét. A szocialista országok feltétlenül támogatják a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének elvét, a nemzetközi politikai légkör javulása pedig megkönnyíti a világkereskedelemben való fokozott részvételüket gátló tényezők elhárítását. Ez az egész világkereskedelemre és a fejlődő országokkal való kereskedelmi kapcsolatuk további bővülésére is jó hatást gyakorolna.

2. *A problémák megoldási lehetőségét vizsgálva* a jelentés megállapítja, hogy a fejlődő országok nyersanyag-exportjának fejlesztése megköveteli a világpiaci árak rendezését, az ipari országok importkorlátozásainak megszüntetését és olyan nemzetközi áruegyezmények kötését, illetve a már meglevők olyan irányú kiszélesítését, amely a fejlődő országok kereskedelmi forgalmának növekedéséhez az eddiginél lényegesen kedvezőbb kereteket biztosít.

A fejlődő országok iparitermék-exportjának színvonala még igen alacsony. Fejlődését ösztönözné, ha az ipari országok megnyitnák piacaikat és a fejlődő országok ipari termékeire széles körű preferencia rendszerét alkalmaznák. *A preferencia alkalmazása tekintetében a jelentés különbséget tesz az iparilag fejlett tőkés- és a szocialista országok között.* A szocialista országoktól nem a vámok csökkenését várja, hanem a külkereskedelmi terv keretében a fejlődő országokból származó ipari termékek vásárlásának előnyben részesítését.

Prebisch síkraszáll amellett, hogy a fejlődő országok részére nemzetközi pénzügyi forrásokat létesítsenek a terms of trade romlásából származó káros hatások ellensúlyozására. A jelentés egy politikai határozat elvi elfogadására törekszik, a végrehajtás technikai módszereinek kidolgozását pedig későbbi időre halasztaná. Összefügg ezzel a fejlődő országok adósságterhei növekedésének problémája. A jelentés az egyes országok sajátos helyzetének megfelelő megoldást ajánl, általában a kölcsönök visszafizetési határidejének meghosszabbítása mellett foglal állást.

A jelentés a szocialista országok külkereskedelmével foglalkozva megállapítja, hogy kereskedelmük a világ többi országával az elmúlt években gyorsan nőtt, különösen gyorsan a fejlődő országokkal. „A KGST alapokmányában vagy szervezetében nincs semmi, ami gátolná a piacgazdaságú országokkal való kereskedelem intenzív fejlesztését. Sőt, az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy egy ilyen fejlődés már ténylegesen meg is indult, bár a kezdeti, általában kedvezőtlen körülmények között vállalt erőfeszítés szerény keretei között marad. Így 1955 és 1962 között... „a KGST-országok közötti kereskedelem évi átlagban 11,5%-kal, ugyanakkor az ipari országokkal folytatott kereskedelem évi 9,3%-kal, a fejlődő országokkal pedig 24%-kal emelkedett." (89. l.)

A szocialista országok és a fejlődő országok közötti hosszú lejáratú kereskedelmi egyezmények kedvezően befolyásolnák a kereskedelmi fogalmat, kölcsönösen fejlesztenék a kereskedelmet és a termelés növekedésének alapjává válhatnának a fejlődő országokban.

A jelentés határozottan állást foglal a világkereskedelem és a fejlesztés új szervezeti formáinak kiépítése mellett. Az új szervezet kialakulásáig átmenetileg az időszakos világkereskedelmi konferenciák tartását is kielégítő formának tartja.

3. *A jelentés zárórésze a megoldás perspektíváival foglalkozik.* Megállapítja, hogy minden országra és minden időszakra érvényes mesterfogások keresése hiábavaló. *A fejlődő országok gazdasági problémájának megoldása szükségképpen igen bonyolult, és e politikának folyamatosan alkalmazkodnia kell a nemzetközi kapcsolatokban és a világgazdaságban végbemenő állandó változásokhoz.*

A fejlődő országok gazdasági kilátásai kedvezőtlenek. A fejlődés azokban az országokban, amelyek az iparosodásban jelentős eredményeket értek el, befelé forduló jellegű. Ezek mindjobban elszigetelődnek, és ugyanez történik a többi, kevésbé fejlett országokkal is, ha azok saját nemzeti piacaik szűk keretei között iparosodnak. Ezek az országok ma még nem kapnak elegendő pénzügyi támogatást külföldről, pedig nekik ez a támogatás arra szükséges, hogy megszüntessék a jövedelmek alacsonyságából, az elégtelen beruházásokból és a jövedelmek bizonytalanságából adódó körforgást. Nem szabad — Prebisch jelentése szerint — a fejlődő országokat arra kényszeríteni, hogy a tőkeképzés előmozdítására csökkentsék a lakosság jelenleg is igen alacsony fogyasztását.

A jelentésben javasolt megoldási módszerek számunkra nem mindenben elfogadhatók, de olyan megoldási módokat kell keresni, amelyek alkalmazhatók lennének. A Prebisch-jelentés tanúságtétel arról, hogy *a fejlődő országok gazdasági problémáinak megoldása elkerülhetetlen.*

A konferencia *Záróokmányából* kiemelkednek a világkereskedelemnek a konferencia által elfogadott új elvei. Számunkra különös jelentőségű, hogy *először került sor a különböző társadalmi rendszerű országok közötti kereskedelem elveinek a rögzítésére.* A konferencián általános és speciális elveket dolgoztak ki; a speciális elvek a fejlődő országok különleges követeléseit tartalmazzák.

Az ENSZ részére készített *Jelentés* a konferencia előzményeit foglalja össze, és ismerteti összetételét. A kötet zárórésze a *fontosabb javaslatokat* tartalmazza.

A kötetet bevezető *előszóban* Nyerges János hasznos útmutatást nyújt az olvasónak a kötet anyagának helyes elméleti, politikai értékelésére. Megkönnyíti a gazdag tényanyagban való tájékozódást. Az elméletileg is színvonalas és tartalmas előszó a kötet anyagának méltó kiegészítője.

Összefoglalva: a könyv a legfontosabb világgazdasági kérdések átfogó tárgyalásával sok újat nyújt. Gazdag tényanyagot dolgoz fel, ami az elméleti általánosítás magas fokát teszi lehetővé. A könyv szokatlanul gyors kiadásával a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó fontos feladatot teljesített. Az olvasóközönség minden bizonnyal elismeréssel fogadja az újszerű formában és méltó köntösben kiadott munkát.

Orosz Árpád

Az olasz kapitalizmus tendenciái

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964. 366 l.

Gramsci Intézet, az Olasz Kommunista Párt tudományos intézete 1962 márciusában* konferenciát rendezett az olasz kapitalizmus fejlődési tendenciáiról. A konferenciára beküldött tanulmányokat, a referátumokat és a vitát az Editore Riuniti két vaskos kötetben adta ki. E két kötet anyagának egy részét tartalmazza a fenti mű.

Minthogy e konferencia legfontosabb megállapításait, tanulságait folyóiratunk hasábjain Kozma Ferenc annak idején ismertette,** a recenziót író felmentve érzi magát az alól, hogy az ilyenkor okszerűen elvárt tartalmi ismertetésre is kitérjen. Annál is inkább eltekinthet ettől, mert az ötvenes évek olaszországi fejlődésének összefoglalása, ami akkor újdonság volt, ma a témával foglalkozók előtt jól ismert, s az érdeklődés inkább az újabb gazdasági fejlemények felé fordul.

Ezeket a fejleményeket a Gramsci Intézeti vita nem írhatta le előre. 1962 elején nem lehetett tudni, hogy 1961 egy évtized csupán kisebb ingadozásokkal kísért fejlődésének utolsó éve, s 1962-től kezdve az olasz gazdasági életben súlyos feszültségek támadnak. A konferencia azonban nemcsak a korábbi gazdasági fejlődés és az annak nyomán végbement mélyreható változások hatótényezőit érteti meg, hanem — és ez elemzésének próbaköve — az utóbb támadt nehézségeket is.

Kötetünk értékét mégsem a problémáknak ez az *előrevetítése* adja meg, hanem az, hogy a három referátum (Antonio Pesenti és Vincenzo Vitello: Az olasz kapitalizmus jelenlegi tendenciái; Bruno Trentin: Neokapitalista tanok és az uralkodó erők ideológiája az olasz gazdaságpolitikában; Giorgio Amendola: Osztályharc és gazdasági fejlődés a felszabadulás után) a szó legszorosabb értelmében vett vita, valamint a hozzászólóknak adott válaszok és az olasz kiadás második kötetéből átvett két tanulmány (az olasz felhalmozásról és a munkabérekről, illetve a foglalkoztatottság alakulásáról) nagyon sok oldalról, a maguk bonyolult összefüggéseiben mutatják meg Olaszországnak, a fejlett tőkés világ számunkra alighanem legizgalmasabb országának gazdasági, de egyúttal társadalmi és politikai problémáit is. A referálók és a hozzászólók Olaszország háború utáni fejlődésének elemzéséhez segítségül hívták a történelmi tapasztalatokat, kibogozták az olasz fejlődés sajátságait. Az olasz uralkodó osztályok gazdaságpolitikai törekvéseinek értékeléséhez felvonultatták az Olaszországban is ható külföldi polgári közgazdasági teóriákat és vizsgálták azok kapcsolatát a hagyományos olaszországi polgári elméletekkel, a többi között a katolikus egyház inspirálta teóriákkal. Így „Az olasz kapitalizmus tendenciái", a címen messze túlmenően, a gazdasági növekedés és a „mai" kapitalizmus elméleteinek széles panorámáját és ezeknek az elméleteknek a konkrét olaszországi megnyilvánulását is adja.

A Gramsci Intézeti vita arról tanúskodik, hogy az olasz kommunisták teljesen mentesek attól a személyi kultusz idején általában dívott gyakorlattól, hogy a kapitalizmus jelenségeit egyoldalúan, kiragadott, extrém negatív példákkal írják le. Helyzetfeltárásuk mégsem „pozitivista": országuk gazdasági helyzetének vizsgálatakor mindenkor keresik azokat az elemeket, amelyeket a munkásmozgalom az osztályharcban hasznosíthat: az uralkodó osztályon belül jelentkező ellentéteket, a monopóliumok és a munkásosztály közti rétegek helyzetének alakulását stb. A gazdaság és a politika összefüggéseit a konferencián Amendola referátuma fejtette ki a legszélesebben. Ő lényegében az Olasz Kommunista Párt és az olasz munkásmozgalom háború után követett egész stratégiáját és taktikáját, erényeit és fogyatékosságait elemzi, és kimutatja: a nemzetközi erőviszonyok megváltozása és a békés verseny diktálta kényszeren kívül — ami minden fejlett tőkésországban hat — Olaszországban *a dolgozó tömegek harca* volt az az egyik legfontosabb tényező, amely a tőkés rendszert a termelés korszerűsítésére rászorította. Ez a tanulmány közelebb visz bennünket annak a problémának a megértéséhez is, hogy az „olasz út"-ban hogyan függ össze a dolgozók hatalomért folyó harca a gazdasági életben követelt reformokkal.

„Az olasz kapitalizmus tendenciái" kiadásának megokoltságához — noha jelentős részei az azóta eltelt évek eseményeinek elemzése nélkül nem teljesek — aligha férhet kétség. Mégis felvetődik: *miért oly későn adták ki?* A könyvek „sor-

* A magyar kiadás címlapján — tévesen — 1963. márciusa szerepel.
** Közgazdasági Szemle, 1962. évi 9. sz.

sához" hozzátartozik a megjelenésük időpontja is. A könyv és kora szorosan összefügg. Sok külföldi mű *hatékonysági foka* függ az átfutás idejétől. A dolognak ezt az oldalát azért kell szóvá tennünk, mert a magyar olvasók kezébe 1965 elején adott könyv anyaga nyomtatott lapokon már kerek három évvel ezelőtt itt volt Budapesten nyomban a konferencia lezajlása után; a fő referátumokat az Editori Riuniti a Nostro Tempo sorozatban már 1962 májusában kiadta, egy hónappal később megjelent a konferencia teljes anyaga is. Valóban két és fél évnek kellett eltelnie a magyar kiadásig?

Fenyő Béla

Schmidt Ádám: A személyi jövedelemeloszlás a szocializmusban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 361 l.

Az életszínvonalról, a népesség anyagi helyzetéről, a fogyasztásról szóló marxista és polgári szerzők tollából származó művekkel könyvtárat lehet megtölteni. E művek sok kérdést tisztáznak, igen sok probléma megoldását azonban meg sem közelítették. A népesség anyagi helyzetét, életszínvonalát eddig főként nagy átlagokkal (pl. a reáljövedelemmel, reálbérrel, reálfogyasztással) jellemezték, és csak viszonylag kevés figyelmet fordítottak az egyes társadalmi rétegeken belül a „nagy átlagok" mögött meghúzódó törvényszerű folyamatokra, az egyes jövedelmi csoportok arányának lényeges, az átlagot esetleg nem érintő változására. Márpedig az életszínvonal alakulásának immanens része, hogy a népességen (vagy annak egyes rétegein) belül az egyes személyek (családok) miként helyezkednek el jövedelmük nagysága szerint, vagyis *mennyire differenciált a népesség életszínvonala.* Ezért a további vizsgálódások egyik szükségszerű iránya a népességi rétegek anyagi helyzetük szerinti differenciálódásának, a különféle társadalmi rétegek jövedelemeloszlása törvényszerűségeinek, elvi és metodikai problémáinak feltárása és megoldása a szocialista társadalomban.

A személyi jövedelemeloszlással a polgári közgazdaságtan művelői közül sokan foglalkoztak. A szocializmussal foglalkozó szakirodalomban azonban alig találkozhatunk e téma általános alapelveit tisztázó, a tényeket elemző, a gazdaság- és társadalompolitika megalapozására, a népgazdasági tervezés módszereinek fejlesztésére irányuló stb. mindmegannyi megoldandó problémával foglalkozó művel. Schmidt Ádám e munkájával nem kevés részt vállal e problémák megoldásából. Tisztázza például a jövedelemeloszlásnak, a jövedelemnek, a jövedelmet élvezőknek stb. fogalmait, rendszerezi (csoportosítja) a jövedelmek és a jövedelmet élvezők különböző fajtáit; értelmezi a jövedelemeloszlás különféle lehetséges változatait, vázolja legfőbb elvi alapjait; bemutatja a magyarországi mikrocenzusok alapján a jövedelemeloszlás konkrét alakulását; vizsgálja a jövedelemeloszlásra ható tényezőket, sajátosságait és hatását a fogyasztásra, megtakarításokra stb., a fejlődés várható tendenciáit, tervezhetőségét.

A szakirodalmat bőségesen feldolgozó szerző a szocialista szakirodalomban a polgári és a marxista szerzőknél található jövedelemeloszlással összefüggő kategóriák *első* rendszerezője. A használatos fogalmak dzsungeljében nemcsak avatottan orientál, hanem arra is törekszik, hogy a gyakorlatban használt fogalmakat pontossá tegye, értelmezze, esetenként a hiányzókat pótolja. Ebből a szempontból a mű *alapvetésnek* tekinthető. De alapvetés abban a tekintetben is, ahogyan rendszerezi a jövedelemeloszlás tényezőit, kapcsolatát más gazdasági kategóriákkal, ahogyan vázolja a megoldandó feladatokat.

A kutatás időszakában aligha vállalkozhatott arra a szerző, hogy a jövedelemeloszlás rendkívül szerteágazó problematikáját a maga teljességében vesse fel, még kevésbé arra, hogy meg is oldja. Ehhez nem álltak rendelkezésére megfelelő adatok, előtanulmányok. A Központi Statisztikai Hivatal csupán 1960-ban kezdte meg a jövedelemeloszlással kapcsolatos mikrocenzusok felvételét, amelyek a valóság feltárásával módot adtak volna a jövedelemeloszlás alakulásának figyelemmel kísérésére, a megfelelő következtetések levonására. Ezek hiányában a szerző főként „a későbbi vizsgálatok kiindulási alapjainak lerakását" tűzte ki célul. E feladatnak a szerző gondos, jól szerkesztett, gördülékenyen megírt munkájával meszszemenően eleget tett.

Az I. fejezetben a személyi jövedelemeloszlás alapfogalmait, alapelveit és néhány főbb módszertani kérdését tisztázza. A nemzeti jövedelemből kiindulva a lakossági jövedelmeken keresztül jut el a személyek és személyi csoportok jövedelemeloszlásának vizsgálatához, majd tisztázza a jövedelemeloszlás alapfogalmait. Részletesen foglalkozik *a személyi jövedelemeloszlás alapjaival és elveivel,* bár nem egészen világosan határolja el egymástól az elosztás elveit és a tényleges eloszlást. Nincs ugyanis előre meghatározható elv a tekintetben, hogy a szocializmusban milyennek *kell* lenni a jövedelemeloszlásnak. De vannak elosztási törvények, törvényszerűségek és követelmények, amelyeknek érvényesülniök *kell* a szocializmusban, s ha ezek érvényesülnek, a jövedelemeloszlás meghatározott kvantifikálható tendenciát mutat. A kvantifikált jövedelemeloszlás pedig intézkedéseket, módosításokat tehet szükségessé a jövedelemelosztásban a *konkrét* arányokat és mértéket illetően.

A II. fejezetben a szerző már helyesebben fordítja a figyelmet arra, hogy a jövedelemeloszlás „miből következik, mire vezethető vissza a kialakult helyzet." Itt tehát helyesen a jövedelemeloszlás másodlagos szerepét, következmény jellegét domborítja ki. A jövedelemeloszlás semmilyen formája sem bírálható ugyanis a ható tényezők elemzése nélkül, helyes vagy helytelen irányú változásainak vizsgálatától függetlenül. Nem kétséges, hogy a jövedelemeloszlás vezethet például ahhoz a megállapításhoz, hogy némelyik tényező alakulása nem hatott kedvezően egy-egy réteg életkörülményeire. A jövedelemeloszlás tehát szintetizálja az egyes tényezőket, s lehetővé teszi a komplex áttekintést, a szerteágazó bonyolult hatások egységbe foglalását.

A szocialista jövedelemeloszlás egyes főbb közgazdasági problémái címet viselő (II.) fejezetben, amely a szerző mondanivalójának gerincét képezi, feltárja a szocialista és a tőkésországokban a személyi jövedelmek szerkezetében levő különbségeket. Részletesen bemutatja a jövedelemszerkezet időbeli fejlődési tendenciáját. Vizsgálja a szocialista tervgazdaságban a jövedelemeloszlás legátfogóbb (társadalmi és gazdasági) és részletes tényezőit (munkajövedelmek, juttatási jövedelmek, a keresők és eltartottak aránya a családban stb.). Feltárja a szocialista jövedelemeloszlás tartalmi és formai sajátosságait. *Alapvető tartalmi* sajátosságnak tekinti: a termelési viszonyok változásával összefüggő jövedelemszerkezeti módosulást, a jövedelemeloszlás tervezettségét, amely voltaképpen a különféle jövedelemfajták megtervezésén keresztül érvényesül. További *tartalmi sajátosság*ként veti fel a jövedelemeloszlás egyenletesebbé válását, amelyre a szerző a tőkés és a mai Magyarország jövedelemeloszlásának összehasonlításából következtet. Ismerteti Magyarország jelenlegi jövedelemeloszlási formáját a munkás-alkalmazotti rétegre, a termelőszövetkezeti családokra és az egyéb lakosságra vonatkozóan. Rávilágít azokra a tényezőkre, amelyek a lognormális eloszlási formát kialakítják. Ilyenek: az egymástól független tényezők multiplikatív hatása; a heterogén jellegű jövedelmek összegeződése; a munkajövedelmek terén a munkahelyi szerkezet és az ehhez igazodó munkateljesítményi értékelés; a kereset alsó határának a megszabása stb.

A jövedelemeloszlás gazdasági hatásaival kapcsolatban a szerző kifejti, hogy „a jövedelem eloszlása szabja meg a népgazdaságban a tágan értelmezett fogyasztási alapból... a jövedelmesek, különösen a jövedelmi közösségek részesedését..." Ez a fogalmazás azonban félreérthető. Helyes lett volna megmondani, hogy a pénzjövedelmek elosztásából következik a fogyasztási alapból való részesedés naturális elosztása. Mint ahogy később helyesen állapítja meg: a jövedelem*eloszlás* meghatározza a *fogyasztás jövedelemnagyság szerinti megoszlását,* a jövedelem eloszlása befolyásolja az egyes jövedelmeseknél a felhasználás keretét, irányát, s bizonyos értelemben az egyes termékfajták, szolgáltatásfajták iránti kereslet iránya és mértéke is összefüggésben van a jövedelemeloszlással.

A szerző rámutat egyfelől a jövedelemeloszlás alakításában a voluntarizmus veszélyére, másfelől a jövedelemeloszlás tudatos alakításának a szükségességére. Ehhez tartozónak tekinti a lakosság fogyasztási keretének a megtervezését, az elosztás alapelveinek a kialakítását, az elosztás részletesebb és konkrétabb céljainak a kitűzését stb.

A jövedelemeloszlás várható fejlődési tendenciájának megítéléséhez endogén és exogén tényezőket különböztet meg. Exogén tényezők: a termelési viszonyok, a népgazdaság ágazati szerkezetének a módosulásai, amelyek várhatóan a munkajövedelmek egyenletesebb eloszlása irányába hatnak. Endogén tényezők: az eloszlási elvekre és arányokra vonatkozó felfogás változásai (például a juttatási jövedelmek tekintetében) stb.

Fontos következtetése a szerzőnek, hogy a jövedelemeloszlás helyességének a megítélésében a vezérelv az arányosság és az ésszerűség. *Arányosság* elve: a jövedelem valamilyen alaphoz és a különféle jövedelmek egymáshoz mért helyes arányainak kialakítása. *Ésszerűség:* az elosztás járuljon hozzá a népgazdasági erőforrások hatékonyabb kihasználásához.

Részletesen foglalkozik a szerző a jövedelemeloszlás egyenletesebbé tételével, s helyesen állapítja meg, hogy jelenleg nem ez a követendő fő irányvonal, hanem a fogyasztási alap növelése, illetőleg ennek alapján a személyes jövedelmek általános emelése. De hangsúlyozottabban kellett volna rámutatni arra is, hogy ezzel az általános emeléssel egyidejűleg (noha esetleg a jövedelemeloszlás egyenletesebbé válása is mint követelmény felállítható) a bérjövedelmek differenciálódásának fokozására lenne szükség. Persze további mélyreható kutatást igényelne annak eldöntése, hogy e két egymással ellentétes kritérium mint a jövedelemeloszlás egyenletesebbé tétele és a munkabérjövedelmek nagyobb differenciáltsága mikor, mennyiben valósítható meg egyidejűleg, s milyen követelményeket támaszt ez a személyi jövedelmek jövedelmi fajták szerinti összetételének megváltoztatása tekintetében. Ezeknek és még egyéb, itt fel nem sorolt problémáknak a megoldása sürgős feladat lenne a konkrét gazdaságpolitikai intézkedések alátámasztása, illetőleg a célkitűzések irányának kijelölése végett.

A jövedelemeloszlás és a tervezés között fennálló kapcsolatot vizsgálva (III. fejezet) a szerző újszerűen veti fel a „jövedelemszerzési és jövedelemfelhasználási mérleget", a lakosság bevételi és kiadási mérlegének továbbfejlesztett változatát mint az eloszlás hatásainak számbavételére alkalmas eszközt. E mérlegben a társadalmi-gazdasági rétegek és a jövedelmek nagysága szerint kialakított csoportokat kombinálja a jövedelmeknek fajták (és jövedelmi nemek) szerinti csoportjaival. A mérleg bevételi (jövedelemszerzési) oldala az eloszlás áttekintő tervét foglalja magában. A mérleg módot ad az árualap, a szolgáltatási alap stb., általában a jövedelemfelhasználás megalapozottabb tervezésére. A szerző sorra veszi a jövedelemeloszlás tervezésének lehetséges és szükséges mozzanatait, módozatait (jövedelmi mérleg alapján, eloszlási modell alapján). A szerző kifejti, hogy nem a jövedelemeloszlást kell tervezni (ezt nem is lehet), hanem csupán a jövedelemeloszlást kialakító tényezőket. De szükség van arra is, hogy a jövedelemeloszlásra ható tényezők megtervezésével egyidejűleg állapítsák meg a belőlük következő jövedelemeloszlást is, valamint azt, hogy — a népgazdaság termelőerőit, termelési viszonyait figyelembe véve — milyen változtatásokat lehet, illetve kell végrehajtani a különféle tényezők tervein, hogy az esetleges jövedelemeloszlási preferencia megfelelően érvényesüljön. Rámutat a szerző arra is, hogy a jövedelemeloszlási terv *nem címzett jellegű*, tehát nem beszélhetünk a terv teljesítéséről, csupán megvalósulásáról, ezt (a fő arányokat, szélső határokat, eloszlási irányzatot stb.) azonban *ellenőrizni* kell.

A fő mondanivalót kiegészítő *Függelékben* részletesen, bőséges irodalom feldolgozásával tárgyalja a szerző a tőkés társadalom személyi jövedelemeloszlásának főbb jellegzetességeit, sajátos tényezőit, fejlődésének tendenciáit. Konkrétan bemutatja az USA és Anglia jövedelemeloszlását, a tőkés- és a szocialista országokban a jövedelemeloszlás kutatásának történetét, majd a jövedelemeloszlás és vagyoneloszlás néhány összefüggéséről szól.

A Mellékletben részletes adatokat közöl — sok esetben saját átdolgozásban — a magyarországi jövedelemeloszlásra és a tőkésországok (Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Német Szövetségi Köztársaság, Dánia stb.) jövedelemeloszlására vonatkozóan is.

A mű egészének értékét nem érintő kisebb hiányosságok például, hogy a szerző nem tesz említést a jövedelemeloszlás egyenletesebbé tételéért több ízben tett kisebb és nagyobb jelentőségű olyan *konkrét* állami intézkedésekről, mint a családi pótlékok fokozatos emelése, az alacsonyabb keresetűek jövedelmének növelése, az árpolitika (pl. a gyermekruházati cikkek viszonylagos olcsósága stb.). Jobban ki kellett volna fejteni, hogy a jövedelemeloszlás csupán pillanatfelvétele a népesség jövedelemnagyság szerinti állandó mozgásának, tehát statikus jellegű képet ad. Nyilvánvaló, nem lehet nyomon követni a népesség mozgásait, de vannak olyan módszerek, amelyekkel e mozgások mértékét meg lehetne állapítani, és ez nem kis jelentőségű lenne, éppen a jövedelemeloszlás behatóbb vizsgálata szempontjából sem.

Schmidt Ádám könyve értékes úttörő alkotás. Hasznosan forgathatják mindazok, akik általában az életszínvonallal vagy annak egyes tényezőivel foglalkoznak. Megtalálják benne az irodalom alapos rendszerezését, a jövedelemeloszlással kap-

csolatos fogalmak tisztázását. Bőségesen található benne kutatandó probléma, amelyet a szerző a jövedelemeloszlással kapcsolatos további megoldandó feladatként jelöl meg. Ez a nemcsak a szakember számára rendkívül hasznos mű a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadót is dicséri, amely a jövedelemeloszlás problematikáját felölelni szándékozó sorozat első kiadványaként közreadta e könyvet.

Berényi József

Zofia Bartel: A fogyasztói kereslet ökonometriai prognózisai Lengyelországban

(Ekonometryczne prognozy popytu konsumpcyjnego w Polsce) Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó, 1964. 158 l.

A tanulmány három fejezetből és egy mellékletből áll, amely bemutatja a számítások technikáját és a fő élelmiszerek iránti fogyasztói kereslet prognózisának eredményeit.

A szerző az I. fejezetben indokolja a prognózisok szükségességét és vizsgálja a helyes prognózis kidolgozásának problémáját. Röviden tárgyalja a prognózisok felépítésének néhány módszerét is, pl. a trend extrapolációját, a korrelációs módszert, a részténvezők szerepét az összhatásban és az input-output módszert. E módszerek elméleti elveinek elemzése alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy nem biztosítanak helyes prognózist.

A II. fejezet célja ismertetni a távlati fogyasztói kereslet legújabb, nyugati teoretikusok által végzett vizsgálatait. E vizsgálatok elméleti alapja három független hipotézis: a normális jövedelem hipotézise, az arányosság hipotézise és a növekedési ütem hipotézise. A szerző elemzi az ún. Friedman-effektust és a fogyasztói magatartás Farrel-féle elméletét is. A szerző nem tárgyalja részletesen ezeket az elméleteket, hanem csak utal alapelveikre. Az említett elméletek szerzőinek véleménye szerint — s véleményüket a tanulmány szerzője is osztja — a szóban forgó prognózisok alkalmazhatósága csak egyes társadalmakra és társadalmi csoportokra korlátozódik. A szerző összefoglalva megállapítja, hogy a gazdasági növekedési modellek a szóban forgó néhány hipotézis beiktatása révén gazdagíthatók és közelebb hozhatók a valósághoz.

A III. fejezet bemutatja a fogyasztói kereslet kutatási módszereinek a lengyel gazdaság feltételei között való alkalmazására irányuló kísérleteket. A szerző véleménye szerint mind a rövid időszakú, mind a hosszú időszakú prognózisok a gazdasági tervek kidolgozásának fontos elemei. Gyakorlati gazdasági döntéseknél rövid időszakú, ötéves, kétéves, sőt éves prognózisokat kell készíteni. A rövid időszakokra szóló prognózisok kidolgozása sokkal nehezebb probléma, mint a hosszú időszakú prognózisok elkészítése. A rövid időszakú prognózisoknak pontosan kell előrelátniok a vizsgált gazdasági nagyságok tényleges tendenciáit. Ezek a prognózisok főleg piaci statisztika alapján készülnek. Becslés útján megállapítják a jövedelmi és az árelaszticitást, s kiszámítják az adott cikk iránti kereslet fejlődési tendenciáit.

A szerző háztartásstatisztika alapján rövid időszakú, ötéves időszakra szóló prognózist dolgoz ki. A keresett nagyság az adott cikkre fordított kiadások béremelések által előidézett növekedése. A számítást a következő képlet szerint végzi el:

$$W_f^x = m^{\alpha} W_i \qquad (1)$$

ahol: W_i = az „i" cikkre fordított kiadások a béremelés előtt,
W_i^x = az „i" cikkre fordított kiadások a béremelés után,
m = a béremelés együtthatója
α = az adott cikkre fordított kiadások rugalmassági együtthatója.

A szerző a rugalmasság becslését „Ökonometriai piacelemzés" (Varsó, 1962.) című korábbi könyvében ismertetett módszerrel végezte el.

Ezt követően a szerző hosszú időszakú, húszéves prognózist dolgoz ki. E prog-

nózis alapelvei: a lakosság jövedelmének előrelátható növekedése, az előrelátható természetes szaporulat és az előrelátható árváltozások. A prognózisok kidolgozásának fontos eleme: ismerni kell az állam bér- és árpolitikáját. Az első lépés az egy főre jutó jövedelem, vagyis a vagyonosság megállapítása. E nagyság kiszámítása után a prognózis három különböző módszer segítségével épül fel.

Az első módszer: meg kell állapítani az egy főre jutó jövedelem és az egy főre jutó kiadások közötti összefüggést. A feltételezés szerint ez az összefüggés lineáris s a következő képlettel fejezhető ki:

$$y = a + bx \tag{2}$$

ahol: y = az egy főre jutó fogyasztás összesen,
x = az egy főre jutó kiadások,
a és b = a legkisebb négyzetek módszerével felbecsült paraméterek.

A második módszer háztartásstatisztikán és piaci statisztikán alapul. A számításokat az (1) képlet szerint végzik el.

A harmadik módszer: az összes kiadások és az egyes cikkekre fordított kiadások közötti összefüggés vizsgálata. A vizsgálatok alapja a háztartásstatisztika. Ez a modell a következő:

$$u = \frac{ax}{x + b} \tag{3}$$

ahol: u = az adott cikkre vagy cikkcsoportra fordított kiadás,
x = összes kiadások az adott jövedelmi csoportban,
a és b = közelítéssel kiszámított paraméterek.

Ebben a modellben a kiadásokról az egy főre jutó fogyasztásra való áttérésnél figyelembe kell venni az adott időszak árait.

A szerző a fent ismertetett módszerek alapján kiszámítja a fő élelmiszerek fogyasztói keresletét 1980-ig. A vizsgált időszak rövidebb, pl. ötéves időszakokra való bontása — a szerző véleménye szerint — fokozza a kapott eredmények pontosságát. Ezekre az időszakokra szintén ki kell számítani valamennyi rugalmassági együtthatót.

Az említett módszerek helyességének gyakorlati felülvizsgálata az 1960-ra, 1961-re, 1962-re és 1963-ra vonatkozó elméleti számítások összehasonlítása a tényleges statisztikai adatokkal. A szerző mind a három módszerrel elvégezte a felülvizsgálást. Az összehasonlítás csak igen kis eltérést mutat a vizsgált cikkek iránti kereslet és a prognózis eredményei között.

Irena Ulatowska—Maria Lasica

HIBAIGAZÍTÁS

A Közgazdasági Szemle 1965. februári számának 139. oldalán közölt táblázat utolsó 3 sorának helyes adatai a következők:

4. 1 keresőre jutó saját termékek fogyasztása					
a) Növénytermelés Ft	2673	2718	2658	2625	2812
b) Állattenyésztés Ft	3015	3618	4055	5330	6200
c) Összesen Ft	5688	6336	6713	7955	9012

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Янош Корнаи

Экспериментальное народнохозяйственное программирование при подготовке III пятилетнего плана

В конце 1963 года были начаты практические работы по математическому программированию перспективного народнохозяйственного плана. Работа проводилась по четырем ступеням:

1. **Основные расчеты в масштабе секторов.** В модели имеется 39 секторов. Каждый сектор охватывает продукцию, капиталовложения и внешнюю торговлю отдельных отраслей. Продукция каждого сектора объединена по 6-1о группам продуктов. С группами продуктов связано обычно 8 видов экономической деятельности: изготовление рассматриваемых групп продуктов при различных технологиях, при помещи различных капиталовложений, а также их экспорт и импорт. В рамках основных расчетов в масштабе секторов в качестве ограничивающих условий было принято, чтобы в секторной программе не требовалось больше ресурсов и не получалось меньшего удовлетворения отечественных потребностей, чем в составленной нематематическими методами официальной программе: и в то же время она должна была быть более благоприятной с точки зрения платежного баланса.

2. **Исследования чувствительности в масштабе секторов.** Нами исследуется, каким образом изменяется оптимальная секторная программа при изменении отдельных ограничений: например, при увеличении или сокращении фонда капиталовложений данного сектора и т. д.

3. **Основные расчеты в масштабе народного хозяйства.** Секторные модели объединяются нами в единую сводную пароднохозяйственную модель. Эта крупная задача решается так называемым декомпозиционным методом. Если на первой ступени расчетов междусекторное распределение ресурсов и задач по выпуску, определенное в составленном традиционным способом плане, еще рассматривалось как данное, то теперь следует найти оптимальное междусекторное распределение.

4. **Исследование чувствительности в масштабах народного хозяйства.** В этом случае производится расчет влияния изменений основных директивных цифр экономической политики (например, объема капиталовложений по всему народному хозяйству, общего объема потребления).

В статье после описания модели подробно излагается настоящее состояние исследований.

Йожеф Рожа

Дифференциация или нивелляция доходов

Автором исследуются исторические тенденции изменения различий в доходах, частью на основании опыта капиталистических, большей же частью — социалистических стран. В качестве исторического факта им утверждается, что различия в доходах рабочих и служащих с точки зрения длительной перспективы сокращаются. Автором подробно анализируется взаимосвязь этой тенденции с формированием производительных сил, производственных отношений и жизненного уровня. Он указывает на то, что за определенным пределом сокращение различий в доходах уже неправильно, так как игнорирование необходимой дифференциации ведет к ослаблению эффективности материальной заинтересованности, к накоплению значительных внутренних резервов.

В связи с необходимостью материальной заинтересованности автор ставит некоторые принципиальные вопросы, в том числе, например, вопрос о том, какая корелляционная свазь существует между заинтересованностью и уровнем оплаты труда. Им анализируются степень и причины уравниловки, наблюдаемой в венгерской практике. Им развивается мысль о том, каким образом можно в рамках реформы методов управления осуществить усиление дифференциации. В статье излагается точка зрения автора о реформе систем премирования, системы повышения среднегодовой заработной платы, контроля над оплатой труда и системы норм. Сущностью этой реформы является усиление различий между заработными платами в зависимости от выработки как на уровне предприятий, так и на индивидуальном уровне. Автор сопоставляет системы оплаты труда на государственных предприятиях с системой распределения в селькохозяйственных производственных кооперативах, отмечая, что у последних необходимо сокращение больших различий, а у первых желательна большая дифференциация, чем в настоящее время.

Ференц Ваги

Фондоотдача и фондоемкость в сельском хозяйстве

В вводной части статьи дается определение фондоемкости сельскохозяйственного производства. Автором указывается на то, что сегодня в Венгрии так же, как и в развитых капиталистических странах, фондоемкость сельского хозяйства выше, чем в промышленности. В Венгрии фондоемкость сельскохозяйственной продукции в государственных хозяйствах выше, чем в производственных кооперативах. Это частично связано с тем, что производственная структура государственных хозяйств заведомо более капиталоемка, частью же с тем, что вложенные в производство основные и оборотные фонды в государственных хозяйствах используются недостаточно.

В статье подробно рассматривается рост фондоемкости венгерского сельского хозяйства. В качестве основной причины приводится преобразование материально-технической базы производства, и показывается, что росту фондоемкости в значительной мере способствовало объединение мелкотоварных крестьянских хозяйств в производственные кооперативы. Кроме этого, на рост фондоемкости влияли также недостатки, связанные с сельскохозяйственным накоплением, например, затягивание сроков капитального строительства, излишнее строительство, в большей или меньшей мере невыполнение дополнительных и сопряженных капиталовложений.

В дальнейшем автором рассматриваются взаимосвязь фондоемкости и экономической эффективности производства; влияние роста фондоемкости на реализуемый валовой доход, на техническую оснащенность сельскохозяйственного труда (органическое строение капитала) и в связи с последним на производительность живого труда. В венгерском сельском хозяйстве, в первую очередь, в производственных кооперативах, потребуется осуществление еще дальнейших значительных капитальных вложений для того, чтобы продукция росла систематически и в значительных масштабах.

Ласло Фаи

Издержки по поддержанию мощностей производственного оборудования

В статье излагается объективный способ исчисления норм амортизации. Мощности машин и производственного оборудования нового выпуска увеличиваются. Можно определить статистическую функциональную зависимость среднегодового роста производительной способности производственных и обслуживающих машин и станков. В статье дается эта функциональная зависимость по машиностроительной промышленности. Подобная зависимость может быть выявлена по оборудованию нового выпуска и в других отраслях промышленности.

Средняя производственная мощность установленного оборудования может поспевать за техническими требованиями только в том случае, если — с незначительным отставанием — наиболее отсталое оборудование заменяется новейшим. Количество заменяемого в год оборудования должно определяться таким образом, чтобы ступени роста производственной мощности, достигаемого путем замены, достигали годовых ступеней статистической фунциональной зависимости роста мощностей. Производственная мощность машинного парка, поддерживаемого на мировом уровне, из года в год увеличивается.

Цена производственного оборудования находится в зависимости от роста его мощности. В рассмотренных примерах цена станков увеличивается почти вместе с мощностью.

На основании количества заменяемого в год оборудования и увеличивающихся вместе с ростом мощностей новых станков цен можно рассчитать издержки по поддержанию оборудования на мировом уровне.

Бела Кадар

Экономический рост и экономическая политика, направленная на замещение импорта, в развивающихся странах

Экономическая политика развивающихся стран имеет весьма короткое прошлое. Со времени кризиса 1929—33 гг. в странах Латинской Америки, а затем в ставших самостоятельными и ступивших на путь индустриализации странах Азии, Африки экономическое развитие основывалось не на расширении экспорта, а, в первую очередь, на замене импорта отечественным производством. Экономическая политика, направленная на замещение импорта, — характерными средствами которой являются создание кредита, торговый и таможенный протекционизм, а также централизация государственных хозяйственных решений, — вначале дала скорые результаты, особенно с точки зрения индустриализации. В последние годы форсирование замены импорта привело к обострению Экономических диспропорций, к замедлению экономического роста развивающихся стран. Отрицательные стороны экономической политики, обращенной «во внутрь», усиливались запущением сельского хозяйства; беспланомерностью, проявляющейся в процессе индустриализации; потерями, связанными с узостью внутреннего рынка и складывающимся монополистическим положением; а также повышенными валютными потерями и недостаточной способностью к экспорту. Ряд признаков указывает на то, что обращенность «во внутрь» по сравнению с усиленным включением в международное разделение труда, требует несоизмеримо больших жертв от отдельных стран, а в перспективе ведет к образованию дефензивных хозяйств, развивающихся более медленными темпами, и к деформации производственных отношений. Сегодня одной из основных задач экономической политики развивающихся стран является осуществление хозяйственного развития, основанного на использовании новых возможностей международного сотрудничества.

SUMMARY OF THE ARTICLES

János Kornai:

Experimental programming of the national economy as preliminary proceedings for the third Five Year Plan

The practical spade-work for the drawing up of mathematical programmes of long-range economic plans staried at the end of the year 1963. This work includes four phases:

1. *Basic calculation on sectoral level.* There are 39 sectors in the model. Each sector comprehends the production, investments and foreign trade of every branch of economy. The production of the sector was assembled into 6 to 10 groups of commodities. Usually, eight different kinds of economic activity are linked to each group of commodities: the production by dint of various technologies and different investments as well as the exports and imports of the commodity group at issue. In the basic calculation on sectoral level we stipulate by constraints that *a)* the sector programme should not require more fundamental resources, *b)* the output for the satisfaction of inland demands should not be less, and *c)* that it should be more advantageous from the aspect of the balance of payments, than the official programme which has been worked out by non-mathematical, traditional methods.

2. *Sensitivity analysis on sectoral level.* The change of the optimum sector programme is examined in case some of the constraints are modified so, for instance, if the prescribed investment of the sector is increased or decreased etc.

3. *Basic calculation on national economic level.* The sector models are amalgamated into a sole, coherent national programming model. This important task is solved by using the so called decomposition method. While in the first phase of the calculation the intersectoral distribution of the resources and output tasks was considered as given since it was settled by the plan which has been worked out in a traditional way, at the present stage we now seek for the optimum intersectoral distribution.

4. *Sensitivity analysis on the level of national economy.* In this phase the effects of changes of the fundamental political economic estimates are calculated (e.g. sums allocated for investments, total volume of consumption).

The article, after having described the model, gives a detailed account on the present stage of research.

József Rózsa:

Differentiation or levelling of incomes

The author investigates the historical tendencies of the changes of the differences in incomes partly in capitalist countries mainly, however, on the basis of experiences gained in socialist countries. The author states that when the question is viewed from a certain perspective it appears as a historical fact that the differences in the incomes of gainfully employed persons diminish. The author gives a detailed account on the connections of this tendency by analysing the formation of the forces and the relations of production and the development of the standard of living. He points out that the lessening of the income differences beyond a certain point is undesirable because the omitting of the necessary differentiation brings about the slackening of the financial interest and results in the accumulation of considerable inner reserves.

In connection with the necessity of financial interest the author raises some questions of principle so, for instance, the correlation between financial interest and the salary and wage level. The rate and causes of equalization which can be met with in practice in the Hungarian economy are analysed.

The author expounds his views on how an increased differentiation could be attained by a reform of the methods of management, further on the reform of the bonus system, the annual wage development, the wage control and the system of norms. The main point of the reforms is that the differences in payments by result should be increased for both the firms and the workers. Relating to the reform of the wage system of state enterprises the author draws a comparison between the distribution system of farmers' co-operatives and state enterprises and points out that the considerable dispersion of the co-operatives should be rather decreased while for the state enterprises a higher dispersion than the present one is desirable.

Ferenc Vági:

Asset engagement and asset requirement in agriculture

In the first part of his study the author deals with the concept of asset requirement in the agricultural production. He points out that at present the requirement of funds of the Hungarian agriculture is higher than that of the Hungarian industry; this coincides with similar experiences of the developed capitalist countries. Within the Hungarian agricultural production the asset requirement of the state farms is higher than that of farmers' co-operatives. This is due partly to the fact that the production pattern of the state farms entails

a higher "capital intensity" and partly that the fixed and circulating funds engaged in the production of state farms are not fully utilized.

The study then gives a detailed account on the increase of the requirement of funds of the Hungarian agriculture. According to the author, the main cause of the increase was the reorganization of the material and technical basis of the production and he points out that the increase of the asset requirement was particularly enhanced by the unification of small peasant farmers into co-operatives. The deficiencies concomitant with agricultural accumulation were a further cause for the increase of asset requirements so, for instance, the protraction of terms of investments, superfluous, building and the failure to carry out indispensable complementary and accessory investments.

The author finally investigates the connection between the asset requirement and the economic efficiency of the production, the effect of the asset requirement increase on the gross income and on the technical equipment of the agricultural production (the organic composition of the "capital") and, in connection with the latter, on the productivity of labour. The Hungarian agriculture, but first of all farmers' co-operatives, will need further considerable capital investment in order to achieve a regular and significant increase of their production.

László Fái:

Costs of keeping at world level of the working ability of machinery

The study discusses an objective calculating method of the determination of amortization rates. The working ability of machines and productive equipments of new design is increasing due to the continual technical development. The statistical function of the increase of the average working ability of productive and auxiliary machines, forming the units of a machinery, can be determined, and is given in this study for the engineering industry. Similar function can be determined for newly designed machines of other industrial branches.

The working ability of the already existing machinery can follow only the development in this field, if the most obsolate units of the machinery would be replaced gradually with a certain delay by the latest ones. The quantity of machines to be replaced annually is determined thereby that the rate of the increase of the working ability due to the replacement of machines should obtain the annual rate of increase of the statistical function of the working ability. The working ability of a machinery kept at world level is annually increasing. The cost of the productive equipment is a function of the increase of its working ability. The quantity of machines to be replaced annually and the higher prices of the same due to their higher working ability enable the calculation of keeping on world level of the working ability of an existing machinery.

Béla Kádár:

Economic growth and the import substituting economic policy of the developing countries

A survey on the economic policy of the developing countries shows that they can look back upon a very short past only. Since the world economic crisis in the years 1929 to 1933 the Latin-American states, and later on, the Asian and African countries, after they had gained independence, laid the foundations of their economic development not on the expansion of exports but, primarily, on the substitution of imports. The characteristic features of the import substituting economic policy are: the procuring of credits, the favouritism of trade and the reduction of duties, and, the centralization of the economic decisions of the State; at first, all these brought about quick results mainly in the field of industrialization. In the last years, however, the exaggerated import substitution lead to the intensification of economic tensions and to the slackening of the economic increase in the developing countries. The negative outcomes of the introverted economic policy are due, among others, to the neglect of agriculture, unsystematic planning of the industrialization process, narrowness of the inner market, losses issuing from developing monopolies, increasing foreign exchange losses and insufficient export capacity. The recession of the economic efficiency of investments and the neglect to develop educational and scientific potentials were also of importance. Experiences show that an introverted economic policy – instead of joining in the international division of labour — entails sacrifices, brings about in the long run a more slowly developing defensive economy and distorts, in addition, the relations of production. At present one of the main tasks of the economic policy of the developing countries is to establish the growth of their economy by making the most of the new possibilities of the international division of labour.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

7-8

XII. ÉVFOLYAM 1965. JÚLIUS-AUGUSZTUS

TARTALOM

Csikós-Nagy Béla—Esze Zsuzsa—Rácz László: Ipari termelői árrendszerünk problémái ... 785
Ausch Sándor: Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus ... 800
Bródy Ferenc: Az „ázsiai termelési módról" és a gazdasági társadalomalakulatok periodizációjáról ... 809
Komló László: A mezőgazdaság iparosodásának tényezői ... 817
Szilágyi Pál: Ellátni vagy kereskedni? ... 832
Forgács Zoltán—Wiesel Iván: Az alapenergiahordozó-termelés gazdasági összehasonlítása, különös tekintettel a limitre ... 847
Balázsy Sándor: Az élőmunka-ráfordításokhoz kapcsolódó jövedelemelvonás a többcsatornás árrendszerben ... 869
Vágó János: A vállalati közvetett létszám csökkentésének lehetőségei 881
Klár János: Gazdaságirányítás és az ipari kutatásgazdaságosság néhány kérdése ... 892
Hegedüsné Bakai Jolán—Szücs István: A városépítés feladatainak közgazdasági-matematikai elemzése ... 901

SZEMLE

Gazdasági kísérletezés a Szovjetunióban *(Szamuely László)* ... 916
Elméleti vita az új csehszlovák gazdasági irányítási rendszer problémáiról *(B. L.)* ... 927
A mezőgazdasági termékek központi készletgyűjtésének forrásai *(Sándor Imre)* ... 938
Az állattenyésztés fejlődése a Szovjetunióban *(Sándi Ottó)* ... 948
Nagy-Britannia mezőgazdaságának és agrárpolitikájának főbb vonásai *(Gulyás József)* ... 959

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Vita a beruházásgazdaságossági együtthatóról *(Turánszky Miklós—Huszár Józsefné)* ... 967

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Garamvölgyi Károly: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása *(Csizmadiáné Székely Magda)* ... 974
Szentes Tamás: A gazdasági elmaradottság *(Orosz Árpád)* ... 975
Pataki János: A tőkés világgazdaság és a fejlődő országok *(Boronkay Péter)* ... 977
Simon György—Kondor György: Gazdasági hatékonyság, árnyékárak *(Pirityi Ottó)* ... 978
Varró Tibor: A szocialista ellenőrzés *(Simon Péterné)* ... 982
Dr. Varga István: Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai *(Riesz Miklós)* ... 984
Zala Ferenc: Fogyasztás-kereslet ma és holnap *(Kovács Dénes)* ... 986
Nagy Lajos: A földjáradék a termelőszövetkezetekben *(Csáki Csaba)* 988
Roy Harrod: Az angol gazdaság *(Palánkai Tibor)* ... 991
Gabriel Kolko: Vagyon és hatalom Amerikában *(Luca Márta)* ... 993
A Nyugati Területek gazdasági fejlődése a népi Lengyelország két évtizede alatt és perspektívái *(Wieslaw Sadzikowski)* ... 996
Dymitr Sokolow: A konjunkturális világciklus deformálódása *(Wieslaw Sadzikowski)* ... 997
Auerhan, J.—Balda, M.—Dráb, Z.—Riha, L.: Az automatizálás alapvető problémái *(Zdenek Marek)* ... 998

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Észrevételek Bertóti László „A munkaerő értékéről" című cikkéhez 999
Észrevételek Esze Zsuzsa „Érték- és árvita. A szocializmus áruviszonyainak megismerése" című cikkéhez ... 1003
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata ... 1006

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

CSIKÓS-NAGY BÉLA—ESZE ZSUZSA—RÁCZ LÁSZLÓ:

Ipari termelői árrendszerünk problémái

Az árrendszer az ipari termelői árak, a mezőgazdasági felvásárlási és a szabadpiaci árak, a külkereskedelmi és a fogyasztói árak összefüggő rendszere. A problémák, feladatok e különböző árszférákban másmás módon konkretizálódnak. Ezért helyénvaló az egyes árszférák önálló vizsgálata. Ez nem azt jelenti, mintha a népgazdaságban a különböző árszférák egymástól el lennének szigetelve. A különböző árszférák között nagyon is szoros, szerves kapcsolatok vannak, még ha az állami árszabályozás konkrét módszerei formailag önállósítják is azokat. Ha felmerül például az ipari termelői árak tökéletesítésének problémája, ezt nyilvánvalóan csak az egész árrendszer összefüggésében lehet teljességében megoldani. De az árjelenség tudományos vizsgálata az egyes szférákra leszűkített módon is lehetséges. Sőt ez egyenesen célszerű is, mert konkrét formák között az árjelenségben az ágazati sajátosságok is tükröződnek. Önállósult formában tárgyalható így az ipari termelői árrendszer is.

Az árrendszer elemzésének két fő szempontja lehet: az egyik az árképzési alapelv, vagyis *az ártípus.* A másik az ármegállapítás és az árváltoztatás módja, vagyis *az ármechanizmus.* Amikor tehát árrendszert elemzünk, először arra keresünk választ, milyen az érvényesülő árrendszerben az árak típusa, összhangban van-e a típus a termelőerők fejlettségi állapotával. Továbbá arra kell választ adni, hogy az ármegállapítás és az árváltoztatás módja, vagyis az áralakulás, összhangban van-e az ártípus követelményeivel, lehetővé teszi-e a helyesnek elismert ártípus gyakorlati megvalósulását.

Az árrendszer eme kétirányú elemzése elkerülhetetlenül beletorkollik a gazdasági mechanizmus egyik-másik elemének a vizsgálatába is. Ez szükségszerű, mert az árrendszer szerves része a gazdasági mechanizmusnak és az árfunkció a gyakorlatban nem határozható meg az általános gazdasági mechanizmustól függetlenül.

Az árrendszer elemzéséhez, kritikai értékeléséhez kell bizonyos álláspont is az ár szerepéről, amely a gyakorlati tapasztalatok elemzése alapján alakul ki. Csak az értékelheti az ártípust, akinek a „megfelelő" árról, és csak az elemezheti az ármechanizmust, akinek a „megfelelő" árfunkcióról véleménye van. A megfelelő árnak a konkrét árral történő szembeállítása tárja fel az árrendszer, illetőleg a gazdasági mechanizmus hiányosságait és határozza meg a tökéletesítés módját és irányát.

Szocialista gazdaságban az ipari termelői árak fő funkciója, hogy a gazdasági döntésekben helyesen orientáljanak, vagyis hogy az árak szolgálják a társadalmi munkával való takarékosságot. Ez mindenek-

előtt azt a követelményt támasztja, hogy *az árak megállapításakor helyesen fejezzük ki a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat s ezek arányait.* A társadalmilag szükséges ráfordítás pénzkifejezésére két klasszikus ártípus áll rendelkezésünkre: az értékár és a termelési ár.

Lehetnek esetek, amikor az ár tendenciájában a jövőbeli ráfordítási arányokhoz igazodik. Ilyenkor az árnak az a funkciója, hogy bizonyos gazdaságpolitikai célok (egyes iparágak gyors fejlesztése, illetve a fejlesztéssel együtt járó költségszínvonaluk „megelőlegezése"; a jobb minőség előnybe helyezése; a műszakilag fejlettebb termékek kedvezőbb ára stb.) irányában ösztönözzön a társadalmi ráfordítások dinamikájának figyelembevételével, az áraknak a jelenlegi ráfordításoktól való ilyen irányú eltérésével.

Ipari termelői árrendszerünk és a ráfordítás-arányosság elve

Magyarországon 1959. január 1-én volt a legutóbbi általános termelői árrendezés. A ma érvényes ipari, építőipari árak, közlekedési tarifák javarészt akkor léptek érvénybe.

Az 1953—57-es időszakban mind szélesebb körben nyilvánult meg az óhaj az államilag szubvencionált nyersanyagárak felszámolására és annak az elvnek az érvényesítésére, hogy *minden költség a felmerülése helyén térüljön meg.* Ez volt lényegében az 1959. évi ipari árrendezések alapgondolata, amiért is ezt az árrendszert önköltségi árrendszernek tekintettük.

De nem lenne helyes az 1959. évi ipari árreformot egyszerűen csak úgy tekinteni, amely az alapvető kitermelő iparágak szubvencionálásának vetett véget. Legalább ilyen jelentőségű volt az az előrehaladás, amit az árreformmal *a korszerű ipari kalkuláció bevezetése* terén értünk el. Bevezettük például a műszaki fejlesztési alapot, ami azóta csaknem valamennyi szocialista országban elfogadásra talált.

A termelői árrendezés előkészítésének idején azonban még nem láttuk világosan, hogy az az ártípus tükrözi helyesen a ráfordításarányokat, amely kifejezi az eszközigényesség eltéréseit is. Annak idején az volt a meggyőződésünk, hogy az árak akkor arányosak a ráfordításokkal, *ha az értékarányoknak felelnek meg.* Az értékarányokat pedig úgy véltük megközelíteni, hogy az ár arányokban a *bérköltségek arányait igyekeztünk tükrözni.*

Az árak kidolgozásakor annak idején a bérköltségekhez minden fázisban 25%-os bérpótlékot (SZTK-járulékot és illetményadót) és viszonylag alacsony (4—6%-os) *önköltségarányos* nyereséget adtunk hozzá. Az elképzelések szerint ekkora nyereség elegendő lett volna arra, hogy az önköltség vállalatonkénti alakulása és átmeneti ingadozása ellenére is biztosítsa a vállalatok veszteségmentes gazdálkodását, *de nem lett volna olyan jelentős, hogy alapjában véve közömbösítette volna az árak értékarányos jellegét.*

Az 1959-ben tényleg létrejött árarányok azonban az értékarányoknak sem feleltek meg, mivel

1. az ármegállapítás alapjául az (1957. évi béremeléssel korrigált) 1956. évi költségek szolgáltak (tehát az árak lényegében a bevezetést megelőző harmadik év műszaki-naturális mutatóin épültek fel), továbbá, mert

2. hatósági ármegállapításról lévén szó, ez alkalommal sem lehetett elkerülni a vállalati árlazításokat.

A tényleges nyereség az ártervezéskor megjelölt 4—6% helyett 10—12% lett. Bár pl. a tőkésországokból származó importnyersanyagok árát és az alacsony mezőgazdasági anyagárak bázisán rendezett élelmiszeripari termékárakat alacsonyabban állapítottuk meg, mint amit az 1959. évi tényleges önköltségek indokoltak volna, mégis az összes termelői árak átlagos színvonala már 1959-ben is a tervezettnél magasabb volt. A tervezettnél jóval magasabb nyereségráta miatt már kiütköztek az önköltségi ártípus negatív vonásai: különösen magas árak keletkeztek az értékarányokhoz képest ott, ahol a termék sok egymást követő termelési vertikumot képviselő vállalaton ment át (pl. a kohászatban és a gépiparban).

A termelő szférában érvényesülő 1959. évi árak arányainak eltérését az értékarányoktól, illetve a termelési ár típusú áraránytól összefoglalóan a következő táblázaton mutatjuk be.

Az 1959. évi termelői árak százalékos eltérése a társadalmi ráfordításoktól

Az ágazat megnevezése	Ha a társadalmi ráfordítást	
	az érték formula alapján határozzuk meg	a termelési ár formula alapján határozzuk meg
Bányászat	— 1	— 4
Villamos energia	+12	—19
Vegyipar	+25	+14
Kohászat	+24	+10
Gépipar	+22	+15
Könnyűipar	+ 8	+10
Élelmiszeripar	— 7	— 5
Építőanyagipar	+13	+ 5
Építőipar	+ 8	+12
Szállítás, hírközlés	+ 6	—16

Megjegyzések: Az összeállítás az ágazati kapcsolatok 1959. évi mérlege alapján készült. A termelő ágazatok 1959. évi tényleges áraiként a termelő szektorok részére történő értékesítés árait, fogyasztói forgalom esetén a nettó termelői árakat vettük figyelembe. Az értékárakat úgy képeztük, hogy a teljes bérráfordításhoz — az 1959. évi átlagos tisztajövedelem-rátának megfelelően — 75 százalék béraranyos tiszta jövedelmet adtunk hozzá. A termelési árak 10 százalék eszközarányos és 22 százalék béraranyos tiszta jövedelmet tartalmaznak.

Azok a tendenciák, amelyek az ágazati árösszegeknek a ráfordításoktól való eltéréseire jellemzők, hasonlóképpen — de gyakran még sokkal nagyobb arányban — megtalálhatók az ágazatokon, iparágakon belül a termékárakban.*

Árképzésünk ellentmondott a ráfordításarányosság követelményének az importár képzésében is.

* Az ártípus és az ármechanizmus hibáin kívül más tényezők is hozzájárultak a helytelen árarányok kialakulásához. Torzította az árak önköltség-, illetve értékarányosságát az is, hogy a termelőeszközként is felhasznált fogyasztási cikkek egy részének ára nem ott tartalmazza a forgalmi adót, ahol az valójában realizálódik, a fogyasztói árak szférájában, hanem már a termelő felhasználás szférájában. Emiatt a termelői árakat sok helyen (a gumiipari termékek, a készbőrök, a cukor, az üveg, a szesz stb. árát) a fogyasztói árakból visszaszámítva kellett megállapítani.

A külkereskedelmi árképzésben a devizák belföldi értékelése a szocialista viszonylatban összesen valamivel magasabb, a tőkés viszonylatban jelentékenyen alacsonyabb annál a ráfordításnál, amennyibe az országnak a deviza „kitermelése" kerül. E hiba hatása a különböző termelési fázisokban nagyon eltérő mértékű és sokszor eltérő irányú.

Az alkalmazott árképzési módszer például mind a tőkés, mind a szocialista relációból származó alapanyagimportot olcsóbbnak tünteti fel a valóságosnál, *a tőkés piacról származó importot azonban még olcsóbbnak,* mint a szocialistát, jóllehet ha a valóságos kitermelési arányoktól ösztönzési célból tudatos eltérést alkalmaztunk volna, akkor azt *éppen ellenkező* előjellel kellett volna tennünk.

A termelő szférában felhasznált importcikkek belföldi árának a reális devizaátszámítási kulccsal kiszámított beszerzési költséghez képest mutatkozó eltérését a két alapvető viszonylatban a következő táblázaton szemléltetjük:

Az importtermékek átadási árainak százalékos eltérése a társadalmi ráfordításoktól

Az ágazat megnevezése	szocialista	tőkés
	viszonylatból származó import esetén	
Bányászati termékek	— 5	— 46
Vas-, acél- és fémkohászati termékek	+ 35	— 19
Gépipari termékek (árrendezés előtt)	+ 30	— 22
Vegyipari termékek	— 1	— 48
Fa- és papíripari termékek	+ 1	— 38
Textilipari termékek	+ 5	— 16
Élelmiszeripari termékek	+ 8	— 50
Mezőgazdasági termékek	— 7	— 26

Megjegyzés: A számítás az 1961. évi ágazati kapcsolatok mérlege alapján készült. Társadalmi ráfordításon az import deviza beszerzési költségeinek a deviza „kitermelési" szorzóval belföldi árszintre átszámított összegét értjük.

A merev belföldi árak miatt a külkereskedelmi árváltozások tendenciái sem jutottak kifejezésre a termelők kalkulációiban.

Az ármegállapításban létrehozott és hosszú időre rögzített aránytalanságok miatt a külkereskedelmi árkiegyenlítés termékenkénti nagysága nem nyújt közgazdasági tartalommal rendelkező tájékoztatást sem a vállalatok, sem a népgazdaság részére.

Ha tehát maga az ártípus biztosítaná is, hogy az árak helyesen ráfordításarányosak legyenek, a gyakorlatban megvalósuló árak az ármechanizmus merevsége miatt akkor is eltávolodnának a ráfordításarányoktól. Az árrendszerbeli fogyatékosságok oka tehát egyfelől az ártípus helytelensége, másfelől az ármechanizmus merevsége.

Az árak csak akkor lehetnek ráfordításarányosak, ha a ráfordítások változását követően módosulnak, tendenciájukban a társadalmi ráfordításnak megfelelően alakulnak. Az ármegállapítás minden termékre kiterjedő hatósági rendszere azonban már eleve nagyfokú merevségre kárhoztatja az árakat. Ráadásul azonban *még a hatósági árváltozásokra is több lehetőségünk lett volna, mint amennyivel élni tudtunk,* hiszen az

egész gazdasági mechanizmus igen kedvezőtlenül reagál minden árváltoztatásra.

Mai irányítási rendszerünkben minden árváltoztatás az összes érintett értékmutatók „átárazását" vonja maga után. A tervező szervek csak tehernek érzik ezt, előnyét nem látják, mivel nem használják fel orientálódásra a valósághoz hozzáigazított új árarányokat, hiszen függetlenítették az árarányoktól a tervben rögzített arányokat.

Bár 1959. január 1-e óta több milliárd forintnyi termelői árleszállítást hajtottunk végre — és viszonylag a legnagyobb ármozgást éppen a termelői árak területén valósítottunk meg — mégis a termelői árrendszer egésze rendkívül statikus képet nyújt.

Az 1964-ben érvényes termelői árak 8—9 éves költségviszonyokat tükröztek. Ez idő alatt a ráfordítások jelentősen és egyenlőtlenül változtak. Jellemző, hogy az 1965. január 1-i gépipari árrendezéskor a 20—22 százalékos átlagos árcsökkentés mögött egyes termékek (például Diesel motorok, egyes szerszámgépek) árának 10—15 százalékos (esetileg ennél is nagyobb) emelése, más termékek árának (például a műszeripari, vákuumtechnikai termékekének) viszont 30—35 százalékos, sőt esetenként még ennél is jóval nagyobb csökkentése húzódott meg.

Ha nem is ilyen mértékű, de hasonló egyenlőtlenségeket az árak merevsége más ágazatokban is létrehozott. Ágazati összesítésben az 1964. évi árak a következőképpen tértek el a társadalmi ráfordításoktól:

Az 1964. évi termelői árak százalékos eltérése a társadalmi ráfordítáoktól

Az ágazat megnevezése	Ha a társadalmi ráfordítást	
	az érték	a termelési ár
	formula alapján határozzuk meg	
Bányászat	—11	— 9
Villamosenergia	+25	— 7
Vegyipar (kőolajbányászattal)	+45	+22
Kohászat	+32	+17
Gépipar	+50	+42
(Gépipar az 1965. I. 1-i árrendezés után)	+20	+17
Könnyűipar	+ 7	—
Élelmiszeripar	—12	—12
Építőanyagipar	+25	+17
Építőipar	+ 6	+14
Szállítás, hírközlés	+ 4	—11

Megjegyzés: Az 1964. évi társadalmi tervmérleg alapján. Termelő szférában érvényesülő árként a termelő vállalatok részére történő értékesítés árait, fogyasztói forgalom esetén a nettó termelői árakat vettük figyelembe. A termelési árat a kohászatban az állóeszközök átértékelésének figyelembevétele nélkül képeztük. Az értékárakat úgy alakítottuk ki, hogy a teljes bérráfordításokat az 1964-re tervezett átlagos tisztajövedelem-rátának megfelelő 97 százalékkal növeltük. A termelési árakat 10 százalék eszközarányos és 38 százalék béraranyos tiszta jövedelemmel számítottuk ki.

Az 1959-es és az 1964-es mérlegek egybevetése — bár a két mérleg bizonyos mértékig eltérő szerkezetű és különböző termelési és árstruktúrákat tükröz — hozzávetőleg tájékoztat a ráfordítási arányoknak a két időszak között bekövetkezett változásáról. Látható, hogy *árarányaink*

ágazati méretekben is időszerűtlenné, elavulttá váltak, elsősorban a technikai fejlődés élvonalában járó vegyipar és gépipar vonatkozásában. (Megjegyzendő, hogy 1959 és 1964 között gépipari és vegyipari árleszállításokat is hajtottunk végre, ennek ellenére itt váltak leginkább időszerűtlenné az árak a társadalmi ráfordítások csökkenése miatt.)

Termelői árrendszerünk és az iparvállalati gazdálkodás

Mai gazdasági mechanizmusunkban az árak eleve csak elsősorban a volumenmérés eszközei lehetnek, még akkor is, amikor minőségi mutatók formájában a vállalatok tevékenységének komplex gazdasági eredményét kívánjuk mérni velük. A vállalatok feladata, felelőssége és érdekeltsége túlzottan a termelésre korlátozódik és a szükségesnél kevésbé terjed ki az értékesítés területére.

Az elmúlt években bevezetett új elemekkel: a nyereségérdekeltséggel, a kötelező tervmutatók számának csökkentésével megpróbáltunk fordulatot előidézni. Ezeknek az intézkedéseknek a jelentőségét nem szabad lebecsülni. De a tapasztalat szerint lényeges változást nem tudtunk elérni, mert gazdasági mechanizmusunk alapjában nem változott. Ebben a mechanizmusban továbbra is *előtérben áll a termelési értékhez és a termelékenységi mutatóhoz fűződő érdekeltség, és ez háttérbe szorítja a nyereségérdekeltséget.*

Pénzügyi szerveink túlzott beavatkozása is aláássa a nyereségérdekeltséget: az illetéktelen személyi jövedelmektől való félelem miatt annyira elburjánzott a vállalati eredmények korrekciója, hogy a vállalati dolgozók szemében a személyi jövedelem már szinte minden mástól inkább függ, mint a vállalati eredménytől.

Az árak azonban a mechanizmus egyéb elemei által megszabott módon azért mégis hatnak, s a mechanizmus összefüggései közt ez a hatás némelykor éppen ellenkezője annak, amelyet más mechanizmusban ugyanezek az árak kifejtenének. Pl. a magas anyagárak önmagukban a kereslet csökkentése irányában hatnának, de a mi mechanizmusunkban néha a kereslet növekedését idézik elő. Ugyanis a drágább anyag feldolgozása nagyobb termelési értéket, jobb termelékenységi mutatót eredményez és esetleg jobb vállalati eredményt is, mert olyan az ártípus is, hogy a nyereség az anyagköltséggel együtt nőhet. A vállalatok törekszenek minél nagyobb anyagigényességű, minél drágább anyagot, minél több kooperációs terméket tartalmazó termékekre kapni termelési feladatot. Ebben az értelemben az anyagok magas ára nem csökkenti, hanem éppen növeli az igényt, a keresletet. De ha egyszer a drágább anyagot az árhatóság az ármegállapításkor elfogadta és a termelői fix áron folyamatosan előállítja a terméket, akkor már az anyagköltség csökkentésében érdekelt. Így hat *egymás mellett a drágább és az olcsóbb anyagok iránti érdekeltség a maga ellentmondásosságában.*

A tapasztalatok szerint a két ellentétes irányú tendencia közül az anyagigényességet növelő az erősebb, mert a termelési értékhez és a termelékenységi mutatóhoz fűzött érdekeltség erősebben hat, mint az anyagköltség csökkentésével elérhető nyereségnövelési érdekeltség.

A beruházásokat tervező intézetek és kivitelező vállalatok számára is kedvezőbb elbírálást eredményez a drágább anyagok, illetve szerkezetek kiválasztása.

A termelőknek ezzel a gyakran visszájára forduló érdekeltségével nem mindig kerül szembe a felhasználó iparvállalat, hiszen ő is egyúttal termelő és ezért a termelőkre ható említett tényezők miatt nem mindig érdekelt abban, hogy a neki szállító vállalatnak az árban felszámított ráfordításait a „társadalmilag szükséges" mértékre korlátozza. Hogy az árban felszámított ráfordítások társadalmilag szükségesek-e, ezt a mai mechanizmusunkban az ármegállapító hatóságoknak kell elbírálniuk, s ez *nem mindig bírálható el központilag.*

A termelői árrendszerben meglevő hibák kijavításának egyik fő feltétele nyilvánvalóan az, hogy a gazdasági mechanizmus ésszerű határok közé szorítsa a mennyiségi eredményekhez fűződő vállalati érdeket és nagyobb szerepet juttasson a vállalati nyereségben való érdekeltségnek, lemondva ezzel a merev árrendszer iránti igényéről. De a gazdasági mechanizmusnak ez a megváltoztatása lehetetlen volna a termelői árrendszer lényeges átalakítása nélkül. Ez a két változás egymást kölcsönösen feltételezi. A termelői árrendszerben jobb ártípusra és helyesebb ármechanizmusra kell áttérni.

A nyereségben való érdekeltség ártípusonként más-más eszközök alkalmazására indítja a vállalatokat. Ha — mint a mai árrendszerben — az önköltség százalékában fejezzük ki a tiszta jövedelmet, akkor a vállalat elsősorban azzal növelheti tiszta jövedelmét, hogy az árképzéskor minél nagyobb önköltséget (benne anyagköltséget) fogadtat el az ármegállapító hatósággal (és csak az ár elfogadása után válik érdekévé — módjával, „beosztva" — az önköltség csökkentése). Ha érték típusú az ár — feltételezve, hogy a túlzott volumenérdekeltség megszűnik —, akkor megszűnik az anyagigényes termelési struktúrában való érdekeltség is, előtérbe kerül az élő munkával való gazdálkodás, de nem kap kellő szerepet az eszközök minél hatékonyabb kihasználása. A termelési ár típusú árrendszer az érték típusú árrendszer előnyei mellett azzal is rendelkezik, hogy az eszközgazdálkodásra is erősen ösztönöz.

A termelői árak típusa a vállalati költségek belső arányain keresztül is hat a vállalati gazdálkodásra, mert befolyásolja a költségarányok alakulását.

A legutóbbi árrendezéskor megszűnt az önköltségnél alacsonyabb árak széleskörű rendszere, számottevően emelkedtek az anyag- és az energiaárak. Ez eredményesnek bizonyult, mert a korábbihoz képest *ésszerűbbé tette a holt munka és az élő munka költségeinek arányát a vállalatoknál.*

Felléptek azonban kedvezőtlen hatások amiatt, hogy még ezek az árarányok sem helyesek. A helytelen árarányok miatt helytelenek a vállalati költségekben a holt munka költségeinek (az anyagköltségeknek) belső, egymáshoz való arányai. A holt munka és az élő munka költségeinek egymáshoz való aránya is más a mai árrendszerben, mint az eszközigényességet is kifejező helyes termelő árak alapján volna.

A következő oldal táblázatai illusztrálják számszerűen a helyzetet.

Az áraknak hatniuk kell a vállalati gazdálkodásra abban a vonatkozásban is, hogy ösztönözniük kell a jobb minőségű, értékesebb termékek előállítására. Ezért 1959. január 1-én jelentősen megnöveltük a jobb és a gyengébb minőségi kategóriák árkülönbségeit. Figyelembe vettük a nemzetközi minőségi osztályozások árkülönbségeit is. *Új termelői árrendszerünk valóban kedvezővé tette a jobb minőségű termékek*

Az élő munka költségei (bér + illetményadó) az anyagköltség százalékában

Az ágazat megnevezése	mai	érték tipusú	termelési ár tipusú
	árrendszerben		
Szénbányászat	101,9	139,6	119,4
Vas- és acélgyártás	11,4	21,9	13,8
Könnyűfémkohászat	9,0	17,8	10,5
Gépgyártás	25,4	55,3	35,9
Villamosenergia-ipar	17,6	30,1	20,1
Városi gázgyártás	6,9	13,6	9,1
Nehézvegyipar	20,8	37,2	23,3
Pamutipar	24,4	38,9	25,6
Cukoripar	9,3	15,8	15,4
Vasúti közlekedés	108,1	192,2	129,0
Gépkocsiközlekedés	95,0	188,2	121,8

Az élő munka költségei (bér+illetményadó) az eszközköltség (amortizáció + eszközlekötési járulék) százalékában

Az ágazat megnevezése	mai	érték típusú	termelési ár típusú
	árrendszerben		
Szénbányászat	199,9	575,0	191,9
Vas- és acélgyártás	70,8	215,6	67,3
Könnyűfémkohászat	48,0	160,5	44,3
Gépgyártás	187,7	706,3	162,1
Villamosenergia-ipar	23,0	81,1	21,4
Városi gázgyártás	45,1	156,3	41,6
Nehézvegyipar	67,6	217,1	64,0
Pamutipar	158,2	532,0	145,5
Cukoripar	178,2	492,6	60,4
Vasúti közlekedés	56,2	201,6	49,3
Gépkocsiközlekedés	99,9	201,2	101,1

termelését. De az ármechanizmus merevsége és az egész gazdasági mechanizmus egyes vonásai miatt ezek a jó árhatások nem tudtak eléggé kibontakozni, sőt negatív hatások is érvényre jutottak.

A tapasztalat szerint a minőségi kategóriák fix ársora csak meghatározott területeken érvényesíthető hátrányok nélkül: ott, ahol a minőségi kategóriák ismérvei, felhasználási iránya, felhasználási költségei és a minőségi ellenőrzés lehetőségei, módszerei stabilizálódtak.

Az esetek nagy részében nem az árak a hibásak abban, hogy a minőség nem kielégítő. De az ár — megfelelő rugalmasság esetén — eredményes ösztönzője lehetne az elháríthatő nehézségek leküzdésének.

A vállalatok műszaki fejlesztési tevékenysége sem elsősorban árkérdés. Ipari termelői árpolitikánk azonban mindig egyik fő követelménynek tekintette, hogy a maguk részéről a termelői árak is kedvezővé tegyék a korszerűbb termékek gyártását és felhasználását. Műszaki fejlesztési alapot építettünk be az árakba, hogy fedezze az új gyártmányok kísérletezési, kutatási költségeit, sőt, a nullszériáig bezárólag a gyártási többletköltségeket is. Létrehívtuk az áron kívüli pénzügyi támogatás

rendszerét is a műszakilag korszerűbb új termékek gyártásával kapcsolatos egyéb (felfutási) költségek fedezésére. (Ez a támogatás az anyagi érdekeltség szempontjából éppen olyan, mint az árbevétel.) A támogatások azonban egyenlőtlenek és a hatósági beavatkozás minden hátránya — különösen nehézkessége, sommássága — erősen kiütközik itt.

Az új és a régi termékek áraránya is fontos ösztönzője lehet ma a műszaki haladásnak, de ármechanizmusunk miatt kevéssé tud érvényesülni. Ha az új cikk árát nem az önköltségből kiindulva, hanem árarányosítással („beazonosítással") állapítjuk meg, akkor a régi, az elavult termék árát nem csökkentjük, ahogyan „természetes" volna, hanem változatlanul hagyjuk és a régi termék árához, amely a maga idejében még ennek a terméknek a korszerűségét is kifejezte, most hozzáarányosítjuk a korszerűbb termék árát. *Az új cikkek ilyen módszerű ármegállapítása is áremelkedési tendenciát idéz elő.*

Ha nincs mód az új termék árának arányosítással való megállapítására, akkor az individuális önköltségből kiindulva állapítjuk meg az árat. Mivel vállalataink irányításának fő elve, hogy az egyik évben elért nyereséghányadot a másik évben tervfeladatként írjuk elő számukra, ezért az új termék árában legalább annyi nyereséget kell engedélyeznünk az önköltségre számítva, amekkorát a vállalat az előző évben átlagosan elért, tehát amekkorát az idei évben tervfeladatként teljesítenie kell. Így a rossz konstrukciók is megkapják az árban az előző évi átlagos nyereséghányadot. Ez áremelő tendenciát idéz elő. Gazdasági mechanizmusunk viszonyai közt azonban általában ez kisebb baj, mint az volna, ha a vállalat számára az új cikk termelése meghiúsítaná a költségszint-előírás teljesítését, amiatt, hogy az árban a tavalyi átlagnál kisebb nyereséghányadot engedélyeznénk.

Még hátrányosabbak a következményei önmagában annak is, hogy a *régi, elavult termék ára nem csökken,* hanem fix marad. Eközben önköltsége csökken, jövedelmezősége — a vállalat számára és nem a népgazdaság számára — nő. Ez a termék termelésének fenntartására, sőt mennyiségi fokozására ösztönzi a vállalatot.

Ami a gazdaságos specializációra és kooperációra való ösztönzést illeti, termelői árrendszerünk ez ellen hat azzal, hogy a specializált alkatrészgyártó vállalatok termékeire a ráfordításhoz képest magas árat rögzítettünk. Emiatt a felhasználóknak sokszor előnyös még viszonylag primitív módon is házilag gyártani ezeket a termékeket. Ennek a hibának a kiküszöbölését is célozták a legutóbbi években azok az intézkedések, amelyekkel *a kooperációs termékek körében egyre nagyobb teret adtunk a termelő és a felhasználó megegyezésén alapuló ármegállapításnak,* továbbá, hogy az 1965. évi részleges gépipari árrendezéskor csökkentettük a magas árakat.

Mai gazdaságirányítási rendszerünkben és ármechanizmusunkban úgyszólván nincs lehetőség arra, hogy az árak a kereslet és a kínálat arányától függően változzanak. Az ármegállapítás csak szűk körben veszi figyelembe a kereslet és a kínálat arányait és tér el a ráfordítások alapján indokolt áraktól az egyensúly biztosítása céljából. Elsősorban az egymást kölcsönösen helyettesíthető termékek (pl. a szén és az olaj, a vasbeton- és a fakészítmények) árát állapítjuk meg ilyen szempontokat szem előtt tartva. Néhány esetben a termelés befolyásolására (pl. a cseréptermelés ösztönzésére, a téglatermelés egyidejű visszaszorítására) is

eredményesen alkalmaztunk ilyen ösztönző árakat. De egész ármechanizmusunkban és gazdasági mechanizmusunkban az áraknak ez a kereslet és kínálat egyensúlyára való hatása egészében jelentéktelenre zsugorodik.

Ipari termelői ármechanizmusunk megjavításának szempontjai

Az eddig vázoltak szerint a megoldandó probléma kettős:

1. Az árképzési alapelvet (az ártípust) úgy kell megválasztani, hogy a termelői árak ráfordításarányosak legyenek. Hogy milyen típusú árak biztosítják ezt, ez az évekig tartó magyarországi árvitának is központi kérdése volt. Az uralkodóvá vált álláspont szerint a gépi nagyipar viszonyai közt nem az értékarányos árak, hanem a termelési ár típusú árak fejezik ki helyesebben a társadalmilag szükséges munkaráfordítások arányait. Tehát mai ismereteink szerint a szocialista gazdaságban azzal az árképzési módszerrel közelítjük meg leginkább a társadalmilag szükséges ráfordításarányokat, amely nemcsak az élő munkával (a bérrel) arányos tiszta jövedelmet tartalmaz — mint az érték típusú árrendszer —, hanem a termelésben lekötött eszközök (álló- és forgóalapok) értéke után számítva is tartalmaz tiszta jövedelmet (amelynek helyes nagysága a különféle számítások szerint nálunk jelenleg mintegy 10 százalék). Az eszközarányos tiszta jövedelmet a vállalat vagy az iparág lekötött eszközei után fizetendő eszközlekötési járulék, a béraránvos tiszta jövedelmet illetményadó formájában kell elvonni.*

2. Az ármechanizmus rugalmassága is elengedhetetlen ahhoz, hogy az árak ráfordításarányosak lehessenek. *Merev ármechanizmusban az árak nem lehetnek ráfordításarányosak.*

A mai ármechanizmus merevsége bizonyos fokig feloldható volna az árak gyakoribb változtatásával, de a minden termékre kiterjedő hatóságilag rögzített árrendszer erre a maga részéről is nagyon korlátozott lehetőségeket ad. Ebben az árrendszerben az általános árrendezés technikai munkája 2—3 évet vesz igénybe. Emiatt hiába térünk rá a helyes ártípusra, amely biztosítja, hogy az árak helyesen tükrözzék a ráfordításarányokat, ha az új árak *az életbelépés napján már 3—4 évvel korábbi ráfordításarányokat tükröznek* (azokat esetleg helyesen). Önmagában e technikai probléma is kétségessé teszi a minden termékre kiterjedő hatósági ármegállapítás célszerűségét.

De ilyen ármechanizmus *nem is szükséges a tervgazdálkodáshoz.* A minden termékre kiterjedő hatósági árrendszer követelménye abba a szemléletbe illeszkedik, amely feltételezi, hogy a tervgazdálkodásban a gazdaságirányítás szükségszerűen csak részletes tervutasításokkal biztosítható; a címzett jellegű tervutasítások rendszere pedig nem képzelhető el a címzettek részére meghatározott értékmutatók nélkül; ezeknek az értékmutatóknak tervelőírása és a terv teljesítésének mérése csak államilag rögzített árakon biztonságos (árváltoztatás esetén át kell árazni a terveket); a tervmutatókon keresztül elsősorban a termelés volumenét

* A helyesnek elfogadott ártípus részletesebb kifejtésétől eltekinthetünk, mivel az ismeretes *Nagy Tamás–Esze Zsuzsa: A „többcsatornás" ipari termelői ártípus* című cikkéből (Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz.). Az ártípusvita összefoglalója megtalálható *Esze Zsuzsa: Érték- és árvita*, a Közgazdasági Szemle 1965. 4. számában megjelent cikkében. Most csak a feladat másik oldalát vázoljuk.

kell meghatározni és az árakat — az érték kifejezése helyett — elsősorban a volumenmérésre kell alkalmassá tenni.

Ezzel szemben a tapasztalat szerint *kétséges, hogy a tervszerű irányítás akkor a leghatékonyabb-e, ha szinte kizárólag részletes tervutasításokkal irányítunk* és ezzel akadályozzuk a szocialista árugazdaság értékfolyamatainak érvényesülését, előtérbe kényszerítjük a naturális gazdálkodás elemeit. A tapasztalatok szerint hihetőleg hatékonyabb a tervszerű irányítás, ha biztosítjuk, hogy az árak a társadalmi ráfordítások hozzávetőleg hű kifejezői legyenek és ezen az alapon befolyásolják a gazdasági döntéseket.

A minden termékre kiterjedő rögzített hatósági ármegállapítás azért is ésszerűtlen cél, mert az árhatóságot képviselő *központi szervek valójában nem képesek többszázezer ár helyességét megítélni.* A vállalati árkalkulációk csupán attól, hogy központi szerv jóváhagyja őket, még nem válnak a társadalmi ráfordítások megbízható kifejezőivé (helyes ártípus esetén sem). A központi árszabályozás tapasztalatai azt is bizonyítják, hogy a minden termékre kiterjedő hatósági ármegállapítással sem volt elkerülhető, hogy helytelen árarányok keletkeztek, burkolt áremelkedés volt stb.

Az ármechanizmus hibái láttán sokan a maival ellentétes végletet javasolják: hatóságilag egyáltalán ne szabályozzuk az árakat, hanem csak a jövedelemelvonási rendszert határozzuk meg központilag, és az árak a piaci mechanizmusnak megfelelően szabadon alakuljanak. Amit felrónak a merev hatósági árszabályozásnak, az javarészt helytálló bírálat. Az is kétségtelen, hogy szükségünk van az áralakulás bizonyos szabadságára. De nem szélsőséges, abszolút módon.

Szocialista gazdaságunkban az árukapcsolatoknak különböző szférái vannak, s e szférákban a piac jellege is eltérő. Valóságos a piac a tőkés relációjú külkereskedelemben, ennél korlátozottabb piaccal van dolgunk a szocialista országok egymás közti áruforgalmában. A belföldön valóságos piac jellegű a fogyasztási cikkek forgalma, bár a tervgazdálkodás alapján a kínálat viszonylagos tervszerűsége itt is korlátozza a piaci jelenségeket. *Az állami termelő vállalatok egymás közti forgalmában a piaci jelleg erősen korlátozott,* a központi pénzforrásokból fedezett és központilag meghatározott beruházási termékek „piacán" pedig szinte teljesen megszűnik a piaci jelleg. Ilyenformán *a piaci ármechanizmus érvényesülésének lehetősége és szükségessége is szféránként nagyon eltérő.*

De azért sem tűzhetjük ki célul a piaci áralakulást, mert ha gazdasági mechanizmusunkban a mindent közvetlenül szabályozni kívánó tervutasítások rendszere helyett az áru- és pénzkapcsolatokat kívánjuk teljesebben érvényesíteni, akkor nélkülözhetetlen az árak tudatos felhasználása. Ha az áralakulás teljesen spontán, csak a piaci mechanizmus függvénye volna, akkor lemondanánk az értéktörvény céltudatos felhasználásáról.

Az ármechanizmus végletes merevsége vagy végletes ösztönössége helyett *a tervgazdálkodás mai követelményeit szem előtt tartó ármechanizmus* koncepcióját kell kidolgozni. Ehhez — kiindulásképpen — a következőket kell figyelembe venni.

1. Elegendő csak a termékek bizonyos körében hatóságilag rögzíteni az árakat és itt is gyakrabban kell módosítani a fix árakat.

2. Árrögzítés helyett többféle árelőírási rendszer (pl. maximált árak, átlagár előírások, vezértípusok fix ára) alkalmazható, hogy a szükségesnek látszó mértékben szabályozzuk az árakat.

3. A termékek más körében pedig lehet és célszerű is közvetett árszabályozást, illetve szabad áralakulást engedélyezni.

Egészében rugalmas ármechanizmus kell, és ez feltételezi az ipari termelői árak reagálását a termelési és a piaci feltételek változásaira. Az árszínvonal viszonylagos stabilitása céljából azonban szükséges az ármozgások korlátozása. Ez nem utolsósorban hatósági árrögzítésekkel oldható meg. De ha nem akarjuk, hogy az árrögzítések megmerevítsék az árrendszert, akkor viszonylag szűk körre kell korlátoznunk ezeket. Ha a nyersanyagok árát rögzítjük, akkor a hatósági árszabályozás viszonylag szűk körre korlátozódik, de az árstabilitásra való hatása felsőbb termelési vertikumokban érvényesül.

Ezért célszerű a legfontosabb nyersanyagok árát hatóságilag rögzíteni mindazokon a területeken, ahol a termelési költségek, illetve az importfeltételek (mennyiség, ár) általában viszonylag kevéssé változnak.

A nyersanyagárak rögzítését azonban nem szabad a jelenlegi ármechanizmus merev eszközeivel megoldani, hanem biztosítani kell, hogy mind a tervgazdálkodás, mind a piaci mechanizmus követelményeinek megfelelően időszakonként intézményesen felülvizsgáljuk és módosítsuk a hatósági árakat.

Másként helyes elbírálni a nyersanyagoknak azt a csoportját, amelynek ráfordításai, illetve importfeltételei viszonylag gyakrabban változnak.

Ezért az ilyen nyersanyagok ráfordításváltozásait, illetve az import devizaár változásait helyes „továbbengedni" árváltozás formájában azokba a vertikumokba, amelyekben a felhasználás nagyarányú. Érdekünk, hogy ezek a vállalatok költségeik alakulásán érzékeljék a ráfordításváltozást, a felhasználásra vonatkozó döntéseikben ehhez is igazodjanak. Másrészt azonban nem érdekünk, hogy a nyersanyagárak változása túlságosan széleskörű ipari árváltozásokat idézzen elő. Ezért meg kell rögzíteni az árat abban a vertikumban, ahonnan a feldolgozott nyersanyag már több iparág sok vállalatához kerül.

Az ipar körét elhagyó végtermékekre vegyesebb ármechanizmust helyes alkalmazni a termékek eltérő jellege miatt.

Az ipart elhagyó végtermékek közül a fogyasztási cikkek termelői ármechanizmusának megítélésekor abból kell kiindulnunk, hogy e termékek forgalma jórészt tényleges piac jellegű, ezért a fogyasztói árak mai merev mechanizmusa helyett rugalmasabb árképzési és árváltoztatási módszereket (maximált ár, vezértipusok fix ára, szabad ár) kell alkalmazni. A rugalmas fogyasztói ármechanizmus azonban nem zárja ki az árstabilitás követelményét, az életszínvonal szempontjából döntő jelentőségű termékek fogyasztói árának rögzítését. A fogyasztói ármechanizmus determinálja a fogyasztási cikkek termelői ármechanizmusát is. Ahol rögzítjük a fogyasztói árakat, ott kívánatos a termelői árak hatósági szabályozása is. Ahol azonban rugalmasabb fogyasztói ármechanizmus indokolt, ott „vissza kell engedni" a fogyasztói ármozgást a termelői árakra is a kínálat befolyásolása céljából.

Az ipart elhagyó végtermékek közül a beruházási javaknál és a közületi fogyasztásra eladott termékek körében elvileg szabad ármozgást lehet biztosítani. Ki lehet ugyanis indulni abból, hogy a népgazdasági egyensúly elvén alapuló állami tervezés a keresletet a kínálatnak megfelelő színvonalon szabályozza. E körben leginkább csak a fogyasztási cikkek árképzésére kell megkülönböztetett figyelmet fordítani. Miután a közületi vásárlások árfelhajtó hatást okozhatnak és így nem kívánatos „konkurrencia" lép fel a lakosság vásárlásaival szemben, minden valószínűség szerint az a helyes, hogy itt az ármechanizmusnak ugyanazok a módszerei érvényesüljenek, mint általában az ipart elhagyó fogyasztási jellegű végtermékeknél.

Az állami ipar szféráján belül maradó, vagyis ott továbbfeldolgozásra kerülő termékek (félkész termékek, kooperációs alkatrészek) körében leghelyesebbnek látszik a legnagyobbrészt jövedelemelvonási módszerekkel befolyásolt szabad áralakulás. Ezzel elérhető, hogy az ármerevség ne akadályozza a termelési kooperációt, hogy az árak gyorsan és automatikusan alkalmazkodhassanak az új, modern eljárásokhoz, az értékviszonyokban bekövetkező változásokhoz, a termelők és a felhasználók „értékítéleteihez", végeredményben tehát, hogy a vállalatok mindig az aktuális körülményeknek megfelelelő módon kalkuláljanak.

Itt az árhatóság tevékenysége lényegében az árvitákra, tehát olyan esetekre korlátozódhat, amikor az árukapcsolat rendszerében nem sikerül az árügyeket normálisan rendezni. Az árrendszer oldaláról ebben a szférában a kalkulációs módszerek bizonyos szabályozása és a nyersanyagáraknak, valamint az ipart elhagyó végtermékek árának szabályozása szorítja korlátok közé az ármozgásokat, az áremelési tendenciákat. A másik fontos korlátozó tényezőt nem az ár oldaláról, hanem a gazdasági mechanizmus más oldaláról: a jövedelemelvonás rendszerével kell megteremteni.

Az eszközlekötési járulék és az illetményadó befizetési kötelezettsége miatt a vállalatok évi árösszege nem lehet kisebb, mint az önköltség és e két befizetendő tisztajövedelem-rész. Ezért ez tulajdonképpen a vállalatok által szabadon megállapítható árak alsó határa. A progresszív nyereségadó pedig erősen lenyomja az elérni érdemes felső határt. E hármas jövedelemelvonással kell erősen korlátozni az áremelési lehetőségeket és egyúttal biztosítani, hogy az árak a helyesnek tartott ártípus szerinti (önköltség + eszközarányos tiszta jövedelem + bérarányos tiszta jövedelem) ár közelében mozogjanak.

Így lényegében termelési ár típusú ár érvényesül az állami iparon belüli szabad áralakulás szférájában is. Az iparvállalatok az évi árbevételben realizálják az évi termelési költséget, valamint az eszközlekötési járulék és az illetményadó évi összegét, s a progresszív nyereségadó miatt nem emelik lényegesen e fölé az évi árbevételük összegét. Ezzel végeredményben egy-egy vállalat, iparág viszonylatában érvényesülnek a termelési ár típusú árak, s ez összhangban van ezzel az ártípussal.

A termelési ár típusú árrendszerre nem az jellemző, hogy minden egyes termék árában pontosan az önköltség, az illetményadó és a termék termeléséhez lekötött eszközök értékének bizonyos százaléka mint eszközlekötési járulék (a kapitalizmusban átlagprofit) érvényesül.

Az eszközlekötési járulék a lekötött eszközök értékével arányos. *A lekötött eszközök értéke pedig vállalati, iparági kategória és nem köz-*

vetlenül a termékkel összefüggő kategória. A konkrét termékárakban felszámított eszközlekötési járulék nagysága szóródhat aszerint, hogy az ármegállapító termelő vállalat hogyan „értékeli" az illető termékre elszámolható fix költségeit (beleértve az eszközlekötési járulékot is, amely mint befizetési kötelezettség a vállalat szempontjából olyan mint a költség). A vállalat az eszközlekötési járuléknak termékárakra való elosztásakor szem előtt tartja, hogy egyidejűleg még milyen más termékeket gyárt és azokra milyen fix költségeket (köztük eszközlekötési járulékot) tud elszámolni.

Az ármegállapító termelő vállalatnak ez az „értékítélete" természetesen nem független a vevőinek az „értékítéletétől". Ebben az értelemben végeredményben piaci mechanizmusok is hatnak arra, hogy az eszközlekötési járulék mennyire terheli egy-egy termék árát. Ez ésszerűbbnek látszik a fix költségek mai, túlságosan mereven központilag meghatározott kalkulációs módszereinél.

Ha feszültségek vannak a népgazdaságban, akkor ezek az árszínvonal emelkedése irányában hatnak. Ilyen feszültségek ma is vannak és *a merev árrendszer nem akadályozza meg a nyílt és a burkolt áremeléseket.* Az állami árkontroll említett eszközeinek hatására az árszínvonal emelkedése várhatóan a rugalmas ármechanizmusban sem múlja felül a burkolt áremelkedés mai ütemét. A vázolt árképzési rendszerben azonban az árszínvonal emelkedése *nem burkoltan, a minőség rontásának és a választékok káros irányú megváltozásának útján megy végbe.*

A rugalmas árképzés önmaga nem fokozza az árszínvonal emelkedése irányában ható feszültségeket a népgazdaságban, sőt, az várható tőle, hogy — a vele szorosan összekapcsolódó ésszerűbb gazdálkodási rendszerrel együtt — bizonyos fokig csökkenti. Ha pedig egyéb okok (pl. a mostaninál jóval gyorsabb növekedési ütem, nagyobb felhalmozás) miatt ezek a feszültségek megnőnek és ezek következtében az árszínvonal gyors emelkedésnek indul, akkor a javasoltakon túlmenő eszközöket lehet és kell alkalmazni az árszínvonal stabilizálására.

Az árrendszer tökéletesítésének nem lényegtelen pilléreit az elmúlt évtizedben már megteremtettük.

Az 1957—59-es és a későbbi árintézkedések is azon a fő vonalon mozogtak, hogy népgazdaságunkban *az egységes árrendszer tendenciáját erősítsék.* Egyre szorosabb kapcsolat jön létre a külkereskedelmi és a belföldi árak, a termelői és a fogyasztói árak, az ipari és a mezőgazdasági árak között. Az árrendszer állandó tökéletesítési folyamaton megy keresztül.

Ebből a szempontból a gazdasági mechanizmus átalakításának várható iránya abban az összefüggésben jelentős, hogy *az iparban szélesebb körben válik lehetővé a vállalatok közti termelési kapcsolatok áruformája.* Ez pedig az iparban a mainál rugalmasabb ármechanizmust követel, és tesz lehetővé, lényegében tehát azt, hogy *maguk a vállalatok kapjanak nagyobb hatáskört az árképzésben.* Ezzel csak az következik be, hogy az iparban is azok a mechanizmusok jutnak előtérbe, amelyekhez hasonlókat a mezőgazdaságban már 6—7 év óta sikerrel alkalmazunk.

A közelmúlt intézkedéseit azonban jellegüknél fogva eltérően kell értékelni.

A műszaki fejlesztéssel összefüggő árkiegészítési (árkiegyenlítési) konstrukciókat tulajdonképpen a jelenlegi árrendszer merevsége tette

szükségessé és így ezek a konstrukciók nyilvánvalóan felülvizsgálatra szorulnak a rugalmas ármechanizmusban. (Persze az áron kívüli ösztönzés célszerűsége még olyan mechanizmusban sem szűnik meg, amikor döntően az áron keresztül ösztönzünk.)

Néhány — technológiailag különösen fejlődő — iparágban az árak rövidebb időközi változtatásának gyakorlata már lényegében véve annak az elvnek az alkalmazása, amit a jövőben még határozottabb és szélesebb formák között kell alkalmazni.

Hasonlóan kell megítélni az 5%-os eszközlekötési járulék bevezetését. Ezzel további előrehaladást értünk el a gazdasági kalkulációk fejlesztésében. Ily módon már ma az a helyzet, hogy a vállalatok „költség" formájában mutatják ki a befektetések minimális jövedelmezőségi rátáját és ipari nyereségként csak azt, ami ezen felül realizálódik. Az új, rugalmas ipari árrendszer számára tehát lényegében már megalkottuk a kalkulációs bázist, itt már legfeljebb csak kisebb mérvű kiigazításokról lehet szó.

Ezért szakkörökben az ipari árrendszerrel összefüggésben ma már döntően a nyereségszabályozás elvei, módszerei, formái állnak az érdeklődés középpontjában. Az árrendszer tökéletesítésének most azok az elemei kerültek előtérbe, amelyeket már nem lehet árreformmal, tehát klasszikus árintézkedésekkel megoldani, hanem az ártervezés technikájában, az anyagi érdekeltség rendszerében stb. is változtatásokat kell végrehajtani.

Ezeknek a változtatásoknak sem az a jellemzője, hogy valamilyen alapvetően mást kell tenni, mint ami a mai intenció. De amikor olyan árrendszerre kívánunk áttérni, amelyben a vállalat az árképzésben nagyobb önállóságot kap, akkor nagyon igyekezni kell, hogy a vállalati szabályozás általános módszerei ne kerüljenek ezzel ellentétbe. Ez más szóval annyit jelent: határozottabb formák között kell az új mechanizmusban megjelölni a különböző szervek együttműködésének módszereit, formáit.

Dr. Vajda Imre és munkaközössége

A VILÁG POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

A könyv Vajda Imre professzor szerkesztésében, neves szerzők tollából nyolc tanulmányban világítja meg a világ szemünk láttára történő átalakulását. A tanulmányok a következők: változások a világ politikai térképén; a földrajzi-gazdasági alapok és perspektívák; a szocialista országok gazdasági együttműködése; a kapitalista országok gazdasági csoportosulásai; a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok; a gazdaságilag elmaradott országok fejlődésének problémái; haladó mozgalmak a tőkésországokban; a háború és béke kérdése.

410 lap, ára kötve 45,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadása

AUSCH SÁNDOR:

Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus

A KGST-országok nemzetközi munkamegosztásának kifejlesztésére, tervszerűbbé tételére és a hatékonyság növelésére az elmúlt években nagy erőket fordítottunk Számos olyan sokoldalú és kétoldalú egyezmény, létesítmény jött létre, amelyek egy-egy területen nagy előrelépést jelentenek. Csak példaképpen említjük a „Barátság" olajvezeték megépítését, a közös vagonpark létrehozását, az energiarendszerek összekapcsolását, a golyóscsapágy-gyártást, -fejlesztést és -értékesítést koordináló szerv létrehozását vagy a szovjet—magyar alumíniumegyezményt, a bolgár—magyar közös vállalkozásokat.

Az eredmények azonban messze maradnak mind szükségleteinktől, mind azoktól a lehetőségektől, amelyeket baráti szocialista országok nemzetközi együttműködése elvileg magában rejt.

Eredményeink viszonylagos szerénysége nem lehet véletlen. Tudatbeli tényezők mellett itt nagy része van bizonyos objektív gazdasági okoknak és szubjektív, módszerbeli hibáknak. A nagyobb mérvű nemzetközi tervszerűség megteremtését nem könnyítik, hanem nehezítik az országok fejlődési színvonalában meglevő jelentős különbségek. Objektíve adottak és még hosszú ideig hatnak az első ötéves tervek idején általában hibásan, autarkiás szemlélet alapján kialakított népgazdasági struktúrák is.

Nem dolgoztuk ki még azokat a módszereket, amelyek a termelőerőknek a KGST méretében való racionális elhelyezését, az ágazati és termékenkénti specializációt az egyes országok számára külön-külön is egyértelműen vonzóvá, kifizetődővé tették volna. A KGST-méretű arányok követelményei ugyanis igen sok esetben ellentétben vannak egy adott ország érdekével, például azért, mert a meglevő kapacitások, termelés átállítása csak többletráfordításokkal lehetséges; mert az elérni kívánt fejlődési ütemhez képest fennálló relatív tőkehiány körülményei között a hosszú építési időt és nagy eszközlekötést követelő exportcélú beruházásokat megvalósító országok hátrányos helyzetbe kerülnek; mert nem egyenlők az egyes termelési ágak tőkésimport-igényei stb.

Lehetséges például, hogy az egyik szocialista ország kiterjedt és másokénál sokkal magasabb kalóriatartalmú szénlelőhelyekkel rendelkezik. KGST-szinten az lenne az érdek, hogy a széntermelést jelentős mértékben ebbe az országba telepítsük. Ez azonban aránytalanul nagy összegű, hosszú építési idejű beruházásokat követelne meg, amelyeket egyedül egy ország nem képes vállalni. A nyersanyagok geológiai készletei viszont az országok között egyenlőtlenül oszlanak meg, egyes országok nyersanyagkészletekben általában is szegények, mások gazdagok.

Nem juthatunk tehát messzire a nyersanyagtermelés racionális elhelyezése tekintetében, ha ezt a kérdést kétoldalúan és elszigetelten, a nyersanyagkészletekben szegény országok beruházási hozzájárulásával akarjuk megoldani anélkül, hogy részükre más ágazatokra való specializálódást biztosítanánk. Ilyen ágazati megállapodásokat azonban a feldolgozó ipar területén alig sikerült létrehozni. Ellenkezőleg, a feldolgozóipar sok ágában több okból is párhuzamos gyártás, KGST-méretű fölöslegek alakultak ki és termelődnek újjá az iparosítás kezdő éveiben hibásan kialakított struktúrák hatására; továbbá azért, mert ezekben az ágazatokban a beruházásoknak rövidebb az építési ideje, kisebbek a fajlagos költségek, vagy egyszerűen azért, mert a viszonylag egyszerű gépeket a most iparosodó országok is könnyebben állítják elő — ugyanakkor, amikor némely bonyolultabb, magasabb technikai színvonalú gépben KGST-méretekben is hiány van.

Nem kell túlságosan részletesen bizonyítani, hogy a nemzeti és nemzetközi előnyök e szövevényének felmérése is túlságosan bonyolult feladat. Ehhez nemzetközileg összemérhető input-output mérlegre van szükség abban az esetben, ha a termelőerők és termelés elhelyezésének KGST-méretű optimumát is számba akarjuk venni, és az a szándékunk, hogy a pénzügyi jellegű kompenzációk a nemzeti és nemzetközi érdek különbségét éppen ennek az optimumnak a megközelítése alapján küszöböljék ki.

Az ágazati kapcsolatok mérlege nemzetközileg összemérhetővé tételének nehézségei ismeretesek.[1] Ennél is bonyolultabb probléma azonban az optimum és a szükséges kompenzációk gyakorlatilag használható módon való megközelítése. Csak néhány körülményre utalunk: magukat az input-output mérlegeket nem *statikus,* hanem *dinamikus* feltételek figyelembevételével kellene kidolgozni, számításba véve az egyes ágazatok termelékenységében országonként várható fejlődést is. Figyelemmel kellene lenni a fejlődési szintek kiegyenlítésének kívánatos tendenciájára is, méghozzá olyan körülmények között, amikor a nemzeti jövedelem fogyasztásra és felhalmozásra való megosztásának arányait az országok mindenképpen szuverén módon döntik el, a munkaerő országok közötti átcsoportosítása gyakorlatilag lehetetlen stb. Ha ezek után még mindig az lenne a véleményünk, hogy a mai körülmények között van valami realitás egy központi tervek alapján felépítendő kompenzációs rendszer elképzelésében, akkor csak egy pillantást kell vetnünk a szocialista világpiac legközelebbi valóságára. Ez meggyőz bennünket arról, hogy a mostani kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok talaján és a szocialista világpénz konvertibilitásának hiánya miatt sokoldalú kompenzáció egyáltalában megvalósíthatatlan.

Nem véletlen, hogy a kompenzációs megoldások a jelenlegi körülmények között csak elszigetelten és kétoldalúan, a nyersanyagtermelést szolgáló beruházások hosszabb építési idejének és nagyobb eszközigényességének a kompenzálására születhettek, de itt sem túlságosan széles körben. Ennek egyebek között az az oka, hogy e hitelnyújtások rendszerint csak meghatározott termékekben (beruházási javakban) tör-

[1] Évekkel ezelőtt javasoltuk ennek módszereit és rámutattunk a nemzetközi munkamegosztás kérdéseiben való alkalmazás lehetőségeire (lásd: Ausch Sándor—Bródy András: Az ágazati kapcsolati mérleg összehasonlítható rendszerben való kidolgozása. Közgazdasági Szemle. 1961. 2. sz.) Sohasem gondoltuk azonban, hogy ezt megfelelő nemzetközi előkészítés nélkül *a gyakorlati szükségleteket is kielégítő* módon el lehet végezni.

ténhettek a kétoldalú csere keretében. A hitelmódszer alkalmazásának a korlátait csak a konvertibilis valuta döntheti majd le. (Ez a módszerbeli előrelépés, amelynek feltételeire a továbbiakban rátérünk, önmagában természetesen a viszonylagos tőkehiányt nem szüntetné meg, de nagyban emelné a rendelkezésre álló eszközök felhasználásának hatékonyságát.)

A tervek olyan módszerű nemzetközi koordinálása vagy még inkább olyan nemzetközi tervezésre irányuló kísérlet, amely e problémákkal nem számolt súlyuknak megfelelően, szükségképpen csak igen korlátozott eredményeket hozhatott. Önálló nemzeti tervezést folytató államok vonatkozásában valamely nemzetek feletti érdek megvalósítása egyszerű „tervutasításokkal" még kevésbé érhető el, mint egy országon belül a központi terv érvényesülése, ha az a vállalati érdekekkel ellenkezik. Sok tekintetben tehát e módszerbeli hibák is szülték azokat a kedvezőtlen jelenségeket, amelyeket néha hajlandók voltunk csak tudatbelieknek tekinteni.

A módszerbeli hiányosságok azonban nem korlátozódtak a tervek nemzetközi koordinálásának fogyatékosságára. Döntő jelentősége van annak, hogy a szocialista világpiacon hiányoznak azok a mechanizmusok, pl. megfelelő árrendszer, hitelrendszer, sőt — amint fentebb már a kompenzációkkal kapcsolatban említettük — a pénzfunkciók maradéktalan teljesítésére alkalmas pénz is, amelyek az önálló szocialista népgazdaságok hatékonyabb munkamegosztását ösztönöznék.

Egyre kézenfekvőbbé válik az is, hogy ez nem tekinthető véletlennek, hogy a nemzetközi munkamegosztás tervszerűbbé és hatékonyabbá tételére irányuló törekvés az ár és más értékmechanizmusok felhasználása útján, nagyon is szoros kapcsolatban van az országok belső gazdasági irányítási rendszerével. A szocialista országok nemzetközi együttműködésének vannak ugyan az országon belüli mechanizmustól viszonylag függetlenül alakítható elemei (ilyen volt például a közös vagonpark létrehozása, az energiarendszerek összekapcsolása), alapvető változást azonban a gazdasági együttműködés fejlődésében akkor lehet várni, amikor ennek előfeltételei a belső gazdaságirányítási rendszerek tökéletesítése során megteremtődnek.

A KGST-országok gazdaságirányítási rendszerének tökéletesítése csaknem minden országban napirenden van. A tervezett, részben már meg is valósított változások iránya minden országban ugyanaz. A nagyobb tervszerűséget és nagyobb hatékonyságot az áruviszonyok, az ezekkel kapcsolatos törvények és kategóriák, (az értéktörvény, az ár, a hitel stb.) szélesebb körű felhasználásával kívánjuk elérni, ami egyben nagyobb vállalati önállóságot, szabadabb döntést, nagyobb kockázatvállalást, nagyobb felelősséget követelne és nagyobb ösztönzést biztosítana.

Ha igaz ez a felismerés egy népgazdaságra, ahol az áruforgalom jelentős köre az egy tulajdonos, a szocialista állam kezében levő, de egymástól elkülönült vállalatok között bonyolódik le, még inkább helytálló az egymástól minőségileg másként elkülönült, önálló szocialista államok nemzetközi kapcsolataiban.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás tökéletesítésére az elmúlt években tett erőfeszítések hibája éppen a változások irányának

alapvetően helytelen megszabása volt: nagyobb mérvű nemzetközi tervszerűséget akartunk megfelelő kompenzálások nélkül, olyan körülmények között, amikor a kiterjedt kompenzációkra alkalmas áru- és pénzviszonyok hiányoztak. Az eredményes fejlődés útja csak a kettő összekapcsolása lehet: kiterjedt és kifejlett áru- és pénzviszonyokra van szükség a szocialista világpiacon, amelyekbe a nemzetközi tervszerűség biztosításával csak ott és annyiban *kell* beavatkozni, amennyire az elmaradottabb országok fejlődésének meggyorsítása, bizonyos fő arányok biztosítása ezt szükségessé teszi; csak ott és annyira *lehet* beavatkozni, amennyiben ennek előnyös volta az érdekelt országok számára egy valóban pénz jellegű szocialista világpénz mércéjével realizálódik, és e pénz az áruk tervszerű áramlását közvetíteni képes.

A szocialista országok egymás közötti kapcsolataira jelenleg a kétoldalú, globális árösszegekkel mért, sok vonatkozásban naturális kapcsolatokra emlékeztető csereviszonyok a jellemzőek. Ezek biztosítják ugyan az egyes országok gazdaságának fogaskerékszerű összekapcsolódását, de nem teszik lehetővé a fokozottabb nemzetközi tervszerűség és hatékonyság ösztönzését.

A szocialista országok egymás közti forgalmában a piaci kapcsolatok, a termékek árujellege háttérbe szorult, harmadrendűvé degradálódott az árak és az elszámolásul szolgáló pénz, a devizarubel szerepe. A szocialista világpiacon az árak hosszú időszakra — 7—8 évre — rögzítettek. Némely területeken az alkalmazott fix árak ugyan pozitív hatást fejtenek ki, de az árak általános, hosszú időre való megmerevedése a szocialista világpiacon nem tekinthető sem pozitívnak, sem véletlennek. Ezek a fix árak hosszabb időszakra egyfajta biztonságot nyújtanak a tervezés, s ezen belül a külkereskedelmi mérleg tervezése számára, összhangban az országokon belüli merev tervezési rendszerrel. Másrészt a stabil árak rendszere szorosan összefügg a bilaterálisan kialakított forgalommal, a multilateralitás hiányával is. Minthogy minden ország két-kétoldalúan meghatározott használati értékek vételére és eladására törekszik, jelentősebb, a fizetési mérleget lényegesebben módosító árváltozás esetén nem lenne mód arra, hogy a passzívumot vagy aktívumot fennakadás nélkül egyenlítsék ki további áruszállításokkal, hiszen a többi viszonylatok árualapjai használati érték szerint, strukturálisan alapjában ugyancsak meghatározottak. Ezen belül az átcsoportosításokat még tovább nehezíti az úgynevezett kemény és puha cikkek cseréjének kétoldalú kiegyensúlyozására, egymáshoz való kapcsolására, az egyes árucsoportok közötti cserének meghatározott arányok között való lebonyolítására irányuló törekvés is. Az áruforgalomnak ez a kétoldalúsága, összekapcsolódva a KGST-szintű termelési aránytalanságokkal („kemény" és „puha" áruk), maga is involválja a fix árak rendszerét. Az okozat azonban visszahat az okra — a fix árak maguk is hozzájárulnak az aránytalanságok konzerválásához.

Az árrendszer sem a feszültségek feloldását, sem létrejöttük megakadályozását nem segíti: az árak valóságos árakként alig hatnak; a termelést, a forgalmat alig kormányozzák, és fordítva, alig alakulnak azok hatására. A szocialista világpiaci árak érvénybelépésük időpontjában sem felelnek meg sem az egyes országok komparatív előnyeinek, sem a KGST-méretű termelési arányok követelményeinek. Hiába van például krónikus hiány nyersanyagokban és bizonyos területeken túl-

termelés gépekben, a nyersanyagok árszínvonala sokkal kisebb mértékben haladja meg a világpiaci szintet, mint a gépeké.

A megmerevített „stop-árak" tehát sem a KGST-országok átlagos ráfordítását, sem a világpiaci árarányokat, sem a szocialista országok közötti kereslet-kínálati viszonyokat nem fejezik ki. Így éledt fel kapcsolatainkban az „anyagot anyagért", „gépet gépért", „konvertibilis devizáért értékesíthető cikket csak ugyanolyanért" való csere elve; így különült el egymástól a kereslet-kínálati viszonyoktól függően a „kemény" és „puha" cikkek köre. Ez rendszeresen éles súrlódásokhoz vezet a kétoldalú kapcsolatokban, egyenlőtlen helyzetbe juttatja az anyagokban, mezőgazdasági termékekben, általában „kemény" árukban szegény országokat anélkül, hogy megfelelő ösztönzést tudna nyújtani (például az árakon vagy hitelnyújtáson keresztül) a keresett cikkek, így például a legfontosabb nyersanyagok termelésének megfelelő kibővítéséhez. A szilárd áraknak ezenkívül — különösen a feldolgozóipari termékek vonatkozásában — más negatív hatása is van: a műszaki fejlesztés az országnak általában nem érdeke, mert hosszú évekig ugyanazt az árat kapják akkor is, ha a termék elavult marad vagy azzá válik.

A szocialista világpiaci áraknak és más értékkategóriáknak ez az alárendelt szerepe azonban szoros kapcsolatban van a belső mechanizmus jellegzetességeivel. *Hiába lennének ma a szocialista világpiacon például rugalmasabb árak, ha a belső mechanizmus ezek hatásának érvényesülését megakadályozza.* A belföldi ráfordítások helyes számbavételét és a helyes irányú ösztönzést ugyanis a belföldi árrendszer hiányosságai a gyakorlati munkában lehetetlenné teszik. A belföldi és külföldi árak, a belső ráfordítások és világpiaci értékelés egységes számbavételét az irreális devizaárfolyam és az árkiegyenlítés rendszere teszi lehetetlenné. Így sem a külkereskedelmet központilag irányító szerveknek, sem a külkereskedelmi vállalatoknak nincs megbízható mérőeszközük az export- és importtevékenység előnyeinek vagy hátrányainak a mérésére. A termelő és külkereskedelmi vállalatok érdekeltsége pedig a fix belföldi ár és az általa mért mutatók alapján szétválik. A termelő vállalat ilyen formán alig érdekelt abban, hogy a külső piacokon jobban értékesülő termékeket gyártson és exportáljon.

A szocialista országok gazdasági mechanizmusának tökéletesítésére irányuló munkák egyik lényeges eleme éppen ennek a helyzetnek a megváltoztatása lesz. Így tehet majd csak szert igazi jelentőségre a szocialista világpiaci ár is, mint a termelésnek és forgalomnak a tervszerűség szolgálatában álló szabályozója.

A nemzetközi munkamegosztás tudatos, tervszerű alakítására irányuló törekvéseinket össze kell tehát kapcsolnunk az azokat elősegítő árak és más értékkategóriák fokozottabb felhasználásával. Mindenesetre kézenfekvőnek látszik tehát, hogy az áraknak és más értékkategóriáknak a szocialista világpiacon sokkal nagyobb szerepet kellene játszaniuk, mint a mai körülmények között. A párhuzamosan, felesleges mennyiségben termelt cikkek termelőit például az alacsonyabb árnak is a termelés korlátozására, a hiánycikkek magasabb árainak pedig a termelés fokozására kellene ösztönözniük.

Az árak bizonyos határok között való szabadabb alakulására a szocialista világpiacon elsősorban a feldolgozóipari termékek vonatkozásában van szükség. A nyersanyagáraknak kevésbé kell rugalmasnak len-

niük, sőt célszerű ha viszonylag állandó árak maradnak. A nyersanyagtermelés feltételei ugyanis csak nagyon lassan változnak; a nyersanyagtermelés területén a minőség és technikai színvonal problémája is másként, egyszerűbben jelentkezik, mint a feldolgozóipari termékeknél. Meg kell azonban majd változtatni a feldolgozóipari termékek és nyersanyagárak árarányait, amelyek a szocialista világpiacon jelenleg a nyersanyagot termelő és exportáló országokat — a tőkés világpiacon kialakult arányokhoz viszonyítva — kedvezőtlenebb helyzetbe hozzák a feldolgozóipari termékeket nagyobb arányban exportáló országokhoz — pl. a Szovjetuniót Magyarországhoz — képest. Az árarányok ilyen változtatása egyik tényezője lehet az arra irányuló ösztönzésnek, hogy a ma KGST-méretekben hiány jellegű nyersanyagokat exportcélra nagyobb arányban termeljék.[1]

Mind a feldolgozóipari termékek szabadabb áralakulására, mind az említett árarány-változtatásokra való áttérést a szocialista világpiacon több okból is csak fokozatosan, viszonylag hosszabb idő alatt lehet megvalósítani. Nem lenne ezeknek a változásoknak értelme addig, amíg a belső mechanizmust a fentebb tárgyalt módon — ugyancsak fokozatosan — úgy meg nem változtatjuk, hogy a világpiac értékítélete közvetlenül is a hatékonyabb gazdálkodás irányába befolyásolja termelő és külkereskedelmi vállalatainkat és a külkereskedelem központi tervezését.

További tényező, hogy a fejlettebb és kevésbé fejlett szocialista országok azonos termékeinek minőségi és technikai színvonalbeli különbségeit a mai fix árak általában nem tükrözik eléggé. A kevésbé fejlett országok rosszabb minőségű ipari termékeinek ára általában nem alacsonyabb annyival a fejlettebb ipari országok jobb minőségű hasonló termékeinek áránál, mint ahogyan ezt a minőségi különbség indokolná. Ilyen módon a fejlettebb országok az árakon keresztül is segítséget nyújtottak a fejletlenebb országok ipari fejlődéséhez. A segítségnek ez a módja egyre kevésbé tűnt racionálisnak, mert egyben a nem eléggé fejlett színvonalú új termékek idő előtti exportjára és a gyártmányfejlesztés elhanyagolására ösztönöz. A segítség ilyen módját tehát ugyancsak fokozatosan kell más, közvetlenebb módszerekkel felváltani. Ilyen módszer a gazdasági követelményeknek megfelelő kamatláb mellett nyújtott hitel lehet, amelyet a fejlettebb és fejletlenebb országok közötti vállalatok közvetlen specializációs, kooperációs együttműködésével, munkások, mérnökök betanításával, gyártási eljárások és licencek ugyancsak mindkét fél számára kifizetődő eladásával kötnek össze.

[1] Mellesleg meg kell jegyeznünk, hogy a nyersanyagtermelés feldolgozóipar mögötti elmaradásának problémáját egyedül árak segítségével megoldani semmiképpen sem lehet. Az exportcélú nyersanyagtermelés elmaradásának fő okai a KGST-országokban ugyanis abban vannak, hogy a relatív tőkehiány körülményei között nem jut a más népgazdasági ágakhoz képest viszonylag *nagy összegű* és *hosszú építési idejű* beruházásokra, különösen nem exportcélokra. Nyilvánvaló, hogy magasabb nyersanyagárak sem nyújthatnának teljes kárpótlást azért az eszköztöbbletért, amelyet a nyersanyagtermelő beruházások más ágazatok elől *ma* vonnak el.

Bizonyos erőforrások rendszeres elégtelensége — s ezen belül a relatív tőkehiány — általában jellemzi ugyan az alacsony fejlettségű, most iparosodó országokat, de semmiképpen sem szükségszerű jellemzője egy olyan fejlett országnak, mint Csehszlovákia vagy akár olyan közepesen fejlettnek, mint Magyarország. Ezek az országok — ha mostani gazdasági mechanizmusuk nem szülné állandóan újjá a „hiányt" az országon belül és nem járulna hozzá a késztermékek viszonylag alacsony technikai színvonalához — nem küzdenének nyersanyag-problémával. Megoldhatnák ezt akkor más országok nyersanyagtermelésének hitel útján való finanszírozásával, akár pedig készáruexporttal a tőkés világpiacra, ahol a nyersanyag általában nem hiánycikk.

Nem lehet továbbá a nyersanyagok és feldolgozóipari termékek árszínvonalának arányait sem egycsapásra megváltoztatni, mert ez egyrészt a nyersanyagimportőr országok fizetési mérlegét terhelné meg túlságosan, másrészt a szükségessé váló késztermék-többlet-export a kialakult termelési és importstruktúrák mellett sok esetben nem találna piacra az importőr országokban.

A szocialista világpiac árainak szabadabb alakulására való fokozatos áttérés és a belső irányítási rendszer átalakítása együttesen nyithatnak utat a kétoldalú külkereskedelmi és fizetési forgalom sokoldalúvá való átalakításához is. Ha ugyanis a vállalatok közvetlenül lesznek érdekeltek a külföldön keresett, jó minőségű és ezért jó árú termékek nagyobb arányú termelésében és exportjában — s a szocialista világpiacon e termékek ára valóban magasabb, a rossz minőségűeké vagy felesleges mennyiségben termelteké viszont alacsonyabb lesz, és a külkereskedelmi vállalatok a termékek elegendően jelentékeny körére vonatkozóan viszonylag szabadon választhatnak majd, hogy az adott piaci helyzetben melyik szocialista országban vásároljanak, a hosszú lejáratú szerződésekben is lekötött tételekre vonatkozóan pedig előzetesen rugalmas ármegállapodásokat köthetnek, akkor az éves külkereskedelmi megállapodásokban nem kell, de nem is lehet majd a forgalmak feltétlen kétoldalú kiegyensúlyozására törekedni. Ilyen körülmények között a kétoldalú aktívumok és passzívumok harmadik országba való átvitele nem okoz nehézséget, mert az emelkedő árak (illetőleg jónéhány nyersanyag tekintetében a szilárd, de magasabb árszint és a hitelnyújtással kibővíthető termelés) miatt megszűnik a hiánycikkek „kemény", a süllyedő árak miatt pedig a felesleges termékek „puha" jellege és egyben az a törekvés is, hogy a „kemény" cikkeket kétoldalúan „kemény", a „puha" cikkeket pedig „puha" cikkekért cseréljék ki. *Ilyen módon a devizarubel valóban általános egyenérték szerepét töltheti majd be.* A bár központilag tervezett, de az egyes ügyletekre vonatkozóan mégis szabadabb vállalati elhatározás alapján alakuló külkereskedelmi forgalom a szocialista világpénzt *általános vásárló és fizetőeszköz rangjára emeli* a szocialista világpiacon. A szocialista világpiac mechanizmusának és a belső mechanizmusnak együttes tökéletesítése révén válhat tehát a szocialista világpiac sokoldalúvá, a szocialista világpénz pedig átválthatóvá.

A belső és külső mechanizmus változása teremthet gyökeresen új helyzetet a nemzetközi termelési együttműködés legfontosabb formái: a szakosítás és a kooperáció terén is.

Közismert, hogy a szakosításra vonatkozó megállapodásokat és azok megvalósulását az eddigiekben már tárgyalt fix árak rendszere és a forgalom kétoldalú kiegyenlítettségére (ezen belül az egyes gyártmányok és gyártmánycsoportok egyenlő értékben való cseréjére, „kemény" cikk „kemény"-ért, „puha" cikk „puhá"-ért való cseréjére) irányuló törekvés is gátolja.

A nemzetközi szakosításban és kooperációban ma termelő vállalataink sem érdekeltek. A belföldi felhasználók nem kapják olcsóbban azt a terméket, amelyet valamely külföldi partnerre szakosítottak, ha az a szakosítás eredményeképp olcsóbban is állítható elő, a kooperációs együttműködést pedig a tárcákra bontott importkeret-gazdálkodás egyenesen akadályozza. De hasonló a helyzet a belföldi termelőknél is. A

belső ár és a külkereskedelmi ár elszakítottsága miatt a termelő vállalatok gazdasági eredményében nem tükröződik, hogy termékeiket a világpiaci árhoz képest milyen költséggel állítják elő, következésképpen a vállalatok nem érdekeltek a nemzetközi együttműködés révén elérhető olyan nagy sorozatok kialakításában (és a szükséges termékválaszték, gépelemek számának szűkítésében), amelyeket a szakosítás eredményezhetne. Egyes már jól begyakorolt gyártási folyamatok leállításának vagy a nagy sorozatokra való áttéréssel kapcsolatos technológiai változtatásoknak a nehézségei miatt gyakori, hogy a vállalatok nem támogatják, hanem egyenesen akadályozzák a szakosítás létrejöttét. Hasonló a helyzet a külkereskedelmi vállalatoknál is: a szakosításból semmi előnyük sem származik, a forgalom szerkezetének átalakítása és a megvalósulás bizonytalansága miatt inkább ellenzik, mint támogatják a szakosítási törekvéseket.

A fix árak rendszeréről való letérés a szocialista világpiacon és a belső irányítási rendszer változásai automatikusan megteremtenék annak a lehetőségét, hogy a termelés, a meglevő kapacitások átállításának a költségeit a szakosodó vállalat számára a mai helyzettel ellentétben megtérítsék, a szakosodásból és kooperációból származó megtakarítások pedig mindkét ország vállalatainak nyereségét s így érdekeltségét is növeljék. Nem kisebb a jelentősége azoknak az előnyöknek sem, amelyeket a sokoldalú forgalomra és átváltható valutára való áttérés nyitna meg a szakosítás számára, megszüntetve a fizetési mérleg kétoldalú egyensúlyának, valamint az árucsoportonként, sőt gyártmánycsoportonként mért egyensúlyoknak a követelményét.

Nem lehet véletlennek tekinteni azt sem, hogy az eddig viszonylag szűk területeken elért szakosítási megállapodások általában típusméretek vagy komplett gépsorok szerint és nem alkatrészek, részegységek, aggregátok, építőelemek szerint jöttek létre. Pedig a szakosítás eredményeként várható jelentős ráfordításcsökkentést pl. a gépipar néhány nagyon fontos ágában valójában csak az utóbbi módon lehetne elérni. Technikai jellegű akadályokon kívül — mint a KGST-méretű standardizálás, tipizálás hiánya — a probléma gyökere itt az alkatrészgyártásban való vállalati érdektelenségnek minden szocialista országban nagyjából azonos módon fennálló körülményében van. Ezt a mostani tervmutatók alapján működő vállalati érdekeltségi rendszer okozza. Változást is ennek megváltoztatása hozhat.

A nemzetközi termelési együttműködésre irányuló törekvések mai gazdasági feltételeink között főként csak a gazdasági vezető szervek kezdeményezésére, központi szervek és nemzetközi bizottságok áttételein keresztül születhetnek meg. Pedig a specializációs, kooperációs lehetőségek felkutatása elsősorban vállalati feladat lenne és akkor bontakozhatna ki széles keretekben, ha a vállalatok a többi szocialista ország vállalatait jól ismerhetnék, a megfelelő külföldi partnereket maguk kereshetnék meg és velük közvetlen kapcsolatot létesíthetnének.

Az ilyen közvetlen kapcsolatok megvalósulását a részletekbe menő tervutasítások, és a túlzottan központosított anyaggazdálkodás ma lehetetlenné teszik. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy az a néhány nem túl szoros nemzetközi ipari egyesülés, amelyet létrehoztunk, éppen csak a nem túl kiterjedt belföldi kooperációt feltételező ágazatokban jöhetett létre.

A termelőerők fejlettségének olyan fokán, amelyet a KGST-országok elértek, tőkés viszonyok között már jelentős nemzetközi egyesülések jöttek volna létre. Ilyen egyesülésekre — más, szocialista tartalommal — a mi nemzetközi együttműködésünkben is égető szükség lenne. Ahhoz azonban, hogy egyáltalában létrejöjjenek és működni tudjanak, az egyes országokon belül nagyfokú vállalati önállóságra, nemzetközileg pedig az eszközök szabadabb áramlásának lehetőségére van szükség. E nemzetközi kapcsolatok központi szabályozása és ellenőrzése az új módszerű központi és külkereskedelmi tervezés eszközeivel valósulhat meg.

Az előbbiekhez hasonló a helyzet a műszaki-tudományos együttműködés tekintetében is. A vállalatok ma nem eléggé érdekeltek abban, hogy a fejlesztési feladatokat a külföldi tapasztalatok átvételével olcsóbban oldják meg. Hasonlóan érdektelen a tapasztalatok, találmányok átadásában az átadó fél is, mivel az ingyenes.

A KGST-országok között az áruviszonyok teljes kikapcsolásával, szinte „kommunista viszonyok" alapján működő műszaki-tudományos együttműködés hozott ugyan jelentős eredményeket, elsősorban azonban a Szovjetunióval való két-két oldalú kapcsolatokban. A Szovjetunió hatalmas lehetőségei alapján és az internacionalizmus szellemétől vezérelve ugyanis önzetlenül nyújt segítséget. Más esetekben viszont a találmányt, gyártási tapasztalatot birtokló fél sokszor kifejezetten a segítségnyújtás megtagadásában érdekelt, mivel az a partner konkurrenciaképességét növelheti.

Az áru- és pénzviszonyoknak tehát a műszaki-tudományos együttműködés területén is érvényesülniük kell mind az országok közötti kapcsolatokban, mind a belső vállalati felhasználás tekintetében. Ez egyben azt is lehetővé teszi majd, hogy a mai rendkívül hosszadalmas és bürokratikus eljárások helyett, amelyek felső szervek áttételein keresztül sokszor 1—1,5 évig is eltartanak, a jövőben a vállalatok a rentabilitás alapján maguk kezdeményezhessenek ilyen kérdésekben. A központi szervek részéről ellenőrzésre és korlátozásra lesz szükség.

A specializáció, a kooperáció és a műszaki-tudományos együttműködés szélesebb körű kibontakozásának és megvalósulásának feltételei tehát ismét a szocialista világpiac és a belső mechanizmus tökéletesítésében, a termelővállalatok érdekeltségi rendszerének, az ipari és külkereskedelmi vállalatok kapcsolatának tökéletesítésében, e területen is a vállalati önállóság nagyfokú növelésében vannak.

★

A formáknak és módszereknek ezek a változásai a KGST-országok nemzetközi együttműködésében minden bizonnyal csak a belső gazdasági mechanizmusok változását követően, bizonyos késéssel valósulnak majd meg. Maga a belső mechanizmus változása is hosszabb időt vesz majd igénybe. Emellett a külkereskedelemnek és a nemzetközi együttműködésnek a jelentősége objektíve sem egyforma minden ország számára. Ezek miatt és még azért, mert itt is számolni kell a maradi nézetek visszahúzó erejével, a szükségessé vált változások csak lassan, hosszabb időszak alatt bontakozhatnak majd ki.

BRÓDY FERENC:

Az „ázsiai termelési módról" és a gazdasági társadalomalakulatok periodizációjáról

Jegyzetek Tőkei Ferenc könyvéhez*

Mint már annyiszor, megint kiderült: megeshetik, hogy új és aktuális vitakérdésekhez a kulcsot egy régen halott teoretikus adja meg, hogy a probléma lényegi összefüggései voltaképpen már tisztázva vannak — Marx tisztázta őket, csak éppen (sokan) nem vették eddig észre. Ez történt az „ázsiai termelési mód" kérdésében.

Elvitathatatlanul Tőkei érdeme, hogy — a marxista körökben a 20-as években folytatott és 1931-ben lezáratlanul lezárt viták után — 1960-ban megírt tanulmányában újra felvetette a problémát, visszanyúlt Marx nézeteihez, rekonstruálta a marxi felfogás „keletkezéstörténetét" és történetfilozófiai következtetéseit és ezzel tisztázta egy olyan elméleti-történeti koncepció alapvonalait, amely módot ad ennek az egész rendkívül szövevényes kérdéskomplexusnak a tudományos megközelítésére. Elég hiba, hogy ez az írása (néhány folyóirati „előzetest" leszámítva) nálunk csak nagy késéssel jelent meg, és a kiadó csak most, miután Tőkei elemzései már komoly nemzetközi sikereket értek el, szánta el magát a tanulmány publikálására.

Időközben a kérdés a marxista történetfelfogással foglalkozó viták homlokterébe került. 1964-et tekinthetjük a „fordulat évének": Angliában a Lawrence & Wishart gyűjteményes kötetben megjelentette (angol nyelven először) Marx írásait a kapitalizmus előtti gazdasági alakulatokról (K. Marx: „Pre-Capitalist Economic Formations"), s a kötethez Eric Hobsbawm terjedelmes bevezető tanulmányt írt, amelyben „rehabilitálja" a marxi nézeteket; Franciaországban, miután a Centre d'Etudes Marxistes tudományos üléssorozatot tartott a kérdésről, a Pensée 1964 áprilisában egy teljes külön számot szentelt (Tőkei írása köré csoportosítva) az ázsiai termelési módnak (és tudtommal tervbe vették a marxi írások francia nyelvű kiadását is); a Szovjetunióban többek között Varga Jenő elevenítette fel igen határozottan az ázsiai termelési mód kérdését („Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról", Bp. 1965. 271—287. l.; a kötet előszava 1963-mal keltezett, az orosz kiadás 1964-ben jelent meg), és cikkek jelennek meg, amelyek taglalják Marx idevágó nézeteit.

A dolog *közvetlen* aktualitása nyilvánvaló. A gyarmati rendszer széthullásával egy sor „nem európai" fejlődésű ország az önálló fejlő-

* Tőkei Ferenc: Az „ázsiai termelési mód" kérdéséhez, Kossuth Könyvkiadó, 1965; 134 lap.

dés útjára lépett. Mihelyt nemcsak a puszta politikai függetlenségről van szó, tisztázni kell — és előbb-utóbb teoretikusan is tisztázni kell — azokat a gazdasági és társadalmi feltételeket, amelyek között ezek a társadalomalakulatok létrejöttek, előtörténetüket, fejlődésük sajátszerűségeit, azokat a mélyreható változásokat, amelyeket az imperializmus behatolása okozott eredeti struktúrájukban, a történelmi „ugrások" konkrét feltételeit stb.

Van azonban egy még általánosabb, mondhatni történetfilozófiai vonatkozása is a dolognak, és Tőkei legfontosabb teljesítménye és legfigyelemreméltóbb gondolati eredménye talán ennek világos feltárása és megfogalmazása. Sokáig divat volt a társadalmi összfejlődésnek valamiféle leegyszerűsített modelljét tanítani (és ami még rosszabb: gyakorlatilag is alapul venni). Ez röviden így foglalható össze: Az ősközösség után kötelezően és kivétel nélkül minden nép történetében három egymást felváltó osztálytársadalmi alakulat: rabszolgaság, feudalizmus, kapitalizmus következik, ezek közül az utolsóban, a kapitalizmusban megteremtődnek a feltételek az osztálytársadalom megdöntésére és a kommunizmus alsó, majd felső fokának bevezetésére, mégpedig olyan módon, hogy ha ez a fejlődési folyamat egyszer megindult, akkor teljes szükségszerűséggel — ha nem is rögzített időpontra — végighalad valamennyi fázisán. Ezt az egyszerűsített (de egyszerűsítésként világtörténelmi értelemben helyes) szkémát többen kiegészítették azzal a — Sztálin egyes pontatlan megfogalmazásainak „továbbfejlesztéséből" adódó — egyszerűsített (és egyszerűsítésként közvetlen értelemben helytelen) szkémával, amely szerint az egyik alakulatról a másikra vivő tovahaladás mindenkor úgy zajlik le, hogy az elnyomott osztály megdönti a fennálló társadalmi rendet, tehát a rabszolgatársadalmat megdöntik a rabszolgák, a feudalizmust megdöntik a jobbágyok — ugyanúgy, mint a kapitalizmust a proletárok. A későbbiek során ehhez járult az a törekvés, hogy minden ilyen alap-alakulatot egy-egy „alaptörvénnyel" jellemezzenek.*

Ez a sablon egyrészt semmiféle helyet sem hagy az „atipikus" alakulásoknak (noha a föld felszínének nagyobb részén éppen olyan feltételek alakultak ki történelmileg, amelyek nem engedik meg besorolásukat a fenti alakulatok egyikébe sem), másrészt elfedi a történelmi mozgás valóságos belső dialektikáját, amely előszeretettel ragaszkodik a „kerülőutakhoz". Nem az történt itt, hogy a „tiszta" összefüggéseket a zavaró mellékkörülményektől függetlenül vizsgálták (ami az elméleti elemzésnek elengedhetetlen eszköze), hanem az történt, hogy a társadalmi formákat leválasztották belső mozgásmódjaikról, történelmi megvalósulási feltételeikről és egy olyasfajta közvetlenséggel vezették le őket egymásból, mint ahogy Hegelnél következnek egymásból hierarchikus rendben a fogalmak. A társadalmi haladás nagy tipikus lépéseiből (amelyek a fejlődés fő vonalait jelzik, ámde korántsem mindenütt és korántsem mindig egyazon nép folytatólagos történetében mentek végbe) történelmi szamárlétra lett, amelyen minden nép tartozott

* Az elmúlt évtizedben több szerző feszegette a kapitalizmus gazdasági alaptörvényének „érvényességi körét", „feltétlen" vagy „nem-feltétlen" hatását. Ez az út elméletileg aligha járható: egy törvény, ha egyszer törvény, nem tud nem érvényesülni. Ha azonban arra gondolunk, hogy az „alaptörvény" voltaképpen annak a marxi kategóriának az átfogalmazásából keletkezett, amely önála mint a „tőkés termelés meghatározó célja" szerepel, akkor önmagától minden a helyére kerül.

— legalábbis a legújabb korig — fokról fokra végigmenni. Jó példája ez annak a dogmatizmusnak, melyet voltaképpen hibás is dogmatizmusnak nevezni, mert a klasszikusokban igen gyakran *nincs is benne* az a betű, amelyet rág.*

Az, hogy az emberiség a történelmi fejlődés egy adott kritikus csomópontján túljut-e, ez óriási történelmi erőfeszítések egész sorában dől el (és ebből a szempontból most teljesen közömbös, hogy ezek az erőfeszítések tudatosak-e olyan értelemben, hogy valamilyen történelemalakító cél lebeg az emberek szeme előtt; végtére a társadalmi erőfeszítéseknek a szó szoros értelmében vett történelmi tudata csak a polgári forradalmakkal, helyes és szabatos történelmi tudata csak a proletárforradalmakkal kezdődik); ha az áttörés nem következik be, egész korszakokra megdermedhet, megcsontosodhatik az emberek közötti viszonyok rendszere; ha bekövetkezik az áttörés, könnyen lehetséges (sőt ez a valószínű), hogy nem egyszerre, hanem nagyon is részlegesen, szűk területen, különös körülmények összejátszása mellett, az emberiségnek viszonylag kis „osztagai" lépnek tovább a fejlődés tipikus útján, másutt pedig az emberiség nem jut túl a kritikus ponton, és a fejlődés esetleg csak évezredes kerülővel és közvetve ragadja magával ezeket a társadalmakat. Teljesen ésszerűtlen dolog elvárni a tipikus úttól, hogy egyben átlagos út, vagy pláne kizárólagos út legyen. Az egyenlőtlen fejlődés, amely a kapitalizmus viszonyai között alapvető szerephez jutott, korántsem a kapitalizmus találmánya, hanem az egész történelmi fejlődést jellemzi (és figyelmen kívül hagyása a rabszolgatársadalom vagy a feudalizmus kialakulásának elméletét éppúgy nem teszi „elvileg tisztábbá", mint ahogy az imperializmus elméletét sem elmélyítené, hanem kicsorbítaná). Nagyon is lehetséges, hogy egy fejlődési lépés világtörténelmi értelemben szükségszerű és tipikus, a konkrét történelmi megvalósulásához azonban különös feltételek összejátszására van szükség, vagyis hogy a tipikus fejlődés bizonyos értelemben véletlenszerűen és elszigetelten jön létre. Ebből a szempontból a történelmi továbblépés mindig csak lehetőség, és a megkezdett fejlődés korántsem ad garancialevelet a fejlődés befejezésére (sőt, ez a fejlődés meg is szakadhat, nemcsak kozmikus katasztrófa következtében, mint Engels célzott erre, hanem ilyen katasztrófát okozhatna az is, ha az emberiség önmaga ellen fordítaná azokat a ma már rendelkezésére álló pusztító eszközöket, amelyek civilizációjának és egész létének veszélyeztetésére elegendő energiát szabadíthatnak fel).

Különösen érvényes ez arra a történelmi lépésre, mely Marx szerint a legnehezebb lépés volt, amelyet az emberiség valaha megtett: a „közösség köldökzsinórjáról való elszakadásra". Háromezer évvel ezelőtt Európában az emberiség csekély kisebbsége lépett rá arra a tipikus útra, amely a fejlődés világtörténelmi periodizációinak gerincét

* A marxizmusnak a német klasszikus filozófiához való viszonyán kívül talán a társadalomtörténet az a terület, ahol a marxi–lenini elemzéseket a „dogmatikusok" a leginkább agyonhallgatták, sőt sor került itt Engels nyílt (és Lenin hallgatólagos) revíziójára is: a Marx–Engels–Lenin Intézet 1947-ben szerkesztőségi előszót fűzött a „Család, magántulajdon és állam"-hoz, kiigazítva Engels „pontatlanságát", aki a „közvetlen élet termeléséről és újratermeléséről" adott formulájában állítólag túlbecsülte az ősközösségben a „családi" vonatkozásokat a „gazdaságiak" rovására, a „fajfenntartást" a „létfenntartás" rovására (mintha az emberré válásnak egy pontosan rögzíthető napja lett volna, amelytől fogva a gazdasági meghatározottság válik alapvetővé, és mintha ezen a legkorábbi fejlődési fokon a kettő egyáltalán egzaktul szembeállítható lenne; – Lenin egyébként már 1894-ben gúnyolódott Mihajlovszkij úron, aki „netán azt hiszi, hogy a gyermektermelés tekintetében fennálló viszonyok az ideológiai viszonyokhoz tartoznak")

alkotja, élte át az emberiség „normális gyermekkorát" (Marx). És ez a tipikus út sem volt egyenes vonalú, általában nem ugyanazok a népek vitték tovább (korábbi rendszerüket megdöntve) a történelmi fejlődést; a történelmi haladás központjai át- meg áttevődtek. A görög—római rabszolgatársadalom után (amely szintén nem kezelhető egyetlen egységes egésznek) a germánoknál jött a következő lépés (igazolva azt a marxi utalást, hogy a rabszolgatársadalomból semelyik osztálynak sem volt kivezető útja), és ez a „germán" fejlődés rendkívül bonyolult közvetítésekkel „épült rá" az antik társadalom eredményeire és maradványaira. A szó szoros, „európai" értelmében vett feudalizmus Európán kívül csak Japánban alakult ki (és nem véletlen, hogy Európán kívül csak Japánban jött létre „saját talajon termett" kapitalizmus*). És noha a feudalizmus a legközvetlenebbül is előfeltétele a kapitalizmusnak (amennyiben mind a történelmi tapasztalat, mind a logikai elemzés azt mutatja, hogy a kapitalizmusnak a feudalizmus szükségszerű előzménye — kivéve persze azt az esetet, amikor a kapitalizmus a gyarmatosítás stb. során önmagát terjeszti és tetszőleges társadalomalakulatokat megbont és rájuk telepszik), a kapitalizmus kifejlődése is közismerten a súlypontok további eltolódásával járt együtt.

Másfelől azoknak a társadalmaknak a nagy részében, ahol nem ment végbe a „közösség köldökzsinórjáról való elszakadás" (és ezek a Földnek területben és lélekszámban messze nagyobb részét ölelték fel, mint a „görög—római" társadalmak), kialakult egy olyan struktúra, amely nem ismerte a föld magántulajdonát, és a kis termelő közösségekre épülő, azokat adóztató hierarchikus kizsákmányolók állama volt — ezt nevezte Marx „ázsiai termelési módnak". Alapvetően eltért (már csak a földmagántulajdon hiánya miatt is) mind a rabszolgaságtól, mind a feudalizmustól, és rendkívül „stabilnak" bizonyult abban az értelemben, hogy a politikai szféra iszonyatos erejű változásai ellenére állandóan újratermelte saját termelési és társadalmi viszonyait (ezt a „változatlan újratermelődést" tekintette Marx e társadalomalakulatok egyik leglényegesebb vonásának), s e formát történetileg csak a kapitalizmus, az imperializmus behatolása rombolta szét. Ma már bizonyos fokig akadémikus kérdés, de elméletileg mindenesetre felvetendő, hogy pusztán „belső" fejlődés útján is eljuthattak volna-e ezek a társadalmak a kapitalizmushoz, illetve a szocializmushoz, vagy pedig a Marx által emlegetett változatlan újratermelődés eleve kizárja ezt a lehetőséget. Valószínűnek látszik, hogy a nagy lépésnek, a „köldökzsinór el-

* Tőkei szerint (127. l.) „a japán feudalizmust ... éppen úgy csak az európai ipari kapitalizmus terjeszkedése tudta bekapcsolni az emberiség általános fejlődésébe, ... mint a kínai »ázsiai termelési módot«". Kétségtelen tény, hogy a japán kapitalizmus „áttörése" történelmileg (és politikailag) összekapcsolódott az imperialisták megjelenésével és „piacnyitási" követelésével. Mégis az „önfejlődés" gyanúját kelti – és úgy gondolom, hogy ez összhangban van Tőkei fejtegetéseinek egészével – egyrészt a japán fejlődés Marx által is hangsúlyozott tisztán feudális jellege, másrészt a fordulat után rohamosan kifejlődő belföldi, *japán* nagykapitalizmus. – A kapitalizmus elmélete szempontjából valószínűleg nagyon tanulságosnak bizonyulna megvizsgálni ennek a japán tőkés fejlődésnek bizonyos szembetűnő sajátszerűségeit is (pl. hogy a városi „szabad bérmunkás" mellett óriási arányokban kifejlődött egy olyan forma, amely mint helyi, illetve átmeneti forma a manufaktúra-időszakban néhol Európában is szerepelt: a falusi népességnek a legvégletesebb munkamegosztás alapján megszervezett nagyipari-bedolgozó otthonmunkája, amely a japán ipar konkurrenciaképességének egyik fő forrása). Éppígy érdekes lenne megvizsgálni a japán feudalizmus *előzményeit*, vagyis azt, hogy milyen különös körülmények között nyílt meg *ott* a lehetősége egy „európai" típusú útnak. Egyáltalában a kínai és a japán fejlődés összehasonlító vizsgálata valószínűleg nagyban hozzájárulna a kérdés további feltárásához, elsősorban annak pontos megállapításához, hogy a „tipikus" út megvalósulásának melyek a konkrét feltételei; ehhez sok adalékot tudunk mind a rabszolgaság, mind a feudalizmus esetében, Tőkei is kiemel egy sor lényeges mozzanatot, de nem állíthatjuk, hogy a kérdés olyan szabatosan tisztázva van, mint ahogy Marx tisztázta a tőkés termelés kialakulásának feltételeit.

szakításának" elvileg nincs kizárva a lehetősége, de egyrészt egy ilyen folyamat, ha részlegesen meg is teremtődnek a feltételei (és itt sincs okunk feltenni, hogy egyszerre mindenütt megteremtődnek), történelmi időnagyságrendjében többszörösen meghaladja az emberiség „élenjáró osztagainak" fejlődési ütemét, másrészt kétségtelen, hogy a primitív közösségi formákra ráépült kizsákmányolási, államisági formák nem megkönnyítenék, hanem még megnehezítenék ezt az áttörést.* Marx tehát végső fokon joggal tekintette ezeket stagnáló társadalmaknak.

A világtörténelem e népek esetében kerülőúton járt: az emberiség egésze végigment egy fejlődési úton, anélkül, hogy ezt az utat minden nép külön-külön megtette volna. E népek kiszakadtak régi társadalmi viszonyaikból (ha viselik is még ezeknek maradványait, valamint az imperialista leigázás nyomait), és részben már a szocializmust építik. Ugyanazokon a népeken, amelyeken bebizonyosodott, hogy a történelem ismeri a stagnálást, bebizonyosodott az is (pl. Mongólia és részben Kína vagy Vietnam esetében), hogy ismeri az *ugrást,* fejlődési fokok kihagyását, például azt, hogy a kapitalista fejlődést elkerülve vagy nem teljesen elvégezve át lehessen térni a szocializmus építésére — olyan népek segítségével, akik már eljutottak erre a fokra.**

Mindebből az következik, hogy jogosult a világtörténelmileg tipikus és a történelmileg átlagos közti marxi megkülönböztetés, és hogy magukat a termelési módokat illetően vissza kell térni Marx megfogalmazására (13. kötet 7. l.): „nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern-polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként".

Hogy történt az, hogy egyáltalában letértek erről a periodizációról? Marxista részről az első érv e felfogás ellen Plehanovtól ered, aki szerint Marx és Engels maguk eltértek eredeti felfogásuktól Morgan könyvének elolvasása után. Erre a megállapításra semmi sem ad alapot azon az egy tényen kívül, hogy Engels a „Család, magántulajdon és állam"-ban csakugyan nem tárgyalja az ázsiai termelési módot, hanem a „tipikus" útra szorítkozik. Tőkei meggyőzően kimutatja, 1. hogy az ázsiai termelési mód kategóriáját Marx és Engels később sem vetették el (amire sok egyéb mellett nyilvánvaló bizonyíték a „Tőke" III. könyve, amelyen Marx haláláig dolgozott és Engels 1894-ben, a halála előtti évben rendezte sajtó alá); 2. hogy Morgan könyve gazdagította és kiegészítette Marx és Engels felfogását, de szó sincs arról, hogy bármi-

* Könyve harmadik fejezetében Tőkei példákat hoz fel a kínai történelemből, amelyek azt mutatják, hogy ismételten kialakultak ugyan ilyenféle „áttöréses", a „tipikus útra" emlékeztető gazdasági és társadalmi tendenciák, de előbb-utóbb egytől egyig belefulladtak az ázsiai termelési mód „stabil" viszonyaiba. Ezek a fejtegetések tisztán gazdasági szempontból is nagyon érdekesek, és egyben azzal a tanulsággal is szolgálnak, hogy az egyes gazdasági jelenségeknek önmagukban való vizsgálata milyen félrevezető eredményeket szülhet, ha a társadalmi, politikai stb. „szövegösszefüggésből" kiragadva nézik őket.

** Ez az „ugrás" természetesen csakis úgy lehetséges, hogyha kiegészítőleg megteremtődnek azok a fejlődési feltételek, amelyek a magasabb társadalomalakulat életfeltételei; a kapitalizmust el lehet kerülni, de a kapitalizmushoz tartozó iparosítást nem. És itt nemcsak a gazdasági feltételekről van szó. Nem lehet meglenni a magas fokú társadalmi viszonyokhoz tartozó tudati formák nélkül sem; így pl. a személyiség-tudat szükségszerűen hozzátartozik egy kommunista közösségi tudathoz, és kialakulását nem lehet megtakarítani (megtakarítani csak azt lehet, hogy ez a tudat, mint a kapitalizmusban, emberellenes individualista alakban jelentkezzék), nem lehet szocialista kollektív tudatként közvetlenül a személyiségnélküli és személyiségellenes közösségi formák kollektív tudatát konzerválni. (Marx mindig nagy nyomatékkal beszélt az ázsiai társadalmaknak az emberi egyéniség kialakulását és az ember mindenoldalú önkifejtését gátló hatásáról.) Hasonlóképpen a primitív közösségi munkaformák lehetőséget adhatnak egy átmeneti időszakban olyan hatásfokú egyszerű kooperációra, amelyre más „előtörténetű" népeknél nem volna lehetőség, továbbá hosszú távra megkönnyíthetik magas fejlettségű kollektív formák bevezetését, de semmiképpen sem tehetők a kommuna közvetlen alapjává.

lyen pontban megdöntötte volna addigi nézeteiket, hanem teljes összhangban volt velük.* Morgant illetően már csak azért is bajos feltételezni, hogy könyve *fordulatot* hozott Marx és Engels felfogásában, mert periodizációja és általános társadalomszemlélete, a vadság—barbárság—civilizáció osztályozás korántsem volt új és nem volt Marx előtt ismeretlen,** mindezt Morgan csak tovább pontosította. A döntően új Morgannál a rokonsági nevek rendszerének és a tényleges rokonsági viszonyoktól való eltéréseiknek elemzése, a nemzetségi társadalom feltárása és az ebből adódó új tudományos ábrázolás volt, amely alapvető bizonyítékokat és alapvető módszereket adott a tudomány kezébe, de jellegénél fogva sem lehetett alkalmas a termelési módok marxi felfogásának megváltoztatására, hanem e tekintetben csak a „hogyan" kérdéséhez szolgáltatott adalékokat. Marx egyébként saját nézeteinek további tudományos igazolását látta Morganban. A Plehanov által feltételezett „egyszerűsödés" tehát nem következett be Marx felfogásában.***

Plehanov eme nézetének azonban nem volt „kötelező érvénye". A Marx-revízió később következett be. A 20-as években, a keleti pártok megalakulásával és a Keleten követendő forradalmi stratégia és taktika kérdésével kapcsolatban az ázsiai termelési módnak és az e társadalmakban az imperialista behatolás okozta forradalmasodás jellegének megítélése politikai fontosságú kérdéssé vált. A problémát végül 1931-ben, az úgynevezett leningrádi viták után döntötték el — negatíve; az ázsiai termelési módot „eltörölték" és a „tipikus" utat „kötelező" úttá minősítették.**** Ebben a döntésben nyilván szerepet játszott — a dogmatizmusnak azon az immanens tendenciáján kívül, hogy szereti a dolgokat merev sablonra húzni és előírni egységes és szabályos menetüket — az a politikailag önmagában nem hibás, sőt szükséges megfontolás, hogy szembe kell fordulni az ázsiai „kivételesség" hirdetésével,

* Ter-Akopjan a „Narodi Azii i Afriki" 1965. évi 2. számában egyetért Tőkeinek ezzel a fejtegetésével, egy korábbi korszakot vizsgálva azonban hibáztatja Tőkeit azért, mert már a „Német ideológiá"-ban fel akarja fedezni az ázsiai termelési mód marxi felfogásának csíráit (1848-ban már Ter-Akopjan szerint is megvolt ez a megkülönböztetés, mint azt Wittfogel ellen polemizálva kifejti). Úgy hiszem, hogy ez a kifogás nem alapos. Kétségtelen, hogy Marx társadalomtörténeti nézetei a későbbiek során (és különösen az 50-es években) elmélyültek, konkretizálódtak, de általános keretük sok tekintetben már 1848 előtt készen állt, és (Engels öregkori ironikus megjegyzése ellenére, amely szerint a „Német ideológia" „csak azt bizonyítja, mennyire nem teljesek voltak még akkori ismereteink a gazdasági történetről") ezek korántsem voltak tényanyag híján folytatott spekulációk (mellesleg: még Hegelnek a keleti társadalmakról szóló fejtegetései sem voltak azok), és nincs szükség erőszakolt szövegmagyarázatokra ahhoz, hogy a késői nézetek csíráit ebben a korai írásban megtaláljuk (persze nem azzal a szabatossággal, mint 1853-ban, India történetének részletes elemzése alapján).

** Az ilyen felosztás megvolt már Angliában a XVIII. sz. derekán pl. Fergusonnál, aki Lafitau, valamint Charlevoix és más utazók munkáira támaszkodva már hasonló periodizációval és egészen „morgani" módon tárgyal társadalomtörténeti kérdéseket, nagyon messzemenő következtetéseket vonva le belőlük.

*** A Plehanov által elkövetett hiba általános *módszertani* tartalmára Lenin mutat rá igen világosan: „Azt, hogy helyes-e a dialektika tartalmának ez az oldala" (itt „az egységesnek megkettőződéséről és ellentmondó részeinek megismeréséről" van szó – B. F.), „a tudomány történetével kell ellenőrizni. A dialektikának erre az oldalára rendszerint nem fordítanak elég figyelmet (például Plehanov): az ellentétek azonosságát *példák* összegének tekintik (»például az árpaszem«; »például az őskommunizmus«. Engelsnél is. De csak a »közérthetőség kedvéért« . . .)." („Filozófiai füzetek"; Lenin Művei. 38. köt. 347. l.) – El lehet képzelni, mit szólt volna Lenin a „következő lépéshez", amikor nemcsak a dialektika kategóriáit, hanem mindenestül az egész objektív valóságot „példákra" redukálták.

**** A leninigrádi viták előtt Magyar Lajos volt az, aki megkísérelte az „ázsiai termelési mód" elméletét messzemenően alkalmazni a konkrét kínai viszonyok történelmi kialakulásának tisztázására; számos cikke mellett könyvet írt „A kínai mezőgazdaság", illetve „Tanulmányok Kína gazdaságáról" címmel [az első 1928-ban jelent meg orosz nyelven Moszkvában és Leningrádban (II., átdolgozott kiadás: 1931), a második 1930-ban Moszkvában – Varga Jenő szerkesztésében és tanulmányával –; a mezőgazdasági munkáról németül 1929-ben összefoglaló kivonat jelent meg Magyar Lajos tollából az Unter dem Banner des Marxizmus-ban, III. évf. 1. sz., 150–170. l.].

szem előtt tartva a kommunista mozgalom forradalmi egységét. Mindamellett: a döntés elméletileg hibás volt, nem felelt meg a tényeknek* (és — mint ilyenkor mindig — gyakorlati bajokra is vezetett).

Ez a döntés évtizedekre visszavetette a probléma tudományos vizsgálatát. Néhány marxista szerző tovább használta ugyan a marxi kategóriákat, de a kérdés újrafelvetésére nem került sor. Nem változtatott ezen az sem, hogy 1939—41-ben napvilágra kerültek Marx 1857—58-as kéziratai, az úgynevezett „nyersfogalmazvány", és benne Marx fejtegetései „a tőkés termelés előtti tulajdonformákról", melyek minden addig ismert anyagnál gazdagabb képet adtak a „nem európai" társadalomalakulatok marxi elméletéről. A történelmi tények és az elméleti elemzések szétfeszítették ugyan a döntés megszabta kereteket, de ennek csak az lett a következménye, hogy a részben rabszolgasággá, részben feudalizmussá minősített ázsiai termelési módot különböző kiegészítésekkel megfejelték és végtelen periodizációs vitákba kezdtek arról, hogy meddig tartott ezekben a társadalmakban a rabszolgaság és mettől kezdődött a feudalizmus (amit érthetőleg igen nehéz lehetett eldönteni).

A kínai forradalommal, a gyarmati rendszer széthullásával, az elmaradott országok gyors felfejlődésének követelményével a legújabb időkben a kérdés megint égetővé vált, a sztálini korszak tudományos torzításainak felülvizsgálata is aktualizálta a dolgot. Az 1931-es döntéshez mégis jó ideig nem mertek hozzányúlni. A „dogmatikus revizionizmus" hevesen védte pozícióit (Kínában pedig a nacionalizmust lovagló szektarianizmus szívósan ragaszkodik a leningrádi döntéshez, részben dogmatikus „jogfolytonosságból", részben a marxi felfogás „sérelmes" „Európa-centrizmusa" elleni — be nem vallott** — polémiából). Ugyanakkor talán aggodalmat keltett az a körülmény is, hogy az ázsiai termelési mód kategóriáját polgári és renegát részről felkapták (Wittfogel) és megkísérelték a marxizmus ellen felhasználni, sőt egyszerűen politikai tőkét kovácsolni belőle („hidraulikus társadalmak"), és ezért több szerző úgy döntött, hogy legjobban teszi, ha az antimarxistáknak ajándékozza ezt a kategóriát.*** Egyszóval a helyzet annyira összezavarodott, hogy már nem lehetett halogatni a tisztázást.

Ebben a helyzetben írta meg Tőkei a tanulmányát. A tanulmányból 1. kiderül, hogy mit mondott Marx, 2. kiderül, hogy Marxnak volt igaza. — Ma már „áttörtek" ezek a nézetek. Ezzel azonban a tudományos

* Hobsbawn némi iróniával jegyzi meg (60. l.), hogy ennek a felfogásnak – amellett, hogy „ellenkezésben van Marx nézeteivel" – „nincsenek szemmel látható tudományos előnyei".

** Kuo Mo-zso szerint pl. Marx az ázsiai termelési módon nem az ázsiai termelési módot, hanem az *ősközösséget* érti. – A „hivatalos" álláspont egyébként az ázsiai termelési mód kerek tagadása. Így például Lü Csen-jü („Tanulmány a történelemelőtti kínai társadalomról", Peking 1962.) úgy jár el, hogy Magyar Lajos magánnézeteként ismerteti (pontokba foglalva és igen szabatosan) Marx felfogását (8. l.), majd miután Magyart többedmagával élesen megbélyegzi (merthogy ezzel a felfogással „tagadja az osztályharcot"), felteszi a – módszertanilag nagyon jellemző – szónoki kérdést, hogy „vajon ezeknek az uraknak az agyában a történelmi mozgás törvényei egyelvűek-e vagy többelvűek". – Érdekes jelenség Tien Csang-vu részletes tanulmánya: „Marx és Engels az ókori kínai társadalom problémájáról", amely egy újabban megindult publikáció első számában jelent meg [„Li si lun cung" („Történeti értekezések gyűjteménye"], 1. sz., Peking 1964. 1–58. l.); a szerző itt bőséges és torzítatlan idézetanyaggal ismerteti Marx és Engels nézeteit – és mindezek után azzal fejezi be cikkét, hogy amit Marx Kínáról mond, azt (huncut, aki kételkedik) magától értetődőleg a kínai feudalizmusra, illetve az azt megelőző rabszolgatársadalomra érti. – Egyszóval: bármilyen magyarázat jó; a lényeg az, hogy Kína történelmére az ázsiai termelési módnak nem szabad vonatkoznia. (A kínai nyelvű anyagokat Csongor Barnabás fordítása alapján ismertetem.)

*** A Pensée említett „Tőkei-számában" J. Chesneaux joggal hivatkozik egyetértően Tőkei „programjaként" arra, hogy „a feladat: »visszavenni« a renegátok kezéből ezt az olyannyira gazdag fogalmat és teljes tudományossággal kidolgozni és kifejleszteni azt". (35. l.)

vizsgálat még nincs *lezárva,* hanem csak meg van *nyitva.* A marxi nézetekben kulcsot, tudományos megközelítést lehet találni a problémákhoz, meg lehet találni bizonyos alapvető összefüggések tisztázását, de nem a probléma teljes felgöngyölítését.* Rendkívül gazdag anyag van (a „Tőké"-n kívül elsősorban a „New York Daily Tribune"-nak küldött cikkekben) az imperializmus gyarmati behatolásának társadalmi hatásairól is. De a probléma koránt sincs „letarolva", igen tág tere nyílik a további történelmi elemzésnek, nem is szólva a marxi elemzéseknek a mai korszakra való „meghosszabbításáról". Marx nézeteinek feltárása és a mai ismeretek alapján történő igazolása nem „eldöntést", nem a „végső szó" kimondását jelenti, hanem ellenkezőleg, a viták és a vizsgálat újrakezdését, az egy egész korszakon keresztül (tisztelet a csekély számú kivételnek) „stagnáló" marxista társadalomtörténeti kutatás feléledését.

* Marxnál egyébként még a Tőkei által hivatkozottnál is bővebb anyag van, és érdemes volna ezt az anyagot teljes szélességében feldolgozni, beleértve az európai feudalizmus (a „germán" forma) kialakulásának kérdését, amellyel a 70–80-as években Marx és Engels ismét különös érdeklődéssel foglalkozott; valószínűleg érdemes lenne kötetben összegyűjteni mindazt, amit Marx és Engels a kapitalizmus előtti társadalmi formákról írt.

Ay János—Kupcsik József:

ÁLTALÁNOS STATISZTIKAI PÉLDATÁR

(Utánnyomás)

Ez a példatár az általános statisztikai elméleti könyvek nélkülözhetetlen kiegészítője. A példatárban megtalálhatók az általános statisztika példatípusai (viszonyszámok, középértékek és szórás, indexek stb.), ami lehetővé teszi, hogy az elmélet elsajátítása után a különféle példák megoldásával megfelelő gyakorlati ismerethez jussanak a statisztikai oktatásban részt vevők.

260 lap, ára kötve 38,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

KOMLÓ LÁSZLÓ:

A mezőgazdaság iparosodásának tényezői

Újabban egyre többet hallunk és olvasunk a mezőgazdaság iparosodásáról. Némelyikünknek ugyan idegenül hangzik ez a meghonosodó kifejezés, de lassan megbarátkozunk vele, mert hiszen természetes gazdasági jelenséget takar, nevezetesen azt, hogy végül a mezőgazdaság is elhagyja a „kézműves" fejlettségi fokot és olyan szakaszba lép, amelyben a termelés szinte kizárólag nagyteljesítményű gépi eszközökkel folyik, az ember előre meg tudja határozni a megtermelendő termékek mennyiségét, minőségét és termelési idejét, úrrá válik a termelés minden tényezőjén, egyszóval ipari módon folytathatja a mezőgazdasági termelést is.

Köztudomású, hogy a naturális gazdaság idején a mezőgazdaság és a szorosan vett ipari tevékenységek — Marx szavaival élve — ugyanabba a családi kötelékbe tartoztak, ugyanabban a termelési egységben folyt a mezőgazdasági termelés, ezeknek a termékeknek a feldolgozása, a szerszámok és eszközök, sőt még a ruházati és egyéb cikkek készítése is. A termelőerők fejlődése és az árutermelés kiterebélyesedése folyamán azonban a különböző „ipari" tevékenységek kezdtek sorjában kiválni ebből a családi kötelékből, és átalakultak előbb önálló kézműves, később manufaktúra-, még később pedig gyáripari tevékenységekké, hatalmas iparokká.

Tőlük mindössze a mezőgazdaság maradt el, s bár kezdetleges állapotához képest ez is nagyon sokat fejlődött, egészen a legutóbbi időkig lényegében megmaradt „kézműves" és a külső természeti tényezők bizonyos befolyása alatt folyó termelésnek. Ennek a viszonylagos elmaradottságnak persze megvannak a maga okai. Ezek közé tartozik elsősorban az, hogy a többi ágazatokhoz képest éppen a mezőgazdaság az, amely a leginkább függvénye a természeti tényezőknek, ezek fölött úrrá lenni pedig a társadalomtól egészen magasfokú ipari és tudományos fejlettséget kíván. Ehhez az állapothoz viszont hosszú az út, mert egyfelől előbb meg kell teremteni ezt a magas ipari fejlettségi fokot, másfelől pedig magának a mezőgazdaságnak is át kell alakulnia iparrá.

E két alapvető feltétel tulajdonképpen egymással kölcsönhatásban teremtődik meg. Először is, a kezdeti szakaszban, amikor még a mezőgazdaság van teljes túlsúlyban, a társadalomnak az ipar fejlesztéséhez a mezőgazdaságból kell felhalmoznia, később pedig, amikor már megteremtődött és magas fejlettséget ért el az ipar, az utóbbi siet a mezőgazdaság segítségére és „megteremti az anyagi előfeltételeit egy új, magasabb szintézisnek, a mezőgazdaság és az ipar egyesülésének ellentétesen kidolgozott alakjuk alapján."[1]

[1] Marx: A tőke, I. köt. Budapest, 1961. 470. l.

Kölcsönös kapcsolat van az ipar és a mezőgazdaság fejlődése között a munkaerő területén is. Köztudomású, hogy a termelőerők fejlődése a paraszti népességet a nem parasztihoz képest folyamatosan csökkenti, mert az iparban az állandó tőkének a változó tőkéhez viszonyított növekedését az kísérí, hogy változó tőke, bár viszonylagosan csökken, de abszolút mennyiségben nő, míg a mezőgazdaságban a változó tőke abszolút és viszonylagos mennyiségben is csökken. Így a társadalom az ipar fejlesztéséhez szükséges munkaerőt a mezőgazdaságtól folyamatosan megkaphatja, de ez nem gátolja a mezőgazdaság fejlődését, sőt egyenesen előfeltétele annak.

Míg az ipar fejletlen és ennek velejárójaként nagyarányú a mezőgazdasági lakosság, az adott társadalomban nyilvánvalóan nem kerülhet napirendre a mezőgazdaság iparosodása, hiszen ez a mezőgazdasági lakosság kezdetleges eszközökkel termelve is el tudja még látni az országot élelmiszerrel és mezőgazdasági eredetű nyersanyaggal. Sőt még ezután is viszonylag hosszú időn át lehetősége van erre, mert a hagyományos „kézműves" mezőgazdaság keretein belül javíthatja, tökéletesítheti a termelési módszereket, új területeket is vonhat be a termelésbe, vagyis a hagyományos keretek között intenzív és extenzív módon egyaránt fejlődhet.

Később azonban az ipar és egyéb ágazatok már sok munkaerőt foglalkoztatnak, s a további fejlődéshez szükséges munkaerőt csak úgy vonhatják el továbbra is a mezőgazdaságtól, ha az utóbbi is iparosodni kezd, elhagyja a hagyományos termelési kereteket és módszereket, s a rendelkezésére álló kevesebb és egyre csökkenő munkaerővel termeli meg a szükséges mezőgazdasági termékeket. Ennek folytán a mezőgazdaság iparosodása társadalmi és gazdasági szükségletté válik, amely elől egyetlen olyan társadalom sem térhet ki, amely a termelőerők fejlettségének erre a fokára lépett. Amikor a fejlődésnek ez a foka bekövetkezik, vagyis amikor végül a mezőgazdaság is átalakul ipari termeléssé, akkor lép a társadalom abba a szakaszba, amelyben a termelés a gazdaság minden ágazatában már ipari módon folyik.

Ezek az általános összefüggések azonban még nem nyújtanak számunkra olyan ismérveket, amelyek segítségével a mezőgazdaság iparosodásának szükségszerűségében, lehetőségében és időszerűségében könnyebben eligazodhatnánk. Ehhez közelebbről is meg kell vizsgálnunk azokat a tényezőket, amelyek a mezőgazdasággal közvetett és közvetlen összefüggésben ezt az iparosodást megindítják és kiteljesítik, majd pedig azokat, amelyek magát a mezőgazdaságot is képessé teszik erre.

Az ipar általános fejlettsége és ennek jelentősége

Az első és legfontosabb tényező az ipar általános fejlettségi színvonala. Ennek nyilvánvalóan olyannak kell lennie, hogy el tudja látni a mezőgazdaságot az ipari jellegű termeléshez szükséges eszközökkel, ideértve azokat is, amelyek révén a mezőgazdaság a szükséges mértékben függetlenítheti magát a természeti tényezőktől, illetve uralma alá tudja hajtani őket. Ezt a fejlettségi fokot persze nem lehet pontosan számszerűsíteni, de több jellemző mutató segítségével mégis megközelítő választ kaphatunk megítélésére.

Valamely ország ipari fejlettségének legáltalánosabb mutatója — köztudomás szerint — a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez. Nézzük meg ezt a mutatót a legfejlettebb tőkésországokban, ahol már a mezőgazdaság iparosodásáról beszélhetünk.

A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez az 1961—1962. évben

Ország	%	Ország	%
Egyesült Államok	4	Belgium	7
Egyesült Királyság	4	Hollandia	9
Nyugat-Németország	5	Franciaország	9

Forrás: Economic Survey of Europe in 1963. I. köt. Geneva, 1964. II. fej. 23. l.

A fenti adatok megítélésekor nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ezek közül az országok közül csak az Egyesült Államok, Hollandia és Franciaország az, amely fejlett ipara mellett az országot ellátó, sőt kivitelre is termelő mezőgazdasággal rendelkezik, a többiek pedig kisebb-nagyobb mezőgazdasági behozatalra szorulnak. De ezek az adatok így is eléggé jól szemléltetik, hogy a mezőgazdaság iparosodása az ország magas fokú ipari fejlettségével függ össze. A mezőgazdaság iparosodásának ugyanis semmiféle jelével nem találkozunk például Portugáliában, ahol 1961—1962-ben 24%, vagy Spanyolországban és Görögországban, ahol 28—28%, vagy pedig Törökországban, ahol 41% volt a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez.[2]

A másik mutató, amely elemzésünk szempontjából érdekes, az aktív mezőgazdasági munkaerő aránya az iparilag fejlett tőkésországokban.

A mezőgazdasági aktív munkaerő százalékos aránya

Ország	1951—1952	1961—1962
Egyesült Államok	11	9
Egyesült Királyság	5	4
Nyugat-Németország	25	14
Belgium	10	7
Hollandia	13	10
Franciaország	27*	20

* 1954. évi adat

Forrás: Economic Survey of Europe in 1963. I. köt. Geneva, 1964. II. fej. 25. l.

Ehhez a táblázathoz mindenekelőtt azt kell hozzáfűznünk, hogy Nyugat-Németországban a kormányzat mesterségesen akadályozza a kormány egyik politikai bázisát képező paraszti (de már mégsem a hagyományos módon termelő) gazdaságok felszámolódását, illetve koncentrálódását, és az ennek következtében fennálló nagyfokú ipari munkaerőhiányt inkább görög, török, portugál és egyéb munkaerő bevándoroltatásával pótolja, Franciaország pedig csak az elmúlt félévtizedben

[2] Economic Survey of Europe in 1963. I. köt. Geneva, 1964. III. fej. 3. l.

hagyott fel a „családi gazdaságok" politikájával és indította meg komolyabb mértékben a mezőgazdaság iparosodását.

A fenti adatokkal szemben 1960-ban a munkaerőnek Spanyolországban 41,9%-át, Portugáliában 44,2%-át, Törökországban 74,9%-át, Görögországban pedig (1962-ben) 53,4%-át találjuk a mezőgazdaságban.[3] Mondanunk sem kell, hogy ezekben az országokban a mezőgazdaság iparosodásának semmiféle komolyabb jele sem látható, míg az előbbiekben annál inkább, hiszen az Egyesült Államokban ez a folyamat már a második világháború előtt megindult, a nyugat-európai hagyományos paraszti gazdaságokkal rendelkező országokban pedig az utóbbi évtizedben lendült nagyot ez a fejlődés.

Valamely ország iparosodásával azonban nemcsak a szűkebb értelemben vett ipar fejlődése jár együtt, hanem az is, hogy megfelelő mértékben bővülnek a szolgáltatások, vagyis a mezőgazdaság nemcsak az iparnak, hanem a szolgáltatásoknak is munkaerőbázisául szolgál. Kellő áttekintést adhat erről a jelenségről az aktív munkaerő megoszlása a szóban levő legfejlettebb tőkésországokban.

A munkaerő százalékos megoszlása az 1961—1962. évben

Ország	Termelés				Szolgáltatás			
	Mezőgazdaság	Ipar	Építés	Összesen	Szállítás	Kereskedelem	Egyéb	Összesen
Egyesült Államok	9	25	6	40	5	24	31	60
Egyesült Királyság	4	41	7	52	7	16	25	48
Nyugat-Németország	14	40	8	62	5	12	21	38
Belgium	7	38	7	52	7	15	26	48
Hollandia	10	32	9	51	7	15	27	49
Franciaország	20	30	8	58	6	13	23	42

Forrás: Economic Survey of Europe in 1963. I. köt. Geneva, 1964. II. fej. 25. l.

A legteljesebben az Egyesült Államok példája mutatja, hogy minél fejlettebb az ipar, annál nagyobb szerephez jutnak az adott társadalomban a szolgáltatások, az emberek nagyobb kényelmét biztosító tevékenységek. És ebből a mezőgazdaság iparosodására nézve is fontos következtetések vonhatók le.

Az ipar és vele kapcsolatban a szolgáltatások magasfokú fejlettsége együttesen a magasabb életszínvonalat jelenti. Viszont minél magasabb valamely ország lakosságának életszínvonala, annál igényesebbé válik élelmiszerfogyasztása is: a kalóriafogyasztáson belül csökken a gabonafélék és a burgonya aránya, a fehérjefogyasztáson belül pedig emelkedik az állati eredetű fehérjéké. Jelentősen emelkedik a gyümölcs- és a zöldségfogyasztás is.

A fogyasztói igényeknek ebből a változásából következően az ilyen országokban elsősorban az állattenyésztés, valamint a zöldség- és gyümölcstermesztés ipari fejlesztése válik elsőrendű mezőgazdasági fel-

[3] L'agriculture et la croissance économique. Paris. Organisation de Coopération et de Développement Économique 1965. 132. l. (sokszorosítás).

adattá, mivel a hagyományosan termelő mezőgazdasági üzemek már képtelenek a régi módon ellátni az adott ország népességét, hiszen ehhez annyi munkaerőre lenne szükségük, amennyivel az ország erre a célra nem rendelkezhet.

Az ipari fejlődés és ezzel kapcsolatban az életszínvonal emelkedése együtt jár továbbá azzal, hogy a fogyasztó nagyobb igényeket támaszt a fogyasztási cikkek — jelen esetben az élelmiszerek — minősége iránt is. Egyfelől azt kívánja, hogy a minőség a lehető legjobb legyen, másfelől pedig azt, hogy ez a minőség mindig rendelkezésére álljon. Mondanunk sem kell, hogy ezt az igényt komolyabb mértékben csakis az ipari jellegű mezőgazdasági termelés képes kielégíteni.

Az iparosodás kibontakozásával, különösen, ha ez gyors ütemű, szükségessé válik a női munkaerő fokozottabb bevonása is a termelésbe és a szolgáltatásokba, ami maga után vonja a háztartást is vezető nőknek azt a törekvését, hogy a lehető legrövidebb idő alatt bevásároljanak, s a konyhában minél kevesebb időt töltsenek, vagyis az élelmiszereket fogyasztásra minél jobban előkészített állapotban szerezzék be. Megvan ez a törekvés azoknál is, akik egyébként csak háztartást vezetnek, mert az iparosodás lehetővé tette életszínvonal emelkedésével ezek is igyekszenek csökkenteni háztartási elfoglaltságukat és ennek révén nagyobb mértékben igénybe venni a különféle kulturális, szórakozási és sportolási lehetőségeket. Az Egyesült Államokban például a háziasszony hetente csupán háromszor 27 percet tölt az élelmiszerek bevásárlásával, a konyhában töltött ideje pedig az 1912. évinek csupán negyede.[4]

A bevásárlási és a konyhában töltött idő csökkentésére, illetve a szolgáltatások nagyobb fokú kiterjesztésére csak az a társadalom képes, amely már meglehetősen iparosodott, vagyis ahol az anyagi javak közvetlen termelésére viszonylag kevesebb és egyre kevesebb munkát kell fordítani, s ennek következtében egyre több fordítható a legkülönfélébb szolgáltatások megteremtésére és további fejlesztésére. Ennek közvetett igazolásaként utalhatunk arra, hogy míg a fogyasztási cikkek fogyasztói árában a termelői ár az Egyesült Államokban átlagosan 40% (az automatizált termelésben 20—30%), addig Spanyolországban eléri a 70%-ot.[5] Ami csupán az élelmiszereket illeti, az Egyesült Államokban például a farmer által kapott ár 1947—1949-ben 50%-a, 1956-ban 40%-a, 1961-ben pedig csak 37%-a volt e cikkek fogyasztói árának.[6] *Kohls R.* szerint, aki 1953-ra nézve ezt az arányt 45 százalékban állapítja meg, a fogyasztói ár többi részét a feldolgozás, kezelés, csomagolás és forgalombahozás költségei alkotják.[7]

Ezek a termelésen kívüli költségek — a tőkés renddel járó bizonyos sajátos költségeket és hasznokat leszámítva — jórészt a fogyasztó kényelmét és nagyobb igényének kielégítését szolgálják, vagyis azt, hogy a megfelelő minőségű, fogyasztásra jól előkészített, megbízhatóan és ízlésesen csomagolt áruhoz a lehető legkönnyebben juthasson hozzá. Az ezzel járó költségeket pedig — miként már szó volt róla —

[4] Coopérative agricole. Paris, 1963. szept.
[5] Quin Claude: Physionomie et perspectives d'évolution de l'appareil commercial français 1950–1970. Paris, 1964. III. l.
[6] Bulletin d'informations de l'Institut d'Étude Économique et Sociale des classes moyennes. Bruxelles, 1962. 1. sz.
[7] Kohls R.: Marketing of Agricultural Products. New York. 1955. 4. l.

csakis olyan társadalom vállalhatja, amely az ipari fejlődésnek viszonylag magas fokán áll.

A viszonylag magas fokú általános ipari fejlettség tehát két irányból is hat a mezőgazdaság iparosodásának szükségességére: egyrészt a termelőerők további fejlődése szempontjából teszi ezt elkerülhetetlenné, másrészt megváltoztatja a fogyasztói igényeket is, amelyek most már együttesen sürgetik annak az egész láncolatnak ipari jellegű átalakulását, amelyen a mezőgazdasági terméknek át kell mennie, hogy a kívánt mennyiségben, minőségben és időben a fogyasztóhoz jusson.

Az élelmiszer-kereskedelem átalakulása

Köztudomású, hogy az iparosodással együtt jár a nagy települések és városok kialakulása. Ennek első szakaszaiban a városi települések jórészt horizontálisan terjeszkednek, az ipari munkások külvárosokban telepednek meg, amelyeknek építkezési jellege sokszor inkább vidéki, mint városi településre hasonlít. Ám maguk a városok magvai is, amelyek körül a külvárosok kialakulnak, túlnyomórészt viszonylag alacsony épületekből állnak, amiből az következik, hogy mind a városközpontban, mind a külvárosokban viszonylag kevés népesség jut egységnyi területre. Az ilyen jellegű településekben az adott körülmények között természetszerűleg alakult ki az apró üzletekből álló élelmiszer-kereskedelmi hálózat, hiszen a háztartásoknak naponta kellett a legtöbb élelmiszert bevásárolniok, és ennek helye nem lehetett túlságosan messze a lakóhelytől.

Az iparosodás későbbi szakaszában, főképp akkor, amikor az építőipar is gyáriparrá alakul át, ez a helyzet teljesen megváltozik. Az új városnegyedek és ipari települések most már elsősorban nem horizontális, hanem vertikális irányban épülnek és terjeszkednek, s a korábbi településekkel szemben nem néhány száz, vagy legfeljebb néhány ezer ember helyezkedik el egy négyzetkilométernyi területen, hanem sokszor 20—30, sőt 40 ezer is. Ennyi ember élelmiszer-ellátásához magától értetődően egészen más üzlethálózat kell, mint amilyen a hagyományos városokban alakult ki. Az apró üzletek nem tudnák lebonyolítani azt a forgalmat, amelyet ez a nagyváros megkíván. Ezért alakul szükségszerűen az ilyen helyeken a háztartási és élelmiszeráruház, amely éppen ennek a nagy forgalomnak a lebonyolítására hivatott.

Hasonló áruházak létrejöttéhez járult hozzá más oldalról a személygépkocsi nagyfokú elterjedése is. Ez ugyanis lehetővé teszi a háziasszonynak, hogy a háztartási bevásárlásokat esetleg a lakóhelyétől távolabb is lebonyolítsa, de ez csak akkor előnyös számára, ha ugyanazon a helyen, ugyanabban az üzletben mindent bevásárolhat, mégpedig több napra is. Ezért az ilyen áruházak bőséges parkolóhelyeket igyekszenek vevőiknek biztosítani, s a bevásárolt áru kocsihoz szállítása megfelelő kézikocsin történik. Megjegyzendő, hogy a városok belső területeinek nagyfokú beépítettsége miatt ezek az áruházak legtöbbször kénytelenek a külső területekre húzódni, ahol még találnak elegendő parkolóhelyet, de jó közlekedési lehetőséget tarthatnak fenn a belső kerületekkel is.

Az élelmiszer-kereskedelem természetesen nyomban felismerte mindkét tényező jelentőségét és hozzálátott a nagyobb fokú koncentrációhoz, illetve a háztartási és élelmiszeráruházak kiépítéséhez. Az ilyen áruházak nagy előnyökkel járnak számára, hiszen a nagy forgalom miatt megsokszorozódik az áru forgási sebessége, ezáltal nő az áruház üzleti teljesítménye, s csökkennek a beruházási és üzemelési fajlagos költségek is. Nem véletlen, hogy ahol ilyen áruházak építésére lehetőség nyílt, gyors ütemben kezdtek szaporodni.

Az első háztartási és élelmiszer-áruházak — a szupermarketek — az Egyesült Államokban jelentek meg, mégpedig az 1930-as évek elején. A háború előtt számuk még csak 2000 körül mozgott, de 1948-ban már 13 000, 1954-ben 22 000, 1960-ban pedig 32 000 volt belőlük. Részvételük az ország élelmiszer-kereskedelmében 1952-ben 43% volt, 1958-ban már 68%, s azóta csak emelkedett.[8]

Nagy-Britanniában 1954-ben csupán egyetlen szupermarket működött, 1959-ben már 280 és 1963-ban 1500. Ezek az áruházak az élelmiszer-kereskedelmi forgalomnak 1962-ben csak 8%-át, 1963-ban viszont már 15%-át bonyolították le, a távbecslések szerint pedig 10 év múlva 75% jut majd rájuk.[9]

Franciaországban az ilyen jellegű áruházak egészen a legutóbbi időkig sokkal szerényebben fejlődtek. Az első csupán 1957-ben nyílt meg és még 1958-ban is csak kettő volt belőlük, 1959-ben aztán tíz, 1960-ban 37, 1961-ben 108[10] és 1963 közepén már 259.[11]

A szupermarketek valójában az Egyesült Államokban az igazi nagy áruházak, ahol éppen a nagy parkolóhellyel rendelkezők épültek túlsúlyban. Átlagos eladási (üzleti) területük itt eléri a többezer négyzetmétert. Az európai országokban ennél jóval kisebbek, de mégsem csökken területük 400 m^2 alá.[12] Ezeken a nagy áruházakon kívül minden országban megtaláljuk a kisebb önkiszolgáló élelmiszer- és háztartási üzleteket is, amelyeket általában szuperetteknek neveznek. Elterjedésük persze jóval nagyobb, mint a nagy áruházaké, és a nagyvárosok olyan negyedeiben bonyolítják le az élelmiszer-kereskedelmet, ahová a nagy áruházak hatósugara nem terjedhet ki, továbbá olyan kisebb városokban, ahol a nagy áruházaknak nem lenne elegendő vásárló közönségük.

Az élelmiszer-kereskedelem ilyen átalakulásának bennünket közvetlenül érdeklő legfontosabb sajátossága az önkiszolgálás, amely megszünteti a személyes kapcsolatot a vevő és eladó között. A hagyományos üzletben az eladó feladata volt, hogy bizalmat keltsen a vevőben a megvásárolni kívánt áru iránt és egyúttal egyéb árut is kínáljon neki. Önkiszolgálás esetén, amikor már nincs semmiféle személyes kapcsolat eladó és vevő között a vásárlás folyamán, a vevő bizalmát az áruház csak úgy tudja megtartani, ha a vevő által egyszer megismert és megkedvelt áru minősége garantáltan azonos marad, ha tehát a vevő meg lehet győződve arról, hogy mindig ugyanazt a minőségű árut kapja. A kereskedelemnek éppen emiatt igen fontos érdeke fűződik ahhoz, hogy az árut termelő üzem mindig ugyanazt a minőséget szállítsa neki, mert egyébként fokozatosan elvesztené vásárló közönségét.

[9] Uo. VIII. l.
[8] Quin Claude: I. m. 194. l.
[10] Libre Service Actualités. Paris, 1962. 82. sz.
[11] Entreprise. Paris, 1963. 442. sz.
[12] Quin Claude: I. m. 195. l.

A további áruk kínálatát az önkiszolgáló kereskedelem — a személyi kiszolgálás híján — berendezéstechnikailag, továbbá az elhelyezéssel és a csomagolással oldja meg. A vevőnek meg kell keresnie az árupultokon azt a cikket, amelyet eredetileg is meg akart vásárolni, s eközben számos más cikket is kénytelen végigböngészni, ami újabb és újabb cikkek megvételét juttathatja eszébe. Maguk a pultok is úgy helyezhetők el, hogy a vevőnek néha meg kelljen állnia és szétnéznie, merre is keresse az éppen vásárolni valót. A különféle cikkek sajátos és elütő, de ízléses csomagolásukkal maguk is felhívják a figyelmet, kínálják magukat. Az ilyen csomagolás rendkívül fontos az önkiszolgáló áruházaknak, hiszen jórészt ezen múlik, hogy a nagy választékból mit vesznek meg a vevők.

A csomagolásnak azonban ezen túlmenően eleget kell tennie annak az alapvető követelménynek is, hogy a vevő a különféle cikkekből mindig megtalálja a neki éppen szükséges adagú csomagot. Ezért tartozik szervesen az önkiszolgáláshoz a megfelelő előrecsomagolás is. Az önkiszolgáló áruházak még az olyan cikkeket is előrecsomagoltan kapják, mint amilyen például a hús- és hentesáru. Az előrecsomagolás általában nem a kereskedelem, hanem a termelés, illetve az ipar feladata. De a termelőnél való előrecsomagolás csakis olyan termékeknél fordulhat elő, amelyeknek a fogyasztóhoz kerülésük előtt már nem kell átesniök további átalakításon vagy kezelésen (például a bornál).

Az önkiszolgáló háztartási és élelmiszer-áruházak meghonosodása még további következményekkel is jár. A vevőnek mindig meg kell találnia bennük a keresett árut, s mivel ezek az áruházak és üzletek nagy forgalmat bonyolítanak le (árukészletük általában hetenként teljesen kicserélődik), áruellátásuknak ennek megfelelőnek, illetve a legtöbb cikkből szinte teljesen folyamatosnak kell lennie. Ilyen nagy tömegű árut folyamatosan vagy folyamatos termeléssel vagy megfelelő raktározással lehet biztosítani. A raktározás azonban sokba kerülne, s ezért mindenütt, ahol erre csak valamilyen mód nyílik, a termelést igyekszenek folyamatossá tenni.

A háztartási és élelmiszer-áruházak folyamatos áruellátásukról külön-külön is gondoskodhatnának, de ez költséges lenne. Egyfelől aránytalanul nagy személyzet fenntartását tenné szükségessé erre a célra, másfelől pedig — különösen a szuperettek — viszonylag csak kis tételű árukat rendelhetnének meg a termelő üzemektől, amelyek a maguk részéről nyilvánvalóan előnyben részesítik a nagyobb megrendelőket.

Ezért válik szükségessé, hogy az áruházak kisebb-nagyobb csoportja közös beszerző és elosztó irodát hozzon létre, amely mihamar átveszi az egész hálózat kereskedelmi irányítását. Ez az iroda végzi a piackutatást, szerzi be az árukat, szervezi a reklámozást és látja el folyamatosan az üzlethálózatot. A közös beszerzésre társult áruházak és üzletek lassanként így elvesztik önállóságukat, valójában a központi szerv hálózati fiókjaivá válnak.

Az egységes irányítás alatt működő szupermarket-hálózatnak azonban nem is ez a legelterjedtebb módja, hanem az, hogy már eleve nagy nemzeti és nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi vállalatok építik ki saját szupermarket-hálózatukat, mégpedig mind nemzeti, mind nemzetközi méretekben. Ezeknek a nagy tőkésvállalatoknak fokozott érdeklődése az élelmiszer-kereskedelemnek eme új formája iránt tel-

jesen érthető, hiszen újdonsága és a kereskedelmi munka termelékenységének nagymértékű fokozódása miatt hatalmas extraprofitot érhetnek el vele.

Erre példaként talán elegendő megemlíteni, hogy Franciaországban az 1963-ban létesült 67 szupermarket közül 14-et nyitott meg a PRISUNIC nevű tőkés áruházтársaság (ezzel szupermarketjeinek száma már 30-ra emelkedett), 12-t a PARIDOC, 11-et a MONOPRIX, a többi pedig hármasával-négyesével kisebb tőkés áruházak között oszlott meg.[13]

A nemzetközi vállalkozásra és szervezésre jó példa a kanadai *Weston* cég, a világ harmadik legnagyobb élelmiszer-kereskedelmi tőkés vállalata, amely a nyugat-német *Deutsche Supermarkt Handels GmbH* részvényeinek 45%-át tartja a kezében. Ez a részvénytársaság mintegy 300 szupermarkettel rendelkezik Nyugat-Németországban, a *Weston* cég angliai leányvállalata pedig — a *British Associated Food* — csupán 1963-ban 130 szupermarketet nyitott meg Angliában.[14]

Számunkra ezekből a jelenségekből nem az az érdekes és fontos (a tárgyalt szempontból), hogy mozgatójuk a tőkés profit, hanem sokkal inkább az, hogy ez az újfajta élelmiszer-kereskedelem, amikor nagytömegű és a kívánt minőségű áruval kell ellátni tervszerű folyamatossággal az egyes szupermarketeket, nem elégedhet meg többé a véletlenszerűséggel és a kis méretekben történő szervezéssel, hanem nemzeti, sőt nemzetközi méretekre kell kiterjednie. Ezek az áruházak ugyanis sokféle cikket árusítanak, érthetően nagy választékra törekszenek, amelyet nemzeti piacokon belül sokszor nem is lehet biztosítani. Nemegyszer szükség lehet arra is, hogy az egy-egy országban esetleg soknak bizonyuló árukészleteket más országok szupermarkethálózatába kell irányítani. Minden szempontból az az előnyös, ha az árubeszerzés és -elosztás nemzeti és nemzetközi méretekben folyik, mert ez az új élelmiszerkereskedelem csak így működhet kifogástalanul, különösen akkor, ha igényes fogyasztóközönséget kell kielégítenie.

Arra a végső következtetésre jutunk tehát, hogy az élelmiszerkereskedelemben bekövetkezett minőségi változás nemcsak olyan szükségletet támaszt, hogy folyamatosan bőséges és azonos minőségű, széles választékú áruval rendelkezzék, hanem olyat is, hogy ezt az áruellátást mind nemzeti, mind nemzetközi méretekben egyre koncentráltabban kell megszervezni.

Az élelmiszeripar szerepe

A koncentrált nagy áruforgalmat lebonyolító élelmiszer-kereskedelmi hálózat nyomban életképtelenné válna, ha nem lennének olyan élelmiszeripari üzemek és vállalatok, amelyek ezt a hálózatot megfelelő mennyiségű és minőségű áruval képesek tervszerű folyamatossággal ellátni. És érvényes ez fordítva is. A koncentrált, nagyteljesítményű élelmiszeripari üzemeknek s hatalmas méretekben meggyorsult termelésüknek ugyanilyen méretekben meggyorsult és tervszerű értékesítésre van szükségük.

[13] Économie et Politique. Paris, 1964. 115–116. sz. 43. l.
[14] Uo. 47. l.

Köztudomású, hogy az élelmiszeripar koncentrálódása, a nagyteljesítményű, korszerűen felszerelt élelmiszeripari üzemek építése, továbbá a régebbi, de még gazdaságosan termelő üzemek közös gazdasági irányítás alá vonása (integrálása) az utóbbi időkben Nyugat-Európában is meggyorsult.

Korábban ez még csak az Egyesült Államokban volt tapasztalható, ahol ennek a koncentrációnak eredményeként például a zöldségkonzerv-termelésnek 41%-a 3 cég kezében van, az ananászkonzervek 63%-a szintén háromében, a paradicsomlének 78%-a kettőében, a leveskonzervnek 70%-a szintén kettőében. Svédországban egyetlen vállalat tartja a kezében a hering- és a különféle zöldségkonzerv-termelésnek 75%-át.[15] Ugyancsak Svédországban a tejfeldolgozó üzemek száma 1930 és 1956 között 70%-kal csökkent, Franciaországban pedig 1952 és 1962 között 5800-ról 4900-ra. (Az utóbbival kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Hollandiában, amely a francia tejtermelés egyharmadának megfelelő mennyiségű tejet termel, 1959-ben mindössze 536 tejfeldolgozó üzem működött[16].) Belgiumban 3 vállalat uralja a zöldségkonzerv-termelés 50%-át, Angliában pedig az utóbbi évtizedben 80-ról mintegy 10-re csökkent a zöldségkonzerv-termeléssel foglalkozó vállalatok száma, amelyekhez összesen 250 konzervgyár tartozik.[17]

Az élelmiszeripar nemzeti keretek között folyó koncentrációja mellett persze megfigyelhető a nemzetközi koncentráció is, amely az utóbbi időben Nyugat-Európában rendkívül meggyorsult, és ebben a vezető szerepet az észak-amerikai tőkés élelmiszeripari monopóliumok játsszák. Jó példa erre a *Ralston-Purina* cég, amely egyúttal a világ legnagyobb takarmányipari vállalata, ahol csupán a baromfi takarmányozási kérdéseivel 300 kutató foglalkozik, takarmánygyárai pedig Észak-Amerikán kívül már megtalálhatók Latin-Amerikában is (10 gyára működik már itt). Az utóbbi időkben ez a vállalat mintegy 50 millió dollár értékben keltető és szaporító üzemeket, továbbá baromfivágóhidakat létesített és integrált az Egyesült Államokban, valamint Kanadában, és így a világ egyik legnagyobb baromfiipari vállalatává vált. Újabban átjött Európába is. Itt a Közös Piac országaiban 1961-ben már 8 gyárral és üzemmel rendelkezett. 1965-ben pedig — tervei szerint — 25 üzeme lesz.[18]

Nagyon jellemző a nemzetközi koncentrációra a svéd *Findus* cég esete is. Ez a cég 1941-ben alakult zöldborsó és paraj mélyhűtésére. Tevékenységét később kiterjesztette csemegekukoricára, földieperre, különféle gyümölcslevekre, azután csirkére is. Üzemei 1956-ban már ott voltak az összes skandináv országokban, az utóbbi években pedig behatolt Angliába, Nyugat-Németországba, Olaszországba, Ausztriába, legújabban meg Franciaországba is. Amikor már eléggé megvetette lábát ezekben az országokban, egyesült a nagy amerikai *Nestlé* élelmiszeripari céggel (valójában az utóbbi magába olvasztotta), és most már *Findus International* néven működik, a *Findus* nevet meghagyva a kizárólag svédországi vállalatnak.[19]

Hasonló terjeszkedés, illetve koncentráció figyelhető meg a *Heinz* konzervipari cégnél, amely uralja az angol piacot, leányvállalatokat létesít Hollandiában és Olaszországban, szerződéses gyártást folytat a nyugatnémet *Nadler* céggel és egy holdingot alapít Svájcban. A New Jersey-i *Campbell's Soup Company*, valamint a kaliforniai *Del Monte Company* megtelepedett Olaszországban, s ugyancsak idetörekszik néhány belga cég is.[20]

A példákból ennyi talán elegendő is ahhoz, hogy lássuk: az élelmiszeriparban is hatalmas arányú nemzeti és nemzetközi koncentráció indult meg, amely azonkívül, hogy most már ilyen méretekben szervezi és irányítja termelését, valamint annak értékesítését, komoly gondot fordít arra is, hogy új élelmiszeripari létesítményei a lehető legkorszerűbbek és nagyteljesítményűek legyenek.

[15] Decroix J.–L.: Le développement de l'industrie française de la conserve. Paris, 1964. 40. l.

[16] Arfeuillère G.: L'organisation des marchés de la viande et des produits laitiers en France. Paris, 1964. 285. l.

[17] Decroix J.—L.: I. m. 10. l.

[18] Sorne J.: Les producteurs de poulets. Paysans, Paris. 1963. 44. sz. 30—31. l.

[19] Agriculture de groupe. Paris. 35. sz. 18—21. l.

[20] Decroix J.—L.: I. m. 110. l.

Számunkra itt megint nem az a fontos, hogy ez a koncentráció és fejlődés tőkés alapon megy végbe, hanem az, hogy a termelőerőknek ilyen alakulása és koncentrálódása az élelmiszeriparban milyen következményekkel jár magára erre az iparra nézve, és ennek eredményeként milyen igényekkel lép majd fel nyersanyagtermelőjével — a mezőgazdasággal — szemben. Mindenekelőtt arra kell újból utalnunk, hogy ezek a vállalatok hatalmas mennyiségű árut állítanak elő, amelyet úgy tudnak viszonylag a legelőnyösebben értékesíteni, ha a kereskedelemben hasonló vállalatok működnek. Miként az imént láthattuk, a kereskedelemben valóban létre is jöttek az ilyen vállalatok és áruházak, amelyek méltó partnerei a koncentrált élelmiszeriparnak.

A koncentrált élelmiszer-kereskedelemnek azonban nem elegendő az, ha a nagy élelmiszeripari vállalatok csupán elegendő mennyiségű áruval látják el őt, mert arra is szüksége van, hogy ez az áru a keresletnek megfelelően folyamatosan érkezzék a hálózatba. Ellenkező esetben tetemesen felduzzadnának a kereskedelem raktározási és kezelési költségei, vagy pedig az iparnak kellene ezt magára vállalnia, ami számára sem előnyös. Ezért mind a kereskedelemnek, mind az iparnak a folyamatos termelés az érdeke.

Ám ennek a koncentrált iparnak más szempontból is elsőrendű érdeke a folyamatos termelés. A korszerű élelmiszeripari üzemek nagyteljesítményűek, a legtöbb esetben automatizáltak, a bennük levő tőke szerves összetétele nagyon magas, s ezért idényjellegű üzemeltetésük rendkívül nagy veszteségekkel is járna, nem úgy, mint az alacsony szerves összetételű tőkével működő kezdetleges élelmiszeripari üzemekben.

Hogy mennyire lehet folyamatos ez a termelés, az jórészt attól függ, mennyire termel folyamatosan maga a mezőgazdaság, illetve ennek termelvényeiből biztosítható-e ez a folyamatos termelés. Köztudomású azonban, hogy a mezőgazdaságban a termelési periódus ágazatonként egészen eltérő idejű, s alig van olyan ágazat, ahol a termelés már önmagában is folyamatos lenne. Ennek ellenére ez a folyamatosság megfelelő szervezéssel elérhető, de ágazatonként más és más módon.

A növénytermesztésben vannak olyan ágazatok, amelyeknek termékei könnyen raktározhatók, más ágazatok termékei nem. A száraz szemtermésűek, elsősorban a gabonafélék például évente csak egyszer adnak termést, de az könnyen tárolható, s ezért ha megfelelő tárolóhelyekkel rendelkezünk, mind a malomipari, mind a takarmányipari üzemek egész éven át folyamatosan üzemelhetnek. Viszont a cukorrépa termését már minél előbb fel kell dolgozni, mert tárolása veszteségekkel jár és költséges. Ezért a cukorgyárak csak idényszerűen dolgozhatnak, s ez az idény csupán a vetésidő és a fajták bizonyos kombinációja útján nyújtható meg valamelyest.

Az élelmiszeriparnak mind az egyik, mind a másik esetben fölösleges komolyabban beavatkoznia a mezőgazdasági termelésbe, mert az első esetben csak tárolással tudja megoldani folyamatos termelését, a másodikban pedig mindenképpen idényszerűségre van ítélve. Ezt látva, meg kellett elégednie a hagyományos szerződéses termeltetési rendszerrel, amelyben a szállítási ütemet maga a mezőgazdasági termelés

szabja meg, és az ipar csupán a megfelelő mennyiségű nyersanyagot igyekezett magának biztosítani.

Vannak viszont olyan élelmiszeripari üzemek, amelyek ugyanazzal a berendezéssel vagy annak bizonyos módosításával többféle mezőgazdasági nyersanyagot dolgozhatnak fel. Ilyenek elsősorban a növényi konzervüzemek és mélyhűtők. A zöldség- és gyümölcsfélékből készült konzervek, mélyhűtött áruk és gyümölcslevek gyártási ideje úgy szervezhető meg, hogy a feldolgozó üzem egész éven át szinte egyenletesen üzemelhet. Az ilyen üzem egyrészt a gyártandó termékeket kombinálja, másrészt pedig egy-egy termék gyártási idejét igyekszik megnyújtani. Az elsőhöz az kell, hogy a mezőgazdaság a gyártási sorrendnek megfelelően szállíthassa a különféle nyersanyagokat, a másodikhoz meg az, hogy a fajtaösszetétel és a vetésidő útján legyen megnyújtható a nyersanyag érkezési ideje. Mivel ezek a nyersanyagok általában nem tárolhatók, a feldolgozó üzemnek rendkívül fontos, hogy minden periódusban éppen a napi gyártási szükségletnek megfelelően érkezzenek. Ennek a pontosságnak annál nagyobb a jelentősége, minél nagyobb teljesítményű feldolgozó üzemről van szó.

Ebben az esetben tehát a nyersanyag érkezését szigorúan egybe kell hangolni a feldolgozás ütemével, ami csak úgy érhető el, ha már maga a mezőgazdaságban folyó nyersanyagtermelés is ennek megfelelően egybehangolt a vetéstől kezdve egészen a betakarításig. Szinte kézenfekvő, hogy ez az egybehangolás és irányítás csakis annak az üzemnek lehet a feladata, ahová ennek a nyersanyagnak be kell érkeznie. Ezért nem véletlen, hogy a korszerű és nagyteljesítményű konzerv- és mélyhűtő üzemek (amelyeknek a folyamatos termeléshez sokkal nagyobb gazdasági érdekük fűződik, mint a kis és jórészt kézi munkára épülő üzemeknek) kivétel nélkül kezükbe is vették nyersanyagtermelésüknek teljes irányítását.

Az élelmiszeripari üzemek következő csoportja egyetlen nyersanyagot dolgoz ugyan fel (pl. állatokat vagy állati termékeket), de ennek a nyersanyagnak a folyamatos termelése megszervezhető még akkor is, ha a termelési periódusa egyébként hosszú. Ilyen üzemek persze már a hagyományos mezőgazdaságban is működnek, de ott kisteljesítményűek, munkájuk a legtöbb esetben idényjellegű vagy legalábbis egyenetlen (pl. a baromfi- vagy a sertésvágóhidaké). A mai korszerű, nagyteljesítményű, teljesen gépesített ilyen feldolgozó üzemek azonban már nem tűrhetik meg ezt az idényszerűséget vagy egyenetlenséget. Ezeknek is folyamatos nyersanyagellátásra van szükségük, s ezt megintcsak úgy kell megszervezniök, hogy a mezőgazdasági üzemek megfelelő mennyiségű termelése előre meghatározott napon kerüljön a feldolgozó üzembe. Ez viszonylag könnyen el is érhető, mert például a különféle mezőgazdasági üzemek baromfi-, sertés- vagy marhahizlalása olyan sorrendben állítható össze, hogy azok egymást ebben a sorrendben követve, napról napra a kívánt mennyiséget szállítsák. A termelés ilyen jellegű megszervezése és irányítása megintcsak magának a feldolgozó üzemnek a feladata.

Nagyjából ezek azok a legfontosabb módszerek, amelyek útján az élelmiszeripar megoldhatja folyamatos termelését, s ezzel együtt eleget tehet az élelmiszer-kereskedelem folyamatos áruellátási igényének

is anélkül, hogy ehhez különösebb készáru-raktározási lehetőséggel kellene rendelkeznie akár az egyiknek, akár a másiknak.

A koncentrált élelmiszer-kereskedelem azonban nemcsak folyamatos és tervszerű szállítást kíván a koncentrált élelmiszeripartól, hanem garantáltan egységes minőséget is. Az élelmiszeriparnak tehát ezt az igényt is ki kell elégítenie. Az egyöntetű minőséget persze az élelmiszeripar nem egyöntetű nyersanyagból is előállíthatja, de ez a legtöbb esetben több-kevesebb többletmunkát kíván, ezért az élelmiszeripari üzemnek is — elsősorban a nagyteljesítményűnek — fontos érdeke fűződik ahhoz, hogy egyöntetű nyersanyagot kapjon.

A neki termelő mezőgazdasági üzemektől érkező nyersanyag minőségét alapvetően a tenyészanyag fajtája, illetve ennek jellemzői határozzák meg. Ezért a legtöbb nagy élelmiszeripari üzem vagy vállalat saját nemesítő és kísérleti gazdaságot létesít, amelynek éppen az a feladata, hogy a feldolgozó üzemnek szükséges fajtákat és hibrideket előállítsa.

A már említett *Findus* cég például 1000 hektárnyi nemesítő teleppel és kísérleti gazdasággal rendelkezik, amelynek csupán a nemesítés és az ezzel járó összehasonlító kísérletek a feladata, mert a szaporítás már más helyütt (részben az USA-ban, részben pedig Olaszországban) történik, ahonnan az elszaporított vetőmag visszakerül a céghez, innen pedig a neki termelő mezőgazdasági üzemekbe jut. A nemesítő munka elmélyült és körültekintő voltára mi sem világít rá jobban, mint az, hogy például a saját földieperfajta kinemesítéséhez 10 000 fajtát vontak kísérletbe és ezekből állították elő a cégnek minden szempontból megfelelő új fajtákat. Két olyan zöldborsófajtával is dicsekedhet ez a cég, amelyekkel 7—8 hétre nyújtható a mélyhűtés idényének tartama, a szervezés pedig olyan, hogy a borsó szedése után legkésőbb egy órával már a mélyhűtőben van.[21]

Persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a tenyészanyag előállításának saját kézbe vételére csak olyan nagy élelmiszeripari üzemek, illetve vállalatok vállalkozhatnak, amelyek ehhez megfelelő gazdasági erővel rendelkeznek, jobban mondva, feldolgozó üzemi hálózatuk oly kiterjedt, hogy gazdaságilag előnyössé, sőt szükségszerűvé teszi ennek a tevékenységnek a kézbevételét. Más szavakkal úgy is mondhatnánk, hogy ennek az ideje ott jön el, ahol az adott feldolgozóipari tevékenység már megfelelő mértékben koncentrálódott és ennek eredményeként egységes irányítás alatt működik.

Az egységes fajta vagy hibrid még korántsem elegendő a nyersanyag egyöntetű minőségéhez. Erre csak akkor számíthatunk, ha azok a termelési feltételek is megfelelő módon szabályozottak, amelyek közé ezek a fajták vagy hibridek kerülnek. A növényi fajtáknál és hibrideknél például fontos, hogy minden mezőgazdasági üzemben azonos tápanyagellátású talajba kerüljenek (ami a tápanyagellátás megfelelő szabályozása és irányítása útján érhető el), megfelelő legyen ápolásuk és növényvédelmi munkájuk, és optimális időben kerüljenek betakarításra, valamint a feldolgozó üzembe. Az állattenyésztési ágazatokra értelemszerűen ugyanez érvényes.

[21] Le Bihan J.: Étude de quelques grands complexes industriels et commerciaux de l'économie alimentaire suédoise. Paris, 1964. (Soksz.) 15—16. l.

Ha figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdasági üzemekből érkező nyersanyag egyöntetű minősége elsősorban a feldolgozó üzem szempontjából fontos, akkor nyilvánvaló, hogy ez az üzem igyekszik megállapítani és a mezőgazdasági üzemekkel aztán szigorúan betartatni a szükségesnek mutatkozó termelési technológiát, beleértve a termeléshez felhasznált anyagokat is. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a feldolgozó üzemnek a valóságban nyersanyagtermelésének teljes szakmai irányítójává kell válnia, megszabva még a termeléshez felhasználható gépeket, berendezéseket és anyagokat is. Sőt újabban már olyan jelenségekkel is találkozunk — mint például a már említett *Findus* gyakorlata —, hogy a mezőgazdasági üzemnek csak a vetésig szükséges munkákat kell elvégeznie, a többit pedig a feldolgozó üzem végzi vagy végezteti el és ő szolgáltatja a termeléshez szükséges összes anyagokat is.[22]

Ha az utóbbi megoldással még csak elvétve is találkozunk, annál elterjedtebb az előbbi, és minden nagyobb feldolgozó üzem ezt gyakorolja, akár növényi, akár állati termék feldolgozásáról van szó. Ott találhatjuk ezekben a feldolgozó üzemekben a mezőgazdasági szakmérnököket, akik technikusi karuk segítségével éppen ezt az irányító és ellenőrző feladatot látják el az üzemnek termelő mezőgazdasági üzemekben.

Hozzá kell még mindehhez tennünk azt, hogy az élelmiszeripar ebben az esetben már olyan technológiát igyekszik a mezőgazdaság számára megszabni, amely garantáltan biztosíthatja számára a kívánt mennyiséget, a kellő minőséget és a szükséges szállítási időpontot. Úgy is mondhatnánk, hogy valóságos ipari technológiát dolgoz ki a mezőgazdasági üzemek számára és ezt be is tartatja velük.

Mindezt az élelmiszer-kereskedelem és az élelmiszeripar termelőerőinek adott fejlettségi foka és koncentrálódása követeli meg. Ez teszi szükségessé, hogy közvetlenül az élelmiszeripari üzemek hangolják egybe vertikálisan és horizontálisan saját nyersanyagtermelésüket, vagyis a nekik termelő mezőgazdasági üzemek termelését, abba közvetlenül beleszóljanak, megszabják a fajtát, a technológiát, a termelési berendezéseket, a felhasználható termelési anyagokat, s mindennek betartását a legszigorúbban ellenőrizzék.[23]

Azon túlmenően, hogy az élelmiszeripari üzemek megváltozott szerepük folytán ipari jellegű technológiát igyekszenek meghonosítani a mezőgazdaságban, más szerep is osztályrészükül jut. Egyfelől, nyersanyagtermelésük közvetlen irányítását akkor láthatják el a leghatásosabban és a leggazdaságosabban, ha minél jobban koncentrálják ezt a termelést a feldolgozó üzem köré. Másfelől, erre ösztönzi őket a szállítási költségek csökkentése is, mert a mezőgazdasági üzemekben megtermelt nyersanyag beszállítása szinte kivétel nélkül az ő feladatukká vált, mivel a szükséges speciális szállítóeszközökkel csak ők szerelhetik fel magukat. Tovább menve, még inkább szükséges ez akkor, ha számos munkát már maga a feldolgozó üzem végez el a mezőgazdasági üzemekben, amire példaként a *Findus*t említettük, de említhettük volna a Dél-Franciaország Gard megyéjébe újabban betelepült *Libby's Mac Neil*

[22] Le Bihan J.: I. m. 19. l.

[23] Ennek az irányításnak és ellenőrzésnek persze létrejöttek a megfelelő jogi és gazdasági formái, amelyek legáltalánosabban a *vertikális integráció* néven ismertek, de ezek bemutatása meghaladja ennek a cikknek a kereteit.

and Libby's nagy amerikai (USA) konzervipari vállalatot is.[24] Ugyanilyen irányban hat az is, hogy számos nyersanyag nem bír ki hosszabb idejű szállítást anélkül, hogy vagy minősége ne romlana, vagy súlya ne csökkenne. A *Findus* cég például a zöldborsó minőségének teljes megóvása végett meglehetősen ügyel arra, hogy a termék aratás után legkésőbb egy órával már a mélyhűtő üzemben legyen, a baromfivágóhidak a súlycsökkenés elkerülésére koncentrálják legfeljebb egyórányi szállítási távolságra a csirketermelést, mint ahogy például a franciaországi *La Rurale Morbihanaise* szövetkezet, vagy a *Guyomarc'h* cég teszi.[25]

A mezőgazdasági termelés koncentrálása és területi szakosítása szempontjából nagyon lényegesnek látszik a korszerű élelmiszeripari üzemeknek ez a tevékenysége, illetve hatása, mert szükségessé teszik a köröttük levő mezőgazdasági üzemek minél nagyobb szakosodását, amihez a megfelelő ipari jellegű technológiát is szolgáltatják és termelési, valamint gazdaságszervezési téren új egységbe vonják ezt a mezőgazdaságot, létrehozzák azt a magasabb fokú szintézist, amelyről már Marx beszélt.

★

Arra a végső következtetésre jutunk tehát, hogy a társadalom magasabb fokú ipari fejlődése magával hozza az élelmiszer-kereskedelem, valamint az élelmiszeripar nagyfokú koncentrálódását, új jellegű élelmiszer-áruházak és nagyteljesítményű, korszerűen gépesített, sőt automatizált élelmiszeripari üzemek létrejöttét, amelyek mindegyikének érdeke a termelés jó megszervezése, s ennek következtében az élelmiszeripari üzemek és vállalatok természetszerűleg lépnek fel azzal az igényükkel, hogy közvetlenül szervezzék, irányítsák és ellenőrizzék s ezzel egyidejűleg a lehető legnagyobb mértékben koncentrálják a nekik termelő mezőgazdasági üzemekben folyó nyersanyagtermelést. Mindennek eredményeként fokozatosan rávezetik a mezőgazdaságot is az iparosodás útjára. Ennek üteme és módja attól függ, mennyire képes ezt az utat követni maga a mezőgazdaság.

[24] Labonne M.: Les structures agricoles et l'implantation d'une grosse unité de transformation de produits. Montpellier, 1964. (Soksz.) 19–21. l.

[25] Komló László: Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi útinapló. Budapest, 1964. 119. és 61. l.

SZILAGYI PÁL:

Ellátni vagy kereskedni?

Napjainkban a folyóiratok hasábjain, ankétokon éles és egészséges légkörű viták folynak több szocialista országban a gazdasági élet megoldásra váró kérdéseiről. Ezeket a vitákat az álláspontok széles skálája, szinte ellentétes nézetek gyakran nyílt szembeállítása jellemzi.

A vitatémák közül az egyik legidőszerűbb, a legtöbb új javaslatot kiváltó kérdéscsoport *a termelési eszközök forgalmazása.* A Szovjetunióban a Kommunyiszt, az Ekonomicseszkaja Gazeta, a Voproszi Ekonomiki, sőt a Lityeraturnaja Gazeta is teret adott a problémának.*

„Ellátni vagy kereskedni" — ezt a címet kapta a termelési eszközök forgalmazásának kérdéseivel foglalkozó vita, amely a moszkvai Közgazdaságtudományi Egyetemen zajlott le a múlt évben. A kérdést lényegében arra élezték ki, hogy a termelőeszközök forgalmazásában meg kell-e tartani a jelenlegi kiutalásos, kötött gazdálkodásos rendszert, vagy a fejlődés jelenlegi szakaszán már fel kell ezt váltani a kereskedelmi módszerekkel.

A *„kereskedelem-pártiak"* V. Nyemcsinov és A. Birman köré csoportosultak. Abból indultak ki, hogy a termelési eszközök is áruk, így az értéktörvény hatókörébe tartoznak. A jelenlegi korszakot nem az áru- és pénzviszonyok elhalása, hanem azok mind teljesebb kibontakozása jellemzi. A termelési eszközöket éppen úgy kell vásárolni és eladni, mint az árukat általában. Tehát eladni kell, és nem egyszerűen adni, elosztani, kiutalni. Kereskedni kell! Szükséges rendezni a nagybani eladási árakat és az árarányokon keresztül lehet majd szabályozni az ellátást. Az áraknak — ellentétben a jelenlegi helyzettel — szabályozó funkciót kell nyerniük a termelési eszközök előállításában és felhasználásában egyaránt. Az árarányokat jobban össze kell hangolni az áruk felhasználási hasznosságával.

A kereskedelem hívei szerint — a központi tervezés tökéletesítése mellett — meg kell szüntetni az ún. vállalati igénylési rendszert. Milyen alapon kényszeríthetjük a vállalatokat, hogy anyagigényléseiket olyan időpontban állítsák össze, amikor még termelési terveik nincsenek? Normatívák módszerével kell összevont keretszámokat kialakítani a népgazdasági tanácsok számára, de ezeket nem kell „lebontani" a vállalatokra.

Rámutattak arra, hogy a Szovjetunióban az ellátás központosított — kiutalásos — rendszere olyan történelmi időszakban alakult ki, ami-

* Kommunyiszt 1964. 5. és 15. száma, Ekonomicseszkaja Gazeta 1964. július 27-i és szeptember 19-i száma, Lityeraturnaja Gazeta 1964. március 12-i száma, Voproszi Ekonomiki 1965. 2. száma stb.

kor rendkívüli hiányok mutatkoztak termelési eszközökben, és elkerülhetetlen volt a gyors fejlődésnek indult nehézipar szükségleteinek soronkívüli, mindenáron való kielégítése. Az első ötéves terv időszakában ennek az ellátási rendszernek létjogosultsága volt. De semmiféle gazdasági törvény nem támaszt alá olyan gyakorlatot, hogy ezt a rendszert olyan időszakban is fenntartsák, amikor a termelés volumene az első ötéves terv termelésének többszöröse, a tervezési módszerek kifinomultak, a különféle mérlegszámítások lehetővé teszik a források és a szükségletek kiegyensúlyozását. Azzal érvelnek, hogy a termelőfogyasztás szükséglete szilárdabb, mint a fogyasztási cikkek kereslete. Így a szükségleteket — nem vállalati, hanem népgazdasági szinten — az általános statisztikai módszerekkel legalább olyan pontossággal meg lehet állapítani, mint a lakosság szükségletének várható alakulását.

A kereskedelmi módszer hívei érzik, hogy a kérdés nyitja részben a hiánycikkek felszámolásában van. Tudják, hogy kereskedni azokkal a cikkekkel lehet, amelyekből nincs tartós hiány. De rámutatnak arra, hogy a hiányt sok esetben éppen az elosztás központosított rendje és a tervezési módszerek hibái váltják ki. A hiányok megszüntetésére elég radikális módszert javasolnak: ahhoz, hogy a hiánycikkekben a kínálat felülmúlja a keresletet, időlegesen szükséges a népgazdaság termelésfelfutási ütemének a lassítása. A „szabad kereskedelemhez" jelentős anyag- és kapacitástartalékok szükségesek. Ez csak az ütem lassításával érhető el, de ezen az áron is el kell érni.

Az *„ellátás-pártiak"* félig-meddig tagadják a termelési eszközök áru jellegét. A forgalmazásban — mondják — nem változik a tulajdonos. Szocialista rendszerben egyébként sem lehet az értéktörvény a termelés automatikus regulátora. Sem elméleti, sem gyakorlati elgondolásokkal nem igazolható a nagykereskedelem elveinek az anyagi-műszaki ellátásba való bevitele. Ha az értéktörvény a termelési eszközök áraránya in keresztül betöltené a kapitalizmusra jellemző szabályozó funkcióját, akkor a vállalatok önkényesen változtathatnák egyes gyártmányok termelését: áttérnének a terv nélküli termelésre.

Kijelentik, hogy a termelési eszközökkel való kereskedelem a szocializmusnak nem lehet lényegi vonása. Ellenkezőleg: a tervszerű ellátás szocialista vívmány, eszköz a piac ösztönösségének kikapcsolására. Senkit ne tévesszen meg, hogy a kapitalizmusban az anyaghiány a piacon szűkebb körben jelentkezik. A könnyű és gyors vásárlás lehetősége náluk nagyon nagy áron érhető el, hatalmas társadalmi veszteségekkel jár. Ilyenek: a felduzzadt forgalmi költségek, a hatalmas készletek, a leterheletlen kapacitások, a munkanélküliség, a tömegek vásárlóképességének korlátozása, értékesítési krízisek, alacsony növekedési ütem stb. Ez az „ár" túl magas. Azok a veszteségek, amelyek a fontosabb termelési eszközök tervszerű elosztásából adódnak, nem hasonlíthatók össze a tőkés termelés és forgalom veszteségeivel.

Az ellátás centralizált rendszerének megszüntetése — amit Nyemcsinov és Birman javasol — magának a termelésnek a tervezését szüntetné meg. Gyengülne az állam ellenőrzése a termelés és a fogyasztás felett. Ezekről nem lehet lemondani. Ha meg tudunk állapítani — mondják — a vállalatoknak termelési tervet, akkor meg tudjuk állapítani anyag- és gépszükségletüket is. Vagy talán a vállalatokat sor-

sukra kellene hagyni, olyan szabadságot adva nekik, hogy maguk keresgéljék a termelőeszközök szállítóit?

Egyik legdöntőbb érvük a kereskedelmi módszerek híveivel szemben, hogy mindenáron biztosítani kell a kiemelt ágazatok, a fontos építkezések, a honvédelem teljes anyagi-műszaki ellátását. Ezt csak központi gazdálkodással lehet megvalósítani. Nem valósítható meg a termelési eszközök forgalmazásának olyan módszere, amelyben bizonyos anyagokhoz stb. minden felhasználó egyaránt hozzájut. Az ilyen „egyenlősdi" nagy károkra vezet, az általános fejlődési ütem lelassulását hozza. Ha nincs központi elosztás, hol a biztosíték arra, hogy a fém, a fa, az építőanyag elsősorban a legfontosabb építkezésekre kerüljön? A tervszerű, arányos fejlődés törvényének érvényesítése éppen azt jelenti, hogy egyes ágazatokat, termékcsoportokat előnyben kell részesíteni. Már csak ezért is fenn kell tartani az anyagok központosított, alapszerű elosztását. Vannak a társadalomnak elsőrendű, életfontosságú szükségletei, és vannak kevésbé fontos szükségletei. Az erőforrásokat az elsőrendűekre kell koncentrálni, hiszen ezektől függ a szocialista rend léte, gazdaságának fejlődési üteme. Így szükséges még sokáig a fogyasztás tervszerű korlátozása néhány anyagfajtában.

A termelési eszközök alapszerű elosztásának rendszerével alakítható ki és tartható fenn a tervszerű kapcsolat az előállító és a felhasználó ágazatok között, az egyes körzetek és az iparvállalatok között. Az alapok megállapítása során tudják a központi tervező szervek összekapcsolni a folyó termelést, a beruházást, az anyagforrások elosztását és a pénzügyi ellátást. Az alapok megállapítása szükséges a külkereskedelmi szerkezet tervszerű kialakításához is.

Az „ellátás" híveinek egyik legdöntőbbnek látszó érve, hogy a szocializmus a kommunizmus alsó foka, ahol természetszerűleg nincs árubőség. Ezért korlátozni kell a fogyasztást. Nem a „jegyrendszer" szüli a hiányokat, hanem a termelőerők jelenlegi fejlettségi színvonala. Új anyagok, műszerek stb. jelennek meg. Ezeket nem tudják azonnal olyan mennyiségben termelni, amennyire belőlük szükség volna. Így ezeknél fenn kell tartani az alapszerű kezelést.

Bár a vitában részt vevők zöme egyértelműen besorolható a „kereskedni"-pártiak vagy az „ellátni"-pártiak táborába, volt a lezajlott szovjet vitában néhány *közbeeső álláspont* is. Ilyen például az, hogy az anyagoknál, alkatrészeknél, műszereknél helyes az elosztás alá tartozó termékek részarányát csökkenteni, növelve a „szabadon realizálható termékek" részarányát. A vállalatok — a kereskedelem módszereit felhasználva — a forgóeszközökkel szabadon rendelkezzenek. A munkaeszközök vonatkozásában azonban szó sem lehet „szabad kereskedelemről". Az állóeszközöket a vállalatok különben is ingyen kapják, itt tehát kereskedelmi módszerekről nem is beszélhetünk.

Néhány hozzászóló szerint a központi ellátás és a kereskedelem módszereit *együtt* kell alkalmazni, legalábbis olyan cikkeknél, ahol már egyensúly vagy felesleg van. Azt is javasolták, hogy amennyiben a termelési terveknek megfelelően gyártott termékek egy részét az ellátó szervek (nálunk készletező és értékesítő vállalatok) nem tudják teljes egészében a felhasználók között elosztani, akkor a fennmaradó részt — bizonyos idő után — „szabadon realizálhatónak" kell nyilvánítani. Még azok is, akik a központi, keretszerű, kiutalásos ellátás hívei,

kiemelik az elosztás decentralizálásának fontosságát. Szerintük is csökkenteni kell az ellátó-értékesítő szervek apparátusát, a munkájukban meglevő párhuzamosságokat, a számtalan „lépcsőt". Utalnak arra, hogy a helyi építőanyagok tervezése hét illetékes szerven megy keresztül. Ugyanennyi láncszem vesz részt ezeknek a termékeknek az elosztásában is. Az ellátás hívei is sürgetik a raktárról való kiszolgálás bővítését, a centralizált elosztású anyagok számának csökkentését. De az ellátás központosított rendszerének általános elvéből nem engednek. A Nyemcsinov—Birman álláspont egyik leghatározottabb ellenfele, Loksin szerint a módszereket egyszerűsíteni kell, de lemondani róluk nem szabad. Nemcsak a szocializmusban — írja —, hanem a kommunizmusban is szükség lesz a különböző ágazatok és az egész népgazdaság anyagszükségletének tervezésére, az anyagmérlegek kidolgozására, a szállítások megszervezésére.

A termelőeszközök forgalmazásának kérdései hazánkban is élesen vetődnek fel és megoldásra várnak. A megoldás természetesen beleilleszkedik a gazdasági mechanizmus megjavításának sokkal szélesebb problémakörébe. Az általános elvek megfogalmazását megkönnyíti számunkra a Szovjetunióban folyó vita, amelyben már a különféle nézetek meglehetősen kikristályosodtak, és a fő kérdéscsoportok kialakultak. Három kérdéscsoport emelhető ki: 1. az értéktörvény és az árak szerepe, 2. a kereskedelmi módszerek alkalmazásának lehetőségei, 3. az egyes termelési eszközökben mutatkozó tartós hiány meghatározó ereje a forgalmazás módszereinek kialakításában.

A következőkben — a szovjet vita elvi tételeire támaszkodva — a hazai vonatkozások figyelembevételével és elsősorban gyakorlati szempontból szeretném vázolni a termelőeszköz-forgalom módszereinek megjavításában érvényesítendő alapvető szempontokat, a fenti három kérdéscsoportot sorravéve. Kiindulásom nem a szovjet vitában domináló olyan általános politikai gazdaságtani tételek lesznek, mint például: a tervszerű arányos fejlődés törvényéből az ellátási rendszer következik; a termelési eszközök is áruk, tehát velük kereskedni kell; a szocializmusban a hiány természetes, mert a kommunizmus alsó foka stb., stb. Az ilyen elvi tételek elégtelenek arra, hogy belőlük a forgalmazás *konkrét* rendszerére következtetéseket levonjunk. A *gyakorlat* oldaláról kell kiindulni, az általános elvek alapján. Gazdasági gyakorlatunk mutatja, hogy ugyanazokból az elvi tételekből kiindulva egészen különböző gyakorlati megoldások születhetnek. Az elvileg *lehetséges* megoldások közül azonban a gyakorlatilag *optimálisat* kell kiválasztanunk. Ehhez már az alapelveken kívül a praktikus megfontolások sora szükséges.

Ösztönző árak

A szovjet vitában a „szabad kereskedelem" hívei (így nevezték őket a másik tábor képviselői) utaltak arra, hogy a kereskedelmen keresztüli ellátást az árak segítségével kell szabályozni. Nem foglalva állást egyelőre az „ellátni vagy kereskedni" kérdésben, meg kell vizsgálnunk, hogy ennek az elvi tételnek milyen értelme van a termelőeszköz-forgalmazásban.

Ösztönzőnek nevezzük az olyan árakat, amelyek mind az előállítókat, mind a felhasználókat a korszerűbb termékek gyártási és fogyasztási részarányának növelésére, a gyártmányösszetételnek a szükséglet szerkezetéhez, színvonalához való rugalmas igazítására, a fajlagos költségek csökkentésére szorítják. A termelési eszközök vonatkozásában akkor ösztönző a termelői, nagybani beszerzési ár, ha mind az előállító, mind a felhasználó részére az átlagosnál nagyobb hasznot hoz.*

Elfogadva általánosságban azt a tételt, hogy a termékek ún. piaci értéke (deklinált csereértéke) az ösztönző ár centruma, mégis számomra a kérdés a szakirodalomban eddig tárgyaltnál bonyolultabbnak tűnik. Szerintem ugyanis egyáltalán nem elég — bár feltétlenül szükséges —, hogy az ár korszerű termék esetében mind az előállítót, mind a felhasználót a termék részaránynövelésére bírja. A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek jelentős része készletező, illetve nagy- és kiskereskedelmi vállalatok közvetítésével jut el a fogyasztóhoz. Vajon az ár ösztönző ereje elég, ha a szállító és a felhasználó irányában hat, és a kereskedelemnek semmi érdekeltsége nincs a forgalmazott termékek megoszlásában, minőségében, beérkezési és kibocsátási ütemezésében? A termelési eszközök jelentős részét a szocialista országokban a készletező vállalatok forgalmazzák. Ha nincs különösebb érdekeltségük az összetételben, csak a forgalmazott volumenben, akkor olyan tiszta mennyiségi ösztönzés harapófogójában vannak, amelyből csak a forgalmazott volumen mindenáron való növelésével bújhatnak ki. De hát ez a cél? Nem inkább az, hogy szorgalmazzák a korszerűbb, a szűkösen rendelkezésre álló termékek előállítását, a gyártóművi kapacitások ilyen termékekkel való növekvő terhelését, és segítsék egyúttal az ezekkel a termékekkel való folyamatos ellátást?

A készletező vállalatnak aktív szerepet kell betöltenie az ellátásban. Erre meg kell teremteni az áron keresztüli ösztönzést. A készletező tevékenység „ellenértéke" a készletezői árrés. Ha azon az álláspontón állunk, hogy növelni kell az árak aktív szerepét, akkor ebből nem maradhatnak ki a forgalmazó vállalatok. Az átlagosnál magasabb árrésűnek kell lenniük a korszerűbb termékeknek, a hiánycikkeknek. Amelyik termékkel több gond, munka van, annak legyen nagyobb az árrése is. A hagyományos, standard minőségű tömegcikkek árrése ellenben legyen az átlagosnál alacsonyabb, hiszen ezekkel csak rutinmunka van, sokszor pusztán adminisztratív „átfuttatás" a készletező vállalatok nyilvántartásában. *Az ösztönző ár követelménye tehát szükségképpen tartalmazza az ösztönző árrés követelményét.*

Az árak ösztönző erejének korlátai

Tételezzük fel, hogy a termék árát úgy állapítják meg, vagy úgy alakul ki a piacon, hogy az az előállítónak és a felhasználónak is kedvező. Érdemes termelni és érdemes felhasználni. Vajon az ösztönző erő ugyanúgy hat termelési eszközöknél és fogyasztási cikkeknél? Az feltételezhető, hogy az előállító irányában ható ösztönzés hasonló. Akár

* Részletesen Pirityi Ottó: Helyettesítés és piaci érték című cikkében (Közgazdasági Szemle, 1964. 12. szám 1474–1478. l.) és Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai című könyvenek (Kossuth Könyvkiadó, 1964.) negyedik részében.

termelési eszközt, akár fogyasztási cikket termel a vállalat, nyereségérdekeltsége révén azokat a termékeket részesíti előnyben, amelyekkel viszonylag kevés a termelési és az eladási gond és az átlagosnál magasabb a nyereség. Vajon a felhasználónál is hasonló az érdekeltség, függetlenül attól, hogy termelési eszközről vagy fogyasztási cikkről — felhasználó vállalatról vagy magánháztartásról — van szó? Nem. Az eltérések jelentősek:

1. *A kereslet időbeli merevsége.* A fogyasztási cikkek vonatkozásában szó lehet ún. *elhalasztott keresletről,* mivel a velük szemben álló szükségletek jelentős hányada rugalmas. A rugalmas szükségletekkel szemben álló fogyasztási cikkek árrugalmassága is nagy. A termelőfogyasztás tárgyainál a legritkább esetben találunk elhalasztható szükségletet, illetve keresletet. Rugalmas cikkek a termelési eszközök körében a ráfordításcsökkentő új állóeszközök, a pótlólagos műszerezés, automatizálás, korszerűsítés eszközei, egyes új, helyettesítő anyagfajták. Ezek nélkül is „megy" a termelés. Már nem rugalmasak a folyó termelés szükségletei, mint például a nyersanyagok, alkatrészek, energia, pótlást vagy bővítést szolgáló gép stb. Ezeket be kell időben szerezni akkor is, ha drága. Hiszen az ilyen termelőeszközökben mutatkozó hiány magát a termelést gátolja. Csekély itt a szükségletek időbeli rugalmassága, így csekély a kereslet árrugalmassága is. Ha az előállító vállalat valamilyen alkatrészből keveset gyárt, és konkurrenciája nincs, akkor monopolhelyzete az ármegállapításnál, áralakulásnál erőteljesen érvényesül. A felhasználó vállalat magas árat is hajlandó adni olyan anyagért vagy alkatrészért, amely egyes termékei készregyártásához, kibocsátásához nélkülözhetetlen, de a termék árában, önköltségében való relatív súlya csekély.

2. *A kereslet technikai merevsége.* Az időbeli merevséggel általában együtt jár a technikai merevség. Adott terméktömeg előállításához adott összetételű és minőségű termelési eszközök szükségesek. Még ha időben képes is egy-egy felhasználó a keresletet elhalasztani — mert valamilyen anyagot, alkatrészt nem kap —, végérvényesen a beszerzés gondjától nem tud megszabadulni. Amíg a hiányzó alkatrészt be nem építi, a hiányzó műveletet el nem végzi, a terméke csak a befejezetlen termékek állományát növeli, az értékesítést, a kibocsátást nem. Így a termelési eszközök zöménél a technikai merevség, *a termelési eszközök kiegészítő jellege miatt is az árnak csekély az ösztönző ereje a felhasználónál.* A felhasználó vállalatnak a termelési feladatait teljesítenie kell. A feladat merev, a feltételek is merevek.

3. *A helyettesítés merevsége.* A fogyasztási cikkek zöménél nagy a helyettesítés lehetősége, mivel itt a szükségletek többségükben egymással helyettesítési viszonyban állnak. A magánháztartás az alapvető élelmiszereken, lakási, fűtési, világítási szükségleteken felül viszonylag szabadon dönt arról, hogy fennmaradó vásárlóerejét milyen szükséglet kielégítésére köti le és milyen időbeli sorrendben. A felhasználó vállalatoknál a „szükségletek" helyettesítésére csekély lehetőség van. Nem dönthet általában szabadon egy szocialista vállalat egyes termékek volumenének csökkentéséről, mások növeléséről, még akkor sem, ha összevont termelési tervszámai ezt lehetővé tennék. Hiszen a termékei által kielégítendő társadalmi szükségletek népgazdasági szinten szintén igen merevek. Ha pedig a szükségletek, a célok között csekély

a helyettesítési lehetőség, akkor az eszközök végeredményben csak *azonos* cél vonatkozásában léphetnek egymással helyettesítési viszonyba. A termelési eszközök körében a célok merevek, így helyettesítés csak akkor lehetséges, ha azonos cél elérésére, azonos művelet elvégzésére stb. többfajta termelési eszköz között lehet választani. Éppen a helyettesítési lehetőség korlátai okozzák az előző két pontban említett időbeli és technikai merevséget. Sokszor még a változatlan cél tekintetében való eszközhelyettesítés is akadályokba ütközik a vállalati gazdálkodás rendszere, az egyes erőforrások felhasználásának alapszerű előírása, gazdálkodási megkötöttségek, érdekeltség stb. miatt.

4. *Kalkulációs módszerek, ártípus.* Az árak szabályozó ereje azért is csekély a felhasználó vállalat vonatkozásában, mert a jelenlegi árképzési rendszerben az anyagok, alkatrészek magas árát a késztermékek termelői árába éppen úgy be tudja kalkulálni, mint azok alacsony árát. Másrészt: mivel egy-egy vállalat több terméket állít elő, és ezeknek nyereséghányada különböző, módjában van a vállalatnak a magasabb termelőeszköz-költségek miatti vállalati nyereségcsökkenést a magasabb nyereséghányadú termékek részaránynövelésével ellensúlyozni.

Végeredményben tehát: 1. az előállító vonatkozásában az ár a termelési eszközöknél éppen úgy lehet ösztönző, mint a fogyasztási cikkeknél; 2. a felhasználó vonatkozásában a termelési eszközök ára csak ott ösztönöz a korszerűbb eszközök nagyobb arányú használatára, ahol nagy a helyettesítési lehetőség, csekély a kereslet technikai és időbeli merevsége. Így *ösztönző* árakat érdemes alkalmazni a korszerűsítő beruházási javaknál, a hatékony, új anyagoknál, fogyasztást *visszaszorító* árakat pedig a szűkös, de mással pótolható termékeknél. Amelyik terméknek azonban merev a kereslete, ott az árnak a felhasználásban nincs sok szerepe. A magas ár nem csökkenti, az alacsony ár pedig nem növeli a keresletet.

Napjainkban többen javasolják a termékek bizonyos körére *a szabad árak rendszerét.* Mindenesetre ezt a kérdést külön kell elvileg választani az ösztönző árak kérdésétől. Ilyen árat ugyanis lehet hatóságilag megállapítani éppen úgy, mint kialakulását a piacra bízni. A szabad piaci áralakulásnak azonban a szocializmusban számos feltétele van. Csak olyan cikkeknél alkalmazható, ahol megteremthető a konkurrencia; ahol van viszonylagos piaci egyensúly, az előállítók és a felhasználók között bizonyos erőviszony-egyensúly; van nyomás a felhasználók részéről az árak leszorítására; az előállító vállalatok érdekeltek termékeik árának csökkentésében, a felhasználó vállalatoknak pedig joguk van szabad helyettesítésre a termelési erőforrások között. A termelési eszközök között ilyen cikk meglehetősen kevés van.

A termelési eszközök forgalmazásában az árak ösztönző ereje, szabályozó szerepe csekély. Így a *tiszta* kereskedelmi módszerek érvényesítésére nyíló lehetőség szűk.

A kereskedelmi módszerek alkalmazása általában nem jelenti az értéktörvény spontán szabályozó szerepének „szabadpiaci" érvényesülését, mint ahogyan a központi kiutalásos rendszer sem jelenti feltétlenül az értéktörvény tudatos alkalmazását. A termékek szűkebb körére engedélyezhető szabad áralakulás szintén nem azonos az értéktörvény spontán szabályozó szerepével, hiszen a központi gazdaságirányítás számos olyan feltételt szab meg, amelyek a szabad áralakulást bele-

illesztik a társadalmilag tudatosan kialakított keretekbe. A termelési eszközök többségének hatósági ármegállapítása bizonyos keretek közé szorítja a szabadon alakuló árakat. Különösen áll ez az alapanyagokra, amelyek költségei a késztermékek önköltségében magas hányadot képviselnek. A szabad áralakulásos alapanyagok árának felső határát nagymértékben megszabja a belőlük készült termékek termelői ára és a felhasználó vállalatok nyereségérdekeltsége. Míg egyes kisebb értékű alkatrészekre, műszerekre, kötőelemekre stb. áll az a tétel, hogy akkor is meg kell venni, ha aránytalanul drága, az alapanyagoknál a magas vagy emelkedő ár a felhasználó vállalat rentabilitásának komoly veszélyeztetője, tehát az ilyen áremelkedés a felhasználók merev ellenállásába ütközik. Különösen érvényes ez a nagy tömegben gyártott, hagyományos alapanyagokra.

Kereskedelmi módszereink csak *szocialista* kereskedelmi módszerek lehetnek, tehát elvileg kizárják a klasszikus „szabad piacot", és feltételezik a tervszerű, központi irányítást.

Az egyre bővülő nemzetközi munkamegosztás és a szélesedő külkereskedelmi kapcsolatok megkövetelik a termelési eszközök forgalmazásában az értéktörvény tudatos felhasználását; nélkülözhetetlenné teszik a kereskedelmi módszereket. A szovjet vita ezt a döntő érvet figyelmen kívül hagyta.

A kereskedelmi módszerek alkalmazásának lehetőségei

A termelési eszközök forgalmazásának két szélső elméleti modellje lehetséges: 1. *a tiszta kereskedelmi modell,* ahol nincs központi gazdálkodás, keretszerű elosztás, vállalatokra bontott anyagterv; 2. *tiszta ellátási modell,* ahol a vállalatok anyag- és gépszükségletét éppoly szigorúan és kötelezően megállapítják, mint a termelési tervét; a vállalatok éves anyagterveket készítenek, az anyagokat számukra keretszerűen kiutalják; az adásvétel formai, mert központi elosztás van.

Az előzőekben bizonyítottam, hogy a tiszta kereskedelmi modell feltételei nincsenek meg, így szélesebb körű alkalmazása lehetetlen. Most arra a kérdésre kellene feleletet kapni, vajon szocialista gazdaságunk jelenlegi helyzetében a tiszta ellátási modell alkalmazható-e. A tervszerű, központi irányítás, a „hatósági" eszközgazdálkodás egymástól eltérő gyakorlati módszerekkel valósítható meg. Egy általános elvből több megoldási mód következik — a társadalmi-gazdasági körülmények függvényében.

Tulajdonképpen egy alapvető *ismeretelméleti* kérdésre kell felelnünk: képesek vagyunk-e jelenlegi adottságaink mellett a vállalatok anyag-, műszer-, alkatrész- és gépszükségletét *teljes körben és vállalati mélységben* meghatározni csekély hibahatárokon belül?

A szovjet vitában elhangzott olyan álláspont, hogy ha meg tudunk állapítani a vállalatnak termelési tervet, miért ne tudnánk megállapítani a termelés anyag- és gépszükségletét. Nem kell elméleti tételekkel bizonyítanom, hogy *a teljes körű és vállalati mélységű anyagtervezés ismeretelméleti képtelenség.* Nem téveszthet meg bennünket az anyagtervezés széleskörű gyakorlata, amelyik éppen az ellenkező elvi feltételezésből indul ki. Megterveztetik a felhasználó vállalatokkal a

tervév indulása előtt négy-öt hónappal az éves anyagszükségletet. A vállalat nem érvelhet azzal, hogy még fogalma sincs arról, hogy a következő évi termelési terve milyen konkrét rendelésekkel lesz kitöltve, így anyagigényeit sem ismeri. Terveznie kell, mert utasítása van rá. Tervez, ahogy tud. És ebben ma már a vállalat vezetői számára nincs semmi furcsa. Kell tervezniük termelési értéket, de még nincs kellő rendelésállományuk; kell tervezniük létszámot, de még nem tudják a várható átlagos munkaigényességet; kell tervezniük termelékenységemelkedést, de még nem ismerik pontosan beruházási keretüket; kell tervezniük vállalati költségszintet, de még nem tudják megmondani, hogy az átlagos költséghányadok hogyan fognak alakulni.

Tehát általában olyan elvi kiindulással tervezünk, mintha a szükséges alapadatok a tervezés időpontjában már rendelkezésre állnának. Igazuk van a „kereskedelem-pártiaknak" abban, hogy ez tovább nem tartható. Csak abban nincs igazuk, hogy a központi kiutalásos rendszer, vállalati mélységű anyagtervezés *helyébe* a tiszta kereskedelmi módszereket kell állítani. Ez legalább olyan rossz, mint aminek a helyébe lépne. Anarchiára vezetne. Kicsúszna a központi gazdaságvezetés kezéből az erőforrások elosztásának szinte minden eszköze. Mi tehát a megoldás?

Tervezni kell, de csak olyan mélységben, ahogy lehet. Ha a tervezéshez szükséges részletes alapadatok csak hézagosan állnak rendelkezésre, akkor a tervezés részletességének, mélységének egy ponton túli növelése már nem javítja, hanem rontja a tervek realitását.

Nem kell tehát — egy-két kivétellel —.a termelés önfogyasztását képező termékekre vonatkozóan vállalati mélységig lebontott központi terveket készíteni és tervutasításokat kiadni. Ez persze nem jelenti azt, hogy a vállalatok mentesülnének a saját belső használatukra szolgáló részletes anyagi-műszaki ellátási tervek készítésének feladata alól. De ezek kidolgozása a vállalat ügye. Nem nélkülözheti ezeket termelési programjainak kialakításában, készletgazdálkodásában, anyagbeszerzési, anyaggazdálkodási tevékenységében.

A fiktív vagy becsült vállalati részadatokon nyugvó országos anyagtervek, műszaki-anyagi ellátási tervek labilisak, pontatlanok. A gyakorlat menetközben korrigálja őket és a gazdálkodásba spontán elemeket visz. *Nem a tervezésről kell lemondani, hanem az irreális mélységű tervezésről.* Az egyes ágazatok és az egész népgazdaság anyagszükségletének tervezése alapvető feladat lesz nemcsak a szocializmusban, hanem a kommunizmusban is. A tervezésről nem szabad lemondani, hanem a módszereket kell egyszerűsíteni.

A központi gazdaságvezetésnek a fejlődés fő irányait nemcsak meghatároznia, hanem biztosítania is kell. Így a jelentősebb beruházási javak központi elosztása nem nélkülözhető. De a gépek, a műszerek jelentős részénél, az anyagok és alkatrészek szinte teljes körénél felesleges a vállalati mélységű központi tervezés. Bizonyítottam az előzőekben, hogy a termelési eszközök iránti kereslet sokkal merevebb, szilárdabb, mint a fogyasztási cikkek iránti kereslet. Így *országos* méretekben a kereslet alakulása legalább olyan pontosan meghatározható, mint a fogyasztási cikkeknél. Teljesen kielégítő az olyan termelési eszközök globális, országos — és nem vállalati — szintű tervezése, amelyekből nincs tartós hiány. Ami szűkös, azzal persze központilag gaz-

dálkodni kell: szabályozni és korlátozni a termelőfogyasztást. A többi cikknél meg kell szabadítani a vállalatokat az éves anyagigénylés gondjától és a központi tervező szerveket a vállalati mélységű elosztás gondjától. Legfeljebb területi elosztás szükséges, mint a fogyasztási cikkeknél. Jelent-e ez anarchiát? Semmiképpen sem! Kielégítő vállalati anyagi érdekeltségi rendszer esetén — a készletek utáni kamatfizetési kötelezettség mellett — egy-egy felhasználó úgysem fog több anyagot vásárolni, mint amennyire szüksége van.

Ha az elosztás nem vállalati mélységű, akkor nem is kell teljesen központosítottnak lennie. A készletező-értékesítő vállalatok az eddiginél nagyobb önállósággal végezhetik a specifikálást, a gyártóművi kapacitásoknak rendelésekkel való leterhelését, a felhasználó vállalatok éves és évközbeni igényeinek kielégítését. Stabilabb kapcsolatok alakulhatnak ki a gyártóművek és a felhasználók között. Növekedhet a szállítók és a fogyasztók közötti közvetlen kapcsolat. A készletező vállalatok egy sor esetben közreműködhetnek az ilyen kapcsolatok kiépítésében, és csak akkor kell operatívan belenyúlniuk a forgalmazásba, ha valami probléma van.

Az olyan termékek vonatkozásában, amelyekből kis tételek forgalmazása, ad hoc igények kielégítése is szükséges, rá lehet térni a *kiskereskedelmi módszerekre*. Ezzel a módszerrel növelhető a felhasználók ellátási biztonsága, és ennek révén a felhasználói készletek csökkentésének üteme. Kiutalás, engedélyezési eljárás, keretgazdálkodás csak azon termékek körében indokolt, amelyekből tartós hiány van. Pusztán itt kellene megtartani — az elfekvőségek, hulladékok begyűjtésén kívül — a készletező vállalatok hatósági funkcióit. Alakuljanak át igazi kereskedelmi vállalatokká, de maradjanak felelősek — a gyártóművekkel együtt — a folyamatos ellátásért. Ne foglalkozzanak olyannal, amivel nem kell: ne kezeljék éppen úgy az összes anyagot, alkatrészt stb., mint a hiányanyagokat. Még a központi gazdálkodás alá vont anyagoknál is legyen meg az a jogkörük, hogy amennyiben a felhasználók a számukra kiutalt mennyiséget nem veszik teljesen igénybe, a megmaradt mennyiséget — bizonyos biztonsági idő kivárása után és bizonyos biztonsági tartalék meghagyása mellett — szabadon értékesíthessék. Tehát a felszabadítás joga is decentralizálva legyen. Ha a centralizált megoldás nagyobb bajokat okoz, mint a decentralizált, akkor az utóbbit kell választani. Anarchia nemcsak szervezetlenségből, a központosítás hiányából adódhat, hanem a túlzott szervezettségből, központosításból is. Ha az ilyen „szervezettséget" csökkentjük, akkor a tudatos, központi irányítás erejét növeljük.

Az „ellátni vagy kereskedni" kérdés tehát itt olyan választ kap, hogy az ellátást nem kell vállalati mélységig központilag intézni, de népgazdasági szinten erre szükség van. Tiszta kereskedelmi formák nem alkalmazhatók, de nagyfokú decentralizálás után a készletező vállalatok termelőeszköz-nagykereskedelmi — sőt részben kiskereskedelmi vállalatokká változtathatók. A központi ellátás fenntartandó, de csak a hiánycikkek esetében vállalati mélységig. Az *igényeket* kell kielégíteni központilag, nem a vállalatokat. A felelet tehát: ellátni központi, globális tervszámokkal és területi, igény szerinti elosztással, de kereskedni minden olyan cikkel, amelyben nincs tartós, nehezen felszámolható hiány. Szükséges népgazdasági szinten a tervszerű kapcso-

latok biztosítása a termelő és a fogyasztó *ágazatok* között, de nem szükséges a központi kapcsolatkiépítés a termelő és a fogyasztó *vállalatok* között. A termelőalapokat népgazdasági szinten tervezni kell, hogy egyeztetni lehessen a folyó termelést, a fejlesztést, az anyagi-műszaki és a pénzügyi ellátást. De nem kell ezeket a vonatkozásokat központilag egyeztetni a vállalatok között és vállalatokon belül.

„Hiánygazdaság" és forgalmazás

Eddig csak érintettem a hiánycikkek kérdését. Mivel a szovjet vitában is, hazánkban is sok hivatkozás történik némely termékek szűkösségére, meg kell vizsgálnunk, hogy a hiány milyen mértékben szerepelhet objektív meghatározóként a termelőeszköz-forgalmazás módszereinek kialakításában.

Itt megint találkozhatunk általános elvi alaptételekkel, amelyek arra csábítják a kutatót, hogy belőle adott helyzetben a konkrét megoldásra vonatkozóan következtetéseket vonjon le. Ilyen — a szovjet vitában is elhangzott — tételek például: nincs termékbőség, mert még nincs kommunizmus; a szükségletek korlátozása törvényszerű; az erőforrások preferenciális koncentrálása a nem kiemelt szükségleteknél termékhiányt eredményez stb. Vagy: ha arányosság van, nincs hiány; a tervezési-ellátási módszerek tökéletlensége hiányokat is eredményez; a folyamatos termeléshez tartalékok szükségesek stb. Veszélyes dolog ezekből a tételekből kiindulva következtetéseket levonni a hiányoknak a forgalmazás módját meghatározó szerepéről.

A szovjet vitában a hiánycikkekre gyakran hivatkoztak, elsősorban az ellátás hívei. De a kereskedelmi módszerek pártolói is találtak itt a javukra szolgáló érvet. Csakhogy a hiányt szinte mindegyik másmás értelemben használta. Vegyük végig a lehetséges főbb értelmezéseket és nézzük meg, melyiknek milyen erejű és irányú a meghatározó szerepe a termelési eszközök forgalmazásának módjára.

1. *A szocializmus a kommunizmus alsó foka. Jellemzője, hogy nincs teljes termékbőség.* Ez túl általános tétel ahhoz, hogy valami is következzék belőle a forgalmazási módszereket illetően. A tétel logikusan elsősorban a fogyasztási cikkekre vonatkozik és nem a termelési eszközökre. Szükségszerű az „aránytalanság" az egyre növekvő anyagi és kulturális szükségletek, valamint a kielégítésükre szolgáló javak között. De már nem szükségszerű, hogy a fogyasztási cikkek tömege és összetétele eltérjen a *fizetőképes kereslet* nagyságától és összetételétől. Még kevésbé lehet ilyen „ideológiai alátámasztást" adni a termelő szféra belső aránytalanságainak, tehát például annak, hogy az egyik gyárban kevesebb alkatrészt készítettek, mint amennyi a másik gyárban egy termék készregyártásához kell. A személyes szükségletek és a fogyasztási cikkek közötti, a szocializmusban természetes feszültség semmiképpen sem indokolja a termelés „önfogyasztását" képező termékek mennyiségi és összetételbeli aránytalanságát, különösen akkor nem, ha a népgazdaságnak a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódása magasfokú. Így a termékbőség hiánya nem indokolja a termelési eszközök központi elosztásának rendszerét és nem cáfolja a kereskedelmi módszerek lehetőségét.

2. *Hiány van bizonyos cikkekből egyes területeken, mert elsősorban a kiemelt ágazatokat, a fontos építkezéseket, a beruházásokat, a honvédelmet kell ellátni.* Ez szintén nem tekinthető a hiánygazdaság általános indokának. Ha a népgazdaságban adott anyagból, műszerből, alkatrészből nincs hiány, akkor a kiemelt célokra való koncentrálás sem fog hiányt szülni. Legfeljebb arról lehet szó, hogy hatósági intézkedéssel elsősorban a fő célokat látják el eszközökkel és csak a fennmaradókkal lehet szabadon rendelkezni. Ez a megszorítás esetleg okozhat kisebb-nagyobb zavarokat a nem kiemelt területeken, de adott termék hiányát nem indokolja. Bizonyos anyagok, eszközök hiánycikké válhatnak — kezdeti egyensúly esetén is —, ha változnak a kiemelt célok, módosul a honvédelem mennyiségi és összetételbeli igénye, vagy ugrásszerű műszaki állapotváltozások következnek be. De magából a célkiemelésből hiány nem származtatható, így belőle a központi, kiutalásos ellátási rendszer szükségszerűsége sem vezethető le.

3. *Hiány van, mert állandóan túlfeszített a termelésfelfutás üteme.* Vannak időszakok. amikor politikailag, társadalmilag indokolt egy túlfeszített felfutási ütem. Ilyenkor a termelés önfogyasztásának tárgyát képező termékekben szükségképpen hiány keletkezik, a tartalékok minimálisak. De semmiképpen sem tekinthető normálisnak az olyan felfutási ütem, amely a további fejlődés feltételeit rombolja azáltal, hogy tartós aránytalanságokat szül és tart fenn. Az ilyen túlfeszítés: aránytalan fejlesztés. Gyorsabban fejlődnek adott anyagok vonatkozásában a felhasználó kapacitások, illetve ezek kihasználása, mint az előállító kapacitások, illetve ez utóbbiak kihasználása. Konszolidált időszakban az ilyen túlfeszített ütem több kárral jár, mint haszonnal. Az arányosság helyreállítására nincs más mód, mint az általános fejlesztési ütem csökkentése, lélegzetvétel, majd új feltételekkel újabb ütemgyorsítás.

A túlfeszített ütem és a belőle adódó egyensúlytalanság gyakran egy-egy ágazat mechanikus kiemelésével kezdődik, és sokáig fennmarad, mert a kiemeléssel járó, kezdetben szükségszerű aránytalanságot nem számolják fel. Gyakran történik olyan ágazati kiemelés, hogy a beruházási eszközök jelentős részét odairányítják, anélkül, hogy az előzetes arányossági feltételek teljesülnének. Az ágazati kapcsolatok elemzése rávilágít arra, hogy „a beruházási eszközöket előbb *nem feltétlenül a hosszú távon fejlesztendő ágazatokba kell összpontosítani,* hanem más olyan ágazatokba vagy vertikumokba, amelyek majd lehetővé teszik a kiválasztott iparág kívánatos ütemű fejlesztését".* Így eleve kizárhatjuk a feszültségeket teremtő túlzott felfutási ütem veszélyeit.

A túlfeszített ütemből származó tartós hiányok felszámolása nemcsak azért teszi szükségessé az általános fejlődési ütem időleges lelassulását, mert az elmaradt ágazatoknak a többit utol kell érniök, hanem azért is, mert növelni kell a forgalmi szférában levő termelési eszközök mennyiségét.

A körülmények gyakran objektív erővel határozzák meg a megoldási módokat. Ez azonban nem vezethet olyan elméleti megfontolásokra, hogy az adott megoldási mód valamilyen objektív, általános törvény megnyilvánulása. Hiszen gyakran jönnek létre szubjektív hibák révén ilyen objektív körülmények, amelyek nem szükségszerűek, csak a hoz-

* Varga György: A népgazdaság szerkezetének alakulásáról, Közgazdasági Szemle, 1964. 6. szám, 648. l.

zájuk való alkalmazkodás az! Ha egyszer túlfeszített ütem van, akkor ehhez az eszközforgalmazás rendje alkalmazkodni kénytelen. Ez objektív meghatározottság. De az egyáltalán nem szükségszerű, hogy aránytalanságokat létrehozó kiemelések történjenek. A szocialista országokban a túlfeszített ütem eléggé megszokott volt. Így a gazdálkodás rendjének hozzá való alkalmazkodása objektív törvénynek látszik. Ezért mondják sokan, hogy a központi alapszerű, kiutalásos ellátási rendszer a szocializmus lényegi vonása, a tudatos gazdaságvezetés eszköze, az anarchia elleni harc fegyvere. Az aránytalanságokat szülő kiemelésekből, túlzott fejlesztési ütemből következő tartós hiányok azonban nem a központi ellátás rendszerét indokolják, hanem önmaguk felszámolásának szükségességét. S ha viszonylagos egyensúly létrejön a termékek széles skálájában, akkor teljesen elég lesz a népgazdasági szintű anyagtervezés, a területi és ágazati szintű ellátás, és felesleges a vállalati igénylések, keretszámok, kiutalások rendszere.

4. *Hiány van, mert rosszak a vállalati anyagtervek.* A vállalati anyagtervekből való kiindulás ismeretelméleti gyengéire már rámutattam. Nem lehet specifikált anyagtervet készíteni specifikált termelési terv nélkül. Kellő alapadatok hiányában statisztikai és műszaki becslési módszereket alkalmaz, amelyeknek formális pontossága nagy, realitása azonban csekély. Ha a vállalati anyagigények alapján terhelik le a gyártóművek kapacitását, az összesített anyagigényeket adják meg termelési tervként, akkor természetesen sok olyan terméket gyártunk, amire később nem lesz szükség. A pontatlan termelési tervek pontos teljesítése anyagellátási zavarokat szül. Éppen ezért helyesnek látszik az anyagok zöménél a népgazdasági szükségletet — a fogyasztási cikkekhez hasonlóan — keresletkutatási módszerekkel, az ágazatok kapcsolódásait jelző technikai koefficiensek segítségével előrebecsülni, és a szükséglet vállalati szintű „lebontását" elhagyni. A termelést és az ellátást csak olyan mélységig szabad tervezni, ameddig a részletesség nem megy a pontosság rovására. Az *országos* ellátást központilag kell szabályozni, a *vállalati* ellátást decentralizáltan, termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok közreműködésével. A központosított ellátás rendszeréből — a „jegyrendszerből" —, annak merevsége miatt, keletkezhetnek hiányok. De ezek nem indokolják éppen annak a rendszernek a fenntartását, amelyből részben származnak. Téves logikai sor az, amikor kiindulunk a meglevő hiányból, ahhoz alkalmazkodva merev ellátási rendszer mellett állunk ki, és nem nézzük, hogy a hiányok egy része éppen ebből az ellátási rendszerből adódik. Elvi különbséget kell tenni azon hiányok között, amelyek a gazdasági mechanizmus következményei, és azok között, amelyek gazdaságpolitikai (túlzott felfutási ütem, megalapozatlan kiemelés) vagy természeti (bányakincsben való szegénység) okok eredményei.

A részleges hiány egyik esete, amikor *a hiány szüli a hiányt.* A felhasználók a hiánycikkekből biztonsági tartalékokat teremtenek, s ezzel a népgazdasági hiányt tovább növelik. Az ilyen tartalékolás megszüntetésére gyengének bizonyul a vállalati nyereségérdekeltség rendszere. Ugyanis a vállalatnak sokkal nagyobb veszteség az, ha valamilyen anyag vagy alkatrész hiánya miatt termeléskiesése van, mint a készletnövekedés miatti kamatteher. A gyűjtögetés megszüntetésének csak egy módja van: a globális hiány felszámolása, sőt időlegesen túl-

kínálat. Ezzel ugyan felduzzad a készletező vállalati készlet, de néhány hónapon belül lecsökken — ennél nagyobb mértékben — a felhasználói készlet. *Adminisztratív intézkedés itt nem segít.*

5. *Nincs egy-egy cikkben globális hiány, csak a kínálati választék rossz.* Egyik típusból, méretből sok van, a másikból kevés. Itt valóban a kereskedelmi módszerek, az ösztönző árak, a vállalati érdekeltség rendszerének megjavítása segít. Meg kell szüntetni a termékek eltérő előnyösségét minden olyan esetben, amikor erre nincs szükség. Ne legyen lehetősége az előállító vállalatnak a gyártmányösszetétellel való játék révén nyereségét növelni. Másrészt a korszerű és a korszerűtlen, a bőséges és a szűkös termékek árába differenciált nyereséget kell beépíteni, hogy a vállalatok érdekeltek legyenek a népgazdaságilag fontosabb gyártmányok, típusok, méretek eddiginél magasabb részarányú termelésében. Néhány terméknél alkalmazni kell az ösztönző készletezői árrést is. A választéknak a szükségletek összetételéhez való igazításában alig alkalmazható eszköz a központi utasításos rendszer (kivéve néhány fontos alapanyagot). Sőt: a részletes termelési tervek a szükségletekhez való rugalmas alkalmazkodás akadályaivá válhatnak.

A választék természetesen akkor is eltérhet a szükségletek összetételétől, ha semmiféle gazdálkodási, tervezési, ösztönzési hibát nem követünk el. A szükségletek gyorsabban változnak, mint a termékválaszték. Ez a hiánynak az egyik olyan esete, amikor csak a kereskedelmi módszerek segíthetnek. Mégpedig leginkább a külkereskedelmi tevékenység. Itt komoly feladat vár a készletező vállalatokra. Ezek kapják leghamarabb és legközvetlenebbül az információt az időleges, váratlan hiányokról. Lehetőséget kell adni számukra, hogy bizonyos kereten belül szabadon szerezhessék be a KGST-országokból a hiányzó mennyiséget, promt szállítással. Legyen erre devizakeretük, amelynek egy részéhez esetleg úgy jutnak hozzá, hogy saját feleslegeikből külföldre értékesítenek. Ahhoz, hogy a belföldi anyagi-műszaki ellátás magas fokon *szervezett* legyen, szükség van bizonyos *szervezetlen* külkereskedelemre, olyanra, amely nem épül eleve egyeztetett nemzetközi termelési munkamegosztásra, éves megállapodásokra, KGST-egyezményekre stb. A típus- és méréthiányok, esetleg alkatrész- és műszerhiányok megszüntetésére a jellegzetesen kereskedelmi módszerek látszanak hatékonynak. A promt-beszerzések készletezői árrése is magasabb lehet az átlagosnál, hogy ez is ösztönözzön a folyamatos ellátásra. Miközben a készletező vállalat külföldi szállítót keres, kutatnia kell belföldi kapacitás után is, és megfelelő rendelést kell feladnia. Csak akkor kell hatósági beavatkozást kérnie, ha szállítót nem talál. Ilyenkor elkerülhetetlen a *kijelölés*, a tervutasítás.

Gyakori hazánkban, hogy bizonyos alkatrészek nemcsak a termeléshez, hanem nagyobb gépek, berendezések *javításához* is hiányoznak. Itt szintén csak a kereskedelmi módszerek segítenek. Egy-egy esetben a központi beavatkozás hatásos lehet, de folyamatos megoldást nem hoz. A szállító kötelességévé kell tenni, a megrendelésben ki kell kötni — legyen az belföldi gyár vagy külföldi partner —, hogy gépeihez, berendezéseihez tartozik folyamatosan az alkatrész-ellátást biztosítani. Tarthatatlan például a mezőgazdaságban az, hogy a talajmegmunkáló gépek egy része hónapokon keresztül áll, mert megjavításukhoz valamely, esetleg csekély értékű alkatrész hiányzik. Szélesen kiépített

vevő- és szervizszolgálat kell. A belföldi gépgyárak vonatkozásában nem kell idegenkednünk a rendeleti úton való kötelezéstől sem. Ki kell építeni a garanciális javítási és alkatrészellátási rendszert. Az alkatrészek árába az átlagosnál magasabb nyereséget kell kalkulálni, hogy a rájuk vonatkozó termelési és ellátási kötelezettség ne kerüljön ellentétbe az előállító vállalat nyereségérdekeltségével. A külföldi gépszállító partnerekkel pedig úgy kell megállapodni, hogy a szerződésben benne legyen a folyamatos alkatrészellátási kötelezettség, sőt belföldi szerviz felállítása is.

6. *Hiány van egyes termékekből, mert áruk és relatív használhatóságuk között nagy a feszültség.* Megjelennek új, korszerű gépek, anyagok, műszerek stb. Mikor ismertekké válnak, és rájönnek a vállalatok, hogy alkalmazásukkal hasznukat növelni tudják, az irántuk való kereslet hirtelen megnő. Ha nagyértékű beruházási javakról van szó, akkor indokolt ilyen esetben a központi kiutalás rendszere. Tehát „ellátni" kell és nem „kereskedni". Anyagoknál, műszereknél azonban sokkal jobb a kereskedelmi módszer: az értéktörvény felhasználást szabályozó funkciójának igénybevétele, negatíve ösztönző árak alkalmazása. Fel kell ilyenkor emelni az új termelőeszköz árát olyan szintre, hogy az a felhasználó számára „közömbös" ár legyen, ne hozzon számára az alkalmazás többletnyereséget.

Sokszor persze éppen az kell, hogy a korszerű termék ára a felhasználó számára ösztönző legyen, hogy az igény megemelkedett szintje olcsóbb tömeggyártás piacát teremtse meg. Arról azonban nem feledkezhetünk meg, hogy a termelési eszközöknél az ár ösztönző ereje a felhasználónál inkább csak ott érvényesül, ahol van lehetőség a választásra, a helyettesítésre, tehát ahol a konkrét műszaki igény nem túl merev.

A „hiány" fenti hat fő értelmezésével azt szeretném érzékeltetni, hogy az ellátási nehézségekből nem adódik egyértelmű állásfoglalás az „ellátni vagy kereskedni" kérdésben. Mindig azt a módszert vagy módszerkombinációt kell alkalmazni, amelyik a hiányt csökkenti. A lényeg csupán egy: a hiánycikkek köre szűküljön. Véleményem szerint vállalatainkban átlagosan legalább 5 százalék olyan termelékenységi, termelésnövelési tartalék van, amelyet az anyagellátás folyamatossá tétele néhány hónap alatt mozgósítana. Ma a termelésnövelés legfőbb akadálya — amikor a még munkába állítható népesség száma szűkült, a kapacitások pedig csak jelentős befektetésekkel bővíthetők — az akadozó anyagellátás. Ebből az is következik, hogy *a termelés- és a termelékenységnövelés népgazdaságilag legolcsóbb eszköze ma az anyagellátás megjavítása.* Másfél évtizede rejtett és évről évre ilyennek betervezett, tervekkel szentesített tartalék volna mozgósítható. Ha ehhez sok területen kereskedelmi módszerek látszanak alkalmasnak, akkor nem kell idegenkedni tőlük.

FORGÁCS ZOLTÁN—WIESEL IVÁN:

Az alapenergiahordozó-termelés gazdasági összehasonlítása, különös tekintettel a limitre

Tanulmányunkban az alapenergiahordozó-termelés megalapozására szolgáló ásványvagyonkutatás néhány gazdasági kérdését tárgyaljuk, majd a két legfontosabb energiahordozó (a szén és a szénhidrogén) gazdasági összehasonlítását kíséreljük meg a termelékenység, az önköltség, az ár, a nemzetközi költségszint alapján. Áttekintést adunk a költséghatár módszertani problematikájáról, különös tekintettel az energiahordozó-termelésre. Elemezzük azokat a lehetőségeket, amelyek segítségével pótlólagos befektetések útján a gazdaságos energiahordozó-termelés volumene növelhető lenne.

Az ásványvagyon-kutatás néhány gazdasági kérdése

A népgazdaság évről évre különböző kutatási módszerekkel igyekszik felderíteni az ország ásványvagyonát. E kutatások finanszírozása és elszámolása a különféle bányászati termékeknél jelenleg nem egységesen történik. Például a szénhidrogén és a bauxit kutatási költségét az önköltségben számolják el, a szén- és az ércbányászatban a kutatási költség jelentős részét költségvetésből finanszírozzák. A nem egységes elszámolás nehezíti a fajlagos kutatási költség helyes meghatározását és a helyettesíthető termékek gazdasági összehasonlítását.

Az ásványvagyont — mint ismeretes — a készlet műszaki megkutatottsága szerint kategorizálják. Ez a kategorizálás a megkutatottság fokát jellemzi, és nem tájékoztat a kitermelés gazdasági feltételeiről. *Véleményünk szerint a jelenlegi megkutatottsági kategorizálási rendszert a volumen- és minőségi adatokon* túlmenően különféle gazdasági ismérvekkel (például az önköltségre, a költségszintre, a limitre vonatkozó adatokkal) is ki kell egészíteni, s akkor olyan dinamikus műszaki-gazdasági bányakataszter kidolgozása válik lehetővé, amely a létesíthető üzemeket gazdaságossági szempontból rangsorolhatja.

A különféle bányászati termékek kutatásigényessége eltérő. A szénbányászatban a folyó termeléshez viszonyítva a kutatási költségek relatíve alacsonyak (a folyó termelésre számítva körülbelül 2 százalék). Ezzel szemben a szénhidrogén- és az ércbányászatban a kutatási költségek fajlagos értéke magas.

A kutatás — a megismerés módszereitől és eszközeitől függően — minden esetben bizonyos kockázattal jár. A kutatási költségek a tapasz-

talatok szerint világszerte — a technikai és tudományos fejlődés ellenére — egyre nagyobb anyagi ráfordítást követelnek. A kitermelő iparágakban a gazdasági döntéshez a kutatási ráfordításokat is figyelembe kell venni, sőt a kutatási tevékenységgel kapcsolatosan is indokolt előzetes gazdaságossági számításokat végezni.

A megkutatott ásványvagyon mennyisége, valamint a kutatás naturális és értékmutatói között — a nagyfokú bizonytalanság ellenére — bizonyos valószínűsíthető kapcsolat van, és így mód nyílik a kutatások gazdasági hatékonyságának közelítő vizsgálatára is. A földtani és geológiai tudományok, valamint a gazdaságossági számítások fejlődésével egzaktabbá válik a kutatások gazdasági hatékonyságának meghatározása.

A kutatások gazdasági hatékonyságának kritériuma az, hogy a készletnövekmény kitermelése végett eszközölt összes ráfordítások — inclusive kutatási költségek — színvonala ne haladja meg a különböző gazdasági ismérvek alapján megállapított limitértéket, amelyről a későbbiek során bővebben szólunk. *A kutatás ugyanis olyan közbeeső cél, amely alá van rendelve a végső célnak, a bányászati termék kitermelése gazdaságosságának.* A kutatási tevékenység nem hoz létre önállóan használati értéket, csak potenciálisan teremti meg a használati érték termelésének feltételeit. Ebből következően a kutatás specifikus beruházási jellegű tevékenység, amelynek eredménye csak valószínűsíthető.

A tágabb értelemben vett gazdasági hatékonyság problémája akkor vetődik fel, amikor a gazdasági vezetés a rendelkezésre álló beruházási eszközöket a különféle népgazdasági ágak, iparágak között elosztja. A kutatások szűkebb értelemben vett gazdaságossága pedig akkor vetődik fel, amikor a bányászat rendelkezésére álló eszközöket kell elosztani, tehát, amikor azt kell mérlegelni, hogy mennyit és milyen sorrendben fordítsunk kutatásokra, beruházásra, pótlólagos befektetésekre stb.

A kutatás időbeli sorrendjének eldöntése — a különböző variánsok eltérő gazdasági hatékonysága, valamint a bányászati termékek iránti népgazdasági szükséglet következtében — központi feladat. A központi döntés nemcsak centralizált irányítást kíván, hanem az alapvető kutató eszközök összpontosítását és a már folyó kutatások nagyfokú koncentrációját követeli meg.

Meg kell jegyeznünk, hogy e területen a gazdaságosság közelítésének módszerei még nem kiforrottak, és ezért a valószínű hibahatár viszonylag szélesebb skálában mozog, mint a termelés és a beruházások gazdaságossági számításainál.

A kutatással és az állóeszközök amortizációjával kapcsolatos problémák a kitermelő iparágakban a készletek fogyó jellegével összefüggésben sajátosan vetődnek fel. A bányászatban az alapvető állóeszközök élettartamát — más iparágakkal szemben — nemcsak az eszközök fizikai és erkölcsi kopása, hanem a készlet volumenével összefüggésben a kitermelés időtartama is determinálja.

Kérdés, mi legyen a kutatási és amortizációs költségek felosztásának módja? A szakirodalomban ma már többé-kevésbé elfogadott, hogy e költségtényezőket nem diktált kulcsok, hanem az ásványvagyon volumenének, illetve a kitermelés idejének függvényében differenciáltan kell elszámolni. A bányászatban — a szénhidrogén-termelés kivételével, ahol elvileg már a fenti módszert követik — ma még egységes iparági

leírási kulcsok alapján számolják el az értékcsökkenést, a kutatási költségek leírási módja pedig még nem rendezett.

A kutatási és amortizációs költségeknek az ásványvagyon függvényében való elszámolása problematikus, mert a készletek előzetes becslése csak viszonylag magas hibahatár mellett valósítható meg, nehezen határolhatók el egymástól az általános földtani feltérképezéssel kapcsolatos kutatási ráfordítások az egyes ásványvagyonkészletek megkutatására fordított kutatási költségektől.

Az ásványvagyon kutatási és beruházási költségeinek elszámolásában fontos az időtényező helyes értékelése. Ez nemcsak a beruházott összegek viszonylag magas értékével és lassú megtérülésével, hanem az alapanyag-termelés ritmusával is összefügg.

A bányászatban a termelés ütemét bizonyos mértékben a természeti tényezők is befolyásolják. Közgazdasági szempontból a következő kérdések mérlegelésére van szükség:

— A bányászati termékek iránti várható kereslet, amely szorosan összefügg a helyettesíthetőséggel is; továbbá egyes termékek erkölcsi kopásának, más termékek népgazdasági jelentősége növekedésének kérdése. A hazai kereslet különféle gazdasági ösztönzőkkel előrehozható, illetve halasztható.

— A készletek fogyó jellege felveti az ásványvagyon megóvását, illetve a fokozottabb kihozatal érdekében tett „anyagi áldozatok" mérlegelését is.

— A hosszú megtérülési idő miatt keletkező kamatveszteség és a termelés meggyorsítására fordított anyagi eszközök viszonya.

A különböző bányatermékek kitermelésének ütemét tehát nem lehet mechanikusan meghatározni, és nem lehet egyszerű elszámolási kategóriaként sem kezelni.

Hazánkban régebben a bányászati beruházások létesítési ideje gyakran egészségtelenül elhúzódott, és a készletek kitermelési ütemével kapcsolatban is szélsőséges álláspontok érvényesültek. Például a kőolajbányászatban a múltban a műszakilag megengedhetőnél gyorsabb ütemet írtak elő, ezzel csökkentették az ásványvagyon kihozatalának mértékét és romlott a termék minősége is (elvizesedés). A szénbányászatban viszont a készleteket olykor indokolatlanul tartalékolták.

A kutatási költségeknek a kitermelhető ásványvagyonnal összefüggő elszámolási módja ésszerű ugyan, de önmagában nem határozza meg a termelés ütemét. Ezért a kapacitás jobb kihasználásának ösztönzésére ezt az elszámolási módot össze kell kapcsolni az időtényezővel. De mivel az időtényezőt gyakorlatilag csak egységesen lehet számításba venni, az eszközlekötési tényező költségtételként való számbavétele sem teremt mindig összhangot a műszakilag indokolt kitermelési ütem és a népgazdasági szükségletek alakulása között.

Javasoljuk, hogy a kutatási költségeket bontsuk két részre:

— azokat a kutatási költségeket, amelyek földtani alapfúrással és szerkezetkutató fúrással kapcsolatosak és csak reménybeli perspektivikus kutatási tevékenységnek számítanak, az összes termelésre kellene elszámolni;

— azokat a kutatási költségeket pedig, amelyek már készletet tárnak fel, a vonatkozó ásványvagyonra kellene elszámolni. A kutatási

költségek kombinált módon történő elszámolására az alábbi képletet ajánljuk:

$$R_0 = \frac{k_i \cdot (1+\Delta)^n}{Q_i}$$

$$R_m = \frac{k_m \cdot (1+\Delta)^n}{Q_m}$$

$$R_t = R_0 + R_m$$

ahol:

R_0 = országos előkutatási (perspektivikus kutatási) fajlagos költségnormatíva (Ft/t);
k_i = az országos kutatási költség összege (Ft);
Δ = eszközlekötési tényező (százalék);
n = az évek száma;
Q_i = országos ásványvagyon (t);
R_m = bányamező-kutatás évi normatívája (Ft/év);
k_m = bányatelepek ásványvagyonának megkutatási költsége (Ft)·
Q_m = bánya mezőtelepeinek ásványvagyona (t);
R_t = fajlagos kutatási költség (Ft/t).

Egységnyi termékmennyiségre jutó értékcsökkenési leírás:

$$K_a = \frac{B \cdot (1+\Delta)^n + F \cdot (1+\Delta)^n - S}{Q_m}$$

ahol:

K_a = 1 tonnára jutó értékcsökkenési leírás összege;
B = beruházott összeg;
F = felújítás költsége;
S = a kiselejtezett állóeszköz leszerelési költségének, és a bontási anyag értékének különbözete.

Függetlenül az elszámolt eszközlekötési tehertől, felvetődik olyan elszámolási mód alkalmazása is, amely időben maximalizálja (például 15 évben szabja meg) a kutatási költségek elszámolását. Ahhoz, hogy a különböző energiahordozók önköltségét reálisan összehasonlítsuk, szükséges a kutatási költségek és az értékcsökkenési leírások jelenlegi elszámolási módszerét részletesen elemezni.

A szén- és szénhidrogén-termelés összehasonlító gazdasági elemzése

A szén- és szénhidrogén-termelésben a termelékenységi színvonal — az eltérő feltételek miatt — jelentősen különbözik egymástól. Az 1961. évi ÁKM alapján végzett számítások szerint az alap-energiahordozók termelésében a munka termelékenységét a következő adatok jellemzik:

Megnevezés	Szénbányászati iparág	Kőolajbányászati iparág	Kőolaj a szén százalékában
1 millió Ft teljes termelési értékre jutó összes létszám (fő)	23,5	14,5	61,71
Az összes állományi létszámra jutó kalória iparági szinten (mkcal/év/fő)	765,14	3463,20	452,62
Az összes állományi létszámra jutó kalória népgazdasági szinten (mkcal/év/fő)	406,29	776,53	191,13

Iparági szinten a szénhidrogéntermelés a széntermelésnél körülbelül 4,5-szeresen termelékenyebb. Ennek oka a szénhidrogénipar viszonylag alacsony közvetlen létszámigénye. Ez tükröződik a vizsgált termékek költségszerkezetében is.

Az energiahordozók költségszerkezete

Termék	Bér	Import		Beruházási hányad	Összesen
		Demokratikus	Tőkés		
Feketeszén	81,6	7,5	2,1	8,8	100
Barnaszén	82,5	7,4	2,1	8,0	100
Lignit	80,4	7,6	2,2	9,8	100
Kőolaj	51,7	8,1	6,6	33,6	100
Földgáz	39,3	3,1	1,3	56,3	100

Népgazdasági szinten — a teljes létszámtartalom alapján, hőértékre számítva — a szénhidrogén-termelésben a termelékenység körülbelül kétszer akkora, mint a széntermelésben. Hazánkban tehát — még a szénhidrogén-termelés viszonylag nagyobb használati értékének figyelmen kívül hagyásával is — lehetőség szerint elsősorban a szénhidrogéntermelést kell fejleszteni.

Hőértékre számítva a széntermelés átlagos önköltsége 28,4 százalékkal magasabb, mint a szénhidrogéné. Ha a termékek önköltségét a népgazdasági bérköltség alapján vizsgáljuk, akkor a szénhidrogén átlagos önköltsége körülbelül 50 százalékkal alacsonyabb, mint a széné. A két termék számviteli önköltségének és népgazdasági bérköltségének arányaiban mutatkozó jelentős eltérés az önköltségben elszámolt társadalmi tiszta jövedelem különbözőségéből fakad.

A Szovjetunióban a különféle tüzelőanyagok önköltségkülönbözetei még nagyobbak; például 1958-ban a szén önköltségének százalékában a kőolaj önköltsége 19,7 százalék, a földgázé pedig 7,4 százalék volt.*

Mindezek a számítások azt igazolják, hogy a szén, illetve a szénhidrogének termelésében a munka társadalmi termelékenysége 1 : 2 arányban alakul.

A részletesebb elemzés végett szükséges az önköltség belső szóródásának vizsgálata, annál is inkább, mert mindkét iparágban nagy az átlagtól való szóródás. Szemléltetésképpen bemutatjuk a szén- és szén-

* Bányászati Kutató Intézet Közleményei, 1963. 2. sz. 3. l.

hidrogéntermékek kalórikus számviteli önköltségének és népgazdasági bérköltségének üzemcsportok szerinti megoszlását.*

A szén és a szénhidrogén önköltségének szóródása (%-ban)

Üzemcsoport	Szén		Kőolaj		Földgáz		Szénhidrogén		Energia hord. együtt átlag = 100	Részesedés a termelés %-ában	
	iparági átlag = 100	Energ. hord. átlag = 100	iparági átlag = 100	Energ. hord. = 100	iparági átlag = 100	Energ. hord. = 100	iparági átlag = 100	Energ. hord. = 100		Szén	Szénhidr.
	1		2		3		4		1+4		
I.	61,04	63,2	73,21	60,9	14,42	4,96	65,31	52,4	61,02	46,73	53,27
II.	72,20	74,8	80,24	66,8	14,42	4,66	83,26	66,7	67,87	45,91	54,09
III.	80,70	83,0	80,24	66,8	79,21	27,3	83,26	66,7	76,37	99,62	0,38
IV.	87,37	90,5	80,24	80,2	91,78	31,6	83,26	66,7	85,40	87,20	12,80
V.	93,53	97,0	80,24	66,8	91,78	31,6	83,26	66,7	94,10	100,—	—
VI.	100,50	104,1	80,24	66,8	94,28	32,5	83,26	66,7	100,56	100,—	—
VII.	107,49	111,3	80,24	66,8	94,28	32,5	86,28	69,2	108,83	100,—	—
VIII.	114,49	118,6	100,42	83,6	94,28	32,5	116,61	93,5	115,80	74,94	25,06
IX.	120,80	125,2	144,01	120,0	98,14	33,8	136,39	109,4	123,21	93,57	6,43
X.	162,52	168,5	200,93	167,3	327,60	112,8	179,05	143,6	167,59	96,74	3,26
Összesen	100	102,7	100	83,3	100	34,4	100	80,1	100	84,37	15,63

A szén és a szénhidrogén népgazdasági bérköltségének szóródása az összes energiahordozók bérköltségének %-ában

Üzemcsoport	Kőolaj	Földgáz	Szénhidrogén összesen	Szén	Energiahordozó összesen
I.	42,23	3,45	36,3	61,1	44,4
II.	46,28	3,45	46,3	78,7	63,4
III.	46,28	18,88	46,3	87,7	76,7
IV.	46,28	21,87	46,3	95,2	85,3
V.	46,28	22,14	46,3	101,9	94,6
VI.	46,28	22,48	46,3	109,4	102,4
VII.	46,28	22,48	47,9	117,0	111,6
VIII.	57,83	22,48	64,8	124,4	120,7
IX.	83,07	23,06	75,8	131,4	128,4
X.	115,91	78,12	99,4	176,6	172,6
Összesen	57,68	23,85	55,54	108,3	100

A szóródás terjedelme (M) és a szóródási együttható (δ) minden vizsgált energiahordozónál igen magas értékű, ami azt mutatja, hogy jelentősek a gazdaságossági eltérések a különféle termelőhelyek között. Érdekes, hogy *a szén és a szénhidrogén belső költségszóródása alig tér el egymástól. Ez nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a különféle gazdasági kérdésekben (például az export- vagy import-elhatározásokban) nem szabad az átlagok alapján dönteni, hanem mindenkor mérlegelni kell az energiahordozó iparágak belső költségszóródását.*

A számviteli önköltség alapján az energiahordozók átlagos önköltségszínvonala alatt termel a szénbányászat I—V. üzemcsoportja (151

* Egy üzemcsoport termelése (1 decilis volumene): szén (9 308 590 Mkcal; kőolaj 1 615 462; földgáz 109 210; szénhidrogén 1 724 672, összesen: 11 033 262 Mkcal.

akna közül 66 tartozik ide). Népgazdasági bérköltségen számítva viszont csak az I—IV. üzemcsoport termel az energiahordozók népgazdasági bérköltségének átlaga alatt.

A szénhidrogén-termelésben számviteli önköltség alapján az energiahordozók átlagához viszonyítva az I—VIII. üzemcsoportok, népgazdasági bérköltségen számítva pedig mind a 100 üzemcsoport jobb, mint az átlagérték.

Mind számviteli önköltségen, mind népgazdasági bérköltségen mérve megállapítható, hogy hazánkban a szénhidrogén jelentős járadékot élvez a szénnel szemben. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szénhidrogén-termelés mindenkor gazdaságosabb a széntermelésnél, mert találunk olyan kőolajmezőket, amelyeken az önköltség népgazdasági szempontból kedvezőtlen.

A két energiahordozó önköltségének szóródására vonatkozó eddigi megállapításainkban a nemzetközi munkamegosztást nem vettük figyelembe. A nemzetközi szinthez képest a hazai bányászat termelékenysége általában elmaradott. Például a széntermelésben a hazai átlagos termelékenységi szint mintegy fele a lengyel szénbányászat termelékenységének, a világszínvonalnak pedig csak körülbelül 30 százalékát érjük el. A kőolajtermelés hazai termelékenysége még jobban elmarad a nemzetközi színvonaltól. Az átlagos termelékenységi adatok alapján olyan következtetést lehetne levonni, hogy hazánkban nem érdemes alapenergia-hordozót kitermelni.

Akár az egyes országok termelékenységi színvonala, akár pedig a bizonytalanul összevethető önköltségi arányok alapján hasonlítjuk össze a magyar energiahordozó-termelést a nemzetközi színvonallal, csak a fejlettségbeli különbségeket közelíthetjük meg, a hazai termelés relatív gazdaságosságára nem kapunk közvetlen választ.

A nemzetközi forgalom a világpiacon kialakult árakon bonyolódik le, és a fejlett bányászattal rendelkező országok jelentős járadékot élveznek. Ezért célszerű a hazai energiahordozó-termelés gazdaságosságát a nemzetközi árak függvényében is vizsgálni.

A két energiahordozót nem lehet kizárólag a termelékenység és az önköltség függvényében összehasonlítani, mert a különféle energiahordozók között, sőt az egyes energiahordozókon belül is nagyok a használatiérték-különbségek, amelyeket a helyes árarányoknak kell kifejezniök. E probléma a közgazdasági összehasonlítások egyik legvitatottabbja, ezért az alapenergia-hordozók árarányait külön tárgyaljuk.

Alapenergia-hordozók összehasonlító árelemzése

Az alapenergia-hordozók fűtési felhasználás szempontjából — az adott felhasználói berendezésektől eltekintve — távlatilag egymást helyettesítő termékek. A helyettesíthetőség — célazonosság — feltételezése indokolt, mert a fő minőségi összefüggések kiemelhetők, az adott vonatkozásban nem lényeges paraméterektől pedig eltekinthetünk. Ha más alapon (például a vegyi feldolgozás céljából) történik a gazdasági összehasonlítás, akkor a szóban levő termékek használatiérték-aránya megváltozik, mert más minőségi paraméterek kerülnek előtérbe.

A különféle energiahordozók árainak megállapításakor megoldásra vár: az energiahordozók átlagárszínvonalának meghatározása, az energiahordozók közötti árarányok kialakítása, és az egyes energiahordozók árának minőség szerinti differenciálása.

Az energiahordozók átlagárszínvonalának megállapításánál a gyakorlatban az iparági átlagos hazai ráfordításból indulnak ki, amelyhez diktált nyereséghányadot számítanak. Ennek következtében az energiahordozók áraiban megtérül a termelés összes élő- és holtmunka-ráfordítása, és a kitermelői iparágak költségvetési szempontból nyereségesekké, önelszámolókká válnak.

Ez a koncepció az árak szintjét a hazai természeti és technikai feltételekhez igazítja és ezek függvényében határozza meg a különböző viszonyok között termelő üzemek jövedelmezőségét. Az így kialakított átlagos árszínvonal a hazai energiahordozó-termelés gazdaságosságának látszatát kelti.

Az energiahordozók árszintjének kialakításánál lehetőség van a nemzetközi feltételek figyelembevételére. Erre vonatkozóan megközelítő tájékoztatást adnak a devizaárak. *A nemzetközi árszínvonalból kiindulva kialakított hazai árszínvonal segítséget ad a kitermelői iparágak gazdaságosságának elemzéséhez a nemzetközi munkamegosztás figyelembevételével.* Energiagazdálkodásunkban e koncepció mellett szól az a körülmény, hogy távlati terveinkben, energiamérlegeinkben az energiahordozó-behozatal mind nagyobb súlyt kap, mivel a kitermelő iparágak a növekvő hazai szükségleteket nem tudják kielégíteni.

A nemzetközi árakból való kiindulást megkönnyíti, hogy szénből, kőolajból és a legutóbbi időben földgázból is jelentős világpiaci áruforgalom bonyolódik le, és az árinformáció köre igen széles. A tapasztalat szerint a nemzetközi forgalomban a különféle energiahordozók árai a minőségi szóródást figyelembevéve viszonylag közel állnak egymáshoz, tehát energiahordozók tekintetében mód van adott minőségre számított egységesített (homogénnek tekinthető) energiahordozó-árszínvonal kialakítására is.

A nemzetközi árból történő kiindulás — még e viszonylag homogénnek tekinthető termékcsoport esetén is — sok nehézséget is okoz. Az árszint meghatározásának feltétele, hogy legyen egy reálisnak elfogadható valutaárfolyam. Ennek kialakítási nehézségei közgazdasági irodalmunkban közismertek. Követelmény a termékek minőségi beazonosítása, ami hazai szempontból különösen nehéz, mert olyan gyenge minőségű energiahordozókat is kitermelünk, amelyekből nincs nemzetközi áruforgalom. A devizaárakat főpiaci árelv alapján, a szezonális, konjunkturális és véletlenszerű piaci hullámzásoktól megtisztítva kell megállapítani, ez pedig a külkereskedelmi piackutatási módszerek fejlesztését, intenzívebbé tételét teszi szükségessé.

Az energiahordozók ármeghatározásának következő lépcsője *a hazai alapvető energiahordozók* (szén, fűtőolaj, földgáz stb.) *árarányainak kialakítása.* Az árarányok megállapításakor nem lehet az átlagos iparági termékenkénti önköltségkülönbségekből kiindulni, hanem a különféle termékek társadalmi hasznossága alapján kell az árakat differenciálni. Ebből következően az egyes energiahordozók átlagos ráfordításai szintén egyéni értékeknek foghatók fel, mert a szükségletek végső fokon energiában jelentkeznek, amelynek társadalmi értékét nem tükröz-

hetik az egyes energiahordozót kitermelő iparágak differenciált ráfordításai. *Népgazdasági szinten nemcsak az adott energiahordozót termelő üzemek között, hanem a különböző energiahordozók között is járadék képződik.*

A társadalmi hasznosság szerint differenciált árak kialakításához a fogyasztói csoportok eltérő értékelése következtében a használati értékek különbözőségét nem lehet pontosan mérni, tehát kénytelenek vagyunk feltételezett használatiérték-arányokkal számolni. Tudjuk, hogy ezzel bizonyos szubjektivitást viszünk értékelésünkbe. Ennek folytán ügyelni kell arra, hogy a minőségi paraméterek alapján történő árdifferenciálásnál körültekintően járjunk el, csak az alapvető paramétereket vegyük figyelembe, hogy azonos hőértékre számítva a hatásfokot kétségtelenül befolyásoló egyéb minőségi tényezőket csak közgazdaságilag is indokolt mértékben differenciáljuk.

A különféle energiahordozók árarányainak kialakításakor sem tekinthetünk el a gazdaságpolitikai tényezőktől, de ügyelni kell arra, hogy az objektív értékarányok alapvetően megmaradjanak. Az enerigahordozók árarányainak meghatározása azért is nagy felelősséget kíván, mert számtalan gazdasági kérdésben mind a termelők, mind a fogyasztók az árak alapján döntenek; azonkívül az energiahordozók árai végiggyűrűznek a népgazdaságban.

Hazánkban már évek óta jelentős kutatások folynak, különösen az OMFB keretében, az energiahordozók közötti választás irányelveire vonatkozóan. A kutatások során az egyes homogénnek tekinthető fő fogyasztói csoportokra megállapították a különböző energiahordozók egymáshoz viszonyított relatív használati értékét.* A különféle hazai energiahordozók hasznossági arányainak közelítésére az OMFB által kidolgozott relatív használatiérték-arányok kiindulási alapként elfogadhatók. Erre építve, első közelítésként — egyszerű számtani átlag alapján — a baloldali táblázat szerinti arányokat nyertük.

A különböző energiahordozók fenti arányai meglehetősen nagy szóródást mutatnak (M = 256 százalék). Az energiahordozók önköltségarányainak ismeretében megállapítható, hogy a társadalmi hasznosság és az egyéni (termékcsoportonkénti) értékek arányai ellentétesen alakulnak.

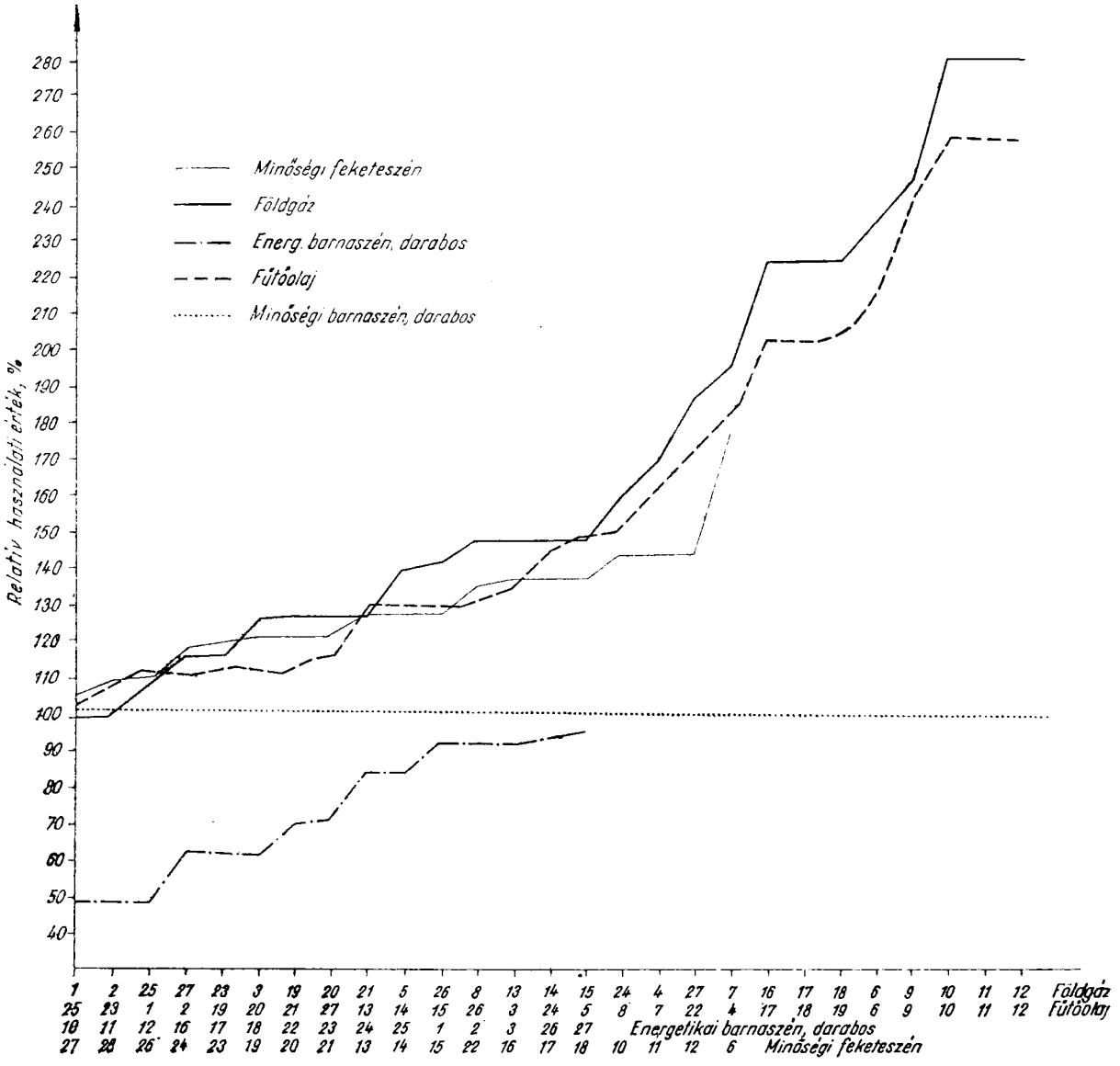
Relatív használati érték százalékban	
Minőségi darabos barnaszén	100,0
Energetikai darabos barnaszén	73,6
Minőségi feketeszén	129,4
Energetikai feketeszén	59,2
Lignit	73,7
Tüzelőolaj	160,3
Földgáz	171,0

Különböző energiahordozók relatív használati értéke a villamosenergetikai felhasználásban (százalék)	
Energetikai feketeszén	50
Lignit	65
Energetikai barnaszén, darabos	96
Energetikai barnaszén, apró	96
Minőségi barnaszén	100
Minőségi feketeszén	105
Fűtőolaj	114
Földgáz	117

A bemutatott átlagos relatív használati értékekből azonban a használhatósági arányokat nem lehet egyértelműen megállapítani. Ez a kérdés lényegesen bonyolultabb, mint ahogyan a felszínen jelentkezik.

* Az OMFB Energiahordozók közötti választás gazdasági irányelvei 1964. VI. c. kiadványa. A relatív használati érték Ft/mkcal-ra vonatkoztatva kifejezi, hogy az adott fogyasztóknak valamilyen energiahordozó mennyibe kerülhet ahhoz, hogy a végtermék önköltsége ugyanannyi legyen, mint egy alapul választott energiahordozó használata esetén.

Az előző táblázatból látható, hogy egy alapvető fogyasztónál (a villamosenergia-termelésben) — ahol távlatilag a helyettesíthetőségnek nincs korlátja — hogyan értékesülnek a különböző energiahordozók. A táblából láthatóan a szóródás terjedelme itt is elég széles (M = 194 százalék), bár kisebb, mint a specifikus fogyasztói kategóriákban (például kályhafűtésnél az M értéke 595 százalék). A korszerű villamosenergia-termelésben viszonylag magasan értékelik a gyenge minőségű szeneket és alacsonyan az értékes tüzelőanyagokat (fűtőolajat, földgázt).

1. sz. ábra

Különböző energiahordozók relatív használati értékének szóródása fő fogyasztói csoportok szerint

Az 1. sz. ábrán fő fogyasztási kategóriák szerint bemutatjuk a különböző energiahordozók relatív használati értékének szóródását. A szóródás mértéke nagy és attól is függ, hogy az adott energiahordozók a különböző fogyasztóknál mennyiben variábilisak. A szóródás mértéke még nagyobb lenne, ha a relatív használati értékeket nem a termékcsoport átlagos minősége, hanem a valóságban meglevő nagyon differen-

ciált minőségek alapján határoznánk meg. A felhasználói csoportok eltérően értékelik a különböző energiahordozókat. (Az ábra eltérő sorrendszámából erre következtethetünk.)

A táblázat és az 1. sz. ábra megerősíti azt a követelményt, hogy a relatív használati értékek árképzésben való felhasználásánál bizonyos absztrakcióval kell élni és az árarányokban csak az általánosítható tendenciákat szabad számszerűsíteni. Ha szigorúan értelmeznénk a felhasználóknál megállapítható hatásfok-különbségeket, akkor annyi árgörbére lenne szükség, ahány fogyasztói csoport van.

Az ármegállapítás következő kérdése, hogy miként kell az egyes energiahordozókon belüli termékek árarányait kialakítani, azaz milyen lefutásúak legyenek az egyes energiahordozók árgörbéi. Az árképzés kiinduló pontja, hogy milyen lényeges minőségi paraméterek alapján, milyen súllyal történjék a differenciálás. Ezek határozzák meg az árgörbék lefutását és az árak szóródásának terjedelmét. Az egyes energiahordozók árgörbéinek kialakításánál leszűkül a számbaveendő fogyasztók köre, következetesebben kiválaszthatók a minőségi paraméterek, mégis, az árdifferenciálás évek óta nemzetközileg is vitatott probléma.

A különböző termékek árgörbéinek bonyolultsági foka függ a termékek minőségi szóródásától, tehát az alapul vett minőségi paraméterek számától és a fogyasztók körétől. Ezért a továbbiakban a legheterogénebb minőségű termék, a szén szempontjából vizsgáljuk az árgörbék kialakításával kapcsolatos kérdéseket.

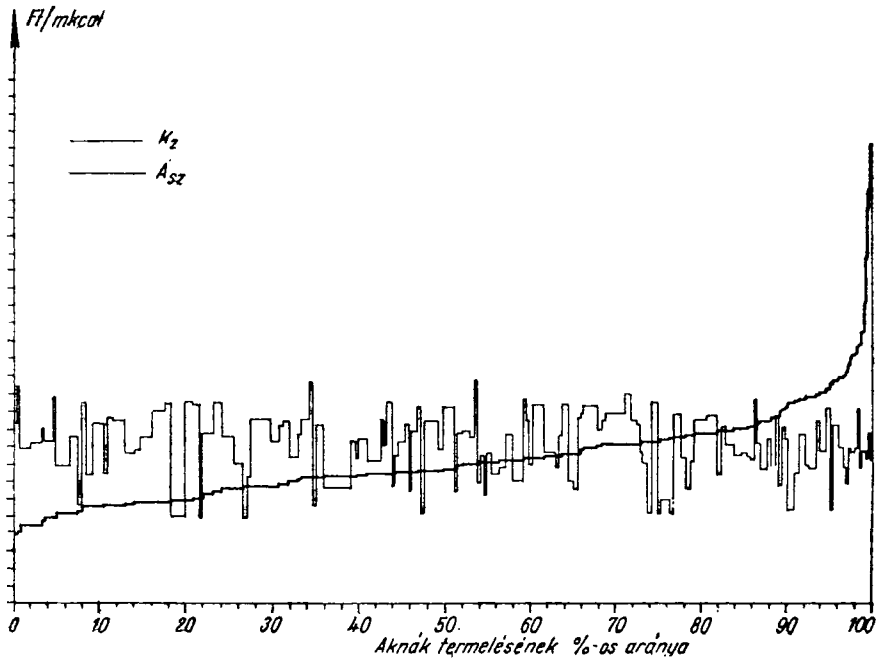
A szén felhasználásakor fő minőségi paraméternek a fűtőértéket és a ballasztanyag-tartalmat tekintik, amelyek a társadalmi szükségletek kielégítése szempontjából értékelési alapként elfogadhatók. Ez fejeződik ki lényegében a jelenlegi szénárrendszerben is.

A különböző szénfajták árait az ipari átlagos önköltségből kiindulva a használhatósági arányok figyelembevételével (4 minőségi paraméter alapján) állapították meg. *Ebből következően a heterogén költségű és minőségű termékek nem az egyes termelői helyek egyéni értéke, hanem a kitermelésükhöz szükséges társadalmi átlagos ráfordítási arányok mellett kerülnek értékesítésre.*

A 2. sz. ábra szénbányánként mutatja a kitermelés üzemi ráfordítása és a jelenlegi szénárak mellett kialakuló árrést. Az összefüggés jellemzője az, hogy a kedvező természeti viszonyok mellett kitermelhető, tehát alacsony önköltségű termékek társadalmi értéke magas, mert ezek a bányák viszonylag jóminőségű termékeket termelnek. Éppen a magas önköltséggel kitermelhető termék társadalmi értéke alacsony. A magyar szénbányászat gazdaságosságának kulcsproblémája, hogy aránytalanság van a kitermelési önköltség és a termékek minősége között.

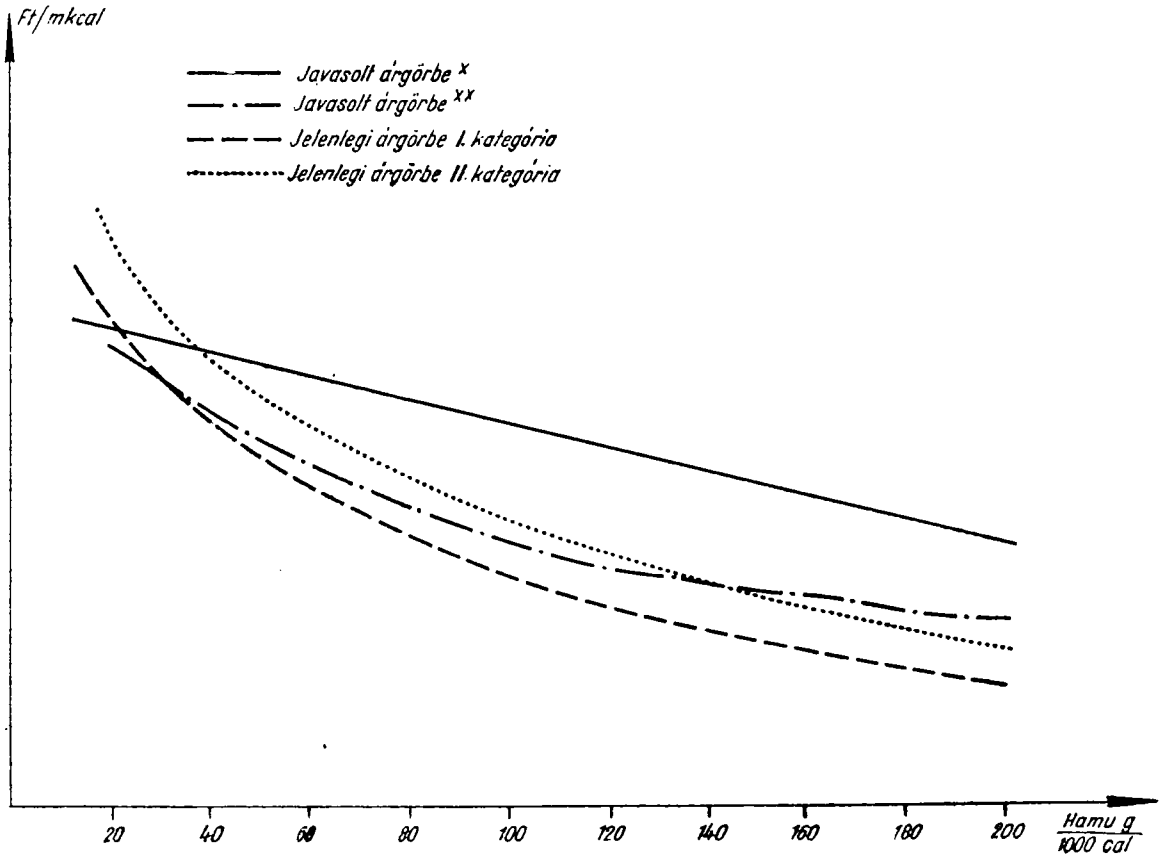
Az iparági önköltségen nyugvó és a minőségi paraméterek alapján differenciált árak — eltekintve a jelenlegi árgörbe lefutásával összefüggő nézetkülönbségektől — alapjaiban azért is helyesek, mert tájékoztatnak a termelőhelyek egyéni és társadalmi értékeinek arányairól.*

* A fent bemutatott összefüggés a szénhidrogén-termelésben – noha objektíve a társadalmi érték és az egyéni érték különbsége itt is fennáll – nem mutatható ki, mert a jelenlegi árrendszer következtében az egyes termelői helyek önköltségi áron adják tovább termékeiket a trösztökön belüli értékesítési szervnek. Célszerű lenne tehát a szénhidrogén vonatkozásában is olyan belső árrendszert kidolgozni, amely a használhatósági arányokat és az árarányokat összekapcsolja. Ez jobban ösztönöz a gazdasági elhatározásokban a minőségi tényezők fokozottabb mérlegelésére.

2. sz. ábra

Az aknaüzemek kalorikus önköltségének (K_2) és átlagárának ($Á_{sz}$) alakulása 1962-ben

3. sz. ábra

A szénbányászat jelenlegi és javasolt árgörbéje

* Árkoefficiens: $\frac{105{,}5 \cdot 0{,}2\ hf}{100} F$

** Becsült érték. Tóth–Simon–Faller: Műszaki bányagazdaságtan. 14. l.

A 3. sz. ábrán bemutatjuk a most érvényes és a javasolható árgörbék lefutását. A bemutatott görbék az árarányokat tükrözik és különböző árszinteknél alkalmazhatók. A vita évek óta főképp a progresszivitás mértékéről folyik.

A következő táblázat szemlélteti az árnövekedés dinamikáját a hamutartalom (ghamu) függvényében. A javasolt árgörbék lefutása az érvényes árarányoknál kevésbé progresszív, szolidabban igazodik a használhatósági arányokhoz. Az a gazdaságpolitikai elképzelés, hogy okvetlenül ösztönözni kell a gyenge minőségű szenek felhasználását, azért nem fogadható el, mert gyenge minőségű szeneinket sok esetben viszonylag magas önköltségen termeljük ki.

Használhatósági arányszámok

Hamutartalom gramm/1000 kcal	Arányszám ár alapján	20 g/1000 kcal-ra jutó árnövekedés százalékban
200	100,00	—
180	108,57	0,43
160	117,14	0,43
140	127,14	0,45
100	152,14	0,52
80	168,57	0,57
60	188,57	0,63
40	215,00	0,72
20	257,86	0,88

A probléma megoldását előbbre vinné, ha a hazai szénminőségeket fő csoportokba sorolnánk, mert ezzel leszűkíthető lenne mind a minőség nagyfokú differenciáltsága, mind a fogyasztók köre. (A minőségi szóródás nemzetközileg lényegesen kisebb, mint hazánkban.)

Ha megvizsgáljuk a különböző szénfajtákat, azt látjuk, hogy lényegében néhány fő minőségi kategóriába tartozó szenet termelünk. A minőségi kategóriák sok tekintetben összefüggnek a földtani adottságokkal, a tisztán regionális elveken nyugvó szénfajta-csoportosítás mégsem fogadható el árképzési alapként (például az észak-magyarországi medencében is találunk jóminőségű barnaszeneket, viszont Dunántúlon is termelnek gyenge minőségű szeneket is).

A minőségi differenciálás alapjául változatlanul a fűtőértéket és a nedves hamutartalmat javasoljuk. Az osztályozottsági fok szerinti és a kokszolhatósági árkorrekciókat továbbra is fenn kell tartani.

A hazai szénminőségek alapján például az alábbi fő minőségi csoportokat képezhetnénk:

I. kategória — minőségi feketeszén, fűtőérték magasabb, mint 4000 kal., hamutartalom kisebb mint 35 százalék;

II. kategória — jóminőségű barnaszén, fűtőérték magasabb mint 3000 kal., hamutartalom kisebb mint, 20 százalék;

III. kategória — gyenge minőségű barnaszén, fűtőérték kisebb, mint 3000 kal., hamutartalma kisebb mint 20 százalék;

IV. kategória — energetikai barnaszén és feketeszén, fűtőérték nagyobb, mint 1300 kal., hamutartalom nagyobb, mint 20 százalék;

V. kategória — lignit.

A fenti csoportoknál a 20 százalékos hamuhatárt azért alkalmaztuk, mert a nemzetközi kereskedelmi forgalomban az árak 20 százalékos hamutartalomig alig differenciálódnak.

A különféle kategóriák között az árarányok meghatározására különböző műszaki és gazdasági módszerek kínálkoznak.* A választott módszerektől függ, hogy milyen mértékű lesz a kategóriák közötti szóródás terjedelme. Ha elfogadjuk azt az elvet, hogy az árarányokat a fő minőségi kategóriák között kell kialakítani, akkor lényegesen leegyszerűsödik a jelenlegi szénárgörbe lefutásával összefüggő vita. Például a 20 százalékosnál alacsonyabb hamutartalmú szeneknél — eltekintve a koksztól és a gázszenektől — lényegében nincs is szükség árdifferenciálásra. Energetikai szeneknél és lignitnél a relatív használati érték arányai az alapul vett fő fogyasztók (elsősorban a villamosenergia-ipar) alapján meghatározhatók.

Az energiahordozók önköltsége tájékoztat a termékek élő- és holtmunka-ráfordításairól.** Ha a termékek árát a nemzetközi árszínvonal figyelembevételével állapítjuk meg, és azt a relatív használatiérték-arányoknak megfelelően differenciáljuk, akkor ezzel az árrendszerrel olyan költségszintet képezhetünk, amely nemcsak egyes termékek és termelői helyek rentabilitásának mérésére, hanem már nemzetközi gazdasági megítélésre is felhasználható.

Az úgynevezett nemzetközi költségszint***-mutató alapján — az alapul vett devizaárak és árfolyamok színvonalától függően — a hazai energiahordozó-termelés egy része kétségkívül gazdaságtalannak minősül. A távlati energiahordozó-szükséglet fedezése végett felvetődik egy olyan költséghatár (nemzetközi költségszint) megállapítása, amely lehetővé teszi a hazai energiahordozó-termelés protekcionált növelését, de gátat vet az olyan energiahordozók kitermelésének, amelyek már kifejezetten gazdaságtalanok.

Az energiahordozó-termelés költséghatára

A bányászat gazdasági vezetése számára a kutatások, a beruházási elhatározások, működő üzemek gazdaságosságának megállapítása, energiahordozók közötti választások stb. szükségessé tennék olyan tájékoztató értékek ismeretét, amelyek megkönnyítenék a különböző variánsok közötti választást. Ennek kapcsán vetődik fel a költséghatár meghatározásának gondolata. *A limit (költséghatár) olyan normatíva, amelynek*

* A különböző kategóriák meghatározhatók például:
1. az egyes széntermelő országok árarányai figyelembevételével;
2. devizaárarányok alapján, bár itt csak a nemzetközi forgalomban szokásos minőségek között;
3. a fűtőérték és a ballasztanyag figyelembevételével készítendő laboratóriumi analízis alapján megállapított használhatósági arány szerint;
4. Homogén felhasználói csoportok relatív használati értéke alapján.

** Tőkés viszonyok között az abszolút és a különbözeti I. bányajáradék az önköltség fontos komponense. Szocializmusban az önköltségben jelenleg még nincs bányajáradék.

*** $$n_k = \frac{K_{sr_{korr}}}{\acute{A}_d \cdot D_{\acute{a}}} 100$$

ahol:

$K_{sr_{korr}}$ n_k = nemzetközi költségszint százalékban,
= egységnyi nettó hőérték népgazdasági bérköltsége (Ft-ban),
$\acute{A}_d$ = egységnyi nettó hőérték átlagos devizaára,
$D\acute{a}$ = valutaárfolyam.

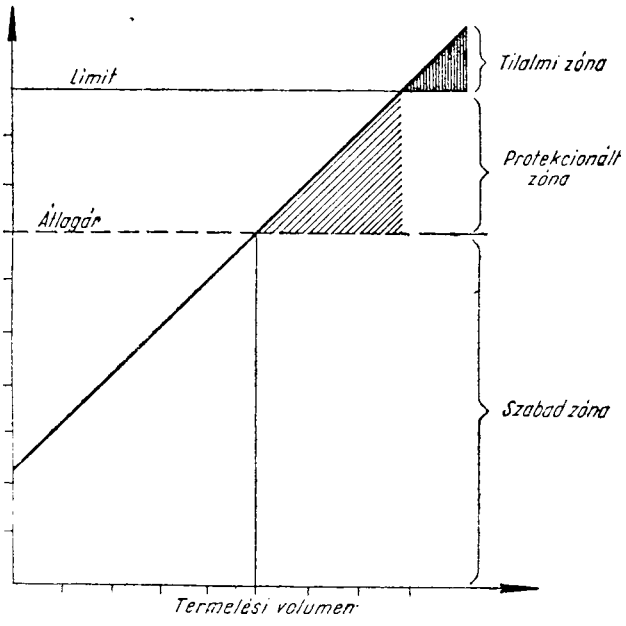
segítségével a különböző feltételek között termelő vállalatok egyedi esetekben népgazdasági szempontból is megközelítően optimális döntést hozhatnak.

A limit megállapítása mindazokban a népgazdasági ágakban célszerű, ahol a természeti feltételeknek jelentős szerepük van, vagy ahol a távlati népgazdasági arányok és gazdasági hatékonyság érdekében a termelést átmenetileg protekcionálni indokolt.

A limit különböző vonatkozási rendszerekben határozható meg. Tanulmányunkban a limit megállapításakor a devizárakból indultunk ki. Ha a nemzetközi munkamegosztásnak semmiféle akadálya nem lenne, akkor a helyettesítés lehetősége elvileg minden termék között fennállna. A teljeskörű helyettesíthetőséget természetesen a külkereskedelem bekapcsolása sem teremti meg. Ennek ellenére a limit meghatározásakor helyes a devizaárakból kiindulni, mivel a devizaárak nemzetközi mércének foghatók fel. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás szempontjából is a hazai ráfordítások mérlegelésekor a devizaár az egyik legfontosabb paraméter.

A devizaárakból való kiindulás egyik központi kérdése az alkalmazott valutaárfolyam. A valutaárfolyam egy olyan arány, amely a bázisvalutának tekintett külföldi pénz kitermelése végett eszközölt átlagos társadalmi ráfordításokat közelíti. A gazdasági tervezésben ebből az árfolyamból kell kiindulni.

A terveket alátámasztó gazdaságossági számításokhoz kalkulatív határárfolyamokat célszerű képezni. Számításuk menete ma még nem kiforrott. A kalkulatív határárfolyamot — nézetünk szerint — úgy kell kiszámítani, mintha a szükséges importot az export még hozadékot biztosító legrosszabb feltételei alapján finanszíroznánk.

4. sz. ábra

A költséghatár sematikus vázlata

A 4. sz. ábra sematikusan mutatja a kalkulatív határárfolyam és az áflagárfolyam összefüggését. A határárfolyam az a legmagasabb szint, ameddig a termelés és az export kibővítése protekcionált iparágakban

átmenetileg indokolt. Az átlag- és a kalkulatív határárfolyam közötti sáv a közgazdasági megfontolások legérzékenyebb területe, mert e termékeknél a népgazdaságnak tudatosan kell dotálnia a termelést és az exportot, abból a célból, hogy a népgazdaság egyensúlya és továbbfejlődése biztosított legyen. Ezt a dotációs rendszert műszaki-gazdasági megfontolások figyelembevételével differenciáltan kell kialakítani, hogy ösztönözzön az adott iparágnak a nemzetközi színvonalhoz való közelítésére. Az átlagosnál jobb feltételek között termelő ágazatokat fejlesztés szempontjából „zöld lámpás útvonalnak" lehet tekinteni.

Az energiahordozó-termelés tervmutatóinak meghatározásakor a felső irányításban és a vállalatok tevékenységében a költséghatár-szemléletnek kell érvényre jutnia, mert ez lehetővé teszi, hogy a partikuláris érdekek helyett vállalati szinten is a népgazdasági érdekek kerüljenek előtérbe.

A távlati helyettesítés lehetőségei folytán az energiahordozók limitszintje csak egységes lehet. Más kérdés, hogy a költségek számítása tekintetében differenciálni kell aszerint, hogy új beruházásról, rekonstrukciókról vagy pedig működő üzemnél másodlagos termelésről, átlagosnál rosszabb feltételek között vagy gyengébb minőségű telepek kitermeléséről kell dönteni. Új létesítmények esetén feltétlenül számolni kell az eszközlekötési tényezővel, működő üzemeknél azonban az eszközlekötési tényező számítása gazdasági szempontból már nem indokolt.

A limit szintje elvileg meghatározza a gazdaságosan termelhető volument. Ha a konvertálási lehetőség korlátlan volna, a limit valóban egy olyan válaszvonalnak lenne tekinthető, amely meghatározza azt az optimumot, ameddig a hazai energiahordozó-termelést érdemes kibővíteni. Az energiahordozó-import fokozásának azonban devizális, külkereskedelmi vagy más korlátai is lehetnek. Ezért a tudományos alapon számítható limitszintet, a mindenkori gazdaságpolitikának megfelelően, a népgazdaság ágazati összefüggéseinek figyelembevételével lehet csak meghatározni.

A limit szintjének kijelölése — különösképpen távlati gazdasági megítélés tekintetében — sok bizonytalanságot rejt magában, és viszonylag magas hibahatárral kell számolni. Mégis, ha választanunk kell abban a tekintetben, hogy vállalati mutatók vagy pedig népgazdasági számításokból eredő limit alapján döntsünk, akkor a választás nem lehet kétséges.

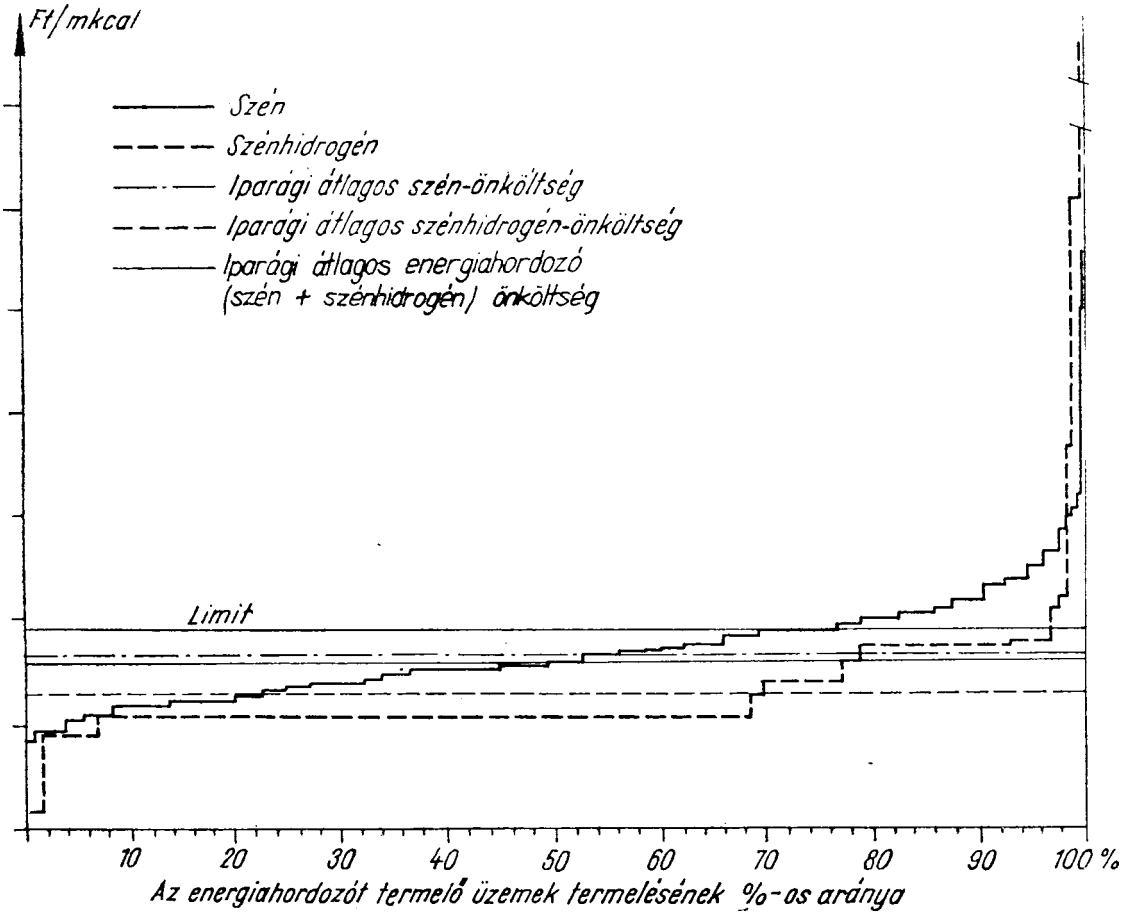
Ha a limit szintjét a népgazdasági optimumnak megfelelően határozzuk meg, akkor az gátat szab a gazdaságtalan beruházások létesítésének, előmozdítja a bányászaton belüli termelési struktúra előnyös megváltoztatását, lehetővé teszi a termelésnek optimális szintű növelését.

Az energiahordozók limitje viszonylag könnyen meghatározható, mert a világpiacon a legfőbb energiahordozók — a szén és a fűtőolaj — árszintje közel áll egymáshoz. A limitszint elvileg meghatározható az import-villamosenergia ára alapján is, de ezzel kizárjuk azt a konvertálási lehetőséget, hogy az import-energiahordozókból állítsunk elő esetleg olcsóbb hazai villamosenergiát. (Mivel az import-villamosenergia drágább az egyéb energiahordozók importjánál, határárfolyamon számolva viszonylag magas limitet kapunk.)

Beruházási és külkereskedelmi lehetőségeinket mérlegelve indokolt

lehet az elméletileg meghatározott limit szintjének növelése vagy csökkentése azért, hogy energia-, illetve külkereskedelmi mérlegünk egyensúlyát biztosítsuk. A limitszint kijelölése végső soron az egész népgazdaság gazdaságosságát befolyásolja.

A bányászati beruházások hosszú átfutási ideje folytán a limit szintjét távlatilag kell meghatározni, exporttermelésünk várható gazdaságosságától, az energiahordozók világpiaci árszínvonalától és az energiastruktúra időbeli változásától függően. Mivel a bányák élettartama sokszor néhány évtized, miközben a technikai fejlődés folytán olyan energiahordozók is előtérbe kerülnek (például atomenergia, nagy mennyiségű földgáz), amelyeknek távlati gazdaságosságát nem ismerjük, a távlati limitet szigorúbban kell megítélni, hiszen hosszú ideig érvényesíti hatását a népgazdaságban.

5. sz. ábra

Az energiahordozót termelő üzemek kalórikus önköltségének szóródása, 1962.

Az 5. sz. ábrában a vizsgált két energiahordozó vonatkozásában bemutatjuk a költségek szóródását, valamint a fenti elvek alapján kialakított limitértéket. A limit segítségével is képezhetők költségszintek.*

* $n_h = \frac{K_{sr\,korr}}{A_d \cdot D_h} \cdot 100$

ahol:

n_h = határköltségszint százalékban,
D_h = kalkulatív határárfolyam.

Az ábrából látható, hogy mindkét energiahordozó — de különösen a szén — vonatkozásában vannak limiten felül termelő üzemek. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy folytatni kell a belső szerkezet megváltoztatását a gazdaságosabb üzemek irányába.

A pótlólagos beruházások kérdései a kitermelő iparágakban

Miután áttekintettük az ásványvagyon megkutatásának gazdasági kérdéseit, az energiahordozók önköltség- és árkérdéseit, valamint a költséghatár problematikáját, elemezni kívánjuk a bányászati és az ipari termelés jellege közötti különbségeket az egyszeri ráfordítások és az üzemköltségek szempontjából.

A bányászati beruházások gazdaságosságszámitási metodikája alig tér el a beruházások gazdasági hatékonyságára vonatkozó számítás általános módszerétől. A bányászatban is elfogadott álláspont, hogy a szóbajöhető beruházási variánsokat a gazdaságosság sorrendjében kell megvalósítani.

Az ipartól és a mezőgazdaságtól eltérően, specifikus vonás a bányászatban az ásványkészletek fogyó jellege, ami a jelenlegi beruházásgazdaságossági számításokban nem jut kifejezésre. Ha a beruházási létesítéseknél a gazdaságossági sorrendet veszik figyelembe, akkor az általában rosszabbodó geológiai feltételeket a technikai fejlesztés nem tudja minden esetben kompenzálni.

A bányászati beruházások megvalósításának gazdasági sorrendje több tényezőtől függ:

— az ásványvagyontól és annak megkutatottsági fokától, amelyek módosítják a korábban megállapított gazdaságossági sorrendet;

— a kitermelés technikai feltételeinek változásától, amelyek alapvetően megmásíthatják a hagyományos technológiára kialakított rangsort (például külfejtés, hidromechanizációs, speciális célgépek stb.);

— az infrastruktúra alakulásától (szállítási távolságok, települési viszonyok, kulturális és egészségügyi feltételek), amely a beruházások gazdaságossági számításaiban közvetlenül sokszor nem jut kifejezésre, holott gazdasági hatékonysági és szociálpolitikai szempontból nem elhanyagolható;

— a termék korszerűségétől, amely egyes bányászati termékek (például szénhidrogén) gyorsabb, más termékek lassúbb ütemű fejlesztését indokolja;

— a felhasználói igények szerkezetétől és annak változási irányától.

Ebből kifolyólag sokszor a felhasználhatóság szempontjából ma még nem megfelelő termékek később előtérbe kerülhetnek, tehát a relatív használati értékek állandóan változnak (például alacsony modulú bauxit, alacsony hőértékű szén, némely földgázminőség stb.). A ma még korszerűtlennek tartott termékek bizonyos átalakítás után modernné válhatnak. Felvetődik az a kívánalom, hogy a meglevő készletek feltárását egyes esetekben meggyorsítsuk, más esetekben pedig a perspektivikus ellátás érdekében halasszuk. Ha a beruházások gazdaságossági számításaiban, valamint a költségszámításokban az említett tényezőt is számszerűsítenénk (járadéktényezőként), akkor ez helyes készletstratégia irányába hatna. A járadéktényező figyelembevétele sem helyettesíti

a központi ásványvagyon-gazdálkodást, mert minden esetben mérlegelni kell az adott termék várható történelmi tendenciáját, a nemzetközi beszerzési és értékesítési lehetőségeket, valamint a helyettesíthetőséget is.

A kitermelői iparágak egyik sajátossága, hogy a működő bányaüzemek termelési görbéje gyökeresen eltér az iparvállalatok általános termelési görbéjétől. A termelés növekvő periódusában — más üzemágakhoz hasonlóan — növekvő hozam jelentkezik, amely együttjár a termelési költségek gyors ütemű hiperbolikus jellegű csökkenésével, ezért törekedni kell ezen időszak lerövidítésére.

A következő periódus a termelési szint tartása, amikor a kapacitáskihasználástól függően a fajlagos költségek alig változnak. Ebben az időszakban — más iparágakkal szemben — úgynevezett szinttartó beruházásokat kell eszközölni, amelyek esetenként a termelési költségek ugrásszerű növekedését okozhatják. Ez a „beruházás" az egyszerű újratermelési folyamatnak szerves alkotó része, tehát a bánya üzemeltetési időtartamára mint folyamatos költséget rátázva kellene elszámolni. A termelés költségei nemcsak a kapacitáskihasználástól, hanem a természeti viszonyok állandó változásától (például belső szállítási távolságok növekedésétől, művelési mélység növekedésétől stb.) is függenek, amelyek bonyolítják a kitermelői iparágak költségalakulása törvényszerűségeinek meghatározását.

Az üzem működésének végső stádiuma a még meglevő visszahagyott telepek mind gyorsabb kitermelése. Ekkor a fajlagos önköltség szabálytalanul alakul. Törekedni kell ez időszak lerövidítésére, mert a rövidebb élettartam folytán a lekötött eszközökben és az állandó költségekben jelentős megtakarítás érhető el. Az ipar többi ágaiban az állóeszközök folyamatos kicserélése útján a termelés élettartama gyakorlatilag meghosszabbítható.

A fentiekből következik, hogy a bányaüzemek beruházásának gazdaságosságát, önköltségét az üzem egész élettartamára az országos ásványvagyon-gazdálkodás szempontjainak figyelembevételével kell vizsgálni, és csak ennek alapján szabad gazdasági döntéseket hozni.

A bányászatban a pótlólagos befektetések legtöbbször együttjárnak az ásványvagyon-kihozatal növekedésével.

Az ásványvagyon kihozatalának mértéke (aránya) világviszonylatban is jelentős műszaki-gazdasági probléma. Rohamosan fejlődnek azok a termelési módszerek, amelyek pótlólagos befektetések révén lehetővé teszik a kihozatali arányok növelését. (Például az Egyesült Államokban 1940-ben az átlagos olajkihozatali tényező 23 százalék, 1960-ban már 33 százalék volt, az 1980-ra tervezett érték pedig 48 százalék. A Szovjetunió tervbe vette, hogy a jelenleg körülbelül 40 százalékos olajkihozatali tényezőt 1980-ig 65 százalékra növeli.)

A fokozott kihozatal következtében többlettermelés jelentkezik (ennek meghatározási módja még nem kiforrott) és csökken a leművelési idő. A többletkihozatal érdekében alkalmazott termelési módszerek jelentős költségráfordítással járnak, s hatásuk egyrészt a fajlagos önköltség növekedésében, másrészt a megtérülési idő lerövidülésében mutatkozik.

A jövedelmezőség javítása végett nemzetközi méretekben előtérbe került a működő bányaüzemek erőltetett ütemű kitermelése, ami rendszerint együttjár az ásványvagyonban bekövetkező fokozottabb veszte-

séggel (negatív racionalizálás). Ennek az a lényege, hogy műszaki és gazdasági intézkedésekkel fokozzák a bányaüzem likviditását, ami a költségek csökkenésével jár.

Hazai viszonylatban az erőltetett ütemű kitermelést nem szabad mechanikusan, minden termékre vonatkozóan értelmezni. Indokolt némely gazdaságtalan hazai szénbányában, de nem engedhető meg az egész szénbányászatban. A gazdaságosan kitermelhető üzemek esetében mindazt az ásványvagyont ki kell termelni, amely a limit színvonalán belül marad.

Az ásványvagyont növelő rekonstrukciók gazdaságossági számításaihoz a következő képlet alkalmazható:

$$g = \frac{Q_1 \cdot q^n + Q_2 \cdot q^{n-1} + \ldots + Q_n \cdot q}{K_1 \cdot q^m + K_2 \cdot q^{m-1} + \ldots + K_m \cdot q},$$

ahol:

$Q_1, Q_2 \ldots Q_n$ = az évenkénti többlettermelés (kalóriában, korrigált fűtőértékben, forintban, devizaáron);

$K_1, K_2 \ldots K_m$ = az évenként felmerülő beruházási, felújítási és üzemeltetési költség, inclusive járadéktényező a korábbi beruházásból származó amortizációs költség és eszközlekötés nélkül;

m = a beruházás megkezdése és a bánya kimerülése közötti évek száma;

n = a termelésbelépés és a kimerülés közötti évek száma;

$$q = 1 + \Delta = 1 + \frac{p}{100}$$

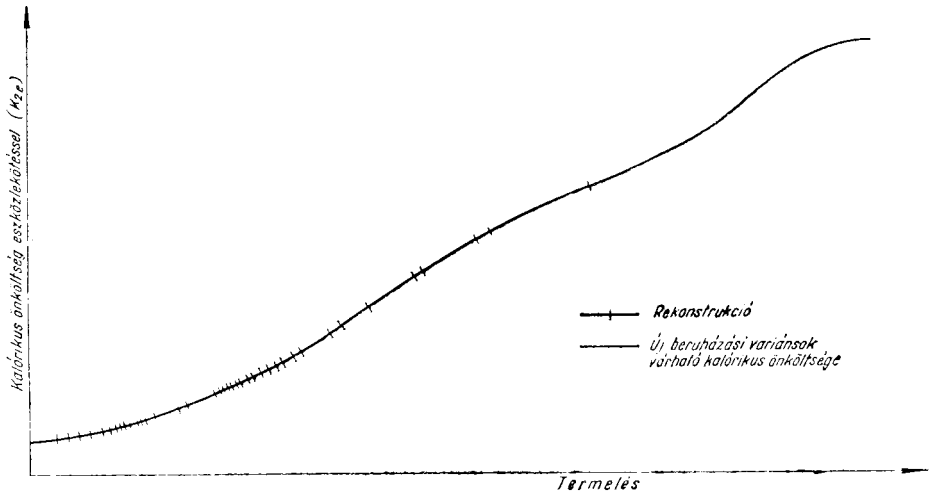
A rekonstrukció gazdasági előnye, hogy a meglevő ásványvagyon gyorsabban kerül kitermelésre, a korábban beruházott eszközök is gyorsabban megtérülnek, kisebb a fajlagos beruházási igény, alacsonyabbak az üzemeltetési költségek. A 6. sz. ábra szemlélteti, hogy a távlati tervben szereplő 39 rekonstrukció hogyan helyezkedik el az új szénbányászati beruházási variánsok várható kalorikus önköltséggörbéjén. (L. 6. sz. ábra.)

Folytatni kell olyan átfogó rekonstrukciós lehetőségek módszeres feltárását, amikor több üzem együttes rekonstrukciójának, összekapcsolásának műszaki-gazdasági hatásait vizsgálják, avégett, hogy a nagyüzemi bányászat hazánkban is kialakuljon s a szénbányászaton belül olyan arányok jöjjenek létre, amelyek mellett a termelés egésze a limiten belül marad.

A szénhidrogén-termelésben a rekonstrukció sajátos formája az úgynevezett *másodlagos termelés*. Ennek az a célja, hogy a felszínre hozható vagyon arányát különböző technológiai eljárásokkal (földgáz, víz, CO_2 visszanyomásával, termikus eljárással stb.) a gazdaságosság határáig megnöveljék. Hazánkban is erőfeszítéseket tesznek a másodlagos termelés növelésére, amelynek várható eredményei jelentősek.

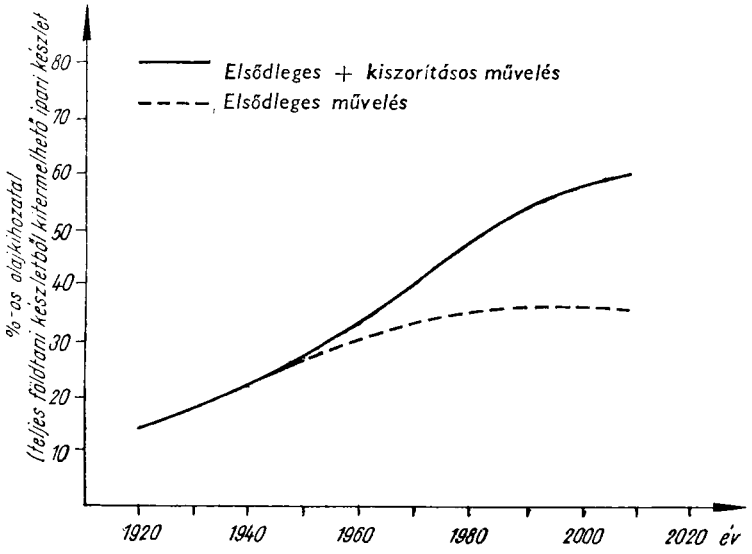
A 7. sz. ábrán bemutatjuk az Amerikai Kőolajipari Intézet és az Államközi Olajbizottság által közreadott olajkihozatali adatokat.* A Petró-

* World Oil 1963. 11. sz.

6. sz. ábra

Az ásványvagyont növelő egységek elhelyezkedése az új szénbányaüzemi beruházási variánsok viszonylatában

7. sz. ábra

Az USA kőolajtermelésének kihozatali tényezői

leum Press Service* adatai szerint a világ kőolajkészletének hagyományos módon kinyerhető hányada jelenleg 35 százalék. Ha a kihozatalt másodlagos termelési technológiával sikerülne 50 százalékra növelni, ami műszaki szempontból lehetséges, akkor körülbelül 21 milliárd tonnával növekedne a világ kimutatott olajkészlete. Eddigi gyakorlat szerint a másodlagos termelést általában csak akkor kezdték meg, amikor a rétegnyomás csökkenni kezdett.** Napjainkban már az a törekvés érvényesül, hogy a mező üzembehelyezésekor megkezdik — a lelőhely viszonyaitól függően — e módszerek alkalmazását.

Népgazdaságunk szénhidrogén-felvevőképessége lényegesen meghaladja termelésünket, sőt reálisan számítható importlehetőségeinket.

* 1964. 3. sz.

** Európában Magyarországon kezdték meg először (Budafa — 1940) az úgynevezett „nyomásfenntartás" eljárás alkalmazását.

Ezért olyan gazdálkodási rendszert, olyan tervezési és érdekeltségi rendszert kell kialakítani, amely — az ésszerű ásványvagyon-gazdálkodás és technológia keretein belül — a szénhidrogéntermelés maximális növelésére ösztönöz.

Amikor felvetjük a pótlólagos kőolajtermelés és ezzel összefüggésben a volumennövelés kérdését, akkor természetesen nem arra gondolunk, hogy mindenáron erőltessük a termelést, miközben rontjuk a végkihozatal színvonalát, hanem arra, hogy olyan technikai módszereket dolgozzunk ki, olyan beruházásokat valósítsunk meg, amelyekkel — ha több is a ráfordítás — növekszik a mező élettartama alatt a végkihozatal mennyisége. Ez a többletráfordítás a limitértékig népgazdasági szinten gazdaságosnak minősíthető.

A másodlagos termelés növelését akadályozza, hogy a mai tervezési rendszerben rossz az „optikája". Sem az üzem, sem a tröszt nem érdekelt a másodlagos kőolajtermelésben, mert az adott tervidőszakban beruházási többletköltséget jelent, s általában csökkenti a vállalati eredményt.

A másodlagos termelés módszerei nem vezetnek szükségszerűen a mezők élettartamára számított egységköltség növekedésére, különösen, ha a többletolaj önköltségében a már nem konvertálható addigi amortizációt és kutatási költséget figyelmen kívül hagyjuk.

A másodlagos kőolajtermelés önköltségszámításában a következő tényezőket javasoljuk figyelembe venni:

$$K_{2r} = \frac{\ddot{U}_m + B_m + \Delta B_m}{Qt_m},$$

ahol:

K_{2r} = a többlet-olajtermelés fajagos kalorikus népgazdasági bérköltsége,

$\ddot{U}_m$ = a másodlagos kőolajtermelés élettartamára jutó többlet-üzemköltség (a kutatási és a korábbi beruházásból származó amortizációs költség figyelmen kívül hagyásával),

B_m = a másodlagos kitermelés beruházási költsége,

Δ = eszközlekötési tényező, $1 + \frac{p}{100}$,

Qt_m = a másodlagos kitermelés élettartamára vonatkozó többlettermelés kalóriában.

Fejtegetéseinkben bizonyítani kívántuk, hogy a pótlólagos befektetések a bányászatban különös figyelmet érdemelnek, s hatékonyságuk megítélésére sajátos gazdaságosságszámítási módszereket kell alkalmazni.

★

A tanulmányban az alapenergiahordozó-termelés tükrében áttekintést adtunk azokról a problémákról, amelyek a bányászati iparágak gazdasági hatékonyságának megítéléséhez, a gazdasági döntések meghozatalához kiindulópontként szolgálhatnak. Főleg azokat a momentumokat igyekeztünk kiemelni, amelyek a népgazdaságban a bányászati iparág sajátosságaival, perspektivikus fejlődésével függnek össze.

A kutatások további iránya a kvalitatív összefüggések mindinkább kvantitatívvá tétele, abból a célból, hogy több kiinduló pontot és korlátozó feltételt figyelembevéve a gazdasági irányítás számára megfelelő alternatívákat dolgozzunk ki.

BALÁZSY SÁNDOR:

Az élőmunka-ráfordításokhoz kapcsolódó jövedelemelvonás a többcsatornás árrendszerben

A munkabér utáni jövedelemelvonás (illetményadó) szükségességét az árvitában sokáig nem okolták meg alaposan. Közvetlenül az illetményadó bevezetésekor (1958-ban) fontos, s alkalmasint döntő szempont volt, hogy az illetményadó fedezetül szolgálhat egy esetleges későbbi béremeléshez; ez esetben a növekvő bérköltségeket újabb általános árrendezés nélkül, pusztán az illetményadókulcs arányos csökkentésével kompenzálni lehet, s egyúttal elkerülhető a nyereséghányadok nem kívánatos termékenkénti szóródása is.

Másrészt, az illetményadó szükségességét azzal is kapcsolatba hozták, hogy nálunk tisztajövedelem-formát ölt és közvetett juttatásként kerül vissza a munkásokhoz az a jövedelem is, amelynek egy részét a tőkésországok munkásai közvetlenül bérként kapják meg. Eszerint az illetményadónak az lenne a feladata, hogy a béren felüli juttatásokat — mint a felhasznált élő munkával kapcsolatos népgazdasági ráfordítások egy részét — segítsen bevinni az árképzésbe. Az illetményadónak valóban van ilyen funkciója *is;* de nagyságának *ezen az alapon* való meghatározása telve van bizonytalanságokkal. Objektív ismérvek híján egyéni megítélésen múlik ugyanis a közvetett juttatások definíciója, s ezzel az is, hogy hol vonjuk meg a határt az illetményadóból fedezendő társadalmi ráfordítások körül.

Képviselhető olyan álláspont is, hogy a közvetett juttatások közé számítanak mindazok az összegek, amelyeket az állam a honvédelem, az államigazgatás, az egészségügy, a kulturális és szociális ellátás céljaira, valamint a nem termelő jellegű állóalapok bővítésére fordít. Ha a közvetett juttatásokat így értelmezzük, s ha az illetményadótól azt várjuk, hogy teljes fedezetet nyújtson a közvetett juttatásokra, akkor a tiszta jövedelem zömét (mindazt, ami a termelő jellegű álló- és forgóalapok bővítésére jutó részen felül marad) illetményadóként kellene beépíteni az árakba. Ez azt jelentené, hogy az illetményadón és az eszközlekötési járulékon felül nem jutna a tiszta jövedelemből más csatornára. Márpedig ezeken kívül még egy sor egyéb tisztajövedelem-elvonási forma alkalmazása is célszerű.*

* Megkülönböztethetünk: 1. az élőmunka-ráfordításokhoz kapcsolódó jövedelemelvonást (SZTK-járulék, illetményadó, létszámadó), 2. az igénybe vett eszközök, álló- és forgóalapok utáni jövedelemelvonást (értékcsökkenési leírás, eszközlekötési járulék, forgóeszközkamat), 3. az egyéb igénybe vett erőforrások utáni jövedelemelvonást (ide sorolható a föld- és a bányajáradék, továbbá egyes szűkös termelőkapacitások külön járadéka), 4. termék utáni jövedelemelvonást (forgalmi adó), 5. eredménytől függő jövedelemelvonást (nyereségbefizetés. nyereségadó), 6. export-import lefölözéseket, illetve ártámogatásokat (megfelelő árfolyamreform esetén az exportnyereség elvonását). Ezek mindegyikének megvan a maga helye és szerepe egy célszerű árrendszerben.

Hangot adtak annak a véleménynek is, hogy az illetményadó célja a bérköltségek súlyának növelése az önköltségen belül, ami előtérbe helyezné az élő munkával való takarékosságot a holt munka megtakarításával szemben.

Ez utóbbi véleményről rövidesen bebizonyosodott, hogy téves. Amint azt Révész Gábor kimutatta, az illetményadó átlagos kulcsának változása (az, hogy az illetményadó átlagos nagysága magasabb vagy alacsonyabb szintű, vagy akár hogy van-e egyáltalán illetményadó) önmagában semmiféle hatással nincs az árarányokra. Ez a következő gondolatmenet alapján látható be: Az illetményadókulcs változása érinti 1. a feldolgozási költségeket, 2. az anyagtermelési költségeket, 3. az exportból származó devizák kitermelési költségeit, ennek nyomán az importáruk reális beszerzési költségét, 5. a gépek és épületek újraelőállítási (beszerzési) költségeit, 6. ennek folytán az eszközlekötést reprezentáló költségeket. Végeredményben tehát az illetményadókulcs változása lineárisan végiggyűrűzik az *egész* önköltségen. Természetesen, amikor azt állítjuk, hogy az illetményadó átlagos nagysága *önmagában* nincs hatással az árarányokra, akkor feltételezzük, hogy az összes többi jövedelemelvonási forma változatlan nagyságú marad. Ha ugyanis az illetményadó kulcsát a többi tisztajövedelem-elvonási forma rovására növeljük vagy csökkentjük, akkor a *többi* jövedelemelvonási tényező nagyságának módosulása már hat az árarányokra.

Az illetményadó átlagos nagyságának azonban *önmagában* nincs befolyása az árarányokra. Jelentőségét nem utolsó sorban éppen ez a tulajdonsága adja, az, hogy *az árarányok változtatása nélkül ad módot megfelelő mennyiségű tiszta jövedelem elvonására.* Ez a tulajdonsága nagyban megkülönbözteti 1. a zömmel a fogyasztási cikkeket terhelő forgalmiadóztatástól, amely — ha jelentős tisztajövedelem-tömeget realizál — megbontja az árrendszer egységét: kétféle árszintet, s ezzel kétféle pénzt eredményez: egy „sűrűbbet" a forgalmi adókkal nem terhelt szférában és egy „hígabbat" a forgalmi adókkal terhelt áruk világában; 2. az önköltségre vetített nyereségtől, amely — ha jelentős jövedelemelvonási csatornává duzzad és ha az önköltséggel arányosan épül be az árakba — az anyagigényességtől, a kooperációs kapcsolatok mértékétől függően torzítja az árarányokat.

Az illetményadó mentes az ilyen torzító tulajdonságoktól, alkalmazása nem vezet sem az árrendszer két- (vagy több-) szintűségéhez, sem az önköltségre vetített nyereség okozta árarány-torzulásokhoz. Ezek azonban az illetményadónak csupán passzív erényei, s eddig még ezek sem bontakozhattak ki teljesen. Az 1959-es árrendezés alkalmával ugyanis a forgalmi adók csökkentésével párhuzamosan nagyobbrészt a nyereség és csak kisebb részben az illetményadó csatornájába tereltünk át tiszta jövedelmet. Ezáltal az árrendszer kétszintűsége ugyan lényegében megszűnt, de helyébe a magas nyereséghányadok okozta torzítások léptek.

De az illetményadónak, azon kívül, hogy az árrendszer egyszintűségének és az ésszerű döntésekre orientáló árarányoknak a veszélyeztetése nélkül lehetővé teszi tiszta jövedelem elvonását, egyéb, *aktív* szerep is juthat, ha tudniillik munkaerő-kategóriánként differenciáljuk az illetményadókulcsokat, s ezzel *célszerűen eltérítjük az élőmunka-költség-arányokat a bérarányoktól.*

Az élőmunka-ráfordítások értékelése

Érvényes árrendszerünkben az élőmunka-ráfordításokat az értük kifizetett *bérekkel arányosan* vesszük számításba. Az önköltségszámításban és a gazdaságossági számításokban egyaránt egyforma társadalmi ráfordításnak tekintjük egy forint bér kifizetését, függetlenül attól, hogy a kifizetett bérösszeg mögött *milyen munkaerő milyen körülmények közötti* igénybevétele húzódik meg; függetlenül attól, hogy az illető munkaerő szűkös vagy pedig viszonylag bőséges erőforrás-e.

Például egyformán a kifizetett bérek arányában értékeljük a Budapesten, a vidéki városokban és az egyéb helységekben felhasznált munkaerőt, annak ellenére, hogy a budapesti munkaerő-felhasználás növeléséhez nemkívánatos társadalmi konzekvenciák kapcsolódnak, míg egyes vidéki körzetekben a munkaerő foglalkoztatása okoz gondot.

Továbbá, egyforma nagyságú társadalmi ráfordításként értékeljük
— a férfi, illetve a női,
— a szakképzett és a szakképzetlen,
— a teljes értékű és a csökkentett munkaképességű munkaerőknek kifizetett bérek egy-egy forintját.

Igaz, a szakképzett munkaerőknek fizetett bérek általában (többékevésbé számottevően) meghaladják a szakképzetlen munkaerők bérét. Így a vállalatoknak már emiatt is érdekük a szakképzett munkaerők jó felhasználása. Ehhez az is hozzátartoznék, hogy ne végeztessenek velük olyan munkát, amit szakképzetlen vagy kisebb képzettségű dolgozó is elláthat.

Mégis, a tapasztalat azt mutatja, hogy a szakképzettséggel kapcsolatos bérkülönbségek hatása az ésszerű munkaerő-gazdálkodásra nem kielégítő. A budapesti-vidéki, férfi-női viszonylatban pedig a bérarányok semmiféle orientációt nem adnak. Így aztán a különféle munkaerőkategóriák jelenlegi értékelése — más tényezőkkel együtt — hozzájárul ahhoz, hogy különféle munkaerő-gazdálkodási kérdésekben rendszeresen és tömegesen hibás (a népgazdaság szempontjából optimálistól eltérő) döntések szülessenek. A bérköltségek nem orientálnak arra, hogy a szűkös mennyiségben rendelkezésre álló munkaerő-kategóriákban a gazdasági egységek folyamatosan törekedjenek a kevésbé szűkös, illetve könnyebben bővíthető munkaerővel való helyettesítésre.

A leggyakrabban előforduló hibás döntések tipikus esetei a következők:

a) Nincs megfelelő törekvés a Budapesten foglalkoztatott munkaerőnek vidéken foglalkoztatható munkaerővel való helyettesítésére. Ez is szerepet játszott abban, hogy az elmúlt másfél évtizedben elért jelentős ipari fejlődéssel párhuzamosan nem kívánatos mértékben megnőtt a fővárosba áramló (részben ingázó, részben letelepülő) vidékiek serege. (Az 1963. évi ipari átszervezés kapcsán felvetődött idevágó probléma, hogy az összevonások eredményeként létrejött országos nagyvállalatok részére jóváhagyott létszámkeretek esetenként lehetővé teszik a budapesti foglalkoztatottság fokozását a vidék terhére.)

b) Olyan munkakörökben is inkább alkalmaznak férfi munkaerőt, ahol a nők nagyon jól meg tudnák állni a helyüket. Ebben az irányban hat a női munkaerővel szemben még helyenként megnyilvánuló előítéleten kívül az is, hogy jelenleg a költségszempontok a női munkaerő

alkalmazása ellen szólnak, s hogy a nők (szülési szabadság, gyermekápolás stb. miatt) többet is hiányoznak.

c) Gyakran ott is magasan kvalifikált munkaerőt alkalmaznak, ahol kevésbé kvalifikált is elegendő lenne, illetve olyan munkát is végeztetnek kvalifikált munkaerővel, amelyre helyesebb lenne kisegítő munkaerőket beállítani. Például: mérnökökkel végeztetnek technikusi képesítést kívánó feladatokat, nem gondoskodnak a mérnökök, orvosok, kutatók tehermentesítéséről a mechanikus, adminisztratív feladatok alól stb.

d) Teljes értékű munkaerőt vesznek fel olyan munkakörökbe, amelyeket csökkent munkaképességűek is jól elláthatnának.

A népgazdasági szempontból ésszerű helyettesítési lehetőségek ki nem használásának az a következménye, hogy a szűkös erőforrásoknak számító munkaerő-kategóriákban a szűkösség tovább fokozódik, a viszonylag bő erőforrásnak számító kategóriákban viszont nem javul megfelelően a kihasználtság.

Hogyan lehetne gazdasági eszközökkel is előmozdítani, hogy a gazdálkodó egységek törekedjenek a népgazdaság szempontjából ésszerű munkaerő-helyettesítési lehetőségek kihasználására?

A tőkés gazdaság viszonyai között az egyes munkaerő-kategóriákban mutatkozó szűkösség, illetve bőség közvetlenül hat a munkabérszínvonalra, ami egyrészt arra készteti a munkáltatókat, hogy a drága munkaerőt törekedjenek olcsóbbal helyettesíteni, másrészt a lehetőségek határai között arra ösztönzi a dolgozókat, hogy igyekezzenek a jobban fizetett kategóriákba jutni. Mindez — több-kevesebb sikerrel — a társadalmi szükségleteknek megfelelő irányban befolyásolja a munkaerőstruktúrát, de egyúttal olyan következményekkel is jár, mint a nőknek azonos munkáért fizetett alacsonyabb bér, túlzott különbség a szakképzett és a nem szakképzett munkaerőknek fizetett bérek között stb.

A szocialista társadalomban nem engedhető meg a női munkaerő bérdiszkriminációja, s a társadalmi igazságérzettel összhangban nivellálódtak a kereseti arányok is. (Sőt, a nivellálást esetenként túlzásba is vittük.) De a férfi munkaerő továbbra is szűkösebb erőforrás, mint a női munkaerő, s igaz az is, hogy a mérnökök és más egyetemi végzettségű munkavállalók kvalifikált munkáját sokkal hatékonyabban kellene felhasználni, mint amennyire ezt ma tesszük. Ez utóbbi vonatkozásban szerepet játszik az is, hogy a jelenlegi kezdő mérnöki fizetések nem haladják meg olyan mértékben a technikusoknak és a műszaki segédszemélyzetnek fizetett bérek színvonalát, hogy a vállalatok előtt nyilvánvalóvá váljék: érdemes olcsó segédszemélyzet beállításával maximális mértékben tehermentesíteni a magas szakképzettségű munkavállalókat a kevésbé szakképzett munkaerővel is ellátható feladatoktól.

A kvalifikált munkaerő értékeléséről szólva, utalni szeretnék arra a különbségre is, amely a kiképzési költségek viselése szempontjából a kapitalizmus és a szocializmus között van. Tőkés társadalmi viszonyok közt a kiképzési költségeket túlnyomórészt az egyén, illetve családja viseli. Ezzel szemben a szocialista társadalomban a kiképzési költségek túlnyomó részét az állam fedezi. Ezért méltányos, hogy szocialista viszonyok között kisebb legyen a különbség a kvalifikált és a nem kvali-

fikált munkaerő bére között, mint kapitalista viszonyok között, ahol a munkabérből a kiképzésbe fektetett költségeknek is meg kell térülniök.

Mindez nem változtat azonban azon, hogy a szocializmusban is mérlegelni kellene a különféle munkaerő-kategóriák közötti helyettesítés kapcsán a kiképzési költségeket, illetve azok különbségét.

A felsorolt szempontok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a munkabérek, illetve azok arányai nem egyértelműen alkalmasak az egyes munkaerő-kategóriák felhasználásával, helyettesítésével kapcsolatos döntések alátámasztására. Korrekcióra szorulnak, részben szűkösségüknek, illetve bőségüknek megfelelően, részben pedig attól függően, hogy az illető munkaerő-kategória kiképzése mekkora áldozatokat kíván a társadalomtól.

Ezt a korrekciós feladatot jól és viszonylag egyszerűen el lehet látni egy megfelelően *differenciált* illetményadó-rendszerrel.

Az illetményadókulcsok differenciálása a felsorolt (esetleg további más) szempontok szerint történhetne, azzal az eredménnyel, hogy az élő munka költségarányait eltérítenénk a bérarányoktól.

Az eltérítésnek olyannak kellene lennie, hogy érezhetően befolyásolja a megfelelő gazdálkodási döntéseket, de ne legyen túlságosan bonyolult és ne okozzon említésreméltó adminisztratív többletmunkát. Ilyen lehetne például az illetményadókulcsok következő rendszere:

Lehetséges illetményadókulcsok, százalékban

Munkavállalói kategóriák	Foglalkoztatás helye			
	I.	II.	III.	IV.
	övezet			
Felsőfokú képzettségűek	50	40	30	20
Nem felsőfokú képzettségű				
férfiak	25	20	15	10
nők	15	10	5	1*
Csökkent munkaképességűek	1*	1*	1*	1*

* Az 1 százalékos adó inkább csak képletes adóteher. Lehet teljes adómentesség is. Az 1 százalékos adó elsősorban a nyilvántartás teljességét célozhatná.

Az I. övezet Budapest, a II. övezet Budapest környéke és azok a vidéki városok, amelyekben a foglalkoztatott létszám növelése csak viszonylag lassú ütemben lehetséges, illetve kívánatos. A III. övezetbe a tételesen fel nem sorolt egyéb helységeket, a IV. övezetbe pedig azokat a helységeket sorolnánk, amelyekben a foglalkoztatottság átlagosnál gyorsabb növelése lehetséges és kívánatos.

Természetesen az illetményadókulcsok másféle differenciálása is lehetséges; a közölt táblázat csak az elgondolás szemléltetését célozza. A táblázat összeállításakor abból a feltételezésből indultam ki, hogy *átlagosan* a kifizetett bérek 15 százalékának megfelelő összeget kívánunk illetményadó formájában realizálni. Ha más átlagértéket kívánunk elérni, ez a konkrét adótételek megfelelő növelésével, illetve csökkentésével elérhető. Ugyanazon *átlagos* illetményadószinthez különbözőképpen differenciált *konkrét adókulcsok* is tartozhatnak. Az adott időszakban megoldandó munkaerő-gazdálkodási és bérpolitikai

feladatoktól függően a kifizetett *bér* jellege szerint differenciált adókulcsok alkalmazása is célszerű lehet. Például a túlóráztatás korlátozására alighanem alkalmasabb s főleg rugalmasabb eszköz lenne a túlórákra jutó bérek fokozott megadóztatása, mint a túlórakeretek rendszere. Az állományon kívüli béralapból történő kifizetések korlátozására ugyancsak igénybe lehetne venni a magasabb illetményadó-teher fegyverét. Még az átlagbér-ellenőrzés rugalmasabbá tétele is elképzelhető oly módon, hogy az „ajánlott" átlagbérszint túllépése esetén a többletet magas (akár 100—150 százalékos) „átlagbér-többletadó" terhelné. (Ez tulajdonképpen adónyelven való közlése annak, hogy a megtakarítások 40—50 vagy más százaléka fordítható az átlagbér emelésére.)

A differenciálás határai elvben igen tágasak. Különösen szűkös, nehezen kiképezhető és pótolható munkaerők esetében az illetményadó elvben a kifizetett bér többszörösét is kiteheti, másrészt a nagyon nehezen és csak veszteségesen értékesíthető termékek gyártásában foglalkoztatott — és más területre át nem irányítható — munkaerők esetében az illetményadó akár negatív értéket is felvehet, amely esetben a foglalkoztatottság fenntartását célzó, bérrel arányos dotáció jellegét ölti.

A gyakorlatban persze célszerű az illetményadó differenciálását bizonyos határok között tartani; a nagyon szűkös munkaerők esetében mérlegelni kell, hogy e szűkös munkaerők elosztása közvetlen utasításokkal is megoldható, s hogy a különösen szűkös munkaerőknek fizetett bérek rendszerint amúgyis viszonylag magasak; a negatív illetményadó eszközét pedig csak kivételes esetekben és addig célszerű alkalmazni, amíg a csak veszteséggel foglalkoztatható munkaerők ésszerű átcsoportosítása (áttelepítése, átképzése) meg nem oldható.

Létszámadó

Az optimális árrendszer-koncepcióról a legutóbbi időben megjelent írásokban* felmerült az a gondolat is, hogy az élőmunka-felhasználással kapcsolatos jövedelemelvonás *részben* a lekötött létszámmal arányosan történjék.

A gondolat első hallásra sokaknak visszatetsző lehet. Még egy adónem? Az adórendszer további bonyolítása? Próbáljuk meg azonban előítéletektől mentesen szemügyre venni egy ilyen adónem -- nevezzük létszámadónak -- várható hatását.

A létszámadó szintén az élőmunka-felhasználással arányos jövedelemelvonási eszköz. De érzéketlen az egy főre jutó bér (illetmény) változására. Az egy főre jutó létszámadó változatlan marad akkor is, ha a bérszínvonal emelkedik vagy csökken, szemben az illetményadóval, amely a bérszinttel arányosan változik. Ezért — létszámadó fizetése esetén — vállalati szempontból előnyösebb adott béralapot kisebb, de teljesítőképesebb (s a nagyobb teljesítménynek megfelelően jobban is fizetett) létszám foglalkoztatására fordítani, mint nagyobb létszámot kisebb termelékenységgel (és átlagbérrel) foglalkoztatni. A létszámadó

* Simon György: Kvantifikációs módszerek szerepe az optimális gazdasági döntésekben. Közgazdasági Szemle. 1964. június.

eszerint — egyéb külső hatásoktól most eltekintve — abban tenné érdekeltté a vállalatokat, hogy a termelés növelését elsősorban az egy főre jutó termelési érték fokozásával érjék el, a létszámot pedig az okvetlenül szükséges szinten tartsák.

A létszámadóról eddig kifejtettekkel szemben persze felhozható, hogy a takarékos létszámgazdálkodás ilyen adó nélkül is önköltségcsökkentő hatású. Ez természetesen igaz. A létszámadónak a termelékenység növelésére serkentő hatása főleg olyankor jutna érvényre, amikor a létszámcsökkentés különben nem eredményezne megtakarítást, például ha a nagyobb teljesítményt arányosan növekvő vagy progresszív ösztönző bérezéssel érik el, illetve ha a termelékenység fokozásához növelni kellett egyéb kiadásokat (például a gépi berendezések korszerűsítése felduzzasztotta az amortizáció és használati díj címén felmerülő költségeket), s e többletkiadások felemésztik a létszámcsökkentéssel elérhető megtakarításokat.

Tisztában kell lenni azzal is, hogy a létszámadótól várható pozitív hatás nem érvényesülhet a mostani átlagbér-ellenőrzési rendszer mellett. Ezért ahol és amíg az átlagbérek abszolút ellenőrzése szükségesnek mutatkozik, ott és addig a létszámadó bevezetésének sincs értelme.

Az átlagbér-ellenőrzés merevsége azonban szűnőben van; a korábbi nagy munkaerő-tartalékok elapadása kikényszeríti az átlagbér-ellenőrzés rugalmasabb formáit. Mint ismeretes, 1965-től olyan rendszer van érvényben, amely lehetővé teszi, hogy a létszám-megtakarítás útján nyert béralap felét (esetleg ennél többet is) az átlagbér emelésére fordítsák. Az új rendelkezések alapján végrehajtott kísérletek (amelyek végeredményben a teljesítménybérezés ésszerű, rugalmas, a helyi viszonyoknak leginkább megfelelő kiterjesztését jelentették), újból beigazolták, hogy az átlagbérek megfelelő ösztönző bérezés eredményeként bekövetkező emelése a termelékenység fokozásának hatásos, sőt, mondhatjuk, nélkülözhetetlen eszköze. Mármost, ahol az átlagbérek és a termelékenység egyidejű emelése lehetséges és célszerű, *ott* érdemes megfontolni a létszámmal arányos adóztatás alkalmazását, természetesen az illetményadó egyidejű arányos csökkentése mellett.

Az illetményadó differenciálásáról korábban elmondottak értelemszerűen vonatkoznak a létszámadóra is.

★

Az élőmunka-költségarányok eltérítése a bérarányoktól — differenciált illetményadó- és létszámadó-rendszer segítségével — szervesen kapcsolódik a matematikai programozásra támaszkodó optimális árrendszer-koncepcióhoz. Matematikus közgazdászaink a közgazdaságilag indokolt létszám- és illetményadókulcsokat az élőmunka-ráfordítások optimális értékeléseiből kívánják levezetni. Az ilyen egzakt módszerekkel, ha az összefüggések pontos számbavételére támaszkodnak, valószínűleg pontosabb, hatékonyabb adókulcs-rendszer alakítható ki, mint durvább, jórészt csak közgazdasági mérlegelést felhasználó eszközökkel. Ezért vannak közgazdászok, akik elvben helyeslik ugyan az adókulcsok differenciálását is igénybevevő munkaügyi „árpolitikát", de úgy vélik, hogy a gyakorlatba való átültetéssel *várni kell* addig, amíg a matematikai programozás pontos választ nem ad az élőmunka-ráfordítások optimális értékeléséről.

Ez azonban „mindent vagy semmit" álláspont. Matematikai programozás nélkül is meg tudjuk állapítani, hogy mely munkaerő-kategóriák helyettesítésére és melyek fokozott igénybevételére célszerű orientálni és ösztönözni a gazdálkodó egységeket. Próbaszámításokkal fel tudjuk mérni több lehetséges adókulcsrendszer lehetséges kalkulációs hatásait. Ily módon már most is ki lehet dolgozni egy olyan, céljainknak megfelelő differenciált illetmény- és létszámadó-rendszert, amely talán nem lesz abszolút tökéletes, de mindenesetre sokkal jobb lesz, mint a mostani, egységes kulcs.

Felmerülhet a kérdés: mire jó a differenciált illetmény- és létszámadó az olyan vállalatoknál, amelyeknek nincs vagy csak kismértékben van lehetőségük az általuk foglalkoztatott munkaerő összetételének megváltoztatására? Hiszen ez esetben nem követhetik érdemleges *munkaerő-gazdálkodási* döntések a kapott információkat.

Erre a kérdésre így válaszolhatunk: az élőmunka-ráfordítások helyes értékelése *nemcsak* a munkaerő-gazdálkodással kapcsolatos vállalati szintű döntések alátámasztására szükséges, hanem más, például a termelés választékára vonatkozó, illetve felsőbb szintű döntésekhez is. Ha egy vállalat különösen szűkös erőforrást jelentő munkaerőket foglalkoztat, s emiatt nagyobbak az illetmény- és létszámadóterhei, akkor ez megnöveli önköltségét, s — *a vállalati önköltségtől függetlenített árképzés esetén* — csökkenti nyereségét. Ily módon — egy az árrendszer közvetítette információkra támaszkodó döntési rendszerben — rosszabb beruházásgazdaságossági és exportgazdaságossági pozícióba jut, mint egy olyan vállalat, amelyik minden egyéb szempontból azonos feltételekkel termel, csak éppen bővebben rendelkezésre álló (tehát a népgazdaság szempontjából olcsóbban értékelt), s ezért kevésbé megadóztatott munkaerőt foglalkoztat. (Az utóbbi vállalat pedig — értelemszerűen — jobb pozícióba kerül.)

Ez teljesen helyesen lenne így. A „fokozott terhek", amelyek viselésére az első vállalat kényszerül, előmozdíthatja a beruházási és a folyó választéki döntések olyan irányú alakulását, hogy azok végeredményben munkaerő-gazdálkodási szempontból is a leginkább ésszerűek legyenek.*

Ami a létszám- és az illetményadó *átlagos* kulcsának nagyságát illeti, ez azon múlik, hogy a többi tisztajövedelem-elvonási csatorna célszerű igénybevétele után mennyi elvonható tiszta jövedelem marad meg ezen adónemek számára. Az árarányok és az ezekre támaszkodó gazdasági döntések szempontjából ugyanis — mint már említettem — közömbös, hogy az illetményadó és a létszámadó *átlagos* szintje alacsonyabb vagy magasabb. A létszám- és az illetményadó egymás közti arányait aszerint célszerű megválasztani, hogy adott területen és időszakban mely feladatok vannak előtérben. Ha például egy gazdasági körzetben (iparágban, vállalatban) a létszám erőteljes csökkentése, illetve — a termelés bővítése esetén — a létszámnövelés minimalizálása a cél, s ezt a célt az átlagbérek megfelelő növelésével is előmozdíthatjuk, akkor az élőmunka-felhasználással kapcsolatos jövedelemelvonás súlypontját a létszámadóra célszerű helyezni.

* *Ebből a szempontból* közömbös, hogy a szóban forgó döntéseket vállalati vagy felsőbb szinten hozzák-e meg. Az élőmunka-ráfordításokhoz kapcsolódó, ésszerűen differenciált adóterhek helyes információkat közvetítenek, ésszerű döntésekre orientálnak, akárki hozza is a döntéseket.

Itt jegyzem meg, hogy elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt sorakoztathatók fel érvek az illetményadó, a 3 százalékos nyugdíjjárulék és az SZTK-járulék összevonása mellett.* A társadalombiztosítási szolgáltatások gyakorlatilag már ma is a költségvetésből finanszírozott közvetett juttatások, a munkáltatók által fizetett járulék pedig tisztajövedelem-elvonás jellegével bírnak. Az illetményadó, a nyugdíjjárulék és az SZTK-járulék összevonása ezért semmiféle komolyan mérlegelendő hátránnyal nem járna. Előnye lenne viszont, hogy nagyobb lehetőség nyílna az új, egyesített illetményadó differenciálására, anélkül, hogy a negatív adókulcs (állami bértámogatás) eszközéhez kelljen nyúlni, s emellett bizonyos adminisztrációs egyszerűsítést is jelentene.

A létszám- és illetményadó differenciálását úgy kellene megvalósítani, hogy az adó kiszámítása és az ezzel kapcsolatos nyilvántartás ne okozzon számottevő adminisztratív munkatöbbletet. Ez ésszerű s egyben reálisan teljesíthető követelmény. Igaz, a példaként közölt adókulcstáblázat 16 tételt tartalmaz. De már *egy telephelyen* legfeljebb 4 féle illetményadókulccsal kellene dolgozni. A bérlisták munkavállalói kategóriák szerinti csoportosításával az adóalapok kimunkálása gyakorlatilag munkatöbblet nélkül végezhető. Annak nyilvántartása sem nagy feladat, hogy az egyes munkavállalók melyik adókategóriába tartoznak. Ennek ellenére, a differenciált adókulcsok alkalmazását megelőzően gondosan fel kell mérni a vele járó adminisztratív feladatokat és a döntés meghozatalakor mérlegelni kell az esetleges adminisztratív többletmunkát is.

A várható ösztönzés

Az élőmunka-felhasználáshoz kapcsolódó adóterhek differenciálásától azt várjuk, hogy érezhetően befolyásolja a megfelelő gazdálkodási döntéseket. Vajon reális-e ez a várakozás? Nézzük először a Budapest-vidék megkülönböztetést.

A korábban közölt, példaszerűen felvetett kulcsokat tartalmazó táblázat szerint a Budapesten foglalkoztatott átlagos képzettségű férfi munkavállalók bére után 25 százalék illetményadót kellene fizetni, míg a IV. övezetbe sorolt, különösen gyorsan fejleszteni kívánt helységekben csak 10 százalékot. Ez 15 százalékos különbség, amely már jelentős, érezhető költségelőnyt adna a IV. övezetben üzemelő vállalatoknak (vállalati részlegeknek). A költségelőny önköltségen belüli súlya természetesen azon is múlik, hogy mekkora valamely termelőegység költségstruktúráján belül a bérhányad.

Az állami iparban jelenleg a termelési érték 10 százaléka körül mozog a munkabérhányad. Ezzel az *átlagos* bérhányaddal számolva, az illetményadó differenciálásából a vidéki telephely javára mutatkozó költségelőny elérné a termelési érték 1,5 százalékát. Mérlegelni kell azt is, hogy a vidéki ipartelepítés — munkaerő-gazdálkodási szempontból — főleg akkor hatékony, ha viszonylag sok munkaerőt köt le, s ezzel egyrészt jelentősen hozzájárul a helyi foglalkoztatottság növeléséhez, másrészt jelentősen tehermentesíti a budapesti munkaerőpiacot.

Jogos igény tehát a vidéki ipartelepítés olyan irányítása, hogy az

* Ez esetben célszerű lenne a béreket és fizetéseket „nettósítani" (a 3 százalékos adó megszüntetésével egyidejűleg 3 százalékkal csökkenteni).

újonnan létesülő vidéki telephelyeken a bérhányad — korszerű technológia és munkaszervezés és ennek megfelelően magas munkatermelékenység mellett is — haladja meg az országos átlagot. Más szóval, egyéb szempontok kellő figyelembevételéve mellett törekedni kell arra is, hogy azokra a területekre, ahol még vannak munkaerő-tartalékok, lehetőleg az átlagosnál több munkaerőt igénylő ipart telepítsünk. Ezzel természetesen az is együttjárna, hogy azokon a területeken, ahol a munkaerőtartalékok már kimerültek, az ipar munkaigényessége az átlagos alá süllyedne.

Munkaigényes termelés esetén viszont a differenciált illetményadókulcsokból fakadó költségelőny — a bérhányadtól függően — elérhetné a 3—4 százalékot is. Hogy e költségcsökkentési lehetőség számottevő ösztönzést jelentene, kiviláglik abból, hogy az állami ipar költségszintje 1961-ben 2,2 százalékkal, 1962-ben 1,4 százalékkal csökkent, 1963-ban 0,1 százalékkal emelkedett, az 1964. évi költségszintcsökkenés 0,4 százalék, az 1965. évi terv pedig 0,6 százalékos csökkenést irányoz elő. Ez az átlagos költségszintcsökkentési feladat mintegy negyede annak a költségelőnynek, amely egy vidéki telephelyen jelentkezik — illetményadó-kedvezmény formájában — a budapestivel szemben, ha a bérhányad pl. 16 százalékos. Az illetményadó differenciálása tehát jelentékeny költségkülönbözetet idézhet elő attól függően, hogy a termelés „olcsóbb" vagy „drágább" munkaerővel folyik-e.

Az, hogy az illetményadó- (és létszámadó-) kulcsok differenciálásától várt ösztönző hatás kellően érvényesül-e, természetesen nagymértékben azon is múlik, sikerül-e előbbre jutni abban az irányban, hogy az árképzés alapja *ne a vállalati önköltség,* hanem a *társadalmilag szükséges* munkaráfordítás legyen. Ha ugyanis az árak kalkulálásakor automatikusan érvényesíteni lehet a ténylegesen felmerülő költségeket, akkor nincs különösebb jelentősége annak, hogy a munkabérköltségekre rakódó közterhek hogyan változnak. Más azonban a helyzet, ha az árképzés alapja *nem a helyi önköltség,* hanem *a)* rokoncikkek vonatkozásában a műszaki használhatósági árparaméterek, *b)* több vállalat által gyártott cikkeknél az iparági átlagos önköltség, *c)* exportra szánt, illetve importhelyettesítő cikkeknél a devizaárból egységes árfolyammal származtatott ár. A differenciált létszám- és illetményadó nyomán bekövetkező költségkülönbözetek egyik esetben sem tükröződnének automatikusan az árképzésben, hanem a nyereség megfelelő — a népgazdaság érdekeit helyesen tükröző — szóródásához vezetnének. A nyereség szóródása pedig legtöbb esetben éppen azokat a vállalati reakciókat váltaná ki, amelyeket a differenciált adóztatással el kívánunk érni.

A javasolt módszerek korlátai

A differenciált illetmény- és létszámadó megfelelő gondossággal felépített és rugalmasan működtetett rendszerétől véleményem szerint jogosan várhatjuk, hogy megkönnyítse, előmozdítsa a népgazdasági szempontból előnyös vállalati döntések meghozatalát. De persze hiba volna, ha várakozásainkat eltúloznánk. Ahhoz, hogy egy új mechanizmus hatni kezdjen, először be kell hogy hatoljon az érdekeltek tudatába, ami időt kíván. S ha ez már meg is történt és az érintettek az új mechanizmus közvetítette információk és érdekeltségi hatások figye-

lembevételével cselekszenek is, gazdasági döntéseik következményei csak bizonyos idő után mutatkoznak meg. Számolni kell továbbá azzal is, hogy a vállalatok döntési lehetőségei korlátozottak, s a mechanizmusból fakadó ösztönző hatás csak e korlátok között érvényesülhet.

Éppen ezért, a differenciált létszám- és illetményadótól nem várhatjuk, hogy egymagukban megoldják akár a vidéki ipartelepítés ütemének meggyorsítását, akár a nők foglalkoztatása körüli vagy a munkatermelékenység gyorsabb növelésével kapcsolatos problémákat. Ehhez sok más tervszerű beruházási, kiképzési stb. intézkedés is szükséges. A vázolt adóztatási rendszer csak egy lehet az összefüggő intézkedések sorában. Lehetséges hatását azonban — ha korlátait el is ismerjük — kár volna lebecsülni, mert ösztönző hatásával jelentősen *hozzájárulhat* a termelékenység növelésével, a vidéki ipartelepítéssel, a nők és a csökkent munkaképességűek foglalkoztatásával, a magasan kvalifikált munkaerők iránti igényekkel stb. kapcsolatos *vállalati szemlélet* fokozatos javulásához, a vállalati és a népgazdasági érdekek összhangbahozatalához.

A munkásszállítással kapcsolatos költségek értékelése

A differenciált létszám- és illetményadó előzőekben vázolt rendszerének végeredményben az a célja, hogy a munkaerő igénybevételével kapcsolatos népgazdasági ráfordításokról, továbbá a szűkös munkaerő kíméléséhez és a bővebben rendelkezésre álló munkaerővel való helyettesítéséhez fűződő népgazdasági érdekekről megfelelő (a bérek útján kapottakat kiegészítő) információkat juttassunk el a munkaerő-felhasználásra vonatkozó döntéseket hozó gazdasági egységekhez, s egyúttal érdekeltté is tegyük őket ezeknek az információknak a megszívlelésében.

A munkaerő igénybevételével járó népgazdasági ráfordítások közt van azonban egy olyan költségcsoport, amelyről sem a bérek, sem az illetményadó vagy a létszámadó nem adhat kielégítő információt. Ez a költségcsoport: a munkába és munkából való (foglalkozási) utazásokkal kapcsolatos személyszállítási költségek, pontosabban az e költségekből az állam által viselt rész.

Jelenlegi, erősen szubvencionált menetdíjrendszerünkben a termeléssel összefüggő személyszállítás kapcsán az államra háruló költségterhek nem jutnak el a termelő egységekhez. Így a vállalati kalkulációk sem tükrözik reálisan az igénybevett szállítási teljesítményekkel kapcsolatos objektíve felmerülő társadalmi ráfordításokat. Ez a körülmény a vállalatok egyik csoportját indokolatlanul hátrányos helyzetbe hozza a másik, indokolatlanul privilegizált csoporttal szemben. Például a budapesti ipar összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben veszi igénybe (a sok ingázó miatt) a munkásszállításhoz a vasútnak, a MÁVAUT-nak és a budapesti helyi közlekedésnek nyújtott állami szubvenciót, mint a vidéki ipar. Ez *is* előmozdította, hogy a budapesti ingázás méretei az utóbbi években oly nagy mértékben növekedtek.* Ter-

* Az 1960. január 1-i felmérés adatai szerint az összes ipari és építőipari keresők 35 százaléka lakott Budapesten, de 43 százalékuk dolgozott a fővárosban. Az ingázás gyors növekedését mutatja, hogy 1949 és 1960 között a naponta bejáró keresők aránya Budapesten több mint megkétszereződött — számuk elérte a 140 ezret. Jelenleg — becslések szerint — a budapesti keresők mintegy 17—18 százaléka, több mint 160—170 ezer ember bejáró ingázó.

mészetesen, ingázás a vidéki telephelyű vállalatok irányában is van, de ennek sugara általában jóval kisebb, mint Budapest esetében. Ezenkívül, az ésszerűen telepített új vidéki telephely helyét és méretét úgy választják meg, hogy az új üzem ne idézzen elő nagyarányú (sok emberre kiterjedő és nagysugarú) inga-vándorforgalmat.

Mindezek alapján felmerül a kérdés: nem volna-e helyes megszüntetni a kedvezményes munkásszállítási díjtételek formájában a sok ingázót foglalkoztató (elsősorban budapesti) gazdasági egységeknek nyújtott állami szubvenciót? Természetesen nem gondolok arra, hogy az eddig adott kedvezményeket a bejáró dolgozóktól vonják meg. A célszerű megoldás: *fizessék ezután a bejáró dolgozók menetdíjkedvezményét a munkáltatók.*

Egy ilyen intézkedés azt jelentené: az ingázással járó (s a menetdíjakból meg nem térülő) költségek terhét azok viselnék, akiknek módjukban is áll tenni valamit e költségek csökkentésére. Az utazási költség-hozzájárulás ugyanis csökkenthető

— a munkahelynek a munkaerők zömének lakóhelyén, illetve annak közelében való telepítésével,

— a munkaerőnek a munkahely közelébe való telepítése útján,

— azáltal, hogy a munkásfelvételek alkalmával előnyben részesítik a helybeli lakosokat.

Ha a munkásutaztatás menetdíjkedvezménye a foglalkoztató vállalatot terheli, e három módszer bármelyike közvetlen megtakarítást eredményez a vállalatnál. Ha viszont e költségeket az állam központi forrásból — jelenleg a közlekedési vállalatoknak adott dotáció útján — fedezi, akkor egyikféle intézkedés sem von maga után vállalati szinten érzékelhető megtakarítást; akkor a vállalatoknak — legalábbis költségszempontból — közömbös, milyen távolságról járnak be munkavállalóik. Így semmi sem készteti a vállalatokat az ilyen költségek csökkentésére. Nyomban megváltozik azonban a helyzet, ha a vállalatok viselik ezeket a költségeket. Ebben az esetben ugyanis náluk jelentkeznek a szállítási költségterhek csökkentésére irányuló intézkedések eredményei. E megtakarítások egyúttal megtérülési forrást is jelentenének a megfelelő intézkedések költségeire.

★

A javasolt intézkedések (differenciált illetmény- és létszámadó alkalmazása, valamint a munkásmenetdíj-kedvezmények ráterhelése a munkáltatókra) számottevő változásokat idéznének elő a vállalati költségstruktúrákban. Vállalati szinten is megtakarításként jelentkeznének a népgazdasági szempontból előnyös költségcsökkentő intézkedések hatásai. Azon, hogy mekkora tartalékok mennyi idő alatt tárhatók fel, ha ezeket az intézkedéseket (sok mással együtt) megvalósítjuk, természetesen lehet vitatkozni. De nem kétséges, hogy ilyen tartalékok vannak és nem is jelentéktelenek. Kár lenne róluk lemondani.

VÁGÓ JÁNOS:

A vállalati közvetett létszám csökkentésének lehetőségei

Az iparvállalati élőmunka-termelékenységi mutató alakulása az egyes tényezőcsoportok hatását gyűjtő termelékenységi részmutató változására vezethető vissza. Ilyen mutató: a munkaigényességi mutató (például az 1000 Ft termelési érték átlagos normaóra-szükséglete), a közvetlen termelő létszám átlagos teljesítményszázaléka (a teljesített normaórák és a teljesített közvetlen órák arányszáma), a közvetlen-közvetett óra- és létszámarány, valamint a dolgozó létszám és az állományi létszám viszonya. Az élőmunka-termelékenységi mutató a munkaigényesség fordított arányú, a többi részmutató egyenesarányú függvénye.

A *munkaigényességi* mutató általában csak jelentősebb műszaki fejlesztéssel, nagyobb beruházásokkal csökkenthető. Az 1000 Ft termeléshez szükséges normaóra-mennyiségnek a normák rendezésével történő leszorítására a lehetőségek korlátozottak.

Az *átlagos teljesítményszázalék* emelésének minőségi, szervezési, anyagellátási és bérezési korlátai vannak. A munkaintenzitás minden határon túl való növelése egyébként is összeegyeztethetetlen társadalmi-gazdasági rendszerünkkel. Így a munkatermelékenységnek az átlagos teljesítményszázalék emelésével történő javítása szintén eléggé korlátozott.

A *dolgozó és az állományi létszám viszonya* a munkafegyelem javításával, a betegség miatt kieső napok számának csökkentésével javítható, de a fizetett rendes és rendkívüli szabadságok növekvő tendenciája miatt lényeges változás nem várható.

Jelentős termelékenységi tartalékok vannak jelenleg a *közvetlen-közvetett létszámarány* javításában. Emelkedik a vállalati termelékenységi mutató — egyéb részmutatók változatlansága esetén is —, ha magasabb lesz a közvetlen termelő létszámnak az összlétszámon belüli aránya. Közvetlen termelő munkásnak nevezzük általában az olyan munkást, aki az egyes gyártmányokra közvetlenül elszámolható tevékenységet végez. Közvetett munkás az, akinek tevékenysége az üzemi, illetve vállalati általános költséget terheli és a többi közvetett költséggel együtt bizonyos vetítési módszerekkel kerül bele az egyes gyártmányok utókalkulált önköltségébe.

Amennyiben a vállalatban nem történik lényeges műszaki állapotváltozás — technológiai vagy gyártmányfejlesztési módosulás —, akkor általános tendencia a közvetett létszám viszonylagos csökkenése. A gyártástechnológia változása, a gyártmányösszetétel módosulása szükségessé teheti a közvetett létszám viszonylagos növelését, de miután ez az átcsoportosulás lezajlott, ismét sor kerül a közvetlen létszámarány javítá-

sára. Mind a termelékenységi előirányzat, mind pedig a vállalati nyereségérdekeltség így befolyásolja a vállalati szervezést.

Hazánkban időszerű feladattá vált a vállalaton belüli munkaerőtartalékok mozgósítása, *és e tartalékok nagy része a közvetett létszámon belül van.* Nálunk és több szocialista országban a közvetett létszám igen magas.

Erre utalnak azok a nemzetközi összehasonlítások, amelyek a termelékenységi színvonal tekintetében folynak. A viszonylagos elmaradásban számottevő szerepe van a közvetve termelő dolgozók magas arányának. A fejlett kapitalista országokban az arány sokkal kedvezőbb. Az Egyesült Államokban a közvetve termelő dolgozók aránya — megközelítő, összehasonlíthatóvá tett adatok szerint — a munkáslétszám 20—25 százaléka. Más, fejlett kapitalista országokban ez az arány 25—30 százalék. A Szovjetunióban a következő ötéves terv végére a jelenlegi mintegy 40 százalékos arányt 25—30 százalékra tervezik csökkenteni. Az NDK-ban és Csehszlovákiában szintén komoly erőfeszítések és eredmények vannak.

A fejlett kapitalista országok adatainak a hazai létszámarányokkal való párhuzamba állítását a technológiai, gyártmányszervezési különbségekre hivatkozva sokan megengedhetetlennek tartják. Kétségtelen, hogy szerepe van a technológiai színvonalnak, a racionálisabb gyártásszervezésnek. Az arányok szembeállítása mégsem célszerűtlen. Persze nem az a cél, hogy bizonyos fejlődési fokot átugorva, a magyar gépiparral szemben például azt a követelményt támasszuk, hogy a jelenlegi, mintegy 45 százalékos arány helyett néhány éven belül 30 százalékost érjen el. A technológiai eltérések mellett még meglevő különbségek lehetséges okait kell elemeznünk és a kedvezőbb arány elérésének módjait keresnünk.

A fejlődés módjának meghatározásánál a gyártástechnológia várható színvonalát és a foglalkoztatott létszám összetételét kell vizsgálni. Ugyanis a közvetve termelő létszám nagymértékben a gyártástechnológia korszerűségétől függ. A gyártástechnológia színvonalát, illetve annak fejlesztését a gépiparban is elsősorban a népgazdaság teherbíróképessége határozza meg. Mivel a népgazdaság erőforrásai korlátozottak, a gyártástechnológiában ugrásszerű minőségi változás nem tapasztalható, s a következő években is mérsékelt fejlődés várható.

A közvetlen-közvetett létszámarányt meghatározza a gyártmányok közvetlen és közvetett munkaigényessége, ezen belül a közvetlen és közvetett tevékenységek technikai felszereltsége, szervezettsége. Nyilvánvalóan sok anyagmozgatóra van szükség akkor, ha a vállalaton belüli szállítás nincs gépesítve és a szállítási utak nincsenek ésszerűen lerövidítve. De ez csupán a kérdés egyik oldala. Adott technikai felszereltség, műszaki szervezettség mellett kialakul egy ehhez tartozó létszámarány. Vajon a tényleges ekkora? Nem, hanem rosszabb. Vállalataink — így az általam vizsgált vas- és fémipari vállalatok — magasabb közvetett létszámot alkalmaznak, mint amilyen az adott felszereltségi, szervezettségi szinten objektíve szükséges.

Itt egy sajátos, nehezen leépíthető létszámfeleslegről van szó, amelyiknek szükségessége műszakilag nem indokolható. Ennek a létszámfeleslegnek a megszüntetése nem is történhet a technikai felszereltség

javításával, a közvetett munkák vállalaton belüli jobb megszervezésével, hiszen léte nem ezekre, hanem főképp vállalaton kívüli, általánosabb társadalmi, szociális okokra vezethető vissza. Ez a sajátos létszámfelesleg két fő csoportba sorolható:

a) A vállalati állományban levő dolgozók, akik egészségi állapotuk miatt *csökkent munkaképességűek,* és az adott munkaterületeken megfelelő eredményességgel dolgozni nem tudnak. Ide sorolandók azok az egyébként egészségileg teljesértékű munkavállalók is, akik viszont hiányos szakmai felkészültségük miatt a jelenlegi munkakörük által megkívánt követelményeknek nem tudnak eleget tenni.

b) Az a sok, munkaidő alatt is végzett — egyébként társadalmilag hasznos és szükséges — legkülönbözőbb *„társadalmi" tevékenység,* amelynek száma, mértéke és lebonyolítási formája ma már a termelőmunka hatékonysága, a munkafegyelem szempontjából is káros. (Sport, a legkülönbözőbb kulturális tevékenység, közönségszervezés, vöröskereszt, mezőgazdaság megsegítése címén történő elfoglaltságok, totólottó árusítás, bélyeggyűjtés stb.).

Mindinkább szokásossá és gyakoribbá válnak azok az államigazgatási tevékenységek is, amelyeknek jellege, az előbbiekhez hasonlóan, elsősorban a termelőmunkában részt vevő dolgozók részéről munkaidőn kívüli ráfordítást kívánna, de munkaidő alatt is végzik (városi és megyei tanácsülések, állandó bizottságok, légó, önkéntes rendőrök stb.).

Amellett, hogy az élő munkával való takarékosságra irányuló ösztönzés nem kielégítő, azt az elvet, hogy a szocialista társadalomban minden munkaképes dolgozónak munkát kell adni, gyakran olyan társadalmilag gazdaságtalan módon érvényesítettük, hogy a munkára jelentkezők vagy munkaképes korban levők a vállalatok állományába kerültek akkor is, ha gazdaságos foglalkoztatásuk nem volt előkészítve. *Ezek a dolgozók elsősorban az úgynevezett közvetve termelő vállalati létszámot növelték.*

Meglehetősen demoralizáló, ha valaki azért nem dolgozik, mert elfogyott a munka vagy az anyag, tehát rossz a munkaszervezés. De ennél sokkal inkább destruál, ha ugyanazokat a személyeket sorozatosan nem termelő tevékenységgel elfoglalva látják. Hogyan lehet megkívánni a munkafegyelmi intézkedések szigorú betartását, a munkaidő teljes kihasználását, az öntudaton alapuló szorgalmat a termelő munkában, amikor néhány ember mindenki szeme láttára nem termelő tevékenységgel tölti idejét, pedig termelő létszámban van. Nehéz ilyenkor valakit is — különösen nagyobb gyárban — figyelmeztetni, felelősségre vonni, miért nem dolgozik, miért járkál és beszélget. Nem lehet ugyanis tudni, hogy azért nem dolgozik, mert nem tudnak neki egészségi állapotának, alkalmasságának megfelelő munkát adni, vagy éppen valamilyen „társadalmi" munka elvégzését bízták rá munkaidő alatt. A dolgozók természetes igazságérzete azt diktálja, hogy egy szabály vagy mindenkire vonatkozik, vagy senkire sem. Nem kötelesek tudni, hogy az a villanyszerelő vagy lakatos most miért nem szerel vagy javít: „lóg" vagy más munkát bíztak rá. Ilyen körülmények között az üzem- és művezetőktől, a vállalati műszaki és adminisztratív vezetőktől nehezen várható el, hogy a munkafegyelem megsértőivel szemben határozottan és következetesen járjanak el.

Egy megoldás látszik csak alkalmasnak e visszásság radikális megszüntetésére: a termelő létszámba állított, de nem termelő dolgozókat, illetve a munkaidő alatt végzett nem gazdasági tevékenységeket „vállalaton kívül" helyezni. Az ilyen törekvések az utóbbi időkben erősödnek. Mivel azonban a vállalat hatáskörében nehezen érvényesíthetők, gyakorlati eredmények — általánosan alkalmazható megoldási módok híján — nincsenek.

A vállalaton belüli szükségletet szem előtt tartó létszámgazdálkodás előkészítésének lehet tekinteni az úgynevezett nem normázott fizikai munkák, egyes adminisztratív és műszaki feladatok elvégzéséhez szükséges létszám mértékét meghatározó normatívák kidolgozására irányuló kezdeményezéseket.

Amellett, hogy a széles körben alkalmazható létszámnormák kidolgozása hosszantartó, bonyolult feladat, több negatív tényező érvényesülésével is számolni kell. (Túlzott biztonságtechnikai és munkavédelmi előírások, időszakos munkacsúcsok stb.) De tételezzük fel, hogy nagyszámú, széles körben alkalmazható normatívát sikerül kidolgozni. Ezek hatékony alkalmazását sok esetben megnehezítenék az érintett munkaterületeken állományban levő, de a feladat ellátásához nem szükséges (csökkent munkaképességű, szociális indokok alapján foglalkoztatott) dolgozók. Ha továbbra sem teremtjük meg a lehetőséget, hogy a vállalatok feladatához nem tartozó tevékenységek (vagy nem szükséges munkaerők) a humanitás szem előtt tartásával vállalaton kívül kerüljenek, a kidolgozandó létszámnormák fellazulnak, vagy a felesleges létszám olyan munkaterületekre csoportosulhat át, amelyekre normatívát kidolgozni nem lehet. Az ilyen dolgozók foglalkoztatását (esetleg átmeneti ellátását) vállalaton kívül, vagy vállalati eszközöktől függetlenül kellene tehát lehetővé tenni.

A létszámnormák széleskörű eredményes alkalmazásának, a vállalaton belüli normális munkaerő-gazdálkodásnak feltétele: „megszabadítani" a vállalatokat mindazon terhektől (a hozzátartozó eszközök elvonásával), amelyek gazdasági feladataikat nem képezik.

A munkaerőhelyzet néhány jellemző vonásából következtetve lényegében a munkaerő-szükséglet és a teljes foglalkoztatottságra irányuló törekvések közötti ellentmondásról van szó. Ennek a következtetésnek általában nem mond ellent az az ismert és elfogadott megállapítás, hogy nálunk — egyes munkaképes kategóriákat vagy körzeteket kivéve — munkaerőhiány van. A munkaerő a számára kedvezőbb, könnyebb, tisztább, telepített, ugyanakkor megfelelő jövedelmet nyújtó munkahelyek felé áramlik. Így a népgazdaság — azon belül az ipar — számottevő részén az említett ellentmondás kiéleződött. Egyes iparágak (vállalatok) a szükségesnél nagyobb mértékben telítettek, míg más iparágakban (vállalatoknál) munkaerőhiány van. A foglalkoztatásban megnyilvánuló humanitás így sokszor a társadalmi érdek rovására érvényesül.

Feladat többek között olyan intézkedések előkészítése, amelyek az iparvállalatok állományában levő csökkent munkaképességű (nem megfelelő képzettségű) vagy gazdaságosan nem alkalmazható dolgozók vállalaton kívüli foglalkoztatását lehetővé teszik.

A csökkent munkaképességű dolgozók foglalkoztatása

Az elmúlt években — legutóbb az 1965. évi tervtárgyalások során — több ízben felmerült egyes vas- és fémipari vállalatok *bedolgozói* hálózatának kiépítése. Ennek gyakorlati megvalósítása viszont az adott és várható munkaerőhelyzettel összefüggésben határozható el. Az 1965. évi viszonylag alacsony termelésnövekedéshez szükségesnek ítélt létszám — a hiányszakmákat kivéve — általában biztosítható lesz. Esetleg néhány, budapesti vagy az átlagosnál lényegesen nagyobb termelésnövekedéssel bíró vállalatnál várhatók létszámproblémák.

A III. ötéves tervben — főleg annak első éveiben — tervezett termelés-, illetve termelékenységnövekedés következtében az 1965. évihez hasonló munkaerő-gazdálkodási feladatok várhatók. Ennek jellemzője — viszonylag alacsony létszámnövekedés mellett — a végző ipari tanulók tervlétszámon belüli munkába állítása, az alkalmazotti létszám viszonylag kismértékű növekedése, ezen belül az adminisztratív létszám csökkentésével egyidőben a végző közép- és felsőfokú képesítésűek terven felüli foglalkoztatása.

A vas- és fémipar 1965. évi, illetve távlati munkaerőhelyzetének ilyen megítélése ellenére szükséges a bedolgozói foglalkoztatási forma megvalósítását napirendre tűzni. A viszonylagos létszámellátottságot tekintve természetesen nem további, külső munkavállalók bekapcsolására, hanem a bennlevő úgynevezett *csökkent munkaképességű vagy gazdaságosan nem foglalkoztatott dolgozók egy részének vállalaton kívüli, bedolgozóként történő alkalmazására kell törekedni.* Tehát a gépipar nem a szövetkezeti és helyiiparban már alkalmazott gyakorlatot — vagyis a termelési feladatoktól függően külső, vállalati állományban még nem levő dolgozók munkával való ellátását — kell követni, hanem *a vállalat állományában levő, nem teljes értékű dolgozók gazdaságosabb foglalkoztatási módját kell létrehozni.*

Vizsgáljuk meg, hogy a foglalkoztatás ilyen módja mellett, illetve ellen milyen érvek hozhatók fel a népgazdaság, a vállalat és a dolgozó szempontjából.

1. A népgazdaság szempontjából:

A III. ötéves tervben előírt termelésnövekedés egy részét az állóalapok (épület, munkahely, szociális létesítmények stb.) bővítése nélkül lehetne biztosítani. A viszonylag alacsony termelékenységi színvonalat részben a magas közvetett létszámarány — amely a csökkent munkaképességű dolgozók zömét is magában foglalja —, illetve az általuk végzett munka nem kielégítő hatékonysága okozza. A javasolt módon történő foglalkoztatás esetén az eddig közvetve termelő munkavállalók közvetlen termelővé minősülnének, a felhasznált munka hatékonyabbá, a termék előállítása társadalmilag gazdaságosabbá válna.

— Az 1965. évi, de a következő évek feszített létszámterveinek várható hatása részben az is lesz — mint ahogy ilyen törekvések jelenleg is tapasztalhatók —, hogy a vállalatok a feladatok teljesítéséhez teljes értékű dolgozókat kívánnak állományban tartani. Tehát a vállalatok által nélkülözhető csökkent munkaképességű dolgozók foglalkoztatási módját létre kell hozni.

— A foglalkoztatásnak ez a módja gazdaságosabb megoldás, mint a kényszernyugdíjazás. Ebben az esetben ugyanis nem növekednek a népgazdasági nyugdíjterhek, hanem a tervekben számításba vett béralap egy része kerül felhasználásra.

— Igaz, hogy a javaslat „csak" a csökkent munkaképességű dolgozók egy részének gazdaságosabb foglalkoztatási formáját kísérli meg létrehozni, de így kialakul a gépiparban is egy olyan foglalkoztatási forma, amely később a növekvő munkaerőigény kielégítését, vagy népgazdasági foglalkoztatási problémák enyhítését külső munkavállalók bedolgoztatása útján gazdaságosabb módon teszi lehetővé (például háztartásbeli nők otthoni foglalkoztatása).

— Ha nem is nagy mértékben, de enyhülhet a közlekedés jelenlegi túlzsúfoltsága, azzal, hogy többezer fő napi munkába utazása fölöslegessé válna, főleg a bedolgozókat foglalkoztató vállalatok körzetében.

2. A vállalat szempontjából:

— A munkavállalók egy részének bedolgozóként történő foglalkoztatása — rezsiköltségekben, közvetett juttatásokban, eszközlekötésben, béralapban stb. várható megtakarítás, illetve ezen eszközök hatékonyabb felhasználása — a vállalatok jövedelmezőségét kedvezően befolyásolná.

— A vállalatok létszámösszetétele kedvezőbb lenne és egy sor fegyelemlazító körülmény megszűnne. Bedolgozás révén az eddig „közvetve" termelő munkás közvetlen termelővé minősülne. Az egyszerű munkákon eddig foglalkoztatott teljesértékű munkavállalók egy része — mivel ezt a munkát a bedolgozó munkavállalók elvégzik — nagyobb erőkifejtést igénylő vagy bonyolultabb munka elvégzésére lenne átcsoportosítható. Végső soron ennek a foglalkoztatási formának a kifejlesztése során egészséges vállalaton belüli munkaerő-átcsoportosításra is sor kerülhetne.

— A Munka Törvénykönyv közelmúltban történt módosítása a munkaviszony vállalat részéről történő megszüntetését úgynevezett létszámfelesleg esetén is lehetővé teszi. A vállalat állományában levő csökkent munkaképességű dolgozók iránt megnyilvánuló humanitás — helyesen — még mindig erősebb, mint a jogszabály adta lehetőség. A bedolgozásos megoldással létrejön egy olyan foglalkoztatási forma, amely a humanitást és a gazdaságosabb foglalkoztatást összeegyezteti.

— Újabb feladatot jelent viszont a vállalatnál a tárgyalt munkáltatási rendszer megszervezése. Ilyen feladat az érintett dolgozók meggyőzése, betanítása, az anyagkiadás megszervezése, egyszerű szerszámok készítése, termékek ki- és visszaszállítása, mennyiség és minőség szerinti átvétel, gyártási program időbeli összehangolása, bizonylati, számviteli rendszer kiépítése, munkaviszony szabályozása stb.

— A gyakorlati megvalósítás ellen hat, hogy nehéz ezeknek a dolgozóknak a folyamatos (nekik megfelelő) munkával való ellátása. Másrészt termelési bizonytalanságot jelent az esetleg nem időben, nem megfelelő minőségben és mennyiségben végzett munka, illetve a munkadarabok visszaszállítása.

3. A dolgozó szempontjából:

— Amellett, hogy a probléma ilyen megoldása számos munkajogi és egyéb kérdés rendezését kívánja, előreláthatólag nem fog az érintett dolgozók merev ellenállásába ütközni. Különösen akkor, ha a közvetlen és közvetett juttatások biztosításánál — később részletezett — megkülönböztetett eljárást is alkalmaznának (például az üzemi baleset következtében megrokkantakkal, foglalkozási betegségben szenvedőkkel szemben).

— Kedvező irányban hat a kötetlen munkaidő lehetősége, a napi közlekedés szükségtelensége. A család (háztartás) ellátásának, a gyermekek nevelésének nagyobb lehetősége nem lebecsülendő előny.

— Olyan pszichológiai hatás érvényesülne, hogy az érintett dolgozó a társadalom részére ismét hasznos munkát tud végezni.

— Azzal az ösztönző hatással is számolni lehet, hogy a dolgozót más, egészségi állapotának inkább megfelelő, gépiparon kívüli munkaterületek felé — ahol esetleg teljesértékű munkavállalóként foglalkoztatható — irányítja. Ezen lehetőség érvényesülését a munkaviszony szabályozásakor elő kell segíteni.

— A dolgozó szempontjából kedvezőtlen a jelenleginél esetleg kisebb mértékű közvetlen és közvetett juttatás.

Néhány gépipari vállalatnál már ma is foglalkoztatnak bedolgozókat. Ez azonban nem a tárgyalt probléma megoldását szolgálja. Téli időszakban például egyes vállalatok az általuk patronált termelőszövetkezetek dolgozóinak foglalkoztatásához nyújtanak segítséget, ami azonban csak a vállalaton belüli foglalkoztatási problémák megoldása után, másodsorban célszerű. Néha kisipari (kézműipari) egységek részére adnak megrendeléseket. Ha a vállalat állományában levő, de a vállalaton belül átmenetileg termelőmunkában részt venni nem tudó dolgozókat foglalkoztatnak is, ez sem a tárgyalt cél érdekében történik.

A bedolgozói hálózatot a gépiparban — főleg az első lépcsőben — elsősorban a vállalatok állományában levő csökkent munkaképességű dolgozók vállalaton kívüli foglalkoztatására volna célszerű létrehozni.

Ezt a folyamatot ott lehet megindítani, ahol a vállalat profiljából adódóan különösebb szakképzettséget nem igénylő, egyszerű szerszámmal vagy anélkül elvégezhető alkatrész-előállítási vagy könnyen betanítható összeszerelési munkák vannak. Ilyenek elsősorban a híradástechnikai, műszeripari, erősáramú, tömegcikkipari vállalatok. A gyártási profilból adódó lehetőségeken túl ennek a foglalkoztatási formának a létrehozása akkor célszerű, ha a kiadható termékekben

— tömeggyártás folyik,
— a tipizálás, csereszabatosság biztosítva van,
— a technológia állandósult,
— megfelelő célszerszámozás lehetséges,
— a munkavégzéshez szükséges gyakorlat viszonylag rövid idő alatt megszerezhető,
— a munkanormázás, darabbérezés, minőségi ellenőrzés és a bizonylati fegyelem megszervezhető,
— a munkadarabok ki- és beszállítása gazdaságosan végezhető.

E foglalkoztatási forma fejlettebb szakaszában lehetne a már meglevő bedolgozói hálózathoz csatlakoztatni azon vállalatok csökkent mun-

kaképességű dolgozóit, amelyeknek profilja bedolgozók foglalkoztatását nem teszi lehetővé. E tekintetben koordináló szerepet kell adni a helyi (tanácsi) munkaerő-gazdálkodási szerveknek.

Bedolgozóként foglalkoztatható munkavállalók köre

Ebbe a foglalkoztatási formába nem minden csökkent munkaképességű dolgozó vonható be. Az iparvállalatoknál vannak olyan munkakörök, amelyek betöltésére ezek a dolgozók is alkalmasak, illetve ezekben a munkakörökben teljesértékűek. Másrészt lehetnek olyan munkák, amelyeknek csökkent munkaképességű dolgozókkal való elvégeztetése gazdaságosabb is.

Meg kell állapítani azoknak a dolgozóknak a számát, akiket csökkent munkaképességük ellenére továbbra is foglalkoztat a vállalat, illetve akik mint bedolgozó munkavállalók számításba jöhetnek. Utóbbiak közé azok a *vállalat állományában* levő dolgozók sorolandók, akiket *a)* a csökkent munkaképességet megállapító orvosi bizottság jogcím (indoklás) feltüntetésével annak minősít; *b)* az illetékes vállalati vezetők hiányos képzettségük miatt az általuk betöltött munkakör ellátására alkalmatlannak nyilvánítanak és más, vállalaton belüli munkakörben gazdaságos foglalkoztatásuk nem lehetséges; *c)* életkoruk és jogfolytonos munkaviszonyuk alapján nyugdíjjogosultak; *d)* munkaképes korú nők ugyan, de gondozásra szoruló (14 éven aluli) gyermekeik miatt szociális körülményeikre való tekintettel csökkent munkaképességűnek minősíthetők.

Elsősorban azokat a munkavállalókat kell ezek közül bedolgozóként foglalkoztatni, *akiket eddig közvetve termelő (inproduktív) munkakörben alkalmaztak a vállalatok.*

Felmerülhet az a gondolat, hogy „kényszerhelyzet" (termeléscsökkenés, profilváltozás) esetén ezeket a dolgozókat a vállalatok munka nélkül hagyják. Ez bekövetkezhet különösen akkor, ha a vállalat állományába tartozó dolgozók egy része sincs munkával ellátva. A lehetőséget azonban több oldalról is mérlegelni kell, így abból a szempontból, hogy ez a foglalkoztatási forma átmeneti (kényszer-) megoldásnak tekintendő-e, vagy több éven keresztül is fenntartható. Valószínűbb az utóbbi. A magyar népgazdaságban hosszabb időszakot tekintve mind kevésbé áll rendelkezésre szabad munkaerő. Igaz, hogy a munkaerőhiány teljes munkaképességű dolgozókra vonatkoztatható, de a csökkent munkaképességű dolgozók ilyen foglalkoztatási forma keretében hiánypótlók lehetnek, munkával való ellátásuk célszerű és gazdaságos.

Természetesen előfordulhatnak olyan esetek, amikor a bedolgoztató vállalatok tervfeladatai egyik évről a másikra csökkennek. Ebben az esetben azonban nem engedhető meg az, hogy a vállalat belső foglalkoztatási problémáit a bedolgozók rovására oldja meg, akik zömében munkaképességben fogyatékos, az élet nehézségeire fokozottan reagáló, azokat nehezebben áthidaló emberek. A belső munkanélküliséget elsősorban a vállalaton belüli felesleges létszám leépítésével, áthelyezésével kell megoldani. A teljesértékű munkaerők más területeken való elhelyezése könnyebb. Nem a csökkent munkaképességű dolgozóktól való „megszabadulásról" van szó, hanem kölcsönösen elfogadható foglalkoztatási formáról.

A bedolgozói munka díjazása

A bedolgozók által végzett munka díjazása *darabbérben* történhetne. A darabbér megállapításánál a vállalatnál előírt követelmények képeznék a kiindulási alapot. Mérlegelni kell azonban — még az egyszerű munka esetében is —, hogy az otthon és a vállalatnál végzett munka feltételei között milyen „technológiai" különbségek lehetnek, a vállalatnál rendelkezésre álló segédeszközök otthon mennyiben találhatók meg.

A munka természetétől függően az *egyösszegű bérmegállapítás* is alkalmazható. Az egyösszegű bérutalványozás esetén egy-egy dolgozó részére havonta kifizethető munkabér felső határát meg kell állapítani úgy, hogy az összhangban legyen a darabbéres munkákon elérhető maximális keresettel. Egy-egy bedolgozó munkavállaló (havi, heti) keresetének behatárolása visszaélések megelőzése végett is szükséges. A bedolgozókat csoportosan (brigádokban) foglalkoztatni, munkabérüket csoportosan elszámolni nem szabad. Csak ilyen elvek szigorú és következetes alkalmazásával akadályczható meg mások (bedolgozóknak munkát végzők) rejtett bekapcsolásával elérhető irreális keresetek kialakulása. Csak a normaórákkal történő behatárolás azért nem kielégítő, mert a különböző kategóriájú munkákon elérhető kereseti színvonal más és más. Az arányos kereset és munkával való ellátás biztosítására egy-egy dolgozó részére legfeljebb havi 200 órának megfelelő munkát célszerű utalványozni. Ha a dolgozó a munkát saját tulajdonában levő munkaeszközeivel végzi, rezsitérítésként 5—10 százalék bérpótlék is fizethető.

Munkaviszony — jogviszony — kedvezmények

A vállalat és a dolgozó mint két jogi személy közötti kapcsolat meghatározásánál a következő alapelveket kell szem előtt tartani.

Az iparvállalatok bedolgozói nem állnak *munka*viszonyban az őket foglalkoztató vállalattal. Így a Munka Törvénykönyvben biztosított jogok és kötelezettségek ebben a foglalkoztatási formában általában nem érvényesíthetők. A bedolgozó munkavállalók nem élvezhetnek azonos jogokat (kötelezettségük sem azonos) a vállalaton belül szervezetten foglalkoztatott munkavállalókkal.

Az iparvállalatok állományában volt, de egy adott időpont után bedolgozóként foglalkoztatott munkavállalók jogai (kötelességei) és a munkaerő-szükséglet következtében vállalaton kívülről bekapcsolt dolgozók jogai (kötelességei) között az előbbiek javára különbséget kell tenni.

A csökkent munkaképességű dolgozók között találhatók az úgynevezett foglalkoztatási betegségben szenvedők és az üzemi baleset következtében megrokkantak. Amellett, hogy a csökkent munkaképességűek által ellátható munkakörben elsősorban ezeket a dolgozókat kell foglalkoztatni, megfontolandó, hogy ezekkel a dolgozókkal az előbbieken túl is megkülönböztetett eljárás érvényesüljön. Ilyen lehetne a munkában eltöltött idő és a jogfolytonosság figyelembevételével számított évi fizetett szabadság megadása, rendkívül indokolt esetben esetleg kisebb mértékű fizetéskiegészítés.

A bedolgozó munkavállalók és a vállalat között tehát jogviszony létesül. Így az érvényes rendeletek szerint külön munkaszerződést kell kötni. Itt kell rögzíteni a jogviszony létrejöttének, megszűnésének módját, a munkabér kifizetésének feltételeit, a társadalmi tulajdon védelmére hozott rendeletek előírásait, a munkateljesítés mértékére és feltételeire vonatkozó előírásokat. Ugyancsak a szerződésben kell rögzíteni az igénybevehető társadalmi juttatások feltételeit és mértékét.

A jogviszony szabályozásánál tekintettel kell lenni a munkával való ellátás folyamatosságára, valamint arra, hogy az érvényes jogszabály — amíg a munkavállaló magatartása, munkája a vállalatra nézve nem káros — viszonylag hosszabb időre foglalkoztatási biztonságot jelentsen. Másrészt — hátrányos következmények nélkül — lehetőséget kell adni a csökkent munkaképességű dolgozóknak arra, hogy munkaképességüknek leginkább megfelelő más, iparon kívüli munkakörben helyezkedhessenek el.

A tárgyalt foglalkoztatási formán kívül ismert még az *„otthon dolgozó”* munkáltatási forma is. Így vannak foglalkoztatva aránylag kis számban azok a szövetkezeti tagok, akik valamilyen szociális vagy egyéb rendkívüli okok miatt meghatározott időre arra rászorulnak. Ezek a dolgozók a fennálló jogszabályok szerint — amennyiben az otthon dolgozás időtartama az egy évet nem haladja meg — ugyanolyan kedvezményekben részesülnek, mint a „bent” dolgozó szövetkezeti tagok.

Azért kell erről a foglalkoztatási formáról is beszélni, mert ha az iparvállalatokra ezt a jogszabályt értelemszerűen alkalmazzuk, akkor az „otthon dolgozó” munkavállalókra mindazon kedvezmények érvényesek, mintha a vállalat és a dolgozói között *munka*viszony állna fenn. Ennek a foglalkoztatási formának a bevezetésére irányuló törekvéssel számolni lehet, mivel a dolgozó számára ez a kedvezőbb. Az eddig vállalaton belül alkalmazott munkavállalóknak „otthon dolgozó”-vá történő minősítése esetén várható a munkavállaló részéről a legkisebb ellenállás. A munkavállaló jogai lényegében változatlanok, kötelességei viszont kevesebbek. Tehát ez a „könnyen járható út” a munkavállalók szemszögéből. Szerintem azonban mégsem alkalmazható iparvállalatoknál, mert itt a bedolgozók

— nem idényszerűen, hanem tartósan foglalkoztatni kívánt munkások;

— kötelezettségeik is eltérnek a vállalattal munkaviszonyban levő dolgozókétől, tehát jogaik (kedvezményeik) sem lehetnek azonosak;

— ebben a foglalkoztatási formában bizonyos feltételek (túlóra, éjszakai pótlék stb.) szükségszerűen nem következnek be;

— a vállalati formában történő foglalkoztatás továbbra is elsőrendű, tehát ilyen irányú ösztönzésre van szükség.

A társadalom számára hasznos tevékenységet végző dolgozók részére biztosított szolgáltatások (SZTK, családi pótlék stb.) igénybevételét szabályozó jogszabályok, ügyviteli utasítások — kivéve a nyugellátásra vonatkozó jogszabályokat — kisebb kiegészítésekkel a tárgyalt foglalkoztatási forma esetében is alkalmazhatók. Alaposabb kiegészítésre, felülvizsgálatra szorul azonban a nyugellátást szabályozó rendelet, elsősorban a jelenleg magasabb keresetű és néhány év múlva nyugdíjba menő dolgozókra vonatkozóan. Célul kell kitűzni, hogy az emlí-

tett szolgáltatásokra vonatkozóan az iparvállalattal jogviszonyban, illetve munkaviszonyban levő dolgozók általában azonos jogokat élvezzenek.

Munkaügyi terv — vállalati érdekeltség

Az egyes tervfejezetek, így a termelési, munkaügyi terv kidolgozására az eddigieknél nagyobb bizonytalansági határok között lesz csak mód, ami a teljesítményre, a bevonható dolgozók körére, a kiadható munka jellegére vonatkozó tapasztalatok hiányából adódik. Az eddigi iparon kívüli bedolgozók teljesítménye a vállalatoknál dolgozók teljesítményének valamivel több mint a fele. Tehát megközelítően két bedolgozó felel meg egy állományi dolgozónak. Az ingadozó teljesítmény, valamint az egyéb bizonytalansági tényezők miatt a kezdeti időszakban (de valószínűleg később is) a termelés béralapigényét — vállalati ráfordításokból kiindulva — csak bérhányad alapján lehet tervezni.

A tárgyalt foglalkoztatási forma gyakorlati megvalósítása — nem utolsósorban a bevonható dolgozók köre — az erre irányuló vállalati érdekeltségtől is függ. Főleg a bevezetés időszakában alapelvnek kell tekinteni, hogy a vállalatok részére biztosított „előnynek" arányban kell állni az intézkedés gyakorlati megvalósításához szükséges többletmunkával, nehézségekkel, illetve az elérhető eredménnyel. A vállalat megfelelő érdekeltsége azért is fontos, mert ez a foglalkoztatási forma kislétszámú bedolgozóval nem „gazdaságos". Előzetes számítások szerint egy-egy vállalatnál akkor célszerű ezt a foglalkoztatási formát bevezetni, ha a bevonható dolgozók száma az 50—100 főt eléri.

A vállalati „kedvezmények" formája és mértéke egy-egy kísérleti vállalatnál szerzett tapasztalatok alapján végzett számítások után lesz kialakítható.

★

Az iparvállalatok bedolgozói hálózatának kiépítésénél a gazdasági erőforrások legkedvezőbb felhasználását kell célnak tekinteni. A kérdés sokoldalú feldolgozásával ítélhető meg az iparvállalatok *széleskörű* (nemcsak csökkent munkaképességű) bedolgozói hálózata kiépítésének szükségessége, célszerűsége, az iparvállalatok munkaerő-gazdálkodásának ilyen irányú továbbfejlesztése. Ezt a gondolatot nemcsak leegyszerűsített formában — például a munkaerőhiány pótlására munkába vont háztartásbeli nők körére — volna célszerű tárgyalni, hanem a munkahely létesítéséhez szükséges beruházások hatékonyságára, gazdaságosságára tekintettel is. Nyilván gazdaságosabb volna időszakos termelésbővítés vagy bizonytalan értékesítési lehetőségek stb. esetén az egyszerű termékek előállításához szükséges élőmunkát bedolgoztatás révén biztosítani, mint jelentős építőipari kapacitás és eszközfelhasználás révén vállalati kereteken belül felhasználni. A vállalaton belüli foglalkoztatás inkább a bonyolultabb műveletek ellátására, valamint az üzemfenntartási tevékenységek végzésére szolgálna.

KLÁR JÁNOS:

Gazdaságirányítás és az ipari kutatásgazdaságosság néhány kérdése

A kutatásgazdaságosság fokozásának van néhány olyan emelője, amelyek sikeres alkalmazása a gazdaságosság növelését nagymértékben növelheti.

Ilyen emelők: a kutatómunkának kezdetétől befejezéséig, tehát a kutatási eredmény szolgáltatásáig terjedő *időrésnek* megfelelő rendelkezésekkel szabályozott *csökkentése,* a *kutatómunkák helyes anyagi ösztönzése,* továbbá a *célszerű kutatás-szervezés.* Ezek mindegyike nagymértékben függ a gazdaságirányítás rendszerétől.

A kutató-fejlesztő munkák megkezdése és alkalmazható eredménye között levő időrés szűkítésének lehetőségeit elemezve ezt az időtartamot emelő vagy csökkentő rendelkezések, illetve intézkedések vizsgálatából kell kiindulni. Amíg a kész kutatási eredményből gyártmány lesz, egy sor különböző tevékenység szükséges. E tevékenységek különböző lehetőségek kihasználásától, intézkedések megtételétől és néhány erre vonatkozó rendelkezéstől függnek. Az időrés nagysága e rendelkezések tartalmától és végrehajtásuktól is függ.

Az időrést tágító igen különböző tényezők *két fő csoportba* foglalhatók össze:

Az egyik: az iparszervezésben, illetve a gazdaságirányításban általában jelentkező elégtelenségek.

A másik: a kutatási eredmény ipari alkalmazása során felmerülő konkrét nehézségek.

Az *iparszervezéssel* kapcsolatos elégtelenségek a következők:

A kutatási fejlesztési ráfordítások általában nem elegendők és felhasználásukban helytelen arányok érvényesülnek. Az aránytalanság elsősorban az ipari kutatás és fejlesztés, valamint az egyéb kutatások ráfordításai között jelentkezik.

A kutató-fejlesztő munkák szervezésekor gyakran a megfelelő koordináció is hiányzik. Elsősorban a párhuzamosságokat és az átfedő kutatásokat kell megszüntetni.

Nehézséget okoz több kutatóintézetünkben a kísérleti üzemek hiánya, amelyekben a gyártmány kialakításán túlmenően prototípusainak elkészítése is lehetségessé válna.

Az időrést növelik végül — mint iparszervezési hibák — az időnként előforduló elhamarkodott profilozások és némely árpolitikai intézkedések is. A profilátadás folyamatában nem egyszer hosszú idő telik el, esetleg a profilátvevő nem is folytatja a profilátadó kutatómunkáját.

A konkrét kutatási eredmény *ipari alkalmazásának* időrése főleg a következő okok miatt tágul:

— a kutatási eredmény jóváhagyása körül tapasztalható huzavonák miatt;

— az üzemi kísérletet végző vállalat késedelmes kijelölése miatt;

— az üzemi kísérlethez szükséges anyagok, berendezések és felszerelések beszerzésének elhúzódása miatt, különösen ha ezek devizaigényesek is;

— a kutatási eredményt szolgáltató kutatók, tervezők és a kutatási eredmény kivitelezői — a gyártók — között hiányzó együttműködés miatt. Az együttműködést megfelelő anyagi ösztönzés ez idő szerint még nem segíti.

Az időrés tágulásával összefüggő kérdések egy részének közelebbi vizsgálata már átvezet a kutatásgazdaságossággal kapcsolatos fontos másik kérdés, *a megfelelő anyagi ösztönzés* még sok tekintetben megoldatlan ügyének elemzéséhez.

Az időrés tágulását ugyanis a rendelkezések hiányosságain kívül sokszor az emberek magatartása is okozhatja. Ilyen magatartás: kényelmes ragaszkodás az ismert régihez, idegenkedés az újtól, még ha az jobb is. Ezt a magatartást csak alátámasztja a jelenleg nem kis mértékben érvényesülő anyagi érdektelenség az új, a jobb bevezetésében.*

Az anyagi ösztönzés kialakításában nem kis nehézséget okoz, hogy a kutatási és fejlesztési intézmények munkájának értékelése, az érdekeltségi feltételek meghatározása gyakran problematikus. Vizsgálható valamely kutatóintézmény sikeres és sikertelen befejezett és befejezetlen témáinak aránya, az említett témákra történt ráfordítások, az egyes témák átfutási ideje és még egyéb jellemzők. A kapott adatok azonban nem mindig nyújtanak teljes és főleg hiteles képet az egyes munkák súlyáról és értékéről.

A kutatómunka anyagi ösztönzésének főbb *céljait* a következőkben foglaljuk össze:

— általában hasznosítható kutatási eredmények létrejöttének segítése;

— különösen: megfelelő együttműködés biztosítása a kutatók, tervezők, a kutatási eredmény termékét gyártók és felhasználók között,

* E magatartások jellemzésére szolgáljon néhány példa: Egy újító elgondolásai alapján az egyik vállalatnál folyamatosan hegesztő polietilén hegesztőgépet készítettek. A kísérlet eredményes befejezése után a vállalatnál a készülékből több darabot gyártottak és e darabokat igen jó eredménnyel a gyakorlatban is alkalmazták. A készülék bevezetése az üzemrész termelékenységét 3–5-szörösére emelte. Ugyanezen készülékre egy másik vállalatnak is szüksége lett volna. Az újító természetesen rendelkezésre bocsátotta a vállalat számára is a szükséges dokumentációt. A készülék gyártására kijelölt műhely azonban a dokumentációkat nem tartotta elegendőnek, majd ennek megfelelő kiegészítése után az alkatrészek megmunkálásához szükséges szerszámgépeket hiányolta. Végül kapacitáshiányra való hivatkozással, húzta-halasztotta a készülék gyártását. Az időrés itt azért tágult, mert a szóban forgó műhely nem volt eléggé érdekelt a gyors megoldásban és mert idegenkedett az új gyártmány átvételével járó kockázattól.

Egy másik példa: az egyik vállalat az eddig gyártottnál olcsóbb, egyszerűbb technológiával készülő, korszerűbb termékekkel jelentkezett a piacon. A régi már elavult technológiával készült termékeket eredményesen korszerűsítette. E termékekhez a kísérleti munkát elvégezték, a szerszámokat legyártották, a próbagyártás eredménnyel zárult, a mintadarabokat az illetékes felső hatóságoknak bemutatták, azokat a KERMI is elfogadta, végül szabványosították. Az üzemi gyártás mégsem kezdődhetett meg, mert az említett termékeket a kereskedelem nem rendelte meg. arra való hivatkozással, hogy a közönség ezeket az olcsóbb, jobb és korszerűbb termékeket „nem igényli".

Végül utolsó jellemző példaként álljon itt egy kutatóintézetünk eredménye, amely drága és fontos importanyag felhasználásának helyettesítésére végzett gyors és sikeres kísérletet. A gyártás mintegy egy év alatt megvalósult. A gyakorlati alkalmazás ebben az esetben a felhasználó vállalatok vezetői miatt húzódott el, akik idegenkedtek az importanyagot helyettesítő új termék bevezetésével járó vélt kockázattól.

mert csak ez az együttműködés mozdítja elő értékes és hasznos kutatási eredmények mielőbbi elérését;

— a kutatás eredményeként keletkező termék, berendezés, készülék stb. gyors elkészültének, mielőbbi alkalmazásának hathatós segítése a munka minden fázisában.

E célok megvalósítása csak akkor lehetséges, ha

— a kutatók fizetése teljesítőképességük szerint kellőképpen differenciált;

— a kutatómunkának csak azokat az eredményeit jutalmazzák, amelyeknek gazdasági jelentősége jól lemérhető, haszna pontosan kiszámítható;

— a jutalmazás arányban áll a befejezett és már pontosan értékelhető kutatási eredmény gazdasági jelentőségével.

Az anyagi ösztönzés e feltételeit a nálunk jelenleg érvényben levő ösztönzési rendszer ma még nem elégíti ki, s így a célok sem valósulnak meg megfelelően.

A *kutatók anyagi ösztönzésének eszközei* ez idő szerint az *alapbéren,* illetve korpótlékon kívül az úgynevezett *jutalmazási alapból,* valamint a *megbízásos munkákból* kapott juttatások.

Az *alapbérrel* való ösztönzést a végzett munkához igazodó bérezéssel kell megoldani. Erre lehetőséget ad például az a rendelkezés, amely szerint a kutatóintézmény igazgatójának 5000 Ft-ig bérkiemelési joga van. Az alapbérrel történő helyes ösztönzés kirívó ellentéte, ha a kutatók bérezésében valamiféle egyenlősdi érvényesül. Egyes intézetekben jelentkeznek ilyen tendenciák.

Az alapbérezéssel kapcsolatban helytelen, hogy a kutatóintézmények vezetőit is köti az *átlagbérről* szóló rendelkezés.

Általában szükséges, hogy *a kutatóintézmény vezetőinek kezét a vezetett intézet munkájának sajátos voltára tekintettel a bérezéssel kapcsolatban általában minél kevesebb rendelkezés kösse meg.*

A felügyeleti szervnek, illetve az intézet vezetőjének rendelkezésére álló *jutalmazási alap* a kutatási munkakörben dolgozók éves alapbérének 5 százaléka, valamint az egyéb dolgozók alapbérének 1 százaléka. A *megbízásos munkákból* eredő bevételek 5 százalékát fordíthatja az igazgató jutalmazásra, ez azonban nem haladhatja meg az évi béralap 5 százalékát.

A felügyeleti szervek elég ritkán élnek a rendelkezésükre álló alap nagyobb arányú felhasználásával, az igazgatók rendelkezésére álló alapok pedig nem elegendők hatékony ösztönzésre. A kutatók anyagi ösztönzése tehát nem elégséges.

Súlyosbítják a helyzetet bizonyos, a célokkal ellentétesen ható tényezők: „ellenösztönzők". A kutató számára a kutatási téma gyors kidolgozásánál előnyösebb megoldás, ha *szabadalomképes* eljárást dolgozhat ki. Ez viszont időveszteséggel járhat. A kutatók munkájukért újítási díjban nem részesíthetők, noha a jelenleg fennálló újítási rendelet lehetővé teszi, hogy a kutatók közreműködők legyenek. Ezt a lehetőséget a gyakorlatban azonban ritkán alkalmazzák.

A kutatási eredmény realizálása szempontjából elengedhetetlen követelmény az állandó és kielégítő együttműködés a kutatók, a kutatási eredményt megtervezők és az azt megvalósító gyártók között.

A tervezőket azonban ez idő szerint semmi nem serkenti arra, hogy a tervet mind a kutatóval, mind a gyártóval együttműködésben valósítsák meg s erre — ha a munka gyors elvégzése elsőrendű szempont — jelentékeny időt és többletmunkát fordítsanak. Ösztönzésük mértéke elsősorban a munka értékétől, továbbá a munka minőségétől (hibátlan voltától) és elvégzésének időtartamától függ. Bár a feltételek között a munka elvégzésének időtartama és minősége szerepel, a tervezők szükségképpen a „legkisebb ellenállás" irányában indulnak el.

Ez a tervezőt természetesen *minél nagyobb értékű* tervek *minél gyorsabb* elkészítésére készteti, ami mint munkamódszer, sokszor nem megfelelő egy-egy bonyolult, sok fejtörést, megbeszélést, egyeztetést követelő kutatási eredmény megfelelő megvalósítására.

A *kivitelező* vállalatok hibájából számos esetben elhúzódik a kutatási eredmények alkalmazása. Mivel a kivitelező vállalat — ha egyben *nem felhasználója* is a szóbanforgó kutatási eredménynek — nem érdekelt a beruházás gyors, olcsó és jó minőségű megvalósításában, rendszerint azt a munkát végzi először, ami kevesebb munkaigénnyel jár. A kivitelezőnek továbbá a tervek nem kerülnek pénzébe, tehát nemegyszer olyan dokumentációt igényel, ami lehetővé teszi a legkisebb hibáért is a felelősség áthárítását. Ezzel persze jókora túlmunkát is okoz.

A helytelen érdekeltségi rendszernek természetesen több nem kívánatos hatása van. A leggyakoribbak közül a következők említhetők meg:

Az egyes iparágak vezetői szívesebben veszik, ha egy számukra szükséges fejlesztési feladat újításként oldódik meg. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy amikor az újító egyben az üzem dolgozója is, az ötlet kivitelezéséhez szükséges együttműködést a gyáron belül az érdekeltek rendszerint megteremtik. Sokszor kétséges azonban, hogy az újítási szinten létrejött megoldás eléri-e azt a szintet, amelyen ugyanezt a feladatot az iparági kutatóintézet oldotta volna meg. Ha nem éri el — s nemegyszer ez az eset —, úgy ebből a manőverezésből a népgazdaság károsodik.

Korábban szó volt arról, hogy az ipari kutatóintézetek nem mindgyike rendelkezik úgynevezett kísérleti üzemmel. Emiatt a laboratóriumi kísérleteken túlmenő további vizsgálatokat és munkákat termelőberendezéseken kell elvégezni, éspedig rendszerint akkor, amikor a termelőberendezéseknek erre szabad kapacitásuk van. Ebben a munkában az üzemek műszaki dolgozóira nagy feladatok hárulnának. Az üzemi dolgozók anyagi érdekeltsége azonban a kísérleti munka segítését nem serkenti. Ők a termelési terv teljesítésében érdekeltek. Ennek a helyzetnek a következménye az, hogy csak immel-ámmal, vagy egyáltalában nem hajlandók a kísérleti munka elvégzéséhez szükséges szabad kapacitást megteremteni, vagy ha valamilyen oknál fogva erre mégis kénytelenek, korántsem fordítanak erre a munkára a termeléssel egyenlő figyelmet.

A kutatási teljesítmény jutalmazásának rendezése során figyelemmel kell lenni a következőkre:

a) A tapasztalatok azt mutatják, hogy a kutatási eredményt követő *minden főbb feladatot* anyagilag kellően érdekelt és megfelelő jogkörrel is rendelkező *egy szervnek kell irányítani* a kutatástól a tervezésen keresztül egészen a megvalósításig.

b) A kutatási eredmények megvalósításában részt vevő kutatók, tervezők, gyártók, illetve kivitelezők stb. csak a már teljesen befejezett és gazdaságilag is pontosan értékelhető eredmény után *együttesen részesüljenek jutalomban.*

Ha ez a jutalom az eredménnyel arányban álló jelentékeny összeg, az érdekeltek mindegyike szívesen fog várni a teljes megvalósításig, esetleg 2—3 évet is. Közben azonban minden igyekezetükkel azon lesznek, hogy ezt az időt megrövidítsék.

Ezenkívül, amikor indokolt és szükséges, valamint a várható eredmény jól becsülhető, a kutatómunka megjutalmazására különböző nagyságú előleg fizethető. Az előleg nagyságát és kifizethető voltát — ha az számottevő összeg — csak az intézet vezetőségéből, a Magyar Tudományos Akadémia, az ipar és az államigazgatás képviselőiből alakított bizottság döntheti el. Ugyanilyen összetételű bizottság dönthet az ipari kutatás támogatására végzett alaptudományi kutatások jutalmazásáról.

c) Minden esetben el kell kerülni a még mind műszakilag, mind gazdaságilag nem kellően tisztázható, csak a papíron létező „kutatási eredmények" jutalmazását. Az ilyen jutalmazás a „papíreredmények" növekedését váltja ki.

d) A kutatók, tervezők, kivitelezők siker esetére kitűzött jutalmát az idő függvényében is lépcsőzni kell: gyorsabban befejeződő eredményes munkát magasabb jutalomban kell részesíteni.

★

A kutatási feladatok jelentékeny része nem egyszerű, hanem *komplex,* többféle kutatómunkából összetett feladat. A kutatómunkák legfontosabb és legköltségesebb része rendszerint ebbe a csoportba tartozik. Ilyenkor már nemcsak a kutatók, tervezők és gyártók ismertetett együttműködése szükséges, hanem a munkájukban egymásra utalt egyes *kutatóhelyeké is.*

Erre a tényre természetesen az ismertetett követelményeknek megfelelő anyagi ösztönzés kialakításában is tekintettel kell lenni, ezenkívül azonban a kutatásgazdaságosság és a gazdaságirányítás összefüggése szempontjából ez a körülmény más problémákat is felvet. A gazdaságirányítás feladata, hogy az egyes kutatóhelyek kapcsolatát úgy alakítsa ki, hogy a kutatási lánc minden tagja önműködően érdekeltté váljék a másik munkájában. Az ilyen kapcsolat kimunkálása a kutatás-gazdaságossági vizsgálatok egyik célja.

Ahhoz, hogy ez az önműködő rendszer megvalósuljon, foglalkozni kell a kutatásgazdaságosság egyes szabályozáselméleti vagy legalábbis azzal rokon kérdéseivel is.

Az eddigi kutatásgazdaságossági vizsgálatok csaknem kizárólag a ráfordítás-eredmény viszonnyal, vagy a megtérülés kérdésével foglalkoztak és nem fordítottak elég gondot a *szabályozáselmélet segítségével* elemezhető nem kevésbé fontos vizsgálat elvégzésére.

A komplex kutatásgazdaságosság szabályozáselméleti vonatkozású vizsgálatához először is a kölcsönös összefüggésben levő, hatás-visszahatás sorozatot eredményező, egymással együttműködő, kutatási *hatáslánc*nak nevezhető szervezési rendszer teljes felderítésére van szükség,

amely a kutatási téma kiválasztásától annak teljes ipari megvalósításáig terjed.

E vizsgálat célja annak megállapítása, hogy bonyolultabb és komplex kutatási eredmények eléréséhez a kutatómunkák egyes típusainak milyen koordinációja, csatolása, a választott kutatóhelyek milyen együttműködése, a hatás és visszahatás alapján milyen kölcsönös impulzusok megfelelő adása és vétele szükséges, végül hogyan biztosítható az egyes kutatóhelyek munkáinak „jól rugózott", súrlódás vagy üresjárás nélküli kapcsolata.

Az egyik kulcskérdés az, hogy mikor és hol essen a választás egy-egy kutatás elvégzésének vállalására, vagy helyette kész eredmény átvételére és felhasználására.

A különböző kutató- vagy fejlesztőmunkáknak különbözők az optimális kutatóhelyei. Van feladat, amellyel elég, ha az üzemi fejlesztő mérnök foglalkozik, vagy amelyhez már az üzemi kutató-fejlesztő részleg munkája szükséges. Igényelheti a feladat önálló ipari kutatóintézet, egyetemi tanszék vagy éppen alaptudományi kutatással foglalkozó akadémiai kutatóintézet közreműködését is.

A gazdaságos kutatásszervezés ezekben az összetett, komplex esetekben válik nehézzé.

Az esetek jó része azt mutatja, hogy mindenféle beváltnak hitt sablon (például a tudós munkája minél szorosabban kapcsolódjék a termeléshez, pontosabban annak sürgős fejlesztési gondjaihoz) így kategórikusan nem helytálló. Minden egyes kutatási vagy fejlesztési feladat esetében külön kell vizsgálni az adott kutatási feladat teljesítésének optimális feltételeit. Lehetséges olyan eset, amikor a tudós bekapcsolása az üzemben felmerült problémába a legjobban célravezető, és lehetséges, hogy ez a feladat némely sajátosságaira tekintettel — a legcélszerűtlenebb megoldás. Elképzelhető, hogy az a helyes, ha a felmerült kérdésnek csak a tudományos megoldásra váró magja kerül el az említett tudóshoz; a maghoz tapadó, kisebb igényű, de még fontos kérdéseket pedig leválasztják és külön megoldják.

Differenciálni kell a kutatásszervezésben azért is, mert a kutatók érdeklődése és felkészültsége is különböző. Más felkészültséget igényel egy fontos, de viszonylag egyszerűbb üzemi fejlesztési feladat megoldása, más informáltság, érdeklődés és tudás kell egy alkalmazott tudományi kutatási kérdés helyes megválaszolásához és ismét más egy hosszabb időre szóló vagy bizonytalan, körvonalaiban jelentkező alaptudományi kutatási feladat végrehajtásához.

Nem valószínű, hogy például egy üzemben felmerült gyártmányfejlesztési kérdés célszerű megoldása az lenne, ha a témával *közvetlenül* a szilárd testek fizikájával foglalkozó kutatókhoz fordulnának. Ez az üzemi oldalon keletkezett információ még annyi „zajt" tartalmaz a fizikusok számára, hogy ebben a formájában valószínűleg nem érthetnék meg.

Az, hogy a maga helyén ki, minek a megoldására vállalkozik és mit ad a még szükséges kutatások elvégzésére másoknak tovább, valamint a továbbadások következtében kapott, illetve adott újabb válaszokat, eredményeket hogyan használják fel, hogyan működik a várt eredmény elérésében egymásra utalt kutatólánc, súrlódásmentes-e vagy különböző zökkenőktől, akadályoktól terhes a munka, a gazdaságos kuta-

tásnak legalább olyan fontos kritériumai, mint az eredmény és ráfordítás egyébként ugyancsak szükséges, de nem elégséges előzetes és utólagos számítása, értékelése.

A komplex kutatásgazdaságossági vizsgálat és főleg számszerűsítése, egyáltalán nem könnyű feladat, mert csak a következő kérdések elemzésével és megválaszolásával végezhető el:

— Megfelelő volt-e a kitűzött kutatási cél eléréséhez szükséges kutatóhelyek kiválasztása és egymásközti együttműködésének, csatolásának biztosítása. Ez a szervezés topológiai része.

— Milyen volt az együttműködő kutatóhelyek szellemi „inputja", illetve „outputja" a többi felé, tehát milyen tudományos átvitelfüggvénnyel volna jellemezhető a kétirányú szellemi áramlás például két végpont: az üzem és az akadémiai intézet között.

— Mennyire volt biztosított az együttműködés?

Ez utóbbi két kérdés tudományszervezési és koordinációs jellegű.

— Hogyan alakultak a fontos *időtényezők,* egyfelől a felmerülő problémák válogatása, szelekciója, érlelése a magasabb szintű tudományos intézetbe továbbadás céljából, másfelől az említett magasszintű intézet kezdeményezéseinek átfutási ideje, egész az ipari megvalósításig.

Ahhoz, hogy ilyen jól működő kutatási hatáslánc létrejöhessen, *új intézkedésekre* van szükség.

Ezek közül a legfontosabbak a következők:

a) A nagyobb kutatóhelyek számára engedélyezni kell egy keretet bizonyos fontosnak ítélt szabad kutatások számára és meg kell határozni azt az összeget, amely csak kijelölt és pontosan körülírt népgazdasági feladatok megoldására fordítható.

b) A különböző kutatóhelyek számára pontosan kell előírni összes feladataikat. Olyan kutatási tervre van szükség, amelynek alapján számon lehet kérni, hogy előírt időre *hova és milyen* eredményeket szolgáltattak. A terveknek tartalmazniuk kell a szükséges együttműködésre, illetve ennek szervezésére vonatkozó intézkedéseket is. Ezeket az intézkedéseket úgy kell elkészíteni, hogy az egyes kutatóhelyek egy-egy feladatnak csak azzal a részével foglalkozzanak, melyre mind kutatóikat, mind felszerelésüket tekintve, teljesen felkészültek. Ahol ez a felkészültség nincs meg, ott keressék meg együttműködés céljából a megfelelően felkészült kutatóhelyet.

Jelenlegi távlati kutatási tervünk eléggé általános fogalmazása miatt tehát részletes, pontos és állandó specializálásra, továbbá a különböző időközi változások miatt rendszeres visszacsatolásra szorul.

c) Vizsgálni kell végül az *egyes* kutatási láncszemek szerepét az egész együttműködő kutatási rendszer szempontjából. Meg kell állapítani, vajon a kijelölt feladatokat mindenütt jól végezték-e el és a szükséges kooperációkat optimálisan biztosították-e.

Az anyagi ösztönzésről az előbbiekben megfogalmazott tétel úgy szólt: ne a kutatómunka egyes részeit ösztönözzük és jutalmazzuk, hanem csakis a gazdaságilag is mérhető eredményeit.

A komplex kutatásgazdaságossági vizsgálat során a kutatási hatáslánc célszerű működéséről szóló tételünk — hasonlóan az előbbihez — úgy fogalmazható meg: *ne csak külön-külön* az egyes kutatóhelyek vagy intézmények működésének gazdaságosságát ellenőrizzük és értékeljük,

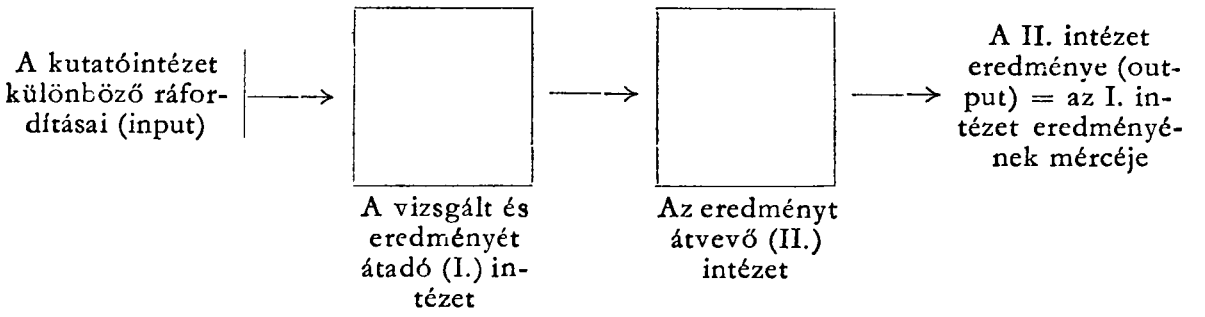
hanem azt is, hogy egy-egy összefüggő és komplex ipari kutatási feladat megoldásához szükséges *valamennyi* kutatóhely vagy intézet *közös* erőfeszítéssel együttműködve, hogyan segítette e cél megvalósítását.

Ebben az esetben tehát *elsősorban* azt kell bírálni, hogy ha a kitűzött kutatómunkát *végcélnak* tekintjük, vajon valamennyi kutatóhely optimális erőfelhasználással és célszerű munkamegosztással szolgálta-e a kitűzött feladat megoldását.

A több kutatóhely együttműködését igénylő komplex kutatások esetén a kutatómunka hatásfoka értékelésének legcélszerűbb módja az, ha egy adott kutatóintézmény összes ráfordításait (input) *nem a saját maga által kimutatott eredményekkel vetjük össze,* hanem annak az intézménynek (azoknak az intézményeknek) eredményeivel (output), amelynek vagy amelyeknek a kutatási részeredményét továbbadta.

Más szóval: az egyes kutatóhelyek kutatási eredményeit mindig annál a következő intézménynél vizsgáljuk, ahol a kutatóhely outputja (eredménye) az átvevő intézet inputjaként (ráfordításaként) szerepel.

Ez a következőképpen ábrázolható:

A kutatási eredmények értékelésének fenti módszere bizonyos mértékig *önszabályozóvá teszi* az egész komplex kutatási feladat megoldására összecsatolt rendszert, mert *minden eredményt átadó érdekelt lesz továbbra is figyelemmel kísérni azt, amit átad és minden eredményt átvevő alaposan mérlegelni kényszerül azt a kutatási részeredményt, amelyet továbbfejlesztésre átvesz.**

A kutatási láncon *előre haladva* (tehát az alaptudományi kutatástól a fejlesztő kutatás felé) a számszerűsíthető kutatási ráfordításoktól, esetleg több nem számszerűsíthető közbenső kutatási eredményen át végül is az esetek vizsgálható részében rendszerint ismét számszerűsíthető kutatási végeredményekhez jutunk, vagy legalábbis kellene jutnunk.

A kutatási láncon *visszafelé haladva* is (tehát az üzemi kutatástól visszafelé az alaptudományi kutatás felé) vizsgálható, hogy valamely sikeres kutatómunka milyen előzményeknek köszönhető, vagy a sikertelen kutatásnak mik voltak az előzményei, illetve okai. (Például helytelen vagy haszontalan információ adása egymásnak, eredménytelen együttműködés rossz szervezés következtében stb.)

* Természetes, hogy minden intézetnél előfordulhat olyan kutatómunka, amelyet az intézet a tudomány továbbfejlesztése céljából saját kutatómunkája érdekében mintegy „öngerjesztésként" használ fel. Ennek a megállapítása az érdekelt intézettel kapcsolatban csak akkor járhat hátrányos következményekkel, ha a vizsgálat azt mutatja, hogy az intézet egész munkája, meghatározott céljával ellentétesen, csupa öngerjesztés.

Az ismertetett eljárás a kutatási hatáslánc-értékelés *önszabályozó* és *rekurzív módszerének* nevezhető, mely lehetőséget nyújt az egész együttműködő kutatási csatolási rendszer egyes részei gazdaságosságának külön-külön történő vizsgálatára is.

Az ismertetett rendszer *előnyei* a következők:

a) Megszűnik a „kéz kezet mos" kapcsolat egyes intézmények és kutatók között, ahol ezek egymás teljesítményét indokolatlanul dicsérik, de megszűnik az egyébként célszerű együttműködés megtagadása is például hiúsági vagy személyi összeférhetetlenségi okokból.

b) Minden egyes kutatóhely elsősorban maga válik érdekeltté részeredményei továbbadásában, illetve abban, hogy eredményeit értékesnek ismerve el, más kutatóhelyek ezt továbbfejlesztésre átvegyék.

c) Senkisem fogja szívességből, barátságból, vagy bármely más érdekből a számára felkínált értéktelen kutatási részeredményt átvenni, mert az önszabályozó értékelési rendszer következtében előbb-utóbb meg kell indokolnia, hogy az úgynevezett „eredményt" miért vette át és a továbbiakban mit kezdett vele stb.

Feltétele ennek a rendszernek, hogy a *tervcél* egyértelműen, világosan meghatározott legyen.

Azok közül a munkaráfordítások közül (input), amelyek egy-egy kutatóintézmény zavartalan működéséhez szükségesek egyik legigényesebb munka a tervcél pontos kijelölése, illetve — ha ez szükséges — a tervcél olyan megváltoztatása, amely az addig elvégzett kutatás eredményeit nem teszi feleslegessé.

A tervcélok megváltoztatásával — egyes körülmények megváltozása miatt — sok esetben előre számolni kell. Az ilyen tervcélokat azonban időnként *visszacsatolhatóan* kell megállapítani és ezzel a ténnyel számolva kell a kutatómunka végzését is megszervezni.

A mozgó tervcél rugalmasan változtatható kutatásszervezést igényel, ami azonban a kutatómunka végzése során nem mindig teljesíthető. Ha a tervcél gyakran változik, és kisebb időközökben, mint amit a kutatómunka követni képes — akkor a kutatás nyilván nem teljesítheti feladatát, nem is szabályozhatja önmagát s összes ráfordítása eredménykibocsájtás nélkül vész el.

Az tehát, hogy a komplex kutatások elvégzésére együttműködő, önszabályozó kutatási hatáslánc kielégítően működjön, továbbá feladatát teljesítse, nagymértékben függ a tervcél megfelelő kitűzésétől és a kitűzött tervcéllal kellőképpen összehangolható, tehát folyamatosan visszacsatolható, a szükséges változtatások esetében is változatlanul a tervcélt szolgáló kutatásszervezéstől.

HEGEDÜSNÉ BAKAI JOLÁN—SZÜCS ISTVÁN:

A városépítés feladatainak közgazdasági-matematikai elemzése

A városépítési gyakorlat — és elméleti megfelelője, a településtudomány — feladatai az elmúlt évtizedben megsokszorozódtak, összetettebbekké váltak. Egy-egy kérdés megválaszolásához gyakran az olyan többáttételű összefüggések sorának áttekintése kell, amelyek elemzése, értékelése, együttes figyelembevétele „hagyományos" eszközökkel vagy pusztán logikai következtetéssel és tervezői intuícióval alig lehetséges. Mint már sok területen, itt is felvetődött más tudományágak, így az igények felmérésében, elemzésében és megfogalmazásában a *szociológia* és a *demográfia,* a közgazdasági szemlélet érvényesítésére pedig a *közgazdasági-matematikai módszerek* bekapcsolásának szükségessége. Cikkünk keretében ez utóbbi területen végzett, alapkutatás jellegű munkánkról kívánunk *vázlatos* ismertetést adni.*

A közgazdasági-matematikai módszerek alkalmazásával kapcsolatban számos kérdés vetődik fel. Milyen feladattípusoknál alkalmazható általában a matematika a településtudományban? Milyen feladattípusokra milyen matematikai módszerek a legmegfelelőbbek? Mi az alkalmazhatóság kritériuma? Mi az elméletben és gyakorlatban elérhető pontosság határa? A kérdéssorozat tovább folytatható. Itt mindössze *néhány közelítő válasz* megfogalmazására törekedhettünk.

Matematikai módszerekkel eredményes vizsgálatot általában csak mérhető dolgok vonatkozásában végezhetünk. A „mérhetőség" köre időben és térben változik. *„A mérhetőségre" való törekvés szinte minden tudománynak, így a településtudománynak is jellemzője.* Az elmúlt évtizedek alatt e törekvések a mérhetőség határait jelentősen kitágították. Az ismeretanyag bővülése, a komplexitás fokozott érvényrejutása ugyan egyre újabb és újabb tényezőket, relációkat tár fel, de ezzel párhuzamosan a „mérhetőség", illetve „viszonyíthatóság" köre is kiterjed.

A település, a város az emberi élet rendkívül összetett kerete. Sok eleme szükségszerűen tartalmaz nehezen mérhető — és jelenlegi ismereteink szerint objektív összefüggésbe még nem hozható — alkotókat. Ezeknek száma a kiválasztandó feladat nagyságrendjével együttesen, progresszíve növekszik, *a kapcsolatok, az áttételek száma megsokszorozódik.*

A „mérhetetlen" alkotók és kapcsolatok számának növekedésével egyidejűleg *növekszik a „mérhető" alkotók mértékegységeinek külön-*

* A kutatómunka matematikai szakértője dr. Heppes Aladár, az MTA Matematikai Kutató Intézetének tudományos munkatársa.

bözősége is. A matematikai módszerek alkalmazása bizonyos „egynevezőjűséget", illetve arra való átszámíthatóságot igényel. A többdimenziós (különböző mértékegységű) összefüggések matematikai megoldása elméletileg ugyan lehetséges — a továbbiakban korlátozott mértékben élünk is vele —, a gyakorlatban azonban számos nehézségbe ütközik.

Kutatásunk végső célja — az elméleti ismeretgyarapításon túlmenően — *a gyakorlati felhasználás.* Településeink számos műszaki vonatkozása — ahol a mérés, közös nevezőre hozás is viszonylag egyszerű lenne — feltáratlan. Ez azt eredményezi, hogy a gyakorlatban a mérhető tényezők köre ismét leszűkül.

E szempontból a városépítést a meglevő települések fejlesztésére korlátozva, vagyis a regionális jellegű problémákat, valamint az új települések létesítésének témáját kizárva, rögzíthetjük tehát, hogy a *vizsgálatnak célszerűen az alkotóelemek, elemcsoportok, azaz egyes részfeladatok elemzésére kell szorítkoznia, induktív alapon közelítve meg a távolabbi célt, az egész település komplex vizsgálatát.*

A feladat jelentőségének felismerését és ezzel párhuzamosan a téma kiválasztását a következő gondolatsor eredményezte:

1. A városépítés egyes feladatainak vizsgálatánál *közgazdasági nézőpontból* indultunk ki, közgazdasági-matematikai módszerek bekapcsolására gondolva. Ezek ugyanis egyrészt a városépítés gazdaságosságának vizsgálatára, másrészt a településszerkezet elemzésére, összefüggéseinek meghatározott vonatkozású értékelésére nyújtanak módot. Ezért a már jelenlegi ismereteink mellett is számos, matematikai módszerrel elemezhetőnek vélt városépítési téma közül olyat kívántunk kiválasztani, amelynél a közgazdasági nézőpont alkalmazása egyértelmű és indokoltsága nyilvánvaló.

2. Népgazdasági tervezésünk egyik legfontosabb feladata *a beruházások hatékonyságának* vizsgálata. A városépítési, városfejlesztési célok és elképzelések végső soron beruházások útján valósulnak meg. Célunk a városépítési *beruházások telepítésénél* a gazdasági optimum keresése. A vizsgálatot pedig akkor szükséges és érdemes elvégezni, ha a kitűzött feladat megvalósítására több alternatíva lehetséges.

3. Ez utóbbi megállapítás szűkíti az alkalmazható *matematikai módszerek* körét. Több tényező meghatározott célt kielégítő együttes változtatására és ezen keresztül a gazdasági optimum meghatározására általában a lineáris algebrán alapuló programozási eljárások alkalmasak.

4. A *programozási eljárások* sajátosságai — az optimum megállapításán túlmenően is — széleskörű gazdasági áttekintésre adnak módot. A modell azonossága mellett változtathatjuk a független adottságként meghatározott paraméterek értékét, így számítássorozatokat végezhetünk ugyanazon optimumismérv paramétertől függő értékváltozására vonatkozóan. Lehetőség van továbbá — változatlan adatok felhasználásával — a célfüggvény és egy feltételi egyenlet felcserélésére és ezen keresztül a gazdasági összefüggések más jellegű vizsgálatára.

Ennek a gondolatmenetnek megfelelően választottuk ki a városépítés egyik, nagy gazdasági (és társadalmi, politikai) súlyt reprezentáló részfeladatát, a lakótelep-helykijelölés gazdaságosságának vizsgálatát.

A települések távlati fejlesztése nagy tömegű lakásépítést jelent részben a lakosság növekedése, részben a meglevő lakásállomány indo-

kolt mérvű kicserélése miatt. Ez a rendelkezésre álló erőforrások helyes felhasználása végett — és sok más szempontból — csak koncentrált formában (új vagy rekonstrukciós lakótelepek formájában) képzelhető el.

Kisebb, városias jellegű települések esetében a lakásépítési program volumene és a megvalósítási lehetőségek — a rendelkezésre álló területek — közötti választás gyakorlatilag „egybeesik", s a feladat általában a szóbajöhető egy-két terület ütemezési sorrendjének elkészítésére egyszerűsödik. Középvárosok esetében a feltett kérdésre több megoldási variáció sorolható fel.

Milliós lakosságszámot elérő vagy meghaladó nagyvárosoknál a probléma már teljes összetettségében jelentkezik. A lakótelep-építésre számbajövő területek egy nagy tervidőszak igényének többszörösét is elérik. Ha például 20 lehetőségből 10 területet úgy kell kiválasztani, hogy a 10 együttes gazdasági optimumát keressük, akkor azt 184 ezer változatból kell megtennünk. A döntésnél természetesen számos adottságra, tényezőre is figyelmet kell fordítani, több szempontból kell mérlegelni a lehetséges módozatokat. Számításba veendő a városszerkezet, annak célszerű fejlesztése, a város természeti adottságai, a városkörnyékkel való kapcsolata, a munkahelyek tömeges elhelyezkedése, a közlekedési hálózat, a magasabbfokú közintézmény-hálózat, a város centrumaival és alcentrumaival való kapcsolat, a meglevő közműhálózathoz való csatlakozás, a közmű-nagyberendezések, az építési technológiákból következő relációk, a szükséges szanálás mértéke — ezzel kapcsolatban a tiszta lakásszaporulat, —, a település-egészségügyi követelmények stb., s végül valamennyi vonatkozásban a társadalmi igények.

Ezt az optimumot becslés jellegű módszerekkel „eltalálni" csak szerencsés véletlen folytán lehet, s a népgazdaság anyagi erőforrásait tekintetbe vévő gazdasági szempontok bizonytalanul és esetlegesen érvényesülnek.

A kisebb települések esetében a lakásépítkezésre felhasználandó területek kijelölése az *ütemezési sorrend* kidolgozását jelenti. Végső soron a helyzet a nagyvárosokban is hasonló; az ütemezési tervnek azonban sokkal nagyobb időtartamot kell előrelátnia, magábanfoglalnia, és az ütemezés tárgya is összetettebb. Más előkészítést kíván az a döntés, amely például 3 terület időbeli rangsorát állapítja meg, és mást az, amely 50 terület sorrendjét hivatott meghatározni, amelyek beépítése 20—30 évre is elhúzódhat.

A lakótelep-helykijelölés gazdaságosságának vizsgálata felfogható *beruházáshatékonysági* kérdésnek is. Így már sokkal szembeötlőbb, hogy az *időtényezőnek* milyen nagy szerepe van. A nagyobb fajlagos lakásépítési költséget igénylő területek későbbi felhasználása, illetve az ilyen szempontból előnyösebb területek időrendben korábbi beépítése, népgazdasági szempontból rendkívül jelentős; egy tervidőszak kapacitását (munkaerő, anyag, gép) adottnak véve, *több* lakás építésének lehetőségét jelenti.

Mindezek nem jelentik a városrendezés tervezésének szűk, praktícista, csak gazdaságossági szemléletű sematizálását. A számítás célja nem azonos azokkal a célokkal, amelyeket a szoros értelemben vett közgazdasági témák programozásánál kitűznek. A kapott optimum valószínűleg nem kerül változtatás nélkül megvalósításra. A számítás elvégzése azon-

ban olyan széles körű áttekintést nyújt, amely lehetővé teszi az előkészítést követő döntés számára, hogy előre lássa a választáshoz kapcsolódó gazdasági következményeket.

A feladat megfogalmazása

Adott nagyváros fejlesztési célkitűzései egy meghatározott — általában nagyobb távlatot jelentő — időtartam alatt bizonyos N számú lakás felépítését kívánják. Az előzetes felmérések szerint e célra n számú terület vehető számításba, amelyeken egy felvett átlagos laksűrűség alapján L számú lakás helyezhető el. Feltétel, hogy L jelentősen nagyobb legyen N-nél, azaz a szükséges volumenű lakásépítés területi megvalósításának több alternatívája legyen. Keressük azt a megoldási változatot, amely gazdasági vonatkozásban (azonos színvonal mellett) optimális.

Mielőtt a probléma matematikai megfogalmazásához kezdenénk — mint általában a modellek felállítását megelőzően —, rögzítenünk kell a tényezők közül a számításba bevonni kívántakat.

Az előbbi definíció már bizonyos mértékig szűkíti, s egyszersmind meghatározza a számításba bevonható tényezők körét: gazdasági optimum (költségráfordítási minimum) számításához a közvetlen gazdasági hatású tényezőket kell figyelembe venni. A számítási módszer fejlettségének jelenlegi stádiumában az üzemeltetési költséget nem tartjuk megállapíthatónak és gazdasági súlyát — pontosabban a lehetséges költségkülönbözetet — determinánsnak. Így csak a beruházással kapcsolatosak kiemelését ítéltük megoldhatónak és szükségesnek.

A lakótelep helykijelölésénél, ha csak a beruházással összefüggőeket is tekintjük, még mindig nagyszámú tényező sorolható fel. Nyilvánvaló, hogy csak az olyan tényezők számbavétele indokolt, amelyek gazdasági súlya az egyéb bizonytalanságokból eredő pontatlanságok mértékénél valószínűleg lényegesen nagyobb.

Mindezek után kerülhet sor a körülhatárolt feladat matematikai nyelven történő megfogalmazására, azaz a programozási modell felállítására.

A modelleket két, lényegesen eltérő alapelv szerint szerkesztettük: valamennyi tényező egyidejű bevonásával és hatásuk együttes értékelésével (I. sz. modell); egyes, legsúlyosabb költségkihatással járó tényezők kiemelésével, majd ezek körének fokozatos bővítésével (II. sz. modellcsoport). A következőkben röviden ismertetjük a modellek alapelveit és matematikai megfogalmazását.

I. számú modell

Az I. modell az alábbi körülményeket veszi figyelembe:

1. A lakótelep-építésre felhasználható területek (n db) a vizsgált tervperiódus előirányzatánál lényegesen több lakás építésére adnak lehetőséget — tehát nem kerül valamennyi a végleges programba. A területek általános jelzése: T^i, ahol $1 \leqq i \leqq n$

2. A területek különböző természeti és művi adottságokkal rendelkeznek (altalaj, távolság a főgyűjtőtől stb.).

3. A lakótelep-építésnél a gyakorlatban többféle (k féle) — eltérő laksűrűséget eredményező — beépítési mód használatos. A beépítési mód általános jelzése B_j, ahol $1 \leqq j \leqq k$. A jelölések értelmében tehát T_j^i a T^i-nek B_j beépítési mód szerint felhasznált részterülete.

4. A beépítési módok arányát társadalmi, építőipari-technológiai és egyéb adottságok határozzák meg.

5. Egy-egy beépítési mód alkalmazása azonos területeken is eltérő egy lakásra jutó költséget (K) eredményez.

6. Ismerni kell tehát minden terület és valamennyi alkalmazni kívánt beépítési mód esetében az adottságoktól függő fajlagos lakásépítési összköltséget. K_j^i tehát a T_j^i-n a fajlagos költség.

Mindezek alapján azt kell megállapítani, mely területek és milyen beépítési mód előírásával kerüljenek a végleges programba. A program célkitűzése, hogy a lakások telepítése, — a beépítési módok rögzített aránya mellett — a minimális összköltségű legyen.

A feladat matematikai szempontból meglehetősen leegyszerűsített és egyértelmű. A lineáris programozás keretében már számos egyéb problémára adaptált *„szállítási probléma" algoritmusával* végezhető el, az alábbi feltételi egyenletek szerint:

1) $\sum_{j=1}^{k} T_j^i = T^i$, azaz az egyes területekből a különböző beépítési módok (B_1, B_2, ... B_j ... B_k) alkalmazásával felhasznált részterületek összege egyenlő kell legyen a terület térbeli kiterjedésével.

2) $\sum_{i=1}^{n} T_j^i = B_j$, azaz biztosítani kell az egyes beépítési módok kitűzött arányát.

A célfüggvény pedig: $\sum_{j=1}^{k} \sum_{i=1}^{n} K_j^i \cdot T_j^i \rightarrow K$ min.

A modellben a lakásépítési költségre befolyással levő valamennyi lényeges tényező szerepel, tehát ilyen viszonylatban „abszolút" gazdasági optimum megállapítására kerülhet sor. A forintban nem mérhető (városszerkezeti, esztétikai stb.) tényezők részben mint előzetes kikötések érvényesíthetők, részben figyelembe vehetők a számítás eredményeként nyert program értékelésekor, illetve a ténylegesen megvalósításra kerülő program kialakításában.

A modell gyakorlati alkalmazásában nehézséget okoz a rendkívül nagy adatigény, illetve a közös nevezőn történő költségszámítások bizonyos vonatkozásainak tisztázatlansága. Ezek a nehézségek vezettek a következő, más jellegű megközelítésre.

II. számú modellcsoport

A II. modellcsoport a gazdasági összefüggések szélesebb körű elemzésére alkalmas matematikai módszerek bekapcsolása, és emellett a műszaki felvétel és költségszámítás problémáinak csökkentése céljából az

alapvető összefüggések feltárására koncentrál. A gazdasági hatással bíró tényezőcsoportok közül csak a legsúlyosabbakat, első lépésben ezek közül is csak a feltáró közmű-, út- és közlekedési (továbbiakban: feltáró) költségeket, valamint a megszűntetendő lakások „ellentétpár"-t veszi figyelembe, az „előzetes kikötések" érvényesítésétől pedig eltekint.

A lakásépítés területi adottságoktól függő fajlagos költségét igen sok tényező befolyásolja. Ezek között a legsúlyosabbak száma is jelentős. Az I. sz. modell ezek hatását *egyetlen* számban, összegezve tartalmazza, és így kölcsönhatásuk nem vizsgálható; a kapott optimális program belső, műszaki-közgazdasági jellegű összefüggéseinek elemzésére alig van mód. Ezért a következőkben olyan modellt kívántunk konstruálni, ahol — az adatigény egyidejű csökkentése mellett — ezekre is lehetőség nyílik.

Lakótelep-építésnél a két legjelentősebb változó költséget, gazdasági terhet a *feltáró* ún. alapközművek, a hasonló jellegű út, tömegközlekedési pálya, jármű létesítése, illetve beszerzése és a lakásépítés miatt szükségessé váló *lakásmegszüntetés* (szanálás) jelenti.

Ez a két tényező a gyakorlatban általában *„ellentét-pár"*, azaz egy-egy területre — vagy az egész lakásépítési programra — vonatkoztatva ahol a feltáró költség alacsony, ott a szanálás magas; ha viszont kevesebb feltáró költség a cél, nagyobb mennyiségű szanálással kell számolni.

Így tehát a modell felállítását megelőző felvételezés és számító munka jelentős mértékben csökken, a kapott eredmény azonban más jellegű információt ad. A matematikai megoldás útja is változik. A két figyelembe vett komplex tényező mértékegysége ugyanis — kitűzött célunk szerint — különböző, s a modellben sem szükséges közös nevezőre hozni (kivétel a II. c. grafikus modell).

A feltáró költséget Ft-ban, a szanálható és az építendő lakásokat darabszámban mérjük.

A megoldásnál különböző felfogások és közelítési módok lehetségesek, ennek megfelelően a II. modellcsoport sem egységes. Három modelltípust dolgoztunk ki (II. a., II. b. és II. c.).

Valamennyi felfogásban közös, hogy a szóbajöhető területekről csak három adat (adatcsoport) számszerű ismeretét tételezzük fel. Kiindulásunk, hogy a kijelölt n számú terület közül az i-ediken l_i lakás megépítésére van lehetőség; ehhez ugyanezen a területen $S_i = s_i \cdot l_i$ számú lakást kell szanálni (S_i az l_i-hez tartozó összes, s_i a fajlagos szanálási érték.) Ezen felül ismert az i-edik terület beépítési lehetőségét biztosító f_i feltáró költség.

Az egyes területeken építhető lakásszám — l_i — megállapítása a tervidőszakban építendő lakótelepek, illetve az azokon alkalmazásra kerülő beépítési módok vizsgálata alapján meghatározott átlagos laksűrűség szerint történik. (Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ténylegesen különböző beépítési módokat alkalmazzanak az optimális program területein. A program optimalitását — ebben és *csak* ebben a közelítésben — nem érinti a különféle beépítési módok területi aránya.)

II. a. modell (diszkrét programozás)

Egy meghatározott tervidőszak alatt N számú lakást kell építeni, azzal a kikötéssel, hogy az építés céljára igénybevett területeken a sza-

nált lakások összes száma nem haladhat meg egy előre megállapított S mennyiséget. Az eredmények értékelése céljából S vonatkozásában természetesen a legkülönbözőbb típusváltozatok dolgozhatók ki.

Az előbbi kikötés mellett megfelelő számú területet kívánunk kiválasztani oly módon, hogy

— a kiválasztott területeken az átlagos laksűrűség betartásával megépíthető lakások száma érje el a tervben szereplő N számot;

— a szanált lakások száma ne haladja meg az S mennyiséget;

— és az igénybe vett területek feltáró költségeinek összege minimális legyen.

A II. a. modell értelmében, ha egy program az i-edik területet igénybe veszi, akkor az x_i változó — az i-edik területen épülő lakások száma — vagy l_i érték, vagy pedig 0. Ez azt jelenti, hogy x_i egy ún. diszkrét változó, amely csak bizonyos értékeket vehet fel. A különféle területek vagy teljes beépítésre kerülnek, vagy a programból kiesnek.

Az előbbi feltételek matematikai megfogalmazása a következő:

$$\sum_{i=1}^{n} x_i \geqq N \qquad x_i = \begin{cases} l_i \\ 0 \end{cases} \text{ értéket vehet fel.}$$

$$\sum_{i=1}^{n} x_i s_i \leqq S.$$

Emellett a cél a

$$\sum_{i=1}^{n} x_i f_i \rightarrow \text{ min. feltétel teljesítése.}$$

Az ilyen típusú matematikai feladatok a diszkrét programozások körébe tartoznak, amelyek — legalábbis a jelenlegi matematikai ismereteink szerint — csak meglehetősen körülményesen és igen sok számítással végezhetők el. Az eddig feltárt egyetlen módszer lépésenként egy-egy lineáris programozási feladat megoldását írja elő.

II. b. modell (lineáris programozás, illetve általánosított szállítási probléma)

Lényegesen könnyebben kezelhető modellhez jutunk akkor, ha az x_i változók folytonosak, azaz megengedjük, hogy 0 és l_i értékeken kívül közbenső értékeket is felvehessenek. A II. b. modell tehát megengedi, hogy a program egyes területeken — eltérően a való helyzettől — a feltáró költségeknek csak arányos részét vegye figyelembe. Hasonlóképpen — részbeépítés esetén — az i-edik területhez tartozó $S_i = s_i \cdot l_i$ szanálás is arányosan vehető figyelembe, ez utóbbi azonban a gyakorlattal nem ellenkezik.

A matematikai eljárás megadja a lehetőséget, hogy az ilyen értelemben vett legjobb program csak legfeljebb két területen fog előirányozni töredék-beépítést. Ez sem irreális, hiszen a tervidőszakok csatlakozásánál egy-két lakótelep-építkezés áthúzódása természetes; ezenfelül a szóba jöhető területek zöménél (például 20 terület esetén 90 százaléknál) a feltáró költségeket reálisan, teljes összegben veszi figyelembe.

A modell alapelvei tehát:

— rögzítjük a legalább építendő lakások számát, az N-et;
— kikötjük a legfeljebb szanálható lakások számát, az S-et;
— legfeljebb két terület esetén engedjük meg a részbeépítést;
— mindezek mellett a feltáró költségek minimumára törekszünk.

A fentiek matematikai megfogalmazása:

$O \leqq x_i \leqq l_i$, vagyis eltérően az előzőektől, az általános feltétel szerint x_i O és l_i között bármely értéket felvehet.

$$\sum_{i=1}^{n} x_i \geqq N$$

$$\sum_{i=1}^{n} x_i s_i \leqq \quad \text{S, és emellett}$$

$$\sum_{i=1}^{n} x_i f_i \rightarrow \quad \text{min. feltétel teljesítése a cél.}$$

A jelölések értelme megegyezik az előzőekkel: N az építendő, S a szanálásra kerülő lakások számát, x_i az i-edik területen építendő lakások számát, s_i illetve f_i az i-edik területen egy épülő lakásra jutó megszűnő lakások számát, illetve feltáró költséget jelöli.

Ez a feladat a lineáris programozás általános módszerével, tehát még mindig elég számításigényesen oldható meg. E modell konstruálásával távolabbi célunk az volt, hogy a bevont tényezők, illetve dimenziók számát növeljük, amelynek lehetőségét a lineáris programozás módszere adja meg. Speciális volta azonban lehetőséget ad egyszerűbb megoldási mód alkalmazására.

Jelöljük $\bar{S}$-sel az összes vizsgálatba bevont területekhez tartozó összes megszűnő lakások számát. Az a feltétel, hogy a program legfeljebb S lakás szanálását írja elő, úgy is fogalmazható, hogy az $\bar{S}$ lakásból legalább $\bar{S}—S$ megmarad. Ez a mennyiség úgy számítható, hogy a külön-

féle területeken a program szerint nem épített lakások számát szorozzuk a szanálási arányszámmal. A feltétel tehát így is írható:

$$\sum_{i=1}^{n} s_i (l_i - x_i) \geqq \bar{S} - S.$$

Ez után az átalakítás után a feladat az ún. „általánosított szállítási problémák" körébe tartozóvá vált, és az ilyen feladatokra kidolgozott — az általános lineáris programozásnál kevesebb számolást igénylő — módszerrel kereshető a megoldás.

A II. a. és II. b modellben lehetőség nyílik arra, hogy $\bar{S}$ maximális szanálási szám változtatásával kapott különböző feltáróköltség-minimumokból visszaszámoljuk, hogy a szanálás mennyiségének (darabszámának) növelése vagy csökkentése a feltáró költségekben milyen változást eredményez. Kiszámíthatjuk tehát, hogy adott esetben egy lakás szanálása mennyivel csökkenti a feltáró közműköltségeket, s ilyen alapon vizsgálhatjuk a több vagy kevesebb szanálás e vonatkozású gazdaságos vagy gazdaságtalan voltát. A hasonló jellegű összefüggések feltárására szolgál a következő modell is.

II. c. modell (grafikus megoldás)

Ebben a modellben azt vizsgáltuk, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek milyen választása mellett lesz a feltáró költségek és a szanálásból eredő gazdasági terhek összege minimális. (Az egy szanálásra kerülő lakás átlagos „gazdasági súlyát" λ-val jelöljük.) Ez esetben — ellentétben a II. a. és II. b. modellel — a szanálás Ft értékben szerepel, 0-tól a kívánt értékig terjedő skálával.

A feladat matematikai megfogalmazása a következő:

$$\sum_{i=1}^{n} x_i \geqq N \qquad 0 \leqq x_i \leqq l_i$$

$$\sum_{i=1}^{n} (f_i + \lambda s_i)\, x \quad \text{legyen minimális.}$$

Itt f_i illetve s_i az i-edik telep egy-egy épített lakására jutó feltáró költséget, illetve szanált lakást, x_i pedig az i-edik telepen építendő lakások számát jelöli. Ez a modell tehát megenged olyan megoldást is, amely a rendelkezésre álló területeknek csak részleges beépítését írja elő, a megoldás azonban legfeljebb egy helyen eredményezhet töredékbeépítést.

Ha egy skálán rögzítjük a λ gazdasági súly változását, akkor egyszerűen megoldható a feladatunk. Sorravéve a területeket, ki kell szá-

mítanunk, milyen feltáró és szanálási költséget jelent egy lakás építése. Ezt az $f_i + \lambda s_i = k_i\ (\lambda)$ kifejezés adja meg. Ezután a telepeket a hozzájuk tartozó k_i értékek szerint növekvő sorrendbe rakjuk. Ha sorra összegezzük a telepekhez tartozó l_i értékeket, addig, míg ezek összege az N összlakásszámot eléri. (vagy meghaladja), akkor éppen azokat a területeket vettük igénybe, ahol az előkészítő költségek kisebbek, mint a még igénybe nem vett területeken. Természetesen általában nem lesz „kerek" a megoldás abban az értelemben, hogy éppen N lakást számolva az utolsó (a számításbavettek közül legdrágább) területnek csak megfelelő hányadát állítjuk programba. Minthogy a k_i költségek a λ gazdasági súly függvényei, más-más gazdasági súlyhoz általában más sorrend és ennek megfelelően más program tartozik.

Az I. sz. modell és a II. b. sz. modellcsoport főbb alapelveinek összehasonlítása.

A két modell *jellegét* illetően is eltérő. Az I. sz. modell, annak ellenére, hogy a nagyszámú tényező gazdasági hatása végezetül egy számértékben kerül beépítésre, „deduktívnak" mondható. A II. sz. modell induktív szemlélettel készült. Nincs akadálya ugyanis — és a célban feltétlenül ez áll —, hogy fokozatosan, súlyosságuk sorrendjében további tényezőket (esetleg matematikai szempontból nézve dimenziókat) vonjunk be a számítás körébe. E fokozatos bővítéssel élve a két modell végül tartalmilag csaknem azonossá válik, megoldási módjuk azonban megtartja jellegzetességeit.

A *módszert* és az *eredményt* összehasonlítva:

— Az I. sz. modell alkalmazása rendkívül szerteágazó és sok adatot igényel. A matematikai módszer — ezek birtokában — kész eredményt ad. Az eredmény pontossága kizárólag az adatok pontosságán múlik. A módszer — mint már említettük — korlátozott lehetőséget ad a vizsgálandó problémakör elemzésére.

— A II. sz. modell lényegesen bonyolultabb és ezáltal magasabb szintű elemzést nyújtó matematikai módszert alkalmaz. Igen változatos lehetőséget ad a modellbe bevont tényezők összefüggéseinek pontos, mérhető megállapításához, ezen keresztül a településszerkezet vizsgálatához. A modell hiányosságának tekinthető viszont, hogy lényeges tényezőket elhagy, kikapcsol, különösen a jelenlegi két feltételi egyenletet és célfüggvényt tartalmazó esetben. A feltételi egyenletek vagy paraméterek számának tervezett növelése az áttekintést teljesebbé teszi, a számításigényességet viszont jelentősen növeli.

Mindkét modell közös előnye, hogy olyan összefüggésekre világít rá, amelyek megközelítése a matematikai módszerek nélkül elképzelhetetlen, viszont a hiányosságok megfelelő „hagyományos" kutatással, illetve logikai módszerekkel jórészt megszüntethetők.

Kísérleti számítás ismertetése

Bármely elméleti modell alkalmazhatóságát csak gyakorlati kipróbálás útján lehet igazolni. Ekkor dönthető el, hogy a modell elemei elméleti szimbólumok-e csupán, vagy az adott lehetőségek, körülmények

között megtölthetőek-e valóságos tartalommal; ennek során mérhető fel, hogy az előkészítési munka volumene és a várt eredmény egyensúlyban van-e.

Az I. modell gyakorlati kipróbálása az említettek értelmében csak nagyméretű, munkaigényes adatfelvétel után lehetséges. A II. sz. modellcsoport azonban kevesebb előkészítést kívánó kísérleti számítás elvégzésére adott módot — elsősorban a II. b. és II. c. modellt illetően —, amelynek eredményeit a következőkben foglaljuk össze.

A kísérleti számításnál, részben vázlatos műszaki számításokból, részben becslésből kiindulva, tehát végső soron fiktív adatokkal dolgozva kiválasztottunk a fővárosban 20 lakásépítkezésre alkalmas területet. A kiválasztás fő szempontja az volt, hogy a területek városszerkezeti elhelyezkedés, jelleg, jelenlegi felhasználás és a jövőbeli beépítést meghatározó költségek szerint eltérőek legyenek, s így a jellemző esetek minél teljesebb skáláját reprezentálják. A területek adatait a táblázat tartalmazza.

A kísérleti számítás alapjai

Építési terület megnevezése (számjele)	Építhető lakások száma (l_i)	Lakásmegszűnés		Feltáró költség	
		db (S_i)	fajlagosan (s_i)	millió Ft-ban (F_i)	fajlagosan Ft (f_i)
T_1	3 200	950	0,297	81,5	25 500
T_2	7 000	320	0,046	295,4	42 200
T_3	5 000	2 400	0,480	23,2	4 600
T_4	2 400	950	0,396	15,6	6 500
T_5	5 100	320	0,063	223,9	43 900
T_6	2 400	330	0,138	34,6	14 400
T_7	2 800	500	0,179	56,0	20 000
T_8	2 700	1 150	0,426	42,3	15 700
T_9	1 000	20	0,020	16,7	16 700
T_{10}	1 100	160	0,145	41,8	38 000
T_{11}	2 900	100	0,034	153,5	52 900
T_{12}	2 000	500	0,250	20,0	10 000
T_{13}	3 000	1 500	0,500	25,0	8 300
T_{14}	1 800	200	0,111	40,0	22 200
T_{15}	2 000	500	0,250	50,0	25 000
T_{16}	3 000	1 000	0,333	40,0	13 300
T_{17}	6 000	1 800	0,300	180,0	30 000
T_{18}	3 000	1 500	0,500	15,0	5 000
T_{19}	2 000	200	0,100	60,0	30 000
T_{20}	2 000	500	0,250	60,0	30 000
Összesen:	$\sum_{i=1}^{20} l_i = 60\,400$	$\sum_{i=1}^{20} S_i = 14\,900$		$\sum_{i=1}^{20} F_i = 1\,415,5$	

A területeken tehát összesen 60 400 lakás építhető 14 900 lakás szanálása és 1414,5 millió Ft feltáró költség mellett.

A II. b. modell hipotetikus feladata:

A 60 400 lakás lehetőségét biztosító 20 terület közül keressük a 30 000 lakás építésére 12, 15, illetve 20 százalékos (3600, 4500, illetve 6000 db) lakásszanálás mellett a minimális feltáró költséget igénylő területek együttesét.

Matematikai megfogalmazásban:

— építendő lakásszám $\sum_{i=1}^{n} x_i = 30\,000$

— szanálható lakásszám $\sum_{i=1}^{n} s_i x_i = \begin{cases} 3\,600 \\ 4\,500 \\ 6\,000 \end{cases}$

illetve $\sum_{i=1}^{n} s_i (l_i - x_i) = \bar{S} - S = \begin{cases} 14\,900 - 3\,600 = 11\,300 \\ 14\,900 - 4\,500 = 10\,400 \\ 14\,900 - 6\,000 = 8\,900 \end{cases}$

— ezen kikötés mellett a célfüggvény $\sum_{i=1}^{n} f_i x_i \rightarrow \min.$

A modell felállítása ezekután — általános jelölést alkalmazva — a következő:

T_1	T_2....	T_i....	T_n	*Maradék sor*	*Feltételek*
1	1	1	1		
x_1	x_2	x_i	x_n	$-(-N+\Sigma x_i)$	N
f_1	f_2	f_i	f_n		
s_1	s_2	s_i	s_n		
y_1	y_2	y_i	y_n	$-[-(\bar{S}-S)+\Sigma y_i]$	$\bar{S}-S$
o	o	o	o		
l_1	l_2	i	l_n		

A jelölések értelme az előbbiekkel egyezik $(y_i = l_i - x_i)$. A modell felállítása mutatja azt a már ismertetett körülményt, hogy problémánkat — a lineáris programozást elkerülve — általánosított szállítási problémává alakítottuk át.

A továbbiakban a 12, 15, illetve 20 százalékos szanálás feltételezésével végzett számítás eredményeit és összehasonlítását közöljük. A kiinduló programot mindhárom esetben — a szanálási arány figyelembevételével — a szemmelláthatólag „legolcsóbb" területek bevonásával állítottuk fel. A kiinduló és a számítás eredményeként nyert optimális programokba került területek számjele, tehát a programok összetételét a következő oldal első táblázata mutatja.

A számítás célja a feltáró költségek — építendő és megszüntetendő lakásszám betartása mellett való — minimalizálása volt, amelynek eredményét a túloldal második táblázata szemlelteti.

A programok összetétele*

12%		15%		20%	
Kiinduló	Optimális	Kiinduló	Optimális	Kiinduló	Optimális
2	2	2	2	2	2
5	5	5	4	4	*3*
6	6	6	*5*	5	4
7	7	7	6	6	*5*
9	9	9	7	7	6
10	10	10	9	9	7
11	*11*	12	12	10	9
12	12	14	14	12	12
14	14	15	*15*	14	14
15	*16*	16	16	16	15
19	19	19	19	19	16
					19

* A dőlt számok a töredékterületeket jelentik.

A minimalizálás eredménye

Típuseset	Feltáró költségek		Különbözet millió Ft	%
	kiinduló programokban	optimális programokban		
	millió Ft	millió Ft		
12%	991,9	925,2	66,7	6,74
15%	878,4	816,2	62,2	7,1
20%	814,0	668,1	145,9	17,9

Az előbbi összehasonlítás mutatja, hogy a programozás igen jelentős megtakarítást eredményezett, és a számítási módszernek különösen a magasabb átlagos szanálási százalékok esetében van jelentősége. Alacsonyabb szanálás esetén ugyanis a variációk száma az adottságokból kifolyólag kevesebb, tehát a kiindulás és az eredmény közötti eltérés természetszerűleg kisebb. (Példánkban az építendő 30 000 lakás legalább 10 százalékos szanálást igényel maximális feltáró költségek esetében és legfeljebb 38 százalékos szanálással valósítható meg minimális feltáró költség esetében.) A különféle variációk szerinti optimális programok feltáró költségeinek összegeit szembeállítva, a költségkülönbözetek:

12—15% összevetésénél: 109,0 millió Ft, vagyis 11,8%. 15—20% összevetésénél: 148,1 millió Ft, vagyis 18,1%. 12—20% összevetésénél: 257,1 millió Ft, vagyis 27,8%.

Mivel a 12%-os és a 20%-os szanálási típuseset között a különbözet 2400 lakás, a feltáró költségek differenciáját erre vetítve, a 2400 „nem szanált" lakás mindegyike 107 125 Ft feltáróköltség többletet okoz.

II. c. modell

E modell gyakorlati alkalmazásához tulajdonképpen ismerni kellene a lakásmegszűnés (szanálás) valóságos gazdasági súlyát. Az erre vonatkozó vélemények azonban megoszlanak. A számszerűsítést sokféle

szempontból lehet elvégezni. Talán legalacsonyabb értéket kapnánk, ha a kérdést a nemzeti vagyon változásából kiindulva vizsgálnánk. A szanálandó lakások tényleges értéke igen csekély, az értékcsökkenés figyelembevételével legfeljebb 30—40 000 Ft. A legmagasabb értékhez jutunk, ha abból indulunk ki, hogy a megszüntetendő lakás egy, esetleg két család otthona a minőségtől függetlenül. Így a pótlással járó összes költséget vesszük figyelembe. Egy új lakás építési költsége, a régi bontási költsége. stb. összesen megközelíti a 200 ezer Ft-ot.

A grafikus modell az építési területek gazdasági optimum (k) szerinti sorrendjét tartalmazza a különböző λ értékek függvényében. Tekintettel arra, hogy a k_i a λ gazdasági súlynak lineáris függvénye, képe a derékszögű koordináta rendszerben egyenes. A kísérleti számítás alapjául szolgáló példának megfelelően ábrázoltuk a különböző területeknek megfelelő egyeneseket. Ezután már megoldható a feladat bármely kiválasztandó gazdasági súly mellett. Nem kell mást tennünk, mint az adott gazdaságisúly-koordinátánál az ordináta tengellyel párhuzamosan felmenni és sorra összeadni az átlépett egyenesekkel jelképezett területeken építhető lakásszámot egészen addig, míg az előírt N értéket (példánkban 30 000-et) meghaladjuk.

A grafikus modell függőleges tengelyén a területek sorrendje — mivel itt a λ érték 0 — csak a feltáró költségektől függ. A jobb oldalon a területek sorrendjét — mivel a λ érték itt 20 000 Ft, tehát csaknem maximális — döntően a lakásszanálás mennyisége határozza meg. Bennünket természetesen a két szélső érték közötti megoldások érdekelnek. Igen érdekes elemzésre ad lehetőséget, ha a λ érték változtatásához kapcsolódó optimumsorok együttesének arányait vizsgáljuk.

A grafikus modell segítségével kiszámítottuk, hogy $\lambda = 50\,000$ Ft, és $\lambda = 100\,000$ Ft feltételezés esetén milyen optimális programokat kapunk. (L. a következő oldal táblázatait.)

E két program fő adatainak összehasonlítása a következő:

	$\lambda = 50$ ezer Ft	$\lambda = 100$ ezer Ft
Építhető lakások száma	31 100	31 500
Megszüntetendő lakások száma	10 250	4 840
Feltáró költség millió Ft	388,4	852,2

Mindkét példához a λ értéket tetszőlegesen választottuk meg, csak arra voltunk figyelemmel, hogy nagyjából a valóságosnak vélt érték körül mozogjunk. A két lakásépítési program teljesen eltérő jellegű. Egy szembetűnő és elgondolkodásra késztető összefüggés a következő: a szanálandó lakások számát a 10 250-ről 4 840-re, tehát 5 410-zel csökkentve, 463,8 millió Ft-tal több feltáró költség szükséges. Ha ezt a költségtöbbletet a szanálási „megtakarítással" elosztjuk, akkor lakásonként 86 000 Ft-ot kapunk. Ez azt jelenti, hogy kísérleti számításunk esetében a két kiválasztott λ értékhez tartozó optimális programnál a lakásszanálás mennyiségének emelkedése lakásonként 86 000 Ft-os feltárókölts ég-megtakarítást eredményez. Amennyiben a kísérleti számításunkba felvett kiinduló adatok a valóságban is hasonló szórást mutatnak — és

$\lambda = 50$ ezer Ft

Területek sorszáma	Építhető lakások száma	Megszüntetendő lakások száma	Feltáró költség millió Ft-ban
9	1 000	20	16,7
6	2 400	330	34,6
12	2 000	500	20,0
4	2 400	950	15,6
14	1 800	200	40,0
3	5 000	2 400	23,2
7	2 800	500	56,0
16	3 000	1 000	40,0
18	3 000	1 500	15,0
13	3 000	1 500	25,0
19	2 000	200	60,0
8	2 000	1 150	42,3
Összesen:	31 100	10 250	388,4

$\lambda = 100$ ezer Ft

Területek sorszáma	Építhető lakások száma	Megszüntetendő lakások száma	Feltáró költség millió Ft-ban
9	1 000	20	16,7
6	2 400	330	34,6
14	1 800	200	40,0
12	2 000	500	20,0
7	2 800	500	56,0
19	2 000	200	60,0
4	2 400	950	15,6
16	3 000	1000	40,0
2	7 000	320	295,4
15	2 000	500	50,0
5	5 000	320	223,9
Összesen:	31 500	4840	852,2

ez feltételezhető —, akkor a lakásszanálás „gazdaságossága" ezen összefüggés bekapcsolásával az eddigiektől eltérő megvilágításba kerül.

Cikkünk keretében a közgazdasági-matematikai módszerek városépítési alkalmazásának csak néhány esetét ismertettük. Valószínű, hogy e módszerek sok más összefüggés feltárására is lehetőséget nyújtanak, amelyek elvégzése és gyakorlati felhasználása népgazdasági szinten is jelentős megtakarítást eredményezhet.

Gazdasági kísérletezés a Szovjetunióban

Mintegy három év óta a nemzetközi sajtó egyik felkapott témájává vált a Szovjetunióban zajló közgazdasági vitáknak, a gazdálkodási módszerek megjavítását célzó kísérleteknek az ismertetése, kommentálása és — nemritkán — félremagyarázása. Pedig önmagában a vita, az eddigi gazdasági mechanizmus bírálata a Szovjetunióban nem jelent valamiféle szenzációt, s nem is 1962. szeptember 9-én, Liberman professzornak a Pravdában megjelent cikkével kezdődött meg. A magyar közgazdász olvasó előtt is ismeretes, hogy a korábbi tervgazdálkodási módszerek átértékelése (az úgynevezett mechanizmus-vita) a Szovjetunióban — a legtöbb szocialista országhoz hasonlóan — az 50-es évek közepe táján indult meg. Elegendő itt utalni például az árképzéssel, a beruházásgazdaságossággal kapcsolatos vitákra. (Csupán az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy pont 10 éve, 1955 júniusában jelent meg a Voproszi Ekonomiki-ban Libermannak „Az önálló elszámolás és az ipari dolgozók anyagi ösztönzése" című cikke, amely sok vonatkozásban az 1962. évihez hasonló gondolatokat tartalmazott, de korántsem keltett akkora visszhangot.)

A mechanizmus-felülvizsgálat mostani kibontakozása mégsem tekinthető véletlennek: objektív szükségessége az utóbbi években vált érezhetővé, szubjektív feltételei is most alakulnak ki. A Szovjetunió mai gazdasági mechanizmusát a gyors ütemű iparosítás igényei alakították ki, ennek felelnek meg fő vonásai: a termelés erőteljes mennyiségi növelésének ösztönzése, az anyagellátásnak és értékesítésnek lényegében tervutasításos, kiutalási formája, a béralapok, bérformák központi szabályozása, a beruházási tevékenység centralizálása stb. Nyilvánvaló, hogy ez a mechanizmus felelt meg a háborús hadigazdálkodás, majd a II. világháború utáni újjáépítés igényeinek is. Viszont az utóbbi évtizedben egyre inkább kiderül, hogy a hatalmasra nőtt termelőerők, az életszínvonal emelkedésének következtében egyre sokrétűbbé váló fogyasztói igények kielégítése más gazdálkodási módszereket követel. Az is bebizonyosodott, hogy a felső szintű gazdaságirányításnak olyan — egyébként szükséges — átszervezése, amely lényegében változatlanul hagyja az alapvető termelő egységnek, a vállalatnak a helyzetét, s nem érinti a dolgozók érdekeltségi viszonyait sem, csak kevéssé vezethet a kívánt célhoz: a társadalmi termelés gazdaságosságának fokozásához.

A gazdasági mechanizmus kérdéseiről folyó viták a Szovjetunióban menetükben és tartalmukban sok tekintetben azonosak vagy hasonlóak a többi szocialista országéhoz. Viszont általában szemmelláthatóan eltérő sajátosságuk, hogy az elméleti következtetések gyakorlati megvalósítását rendszerint különféle gazdasági kísérletek előzik meg. Ezek a kísérletek az utóbbi években a gazdaság különféle területein sokkal szélesebb körben terjedtek el, mint bármely más szocialista országban. Kísérletek folynak például országos és helyi méretekben különféle bérezési módszerek, bérformák alkalmazására az iparban és a kereskedelemben, az építőiparban új tervezési és elszámolási rendszert próbálnak ki, a bankok újfajta hitelezési módszerekkel kísérleteznek stb. Számunkra ezek közül azok a kísérletek a leg-

érdekesebbek, amelyek az ösztönzési, tervezési rendszer módosítására, a vállalati gazdálkodás átfogó megreformálására irányulnak.

A vállalati műszaki és vezető adminisztratív dolgozók premizálása

Az anyagi ösztönzési rendszer fejlesztésében nagy figyelmet keltett az a széles körű kísérlet, amely a prémiumrendszer tökéletesítését célozza. Noha a vállalati dolgozók anyagi érdekeltsége semmiképpen sem szűkíthető le a műszakiak és a gazdasági vezetők prémiumrendszerére, kétségtelen, hogy a mai gazdálkodási rendszerben ez a premizálás jelenti a legnagyobb anyagi húzóerőt a terveljesítésben.

Korábban a Szovjetunióban is a vállalatok műszaki és vezető beosztású adminisztratív dolgozóit szinte kizárólag a tervekben előírt termelési volumenek teljesítéséért és túlteljesítéséért premizálták. 1959 óta általában a tervezett önköltségcsökkentés elérése és meghaladása vált premizált feladattá egy sor más feltétel teljesítése mellett. A közgazdasági vitákban ezt az érdekeltségi rendszert azért bírálták, mert laza tervezésre, a termelési lehetőségek eltitkolására, „tartalékolására" ösztönöz. A „bázishoz" viszonyított mutatójavítás premizálása egyébként is kedvezőtlen helyzetbe hozza a jobb vállalatokat, amelyeknek a mutató javítására kevesebb lehetőségük van. A sokféle prémiumfeltétel előírása ezenkívül bizonytalanná teszi a prémium elérését, gyengíti ösztönző erejét; a mennyiségi növekedés jutalmazása (ilyen jórészt a termelékenységnövelés és az önköltségcsökkentés premizálása is) pedig nincs tekintettel a vállalati munka rentabilitására, a minőségre, a gyártmányfejlesztésre, az eszközkihasználásra stb. Mivel ezek a szempontok nálunk is régóta ismeretesek, s hazai gyakorlatunk is hasonló irányban kereste a megoldás útjait, mint a szovjet kísérlet, számunkra is tanulságos lehet eredményeinek a megismerése.

Az új premizálási rendszert kísérletképpen 1964. II. negyedévében vezették be 71 vegyi-, kohó-, szén-, cement-, gép- és fémfeldolgozó ipari, textilipari, valamint vasbetonelemeket gyártó vállalatban. Eszerint a reálisan feszített tervezés biztosítása végett a tervezett mutatójavítást kétszer olyan nagy prémiummal jutalmazzák, mint a tervtúlteljesítést. A premizált tervmutatók iparáganként eltérnek: a vegyiparban a termelési volumen növelését vagy a munkatermelékenység fokozását, a minőségjavítást; a vaskohászatban és a gépiparban a termelés- és termelékenységnövelés mellett az önköltségcsökkentést premizálják. A minőségjavítást a vegyiparon kívül a szénbányászatban, a gép-, cement- és textiliparban premizálják közvetlenül.

Az eddig eltelt időszak természetesen még nem volt elegendő annak megfigyelésére, milyen hatással van az új prémiumrendszer a tervezés feszítettségére, hiszen a kísérlet tavaly évközben már az éves terv jóváhagyása után indult meg. Viszont már az eddigi tapasztalatok is mutatják, hogy az új prémiumrendszer nem szünteti meg a „tartalékolást": a vállalatok most a tervek nagyobb mérvű túlteljesítésétől tartózkodnak, hogy a tartalékokat a következő időszak megemelt tervének teljesítésére fordíthassák.[1]

A kísérlet tehát beigazolta, hogy míg a tervteljesítés nagyobb mérvű honorálása a lazább tervezést ösztönzi, a tervteljesítésnek a túlteljesítéssel szembeni nagyobb jutalmazása viszont a tervet meghaladó termelési eredmények visszatartásához vezet.

A szaksajtó leírásaiból kitűnik: a kísérlet nem oldotta meg azt a problémát sem, hogy a premizált mutatók a vállalati tevékenységnek csak egy-

[1] Például F. Veszelkov a kísérlet eddigi tapasztalatait összegező cikkében (F. Veszelkov: A műszaki dolgozók kísérleti prémiumrendszerének alkalmazásáról. Voproszi Ekonomiki. 1964. 12. sz.) megemlíti a moszkvai Akrihin gyár esetét, amely 1964 márciusában és áprilisában — tehát még a kísérlet megindítása előtt — 105,5 és 104 százalékra teljesítette havi termelési tervét, viszont májusban a teljesítés már 103,3 százalék, júniusban pedig 101.6 százalék volt. Az Ekonomicseszkaja Gazeta 1964. VII. 18-i híradása szerint a Moszkvai Fékgyár egyik üzeme a havi terv teljesítése után a termékkibocsátást azonnal csökkentette, a munka eredményét a befejezetlen termelésben „rejtette el".

féle s gyakran nem is a legfontosabb vetületét fejezik ki. A termelés gazdaságosságát, a komplex eredményt a vállalati rentabilitásnak kell tükröznie, ezzel viszont az eddigi prémiumrendszer semmiféle, a kísérleti rendszer pedig roppant laza kapcsolatban van. Az új rendszerben ugyanis a havi nyereségterv teljesítése prémiumfeltétel néhány kulcsbeosztású gazdasági vezető számára, de a nyereség náluk is negatív feltételként szerepel, mert csupán a nyereségterv nemteljesítése befolyásolja prémiumukat, ami megint csak a feszített nyereségtervek elfogadása ellen hat.

Egyébként a kísérleti premizálási séma azért sem szüntetheti meg — ceteris paribus — a „tartalékolást", mert szintén a „bázishoz" viszonyított mutatójavítást jutalmazza. Az eddigi prémiumrendszernek ezt a hibáját a kísérlet keretében úgy kívánták kijavítani, hogy a vállalatokat irányító területi népgazdasági tanácsok jogot kaptak a prémiumkulcsok differenciálására a vállalatok között, figyelembe véve a tervezett mutatójavítás nehézségi fokát és az élenjáró vállalatok eredményeit e tekintetben.

Ám e kísérlet tapasztalatai sok helyütt azt mutatják, hogy a területi népgazdasági tanácsokat a prémiumkulcsok megállapításakor főképpen a prémiumok vállalatközi nivellálásának szempontja vezérli. Így a „nagyobb feladat, magasabb prémiumkulcs" elve helyett a „kisebb mutatójavítás, magasabb prémiumkulcs" elve valósult meg. Ennek okát F. Veszelkov a hivatkozott cikkben abban látja, hogy egyrészt a népgazdasági tanácsok nem rendelkeznek precíz kritériumokkal a vállalati munka színvonalának megítélésében, másrészt a prémiumkulcs megállapításakor nem is lehet egyidejűleg figyelembe venni mind a tervezett mutatójavítást, mind a vállalati munka színvonalát. Véleménye szerint éppen ezért a vállalati prémiumot két részre kellene osztani: az egyik a tervmutatók teljesítéséért és túlteljesítéséért járna az ismertetett módon, a másik része pedig a vállalati munka elért színvonalát jutalmazná. Mindkét rész megállapítását évenként felül kellene vizsgálni. A vállalati munka színvonalát több mutató alapján kellene értékelni. Ezeknek tükrözniük kellene a termelőberendezések kihasználását, a munka gépesítettségi fokát, a termelés ütemességét, a selejtkárok és egyéb improduktív kiadások alakulását, az új gyártmányok részarányát a termelési volumenben stb. E mutatókat a legjobb vállalatok adataival, valamint a jóváhagyott műszaki-gazdasági normákkal vetnék össze.

Aligha kétséges, hogy az utóbbi javaslat elfogadása éppen ellentétes eredményhez vezethet: fölöttébb szubjektívvé tenné a vállalati tevékenység értékelését, s talán még nagyobb bizonytalanságot szülne a prémiumok elérhetőségét illetően, mint az eddigi rendszer. Mindebből az a következtetés adódik, hogy a kísérleti prémiumrendszer sem tudja megnyugtatóan egyeztetni az elért eredmények honorálását a minél nagyobb mérvű növekedés ösztönzésével.

Az említett gyengéi mellett a kísérleti prémiumrendszernek sok pozitív vonása is van. A prémium ösztönző hatása megerősödött azáltal, hogy csökkent a különféle prémiumfeltételek száma. Így a vegyipar, gép- és fémfeldolgozó ipar hatalmas vállalataiban a prémium feltétele most már nem a teljes választék szerinti terv, hanem csak az alapvető termékek gyártási tervének teljesítése lett. A béralap túllépése már nem kizáró, hanem prémiumcsökkentő feltétel: a vállalat, üzem, részleg béralaptúllépését a prémiumalap terhére számolhatják el, ennek megmaradó részét pedig a dolgozók premizálására fordíthatják. Szélesebb körben premizálják a minőségjavítást, bár itt is problémát jelent, hogy nem a mutatók szintjét, hanem a szint változását premizálják. Az egész prémiumrendszer rugalmasabbá vált, mert bővült a területi népgazdasági tanácsok jogköre a prémiumkulcsok megállapításában, a teljesítés elbírálásában, a vállalatvezetésé pedig a különféle üzemrészek, munkakörök eltérő prémiumfeladatainak és -feltételeinek a kijelölésében stb.

A vállalati mutatószám-rendszer tökéletesítése

A kezdő lépés a gazdasági mechanizmus felülvizsgálatában majdnem minden szocialista országban — így nálunk is — annak felvetése volt, hogy a vállalati terv mutatói nem tükrözik helyesen a vállalat tevékenységét, s így a népgazdasági érdekektől eltérő irányban orientálnak. Ez a megállapítás kétségtelenül helyes volt, de még csak regisztrálta a tüneteket. S noha egy komoly közgazdász sem tekinthette soha például a bruttó termelési érték mutatójának valamilyen más mutatóval való helyettesítését olyan varázsszernek, amely minden bajt megold, mégis a közgazdasági gondolkodásnak egy külön fejlődési szakaszon kellett átesnie, amíg a tüneti kezeléstől eljutott a gazdasági mechanizmus komplex értelmezéséig, amíg a figyelem maguknak a gazdálkodási—tervezési, vállalati ösztönzési, értékesítési, anyagellátási, beruházási stb. — módszereknek a megváltoztatása felé fordult. Ebben a — még korántsem lezárt — fejlődésben a Szovjetunióban minden bizonnyal nem kis szerepet játszottak a több év óta folyó gazdasági kísérletek tapasztalatai.

E kísérletek a bruttó termelési érték mutatójának bírálatából indultak ki. A bruttó termelési értékre épülő vállalati tervmutatók (ilyen végső soron a béralap-előírás, de az úgynevezett minőségi mutatók: az önköltség és a munkatermelékenység is), mint ismeretes, a termelés mennyiségi felfuttatását, s így az anyaghányad növelését, a fölös kooperációt ösztönzik. (Ebben az irányban ösztönöz egyébként az úgynevezett önköltség típusú árrendszer is.) A különféle termékek előállításának vállalati szempontból való előnyössége vagy előnytelensége így nem a népgazdasági érdektől, hanem attól függ, mennyire könnyen „hozzák" a tervben előírt bruttó termelési értéket és — rendszerint ezzel együtt — a nyereséget is, amelyet az eddigi árképzési elvnek megfelelően az önköltségre vetítve építettek be a termelői árba. A szovjet közgazdászok a bruttó termelési értékből kiinduló értékelést és ösztönzést bírálva rámutattak arra is, hogy ez az értékelés nem tükrözi (a merev árrendszer miatt sem) a termékek minőségét, korszerűségét, a felhasználók igényeinek kielégítését, de nem veszi figyelembe az eszközlekötésben jelentkező ráfordításokat sem.

A kísérletezés egyik iránya: tökéletesebb *naturális mutatók* kipróbálása és szerepük növelése a bruttó termelési értékkel szemben. A néhány iparág egyes üzemeiben kísérletképpen bevezetett naturális mutatók vagy a termék minőségéből, használhatóságából (ilyen például a gumiabroncsok élettartama ezer km-ben mérve — ezt a mutatót a moszkvai és a jaroszlavli gumiabroncsgyárban próbálják ki), vagy a munkaigényességből indulnak ki. Ilyen a bonyolultsági kulcsok alkalmazása a hengerelt áruk súlyának átszámítására vagy a gumiipari termékeknek egyezményes formázott darabokban való kifejezése. Az utóbbi kísérlet például 1964 áprilisa óta a moszkvai „Kaucsuk" gyárban folyik, s máris kedvező eredményeket hozott. Amikor korábban a gumiárukat súlyban (tonnában) tervezték, a vállalat nem volt érdekelve a kisméretű, munkaigényes termékek gyártásában, az anyaghányad csökkentésében. A kísérlet bevezetése óta pedig csökkent a termékek súlya, nőtt a választék, a darabszám, javult a gyártmányok tartóssága.

Ámde éppen ez a kísérlet is mutatja, hogy a naturális mutatók alkalmazási területe csak nagyon korlátozott lehet, hiszen a termelés gazdasági eredményeinek összegezése, ráfordításokkal való összevetése csak értékformában történhet. Ha pedig az értékformában való tervezés, értékelés hagyományos módon bonyolódik le, akkor az új naturális mutatók alkalmazása a vállalatra üthet vissza. Ez történt a „Kaucsuk" gyárban is, amint ez a kísérlet irányítóinak, N. Fedorenko akadémikusnak és A. Karaszjovának a cikkéből kiderül,[2] a

[2] N. Fedorenko és A. Karaszjova: Egy kísérlet tanulságai. Ekonomicseszkaja Gazeta. 1964. november 11.

termékösszetétel megváltozása miatt, a terméksúly csökkenése következtében csökkent a bruttó termelési érték is, amelytől a vállalati munka többi mutatói — termelékenység, béralap-felhasználás, önköltség (1 tonna termékre jutó költség) — függnek. A vállalat tehát hátrányos helyzetbe került, s ezen csak a felsőbb szervek utólagos korrekciói segíthetnek.

A kísérletek másik iránya: a bruttó termelési érték helyettesítése *más volumenmutatókkal.* Ezek között szerepelnek az anyagmentes *nettó termelési érték* és a *feltételes nettó termelési érték* (hozzáadott érték) mutatói. (Az utóbbi a béren és a nyereségen kívül még az amortizációt is tartalmazza.) Kísérleti kipróbálásukra még csak ezután kerül sor néhány leningrádi és nyugat-uráli üzemben. Ide sorolható még a *rendelés szerinti realizálás* mutatója, amelyet a Majak-Bolsevicska-féle kísérletnél használnak (lásd erről még a továbbiakban).

A legrégebben és talán a legszélesebb körben folyó gazdasági kísérletet a Szovjetunióban a *normatív feldolgozási költség* (a továbbiakban: NFK) mutatójának a kipróbálása képezi. Az NFK-t 1957 óta használják a konfekció- és nyomdaiparban, 1961 óta a zöldség- és gyümölcskonzerváló iparban, 1963 óta pedig a gyapottisztító és gyapjúmosóiparban. 1963-ban a kísérletet kiterjesztették a Tatár Autonóm Köztársaság minden iparágára, a közép-uráli népgazdasági tanács 13, a leningrádi népgazdasági tanács 11, a donyeci népgazdasági tanács 14 vállalatára. 1964 elején a mutatót bevezették még a cipő- és gyapjúipar, a műbőripar összes vállalatában, valamint a hajójavító és a halfeldolgozó iparban. Ehhez még hozzátehetjük, hogy az NFK-t az építőiparban és a könnyűiparban folyó más irányú kísérleteknél is alkalmazzák. A széleskörű alkalmazás ellenére ez a mutató továbbra is a közgazdasági viták kereszttüzében áll, s még a legaktívabb hívei és propagálói szerint sincs tisztázva megnyugtatóan közgazdasági tartalma és gyakorlati alkalmazásának módja, a Tudományos Akadémia illetékes tudományos tanácsai pedig még mindig a további kísérletezést javasolják.

Ez a volumenmutató a termék előállítására fordított bér- és rezsiköltségeket tartalmazza valamely bázisidőszak vállalati vagy iparági átlagos ráfordítási normáival számítva. E normák megállapítása különféle módon történik. A konfekció- és cipőiparban például egységes iparági normákat dolgoztak ki, amelyek a különféle termékek gyártásában meghonosodott időnormákon, bérszinten (alap- és kiegészítő bér, SZTK-járulék), valamint az üzemi és vállalati költségek iparági átlagos nagyságán alapulnak. Ezzel szemben a Tatár Köztársaság vállalataiban az utókalkulációkból, a donyeci népgazdasági körzetben viszont a bázisidőszakban érvényes egyedi normaóra-ráfordításból indultak ki, a rezsiköltségeket pedig az alapbérráfordítás arányában vetítették ki a termékekre. A termékvolument a termékmennyiségnek és a megfelelő mindenkori feldolgozási költségnormának a szorzata adja.

Az elgondolások szerint az NFK előnye, hogy egyrészt nem tartalmazza a közvetlen anyagköltségeket, s ezért jobban követi, tükrözi a vállalati munka tényleges volumenét. Másrészt — mivel nem tartalmaz nyereséget sem — megszünteti a jól és kevésbé jól „fizető" termékek közti „válogatást", s így a tervszerűtlen választékmódosítást is. Megszünteti az anyaghányad, a kooperáció növelésében való érdekeltséget; egyenletesebbé teszi a termékkibocsátást is, mivel eltűnik a befejezetlen termelés értékével való manipulálás lehetősége.

Az NFK-val szemben a szovjet közgazdászok tekintélyes csoportja (Malisev, Vaag, az elhunyt Nyemcsinov, Liberman és mások) azt hozta fel, hogy homályos a közgazdasági tartalma, nem áll kapcsolatban az árral, tehát nem mérheti a termelés rentabilitását, nem tükrözi a minőséget, de nem szüntetheti meg a „válogatást" sem, mert a tényleges feldolgozási költségek termékenként eltérően alakulnak a változatlan költségnormatívákhoz képest.

S valóban, az NFK alkalmazásának legtöbb baja a mutató jellegére vezethető vissza, arra, hogy nem fejezi ki a termelés *eredményét:* sem az előállított áru értékét, sem használati értékét. A termelési volument nem a teljes, de nem is a valóságos, hanem normatív ráfordítások oldaláról közelíti meg, ezért *fiktív* mutató. Éppen ezért az NFK még a kísérlet során sem helyettesíthette a szokásos értékmutatókat: a vállalati tervekben az NFK-ban mért termelési volumen mellett folyó termelői áron is megtervezik a gyártási programot, a terv-teljesítési beszámolókban e mutatókon kívül szükségszerűen szerepel a bruttó termelési érték is. El lehet képzelni, mennyire megnehezítheti ez a vállalati tervezést![3]

A ráfordítások fiktív jellege miatt nem lehet világos képet kapni a vállalati munka terjedelméről sem. A kísérlet kezdeményezői és irányítói nagy pozitívumként könyvelik el,[4] hogy a legtöbb vállalatban az NFK-ban mért termelési volumen több évre visszamenőleg nagyobb növekedést mutat, mint a bruttó termelési érték indexe. Szerintük ez általában kedvező termékösszetétel-változást tükröz: az anyaghányad csökkenését, bonyolultabb, munkaigényesebb (sőt, nemritkán kevésbé rentábilis!) termékek súlyának növekedését.

Ezzel szemben jogos az aggály, hogy a rendkívül gyorsan (általában 1—2 év alatt) elavuló vagy már induláskor is lazán megállapított normatívákban mért növekedés a valóságosnál nagyobb tervteljesítést mutat ki. (Ez egyébként a vállalatok érdekében áll, például a béralap-ellenőrzés szempontjából, mivel azt az NFK-volumenhez kötik.) Az OSZSZK Tervhivatala Központi Kutatóintézetének két munkatársa, V. Bocsarov és L. Szalnyikova a moszkvai konfekcióipari üzemek példája alapján azt állítják,[5] hogy az NFK használata felnagyítja a termelékenység fokozását, s burkolt béralapnövekedéshez vezet. Szerintük a munkatermelékenységnek a többi könnyűipari ághoz képest lassúbb növekedése a konfekcióiparban egyenesen az NFK 1957-ben történt bevezetésére vezethető vissza. Mégha ez az állítás eltúlzottnak is tűnik, a szerzők figyelemre méltó adatokat hoznak fel, amelyek szerint az egy dolgozóra számított teljesítmény az általuk vizsgált üzemekben 1958—1962 között NFK-ban mérve 24,7, bruttó termelési értékben viszont csak 20,6 százalékkal nőtt. Az eltérő dinamikát a szerzők szerint nem lehet az olcsóbb anyagok felhasználásával magyarázni, mert az anyagköltségek részaránya az önköltségben lényegében nem változott.

A két szerző kifejti, hogy az NFK alkalmazása a gondosabb munkát, a minőségjavítást sem ösztönzi, mert a normatívák megállapításakor vagy felülvizsgálatakor (ez műveletenként bonyolult pontozásos rendszer szerint történik) a vállalatok a technológiai műveletek számának csökkentésében érdekeltek, a gyártásban pedig az előírt műveleteket is gyakran „elspóroljják". Ezért hiányos a készruhák kidolgozása, régiek a fazonok stb.

A kísérlet egyelőre folyik tovább. Védelmezői a költségnormatívák kidolgozásának módszertani nehézségeire, az egységes metodika kialakításának szükségességére hivatkoznak. Pedig itt — mint láthatjuk — nemcsak a módszerekkel van baj. A szocialista gazdaságban nem lehet a mennyiségi szemléletet leküzdeni, a vállalati érdeket helyes irányba terelni azzal, hogy az értékelést és ösztönzést az értékviszonyoktól teljesen

[3] Az Ekonomicseszkaja Gazeta 1965. április 7-i számában például B. Alekszejev, a kijevi gumiregeneráló gyár igazgatója indokolatlannak tartja az NFK-mutató üzemükben történt bevezetését, hiszen náluk a nyersanyag állandó jellegű és olcsó, a holtmunka súlya a termelésben nem változik. „Sokáig töprengtem — írja — míg arra a következtetésre jutottam: nyilván ez a divat, ha pedig divat, akkor nekem sem szabad elmaradni ebben. Komolyra fordítva a szót: az új mutató megnehezítette a munkát. Eddig naponta számítottuk a tervteljesítést volumenben a változatlan áras bruttó érték és késztermékben az érvényes termelői árak szerint. Most pedig kényszerítve vagyunk, hogy naponta az NFK szerinti teljesítést is számítsuk. Nem túl sok-e ennyi értékelés?"

[4] Lásd például N. Ivanov, A. Subnyikov: A normatív feldolgozási költség mutatója tervezésben való alkalmazásának tapasztalatai. Voproszi Ekonomiki. 1964. 12. sz.

[5] V. Bocsarov, L. Szalnyikova: A normatív feldolgozási költség és a munka termelékenysége. Planovoje Hozjajsztvo. 1964. 2. sz.

független konstruált mutatóhoz kötik.[6]

Mivel az NFK nem fejezi ki sem a termelés tényleges költségeit, sem eredményeit, nem képezheti a vállalati tevékenység értékelésének, irányításának objektív alapját sem. Gyakorlati hasznosítása feltehetőleg csak szűk ágazaton belüli elemzéseknél lehet célszerű.

A Bolsevicska—Majak-féle kísérlet

Az eddigi kísérletek összességükben tehát arról tanúskodnak, hogy a terv-mutatószámok megváltoztatásával egymagában nem lehet hatékonyabbá tenni a vállalati gazdálkodást, ehhez a gazdálkodási módszereknek a piaci viszonyokból kiinduló *komplex* módosítása szükséges. Ezért fordult méltán immár egy éve a figyelem az úgynevezett Bolsevicska—Majak kísérletre. E kísérlet 1964. július 1. óta folyik a moszkvai Bolsevicska és a gorkiji Majak konfekcióipari termelési egyesülésekben. A konfekcióiparra nem véletlenül esett a választás, mert a ruházati és általában a fogyasztási cikkek gyártásában vált talán legsürgetőbbé a gazdálkodási módszereknek a termelés és fogyasztás igényeivel való összhangbahozása.

A lakosság életszínvonalának gyors növekedése ugyanis a szükségletek egyfajta mennyiségi telítődésével, minőségi differenciálódásával járt. Az ipar viszont — a hiánygazdálkodás éveiből örökölt gazdasági mechanizmusával — csak részben tudott eleget tenni a lakosság megváltozott igényeinek. Ennek következtében 1959—1963 között az áruforgalom 37 százalékos bővülésével szemben az állami és szövetkezeti kereskedelem készletei 57 százalékkal, azaz 10,9 milliárd rubellel növekedtek. Ezen belül a szövetkészletek 65 százalékkal, a cipőkészletek 2,5-szeresére, a készruhakészletek pedig 2,8-szeresére nőttek. E termékek eladása is csökkent vagy csak kisebb mértékben nőtt. Például a textilszövetek eladása ugyanebben az időszakban 13 százalékkal csökkent, a készruháé pedig csak 31 százalékkal nőtt, de ezen belül is 1963-ban már nem nőtt, hanem valamelyest csökkent.[7]

Ezek az adatok azonban nem a kereslet valamiféle abszolút telítődését tükrözik. A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának 1963-ra vonatkozó reprezentatív felmérései szerint a kereskedelem rendeléseit az ipar férfi gyapjúöltönyből 79, férfi télikabátból 81, női gyapjúruhából 83, női műszálas és selyemruhákból pedig csak 76 százalékra teljesítette. Viszont az ipar továbbra is szállított nagy mennyiségben elavult fazonú és minőségű konfekcióipari terméket, amelyekre pedig semmiféle megrendelés sem volt.[8]

A gazdasági kísérlet eredeti és fő célja ezért a konfekcióiparban: olyan tervezési rendszer kialakítása, amely biztosítja a kereskedelmi megrendelések pontos és maradéktalan teljesítését.

A két gyártó vállalat önállóan állítja össze évi, negyedévi és havi terveit a kereskedelmi vállalatok rendelései alapján. A kiskereskedelem most nem a nagykereskedelmi vállalatok közvetítésével, hanem közvetlenül rendel a gyártótól. Viszont a megrendelők körét szűkítették: korábban a moszkvai Bolsevicska férfiruhagyár 230, a gorkiji Majak nőiruhagyár 228 kereskedelmi vállalatnak szállított, most mindkét vállalat 22 helyi üzletnek (nagyáruházaknak, szaküzleteknek) szállít közvetlenül. Ez megkönnyíti az üzleti eladás ala-

[6] Egyébként az NFK hívei is rákényszerülnek a gyakorlatban ennek beismerésére; amikor konkrét gazdálkodási probléma megoldásáról van szó, akkor ők is az árvalóságból indulnak ki. Íme, hogy kívánjak például a gyártmányfejlesztés, minőségjavítás kérdését megoldani: „A normatíváknak biztosítaniuk kell — írják — a minőségjavítással (a termék tartósságának fokozásával) kapcsolatos pótlólagos költségek fedezését. Ezt olyan korrekciós kulcsok alkalmazásával érhetjük el, amelyek figyelembe veszik az eltérő minőségű termékek árarányát, vagy más módszerrel". (N. Ivanov, Sz. Generszon: „NFK: előnyök és hiányosságok". Ekonomicseszkaja Gazeta. 1964. február 8.)

[7] Lásd: J. Orlov: Az ipar és a kereskedelem kapcsolatai. Voproszi Ekonomiki, 1964. 11. sz. 112. l.

[8] Lásd: V. Maszlennyikov: Tökéletesítsük a tervezés rendszerét a könnyűiparban. Finanszi SZSZSZR 1965. 1. sz. 64. l.

kulásának tanulmányozását. A szállítási szerződések nemcsak a szállítási határidőket, mennyiségeket, modelleket, illetve fazonokat írják elő, mint korábban, hanem a textilminőséget, a színezést, a csomagolás, tárolás, szállítás körülményeit stb. Fontos változást jelent, hogy a szerződések az árakról is intézkednek, amelyekben a szállítónak és a vevőnek közvetlenül kell megállapodnia. A gyártó vállalatok ugyanis jogot kaptak az új termékek árának megállapítására érvényes kalkulációs sémák szerint, valamint minőségi felár felszámítására, ha külön igények többletmunkával járó kielégítéséről van szó.

Ezeket a szerződéseket legalább 6 hónappal a tervév kezdete előtt kell megkötni a kereskedelemmel, indokolt esetben néhány termékfajtánál később még módosítani lehet őket, de legalább 2 hónappal a negyedév kezdete előtt. Hasonlóképpen a szállító textilgyárakkal a szerződéseket a tervévet legalább 5 hónappal megelőzően kell megkötni, az anyagmintákat pedig 7 hónappal az év kezdete előtt kell kiválasztás céljára bemutatni. Egy nagyon fontos sajátosság: *a Bolsevicska és a Majak maga választja ki szállítóit* az ország összes textil-, szőrme- stb. gyártó üzeme közül. A Majaknak 49, a Bolsevicskának 39 szállítója van.

A szállítási szerződések megsértését szigorú anyagi szankciókkal büntetik: a késedelmes szállítás minden napjáért a szállító a szállítmány értékének 0,3 százalékát, 20 napos késés után pedig az előbbin kívül még 5 százalékát fizeti a rendelőnek bánatpénzként. A szállítmány átvételének megtagadásáért viszont a vevő fizet 5 százalékos bánatpénzt, a szállító pedig szabadon értékesítheti a megrendelt termékeket.

A megkötött szerződések alapján ily módon a gyártó vállalat maga tervezi meg a termelés volumenét, választékát, önköltségét, a béralapot, a nyers- és segédanyagszükségletet, a nyereséget stb. A tervet a területi népgazdasági tanácshoz, a köztársasági népgazdasági tanácshoz és a tervhivatalhoz nyújtják be. A vállalati tevékenység értékelésére két mutató szolgál: a szerződés szerinti szállítás (realizálás) volumentervének teljesítése és túlteljesítése (pótrendelések révén), valamint a rentabilitás tervezett százalékának elérése (ez utóbbi a hagyományos rentabilitási mutatót jelenti, nem pedig a lekötött álló- és forgóalapokra vetített nyereséget).

Módosult a dolgozók anyagi ösztönzése is. A műszaki és vezető adminisztratív dolgozókat a termékrealizálási terv teljesítéséért és túlteljesítéséért premizálják, egyetlen prémiumfeltétel: a nyereségterv teljesítése. A havi terv teljesítését az alapfizetés 25—40 százalékával premizálják, a túlteljesítés minden százalékáért pedig a fizetés 3—5 százaléka jár. Felemelték a prémium felső határát is a fizetés 40 százalékáról 50 százalékára. Megváltozott a kifizetés módja: a prémium egyik felét a havi terv teljesítése, a másik felét a negyedévi terv teljesítése után fizetik ki. Ezzel a termelés egyenletességét kívánják ösztönözni. Mint látjuk, a prémium konstrukciója nem sokban tér el a hagyományostól, de éppen a tervezés jellegének megváltozása miatt más lett a premizálás tartalma is. Mint ezt Sz. Novozsilov, a Minisztertanács Munka- és Bérbizottsága elnökének első helyettese megállapítja: „A premizálás új rendszere elsősorban arra irányul, hogy a termelés szervezését a piac követelményeinek rendelje alá. Csak azokat a dolgozókat jutalmazzák, akik realizálható, a fogyasztók által keresett áruk termelését szervezték meg."[9]

A nyereségérdekeltséget fokozza a vállalati (igazgatói) alap megváltozott képzési módja: az alapba negyedévenként a ténylegesen elért nyereség 4 százaléka kerül, feltéve, hogy teljesült a szállítási terv. A vállalati alap nagysága ily módon nem függ a béralap nagyságától, hanem csak a nyereségtől.

A munkásbérezésben előtérbe került a jó minőségű munka ösztönzése. A minőséget erősen befolyásoló műveleteknél prémiumos időbért vezet-

[9] Sz. Novozsilov: A munka díjazása és az áruk minősége. Ekonomicseszkaja Gazeta. 1965. április 28.

tek be a korábbi darabbér helyett, viszont megtartották a darabbéresek magasabb alapbérét. A kiváló minőségű munkáért járó prémium az alapbér 40 százalékét is elérheti.

Milyen eredményekkel járt eddig a kísérlet?

Mindenképpen megfelelt a várakozásnak az elsődleges feladat megoldásában: a vállalatok keresett, gyorsan kelendő cikkeket szállítottak az üzletekbe, a megrendelt termékvolument egészében túlteljesítették. Ezt mutatják a Bolsevicska és a Majak saját szaküzleteinek 1964. III. negyedévi forgalmi adatai.

Mutató	Bolsevicska cégüzlete*	Majak cégüzlete	
	1964. III. negyedév	1963. III. negyedév	1964. III. negyedév
Terv (ezer rub.)	1380,0	720,0	769,0
Teljesítés (ezer rub.)	1437,4	765,5	880,9
Teljesítés százaléka	104,2	106,3	114,6
Árukészlet (ezer rub.)			
a) norma szerint	1106,0	480,0	367,0
b) ténylegesen	886,0	690,0	285,0
Áruforgási sebesség (nap)			
a) norma szerint	76,0	61,0	46,0
b) ténylegesen	52,0	73,5	23,5

* Az üzlet csak 1964 eleje óta a Bolsevicska cégüzlete
Forrás: Ekonomicseszkaja Gazeta, 1965. január 6. Melléklet

A táblázatból látható, mennyire meggyorsult az áruk forgása, menynyire csökkent az átlagos árukészlet. Hasonló jelenségeket mutatnak a két vállalattal szerződéses viszonyban álló más üzletek adatai is.

Ez összefügg azzal is, hogy bővült és nagymértékben megújult a két vállalat termékválasztéka. Pl. a női ruhát gyártó Majak 1963 második félévében 60—70 modellt, 1964 második félévében már 165 modellt gyártott, 1965 második felére pedig 272 modellre van rendelése, ezek közül 146 új modell.

Nem ennyire egyértelműen alakultak a termelés gazdasági mutatói, mindenekelőtt a nyereség és a rentabilitási ráta, amit a következő táblázat is mutat.

Mutató	1964. I. félév (havi átlag)	1964. II. félév (havi átlag)	ezen belül		
			október	november	december
Bolsevicska					
Nyereség (ezer rub.)	277,6	260,2	250,0	278,8	325,0
Rentabilitás (%) ...	5,4	6,5	7,4	8,2	8,1
Majak					
Nyereség (ezer rub.)	525,5	456,5	450,0	455,0	449,0
Rentabilitás (%) ...	25,8	21,2	18,9	20,0	17,9

Forrás: Planovoje Hozjajsztvo. 1965. 5. sz. 38. l.

A jövedelmezőségi mutatók mindkét vállalatnál folyamatosan javultak a kísérlet ideje alatt, de mint láthatjuk, a Majakban sem a nyereség abszolút összegében, sem a rentabilitás nagyságában még nem érték el az előző félév szintjét, a Bolsevicskában pedig csak az év végén érték el a

nyereség előző félévi abszolút összegét. A Bolsevicskában a rentabilitás százaléka magasabb ugyan az első félévinél, de nem éri el azt a szintet (9,05%), amelyet eredetileg, még a kísérlet kezdete előtt a II. félévre beterveztek. E jelenségnek több oka van, egy részük a vállalat munkájától függ, más részük nem.

Az elemző tanulmányok szerint mindenekelőtt szerepet játszott az, hogy az új gazdálkodási rendszerre való áttérés a munkaszervezés és a technológiai folyamat gyökeres átalakításával járt. A nagy sorozatokról az üzletek rendeléseinek megfelelően kisebb tételek gyártására kellett áttérni. A futószalagokat meg kellett rövidíteni, gyakrabban kellett átállítani őket a különböző rendeléseknek megfelelően. Ez természetesen növelte a költségeket. Hozzájárult ehhez az is, hogy az üzletek — fölös készlethalmozástól való indokolatlan félelmükben — túlzottan apró, néha szinte egyedi tételekben rendeltek a különféle fazonú ruhákból. A ruhagyáraknak pedig nem volt idejük, hogy erre a kísérlet beindítása előtt felkészüljenek, s megfelelő tartalékokat képezzenek. Feltehetően növelte az önköltséget a korábbinál gondosabb, figyelmesebb kidolgozás is, hiszen mind az üzemen belül, mind az átvételkor megszigorították a minőségellenőrzést.

A rentabilitásra kihatott a megrendelt termékek átlagárának csökkenése. Pl. a Bolsevicskánál megrendelt öltönyök átlagos ára 1964. II. félévében 6,9 százalékkal, a Majakban gyártott felsőkabátoké pedig 2,5 százalékkal volt alacsonyabb az I. félévinél. Azáltal, hogy a gorkiji kereskedelmi vállalatok olcsóbb termékeket rendeltek, a megrendelt áruk összára a Majaknál 13,7 százalékkal csökkent a II. félévben. A kísérletet értékelő szerzők rámutatnak arra is, hogy az érvényes árszabások eltérő nagyságú rentabilitást írnak elő hasonló termékekre. A kereskedelmi vállalatok természetesen a számukra előnyösebb árú termékeket rendelik meg. Egyébként, ha igazuk is lehet ezeknek a szerzőknek, amikor a kereskedelmi vállalatok alaptalan húzódozását bírálják a drágább anyagokból készült ruhák megrendelésekor, mégis elkerülhetetlen — a mai ármechanizmus mellett —, hogy a kereskedelem igényeihez idomuló termékstruktúra ne legyen kevésbé kedvező a gyártó vállalat számára, mint az a termékösszetétel, amelyet a hagyományos tervezés keretében alakíthat ki. A szaksajtó utalásai alapján úgy látszik, hogy ezen a helyzeten a kísérlet során bevezetett rugalmasabb ármegállapítás, a minőségi felárak sem tudtak érdemlegesen változtatni, mivel „nem minden kiskereskedelmi vállalat ért egyet a javasolt árak és felárak nagyságával. Ez néhány konfekcióipari termék előállításának veszteségességéhez vezet, s nem ösztönzi gyártásukat még a fogyasztási kereslet megléte ellenére sem".[10]

Nyilván befolyásolta a rentabilitást az is, hogy — a szerződések globális teljesítése és túlteljesítése ellenére — a két vállalat még nem tudott minden üzletnek pontosan, a kívánt választékban és minőségben szállítani. Tavaly a III. negyedévben pl. a moszkvai Bolsevicska összesen 15,5 ezer öltönnyel maradt adós megrendelőinek. A megrendelt választék nem teljesítése miatt egyébként ekkor mindkét vállalat műszaki és vezető beosztású adminisztratív dolgozói elestek a prémiumtól. (A negyedik negyedévben azonban a prémiumok a fizetéseknek már 31—32 százalékát tették ki.) A kezdeti szervezetlenség és tapasztalatlanság mellett ennek fő okozói a ruhagyárak szállítói voltak, akik késedelmesen, de főképp nem az előírt minőségben (alapanyag, színezés stb.) szállítottak.

S itt érkezünk el a kísérlet talán legfontosabb tanulságához (hiszen a többi említett hibán és hiányosságon különféle operatív intézkedésekkel többnyire könnyen lehet segíteni): ahhoz, hogy a Bolsevicska és a Majak rugalmasan tudjon eleget tenni a kereskedelem s rajta keresztül a vásárlók igényeinek, hasonlóan rugal-

[10] J. Narbekova: A fogyasztók megrendelései: a közszükségleti cikkek gyártása tervezésének alapja. Planovoje Hozjajsztvo, 1965. 5. sz. 39. l.

masan kell gazdálkodnia a ruhagyárakkal kapcsolatban álló többi vállalatnak is. A kísérletnél azonban a helyzet úgy alakult, hogy „bár a termelési egyesülések (Majak és Bolsevicska) jogot kaptak a textilgyárakkal való közvetlen szerződéskötésre, de ezt olyan feltételekhez kötötték, amelyek ezt a jogot lényegében semmivé zsugorítják. Ugyanis a szállításokat az előírt anyagkeretekkel és választékkal, nem pedig a megrendelő konkrét szükségleteivel való összhangban kell lebonyolítani. Az üzletek jogot kaptak arra, hogy a nekik kívánatos választékban és volumenben rendeljenek árut. A termelési egyesüléseknek viszont a korábbi anyagkereteket és választékot hagyták meg. Ennek következtében a rendelkezésre álló szövetválaszték nem teszi lehetővé számukra, hogy az üzletek megrendeléseit teljes egészében teljesítsék. Ez a példa is jól illusztrálja, mennyire összefügg, mennyire egyformán fontos minden a bonyolult ipari-kereskedelmi mechanizmusban".[11]

A sort azonban nyilvánvalóan nem lehet a textilgyárakkal lezárni. Éppen a Bolsevicska—Majak-féle kísérlettel kapcsolatban szerződésszegés miatt bírált textilgyárak egyikének, a moszkvai Oszvobozsgyonnij Trudnak az igazgatónője, Sz. Nyesztyerova írta le nemrég, mennyire visszaveti a textilgyárakat munkájukban pl. a festékanyagok késedelmes, de főképp kedvezőtlen összetételű szállítása. „A közvetlen kapcsolatok nem korlátozódhatnak egyes láncszemekre (például, textilipar — konfekcióipar — kereskedelem) — írja —, hanem az egész „láncra" ki kell terjedniük, beleértve a nyersanyagok, festékek, vegyszerek szállítóit."[12] De az élet ugyanúgy felveti a gépek szállításának, a kapacitások bővítésének, a beruházások megvalósításának problémáját is.[13]

A jelek szerint a szovjet kormány is a kísérlet ilyen irányú bővítése mellett van. A Bolsevicska és a Majak alig egy féléves új rendszerű gazdálkodás után a Szovjetunió Népgazdasági Tanácsa ez év januárjában határozatot hozott[14] a kísérlet kiterjesztéséről a könnyűiparban. Eszerint 1965 második és harmadik negyedévében az ország konfekcióüzemeinek 25, cipő- 28, textil- 18 és bőrgyárainak 30 százaléka tér át a közvetlen rendelésekre a Bolsevicska és Majakhoz hasonló (majdnem teljesen azonos) módon. Méghozzá az áttérés általában az egymásnak szállító üzemek láncát érinti. A kísérlet kiterjed Moszkva, Leningrád, Kijev, Odessza, Harkov, Lvov, Minszk, Vilniusz, Riga, Tallin összes konfekció- és cipőipari üzemére, néhány termelési egyesülésre és gyárra Kazahsztánban, Moldovában, Közép-Ázsiában és Kaukázuson túl.

A Bolsevicska és Majak tapasztalatait nemcsak a fogyasztási cikkek gyártásában kívánják hasznosítani. A szovjet napilapok és a közgazdasági szaksajtó egyébként is már régóta felvetik az új tervezési és ösztönzési rendszer bevezetésének szükségességét a termelőeszköz-gyártásban is. A *leningrádi Névai Gépgyárban* most meginduló kísérlet fő vonásaiban hasonlít a Bolsevicska—Majak-féle kísérlethez, de úgy tűnik, hogy már jóval kidolgozottabb nyereségérdekeltségi (jövedelemelvonási és ösztönzési) rendszert kíván megvalósítani (a fő érdekeltség a rentabilitási rátához fűződik, amely itt a mérleg szerinti nyereségnek a lekötött álló- és forgóalapokhoz való arányát jelenti). Természetesen korai még e kísérlet eredményeiről beszélni, de határozat van majdani tapasztalatainak más gépgyárakban való ellenőrzésére.

A Bolsevicska—Majak kísérlet tehát, noha jónéhány problémát nem oldott és nem is oldhatott meg (ilyen

[11] J. Orlov: I. m. 116. l.

[12] Sz. Nyesztyerova: Az ipar és kereskedelem közvetlen kapcsolatai és a gazdálkodási formák tökéletesítése. Planovoje Hozjajsztvo. 1965. 5. sz. 54. l.

[13] Pl. N. Kozlov a Majak tevékenységéről tudósító cikkében, az Ekonomicseszkaja Gazeta 1965. február 24-i számában leírja, hogy a minőségjavítást nagyon hátráltatja a szállított technológiai berendezések korszerűtlensége, a termelés bővítését pedig a kapacitáshiány akadályozza. Az elhatározott kapacitásbővítő beruházás megtervezése viszont késik, mert az illetékes leningrádi tervezőintézet ezt a feladatot harmadrendű sürgősségűnek ítélte meg.

[14] Ismertetését lásd az Ekonomicseszkaja Gazeta 1965. január 20-i számában.

pl. az árképzés, a vállalati eredményben való érdekeltségnek egész kollektívára való kiterjesztése, az észszerű eszközgazdálkodás, a vállalat és a felsőbb szervek döntési jogkörének helyes elhatárolása stb.), nagy jelentőséggel bír, mert a kialakuló új tervgazdálkodási mechanizmus életképes csírájának bizonyult, s ez nagymértékben ösztönzi és meggyorsítja az egész népgazdasági mechanizmus reformját.

Szamuely László

Elméleti vita az új csehszlovák gazdasági irányítási rendszer problémáiról

A Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdasági Osztálya 1965. február 15—19-én elméleti szemináriumot rendezett az új gazdaságirányítási rendszer problémáiról. A szemináriumon elhangzott referátumok szövegét a Politická Ekonomie, a Csehszlovák Tudományos Akadémia közgazdasági folyóiratának 1965. 4. száma tartalmazza. Ismertetésünk ennek az anyagnak az alapján készült.

Ota Sik „A szocialista áru- és pénzviszonyok és a tervszerű irányítás új rendszere" című referátumában az egyszerű, a tőkés és a szocialista árutermelés azonosságainak és sajátosságainak elemzéséből indul ki. Bírálja azokat a nézeteket, amelyek a magántulajdonosi és szocialista áruviszonyok különbségeinek elemzésekor a — többnyire jogi kategóriaként felfogott — tulajdonformák különbségeire szűkítik le ezeket a sajátosságokat. Az áruviszonyok legáltalánosabb — a kapitalizmusra és a szocializmusra is érvényes — lényege a társadalmi munkamegosztásnak azon a fokán alapszik, amelyben a konkrét termékeket a termelők elkülönült, viszonylag önálló csoportos kooperációi olyan viszonyok között termelik, amikor a munka még nem válhat elsőrendű életszükségletté. Ebben az összefüggésben elemzi a szerző szocialista viszonyok között az embereknek a munkához való viszonyát, az „öntudati" és „lelkesedési" elemekre bontott erkölcsi és az anyagi ösztönzők kölcsönhatását. Az áru- és pénzviszonyok teljes felhasználását nemcsak a gazdasági folyamatok mélyebb megismerése, hanem a vállalatok érdekeinek helyes irányítása is megköveteli, hogy a tervszerű optimális munkaráfordításokat — a termelés és a szükségletek arányosságát, a használati értékek tökéletesítését, a munka társadalmi termelékenységének növelését — biztosíthassuk.

Az áru- és pénzviszonyok három fő vonását az új gazdaságirányítási rendszerben O. Sik a következőképpen fogalmazza meg: 1. A termelő vállalatok által kínált termékek hasznosságának a fogyasztó által történő elismerése, vagyis a termelés hasznos irányának a piac által történő ellenőrzése. 2. Az árucsere az érték alapján olyan viszonyok között valósul meg, ahol a vállalatok a lehető legnagyobb munkabéralap biztosítására, vagyis arra törekednek, hogy a cserélendő áru termelésére fordított társadalmilag szükséges munkamennyiséghez képest minél több használati értéket kapjanak másoktól. 3. A vállalati munkabéralap alakulása a vállalati (bruttó vagy nettó) jövedelemmel kifejezett realizált értéktől függ; ezzel érjük el a termelési ráfordítások csökkentésében és a termékek tökéletesítésében való érdekeltséget.

A szocialista termelés „nem áru jellegéről" vagy csak „feltételesen és korlátozottan áru jellegéről" szóló sokáig uralkodó tézissel vitatkozva a szerző megállapítja, hogy ennek elméleti alapja a munka közvetlenül társadalmi jellegéről szóló tézis abszolutizált értelmezése volt.

Még a tervszerűen fejlődő szocialista társadalmi kooperáción belül

sem lehet kiküszöbölni a vállalatok konkrét munkája és a társadalmilag szükséges munka közötti ellentmondást, amelyet a társadalmi érdekkel ellentmondásba kerülő — és a munka objektíve meghatározott jellegéből következő — részleges és specifikus termelői anyagi érdekeltség okoz.

Karel Kouba „A terv és a gazdasági növekedés" című referátumában abból indul ki, hogy az új gazdaságirányítási rendszer akkor tudja hatékonyan befolyásolni a gazdasági növekedést, ha mind elméletileg, mind a gyakorlatban sikerül átértékelni az alkalmazott eszközök funkcióját, elhatárolni helyzetüket, meghatározni kölcsönös kapcsolataikat és tisztázni azokat a gazdasági és társadalmi feltételeket, amelyek mellett az egész rendszer minden eszközétől a kívánt kedvező hatásokat várhatjuk el.

A gazdasági növekedés állandóan szükségessé teszi az irányítási rendszer fejlesztését. Bizonyos körülmények között az alkalmazott elméleti modell — népgazdaság modelljén a gazdasági törvények érvényesülési feltételeinek és a népgazdaság fő működési elveinek összességét értve — rendkívül korlátozott lehetőségeket nyújt a tökéletesebb irányítási eszközök alkalmazása számára. Ha nem változik meg idejében a népgazdaság működési modellje, a gazdasági növekedés egyes tényezőinek kölcsönös viszonyában zavarok jönnek létre és az egész növekedés lelassul. A gazdasági növekedés feltételeinek, valamint a csehszlovák népgazdaság strukturális nehézségeinek és aránytalanságainak elemzése a hagyományos utasításos irányitási rendszer válságáról tanúskodik.

A tervnek az értéktörvénnyel és a piaci mechanizmussal való összekapcsolását elemezve a szerző röviden összefoglalja az erre vonatkozó nézetek elmélettörténeti fejlődését.

A hadikommunizmus elősegítette a szocializmusról mint naturális és központilag irányított gazdaságról alkotott forradalom előtti elképzelés megszilárdulását. A húszas évek nézeteinek első betörése e hagyományos elképzelésbe — különösen a későbbi sztálini időszakban a terv és a piac kapcsolatáról uralkodóvá vált nézetekkel összehasonlítva — nagy forradalmi alkotó tett. De még túlságosan magán viselte az Oroszországban akkor uralkodó kispolgári gazdaság sajátos ellentéteinek valóságát. Annak felismerését, hogy a terv és a piac nemcsak hogy nem zárják ki, hanem kölcsönösen ki is egészítik egymást, kezdetben a kisárutermelés létezésével kapcsolták össze és még erősen magán viselte annak a korábbi elképzelésnek a nyomait, hogy a piacot le lehet küzdeni a szocialista gazdaság normális fejlődési feltételei között.

Az 1920-as évek közepén, a tervről, az értéktörvényről és a piacról folyó vita fokozatosan átnő a szocialista gazdaság működési mechanizmusáról és a célszerű irányítási módszerekről folyó általános értekezésbe. A NEP viszonyai között kialakult gazdasági irányítás tapasztalatai igazolták, hogy éppen a terv és a piac összekapcsolása teszi lehetővé az önálló elszámolás rendszerének, tehát a gazdasági ésszerűség elvének az érvényesülését.

Az 1920-as évek második felében és az 1930-as évek elején bekövetkezett fordulat — túlsúlyba jutottak a merev centralizmus módszerei — elsősorban annak a reális ellentmondásnak a kifejezője, amely az első szocialista ország gyors ipari fejlesztésének szükségessége és a nem szocialista szektor, valamint az egész állami gazdálkodás akkumulációs forrásai központosításának és újraelosztásának szükségessége között volt.

Az új gazdaságirányítási rendszer a szocializmus gazdasági modelljének egyik lehetséges formája. E modellben a társadalmi terv figyelembe veszi a piac tendenciáit — rögzítve őket a gazdasági fejlődés céljainak és irányának rendszeréhez. A terv egyben aktívan hat a leendő piacra, mert az optimális fejlesztési variánsok kiválasztásával és a társadalmi preferenciák tudatos érvényesítésével befolyásolja a későbbi fejlődést.

A népgazdasági terv minősége te-

hát egyenes arányban függ elsősorban attól, hogy a szükségletek leendő fejlődését, a lakosság jövedelmében bekövetkező törvényszerű strukturális változásokat, következésképpen a fogyasztói magatartásban várható változások objektív alapját milyen mértékben ismeri. A piac szükségleteinek és fejlődésének kutatása a bizonytalanság és véletlen bizonyos mozzanatát rejti magában, amely a tervidőszak hosszával nő és amellyel a tervnek számolnia kell. Ebből következik a népgazdasági terv kettőssége. A terv egyrészt csak a célok és eszközök kötelező kitűzése által válik népgazdasági tervvé. A tervnek a piaccal való összekapcsolása azonban tudományos prognózis jelleget is ad. Ebből a szempontból az ismert sztálini jellemzés — hogy a terv utasítás és nem prognózis jellegű — egyoldalú és az csupán az irányítás utasításos modelljében értelmezhető érvényes jellemzésként.

A terv és piac összekapcsolása a terv kidolgozási módszereinek a megválasztásában is tükröződik. Az újratermelési folyamat főleg naturális kapcsolatait kifejező eddigi mérlegmódszernek csak korlátozott szerepe lehet a szükségletek megismerésében. A vásárlóképes kereslet törvényszerű arányváltozásainak és a társadalom összes szükségleteinek megállapításához differenciáltabb eszközöket kell használni, például a keresletrugalmassági együtthatókat, a háztartásstatisztikai elemzéseket stb.

Az irányítás gazdasági rendszerében a központi tervnek fokozatosan lényeges változásokon kell átesnie. A központi távlati terv csak néhány népgazdasági arányt tűz majd ki, s nem fogja előre részleteiben meghatározni a vállalati jellegű arányokat. Tartalma az utasításos rendszer tervével szemben a makroökonómiai arányokra szűkül.

Az irányítás gazdasági rendszerében a távlati terv kidolgozása során a gazdasági megfontolások fő tárgya a gazdasági növekedés ütemének, vagyis a nemzeti jövedelem növekedési üteme legmegfelelőbb változatának a kiválasztása, továbbá a nemzeti jövedelem felosztása felhalmozásra és nem termelő fogyasztásra, az életszínvonal különféle összetevőinek harmonikus fejlesztése, a termelés és a beruházások ágazati és szakmai szerkezetének kialakítása, a források és a szükségletek, különösen a vásárlóképes kereslet és az árualapok, szolgáltatások közötti egyensúly feltételeinek a meghatározása. A központi terv a területi arányosság és az egyes területek gazdasági fejlődése kiegyenlítésének is egyik leghatásosabb szabályozó eszköze.

A makroökonómiai arányok kiválasztásának központi kritériuma a gazdasági ésszerűség elve, amely főleg a terv optimális változatának kiválasztására összpontosul. A fejlődés egyes céljait és irányait ugyanakkor a társadalmi preferenciák is befolyásolják. A gazdasági ésszerűség elvének e kivételei teszik lehetővé a szociális, egészségügyi, honvédelmi, esetleg más, nem gazdasági jellegű szempontok elsőbbségét.

Az utasításos irányítási rendszerben a tervmutatók voltak a vállalati tevékenység kritériumai. A gazdasági irányítási rendszerben ez a funkció teljesen a gazdasági eszközökre száll át, amelyek objektívebb kritériumokat jelenthetnek mind a vállalatok értékelése, mind pedig a vállalati szinten végzett gazdasági döntések számára. A gazdasági eszközök és szabályok akkor befolyásolhatják a gazdasági fejlődést hatékonyan, ha nemcsak a tervteljesítés, hanem — a távlati és az operatív terv kidolgozása során — az optimális variánsok kiválasztásának és a termelési tényezők konvertálásának eszközeivé is válnak.

A távlati terv központi problémáját Kouba a gazdasági növekedés ütemének a kiválasztásában látja. A gazdaságirányítás utasításos modellje a gazdasági növekedés egyes problémáinak láncszerű összefüggéseit rendszerint az egyes ágazatok fejlődési ütemének a meghatározásával oldja meg. Ez a „növekedési séma" a gépipar és az építőipar kapacitási lehetőségeiből indul ki, ezek növekedési ütemét pedig az előirányzott beruházási volumen határozza meg. Ebből következnek azután a kohászat, a tü-

zelőanyag, a villamosenergia termelésének növekedési ütemével szemben támasztott követelmények. Ez meghatározza a többi feldolgozóipari ág termelése és a nem termelő fogyasztás növekedési ütemének határait.

A gazdaságilag megalapozott egyensúlyi növekedési ütem kialakításához viszont előbb ki kell választani a nemzeti jövedelem növekedési ütemének azt a kiinduló variánsát, amely a végső fogyasztási struktúrával együtt meghatározza a nemzeti jövedelem ágazati struktúráját is. A fordított megközelítés ahhoz vezet, hogy egyes ágazatokban hiányok, másokban pedig fölöslegek keletkeznek, amelyeket többnyire az anyagmérlegek szempontjából bírálnak el. Az esetleges hiányokat a megfelelő ágazat növekedési ütemének reálisabb meghatározásával szokták korrigálni, a kapcsolódó ágazatok fölöslegeit pedig a tartalékok közé sorolják, gyakran tekintet nélkül arra, hogy az adott használati értékek készleteire szükség van-e.

A gazdasági növekedés ütemének kiválasztása a nemzeti jövedelem ágazati struktúrájára vonatkozó kiinduló mérlegek alapján rendszerint lehetővé teszi, hogy viszonylag gyors termelésnövekedést irányozzanak elő, viszont elősegíti a szűk keresztmetszetek újratermelését más gyártmányok egyidejű fölöslegei mellett. A szükségletkielégítés telítetlensége miatt a piac végeredményben felszívja ezeket a feleslegeket. Az ipari színvonal növekedésével és a piac magasabb fokú telítettségével a nemzeti jövedelem növekedési ütemének kiválasztásánál alkalmazott egyoldalú módszer, valamint az utasításos irányítási modell a társadalmi munka egyre nyilvánvalóbb pazarlásához vezet.

A gyors strukturális átalakulások és technikai forradalmak feltételei között a gazdasági növekedés megköveteli az olyan hatékony eszközök alkalmazását, amelyekkel a növekedés ütemét stabilizálni lehet. A szerző hivatkozik a csehszlovák ipar fejlődésében — sok más szocialista országhoz hasonlóan — megfigyelhető hullámzó mozgásra a beruházások, az ipari termelés és a nemzeti jövedelem növekedésének és felhalmozási arányának alakulásában. Ennek okait az 1950-es évek elején megvalósított kezdeti strukturális átalakulások méreteiben és ütemében látja. Az első hanyatlás Csehszlovákiában az 1954—1955., a második az 1961—1964. években mutatkozott meg.

Az irányítás gazdasági modellje megköveteli azt is, hogy újszerűen közelítsük meg a nemzeti jövedelem növekedési ütemének kiválasztását. A gazdasági eszközök lehetővé teszik a gazdasági egyensúlyhiány egyes tüneteire való érzékeny reagálást. A gazdasági növekedés ütemét csak olyan tervezési eljárásokkal és módszerekkel lehet stabilizálni, amelyek a népgazdaságot tartósan a dinamikus egyensúly állapotában tartják.

Az egyensúlyban levő gazdasági növekedés feltételezi, hogy figyelembe vegyük a korlátozó tényezőket, a gazdasági növekedés úgynevezett akadályait.

A nemzeti jövedelem növekedési ütemét elsősorban a felhalmozási arány és a nemzeti jövedelem növekedésének beruházási együtthatójaként kifejezett beruházásigényesség határozza meg. Minél magasabb a felhalmozási arány (adott beruházási együttható mellett), annál nagyobb nemzetijövedelem-növekedést várhatunk. A felhalmozás volumenét azonban csak bizonyos határokon belül lehet növelni. A gazdasági növekedés problémáit nem lehet megoldani a felhalmozás egyoldalú hangsúlyozásával. Az akkumulációt a nem termelő fogyasztás ellenpólusából is meg kell vizsgálni, mivel a felhalmozás elsősorban mint a nem termelő fogyasztás jövőbeli növekedésének eszköze érdekel bennünket.

Ezzel kapcsolatban a szerző kiemeli, hogy G. A. Feldman szovjet közgazdász — néhány indokolatlanul mellőzött tanulmányában — már 1928—1929-ben a világon elsőként kidolgozta a gazdasági növekedés egyik lehetséges modelljének elméleti konstrukcióját. Elemezte az iparosítás korlátait és a távlati tervezés analitikai módszerét, amelyet a gyakorlatban is felhasznált az első szov-

jet ötéves tervnek a gazdasági növekedés ütemére és típusára vonatkozó lehetséges variánsok illusztrálására.

A nemzeti jövedelem növekedési ütemére vonatkozó kiinduló variánsok és a megfelelő tervezési módszerek megközelítésének egyik döntő kérdése a nem termelő fogyasztás volumenének, struktúrájának és fejlődési tendenciáinak részletes indoklása. Kouba szerint csak ebben a szakaszban lehet a termelés és a nemzeti jövedelem, valamint a külkereskedelem kívánatos és lehetséges ágazati struktúrájára vonatkozó megfontolásokat kialakítani és a műszaki fejlődés alternatív irányainak hatékonyságát, a beruházásigényességet és a munkaerőforrások és -szükségletek várható fejlődését elbírálni. A nemzeti jövedelem növekedésének végleges üteme kifejezi a reális társadalmi-gazdasági célok és a távlati gazdasági fejlődést korlátozó tényezők határain belül mozgó leghatékonyabb termelésfejlesztési irányok kiválasztását.

A tanulmány befejező részében a szerző *a gazdasági növekedés korlátait* elemzi.

A progresszív strukturális átcsoportosítások révén elérhető gazdasági növekedés alapvető korlátozó tényezőinek egyike a beruházás. A növekvő felhalmozási hányadnak a nemzeti jövedelem növekedési ütemére gyakorolt fokozó hatását az elmúlt időszakban gyengítette a nemzeti jövedelem egységnyi növekedéséhez szükséges beruházásigényesség növekedésének a tendenciája. Másfelől a termelő felhalmozás arányának gyors növekedése korlátozta a népgazdaság nem termelő ágainak beruházási forrásait.

A nemzeti jövedelem növekedési ütemének stabilizálásában a fő nehézség — Kouba szerint — abból ered, hogy a csehszlovák népgazdaság a körülbelül 1956—1961-ben elkezdődött második beruházási hullám befejező időszakában van és a sok befejezetlen beruházás — amelyek a beruházások eddigi elosztási irányvonalát tükrözik — az 1966—1970-es tervidőszakra előirányzott beruházási források aránytalanul nagy részét lekötik. A beruházásoknak ez az állandósult iránya korlátozza, hogy a rendelkezésre álló forrásokat a vállalatok komplex felújítására és korszerűsítésére, valamint néhány haladó ágazat fokozott fejlesztésére fordíthassák. Az ágazati beruházási struktúra eddigi irányvonala különösen a nyersanyagigényes termelési ágakat fejleszti. A régi irányítási rendszer — amely nem ösztönöz a munkatárgyak takarékos felhasználására — egyéb hatásaival együtt túlzott igényeket támaszt egyes nyersanyagokkal szemben, ami a gazdasági növekedés további korlátozó tényezője. A nyersanyagok és mezőgazdasági termékek behozatalát a külkereskedelmi kapcsolatok bővítésének korlátozó tényezői nehezítik. A termelés hatékonyságának a csökkenése, a külkereskedelem területén mutatkozó hibákkal együtt, az áruszerkezet fejlődésének előnytelen tendenciáiban fejeződik ki, mind a világpiaci árak alakulása, mind az anyagigényes gyártmányok szempontjából.

A gazdasági fejlődés szűk keresztmetszetét képezi már hosszú ideje a munkaerő. A krónikus munkaerőhiány nemcsak a lakosság nagyfokú aktivizáltságából ered, hanem az eddigi beruházási irányvonal eredménye is (a beruházások nem szabadítanak fel elegendő dolgozót), továbbá az utasításos irányítási rendszer modelljével kapcsolatos káros hatások következménye is (a modell jellemző vonása, hogy túlságosan nagy az élőmunka-igényesség).

A felhalmozás bonyolult összefüggéseit nem célszerű a nem termelő fogyasztás néhány összetevője forrásainak korlátozásával megoldani. A gazdasági növekedés jelenlegi problémái korántsem merülnek ki a felhalmozási oldal megoldásával. Ebben a vonatkozásban Kouba a személyes fogyasztás szerepének újszerű közelítését hangsúlyozza.

Az életszínvonal fejlődését hosszú időn keresztül az jellemezte, hogy növekvő ellentét mutatkozott egyfelől az anyagi fogyasztás viszonylag megfelelő színvonala, másfelől az

életszínvonal többi összetevőjének — különösen a lakásépítés, a szolgáltatások, a személyszállítás, a munkaidőcsökkentés, az életkörülmények javítása — lemaradása között. Megállapítja, hogy a személyes anyagi fogyasztás színvonala átlagosan eléri a fejlett országok színvonalát, ezzel szemben például a lakásviszonyok a nemzetközi összehasonlítás eredményeinek tükrében már kevésbé kedvezőek. Különösen károsak a lakáshiány következményei az életfeltételek, a családi és társadalmi kapcsolatok szempontjából. Az életfeltételek összességére negatívan hat a szolgáltatások és a kereskedelem lemaradása is. Az életszínvonal összetevői harmonikusabb fejlődéséhez Kouba elsősorban a nemzeti jövedelem felhalmozásra és fogyasztásra történő felosztásának alapos megvizsgálását javasolja, különösen azokat a lehetőségeket, amelyek a nem termelő fogyasztás forrásainak részleges átcsoportosításából az életszínvonal növekedésében lemaradó összetevők javára mozgósíthatók.

Zdenek Kodet „Az új gazdaságirányítás és a vállalatok anyagi érdekeltségi rendszere" című referátumában vázolja az értéktörvény gazdasági mechanizmusát és bírálja azokat a nézeteket, amelyek az értéktörvény szerepét az újratermelés egyes szakaszaira (például a cserére) korlátozzák. A szocialista árutermelés piaci mechanizmusának működését elsősorban a szocialista termelés koncentráltsági és monopolizáltsági fokával összefüggő tényezők, a verseny lehetőségei és formái, továbbá a piac tökéletlensége befolyásolják, de — az eddigi társadalmakéhoz képest — sokkal közvetlenebbül összefügg az érvényesülő irányítási rendszerrel. Ismeretes, hogy a szocialista gazdaság irányításának központosított modellje a piaci mechanizmus működését erősen korlátozza, s az értékkategóriák itt formális, nyilvántartási szerepet töltenek be.

A szocializmus előnye, hogy gazdasági eszközökkel központilag tud hatni a piaci mechanizmusra és ezzel közvetlenül befolyásolhatja a gazdasági egyensúly kialakulását. Az új irányítási rendszerben fokozatosan kialakul, hogy a vállalatok maguk döntenek a realizált nyersbevétel és jövedelem felosztásáról. A központi irányítás fő gazdasági eszköze ebben a rendszerben a fokozatosan minden vállalat számára egységesen kialakított költségvetési és egyéb befizetési kötelezettségek. Az új gazdaságirányítási rendszer kidolgozása során az egyik legvitatottabb kérdés éppen az volt, hogy a befizetéseket a nyersbevétel (amely mint ismeretes az értékesítési eredmény és a holtmunkafelhasználás költségeinek különbsége), vagy a vállalati tiszta jövedelem (nyereség) alapján kell-e meghatározni. E vita nem egyik vagy másik kategória alkalmazásának elvileg helyes vagy helytelen volta miatt volt, hanem itt lényegében a munkabérek gazdasági szabályozásának módja körül folyt — állapítja meg Kodet.

A nyersbevétel alapulvételének előnye, hogy lehetővé teszi a mai adminisztratív béralaptervezési és felhasználási módszernek gazdasági szabályozási eszközökkel történő helyettesítését. A munka díjazása egyetlen alapból, a dolgozók díjazására szolgáló alapból történik, amelynek képzését és felosztását a gazdasági eszközök egész rendszerével lehet központilag komplex módon befolyásolni. Ez a rendszer lehetővé teszi a munkadíjazásban mutatkozó káros egyenlősdi kiküszöbölését, a társadalmi szükségletek jobb kielégítésének fokozottabb díjazását.

A befizetési rendszer két alapvető formára épül: a döntő részt a realizált nyersbevételhez igazodó nyereségbefizetési hányad képviseli, a másik befizetés az eszközlekötési járulék, amelyet az állóeszközök nettó értéke és a forgóalap után kell befizetni. A befizetési feltételeket a vállalatok számára egységesen és hosszabb időszakra változatlan érvénnyel kell megállapítani, mert csak így tud érvényesülni a társadalmi gazdaságosság növelése irányában kifejtett hatása. A többi között arra fogja ösztönözni a vállalatokat, hogy fokozottabban vegyék figyelembe — a pillanatnyi érdekeikkel szemben is — a távlati érdekeiket, ami a népgazda-

sági és a vállalati érdekek jobb összehangolását is eredményezi.

A nyersbevételből fedezik a vállalatok a forgóeszközökre, beruházásokra és egyéb célokra igénybe vett hitelek kamatait, amelyeknek hatása sokkal érezhetőbb lesz, mint a mai gazdaságirányítási rendszerben. A felhasználható nyersbevétel terhére fizetett bírságok, kötbérek és kártérítések aktív vagy passzív egyenlege szintén érzékenyen befolyásolja ebben a rendszerben a termelő kollektívák érdekeltségét. A megmaradó rész fejlesztési és a dolgozók díjazási alapjára történő felosztásáról és felhasználásáról a vállalatok döntenek.

A vállalati fejlesztési alapból fedezhetik a vállalatok beruházásaikat, műszaki és tudományfejlesztési kiadásaikat, valamint forgóeszközszükségletüket is. Ezzel összefüggésben szükségessé válik, hogy a vállalatok, vagy az iparigazgatóságok — például a beruházási hitel törlesztésének a biztosítására — jelentős részben felhasználhassák az értékcsökkenési leírást is. Ily módon az amortizációs alap is fokozatosan a vállalatok távlati fejlődését befolyásoló gazdasági mechanizmus részévé válik.

A nyersbevétel másik fő része a dolgozók díjazására szolgáló alap, amely alapbér formájában az egyéni munka szerinti díjazás eszköze, és a prémiumok és jutalmak, amelyek a vállalat gazdasági eredményéből való részesedés eszközei.

Ennek a felosztásnak az az alapja — hangsúlyozza a szerző —, hogy az új munkabérezési rendszerben — a bérek eddigi ágazati és iparági megkülönböztetése mellett érvényesíteni kell a bérek megkülönböztetését a munka társadalmi jelentősége szerint is. A megkülönböztetésbe ugyanis olyan elemeket kell belevinni, amelyek kifejezik azt, hogy a vállalat miként elégíti ki a társadalmi igényeket, jó minőségben termel-e, betartja-e az optimális termékösszetételt stb. Az úgynevezett „tizenharmadik" havi fizetésről van szó, bár lehet, hogy negyedévenként fizetik ki a vállalat termelési ciklusától függően.

A bérezési eszközök természetéből következik, hogy bizonyos önálló rugalmassággal rendelkeznek és olyan tényezők is befolyásolják, amelyek nem hatnak a nyersbevétel alakulására, illetőleg azt más irányba befolyásolják. Közrejátszhatnak olyan tényezők, mint a termelés idényszerűsége, a termelési ciklus hossza stb. Ezért a vállalatoknál tartalékalapokat kell képezni. Ezek célja az olyan időleges ingadozások leküzdése, amelyek objektív vagy szubjektív hatások alapján keletkeznek. A tartalékalapok eszközeit a vállalatok nemcsak bérekre, hanem saját döntéseik szerint a kulturális, szociális és egészségügyi feltételek megjavítására is felhasználhatják.

Nem lehet természetesen minden adminisztratív korlátot ledönteni, mert a rövid időre szóló érdekek túlsúlyba kerülhetnek és indokolatlanul magas fizetési tendenciák is érvényesülhetnek. Az ilyen törekvésekkel szemben is gazdasági eszközökkel kell küzdeni, amelyek két funkciót töltenek be: egyrészt megakadályozzák a gazdaságilag indokolatlan bérfizetéseket, másrészt az ágazatok között differenciálják a béreket. A vállalatoknak bizonyos nagyságú tartalékalapot kell képezniök, hogy nemcsak a vállalat, hanem az egész társadalom biztosítva legyen gazdálkodásuk esetleges kilengéseivel szemben. Amennyiben egy bizonyos vállalatnál a kifizetett bérek megközelítik, vagy meghaladják az ágazatok közti megkülönböztetés szerinti bérek határát, a bérek további kifizetését „meg kell drágítani". De az új rendszernek előre kell látnia az ellenkező esetet is. Bekövetkezhet ugyanis olyan helyzet is, amelyben a legkülönbözőbb okok miatt a bérezési eszközök stagnálni, vagy éppen csökkenni fognak. Természetes, hogy a vállalati dolgozók anyagi felelőssége nem lehet végtelen, erre szolgál a tartalékalapokat terhelő biztosított bérek rendszere, arra az esetre, ha a gazdálkodás nem biztosítaná a dolgozókat megillető minimális bért.

Bohumil Komenda „A tervszerű árképzés az új irányítási rendszerben" című referátumában a vállalati döntések által meghatározott csere kettős funkciójából indul ki, amely-

nek egyrészt biztosítania kell, hogy a vállalatok termelése a reális társadalmi szükségletek kielégítését szolgálja, másrészt — az árszínvonalon, de elsősorban az árarányokon keresztül — meghatározza a termékgyártás gazdaságosságának, hatékonyságának és társadalmi szükségességének a mértékét. Ebből vezeti le az árképzés első követelményét, hogy a konkrét piaci árak mindig összhangban legyenek a kínálat és a kereslet viszonyával. Ily módon az árképzési jogkört a lehető legszélesebb mértékben a vállalatokra ruházzuk, hogy az árak a piaci helyzetnek megfelelően — esetenként tehát az önköltség alakulásával ellentétes irányban is — rugalmasan változzanak.

A tervszerű árképzésnek ezzel az értelmezési koncepciójával szemben kialakított vélemények létezését Komenda kétféle okokra vezeti vissza. Az egyik, hogy a koncepcióval kapcsolatos néhány elméleti és gyakorlati problémára még nem sikerült teljesen megnyugtató választ adni, a másik pedig a meglevő különböző egyéni érdekekben gyökerezik. Az ellenvetések lényegét összefoglalva abban látja a szerző, hogy különböző indokok alapján bizonygatják a piaci mechanizmus működésének lehetetlenségét a termelési eszközök termelésére vonatkozólag. Ilyen indokok: a termelés monopolizáltsága (amely nálunk már jóformán abszolút); a termelési tényezők rugalmasságának a hiánya (amelyektől pedig a termelésnek a szükségletek változásához való alkalmazkodása függ), főként a termelési kapacitások korlátozottsága és a magas (egyesek szerint túlzott) foglalkoztatottság miatt; az inflációs veszély stb. E különböző okokból a széles körű központi ellenőrzés és irányítás szükségességét vezetik le az árképzésben, de amelyek végülis annyira legyengítenék a piaci mechanizmus funkcióját, hogy tulajdonképpen a termelésirányítás eddigi formáinak a felújításához, a késztermékelosztás juttatási rendszerének a feléledéséhez jutnánk. Természetesen az új irányítási rendszer sem mellőzheti az ármozgások központi ellenőrzésének bizonyos formáit és beavatkozási eszközeit, de ezeknek alapvetően gazdasági eszközöknek, emelőknek kell lenniök, s ezen a címen nem szabad, hogy az új gazdasági irányítási rendszer formálissá, a réginek kissé megjavított változatává váljon — hangsúlyozza a szerző.

Valamennyire elméleti jellegű ellenérvet az a nézet jelent, amely szerint az árak fő funkciója a szocializmusban a nyilvántartási funkció. Ha ugyanis az árak fő funkciója az, hogy a társadalmilag szükséges termelési ráfordításokat fejezze ki, akkor — úgymond — nem változhat a kereslet-kínálat viszonyának alakulásától függően és nem szerepelhet a termelés és a szükségletek összhangját biztosító eszközként. Ebből arra a következtetésre jutnak, hogy ezt a szerepet más eszközökkel — vagyis a késztermékek valamilyen közvetlen elosztásával — kell betölteni. Így viszont már látható — hangsúlyozza Komenda —, hogy a nyilvántartási funkció elsődlegességének hangoztatása mögött a mai utasításos irányítási formák védelmezése húzódik meg.

Az ilyen nézetekkel vitatkozva a szerző arra a körülményre hívja fel a figyelmet, hogy amikor az árat mint az érték (vagy módosult formája) kifejeződésének a formáját — tehát mint árcentrumot — határozzuk meg, akkor eltekintünk azoktól a reális feltételektől, amelyek szükségképpen eltérítik az árat az értéktől (árcentrumtól). Feltételezve, hogy a nyilvántartási funkció elsődlegességének elméleti és gyakorlati védelmezői tisztában vannak azzal, hogy a konkrét árak mindig számos egyéb körülményt is közvetítenek, s ennek ellenére a társadalmi ráfordításokkal arányos árakat követelnek, úgy csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a terv által szabályozható ideális népgazdasági egyensúly létezésében, a terv mágikus erejében hisznek, vagyis azt feltételezik, hogy a központi tervvel meg lehet oldani a reális egyensúlyhiány minden problémáját.

Mivel az eddigi tapasztalatok kétséget kizáróan bebizonyították, hogy

a termelés és a társadalmi szükségletek összhangját — a termelés jelenlegi fejlettségi fokán — nem lehet a központi utasításos termelési feladatok és juttatások rendszerével biztosítani, ezért el kell ismerni az áraknak a kereslet és a kínálat kiegyenlítésében betöltött gazdasági funkcióját, a konkrét piaci áraknak a társadalmi termelési költségektől való eltéréseinek lehetőségeit. Ebben rejlik annak a követelménynek a lényege, hogy az új gazdaságirányítási rendszerben az árak mindig egyensúlyi árak legyenek. Minden egyéb megoldás gyengíti, sőt kizárhatja a piaci mechanizmus funkcióját és azt szükségszerűen a közvetlen elosztással helyettesíti.

Függetlenül attól, hogyan tér el a konkrét ár saját alapjától (centrumától), az érték pénzbeli kifejeződése marad. Ez az egység abban mutatkozik meg, hogy az ár nem őrzi meg az esetlegesen előforduló eltérést, hanem olyan mozgást végez, amelyet egyrészt a piaci mechanizmus, másrészt a termelők gazdasági érdekei határoznak meg. Ez a mozgás a továbbiakban az eltérést létrehozó ok megszüntetésére irányuló tendenciaként jelentkezik. Ahhoz tehát — állapítja meg a szerző —, hogy a piaci ár az árcentrumhoz kapcsolódó valamilyen dinamikus viszonyt érvényesíthessen, olyan gazdasági mechanizmusnak kell működnie, amelyben a termelők anyagi érdekei lényeges szerepet töltenek be.

Ha a szocialista társadalom ki akarja használni az ilyen viszonyokból, mechanizmusból fakadó előnyöket, úgy biztosítania kell, hogy rövid időszakot tekintve az árakat az adott gazdasági feltételek határozzák meg, de tervszerűen fejlesszék, változtassák ezeket a gazdasági feltételeket, oly módon, hogy a konkrét piaci árak tartós mozgástendenciái megfeleljenek a szocialista termelési viszonyok által meghatározott árcentrumnak. A tervszerű árképzés irányításának tehát két egymással szorosan összefüggő területe van — írja Komenda — a piaci ararányok és árszínvonal irányítása, szabályozása és ellenőrzése, valamint az egyes termékek áralakulási tendenciáinak a megtervezése.

Az árcentrum problematikájának elemzése során a szerző megállapítja, hogy az ártípus (árformula) a társadalmi termelés arányainak gazdaságossági kritériumát határozza meg. Ennek különleges szerepe van a gazdasági egyensúly kialakításában. A termelés és a társadalmi szükségletek ugyanis különböző egymástól viszonylag független tényezők hatására fejlődhetnek. E változások jellege is különböző. A termelés volumene a termelési kapacitások bővítésétől függően és meghatározott technológiai egységekben gyorsan és ugrásszerűen is változhat. Ezzel szemben a végső társadalmi szükségletek volumene gyakorlatilag állandóan változik. Ebből következik, hogy állandóan és szükségszerűen keletkeznek átmeneti aránytalanságok, még akkor is, ha a termelési kapacitások bővítésének ütemét a társadalmi szükségletek fejlődésének megfelelően tervezik. A társadalmi tevékenység hatékonysága annál nagyobb — adott időpontban —, mennél kevésbé térnek el a piaci árak az árcentrumtól, vagyis, ha mennél arányosabb a társadalmi termelés.

A szocializmusnak megfelelő ártípus elemzésével kapcsolatban elhatárolja magát az értéktípusú ár híveitől, de — úgy tűnik — leginkább a termelési ár formula szocializmusbeli elismerése ellen harcol. Bár kijelenti, hogy nem alakított ki ebben a kérdésben végleges elvi álláspontot, végül is tulajdonképpen egy kombinált (vagyis a magyarországi árvitában régebben többcsatornásnak nevezett) ártípus mellett áll ki.

A termelési ár hívei a többi között figyelmen kívül hagyják azt, hogy a termelési ár elfogadása — Komenda szerint — a társadalmi tisztajövedelem nemzeti jövedelmen belüli arányának állandó növelését feltételezi.

Ha ugyanis adott és változatlan a társadalmi tiszta jövedelemnek a termelési alapokhoz viszonyított és az ártípusba beépített százaléka, akkor a műszaki fejlődés, a termelési alapok szerves összetételének növekedése következtében szükségszerűen nö-

vekednie kell a társadalmi tiszta jövedelem arányának a nemzeti jövedelemben. (Ebből az érvelésből — amely a profitráta süllyedő tendenciájaként ismert összefüggés szocializmusban való megfelelő figyelembevételének szükségességére hívja fel a figyelmet — annyi mindenképpen kövekezik, hogy hosszabb időszakot tekintve nem szabad változatlannak hagyni az állóalapok értékének százalékában meghatározott és az ártípusban figyelembe vett társadalmi tiszta jövedelmet.)

A továbbiakban Komenda az értéktípusú és a termelési ár típusú árcentrumoknak megfelelő érdekeltségi (elosztási) formák hatásainak pozitív és negatív vonásait vizsgálja, és így jut el az érdekeltségi rendszerből levezetve a kombináltnak nevezett ártípushoz.

Az ártípustól függetlenül vizsgálandó az árszínvonal alakulásának irányítása a tervszerű árképzésben. Ennek kapcsán kitér az új gazdaságirányítási rendszerrel szemben felvetett kérdésre, amely szerint az, állítólag, az infláció veszélyét hozná magával. Komenda szerint viszont az árképzésnek nincs közvetlen kapcsolata az inflációval, legföljebb csak abban a vonatkozásban érinti, hogy az árképzés bizonyos elveinek biztosítása eszközt jelent bizonyos inflációs vagy nem inflációs árpolitika megvalósításához. Az árirányítás új rendszere a piac működését szabályozó eszközök szerves része. Az árképzés központi irányítási módszereinek ezért nem szabad korlátozniuk a piac funkcióját, s elsősorban annak fő feltételét, az árak rugalmasságát. Lehetetlen tehát az árstabilitást oly módon biztosítani, hogy adminisztratív eszközökkel megtiltjuk az árak mozgását. Ezzel egyidejűleg általánosan alkalmazhatatlanná válnak az olyan eszközök is, mint például a beazonosítás, vagy a hasonló gyártmányok egységes ára. Az árképzés központi irányításának és ellenőrzésének tulajdonképpeni értelme a spekulatív áremelések kizárása, amely számára bizonyos kedvező feltételek létrejöhetnek. Ilyen feltételek például a piac tökéletlen funkcionálása, a különböző gazdasági eszközök nem megfelelő felhasználása, a monopol jellegű termelésszervezés bizonyos negatív hatásai. Ezért hatékony társadalmi árellenőrzésre van szükség, beleértve bizonyos különösen fontos termékek központi ármegállapítását is. Mindezek az eszközök — teljesen tökéletesen működő árellenőrzési és -szabályozási rendszer esetén is —, csak az inflációs fejlődés egyes okait tudják kiküszöbölni.

Ha a társadalmi szükségletek kielégítéséhez szükséges rendelkezésre álló források és az árszínvonal által meghatározott társadalmi szükségletek terjedelme között tartós egyensúlytalanság, strukturális aránytalanságok képezik az inflációs ármozgás okait, akkor illuzórikus — hangsúlyozza a szerző — azt várni, hogy az árak központi irányítása és ellenőrzése megakadályozhatja az árak növekedését. A reális lehetőségeket korlátozza az a tény is, hogy az árak a rejtett gazdasági folyamatoknak csak külső kifejezései. Az árszintek nem kívánatos növekedése ellen irányuló intézkedések súlypontja tehát a helyes népgazdasági arányok létrehozása.

A termelő vállalatok oldaláról jelentkező árfelhajtó tendenciák korlátozását elsősorban gazdasági eszközökkel, intézkedésekkel kell biztosítani. Az ilyen intézkedések első csoportját a kereslet árrugalmasságának fokozását szolgáló eszközök képezik. Ha ugyanis a keresletrugalmasság elér egy bizonyos szintet, akkor az áremelés a termelő számára hátrányos, mert bevételének csökkenését vonja maga után. Ennek fő eszközét a szerző a kereskedelmi készletek és állami tartalékok rendszerében látja, amelyet a termelők közötti konkurrencia is támogatna. Az említett intézkedések másik csoportja a termékegységre jutó költségek alakulását befolyásoló eszközökből áll. Akkor előnyös a vállalat számára az áremelés, ha nem szoros a függőség a termelési volumen és az önköltség alakulása között. Ha ugyanis a termelés növekedésével gyorsan csökken a termék önköltsége, akkor még bizonyos árcsökkenés mellett is növek-

szik, vagy legalábbis nem csökken a nyereség az árban. Ebben az esetben a termelés növelése, az árak csökkentése előnyös a termelő vállalatnak. A termelési költségek alakulását központilag elsősorban megfelelő leírási politikával, a rezsiköltségeket befolyásoló kalkulációs előírásokkal stb. lehet befolyásolni.

Jaroslav Hejkal „A beruházások és az új népgazdaságirányítási rendszer" című referátumában a beruházásoknak abból a sajátos helyzetéből indul ki, hogy a közvetlen központi irányítási eszközök e területen nagyobb mérvűek a népgazdaság más viszonylataihoz képest. Ez a gazdasági irányítási rendszer lényegéhez tartozó sajátosság elsősorban abban fejeződik ki, hogy a központilag tervutasításos formában tervezett, előkészített és realizált beruházási tervfeladatok szerepe a népgazdaság tervszerű irányításában megnövekszik. Központilag határozzák meg a beruházások teljes terjedelmét és az egyes beruházási kategóriák volumenét, vagyis a tervutasításos központi beruházásokon kívül az egyes ágazatok beruházásainak volumenét, valamint a vállalati szintű beruházások globális nagyságát. A központi szervek közvetlen eszközökkel jelentős befolyást tudnak gyakorolni a területi arányosság biztosítására is, külön tervfeladatként kezelve a központi beruházások Szlovákiára jutó részét, valamint a szlovákiai ágazati arányok befolyásolását.

A tervezési eszközök és gazdasági emelők kölcsönhatásában fontos szerep jut a beruházások finanszírozási rendszerének. A költségvetésből fedezett központi tervutasításos beruházások elsősorban a meglevő alapok nagy jelentőségű rekonstrukciós jellegű bővítéseit és az új beruházásokat fogják át. A visszatérítési kötelezettség nélküli finanszírozási forma szerepe és súlya azonban fokozatosan csökken és a jövőben csak a különösen lassan megtérülő vagy hosszú építési idejű beruházásokra korlátozódik.

A gazdasági emelők között a hitelezési finanszírozási forma szerepe a legjelentősebb, mint a beruházásgazdaságosság növelésének eszköze. A szerző részletesen ismerteti a beruházások meghitelezésének rendszerét. Az ágazati egyesülések számára például központilag meghatározzák, hogy a beruházási összegeknek minimálisan mekkora részét kell kötelezően hitelnyújtásos formában megfinanszírozni, amelyet a vállalatok a kamatokkal együtt a beruházás megvalósításából realizált nyersbevétel vagy vállalati tisztanyereség-többletéből fizetnek vissza. A bankok meghatározzák a visszafizetés legkésőbbi időpontját is, így a vállalatok nem lesznek érdekeltek a kevésbé gazdaságos beruházások megvalósításában. A kevésbé gazdaságos, de szükséges beruházások miatt a minimálisan hitelből fedezett beruházások arányát nem az egyes beruházásokra, hanem az ágazati beruházások globális összegére vonatkoztatva határozzák meg, s ezen belül az egyesülés önállóan határoz a különböző beruházási formákról.

A vállalati eszközökből végzett beruházások forrásait a nyersbevételen és a hiteleken kívül a különböző befizetési kötelezettségek (például az amortizáció) meghatározott része is képezheti. Az áru- és pénzviszonyok felhasználására és a nyersbevételi anyagi érdekeltségre épülő rendszerben joggal feltételezhetjük — húzza alá Hejkal —, hogy a vállalatok észszerűen fogják felhasználni a beruházásokra rendelkezésükre álló eszközöket.

A Csehszlovák Tudományos Akadémia elméleti szemináriumán elhangzott referátumok és felszólalások közül a Politická Ekonomie 1965. 4. száma közli még *Milan Horalek* „A munkabér az új irányítási rendszerben", *Karel Suchan* „A pénzügyi viszonyok a gazdaságirányítás új rendszerében", *Cestmir Kozusnik* „A belkereskedelem és a termelési és kereskedelmi kapcsolatok az irányítás új rendszerében" és *Jan Pleva* „A külkereskedelem az új rendszerben" című tanulmányait is.

B. L.

A mezőgazdasági termékek központi készletgyűjtésének forrásai

A lakosság szervezett kereskedelmen keresztül történő élelmiszerellátása szükségessé teszi, hogy államunk megfelelő készletekkel rendelkezzék, amelyekkel tervszerűen gazdálkodhat. A központi élelmiszerkészletek gyűjtését, a központi készletgazdálkodást a fogyasztók igényeinek tervszerű kielégítése, a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek exportja, a feldolgozó ipar szükségleteinek kellő időben és ütemben való kielégítése indokolja. Szükségessé teszi továbbá az is, hogy a lakosság élelmiszerszükségleteit nemcsak megfelelő mennyiségben és időben, hanem a bérekkel arányos árakon kell kielégíteni. A központi készletgazdálkodás szerepének növekedésével egyre szűkülnek a termelők és fogyasztók közvetlen piaci kapcsolatai, mert ma már a mezőgazdasági termékek döntő többsége feldolgozásra kerül.

Államunk a mezőgazdasági termékek központi készleteit az adott időszak gazdaságpolitikája alapján kialakított felvásárlási rendszeren keresztül biztosítja. A felvásárló kereskedelem sajátos ágazata népgazdaságunknak. Alapvető gazdasági feladata az, hogy a megtermelt mezőgazdasági termékeket a szükségletnek megfelelő ütemben és az előirányzott árakon juttassa a központi készletbe.

A felvásárló kereskedelem a készletgyűjtés módszereit az adott felvásárláspolitika alapján alakítja ki. A mai felvásárlási rendszer keretében adminisztratív rendszabályokat néhány eset kivételével (például üzérkedés megfékezését szolgáló szállítási korlátozások, az állattenyésztés fejlesztését szolgáló szarvasmarhavágási korlátozások stb.) már csak elvétve alkalmaznak. Megszűntek a hatósági és egyéb igazgatási jellegű intézkedések, rendszabályok is. A felvásárlás döntő mértékben termelési és értékesítési szerződéses módszerekkel, megfelelő árpolitika alkalmazásával, valamint a termelői érdekeltség és a mezőgazdasági termelés befolyásolására irányuló intézkedések szem előtt tartásával történik. E rendszer eredményeképpen a mezőgazdasági termelés biztonságosabbá és eredményesebbé vált.

A kötelező beadási rendszer megszüntetése és a szabadfelvásárlási rendszer bevezetése gyökeresen megváltoztatta a helyzetet az állami készletgyűjtés egész területén, amelyet főbb vonalaiban a következők jellemeznek:

a) Az állam számára szükséges termékek jelentős hányadát a piac tervszerű befolyásolása útján rugalmas kereskedelmi módszerek alkalmazásával kell biztosítani. A kötelező felvásárlást és a mezőgazdaság adminisztratív kapcsolatait döntően kereskedelmi jellegű kapcsolatok váltják fel. A központi készletek begyűjtésének alapvető módszere a szerződéses és a szabadfelvásárlás. Ennek megfelelően a mezőgazdasági termékek átvételével foglalkozó szervek munkamódszerei is megváltoztak, és a hatósági, igazgatási jellegű kapcsolatok helyébe a kölcsönös bizalmon és előnyökön alapuló kapcsolatot kell kiépíteni.

b) Az új viszonyok között a felvásárlás eredményessége döntően a termelés függvénye, így a jóterméső évben a termésnek nagyobb, rossz terméső évben kisebb hányada kerülhet felvásárlásra.

c) Az új felvásárlási rendszer a kereskedelmi módszerek mellett az anyagi érdekeltség elvére épül, amelyet a felvásárlási árpolitikán keresztül kell érvényesíteni.

d) Az új felvásárlási rendszerben a parasztság csak akkor értékesíti termékeit, ha vásárlóerejének lekötésére mind mennyiségben, mind pedig összetételben a paraszti igényeknek megfelelő árufedezetet biztosít az állam.

A központi készletgyűjtés formái,

a felvásárlási módszerek jelenleg a következő csoportokba sorolhatók:

a) Állami szektor áruátadása (tervkötelezettségen alapuló felvásárlás);

b) Biztosított címek (földadó, cséplési díj, őrlési és darálási vám stb.);

c) Szerződéses és szabad felvásárlás;

d) Egyéb címek (keveréktakarmány-csere, kölcsönvisszatérítés).

A szabadfelvásárlás rendszerében a központi készletgyűjtés fő módszere a szerződéses felvásárlás. Mellette még a tervkötelezettségen alapuló áruátadásnak van nagyobb jelentősége a központi készletgyűjtésben. A biztosított címeken történő felvásárlás évről-évre csökken, jelentőségét azonban az adja meg, hogy a biztosított címeken felvásárolt termékmennyiség döntő többsége kenyérgabona. A legutóbbi években megnőtt a keveréktakarmány-csere révén a központi készletekbe került takarmánymennyiség jelentősége, ami lehetővé tette, hogy a központi készletekből takarmányt kapjanak azok a termelők, akiknek nem volt elegendő készletük állatállományuk ellátására. A felvásárlási módszerek részesedését az összfelvásárlásban a következő táblázat mutatja.

A felvásárlás százalékos megoszlása címek szerint

(1959. évi változatlan árak alapján)

Év	Állami szektortól	Szerződéses felvásárlás	Szabad felvásárlás	Földadó	Egyéb biztosított felvásárlás
Felvásárlás összesen					
1960	20,6	48,9	23,4	3,7	3,4
1961	21,3	55,8	16,2	3,7	3,0
1962	22,3	59,3	12,1	3,4	2,9
1963	21,5	62,7	11,0	3,1	1,7
Ezen belül					
Növényi termékek					
1960	17,8	52,7	14,0	8,1	7,4
1961	17,5	55,6	12,4	8,0	6,5
1962	15,4	61,3	8,8	7,9	6,6
1963	15,0	65,7	8,9	6,7	3,7
Állatok és állati eredetű termékek					
1960	23,0	45,7	31,3	—	—
1961	24,5	56,0	19,5	—	—
1962	27,6	57,8	14,6	—	—
1963	27,0	60,3	12,7	—	—

Az árutermékek döntő részét ma már az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai adják a népgazdaság számára. A központi árualapok képzésében jelentős szerepe van a mezőgazdasági eredetű termékek behozatalának is.

A mezőgazdasági termékek központi készlete a következő főbb forrásokból adódik:

1. Állami gazdaságok és állami vállalatok értékesítése;

2. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös és háztáji gazdaságainak értékesítése;

3. Egyszerűbb szövetkezetek és egyéni gazdaságok értékesítése;

4. Behozatalból származó mezőgazdasági termékek.

A mezőgazdaság árutermelésében legnagyobb arányban vesznek részt a termelőszövetkezeti közös gazdaságok. 1963-ban a mezőgazdasági termékek felvásárlásának 55,8 százaléka

a termelőszövetkezeti közös gazdaságokból, 21,5 százaléka az állami szektorból, 15,7 százaléka a háztáji gazdaságokból és 7 százaléka az egyszerűbb szövetkezetekből és egyéni gazdaságokból származott. Természetesen a nagyüzemek sajátosságuknál fogva termelésüknek jóval nagyobb részét adják el, mint a kisüzemek, mert ez utóbbiak nagyrészt önellátók és termelésüknek csak kisebb részét értékesítik az államnak vagy a szabadpiacon. A kisüzemek részesedése az árutermelésben — bár csökkenő tendenciájú — mégis jelentős. Változatlan áron számítva a kisüzemek árutermelése körülbelül 5 milliárd forintnyi értéket képvisel a mezőgazdasági felvásárlásban.

A mai körülmények között a fő figyelmet elsősorban a termelőszövetkezetek termelésére és árutermelésére kell fordítanunk. A termelőszövetkezetek gazdálkodásának fejlesztése szorosan összefügg a mezőgazdasági termelés általános fejlesztésével. Az állami gazdaságok árutermelésének aránya a felvásárlásban hosszabb idő óta változatlan, volumene azonban állandóan nő. Termelésüknek legnagyobb részét az állami gazdaságok adják állami elosztási célokra. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1964 februári határozata ismét felhívja a figyelmet arra, hogy az állami gazdaságok az eddigieknél nagyobb mértékben növeljék termelésüket és árutermelésüket. A határozat a többi között szükségesnek tartja, hogy az állami gazdaságok biztosítsák a jövőben a központi készletek számára szükséges kenyérgabona mintegy negyedét. Szántóterületük minden kat. holdja után már 1965-ben élősúlyban 130 kg húst, 280 liter tejet és 11 db tojást értékesítsenek. A határozat szerint az állami gazdaságoknak tovább kell emelniök gazdálkodásuk színvonalát és az eddigieknél jobban kell gondoskodniok anyagi-műszaki és szakember-ellátottságukról.

A Központi Bizottság határozata a termelőszövetkezetek vonatkozásában a második ötéves terv hátralevő időszakára elsődleges feladatként jelöli meg a kenyérgabona-termesztést, a fejlődő állatállomány takarmánybázisának megteremtését, a szőlő- és gyümölcstelepítések továbbfejlesztését, a tehén- és sertésállomány növelését, a hizlalási idő lerövidítését stb. E feladatok teljesítéséhez nagyon fontos, hogy a szövetkezetek árutermelése összhangban legyen a szövetkezeti felhalmozás és a fel nem osztható szövetkezeti alap állandó gyarapításával.

A háztáji gazdaságoknak — mint már az előzőekben említettem — fontos szerepük van az árutermelésben. Értékesítésük elsősorban az állattenyésztés termékeiből számottevő. A háztáji gazdaságok állatállománya az elmúlt években takarmányhiány következtében csökkenő tendenciát mutatott, ezért megfelelő intézkedésekre volt szükség állatállományuk további csökkenésének megakadályozására. Az 1965. január 1-i állatszámlálási adatok már az intézkedések eredményeképpen emelkedést mutatnak.

Állami gazdaságok és vállalatok áruértékesítése

Az állami gazdaságokat azzal a céllal hozták létre, hogy kialakítsák a mezőgazdasági nagyüzemi termelés módszereit, lehetővé tegyék a mezőgazdaság egyéb szektorainak minőségi vetőmaggal és tenyészállattal való ellátását. Megerősödésük után kormányzatunk feladatukká tette, hogy egyre inkább fokozzák árutermelésüket, egyre jobban vegyék ki részüket a központi készletek megteremtéséből. Az állami gazdaságok évről évre fokozták is áruátadásaikat. Ez azért is fontos, mert az állami gazdaságok tervkötelezettek, és így a legszilárdabb forrását alkotják a központi készleteknek.

Az állami gazdaságok árutermelését a korábbi években nagyban akadályozta a túlzottan centralizált irányítás, amely megnehezítette a gazdaságok természeti és közgazdasági adottságainak jobb kihasználását. Akadályozta árutermelésük növe-

lését az is, hogy korábban sokkal alacsonyabb áron kellett termékeiket értékesíteniük, mint a mezőgazdaság más szektoraiban. Így gazdálkodásuk egyensúlyát csak állami veszteségtérítéssel lehetett fenntartani, ami nem ösztönözhette a gazdaságokat az árutermelés fokozására. Később azonban az egységes mezőgazdasági árrendszer az állami gazdaságokban is előmozdította az árutermelés fejlődését és jövedelmezőbbé tette a termelést.

Ma már megváltozott az állami gazdaságok irányítása és termelési módszere. Önállóságuk fokozódott, a kötelező tervmutatók száma csökkent, az egységes árrendszer bevezetésével megváltozott jövedelmezőségi helyzetük, javult állóeszköz-ellátottságuk. Ezzel lehetővé vált, hogy a gazdaságok jobban kihasználják természeti adottságaikat, helyes termelési szerkezetet alakítsanak ki.

A gazdaságok árutermelése — a hatvanas évek elejének kedvezőtlen időjárása ellenére is — évről-évre kedvezőbben alakul. Az állami gazdaságok és vállalatok 1963. évi áruértékesítésének volumene — jóllehet területük és állatállományuk alig változott — az 1960. évit 27 százalékkal múlta felül. Korábban az állami gazdaságok áruértékesítése egyenlőtlenül alakult és nem volt számottevő a fejlődés mértéke sem. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában áruértékesítésük növekedése a központi készletgazdálkodást kedvezőbbé tette.

Az állami gazdaságok áruértékesítésének termékcsoportonkénti szerkezetében évről-évre több az állat és az állati eredetű termék. 1963-ban az állami gazdaságok áruértékesítésének nagyobb része (68 százaléka) az állattenyésztésből, kisebb része (20 százaléka) a szántóföldi növénytermelésből származott.

Több év átlagában a felvásárolt összes mezőgazdasági termék jó egyötödét az állami gazdaságok adták. Némely termékből, például a tejből, gyapjúból ez az arány már a 28—32 százalékot is eléri. Az állami gazdaságok értékesítésének termékcsoportonkénti alakulását a következő táblázat mutatja:

A felvásárlás alakulása az állami szektorban
(1959. évi változatlan árak alapján)

Év	Növényi termékek	Állatok és állati eredetű termékek	Növényi termékek	Állatok és állati eredetű termékek	Összesen
	%-os megoszlása		Index: 1960=100		
1960	39,6	60,4	100,0	100,0	100,0
1961	38,0	62,0	105,4	112,7	109,8
1962	30,1	69,9	93,1	141,9	122,6
1963	31,9	68,1	102,2	142,7	126,7

Az állami gazdaságok és vállalatok az ország szántóterületének körülbelül 14 százalékán gazdálkodnak, az állatállománynak pedig 16 százaléka van birtokukban. A területegységre jutó árutermelés ebben a szektorban a legmagasabb. Ez érthető, mert az állami gazdaságokban az üzemi jellegű szükségleteken kívül lényegében nincs személyi fogyasztás. Ezért több mezőgazdasági termék válik áruvá, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben.

A növényi termékek közül az 1960—1963. években kenyérgabonából, ipari növényekből — elsősorban cukorrépából — csökkent az állami gazdaságok árutermelése. A mezőgazdasági magvak árutermelése egynegyedére esett vissza, az átlagosnál kevesebb burgonyaértékesítésük is, zöldségtermelésüket viszont fokoz-

ták. Szemestakarmányokból vetőmag-árutermelésük számottevő. A felvásárlási árak emelésének hatására a gazdaságok napraforgóból is növelik árutermelésüket.

Az állattenyésztési termékek értékesítése egyenletesebb ütemben növekedett, mint a vágóállatoké. A gazdaságok sertésállománya évről évre nőtt. Az 1964 tavaszi állatszámlálási adatok szerint a gazdaságokban kereken 1,2 millió sertés volt. Ezek alapján a négy év alatt 65 százalékkal több sertést adtak közfogyasztásra és exportra. A vágó-, illetve hízottmarha-árutermelésük az értékesítési ár hatására és a gyengébb minőségű tehenek kicserélésére való törekvés következtében szintén jelentős volt. Nagymértékben növekedett a gazdaságok baromfiértékesítése is. 1963. évi árutermelésük háromszorosa volt az 1960. évinek, ezáltal részarányuk az összes felvásárolt termékmennyiségből 25 százalékra emelkedett. Az állati termékek közül a gazdaságok elsősorban a tej értékesítését fokozták, amit főképp a tehénállomány és a tejhozam növelése tett lehetővé.

Az árutermelés szerkezete az állami gazdaságok termelési tevékenységéről nyújt áttekintést. A következő táblázat az állami gazdaságoknak az összes felvásárláshoz való hozzájárulását mutatja a fontosabb termékekből.

Fontosabb cikkek felvásárlása az állami szektor gazdaságaiból

Megnevezés	1960	1961	1962	1963
	az országos felvásárlás %-ában			
Kenyérgabona	27,5	26,1	23,1	23,1
Rizs	34,7	26,7	28,2	32,9
Cukorrépa	18,7	10,7	8,6	9,8
Napraforgó	0,7	1,4	4,0	5,4
Burgonya	10,4	11,7	10,6	10,2
Zöldségfélék	8,5	9,2	8,5	6,1
Gyümölcsfélék	18,8	23,9	23,9	33,8
Bor	13,0	13,7	16,1	11,7
Vágósertés	28,5	30,5	35,6	34,9
Vágómarha	19,1	20,4	21,0	20,5
Baromfi	15,1	16,7	25,4	24,6
Tojás	4,5	6,7	11,7	12,7
Tej	27,6	29,6	30,5	27,5
Gyapjú	40,7	39,3	35,9	32,5

Az állami gazdaságok tehát az elmúlt évek során fokozottabb mértékben vettek részt a központi készletek képzésében. De figyelembe kell vennünk, hogy az állami gazdaságok hosszú ideje működnek, és ez idő alatt a termelési struktúrájuk lényegében kialakult, nagyösszegű beruházásokat kaptak a belterjes gazdálkodás feltételeinek megteremtésére. Ha ehhez képest vizsgáljuk egész árutermelésük dinamikáját, nem lehetünk elégedettek. Az áruértékesítés emelkedése nincs arányban a beruházott összeggel; még mindig magas az egységnyi termékre jutó önköltség. Az árutermelés emelkedésének egyik akadálya, hogy még mindig kevés munkaigényes és nagy értéket adó terméket termelnek. Tovább kell tehát fokozni a termelés belterjességét az ipari növények, kertészeti termékek termelésével; s az állattenyésztés további fejlesztésével kell gondoskodni az árutermelés nagymértékű emelkedéséről.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös és háztáji gazdaságainak áruértékesítése

A mezőgazdaság szocialista átszervezése óta a lakosság ellátásához, az ipar és az export igényeinek kielégítéséhez szükséges mezőgazdasági eredetű árukat zömében már a nagyüzemek adják. Tehát ahhoz, hogy a népgazdaság növekvő igényei mind teljesebben kielégíthetők legyenek, elsősorban a termelőszövetkezetek termelésének további fejlesztéséről kell gondoskodni.

A különféle társadalmi szektorok árutermelése — áruértékesítése — hűen tükrözi a gazdaság jellegét, termelési irányát. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös és háztáji gazdaságok árutermelését — szoros kapcsolatuk miatt — érdemes együtt vizsgálni. Az átszervezést követő időszakban a közös gazdaságok igen sok terményt, de kevés állatot, állati terméket, bort és még kevesebb gyümölcsfélét értékesítettek. A következő táblázat adatai a közös gazdasá-

gok áruértékesítésében bekövetkezett szerkezeti változásokat és az összes felvásárlásban elfoglalt részarányukat szemléltetik.

A közös gazdaságok áruértékesítésének alakulása termékcsoportok szerint
(1959. évi változatlan árakon számítva)

Év	Növényi termékek	Állattenyésztési termékek	Összes értékesítés
	Százalékos megoszlás		
1960	60,9	39,1	100,0
1961	58,4	41,6	100,0
1962	55,7	44,3	100,0
1963	54,9	45,1	100,0
	Az összes felvásárlás %-ában		
1960	53,2	28,7	39,7
1961	63,9	38,5	49,9
1962	69,9	42,4	54,0
1963	67,1	46,4	55,8

Az 1963. évi árutermelésükben már jelentősen megnőtt az állattenyésztési termékek aránya és csökkent a növényi termékeké. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai 1963-ban az előző évhez képest több mint 10 százalékkal növelték a központi készleteket.

A termelőszövetkezeti gazdaságok megalakulásuk utáni időszakának gazdálkodására a növénytermesztés volt a jellemző.

Kezdetben a növénytermesztést fejlesztették intenzívebben, hisz ehhez voltak meg elsősorban a feltételek. Ezen belül azonban a nagyobb befektetést igénylő üzemágak (kertészeti növények) fejlesztése elmaradt. Így áruértékesítésükre az árunövények átadása volt a jellemző. A kenyérgabonának a terményértékesítésben való részesedése évenként mintegy 30 százalék. A felvásárolt összes gabonának kétharmadát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai adták.

A kenyérgabonán kívül számottevő a termelőszövetkezetek árutermelése rizsből, cukorrépából, napraforgóból, burgonyából és zöldségfélékből. Ezekből a cikkekből 1963-ban az összes felvásárlásnak mintegy 85—90 százalékát adták. Jelentősen növelték eladásaikat gyümölcsből és borból. 1960-ban mindkét cikkből 15 százalék körül volt a részesedésük az összfelvásárlásban, 1963-ban pedig 30 százalékra nőtt.

1963-ban a termelőszövetkezetek áruértékesítésének csupán 45 százaléka volt az állat és az állati eredetű termék. Ez az arány már jobb, mint 1960-ban volt (39 százalék), de lényeges változás nem következett be az elmúlt évek során. Az állami gazdaságokhoz képest különösen szembetűnő az állattenyésztési üzemágak alacsony termelési színvonala. Ennek több oka van:

A termelőszövetkezeteknek a legnagyobb problémát az istállóhiány és a közös állatállomány megteremtése okozta. A termelőszövetkezeti tagok által a közösbe vitt állatállományt gyakran csak szükségférőhelyeken és szétszórtan tudták elhelyezni. Így a nagyüzemi állattenyésztés elemi feltételei is hiányoztak. Ennek létrehozása olyan nagy anyagi ráfordítást igényel, amelyet a termelőszövetkezetek csak az állam támogatásával tudnak megteremteni. Az állattenyésztés árutermelésének növeléséhez ezért több évre van szükség.

Az állattenyésztésből eredő árutermelés alacsony színvonalának másik oka az, hogy a közösbe vitt egyedek minősége általában gyengébb volt, mint a háztáji gazdaságokban visszamaradottaké. A továbbtenyésztésre alkalmatlan egyedek kicserélésére nagy erőfeszítéseket tettek az elmúlt években. Ennek következménye az volt, hogy a termelőszövetkezetek állatállománya az elmúlt években nem emelkedett, csupán a minősége javult, kivéve az 1964. évet, amikor számszerű növekedés is tapasztalható volt. Ezek alapján a termelőszövetkezetek részesedése az egész felvásárlásból 1960-hoz képest vágómarhából 36,4 százalékról 49,8 százalékra, tejből 27,1 százalékról 40 százalékra emelkedett.

Hasonló a helyzet a vágósertés termelésében és értékesítésében. Bár ezeken a területeken 1960-hoz képest a fejlődés számottevő, a legutóbbi

három évben lényeges változás nem következett be. A közös gazdaságok vágósertés-értékesítésének aránya az összes felvásárlásból 1960-ban 29,5 százalék, 1961-ben 45,1 százalék, 1962-ben 47,5 százalék, 1963-ban 53,3 százalék volt.

A közös gazdaságok tojásértékesítése a mezőgazdaság valamennyi szektorához képest a legalacsonyabb. Az 1963. évi tojásfelvásárlásnak mindössze 12 százalékát adták a közös gazdaságok. Az 1964. évi tapasztalatok szerint azonban a közös baromfitenyésztés fejlesztésében már lényeges a javulás. A közös gazdaságok az előző évhez képest 30 százalékkal növelték árutermelésüket, a felvásárlásban való arányuk pedig 46 százalékról 53 százalékra emelkedett. A táptakarmányra alapozott gyári jellegű baromfinevelés a gazdaságoknak jövedelmező volt. A baromfihús előállításának rövid időszaka ugyanis lehetővé teszi a forgóeszközök forgási sebességének növelését és ezzel a termelési költségek csökkentését.

A közös gazdaságok erőteljes fejlesztése mellett az egyre növekvő igények kielégítésére a központi készletek képzéséhez továbbra is szükség van a háztáji, a kisegítő és az egyéni gazdaságokban folyó termelésre, ezek tehát napjainkban és még hosszú időn át a nagyüzemi árutermelés szerves, nélkülözhetetlen kiegészítői lesznek.

Ezt igazolja a Szovjetunió mezőgazdaságának hasonló tapasztalata is. A Szovjetunióban ugyanis a mezőgazdaság szocialista átszervezését követő 30 év múltával is például az állati termékek termelésének jelentékeny részét a háztáji gazdaságok adják (például húsból 43 százalékot, tojásból 80 százalékot, tejből 47 százalékot).

A háztáji gazdaságok hazai szerepének megítélésénél ezt a körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni. Amikor a háztáji gazdaságok jelentőségét nálunk lebecsülték, súlyos ellátási problémák voltak több mezőgazdasági termékből. A szocialista nagyüzemek a felvásárlás növekedése, a központi készletekből való ellátás fejlődése ellenére sem voltak képesek az igényeket megfelelő mértékben kielégíteni sok árufajtából.

Hazánkban — fejlődésünk jelenlegi szakaszában — a háztáji termelés fő feladatai a következőkben határozhatók meg:

a) A legfőbb feladat a család ellátásához szükséges olyan élelmiszerek megtermelése, amelyeket a termelőszövetkezet a mindennapi felhasználáshoz frissen és a kellő választékban még hosszú időn át nem tud gazdaságosan biztosítani. Bizonyos termékekből rendkívül nagy a saját fogyasztás aránya a termeléshez képest: húsból, húskészítményből 41, zsírból, zsírszalonnából 60,4, vágott baromfiból 82,2, tojásból 66,8, tejből és tejtermékből 41, gyümölcsből 70 százalék. (Az FM és a SZÖVOSZ 1961. évi adatai.)

A lakosság igényeinek kielégítéséhez szükséges burgonya kétharmada (mintegy 60—70 ezer vagon) a központi készleteken kívül kerül felhasználásra, s ennek döntő többségét éppen a háztáji gazdaságokban termelik meg.

Ma az ország jelentős területein némely zöldségféléből (hagymából, fokhagymából), burgonyából, gyümölcsből még az önellátás sincs kellően biztosítva, holott a saját szükségletek fedezésére a háztáji gazdaságok az itt-ott jelentkező akadályok leküzdésével alkalmasak lennének. A termelői önellátás jelentőségét szemléltetik a következő példák: ha az önellátásra szolgáló háztáji sertéshizlalás 10 százalékkal csökkenne, ennek pótlására — a mai ellátási színvonalon — 4200 vagon húst kellene a központi készletből elvonni; vagy például egy háztáji tehén kiesése 14 fővel növelné a központi ellátásban részesítendők számát.

b) A háztáji termelés fontos feladata továbbá a helyi szükségletek kielégítése. Ezeknek az igényeknek a háztáji gazdaság terményeiből való kielégítése jelentős mértékben tehermentesítené a központi árualapokat, csökkentené a forgalmazási költségeket és lehetővé tenné, hogy e

cikkeket a fogyasztók frissen és a helyi szokásokhoz jobban igazodó választékban kaphassák meg. Az ily módon felszabaduló központi árualap pedig lehetővé tenné a városok és az ipari települések ellátásának megjavítását.

c) Végül a háztáji gazdaságok feladata a helyi felvásárló szervek útján esetenként a központi árualap céljára való feleslegek átadása. A háztáji gazdaságok olyan adottságokkal rendelkeznek, hogy az ország számos területén az önellátáson és a helyi szükségletek kielégítésén túl központi készletek céljára is jelentős mennyiségű árut adhatnak át. Ezenkívül arra is kell törekedni, hogy a háztáji gazdaságok árutermelése olyan termékekben növekedjék, amelyeket a nagyüzemek még nem termelnek, vagy termelésük számukra nem kifizetődő — például a termelés elaprózottsága, munkaerő-igényesség, idényszerűség stb. miatt. A következő táblázat adatai azt mutatják, hogy a háztáji gazdaságok termékenkénti értékesítése milyen arányt képvisel az összes felvásárlásban.

Fontosabb cikkek felvásárlása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek háztáji gazdaságaiból

Megnevezés	1960	1961	1962	1963
	az országos felvásárlás %-ában			
Burgonya	10,3	12,5	3,4	4,1
Zöldségfélék	1,7	5,3	3,3	2,4
Gyümölcsfélék	18,7	14,-	23,-	16,5
Bor	2,2	11,-	16,3	15,5
Vágósertés	16,7	19,2	15,4	11,1
Vágómarha	17,9	29,-	27,8	27,6
Baromfi	33,1	29,2	18,5	15,5
Tojás	42,2	58,5	52,8	50,9
Tej	25,7	29,8	28,6	30,9

A háztáji gazdaságok árutermelése a központi készletek képzésében állatból és állati eredetű termékekből jelentős. A háztáji gazdaságok nagyobb állatállománnyal rendelkeznek, mint az állami gazdaságok vagy a termelőszövetkezetek. A korábbi években ugyan állományuk valamelyest megcsappant, de 1964-ben sikerült a csökkenést megállítani. A legutóbbi állatszámlálás adatai szerint a háztáji állatállomány — az országoshoz hasonlóan — emelkedő tendenciát mutat. (A szarvasmarha- és a sertésállomány alakulását a következő oldal első táblázata mutatja.)

A szarvasmarha-tenyésztés fejlesztése végett hozott és az 1963. év közepétől érvényes újabb gazdasági intézkedések (például a közös gazdaságok részére az üszők elletésekor 4000 forint közvetlen állami támogatás, a háztáji gazdaságok fokozottabb takarmányellátása stb.) már az állatállomány számszerű növelését és minőségének javítását szolgálják.

A háztáji állatállománynak más szempontból is van jelentősége. A háztáji gazdaságokban tartott állatok nagy része jó minőségű, és ezek szaporulata a közös állatállomány kialakításához ma még elengedhetetlenül szükséges. Fontos, hogy ezeket az utódokat a szövetkezetek a közös gazdaságok részére szerződéssel lekössék, és így gondoskodjanak a jó minőségű állatok utánpótlásáról. Az állami gazdaságok ugyanis nem tudnak a termelőszövetkezeteknek elegendő tenyészanyagot adni.

A háztáji gazdaságok a nagy állattartás következtében viszonylag sok állati eredetű terméket termelnek és adnak el. 1963-ban összes értékesítésüknek 80 százaléka állati eredetű termék volt, a növényi termékek aránya mindössze 20 százalék. Az áruértékesítés a gazdaság jellegének és termelési irányának megfelelően, az önellátási feladatokat is figyelembe véve, kedvezően alakult, bár az országos felvásárlásnak ez alig több mint egyhatoda. (A háztáji gazdaságok áruértékesítésének termékcsoportok szerinti megoszlását a következő oldal második táblázata mutatja.)

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megszilárdulása után a háztáji gazdaságok árutermelése a központi készletgazdálkodás szempontjából természetesen nem lesz ilyen jelentős. A háztáji gazdaság termelése a

A szarvasmarha- és sertésállomány megoszlása társadalmi szektorok szerint

Időpont	Állami szektor	Mezőgazdasági tsz-ek gazdasága		Egyéni és egyéb gazdaságok	Összes gazdaság
		közös	háztáji		
	Szarvasmarha (ezer db)				
1961 január 1	249	604	644	466	1963
1962 „	266	732	802	208	2008
1963 „	263	759	726	198	1946
1964 „	255	745	672	182	1854
1965 „	254	805	692	194	1945
	Sertés (ezer db)				
1961 „	828	1237	2359	1964	6388
1962 „	1019	1628	2994	1324	6965
1963 „	1073	1765	2370	1030	6238
1964 „	1039	1621	2375	1092	6127
1965 „	1112	1841	2740	1346	7039

személyes szükségletek kielégítésére fog korlátozódni, mert a tagság jövedelmének fő forrása a közös gazdaság lesz.

A háztáji gazdaságok áruértékesítésének alakulása termékcsoportok szerint

Év	Növényi termékek	Állattenyésztési termékek	Összes értékesítés
	Százalékos megoszlás		
1960	14,6	85,4	100,0
1961	25,8	84,2	100,0
1962	15,4	84,6	100,0
1963	20,0	80,0	100,0
	Az összes felvásárlás %-ában		
1960	4,3	21,3	13,5
1961	6,2	28,4	18,2
1962	6,0	25,5	17,0
1963	6,9	23,0	15,7

Egyszerűbb szövetkezetek és egyéni gazdaságok értékesítése

A mezőgazdasági termékek felvásárlása szempontjából megfelelő adatok hiányában az egyszerűbb szövetkezeteket, a kisegítő- és egyéni gazdaságokat általában egyéb gazdaságok címen együttesen szerepeltetik. Az innen származó árumennyiség 1963-ban az összes felvásárlásnak körülbelül 7 százaléka volt. Az egyéb gazdaságok — mint a háztájiak is — termelésük legnagyobb részét saját szükségletük kielégítésére fordítják, termékeiknek csak kisebb része válik áruvá. A vonatkozó statisztikai adatok azonban arról tanúskodnak, hogy ha e kis üzemek árufeleslegeiket értékesítik, elsősorban az állami szerveknek adják el és csak kisebb részét viszik a szabadpiacra. Az egyszerűbb szövetkezetek és egyéni gazdaságok — a háztáji gazdaságokhoz hasonlóan — termelésük zömét saját élelmezésükre fordítják, esetenként azonban, elsősorban gyümölcsből, borból és tojásból, átlagos értékesítésüknél jóval többet adnak el az államnak. 1963-ban az országos borfelvásárlás 41,3 százaléka, a gyümölcsfelvásárlás 22,9 százaléka, a tojásfelvásárlásnak pedig csaknem egynegyede az egyszerűbb szövetkezetektől és egyéni gazdaságoktól származott. Az innen értékesített árumennyiség tehát nem hanyagolható el: 1963-ban az egyéb gazdaságokból származó tojás mennyisége 20 millió darabbal volt több, mint amennyit ugyanebben az évben exportáltunk. Természetesen a termelőszövetkezeti gazdálkodás megerősödésével és fejlődésével egyidejűleg ez a szektor mindinkább veszít jelentőségéből.

A felvásárlás statisztikai adatai szerint az árutermelésben, a mezőgazdasági termékek felvásárlásában a szocialista szektor aránya csaknem

megegyezik a szántóterületből elfoglalt arányával, amely 1963-ban mintegy 97 százalék volt. (A szocialista nagyüzemeken kívül a háztáji gazdaságokat, az egyszerűbb szövetkezeteket és a kisegítő gazdaságokat is a szocialista szektorhoz soroljuk.)

A mezőgazdasági termékek behozatala

A legutóbbi években a mezőgazdasági termékek központi készleteinek képzésében nagy szerepe volt a behozatalnak. Az élelmiszerek és mezőgazdasági termékek behozatali forgalmának vizsgálatakor abból kell kiindulni, hogy van néhány olyan mezőgazdasági termék, amelynek behozatalától később sem tekinthetünk el. A jövőben is szükség van bizonyos mennyiségek behozatalára, elsősorban a hazai termelés növelését előmozdító cikkek tekintetében. A behozatal szükséges abból a szempontból is, hogy a lakosság növekvő igényeinek megfelelően növeljük a választékot és lehetővé tegyük olyan termékek fogyasztását is, amelyeket nálunk nem termelnek.

Mezőgazdasági importunk növekedése azonban az elmúlt esztendőkben rontotta az ország fizetési mérlegét. Olyan terményeket importjára is kényszerültünk, amelyeket itthon is megtermelhettünk volna. Az elmúlt 6—8 évben például évről-évre nagymennyiségű kenyérgabona-behozatalra szorultunk, sőt voltak olyan időszakok, amikor például burgonyát és egyéb növényi termékeket is külföldről kellett beszereznünk a hazai ellátási igények kielégítésére. Kormányzatunk intézkedett már arról, hogy a jövőben csupán olyan termékek behozatalát szorgalmazzuk, amelyek nélkülözhetetlenek mezőgazdasági termelésünk fejlesztésében és a lakosság ellátásában.

Takarmánytermelésünk színvonala elmaradt az állatállomány, elsősorban a sertésállomány számszerű növekedésétől. Ezért nagymennyiségű takarmányt kellett behoznunk. Takarmányimportunk eredményesen segíti az állattenyésztést, mert részben a keveréktakarmány-gyártáshoz elengedhetetlenül szükséges magas tápanyagtartalmú takarmánykiegészítők behozataláról van szó. Ezenkívül az állam szemestakarmányok behozatalával is támogatja az állattenyésztés fejlesztését oly módon, hogy nagyrészt keveréktakarmányként feldolgozva juttatja el őket a termelőszövetkezeteknek. A nagyobb mennyiségű takarmánybehozatal az állattenyésztés fejlesztésén keresztül észrevehetően javította a lakosság húsellátását.

Mezőgazdasági termékeink és élelmiszereink külkereskedelmi forgalmáról is szükséges néhány mondatban említést tenni. Bár az elmúlt esztendőkben a behozatal jobban nőtt, mint a kivitel, mezőgazdasági eredetű és élelmiszeripari cikkeink külkereskedelmi forgalma változatlanul aktív. 1963-ban mezőgazdasági kivitelünk kétszerese volt a behozatalnak, összes külkereskedelmi forgalmunkban a mezőgazdasági termékek forgalma mintegy negyedrészt képviselt.

Mezőgazdasági termékekből és élelmiszerekből mind többet hoztunk be a fejlett tőkésországokból, de nőtt ugyanezen országokba a kivitelünk is. A magyar élelmiszerek keresett cikkek a külföldi piacokon. Mezőgazdasági cikkeink kivitelének szorgalmazása fedezetet nyújt a behozatali szükségletekre, cserébe pedig számos olyan — elsősorban az ipar fejlesztését szolgáló — anyagot importálhatunk, amelyek előmozdítják népgazdaságunk általános fejlődését.

Sándor Imre

Az állattenyésztés fejlődése a Szovjetunióban*

A Szovjetunióban — és többé-kevésbé a többi szocialista országban is — az állattenyésztés hosszú időn át gyakorlatilag alig fejlődött. 1953-ban például a Szovjetunióban az állatállomány kisebb volt, mint a kollektivizálás előtti években. Ennek következtében természetesen a lakosság állati termékekkel való ellátása is nagyon alacsony szinten mozgott. Az 1953 utáni években lényeges változás kezdődött. Gyorsan nőtt az állatállomány, az állati termékek termelése és felvásárlása. Ezeket a változásokat szemléltetik az alábbi adatok.

Az állatállomány alakulása a Szovjetunióban (a gazdaság valamennyi szektorában, a jelenlegi határokon belül, összesen):

Megnevezés	1916	1928	1941	1954	1963	1964
	január 1-én, millióban					
Szarvasmarha	58,4	66,8	54,5	55,8	87,0	85,4
Ebből: tehén	28,8	33,2	27,8	25,2	38,0	38,3
Sertés	23,0	27,7	27,5	33,3	70,0	40,8
Juh	89,7	104,2	79,9	99,8	139,7	133,9
Ló	38,2	36,1	21,0	15,3	9,1	8,5
Baromfi	·	·	255,7	400,4	550,4	445,5

Forrás: Narodnoje Hozjajsztvo SzSzSzR v 1962 godu, Moszkva, 1963, és SzSzSzR v cifrah v 1963 godu, Moszkva 1964.

Mint látható, 1954-től számítható az állatállomány gyors fejlődésének és fellendülésének időszaka. Ez a fejlődés azonban nem volt töretlen. Az utolsó időszakban megtorpant, sőt visszaesett. Az 1963. év folyamán (1963. I. 1. és 1964. I. 1. között) csökkent a szarvasmarha-, a juh- és különösen a sertés- és a baromfiállomány. Ez nagyrészt az 1963. évi nagyon rossz termésre, a nagyfokú takarmányhiányra, s — amint az SZKP Központi Bizottságának 1965. márciusi plénumán rámutattak — más szervezési, vezetési okokra is visszavezethető. A lóállomány csökkenése alapjában véve helyes folyamat, s a gépesítés térhódításának következménye.

Az állati termékek termelése a Szovjetunióban (a gazdaság valamennyi szektorában, összesen) a következőképpen alakult:

Megnevezés	1913	1940	1953	1963
Hús, vágott súly (millió tonna)	5,0	4,7	5,8	10,2
Tej (millió tonna)	29,4	33,6	36,5	61,2
Tojás (milliárd db)	11,9	12,2	16,1	28,8
Gyapjú (ezer tonna)	192,0	161,0	235,0	374,0

Forrás: SzSzSzR v cifrah v 1963 godu. Moszkva, 1964.

Az állati termékek termelése vonatkozásában valamelyest jobb volt már 1954-ben is a helyzet, mint a korábbi időszakokban. Lényeges fejlődést azonban, a forradalom előtti szinthez képest, addig nem értek el. 1954 után már nagyobb arányban nőtt a termelés, mint az állomány,

* Megjegyzés: A szerző 1964-ben hosszabb ideig tanulmányozta a Szovjetunióban az állattenyésztés fejlesztésének közgazdasági tényezőit. Cikke e tanulmányút tapasztalatai alapján — mélyebb elemzés igénye nélkül — némi áttekintést kíván adni a kérdésről.

tehát nagyobbak lettek az átlagos hozamok.

Az állati termékek állami felvásárlása pedig a következőképpen alakult (a gazdaság valamennyi szektorából, összesen):

Megnevezés	1940	1953	1962	1963
Hús (élősúlyban, millió tonna)	2,2	3,6	8,6	9,3
Tej (millió tonna)	6,5	10,6	29,2	28,5
Tojás (milliárd db)	2,7	2,6	8,5	8,7
Gyapjú (ezer tonna)	120,0	197,0	374,0	379,0

Forrás: SzSzSzR v cifrah v 1963 godu. Moszkva, 1964.

Mint a táblázatokból látható, mind az állatállomány, mind a termelés, mind pedig a felvásárlás vonatkozásában csak az 1953—1954 utáni években kezdődött gyorsabb ütemű fejlődés. Ismeretes, hogy a kollektivizálás és az utána következő mezőgazdasági politika az állattenyésztés (és az egész mezőgazdaság) ügyét nem mozdította elő, sőt sok vonatkozásban hátráltatta. Annál nagyobb jelentőségű a most tapasztalható fejlődés, és különösen annak vizsgálata, hogy ezt milyen közgazdasági keretek és tényezők tették és teszik lehetővé.

Az állatállomány koncentrálásának folyamata

A Szovjetunió állatállománya a számszerű növekedéssel egyidőben jelentős mértékben koncentrálódott, és ez a koncentráció ma is tart.

A koncentrációs folyamat több vonatkozásban is megfigyelhető, mégpedig: a) mint a nagyüzemek korszerűsítésének folyamata; b) mint társadalmi-gazdasági folyamat, amelynek során főként az állami szektor előretörése, s a nem társadalmi termelési szektorok (háztáji stb.) viszonylagos csökkenése figyelhető meg.

A nagyüzemek korszerűsítésének folyamatát mindenekelőtt *a méretek megnagyobbodása* jellemzi. Mind a szovhozok, mind a kolhozok üzemnagysága a legutóbbi tíz évben jelentősen megnőtt. Ennek során az állatállomány is koncentrálódott, kevesebb gazdaságban átlagosan sokkal több az állat. Ezt a koncentrálódást a következő adatok jellemzik:

Szektor	Év	Gazdaságok száma db	Átlagos létszám fő[1]	Gazdaságonkénti átlagos				
				vetés terület 1000 ha[2]	szarvasmarha-	tehén-	sertés-	juh- és kecske-
					állomány db			
Szovhozok	1953	4857	330	3,1	701	232	721	2084
	1962	8570	825	10,1	2447	863	1956	4798
Kolhozok	1953	91 200	220	1,4	298	93	146	835
	1962	39 700	409	2,8	954	336	787	1667

Forrás: Narodnoie Hozjajsztvo SZSZSZR v 1962 godu, Moszkva, 1963.
[1] Szovhozokban az átlagos munkáslétszám, kolhozokban az udvarok (családok) átlagos száma.
[2] Kolhozokban csak a közös terület.

Egyidejűleg szakosodási folyamat is végbement, különösen a szovhozokban, de sok kolhozban is. Sok gazdaság egy-egy állatfajból az átlagosnak többszörösét tartja, más állatfajból esetleg semmit.

A tapasztalatok általában a koncentráció előnyeit mutatják. Különösen fontos tapasztalat az, hogy nem elég az egy gazdaságban tartott állatok számának növelése a koncentráció előnyeinek kiaknázásához. Az egy telephelyen, egy farmon tartott állatok számának növelése éppoly fontos, mert végső soron ez ad lehetőséget a gépesítésre, a gazdaságosabb beruházásokra, a képzettebb szakemberek alkalmazására stb. Ennek a koncentrációnak gazdasági hatásáról némileg tájékoztatnak a szovhozok önköltségadatai.

Ukrajna 6 területének szovhozaiban 1 q tej önköltsége (rubelben) 1962-ben például a következőképpen alakult:

Terület	A tehenek száma egy-egy farmon		A második csoport az első százalékában
	250-nél kevesebb	400-nál több	
Odesszai	14,90	11,72	78,6
Krimi	14,17	10,86	76,5
Donyeci	12,65	11,82	93,4
Herszoni	14,50	10,40	71,7
Harkovi	12,30	11,11	90,2
Mikolajevi	12,50	9,90	79,1

Forrás: P. P. Paszicsnyik: Optyimalnyi rozmiri tvarinnickih ferm, Kiev, 1963.

Bár nincsenek részletes vizsgálati adatok a koncentráció és a hozamok viszonyáról, sok erre vonatkozó példa igazolja a koncentráció előnyeit. Kétségtelen azonban, hogy még sok átfogó elemzés szükséges ezen a területen is.

A szovjet mezőgazdaság fejlődésének jellemző vonása napjainkban *a szovhozszektor* arányának jelentős és egyre fokozódó előretörése.*

A szovhozokhoz tartozott 1963-ban az összes vetésterület 45,7 százaléka, az összes szarvasmarha-állomány 27,4, a tehénállomány 21,6, a sertésállomány 31,4 és a juhállomány 30,8 százaléka. A területnövekedés nagyrészt a szűzföldek megműveléséből származott.

De a szovhozok előretörése — kisebb mértékben — a régebben is művelt területeken is megfigyelhető. A városok körül és egyebütt is rendszeressé vált, hogy *a gyengébb kolhozok szovhozokhoz csatlakoznak, vagy szovhozzá alakulnak át.* Különösen a zöldségtermelést folytató körzetekben öltött ez a folyamat nagyobb méreteket.

Mindez jelentősen befolyásolta az állami felvásárlást is. Az állami felvásárlásban a szovhozok részaránya 1953-tól 1963-ig kenyérgabonából 12 százalékról 41 százalékra, zöldségfélékből 20 százalékról 56 százalékra, állatból 24 százalékról 39 százalékra, tejből 19 százalékról 38 százalékra, tojásból 13 százalékról 36 százalékra, gyapjúból pedig 16 százalékról 39 százalékra emelkedett, miközben jelentősen nőtt az összes felvásárlás volumene is. (Forrás: SzSzSzR v cifrah v 1963 godu, Moszkva 1964.)

A szovhozok arányának növekedése egyrészt hatással van az állatállomány további koncentrálódására, a szovhozok már ismertetett nagyobb méretei miatt, másrészt jelentősen növeli az árutermelés arányait is. A szovhozok önfogyasztása sokkal kisebb, már csak azért is, mert azonos területen kevesebb a dolgozók létszáma. A szovhozszektor arányának növekedése ennek ellenére óvatosan értékelendő, mert egyre inkább bírált negatív jelenségek is tapasztalhatók (például a kolhozok önállóságának megsértése, a kolhozok lehetőségeinek elhanyagolása stb.) A mi viszonyaink között egyébként sem merülnek fel azok az okok (szűzföldfeltörés), amelyek ilyen tendenciákat indokolnának.

A valamelyest szűkülő kolhozszektor is a koncentráció jegyében fejlődik. Bár a kolhoztermelés az állati termékek összes volumenét tekintve a legutóbbi 5—6 évben nem nőtt lényegesen, az állatállomány koncentrációs folyamata e gazdaságokban is tovább tartott. A kolhozok állattenyésztésének *koncentrálásában új vonás a kolhozközi vállalkozások lét-*

* Pontosabban: állami szektor, amely a tulajdonképpeni szovhozokon kívül valamennyi állami mezőgazdasági üzemet (kísérleti és tangazdaságot, feldolgozó üzemet stb.) magában foglal.

rehozása. Kezdetben ezek a közös vállalkozások főként építkezésekre és építőanyag-termelésre alakultak. 1959—1960 óta azonban nagyon sok olyan közös vállalatot hoztak létre, amelyek az állattenyésztést szolgálják, s lehetővé teszik a nagyüzemi méretek kialakítását ott is, ahol egy-egy kolhozban a termelés mérete ehhez kicsi.

1962 végén az egész Szovjetunióban 3431 kolhozközi vállalat működött, s a résztvevő kolhozok száma 42 680 volt. (Ez több, mint az összes kolhozok száma, mert sok kolhoz több vállalkozásnak is tagja.) Ezek közül 1107 vállalkozás az állattenyésztés különféle ágazataival foglalkozik, mégpedig 366 közös vállalat sertés- vagy marhahizlalással, 563 baromfi-, tojás- vagy hústermeléssel, 123 keltetéssel és 55 mesterséges termékenyítéssel. Némely vállalat több üzemmel is rendelkezik.

Az ismert adatok szerint *több mint 450 közös marha- és sertéshizlalda működik.* A tapasztalatok szerint ezek a közös hizlaldák nagy méreteik miatt előnyben vannak az egyes kolhozok kisebb üzemeivel szemben, képesek jól képzett specialisták foglalkoztatására, a minőség fokozására, gépesítésre. A marhahizlaldák jelentős részét a cukorgyárak mellett létesítették, s így megtakaríthatták a répaszelet távolra fuvarozását. Mindez — a nagyobb súlygyarapodást és jobb minőséget is számítva — jelentősen növelte az elérhető jövedelmet.

A koncentrációs folyamat szerves része a háztáji (kolhozparasztok, munkások, alkalmazottak és egyéb állattartók tulajdonában levő) *állatállomány arányainak jelentős csökkenése.* A legutóbbi években elsősorban a szovhozok és a kolhozok állománya növekedett. A háztáji gazdaságokban csak a juhállomány nagyobbodott. Mivel a nagyüzemi állomány eközben jelentősen megnőtt, a háztáji állomány aránya az összes állományon belül erősen lecsökkent.

1954—1963 között a társadalmi tulajdonban levő és az egyéni, háztáji tulajdonban levő állatállomány aránya az összes állományhoz viszonyítva a következőképpen alakult (az egész állomány százalékában):

Megnevezés	Szovhozok-kolhozok állatállománya		Háztáji[1] állatállomány	
	1954	1963	1954	1963
Szarvasmarha	58,2	71,8	41,8	28,2
Ebből: tehén	40,5	57,4	59,5	42,6
Sertés	54,6	77,0	45,4	23,0
Juh	85,4	78,5	14,6	21,5

[1] Beleértve a munkások, alkalmazottak és egyéb egyéni állattartók állatállományát is.

A háztáji állatállomány csökkenésének folyamatát az SZKP Központi Bizottságának legutóbbi határozatai kedvezőtlen jelenségként értékelik, és az erre irányuló tendenciát keményen bírálják. Feltehető, hogy ha ez a csökkenés nem következett volna be, az állattenyésztés jobban fejlődött volna. Ezenkívül a háztáji gazdaságok szerepe nem lebecsülhető a mezőgazdasági dolgozók jövedelmének kiegészítésében sem. Levonható tehát az a következtetés, hogy *a háztáji gazdaságokra még nagyon hosszú ideig szükség lesz.*

A szakosítás (specializálás) és az ipari jellegű fejlesztés

Az állattenyésztés fejlődésének egyik legjellemzőbb vonása a Szovjetunióban *a gazdaságok specializálása és ennek kapcsán bizonyos ipari jellegű fejlesztése.* Ez a folyamat tulajdonképpen a koncentrálás további elmélyítésével függ össze. Elsősorban a szovhozok, de a kolhozok gazdálkodásában is, a specializálás azt jelenti, hogy csak néhány fő üzemágat fejlesztenek, a többi üzemág pedig ennek alárendelten változik. A fő üzemágakat jól kiegészítő ágazatok megmaradnak és annak méreteihez igazodnak, más üzemágak pedig megszünnek. A fő üzemág vagy a fő üzemágak mérete így tovább növekszik, s még nagyobb fokú koncentráció alakul ki.

Különösen két ágazatban: a *baromfi- és a sertés*ágazatban bontakozott ki eddig ez a tendencia, helyen-

ként kifejezetten ipari jellegű szervezéssel összekapcsolva. Ipari jelleget ad a fejlődésnek egyebek között az, hogy az adott gazdaságban nem találjuk a mezőgazdaságra korábban jellemző vertikális üzemi szerkezetet. Például a sertéshizlaló gazdaság az alapanyagokat — a malacokat, a takarmányt, illetve ezeknek legalább is nagy részét — máshonnan vásárolja. Maga a gazdaság túlnyomórészt csak hizlalással foglalkozik, és árutermelése szinte kizárólag hizlalt sertés. A baromfiüzemek egy része vágott, csomagolt baromfit, illetve osztályozott, csomagolt tojást értékesít. Jellemző továbbá a nagyfokú gépesítés és automatizálás.

Példaként röviden ismertetek néhány ilyen szervezetű üzemet. Az Osztankino szovhoz Moszkva közelében csak sertéshizlalással és kiegészítő üzemágként zöldségtermeléssel foglalkozik. Jelenleg még csak körülbelül 15 000 sertést hizlalnak egyidejűleg, de a folyamatban levő építkezések 25—30 000 sertés hizlalására adnak majd lehetőséget. A takarmány 60 százaléka városi élelmiszerhulladék és 40 százaléka keveréktakarmány. Mindkettőt vásárolják. Ezenkívül a zöldségtermelési hulladékot is feltakarmányozzák. A hizlalásra kerülő malacokat más gazdaságoktól vásárolják, ahol viszont a sertéstenyésztés és -szaporítás a fő üzemág.

A sertéshizlaldák a gazdaságban gépesítettek és automatizáltak. Egy részüket régi épületek átalakításával, más részüket új építkezésekkel létesítették.

A hizlalda teljes felépítése után négy dolgozó két műszakban 6000 sertést tud gondozni. Ma körülbelül kétszerennyi a létszám, de a tapasztalatok szerint a csökkentésre lehetőség van. A hizlalás eredményessége igen jó, mind a súlygyarapodást, mind az önköltséget illetően. Hasonló sertéshizlaldák — a legkülönbözőbb gépi megoldásokkal — sok helyütt létesülnek.

A baromfihús- és a tojástermelés ágazataiban sok tojástermelő és broilertermelő üzem létesül. Egy-egy ilyen üzem átlagos évi termelése 20—40 millió tojás, vagy 1—2 millió broiler. Ennél nagyobb üzemek is működnek. A *Glebovi baromfiüzem* (moszkvai terület) állománya például 1963 végén 441 200 tojóból és 29 600 tenyészbaromfiból állt. Ez évben 1,8 millió csibét neveltek fel 93,4 százalékos eredménnyel utánpótlás céljaira. Tojástermelésük összesen 82,6 millió darab volt, tyúkonként átlag 174,9 db.

Az üzem ketreces rendszerben tartja a tyúkokat. A ketrecek ötemeletesek. A munkafolyamatok még csak részben gépesítettek. Ennek ellenére az üzem jól, jövedelmezően működik. Korszerűsítése folyamatban van.

Ez az üzem is csak baromfival foglalkozik. A takarmányt készen, az állami készletekből vásárolják. A keveréktakarmány magában az üzemben készül. A kész termékeket maga az üzem csomagolja. Csomagolt, válogatott tojást és húst értékesít.

Ezek a gazdaságok, pontosabban gyárak (orosz nevük fabrika) már teljesen szakosított, ipari jellegű üzemek. *Más állattenyésztési ágazatban* még nincsenek ilyen típusú üzemek, legfeljebb hasonló fejlődési folyamat megindulása tapasztalható. A városok körül, de helyenként egyebütt is, a gazdaságok egy része *tejtermelésre*, más része *marhahizlalásra* specializálódik. A gazdaságokon belül a farmok specializálása szintén szerves része e folyamatnak. Néhány ilyen úton fejlődő gazdaság példás eredményeket ért el. A *Priokszkij szovhoz* például (moszkvai terület) valóságos tejgyár. Egész vetésszerkezete ennek a célnak felel meg. Kenyérgabonát nem is termel. Egész mezőgazdasági területének minden hektárjára 7,22 q tej termelése jut. 100 hektáronként 93 szarvasmarhát tart, amelyből 46 a tehén.

Gépesítés, építkezés, beruházások

Az állati termékek termelésének növelésére a Szovjetunióban nagyarányú befektetéseket eszközölnek. Ennek eredményeként az állattenyésztés gépesítése 1963 elejéig a túloldal táblázata szerint fejlődött.

Mintegy 10—12 év alatt érték el a gépesítésnek ezt a fokát, mert korábban csak minimális állattartási gépet alkalmaztak. Megjegyzendő, hogy még elég sokáig elhúzódik a teljes gépesítés megvalósítása a gépesíthető munkafolyamatokban,

Megnevezés	A gépesítés aránya az összes munka százalékában		
	a kolhozokban	a szovhozokban	az egész mezőgazdaságban
Tehenek fejése	20	37	26
Szarvasmarha itatása	43	36	41
Sertések itatása	55	62	57
Szarvasmarha takarmányadagolása	3	3	3
Sertés takarmányadagolása	9	13	10
Kitrágyázás szarvasmarhánál	6	8	7
Kitrágyázás sertésnél	10	15	12
Gyapjúnyírás	75	90	81

Forrás: Narodnoje Hozjajsztvo SzSzSzR v 1962 godu, Moszkva, 1963.

mert ez legtöbbször csak az építkezésekkel együtt, komplex módon lehetséges. A koncentráció és a szakosítás ezt a folyamatot meggyorsítja, mert az új nagy telepek többsége komplexen gépesített, korszerű telepként épül fel.

Minden szerv, intézmény és gazdaság *központi kérdése: a munka termelékenységének növelése*, ami a szovjet mezőgazdaság fejlesztésében alapkérdés. Az összes termékmennyiség megtöbbszörözése a feladat, s ehhez csökkenő munkaerő áll rendelkezésre.

A munka termelékenységének növelése az állattenyésztésben *alapvetően attól függ, hogy mennyire sikerül megoldani a gépek alkalmazását* és azoknak a kihasználási foka hogyan alakul. Ez szorosan összefügg az épületek rendszerével és az állattartás egész technológiájával. Ezért e tekintetben csak a gép, épület és technológia komplex tervezésétől és kivitelezésétől várható eredmény.

A megtekintett új létesítmények, tervek és a konzultációk során adott felvilágosítások egyöntetűen azt igazolják, hogy a Szovjetunióban most kiterjedt és tömeges gyakorlati próbálkozások folynak olyan állattartási rendszerekkel, amelyek a maximális gépesítést teszik lehetővé és a munka termelékenységét jelentősen fokozzák. E célból vizsgálják át a nyugati országokban alkalmazott különböző tartási rendszereket is. Számos intézmény, tervező vállalat és tudományos intézet a legkülönbözőbb terveket dolgozza ki és ezek gyakorlati kivitelezésére is sor kerül. A tapasztalatok szerint némely tartási módszer alkalmazása *a munkatermelékenységi mutatókat* nagymértékben megjavítja.

A komplexen gépesített, automatizált üzemek és üzemrészek száma ma még nagyon kevés, többségük még csak a tervezés stádiumában van. Ennek következtében az átlagosan elért munkatermelékenységi szint még alacsony. Ennek oka főképp az, hogy nem komplex a gépesítés.

Áarányok

A Szovjetunió mezőgazdaságának és ezen belül az állattenyésztésnek a felemelkedésében elsőrendű szerepe volt és van *az állami felvásárlási árak növelésének.* Az áremelés különösen nagy volt az állati termékeknél, miáltal lényegesen megváltoztak az áarányok.

Nagy vonásokban úgy jellemezhető az árváltozás (1962-ben emelték az árakat), hogy 1952-ben 1 kg élőmarha felvásárlási ára kereken 2 kg, 1 kg sertés ára 7, 1 liter tejé 2,5 és 1000 tojásé 20 kg búza felvásárlási árával volt egyenlő. 1963-ban viszont 1 kg élőmarha 10,5, 1 kg sertés 13, 1 liter tej 1,8, 1000 db tojás 950 kg búza felvásárlási árával egyenlő áron volt értékesíthető, miközben a búza ára is csaknem nyolcszorosára növekedett. A legutóbb, 1965 márciusában elhatározott áremelések még tovább növelik a különbséget az állati termékek árainak javára. Ezt azon-

ban az alábbi számításoknál még nem vehettem figyelembe.

Az árarányok szemléltetésére a búzaárhoz viszonyított árakat hasonlítjuk össze. Ebben a viszonyításban van ugyan bizonyos torzítás, de alapjában véve a búzaár változása jól jellemzi a takarmányárak változását is. A kukorica, az árpa, a zab ára nagyjából azonos a búzáéval. Sajnos a szálas- és tömegtakarmányárak szintje nem állapítható meg. A takarmányok és az állati termékek árarányai a Szovjetunióban és hazánkban a következő (kerekített) számokkal jellemezhetők, amelyek azt fejezik ki, hogy 1963-ban 1 kg állati termék felvásárlási ára hány kg búza felvásárlási árával volt egyenlő:

Megnevezés	Szovjetunióban	Magyarországon
Élőmarha	10,5	6
Élősertés	13	7
Tej (liter)	1,8	1,3
Tojás (1 db)	0,95	0,5

Meg kell jegyezni, hogy a búza árszintje a Szovjetunióban alacsonyabb. Mégis figyelemreméltó, hogy az állattenyésztésben elért eddigi fellendülés ilyen, a mienknél lényegesen tágabb árarányok mellett ment végbe.

A Szovjetunió felvásárlási árai egyébként zónánként és szektoronként eltérnek az átlagos áraktól. Esetenként, idényenként és a minőség szerint is eltérőek az árak. Ezért a fenti árarány-összehasonlítás csak durva nagyságrendet mutat.

Az árarányok ugyancsak fontosak a többi termelőeszköz és az állati termékek viszonylatában. A Szovjetunióban viszonylag sokkal alacsonyabbak a beruházási, felszerelési költségek, mint nálunk. Országos átlagadatok ugyan nincsenek, de a megvizsgált konkrét esetekből levonhatók a következtetések.

Egy férőhelyre átszámítva például a teljesen gépesített tehénistálló beruházási költsége 280—290 rubel. Figyelembevéve, hogy egy liter tej átlagos felvásárlási ára kereken 12 kopejka, gépesített istállóban egy férőhely ára egyenlő 2333—2420 liter tej felvásárlási árával, egy alacsony tejhozamú tehén egy évi tejhozamával. A mi viszonyaink között, az abszolút értékben magasabb (3 forintos) tejfelvásárlási ár ellenére lényegesen rosszabb az arány. Egy teljesen gépesített tehénistálló-férőhely beruházási költsége körülbelül 20 000 forint, tehát mintegy 6—7000 liter tej felvásárlási árával egyenlő. Az a körülmény, hogy a termelőszövetkezetek ilyen beruházásaikat nagyrészt állami hitelből fedezik, s hitelelengedést is kapnak, népgazdasági szinten nem csökkenti a termelőeszközök árát.

Mindez természetesen a tejtermelés költségeiben, önköltségében és jövedelmezőségében visszatükröződik, s erősen befolyásolja a beruházások megtérülésének idejét is. A szovjetunióbeli árarány sokkal kedvezőbb a mezőgazdasági termelésre, mint a mi hazai árarányaink. A viszonylag alacsony termelőeszközárakkal a mezőgazdaságban általában és az állattenyésztésben különösen mód nyílik a jövedelem fokozására, az anyagi érdekeltség érvényesítésére.

A tehenészeti példa általánosítható a többi állattenyésztési ágazatra is, ahol a termelőeszközök és az állati termék árai közti arány hasonlóképpen alakul. Kétségtelen, hogy ezek az árarányok is befolyásolták a tapasztalható fejlődést az állattenyésztésben.

Takarmánytermelés, takarmánybázis

A Szovjetunióban az utolsó tíz esztendőben gyökeresen *megváltozott a növénytermelés struktúrája* és lényegesen növekedett a takarmánytermelés. A vetésszerkezet részletes változásait mutatja a túloldali táblázat statisztikai adatsora.

A takarmánytermelés növekedése az utolsó tíz évben elsősorban a kukoricatermelés fejlesztésével függ össze, mégpedig mind a szemeskukorica, mind a silókukorica termelésé-

nek növekedésével. De ezenkívül is nagy változás ment végbe. Háttérbe szorult — főképp a lótartás miatt — a korábban nagy zabvetésterület, és jelentősen megnőtt a nagyobb termést adó árpa vetésterülete. A zöld- és szálastakarmányok között az évelő fűfélék háttérbe szorultak az egyéves takarmánynövények javára.

Egészében véve a takarmánytermelés területi növekedése *többé-kevésbé lépést tartott az állatállomány*

Vetésterület millió hektárban

Megnevezés	1913	1940	1953	1963
Takarmánygabona összesen	34,6	35,1	28,4	37,0
Ebből: árpa	13,3	11,3	9,6	20,5
zab	19,1	20,2	15,3	5,7
kukorica	2,2	3,6	3,5	10,8
Zöld-, szálas- és nedvdús takarmányok összesen	3,2	17,3	26,4	57,0
Ebből: egyéves zöld- és szálastakarmány	0,8	4,2	7,8	17,5
évelő zöld- és szálastakarmány	2,5	12,1	16,9	13,6
silókukorica és csalamádé	—	—	—	23,4
gyökér-, gumós takarmányok	—	1,0	1,7	2,5
Egyéb takarmányok	0,1	0,8	2,3	2,3
Összes takarmányterület	37,9	53,2	57,1	96,3
Összes vetésterület	118,2	150,4	157,2	218,5
Takarmányterület az összes vetésterület %-ában	32,1	35,4	36,3	44,1

Forrás: Narodnoje Hozjajsztva SzSzSzR v 1962 godu, Moszkva, és SzSzSzR v cifrah v 1962 godu, Moszkva,

növekedésével. A takarmánynövények terméseredményei azonban rendkívül tág határok között ingadoznak. Ennek következtében mindig fennáll az a veszély, hogy rossz termés esetén súlyos takarmányhiány lesz, amint erre a közelmúltban az 1963—1964-es gazdasági évben is sor került. Ilyenkor nemcsak az átlaghozamok, hanem az állatállomány csökkenésére is számítani lehet. Különösen érezhető volt a takarmányhiány hatása a sertés- és helyenként a juhállomány csökkenésében.

Nagy gondot okoz továbbá a fehérjehiány a takarmányozásban. Ezen csak valamelyest segített a borsótermelés növelése, továbbá az olajosmagot adó növények, főképp a napraforgó- és a gyapottermelés növelése.

Figyelemre méltó erőfeszítések történnek a halliszttermelés, a takarmányélesztő-gyártás és más ipari eredetű fehérjeforrások kibővítésére. Az élesztőtermelés és a takarmányok élesztősítése decentralizáltan, sok esetben a gazdaságokban vagy kolhozközi vállalatokban folyik. Ezen a területen és az antibiotikumok, nyomelemek, vitaminkészítmények gyártásában szemmelláthatólag még elmaradás van.

A keveréktakarmány-gyártás még lassan fejlődik. Ukrajnában például a keveréktakarmány-gyárak létesítése 1954-ben kezdődött 3 állami üzem létesítésével. 1960-ban az üzemek száma 20-ra, 1963-ban már 52-re gyarapodott, s egy terület kivételével mindenütt van kisebb-nagyobb keveréktakarmány-gyár. A gyártott mennyiség ma évente mintegy 1,5 millió tonna, ez azonban az állatállomány abraktakarmány-szükségletének csak igen kis részét (10—15 százalékát) fedezi. Emellett a keveréktakarmányok egy része még nem teljesértékű, hiányosan tartalmaz fehérjét, vitaminokat, antibiotikumokat és ásványi kiegészítő anyagokat. A gazdaságok kénytelenek a keveréktakarmányokat kiegészíteni. Ezért ma még nem tudják jól kiaknázni a korszerű keveréktakarmányozásban rejlő előnyöket.

Valószínű, hogy a korszerű keve-

réktakarmányozás gyorsabb elterjesztésével olyan tartalékok tárhatók fel, amelyekkel az állati termékek termelése erőteljesen fokozható. Ma a Szovjetunióban még általában rossz a takarmányhasznosulás. A korszerű keveréktakarmányozás bevezetésével annyi abraktakarmányból, amennyit ma fölhasználnak, kétszer annyi húst is termelhetnének. Ennek azonban az a feltétele, hogy széles méretekben megszervezzék a keveréktakarmány-gyártás alapanyag-termelését. A tartalékok hatalmasak. Ma ugyanis a takarmányként kiválóan használható melléktermékek jelentős része még hasznosítatlan.

A dolgozók anyagi érdekeltségének fokozása

Az anyagi érdekeltség fokozása a legutóbbi időben elért állattenyésztési sikereknek egyik fontos alapja. E tekintetben, különösen 1957—1962-ben az áremelésekkel értek el nagy előrehaladást. A felvásárlási árak emelése növelte, illetve megteremtette a jövedelmező állatitermék-termelés lehetőségét, csökkentette a veszteségeket. Az áremelések előtt mind veszteségesek voltak az állami üzemek és a felvásárlási árnál magasabb önköltséggel termeltek a kolhozok.

A tapasztalatok szerint azonban az eddigi árváltozásokkal még nem teljesen sikerül jövedelmezővé tenni az állattenyésztést. Sok függ az adott üzem technikai szintjétől, felszereltségétől, üzemi szerkezetétől stb. Kedvezőtlenebb időjárási viszonyok közt nem lehet jövedelmet várni az üzemtől.

Az SZKP Központi Bizottságának 1965. március 24-i ülése értékelve ezt a helyzetet, újabb igen lényeges áremeléseket határozott el. A szarvasmarha-termékek árát övezetek szerint differenciálva 25—55 százalékkal, a sertéstermékekét 30—70 százalékkal, a juhtermékekét 10—100 százalékkal emelték, mind a kolhozok, mind a szovhozok viszonylatában. Az áremelésnek kifejezetten az a célja, hogy a kolhozokban és a szovhozokban egyaránt jövedelmező legyen az állati termékek termelése és ezáltal újabb döntő lendületet vegyen az állattenyésztés fejlődése.

Sok helyen (például Leningrád környékén) a mezőgazdasági üzem közvetlenül értékesíti termékeit a kiskereskedelemnek vagy a fogyasztóknak, s íly módon magasabb árat kap értük, mint a szokásos felvásárlási ár. Ez különösen ott lehetséges, ahol a mezőgazdasági üzem fogyasztásra kész végterméket állít elő, esetenként saját feldolgozó üzemében.

Az anyagi érdekeltség elvének érvényesítésére való törekvés jellemzi a munkabérezés és a szövetkezeti munkadíjazás fejlesztésére tett intézkedéseket. Az állattenyésztésben dolgozóknál különösen tág lehetősége van az előállított termék mennyiségén és minőségén alapuló akkord-prémiumos fizetési rendszernek.

A szovhozokban és más állami üzemekben 1961-ben vezették be az új akkord-premizálási fizetési rendszert. Ennek alapján a legtöbb állattenyésztési munkáért egyrészt a termék mennyiségére számított *egyenes teljesítménybért*, másrészt *prémiumot* fizetnek, amely a terv teljesítésétől, illetve túlteljesítésétől, továbbá a költségmegtakarításoktól függ.

Az egyenes teljesítménybért 7 órás munkanap és a tervezett teljesítmény alapján, a munka bonyolultságától, nehézségétől, felelősségétől, továbbá az ország övezeteitől függő kategorizálás alapján számítják ki.

Ezen az egyenes teljesítménybéren felül számítják a prémiumot. Általában a terv teljesítése esetén a termék értékének (felvásárlási árának) 3 százalékát, a terven felül előállított termékmennyiség értékének (árának) pedig 20 százalékát fizetik ki prémiumként. Ezenkívül a tervezett költségek megtakarításából 25—40 százalék a jutalmazási alapba kerül, amelyből a legjobbak külön prémiumot is kapnak.

A tapasztalatok szerint ez az akkord-prémiumos fizetési rendszer

főképp ott vált be, ahol a termelés minden feltételét biztosítani tudták, például ahol megfelelő mennyiségű és minőségű takarmány rendelkezésre áll stb. A feltételek hiányában a tervek nem teljesülhetnek és ezért e fizetési rendszer serkentő hatása elmarad.

A kolhozok számára hasonló rendszert javasolnak, természetesen elsősorban ott, ahol már át tudtak térni a havi garantált pénzdíjazás rendszerére. Itt azonban nagyobb a változatosság, mint a szovhozoknál, és a kolhozok önállóan állapítják meg az alap- (egyenes) és a kiegészítő béreket (prémiumot).

Ezek a haladottabb bérezési rendszerek az üzemeknek még csak egy részében terjedtek el. Sokféle kezdetlegesebb prémium- és kiegészítő fizetési rendszert (természetbelit is) alkalmaznak ott, ahol még a technikai feltételek és a munkaszervezés nem teszi lehetővé a teljesítmények pontos egyénenkénti mérését, tervezését és elszámolását. Kétségtelen azonban, hogy az anyagi érdekeltség növelésében elért eddigi eredmények lényegesen hozzájárultak az állattenyésztés fellendüléséhez.

Az irányítás, szakvezetés kérdései

Az állattenyésztés fejlődésére ható közgazdasági tényezők közé tartozik a mezőgazdaság állami irányításának rendszere és a vezető szervek munkája is. E tekintetben az utóbbi években lényeges változtatások történtek; átszervezték az irányító apparátust, szakembereket irányítottak a közvetlen termelő munka vezetésére, javították a tudományos intézmények munkáját.

Különösen figyelemre méltó a mezőgazdasági üzemek munkáját közvetlenül irányító szervek felépítése, tevékenysége. Ezek mai formájukban 1962-ben jöttek létre, ezt megelőzően pedig a járási tanácsok mezőgazdasági osztályai végezték ezt a tevékenységet.

Az új szerv neve: „Termelési kolhoz-szovhoz igazgatóság" vagy „Termelési szovhoz-kolhoz igazgatóság". Az elnevezésbeli különbség attól függ, hogy adott igazgatóság hatáskörében a kolhozok vagy a szovhozok vannak-e többségben.

A termelési igazgatóságok sajátos helyet foglalnak el az állami szervezetben. Nemcsak vezetik a mezőgazdasági termelést, hanem *közvetlenül befolyásolják az összes munkákat, beleértve a mezőgazdasági termékek felvásárlását is.* Mivel a felvásárlási tervek teljesítése kizárólag attól függ, mennyire fejlődik maga a termelés, nyilvánvaló, hogy az igazgatóság fő tevékenysége a termelés fejlesztése.

Az igazgatóságok mind a kolhozok, mind a szovhozok irányítását, vezetését egységesen látják el. Tevékenységüket demokratikus alapokon végzik. Ezt szolgálja az igazgatóság tanácsa. A tanácsban nemcsak az igazgatóság dolgozói, hanem a kolhozok, szovhozok és más, a mezőgazdaságot kiszolgáló szervezetek képviselői is helyet foglalnak. A tanács a fő fóruma a kolhoztagoknak, a szovhozdolgozóknak, a szakembereknek és ott határoznak a termelés, a felvásárlás és a gazdasági megerősítés minden fontos kérdésében.

Az igazgatóságok dolgozói közül a legfontosabb szerepet a felügyelő szervezők töltik be a mezőgazdasági termelés gyakorlati szervezésében. A legfontosabb feladatuk az élenjáró tapasztalatok, módszerek és tudományos vívmányok elterjesztése. Ezért állandóan tanulmányozniuk kell a gazdaságok helyzetét, további fejlesztésük lehetőségeit, az élenjáró kolhozokat és szovhozokat, s meg kell szervezniük az élenjáró módszerek bevezetését minden gazdaságban. Felelősek a felvásárlási tervek teljesítéséért, a felvásárlással kapcsolatban kötött szerződések teljesítéséért, a földek jó kihasználásáért, a gépek és más eszközök helyes és teljes alkalmazásáért, s mindezt a kolhoz- és szovhozvezetés megsértése nélkül kell biztosítaniuk. Résztvesznek a körzetükbe tartozó gazdaságok éves és távlati terveinek kidolgozásában, a munkaszervezés, a bérezés kialakításában.

A termelési igazgatóság a kolho-

zok számára csak a felvásárlási tervfeladatot adja ki. Segítik ugyan a kolhozt a termelési-pénzügyi terv kidolgozásában, de ez mégis a kolhoz saját feladata és joga. A kolhoz határozza meg — az értékesítési feladat ismeretében — a különféle növények vetésterületét, a terméshozamot, az állatállomány létszámát, hozamát stb. A kész tervet bemutatják az igazgatóságnak, amely csak akkor utasíthatja vissza, ha veszélyeztetve látja a felvásárlási terv teljesítését.

Az igazgatóságok gyakorlati tevékenysége azonban némely szempontból kifogásolható. Az elvek és előírások a gyakorlatban sokszor közönséges kampányvezetéssé alakulnak át, különösen a betakarítás hónapjaiban. Azonkívül túl nagy területet kell egy-egy igazgatóságnak átfogni, a régi járásokból sok helyen 2—3—4 is egy igazgatósághoz tartozik. Kétségtelen, hogy a mai formákat nem tekinthetjük egészen kiforrottnak. Az eddigi működési idő (3 év) sem volt elegendő arra, hogy az új vezetési rendszer tevékenységéről messzemenő következtetéseket lehessen levonni. Egy kétségtelen: éppen erre az időre esett egy nagyon rossz termésű év is, amiből esetleg indokolatlanul is lehet rossz következtetésekre jutni.

Sándi Ottó

Nagy-Britannia mezőgazdaságának és agrárpolitikájának főbb vonásai

Az angol mezőgazdaság helyzetének vizsgálatakor szembetűnő a fejlődés a II. világháború előtti helyzethez képest. A fejlődést — amely sajátos, más országoktól lényegesen eltérő körülmények között ment végbe — a következő összefoglaló adatok jellemzik: A mezőgazdaság nettó termelési értéke 1939—1962 között több mint 80%-kal növekedett, az ország önellátottsági színvonala agrártermékekben 36%-ról csaknem 50%-ra emelkedett az agrárszektorban foglalkoztatottak számának 12%-os csökkenése mellett. Jelenleg a mezőgazdaságban foglalkoztatottak az összes foglalkoztatottaknak 4%-át teszik ki.

Az elért fejlődés alapját egyrészt a kedvező természeti és strukturális körülmények: óceáni klíma, jó termőföldek, átlagosan 27 hektáros üzemnagyság — amely lehetővé teszi a műszaki és agrotechnikai eszközök előnyös kihasználását —, másrészt a brit kormány agrárpolitikai intézkedései, a hazai termelés fokozására irányuló agrárprotekcionista politika teremtette meg. Feltétlenül hozzájárult a fejlődéshez a mezőgazdaság eszközszükségletét szinte korlátlanul kielégítő, magasan fejlett ipar is.

Az angol mezőgazdaság helyzete

Annak ellenére, hogy a mezőgazdaság a nemzeti jövedelemnek csupán 4,2%-át termeli, jelentősége túlnő adatszerűen kimutatható termelési arányain.* A brit mezőgazdaság *fontos politikai* — belpolitikai és külpolitikai — *tényező*, amelyet egyetlen párt sem hagyhat figyelmen kívül. A mezőgazdaságban jelenleg 250 ezer farmer és félmillió mezőgazdasági munkás dolgozik. A farmerek többsége a konzervatív, a munkások zöme pedig a munkáspárt választója. A mezőgazdaság politikai

* A mezőgazdasági lakosság évenként mintegy 900 millió font sterling értékű terméket (beleértve a szolgáltatásokat is) szerez más gazdasági ágakból, a mezőgazdasághoz kapcsolódó élelmiszeriparban kb 850 ezer ember dolgozik, de a mezőgazdasággal kapcsolatos export is jelentős: 1962-ben az ország 75 millió font sterling értékű élelmiszert és 130 millió font értékű mezőgazdasági gépet exportált.

súlyának értékelésénél figyelembe kell venni az élelmiszer-kereskedelemben, a mezőgazdasági gépgyártásban és a többi kapcsoló ágazatban foglalkoztatottak széles rétegét is. Mint külpolitikai tényező fontos szerepet játszik a brit agrárpolitikában az a törekvés, hogy az ország önellátását a lehető legnagyobb mértékben biztosítsák. Megerősítették ezt a meggyőződést az elmúlt világháborúk tapasztalatai, amikor az élelmiszer- és nyersanyagimport volt az „Achilles-sarok", a legérzékenyebb, legsebezhetőbb pont. A nemzetközösségi országok kivitelében az angol agrárpiacnak domináló szerepe van. A Nemzetközösséghez fűződő kapcsolatok jelentős szerepet játszottak a Közös Piachoz való csatlakozás meghiúsulásában is.

A mezőgazdaság bevételeinek kb. 70%-a az *állattenyésztés* termékeiből származik. A szarvasmarha-állomány a háború előttihez képest egyharmaddal emelkedett (8 675 000-ről 11 859 000-re, ezen belül a tehenek száma 3 281 000-ről 4 268 000-re). A szarvasmarha- és tehénállomány növekedését a tej- és hústermelést támogató intézkedések és a belőlük következő jobb értékesítési lehetőségek, a szarvasmarha-tenyésztésben kialakított helyes munkamegosztás, a szaporító- és hizlaló-, valamint a tejtermelő üzemek különválása tette lehetővé. 1960/61-ben az átlagos tejhozam 2880 liter volt. Jelenleg a tehénállomány $^2/_3$-át mesterségesen termékenyítik meg.

A többi állatfajta száma a következőképpen alakult:

Megnevezés	Háború előtt	Jelenleg
Ló	1 133 ezer	170 ezer(1963)
Sertés	3 millió	6,9 millió „
Juh	25,8 millió	29,3 „ „
Baromfi	69 millió	106 „ (1960)

Forrás: Annual Review and Determination of Guarantels különféle számai.

Állati termékek termelése az Egyesült Királyságban (1000 tonnában)

Megnevezés	Háboru előtt[1]	1954/55[2]	1962/63[3]	1962/63 a háború előtti szint %-ában
Tej (mill. liter)	7073,6	9719,3	11705,9	165
Tojás	391,2	595,4	780,3	199
Marha- és borjúhús	587,2	809,8	905,3	154
Juh	198,1	184,9	272,3	137
Sertés	440,9	769,1	832,1	188
Gyapjú	34,5	34,5	39,6	115

Forrás: Annual Review and Determination of Guarantees különféle számai.

[1] Utolsó háború előtti évek átlaga.
[2] Gazdasági évre számítva (június 1-től május 31-ig).
[3] Részben előzetes adatok.

Az állattenyésztés mellett fontos változások mentek végbe a *növényi termelésben* is. Már a háborút megelőző időszakban célul tűzték ki a meglévő termelési tartalékok kihasználását, a növényi termékek és különösen a takarmányfélék termelésének fokozását, hogy az importfüggőséget csökkentsék. A szántóterület növelése céljából a rétterületek egy részét feltörték és művelés alá vonták. Különösen nagy arányban növekedett a gabonák vetésterülete (1938-ban 2,1 millió hektár, 1962—63-ban 3 millió hektár). A gabonaféléken belül a magas garantált ár és a kedvező exportlehetőségek (1962-ben 300 ezer tonna) következtében egyedül az árpa vetésterülete több mint egy millió hektárral nőtt meg.

A szántó-, rét- és legelőterület változásai

Megnevezés	1939		1960	
	millió ha	%	millió ha	%
Szántóterület	4,9	37	7,4	52
Rét	7,6	54	5,2	37
Legelő	1,4	9	1,5	11
	13,9	100	14,1	100

Forrás: Harrach: Die Landwirtschaft in Grossbritannien Verlag Kommentator GmbH, Frankfurt am M. 1963.

A gabona vetésterülete és átlaghozamai

Megnevezés	Vetésterület (1000 ha)		Termésátlag (q/ha)	
	háború előtt	1959/62	háború előtt	1959/62
Búza	750	791	22,0	35,2
Rozs	6,4	6,8	15,6	23,5
Árpa	372	1384	20,5	31,9
Zab	961	774	20,2	30,4

Forrás: Harrach: I. m.

Bár a szántóföldi termelés kiterjesztése a rétterületek nagyarányú csökkenésével járt együtt, a megmaradt zöldterületek gondos kezelése és hasznosítása következtében a háború utáni években kb. 10%-kal több takarmányt takarítottak be erről a területről, mint a háborút megelőzően. Az angol állattenyésztés a hazai takarmánytermelés ilyen nagyarányú kiterjesztése mellett is jelentős mértékben importtakarmány felhasználását igényli; a takarmányimport szintje nagyjából azonos a háború előttivel.

A takarmányimport alakulása

Háború előtti évek	100
1943/44	15
1953/54	70
1960/61	93
1961/62	99

Forrás: Harrach: I. m.

A gabonafélék, a burgonya és a cukorrépa termelése az Egyesült Királyságban
(1000 tonnában)

Megnevezés	Háború előtt	1954/55	1962/63	1962/63 a háború előtti %-ában
Búza	2021,9	2827,7	3689,3	182
Rozs	10,2	39,6	18,3	180
Árpa	777,3	2280,0	5854,5	753
Zab	1971,1	2479,1	1775,0	90
Burgonya	4951,2	7442,6	6763,8	137
Cukorrépa	2785,0	4593,6	5960,1	214

Megjegyzések és forrás: lásd az állati termékeknél.

A brit növénytermelés és állattenyésztés néhány főbb tendenciája tehát a következőképpen foglalható össze:

— *A növénytermelésben* a szemestermények, főként a szemestakarmányok nagyarányú térfoglalása a tömegtakarmányokkal szemben;

— az ipari kapásnövények közül a cukorrépa-termelés jelentős emelkedése;

— a szántóterület Nyugat-Európában másutt nem tapasztalható arányban való kiterjesztése;

— *az állattenyésztésben* a sertés és a baromfi előretörése a szarvasmarhával és a juhval szemben;

— az állati termékek termelésének nagyarányú emelkedése mindenekelőtt a hozamok fokozódása következtében;

— a korszerű, ipari jellegű állattenyésztés általánossá válása.

A növénytermelés ilyen mértékű emelkedését a háború előttihez viszonyítva főképp nem az új területeknek a termelésbe való bevonása tette lehetővé, hanem mindenekelőtt a műtrágya-felhasználás fokozódása — amihez az állatállomány növekedésével az istállótrágya-felhasználás is hozzájárult —, a növényvédelem, a vetőmag-nemesítés és a termelés széleskörű gépesítése eredményezte.

A műtrágya-felhasználás nagyfokú emelkedését mutatják a következő adatok hatóanyagban:

Az 1 hektár hasznosított területre jutó műtrágya-felhasználás
(kg-ban)

Megnevezés	Háború előtt	1959/60	1960/61
Nitrogén	3,1	33,7	37,7
Foszfor	8,7	36,4	36,9
Kálium	3,8	34,7	36,4

Forrás: Harrach: I. m.

A mezőgazdasági termelés nagyarányú növekedése és a garantált árak rendszerének általánossá válása a brit mezőgazdaság bevételeinek és a nettó jövedelmeknek az emelkedésével járt együtt.

A mezőgazdaság nettó jövedelmének alakulása

Év	Millió £	1937/38 = 100
1937/38	56	100
1946/47	194	346
1950/51	278,5	498
1955/56	347,5	622
1960/61	392,5	701
1961/62	423,5	727
1962/63	408	720
1956/57—1962/63 átlaga	408	720

Forrás: Harrach: I. m.

A fenti táblázat adatai természetesen nem a nettó reáljövedelmek, hanem a nettó pénzjövedelmek alakulását tükrözik.

A reáljövedelmek alakulását nagymértékben befolyásolta a font leértékelése, a megélhetési költségek, a kiskereskedelmi árak emelkedése, vagyis az infláció fokozódása, valamint a földárak emelkedése. „A kiskereskedelmi árindex 1952—1963 között 37%-kal emelkedett, a mezőgazdasági árak ugyanebben az időszakban csak csekély változást mutatnak, annak ellenére, hogy a termelési költségek mintegy 30%-kal nőttek. Az időszak folyamán hozott árintézkedések a valóságban azt eredményezték, hogy a termelékenység évi emelkedését a mezőgazdaság nagy részében felemésztette a termelési költségek növekedése, és a fennmaradó csekély különbözet a pénzjövedelmekben csak csekély javulást tett lehetővé. Reálértékben kifejezve a jövedelmi viszonyok kétségtelenül romlottak. Az 1964. évi felülvizsgálat megelőző számításai azt mutatják, hogy a mezőgazdasági reáljövedelmek 1963/64-ben kb. 10%-kal (normál időjárás alapján számítva 4%-kal) az 1952/53. évi szint alatt maradtak, míg a termelés ugyanebben az időszakban 27%-kal nőtt."*

Nagy-Britannia élelmiszerimportja és a Nemzetközösség országai

Az ország élelmiszer-ellátásában a hazai termelés növekedése mellett igen fontos szerepet játszik az import. 1961-ben az ország mérsékelt égövi agrárimportjának 45%-a a Nemzetközösség országaiból származott, ennek értéke 1336 millió dollárt tett ki. A mérsékelt égövi termékek között az állati termékek és a gabonafélék dominálnak. Még nagyobb a Nemzetközösség jelentősége a trópusi eredetű termékek importjában; ezek az országok szállítják a brit import 80%-át.

A nemzetközösségi országok termékeiket jelentős (5—16%-os) vámpreferenciákkal helyezik el a brit piacon, így versenyképesség tekintetében a nagy szállítási távolságok ellenére is kedvező a helyzetük.

Az Egyesült Királyság mezőgazdaságitermék-importja 1962-ben 5600 millió dollárt tett ki, ez összes importjának 45,2%-a volt. 1954—1962 között az élelmiszerimport csaknem 26%-kal emelkedett (az összes import csaknem 40%-kal). 1962-ben egyedül négy termékcsoport (hús, gyümölcsök, gabonák, tejtermékek és tojás) tette ki az angol élelmiszerimport 74%-át (az összes import 24%-át). A szocialista országok részesedése az angol élelmiszerimportból igen alacsony, 1962-ben 3% volt.**

* A brit mezőgazdaság jövője c. OMgK anyagból.

** Agricultural Trade in Europe, United Nations, New York, 1964.

Agrárprotekcionizmus Angliában

A brit kormány a II. világháború éveiben és azt követően 1947 óta az agrárprotekcionizmus sajátos formáját valósítja meg. A fejlett tőkésországok agrárprotekcionista politikájának mai rendszere az 1929/33-as gazdasági válság körülményei között bontakozott ki. A monopoltőkés állam alapjában két formában befolyásolja a mezőgazdasági termékek árait: az egyik formában a fogyasztói, a másik formában a termelői árak alakulását befolyásolja vagy tartja meghatározott szinten. A *fogyasztói árak* bizonyos szinten való tartásának rendszere alakult ki például az NSZK-ban, ahol a világpiaci és a belső árak különbségét alapvető élelmiszereknél a lefölözési rendszer segítségével egyenlítik ki. Angliában a különbözetfizetési rendszer (Deficiency Payments System) keretében a *termelőknek* garantálnak bizonyos árszínvonalat, illetve megtérítik a termelőknek a garantált minimális ár és az elért piaci árak közötti különbséget.*

A háború utáni brit állammonopolista agrárpolitika alapjait az 1947. évi mezőgazdasági törvényben (Agriculture Act 1947.) rögzítették.** A törvény a mezőgazdasági termelés háború előtti színvonalának 50%-kal történő emelését irányozta elő. Ezt a célt lényegében az 1956/57-es évben sikerült elérni.

Az 1947. évi törvénnyel szabályozott mezőgazdaságtámogató politika a gyakorlatban két szakaszban valósult meg.

Az első szakaszban (1947—1953/54), tehát amikor az élelmiszerek és mezőgazdasági termékek világkereskedelmében az eladók piaca dominált, a kormány az *összes* belföldi mezőgazdasági terméket felvásárolta, illetve minden felvásárlás esetében szilárd árakat garantált. Ebben az időszakban az átvétel mennyiségét nem korlátozták.

A második szakaszban (1953/54 óta) a mezőgazdasági termékek világkereskedelmére a vevők piaca a jellemző. Ennek megfelelően változott az angol kormány agrárpolitikája is: az összes termelt mennyiség felvásárlása helyett a támogatási árak rendszerére tértek át. Az import nagyságát, illetve azt, hogy mely termékek kerülnek bevitelre, a kormány állapítja meg a támogatási árakkal összhangban. A törvényben előirányzott éves felülvizsgálatok során határozzák meg a következő évben követendő agrárpolitika alapjait.

Az angol állam a mezőgazdaságnak termelői szubvenciók formájában juttat támogatást. Szubvenciókról általában akkor beszélünk, ha egy bizonyos terméknek a tényleges ára — a termelők esetében — a világpiaci ár felett van. A szubvenciók így két fő részből: árgaranciából és a mezőgazdasági termelés támogatásából tevődnek össze. 1957—1963 között ezek a túloldali táblázat szerint alakultak.

A költségvetés 4—5 százalékát kitevő szubvenciók a mezőgazdaság nettó jövedelmének átlagosan egyharmadát, a farmerek nettó profitjának (nettó jövedelem a munkabérek, bérleti díjak, kamat levonása után) pedig háromnegyedét biztosítják.

Az 1953—54-ben bevezetett új agrártámogató politika sokkal inkább a piaci mechanizmushoz kapcsolja az árgaranciát, mint az azt megelőző. A szubvenció szükségességét és nagyságát az dönti el, hogy a piaci árak magasabbak vagy alacsonyabbak-e, mint a garantált ár. Az állam tehát nem a szubvenciót, hanem az árat garantálja a termelőknek.

Az árszabályozás és állammonopolista beavatkozás következtében a

* Az Egyesült Államokban is a termelőket függetlenítik a piaci árak változásaitól az ún. paritásos árak alkalmazásával; a paritásos ár bizonyos százalékát az állam garantálja a farmereknek, a garantált árakon az állam vásárolja meg a terméket, ha az a piacon kedvezőbb áron nem lenne értékesíthető.

** A törvényben előirányzott piacbiztosítás és garantált árak a következő termékekre vonatkoznak: búza, árpa, zab, rozs, burgonya, cukorrépa, vágóállat (marha, juh, sertés), tehéntej, tyúk- és kacsatojás, gyapjú. Számítások szerint ezek a termékek adják az angol mezőgazdaság bevételeinek 85—90 %-át. Nem vonatkoznak a támogatások a konyhakerti termékekre és más szezonális cikkekre; ezeknek védelmét behozatali vámok segítségével biztosítják.

A mezőgazdasági szubvenciók összege
(millió £)

Megnevezés	1957/58	1958/59	1959/60	1960/61	1961/62	1962/63
Garantált árak	200,7	154,7	154,7	151,2	225,5	198,8
Támogató intézkedések	73,5	80,9	95,1	104,5	107,5	112,5
Igazgatás	2,5	5,0	5,9	6,1	8,7	8,9
Észak-Írország külön segélye	0,8	0,8	1,2	1,1	0,9	1,1
Összes szubvenció	279,5	241,4	256,9	262,9	342,6	321,3

Forrás: Harrach: I. m. Az első oszlop végösszege az idézett forrásnak felel meg.

brit élelmiszer-árrendszer sok aránytalanságot foglal magában. Következménye, hogy a belföldön termelt mezőgazdasági termékek árai jóval magasabbak, mint az importált agrártermékeké. Pl. igen alacsony a hús, a hal, a tea kiskereskedelmi ára, magas viszont a tejé, a burgonyáé és a főzeléké.

A garantált árak megállapításának módja

A garantált árak megállapításakor az egész mezőgazdaságot egyetlen nagy üzemként veszik figyelembe. A kormány az egész mezőgazdaság által elért „piaci ár" és az egész országra érvényes egységes garantált ár közötti különbséget fizeti ki a farmereknek közvetlen vagy közvetett úton, a farmer által kimutatott, általa ténylegesen eladott mennyiségek alapján. Nem veszik tehát figyelembe az *egyes* farmer által elért értékesítési árakat: a farmer nem az általa ténylegesen elért eladási ár és a garantált ár közötti különbséget kapja meg, hanem az összes farmer azonos kiegyenlítési összeget kap az értékesített termékegységre. Ez a megállapítási módszer magában rejti a farmerek által elért jövedelemkülönbségek alapját. Azok a farmerek, akik az átlagosnál magasabb tényleges piaci árat értek el, a kiegyenlítés után magasabb jövedelemhez jutnak, mint azok, akik az átlagosnál alacsonyabb áron értékesítették a piacon termékeiket; az első esetben tehát magasabb, a második esetben alacsonyabb lesz jövedelmük, mint a garantált ár. A farmerek jövedelme ezáltal döntő mértékben az általuk elért piaci áraktól függ, azaz a farmerek minél magasabb ár elérésében érdekeltek.

A garantált árakat a Mezőgazdasági Minisztérium és az Országos Farmer Szövetség együttesen állapítja meg és teszi közzé. A megállapításhoz több év mezőgazdasági nettó nyereségét számítják ki, összehasonlítják a vizsgált év adataival, figyelembe véve az árak és más tényezők változásait.*

A különféle agrártermékekre vonatkozó konkrét támogatási formák bizonyos mértékben eltérnek egymástól. Az eltérések a különféle termékek termelési és értékesítési sajátosságaival, valamint a kormány célkitűzéseivel magyarázhatók. A vázolt séma képezi az alapot az összes termék esetében.

Az árgaranciákat, illetve az egyes termékekre vonatkozó ártámogatást más támogató intézkedések egész so-

* A nettó nyereség magában foglalja az üzem vezetéséért járó díjazást, a befektetett tőkék kamatait, a farmer és családtagjai munkadíját a hivatalos mezőgazdasági bértarifák alapján. A Mezőgazdasági Minisztérium a nettó jövedelem kimutatásához két kalkulációt készít: 1. Ágazati Kalkulációt (Departament Calculation), amely az üzemi kiadásokat és az eladásból származó eredményeket foglalja magában; 2. Kiemelt üzemek kalkulációját (Raised Sample Calculation), amely kb. 3600 farmgazdaság könyvelésének eredménye, különböző farmtípusokra vonatkozó tényleges számadatokkal.

ra,* valamint 1957 óta hosszú lejáratú biztosítás egészíti ki.**

Az agrárpolitika hatása

Angliában a mezőgazdasági szubvenciókat nem kivételes intézkedéseknek, hanem a mezőgazdasági termelés fenntartásához feltetlenül szükséges állami hozzájárulásnak tekintik. Ebben a tekintetben nincs lényeges különbség a konzervatívok és a munkáspárt véleménye között. Különbségek csupán abban a kérdésben vannak, hogy a szubvenciókat *milyen formában* nyújtsák, ami mögött az a lényeges probléma húzódik meg, hogy *ki és milyen mértékben* jut hozzá a támogatáshoz. A véleményeltérés tehát a kis- és nagybirtokosok között áll fenn.

Az angol mezőgazdasági üzemek megoszlása birtoknagyság szerint (1955)

Terület	Üzemek száma (1000)	Üzemek megoszlása (%)	Üzemi hasznosított terület	
			1000 ha	%
8 ha-nál kisebb	166,7	45,1	442,6	4,5
8 —40 ha	125,8	34,0	2588,3	26,4
40 —200 ha	73,4	19,9	5623,2	57,4
200—404 ha	3,2	0,9	833,4	8,5
404 ha felett	0,5	0,1	311,4	3,2
	369,6	100,0	9798,9	100,0

Forrás: The Farm Economist, 1958. 2. sz. 86. l.
Idézi: Wirtschaftswissenschaft 1962/10. 1493. l.

A számok világosan mutatják, hogy az angol mezőgazdasági üzemek csaknem fele a 8 ha-on aluli kategóriába tartozik. Hogy ezek mennyire kis gazdaságok, mutatja, hogy átlagos nagyságuk 3 ha alatt van. A másik oldalon, a 40 ha feletti üzemek csoportja (az összes üzem 20,9%-a) rendelkezik a hasznosított földterület 69,1%-ával. Szembetűnő tehát a koncentráció magas foka az angol mezőgazdaságban. 1962. évi adatok szerint a brit mezőgazdasági üzemek átlagos nagysága 26,7 hektár volt.*

A mezőgazdasági üzemek koncentrációjának növekedését mutatják a következő oldal táblázatának adatai.

A szubvenciók nyújtásának formái mindenekelőtt a nagy gazdaságoknak kedveznek, ők kapják ezek oroszlánrészét. Ennek okai a következők:

a) A szubvenciók elosztásának alapja a piaci forgalom nagysága. Mivel a szubvenciókat ennek alapján nyújtják, nagy részük a több terméket értékesítő nagyobb gazdaságokra jut.

b) A szubvenció nagysága nem függ a piacon elért ár nagyságától, hanem meghatározott termékmennyiségre azonos; a kedvezőbb eladási lehetőségekkel rendelkező nagy gazdaságok magasabb árat tudnak el-

* A legfontosabb egyéb támogatási formák közé tartozik az ún. grants-hozzájárulás az üzemi eszközök árcsökkentésével, a speciális célú (pl. üzemi struktúrát javító, öntözési, alagcsövezési) beruházások 50%-ának fedezése, a borjúnevelési prémium, a kedvezőtlen körülmények között dolgozó üzemek támogatása és Észak-Irország évi 1 millió font sterling összegű külön segélye.

** A hosszú lejáratú biztosítás (long term assurances) alapján a mezőgazdaság biztosítékot kapott, hogy a következő években garantált ár nem lesz alacsonyabb egy bizonyos minimális árnál. A biztosítás alapján a garantált ár nem lehet alacsonyabb, mint az előző évi garantált ár 96%-a. Állatok és állati termékek esetében 3 éves átlagban a garantált ár csökkenése nem lehet több, mint 9%. Az árgaranciák és a termeléstámogatás együttes összege nem lehet alacsonyabb, mint az előző évi 97,5%-a.

* Az USA-ban és a Közös Piac országaiban a mezőgazdasági üzemek átlagos nagysága a következő: USA-ban 122,6 ha, az NSZK-ban 8,9 ha, Franciaországban 12,2 ha, Hollandiában 9,9 ha, Belgiumban 6 8 ha, Luxemburgban 13,4 ha. (Agrárstatistik, 1963. 6. szám.)

A mezőgazdasági üzemek számának változása Angliában és Walesben (1000-ben)

Terület	1949	1962	Csökkenés (—), illetve növekedés (+) %-ban
1 —4 ha*	72,0	70,4	—2
5 —14 ha	71,8	61,7	—14
15 —49 ha	86,0	69,4	—20
50 —99 ha	60,2	54,6	—9
100—149 ha	31,1	30,1	—3
150—299 ha	33,6	36,2	+6
300-ha-on felül	12,6	18,0	+43
Összesen:	367,3	340,4	—7

Forrás: Harrach: I. m.
* A 4 hektárnál kisebb üzemekben túlnyomórészt melléküzemi gazdálkodás folyik — hazai szóhasználattal élve „kétlakiak" kezén vannak.

érni termékegységenként, és ugyanolyan arányú szubvenciót élveznek, mint a kisgazdaságok. Így az elért magasabb eladási ár és a szubvenció együttes összege is magasabb termékegységenként, mint a kisebb gazdaságok esetében.

c) Az angol állam a mezőgazdasági beruházások egyharmadát magára vállalja (az 1957. évi mezőgazdasági törvény II. része alapján). Az üzemek kötelesek nyilvántartást vezetni az általuk értékesített termékekről, valamint az így elért jövedelmekről. Abban az esetben, ha a szubvenciónyújtás után sem érik el az évi 400 £-os jövedelmet, nem részesülhetnek beruházási támogatásban. Nyilvánvaló, hogy az angol mezőgazdasági üzemeknek nagyobb része ezt a jövedelmet nem képes kimutatni, így nem is kap beruházásaihoz állami támogatást. A kormány kimondott célja ezzel az átlagos üzemnagyság növelése és a kisüzemek felszámolása.

d) Azzal, hogy az árgaranciák, illetve a szubvencionálás nem vonatkozik valamennyi termékre, hanem elsősorban a nagygazdaságokban termeltekre, eleve kikapcsolják a támogatásból a kisebb üzemeket.

A nottinghami Agrárfőiskola számításai szerint* 1960-ban East-Midland grófságban a 120 ha-nál nagyobb gazdaságok, amelyek a grófság üzemeinek egyharmadát teszik ki, a szubvenciók kétharmadában részesültek. A kis- és a nagygazdaságok alapvető érdekellentéte az állami szubvenciók megoszlásával kapcsolatban jelentkezik. A kisfarmerek sokkal inkább a beruházások növelését — ezzel versenyképességük fokozását — tartják fontosabbnak jövedelmük emeléséhez, míg a nagygazdaságok előnyösebbnek tartják az árgaranciák jelenlegi formáját.

Ezzel szemben a nagyfarmerek véleménye, hogy a beruházások nem pótolhatják az ártámogatás rendszerét, mivel „az áringadozások szabad piac esetében olyan méreteket ölthetnének, amilyen méretekben a farmerek nem növelhetnék a termelékenységet." Véleményük szerint a beruházásokra fordított összegek növelése és az ártámogatás fenntartásának kombinációja a helyes megoldás.

A szubvencionálás rendszerét az utóbbi években mindhárom párt részéről komoly bírálatok érték. A bírálatok lényege a következőkben foglalható össze:

a) A szubvenciók általános jellege hátrányosabb helyzetbe hozza a kisfarmereket, a garantált árakból elsősorban a nagyüzemek profitálnak.

b) A szubvenciók nem támogatják a mezőgazdasági struktúra megjavítását.

c) A támogatásra fordított összegek a termelés növelését célozzák valamennyi terméknél, így hátrányokat jelentenek Nagy-Britannia kereskedelmi partnereinek.

* Agri-Forum, 1961/3. 12. l.

d) A támogatások — a rentabilitás fokozása végett — nagyarányú beruházási tevékenységgel járnak együtt, ugyanakkor ez a tőke másutt szükségesebb lenne.

e) A szubvencionálás rendszere nagy terheket ró az államháztartásra.

f) Nem értékelhetők pontosan a mezőgazdaság termelési költségei, mivel ezek több tényezőtől: a saját termelés nagyságától, a világpiaci élelmiszerárak tendenciájától és a garantált árakra vonatkozó döntésektől függenek.

Angliának a Közös Piacba való belépésével kapcsolatos tárgyalásokat megelőzően a konzervatív kormány a szubvencionálási rendszeren nem változtatott, ezt a népszerűtlen feladatot a Közös Piacra akarta áthárítani. A belépési kísérlet meghiúsulása után új helyzet következett be; jelenleg már kibontakozóban vannak az új agrárpolitika körvonalai. Az országon belül az agrárszubvenciókat a gabonánál és a burgonyánál bizonyos mennyiségekre korlátozzák, az import vonatkozásában pedig az eddigi szabad import helyett a bevitel ellenőrzésének rendszerét vezették be. Az importkorlátozás több áru esetében a belső élelmiszerárak emelkedésével járt együtt. A konzervatív kormány az agrárszubvenciók okozta terhelés csökkentése végett a két lehetséges út — a farmerek jövedelmének csökkentése vagy az áremelés — közül gyakorlatilag az utóbbit választotta; az importkorlátozással együtt járó áremelkedés sokkal nagyobb mértékű, mint a szubvenciók bizonyos mennyiségekhez kötéséből adódó teher csökkentése.

Az 1964-ben hatalomra került munkáspárti kormány agrárpolitikája eddig lényegében nem változtatott a korábbi konzervatív politikán.

Gulyás József

Dr. Simai Mihály:

A KAPITALIZMUS VILÁGGAZDASÁGI RENDSZERE
(Politikai Gazdaságtan Füzetek)

A szerző bemutatja, hogy napjainkban milyen folyamatok mennek végbe a kapitalista világgazdaságban; tárgyalja a hatalmas nemzetközi és magánmonopóliumok éles konkurrenciaharcát, a tőkekivitel lényegét és ellentmondásos hatásait. Röviden feltárja a munkaerővándorlás okait is.

Tömör, világos, közérthető megfogalmazásban fejti ki a szerző a mai tőkés világkereskedelem alapvető vonásait. Ezen belül utal a két világrendszer közötti kereskedelmi és egyéb kapcsolatok fejlődésére, amelynek perspektívája a szocializmus fokozatos előretörése a gyengülő, halódó kapitalizmus rovására.

156 oldal, ára fűzve 8,— Ft.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Vita a beruházásgazdaságossági együtthatóról*

A KGST Közgazdasági Állandó Bizottságának Beruházásgazdaságossági Munkacsoportja a múlt év tavaszán készült el „A KGST tagállamok beruházásgazdaságosságának összehasonlítására szolgáló ideiglenes módszertan"-nal, amelyet a felsőbb KGST-szervek jóváhagytak és ajánlásként megküldtek az ágazati állandó bizottságok részére alkalmazásra és kipróbálásra.

A beruházásgazdaságossági számítások legfőbb alapelve valamennyi KGST-tagországban azonos. Az elérendő eredményt — amelyet a nemzeti jövedelem növekedése fejez ki — vetik egybe a szükséges ráfordítások teljes összegével. Minthogy a konkrét számításokban eltérnek a különböző országok metodikái, ezenkívül a beruházások gazdaságosságának KGST szempontból történő értékelése számos sajátos kérdést is felvet, a közös módszertant ideiglenes jelleggel vezették be. A módszertan fő feladata, hogy az azonos beruházási célok gazdaságosságát különböző országokban összehasonlítsa és értékelje egyrészt a szocialista tábor egésze, másrészt az egyes érdekelt országok szempontjából.

Az értékelések során a következő fontosabb jellemzőket vesszük figyelembe: a természeti (telepítési) feltételeket, a műszaki megoldás korszerűségét, a munkatermelékenység színvonalát, a kapcsolódó és a járulékos beruházások nagyságát, a beruházás megvalósításának időtartamát.

A módszertan a gazdaságosság legfőbb kritériumának — azonos fejlesztési célok esetén — a ráfordítások minimálását tekinti. Azonos nagyságú fejlesztésnél a minimálás az egyévi teljes ráfordításra, különböző nagyságú fejlesztéseknél pedig a termékegységre jutó ráfordításra vonatkozik.

A ráfordítások kiszámítására az „egyszintre hozott költségek" képlete szolgál:

$$B \cdot E_o + Ö$$

ahol

B = az egyszeri ráfordítás (beruházás + forgóeszköz-növekmény),
E_o = beruházásgazdaságossági együttható normatív értéke,
$Ö$ = folyamatos ráfordítás (önköltség).

Minthogy a különböző országokban a tervezett beruházások ráfordításait különböző valutákban határozzák meg, ezeket egységes valutára kell még átszámítani. A nemzetközi összehasonlítás az alábbi kérdések megoldását tételezi fel:

1. Azonosan kell értelmezni az egyszeri és a folyamatos ráfordítások körét és számítási módját.

2. Meg kell határozni a számításokban alkalmazható beruházásgazdaságossági együtthatót.

3. Meg kell oldani az egységes — összehasonlításra alkalmas — valutára való átszámítást.

Az első kérdés megoldottnak tekinthető. A harmadik kérdés is elvileg megoldást nyert, mivel a beruházásgazdaságossági számításoknál az egyes

* A KGST Közgazdasági Állandó Bizottság Beruházásgazdaságossági Munkacsoportja és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája rendezésében tartott tudományos szimpózium ismertetése.

termékek önköltség-összehasonlítására elfogadott „A" és „B" módszereket alkalmazzuk.* A második kérdésben azonban egységes álláspont a KGST-országok között ez ideig nem alakult ki. Az ideiglenes metodika csak kísérleti számítások céljára tartalmaz értékeket a gazdaságossági együtthatóra vonatkozóan.**

A metodika gyakorlati alkalmazásbavétele szempontjából tehát a gazdaságossági együttható problémájának részletes vizsgálata sürgős feladat. Ezért a Közgazdasági Állandó Bizottság Beruházásgazdaságossági Munkacsoportja és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája ez év április 22 és 28 között Moszkvában tudományos ülésszakot rendezett.

Az érdeklődésre és egyúttal a kérdés több irányú megközelítésére jellemző, hogy az ülésszakra 19 szaktanulmányt nyújtottak be; 7 ország részéről 87 közgazdász (köztük hat magyar) vett részt és 35 előadás hangzott el.

A vita a következő témákról folyt:

1. a beruházásgazdaságossági együttható fogalma és szerepe,
2. az abszolút hatékonysági együttható problémái,
3. a relatív hatékonysági együttható jellege és meghatározási módja,
4. a relatív hatékonysági együttható és az időtényező,
5. a beruházásgazdaságossági együttható értelmezése a KGST méretében.

A beruházásgazdaságossági együttható fogalma és szerepe

A beruházásgazdaságossági együttható fogalmát illetően általános volt az az álláspont, hogy azt az „egyszintre hozott ráfordítások" képletében $(B \cdot E_0 + \ddot{O})$ betöltött funkció alapján kell megközelíteni. Ez pedig az, hogy kifejezze az egyszeri ráfordítás és a folyamatos ráfordítás egyenértékét. E funkciót olyan feltétel mellett teljesíti, hogy a beruházási variánsok közötti választásnál a nemzeti jövedelem emelkedésének maximális ütemét tartjuk szem előtt.

A beruházásgazdaságossági együttható számszerű nagyságát a különböző országok adottságai — a termelőerők fejlettsége, a termelésre ható tényezők és ezek kölcsönös összefüggései — határozzák meg. Ezért meghatározása nem nélkülözheti a bővített újratermelés tényleges folyamatának elemzését.

A beruházásgazdaságossági együttható fenti értelmezését csupán *Z Srein* (CSSZK) kifogásolta. Véleménye szerint az együttható tartalmában nem más, mint a hosszú lejáratú hitel kamata. Álláspontját többen vitatták. Legfőbb ellenérvként azt említették meg, hogy a beruházási hitelek nagy része a szocializmusban kamatmentes, ingyenes juttatás, valamint hogy a kamat csak része lehet a nemzeti jövedelemnek, azt nem helyettesítheti.

A nemzeti jövedelem emelkedése és a beruházás közötti összefüggés vizsgálatánál ismerni kell az országok rendelkezésére álló különféle erőforrásokat, és ezek igénybevételét úgy kell szabályozni, hogy a nemzeti jövedelem emelkedése a legkedvezőbb legyen.

A számításba veendő erőforrások tekintetében eredetileg eltértek az álláspontok. Az eddigi gyakorlatban tulajdonképp csak két erőforrással — a felhalmozással és a munkaerővel — számoltak. A benyújtott tanulmányok közül legszélesebben Simon György és Kondor György értelmezték a számba veendő erőforrásokat. Kantorovics és Novozsilov nyomán javasolták a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló erőforrások minél szélesebb kö-

* Az „A" és „B" módszer részletes meghatározását az ideiglenes módszertan tartalmazza. Az egyes országok árrendszerében meglevő eltéréseket a „B" módszer alkalmazásával kívánják kiszűrni.

** A KGST méretű összehasonlításokra ideiglenesen elfogadott gazdaságossági együtthatók a következők:

energetika és közlekedés	10–12,5 százalék
kohászat, kitermelő iparágak és építőanyag-ipar	14–17 százalék
gépipar, vegyipar, könnyű- és élelmiszeripar	20–25 százalék

rű számbavételét, így: a termelési alapot, a munkaerőt, a munkaidőt, a területet, a természeti kincseket és a külkereskedelmi lehetőségeket.

Elvileg álláspontjukat senki sem kifogásolta. Az ilyen széleskörű számítások gyakorlati megvalósítását azonban többen nem tartották egyhamar megvalósíthatónak. Ezért mint gyakorlati célkitűzést az élőmunka-, a holtmunka-ráfordítások és a beruházás számbavételét javasolták [F. Lange, (NDK), M. Rakowski (LNK), Turánszky, Szúnyogh és Varga]. Az élő és a holt munka szétválasztását az árrendszerek különböző felépítettségével támasztották alá.

A beruházásgazdaságossági együttható jellegével kapcsolatban fontos kérdés, hogy nagyságát az átlagos hatás vagy határérték alapján állapítsuk-e meg. Ha az együtthatót átlagnak tekintjük, akkor azt kell feltételezni, hogy a beruházásoknak átlagosan kell csak a megszabott eredményt hoznia. Ebben az esetben olyan beruházások is bekerülhetnek a tervbe, amelyek az átlagnál kedvezőtlenebbek. Ha azonban az együttható határérték, akkor minimális abban az értelemben, hogy legalább ilyen nagyságú eredményt minden beruházásnak, illetve pótlólagos beruházásnak nyújtania kell. A Szovjetunióban az eddigi gyakorlat során a beruházásgazdaságossági együtthatót tapasztalati tényszámok segítségével határozták meg, így tartalmában az együttható átlag jellegű volt. A szimpóziumon a résztvevők többsége és a magyar delegáció is a beruházásgazdaságossági együttható „határérték" jellege mellett foglalt állást.

Az abszolút hatékonysági együttható problémái

Széles körű vita folyt az abszolút hatékonysági együttható fogalmával és használhatóságával kapcsolatban. Alkalmazását a Szovjetunió népgazdasági tervezésében a múlt évben vezették be. Fogalmát T. Sz. Hacsaturov így határozta meg: „A nemzeti jövedelem fizikai volumene évenkénti növekedésének viszonya a termelő állóalapok növelését célzó beruházások évi összegéhez, valamint a termelő forgóalapok növekedését szolgáló évi ráfordításokhoz."

Ennek reciprok értéke — népgazdasági szinten számítva — az egységnyi nettó termékre jutó termelőalap-növekmény. Az abszolút hatékonysági együtthatóval együtt néhány országban elterjedt az alapok hatékonysági mutatója is, amely az egységnyi termelő alapra jutó társadalmi terméket, azaz a termékek beruházásigényességét fejezi ki. Ezek a mutatók *J. Szukstal* (SZU) szerint nemcsak a variánsok közötti választásnál, hanem a beruházások céljainak meghatározásánál is felhasználhatók.

Sz. Csolakov (BDK) az abszolút hatékonysági együttható használatánál előnyösebbnek tartja a nyereségmutató alkalmazását, mert ez a termelési költségek egészét figyelembe veszi, nemcsak az anyag költségeket, mint az abszolút hatékonysági mutató.

A lengyelek részéről *M. Rakowski* szerint a javasolt mutató nem tekinthető hatékonysági mutatónak, hanem a nemzeti jövedelem befektetésigényének. Így alkalmazása a népgazdasági tervezésnél csupán abból a szempontból jelentős, hogy segítségével meghatározható a nemzeti jövedelem növeléséhez szükséges termelő alapok volumene.

Az NDK közgazdászai — *(F. Lange és W. Kaiser)* — elemezték az abszolút hatékonysági együttható és az alapok beruházásigény-mutatója közötti különbséget. A beruházásigényességi mutató az elért szintet statikusan jellemzi, az abszolút hatékonysági együttható pedig azt a haladást mutatja, amely egy bizonyos befektetéssel a jövőben érhető el. Az abszolút hatékonysági együttható alkalmas szerintük egy meghatározott tervidőszakban elérendő fejlődéshez szükséges leghatékonyabb variánsok kiválasztásához is.

T. Sz. Hacsaturov rámutatott arra, hogy bár az abszolút hatékonysági mutató fontos eredményességet jelző mutató, a gyakorlatban nem önmagában alkalmazzák. A létesítmények tervezését végző tervezők a különböző technológiák és műszaki megoldások közül a relatív hatékonysági együttható normatív értékének felhasználásával döntenek. Az élőmunka-szükségletet így állapítjak meg. Ezért nem okoz nehézséget az a körülmény, hogy az abszolút hatékonysági mutató érzéketlen az élőmunka-ráfordítások mennyiségére.

A magyar küldöttek véleménye megegyezett a hozzászólók többségével, amely szerint az abszolút gazdaságossági és a beruházásigényességi mutatók — egyéb mutatókkal való együttes alkalmazásuk esetén — a népgazdasági tervezésben jól felhasználhatók, bár fontosabbnak tartják a beruházási célok gazdaságosságának megítélésénél a különböző külkereskedelmi gazdaságossági mutatókat (G_n, G, G_t) , amelyben az eredményt nem belföldi, hanem külkereskedelmi árakon értékeljük.

A relatív hatékonysági együttható jellege és meghatározási módja

A relatív hatékonysági együttható fogalma a már ismertetett „beruházásgazdaságossági együttható" fogalmával azonos. A szimpóziumon résztvevők zöme egyetértett abban, hogy a relatív hatékonysági együtthatót kell az „egyszintre hozott ráfordítások" képletében az egyszeri és a folyamatos ráfordítások egyenérték-kulcsaként használni, nem pedig az abszolút hatékonysági együtthatót. Az együttható jellegére és meghatározási módjára nézve azonban már megoszlottak a vélemények, gyakran még azonos ország küldöttei között is.

A benyújtott tanulmányok alapján két meghatározási módszer ítélhető a legkiforrottabbnak:

— a Hacsaturov által ismertetett módszer — amelyet több szovjet, bolgár, és cseh közgazdász elfogadott — a relatív hatékonysági együttható értékét az abszolut hatékonysági együttható értékéből vezeti le;

— a német közgazdászok (Lange, Kaiser, Manz), a lengyel Rakowski és az öt magyar közgazdász (Kondor, Simon, Szúnyogh, Turánszky és Varga) álláspontja, amelyet legrészletesebben a magyar tanulmány ismertetett.

Ez utóbbiban a korlátozott termelési feltételek minél szélesebb körű számbavételét és azok optimális egyenérték-kulcsainak meghatározását javasolják. A tanulmány célszerűnek tartja a matematikai módszerek minél szélesebb körű alkalmazását (a fejlesztési célkitűzések optimális programozását). Nem *egy* gazdaságossági normatívával számol, hanem az egyes termelési feltételek normatív „értékelési együtthatói"-val. Nemcsak folyó áron dolgozza ki az összefüggéseket az „egyszintre hozott ráfordítások" meghatározására, hanem az akkumulációtól megtisztított bérszintű értékelés esetére is. Bemutatja a beruházási és a folyamatos holtmunka-ráfordítások normatív értékelési együtthatóinak értékváltozásait a különböző árrendszerek esetén.

A fenti két módszer mellett egyéb javaslatok is elhangzottak, amelyek a nyereség, vagy annak bizonyos része alapján kívánták meghatározni a relatív hatékonysági együtthatót.

A vitában fontos helyet foglalt el az együttható jellegének, nevezetesen népgazdaságilag egységes vagy differenciált voltának problémája. Hacsaturov a relatív együttható nagyságát az abszolút hatékonysági együtthatóból vezeti le. Ebből az következik, hogy szerinte a népgazdaság összes beruházásai hatásából levezethető egy népgazdasági szintű relatív együttható, és emellett, minden iparágra külön-külön is meghatározhatók az iparági relatív együtthatók, sőt a vállalati szintűek is.

Az egyes termelési feltételekre meghatározott optimális normatív értékelési együtthatók módszeréből pedig az következik, hogy az egyes értékelési együtthatók oly területen egységesek, ahol a megfelelő erőforrásokkal — így a beruházással, az élő- és holtmunka-ráfordítással — szabadon lehet gazdálkodni.

Az egységes, illetve differenciált együttható kérdése volt az egyik legfontosabb vitatott kérdés. Az ideiglenes módszertanban ez a probléma több vonatkozásban merül fel:

a) egy iparágon belül a különböző technikai színvonalú, (munka- és tőkeigényű) változatok közötti döntésnél, b) a különböző iparági fejlesztések gazdaságosságának vizsgálatánál a külkereskedelem szempontjából, c) az idő szerepének értékelésénél.

A vita az első problémakörre korlátozódott, mivel a különböző iparági fejlesztések külkereskedelmi kiértékelésénél és az idő értékelésénél nem vitatták az ideiglenes metodika előírását, amely szerint ezekben az esetekben a népgazdaságilag egységes együtthatót kell alkalmazni.

Hacsaturov a relatív gazdaságossági együttható differenciálását az alábbi okokkal indokolta:

— a beruházási eszközök nem áramolhatnak szabadon egyik ágazatból a másikba, illetve egyik körzetből a másikba;

— a különböző körzetekben a beruházások és a fejlesztések nem azonos feltételek mellett valósulnak meg;

— a különböző ágazatok műszaki fejlődése eltérő ütemű;

— a különböző ágazatok fejlesztését érintő döntések a maximális gazdasági hatás kritériumán kívül egyéb szempontokra is épülnek;

— differenciálni kell az együtthatót az áraknak az értéktől való eltérése miatt is.

Az egységes együttható hívei — így a jelenlevő magyar közgazdászok is — egyetértettek az együttható értékének speciális körzetek, rayonok szerinti differenciálásával, valamint az árrendszerek torzító hatása miatti differenciálás szükségességével.

A területi differenciálásnak objektív alapjai vannak, különösen olyan országban, mint a Szovjetunió. Ha például a fejlesztésbe olyan területeket vonnak be, ahol nincs munkaerő, akkor a munkaerő biztosításával kapcsolatban — az ország más részeihez viszonyítva — többletköltségek merülnek fel. E többletköltségek elsősorban lakás- és egyéb kommunális beruházások, valamint bérkiegészítések formájában jelentkeznek. Ebben az esetben az élőmunka-ráfordítás súlyozását el kell téríteni az átlagostól és így ezekre a területekre kisebb relatív együtthatót kell előírni.

Az árak miatti differenciálás pedig azért szükséges, mert az érvényben levő árak igen eltérő mértékben tartalmazzák a megtermelt tiszta jövedelmet. E torzítás kiszűrését kell a differenciálással elérni.

Az álláspontoknak a fenti kérdésekben történt közeledése ellenére továbbra is fennmaradtak a véleményeltérések az ágazatok szerinti differenciálás kérdésében. A jelenlevő német, lengyel és magyar közgazdászok többsége, valamint számos szovjet közgazdász azon a véleményen volt, hogy egy országon belül általában a szabad tőke- és munkaerőáramlás megvalósítható, korlátozó tényezők csak területiek lehetnek és nem iparágiak. A pótlólagos beruházások és a folyamatos termelési költségek egyes elemei felhasználását azonos normatív értékelés alapján kell elbírálni minden iparágban. Pl. ha 1 millió Ft beruházástól bizonyos mennyiségű munkabér vagy kWó energia megtakarítását várjuk el mint normatív követelményt, ezt egységesnek kell tekintenünk. Az iparági differenciálás népgazdasági szinten a beruházási összráfordítások hatékonyságát eltéríti a maximumtól, amelyet csak az optimálisan megválasztott egységes *„értékelési együtthatók"* biztosítják.

A vitában külön véleményt képviseltek a csehszlovák közgazdászok. *Vladiszlav Rzsiga* és *Valter Komarek* kifejtették, hogy a beruházási eszközök és a beruházási szükségletek között mindig van bizonyos fokú ellentmondás. A szükségletek rendszerint túlhaladják az erőforrásokat, ezért az együttható-nak viszonylagos arányt kell a kettő között létrehoznia. A lehetőségek és a szükségletek aránya nemcsak iparáganként, hanem vállalatonként is különböző lehet, és ezért nemcsak iparági, hanem vállalati gazdaságossági együtthatókra is szükség van. Csehszlovákiában ezeket a gyakorlatban is használják.

Érdekes vitatéma volt a normatíva-együttható időben való változásának problémája. Hacsaturov szerint e koefficiens lehet növekvő is és csökkenő is, attól függően, hogy a technikai haladás milyen szakaszában van a népgazdaság. Ha pl. a technikai haladás a munkatermelékenység jelentős növekedését hozza a fogyasztási cikkeknél, akkor a normatíva-együttható értéke emelkedik. Magas fokú gépesítettség esetén azonban a további fejlesztés már alacsonyabb hatékonysági szintet tesz lehetővé. Valter Komarek és Vladiszlav Rzsiga szerint minden ötéves tervnek más és más együttható felel meg. Simon György és Kondor György szerint a periódus, amely az együttható nagyságára kihat, rövidebb, mint 5 év, más kérdés azonban, hogy a gyakorlati számításokat milyen időközönként végezzük el.

Lange szerint a számítás útján kapott együtthatók mindig az elmúlt időszak állapotát tükrözik, ezért a jövőben megvalósuló beruházásra a kapott értékeket helyesbítenünk kell.

Az időtényező problémája

Abban nem volt vita, hogy az időtényező értékeinek meghatározásához a relatív hatékonysági együtthatót kell felhasználni. A bizonytalanság a kamatszámítás konkrét formájára vonatkozóan áll fenn. Mind a benyújtott tanulmányok, mind az előadások és felszólalások azt mutatták, hogy az időtényezővel kapcsolatban a legszerteágazóbbak a nézetek és a javaslatok. A különböző álláspontok megvédéséhez vagy támadásához a kérdés elméleti jellege következtében a legkevesebb objektív adat, gyakorlati tapasztalat állt rendelkezésre.

Határozott formában a klasszikus kamatoskamat-számítás alkalmazását ajánlották a „matematikusok" (nemzetiségre való tekintet nélkül), így pl. A. L. Lurje, K. Velikanov, H. Fishel, Simon György, Kondor György.

Különböző, részlegesen tőkésített kamatoskamat-számítás mellett volt A. J. Suszter és Turánszky Miklós.

Suszter például a tőkésítés időtartamát a beruházások átlagos megvalósítási időtartamának megfelelően tartja helyesnek felvenni. Speciális összetett formulát javasolt Földesi László. A szimpózium részben időhiány, részben a probléma bonyolultsága miatt az időtényező kérdését továbbra is teljesen nyitva hagyta.

A beruházásgazdaságossági együttható értelmezése a KGST méretében

A nemzetközi összehasonlításnál alkalmazandó beruházásgazdaságossági együttható problémájának megoldása volt tulajdonképp a tudományos ülésszak végső célja. Bár a probléma megoldására nem alakult ki egységes álláspont, a szimpózium mégis jelentős előrehaladást hozott, minthogy a relatív hatékonysági együttható egységes vagy differenciált voltával kapcsolatos sokoldalú vita tanulságai sok szempontból a KGST méretű együtthatóra is vonatkoztathatók.

H. Fishel lengyel professzor javaslata szerint a megoldást a nemzetközi munkamegosztásnak KGST méretű optimális programozása jelentené. Ennek eredményeként válaszolni lehetne arra a kérdésre, hogy mind a szocialista tábor egésze, mind pedig az egyes országok szempontjából a termelésfejlesztés milyen összetétele és elhelyezése a leggazdaságosabb. Ezek mellett e számítás megadná a különböző termelési tényezők — közöttük a beruházások — normatív értékelési együtthatóját is.

Többen megerősítették a professzor elképzelésének helyességét, de aláhúzták, hogy a jelenlegi periódusban ez a módszer még nem valósítható meg.

J. Sukstal (SZU) és *P. Glickmann* (LNK) az ideiglenes metodikában foglalt rendszer fenntartása mellett szóltak, azaz továbbra is a tábor méretében egységes, de ágazatonként differenciált együtthatók alkalmazását javasolták.

Az ágazatok szerinti differenciálás ellenzői — többen a német, lengyel és a magyar közgazdászok közül — rámutattak a fenti álláspont tarthatatlanságára. J. F. Kormnov (SZU) is bonyolultnak tartotta a jelenlegi ágazatok szerinti differenciálást és tájékoztató számítások céljaira egységes KGST együttható bevezetését javasolta.

Turánszky szerint a kérdést az elmélet és a gyakorlat szempontjából külön-külön kell megvizsgálni. Szerinte nem vitatható, hogy amíg a KGST-országok között nem valósul meg vagy a szabad munkaerő-, vagy a szabad tőkeáramlás, addig a beruházásgazdaságossági együttható értéke országok szerint differenciált lesz. Ha viszont megvizsgáljuk az egyes országok jelenlegi országos együtthatóit, azt látjuk, hogy azok már ma is sokkal közelebb vannak egymáshoz, mint az ágazati együtthatók (például a Szovjetunióban 0.19, Csehszlovákiában és az NDK-ban 0,15, Lengyelországban 0,167, nálunk 0.20). Minthogy a gazdaságossági együttható értékét 13—15 éves előretartással állapítjuk meg, biztosan számíthatunk arra, hogy dinamikában a foglalkoztatottsági viszonyok nagymértékben hasonlóan alakulnak minden országban, így a gyakorlati számítások céljára *a 0,16—0,17-es egységes KGST együttható* célszerűbbnek és közgazdaságilag is megalapozottabbnak látszik, mint a jelenlegi ágazatok szerint differenciált 0,10—0,25 között szóródó értéksor.

★

A szimpózium iránti érdeklődés azt mutatta, hogy a probléma gyakorlati fontosságát minden országban látják, a beruházásgazdaságossági együttható kérdésének megoldására vonatkozóan rendszeres munka folyik. A tanulmányok a kutatási módszerek jelentős fejlődését bizonyították, főképp két irányban: a matematikai módszerek bátor alkalmazása és az árrendszerek torzító hatásainak mélyebb elemzése vonatkozásában. Elsősorban ezeknek a módszereknek köszönhető, hogy a beruházásgazdaságossági együttható évtizedes problémáját lényegesen tisztábban látjuk, és reálisnak tekinthetjük az egzakt megoldás közeljövőben való kidolgozását.

A szimpózium anyagáról több száz oldalas jegyzőkönyv készül, amely lehetővé teszi a javaslatok részletes tanulmányozását. A Közgazdasági Állandó Bizottság Beruházásgazdaságossági Munkacsoportjának a feladata a szimpózium eredményeinek hasznosítása, a KGST beruházásgazdaságossági módszertan tökéletesítése.

Turánszky Miklós — Huszár Józsefné

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Garamvölgyi Károly: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása

Kossuth Könyvkiadó, 1965. 390 l.

A magyar történelem egyik legnagyobb horderejű fordulatát valósítottuk meg néhány évvel ezelőtt, amikor 1959 és 1961 között befejeztük a mezőgazdaság szocialista átszervezését. E történelmi sorsforduló éveiről írt könyvet Garamvölgyi Károly. Könyvében sikeresen foglalta össze a szocialista átalakulás legfontosabb tapasztalatait, dolgozta fel az átszervezés főbb közgazdasági és társadalmi vonatkozásait.

Mezőgazdaságunk szocialista átalakításának nagy eredménye és egyik legfigyelemreméltóbb vonása — hangsúlyozza a könyv —, hogy az átszervezés éveiben a termelőszövetkezetek megalakulásával egyidejűleg sikerült emelni a mezőgazdaság termelését és árutermelését is. A mezőgazdaság teljes termelése 1959—1961 átlagában az előző három évhez képest 8,5 százalékkal, az állam által felvásárolt mezőgazdasági termékek mennyisége pedig 1958-hoz képest 1961 végéig 13 százalékkal emelkedett. Belterjes irányban változott a vetésszerkezet. A vetésterületben lényegesen nőtt a területegységről nagyobb értéket adó kultúrák aránya. Nőttek a hozamok és fejlesztettük a nagy befektetéssel járó kultúrák, a szőlő és a gyümölcs termelését is. Bár a tehénállomány valamelyest csökkent, az állati termékek termelése a tömeges szövetkezetesítés éveiben is emelkedett.

A mezőgazdaság fejlődése folytatódott az átszervezés befejezése után is. A teljes termelés 10 százalékkal, a felvásárlás pedig mintegy 18 százalékkal nőtt 1961 óta. A lakosság szükségleteit a fontosabb élelmiszerekből kielégítjük, és emellett még jelentős mennyiségű mezőgazdasági cikket exportálunk is. Kivitelünk jóval nagyobb, mint behozatalunk, s a mezőgazdasági kivitel és behozatal aktív egyenlege 32 százalékkal több, mint három évvel ezelőtt, 1961-ben.

Garamvölgyi Károly könyvének érdeme, hogy az átszervezés éveinek ezt a vonatkozását, a „kettős feladat" szükségességének, végrehajtásának társadalmi, gazdasági problémáit ragadta meg és dolgozta fel legrészletesebben (II., III. fejezetek, 134—379. l.). Emellett termelőszövetkezeti mozgalmunk egész fejlődéséről is történeti áttekintést ad. (I. fejezet, 20—130. l.)

A tanulmányból azokat a főbb kérdéseket, összefüggéseket emeljük ki, amelyeknek a mondanivalója a ma számára is lényegbevágó.

Az egyik és elsőként említendő probléma, amivel a könyv igen alaposan foglalkozik, hogy a szövetkezeti keretek kialakulásával nem fejeződött be a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi átalakítása. Ezzel együtt meg kell alapozni, anyagilag, műszakilag, szakmailag is a többtermelést, vagyis korszerű nagyüzemeket és korszerű nagyüzemi gazdálkodást kell kiépíteni, mert ez a legfontosabb feltétele a nagytömegű és olcsó termelésnek.

A legutóbbi években nem kevés történt ennek érdekében hazánkban. Öt év alatt mintegy 43 milliárd forintot fektettünk be a mezőgazdaságba. Traktorállományunkat 58 ezer darabra növeltük, az egységnyi traktorra jutó szántóterület az átszervezés befejezése óta 172 kh-ról 105 kh-ra csökkent. Jelentősen nőtt a műtrágyafelhasználás is. Egy kh szántóra tavaly már 175 kg vegyes műtrágya jutott az 1961. évi 103 kg-mal szemben. Az akkori 130 ezer kh-dal szemben jelenleg már 480 ezer kh-at öntözünk.

Nagy érdeklődésre számíthatnak a könyvnek azok a részei is, ahol a mezőgazdasági, ezen belül a szövetkezeti termelés területi vonatkozásait dolgozza fel a szerző. Járási részletességig, több térképpel illusztrálva tanulmányozhatjuk, hogy milyen fontosabb feltételekkel függ össze egy-egy vidék termelési színvonalának, gazdasági eredményeinek alakulása.

További fontos terület: a szövetkezeti termelés természeti és gazdasági feltételeiben meglevő különbségek érvényrejuttatása a termelési eljárások, a termelés-

szervezés, a munkaszervezés és munkadíjazás helyesen megválasztott módszereiben. Az ezzel kapcsolatos fejtegetéseknek az a lényege, hogy szövetkezeteink között nagy különbségek vannak a termelés feltételeiben, éppen ezért eltéréseknek kell lenni gazdálkodási módszereikben is. A sablonosság a gazdálkodásban csak káros lehet. Az a helyes, ha szövetkezeteink adott feltételeiket elemezve, saját adottságaikból kiindulva igyekeznek megválasztani a legmegfelelőbb termelési eljárásokat, gazdálkodási módszereket, és ezt a gazdasági irányító szervek és intézkedéseik is előmozdítják. Olyan körülmények között, ahol még csak az egyszerűbb paraszti megoldásoknak vannak meg a feltételei, azokat kell alkalmazni. Ne kinyilatkoztatásokkal, hanem a feltételek, az adottságok megváltoztatásával teremtsenek olyan körülményeket, hogy tovább lehessen lépni előre az egyszerűbb megoldásoktól a fejlettebb, haladottabb, a szocialista viszonyokra és a korszerű nagyüzemekre jellemző megoldások felé.

Garamvölgyi Károly könyve hazai közgazdasági irodalmunkban az első olyan munka, amely megpróbálja átfogóan leírni és megvizsgálni a mezőgazdaságban végbevitt forradalmi átalakulást. Igen széles hazai és külföldi szakirodalomra támaszkodik. Nagy adattömeget ölel fel, sokrétűen tájékoztat a téma valamennyi fontos kérdéséről. A széleskörű adatbázis és irodalmi vonatkozások feldolgozása és beépítése a tanulmányba erénye, de egyúttal hátránya is a könyvnek. Megnehezíti a gondolatmenet, az elemzések követését.

Ennek ellenére is nagyon hasznos olvasmány. Különösen társadalmi, gazdasági kérdések iránt érdeklődők, valamint a mezőgazdaság fejlődésével, fejlesztésével foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek figyelmébe ajánljuk.

Csizmadiáné Székely Magda

Szentes Tamás: A gazdasági elmaradottság

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 324 l.

A közelmúltban megjelent kötet a szerző több éves kutatómunkájának eredményes összefoglalása. A könyv átfogó képet nyújt az úgynevezett harmadik világ országainak helyzetéről és a fejlődés problémáiról.

A könyv *első része* a gazdasági elmaradottságról alkotott fontosabb polgári elméletek marxista bírálatát nyújtja. A szerző helyesen állapítja meg — M. Myint, Ragnar Nurske és mások nézeteinek elemzése alapján —, hogy a mai polgári közgazdaságtan a fejlődő országok jelenlegi helyzetének tudományos magyarázatára nem képes, mivel a fejlett tőkés- és a fejlődő országok közötti mennyiségi és nem a minőségi különbségek vizsgálatára helyezi a súlyt.

A második rész az elmaradott országok gazdasági és társadalmi helyzetét elemzi. A szerző a fejlődő országok elmaradottságának okát és egyben minőségi jellemzőit több tényezőben jelöli meg. Ezek a következők: a) Az egyoldalú gazdasági függés, amely a gazdasági fejlődés legnagyobb akadálya; b) A kizsákmányolás közvetett és közvetlen formái; c) Torz gazdasági és társadalmi szerkezet, amely egyben szorosan össze is függ az előző két tényezővel. A szerző arra a megállapításra jut, hogy egyfelől a torz gazdasági és társadalmi szerkezet történelmileg a külföldtől való függés és kizsákmányoltság következményeként alakult ki, másrészt maga ez a torz szerkezet olyan bázissá fejlődött, amelyre a későbbiekben a függő viszony és a kizsákmányolás mechanizmusa felépülhetett. (128. l.)

A gazdaságilag elmaradott fejlődő országok gazdasági szerkezetének eltorzulása általában a monokulturális mezőgazdaság és bányászat egyoldalú, aránytalan fejlődésében és a nemzetgazdaság többi szektorának fejletlenségében mutatkozott meg. Ez természetszerűleg a fejlődő ország külkereskedelmi forgalmának szerkezetében is tükröződik.

A könyv harmadik része a fejlődő országok továbbfejlődésének lehetőségeit és távlatait elemzi. A szerző különösen nagy figyelmet szentel a fejlődő országokban kialakult államkapitalizmus vizsgálatának, amely itt különös jelentőségű. A magántőke ugyanis a gyors tőkefelhalmozásra és a gazdasági fejlődés ütemének növelésére nem képes, sőt a külföldi magántőke a fejlődés akadályait állandóan újratermeli. A nemzeti tőke gyenge, és ezért saját fejlődése érdekében — legalább átmenetileg — igényli az állam gazdasági közreműködését. A fejlődő országokban

az erősödő államkapitalizmus átitatódik antiimperialista elemekkel, egyben jelentős szerephez jut a prekapitalista formációk maradványainak felszámolásában. A szerző elemzésének eredményeként megállapítja, hogy a fejlődő országokban az államkapitalizmus a belső osztályok erőviszonyainak alakulásától és az őket nagymértékben befolyásoló nemzetközi politikai és világgazdasági változásoktól függően két irányban fejlődhet tovább:

— felszámolja a gazdasági elmaradottságot, megteremti az önálló gazdasági fejlődés feltételeit, a magántőke nyomására fokozatosan elsorvad, illetve átadja helyét a fejlett termelőerőkön nyugvó állammonopolista kapitalizmusnak, vagy

— az állami szektor bővülése olyan méreteket ölt, hogy a külföldi tőke mellett általában minden tőke szabad tevékenységét és fejlődését gátolja és így a gazdasági és társadalmi fejlődés nem kapitalista útjára vezet át. E sajátos történelmi átmenet államának típusa is átmeneti, ez a nemzeti demokratikus állam.

A szerző alapos és elméletileg is igen színvonalas munkájának elismerése mellett néhány kérdésben vitatnunk kell állásfoglalását. A gazdasági függés és a kizsákmányolás tárgyalásakor az olvasóban bizonyos hiányérzet keletkezik. A szerző nem fejti ki eléggé, hogy a kizsákmányolás a fejlett imperialista hatalmak részéről valójában a függőség által keletkezett helyzet gazdasági hasznosítása. Ezért hangsúlyozzuk nyomatékosan, hogy a fejlődő országok kizsákmányolása közvetlenül a működő tőke, illetőleg a kölcsöntőke kivitelének eredményeként és közvetett formában a külkereskedelmi, valamint a pénzügyi kapcsolatokon keresztül mutatkozik meg.

A szerző az iparilag fejlett és a fejlődő országok közötti nem egyenlő értékek cseréjének vizsgálatára nagy figyelmet fordít. A vizsgálat során viszont eltekint az iparilag fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti kereskedelemben a piaci érték kialakulásának mechanizmusától. Nem vizsgálja az iparágak közötti és az iparágon belüli verseny lehetőségét. A fejlődő országok között is kialakulhat az iparágon belüli verseny — mert a piacon azonos jellegű termékeket értékesítenek —, és ez befolyásolhatja a termékek piaci értékének és a cserearányoknak kialakulását.

A fejlődő országok társadalmi jelenségeinek, összefüggéseinek vizsgálatakor a szerző az ipari proletariátus helyzetének elemzését kissé elnagyolta. A proletariátus jó néhány fejlődő országban már számszerűleg is jelentős erőt képvisel. Viszont fejlődése ezekben az országokban ellentmondásokkal terhelt; sok faji, nemzetiségi és vallási ellentét gyengíti a munkásosztály erejét. De mindezek ellenére a régi társadalmi szokások felszámolásáért folyó küzdelem legkövetkezetesebb harcosa.

A szerző a fejlődő országok nem kapitalista fejlődési útjának vizsgálatakor helyesen állapítja meg, hogy ez még nem a szocializmus építése (298. l.). De itt azt is meg kellene mondani, hogy ez az út annyiban nem kapitalista, amennyiben a termelési viszonyokban bekövetkezett változások a fejlődés egy későbbi szakaszában megkönnyíthetik a szocializmus építésének útjára való lépést.

A fejlődő országok fejlődésével összefüggő feladatokat a szerző nem dolgozta ki részletesen. Megelégedett az országtípusok kategorizálásával, és nem vizsgálta az ezekben az országokban végbement társadalmi-gazdasági változásokat és hatásukat a fejlődés további irányára. (300—302. l.) A fejlődő országokban is érezhető a régi és az új társadalmi erők összecsapása, s ez a gazdasági fejlődés menetére is hatást gyakorol.

Összegezve megállapítható, hogy Szentes Tamás fontos munkát végzett, és újszerű megállapításaival gazdagította a fejlődő országokkal foglalkozó irodalmunkat. Ennek három fő területét szeretném kiemelni: *a)* A szerző a „gazdasági elmaradottságot" komplex társadalmi-gazdasági jelenségnek tekinti és azt megfelelő történelmi, logikai keretben ábrázolja; b) A gazdasági függés különféle formáit és azok összefüggéseit összefoglalóan vizsgálja. Ennek kapcsán különösen a „nem egyenlő munkamennyiségek cseréjének" bizonyító elemzése és a „komparatív költségek" elméletének bírálata újszerű; c) Elméletileg színvonalas és újszerű a fejlődő országok államkapitalizmusának összefoglaló vizsgálata.

A könyv újszerűsége és gazdag tényanyaga segítséget nyújt a fejlődő országokkal foglalkozó szakembereknek, de élvezetes olvasmány az érdeklődő olvasóközönség számára is.

Orosz Árpád

Pataki János: A tőkés világgazdaság és a fejlődő országok

Kossuth Könyvkiadó, 1965. 212 l.

Pataki János munkájában tömören ismerteti a fejlődő országok helyzetét és szerepét a tőkés világgazdaságban. Ehhez nem kis mennyiségű statisztikai és egyéb forrásanyagot dolgozott fel. A szerző kiindulópontja, hogy a gyarmati sorból felszabadult országok számára az elmaradottság felszámolása elválaszthatatlan a külföldi monopóliumoktól való egyoldalú függés megváltoztatásától. Ezért a gazdasági kapcsolatokat a jövőben új alapokra kell helyezni. Mivel az újonnan felszabadult országok és a nyugati monopolista körök törekvései sok tekintetben ellentétesek, ezeknek az érdekeknek az összeütközése a mai tőkés világgazdaság egyik súlyos problémája. Ennélfogva munkájában főként a volt gyarmati országok nemzetközi kapcsolataival foglalkozik, belső problémáiknak csak viszonylag kis teret szentel.

A kötet hat fejezetből áll. Az I. fejezet képet fest a termelés és elosztás aránytalan földrajzi megoszlásáról a tőkés világban és az aránytalanságok megváltoztatásának gigászi feladatairól, amelyek a fejlődő országok előtt tornyosulnak. A szerző rámutat, hogy az elmaradottsággal küzdő országok gazdasági fejlődése elsősorban *társadalmi* probléma. Növekvő vonzerőt gyakorol rájuk a szocialista világrendszer, mindenekelőtt a Szovjetunió gyors fejlődésének példája. Kár, hogy a szerző nem hívja fel a figyelmet, hogy az első szocialista ország más történelmi, társadalmi, népesedési és gazdasági körülmények között látott az új gazdasági rend felépítéséhez.

A II. fejezetben a szerző a vezető tőkésországok és a fejlődő országok gazdasági ellentéteit vizsgálja. Ezek elsősorban a nemzetközi árucserében nyilvánulnak meg. Nemcsak arról van szó, hogy a két országcsoport *között* lassan fejlődik az áruforgalom, hanem a két csoporton *belüli* árucserében is nagy eltérések mutatkoznak. Az elmúlt másfél évtizedben a tőkés világkereskedelem gyors bővülése főként a vezető ipari hatalmak egymás közti forgalmának eredménye.

A „harmadik világ" népeinek a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmét a kapitalista világ objektív tényezői hátráltatják. Így az ipari országok nyersanyagszükségletét a helyettesítő anyagok térhódítása, a műszaki fejlődés eredményeként csökkenő anyagfelhasználás és protekcionista agrárpolitikájuk korlátozza. A fejlődő országok viszont a gyors gazdasági növekedéshez oly szükséges gyárberendezések pénzügyi fedezetét a kivitel fellendítésével biztosíthatnák, ezt azonban súlyosan érintik az előbb említett realizálási nehézségek az ipari országokban. Hátrányosan alakulnak számukra a világpiaci árarányok (terms of trade) is.

Az említett objektív folyamatokhoz járul még hozzá a nemzetközi monopoltőke, amely a „harmadik világ" népeinek fejlődését a neki megfelelő irányba igyekszik terelni. Célja a nyersanyagexportra és késztermékimportra berendezkedett deformált struktúra konzerválása. Ezt főként a nyersanyagtermelő államok gazdasági kulcspozícióinak megkaparintásával, a külkereskedelem, a belső piac, a bankrendszer stb. ellenőrzésével próbálja elérni. Itt jutunk el a mű talán legérdekesebb részéhez (a III—IV. fejezetekhez).

A szerző a III—IV. fejezetben gazdag statisztikai anyag alapján több oldalról is megvilágítja a nemzetközi monopoltőke manőverezéseinek különböző formáit. Részletesen ismerteti a fejlett tőkésországoknak a „harmadik világba" irányuló állami és magántőkeexportját, a tőkeexport eme két formájának irányát, célját. Megmagyarázza miért kénytelenek a fejlődő országok a kedvezőtlen feltételek ellenére is a nemzetközi monopoltőke segítségéhez folyamodni. Külön figyelmet érdemel a fejlett tőkésországok multilaterális tőkeexportját lebonyolító nemzetközi szervezetek (Világbank, Nemzetközi Valutaalap, Nemzetközi Fejlesztési Társaság stb.) működésének az ismertetése.

Az említett részben találkozunk vitatható megállapítással is. Igaz, hogy a fejlődő országokba irányuló állami tőkeexport nyílt célja a magántőke-behatolás megkönnyítése, a magántőkekivitel pedig túlnyomórészt a fejlődő országok nyersanyagkincseinek a megszerzésére irányul, a fejlett tőkésországokban mutatkozó nyersanyagkereslettől függően. Nem helytálló ellenben a szerzőnek az az érvelése, amely szerint a magáncégek azért nem eszközölnek befektetéseket a „harmadik világ" feldolgozó iparába, mert ez „érdekeiket sértené a fejlődő országban, s ami még fontosabb, végeredményben a vezető tőkésországok piacain is." (167 l.). Sze-

rintem a magántőke tartózkodó magatartására a magyarázatot — a politikai körülmények mellett — az eltérő gazdasági feltételek adják meg. Míg a tőkésvilág fejlett részeiben (Nyugat-Európában, Japánban és másutt) a külföldi tőkebeáramlást a belső piac bővülése kíséri, addig Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országainak ipari fejlődését éppen az elmaradottságból következő szűk belső piac is nehezíti. Mint ismeretes, a „harmadik világ" országai megfelelő feltételek mellett szívesen látják a külföldi tőke részvételét a hazai ipar fejlesztésében, de a külföldi tőkét ettől gyakran maguk az *elmaradott gazdasági viszonyok* tartják távol. Ennek az ellentmondásnak a feloldása csak mélyreható gazdasági és társadalmi reformokkal lehetséges, de ezektől nemritkán az illető ország uralkodó körei is vonakodnak. Ide tartozik a földreform, amelyhez szervesen kapcsolódik az élelmezési probléma megoldása, a gazdagok jövedelmeinek korlátozása, anyagi pazarlásaik megszüntetése és — nem utolsósorban — a tömegek kulturális színvonalának az emelése. A szerző a belső reformokra — bár előszavában utal — a téma feldolgozásakor nem tér ki.

Pataki János könyvének V. fejezetében a fejlett és fejlődő országok egyoldalú kapcsolatainak gazdasági és politikai következményeit ismerteti. Kiemeli a fejlődő országok eladósodási folyamatát, a fizetési mérlegek emelkedő passzívumát, az arany- és devizatartalékok csökkenését, és rámutat, hogy eközben az iparosodott országok (Japán, Nyugat-Németország) pénzügyi tartalékai általában növekednek. Végül bírál néhány polgári nézetet a fejlett és fejlődő országok kapcsolatairól (VI. fejezet).

Az olvasmányos stílusban írt mű bizonyára nagy lépéssel hozza közelebb a magyar olvasóközönséget a gyarmati sorból felszabadult népek problémáinak megismeréséhez.

Boronkay Péter

Simon György—Kondor György: Gazdasági hatékonyság, árnyékárak

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 254 l.

A könyv két lelkes fiatal kutató munkája, több éves vizsgálódásuk szépen rendszerezett, színvonalasan megírt produktuma. A mondanivalónak zárt logikai rendszerben való kifejtése, a problémafeltárás magas színvonala mellett sem könnyű olvasmány. A megértést nem annyira a matematikai módszer alkalmazása nehezíti, hanem sokkal inkább az, hogy az összefüggések új megfogalmazása sok új fogalom, elnevezés, értelmezés bevezetését hozta magával. Erőforrás, tevékenység, cselekvéskomplexum, értékelés, árnyékár mind olyan kifejezések, amelyek speciális fogalmat jeleznek. Közgazdasági tartalmúak, de matematikailag értelmezhetők. Ebből az is következik, hogy *van mennyiségi oldaluk* és ez — a szerzők szerint — *számszerűen* több-kevesebb pontossággal *meghatározható.*

A szerzők állítják, hogy a matematikai programozási módszerek már a közeli években felhasználhatók a népgazdasági tervek javítására, az alternatív megoldások közötti választásra, az optimális tevékenységek arányainak összehangolására. De utalnak arra, hogy a matematikai programozás nem valami csodaszer, amelynek hatására minden gazdasági problémánk mintegy varázsütésre megoldódik.

A könyv alapgondolata, hogy a termelés, a fogyasztás adott nagyságához, szerkezetéhez — konkrét feltételek között — egy immanens értékelésrendszer (árnyékárrendszer) tartozik. Amikor a központi tervezőszerv bizonyos termelési és fogyasztási szerkezet mellett dönt, implicite értékeli a fogyasztás különféle lehetséges fajtáit; összeméri a különböző fogyasztási igényeket ráfordításokkal. Egy-egy igényt addig a határig igyekszik kielégíteni, amíg az ehhez felhasznált termelési erőforrások valamely más területen még nem biztosítanák a társadalmi szükséglet ennél nagyobb mérvű kielégítését. Az igény, illetve a neki megfelelő termék vagy feltétel társadalmi értékelésének alapját tehát az adja, hogy más szükségletek kielégítése elől von el erőforrásokat. A matematikai programozás a szerzők szerint éppen arra alkalmas, hogy általa megközelíthetővé válik ezeknek a társadalmi értékeléseknek a számszerűsítése, árnyékárakként való kifejezése. Az árnyékárak így a központi tervezőszerv immanens értékítéleteinek felelnek meg, azok explicit kifejezései.

A fogyasztási igények, a termékek komplex értékeléséről van tehát itt szó, amely magában foglalja a társadalmi szükségletek objektív rangsorolását, a társadalmi arányosság követelményét éppen úgy, mint a fajlagos ráfordítások egybevetését.

A szerzők szerint ez az értékelés — amennyiben a modell kiinduló adatai pontosak — objektív, és objektív viszonyokat is tükröz. Bír tehát az objektivitás azon fő jegyével, hogy *alkalmazkodni kell hozzá.* Itt csap át a tiszta elméleti, matematikai megfontolás gyakorlati követelménybe: az értékelések — a népgazdasági árnyékárak — „a kereslet és kínálat egyensúlyát biztosító termelői és fogyasztói ararányokat is kifejezik". (19. l.) Az árnyékárak ismeretében felül lehet vizsgálni a jelenlegi fogyasztói árak arányait, keresve azokat a megoldásokat, amelyek mellett a lehető legkisebb ráfordításokkal valósítható meg a szükségletek adott feltételek közt lehetséges kielégítése. A termelésben a népgazdasági árnyékárak arányait tükröző termelői árak segítik majd a vállalati és a népgazdasági érdekek hatékonyabb „szinkronizálását".

A könyv hat fejezetből áll. Az első az *input-output elemzésről* szól, a második a gazdasági összefüggések *matematikai programozását* tárgyalja, a harmadik a *népgazdasági árnyékárak* értelmezését adja. A negyedik fejezetben már elénk tárulnak a „dinamikus" feladatok problémái a *beruházásgazdaságossági számítások* metodikájának elemzése formájában.

Az első négy fejezet még elvonatkoztat attól, hogy az alternatív döntések egy része a tevékenységek *területi* elhelyezésével kapcsolatos. Az ötödik fejezet kísérli meg az absztrakció feloldását.

A hatodik fejezet tárgya: *az árnyékárak árképzési szerepe.* A szerzők főképp a termelői árakkal foglalkoznak, de ezeket a szokásosnál szélesebben értelmezik. Ide értik az *elsődleges termelési feltételekért* — munkaerőért, termelési alapért, bányakincsekért stb. — a vállalatoktól megkövetelt, illetve *megkövetelhető teljesítményeket* (elérendő nemzetijövedelem-többletet, befizetendő tiszta jövedelmet stb.) is.

A könyvnek talán ez a legérdekesebb fejezete, már csak azért is, mert a legközelebbről érinti a gazdasági mechanizmus kérdéseit. Olvashatunk itt jelenlegi árrendszerünk fogyatékosságairól, az évek óta folyó árvita néhány mozzanatáról, az ún. áreltérítések kérdéseiről, a termékhelyettesítés és az ararányok kapcsolatáról, az árakat meghatározó tényezőkről. Utalnak végül a szerzők az árnyékárak gazdasági mechanizmusbeli várható szerepére.

A függelék annak a vitának a kritikai értékelését adja, amely — főleg a Szovjetunió közgazdászainak körében — a matematikai programozás és az árnyékárak felhasználásáról folyik. Lényegében az egész könyv igen színvonalas, koncepciózus „hozzászólás" ehhez a vitához. Olvashatunk a függelékben L. V. Kantorovics és V. Sz. Nyemcsinov álláspontjáról, az ún. *objektíve meghatározott értékelésekről* (o. m.-ekről), ezeknek az árképzésben követelt szerepéről és még számos, a vitában felvetett kérdésről.

A könyv részletes ismertetésére — főképp annak tömörsége miatt — itt nincs lehetőség. Így csak a fő gondolatsor kiemelésére törekszem, erősen leegyszerűsítve a szerzők mondanivalóját, és segítséget igyekezve nyújtani a témában kevésbé jártas olvasónak.

A hatékony gazdálkodás alapvető feltétele a tevékenységek összehangolása. Az összehangolás célja — a termelés célja —: a szüksegletek kielégítése. A szerzőkre jellemző általában a szükségletek oldaláról való kiindulás. A tervet úgy kell összeállítani, hogy adott erőforrásokkal a lehető legnagyobb eredményt — legteljesebb szükségletkielégítést — lehessen elérni. A *megengedhető* (reális) variánsok közül ez lesz az *optimális.* Az input-output elemzés elsősorban a megengedhető — erőforrásokkal fedezhető — variánsokra vonatkozóan ad felvilágosítást. Hogy melyik ezek közül az optimális, azt nem tudja megmondani, hiszen az optimális tevékenységkombináció előfeltételezi a termelési tevékenységek helyettesíthetőségét. Ettől pedig az input-output elemzés eltekint: minden céllal csak egy — agregált tevékenységekből álló — tevékenységkombináció áll szemben. Az általa számolt ráfordítások az átlagosak ugyan, de nem a társadalmilag szükségesek (optimálisak). Nem ad választ arra, hogy az elsődleges ráfordításokat hogyan kell értékelni, összehasonlíthatóvá tenni, s így a gazdaságossági és ártípusszámításokhoz segítséget nyújtani. Ez utóbbi feladatnak azért sem tud megfelelni, mert nem tevékenységekkel, hanem ágazati tevékenységkomplexumokkal operál. Az aggregáltság magas foka túl általános következtetéseket tesz csak lehetővé. A dinamikus

modell is számos problémát nyitva hagy. Figyelmen kívül hagyja például a termelés beruházások nélküli növelhetőségét, nincsenek beleépítve az önköltségcsökkentő, munkaerő-felszabadító beruházások.

Az input-output elemzés nem felel arra, hogyan dolgozható ki olyan terv, amely nemcsak a megengedhető, hanem a céloknak megfelelő lehető legnagyobb eredményt nyújtja. Erre a szerzők a matematikai programozást tartják alkalmasnak, mert ez már ki tudja választani a legjobb megoldást; külön tudja kezelni az azonos terméket előállító különböző tevékenységeket; a feltételek kombinálhatóságából, helyettesíthetőségéből indul ki; nemcsak ágazati, hanem egyes tevékenységeket is vizsgálni képes; számol az erőforrások korlátozottságával.

A szerzők megkülönböztetnek *elsődleges* és *származékos erőforrásokat.* Az előbbiek már a programozási időszak elején megvoltak; az utóbbiakat az időszak folyamán a modellben szereplő tevékenységekkel hozzák létre (közbeeső — anyag jellegű — és végtermékek).

Az optimális program megadja a különféle erőforrások, termékek *cél szerinti értékelését.* A tevékenységek különböző kombinációi eltérő módon felelnek meg a kitűzött célnak tehát a célfüggvénynek. Adott erőforrások mellett kiszámítható a programozással a célfüggvénynek legjobban megfelelő összetétel. Ha egy ilyen kombinációban megvizsgáljuk, hogy adott termék, feltétel egységnyi növelése milyen mértékben változtatja a célfüggvény optimális nagyságát, ez utóbbi megadja a termék egységének cél szerinti értékelését, árnyékárát. Mint látjuk: az árnyékár — vagy ahogy Kantorovics nevezi: az objektíve meghatározott értékelés — nem más, mint egységnyi erőforrás, feltétel, termék mérése az általa nyújtott hatással, gazdasági hatékonyságváltozással. Mivel pedig adott erőforrás egységnyi többlete lehetőségeket szabadít fel más célra, lehetővé tesz egy gazdaságos *helyettesítést, az árnyékárak a célfüggvényre vonatkozó optimális helyettesítési arányokat fejezik ki.* Ha az egyes erőforrások értékelését az optimális célfüggvény értékének azon változása adja, amely egységnyi mennyiségük pótlólagos alkalmazásából adódik, ezen erőforrásoknak mint ráfordításoknak az értékelésösszege adja a felhasználásukkal előállított termék értékelését, társadalmiráfordítás-tartalmát. A célfüggvény értékének említett változása nem más, mint az adott erőforrás egységének „hozadéka".

Az eddigiekből következik, hogy az értékelést a gazdasági erőforrás pótlólagos egységével elérhető, ésszerű gazdálkodással határesetben mutatkozó pótlólagos eredmény adja. Ez az eredmény valamennyi optimális tevékenységnél megkövetelhető a gazdasági erőforrás egységéért. Ez az eredmény nagyobb vagy legalább akkora, mint amekkora a nem optimális tevékenységeknél elérhető; lényegében: népgazdaságilag *maximális.*

Adott feltételek és célok mellett *csak egy* optimális variáns van (ha nincs ún. „degeneráció"). Csak az optimális programban szereplő tevékenységek rentábilisak, tehát csak ezek hozadéka felel meg objektív értékelésüknek, árnyékáruknak. A programban nem szereplő tevékenységek hozadéka az optimálisnál alacsonyabb, tehát népgazdaságilag nem rentábilis, hanem veszteséges.

A szerzők egyszerűsített példáikban célként általában a nemzeti jövedelem maximálását veszik fel. Ebben az értelmezésben, célkijelölésben *„minden népgazdasági árnyékár... azt fejezi ki, hogy mennyivel változna meg a szükségleteknek megfelelő összetételű, belföldön felhasználható nemzeti jövedelemből maximálisan előállítható mennyiség, ha az illető feltétel egy egységgel módosulna".* (123. l.) Az árnyékár tehát: optimális hozadék. Jelenti termékeknél a „helyes" termelői árakat, jelenti a munkaráfordítások optimális hozadékát, a termelés felső és alsó korlátaival limitált lehetőségek hozadékát, az optimális devizaátszámítási kulcsokat, a külkereskedelmi korlátok hozadékait.

Az optimális tervben szereplő tevékenységek árnyékáron mért eredménye egyenlő ráfordításaik árnyékáron mért összegével, végső soron a felhasznált elsődleges erőforrások árnyékárakon mért összértékelésével. Egy-egy erőforrás egységének hozadéka ilyen optimális tervben maga is optimális, tehát népgazdaságilag maximális, és elvileg minden ágazatban egyenlő. Ha ugyanis valamely erőforrás alkalmazott egységének egy ágazatban elért egységnyi hozadéka a maximálisnál — átlagosnál — alacsonyabb, akkor nem optimális a terv.

A szerzők koncepciója szerint az olyan erőforrásoknak is van „értékelése", amelyeknek a munkaérték-elmélet szerint nincs értéke, mert munkát nem tartalmaznak. Ilyen erőforrások például a természeti feltételek, külkereskedelmi lehetőségek. Ez az elgondolás szervesen beleilleszkedik egész rendszerükbe. Az erő-

források adott célok vonatkozásában egymással részlegesen helyettesíthetők. Ha tehát munkát nem tartalmazó, de szűkös erőforrások munkát tartalmazók helyére képesek lépni, akkor közgazdaságilag képtelenségnek tartják, hogy az egyik erőforrásfajtának legyen értékelése, a másiknak nem. „A szocialista társadalomnak az a törekvése, hogy a dolgozók munkájával takarékoskodjék, *nem* azt jelenti, hogy *csupán az eleven és tárgyiasult munkával kell takarékoskodni, hanem mindazzal is, ami ezt helyettesíti. A munkát helyettesítő erőforrásoknak akkora értékelést kell tulajdonítani, amennyi munkát helyettesítenek...*" (136. l.)

Van ennek az érvelésnek mély belső logikája. Az erőforrások elvárt hatás alapján való értékelése magában rejti az optimális helyettesítési arány szerinti értékelést. A munkát tartalmazó erőforrások rávetítik saját értékelésüket a munkát nem tartalmazókra. Tehát — úgy tűnik — az értékelés alapja mégis a munka. Ebben persze nem világos a szerzők álláspontja.

Simon György és Kondor György szerint az optimális tervben egy tevékenység eredménye azonos a felhasznált elsődleges erőforrások árnyékáron mért értékelésösszegével. Amit tehát egy tevékenység „hoz", azonos azzal, ami „visz". Eszembe jut A tőke I. kötetéből egy lábjegyzet. Marx Butlert idézi: „Minden dolog épp annyit ér, amennyit hozni fog." (I. kötet 44. l.)

A szerzők nem tárgyalják részletesen, hogy az árnyékár mint értékkategória hogyan helyezhető el a marxi munkaérték-elmélet rendszerében. De annyi nyilvánvaló, hogy náluk az értékelés mérésére alkalmazott hatás: gazdasági hatás — produktumtöbblet vagy ráfordításcsökkenés.

Jó lett volna, ha a könyvben megtaláltuk volna a kérdés megnyugtató megoldását. Nem helyes az olvasóban azt az érzést kelteni, hogy van munkaérték-elmélet — amelyről nem beszélünk —, és van objektív értékelésrendszer, amelyhez az árakat igazítani kell. Meg kell mondani, hogy a mellőzött elméletnek a szerzők szerint miben van és miben nincs igaza; mi a viszony a két elmélet között. A világos állásfoglalás sokkal kevesebb problémát okoz az olvasónak, mint az állásfoglalás hiánya.

A szerzők Kantoroviccsal együtt állítják, hogy a termékeknek a népgazdasági programozással megállapított *árnyékárai az érték sajátos, szocializmusbeli megjelenési formái.* A szocialista árrendszert — különösen a termelői árakat — közelíteni kell a népgazdasági árnyékárakhoz. Egy konkrét árrendszer annál jobb, minél közelebb van az „ideális" árnyékárakhoz. Így a vállalatoktól az elsődleges erőforrásokért az árnyékáruknak megfelelő eredmény követelhető. A vállalatok számára csak az a tevékenység lenne kifizetődő, amely népgazdasági szempontból is rentábilis.

Az árnyékáraknak megfelelő árak nem lennének értéktípusúak. Érzékeltetni kell bennük a felhasznált erőforrások szűkösségének mértékét, és az adott termékfajta tömegének társadalmi szükségletkielégítő képességét. Elvileg tehát — a matematikai programozás eredményei alapján is! — „helyes a vállalatoktól a felhasznált termelési alapokért eszközhasználati járulékot követelni; helyes a felvásárlási árak képzésénél számolni a termeléshez szükséges földterület nagyságával; helyes a rokoncikkek, egymást helyettesítő termékek és ikertermékek árát nem ún. reálönköltségük, hanem használhatósági arányuk alapján alakítani ki". (176. l.) Olyan országokban, amelyek jelentős mértékben bekapcsolódhatnak a nemzetközi munkamegosztásba, a belföldi árak, illetve árarányok képzésében számolni kell a világpiaci árakkal.

Az erőforrások optimális kombinációt feltételező elosztása mellett kialakult árnyékárak — a helyettesíthetőség aktív erejénél fogva — nem feltétlenül azoknak a ráfordításoknak felelnek meg, amelyek egy-egy erőforrásban tárgyiasultak, hanem azoknak a ráfordításoknak, amelyek helyére lépnek. Ezek a ráfordítások optimális társadalmi határráfordítások, tehát azt a pótlólagos eredményt tükrözik, amelyet az adott erőforrás további egységének alkalmazása a vele még fel nem töltött termelési területen a legjobb elhelyezés esetén hoz. *„Az optimális társadalmi határráfordítás egyenlő a társadalmi munkaráfordításokkal* (árnyékárakkal értékelve) + *a munkát helyettesítő termelési feltételek* (elsősorban a termelőalapok) *hozadékaival: végső soron a felhasználásukkal helyettesített társadalmi munkamennyiséggel."* (197. l.) „Minden ráfordítás annyit ér a társadalomnak, amennyi az eredménye." (204. l.) Így értelmezve a ráfordításokat, bármely erőforrás felhasználható mennyiségét addig a határig gazdaságos bővíteni, amíg az ehhez szükséges pótlólagos ráfordítás eléri az erőforrás felhasználásából eredő pótlólagos eredményt.

Most már csak egy fontos feladatunk van hátra: megmondani, hogyan illeszt-

hető be az árnyékár fogalma az eddig általunk használt értékfogalmakba (egyéni érték, társadalmi és piaci érték, termelési ár). Azzal az olvasó nyilván nem fog megelégedni, hogy az árnyékárak „az érték sajátos szocializmusbeli megjelenési formái". (175. l.) Nem kifogásolható, ha valamilyen jelenséget a kutató új oldalról vizsgál és fejt ki. De az kifogásolható, hogy ezt nem illeszti bele a „hagyományos" oldalakról folyó vagy folyt vizsgálatok eredményeibe. Omnis determinatio negatio. Amellett, hogy megmondom, mit állítok, meg kell jelölnöm, hogy ezzel mit tagadok. Így kap a mondanivaló markáns profilt és élt más nézetekkel szemben. Így tudja az olvasó, hogy az elméletet „hova tegye". Annyit tud a könyvből, hogy a helyettesítési összfolyamatban minden erőforrás annyit ér, amennyi munkát optimális elosztásban egy pótlólagos egysége helyettesíteni képes. Azt is tudjuk, hogy ez az értékelés nem azonos a társadalmilag átlagos munkamennyiség szerinti értékeléssel. De azt nem tudja, hogy az árnyékár, az objektíve meghatározott értékelés közelítően melyik marxi értékkategóriának felel meg, a társadalmi értéknek, a termelési árnak vagy a piaci értéknek.

Mindezek ellenére Simon György és Kondor György könyvének tudományos és gyakorlati jelentősége nem vitatható. Tételeik, módszereik hozzájárulnak számos kérdés tisztázásához a matematikai programozás, az árképzés, a gazdaságossági számítások, valamint az értékelméleti vizsgálódások körében.

Pirityi Ottó

Varró Tibor: A szocialista ellenőrzés

Kossuth Könyvkiadó, 1964. 245 l.

Az ellenőrzés fejlesztése napjaink egyik legidőszerűbb feladata a szocialista országokban, köztük hazánkban is. A szocialista ellenőrzés kettős jelentőségű. Egyrészt a társadalmi tulajdonba került javak célszerű és takarékos felhasználását mozdítja elő. Másrészt lehetővé teszi, hogy a dolgozók népes csoportjai kapcsolódjanak be az állami tevékenységbe. Ellenőrző tevékenységük révén — a szocialista ellenőrzési rendszer fejlett formái esetében — a munkás, paraszt és értelmiségi tömegek fokozottabban rendelhetik alá önmaguknak államgépezetüket, s a közügyekben való tevékeny részvételük során szélesíthetik látókörüket és fejleszthetik magatartásukat.

Varró Tibor könyve ennek a fontos kérdésnek az első hazai, tudományos szintű összefoglalása, s a központi ellenőrzési intézmény működésével kapcsolatos elvi megfontolások rendszerezett kifejtése. A könyv három részből áll. Az első rész — a szocialista ellenőrzés általános jellemzése. Ennek tárgyalása során a szerző egyrészt a szocialista és a kapitalista ellenőrzési rendszert állítja szembe egymással, másrészt a szocialista népgazdasági ellenőrzés különböző szervezeti formáit mutatja be. A második rész e különböző szervezeti formák közül az átfogó feladatkörű központi ellenőrzési intézményt emeli ki, s ennek működési elveit tárgyalja. Mindenekelőtt megkísérli meghatározni az ellenőrzés eme intézményének helyét a szocialista ellenőrzés teljes rendszerében. Majd tanulságos nemzetközi áttekintést ad a központi ellenőrzési intézmény fejlődéséről a különböző szocialista országokban. A továbbiakban Varró Tibor sorra veszi az említett intézmény egyes funkcióit, elemzi munkastílusát, ellenőrzési technikájának elvi kérdéseit és társadalmi bázisának problémáit. A könyv harmadik része a jelenlegi magyarországi központi ellenőrzési intézmény — a „népi ellenőrzés" — szervezeti felépítését, fő feladatait, hatáskörét, valamint a népi ellenőrzési szervezet és a népi ellenőrök jogait, a vizsgálati tevékenységük megszervezésének sajátosságait mutatja be. E gazdag tematikából részletesebben itt mindössze néhány kérdésre utalok.

A tőkés *állami* ellenőrzés feladata főleg a forgalmi folyamatok, s az ezzel kapcsolatos tőkeértékesülés alapját képező vagyonállapot és a vagyonkezelés ellenőrzése. Az ellenőrzési eljárást a hatalom urai számos utasítással szabályozzák, s az állami ellenőrzési szerveknek tartózkodni kell minden — a termelési folyamatot érintő — kritikai észrevételtől. Minthogy a tőkés állam feladata biztosítani a kizsákmányolási lehetőséget, védeni a tőkések érdekeit, nem célja az újratermelési folyamat alapját képező termelés vizsgálata, koordinálása. A termelési folyamat ellenőrzése, elemzése az egyes tőkésekre hárul, s csak az egyes tőkések szemében

elsődleges jelentőségű. A termelés vizsgálatára, koordinálására az üzemen belül hoznak létre ellenőrzési szerveket. Ennek ellenőrzése tehát magánjellegű.

A monopolkapitalizmusban az alá- és fölérendeltség széles skálája jött létre a gazdasági életben is. A legerősebb tőkés csoportok uralmuk és befolyásuk alatt tartják az újratermelési folyamat egészét. Ez szükségképp megköveteli a befolyásuk alá tartozó kisebb tőkés érdekeltségek ellenőrzését. E külső ellenőrzés célja nem azonos a kistőkés magánvállalkozó érdekeivel, ami a vizsgálatra is rányomja bélyegét. A kistőkés a saját érdekének megfelelően igyekszik eredményeit eltitkolni, adatait, okmányait meghamisítani. Hasonlóképpen cselekszik a nagytőkés is, ha az állam, vagy a bank ellenőrzi forgalmát, vagyonállapotát, vagyonkezelését. A kapitalista ellenőrzésre éppen ezért az a jellemző, hogy az ellenőrzött szerv és az ellenőrzést elrendelő között ellentét van, legyen az ellenőrzést elrendelő akár az állam (adóellenőrzés útján), akár a bank (hitelellenőrzés) vagy más tőkés csoportosulások.

A szocialista ellenőrző tevékenység kezdeti lépéseit még az októberi forradalom előtt létrejött *munkásellenőrzés* jelentette, mely betekintést adott a munkásosztálynak a termelés igazgatásába. A forradalom győzelme után nehéz körülmények között — a párt saját értelmisége kislétszámú, a lakosság 70 százaléka még írástudatlan stb. — a régi Állami Ellenőrzési Hivatalt szervezték át Állami Ellenőrzési Népbiztossággá. De a polgárháború után, Lenin javaslatára azonnal hozzáfogtak egy olyan állami ellenőrzési rendszer kiépítéséhez, amelyben egyre inkább biztosított a dolgozó tömegek részvétele, a forradalmi munkastílus. A széles társadalmi bázison 1920-ban létrejött Munkás-Paraszt Felügyelet helyére később szűkebb feladatkörrel és többször is átszervezett központi apparátust hoztak létre. E szervek által foganatosított vizsgálatok nem egyszer az élettől távoleső problémák elemzésében merültek ki, elhanyagolták a hibák mély elemzését. Az SZKP XX. kongresszusa után létrehozott új szervezet — a Párt- és Állami Ellenőrzési Bizottság — működési szabályzata kimondja, hogy az ellenőrzési munkának széles tömegbázison kell nyugodnia, s az ellenőrzés eredményeinek nyilvánosságot kell biztosítani. Emellett meghatározza azokat a funkciókat, amelyeket az ellenőrzésnek a népgazdaság és a társadalmi viszonyok fejlesztésében be kell töltenie.

A szocialista ellenőrzésnek a végrehajtandó gazdasági célkitűzésektől függően történő változását mutatja a népidemokratikus országok ellenőrzési rendszerének története is. A proletárdiktatúra kialakulása után a népi demokratikus országokban az általános feladatkörű ellenőrzés intézményét mindenütt központi hivatal alakjában szervezték meg, s letértek a széles tömegbázison nyugvó ellenőrzési rendszerről. Az SZKP XX. kongresszusa utáni változások kétirányúak voltak. Egyrészt a központi ellenőrzési intézmény megmaradt ugyan az államigazgatás keretében — Lengyelország kivételével, ahol az említett ellenőrzési szervezetet a szejmnek rendelték alá —, de központi hivatalból országos szervezetté alakult át. Másrészt, az új országos átfogó feladatkörű ellenőrzési intézmények ma már döntően társadalmi aktivisták bevonása révén látják el feladatukat. Mindemellett tartalmilag is lényegesen fejlődött az említett szervek munkája.

Helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy a szocialista ellenőrzés nem szűkíthető le egyes termelési feladatok vizsgálatára, hanem a gazdaságirányítás ellenőrzését beleértve — az egész újratermelési folyamat kell hogy a tárgyát képezze. A szocialista ellenőrzés feltárja a jelenségek okozati összefüggéseit is, javaslatokkal segíti a gazdasági vezetőket az irányítás különböző szintjein. A szocialista ellenőrzés — emeli ki a szerző — a dolgozók iskolája is. Megtanítja a dolgozókat az ügyek magasabb cél szerinti értékelésére, s alkalmassá teszi őket arra, hogy az állam elhalásával fokozatosan átvegyék a közigazgatás minden területét.

Varró Tibor tanulmányában túljut a szocialista ellenőrzésről vallott korábbi felfogások korlátain, a lenini felfogást igyekszik érvényesíteni az ellenőrzési rendszernek, szervezeteknek és az ellenőrzési tevékenységnek a tárgyalása során. E törekvésének megvalósításában azonban nem eléggé következetes.

A szocialista ellenőrzésnek nemcsak gazdasági, hanem valóban teljesen átfogó feladatkörrel, tehát a gazdasági, politikai és kulturális élet egészére kiterjedő ellenőrzésnek kell lennie. Az ilyen szocialista ellenőrzési rendszeren belül az *állami* ellenőrzésnek a törvényekben kifejezésre jutó állami politika megvalósulását és e törvények végrehajtására létrehozott szervek és szervezetek működését egészében kell vizsgálnia. Az átfogó feladatkörű állami ellenőrzés intézményébe nemcsak a társadalmi „aktivisták" tízezreit — mint az állami hivatali szervezet önkéntes segéderőit — kell bevonni, hanem (felváltva) valamennyi felnőtt állampolgárnak —

mint a társadalmi tulajdon gazdáinak — szervezett erőit, akik egymást, valamint saját állami megbízottaikat és a megbízottaiknak alárendelt hivatalnokok társadalmilag hasznos tevékenységét ellenőrzik.

Egy ilyen szocialista állami ellenőrzés kifejlesztése csak a gazdasági és politikai fejlődéssel, s a tömegek általános és szakmai ismereteinek nagymértékű gyarapodásával karöltve alakítható ki. Az állami ellenőrzés múltbeli és mai feltételeinek, követelményeinek elemzését e perspektíva figyelembevételével még színvonalasabbá lehetett volna tenni.

Simon Péterné

Dr. Varga István: Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 217 l.

A fenti címmel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó az 1962-ben elhunyt neves közgazdász egy külföldön tartott előadássorozatának monográfiává továbbfejlesztett anyagát adta ki. A szerző nyomon követi az Osztrák—Magyar Monarchia monetáris helyzetének alakulását a XVIII. századtól az első világháborúig, vázolja a monarchia széthullása után létrejött új nemzeti államok önálló pénzrendszerének megteremtését, majd — korszakonként eltérő részletességgel — feldolgozza Magyarország pénztörténetét egészen az 1951. évi ár- és bérrendezésig. Ezt követően kifejti a szocialista pénz lényegére és funkcióira vonatkozó nézetét, végül egy-egy további fejezetben Ausztria és Lengyelország pénztörténetét ismerteti az I. világháború utáni időszaktól az 1950-es évekig.

A mű céljára már maga a cím is utal, de azt Varga István közelebbről is megjelöli bevezetőjében, ahol — egyebek között — hangsúlyozza: „A közgazdasági elmélet majd akkor éri el legmagasabb fejlődési fokát, ha nemcsak hozzásegít a múlt gazdaságtörténelmének..., valamint a jelenlegi gazdasági helyzetnek megértéséhez, hanem lehetővé teszi a gazdasági élet jövőbeni fejlődésének előrelátását... Csak ha a közgazdasági elmélet már elérte ezt a szintet, lesz elkerülhető a jövőben, hogy a fennálló gazdasági rendszer és elmélet ne essék ismétlődő hibákba..." (10—11. l.).

A jövő szempontjából figyelembe vehető tanulságokban — érthetően — az első, a Monarchia monetáris fejleményeit tárgyaló fejezet a legszegényebb. Ennek értékét így főként a napjainkban már nemigen emlegetett, de elméleti szempontból kétségtelenül figyelemre méltó intézkedések és események feldolgozása adja meg. Ilyenek egyebek között: az első nem kamatozó osztrák papírpénz sorsa, a „bécsi skála" (a pénztörténet első valorizációs intézkedése), az ércpénz és papírpénz párhuzamos forgalmának jelenségei, az ezüstérme átalakulása papírpénz jellegű pénzzé, az aranydeviza-rendszer létrejötte a XIX. század végén stb.

A további történeti fejezetekben különösen azok a részek érdekesek, amelyekben a szerző a különböző időszakokban a pénzügyi egyensúly megteremtésére kidolgozott koncepciókat és ezek tévedéseit elemzi.

Így a pénzügyi helyzet 1924. évi rendezésének („szanálásának") fő fogyatékosságát abban jelöli meg, hogy az elgondolás csak az államháztartás és a fizetési mérleg egyensúlyának — külföldi kölcsön igénybevételével történő — helyreállítását célozta; a belső gazdasági egyensúly megteremtésére nem törekedett, azt a gazdasági élet automatizmusára bízta. Ez utóbbi azonban nem bizonyult eléggé hatékonynak, és így a „szanálást" követő néhány évi fellendülés főként a szanálási kölcsönnek és az utána folytonosan beáramló, terhes hosszú és rövid lejáratú külföldi kölcsönöknek volt köszönhető. Ezzel a magyar gazdaság nagymértékben sebezhetővé vált; működésének zavartalansága a fizetési mérleg tartós (mindig kölcsönökkel kiegyensúlyozott) passzívumán alapult. A kapott rövid lejáratú kölcsönök eszerint legfeljebb csak mikroökonomiailag voltak mobilizálhatók, makroökonomiailag nem: strukturális jellegűekké váltak. Így azután a világgazdasági válság kibontakozásakor, amikor a tőkebeáramlást tőkekiáramlás váltotta fel, Magyarországon a ciklikus válsághoz strukturális válság is járult.

Igen érdekes adat, hogy Magyarországon a második világháborút megelőző fokozottabb fegyverkezés első pénzügyi tervét Bertil Ohlin és Per Jacobson dolgozta ki. Eszerint a két ismert svéd közgazdász a magyar kormány számára szak-

véleményt készített az inflációs kockázat nélkül megvalósítható állami beruházások mérvére és finanszírozási módjára nézve, anélkül hogy tudták volna: a kormány a hadiipar termelését kívánja fejleszteni. Megbízatásuk tulajdonképpeni célját azért nem ismerték fel, mert a polgári közgazdasági elmélet akkori szintjének megfelelően, csak globális pénzmutatókat állítottak szembe globális (ágazati bontás nélküli) kapacitásadatokkal.

A könyvben tárgyalt pénzügyi egyensúlykoncepciók sorában természetesen fontos helyet foglal el az 1946. évi valutastabilizáció, amelyet Varga István szívesebben nevez szanálásnak, az egész gazdaság egyensúlybahozatalának. A stabilizáció alapvető elképzelésének, gondolati lépcsőfokainak és következményeinek világos összefoglalása után érdekes, de meglehetősen vitatható következtetésre jut. Kifejti, hogy az 1946. évi pénzreform sikerrel járt ugyan, de a teljes népgazdasági egyensúlyt nem hozta meg; így a szanálás és a valutastabilizálás csak az 1951. évi ár- és bérrendezéssel zárult le. Itt figyelmen kívül hagyja, hogy az 1951. évi intézkedések nem annyira az 1946. évi stabilizációs művelet korrekcióját szolgálták, mint inkább az utána elkövetett gazdaságpolitikai hibák hatásainak ellensúlyozását.

A mű elméleti összefoglalókkal kiegészített történeti fejezeteiből még sok úttörő jellegű elméleti fejtegetést, szellemes megállapítást, hasznos útmutatást lehetne említeni. Ilyen például a különböző körülmények között valorizációs céllal bevezetett „takarékkorona", „aranypengő" és „adópengő" összehasonlító elemzése, valamint sok pénzpolitikai tévhit, illúzió, látszatintézkedés bírálata.

„A pénz lényege és funkciói a szocializmusban" című fejezet figyelemre méltó — és keletkezésének eredeti időpontját tekintve az első — kísérlet a magyar szakirodalomban olyan pénzelmélet alapjainak lerakására, amely összhangban áll a szocialista gazdasági valóság tényeivel. A szerző főbb tézisei a következők: A szocialista valuta manipulált valuta; ez a manipulálás a népgazdasági egyensúly biztosítására szolgál; a szocialista pénz nem aranyvaluta, nem is lehet az. Lényegének és vásárlóereje alakulásának megértéséhez elegendő a pénz utalványozási elméletének és jövedelmi elmélete mennyiségi válfajának kombinációja. „... a szocialista pénzegység egyenlő a népgazdaság szocialista szektorában keletkező társadalmi termékből (nemzeti jövedelemből) ellenszolgáltatás mellett átadásra kerülő rész és egyben a lakosság pénzösszegben kifejezett jövedelmei aliquot hányadával" (148. l.). A vázolt alapvető összefüggésen kívül még — Varga István szerint — kiegészítő szempontokat is figyelembe kell venni, amelyek a vásárlók és fogyasztók magatartását magyarázzák.

Ez a — csak fő vonalaiban kidolgozott — elmélet valóban alkalmasabb a szocialista gazdaság pénzügyi jelenségeinek magyarázatára, mint a hagyományos elmélet. A kifejtés során a szerző új módon közelít meg egyes részletkérdéseket is; így például nézete szerint a szocialista valuták konvertibilitása a külföldiek számára minden további nélkül megvalósítható lenne, minthogy a gyakorlatban ma is megvan a konvertibilitás. A fejezet további részében a szerző — először a magyar szakirodalomban — kísérletet tesz arra, hogy felvázolja a pénz szerepét a kommunizmusban. Sztrumilinnal egyetértve feltételezi, hogy a kommunizmusban is lesznek „szűkös" fogyasztási javak (újdonságok, primőrök stb.), amelyek csak pénz ellenében oszthatók el, ezenkívül úgy véli, hogy a kommunizmus a pénzbeli számítást a termelési vonatkozásokban sem nélkülözheti. A kommunista társadalom pénzét egyébként ugyanúgy definiálja, mint a szocialista társadalomét.

A mű két utolsó — Ausztria és Lengyelország pénzügyeinek történetét tárgyaló — fejezetéből főként az osztrák állam első világháború utáni gazdasági irányító szerepét, a második világháború utáni osztrák deflációs intézkedéseket, az Ausztriának nyújtott Marshall-segélyek belföldi pénzforgalmi hatását, az 1951. évi osztrák hitelügyi intézkedéseket, az 1923—1926. évi lengyel szanálási erőfeszítéseket és az 1950. évi lengyel pénzreformot tárgyaló részek számíthatnak a magyar közgazdász olvasó érdeklődésére.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó jó szolgálatot tett a magyar közgazdasági elméletnek és gyakorlatnak Varga István ez utolsó műve kiadásával. A monográfia értékét — mint több ízben utaltunk rá — sok probléma újszerű feldolgozása, gondolatokban, szellemes, olykor frappáns ötletekben való gazdagsága, a valóságnak előítéletektől mentes megközelítése adja meg. Méltó befejezése Varga István életművének, aki — bár nem marxista közgazdásznak vallotta magát — itthon és külföldön határozottan kiállt a szocializmus ügye mellett, és hatalmas tárgyi tu-

dását és tapasztalatait a szocializmus magyarországi építésének szolgálatába állította.

A mű méltatásakor nem feledkezhetünk meg Schmidt Ádám érdeméről sem, aki a szerző váratlan halála után vállalta a még végső formába nem öntött anyag sajtó alá rendezésének nehéz feladatát és azt avatott kézzel, a szerző intencióinak szellemében, nagy gonddal végezte el.

Riesz Miklós

Zala Ferenc: Fogyasztás-kereslet ma és holnap

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 307 l.

Megnőtt napjainkban a fogyasztás és a kereslet iránti tudományos érdeklődés. Népgazdaságunk további fejlődésének egyik feltétele, hogy minden területen — nemcsak általában, hanem az egyes termékek tekintetében is — jobban figyelembe vegyék a lakosság konkrét igényeit, szükségleteit.

Zala Ferenc könyve ráirányítja a figyelmet a közgazdaságtudomány e kissé elhanyagolt területére. Összefoglalja és ismerteti a fogyasztás- és keresletkutatás számos eredményét. Bizonyítja, hogy „egyedül üdvözítő" módszerek a fogyasztás kutatásában sincsenek. Csakis sokoldalú és számos összefüggést figyelembe vevő vizsgálódással érhető el komoly eredmény. A könyv jelzi azokat a „fehér foltokat" is, amelyeknek feltárására a jövőben erőfeszítéseket kell tenni.

A szerző széles körű tájékozottsággal, bőséges hazai és külföldi forrásokból merítve, de szükség szerint polemizálva, sok adat és táblázat közlésével, olvasmányos stílusban támasztja alá következtetéseit. Érdeme a fogyasztás és a kereslet középpontba helyezése és e bonyolult gazdasági, társadalmi folyamatok komplexitásának bemutatására irányuló törekvése. A fogyasztás egész problematikáját szerteágazó kapcsolataiban ábrázolja; óv attól a módszertől, amely korábban a lakosság fogyasztását inkább csak a jövedelem függvényében vizsgálta. Részletesen elemzi azokat a tényezőket — így a demográfiai viszonyokat, a technikai fejlődést, a fogyasztási szokásokat, a lakáskörülményeket —, amelyek közvetlenül és közvetve befolyásolják a lakosság jelenlegi és várható keresletét. Felhasználja a matematikai módszereket, utalva azok alkalmazásának lehetőségeire és korlátaira.

Érdekesek *a fogyasztás és a termelés, a technikai fejlődés* kölcsönhatására vonatkozó megjegyzései. A termelés és a fogyasztás kapcsolatáról szólva — úgy gondolom — hangsúlyozni kellene azt, hogy az utazások és az országok közötti gazdasági kapcsolatok kiszélesedésének hatására új szükségletek keletkeznek még akkor is, ha az új, korszerű fogyasztási javak tömegméretű termelését egy másik országban kezdték meg. A termelés és a fogyasztás (illetve a kereslet) kölcsönhatását — különösen hosszabb távlatban — már nem lehet egy országon vagy országcsoporton belül vizsgálni. A nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem bővülése szerintem azzal jár, hogy a kereslet is egyre kevésbé kötődik a hazai termeléshez.

A fogyasztás és a kereslet sokágú témakörének egy 300 oldalas könyvben való ismertetése nem könnyű feladat. A teljességre való törekvés azzal a veszéllyel járhat — mint jelen esetben is —, hogy nem nyújtható a fontos és kevésbé fontos összefüggések kellő elhatárolása, az egyes tényezők rangsorolása. Tisztázásra vár, hogy milyen megkülönböztetéseket kell tennünk, következésképpen milyen kapcsolatokat, gazdasági folyamatokat kell vizsgálnunk, ha a középlejáratú vagy ha a perspektivikus fejlesztést tárgyaljuk.

A kellő megkülönböztetés és rangsorolás részbeni hiánya az egyes fejezetek között aránytalanságokra és néha ismétlődésekre vezetett. A terjedelem adta korlátok miatt nem volt elég lehetőség a különösen újszerű és érdekes, a távlati fejlesztés szempontjából kiemelkedően fontos néhány kérdéscsoport — így a matematikai módszerek alkalmazása, a fogyasztási prognózisok, a fogyasztási célkitűzések és a fogyasztás egyes meghatározott területei fejlesztésének — részletesebb tárgyalására.

A fogyasztás és a kereslet közgazdasági összefüggéseiről szóló fejezetben a szerző feltehetően abból indult ki, hogy a fogyasztás és a jövedelem, valamint az árszínvonal közötti kapcsolatokat már számos hazai és külföldi könyv, tanulmány tárgyalta. Ezért teljes joggal nagyobb teret szentelt a kevésbé ismert demográfiai

összefüggéseknek, a szolgáltatások és a fogyasztás kapcsolatának, valamint a fogyasztási szokásoknak.

A *fogyasztási szokások* szerepével való foglalkozás nem rég nyert polgárjogot, holott hosszabb távlatban számolhatunk a tág értelemben vett szokások növekvő szerepével. Például a reáljövedelmek magasabb szintje — a nagyobb diszkrecionális hányad — a lakosság egyes csoportjai számára lehetővé teszi, hogy mind inkább *ízlése* szerint válogassa ki a megvásárlásra kerülő fogyasztási javakat, és szabadabban állapítsa meg a beszerzések sorrendjét. A különböző országok között szokásbeli különbségek csökkenése is várható — például az európai szocialista államok között — olyan mértékben, ahogyan az életszínvonal és a fogyasztás kiegyenlítődésének irányába haladunk és az áruk választéka, árszintje és árarányai is közelednek egymáshoz.

A fogyasztási szokások egyfelől ösztönözhetik, másfelől pedig fékezhetik a fogyasztási célok elérését. Ezzel kapcsolatosan különbséget kell tennünk a táplálkozással és az iparcikkek fogyasztásával kapcsolatos szokások között. Közismert az előbbiek konzervatív jellege, aminek hatására a társadalmi és gazdasági feltételek változása által indokolt mértéknél lassabban módosulnak az élelmezési szokások. Persze a jövőben többet kell tennünk ezek fejlődéséért. Például a háztartási készletezés, a házi sertésvágás és tartósítás nem kis részben az áruellátási nehézségekkel, némely termékek nem megfelelő választékával és bizonyos árarányokkal magyarázható.

Mind a ruházati, mind pedig az egyéb iparcikkek területén viszont az ízlés és a kereslet is gyorsan változik. A technikai fejlődés hatása is főleg itt érezhető. Az ifjúság igényeinek szerepe egyre inkább meghatározó lehet a kereslet átalakulásában, éppen úgy, mint például a háztartási munka jellegének megváltozása. Ha viszont az ipar és a külkereskedelem nem nyújt kellő választékot, gátolni fogja a fogyasztás kívánatos mértékű emelkedését. Már jelenleg is tanúi vagyunk ennek például egyes rádió-, televízió-, háztartásigép-típusoknál, de a ruházati cikkek vonatkozásában is. Magyarországon az utóbbi években már nemcsak a női-, hanem a férfidivat is gyors ütemben változott, igényelve a választék rugalmasabb alkalmazkodását.

A könyvnek a *szolgáltatásokról* szóló fejezete sok érdekes gondolatot vet fel és fontosságának megfelelően tárgyalja ezt a problémakört. További tanulmányozást igényelne, hogy a jövőben néhány, eddig jórészt a háztartáson belüli tevékenységet hogyan végezzenek el más formában, üzemi módon. Az ilyen megoldások népgazdasági haszna vitathatatlan; a háziasszonyok, a dolgozó nők munkáját könnyítik meg, és időt szabadítanak fel más, társadalmilag és egyénileg hasznosabb célokra.

Fontos elvi kérdés *a fogyasztás távlati fejlesztésében a fejlett tőkésországok lakossága fogyasztási színvonalának utolérése.* Helyesen mutat rá a szerző: „A fejlett tőkésországok fogyasztási mutatói nem feltétlenül a fogyasztás fejlődésének legkedvezőbb perspektíváját jelzik." (204. l.) Nem is lehet meghatározni azt az országot, amelyet a fogyasztás szempontjából követendő példának tekinthetünk. Nemcsak azért, mert a társadalmi, gazdasági, történelmi, földrajzi és demográfiai adottságok országonként különböznek, hanem azért is, mert az életszínvonal egyes vonatkozásaiban — például a jövedelmek differenciálódásában, a fogyasztás és szolgáltatások bizonyos területeinek rangsorolásában, azok belső arányaiban — nem tekinthetjük példának a legfejlettebb tőkésországokat sem. A fogyasztás a következő 15—20 év alatt a tőkésállamokban is módosulni fog. Ezért célkitűzéseink meghatározásánál nem volna helyes *jelenlegi* színvonaluk elérésére törekedni.

A könyv egyik legértékesebb része *a tőkésországok előrebecslési módszereinek sokoldalú és kritikus ismertetése.* E módszerek a szükséges változtatásokkal a szocialista országokban is felhasználhatók és más módszerekkel megállapított célok ellenőrzésére szolgálhatnak.

Az utolsó fejezetekben Zala Ferenc színvonalasan elemzi a perspektivikus tervezésnél alkalmazható *fogyasztási célkitűzések* jellegét, fontosabb összefüggéseit és meghatározásuk módszereit. Azok a fejtegetései, amelyek azt kívánják bizonyítani, hogy a fogyasztási célkitűzés valójában a kereslet optimuma (262. l.), nem eléggé meggyőzőek. Ha el is fogadnánk, hogy a kereslet optimuma „az adott időszakban elérhető az a viszonylag legmagasabb kereslet, amely a gazdasági és a társadalmi feltételekkel leginkább összhangban van", szembetalálkozunk azzal a problémával, hogy általában és részleteiben meghatározható-e ez az optimális kereslet; nem inkább többféle lehetőség közül kell-e választani gazdasági, társa-

dalmi és politikai meggondolások alapján. Kétséges az is, hogy e gazdasági döntések alapján kiválasztott célkitűzések minden tekintetben optimálisnak tekinthetők-e.

Igaz az, hogy „Semmilyen fogyasztási célkitűzés nem valósulhat meg elszigetelten, hanem az az egész fogyasztásnak szerves része." De az már vitatható, hogy „hosszabb távban is feltétlenül kialakul a fogyasztás optimális struktúrája, amit ilyen értelemben a fogyasztási szerkezetre vonatkozó célkitűzésnek lehet tekinteni". (266. l.)

A fogyasztási célkitűzés és valamilyen optimum viszonya bonyolultabb annál, mint ahogyan ez a könyvből érezhető. Az itt közölt fogyasztási struktúra gazdasági modelljének meghatározása viszont érdekes és követésre méltó módszer.

Kovács Dénes

Nagy Lajos: A földjáradék a termelőszövetkezetekben

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 262 l.

A szocialista országok közgazdasági irodalmában az utóbbi években — bizonyos mértékig az árutermelés és az értéktörvény kérdéseinek előtérbe kerülésével kapcsolatban — élénk vita bontakozott ki a szocializmusbeli földjáradék keletkezésének, természetének, felhasználásának kérdéseiről. A vita súlypontja egyre inkább a mezőgazdasági termelés növelésének problémáival valamilyen módon kapcsolatban álló gyakorlati jelentőségű kérdésekre tevődik át. Jellemző ez Nagy Lajos művére is. A szerző a termelőszövetkezeti földjáradék gazdasági természetének, szerepének vizsgálata mellett megkísérli a termelőszövetkezetekben keletkező különbözeti földjáradék számszerű meghatározását, valamint a szövetkezetek közötti jövedelemdifferenciák alakulásában játszott szerepének kimutatását.

Az öt fejezetből álló könyv első része a marxizmus—leninizmus klasszikusai alapján a kapitalizmusbeli földjáradékkal foglalkozik. A szerző összefoglalja a tőkés különbözeti és abszolút földjáradék főbb jellegzetességeit. Hangsúlyozza, hogy a kisparaszti gazdaságokban, ahol a földtulajdonos, a földhasználó és a termelő egy személyben egyesül, a földjáradék egyetlen formája a különbözeti földjáradék. Rámutat a földjáradék kategória különböző gazdasági alakulatokban létező formáira egyaránt jellemző általános s a konkrét gazdasági viszonyok által meghatározott specifikus vonásaira.

A szövetkezeti gazdaságokban keletkező földjáradék gazdasági természetének vizsgálata (II. fejezet) során Nagy Lajos mindenekelőtt állást foglal a szocialista viszonyok között a földjáradék kategória létezése mellett. A földek minőségi különbsége következtében az azonos ráfordítások a szocializmusban is különböző termésmennyiséget eredményeznek és a pótlólagos ráfordítások hatásaként jelentkező hozamok is magasabbak a jobb földeken. Az ilyen módon létrejött terméktöbblet az I. és II. számú különbözeti földjáradék anyagi alapját képezi („különbözeti jövedelemtöbblet").

A különbözeti járadék anyagi alapjának tárgyalásával szoros kapcsolatban vizsgálja a mezőgazdasági termékek társadalmi értékét a szocializmusban, vagyis azt a problémát, melyik föld termékenysége tekinthető értékmeghatározónak. Az e kérdésre vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalomban fellelhető álláspontok összefoglalása után arra a következtetésre jut, hogy a szocialista viszonyok között az átlagos minőségű földön eszközölt munkaráfordítások a mezőgazdasági termékek értékszabályozói. Úgy vélem, a szerző egy kissé túlzott jelentőséget tulajdonít e kérdésnek. A szocializmusbeli különbözeti földjáradék és általában a különbözeti jövedelmek vizsgálatát ma elsősorban mint a termelőszövetkezetek közötti jövedelemdifferenciákkal szorosan összefüggő kérdéseket tartom jelentősnek. Ezek a különbségek léteznek attól függetlenül, hogy melyik földön kifejtett ráfordításokat tekintjük értékmeghatározónak. A legrosszabbnál jobb minőségű földön gazdálkodó termelőszövetkezetek is a földek minőségéből eredően mindenképpen előnyöket élveznek a náluk rosszabb földön gazdálkodókkal szemben, legyen ez akár úgynevezett „negatív földjáradék" is. De a szerző is utal arra, hogy a rosszabb földekkel rendelkező termelőszövetkezetek termelésére, tehát állami támogatására

szükség van. Véleményem szerint ebben az esetben a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb megoldás a ráfordításoknak *az árakban való* elismerése.

Sok érdekes problémát érint Nagy Lajos a különbözeti jövedelem létrehozása és elosztása során kialakuló gazdasági viszonyok, vagyis a különbözeti földjáradék minőségi oldalának vizsgálata során is. Hangsúlyozza például, hogy a termelőszövetkezetekben nem lehet egészen a szükséges munka díjának tekinteni az új értéknek azt a részét, amelyhez a tagság az elosztás során jut. Elveti azonban a tényleges munkaegység-részesedés alapján történő élőmunka-értékelést, anélkül, hogy ennek az önköltségszámítási módszernek az üzemi jelentőségére utalna. A szükséges munka nagyságát — véleményem szerint helytelenül — az állami gazdaságokban használt bértételek segítségével határozza meg. Bár e módszer a gazdaságok közötti összehasonlítható önköltségmutatók kiszámításában nem vitatható, túl nagy elvonatkoztatást jelent a tényleges termelőszövetkezeti viszonyoktól.

Helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy a különbözeti járadék megfelelő elosztása az állam és a szövetkezetek között nagyon fontos gazdasági és politikai kérdés, s hogy a földjáradék mind nagyobb részének elvonása csak a termelőerők fejlődésével, a földtulajdon és a földhasználati viszonyok fokozatos társadalmasodásával párhuzamosan mehet végbe. A különbözeti járadékot mint gazdasági viszonyt — minden bizonnyal a szovjet irodalom hatására — elsősorban mint a szövetkezetek és az állam közötti viszonyt és csak másodsorban mint „... az elkülönült földhasználó szövetkezeti gazdaságok egymás közötti viszonyát" (95. l.). tárgyalja.

A könyv harmadik fejezetében kísérletet tesz a szerző a különbözeti járadék számszerű meghatározására a termelőszövetkezetekben. Mivel a szocializmusbeli földjáradékról megjelent hazai irodalomban eddig ennek nem sok figyelmet szenteltek (legfeljebb annak általános feltételeit vagy módszertani alapelveit határozták meg), ez Nagy Lajos jelentős érdeme.

A különbözeti földjáradékot az egyes termelőszövetkezetek tiszta jövedelmének különbségeként mutatja ki. (Számításai alapjául az MTA Agrárgazdasági Kutatóintézetének 25 termelőszövetkezetre vonatkozó 1961. évi önköltségszámítási adatai szolgáltak.) A jó minőségű földeken az átlagos feltételek között keletkező tiszta jövedelem levonása után megmaradó tisztajövedelem-többletből indul ki. Ebből először az úgynevezett „piaci tiszta jövedelmet" különíti el, ami a felvásárlási és az értékszínvonalú áron számított tiszta jövedelem különbsége. Az értékszínvonalú, a könyvben tévesen értékarányosnak nevezett árakat az átlagos minőségű földek átlagos ráfordításai alapján határozta meg, oly módon, hogy az állami gazdaságok bértételei alapján számított munkaráfordítások 60 százalékát veszi tiszta jövedelemnek. Megkísérli a szerző a piaci tiszta jövedelem levonása után megmaradt részből a ráfordítások módjával kapcsolatos „külön tiszta jövedelem" leválasztását is.

Az így megmaradt tiszta jövedelmet tekinti különbözeti tiszta jövedelemnek, vagyis annak a jövedelemrésznek, amely a földek jobb minőségének eredményeként keletkezett. A különbözeti I. és II. számú földjáradék elválasztását úgy oldotta meg, hogy a jóminőségű földeken átlagos és átlagosnál kisebb ráfordítás mellett keletkezett különbözeti tiszta jövedelem átlagát tekintette az I. számú különbözeti földjáradéknak. Viszont „a különbözeti tiszta jövedelemnek a különbözeti I. számú járadékot meghaladó része a különbözeti II. számú földjáradék, amely azokon a jó minőségű földeken keletkezik, amelyeken pótlólagos ráfordításokat eszközöltek". (125. l.)

A termelőszövetkezetekben keletkező különbözeti járadék kiszámítása nagyon nehéz feladat, hisz sem az I-es, sem a II-es számú különbözeti földjáradék nem vesz fel önálló formát a gazdaságok jövedelmében. Nem érthetünk egyet a szerzővel az alkalmazott számítási módszerekben. A fő problémát abban látom, hogy a szerző a termelőszövetkezetekben keletkező különbözeti járadékot lényegében a kapitalizmusbeli földjáradék vizsgálatánál alkalmazott módszerekhez hasonlóan igyekszik kiszámítani. A földjáradék vizsgálatának módszerét azonban nem lehet elválasztani a termelőszövetkezetek társadalmi-gazdasági sajátosságaitól. Véleményem szerint a földek eltérő természetes termékenységének eredményeként keletkező jövedelmek számszerű vizsgálata csak a termelőszövetkezetek közötti jövedelemkülönbségek komplex elemzésének részeként képzelhető el, ahol jelentős szerep jut a bruttó jövedelem, különösen az egy főre jutó bruttójövedelem-különbségek vizsgálatának is.

A második fejezetben érdekes fejtegetéseket találhatunk még a különbözeti

földjáradék és a termelés néhány legfontosabb tényezőjének, valamint az üzemek termelési szerkezetének és a különbözeti járadék mennyiségének összefüggéséről is.

A különbözeti földjáradék elosztásával foglalkozik a IV. fejezet. Fontos kérdéseket vet fel a különbözeti járadék állam által történő elvonásának, valamint a szövetkezetek közötti és szövetkezeten belüli hatásának a vizsgálata is. Csak sajnálhatjuk, hogy itt is, akár az egész könyvben, a szerző elemzését korlátozza a mezőgazdasági termékek értékét szabályozó föld kérdésében elfoglalt álláspontjának és számítási módszerének a hatása. Helyesen hangsúlyozza viszont, hogy az árak nem lehetnek a különbözeti járadék elvonásának fő eszközei, különösen — mint hazánkban is — ahol az árak területi differenciálásának nincsenek meg a feltételei. Jól látja a szerző azt is, hogy az állami támogatás egyes formáinak földminőség szerinti meghatározása sem lenne helyes.

A különbözeti földjáradék elvonásának fő eszközéül Nagy Lajos a megfelelően kialakított adórendszert javasolja. A hazai mezőgazdasági adórendszer elemzése alapján megállapítja, hogy az csak a földjáradék igen kis részének elvonására alkalmas. A javasolt adórendszer jövedelemadóból és földjáradékadóból állana. Az első feladata lenne a szövetkezetek bekapcsolása a közös társadalmi szükségletek fedezésébe, valamint a termelés belterjes irányú fejlesztésére való ösztönzés, míg az utóbbié a földjáradék elvonása.

A termelőszövetkezeten belüli elosztást vizsgálva Nagy Lajos megállapítja, hogy e járadék nagyobb része jelenleg a tagok személyes jövedelmébe kerül. A különbözeti járadék a munka szerinti elosztás törvényével egy gazdaságon belül alapvetően összhangban van, hiszen általában a realizált különbözeti járadékot is a végzett munka szerint osztják fel. Ha viszont szektor szinten nézzük, az tapasztalható, hogy az eltérő földminőség nagy különbségeket okoz az azonos munkáért járó díjakban. Függ a földjáradék nagyságától a gazdaság fejlődési üteme is. A kedvezőbb adottságok mellett gazdálkodó üzemek lényegesen gyorsabban fejlődnek. A fentiek alapján leszögezi, hogy perspektivikusan szükséges a szövetkezetek közötti jövedelemkülönbségek csökkentése, a különbözeti járadék nagy részének valamilyen módon történő elvonása. Nem eléggé hangsúlyozza azonban a szerző, hogy ma és viszonylag még elég hosszú ideig — a termelőszövetkezetek alacsony jövedelemszínvonala miatt — a járadék bizonyos részének elvonása is csak kis számú gazdaságra nézve vethető fel reális követelményként, valamint, hogy a különbözeti járadékviszonyok vizsgálatának jelenleg elsősorban a termelőszövetkezetek fejlődésével kapcsolatban van jelentősége.

A könyv befejező része a termelőszövetkezetekben létező korábbi földtulajdon-viszonyokkal összefüggő földjáradék kérdésével foglalkozik. Az egész tanulmánynak ez a legjobban kifejtett és legkevesebb vitatható problémát tartalmazó része. A mezőgazdaság szocialista átszervezése utáni időszakban a szövetkezetekben fizetett földjáradék gazdasági természetének vizsgálatánál az átmeneti időszak kisárutermelő szektora földjáradék-viszonyainak elemzéséből indul ki. Meggyőzően fejti ki, hogy a termelőszövetkezeti földjáradék nem tekinthető sem az abszolút, sem a különbözeti járadék bizonyos részének, hanem „a termelőszövetkezetek kioszthatói jövedelmének része, a paraszti földmagántulajdon realizálása következtében a termelőszövetkezet, a különböző nagyságú földdel belépő termelőszövetkezeti tagok s a föld nélküli termelőszövetkezeti tagok között kialakuló gazdasági viszony, névleges földjáradék, sajátosan munka nélküli jövedelem és sajátos realizálása a paraszti földmagántulajdon elhaló maradványainak." (242. l.) A földjáradék létezése már a jelenben is okozhat bizonyos problémákat, megszüntetése azonban csak fokozatosan a termelőszövetkezeti jövedelemszínvonal emelkedésével párhuzamosan történhet.

Nagy Lajos jól vezeti az olvasót a sok bonyolult, még nem teljesen tisztázott kérdések között, miközben saját nézeteit is kifejti. Állásfoglalása azonban sok esetben sem eléggé határozott. Elismerésre méltó a kísérlete a termelőszövetkezeti földjáradék számszerű meghatározására, és sok értékes gyakorlati javaslatot vet fel. Feltétlen növelte volna a mű értékét egy világosabb kifejezésmód, a gondolatok egyszerűbb és közérthetőbb kifejtése, az egyértelműbb fogalmazás. A könyv minden bizonnyal sok vitát fog kiváltani, s ha minden megállapításával mi sem érthetünk egyet, mindenképpen figyelemre méltó mű, amely jelentős helyet tölt be a szocializmusbeli különbözeti járadékkal foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalomban.

Csáki Csaba

Roy Harrod: Az angol gazdaság

The British Economy. Mc Graw-Hill Book Company. London 1963. 240 l.

A tanulmány egészén végigvonul az a megállapítás, hogy a kérdéssel foglalkozó közgazdászok általában lebecsülik a második világháború következményeit, pedig azok vizsgálata nélkül nem érthetjük meg az angol gazdaság háború utáni fejlődésének sajátosságait.

A háború alatt súlyos károk érték az angol gazdaságot azáltal, hogy a bombázások miatt a nemzeti vagyon egy része tönkrement, valamint hogy a hadiipari vagy azzal összefüggő ágazatokat kivéve az ország termelőberendezéseinek felújítására és kibővítésére lényegében nem került sor. Más európai országok ilyen jellegű veszteségei azonban még jelentősebbek voltak.

A háború alatt fokozódott az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság gazdasági potenciáljának különbsége. A termelés és a fogyasztás különböző mutatóit tekintve az Egyesült Királyság kb. 1948-ra érte el a háború előtti színvonalat. Ilyen szempontból más nyugat-európai országokkal szemben előnyben volt, viszont az Egyesült Államok a háború alatt jelentősen növelte gazdasági potenciálját. 1938 és 1948 között az Egyesült Államok nemzeti jövedelme változatlan árakon 67,8%-kal, a fogyasztás pedig 53,5%-kal emelkedett. A háború utáni évtizedben tovább növekedett a szakadék az Egyesült Államok és Anglia gazdasági potenciálja között. A nemzeti jövedelem, az ipari termelés, a termelékenység, a fogyasztás növekedése az Egyesült Államokban a beruházások kivételével ebben az időszakban is gyorsabb volt. 1948 és 1960/61 között a bruttó nemzeti termék az Egyesült Államokban évi 3,5%-kal, az Egyesült Királyságban 2,7%-kal, az ipari termelés pedig évi 4,0, illetve 3,7%-kal emelkedett.

Az angol gazdaságra nézve a második világháború legsúlyosabb következménye volt, a szerző szerint, hogy a háború alatt külföldi tőke- és kereskedelmi pozícióinak egy részét elveszítette vagy azok meggyengültek. Ennek jelentőségét tömören így fogalmazza meg: „Az angol gazdaság és életmód alapvetően függött azoktól a pozícióktól, amelyeket évtizedeken és valójában évszázadokon keresztül a tengerentúli piacok kifejlesztésével és a tengerentúli beruházások kiterjesztésével kiépített." (10. l.)

1938-ban Angliának a tengerentúli beruházásokból eredő nettó jövedelmei az importnak 26,9%-át fedezték. A háború alatt Anglia eladósodott, és a külföldi befektetéseinek egy részét el kellett adni. Így ez az arány 1960-ra 5,8%-ra csökkent. Kedvezőtlenül alakultak a fizetési mérleg más bevételi tételei is. A hajózásból eredő nettó bevételek, amelyek az import százalékában kifejezve 1938-ban 3,9%-os aktív tételt alkottak, 1960-ra 1,4%-os negatív tétellé váltak. A tengerentúli állami kiadások — negatív tétel a fizetési mérlegben — elsősorban a katonai kiadások megnövekedése következtében — 1938-hoz viszonyítva 1960-ra az import 1,7%-áról 6,9%-ára emelkedtek. Ennek következtében az ún. szolgáltatásokból eredő nettó bevételek folyó tételei (ezek együttesen tükrözik a tőkebefektetésekből, a hajózásból stb. eredő bevételek és kiadások alakulását), amelyek 1935/38. évek átlagában az angol import 33,6%-át fedezték, 1960-ra az import 1,5%-ára csökkentek.

Ilyen körülmények között ezen importfedezetek kiesését exporttal kellett pótolni, ezt pedig jóval gyorsabb ütemben kellett fokozni, mint az importot. A szerző számításai szerint a fizetési mérleg egyensúlyának biztosításához az exportnak az import növekedését 65,7%-kal meghaladó növelésére volt szükség. Ezt azonban csak az import növekedésének a mesterséges leszorítása árán sikerült megközelítően megvalósítani. Így a változatlan árakon mért bruttó nemzeti termék 47,9%-os növekedésével szemben az export volumene 1935—1938 és 1961 között 105,9; az import volumene pedig 31,9%-kal nőtt.

Anglia fizetési mérlegének egyensúlya ily módon a második világháború után általában labilisnak bizonyult. Stabilizálása ugyanis az angol gazdaság és export hatalmas strukturális átalakítását követelte volna meg. Ezt nem sikerült végrehajtani. A fellendülés időről időre az import fokozásával járt, s mivel ezt nem tudták az export nagyobb arányú fokozásával ellensúlyozni, a fizetési mérleg egyensúlya megbomlott.

A szerző igen érdekes elemzése e kérdésről a második világháború utáni angol gazdaság valóban súlyos és fontos problémájára mutat rá. Ezzel kapcsolatban csak egy megjegyzést tennénk.

A fizetési mérleg egyensúlyának leírt problémáit Harrod különösen hangsúlyozottan a második világháború következményeként állítja be. Az igaz, hogy a második világháború szétzilálta a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, egyebek között Anglia, valamint gyarmatai és befolyási területei közöttiket. Ez azonban elmondható az első világháborúról is. Az első világháború után azonban az angol imperializmusnak viszonylag gyorsan sikerült helyreállítani kereskedelmi- és tőkepozícióit gyarmatain és függő területein is. A második világháború után viszont nem így történt. A szerző elfeledkezik említést tenni a nemzeti felszabadító mozgalomról, amely a második világháború után vett erőteljes lendületet, és lehetetlenné tette a gyarmati kizsákmányolás háború előtti helyzetének visszaállítását.

A könyv második említésre érdemes részét azok a fejezetek alkotják, amelyek a felvázolt problémák alapján az egymást követő kormányok gazdaságpolitikájával, az angol állam gazdasági beavatkozásának fokozódásával foglalkoznak. A szerző szerint a második világháború után Angliában az általában fokozódó állami beavatkozás a gazdasági életbe nem járt mindig sikerrel, és ez szerinte kedvezőtlenül befolyásolta az angol gazdaság fejlődését.

Egyrészt élesen bírálja a munkáspárti kormányt, mert a tényleges helyzet figyelmen kívül hagyásával, a háború után túl gyorsan feltételezte, hogy át lehet térni a békegazdálkodás normális mechanizmusára. Nagy kárt okozott 1949-ben a font sterling leértékelése, amely az infláció egyik fő okának tekinthető. Ennek következtében mind a hazai, mind a külső piacokon csökkent az angol áruk versenyképessége.

Másrészt a gazdaságpolitika kritikája kapcsolódik ahhoz a problémához, amely a „szabadvállalkozás" több más országában is felmerült, nevezetesen, a növekedési politika és a fizetési mérleg megjavítására célzó intézkedések összeegyeztetéséhez. A jelen időszakig a növekedés igénye a fizetési mérleg egyensúlyának biztosításával szemben az Egyesült Királyságban másodlagos jelentőségű volt, és csak az utóbbi időben tapasztalható ilyen szempontból változás.

Élesen bírálja azt a gazdaságpolitikát, amely a fizetési mérleg egyensúlyának központba állítása alapján az export fokozását a hazai fogyasztás visszaszorításával kapcsolta össze. Ezzel ugyan sikerült az import nagyobb arányú növekedését megakadályozni, de ezek az intézkedések egyúttal a fellendülést is rendre visszatartották. Harrod szerint végső soron a különböző kormányok hibás gazdaságpolitikájával magyarázható, hogy az angol gazdaság növekedése a második világháború után viszonylag lassú volt.

Harrod fontos tétele az inflációnak kereslet- és költség-inflációra való felosztása („demand inflation" és „cost inflation"). Az egyik abból adódik, hogy a hazai kereslet meghaladja a javak és szolgáltatások kínálatát, és ez áremelkedést idéz elő. A költséginfláció viszont annak az eredménye, hogy a bérek és fizetések gyorsabban növekednek, mint a bruttó nemzeti termék (GNP), s ez végsősoron ugyancsak áremelkedésre vezet. A fizetési mérleg deficitjének leküzdésére alkalmazott pénzügyi és hiteleszközök (hitelmegszorítások, magas adók) lényegében keresletdeflációs, a hazai fogyasztást korlátozó politikát jelentettek. A kereslet visszaszorítása a hazai piacon a gazdaság lassú növekedésének irányában hatott, s emellett a költséginfláció fokozódása rontotta az angol áruk versenyképességét, és gátolja az export fokozását.

Ezzel szemben Harrod azt tanácsolja, hogy a gazdaságpolitikának a keresletinfláció helyett a költséginflációval szemben kell fellépni, vagyis gátat kell vetni a bérek növekedésének, míg olcsó hitelpolitikával, alacsony adókkal ösztönözni kell a hazai fogyasztást. Ez ugyan az import fokozódásával jár, de egyúttal elősegíti a munka termelékenységének emelkedését is (az alacsony kamatláb a beruházásokra ösztönöz), emelkedik az angol áruk versenyképessége (egyrészt a termelékenység növekedése, másrészt a bérek befagyasztása miatt), és így az importnövekedés az export expanziójával ellensúlyozható.

Kétségtelen, hogy az olcsó pénzpolitika (alacsony kamatláb), a költségvetés bevételeinek csökkentése az adók leszállításán keresztül ösztönző hatást gyakorolhatnak a gazdaság modernizálására és növekedésére. Harrod azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy a „költséginfláció" visszaszorítása, a bérek befagyasztása vagy emelkedésük visszatartása végeredményben szintén a hazai kereslet növekedésének korlátozását jelenti. A „költséginfláció" elleni harc hosszú távon nem sokat változtat az angol áruk versenyképességén sem. A bérek emelkedése vagy csökkenése ugyanis nem befolyásolja a társadalmi ráfordítás nagyságát, csupán a bérköltségek és a profit arányát módosítja egy adott összegen belül. Az áruk ver-

senyképességének ilyen úton való fokozása a technikai és technológiai színvonal változásától eltekintve tehát nem jelent mást, mint az exportnak a munkásosztály életszínvonala emelkedése rovására történő növelését. Ez a politika is lényegében hibás körben mozog, amikor ugyancsak olyan úton próbálja az eladásokat a külső piacokon fokozni, hogy azáltal szűkíti a hazai piacokon a keresletet.

Harrod úgyszintén bírálja a második világháború után a foglalkoztatottság magas és állandó színvonalának fenntartására irányuló gazdaságpolitikát. Szerinte e politika legjelentősebb következménye, hogy a munkanélküliség ezentúl már nem töltötte be a megbízható vészjel szerepét, jelezvén, hogy a gazdaság recesszió felé halad. Nagy problémát jelentett viszont, hogy a keresők száma igen lassan emelkedett, 1948 és 1959 között mindössze 5,2%-kal (70. l.), és így a gazdaság munkaerőhiánnyal küzdött. Nehezítette a helyzetet, hogy jelentős számú szakképzett munkás emigrált, míg a bevándorlók többsége szakképzetlen munkásokból tevődött össze.

Részletesen foglalkozik a könyv a második világháború utáni nagyarányú államosításokkal is. Ezeket igen fontos gazdasági intézkedéseknek tekinti, bár szerinte sem jelentettek mást, mint a tőkés rendszer további racionalizálását. Azokat az iparágakat államosították, amelyek modernizálása hatalmas összegeket igényelt, és ezeket a monopóliumok vonatkodtak magukra vállalni. Az államosított iparágak finanszírozása miatt viszont az angol állam adósságai nagymértékben megnövekedtek. A hatalmas hadikiadások mellett e kérdésben a szerző eltekint attól, hogy az államosított iparágak azért nem tudják saját forrásokból fedezni a korszerűsítésükhöz szükséges összegeket, mert áruik és szolgáltatásaik árát a monopóliumok érdekeinek megfelelően alacsonyan tartották.

Roy Harrod könyve érdekes és hasznos tanulmány, számtalan helyen igen élesen világít rá az angol gazdaság problémáira. Ezek megoldására azonban ő sem képes hatékony gyógymódot ajánlani.

Palánkai Tibor

Gabriel Kolko: Vagyon és hatalom Amerikában

Kossuth Könyvkiadó, 1965. 168 l.

A mai kapitalizmus jelenségeivel foglalkozók körében nagy érdeklődésre tarthat számot G. Kolkonak, az amerikai Harvard Egyetem tanárának könyve. A mai polgári szerzők műveinek azt a ritka példányát tartja kezében az olvasó, amely a tények reális elemzését tűzi ki feladatául.

Könyve bevezetőjében a szerző kifejti, hogy a mai polgári szociológusok ismerik ugyan a valóságos tényeket, amelyek a vagyon és a jövedelmek egyenlőtlen elosztását bizonyítják, de ezeket nem használják fel, ellenkezőleg, elkendőzik. A könyv éles bírálatát adja John Kenneth Galbraith: „A bőség társadalma", David E. Lilienthal „A nagytőke új korszaka", Simon Kuznets: „A magasabb jövedelmű csoportok részesedése a jövedelemből és a megtakarításokból" című könyve és mások állításainak. E szerzők munkáinak közös vonása, hogy bizonyítani próbálják: az Egyesült Államokban megvalósult a javak újraelosztása, a szegénység periférikus jelenséggé vált, a gazdasági kiegyenlítődés egyre jobban előrehalad.

A könyv érdekességét elsősorban az adja, hogy *módszerében tudományos,* s ennek folytán a tények elemzése a marxizmusnak a tőkefelhalmozás társadalmi hatására vonatkozó következtetéseit támasztja alá. G. Kolko ugyanis nem a felszíni jelenségekből indul ki, hanem a vagyon megoszlásának egyenlőtlenségéből vezeti le az elosztásban és a fogyasztásban meglevő egyenlőtlenséget. Igen fontos az a kiindulópontja is, hogy a társadalmi csoportok meghatározásában legfontosabb, legmélyrehatóbb tényezőnek tekinti a gazdasági helyzetet. „Egy-egy család helyzetét gazdasági határai meglehetős pontossággal megszabják. A nem gazdasági jellegű tényezők csupán e határokon belül idézhetnek elő eltéréseket" — írja a szerző.

A jövedelmek megoszlásának vizsgálatához a lakosságot családok és egyedülálló személyek összességének tekinti, s eszerint sorolja be az évi jövedelmek alapján 10 jövedelmi csoportba. Minden csoport azonos számú családot és egyedülálló személyt tartalmaz (az egyes csoportokat jövedelmi tizedeknek nevezi). A hagyományos öt csoportba való sorolást azért nem tartja helyesnek, mert egyrészt e sta-

tisztikák csak 1935—1936-ig nyúlnak vissza, másrészt mert a nagyobb egységek elhomályosítanak fontos arányokat a jövedelem megoszlásában. A hagyományos vizsgálati módszerrel szemben új Kolkonál az is, hogy a reáljövedelem változásait az inflációs hatás figyelembevételével igyekszik vizsgálni. Külön kiemeli, hogy *egy-egy csoporton belül a reáljövedelem emelkedése még nem jelenti azt, hogy a csoportnak a nemzeti jövedelemből való részesedése is nőtt.*

Kolko rendkívül fontos feltételnek tekinti a tények helyes elemzéséhez *a pénzjövedelmek hamisításainak kiszűrését.* A statisztikai adatok összeállításánál általában nem az összes személyi jövedelmet veszik tekintetbe, hanem a pénzjövedelmeket, és kihagyják a kifizetésre nem kerülő profitokat, valamint a nagyarányú be nem vallott jövedelmeket. A szerző kimutatja, hogy a mezőgazdaságban a természetbeli jövedelem már nem jelentős tényezője a jövedelemmegoszlásnak. De a legfelső tizednél a természetbeli jövedelem nagymértékűvé vált, elsősorban a költségszámlák és más vezetői juttatások folytán. A költségszámla lényegében a tőkés társaságok vezetőinek adómentes jövedelemkiegészítése. E költségszámlák méreteiről könyvében rendkívül tanulságos adatokat közöl a szerző. Az üzleti költségeket igen nagyvonalúan értelmezve — nem ritka, hogy üzleti költségként számolják el napi 300 dolláros szállodai lakosztályok, 10—15 ezer dolláros estélyek, igazgatói villák, vadászlakok, jachtok, magánrepülőgépek stb. költségeit. A vállalat által biztosított luxus mutatja, hogy valaki a hierarchiában milyen pozíciót tölt be.

A szerző erősen bírálja Simon Kuznets említett tanulmányát, amelynek adatai fő forrását képezik mindazoknak a szociológusoknak, akik a jövedelmek kiegyenlítődésének tételét elfogadják. Mivel Kuznets adatai a jövedelemadó-bevallásokon alapulnak, emiatt a felső csoportok jövedelemarányai sokkal kisebbnek tűnnek a valóságosnál. Kuznets ezenkívül nem a családi, illetve vásárlóegységeket veszi alapul, hanem az adóíveken szereplők számával osztja el a jövedelmeket. Így a lakosság legfelső öt százalékánál a nemzeti jövedelemből való részesedés csökkenését mutatja ki. Kuznets nem veszi figyelembe az eltagadott jövedelmeket, a részvénytársaságok vezetőinek természetbeli és egyéb adómentes jövedelmeit.

A szerző tényekkel bizonyítja, hogy *1910-től az Egyesült Államokban az egyenlőségnek semmiféle jelentős irányzata nem mutatkozik.* A leggazdagabb tized részesedése a nemzeti jövedelemből az utóbbi 50 évben gyakorlatilag azonos maradt, a két legalsó tized részesedése erősen csökkent. Nagyobb növekedés csak a 2. és 3. leggazdagabb tizednél van. 1939, illetve 1941 óta az alacsonyabb jövedelmi csoportok reáljövedelmének emelkedésében a foglalkoztatottság, nem pedig a jövedelemmegoszlás szerkezeti változása tükröződik.

G. Kolko sokoldalúan vizsgálja *az adózás egyenlőtlenségét* is. Szembefordul azzal a nézettel, amely a szövetségi adózási rendszer formai változásait tartalmi változásnak tekinti. Ugyanaz a tényező, amely a gazdagok fokozott megadóztatását jelenti, állandó és nagymértékű jövedelemadóval terheli az alacsony és közepes jövedelműeket is. A szerző bizonyítja, hogy a jövedelmek tizedes megoszlása a szövetségi adók levonása után gyakorlatilag azonos az adólevonás előtti megoszlással, semmiféle jövedelmi forradalmat az adózás új rendszere nem hozott magával. Sőt, az alacsony jövedelmű rétegek az adóterheket sokkal nehezebben viselik el, mint a magasabb jövedelmű kategóriák. Fő következtetése az adózási rendszer vizsgálatából az, hogy nincs olyan adótörvény az Egyesült Államokban, amely komolyan érintené a vagyonos emberek hatalmát vagy mérsékelné a jövedelem megoszlásának egyenlőtlenségét.

G. Kolko kimutatja, hogy *az anyagi javak a felső jövedelmet élvező kategóriáknál koncentrálódnak,* a struktúra alján pedig csak igen szórványosan találhatók. 1953-ban a jövedelmi csoportok legfelsőbb 9 százaléka birtokolta a nemzet magánkézben levő aktiváinak több mint 46 százalékát. A vásárlóegységek legvagyonosabb 11 százaléka (25 ezer dolláron felüli vagyonnal rendelkezők) pedig a vagyon 60 százalékát birtokolták.

A vagyon újrafelosztását a polgári teoretikusok főleg a részvénytulajdon arányának változásával próbálják igazolni. A szerző bizonyítja, hogy ez *nem változott a lakosság többsége javára.* 1937-ben a lakosság 6,6, 1956-ban 5,1, 1959-ben pedig 7,9 százaléka volt részvénytulajdonos. A közönséges részvények tulajdonosainak 4 százaléka a részvények 64,9 százalékát, 2,1 százaléka a részvények 58 százalékát, 1,1 százaléka a részvények 46 százalékát birtokolja. A részvénytulajdonosok kétharmada a részvényeknek csak 1/10-ével rendelkezik. Külön fejezetben foglalkozik a szerző a részvénytársasági hatalom koncentrációjával. Bizonyítja, hogy a kulcspozíciókat betöltő részvénytársasági vezetőket, az úgynevezett menedzsere-

ket elszakíthatatlan szálak fűzik a társaságok profithozamához. A vagyon nagyfokú centralizációja alapján a termék nagy része a lakosság csekély hányadának a kezébe kerül. Ez a teljes foglalkoztatottság és a teljes fogyasztásra irányuló politika érvényesülésének is nagy akadálya.

Érdekes elemzést ad a szerző *az amerikai szegénység mértékéről és okairól* is. A szegénység fogalmát leszűkíti, amikor a következőképp határozza meg: „Szegénységnek nevezzük azt az állapotot, amelyben hiányoznak a minimális orvosi ellátás, táplálék, lakás és ruházkodás biztosításához szükséges anyagiak." E meghatározással szegénynek csak azt tekinti, aki szinte fizikai értelemben nyomorog. Ez azonban nem von le semmit az elemzés értékéből, különösen azért, mert a szegénységet — John K. Galbraithtal ellentétben — társadalmi okokból: a vagyon és a jövedelem nagyfokú centralizációjából vezeti le.

A szerző elemzi a reálbér, reáljövedelem növekedésének mértékét és kimutatja, hogy a főbb iparágakban dolgozó munkások reáljövedelme 1939 óta állandóan nőtt, de ez nem szüntette meg az alacsony jövedelmeket. A reáljövedelmek növekedését szerinte a szociológusok általában eltúlozzák. A viszonyítási alapot képező 1939. évi jövedelmek ugyanis általában nagyon alacsonyak voltak, az adatok csak a foglalkoztatottak reáljövedelmét tartalmazzák, s így nem adnak helyes képet az évi reáljövedelemről. Az emelkedés nagyobbrészt a foglalkoztatottságnak a háborús időszakban bekövetkezett gyors növekedéséből eredt. Kiemeli, hogy a reáljövedelem növekedésének egyenlőtlen megoszlása is hozzájárul az általános egyenlőtlenség fokozódásához. Szorosan összekapcsolja ezzel az időszakos munkanélküliséget, amelyet a „gazdasági illúziókra épülő rendszer szerves tartozékának" tekint, s ez állandóan gondoskodik az alacsony jövedelmek és a szegénység fennmaradásáról.

A munkanélküli segélyről szólva Kolko kimutatja, hogy azokat a dolgozók kereseti adóiból fizetik, s végsőfokon jórészt a közepes és alacsony jövedelműekre hárítják át a munkanélküli segélyezés terheit. Egyébként is a munkanélküli segély túlságosan kevés ahhoz, hogy akár egyedülálló személyek számára is tisztességes megélhetést biztosítson.

A szerző *összeveti a reáljövedelmeket a létminimummal.* Kimutatja, hogy a „létfenntartási" életszínvonal költségei (amivel különféle kormányzati kimutatások is foglalkoznak) nem azt a színvonalat jelentik, amely az amerikai családok jólétét, bőségét biztosítja, amely a gyermekek neveltetéséhez s a gazdasági biztonsághoz kell. 1947 óta az amerikai családok és egyedülállók fele olyan jövedelemből él, amely nem biztosítja a megállapított létfenntartási színvonalat, egyharmad részüknek jövedelme pedig nem éri el a szükségszínvonalat. Az életkörülmények vizsgálatába bevonja az iskolázás, az egészségügy, a lakásviszonyok elmaradását, s e tekintetben is az egyenlőtlenség fennmaradását, sőt növekedését bizonyítja. Meggyőzően elemzi, hogy *a jövedelmek egyenlőtlensége áthatja a lakosság életének minden mozzanatát.* A tanulási lehetőségek épp úgy koncentrálódnak, mint a jövedelem; az egészségügyi ellátás egyenlőtlensége még nagyobb, mint a gazdasági helyzet egyéb tényezőinek egyenlőtlensége; ugyanez jellemzi az új lakások elosztódását, általában a lakáshelyzetet; az új gépkocsik megoszlását s általában a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot.

Kolko végkövetkeztetése hogy az Egyesült Államokban *nem enyhült a nagyfokú egyenlőtlenség.* A marxizmus következtetéseivel egyezik meg az a megállapítása is, hogy „a lakosság többségének életében a legfőbb gazdasági tényező a bizonytalanság". (140. l.) Megmaradtak a szegénységet előidéző hagyományos okok, és ezek újkeletű okokkal is kiegészültek. Azt is hangsúlyozza, hogy túl sok tényező hat a gazdasági recessziók vagy annál súlyosabb állapotok ismétlődése irányában. G. Kolko több helyen állapítja meg könyvében, hogy a nyomornak társadalmi okai vannak. „A szegénység újabb keletű okai jellegüket tekintve társadalmiak, következményükben gazdaságiak; jelentős új aspektusai az amerikai társadalmi berendezkedésnek és alapvető szociálpolitikai problémák." (119. l.). Majd később hozzáteszi: „... a fennálló rendszer nem tud vagy nem akar megfelelően igazodni a változó körülményekhez, a problémákhoz, amelyeknek a modern technika ésszerű demokratikus értékektől vezérelt korszakában az élet természetes folyományaként kellene megoldódniuk." (120. l.).

Kolko tanulmányában — tudományos értéke ellenére — megmutatkoznak azonban az elemzés és a következtetés polgári korlátai is. Bár a szerző elmarasztalja a mai amerikai gazdasági rendszert, s kifejezi azt az aggályát, hogy sem a jelenben, sem a jövőben nem tudja megoldani az alapvető társadalmi-gazdasági

problémákat, nem von le olyan következtetést, hogy a tőkés társadalmi rendszer túlélte önmagát. Nem jut el addig a következtetésig, hogy a tulajdonviszonyokban alapvető változásnak kell bekövetkeznie a társadalom elemzett problémáinak megoldásához, s ez az új társadalom nem a „megújhodott' kapitalizmus. Ehelyett a „jeffersoni demokratikus örökség"-hez való visszatérést ajánlja, az egyenlőség, a gazdasági demokrácia megvalósíthatóságának illúzióihoz menekül.

E tanulmány marxista propagandánknak feltétlenül hasznos segítője lehet a „népi kapitalizmus". a „jóléti állam" eszméinek eloszlatásában, adalékokat szolgáltat a tőkés felhalmozás általános törvénye mai kapitalizmusban való érvényesülésének tanulmányozásához.

Luca Márta

A Nyugati Területek gazdasági fejlődése a népi Lengyelország két évtizede alatt és perspektívái

(Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich w dwudziestoleciu Polski Ludowej i jego perspektywy)

Gyűjteményes munka. Szerkesztette W. Kawalec, Instytut Zachodni, Poznan, 1964.

A kiadvány a Nyugati Területek* gazdasági fejlődésének különböző vonatkozásait tárgyaló hét tanulmányból áll. A Nyugati Területek gazdasági fejlődésének elemzéséből az olvasó megismeri a vizsgált időszakban az 1945. évi és a háború előtti helyzethez (1938) viszonyítva végbement változásokat. A kiadvány célja nemcsak a Nyugati Területek gazdasági fejlődésének ismertetése, hanem az is, hogy kimutassa az ország egész gazdaságával való teljes integrálódásukat.

A könyv első része demográfiai kérdésekkel foglalkozik. Ismerteti a Nyugati Területek demográfiai rendszerének alapjait, majd az 1950—1960. évi demográfiai helyzet elemzése után vázolja a Területek előrelátható jövőbeli demográfiai helyzetét. A Nyugati Területek lakosságának száma 1950-től 1960-ig 5,6 millióról 7,6 millióra nőtt (1939-ben 8,5 millió volt). A lakosság számának gyors növekedésében a Területeken két tényező érvényesült: a migráció (e tényező szerepe 1955 után gyorsan csökkenni kezdett), valamint az, hogy a születések száma magasabb, az elhalálozások száma pedig alacsonyabb, mint az ország többi területén. A második tényező jelentősége a Területek lakosságának kor szerinti struktúrájából következett. A 45 éven felüli lakosságnak az ország többi részéhez viszonyítva alacsonyabb részaránya az 1960—1980-as években is befolyásolni fogja a Nyugati Területek népességének alakulását.

A második tanulmány ismerteti a Nyugati Területek iparosításában végbement változásokat. Vizsgálja a Területek háború utáni beruházásainak mérvét és struktúráját, valamint hatásukat az ipar ágazati és területi struktúrájára. Az óriási háborús pusztítások ellenére (a Nyugati Területeken elpusztult a termelőüzemek 73,1%-a, egész Lengyelországban 65,7%-a), az újjáépítés és a fejlesztés eredményeképpen — egy millióval kisebb lakosság mellett — az ipar 1960-ban elérte a háború előtti foglalkoztatottság színvonalát. Az iparfejlesztési összberuházásokból 1950—1960-ban majdnem 25%-ot a Nyugati Területek iparának újjáépítésére és fejlesztésére fordítottak. Ez a részarány növekedett is: az első ötéves időszakban (1950—1955) 22,6% volt, a második ötéves időszakban (1956—1960) pedig 25,9%. Ez azt mutatja, hogy határozottan megváltozott a Nyugati Területek beruházási politikája.

A Területek intenzív iparfejlesztését komoly strukturális változások kísérték. A háború előtti időszakkal összehasonlítva lényegesen megnövekedett a nehézipar részaránya, ezen belül mindenekelőtt a vegyiparé, a gépiparé és az elektrotechnikai iparé.

A harmadik tanulmány a Nyugati Területek mezőgazdasági fejlődésével foglalkozik. A Nyugati Területek mezőgazdasági termelésének fejlesztése az 1960-ig

* Nyugati Területeken a Lengyelország által a második világháború után visszaszerzett nyugati és északi területek értendők.

terjedő időszakban lehetővé tette, hogy a növénytermelésben az 1934—1938. évinél nem sokkal alacsonyabb színvonalat érjenek el, a búzatermelésben azonban lényegesen (50%-kal), a cukorrépa-termelésben pedig 5%-kal meghaladják ezt a színvonalat. Itt figyelembe kell venni, hogy a növénytermelés a Nyugati Területeken 1946-ban 60—80%-kal alacsonyabb volt a háború előttinél. A szarvasmarha- és a sertésállomány növekedési üteme 1946—1960-ban sokkal gyorsabb volt, mint a növénytermelés növekedése, a szarvasmarha-állomány 1961-ben mégis kb. 20%-kal, a sertésállomány pedig kb. 30%-kal alacsonyabb volt, mint a háború előtt.

A negyedik tanulmány a közlekedés fejlődésének kérdéseivel foglalkozik, az ötödik a Nyugati Területek lakosságának életkörülményeivel, a hatodik pedig a Területek városfejlesztésének kérdéseivel.

A záró tanulmány címe: „A Nyugati Területek a népi Lengyelországban. Eredmények és perspektívák". Ez a tanulmány a földrajzi feltételek elemzése, a munkaerőforrások 1961—1980. évi növekedésének hipotézise és a Nyugati Területek jelenlegi beruházási színvonala alapján vizsgálja a Nyugati Területek fejlődési távlatait.

Wieslaw Sadzikowski

Dymitr Sokolow: A konjunkturális világciklus deformálódása

(Deformacja swiatowego cyklu koniunkturalnego)
Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó, 1964. 292 l.

A könyv elemzi azokat a tényezőket, amelyek a második világháború után — az előző időszakhoz viszonyítva — változásokat idéztek elő a konjunkturális ciklus lefolyásában. Összehasonlítva a fejlett tőkésországok gazdasági növekedését a második világháború előtt és után, két alapvető különbséget állapít meg: 1. lényegesen meggyorsult az ipari termelés növekedési üteme s meggyorsultak a gazdaság strukturális változásai, 2. a tőkés világ különböző gazdasági területein a ciklus lefolyásában komoly változások észlelhetők, amelyek megakadályozták, hogy a válságok — mint eddig — nemzetközi méreteket öltsenek. A háború utáni fejlődés sajátos vonása, hogy a jó és a rossz konjunktura időszakai az európai és az amerikai országokban nem párhuzamosak. A szerző véleménye szerint a ciklus deformálódásának fő okait a kapitalista világpiacnak az egyes tőkésországok egyenetlen gazdasági fejlődése által előidézett dezintegrációjában kell keresni.

A könyv I. fejezetében a szerző a világciklus deformálódásának általános vonatkozásait tárgyalja. Kidomborítja a konjunkturális impulzusok átadásának korlátozását, hangsúlyozza ennek során az olyan jelenségeket, mint a tőkeáramlás korlátozása, valamint az intézményes és strukturális változások a nemzetközi kereskedelemben (áru- és földrajzi szerkezetében).

A II. fejezetben a ciklus deformálódását egy gazdaság viszonylatában tárgyalja. Vizsgálja a ciklus lefolyását meghatározó belső tényezőket. E tényezők különbözősége és bonyolultsága folytán — a szerző véleménye szerint — kevés valószínűség van arra, hogy különböző országokban egyforma mértékben és egyidejűleg érvényesüljenek. „El kell tehát ismernünk, hogy a belső tényezők érvényesülése maga... diktálja minden állam ciklikus fejlődésének saját ütemét". (117. l.)

A III. fejezet elemzi a külső tényezők szerepét a ciklus lefolyásában. A szerző hangsúlyozza, hogy e tényezők szerepe, pontosabban volt szerepe a ciklus lefolyásának szinkronizálása a különböző országokban, kimutatja azonban, hogy a második világháború után e tényezők jelentősége, szerepe határozottan csökkent. A fejlett tőkésországok érzékenysége a válságimpulzusokkal szemben a külkereskedelemben végbement említett változások hatására gyengült.

A IV. fejezet tárgyalja az állam befolyását a ciklus deformálódására. A könyv V., zárófejezetében a szerző a kapitalizmus további fejlődésének perspektíváit próbálja vázolni. Véleménye szerint kevéssé valószínű, hogy a tőkés világ fő pontjain a közeljövőben (a hatvanas évek végéig) kiegyenlítődjék a ciklusok lefolyása, bár az integrációs tendenciák a fő tőkésországok gazdaságának szorosabb összekapcsolására irányuló törekvésekre utalnak.

Wieslaw Sadzikowski

Auerhan, J.—Balda, M.—Dráb, Z.—Riha, L.: Az automatizálás alapvető problémái

(Základni problémy automatizace)
Nakladatelstvi politické literatury, Prága, 1963. 224 l.

A technika, a közgazdaság és a szervezés területén működő szerzők kollektív műve kitölti azt a hézagot, amely az automatizálás műszaki kérdéseivel foglalkozó nagyon speciális irodalom és az automatizálás társadalmi- gazdasági jelentőségét és következményeit tárgyaló általános tanulmányok között fennáll. Az automatizálás gyakorlati alkalmazásával foglalkozó műszakiakat megismerteti az automatizálás gazdasági vonatkozásaival, a közgazdászokat pedig az automatizálás műszaki alapjairól, elveiről és eszközeiről tájékoztatja. A szakemberek e kategóriáinak szánt és a szakismeretekkel nem rendelkező közönség számára is nagyrészt érthető kiadványt a jobb szemléltetés végett sok sémával, ábrával, táblázattal és fényképpel látták el s kiegészítették a műszaki alapfogalmak tárgymutatójával.

A könyv négy részre oszlik. Az első rész az automatizálást a műszaki haladás folytatásaként jellemzi, s az automata berendezés által végzett funkciók szerint osztályozza. Az automatizálás tudományos és műszaki alapjaival foglalkozó második rész meghatározza az automatizálás fejlődési szakaszait s ismerteti az automata irányítás nemeit és módjait, a szabályozás, a szabályozott rendszer alapvető tulajdonságait, a szabályozás stabilitását és minőségét és az automata irányítás néhány új módját. A harmadik, a legterjedelmesebb részben a szerzők az automatizálás műszaki eszközeivel foglalkoznak, jellemzik az érzékelő elemeket és az átvezető láncszemeket, a távközlést, az erősítőket, a meghajtásokat, az áramköröket matematikai műveletek számára, az áramköröket logikai műveletek számára és példaként automata gépeket és berendezéseket ismertetnek. A negyedik rész az automatizálás hatékonyságával és a hatékonyság megállapításával foglalkozik. Ismerteti néhány csehszlovákiai és külföldi automatizálási példa gazdasági értékelésének módszereit. Az automatizálás hatékonyságvizsgálatának módjaira, kritériumaira és eszközeire vonatkozó kérdésre adott válasz tagozódása a következő: az automatizálás hatékonyságának összesítő kritériuma, az automatizálás műszaki és műszaki-gazdasági paramétereinek összehasonlítása, a szintetikus hatékonysági mutatók és a népgazdasági hatékonyság néhány további mutatójának elemzése. A könyv e két fő fejezete után a szerzők az ötödik részben az automatizálás társadalmi kihatásaival foglalkoznak. A hatodik rész ismerteti az automatizálás fő fejlődési irányainak távlatait a CSSZK egyes népgazdasági ágaiban, tekintettel az automatizálás alkalmazásának lehetőségeire. Az eddigi fejlődés áttekintésében a szerzők különös figyelmet fordítanak a gépiparra.

Zdenek Marek

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Észrevételek Bertóti László „A munkaerő értékéről" című cikkéhez

Tisztelt Szerkesztőség!

Mint lapjuk előfizetője és olvasója néhány megjegyzést szeretnék fűzni Bertóti Lászlónak „A munkaerő értékéről" című cikkéhez, amely a Közgazdasági Szemle 1965. márciusi számában jelent meg.

A megjegyzésekre az késztet, hogy a cikk írója egyes jelenségeket törvényszerűnek állít be, amelyekből — ha ezek valóban így léteznének — az következnék, hogy Marxnak a kapitalizmusról, a tőkés rendszer szükségszerű bukásáról főművében és sok más tudományos munkájában kifejtett következtetései alapvetően tévesek, hamisak.

Mit állít Bertóti László, a cikk szerzője? Azt, hogy „a reálbérnövekedést lehetővé, sőt szükségessé teszi hosszú idő alatt a munkatermelékenység jelentős növekedése a kapitalizmusban, de a munkatermelékenység fokozódásának hatását nagymértékben közömbösíti az improduktív területek növekedése, ami jórészt annak szükségszerű következménye, hogy éppen a munkabér korlátozott növekedése miatt nőnek a realizálási nehézségek a kapitalizmusban." (I. m. 326. l.) Majd a 325. lapon: „Hosszú idő alatt a reálbérek növekedése a kapitalizmusban is szükséges feltétele a realizálásnak, ha a munkatermelékenység jelentősen emelkedik", és ugyanezt a gondolatot folytatva a 326. oldalon: „Amikor tehát arra a következtetésre jutunk, hogy hosszabb idő alatt jelentős munkatermelékenység-emelkedés esetén a reálbérek megnövekedése realizálási feltétel is, távolról sem akarjuk idealizálni a tőkés viszonyokat."

Az anyagi termelőerők és a termelőerők fejlődése általában — ha ezeket működtetik — a munkatermelékenység növekedésével egyértelmű. A kapitalizmusnak éppen az volt a történelmi missziója, hogy a termelőerőket és a munkatermelékenységet megnövelje. A kapitalizmus ezt a missziót nem valamilyen világboldogító sugallatára, hanem meghatározott társadalmi-gazdasági törvények hatására tölti be.

Ezek a társadalmi-gazdasági törvények „vakon", a tőkések tudatától és akaratától függetlenül hatnak, egyebek között abban is, hogy a munkatermelékenység növekedése és a realizálási feltételek közötti ellentmondást elsősorban a „túltermelési" válságokban és a termékek megsemmisítésében, továbbá a termelési kapacitások kihasználatlanságában, elfecsérlésében stb. szüntetik meg, pontosabban: állítják helyre a felborult egyensúlyt — átmenetileg. Az említett törvények hatása azáltal érvényesül, hogy a tőkések profitra akarnak szert tenni, és miközben ezt a szándékukat valósítják meg, mennek végbe a fent említett folyamatok, amelyek szükségképpen a tőkés társadalmi rend bukásához vezetnek.

Ha tehát a munkatermelékenység növekedése és a realizálási feltételek közötti, a tőkés rendszerben elkerülhetetlenül keletkező egyensúly-felborulásban megnyilvánuló ellentmondás nem a „túltermelési" válságok és a felsorolt jelenségek folytán szűnik meg, átmenetileg, hanem a reálbéreknek — a munkásosztály reálbéreinek is — szükségszerű — tehát a rendszerből következő objektív folyamat eredményeként jelentkező — emelkedése folytán, akkor felvetődik a kérdés: melyik lesz az a társadalmi osztály, amelynek érdekében áll a tőkés társadalmi rend megszüntetése? Ha a reálbéremelkedés valamilyen szükségszerű folyamat, akkor az az osztály, amelynek „láncain kívül" nincs mit veszítenie, okvetlenül rájön, fel kell hogy ismerje: mégis van veszteni valója a tőkés rendszerben.

Mindezen mit sem változtat a cikk írójának az a megjegyzése, hogy az általa említett „objektív" folyamatok felsorolásával „távolról sem akarjuk idealizálni a tőkés viszonyokat." Bizony ez az idealizálás bekövetkezett, akár akarta a szerző, akár nem.

A szerző megállapításaiban az a veszedelmes, hogy ez az idealizálás azáltal valósul meg, hogy jelenségeket objektív folyamatnak állít be, amelyekből akarva, nem akarva a kapitalizmusnak mintegy örökkévalósága bekövetkezik. Nem valamilyen világboldogító kinyilatkoztatására tehát, hanem objektív folyamatra hivatkozik, s innen csak egy lépés annak a kérdésnek a felvetése, hogy mi teszi szükségessé egy új társadalmi rend megteremtésének célkitűzését, miért létezik hát az egész világot átfogó forradalmi mozgalom, miért van szükség ilyenre.

Az előbbiekben mintegy sémát igyekeztem vázolni a kapitalizmusban objektíven végbemenő folyamatokat. A tőkés rendszerben bekövetkezett fejlődés azonban a vázolt alapvető folyamatokban, tendenciákban bizonyos változásokat eredményezett, de lényegén nem változtatott; a tőkés rendszer alapvető ellentmondásából következő folyamatok érvényesülését ez a fejlődés nem szüntetheti meg magának a tőkés rendszernek a megszűnése nélkül.

Mi a lényege ezeknek a kapitalizmusban végbement változásoknak, mennyiben befolyásolják az előbb — vázlatosan — felsorolt alapvető folyamatok érvényesülését?

A termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok összeütközése mint folyamat igencsak élesen megy végbe napjainkban. Hogy csak néhány megnyilvánulásra utaljunk — „csak" az állammonopolista kapitalizmust és az integrációs törekvéseket említjük meg.

Az itt tárgyalt folyamatokban elsősorban az állammonopolista kapitalizmus tölti be azt a szerepet, hogy a termelőerők és termelési viszonyok összeütközéséből következő hatásokat ellensúlyozza.

A monopolista állam újra felosztja a megtermelt értéktöbbletet a legerősebb monopóliumok érdekeinek megfelelően azáltal, hogy: *a)* „létrehozza" a termelés úgynevezett III. osztályát az alapjában társadalmilag nem szükséges áruk piacával együtt; *b)* pénzügyi és adminisztratív eszközeivel befolyást gyakorol a beruházásokra, ezek irányára; *c)* beleszól a munkabérek alakulásába az egész tőkésosztály érdekében; *d)* szükséghez mérten „új" piacokat teremt, akár a termelés III. osztálya kiterjesztésével, akár külföldi kölcsönökkel; *e)* mindezzel megszünteti a tőkés magántulajdon minden tőkésre kiterjedő korábbi mindenhatóságát és ennyiben, de csak ennyiben a termelési vagy tulajdonviszonyokban bizonyos változásokat hoz létre.

Emellett a mind társadalmibbá váló termelés és egyéni kisajátítás közötti alapvető ellentmondás megváltozott formában ugyan, de fennmarad, és hatásainak, következményeinek érvényesülését a tőkés rendszeren belül nem lehet megszüntetni. Az a változás, amely a tőkés rendszer állammonopolista kapitalizmus fokáig végbement, lényegében a termelőerők adott fejlettségi fokából következő új társadalmi szervezet. Ez lényegét tekintve a tőkés termelési viszonyok szervezete, de bizonyos mértékben a szocializmus egyes mechanizmusait alkalmazza és ezzel a többi közt — a reálbérek alakulására is befolyást gyakorol.

A reálbérek emelkedése a fejlett tőkésországokban tény. A kérdés az, kiragadjuk-e ezt a jelenséget valóságos összefüggéseiből és így ezt a tőkés gazdasági rend egyik immanens törvényének fogjuk fel, vagy pedig ezekben a valóságos összefüggésekben vizsgáljuk. Az előbbi esetben akarva, nem akarva a kapitalizmus idealizálásához és elkerülhetetlenül a szocializmus megtagadásához jutunk.

Felvetődik az a kérdés is, meddig képes az állammonopolista kapitalizmus jelenlegi eszközeivel, „emeltyűivel" elodázni, megakadályozni a rendszer fő törvényeinek és következményeinek érvényesülését.

Erre csak egy — elsősorban a reálbérek alakulását befolyásoló — tényt szeretnék megemlíteni.

Az Egyesült Államokban végzett számítások szerint a következő évtizedekben az amerikai irodai alkalmazottak 47 százaléka lesz felesleges, s ha a termelőerők fejlődése — beleértve a munkatermelékenység növekedését is — a mostani ütemben folytatódik, a felszabaduló munkaerő foglalkoztatása — a felnövő fiatalokkal együtt — az Egyesült Államokban heti 80 000 új munkaalkalom megteremtését igényelné. A polgári közgazdászok is megoldhatatlannak tartják ezt a problémát.

Az I. termelési osztályban folytatódó beruházások hatása az itt említett perspektívákkal „kecsegtet". Hogy hogyan fogja ez a folyamat lehetővé, sőt szükségessé tenni a reálbérnövekedést — hosszú idő alatt, nehéz elképzelni.

Tisztelettel:
Érsek Tibor
Külkereskedelmi Minisztérium

A szerző válasza

Mindenekelőtt megemlítem, hogy „A munkaerő értékéről" című cikkemben nemcsak a reálbérek növekedésének hosszabb időszakban megnyilvánuló szükségszerű tendenciájáról írok, hanem felvetek több más problémát is. Így érvekkel igyekszem bizonyítani, hogy a munkaerő értékét meghatározó javak körét nem lehet a munkásosztály elért tényleges fogyasztási színvonalától elvonatkoztatva meghatározni. Foglalkozom több, nagyon elterjedt felfogással, amelyek szerint a tényleges fogyasztást mellőzve lehetséges valamilyen, a termelőerők fokának megfelelő „szükségleti színvonalat" meghatározni. Felvetem azt a kérdést is, hogy a munkásosztály által fizetett adó nemcsak azért része az értéktöbbletnek, mert a munkásosztály azt nem kapja meg, hanem abban az értelemben is *m*-rész, hogy az adóval csökkentett bér felel meg hosszú idő alatt a munkaerő értékének stb.

Kár, hogy Érsek Tibor nem reagál mindezekre, és csupán egy kérdést ragad ki: azon döbben meg, hogy szerintem hosszú idő átlagában *szükségszerű*, tehát végeredményben *törvényszerű* a reálbérek korlátozott, visszaesésekkel tarkított, lassú ütemű emelkedése. Így csak erre az egyetlen ellenvetésére válaszolhatok, és nem tudhatom, vajon egyetértését kívánja-e kifejezni az általam kifejtett egyéb tételeket illetően azzal, hogy hallgat róluk.

A reálbérek szükségszerű növekedését a szóban forgó cikkben nemcsak állítom, hanem érvekkel — úgy érzem megfelelően — alá is támasztom. Igaz, itt nem olyan tételről van szó, amelynek helyességét olyan egyértelműen lehet egzakt módon bizonyítani, mint mondjuk azt a tételt, hogy a piaci áraknak a kapitalizmusban a termelési árak szerint kell alakulniuk. Bele kell — legalábbis egyelőre — nyugodnunk abba, hogy a politikai gazdaságtanban nem tudunk minden tételt olyan egzakt módon bizonyítani, mint ahogy például a matematika bizonyítja a saját tételeit. De azért a körültekintő, elméleti megfontolások lehetővé teszik, hogy kellő biztonsággal következtessünk a fő tendenciákra, törvényszerűségekre azokon a területeken is, amelyeken a matematikához hasonló egzaktság nem érhető el. Én — úgy érzem — elég körültekintő elméleti megfontolás alapján jelentem ki, hogy a reálbérek hosszabb idő alatt tapasztalt növekedése a kapitalizmusban nemcsak tapasztalati tény — ezt a fejlett tőkésországokra Érsek Tibor is elismeri —, hanem a munka termelékenységének növekedésén alapuló bővített újratermelés szükségszerű következménye is, azaz *nem véletlen* jelenség. Sajnos azonban Érsek Tibor a cikkben kifejtett elméleti meggondolásaimat, érveimet figyelmen kívül hagyja. De ha nem az érveim tarthatatlanságát bizonyítja, hanem csak a végkövetkeztetésemet tagadja, akkor nehéz vitatkoznunk. De nézzük az ő érveit:

1. A realizálási probléma a kapitalizmusban elsősorban a túltermelési válságokon, a kapacitások kihasználatlanságán, illetőleg haszontalan felhasználáson keresztül oldódik meg ideiglenesen.

2. A reálbérek emelkedése nem lehet „a rendszerből következő, objektív folyamat", mert akkor a munkásosztálynak nem érdeke a kapitalizmus megdöntése, a kapitalizmus örökké fennmarad.

3. Jelenleg az állammonopolista kapitalizmus egyebek között kedvezően hat a bérekre, de a munkatermelékenység várható növekedése miatt katasztrofális munkanélküliség-növekedés és ezért reálbéresés várható.

ad. 1. Egyetértek. Mindez azonban csak fékezi a termelés növekedését. A felsoroltak Érsek szerint is csak *elsősorban*, tehát *nem kizárólagosan* segítenek a realizálási problémán.

ad. 2. Az ilyen érvelés gyökerében hamis. Ez túlságosan közel áll a ma már elvetett dogmatikus felfogáshoz, amely szerint a kapitalizmusnak azért kell szükségképpen megszűnnie, mert benne egyre nő a munkásosztály nyomora, relatív és abszolút értelemben egyaránt. Ismeretes, hogy milyen erőltetett „elméletek" születtek az abszolút nyomor növekedésének bizonyítására, még olyanok is, amelyek szerint azért nő a munkásosztály abszolút nyomora, mert szükségletei fogyasztásánál gyorsabban növekednek. Mintha az valamit is változtatna a valóságon, a tényeken, hogy milyen nyakatekert magyarázatokat fűzünk hozzájuk. A hiba magában az alapkoncepcióban van. A kapitalista valóság tárgyilagos szemlélete éppen elég bírálnivalót nyújt, semmi szükség a torzításra, a valóság elferdítésére. Ha elismerjük, hogy a kapitalizmusnak vannak történelmi érdemei, nemcsak a technika fejlesztésében, hanem a dolgozó tömegek életszínvonalának emelésében is, ezzel még nem állítjuk, hogy a kapitalizmus örök termelési mód. Hadd idézzem itt Lenint: „... a kapitalizmus fejlődése és a »piac« növekedése közötti kölcsönös vi-

szony megítélésében nem szabad szem előtt téveszteni azt a kétségtelen igazságot, hogy a kapitalizmus fejlődésével elkerülhetetlenül emelkedik az egész lakosság és a munkásproletariátus szükségleteinek színvonala." (Lenin: Összes Művei I. köt. 94. l.) Tehát ez a szükségletnövekedés piackérdés, realizálási kérdés. És „... a kapitalizmus gyors fejlődése... a »parasztság«, szükségletei színvonalának emelkedését is előidézte..." „Hogy ezt a kétségtelenül haladó jelenséget éppen, és csakis az orosz kapitalizmus javára kell írni, azt már akár az a közismert... tény is bizonyítja, hogy az ipari vidékek parasztjai sokkal »tisztábban« élnek, mint azok,... akiket még úgyszólván alig érintett a kapitalizmus szele."

Kétségtelenül kiolvasható ebből, hogy Lenin abban is haladóbbnak tartotta a kapitalizmust a feudalizmussal szemben, hogy a dolgozó tömegeknek magasabb életnívót biztosít. Továbbá *a fogyasztás, a szükségletek növekedését Lenin is piackérdésként kezelte.* Az egymást követő termelési módok magasabbrendűsége nem is merülhet ki csak abban, hogy a termelés technikáját magasabb színvonalra emelik. A jobbágy jobban élt, mint a rabszolga, és a munkás a kapitalizmusban jobban él, mint ahogy élt a jobbágy. Ha tehát valaki ezt elismeri, de mégis azt akarja bizonyítani, hogy a kapitalizmus egész fejlődése alatt a munkásosztály életszínvonala süllyedt, akkor ahhoz a képtelen megállapításhoz jut, hogy a kapitalizmus megszületésekor ugrásszerűen megnövelte a dolgozók életszínvonalát, majd hozzálátott fokozatos rontásához. Ide vezet az az álláspont, amely az abszolút nyomor növekedése miatt tartja szükségesnek a kapitalizmus megdöntését.

A kapitalizmus bírálatának azt kell kimutatnia, hogy benne a termelési viszonyok éles összeütközésben vannak a termelőerőkkel, és ez számtalan módon megnyilvánul, így a termelőerők kihasználatlanságában, a nemzeti jövedelem kényszerű elfecsérlésében stb., tehát mindabban, amit Ersek Tibor helyesen felsorol. Miért ne volna teljesen elegendő ok a kapitalizmusnak szocializmussal való felváltásához az, hogy a mai termelőerőknek már a szocialista termelési viszonyok felelnek meg, és ezért a szocializmus nemcsak a termelőerők gyors továbbfejlődését, hanem a meglevő termelőerők alapján is összehasonlíthatatlanul nagyobb életnívót volna képes biztosítani a dolgozó tömegeknek, mint amilyet ők ma a fejlett tőkésországokban elértek. Az állammonopolista tendenciák erősödése csak toldozásfoldozás. A termelőerők ma már többet követelnek. A tervgazdálkodás szükségességére a kapitalista országokban is rádöbbentek, de lehet-e igazi tervgazdálkodást folytatni, ha a gazdaság kapitalista marad? Továbbá: mi indokolja az élősdi, gazdasági funkcióját vesztette tőkés fennmaradását stb? Szerintem ezek a kérdések szabják meg a kapitalizmus bírálatának helyes útját. Egyszer és mindenkorra félre kell dobnunk azt a hamis „elméletet", amely szerint vagy van abszolút nyomornövekedés (reálbércsökkenés) a kapitalizmusban, és akkor lesz szocializmus, vagy nincs ilyen, és akkor a kapitalizmus örök.

Érsek Tibor persze *csak* ahhoz ragaszkodik, hogy ne mondjuk a kapitalizmus szükségszerű, törvényszerű tendenciájának a reálbér növekedését. Ettől a tételtől félti a munkásosztály forradalmasodását. De akkor minek mondjuk? Olyan *véletlen* jelenségnek, amely a kapitalizmus egész időszaka alatt *uralkodik* a reálbér süllyedésének *törvényén*? Nekem ez nem tetszik. A törvényszerű tendenciák különféle erők eredőjeként születnek a társadalomban. Persze hogy a profit a fő hajtóereje a kapitalista termelésnek. És a nagyobb profitért való harc arra is ösztönzi és kényszeríti a tőkéseket, hogy állandóan támadást intézzenek a bérszínvonal ellen. De ha realizálatlan marad a termékek egy része a termelés és a fogyasztás ellentmondásának kiéleződése miatt, akkor ez a realizálatlan termékrész csakis realizálatlan profitot testesíthet meg. A felszínen nem látszik olyan kézenfekvőnek, de *valójában a profit növelése megkívánja — a munkatermelékenység növekedése alapján végbemenő bővített újratermelés esetén — a fogyasztás és ezen belül a reálbér megfelelő növekedését.* Most csak azt néztük, hogy mit kíván maga a *profitnövelés.* Hivatkozhatnánk azonban a reálbérre ható olyan erőre is, mint amilyen pl. a munkásosztály bérharca. És az sem véletlen, hanem szükségszerű, hogy a munkásosztály a kapitalizmusban egyre szervezettebbé, egyre erősebbé válik.

ad. 3. Ezzel az érvvel nem kívánok részletesen foglalkozni. Az kétségtelenül igaz, hogy a tőkés viszonyok nem képesek a technika, a termelőerők bármilyen magas színvonalához alkalmazkodni. A kapitalizmus előbb-utóbb teljes képtelenséggé válik. Biztosan nem valósítható meg tőkés viszonyok között a teljes automatizálás. De mennyiben cáfolja mindez azt a tételt, hogy a kapitalizmusban, fennállása egész idejét tekintve, szükségszerű a reálbérek emelkedő tendenciája?

Bertóti László

Észrevételek Esze Zsuzsa: „Érték- és árvita. A szocializmus áruviszonyainak megismerése" című cikkéhez*

A cikk a szocializmus viszonyai között folyó árutermelés problematikájának felvázolásával vezeti be a szocializmus politikai gazdaságtana mai fontos vitapontjainak a felvetését. Ha a szocializmusban van árutermelés, használjuk az értékkategóriákat, akkor ez olyan objektív tendenciákat von maga után, amelyeket feltétlenül figyelembe kell venni ahhoz, hogy a gazdasági folyamatokat tervszerűen irányíthassuk. A cikkből láthatjuk, hogy a tekintélyek korábbi véleményének hatása alatt a szocializmus politikai gazdaságtanának még nem sikerült egészen tisztáznia a szocialista árutermelés természetét, mivel az árutermelés oka homályban maradt. A cikk úgy tünteti fel, mintha az árutermelés a magántulajdonhoz lenne kötve, és az okozná, hogy a munka (magánmunka) csak közvetve válhat társadalmi munkává. Közismert pedig, hogy az árutermelés oka a társadalmi munkamegosztás viszonyai között az árutermelők *elkülönülése* (mindenekelőtt a tulajdon alapján), ami miatt nem elosztják termékeiket, hanem egyéni haszonra törekedve *cserélik.* Az elkülönültség okainak, mértékének és területeinek tanulmányozása teheti világossá a szocialista árutermelés tényleges viszonyait, jellemző vonásait, relációit. Ilyen elkülönültségek: a tőkés és a szocialista világrendszer szembenállása, a nemzetgazdaságok különállása (a szocialista világrendszeren, illetve a KGST-n belül is), a „szektorok" közötti elkülönülés (szocialista-szövetkezeti-magán: kisipari, háztáji), a vállalati elkülönülés (az önálló elszámolás rendszerében), sőt — „urambocsá" ... — a dolgozók elkülönülése a vállalatoktól és egymástól a munka szerinti elosztás okai és következményei miatt.

A lényeg azonban Esze Zsuzsa cikkéből is egyértelműen kiderül: objektíve elkerülhetetlen feladatunk *az értéktörvény hozzáértőbb alkalmazása.* De ez nem történhet voluntarista módon. Az értékkategóriákat fel lehet használni a tervezés eszközeként. De fel is kell használni, mert különben objektív viszonyai a tervezett célok ellen hatnak. A hibás konstrukciók dezorientálják a tervezőket; kedvezőként tüntetnek fel például olyan megoldást, amely valójában káros; a tervezettel ellentétes ösztönzéseket hoznak létre, illetve nem teszik lehetővé az egyéni és csoportérdekeknek a terv (a közérdek) céljaira való mozgósítását.

A cikk nagyszerűen ismerteti az *árvita* problematikáját és eredményeit. Az embernek ugyan közben az a gondolata támad (éppen a világos okfejtés hatására), hogy az árak természetének lényegét a kapitalizmus marxi politikai gazdaságtanából is megtanulhattuk volna, bár ezen a téren egyes tudósok is felületes tanítványnak mutatkoznak. Néhány tanulságot azonban le kell végre vonnunk ebből a *politikai gazdaságtan oktatása* javára. Az „értéktörvényt" az egyszerű árutermelés viszonyaihoz kapcsolva kell tanítanunk, mert csak itt érvényesül „tisztán", ahol még nem jelentős a lekötött termelési eszközök eltérése. Ha mindenki tudja majd, hogy a kifejlett kapitalizmusban, a gyáripari termelés viszonyai között már az átlagprofit törvénye érvényesül, hogy az érték helyébe az ármozgás centrumaként a termelési ár lép (amelyet senki sem téveszt össze a termelői árakkal!), akkor könnyű lesz elkerülni azt az anakronizmust, hogy a szocializmus fejlett ipari társadalmában „értéktípusú" árakat tartson valaki megfelelőnek a termék előállításához társadalmilag szükséges összes felhasznált és lekötött holt és eleven munka-„ráfordítás" kifejezésére. Világosan meg kell tanítanunk a termék előállítására fordított tőke (tőkés termelési költség, önköltség, C + V) és a termelésbe befektetett tőke (lekötött álló- és forgótőke, C + V) különbségét mint az árképzés, illetve a profitráta-számítás alapját. A monopolár feltételeinek és mechanizmusának ismeretében azt is jobban megértik majd, hogy a szocializmusban is számolni kell ennek lehetőségeivel.

Ismétlem, a viták során felmerült gondolatok mesteri elemzése meggyőzően vezet a *konklúzióhoz:* árrendszerünk alapjául a *termelési ár típusú* árakat kell tekinteni, vagyis a centrumáraknak a lekötött eszközök értékének arányában kell tartalmazniuk a tiszta jövedelmet. Az árakat ezek ismeretében különböző szempontok (nem utolsósorban a világpiaci áraktól való relatív eltérés) figyelembevételével tudatos áreltérítés (korrekciók) útján kell kialakítani. Ilyen árak adhatnak a gazdasági megfontolásokhoz megfelelő alapot. Ezzel el is jutottunk volna a gyakorlati tervező munkát megalapozó elméleti eredményekhez.

A cikk végén a „Javasolt árrendszer" című gondolatsor mégis ellentmond az

* Megjelent a Közgazdasági Szemle. 1965. 4. számában.

eddigi logikának, és ez hibás útra vezethet. Nézzük a csalódást keltő problémákat. A cikk írója a korábbi elméleti tárgyalás megállapításaitól a meglevő gyakorlati próbálkozások talajára átugorva — anélkül, hogy kimondaná — *„kompromisszumos"* megoldást javasol: a tiszta jövedelemnek csak nagy részét (?) kell az áraknak a lekötött eszközök értékének arányában tartalmaznia. Azaz fizessen a vállalat „eszközhasználati díjat" és a munkabérre számított „illetményadót", és ezeket kell az árképzés során a termékekre „átszámítani". Csakhogy itt keverednek az árképzésnek és a vállalati tiszta jövedelem elvonásának szempontjai.

A cikk megállapítja, hogy „az 1964. január 1-én bevezetett 5 százalékos eszközhasználati díj csak körülbelül 1/3-a a tiszta jövedelemnek". Érdemes volna ismernünk a számítási módszereket. Gazdaságunk fejlettségi foka valószínűsíti ezt a számot. Eszerint a tiszta jövedelem rátája („átlagprofitráta") 15 százalék körüli volna.

Célszerű lehet a tiszta jövedelem elvonásában az eszközhasználati díj mellett egy a munkabérrel arányos tételt beállítani, esetleg a jelzett körülbelül 1/3 arányban, mivel ez — tekintettel a mai munkaerőhiányra — az eleven munkával való takarékoskodásra ösztönöz. Kérdéses azonban, hogy indokolt-e a munkaerő megtakarításának a gép- és anyagtakarékossággal szemben elsőbbséget biztosítani.

Az igazi probléma azonban ott kezdődik, hogy hogyan lesznek ezekből a költségekből árak. Elvben nincs is baj: az önköltség adott, az illetményadó közvetlenül számítható; az eszközlekötési díj pedig a közvetett költségek mintájára átszámítható a termékre. De milyen alapon? hiszen ez többnyire nem önköltségarányos tényező.

A cikk szerzője kardcsapással vágja át a gordiuszi csomót: az ármegállapítást a vállalatokra kívánja bízni. Kecskére káposztát. Hiszen nyilván az árakon múlik a jövedelem, ettől függ pedig a nyereség, a nyereségrészesedés és más „ösztönzés". A nyereség növelésének legkönnyebb módja lenne az ár emelése nagyobb eszközhasználati díj ráhárításával. Szerzőnk érzi a veszélyt, de eleve megnyugtat egy feltételezéssel: „Ha a meglevő lehetőségeket felhasználva gátakat állítunk az elé, hogy az árösszegek számottevően meghaladhassák ezt a minimumot", — (termelési költség + eszközarányos + bérarányos befizetési kötelezettség) — „akkor az árcentrum a gyakorlatban úgy valósul meg, hogy egy-egy vállalat, iparág, termékcsoport árösszege az ártípus szerinti centrum közelében alakul ki." (456—457. l.) Attól tartok azonban, hogy itt a meglevőnek feltételezett, de nem ismert lehetőségekben bízva átléptünk a méltán ostorozott *voluntarizmus* területére. Egyrészt egy vállalaton, pláne egy iparágon belül különböző eszközigényességű termékek termelhetők, ami tág teret ad a manipulációnak. Másrészt, ha a vállalat „értékelésére" van bízva a termékekre elszámolható ráfordítás és ezzel az ár megállapítása, akkor lehetőséget teremtünk sok területen monopolár kialakítására, ami ellen nem biztosít az a csak ritkán érvényesülő feltételezés sem, hogy az ármegállapítás „értékítélete" nem független a vevők „értékítéletétől". Ha pedig arra gondolunk, hogy év végén egyszerűen „lefölözzük" a vállalatra kirótt eszközhasználati díj és a termékek árbevételéből befolyt s erre kalkulált (és könyvelt) tételek összegének különbözetét, ezzel még mindig nem biztosított az eszközhasználati díj helyes elosztása, mert a vállalat nyilván arra a termékre hárít belőle többet, amelyik keresettsége vagy kivételes helyzete folytán ezt jobban „elbírja". Az áthárítási lehetőség pedig ugyanakkor megszünteti az eszközhasználati díjban rejlő ösztönzést az eszközökkel való takarékoskodásra, azok jobb kihasználására.

A javasolt megoldás esetén tehát valóban nagy gondot kellene fordítani az érdekeltségi rendszer megállapítására, nehogy a kalkulációs fogások hibás mechanizmust hozzanak létre. Célszerű volna ezért a javaslatot konkrét modelleken végigelemezni, hogy kitűnjék realitása, illetve hogy látható legyen, mi mire ösztönöz. Ezt kellene azután a további viták kontrollja alá vonni.

Bársony Jenő
a II. Rákóczi Ferenc Közgazdasági Technikum igazgatója

A szerző válasza

A cikkemhez írt észrevételek szerzője félreérti — bár meggyőződésem szerint nem félreérthető —, amit az árutermelés okaival kapcsolatban a magántulajdonról írtam, és félreérti egyáltalán az árutermelés okait is.

Véleménye szerint „kompromisszumos megoldást javasolok", amikor azt írom, hogy az árak a tiszta jövedelem egy részét tartalmazzák eszközarányosan. Nehezen érthető, hogy miért kompromisszum és miért nem termelési ár az, amely a tiszta jövedelemnek körülbelül kétharmadát eszközarányosan és körülbelül egyharmadát bérarányosan tartalmazza. (Érdemes lehet ezzel kapcsolatban elolvasni „A »többcsatornás« ipari termelői ártípus" című cikket a Közgazdasági Szemle 1963. 1. számában.)

Az észrevételek szerint „kardcsapással" vágom át a gordiuszi csomót, amikor — a termékek meghatározott körében — rá merem bízni a vállalatokra, hogy ők osszák szét termékeik árában az eszközarányos tiszta jövedelmet és itt csak annyit követelek meg, hogy fizessék be az évi pl. 10 százalékot a lekötött eszközeik értéke után. Állítólag felidézem ezzel azt a veszélyt, hogy a vállalatok majd annak a terméknek az árában kalkulálnak több eszközarányos tiszta jövedelmet, amely azt jobban „elbírja". Ebből úgy tűnik, mintha a szerző olyannak képzelné a termelési ár típusú árrendszert, hogy minden termék az ő termeléséhez lekötött eszközök értékére számított pl. 10 százalékos tiszta jövedelmet realizáljon az árában. Pedig elrugaszkodnánk a valóságtól, ha ezt tűznénk ki célul.

A valóságban minél fejlettebb a gépi nagyipar, annál több a termék önköltségében az a rész, a közvetett költség, amelyről nem tudjuk, hogy milyen arányban terheli az egyik és milyen arányban a másik terméket. Hasonló természetű a tiszta jövedelemnek az a része is, amely a lekötött eszközökkel arányos. Kiszámíthatjuk például az ágazati kapcsolatok mérlege alapján, hogy matematikailag mennyi lekötött eszköz tartozik az egyik és mennyi a másik termék termeléséhez. Az alapanyagok árképzésében például kiszámíthatjuk a fix hatósági árakba ez alapon bekalkulálandó eszközarányos tiszta jövedelmet is. De nagyon sematikus volna az a termelési ár típusú árrendszer, amelyben minden egyes ár az így kiszámított eszközérték pl. 10 százalékát tartalmazná tiszta jövedelem tényezőjeként.

Bársony Jenő *a politikai gazdaságtannal kapcsolatban* maga is levonja a következtetést: az eszközarányos tiszta jövedelem nem az önköltség valamely tényezőjére számítandó rá, hanem a vállalat, a tröszt, az iparág lekötött eszközeinek az értékére. Tehát a lekötött eszköz értéke nem termékkategória. A *gyakorlat számára* miért következne más, például az, hogy minden termékre ki kell számítani, melyikre mennyi jut a lekötött eszközértékből? Miért kellene általánosan termékkategóriává átalakítani a lekötött eszközértéket és a hozzá tartozó tiszta jövedelmet?

Akár a politikai gazdaságtanban, akár a gyakorlatban, a termelési ár nem jelentheti azt, hogy minden egyes termék árában külön-külön pontosan pl. 10 százalékos eszköztényező (a kapitalizmusban profitráta) van. A termékárak nyereségkulcsa különböző lehet, csak *összesen* a vállalat, a tröszt, az iparág *évi* árbevétele tartalmazzon tendenciájában 10 százalék eszközarányos tiszta jövedelmet.

Nehezen érthető, hogy miért „kardcsapás" ez a megoldás és miért lehet még voluntarizmusnak is bélyegezni, ha nem akarok — a valóságtól elszakadva, mereven, sematikusan, voluntarista módon — belekényszeríteni minden egyes termékárba pontosan egyforma eszközarányos tiszta jövedelmet? Bársony Jenő áremelkedéstől fél. De sematizmussal nem tudjuk megakadályozni az áremelkedést. Ezt tapasztalatból is tudjuk. A szocialista államnak a szocialista tulajdon alapján, a tervgazdaság rendszerében megvannak a hatékony eszközei az áremelkedés ellen. Nem rossz eszköz — egyebek közt — a progresszív nyereségelvonás sem.

S ha a termékek meghatározott körében a vállalatokra bízzuk az eszközarányos tiszta jövedelem szétosztását a termékárakba, *ezzel* nem csökkentjük az eszközök fokozottabb kihasználásában való érdekeltséget. Az „eszközkihasználás helyett árfelhajtás" módszerének alkalmazhatósága semmivel sem kisebb, ha sematikusan kalkuláltatjuk az eszközarányos tiszta jövedelmet.

Esze Zsuzsa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Бела Чикош-Надь—Жужа Эсе—Ласло Рац

Проблемы системы промышленных оптовых цен в Венгрии

В статье рассматривается система оптовых цен в промышленности с точки зрения ее типа и форм ее движения. Осуществленная в 1959 году реформа промышленных цен означала значительный прогресс с точки зрения прекращения субвенционирования цен на сырье, имевшего ранее значительные размеры, и введения современных методов промышленной калькуляции. Однако в то время еще не было ясно, что пропорции затрат могут правильно отражаться лишь типом цен, выражающим и различия в фондоемкости. В рамках указанной реформы предусматривалось создание цен, пропорциональных стоимостям, путем установления цен, пропорциональных затратам на заработную плату, однако, практически сложившиеся пропорции цен не соответствовали этому. Промышленные оптовые цены к концу 1964 года отражали уже 8—9-летние соотношения затрат. Вследствие значительного и неравномерного изменения последних даже отраслевые пропорции цен стали неактуальными, устарелыми.

В системе хозяйственного управления цены служат, в первую очередь, целям измерения физических объемов продукции. Заинтересованность, связанная с показателем валовой продукции и динамикой показателя производительности труда, часто оказывает неблагоприятные влияния на цены. Эти неблагоприятные влияния еще усиливаются вследствие исчисления прибыли пропорционально себестоимости и пропорций цен, складывающихся неправильно по другим причинам. Для того, чтобы цены были пропорциональны издержкам, требуется гибкость при их установлении и изменении. При разработке механизма цен, отвечающего требованиям планового хозяйства, вместо крайне эластичной и крайне жесткой систем цен следует исходить из того, что достаточно устанавливать твердые цены для определенного круга продуктов (но и в этом случае их следует изменять чаще), в то время как для других продуктов подходит более гибкое ценообразование (максимализация цен, средние цены и т. п.), а цены на значительную часть продуктов могут регулироваться даже лишь косвенным путем.

Основы для преобразования пропорций и механизма цен заложены нами в течение прошедшего десятилетия. Поэтому сегодня уже на передний план выдвинуты вопросы целенаправленного планирования цен и установления форм материальной заинтересованности, связанной с ценами.

Шандор Ауш

Международное разделение труда и экономический механизм

Результаты усилий, сделанных за прошедшие годы в области международного разделения труда странами-членами СЭВ, не соответствуют ни потребностям, ни возможностям. Это не случайно. Направление необходимых изменений в своей основе было определено неправильно. Большую международную планомерность мы предполагали достичь без нейтрализации столкновения национальных и международных интересов путем соответствующих компенсаций. В то же время отсутствуют товарно — денежные отношения, требуемые для таких компенсаций.

Путь развития имеет как раз обратное направление: сначала на социалистическом мировом рынке следует создать обширные и развитые товарно-денежные отношения, а затем на их основании возможно осуществление большей планомерности. На социалистическом мировом рынке, например, следует отойти от системы твердых цен, действующих во всех областях. Однако такое изменение будет иметь смысл лишь в том случае, если будет изменена и действующая внутри стран система экономического управления, лишь тогда зарубежные цены будут действительно влиять на производителей. Твердые цены являются препятствием не только устранения производственных диспропорций, но и перехода к многостороннему обращению и обратимости валют.

Успешное развитие специализации, кооперации, научно-технического сотрудничества, международных промышленных объединений также зависит, в первую очередь, от изменения внутренней системы экономического управления.

Ставшие необходимыми изменения могут быть осуществлены лишь постепенно, по мере изменения внутренних систем экономического управления.

Ференц Броди

Об «азиатском способе производства» и о периодизации общественно-экономических формаций (Примечания к книге Ференца Тэкеи)

В статье анализируются результаты исследований венгерского китаеведа Ференца Тэкеи, — вновь поднявшего вопрос об азиатском способе производства и возвратившегося в интересах выяснения проблемы к взглядам Маркса, — и в связи с этим рассматриваются история проблематики теории общественно-экономических формаций (включая играющие в этом роль политические аспекты), существующие до сегодняшнего дня формы механического сужения теории (в частности, попытки представить всякое классовое общество, существовавшее до капитализма, либо рабовладением, либо феодализмом); отмечаются факты и логические взаимосвязи, доказывающие оправданность первоначального марксового диалектического толкования, по сравнению с — распространившейся, в первую очередь, в сталинский период — вульгаризацией необходимости исторического развития. Автором указывается, что человечество не везде проходит в обязательном порядке со ступени на ступень лестницу «типичных» экономических формаций, что «типичный» путь развития не является одновременно и «средним» путем развития, что для осуществления «типичного» пути часто весьма необходимо совпадение «специальных» обстоятельства, и с этой точки зрения освещаются своеобразные черты исторического движения.

Ласло Комло

Факторы индустриализации сельского хозяйства

В вводной части статьи указывается на взаимосвязь развития промышленности и сельского хозяйства, затем рассматривается та ступень промышленного развития, на которой становится необходимой индустриализация сельского хозяйства. Затем показывается, каким образом изменяются на этой ступени развития потребности общества в отношении потребления продовольственных продуктов.

Перейдя к изменениям, происшедшим в последнее время в торговле продовольственными продуктами, автор подробно занимается новым характером требований, предъявляемых этой торговлей пищевой промышленности. Изучая развитие, происшедшее в последнее время в самой пищевой промышленности, он выявляет,

что ее потребности аналогичны требованиям торговли, и, таким образом, во всей цепи, начиная с потребителя, фактически имеются те же самые требования и потребности.

Эти требования должны предъявляться сельскому хозяйству посредством пищевой промышленности; они должны стоять в центре производства пищевой промышленности и сельского хозяйства, согласованных между собой необходимым образом в новой системе; и поэтому непосредственной задачей пищевой промышленности становятся определение направления деятельности сельскохозяйственных предприятий, их концентрация и специализация, а одновременно также и их индустриализация.

Пал Силади

Снабжать или торговать?

В статье рассматриваются методы поступления средств производства в обращение. Дается краткое изложение проводимой в Советском Союзе по этому вопросу дискуссии, затем анализируются соображения, на основании которых можно решить, насколько и в каком кругу правильно централизованное распределение средств производства по лимитам, и какие возможности имеются для применения торговых методов.

Сначала автор анализирует, насколько могут цены на средства производства оказывать стимулирующее воздействие на потребление. Им показываются ограниченный характер стимулирующего эффекта цен, с ссылкой на отсутствие эластичности спроса в отношении времени и технологии, на ограниченные возможности взаимозаменяемости продуктов и, наконец, на методы калькуляции и тип цен.

Затем в статье дается построение двух моделей: модели чистой торговли и модели чистого снабжения. Автор выявляет, что применение последней модели в полной подробности и глубине имеет свои границы с точки зрения теории познания. Он считает правильным центральное планирование материально-технического снабжения, однако, не согласен с разбивкой народнохозяйственных плановых показателей по предприятиям, с системой заявок и центрального фондирования. В статье указывается, что увеличивать подробность планов после определенной степени детальности можно лишь за счет их точности.

Наконец в статье излагается вопрос дефицитных товаров, т. н. дефицитного хозяйства. Автором освещаются различные причины нехватки и критикуются высказанные в дискуссии советских специалистов точки зрения. Он выступает на стороне широкого применения торговых методов, но отвергает идею свободного рынка.

Золтан Форгач—Иван Визел

Экономическое сопоставление производства основных энергоносителей с выделением вопроса о лимите

В статье анализируются некоторые экономические вопросы использования минерального богатства, на котором основывается производство основных энергоносителей, затем делается попытка экономического сопоставления двух наиболее важных энергоносителей.

Авторы предлагают разделить издержки, связанные с исследованиями, на две части, а именно: издержки исследований, связанных с разведкой минерального богатства, — относить ко всему производству, а в тех случаях, когда получены разведанные запасы, — относить к разработке соответствующих залежей.

В статье дается сравнительный экономический анализ производства угля и углеводородов с учетом дифференциации издержек внутри отрасли и ее структуры. Измеряя как на основании фигурирующей в бухгалтерском учете себестоимости, так и народнохозяйственных затрат на заработную плату, получается, что в Венгрии углеводороды в среднем приносят значительную ренту, по сравнению с углем. В небольшой степени имеются также и залежи нефти, себестоимость разработки которых с точки зрения народного хозяйства неблагоприятна.

При экономическом сопоставлении двух энергоносителей имеются значительные различия в потребительной стоимости, которые должны быть выражены правильными пропорциями цен. В статье даются предложения по установлению среднего уровня цен и пропорций цен на различные энергоносители. Излагается методика определения лимита издержек, показываются связанные с ним преимущества, особенно с точки зрения энергоносителей.

Авторами анализируются возможности, при помощи которых путем дополнительных капитальных вложений можно было бы увеличить экономически эффективное производство энергоносителей.

В статье поднимается вопрос о расширении вторичного производства нефти и в связи с этим производства углеводородов, требующего нижелимитных издержек.

Шандор Балажи

Отвлечение доходов, связанное с затратами живого труда, в многоканальной системе цен

Необходимость отвлечения дохода, связанного с заработной платой (начисления на заработную плату), в дискуссиях о ценах долгое время не была основательно мотивирована. При его введение решающим аспектом была возможность повышения заработной платы в будущем без общего пересмотра цен, путем пропорционального сокращения начисления на заработную плату.

Значение начисления на заработную плату, не в последнюю очередь, заключается в том, что становится возможным изъятие чистого дохода без изменения пропорций цен. Активную роль этот налог получает в том случае, если его начисление производится дифференцированным образом по категориям рабочей силы, и, таким образом, пропорции издержек живого труда целесообразно отклоняются от пропорций заработной платы. При помощи этого экономического средства можно поощрять замену занятой в Будапеште рабочей силы рабочей силой, занятость которой можно обеспечить в провинции, в некоторых профессиях и должностях — замену мужской рабочей силы женской, обеспечение занятости квалифицированных рабочих на соответствующем уровне и т. д.

На повышение производительности труда оказало бы стимулирующие влияние отклонение пропорций издержек живого труда от пропорций заработной платы, путем применения дифференцированного начисления на заработную плату. Правильная оценка затрат живого труда необходима не только для обоснования принимаемых на предприятиях решений, связанных с использованием рабочей силы, но и прочих решений, принимаемых предприятиями или на более высоком уровне.

Из числа народнохозяйственных издержек, связанных с использованием рабочей силы, государственное субвенционирование перевозок рабочих на работу и с работы должно бы фигурировать в числе затрат таким образом, чтобы льготы, предоставляемые рабочим в цене проездных билетов, оплачивались предприятиями. Таким образом, предприятия могли бы оказывать влияние на народнохозяйственные затраты.

Янош Ваго

О возможности сокращения численности рабочих, занятых на вспомогательных производствах

В статье указывается, что на венгерских промышленных предприятиях — так, на рассматриваемых автором предприятиях металлообрабатывающей промышленности — часть резервов повышения производительности труда приходится на т. н. вспомогательные производства. В Венгрии весьма велика доля вспомогательных деятельностей. Причины этого связаны не только с технической оснащенностью и технико-организационным уровнем, но и социальными проблемами. На промышленных предприятиях, как правило, на вспомогательных производствах заняты рабочие с пониженной трудоспособностью или низкой пригодностью. За счет косвенных затрат осуществляется также деятельность неэкономического характера, выполняемая в рабочее время.

По мнению автора, выполнение такого рода деятельностей может быть вынесено за пределы предприятия. В целях обеспечения занятости рабочих с пониженной трудоспособностью и менее пригодных для работы на организованных производствах следует осуществлять систему работы на дому. В статье дается общая характеристика преимуществ и отрицательных сторон этого решения с точки зрения народного хозяйства, предприятия и рабочего. Автором разработаны предложения в отношении способов решения этого вопроса, круга, прав, обязанностей и оплаты рабочих, занимаемых в системе работы на дому, а также организации их труда.

Янош Клар

Хозяйственное управление и некоторые вопросы экономической эффективности промышленных исследований

Автором рассматриваются некоторые факторы повышения экономической эффективности промышленных исследований, в большой степени зависящие от системы хозяйственного управления.

Первым таким фактором является сокращение промежутка времени между началом работ, связанных с исследованиями и совершенствованием продукции, и их используемыми результатами. Проблемы, действующие в направлении удлинения промежутка времени, подразделяются автором на две группы. К первой группе относятся общие недостатки отраслевой организации и хозяйственного управления; ко второй — конкретные затруднения, связанные с промышленным применением результатов исследований.

Вторым, — связанным с системой хозяйственного управления, — фактором повышения экономической эффективности исследований является материальное стимулирование исследователей, конструкторов и производственников. В статье содержатся предложения по введению единой системы премирования, связанного с результатами исследований.

Третий фактор повышения экономической эффективности исследований представляет собой организационные вопросы решения задач различных видов исследовательской работы. В связи с этим автор занимается вопросами выбора подходящего исследовательского учреждения и вносит предложения в отношении нового метода измерения участия отдельных исследовательских учреждений при оценке комплексных результатов исследований. Автором затрагиваются также и некоторые проблемы определения цели исследований в плане.

Йолан Бакаи—Хегедюшне — Иштван Сюч

Экономико-математический анализ задач градостроительства

Задачи в области градостроительства и размещения поселений стали в нашей стране более обширными и сложными. И здесь возникла необходимость — как и в других областях, — в установлении связи с прочими отраслями науки, так например, в применении методов экономической математики. В статье дается отчет о научных исследования в этой области. На примере решения частной задачи — выбора места для жилого массива — авторами показывается метод математического анализа экономической эффективности и выбора оптимального решения.

Сначала в статье показывается математический метод, разработанный для т. н. транспортной проблемы, где в принципе учитывается и анализируется каждый фактор. Вслед за этим авторами представляется несколько таких методов в которых фигурируют лишь факторы, имеющие наиболее решающую роль с точки зрения затрат. Ими излагается т. н. дискретный метод, затем линейное программирование и, наконец, метод графического решения. В конце статьи авторами излагаются результаты расчетов, выполненных ими по 20 возможным участкам в столице.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Béla Csikós-Nagy–Zsuzsa Esze–László Rácz

Problems of our industrial wholesale price system

The study investigates the industrial wholesale price system from the aspect of types and forms of motion.

The price reform of 1959 was a great advance from the aspect of the liquidation of previously considerably subsidized raw material prices and the introduction of up-to-date industrial costing. However. at that time it was not yet clear whether that price type reflects expenditure ratios correctly which also expresses the deviations of the capital requirements. By the price regulation of that time we wanted to bring about value-proportionate prices through prices which are proportionate to wage costs, however, the actually formed prices did not meet this requirement. At the end of 1964, our industrial wholesale prices reflected price relations of already eight-nine years. Due to the considerable and uneven alteration of costs even the price ratios of branches became inopportune and obsolete.

In the system of economic management the prices serve, primarily, for gauging volumes. The interest connected to the production value and the accumulation of the productivity

bring about many unfavourable price effects. The latter are still increased by self-cost-proportionate profit and other causes too. In order to bring about expenditure-proportionate prices the price determination and the change in prices must be elastic. If a price mechanism is worked out with the purpose to meet the requirements of the present planned economy the starting point should be that — instead of establishing an extremely elastic and extremely rigid price system — it suffices to fix the prices of a certain range of products (but even these fixed prices should be repeatedly changed) while for other products more elastic price stipulations (maximum prices, average prices. etc.) should suffice, moreover, for a considerable part of products an indirect price regulation is necessary only.

In the last decade we have laid the foundations for the transformation of our price ratios and price mechanism. Therefore, today, purposeful price planning and the regulation of the forms of financial interest connected to prices come to the fore.

Sándor Ausch

International division of labour and economic mechanism

The results of the efforts of the last years in the field of the international division of labour in the CMEA countries are not proportionate either with the requirements or the possibilities. This is no mere chance since the trend of the necessary changes was established in a fundamentally wrong way. We strived for a greater international purposefullness without counteracting with compensation the clash of national and international interests. However, the commodity and pecuniary relations for extensive barters are lacking.

The trend of development is inverse: the socialist world-market needs. first, wide and extensive commodity and pecuniary relations, and on this basis a higher purposefulness can be established. The socialist world market, for instance, will have to deviate from the system of fixed prices on the entire field of the economy. This change, however, will be to the purpose only if the inland system of economic management also changes and the foreign prices can actually produce an effect on the produces. The fixed prices hinder not only the elimination of the disproportions of the production but the conversion to a multilateral commodity exchange and to convertibility.

Specialisation. co-operation, scientific and technical collaboration and the fruitful development of international industrial fusions depends, primarily, on the change of the system of economic management at home.

The necessary changes can take place gradually and as a consequence of the internal alteration of the present system of economic management.

Ferenc Bródy

The „Asiatic mode of production" and the periodization of economic formations of society (Comments on the book of Ferenc Tőkei)

The article analyses the results of investigations of the Hungarian sinologist Ferenc Tőkei—who raised the problem of the Asiatic mode of production again and went back to the views of Marx in order to throw light upon the question—and investigates in this context the problem-history of the theory of economic formations (implying the political aspects which play a role in the latter). the forms of the formalist narrowing down of the theory which are effective up to now (and within that the efforts which try to consider every pre-capitalist class society as slavery or feudalism); the article takes into account the facts and logical connections which argue in favour of reinstating the original Marxian dialectic concept of the necessity of historical development in contrast to its vulgarization which became predominant mainly during the Stalin period. The author then investigates the phenomenon according to which mankind does not necessarily mount the ladder of the „typical" economic formations step by step. that the „typical" way of development is not the „average" way of development. further. that the inevitable coincidence of special circumstances is often very necessary in order that the „typical" way of development should come into being and discusses the perculier features of historic motions from this aspect.

László Komló

The factors of the industrialization of agriculture

The study, by way introduction, points to the interconnections between the development of industry and agriculture and investigates that degree of industrial development which necessitates the industrialization of agriculture. The paper shows how this degree of development transforms the requirements of the society as regards the consumption of foodstuffs.

The author, in connection with the newest changes which took place in the food trade. discusses in detail the new kind of requirements raised by this branch of commerce towards the food industry. By examining the newest development which took place within the food industry itself. he shows that the requirements of the latter are identical with those of the food trade. thus. from one end of the chain to the other i. e. starting from the consumer downwards and ending at the industry. the same needs and requirements can be met with.

The food industry has to transmit these requierements to the agriculture. this is, according to the new system. the main point of the perforce concerted agricultural and food industry production. and it is. therefore. the task of the latter to direct. control, determine the special line and to fuse agricultural plants (farms) which produce for the industry, moreover to promote their industrialization.

Pál Szilágyi

Supply or commerce

The study is concerned with the putting into circulation means of production. After a short survey of the Soviet debate on this problem the bearings of the question to what extent and within which range the centralized allocation of the instruments of production is appropriate and the chances of applying commercial methods are dealt with.

First, the author analyses to what degree the prices of the means of production may have a stimulating effect on the users. He explains the limit of the stimulating force of prices and points, in this context, to the temporal and technological rigidity of demand, limited possibilities of product substitution, methods of costing and the price type.

Then, he sets up two theoretical models i. e. a purely commercial one and a model based purely on supply. He proves that the impediment for the fully exhaustive and intensive application of the later model is due to theory of knowledge. He approves of centralized material and technical planning but does not think it advisable that the plan targets of the national economy should be broken down by firms and that the system for the application of material by firms and the centralized allocation system should be maintained. In his view the overdone particularizing of the plans leads to the inaccuracy of the latter.

Finally, the shortage of commodities, the so called shortage economy is discussed. The author points to the different causes of shortages and criticizes the standpoints voiced in the Soviet debate. He approves of the widespread application of commercial methods but rejects free market economy.

Zoltán Forgács–Iván Wiesel

Economic investigation of the basic energy bearer production with special regard to the limit

The study analyses some questions of the economy of mineral resources which are the foundations of the basic energy production and tries to give an economic comparison of the two most important energy bearers.

The authors suggest that the research costs should be divided into two parts; the over-all production should be debited with the costs related to the discovery of mineral resources while, if the research work yields recoverable mineral resources, the costs of research should be accounted to the debit of the asset in question.

The comparative economic analysis of the coal and hydrocarbon production is performed by taking into account the pattern and the inner expenditure dispersion of the industrial branch. Gauged either by accountancy prime costs or by the wage costs of the national economy the hydrocarbon production produces a considerable rent in comparison, to coal. To a lesser extent there are also oil-fields with unfavourable prime costs from the aspect of the national economy.

For the economic comparison of the two energy bearers the use value differences are considerable and these should be expressed by correct price ratios. The study makes proposals for the formation of an average price level and price ratios of the different energy bearers. The methodology for the determination of the cost limits and the advantages arising from this, with special regard to the energy bearers, are discussed.

The possibilities are analysed which enable the increase of the production of economic energy bearers by way of additional investments.

Finally the question of a secondary mineral oil production and in this context the increase of the hydrocarbon production to the limit value is raised.

Sándor Balázsy

Drawing off of incomes connected to live work expenditure in the multi-channel price system

The necessity for the drawing off of incomes according to wages (pay roll tax) was for a long time not thoroughly motivated in the price debate. The decisive factor for its institution was the outlook that it may enable to carry out later on a rise of wages by a proportionate decrease of the pay roll tax, without a general readjustment of the prices.

Its great importance is that it renders possible to detract net incomes without changing the price ratios. Its main function starts if the pay roll tax rates are differentiated according to labour categories and, thus, the cost ratios of live work become deviated from wage ratios. By this means of economy the substitution of the labour force employed in Budapest by that in the provinces, that of men by women in certain spheres of work and the employment of skilled workmen at an adequate level, etc. could be facilitated.

The deviation of the cost ratios of live work from wage ratios by applying differentiated pay roll tax would produce a stirring effect on the increase of productivity. The correct evaluation of the live work expenditure in matters of labour economy is necessary to support decisions not only on the level of firms but on a higher level too.

State subsidies which arise from the reduced fares of the transport of the workers to and from their working place could be solved from the aspect expenditure economy, if the employer firms would pay these preferences. Thus, the firms could influence the formation of the national expenditures.

János Vágó

The possibility to decrease the number of indirect employees of firms

The study points out that a part of the reserves of productivity of our industrial enterprises is to be found in the so called indirect production. This statement refers, among others, to the iron and metalware firms which were investigated by the author. In Hungary the participation of indirect activities is very high. This is due not only to technical equipment and organization but to social causes too. Employees of reduced working ability or those of minor aptitude to work are generally on the pay roll of the indirect producing personnel. Non-economic activities which are carried out during working hours are also accounted as indirect costs.

In the view of the author these activities and workers, respectively, should be set apart from the firm and he suggests that those of reduced working capacity and of minor aptitude for a systematic work inside the plant should be organized as outworkers. Labourers employed in this way could perform their work at home. The study then deals with the advantages and drawbacks of this solution from the aspect of the national economy, the firms and the employees. Finally, the author makes suggestions for different ways of solution, the scope of activities and the rights and duties of those employed as outworkers, and how their wage-system and work should be organized.

János Klár

Economic management and some questions of the efficiency of industrial research

The author is concerned with the increase of some factors of the efficiency of industrial research which depend to a large extent upon the system of economic management.

The first of these factors is the decrease of the space of time from the beginning of the research and development activity till the practical applicability. The problems connected to the extension of the space of time are discussed in two groups, one of them including the insufficiencies of the industrial organization or, generally speaking, those of the economic management, while the other group relates to the concrete difficulties which arise in the course of the industrial application of the results of the research work.

The second factor for the increase of research-efficiency is the question of financial incentives of research workers, planners and technicians. The author makes suggestions for a uniform system of rewarding the effectuated research work.

The third factor for the increase of the research efficiency is the solution of organizational questions of complex research tasks which originate from different research activities. In this context the author is concerned with the choice of the adequate place for the research work to be done and presents proposals for a new method of evaluation of the results of complex researches by gauging the participation of the single units which took part in the work. The author finally deals with some problems of the determination of research planning targets.

Mrs. Jolán Bakai Hegedüs–István Szücs:

The mathematical economic analysis of town-planning

Over recent years the tasks of town-planning and the science of settling have increased and became more complex in Hungary. In this field too, it seems necessary to take advantage of other branches of science, as it is done in other domainss of activity, among others to apply the methods of mathematical economics. This study gives an account on the fundamental research work done in this field. By demonstrating the solution of a partial task, namely the marking out of the premises of a settlement, the methods of the mathematical analysis of economic efficiency and the choice of the optimum solution are expounded.

First the mathematical computing method of the so called transport problem is dealt with; in this case, theoretically, all factors are taken into consideration and evaluated. The authors then discuss some methods which have the most decisive influence from the aspect of costs. The so called discrete method, the linear programming and the graphical method are expounded. The authors finally render an account on the results of calculations they have made regarding twenty possible settlement areas in Budapest.

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Ausch Sándor kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője, **Balázsy Sándor,** a Magyar Alumíniumipari Tröszt munkatársa; **dr. Boronkay Péter,** a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **Bródy Ferenc,** a Kossuth Könyvkiadó munkatársa; **dr. Csáki Csaba,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Csikós-Nagy Béla,** az Országos Árhivatal elnöke; **dr. Csizmadiáné Székely Magda** aspiráns, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Forgács Zoltán** kandidátus, a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem docense; **dr. Esze Zsuzsa** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Gulyás József,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Hegedüsné Bakai Jolán,** az ÉM Kutatási Koordinációs Irodájának munkatársa; **Huszár Józsefné,** az Országos Tervhivatal Beruházási Irodájának munkatársa; **dr. Klár János** kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem osztályvezetője és előadó tanára; **dr. Komló László** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Kovács Dénes** kandidátus, a Belkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője; **Luca Márta,** a Pártfőiskola tanára; **dr. Orosz Árpád,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Palánkai Tibor,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Pirityi Ottó,** a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Rácz László,** az Országos Árhivatal főosztályvezető-helyettese; **dr. Riesz Miklós** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető docense; **dr. Sándi Ottó,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Sándor Imre,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Simon Péterné** aspiráns, a Tudományos Minősítő Bizottság munkatársa; **dr. Szamuely László** aspiráns, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Szilágyi Pál,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Szücs István,** a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat osztályvezetője; **dr. Turánszky Miklós** kandidátus, az Országos Tervhivatal Beruházási Iroda igazgatója; **Vágó János,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Wiesel Iván** aspiráns, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
65.3846 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Terjedelem: 14¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. június 22.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

СОДЕРЖАНИЕ

Бела Чикош-Надь — Жужа Эсе — Ласло Рац — Проблемы системы промышленных оптовых цен в Венгрии 785
Шандор Ауш — Международное разделение труда и экономический механизм 800
Ференц Броди — Об «азиатском способе производства» и о периодизации общественно-экономических формаций 809
Ласло Комло — Факторы индустриализации сельского хозяйства 817
Пал Силади — Снабжать или торговать? 832
Золтан Форгач — Иван Визел — Экономическое сопоставление производства основных энергоносителей с выделением вопроса о лимите 847
Шандор Балажи — Отвлечение доходов, связанное с затратами живого труда, в многоканальной системе цен 869
Янош Ваго — О возможности сокращения численности рабочих, занятых на вспомогательных производствах 881
Янош Клар — Хозяйственное управление и некоторые вопросы экономической эффективности промышленных исследований 892
Йолан Бакаи-Хегедюшне — Иштван Сюч — Экономико-математический анализ задач градостроительства 901

ОБЗОР

Экономическое экспериментирование в Советском Союзе *(Ласло Самуэли)* 916
Теоретическая дискуссия о проблемах новой системы экономического управления в Чехословакии *(Л. Б.)* 927
Источники центрального заготовления запасов сельскохозяйственных продуктов *(Имре Шандор)* 938
Развитие животноводства в Советском Союзе *(Отто Шанди)* 948
Основные черты сельского хозяйства и аграрной политики Великобритании *(Йожеф Гуйаш)* 959

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Дискуссия о коэффициенте экономической эффективности капитальных вложений *(Миклош Турански — Йожефне Хусар)* 967

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Карой Гарамвэлди «Социалистическое преобразование сельского хозяйства в Венгрии» *(Магда Секей Чизмадиане)* 974
Тамаш Сентеш «Экономическая отсталость» *(Арпад Орос)* 975
Янош Патаки «Капиталистическое мировое хозяйство и развивающиеся страны» *(Петер Боронкаи)* 977
Дьэрдь Шимон — Дьэрдь Кондор «Экономическая эффективность, теневые цены» *(Отто Пирити)* 978
Тибор Варро «Социалистический контроль» *(Петерне Шимон)* 982
Иштван Варга «Новая история финансов в Венгрии и связанные с ней некоторые теоретические выводы» *(Миклош Рис)* 984
Ференц Зала «Потребление — спрос сегодня и завтра» *(Денеш Ковач)* 986
Лайош Надь «Земельная рента в производственных кооперативах» *(Чаба Чаки)* 988
Рой Хэррод «Экономика Англий» *(Тибор Паланкаи)* 991
Габриел Колко «Богатство и власть в Америке» *(Марта Луца)* 993
«Экономическое развитие Западных Территорий за два десятилетия народной Польши и их перспективы» *(Веслав Садзиковски)* 996
Димитр Соколов «Деформация мирового конъюнктурного цикла» *(Веслав Садзиковски)* 997
Й. Ауэрхан — М. Балда — З. Драб — Л. Риха «Основные проблемы автоматизации» *(Зденек Марек)* 998

ИЗ РЕДАКЦИОННОЙ ПОЧТЫ

Замечания к статье Ласло Бертоти «О стоимости рабочей силы» 999
Замечания к статье Жужы Эсе «Дискуссия о стоимости и ценах. Познание товарных отношений социализма» 1003
Резюме статей на русском и английском языках 1006

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

9

XII. ÉVFOLYAM 1965. SZEPTEMBER

TARTALOM

Balassa Ákos: Az érdekeltség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban 1013
Hoch Róbert: Piaci egyensúly és az árszínvonal változása a szocializmusban 1030
Göncöl György: A nyugat-európai integráció és a nemzetközi monopóliumok 1050
Molnár Ferenc: Adócsökkentés és konjunktúra az Egyesült Államokban 1059
Csizmadia Ernőné: A szövetkezeti jövedelemelosztás rendszerének továbbfejlesztése 1075
Timár János: Oktatásgazdaságtan 1088
Burger Kálmánné: Az eszközlekötés értékelése a mezőgazdaságban 1102

VITA

Földes Károly: A termelési mód fogalmához 1113

SZEMLE

A mezőgazdasági felvásárlás és külkereskedelem a második ötéves tervben *(Urbán Károly)* 1126
Vita a növekedési ütem időszakos hullámzásának okairól *(B. L.—M. J.)* 1132

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Kőszegi László: A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései *(Torma Imre)* 1140
Ota Sik: A szocialista árukapcsolatok problematikájáról *(Antonin Cervinka)* 1143
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1144

E SZÁM SZERZŐI:

Balassa Ákos, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Burger Kálmánné** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Csizmadia Ernőné** aspiráns, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Földes Károly** aspiráns, az MSZMP KB munkatársa; **Göncöl György** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; **dr. Hoch Róbert** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Molnár Ferenc** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Timár János** kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **Torma Imre,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Urbán Károly,** a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

---

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
65.5130 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Terjedelem: 8½ ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. augusztus 9.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban.
csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

BALASSA ÁKOS:

Az érdekeltség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban*

A KGST-országok közötti gépipari gyártásszakosítás az utóbbi években nem fejlődött olyan ütemben, mint amilyet a gyors műszaki haladás és a termelékenység növekedésének követelményei szükségessé tettek volna. A KGST szervei által elfogadott szakosítási ajánlások a gépipari termelés viszonylag kis részét, hazánkban 4—5 százalékát érintik. Az elfogadott szakosítási ajánlások a legtöbb esetben nem vezettek a KGST-országok közötti indokolatlan gyártási párhuzamosságok felszámolásához, nagyrészt a már kialakult helyzetet tükrözték. Az ajánlásokból folyó kötelezettségeket az országok igen gyakran nem teljesítik. A szakosított termékek tényleges kölcsönös szállításai lényegesen eltérnek az ajánlásoktól.

A szakosítás nem kielégítő helyzetének fő okai véleményem szerint elsősorban nem szubjektív, hanem *objektív gazdasági tényezőkben* rejlenek. A szakosítás nem kielégítő helyzetének módszerbeli és más szubjektívnek tekinthető okait főként e gazdasági tényezők határozzák meg. A kérdés az, hogy milyen a jelenlegi időszakban a KGST-országok *gazdasági érdekeltsége* a gépipari nemzetközi gyártásszakosításban, hogy gazdasági feltételeik mennyiben segítik elő vagy gátolják a gyártásszakosítás előrehaladását.

A gépipari termelés KGST-országok közötti szakosítása eszköz arra, hogy a tagországok gépekben és berendezésekben mutatkozó szükségleteit megfelelő mennyiségben, magas munkatermelékenységet eredményező korszerű műszaki színvonalon, a felhasználók szükségleteit a gazdaságilag leghatékonyabb módon kielégítő széles választékban és az eszközök minimális ráfordítása mellett — azaz a gyártásban alkalmazott technológiai folyamatok korszerűsége és a munka magas termelékenysége alapján — elégítsék ki, figyelembe véve az egyes országoknak a külkereskedelem fejlesztésével kapcsolatos érdekeit is.

A fentiekből következik, hogy az egyes országok gazdasági érdekeltsége a nemzetközi gyártásszakosításban elsősorban a következő tényezőkkel kapcsolatos:

Az országok belső szükségleteinek nagysága milyen mértékben teszi lehetővé a különböző termékek gazdaságos gyártását, korszerű gé-

* E cikkben a KGST-országok közötti nemzetközi gyártásszakosítást szűkebb értelemben vizsgálom. Ez alatt a KGST-országok közötti olyan tartós kapcsolatokat értem, amelyek során a több- vagy kétoldalú szakosítási megállapodás alapján az egyik ország bizonyos termékeket a másik ország szükségletének kielégítésére állít elő. Nem foglalkozom a csak külkereskedelmi tartós kapcsolatokkal.

pek és berendezések, valamint technológiai eljárások gazdaságos alkalmazása révén.

Az országok szellemi és anyagi kapacitása milyen mértékben áll rendelkezésre ahhoz, hogy az ország önmaga fejlessze ki és állítsa elő a felhasználók sokrétű szükségleteinek megfelelően a gépipari termékek széles választékát korszerű műszaki színvonalon.

Valamennyi KGST-ország — de különösen a kisebb országok — érdekelt a nemzetközi gyártásszakosítás előrehaladásában. Az érdekeltség mértékét azonban elsősorban az határozza meg, hogy az említett feltételek milyen mértékben állnak fenn az adott országban, milyen mértékben követelik meg az ország termelési szerkezetének eltérítését a felhasználás szerkezetétől.

A gyártásszakosításban való érdekeltség alatt azt értjük, hogy az adott ország a szakosítás *teljes folyamatában* érdekelt: abban, hogy egyrészt lemondjon bizonyos már kialakult vagy még csak elképzelt termelési profiljairól és szükségleteit e termékekben a KGST-országokból elégítse ki, másrészt növelje a termelést és az exportot azokból a termékekből, amelyek gyártására szakosodik más országok szükségleteinek kielégítésére is. A szakosítás folyamata ebben az értelmezésben a gyártás nemzetközi koncentrációjának megnyilvánulási formája.

A KGST-országok érdekeltsége a szakosításban különböző

Mivel a KGST-országokban a nemzetközi gyártásszakosításban való érdekeltséget meghatározó tényezők nem egyforma mértékben állnak fenn, ezek objektív gazdasági érdekeltsége a szakosításban különböző mértékű és jellegű. Ez azzal kapcsolatos, hogy különböző az egyes KGST-országok nagysága és emellett ezek az országok a gazdasági fejlettség különböző színvonalán állnak. Az előbbi tényező viszonylag állandó, míg az utóbbi gyorsan változik.

A belső piac méretei és a szellemi fejlesztési potenciál

Valamely termék korszerű gyártása feltételez bizonyos (minimális) termelési volument, függetlenül attól, hogy a gyártás melyik országban folyik. Ugyanígy a nagyobb műszaki felkészültséget igénylő termékek kutatási és fejlesztési munkáihoz nagyjából meghatározott mértékű műszaki-szellemi potenciálra van szükség, és ez azonos bármely országban. Az egyes országok belső szükségletei, valamint a rendelkezésre álló szakemberek száma viszont különböző.

Egyébként azonos feltételek mellett nagyobb országokban az ország nagyobb lakossága és nagyobb területe következtében általában a belső szükségletek nagyobbak. Ezek az országok nagyobb szellemi fejlesztési potenciállal is rendelkeznek. A kisebb országoknak e téren kisebb lehetőségeik is vannak. Ezért a nagyobb országok általában szélesebb lehetőségekkel rendelkeznek ahhoz, hogy saját belső szükségleteik alapján, túlnyomórészt saját szellemi fejlesztési lehetőségeikre támaszkodva, a gépipar széles területén korszerű termékek gazdaságos gyártását biztosítsák nemzetközi gyártásszakosítás nélkül is. Bár az egyes országok belső piacának méreteit és szellemi fejlesztési potenciálját más tényezők

is befolyásolják (elsősorban az ország fejlettségének színvonala), az ország nagyságát mégis olyan állandó tényezőnek kell tekinteni, amely bizonyos mértékben meghatározza gazdasági érdekeltségének mértékét a nemzetközi szakosításban.

A KGST-országok különböző fejlettségi színvonala

A KGST-országok érdekeltségének különböző fokát a gyártásszakosítás előrehaladásában döntően a gazdasági fejlettség színvonalában fennálló különbségek okozzák. A szocialista építés megkezdésekor ezek az országok a gazdasági fejlettség különböző fokán álltak. A KGST megalakulása óta a — történelmileg kialakult — különbségek viszonylagosan ugyan csökkentek, azonban ma is jelentősek. Ennek megfelelően eltérőek népgazdaságaik objektív követelményei a gépipar további fejlesztését illetően.*

A gazdaságilag kevésbé fejlett KGST-országokban a gépipar aránya az iparban viszonylag még alacsony. Ezek a gépipari termékválaszték viszonylag szűk részét állítják elő. Alacsony a belföldön termelt gépek és magas az importált gépek aránya a gépipari termékek összes belföldi felhasználásában. A gépszükséglet gyors ütemben növekszik a gyors iparosítás következtében.

E KGST-országok gazdasági és természeti feltételei nem teszik lehetővé a népgazdaság olyan fejlesztését, amelyben a gépimport gyors növekedését kizárólag nyersanyagok vagy mezőgazdasági termékek exportjának jelentős növekedésével ellensúlyozzák. Ezért arra törekednek, hogy gépexportjukat gyorsabban növeljék, mint gépimportjukat, azaz gépimportjuk egyre növekvő hányadát gépek exportjával fedezzék. Így összes gépfelhasználásukat — legalábbis értékben — egyre nagyobb részben a hazai termelés fedezi.

Ezekben az országokban a munkaképes lakosság jelentős részét jelenleg a mezőgazdaság foglalkoztatja. A termelési viszonyok fejlődése és a mezőgazdaság gépesítése révén felszabaduló nagyszámú munkaerő foglalkoztatása a gépiparban kedvezően oldható meg, mivel itt az egységnyi munkaerő foglalkoztatásához szükséges állóalap-ráfordítások alacsonyak. Ez elősegíti a gépipar gyorsabb ütemű növekedését.

A gazdaságilag kevésbé fejlett KGST-országok ezért olyan gépipari gyártásszakosításban érdekeltek, amely a törekvéseiknek megfelel, tehát amely szerint gyorsabban növelhetik a gépexportot, mint az importot. Ez elvileg kétféle módon érhető el.

Az egyik — kevésbé gazdaságos — lehetőség az, hogy lényegesen bővítik termelési választékukat, fokozatosan elkezdik a korábban importált termékek hazai előállítását is, korlátozva ezáltal importjuk túlzottan gyors, fizetési lehetőségeikkel összhangban nem levő növekedését.

A másik — gazdaságosabb — mód: némely jelentős gépipari termék exportjának olyan gyors ütemű növelése, hogy ez fedezetet nyújtson a gyorsan növekvő gépimportszükséglet kiegyenlítésére, elkerülve az indokolatlan gyártási párhuzamosságok további szaporodását. Az export ilyen ütemű növelése általában csak akkor lehetséges, ha a fejlettebb országok a szakosítás szerint e termékek elő-

* Kizárólag a *tendenciák* feltárása, az elemzés megkönnyítése végett az alábbiakban „gazdaságilag kevésbé fejlett" és „fejlettebb" KGST-országokat különböztetünk meg.

állítását beszüntetik és áttérnek azok importjára a szakosodó országokból. Ha a gazdaságilag fejlettebb KGST-országok erre nem készek, akkor a gazdaságilag kevésbé fejlett országok kénytelenek választékukat úgy bővíteni, hogy ez újabb indokolatlan termelési párhuzamosságok kialakításához vezet. Ilyen körülmények között ezeknek az országoknak objektív érdekévé válik, hogy a szakosítási tevékenységet a minimálisra csökkentsék, hogy importszükségleteik kielégítését csak kereskedelmi úton oldják meg és elkerüljék olyan korlátok létrejöttét, amelyek gátolják őket termelési választékuk bővítésében.

A szűk belső piac és a megfelelő műszaki káderek hiánya ezekben az országokban is indokolttá tenné annak elkerülését, hogy a gépipari termékek túl széles körét állítsák elő. E tényezők azonban itt még kisebb erővel hatnak, mivel a bérszínvonal viszonylag alacsony, szabad munkaerővel rendelkeznek és így előnyös lehet olyan esetekben is megszervezni egyes gépek gyártását, ha magában a gyártásban a magas munkatermelékenység és korszerű műszaki színvonal még nem biztosítható, de a gépek alkalmazása során a népgazdasági hatékonyság növekszik.

A gazdaságilag fejlettebb KGST-országokban a gépipar aránya az iparban magasabb, és a gépipar termelési skálája általában igen széles. A gépipari termékek összes belföldi felhasználásában a hazai gépipari termékek aránya magas, az import aránya pedig — a nemzetközi munkamegosztás alacsony szintje miatt — alacsony. A gépipari termékek exportja általában meghaladja az importot. Tekintettel arra, hogy gyakorlatilag ezek az országok — a Szovjetuniót kivéve — nem rendelkeznek kellő mennyiségben nyersanyagforrásokkal és a természeti feltételek a mezőgazdaság egyes ágainak fejlesztését is korlátozzák, gazdasági érdekeik ellentétesek olyan szakosítással, amely a gépipari termékekben fennálló pozitív export-import egyenlegüket csökkenti.

A gazdaságilag fejlettebb országokat egyebek között a magasabb műszaki fejlettség, a külföldi piacokkal való szorosabb kapcsolat és a viszonylag magas bérszínvonal jellemzi. Ezekben az országokban munkaerőhiány van. Ezért az országok jobban érdekeltek abban, hogy a gépek előállítása korszerű műszaki színvonalon és magas munkatermelékenységgel, alacsony termelési ráfordítások mellett történjék. A gazdasági hatékonyság és a műszaki fejlődés követelményei alapján felismerik, hogy a gépipar széles területén nem képesek a gyorsan fejlődő technikával lépést tartani és utolérni a fejlett tőkésországokat gazdasági és műszaki téren. Ezért a gazdaságilag fejlettebb KGST-országok nagyobb mértékben érdekeltek a gyártás koncentrálását eredményező nemzetközi gyártásszakosításban, azonban csak akkor, ha ez nem vezet a gépipari termékek területén fennálló pozitív export-import egyenlegük romlásához.

A gyártásszakosítás gyakorlati megvalósulását számos esetben fékezi, hogy a kevésbé fejlett országok nem mindig tudják biztosítani a fejlettebb országok által igényelt magasabb műszaki színvonalú termékeket. Hasonlóképpen a szakosítás ellen hat, hogy a széles gyártási választékról való lemondás — a jelenlegi együttműködési módszerek mellett — az exportlehetőségeket is szűkíti, s ez különösen fontos probléma a fejlett tőkésországokba irányuló export esetében.

Ha ezeket a problémákat a jövőben nem sikerül megoldani, akkor

továbbra is az ellen fognak hatni, hogy a gazdaságilag fejlettebb országok egyes termékek előállítását beszüntessék.

A tapasztalat szerint a gazdaságilag fejlettebb országokban a fenti tényezők együttes hatására olyan álláspont alakult ki, hogy elsősorban egymás között keresik a szakosítási és együttműködési lehetőségeket — a kölcsönös szállítások egyenlősége mellett —, összekapcsolva magát a szakosítást a műszaki fejlesztésben és a külkereskedelemben való együttműködéssel. Egyúttal gyakorlatilag ezek az országok is igyekeznek a gyártás beszüntetésének területeit minimálisra korlátozni.

Az érdekeltség irányát és mértékét meghatározó tényezők együttesen hatnak. Az egyes KGST-országok a szakosítás szükségességét, célszerű mértékét és megoldási módozatait illetően olyan álláspontot képviselnek, amely elsősorban saját objektív gazdasági érdekeikből következik. Ennek felismerése, az érdekkülönbségek feltárása az előfeltétele annak, hogy a nemzetközi gyártásszakosítás olyan módszereit alakítsuk ki, amelyek az összes szakosításban részt vevő ország érdekeinek megfelelnek.

A szakosítás gazdasági hatása

A nemzetközi gyártásszakosítás megvalósítása bizonyos költségekkel jár, de megtakarításokat eredményez a gyártásra szakosodó, valamint a gyártást beszüntető országokban. E tényezők vizsgálata hozzájárulhat a szakosításban való gazdasági érdekeltség teljesebb meghatározásához.

Közvetlen előnyök és hátrányok

A szakosodó, azaz a szakosítás után termelő és exportáló országnál a szakosítással kapcsolatban általában az alábbi ráfordítások jelentkeznek:

— közvetlen és — az anyagellátás biztosításához szükséges — járulékos beruházások;

— devizaráfordítások importgépek beszerzésére, valamint nyersanyagok és alkatrészek biztosítására;

— szakmai káderek biztosítása és a fejlesztés anyagi feltételeinek megteremtése (esetleg licence-vásárlás) a magas műszaki színvonal elérése végett.

A szakosodó országok ráfordításait a következő közvetlen megtakarítások és nyereségek ellensúlyozzák:

— a koncentráltabb beruházás nagyobb gazdasági hatékonysága a nagyobb termelési volumen alapján alkalmazható fejlettebb technikai eljárások következtében;

— a munkatermelékenység növekedése és az önköltség csökkenése a termelés növekvő volumene és a fejlettebb technika alkalmazása következtében;

— a szakmai káderek jobb fajlagos kihasználása;

— nagyobb exportlehetőségek a szakosított termékekből a koncentrált fejlesztés, valamint a gyártó országok számának csökkenése

miatt mind a szocialista, mind a tőkésországok felé és az ezzel kapcsolatos nagyobb devizabevétel.

Ebből látható, hogy a szakosodó országok ráfordításai nem különböznek lényegesen azoktól a ráfordításoktól, amelyek bármely termelőnél jelentkeznek, ha termelését növelni kívánja. A szakosítás révén kedvezőbbé válnak a termékek realizálásának feltételei és nagyobbak a ráfordítások eredményeképpen létrejövő gazdasági eredmények. Ez azt jelenti, hogy azokban az országokban, amelyek a szakosítás után a termelő tevékenységet több ország szükségletére tovább folytatják, a szakosítás általában *kedvező eredménnyel jár.*

Azoknál az országoknál, amelyek a termelést a szakosítás után beszüntetik, az alábbi közvetlen ráfordítások és veszteségek jelentkeznek:

— beruházások a kapacitások más termékek gyártására való átállítására;

— az átállítás veszteségei állóalapokban és forgóeszközökben;

— a társadalmi tiszta jövedelem csökkenése az átállítás ideje alatt a termelés átmeneti csökkenése és az önköltség átmeneti növekedése következtében;

— elmaradó lehetőségek a leállított termékek fejlesztésével foglalkozó szakemberek tudásának és tapasztalatainak hasznosításában (amennyiben ilyen lehetőségek voltak);

— az ország exportjának ideiglenes csökkenése a leállított termékek exportjának kiesése következtében;

— az ország exportlehetőségeinek csökkenése a piacon felkínálható választék szűkülése következtében;

— devizaráfordítások a szakosított termék beszerzésére.

A fentieket súlyosbítja az, hogy a tapasztalatok szerint nincs kellő biztonság abban, hogy a felszabaduló kapacitás átállítása után kellő hatásfokkal leterhelhető lesz-e; hogy a gyártás beszüntetésével kapcsolatos devizaegyenleg romlása kiegyenlíthető lesz-e más termékek exportjának fokozásával; hogy a szakosított termékek megfelelő műszaki színvonalon és kellő biztonsággal beszerezhetők lesznek-e a gyártást átvevő országokból.

A szakosított termék gyártásának leállításából közvetlen megtakarítás, illetve nyereség csak olyan ritka esetekben adódik, ha ezt a terméket az országban annyira gazdaságtalanul állították elő, hogy a termelés elmaradása népgazdasági veszteség megtakarításával jár.

Mindez azt jelenti, hogy egy ország önmagában valamely gyártás beszüntetésében nem, vagy csak egész különleges esetekben lehet közvetlenül érdekelt. Általában a ráfordítások és veszteségek csak akkor térülhetnek meg, ha a felszabaduló kapacitással olyan népgazdaságilag fontos és gazdaságos termékeket lehet gyártani, hogy a régi termék gyártásának beszüntetésére és az új termék bevezetésére irányuló kettős művelet ráfordításainak és megtakarításainak egyenlege jobb eredményt hoz, mint az átlagos népgazdasági fejlesztési eredmények hatékonysága.

A szakosítással kapcsolatos, a szakosodó és nem szakosodó országnál jelentkező ráfordítások és megtakarítások egybevetése tehát azt

mutatja, hogy potenciális ellentmondás van a szakosítás egységes folyamatának különböző oldalai: a szakosodás és a szakosított termék gyártásáról való lemondás között.

Közvetlen és távlati érdekek

Mivel a nemzetközi gyártásszakosítás alapvető célja a műszaki fejlesztés meggyorsítása a gépgyártásban és a felhasználó ágazatokban, s ezzel a népgazdasági termelés hatékonyságának növelése, a szakosítás abban az esetben is kedvező lehet egy ország számára, ha a közvetlen eredmények nem jelentkeznek. A fejlesztendő és előállítandó gépipari választék viszonylagos csökkenése révén az ország módot kap arra, hogy a fejlesztésre rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőket koncentrálja, növelje felhasználásuk hatékonyságát és így a későbbiekben konkrét formában is megnyilvánuló előnyökhöz jusson. A probléma itt az, hogy az említett távlati előnyök nagy része egyetlen gazdálkodó szerv gazdasági eredményeiben sem jelentkezik kimutathatóan és a népgazdaság egészére vonatkoztatva sem számszerűsíthető.

A másik probléma abból származik, hogy a szakosítással kapcsolatos ráfordítások és veszteségek jelentős része beruházási jellegű. A beruházási jellegű ráfordítások, valamint az állóalap-veszteségek egyszeri ráfordítások, amelyeket a szakosítás megvalósítása során előre kell befektetni. Ezek megtérülése később várható és a folyó kiadások megtakarításában nyilvánul meg. Az alapvető gazdasági eredmény ugyanis a termékek előállítási költségének csökkenése. A szakosítási tevékenységgel kapcsolatos gazdasági műveletek jellegéből következik tehát, hogy *az egyszeri ráfordításoknak később a folyó kiadásokban kell megtérülniök.*

Amikor valamely ország tőkefelesleggel rendelkezik, ez ösztönzőleg hat olyan gazdasági műveletekre, amelyek egyszeri ráfordítások alapján a továbbiakban megtakarításokat, nyereséget hoznak. E műveletek ugyanis hozzájárulnak a felesleges tőke hasznosításához és ezzel az össznyereség növeléséhez.

A KGST-országokban a tőkefelesleg nem létezhet, itt inkább a beruházási eszközök relatív hiánya jellemző. Ez a hiány részben látszólagos: a jelenlegi gazdasági mechanizmusban „szükségletként" mutatkoznak nem kellően gazdaságos beruházások is. Másrészt ez a relatív hiány valóságos is: a népgazdaságban „sorban állnak" a devizahelyzet javítását, a gyorsan növekvő hazai szükségletek jobb kielégítését, a termelés gazdaságosságának fokozását eredményező beruházások.

Az állandóan meglévő beruházási eszközhiány miatt a szocialista országok általában közvetlenül nem érdekeltek az olyan gazdasági műveletekben — és főleg nem keresik az olyan gazdasági műveleteket —, amelyek egyszeri ráfordítást (beruházást) kívánnak, még akkor sem, ha ezek a beruházások egyébként a normatív időn belül megtérülnek, azaz gazdaságosak. A szocialista országokban fennálló beruházási eszközhiányt tehát szintén olyan tényezőnek kell tekinteni, amely bizonyos értelemben hátráltatja a nagyobb jelentőségű szakosítási elhatározásokat.

A fentiek alapján megfogalmazhatjuk a szakosítással kapcsolatos második potenciális ellentmondást: az országok közvetlen és távlati érdekei közötti ellentmondást.

Módszerek

Az országok gazdasági érdekeltségével kapcsolatos — említett — problémák miatt, valamint azért, mert a KGST még nem rendelkezett kellő tapasztalatokkal, a szakosításnál jelenleg alkalmazott módszereknek olyan hiányosságai vannak, amelyek már maguk is a szakosítás előrehaladásának fékeivé váltak. Nem alakult még ki megfelelő összhang a KGST-országok közötti szakosítási tevékenység és a népgazdasági tervek koordinációja között. A szakosítás alkalmazott formái kezdetlegesek. Eddig a szakosítás főleg az egyes gyártmányok típusai és típusméretei szerint történt, ami egyik lényeges tényezője volt az elfogadott szakosítási ajánlások nem kielégítő gazdasági hatékonyságának. Magát a szakosítási tevékenységet leegyszerűsítve értelmezték: ez a tevékenység kimerült a szakosodó és nem szakosodó országok megjelölésében, a termelés megosztását nem kapcsolták össze a fejlesztés problémáinak megoldásával. Nem került sor a szakosítás során a műszaki színvonal, a választék, az árak, a harmadik piacon való együttműködés és más fontos kérdések megoldására, valamint a szoros, közvetlen és tartós kapcsolatok kialakítására a szakosításban részt vevő országok termelő és felhasználó szervei között.

Meg kell még jegyezni, hogy a KGST-országok belső gazdasági mechanizmusa jelenleg nem ösztönöz kellőképpen a népgazdaság számára előnyös nemzetközi gyártásszakosítás megvalósítására. Az országok termelő és felhasználó vállalatainak gazdasági érdekei ebből a szempontból sem esnek gyakran egybe a népgazdaság érdekeivel. Bár e kérdések megoldása minden ország belső ügye, és a módszerek az ország belső gazdasági mechanizmusától függnek, nem felesleges a figyelmet erre is felhívni.

A szakosítás továbbfejlesztésének lehetőségei

A KGST-országok szakosításban való érdekeltségének különböző mértékével és irányával, a szakosítással járó előnyök és hátrányok, a közvetlen és távlati érdekek eltérésével kapcsolatos ellentmondások objektív jellegűek. A hátrányos hatások azonban jelentős részben kiküszöbölhetők, vagy legalábbis számottevően enyhíthetők, ha a nemzetközi gyártásszakosítást az egyes országok koordinált népgazdaságfejlesztési tervével összhangban, az eddiginél nagyobb gazdasági hatékonyságot biztosító formában és olyan módszerekkel végezzük, amelyek sokoldalúan biztosítják a szakosításban való gazdasági érdekeltség fokozását, a szakosításban részt vevő országok közötti előnyök kölcsönösségét.

Összhang a terv-koordináció és a szakosítás között

A gépipari gyártásszakosítás az adott ország általános gépipari fejlesztésének része és csak akkor valósulhat meg eredményesen, ha beilleszkedik a népgazdasági terveknek megfelelő általános gépipari fejlesztésbe. A szakosítás megváltoztatja az országok termelésének szerkezetét, és megváltozhat a termelés volumene is. Változik az export és import volumene és szerkezete, valamint relációs tagozódása. A szakosítás különböző ágazatokban ráfordításokat igényel és ennek ered-

ményei a gazdasági tevékenység hatékonyságának növekedésében jutnak kifejezésre. Ezért a nemzetközi gyártásszakosítás csak az egyes országok népgazdaságfejlesztési terveibe beillesztve valósulhat meg.

Az említett összhang nem jelenti azt, hogy a szakosítás és tervezés, illetve a tervek koordinációja között időbeli egyezőségnek kell lennie. A szakosítás általában meghatározatlan időre szól és emellett állandó nem időhöz kötött tevékenység. A tervkoordináció viszont az egyes országok népgazdasági terveinek meghatározott időre (általában 5 évre) szóló összehangolását jelenti és ennek megfelelően 5 éves időszakonként történik.

A szakosítás és tervkoordináció között elsősorban tartalmi összhangnak kell lennie, a két egymást kiegészítő tevékenység során összehangolt gazdasági kapcsolatok nem lehetnek egymással ellentétesek, hanem egymást ki kell egészíteniük. A tervkoordináció és szakosítás között különféle időbeli összefüggések lehetségesek.

A tervkoordináció előtt elfogadott szakosítási ajánlásokat a tervezés és tervkoordináció során általában a kialakult gazdasági kapcsolatok stabil megnyilvánulásának kell tekinteni és az ezekből adódó következményeket az országok termelési, beruházási, export- és importterveiben figyelembe kell venni. Kivételes esetekben — az érdekelt országokkal összehangolva — a megváltozott körülmények miatt természetesen sor kerülhet a korábban elfogadott szakosítás módosítására.

Különösen fontos területeken a korábban elvégzett előkészítő munka alapján célszerű lehet a szakosítási ajánlásokat a tervek koordinációja során elfogadni.

A szakosítási ajánlások egy részét a tervek koordinációja után fogadják el és e szakosításokból eredő kölcsönös szállítások már a tervidőszakban megkezdődnek.* A nehézség éppen az, hogy megteremtsük az összhangot a tervkoordinációk eredményei, az országok tervei és az ilyen szakosítási ajánlások között. Biztosítani kell ugyanis, hogy az ilyen szakosítások tovább fejlesszék az országok között a tervkoordinációk idején egyeztetett gazdasági kapcsolatokat anélkül, hogy zavarokat okoznának a tervek végrehajtásánál, úgy, hogy a tervek keretein belül biztosítani lehessen a megvalósításukhoz szükséges különféle előfeltételeket.

Ha a szakosítás és tervkoordináció közötti összhangot nem biztosítjuk, akkor a tervkoordinációk során megoldandó és csak azok keretében megoldható problémák „átcsúsznak" a szakosítás szférájába és erősen gátló tényezőkké válnak. Ilyenkor komoly nehézséget okozhat a gépipari termékek kölcsönös szállításának arányaival kapcsolatos érdekek szembenállása. Szó esett már arról, hogy a KGST-országai egyrészt gazdasági fejlettségük eltérő színvonala, másrészt nyersanyaghelyzetük miatt a gépipari termékcsere legkedvezőbb egyenlegének kialakításában érdekeltek. E probléma alapvetően érinti az egyes országok népgazdaságának szerkezetét, beruházásaik hatékonyságát, a foglalkoztatottságot stb. Ezért ennek megoldása csak a népgazdasági tervek koordinációja keretében, a nyersanyagok, mezőgazdasági termékek, közszükségleti cikkek stb. kölcsönös szállításainak egyeztetésével

* Az az eset, amikor a szakosítási ajánlásokat a tervidőszakban dolgozzák ki, de a kölcsönös szállítások csak a következő tervidőszakban kezdődnek, tulajdonképpen az első esettel azonos.

egyidejűleg lehetséges. Ha a szakosítás során olyan ajánlásokat dolgoznak ki, amelyek a tervkoordináció alkalmával egyeztetett kölcsönös szállítási arányokkal ellentétesek, akkor ezek nem valósulhatnak meg.

A KGST-országok az 1966—1970 közötti időszakra szóló népgazdaságfejlesztési tervek koordinációját lényegében befejezték. Az egyeztetett kölcsönös szállítások növekedési üteme azonban termék-főcsoportonként és a gépipari termékek összességére vonatkoztatva nem haladja meg lényegesen — egyes esetektől eltekintve — az országok szükségletének és termelésének növekedési ütemét. Ez azt mutatja, hogy az egyeztetett kölcsönös szállítások volumenei nem adnak kellő alapot a gyártásszakosítás továbbfejlesztéséhez. Véleményem szerint mégis van lehetőség arra, hogy a tervkoordinációk eredményei kiinduló alapul szolgáljanak az 1970-ig megvalósítandó szakosításhoz. A helyzet ugyanis az, hogy az országok termelési volumenét, valamint fizetési mérlegét elsősorban nem az egyeztetett kölcsönös szállítások *volumene,* hanem ezek *egyenlege* befolyásolja. Tekintettel arra, hogy a gépipari termékek összességét a tervkoordináció során tovább bontják a gépipari termékek fő összevont csoportjai szerint egyeztetett kölcsönös szállításokra és azok egyenlegeire, lehetőség van arra, hogy az egyes termékfőcsoportok szakosításakor az adott termékfőcsoportra egyeztetett kölcsönös szállítások — termékfőcsoportonként eltérő és így a szakosítás fő irányát meghatározó — egyenlegéből induljanak ki. A szakosítással kapcsolatos kölcsönös szállítások meghaladhatják az egyeztetett színvonalat, célszerű azonban, hogy egyenlegük lényegében megfeleljen a tervkoordináció alkalmával egyeztetett szállítások egyenlegének. Az ezektől való eltéréseket az egyes országok tervező szervei esetenként összehangolhatják.

A javasolt megoldás tulajdonképpen azt jelenti, hogy a szakosításban a gépipari termékek kölcsönös szállításainak arányaira vonatkozóan nem helyes mindig új és új megoldásokat keresni, hanem a már koordinált, tehát az egyes országok népgazdaságfejlesztési terveibe beilleszthető, azokkal összhangban lévő megállapodásokat kell alapul venni. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy a gyártásszakosítást a műszaki célszerűség és gazdasági hatékonyság szempontjait legjobban figyelembe véve valósítsák meg és ennek következtében az országok közötti gazdasági kapcsolatok tovább fejlődjenek.

Azoknál a szakosítási ajánlásoknál, amelyek kölcsönös szállításokat csak 1970 után eredményeznek, nagyobb lehetőség van a már kialakult arányoktól való eltérésre. Tekintettel arra, hogy ezek kidolgozásának előkészítését már a közeljövőben meg kell kezdeni, célszerű az adott területeken a szükségletek alakulásáról, a termelés optimális nagyságrendjéről és egyéb tényezőkről részletes felméréseket végezni, és megkezdeni a szakosítás alapvető irányaival kapcsolatos problémák előzetes egyeztetését.

A nemzetközi gyártásszakosítás formái

A nemzetközi gyártásszakosítás kellő hatékonyságának egyik alapfeltétele, hogy olyan megoldási módokat, formákat alkalmazzunk, amelyek a szakosításban részt vevő országok számára a megfelelő előnyöket biztosítják. A szakosítás formáit illetően igen jelentős különbség, hogy a szakosítás a gépipari termékek szűk vagy bővebb csoportjaira vonatkozik-e. Eddig a KGST szerveiben csak a késztermékeket szakosították, azokat is részletes nomenklatura alapján, típusok és típusméretek szerint. Bár a szakosítás célszerű formáit mindig az adott gyártmánycsoport sajátosságainak figyelembevételével, konkrét vizsgálatok alapján kell kiválasztani, mégis véleményünk szerint a szakosítás alapvető formáinak az alábbiakat kell tekinteni:

a) technológiai, konstrukciós és felhasználási szempontból egynemű termékcsoportok és fontosabb termékek szerinti szakosítás;

b) fontosabb részegységek és alkatrészek szerinti szakosítás.

Az első esetben a szakosítás akkor lehet hatékony, ha a szakosított ország feladatává válik a felhasználó országok teljes szükségletének kielégítése a termékcsoporthoz tartozó termékekből korszerű műszaki színvonalon és teljes választékban. Ezt akkor lehet biztosítani, ha a szakosítás technológiai, konstrukciós és felhasználási szempontból egynemű termékcsoportokra és fontosabb termékekre történik.

A szakosítás ilyen formája jelentős előnyöket biztosít. A termékcsoporttal kapcsolatos valamennyi tudományos kutató és tervező-szerkesztő tevékenységet a szakosított ország végzi, és felelőssé válik a szükséges gyártási kapacitás létrehozásáért és a termékcsoporthoz tartozó teljes választék kielégítéséért. Ez lehetővé teszi, hogy szakemberei átfogóan tudjanak foglalkozni a felhasználó ágazat technológiai folyamatának és az azt kiszolgáló gépi berendezéseknek fejlesztésével, ami biztosítja a rendelkezésre álló szellemi erők optimális koncentrálását, kiküszöböli a tudományos kutató és tervező-szerkesztő munkák terén fennálló indokolatlan párhuzamosságokat. Mindez nagymértékben hozzájárul a nemzetközi gyártásszakosítás egyik alapvető céljának eléréséhez, a gépipari termékek műszaki színvonalának minél gyorsabb növeléséhez.

A termékcsoportok és fontosabb termékek szerinti szakosítás elősegíti a szakosítás összhangját az egyes országok távlati tervezési rendszerével. Így ugyanis a szükségletek megállapítása is összevontabb csoportosításban történhet, olyan nomenklatúra alapján, amely az esetek többségében nem sokkal részletesebb az egyes országok tervezési nomenklatúrájánál. Ez azért is fontos, mert a túl részletes nomenklatúra szerinti szükségletmegállapítás a gyors műszaki haladás következtében nem indokolt és nem is lehetséges. Előnye a szakosítás e formájának az is, hogy a szükségletek nincsenek olyan mértékben kitéve a beruházási és egyéb tervek különböző változásainak és átcsoportosításainak, mint a típusok és típusméretenként történő szakosítás esetén. Az ilyen szükségleti adatok ilyenkor csak a beruházások lényeges átcsoportosítása esetén változnak, és nem érinti őket a tervezett műszaki megoldások gyakori változása. Ez növeli a kölcsönös szállítási megállapodások megbízhatóságát és nagyobb biztonságot ad a szakosított országok számára is ráfordításaik megtérülését illetően.

A termékcsoportok és fontosabb termékek szerinti szakosítás a termelés nagyobb fokú koncentrációját biztosítja, mert lehetővé teszi a család-elv nagyobb mérvű alkalmazását, a részegységek és alkatrészek egységesítését, s így a gyártás nagyobb tömegszerűséggel szervezhető meg. A nagyobb fokú koncentrációt biztosítja az is, hogy a KGST-országok szükségleteit az adott termékcsoporthoz tartozó *valamennyi* termékből két vagy három szakosított ország elégíti ki.

A fentiekből következik, hogy a termékcsoportonként, illetve fontosabb termékenként történő szakosítás gazdasági hatékonysága összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a típusok vagy típusméretek szerinti szakosításé. Így válik lehetővé a beruházási eszközök gazdaságosabb felhasználása, korszerűbb technológiai berendezések alkalmazása, s ezáltal a munka termelékenységének nagyobb mértékű növekedése, a termelési költségek nagyobb arányú csökkentése és az előállított termékek magas műszaki színvonalának biztosítása. Emellett a termékcsoportok és fontosabb termékek szerinti szakosítás az országok külkereskedelmi érdekeinek is jobban megfelel, mert így a szakosodó ország a szakosított termékek széles körű választékát kínálhatja fel az exportpiacokon.

A gépipari termékek sok esetben számos azonos vagy hasonló, esetleg azonos vagy hasonló technológiával előállítható részegységből és alkatrészből állnak. Ezek gyártásának központosítása gyakran lényegesen nagyobb gazdasági eredményt hozhat, mint a késztermékek előállításának koncentrációja. A gépipari részegységek és alkatrészek lehetnek általános rendeltetésűek, valamint bizonyos iparágakra jellemző késztermékek szerkezeti egységei. A gyors műszaki fejlődés mindkét csoportnál megköveteli a nemzetközi gyártásszakosítás megvalósítását. A szakosítás célja nemegyszer a szóban forgó részegységek és alkatrészek megfelelő széles választékának biztosítása, a speciális típusok koordinált kifejlesztése és gyártásának szakosítása révén. Ilyenkor az együttműködés elképzelhető nemcsak meghatározatlan időre szóló szakosítási ajánlások kidolgozása és elfogadása formájában, hanem a termelés megosztásának operatívabb, kevésbé távlati jellegű módszerével is. Más részegységek és alkatrészek szakosításában viszont a késztermékekhez hasonlóan csoportos nomenklatúra alkalmazása indokolt úgy, hogy az ilyen részegységek és alkatrészek egy-egy komplett csoportját bizonyos országokra szakosítják.

A részegységek és alkatrészek nemzetközi szakosítása bizonyos feltételek megteremtését követelheti meg. Gyakran szükség van a szabványok egységesítésére és közös konstrukciók létrehozására, más esetekben csak a szabványok egységesítésére, végül bizonyos részegységeknél és alkatrészeknél a nemzetközi gyártásszakosítás nem követeli meg e feltételek előzetes megteremtését.

A részegységek és alkatrészek szerinti gyártásszakosítás a közeljövőben a KGST-országok közötti szakosítás továbbfejlesztésének egyik alapvető útja lehet.

Némely ágazatban a szakosítás alapvető formájának a komplett technológiai vonalak szerinti szakosítást lehet tekinteni. Ez akkor indokolt, ha a szóban forgó berendezések által előállított termékek gyártástechnológiai folyamatának kialakítása és megtervezése meghatározó jellegű mind az adott berendezések konstrukcióját, mind pedig az álta-

luk előállított termék gyártási költségeit illetően. A komplett technológiai vonalakat célszerű úgy szakosítani, hogy az adott technológiai berendezés valamennyi teljesítmény-válfaját ugyanazon ország állítsa elő.

A komplett technológiai vonalak mellett ezekben az ágazatokban a gyártás nagyobb tömegszerűsége és a fejlesztési feladatok csökkentése végett indokolt a különböző technológiai vonalakba beépíthető azonos vagy hasonló gépek és készülékek szakosítását is elvégezni.

Megállapodások a szakosítási ajánlások végrehajtására

A KGST-országoknak a nemzetközi gyártásszakosításban való érdekeltségével kapcsolatban említett tényezők szükségessé teszik a szakosítás eddigi módszereinek átalakítását, hogy azok lehetővé tegyék az egyes országok közvetlen érdekeinek érvényesítését a szakosítási döntésekben. Olyan módszert kell találni, amely biztosítja a vállalt kötelezettségek teljesítését a szakosított termékek szállítását és átvételét, ezek műszaki színvonalát és választékát illetően, és lehetővé teszi a szakosításból származó gazdasági előnyök megosztását és a külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos érdekek érvényesítését is. Mindez úgy érhető el, hogy ha a szakosításban részt vevő országok termelő és felhasználó, valamint külkereskedelmi vállalatai (egyesülései) a szakosításból származó kötelezettségek vállalásának részeseivé válnak. Ez úgy oldható meg, hogy az említett szervek a szakosítási ajánlások végrehajtására *megállapodásokat* kötnek, amelyek elengedhetetlen feltételei lennének a szakosítási ajánlások érvényességének. Ezekben a megállapodásokban az alábbi kérdéseket célszerű szabályozni:

— a szakosított termékek kölcsönös szállításának volumene;

— a szakosított termékek kölcsönös szállításának esetleges specifikációja és választékának egyeztetése;

— a szakosítás alapján kölcsönös szállítás tárgyát képező termékek műszaki paramétereinek egyeztetése, valamint a műszaki színvonal fejlesztésének összehangolt rendje, együttműködés a műszaki fejlesztésben;

— a szakosításból származó gazdasági előnyök megosztása;

— együttműködés a külkereskedelmi tevékenységben;

— a kölcsönös kötelezettségek teljesítésével kapcsolatos garanciák és szankciók;

— egyéb kérdések.

A fenti kérdések közül néhányat csak érintek, másokat némileg részletesebben fejtek ki.

A kölcsönös szállítások volumene és választéka. A szakosított termékek kölcsönös szállítását az eddigi rendszertől eltérően célszerű közvetlenül az érintett országok megfelelő szervei közötti megállapodásokban véglegesíteni. Mivel a kölcsönös szállítási kötelezettségek betartásáért megfelelő szankciókat és garanciákat indokolt bevezetni, a megállapodásokban a kölcsönös szállítások volumeneit a termékek jellegétől függően nem feltétlenül az egész tervidőszakra vonatkoztatva kell véglegesen rögzíteni, hanem elképzelhető olyan megoldás is, hogy a megállapodás bizonyos eltérési lehetőségeket biztosítson a tervidőszak későbbi éveiben.

A megállapodásban meg kell határozni a szakosított termékeknek azt a választékát, amelynek biztosításáért a szakosodó ország felelős. Egyúttal szabályozni kell azt is, hogy a műszaki haladás alapján az országok hogyan egyeztessék elképzeléseiket a választék továbbfejlesztéséről. Esetenként célszerű lehet előzetesen egyeztetni a kölcsönös szállítások szankciókkal megerősített volumenének specifikációját is.

A szakosított termékek műszaki színvonala, együttműködés a műszaki fejlesztésben. A megállapodás e részében a következő kérdésekkel kell foglalkozni:

— a kölcsönös szállítás tárgyát képező termékek alapvető műszaki paraméterei, a termék jellegétől függő időre meghatározva;

— a termékek műszaki fejlesztésében a fő távlati irányok összehangolásának, valamint az újabb alapvető műszaki paraméterek egyeztetésének rendje;

— a szakosított termékekre vonatkozó műszaki dokumentáció átadása olyan feltételek mellett, amelyek biztosítják a gyártásról lemondó ország számára a tudományos-kutató és tervező-szerkesztő tevékenységbe befektetett indokolt költségek megtérítését;

— koordinált, vagy közös tudományos kutató és tervező-szerkesztő tevékenység, szabványosítás, tipizálás, információ-csere;

— műszaki szakértők rövid időre szóló, vagy tartós kiküldetése a szakosodó országba.

A szakosításból származó gazdasági előnyök megosztása. A KGST-országok közötti gyártásszakosítás továbbfejlesztésének egyik alapvető feltétele, hogy a résztvevő országok között kiegyenlítsék a szakosításból eredő eltérő gazdasági előnyöket.

A szakosítás gazdasági hatékonyságáról minden ország számításokat végez, amelyek alapján megállapíthatja a szakosítás előnyeinek (vagy hátrányainak) mértékét. Metodikailag megoldható az egyes országokban jelentkező gazdasági előnyök összehasonlítása is. Véleményünk szerint a szakosítás gazdasági hatékonyságára vonatkozó számítások mégsem szolgálhatnak alapul az előnykülönbségek meghatározásához és kiegyenlítéséhez. Ugyanis egyrészt az ilyen számítások alapját képező adatok csak nagy hibalehetőségekkel határozhatók meg és hasonlíthatók össze, másrészt a szakosítás hatékonyságának több fontos tényezője országonként eltérő sajátosságokkal és így össze nem hasonlítható módon jelentkezik. Emellett az alapadatok kiszámítását az egyes országok külön-külön végeznék és így nem lenne biztosítható az adatok tartalmi egyöntetűsége.

A jelenlegi körülmények között ezért minden országnak saját gazdasági feltételei figyelembevételével kell a szakosítás hatékonyságára vonatkozóan számításokat végeznie és ennek alapján álláspontot kialakítani abban a kérdésben, hogy az adott szakosítás *milyen feltételek mellett* gazdaságos számára. Az egyes országok bizonyos mértékig ellentétes elképzeléseinek *összevetése* során, tehát üzleti tárgyalások révén kell kiderülnie annak, hogy van-e lehetőség az adott szakosítási változat elfogadására. Amennyiben az országok között ilyen megállapodások kialakulnak, ez arról tanúskodik, hogy a szakosítás minden ország számára előnyös változata megtalálható és elfogadható. Ha ilyen megállapodás nem alakul ki, akkor ez azt eredményezheti, hogy a szako-

sítási ajánlások elfogadásától egy vagy több érdekelt ország visszalép. Ez azt mutatná, hogy nem alakult ki az összes résztvevő ország számára megfelelő előnyöket biztosító szakosítási változat. Ebben az esetben meg kell vizsgálni új szakosítási változat kialakításának lehetőségét.

A szakosításból származó gazdasági előnyök megosztására többféle módszer található. Ilyenek lehetnek többek között:

— az előnykülönbség kiegyenlítése egyszeri vagy huzamosabb ideig tartó *térítéssel;*

— a szakosított termékekre vonatkozó árengedmények (kivételes esetekben felárak) bevezetése.

A KGST-országok közötti kölcsönös forgalomban mindig érvényesül valamely meghatározott árképzési elv. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a szakosított termékek árszínvonalának meghatározásakor az általános elvek alapján képzett színvonaltól bizonyos mértékben eltérjünk. Ezért véleményünk szerint alapvető megoldásnak — az egyébként érvényesülő árszínvonalhoz viszonyított — árengedmények, illetve felárak rendszerét lehet tekinteni.

A szakosított termékek árképzésénél abból kell kiindulni, hogy

— az adott termékcsoport előállítására szakosodó ország lehetőséget kap arra, hogy a többi ország szükségleteit — a megállapodásban foglalt garanciák és szankciók által biztosítva — tartósan kielégítse és ezzel termékeinek önköltségét a termelés nagyobb tömegszerűsége révén csökkentse;

— a felhasználó ország kötelezettséget vállal arra, hogy nem szervezi meg a szakosított termékek gyártását és szükségletét a szakosított országból elégíti ki.

Ebből következően és figyelembe véve a szakosodó és nem szakosodó országoknál jelentkező előnyökről és hátrányokról kifejtetteket általában indokolt, hogy a szakosított termékek árát alacsonyabb színvonalon állapítsuk meg, azaz bevezessük az általános árképzési elvek alapján meghatározott árakból történő *árengedmények* rendszerét. Indokolt esetekben (például hiánycikkeknél, beruházásigényes vagy tőkés devizaigényes termékeknél) a szakosított termékek ára magasabb színvonalon, *felárakkal* is megállapítható. Ezek mértékéről az egyes országok említett szervei minden esetben külön-külön, üzleti tárgyalásokon állapodnának meg, a résztvevő országok érdekeinek megfelelő színvonalon.

Az árengedmények és felárak rendszerének bevezetése a szakosított termékekre teljesen új jelenség lenne a KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatokban. Úgy vélem azonban, hogy ez a módszer alapvető jelentőségű lehet a szakosított országok kölcsönös érdekeltségének biztosítása szempontjából.

Együttműködés a külkereskedelmi tevékenységben. A szakosított termékekkel kapcsolatos külkereskedelmi együttműködés hiánya egyik alapvető gátja volt a KGST-országok közötti szakosítás fejlődésének. Így ugyanis a szakosításban részt vevő országok exportlehetőségei a harmadik piacokon szűkültek, holott valamennyi KGST-ország nagymértékben érdekelt a harmadik piacokon való külkereskedelem fokozásában. Ezért nagyon fontos, hogy a megállapodásokban részt vevő or-

ságok említett szervei szabályozzák a harmadik piacokkal való kapcsolat formáit is, és megteremtsék e területen az együttműködést.

A szakosításban részt vevő országok kapcsolatai a harmadik piacon folyó külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatban különbözőek lehetnek:

— a nem szakosodó ország beszünteti a harmadik piacra irányuló exportot;

— a nem szakosodó ország fenntartja a harmadik piacra történő exportot a szakosított termékek reexportja vagy közvetítése révén;

— az országok a szakosított termékek közös értékesítését valósítják meg.

Az említett formák mellett a külkereskedelmi tevékenységben történő együttműködésnek több más formája is célszerű lehet.*

A külkereskedelmi tevékenység összehangolása a harmadik piacokon biztosítékot nyújthat a szakosításban részt vevő országok számára arról, hogy a harmadik piaci külkereskedelmi érdekeik a szakosítás során nem szorulnak háttérbe. Az ilyen együttműködés újabb lehetőségeket tárhat fel a külkereskedelmi tevékenység kiszélesítésére a harmadik piacokon.

Egyéb kérdések. A megállapodásokban szabályozni kell a kölcsönös kötelezettségek teljesítésével kapcsolatos garanciákat és szankciókat. Tisztázni kell a licenciákkal, a pótalkatrész-ellátással, a vevőszolgálattal stb. kapcsolatos kérdéseket is. Meg kell állapodni a vitás kérdések eldöntésének rendjében, a jogvitás kérdéseket megfelelő döntőbírósági eljárással kell rendezni.

A szakosítási ajánlások végrehajtására irányuló megállapodások rendszerének bevezetése megváltoztatná azt a helyzetet, hogy a KGST különböző szerveiben szinte kizárólag az egyes országok felső irányító szervei tartottak fenn egymással kapcsolatot és a szakosítás valamennyi problémáját centralizáltan igyekeztek megoldani. A javasolt megállapodás közvetlen kapcsolatokat létesít a szakosításban részt vevő országok érintett vállalatai között. Ezzel megoldhatókká válnak olyan kérdések, amelyek megoldása elengedhetetlen feltétele a szakosítási ajánlások reális megvalósulásának, de felső szinten nem lehetséges. E kérdés különös jelentőségre tesz szert jelenleg, amikor a KGST-országokban erőfeszítések történnek a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésére és ennek keretében a vállalatok önállóságának és hatáskörének bővítésére. Ilyen körülmények között ugyanis a szakosítási ajánlások realitásának egyik alapvető feltétele, hogy ezek megfeleljenek az érintett vállalatok közvetlen érdekeinek is.

A fentiek feltételezik azt is, hogy nem minden szakosításban fog valamennyi KGST-ország résztvenni. Alapelvként kell elfogadni, hogy a gyártás szakosításában esetenként azok a KGST-országok vesznek részt, amelyek ilyen irányú érdekeltségüket bejelentik.

A nemzetközi gyártásszakosítás elősegítésére — és esetleg kiegészítésére — célszerű alkalmazni az együttműködés egyéb formáit is. Vannak területek, ahol célszerűnek tartjuk az érdekelt KGST-országok részvételével további közös szervezetek kialakítását a műszaki fejlesztési tevékenység, a termelés, a külkereskedelem jobb összehangolására.

* Részletesebben lásd Balassa Ákos: „A KGST-országok közötti gépipari gyártásszakosítás külkereskedelmi problémái" Külkereskedelem, 1965. 8. sz.

Ahol a gyártásszakosítás gazdaságilag nem indokolt, vagy feltételei még nem értek meg, ki lehet alakítani a KGST-országok közös és koordinált tevékenységét a gyártás szakosítása és közös szervezetek létrehozása nélkül is. Erről az egyes országok érintett szervei között szintén célszerű együttműködési megállapodásokat kötni, amelyek formája és tartalma hasonló lehet a szakosítási ajánlások végrehajtására megkötendő megállapodásokhoz. Emellett indokoltnak látszik, hogy ilyen megállapodások megkötésére kerüljön sor olyankor is, amikor a tervkoordinációk és hosszú lejáratú külkereskedelmi megállapodások alapján tartós — nagy volumenű szállításokon alapuló — kapcsolatok alakulnak ki.

A KGST Végrehajtó Bizottságának határozata alapján a KGST-országok szakemberei a közeljövőben nemzetközi konferencián vitatják meg a gyártásszakosítás problémáit és továbbfejlesztésének útjait. A konferencia munkája véleményünk szerint akkor lesz sikeres, ha a szakosítás továbbfejlesztésének olyan útjait alakítja ki, amelyek biztosítják az országok megfelelő érdekeltségét a szakosítási tevékenységben.

Dr. Acsádi György—dr. Klinger András

MAGYARORSZÁG NÉPESEDÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A könyv első ízben nyújt az olvasóknak átfogó, tudományos színvonalú elemzést a két világháború közötti népesedésről.

E korszak a magyar népesedés nagy változásokkal teli időszaka. Lényegében erre az időre esik a termékenység és a halandóság szintjének megváltozása és a népesség összetételének jelentős módosulása is.

A szerzők elemzik a korszak népesedésének főbb sajátosságait, ismertetik a népesség számában és struktúrájában bekövetkezett változásokat. A könyv gazdag tényanyagot közöl és elemez a házasságkötések, válások, születések, halálozások és halálokok, a szaporodás és a reprodukció stb. alakulásáról. Az elemzés és az adatok áttekinthetőségét grafikonok és táblázatok könnyítik meg, amelyek a népesedési adatokat korszerűen feldolgozva tartalmazzák.

A könyv igen értékes hozzászólás a széles körben folyó népesedési vitához, és sok félreértés tisztázásához nyújthat segítséget.

HOCH RÓBERT:

Piaci egyensúly és az árszínvonal változása a szocializmusban

A gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus tökéletesítésére irányuló törekvések, amelyek a gazdaság gyorsabb és hatékonyabb fejlesztését célozzák, időszerűvé teszik, hogy felülvizsgáljunk egy sor — az idők folyamán előítéletté merevedett — fogalmat és követelményt. Végig kell gondolnunk azt a kérdéskomplexumot is, amely az árszínvonal stabilitásának követelménye köré csoportosul.

Az eddigiekben a következő követelményeknek akartunk egyidejűleg érvényt szerezni:

1. A gazdaság gyors ütemben fejlődjék.
2. A bruttó nominálјövedelmek (ide sorolva minden bér jellegű jövedelmet, beleértve a naturális béreket is) — tehát az úgynevezett személyes rendelkezésű jövedelmek — arányosan nőjenek az árualappal (tárgyunk szempontjából beleértve az önfogyasztást is*); vagy a kereslet és a kínálat egyensúlyban maradjon, illetve az esetleges áruhiány ne fokozódjék.
3. A fogyasztói árszínvonal változatlan maradjon, sőt esetleg csökkenjen (elméleti tétel: a szocializmusban az életszínvonal emelését a pénzjövedelmek emelésével *és* az árszínvonal csökkentésével kell biztosítani).

A fenti hármas követelmény megvalósulása körül elég sok probléma mutatkozott az eddigi fejlődésben. Joggal merül fel hát a kérdés: megvalósíthatók-e egyidejűleg? Vajon a mi hármas követelményünknek eleget lehet-e tenni egyidejűleg? A bérszínvonal megkötésével nem akadályozzuk-e a fejlődést? Az árszínvonal megkötésével nem fokozzuk-e az áruhiányt?

Elméletileg azt valljuk, hogy a mai kapitalizmus és a szocializmus között etekintetben is elvi különbség van, mert az előbbiben a jelenlegi feltételek között szükségszerű, hogy a személyes fogyasztást szolgáló keresetek gyorsabban nőjenek az árualapnál, tehát szükségszerű az árszínvonal emelkedése, a nominálјövedelmeknek a reálјövedelmekénél gyorsabb ütemű növekedése (hacsak a tőkés állam adópolitikájával nem biztosítja, hogy az elkölthető nettó jövedelmek lassabban emelkedjenek a ténylegesen kifizetett bruttó jövedelemnél). Ezzel szemben a szocializmusban — mondjuk a teóriában — a tervszerűség lehetővé teszi, hogy miközben a gazdaság gyorsan fejlődik, a bruttó és a nettó pénzjövedelem arányosan nő egymással és az árualappal, az árszínvonal stabilitása, sőt esetleg csökkentése alapján egyensúly van kereslet és kínálat között.

Ennek az elméleti álláspontnak megfelelően hozott korábban határoza-

* Némi magyarázatra szorul, hogy a saját termelésből származó fogyasztást itt és a továbbiakban miért sorolom az árualaphoz, illetve a naturális formájú személyes rendelkezésű jövedelmek nominálértékét a pénzjövedelmekhez. *Feltételezem* ugyanis, hogy az önfogyasztás csökkenésével ugyanilyen mértékben nő az árualap és a pénzjövedelem. Ténylegesen azonban ez az arányos változás nem mindig következik be. Például az áruvá vált mezőgazdasági termék nem feltétlenül kerül belső piacra, s ekkor a (paraszti) többlet-pénzjövedelmet nem ellentételezi megfelelő árualap. Ez azonban a vizsgált kérdés szempontjából mennyiségi részprobléma, tehát a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk.

tot a párt: a keresetek csak olyan arányban emelkedhetnek, amilyen mértékben reális árualappal alátámasztható növekedésük és hogy az árszínvonalnak szilárdnak kell maradnia; s mindennek persze egy viszonylag gyors ütemű fejlődés körülményei között kell megvalósulnia.

E célok egyidejű megvalósulása kétségtelenül kívánatos lenne. Kérdés azonban, hogy lehetséges-e? Vajon tényleg a fenti vonatkozásban van-e a különbség kapitalizmus és szocializmus között? Nem arról van-e szó, hogy a kapitalizmusban és a szocializmusban az említett tényezők közötti arányváltozás folyamata nagyjából azonos (lényegében azonos anyagi folyamatról van szó); a tényleges különbség pedig az, hogy a kapitalizmusban a folyamat nagyjából spontán módon tör utat magának, a szocializmusban pedig tudatosan szabályozhatjuk az egyes tényezőket; mégpedig ha nem megfelelően szabályozzuk, akkor kedvezőtlen hatásokat is kiválthatunk.

A hármas követelmény megvalósulásának modellje

Ha a fenti kérdésre akarunk válaszolni, meg kell keresnünk azt a modellt, amelyen hármas követelményünk egyidejűleg teljesül. A modell felépítésekor az alábbi tényezők *változását* vesszük figyelembe:

1. az össztermelés és a nemzeti jövedelem (mindkettőbe beleértve a szolgáltatásokat is);
2. a nemzeti jövedelmen belül a felhalmozás és a fogyasztás;
3. a fogyasztáson belül az árualap (ide számítva a saját termelésből származó fogyasztást is) és az ingyenes juttatások;
4. az összes bruttó és nettó pénzjövedelmek;
5. a teljesítménybérben*, valamint az időbérben** dolgozók egy főre jutó bére;
6. a teljesítménybérben, valamint az időbérben dolgozók létszáma;
7. a fogyasztói árszínvonal;
8. a fogyasztói kereslet és a fogyasztási cikkek kínálatának volumene.

Szokatlan eljárás, hogy a keresőket bér és létszám szerint (5. és 6. pont) nem a „termelő" és „nem termelő" kategóriák szerint határoljuk el, tehát nem a tevékenység jellege szerint, hanem a bérforma (teljesítménybér és időbér) alapján. Ezt a metodikát a következők indokolják. Az általunk feltett kérdés megválaszolásához mindenekelőtt azt kell tudnunk: az anyagi termékeket és a szolgáltatásokat előállítók teljesítménye és bére hogyan alakul. Az időbéresek teljesítménye és bére között akkor sincs közvetlen összefüggés, ha történetesen a termelő szférában dolgoznak. Az időbérek alakulását, ha nem is automatikusan, de végül is a teljesítménybérek alakulása szabja meg. Kétségtelen, hogy az időbérek időről időre elmaradnak a teljesítménybérekhez képest. Mégis van tendencia arra — elsősorban a keletkező béraránytalanságok kiküszöbölése miatt —, hogy az időbérek növekedési koefficiense közeledjék a teljesítménybérek növekedési koefficienséhez. (Ezt szolgálja jelenlegi mechanizmusunkban az az előírás, amely szerint az időbéresek béralapja is meghatározott százalékkal emelkedik minden évben.) Vagyis végső soron a teljesítménybérek alakulása határozza meg a bérek növekedését általában.

A keresők kategorizálhatók lennének aszerint is, hogy árualapot (megvásárolható fogyasztási cikkeket és szolgáltatásokat) termelnek vagy árualapot nem termelnek (termelési eszközt, az ingyenes juttatások tárgyát termelők, esetleg egyáltalán nem végeznek termelő tevékenységet). Tárgyunk szempontjából igen lényeges ez a felosztás, a két kereső kategória jövedelem-

* Ide értjük a termelőszövetkezeti parasztságot is.

** Ebbe a kategóriába soroljuk: *a)* az időbéres termelőket, *b)* az időbéres nem-termelő foglalkoztatottakat és *c)* a nyugdíjasokat, ösztöndíjasokat stb.

és létszámarányának változása. Ezt az összefüggést azonban már figyelembe vettük, amikor az árualap arányát a nemzeti jövedelemhez és a társadalmi termékhez vizsgálat tárgyává tettük. Ezen túlmenően csak akkor volna indokolt a keresők szóban forgó kategorizálása, ha tudnánk, hogy az árualapot termelő dolgozók munkájának termelékenysége törvényszerűen gyorsabban vagy lassabban nő a nem árualapot termelők munkájának termelékenységénél; vagy hogy az előbbiek bérének és termelésének alakulása között más összefüggés van, mint a nem árualapot termelők bére és termelése között. Ilyen törvényszerűségeket azonban nem ismerünk, tehát nem indokolt, hogy a foglalkoztatottakat kategorizálják aszerint, hogy árualapot termelnek-e vagy sem, miután a társadalmi terméket megosztottuk árualapra és egyéb termékekre és szolgáltatásokra.

A kiinduló modell (I)

Kiinduló modellünkben a következőket feltételeztük:

a) Az össztermelés és a nemzeti jövedelem, valamint a nemzeti jövedelmen belül a felhalmozási alap és a fogyasztási alap egymással arányosan növekednek, illetve a két osztály azonos ütemben növekszik. (E feltételezésre csak első lépésként, az egyszerűség kedvéért van szükségünk.)

b) Az árualap (ide számítva a saját termelésből származó fogyasztást is) arányosan nő a fogyasztási alappal.

c) A teljesítménybérben dolgozók bruttó pénzjövedelme arányosan nő a termeléssel. Pontosabban: az egy főre jutó teljesítménybérek a termelékenységgel nőnek arányosan, az összes teljesítménybérek pedig az össztermeléssel* (Ebből a szempontból ide sorolhatók a termelésben újonnan foglalkoztatott időbéresek is, feltételezve, hogy a többletbérrel — legalább nagyjából — arányosan nő a termelés is.)

d) Az időbéresek jövedelme — bár időről időre elmarad a teljesítménybéreseké mögött — tendenciájában a teljesítménybéresek jövedelmének arányában emelkedik.

e) A nettó pénzjövedelmek arányosan nőnek a bruttó pénzjövedelmekkel. (Ha van jövedelemadó, akkor lineáris stb.)

f) A foglalkoztatottak létszámstruktúrája állandó.

g) A fogyasztói árszínvonal változatlan.

h) A fogyasztási cikkek összkereslete és összkínálata egyensúlyban van.

Eredmény. A fenti modellben nincs belső ellentmondás. A jövedelmek is, az árualap is a termeléssel nőnek arányosan; a kereslet és a kínálat egyensúlyban marad szilárd fogyasztói árszínvonal alapján is,** illetve nem változik a korábban esetleg megvolt áruhiány mértéke.

A feltételek módosítása

A kiinduló modellben sok feltételezés nyilvánvalóan nem felel meg a valóságos fejlődési folyamatoknak. Ezért a továbbiakban fokozatosan megváltoztatjuk a feltevéseket.

1. módosítás. Első lépésként az I. modell *b* feltételét módosítjuk, mégpedig úgy, hogy a továbbiakban abból indulunk ki: *az árualap lassabban nő a fogyasztási alapnál,* a meghatározott rendeltetésű (ingyenes) fogyasztás hányadának emelkedése miatt. E feltételezés alapján nem tarthatjuk fenn az

* Jól tudjuk persze, hogy a valóságban, tényleges viszonyaink között, a bérek nem nőnek arányosan a termeléssel, mert rendezik a normákat stb. A termelés és a bérek arányos növekedésének feltételezésére csak a kiinduláshoz van szükségünk, éppen azért, hogy a továbbiakban megvizsgálhassuk más tényezőknek például a normarendezéseknek tényleges szerepét, jelentőségét.

** Most eltekintünk attól, hogy a pénzjövedelmek – a megtakarítások miatt – gyorsabban nőnek az összkeresletnél.

I. modell valamennyi többi feltételét sem. Ha ugyanis az össztermelés egy adott időszakban k-szorosra növekszik, s ugyancsak k-szorosra növekszik a bérek összege is — mert a teljesítménybérek összege a teljesítménnyel nő arányosan, s ezt követik az időbérek —, és az árualap csak m-szeresre nő ($k > m$) — mert a „meghatározott rendeltetésű" fogyasztás gyorsabban emelkedik — akkor *vagy* az árszínvonalnak kell emelkednie ahhoz, hogy a kereslet és a kínálat egyensúlyban maradjon, *vagy* — változatlan árszínvonal esetén — növekvő áruhiány lép fel. A kereslet és a kínálat csak úgy lehet egyensúlyban változatlan árszínvonal alapján, ha a nettó bérösszeg lassabban nő az össztermelésnél, arányosan az árualappal, vagyis csak m-szeresre emelkedik.

2. *módosítás.* Tegyük fel, hogy *a)* az össztermelés és a nemzeti jövedelem nem arányosan nőnek, és *b)* nem arányosan emelkedik a felhalmozás és a fogyasztás; vagyis az össztermelés és a fogyasztás nem arányosan változik. Ha nem is ismerjük teljes biztonsággal azokat a törvényszerűségeket, amelyek ezeket az arányokat szabályozzák, minden konkrét tervidőszakban (pl. ötéves tervben) tudjuk a változások irányát.

Ha a fogyasztási alap *gyorsabban nő* az össztermelésnél (akár mert a pótlási alap aránya csökken az össztermékben, akár mert a felhalmozás aránya csökken a nemzeti jövedelemben), akkor — a többi vizsgált arányt változatlannak véve — a bérek gyorsabban nőhetnek a termelésnél. Amennyiben viszont az árualap lassabban nő fogyasztásnál (lásd 1. módosítás), akkor találhatunk olyan arányokat, amelyek alapján a termelés és a bérek arányosan nőnek, miközben változatlan fogyasztói árszínvonal alapján a kereslet és a kínálat egyensúlya biztosítható.

A történelmi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a II. osztálynak az össztermelésnél gyorsabb emelkedése csak esetlegesség és ezért időleges jelenség, tehát komolyan nem számolhatunk hosszú távú tendenciaként ilyen fejlődéssel. Igaz, hogy a ráfordítások hatékonyságának növelése csökkentheti a pótlási alap hányadát. (A pótlási alap egy része felhalmozási alappá változik.) Ez a haladás azonban inkább csak ellensúlyozza azokat a tényezőket, amelyek a pótlási és a felhalmozási alap hányada növekedésének irányában hatnak.

Mind a tőkésországok, mind a szocialista országok történelmi tapasztalatai azt mutatják, hogy a fogyasztási alap inkább lassabban nő az össztermelésnél és nem gyorsabban.

Ha a fogyasztási alap lassabban nő az össztermelésnél (akár azért, mert a pótlási alap, akár mert a felhalmozási alap aránya emelkedik), akkor ugyanarra az eredményre jutunk, mint az 1. módosítás esetében, vagyis a termeléssel arányosan növekvő bér, a változatlan árszínvonal és a kereslet-kínálat egyensúlya nem valósulhat meg egyidejűleg. Ha bekapcsoljuk az 1. módosítás feltételét is — az árualap lassabban nő a fogyasztásnál —, akkor a probléma még élesebben jelentkezik.

3. *módosítás.* Az I. (kiinduló) modellben feltettük, hogy a teljesítménybéresek és az időbéresek aránya változatlan. Ám ez a feltevés nem felel meg a tényleges fejlődésnek.

Az előző két — különösen az 1. sz. — módosításból az a következtetés adódik, hogy az össztermelés gyorsabban nő az árualapnál. Tehát ha feltesszük, hogy a teljesítménybérek összege arányosan nő a teljesítményekkel, akkor a kereslet és a kínálat csak akkor maradhat egyensúlyban változatlan fogyasztói árszínvonal alapján, ha az időbéresek bérjövedelmének összege lassabban nő nemcsak a teljesítménybéresek bérösszegénél, hanem az árualapnál is.

Az időbéresek összjövedelmének növekedési koefficiense a *létszámnövekedés* koefficiensének és az egy főre jutó *átlagos* időbérnövekedés koefficiensének a szorzata. A szóban forgó értelemben vett arányos fejlődésnek

tehát az lenne a feltétele, hogy vagy *a)* az időbéresek egy főre jutó bér jellegű jövedelmének kellene lassabban nőnie az egy főre jutó teljesítménybéreknél, sőt — meghatározott létszám- és jövedelemarányuk esetén — az időbéresek egy főre jutó jövedelmének stagnálnia vagy éppen csökkennie kellene; *vagy (és) b)* az időbéresek létszámának kellene lassabban nőnie a teljesítménybéresek létszámánál. Ezek az arányváltozások matematikailag lehetségesek, közgazdaságilag azonban aligha valósulhatnak meg.

ad *a)* Mondottuk, hogy bár az időbérek időről időre elmaradnak a teljesítménybérekhez képest, mégis van tendencia arra, hogy — elsősorban a keletkezett béraránytalanságok kiküszöbölése miatt — az időbérek növekedési koefficiense közeledjék a teljesítménybérek növekedési koefficienséhez. Természetesen lehetségesek olyan strukturális változások mind a teljesítménybéresek, mind az időbéresek körén belül, amelyek eredményeként a teljesítménybérek átlaga jobban nő az időbérek átlagánál. (Pl. a kvalifikáltak arányának növekedése a teljesítménybéresek között, s a nyugdíjasok arány-növekedése az időbéresek között.) Ezek a változások azonban csak véletlenszerűek, tehát ideiglenesek; és teljes mértékben lehetnek ellenkező előjelűek is. (Pl. az értelmiség arányának emelkedése!)

ad *b)* A valóságban az időbéres dolgozók aránya növekszik a teljesítménybéresekéhez képest és nem megfordítva. Ezt követeli a társadalmi haladás. Emelkedik a nem anyagi termelésben foglalkoztatottak aránya (és bérformájuk rendszerint az időbér), de az anyagi termelésben is hasonló arányváltozás megy végbe (a műszaki értelmiség arányának növekedése, a teljesítménybér felváltása időbérrel pl. az automatizálás miatt stb.).

A fentiekből következik, hogy az időbérek összege gyorsabban nő a teljesítménybérek összegénél. Tehát ha a teljesítménybérek összege arányosan is nőne az árualappal, az összes bér gyorsabban emelkedik nála. Az összes bér csak akkor nőhet arányosan az árualappal, ha a teljesítménybérek nemcsak a teljesítményeknél nőnek lassabban, hanem az árualapnál is.

Nyilvánvaló persze, hogy az újonnan beállított időbéresek egy része szintén termel árualapot (vásárolható terméket vagy szolgáltatást), s ennyiben a teljesítménybéresekhez hasonlítottuk őket feljebb. Csakhogy az időbéresek növekvő része nem termel árualapot, sőt egyáltalán nem végez termelő tevékenységet. Figyelembe veendő az is, hogy az árualapot termelő új időbéresek növekvő hányadát olyan területeken foglalkoztatják (szolgáltatások!), ahol a termelékenység lényegesen nem növelhető. *Tehát,* miközben a teljesítménybéresek (elsősorban az anyagi termelés területén) termelékenysége és vele együtt egy főre jutó átlagbére gyorsan nő — *a nem anyagi termelés szférájában dolgozók termelékenysége csak lassan emelkedik, de egy főre jutó átlagbérük az előbbiek növekedését követi, s létszámarányuk is nő.*

4. módosítás. Mindeddig nyitott kérdés volt: jogos-e az a feltevés, hogy a bérek a teljesítmények arányában emelkednek? Ismeretes, hogy a termelés növelésének forrásait három csoportba sorolhatjuk:

a) a meglevő munkahelyek korszerűsítése (új gépek beállítása új eljárások meghonosítása stb.).

b) A már foglalkoztatott munkaerő begyakorlottságának növekedése, a szakképzettség emelkedése, a munkaintenzitás fokozódása.

c) Új munkaerő beállítása.

Az *a* esetben nem szükségszerű, hogy a bér a teljesítménnyel arányosan emelkedjék. Ha pl. új, korszerű gépet állítanak be a régi, elavult helyére, akkor a termelés ugrásszerűen emelkedik az adott munkahelyen, de az új gépre új normát állapítanak meg, s a bér általában még akkor sem növekszik a termeléssel arányosan, ha az új gép kezelése nagyobb szakképzettséget és magasabb intenzitást is követel. (Ám az is lehet, hogy csökken a szakképzettség iránti igény és különösen a munka intenzitása.)

A *b* és *c* esetben — a teljesítménybér-rendszer természetéből adódóan

— a bérek arányosan nőnek a teljesítményekkel, hacsak nem alkalmaznak általánosan degresszív bérezést, nem fogják vissza időnként adminisztratív eszközökkel a bruttó bérek emelkedését (normarendezés), vagy nem választják el a bruttó bérek és a nettó bérek emelkedésének ütemét (progresszív jövedelemadó).

Ha a termelés kizárólag a technikai fejlesztés alapján növekednék, akkor teljesen jogosulatlan lenne annak feltételezése, hogy a bérek a teljesítménnyel arányosan nőnek. Csakhogy a termelés nem nőhet — még intenzív irányú gazdasági fejlődés esetén sem — csupán a meglévő munkahelyek tökéletesítése alapján, még ilyen viszonyok között is fontos szerepet játszik a begyakorlottság stb. növekedése, az új munkások beállítása. Extenzív irányú gazdaságfejlesztés esetén pedig ez utóbbiaké a döntő szó. Tehát minél inkább extenzív irányú a gazdaság fejlesztése, annál erősebb a tendencia arra, hogy a bérek a teljesítményekkel arányosan növekedjenek. Ezt a tendenciát erősíti, hogy egyes területeken (szolgáltatások) a bérek jobban emelkednek a teljesítményeknél.

Meg kell jegyeznünk, hogy a termelés és a bérek alakulásáról elmondottak alapjában véve a központilag irányított bérgazdálkodás körülményei között állnak fent. Ha a vállalatok rendelkeznek a bruttó jövedelemmel és a vállalati kollektívának beleszólása van a bruttó jövedelem felosztásába, akkor intenzív irányú gazdasági fejlődés esetén is tendencia van arra, hogy a bér jellegű jövedelmek (nemcsak a teljesítménybérek, hanem az időbérek is) a termeléssel arányosan emelkedjenek.

A módosított modell (II)

A feltételek módosítása alapján a kiindulótól eltérő modellt kapunk.

a) A fogyasztási alap nőhet arányosan az össztermeléssel, de nőhet lassabban is és gyorsabban is; attól függően, hogyan alakul a pótlási alap hányada az össztermékben és a felhalmozási alap aránya a nemzeti jövedelemben.

b) Az árualap lassabban nő a nemzeti jövedelemnél a meghatározott rendeltetésű fogyasztás hányadának emelkedése miatt és valószínű, hogy lassabban nő az össztermelésnél is.

c) A teljesítménybérben dolgozók bére annyiban nő lassabban az össztermelésnél — központilag irányított bérgazdálkodás esetén —, amennyiben a termelés a meglévő munkahelyek korszerűsítésének következtében emelkedik.

d) Az időbéresek egy főre jutó jövedelme — elmaradásokkal — a teljesítménybéresek egy főre jutó jövedelmét követi. (A foglalkoztatottságon belüli strukturális változások csak véletlenszerűen térítik el az egy főre jutó átlagos teljesítmény- és időbérek növekedési koefficiensét.)

e) A nettó pénzjövedelmek arányosan nőnek a bruttó pénzjövedelmekkel.

f) Az időbéresek létszáma gyorsabban nő a teljesítménybéresek létszámánál, tehát az aggregált időbérek gyorsabban nőnek az aggregált teljesítménybéreknél.

g) A fogyasztói árszínvonal változatlan.

h) A fogyasztási cikkek összkeresete és összkínálata egyensúlyban van.

Eredmény. Ebben a modellben *nincs feltétlenül* belső ellentmondás: implikálja azt a *lehetőséget,* hogy az arányok olyképp alakuljanak, hogy változatlan fogyasztói árak alapján is egyensúly legyen kereslet és kínálat között (amennyiben egyensúly volt a kiinduló állapotban). Lehetséges például, hogy bár az árualap növekedése csak m-szeres, miközben az össztermelés k-szoros és $m < k$, de — a technikai fejlesztéssel kapcsolatban — a teljesítménybérek csak l-szeresen nőnek ($l < m < k$), oly módon, hogy az összbér-

alap az aggregált időbérek gyorsabb növekedése ellenére is csak *m*-szeresre emelkedik. Tehát a fenti modellből nem bizonyítható egzaktan, hogy a bérösszeg gyorsabban nő az árualapnál.

Ám a fenti modellből — és a felhozott példából — az is kitűnik, hogy a modell ellentmondásmentessége csak lehetőség, úgyszólván csak matematikai lehetőség. Annyi már első megközelítésből is kiderül, hogy *a szocializmusnak egyáltalán nem sajátossága, hogy a bérjövedelmek az árualappal eleve és magától értetődően arányosan növekedjenek.* Egyenletrendszerünknek egyik, de korántsem egyetlen megoldása a bérjövedelmek és az árualap arányos növekedése. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy

— az árualap lassabban nő a nemzeti jövedelemnél és a társadalmi terméknél, és nő az aránya azoknak a keresőknek, akik bért kapnak, de árualapot nem termelnek;

— a teljesítménybérek egy része arányosan nő az össztermeléssel, tehát az árualapnál gyorsabban;

— az időbérek összege (amely magában foglalja a növekvő létszámarányú nem termelő keresők bér jellegű jövedelmeit is) gyorsabban nő a teljesítménybérek összegénél, arra az eredményre jutunk: aligha valószínű, hogy a teljesítménybérek összegének emelkedése oly mértékben maradjon el az árualap (és nemcsak az össztermelés) emelkedése mögött, hogy a teljes béralap arányosan növekedjék az árualappal. Vagyis — bár a II. modell nem zárja ki a bérek és az árualap egymással arányos növekedését — *nagy a valószínűsége, hogy a bérek gyorsabban nőnek az árualapnál, még akkor is, ha a teljesítménybérek emelkedése az árutermelés növekedésénél kisebb.*

A keletkező aránytalanságok megoldásának módjai

Ha nem is egyértelműen szükségszerű, de nagyon valószínű, hogy az összes bruttó nominálbérek növekedési üteme kisebb vagy nagyobb mértékben felülmúlja az árualapét. Ezért változatlan fogyasztói árszínvonal esetén növekvő ellentmondás keletkezik a fogyasztási cikkek kereslete és kínálata között. Ilyen körülmények között ha nem is „törvény", de várható tendencia, hogy a kereslet növekedése megelőzze a kínálat növekedését. Csakhogy a gazdaság fejlődése szempontjából az áruhiány, mégpedig a növekvő mértékű áruhiány (a fogyasztási cikkek minőségére és választékára gyakorolt hatása) rendkívül káros, és ugyancsak kedvezőtlen az életszínvonal tekintetében, s már csak ezért politikai szempontból is. A kereslet és a kínálat egyensúlyának biztosítása elsőrendűen fontos gazdasági és politikai feladat.

Milyen fő módszerek állnak rendelkezésünkre elvileg ahhoz, hogy a vázolt körülmények között a vásárlóalap ne növekedjék gyorsabban az árualapnál?

Az árualap és a bérjövedelmek arányos növekedését biztosítható módszerek értékelésekor a következőket kell szem előtt tartanunk.

— Azt mondottuk: nagy a valószínűsége annak, hogy a bruttó bérjövedelmek gyorsabban nőnek, mint az árualap volumene. Csakhogy először is a növekedési ütemkülönbség a különféle időszakokban nem azonos, lehetnek időszakok, amelyekben a növekedés arányos, sőt még olyan időszakok is lehetnek, amelyekben az árualap gyorsabban nő a bérjövedelmeknél. Másodszor: az összkereslet és az összkínálat diszharmóniája sohasem abban a formában nyilvánul meg, hogy minden cikkben azonos mértékű áruhiány mutatkozik. Az általános áruhiány esetén is vannak cikkek, amelyeknek kereslete és kínálata egyensúlyban van, sőt vannak cikkek, amelyeknek kínálata múlja felül a keresletét, tehát általános áruhiány esetén is felhalmozódnak eladhatatlan készletek. Ténylegesen akkor lehet egyensúly a fogyasztói piacon, ha mind a kínálat, mind a kereslet befolyásolásával, szabályozásával

szerkezeti egyensúly is kialakul. Mindebből következik: a vásárlóalap és az árualap arányos növekedését biztosító módszereket értékelni kell abból a szempontból, hogy *mennyire képesek rugalmasan alkalmazkodni a fogyasztói kereslet strukturális egyensúlyának biztosításához.*

— Feltételezzük, hogy *a bérnek mint ösztönzőnek hatékony felhasználása, továbbá állandóan újrakeletkező béraránytalanságok folyamatos feloldása csak az összbérek meghatározott ütemű növekedése alapján oldható meg,* hogy a nominális bérek növekedésének túlzott korlátozása ezeknek a feladatoknak a teljesítését akadályozza.

A teljesítménybéresek bruttó bérjövedelmei lassabban emelkedjenek a termelésnél

(Nb. Az időbéresek jövedelemnövekedési koefficiense a teljesítménybéresek jövedelemnövekedési koefficienséhez tart!) Új technika alkalmazása esetén — mint láttuk — biztosított, hogy a termelés ugrásszerű növekedését ne kövesse a bérek hasonló emelkedése. Csakhogy egy-egy munkahelyen a legjobb esetben is szakaszos az ilyen jellegű technikai fejlesztés, több év elteltével kerül sor a technika ismételt megújítására. (Vannak munkahelyeink, ahol ötven éve lényegében nem változott a technika.) Az adott munkahelyen a két felújítás közötti időszakban a teljesítmény növekedése általában fokozatos, a hangsúly a munkás teljesítőképességének növekedésén van.

Amennyiben a teljesítmény növekedése nem (vagy nem alapvetően) a technikai fejlődésből származik, akkor a teljesítménybérek emelkedését csak az időnkénti normarendezéssel lehet visszafogni. A normákat nem lehet állandóan szigorítani (sőt sok tényező hat lazulásuk irányában), mert ez aláásná a bérezés ösztönző szerepét. A normarendezés utáni időszakban a bérek rendszerint nem csökkennek (a bércsökkenésnek különösen rossz a hatása), hanem stagnálnak, tehát a normarendezés csak részben enyhíti azt a hatást, hogy egy ideig a bérek igenis arányosan nőnek a teljesítménnyel. A teljesítménybéreknek ez a lépcsőzetes alakulása azonban szükségszerű velejárója a normarendezés módszerének. Ha az ellentmondás megoldására a normarendezés a fő vagy egyetlen módszer, akkor annál gyakrabban és erősebben kell a normákat rendezni, minél élesebb az eltérés a kereslet és a kínálat között. (De természetesen ebben az esetben sem lehet a normarendezés folyamatos.)

A szóban forgó normarendezések indokául is a technikai haladást szokták felhozni, jóllehet ezekhez a normaszigorításokhoz a technika fejlődésének semmi vagy kevés köze van. Ezért is érthető, hogy a munkások természetesnek tartják az új technikára megállapított új normát, de ellenállást tanúsítanak a lényegében változatlan technológia esetén alkalmazott normaszigorítással szemben.*

Maguk a vállalatok sem forszírozzák az ilyen normarendezéseket. A reálbér egyensúlyban tartása az árualappal makroökonómiai probléma, míg a bruttó nominálbér vállalati kategória, alakulása vállalati érdekeket érint. A vállalatnak kevés érdeke fűződik a normáknak olyan szigorításához, amely nem áll kapcsolatban új technika bevezetésével (gyakran még akkor sem állapítanak meg új normát, ha valóban új technológiát vezettek be). Érdeke viszont, hogy az anyagi ösztönzés fokozása céljából emelje a béreket, hogy

* A teljesítmények nem fokozhatók minden munkahelyen azonos mértékben a begyakorlottság alapján, még egy üzemen belül sem. Ha a bérek a teljesítményeket követik, akkor az említett feltételek alapján béraránytalanságok keletkeznek. Az így keletkezett aránytalanság is a leírt módon oldható meg. Vagy a kedvezőtlenebb körülmények között dolgozó munkások bérét időnként felemelik, hozzáigazítják a teljesítményüket növelni tudó munkások keresetéhez, vagy az utóbbiak normáját időnként rendezik, jóllehet a technika nem változott.

béremelésekkel állandóan korrigálhassa a szükségszerűen keletkező bérarány-talanságokat, hogy a gyorsütemű fejlődéskor jelentkező részleges vagy általánosabb munkaerőhiány esetén a munkaerőpiac helyzetének megfelelő bérekkel a számára szükséges munkaerőt biztosítsa.* Ha a vállalatok nagyobb szabadságot kapnak általában a gazdálkodásban és benne a bérgazdálkodásban (vagy a bruttó jövedelem — vagyis a bér és a nyereség együttes összegének — felhasználásában), akkor aligha várhatjuk, hogy a vállalatok a normákat rendezni fogják olyan esetekben, amelyekben a teljesítmények nem az új technika bevezetésének következtében emelkedtek, hanem a munkás begyakoroltságának növekedése stb. eredményeként.

De az utóbbi megállapítástól eltekintve is: az új technikára megállapított új normák és az időnként elrendelt vagy a vállalatoknak többé-kevésbé saját kezdeményezésből végrehajtott normaszigorításai csak azt biztosítják, hogy a teljesítménybérek és a hozzájuk igazodó időbérek lassabban nőjenek a teljesítményeknél, de nem garantálják, hogy a bérek ne emelkedjenek gyorsabban az árualapnál. A tapasztalat azt mutatja, hogy a normarendezések ellenére a bruttó nominálbérek összege időről időre gyorsabban nő az árualapnál.

Ám a nominájövedelmeknek normarendezésekkel való szabályozása nem is lehet fő vagy kizárólagos eszköze annak, hogy a reáljövedelem, a vásárlóképesség és az árualap egyensúlyát rugalmasan, viszonylag folyamatosan biztosítsa. Az egyes vállalatoknál nem lehet megítélni, hogy népgazdasági méretekben milyen a fogyasztási cikkek piacán a kereslet és a kínálat viszonya. Ennek megítélése nem is vállalati feladat. Ha pedig központilag határozzák meg a normarendezés mértékét (rendszerint éppen akkor szorgalmazzák a felső szervek a normarendezést, amikor nincsen egyensúlyban a kereslet és a kínálat), akkor pedig a mechanikusan „lebontott" előirányzatok (és másként nem is lehetséges a feladat vállalatonkénti konkretizálása) a vállalatok tényleges helyzetével és feladataival kerülnek ellentétbe. Ráadásul a kereslet és a kínálat eltérésének mértéke különféle lehet az egyes időszakokban. A normaszigorítás ezért is teljesen alkalmatlan eszköz arra, hogy rugalmasan, az adott viszonyoknak megfelelően igazítsa a keresletet a meglévő kínálathoz.

A jövedelemadó-politika felhasználása

A nettó bérjövedelmeknek a bruttó bérjövedelmeknél lassúbb ütemű fejlődése biztosítható progresszív kereseti adó bevezetésével. Ez a módszer lényegében egyenértékű azzal, mintha a bruttó bérjövedelmek növekedését *degresszív bérezési rendszer* bevezetésével fékeznék. (Mert valóban: a progresszió a jövedelemadó oldalán, degresszió a nettó pénzjövedelem oldalán.) Mégpedig nemcsak teljesítmények szerinti különbségre vonatkozik a progreszszív adó, hanem a szakképzettség, a munka nehézsége, veszélyessége, ártalmassága stb. szerinti különbségekre is. Degresszív bérezést azokban az ágakban célszerű bevezetni, amelyekben a teljesítmények növekedését szándékosan vissza kell fogni. Jelenlegi bérrendszerünk sem eléggé ösztönző, mert nem fejezi ki eléggé a munkák minőségi különbségét, s mert nem ad módot a nominális jövedelmek szükséges mértékű emelésére. Kiinduló kérdésünk azonban éppen az volt, hogyan lehet egyidejűleg biztosítani a kereslet és a kínálat egyensúlyát, valamint a termelés optimális növekedését. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az embereket nem bruttó pénzjövedelmük nagysága érdekli, hanem amivel az adó levonása után ténylegesen rendelkeznek.

* Gondolhatjuk: a központi bérszabályozás biztosítja, hogy a bérek az árualappal arányosan növekedjenek. Ténylegesen azonban sem a relatív bér rendszere, sem az átlagbér ellenőrzés módszere nem eredményezte a béralapnak az árualappal való arányos növekedését.

A nettó bérek skálájának további összeszűkítése, illetve a nettó nomináljövedelmek növekedési ütemének fékezése kedvezőtlenül hatna a bérre mint ösztönzőre.

A fentiekből adódik, hogy olyan szocialista országokban, ahol egészségtelenül nagyok a bérjövedelmek különbségei, indokolt lehet a progresszív személyes kereseti adó bevezetése. Nem látszik azonban indokoltnak a mi viszonyaink között.

Más a helyzet a vállalati jövedelem adóztatásával. Ha a vállalatok többékevésbé szabadon rendelkeznek a bruttó jövedelemmel, vagyis a bér és a nyereség együttes összegével, dönthetnek atekintetben, hogy a vállalati bruttó többletjövedelmet a személyes jövedelmek növelésére vagy felhalmozásra fordítsák. Ilyen viszonyok között indokoltnak látszik, hogy progresszív kulcsok szerint adózzék *a vállalat* jövedelme után (a vállalati jövedelmek indokolatlan szóródásának nivellálása), s különösen indokolt, hogy a személyes jövedelemmé változó vállalati tisztajövedelem adókulcsainak lépcsője még meredekebb legyen (az előbb említett okon túl a vállalati felhalmozásra való ösztönzés céljából). *A progresszív vállalati jövedelemadó tehát olyan eszköz, amely elősegítheti a vásárlóalap és az árualap fejlődési tendenciája közötti ellentmondásnak a megoldását, és egyéb vonatkozásokban is kedvező a hatása.**

Csakhogy a progresszív vállalati jövedelemadó — akár csak a normarendezés és az egyéni jövedelmek progresszív adója — *nem lehet rugalmas eszköz a fogyasztási cikkek iránti kereslet és kínálat változó mértékű aránytalanságának megszüntetésére, az összkínálat és az összkereslet folyamatos egyensúlyban tartására.*

A kereslet és a kínálat újrakeletkező ellentmondásának megszüntetése az árszínvonal emelésével

Ha a (bruttó és nettó) nomináljövedelmek gyorsabban nőnek az árualapnál, de a gazdasági ösztönzés szempontjából káros a nomináljövedelmek emelkedésének túlzott mértékű visszafogása, és figyelembe vesszük azt is, hogy ez nem is elég rugalmas eszköz, akkor a kereslet és a kínálat egyensúlyának biztosítására a legkézenfekvőbb és a legcélravezetőbb eszköz az árszínvonal emelése.

A szóban forgó esetben az árszínvonal-emelés felhasználása a következő előnyökkel jár:

Először: A fogyasztási cikkek kínálatának elmaradása a kereslet mögött egyes időszakokban nem azonos mértékű, lehetnek időszakok, amikor a kereslet és a kínálat egymással arányosan növekszik, sőt a kínálat növekedése meghaladhatja a kereslet növekedését. E változó körülményekhez sem a normaszigorítás, sem az adózás nem alkalmazkodhat rugalmasan. Viszont az árszínvonal emelésének mértéke természetes módon alkalmazkodhat a piaci viszonyokhoz; a követelménynek megfelelő mértékben emelkedhet az árszínvonal, s ha a feltételek úgy kívánják, változatlan maradhat, sőt csökkenhet.

Másodszor: Még általános áruhiány esetén is egy sor cikkben elfekvő készletek keletkeznek. A kereslet és a kínálat szerkezeti egyensúlyának létrehozása, továbbá a kereslet szerkezetének tudatos befolyásolása megkövetelné az árarányok viszonylag folyamatos változtatását. Természetesen módosítha-

* A vállalati többletjövedelem egy részének — lehetőleg progresszív kulcsok szerinti — elvonása azonban általában csak akkor szolgálhatja a kereslet és a kínálat egyensúlyát az árszínvonal viszonylagos stabilitása alapján, ha az elvont jövedelmet az állam *nem* költi el, hanem befagyasztja. Mert ha csak annyi változást eredményez az adórendszer, hogy az adott többletjövedelem nem az adott vállalat és dolgozóinak többletkereseteként jelenik meg a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek piacán, hanem az állami költségvetés útján átcsoportosítva, akkor a kínálat és a kereslet viszonya nem változik meg.

tók úgy is az árarányok, hogy az emelések és a csökkentések szaldója társadalmi méretekben nagyjából nulla legyen. Sőt, akár vásárlóerő-emelkedést eredményezzenek. Csakhogy — mint láttuk — nagy a valószínűsége annak, hogy a bérek gyorsabban nőnek az árualapnál. Ha valóban ilyen a fejlődés, akkor a kereslet és a kínálat egyensúlya megteremthető olyképpen, hogy az áremelkedések és az árcsökkenések eredményeként *egy meghatározott nagyságú pénzösszeg* (például száz forint) vásárlóereje csökkenjen, de nem minden árufajta relációjában azonos mértékben, sőt egyes áruviszonylatokban változatlan, másokban növekvő vásárlóképességgel.

Harmadszor: A fogyasztói ár emelkedése — amennyiben részben vagy egészben — kifejezésre jut a termelői ár emelkedésében, általában nemcsak annyiban állítja helyre a kereslet és a kínálat egyensúlyát, hogy a keresletet csökkenti, hanem azzal is, hogy a nagyobb jövedelmezőség ösztönző lehet a termelés és a kínálat növelésére, még hozzá éppen ama cikk kínálatának növelésére, amelyikben a hiány mutatkozik. Ugyanez nem mondható el sem a bruttó nomináljövedelmek fékezéséről (például normarendezés), sem a jövedelemadó-politikáról.

Negyedszer: Ha az árak általában is, cikkenként is biztosítják a kereslet és a kínálat egyensúlyát, akkor az eladók általában kénytelenek erőfeszítéseket tenni a vevők pénzének megszerzése érdekében, rá vannak szorítva, hogy javítsák a termékek minőségét, korszerűségét, tetszetősségét, szélesítsék a választékot stb. Ha viszont az árszínvonal (és az árarányok rendszere) merev, akkor is végbemegy a fogyasztói árszínvonalnak egy bizonyos burkolt emelkedése, ha az árak — az elégtelen kínálat ellenére — deklaráltan szilárdak. Csakhogy ez az áremelkedés sajátos módon és káros következményekkel megy végbe.

Ötödször: Az árszínvonal emelését nem csak az teheti indokolttá, hogy a normarendezés (és esetleg az adózás) nem bizonyul elégségesnek a kínálat és a kereslet egyensúlyának megteremtéséhez, hanem megfordítva: e módszer alkalmazása esetén nem kell (mértékben és gyakoriságban) azon a határon túl rendezni a normákat, amely határon a fejlődésre a legjobban hatnak. Még általánosabban: a nomináljövedelmek színvonalának emelésével és belső arányainak változtatásával nem kell szűkmarkúan, a fejlődést akadályozóan bánni, ha az árarányok változásából adódó árszínvonal-emelkedés oldja meg a kereslet és a kínálat ellentmondását.

A hatósági árszínvonal emelése és a szabad árak emelkedése

A kereslet és a kínálat egyensúlyának biztosításához szükséges és az árarányváltozásokon keresztül megvalósuló árszínvonal-emelkedés elvileg két úton mehet végbe.

1. Lényegében minden cikk árát a hatóságok állapítják meg, s az árhatóságok rugalmas árpolitikát folytatva a piaci viszonyoknak megfelelően változtatják az árarányokat és emelik az árszínvonalat.

2. Az árakat a vállalatok szabják meg, s közvetlenül a piaci viszonyoknak megfelelően alakulnak.

Azt mondottuk, hogy elvileg lehetséges: valamennyi árat központilag állapítsanak meg, s a piaci feltételeknek megfelelően változtassák. A gyakorlati tapasztalatok, s az erre épülő elvi következtetések azonban azt mutatják, hogy bár távolról sem aknáztuk ki azokat a lehetőségeket, amelyeket a hatósági ármegállapítás rendszere nyújtana a piaci viszonyok rugalmas figyelembevételére — sőt! —; mégis azokban a cikkcsoportokban, amelyekben a választék széles, s amelyekben a kereslet és a kínálat gyorsan változik, az árhatóságok a jelen feltételek között a legjobb esetben sem képesek a rugalmas, a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó ármegállapításra. A rugalmas ható-

sági ármegállapításra éppen azokban a cikkcsoportokban van lehetőség és szükség, amelyeket át tud fogni, vagyis amelyekben a választék nem túlságosan széles, és sem a kereslet, sem pedig a kínálat nem túlságosan változékony. Az előbb említett cikkcsoportokban a piaci viszonyoknak megfelelő árakat a kisebb vagy nagyobb mértékben államilag kontrollált vállalati ármegállapítás biztosíthatja.

A mindenre kiterjedő állami árszabályozásnak az a célja, hogy teljes társadalmi kontrollt biztosítson az árak felett, hogy például megakadályozza az árszínvonal emelkedését akkor is, ha a piaci viszonyok indokolttá tennék. Csakhogy — mint már mondottuk — ilyen viszonyok között is végbemegy a fogyasztói (és nem csak a fogyasztói) árszínvonalnak egy bizonyos burkolt emelkedése, ha az árak az elégtelen kínálat ellenére deklaráltan változatlanok. Az árak emelkedésében — úgyszólván mindenféle mechanizmusban — érdekeltek a vállalatok, sőt maga az állam is, és ha a kínálat elégtelen, ez a tendencia utat is tör. A burkolt áremelkedés azonban sajátosan érvényesül.

— Nem minden cikk esetében van mód az árak burkolt emelésére, illetve nem egyforma mértékben a burkoltan emelhető árú termékek esetében. Ennek következtében áraránytalanságok keletkeznek; illetve az így kialakult ararányok befolyásolják a kereslet struktúráját.

— Az árak burkolt emelkedése általában nem elégséges — ez már a fentiekből is következik — a kínálat és a kereslet egyensúlyának megteremtéséhez.

— Az árak burkolt emelésének legkézenfekvőbb módja a minőségrontás. Egy további eszköz: az olcsó választékok eltűnése, ami rendszerint ugyancsak az eleven és holt munkával való pazarlás.

— A vevő többletkiadása az áruhiány esetén nem feltétlenül többletbevétel az államnak (korrupció, borravaló stb.). Itt említem meg, bár nem burkolt áremelés, hanem nyilt: a kereslet és a kínálat közötti feszültséget szilárd állami (élelmiszer) árak esetében jelentős mértékben a szabadpiac fölözi le.

— Az állami árszabályozás célja, hogy a gazdasági folyamat e fontos fókuszán társadalmi kontrollt érvényesítsen. Az árszínvonalnak a gazdasági feltételekkel ellentétben álló rögzítése (vagy éppen csökkentése) azonban éppen ezt a kontrollt gyengíti, teret ad spontán és káros folyamatoknak. Az elmondottakan túl ezt a tényt jellemzi az is, hogy nem tudunk számot adni a burkolt árváltozások mértékéről. Az árszínvonalnak — a gazdasági követelményekkel összhangban álló — nyílt emelése és emelkedése viszont lehetővé tenné a változások számbavételét és ennek alapján megfelelő gazdaságpolitika folytatását. Vagyis éppen ebben az esetben volna biztosítható a megfelelő társadalmi kontroll.

A fogyasztói árszínvonal növekedése és a reáljövedelem

Az árszínvonal szilárdsága mellett a leggyakrabban felhozott érv: a reáljövedelem színvonalát meg kell védeni; az árszínvonal emelkedése ellen felhozott leggyakoribb érv: ha a fogyasztói árak emelkednek, a reáljövedelem csökken.

Mind az érv, mind az ellenérv — legalább is így sommásan — hamis. Eléggé nyilvánvaló, hogy amennyiben a fogyasztási alap, s benne az árualap növekszik (mégpedig mind a lakosságnál, mind a foglalkoztatottak létszámánál gyorsabban) — s éppen ebből indultunk ki —, semmi oka nincs annak, hogy a reáljövedelem és a reálbér csökkenjen. Legfeljebb arról van szó, hogy a nomináljövedelmek gyorsabban nőnek a reáljövedelmeknél. Kiindulásunk az volt, hogy az árszínvonal növekedését éppen az teszi indokolttá, hogy a nominális jövedelmek gyorsabban nőnek az árualapnál.

A reáljövedelemnek (és a reálbérnek) kettős értelme van. Az egyik: az

adott pénzjövedelemből az adott áron megvásárolható jószágkombinációk halmaza, vagyis a *vásárlóképesség.* A másik értelme: az a meghatározott jószághalmaz, amit a jövedelemből ténylegesen megszereznek és elfogyasztanak, vagyis a *reálfogyasztás.* Ha az árszínvonal változatlan és a nomináljövedelem gyorsabban nő az árualapnál, akkor a vásárlóképesség növekedésének üteme felülmúlja a reálfogyasztását.* Csakhogy amennyiben ellentmondás van a vásárlóképesség és a reálfogyasztás alakulása között, ti. az előbbi gyorsabban nő az utóbbinál, a reáljövedelem ténylegesen a reálfogyasztással egyenlő. A lakosságnak ugyanis nem sok haszna van abból, hogy a nála lévő pénz vásárlóereje több áru megvásárlását tenné lehetővé, mint amennyihez ténylegesen hozzájuthat, s *kénytelen* pénzének egy részét megtakarítani. *Ha viszont az árszínvonal a piaci helyzetnek megfelelően emelkedik, akkor csak arról van szó, hogy a vásárlóképesség és a reálfogyasztás egymással arányosan nő.* Ebben az esetben az emberek legfeljebb azt mondják, hogy ugyan nőtt az életszínvonalunk, de mennyivel többet tudnánk vásárolni, ha a régi árak maradtak volna érvényben. Ha pedig az áremelkedések és az árcsökkenések egyenlegeként nő az árszínvonal, akkor még adott pénzösszeg vásárlóképességének csökkenése sem konstatálható egyértelműen.

A reáljövedelem és az árszínvonal összefüggésére tett fenti megállapítások feltétlenül igazak a lakosságra, *mint egészre.* Némileg másként állhat a dolog akkor, ha *rétegenként* vizsgáljuk a lakosságot a reáljövedelem és az árszínvonal növekedése szempontjából.

Először: ha a lakosság egészének nő is a reáljövedelme (vásárlóképessége és reálfogyasztása) emelkedő árszínvonal mellett (a fogyasztási alap és az árualap bővül); ugyanakkor egyes rétegeké stagnálhat, sőt csökkenhet. Nyilvánvaló, hogy mindazok, akiknek változatlan a nomináljövedelmük, vagy akár csak lassabban nő az általános fogyasztói árszínvonalnál, kevesebbet tudnak vásárolni, mint korábban. Mindehhez azt is hozzá kell fűznünk: minél kisebb az átlagos reáljövedelem-növekedés, vagy (és) minél nagyobb az árszínvonal emelkedése, annál jelentősebb lesz azoknak a száma, akiknek reáljövedelme csökken, s annál nagyobb lehet a csökkenés mértéke. Az árszínvonal növekedésének viszonyai között fokozott jelentőséget kell kapnia a jövedelem-politikának, mert egyébként súlyos jövedelemaránytalanságok lépnek fel. S ha abból indultunk ki, hogy az árszínvonal emelkedését a nomináljövedelem aránytalanul gyors növekedése teszi indokolttá, most a visszahatással van dolgunk: az emelkedő árszínvonal szükségessé teszi a bérek, a nomináljövedelmek növelését. Változatlan fogyasztói árszínvonal esetén is csaknem általános érvényű szabály, hogy a nominálbér (és általában a nomináljövedelem) arányokat emelések útján lehet korrigálni. Ez a megállapítás hatványozottan igaz, ha az általános fogyasztói árszínvonal emelkedik.

Másodszor: ha az ár olyan színvonalra emelkedik, hogy az a keresletet a kínálat színvonalára szorítja vissza és ezáltal teremt piaci egyensúlyt, akkor ez a folyamat részben oly módon megy végbe, hogy egyes rétegeket, mégpedig főként a kisjövedelmű rétegeket az áremelkedés kiszorít a fogyasztásból. Az áremelés ellen felhozott fontos érv annak „antiszociális" jellege, amely állítólag ellentétes a szocialista társadalommal. Ezzel kapcsolatban a következőket kell megjegyeznünk.

Ha a fizetőképes szükséglet felülmúlja a kínálatot (akár részlegesen, akár általánosan), ettől nem lesz több áru. Csakhogy ilyen körülmények között nem azok jutnak hozzá az adott árumennyiséghez, akiknek pénzük van, hanem akiknek elegendő idejük van arra, hogy a hiánycikkekre vadássza-

* Most eltekintünk egyfelől a megtakarításoktól, vagyis attól, hogy a vásárlóképesség azért nő gyorsabban a reálfogyasztásnál, mert a pénzjövedelem egy részét később *akarják* felhasználni; másrészt a reálfogyasztáson itt árufogyasztást értünk, tehát a reáljövedelembe ebben az értelemben nem számítjuk bele az ingyenes juttatásokat.

nak, vagy erre fordítják szabadidejüket, vagy megfelelő összeköttetésekkel rendelkeznek. Mindez nyilván ellentétes a munka szerinti elosztás elvével. De az áruhiány azért is ellentétes az anyagi ösztönzéssel, mert fékezője lehet a magasabb jövedelem megszerzésére irányuló erőfeszítéseknek, ha a magasabb jövedelemszínvonalhoz tartozó javakhoz nem lehet hozzájutni. A fenti „szociális" szemléletet következetesen végigvive tulajdonképpen ingyen kellene szétosztanunk a javakat, s akkor nem érvényesülne az az igazságtalanság, hogy az vásárol, akinek pénze van.

Természetesen a fenti megállapításokat sem abszolútizálhatjuk. Vannak olyan alapvető termékek és szolgáltatások, amelyeknek fogyasztásából a szocialista társadalom nem zárhatja ki teljesen a legkisebb jövedelműeket sem. (Arról se feledkezzünk meg, hogy a legkisebb jövedelműek általában a legnépesebb családok!) Ezekben a relációkban a kisebbik rossz a hosszabb vagy rövidebb ideig tartó áruhiány megtűrése. És egyébként is az alapvető szükségleteket kielégítő javak árrugalmassági együtthatójának értéke általában kicsi, nagy áremeléssel a keresletnek csak viszonylag csekély csökkenése érhető el, az áremelés nem túlságosan alkalmas eszköz arra, hogy az alapvető szükségleteket kielégítő javak keresletét a kínálathoz igazítsa. Ráadásul e javak többségénél az áremeléstől csak alig remélhető a kínálat gyors és számottevő emelkedése. (Alapvető élelmiszerek, lakás, közlekedés stb.) Éppen az ilyen okok miatt lenne helytelen a szóban forgó javak áralakulását szabaddá tenni. Ebben a körben a kisebb rossz az áruhiány. De a tulajdonképpeni megoldás: a gazdasági vezetésnek biztosítania kell, hogy a belföldi termelés fejlesztésével hosszabb távon, de egy sor esetben import útján rövid időn belül is biztosítsa a keresletnek megfelelő árumennyiséget. Éppen az alapvető javak esetében az áruhiánynak széles rétegekben, esetleg a lakosság egészében kedvezőtlen politikai hatása van. (Pl. ilyen „politikai cikk" a hús, amelyben valamilyen labilis piaci egyensúlyt biztosítanunk kell behozatal révén is. Az pedig ma már fel sem merül, hogy rossz termés esetén ne hozzunk be kenyérgabonát és hagyjuk kenyér nélkül a lakosságot.)

De ha kivételekkel is — bármily fontosak is ezek a kivételek —, az áru-alapnál gyorsabban növekvő normáljövedelem ellentmondását meg kell oldani, méghozzá jelentős mértékben az árszínvonal emelkedésével, a nominál-jövedelmeknél lassabban emelkedő reálbérek segítségével.

Az árszínvonal emelkedésének mértéke

A szükséges árszínvonal-emelkedés elvileg megvalósulhat a mindenre kiterjedő hatósági árak központi emelése útján és a vállalatok által szabályozott árak spontán emelkedésével. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a központi árszabályozás a jelen feltételek között csak egyes cikkcsoportokban képes a piaci feltételeknek megfelelő árarányokat és árszínvonalat kialakítani. Másrészt arra is rámutattunk, hogy a központi árszabályozás a fogyasztási cikkeknek csak bizonyos csoportjaiban feltétlenül indokolt. (A kereslet kevéssé érzékeny az árváltozásokkal szemben, az adott cikk alapvető és mással nem helyettesíthető szükségletet elégít ki, és csekély a kínálat árrugalmassága is.)

Az ármegállapításnak a vállalatok tevékenységi körébe való utalása (bizonyos központi kontrollal) a fogyasztási cikkek (és a termelési eszközök) szélesebb körében azonban azt a rendkívül fontos kérdést állítja elénk: *a szabad áralakulás szükségszerűen együttjár-e nagymértékű és fokozódó ütemű inflációval,* vagy az árszínvonal évi emelkedésének várható értéke csak néhány százalék lesz-e (nem lényegesen több, mint ma a burkolt áremelkedések), s az emelkedés üteme nem fokozódik?

A fenti kérdéssel kapcsolatos aggályok jogosak. Népgazdaságunkban

vannak feszültségek, amelyek meghatározott körülmények között (ezekre a körülményekre a továbbiakban kitérünk) okozhatják az árszínvonal gyors, sőt gyorsuló emelkedését. Már pedig egy komoly méretű és fokozódó ütemű infláció káros a gazdaság fejlődésére; negatívumai nagyobbak lehetnek, mint azok a pozitívumok, amelyek a kereslet és a kínálat egyensúlyából adódnak. Az erős és erősödő infláció viszonyai között összekuszálódnak az ár- és jövedelemarányok, lehetetlenné válik társadalmi kontrolljuk és ennek megfelelően a termelésre gyakorolt hatásuk kontrollja is.

Azt feltételezzük, hogy az árak egy része rögzített, míg más része szabad. Ilyen körülmények között az általános árszínvonal gyors emelkedése elsősorban a szabad árak emelkedéséből adódik, tehát súlyos aránytalanságok keletkeznek a rögzített árak és a szabad árak között, s ennek megfelelően jövedelmezőségi és jövedelem aránytalanságok is. (Sajátosan jelentkezik ez a probléma, ha azonos vállalat gyárt és értékesít rögzített áru terméket is, meg szabad áru terméket is.) Továbbá: gyengül vagy megszűnik a megtakarítási hajlandóság*, megerősödik a hitelek igénybevételére való törekvés (az inflációt erősítő tényezők); a kamat a pénz elértéktelenedéséből származó veszteséget részben vagy egészben csak pótolja, megszűnik ösztönző, szabályozó szerepe. Folyamatosan, sőt esetleg fokozódó mértékben romlik a belső pénz reális átváltási kulcsa, s vagy állandó (nyílt vagy burkolt) valutaleértékelés szükséges, vagy csökken az exportérdekeltség és növekszik az importérdekeltség (feltéve persze, hogy az árak és a gazdálkodási rendszer tényleg érdekeltté teszik a termelőket az átváltási kulcs nagyságában), s ezek a törekvések tovább erősítik az inflációt, romlik a fizetési mérleg. (Voltaképpen a szabályozott kamatláb — a kölcsöntőke ára, meg a szabályozott devizaárfolyam — a deviza ára — is a rögzített árak körébe tartozik. tehát a fenti hatások a rögzített árak és a szabadárak ellentmondásának specifikus megnyilvánulásai az infláció viszonyai között.)

A gyors és gyorsuló árszínvonal-növekedés azonban csak akkor következik be, ha a népgazdaságban kiéleződnek azok az ellentmondások, amelyeket a II. sz. (módosított) modellel ábrázoltunk. (Láttuk, hogy a modell akár ellentmondásmentes is lehet.)

A fogyasztási cikkek piacán jelenleg bizonyos hiány mutatkozik. Ez a jelenség azonban elsősorban abból adódik, hogy a fogyasztási cikkek kereslete és kínálata *szerkezetileg* nem fedik egymást: egyes cikkekben és választékokban hiány van, míg másokban elfekvő készletek. Az összkereslet és az összkínálat a népgazdasági mérlegekben — az adott feltételek között: papíron — egyensúlyban van, de éppen a strukturális diszharmónia miatt a teljes vásárlóalap nem költhető el. Tehát a kereslet felülmúlja a kínálatot, elköltetlen pénz marad a lakosságnál, miközben eladhatatlan készletek halmozódnak fel. Ennek a jelenségnek igen jelentős részben mechanizmusbeli okai vannak: *a merev árak nem idomítják a kereslet strukturáját a kínálathoz, s az irányítás és a vállalati gazdálkodás eddigi rendszere nem ösztönzi kellően a kínálatot, hogy összetételében a kereslet szerkezetéhez igazodjék.* A kontrollált vagy kontroll nélküli vállalati árképzéstől és az ezzel összhangban levő tervezési és gazdálkodási rendszertől éppen azt várjuk, hogy azok a korlátok megszűnjenek, amelyek ma gátolják a kínálat és a kereslet szerkezetének kölcsönös alkalmazkodását. Ha ez a mechanizmus létrejön, akkor várható, hogy a kínálat és a kereslet diszharmóniája annyiban megszűnik, amennyiben ezt a diszharmóniát a mai gazdasági mechanizmus és annak szerves része, a merev árrendszer okozza.

* A lakosság megtakarítási hajlandósága nem általában az általános árszínvonal emelkedése miatt csökken elsősorban, hanem akkor, ha azoknak a javaknak az ára emelkedik nagymértékben, amelyekre a megtakarítások irányulnak. (Tartós fogyasztási cikkek, öröklakás, utazás stb.). Elképzelhető, hogy miközben az általános árszínvonal emelkedik, ezeknek a cikkeknek az ára változatlan marad, sőt süllyed. Ebben az esetben a megtakarítási hajlandóság nem feltétlenül csökken.

Csakhogy a részleges áruhiánynak és a részleges áruhiányból következő általános többletkeresetnek nem csak a mechanizmus az oka. Igen fontos oka: erőforrásaink — ideértve külkereskedelmi lehetőségeinket is — szűkössége.

Továbbá: a termelési erőforrások nem csoportosíthatók át tetszés szerint, s ennyiben a kínálat összetétele csak korlátozottan tud alkalmazkodni a kereslet szerkezetéhez bármely gazdasági mechanizmusban. (Az ár persze idomítja a keresletet a termelés és a külkereskedelem adott feltételeihez.) És végül, de nem utolsósorban: a kínálat és a kereslet szerkezeti diszharmóniájának egy igen fontos, de gyakran nem kellően értékelt oka — *információs rendszerünk elégtelensége, korszerűtlensége.* A kereskedelem — de az ipar is — megfelelő elektronikus számítógéppark híján csak a félévi leltárak elkészítése után tudja megmondani, hogy milyen összetételű a készlete, de amire a leltár elkészül, már megint nem a tényleges helyzetet tükrözi. Márpedig mind a centralizált irányítás, mind a koncentrált nagyvállalatok nagyfokú önállóságán nyugvó gazdálkodás korszerű információs rendszert követelne meg, nem utolsósorban a kínálat és a kereslet szerkezeti egyensúlyának biztosítása céljából. (A legkorszerűbb termelési viszonyok, korszerű szervezési formák és nagyjából a szatócsboltoknak megfelelő információs rendszer.)

Nem számíthatunk hát arra, hogy pusztán a rugalmasabb mechanizmus teljesen megteremtse a kínálat és a kereslet egyensúlyát úgy, hogy a fogyasztói árszínvonal — az árcsökkenések és az áremelkedések szaldójaként — változatlan marad. Azt gondolhatnók azonban, hogy a szabad árak (szűkebb vagy szélesebb körű) bevezetése *egyszeri* árszínvonal emelkedést okoz; tehát csak arról lenne szó, hogy a kereslet és a kínálat a mainál magasabb árszínvonalon egyenlítődik ki és ez a magasabb árszínvonal stabilizálódik. A folyamat lényegében így menne végbe, ha a nomináljövedelmek összege változatlan maradna, illetve a továbbiakban csak az árualappal arányosan emelkedne. Csakhogy abból indultunk ki, hogy rugalmasabb bérpolitika szükséges, hogy a kínálat és a kereslet egyensúlyban tartásának főeszköze *ne* a nomináljövedelem növekedésének visszatartása legyen. Éppen az erőteljesebb nomináljövedelem-növekedés hajtja tovább a fogyasztói árszínvonal emelkedését. De az oksági kapcsolatok láncolatában az áremelkedés is a béremelkedés (és általában a nomináljövedelem emelkedés) okává válik.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az inflációs folyamatban nem csak bér-ár-bér spirál működik, hanem *bér-bér,* és *ár-ár* spirál is. Már láttuk, hogy a bérek egy részének (és az általános bérszínvonalnak) emelése is megköveteli — a bekövetkezett aránytalanságok megszüntetése vagy csökkentése végett — a bérek másik részének emelését. Ez a folyamat — szűkebb keretek között — a jelenlegi mechanizmusban is érvényesül. A hatás megerősödik, ha a nomináljövedelem-emelkedés gyorsabb és a bérgazdálkodás szabadabb.

A (fogyasztói) ár-ár spirál pedig azt jelenti, hogy az általános árszínvonal emelkedésének közepette a változatlan névleges ár — reálisan csökkenő ár, tehát minden eladó arra törekszik, hogy amennyiben a reálárat változatlanul akarja tartani — a nominális árat emelje.

Az elmondottakat figyelembe véve sem várható reálisan, hogy a fogyasztói piacból kiinduló impulzusok komoly mértékű és fokozódó ütemű fogyasztói árszínvonal-növekedést indukálnának. A fogyasztási cikkek piacán jelenleg nálunk nincsenek olyan feszültségek, amelyek a szabaddá tett árak gyors emelkedését váltanák ki, s ráadásul a rugalmasabb mechanizmus bevezetése maga enyhítené ezeket a meglevő feszültségeket. S ha az „egyszeri" emelkedés nem nagy, akkor a bér- (fogyasztói) ár-bér, a bér-bér és a (fogyasztói) ár-ár spirál is mérsékelten hat.

A fogyasztói árszínvonal-növekedés akkor gyors és gyorsuló — szabad áralakulás esetén —, ha a népgazdaságban a feszültségek megnőnek, ha a

nomináljövedelem lényegesen gyorsabban nő az árualapnál. A II. sz. modellünkből kitűnt, hogy a nominális jövedelmek összege az alábbi főbb esetekben nő lényegesen gyorsabban az árualapnál.

— Jelentősen meggyorsul az I. osztály növekedése a II. osztályhoz képest, elsősorban annak következtében, hogy nagymértékben megemelkedik a felhalmozási alap aránya a nemzeti jövedelemben. E változás egyik megnyilvánulása, ha a fogyasztási cikkek fokozódó mértékben cserélődnek termelési eszközökre a külkereskedelemben. A fogyasztói árszínvonal viszonylagos stabilitásának egyik fő feltétele: a két osztály viszonylagos üteme, illetve a felhalmozási alap és a fogyasztási alap aránya a nemzeti jövedelemben ne változzék nagy mértékben.

— A fogyasztási alap felosztása lényegesen eltolódik az ingyenes juttatások javára és az árualap rovására. Az árszínvonal (és nemcsak az ösztönzés) oldaláról kiindulva is arra a következtetésre jutunk, hogy az ingyenes juttatások további növelésével csínyján kell bánni, hogy csak a legszükségesebb mértékben szabad bővíteni körüket.

— A nomináljövedelmek összege közel arányosan növekszik az össztermeléssel. A fogyasztói árszínvonal-emelkedés annál gyorsabb, minél inkább új munkahelyek létesítésével bővítik a termelést, s minél kevésbé korszerűsítik a meglevő munkahelyeket. (Általános tapasztalat, hogy a gazdaságukat intenzív irányba fejlesztő vezető tőkésországokban az infláció mértéke lényegesen kisebb és kontrollálhatóbb, mint az extenzív fejlesztést megvalósító, elmaradott országokban. Lásd pl. Franciaország és Brazília.) Mivel azonban a termelés nem nőhet kizárólag az új technika bevezetésének eredményeként, szükség lehet arra, hogy a bruttó pénzjövedelmek emelkedését például normaszigorításokkal fékezzék. vagy a nettó pénzjövedelmekét megfelelő adórendszerrel. Általában: ha a bruttó pénzjövedelmek gyorsabban nőnek az árualapnál, annál erőteljesebb az árszínvonal emelkedése, minél inkább fő vagy kizárólagos eszköze a piaci egyensúly megteremtésének. (Kiinduló követelményünk az volt, hogy *ne kizárólag* a bér- és a jövedelempolitika szolgálja a kínálat és a kereslet arányos növekedését, hanem kapjon szerepet az árszínvonal változása is.)

A fenti tényezők önmagukban is eredményezhetik az árszínvonal gyors emelkedését, még inkább egymással kombinálva vagy pláne együttesen. Minthogy a valóságot elég híven tükröző II. modell implikálja a keresletnek a kínálatot meghaladó mértékű növekedésének lehetőségét és konkrét gazdasági feltételeink között vannak erők, amelyek az ellentmondások kiélezése irányában hatnak, ezért csak megfelelő gazdaságpolitika és gazdaságirányítás esetén biztosítható, hogy az árak egy részének kivonása a közvetlen hatósági szabályozás alól ne vezessen gyors és gyorsuló inflációra.

A kereslet és a kínálat diszharmóniája a gazdasági élet felszínén a fogyasztási cikkek forgalmában, az áruhiány (kötött árak esetén) vagy az árszínvonal emelkedése formájában jelenik meg. De e jelenségeket a gazdaság mélyén található összefüggések, feszültségek, aránytalanságok váltják ki. A gyógyászatból vett hasonlattal élve: Az inflációs folyamatok elleni harcban a bérek vagy (és) az árak központi szabályozása — tüneti kezelés. Márpedig a tünet nem maga a betegség, a tünetek kezelésével a betegség nem gyógyítható. Az említett intézkedésekkel nem szüntethetők meg azok az okok, amelyek az inflációs tendenciákat vagy az áruhiányt kiváltják. Nem következik ebből, hogy a tüneti kezelésnek nincs jelentősége, hogy nem fontos feltétele a beteg felgyógyulásának. Mindaddig, amíg a feszültségeket nem küszöböljük ki a népgazdaságból, addig szükséges a forgalom felszíni jelenségeinek bizonyos szabályozása. A lényeg, az alapvető feladat azonban a betegség meggyógyítása, a feszültségek fokozatos feloldása a népgazdaságban.

Az árszínvonal növekedése és a monopolhelyzet

Feltehető a következő kérdéssorozat. Mivel a termelő és a kereskedelmi vállalataink — mind a viszonyokat tekintve, mind szervezetileg — gyakorlatilag monopolhelyzetben vannak, nem emelik-e az árakat korlát nélkül, ha egyszer az ármegállapítás jogát megkapták? (Az eddigi gazdasági mechanizmusban ugyanis a monopolhelyzet nem, vagy csak korlátozottan nyilvánulhatott meg az áremelésben.) Vajon nemcsak akkor van-e létjogosultsága a szabad áralakulásnak, ha sok vállalat állít elő és hoz forgalomba egy-egy cikket, s e vállalatok között éles konkurrenciaharc van? Törekszenek-e az adott körülmények között vállalataink a kapacitások kihasználására és a vásárlók igényeihez való alkalmazkodásra?

Nem tagadható az azonos terméket gyártó és forgalmazó vállalatok közötti konkurrencia jelentősége. De ennek a konkurrenciaharcnak fontosságát eltúlozni sem szabad. A korábbi években egy-egy iparágban sok termelővállalat létezett és termékeiket több kereskedelmi vállalat adja el ma is, de ennek hasznát a fogyasztók csak igen kevéssé érzékelték. És megfordítva: korábban is volt olyan jól működő vállalatunk, amely kizárólagos termelő volt (az Országos Selyemipari Vállalat). Sem a sörellátás, sem a csokoládé kínálat nem romlott annak következtében, hogy egyiket is, másikat is néhány éve országosan egységes vállalat termeli.*

Mitől függ hát elsősorban, *hogy a piac a vevőké vagy az eladóké? Attól, hogy a kínálat múlja felül a keresletet vagy a kereslet a kínálatot!* Az utóbbi esetben ha több eladó is van, karbatett kézzel nézik a vevők közötti harcot, míg az előbbi esetben a vevők állnak karbatett kézzel, s az eladó — akár egy van, akár több — töri magát a vásárló pénzének megszerzéséért; feltéve persze, hogy az érdekeltségi rendszer erre hajtja és a gazdálkodási rendszer lehetővé is teszi, hogy saját érdekeinek megfelelően cselekedjék.

A szilárdan tartott árszínvonal és a sok tekintetben hibás irányba ösztönző, merev gazdasági mechanizmus éppen azt intézményesíti, hogy rendszeres legyen a konkurrencia a vásárlók oldalán, hogy az eladók akkor is monopolhelyzetet élvezhessenek, ha az adott cikket több vállalat állítja is elő. A rugalmas árképzésre elsősorban éppen azért van szükség, hogy a kínálat és a kereslet egyensúlya globálisan is és strukturálisan is nagyjából folyamatosan egyensúlyban legyen, tehát az eladóknak az áruhiányból adódó monopolhelyzete megszűnjék. Mindez természetesen azt is feltételezi, hogy a vállalatok olyan feltételek között gazdálkodnak, hogy iparkodnak optimálisan (de nem maximálisan!) kihasználni kapacitásaikat és a megtermelt (illetve a kereskedelmi vállalatok a megvásárolt) árut eladni.

Az ár nem növelhető tetszés szerint, mert az áremelésnek természetes határt szab az árukkal szembenálló kereslet, fizetőképes szükséglet. Ha a piaci egyensúly helyreállt, további áremelés esetén már csak kevesebb áru adható el. Olyan gazdasági mechanizmust feltételezünk, amelyben a vállalatok a nyereség (vagy a bruttó jövedelem) összegének maximumát akarják elérni. Márpedig csökkenő termeléssel, a kapacitás fokozódó kihasználatlanságával általában nem lehet növelni a nyereség (illetve a bruttó jövedelem) összegét.

A fenti megállapítások általánosan igazak, de nem vonatkoznak teljesen minden egyes jószágcsoportra. Ebből a szempontból meg kell különböztetnünk az ár tekintetében *merev* keresletű és *rugalmas* keresletű javakat. Az előbbieket (alapvető szükségleteket elégítenek ki vagy (és) nem helyettesíthetők) termelő és értékesítő vállalatok speciális monopolhelyzetet élveznek: az árat ha nem is korlátlanul, de nagymértékben emelhetik, anélkül, hogy a kereslet nagymértékben csökkenne. Tehát áremeléssel elérhetik a realizált árösszeg

* Természetesen a korszerű méretű nagyvállalatok szervezésének nem az egyetlen lehetséges — nem is biztos, hogy a legjobb — elve a horizontális egyesítés. Vertikálisan szervezett nagyvállalatok között viszont eleve biztosítva van a konkurrencia lehetősége.

(és a nyereség, illetve a bruttó jövedelem) növekedését, a más jószágcsoportok vásárlására fordítható pénzösszeg rovására. Viszont a rugalmas keresletű javakat (nem alapvető szükségleteket elégítenek ki vagy (és) jól helyettesíthetők) termelő és értékesítő vállalatok ezt a fajta monopolhelyzetet nem élvezik (akkor sem, ha a szakmában kizárólagosak), mert ezeknek a vállalatoknak árbevétele (nyeresége, bruttó jövedelme) az áremeléssel — a kínálat és a kereslet egyensúlya esetén — csökken. A helyettesíthető javakat előállító és értékesítő vállalatok ténylegesen konkurrenciaharcban vannak más (a helyetteseket előállító és forgalmazó) vállalatokkal, még akkor is, ha iparági méretűek. E jószágcsoportok esetében a szabad áralakulás egyáltalán nem azonos az áremelkedéssel. Már az eddigiekben is számos esetben a merev árképzés akadályozta az árcsökkenést. A rugalmas keresletű javaknál meghatározott árösszeg (bruttó jövedelem és nyereségösszeg) éppen az ár csökkentésével és a volumen emelésével érhető el. (Az ár kisebb arányban csökken, mint ahogy a kereslet növekszik.)

Éppen eme összefüggések miatt szükséges elsősorban, hogy a nagyon merev keresletű javak ármegállapításában fenntartsák a központi árszabályozást. (Tehát nem pusztán azért, mert alapvető szükségleteket elégítenek ki.)

De akár az egyik, akár a másik kategóriába sorolt javak esetében a fogyasztói piac kielégítő működésének, a szükséges konkurrencia támasztásának rendkívül fontos eszköze a külkereskedelem. Kiváltképpen megnő ennek a hatásnak a jelentősége, ha az árak szabadon alakulnak. Ilyen viszonyok között csaknem nélkülözhetetlen, hogy vagy a belkereskedelmi vállalatoknak legyen lehetőségük fogyasztási cikkeket importálni, vagy az állam importáljon intervenciós eladások céljából, ha valamelyik cikk ára az átlagos színvonalnál lényegesen gyorsabban emelkedik.

Összefoglalás

A kiinduló kérdésünkre, lehet-e egyidejűleg biztosítani a termelés gyors növekedését, a változatlan (esetleg csökkenő) fogyasztói árszínvonalat, valamint a kereslet és a kínálat egyensúlyát, a következő választ kaptuk.

Nagyon valószínű, bár egyértelműen nem bizonyítható, hogy a fogyasztói piacon a kereslet gyorsabban nő a kínálat volumenénél, ha az árszínvonal változatlan. Az pedig csaknem bizonyos, hogy ilyen feltétel alapján a kereslet és a kínálat egyensúlya csak rendkívül szigorú bér- és jövedelempolitikával tartható fenn, ami pedig az ésszerű vállalatgazdálkodás, az anyagi ösztönzés, s a bér- és jövedelemviszonyokkal kapcsolatos politika szempontjából káros következményekkel jár. Mindebből az következik, hogy a piaci egyensúly biztosítására fel kell használni az árszínvonal változását (hiszen ez természetes funkciója az áraknak), szükség esetén emelését.

Az árszínvonal szükséges emelkedése, elvileg megvalósulhat a központi árhatóságok tevékenységének eredményeként is. A gazdasági mechanizmus rugalmasabbá tétele azonban megköveteli az árak egy részének részleges vagy teljes kivonását a közvetlen hatósági kontroll alól.

A szabad áralakulás magában hordja az erős, sőt erősödő infláció *lehetőségét,* de nem következik belőle szabályszerűen. A szabad árak színvonala csak akkor emelkedik gyorsan, sőt gyorsuló ütemben, ha a népgazdaságban megnőnek a feszültségek, pl. nő a felhalmozási alap aránya, a felhalmozási alapot elsősorban extenzív irányú bővítésre használják fel, gyorsan emelkedik az ingyenes juttatások hányada stb.

Már ezekből az összefüggésekből is következik, hogy az árak egy részének (teljes vagy részleges) kivonása a hatósági árszabályozás köréből paran-

csolóan megköveteli a közvetett állami kontroll megerősítését. Ha az árak részben szabadon alakulnak, akkor fokozott jelentőségűvé válik az árszínvonal és a reálbérek alakulásának a figyelemmel kísérése, mégpedig nemcsak globálisan, hanem rétegenként is. Megfelelő gazdaságpolitikai intézkedéseket kell hozni, amelyek ezekből a megfigyelésekből adódó következtetéseket is figyelembe veszik. (A felhalmozási alap arányának szabályozása, az adópolitika és más eszközök felhasználása a vállalatok és az egyéni jövedelmek szabályozására, megfelelő hitelpolitika, külkereskedelempolitika stb.) Megfelelő gazdaságpolitika és a rendelkezésre álló gazdasági intézmények helyes felhasználása esetén az árszínvonal kontrollja egyáltalán nem szűnik meg részlegesen szabad áralakulás esetén sem, sőt a gazdaság egészének fejlődése szempontjából a jelenleginél hatékonyabbá válik.

A VILÁG POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

A könyv Vajda Imre professzor szerkesztésében, neves szerzők tollából nyolc tanulmányban világítja meg a világ szemünk láttára történő átalakulását. A tanulmányok a következő témákkal foglalkoznak: Változások a világ politikai térképén; a földrajzi-gazdasági alapok és perspektívák; a szocialista országok gazdasági együttműködése; a kapitalista országok gazdasági csoportosulásai; a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok; a gazdaságilag elmaradott országok fejlődésének problémái; haladó mozgalmak a tőkésországokban; a háború és béke kérdése.

GÖNCÖL GYÖRGY:

A nyugat-európai integráció és a nemzetközi monopóliumok*

Az európai kapitalizmus háború utáni fejlődésének új jelenségei fokozott figyelmet és beható elemzést igényelnek. Egyrészt az európai tőke nemzetközi centralizációjának vagyunk szemtanúi, mégpedig olyan méretekben, amire az európai kapitalizmus eddigi történetében nincs példa. Másrészt felvetődik a kérdés, hogy milyen szerepet játszik a nyugat-európai gazdasági integráció az európai tőke e nemzetközivé válásának folyamatában.

Az európai tőkék e nagyarányú centralizációjának folyamatát ha nem is okozta, de mindenesetre rendkívüli mértékben meggyorsította az észak-amerikai tőke beáramlása a fejlett európai országok gazdaságába az utóbbi években. Mágnesként vonzza a Közös Piac az amerikai tőkét közvetlen befektetések (főleg leányvállalatok alapítása) formájában. Az amerikai tőkének ez a masszív behatolása a nyugat-európai feldolgozó iparba meglehetősen példa nélkül áll a kapitalizmus modern történetében. Csak az 1920-as években ment végbe valamelyest ehhez hasonló folyamat, amikor az amerikai tőke, úgyszólván a Dawes—Young terv uszályában, beáramlott főleg a német elektromos gépiparba és az autóiparba. Bizonyos idő múltán azonban a német iparbárók is megsokallták azt a dollárözönt és a sajtóban hangos jajveszékelésbe kezdtek a német ipar elidegenítésének (Überfremdung) veszélyét festve a falra. Mindez azonban egyszerűen eltörpül az Egyesült Államoknak Nyugat-Európába irányuló mai tőkeoffenzívájával összehasonlítva. Az amerikai tőkefölénynek e masszív latbavetéséről a francia gyárosok szövetségének folyóirata, Patronat Français (1964. augusztus—szeptemberi szám) igyekszik egy tanulmányban képet adni. Nagyságrendileg az amerikai tőke nagy fölényben van bármely fejlett európai ország tőkéjével szemben. A tőkenagyságot az eladások volumenének összegében mérve a legnagyobb német iparvállalat az amerikai iparvállalatok ranglistáján a 27. helyet foglalná el, a legnagyobb olasz iparvállalat a 33. helyet, a legnagyobb francia iparvállalat pedig a 57. helyet. A legnagyobb amerikai vállalat, a General Motors eladásainak összege 1963-ban 16,5 milliárd dollárra rúgott, ami a 17 legnagyobb nyugatnémet iparvállalat eladásainak összegével egyenlő. Az amerikai ipari vállalatok ranglistáján 11. helyet elfoglaló Dupont vegyipari cég eladásainak összege ugyanebben az évben 2,6 milliárd dollárra rúgott, ami az olasz Montecatini

* A római Gramsci Intézet által f. év június 25—27 között megrendezett nemzetközi konferencián elhangzott felszólalás alapján.

vegyipari óriásvállalat által realizált összeg ötszöröse. Az amerikai ranglistán 4. helyet elfoglaló General Electric 4,9 milliárd dollárral a nyugatnémet AEG eladásainak hatszorosát realizálta.

Az amerikai nagytőke versenyképességének és terjeszkedési képességének egyik nem alábecsülendő tényezője az, amit a volt köztársasági elnök, Eisenhower egyszer igen találó kifejezéssel katonai-ipari komplexumnak nevezett. Ezen az amerikai hadi költségvetés által előirányzott összegek, az amerikai haditermelés óriási volumene és a legfontosabb amerikai ipari monopóliumok együttese értendő. Ezek a monopóliumok a hadimegrendeléseknek és az állami szubvencióknak hatalmas garantált tömegére támaszkodnak. Egyebek között ez adja meg az amerikai tőke offenzivájának elsöprő erejét. A közelmúltban az amerikai külügyminisztérium és hadügyminisztérium bennfentese, James Reston amerikai publicista Londonból a következőt írta lapjának: „Az amerikai nyomás Angliára és Európára az amerikai ipartól ered, amely viszont a Pentagon (az Egyesült Államok hadügyminisztériuma) óriási keresletére támaszkodik... Európa kormányai és iparvállalatai kezdik felismerni, hogy ezzel szemben nem képesek hatékonyan versenyezni... Hacsak nem egyesítik erőiket az eddiginél sokkal nagyobb egységekbe, amelyek képesek a magasan fejlett kutatás és fejlesztés megszervezésére és finanszírozására."*

Az Egyesült Államokban 1963-ban kutatásra és fejlesztésre 18 milliárd dollárt (ebből 7 milliárd dollárt kizárólag katonai kutatásra és fejlesztésre) fordítottak az 1950-ben erre a célra fordított 2 milliárd dollárral szemben. Ez az összeg az amerikai bruttó nemzeti termék 3%-a, de Anglia bruttó nemzeti termékének 23%-a, a franciának 27%-a, a nyugatnémetnek 22%-a, az olasznak 49%-a, a hollandnak vagy a belgának 140%-a.

Az amerikai katonai-ipari tőkefölénynek ezzel a mindent lehengerlő súlyával találják szemben magukat az európai országok nagytőkései. Ezt a nyomást igyekeznek ellensúlyozni az európai nagytőke egyesüléseinek és összefonódásainak megszervezésével.

Nem kevesebbről van szó, mint az *európai piac monopolizálására irányuló törekvésekről.* Már maga az 1947-ben meghirdetett Marshall-tervnek is az volt a stratégiai célkitűzése, hogy olyan egységes európai piacot hozzon létre, amely a Marshall-terv dollárjuttatásai révén előkészített talajt alkalmassá teszi az amerikai magántőke behatolására. Az Európai Közös Piac megalapítása és működése kezdetben olybá tűnt, mint ennek a nagyszabású amerikai tervnek a megvalósítása. Az új technikai vértezetben fellépő, konvertibilis valutákkal rendelkező megerősödött európai riválisok azonban az amerikai gazdasági hegemónia megvalósulása, illetve fenntartása elé komoly akadályokat gördítenek.

Figyelemre méltó a folyamat dialektikája. A tízéves időszak kezdeti stádiumában az Egyesült Államok kereskedelmi mérlegének óriási aktívumát a Marshall-terv dollárjuttatásai finanszírozták. Ugyanez Nyugat-Európából nézve azt jelentette, hogy a Marshall-terv dollárjuttatásai enyhítették a nyugat-európai országokban fennálló krónikus dollárszűkét, hidalták át a nyugat-európai országok fizetési mérlegének

* New York Times, 1965. április 15.

hiányát. Az időszak végén a helyzet teljesen visszájára fordult. A nyugat-európai országokban a dollárszűke helyett állandósuló dollárbőség alakult ki és — legalábbis ami a kontinentális Nyugat-Európát, kiváltképp Nyugat-Németországot illeti — a fizetési mérleg deficitjét a fizetési mérleg növekvő feleslegei váltották fel. Ugyanakkor elkezdődtek az Egyesült Államok fizetési mérlegének nehézségei és az azokkal kapcsolatos aranykiáramlás. Ez tömören azt jelenti, hogy míg az időszak kezdetén az Egyesült Államokból dollársegély ment Nyugat-Európába, ezzel szemben az időszak végén már csak a *nyugat-európai segély:* az a tény ugyanis, hogy a nyugat-európai országok jegybankjai hajlandók valutafedezetük tetemes részét dollárban tartani, hidalja át átmenetileg az amerikai fizetési mérleg deficitjét, *támasztja alá a dollár megrendült pozícióját.*

Ez, ha úgy tetszik, a Marshall-segély „visszafizetése". Az egész folyamat oda fut ki, hogy a Nyugat-Európába irányuló amerikai tőkeexportot tulajdonképpen a nyugat-európai riválisok finanszírozzák.

Hangsúlyozni kell, hogy mindez a dollár mesterségesen fenntartott aranyparitásán, illetve az arany diktált dollárárán alapszik.

Sokkal többről van szó azonban, mint csupán arról, hogy a dollár nemzetközi vásárlóereje eltér a dollár aranyparitásától, illetve az arany diktált dollárárától. Az *amerikai befektetések* profitabilitásáról van szó; arról, hogy az amerikai „tőkeérték" belső viszonylatban jóval az amerikai „tőkeérték" alatt van nemzetközi viszonylatban.

Önmagában ez nem valami új jelenség; az ilyen eltérés a tőkekivitel „normális" indítéka. A merőben új itt az, hogy az amerikai tőkeértéket nemzetközi viszonylatban nemcsak a nyugat-európai riválisok rovására, hanem egyenesen a nemzetközi pénzügyi mechanizmusok révén kikényszerített „együttműködésével" tartják magasan! A túlértékelt dollárnak *ezt* az anomáliáját tekintik a nyugat-európai finánctőke vezető körei egyre inkább tűrhetetlennek. Innen ered a nyugat-európai — különösen francia — cél: a dollárt megfosztani világvaluta rangjától, az *„Eurodollár"* mellett egységes közös európai valutát létrehozni a nyugat-európai integráció következő lépcsőfokán.

Hogy mit értünk itt az európai piac monopolizálására irányuló törekvésen, valamint hogy ez a harc milyen eszközök bevetésével folyik, azt talán az autóipar példáján lehet a legjobban szemléltetni. Az amerikai piacot uraló három nagyvállalat, General Motors, Ford és Chrysler — persze távolról sem együttes erővel, hanem egymással versenyezve — gyűrkőzik neki az európai gépkocsitermelés és autópiac átvételének. Ford egyszerűen felvásárolta Angliában létesített leányvállalatának angol részesedését, és utána Chrysler a francia SIMCA ellenőrző részvénykötegét vette át. Mindkét üzleti tranzakció nagy amerikaellenes hullámot váltott ki az érintett angol és francia üzleti körökben, sőt Franciaországban az állam részéről is. Ami az összeurópai autópiacot illeti, Ford például a nyugatnémet Volkswagen vállalat után Európa második gépkocsi-termelőjévé lépett elő, General Motors az európai autógyártásban a negyedik helyet foglalja el a Fiat és a Renault között. (Az amerikai automobilpiacon fordítva, General Motors áll az első és tisztes távolságban tőle Ford a második helyen.) A Fiat vezérigazgatója, Agnelli a közelmúltban annak a véleményének adott kifejezést, hogy az Európában jelenleg működő 40 autóvállalat közül a 60-as évek

konkurrenciaharcát csak 20 lesz képes átvészelni. Egy, ez év márciusában Párizsban tartott sajtókonferencián pedig az európai termelőket egységre szólította fel, ellenállásra az amerikai offenzívával szemben.*

Ez a harc kibontakozásának és éleződésének még csak a kezdeti stádiumában van, de már most is arra indítja az európai üzleti hatalmasságokat, hogy az európai tőkék centralizációjának nagyarányú fokozása útján szálljanak szembe az államilag támogatott amerikai tőkeóriással.

A nyugat-európai és az egyesült államokbeli tőkének ez a konkurrenciája az európai és az amerikai piacon messzemenő politikai és gazdasági következményekkel jár.

Mi az, ami a fentebb vázolt folyamatokban új vonás? Nem a nemzetközi konkurrencia „mint olyan" és nem a tőkék nemzetközi centralizációja „mint olyan". Az új vonás egyrészt abban jelölhető meg, hogy itt a konkurrenciaharcban latbavetett tőkenagyság olyan mérvű megnövekedéséről van szó, amelynél már valóban azt kell mondani, hogy a mennyiségi változás minőségi változást eredményez (gondoljunk csak arra, hogy egyetlen ilyen óriásvállalat által eszközölt vagy beindított tőkemozgások bármely érintett európai ország fizetési mérlegét a legérzékenyebben érintik). Másrészt és mindenekelőtt abban, hogy a piac monopolizálására irányuló konkurrencia az állami monopolkapitalizmus keretei között zajlik.

Mindez világosabbá válik, ha számot adunk magunknak a tőke nemzetközivé válása folyamatának fázisairól a modern kapitalizmus eddigi fejlődéstörténetében.

A tőkék centralizációja nemzetközi viszonylatban néhány fontos tekintetben különbözik a tőkék centralizációjától nemzeti keretek között. Mindenekelőtt abban, hogy a tőkék nemzetközi centralizációja úgyszólván kizárólag a *monopolista szektorban* megy végbe. Más szóval: a tőkék nemzetközi centralizációja a *monopóliumok hatalmának térhódítása* a világban. A *nemzetközi monopólium terjeszkedőképessége pedig csaknem atomenergiával fűtöttnek tűnik* összehasonlítva a tőkének azzal a nemzetközi terjeszkedésével a XIX. században, amelyet oly szemléletesen ecsetelt Marx a Kommunista Kiáltványban és A tőke I. kötetében. Ott még arról volt szó, hogy „a tőke saját képére gyúrja át a világot"; itt arról, hogy a nemzetközileg egyesülő és nemzetközi síkon egymással harcban álló monopóltőke igyekszik a saját képére átgyúrni egy mindinkább a fejlett kapitalista országokra leszűkült világot!

Napjaink nemzetközi monopóltőkéje nem egyszerűen arra törekszik, hogy „áruinak olcsósága révén rommá lőjjön minden kínai falat", hanem arra, hogy a piacot teljes egészében uralja. A piac uralásának fő eszköze a közvetlen tőkebefektetés. Amennyiben a mennyiségi különbség a rivalizáló tőkeóriások között igen nagy, akkor bizonyos kulcspiacok uralása egyben az összgazdaság felett gyakorolt gazdasági fennhatóság közvetlen veszélyét idézi fel.

A közvetlen tőkebefektetések a külpiac monopolizálásának eszközei. Ez a jelenség a Marx és Engels elemezte kapitalizmus korában ismeretlen volt. A Lenin elemezte imperialista korszakban a tőkekivitel által monopolizált külpiac viszont nagyon is ismert, központi jelenség, még-

* Le Monde, 1965. március 4.

pedig az iparilag fejlett hitelező és a fejletlen nyersanyagtermelő adós ország, a gyarmati és félgyarmati területek viszonylatában.

A magasan fejlett riválisa piacának monopolizálására irányuló törekvés azonban teljesen új jelenség, amely csak a második világháború utáni időszakban bontakozik ki és különösen erőteljesen érvényesült 1958-tól kezdve a Közös Piac országaiba irányuló amerikai tőkét illetően. A marxi definíció, mely szerint a tőke önmagát értékesítő érték, az ilyenfajta tőkekivitelre úgyszólván hatványozottan érvényes. Az amerikai kereskedelmi minisztérium adatai szerint az amerikai tulajdonú külföldön levő vállalatok pénzforrásai (a bányászatban, a kohászatban, a petróleum- és a feldolgozó iparban) az 1961—1963-as időszakban 27,2 milliárd dollárt tettek ki.

Miből tevődik össze ez a 27 milliárd dollár?

Profit	42,0%
Amortizáció	26,0%
Külföldi alapok	18,6%
Az Egyesült Államokból származó alapok	13,4%
Összesen	100,0%

(Survey of Current Business 1964. okt. 12. l.)

68%-a tehát a régebben befektetett tőke értékesüléséből és amortizálódásából fakad. Az „új források" az összegnek csak 32 százaléka.

Feltűnő az Egyesült Államokból származó alapok rendkívül alacsony és a „külföldi tőke" viszonylag magas részaránya. Ez utóbbi 1961—1963 között 50%-kal növekedett, ami azt jelenti, hogy a külföldön befektetett amerikai tőke nemcsak a realizált profit és az amortizációs alap bizonyos részének további akkumulációja révén gyarapodik, hanem azáltal is, hogy a „bennszülött tőkét" mozgósítja és magához vonzza. Ez a külföldi tőke úgyszólván kisegítő szerepet játszik az amerikai tőke pozícióinak megerősödésében.

A nemzetközi monopóliumok beruházási döntései és hitelügyletei nemegyszer közvetlenül hatnak az érintett országok fizetési mérlegére és hatálytalanítani képesek a szóban forgó országok kormányainak gazdaságpolitikai intézkedéseit. Hatékonyan befolyásolják a nemzetközi együttműködés mechanizmusait is. A termelési anarchia nemzetközi kiegyensúlyozó automatizmusai között egyik előkelő helyet foglalták el régebben a nemzetközi tőkepiacok. Ma már alig lehet arról beszélni, hogy a nemzetközi tőkemozgásokat — mind a rövid lejáratúakat, mind a hosszú lejáratúakat — a nemzetközi tőkepiacok mechanizmusai szabályozzák. Legalábbis csak azzal a megszorítással, hogy e *nagy nemzetközi monopóliumok hiteltranzakciói a nemzetközi tőkepiacoktól függetlenek, sőt a maguk részéről uralják is ezeket a tőkepiacokat.* A londoni Economist (1964. október) így ír a nemzetközi monopoltőke hiteltranzakcióinak a hatásáról: „Készpénztartásuk igen nagyarányú, tetszés szerint mobilizálható és változó mértékben független az egyes országok kormányainak bármely, a tőkemozgások szabályozására irányuló szándékától." Ugyanezt kissé határozottabban úgy is meg lehet fogalmazni, hogy ezeknek a monopóliumoknak a pénzügyi manőverei és tőkemanipulációi, amelyek révén profitjuk csökkenését elkerülni igyekeznek, al-

kalmasak arra, hogy azokban az országokban, ahol érdekeltségeik vannak, a kormány gazdaságpolitikáját hatálytalanítsák.

Így fest — hogy a keynesi kifejezést használjuk — a nemzetközi monopóliumok „likviditási előszeretete". A monopolista szektorba „idegeneknek tilos a bemenet"; itt nem létezik „free entry", a „tökéletes verseny" elméletének e nélkülözhetetlen tartozéka. Keynes szigorúan tartózkodott is attól, hogy a liquidity preference fogalmát a monopóltőke és kiváltképp a nemzetközi monopólium esetére konkretizálja. A monopólkapitalizmus gazdaságtanának még kidolgozatlan fejezete a szabad tőkeáramlás nemlétezése az országon belül és a monopóliumoknál lecsapódó szabad tőkék nemzetközi áramlása, ennek a tőkefeleslegnek a nemzetközi monopóliumok által irányított külföldi elhelyezése.

Komoly ellentét alakul ki e monopóliumok külföldi tőkeérdekeltsége és az egyes országok stabilizáló gazdaságpolitikája között. Az egyes országokban levő tőkeérdekeltség a nemzetközi monopólium általános stratégiájának alárendelt eszköze és eleve idegen a szóban forgó ország általános gazdasági érdekeitől. A nemzetközi monopólium tőkeérdekeltsége nem szerves része a nemzeti iparnak vagy a nemzetgazdaságnak, és így a nemzetközi monopólium érdeke a nemzeti érdekkel lépten-nyomon konfliktusba kerülhet. Napjaink valóban új jelensége, hogy a nemzetközi tőke és a nemzeti ipar közötti érdekellentét erőmezőnyében a nemzeti iparnak tulajdonképpen csak akkor van lehetősége arra, hogy nemzeti mivoltát megőrizze, ha az államosított szektor részévé válik. Különösen az olasz és a francia példa bizonyítja, hogy az államosított szektor összehasonlíthatatlanul nagyobb hatékonysággal képes aktív ellenállásra és aktív ellenmanőverekre a nemzetközi monopóliumokkal szemben, mint a magántőke. Ez az államosított szektor megítélésének fontos szempontja, amelyet külön azért érdemes hangsúlyozni, mert az idevágó elképzeléseinkben ezt a szempontot eddig alig vettük figyelembe.

Az eddig mondottak alapján a monopóltőke nemzetközi koncentrációjának, a monopóltőke nemzetközivé válásának fázisait — ha kissé sematikusan is — a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A nyugat-európai integráció és különösképpen a közös piac kialakulása és működése nagy mennyiségű amerikai befektetéseket vonzott erre a területre. Az amerikai monopóltőke így megvetvén lábát Nyugat-Európában egyszersmind olyan bizonytalansági tényező a szóban forgó országok gazdasági életében, amellyel az érdekelt államok kormányainak számolniuk kell.

2. Az amerikai tőkebehatolás a nyugat-európai tőke ugrásszerű centralizációját váltotta ki. Az európai tőkék centralizációjának egyre inkább előtérbe kerülő formája a holding társaság. A holding az általa összefogott tőkéket ellenőrzi, de magával a termelési folyamattal csaknem semmiféle kapcsolatban sincs. Egy idevonatkozó érdekes tanulmány megállapítja, hogy a 100 legnagyobb európai ipari részvénytársaság közül egyre több válik tiszta holdinggá. Az olajtársaságok mellett ilyenek például Nestle, Unilever, Rheinische Stahlwerke stb. *„Röviden, a tények azt mutatják, hogy Európa legfontosabb ipari részvénytársaságainak zöme egyre inkább holdingtársaságokká alakul át."**

* Recherches Économiques de Louvain, September 1963. L'Importance Croissante de Participations dans les Actifs des Grandes Sociétés Industrielles.

A nemzetközi monopólium a fiktív tőkének ezt a specifikus formáját ölti, a tőkemonopóliumnak ezzel az alakváltozásával jár együtt. Ez óriási mértékben megnöveli a nemzetközi monopólium döntéseinek villámgyors mozgékonyságát, megerősíti e monopoltőke hatalmát nemcsak egyszerűen a nem monopolista szektor fölött, hanem immár a fejlett országok kormányainak gazdaságpolitikája fölött is. Ezáltal nagymértékben éleződik az ellentét a nemzetközi monopólium és az egyes országok gazdasági életében bizonyos szabályozó szerepet betöltő monopolista államkapitalizmus rendszere között. A monopolista hatalom, amely az európai tőkének e koncentrációiban testesül meg, önhatalmúlag határozza meg saját integrálódásának időzítését és módozatait; befejezett tényeket teremt a nyugat-európai integráció további lehetőségeit és irányait illetően. Az európai monopoltőke integrációja jóval megelőzi az országok gazdasági integrációját és prejudiciálja a nyugat-európai integráció további fejlődését. Az Európai Közös Piacnak egyik tanulmánycsoportja idevágó következtetéseit így fogalmazza meg: „A nagy nemzetközi cég a nyugati kormányok által foganatosított rugalmas kényszerrendszabályok és pénzügyi ösztönzők hatásától messzemenően mentes; az olaj példája megmutatta a múltban, hogy teljesen illuzórikus az a feltételezés, hogy ezek a vállalatok bármely nemzeti tervnek alávessék magukat... A fúziók és vállalatok közötti egyezmények, amelyeknek jelentőségét megfigyelhettük, egyre több gazdasági szektor tekintetében fokozatosan megfosztják a kormányokat cselekvési szabadságuktól."*

Ha mindez áll a nemzeti keretek között működő monopolista államkapitalizmusra, fokozott mértékben áll a nyugat-európai integráció nemzetek feletti intézményeire. A nemzetközi monopóliumok beruházási döntései és hiteltranzakciói, amelyeket a legszigorúbb titokzatosság leple alatt készítenek elő és villamgyorsan hajtanak végre, megannyi a nemzetközi egyensúlyt élesen megzavaró tényező, amely nem egy esetben megbénítja és hatálytalanítja a monopóliumok uralta világgazdaság kiegyensúlyozó mechanizmusait.

A monopólium destabilizáló tényező mind nemzeti, mind nemzetközi viszonylatban. Ha Keynes annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy „veszélyes dolog a beruházási döntéseket magánkézben hagyni" — mennyivel veszélyesebb a beruházási döntéseket a Gargantua-szerű nemzetközi monopóliumok kezében hagyni!

Ennek megértése nem ütközik különösebb nehézségbe, ha meggondoljuk, hogyan változtak meg a nemzetközi gazdasági együttműködés minimális feltételei a laissez-faire korszakától napjainkig.

A szabadkereskedelem keretei között a világpiaci konkurrencia a gazdasági együttműködés nemzetek feletti intézményeinek és mechanizmusainak egy bizonyos minimumát követelte meg a szállítás és hírközlés, valamint a nemzetközi elszámolások területén. A nemzetközi gazdasági együttműködésnek ez a minimuma a világpiaci mechanizmusok viszonylag zavartalan működését biztosítja mindaddig, amíg a tranzakciók zömét a versenyben részt vevő nagyszámú olyan tőkés vállalat bonyolítja, amely képtelen arra, hogy a világpiaci árat saját kínálatával befolyásolja és amely ennélfogva (ez az érem másik oldala) saját termelé-

* Conférence Européenne, Progrès Technique et Marché Commun, Bruxelles, 1960. Volume I. p. 245.

sével és kínálatával érzékenyen és automatikusan reagál a világpiaci árban bekövetkező minden változásra. Más szóval a nemzetközi gazdasági együttműködés intézményesített minimuma csak addig elégséges, amíg maguk a világpiaci mechanizmusok, a termelési anarchia kiegyensúlyozó automatizmusai funkcióképesek. Ebből az következik, hogy minél nagyobb az eredményes versenyhez szükséges minimális tőkemennyiség (vagyis minél magasabb fokot ér el a tőkék centralizációja), annál nagyobb követelményeket támaszt a nemzetközi gazdasági együttműködést biztosító intézmények működőképességével szemben —, és tegyük hozzá: annál nagyobb akadályokba ütközik a nemzetközi gazdasági együttműködés e minimumának fenntartása. Egyebek között ezt szemléltette az 1929-ben kitört gazdasági világválság a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minimális feltételeinek lehetetlenülésével. Ugyancsak ezt szemléltetik mindazok az erőfeszítések, amelyeket ezen a területen az integráció címszó alatt annak tudomásulvételével fejtenek ki napjainkban, hogy a nemzetközi monopóliumok uralkodó pozíciója e tekintetben teljesen új helyzetet teremtett.

A gazdasági integráció polgári elméletének igen nagy és egyre szaporodó irodalma az integráció absztrakt modelljeinek megszerkesztésében úgy foglalkozik ezzel a tárgykörrel, mintha a mai kapitalista világ központi tényezője, a nemzetközi monopólium egyszerűen nem léteznék. Ezzel körülbelül olyan valósághű képet festenek a folyamatról, annak ellentmondásairól és az abban rejlő konfliktusokról, mint mondjuk a Hamlet előadása Dánia hercege nélkül. A mai kapitalizmus fő tendenciáját szem előtt tartva az integráció külkereskedelmi kihatásai csupán másodlagos és alárendelt jelentőségűek. Az imperializmus világgazdasági rendszerében az árukivitel a tőkekivitelnek van alárendelve, hangsúlyozza Lenin.

Érdekes elméleti útvesztőbe került a külkereskedelem kérdésének polgári elmélete azáltal, hogy ezt figyelmen kívül hagyja. A közelmúlt elmélettörténeti fejleményeiben nagy feltűnést keltett az úgynevezett „Leontief-paradoxon". Egy statisztikai tanulmányban Leontief arra az eredményre jutott, hogy az amerikai árukivitel nagymértékben munkaigényes, az amerikai import pedig nagymértékben tőkeigényes. Ettől a kutatási eredménytől tótágast áll a Heckser—Ohlin-féle külkereskedelmi elmélet, amely a Ricardo-féle elméletet tovább finomítva és módosítva azt a tételt állítja fel, hogy minden ország főleg azt exportálja, aminek „termelési tényezői" nála viszonylag bőségesen vannak meg és azt importálja, aminek „termelési tényezői" viszonylag szűkösek. Leontief kutatási eredményei az Egyesült Államok külkereskedelmével kapcsolatban ennek pontosan fordítottját mutatják.

Ebből a szemszögből nyitott kérdés például, hogy hol húzzuk meg a „demarkációs vonalat", amikor az Egyesült Államok összgazdaságáról beszélünk.

„Az Egyesült Államok gazdaságát az a tény jellemzi, hogy nyúlványai a nemzeti határokon túlmennek. Az amerikai külföldi tőkebefektetések jelentősek, némely országban döntő jelentőségűek és évről évre növekednek" — állapítja meg egy holland közgazdász.

Ennek alapján felteszi a kérdést, hogy ilyen körülmények között vajon a szó szoros értelmében az Egyesült Államok importjaként kell-e elkönyvelni például a Venezuelából származó olajat, amelyet Venezue-

lában teljes egészében az amerikai petróleumtröszt egy leányvállalata termel. A szerző a következő megállapításra jut:

„A legcélszerűbb volna talán az Egyesült Államoknak ezeket a gazdasági kolóniáit* a térképen bekeretezni és strukturálisan az anyaország gazdaságába bekebelezni, mind az innen származó import nagyságát, mind az export és import strukturális összetételét illetően. Ez esetben az Egyesült Államoknak ilyen gazdasági „külterületeiről" származó importját nem lehetne, mint az hagyományosan történik, import gyanánt felfogni, hanem sokkal inkább az összgazdaságon belüli áruszállítások részeként."**

A valóságos helyzet fő tényezője, és ezért tehát ezt a helyzetet megvilágító elemzés fő szempontja a következő: melyek a nemzetközi monopólium üzleti manővereinek hatásai egyrészt *a tőkéknek az egyes országokra, illetve egyes gazdasági szektorokra* való felosztása és újrafelosztása tekintetében, másrészt melyek a hatásai a tőkefelesleg keletkezése, realizálása, transzferálása és elsajátítása tekintetében. Más szóval: az elemzésnek a monopolista extraprofit útját kell nyomon követnie keletkezésétől végső elsajátításáig és elsajátításától termelő, illetve nem termelő felhasználásáig — vagy éppenséggel átmeneti parlagon hevertetéséig. A tőkefelesleg parlagon hevertetése nemzetközi viszonylatban egyértelmű a nagystílű nemzetközi arbitrage spekulációval: ez egész országok fizetési mérlege felborításának, a nemzetközi gazdasági egyensúly éles zavarainak egyik fontos tényezője napjainkban.

Összefoglalva és általánosítva az eddig elmondottakat: Nem kaphatunk konkrét és valósághű elméleti képet a kapitalista világban végbemenő integráció lényegéről és formáiról anélkül, hogy számba ne vennénk a monopolista szférában zajló új jelenségeket és folyamatokat, valamint a nemzetközi monopólium és az integráció közötti kölcsönhatásokat. Az integráció neoklasszikus elméletei csupán a polgári klasszikusok harmóniaelméletének felmelegített és finomított változatai a mai kapitalizmus bonyolult körülményei között. Éppen ezért a valóságot ugyanolyan kevéssé, sőt minden bizonnyal sokkal kevésbé tükrözik, mint az érdekek harmóniájáról szóló eredeti klasszikus dogmák. Bármerre nézünk is, nem harmóniával, hanem ellentmondásokkal, kibékíthetetlen érdekellentétekkel és könyörtelen, új formák között új fegyverekkel folytatott konkurrenciaharccal találjuk magunkat szemben. A nyugat-európai kapitalista országok munkásosztálya a nemzetközi monopólium, a monopolista államkapitalizmus és az integráció névtelen és alaktalan hatalmasságaival áll szemben; ezek alakítják ki új létfeltételeit. Éppen ezért a proletár osztályharc nemzeti és nemzetközi síkon csak ezeknek a hatalmasságoknak a tudományos elemzés révén történő demisztifikálása útján képes velük szembeszállni és a helyzet alakulásába hatékonyan és eredményesen beavatkozni.

* Venezuela esetében pl. a csaknem teljes gazdasági függés mutatója: az 1951—55-ös időszakban Venezuela bruttó tőkeképződésének 84%-át az USA-ból származó tőkeimport tette ki! (Murphy: Nemzetközi befektetés és nemzeti érdek. Southern Economic Journal 1960. jún. 14. l.).

** M. A. Diab: The US Capital Position and the Structure of its Foreign Trade, Amsterdam, 1956. 54—56. l.

MOLNÁR FERENC:

Adócsökkentés és konjunktúra az Egyesült Államokban

Az adócsökkentési törvény

1964. február 26-án Johnson elnök aláírásával törvényerőre emelkedett az „1964. évi Jövedelmi Törvény", amely a legnagyobb méretű adóleszállítást jelentette az Egyesült Államok második világháború utáni történetében. Ezt a törvényt még Kennedy elnök kezdeményezte. A törvény két szempontból nagy jelentőségű: egyrészt *mértékét,* másrészt célját, *feladatát* tekintve.

A törvény értelmében a személyi és társulati jövedelemadó-teher 1964-ben 7,5, 1965-ben és a következő években pedig 11,5 mrd dollárral csökken (1963-hoz képest). Ha figyelembe vesszük az 1962-ben bevezetett kisebb adócsökkentéseket, az együttes hatás nem kevesebb, mint évi 14 mrd dollár. Ez jóval felülmúlja mind az 1948. évi személyi jövedelemadó-csökkentés 5 mrd-os, mindpedig az 1954. évi személyi, társulati és közvetett adómérséklés körülbelül 7 mrd hatását. 1964-ben a személyi adóteher 6, a következő évben 9 mrd-dal csökken, ha az 1963. évi jövedelmi színvonallal számolunk. A társulati adók csökkentése — az 1963. évi profitszínvonallal számolva — 1,5, illetve 2,5 mrd dollár. Érdemes egy pillantással felmérni azt is, hogy a különböző jövedelemkategóriákat milyen mértékben érinti — a törvény szerint — a jövedelmi adó leszállítása. A 9 milliárdos csökkenésből 4 mrd az 5—10 ezer dollár jövedelmű rétegekre esik, 2 milliárd pedig a 10—20 ezer dollárosokra. Az adófizetők 95 százalékának nettó jövedelme csupán 2,5—3,5 százalékkal emelkedik a csökkentés folytán, a legnagyobb, évi 50 000 dollárnál több jövedelemmel bíró csoporté azonban 7 százalékkal. Az említett 95 százalék számára ez azt jelenti, hogy heti jövedelmük nem egészen 10 dollárral fog növekedni.

Annál a tisztán *mennyiségi különbségnél,* amellyel az 1964. évi adócsökkentés felülmúlja a korábbiakat, fontosabb azonban az a feladat, amelyet az amerikai kormány gazdaságpolitikájában ez az intézkedés betölteni hivatott, vagyis az adócsökkentés megváltozott *funkciója.* Ez a funkció kettős: egyrészt Kennedy elnöknek és gazdasági tanácsadóinak az volt a célja, hogy az adócsökkentéssel fokozzák az amerikai gazdaságnak az 1950-es évek közepétől erősen visszaesett, elégtelennek tartott növekedési ütemét. Amint azonban az adócsökkentés előkészítése és a körülötte folyó kongresszusi csatározások előrehaladtak, e hosszú távú cél mellett mindinkább előtérbe került az adócsökkentésnek egy közvetlen, rövid távú feladata, nevezetesen a soron következő gazdasági visz-

szaesés elhárítása. Ez utóbbi feladattal kapcsolatban érdemes hangsúlyozni: *első ízben* fordul elő az Egyesült Államokban, hogy a kormány a hanyatlás előtt, kifejezetten annak *megelőzése,* elhárítása végett valósít meg ilyen fontos gazdasági rendszabályt.

Az új adótörvény életbeléptetése óta több mint egy és negyed év telt el, és ez módot nyújt arra, hogy bizonyos fokig felmérjük következményeit, hatását, megvizsgáljuk, hogy az adócsökkentés mennyire váltotta be az amerikai hivatalos körök hozzáfűzött reményeit, és ennek alapján ítéletet alkossunk az amerikai gazdaság konjunktúrájának a közeljövőben várható alakulásáról is. Evégett azonban először fel kell vázolnunk az amerikai gazdaság fejlődését az 1961. évi részleges válság óta jellemző fő folyamatokat.

Az amerikai gazdaság fejlődése 1961 óta

Vegyük szemügyre először az ipari termelés alakulását.

Az ipari termelés alakulása (1957—1959 = 100)*

Megnevezés	1961	1962	1963	1964	1964/1961
Ipar összesen	109,7	118,3	124,3	132,0	120
Gyáripar	109,6	118,7	124,9	132,9	121
Bányászat	102,6	105,0	107,9	110,9	108
Közművek	122,3	131,4	140,0	150,5	123
Fogyasztási cikkek	112,6	119,7	125,2	131,3	117
Felszerelések	108,3	119,6	124,2	132,0	122
Anyagok	108,4	117,0	123,7	132,5	122

* Az adatok, illetve a számítások forrása itt és mindenütt, ahol másképp jelezve nincs, a Survey of Current Business az amerikai Kereskedelmi Minisztérium folyóirata.

A táblázat adatainak értékelésekor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kiinduló évként szereplő 1961. — az 1960. végén és 1961 elején lezajlott részleges válság folytán — gyenge év volt, az ipari termelés nem egészen 1 százalékkal volt csak több, mint az előző évben. A növekedés a vizsgált három évben viszonylag gyorsnak mondható: a növekedés évi átlagos üteme 6,3 százalék, s ezen belül 1962-ben 8,1, 1963-ban 5,1, 1964-ben pedig 6,1 százalék. Mint a táblázat alsó részének adataiból — ahol az adatok az ipari termékek *rendeltetése* szerinti bontásban szerepelnek — látható, a termelőeszközök (felszerelések és anyagok) termelésének növekedése gyorsabb volt a fogyasztási cikkekénél. Előbbiek évi növekedési átlaga 6,9, utóbbiaké 5,4 százalék. Ez arról tanúskodik, hogy a termelés növekedésében jelentős szerepe volt a beruházási javak iránti kereslet elég gyors növekedésének.

Vizsgáljuk meg ezután az egész gazdaságot átfogó, valamint a termelés és felhasználás részletesebb alakulásáról képet adó mutatókat.

Az adatok konkrétabb megvilágításban szintén azt mutatják, hogy a gazdaság jó konjunktúrájában vezető szerepe volt a beruházások fellendülésének. Mint a táblázat adatai tanúsítják, a bruttó magánberuházások (amelyek magukba foglalják a lakásépítést is) mind a végtermék

A végtermék* és fő összetevőinek alakulása (1954. évi változatlan árak alapján)

Megnevezés	1961	1962	1963	1964
Végtermék összesen (mrd $)	447,9	476,4	492,6	516,0
index	100,0	106,3	110,0	115,1
évi százalékos változás	2,0	6,3	3,6	4,8
Személyi fogyasztás (mrd $)	303,8	318,5	330,6	347,5
index	100,0	104,9	108,8	114,4
évi százalékos változás	1,9	4,9	3,8	5,0
Bruttó magánberuházás (mrd $)	57,4	65,9	67,7	71,0
index	100,0	114,8	118,0	123,6
évi százalékos változás	—4,2	14,8	2,9	5,0
Állami vásárlás (mrd $)	84,3	89,8	92,1	92,8
index	100,0	106,5	109,2	110,0
évi százalékos változás	5,5	6,5	2,8	0,8
Nettó export (mrd $)	2,5	2,2	2,2	4,6
index	100,0	88,9	88,9	183,9
évi százalékos változás	47,2	—11,1	0,0	108,8

* A polgári statisztikában bruttó nemzeti terméknek (gross national product) nevezett kategória jelölésére a végtermék vagy végtermékkereslet kifejezést használom a marxi társadalmi terméktől való világos megkülönböztetése végett.

egészénél, mind pedig a végtermékkeresletnek mennyiségileg döntő részét képviselő személyes fogyasztásnál, valamint ez időszakban elég lassan növekvő állami vásárlásoknál gyorsabban nőttek. Ehhez azonban mindjárt hozzá kell tennünk, hogy e gyors növekedés ellenére a beruházásoknak a gazdasági fejlődés és a konjunktúraalakulás szempontjából egyaránt kulcsfontosságú része, az állótőke-beruházások volumenükben (ugyancsak 1954. évi áron) csupán 1963-ban szárnyalták túl az 1956—1957-es évek csúcsszínvonalát, a 41,1 milliárdot, és 1964-ben 5,3 mrd-dal, vagyis 13 százalékkal haladták meg a 7—8 évvel korábbit.

Még világosabb képet kapunk a vizsgált évek gazdasági növekedésének belső arányairól, ha azt vesszük szemügyre, hogyan oszlott meg a végtermék *növekménye* a végtermékkereslet (felhasználás) különböző fajtái között az egyes években és az egész időszakban (ugyancsak 1954. évi árakon).

A végtermék növekményének felhasználása 1961—1964 között

Megnevezés	1962		1963		1964		1961—1964	
	mrd $	százalékos megoszlás	mrd $	százalékos megoszlás	mrd $	százalékos megoszlás	mrd $	százalékos megoszlás
Teljes növekmény	28,5	100,0	16 2	100,0	23,4	100,0	68,1	10 0,0
Személyi fogyasztás	14,7	51,9	12,1	74,7	17,0	72,6	43,8	64,5
Bruttó magánberuházás	8,5	29,8	1,8	11,1	3,3	14,1	13,6	19,9
Állami vásárlás	5,5	19,3	2,3	14,2	0,7	3,0	8,5	12,5
Nettó export	—0,3	—1,8	0,0	0,0	2,4	10,3	2,1	3,1

Látjuk, hogy a végtermékkereslet 3 év alatti növekménye 20 százalékban a beruházások növekedése által támasztott keresletből adódott, ami szokatlanul magas arány. Még ennél is magasabb volt az arány

1962-ben, ez azonban azzal függ össze, hogy 1961-ben a beruházások abszolúte is csökkentek és 1962-ben a termelés növekedése jórészt abból származott, hogy a készletezés nagymértékben — 3,5 mrd-dal — megnövekedett. A beruházásokon belül az állótőke-beruházások 3 év alatt — az 1961. évi alacsony 37,5 mrd-os színvonalról — csaknem 9 milliárddal nőttek, ez a magánberuházások egész növekedésének kétharmadát teszi ki.

Érdemes ugyancsak részletesebben megvizsgálni a személyi fogyasztás növekedésének összetevőit. Ez háromfajta árucsoport között oszlik meg: a tartós javak, a nem tartós javak és a szolgáltatások vásárlása között. Ezek alakulásáról tájékoztat a következő táblázat (szintén 1954-es árakon, mrd dollárban).

A személyi fogyasztás alakulása 1961—1964 között

Megnevezés	1961	1962	1963	1964	Változás 1961—1964 között	
					mrd $	százalék
Tartós javak	41,4	45,7	49,3	54,2	12,8	31
Nem tartós javak	143,5	148,3	151,6	158,8	15,3	11
Szolgáltatások	118,9	124,5	129,7	134,6	15,7	13

Látjuk, hogy a személyi fogyasztáson belül a növekedésben kiemelkedő szerepe volt a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának (különösen ha az összes fogyasztáson belül elfoglalt arányához viszonyítjuk). Érdemes felfigyelni arra is, hogy e vásárlások 3 éves növekedése jóval nagyobb volt az állótőke-beruházások növekedésénél is (csaknem 13 mrd a 9-cel szemben!). A tartós fogyasztási cikkeken belül konjunkturális szempontból különös fontosságuk van az autó- (és -alkatrész-) vásárlásoknak. Ezek (milliárd dollárban folyó áron) a következőképpen alakultak:

1961	1962	1963	1964	Változás 1961—1964 között	
				mrd $	százalék
17,1	20,6	22,7	24,2	7,1	42

Megállapítható tehát, hogy a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának erőteljes növekedése főképp az autóvásárlások nagy emelkedésének tudható be.*

A fentiek alapján leszögezhetjük, hogy *az 1961 II. negyede óta tartó, s a háború utáni időszakban a leghosszabb fellendülés két fő hordozója az erőteljes beruházási tevékenység, valamint a tartós fogyasztási cikkek* — ezen belül mindenekelőtt a személygépkocsik — *vásárlásának nagymértékű fokozódása volt.*

Végezetül az 1961 óta tartó fellendülésnek két olyan sajátosságát említem meg, amely arról tanúskodik, hogy bár ez a fellendülés kétség-

* E megállapítás helyességét nem befolyásolja, hogy folyóáras adatokat változatlanokkal hasonlítunk össze. Az áremelkedés ugyanis a vizsgált időszakban igen csekély volt.

telenül a leghosszabb és a legerőteljesebb a háború óta, az amerikai gazdasági fejlődés alapproblémáiban nem jelent enyhülést, még kevésbé megoldást. Az első ezek közül az, hogy a munkanélküliség színvonala állandóan magas maradt:

A teljes munkanélküliek az összes polgári munkaerő százalékában

1960	1961	1962	1963	1964
5,6	6,7	5,6	5,7	5,2

Ezek a számok jóval magasabbak, mint a háborút követő első évtized adatai. Jellemző, hogy például a jó konjunktúrájú 1963. évben a munkanélküliek aránya magasabb volt, mint 1954-ben, amikor válság volt.

A másik említésre méltó sajátosság, hogy az egész időszakban (egyetlen negyedév kivételével) a szövetségi költségvetés állandó és nagy összegű hiányt mutat: 1961-ben 4,3, 1962-ben 4,1, 1963-ban 1,5, 1964-ben 5,1 milliárd dollárt. Ez a jelenség szöges ellentétben van a más, háború utáni fellendülési időszakok tapasztalatával, amikor a szövetségi költségvetés rendszerint csak a visszaesés idején vált deficitessé. Tehát 1964-ben az erőteljes fellendülés idején a hiány (az adócsökkentés miatt) nagyobb volt, mint a részleges válsággal jelzett 1961-ben. (Hogy a hiány növekedése nem azonos összegű az adócsökkentéssel, az annak a következménye, hogy a gazdaság növekedése folytán az állami bevételek csökkenése kisebb volt az adócsökkentés összegénél.)

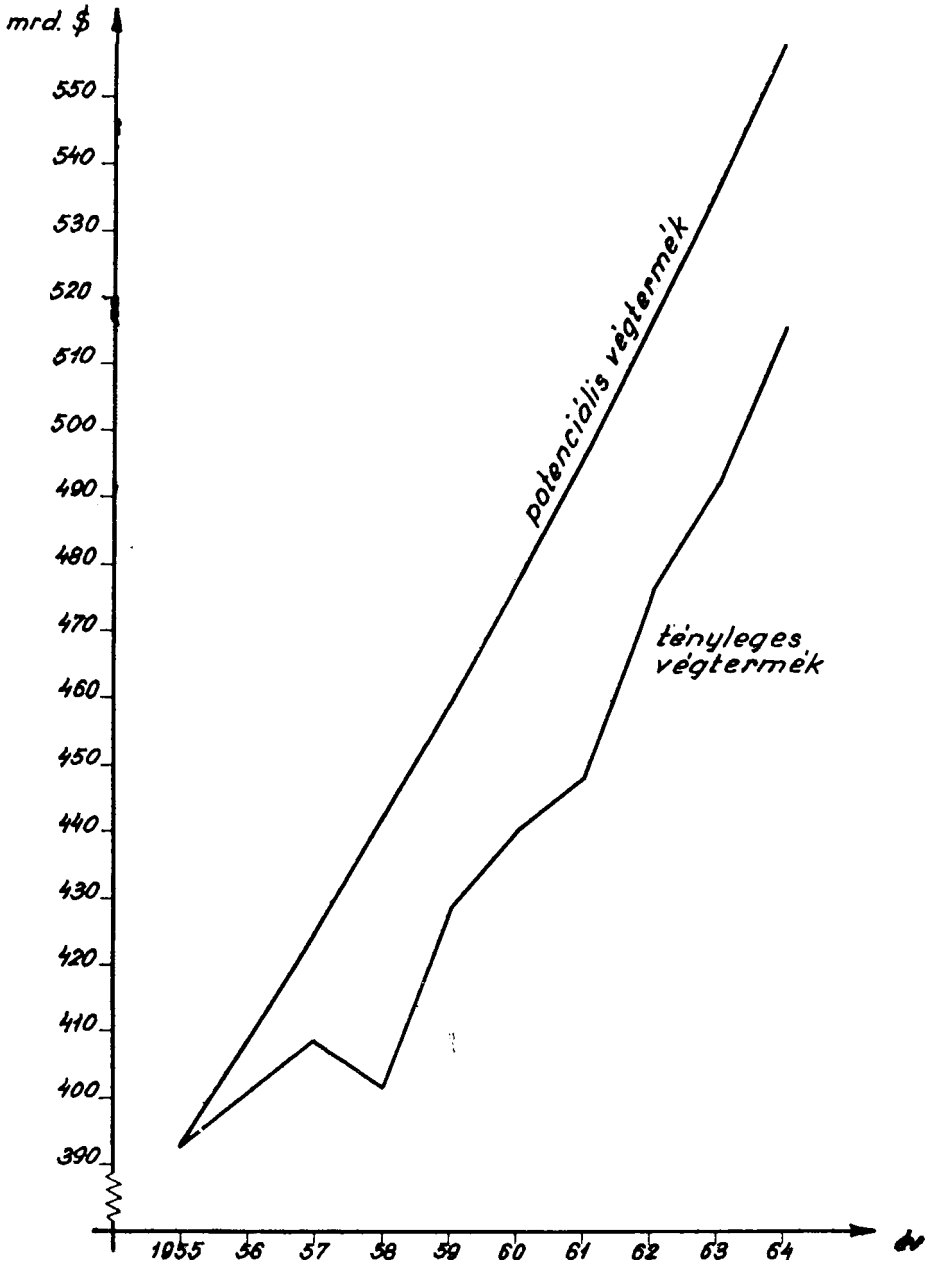
Mit vártak az adóreformtól?

Mint ismeretes, az 1950-es évek második felében az amerikai gazdaság növekedési üteme lelassult. Messze elmaradt attól, ami a rendelkezésre álló munkaerő és a termelékenység növekedése alapján elvontan lehetséges lett volna. Amerikai közgazdák számításai szerint a fenti tényezők alapján a végtermék volumene évente 4 százalékkal nőhetne. Erről a potenciális és a valóságos növekedésről, illetve a kettő viszonyáról a következő táblázat és grafikon tájékoztat.*

A potenciális és a tényleges végtermék alakulása (mrd 1954. évi dollár)

Megnevezés	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Potenciális	—	408,4	424,7	441,7	459,4	477,8	496,9	516,8	537,4	558,9
Tényleges	392,7	400,9	408,6	401,3	428,6	439,9	447,9	476,4	492,6	516,0
Eltérés (hiány)	—	7,5	16,1	40,4	30,8	37,9	49,0	40,4	44,8	42,9

* Kiindulásul az 1955. évet választottuk, mert ez volt a gyorsan fejlődő időszak utolsó éve. Ez azonban nem jelenti azt, hogy 1955-ben az amerikai gazdaság lehetőségeinek teljes kihasználásával működött volna, hiszen ebben az évben is 4,4 százalékos volt a teljes munkanélküliek aránya, és a termelőberendezések kihasználása is alatta maradt a 100 százaléknak.

Látjuk, hogy a 4 százalékos fejlődéssel elérhető potenciális végtermékvolumentől való elmaradás 1961-ig növekvő tendenciájú volt, az utóbbi években pedig a gyorsabb fejlődés ellenére is változatlan maradt, mégpedig az 1958. válságévbeli összegnél magasabb szinten.

Az elégtelen ütemű fejlődés következtében az amerikai gazdaság évente (aszerint, hogy milyen foglalkoztatottsági színvonalhoz viszonyítunk) 30—50 milliárdnyi árutól (beleértve a szolgáltatásokat is) esik el. Ez az állapot élesen megnyilvánul a munkanélküliség magas színvonalában és a termelőberendezések elégtelen kihasználásában. 1964. januári, a kongresszushoz intézett Elnöki Gazdasági Jelentésében Johnson elnök ezzel kapcsolatban egyenesen kijelentette: „Bízom benne, hogy fokozódó mértékben egyetértenek velem abban, hogy 4 millió munkanélküli és 13 százaléknyi parlagon heverő gyári kapacitás — tűrhetetlen."*

* Economic Report of the President, Washington. US Government Printing Office. 1964. 6. l.

Ugyanebben a jelentésben az elnök felsorolta a gazdaság fejlődésének megoldatlan fő problémáit: elegendő munkaalkalom teremtése a munkanélküliek számára; a gyáripari termelésnek a kívánatos kapacitáskihasználásig való fokozása, a végterméknek a potenciálisan ésszerű mértékre való felemelése, a háború utáni időszak növekedési ütemének újbóli elérése; a mezőgazdasági és az egyéb lakosság jövedelmi színvonalában előbbiek hátrányára mutatkozó különbség csökkentése; a beruházások és a profit olyan színvonalra való emelése, amely a tőkének az országban való tartása révén csökkenti a fizetési mérleg hiányát.

Milyen szerepet szántak e — lényegében hosszú távú — problémák megoldásában az adócsökkentésnek? Azt, hogy *évről évre tartósan* megemelje a gazdaság színvonalát. Nevezetesen — az elnök Gazdasági Jelentése szerint — körülbelül 35—45 milliárddal a végterméket, 25—30 milliárddal a személyi fogyasztást és mintegy 5—7 milliárddal a profitok összegét.* Végső soron azt, hogy egy *potenciálját teljesen kihasználó, kiegyensúlyozott költségvetéssel* működő gazdaságot hozzanak létre.

A közvetlenebb célokat illetően pedig azt, hogy elhárítsa a soron következő gazdasági visszaesést, amely — ha csupán az 1957—1958. és 1960—1961. évi visszaesések átlagának mértékét érné el — a végtermékből 25 milliárdnyi kiesést, a munkanélküliség 2 milliós emelkedését, az ipari termelés 12 százalékos és a profitok több mint 5 milliárdos csökkenését jelentené. Ezzel szemben az elnök Gazdasági Jelentésében szereplő becslés szerint 1964-ben — amikor az adócsökkentés hatása még nem bontakozik ki teljesen — a végtermék eléri a 623 mrd dollárt. Vagyis az évi emelkedés 5—6 százalékos lesz. A munkanélküliség jelentősen csökkenni fog, a profitok tovább nőnek, javul a fizetési mérleg. A fogyasztói kiadások várható növekedése fontos előrelendítője lesz a gazdaságnak, s a beruházások is az előző évinél nagyobb ütemben fognak növekedni.

Az elnök feltehetően propagandisztikus szempontokat is követő becslésénél óvatosabb volt Hellernek, az akkori legfőbb gazdasági szakértőjének a számítása, amely szerint az adócsökkentés állandó jelleggel mintegy 30 mrd-dal fogja megemelni a végterméket, mégpedig nagyjából a következőkben vázolt mechanizmus alapján.** A személyi jövedelmi adó leszállítása közvetlenül mintegy 9 mrd-dal növeli a fogyasztók jövedelmét. A profitadó csökkentése mintegy 1 mrd-dal több osztalék kifizetését teszi lehetővé, tehát a „fogyasztók" teljes jövedelemtöbblete 10 mrd. Ennek általában 93 százalékát szokták folyó fogyasztásra elkölteni, a fogyasztói kiadások várható növekedése tehát körülbelül 9 mrd. Ennek tovagyűrűző hatására emelkedik a foglalkoztatottság, a kifizetett bérek összege, a farmerek és a különféle szabadfoglalkozásúak jövedelme, ami további vásárlás, illetve jövedelemnövekedést eredményezne és így tovább. Így 9 milliós fogyasztói kiadásnövekedés végső soron körülbelül 18 mrd-dal emelné a végterméket. Továbbá: maga a profitot terhelő adók csökkentése, az eladásoknak és a kapacitáskihasználásnak az előbb vázolt folyamatok miatti fokozódása növelné az adók elvonása utáni profit összegét, s így a beruházások növekedését eredményezné. A magasabb jövedelmek következtében nőne a lakásépítés is. Ezek együtt

* Uo. 8. l.

** W. W. Hellernek, az elnök Gazdasági Tanácsadó Testülete elnökének a szenátus munkaügyi és közjóléti bizottságának foglalkoztatási és munkaerő kérdésekkel foglalkozó albizottsága előtt tett nyilatkozata alapján. Lásd: Economic Report of the President 1964. 171—172. l.

a végterméket mintegy 5—7 mrd-dal, és itt is egy kétszeres tovagyűrűzési hatással számolva 10—14 mrd-dal növelnék. Összesen tehát így adódik ki a mintegy 30 mrd-os többlet. Ennek a munkaerőhelyzetre való kihatása 2—3 millió új munkahely teremtésével lenne egyenértékű, a munkanélküliség mintegy 4 százalékra lenne leszorítható.

Mielőtt rátérnénk annak vizsgálatára, hogy mennyire váltotta be az adócsökkentés a hozzáfűzött reményeket, a továbbiak megértése végett elvileg kell tisztázni egy-két problémát.

Mindenekelőtt: a diagnózis, amelyet vezető amerikai közgazdák gazdasági életük betegségéről felállítottak, így hangzott: „a hatékony kereslet elégtelensége". A gyógyszernek, az adócsökkentésnek a fő feladata következésképpen a hatékony kereslet emelése. De szükségképpen erre vezet egy adócsökkentés? Vizsgáljuk meg röviden, hogyan is hat egy adó, az adózás fokozása és hogyan eltörlése, az adócsökkentés. Bármely adó bevezetésének lényege: jövedelem, tehát vásárlóerő elvonása az adóalanyoktól — legyenek azok akár személyek, akár vállalatok — az állam javára. Világos, hogy a vásárlóerő puszta átcsoportosítása *önmagában* nem vezet a kereslet volumenének megváltozásához, illetve csak annyiban, amennyiben az új jövedelemélvező vásárlásainak tovagyűrűző hatása eltér — nagyobb vagy kisebb — a korábbi jövedelemélvező vásárlásainak ilyen hatásától, továbbá ha eltérés van a két jövedelemélvező között a tekintetben, hogy jövedelmük mekkora hányadát szokták rendszeresen megtakarítani. A dolog természetéből folyik azonban, hogy az e tényezőkből eredő keresletváltozás igen szűk korlátok között mozog. Itt mindjárt leszögezhetjük, hogy az állam javára történő vásárlóerő-átcsoportosítás esetén e tényezők pozitívan hatnak, mivel az állami vásárlások tovagyűrűző hatása — e vásárlások szerkezeténél fogva, amelyet az erős tovagyűrűző hatású áruk (építkezés, katonai felszerelés) nagy súlya jellemez — nagyobb, és mivel az állam általában jövedelmét teljes mértékben elkölti.

A fordított esetben, amikor például egy adót megszüntetnek, vagy általában az adóterhet s vele az állam adóbevételét csökkentik, arra a kérdésre, hogy miként hat ez a kereslet volumenére, már nem adható ilyen egyértelmű válasz. Vajon egyszerűen az előzőhöz hasonló, bár ellenkező irányú jövedelem- és így vásárlóerő-átcsoportosítást jelent ez? *Igen,* de csakis abban az esetben, ha *az állam az adóbevételek csökkenésével azonos összeggel csökkenti kiadásait is.* Ez esetben a kereslet volumene nem változik, illetve az előbb említett mellékhatások folytán valamelyest csökken. Ha az Egyesült Államokban ilyen adócsökkentést valósítottak volna meg, ez — kismértékben ugyan —, de a kívánttal éppen ellenkező következményekkel járt volna. Az adócsökkentésnek azonban ez nem szükségszerű, egyetlen formája. Teljesen lehetséges ugyanis, hogy bevételeinek egyidejű csökkenése mellett az állam fenntartsa vagy akár még növelje is kiadásait deficitfinanszírozás, az államadósság növelése, inflatorikus pénzkibocsátás útján.

Esetünkben — az intézkedés gazdasági céljából következően — éppen ilyen jellegű adócsökkentésről van szó. A már idézett elnöki Gazdasági Jelentés rámutat, hogy 1964-ben a költségvetés által — a költségvetési kiadások és az adócsökkentés útján — a gazdaságra *együttesen háromszor akkora* nettó ösztönző hatást kívánnak gyakorolni, mint a

megelőző három évben. Csakis ilyen jellegű adócsökkentés növelheti a hatékony keresletet, s ezt szem előtt tartva kell vizsgálni és értékelni a végrehajtott adóreform következményeit.

Mit eredményezett az adócsökkentés?

Az idézett elnöki Gazdasági Jelentés becslése legpontosabban a legátfogóbb gazdasági mutató, a végtermék viszonylatában vált valóra. Ennek összege a becsült 623 milliárddal szemben 622,6 mrd volt, vagyis azt lehet mondani, telibe találták. De ez a telitalálat csak látszólagos. A végtermék árindexe ugyanis 1963-ról 1964-re majdnem 2 százalékkal emelkedett, vagyis a becslés időpontjában érvényes árakon számított összeg tulajdonképpen mintegy 10 milliárddal kevesebb.

Nézzük meg, mennyiben volt a végterméknek az előző évihez képest elért 38,7 mrd-os növekedése az adócsökkentés következménye. A tényszámok szerint a fogyasztók *elkölthető jövedelme* az adócsökkentés következtében 8 mrd-dal emelkedett (a teljes emelkedés 29,3 mrd volt). Az elvárt hatás szerint ennek — a Heller nyilatkozatában szereplő kettes tovagyűrűzéssel és a 93 százalékos elköltési hányaddal számolva — 14,5 mrd-dal kellett volna növelnie a végtermékkeresletet. A profitadó-csökkentés beruházásösztönző hatása és ennek tovagyűrűzése mintegy 8 mrd-ot eredményezett volna. Ez összesen csaknem 23 mrd.* A nem az adócsökkenéssel összefüggő növekedésre maradna tehát 15,7 mrd. Ebből az állami vásárlások növekedésére 6 mrd, a nettó export növekedésére pedig — az év folyamán jelentősen nőtt az exporttöbblet — 2,6 mrd jut. E két utóbbi tétel összege: 8,6 mrd. Marad még kereken 7 mrd.

Csupán ennyi növekedésre lett volna képes a gazdaság saját belső erejéből, az adócsökkentés, az állami vásárlások növelése és a külső kereslet leszámításával? Ez pedig a végbement árváltozást is figyelembe véve alig több, mint a megelőző év végén megkezdődött részleges válsággal érintett 1961-ben, amikor a végtermék növekedése — az állami vásárlások és a nettó export hatását leszámítva — 6,1 mrd-ot tett ki. 1960—1961 telén azonban már hónapok óta tartott a termelés csökkenése, viszont 1964 és 1965 fordulóján semmi jel sem mutatott a konjunktúra romlására, és így semmi ok annak feltételezésére, hogy az adócsökkentés nélkül a gazdaság növekedése ilyen minimális lett volna. Az a tény, hogy 1964-ben a gazdaság fejlődése az előző évhez képest valamelyest meggyorsult, *nem elsősorban* az adócsökkentés következménye. A gazdaság még kétségtelenül a fellendülés szakaszában volt az adócsökkentés időpontjában. Az adócsökkenés ezt a fellendülést kétségtelenül még *fokozta* és időtartamát minden bizonnyal *meg is hosszabbította.* Mégpedig számszerűen lemérhető hatásán túlmenően nem utolsósorban azáltal, hogy az üzleti körökben kedvező, a konjunktúra alakulását illetően optimista hangulatot, légkört teremtett, ami kétségtelenül elősegítette a beruházásoknak — akár erősen fokozott hiteligénybevétel segítségével is történő — növelését.

* Ily módon valamivel kisebb tovagyűrűződési hatással számoltunk, mint Heller, figyelembe véve, hogy ez a hatás mindig bizonyos időbeli elmaradással követi a fogyasztási kiadások, illetve a beruházások növekedését, s ezért nem várható, hogy egy éven belül teljes mértékben érvényesüljön.

Hogy ezt konkrétebben láthassuk, vegyük szemügyre közvetlenül az utóbbi másfél év konjunktúráját negyedévi *(éves szinten számított)* adatok alapján. Mivel rövid időszakról van szó és a tényleges konjunktúra alakulását kívánjuk megvizsgálni, folyóáras adatokat elemzünk.

A végtermék alakulása 1963—1965-ben negyedévenként (éves szinten)

Megnevezés	1963 IV.	1964				1965	
		I.	II.	III.	IV.	I.	II.
Milliárd dollár	599,0	608,8	618,6	628,4	634,6	648,8	658,0*
Index (1963. IV. = 100)	100,0	101,6	103,3	104,9	105,9	108,3	109,8
Negyedéves százalékos változás	2,1	1,6	1,6	1,6	1,0	2,2	1,4

* Előzetes adat.

Az adatokkal kapcsolatban mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a növekedési ütem erős visszaesése 1964. III. és felgyorsulása 1965. I. negyedében egy speciális tényező, nevezetesen az autóiparban 1964 októberében lezajlott sztrájk következménye. Ez ugyanis előbb visszavetette a termelést, majd a következő negyedben a korábban kielégítetlenül maradt kereslet összetorlódott hatására erősen felfuttatta azt. A végtermék növekedése ettől eltekintve az egész időszakban elég egyenletes és viszonylag erőteljes volt, de semmi jele annak, mintha az adócsökkentés hatására a fejlődés ütemében valamiféle minőségi változás következett volna be.

Érdekes jelenséget állapíthatunk meg, ha megvizsgáljuk, hogy a végtermék negyedévről negyedévre való növekedésében milyen szerepe volt a gépkocsigyártásnak (mrd folyó $):

Megnevezés	1963 IV.	1964				1965	
		I.	II.	III.	IV.	I.	II.
Teljes végtermék	11,8	9,8	9,8	9,8	5,1	14,4	9,2
Autógyártási végtermék	1,3	0,2	0,6	0,4	—3,8	9,0*	0,2**
Nem autógyártási végtermék	10,5	9,6	9,2	9,4	8,9	5,4	9,0

* Fortune,. 1965. June. 27. 1.
** Becslés.

Az 1964. IV. és ez év I. negyedévében észlelhető erős ingadozásokra már kitértünk. Az adatok mutatják a pillanatnyi konjunktúra erős függését az autógyártástól, illetve tulajdonképpen az autóvásárlásoktól, minthogy a nem gépkocsi eredetű végterméknövekmény csökkenő tendenciájú.

Az, hogy az adócsökkentés nem hozott *lényeges* változást a fejlődésben, világosan kitűnik, ha összevetjük az egyes évnegyedekben *az előző év azonos negyedéhez* képest kimutatott végterméknövekményeket (mrd $, folyó áron):

Időszak	Összeg	Változás	
		mrd $	százalék
1963. I.	571,8	—	—
1964. I.	608,8	37,0	6,3
1965. I.	649,0	40,2	6,6
1963. II.	577,4	—	—
1964. II.	618,6	41,2	7,1
1965. II.	658,2	39,6	6,6

Látható, hogy a növekedési ütem éves összehasonlításban sem mutat semmiféle lényeges változást.

Mint említettük, a két fő terület, ahol az adócsökkentés kiváltotta keresletnövekedéstől a helyzet jelentős javulását várták, a munkanélküliség és a kapacitáskihasználás. Az elmondottakból következik, hogy itt sem következhetett be lényeges változás. Szemléltessük ezt is néhány számadattal. Nézzük a teljes munkanélküliek arányát és számát egyes időszakokban:

A munkanélküliség alakulása 1963—1965-ben

Időszak	1963	1964	1964*			1965*	
			január	június	december	február	június
Százalékos arány	5,7	5,2	6,4	6,1	4,7	5,7	4,7
Millió fő	4,2	3,9	4,7	4,7	3,5	4,2	4,3

* Az idényszerű ingadozások kiszűrése nélkül.

Itt is látható, hogy *van némi javulás, de nem nagy,* csak annyi, amennyi a konjunktúra felfelé menő szakaszaiban mondhatni szokásos.

Ami pedig a kapacitáskihasználást illeti, erre vonatkozóan a Survey of Current Business ez év januári számában az 1964. évi konjunktúraalakulást elemző cikkében azt állapította meg, hogy az üzemek kapacitásának kihasználási foka nem sokkal volt magasabb, mint az év elején (emlékezzünk rá, hogy Johnson elnök azt tűrhetetlennek minősítette!), mivel a korszerűsítésből és bővítésből eredő kapacitásnövekedés megközelítően lépést tartott a termelés fokozásával. Ez pedig azt jelenti, hogy a kapacitáskihasználás *még 1964 végén is jóval alatta maradt az 1950-es évek közepén elért foknak.*

A meg nem valósult célok közül még említésre érdemes a fizetési mérleg passzívuma, amely alig csökkent, és 3 milliárdos összege kétszerese volt a kívánt 1,5 milliárdnak.

Mindennek következtében 1964-ben sem csökkent, mint az már az 1063. lapon levő táblázatból és az 1064. lapon levő ábrából is kitűnt, a potenciális végterméktől való elmaradás mértéke.

Melyek azok a fő tényezők, amelyek folytán az adóreform nem érte el a tőle — elsősorban hosszú távon — várt eredményeket?

Ezek közül a teljesség igénye nélkül a következőket említhetjük meg. A fogyasztók elkölthető jövedelmük *növekményét* jóval kisebb mértékben használták fel folyó fogyasztási kiadások fedezésére, mint azt

várták. Erről tanúskodik a következő számítás. 1963. IV. és 1964. IV. negyede között az elkölthető személyi jövedelem összege (folyó áron, éves szinten) 411,2 mrd $-ról 442,1 mrd-ra, vagyis *30,9* milliárddal emelkedett, miközben a fogyasztási kiadások 381,3 mrd-ról 406,5 mrd-ra, vagyis csak *25,2* mrd-dal nőttek, tehát a jövedelemnövekményt csak 81,5 százalékban fogyasztották el — szemben a várt 93 százalékos aránnyal. Fokozódott ugyanis a megtakarítás. Ez azt eredményezte, hogy a fogyasztás a várt 8 százalék helyett 6,5 százalékkal nőtt 1963-ról 1964-re. Ez a 1,5 százalék hiány összegszerűen 5,6 mrd-nak felel meg. Valószínűleg a tovagyűrűző hatást is túlbecsülték, bár azt, hogy mennyivel, számszerűen nem tudjuk szemléltetni. Végül az a tény, hogy az adócsökkentést fellendülés idején valósították meg, önmagában is mérsékelte hatását, mert a növekvő nomináljövedelem folytán az adófizetők között állandó mozgás megy végbe a magasabb és így — az adózás progresszív volta folytán — százalékosan erősebben adóztatott jövedelemkategóriák felé. Ez pedig azzal jár együtt, hogy a jövedelmek egészét illetően az adócsökkentés összege a vártnál kevesebb lesz.

Abban, hogy a konjunktúra tovább javult, az adócsökkentés mellett közrejátszottak olyan tényezők, mint a szövetségi költségvetés deficitjének erős fokozódása: az 1963. évi 1,5 mrd-ról 1964-re 5,1 mrd-ra, eközben a múlt év III. negyedében 7,8 mrd-ot is elért (éves szinten). Ugyanebben az irányban hatott a hitelre történő vásárlások erős kibővítése, aminek jelentőségére a továbbiakban még visszatérünk. Az, hogy a végtermék globális összegének becslése mindennek ellenére megközelítően helyesnek bizonyult, azért következhetett be, mert bár az adócsökkentés várható hatását túlbecsülték, érvényesültek viszont olyan tényezők, amelyeket az adócsökkentés hatásának *ceteris paribus* feltételezés melletti becslésekor nem vettek számításba. Ilyenek: a külkereskedelmi többlet megnövekedése, a hitelek erős kiterjesztésének általános konjunktúraserkentő hatása, valamint az állami vásárlások elég jelentős növelése.

A konjunktúra várható alakulása

A gazdasági konjunktúra előrejelzése, különösen a konkrét jóslásokba való bocsátkozás igen hálátlan feladat. Az utóbbi évtizedekben sajnos még nagyon kiváló marxista közgazdák is nem egy ízben erősen elvetették a sulykot e téren, ami nem öregbítette közgazdaságtudományunk hírét-nevét.

Éppen ezért a következőkben csupán azt igyekszünk felvázolni, hogy melyek az amerikai gazdaság fejlődését elsősorban meghatározó fő tényezők a következő 1—1,5 évben, és azok egymásrahatásaképpen melyek a gazdasági helyzet alakulásának valószínű irányai.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az e sorok írásakor (1965. július) már több mint négy éve tartó fellendülés a leghosszabb az országnak egész huszadik századi történetében — a háborúk hadikonjunktúráit leszámítva. Ráadásul ezt a kedvező konjunktúrát az utóbbi egy évben *részben mesterséges* injekciókkal tartották fenn. Ezek közül legfontosabb volt maga az adócsökkentés és az azzal egyidejűleg megnövekedett költségvetési deficit.

Mind nagyobb jelentőségre tett szert a hitelre történő vásárlás is. Nézzünk erre vonatkozóan néhány jellemző számadatot! A kereskedelmi bankok kölcsöneinek összege 1964 márciusa s ez év márciusa között 153,9 mrd dollárról 175,5 mrd-ra, azaz 21,6 mrd-dal nőtt. 1962 és 1963 között a növekedés mindössze 15,5, 1963 és 1964 között pedig 17,3 mrd volt. Ez azt jelenti, hogy a bankok által a vállalatoknak nyújtott hitelek növekedési üteme ez év első negyedében elérte az 1956 elején észlelt csúcsszínvonalat. E jelenség legfőbb oka az, hogy a korábbi évektől eltérően, a részvénytársaságok — mivel álló- és forgótőke-növelési szükségleteik túlhaladták belső finanszírozási lehetőségeiket — fokozottan folyamodtak külső finanszírozási források igénybevételéhez. Ennek következtében adósságaik összege 1960—1964 között csaknem 100 milliárddal (25 százalékkal) megnőtt. (Ezen belül a hosszú lejáratúak majd 50 mrd-dal, ami 35 százalékos növekedést jelent.)

Még ennél is jelentősebb azonban arányaiban a fogyasztók eladósodásának mértéke. Ennek alakulását a következő táblázat szemlélteti:

A fogyasztói hitelek állományának alakulása (mrd $, az időszak végén)

Megnevezés	1955	1960	1962	1963	1964	1965 I. félév
Összesen	38,8	56,0	63,2	69,9	76,8	75,7
Részletvásárlási hitelek	28,9	42,8	48,0	53,7	59,4	59,4
Ebből						
Autóvásárlási hitel	13,5	17,7	19,5	22,2	24,5	24,7

Látható, hogy az eladósodás az utóbbi években gyorsuló ütemben nőtt, különösen az autóvásárlásokkal kapcsolatban. Az utóbbiakra nyújtott hitelek állománya 1955 és 1960 között 4,2, az utóbbi négy évben pedig 6,8 mrd-dal nőtt meg. Emellett fontos körülmény, hogy az autóvásárlásokat egyre nagyobb részben fedezik hitelekből, amint erről a következő összeállítás tanúskodik.

Megnevezés	1955	1960	1962	1963	1964
Autóvásárlás (mrd $)	19,1	18,8	20,6	22,7	24,2
Autóvásárlási hitelnyújtás (mrd $)	16,7	17,6	19,8	22,0	23,6
Hitelnyújtás a vásárlások százalékában	87,4	93,6	96,1	96,9	97,5

De vajon soká folytatódhat-e még a hitelbe való vásárlás, amikor az eladósodás mértéke a jövedelmekhez képest egyre emelkedik?

A fogyasztói hiteladósság az elkölthető jövedelem százalékában

1955	1960	1962	1963	1964
14,1	16,0	16,4	17,4	17,8

Még jóval nagyobb a lakosság eladósodottságának mértéke, ha figyelembe vesszük a családi házak építésével kapcsolatos *hosszú lejáratú*

jelzálogadósságot is. Ezzel együtt az említett arány az 1955. évi 46 százalékról 1960-ra 56, 1964-re pedig 64 százalékra emelkedett. *Önmagában véve* a nagyfokú eladósodottság nem gátolja a konjunktúra kedvező alakulását, de a jövedelemnövekedés lelassulása esetén megnövekszik a jövedelemnek az adósságok törlesztésére lekötött hányada, s ennek következtében a folyó fogyasztásra fordítható összeg még növekvő jövedelem mellett is változatlan maradhat vagy csökkenhet, ami már kifejezetten kedvezőtlen hatással jár a konjunktúra alakulására.

Jelenleg a konjunktúraalakulás legérzékenyebb mutatói, mint az ipari termelés indexe, a megrendelések és az eladások alakulása még valamennyien emelkedőben vannak, tehát nincsen közvetlen jele annak, hogy a legközelebbi jövőben (3 hónapon belül) visszaesésre lehetne számítani. Ha a valamivel távolabbi jövőre vonatkozóan kívánunk következtetésre jutni, akkor a kevésbé érzékeny, de a konjunktúraalakulás szempontjából döntő keresletfajták mutatóinak alakulását kell megvizsgálni. Ezek az állótőke-beruházások, a készletezés — amely a konjunktúraalakulás legmozgékonyabb, rövid idő alatt nagy változásokat mutató eleme — és végül, de nem utolsósorban, hanem nagyon is nagy súllyal, a tartós fogyasztási cikkek vásárlása.

Ami az állótőke-beruházásokat illeti, ezek az utóbbi két évben és ez év első felében is nagy ütemben növekedtek, és igen valószínű, hogy tovább fognak növekedni, ez év második felében is. Gyors növekedésük azt eredményezi, hogy a feldolgozóiparban — amely az egész gazdaság vezető ágazata — a kapacitások bővülése túlszárnyalja az eladások növekedését, aminek a kapacitáskihasználás rosszabbodását kell eredményeznie, ez viszont a profitráta csökkenése irányába hat. Ezért 1966-ra nagy valószínűséggel számítani lehet az állótőke-beruházások csökkenésére, annak összes következményével együtt.

A készletek növelése 1964-ben, ahhoz képest, hogy a konjunktúra mennyire kedvező volt, viszonylag szerény keretek között mozgott, 3,7 mrd-ot tett ki, ami kevesebb volt, mint 1963-ban, s így nem hatott a konjunktúra túlhajtása irányába. Megváltozott azonban a helyzet ez év első felében. Ebben kétségtelenül szerepe volt egy speciális körülménynek is. Arról van szó, hogy május 1-én járt le az acélipari munkások kollektív szerződése, amelynek megújítása körül hosszú, de mind ez ideig eredménytelen tárgyalások folytak a szakszervezet és az acélipari monopóliumok között. Igen komolyan felmerült egy sztrájk veszélye. Emiatt a kohászati termékek felhasználói, hogy egy esetleges sztrájk esetére is biztosítsák üzemeik termelését, hatalmas acélkészleteket halmoztak fel. Jórészt ennek következtében a készletezés mértéke a közelmúltban hallatlanul nagy összegre, évi 9 mrd-nak megfelelő szintre szökött fel. Bár a fenti időpontig nem született megegyezés az acéliparban, a szakszervezet úgy döntött, hogy csak akkor szólítja sztrájkba az acélipari munkásokat, ha szeptember 1-ig nem írják alá az új kollektív szerződést. Az amerikai sajtó újabban arról számol be, hogy a megegyezés kilátásai javultak és sztrájkra valószínűleg nem kerül sor. Az említett *igen magas készletezési színvonal semmi esetre sem tartható,* ennek erős csökkenésére lehet számítani — különösen akkor, ha az acélipari sztrájkot valóban sikerül elkerülni —, ami kétségtelenül nagyban fogja csökkenteni a fellendülés erejét.

A tartós fogyasztási cikkeket illetően meg kell említeni, hogy ezek

vásárlásai a második világháború óta eltelt időszakban világosan kimutathatóan ötéves periodikus ingadozásokat mutatnak. Az 1950., 1955. és 1960. évi vásárlási csúcsokat minden esetben e keresletfajta erős csökkenése követte. A legutóbbi esetben kifejezetten ez volt az 1960—1961. évi részleges válság fő előidézője. Persze ez *önmagában* még nem teszi bizonyossá, hogy 1966-ban is bekövetkezik e három ízben már tapasztalt jelenség. Komoly érvek szólnak azonban amellett, hogy ezúttal is így lesz, s ezek a legfőbb, az egész gazdaságban fontos szerepet betöltő, vezető tartós fogyasztási cikk, *a személygépkocsi piacának* alakulásával kapcsolatosak. Ennek az utóbbi tíz év folyamán végbement mozgásáról a következő képet vázolhatjuk fel.

A személyautópiac helyzete 1955—1964 között

Év	Eladás	Kiselejtezés	Eladás—kiselejtezés	Nyilvántartott személygépkocsik	A nyilvántartott személygépkocsik százalékos növekedése
	millió darab				
1955	7,5	3,8	3,7	52,1	7,6
1956	5,9	4,3	1,6	54,2	4,0
1957	6,0	3,7	2,3	55,9	3,1
1958	4,7	3,4	1,3	56,9	1,7
1959	6,1	4,6	1,5	59,6	4,7
1960	6,6	4,1	2,5	61,6	3,4
1961	5,9	4,4	1,5	63,4	2,9
1962	7,1	4,8	2,3	66,1	4,3
1963	7,7	5,0	2,7	69,0	4,4
1964	8,1	5,2	2,8	72,1	4,5

Forrás: Federal Reserve Bulletin, 1965. január. 4. l.

Az adatokból kitűnik, hogy az autóvásárlás a legutóbbi három évben *minden eddigit felülmúló méreteket öltött.* Ez folytatódott ez év első felében is, az ekkor eladott kocsik számát 4,5 millióra becsülik (ez évi 9 milliónak felel meg!). Szakértők véleménye szerint, mivel az 1965-ös típusú kocsikat — számos újítás bevezetése miatt — a vásárlók nagyon kedvezően fogadták, továbbá mivel a vásárlásokat felduzzasztotta a hitelbővítés és a „rámenős" eladási módszerek is, ezért sokan vásároltak új gépkocsit, olyanok is, akik ezt eredetileg csak egy-két évvel későbbre tervezték. Vagyis bizonyos mértékig már a jövőbeli piacot is telítették. Mindezen körülmények miatt az autóeladások mostani színvonala nem tartható fenn huzamosan, s 1966-ra a kereslet komoly mértékű csökkenésére lehet számítani. Ebben az irányban hat az is, hogy nem folytatódik a jövedelmek olyan mértékű növekedése, mint abban az időszakban, amikor az adócsökkentés egyszeri, lökésszerű hatása érvényesült.

Úgy látszik, a kormányzat is számol a konjunktúra lanyhulása irányába ható tényezőkkel, és máris foganatosít bizonyos ellenintézkedéseket. Így július elsején életbelépett a közvetett, árnövelő adók 1,75 mrd-os csökkenése, s ugyanekkora összegű csökkenés lép életbe január elsején. Meg kell azonban említeni, hogy ezt ellensúlyozni fogja a társadalombiztosítási járulékok összegének ugyancsak január elsejétől. a korábbi rendelkezések értelmében esedékes 5 mrd-os emelkedése.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy bár a fellendülés még tart, fel-

hajtó tényezői már kiadták erejük legjavát, csökkenőben vannak. 1966 folyamán számíthatunk egy visszaesés kibontakozására, az ipari termelés és a beruházások csökkenésére. Ami a várható visszaesés méreteit illeti, mivel megvan a valószínűsége annak, hogy egybeesik az állótőkeberuházások és a tartós fogyasztási cikkek, elsősorban a személygépkocsi-vásárlás jelentős csökkenése, lehetséges, hogy a kibontakozó válság méretei elérik vagy túlszárnyalják az 1957—1958. évit. Ennek megítélésekor is figyelembe kell azonban venni, hogy a Johnson-kormányzat sokkal aktívabb gazdaságpolitikát folytat, mint annak idején az Eisenhower-kormányzat, és minden rendelkezésére álló eszközt igénybe fog venni a visszaesés mérséklésére. Megfelelő és idejében alkalmazott intézkedésekkel minden bizonnyal nagyban mérsékelheti is a kibontakozó válság erejét.

A teljesség kedvéért meg kell még említeni egy fontos bizonytalansági tényezőt: s ez a vietnami háborúba való amerikai beavatkozás mértéke. Ha ez olyan fokot érne el, ami a katonai kiadások jelentős, 5—10 milliárdos nagyságrendű növekedését vonná maga után, akkor ez minőségileg változtatna az imént felvázolt képen, s olyan körülményeket teremtene, amelyek között a hadikonjunktúrális tényezők kibontakozása egy válság létrejöttét valószínűtlenné tenné.

Vajda Imre:

MAGYARORSZÁG ÉS A VILÁG KERESKEDELME

(Tanulmányok)

A kötetben közzétett tanulmányok a magyar gazdaságtörténet és az időszerű gazdaságpolitika szempontjából is érdekes, izgalmas problémákat fejtegetnek.

Az olvasó hiteles és megbízható képet kap hazánk gazdasági és társadalmi fejlődéséről, Magyarország nemzetközi kereskedelmi kapcsolatainak fejlődéséről és jelenlegi problémáiról. A szerző behatóan foglalkozik a szocialista országok gazdasági együttműködésének sokrétű problémakörével, értékes, új gondolatokkal gyarapítja e nagy jelentőségű téma irodalmát.

CSIZMADIA ERNŐNÉ:

A szövetkezeti jövedelemelosztás rendszerének továbbfejlesztése

A termelőszövetkezeti munkadíjazásnak mai tapasztalataink szerint két igen fontos közgazdasági problémája van. Az egyik: a szektorátlagban eléggé alacsony munkadíjszínvonal, s ezen belül is a nagy szóródás miatt a gyengén gazdálkodó szövetkezetekben található alacsony kereseti szint. A másik: a jövedelemelosztás elavult rendszere, amely még tovább növeli az alacsony kereseti szinttel összefüggő nehézségeket.

A két probléma szorosan egybekapcsolódik, s gazdaságilag nem is lehet egyik megoldását a másikétól elválasztani. Az alapos vizsgálat végett azonban mégis szét kell választani a két kérdéscsoportot. S mivel a második problémakörrel kapcsolatos kutatások már előbbre tartanak, és az itt várható változások feltétlenül magukkal vonják a munkadíj színvonalában indokolt változtatásokat is, ezért a következőkben ezt a kérdéscsoportot vizsgálom részletesen.

A jövedelemelosztási rend főbb fogyatékosságai a termelőszövetkezetekben

A szövetkezeti zárszámadás és jövedelemelosztás hazánkban is meghonosodott rendje még az 1930-as évek elején alakult ki a szovjet kolhozok gyakorlatában. Ez a rend, lényegét tekintve évtizedeken keresztül semmit sem változott, s csak az utóbbi időben tért rá a kolhozok egy része más, új elosztási rendre. Termelőszövetkezeteink többségében a felosztásra kerülő részesedést ma is a kötelezettségek teljesítésére és a közös alapokra történő levonások utáni jövedelem-maradványként, általában a zárszámadáskor, utólag állapítják meg.

Ennek a jövedelemelosztási rendszernek lényeges jellemző vonása, hogy *a szövetkezetek tagjainak sem az egységnyi munka utáni részesedés — munkadíj — nagyságát, vagy annak legalább egy részét, sem a kifizetések folyamatosságát, rendszerességét, nem szavatolják.* A szövetkezeti tag az ilyen munkadíjazási rendszer esetén keresetéhez csak az év bizonyos időszakában juthat hozzá, mert a munkavégzés és a munkadíj kifizetése időben messze esik egymástól.

A következő táblázat adatai jól mutatják, hogy a mai munkadíjazási rendszer mellett a szövetkezeti tag a közösben végzett munkája után nem juthat rendszeres keresethez. A munkaegységet alkalmazó termelőszövetkezetekben a tagok részesedésüket főleg az év végén és a

következő év első hónapjaiban, féléves, háromnegyedéves késéssel kapják meg.

Az év közben kifizetett munkadíj aránya az összes részesedéshez és a végzett munkához viszonyítva (százalék)

Megnevezés	Első negyedben	Első félévben	Három-negyedévben	Év végéig
A teljesített munkaegységek megoszlása				
1961-ben	15,6	43,5	76,5	100,0
1962-ben	15,8	42,5	75,5	100,0
A munkaegységekre év közben kifizetett természetbeli és készpénzelőleg az összes részesedés százalékában				
1961-ben	2,1	8,6	37,5	64,3
1962-ben	3,0	10,0	40,0	65,0

Forrás: KSH és FM adatszolgáltatás alapján számítva.

Hasonló tapasztalatokról tanúskodnak a Pest megyei termelőszövetkezetek 1964. évi adatai is.

A tagok és családtagok által teljesített munkanapok és a részükre kifizetett készpénzelőleg aránya az év egyes időszakaiban Pest megyében, 1964-ben

Megnevezés	Első negyedévben	Első félévben	Három-negyedévben	Év végéig
Teljesített munkanapok az évi összes százalékában	16,7	45,9	76,9	100,0
A kifizetett készpénzelőleg az összes munka szerinti részesedés százalékában	4,7	14,3	28,0	40,1
Az évi részesedés százalékában	5,6	17,3	33,6	48,0

Forrás: MSZMP Pest Megyei Bizottsága Mezőgazdasági Osztályának adatai alapján.

Az adatok az év végéig kifizetett készpénzelőlegre vonatkoznak, amelynek összege az elszámolt összes pénzelőlegeknek 66 százalékát tette ki. A kifizetett készpénzelőlegen felül ugyanis pénzelőlegként kezelik a tagok SZTK-hozzájárulását, valamint a termékvásárlásokra és a különböző természetbeli juttatásokra, szolgáltatásokra (például szállításra, talajmunkadíjra stb.), a tagok részesedése terhére pénzben elszámolt és levont összegeket is. A természetbeli vásárlások jó része, továbbá a természetbeli előlegek és a termékrészesedés kiadása rendszerint a harmadik negyedév második felében és a negyedik negyedévben történik. Ez még inkább a második félév, illetve az év vége felé tolja el az előlegezést, s tovább növeli a munkavégzés és a díjazás közötti időszakot a termelőszövetkezetekben.

A készpénzelőleget kapott tagok aránya az első félévben szintén alacsonyabb, mint a második félévben (januárban csupán 27 százalékos, februárban 58, s a többi hónapokban 73—85 százalék közt ingadozik).

Ebből is arra következtethetünk, hogy a Pest megyei termelőszövetkezetek az év első felében igen kevés pénzeszközzel rendelkeznek, s megyei átlagban az elvégzett munkához viszonyítva csak alacsony összeget tudnak előlegként kifizetni. Ha Pest megyében ez a helyzet, ahol Budapest és általában az ipari munkahelyek közelsége folytán nagyobb a törekvés a rendszeresebb és biztonságosabb díjazásra, akkor még inkább így van ez az ország más részeiben. Mindebben nagymértékben közrejátszanak a mai hitelezési kötöttségek.

A mai szövetkezeti munkadíjazásnak másik súlyos fogyatékossága, hogy *a tagok nem számíthatnak biztos keresetre.* Egész évben bizonytalanok afelől, hogy munkájukért megkapják-e a tervezett munkadíjat vagy sem. Ez a bizonytalanság természetesen gazdaságonként változó. Ahol jó a vezetés, kiegyensúlyozott, szakszerű a gazdálkodás, a tagok „bíznak a munkaegységben", mert annak tényleges értéke általában nem tér el a tervezettől. A szövetkezetek jelentős részében azonban nem lehet biztosra venni a munkaegység tervezett értékét; ez sokszor csak ígéret marad.

Kétségtelen, hogy minden dolgozónak — így a szövetkezeti tagnak is — a munkához való hozzáállását elsősorban az befolyásolja, hogy végzett munkája alapján milyen biztonsággal és milyen mértékben számíthat keresetére. A magánparaszt nem fizetett saját magának munkabért, de előre megbecsülte, mire számíthat. Ismerte kötelezettségeit, tisztában volt várható jövedelmével, illetve azzal, hogy ha természeti csapások nem érik, adott körülmények között munkája után milyen jövedelme lesz. A mezőgazdasági munkás és napszámos pedig előre kialkudott bért kapott, pontosan tudta, mennyiért dolgozik. A szövetkezeti tagok többsége nem tudja áttekinteni az egész gazdálkodást, nem tudja, mi történik a gazdaság különféle területein, nem ismeri: ki, hogyan dolgozik. Sokszor úgy látja, hogy csak ő szorgalmas, mások csak azt nézik, mit vihetnek haza. Nem bízik eléggé azokban, akik a közös gazdaság javait kezelik és ügyeit intézik. Ezzel még az is párosul, hogy nem tudja biztosan, mit kap majd munkájáért, s amit kap, mikor fizetik ki. Mindez kedvezőtlenül befolyásolja munkakedvét. Ha dolgozik is, kisebb szorgalommal, kevésbé lelkiismeretesen végzi munkáját.

Elméletileg a mai jövedelemelosztási rendszert egyebek között azzal is szoktuk indokolni, hogy ez felel meg legjobban a parasztság gondolkodásmódjának, szokásainak. Ez hamis általás, amely nem előbbre viszi azt a nagy átalakulást, amely a parasztoknak a szövetkezetekbe való belépésével falvainkon elkezdődött, hanem inkább megrekeszti és a szövetkezeti tulajdonviszonyok sajátosságait eltúlozva mesterségesen gátakat emel eléje. A saját számlára történő gazdálkodás szövetkezeti sajátosságai nem indokolják a kialakult jövedelemelosztási és munkadíjazási gyakorlatot; azt, hogy minden kötelezettség teljesítése megelőzze a tagok számára közvetlenül legtöbbet jelentő, a megélhetésük alapját képező *alapmunkadíj* kifizetését.

A szövetkezeti tag nemcsak volt magánparaszt, hanem szocialista üzem dolgozója is, akinek keresetéből el kell tartania magát és családját. Minél kedvezőbb feltételeket tud ehhez a szövetkezet teremteni, annál jobb kedvvel, nagyobb szorgalommal dolgoznak a tagjai. Mind a tagok és családjuk megélhetése, mind a termelés növelése, s ebben a tagok érdekeltségének biztosítása azt követeli, hogy változtatni kell a jövede-

lemelosztás kialakult rendszerén, a munkadíjazás itt jellemzett vonásain. Ezt sürgetik más körülmények is.

A szövetkezeti családok létfenntartásához szükséges anyagiak jelentős része természetbeli, amely részben a közösből, részben a háztájiból származik. A mindennapi élethez azonban még a legeldugottabb falvakban is mind nagyobb arányban szükségesek a pénzeszközök. Az életszínvonal emelkedésével, a kulturális, szociális viszonyok változásával növekszik a parasztcsaládok folyamatos pénzszükséglete. Évről évre egyre többet fordítanak iparcikkekre, azon belül is tartós fogyasztási cikkekre. Ennek szükségszerű következménye, hogy a szövetkezeti tagoknak folyamatos kiadásaik fedezésére év közben egyre nagyobb mértékben *szükségük van a munkájuk utáni pénzjövedelemre.* Erre utal a falusi áruforgalom növekedése is.

A falu jobb áruellátása, a szövetkezeti parasztság növekvő iparcikkvásárlása egyre jobban megköveteli a munkadíjfizetés rendszerességét a termelőszövetkezetekben.

Ilyen irányban hat az is, hogy *a népgazdaság más területén végzett munkáért a munkabért kéthetenként vagy havonként rendszeresen fizetik.* Ez a körülmény különösen kihat a fiatalok szövetkezeti foglalkoztatására. Nem nehéz olyan munkahelyet találniuk, ahol rendszeresen bért vagy fizetést kaphatnak — sőt magasabb családi pótlékhoz és nyugdíjhoz juthatnak. Érthető, hogy a szövetkezetekben visszamaradó fiatalok nem akarnak rosszabb helyzetbe kerülni, mint a szövetkezeten kívül dolgozó társaik és fokozottabban igényt tartanak arra is, hogy rendszeres pénzkeresethez jussanak.

A szövetkezeti jövedelemelosztás rendszerének megváltoztatására teendő lépések

A szövetkezeti gyakorlat megmutatta a jövedelemelosztási rendszer átalakításának útját, amit röviden a következőképp vázolhatunk fel:

a) A jól gazdálkodó szövetkezetek egy része a munkaegységet *pénzdíjazással* váltotta fel. Ennek a változásnak a lényege nem pusztán abban van, hogy a munkaegységet kiküszöbölték és a teljesítményeket közvetlenül pénzben számolják el, hanem ezzel együtt abban is, hogy a *munkadíj nagyobb részét szavatolják, folyamatosan és rendszeresen kifizetik.*

b) A szövetkezetek egy másik nagy csoportja — anélkül, hogy a munkaegységrendszert pénzdíjazással felváltotta volna — rátért *a szavatolt és rendszeresen (általában havonta) kifizetett pénzelőlegezés rendszerére.*

c) Végül a szövetkezetek harmadik csoportja — főleg a közepesen gazdálkodók egy része és a gyengén gazdálkodók — amellett, hogy bizonyos összegű pénzelőleget év közben is juttat tagjainak, *a munkadíj egy részét úgy igyekszik szavatolni, hogy a részes és százalékos művelést, továbbá a kombinált munkadíjazás különféle változatait alkalmazza.*

Az úgynevezett „nádudvari módszer", továbbá a részes és százalékos művelés széles körű alkalmazásában szövetkezeti parasztságunknak nem valamiféle feudális hajlamai és szokásai törnek felszínre, hanem éppen az a törekvés, hogy ne legyenek kiszolgáltatva rajtuk kívül álló

tényezők (rossz időjárás, rossz vezetés, más tagok mulasztásai stb.) következményeinek. A gyakorlat azt mutatja, hogy a szövetkezeti parasztság anyagi érdekeltségében nagy szerepe van annak, ha a munkadíj egy részére akár pénzben, akár természetben, de biztosan számíthatnak, és azt év közben a végzett munka után meg is kaphatják. A részes művelés és a kombinált díjazási formák, továbbá a pénzelőlegezés elterjedése nagyrészt ezzel kapcsolatos.

A gyakorlatban tehát a termelőszövetkezetek — gazdasági erejüktől függően — a legkülönbözőbb formákban igyekeznek kitörni a jövedelemelosztás régi rendszerének kereteiből, és olyan megoldásokhoz nyúlnak, amelyek jobban megfelelnek a tagság érdekeinek. Helytálló ezért az a felismerés és következtetés, hogy *a szövetkezeti jövedelemelosztás eddigi rendjét fokozatosan egy új elosztási rend irányában kell tovább fejlesztenünk.* A mai elosztási rendszernek s gazdaságpolitikának azokat az elemeit kell erősítenünk, amelyek ezt az átalakulást segítik. Csak így léphetünk ki abból a bűvös körből, hogy a szövetkezetek egy részében a tagok azért nem dolgoznak kielégítően, mert a részesedés kicsi, ez pedig azért kevés, mert a tagok nem dolgoznak kellő szorgalommal.

A gyakorlati tapasztalatok alapján az egyik legfontosabb tennivaló, hogy *valamennyi termelőszövetkezetben — a leggyengébbekben is — a munkadíj egy részét, az úgynevezett szavatolt alapmunkadíjat már a tervezéskor, év elején különítsék el, és rendszeresen, havonta fizessék is ki a tagoknak.**

Ezt a megoldást szavatolt és rendszeres előlegezésnek is nevezhetjük. Megvalósítása azonban abban különbözne a mai gyakorlattól (amelyre az jellemző, hogy az év bizonyos szakában sok szövetkezetben különféle előlegfizetési nehézségek lépnek fel, amelyek igen kedvezőtlenül hatnak vissza éppen a legnagyobb munkacsúcs időszakában a tagság munkakedvére), hogy a szavatolt alapmunkadíjat egész évben rendszeresen kifizetnék.

Ahhoz, hogy egy bizonyos alapmunkadíjat szövetkezeteink hónapról hónapra rendszeresen kifizethessenek, a mai jövedelemelosztás rendjét meg kell változtatni. Ma az történik, hogy a részesedési alap csak az év végén alakul ki, mégpedig az évközi előlegekből és a szétosztható év végi maradvány együttes összegéből. A jelenlegi gyakorlatban mind az évközi előleg, mind az év végi maradvány nagysága bizonytalan. Célszerű volna a két tétel közül az egyiket — mégpedig az évközi előleget — minden egyes szövetkezetben, annak gazdasági erejétől függő nagyságrendben, *alapmunkadíjként* előzetesen kialakítani és havonta kifizetni. Vagyis szövetkezeteinkben át kellene térni a munkadíjalap-képzés rendszerére, mégpedig abban a formában, hogy a várható részesedés nagyobb részét, 70—80 százalékát már év elején elkülönítik, azzal úgy számolnak, mint mindenképp jelentkező termelési költséggel, és havonta ki is fizetik, a fennmaradó 20—30 százalékot pedig a termelés, illetve a realizált bruttó jövedelem alakulásától függően az év folyamán kifize-

* Szovjet agrárközgazdák például azt javasolják, hogy kötelezővé kellene tenni a kolhozokban az évi várható pénzbevételek 35, egyes vidékeken 40 százalékának munkadíjalapra való elkülönítését, amiből a gazdaságok a teljesítmények után rendszeres pénzelőleget fizetnének. (Romanyenko–Nizsnyij: A munkadíjazás az ukrán kolhozokban. Ekonomika szelszkovo hozjajsztva 1963. 4. sz. 20–31. l.). Teljesen egybeesik ezzel az Összövetségi Agrárgazdasági Kutató Intézet és a Közgazdasági Intézet, valamint a Mezőgazdasági Tudományos Akadémia Közgazdasági és Üzemszervezési Osztályának 1963 januárjában készített javaslata is. (Lásd uo.)

tett munkadíjak arányában év végi részesedésként kiosztják. Így csak ez a 20—30 százalék, vagyis az év végi részesedés nagysága bizonytalan: vagy annyi lenne, amennyit megterveztek, vagy annál kevesebb. Az év végi részesedésnek a tervezettet *meghaladó* részét ugyanis nem kellene a tagok között szétosztani, hanem a következő évi részesedés biztonságát szolgáló tartalékalapba kellene helyezni, esetleg egy részét premizálásra lehetne fordítani.

Az itt javasolt megoldás a mai gyakorlathoz képest változást követel *az elosztás rendjében* is. Az új elosztási rendet a következőképp vázolhatjuk fel:

a) A termelőszövetkezetek az éves terv készítésekor bruttó termelésük értékéből először leírják az állóeszközök pótlási és felújítási alapját (az amortizációt).

b) Az amortizáció leírása után megtervezik a termeléshez szükséges természetbeli (vetőmag, takarmány stb.), valamint pénzbeli forgóeszközigényt, pontosabban: a fel nem osztható forgóalapot, külön kimutatva a saját erőből és a hitelből fedezendő részt.

c) A tervezett realizálható bruttó jövedelemből — miután levonták a földjáradékként kiosztandó részt — kialakítják a *munkadíj- és részesedési alapot.* Ezt minden szövetkezetben kétfelé választják: 70—80 százalékát *garantált munkadíjalapként* elkülönítik, a többit pedig a termelés alakulásától függő *év végi részesedésként* kezelik.

d) A bruttó jövedelem ezután fennmaradó része a tiszta jövedelem. Ha a szövetkezetek ebből eleget tesznek adó-, kamatbefizetési és hiteltörlesztési kötelezettségeiknek, a fennmaradó részt saját belátásuk szerint használják fel az álló- és forgóalapok bővítésére. Ebből képezik biztonsági alapjukat, valamint szociális-kulturális alapjukat is.

Az új elosztási rend alkalmazásával világosan elválna egymástól a termelés folytatásának és bővítésének három fő feltétele: *az elhasznált állóeszközök pótlása, a forgóeszköz-szükséglet fedezete* — azon belül a munkadíj- és részesedési alap, s végül az állóeszközök bővítésére és egyéb célokra szolgáló *felhalmozás.* Továbbá ez a megoldás — amellett, hogy fedezné az egyszerű újratermeléshez szükséges állóeszközpótlást és felújítást — elsősorban a termelés folytatásához és bővítéséhez szükséges forgóeszközöket biztosítaná, s ezzel a maihoz képest a termelés fejlesztésének kedvezőbb feltételeit teremtené meg. Ma ugyanis a termelőszövetkezetekben a legszűkebb keresztmetszet a forgóeszköz-ellátás, s azon belül a tagok anyagi érdekeltségét különösen kedvezőtlenül érintő tényező, az alacsony részesedés, s annak bizonytalan, rendszertelen kifizetése. Anélkül, hogy egy pillanatig is lebecsülnénk az állóeszköz-befektetések területén elengedhetetlenül szükséges teendőket, megállapíthatjuk, hogy a szövetkezetekben a termelés bővítése igen gyakran éppen a forgóeszköz-ellátás elégtelensége és a jövedelemelosztási rendszer fogyatékosságai miatt akadozik. A legkorszerűbb állóeszköz sem üzemeltethető önmagában, ahhoz még anyagok, fogyóeszközök, s mindenekelőtt emberek is kellenek. A szükséges fogyóeszközöknek és a tagok megfelelő keresetének a biztosításával a szövetkezetek többségében jobb állóeszköz-kihasználást és a termelés bővítésének kedvezőbb feltételeit lehetne biztosítani.

Az új elosztási rendszer bevezetésével a szövetkezeti tagok anyagi ösztönzésének sokkal kedvezőbb feltételeit lehetne megteremteni. Szű-

külne az az óriási szakadék, amely ma a munkavégzés és a munkadíj-kifizetés időpontja között van, és megszűnne a munkadíj nagyságának és a fizetés időpontjának bizonytalansága.

A szövetkezeti forgóalapképzés és hitelezés rendszerének továbbfejlesztése

A jövedelemelosztás rendjének megváltoztatása, a munkadíjalap bevezetése a szövetkezetekben szükségessé teszi a forgóalapképzés és hitelezés rendszerének továbbfejlesztését is.

A szövetkezeti forgóeszközök részben mezőgazdasági, de növekvő részben — a gépesítés, kemizálás, villamosítás előrehaladásával — ipari eredetűek. A termelés megismétléséhez és bővítéséhez elengedhetetlen, hogy ezek az eszközök a szükséges mennyiségben és minőségben, természetes alakjukban és értékben is, valamint a termelés által megkövetelt optimális időben rendelkezésre álljanak. Ha eltekintünk a forgóeszközök természetbeli beszerzésének és tartalékolásának a gyakorlatban oly sokszor tapasztalható nehézségeitől, akkor figyelmünket főként az értékösszefüggésekre összpontosíthatjuk.

Jelenleg a termelőszövetkezetek működését szabályozó rendeletek szerint a következő forgóalapokat kell létesíteni:

Vetőmagalapot, amely a növénytermelés vetőmagszükségletének fedezésére szolgáló eszközök tehermentes része.

Takarmányalapot, amely a takarmányszükséglet fedezésére szolgáló eszközök tehermentes része.

Szociális-kulturális alapot, amelynek az a rendeltetése, hogy a termelőszövetkezet segélyezze belőle a betegség miatt keresőképtelenné vált tagjait, a szülő nőket és a törvény szerint nyugdíjban nem részesíthető öreg vagy megrokkant tagokat; bölcsődét, napközi otthont, könyvtárat létesítsen és kielégítse a tagság egyéb, kulturális és sportigényeit.

A termelőszövetkezet alapszabálya a kötelező alapok mellett egyéb alapok létesítését is előírhatja, így gyenge termés vagy elemi kár által okozott terméskiesések pótlására biztonsági vetőmagalap, biztonsági takarmányalap vagy más alap létesítését. A termelőszövetkezet alapjait csak rendeltetésüknek megfelelően szabad felhasználni.

A forgóalapok legnagyobb részét ma a hízó- és növendékállatok, a takarmányok és a mezei leltár értéke képezi. Munkadíjalapot jelenleg nem képeznek, pedig a szövetkezeti tagság munkadíja közgazdasági értelemben feltétlenül forgóeszköznek számít.

A forgóalap háromnegyed része évről évre termelési célra tartalékolt eszköz, a mostani szabályozás ennek ellenére nem tekinti azt rögzített felhalmozásnak. Ez szintén komoly fogyatékossága jelenlegi alapképzésünknek. A szabályozás hiánya miatt a szövetkezetek a forgóalap rovására is növelhetik részesedési alapjukat. Egy részük az alacsony gazdálkodási eredmény miatt a tagság elemi érdekeinek biztosítása végett ezt kénytelen is megtenni.

A következő probléma a mai forgóeszköz-hitelezéssel kapcsolatos.

Közismert, hogy a mezőgazdaságban a termelési folyamat nem esik egybe a munkafolyamattal, s a termelés idényszerű. Ez azzal jár, hogy mind az állami és szövetkezeti, mind a jól és gyengén gazdálkodó üze-

mekben elkerülhetetlen forgóeszközhitelek igénybevétele az idényszerű termeléssel összefüggő nehézségek áthidalására. Vannak, akik tartalékalapok képzésével, hitelek nélkül is megoldhatónak vélik ezt a problémát. A gyakorlat azt mutatja, hogy egyetlen mezőgazdasági nagyüzem sem lehet meg üzemviteli hitelek nélkül. Arról nem is szólva, hogy észszerűtlen lenne nagy mennyiségű eszközt tartalékalapokba lekötni csupán azért, hogy ne legyen szükség forgóeszközhitelekre.

Ez érvényes pusztán a munkadíjalap-képzés rendszerére is. Azért érdemes erre külön is kitérni, mert némely közgazda úgy gondolja, hogy ha a forgóalapok egy részénél nélkülözhetetlen is a hitel, de a munkadíjkifizetéseket — ha egy szövetkezet jó — saját tartalékalapjaiból is tudnia kell finanszírozni. A haladóbb, garantált pénzdíjazás bevezetésének pedig a közgazdák egy része egyenesen előfeltételéül köti ki a saját tartalékalapok előzetes kialakítását.

A gyakorlat nem igazolja az ilyen elgondolásokat. Magyarországon ma egyetlen pénzdíjas szövetkezet sem lenne, ha a pénzdíjazásra való áttérést saját tartalékalapok előzetes képzéséhez kötöttük volna.

Mind a pénzdíjazásra való áttérés, mind a rendszeres előlegezés előfeltételéül kikötött tartalékalap-képzés — más megfogalmazásban: az előzőekben jellemzett alapmunkadíj saját erőből történt szavatolása és rendszeres havi kifizetése — gazdaságilag igen nehéz helyzet elé állítaná a szövetkezeteket. Jól mutatja ezt a következő számítás:

A tartalékalap nagysága és aránya a különböző gazdasági erőben levő termelőszövetkezetekben (1963. évi adatok alapján)

A termelőszövetkezetek csoportjai	Tagok részesedése Ft	Felhalmozás Ft	előlegezési tartalékalap Ft: 20 százalékos	előlegezési tartalékalap Ft: 30 százalékos	A ténylegesen kifizetett pénzelőleg Ft	A tényleges előleg 100 százalékos szavatolásához a részesedés hány százalékát kellene tartalékolni
	egy kh termőterületre számítva					
I.	460	204	92	138	86	19
II.	649	279	130	195	134	20
III.	818	331	164	246	185	23
IV.	1034	415	206	309	261	25
V.	1293	478	258	387	337	26
VI.	1550	593	310	465	416	27
VII.	1822	685	364	546	594	33
VIII.	2044	742	408	612	673	33
IX.	2843	1051	568	752	1118	39
Átlagosan	1224	473	244	366	831	27

Az adatok szerint a gyengén gazdálkodó szövetkezetekben a részesedés 20, a jobbakban 33—39 százalékának megfelelő összeget kellene tartalékolni a pénzelőleg teljes kifizetésének szavatolásához. Ez a jó szövetkezetekben megközelíti a felhalmozásra fordított összeget. Nagyon jelentős pénzeszközök lekötésére lenne tehát szükség, ha az üzemviteli hitelek kikapcsolásával, saját erőből akarnák fizetni a rendszeres pénzelőleget. A gyengén gazdálkodó szövetkezetekben ugyan alacsonyabb összegről és arányról van szó, ott viszont ez a megoldás a realizált bruttó

jövedelem alacsony színvonala miatt gyakorlatilag megvalósíthatatlan. Ha ugyanis ezekben a szövetkezetekben keletkezhetne is további felhasználható jövedelem, azt ezek a közös gazdaságok jelenleg egyáltalán nem előlegezési tartalékalapra fordítanák, hanem — indokoltan — inkább az igen alacsony folyó évi részesedésük növelésére.

A termelőszövetkezetek forgóeszközhitel-ellátása ma sokkal rosszabb, mint az állami gazdaságoké. A Nemzeti Bank adatai szerint a termelőszövetkezetek üzemviteli hitelállománya a legnagyobb hiteligénybevétel időszakában sem haladja meg az állami gazdaságokban igénybe vett üzemviteli hitelek 80 százalékát. Ez arra mutat, hogy — még ha számításba vesszük is az állami gazdaságok magasabb színvonalú termeléséhez szükséges arányosan nagyobb forgóeszközhitel-igényt — a mezőgazdaság állami szektorában 1 Ft nemzeti jövedelem megtermeléséhez 5—6-szor annyi (30—40 fillér helyett 2 Ft) forgóeszközhitelt vesznek igénybe, mint a szövetkezeti közös gazdaságokban. Pedig a természeti adottságokkal összefüggő sajátosságok mindkét szektorban azonos irányban befolyásolják a termelés folytatását. Továbbá a forgóeszközhitelek esetében mindkét szektorban kölcsönről van szó, nem pedig törlesztési kötelezettségtől mentes hitelekről. Ezt a kölcsönt vissza kell fizetni, s a gazdaságok azért kapják, hogy dolgozóiknak a termés realizálása előtt munkadíjat fizethessenek, fedezhessék folyó kiadásaikat.

Az üzemviteli hitelek szükséges nagysága mellett még inkább szóvá kell tenni a jelenlegi hitelezési módszereket, amelyek sokszor nem hogy előmozdítanák, hanem inkább megnehezítik, gátolják a termelőszövetkezetek eredményes gazdálkodását.

A termelőszövetkezetek jelenleg a saját alapjukból nem fedezhető termelési ráfordításokra vehetnek igénybe forgóeszközhitelt — beleértve a tagok terv szerinti, illetve ténylegesen várható részesedésének megelőlegezését is.* A hitelezés forgalmi szemléletű. A hitelszükségletet lényegében a negyedévenként kimutatott kiadások és bevételek különbözete adja. A felvett hitel fedezetéül a szállítási szerződéssel lekötött árufedezet szolgál. A szerződéssel lekötött áruértékesítés ideje határozza meg a visszafizetés időpontját. A termelési ráfordításokra felvett hitelt legkésőbb a tárgyév végéig vissza kell fizetni.

E hitelezési rendszerben nagy szerepe van az évközi fedezetvizsgálatoknak. A bankfiókok az év folyamán több alkalommal intézményesen megvizsgálják minden szövetkezet termelésének és ezzel pénzügyi helyzetének várható alakulását. Megállapítják, hogy a várható bevételek fedezik-e az év végéig esedékessé váló kötelezettségeket. Amennyiben nem, a szövetkezetnek az év végi hiányok elkerülésére csökkenteni kell a tagok részesedésének előlegezését. Ha a bevételek elmaradása olyan mérvű, hogy a folyósított hitelek visszafizetése már veszélyben van, a bank új hitelt nem folyósít és a fedezetlen hiteleket azonnal lejárttá teszi.

Ennek a finanszírozási rendnek a fő előnye, hogy meghatározott keretek között lehetővé teszi az üzemvitelhez szükséges saját eszközök folyamatos kiegészítését. Az árutermelésre ösztönző szerepe azonban

* Dr. Borók Lászlóné—Dr. Kiss Pál—Szentiványi Árpád—Turkovits József: Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek hitelezési rendszere és annak kialakulása. Bankszemle. 1965. áprilisi szám. 13—15. l. A termelőszövetkezetek forgóeszköz-hitelezésének ismertetését csaknem szó szerint közlöm.

— amelyet pénzügyi körökben olyan gyakran hangsúlyoznak — már csak bizonyos határok között érvényesül. Fogyatékosságai pedig — amelyekről eddig mélyen hallgattunk — a gyakorlatban egyre jobban kiütköznek.

E finanszírozási módszer legsúlyosabb fogyatékossága a hitelezés forgalmi szemléletéből fakad. Jelenleg a hitelek nagysága és folyósítása nincs összhangban a termelési ráfordítások és a készletek mennyiségével, továbbá a termékek realizálásának időpontjával. Ma csak részben van lehetőség a saját termelésből keletkező, a következő évi termeléshez szükséges készletek, illetve alapok meghitelezésére. Mindez hátrányos a szövetkezetekre, mert pénzügyi kötelezettségeik egy részét — köztük elsősorban a tagok munkadíjfizetésével kapcsolatos kötelezettségeiket — bizonyos időszakokban nem tudják teljesíteni.

A termelés bővítése azt követeli, hogy minél zavartalanabb legyen az ahhoz szükséges forgóeszköz-ellátás. A mai forgalmi szemléletű hitelezés ezt két vonatkozásban is akadályozza.

Először: A mai üzemviteli hitelezés megnehezíti, hogy a szövetkezetekben a termelés bővítéséhez minél nagyobb saját termelésből származó anyagi alapok álljanak rendelkezésre. Jelenleg a szövetkezeteknek nem érdekük, hogy termelésük bővítéséhez tartalékoljanak, hiszen az ehhez szükséges forgóalap jelentős részét nem hitelezik meg. Minél nagyobbak a termelés folytatásához és bővítéséhez szükséges alapjaik, annál inkább növekedhetnek pénzügyi nehézségeik, és kötelezettségeiket azzal arányosan egyre kisebb mértékben tudják teljesíteni. Nagyobb érdekük fűződik ahhoz, hogy eladják például a hízóalapanyagot, s néhány hónap múlva — esetleg állami hitelből is — visszavásárolják, mint ahhoz, hogy megtartsák és meghizlalják. A készletezéssel a termelési ráfordítások nőnek, a tagság részesedése viszont csökken, a rendszeres előlegfizetés nehézségekbe ütközik. Nem véletlen, hogy csak szigorú előírásokkal lehet rászorítani a szövetkezeteket a következő évi termeléshez szükséges alapjaik feltöltésére.

Másodszor: A mai forgóeszköz-hitelezési rendszer közvetve és közvetlenül is több szempontból kedvezőtlenül érinti a tagok anyagi érdekeltségét és a haladó munkadíjazási formák elterjesztését. Közvetve azáltal, hogy a bank a termeléshez szükséges készleteknek csak egy részét hitelezi meg, s ha fizetési nehézségek támadnak, elsősorban a tagok előlegeit csökkentik. Közvetlenül pedig azzal, hogy a bank megtagadhatja az előlegezési számlára való átvezetéseket, az kimerül, s a szövetkezetek tagjaiknak nem tudnak fizetni.

Mivel a szövetkezetek alapképzési rendszerében most semmi biztosítéka nincs annak, hogy a szövetkezetek erejüket meghaladó mértékben ne előlegezzenek, a banknak kellett vállalkoznia erre az adminisztratív feladatra. A Nemzeti Bank igyekszik is eleget tenni a megbízatásnak, s éberen őrködik, nehogy a szövetkezetekben „túlelőlegezés" történjék. Már a tervezéskor megállapítják, hogy a készpénzrészesedés 60 százaléknyi összege — a pénzdíjas gazdaságokat kivéve ugyanis csak ennek erejéig lehet hitelt nyújtani munkaegység-előlegezésre — hány százaléka a folyó évi termelésből tervezett pénzbevételnek. Az év folyamán a termelésből befolyt pénzbevételekből a bank csak ennek a százaléknak megfelelő összeget vezet át az előlegszámlára, de csak addig, amíg a szövetkezet nem kerül „túlelőlegezésbe".

Az sem fordulhat elő, hogy a szövetkezet saját erőből a munkaegységre tervezett készpénzrészesedés 60 százalékánál nagyobb előleget adjon tagjainak. Mégpedig azért, mert „túlelőlegezés" észlelése esetén a bank a szövetkezet befolyó bevételeiből az előlegszámlára nem vezet át összegeket, s így az előlegezési lehetőség előbb-utóbb kimerül.

Ezek után jobban érthető, hogy a szövetkezeteknek miért vannak gyakran fizetési gondjaik, hogy miért nem hódít tért gyorsabban a tagok anyagi ösztönzése szempontjából jól bevált és haladó pénzelőlegezés. Talán nem túlzás, ha megállapítjuk, hogy *a mai szövetkezeti üzemviteli hitelezés nincs egészen összhangban gazdasági céljainkkal, a szövetkezetek és a népgazdaság érdekeivel, a többtermelésre való ösztönzéssel.*

A pénzelőlegezés itt jellemzett maximalizálása, megkötése, bizonyos mértékig előmozdítja a szükségleteken túlmenő természetbeli részesedést is. Nem véletlen, hogy a szövetkezetek számottevő részében — még a pénzdíjas szövetkezetekben is — olyan nagy szerepe van a természetben juttatott ösztönzőknek, például a részesművelésnek. A szövetkezetek igyekeznek kiutat keresni a mesterségesen támasztott nehézségekből.

Azt a tényt, hogy a termelőszövetkezetek saját számlára gazdálkodnak, a mai forgóeszköz-hitelezés összetéveszti a szűkmarkúsággal. Másrészt a szövetkezetek gazdálkodásának befolyásolását adminisztratív beavatkozással helyettesíti, ami többet ront, mint használ.

Mi a megoldás útja? A korszerű nagyüzemi gazdálkodás követelményeinek jobban megfelelő forgóalapképzés és hitelezés kialakítása. Ennek megvalósítása a következőképp vázolható fel:

Az első és legfontosabb tennivaló a termelési célokat szolgáló anyagok, fogyóeszközök saját forrásának a pontos meghatározása, termelési forgóalapként való elkülönítése és a szövetkezeti állóalaphoz hasonlóan fel nem osztható alapként való kezelése. A szövetkezetek *fel nem osztható forgóalapjába* a következő, saját forrásból származó forgóeszközök tartoznának: a vetőmag-, a takarmány-, az anyag- és a fogyóeszközkészlet, a saját göngyöleg, a mezei leltár, a hízóalapanyag, a segéd- és feldolgozó üzemek befejezetlen termelése, levonva az itt felsoroltakat terhelő kötelezettségeket (bankhitelt, esetleges szállítói követelést). Mindezt a szövetkezetek természetben és pénzben tartalékolnák.

A fel nem osztható forgóalapot a szövetkezetek csak bővíthetnék, de nem csökkenthetnék. Éppen ezért emellett szükség lenne *biztonsági alap* képzésére is, hogy a szövetkezetek olyan tartalékalappal is rendelkezzenek, amelyből az adott év eredményétől függően szükség szerint meríthetnek. A biztonsági alapba kerülne lényegében mindaz a nem realizált jövedelem (forgóalaprész), amely eladásra kész termékekben illetve készletekben jelentkezik az év végén. A biztonsági alapot nemcsak szövetkezetenként elkülönülten, hanem — legalább a készpénzben meglévő részét — szövetkezetközi méretekben, centralizáltan is létre lehetne hozni. A biztonsági alap centralizálható része, az utána járó kamat, az annak kiegészítéseként nyújtott esetleges állami hozzájárulás a kölcsönös megsegítés céljait szolgálná.

A tagság munka utáni rendszeres és szavatolt díjazását biztosítaná a szavatolt vagy *garantált munkadíjalap,* amelyet a korábbiakban vázolt mértékben és módon képeznének a szövetkezetek.

Végül, a maihoz hasonlóan a tagság segélyezését, szociális és kulturális igényeinek kielégítését szolgálná *a szociális és kulturális alap,* amelyet a szövetkezetek erőforrásaiktól függően szabad elhatározásukból képeznének.

A forgóalapok képzésének új rendszerével megoldódna az a probléma, hogy a termelés folytatásához és bővítéséhez szükséges eszközöket a szövetkezetek ne használhassák fel a személyi jövedelmek növelésének céljaira. Annak természetbeli összetétele a termelési szerkezet változásaitól függően nyilván változhatna, értéknagysága azonban nem csökkenhetne.

Az új forgóalapképzési rendszer másik nagy előnye az lenne, hogy áttekinthetőbbé válna az évi forgóalap-szükséglet és -felhasználás. Különválna a termelés folytatását szolgáló és az ahhoz nem szükséges készletek saját forrása. A garantált munkadíjalap és a biztonsági alap képzésével megszilárdulna a tagok rendszeres munkadíjazása és az egész üzemvitel.

Az alapképzés itt vázolt új rendszerére való áttérés csakis a forgóeszköz-hitelezés továbbfejlesztésével valósítható meg. *A mai forgalmi szemléletű hitelezést forgóalap-hitelezéssel, állomány szemléletű forgóeszköz-hitelezéssel kellene felváltani.*

Mit jelentene ez az áttérés évében? Azt, hogy a fel nem osztható forgóalapot a termelés bővítésének az adott évben szükséges mértékéig középlejáratú forgóeszközhitel igénybevételével feltöltenénk. Ezzel módot nyújtanánk a termelőszövetkezeteknek ahhoz, hogy fokozatosan, 8—10 év alatt hozzák létre a szükséges nagyságú és lényegében saját erőforrásokból táplálkozó fel nem osztható forgóalapjukat. Mindezt úgy valósíthatnák meg, hogy az nem érintené kedvezőtlenül a tagság személyi fogyasztására szükséges eszközök alakulását, a tagok anyagi érdekeltségét, sőt előmozdítaná ennek szilárdabb alapokra való helyezését.

A termelőszövetkezetek az új forgóalapképzésre és hitelezésre való áttérés utáni években sem pusztán saját erejükre lennének utalva a termelés bővítéséhez szükséges forgóalap-növelés tekintetében. A fel nem osztható forgóalap *adott évi tervezett* növekedését részben maguk a szövetkezetek saját erőből fedeznék, részben pedig igénylésüknek megfelelően erre a célra rövid lejáratú hitelt kaphatnának.

A biztonsági alap természetbeli részére, valamint a megtervezett garantált munkadíjalapra — pontosabban: annak pénzbeli része erejéig — a szövetkezetek igénylésük szerint kaphatnának rövid lejáratú hitelt.

Az itt vázolt elgondolások egy részét a Magyar Nemzeti Bank mezőgazdasági munkatársai 1962-ben és 1965 elején már kifejtették.* A témát komplexen, a munkadíjalappal való összefüggésében azonban nem vizsgálták. A gyakorlati tapasztalatok viszont arra utalnak, hogy pusztán a fel nem osztható forgóalap új rendszerének bevezetése csak félmegoldást eredményezne. A szövetkezetek egyik fő problémája éppen az, hogy a termelés viszonylag bővében levő elemének, a munkaerőnek a legésszerűbb felhasználása sokszor nem is amiatt akadozik, mert nincs elegendő anyag és fogyóeszköz, hanem éppen amiatt, mert nincs megoldva a tagság biztonságos munkadíjazása, a szövetkezet — fizetésiesz-

* Lásd az idézett művet, valamint dr. Borók Lászlóné és dr. Kiss Pál feljegyzéseit a mezőgazdasági termelőszövetkezetek forgóalap-hitelezéséről, a termelőszövetkezetek forgóeszköz-ellátottságának helyzetéről, valamint a mezőgazdasági ár-, adó- és hitelrendszer továbbfejlesztéséről.

köz-hiány miatt — éppen a tagok munkadíját nem tudja fizetni. Hiába változtatnánk meg a forgóalapképzés rendszerét, ha a munkadíj-előlegezés meghitelezésének mai rendszere — itt jellemzett korlátaival együtt — továbbra is érvényben maradna. Ebben az esetben továbbra is a maihoz hasonló nehézségek keletkeznének.

Az is igaz viszont, hogy a munkadíjalap-képzés új rendszerét sem lehet bevezetni anélkül, hogy az itt felvázolt irányban ne fejlesszük tovább a forgóalapképzés és hitelezés rendszerét.

A szükséges lépések tehát eléggé szorosan egymásbafonódnak és kölcsönösen feltételezik egymást.

A forgóalapképzés és hitelezés új rendszerének a bevezetése feleslegessé teszi a banknak a „túlelőlegezés" felett jelenleg gyakorolt adminisztratív őrködését. A szövetkezetek az előre szavatolt alapmunkadíjat az új rend szerint rendszeresen ki tudnák fizetni, de ennél többet évközben nem fizetnének. Amennyiben pedig a tervezettnél kevesebb lenne a termelés, annyira, hogy az év végi osztásra már nem jutna, akkor az alapmunkadíjnál többet abban az évben nem fizetnének, illetve csak akkor fizethetnének, ha biztonsági alapjuk vagy az annak centralizált részéből igényelhető kölcsön azt lehetővé tenné. Az új rendszer bevezetése után tehát a „túlelőlegezésnek" maga az alapképzés rendszere és az ehhez kapcsolódó hitelezés lenne a biztosítéka.

Ezeket az ajánlásokat, azért hogy konkrét tapasztalatokat szerezhessünk és az egész elgondolást részletekbemenő alapossággal kidolgozzuk, érdemes lenne néhány — adottságaikban elütő — járásban kipróbálni. Helyes volna például a gyenge szövetkezetek állami megsegítésének új módszere kipróbálására 1965-ben megindított kísérletet az itt vázoltaknak megfelelően kibővíteni, komplexebbé tenni. A fő probléma ugyanis előreláthatóan nem a jól és közepesen, hanem a gyengén gazdálkodó szövetkezetekben várható, ahol a realizált bruttó jövedelem most olyan alacsony, hogy ha az egészet szavatolt előleg formájában kiosztanák, akkor sem tudnának megfelelő anyagi ösztönzést biztosítani a tagoknak. Ez arra figyelmeztet, hogy a gyakorlati kivitelezésben csakis megfontoltan, a legfontosabb összefüggések (termelési szerkezet, állóeszköz- és munkaerőellátottság, munkadíjszínvonal, ár- és pénzügyi rendszer) komplex vizsgálata és mérlegelése alapján lehet előrelépni.

Az itt vázolt kérdések kifejtésével pusztán azt a célt kívántam szolgálni, hogy ráirányítsam a figyelmet a szövetkezeti munkadíjazás néhány élő problémájára. Nyivánvaló, hogy az itt felvetettek megvalósítása még további elmélyült és alapos vizsgálatokat igényel, amelyekhez a közgazdák és mezőgazdasági szakemberek együttes erőfeszítésére van szükség.

TIMÁR JÁNOS:

Oktatásgazdaságtan

Az emberi társadalom fejlődésének alapja a munka. A munkával együtt alakult ki és fejlődött a nevelés. A fiatal nemzedékek ennek segítségével sajátították el a munkához és a társadalmi léthez szükséges ismereteket, készségeket és képességeket.

Minél fejlettebbé váltak a termelőerők, minél hatalmasabb lett a nemzedékek által felhalmozott tudás és tapasztalat, annál jobban megnőtt az emberi társadalom életében az oktatás jelentősége. A nagyüzemi, gépi termelés fejlődésével összefüggésben alakult ki *a népoktatás,* a modern iskolarendszer. Az oktatási intézmények széleskörűen differenciálódtak, specializálódtak és az emberi társadalom egyre nagyobb részére terjesztették ki növekvő időtartamú tevékenységüket.

A fejlettség mai, magasabb fokán a szellemi erőforrások növelése és koncentrált felhasználása fő kérdéssé vált. A népesség műveltsége, szakképzettsége a társadalmi-gazdasági fejlődés egyik szűk keresztmetszete. Ebből következően a legutóbbi egy-két évtizedben ugrásszerűen nőtt a a társadalom igénye a népesség műveltségével, szakmai képzettségével szemben, ami közvetlenül meggyorsította az iskolarendszer fejlődését. Kitolódott a kötelező iskoláztatás korhatára és a fejlettebb országokban ma már túlhaladta a 14—15. életévet. A középiskolai oktatás kiszélesedett; különösképpen a középiskolai szakmai oktatás rendszere fejlődött. A felsőoktatásban ugrásszerű növekedés volt tapasztalható.

Egy évszázaddal ezelőtt még némi joggal lehetett mondani, hogy a tömegek tudásának és tapasztalatának felhalmozása „minden tőke nélkül"* megy végbe. Azóta azonban az oktatás, amely a „tudás és tapasztalat" átadásában, a munkaerő képzésében a főszerepet játssza, egyre növekvő költségeket kíván. Az 1950-es évek elejétől kezdve pedig az oktatásra fordított kiadások gyorsan, ugrásszerűen emelkedtek.

Az 1930-as években a legtöbb ország még nemzeti jövedelmének alig 1,5—2,5%-át költötte oktatásra. Az 1950-es évektől kezdve azonban hirtelen 4—5%-ra, sőt számos országban 5—7%-ra ugrott a nemzeti jövedelemből az oktatásra fordított költségek aránya. Magyarország jelenleg nemzeti jövedelmének körülbelül 5%-át költi az oktatásra.

Az oktatásgazdaságtan kialakulása

Az oktatásnak a népgazdaság szükségleteivel összehangolt, tervszerű fejlesztése esetén mindezek a kiadások nem feleslegesek, hanem

* Hodgskin: Labour defended against the Claims of Capital. London, 1825. 13. l. Idézi Marx m. f. 532. l.

éppen *a társadalom jövőbeni gyorsabb fejlődésének feltételei és az idők során bőségesen megtérülnek. Megengedhetetlen azonban, hogy ne érvényesítsük e területen is a hatékonyság, a gazdaságosság követelményeit.*

Hiba volna azonban a társadalmi-gazdasági fejlődés és az oktatás közötti kapcsolatokat az oktatási költségek gazdaságos és hatékony felhasználásának problémájára korlátozni. Sőt az oktatási rendszer — és így az oktatási költségek is — végső soron a társadalmi-gazdasági haladástól, ezen belül a tudomány és technika színvonalától függően és azzal kölcsönhatásban fejlődik.

Az oktatás és a társadalmi-gazdasági haladás között a mélyben mindig is meglevő összefüggés és kölcsönhatás tehát korunkban felszínre került, közvetlenné és konkréttá vált. Csak a népgazdaság mai és jövőbeli helyzetének, követelményeinek tanulmányozása alapján határozható meg teljeskörűen a társadalomnak az oktatással szembeni mennyiségi és minőségi igénye, különösképpen az iskolarendszer fejlesztési céljai és feladatai, valamint a fejlesztés anyagi lehetősége.

Mindez nem csökkenti a már kialakult oktatási rendszer megítélésében és a fejlesztés feladatainak meghatározásában az ország adott társadalmi struktúrájának, a történelmi hagyományoknak és különösképpen az általános pedagógiai aspektusoknak a fontosságát. Ezekkel együtt — alapjaiban és végső soron — az iskolarendszer alakulását, fejlődésének ütemét és mértékét, az oktatás fokozatok és intézmények szerinti szerkezetét azonban a tudományos és technikai haladás, a gazdaság növekedése határozza meg.

Mindezekre az összefüggésekre és az ebből eredő feladatokra a neveléstudomány nem adott és nem is adhatott választ, mivel azok — *bár nem függetlenek a pedagógiától, de nem e tudományág, hanem — a közgazdaságtudomány körébe tartoznak.* A választ a legutóbbi évek során kibontakozó új ágazati gazdaságtan, az oktatásügy közgazdaságtana, röviden az *oktatásgazdaságtan* adja meg.

Az ágazati gazdaságtanok mindeddig csak a par excellence gazdasági ágazatokban, a termelő tevékenység területén alakultak ki. Némileg újszerűnek legfeljebb az tűnhet, hogy a közgazdaságtudomány törvényei és szabályai most a „nem termelő" szféra egy olyan területén kerülnek alkalmazásra, amelyet eddig egyesek esetleg csupán a pedagógia körébe tartozó ideológiai felépítménynek tartottak. A fejlődés, a tények elemzése azonban felszínre hozta, hogy miközben *az oktatás* a nevelés és képzés legszigorúbb, legrendszeresebb, legszervezettebb és mindezek következtében leghatékonyabb formája, egyúttal *döntő és növekvő szerepet játszik a munkaerő társadalmi újratermelésében.*

Az oktatásgazdaságtan kialakulása így bővíti a közgazdaságtudomány hatókörét, lehetővé téve, hogy a közgazdászok hozzájáruljanak a munkaerő társadalmi újratermelésének hatékonyabbá tételéhez és e vonatkozásban is elősegítsék a munkaerő teljesítőképességének növelését.

Az oktatásgazdaságtan egyúttal gazdagítja a neveléstudományt is. Lehetővé teszi az oktatás rendszerének tervszerű fejlesztését, a célok világos meghatározását. Ezek ismeretében a pedagógia könnyebben és eredményesebben dolgozhatja ki a nevelés, képzés és oktatás céljait, határozhatja meg a módszereket és a pedagógiai munka tartalmát.

Az oktatásgazdaságtan tárgya

Az oktatásgazdaságtan tárgya a társadalmi-gazdasági fejlődés és a köznevelési rendszer közötti törvényszerű összefüggések és kapcsolatok tanulmányozása. E törvényszerűségek felismerése és a neveléstudomány követelményeinek figyelembevétele lehetővé teszi a köznevelés rendszerének olyan fejlesztését, amely mennyiségileg és minőségileg kielégíti a társadalmi-gazdasági haladás igényeit. Az oktatásgazdaságtan segítségével — a kultúrpolitika keretében, a neveléstudomány alapján fő vonalaiban meghatározott — oktatáspolitika konkrétan és részletesen kidolgozható.

Az oktatásgazdaságtant *két fő részre oszthatjuk.* Az első rész keretében az oktatásgazdaságtan — a munkagazdaságtannal szoros kapcsolatban — *a népgazdaság munkaerő-szükségletét vizsgálja, szakmai ismeretek és képzettségi fok szerinti részletezettségben.* Ez vezet el az oktatás és a gazdasági növekedés közötti összefüggés és kölcsönhatás konkrét elemzéséhez. Ez ad alapot az oktatás fejlesztési terveinek kidolgozásához. E munka végül fontos feltétele a pedagógiai, illetve didaktikai munkának.

Az oktatásgazdaságtan másik fő része *az oktatásra fordított élő és holt munka nagyságát, szerkezetét, az oktatás gazdasági hatékonysága növelésének eszközeit és módszereit elemzi.* Ennek keretében vizsgálható, hogy az azonos célokat szolgáló különböző oktatási rendszereknek és módszereknek mi az optimális hatékonysága, az oktatás színvonala és költségei függvényében. E második részt úgy fogjuk fel, mint az oktatás „üzemgazdaságtanát", amely azonban nem szűkíti, hanem bővíti a pedagógiai, didaktikai munka lehetőségeit, segíti a helyes célok és módszerek érvényesülését.

Oktatás és gazdasági növekedés

A társadalmi munkamegosztás folyományaképp a munkák konkrét jellegükben és bonyolultságukban különböznek egymástól. A nevelésnek így általános társadalmi céljai és feladatai keretében az is feladata, hogy a termelőerők fejlettsége és a társadalmi munkamegosztás várható színvonala által meghatározott konkrét munkák elvégzésére alkalmassá tegye az embereket. *Ez utóbbi az alapvető oka annak, hogy az iskolarendszer különböző, részben egymásra épülő fokozatú, eltérő típusú, jellegű és célú oktatási intézményekből áll.* Ezek az iskolák a társadalmi munkamegosztás különböző területei számára képezik az embereket, a munkaerőt.

Az oktatási rendszer fejlesztésének kiindulópontja ezért a népgazdaság szakképzett munkaerő-szükségletének megállapítása. A szakemberképzés nagy időigényű, hosszú átfutású „beruházás", „műszaki fejlesztési tevékenység" a termelőerők személyi tényezőinek megteremtésére. Megfelelő időbeli előretartással kell tehát alakítani színvonalát és szerkezetét. E népgazdasági szintű, összevont tervezőmunka során 15—20 éves távlatban — az előrelátható munkaköri követelmények konkrét elemzése alapján — kell a munkaerő-szükségletet megtervezni az oktatásfejlesztéshez minimálisan szükséges és a szakemberek alkalmazható-

sága szempontjából vett „konvertabilitás" határát jelző összevont szakmai csoportok szerinti részletezettségben. Ezek a számítások *prognózisok,* amelyek a várható fejlődés *fő tendenciáit és a valószínű nagyságrendeket jelzik.* E tervek megfelelő alapot adnak az oktatás távlati fejlesztési koncepciójának kidolgozásához, a társadalmi-gazdasági követelményekkel összhangban levő oktatási reformok megalkotásához.

A népgazdasági szintű, távlati tervezőmunkát ki kell egészíteni *az oktatásügy keretében folyó széles körű, részletező tervmunkával,* az oktatási intézmények felvételi létszámának megállapításához. Ez a tervezés a „beiskolázás" által kívánt részletezettségben, rövid távra állapítja meg a munkaerő-szükségletet, illetve bontja fel a távlati munkaerőszükséglet összevontabb irányszámait. Mind a távlati, mind pedig a rövid távra szóló munkaerő-szükségleti tervezést folyamatosan kell végezni, mivel időről időre változik a népgazdaság helyzete, módosulnak a távlati fejlesztés céljai és feltételei. A munkagazdaságtanban, az oktatásgazdaságtanban, a szakmunkaerő-szükségleti tervezőmunkában is új tudományos felismerések születhetnek. Mindez visszahat és módosíthatja a népgazdaság munkaerő-szükségletének tervét.

Hiba volna azonban a népgazdaság munkaerő-szükséglete és az oktatás közötti összefüggést prakticista módon leegyszerűsíteni és azt képzelni, hogy a társadalmi munkamegosztásban jelentkező differenciálódás és specializálódás mechanikusan, áttételek nélkül tükröződik vissza az oktatásban. A társadalmi munkamegosztás a termelőerők fejlődésével szélesedik. A foglalkozások differenciálódnak, specializálódnak, ennek megfelelően a foglalkozások száma gyorsan nő. *A szakmai képzésben azonban kettős irányzat érvényesül: a differenciálódás és specializálódás mellett korunkban egyre erőteljesebben jut felszínre az integrálódás folyamata.*

A tudomány és technika mai gyors fejlődése mellett a munkában eltöltött életpálya négy-öt évtizede alatt is gyorsan módosulnak a társadalom követelményei a munkaerővel szemben. Szakmák, foglalkozások megszűnnek vagy tartalmilag mélyrehatóan módosulnak, új foglalkozások keletkeznek. Ha a képzés csupán a munkamegosztás mai szintjének megfelelő specializált ismeretek, készségek kialakítására törekedne, akkor az egyének alkalmazkodása a technikai és tudományos haladás által előidézett gyors változásokhoz nehézzé, sőt lehetetlenné válna. Ezért a képzésnek arra is kell törekednie, hogy szűk szakmai ismeretek helyett foglalkozások, szakmák szélesebb csoportjára felhasználható, általánosabb jellegű ismeretanyagot adjon a fiatalok számára, különösen az oktatás magasabb fokozatain, és ezáltal növelje az egyének alkalmazkodóképességét. Ez azt is megkívánja, hogy különös figyelmet szenteljünk az iskolai és iskolánkívüli oktatás, valamint az iskolarendszert követő szervezett továbbképzés közötti kapcsolatok problémáinak.

Több foglalkozásra vagy foglalkozások csoportjára megfelelő képzést adó iskolatípusok nemcsak a jövőbeli gyors változásokhoz való alkalmazkodóképességet növelik, hanem bizonyos határokon belül lehetővé teszik a fiatalkori pályaválasztás helyesbítését, módosítását. Ezáltal *csökkentik a munkától való elidegenedés veszélyét,* amely eleve jelentkezik, ha az emberek képességeiknek, személyiségüknek meg nem felelő munkát kényszerülnek végezni, vagy nem képesek tevékenységüket beilleszteni az adott termelési folyamat egészébe.

Végül ez az irányzat elősegíti az oktatás kiegyensúlyozott, egyenletes fejlődését a társadalmi-gazdasági haladás ingadozásai esetén is. Az oktatás ilyen „rugalmassága" annál fontosabb, mivel a szakemberszükségleti tervek, amelyek az oktatás fejlesztésének alapját jelentik, sohasem lehetnek olyan részletesek és „pontosak", hogy 15—20 éves távlatra „véglegesen" megszabják a feladatokat. Ezért *az oktatás egész rendszerében és módszereiben rendkívül fontos* a társadalmi-gazdasági fejlődés és a tudományos és technikai haladás előre nem látható változásaihoz való *rugalmas alkalmazkodóképesség kialakítása.*

Emellett persze az iskolarendszer szerkezetének meg kell felelnie azoknak a konkrét követelményeknek, amelyekkel a társadalom a munkaerővel szemben fellép. Vagyis *az iskolarendszer szoros, törvényszerű kapcsolatban van az adott társadalmi-gazdasági struktúrával, fejlettségének színvonalával.*

Ez az összefüggés kézenfekvő a fiatalokra váró munka elvégzéséhez szükséges ismeretanyag szakmai tartalma tekintetében. Az is nyilvánvaló, milyen ellentmondások származnak abból, ha az általános és szakmai ismeretek színvonala alacsonyabb annál, mint amit a fiatalokra váró munkák elvégzése megkövetel. Ellentmondásokra vezet azonban az is, ha a képzés foka, szintje társadalmi méretekben és jelentősen meghaladja a munkák elvégzéséhez szükséges színvonalat. Ez a „túlképzés" számottevő anyagi, szellemi erőt pazarol a szükségesnél magasabb szintű képzésre, ami végső soron lassítja a társadalmi haladást. A „túlképzés" káros visszahatása abban is jelentkezik, hogy *ily módon az oktatási rendszer konfliktust idéz elő az egyén és a társadalom között.*

Ilyen jellegű problémákkal találkozhatunk napjainkban például a gimnáziumi oktatásnál, amelynek fő feladata az egyetemi képzésre történő előkészítés. A megfelelő összhang hiánya miatt azonban jelentős számú érettségizett nem tanulhat tovább az egyetemeken. De nem áll rendelkezésünkre elegendő számban olyan munkahely sem, amelyek követelményei megfelelnének a gimnáziumi képzés jellegének és színvonalának. Hasonló gondokat okoznak a mezőgazdasági szakközépiskolák, ahol viszonylag nagy számban képeznek érettségizett szakmunkásokat olyan szakmákban, amelyekben a mezőgazdaságnak még hosszú ideig nincs ilyen műveltségű munkaerőre igénye. Ezért érthető, hogy a végzett fiatalok nagy része nem a tanult szakmájában helyezkedik el. Végül a szükséglet és az oktatás minőségi szintje közötti mindkét irányú ellentmondásra bizonyos fokig példa egész korábbi szakemberképzési rendszerünk. A középiskolai (technikumi) és az egyetemi szintű képzés közé eső fokozat hiánya miatt a technikusok egy része olyan munkakörbe került, amely követelményeinek nem tudott megfelelni; számos egyetemet végzett szakembert (például mérnököt) pedig szükségszerűen olyan alacsonyabb színvonalú munkakörbe helyeztek, amelyek nem igényeltek tudományos színvonalú, egyetemi képzettséget. Ezeket az ellentmondásokat a szakemberek „rossz" elosztása legfeljebb növelte.

A fiatal nemzedék nevelését a felnőttek társadalma határozza meg. *A fiatalok joggal követelik a társadalom által számukra biztosított képzés, az elsajátított ismeretek, készségek szintjének megfelelő munkalehetőséget.* Ha ezt nem kapják meg — amint erre napjainkban is akad példa —, a nevelés visszájára fordul, nem segíti, hanem nehezíti a fiata-

lok beilleszkedését a társadalomba, csökkenti munkájuk hatékonyságát, személyiségük kifejlődését, fokozza a káros társadalmi mobilitást.

Az előbbi igény semmiképpen sem értelmezhető persze úgy, hogy valamely iskola elvégzése automatikusan garantálja mindegyik végző fiatal számára meghatározott munkakörök, állások elnyerését. Az iskola ehhez csak lehetőséget, alapot adhat. Ezt minden fiatalnak egyéni képességével, szorgalmával, munkateljesítményével kell kiérdemelnie. Nem engedhetünk meg azonban olyan *társadalmi méretű* ellentmondásokat, amelyekre a fenti példák is utalnak, és amelyek a társadalom munkaerőszükséglete és az oktatás rendszere közötti kellő összhang hiányából fakadnak.

A szakképzés bármely szintje meghatározott általános ismeretanyagot tételez fel. Ennek alapjait a kötelező általános iskolai oktatás nyújtja, amely lényegében az egyszerű munkához szükséges ismereteket, készségeket biztosítja, az adott társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelő színvonalon. A további általános ismeretanyagot vagy a magasabb fokú általános közoktatási intézmények — például a gimnáziumok — nyújtják, vagy pedig a közismereti és szakmai képzés egy iskolatípusban fonódik össze, mint a szakmai középiskolákban.

Mennyiségileg meghatározható összefüggés áll fenn az iskolarendszer egymásra épülő fokozatai között is. Valamely alsóbb fokú iskolába járó fiatalok egy része fejezi csak be eredményesen tanulmányait, és ezek megállapítható arányban oszlanak meg az elsajátított ismeretek színvonala szerint. Ez fejeződik ki a lemorzsolódás és a bukás arányában, valamint a végzettek érdemjegyek szerinti megoszlásában. Ezekből következően az egyik fokozaton végzőknek csak egy része alkalmas arra, hogy a magasabb követelményeket támasztó, következő fokozaton tovább tanuljon. Ez a továbbtanulási vagy „merítési" arány egy-egy adott időpontra vonatkozóan, megfelelő pedagógiai, pszichológiai és szociológiai vizsgálatokkal megállapítható.

A népgazdaság szakmunkaerő-szükséglete alapján, a lemorzsolódási és merítési arányok ismeretében közvetlenül meghatározható a fiatal nemzedék számára társadalmilag szükséges és lehetséges iskoláztatás színvonala, mértéke és az iskolarendszer részletes szerkezete. Ilyen módon elkészíthető az iskolarendszer olyan diagrammja vagy modellje, amely kvantifikálhatóvá teszi az oktatással szembeni társadalmi igényeket, vagyis objektív alapokra helyezi az iskolarendszer tervszerű, távlati fejlesztését.

Az eddigiekben azt hangsúlyoztuk, hogy a gazdasági fejlődésnek a neveléssel, a képzéssel szembeni követelményei a népgazdaság szakmunkaerő-szükségletében öltenek testet. Ez az *alapja* az iskolarendszer fejlesztésének. *Az alap azonban nem azonos a fejlődést meghatározó tényezők összességével.* Ahhoz, hogy a népgazdaság szakemberszükséglete alapján kidolgozzuk a társadalmilag szükséges iskolarendszert, előzőleg tisztázni kell pedagógiai szempontból a munkamegosztásban mutatkozó differenciálódás és a képzésben jelentkező integrálódás dialektikus kölcsönhatásait. A szakemberszükséglet ismeretében a neveléstudomány feladata annak megállapítása, hogy a munkaerő képzése milyen ismeretek, készségek elsajátítását követeli meg; ehhez milyen tartalmú, rendszerű, formájú, időtartamú képzés tekinthető a legcélravezetőbbnek — pedagógiai szempontból.

Az iskolarendszer meghatározásában más tényezőket is figyelembe kell azonban venni, amelyek szintén az oktatásgazdaságtan területére vezetnek. Ilyenek mindenekelőtt az iskolarendszer fejlesztéséhez és fenntartásához szükséges *egyszeri és folyamatos anyagi ráfordítások,* vagyis a beruházások és a költségvetési kiadások, valamint a beruházások lebonyolításának időtartama. E kérdésekre a későbbiekben még visszatérünk.

További tényező *az oktatás személyi feltételei.* Ez elsősorban az oktatáshoz szükséges pedagógusokat, a képzésükhöz szükséges előkészületi és tanulmányi időt jelenti. Az oktatásgazdaságtannak rendkívüli sokirányú feladatai vannak ezzel kapcsolatban. Az iskolák optimális felépítésével és nagyságával összefüggésben elemezni kell, hogy az összekapcsolható szakok milyen párosítása mellett érhető el a legkedvezőbben, hogy a pedagógusok a *szakjuknak megfelelő tárgyakat tanítsák.* Ez a vizsgálat a pedagógusszükséglet egyszerűnek látszó, de sok buktatót magában rejtő tervezési problémáihoz vezet.

Az oktatás személyi feltételei között azonban nemcsak a pedagógusokkal kell számolni, hanem azt is számításba kell venni, hogy mennyi azoknak a fiataloknak a száma, akik a különböző fokú és típusú intézmények tanulmányi és egyéb követelményeinek valamely időszakban megfelelnek. Az oktatásgazdaságtan szempontjai a már említett összefüggéseken túl azt is igénylik, hogy *fokozott figyelmet fordítsunk a tehetségek felkarolására.*

Ma még például a tanyákon, falvakban vagy a nagyobb települések külső kerületeiben lakó fiatalok jelentős részének nem tudjuk ugyanazt a színvonalú képzést nyújtani a részben osztott, szaktanárhiánnyal küszködő általános iskolákban, mint amit a városi fiatalok élveznek. Ez tovább nehezíti a családi és egyéb társadalmi körülményeik miatt amúgy is hátránnyal induló fiatalok fejlődését. Az iskolák színvonala közötti lényeges különbség megszüntetése, a körzeti iskolák, kollégiumok stb. építése, fenntartása azonban több milliárd forint ráfordítást igényel, ami egyelőre nem áll rendelkezésünkre. Már most módunk van azonban arra, hogy a kedvezőtlen körülmények között élő, illetve tanuló fiatalok közül legalább *a legtehetségesebbeknek megadjuk az átlagos vagy az ennél is jobb feltételeket.* Ily módon viszonylag kis költséggel megóvhatjuk a fiatalok legtehetségesebbjeit — adott esetben elsősorban a tehetséges *munkás- és parasztgyermekeket* — az elkallódás veszélyétől.

E módszerek alkalmazása a kapitalista társadalomban általában az uralkodó osztályhoz tartozó vagy az annak szolgálatába állított, osztálygyökereitől megfosztott elit kineveléséhez vezet. A szocialista társadalomban azonban a helyzet merőben más: ilyen módszerekkel elsősorban a munkások és parasztok köréből származó értelmiség kinevelését segíthetjük elő.

Az előbbi módszerek, körülmények vizsgálata *önmagában* kívül esik az oktatásgazdaságtan körén. Az iskolarendszer fejlesztését korlátozó vagy elősegítő hatásuk megállapítása azonban visszahat a népgazdaság szakemberszükségletére mint az iskolarendszer fejlesztésének alapjára és ezen keresztül végső soron a gazdasági növekedésre. Ezért az ilyen irányú követelmény az oktatásgazdaságtan aspektusából természetszerűen következik.

Különleges feladatai vannak az oktatásgazdaságtannak az iskola-

rendszerhez tartozó *felnőttoktatással* kapcsolatban. Különösen aktuális feladat e vonatkozásban a felsőoktatás vizsgálata. A felszabadulást követően megszervezett esti-levelező tagozatok meghatározott történelmi szerepet töltöttek be az első időkben. Ezek az intézmények lehetővé tették, hogy a kapitalista rendszer és fasiszta rezsim körülményei miatt korábban tovább nem tanuló tehetséges felnőttek utólag szerezzenek magasabb iskolázottságot. E felnőttek többsége jó képességekkel, sok tapasztalattal, vasakarattal rendelkezett. Tanulmányi eredményeik — elsősorban azokban a tárgyakban, amelyekben megfelelő gyakorlatuk is volt — nem maradt el, sőt esetenként meg is haladta a nappali tagozaton tanulókét. Azóta azonban a helyzet megváltozott. Ma az esti-levelező egyetemi tagozatok tanulóinak jelentős része olyan fiatal, akiket esetleg csak egy-két évvel korábban, gyengébb eredményeik miatt nem vettek fel a nappali tagozatra.

Nyilvánvaló, hogy azok, akik gyengébb megalapozottsággal, egész napos fárasztó munka után tanulnak, szükségszerűen alacsonyabb színvonalú ismeretekre, készségekre tehetnek csak szert, mint a nappali tagozaton tanulók, akik viszonylag jobb képességük mellett teljes idejüket és energiájukat a tanulásnak szentelhetik.

A neveléstudomány feladata annak vizsgálata, hogy milyen követelmények és feltételek mellett, milyen fokozatokon és mely szakmákban lehet elérni a munkával kombinált képzésnek a nappali tagozatokéval azonos szintjét. Az oktatásgazdaságtan feladata azonban annak vizsgálata, hogy a *munkával kombinált oktatás bevezetése, fenntartása, fejlesztése milyen iskolatípusokban, milyen mértékben szükséges és indokolt.* Ennek során gondosan elemezni kell a népgazdaság munkaerőhelyzetét, az oktatási intézmények kapacitás-kihasználását, a munkával kombinált oktatási mód költségeit. Ezzel kapcsolatban említésreméltó, hogy nálunk sokan a nappali tagozatokkal össze nem hasonlíthatóan csekély költségű oktatási módnak képzelik az esti-levelező oktatást a felsőfokon is. A tények nem mindenben támasztják alá ezt a feltételezést. Elég, ha arra utalunk, hogy bár az egyetemi esti-levelező oktatás egy hallgatóra jutó fajlagos költségei valóban alacsonyak, e költségek két-három-négyszer kevesebb végző szakemberre esnek, mint a nappali tagozatoknál. Az egyetemek esti-levelező tagozatain ugyanis a lemorzsolódási arány kétszer, háromszor, sőt helyenként négyszer olyan magas, mint a nappali hallgatók között. Emellett jelentős költség és munkaidő-kiesésből adódó veszteség terheli a hallgatókat foglalkoztató vállalatokat, intézményeket is.

E problémák nem csökkentik a munkával kombinált oktatás jelentőségét, amely a jövőben — a munkaidő lényegesebb csökkenése esetén — még *fokozódhat is.* Éppen ez a társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt nagy jelentősége kívánja azonban meg, hogy tervszerűbben, körültekintőbben és főként *reálisabban ítéljük meg az esti-levelező oktatás mai szerepét.*

Az eddigiekben vázolt összefüggések alapján — a konkrét társadalmi-gazdasági fejlesztési célkitűzések ismeretében — meg lehet határozni, hogy a különböző fokozatú és típusú oktatási intézményekben milyen felvételi politikát folytassunk. Az iskolákba történő felvételnél az egyéni adottságok, képességek, hajlamok a döntők. Ez azonban nem mond ellent annak, hogy *tendenciálisan meghatározható* az egyes isko-

latípusok céljának, jellegének megfelelő „beiskolázási", felvételi politika. Az oktatásgazdaságtan keretében vizsgálandó, hogy a különböző iskolatípusok milyen arányban vegyenek fel fiúkat vagy lányokat, városi vagy falusi fiatalokat, milyen legyen az arány a „rendes" nappali tagozaton tanuló fiatalok és a felnőttoktatásban részt vevők között. Ez megalapozottabbá teszi a pályaválasztási tanácsadás munkáját, ami végső soron az oktatás eredményességét, majd a dolgozók munkájának hatékonyságát növeli.

Mind a gazdasági, mind az egyéb munkaterületek technikai felszereltsége, eszközigényessége állandóan nő. A munka tárgyi feltételeiben — éppen úgy, mint a személyiekben — rengeteg megelőző társadalmi munkamennyiség testesül meg. Népgazdasági érdek ezeknek a nagyértékű berendezéseknek a minél teljesebb kihasználása. Ennek feltétele, hogy a munkaerő, a munkatárgy és a munkaeszköz összetétele, színvonala és mennyisége az objektív „technikai" arányoknak megfeleljen. Az oktatásgazdaságtan egyik fő feladata ezeknek a feltételeknek a munkaerő oldaláról való távlati biztosítása. A szakemberállomány „optimális kihasználása" legalább olyan alapkövetelmény, mint a gépi kapacitások kihasználásának növelése.

Az oktatás gazdasági hatékonysága

Az oktatásgazdaságtan másik nagy feladatköre az oktatás gazdasági hatékonyságának vizsgálata. A „gazdasági hatékonyság" a társadalmi munka hatékonyságának legáltalánosabb kifejezése. Legfőbb feltétele, hogy a társadalmi munkamegosztás minden elemi részében érvényesüljön a gazdaságosság elve, vagyis adott cél megvalósításában a *lehető legkisebb ráfordítással a lehető legnagyobb eredményt* érjük el, úgy, hogy ennek eredményeként a társadalmi munka egészének hatásfoka is nőjön.

A gazdasági hatékonyság és a gazdaságosság természetszerű követelmény az anyagi termelés ágaiban. Mindenki természetesnek találja, hogy például az iparban — akárcsak néhány millió forintos beruházási igény esetében is — a műszaki és gazdasági szakemberek serege vizsgálja: a felmerült társadalmi szükségletet nem lehet-e a meglevő kapacitások jobb kihasználásával kielégíteni; a beruházás feltétlen indokoltsága esetén a kivitelezés milyen változatainak hatékonysága a legnagyobb, figyelembe véve az egyszeri és a folyamatos ráfordításokat; milyen tényezők határozzák meg a beruházás területi telepítését stb. Hasonló módon állandóan és folyamatosan vizsgálják, mérik a termelés minden pontján az egyes termékek termelésének szükségességét, gazdaságosságát, a ráfordítások csökkentésének lehetőségét.

Vajon a nevelés, az oktatás nem tekinthető éppen úgy „egyszeri" — bár sokszor másfél évtizedig tartó — ráfordításnak, mint a termelés tartós, tárgyi feltételeinek megteremtése? Nem volna-e ésszerű a várható népgazdasági eredményt itt is szembeállítani az egyszeri ráfordításokkal? Hiszen nem csekély összegről van szó.

Az iskolarendszer fejlesztésére és fenntartására nemzeti jövedelmünk öt-hat százalékát fordítjuk. Ennek következtében a társadalom teljes működő munkaerejébe „beruházott" munka nagyobb értéket rep-

rezentál, mint a társadalom teljes állóalapjai. Ennek ellenére tényként állapíthatjuk meg, hogy amíg *az anyagi termelésben állandóan és szüntelenül a hatékonyság, a gazdaságosság növelésére törekszünk, az oktatás vonatkozásában eddig alig gyakoroltunk érdemleges gazdasági kontrollt,* legfeljebb adminisztratív módszerekkel korlátoztuk a kiadások felső határát.

Az oktatásgazdaságtan egyik feladata, hogy vizsgálat alá vegye az oktatás társadalmi költségeit. Ennek során meg kell állapítani, menynyibe kerül az egyes oktatási intézménytípusokban, a különböző oktatási formák és módszerek mellett egy-egy tanuló (hallgató) képzése, vagyis mennyi a munkaerő társadalmi újratermelésének ezekben az egyes fázisaiban a fajlagos költség. Ehhez mindenekelőtt a költségszámítás módszereit kell tisztázni. Az egyszeri ráfordítások (például épületek, tanműhely-berendezések stb.) amortizációját az ismert módon kell e területen is figyelembe venni. Sajátos módszereket kíván azonban a folyamatos ráfordítások vizsgálata. Ez elsősorban a költségvetési kiadások tételes analízisét igényli. Hozzá kell azonban számítani e kiadásokhoz azokat a költségeket is, amelyeket — az utóbbi években növekvő mértékben — „társadalmi segítségként" vesz igénybe az oktatás az üzemektől, vállalatoktól.

Különleges módszertani probléma, mikor és mennyiben indokolt az oktatási költségek között figyelembe venni, hogy azok a fiatalok, akik testi és szellemi érettségük alapján legalábbis az egyszerű átlagmunka elvégzésére már *alkalmasak lennének, továbbtanulás esetén csak nemzeti jövedelmet fogyasztanak,* ahelyett, hogy munkájukkal annak növeléséhez is hozzájárulnának. A társadalomnak azonban egyre kevesebb tanulatlan és egyre több képzett munkaerőre van szüksége. Amennyiben az oktatás a társadalmi szükségleteknek megfelelő mértékben vonja be, illetve tartja bent a fiatalokat az oktatás folyamatában, akkor az emiatt előálló mindennemű költséget — tényleges ráfordítást és elmaradt nemzeti jövedelemrészt — úgy kell tekintenünk, mint a munkaerő képzésnek *társadalmilag szükséges* kiadásait. Ha azonban az oktatás a szükségesnél nagyobb mértékben vonja el a fiatalokat a munkától, vagy ha nem a szükségleteknek megfelelő összetételben képezik ki őket az egyes „szakmákra", akkor a költségek magasabbak lesznek a társadalmilag szükségesnél, illetve egy részüket nem fogja ilyennek elismerni a „munkaerőpiac".

A munkaképes korú tanulók miatti nemzetijövedelem-kiesés számításbavétele lehetővé teszi, hogy megalapozottabban ítéljük meg az egyes oktatási intézmények tanulmányi idejének meghosszabbításával, illetve az oktatás fejlesztésével járó társadalmi költségeket és e tényezőt *is* figyelembe véve dönthessünk az azonos célt szolgáló különböző oktatási formák, módszerek célszerűségéről.

Az oktatás fejlesztése különböző módon és mértékben növeli az oktatási költségeket. Ha például az oktatás az iskolaköteles korosztályok nagy részét már átfogja, annak további kiterjesztése ugrásszerűen növeli az újabb, végző tanulókra jutó fajlagos költségeket. Az általános iskolát eredményesen befejező fiatalok számának további növelése és az oktatás egyöntetű színvonalának biztosítása például megkívánná, hogy a kisebb településeken, tanyákon lakó fiataloknak ne csak ugyanolyan színvonalú képzést biztosítsunk, mint a nagyvárosok belterületén la-

kóknak, hanem a településviszonyokból, a családi és más egyéb körülményekből eredő különbségeket is kiegyenlítsük. Ez a korábban már említett okok miatt (internátusok stb.) többszörösére emelné az elérni kívánt létszámnövekedés egy főre jutó költségét.

Más jellegű, de részben hasonló probléma merül fel a szakmunkásképzésben. A szakmunkásképzés nagy része még két-három évtizeddel ezelőtt is túlnyomórészt a termelési folyamat „melléktermékeként" ment végbe. A termelési folyamat egyben a munkaerő-újratermelés folyamata is volt. A nagyüzemi termelés és a technikai fejlődés fokozatosan önálló funkcióvá fejlesztette a szakmunkásképzést, a belátható jövőben pedig a középiskolai oktatás részévé változtatja. Ez növeli a szakmunkásképzés költségeit és — az általános középiskolához képest — a középiskolai oktatás kiadásait is.

A szakmai oktatás költségei nagymértékben függnek a képzési módszerektől. A szakmai képzés túlzott centralizálása vagy a gyakorlati oktatáshoz szükséges tanműhelyek alacsony kapacitáskihasználása jelentősen megnövelheti a képzési költségeket az ésszerű szervezés esetén várható kiadásokhoz képest.

E példák is mutatják, hogy az oktatás mai rendszerének és a jövőre vonatkozó terveknek vizsgálatánál mindenkor elemezni kell a *várható társadalmi költségek nagyságát.* Az elemzésnek lényegében arra kell kiterjednie, hogy a *pedagógiailag azonos célt eredményező különböző oktatási formáknak és módszereknek melyek a költségkihatásai,* illetőleg, hogy ugyanazon pedagógiai cél milyen módon érhető el a legkisebb költséggel. Legyen az ilyen költségelemzés az oktatás fejlesztésére vonatkozó döntések fontos tényezője!

Az oktatási költségek elemzése során meg kell vizsgálni a hazai fejlődés és a nemzetközi adatok tükrében a költségeknek egyszeri és folyó ráfordítások, költségtételek és költségelemek szerinti struktúráját, valamint a kiadásoknak a nemzeti jövedelemmel, a társadalmi termékkel, vagyis az egész gazdaság fejlődését jellemző mutatókkal való összefüggéseit.

Az oktatás gazdaságosságának vizsgálata az oktatás rendszerének és az oktatás folyamatának minden elemével kapcsolatban lehetséges és szükséges. Ilyenek például az oktatási intézmények méretei, a képzés időtartama, a szakosítás, a tanterv, a pedagógusok és a segédszemélyzet aránya, az oktatási intézmények szervezete, az oktatás módszerei, oktatógépek alkalmazása stb.

A költségvizsgálatok igen fontos területe *az oktatási beruházások, a költségvetési kiadások és az oktatás miatti nemzetijövedelem-kiesés egymáshoz való viszonyának elemzése, az egyes költségtényezők szerepe és jelentősége az oktatás különböző fokozatain, illetve a különböző formák és módszerek mellett.* Az egyetemi „nappali" oktatásban például — hozzávetőleges becslés szerint — a beruházások amortizációja az összes költségek körülbelül 10—15 százaléka, a folyó kiadások 35—45 százaléka, a nemzetijövedelem-kiesés pedig az összes társadalmi költségnek 40—55 százaléka. Eddig ha az egyes főbb költségtételeket helyenként vizsgálták is, az általában a többi kapcsolódó tényezőtől elszakítva történt. A döntéseknél kevéssé merült fel, hogy valamely költségtétel esetleges emelése más vonatkozásban milyen megtakarítással járhat. A he-

lyes elemzési módszer az összes költségtételeknek együttes és egymással kölcsönhatásban történő vizsgálatát igényli.

Az oktatás gazdaságosságának további jelentős vizsgálati iránya *az oktatási kapacitások, különösen az igen költséges gyakorlati oktatási kapacitások kihasználásának elemzése.* A pedagógiai követelmények, a képzés minőségének feltétlen szem előtt tartása mellett komolyan vizsgálni kell, hogyan használhatjuk ki célszerűbben meglevő oktatási intézményeinket és a rendelkezésre álló pedagógusokat is. Nagy tere van az ilyen irányú vizsgálatoknak a szakmunkásképzés és a középiskolai oktatás részére egyazon lakóhelyen rendelkezésre álló kapacitások egységes, szervezett kihasználásában. A gazdasági körülményekkel kapcsolatban indokolt vizsgálni az évi tanulmányi idő maitól eltérő beosztásának lehetőségeit, különösen a mezőgazdasági körzetekben.

Bizonyos, hogy az oktatás gazdaságosságának vizsgálata újabb és újabb kutatási területeket fog feltárni és ez az oktatásban is lehetővé teszi a fajlagos ráfordítások csökkentése mellett a hatékonyság jelentős növelését. *Ezzel a népgazdaság további megterhelése nélkül újabb erőforrások szabadulnának fel az oktatás fejlesztésére.*

Az oktatásgazdaságtan kutatása és oktatása

Az oktatásgazdaságtan most van kialakulóban. Érthető tehát, hogy önálló kutatóapparátus még nem jött létre. Ennek ellenére *számos tudományág területén és több tudományos intézetben folyik jelenleg is olyan kutatómunka, amely lényegében az oktatásgazdaságtan körébe tartozik,* vagy azzal szorosan összefügg. Ilyen kutatások folynak a közgazdaságtudományi kutatás intézeteiben, az Országos Tervhivatalban, a Munkaügyi Minisztériumban és a Művelődésügyi Minisztériumban, a Központi Statisztikai Hivatalban és még más helyeken is.

Ez a több helyen folyó, sokágú kutatómunka segíti az önálló oktatásgazdaságtani kutatás kialakulását, de nem helyettesítheti azt. Nem volna helyes az oktatásgazdaságtani kutatásokat az oktatás fokozatai szerint sem szétszabdalni. Viszont hiba lenne a különböző tudományágak keretében már hosszabb ideje folyó kutatásokat valamiféle központi szerv kereteibe összevonni, mégha azok par excellence az oktatásgazdaságtan keretébe is tartoznak. Ellenkezőleg: *fejleszteni kell a már megindult kutatásokat.* Ki kell azonban építeni az oktatásgazdaságtan alapvető kérdéseivel komplex módon foglalkozó és a más területeken folyó kutatások eredményeit koordináló, összefoglaló és szintetizáló *önálló oktatásgazdaságtani kutatómunkát is.* Ehhez nemcsak gazdasági okok, de az oktatásgazdaságtan mai helyzete miatt sem kell valamiféle önálló intézet vagy nagy kutatóapparátus; *egyelőre egy kisebb létszámú csoport is el tudná látni a rá váró feladatokat.*

E kutatócsoport egyik fontos feladata lenne a fentiek mellett a más országokban folyó oktatásgazdaságtani kutatómunka eredményeinek kritikai feldolgozása, a külföldi kutatóintézetekkel való kapcsolat kiépítése. Segítséget nyújthat ebben az UNESCO oktatásgazdaságtani kutatási szerve, a Nemzetközi Oktatástervezési Intézet.

Felmerülhet az a gyakorlati, tudományszervezési kérdés, hogy egy ilyen oktatásgazdaságtani kutatócsoportot hol célszerű megszervezni. A

hazai viszonyok között esetleg helyes lenne, ha az oktatásügy vezető állami szervének, *a Művelődésügyi Minisztériumnak az irányítása alatt alakítanák ki ezt az önálló kutatócsoportot.*

Az oktatásgazdaságtani ismeretek sok segítséget nyújthatnak mindazoknak munkájához, akik az iskolarendszerrel bármilyen formában foglalkoznak. Fontosak lehetnek ezek az ismeretek a fiatalokkal közvetlenül foglalkozó *pedagógusok számára is.* Szemléletük olyan gazdagodását, ismereteik olyan irányú bővítését jelentené, ami különösen az iskolaigazgatás munkájában, a pályaválasztási tanácsadásban és pályairányításban lenne hasznos. Még fontosabbak az oktatásgazdaságtani ismeretek az iskolarendszert irányító, ellenőrző, fejlesztő szakigazgatási apparátus munkatársai számára. Nagy segítséget nyújthatnak azoknak a pedagógusoknak, akik neveléstudományi ismereteik birtokában eddig számos oktatásfejlesztési kérdésben érthetetlennek tűnő nehézségekkel, megoldhatatlannak látszó problémákkal találták szemben magukat. Végül az oktatásgazdaságtan az alapja és kiindulópontja az oktatási rendszer fejlesztésével foglalkozó szakemberek, elsősorban az oktatási rendszer vezetői és tervezői munkájának.

Ennek az új szakágnak olyan közvetlen gyakorlati haszna is lesz, hogy közelíteni fogja az oktatás kérdéseivel foglalkozó pedagógusok, igazgatási szakemberek, művelődésügyi irányítószervek, szociológusok, pszichológusok, közgazdászok nézőpontját, közös alapelveket nyújtva munkájukhoz.

Megvizsgálandó probléma, milyen módon volna a legcélszerűbb megoldani az oktatásgazdaságtan ismereteinek terjesztését a fiatal pedagógusok és az oktatás iránt érdeklődő közgazdászok körében, és hogyan lehetne az e téren meglevő hiányokat az oktatásügy területén már dolgozó, egyéb vonatkozásban jól felkészült szakemberek körében pótolni.

★

Egy új tudományág kialakulása nem megy gyorsan és könnyen. *Az úttörő munkának megvannak a maga nehézségei, még több azonban annak szépsége, izgalmassága.* Ezért remélhető, hogy az oktatásgazdaságtannak egyre több kutatója és híve lesz nálunk is. Egy határterületi kutatás megindulása megtermékenyítően hat a vizsgálati területet kölcsönösen átfedő tudományágakra, annak egyes szakterületeire. Rendszerint kutatási „szűk keresztmetszetet" old fel, növelve ezzel a többi kutatás hatékonyságát.

Az oktatásgazdaságtan előtt nagy feladatok állnak. Oktatási rendszerünk a mélyreható átalakulás és széles körű fejlesztés időszakát éli. *Az oktatásgazdaságtan fejlődését társadalmi igények sürgetik;* kutatásának eredményei gyors és gyümölcsöző felhasználásra számíthatnak. *Pedagógusok és közgazdászok közös munkája elősegítheti az oktatásügy fejlődését és az eddiginél jobb összhangot teremthet az oktatás és a gazdaság fejlődése között.* Az oktatásgazdaságtan hatékonyabbá teheti a munkaerő társadalmi újratermelését, a fiatal nemzedékek nevelését és ezzel egész társadalmunk szocialista fejlődését.

Irodalomjegyzék

Ágoston György: Pedagógia I. A nevelés elmélete. Tankönyvkiadó Bp. 1962.
Analysis of Educational Needs and Priorities for Specialised Manpower in Relation to Economic Development. OECD, Paris 1960.
Auerhan, J.: Kvalifikace jako ekonomická kategorie, Ekonomicky Ustav CSAV 1963.
Economic Growth and Investment in Education, OECD Paris, 1962.
Edding, Friedrich: Ökonomie des Bildungswesens, Breisgau, 1963.
Forecasting Manpower Needs for the Age of Science, Paris, OECD, 1960.
F. Harbison—C. A. Myers: Education, Manpower and Economic Growth: Strategies of Human Resource Development, New York, 1964.
Higher Education, Report of the Committee appointed by the Prime Minister under the Chairmanship of Lord Robbins 1961—1963. London, 1964, I—V. Appendices.
Jamin: Aktualnüje problemü ekonomiki narodnovo obrazovanyija, Szovjetszkaja Pedagogika, 1965. Nr. 1.
Kairov—Goncsarov—Jeszipov—Zankov: Pedagógia, Tankönyvkiadó, Bp. 1961.
Komarom, L. A.: Planirovanyije podgatovki i raszpredelenyija szpecialisztov v SzSzSzR, Moskva, Goszplanizdat, 1961.
Nagy Sándor: Pedagógia III. Az oktatás elmélete. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960.
Nozsko, K. G.: Methods of Estimating the Demand for Planning Specialized Training within the USSR, UNESCO, Paris, 1964.
Parnes, H. S.: Forecasting Educational Needs for Economic and Social Development. OECD, Paris 1962.
Planning Education for Economic and Social Developemnt, OECD, Paris, 1963.
Rádi Péter: A felsőoktatás gazdaságossága. Felsőoktatási Szemle, 1965. január.
The Residual Factor and Economic Growth, OECD Study Group in the Economics of Education, Paris, 1964.
Suchodolski, B.: Rozwój gospodarki a rozwój oswiaty, Nowe Drogi 1964. No. 5.
Strumilin, St.: The economics of education in the USSR. UNESCO International Social Science Journal, Vol XIV, No. 4, 1962.
Timár János: Közgazdászszemmel az oktatási reformról. Népszabadság, 1960. december 15.
Timár János—Ballai László: Népgazdaságunk szakember-ellátottságának problémái. Társadalmi Szemle, 1961. december.
Timár János: Távlati szakemberszükséglet — szakemberképzés. Közgazdasági Szemle, 1962. 11. sz.
Timár János: Oktatási rendszerünk fejlesztésének néhány problémája. Magyar Tudomány 1964. 8—9. sz.
Vaizey, J.: The Economics of Education. London 1961.
Vaizey, J.: The Control of Education. London 1963.

BURGER KÁLMÁNNÉ:

Az eszközlekötés értékelése a mezőgazdaságban

A mezőgazdaságban az eszközlekötés értékelésének kérdései még meglehetősen tisztázatlanok. E cikk keretében néhány módszertani javaslattal szeretnék hozzájárulni a probléma megoldásához. A javaslatok elsősorban az árképzés módszertanára vonatkoznak, de az üzemi nyilvántartás és költségszámítás kérdéseit is érintik. Számításokkal még nem ellenőriztük az itt közölteket, a cikk az elvégzendő számszerű vizsgálatokhoz kívánja a módszertani irányelveket körvonalazni.

Korábbi cikkemben* igyekeztem meggyőző érveket felsorakoztatni az ágazatonként is egységes típusú népgazdasági árrendszer mellett. Vázoltam azokat a körülményeket, amelyeknek alapján indokoltnak látszik a mezőgazdaságban is — a népgazdaság ipari ágazataihoz hasonlóan — termelési ár típusú árrendszer megvalósítása. Megkíséreltem rámutatni, hogy az általában egységes árrendszer kialakítása mellett milyen sajátosságokat kell figyelembe venni a részletekben, az ágazati árrendszer konkrét kidolgozása során.

A termelési ár típusú mezőgazdasági árak sajátosságai

Ilyen sajátosságok a mezőgazdaságban az árszínvonal eltérése az ipari árszínvonaltól, az átlag- vagy a határköltségnek ebben az ágazatban sajátos élességgel felvetődő problémája és az eszközlekötés értékelése, különös tekintettel a földnek a mezőgazdasági eszközök közötti fontos szerepére. A határköltség árakban való érvényesítésének lehetőségeivel és módjával már foglalkoztam.** Ebben a cikkemben a lekötött mezőgazdasági eszközök értékelésének kérdéseivel szeretnék bővebben foglalkozni, elsősorban a termelési ár típusú mezőgazdasági árképzés szemszögéből, és ezzel összefüggésben érinteni kívánom az árszínvonal kérdését is.

Januári cikkemben felsoroltam azokat a tényezőket, amelyek a mezőgazdasági árszínvonal emelése mellett, s azokat az aggályokat, amelyek — legalábbis a közeljövőben — ellene szólnak. A népgazdasági mechanizmus átalakítása céljából azóta folytatott vizsgálatok a tények és adatok alapján ma már a régebbinél hangsúlyozottabban és több érvvel támasztják alá egy olyan árrendszer kialakításának a szükségességét, amelyben a mezőgazdaság saját erőből történő tervszerű bővített újra-

* Gondolatok az ártípusszámítások mezőgazdasági vonatkozásairól. Közgazdasági Szemle, 1965. évi 1. sz. 50–62. l.

** Kísérleti módszerek a mezőgazdasági határköltségek meghatározására. Közgazdasági Szemle, 1965. 5. sz. 589–601. l.

termelésre képes. Mindemellett az említett aggályok — objektív alapjuk lévén — továbbra sem oszlottak el az árszínvonal emelésével kapcsolatban. A vita jelenlegi stádiumában úgy látszik, hogy a pro és kontra érvek egyenlő súllyal terhelik a mérleg két serpenyőjét.

Kétségtelen, hogy a fejlődés jelenlegi szakaszában szükségesnek mutatkozik a gazdálkodó egységek nagyobb öntevékenysége a gazdálkodásban és a gazdasági döntésekben, de különösen szükséges ez a termelőszövetkezetekben, amelyekben a kívülről való adminisztratív jellegű gazdasági irányítás ellentétes a csoporttulajdonnak megfelelő gazdasági önállósággal. A gazdasági döntésekben való önállóság megkívánja a fejlesztés módjának és a lehetőségeken belül mértékének meghatározásában való önállóságot is. Az önállóság azonban csak a megfelelő eszközök megléte és szabad felhasználása esetén érvényesülhet. Mindezt csak az akkumulációt biztosító megfelelő árszínvonal teheti lehetővé.

A fentiek elismerése mellett szembe kell nézni a dolog másik oldalával is. Nem ismételve meg újra azokat a szempontokat, amelyek az árszínvonal nagyobb mérvű emelése ellen szólnak, rá kell mutatnom egy eddig nem tárgyalt ellentmondásra. A mezőgazdasági beruházások — mint minden beruházás — lökésszerűen, egyszerre jelentkeznek. Az árakban viszont csak fokozatosan, több évre elosztva térülhet meg a felhalmozási szükséglet. Az árakat ugyanis képtelenség, de értelmetlenség is lenne olyan szintre emelni, hogy egy vagy akár kétéves áruértékesítés lehetőséget adjon nagyobb összegű beruházásokra. Ha pedig a beruházásokhoz szükséges összegeket több éven keresztül kívánjuk a termelőszövetkezetekben összegyűjteni, akkor a megemelt árakkal egyidejűleg a gyűjtés ideje alatt, tehát az elkövetkező években lemondunk a mezőgazdaság jelentősebb fejlődéséről.

Az ártípus és a beruházási hitelrendszer összehangolása

Nyilvánvaló, hogy valami közbeeső megoldást kell találni. Biztosítani kell egyrészt a nagyobb önállóságot, a szabadabb gazdasági döntésekhez szükséges eszközök realizálását, egyszersmind a mezőgazdaság töretlen fejlődése végett a felhalmozáshoz — amely akkumulációt biztosító árszínvonal esetén sem lehetséges teljesen saját erőből — a külső, állami forrásokból való igénybevétel lehetőségét.

A megoldás kézenfekvően a hitelrendszerben rejlik. A mezőgazdasági termelés hitelezése széleskörűen elterjedt a tőkésállamokban is. A tőkés mezőgazdaságban — különösen annak rohamos technikai fejlődése óta — az eszközállományt jelentős részben hitelekből bővítik. A mezőgazdaság aktív üzemi tőkéjében a kölcsöntőke részaránya már a második világháború előtt Svájcban és Németországban mintegy 50 százalék, Dániában és Svédországban 40—50 százalék, Csehszlovákiában 15—20 százalék, Ausztriában 10—15 százalék, Romániában 5—10 százalék volt.* A második világháború után a kölcsöntőke növekedése még nagyobb arányú volt. Figyelmen kívül hagyva a közvetlen háború utáni évek rendkívüli hitelszükségletét, Nyugat-Németország mezőgazdaságában a kölcsöntőke összege 1953—1959-ig 5570 millió márkáról 11 000 millió márkára, Franciaországéban 3873 millió frankról 9939 millióra,

* Th. Roemer: Handbuch der Landwirtschaft, Berlin – Hamburg, 1954.

Olaszországban 125 397 millió líráról 436 465 millióra (1958) emelkedett.* Az Egyesült Államok mezőgazdaságában a farmok vagyonában az 1940-es években 15—18 százalék közötti, az 1950-es években 10 százalék körüli volt a kölcsöntőke részaránya.**

Minél nagyobb a mezőgazdaság tőkeigénye, annál kevésbé képzelhető el a tőkebefektetések teljesen üzemi forrásokból származó finanszírozása, annál nagyobb szerepet játszik a hitel.

A mezőgazdaság fejlődésének továbbra is jórészt állami támogatásból való finanszírozását javasló végletes álláspont ellentételeként a legutóbbi időben többen javasolták az akkumuláció teljesen vagy majdnem teljesen saját erőből, üzemi forrásokból történő biztosítását. E javaslatok indítéka valószínűleg az, hogy mezőgazdasági hitelezésünk az elmúlt években össze volt költve számos, a hitelrendszer lényegéhez nem tartozó adminisztratív intézkedési, a gazdaságok belső ügyeibe való beleszólási lehetőséggel, teret adott a szubjektív megítélésnek a hitelszükséglet elbírálásában és a hitelek elosztásában, sok hitelfelvételi nehézséggel és megkötöttséggel járt stb. A hiteleknek gyakran inkább adomány, mint hitel jellegük volt, és ezt az adományt sok esetben nem gazdaságilag indokoltan, hanem jó összeköttetések alapján ítélték oda. A hitelek jelentős része csak névleg volt hitel, a kamat rendkívül alacsony volt, a visszafizetést pedig nagyon sokszor elengedték, mivel az alacsony mezőgazdasági árszínvonal többnyire nem tette lehetővé a hitelvisszafizetéshez elegendő jövedelem realizálását.

Hiba volna a hitelrendszer káros kinövései miatt megtagadni magát a rendszert és nem venni igénybe azt a mezőgazdaság fejlesztése érdekében. A hitelrendszer éppen olyan önállóságot biztosíthat, mint a saját eszközökből történő gazdálkodás, ha az üzemek önállóan dönthetnek a hitelek felvételéről és felhasználásáról (természetesen a felvett hitel jövedelmező felhasználásának lehetőségét és a gazdaságok fizetőképességét a hagyományos banki ellenőrzés keretében figyelemmel kísérve).

Véleményem szerint tehát a mezőgazdaság felhalmozásának finanszírozásában az árrendszer és a hitelrendszer egymást kiegészítve funkcionálhat. A beruházások, illetőleg az eszközbővítés jelentős részének hitelekből történő fedezése nem mond ellent annak a követelménynek, hogy az árszínvonal biztosítsa a bővített újratermelést.

Elképzelhető olyan termelési ár típusú árrendszer a mezőgazdaságban, amelyben a termelésben lekötött eszközök alapján számított tiszta jövedelem (az eszközlekötési tényező) összegében nagyjában és egészében megegyezne a felhalmozási hitelek évi kamatával és évi törlesztésének összegével. (A számítás viszonylag egyszerű, mert a legtöbb mezőgazdasági termék évente egyszer értékesíthető.) Ily módon, miközben az árakban realizálódik a felhalmozási szükséglet, a hitelmechanizmuson keresztül — adminisztratív megkötések és előírások nélkül — biztosítható, hogy a felhalmozásra rendeltetett összegeket valóban erre is fordítsa a mezőgazdaság. Ilyen hitelezési és árrendszerben megszűnne a hitelek támogatás jellege, tehát megszűnnének a hitelelengedések, pontos törlesztés lenne megkövetelhető és a hitelekért a felesleges hitelfelvételek elkerülésére a mainál magasabb kamatot lehetne előírni.

* Wladigeroff–Wunderlich: Probleme des Agrarkredits und der EWG. VEB Deutscher Landwirtschaftsverlag, Berlin.

** Baum–Diesslin–Heddy: Capital and Credit Needs in a Changing Agriculture. The Iowa State University Press, 1961.

Az árarányok kialakítása

A javasolt módszer segítségével közelebb jutunk az árszínvonal meghatározásához, az egyes árakról azonban nem sokat tudunk. További probléma a tiszta jövedelemnek — jelen esetben konkrétan az eszközök értéke alapján számított tiszta jövedelemnek — az egyes termékek árai között való arányos elosztása. Ez nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is probléma. Az iparban ma az üzemi eszközlekötési járulékot az üzemi termelés, azaz a termékérték összességére és nem az egyes termékekre számítják. A mezőgazdasági árszakemberek egy része a termelési ár típusra való áttérés végett az ipar példáján a mezőgazdaságban, így a termelőszövetkezetekben is, az eszközlekötési járulék bevezetését javasolja. Azt indítványozzák, hogy létesítsenek a termelőszövetkezetekben az alapok között az üzemben lekötött eszközök értékének megfelelően egy eszközlekötési járulék alapot, amelybe a termelőszövetkezetek az előírt járulékot az évi jövedelem elosztásakor befizetik. Véleményem szerint, amellett, hogy ez az előírás nem pótolná a hitelmechanizmus gazdasági úton szabályozó, rugalmasabb működését, nem is vinne közelebb az arányos árképzéshez. Holott a mezőgazdaságban — a tulajdonforma miatt még fokozottabban, mint a népgazdaság más ágazataiban — az áraknak kell elsősorban hatniuk a termelés és az értékesítés arányaira. Az üzemi elszámolás módjának meghatározása főképp az üzemvezetés szemszögéből fontos, a népgazdasági követelmények sokkal inkább érvényesíthetők az árakon keresztül.

Az árak kialakításához közelebb visznek azok a javaslatok, amelyek az érvényesítendő eszközlekötési tényezőt valamilyen módon az üzemi ágazatok között kívánják szétosztani. (Például van olyan javaslat, hogy a fő ágazatban és a gazdaság egészében közösen használt állóeszközök értékét a közvetlen költségek arányában, a segédüzemek állóeszközeinek értékét a segédüzemi teljesítmények szerint kellene elosztani az ágazatok között.) Az ágazatok között differenciáltan megállapított eszközlekötési tényező segítségével kétségtelenül kialakíthatók valamiféle árarányok. Ezek az árarányok az egyik ágazat kisebb, a másik nagyobb eszközigényét fogják mutatni, de lehetséges, hogy — tekintettel a közös üzemi eszközök nagy súlyára — a számítás módjától függően többé-kevésbé egyenletes elosztást tükröznek. A cél azonban nem az, hogy az eszközigényesség alapján egyáltalában eljussunk az árarányok kialakításához, hanem az, hogy *a helyes* árarányokhoz jussunk el. Ehhez pedig úgy vélem, hogy az eszközlekötési tényezőnek ágazatokra történő szétosztása nem adhat elegendő segítséget.

A mezőgazdasági üzem ágazatonkénti eszközigényének kimutatása nem tükrözi a különféle ágazatok tényleges, még kevésbé a szükséges eszköz-igénybevételét. Az iparban már elfogadott, hogy az eszközlekötés, illetőleg az eszközlekötési érték az üzem és az üzemi termelés egészére, nem pedig az egyes termelési részfolyamatokra, illetőleg az egyes termékekre vonatkozó kategória. A termelőeszközöknek nagyobb része (épületek, erőgépek, energia stb.) az egész termelésben van lekötve és csak kisebb része konkrétan az egyes termelési fázisok, illetőleg az egyes termékek termelésében. Az ipari ágazatok eszközigényének kimutatása azonban nem okoz problémát, hiszen az ágazatok és az ágazatokon belüli üzemek szervezetileg elkülönülnek egymástól. A különféle ágaza-

tok és üzemek többnyire élesen eltérő jellegű termékfajtákat gyártanak, így ha cikkenként nem is, de gyártmánycsoportonként az eszközigény objektíven kimutatható. Nem így a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságban számos, különféle ágazatokban termelt terméket egy-egy üzemen belül állítanak elő. Az üzemek nagy része teljes vagy többé-kevésbé teljes termelési vertikummal működik. A mezőgazdaság ágazatai általában egy-egy üzem ágazatai, amelyek az üzem eszközeinek többségét (épületeket, talajjavító, -trágyázó szereket, traktorokat, egyéb erőgépeket stb. sőt még a munkagépek jelentékeny részét is) együttesen használják. Ilyen esetben egy-egy ágazat eszközigényének kimutatása csak valamely konstruált számviteli módszerrel lehetséges, ami korántsem tükrözi az adott ágazatok valóságos, tényleges eszközlekötését.

Úgy vélem, hogy az eszközérték és annak kamata (eszközlekötési tényező) a mezőgazdaságban is az üzem egészére, az üzemi termelési érték összességére vonatkozó kategória. Ágazatonkénti és termékenkénti felosztása az árképzés céljára erőltetett volna. Ennél is nagyobb baj azonban, hogy a felosztás következményei nem, vagy csak kevéssé mérhetők le előre, bírálhatók el az árarányok helyessége vonatkozásában. A mezőgazdaság ágazatai nem hasonlíthatók az ipari ágazatokhoz az eszközlekötés szempontjából. Az iparban egy-egy ágazat kisebb vagy nagyobb eszközigénye és az annak megfelelő jövedelem számítása az ágazat termékeinek árában helyesen orientál a termékek felhasználására. A mezőgazdaságban azonban az ágazati eszközigény orientáló hatása az említett okok miatt lemérhetetlen. Minthogy a legtöbb üzemi termelőeszköz valamennyi ágazatban felhasználható, az ágazatok eszközigényének megállapítása nagymértékben függ a felosztás szubjektív módjától. Kétséges, hogy az ilyen alapon történő árképzés mennyire befolyásolná helyesen a felhasználási és a termelési arányokat. Nemrégiben jelent meg egy cikk, amelynek szerzője 10 állami gazdaság adatai alapján végzett ágazati eszközlekötési számításokat.* A szerző az amortizáció elszámolási módszeréből kiindulva terhelte meg a különféle ágazatokat az üzemi eszközök értékének arányos részével, részben az adott ágazatokra fordított segédüzemági teljesítmények, részben a rájuk jutó általános költségek összege alapján. A számítás eredményeképpen első pillantásra meglepően egyenletes megoszlást kapott az ágazatok között. (Kiugró eszközlekötés csak az öntözött cukorrépa-termelésben mutatkozott.) Jobban meggondolva azonban nem is olyan meglepő ez az egyenletes megoszlás, hiszen egyrészt az állóeszközérték legnagyobb részét képviselő épületek nagyjából egyenletesen terhelik az ágazatokat, másrészt jelenlegi gépesítési színvonalunkon a gépi munkák jelentős része ugyancsak eléggé egyenletesen oszlik meg az ágazatok között (tekintettel például a növényápolási munkák gépesítésének hiányos voltára). Az ágazati eszközlekötés említett módszerrel való számítása tehát nem ad szignifikáns eredményeket az árarányok kialakításához. Lehet, hogy más felosztási módszerrel az ágazatok között nagyobb egyenlőtlenségeket kapnánk, de azok alapján is bizonytalan lenne az árképzés.

A különféle ágazatok különálló eszközlekötési értékének figyelembevételében való bizonytalanságot még növeli az ágazatok pillanatnyi adottságoktól függő gépesítettségi színvonala. Az iparban az ágazatok

* Szederkényi Henrik: Az állóeszközök után fizetendő használati díj az állami mezőgazdasági üzemekben. Pénzügyi Szemle, 1965/4. 317–324. l.

jelenlegi eszközigénye többé-kevésbé a technika általános fejlettségi színvonalának felel meg, a mezőgazdaságban azonban egy-egy ágazat eszközfelhasználása sok esetben nem a mezőgazdasági technika objektív fejlettségi színvonalát tükrözi. A mezőgazdasági ágazatok és azokon belül az egyes munkaszakaszok gépesítettsége és eszközellátottsági foka nálunk még egyenlőtlen. Némely ágazat, illetőleg munkaszakasz eszközökkel való ellátottsága korszerű technikai színvonalon áll, más ágazatoké jóval elmarad ettől. Ez utóbbi körülmény társadalmi-gazdasági okai ismeretesek. A gazdasági fejlődéssel remélhetőleg gyors ütemben fog megszűnni az ágazatok eszközfelhasználásának aránytalansága. Az eszközlekötési tényezőnek a mai eszközlekötési arányok szerint való számítása úgy vélem éppen olyan esetleges árakhoz vezethet, mint amilyen esetlegesek az eszközlekötési arányok. De lehet-e olyan objektív tényezőt találni, amelynek alapján biztonságosabban kialakíthatók az árarányok? Véleményem szerint lehet, és ez a tényező a földeszközlekötés.

A földeszközlekötés értékelése az árarányok kialakításában

A különféle ágazatokat, sőt a különféle termékeket legközvetlenebbül érintő és pontosan meghatározható eszközigény a földigény. A legutóbbi időben mind többen javasolják a tudományos és a gazdasági életben egyaránt a földeszközlekötési tényező figyelembevételét a mezőgazdasági árakban. A mezőgazdasági árképzés fontos feladata, hogy a földnek, a mezőgazdaság legfőbb termelőeszközének a leggazdaságosabb kihasználására ösztönözzön, illetőleg, hogy a megtermelt termékek igénybevételét (a fogyasztási arányokat) is a földet leggazdaságosabban kihasználó termelési arányok szerint alakítsa. A föld optimális kihasználására való ösztönzést az árakon keresztül főképpen a művelhető földterület korlátozott volta teszi szükségessé.

Mindamellett, hogy a közgazdászok és mezőgazdászok egyre nagyobb tábora ért egyet abban, hogy a földeszközlekötés értékelésére szükség van, az értékelés konkrét módjára vonatkozóan még nem alakult ki álláspont. Az értékelés legnagyobb nehézsége a földérték hiánya. Hogyan állapítható meg a földeszközlekötés értéke? Az elmúlt években legtöbbet a lengyel közgazdasági irodalomban foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Ismereteim szerint a vonatkozó javaslatok három csoportba sorolhatók: 1. A földnek a befektetett holt munka (meliorációs tőke) alapján való értékelése.* 2. A meglevő földárak alapján, az árból számított kamattal való értékelés.** 3. A meglevő termelési érték, illetőleg a nettó jövedelem kamatra, földjáradékra és nyereségre való felosztása alapján.***

A javasolt módszerek az árképzés céljára nem látszanak elfogadhatóknak. Vizsgáljuk meg sorra őket.

* Például Hubacek J.—Kraus J.: A szántóföld értékének megállapításáról. Zemedelská Ekonomika, 1962. 8. sz. 621–624. l.

** Más-más elméleti alapon, de azonos gyakorlati módon ezt az utat tartják járhatónak Mieszczankowski M.: Az abszolút járadék és a családi gazdaság. Ekonomista 1963. 3. sz. 529–549. l., továbbá: Földjáradék és a kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban, Ekonomista 1963. 1. sz. 95–120. l. és Cholaj, H.: Az abszolút földjáradék problémája a parasztgazdaságban. Ekonomista. 1962. 2. sz. 282–307. l.

*** Ezt javasolja Czyszkowska J.: Adalék a termelőszövetkezeti földjáradék vizsgálatához című cikkében (Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1959. 5. sz. 83–92. l.)

A földnek a beléfektetett holt munka alapján történő értékelése rendkívül bizonytalan, mert *a)* nehezen állapítható meg pontosan az évenkénti ráfordítás; *b)* a ráfordítás mértéke igen sok véletlenszerű körülmény kölcsönhatásától is függ, például az üzemek gazdálkodási színvonalától, meliorációs szükségleteitől és lehetőségeitől stb.; *c)* a föld javítására fordított eszközök értéke gyakran nem áll arányban a föld minőségével és termőképességével. Előfordulhat, hogy a rosszabb földet a magasabb ráfordítások alapján többre kellene értékelni, mint a jobbat: *d)* a földre eszközölt ráfordítások amortizációs idejének meghatározási lehetősége szintén bizonytalan.

A második módszer, az ár alapján való értékelés, megvalósíthatónak látszik ott, ahol ténylegesen funkcionáló földárak vannak — mint például Lengyelországban —, nálunk azonban földárak hiányában nem alkalmazható.

A földjáradék meghatározásának harmadik módszere a meglevő termékárak alapján létrejött tiszta jövedelmet osztja el. De nem ad útmutatást arra nézve, hogy az új árak képzése esetén milyen alapon vehető figyelembe a földjáradék. Egyébként általában a meglevő jövedelem felosztása alapján mutatja ki ilyen vagy olyan módon a járadékot valamennyi polgári elmélet is, például a hozadékelmélet, a termelési tényezők elmélete, a járadékot nem értéknek, hanem csak áralkotó résznek tekintő elméletek, a marginális elmélet stb. A földjáradék nagyságának — esetünkben a földeszközlekötésnek — meghatározásához tehát ezek sem adnak segítséget.

Úgy vélem, hogy a földeszközlekötés értékeléséhez nincs szükség a föld önálló eszközértékének meghatározására. A földeszközlekötés figyelembevétele az árakban a földterület gazdaságos kihasználására való orientálást célozza. Ez a cél elérhető anélkül is, hogy a föld saját értékét (a beléfektetett holt munka alapján meglevő, illetőleg a valóságos vagy számított árak alapján neki tulajdonított értékét) meghatároznánk. Az árak, illetőleg az ararányok kialakításához nem a földeszközérték abszolút nagyságának megállapítása, hanem a földeszközlekötés mértékének értékelése a fontos. *Ez az eszközlekötés értékelhető közvetett úton is, mégpedig a mezőgazdaságban lekötött eszközök értékének (ágazati bontás nélkül) földterületre való számításával.* Ha az árak általában biztosítják az eszköz- és anyagköltségek megtérülését, megfelelő jövedelmet adnak a munkaerő újratermelésével kapcsolatos közvetlen és közvetett költségekre, továbbá lehetővé teszik a bővített újratermelést, ha tehát az árak színvonala egyébként megfelelő, akkor nem szükséges, hogy a földeszközlekötés önálló értékkel szerepeljen az árakban. Elegendő, ha az árban nem a föld ilyen vagy olyan értéke, hanem csak igénybevétele értékelődik, a földterület jobb kihasználására való orientálás végett. Az eszközlekötésnek a mezőgazdasági árakban való figyelembevételére — vagyis a termelési típusú mezőgazdasági ár kialakítására — tehát az ágazati bontás nélküli összes eszközérték, illetőleg eszközlekötési tényező földterületre történő számítását javasolom. Ezáltal az egységnyi mezőgazdasági földterület értéke a termelőeszközök konkrét értékétől függően lesz meghatározva.

Az ár képzése tehát úgy történnék, hogy a mezőgazdaság összes eszközlekötési értékét, illetőleg eszközlekötési tényezőjét (amely előző feltételezésünk szerint összegében a felhalmozási hitelek évi kamatával

és törlesztésével egyezne meg) a földterületre számítanánk (elosztanánk a művelt holdak számával). Határköltség figyelembevétele esetén az idézett cikkemben ismertetett módszer szerint a határkategóriába tartozó gazdaságok összes eszközlekötési tényezőjét oszthatjuk a kategória összes földterületével. *Így egy kh mezőgazdasági földterületre országosan egységnyi nagyságú eszközlekötési tényezőt kapunk.* Az így számított egy kh földterületre jutó eszközlekötési érték a különböző növények földigénye alapján terhelné a termékegységek értékét, illetőleg jutna kifejezésre azok árában. (Például az egy kh-on átlagosan 10 q-t termő növény esetében az 1 kh földterületre jutó eszközlekötési tényező értéke 10 q-ra osztandó el, az átlagosan 100 q-t termőé pedig megfelelően 100 q-ra.) Annak a növénynek az árában, amely egységnyi földterületen kisebb termést ad és kevés munkaráfordítást igényel — tehát a szükséglet kielégítéséhez nagyobb földterületet köt le és a munkaráfordítás alapján kisebb jövedelmet adna — nagyobb értékkel szerepelne az eszközlekötés, mint más, kh-anként nagyobb termést adó, tehát termelésükhöz kisebb földterületet igénylő és a munkaráfordítás alapján nagyobb jövedelmet biztosító növények árában. Az árképzés céljára számított országosan egységes nagyságú, egységnyi földterületre jutó eszközlekötési tényező átlagos terméshozamra (határköltség-számítás esetén a határkategória átlagára) vonatkozna. A földterületre számított eszközlekötés a föld jobb kihasználására, belterjességre ösztönözne, mert azok a gazdaságok, amelyek az átlagosnál nagyobb hozamot érnek el egységnyi földterületen, nagyobb eszközlekötési értéket realizálhatnak.

A mondottak alapján a mezőgazdaság teljes eszközlekötése közvetlenül a növénytermelésben értékelődne. Az állattenyésztési árakba az eszközlekötés közvetve, a takarmányfelhasználás számításán keresztül kerülne be.*

A földeszközlekötés értékelése az üzemi nyilvántartásban

Az árképzés céljára ily módon megoldható az eszközlekötési érték számítása ágazatonkénti eszközlekötés megállapítása és üzemenkénti eszközlekötési alap képzése nélkül is. Ez korántsem jelenti azt, hogy egyáltalában nincs szükség ilyen jellegű üzemi nyilvántartásra, illetőleg ilyen alap képzésére. Csakhogy az üzemi nvilvántartásnak, az üzemi rendeltetésnek megfelelően, más jellegű céloknak kell megfelelnie, mint az árképzést szolgáló számításoknak. Az árképzésben az érték kialakulását, forrásait és eredetét kell nyomonkövetni, az üzemi nyilvántartás pedig már a meglevő jövedelem felosztásával operálhat az üzemviteli céloknak megfelelően. Elképzelhető a mezőgazdaságban is egy olyan üzemi eszközlekötési alap létrehozása, amelybe az üzemek — az ipari üzemekhez hasonlóan — befizetik az eszközértékük alapján számított eszközlekötési járulékokat (természetesen amortozációs alap képzése mellett). Ez esetben az eszközlekötési járulékot az üzemek az önköltségben tartanák nyilván. E tárgyban több ilyen javaslat hangzott el. Ezzel kapcsolatosan megjegyzendő, hogy eszközlekötési alap képzése ese-

* Meggondolandó, hogy a kizárólag az állattenyésztéshez lekötött eszközök értékét szintén területre vetítsük-e. Talán helyes lehet az állati termékek árába külön eszközlekötési tényezőt beépíteni az állattenyésztési eszközök értékéből számítva.

tén sem feltétlenül szükséges az eszközlekötési járuléknak az egyes termékek konkrét önköltsége közötti szétosztása. Ha az eszközlekötési járulék nyilvántartása nem árképzési célokat szolgál — mint ahogy az eddigi javaslatok szerint részben arra szolgált volna —, akkor nem indokolható annak ágazatok, illetőleg termékek közötti mesterséges szétosztása. Kezelhető egységesen, az üzemi összköltség alkotórészeként is.

Úgy vélem azonban, hogy a mezőgazdasági sajátosságoknak jobban megfelelne az iparétól eltérő nyilvántartási forma, részben a tulajdonforma sajátosságaiból, részben a speciális mezőgazdasági termelőeszköz, a föld létéből és fontosságából következően. Az ipari és mezőgazdasági ártípus azonos jellege nem követeli meg feltétlenül az üzemi nyilvántartás azonos jellegét. Elképzelhető, hogy a mezőgazdaságban (legalábbis a termelőszövetkezetekben) ne legyen az iparihoz hasonló eszközlekötési járulék, hanem az üzemi nyilvántartás és az alapok képzése a tényleges jövedelemelosztást kövesse nyomon. Ez esetben az üzemi nyilvántartás segítségével egyrészt a javasolt módszernek megfelelően a felhalmozási hitelek visszafizetését, évi törlesztését és kamatának kifizetését kellene biztosítani. A hitelek kamata és tölesztése az üzemi nyilvántartásban az önköltségben szerepelne. Másrészt szükség lenne egy *földalapra.*

A földalap szolgálna az egyedi, differenciális üzemi földeszközérték nyilvántartására, illetőleg a föld kihasználásából eredő egyedi, üzemenként eltérő jövedelem gyűjtésére. Ha az árképzés határköltségen történik, akkor az egységnyi terméket az árképzés alapjául szolgáló költségnél olcsóbban termelő gazdaságok különbözeti jövedelmet (járadékot) realizálnak. Ez a különbözeti jövedelem a gazdaságokban kiszámítható a különféle növények termelési részarányát figyelembevéve, az árképzés alapjául szolgáló költségek és hozamok, valamint a gazdaságban elért tényleges költségek és hozamok hányadosainak különbségeként. Ez a különbözeti jövedelem természetesen nem csupán a földek minőségétől, hanem a gazdálkodás színvonalától függő különbözeteket is tartalmazná. Ezt az összeget fizetnék be a gazdaságok a földalapba. Tehát az árképzésben a földeszközlekötés nem érdeklődne önálló értékkel, hanem csak a földterületre számított eszközlekötési tényezőn keresztül, az üzemi alapok között azonban lenne egy alap, amelyben a föld igénybevétele önálló értékkel, a konkrét föld művelésével elérhető különbözeti jövedelem alapján jelenne meg. A földalapban tehát az üzemi földeszközlekötés tényezőjeként a különbözeti járadék (I. és II. együttesen) szerepelne.

Mire szolgálna ez az alap? Egyrészt *adóalap céljára.* Nyilvánvaló, hogy határköltségen történő árképzés esetén a föld minőségéből eredő jövedelmi különbözeteket (vagy annak nagyobb részét) adóztatással kellene elvonni. Az adóztatás céljából megfontolandó, hogy nem kellene-e a legrosszabb földminőségi kategóriában is egy olyan földalapot létesíteni, amelybe minimális összegként a legrosszabb földeket terhelő alapföldadót kellene befizetni a gazdaságoknak. Ez esetben az alap- vagy minimális földadó nagyságát is figyelembe kellene venni az árképzés során. A legrosszabbnál jobb földeken gazdálkodó üzemek adója az alaphoz képest a jövedelmi különbségeknek megfelelően emelkedne.

A földalap *saját felhalmozási célokat* is szolgálna. Hogy a földalap gyűjtse a saját felhalmozási eszközöket is, a következőkkel indokolható:

Feltételezésünk szerint a földalapba áramlanának a különbözeti jövedelmek. Ezek teljes egészükben nem vonhatók el, mert egyrészt nem lenne helyes a jobb gazdálkodás révén elért jövedelmi különbözeteket elvonni a gazdaságoktól, másrészt pedig még a földminőségből eredő jövedelmi különbözetek teljes elvonása sem lenne célszerű. A jó földeken gazdaságosabbak, gyorsabb megtérülésűek a beruházások, és a ráfordítások növelése révén nagyobb hozamnövekedés érhető el, mint a roszszabbakon. Ezért népgazdasági szempontból sem lenne indokolt a jó földeken gazdálkodó üzemek földminőségből eredő jövedelmi különbözetét teljesen elvonni. A gazdaságokban maradó különbözeti jövedelmek tehát felhalmozási célokat szolgálhatnak. Így a földalap rendeltetése az adóalapon kívül a saját beruházási eszközök gyűjtése is lenne. Amennyiben a legrosszabb földterületeken gazdálkodó üzemek is létesítenek földalapot (az adóalapnak abba történő befizetési kötelezettségével), ők is ebbe az alapba gyűjthetik a jobb gazdálkodásból származó jövedelmeik (II. sz. különbözeti járadék) felhalmozásra szánt részét. Így tehát a földalap általában a meghatározott nagyságú (az adózás módjától függően százalékos vagy abszolút összegű) adó levonása után a felhalmozási hiteleket kiegészítő felhalmozási szükséglet kielégítésére szolgálhatna. Ezenkívül a gazdaságok természetesen más alapokkal is rendelkeznének, e cikk keretében csak az eszközlekötéssel és eszközbővítéssel kapcsolatos alapok tárgyalása volt a cél.

A mezőgazdasági eszközlekötés árakban való figyelembevételének és üzemi nyilvántartásának sajátosságait, eltéréseit és érintkező pontjait vizsgálva összefoglalóan megállapítható, hogy indokoltnak látszik 1. az árképzés céljára népgazdaságilag egységes nagyságú, földterületre számított eszközlekötési érték, 2. az üzemi nyilvántartás és alapok céljára a föld termőképességével összefüggő különbözeti érték megállapítása.

Az önköltségszámítás nehézségeinek enyhítése az árképzés szemszögéből

Ebben a cikkben nem tűztem ki célul az egész mezőgazdasági árképzés vizsgálatát, hanem csupán az eszközlekötés értékelésének kérdését. Mégis az elmondottak alapján, ha nem is minden részletében, de nagyjából az árképzés általam javasolt módja is kirajzolódik.

A mezőgazdasági árképzés számára a legnagyobb problémát az önköltség meghatározása jelenti az élőmunkaköltségek megállapításának ismeretes nehézségei és a megbízható önköltségszámítás egyéb buktatói miatt. A mezőgazdasági árszakemberek egy része az önköltségszámítás nehézségeit kiküszöbölendő azon a véleményen van, hogy az árképzés céljára nem kell különválasztani az élőmunkaköltséget a tiszta jövedelemtől, hanem az árakban csupán a szükséges szintű bruttó jövedelmet (munkadíjat és tiszta jövedelmet együtt) kell biztosítani. Bár az említett állásponttal nem értek teljesen egyet, az élőmunkaköltség számításának nehézségeivel és az önköltségszámítás általános bizonytalanságával egyet kell értenem. Éppen ezért úgy vélem, hogy a cikkemben javasolt árképzési módozatokkal sikerült valamit enyhítenem az önköltségszámítás nehézségeinek.

ségi alapon való árképzés problémáján, s a bruttó és a nettó jövedelmi szemlélet képviselői között némileg közvetítő megoldáshoz jutni. Tudniillik a fenti javaslat alapján képzett árakban a felhalmozási célokra szolgáló jövedelmi tényezők a bővítési hitelek törlesztése és kamata alapján könnyen meghatározhatók. Ez a jövedelemrész nem lenne az önköltség élőmunkaköltségével arányos. Ami a jövedelem másik részét a munkaerőre jutó jövedelmet illeti, az az árképzés céljára véleményem szerint is meghatározható lenne esetleg bruttó összegben. Ez a bruttó összeg nem lenne egyenlő a teljes bruttó jövedelemmel, hanem csupán a közvetlen munkadíjat és az egyének által ezen felül élvezett jövedelmeket (közvetett jövedelmeket), tehát a mezőgazdasági dolgozók teljes egyéni jövedelmét tartalmazná. Az ár további alkotórésze lehetne a munkabér nélküli, illetőleg élőmunkaköltség nélküli önköltség, azaz az eszköz-, az anyagköltség és az amortizáció összege.

Neumann János:

VÁLOGATOTT ELŐADÁSOK ÉS TANULMÁNYOK

Századunk egyik legnagyobb matematikusa a magyar származású Neumann János volt, aki a Horthy-fasizmus idején hagyta el hazánkat, és életének utolsó éveit az Amerikai Egyesült Államokban töltötte. Életművét hat vaskos kötet tartalmazza, ebből válogatott ki a kiadó 12 olyan tanulmányt, amelyek nemcsak a matematikus Neumann Jánost mutatják be, hanem képet adnak arról is, hogy mint humanista, filozófus és tudománypolitikus is kiváló ember volt. A cikkek nagy része könnyen érthető a nem matematikus olvasók számára is, és jól felhasználható a matematikai módszerekkel dolgozó közgazdászok munkájában.

FÖLDES KÁROLY:

A termelési mód fogalmához

A legtöbb társadalomtudományban fontos szerep jut a termelési mód interdiszciplináris kategóriájának. E kategória jelenlegi értelmezése bizonyos ellentmondásokat rejt magában, amelyek nem a valóság ellentmondásait, hanem az elméleti gondolkodás következetlenségeit tükrözik. A termelési mód az egyes társadalmi alakulatokra jellemző gazdasági mozgás tipikus vonásait, lényeges mozzanatát tartalmazza, s egyidejűleg a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásos egységét testesíti meg. Ennek az általános közgazdasági-filozófiai fogalomnak nem kell minden gazdasági jelenségre kiterjednie, nem arra hivatott, hogy helyettesítse a konkrét jelenségek konkrét elemzését. De a gazdasági mozgás tipikus ismérveit fel kell ölelnie, hiszen a társadalmi gazdaság valamennyi lényeges folyamatában a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásos egysége testesül meg. Ennek a követelménynek a termelési mód fogalmának mai értelmezése nem tesz eleget. Tartalmi finomításának, a valósághoz való közelítésének egy útja van: a termelőerők és a termelési viszonyok rendszeres elemzése.

A kapitalizmus, de különösen a szocializmus politikai gazdaságtanának szentelt tankönyvekben, értekezésekben és vitairatokban sok szó esik a termelési viszonyok általános fogalmáról. Újra meg újra fellángol a termelési viszonyok elemeinek sematikus kanonizálását támadó kritikai hevület. De úgy tűnik, hogy eközben lőtávolon kívül marad e joggal támadott elméleti dogmatizmus másik frontvonala, a termelési mód hibás felfogásának másik forrása: a termelőerők sematikus kanonizálása.

A termelési folyamat társadalmi kombinációja

A termelőerőkhöz a mai legelterjedtebb felfogás szerint az emberek tartoznak termelési tapasztalataikkal, továbbá az általuk létrehozott és használt termelőeszközök. (A föld és a készen talált munkatárgyak kivételével a termelés személyi és dologi tényezői.) A termelőerők azok a társadalmivá vált természeti erők, amelyeket az ember a külső környezetével szembeállít, hogy azt egyre inkább hatalmába vegye. De ha az ember termelőerői valóban csak a felsorolt személyi és dologi elemekből állnak, akkor nem fejezhetik ki megfelelően az ember uralmának fokát a természet felett. Ha viszont ezt fejezik ki, akkor nem redukálhatók a fent említett tényezőkre. Ez az ellentmondás úgy oldható meg, hogy az embereknek a természethez való viszonyát nem egyszerűen statikusan fogjuk fel (mint a szóban forgó tényezők „összegét"), hanem a társadalom anyagi létfeltételeinek megteremtésére irányuló tevékenység folyamatában vesszük őket szemügyre. Az ember és a természet anyagcseréjének az a sajátossága, hogy azt az ember céltudatos társadalmi tevékenységével irányítja, közvetíti és szabályozza. A külső környezetre az ember nem egyedül, pusztán természeti erőként hat, a természetátalakító tevékenység nem lehetséges anélkül, hogy az emberek ne kerülnének egymás-

sal *társadalmi* kapcsolatba. Tehát a társadalom lép meghatározott viszonyra a természeti környezettel is, amellyel való közvetlen kapcsolatban az egyes ember is *társadalmi erőként hat.*

Az emberi társadalom fejlődését nem a környezethez való alkalmazkodás biológiai törvénye szabályozza. Az emberi társadalom nem egyszerűen alkalmazkodik természeti környezetéhez, hanem azt megismeri és a termelési folyamatban átalakítja. Alkalmazza a természeti törvényeket és éppen ennek mértékében uralkodik a természeten. Termelőerői ennek az uralomnak az eszközei, ezt testesítik meg, ezek a társadalmi hatásra átalakult természeti erők.

Más összefüggéssorról van itt szó, mint a termelési viszonyok esetében. A termelőerő az emberiségnek mint társadalmi-természeti erőnek a külső környezettel vívott küzdelmét fejezi ki. Az anyagi termelőfolyamat legtöbb eleme sajátosan társadalmi termék. Ezen az alapon mindegyik a társadalmi viszonyokhoz lenne sorolható, a készen talált munkatárgyak kivételével. De akkor a termelési mód két oldala helyett csak a természet és a társadalom ellentmondása maradna meg. Akkor az ellentmondás nem magán a társadalmon belül állana fenn. Igaz, hogy az embereknek termelési viszonyaik teszik lehetővé, hogy a természettel vívott harcban kialakítsák és felhasználják a kooperációt és a munkamegosztást, a termelés koncentrációját és szakosítását. De ezek nem nagyobb mértékben társadalmi termékek, mint a gép, s általában a technika, a munkaerő és az alkalmazott tudomány vagy mint általában maga az ember, az emberi tudat és a beszéd.

A termelési mód megfelelő értelmezésének egyik akadálya a termelőerők leszűkítő felfogása. Hogy e felfogástt meghaladjuk, fel kell tenni a kérdést: vajon a társadalmi munkaszervezet, a termelési tényezők kombinációja, a munkamegosztás, a kooperáció és egy sor hasonló jelenség, technikai (-gazdasági) oldalukat tekintve, nem eszközeink-e a külső természettel folytatott harcban. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy az emberek közötti „technikai" kapcsolatok, az újratermelés tényezői közötti technikai funkciómegosztás mindig fontos szerepet játszottak a gazdasági fejlettségi színvonal és a társadalmi-kapcsolati formák meghatározásában. Éppen ilyen a szerepük e jelenségeknek az egyes történelmileg adott gazdasági rendszerekben. Köztudomású, hogy az egyszerű kooperáció is jelentősen megváltoztatta az ember viszonyát a természet erőihez. A termelőerők köréből tehát nem lehet kirekeszteni ezeket a jelenségeket.

Jogos az az igyekezet, hogy a termelési mód ismert fogalmát olyan jelenségekre is értelmezzük, mint a munkamegosztás, a munkaráfordítások és az eredmények általános viszonya, a termelés koncentrációja és a kooperáció. Ezeket azonban helytelen sommásan „technikai-gazdasági" viszonyoknak minősíteni. Bizonyos, hogy van egy domináló társadalomgazdasági oldaluk.

Másfelől az, amit az említett jelenségek technikai-gazdasági oldalának is neveznek: nem választható el a termelőerők mozgásától. Termelési viszonyoknak nevezhetők ezek is, de nem abban az értelemben, mintha a termelési módnak a termelőerőktől különböző oldalához tartoznának. Elképzelhető-e, hogy például a szakképzett munkaerő termelőerő, de a szakosítás már nem az, hanem termelési viszony. Elképzelhető-e, hogy a termelőeszköz — termelőerő, de annak koncentrációja már nem termelőerő, hanem termelési viszony?

Az ember a természettel vívott küzdelemben nemcsak a termelőerők szokásosan felsorolt tényezőit, hanem a termelési folyamat társadalmi kombinációját is felhasználja. E mozzanatokat nem külön „elemeknek", hanem a munkafolyamat objektív és szubjektív tényezői kombinációjának kell tekinteni. Maga a közvetlen munkafolyamat is magában foglal emberi kapcsolatokat, amelyek a termelőerőkhöz tartoznak.

A politikai gazdaságtannak tehát a termelőerők fejlődésével is foglalkoz-

nia kell: abban az összefüggésben, ahogyan ezt a fejlődést a társadalmi-gazdasági viszonyok befolyásolják, lehetővé és szükségessé teszik és ahogyan a termelőerők a társadalmi-gazdasági viszonyokat meghatározzák. A „formát", a társadalmi-gazdasági viszonyokat csak a tartalommal összefüggésben lehet elemezni, méghozzá nemcsak globálisan, hanem minden egyes elemében, mozzanatában is. Ebben az összefüggésben viszont az említett emberi kapcsolatok a tartalomhoz tartoznak. A politikai gazdaságtan vizsgálódásainak tágabb színtere ilyen értelemben foglalja magában a termelőerőket is. Itt viszont e tudomány már nem elégedhet meg az emberek közötti kapcsolatok elemzésével. Figyelmének az adott összefüggésben a termelőerők minden komponensére ki kell terjednie.

Nem állja meg a helyét a termelési mód „háromtényezős" koncepciója, amely szerint a technikai-gazdasági viszonyok „kapcsolják össze" a termelőerőket és a társadalmi-gazdasági viszonyokat. A „technikai-gazdasági" rubrika alatt tárgyalt jelenségek között ugyanis nem találunk olyat, amely ne tartozna bele a termelőerőkbe, a termelési viszonyokba vagy mindkettőbe.

A termelőerők és a társadalmi-gazdasági viszonyok fogalmát kell tovább finomítani olyan módon is, hogy mozgásukban vesszük őket szemügyre. Ha így vizsgáljuk, akkor e fogalmakba belefér mindaz, ami hozzájuk tartozik. E szemlélet hiányolható Szabó Kálmán nemrég megjelent könyvéből, amennyiben az úgynevezett technikai-gazdasági viszonyokat elválasztja a termelőerők mozgásától. Koncepciója szerint a termelőerőkből például kiesne a társadalmi fejlődés egyik legfontosabb tényezője: a termelő tevékenységeknek ágazatok, szakmák, területek, vállalatok, műhelyek közötti osztódása, és ennek világgazdasági megfelelője: a nemzetközi munkamegosztás.

Az emberek között a közvetlen termelési folyamatban szükségszerűen létre jövő kapcsolatokat már régen „technikai viszonyoknak" nevezi a marxista irodalom. Ezeknek lényege: az újratermelés személyi szereplői mint termelőerők között létrejövő funkciómegosztás (differenciálás és kombinálás) és tevékenységcsere. Ezek olyan „termelési viszonyok", amelyek a termelőerők működési folyamatán belül alakulnak ki. Technikai alá-, fölé- és mellérendeltségről is ebben a vonatkozásban szokás beszélni. Csak terminológiai újítás, ha a szóban forgó relációkat valaki technikai-gazdasági viszonyoknak nevezi. Csak azzal vált ki vitát, ha ezeket a „termelési viszonyokat" ki akarja küszöbölni a termelőerőkből.

Más szerzők — például Nagy Tamás — úgy kísérlik megoldani a problémát, hogy egészében a tágabb értelemben vett termelési viszonyokhoz sorolják az említett jelenségeket. De joggal feltehető a kérdés: a tágabb értelemben vett termelőerőkhöz nem tartoznak-e? A dolog nyitja az, hogy a a termelőerők és a termelési viszonyok elhatárolása nem az egyes konkrét jelenségek pontos osztályozására szolgál. A tudomány feladata, hogy elhatárolja a termelési mód e két oldalát. De ez a határ sokszor magukon az egyes „gazdasági jelenségeken" keresztül húzódik. Van egy sor jelenség, amelyet a maga totalitásában hiábavaló dolog lenne *vagy* a termelőerők, *vagy* a termelési viszonyok körébe besorolni. Hiába való dolog lenne az is, hogy csak a szélesebb értelemben vett termelőerőkhöz, vagy a tágabb értelemben vett termelési viszonyokhoz soroljuk őket, hanem úgy kell tekinteni e komplex jelenségeket, mint e két mozzanat ellentmondásos egységeit. Ez is azt példázza, hogy a termelési mód két oldala dialektikusan áthatja egymást, átmegy egymásba. Ez nem zárja ki e két oldal ellentétét, ami az egyes gazdasági jelenségek lényegéhez tartozik.

Az újratermelés anyagi-technikai oldala*

A közvetlen termelésen kívül az újratermelés többi szférájának is van „anyagi-technikai" oldala. Ezek is részesei a gazdasági folyamatnak. A forgalom, az elosztás, a fogyasztás szóban forgó tényezői és összefüggései azonban „kiesnek" a termelési mód mai felfogásából. Szemben a polgári közgazdászok vulgáris nézetével, amely a termelés szférájából kiküszöbölte a történetileg átmeneti társadalmi viszonyokat, egy másik vulgáris tételt kapunk, amely szerint a termelésen kívüli szférák *csak* társadalmi viszonyokból állnak. Az újratermelésnek nemcsak a társadalmi-gazdasági, hanem anyagi-technikai oldala is több szférára tagolódik. A termelési mód leegyszerűsítő értelmezéséből ez nem derül ki. Sőt, az újratermelés területeinek kölcsönhatását Marx elsősorban éppen az „anyagi-technikai" oldalra vonatkoztatva mutatja be. A kommentátor irodalomban viszont az is homályban marad, hogy az újratermelés szféráinak általános viszonyáról szóló tételek egyáltalán érvényesek az anyagi-technikai oldalra. Pedig ezen belül is érvényesül a termelés primátusa és a többi szféra visszahatása. Ezen az értendő, hogy döntően a közvetlen termelés fejlettsége szabja meg az egész újratermelés fejlettségét, színvonalát, de például a készletgazdálkodás technikai eszközei és módszerei, vagy a fogyasztási szokások is befolyásolják a termelés fejlődését.

Valamely társadalmi alakulatban élő emberek gazdasági tevékenységének, tömegcselekvésének objektíve meghatározott módja az újratermelés minden szféráját áthatja. Ezzel ellentétes az a felfogás, amely szerint a termelési módba a termelési viszonyok mellett csak a közvetlen termelés „technikai oldala" tartozik. Ez a felfogás az egyszerű munkafolyamatból kiinduló szemléleten alapul.

Ma már az ember és a természet közötti viszonyt, a természet tárgyainak elsajátítását nem lehet a közvetlen munkafolyamatra redukálni. A primitív gyűjtögetőknél a termelés, az elosztás, a fogyasztás egybeolvad és egységesen közvetíti a természettel való anyagcserét. Attól kezdve, hogy az újratermelés területei és fázisai elkülönültek, a régebben egységes folyamat az egymással munkamegosztásra lépett különböző emberi csoportok funkciója lett.

Ha az újratermelés összes szféráját vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy a közvetlen termelésen kívül a fogyasztás, a forgalom és az elosztás anyagi-technikai oldala bizonyos értelemben szintén a „természet tárgyainak elsajátítását" jelenti. Tehát *az egész újratermelés meghatározott fejlettségű és meghatározott módon kombinálódó anyagi-technikai és személyi feltételeinek mozgása közvetíti az ember és a természet közötti anyagcserét.*

Itt plasztikusan kiütközik a különbség a marxi dialektikus felfogás és annak leegyszerűsítő értelmezése között. Marx az újratermelés módjának mozgástörvényeit kutatta. A későbbi értelmezés ezt nem mindig domborította ki megfelelően. Elhanyagolta a termelésen kívüli gazdasági szférák anyagi-technikai tényezőit. A termelési mód így nyert képlete ezért is nélkülözte az eleven erőt és homályban hagyta, hogy két oldalának ellentmondása az újratermelésben bontakozik ki. Általában a termelési módról írva figyelmen

* Az újratermelés anyagi-technikai oldala kifejezéssel jelöljük (jobb kifejezés híján) annak társadalmi-gazdasági viszonyoktól független *tartalmát.* Vagyis nem egyszerűen a technikát értjük alatta, hanem az újratermelés ilyen szempontból felfogott személyi tényezőit is beleértjük. Sztálin hibásan állította szembe a termelés technikai és társadalmi oldalát, mivel a technika is társadalmi jelenség.

Szabó Kálmán technikai viszonyokat állít szembe technikai-gazdasági viszonyokkal, mondván, hogy utóbbiak emberi tevékenységek viszonyai, előbbiek ezeknek természeti vetületei.

Indokolása szerint a technikai-gazdasági viszonyok azért nem tartoznak a termelőerők körébe, mert emberek között alakulnak ki. Felmerül a kérdés, hogy eszerint talán az emberek között nem alakulnak ki technikai viszonyok? Ha ilyenek az emberek között is kialakulnak, akkor ezek sem lehetnének a termelőerők részei.

kívül hagyták, hogy e két oldal közötti ellentmondás nemcsak a rendszerek egymással való felváltásának, hanem az egyes alakulatok fejlődésének is mozgató ereje, és hogy a két oldal „belső" ellentmondásai ugyanennek a folyamatnak a szükségszerű mozzanatai. Ott is, ahol Sztálin helyesen írta le a termelőerők tényezőit és a termelési viszonyok „elemeit", rendszerint a mozgáson kívül mutatta be a „szerkezetet". Az ilyen elvonatkoztatásoknak megvan a szerepe, ha tudatában vagyunk viszonylagosságuknak. De azok számára, akiknek az ismeretei majdnem kizárólag erre az absztrakcióra korlátozódtak, ez a leírás a metafizikus szemlélet egyik forrása, a mechanikus elhatárolások és „besorolások" feletti kicsinyes és vég nélkül nyújtható viták melegágya lett. A termelési mód ilyen felfogása a szocialista társadalom gazdasági gyakorlatában egy időben tért nyert merev, sematikus vezetési elgondolások és módszerek elméleti visszfénye volt.

A „társadalom és a természet viszonya", az előbbinek uralmi foka az utóbbi felett az újratermelés anyagi-technikai és személyi feltételeinek általános fejlettségétől függ. Az újratermelés anyagi-technikai tényezői sajátos társadalmi tényezők. Éppen társadalmi jellegük mutatkozik meg abban, hogy gazdasági jelenségek. Nincs olyan technikai tény, jelenség és összefüggés, amely ne lenne egyben sajátos módon gazdasági tény, jelenség és összefüggés is.

A termelési mód sajátos anyagi jellegének bebizonyítása Marx Károly nevéhez fűződik, aki azt is megállapította, hogy az embereknek a természethez való viszonya csak az emberek egymás közötti viszonyainak közvetítésével valósulhat meg. De Marx nem elégedett meg ezzel az „egyszerű" igazsággal, hanem részletezte a viszonyok, a termelési mód e két oldalának szerepét és szerkezetét olyan feltételek mellett, amikor a munkamegosztás az újratermelés funkcióit különböző szférák(területek) között tagolta szét.

Mindegyik szférában megkülönböztethetők az egyes jelenségek társadalmi-gazdasági és anyagi-technikai oldalai. *A termelésben* utóbbihoz tartoznak az egyszerű munkafolyamat elemei és eredménye, a termék; ide tartozik a munkatermelékenység és növelésének általános tényezői, a termelés technikai kombinációja, szakosítása és kooperálása, a felhalmozási tevékenység anyagi oldala, a műszaki fejlesztés, a termelés ágazati és gyártmányszerkezete, a technikai munkamegosztás arculata, komplexitása stb.

A termelés társadalmi viszonyaihoz tartoznak: *a termelőeszközök tulajdona,* a munka történelmi alakja, a termék gazdasági formája, a munkafolyamat és a műszaki fejlesztés társadalmi jellegzetességei, a munkamegosztás szükséges arányai érvényesítésének módja, a felhalmozás történelmi formája stb. Marx minden termelési viszonyt az ezt befolyásoló anyagi-technikai feltételekkel szoros egységben vizsgált. Például a tőkefelhalmozást a munkafolyamat elemei közötti viszonnyal, az élő és holt munka arányával kapcsolatosan. A tőke csak a termelés és forgalom fejlettségének meghatározott színvonalán alakult ki, de miután kialakult, döntő szociális tényező lett. A tőkefelhalmozás függ a termelés technikai összetételétől, de meg is határozza azt.*

A csere folyamatában is megtalálható az említett két oldal. Az elsőhöz a társadalmi „anyagcsere", termékcsere általános összefüggései és technikai eszközei tartoznak. A társadalmi csereviszonyok felölelik a piaci mechanizmusokat, az áru- és pénzforgalom, a természetbeli csere viszonyait, a közöttük meglevő átmenetekkel.

Az elosztási szférából ki lehet kapcsolni a termelési feltételek ágazatok

* Amikor az egyes kategóriákat a fenti módon osztályozzuk, egyáltalán nem törekszünk a klasszifikáció problémáinak megoldására, „pontos határok" megállapítására. A besorolások inkább illusztrációként szolgálnak a nézőpont érzékeltetésére. Végül is a lényeges vita nem egyik vagy másik jelenség novatartozásáról, hanem a rendszerezés *alapelveiről* folyik. Ha ezeket sikerül megállapítani, akkor a „besorolás" már csak az alapelvek alkalmazására szorítkozik.

közötti és különböző tulajdonosok közötti elosztását, ami inkább a termeléshez tartozik. De a „megmaradó" elemek is csoportosíthatók, a szóban forgó értelemben. A *termékek* elosztása különböző fogyasztási rendeltetések szerint, a felhalmozási alap ágazatok közötti elosztása, a fogyasztási alap elosztása ágazatok szerint stb. — ezek az elosztás „anyagi-technikai" jellegű tényezői. A társadalmi elosztási viszonyokhoz tartozik a termékelosztás (felhalmozási és fogyasztási eszközök elosztása) a termelőeszköz-tulajdonosok és a közvetlen termelők között, s ami ezt közvetíti: a jövedelemelosztás rendszere, elvei, mechanizmusa, a jövedelmek újraelosztása, továbbá a termelő és nem termelő lakosság közötti tevékenységcsere közvetítése. Az elosztás mindenekelőtt a tulajdont termeli újra.

A személyes fogyasztás jórészt az egyéni cselekvés területe, de mozgásának a társadalmi-gazdasági viszonyoktól független tényezői az újratermelés anyagi-technikai oldalának mozzanatai. Hiba lenne kiküszöbölni az újratermelés folyamatából például a szükségletek növekedésének törvényét. A fogyasztás társadalmi oldala elsősorban abban rejlik, hogy milyen termelési viszonyokat termel újra.

Az anyagi javak termelésének módja végső soron tehát magába foglalja az újratermelés valamennyi szférájának anyagi-technikai és társadalmi-gazdasági mozzanatát. Marx óva intett e szférák merev és pedáns elhatárolásaitól. Ez a ma is aktuális intelem azonban nem indokolhatja, hogy az újratermelés egyik oldalának elemzése során negligáljuk a termelésen kívüli szférákat.

A gazdasági törvényekről

A gazdasági összefüggések és törvények meghatározott csoportja az újratermelés anyagi-technikai oldalának fejlődését uralja. (Lényegében hasonló nézetet hangoztat Szabó Kálmán, továbbá H. Wagner: Die Rolle der Produktionskräfte im System der Politischen Ökonomie. Wirtschaftswissenschaft 1962. 8. sz. cikkében.*) A technika fejlődésében nemcsak a műszaki tudományok által feltárt törvények, hanem gazdasági törvények is érvényesülnek. A közgazdaságtudománynak ma fontos feladata a műszaki fejlődés gazdasági törvényeinek vizsgálata és tanulmányozása.

Ismeretes, hogy az újratermelési folyamatnak vannak a történelmileg átmeneti termelési viszonyok különböző rendszereiben egyaránt létező törvényei. Marx és Engels sokszor lekicsinylőleg nyilatkozott az általános gazdasági törvényekről. Ez nem csupán reakció volt arra a polgári igyekezetre, amely konkrét történelmi elemzés nélkül, vagy hibás módszertant alkalmazva Európa és a Tűzföld, a kapitalizmus és az ókor körülményeire egyaránt érvényes törvényeket akart a priori kisütni és ezért banalitásoknál nem juthatott tovább. Marx és Engels elméletének lényegéhez tartozott, hogy az adott (létező) alakulatot elemezzék természettörténeti folyamatként, annak mozgástörvényét kutassák és *eközben* mutassák meg, *hogyan* érvényesül néhány általános gazdasági törvény, amelyeknek fogalmi kiválasztása náluk ésszerű elvonatkoztatás volt a jelenségektől. Kimutattak általános összefüggéseket is, csak éppen keveset emeltek közülük a törvény rangjára, mivel „szorosabb értelmű" politikai gazdaságtanuk a kapitalizmust kutatta, amelynek lényegéről, történelmi sajátosságairól semmit sem lehet megtudni ezek-

* A termelőerők törvényeiről ír Pervusin „A közgazdaságtudomány és a gazdaságpolitika" című cikkében (Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz.), Arzumanjan „A közgazdaságtudomány és a közgazdasági oktatás fejlődésének problémái" (Voproszi Ekonomiki, 1964. 6. sz.), Atlasz, Zlobin, Kadisev, Scserbakov: „A szocializmus politikai gazdaságtana és a népgazdasági problémák" (Voproszi Ekonomiki, 1964. 7. sz.) című tanulmányaikban. Osztrovityanov viszont helyesen emeli ki, hogy a politikai gazdaságtan tárgyát a termelési viszonyok képezik, amelyeket nem lehet elszakítani a termelőerőktől és a gazdaságpolitikától.

ből az általánosságokból. Igaz, hogy a „tágan értelmezett" politikai gazdaságtan szempontjából nagyobb a jelentőségük ezeknek az összefüggéseknek, s az őket tükröző ésszerű absztrakcióknak, de sohasem válhatnak a kutatás fő tárgyává. (Itt mindvégig általános gazdasági törvényekről, összefüggésekről van szó, nem pedig a történelmi materializmus törvényeiről.)

A kifejezetten gazdasági törvények az újratermelés anyagi-technikai oldalának és termelési viszonyainak fejlődésére, valamint a két oldal gazdasági kölcsönhatására vonatkoznak. A gazdasági törvények egyáltalán megvalósítható csoportosításának első ismérve a szóban forgó oldalak megkülönböztetése kell hogy legyen. Ezután következhet csak az időtartamuk szerinti osztályozás, amely így szintén kissé más megvilágítást nyer. Amikor Marx általános törvényekről beszélt, nem egyszerűen az „anyagi-technikai oldal" törvényeit értette. Utóbbiak közül csak igen kevés érvényes az emberi társadalom egész történelme folyamán. Továbbá, nemcsak a termelőerők fejlődésének vannak általános összefüggései. Az újratermelés teljessége a társadalmi viszonyok s az anyagi-technikai oldal egységét testesíti meg. A gazdasági mozgás lényege, történelmi specifikuma, osztályjellege, alapvető mennyiségi vonatkozásai a termelési viszonyokban adva vannak. A gazdasági fejlettség eléggé különböző fokain lehetnek lényegében azonos termelési viszonyok (amelyeknek a megjelenési formái azonban mindenekelőtt éppen az említett különbözőség miatt térnek el egymástól), s a gazdasági fejlettség lényegében azonos színvonalán uralkodhatnak egészen eltérő viszonyok az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés következtében. Nos, éppen az első esetben jut nagy szerephez (például az azonos minőségen belüli eltérések meghatározásában) az újratermelés anyagi-technikai oldalának fejlettsége és struktúrája.

Az újratermelés anyagi-technikai oldalának megvannak a belső gazdasági összefüggései. Ez a megállapítás nem egyértelmű azzal, hogy a szóban forgó összefüggések társadalmi viszonyok nélkül, azokon „kívül" léteznek. Önmagukban nem alkotnak gazdasági rendszert, nem határozzák meg a fejlődés típusát, csak bizonyos társadalmi formában létezhetnek.

Tévedés azt hinni, hogy az újratermelés törvényei csak a realizálás feltételeinek, s a társadalmi termelés osztályai közti arányoknak uralkodó mozgási tendenciáit testesítik meg. Ilyen törvény például a termelékenység növekedése, annak összefüggése a műszaki fejlesztéssel, s az utóbbival járó struktúraváltozással a társadalmi termékben. De tagadhatatlan, hogy az újratermelés anyagi-technikai oldalának fejlődését is gazdasági szükségszerűségek szabályozzák, amelyek közt meghatározó szerep jut az őket átható törvényeknek. A gazdasági törvény semmiképpen sem a „konkrét feltételeken" kívül, azok mellett hat, hanem azokban. A törvény és a „konkrét kényszerűség" az objektív realitáson belül különböztetendő meg.

A termelés, a csere, az elosztás, a gazdasági tevékenység területei. Törvényeik az emberek gazdasági cselekvésének törvényei. De ez nem jelenti azt, hogy ezeket a törvényeket sommásan a cselekvésből kellene „levezetni". Éppen a vulgáris értékelméleti konstrukciókat jellemzi, hogy az emberi cselekvésből, magatartásból kiindulva vezetik le közvetlenül a gazdasági törvényeket. Mindenesetre, ha valaki tagadja, hogy a törvények levezethetők az emberi cselekvésből, ezáltal nem fetisizálja a törvényeket.

A tömegek gyakorlati tevékenysége és a gazdasági törvények érvényesülése egységes történelmi folyamat. Miért nem jelenti ez az egység azt, hogy ezeket a törvényeket a cselekvésből kellene levezetni?

Először: Az emberi cselekvésekben sokféle egymással összefüggő mozgatóerő érvényesül: gazdasági, politikai, jogi, etikai stb. természetű tényezők. A cselekvés okaiban, folyamatában, eredményeiben összefonódnak a társadalmi lét és a társadalmi tudat jelenségei. A gazdasági törvények viszont mint az emberek társadalmi tudatától független termelési viszonyok összefüggései nem vezethetők le a társadalmi tudatból.

Másodszor: Az adott időszakban lejátszódó cselekvések végső soron az őket megelőző, követő és környező tömegcselekvések szükségszerű folyamatának láncszemei. Egyfelől az „örökölt" termelőerők és termelési viszonyok nyilvánvalóan nem vezethetők le az adott cselekvésből. Másfelől egy adott időszak tömegcselekvése visszahat azokra az objektív körülményekre, amelyek meghatározzák: alakítja és megváltoztatja őket. De nem változtathatja meg tetszése szerint a gazdasági létfeltételeket.

Nemcsak gazdasági, hanem egyéb (tudati, erkölcsi stb.) tényezők is befolyásolják és módosítják a fejlődést. Lényeges történelmi folyamatokat tekintve természetesen a tudati tényezők nem módosíthatják a fejlődést a gazdasági körülményekkel ellentétes irányban. Új termelési viszonyok, gazdasági feltételek létrehozása is csak a társadalmi lét törvényszerű fejlődésének alapján mehet végbe. Ezek szerint még a forradalmi osztály cselekvéséből sem lehet levezetni a gazdasági szükségszerűséget, hanem végső soron az anyagi létfeltételek törvényszerű fejlődéséből kell megmagyarázni a forradalmi cselekvés indítékait.

A tömegek alkotó tevékenységének objektív meghatározottsága saját termelőerőik és termelési viszonyaik lényegi összefüggéseiben rejlik. A szubjektíven motivált cselekvésből nem vezethetők le a törvények. Lássuk „levezethetők"-e az objektíve meghatározott cselekvésből? Szabó András György szerint a törvények (a kommunizmus felső fokán is) azért objektívek, mert az emberek tevékenységéből kialakuló valóság törvényszerűen jön létre a tevékenységek objektív meghatározottságaiból. De, mint láttuk, ez a determináltság megint csak a termelőerőkből, termelési viszonyokból, a gazdasági törvényekből adódik. Ha ezt valaki nem ismeri el, akkor tagadnia kell, hogy a társadalom anyagi léte a maga lényegi összefüggéseivel az emberi cselekvés döntő motívuma, a társadalmi önmozgás alkotó, belső oka. Ha viszont elismeri az említett determináltság forrásait, akkor a törvények objektív jellegét a törvények objektív jellegéből vezette le.

Harmadszor: Az egyének vagy csoportok cselekvéseiből végképpen nem lehet levezetni a törvényeket. A tömegcselekvés iránya sokféle ellentétes irányú egyéni cselekvés eredője, amely objektív kapcsolatban áll a fennálló társadalmi viszonyokkal. Az egyéni tettek közül sok ellentétes a törvényszerű fejlődési iránnyal. De ezeket is az adott társadalmi létfeltételek határozzák meg. E meghatározottság módja természetesen jóval közvetettebb, mint a tömegcselekvéseké. Az egyének gazdasági magatartásának típusát végső soron osztályhelyzetük határozza meg, de az osztályok is csak adott gazdasági szerkezet elemeiként azok, amik. E gazdasági szerkezet törvényei meghatározzák az osztályok, valamint ettől különböző módon és fokon az egyének cselekvését, aminek egyáltalán nem mond ellent az, hogy maga ez a gazdasági szerkezet is az egyének, osztályok cselekvése során alakul ki. Aki viszont osztályérdekből vezeti le a törvényeket, az sohasem tud választ adni arra, hogy ellentétes osztályok léte esetén miért éppen egyfajta és nem más törvények érvényesülnek.

Szabó András György „A törvény és az ember" című könyvében (Kossuth, 1964) a törvény „eszmei létezésén" nem egyszerűen a valóság lényegi összefüggéseinek elvont tudományos visszatükröződését érti, hanem „az anyagi létezés hiányát" (182. l.). Ez a terminológia önmagában nem okozna zavart, ha később nem állapítaná meg: „A törvények történelmietlen felfogása végső soron abból fakad, hogy *azonosítják reális létüket eszmei létezésükkel*". (165. l.) A szerző a törvények „eszmei létén" viszont „reális nemlétüket" érti. Felmerül a kérdés, hogyan lehet valaminek a reális létezését ugyanannak a nemlétével (hiányával) azonosítani és főleg, ki követi el ezt a hibát? Vajon akad-e a marxisták vagy akár ellenfeleik között is valamennyire jelentős szerző, aki azt állítaná, hogy a törvények létezése abban áll — hogy nem léteznek.

Az igazi elméleti hiba abban rejlik, hogy a törvény fogalmi létét (amit lehet eszmei létnek nevezni, de nem lehet az anyagi létezés hiányával azonosítani) összecserélik a törvény valóságos létezésével.

Bármennyire meglepő, a jelenleg folyó eszmecsere lényeges kérdése, hogy függetlenek-e a társadalmi, s köztük a gazdasági törvények a társadalmi tudattól. A gazdasági viszonyok és törvényeik természetesen nem létezhetnek a tudati szférát is magában foglaló társadalmi mozgás nélkül, de függetlenek a tudati szférától. (Ezen nem változtat az, hogy a társadalmi tudatformák visszahatnak a gazdasági viszonyokra, közvetítik és motiválják azokat.) Ennek a függetlenségnek vannak sajátos vonásai. Ontológiai korlátaira utal az a megállapítás, hogy tudatos lények nélkül nincs társadalom, tehát nincsenek objektív társadalmi, gazdasági viszonyok sem. Meghatározott gazdasági viszonyok és törvényeik létezése nem a tudatos lények *létezésétől* független, hanem attól, hogy ezek egyénileg vagy összességükben mit gondolnak saját társadalmi viszonyaikról és milyen akarati, értelmi pozícióban állnak velük szemben. A gazdasági törvény továbbá úgy független az eszmei tényezőktől, mint ahogyan a lét független a tudattól, mint ahogyan a társadalmi fejlődés objektív determinánsa független a rá ható, de általa végső soron meghatározott felépítménytől.

Másfelől a megismerésnek is vannak törvényei, amelyeknek figyelembevétele elengedhetetlen a valóság lényeges összefüggéseinek feltárásához. Ezek a törvények, akár ismerjük őket, akár nem, léteznek és „hatnak".

Elismerve, hogy a társadalmi lét tudatunktól függetlenül létezik, azt is leszögezhetjük, hogy nem lehet megállni ennek az alapvető, és ismeretelméleti vonatkozásban abszolút érvényű tételnek az elismerésénél. De a jelenlegi vita kezdeményezője és néhány résztvevője a szóban forgó alaptétellel ellentétes megállapításokat tett. Mivel ők egyáltalán nem szóltak arról, hogy ismeretelméleti vonatkozásban mégis elismerik az említett függetlenséget, szükséges volt ennek a fundamentális marxista igazságnak a védelme.

A materialista törvényfelfogás árnyaltabb kidolgozására való törekvés nem vezethet a szubjektivizmusnak tett engedményekhez. De a szubjektivizmustól való félelem sem tarthat vissza az előrelépéstől az elméletben. Erdődi József cikkében (Társadalmi Szemle, 1965. 7. sz.) azt az állítást tulajdonítja vitapartnereinek, hogy azok szerint a társadalmi törvény a tartalmától megfosztott „kiürített tudattól" függ. A törvényfelfogás árnyaltabb kidolgozása és finomítása természetesen nem torpanhat meg a „kiürített tudat" által okozott optikai csalódások miatt sem. Egyébként a fentiekhez hasonló módon Erdődi is kételyeket támaszt az iránt, hogy a társadalmi lét független a társadalmi tudattól.

Az eszmecsere eddigi menetében olyan megállapítás is elhangzott, amely szerint lehetséges és szükséges, hogy a szocializmus tudatosan fejlesztett és társadalmi kontroll alá vett spontán erői gyorsítsák meg a haladást. Ezzel a gondolattal ebben a formában nehéz egyetérteni. Ami például az áru- és pénzviszonyokat illeti: amennyiben ezek társadalmilag ellenőrzött módon a tervszerű gazdasági fejlődést szolgálják, annyiban már nem spontán viszonyok. Amennyiben viszont spontán áruviszonyokról van szó, ezeket nem lehet minden további nélkül tudatosan fejleszteni és társadalmi ellenőrzés alá vetni.

Az áru- és pénzviszonyok és a törvények érvényesülése közötti kapcsolat még egy aspektusban felmerült a jelenlegi vitában. Szabó András György idézett könyvében hivatkozik Marx egyik leghíresebb levelére, amely szerint a társadalmilag megosztott munkát bizonyos, a konkrét történelmi feltételektől függő arányokban mindig el kell osztani a különböző termelési ágak között. Ez a társadalom természettörvénye, amelyet nem lehet megszüntetni, és amelynek csak megjelenési módja, formája változhat meg. Magánárucsere viszonyai között az ilyen megjelenési forma szerepét az érték tölti be. Ezzel

tartalmilag azonos állítás, hogy e viszonyok között a társadalmi összmunka ágazatok szerinti elosztását az értéktörvény mechanizmusa szabályozza.

Mire következtet Szabó András György a klasszikus szövegekből? Arra, hogy maga az értéktörvény érvényesül egészen más formában a kapitalizmusban és a szocializmusban. De, mint ismeretes, a tudományos szocializmus megalapítói úgy vélték, hogy a szocialista gazdaságban nem marad fenn az árutermelés és az értéktörvény. Nem helyes olyasmit tulajdonítani nekik, amit nem állítottak. A szerző szerint: „A kérdés ilyen módon csak az, hogy a fenti általános értelemben vett értéktörvény érvényesülési formáját jogos-e önálló törvénynek nevezni a kapitalizmusban vagy a szocializmusban." (I. m. 196. l.) Arról, hogy a társadalmi munka arányos elosztását jogos „általános értelemben vett" értéktörvénynek nevezni, úgy látszik meg van győződve. A tekintély viszont, akire hivatkozik, éppen arról volt meggyőződve, hogy az összmunka szükségletek szerinti elosztásának követelménye nem azonos az értéktörvénnyel, továbbá, hogy ez a szükségesség a társadalmi termelés meghatározott formája esetén veszi fel az értéktörvény alakját.

Az újratermelés két oldaláról

Visszatérve kiindulópontunkhoz: elméletileg a termelőerők és termelési viszonyok különbözőségének elhanyagolása, illetve mibenlétük és összefüggésük tudománytalan, mechanikus felfogása miatt vallott fő elveiben, céljaiban és módszereiben kudarcot Rostow, aki egy „nem kommunista kiáltványban" kísérelte meg, hogy a gazdaságtörténetet a marxizmussal ellentétesen periodizálja. Persze, ez a kísérlet is jól felfogott osztályérdeket tükrözött. Különösen pedig egy bizonyos ország vezető köreinek érdekeit, nevezetesen azt az igényt, hogy bebizonyítsa: az Egyesült Államok társadalmi-gazdasági rendszere a Szovjetunióénál fejlettebb szakaszban van.*

A marxisták nem tagadják, hogy ma még — távolról sem a burzsoázia kívánságait valóságként feltüntető ideológusok által megjelölt mértékben — *az anyagi-technikai fejlettség színvonala* tekintetében a legfejlettebb tőkésországoknak előnyük van a szocialista országokkal szemben. Ez a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséből, a szocialista forradalom győzelmének és kibontakozásának történelmi sajátosságaiból ered.

A két rendszer gazdasági fejlettségi színvonalának történelmi közeledése távolról sem jelenti a két rendszer gazdasági azonosulását, aminek bizonygatása a tőkés rend szószólóinak egyik kedvenc témája. De ez a bonyolult gazdasági folyamat tartalmaz olyan mozzanatokat is, amelyek ezt a látszatot szülik. A termelési viszonyok vonatkozásában erre már rámutattunk. A modern kapitalizmus gazdaságának egy sor ismérve azonban a termelési folyamat előrehaladó társadalmasodásából következik. Ugyanez a folyamat a szocialista gazdaságban is végbemegy és a fejlődés hasonló szintjein sokban hasonló anyagi-technikai összefüggéseket, arányokat, problémákat produkál. Addig, amíg a szocializmus termelési bázisa kevésbé fejlett a vezető tőkésországokénál, az újratermelés anyagi-technikai oldalának szerkezete sok vonatkozásban a kapitalizmuséhoz közeledik. Az ilyenfajta „hasonulás" azonban csak a versenytársak közötti technikai-gazdasági elmaradás csökkenését jelenti.

* A műszaki fejlesztés összefüggései, a gazdasági fejlettség adott színvonalához kapcsolódó újratermelési relációk, a növekedési ütem általános tényezői között több törvényszerű összefüggés mutatható ki. A marxizmus szerint a társadalom folyamatos anyagi-technikai progresszióját is a mennyiségi és a minőségi változások dialektikája uralja. Jelentős színvonalkülönbségek itt is minőségileg elkülöníthető „szakaszokban" határolódnak körül. De a történelmi fejlődés szakaszai nem mechanikusan kapcsolódnak a gazdasági fejlettség különböző szintjeihez. Lehetséges, hogy egy ország például fejlett iparral rendelkezik, és a „tömegfogyasztás" szakaszában van, de kapitalista termelési viszonyainál fogva a történelmi fejlődés alacsonyabb szintjét képviseli, mint egy másik ország, amely akár be sem fejezte az iparosítást, de azt a szocializmus építésének eszközeként folytatja.

Társadalmi-gazdasági és anyagi-technikai mozzanatok megkülönböztetése fontos azért is, mert enélkül nem érthető meg az egyes termelési viszonyok mozgása az adott gazdasági szerkezetben. Erről a gazdaságirányítási mechanizmus elemzése során sem helyes megfeledkezni. A mechanizmust és egyes elemeit csak az újratermelés konkrétan létező anyagi-technikai feltételeivel kapcsolatosan lehet értékelni. A gazdaságirányítási rendszer javítása elősegíti az újratermelési feltételek kedvező alakulását. De éppen ezért nem önmagában vizsgálandó, hanem ezekkel összefüggésben. Ebben a vonatkozásban is jelentős tényező a gazdasági fejlettség színvonala, amitől függően — azonos társadalmi viszonyok mellett is — egészen különbözők lehetnek a termelésfejlesztés szükségszerű arányai és módszerei.

A fejlettségi színvonal mellett a természeti-földrajzi feltételek, a személyes fogyasztás szerkezete és színvonala, a nemzetközi kapcsolatok intenzitása és még sok egyéb tényező is befolyásolja a fejlődést. A termelőerők progressziójának törvényszerű folyamatossága nem szüntethető meg. Szubjektivista jellegű hibát vét az is, aki — nem törődve az anyagi-technikai tényezőkkel — minden nehézség okát a termelési viszonyokban keresi és az is, aki azt hiszi, hogy a termelési viszonyok tetszés szerint változtathatók vagy tarthatók változtatás nélkül.

Az újratermelésnek nemcsak a társadalmi-gazdasági, hanem anyagi-technikai oldala is több szférára tagolódik. A termelési mód leegyszerűsítő értelmezéséből ez nem derül ki. Sőt, az újratermelés területeinek kölcsönhatását Marx elsősorban éppen az „anyagi-technikai" oldalra vonatkoztatva mutatja be. A kommentátor irodalomban viszont az is homályban marad, hogy az újratermelés szféráinak általános viszonyáról szóló tételek egyáltalán érvényesek az anyagi-technikai oldalra. Pedig ezen belül is érvényesül a termelés primátusa és a többi szféra visszahatása. Ezen az értendő, hogy döntően a közvetlen termelés fejlettsége szabja meg az egész újratermelés fejlettségét, színvonalát, de például a készletgazdálkodás technikai eszközei és módszerei vagy a fogyasztási szokások is befolyásolják a termelés fejlődését.

Termelés és fogyasztás, a nemzeti jövedelem előállítása és felhasználása semmiképpen sem keverhetők össze. Ha ilyesmi előfordul, rendszerint egy másik végletet képviselő módszertani zavarral jár együtt: az újratermelés anyagi-technikai és társadalom-gazdasági oldalának összekeverésével. Ismeretes például, hogy a „produktív munka" Marx szerint specifikus termelési viszonyt képvisel. A kapitalizmusban olyan munkát jelent, amely értéktöbbletet hoz a tőkésnek. A termelőmunka általános — meghatározott termelési viszonyoktól független — kritériumai viszont az újratermelés anyagi-technikai oldalához tartoznak. Csernók Attila a Közgazdasági Szemle 1965. 2. számában megjelent cikkében az elsőről (a marxi produktív munkáról) megállapítja, hogy nem azonos az anyagi termelő munkával. A továbbiakban viszont ezt a megállapítást minden alap nélkül kiterjeszti általában a termelő munkára, amely (mint az újratermelés anyagi-technikai mozzanata) azonos az anyagi termeléssel.

Ezt a kiterjesztést a szerző az egyes konkrét kategóriák elemzésében is végigviszi. A nemzeti jövedelem termelésében például szerinte elvileg minden hasznos szolgáltató munka részt vesz. Sőt, úgy gondolja, hogy a honvédelem csak azért nem termel nemzeti jövedelmet, mert szükségessége nem a szocialista rendszer lényegéből következik. A tőkésországok erőszakszervezetének léte azonban vitán felül kapcsolatban áll a kapitalista berendezkedés lényegével. Vajon ott nemzeti jövedelmet termel-e a katona, vagy a csendőr? E kérdésre nehéz lenne választ adni koncepciója alapján.

Végül is a szó szoros értelmében vett katonai tevékenység vagy mindenütt növeli a nemzeti jövedelmet vagy sehol sem. Ennek belátásához még nem kell tudomány, elegendő hozzá némi logika. Tudományosan azt kell megindokolni, hogy miért a második választ tartjuk helyesnek.

A haditermelés, mint tevékenységi ág, nemzeti jövedelmet hoz létre. Ez vonatkozik a katonai célú tudományos kutatások bizonyos részére is. Az ilyenfajta erőfeszítések sokszor más területeken is érezhető technikai fejlődést eredményeznek. De ne áltassuk magunkat; köztudomásúan sokkal gyorsabb lenne a fejlődés, ha a társadalomnak egyáltalán nem kellene hadikiadásokat eszközölnie. Ami azonban a vitatott elméleti kérdés szempontjából lényeges, ez a következő: Egy dolog, hogy a nemzeti jövedelem valamilyen részét fegyverek, robbanóanyagok stb. formájában hozták létre, amit csak pusztításra lehet használni. Ettől még a hadiipar dolgozói nemzeti jövedelmet termelő munkások maradtak. Más dolog, hogy azok, akik termékeiket felhasználják, a kiképzés, a gyakorlatok, vagy harci cselekmények során, nem termelnek nemzeti jövedelmet. Fogyasztják, elhasználják egyfelől a nemzeti jövedelem személyi szükségletek kielégítésére szolgáló alapjának egy részét, másfelől a tevékenységükhöz szükséges álló- és forgóeszközöket. A termelő dolgozókhoz hasonlóan személyes fogyasztásban és társadalmi tevékenységben felhasználják a nemzeti jövedelmet, létrehozásához való viszonyuk azonban egészen más. Az ipari munkások a nemzeti jövedelem termelésében is részt vesznek, a katonák nem. Ez a társadalmi viszonyoktól független tény.*

Elvileg az idézett szerző véleménye szerint a színész és a tanár is nemzeti jövedelmet termel. De vajon hogy állunk az Anyakönyvi Hivatal szolgáltatásaival? Vajon a születések, halálozások, házasságkötések bejegyzése a társadalom szempontjából nem hasznos és szükséges-e? S ha mindezt nem állami, hanem — a megfelelő ceremóniák kíséretében — egyházi szervek bonyolítják? Vajon az egyházi szolgáltatások miért nem termelnek nemzeti jövedelmet? Hiszen itt még az ingyenesség sem forog fenn! Ezek áruszolgáltatások a javából. (S ily módon a nemzeti jövedelem vitában felmerült másik — szűkebb — kritériumnak is megfelelnek.) A halottat elföldelő sírások eszerint ugyanúgy nemzeti jövedelmet termelnek, mint a Kyrie eleison-t mondó pap. A nemzeti jövedelem tudományos elméletének pedig — stílusosan szólva — harangoztak.

Mi tekinthető e tudományos elmélet megingathatatlan tartalmának? Nem a munkaráfordítások értékformája a kritéruma, hiszen — mint azt a jelenlegi vita résztvevői is egybehangzóan leszögezték — az önfogyasztásba kerülő javakat termelő munka is nemzeti jövedelmet hoz létre. De a termelésben felhasznált élő és holt munka az árutermelés megszűnése után is különbözni fog a termelésen kívül felhasznált élő és holt munkától. A termelésben felhasznált „c" a megfelelő arányban valamilyen formában akkor is része lesz a termékre fordított fajlagos összmunkaidőnek. A termék előállításának utolsó vertikumában kifejtett „élő munka" akkor is a munkaráfordítás „v + m" részében fog megtestesülni, ami az összes tárgyiasult fajlagos munkaráfordítás és az elhasznált „c" különbségével lesz egyenlő. A munkaráfordításnak ezek a részei az újratermelés anyagi-tecnikai mozzanatai és az értékviszonyok formáján kívül egészen más formákban is létezhetnek. Jelölésükre most tudatosan alkalmaztuk az értékviszonyokból vett szimbolikát, ami azonban a dolog lényegén nem változtat. A termelő és nem termelő területek közötti határ a jövőben valószínűleg egyre rugalmasabb lesz, de elég hosszú ideig megtartja jelentőségét ahhoz, hogy a jelenlegi helyzetben tényként számoljunk vele.

* Lehetséges egy olyan kritérium is, amely szerint nemzeti jövedelmet termel mindaz a tevékenység, amely a lakosság igényeinek kielégítésében részt vesz (lakossági szolgáltatás). Ebbe a kategóriába azonban a hadsereg nem sorolható be. A kényszerűségből nem csinálhatunk erényt. Hogy itt mindvégig nem belemagyarázásról, kitalált nézetről van szó, azt az is bizonyítja, hogy tekintélyes statisztikusaink egyik tanulmányában az államigazgatási, katonai tevékenység elvileg mint nemzeti jövedelemtermelő ágazat szerepel, annak megjegyzésével, hogy ennek gyakorlati figyelembevétele ma nem lehetséges. De a dolog éppen fordítva áll: ha napi szükségletek miatt néha olyasmit is nemzeti jövedelmet termelőnek tekinthetünk, ami nem az, elméletileg nem adható engedmény az ilyen felfogásnak. És a gyakorlati rugalmasságunk is elvszerű: a honvédelmet semmilyen gyakorlati szempont miatt nem kiálthatjuk ki nemzeti jövedelmet termelő tevékenységgé.

A vita nem akörül dúl, hogy ki kell-e terjeszteni a nemzeti jövedelem fogalmát, hanem akörül, hogy milyen elvi alapon és ennek megfelelően milyen mértékben szükséges ezt tenni.

Nézetem szerint a kiterjesztés legfontosabb elvi alapja az, hogy magának az anyagi termelésnek is megváltozott a köre, s ma sok olyan tevékenységet felölel, amelyre régebben nem terjedt ki. A termelés társadalmi kombinációjának fejlődését itt sem lehet figyelmen kívül hagyni. A mai naturalista felfogás tulajdonképpen a termelési mód leszűkítő értelmezésének egyik vetületét képviseli, amikor csak abban lát termelést, ami azonnal, közvetlenül terméket eredményez. A termelés társadalmi kombinációjának kibontakozása bővíti az anyagi termelés körét s a nemzeti jövedelem-számításnak ehhez természetesen idomulnia kell. A másik elvi kiindulópont pedig az, hogy az elmélet és a gyakorlat sohasem eshet pontosan egybe, és *praktikus okokból* bizonyos határokon belül olyasmit is nemzeti jövedelmet termelőnek tekinthetünk, ami valójában nem az. Az elmélet és a gyakorlat pontos egybeesése nem a marxizmus, hanem a desztillált pragmatizmus ideálja.

E néhány példa is tanúsítja, hogy az újratermelés anyagi-technikai és társadalmi-gazdasági oldalai között a tudományos megkülönböztetés mai elméleti és gyakorlati problémáink megoldásában is aktuális jelentőségű.

A mezőgazdasági felvásárlás és külkereskedelem a második ötéves tervben

Mezőgazdaságunkban a szocialista átszervezés óta a termelés növekvő tendenciájú volt, bár az átszervezés alatt és az azt követő években nemegyszer a kedvezőtlen időjárás károsan befolyásolta a termelés alakulását. A szerény ütemű fejlődést pozitívan ítélhetjük meg, mert össztermelésünket már nem a korábban tapasztalt időszakonkénti visszaesések jellemezték. A termelés összetétele azonban már nem alakult mindig kedvezően. Elsősorban a növénytermesztésben a terméshozamok gyakran ingadoztak, ezért főként kenyérgabonából, szemes- és szálastakarmányokból nem sikerült megtermelnünk a szükséges mennyiségeket. Az ipari növények terméshozamai általában jobbak voltak. Zöldség- és gyümölcstermesztésünk, valamint szőlőtermelésünk jelentősen fejlődött.

1960 óta az állattenyésztési ágazat termelése nőtt nagyobb mértékben. Mivel az állatállomány takarmányszükségletét évek óta nem sikerül hazai termelésből fedezni, az itthon termelt takarmányt évről évre növekvő behozatallal egészítettük ki. Az importált szemestakarmányokon kívül az állattenyésztés minőségi fejlesztését szolgálta a keveréktakarmányok gyártásához elengedhetetlenül szükséges magas tápanyagtartalmú takarmánykiegészítők nagyobb arányú behozatala is.

Egyidejűleg a hazai táptakarmánygyártás is sokat fejlődött. 1958-ban még csak 70 000 tonnát, 1961-ben 290 000 tonnát, 1962-ben 680 000 tonnát, 1963-ban mintegy 1 000 000 tonnát, 1964-ben pedig 1 150 000 tonnát állítottak elő takarmánykeverő üzemeink. Intenzívebbé vált a sertés- és a baromfitartás, jelentősen megnövekedett a fehér hússertések száma, és minden évben javult az értékesített vágómarhák minősége. Mindezek eredményeképpen hústermelésünk jelentősen megnövekedett, húsfogyasztásunk pedig — a baromfihússal együtt számítva — már 1963-ban meghaladta a fejenkénti évi 50 kilogrammot (azóta tovább emelkedett), ami nemzetközi szempontból az európai átlagos fogyasztásnak felel meg. A fejlődés érzékeltetésére érdemes egy példát emliteni. Húsfogyasztásunk 1938—1958 között, tehát 20 év alatt egy főre számítva csak 8 kilogrammal nőtt, az azóta eltelt 6 év alatt pedig csaknem 10 kilogrammal több hús jutott az ország minden lakosára.

1964-ben a mezőgazdaság csaknem 13 százalékkal termelt többet, mint 1960-ban. A termelés növekedése a növénytermesztésben lassúbb volt, mint az állattenyésztésben. Az 1961. évihez képest — amikor is a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése után már az egész esztendőben szocialista termelési viszonyok között folyt a gazdálkodás a mezőgazdaságban — a termelés az elmúlt évben kereken 12 százalékkal — ezen belül a növénytermelés 14,8 százalékkal, az állattenyésztés pedig 11,7 százalékkal — emelkedett. A termelésnövekedés üteme azonban alacsonyabb volt a tervezettnél. A mezőgazdaság összes termelése az 1960. évhez viszonyítva, 1959. évi változatlan árakon számítva a következőképpen alakult:

Év	Összes termelés	Ezen belül	
		növénytermelés	állattenyésztés
1960	100,0	100,0	100,0
1961	100,7	96,1	106,4
1962	102,3	99,9	106,0
1963	107,5	107,9	107,6
1964	112,9	110,4	118,8

A második ötéves terv eddigi termelési eredményeinek értékelése során szükséges megállapítani azokat a fontos tényezőket, amelyek a termelési színvonal gyorsabb emelkedését gátolták. A nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés sok olyan problémát vetett fel, amelyek néhány év leforgása alatt nem oldhatók meg. A növénytermelésben a termelés szakosítása, a korszerű nagyüzemi agrotechnika alkalmazása, a szükséges anyagi, műszaki feltételek megteremtése stb. csak fokozatosan, több termelési periódus során valósítható meg. Ezenkívül az időjárás is elsősorban a növénytermesztésben érezteti káros hatását. A növénytermesztés eredményeinek növelésére tett intézkedések tehát e természeti tényezőktől való függőség mérséklését voltak hivatva ellensúlyozni.

Nehezebb feladatot jelent a nagyüzemi termelésre való áttérés az állattenyésztésben. A közös állomány megfelelő kialakítása, az állati eredetű termékek hozamainak jelentősebb növelése hosszabb időt igényel. Mivel az állatállomány nagy része a mezőgazdaság kisüzemeiben található és termelőszövetkezeteink még nem rendelkeznek kielégítő mértékben a tenyésztői munka nagyobb arányú fellendítéséhez szükséges feltételekkel, központilag kellett gondoskodni a háztáji gazdálkodásban rejlő erőforrások jobb kihasználásáról is. A helyesen alkalmazott gazdasági módszerek az állattenyésztésben eredményesebbnek bizonyultak, bár az elért fejlődést az elmúlt évek fokozódó takarmánybehozatala is jelentősen előmozdította. Az állattenyésztés minőségi javulását szolgálta viszont a már említett állami takarmánygyártás fellendülése is.

A mezőgazdasági áruk felvásárlása az eddigiek során gyorsabban növekedett, mint a termelés. Az 1964. évi felvásárlás — a tervidőszakban első alkalommal — a terv szerint alakult és egy év alatt 4,3 százalékkal nőtt. Már önmagában az a tény, hogy a mezőgazdaságban a szocialista termelési viszonyok váltak uralkodóvá, kedvezően hatott a mezőgazdasági termékek értékesítésére. Szocialista mezőgazdasági nagyüzemeink ugyanis csaknem teljes árufeleslegüket az állami készletgazdálkodás céljaira adták. Az árutermelésben elért kedvezőbb eredmények következtében egyre javult a lakosság élelmiszer-ellátása, számottevően megnövekedett a fejenként elfogyasztott élelmiszerek mennyisége, nőtt a mezőgazdasági és élelmiszerexport is.

A felvásárlási rendszerben alkalmazott gazdaságpolitikai módszerekkel a korábbiaknál sokkal kedvezőbben sikerült kialakítani a központi árukészletek összetételét: növekedett a vágóállatok és állati eredetű termékek felvásárlásának aránya, ezáltal élelmiszer-fogyasztásunkban is mind nagyobb szerepe lett az állati eredetű fehérjékben gazdag élelmiszerek fogyasztásának. 1951-ben például a begyűjtés kétharmad része növényi eredetű termék volt (ezen belül a takarmánytermelés nagy részét begyűjtötték), 1958 óta viszont az 50 százalékot is meghaladja az állattenyésztés termékeinek részaránya a felvásárlásban. Az állam által megállapított takarmányárak alacsonyak, ez pedig a takarmányértékesítés helyett az állatok nevelésére, hizlalására, az állati eredetű termékek termelésének és értékesítésének növelésére ösztönöz.

Az évenként növekvő felvásárlás eredményeképpen az ország lakosságát egyre nagyobb mértékben a szocialista kereskedelem látta el élelmiszerekkel. Az elmúlt évben élelmiszer-fogyasztásunknak már csaknem kétharmad része származott központi ellátásból. Körülbelül a fogyasztás 5 százalékára tehető a lakosság közvetlen szabadpiaci élelmiszer-vásárlása és mintegy 28 százalék jutott a parasztság saját termelésű termékeinek

személyi fogyasztására. A megfelelő arányszámok 1959-ben például még a következők voltak: 55 százalék a központi árualapból való fogyasztás, 7 százalék a szabadpiacról származó ellátás és 38 százalék a termelők saját fogyasztása. Az arányok eltolódását természetesen a paraszti népesség számának időközben bekövetkezett nagyobb mértékű csökkenése is előidézte. 1960-tól 1964-ig a lakosság összes élelmiszer-fogyasztása 15 százalékkal növekedett.

A felvásárlás áruösszetételében tavaly a növényi eredetű termékek felvásárlása emelkedett nagyobb mértékben. Itt a kenyérgabona játszott döntő szerepet, mert hosszú idő óta most sikerült először a szükségleteket hazai termelésből fedezni. 1964-ben a felvásárlás 48 százaléka növényi termék és 52 százaléka állattenyésztési termék volt. A mezőgazdasági árufelvásárlás alakulását az 1960. évhez viszonyítva a következő adatsorok jellemzik (1959. évi változatlan árak alapján számítva):

Év	Összes felvásárlás	Ezen belül	
		növényi	állattenyésztési
		termékek	
1960	100,0	100,0	100,0
1961	106,3	106,8	106,0
1962	113,3	107,4	118,2
1963	121,2	120,7	121,7
1964	126,4	131,8	121,9

A felvásárlás rendszerében a központi készletgyűjtés nagymértékben függ a mezőgazdaság termelési eredményeitől. A felvásárlásnak viszont összhangban kell lennie a felmerülő szükségletekkel, mert a lakosság élelmiszer-ellátása nem igazodhat a termelési eredmények esetleges ingadozásaihoz. A felvásárlási terveket ezért nemcsak összességében, hanem részleteiben is teljesíteni kell.

A termelés évenkénti kismértékű növekedése lehetővé tette, hogy a második ötéves terv négy éve alatt az összes felvásárlás viszonylag egyenletesen emelkedhetett. 1960—1964 között 6—7 százalékra tehető a felvásárlás évenkénti növekedésének átlagos üteme. Ez a körülmény már önmagában kiegyenlítettebb élelmiszer-fogyasztást eredményezett. Az elmúlt évek során nem is tapasztaltunk az 1950-es évek elejéhez hasonló tartós visszaeséseket és fogyatékosságokat a közellátásban.

A vizsgált időszak értékelésekor szükséges néhány körülményt figyelemmel kísérni. A belföldi ellátás céljaira fordított élelmiszer-mennyiségeket gyakran a kivitel rovására lehetett a szükséges mértékben növelni. Néhány fontosabb cikkből viszont gyakran nem sikerült a szükséges mennyiségeket felvásárolni, ezért a hiányzó terményeket és termékeket behozatalból kellett pótolni. Ilyen intézkedésekre azért is sor kerülhetett, mert nem rendelkezünk tartalékkészletekkel. Különösen nagymértékű volt a kenyérgabona-import és a takarmányhiány enyhítését célzó abrakbehozatal. Természetesen mezőgazdasági eredetű élelmiszercikkek behozatalára a jövőben is szükség van, mégpedig egyrészt a nálunk nem termeszthető termékek (déli gyümölcsök, gyarmatáruk), másrészt a hazai termelés növelését elősegítő nagyhozamú vetőmagvak, tenyészállatok, az állattenyésztésben szükséges fehérjeanyagok stb. importjára. Esetenként az élelmiszerek választékának bővítése is indokolhatja a behozatalt. Kenyérgabonából és szemestakarmányokból azonban mindinkább arra kell törekednünk, hogy az ellátási, illetve takarmányozási szükségleteket belföldi termelésből fedezzük.

A növénytermelés cikkei közül kenyérgabonából nem tudtuk mindig megtermelni a szükségleteknek megfelelő mennyiséget. A búza terméstlaga az 1961—1964. években holdanként 9—11 mázsa között váltakozott, a legtöbb termést a tervidőszakban 1964-ben sikerült betakarítani, elsősorban annak következtében, hogy a vetésterület az előző évhez képest mintegy 240 000 kat. holddal bővült. Hozzájárult a jobb eredmény eléréséhez az is, hogy 1963 őszén központi intézkedések hatására az őszi vetési

munkákat időben végezték el. A kenyérgabona felvásárlásának hullámzó eredményei kellőképpen tükrözik a termelési ingadozásokat. A hiányok pótlására 1960-tól az 1964. évi új termésig (az 1964—1965. gazdasági évben lényegében már nem volt szükség behozatalra) minden évben csak kisebb-nagyobb behozatal segítségével lehetett a lakosságot zavartalanul kenyérrel és liszttel ellátni. A kenyérgabona-behozatal értéke 1960-tól több mint egy milliárd devizaforint volt.

A takarmányfélék aránya a felvásárlásban elenyésző. Elsősorban a termelőszövetkezeti közös gazdaságok takarmányhiányának enyhítésére fokozódott a szemestakarmányok behozatala. Árpatermésünk 1962-től csökkent és tavaly is kevesebb volt, mint 1960-ban. Csaknem ugyanez mondható el a zabról is. Kukoricából viszont jobbak az eredmények, az utóbbi két évben már 3,5 millió tonna körül alakult az össztermés. Szálastakarmányokból azonban sokat hanyatlott a termelés. Az elmúlt öt évben szemestakarmányok importjára is csaknem egy milliárd devizaforintot költöttünk.

Cukorrépából az elmúlt évben rekordtermést takarítottunk be. A cukorgyárak 3,5 millió tonnát vettek át a termelőktől, többet, mint bármikor Magyarországon. A zöldség-, a gyümölcs-, a bortermelésben és -felvásárlásban 1963-ban kiemelkedőek voltak az eredmények. A sokszor egyidőben és nagy tömegben jelentkező áru átvétele, szállítása, feldolgozása és tárolása sok problémát okozott.

A felvásárolt zöldségfélékből mintegy 32 000 tonna veszett kárba, és gyakran előfordult, hogy a mezőgazdasági üzemek az elhelyezési és értékesítési nehézségek miatt termésük egy részét takarmányozásra fordították vagy leszántották. A hasznosított termés azonban sokkal nagyobb volt, mint a korábbi években. Az 1964. évi borfelvásárlás is rekordot döntött meg, felülmúlta még az 1958. évi kiemelkedően nagy felvásárlást is.

Az állattenyésztés termékeinek felvásárlása elsősorban baromfiból és állati eredetű termékekből nőtt jelentősebb mértékben. Az esetek egy részében azonban a termelés növekedése kisebb mértékű volt, mint az árufelvásárlásé, mert a termelésnek évről évre mind nagyobb részét értékesítette a mezőgazdaság. Baromfiból és tojásból a termeléshez viszonyított felvásárlás színvonala a legalacsonyabb az állattenyésztés termékei közül, a felvásárlás hatékonysága azonban az elmúlt években sokat javult. 1960-ban baromfiból a termelés 18 százalékát, tojásból 22 százalékát vásárolták fel, a megfelelő arányszám 1964-ben baromfiból 34 százalék, tojásból pedig 32 százalék volt. A tej termelése öt év alatt 1,9 milliárd literről 1,8 milliárd literre, mintegy 5 százalékkal csökkent, a felvásárlás 24 százalékos növekedése az árutej arányának jelentős emelkedését eredményezte. 1960-ban az árutej aránya 39 százalék volt, 1964-ben pedig a termelésnek már több mint felét a feldolgozó tejipar vásárolta meg a termelőktől. Az 1963-ban és 1964-ben végrehajtott tejáremelések végeredményben csak az árutermelésben éreztették hatásukat.

A vágóállatok közül a hízott sertés felvásárlása általában kedvezően alakult. Az 1964. évi kismértékű visszaesés nem az állomány csökkenésének, hanem inkább a hizlalási idő eltolódásának a következménye. 1965. I. negyedében ugyanis az előző év azonos időszakához képest 23 százalékkal több vágósertés került felvásárlásra. A sertésállomány adatai is biztató fejlődésről tanúskodnak. 1965 tavaszán 6 963 000 sertést számláltak, többet, mint bármikor Magyarországon ebben az időpontban. 1961—1965 között kereken egy millióval nőtt a sertések száma. A vágómarha felvásárlása 1961—1963 között nőtt, az állomány viszont fokozatosan csökkent. A marhalétszám 1964 márciusában érte el a mélypontot, innen kezdve kismértékben, fokozatosan emelkedett, 1965 tavaszán elérte az 1 964 000-et, amely már csaknem azonos volt az 1960—1961. évi marhalét-

számmal. A mezőgazdasági áruk felvásárlása a fontosabb cikkekből az elmúlt öt esztendőben a következők szerint alakult:

Fontosabb cikkek felvásárlásának alakulása, 1000 tonnában

	1960	1961	1962	1963	1964
Kenyérgabona		1244,4	1232,4	930,8	1447,9
Rizs		39,3	34,4	45,3	32,9
Cukorrépa	3294,2	2297,5	2606,9	3408,8	3510,3
Napraforgó	67,2	108,5	131,2	126,3	112,5
Burgonya	484,5	426,0	444,5	572,5	381,5
Zöldségfélék	572,0	564,4	684,5	939,3	788,1
Gyümölcsfélék	195,3	353,1	284,9	441,8	417,1
Bor, 1000 hl	1341,9	1341,1	1183,5	1720,5	2366,3
Vágósertés	235,8	254,6	314,1	317,3	311,5
Vágómarha	252,9	249,0	266,5	273,0	225,3
Baromfi	27,9	37,7	47,0	54,0	67,9
Tojás, millió db	414,8	492,3	445,5	462,8	707,5
Tej, millió liter	738,8	750,3	750,4	854,7	915,8
Gyapjú	8,2	9,3	9,4	9,5	10,5

A mezőgazdasági külkereskedelem eredményei

A legutóbbi években gyakran szóba került a mezőgazdaságnak a külkereskedelemben elfoglalt helye, szerepe és jelentősége. A statisztikai csoportosítások nem egyértelműek a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek külkereskedelmi forgalmának megítélésében. A külkereskedelmi statisztika mezőgazdaságon a növény- és gyümölcstermesztést, az állattenyésztést, a vadászatot és a halászatot érti, az erdőgazdasági termékek kivételével. Az ipari rendeltetésű mezőgazdasági nyersanyagoktól (gyapot, gyapjú, bőr stb.) eltekintenek, mivel ezek a termékek Magyarországon nagyobb volumennel úgyszólván csak az importban fordulnak elő, importjuk nincs is kapcsolatban a hazai mezőgazdasággal. Ilyen megfontolások alapján a mezőgazdasági jellegű külkereskedelmi forgalomban háromféle csoportosítás alakítható ki.

1. Az emberek táplálkozására és az állatok takarmányozására szolgáló nyersanyagok, élő állatok és késztermékek. Ez a csoportosítás a kenyérgabona, a vágóállatok, az élő állatok, a dohány, az olajos magvak, a kész élelmiszerek (hús, tejtermék, konzerv, zöldség, gyümölcs, cukor stb.), továbbá a szemes-, a koncentrált és a laza takarmányok fogalmát öleli fel.

2. Az emberek táplálkozására szolgáló nyersanyagok, élő állatok és késztermékek. Az első pontban foglaltaktól annyiban tér el, hogy nem tartalmazza a takarmányok forgalmát.

3. A mezőgazdaság importból származó anyagfelhasználása, illetve a mezőgazdasági eredetű termékek kivitele. Ez a csoportosítás a növénytermesztéshez és az állattenyésztéshez felhasznált anyagok (műtrágyák, növényvédőszerek, vetőmagvak, takarmányok) behozatalát állítja szembe az emberi és állati táplálkozásra szolgáló nyersanyagok és késztermékek (lásd 1. pont) kivételével. Nem tartalmazza viszont az importból származó gépberuházást, üzemanyagfelhasználást stb. és az exportált mezőgazdasági eredetű ipari nyersanyagokat (len, bőr, toll stb.).

A mezőgazdasági termények és termékek áruforgalma, a felvásárlás, az élelmiszer-termelés és -fogyasztás legközelebb állóan az 1. pontban foglalt külkereskedelmi forgalommal

hozható tartalmi összhangba. Az ebbe a csoportba sorolt mezőgazdasági és élelmiszercikkek forgalma a tervidőszakban erőteljesen növekedett, és ez fontos szerepet játszott hazánk élelmiszerhelyzetének alakulásában, az élelmiszer-fogyasztás kedvezőbb összetételének elérésében. A továbbiakban a mezőgazdaság külkereskedelmi forgalmát az 1. pontban foglalt csoportosítás alapján értékeljük.*

A külkereskedelem számára a felvásárló kereskedelem és az élelmiszeripar biztosítja a kivitelre szánt árukat. Az importált mezőgazdasági termékek részben ugyancsak a felvásárló kereskedelem közvetítésével jutnak el a felhasználókhoz, illetve a lakossághoz. A felvásárló kereskedelem készleteinek nagyobb részét ipari feldolgozásra adja át, kisebb részét pedig változatlan formában, feldolgozás nélkül értékesíti. A felvásárló kereskedelem a mezőgazdaság által kibocsátott áruk mintegy 70 százalékát juttatja az ipar számára és körülbelül 15—15 százalékra tehető a belkereskedelemnek, illetve a külkereskedelemnek változatlan formában átadott áruk mennyisége. Ez a központi készletek elsődleges elosztását jelenti, mert feldolgozás után már az ipar szállítja a kész élelmiszereket a megrendelőknek, vagyis a bel- és külkereskedelemnek.

Mezőgazdasági cikkeink exportja fontos feladat népgazdaságunkban. Az innen származó bevételek lehetővé teszik azt, hogy a népgazdaság különféle ágainak fejlesztéséhez szükséges fontos nyersanyagokat beszerezhessük. A mezőgazdasági termelőkön túlmenően a felvásárló kereskedelem, illetve az élelmiszeripar munkájától is függ tehát, hogy milyen mennyiségben és minőségben tudjuk a külföldi vevők igényeit kielégíteni.

* Mezőgazdasági cikkeink külkereskedelmi forgalmának egyenlege mindhárom csoportosítás szerint aktív. A második csoportosítás szerinti egyenleg kedvezőbb az elsőnél, mert a takarmánybehozatal itt nem szerepel a forgalomban. A harmadik csoportosítás mutatja a legtöbb aktívumot, itt azonban csak a növénytermesztés és állattenyésztés céljaira importált anyagok vannak a mezőgazdasági eredetű termékek kivitelével szembeállítva.

A második ötéves terv eddig eltelt időszakában mezőgazdasági külkereskedelmünk mind nagyobb szerepet játszott. A már említett terméshiányok pótlására fokozódott importunk, de egyidejűleg az export volumene is jelentősen nőtt. Mezőgazdaságunknak a külkereskedelemben elfoglalt helyét, illetve annak növekedését a vonatkozó statisztikai adatok számszerűen is kellőképpen érzékeltetik. Az 1960. évet alapul véve tavaly az összes külkereskedelmi importunk 53 százalékkal, exportunk pedig 55 százalékkal nőtt. Ezen belül az élelmiszerek és a nyers mezőgazdasági termények és termékek behozatala 89 százalékkal, a kivitel pedig 57 százalékkal volt több. Az import nagyarányú növekedése a rendkívüli kenyérgabona-behozatalokkal függött össze. A külkereskedelem áruszerkezetében így a mezőgazdaság részesedése a behozatalban 9 százalékról mintegy 11 százalékra nőtt, a kivitelben azonban változatlan (22 százalék körül) maradt.

Összes külkereskedelmi forgalmunk az elmúlt években növekvő passzívummal zárult. A mezőgazdasági termékek és élelmiszerek külkereskedelmi forgalma azonban minden évben aktív volt, vagyis a kivitel mindig meghaladta a behozatalt. Az elmúlt négy évben a mezőgazdasági és élelmiszeripari cikkekből kivitelünk körülbelül kétszer annyi volt, mint behozatalunk. A mezőgazdasági import növekedési üteme az évek során felülmúlta ugyan a kivitel növekedési ütemét, az export-import egyenlege mégis növekedett, mert az utóbbi években emelkedett az export-árszínvonal és így jelentős ártöbblettel tudtuk termékeinket külföldön eladni. Az exporttöbbletnek körülbelül egyharmada nem a volumen, hanem az ár emelkedéséből adódott. A mezőgazdasági termékek és élelmiszerek külkereskedelmi forgalmának alakulását az 1960. évet véve alapul, a túloldali táblázat mutatja.

Mezőgazdasági termékekből és élelmiszerekből mind többet a nem szocialista országokból hoztunk be, a szocialista országokból származó im-

Év	Behozatal	Kivitel	Egyenleg
1960	100,0	100,0	100,0
1961	136,1	109,7	92,4
1962	153,8	114,5	88,6
1963	182,1	149,7	128,4
1964	188,5	156,9	136,1

portunk csökkent. Tavaly már 80 százalékban a nem szocialista országokból vásároltunk mezőgazdasági cikkeket, ez az arány 1960-ban még 30 százalék volt. A kivitel mindkét relációban nőtt, a nem szocialista országok 1963-ban vásároltak tőlünk legtöbbet, a kivitel csaknem 52 százalékát.

1964-ben behozatalunk 45 százaléka kenyérgabona és takarmány volt, a kész élelmiszer a behozatalnak egyharmadát tette ki. A kivitelben a vágóállatok és kész élelmiszerek aránya tavaly elérte a 90 százalékot. Vágóállatexportunk elsősorban a tőkés piacokon keresett vágómarhából nőtt számottevően; exportunknak csaknem teljes egésze oda irányult. A világ szarvasmarha-állománya a nagy kivágások következtében 1963-ban erőteljesen csökkent, egyidejűleg a kereslet jelentősen fokozódott. Ennek következtében főként 1963 júniusától az árak is magasra szöktek.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari cikkek export-árszínvonala az elmúlt években emelkedő tendenciájú volt. A magyar mezőgazdasági kivitel volumenének növekedése emelkedő világpiaci áralakulással párosult. Az elmúlt négy évben elsősorban a vágóállatokat, a nyershúsokat, a szalámit, a vajat emelkedő árszinten tudtuk a nem szocialista országokban eladni. Az alábbi indexek a kivitel szempontjából fontosabb termékek áralakulását szemléltetik a legutolsó néhány esztendőről.

Néhány mezőgazdasági és élelmiszeripari cikk nem szocialista országokba irányuló kiviteli árainak alakulása (Előző év = 100)

Megnevezés	1962	1963	1964
Vágómarha	101,9	106,3	127,8
Vágósertés	102,5	106,4	107,6
Vágóló	110,6	108,9	121,6
Marhahús	102,3	142,5	124,2
Sertéshús	97,9	108,2	113,7
Bacon	88,9	107,0	96,8
Szalámi	101,0	100,3	105,0
Vágott baromfi	104,5	101,1	98,4
Friss libamáj	99,6	104,5	91,8
Vaj	114,5	108,8	108,6
Sajt	98,7	93,6	108,1
Alma	76,4	81,9	119,3
Bor	108,4	97,8	106,0

Urbán Károly

Vita a növekedési ütem időszakos hullámzásának okairól

J. Goldmann a Planované Hospodařství 1964. 9. és 11. számában két cikket tett közzé „A növekedési ütem időszakos hullámzásai egyes szocialista országok gazdaságában" és „A növekedési ütem és egyes szocialista országok népgazdaságirányítási modellje" címmel. Goldmann cikkei nagy érdeklődést és élénk vitát váltottak ki a lap hasábjain. Az 1965. 2. számban Z. Macica „A növekedési ütem és az irányítási modell" és B. Korda „Megjegyzések J. Goldmann növekedési ütemről írt cikkéhez", majd a lap ez évi 5. számában V. Nachtigal „További megjegyzések a növekedési ütemről és az irányítási modellről folytatott vitához" című hozzászólások jelentek meg.

Goldmann abból indul ki, hogy a jelenlegi csehszlovákiai gazdasági helyzet bizonyos jelenségeinek okai kisebb-nagyobb mértékben hatnak néhány más hasonló gazdasági szerkezetű szocialista országban is, ezért

a növekedési elemzést kiterjeszti Lengyelországra, Magyarországra, s bizonyos mértékben az NDK-ra is.

Az említett országok gazdasági növekedésében — hosszabb időszakot (1950—1963) tekintve, és csak az ipart elemezve, mivel gazdaságilag fejlett országban az ipari termelés a legjelentősebb tényező, amely meghatározza az egész gazdasági növekedés ütemét — a következő közös elemeket találja: *a)* Az ipari termelés növekedési üteme majdnem valamennyi vizsgált országban aránylag szabályos hullámzást (kilengéseket) mutat. *b)* A beruházási tevékenységben még jellegzetesebbek a hullámzások (legalábbis Magyarországra, Lengyelországra és Csehszlovákiára vonatkozólag, amelyekre az adatok rendelkezésre állnak). *c)* A vizsgált időszak egészét tekintve a növekedési ütem mérsékelt csökkenését lehet megfigyelni. *d)* A készletek és befejezetlen beruházások 1960 óta tartó emelkedése, amely — a három országban — a többé-kevésbé 1957 óta tartó rendszeres csökkenés után következett be.

Az ipari termelés növekedési ütemének szélső hullámai (éves növekedés százalékában)

Ország	1950 (maximum)	1956 (minimum)	1960 (maximum)	1963 (minimum)
Csehszlovákia	16,7[1]	4,0[2]	11,9	-0,4
Német Demokratikus Köztársaság	28,5	6,0	12,0[3]	5,0
Lengyelország	28,3	8,8	10,7	5,0
Magyarország	28,8	-9,2	12,6	7,0

[1] = 1952.
[2] = 1954.
[3] = 1959.

A fejlődés gyors ütemének az 1950-es évek elején az volt az alapja, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele és a tervgazdálkodásra való átmenet a termelési kapacitások és a munkatermelékenység növelésének — többé-kevésbé egyszer ható tényezőként — nagy tartalékait szabadította fel. Ennek ellenére — állítja Goldmann — *a gazdasági növekedés új meggyorsulása az ötvenes évek végén olyan tényezőkön alapult,* amelyek az adott technikai és szervezeti körülmények között *a jelenlegi szocialista gazdálkodásban periodikusan hatnak.* Elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy a lassú fejlődés mindkét időszaka és a kiéleződött aránytalanságok szükségszerű következményei voltak a megelőző évek túlzott növekedési ütemének és a túlzott beruházási volumennek.

A fő aránytalanság az alapanyagtermelés (energia, fűtő-, nyers- és segédanyagok) elmaradása a feldolgozóipar és egyéb gazdasági ágak magasabb fokú szükségleteivel szemben, valahányszor a növekedés üteme túllépi az optimális mértéket. Ez általában a hullám első szakaszában szokott bekövetkezni, hogy az általánosan feszített (mértékfeletti) ütemet el lehessen érni. A feldolgozóipar kapacitását, mind a gépiparban, mind pedig néhány fogyasztási iparágban lényegesen gyorsabban, viszonylag kevesebb beruházási ráfordítással (és könnyebb munkaerő ellátottsággal) lehet szélesíteni. Az alapanyag-termelő ágazatok magas beruházásigényessége, az építkezések és egyéb kapcsolódó beruházások elhúzódása — e jelenségek éppen a tüzelőanyag- és energiaipar, a kohászati, a vegyi és az építőanyag-ipar jellemzői — fokozza az „alapanyag-ollót", s e korlát a további növekedés gátjává válik. (Bizonyos összefüggésben hasonló szerepet játszik a mezőgazdaság is.)

A növekedés optimálison felüli üteméből származó aránytalanságot fokozzák a túlzott beruházási volumen következményei. A túlzott beruházás nem önálló előidézője a növekedési ütemcsökkenésnek, hanem egyik következménye az optimálison felüli növekedési ütemnek. Elméletileg lehetséges — írja Goldmann —,

hogy a növekedés optimálison felüli ütemét csak a feldolgozóipar kapacitástartaléka és könnyen bővíthető kapacitása, valamint a kiemelt (alapanyag) ágazatokra vonatkozó beruházások teherbírása által megszabott volumen alapján tervezzék meg. Ilyen feltételek mellett is megbomolhat az arány, de ekkor nem túlzott beruházásokkal, hanem a kiemelt (alapanyag) ágazatok beruházásainak elégtelen létesítésével következik be az aránytalanság.

Goldmann cikkeinek alapgondolata a következő: a hagyományos irányítási rendszer lényegében az extenzív fejlődés és a feszített iparosítás feltételei között alakult ki a Szovjetunióban, olyan körülmények között, amelyek objektív előfeltételeket teremtettek a központosítási tendenciák érvényesítése számára. A központosított irányítási mód ebben az időben elsősorban nagy beruházási eszközöket összpontosított a döntő fontosságú helyekre. A szelektíven ható, túlzottan részletezett tervfeladatok számos olyan szűk keresztmetszet gyors felszámolását tették lehetővé, amelyek a gyors fejlődés következtében elkerülhetetlenül kialakultak. A központosítás mellett szólt a kellő szak- és politikai ismeretekkel rendelkező, képzett szakemberek hiánya is.

A hagyományos rendszer előnyei tehát túlsúlyban voltak hátrányaival szemben, utóbbiak még nem játszottak olyan nagy szerepet, mint később.

Hasonló viszonyok formálódtak a tervgazdálkodás bevezetésének idején Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon és az NDK-ban is az 1950—1952. években, amikor túlzott következetességgel és sematikusan átvették a szovjet típusú központosított gazdaságirányítási rendszert. Az extenzív fejlődés lehetőségeinek fokozatos kimerülésével és az intenzív fejlődésre való áttérés szükségszerűségének kialakulásával párhuzamosan ellentmondás keletkezett a szocialista gazdaság e működési modellje és a kifejlődött alapvető gazdasági feltételek között.

A növekedési ütem hullámzása 1950-től 1963-ig a következőképpen alakult:

A háború utáni újjáépítés időszakában a tervgazdálkodás sikerei (a kapacitás nagy tartalékainak feltárása) és a munka termelékenysége terén elért sikerek a jellemzőek. A rosszabbodó nemzetközi helyzettel összefüggésben, az 1950—1951. évek a növekedés előrelátható ütemének lényeges felemelését eredményezték. Ezután az aránytalanságok 1952. és 1953. években intenzív módon jelentkeztek. Ezt nem lehetett másként megszüntetni, mint a növekedési ütem lelasssításával és a beruházási tervek korlátozásával. Ez az intézkedés nemcsak a többé-kevésbé arányos fejlődésnek, hanem az „új irányzat" érvényesítésének is elengedhetetlen feltételét képezte, amely 1953-ban indult meg, és 1954-től kezdve meghozta az első eredményeket az életszínvonal emelkedése terén.

Az 1954. év utáni fokozatos felélénkülés 1958. év körüli új, gyors fejlődést eredményezett. Minden adat megegyezik abban, hogy ez volt az az év, amikor a nyers- és segédanyag-ellátás sokkal folyamatosabb volt, mint az előző években és a többi aránytalanságokat szintén többé-kevésbé felszámolták. Az 1958. év az 1950-hez hasonlóan a tervgazdálkodás történetében egyike volt a legsikeresebbeknek.

Éppen 1958. év körül fejeződött be sok beruházás, elsősorban az ipar nyers- és segédanyag és energia ágazataiban. Ezek a beruházások az első iparosítási hullám idején indultak be, később gyakran befagyasztva, majd befejezve most az aránytalanságok mérséklése és megszüntetése tekintetében döntő szerepet játszottak. *Az első beruházási ciklus befejezése így objektív feltételeket teremtett,* amelyek bizonyos szubjektív irányzatok útján a tervezés rendszerében *létrehozták a második iparosítási hullámot 1959. év körül* és lehetővé tették az ipari termelés növekedési ütemének újabb kulminálását, különösen a nehézipar termelésénél az 1958—1960. évben. Fenti okoknál fogva ezzel

nyomban kialakultak vagy kiéleződtek azok az aránytalanságok, amelyek már egy ízben az 1953—1954. évben megjelentek és így hasonló, de még élesebb visszaesést idéztek elő az ipari termelés növekedési ütemében az 1961—1963. években.

A lassulás objektíve elkerülhetetlen. A keletkezett aránytalanságokat nem lehet másként megszüntetni, mint a fejlődés ütemének lassításával. A dolog bonyolultabbá válik azonban, ha figyelembe vesszük, hogy *bizonyos szubjektív irányzatok a növekedési ütem maximalizálásra állandóan érvényesülnek, mivel a voluntarizmusnak a tervezésben kivételesen szabad működési területe van.*

A hagyományos gazdaságirányítási rendszer ismert hiányosságai jelenleg — a magasfokú monopolizálódás mellett — sokkal nagyobb fékező hatást fejtenek ki, mint a tervgazdálkodás kezdeti szakaszán. Minél magasabb ugyanis a gazdasági fejlettség elért színvonala, minél komplexebb, differenciáltabb és változatosabb a végtermék- és a termelő önfogyasztás, annál bonyolultabb a bővített újratermelési folyamat és annál szükségesebb, hogy ezt a folyamatot központilag kötelezően előírt volumenmutatókkal és más hagyományos tervezési eszközökkel irányíthassák. A kifejlett gazdaságban éppen ezért sokkal nagyobb a jelentősége annak, hogy a jelenlegi rendszer lehetővé teszi, sőt elősegíti az olyan áruk termelését, amelyeknek nincs biztosítva értékesíthetőségük; ennek következménye a készletek növekedése.

A gazdaságirányítási rendszer elemzésével összefüggésben vizsgálja Goldmann a növekedési ütem lelassulásának okait. Sokoldalú statisztikai adatokkal alátámasztja, hogy a növekedési ütem lassulását a nemzeti jövedelem úgynevezett elszivárgási csatornái is okozzák, amelyeken keresztül a társadalmi össztermék mind nagyobb hányada az újratermelési folyamatból elszivárog. E három elszivárgási csatorna:

a) a befejezetlen beruházások állománynövekedése;

b) a készletek állománynövekedése;

c) a termelő önfogyasztás (anyagigényesség) hányadának növekedése a társadalmi terméken belül.

Goldmann részletesen közli a csehszlovák, a lengyel és a magyar adatokat. Ezeket az adatokat többé-kevésbé reprezentatívaknak fogva fel, becsléssel megállapíthatjuk, hogy a forgóalapokba történt felhalmozás hányada körülbelül egyharmadát teszi ki az összes felhalmozásnak. Ha a felhalmozás teljes terjedelmét a nemzeti jövedelem 12—18 százalékának vesszük, akkor a forgóalapokba történt felhalmozás kiteszi a nemzeti jövedelem 4—6 százalékát. A Csehszlovákiában és Magyarországon folyamatban levő beruházásokba történt felhalmozás kiteszi az összes felhalmozás körülbelül 10 százalékát, vagyis a megtermelt nemzeti jövedelem 1,2—1,8 százalékát. *A készletnökedés és a befejezetlen beruházások növekedése köti le tehát a nemzeti jövedelem növekedésének jelentős, vagy éppen túlnyomó részét. Lényegében tehát csökken a fogyasztás vagy a felhalmozás növelése céljából rendelkezésre álló növekedéshányad.*

Csehszlovákia és Lengyelország adatai ezenkívül kimutatják azt is, hogy a nemzeti jövedelem növekedését folyamatosan csökkenti a termelő önfogyasztás növekvő hányada a társadalmi össztermékben.

Megfigyelhető tehát, hogy a készletnövekedés és a befejezetlen beruházások állománynövekedése, valamint a termelő önfogyasztás hányadának emelkedése megelőzi a nemzeti jövedelem növekedési ütemét és ezt a tényt a növekedés fokozatos csökkenését előidéző közvetlen oknak tekinthetjük — állapítja meg Goldmann.

Ezek az elszivárgási csatornák szorosan összefüggnek a népgazdaság húsz év alatt kialakult gazdasági szerkezetével és a központosított gazdaságirányítási modellel. Ezért képezik a növekedési ütem folyamatos csökkenésének alapvető okait.

A kialakult gazdasági szerkezet is a tervezési és gazdaságirányítási

rendszer következménye. Kimutatható — hangsúlyozza Goldmann —, hogy például a cseh ipar nem gazdaságos, extenzív irányú fejlődését a hagyományos központosított tervezési és irányítási rendszer vonta maga után. Ennek kihatásait a növekedésre W. Brus elemzése alapján végzi. Az elsődleges tényező a termelés merevsége a vevők választékigényével szemben, s ezzel összefügg a nem kielégítő minőség. Minden kérdést, a terv minden változását a központban kell eldönteni, ami igen sok időbe kerül. Így keletkeznek olyan készletek, amelyeknek értékesítése nincs biztosítva. A befejezetlen beruházások növekedésének szintén a központosított modell az oka.

Az anyagigényesség növekedésének egyik oka, hogy az anyagi ösztönzőket a volumenmutatók teljesítéséhez kötötték, s így a vállalatok és az egyének érdekeltsége az output maximálása, ahelyett, hogy az input minimálására ösztönöztünk volna. Ez a termelési tényezők — különösen az anyagfelhasználás — extenzív kihasználására vezetett.

A műszaki fejlesztéssel szemben a hagyományos irányítási rendszer erős ellenösztönzőket tartalmaz — hivatkozik Brusra Goldmann. Bár a műszaki fejlesztés hatékonyságát nehéz mérni, megközelítőleg kifejezhető a munkatermelékenység és az állóalapok növekedési ütemeinek szembeállításával. Ez a mutató kifejezi, hogy az állóalapok egy százalékos növekedése mellett hány százalékkal nő a munkatermelékenység. A csehszlovákiai adatokat tartalmazó táblázat mutatja, hogy mind kisebb termelékenységnövekedést viszonylag mind nagyobb állóalap-növekedés kísért, ahelyett, hogy a műszaki fejlődés a munkatermelékenység állóeszköznövekedésnél is gyorsabb növekedését biztosítaná.

Az ipari termelés növekedési ütemében és a beruházások volumenében mutatkozó hullámzás — az ütemlassulásról nem is beszélve — alapvetően különbözik a termelés ciklikus mozgásától a kapitalizmusban. Nálunk a termelés növekedési ütemének periodikus kilengéseiről van szó, amikor visszaesések csak egészen kivételesen fordulnak elő. E kilengések sem tartoznak természetesen rendszerünk lényegéhez, hanem a szocializmus gazdasági törvényeinek nem megfelelő ismeretéből és a népgazdasági tervezésben való alkalmazásuk hiányosságaiból következnek. A hagyományos irányítási rendszerről új, a termelőerők jelenlegi fejlettségi színvonalának megfelelő rendszerre kell áttérni. Ebben lesznek a népgazdaság szerkezeti átalakításának megvalósításához szükséges tartalékok.

Macica cikkében Goldmannt bírálva helyteleníti, hogy az elemzést az ipari bruttó termelés növekedési ütemére szűkíti le. Szerinte, ha a társadalmi össztermék növekedési ütemét vizsgáljuk — az ötéves átlagok: 1951—1955 = 7,7, 1956—1960 = 7,9 —, akkor 1950 és 1960 között nem az ütem lassulására, hanem mérsékelt növekedésére következtethetünk. Elsietett következtetés — Macica szerint — az 1962—1963. évi rendkívüli jelenségnek tekinthető lassúbbodást általános tendenciaként értékelni és ebből messzemenő következtetéseket levonni.

Az 1962—1963. évi növekedési visszaesés, sőt — Csehszlovákiában — stagnálás okai valóban a nemzeti jövedelem felhasználásában megnyilvánuló negatív jelenségekben keresendők. Ezeknek fő oka — amelyeket Goldmann elszivárgási csatornáknak nevez — nem, mint Goldmann állítja, a termelőfogyasztás relatív növekedése. Ami a befejezetlen beruházások állományának és a forgóalapoknak a növekedését illeti — hangsúlyozza Macica —, ez nem a fennálló irányítási modell adekvát, tartós hatásának megnyilvánulási formája, hanem az 1960—1962. évek alkalmatlan irányítási rendszere következtében létrejött aránytalanságok kiküszöbölésének következménye.

A termelőfogyasztás hányada a társadalmi össztermékben — erre vonatkozólag adatokat közöl Macica — ténylegesen bizonyos növekedést mutat, de — Goldmannal ellentétben — azoknak a tényezőknek a figyelembe-

vételét hangsúlyozza, amelyek függetlenek az irányítás adott modelljétől. Ezek — Macica szerint — *a)* a termelés ágazati szerkezetének változásai; *b)* a vállalatok közötti kooperáció bővülése; *c)* a termelékenység növekedése az élő munkának új technikával történő helyettesítése révén; *d)* az egyes iparágakban az anyaghányad növekedése objektív termelési feltételváltozások miatt.

E tényezők egyenkénti vizsgálata alapján a szerző meghatározza a termelőfogyasztás növekedésének „megengedhető" értékét — 1963-ban 20—25 milliárd —, ami a tényleges növekedés kétszerese. E különbség az önköltségcsökkenésben is tükröződik.

A befejezetlen beruházások állománynövekedése természetes következménye — állítja Macica — a beruházási volumen jelentős megnövekedésének.

Már 1958-ban kísérlet történt az adminisztratív irányításnak gazdasági irányítási rendszerrel történő felváltására. A cél elérését úgynevezett anyagi ösztönzőkkel kívánták biztosítani. A legfontosabbaknak a nyereségnövekedésből való részesedés és a prémiumalap-képzés normatíváit tartották. Ezektől függött a saját vállalati alapok képzése, amelyek a beruházások egy részének finanszírozására, közös társadalmi fogyasztás fedezésére, műszaki fejlesztésre és jutalmazásra szolgáltak. A vállalat saját erőforrásaiból fedezhető, úgynevezett decentralizált beruházások bevezetése — amelyek kívül estek a központi tervezésen, s amelyeknek megvalósításáról a vállalat saját hatáskörében döntött — közel egyharmadával növelte meg az építkezések számát 1959 és 1961 között, s ez vezetett szükségszerűen a befejezetlen beruházások volumenének túlzott növekedéséhez. A beruházások elaprózottsága csökkentette a beruházások hatékonyságát is. *Csak a következetes központi irányításhoz és az anyagi fedezet mérlegszerű biztosításához való visszatérés hozta meg* a beruházások anyagi fedezete és az építkezések méretei között *az arányosság helyreállítását.*

A beruházási volumen csökkentése — a nemzeti jövedelem mérlegében az állóalapok növekedése az 1961. évi 22,8 milliárd koronáról 1963-ra 18,0 milliárd koronára, vagyis 20 százalékkal csökkent — ellenére átmenetileg kényszerből fennmarad a befejezetlen beruházások magas állománya. E beavatkozások kedvezőtlen hatása jelentkezik a készletek, a forgóalapok alakulásában is. Ha a magas készletek keletkezésének oka a termelés merevségéből, az irányítási modellből következne — érvel Macica Goldmann ellen —, akkor a készletnövekedés nagy mértéke állandó jelenség kellene hogy legyen.

A készletek általános alakulása nem is tekinthető magasnak, hiszen alig különböznek a Csehszlovákiára vonatkozó adatok a fejlett tőkésállamok hasonló adataitól. (A készletnövekedés átlagos hányada 1955—1959-ben a felhasznált nemzeti jövedelemben Angliában 1,2 százalék; Svédországban 1,3 százalék, Hollandiában 4 százalék, Franciaországban 7 százalék, NSZK-ban 2,1 százalék és Japánban 4,9 százalék volt, míg Csehszlovákiában 1,6 százalék.)

A társadalmi termék növekedési ütemének lelassúlása 1962—1963-ban tehát a beruházásokba történt említett beavatkozások, illetve a termelés ebből eredő alakulásából következik. A negatív jelenségek kiküszöbölése a növekedési ütem felélénkülésében kell hogy megmutatkozzon, amit az 1964. évi tényleges és az 1965. évi várható adatok is bizonyítanak, annak ellenére, hogy az állóalap-fejlesztésére fordított felhalmozás 1962—1964. évi csökkentése még éreztetni fogja hatását egészen addig, amíg a felhalmozási hányad végül is el nem éri az előző színvonalat. Ezzel egyidejűleg fontos feladat a gazdaság intenzívebbé tétele céljából a népgazdaság szerkezetének tervszerű megváltoztatása.

B. Korda a népgazdaság szerkezeti deformációjának és a növekedési ütem lelassulása okainak Goldmann-féle elemzését fontos hozzájárulásnak tekinti a szocialista növekedéselmélet fejlesztéséhez. Egyetért a cikk alap-

gondolatával, hogy a lelassúlás és a torzulás elsősorban az irányítási rendszer eredménye, s csak a cikkben szereplő néhány pontatlanságot korrigál és néhány kiegészítő megjegyzést tesz.

Nem helyes a mai, nagyon merev és szigorúan központosított irányítási rendszert a „hagyományos" jelzővel illetni — ahogy ezt Goldmann teszi. Ez a rendszer Csehszlovákiában nem organikusan alakult ki, s csak a személyi kultusz idején lehetetlenné vált nyílt viták megszűnése kelti azt a látszatot, hogy egy meggyökeresedett rendszerről van szó. Ezzel kapcsolatban kézenfekvő a tanulság, hogy a demokrácia gazdasági probléma is.

Abban az értelemben is helytelen „hagyományos" gazdaságirányítási rendszerről beszélni, hogy a Szovjetunió extenzív fejlődése és iparosítási feltételeihez hasonlóak léteztek Csehszlovákiában, Lengyelországon, Magyarországon és az NDK-ban a tervgazdálkodás bevezetésének idején (1950—1952-ben). Csehszlovákia például már a második világháború után is fejlett és jelentős mértékben komplex gazdasággal rendelkező ország volt. „Extenzív" jelzővel illetni legalábbis egyoldalú megállapítás. Hiány kvalifikált vezető és végrehajtó szakemberekben szintén nem volt. És főleg nem volt olyan gazdasági labilitás, mint a Szovjetunióban a polgárháború után. A helyzet tehát egyáltalán nem volt hasonló ahhoz, amilyen a Szovjetunióban a húszas években uralkodott. Ezzel szemben bírálat nélkül átvettük a húszas években a Szovjetunióban bevezetett irányítási módszereket.

A jelenkori kibernetika alapján kétséges, hogy egy olyan rendszert, mint a népgazdaság, egyáltalán lehetséges-e egy központból irányítani, mivel kétséges, hogy az ilyen központ képes-e olyan tömegű információt feldolgozni, amely az ilyen típusú irányítási rendszerhez szükséges.

A „hagyományos" irányítási rendszer életre hívta a mutatók öncélú komplexumát és a merev, ésszerűtlen árrendszert. Mindkét körülmény tükröződik a statisztikában és szinte lehetetlenné teszik a racionális mérést. A bruttó termelés és az úgynevezett társadalmi termék nem megbízható mércéi a fejlődési trendeknek, de a nemzeti jövedelem sem ad megbízható képet a gazdasági fejlődés irányairól. Tudjuk, hogy a mértékegység (vagyis az árak) hatást gyakorolnak az összetett (aggregált) mutatókra. Másrészt azt is tudjuk, hogy ha fölösleges gyártást folytatnak (például a konfekcióiparban) ezzel is nemzeti jövedelmet termelünk, méghozzá kétszeresen: egyszer, amikor a megtermelt cikket a raktárra viszik, másodszor, amikor az a raktárból a nyersanyag (hulladék) gyűjtőbe vándorol. A valóságban ez a társadalmi munka pazarlása.

Ahogy rossz nyersanyagból nem lehet jó árut gyártani, éppúgy nem lehet rossz statisztikából helyes elemzést készíteni. Itt az irányítási rendszer egyik következményéről van szó — hangsúlyozza Korda —, és nem a statisztikusok rossz munkájáról.

A „hagyományos" irányítási rendszer másik káros megnyilvánulása, hogy közömbös a vezető szakemberek munkájának minőségével szemben, és szükségképpen nem szelektál a szakemberek kiválasztásában. (Ha mindent felülről döntenek el, az alkalmas vezetők csaknem fölöslegesek és gyakran inkább akadályt jelentenek a központi akarat végrehajtásában.) Jellemző erre, hogy olyan államban — írja Korda —, ahol világméretekben is talán a legtöbb főiskolai végzettségű lakos van, a vezető munkahelyek többségét középiskolai végzettség nélküli szakemberek töltik be. A jelenkori gazdasági élet bonyolultsága pedig megköveteli a tudományos vezetési módszerek alkalmazását, ezek elsajátításához viszont feltétlenül szükséges a magasabb iskolai végzettség.

Azt már tudjuk, hogy a központosított irányítási módszerek (a „hagyományos") többé nem alkalmasak a szocializmus további építésére, de a további feladatok a bonyolultabbak. Olyan rendszert kell kialakítani, amely célravezető, de óvatosan kell eljárnunk, nehogy az eszközöket a

célok fölé emeljük. Ebben a vonatkozásban is óvakodni kell az uniformizálástól, a kategorikus elképzelésektől. Például nem szabad összekeverni a nagyüzemi termelést a nagyüzemi szervezéssel. A kisáruter-melők ezreinek összevonása még nem nagyüzemi termelés, de jelenleg — a nagy teljesítményű villamosgépek korában — lehetséges nagyüzemi termelés az üzemek szervezeti széttagoltsága esetén is (lásd a japán gyengeáramú villamos és finommechanikai ipart). Ugyanakkor a nagyüzem sem fétis, sok szolgáltatási ágban a kisüzemi termelési forma sokkal rugalmasabb lehet stb.

A különböző irányítási rendszerek (szovjetunióbeli NEP, legújabb jugoszláv tapasztalatok, a fejlett tőkésországok állami beavatkozási formáinak) elemzése és tanulmányozása a legmegfelelőbb irányítási rendszer kialakításához nagy segítséget nyújthat.

Nachtigal elsősorban Macica megállapításaival száll vitába. Részletes adatokkal bizonyítja Goldmann eredeti állításának helyességét, hogy a termelés ágazati szerkezetváltozása elsősorban az iparban növelte a termelőfogyasztást, és ha a többi termelési ág ellentétes irányú fejlődése ellensúlyozza is ezt, ez mégsem változtat azon a tényen, hogy a termelőfogyasztás növekedése az iparban a nemzeti jövedelem egyik elszivárgási csatornája, s a növekedés ütemének lassítója.

Macica helytelen következtetései a nem megfelelő adatösszehasonlításból is erednek. Az éves készletnövekedésnek a felhasznált nemzeti jövedelemhez viszonyított hányadát a tőkésországok hasonlónak vélt adataival nem lehet összehasonlítani. Nemcsak azért, mert a gross national product és a mi nemzeti jövedelmünk nem azonos fogalmak, hanem azért sem, mert például a termelőeszközök belföldi áraránya nálunk sokkal alacsonyabb a nyugati országokéhoz képest. Sokkal reálisabb összehasonlítást kaphatunk — írja Nachtigal — a készletnövekedésnek a teljes felhalmozáshoz viszonyított hányadával. Ezek a mutatók (1955—1959-re) Csehszlovákiában 22,4 százalékot tesznek ki a franciaországi 14 százalékkal, a nyugat-németországi 13,3 százalékkal, a hollandiai 9,7 százalékkal és az angliai 12,3 százalékkal szemben. Ennek alapján már nem lehet azt állítani, hogy a készletnövekedés Csehszlovákiában nem sokban különbözik a fejlett kapitalista államok hasonló jelenségeitől, ellenkezőleg, éppen azt jelzi, hogy a túlzott készletnövekedés — mint Goldmann állítja — a nemzeti jövedelem egyik elszivárgási csatornáját jelenti.

B. L.—M. J.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Kőszegi László: A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 399 l.

A területi munkamegosztás kialakulása, illetve fejlődése minden jelenkori gazdaság fontos sajátossága. Hazánkban, egészen az ötvenes évek közepéig, országunk kis területére, földrajzi adottságaira való hivatkozással háttérbe szorult a területi munkamegosztás fejlődésének népgazdasági szintű tervezése, szervezése. A II. ötéves terv kidolgozásának időszakától, de még inkább a hatvanas évek elejétől, részben a külföldi tudományos tapasztalatokkal, részben a hazai kutatómunka eredményeivel gazdagodva, egyre többen elismerik a területi tervezés szükségességét, és sürgetik az ilyen tervek készítését. A területi munkamegosztás különféle közgazdasági kérdéseinek tudományos feltárása azonban nálunk még eltérő szinteken áll. A kérdéscsoportok felosztása, elhatárolása még ma is elevenen vitatott téma. A területi tervezőmunkák szintjeiről, a tervező szervek hatásköréről is különbözőképpen vélekednek a szakemberek. Egyébként — semmiképpen sem önmagunk megnyugtatására — megállapíthatjuk, hogy a hazánkhoz hasonlítható más országokban is sok még az ilyen jellegű megoldatlan kérdés.

A területi munkamegosztás hazai közgazdaságtani kutatásainak kiemelkedő tudományos eredménye Kőszegi László könyve. A mű a korábbi években folyóiratcikkekben, vitákon kifejtett gondolatokat is hasznosítja, de azoknál jóval előbbre jut: a népgazdaság területi tervezése tudományának az első tételes kifejtését adja.

A könyv első fejezeteiben a szerző áttekintést ad a területi tervezés külföldi tapasztalatairól, a hazai kutatásokról és gyakorlati eredményekről. Ugyancsak ebben a részben tudományosan definiál olyan fogalmakat, amelyeket a szakemberek is egymástól eltérő értelemmel alkalmaznak.

Mindenekelőtt fontosnak tartja — joggal — a területi munkamegosztás tervezési és szervezési feladatainak egymástól való elhatárolását, a népgazdaság területi tervezése helyének megjelölését. Tisztázza, hogy a gazdasági körzetek egymástól való elhatárolása (rajonírozása), a meghatározott szempontok szerint kiragadott területek, például üdülőkörzetek, alapvetően műszaki építési és területrendezési jellegű tervezése (regionális tervezés), a körzeteken belüli sűrűségpontok kialakítása, fejlesztése (településtervezés) mind összefüggnek a népgazdaság területi tervezésével — mind a gazdasági körzeteken belüli, mind a körzetek közötti kapcsolatok fejlesztését meghatározó területi tervezéssel —, de nem helyettesítik azt, nem is részei annak.

1960—1961-ben a Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságföldrajzi tanszékének munkaközössége egy tíz körzetből álló hipotetikus körzetbeosztást készített. A körzetek elhatárolásakor az alapvetően fontos gazdaságföldrajzi, népgazdasági ágazati, demográfiai és egyéb szempontok mellett arra is figyelemmel voltak, hogy munkájuk a későbbiekben alapul szolgálhasson a jelenlegi, sok szempontból hibás közigazgatási beosztás átalakításához. Ugyanebben az időben — mint Kőszegi László könyvében szó van róla — az OT Távlati Tervezési Főosztályán is kialakítottak egy hét körzetből álló beosztást. A rajonelhatárolások kényes gyakorlati problémáját a meglevő közigazgatási beosztás és a kialakítandó gazdasági körzetek területi eltéréseit ez a tervezet úgy hidalta át, hogy egy-egy körzetbe egész megyéket vont össze, s csak néhol került át egy-két járás a más megyék által meghatározott rajonba.

A két hipotetikus gazdasági körzetbeosztás fő különbsége, hogy az OT-ban készült javaslat a Közép- és Délnyugat-Dunántúlt egy körzetbe vonja, ugyanígy két másikba a Duna—Tisza közét és a Délkelet-Alföldet, továbbá a Közép- és Felső Tiszavidéket is, míg az egyetemi javaslatban mindezek külön-külön vannak. A

III. ötéves terv és a 20 éves távlati tervek munkáihoz lényegében a tervhivatali tervezet módosított változatát, a hat körzetből álló beosztást vették alapul.

Úgy vélem, túlzottan óvatos az a rajonbeosztás, amely érintetlenül kívánja hagyni a közigazgatási körzetek határait. Természetesen vita tárgya lehet, hogy a jövőben egy rajon egyetlen megye legyen-e vagy sem, de — megítélésem szerint — a gazdasági körzetek kialakítását és a közigazgatás átrendezését együtt kell végrehajtani, s ennél a munkánál a gazdasági körzetek határaiból kell kiindulni.

Kőszegi László szerint, mivel az ország gazdasági körzetei sincsenek tudományosan kellőképpen feltárva, rövid időn belül nem lehet számítani e kétféle — a közigazgatás és a gazdasági — beosztás közvetlen egységének megteremtésére. A gazdasági körzetek kialakítása, a népgazdaság területi tervezési metódusának megteremtése előtt valóban semmi lehetőség sincs az összehangolásra. De a kétféle területi felosztás jövőbeli kapcsolatát miért ne lehetne a gazdasági körzetek kialakításával egyidőben megteremteni? Úgy, hogy a hipotetikus rajonokkal együtt a hipotetikus megyéket is körvonalaznánk, majd a körzetek kialakításának stádiumában is összetartozó feladatként kezelnénk. Igaz, hogy „... egy ilyen igazgatási és területi átszervezés ... sokrétű és alapos előkészítő munkát igényel ..., sok embert érint ...", de a feladat kettébontásával semmivel sem lenne kevesebb az előkészítő munka és egyszerűbb a megoldás.

A szerző kifejti, hogy a népgazdaság területi tervezése a területi munkamegosztás fejlesztésének fő útjait jelöli ki, majd rámutat a területi tervezés és a népgazdasági ágazati tervezés közt szükségszerűen meglevő kölcsönös kapcsolatra.

A népgazdaság területi tervei hosszabb tervidőszakokra készülnek. Fő tartalmukat egy meghatározott időszak végére elérendő területi gazdasági arányok adják. Hogy itt mennyire a szó szoros értelmében vett arányokat vagy inkább az arányokban szereplő konkrét mértékeket lehet és kell érteni, úgy gondolom, a hazai gazdasági tervezési rendszer jövőbeli formái döntik el.

A népgazdaság területi tervébe beletartozik egyrészt az ágazatok területi terve, másrészt a körzetek komplex fejlesztési terve. Az egymástól eltérő szemléletű területi tervek felépítésében részt vevő központi, ágazati és területi (jelenleg megyei tanácsi) szervek munkájának egyeztetése nyilvánvalóan sok nehézséget okoz. Az ezzel kapcsolatos kérdések nagyrészt megválaszolatlanok, helyenként a könyvben erről kifejtettek is vitákra adhatnak alkalmat.

Az érvényben levő kormányhatározat szerint az ágazati területi terveknek az összes ágazatokat fel kell ölelniük. A szerző, bár elvileg lehetőnek tartja, hogy az ágazati területi és a körzeti komplex fejlesztési tervek ne teljesen fedjék egymást (bizonyos ágazatokat csak az előbbiben, másokat csak az utóbbiban tervezzenek), gyakorlati megfontolásból mégis a hivatalos módszer mellett foglal állást. Ennek megfelelően szükségesnek látja, hogy például a kiszolgáló ágazatokat az ágazati területi tervben is megtervezzék, mert „... előnyösebbnek látszik, ha a területfejlesztési alapadatok kialakításáért az összes ágazat vonatkozásában az illetékes minisztérium (főhatóság) felelős elsősorban."

A szerzőtől némileg eltérően úgy vélem, hogy — mivel az alapvető termelő ágazatokat a kiszolgálók gazdasági körzetenként fogják közre (ez is hozzátartozik a körzet komplex jellegéhez) — a fő termelő ágazatokra vonatkozó ágazati területi tervek ismeretében a körzetek komplex fejlesztéséért felelős tervező szerveknek elvileg és gyakorlatilag egyaránt szabad kezet kellene kapniuk.

Hazánkban — több szocialista országhoz hasonlóan — a népgazdaság fejlesztésének kivételesen fontos feladata az ország területei közötti gazdasági nívókülönbségek felszámolása. Ez a mi feltételeink között elsősorban az ésszerű, területi szempontokat is mérlegelő iparfejlesztéssel valósul meg. A vidéki ipar jövőbeli fejlesztése — írja Kőszegi László — két úton lehetséges. A decentralizáltabb megoldás alapgondolata szerint a III. ötéves tervben és a 20 éves távlati tervekben szereplő új ipari létesítmények javarészét az ipar számára új területekre, helyenként a „mezőre" kellene telepíteni. A koncentráltabb ipartelepítés koncepciója a meglevő városokban, illetve a várossá fejlesztendő településeken létesítendő új ipari üzemeket részesíti előnyben. A két megoldás közötti választáshoz nagyon szétágazó problémakör vizsgálatára van szükség. Csak példaképpen említem: decentralizáltabb iparfejlesztés mellett — mivel közművek és más építmények tekintetében elmaradott területekre építenénk — aránytalanul magas járulékos beruházási költségek hárulnának a népgazdaságra, a koncentrált ipartelepí-

tés pedig egyszersmind a vidéki munkaerő-ingázás, mai mértékének fennmaradására, illetve fokozódására vezetne.

A mezőgazdaság területi tervezése az iparétól több vonatkozásban eltér. A mezőgazdaságban a termelőeszközök társadalmi tulajdonának jellegéből következő sajátosságok, a természeti tényezők szerepe, a mezőgazdasági termelő folyamat korlátai — mind olyan körülmények, amelyeket a területi tervezésben és a tervek végrehajtásában, az egyéb kötöttségek mellett, messzemenően figyelembe kell venni.

Úttörő munka vár az ágazati területi tervezésre a közlekedésben. A körzetekben és a körzetek között meglevő közlekedési kapcsolatok elemzésében, s ennek alapján a tervek kialakításában vizsgálni kell a különböző közlekedési ágak körzetenként eltérő földrajzi adottságait, a személyforgalom jelenlegi és várható jövőbeli mutatóit (különös tekintettel az ingázásra), az átmenő és belső teherforgalmat, a ki- és beszállítások volumenének alakulását, a közlekedési eszközök állományát, az egymást helyettesítő vagy egymáshoz kapcsolódó közlekedési hálózatok igénybevételének arányait, a közlekedés bővítésének eszközkorlátait stb. Mindezek a tényezők eddig legfeljebb csak külön-külön kerültek tanulmányozásra.

A gazdasági körzetek komplex fejlesztési tervei összességükben kitöltik a népgazdaság egészének azonos időszakra vonatkozó tervét. Szerkezetükben azonban eltérnek tőle, s egymástól is, minthogy a rajonok fejlesztésében feltétlen érvényre kell juttatni a kedvező helyi erőforrásokat. Ez a gazdasági körzetek specializálódására mutat. De fontos szempont a körzetek komplex fejlesztése is. A specializálódás nem egyoldalú, torz gazdasági szerkezetet jelent, mint ahogy a komplexitás sem egyenlő az autarkiával. A körzeti területi tervezésnek egyensúlyt kell teremtenie a specializálás és a komplex fejlesztés között. A gazdasági körzetek külső kapcsolataiban a körzetek specializációjának van elsőrendű szerepe, a rajonokon belüli kapcsolatokban a komplex jelleg dominál.

Könyvében Kőszegi László konkrét javaslatokat tesz a különböző gazdasági mérlegek területi tervezésben való alkalmazására. A mérlegek — mint a gazdasági tervezés más területein — itt is sokrétű összefüggések kézbentartására alkalmas tervezési eszközök. Annál inkább, mivel a mérlegekkel szemben felrótt fogyatékosságok — például a fejlődő technológiára és belső arányváltozásokra való érzéketlenség — a területi tervezésben kisebb jelentőségűek, hiszen azok eleve egy 3—5, illetve 10—20 év múlva elérendő állapotot rögzítenek. Találunk a könyvben mérlegsémákat meghatározott ágazaton belüli területi termelési arányok és körzetek közötti kapcsolatok tervezésére egyaránt. Az ágazati kapcsolatok mérlege körzetközi bontásának elvi sémája az országos szintű népgazdasági területi tervezésben alkalmazandó mérleget szemlélteti, amelynek egy-egy blokkja egy-egy gazdasági körzetet reprezentál. A közölt mérlegeket a hazai tervezési gyakorlatban eddig egyáltalán nem, vagy csak elvétve használták.

Hogy a mérlegek egyes komponenseit milyen mélységben kell kidolgozni, a tervmérlegek tekintetében talán másodrendű kérdés. De érdemes rajta elgondolkodni, mert elvezet a területi tervezés mutatóinak tágabb problémaköréhez, ahhoz, hogy milyen formában kell őket alkalmazni. Más szóval: szigorúan csak arányokat tervezzünk-e vagy termelési és ráfordítási volumeneket? Érdemes lett volna a könyvben nagyobb teret szentelni ezeknek a kérdéseknek, s megkísérelni néhány területi tervezési kérdés megvilágítását a piaci formák szélesebb körben való érvényesülésének feltételezése mellett. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a tervmutatók köréről és funkciójáról, a gazdaság központi irányításának jellegéről vallott nézetek széles körben vitatottak.

Kőszegi László könyve a gazdasági tervezés olyan részével foglalkozik, amelyben a szemléletváltozás és a tapasztalatokban való gyarapodás ellenére sem jutottunk megfelelő szintre. A megyei tanácsok tervjavaslatai alapján, az elmúlt évben kialakultak ugyan a III. ötéves tervhez kapcsolódó területfejlesztési elképzelések, de a nagyobb távlatú — 20 éves — területi terv munkája eddig akadozott.

Az 1965. és 1966. években lezárul a népgazdaság területi tervezésének első munkaperiódusa, amikor egyrészt elkészül a III. ötéves terv területi, illetve a népgazdaság 20 éves távlati területi terve, másrészt kialakulnak a gyakorlati területi tervezési munka módszerei. Addig azonban még egy sor szervezési és tudományos kérdést kell megoldani. A többi között törekedni kell arra, hogy a különböző gazdaságföldrajzi kutatások egységes szempontok figyelembevételével, a vizsgált

terület lényeges külső és belső kapcsolatainak feltárásával, ne csak közvetetten hasznosítható leírásokat eredményezzenek, hanem a tervezés megbízható alapjául szolgáló egzakt értékeléseket. Ebben a törekvésben megfelelő mércének állíthatjuk Kőszegi László könyvét.

Torma Imre

Ota Sik: A szocialista árukapcsolatok problematikájáról

(K problematice socialistickych zboznich vztahu)
Nakladatelství Ceskoslovenské Akademie Ved, Prága 1964. 400 l.

Sik professzornak, a Csehszlovák Tudományos Akadémia levelező tagjának e könyve kutatásainak és magyarázatának módszerével kapcsolódik korábbi, „Közgazdaság, érdekek és politika" című, 1962-ben megjelent könyvéhez. A kiadvány két részre tagozódik: első, fő részében a szerző a szocialista árukapcsolatok lényegét és sajátosságait elemzi, a második részt a szocialista áru problematikájával foglalkozó válogatott cikkeiből állította össze.

Az első rész bevezetőjében a szerző bírálja az árutermelés szocializmusbeli létezésének okairól alkotott két fő nézetet, majd ezután tér rá a tervszerűség és az árukapcsolatok vizsgálatára. Az árukapcsolatok létezésének okát a munka- és fogyasztási viszonyoknak, valamint a dolgozók ebből következő gazdasági érdekeinek szocializmusbeli sajátosságaiban látja.

A második fejezet a szocialista árképzés sajátosságaival foglalkozik. Indokolja, miért kell a szocializmusban is a termelési árban keresni az alapvető árkonstrukciót. Felállítja a kapitalista termelési ártól lényegesen eltérő szocialista termelési ár képletét. Javaslata szerint az átlagos nyereséget a termelési alapok tervezett felhalmozásának a tervezett termelési állóalapok és forgóalapok beszerzési értékéhez viszonyított arányából kell kiszámítani. A termelési ár alapján, amely az áru értékéhez való viszonyt fejez ki, eljut a vállalati ár konstrukciójához, amelyben a szállítók és a vásárlók közötti kínálati és keresleti kapcsolatok is tükröződnek. A termelési ár alapján megfogalmazza az alapvető kereskedelmi árkonstrukciót is, s eljut a piaci árhoz. A termelési árra és a piaci árra vonatkozó fejtegetéseiben elméletileg indokolja a három árkategória (rögzített, limitált és szabad árak) alkalmazását az árpolitika gazdasági irányításának gyakorlatában.

A harmadik fejezet témája: a pénz lényege és funkciói a szocializmusban. O. Sik bírálja azoknak a szerzőknek a nézeteit, akik azt állítják, hogy a szocializmusban már nincs reális pénz, hanem valamilyen munkapénz. Bizonyítja, hogy minden gazdasági folyamat hatékony irányítása számára a pénz nélkülözhetetlen. Hangsúlyozza a pénz világpénz funkciójának jelentőségét a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődése szempontjából.

A könyv második része négy megjelent és két nem publikált cikkből áll. Ezek a cikkek főleg a könyv első részében tárgyalt tematikával összefüggő módszertani kérdésekkel foglalkoznak. Az első és a második cikk az emberek tudatos tevékenységének a gazdasági folyamatokban betöltött szrepével és a gazdasági törvények szocializmusbeli működésével foglalkozik. Bírálja a gazdasági törvények szocializmusbeli hatókörének dogmatikus értelmezését és nihilista tagadását is. Vázolja a politikai gazdaságtan alkotó fejlesztésének feladatait. A harmadik, 1958-ban megjelent cikk a szocializmusbeli árutermelésről vallott nézeteit tartalmazza.

A negyedik és az ötödik cikkben a szerző a jelenlegi gazdasági gyakorlat problémáira vonatkozó nézeteit fejti ki, és az elméleti elemzéshez kapcsolódva vázolja a csehszlovák gazdaság fennálló ellentmondásainak gyakorlati megoldási módjait. A hatodik tanulmány a Csehszlovák Kommunista Párt ideológiai munkájának szerepével foglalkozik a szocialista gazdaság irányításáról alkotott szimplifikáló és dogmatikus nézetek leküzdésében.

Antonin Cervinka

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Акош Балашша

Проблема заинтересованности в специализации производства между странами-членами СЭВ

Развитие специализации производства между странами-членами СЭВ развивается медленнее, чем было бы необходимо. По мнению автора, причины этого связаны с экономическими факторами.

Каждая страна-член СЭВ заинтересована в развитии специализации производства, однако, эта заинтересованность имеет различную степень и различный характер. В этом, с одной стороны, играет роль то обстоятельство, что страны располагают различными внутренними потребностями и умственными потенциалами развития, с другой стороны, главным образом, тот факт, что они находятся на различном уровне экономического развития, поскольку в экономически более развитых странах на заинтересованность влияют иные обстоятельства, чем в менее развитых.

Автором рассматриваются экономически выгодные и неблагоприятные последствия специализации в нынешней форме и выявляется возможность противоречия между двумя сторонами единого процесса специализации (специализацией и отказом от производства), а также между непосредственными и перспективными интересами стран, связанными со специализацией.

Автор вкратце останавливается на недостатках применявшихся до сих пор методов специализации производства между странами-членами СЭВ, и предлагает применение таких методов, которые обеспечили бы соответствующую заинтересованность отдельных стран в специализации. В рамках этого автором излагаются соображения об увязке планов координации и специализации, о целесообразных формах специализации, о соглашениях между производящими, потребляющими и внешнеторговыми организациями стран по осуществлению специализации и об их содержании, о разделении вытекающей из специализации экономической выгоды между странами и его формах, о сотрудничестве в области технического развития специализированной продукции и ее реализации на третьих рынках, а также о прочих назревших проблемах специализации производства.

Роберт Хох

Рыночное равновесие и изменение уровня цен при социализме

В статье автором ставится вопрос: возможно ли одновременное обеспечение быстрого роста производства, неизменного (возможно, понижающегося) уровня розничных цен и равновесия спроса и предложения.

Он рассматривает, возможно ли выполнение этих требований в случае следующей модели:

1. Фонд потребления растет пропорционально, медленнее или быстрее, чем общий об"ем продукции, в зависимости от того, какую долю составляет фонд возмещения в совокупном общественном продукте, и фонд накопления — в национальном доходе. 2. Товарный фонд растет медленнее национального дохода вследствие увеличения доли потребления общественного назначения и, вероятно, растет медленнее, чем общий об"ем продукции. 3. Зарабатная плата рабочих-сдельщиков растет медленнее общего об"ема продукции в том случае, если производство увеличивается благодаря модернизации существующего оборудования; зато она растет приблизительно пропорционально увеличению производства, происходящего вследствие приобретения навыка и роста численности работающих. 4. Средний доход рабочих-повременщиков соответствует — с некоторыми отставаниями — среднему доходу сдельщиков. 5. Чистые денежные доходы растут пропорционально валовым. 6. Численность повременщиков растет быстрее численности сдельщиков; сумма повременной заработной платы растет быстрее суммы сдельной заработной платы. 7. Уровень розничных цен неизменен. 8. Совокупный спрос на товары потребления находится в равновесии с их совокупным предложением.

Вывод: в математическом отношении возможно, что модель лишена противоречий, однако, это вряд ли вероятно в экономическом отношении. И даже имеется большая вероятность того, что при социализме сумма заработков растет быстрее товарного фонда.

При помощи каких основных методов можно в принципе устранить диспропорции, появляющиеся при вышеизложенных условиях? 1. Пересмотр норм выработки; 2. Система прогрессивного налогообложения доходов предприятий; 3. Повышение уровня цен.

Однако пересмотр норм и система прогрессивного налогообложения доходов предприятий не могут быть гибкими средствами устранения диспропорций меняющихся размеров, складывающихся между спросом и предложением предметов потребления. Наиболее целесообразным средством является повышение уровня цен. Повышение уровня цен может в принципе происходить двумя путями: 1. Централизованное гибкое установление цен на все товары. В настоящих условиях, однако, наши ведомства, устанавливающие цены, не способны на это. 2. Гибкое установление цен предприятиями. Преобразование экономического механизма требует именно этого.

В связи с этим возникает вопрос: не приведет ли частичное освобождение цен из-под непосредственного государственного регулирования к значительной и из года в год усиливающейся инфляции?

Автор приходит к выводу, что в нашем народном хозяйстве в настоящее время нет таких напряженных моментов, которые могут вызвать быстрый рост освобожденных цен, и при наличии соответствующей экономической политики и хозяйственного управления (непосредственного и косвенного контроля) степень роста цен не превысит нынешнюю степень скрытого их повышения.

Дьэрдь Гэнцэл

Западноевропейская интеграция и международные монополии

В статье рассматриваются некоторые новые явления международной конкуренции в период после второй мировой войны. Значительное проникновение американского капитала в ведущие промышленные отрасли вызывает в Западной Европе определенные противодействия; прежде всего, ускоряется централизация капиталов в монополистическом секторе Западной Европы.

Изучая новые явления международной экспансии монополистического капитала, новые формы интернационализации капитала, автор отмечает, что современными буржуазными теориями международной торговли и интеграции протекающие в этой сфере новые процессы охватываются недостаточным образом и отражаются фальшиво.

Ференц Молнар

Снижение налогов и конъюнктура в Соединенных Штатах Америки

В вводной части статьи излагаются основные меры налоговой реформы, вступившей в силу в Соединенных Штатах в феврале прошлого года. Затем автором дается общая характеристика развития американской экономики с 1961 года на основании показателей промышленного производства, а также конечной продукции и ее составных частей. Им подчеркивается ведущая роль вложений в основной капитал и покупок предметов длительного пользования в продолжающемся уже четыре года подъеме. В то же время им указывается на такие теневые стороны подъема, как устойчиво высокий уровень безработицы и постоянно большой дефицит федерального бюджета. На основании официальных источников в статье показывается, каких результатов ожидало американское правительство от снижения налогов как в перспективе, так и в ближайшем будущем. На основании статистических данных за последние полтора года автором выявляется, что эти ожидания и наметки в значительной части не были выполнены, и рассматриваются причины этого.

В заключительной части статьи автор, анализируя ожидаемый ход конъюнктуры, делает вывод, что движущие силы подъема исчерпываются, и, хотя в ближайшем будущем не ожидается спада, в следующем году можно ожидать значительное сокращение как инвестиций, так и покупок предметов длительного пользования и вследствие этого — спад промышленного производства и хозяйственной деятельности вообще. В связи с ожидаемыми размерами спада автор обращает внимание на то, что правительство Джонсона готово вести активную экономическую политику и путем принимаемых во-время мер может сдержать темпы ожидаемого спада.

Наконец, по мнению автора, следует обратить внимание на то обстоятельство, что возможное значительное усиление американского вмешательства во Вьетнаме может привести к развертыванию факторов военной конъюнктуры и вследствие этого к задержанию ожидаемого кризиса.

Эрнэне Чизмадиа

Дальнейшее развитие системы распределения доходов в кооперативах

Порядок подведения годовых итогов и распределения доходов в производственных кооперативах — сложившийся 30 лет тому назад в практике колхозов СССР — в сущности не изменялся в течение десятилетий. Он заключается в том, что разделяемая между членами кооператива доля устанавливается как остаточный доход после отчислений на выполнение обязательств перед государством и на общие фонды.

Этот порядок распределения доходов сегодня уже устарел. Его большим недостатком является то обстоятельство, что члены кооперативов не имеют возможности систематически получать свой заработок: кооперативами не гарантируются ни величина дохода, приходящегося на трудодень, — или хотя бы часть его, — ни систематичность его выплачивания.

Статья в дальнейшем занимается вопросом, как можно повысить материальную заинтересованность членов кооперативов путем постепенного преобразования ситемы распределения доходов. Автором предлагается изменение настоящего порядка образования оборотного фонда и кредитования оборотных средств. В будущем производственным кооперативам предлагается образовать следующие оборотные фонды: а) неделимый оборотный фонд (материалы и малоценный инвентарь в качестве собственных источников); б) фонд оплаты труда и участия в доходе; в) страховой фонд; г) культурно-бытовой фонд.

Предусматривается уже при планировании, в начале года гарантировать 70—80% фонда оплаты труда и выплачивать его систематически, ежемесячно, в зависимости от объема выполненных работ. Остальные же 20—30% выплачивались бы в конце года в зависимости от производственных результатов. Для покрытия непредвиденных убытков служит страховой фонд.

В третьей части статьи автором анализируется настоящая система кредитования оборотных средств, делаются предложения по ее усовершенствованию.

Янош Тимар

Экономика обучения

Затраты на обучение в настоящее время составляют 5—7 процентов национального дохода. Так как на обучение обращается значительная доля общественных ресурсов, и в этом случае должны быть удовлетворены требования экономической эффективности. Система обучения и связанные с ней затраты находятся в тесной связи с общественно-экономическим развитием. Экономическими вопросами обучения занимается экономика обучения.

В первой части статьи представлено в общих чертах историческое развитие обучения и воспитания, затем показано, как сложилась экономика обучения и какое место занимает она в системе общественных наук. Новая научная отрасль подразделяется автором на две части. Первая часть представляет собой изучение народнохозяйственных потребностей в рабочей силе и, в конечном счете, анализ взаимосвязи, взаимного влияния обучения и экономического роста. Вторая часть дает анализ величины, структуры затрат на обучение и ищет средства, методы повышения экономической эффективности обучения. Эту часть автор называет «производственной экономикой» обучения. По его мнению, экономика обучения — на настоящей стадии своего развития — является отраслью экономики труда, постепенно приобретающей самостоятельность и находящейся в тесной связи с экономическим планированием, педагогикой и социологией.

Кальманне Бургер

Оценка фондоемкости в сельскохозяйственном производстве

В статье рассматривается, каким образом можно оценивать фондоемкость в сельскохозяйственном производстве в случае ценообразования по схеме цены производства. Отмечается, что осуществление системы цен типа цены производства ставит различные задачи перед народнохозяйственным и производственным учетом. В сельскохозяйственные цены фактор пользования фондами должен включаться не в качестве элемента затрат, — как это делается в промышленных ценах, строящихся на основании производственных издержек, — а в виде чистого дохода. Нельзя предлагать учет этого фактора в качестве издержки, так как большинство сельскохозяйственных предприятий — производственные кооперативы — не должны вносить в бюджет плату за пользование фондами, таким образом, у них не имеется издержек такого характера, а образование собственного производственного фонда за счет фондоотдачи также встретило бы затруднения.

Реализуемый в ценах чистых доход, исчисленный на основании используемых в производстве фондов, в годовой сумме может равняться годовой сумме погашения и процентов по кредитам, предоставляемым сельскому хозяйству на капитальные вложения.

При образовании сельскохозяйственных цен нет необходимости в исчислении фактора фондоемкости по отраслям или продуктам, так как сельскохозяйственные отрасли в большинстве случаев не отделяются друг от друга в организационном отношении, а в каждом предприятии подавляющей частью средств производства пользуются одновременно в различных отраслях. Общая величина фондоотдачи может быть распределена между ценами отдельных продуктов на основании занимаемых ими земельных площадей. Для этого следовало бы установить в общегосударственном порядке величину фондоемкости, приходящуюся на 1 кадастровый хольд земли, и на основании этого на единицу продукции отраслей растениеводства.

Автор предлагает образовать в предприятиях оземельный фонд, в который предприятие вносило бы добавочный доход, получаемый вследствие производства, более дешевого, чем принятые за основу ценообразования предельные издержки. Оземельный фонд может быть использован частью на уплату налогов, частью же на образование собственных накоплений.

Карой Урбан

Закупки сельскохозяйственных продуктов и внешняя торговля во втором пятилетнем плане

После окончания социалистической реорганизации сельского хозяйства, за прошедшие четыре года второго пятилетнего плана сельскохозяйственное производство ежегодно росло в среднем на два с половиной процента. На достижение более лучших производственных результатов повлияли частые крайности в изменении погоды и все те проблемы, которые возникали в связи с переходом к крупному хозяйствованию. По сравнению со средней продукцией 1956—1960 годов в 1964 году объем продукции сельского хозяйства увеличился на 15 процентов; начиная с 1960 года животноводство развивалось несколько быстрее растениеводства. Закупки сельскохозяйственных продуктов несколько увеличились в результате социалистической реорганизации, объем закупок возрос в большей степени, чем объем производства, таким образом, все большая часть продукции служила целям образования государственных запасов. Из-за неудовлетворительных урожаев для возмещения недостатков был увеличен ввоз, в первую очередь, зерна и кормовых. Хотя темпы роста экспорта сельскохозяйственных и продовольственных продуктов были ниже темпов роста импорта, все же вследствие роста цен на мировом рынке в сельскохозяйственном экспорте нам удалось достигнуть роста выручки Задачи в области сельского хозяйства на 1965 года направлены также и на улучшение внешнеторгового баланса страны. В интересах этого следует увеличить объем закупок, чтобы обеспечить помимо отечественных потребностей также и значительный ростсельскохозяйственного экспорта в текущем году.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ákos Balassa:

The problem of interest in the specialization of production between CMEA countries

The development of the specialization of production between the CMEA member countries makes slower headway than it would be desirable. In the author's view the causes of this must be sought for in economic factors.

Every CMEA country is, of course, interested in the development of specialization, however, the degree and character of the interest are different. This is partly due to different inland requirements and intellectual potential, and partly to the different level of economic development, thus, the deviating conditions of the economic higher or lesser developed CMEA countries influence the interest in a different way.

The author investigates the economic advantages and disadvantages deriving from specialization and points out the possible contradictions between the two aspects of the uniform process of specialization (i.e. specialization or renouncement of production) and those between direct and long-range interests related to specialization.

The author is concerned with the insufficiencies of the hitherto employed methods of specialization between the CMEA countries and suggests such methods which ensure the adequate interest of the single countries in the specialization. From this point of view he then expounds his ideas on the co-ordination of plans and of specialization, on the purposeful forms and the implementation of specialization, on the agreements to be concluded by productive, user and foreign trade organs of the member countries and the contents of the agreements, cn the distribution of the economic advantages deriving of specialization between the countries and the forms of the distribution, on the co-operation in the field of technical development and sales on third markets of the specialized products, as well as other problems which are mature to be solved.

Róbert Hoch:

Market equilibrium and change of the price level under Socialism

The author raises the question whether it is possible to establish, simultaneously, the quick increase of production, the unchanged (possible decreasing) consumer price level, and the equilibrium of demand and supply.

He investigates whether these requirements can be realized in case of the following model:

1. The consumption fund grows at a slower or quicker rate or proportionately to the over-all production dependent upon the formation of the ratio of the replacement fund in the gross national product and the ratio of the accumulation fund in the national income. 2. The commodity fund increases at a slower rate than the national income due to the increase of the ratio of definite consumption and increases, probably, slower than the over-all production. 3. The wages of task workers increase at a slower rate than over-all pro-

duction since the production increases, due to the modernization of the job sites; on the other hand, it increases, by and large, proportionately to the growth of production due to higher routine and increase of labour force. 4. The per capita income of time workers follows, with lags, the per capita income of task workers. 5. The net money incomes rise proportionately to the gross money incomes. 6. The number of time workers increases at a quicker rate than the number of task workers; the aggregated timework wages grow at a quicker rate than the aggregated task wages. 7. The consumption price level remains unchanged. 8. The over-all demand and over-all supply of consumer goods is in equilibrium.

Thus, the conclusion can be drawn that the model may be free of contradictions from the aspect of mathematics it is, however, hardly feasable from the aspect of economy. Moreover, it is highly probable that, under socialism, the wages will increase at a quicker rate than the commodity fund.

The question now is, by which chief means the disporportionateness, as described above, can be eliminated theoretically.

1. Readjustment of norms. 2. Graduated income taxation system of firms. 3. Rise of the price level.

The readjustment of norms and the graduated income taxation system of firms, however, cannot be a flexible means for the elimination of the alternating disproportionateness between demand and supply of consumer goods. The most suitable means to the purpose is the rise of the price level.

In principle, there are two expedient ways for the realization of the rise of the price level:

1. Central, elastic price determination which includes all commodities. Under the present conditions, however, our price authorities are unable to effectuate this. 2. Elastic price determination by firms. An elastic economic pattern would require this method.

In this context the question arises whether or not a large and from year to year increasing inflation would be the consequence if the direct control by authorities would be lifted from a part of the prices.

The author reaches the conclusion that, at present, there are no such tensions in the Hungarian national economy which would lead to a quick rise of the free prices and that in case of an adequate economic policy and economic management (direct and indirect control) the degree of price rises would not exceed the present covert price rises.

György Göncöl:

The West-European integration and the international monopolies

The article deals with some new phenomena of international competition in the post war period. The large-scale penetration of American capital in the leading industries of Western Europe leads to certain counter-moves; in the first place it greatly accelerates the further centralization of capital in West Europe's monopoly sector.

In connection with these new forms of the internationalization of capital the author points out that the modern theories of integration and international trade reflect these trends rather inadequately.

Ferenc Molnár:

Tax reduction and business trends in the USA

In the first part of the article the chief measures of the tax reform which was enacted in the USA in February 1964, are surveyed. Then the development of the USA economy since 1961 is dealt with, relying upon indices of the industrial production as well as the gross national product and its components. The author emphasizes the leading role of fixed capital investments and durable consumption goods in the prosperity which now lasts since four years. Simultaneously, he also points out the drawbacks of the boom as, for instance. the constant high level of unemployment and the deficit of the budget which has become permanent. The sort and long-range issues the USA government expects to achieve by the implementation of the tax-reduction, are explained on the basis of official sources. The author, relying upon statistical data of the last one and a half years, proves that a considerable part of these expectations and targets was not realized, and investigates the causes of the shortcomings.

The final part of the paper states, by analysing the prospective formation of the business trends, that the impetus of the boom is becoming exhausted and though a recession cannot be expected in the near future, the next year may bring about a considerable decrease of both capital investments and purchases of durable goods, and as a consequence, the drop-back of the industrial production activity. As regards the possible extent of the recession, the article draws the readers attention to the fact that the Johnson administration is willing to follow active economic policy, which by steps taken in due time may decrease the degree of a possible economic decline.

The article finally calls the attention to the possibility that a mighty increase of the American intervention in Vietnam may lead to the enfolding of factors of war-prosperity, and this again may prevent a possible economic crisis.

Mrs. Ernő Csizmadia:

Further development of the distribution-system of incomes of farmers' co-operatives

The system of income distribution and final accounts of farmers' co-operatives, which developed thirty years ago in the practice of collective farms, did not change essentially in the course of decades. Its essence is, that the share which is distributed among the members as a remnant of incomes is established after the final accounts are settled and the pecuniary obligations towards the State are fulfilled, and the sums for common financial bases were kept back.

Today, this system of income distribution has already become obsolete. Its great drawback is that the members of co-operatives do not obtain their earnings regularly because the share is formed subsequently as a post-surplus: the co-operatives do not

guarantee the continuity of regular share-outs regarding the magnitude of a unit of labour, not even a part of it.

The article then deals with the question how the present system of income distribution could be gradually transformed in order to increase the material incentive of the members of co-operatives. The authoress propounds the transformation of the present system of circulating fonds and that of the crediting of circulating assets. In the future, the co-operatives should form the following circulating fonds:

a) undistributable circulating fond (as proper resources for materials and circulating assets); *b)* wage and share fond; *c)* security fond; *d)* social welfare and cultural fond.

Seventy to eighty per cent of the wage fond should be kept apart when the plans are made, and separated at the beginning of the year as guarantied wage fond, and regular payments should be made according to the work done. The remaining 20 to 30 per cent should be paid at the end of the year as share-out, dependent on the production. The security fond serves to cover possible losses.

In the third part of the paper the present credit system of circulating assets is analysed and suggestions are made for its further development.

János Timár:

Economics of education

At present five to seven per cent of the national income is spent on tuition. This means that a considerable part of the social resources is being devoted to educational purposes. Therefore, it is necessary to meet the requirements of economic efficiency in this field too. The educational system and the expences related to it are in close interconnection with the social and economic development. Economics of education is concerned with the economic problems of tuition.

The first part of the study deals with the historic evolution of tuition and pedagogy, the development of economics of education and its place in the system of social sciences. This new branch of science consists of two main parts. In the first part the manpower requirement of the national economy is investigated and subsequently followed by an analysis of the connections and interconnections between education and economic growth. The second part gives and analysis of the pattern and magnitude of the costs of education and searches after means and methods for the increase of the economic efficiency of tuition. The author calls this part the "business economics" of education. In his view economics of education is, at the present stage of development, a branch of labour economics becoming gradually independent. Economics of education is in close connection to economic planning pedagogy and sociology.

Mrs. Kálmán Burger

The evaluation of the asset engagement in agriculture

The article is concerned with the evaluation of assets engaged in agriculture in case of an agrarian price formation based on production prices. It is stated that the tasks imposed by the establishment of a production price-type price-system are different in the case of the accountancies of the national economy and again different ones for the accountancies of farms. The asset engagement factor ought not to be incorporated in the agricultural prices and ones as it is done in the case of industrial prices on the ground of overhead expences, but as net income. It is not expedient to account the asset engagement as expenditure because the majority of the agricultural plants (i. e. farms) are farmers' co-operatives which do not pay any asset engagement charges into the budget, thus, they have no such cost in reality, moreover, the formation of an own asset engagement fund would involve difficulties.

The annual total amount of the effected net income which is calculated on the basis of assets engaged in the production and is incorporated in the prices may correspond to the yearly interest and amortization of the investment credits granted to the agriculture as a whole.

The formation of agricultural prices does not require that asset engagement charges should be calculated per branch or produce since branches of agriculture do not segregate into separate organizational units and the bulk of the instruments of production are used in common. The joint asset engagement could be devided between the prices of different produces according to the area they occupy. The uniform national asset engagement charge one cadastral hold should be settled and on this basis the asset engagament per unit of each produce established.

The authoress suggests to form a ground-fund whithin the single farms so that the latter could pay into this fund the differential profit effected by producing at lower costs than the marginal costs which are the basis of the price formation. The ground-fund could be used partly for the payment of taxes and partly for accumulation out of own resources.

Károly Urbán:

Agricultural purchasing and foreign trade in the second Five Year Plan

In the first four years of the second Five Year Plan, after the reorganization of the socialist agriculture had been completed, the Hungarian agriculture reached, on the average, an annual surplus production of two and a half per cent. Better achievements were influenced by vicissitudes of weather as well as other problems which came to the fore during the switch-over into large-scale farming. In 1964, agriculture reached a higher output by 15 per cent as compared to the average production of 1956–1960, from 1960, animal husbandry developed to a somewhat higher extent than crop farming. The socialist reorganization boosted the purchasing of agricultural produces, in fact, it increased to a larger extent than the production itself, thus, ān ever growing share of the produces was turned over to the stockpiling economy of the State. Because of unsatisfactory harvest results, our imports, chiefly those of cereals and fodder, were increased to cover the shortages. The rate of agricultural and foodstuff exports was lower than that of imports, on the other hand, agricultural exports yielded a considerable price profit, owing to increasing world market prices. The tasks set to agriculture in 1965 also aim at improving the Hungarian trade balance. Therefore, agricultural purchasing must be increased since the latter serves both to insure the inland supply and to realize this year's increased export targets.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

10

XII. ÉVFOLYAM 1965. OKTÓBER

TARTALOM

Molnár István—Szabó Józsefné: A termelés fejlődése és mérése a mezőgazdaságban 1149
Zala Ferenc: A vásárlóerő és az árualapok egyensúlyáról 1166
Pirityi Ottó: Az ármechanizmusról 1182
Jánossy Ferenc: A háborúk utáni helyreállítási periódusok jellegzetességei és a japán „gazdasági csoda" vége 1197
Komló László: Iparrá válhat-e a mezőgazdaság? 1213
Ferenci Tibor: A lakossági szolgáltatások fejlesztésének kérdései 1229

KONZULTÁCIÓ

Bod Péter: Matematikai programozás: optimális gazdasági döntések számításokkal való előkészítésének az eszköze 1241

SZEMLE

Multilateralitás és konvertibilitás a szocialista világpiacon *(Pécsi Kálmán)* 1249
A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlődésének néhány vonása *(Benedeczky János)* 1254

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének vitái *(Schweitzer Iván)* 1266
Dr. Sin István: A gazdálkodási eredmény vizsgálata a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben *(Szabó Gábor)* 1269
A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL 1271
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1273

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Benedeczky János, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Bod Péter** kandidátus, az MTA Matematikai Kutató Intézetének munkatársa; **Ferenci Tibor,** az OKISZ elnökhelyettese; **Jánossy Ferenc,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Komló László** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Molnár István,** a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; **dr. Pécsi Kálmán** aspiráns, a KGST Titkárság munkatársa; **dr. Pirityi Ottó,** a Közgazdasági Szemle munkatársa; **Schweitzer Iván,** a Közgazdasági Szemle munkatársa; **Szabó Gábor,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Szabó Józsefné,** a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; **Zala Ferenc,** a Belkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

---

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
65.5550 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Terjedelem: 8 ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. szeptember 8.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

MOLNÁR ISTVÁN—SZABÓ JÓZSEFNÉ:

A termelés fejlődése és mérése a mezőgazdaságban

A mezőgazdasági termelés fejlesztése ma elég gyakran napirenden levő kérdés. Mégsem közismertek a fejlődés mérésének problémái, a rendelkezésre álló statisztikai adatok, illetve egyéb mutatószámok felhasználásának lehetőségei és korlátai. Nyilván ezzel magyarázható, hogy gyakran találkozni olyan véleménnyel, amely az adatok eltérő nagysága vagy a belőlük esetleg ellentétesnek mutatkozó tendenciák láttán jobb esetben a számok helyességét, némi túlzással a fejlődés tényét is kétségbe vonja. Ezért szükségesnek tartjuk röviden összefoglalni, hogy általában milyen módon ítélhető meg a mezőgazdasági termelés változása.

Legáltalánosabban ismert a természetes mértékegységben kifejezett adatok (terület, mázsa, liter stb.) egybevetése. Egyszerűségük, közérthetőségük és számítási módszerük változatlansága ellenére sem alkalmasak azonban a különböző ágazatokban bekövetkezett változások összevont kifejezésére. A „közös nevező" hiánya miatt ugyanis ezek az adatok nem összesíthetők.

Az összesítés lehetőségét többféle módon lehet megteremteni. Például elvégezhető a naturális adatokból képzett indexszámok összevonása, aggregálása. Másik lehetőség a termelés eredményének gabonaegységekben vagy más hasonló egységben való kifejezése. Leggyakrabban a különféle árak felhasználásával képeznek szintetikus értékmutatókat és ezekkel mérik a termelés változását.

A továbbiakban az értékmutatók segítségével az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek termelését vizsgáljuk.

A termelés változása az összefoglaló mutatószámok alapján

Értékmutatókat ma rendszeresen két helyen számolnak. Központilag a népgazdasági tervezés során és a tervmérés céljára, valamint a mezőgazdasági üzemekben a számviteli utasítások alapján. Bár a mutatók elnevezése ebben a kétféle számításban többször is megegyező, több okból is indokolt őket egymástól megkülönböztetni és elkülönítve elemezni. Az egyik ilyen ok az, hogy a kétféle számítás módszere és így eredménye is eltérő. A másik körülmény, amely a pontos elhatárolást igényli az, hogy az üzemi termelési érték számítási módszerét az utóbbi években gyakran változtatták. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése után ugyanis megkezdték a nyilvántartási rendszer, a tervezési metodika fejlesztését. Igyekeztek egymáshoz közelíteni a két

nagyüzemi szektor számítási módszereit is. Ez a folyamat még ma is tart, és — mintegy melléktermékként — sokféle, a különböző években egymástól különböző tartalmú (elnevezésében viszont változatlan) mérőszámot eredményez. Az üzemi mutatók emiatt kevésbé jók a termelés időbeli változásának megítélésére, erre elsősorban a központi számítások alkalmasak.

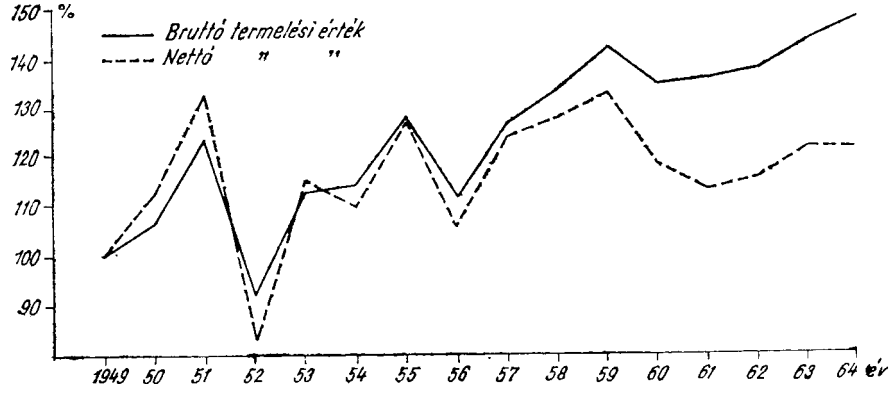
Jelenleg központilag háromféle termelési értékmutatót számítanak:
a mezőgazdaság bruttó termelését,
a mezőgazdaság nettó termelését és
a mezőgazdaság halmozatlan termelését.

A számításokat az egész mezőgazdaságra, ezen belül az alapvető társadalmi szektorok termelésére változatlan és folyó áron is elvégzik. A módszer és az árak változatlansága miatt elsősorban az úgynevezett változatlan áras értékmutatók alkalmasak dinamikai vizsgálatokra. Meg kell azonban jegyezni, hogy 1949 óta két ízben, 1954-ben és 1959-ben a változatlan árakat is módosították. Emiatt számszerű egybevetés csak az említett időpontok között lehetséges, hosszabb időre legfeljebb a változás tendenciáját jól kifejező indexszámokat lehet felhasználni. Érdemes megemlíteni, hogy e mutatókat közigazgatási beosztás szerint (járásonként, megyénként) nem számítják, ezért a termelés területi kérdéseinek, az üzemek differenciáltságának vizsgálatára nem alkalmazhatók.

A bruttó termelési érték — számításának módszeréből következően — egymástól függetlenül veszi figyelembe a növénytermelés és az állattenyésztés termékeit. A mezőgazdaság együttes bruttó termelési értéke tehát a termelési felhasználásokat (vetőmagot, takarmányt, trágyát stb.) kettőzötten tartalmazza.

A belőle számított index a mezőgazdasági termelés növekedését az 1949-től 1964-ig terjedő 15 év alatt körülbelül 45—49%-kal jelzi. Ez az évenként mintegy 2—3%-os növekedési ráta azonban nem volt egyenletes. Különösen a mezőgazdaság szocialista átszervezését megelőzően volt nagy az ingadozás. A bázisév (1949) termelési értékénél azonban csak 1952-ben volt alacsonyabb a termelés.

A bruttó és a nettó termelés indexének alakulása
(1949 = 100%)

Az 1961 óta eltelt négy év eredménye már kiegyenlített növekedést mutat. Az említett időszakban ugyanis 36, 38, 45, illetve 49 százalékos a termelés növekedése, ami egyértelműen mutatja, hogy az átmeneti

időszak fő feladatát a mezőgazdaság sikeresen teljesítette. A viszonylag szerénynek látszó számszerű növekedés sok esetben a kedvezőtlen időjárás ellenére, a megszilárdítás szervezeti munkájának bonyolult körülményei közepette ment végbe, és javarészben a nagyüzemeknek a többi szektornál erőteljesebb növekedését foglalja magában.

Az összes termelésen belül a növénytermelés fejlődése valamivel gyorsabb volt, mint az állattenyésztésé, 1949-hez képest ugyanis a növénytermelés 50%-kal, az állattenyésztés viszont csak mintegy 45%-kal növekedett. A növénytermelés részaránya ennek ellenére sem emelkedett tartósan 60% fölé, az állattenyésztés termelése viszont általában nem érte el a 40%-ot.

A szocialista szektor, illetve a mezőgazdasági nagyüzemek két alapvető csoportja: az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek a termelési viszonyok megváltozása következtében a termelés döntő tényezőivé váltak. 1958-ban a tömeges termelőszövetkezeti szervezést megelőző utolsó évben a szocialista szektor — amelybe a háztáji és a kisegítő gazdaságok, valamint a szövetkezetek minden formáját beleértik — a termelés valamivel több mint harmadrészét adta. Három év elteltével, 1961-ben már 95%-kal részesedett az összes termelésből, és ez az arány évenként azóta is lassan emelkedik.

Az állami gazdaságok 1960—63 között* körülbelül 20%-kal, a termelőszövetkezetek közös gazdaságai több mint 40%-kal növelték termelésüket, mialatt az összes termelés csak 7,5%-kal növekedett. A két nagyüzemi csoport termelése 1962 óta már az össztermelés felénél nagyobb volt.

A mezőgazdaság bruttó termelési értéke társadalmi szektorok szerint

(1959. évi változatlan áron, milliárd forint)

Év	Összesen	Ebből	
		állami gazdaságok	mezőgazdasági termelőszövetkezetek
1960	62,9	7,1	19,1
1961	63,3	7,9	22,4
1962	64,4	8,3	24,9
1963	67,6	8,6	27,3
1963. év az 1960. év %-ában	107,5%	120,3%	143,3%

A termelés növekedésének forrása az állami gazdaságokban elsősorban a belterjesség emelkedése volt. A földterület ugyanis 1963-ban csak néhány százalékkal volt nagyobb az előző évekhez viszonyítva.

A termelőszövetkezetekben a termelés emelkedését 1960—1961 között még jelentős részben a földterület növekedése eredményezte. A területegységre számított bruttó termelési érték 1961-ben ugyanis valamivel elmaradt az előző év színvonalától. Ezután azonban már a terme-

* Az időpont megválasztását a szocialista nagyüzemek szervezésének befejezése indokolja.

lőszövetkezetekben is a belterjesség fokozódása, az élő- és holtmunkaráfordítás növekedése a jellemző.

A területegységre jutó bruttó termelési érték a nagyüzemekben
(1959. évi változatlan áron)

Év	Állami gazdaságok	Mg. termelőszövetkezetek	Állami gazdaságok	Mg. termelőszövetkezetek
	egy kat. hold évközepi termőterületre jutó bruttó termelési érték			
	forint/kh		az 1960. év százalékában	
1960	4582	3085	100,0	100,0
1961	4977	2909	108,6	94,3
1962	4990	3151	108,9	102,1
1963	5122	3415	111,8	110,7

A termelés bèlterjes irányú fejlődésében az állami gazdaságokban 1961-ben, a termelőszövetkezetekben két évvel később, 1963-ban következett be jelentősebb növekedés, amelyet azután sikerült is stabilizálni. A korábbi időszakokban ugyanis a termelési színvonal emelkedését — amelyben az időjárási tényezők hatása erőteljesen érvényesült — gyakran már a következő évben visszaesés követte. Az említett idő óta viszont nem volt ilyen jelenség a termelési színvonal alakulásában.

A bruttó termelési érték mutatószáma jelenleg a népgazdasági terv és tervmérés alapvető és legfontosabb mutatója. E funkcióját úgy tölti be, hogy segítségével végzik el

a) a termelés volumenének és dinamikájának mérését,

b) a termelés szerkezetének (növénytermelés, állattenyésztés stb.) illetve szektoronkénti megoszlásának és összehasonlításának vizsgálatát.

A mutatószámra jellemző úgynevezett „szerves halmozódás" mértékének megváltozása, illetve különbözősége az összehasonlított egységeknél viszont éppen a felsorolt mérési feladatok végrehajtására teheti alkalmatlanná e mutatószámot. Ezt a körülményt *a)* a termelési felhasználások fajlagos arányának, *b)* a növénytermelés—állattenyésztés arányának változása, illetve különbözősége idézheti elő.

A termelési felhasználások arányának változása és különbözősége is tulajdonképpen hatékonysági javulás vagy romlás, illetve különbség, amely általában agro- és zootechnikai intézkedésekkel és eljárásokkal függ össze. Ilyen például a vetőmag és a termés, a takarmány és az állati termékhozam viszonya stb. Mindez különböző lehet az összehasonlítás tárgyát képező egységek (üzem, szektor, terület, ország stb.) között is, még inkább előfordulhat, hogy néhány év alatt következik be a változás. A termelési felhasználások arányának javulása esetén (a gazdaságosság és hatékonyság javulásakor) a bruttó érték mutatószáma azt a mezőgazdasági termékvolument, amely a lakosság fogyasztása, ipari felhasználás és export céljára rendelkezésre áll, kisebbnek mutatja a valóságosnál. Egyidejű összehasonlítás esetén viszont a kedvezőtlenebb arányt mutató, rosszabb hatékonyságú egységek eredményeit előnyö-

sebbnek tünteti fel. A felhasználható értéktömegről tehát dinamikában és egyidejű összevetés esetén is retrográd módon tájékoztat. Például, tételezzük fel, hogy egy q vetőmag felhasználásával az „A" időszakban 8 q, a „B" időszakban 10 q termést értünk el. A használati érték tömege így „A" időszakban 7, „B" időszakban 9 volt.

$$\text{A bruttó termelési érték indexe ez esetben } \frac{10}{8} = 125\%,$$

$$\text{a tényleges használati értéket jelző index } \frac{9}{7} = 129\%.$$

Ezek az összefüggések természetesen egyidejű összehasonlítás esetén ugyanígy alakulnak.

Az össztermelésen belül az állattenyésztés arányának növekedését általában kedvező tendenciának fogják fel, illetve fejlettebb, eredményesebb az állattenyésztéssel intenzívebben foglalkozó termelőegység (üzem, szektor, ország).

Az állattenyésztés fejlődése azonban általában növeli a bruttó termelési érték mutatójában meglévő halmozódást, mert a takarmány értéke mint növénytermelési termék és mint állattenyésztési hozam is számbavételre kerül. A vázolt irányú fejlődés esetében a bruttó termelési érték mutatója a használatiérték-tömeget a valóságosnál gyorsabban növekvőnek, illetve magasabb színvonalúnak mutatja. Ez az eltérés a hatékonyságjavulásnál tapasztalható tendenciával ellentétes irányú. Például „B" időszakban „A" időszakhoz képest — a következő táblázat adatainak megfelelően — a bruttó termelési érték összetételében az állattenyésztés részaránya 33%-ról 40%-ra növekedett.

Időszak	Növény-termelési	Állat-tenyésztési	Összes
	bruttó termelési érték		
„A" időszak.....	10,0	5,0	15,0
„B" időszak.....	10,2	6,8	17,0
„A" időszak=100% ...	102%	136%	113%

Az országos arányok szerint az állattenyésztés termékeiben körülbelül 70% takarmány-, alom- stb. költség realizálódik, amelyet tulajdonképpen mint növénytermelési értéket is figyelembe vettek. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a halmozódás elsősorban a bruttó termelési érték mutatójában (annak természetéből következően) fejeződik ki, valójában a használatiérték-tömeg növekedése kisebb lesz a táblázatban jelölt 113%-os indexszámnál. A számítást egyszerűsítve úgy végezzük el, hogy figyelmen kívül hagyjuk az állattenyésztési értékben is kimutatott 70%-nyi növénytermelési (takarmány-, alom- stb.) értéket. A számítást tartalmazó következő táblázat szerint a termelés eredményessége tehát csak 6%-kal javult, szemben az előző 13%-os növekedéssel.

Időszak	Növény-termelési	Állat-tenyésztési	Összes
	használatiérték-tömeg		
„A" időszak.....	10,0	1,5	11,5
„B" időszak.....	10,2	2,0	12,2
„A" időszak=100% ...	102%	133%	106%

A bruttó termelési érték egy lényeges jellegzetességéről tett kitérő után felvetődik, hogy e tulajdonság a megelőző elemzésben az indexszámokat mennyiben torzítja. Az 1960—63. években végbement hatékonysági és termelésszerkezeti változások nem voltak jelentősek, ezért a dinamikai vizsgálatokat sem zavarták. Országosan például az állattenyésztés aránya az elemzés első és utolsó évében 40,9—40,7%, az állami gazdaságokban 39,7—42,7%, a termelőszövetkezetekben pedig 19,3—24,9% volt. A növénytermelés terméseredményei sem változtak lényegesen. Az állattenyésztésben viszont a takarmányfelhasználás hatékonysága a számítások szerint valamelyest javult. Négy év alatt a termelési érték 71%-áról 67%-ára csökkent. Összehasonlítás céljából kiszámítottuk — az előző táblázatban alkalmazott egyszerűsített módon — az állattenyésztés növénytermelési halmozásokat nem tartalmazó értékét is, a vizsgált időszak első és utolsó éveit, 1960-at, illetve 1963-at viszonyítva egymáshoz. Az utóbbi mutatószám *országosan* a bruttónál valamivel magasabb (108% helyett 111%-os) növekedést jelez. Az *állami gazdaságok* mutatói szerint 121, illetve 119, a *termelőszövetkezeteké* szerint pedig 144, illetve 138 százalékos a növekedés (a számpárok második tagja a „kiszűrt" mutató).

Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek termelési színvonalának összehasonlítására — a termelésszerkezetük különbsége miatt — viszont a bruttó termelési érték már kevésbé alkalmas, illetve nagyobb az ebből adódó hibalehetőség, mint a dinamikai vizsgálatok esetében. Ennek fő oka az állattenyésztés arányában mutatkozó különbség.

A mezőgazdaság nettó termelése, a bruttó termelési értéknek és a termelés anyagi ráfordításainak különbsége — azaz a mezőgazdasági nemzeti jövedelem — az átszervezést követő időszakban kedvezőtlenebbnek mutatkozik. Egyrészt 1959-től kezdve a nettó termelést kifejező indexszámok erőteljesebben elmaradnak a bruttó termelés mutatószámaitól, mint a korábbi években. Másrészt pedig 1959—1960 után a nettó termelés kismértékben csökkenő-stagnáló tendenciájú, ellentétben a bruttó termelés mérsékelt növekedésével.

A nemzeti jövedelem régebben a bruttó termelési érték 50—60 százalékát is elérte, 1960 óta viszont tartósan 50%-nál kevesebb. A nemzeti jövedelem és a bruttó termelési érték viszonyát természetesen nemcsak az anyagfelhasználás volumenének változása, hanem a mezőgazdasági termeléshez felhasznált anyagok árszínvonala, az anyagi ráfordítások értékelésének módja is befolyásolja. Az 1959-et követő időszakban végbement aránycsökkenésben azonban ez a tényező nem játszott szerepet.

Az átszervezés óta eltelt években az állami gazdaságok, illetve a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai a nemzeti jöve-

delem termeléséhez különböző mértékben és tendenciáját tekintve is eltérően járultak hozzá.

A mezőgazdaság nettó termelési értéke társadalmi szektorok szerint

(1959. évi változatlan áron, milliárd forint)

Év	Összesen	Ebből	
		állami gazdaságok	mezőgazdasági termelőszövetkezetek
1960	30,7	2,1	9,5
1961	29,2	2,3	9,9
1962	29,9	2,0	10,9
1963	31,3	2,1	11,5
1963. év az 1960. év %-ában.....	102,0%	99,3	121,1

Az állami gazdaságok négy év alatt gyakorlatilag változatlan nettó termelési értéket évenként növekvő bruttó termeléssel állítottak elő. Emiatt a nemzeti jövedelem aránya a bruttó termeléshez képest évről évre csökkent. A termelőszövetkezetek évről évre növelték nettó termelésük értékét, négy év alatt összesen több mint 20%-kal. Bruttó termelésük azonban ennél nagyobb mértékben, több mint 40%-kal nőtt, így az állami gazdaságokhoz hasonlóan a nemzeti jövedelem részaránya a termelőszövetkezetekben is csökkent. Négy év alatt az állami gazdaságokban 30-ról 25%-ra, a termelőszövetkezetekben 50-ről 42%-ra csökkent a nettó termelésnek a bruttó termeléshez viszonyított aránya. Ezek a számok szembetűnően jelzik azt is, hogy az állami mezőgazdasági üzemek lényegesen magasabb fokú felszereltsége és technikai ellátottsága szükségszerűen jóval nagyobb anyagfelhasználással is együtt járt. A technika és az anyagi ráfordítások fokozódása egyben csökkentette az egységnyi mezőgazdasági termékben megtestesülő mezőgazdasági munka mennyiségét.

Az állami üzemek nagyobb anyagfelhasználása termelésszerkezeti okokkal is összefügg. A termelőszövetkezeteknél nagyobb állatsűrűségű állami gazdaságokban ugyanis a takarmány kettős számbavétele miatt is csökkenő tendenciájú a nemzeti jövedelem aránya. (Más oldalról, változatlan bruttó termelési színvonal növekvő állattenyésztési termelés mellett ugyanilyen eredménnyel jár, változatlan össztermelésen belül csökkenő állattenyésztés viszont javítja a vizsgált arányt.) Meg kell jegyezni, hogy a mezőgazdasági nemzeti jövedelem csökkenő aránya az elmondottakon kívül a népgazdaság általános árproblémáit is visszatükrözi, és közvetve kifejezi a mezőgazdasági árszínvonalnak a többi népgazdasági ághoz képest fennálló aránytalanságait is.

A nettó termelési érték a jelenlegi árviszonyok mellett sem a mezőgazdasági termelés dinamikai vizsgálatát, sem a szektorok, illetve az ágazatok (növénytermelés és állattenyésztés) arányát tekintve nem egy-

értelműen megbízható, mert több-kevesebb torzítást tartalmaz. E torzításokra eléggé jellemző, hogy az állattenyésztés nemzeti jövedelme egyes szektorokban negatív előjelű.

A területegységre jutó nemzeti jövedelem 1960 óta mindkét nagyüzemi csoportban ugyancsak kismértékben csökkenő-stagnáló volt.

A területegységre jutó nettó termelési érték a nagyüzemekben
(1959. évi változatlan áron)

Év	Állami gazdaságok	Mg. termelőszövetkezetek	Állami gazdaságok	Mg. termelőszövetkezetek
	egy kat. hold évközepi termőterületre jutó nettó termelési érték			
	forint/kh		az 1960. év %-ában	
1960	1339	1539	100,0	100,0
1961	1437	1281	107,3	83,2
1962	1226	1379	91,6	89,6
1963	1236	1440	92,3	93,6

Mégis, a termelésszerkezetnek és a tőke szerves összetételének különbözősége miatt a nemzeti jövedelem termelésének színvonala a termelőszövetkezeti gazdaságokban valamivel magasabb. Mindez érdekesen ellentétes a bruttó termelési érték színvonalának egybevetésekor tapasztaltakkal, mert a bruttó termelési érték mutatója szerint az állami gazdaságok bizonyulnak körülbelül 50%-kal eredményesebbnek.

A bruttó és a nettó termelési érték változásának ellentétes tendenciája felveti a kérdést, hogy melyikük fejezi ki helyesen a tényleges viszonyokat. Már a bruttó termelésiérték-mutató jellegzetességének vizsgálatánál utaltunk egy, az úgynevezett „szerves halmozásokat" kiszűrő mutató fontosságára, és durva közelítéssel számítottunk is ilyet abból a célból, hogy jellemezzük az ahhoz képest mutatkozó eltérést. Mint lényeges igényt kifejtettük, hogy e mutatónak a mezőgazdaság mint népgazdasági ág tényleges hasznosságát, az általa kibocsátott és felhasználható termékvolument mint használati értéket kellene helyesen tükröznie. Erre a célra egy harmadik termelésiérték-mutató, az úgynevezett *halmozatlan termelési* érték használható fel leginkább. A halmozatlan termelési érték ugyanis a bruttó termelési értéknél a mezőgazdasági eredetű üzemi felhasználás értékével kevesebb, a nettó termelés értékénél viszont a mezőgazdaságban felhasznált ipari anyagok értékével nagyobb. Ilyen formán jól jellemzi a mezőgazdaság „kibocsátását", a lakosság fogyasztására, ipari feldolgozásra, exportra, tartalékolásra rendelkezésre álló termékvolument. Nyilvánvaló, hogy az árak, a termelésszerkezeti változások ezt a mutatót is befolyásolják, de a népgazdasági igények, a mezőgazdaság és a többi népgazdasági ág kapcsolatának vizsgálatára egyértelműbben, kevesebb torzítással használható fel, mint a bruttó, illetve a nettó termelési érték mutatója. A különböző társadalmi szektorok, termelőkörzetek és mezőgazdasági üzemek termelési színvonalának összehasonlítására — eltérő termelésszerkezetük mellett is — a halmozatlan termelési érték a legalkalmasabb, és így a mezőgazdasági termelés differenciált vizsgálatának is egyik alapvető mutatószáma. Erre

a célra azonban jelenleg csak az üzemekben kiszámított termelési érték áll rendelkezésre, ezért az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek termelési színvonalának összehasonlítását mind a központilag számított, mind az üzemi szintű halmozatlan érték mutatója szerint célszerű elvégezni. Az üzemenkénti szóródás vizsgálatára pedig — a későbbiekben — csak ez a mutató alkalmas.

A halmozatlan termelési érték valamivel gyorsabb üteműnek jelzi a négy év alatt bekövetkezett változást, mint a bruttó termelési érték mutatója. Ezt a bruttó termelési érték mutatójának jellegzetességei magyarázzák. Abszolút színvonalát tekintve pedig az előbbi az állami gazdaságokban minden évben eléggé kiegyenlítetten az utóbbinak mintegy 60, a termelőszövetkezetekben körülbelül 70%-át érte el.

A mezőgazdaság halmozatlan termelési értéke társadalmi szektorok szerint

(1959. évi változatlan áron, milliárd forint)

Év	Összesen	Ebből	
		állami gazdaságok	mezőgazdasági termelőszövetkezetek
1960	41,6	4,3	13,0
1961	42,2	5,1	14,9
1962	44,7	5,4	17,4
1963	48,3	5,6	19,7
1963. év az 1960. év %-ában.....	116,0	130,0	150,0

A táblázatban közölt halmozatlan termelési érték az üzemek mérlegbeszámolóiban kimunkált azonos elnevezésű termelési értéktől többé-kevésbé eltér. Az 1960—63 közötti időszakban az állami gazdaságoknál 70—82%, a termelőszövetkezeteknél 84—96% a népgazdasági adat az üzemi adathoz viszonyítva. Az eltérés fő forrása az, hogy az üzemi mutatószámok mindig az üzem egész termeléséről számolnak be, amely szükségszerűen nem mezőgazdasági tevékenységet (ipari jellegű szolgáltatást, szállítást, építkezést stb.) is magában foglal, tehát „értelmezési körük" szélesebb, mint a népgazdasági mutatóké, és emiatt számszerűen is nagyobbak ezeknél. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kétféle mutató viszonyának változásában egyéb metodikai okok is szerepet játszanak. A központi számításokat változatlan és folyó áron is évenként, szektoronként azonos módon végezték. Az üzemi mutatószámok viszont csak úgynevezett folyó áras változatban készültek el. A takarmányok, azaz a mezőgazdasági újrafelhasználások jelentős részét a keveréktakarmányok esetében nem egyformán értelmezték. A központi mutatók számításakor ugyanis ezeket ipari eredetűeknek minősítették, és így értéküket az állattenyésztés termékeiből nem vonták le. Az üzemi mutatók számításánál a takarmánytápok ipari vagy mezőgazdasági besorolása nem volt egyértelműen rendezve. Az állami gazdaságokban csak 1963-ban, a termelőszövetkezetekben 1964-ben szabályozták a kiszámítás módját a népgazdasági mutató rendszerével egyezően.

Emiatt az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek termelési színvonalát a kétféle halmozatlan termelési érték alapján vizsgálva évenként különböző mértékű eltérés tapasztalható. A központilag számított mutató szerint az állami gazdaságok mintegy 32—67%-kal, az üzemi mutató szerint pedig 37—72%-kal eredményesebbek a termelőszövetkezeteknél.

A területegységre jutó halmozatlan termelési érték a nagyüzemekben

Év	Egy kat. hold évközepi termőterületre jutó halmozatlan termelési érték					
	központi számítások szerint 1959. évi változatlan áron			mérlegbeszámolók szerint folyó áron		
	az állami gazdaságokban, Ft	a mgi termelőszövetkezetekben, Ft	állami gazd. a tsz %-ában	az állami gazdaságokban, Ft	a mgi termelőszövetkezetekben, Ft	állami gazd. a tsz %-ában
1960...	2767	2104	131,5	3329	2432	136,9
1961...	3218	1932	166,6	3441	2295	149,9
1962...	3244	2201	147,4	3909	2376	164,5
1963...	3350	2463	136,0	4435	2572	172,4

Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek termelésének különbözősége

A termelési színvonal — a területegységre jutó halmozatlan termelési érték mutatója szerint — az állami gazdaságokban a vizsgált időszakban évről évre emelkedett, és 1963-ban már egyharmaddal meghaladta a négy év előttit. A termelőszövetkezetekben ez a mutató 1961—1962-ben valamelyest csökkent, s 1963-ban mindössze 6%-kal volt nagyobb, mint 1960-ban.

Az állami üzemek magasabb termelési színvonalát egyrészt az eredményezte, hogy nem mezőgazdasági tevékenységük köre kiterjedtebb, mert nemcsak megtermelik, hanem részben feldolgozzák és forgalomba is hozzák termékeiket. Ezenkívül takarmánykeverő, vetőmagelőkészítő és -tisztító üzemeket tartanak fenn, maguk üzemeltetnek gépjavító részlegeket, és egyéb nem mezőgazdasági tevékenységük is jelentős. Másrészt az állami gazdaságok termelési szerkezete és átlaghozamai is kedvezőbbek. Az állami gazdaságok földterületéből nagyobb részt képviselt a magas termelési értéket adó művelési ágak — kert, szőlő, gyümölcsös — területe: 1963-ban a termőterület mintegy 7%-át ezek a kultúrák foglalták el, a termelőszövetkezetekben ez az arány 3% volt. A szántóföldön is nagyobb területen termeltek „értékesebb" növényeket, mint a szövetkezetek. Az állami üzemekben az állattartás is intenzívebb, állatsűrűségük mintegy 60%-kal meghaladta a szövetkezeti közös gazdaságokét. A szövetkezeti szektor állatállományának állatfajonként változó, összességében nagyon jelentős része a háztáji gazdaságokban van, de az állatsűrűség a háztáji gazdaságokban tartott állatállománnyal együtt sem érte el az állami gazdaságokét.

Főbb termelési eredmények az állami gazdaságokban és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 1963-ban

Megnevezés	Állami gazdaságokban	Mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	Állami gazd. a tsz %-ában
Kenyérgabona termésátlaga, q/kh	11,5	8,4	136,9
Őszi árpa „ „	13,3	9,7	137,1
Kukorica „ „	18,2	15,5	117,4
Csalamádé és silókukorica termésátlaga, q/kh	110,5	96,5	114,5
Lucerna „ „	19,2	16,9	113,6
Tehenenkénti átlagos tejhozam, liter	3087	2124	145,3
Tyúkonkénti átlagos tojáshozam, db	154	109	141,3
Juhonkénti átlagos gyapjúhozam, kg	3,8	3,0	126,7

Az állami üzemek magasabb termelési színvonalát számos tényező indokolja és segíti. A termelőszövetkezetekben a vizsgált évek az üzemi szervezet megteremtésének és megszilárdulásának kezdeti esztendei voltak. Az állami gazdaságokban ez a folyamat korábban kezdődött és fejeződött be, mint ahogyan szervezésük is megelőzte a szövetkezeti mozgalom kezdetét. Az állami gazdaságok 1962 eleje óta változatlan szervezeti formában működnek, a termelőszövetkezetekben azonban az évenként visszatérő egyesülések az érintett üzemekben akadályozzák a gazdálkodás szervezetének kialakulását. Ebből is következik, hogy az állami gazdaságokban a gazdálkodás személyi feltételei jóval kedvezőbbek, mint a termelőszövetkezetekben. Több egyetemet és főiskolát végzett szakembert foglalkoztatnak, mint a szövetkezetek, annak ellenére, hogy termelési volumenük lényegesen kisebb. A munkavállalók, különösen az irányító munkakört betöltő dolgozók java része már egy évtizedes gyakorlattal, ugyanabban a gazdaságban eltöltött szolgálati idővel rendelkezik. Nyilvánvaló, hogy a nagyüzemi gazdálkodás agronómiai, üzemszervezési tapasztalatait — amelynek megszerzéséért az állami gazdaságok is magas árat fizettek — a termelőszövetkezeti vezetők többségének az elmúlt években kellett elsajátítania. A felsoroltakon kívül az sem érdektelen, hogy az állami gazdaságok állományába tartozók életkor szerint is alkalmasabbak a mezőgazdasági munkafolyamatok elvégzésére, mint a szövetkezeti tagok. A termelőszövetkezeti tagság elöregedéséről számos tanulmány ismeretes, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy 1963-ban a szövetkezetek férfi tagjainak átlagos életkora 52 év, a nők átlagos életkora pedig 54 év volt. A férfiak mintegy 40 százalékának, a nők több mint felének az életkora meghaladta a 60, illetve 55 éves nyugdíjkorhatárt. Az állami üzemekben átlagosan a férfi munkavállalók 15 évvel, a női munkavállalók 24 évvel voltak fiatalabbak, mint a termelőszövetkezeti tagok.

A személyi tényezőkön kívül az anyagi ellátottság színvonalában is jelentős az eltérés az állami gazdaságok javára. Több és korszerűbb gazdasági épülettel (állati férőhellyel és tárolókkal), öntözőberendezéssel, erő- és munkagéppel, ültetvénnyel rendelkeznek. Állóeszköz-állományuk területegységre számított értéke 1963-ban csaknem négyszeresen múlta felül a szövetkezetekét. Ezzel megegyezően alakult a munkások,

illetve a dolgozó tagok létszámához képest számított állóeszközállomány értéke is. A termelőszövetkezetek hasonló mértékű felszerelése körülbelül 55 milliárd forint beruházást igényelne, ami a termelőszövetkezeti és gépállomási beruházások jelenlegi ütemével mintegy 10 év alatt valósítható meg.

Az elmúlt években új állóeszközökből az állami gazdaságokba — termőterületükhöz képest — lényegesen többet juttattak, mint a termelőszövetkezetekbe. Az új beruházások értéke 1961—63-ban az állami gazdaságokban kétszer akkora volt, mint a szövetkezetekben. Így az eszközellátottság színvonalában növekedett a különbség a két nagyüzemi csoport között: az 1963. év végén az állami gazdaságok 1 kat. hold termelőterületére közel háromszor annyi állóeszközérték jutott, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, a gépállomások állóeszközeit is beszámítva.

A termelés egyszeri folyamatában elhasználódó anyagok, termények, takarmányok és pénzforgalmi eszközök mértékét tekintve is az állami gazdaságok voltak kedvezőbb helyzetben. Forgóeszköz-ellátásuk szervezettebb és magasabb színvonalú. A szövetkezetekben a forgóeszköz-ellátás, illetve ennek meghitelezési rendszere nem tekinthető rendezettnek. Az állami üzemek forgóeszköz-készlete — területegységre számítva — több mint háromszorosa volt a szövetkezeti gazdaságokénak. A termelési színvonal különbözősége a nagyobb készletek egy részét indokolja, de a termelési érték egységére jutó készletek értéke is kétszer annyi volt az állami gazdaságokban, mint a termelőszövetkezetekben.

A munkaerőhelyzet és az anyagi ellátottság különböző színvonala tehát az állami és szövetkezeti gazdaságok termelését igen jelentősen differenciálta. Az egyes gazdaságok — szektoron belül mért — termelési és értékesítési eredményei, jövedelemviszonyai, illetve ezek nagymértékű szóródása részben ugyanezekre az okokra vezethetők vissza. Ehhez járult még a szektorok összehasonlításánál nem mérhető, de az üzemek termelési feltételeit lényegesen befolyásoló természeti és közgazdasági tényezők szerepe. Az utóbbiak közül a földminőség és az üzem termelésének jellege a legfontosabb, ezért a továbbiakban ezeknek a termelési színvonalra gyakorolt hatását vizsgáljuk.

A termelési színvonal a különböző típusú üzemekben

Az állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek átlagos termelési színvonala igen különböző belterjességi fokon gazdálkodó üzemek együttes termelési eredményét jelzi. Mind az állami gazdaságokban, mind a termelőszövetkezetekben a legnagyobb és a legkisebb termelési értéket előállító üzemek között a termőterület egységére jutó termelési értékben 10—15-szörös eltérés van. 1963-ban az állami gazdaságok számának az egy kat. hold termőterületre jutó halmozatlan termelési érték szerinti szóródása a következő volt: a gazdaságok egyharmada 4000 Ft-nál kevesebbet, 42 százaléka 4000—6000 Ft-ot, a fennmaradó része pedig 6000 Ft-nál több termelési értéket állított elő. Az állami gazdaságok átlagos termelési színvonalát csak a termelőszövetkezetek 6 százaléka múlta felül, 94 százalékuk alacsonyabb szinten ter-

melt. A szövetkezetek mintegy 20 százalékában 1500 Ft-nál kevesebb, több mint felében 1500—3000 Ft, 27 százalékában 3000 Ft-nál több volt a termőterületre jutó halmozatlan termelési érték. Természetesen a fenti adatok csak a közös gazdálkodás termelési értékét tartalmazzák, ezért az összehasonlítás csak fenntartással végezhető el. A háztáji gazdaságok állattenyésztésének termelési értéke — amelyet jelentős részben a közös területen megtermelt takarmányból állítanak elő — a termelőszövetkezetek termelési színvonalát kedvezőbbnek mutatná.

A termelési érték színvonalát befolyásoló tényezők egyik eleme a földterület összetétele és minősége. A földek minőségét az aranykorona-értéke mutatja, amely kisebb torzításokkal ugyan, de elfogadhatóan és együttesen fejezi ki a termőképességet és a művelési ágak különböző hozamait. A földterület aranykorona-értéke szerint — amint azt a következő táblázat adatai mutatják — a termelőszövetkezetekben a termelés értéke, a tagok jövedelme és a tiszta vagyon lényegesen eltért.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek főbb jellemzői a földminőség szerint 1963-ban

Egy kat. hold termőterület kataszteri tiszta jövedelme	Egy kat. hold termőterületre jutó		
	halmozatlan termelési érték	személyi jövedelem	tiszta vagyon
	az összes tsz átlagának %-ában		
8 aranykorona alatt	70,9	72,4	72,8
8,1—13,0 aranykorona	99,6	96,8	99,6
13 aranykorona felett	130,5	133,2	128,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

A termelési színvonal differenciálódásának másik — a föld minőségénél könnyebben alakítható — eleme az üzemi és egyéb adottságoknak megfelelő profil kiválasztása. Ma még sem az állami gazdaságok, sem a termelőszövetkezetek nem rendelkeznek távlati fejlesztési tervvel, és az elmúlt évek gazdálkodását is sok ötletszerűség, kellően át nem gondolt fejlesztés, az üzemek szervezeti változásai miatt a termelési jelleg gyakori megváltoztatása jellemezte. A termelőszövetkezetek többségében a termelési biztonságra és az önellátásra, valamint a munkaerő folyamatos kihasználására való törekvés miatt a termelés szerkezete a kisparaszti gazdálkodás hagyományait őrzi. A termelés specializálódása azonban az állami gazdaságok nagy részében sem ment végbe. Ezt igazolják azok a számítások, amelyek szerint mind az állami, mind a szövetkezeti gazdaságoknak körülbelül fele általános árutermelő jellegű, nem rendelkezik sajátos termelési szerkezettel, a mezőgazdasági termékeket az országos átlag körüli arányokban állítja elő.

A különböző profilú üzemek termelési színvonala körülbelül ugyanolyan eltéréseket mutat, mint a különböző minőségű földeken gazdálkodóké. Ez arra enged következtetni, hogy néhány üzemág és ezek megfelelő társítása mérsékelheti a kedvezőtlen természeti és közgazdasági tényezők hatását. A legutóbbi két évben a kertészeti üzemek (szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelők) gazdálkodtak a legeredményesebben. Az

ide sorolt állami gazdaságok kat. holdanként több mint 200 forint nyereséget értek el. A termelési ráfordítások itt voltak a leghatékonyabbak. A szövetkezetekben is a kertészeti jellegű gazdaságok csoportja osztotta a legmagasabb személyi jövedelmet egy kat. hold. termőterületre és egy munkanapra számítva. A növénytermelő gazdaságok termelési színvonala a legalacsonyabb, eszközellátottságuk is gyengébb a más profilú üzemekénél. A növénytermelő állami gazdaságok kat. holdanként több mint 400 forint veszteséggel termeltek, a növénytermelő szövetkezetek tagjainak átlagosan csak 8512 Ft részesedést fizettek.

A gazdaságok termelésének színvonala a termelés jellege szerint 1963-ban

A termelés jellege	Az 1 kat. hold termőterületre jutó halmozatlan termelési érték			
	az állami gazdaságokban		a mezőgazdasági tszekben	
	Ft	átlagosan = 100,0	Ft	átlagosan = 100,0
Általános árutermelő	4376	94,5	2639	102,6
Növénytermelő	2435	52,6	1568	61,0
Állattenyésztő	4134	89,2	3065	119,2
Kertészeti	6485	140,0	3414	132,7
Haltenyésztő	4464	96,4	—	—
Egyéb	—	—	2185	85,0
Átlagosan	4632	100,0	2572	100,0

A termelési színvonal hatása a gazdálkodás eredményességére

A differenciálódás eredménye más problémát vet fel az állami gazdaságok működésének megítélésében és másokat a termelőszövetkezetekében. Mindkét üzemcsoportra érvényes az a nyilvánvaló következtetés, hogy a többet termelő gazdaságok területükhöz mérten nagyobb arányban járulnak hozzá az áruellátáshoz, mint az alacsonyabb termelési színvonalú üzemek. Hasonlóan alakult a gazdálkodás eredménye is. 1963-ban az átlagosnál jobb állami gazdaságok több mint négyszeranynyit, az átlagosnál jobb termelőszövetkezetek pedig 250%-kal többet értékesítettek 1 kat. hold termőterületre számítva, mint az átlagosnál gyengébbek. A nagy termelési értéket előállító állami üzemek vállalati eredménye mintegy ötször kedvezőbb volt az országos átlagnál. A termelőszövetkezetek a vállalati eredménynek megfelelő mutatót nem számítanak, de az ezt helyettesítő bruttó jövedelem is a termelés színvonalától függött.

Az állami gazdaságokban a termelés és az eredményesség nem befolyásolta a dolgozók bérezését: a legmagasabb termelési színvonalú — kat. holdanként 7000 Ft-nál többet termelő — gazdaságokban a munkások évi átlagkeresete 1963-ban 16 770 Ft volt, a legalacsonyabbakban — ahol a termőterület egységére jutó termelési érték nem érte el a 2500 Ft-ot — 17 296 Ft. Ezt a kifizetett nyereségrészesedés összege csak jelentéktelenül módosítja. A termelés eredményessége nem érintette

Az állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1963. évi eredményei

Az egy kat. hold termőterületre jutó termelési érték	Egy kat. hold termőterületre jutó			
	értékesítés, Ft		vállalati eredmény az állami gazdaságokban Ft	bruttó jövedelem a mezőgazdasági tsz-ekben, Ft
	az állami gazdaságokban	a mezőgazdasági tsz-ekben		
Átlagosnál alacsonyabb	2017	1017	—268	804
Átlagos	5857	1966	+385	1457
Átlagosnál magasabb	8606	3491	+145	2647
Összesen	5330	2247	+243	1690

közvetlenül a termelési alapok — álló és forgóeszközök — fejlesztését sem, mert az állami gazdaságok forgóeszközeiket és beruházásaikat térítés nélkül az államtól kapják. Megjegyezhető azonban, hogy az eszközök központi elosztása is a jobban működő állami gazdaságoknak kedvezett, amelyeknek álló- és forgóeszköz-ellátottsága több mint kétszerese a gyengén gazdálkodókénak.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a termelési színvonal, illetve a rendelkezésre álló jövedelem összege meghatározta a tagok részesedését és jórészt a termelőeszközök bővítésének anyagi lehetőségét is. Az átlagosnál magasabb színvonalon gazdálkodó szövetkezetekben 1963-ban a termőterületre jutó bruttó jövedelem körülbelül háromszor magasabb volt, mint az alacsony termelési értékű üzemek csoportjában, és ennek megfelelően alakult a személyi jövedelem is.

A jövedelmek ilyen nagymértékű szóródása sérti a munka szerinti elosztás elvét. A népgazdaság keresőinek közel egyharmada a termelőszövetkezetekben dolgozik és részesedését nemcsak az elvégzett munkája határozta meg, hanem az a körülmény is, hogy jól vagy rosszul gazdálkodó üzemnek volt-e a tagja. 1963-ban a legmagasabb termelési értéket előállító üzemek csoportjában az egy munkanapra jutó munka utáni jövedelem több mint kétszer akkora volt (78 Ft), mint a legalacsonyabb színvonalon gazdálkodó üzemekben (33 Ft).

A jó szövetkezetekben a felhalmozásra fordított jövedelem magasabb színvonala lehetővé teszi a következő évek termelésének bővítését, míg a leggyengébbekben az elhasználódott termelőeszközök pótlására nincs mód. A felhalmozás aránya ugyan inkább a gyenge üzemekben magasabb, mégis annak lényegesen kisebb volumene miatt — 3 évet vizsgálva — a termelés mérete és a jövedelmi arányok változatlanul szóródnak. Erre utalnak az 1961—1962. és 1963. évek adatai, amelyek szerint a legalacsonyabb és a legmagasabb termelési értéket előállító üzemek csoportja közötti eltérés az összes vagyon és az állóvagyon színvonala tekintetében körülbelül 30%-kal, az egy dolgozó tagra jutó személyi jövedelem vonatkozásában pedig 7%-kal emelkedett.

A gyenge szövetkezetek java része saját erőből nem képes sem termelését fejleszteni, sem tagjainak folyamatos munkaalkalmat és magasabb jövedelmet biztosítani. Az ilyen szövetkezetek állami támogatásának szükségessége már régebben felvetődött, de még ma sem teljesen megoldott. Az állami támogatások rendszerét a 3004-es kormányhatározatok foglalják össze. A határozatok célja, „hogy a jól gazdálkodó ter-

melőszövetkezetek tovább fejlődjenek, a még gazdaságilag meg nem erősödött termelőszövetkezetek pedig mielőbb megszilárduljanak". Ezek szellemében a szövetkezetek a szaktanácsadás, szakemberellátás és egyéb összegszerűen ki nem fejezhető segítség mellett jelentős anyagi támogatást is kaptak, 1963-ban is több mint 2 milliárd forintot.

Az állami támogatás nagy része — régebben még jobban, mint 1963-ban — beruházási és termelési feltételekhez volt kötve, amelyeknek a jó szövetkezetek sokkal inkább eleget tehettek, mint a gyengébbek. Ezért az 1959—61. években a jó gazdaságok több támogatást kaptak, mint az arra jobban rászoruló gyengék. 1962—63-ban már fokozottabb segítséget kaptak az alacsony színvonalon gazdálkodó üzemek, de ez a támogatás sem volt eléggé megkülönböztetett. Ezt igazolják a termelési színvonal szerinti gazdaságcsoportokra számított vissza nem térítendő állami támogatások összesített adatai.

A szövetkezetek adóztatása sem eléggé differenciált és így nem valósítja meg a jó üzemek nemcsak jobb gazdálkodásából, hanem kedvezőbb természeti viszonyaiból is adódó jövedelemtöbbletének vagy e többlet egy részének elvonását. Az adók közül legjelentősebb a földadó, amely a földek aranykorona-értékével növekvő, de ez a progresszivitás jóval mérsékeltebb, mint a földek termőképességének emelkedéséből származó tiszta jövedelem változása. Az egyéb címen — jövedelem és egyéb adó címén — elvont összeg a jövedelem arányában állandó. 1963-ban az átlagosnál többet termelő szövetkezetek adóterhei ugyan — területegységre számítva — magasabbak voltak, a bruttó jövedelemhez képest azonban alacsonyabbak, mint az átlagosnál gyengébb üzemeké. A jövedelemszóródást mérsékelné, ha az adóztatás szintjének változatlanul hagyásával az adókat differenciáltabb kulcsok alapján állapítanák meg, és lényegesen többet vonnának el a jó üzemektől, mint a gyengéktől.

Az állami elvonások és támogatások alakulása 1963-ban

Egy kat. hold termőterületre jutó termelési érték	Egy kat. hold termőterületre jutó		Az elvonások összege az évi jövedelem százalékában
	összes állami támogatás,	adók összege,	
	Ft		
Átlagosnál alacsonyabb	322	98	10,9
Átlagos	264	155	9,6
Átlagosnál magasabb	262	222	7,8
Összesen	273	165	8,4

Az állami beavatkozás — támogatás és adóztatás — rendszere előmozdította a szövetkezetek megszilárdulását, a termelés fejlesztését, de nem eredményezte az indokolatlanul nagy jövedelmi különbségek kiegyenlítődését. Felvetődik ugyanis az a kérdés, hogy érdemes-e továbbra is azokat a szövetkezeteket támogatni, amelyekben a tagok kétharmadnyi munkával ugyanannyi jövedelemhez jutottak, mint az állami gazdaságok dolgozói? E szövetkezetek „megerősítése" 1963-ban több mint 100 millió forintba került. Ugyanebben az évben a gyenge gazda-

ságokban a tagok évi jövedelme átlagosan nem érte el a 7000 Ft-ot és a tagok fele 4000 Ft-nál (kb. havi 300 Ft-nál) kevesebbet kapott a közös gazdaságból. 1963-ban mintegy 700 ilyen szövetkezet volt az országban. Érthető, hogy a gyenge szövetkezetek tagjai kiegészítő jövedelemforrásnak és munkahelynek tekintik a közös gazdaságot.

A jövedelemszabályozás másik módjaként kínálkozik a termelőszövetkezetek hitelterheinek rendezése. 1963 végén a szövetkezetek álló- és forgóeszköz-állományát terhelő beruházási és forgóalap jellegű hitelállománya több volt, mint egy egész év termeléséből származó bruttó jövedelem, a felhalmozásra fordított jövedelemrésznek pedig mintegy négyszeresét tette ki. A hitelfelvételek évenként emelkedő összege azt eredményezi, hogy a hitelállomány és ezzel együtt a törlesztési kötelezettség is évről évre nő. Számítások szerint 1970-ben a hiteltörlesztési kötelezettség és az állóeszközök értékcsökkenésének összege a gyenge szövetkezetekben megközelíti a személyi jövedelemre fordítható jövedelemhányad teljes értékét. Az átlagosnál magasabb termelési színvonalú szövetkezetekben, amelyekben az álló- és forgóeszköz-ellátottság is kedvezőbb, a hitelállomány 1 kat. hold termőterületre számítva kb. 50%-kal több, mint a legalacsonyabb színvonalon gazdálkodó üzemek csoportjában. A hitelállomány és az üzemben maradó jövedelem egybevetése azonban ellenkező tendenciát mutat. Az alacsony színvonalon gazdálkodó szövetkezetekben a jövedelem nagyobb hányadát képezi a hitelállomány és az ennek mértékéből következő esedékesség összege, mint a jól gazdálkodó üzemekben. Ebből adódik, hogy a kamatok megállapításával, az esedékesség prolongálásával, a hitelek elengedésével elsősorban vagy kizárólagosan az átlagosnál gyengébb üzemeket kellene támogatni.

A termelési színvonal — mind az állami és szövetkezeti gazdaságok között, mind pedig a szektoron belül mért — különbözőségének okai részben tartósan adottak, részben pedig a gazdaságpolitikai intézkedések következményei. A különbségek kiegyenlítődésére tehát az üzemek azonos felszerelése mellett sem lehet számítani, bizonyos intézkedéseket azonban szükséges tenni ahhoz, hogy káros hatásuk mérséklődjék. Egyik megoldás a mezőgazdasági árszínvonal olyan méretű emelése lehetne, amely megtéríti a legrosszabb termőhelyi adottságú gazdaságok termelési ráfordítását is. Ez megkönnyítené az állami gazdaságok működésének elbírálását, a rossz szövetkezetek tagjainak pedig az átlagos munkabérszínvonalnak megfelelő részesedést biztosítana. Természetesen ezzel egyidőben a jelenlegi jövedelemelvonási rendszeren is változtatni kellene.

Az áremelésen kívül is van eszköz a termelőszövetkezeti tagok jövedelmi aránytalanságainak csökkentésére. Ilyen például a termelésszerkezet egyszerűsítése, a helyi adottságokkal és termelési tapasztalatokkal összhangban lévő profil kialakítása. Egyúttal célszerű gondoskodni arról, hogy a közös gazdaság munkáiban rendszeresen nem foglalkoztatható szövetkezeti tagok más népgazdasági ágban kapjanak időleges, kiegészítő munkaalkalmat. A mezőgazdaság pénzügyi és hitelrendszerének továbbfejlesztésével a szövetkezeti tagság jövedelmének emelését és az indokolatlanul nagy jövedelmi eltérések mérséklését ugyancsak el lehetne érni.

ZALA FERENC:

A vásárlóerő és az árualapok egyensúlyáról

Minden árutermelő gazdaságban szükséges, hogy a lakosság kereslete az árukínálattal összhangban legyen. A tőkés gazdaságban ez az összhang spontán alakul ki, gyakran kisebb-nagyobb megrázkódtatások, válságok útján. A szocialista gazdaságban — ha a gazdaságpolitika helyes, s a tervek és azok végrehajtása ezt jól tükrözik — tervszerűen, irányítottan jön létre az összhang. A tőkés gazdaságban az árak emelkedése vagy csökkenése, a konjunktúra vagy a depresszió, s ezek kísérő jelenségei automatikusan jelzik az egyensúly hiányát. A szocialista gazdaságban az ezzel kapcsolatos esetleges hibák „jelzőrendszere" csak közvetetten működik.

A szocialista gazdaságban is vannak olyan jelenségek, amelyekből egyértelműen a kereslet és a kínálat egyensúlyának problémáira lehet következtetni. Ilyenek például a következők:

a) alapvető és más fontos közszükségleti cikkekből tartós hiány mutatkozik;

b) napi közszükségleti cikkekből a belkereskedelem értékesítése gyorsabb ütemben növekszik, mint a fejlett keresletre jellemző fogyasztási cikkekből;

c) a készletek a termelést, illetve az értékesítést meghaladó ütemben emelkednek, az összes készletekből a nehezebben értékesíthetők aránya nő;

d) túl gyors ütemben csökken a vásárlóerőnek az áruforgalommal lekötött hányada;

e) ugyanazon árufajtáknál az árukínálat az olcsóbb választékokból csökken, s tömegesen nő a drágább választékok kínálata stb.

A szocialista gazdaság fejlődésének egyik alapvető elve: *a vásárlóerő és az árualapok mindenkori egyensúlya,* azaz a lakossági kereslet és az árukínálat összhangja.

A lakosság fizetőképes keresletét főképpen mindenkori vásárlóereje határozza meg, azaz annak a pénzösszegnek a reálértéke, amelyből vásárlásait eszközli. *Vásárlóalapnak nevezzük a lakosság pénzjövedelmeinek azt a részét, amelyet áruk és szolgáltatások vásárlására, valamint megtakarításainak növelésére fordít. A vásárlóerő* az esetleges árváltozásokkal korrigált vásárlóalap, amelynek konkrét megjelenési formája a *kereslet.* Az *árualapok* az ipari és a mezőgazdasági termelésnek, valamint a külkereskedelmi forgalomnak azon termékei, amelyek a lakosság árukeresletének a belkereskedelem útján való kielégítését szolgálják, továbbá azok az árukészletek, amelyek a forgalom lebonyolítására a bel-

kereskedelem rendelkezésére állanak. (Miután a belkereskedelem nemcsak a lakosságot, hanem a közületeket is kiszolgálja, a belkereskedelmi árualapok a közületi árualapokat is tartalmazzák.) Az árualapok mennyisége mindig nagyobb, mint amennyit egy meghatározott időszakon belül — például egy év alatt — a lakosság megvásárol. A különbség a belkereskedelem készleteiből (és a közületi forgalomból) adódik.

Az *ipari termelés*nek (végső kibocsátást értve) 45—47%-át értékesíti a belkereskedelem, a többit a külkereskedelmi, a beruházó és más felhasználó szervek veszik át. Az ipar értékesítési „piaca" tehát szélesebb, mint a belkereskedelem, még a fogyasztási cikkekben is (export, közületek). Amikor a belkereskedelmi árukínálatról van szó, akkor számolni kell az ipar egyéb „vevőivel" is, amelyek közvetlenül vagy közvetve hatnak a belkereskedmi árualapokra.

Fokozottan ez a helyzet a *mezőgazdasági termékek* tekintetében. A belkereskedelem és a mezőgazdasági termelők közötti árukapcsolat minimális, a mezőgazdasági eredetű árualapokat a belkereskedelem részére a felvásárló kereskedelem és az élelmiszeripar nyújtja. Viszont az árumennyiség egy része a mezőgazdasági termelőktől közvetlenül jut el a lakossághoz (szabadpiaci forgalom). Ez jellegében kereskedelmi forgalom, amelyet nem az állami és a szövetkezeti kereskedelem bonyolít, így az ennek keretében forgalomba kerülő áruk sem tartoznak a belkereskedelmi árualapok körébe.

A belkereskedelmi árualapok egy része *a külkereskedelmi forgalom*ból származik. Az összes importnak némileg több mint 5%-át az ipari fogyasztási cikkek teszik ki, amelyekhez még élelmiszerek (déligyümölcs, gyarmatáru stb.) is járulnak. Ezzel együtt a közvetlenül importból származó termékek az összes belkereskedelmi árualapoknak nem egészen 7%-át teszik ki.

A vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának kérdésében egyre növekvő szerepe van a szolgáltatásoknak, mivel a lakosság vásárlóerejét a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások együttesen kötik le. A szolgáltatások iránti kereslet pedig gyorsabb ütemben nő, mint az árukereslet.

A vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának kérdését tehát sokféle tényező befolyásolja, amelyben a *népgazdasági szükségletek és lehetőségek* domináns szerepet játszanak.

Az egyensúly hiányából adódó problémák

Jól megalapozott tervezés, és az ennek végrehajtását alátámasztó intézkedések és gazdasági irányítási rendszer működése esetén a vásárlóerő és az árualapok egymással összhangban fejlődnek. *A gazdasági életet azonban az állandó mozgás, változás jellemzi,* ami miatt az egyensúly vagy a kereslet, vagy a kínálat oldaláról bomlik meg, kisebb-nagyobb mértékben. *Tartós áruhiány* esetén csökken a személyes érdekeltség a termelés és a termelékenység növelésében. Mindenki joggal követeli meg, hogy munkájának eredménye alapján keresetéből a számára szükséges árukat zavartalanul és folyamatosan megvásárolhassa. Ha ezt nem teheti meg, és a keresett árukhoz nem tud hozzájutni, vagy azokat csak hosszas várakozással, sok utánjárással tudja beszerezni, ak-

kor csökken a keresetének növelésében való érdekeltsége. A *személyes érdekeltség* csökkenése károsan befolyásolja a gazdasági élet fejlődését. A lakosság legkülönbözőbb rétegeinek igényeit kielégítő árukínálat viszont ösztönzi a személyes érdekeltséget, s ezen keresztül a termelékenység, a termelés, a gazdasági és a szellemi tevékenység fejlődését.

Az áruhiány a korrupció melegágya, ebből fejlődnek ki a spekulációs jelenségek. Az egyébként nem jelentős magánkisipar és -kereskedelem ezeket a lehetőségeket használja fel, s jut spekulációs haszonhoz. Gyakran az is elegendő ehhez, ha az állami és szövetkezeti ipar, valamint kereskedelem nem elég gyors és rugalmas, és egyes cikkek kínálatával kissé megkésik a piacon.

Sajátos helyzetet teremt az árukínálatot meghaladó kereslet az iparban, amelynek „pozícióját" ilyenkor még tovább javítja az egyéb vevőinek (pl. külkereskedelem) kereslete. A belkereskedelem az árualapok feltöltésére szinte minden értékesíthetőnek látszó terméket átvesz az ipartól. Ilyenkor a belkereskedelem a megrendeléseivel csak csekély befolyást tud gyakorolni az ipari termelésre, nem fejlődik kellően a választék, kevés az új cikk, s nő a minőségileg kifogásolható áruk mennyisége. A tapasztalatok szerint ilyen időszakban csökken vagy megszünik a viszonylag olcsóbb, kisebb nyereséghányadú termékek gyártása, s nő a magasabb egységáru cikkek termelése, azaz a kereslet és a kínálat közötti mennyiségi hiányt részben az átlagárak növelésével pótolják. Tehát az országosan egységes, fix árak miatt a nagyobb kereslet okozta áremelkedés ebben az áttételes formában zajlik le.

Az 1950-es évek első felében az a „közgazdasági nézet" terjedt el, hogy a lakosság vásárlóerejének, s ezzel keresletének gyorsabb ütemben kell növekednie, mint az ennek kielégítését szolgáló árualapok termelésének, mert így „a növekvő kereslet nagyobb teljesítményekre ösztönzi az ipart". Ez a közgazdasági „tétel" volt hivatva elméletileg alátámasztani az akkor meglevő gyakorlatot. Ezzel magyarázták, hogy a vásárlóerőnek és az árualapoknak nem kell egyensúlyban lenniük, tehát az a tény, hogy sok a hiánycikk, a keresletet nem lehet kielégíteni, a szocialista építés velejárója.

Azóta ezt a közgazdasági „tételt" az elmélet és a gyakorlat is megcáfolta. Az egyensúly esetleges hiánya csak átmeneti állapot lehet. A vásárlóerő tartósan nem nőhet gyorsabb ütemben, mint a kereslet kielégítését szolgáló árualapok termelése (és importja). Ha mégis ez történik, akkor a felgyülemlő kielégítetlen kereslet a lakosságnál felhalmozódó pénzeszközökben mutatkozik, s állandóan felhasználási lehetőséget keres. A tényleges kereslet ezáltal eltorzul. Nem a kereslet szerinti, hanem az éppen kapható árukban realizálódik. Konjunktúrát teremt a mozgékonyabb magánkisipar és -kereskedelem számára, lassítja a pénzeszközök visszaáramlását, kihat az egész gazdasági fejlődésre.

Az sem kedvező állapot, ha az áruk megrekednek az ipar és a kereskedelem raktáraiban, s fékezik a termelés fejlődését. A készletek lerakódása, az értékesítés lassúbbodása kedvezőtlenül befolyásolja az egész népgazdaság fejlődését. A felhalmozódó készletek miatt csökkenteni kell az ipari termelést, átcsoportosításokat kell végrehajtani. A belkereskedelmi raktárakban felgyülemlett készletek meggátolják azok folyamatos felfrissítését, s éppen a legkeresettebb árukban a rendszeres

áruutánpótlást. Így az a sajátos helyzet áll elő, hogy *a keresletet meghaladó árukínálat esetén szaporodik a hiánycikkek száma.*

A vásárlóerő és az árualapok tervszerűen előirányzott egyensúlyában átmenetileg zavarok keletkezhetnek a következő okok miatt is:

a) az időjárás vagy más okok miatt a mezőgazdasági termés a tervezettől lényegesen eltér;

b) a tervezett külkereskedelmi forgalom nem valósítható meg a nemzetközi piac (főként a tőkés piac) előre nem látott változásai miatt;

c) a népgazdasági terv előirányzatai nem arányosan teljesülnek, egyes ágazatokban túlteljesítés, másokban lemaradás következik be;

d) a tervezettnél több vagy kevesebb vásárlóerő áramlik ki, a jövedelem nem az előirányzott összetétel szerint nő;

e) számolni kell esetleges tervezési hibákkal is.

A szocialista gazdaságban a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának helyreállítását jelenleg nem a piaci mechanizmus biztosítja, hanem központi intézkedések és a gazdasági irányítás rendszere. Ennek ellenére — ha nem is jelentékeny mértékben, de — mutatkoznak olyan jelenségek, amelyek a piaci mechanizmus kismértékű működésére utalnak. Ilyen például, hogy a kínálatot meghaladó kereslet esetén az átlagárak nőnek.

A tervgazdálkodás feltételei és körülményei nem zárják ki, hogy a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának kialakításához a piaci viszonyokat a központi intézkedések kidolgozásában és végrehajtásában figyelembe vegyék. Sőt éppen ezek a jelenségek figyelmeztetnek arra, hogy a kereslet és a kínálat alakulásának közgazdasági törvényeivel fokozott mértékben kell számolni.

A piaci mechanizmus érvényesülésének területe

A népgazdaságnak vannak területei, ahol a piaci mechanizmus — bizonyos korlátok között — a hagyományos módon érvényesül. Ilyen például a magánkisipar és -kereskedelem tevékenysége, továbbá az ún. *szabadpiaci forgalom:* a mezőgazdasági termelőknek a lakosság részére való közvetlen értékesítése.

A piaci mechanizmus működését nálunk a legjobban a szabadpiaci forgalom területén lehet tanulmányozni. A szabadpiaci forgalom zömét az *idényélelmiszerek* (zöldség, gyümölcs, burgonya, baromfi, tojás stb.) teszik ki, amelyek fogyasztói (és termelői!) ára főképpen a mindenkori kínálat függvénye. Az árukínálatot azonban befolyásolja a mezőgazdaság szocialista nagyüzemeinek értékesítése, valamint az állami és a szövetkezeti kereskedelem által forgalomba hozott ugyanazon áruk tömege, választéka és minősége.

A lakosság szabadpiaci vásárlása a mezőgazdaság összes áruértékesítésének kb. 10%-át teszi ki. Ennek — az 1963. évi adatok szerint — 8%-át az állami gazdaságok, 31%-át a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai, 61%-át pedig a háztáji és egyéb gazdaságok — köztük a bérből és fizetésből élők kisegítő gazdaságai — értékesítették. Amíg a mezőgazdasági nagyüzemek (állami gazdaságok és termelőszövetkezetek) összes áruértékesítésüknek 4—5%-át adják el a szabadpiacon, addig a kisüzemek (háztáji és kisegítő gazdaságok) 25—30%-át. A

szabadpiaci forgalomban a mezőgazdasági nagyüzemeknél is ugyanaz a piaci mechanizmus érvényesül, mint a kisüzemeknél. Azonban a piacszabályozó szerepük nem elég jelentékeny, mert a szabadpiaci árualapoknak csak a kisebb hányadával rendelkeznek.

A piaci mechanizmus működését korlátozza az állami és a szövetkezeti kereskedelem tevékenysége, árukínálata. Idényélelmiszerekből a belkereskedelmi árualapok — ugyanúgy, mint a piacra felhozott áruk — főképpen a mindenkori terméshelyzettől függnek. Keresletüket befolyásolja más, elsősorban a helyettesítő élelmiszerek kínálatának helyzete, például a baromfi iránti keresletet a tőkehúsellátás, a burgonya és a főzelékfélék keresletét a rizs- és a száraztészta-kínálat stb. Közrejátszanak még a választékkal és a minőséggel kapcsolatos problémák is.

A legfontosabb idénycikkek a belkereskedelem élelmiszer-árualapjainak (élvezeti cikkek nélkül) 10%-át tették ki 1963-ban, míg ugyanezek a cikkek a piaci élelmiszer-felhozatal 64%-át reprezentálták. Bár az idénycikkek a belkereskedelmi árualapokat alig befolyásolták, a szabadpiaci árualapokat lényegében meghatározták.

Az egyes idényélelmiszerek belkereskedelmi és szabadpiaci árualapjait együttesen számítva, 1963. évben a szabadpiaci forgalom tojásból 48%-kal, baromfiból 44%-kal, friss gyümölcsfélékből 42%-kal, burgonyából 40%-kal, friss zöldség- és főzelékfélékből 33—34%-kal részesedett. Ezen belül burgonyából, zöldség- és gyümölcsfélékből a piaci felhozatal az értékesebb és keresettebb árufajtákban általában erősebb.

A piaci mechanizmus működését befolyásolta, hogy *a lakosság keresletét a belkereskedelmi és a szabadpiaci árualapok együttesen sem tudták kielégíteni.* Az emelkedő árukínálat ellenére nőtt az idényélelmiszerek ára.

Az árukínálat és az árszínvonal alakulása idényélelmiszerekből 1960—64. évek között

Megnevezés	Az 1964-ben értékesített mennyiség 1960 %-ában		Árindex 1964-ben 1960=100	
	Bolti	Piaci	Bolti	Piaci
Baromfi	228	129	82	108
Tojás	169	104	104	108
Burgonya	107	99	134	136
Zöldség és gyümölcs	124	92	105	111

1960—64. évek között a piaci felhozatal 2%-kal csökkent, a piaci árak 14%-os emelkedése mellett. Az idényélelmiszerek belkereskedelmi forgalma 39%-kal, árszínvonala 6%-kal emelkedett. A piaci mechanizmus nyomán ez csak úgy jöhetett létre, hogy az együttes árukínálat sem elégítette ki a keresletet. Az idényélelmiszereknél tehát a piaci mechanizmus a várt módon működött, komplex módon tükrözve a kereslet és a kínálat viszonyát. Nemcsak egyszerű mennyiségi és árösszefüggések érvényesültek, hanem még a következők is:

a) *a kereslet és a kínálat áruösszetételének összhangja,* figyelemmel arra a szerepre, amelyet egyes idényélelmiszerek más élelmiszerek (élel-

miszerfajták) helyettesítésében betöltenek, illetve amikor más élelmiszerek helyettesíthetik az idényélelmiszereket;

b) *választéki és minőségi összetétel,* amelyek együttes mennyiségi kielégítettség mellett is jelentős egyensúlyhiányt okozhatnak. (Csak példaképpen említjük meg, hogy amikor az állami és a szövetkezeti kereskedelemben elegendő mennyiségű burgonya van, egy-egy speciális fajta piaci árusításánál néha még sorba is állanak.)

Az idényélelmiszerek belkereskedelmi és piaci forgalmának tanulmányozása lehetővé teszi — mint egy gazdasági modellen — a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyi problémáinak feltárását. Ezenkívül mód van arra is, hogy ennek a modellnek a segítségével a piaci mechanizmus működésének, valamint irányítási lehetőségének specifikus kérdéseit is vizsgáljuk.

A vásárlóerő és az árualapok globális egyensúlyáról

A gazdasági fejlődés zavartalanságának alapvető feltétele a lakosság vásárlóerejének és az árualapoknak globális egyensúlya. Ez azt jelenti, hogy az adott időszakban *a lakossághoz kiáramló vásárlóerővel szemben akkora árumennyiségnek kell állania, amely a vásárlóerő által létrehozott árukereslet kielégítésére összességében alkalmas,* azaz biztosítja, hogy a vásárlóerő közgazdaságilag indokolt hányada áruvásárlásokban realizálódjék.

A népgazdasági terv elkészítésekor a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyát irányozzák elő. Meghatározzák, hogy a termelés fejlődése és más tényezők alapján a lakosság mennyi munkabérhez és egyéb pénzjövedelemhez juthat. Ebből levonják a lakosság pénzügyi kötelezettségeit (adók, társadalombiztosítási járulék, tagdíjak, biztosítási díjak, hitelvisszafizetés stb.), s ezzel megállapítják a kiáramló vásárlóerőt. Majd mérlegelik, hogy a lakosság vásárlóerejéből mennyit fordít áruvásárlásokra. Ez utóbbi tétel és a belkereskedelmi készletek változásának előirányzatából adódik *az árualap-szükséglet.* A termelési és a külkereskedelmi előirányzatok figyelembevételével megtervezik a fogyasztási cikkek elosztási mérlegeit, amelyekben a belkereskedelem szükségletei mellett figyelembe veszik az exportot és más felhasználók igényeit is. Ezek összesítéséből alakulnak ki *a belkereskedelmi árualapok.* Ennek eredményét egybevetik a vásárlóerőből kiinduló számítással, s egyeztetik a szükségleteket a lehetőségekkel. Lényeges eltérés esetén módosítják a vásárlóerő tervezett kiáramlását vagy a tervezett árualapok mennyiségét.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a népgazdasági tervben a vásárlóerő és az árualapok globális egyensúlyát általában helyesen irányozzák elő. Ezt le lehet mérni a kiskereskedelmi áruforgalom tervének teljesítésén. Ha a tervteljesítés a közgazdaságilag indokolt „hibahatáron" belül marad, úgy feltételezhető az egyensúlyi helyzet fennállása. Nagyobb eltérés esetén valószerűsíthető az egyensúly megbomlása.

A hároméves terv időszakában (1958—60) jelentős egyensúlyi problémák nem voltak. 1958-ban az árukínálat, 1959—60. években a kereslet volt nagyobb a közgazdaságilag indokolt mértéknél. 1958-ban nőttek, 1959-ben csökkentek a belkereskedelmi készletek, s 1960-ban — a prob-

lémát felismerve, a megtett intézkedések nyomán — az intenzívebb kereslet ellenére a készletek a szükséges mértékben nőttek.

A vásárlóerő és az árualapok összhangjának dinamikusan kell kialakulnia, mégpedig több év távlatában. A népgazdasági tervezés tudományosan megalapozott közgazdasági számításokon nyugszik, de nem veheti figyelembe a gazdasági fejlődés minden tényezőjét. A terv ezért csak a fő tendenciákat rögzíti, amelyek teljesülése különböző közgazdasági kapcsolatok megvalósulásától, s a gyakorlati tevékenységtől függ. Ennek megfelelően a *vásárlóerő és az árualapok egyensúlyát is csak tendenciaként szabad felfogni,* amely állandó mozgás közben, ellentmondásokon keresztül jut érvényre.

A kisebb-nagyobb ellentmondások zömének „automatikusan" kell megoldódnia, a gazdasági irányítás rendszeréből következően. Nem a népgazdasági tervezés kérdése, ha némely áruból a vártnál nagyobb kereslet jelentkezik, s az egyensúly amiatt megbomlik. Olyan feltételeket kell teremteni, hogy a belkereskedelemnek a hazai termelés vagy az import segítségével módja legyen az érintett cikkekből fokozni az árukínálatot. Ha viszont az ellentmondás a kereslet csökkenésében, vagy egyes árualapok növelése túlértékelésében jelentkezik, akkor arra kell lehetőséget nyújtani, hogy a készletek felesleges felhalmozódása „automatikusan" — értve ezen megfelelő intézkedéseket — megakadályozható legyen. Lényeg, hogy az egyensúly dinamikusan több év átlagában kialakuljon.

A vásárlóerő és az árualapok dinamikus egyensúlyának biztosítása az utóbbi években is időszerű probléma. A belkereskedelem a második ötéves terv eddig eltelt időszakában éves operatív terveit 1961-ben 98,1, 1962-ben 100,3, 1963-ban 103,4, 1964-ben 103,2 százalékra teljesítette.

A távlati terv szerint az első négy évre előirányzott áruforgalmi terv 102%-ra teljesült. E problémákat felismerve az 1965. évi tervben több intézkedés irányul a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának fokozott biztosítására. A tervteljesítés mértéke ugyanis 1961-ben a „hibahatárt" már súrolta, 1963—64-ben pedig meghaladta. A tervezettnél nagyobb vásárlóerő áramlott ki, a kereslet a vártnál nagyobb volt, s ennek kielégítéséhez szükséges többlet-árualapok biztosítása a népgazdaság számára jelentős erőfeszítéseket, egyebek között importnövelést igényelt. (Nem annyira a készáruimport, mint inkább az alapanyagok importjának növelése volt a probléma.)

Az a tény, hogy az 1961—1964. években a jelentősen emelkedő kereskedelmi forgalom mellett a belkereskedelmi készletek értéke 4,4 milliárd forinttal nőtt, arra utal, hogy a mindenkori termelésből és importból a kereslet kielégítéséhez szükséges árualapokat — legalábbis globálisan — meg lehetett teremteni. Így a vásárlóerő és az árualapok egyensúlya továbbra is fennmaradt. Arra azonban az 1965. évi terv világosan utal, hogy ez csak jelentős népgazdasági áldozatokkal volt elérhető.

Az 1965. évi népgazdasági terv céljai között fontos helyet foglalnak el azok az intézkedések, amelyek az 1965. évre a vásárlóerő tervszerű kiáramlását esetlegesen zavaró körülményeket semlegesítik. Ugyanakkor a népgazdasági terv kidolgozása során megállapítottuk, hogy az utóbbi években a népgazdasági készletek, ezen belül különösen az ipari késztermékkészletek az indokolt mértéknél gyorsabb ütemben nőttek.

Ez viszont annak a jele, hogy az ipar a piaci lehetőségeit, a tényleges szükségleteket nem kellő módon vette figyelembe. Főleg ezért 1965-ben célunk a tervszerűség elvének betartása. A termelési terveket általában nem szabad túlteljesíteni, csak ott, ahol erre megrendeléssel fedezett igény van. Egyidejűleg egyszeri készletrendezés teszi lehetővé, hogy a belkereskedelem készleteiből a lerakódott árukat értékesítsék.

A vásárlóerő és az árualapok globális egyensúlyának kérdését mint fő tendenciát kell kezelni, amely *több év átlagában alakul ki.* Törekedni kell arra, hogy a népgazdasági tervben megszabott arányok, előirányzatok minél megalapozottabbak legyenek, betartásuk nyújtson szilárd alapot a közgazdaságilag indokolt összhang kialakításához. A gazdasági irányítás rendszerének továbbfejlesztésénél pedig számolni kell olyan feltételek létrehozásával, amelyek *központi beavatkozás nélkül* is segítik a vásárlóerő és az árualapok egyensúlya tendenciájának érvényesülését.

A vásárlóerő lekötésének mértéke

A lakosság a vásárlóerejéből nemcsak árukat — fogyasztási cikkeket, kisebb termelőeszközöket és építőanyagokat — vásárol, hanem különféle szolgáltatásokat vesz igénybe (lakbér, közüzemi és közlekedési díjak, kulturális kiadások, javítási költségek stb.) és egyéb kiadásokat teljesít, valamint megtakarít. Az áruvásárláson kívüli kiadások s a megtakarítások az emberek mindennapi életében egyre fontosabb szerepet játszanak. Számos fogyasztási cikket egyre inkább csak *szolgáltatások* igénybevételével lehet felhasználni (pl. rádió és televízió előfizetési díj, a háztartási gépek elektromosáram- és gázfelhasználása, szerviz- és javítási költségei stb.). Több háztartási anyagfogyasztás helyébe szolgáltatás lép (pl. otthoni mosás helyett mosoda igénybevétele).

Emelkednek a lakosság megtakarításai is. Ezt a magasabb jövedelem lehetővé, a kereslet fejlődésének új iránya pedig szükségessé teszi. A lakosság megtakarításai elsősorban nagy értékű tartós fogyasztási cikkek megvásárlására, lakásépítésre, belföldi és külföldi üdülésre irányulnak. Ezekhez pedig jelentősebb megtakarításra van szükség.

A fejlődés során a vásárlóerő és az árualapok arányai is állandó változást mutatnak. Az arányokat természetesen befolyásolják a meglevő árviszonyok. (Nálunk például a szolgáltatások jelentős részének ára, illetve díja a fogyasztási cikkekhez képest igen alacsony.) Az arányok javulásához szükséges, hogy a kínálat ne csak az árualapokban, hanem a szolgáltatásokban is fejlődjék, s a lakosságnak érdemes legyen megtakarítania. Valójában tehát nemcsak a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának kérdéséről van szó, hanem a szolgáltatások fejlesztéséről is, valamint kedvező feltételek teremtéséről a lakosság megtakarításai számára.

Kedvezőbb a népgazdaságnak is, ha a vásárlóerő növekedésének egy hányada nem áruvásárlásokban realizálódik, hanem azt például megtakarítják, s ezzel későbbre halasztják egyes fogyasztási cikkek beszerzését. Ez azt jelenti, hogy a vásárlóerő gyorsabb ütemben nő, mint az árualap-szükséglet, anélkül, hogy a kereslet és a kínálat egyensúlyá-

ban zavar keletkeznék. Erre lehet következtetni a családi (háztartási) költségvetésekben kialakult arányokból is.

A pénzjövedelmeknek áruvásárlásokra fordított hányada a városi munkás- és alkalmazotti, valamint a paraszti és a kettős jövedelmű családoknál 1957—63-ban

Év	Áruvásárlási kiadások a pénzjövedelem százalékában	
	munkás- és alkalmazotti	paraszti és kettős jövedelmű
	családoknál	
1957	77,7	70,4
1958	77,7	68,1
1959	76,9	69,2
1960	77,0	73,7
1961	76,6	74,3
1962	75,5	73,8
1963	74,7	73,4

Forrás: Háztartásstatisztika 1962. és 1963.

Az utóbbi években — 1960. év óta — az a határozott tendencia mutatkozik, hogy a családok (háztartások) pénzjövedelmüknek csökkenő hányadát költik áruk vásárlására, s viszonylag többet fordítanak szolgáltatásokra és más kiadásokra, valamint megtakarításokra. Csak éppen megjegyezzük azt a sajátos változást, hogy az utóbbi években a parasztság pénzjövedelmének megközelítően ugyanakkora hányadát fordítja áruk vásárlására, mint a munkás- és alkalmazotti népesség.

A vásárlóerő és az árualapok fejlődésének fontos közgazdasági összefüggése, hogy *a lakosság áruvásárlásokra vásárlóerejének fokozatosan csökkenő hányadát fordítja* (nem számítva azt az esetet, ha ennek a nem kielégítő árukínálat az oka). A tapasztalatok szerint minden 100 forint kiáramló vásárlóerő 75—80 forint értékű árualap biztosítását igényli. Ezt lehet megjelölni mint a vásárlóerő és az árualapok globális egyensúlya kialakításának alapvető feltételét.

A jelzett összefüggések az utóbbi években mint *a vásárlóerő és az árualapok fejlődésének fő tendenciái* jutottak érvényre. 1960—64. évek között a lakosság vásárlóereje 31, a kiskereskedelem áruforgalma (közületi értékesítés és a térítések nélkül) 23%-kal nőtt. Ennek figyelembevételével 1% vásárlóerő-emelkedésre mintegy 0,75% áruforgalmi növekedés jutott. A különböző években a mutató értéke ettől az átlagtól eltért, de minden évben a vásárlóerő nagyobb mértékben nőtt, mint az áruforgalom. (L. túloldali táblázatot.)

Az utóbbi években tapasztalt fejlődési tendenciák alapján a vásárlóerő és az árualapok globális egyensúlyának alakulásáról a következőket állapíthatjuk meg:

A vásárlóerő kiáramlásának lekötése főbb tételek szerint 1960—64. években

Év	100 forint kiáramló vásárlóerőre jutó			
	áruvásárlás belkereskedelemben	szolgáltatási kiadás	egyéb kiadás	megtakarítás
1960	82,2	11,9	3,7	2,2
1961	81,2	12,2	4,9	1,7
1962	79,3	12,5	5,5	2,7
1963	77,5	11,9	6,0	4,6
1964	76,9	12,0	6,0	5,1

1. *A vásárlóerőnek az áruvásárlásokra fordított hányada a vártnál gyorsabb ütemben csökkent, főleg a megtakarítások növelésére fordított rész javára.* Ebből arra lehet következtetni, hogy a vásárlóerő és az árualapok alapvető egyensúlya ezekben az években ugyan fennállott, mégis a belkereskedelem által forgalomba hozott árualapok a lakosság keresletét egyes árufajtákban teljes egészében nem elégítették ki. Vonzóbb, az egyes rétegek keresletének megfelelőbb árukínálat esetén — a vásárlóerő és az áruforgalom fő fejlődési tendenciájának lényegi változatlansága mellett — az áruforgalom némileg gyorsabb, a megtakarítás pedig lassúbb ütemben nőtt volna.

2. *A szolgáltatási kiadások hányada nem emelkedett töretlenül,* mint ahogy az várható volt. Ténylegesen csak az első három évben nőtt, ezt követően nagyjából az előző évi szinten maradt. Ez azzal függ össze, hogy a szolgáltatások iránti kereslet kielégítésében is mutatkoztak problémák.

A szolgáltatások iránti igények növekedését ugyanis nem követte kellő ütemben a lehetőségek megteremtése. Számos szolgáltatás csak újabb beruházások útján fejleszthető. (Példaképpen megemlítem a mosodai kapacitás máris fennálló hiányát.) Ezeknek a beruházásoknak a megvalósításához pedig a feltételek, illetve az intézkedések még hiányoztak.

3. *A megtakarítások gyors növekedési ütemét* — az előbb említett probléma ellenére — pozitívnek ítélhetjük, mivel a megtakarítások zöme takarékbetét, s így a vásárlóerő lekötésének kedvező formája. Ezért nem is hatott zavaróan az arányok túl gyors változása a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának helyzetére.

4. A lakosság már említett *pénzügyi kötelezettségei* ezekben az években a pénzjövedelmek 9—10%-át kötötték le. Ebben jelentős szerepe van a lakosság által felvett és törlesztésre kerülő hiteleknek. A hitelek igénybevétele ez idáig a lakosság vásárlóerejét növelte, mert a felvett hitelek összege többet tett ki, mint az évi törlesztés. A hitelfelvételi többlet, kerek számokban, 1960-ban 400, 1961-ben 600, 1962-ben több mint 1000, 1963-ban 1100 millió forintot tett ki, 1964-ben pedig még tovább nőtt.

A lakosság által igénybe vett *hitelek* főleg lakásépítésre és -vásárlásra, továbbá áruvásárlásra és személyi célokra irányultak. A lakásépítési hitelek egy részét építőanyagok beszerzésére fordították, s így az

áruvásárlási és személyi hitelekkel együtt közvetlenül érintették a belkereskedelem árualap-szükségletét, mégpedig leginkább építőanyagokban és tartós fogyasztási cikkekben. A lakosság részére történő hitelek kibocsátása, igénybevételük feltételei befolyást gyakorolnak a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyára, sőt esetenként ezt fel lehet használni mint kiegészítő lehetőséget a globális egyensúly kialakításához. A hitelnyújtást előrehozott vásárlóerőnek is tekinthetjük (mégpedig azt a részét, amennyivel a hitelfelvételek a visszafizetést meghaladják).

A vásárlóerő és az árualapok globális egyensúlyának létrehozásában az eddig említett tényezők mellett még másoknak is szerepe lehet, ezek jelentősége azonban kisebb. A mindenkori egyensúly kialakítását szolgáló intézkedések kidolgozása és végrehajtása nagyon alapos és sokoldalú mérlegelést tesz szükségessé, mert a matematikai egyensúly még nem jelent okvetlenül közgazdasági egyensúlyt is.

A vásárlóerő és az árualapok összetételének összhangja

A közgazdasági egyensúly — egyebek között — azt is jelenti, hogy a mindenkori vásárlóerő alapján létrejövő *keresletnek meghatározott szerkezete van,* amelyet kielégíteni csak ezzel összhangban álló összetételű árualapokkal lehet. A kereslet meghatározott árukra irányul, amelyek közül egyesek helyettesíthetők egymással. Az egyes árukra irányuló kereslet intenzitása sem azonos. (Vannak halaszthatatlan, s elhalasztható szükségletek.) *A vásárlóerő és az árualapok összetételének összhangja* dinamikusan változik, s a kereslet intenzitásváltozása, az egyes termékek helyettesíthetősége miatt *elég rugalmas.* A rugalmasság tényének felismerése lehetővé teszi a keresletet a körülményeket mérlegelő módon kialakító kereskedelmi tevékenység folytatását.

A kereslet szerkezetét és intenzitását nemcsak a vásárlóerő, hanem más tényezők is meghatározzák. Például a lakosság tüzelőanyag iránti kereslete nemcsak jövedelmi helyzetétől függ, hanem attól is, hogy a tél enyhébb vagy erősebb, rövidebb vagy hosszabb. Az utóbbi években növelte a tüzelőanyag-keresletet, hogy a parasztság saját termelésből való felhasználása csökkent. A lakosság szénfelhasználása az előző évhez képest 1961-ben 2, 1962-ben 18, 1963-ban 20 és 1964-ben 9 százalékkal nőtt. A nagymértékű emelkedés a két évben az 1962/1963. és 1963/1964. téli idények hosszan tartó hideg voltával függ össze. A lakosság elsősorban intenzívebben jelentkező keresletét elégíti ki.

Olyan keresleti csoportoknál, ahol a helyettesíthetőség lehetősége fennáll, a mindenkori árukínálat, a rendelkezésre álló árualapok összetétele is befolyásolja a kereslet szerkezetét. Vonzó, színes árukínálattal a keresletet meghatározott árukra és választékokra lehet irányítani, anélkül, hogy megsértenénk a vásárlói kereslet kielégítésére vonatkozó közgazdasági szabályokat.

A kereslet és a kínálat szerkezeti összhangjának kialakításában természetesen döntő szerepe van az *árpolitikának.* A kereslet élénkítésében vagy korlátozásában az árak rugalmas változtatása a vásárlóerő és az árualapok egybehangolásának fontos eszköze. Itt különösen azt kell figyelembe venni, hogy nem mindig a legmagasabb árral lehet a vásárlóerőt a leghatékonyabban lekötni. Ez az adott cikk árrugalmasságától

függ. Alacsonyabb fogyasztói ár mellett a kereslet olyan mértékű növekedése lehetséges, hogy a létrejövő forgalom értéke magasab lesz, s így *az alacsonyabb árral több vásárlóerőt lehet lekötni, mint a nagyobb fogyasztói árral.*

A tapasztalatok szerint a kereskedelmi forgalom alakulása már eddig is eltért azoktól a tendenciáktól, amelyek a kereslet fejlődésének nyomán várhatók lettek volna.

Az áruforgalom összetételének alakulása

Megnevezés	Az 1963. évi forgalom az 1960. %-ában	Az áruforgalom százalékos megoszlása		
		1958	1960	1964
Élelmiszerek (bolti)	134	32,6	31,4	33,6
Vendéglátás	128	16,4	16,3	16,7
Ruházati cikkek	102	24,3	24,5	20,0
Tartós fogyasztási cikkek	149	4,8	6,2	7,4
Vas-műszaki áruk	127	3,8	4,4	4,5
Vegyi áruk	125	3,0	3,3	3,3
Gyógyszerek	146	1,9	2,2	2,5
Tűzelőanyagok	137	2,4	2,4	2,7
Építőanyagok	123	3,7	3,6	3,5
Egyéb iparcikkek	127	7,1	5,7	5,8
Összesen	125	100,0	100,0	100,0

A forgalomba kerülő áruk mennyisége ezekben az években általában megfelelt a jelentkező vásárlóerőnek. A lakosság a számára szükséges árukat összességében meg tudta vásárolni. Részleteiben már nem volt ilyen tökéletes az összhang. Néhány fontos és keresett fogyasztási cikkből kevesebb volt, mint amennyit a vásárlók megvettek volna, s hiányos volt a választék is. Más cikkekből és választékokból — a kereslet hiánya miatt — a készletek nőttek. *Ezért az áruforgalom összetétele* — a tapasztalatok szerint — *nem tükrözi pontosan a kereslet szerkezete fejlődésének tendenciáit.*

Az ebből adódó ellentmondások az évek során, jól-rosszul, de mindig kiegyenlítődtek. Az a tény azonban, hogy a lakosság megtakarításainak a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyában fokozott szerep jutott, az ellentmondások meglétére figyelmeztet. Ugyancsak erre hívja fel a figyelmet a belkereskedelem nehezen értékesíthető készleteinek növekedése is. A társadalmi és a gazdasági előrehaladás, az életszínvonal emelkedése a keresletet tovább differenciálja, s fokozódó mértékben élezi ki a kereslet és a kínálat némely ellentmondásait. A vásárlók egyre igényesebbek, s mind következesebbek beszerzéseikben, kevésbé hajlandók megalkuvásra, a keresett áruk helyett azok megvásárlására, amelyek a belkereskedelemben mindenkor kaphatók. Ezek a körülmények még inkább indokolttá teszik a belkereskedelmi árukínálatnak a kereslet alakulásával egyező fejlesztését.

Jelenleg *a lakosság kereslete egyes közszükségleti cikkekből a következő okok miatt csak korlátozottan elégíthető ki:*

1. A mezőgazdasági termelés, de különösen az állattenyésztés szín-

vonala kisebb mértékben fejlődött, mint az összes termelés és a lakosság szükségletei. Az évenként rendelkezésre álló központi készletek húsból, vajból és más állati termékekből csak a városi és ipari területek lakosságának ellátásához elegendőek. Így például 1963-ban az egy lakosra jutó hús és húskészítmények (szalámi, gyulai kolbász, húskonzervek és baromfi nélkül) belkereskedelmi értékesítése a mezőgazdasági megyékben 10 kg, az ipari megyékben 15,8 kg, Budapesten 43,6 kg volt.

2. Egyes közszükségleti cikkekből azért van kevesebb, mint amennyi szükséges, mert ipari termelési kapacitás a megnövekedett igényekhez képest nem elég. Különösen kevés a korszerű termékek előállításához szükséges kapacitás. De gyakran kevés a kapacitás ott is, ahol az iparnak a belkereskedelem mellett más szükségleteket (beruházási, exportszükségletet) is ki kell elégítenie.

3. Számos területen az anyagellátási helyzet — összefüggésben az importlehetőségekkel — gátolja a belkereskedelem részére szállítandó fogyasztási cikkek termelésének fejlesztését.

Mindezekhez olyan tényezők is járulnak, mint időnként a belkereskedelem elhibázott megrendelései, a fogyasztási cikkek gyártmányfejlesztésének elmaradottsága, valamint az áruk minőségével és választékával kapcsolatos kedvezőtlen jelenségek.

Mivel a belkereskedelem egyes cikkekből a keresletet sem a hazai termelésből, sem importból nem tudja kielégíteni, ezért megrendel az ipar által felkínált olyan termékeket is, amelyek kevésbé keresettek, hogy az árukínálat összvolumene egyensúlyban legyen a jelentkező összes kereslettel. Bár ezeket az árukat is fokozatosan értékesítik, korántsem olyan ütemben, mint a keresett termékeket.

Az elmúlt évek során már számos intézkedés történt, hogy a belkereskedelem árukínálatának színvonala fejlődjék, s fokozottabb mértékben feleljen meg a lakosság keresletének. *Növelték a fogyasztási cikkek importját,* amelyek a korábbi helyzettel szemben nemcsak a választék bővítését és színesítését szolgálták, hanem egyre jelentékenyebb szerepet játszottak a belkereskedelem mennyiségi áruellátásában, a lakosság keresletét kielégítő árualapok fejlesztésében. Eredményesnek bizonyult a baráti országokkal folytatott belkereskedelmi választékcsere, amelynek során a belkereskedelem nélkülözhető készleteit cserélte ki, s kapott érte nálunk kurrens árut.

Intézkedések történtek a *hiánycikkek termelési bázisának szélesítésére* is. Ennek alapján javult a lakosság áruellátása például lakásbútorokból, korszerű textilárukból és ruházati cikkekből, számos tartós fogyasztási cikkből, tüzelőanyagokból stb.

A lakosság keresletének mind teljesebb kielégítéséhez elsősorban arra van szükség, hogy a termelés és a fogyasztási cikkek importja fokozódó mértékben alkalmazkodjék a kereslet szerkezeti fejlődéséhez. Az 1965. évi tervek előkészítése és az iparral folytatott tárgyalások számos, még mindig megoldatlan problémát hoztak felszínre. Ezek egy része *a gazdasági irányítási rendszer fogyatékosságaiból adódik, amely* sem az ipart, sem a belkereskedelmet nem ösztönzi eléggé a kereslettel egyező árukínálat kialakítására. Ezek a fogyatékosságok a következők:

a) *Az árrendszer rugalmatlansága* miatt nincs lehetőség arra, hogy az árakon keresztül ösztönözni lehessen a keresettebb áruk termelésének és forgalmának növelésére. Nincs mód egyes árak csökkentésével segíteni az

avult, kevésbé keresett cikkek termelésének beszüntetését vagy korlátozását, s e cikkek készleteinek fokozottabb értékesítését.

b) *Az anyagi érdekeltség rendszere* mind az iparban, mind a belkereskedelemben a meglevő helyzet konzerválására ösztönöz. A már bevált és begyakorlott gyártmányok nagy sorozatokban való termelése lényegesen nagyobb előnyt jelent az ipar számára, mint új cikkek termelésének bevezetése. Biztosabb az ismert termékek értékesítése a belkereskedelemben is, mint az új termékek elfogadtatása a vevőkkel.

c) *A népgazdaság tervezésének rendszere* nagyon kötött, gátolja a rugalmas gazdasági kapcsolatok kialakítását az ipari és a kereskedelmi vállalatok között. A jelenlegi gyakorlat szerint a népgazdasági terv 140 ún. kiemelt cikkben, illetve árucsoportban rögzíti az ipar szállítási s a belkereskedelem átvételi kötelezettségeit. Ha közben kiderül, hogy a tervben előirányzott mennyiségre nincs szükség, a belkereskedelem azt akkor is tartozik átvenni. Nem lehet kötelezni az ipart viszont arra, hogy valamely termékből a tervben szereplő mennyiségnél többet szállítson.

Ezenkívül még többezer olyan cikk van, ahol anyaggazdálkodási vagy egyéb okokból nem a szállító és átvevő vállalatok, hanem az ezeket irányító minisztériumok állapodnak meg. (Ilyen cikkek például a papucs, gyapjúharisnya, kávéfőző, zseblámpatok, evőeszköz, villanyvasaló, hősugárzó, kenyérpirító stb.)

d) *A hitelgazdálkodás rendszere* arra készteti a kereskedelmi vállalatot — ha készletei magasak a kevésbé keresett áruk miatt —, hogy mondjon le a keresett áruk megrendeléséről, elhanyagolva így az egyes kereskedelmi idényekre való alapos felkészülést.

A problémák megoldására már bizonyos intézkedéseket tettek. Bevezették a *divat-*, illetve *korszerűségi felárat*. Így a divatos és korszerű cikkek bevezetésük időszakában magasabb áron kerülhetnek forgalomba, s a bevezetési többletköltség az árban megtérülhet. Később viszont, amikor ezek a cikkek már elterjedtek, kimennek a divatból, vesztik korszerűségüket, alacsonyabb árakon kerülnek értékesítésre, s ezzel még mindig jelentékeny fogyasztóréteget hódíthatnak meg.

A lakosság keresletének kielégítésével kapcsolatos problémák jelentékeny része az *áruválaszték* elégtelen vagy túlzott voltából adódik. Előfordul, hogy valamilyen közszükségleti cikkből a mennyiségi árukínálat elégséges, mégis egyes választékai hiánycikkek, mások viszont lerakódnak a kereskedelem raktáraiban. Például a lakosság nemcsak televíziót kíván általában vásárolni, hanem meghatározott arányban keres kis- és nagyképcsöves készüléket, sőt ezen belül egyes típusokat.

A legtöbb áruellátási probléma ebből adódik. Például az 1965. évi megállapodások tárgyalása során a belkereskedelem a cipőipartól azt kérte, hogy a szállítandó mennyiség 43%-a bőrtalpú legyen, amellyel szemben az ipar csak 38%-ot vállalt. A választékkal vannak problémák a pamut- és gyapjúszöveteknél, valamint a kötöttáruknál is. A kereslet szempontjából nem kielégítő az élelmiszerek választéka sem. A vevő számára nem érthető, hogy a keresett választék miért nem kapható, vagy miért kell több üzletet, áruházat végigjárnia, míg végül vásárolni tud. Ezt fokozzák olyan hibák, hogy a helyi kereskedelmi szervek nem mérik fel jól a keresletet, sokat vagy keveset rendelnek, s emiatt helyileg áruellátási probléma van, ami nem az országosan jelentkező nehézségekből adódik.

A *fogyasztási cikkek fokozódó exportja* újabban mennyiségi és választék szerinti hiányokat teremt; az ún. biztonsági tartalék növeli a belkereskedelem nehezen értékesíthető készleteit. Az ipari fogyasztási cikkek kivitele 1960—64. évek között 80%-kal, tehát lényegesen nagyobb mértékben növekedett, mint ugyanezen cikkek belkereskedelmi forgalma. A fogyasztási cikkek exportjának mértéke egyre jelentősebb, s szerepe az ország devizabevételeiben fokozódik. 1964-ben például a könnyűipar minden 100 forint belkereskedelmi szállítására már 93 forint exportértékesítés jutott, az élelmiszeriparban 100 forint, a szövetkezeti iparban pedig 61 forint. 1960—64. évek között a könnyűipar termelése 30%-kal emelkedett, ezen belül a belkereskedelem részére való szállítás nem nőtt, viszont az exportértékesítés 78%-kal emelkedett. Ugyanezen időszak alatt a kivitel televíziókészülékekből 30%-kal, kerékpárokból 72%-kal nőtt.

A fogyasztási cikkek exportjának ez a jelentékeny mértékű fejlődése kedvező a népgazdaság szempontjából. Viszont a kül- és belkereskedelmi árualapok közötti feltétlenül szükséges összehangolás egyelőre nem alakult ki. Ezért az exportszállítások zavarják egyes cikkekből a belföldi kereslet kielégítését, holott a termelés bővítésének és a kapacitások fokozottabb kihasználásának kedvezően kellene befolyásolni a belföldi ellátást is. A keletkező ellentmondások egyáltalán nem szükségszerűek, inkább a népgazdaság irányítási rendszerének fogyatékosságaiból adódnak. A bel- és a külkereskedelem részére való termelés jobb egybehangolása, az azonos irányban ható érdekeltségi rendszer bevezetése, a lényeges problémákat megoldaná. A keletkező nehézségekhez hozzájárult, hogy a hazai és a külföldi kereslet fejlődését nem ismertük fel időben, s nem tettük meg minden esetben a kellő iparfejlesztési intézkedéseket.

A következő években számolni kell azzal, hogy *a kereslet fokozódó mértékben differenciálódik,* s kielégítése nemcsak a belkereskedelem, hanem az egész népgazdaság számára is egyre bonyolultabbá válik. Már napjainkban sem lehet mechanikus átlagolással előrevetíteni a vásárlóerő növekedésének a keresletre gyakorolt hatását. A vásárlóerő differenciáltan fejlődik a lakosság különböző rétegeinél, jövedelmi, társadalmi és családi helyzetüket figyelembe véve. Nem mindegy például, hogy a vásárlóerő milyen mértékben nő a városi és a falusi lakosságnál, az átlagosnál alacsonyabb vagy magasabb jövedelmi rétegekben. Például 100 forint jövedelemnövekedés felhasználása más azoknál a családoknál, ahol az egy főre jutó jövedelem alacsonyabb, mint ahol magasabb.

Ma már abban a helyzetben vagyunk, hogy a lakosság keresletének fejlődését nemcsak fő irányaiban, hanem még bizonyos részleteiben is, egyre objektívebb alapokon tudjuk felmérni. Élve ezzel a lehetőséggel, sokkal nagyobb jelentőséget kellene tulajdonítani a kereslet által támasztott követelmények kielégítésére. A kereslet és a kínálat közgazdasági egyensúlyának kialakítása mögött az emberek millióinak egyéni kívánságai, ízlése, vágyai húzódnak meg, amelyeket kielégíteni a szocialista ipar és belkereskedelem közös feladata. Több, választékosabb és jobb minőségű fogyasztási cikk az emberek jogos követelése.

Az is jogos követelmény, hogy a termelt javak minél gyorsabban kerüljenek felhasználásra, tehát ne legyen fennakadás amiatt, mert a

100 forint jövedelemnövekedés felhasználása a városi munkás- és alkalmazotti családoknál, az 1962. évi adatok alapján

Megnevezés	100 forint jövedelemnövekedésre jutó kiadás Ft-ban	
	az átlagosnál	
	alacsonyabb	magasabb
	jövedelmű családoknál	
Élelmiszerek és élvezeti cikkek	35,00	19,40
Lakbér, lakáskarbantartás, fűtés, világítás	6,80	7,20
Ruházkodás	14,90	10,50
Lakásberendezés és felszerelés, tartós fogyasztási cikkek	14,60	26,30
Egészségügyi, szépségápolási, tisztálkodási kiadások	3,60	4,80
Művelődés, oktatás	1,90	3,00
Közlekedés	2,20	3,50
Egyéb személyi kiadások	7,20	13,90
Építkezés, ingatlanvásárlás	8,40	5,10
Pénzügyi stb. kiadás	5,40	6,30

belkereskedelem helytelenül rendelt vagy az ipar a keresletet figyelmen kívül hagyva termelt.

Gazdasági fejlődésünk további menete nagymértékben függ a gazdaságpolitikai célok eredményes végrehajtásától. A vásárlóerő és az áru-alapok, a kereslet és a kínálat valóságos egyensúlyának megteremtésével, s folytonos fejlesztésével ezt a célt eredményesen szolgálhatjuk.

Dr. Sipos Aladár:
TÁRSADALMI ÚJRATERMELÉS ÉS A GAZDASÁGI VÁLSÁGOK A KAPITALIZMUSBAN
(Politikai Gazdaságtan Füzetek sorozat)
168 l. Ára: Fűzve 9,— Ft

Az emberi társadalom fennmaradásának alapja a termelés szakadatlan megismétlése. A könyv fő törekvése, hogy bemutassa a zavartalan újratermelés feltételeit a modern kapitalizmus viszonyai között.

A munka mindenekelőtt az újratermelés Marx által megszerkesztett sémáit, valamint a nemzeti jövedelem termelését, elosztását és felhasználását tárgyalja. Megokolja a tőkés termelés ciklikusságát, elemzi a ciklus szakaszait.

Az olvasó ezután részletes tájékoztatást kap a tőkés termelést újabban befolyásoló tényezőknek, az állami beavatkozásnak, a tudományos és technikai forradalomnak, az integrációnak stb. az újratermelési ciklusra gyakorolt hatásáról.

Végül a szerző ismerteti és elemzi a modern polgári közgazdaságtan erre vonatkozó tételeit, különös tekintettel Keynes és a növekedési elméletek tanításaira.

A jó stílusban, közérthetően megírt munka kiválóan alkalmas a gazdasági kérdések iránt érdeklődő széles körű olvasóközönség tájékoztatására.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadása.

PIRITYI OTTÓ:

Az ármechanizmusról

A társadalmi-gazdasági jelenségek vizsgálata mindenkor bizonyos fokú absztrakciót kíván. A fontosabb összefüggések kiemelése, a kevésbé fontosak ideiglenes figyelmen kívül hagyása elkerülhetetlen ahhoz, hogy a kutató tevékenység a sokrétű valóságot valamilyen — az értelem által áttekinthető — rendben lássa. Sokszor a kiinduló absztrakciókon múlik, hogy mi lesz a kutatás eredménye, melyek lesznek a gyakorlati következtetések. Egy-egy jelenség túlságosan szűk értelmezése, a szerves összefüggések rendszeréből való kiragadása csak akkor indokolt, ha a vizsgálat későbbi szakaszában az értelmezést bővítjük, az indulásnál figyelmen kívül hagyott összefüggések közül legalább a legfontosabbakat az elemzésbe bevonjuk.

A jelenleg folyó mechanizmusmunkák során a túlzott leszűkítés, néhány fontos tényező figyelmen kívül hagyása reális veszély. Különös súlyt ad ennek az, hogy nem egyszerűen feltáró, megismerő kutatásról van szó, hanem olyanról, amelynek végkövetkeztetései néhány éven belül országos gyakorlattá válnak. Egy-egy fontos tényezőt a vizsgálat „kihagyhat", de ettől még a tényező megmarad és objektív létét a gyakorlat során bizonyítja.

Mivel a központi irányítás nem terjedhet ki minden részkérdésre, a mechanizmusnak bírnia kell bizonyos *önmozgással* és *önszabályozó erővel.* Ha ugyanis ez nincs, akkor az átfogó intézkedéseket szükségképpen számtalan ad hoc utasítás, adminisztratív lépés, esetleg feszültség, bizonytalanság, félresikerült cselekvéssor követi. Az önmozgás, az önszabályozó cselekvéssor végzői és közvetítői az egyéni és kollektív érdekeltségtől vezérelt emberek. Az egyének bizonyos fokig elkülönültek a kollektíván belül, a kollektívák pedig bizonyos fokig elkülönültek a népgazdaságon belül.

A viszonylag elkülönült egyének és kollektívák tevékenységét számos olyan tényező is meghatározza, amelyek a gazdasági rendszer meghatározó tényezőin kívül esnek, tehát amelyekhez éppen a gazdasági mechanizmusnak kell igazodnia. A társadalmi, gazdasági mechanizmuson kívül van *egy másik mechanizmus: az egyének, csoportok reagálási mechanizmusa.* Csak az a gazdasági mechanizmus életképes, amelyik számol ezzel a „másik mechanizmussal". Ettől elvonatkoztatni súlyos hiba.

Vállalataink az elmúlt 15 évben sok tapasztalatot, élményt gyűjtöttek össze, nagy rutint szereztek gazdasági munkájukhoz. A tanulságok nagy hányada arra irányul, hogyan lehet az állandóan változó tervezési, érdekeltségi, pénzügyi, jogszabályi stb. körülmények között

megtalálni az utat-módot a vállalati érdek érvényesítésére, az ösztönzéssel alátámasztott *mutatók* javítására. Az élet a gyakorlati közgazdászoknak nagyon alapos „kiképzést" adott. Nem nehéz számukra, hogy valamely új mechanizmushoz, rendelkezéshez alkalmazkodjanak. Manőverezéshez szokott garnitúra ez, amelyik szinte mindig megtalálta — sokszor nem a népgazdasági érdekkel egyezően — a jogszabályok, tervutasítások, megkötöttségek, ad hoc „belenyúlások", prémiumelőírások jéghegyei között az anyagi és erkölcsi elismeréshez vezető utat.

A gyakorlati közgazdászoknak ezt a rutinját, a vállalatok reagálási mechanizmusát nem szabad egyetlen mechanizmusmodellből sem kihagyni. Nem tehetjük ki magunkat olyan veszélynek, hogy amikor a modellt megvalósítjuk, és az elméletileg végiggondolt reakciósort a valóságban „lejátszuk", egészen más történjék, mint ami történt a teoretikus modell esetében.

A következőkben, elsősorban vállalati magatartásokat elemezve szeretnék utalni néhány olyan szempontra, amelyik a jelenleg folyó ármechanizmus-vitában szerintem nem kap kellő súlyt. A Közgazdasági Szemle ez év 7—8. számában cikk jelent meg Csikós-Nagy Béla, Esze Zsuzsa és Rácz László tollából „Ipari termelői árrendszerünk problémái" címmel. Ez a cikk összefoglalója tulajdonképpen az eddig valamennyire kikristályosodott álláspontoknak, így alkalmas arra, hogy a tételeivel való vitában fejtsem ki álláspontomat.

Az ármechanizmus fogalmáról

Az említett tanulmány szerint *„az árrendszer elemzésének két fő szempontja* lehet: az egyik az árképzési alapelv, vagyis az *ártípus*. A másik az ármegállapítás és az árváltoztatás módja, vagyis az *ármechanizmus*". (785. l.)

Valóban ez volna az ármechanizmus? A mechanizmus általában bizonyos reagálási rendszer, amely meghatározott cselekvéssorokat határoz meg. Fogalmába tartozik a cselekvéssort megindító magatartás, intézkedés, az ezt végző intézmények hálózata, de *fogalmába tartozik az az egész feltételrendszer is,* amely között a cselekvéssor meghatározott irányt kap. A feltételrendszernek elemei a központi gazdasági és gazdaságjogi intézkedéseken kívül az egyének és csoportok reagálását meghatározó műszaki, technikai, szervezési, irányítási, lélektani, etikai, érdekeltségi stb. feltételek. Ezek teszik a mechanizmust *társadalmi* mechanizmussá, de ezek teszik az ármechanizmust a *piaci* mechanizmus részévé is.

Az ármechanizmus fogalmát a szerzők leegyszerűsítik. Az ármechanizmus ugyanis nemcsak az ármegállapítás és az árváltoztatás módja, hanem annak egész feltételrendszere is. Szűk fogalmi kiindulással rendkívül leegyszerűsített modellt kapunk, amely nem közelít bennünket a valósághoz, hanem távolít. Adott intézkedésre egy leegyszerűsített elméleti modellen más cselekvéssor játszódik le, mint egy többtényezős modellen. Ha például elvonatkoztatunk a vállalati reagálási mechanizmus egyes elemeitől, akkor számos olyan körülmény marad látókörön kívül, mint például az áralakulás valódi visszahatása az előállítóra és a felhasználóra, a termelés és a felhasználás tényleges visszahatása az

árakra, a termékek kínálatának és keresletének árrugalmassága szocialista tulajdonviszonyok között, a konkrét ármechanizmus és a konkrét érdekeltségi rendszer kölcsönös meghatározottsága stb.

Beruházási javak termelői ára

A cikk szerint „az ipart elhagyó végtermékek közül a beruházási javaknál és a közületi fogyasztásra eladott termékek körében elvileg szabad ármozgást lehet biztosítani. Ki lehet ugyanis indulni abból, hogy a népgazdasági egyensúly elvén alapuló állami tervezés a keresletet a kínálatnak megfelelő színvonalon szabályozza". (797. l.)

Az indokolás nem eléggé meggyőző. Azért lehet a tanulmány szerint a beruházási javaknál szabad ármozgást engedni, mert úgyis egyensúly van. Az egyensúlyt pedig az állami tervezés teremti meg. Ez az egyensúly az árak mozgásától függetlenül jön létre, hiszen — a szerzők szerint — a keresletet központilag úgy állapítják meg, hogy az a kínálatnak feleljen meg.

A szabad vagy viszonylag szabad árrendszer szerintem éppen azért kell, hogy egyensúly jöjjön létre a kereslet és a kínálat, emögött pedig a forrás és a szükséglet között. Mire való akkor a szabad ár, ha az egyensúly már — a tervek erejénél fogva, az ártól függetlenül — megvan? Lehet erre azt válaszolni, hogy a tervekkel megteremtett egyensúly globális és nem egy-egy termékre, létesítményre vonatkozik. A szabad ár éppen azt célozza, hogy a globális egyensúlyon belül létrejöjjenek a részegyensúlyok is.

Ha ez az érvelés helyes, akkor a beruházási javak összára lényegében az ártípus által meghatározott szinten lesz, de a belső árarányok ettől el fognak térni. Lehet-e *globális* egyensúly azonban olyan heterogén terméktömeg vonatkozásában, mint a beruházási javak, ha nincsen a termékek zöménél részegyensúly. Nem lehet! A részegyensúly hiányai viszont a globális egyensúlyt is megbillentik. A globális és a termékenkénti egyensúly hiánya szabad áralakulás esetén az árakat megmozdítja, az árarányokat eltorzítja. Ez helyes is. Hiszen az áraknak elsősorban az egyensúlytalanságot kell tükrözniük (és felszámolniuk), ha aktív szereppel akarjuk őket felruházni. A szabad árat pedig éppen azért kellene több területen bevezetni, hogy aktív szerepe legyen. De az idézett tétel szerint azért lehet szabad ár, mert egyensúly *van* (tehát nem azért, hogy egyensúly *legyen* és ha van megmaradjon). Az egyensúlyból vezeti le az ármechanizmust és nem az ármechanizmust állítja az egyensúly szolgálatába. Abból indul ki, ami nincs (az egyensúlyból), amit éppen a szabad áralakulással kellene megteremteni.

A szerzők a „feltételrendszer" egy fontos elemét is kissé elhanyagolják. Nevezetesen azt, hogy az országosan rendelkezésre álló beruházási keretek egy részét decentralizáltan kívánjuk a jövőben felhasználni. A vállalatoknak maguknak is lesz saját forrásból származó keretük, amelyet viszonylag szabadon használnak fel. Hiába teremtünk tehát globális egyensúlyt azáltal, hogy a pénzügyi kereteket a lehetőségek szintjén megállapítjuk; a keretek felhasználási összetételét előre teljes pontossággal nem tudjuk meghatározni (még olyan pontossággal sem, mint ma). Sőt: valószínűleg az országos keretet sem tudjuk majd

pontosan meghatározni, ha lesz a vállalatoknak joguk arra, hogy bizonyos összegeket szabadon költhessenek beruházásra vagy más célra.

Figyelemre méltó egyébként, hogy a keresletet kívánják a kínálatnak megfelelő színvonalon szabályozni és nem a kínálatot a kereslethez igazítani. Persze az előbbi könnyebb. Az utóbbit kellene az áraknak elvégezniök. A szerzők az egyensúlyi problémát áttolták a tervezés területére. Csakhogy az ármechanizmusra éppen azért van szükség, hogy megoldja, amit a központi tervezés nem tud: a választék szerinti megfelelést.

Hatást gyakorol-e a szabad ár egyáltalán arra, hogy a felhasználás a beruházási javak valamelyikére milyen keresletet támasszon? Ha az árak erősen ösztönzőek lesznek, akkor igen. Több szerszámgépet fognak vásárolni, ha lemegy az áruk például 5 százalékkal? Alig. Nagy értékű gép egyenkénti beszerzésénél ez nem sokat számít. Az előállítást annál inkább fogja érinteni. Persze különbséget kell tenni a beruházási javak különböző csoportjai között. Máshogy értékelendő ugyanis az áralakulás szabadsága szempontjából egy nagysorozatban gyártott szerszámgép vagy műszer és megint máshogy egy egyedi gép, egy üzemépület, egy gáz- vagy vízhálózat szerelése.

Félkész termékek, kooperációs alkatrészek termelői ára

Jövedelemelvonási módszerekkel befolyásolt szabad áralakulás

„Az állami ipar szféráján belül maradó, vagyis ott továbbfeldolgozásra kerülő termékek (félkész termékek, kooperációs alkatrészek) körében leghelyesebbnek látszik a legnagyobbrészt jövedelemelvonási módszerekkel befolyásolt szabad áralakulás." (797. l.) Utal továbbá a tanulmány arra, hogy „a progresszív nyereségadó . . . erősen lenyomja" az áraknál „az elérni érdemes felső határt. E hármas jövedelemelvonással kell erősen korlátozni az áremelési lehetőségeket és egyúttal biztosítani, hogy az árak a helyesnek tartott ártípus szerinti (önköltség + eszközarányos tiszta jövedelem + bérarányos tiszta jövedelem) ár közelében mozogjanak". (Uo.) Majd a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy „így lényegében termelési ár típusú ár érvényesül az állami iparon belüli szabad áralakulás szférájában is. Az iparvállalatok az évi árbevételben realizálják az évi termelési költséget, valamint az eszközlekötési járulék és az illetményadó évi összegét, s a progresszív nyereségadó miatt nem emelik lényegesen e fölé az évi árbevételük összegét. Ezzel végeredményben egy-egy vállalat, iparág viszonylatában érvényesülnek a termelési ár típusú árak, s ez összhangban van ezzel az ártípussal". (Uo.)

Arról van itt szó, hogy a vállalatnak először is realizálnia kell a termékei árában azok folyó költségeit, az eszközlekötési járulék és az illetményadó formájában adószerűen elvont tiszta jövedelmet és egy olyan normalizált nyereségrészt, amely ezeken az árelemeken felül még az árképzésnél az árba beépül. Ha még ezen felül gyártásfejlesztéssel, szervezéssel, minőségjavítással, selejtcsökkentéssel, jobb anyagkihozatallal, új gyártmányok bevezetésével, rejtett vagy nyílt áremeléssel többletnyereséget érnek el, ezt progresszíven megadóztatják. Megadóz-

tatják éppen annak a tevékenységnek az eredményét, amelynek lényege a jobb vállalati munka, a piacokhoz való rugalmasabb alkalmazkodás, a minőségjavítás stb. De nem adóztatják meg a normalizált nyereségrészt, amelyet az árkonstrukció eleve garantál, tehát amelyről a vállalat nem tehet, realizálása az árkonstrukció „érdeme".

Hogyan felel erre a „másik mechanizmus": a kollektíva reagálási mechanizmusa? Mit fognak szólni a vállalat vezetői ahhoz, hogy az a nyereség, amelyet az árkonstrukció tálcán nyújt, adómentes; amiért idegeskedni, kockáztatni, vitatkozni, szervezni kell, azt lefölözik, mégpedig progresszíven. Kifogják a szelet az önköltségcsökkentés vitorlájából, nehogy az önköltségcsökkentéssel elérhető többleteredményt áremeléssel is el lehessen érni.

Anélkül, hogy etikai kérdést vinnénk bele közgazdasági témába, tudnunk kell, hogy a vállalati vezetők és kollektívák értékítéletét, értékelési és magatartási rendszerét erősen meghatározzák a gazdálkodás és az érdekeltség konkrét körülményei. Ha a normalizált nyereség adómentes, a többletnyereséget pedig progresszív adó sújtja, akkor ebből az következik, hogy nem túlságosan kívánatos a többletnyereség. A normalizált nyereséget hozhatja nyugodtan a vállalat. De ha többletnyereség van, azt biztosan áremeléssel érte el.

Ilyen nézet válhat általánossá azzal a nyereségrésszel szemben, amely voltaképpen a kollektíva „vállalkozói nyeresége", ügyességének, leleményességének, a piaci helyzet jó kereskedőhöz illő kihasználásának eredménye.

Ha most már a szűkebb gazdasági vonatkozásokat nézzük, felelnünk kell arra a kérdésre, *vajon a progresszív nyereségadó valóban lenyomja-e az elérni érdemes felső árhatárt?* Megint vonjuk be a modellbe a vállalati reagálási mechanizmust. A vállalat által előállított termékek összességének átlagos árszintjét valószínűleg bizonyos mértékig korlátozni fogja a progresszív nyereségadó a felfelé mozgás ütemében. De *egy-egy termék árára már nincs fékező ereje.* Miért?

Vállalataink — különösen a heterogén és változó részarányú termékeket gyártók — hosszú időn keresztül hozzászoktak olyan gyakorlathoz, hogy amikor belépett vagy várható volt, hogy belép valamely nyereségrontó körülmény — anyaghiány, gyártmányösszetétel változása, rendkívüli túlórák, magas selejt, profilváltozás, rendeléshiány, késedelmes szállítás miatti kötbér, kártérítés stb. —, gyorsan kerestek olyan „körülményeket", a termelésben vagy a mutatószámrendszerben bennrejlő rejtett tartalékokat, amelyek kihasználásával, mozgósításával a várható eredményromlást ellensúlyozták. Baj csak akkor következett be, ha egyszerre szakadt rájuk minden nehézség. Ilyenkor tehetetlenül álltak. Egy vigaszuk maradt, hogy az adott évben olyan bázist csinálnak maguknak, ami jövőre még nagyon jól fog gyümölcsözni.

Az olyan vállalat, amelyik szabad áralakulásos termékeket nagyobb részarányban gyárt, az eddigitől eltérően nemcsak mozgósítani fogja az áremelésben rejlő lehetőséget, hanem néhány ár visszatartásával rejtett tartalékokat is fog képezni magának minden eshetőségre számítva. Nem a termelési és a költségterv készítésekor fog magának tartalékot képezni, hanem az áralakításnál. Amikor azután látja, hogy „nehéz idők jönnének", akkor megnézi, melyik termékénél van hatalmi helyzetben a piacon. Rejtett vagy nyílt áremelést hajt végre, *de nem azért, hogy*

a normalizált nyereségen felül érjen el többleteredményt, hanem azért, hogy a normalizálton belüli kieső nyereséget pótolja. Nem fog hozni nyereségadó alá eső többleteredményt az áremeléssel, csak a rajta múló, vagy a rajta kívül álló okokból eredő „sorscsapásokat" fogja vele kivédeni.

A termelők és a felhasználók értékítélete

A felhasználó mit fog szólni az áremeléshez? Tűrni fogja? Ez esetenként különböző. Rendszerint azonban tűrni fogja. Nem tehet mást. Ezt a tanulmány szerzői is jól tudják. Éppen ezért az árak felfelé való mozgását az ő koncepciójukban nem a piaci egyensúly vagy akár túlkínálat fogja megakadályozni, hanem pénzügyi beavatkozás: a progreszszív nyereségadó. Könnyű belátni, hogy *amelyik piacon nincs néha részleges túlkínálat, ott az árak szabadon csak felfelé mozognak.* Mitől is mozognának lefelé? Kinek áll ez érdekében? Az előállítónak? Biztosan nem! A felhasználónak? Neki is csak ritkán. Nem üzlet az neki, hogy az ár csökken, de a termék eltűnik a piacról. *Az árat szabad áralakulásos rendszerben csak a túlkínálat töri le.*

A tanulmány szerint a szabad áralakulással „elérhető, hogy az ármerevség ne akadályozza a termelési kooperációt, hogy az árak gyorsan és automatikusan alkalmazkodhassanak az új, modern eljárásokhoz, az értékviszonyokban bekövetkező változásokhoz, a termelők és a felhasználók »értékítéleteihez«, végeredményben tehát, hogy a vállalatok mindig az aktuális körülményeknek megfelelő módon kalkuláljanak". (797. l.)

Igazuk van a szerzőknek, hogy szabad áralakulás esetén az árak gyorsan és automatikusan alkalmazkodnak majd a termelők és a felhasználók „értékítéleteihez". De inkább csak felfelé. Semmi nem fogja az árat lefelé szorítani, még a munkatartalom csökkenése sem, ha nincs ideiglenes túlkínálat, tehát ha nem billen a hatalmi mérleg legalább ideiglenesen a felhasználó oldalára. De ez *így* ritkán billen.

A felhasználó tűrni fogja az áremelést, ha ki van szolgáltatva. A termelők és a felhasználók értékítéletének egyaránt meg fog felelni a magasabb ár. A termelőknél ez érthető. A felhasználó pedig mérlegelni fogja, mi a kisebb baj, az áremelkedés miatti eredményromlás vagy a félkésztermék, kooperációs alkatrész teljes vagy részleges hiánya miatti termeléskiesés. A termelő — ha teheti — rejtett áremelést hajt végre, igen szolidan, nehogy feltűnő legyen. Sőt, mivel hatalmi helyzetben van, ezt a vevővel többnyire előre meg fogja beszélni. Az ügylet külső képe így fog festeni: a felhasználó rendelést ad fel az előállítónak, amelyben kéri, hogy soron kívül, bizonyos speciális módosítással szállítsa az adott alkatrészt, természetesen a különleges feltételekért az eddiginél magasabb árat hajlandó fizetni. Az előállító tehát ártatlan. A rendelő különleges igényei miatt lesz csupán módja „az aktuális körülményeknek megfelelő módon" kalkulálni.

A termelő vállalat hatalmi helyzete természetesen nem örök és nem határtalan. Bizonyos árhatárnál a felhasználó már megmakacsolja magát: vagy hatósági segítséget kér (ezzel szállító partnerét magára haragítja), vagy rááll a kooperációs alkatrész gyártására, keresve közben új kooperációs partnert. De ha az előállító ügyes, évekig sakkban képes tartani a felhasználót. Ma kapacitáshiányra, holnap anyaghiányra, hol-

napután géptörésre hivatkozik. Esetleg azzal érvel, hogy a munkát csak célprémiummal, vasárnapi túlórával képes elvégeztetni. Egészen addig megy el hatalmi helyzete kiaknázásában, amíg ez a kiaknázás éppen a hatalmi helyzetet magát nem kezdi veszélyeztetni. Ilyenkor tesz egy kis engedményt, eszközöl egy gyors és minőségi szállítást, máris helyreállt a barátság.

Kalkulációs módszerek szabályozása

Csikós-Nagy Béla, Esze Zsuzsa és Rácz László tanulmánya utal arra, hogy „az árrendszer oldaláról ebben a szférában a kalkulációs módszerek bizonyos szabályozása... szorítja korlátok közé az ármozgásokat, az áremelési tendenciákat". (Uo.)

Gondolnunk kell azonban arra, hogy gyakran — mint az előző példa mutatta — éppen a vevő teszi lehetővé a kalkulációnak áremelési eszközként való felhasználását. Egyébként sem meghatározó túlságosan a kalkulációs módszer. Ugyanazzal a módszerrel lehet magasabb és alacsonyabb önköltséget „kihozni". Előkalkulációnál ennek nagy a lehetősége, hiszen normákkal, becsült adatokkal, technológiai előírásokkal dolgoznak, amelyek eleve tartalmaznak kis biztonsági tartalékot. Az utókalkulációban már nehezebb az eset, de minden a kalkulátor ügyességén múlik. Meg még azon is, hogy mi áll a bizonylatokon, a munka- és anyagutalványokon. Sok függ attól is, hogy az üzemi és a vállalati általános költségeket hogyan terheli az adott termékre. Azonos kalkulációs szisztémával is terhelhet ezekből többet vagy kevesebbet. A félkésztermékek, alkatrészek gyártási eszközigényének megállapítása (a vetítési alap és kulcs kialakítása) is eléggé önkényes lehet, így az árban levő eszközlekötési járulék is kalkuláció kérdése bizonyos határok között. Távolról sem akarom azt állítani, hogy ezekkel a manőverekkel az árat jelentősen meg lehet emelni. De 5—10 százalékot minden további nélkül el lehet érni anélkül, hogy a vevő vagy az ellenőrző szerv észrevenné.

A kalkuláció tehát az előállító értékítéletének kifejezése is. Az árképzésben játszott szerepét kissé túl szokták értékelni. Az árat szabad áralakulás esetén elsősorban a piaci erőviszonyok alakítják és a kalkuláció gyakran csak az árváltozásnak az adminisztratív igazolása. Ennek az adminisztratív igazolásnak is másfél-két évtizedes története van. A vállalatoknak termelékenységi, létszám- és bértervet kellett évről évre készíteni, részletesen kidolgozva a termelés összetételét, a termékenkénti és az összesített normaóra-szükségletet, a közvetlen-közvetett létszám- és óraarányt, a munkaidőmérleget, a teljesítménységázalékok és az átlagbérek alakulásának tervét. De ezek a tervek már régen nem arra szolgáltak, hogy belőlük a vállalat és felügyeleti szerve a létszám- és bérszükségletet megállapítsa, hanem arra csupán, hogy a vállalat ezekkel a részletes, gondos számításokkal a statisztikailag előre megbecsült igényét számszerűen igazolja. A kalkulációnak is van ehhez hasonló szerepe az ármegállapításban. A megállapítható minimális ár szempontjából a kalkuláció valóban ármeghatározási eszköz. Az ezt meghaladó árnál azonban nem más, mint ennek az árnak kifelé való adminisztratív igazolása. A kalkulációt persze felsőbb szervek ellenőrzik. De nem minden kalkulációt. S amit ellenőriznek, ott is ritkán képesek az ügyesen

elrejtett lazaságot felfedni. Nem csalásról, adathamisításról van itt szó, nem is a hatóságok tudatos félrevezetéséről, pusztán minimális lehetőségek kihasználásáról, hogy az árban valami kockázati tartalék legyen „nehezebb időkre".

Ha tehát figyelembe vesszük a vállalati közgazdászok, számviteli és műszaki dolgozók igen nagy rutinon és manőverezési készségen alapuló reagálási mechanizmusát és ezt a modellbe „bevonjuk", akkor az előállítók és a felhasználók értékítélete, az aktuális körülményeknek megfelelő kalkuláció, a kalkulációs módszerek szabályozása másképp fest, mint a vitatott tanulmányban, és ebből adódóan egészen más irányú cselekvéssorok jönnek létre, mint a tanulmány alapjául szolgáló elméleti modellben.

„Csomópont-elmélet"

Ha a progresszív nyereségadó, a megszigorított kalkulációs módszerek nem nyújtanának kellő biztosítékot az áremelési tendenciák fékezésére, akkor — a tanulmány szerint — van még egy igen hatásosnak jellemzett módszer: „a nyersanyagárak, valamint az ipart elhagyó végtermékek árának szabályozása", amely „korlátok közé szorítja az ármozgásokat, az áremelési tendenciákat". (797. l.) „Ha a nyersanyagok árát rögzítjük, akkor a hatósági árszabályozás viszonylag szűk körre korlátozódik, de az árstabilitásra való hatása felsőbb termelési vertikumokban érvényesül." (796. l.)

Vajon érvényesül-e a rögzített nyersanyagárak árstabilizáló hatása a felsőbb termelési vertikumokban? Feltétlenül érvényesül annyiban, hogy a rögzített árú nyersanyagból (ha ez alapanyag, tehát az anyaghányad nagy részét teszi ki) készült termék *alsó árhatárát meglehetősen stabilizálja.* Nem látok azonban az alapanyagárak oldaláról kellő biztosítékot az ellen, hogy a termékárak *felfelé* ne mozogjanak. Az ármozgásnak számos olyan tényezője van, amely az anyagáraktól viszonylag független. Ilyen tényező az előállító vállalat monopolhelyzete, a piaci erőviszony, a termelés bővítésének természeti, felszereltségi, eszközigényességi, pénzügyi, érdekeltségi akadályai, a tartós túlkereslet stb.

Tehát a nyersanyagárak rögzítése a belőlük készült közbeeső termékek (félkésztermékek, kooperációs alkatrészek) ármozgását *alulról behatárolja, felülről nem.* A felső behatárolást szolgálná a szerzők szerint „az ipart elhagyó végtermékek árának szabályozása". Igazuk volna valószínűleg akkor, ha a félkésztermékek mind alapanyagként kerülnének felhasználásra. Az alapanyag ára végeredményben nem lehet magasabb annál, mint amennyi alapanyagköltség a termék árába „belefér", figyelembe véve az egyéb anyagjellegű és bérjellegű költségeket, a kötelező elvonásokat és a normalizált tiszta nyereséget. A vállalat számára ez utóbbiak is költségnek számítanak. Az eszközlekötési járulékra és az illetményadóra ez nyilvánvaló. A normalizált nyereség (meg nem adóztatott, a termékárakban garantált nyereség) szintén költség jellegű, hiszen ezek felhasználására, mint stabil forrásra a vállalatnak eléggé stabil, előre megtervezett kiadásai vannak; ez a nyereségrész „előre el van költve".

Az alapanyagárak jelentős emelése így a felhasználók merev ellenállásába ütközne. Ugyanilyen ellenállásba ütközne az is, ha a nagyobb

értékű kooperációs alkatrészek ára emelkedne jelentősen. Az ilyen áremelkedést a felhasználó vállalat nehezen lenne képes kiheverni.

Vannak azonban olyan félkésztermékek, kooperációs alkatrészek, kötőelemek, szerelvények, amelyek ára a késztermék árában kis értékben szerepel, néhány százalékos árváltozása nem mozdítja el jelentősen a gyártmány önköltségét és alig érinti az annyi más tényező hatásának kitett vállalati költségszintet. *Itt már alig van árstabilizáló hatása az ipart elhagyó végtermékek árszabályozásának.*

Mindenesetre a felhasználó vállalatot a félkész- vagy kooperációs termék áremelkedése dilemma elé állítja: megveszi drágán, s ezzel rontja saját eredményét, vagy nem veszi meg, s ezáltal nem tudja termékeit készregyártani. Melyik a kisebb veszteség? Nyilván az, ha a szükséges alkatrészt, félkésztermékét megveszi. Így legalább nem esik el a gyártmányai árában realizálható teljes nyereségtől, csak ennek egy részétől. Megkísérli az anyagköltségek emelkedését vevőire áthárítani, ha pedig ez nem megy, még mindig van lehetősége a veszteséget jobb szervezéssel, az önköltség csökkentésével, a termelés növelésével stb. ellensúlyozni.

Teljesen egyetértek azzal, amit *Szilágyi Pál* „Ellátni vagy kereskedni?" című cikkében* a termelési eszközök keresletének időbeli, technikai és helyettesítési merevségéről elmondott, szembeállítva e cikkek keresletét a fogyasztási cikkekével. Ez a merevség a felhasználót bizonyos fokig kiszolgáltatottá teszi, ha a termelési eszközt csak egy helyről képes beszerezni. Ha például csavarra van szüksége, azt kénytelen megvenni annyiért, amennyiért kínálják, vagy rááll a csavarok vállalaton belüli előállítására. Egy biztos: *a gyártmányok önköltségében kis részarányt képviselő félkésztermékek és kooperációs alkatrészek emelkedő ára nem fogja egy-két éven belül a keresletet visszaszorítani és a szállítót árcsökkentésre kényszeríteni.* A végtermékek árrögzítése nem hat közvetlenül, mechanikusan a félkésztermékek, alkatrészek árára, hanem a konkrét vállalati gazdálkodáson keresztül. Itt pedig erőteljes tényezők hatnak, amelyek a modellből ki nem hagyhatók: a merev technikai összefüggések és az érdekeltségi reagálások. *A mechanizmus* — benne az ármechanizmus is — *nem mechanikus:* mérlegelő, latolgató, manőverező, rutinos vállalati kollektívák magatartásainak áttételein keresztül érvényesül.

Milyen termékek árát kell rögzíteni?

Attól, hogy az „Ipari termelői árrendszerünk problémái" című cikk elméleti modelljébe igyekeztem jobban bevonni a vállalati reagálási mechanizmust mint tényezőt, még nem szüntettem meg a modell elméleti jellegét. Így következtetéseimben szinte ugyanannyi bizonytalanság van, mint a bírált tanulmány tételeiben.

Ennek tudatában állítom, hogy

— a progresszív nyereségadó a félkésztermékek és a kooperációs alkatrészek többségénél alig fékezheti a lassú, termékenként váltakozó, de a termékek nagy tömegét tekintve folyamatos áremelkedést;

* Közgazdasági Szemle, 1965. 7—8. szám.

— a kalkulációs előírások nem jelentenek lényeges megkötöttséget a kismértékű rejtett vagy nyílt áremeléssel szemben;

— a nyersanyagok és az ipart elhagyó végtermékek árának rögzítése az esetek többségében nem vet gátat a kisebb áremeléseknek;

— *az áremelkedési tendencia* minden adminisztratív intézkedés, pénzügyi és kalkulációs szabályozás, csomópontos árrögzítés ellenére *utat tör mindazoknál a termékeknél, amelyeknél kicsi a kereslet vagy a kínálat árrugalmassága;*

— azt a kérdést, hogy melyik termék árát kell rögzíteni és melyikét lehet szabadon hagyni, a termék iránti kereslet és kínálat árrugalmassága dönti el.

A kereslet árrugalmassága

A termékek iránti kereslet árrugalmassága elsősorban annak a függvénye, hogy milyen szélesek a termék helyettesítési kapcsolatai a felhasználásban. A felhasználási helyettesítés azt jelenti, hogy a felhasználó (fogyasztó) válogathat több termékfajta megvásárlása között. A felhasználási helyettesítésnek két, egymástól szigorúan elválasztandó esete van: 1. szükségletek léphetnek egymás helyére, 2. lényegében azonos szükséglet kielégítésére szolgáló termékfajták léphetnek egymás helyére. A két felhasználási helyettesítés között lényeges különbség van. Ahol a szükségletek is helyettesítődnek, ott a kereslet árrugalmassága magas fokú; ahol csak a termékek, ott alacsonyabb fokú; ahol sem a szükségletek, sem a termékek nem állnak egymással helyettesítési viszonyban, ott a kereslet merev.

Lássunk néhány példát.

1. *Divatcikkek.* Nagyfokú a szükségletek közötti helyettesíthetőség, de az azonos (vagy majdnem azonos) szükségleten belül a termékhelyettesíthetőség is. A kereslet árrugalmassága nagy.

2. *Tartós fogyasztási cikkek* (viszonylag magas luxustartalommal). Ide tartoznak az olyan cikkek, mint motorkerékpár, televízió, hűtőszekrény, villany- vagy gázboyler stb. Még mindig elég nagy a szükségletek közötti helyettesíthetőség, kisebb az azonos szükséglet kielégítésére szolgáló termékek közötti helyettesíthetőség. Olyan cikkek ezek, amelyek nélkül „meg lehet lenni". Keresletük árrugalmassága a divatcikkekénél kisebb, de még mindig igen nagy.

3. *Tartós fogyasztási cikkek* (viszonylag alacsony luxustartalommal). Ide tartoznak a bútorok, szőnyeg, függöny, kerékpár, rádió stb. A szükségletek közötti választás lehetősége már szűkebb, a termékhelyettesíthetőség viszonylag bő, a kereslet árrugalmassága közepes.

4. *Alapvető fogyasztási cikkek.* A szükséglethelyettesítés köre szűk, a termékhelyettesítés köre viszonylag bő (fehér kenyér, félbarna kenyér, zsúrkenyér, zsemle, kifli stb., vagy zsír, étolaj, margarin, zsírszalonna, vaj stb.). A keresleti árrugalmasság egy-egy termékre vonatkozóan merev, ha az a helyettesítő termékek sorában alapvető (például a félbarna kenyér, a zsír esetében), közepes, ha nem alapvető (például zsúrkenyér, margarin).

5. *Kooperációs termékek, alkatrészek.* Szükséglethelyettesítés általában nincs. A kereslet időbeli, technikai merevsége nagy. A termékhelyettesítés ritka és szűk. A termékhelyettesítés speciális esete itt az,

ha a felhasználó több szállító között választhat, esetleg az alkatrészt maga állítja elő. A kereslet rugalmassága csekély.

6. *Alapvető nyersanyagok.* Mind a szükséglethelyettesítés, mind a termékhelyettesítés ritkaság számba megy. A kereslet rugalmatlan. Az alapanyag áremelkedése veszteségessé teszi a vállalatot, ha nem tudja a magasabb alapanyagárat a késztermék árában érvényesíteni. Így a rugalmatlanságnak van egy abszolút határa.

7. *Különleges nyersanyagok* (például réz, nikkel, krómnikkel, rozsdamentes acél, saválló acél). Néha a termékek helyettesíthetők, de a helyettesítőpár is szűkösen áll rendelkezésre. A kereslet abszolút merev és a rugalmatlanságnak nincs abszolút határa, mert az áremelkedés költséghatása csekély.

A kínálat árrugalmassága

A kínálat árrugalmassága elsősorban a termékek *előállítási helyettesíthetőségének* a függvénye. Előállítási helyettesíthetőségen azt értem, hogy ugyanazzal a termelőkapacitással, anyagellátottsággal, szakemberállománnyal több termékfajtát, változó részarányban lehet előállítani. Ez azonban az előállítási helyettesíthetőségnek a technikai-gazdasági oldala, amely csak akkor jut érvényre, ha megvannak hozzá az érdekeltségi feltételek is. Hiába lehet ugyanazon a berendezéskomplexumon több termékfajtát előállítani, termelési részarányukat rugalmasan változtatni, ha a termékek jövedelmezősége eltérő. Ilyenkor csak a jobb jövedelmezőségű termék javára magas fokú az előállítási helyettesíthetőség.

A magas fokú kínálati árrugalmasság feltétele tehát, hogy

— a termelés bővítésének ne legyenek kapacitásbeli, technikai, technológiai, anyagellátási, munkaerőbeli stb. nehézségei;

— a termelés adott termékben való bővítésének ne legyenek vállalati érdekeltségi akadályai;

— a vállalatnak érdemes legyen a termelést növelnie, tehát a kínálat növekedése ne jelentsen a piacon azonnali vagy a közeljövőben beálló árcsökkenést (a kereslet viszonylag merev legyen);

— a vállalat ne legyen abszolút monopolhelyzetben, legyen valamiféle konkurrencia — esetleg importtermékekkel —, mert különben az áremelkedés nem fogja a termelés bővítésére ösztönözni, hanem annak szintentartására, esetleg szűkítésére;

— érdemes legyen a termelés felfuttatásával járó kockázatot vállalnia, tehát ne legyen a várható többletnyeresége már előre progreszszíven megadóztatva.

Itt természetesen a magas fokú kínálati árrugalmasság feltételeit abból a szempontból vázoltam, hogy az *emelkedő* ár milyen hatással van a kínálat bővülésére. Nem kevésbé érdekes annak elemzése, hogy a *csökkenő* ár hogyan hat a kínálat szűkülésére. A kétfajta kínálati rugalmasság szorosan összefügg egymással. Egy szabad áralakulásos modell el nem hagyható eleme a kínálat szűkülési árrugalmassága is. A pusztán áremelkedésekkel járó ármechanizmus egészségtelen és veszélyes. A részleges túlkereslet csak akkor képes hatni egészségesen az árarányokra, ha más termékekben időleges és részleges túlkínálat is jelentkezik.

A szabad áralakulásos termékek köre

Ha az árak rohamos emelkedését el kívánjuk kerülni, akkor csupán *azoknak a termékeknek az árát lehet szabadon hagyni, amelyeknek nagyfokú a keresleti árrugalmasságuk,* tehát ahol az áremelkedésnek viszonylag érzékenyen határt szab a kereslet csökkenése. A keresletrugalmasság szempontjából sorbaállított termékek közül — a legrugalmasabbaktól kiindulva, a merevebbek felé haladva — központi állami elhatározás dönt abban, hogy az árak szabadra engedése meddig terjedjen. Mivel a szabad áralakulás fő célja, hogy az értéktörvény termelésszabályozó funkcióját erőteljesen érvényesítse, a keresletrugalmasság szempontjából szóba jöhető termékek közül azoknak az árát *kell* szabadra engedni, amelyeknek nagyfokú a kínálati árrugalmasságuk, tehát amelyek áremelkedése előállításuk bővítése irányában hat.

Például első lépcsőben szabaddá *lehetne* tenni a divatcikkek, a nagy luxustartalmú tartós fogyasztási cikkek árát, az alapvető közszükségleti cikkek és a viszonylag kis luxustartalmú cikkek *gyártmányfejlesztési helyetteseinek* és kisebb jelentőségű *választéki helyetteseinek* az árát, valamint az alkatrészek és kooperációs termékek közül azokét, amelyekben van erős kínálati konkurrencia. Szabadon *kell* engedni ezek közül mindazoknak a termékeknek az árát, ahol a termelés bővítésének nincsenek merev korlátai, a bővítés egyezik az előállító vállalat érdekével. Ilyenkor ugyanis érvényesül az áringadoztató automatizmus.

Nem kellene szabaddá tenni a különleges nyersanyagok, az alapanyagok árát, a nem helyettesíthető alkatrészek, az alapvető fogyasztási cikkek és a kis luxustartalmú tartós fogyasztási cikkek árát. Ez utóbbiaknál elégséges lenne egy-két fő termék árrögzítése, a kisebb mennyiségben fogyasztott helyettesek ára esetleg szabadon hagyható, ha nem áll fenn annak a veszélye, hogy a rögzített árú „vezértípus" kiesik a forgalomból. Rögzíteni lehet általában a nagy tömegben, egységes minőségben gyártott és fogyasztott termékek, a gyártmányfejlesztéstől alig érintett, kis választékú termékek árát. De rögzíteni kellene minden esetben az importból származó nagyobb volumenű termékek árát (akkor is, ha van belőlük hazai gyártás) és mindazon termékekét, amelyek termelésének bővítési korlátai merevek, tehát kínálati rugalmasságuk nincs. Megköthető az ár minden olyan terméknél, ahol a piaci egyensúly megteremtését nem kívánjuk spontán ármechanizmusra bízni, mert az egyensúly másképp is megteremthető.

A szabad, a részben kötött és a hatóságilag rögzített árak alkalmazhatósági körét tehát szerintem elsődlegesen a piaci viszonyok, illetve az ezek által tükrözött magatartások, technikai és érdekeltségi feltételek határozzák meg.

A nyereségelvonás dilemmája

Az ármechanizmussal kapcsolatos elképzelések erőteljesen érvényesíteni kívánják az értéktörvény három „klasszikus" funkciója közül a termelést szabályozó és a technikai fejlesztésére ösztönző funkciót, anélkül, hogy a differenciáló funkciónak szabadabb teret adnának. A progresszív nyereségadóra vonatkozó javaslat is a többi között azt célozza,

hogy ne jusson az egyik vállalat túlságosan kedvező helyzetbe a másik vállalattal szemben további fejlődését, virágzását illetően. *Ösztönző erőt kívánnak adni a termelői árnak, s ezzel párhuzamosan a progresszív nyereségadóval ezt az ösztönző erőt nagyrészt kikapcsolják.* Hogyan lesz az áraknak ösztönző erejük, ha nem igazodik hozzájuk kellően a vállalati anyagi érdekeltség rendszere? Az értéktörvény funkciói csak úgy képesek kellő erővel hatni, ha van min keresztül és van mire hatni. A vállalati érdekeltség éppen olyan fontos feltétel, mint az árarány, illetve ármozgás.

Az egészen természetes, hogy az állam mint a termelőeszközök, a vállalatok tulajdonosa, a termelésben keletkezett tiszta jövedelem nagy részét adószerűen elvonja. Igazságos is ez az elvonás, hiszen a termelés végeredményben nemcsak a vállalat dolgozóinak produktuma, hanem az egész társadalomé. Azt a részt, amelyik ebből a produktumból a nem termelő rétegek (államapparátus, kutatók stb.) közvetett „besegítésére" jut, nem is lehet a termelésben részt vevő dolgozóknak kifizetni. Hasonlóképpen a termelő dolgozók béren kívüli juttatásainak forrását is adószerű elvonással kell megteremteni. A béren kívüli juttatások forrása tulajdonképpen nem is igazi társadalmi tiszta jövedelem, hiszen elképzelhető olyan konstrukció, hogy magasabb bérek mellett a juttatások minimálisra csökkenjenek. Hasonló a helyzet a lekötött eszközök után elvárt és adószerűen elvont minimális vállalati nyereséggel. Az eszközállomány előteremtése zömében nem a vállalati munka eredménye, hanem központi juttatás. Az eszközállomány állandó korszerűsödéséből, frissítéséből, az alkalmazásával mozgósított „tömegerőből" származó tisztajövedelem-rész szintén nem annyira a vállalati tevékenység hatékonyságjavulására, hanem magára a technikai felszereltségre, eszközellátottságra vezethető vissza. Így az eszközállomány alapján történő elvonás szintén természetes. A vállalati tiszta jövedelem azonban nemcsak ezekből a részekből áll. Van általában egy olyan nyereségrész, amely a gyártmányfejlesztés, a piachoz való rugalmas alkalmazkodás, a piaci körülmények kihasználása, a munka jobb megszervezése, a begyakorlottság növekedése, saját erőből való műszaki fejlesztés révén jön létre. Vajon a nyereségnek ezt a részét is el kell vonni? S ha igen, akkor milyen hányadát?

A termék ára és önköltsége közötti rés nem egynemű. Egészen leegyszerűsítve a kérdést négy elemből áll:

1. *Viszonylag állandó rész,* amely hosszú távban a termelékenység növekedésével emelkedik, lehetővé téve, hogy a társadalom egyre növekvő hányada a közvetlen megmunkáló termelési tevékenységen kívüli munkákat végezzen, fokozva a kultúrát, növelve a termelő rétegek munkaképességét, életszínvonalát, a gazdasági tevékenység hatékonyságát. Ez az „értéktöbblet"-rész nem a vállalat kollektívájának, hanem egy megelőző hosszú fejlődési folyamatnak az „érdeme". Az árba (termelőibe vagy fogyasztóiba) be kell építeni és adószerűen elvonni. Ezt a célt szolgálja igen leegyszerűsített modellben a *forgalmi adó.*

2. Van az értéktöbbletnek egy még *nem teljesen állandósult része,* amely a technikai felszereltség és hatékonyság változására vezethető vissza, amelynek átlagos színvonalú mozgósítása, termékárban való realizálása szintén nem a vállalati kollektíva érdeme, pusztán minimálisan elvárt kötelessége. Ezt a minimális hozadékot be kell építeni *eszközle-*

kötési járulék címén a termékárakba és a vállalattól adószerűen el kell vonni.

3. Formailag része csupán az értéktöbbletnek egy *rugalmasabban változó rész:* a béren felüli juttatások forrása, amely voltaképpen bérköltség. Ezt *illetményadó* formájában kell az árba beépíteni és adószerűen kell elvonni. A bérköltségektől való eltérése pusztán az, hogy nem fizetik ki bérfizetési napokon a dolgozóknak, hanem egyösszegben negyedévenként vagy hónaponként az államnak, hogy ez különleges elvek alapján elossza.

4. Végül a termelésben létrejött értéktöbblet *legmozgékonyabb része* a gyártmányfejlesztési és a monopol „extraprofit", valamint az önköltségcsökkentés különféle eszközeivel elért megtakarítások. Ez már szinte teljes egészében a vállalat érdemének tudható be (sokszor csak ügyességének, piaci helyzete kihasználásának, de ez is érdem), így — ha az árba valamiképp bele is épül, vagy eleve benne van — adószerűen elvonni nem, vagy csak részben szabad. Ha teljesen elvonjuk, megszűnik az ár ösztönző ereje; ha teljes egészében a vállalatnál hagyjuk, akkor szabadjára engedjük az értéktörvény spontán differenciáló funkcióját. *Ez a nyereségelvonás dilemmája.*

A dilemma megoldására Csikós-Nagy Béla, Esze Zsuzsa és Rácz László azt a megoldást javasolják, hogy az árban garantált normalizált nyereségen felül elért nyereségrészt progresszíven meg kell adóztatni. De ha ezt csináljuk, akkor a differenciáló funkció kikapcsolásával a másik két funkciót is szinte teljesen kikapcsoljuk. Ez tehát nem járható út. Nem tölti be kellően az áremelést fékező funkcióját, de visszafogja a gyártás- és gyártmányfejlesztést. A tanulmány által neki tulajdonított jó hatást alig éri el, a kedvezőtlen, nem célszerű mellékhatása pedig érvényesülni fog az érdekeltségi rendszer által meghatározott vállalati *reagálási mechanizmus* révén.

A kérdést az dönti el természetesen, hogy a vállalatnak milyenek az áremelési lehetőségei, illetve milyen részarányban termel szabad árú cikkeket. Egy biztos: olyan vállalatnál, amelyik zömmel hatóságilag rögzített árú termékeket gyárt, a progresszív nyereségelvonás helytelen. Itt ugyanis az önköltségcsökkentésből, gyártmányfejlesztésből eredő többletnyereséget fölöznénk le. Ez sértené *a munka szerinti elosztás elvét, amely nemcsak egyének jövedelemarányaira, hanem a vállalati kollektívák jövedelemarányaira is érvényesítendő tétel.*

Nyitva van az a kérdés: alkalmazandó-e a progresszív jövedelemadó azokra a vállalatokra, amelyek szabad áralakulásos termékeket állítanak zömmel elő? Alkalmazható lenne, ha csak a monopolisztikus áremelésekből adódó többletjövedelmet „büntetné". De bünteti a más forrásokból adódó többleteredményt is.

A többletnyereség a jelenlegi elképzelések szerint nagyobbrészt két célra lenne felhasználható: 1. bérekre és jutalmakra, 2. beruházásokra, műszaki fejlesztésre. Arra kell tehát felelni, hogy milyen mértékben engedhetjük szabadon a béreket és a vállalati rendelkezésű, decentralizált beruházási kereteket.

Az átlagbéreket továbbra is szabályozni kell, itt túlzott differenciálásnak nincs helye. Mégis: a vállalati kollektívának anyagi felelősséget is kell vállalnia a vállalat eredményes működéséért. Ha a jobb eredménnyel nem jár több bér (és jutalom), akkor nincs érdekeltség. Itt

csak egy megoldás látszik keresztülvihetőnek: nem a többletnyereséget kell megadóztatni, hanem az ennek „terhére" fizetett, bizonyos normatíva alapján engedélyezett átlagbérszinten felüli többletbért. (Például 100 Ft többletbér csak 100 Ft béradó ellenében fizethető ki).

Így a jövedelemszabályozás nem egymástól független két rendszerben — a bér- és nyereségszabályozás rendszerében — valósul meg, hanem egyetlen rendszerben: a többletbér megadóztatásával való nyereségszabályozásban. Ez az adó egyúttal a többletbér hatékonysági normatívája is.

Nincs tehát „átlagbérplafon", sem pedig jövedelemelvonási progresszivitás. A béradóval a vállalat maga gondoskodik a tőle kiáramló többlet-vásárlóerő ellentételéről. Nincs a vállalati érdekeltség erejének a nyereség függvényében csökkenő irányzata.

A béradó befizetése után fennmaradó többletnyereséget pedig nem szabad megadóztatni. A vállalat rendelkezésében kell hagyni, jogszabályi keretek közé szorított felhasználásra. Ezt a pénzt elköltheti beruházásra, szociális, egészségügyi, kulturális stb. célokra, de tartalékolhatja is, bankban elhelyezve, 4—5 százalékos kamatra. Ennyi vállalati szabadság feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az árak ösztönző ereje érvényesülhessen. Ennyi differenciáló erőt engedni kell, még ha bizonyos káros következmények várhatók is. Ha ezt nem tesszük, akkor felesleges minden kísérletezés a szabad árakkal, az ösztönző ármechanizmussal.

A vállalati önállóság szükségszerű eleme: bizonyos erőforrásokkal, *pénzeszközökkel való szabad rendelkezés,* viszonylagos szabadság a termékválaszték meghatározásában, rendelések elfogadásában és feladásában, felesleges anyagok, szerszámok, gépek, berendezések értékesítésében (ha ez utóbbiak saját forrásból valók), sőt *a rögzített árú termékeknél is az ár szabad csökkentésében.* Ilyen értelemben minden hatóságilag rögzített ár tulajdonképpen maximált ár, amelynél olcsóbban eladhat a vállalat, csak drágábban nem.

Ha a vállalat vezetőinek nem adunk bizonyos „játéklehetőséget", akkor soha nem fog kialakulni bennük az áruviszonyok között feltétlenül szükséges vállalkozói szellem. Ez is hozzátartozik a „második mechanizmus" kérdéséhez. A vállalat munkáját ne kizárólag a felelősségrevonástól való félelem és az egy évre behatárolt anyagi érdek vezesse, hanem jövőbe tekintő vállalkozói kedv: a kombinációk végiggondolásának, a variációk rangsorolásának, a gazdasági stratégiának, taktikának az öröme, a versenyszellem és a kockázatvállalás. Éves keretek közé szorított gazdálkodási és érdekeltségi rend, felsőbb utasítások egyszerű teljesítése ma már nem fér össze a vállalat fogalmával. A vállalat: vállalkozás. Azzá kell tenni. Óvatosan kell kezdeni a szabad áralakulásos termékek körének megállapítását, de évről évre bővíteni ezt a kört. És nem szabad elfeledkezni arról, hogy az ember nemcsak célok megvalósítására, hanem célok kitűzésére is született.

JÁNOSSY FERENC:

A háborúk utáni helyreállítási periódusok jellegzetességei és a japán „gazdasági csoda" vége

A gazdasági fejlődést jellemző trendvonal

Az e cikkben Japán példáján szemléltetett, de bármely ország fejlődésében észlelhető törvényszerűségek, amelyekre évekkel ezelőtt figyeltem fel, először számomra is hihetetlennek tűntek. Sok országra kiterjedő elemzéseim kétségeimet ugyan eloszlatták, de oly sok problémát vetettek fel, hogy a törvényszerűségek meggyőző feltárása, általános érvényük bizonyítása és értelmezése még egy könyv kereteibe is nehezen volt besűríthető. Most — a kérdés különös aktualitása miatt — a Japánra vonatkozó fejezetet kiragadva közlésre bocsátom, de tudatában vagyok annak, hogy cikkem olvasóiban indokoltan fel fognak merülni mindazok a kérdések és ellenvetések, amelyek annak idején engem kutatásaim folytatására késztettek. Mindezekre csak könyvem egész mondanivalója adhat — remélem kielégítő — választ.*

Bevezetésként kénytelen vagyok mégis körvonalazni a „trendvonal" kifejezés értelmezését, továbbá bizonyítás nélkül összefoglalni a gazdasági fejlődés törvényszerűségeire vonatkozó legfontosabb következtetéseimet, amelyeket a nemzetközi statisztikai adatok elemzése alapján vontam le; hiszen enélkül a japán „csoda" interpretációja sem volna érthető.

Általánosan megfigyelhető, hogy minden olyan időszakban, amikor egy ország gazdasági fejlődését nem zavarja meg sem háború, sem válság, a termelés volumene évenként azonos hányaddal nő, tehát növekedése mértani haladványt követ. Ha a termelés volumenét az idő függvényében logaritmikus léptékben ábrázoljuk, egyenest kapunk. Ezt az egyenest a gazdasági fejlődés trendvonalának vagy röviden *trendvonalnak* nevezzük.

Ha az ország gazdasági fejlődését bármi is megzavarja, vagyis a termelés (háború, válság, depressziók hatására) átmenetileg visszaesik, a trendvonal e visszaeséseket áthidalja és emelkedése töretlenül folytatódik. A gazdasági fejlettségre csak az „egészséges" évek termelése lehet jellemző, ezért a gazdasági fejlődés hosszú távra érvényes üteme is csak az egészséges évek termelési volumeneit — vagyis a görbe csúcspontjait — összekötő vonalban juthat kifejezésre.

* A könyv a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál jelenik majd meg „A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok" címmel.

A trendvonal töretlen egyenesként folytatódik mindaddig, amíg nem következik be változás azokban a körülményekben, amelyek a gazdasági fejlődés ütemét végső soron meghatározzák. Ha azonban a fejlődés ütemét meghatározó külső és belső tényezők — elsősorban a termelési viszonyok — alapvetően megváltoznak, a trendvonal megtörik. Így például a Szovjetunió fejlődésének meredek trendvonala semmiképpen sem folytatása a cári Oroszország fejlődési trendjének. Fordított törést mutat az *ipari* fejlődést kifejező trendvonal, amikor egy ország (például az Egyesült Államok az évszázad elején) átlép az iparosodás extenzív szakaszából az intenzív iparosodás szakaszába, amelyet lassúbb növekedés jellemez. Tehát magában a trendvonalban is bekövetkezhetnek törések.

A trendvonal meredekségét, vagyis a fejlődés valamely adott országra és időszakra jellemző ütemét számos tényező befolyásolja. Sok ország fejlődését hosszabb időszakon át követve *mégis* kétségtelenül bebizonyosodik, hogy vannak a gazdasági fejlődésnek olyan általánosan érvényes, alapvető törvényszerűségei, amelyek a *trendvonal stabilitását* kialakítják és fenntartják. A stabilitás ténye független a termelési viszonyoktól, valamint az ország fejlődési ütemét befolyásoló különféle földrajzi és történelmi adottságoktól, világpiaci behatásoktól, a gazdasági életben érvényesülő külső és belső tényezők átmeneti ingadozásaitól; mert — bár mindezek a körülmények együttese alakítja ki az adott időszakra jellemző trendvonal meredekségét — az egyszer már kialakult fejlődési ütem, vagyis a stabil trendvonal fennmarad, amíg a fejlődés e dinamikus egyensúlyi állapotát létrehozó tényezők hatása meg nem szűnik és ki nem alakul — a körülmények gyökeres megváltozása folytán — egy újabb, az előbbitől eltérő, dinamikus egyensúlyi állapot.

A fejlődés ütemének e megdöbbentő stabilitását legszembetűnőbben a helyreállítási periódusok alakulása igazolja. A trendvonal töretlensége éppen azáltal válik ennyire nyilvánvalóvá, hogy valamely jelentős gazdasági visszaesést — háborút vagy válságot — követő „gyógyulás" időszakában a termelés szokatlanul gyors ütemben fokozódik, majd ez a csodával határos növekedési ütem váratlanul véget ér, amikor a termelés eléri a trendvonal által adott időpontra maximális lehetőségként rögzített szintet.

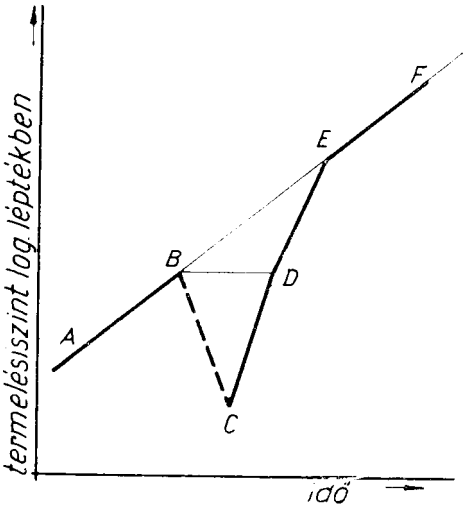
A háborút követő helyreállítási periódusok tanulmányozása éppen azáltal válik — a háborúk tényétől függetlenül is — általános és elvi jelentőségű kérdéssé, mert éppen a háborút követő meredek vonalú fellendülés hirtelen megtörése érzékelteti a legmeggyőzőbben a trendvonal objektív létezését.

A gazdasági helyreállítási periódusok jellegzetes lefolyása és aktualitása

A második világháború után a termelés majd minden országban megdöbbentő gyorsasággal, néhány év alatt érte el a háború előtti szintet. Az újjáépítés befejezése óta már több mint egy évtized telt el.

Mégis — a háború által legsúlyosabban érintett országok gazdasági fejlődésének elemzésére támaszkodva — azt állítjuk, hogy a gazdasági helyreállítás folyamata nem ért véget akkor, amikor a termelés ismét

elérte a háború előtti szintet, hanem ennél jóval tovább tartott. Állításunk szerint ugyanis a helyreállítási periódus csak akkor tekinthető valóban befejezettnek, amikor a termelés eljut arra a szintre, amely az adott időpontig elérhető lett volna, ha a háború egyáltalán be sem következik.

1. ábra
A helyreállítási periódus sematikus ábrája

Minthogy ez a megállapítás minden további fejtegetésünk kiinduló pontja, célszerű, ha a helyreállítási periódusok tipikus lefolyását vázlatos ábrán szemléltetjük.

Ha a háborúban közvetlenül részt vevő valamely ország termelésének időbeli alakulását oly módon ábrázoljuk, hogy az ordinátán a termelés volumenét logaritmikus léptékben tüntetjük fel, akkor a helyreállítási periódusok jellegzetes folyamatáról az 1. ábrán látható sematikus rajzot kapjuk. (A termelés növekedési ütemének átmeneti tényezők hatására bekövetkező ingadozásaitól — a fentebb mondottak értelmében — itt jogosan eltekinthetünk.) Ábránkon az *AF* egyenes a termelésnek hosszú távra érvényes, zavartalan növekedését kifejező trendvonal.

Ha a gazdasági fejlődés a háború kitöréséig zavartalan volt, a termelés tényleges alakulása a háborút megelőző időszakban valóban egybeesik a trendvonallal; ezt az *AB* szakasz jelzi. A háború kezdete (*B* pont) után a termelés további alakulása a háborús fejleményektől függ; a háború végén vagy röviddel utána azonban a termelés — nemcsak a legyőzött, hanem a győztes országban is — egy mélypontig (*C* pont) esik vissza. Minthogy ezt a visszaesési folyamatot egyrészt semmiféle általános érvényű törvényszerűség sem határozza meg, másrészt pedig további vizsgálataink szempontjából kizárólag ennek eredménye — vagyis csak maga a *C* mélypont — érdekes, a termelés *B*-től *C*-ig terjedő csökkenő szakaszát csak egy önkényesen behúzott (szaggatott) összekötő vonallal jelezzük.

A helyreállítási periódus a *C* pontban kezdődik. Ettől az időponttól kezdve a termelés töretlenül nő és néhány év alatt eléri a háború előtti szintet (a *D* pontot). A helyreállítási periódus azonban — és éppen ez a felismerés minden további következtetésünk lényege — ebben az időpontban még nem fejeződik be, mert a termelés volumenének rohamos növekedése ezen a ponton túl is folytatódik, mégpedig majdnem változatlan ütemben egészen az *E* pontig, vagyis addig, amíg el nem éri a gazdasági fejlődés trendvonalát. A növekedés üteme csak akkor fékeződik le és esik vissza — többé-kevésbé hirtelen módon — a normális mértékre: a gazdasági fejlődés törvényszerűségei által megszabott, hosszú távra érvényesülő, jellegzetes ütemre.

A háborúban legtöbbet szenvedett országok gazdasági fejlődésének elemzése azt mutatja, hogy ez a fordulatot jelző *E* pont, vagyis a háború utáni helyreállítási periódusok tényleges végpontja, nem is volt olyan

nagyon régen. Ha ezt a tényt nem ismerjük fel, hanem tévesen azt hisszük, hogy a helyreállítás a legtöbb országban csak a negyvenes évek végéig tartott, tehát csak addig, amíg a termelés ismét elérte a háború előtti szintet, akkor valóban értetlenül állunk az utóbbi évtized gazdasági fejlődése előtt; a fejlődés ütemében később bekövetkező hirtelen törés pedig megfejthetetlen rejtély marad számunkra.

Így — egyebek között — a „gazdasági csoda" jelenségei a Német Szövetségi Köztársaságban, Olaszországban és Japánban csak addig látszanak csodának, amíg fel nem ismerjük, hogy a fellendülésnek e valóban elképesztően meredek szakaszai csupán elnyújtott helyreállítási periódusok, amelyek a trendvonal elérésével hirtelenül, de szükségszerűen véget érnek.

A háború utáni helyreállítási periódusok vizsgálatát sok országra kiterjesztettük, hogy ily módon a fejlődés általános érvényű, valóban jellegzetes elemeit felismerhessük. A könyvben több ország és különféle mutatószámok időbeli változása alapján szemléltetjük és elemezzük a fejlődés általános törvényszerűségeit. Bár az egyes országok — helyzetük és adottságaik folytán — a helyreállítási periódus jellegzetes menetéhez képest eltérő fejlődésen mennek keresztül, egyedi sajátosságaik egymást mégis oly módon ellensúlyozzák, hogy nagyszámú mutató időbeli alakulását sok országban megfigyelve és együttesen értelmezve, az 1. ábrán vázolt jellegzetes kép megnyugtató alátámasztását kapjuk.

Természetesen egyetlen ország sem követi maradéktalanul az 1. ábrán vázolt folyamatot; a vizsgált országok csak többé-kevésbé jól megközelítik ezt a leegyszerűsített sémát. Ha közgazdasági területen kísérleteket végezhetnénk összefüggések feltárására és igazolására — akárcsak a természettudományban —, akkor a helyreállítási periódus jellegzetes menetének vizsgálatához a következő „kísérleti utasítást" kellene adnunk:

„Válasszunk egy minél nagyobb, önálló országot. Tegyük lehetővé, hogy a külvilágtól gondosan elszigetelve, mint teljesen zárt gazdasági egység fejlődjék szabadon és zavartalanul néhány évtizeden át; de közben ügyeljünk rá, hogy termelőerői tökéletesen ki tudjanak bontakozni és gazdasági potenciálja is mindvégig folyamatosan és teljesen ki legyen használva. Ezt követően rázzuk össze gazdaságát jó alaposan — lehetőleg világháború vagy hatalmas természeti katasztrófa segítségével — olyannyira, hogy feltúrt hangyabolyhoz váljék hasonlóvá. Csak akkor engedjük gazdaságát ismét szabadon és zavartalanul fejlődni, amíg az előbbi megzavarás utolsó nyomai is el nem tűntek, de ezt követően is legalább még egy évtizeden át. Figyelem: az eredmény csak akkor értékelhető, ha a kísérlet közben a termelési viszonyok változatlanok maradtak. Ha tehát a háború történetesen forradalmat vált ki, akkor a kísérlet sikertelen volt és meg kell ismételni."

Szerencsére ilyen kísérletek csak gondolatban végezhetők el. De ez is elegendő annak felismerésére, hogy az egyes országok fejlődési körülményei mennyiben elégítik ki „kísérleti feltételeinket" és mely eltérést okozó hatásokkal kell számolnunk. E cikkben — a terjedelem korlátozottsága miatt — nem térhetünk ki arra, hogy mennyiben valósultak meg az egyes vizsgált országokban a fenti „követelmények" és mely tényezők befolyásolták objektíve a fejlődés ütemét, vagy nehezítették

meg a trendvonal meredekségének meghatározását és a helyreállítási periódus végpontjának felismerését. Azért is választottuk példaként Japánt a trendvonal stabilitásának és a helyreállítási periódus jellegzetességének szemléltetésére, mert Japánban a második világháború és az azt követő helyreállítási periódus olyan fejlődési időszakba esett, amikor a fejlődés stabil, egyenletes ütemét — sem e megzavarás előtt, sem az után — aligha befolyásolták más, sajátos körülmények. Japán tehát jól közelíti meg gondolatbeli kísérletünk követelményeit, és fejlődésének trendvonala valóban több évtizeden át töretlen maradt.

De az is indokolta választásunkat, hogy Japánban éppen az utóbbi hónapokban olyan jelenségek kezdenek mutatkozni, amelyek egy gazdasági válság előszelének tekinthetők. E tünetek közvetlen módon igazolják elemzésünk helyességét, hiszen arra utalnak, hogy Japánban a „gazdasági csoda" valóban befejeződött.*

A japán „gazdasági csoda" nem más, mint hosszú helyreállítási periódus

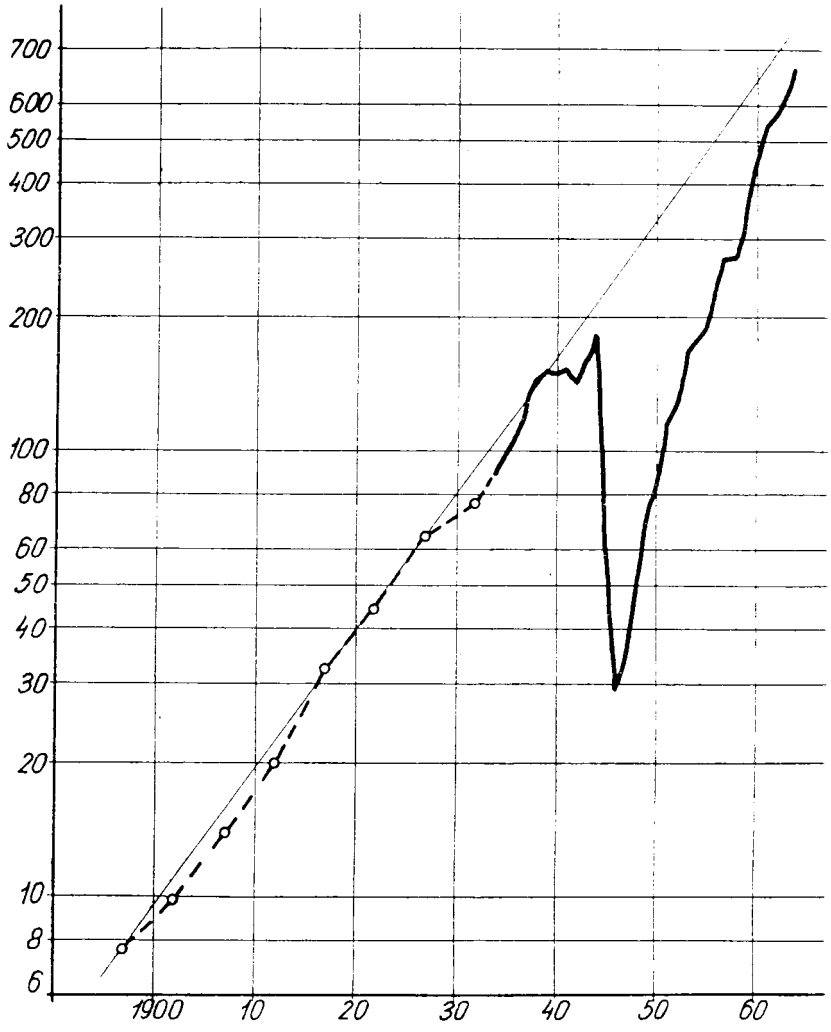
Japán gazdasági, főleg pedig ipari fellendülése a második világháború után oly megdöbbentő ütemű, hogy talán hihetetlennek, sőt lekicsinylésnek tűnik, ha ezt a „gazdasági csodát" közönséges helyreállítási periódusként értelmezzük. A japán ipar termelési volumene ugyanis csaknem két évtizeden keresztül olyan ütemben és annyira töretlen lendülettel növekedett, hogy az 1946. évi mélyponthoz képest 1963-ig meghússzorozódott.** Az ipari termelés ugyanis — annak ellenére, hogy már 1955-ben nemcsak a háború előtti szintet haladta meg, hanem a haditermelés kiugró csúcsértékeit is elérte — a következő nyolc évben is majdnem csorbítatlan ütemben tovább fokozódik, és még ebben az időszakban, vagyis a közvetlen újjáépítés befejezése után is megháromszorozódott. Az ipari termelés növekedési üteme az utolsó három évben (1961—1964) kissé visszaesett ugyan a megelőző (1955—1961) időszakhoz képest, mégpedig évi 19 százalékról évi 9 százalékra. Mégis könnyelműség volna pusztán ebből a tényből messzemenő következtetéseket levonni; hiszen egyrészt ez a növekedési ütem még mindig igen jelentős, másrészt pedig az ipari termelés növekedési üteme már korábban is egyszer lecsökkent 9 százalékra, mégpedig az 1953—1955-ös években, és ez akkor csak átmeneti megtorpanásnak bizonyult.

A folyamat lényegét tehát csak hosszabb fejlődési periódus grafi-

* A helyreállítási periódus befejeződését látszanak igazolni azok a „válságtünetek"-ről szóló megfigyelések, amelyek az utóbbi hónapokban a nyugati sajtóban sorra napvilágot láttak. Például az U.S. News and World Report július 26-i számában a 80. lapon: „Gazdasági zavarok törtek Japánra. A növekedés lelassult. Visszaeséstől kell tartani. Pénzügyi válság közeledik". Megjegyezzük, hogy a helyreállítási periódus végpontjában bekövetkező lassubbodás önmagában még nem „válságtünet", hanem a normális ütemhez visszatérő gazdasági fejlődés szükségszerű kísérőjelensége. A trendvonalba való betorkollás azonban olyan mértékű strukturális változásokat tesz szükségessé, hogy az átmeneti válság csak akkor hidalható át, ha e fordulópont bekövetkezése évekkel előre ismert, de ez esetben is csak tervszerűen irányított gazdaságban. A Japánban kezdődő válságjelenségek tehát a helyreállítási periódus befejeződésének másodlagos következményei.

** Az itt és a továbbiakban közölt, illetve felhasznált adatok forrása a következő kiadványok: Japan Statistical Yearbook, 1961.; Lockwood: The economic development of Japan. 1868–1938. Princeton University Press, 1954.; G. C. Allen: A short economic history of modern Japan. Praeger, New York, 1962.; Industrial Statistics. 1900–1962. OEEC, Paris, 1963.; U. N. Monthly Bulletin of Statistics; Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1957. Washington, D. C., 1960.

kus ábrázolása útján tárhatjuk fel. A továbbiakban ezért mellőzni fogjuk az adatok, számsorok felsorakoztatását vagy táblázatos összesítését, és ehelyett az összefüggéseket diagramokon fogjuk szemléltetni.

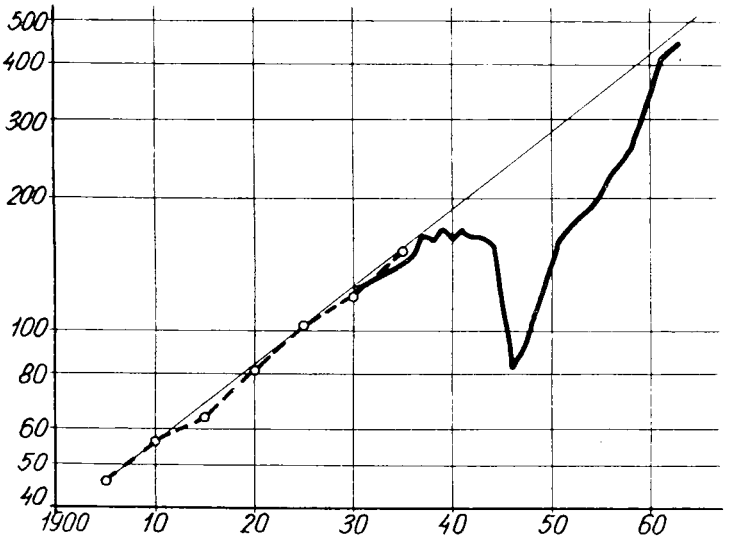
2. ábra
Az ipari termelés indexe Japánban (1935 = 100)

Japán feldolgozó iparának a termelése az utolsó 60 évben a 2. ábrán feltüntetett módon alakul. Ez a diagram első látásra is meggyőz arról, hogy az eddig felsorolt tények — visszahelyezve a folyamat egészének összefüggéseibe — valóban új megvilágításba kerülnek. A japán ipar termelése a XX. század kezdetétől fogva egészen 1939-ig egyenletesen növekedett, mégpedig e közel 40 év alatt a tizenötszörösére, vagyis átlagosan évi 7,5 százalékos ütemben. Ha e fejlődés trendvonalát — a háború és a helyreállítási periódus időszakát áthidalva — meghosszabbítjuk, megfigyelhetjük, hogy a termelés a háborút követő években — a trendvonalhoz közeledve — gyors ütemben nő egészen 1961-ig; az utóbbi három évben viszont, körülbelül 3—4 éves lemaradással, a trendvonallal majdnem párhuzamosan, ahhoz lassan közeledve, emelkedik tovább.

A háború utáni évek „gazdasági csodája" — ha egyáltalán helytálló a közgazdaságban csodáról beszélni — mindössze annyiból állt, hogy a japán ipar képes volt a háború okozta károkat maradéktalanul helyre-

állítani, elmulasztott fejlődését pótolni, és 1961-ben megközelítőleg el tudta érni azt a termelési szintet, amely ugyanebben az időpontban esedékes lett volna, ha fejlődését a háború meg nem szakítja. A termelés volumenének időbeli alakulása tehát lényegében megfelel az 1. ábrán vázolt görbének. Ettől az elvi vázlattól csak annyiban tér el, hogy a termelés emelkedését jelző görbe nem éri el teljesen a trendvonalat, vagy legalábbis mind ez ideig még nem érte el.

Felfogásunk szerint — s ezt a következőkben még részletesebben alátámasztjuk — Japánban a helyreállítási periódus valójában már a hatvanas évek elején befejeződött. Ezért a fellendülés utóbbi években észlelt kisebb mértékű lassúbbodását nem tekintjük átmeneti jelenségnek, hanem a trendvonalba való fokozatos betorkollás jelének tartjuk, annak ellenére, hogy az ütem megtörése még kissé a trendvonal elérése előtt kezdődött meg. E feltevésünknek megfelelően — ha a most időszerű átmenet a helyreállítási periódusból a „normális fejlődésbe" és az ilyen jellegű átmenetből szükségszerűen adódó struktúraváltozás nem okoz gazdasági válságot — a japán ipar termelése a legközelebbi években már csak körülbelül évi 7—8 százalékkal fog növekedni. Feltételezzük tehát azt, hogy a termelés növekedését kifejező vonal továbbra is a trendvonallal csaknem párhuzamosan fog haladni, a tőle való mostani lemaradását pedig valószínűleg már nem, vagy csak nagyon lassan fogja tudni felszámolni. Ez az állítás ma még természetesen alig több merész jóslatnál, amelynek teljesülését vagy cáfolatát magam is türelmetlenül várom.

3. ábra
A nemzeti jövedelem Japánban (1925 = 100)

A nemzeti jövedelem Japánban (lásd a 3. ábrán) a századfordulótól 1937-ig (vagyis a kínai—japán háború kitöréséig) négy és félszeresére növekedett, mégpedig — a növekedési ütem átmeneti ingadozásaitól eltekintve — mindvégig rendkívül egyenletesen, átlagosan évi 4,1 százalékos ütemben. A háború alatti stagnálást követően 1946-ban a nemzeti jövedelem a háború előtti érték felére esik vissza, de csakhamar, már 1952-ben újból eléri a háború előtti szintet. A háborút követő évek roha-

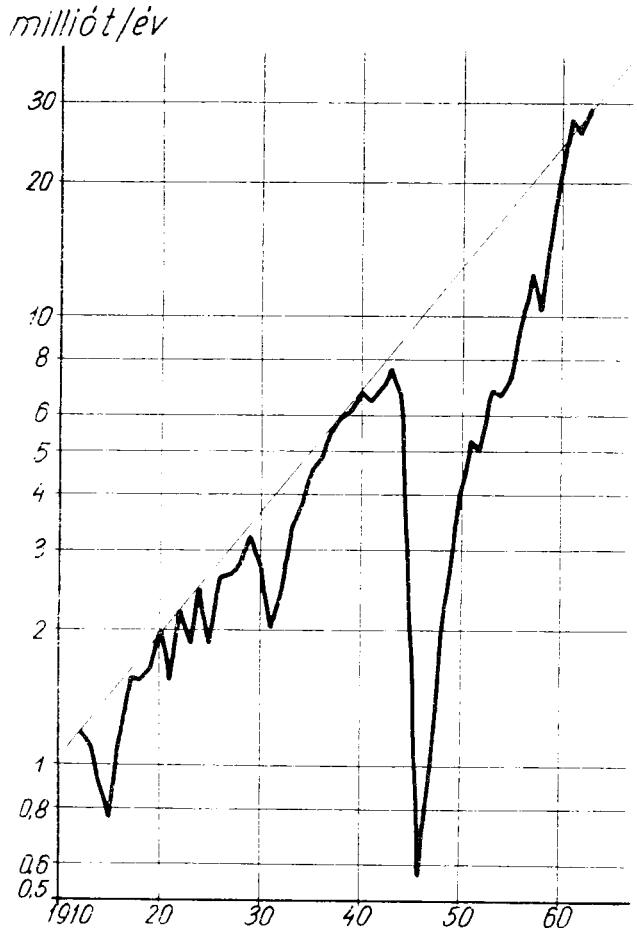
mos, a helyreállítási periódusokra jellemző ütemű növekedése azonban ezután sem csökken, sőt — átmeneti lassúbbodás után — 1958 óta szinte napjainkig változatlan ütemben folytatódik, és csak 1962-ben törik meg, mielőtt még teljesen elérné trendvonalát. Ennek iránya viszont az 1905 és 1937 közötti időszak alapján vitathatatlan egyértelműséggel meghatározható.

Ismét elérkeztünk, bár kissé módosított formában, az előző ábrákról ismert jellegzetes görbéhez. Meg kell azonban jegyezni, hogy — a feldolgozó ipar termelési volumenét jellemző 2. ábrától eltérően — a nemzeti jövedelem máris majdnem elérte trendvonalát.

Túlságosan messzire vezetne itt azoknak az okoknak a felkutatása, amelyek folytán a nemzeti jövedelem majdnem eléri a trendvonalat, míg az ipar termelési szintje megtörik, mielőtt még saját trendvonalát elérné. Elegendő itt arra emlékeztetnünk, hogy sem a nemzeti jövedelem, sem az ipar termelési volumene nem homogén mennyiségek; még abban az esetben sem válnak azzá, ha mindenkori változásukat csengő pénzben (aranyban) mérjük. Különféle használati értékek konglomerátumának növekedését mérve — mint ismeretes — az összehasonlítás annál problematikusabbá válik, minél hosszabb időszakon át kell növekedésének ütemét követnünk, vagyis minél többet változik közben a halmaz összetétele. Ahhoz, hogy az itt elemzett indexsorok pontosságának objektív korlátait szem elől ne tévesszük, elegendő talán rámutatnunk arra, hogy például a textilipar Japánban 1929-ben még az ipari munkaerő felét foglalkoztatta, 30 évvel később pedig már csak 18 százalékát. Ilyen arányú struktúraváltozást figyelembe véve, ésszerűtlen volna, ha — hosszabb időszakot vizsgálva — a növekedési ütem pontos meghatározására törekednénk. Mindamellett úgy tűnik, hogy az ipar termelési görbéjének saját trendvonalától való mintegy 20 százalékos lemaradása nemcsak mérési bizonytalanság, hanem valóságos tényre is utal: úgy értékelhetjük, mint az iparosodás extenzív szakaszából az intenzívbe való átmenet (lásd erről a továbbiakban) első jelét, amely a gazdaság strukturális eltolódásaiban már most észlelhetővé válik (a szolgáltatások szektorának fokozódó növekedése az ipari termelés rovására).

Természetesen semminemű ravasz műfogással nem tudjuk megkerülni azt a tényt, hogy a gazdasági fejlődés sohasem vezethető vissza a használati értékek mennyiségének — változatlan összetételű — egyszerű megkétszereződési vagy megsokszorozódási folyamatára, hanem mindenkor kvalitatív változással jár. Az indexképzés egyértelműségének ez a hiánya tehát nem valamely kiküszöbölhető módszertani tökéletlenség, mert ez a tény éppen a fejlődéssel járó változások kvantitatív és kvalitatív jellegének elválaszthatatlanságát tükrözi. Amikor tehát a továbbiak során a helyreállítási periódus lefolyását mégis a gazdasági fejlődés néhány parciális mutatószámának időbeli alakulásával igyekszünk megvilágítani — mégpedig olyan mutatószámok segítségével, amelyeket nem indexszámokként képezünk, hanem amelyek naturális egységekben mérhetők — nem ringatjuk magunkat olyan illúziókban, mintha ezt az utat választva sikerült volna a struktúra eltolódásával járó kvalitatív változások buktatóját megkerülnünk. Az ilyen, naturális egységekben mérhető mutatószámok előnye mindössze abban áll, hogy a mutatószám maga és annak kvantitatív változásai is egyértelműen mérhetők; így te-

hát mindenkor tudjuk, hogyan is állunk; hiszen ily módon a gazdasági struktúra változásainak problémáját csak a mutatószámokból felvett diagramok értelmezésekor kell figyelembe vennünk.

4. ábra

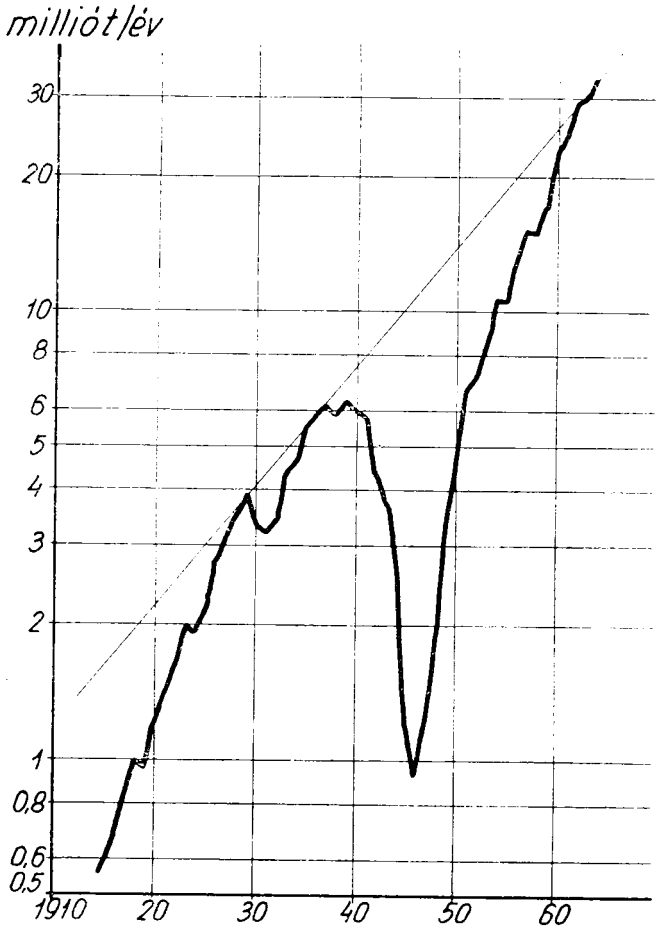
Acélfogyasztás Japánban

Japán acélfogyasztása (lásd a 4. ábrán) 1912-től 1943-ig — rövid ingadozásoktól és az első világháborút követő, majd a világválság alatti évek két jelentős visszaesésétől eltekintve — folyamatosan, átlagosan évi 6,3 százalékkal növekedett. A növekedés trendvonala, mindeme ingadozások ellenére, erre az egész időszakra vonatkozóan jól meghatározható, és ezt a trendvonalat meghosszabbítva ismét a helyreállítási periódus már ismert jellegzetes ábrájához jutunk. Az acélfogyasztás, amely 1946-ban annyira visszaesett, hogy korábbi maximumának egytizede alá csökkent, 1953-ban ismét eléri a háborús csúcstermelés előtti békeévek maximális szintjét. Az acélfogyasztás 1961-ben már nemcsak a trendvonalig, hanem még egy kicsit e fölé is emelkedik; 1961 után azonban a növekedés üteme hirtelen megtörik, és a rákövetkező két év növekedése már csupán a trendvonal körül ingadozik.

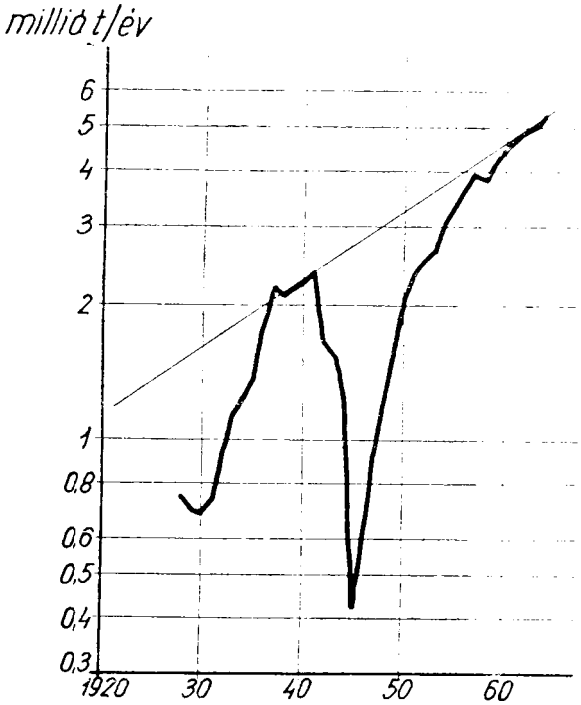
A gazdasági fejlődés üteme *általában* jól jellemezhető még az elektromos energia, a cement, a kénsav, a műtrágya és néhány más fontos ipari nyersanyag termelésének növekedésével, valamint a szállítás néhány mutatószámával is.

Japán helyreállítási periódusának megítélésére azonban mindezek a mutatószámok *csak* sok ország fejlődési jellegzetességeinek ismeretében alkalmazhatók. Ez abból adódik, hogy a háború kezdete (Japán szempontjából: 1937) és a helyreállítási periódus befejeződése (a hatvanas évek eleje) közötti időszak olyannyira hosszú — csaknem egy negyed évszázad —, hogy a közben végbemenő struktúraváltozás megnehezíti e mutatószámok értékelését. Így a cementtermelés (lásd az 5. ábrát) és a kénsavtermelés (6. ábra) trendvonala csak merész jóslatként volna extrapolálható a termelés növekedését kifejező görbe háború előtti szakaszából. A trendvonal biztonsággal csak utólagosan állapítható meg,

vagyis csak most és a következő években, amikor már a helyreállítási periódust követő fejlődési szakaszt is figyelembe vehetjük irányának meghatározásakor.

6. ábra
Kénsavtermelés Japánban

5. ábra
Cementtermelés Japánban

Mit fejez ki tulajdonképpen a trendvonal?

Miután az itt bemutatott kiragadott példához hasonló módon elemeztük sok ország fejlődését és sok mutatószám jellegzetes alakulását, a felvett diagramok együttes és átfogó elemzése nyilvánvalóvá tette, hogy a helyreállítási periódus végpontját minden esetben a gazdasági fejlődés trendvonala határozza meg. A termelés növekedését kifejező görbe a háború után — a mélypontról kiindulva — meredeken emelkedik, de a trendvonalat elérve megtörik, mégpedig olyan élesen, mintha egy falba ütközne; a növekedésnek a helyreállítási periódusra jellemző rohamos üteme ugyanis oly mértékben csökken, hogy a termelés volumene a továbbiakban a trendvonalat követi.

Minthogy a trendvonal maga nem látható, közvetlenül csak a termelés növekedési ütemében bekövetkező törést figyelhetjük meg; hasonlóan ahhoz, ahogy a víztükör alatt elnyúló zátony is elkerüli figyelmünket, és csak akkor vesszük észre, ha az oldalról feléje haladó hullám a zátonyháton — mintha egy falhoz érne — megtörik. A helyreállítási

periódus végén a közvetlenül megfigyelhető jelenség: a növekedési ütem hirtelen csökkenése, a folyamat lényege viszont: betorkolódás a trendvonalba. Ez a megállapítás azonban abból a tényből indul ki, hogy a trendvonal bármely tetszőleges időpontban objektíve létezik, tehát abban az időszakban is, amikor a tényleges termelés mélyen alatta marad.

A könyvben részletesen elemezzük, hogy mit is fejez ki tulajdonképpen a trendvonal, mi szabja meg meredekségét, és végül is mi határozza meg irányának állandóságát. Itt — az elméleti okfejtések mellőzésével — csak röviden utalunk a trendvonal lényeges vonásaira és a stabilitását elsősorban meghatározó tényezőkre.

Kézenfekvő volna azt feltételezni, hogy a trendvonal közvetlenül a mindenkor adott gazdasági potenciál kibontakozásának felel meg. Ezt a feltételezést azonban — bár van benne némi igazság — kénytelenek vagyunk feladni. E feltételezés hiányossága már abból a tényből is nyilvánvalóvá válik, hogy egy ország gazdasági potenciálját a háború nagyon is lecsökkenti, holott a trendvonal eközben változatlanul tovább emelkedik. Egy ország gazdasági potenciálját a mindenkor rendelkezésre álló termelőeszközök és munkaerő együttesen határozzák meg. Ha tehát a háborúban a temelőeszközök olyan nagy hányada semmisül meg, hogy a munkaerő teljes foglalkoztatása többé már nem biztosítható, vagy legalábbis nem képzettségének megfelelően, akkor a gazdasági potenciál szükségszerűen csökken; ha nem is olyan nagy mértékben, mint maga a termelési volumen, amely közvetlenül a háború után általában jóval a gazdasági potenciál alatti szintre esik vissza. Akárhogy is alakuljon a termelés tényleges, pillanatnyi szintje, az ország gazdasági potenciálja a háború következtében mindig mélyen a trendvonal alá süllyed, tehát semmiképpen sem lehet azonos vele. Vagy megfordítva: a háború utáni időszakra a trendvonal egy magasabb potenciális termelési szintet ad meg, mint amilyet a ténylegesen érvényesülő gazdasági potenciál lehetővé tesz.

A tényadatokból világos, hogy helyesen jártunk el, amikor a helyreállítási periódus vázlatos ábráján (1. ábra) a trendvonalat a *B* pont utáni időszakra oly módon hosszabbítottuk meg, mintha a háború egyáltalán be sem következett volna. Ebből azonban kézenfekvően adódhatna az a gondolat, hogy a trendvonalat valamely pusztán elképzelt lehetőségnek fogjuk fel, tehát egy olyan fiktív termelési szintet kifejező vonalnak, amely esetleg megvalósulhatott volna, ha a háború közbe nem jön. Ilyenfajta absztrakt lehetőségekkel viszont értelmetlenség volna foglalkozni. A háború bekövetkezett, hasztalanul is próbálnánk — meg nem történtként — elemzésünkből kihagyni. A trendvonalnak tehát ahhoz, hogy valami létezőt fejezzen ki, meg kell felelnie valamely reális lehetőségnek, vagyis olyan összefüggést kell ábrázolnia, amely a háborút követő valóságban ténylegesen adva van. A trendvonal tehát egyrészt oly módon folytatódik, mintha egyáltalán nem lett volna háború, másrészt pedig valami olyat fejez ki, ami a háború után ténylegesen adva van. Ebből a megállapításból — akárcsak egy egyenletből a megoldás — közvetlenül adódik az a következtetés, hogy a gazdasági fejlődésben olyan döntő momentumnak kell érvényesülnie, amely a háborút sértetlenül túléli.

Mint a könyvben részletesen indokoljuk, ez a stabil momentum maga az emberiség; nem az egyes ember, aki százezrével esik áldozatául a

háborúnak, hanem az emberi társadalom mint totalitás, összes tapasztalatával, tudásával és ismereteivel. Az emberiség — a felmérhetetlen áldozatok ellenére — mind ez ideig nemcsak túlélte az összes háborút, hanem a múltból átmentett legfontosabb örökségét, felhalmozott tudását és ismereteit ugyancsak szinte hiánytalanul megőrizte, sőt a háború folyamán — bizonyos területeken — még gazdagította is.*

A munkaerő, a termelőerők lényegbeli hordozója, a háború folyamán ugyan számszerűen csökken, de struktúrája, fejlettségi szintje nemcsak fennmarad, hanem szakadatlanul tovább is fejlődik. Az a fellendülés, amelyet a háború a tudomány és a technika fejlődésében előidéz, valamint a háború folyamán és az azt követő években a körülmények által kegyetlen módon kikényszerített gazdasági megerőltetés, úgy látszik lényegében kompenzálják a háború okozta visszatartó tényezőket, oly módon, hogy végül is a munkaerő fejlődését a háború kimutathatóan se nem fékezi, se nem gyorsítja.

Ebből a tényből pedig *objektíven* következik, hogy a trendvonal a háború folyamán és azt követően töretlenül tovább emelkedik. Ez a következtetésünk viszont már implicite tartalmazza azt a feltételezést, hogy *a trendvonal meredeksége végső soron a munkaerő fejlődésétől függ.* Ennek alátámasztására nyilvánvalóvá kell tennünk azt, hogy valamely ország gazdasági potenciálját *hosszú távra* elsődlegesen a munkaerő határozza meg; a mindenkor rendelkezésre álló termelőeszközök változó mennyisége és korszerűsége ugyanis a gazdasági potenciált csak *átmenetileg* csökkentheti, minthogy ők maguk, végső soron, csak a munkaerő termékei.

A trendvonal tehát nem a mindenkor adott gazdasági potenciált fejezi ki, hanem azt a potenciált, amelyet a termelés szintje elérhetne, ha az országban pillanatnyilag létező termelőeszközök elegendőek volnának ahhoz, hogy a rendelkezésre álló munkaerőt meglevő kvalifikációjának és struktúrájának megfelelően foglalkoztassák. Ez tehát akkor realizálódhat, ha a munkaerő adta potenciális lehetőségek korlátlanul érvényre jutnak.

A gazdasági fejlődés trendvonala tehát egy olyan „potenciális gazdasági potenciált" fejez ki, amelyet kizárólag a munkaerő kvantitatív és kvalitatív adottságai határoznak meg. Félreértések elkerülése végett itt hangsúlyoznunk kell, hogy az összmunkaerő magában foglalja a fejlettségi szint összes tényezőit. A termelőeszközök — és hasonló módon a bennük tárgyiasult műszaki fejlettségi szint is — kétszeresen adottak: vagyis nemcsak materiálisan megvalósulva léteznek a használatban levő termelőeszközben, hanem benne foglaltatnak az emberek tudásában, elsajátított ismereteikben és gyakorlat útján szerzett jártasságukban is. Ez a „potenciális gazdasági potenciál" tehát, amely a trendvonal meredekségében kifejezésre jut, mindenkor kizárólag a munkaerőtől függ. A szokványos szóhasználat szerinti gazdasági potenciál pedig elérheti ezt a trendvonalat, de a fölé sohasem emelkedhet, viszont átmenetileg mélyen a trendvonal alá süllyedhet. Ez utóbbi eset fordul elő például olyankor, ha a termelőeszközök elavultak, vagyis nem felelnek meg a munka-

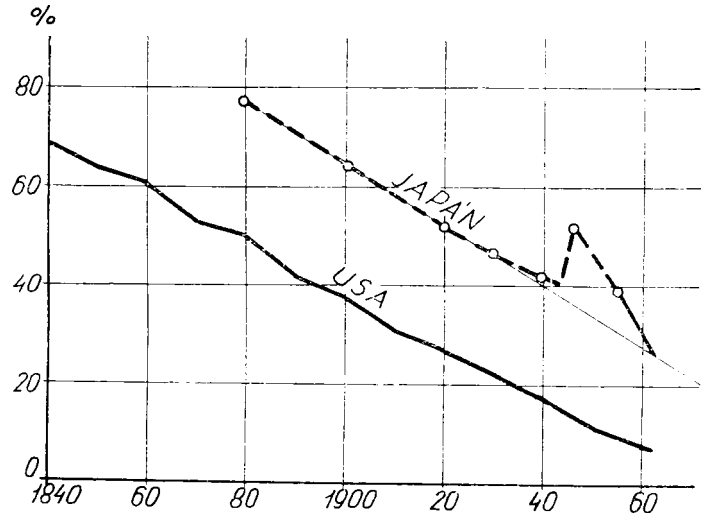
* Tévedések elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy ez a megállapítás csak a múltra vonatkozik, de semmiképpen sem érvényes egy esetleges atomháborúra. Az atomfegyverből adódó kvalitatív ugrás éppen abban áll, hogy az atomháború nemcsak az emberiség által létrehozott anyagi javakat, hanem magát az emberiséget is megsemmisíthetné.

erő fejlettségi szintjének, vagy pedig olyankor, ha — mint a háború után — a termelőeszközök annyira jelentős része pusztul el, hogy a munkaerőnek képzettsége szerinti teljes foglalkoztatása nem valósítható meg. A gazdasági potenciál tehát mindannyiszor a trendvonal alatt marad, valahányszor a rendelkezésre álló termelőeszközök nem teszik lehetővé, hogy a munkaerő egésze kvalifikációjának megfelelő szinten tevékenykedjék.

Mindazok a gazdasági jelenségek, amelyek a helyreállítási periódus folyamán és a termelésnek a zavartalan gazdasági fejlődés trendvonalához való közeledésekor lejátszódnak, csak akkor érthetők meg, ha tisztában vagyunk a munkaerő elsődleges szerepével.

A munkaerő-megoszlás időbeli alakulása és a belőle levonható következtetések

De térjünk vissza azokhoz a tényekhez, amelyeken előbbi megállapításaink alapulnak. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk, hogy a japán ipar fejlődésének még abban a szakaszában van, amikor a munkaerő átáramlása a mezőgazdaságból az iparba döntő jelentőséggel bír. A munkaerőstruktúrának ez az eltolódása viszont rendkívül egyenletes ütemű folyamat; alakulását csak igen szűk határok között lehet meggyorsítani vagy lefékezni.

7. ábra
A mezőgazdasági foglalkoztatottak hányada az összes foglalkoztatottak százalékában

Japánban 1880-ban az összes munkaerőnek még majdnem 80 százalékát a mezőgazdaság foglalkoztatta. Ez a hányad 1940-ig kereken 40 százalékra csökkent. A csökkenés szinte teljesen egyenletesen ment végbe, mégpedig évtizedenként megközelítőleg 6 pontot tett ki (lásd a 7. ábrán). A háború után a munkaerő egy része szükségszerűen — bár csak átmenetileg — visszaáramlott a földekre. Ez a visszaáramlás oly mértékű volt, hogy a gazdasági fejlettség szintjének e jellegzetes mérőszáma 1947-ben az 1920. évi szintre esett vissza; vagyis 1947-ben a mezőgazdasági foglalkoztatottak hányada ismét kitette az ország összes foglalkoztatottjainak 50 százalékát. Abban az ütemben, ahogyan a gazda-

sági élet kezdte kiheverni a háborút és egyre jobban felszámolta elmaradását, fokozatosan az ipar is újra felszívta ezt a munkaerő-tartalékot. A munkaerő ismét visszatért a városba, sőt az ipar munkaerő-állománya nemcsak azokkal a munkásokkal gyarapodott, akik a háború után onnan elvándoroltak, hanem mindazokkal is, akiknek átáramlása az iparba — a közben lezajlott gazdasági fejlődés folytán — már esedékessé vált. A mezőgazdaság 1962-ben Japán összes munkaerejének már csak 27 százalékát foglalkoztatta. Ezáltal ez a mutatószám is eléri trendvonalát. A mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő csökkenése az ipari fejlődést tükröző mutatószámok közül általában a legállandóbb és legjellegzetesebb, Japán esetében pedig az 1880 és 1940 közötti időszak alapján valóban egyértelműen meghatározható.

Sok más ország fejlődése alapján, továbbá e mutatószám trendvonalának állandóságát értelmező elméleti szempontokból kiindulva arra következtethetünk, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő részarányának további csökkenése mostantól fogva Japánban ismét a trendvonalat fogja követni. Ennek megfelelően viszont az ipar nem kaphat többé olyan ütemben munkaerő-utánpótlást, mint a helyreállítási periódus folyamán. E tény is alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy Japánban a helyreállítási periódus a hatvanas évek kezdetén véget ért, és ezért az ipar növekedési ütemének az utóbbi években bekövetkezett visszaesése nem tekinthető átmeneti jelenségnek.

Avégett, hogy a gazdasági struktúra e fontos mutatószámának állandóságát érzékeltessük és egyúttal Japán gazdasági fejlődését a világgazdaság összképébe belehelyezzük, ezt a trendvonalat az Egyesült Államok megfelelő adataival hasonlítottuk össze (lásd a 7. ábrát). Az Egyesült Államokban az összes munkaerőnek a mezőgazdaságban foglalkoztatott hányada 120 év alatt körülbelül 70 százalékról valamivel 10 százalék alá csökkent, mégpedig nagyon is egyenletesen, évtizedenként 5 ponttal, vagyis csak alig lassabban, mint Japánban. Ebből a szempontból Japán struktúrája a századfordulón megfelelt az Egyesült Államok 1850 körüli struktúrájának. A lemaradás tehát akkor mintegy fél évszázadot tett ki, de azóta is csak olyan lassan csökkent, hogy még ma is csaknem 40 évnek vehető.

Bár a következő probléma nem tartozik szorosan a helyreállítási periódus elemzéséhez, mégis olyannyira fontos Japán jövendő ipari fejlődésének megítélése szempontjából és részben fentebb kifejtett jóslatunkat is módosítja, hogy a továbbiakban kissé el kell kanyarodnunk szűken vett tárgykörünktől.

Japán gazdasági fejlődésében még egy fordulat várható

Nemcsak a gazdasági struktúra előbbiekben összehasonlított mutatószáma, hanem a további tények egész sora — így az ipari termelés fejlődésének üteme is — arra mutat, hogy Japán gazdasági fejlődése, összes egyéni sajátosságai ellenére, lényegében az Egyesült Államok fejlődését követi, mégpedig egy csak lassan csökkenő, körülbelül félévszázados elmaradással. Az Egyesült Államok fejlődésében viszont a XX. század kezdetén figyelemre méltó változás történik, amelynek lényege a következőkben nyilvánul meg. A XIX. század folyamán a mezőgazda-

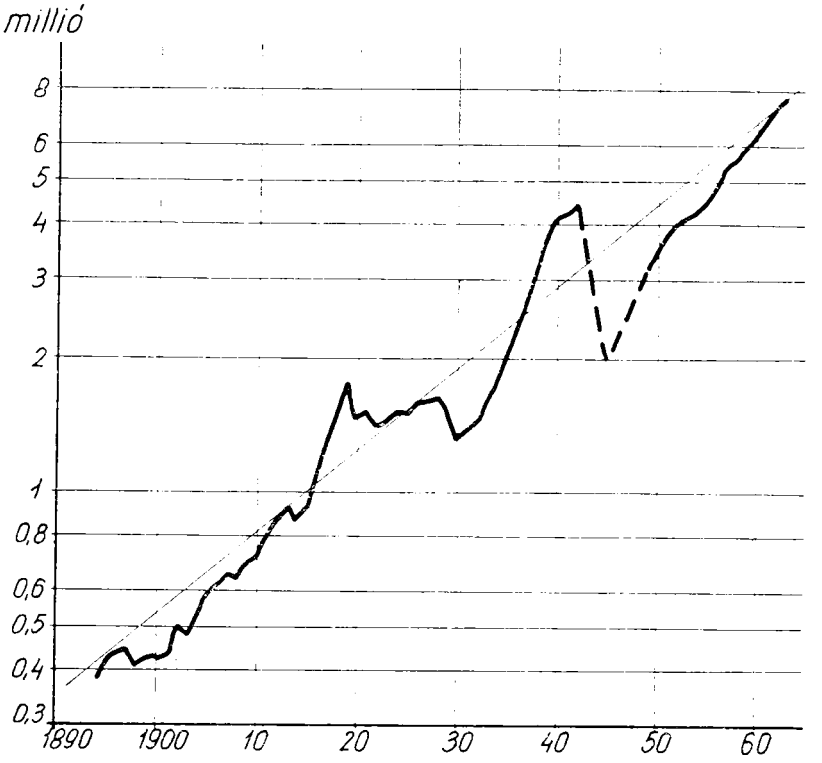
ságból elvándorló munkaerő elsősorban az iparba áramlott (és így vált lehetővé annak gyors, extenzív növekedése). A XX. század kezdetétől fogva azonban a mezőgazdaságból eláramló munkaerőt mindenekelőtt a szolgáltatás szívja fel; az ipar pedig a továbbiakban az Egyesült Államok összes munkaerejének változatlanul csak körülbelül 30 százalékát foglalkoztatja. Ez azt jelenti, hogy az ipari termelés növekedése a XX. században már csak a népszaporulatra és a munka termelékenységének fokozódására támaszkodik.

Az ipari fejlődésnek azt a szakaszát, amelyben a termelés kiszélesedéséhez a foglalkoztatott munkaerő számának növekedése még nagymértékben hozzájárul, röviden „extenzív szakasznak" nevezzük, azt a szakaszt pedig, amelyben munka termelékenységének növekedése válik egyetlen döntő tényezővé, „intenzív szakasznak".

A gazdaságilag korábban felfejlődött országok (például Nagy-Britannia, Egyesült Államok, az NSZK stb.) ipari fejlődését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az ipari fejlődést jellemző parciális mutatók mindegyike élesen megtörik, amikor az ország gazdasága az ipar extenzív fejlődési szakaszából az intenzívbe lép. Sok parciális mutató trendvonalának ez a megtörése általában élesebb, mint az egész ipar fejlődését kifejező volumenindex trendvonaláé. Ez a törés minden fejlett országban bekövetkezett annak ellenére, hogy az egy főre jutó bruttó nemzeti termék (GNP), vagy akár a munka termelékenysége — vagyis a fejlődési ütem legfontosabb mutatószámai — közben töretlenül emelkedtek: mégpedig általában (és így az Egyesült Államokban is 1870 óta napjainkig, tehát majdnem egy évszázadon keresztül) szinte teljesen állandó ütemben, évente átlagosan körülbelül 2 százalékkal. A trendvonal jellegzetes törése tehát mindezekben a fejlett országokban csak az ipari fejlődésre jellemző mutatók diagramján jelenik meg.

A trendvonal ilyen jellegű törése — és általánosan véve valamely folyamat alakulásának minden többé-kevésbé hirtelen megváltozása, legyen a folyamat akár ökonómiai, akár biológiai vagy fizikai — általában arra utal, hogy a folyamat maga addig és oly mértékben változtatja meg saját körülményeit, vagyis a fenntartását meghatározó viszonyokat (szemléletesebben kifejezve: aláássa saját előfeltételeit), míg végül ezek, valamely kritikus pontot elérve, teljesen háttérbe szorulnak, a folyamat további alakulása szempontjából pedig az újonnan létrejött viszonyok válnak meghatározóvá. Hasonlóan ahhoz, ahogy a pontyokkal teli halastóba helyezett csukák mértani haladvány szerint szaporodnak ugyan, de csak addig a kritikus pontig, amíg az élelemhiány további szaporodásuknak gátat nem vet, úgy az ipar is csak addig tud *extenzíven* kiterjedni, amíg minden munkaerő-tartalékot (kézműveseket, parasztokat) fel nem emészt, és így, egy kritikus ponthoz érkezve, nem kénytelen egy olyan gazdasági struktúrát teremteni, amelyben már csak egy újabb törvényszerűségnek megfelelően, vagyis *intenzíven* tud továbbfejlődni.

Japán gazdasági struktúrájának elemzéséből arra következtethetünk, hogy fejlődése *közvetlenül annak az átmenetnek a küszöbén áll, amely az iparosodás extenzív szakaszából az intenzív szakaszba vezet.* A japán ipari termelés növekedése, amely az 1900 és 1960 közötti időszakban mindvégig átlagosan évi 7 százalék volt, két tényezőből tevődött össze, mégpedig a munkaerő számának évenkénti körülbelül 4,5 százalé-

8. ábra
Az ipari foglalkoztatottak száma Japánban

kos növekedéséből (8. ábra) és a termelékenység évi 2,5 százalékos fokozódásából. (Az Egyesült Államokban a XIX. század utolsó harmadára vonatkozólag a megfelelő adatok a következők: az ipari termelés növekedése évi 5,5 százalék, az ipari foglalkoztatottak számának növekedése évi 3,5 százalék, a termelékenység fokozódása pedig 2 százalék évente.) Ha Japán — feltételezésünknek megfelelően — a közeljövőben belép fejlődésének intenzív szakaszába, akkor ezentúl Japánban is a népszaporodás fogja korlátozni az iparban foglalkoztatott munkaerő számának további növekedését; és feltételezve, hogy a munka termelékenységének fokozódási üteme változatlan marad, az ipari termelés volumenének évi növekedése 7 százalékról vissza fog esni körülbelül 4 százalékra. (Jelenlegi növekedés: 4,5 + 2,5 = 7 százalék; az intenzív szakaszban viszont: 1,5 + 2,5 = 4 százalék).

Az ipari termelés trendvonalának ez a megtörése becslésünk szerint még a jelen évtized folyamán, de legkésőbb a következő évtized kezdetén be fog következni. Az sincs kizárva, hogy — a véletlen csalfa játéka folytán — ez a törés Japánban olyan rövid idővel a helyreállítási periódus végpontja után bekövetkezik, hogy ez a két, különben egymástól teljesen független töréspont egybeesik és mint egyetlen törés jelenik meg. Ha ez a kétoldalúan indokolt lassúbbodás valóban egyszerre és olyan váratlanul következik be, mint a villámcsapás, akkor a helyreállítási periódus folyamán szükségszerűen felfokozott beruházási hányad annyira hirtelenül fog visszaesni, hogy valóban kétséges, vajon el lehet-e hárítani majd — az ipar és a külkereskedelem alapvető struktúraátalakítása útján — a mélyreható gazdasági válság veszélyét.

KOMLÓ LÁSZLÓ:

Iparrá válhat-e a mezőgazdaság?

Az ipar és a mezőgazdaság annyira más természetű gazdasági ágazatként él bennünk, hogy szinte zavaró a mezőgazdaság iparrá válásáról beszélni. Úgy tudjuk, hogy a mezőgazdasági termelésre egészen más törvényszerűségek érvényesek, mint az iparira; ennek az ágazatnak olyan sajátosságai vannak, amilyenekkel egyetlen más ágazat sem rendelkezik.

A mezőgazdaságnak ez a különállósága, ez az össze nem téveszthetősége az iparral természetesen igaz, de csak az eddigi — az ún. hagyományos — mezőgazdaságra nézve. Ez a mezőgazdaság ugyanis még nem ipari mezőgazdaság, még nem termel ipari módon, s ezért különbözik is az ipartól minden lényeges vonásában. Az alapvető hibát az ipar és a mezőgazdaság szembeállításában éppen azzal követjük el, ha ennek a mezőgazdaságnak a törvényszerűségeiből vonunk le *örök érvényű* következtetéseket a mezőgazdaság sajátosságaira és iparrá válásának lehetetlenségére vonatkozóan.

Pedig éppen a marxizmus és leninizmus klasszikusai ismerték fel és fogalmazták meg először ennek a fejlettségi foknak törvényszerű bekövetkezését a mezőgazdaságban is, mert míg előttük például Quesnay,[1] Young[2] vagy Fourier[3] csupán a nagyüzemi (hagyományos) mezőgazdaság előnyeit ismeri fel és a nagyüzemek fölényét hangoztatja a kisüzemekkel szemben, addig Marx[4] a mezőgazdaság és az ipar újbóli egyesüléséről, magasabb szintéziséről, a mezőgazdaságnak az ipar színvonalára való felemelkedéséről beszél, Lenin pedig még világosabban és egyértelműbben fogalmaz, amikor azt írja: hogy „a mezőgazdaság a tőkés társadalom egyik iparágává változik át"[5] vagy amikor következetesen „iparszerűen űzött mezőgazdaság"-ról beszél.[6]

Marx és Lenin munkássága nyomán nem véletlenül fogalmazódott meg az a tétel, hogy a mezőgazdasági munka a termelőerők további fejlődése folyamán az ipari munka egyik válfajává lesz, megszűnik a falu és város közötti különbség, ami lényegében arra utal, hogy a mezőgazdaság is iparrá válik. E tétel általános elfogadása ellenére mégis valahogy az él tudatunkban, hogy a mezőgazdaság valójában mégsem fog teljesen iparrá válni, legfeljebb közeledik majd hozzá, de sajátosságait mindvégig megőrzi. Jellemző, hogy ezeket a sajátosságokat még azok is

[1] François Quesnay et la Physiocratie. I. N. E. D. Paris, 1958. 483. l.
[2] Young A.: Voyages en France. Édition Sée, Paris, 1931. 482. és 758. l.
[3] Fourier Ch.: Textes choisis. Édition Social, Paris, 1953. 92. l.
[4] Marx: A tőke, I. kötet. Kossuth Kiadó, 1961. 470. l.
[5] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Szikra, 1949. 284. l.
[6] Uo. 300–308. l.

lépten-nyomon hangsúlyozzák, akik egyébként elismerik és szükségesnek is tartják a mezőgazdaság iparosodását. Joggal kívánkozik tehát ide éppen ennek a problémának elsődleges megvizsgálása.

A mezőgazdasági termelés sajátosságai

A mezőgazdaságot az ipartól megkülönböztető sajátosságok egyikeként azt szokták említeni, hogy az ipari üzem korlátlanul növelheti termelését, a mezőgazdasági azonban nem, mert a legtöbbször „nem találhat hozzá megfelelő mennyiségű alkalmas földet . . ., s ha a földművelő az egységnyi területre jutó hozamok növelése céljából intenzívebbé kívánja tenni gazdaságát, bizonyos határon túlmenően minden pótlólagosan befektetett munka és tőke után csökken a hozadéka".[7]

Az érvelés első részében tulajdonképp a termelés extenzív növelésének vagy kiterjesztésének korlátjáról van szó. Ilyen korlát azonban korántsem csupán a mezőgazdaságot jellemzi, hanem az ipart is. Adott területen előbb-utóbb az ipar is eljut abba a szakaszba, amikor már nincs korlátlan lehetősége az extenzív terjeszkedésre, és amikor már nem új gyárak építésével fejlődik, hanem intenzív módon, korszerűsítéssel, új berendezésekkel, új technológiával növeli termelését.

A mezőgazdaságban és a mezőgazdasági üzemben valójában ugyanez a helyzet. A termelés extenzív növelési lehetőségének kimerülése után ez is az intenzív növelés útjára kénytelen lépni, s ezen az úton éppoly korlátlan mértékben növelheti termelését, mint bármelyik iparág, ha megvannak hozzá a szükséges anyagi és termelés-technikai feltételei. Éppen az utóbbi évtizedekben lehetünk tanúi annak, hogy az európai mezőgazdaság már kiterjedten a termelés növelésének erre a módjára kényszerült, s már eddig is sokkal nagyobb eredményeket ért el így, mint a korábbi extenzív terjeszkedéssel. Vonatkozik ez mind a növénytermesztésre, mind az állattenyésztésre. Az is igaz, hogy minél intenzívebb az adott mezőgazdasági területen a termelés, annál nagyobbak a fajlagos hozamok is.

A vitatott álláspont azért látszik tévesnek, mert statikusnak tekinti a mezőgazdaságot, azonosítja azt a hagyományossal, amely — ilyen körülményeket feltételezve — kétségtelen, hogy csakis extenzív úton növelhetné termelését, aminek persze nyomban megjelennének a maga látható korlátai is. Viszont ilyen összehasonlítási módszerrel hasonló eredményre lehetne jutni bármely iparágat illetően is. Hiszen, ha a hagyományos termelési eszközökkel és technológiával dolgozó kézműves cipészműhelyt hasonlítjuk össze a korszerű cipőgyárral, akkor itt is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a két ipar termelésének növelési lehetőségei között valójában ugyanolyan különbségek vannak, mint az ugyanilyen módon egybevetett mezőgazdasági és ipari üzemé között. Ha a szóban levő álláspont képviselői gyári mezőgazdasági termelést hasonlítanának össze gyári ipari termeléssel, tehát azonos fejlettségi fokút azonossal, akkor aligha juthatnának idézett következtetésükhöz.

A pótlólagos befektetésekre vonatkozó megállapítás is egyaránt érvényes mind a mezőgazdaságra, mind az iparra. Az ipari üzemeknek is

[7] Chombart de Lauwe J.: L'industrialisation de l'agriculture. Revue d'économie politique, Paris, 1961. 6. sz. 756. l.

megvan a maguk optimális mérete, termelési berendezéseiknek optimális aránya, vagyis az adott technikai színvonal mellett az optimális teljesítménye. Ha ezen túlmenően fektetünk be akár munkát, akár tőkét, ezek a pótlólagos befektetések itt sem hozzák meg a velük arányos hozadékot. Ha ezt el akarjuk kerülni, az iparban is az egész technikai színvonalat kell megváltoztatnunk éppen úgy, mint a mezőgazdaságban, s ekkor már a csökkenő hozadék törvénye nem érvényesül — megint egy meghatározott optimumig — sem az egyikben, sem a másikban.

A mezőgazdaságnak az iparral való ilyen jellegű szembeállítása megint a helytelen összehasonlítás következménye. A hagyományos mezőgazdaságban az téveszt meg bennünket, hogy a technikai színvonal fejlődése általában nagyon lassú, a pótlólagos befektetések a legtöbbször csak a termelés egyik vagy másik tényezőjét érintik (nem terjednek ki okvetlenül az egész technológiai vonalra), s ezért úgy tűnik, mintha itt jellemző módon a csökkenő hozadék törvénye uralkodnék. Viszont a gyáripari termelésben a technikai fejlődés gyors, sőt egyre jobban gyorsuló, a pótlólagos befektetések itt általában a termelésnek nemcsak egyik vagy másik tényezőjét érintik, hanem az ipari technológiai vonal kötelező szerves összefüggése folytán szükségszerűen kiterjednek a termelés többi tényezőjére is. Emiatt itt általában semmi olyasféle nem észlelhető, amit a csökkenő hozadék törvényének nevezhetnénk (mert a pótlólagos befektetés egyúttal a műszaki színvonal megfelelő emelkedését is jelenti). S ha mégis, akkor helytelen, át nem gondolt befektetésről lehet szó. És ez valójában a mezőgazdaságra is vonatkozik. A gyári módon termelő mezőgazdaságra pedig különösen, mert itt már a technikai fejlődés is az iparéhoz hasonlóan meggyorsul, s a pótlólagos befektetéseknek szükségszerűen összhangban kell lenniük az egész technológiai vonal megfelelő követelményeivel.

Nem látszik indokoltnak szembeállítani a mezőgazdaságot az iparral azon az alapon sem, hogy a mezőgazdaságban a munkaperiódus általában nem esik egybe a termelési periódussal.[8] Köztudomású, hogy ez jellemző sok iparágra, amire számos példát már Marx is felsorolt,[9] Lenin pedig határozottan meg is fogalmazta, hogy „A munkaperiódus nagyon sok iparágban nem esik egybe a termelési idővel, s ezek között a földművelés csak a legtipikusabb, de egyáltalán nem az egyedüli".[10] És ehhez megint csak hozzá kell tennünk, hogy minél iparibb jellegű mezőgazdasági termelésről van szó, annál inkább egybeesőnek, illetve egymáshoz közelebb kerülőnek látszik a munkaperiódus és a termelési idő. A kettő között a legnagyobb a távolság éppen a kezdetleges, nem pedig az ipari mezőgazdaságban.

Gyakran hangsúlyozzák a mezőgazdasági termelésnek azt a sajátosságát, hogy benne élő szervezetek vesznek részt, illetve biológiai folyamatok játszódnak le, s ennek következtében „a mezőgazdasági termelésben — bizonyos haladás ellenére — nehéz előállítani standard terméket, márpedig ez az ipari termelésnek elengedhetetlen követelménye".[11] A hagyományos mezőgazdaság keretei között persze ez nehéz, de az ipari képes rá. Ezt jól bizonyítják azok az ágazatok, amelyekben

[8] Major László: A gyárszerű termelés kérdései a szocialista mezőgazdaságban. MTA Agrártudományi Kutató Intézetének Közleményei, Budapest, 1963. 2. sz. 55. l. (Soksz.)
[9] Lásd Marx: A tőke, II. köt. Szikra, 1953. 240–250. l.
[10] Lenin: I. m. 319. l.
[11] Chombart de Lauwe J.: I. m. 757. l.

már folyik ipari, illetve gyári jellegű termelés, mint például a húscsirke, a tojás, a malac, a hízott sertés, a borjú vagy a hízott marha, bizonyos zöldség- és gyümölcsfélék, de még bizonyos szántóföldi növények termelése is. Ezeknek az ágazatoknak iparosodott foka olyan standard terméket szolgáltat, amilyet a termelő, illetve a fogyasztó kíván.

Itt ismét nem a mezőgazdaság és az ipar különbségéről van szó, hanem arról, hogy mennyire egységes vagy különböző a termelési technológia és ennek minden velejárója. Ha ez egységes, egységes minőségű lesz a termék is. És ez teljes mértékben érvényes az iparra is. A kézműves műhelyek, amelyek egyedi technológiával dolgoznak, a valóságban szintén nem képesek egységes minőségű termékeket előállítani, az ipari technológiát alkalmazó gyárak azonban egységes minőségű, nagy sorozatokat gyártanak. Ugyanígy, a parasztgazdaságok baromfiudvarán a hagyományos módon felnőtt csirkék minősége teljesen vegyes, de az ipari módon — a „csirkegyárakban" — nevelteké már teljes mértékben azonos, hiszen itt már szintén sorozatgyártásról van szó.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy a mezőgazdasági termelésben a biológiai tényezők szerepe „kizárja a termelési ciklus lerövidítésének lehetőségét".[12] Ezt az állítást már a mezőgazdaság eddigi története is megcáfolta. Annak idején Marx is szembeszállt ezzel a tévhittel, és tarthatatlanságának bizonyítására az akkori mezőgazdaságból vette a példát. Rámutatott, hogy az angol és francia juhok 1855 előtt csak a negyedik vagy ötödik életévükben voltak vágásra érettek, később azonban — az új tenyésztési és tartási rendszer meghonosítása folytán — már az egyéves juhot is hízásra lehetett fogni és a második év letelte előtt, mint teljesen kifejlettet, le is lehetett vágni.[13]

A termelési időnek ez a megrövidíthetősége persze nemcsak a juhokra, hanem szinte minden mezőgazdasági állatra és növényre érvényes. A csirke például ma már 8—9 hetes korra éri el azt a súlyt, amelyet hagyományos fajtával és tartással 12—16 hetes korra ért el, a sertés 4—6 hónap alatt vehet fel annyi súlyt, mint azelőtt 10—12 hónap alatt, a növendék hízó marhának mintegy feleannyi (vagy harmadannyi) idő kell a megfelelő vágási súly eléréséhez, mint régebben, s a növénytermesztésben is ismerünk korai, közepes és kései fajtákat, amelyeknek termelési idejét az ember épp úgy alakította és alakítja — a megfelelő eszközök igénybevételével — tovább, hogy az a saját gazdasági igényeinek megfeleljen. Az ember tevékenysége a mezőgazdaságban a többi között éppen arra irányul, hogy a termelési ciklust a szükségesnek megfelelően — az adott technikai és gazdasági határok között — megrövidítse; ezt szolgálja a nemesítés és a kiválasztás, a megfelelő tápanyagellátás és minden egyéb termelési feltétel biztosítása.

Ezek lennének azok a legfontosabb sajátosságok, amelyek alapján gazdaságilag szembe szokták állítani a mezőgazdaságot az iparral. Miként láthattuk, ez a szembeállítás általában különböző fejlettségi fokok összehasonlításából fakad. Ezért, ha a mezőgazdaság ipari fejlettségi fokát hasonlítjuk össze a „szoros értelemben vett" iparok megfelelő fejlettségi fokával, nem találjuk azokat az alapvető különbségeket, amelyekre ellenkező esetben hivatkozni szoktak.

[12] Major László: I. m. 55. l.
[13] Lásd: Marx: A tőke, II. kötet. Szikra, 1953. 239. l.

A természeti tényezők szerepe

A mezőgazdasági termelés legfontosabb sajátosságaként a legáltalánosabban nem is a fentieket, hanem a természeti tényezők szerepét szokták említeni, amelyek persze bizonyos mértékig alapját képezik az említett sajátosságoknak is. A talaj, a csapadék, a fény, a hőmérséklet, valamint ezek időbeli eloszlása mind hatással van a mezőgazdaságra, s ezen belül is elsősorban a növénytermesztésre. Alakulásuk eldöntheti egy-egy év termését, s ezen keresztül befolyásolja állattenyésztési eredményét is. Mivel ezeknek a természeti tényezőknek az alakulása egyelőre még teljesen független az embertől (a talajt kivéve), a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatásuk jórészt attól függ, mennyire vagyunk képesek a mindenkori követelményeknek megfelelően a termelés szolgálatába állítani őket. Ennek viszont két oldala van: az egyik az ember technikai képessége, a másik pedig gazdasági lehetősége, illetőleg indokoltsága. Vegyük előbb az egyiket.

Az már egészen köztudomású, hogy a talaj termőképessége technikailag teljesen szabályozható. A laboratóriumi vizsgálatok útján megállapítható bármely talaj tápanyagtartalma, biológiai és fizikai tulajdonsága, s ennek megfelelően minden növényi kultúra számára kidolgozható, hogy az adott talajba milyen tápanyagból mikor mennyit kell még bevinni, hogy az ellátás optimális legyen, s ennek során teljesen figyelembe vehetők a termelés egyéb tényezői is. Azt sem kell hangsúlyoznunk, hogy a külön beviendő tápanyagokat az ember szinte kivétel nélkül elő is tudja állítani. Technikailag tehát már ma is képesek vagyunk a talaj tápanyaggazdálkodását szabályozni.

A növényi kultúrák vízháztartásának szabályozására technikailag jórészt szintén képesek vagyunk. Csapadékhiány esetén mesterséges öntözéssel pótolhatjuk a hiányzó nedvességet, a fölösleges vizet pedig a legtöbb esetben elvezethetjük. A fényellátást a szabadföldi növénytermesztésben egyáltalán nem tudjuk szabályozni, de ez nem is fontos túlságosan, mert termesztett növényeink általában elegendő mennyiségű fényhez jutnak. A hőmérséklettel lényegében ugyanígy vagyunk, legfeljebb annyi különbséggel, hogy a fagyok ellen bizonyos mértékig már most is védekezhetünk. Technikailag ma már lehetséges a jégeső elleni védekezés is.[14]

Merőben más a helyzet az üvegházi kultúráknál, ahol a termelésnek minden tényezőjét uraljuk. Itt már ma sincs semmi technikai akadálya a teljesen ipari jellegű termelésnek.

Hasonlókat mondhatunk az állattenyésztésről is. Az állatok takarmányozása már ma is magasabb tudományos szintet ért el, mint a növényi kultúrák tápanyagellátása, hiszen a takarmányipar kifejlődése folytán megoldott a különféle állatfajok, fajták és hibridek hasznosítási irányának megfelelő takarmányozás. Az időjárás már a fejlettebb hagyományos állattenyésztés idején sem gyakorolt nagyobb közvetlen befolyást az állattenyésztés ágazataira, az ipari állattenyésztés pedig teljesen függetlenülhet tőle. A korszerű állattenyésztés ugyanis zárt helyi-

[14] A szerző tanúja volt a franciaországi Toulouse környéki gyümölcstermelő gazdák Jégverés Elleni Társulata közgyűlésének, amely társulásnak az a célja, hogy repülőgépek segítségével bizonyos vegyszerek kipermetezése útján megakadályozza a felhőkben a jégképződést.

ségekben folyik, hogy egyrészt az állat minél kevesebb energiát használjon fel fölösleges mozgásra, másrészt pedig, hogy minden termelési feltétel optimálisan biztosítható legyen. Az ipari állattenyésztési épületekben a hőmérsékletnek, a levegő páratartalmának, továbbá cseréjének a szabályozása teljesen automatikus, sőt még a megvilágítás módja és tartama is szabályozott vagy szabályozható, ha erre szükség van. És ez vonatkozik nemcsak a baromfira, hanem a többi állatfajra is. Technikai szempontból tehát az ember már ma is uralhatja az állattenyésztési termelésnek minden tényezőjét, vagyis ezen a téren nincs semmi technikai akadálya annak, hogy ezek az ágazatok teljesen ipari termeléssé váljanak.

Így a mezőgazdasági termelés függetlenítését a természeti tényezők hatásától valójában nem a technikai lehetőségek döntik el, hanem az, hogy az adott ország társadalmának gazdaságilag szüksége van-e ezeknek a technikai lehetőségeknek a kihasználására, s ugyanekkor gazdaságilag módja van-e rá. (Technikailag még a szántóföldi kultúrák termesztése is elképzelhető megfelelő zárt területeken és klimatikus házakban, de ez gazdasági szempontból ma még nyilvánvalóan sehol sem időszerű.)

Ami most már a probléma gazdasági oldalát illeti, annyi nyomban megállapítható, hogy a szóban forgó természeti tényezők fölötti technikai uralomhoz a termelőerők magas fokú fejlettsége, illetve nagyon fejlett ipar szükséges, amely elő tudja állítani ezeket a technikai eszközöket (persze itt figyelembe veendők a nemzetközi munkamegosztás és kereskedelem nyújtotta lehetőségek is). Az is kétségtelen, hogy a mezőgazdaságnak ilyen jellegű átalakulása gazdaságilag akkor válik szükségessé, amikor az adott országban már viszonylag csekély létszámú és arányú a mezőgazdasági munkaerő, s az országnak már az is fontos, hogy a mezőgazdasági termelés teljesen zavartalan és folyamatos legyen, vagyis egyáltalán ne legyen kitéve a véletlen szeszélyeinek, s ezáltal zavartalan és folyamatos legyen az élelmiszeripar és kereskedelem ellátása is.

Az utóbbi szempontból elsősorban a gyorsan romló mezőgazdasági termékek folyamatos termelésének a megszervezése fontos, mint amilyenek az állati termékek, valamint a zöldség- és gyümölcsfélék. Sőt még e között a két nagy csoport között is különbséget tehetünk, mert a zöldség- és gyümölcsfélék folyamatos termelésének a megszervezése egyrészt nagyobb gazdasági áldozattal jár, másrészt konzerváltan inkább fogyasztja őket az ember, mint az állati termékeket.[15] Kevésbé fontos a nem romló mezőgazdasági termékek folyamatos termelésének a megszervezése, különösen a szemestermésű növényeké, mert ezek minőségük teljes megőrzésével is viszonylag könnyen tárolhatók és korántsem kívánnak oly nagy tárolási kapacitást, mint az előbb említett gyorsan romló termékek.

Az állati termékek, valamint a zöldség- és gyümölcsfélék termelésének elsődleges iparosítási lehetőségéhez járul még az is, hogy terme-

[15] Különösen figyelemre méltó az a legújabb konzerválási eljárás, amely *liofilizálás (lyophilisation)* néven ismert. Lényege az, hogy kombinálja az ultra gyorsfagyasztást légüres térben történő víztelenítéssel úgy, hogy a romlandó termék így minden tápanyagtartalmát megőrzi, könnyen tárolható, és fogyasztás előtt csupán az elvont víznek megfelelő mennyiségű vizet kell felvennie, hogy visszanyerje teljes eredeti állapotát és zamatát. Óriási előnye ennek a módszernek az is, hogy fölöslegessé teszi az oly költséges hűtőlánc kiépítését. Lásd részletesebben: Decroix J.–L.: Le développement de l'industrie française de la conserve. Éditions Cujas, Paris, 1964. 24–25. l.

lésük viszonylag kis területre koncentrálható, ennek következtében fajlagos beruházási igényük jóval kisebb, mint az egyéb mezőgazdasági ágazatoké lenne. És ezen belül az állattenyésztési ágazatokat még előtérbe helyezi az is, hogy ezekben az ipari jellegű állattenyésztési „gyárakban" a termelés szinte teljes mértékben automatizálható.[16]

Ezek az új termelési berendezések első pillantásra drágábbaknak tűnnek, mint a hagyományosak, s ezért könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy alkalmazásuk gazdaságilag talán nem előnyös. Viszont ha az új módszerű mezőgazdasági, illetve állattenyésztési épületeket vesszük figyelembe, amelyek könnyű ipari anyagokból és előre gyártott elemekből készülnek, már ezek a közvetlen beruházások is fajlagosan jóval olcsóbbak, mint az ugyanilyen célt szolgáló hagyományos épületek és berendezések. S ha ehhez hozzászámítjuk még azt is, hogy számos korábbi munkafolyamat kikapcsolása és mások gépesítése vagy automatizálása folytán számottevően csökken az ilyen berendezések üzemelési költsége, s mindennek következtében az itt előállított termékek önköltsége is, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy éppen nem az ilyen beruházások a drágák, hanem a hagyományosak. Ha ez a valóságban nem így lenne, akkor megmagyarázhatatlan volna maga a műszaki fejlődés, az új termelési eljárások és berendezések terjedése is. Indokolt gátló tényezőként ezen a területen valójában csak a viszonylag sok mezőgazdasági munkaerőt tekinthetjük abban az esetben, ha a felszabadulókat nem vagyunk képesek más termelési ágazatban gazdaságosan elhelyezni.

Így tulajdonképpen arra a végső következtetésre jutunk, hogy a mezőgazdaság iparosodásának gazdasági szükségességét, lehetőségét és ütemét is az ország ipari fejlettségének színvonala szabja meg a maga kölcsönösen összefüggő tényezőivel együtt. Ami magából a mezőgazdaságból következik, az csupán annyi, hogy vannak könnyebben és nehezebben iparosítható ágazatai, ami viszont megszabja ezeknek az ágazatoknak iparosodási sorrendjét is, amely egyébként megegyezik azzal a sorrenddel is, amelyet a társadalom gazdasági szempontból szükségesnek tart és megengedhet magának.

A mezőgazdaság iparosodásának tárgyi feltételei

Miként a szoros értelemben vett iparágakban, a mezőgazdasági ágazatokban is csak úgy honosodhat meg a „gyáripari" termelés, ha itt is alkalom nyílik a tömeges „gyártásra", vagyis a termelés nagyfokú koncentrálására és az ezzel járó specializálásra. Ezt a követelményt közvetlenül elsősorban a korszerű élelmiszeripari feldolgozó üzemek állítják a mezőgazdasággal szemben, amelyeknek alapvető gazdasági érdekük fűződik ahhoz, hogy nyersanyagtermelő bázisuk közelükben legyen, azt folyamatosan ellenőrizhessék és irányíthassák, s mindez a munkájuk, valamint a szükséges szállítások a lehető legkevesebb költséggel járjanak.[17] Ám — miként majd később láthatjuk — érdekük ez a koncent-

[16] Még az olyan munka is, mint a fejés már félig automatizálható. Az USA-ban megjelentek azok a fejőgépek, amelyeket az embernek csak fel kell tennie a tehén tőgyére, s aztán – amikor a tőgyben már nincs több tej – a gép automatikusan leesik és visszakerül helyére. Ily módon egy ember 180–200 tehenet fejhet meg egy óra alatt.

[17] Lásd részletesebben: Komló László: A mezőgazdaság iparosodásának tényezői. Közgazdasági Szemle, Budapest, 1965. 7–8. sz. 817–832. l.

rálás és specializálás a mezőgazdasági üzemeknek is, csak egészen más szempontokból.

A mezőgazdasági ágazatok koncentrálódására és a mezőgazdasági üzemek ennek megfelelő specializálódására technikailag az nyújthat lehetőséget, ha ezeknek az ágazatoknak horizontális üzemi kapcsolata — a növénytermesztés és az állattenyésztés, különféle növénytermesztési és állattenyésztési ágazatok üzemen belüli technikai egymásra utaltsága és egymás kölcsönös kiegészítése — megszűnik, illetve a mezőgazdasági ágazatok, sőt ezeknek egyes vertikális fázisai (pl. tenyésztojás-termelés, keltetés, jércenevelés, fogyasztásitojás-termelés) üzemileg önállósulhatnak.[18]

Ennek az önállósulásnak a technikai lehetőségét elsősorban a mezőgazdasági vegyipar és biológia fejlődése teremtheti meg. A vegyipar a növénytermesztésben megoldhatóvá teszi az állattenyésztéstől és a hagyományos vetésforgótól független tápanyagellátást, mégpedig oly módon, hogy a hagyományosnál jóval hatékonyabbá, biztonságosabbá és irányíthatóbbá teszi azt. Másik szerepe a növényvédelemben és a gyomirtásban jelentkezik. Enélkül nem lehetne nagyobb vetésterületeket koncentrálni, mert egy-egy kártevő vagy betegség megjelenése nyomban nagy területet veszélyeztetne, nem úgy, mint a szétszórt kis parcelláknál, ahol maguk a különféle parcellák és vetések is jórészt megállíthatják a betegségek és kártevők terjedését. A nagy vetésterületek megkívánják a gyors kezelést is, mert ennek elhúzódása megint csak nagy károkkal járna. A hagyományos mezőgazdaság módszerei itt már alkalmazhatatlanok nemcsak a fentiek miatt, hanem azért is, mert az ilyen kezdetleges módszerekhez ennek a mezőgazdaságnak (az iparinak) nincs elegendő munkaereje. Éppen ezért nem véletlen, hogy a nagy táblákba koncentrált vetésterületeken vagy ültetvényeken kifejlődött és állandóan tökéletesedik a gépi, sőt a helikopteres és repülőgépes növényvédelem, amely hatékony is, gyors, nagyon kevés munkaerőt is kíván, szóval minden ipari követelménynek eleget tesz. Lényegében ugyanez vonatkozik a gyomirtásra, amit a hagyományos mezőgazdaság a vetésforgóval, valamint a kapálásokkal és kultivátorozásokkal oldott meg.

Sem a tápanyagellátás, sem a növényvédelem szóban levő megszervezése és kifogástalan ellátása nem volna lehetséges a mezőgazdasági biológiai tudomány megfelelő fejlettsége nélkül. Ennek kell felderítenie és megállapítania a különféle növényi kultúrák adott körülmények között mutatkozó tápanyagigényeit, ezek kielégítési módjait, az alkalmazható növényvédelmi szereket, valamint ezek alkalmazásának idejét, módját és adagját. Így szinte magától értetődő, hogy ott, ahol bizonyos mérvű ipari jellegű növénytermesztés jön létre, szükségszerűen kialakul vele együtt a külön tápanyagellátási és növényvédelmi szolgálat megfelelő szakemberekkel, valamint gépi és laboratóriumi felszerelésekkel.[19]

[18] Ez nem jelenti szükségszerűen a „vállalati" önállósulást is, mert különösen a hagyományos mezőgazdasági nagyüzemekből az ipari mezőgazdaságba való átmenet idején jöhet létre az a megoldás, hogy az adott mezőgazdasági vállalaton belül több „üzem" működik, amelyeknek egymással nincs semmiféle olyan termelési, illetve üzemi kapcsolata, mint a hagyományos mezőgazdaságban, vagyis mint „üzemek" teljesen önállóak.

[19] A Findus International cég például, de a többiek is, saját szakembereivel végezteti el rendszeresen a neki termelő mezőgazdasági üzemek talajának fizikai, vegyi és bakteriológiai vizsgálatát, állapíttatja meg ennek alapján minden üzem tápanyagellátási rendszerét, rendszeresen figyelemmel kísérteti a növények fejlődését, megállapíttatja a szükségesnek mutatkozó ápolási és növényvédelmi munkákat, amelyeket aztán általában saját eszközeivel végeztet el. — A cég Braine-i (Franciaország) üzemében szerzett személyes információk.

A mezőgazdasági termékek koncentrált és tömeges „gyártásához" azonban nem elég csak a növénytermesztési ágazatokat függetleníteni az állattenyésztéstől, vagyis megoldani mesterséges tápanyagellátásukat, hanem az állattenyésztési ágazatoknak is függetlenné kell válniuk a növénytermesztéstől, pontosabban szólva a helyi takarmánytermesztéstől, amely a hagyományos mezőgazdaságban üzemileg szinte elválaszthatatlan tőle. Köztudomású, hogy az állattenyésztés üzemi függetlenné válásának ez a lehetősége technikai szempontból ma már megvan. Hiszen létrejött és szakadatlanul fejlődik a takarmányipar, amely nemcsak ezt a függetlenséget teremtheti meg, hanem magát a takarmányozást is ipari szintre és hatékonysági fokra emelheti, aminek nem kicsi a jelentősége a takarmánybázis optimális kihasználása szempontjából sem, az így előállított állati termék minőségéről nem is beszélve.

A takarmányipar, illetve az ezen az alapon nyugvó ipari takarmányozás létrejötte szükségessé teszi, hogy a növénytermesztés nyújtotta takarmányok — amelyek most már takarmányipari nyersanyagok — előbb a takarmánygyárba, illetve keverőüzembe kerüljenek, ahonnan az adott állattenyésztési ágazat élettani igényének és termelési céljainak megfelelően különböző egyéb tápanyagokkal, vitaminokkal, serkentő és védő szerekkel keverve (és újabban granulálva is) kerülnek az állattenyésztő üzembe. A takarmányozásnak ez a módja nyilvánvalóan lehetővé teszi, hogy a takarmányipari nyersanyagokat egészen más üzemek termeljék, mint ahol az állattenyésztés folyik.[20]

Persze a különféle állattenyésztési ágazatoknak az üzemi elkülönülése a közvetlen takarmánytermesztéstől ma még eltérő mértékű. Teljesen függetlenülhet tőle a baromfi és a sertés, és kevésbé a kérődző állatok, bár már az utóbbiak is takarmányipari termékként kaphatják az erőtakarmányokat. Érdemes azonban megemlíteni, hogy egyrészt újabban figyelemre méltó kísérleti eredményeket értek el a kérődzők szálas- és lédús-takarmányok nélküli takarmányozásában,[21] másrészt találkozhatunk már olyan megoldással, hogy a szénaféléket az állattenyésztéstől teljesen elkülönülten, és erre specializálódott üzemekben termelik, azokból — a még esetleg szükséges egyéb tápanyagokat és vitaminokat hozzájuk keverve — dugó vagy kocka, esetleg pogácsa alakú „szemcséket" préselnek az üzembe telepített és teljesen automatizált „szénapogácsagyárban", és azt a megrendelő állattenyésztési üzemekbe szállítják, amelyek maguk nem is termelnek állataiknak szénafélét.[22] Így tulajdonképpen minden állattenyésztési ágazatnak megvan most már a technikai

[20] Újból ismételjük, hogy ez nem jelenti szükségszerűen a „vállalati" elkülönülést is. Egyébként hadd említsük itt meg azt is, hogy az ipari jellegű francia nagygazdaságok nem is nevezik magukat „gazdaság"-nak (exploitation), hanem „vállalat"-nak (entreprise), amely általában több „üzem"-mel (atelier) rendelkezik.

[21] A Rowett-i Kutató Intézetben (Skócia) Preston T. R. egyéves korig nevelte a friz fajta borjakat olyan takarmányon, amelynek 85%-a árpából, 15%-a pedig fehérjét, kalciumot, foszfort, sót, kobaltot, valamint A és D vitamint tartalmazó ásványi nitrogén-koncentrátumból állott, és ezzel a takarmányozással kitűnő eredményt ért el. — Lásd: Ann. Rept. Animal Nutr. and Allied Sciences — Rowett Research Institute, 1963. 19. sz.; Hasonló irányú kísérleteket folytat — de már nagyszámú állaton és üzemi körülmények között — a francia Coléou J., és ő is kiváló eredményeket ért el. Újabban a Senlis-i Mezőgazdasági Szövetkezet gazdái 5000 baby-beef-öt takarmányoznak az ő módszere szerint. — Az első kísérleti üzemi eredményeket lásd: Coléou J.: Production intensive de viande bovine. Analyse et interprétation des résultats d'un essai á grande échelle de production intensive de viande bovine conduit par le C. E. T. A. de Senlis. Paris, 1965. 47. l. (Soksz.).

[22] Személyesen szerzett tapasztalatok és információk M. Louis gazda (Le Mesnil, Franciaország) „lucernapogácsa" gyárában, amelynek évi átlagos termelése 2000 tonna „pogácsa". És talán érdemes még megemlíteni, hogy maga a gazda, valamint a lucernát neki termelő környékbeli gazdák egyetlen állatot sem tartanak.

lehetősége arra, hogy szükség esetén üzemileg teljesen elkülönüljön saját takarmánytermő bázisától, s azzal megszűnjön minden közvetlen kapcsolata.

Magától értetődik, hogy ehhez az új takarmányozási rendszerhez nemcsak a takarmányipar megfelelő fejlettsége szükséges, hanem az állattenyésztési biológiáé is, mert enélkül nem lehetne megállapítani megfelelő pontossággal, hogy a különféle állatcsoportoknak, azok korosztályainak és tartási céljainak, valamint tartási körülményeinek megfelelően milyen takarmánykeverékekre van szükségük, azokat milyen módon, milyen adagokban lehet és kell feletetni. Mivel ezeknek az igényeknek megfelelő takarmánykeveréket a takarmánygyárak állítják elő, szinte mindegyikük mellett ott találjuk a fenti munkát végző szakmai szolgálatot és laboratóriumot, a nagyobbak mellett pedig még a külön takarmányozási kísérleti telepet is.[23] Az ilyen szervezettségű és az ilyen alapokon nyugvó takarmányozásnak már semmi köze a hagyományos takarmányozáshoz, ezt már tudományos és ipari színvonalú takarmányozásnak nevezhetjük.

A takarmányozás ilyen átalakulása, illetve az állattenyésztési ágazatok üzemi elkülöníthetősége következtében ezek az ágazatok most már könnyebben koncentrálhatók akár nagy állattenyésztési „gyárakba", akár a feldolgozó ipari üzemek köré ugyanilyen „gyárakban" vagy kisebb „ipari műhelyekben". Erre a koncentrálásra — a termelőerők megfelelő fejlettségi fokán — egyaránt szüksége van mind az élelmiszeriparnak, mind a mezőgazdaságnak, mert gazdaságilag mindkettő számára előnyös, sőt elkerülhetetlen.

Viszont ez a nagyfokú koncentrálás szükségessé teszi az állategészségügyi tudomány és szolgálat megfelelő fejlődését is, mert enélkül az ilyen állatállományokban még nagyobb károk következhetnének be, mint a koncentrált vetésterületeken, amiről az imént szó esett. A rendszeres állatorvosi felügyelet, az állategészségügyi szabályok szigorú betartása ekkora állatállományoknál elengedhetetlen.

Több ízben említettük már, hogy amikor a mezőgazdaság erre az ipari fejlettségi fokra érkezik, nem rendelkezhet már távolról sem olyan arányú és mennyiségű munkaerővel, mint a hagyományos. Ezért a koncentrált állományok nem tarthatók a hagyományos módon, munkáik nem végezhetők kézi eszközökkel vagy kezdetleges gépesítéssel, hanem a legtöbb esetben legalább komplex gépesítésre, de még inkább automatizálásra van szükség. Ilyképpen a magas fokú gépesítés alapvető feltétele mind a növénytermesztési, mind az állattenyésztési ágazatok iparosodásának.

A mezőgazdaság gépesítése persze már a hagyományos mezőgazdaságban is sokat fejlődött, de bizonyos fejlettségi fokig ez még nem eredményezte a termelés minőségi megváltozását. Eleinte csupán a legnehezebb munkák megkönnyítése a célja, később aztán egyre több munkafolyamatra terjed ki, mígnem sor kerül az adott ágazat komplex gépesítésére, sőt automatizálására. A teljesen ipari jellegű termelésre csakis ezzel az utóbbi fejlettségi fokkal lehet áttérni, mert ha valamely specializált és tömeges „gyártást" folytató mezőgazdasági üzem technoló-

[23] Néhány gyakorlati példáját ennek lásd: Komló László: Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi útinapló. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 73–75., 102–104., és 263. l.

giai folyamatainak csak egy részét tudná gépesíteni, akkor állandó munkaerejével vagy nem tudná elvégezni idejében ezeket a nem gépesített folyamatokat, vagy idényjelleggel kellene hozzájuk munkaerőt felvennie, amire éppen az olyan országokban egyre kevesebb a lehetőség, ahol a mezőgazdaság az ipari fejlődés szakaszába lépett.

Az ipari jellegű termelés követelményeinek megfelelő gépesítés technikai lehetőségét tekintve ismét az állattenyésztési ágazatok állnak az első helyen olyannyira, hogy itt már a legtöbb esetben az automatizálás is megoldható. A szántóföldi növénytermesztésben a komplex gépesítés technikailag szintén megoldható, hiszen az olyan kézi munkát — pl. a répaegyelést —, amelyet nem lehetett vagy legalábbis nagyon bonyolult lett volna gépesíteni, az egycsírájú répamag kinemesítésével kiiktatták a munkák közül. Nehezebb a helyzet a zöldség- és gyümölcstermesztésben, ahol néhány ágazatban különösen a szüretelés munkája nem látszik gépesíthetőnek. Ezért itt elsősorban a nemesítésre vár az a feladat, hogy előállítson olyan fajtákat, amelyek úgy növekednek, termésük úgy helyezkedik el, úgy érik be, hogy betakarításuk és egyéb munkájuk is könnyen gépesíthető legyen.

Az ipari mezőgazdaság feltételeinek megteremtésében egyébként a nemesítésre általában is igen komoly feladatok várnak. Növényi és állati fajtáink a hagyományos mezőgazdaság körülményei között alakultak ki, annak feltételei között szilárdultak meg bennük örökletes tulajdonságaik, annak viszonyai között képesek gazdaságosan termelni, de csak az ezeknek a viszonyoknak megfelelő mennyiséget és minőséget. Nyilvánvaló, hogy ezek a hagyományos fajták nem felelhetnek meg az ipari mezőgazdaság követelményeinek. Egyfelől hiánytalanul fel kell tudniok használni azokat az intenzív és egyre intenzívebb termelési feltételeket, amelyek közé az ipari jellegű termelés helyezi őket, másfelől ezeknek a feltételeknek (vagy ráfordításoknak) megfelelő termést is kell adniuk, mégpedig rendszeresen és ugyanabban a minőségben. Erre pedig csakis új fajták és hibridek képesek, olyanok, amelyeket éppen ezzel a céllal hoztak létre.

Ha csupán egy pillantást is vetünk azokra a mezőgazdasági ágazatokra, amelyekben az ipari termelés meghonosodóban van, bennük egyetlen hagyományos fajtát sem találunk. Az ipari húscsirke- és tojástermelés példáját ma már szinte mindenki ismeri. Olyan fajták, illetve hibridek vesznek benne részt, amelyek a hagyományos baromfitartási körülményeket képtelenek lennének elviselni, viszont az intenzív „ipari" körülmények között, ahol szinte nem is mozoghatnak, a legotthonosabban érzik magukat és kitűnően termelnek. Vagy itt van a búza esete, amire szinte nem is gondolnánk. A hagyományos magyar búza, amellyel annyira meg voltunk elégedve, képtelen az „ipari" körülményeket elviselni: nem tudja hasznosítani a sok műtrágyát, termése nem emelkedik ennek megfelelően, szára nem bírja el a nagyobb termést és megdől, emiatt kombájnnal nehezen aratható, vagyis teljesen alkalmatlanná vált az ipari mezőgazdaságra. Vele szemben az intenzív szovjet, olasz és francia búzák éppen hagyományos termesztési módszerek közé alkalmatlanok, mert ezeket már az „ipari" követelményeknek megfelelően nemesítették ki.

A példákat folytathatnánk egyéb ágazatokkal is, de csak a tehenet és a juhot említjük. A tejtermelés teljes iparosítása eddig eléggé nehe-

zen megoldható problémának látszott, mert a hagyományos tehenet tulajdonképpen át kellett alakítani valóságos „tejgyárrá". Nos, az egyik kanadai nemesítőnek sikerült. Olyan tehenet állított elő Holstein és Frisone alapanyagból, melynek tőgye szinte óriási s a tőgynegyedek és a tőgybimbók kiválóan alkalmasak a gépi fejésre. Tartásuk persze csakis „ipari" körülmények között képzelhető el, és átlagos termelésük évi 8500 liter tej körül mozog.[24]

Az ipari állattenyésztést jellemző zárt tartás, ahol az állatok szinte semmi mást nem tehetnek, mint átalakítják a kapott takarmányokat állati termékekké, kezd kiterjedni újabban a juhokra is, amihez megintcsak megfelelő hibridet kellett kialakítani. Olyat, amely bőven termel, elviseli a zárt tartást és ezzel járó „ipari" takarmányozást, s ugyanekkor az anyai vonal képes a folyamatos bárányozásra is, illetve arra, hogy a bárányozás az egész év folyamán egyenletes legyen. Mondanunk sem kell, hogy a nemesítői munkának és a gyakorlatnak ezt a feladatot is sikerült megoldania.[25]

Ebből a néhány példából is jól láthatjuk a nemesítés szerepét az ipari mezőgazdaság feltételeinek megteremtésében. Nélküle tulajdonképpen nem is térhetnénk át ilyen termelésre, mert elsősorban neki kell előállítania azt a növényi vagy állati fajtát és hibridet, amely alkalmas lehet az „ipari" körülmények között folyó termelésre. S hogy a nemesítési tudomány erre képes, mi sem bizonyítja jobban, mint eddigi legfontosabb eredményei ezen a területen.

Ilyképpen mindezek a tárgyi tényezők, vagyis a nemesítés, a tudományos tápanyagellátás és takarmányozás, a kártevők és betegségek elleni korszerű védekezés, a komplex gépesítés és automatizálás lehetővé tehetik, hogy a mezőgazdaság koncentráltan, nagy tömegben termelhesse azt az egységes minőségű terméket, amelyre a feldolgozó iparnak és az élelmiszer-kereskedelemnek szüksége van.

Az ipari mezőgazdasági termelés üzemi lehetőségei

Mindazok a tényezők, amelyekről eddig szóltunk, csak akkor vonhatják maguk után a mezőgazdaság iparosodását, ha erre egyrészt a mezőgazdasági üzemnek is lehetősége nyílik, másrészt ha ez termelési és gazdasági előnyökkel is jár számára.

Az első követelmény, amellyel a mezőgazdasági üzemnek ezen az úton szembe kell néznie, a termelés koncentrációja. Erre — adottságainak megfelelően — nyilvánvalóan minden mezőgazdasági üzem képes lehet és ebből számottevő gazdasági haszna is származhat. Köztudott dolog, hogy — adott technikai színvonalon és az ennek megfelelő optimális fokig — minél koncentráltabb a termelés, annál kisebbek a fajlagos beruházási és üzemelési vagy termelési költségek, s ez az optimális

[24] Személyes információk M. Rebotton, francia gazdától, aki Kanadában meglátogatta ezeket a tehenészeteket és fényképeket is hozott róluk. Érdemes megjegyezni, hogy ezeknek a teheneknek az ára egyelőre eléri a versenylovak árát.

[25] A szerző személyesen látott ilyen ipari juhászatot a franciaországi Angers város mellett Cayron gazdánál, aki 60 hektáros gazdaságát kizárólag erre specializálta (a 60 hektárnyi és azelőtt parlagon hevert vizenyős területen a juhoknak takarmányt termel). Anyaállománya ez idő szerint 700 juhból áll, amelyek 100 anyára számítva évente 175 bárányt szülnek. A bárányok 32 kg-os átlagsúllyal 100 napos korban hagyják el folyamatosan a gazdaságot és kerülnek vágóhídra.

fok annál nagyobb koncentráltságot tesz lehetővé, minél magasabb technikai színvonalról van szó.

A 720 férőhelyes istállórendszerben például az egy tehénre jutó beruházási költség csupán 59 százalékát teszi ki a 30 férőhelyes istálló egy tehénre jutó beruházási költségének. Az előbbiben az 1 liter tejre jutó termelési költség csak 65 százaléka az utóbbinak.[26] A 100 férőhelyes sertéshizlalda épületberuházási költsége 79 százaléka, az 500 férőhelyesé 52 százaléka és az 1000 férőhelyesé 46%-a a 20 férőhelyes hizlalda egy sertésre jutó beruházási költségének.[27] És még egy példa: míg az 1200-asnál kisebb marhahizlaldákban az egy állatra jutó „állandó költség" (összes költségek a takarmányok költsége nélkül) átlagosan 11,17 US cent naponta, addig a 14 000-esnél nagyobb hizlaldákban csak 7,69 cent.[28]

Nyilvánvaló, hogy a termelés koncentrációjának ez a hatása nemcsak az állattenyésztési, hanem a növénytermesztési ágazatokban is érvényesül. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a fajlagos költségek csökkenése nincs egyenes arányban a termelés koncentrációjának fokával. Mint már említettük, minden technikai szintnek megvan a maga optimális üzemi mérete, amelyen innen és túl a termelési berendezéseket és a munkaerőt nem használhatjuk ki az egyébként lehetséges gazdasági hatásfokkal, vagyis növekednek a fajlagos költségek. Általában azt mondhatjuk, hogy minél alacsonyabb a technikai színvonal, annál alacsonyabb lehet a termelés koncentrációjának foka is. A hagyományos malacnevelésben és sertéshizlalásban például jóval kisebb lehet a minimális állomány, mint a Behlen-féle teljesen automatizált etetéses, tisztításos, légcserés és hőmérsékletszabályozós istállórendszerben, amelynek egy-egy egységét legalább 120 anyakocára és 1000 hízó sertésre kell építeni, hogy gazdaságosan üzemeltethető legyen.

Ebből az is következik, hogy a koncentrálási egységnek annál nagyobbnak kell lennie, minél magasabb technikai színvonalon megy végbe a koncentráció. Hogy az előbbi példánál maradjunk: a Behlen-féle sertéstartási rendszernél legalább az említett állománynak megfelelő nagyságú új egységnyi kapacitással kell növelnünk minden esetben a termelést, ha tovább koncentrálunk, míg hagyományos tartás esetén egészen kis egységgel is megelégedhetünk. Vagy ipari analógiával élve: míg a kézművesiparban egy újabb munkapadnyi egységgel is növelhetjük, illetve tovább koncentrálhatjuk a termelést, addig a gyáriparban már általában újabb szalagot, sőt gyáregységet kell egyszerre beállítanunk.

A koncentrálási egység ilyen növekedésének szükségszerű velejárója az, hogy ipari színvonalon a koncentráció meggyorsul mind a mérték, mind az ütem tekintetében. Lényegében itt is azzal a jelenséggel állunk szemben, mint a szorosan értelmezett iparágakban, ahol a kézműves szakaszban csak kezdetleges koncentrációról beszélhettünk, viszont a gyáripari koncentráció rövid idő alatt igen magas fokot ért el. Az ipari mezőgazdaságban és az ipari mezőgazdasági üzemekben nyilvánvalóan ugyanilyen jelenségekre és fejlődésre számíthatunk.

A koncentrálási egységnek ez a megnövekedése egyúttal a beruhá-

[26] Hovelaque R.: Compte rendu d'une étude de R. Martinot. Rennes, 1962. C. E. D. A. G. (Soksz.) 7–8. l.

[27] Andersson Th.: Étude sur les porcheries de grande dimension en Scanie (Suède). Paris, 1965. 32. l. (Soksz. ford. svéd nyelvből.)

[28] Servolin C.: Les problèmes de la production bovine. Concentration et intégration. Paysans, Paris, 1961. 31. sz. 32. l.

zási alapegység megnövekedését is jelenti. Ha például valamely mezőgazdasági üzem teljesen automatizált húscsirke-nevelőházat akar építeni, nem kezdheti 100-as, 500-as, de még 5000-es nevelőház építésével sem, hanem egyszerre legalább 20 000-eset kell megépítenie. Ez nyilvánvalóan sokkal több eszközt kíván, mint egy 100-as csirkeól megépítése. Így az ipari termelés meghonosodása feltétlenül azt a követelményt állítja a mezőgazdasági üzemmel és a mezőgazdasággal szemben, hogy rendelkezzék az ehhez szükséges eszközökkel, amelyek abszolút mennyiségben jóval meghaladják a hagyományos mezőgazdasági üzem hasonló jellegű szükségletét — annak ellenére, hogy fajlagosan alatta maradnak ennek, gazdasági hatékonyságukban pedig jóval fölötte állnak. Ha valamely népgazdaság nem veszi vagy nem tudja figyelembe venni a mezőgazdasági termelés, illetve a mezőgazdasági üzemek ilyen jellegű megváltozott eszközigényeit, ott nem is számíthatunk a mezőgazdaság egyébként lehetséges iparosodására.

Mindehhez hozzá kell tennünk még egy fontos dolgot, ami az ipari termelésre áttért vagy áttérő mezőgazdasági üzem fokozott mérvű eszközellátásának fontosságát még jobban hangsúlyozza. Utaltunk már rá, hogy az ipari mezőgazdasági termelés egészen más állati és növényi fajtákkal meg hibridekkel dolgozik, mint a hagyományos, és ezek az új „ipari" termelőeszközök csakis „ipari" feltételek között használhatók fel kielégítő hatásfokkal. Ezért, ha egy mezőgazdasági üzem valamely ágazatában ilyen termelésre tér át, tulajdonképpen nem választhat kezdetlegesebb (hagyományosabb) vagy tökéletesebb (iparibb) megoldás között, hanem legalább a legkisebb ipari egységet és az ennek megfelelő teljes ipari termelési feltételeket kell választania, ha nem akarja, hogy termelése kockázatos vagy ráfizetéses legyen. És ennek jelentősége annál inkább fokozódik, minél nagyobb ipari termelőegységekről van szó.

Az ipari mezőgazdasági termelésre való áttérésnek ez az eszközigényessége azonban mégsem látszik kielégíthetetlennek. Szóltunk már arról, hogy a mezőgazdasági ágazatok sem technikai, sem gazdasági szempontból nem iparosodhatnak egyszerre, hanem bizonyos sorrendben követhetik egymást. Emellett ezek az ágazatok már a korábbi technikai színvonalon is viszonylag magas fejlettségi fokot érnek el és eléggé bőségesen termelnek. Ebből az a fontos következmény adódik, hogy az ipari mezőgazdasági termelésre való áttérés úgy mehet végbe, hogy „ipari" módon mindig csak egy-egy ágazatba kell beruháznunk, s általában nincs szükségünk arra, hogy egyidejűleg a többi mezőgazdasági ágazatot is fejlesszük. Vagyis az iparosodó ágazathoz ezekből az utóbbi ágazatokból vonhatjuk el a megfelelő felhalmozási eszközöket (feltéve, hogy ezeknek az ágazatoknak a jövedelme lehetőséget is nyújt erre).

Üzemileg ez a kérdés itt most már összekapcsolódik a specializálódással is. Az ipari jellegű termelés koncentrálódása, illetve meghonosodása feltétlenül magával hozza az üzemi és a területi specializálódást is, amivel a mezőgazdasági üzemeknek szembe kell nézniök. Ennek a specializálódásnak technikai lehetőségéről az ipari mezőgazdasági ágazatokban már szóltunk. Most az üzemi lehetőségét kell szemügyre vennünk, mégpedig az imént mondottakkal összefüggésben. Ez a lehetőség elsősorban a munkaerő foglalkoztatásával kapcsolatos.

A specializált állattenyésztési ágazatok vagy azok egyes hasznosítási csoportjai ebből a szempontból semmiféle nehézséget nem okoznak,

mert bennük — megfelelő nagyságú állomány esetén — már a hagyományos mezőgazdaságban is biztosítható a munkaerő folyamatos foglalkoztatása. A zöldség- vagy gyümölcstermesztésben hasonló a helyzet, mert ott az ágazatok megfelelő társításával, továbbá a különböző érésidejű fajták megválasztásával érhető el ugyanez. Az ilyen jellegű ipari termelést inkább az különbözteti meg a hagyományostól, hogy benne nem annyira az ágazattársítás, mint a fajtaösszetétel játssza a fő szerepet, és a kiegészítő ágazatok csak ott jönnek számításba, ahol az előbbivel a foglalkoztatás már nem oldható meg.

A szántóföldi termelésben első pillantásra jóval nehezebbnek látszik a helyzet. Egyfelől azért, mert a „kézműves" mezőgazdaság rászoktatott bennünket arra, hogy itt a sokféle ágazat társításával oldhatjuk meg a legjobban a folyamatos foglalkoztatást, másfelől amikor megkezdjük gépesíteni ezt a termelést — különösen, ha nem ágazati, hanem horizontális gépesítést alkalmazunk —, munkaerő-foglalkoztatási nehézségeink fokozódni kezdenek, mégpedig annál jobban, minél több munkát gépesítünk, mert a még mindig megmaradt kézi munkához elő kell teremtenünk a szükséges kézi munkaerőt, amelynek ugyanekkor a többi — már gépesített — munkánál nem tudunk munkaalkalmat teremteni. Odáig viszont következtetésünkben már nem szoktunk elmenni, hogy a szántóföldi termelésben is éppen a teljes vagy komplex gépesítéssel oldódik meg a munkaerő teljes foglalkoztatása, mert a szántóföldeken gépekkel dolgozó munkaerőnek a tavaszi, nyári és őszi hónapokban ezek a munkák már teljes elfoglaltságot nyújtanak, télen pedig a gépek javítása lehet a dolguk. Viszont ilyen teljesen komplex gépi termelés esetén az egyes ágazatok mérete jóval, sőt sokszorosan nagyobb lehet, mint kézi termelésnél (az egy munkaerő által optimális időben elvégezhető jóval nagyobb munkateljesítmény miatt), s ezért a munkaerő foglalkoztatásához egészen kevés — a legtöbb esetben 2—3 — szántóföldi ágazat társítása is elegendő (különösen, ha a fajtatársításra is gondolunk) olyképpen, hogy azokkal az állóeszközöket is a legnagyobb mértékben ki lehessen használni.

Ilyenképpen a megfelelő számú munkaerő teljes foglalkoztatását a szántóföldi növénytermesztésben is éppen a teljesen ipari jellegű termelésre való áttérés oldhatja meg, ami az imént említett sajátossága miatt egyúttal a megfelelő üzemi specializálódással is jár, nem tartván meg egy-egy szántóföldi „üzemben" csak 2—3 ágazatot, sőt esetleg csak egyet.

Így bármilyen hagyományos üzemrendszerű mezőgazdasági üzem bármelyik mezőgazdasági ágazatra specializálhatja magát, csak ehhez be kell tartania a megfelelő átmeneti fokozatosságot. Ennek a lényege röviden talán úgy fogalmazható meg, hogy az ipari termelésre csupán abban az ágazatban térjen át, amelyre specializálni kívánja magát, ebben kiindulásként csak az első „gyáregységet" hozza létre, a többi ágazatban pedig hagyja meg a már elért technikai színvonalat, azt ne fejlessze tovább, s ha az iparosított ágazat esetleg munkaerőt is szabadít fel, ennek megfelelő kézimunka-igényes ágazatok ideiglenes létesítésével vagy fenntartásával teremtsen foglalkoztatási lehetőséget, s aztán amilyen mértékben fejlődik az iparosított ágazat és lehetővé válik az egyébként is csökkenő mennyiségű munkaerő itt történő foglalkoztatása,

lásson hozzá a többi ágazat jelentőségének fokozatos csökkentéséhez, illetve a specializálási iránynak megfelelő átalakításához.

Láthatjuk tehát, hogy mind az ipari jellegű mezőgazdasági termelés koncentrációjának ágazati és eszközigényességi feltételei, mind a mezőgazdasági üzemek specializálódási követelményei ugyanannak az iparosodási módszernek az alkalmazását teszik szükségessé: betartani az ágazati sorrendiséget, kiválasztani a specializálódási (iparosodási) irányt, ebbe ruházni be, ezt fejleszteni, a többi ágazatot pedig előbb meghagyni az elért hagyományos szinten, elsősorban benne foglalkoztatni az iparihoz nem szükséges munkaerőt, aztán pedig fokozatosan visszafejleszteni, illetve átalakítani.

Ennek az iparosodási és specializálódási útnak a követése a mezőgazdasági üzemek számára lehetővé teheti a megrázkódtatások nélküli iparosodást, illetve eszközeiknek és munkaerejüknek olyan kihasználását, hogy az ne akadályozza, sőt előmozdítsa a minél gyorsabb áttérést a teljesen koncentrált és specializált ipari termelésre.

Az itt vázolt fejlődési folyamatnak bizonyos elemei már a mi mezőgazdaságunkban is kialakultak. A gyorsabb fejlődés technikai, anyagi, szervezeti és gazdasági feltételeinek megteremtéséhez azonban még sok elemző munkára és viszonyaink konkrét vizsgálatára van szükség.

Dr. Szekér Gyula—Bontó László—Szerb Ferenc:

A MAGYAR VEGYIPAR HELYZETE ÉS FEJLESZTÉSE

152 old. Ára: Kötve 20,— Ft.

A könyv a magyar vegyipar jelenlegi helyzetét ismerteti, és fejlesztési távlatait tárja fel. Érzékelteti a vegyipar megnövekedett jelentőségét, ami a termelőerők fejlődésében betöltött különleges szerepéből fakad. Nemcsak az iparirányítás szempontjából vegyiparnak tekinthető iparágakat vizsgálja, hanem más iparágakban is nyomon követi a vegyi folyamatok alkalmazásának terjedését és annak gazdasági hatását.

A szerzők röviden jellemzik a magyar vegyipar fejlődésének fontosabb szakaszait, ez ezzel feltárják a fejlesztés adottságait és lehetőségeit.

Világosan és meggyőzően mutatnak rá arra, hogy hazánkban a vegyipar fejlesztése a gazdaságosabb termelés végett elengedhetetlen, és a nagyarányú fejlesztés lehetőségeihez szükséges adottságok rendelkezésre is állnak.

A munkát sok kép, ábra, táblázat teszi színesebbé.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadása

FERENCI TIBOR:

A lakossági szolgáltatások fejlesztésének kérdései

Ebben a cikkben azokkal a szolgáltatásokkal kapcsolatos problémákkal foglalkozom, amelyek fejlődésünk jelenlegi szakaszán a gyakorlattal közvetlen kapcsolatban állnak. A cikkben a lakosság részére végzett *ipari szolgáltató- és javítótevékenységről, egyéni megrendelésre, egyedileg előállított késztermékekről, valamint személyi szolgáltatásokról lesz szó.** (Ezeket a továbbiakban összefoglalóan *lakossági szolgáltatásoknak* nevezem.) A csoportosításban tehát közgazdasági szempontból nem azonos kategóriák szerepelnek; alapvető ismérv az, hogy — eltérő jellegük (készárutermelés, javítások, szolgáltatótevékenység) ellenére — azonos módon kapcsolódnak a népgazdaság mechanizmusába.

A lakossági szolgáltatótevékenységek jelenlegi helyzete

A javítómunkákkal gondoskodnak a lakosság használatában levő fogyasztási cikkek javításáról, karbantartásáról; *az egyéni megrendelésre készített áruk* kiegészítik a nagyipari úton előállított cikkek választékát, teljesebbé teszik az árualap összetételét; *a személyi szolgáltatások* a kulturált életkörülmények nélkülözhetetlen kellékei.

A szocialista gazdaság szervezetében *a helyi iparnak* vált intézményes feladatává a lakossági szolgáltatások megszervezése. A tevékenységeket a helyi iparon belül a szocialista szektor és a magánkisipar együttesen végzi: körülbelül felét a magánkisipar, másik felét a szocialista szektor üzemei, ebből 35 százalékát a kisipari szövetkezetek.

A lakossági szolgáltatókapacitás növelésének a szocialista gazdaságban is *tervszerűen* kell történnie. A tervszerűség azonban másként érvényesül itt, mint a készárutermelésnél, ahol jobban számba vehetők a szükségletek és kiforrottabbak a tervezési módszerek. A szolgáltatásoknál nem ismerjük eléggé az igényeket, ezek változását előidéző okokat, nehézségek vannak a rendelkezésre álló kapacitás számontartásával. Így terveink elég sok bizonytalansági tényezőt foglalnak magukban. De a nehézségek ellenére is — az eddigi eredményekre támaszkodva — meg kell találnunk a szolgáltatások tervszerű fejlesztésének legjobb módszereit.

Első nehézséget a *szükségletek megállapítása* okozza. Jelenleg nem rendelkezünk kellő tapasztalatokkal ahhoz, hogy a lakossági szolgálta-

* E tevékenységet a helyi iparpolitikai tervekben tervezik. A helyi iparpolitikai tervek ezenkívül magukban foglalják a lakossági építéseket és lakáskarbantartást is, de a cikk – eltérő problémaköre miatt – ezzel nem foglalkozik.

tások egyes fajtáinak volumenét biztonsággal irányozhassuk elő. Ezeknek a tevékenységeknek a termelésben gyakran csak másodlagos szerepük van, mert másokhoz kapcsolódnak (pl. javítómunkák a javítandó tárgyakhoz); az előirányzatok elkészítésénél általában nagy szerepet játszik az összefüggések számbavétele.

A szolgáltatások bizonyos csoportjainál *normatívákat* lehet kialakítani, amelyek minden bizonnyal szilárd alapot teremtenek a tervezéshez. (Például rádió-, televíziókészülékek, gépkocsik számának megfelelően javítási, karbantartási normatívák alkalmazhatók.) Hasonlóképpen meghatározható a közszükségleti cikkek bizonyos csoportjainál számításba vehető kopás és elavulás. Más esetekben területi felmérések is célravezetőek lehetnek: kiszámíthatók egy terület igényei a lakosok vagy a tárgyak száma szerint. De az ilyen felmérések csak akkor lehetnek megbízhatóak, ha a felmérő szervek előtt ismeretesek a számítás alapjául szolgáló mérőszámok vagy normatívák. A tevékenységek többségénél azonban — mind a folyó, mind a távlati szükségletek meghatározásában — *közgazdasági számítások* kerülnek szükségszerűen előtérbe, mert csak ezek segítségével lehet feltárni azokat a bonyolult összefüggéseket, amelyek az anyagi termelés ágai és a szolgáltatási tevékenységek között fennállnak. A legkülönfélébb számítások jöhetnek itt szóba. Vizsgálni kell némelykor a fogyasztási cikkek és szolgáltatások közötti árarányokat; máskor az elhatározásoknál figyelembe kell venni az ár-, a kereslet- és a jövedelemrugalmasságra vonatkozó adatokat, valamint korrelációs számításokat; megint más esetben számba kell venni a helyettesíthetőséget, statisztikai megfigyelések alapján a konstansnak tekinthető vagy telítődő szükségleteket stb. Az igényeket az esetek többségében — mechanikus felmérések helyett — ilyen módszerekkel lehet reálisan megközelíteni és így lehet a gazdasági élet talaján lezajló folyamatokat a gyakorlati szervező munka követelményeivel összhangba hozni. A széles körű felmérések — hacsak nem alapulnak konstans pl., műszaki összefüggéseken, mint amilyen egyes javításoknál a meghibásodások számszerűen kifejezhető gyakorisága — azért nem lehetnek célravezetőek, mert egyetlen tényező (helyettesítő új cikk, jövedelmi vagy árarányok stb.) megváltozása elegendő ahhoz, hogy megbomoljék a korábban kialakult egyensúlyi helyzet és az igények a korábbiakhoz képest más színvonalon, más összetételben jelentkezzenek.

A szükségletek távlati meghatározására, saját tapasztalataink kiegészítésére, más országok adataival való összehasonlítás is támpontul szolgálhat. Nem érdektelen a szocialista országok mellett a fejlettebb kapitalista országok adatainak tanulmányozása sem abból a célból, hogy megállapítsuk: milyen színvonalú igények alakulnak ki egyes szolgáltatásokban, olyan országban, ahol a termelőerők fejlettebbek és a társadalmi tevékenységek spontán mennek végbe. Például Nyugat-Németország adatait elemezve megállapítható, hogy a használati tárgyak megrendelésre történő készítésének, javításának még ebben a fejlett iparral rendelkező országban is van létjogosultsága. Például a szabók és a cipészek létszáma alapján számítható munkaórákat véve alapul, méretes ruhák és cipők készítésére és javítására rendelkezésre álló kapacitás egy lakosra: ruháknál 5,1 óra, cipőknél 2,4 óra, ugyanez nálunk 4, illetve 3,5 óra. Ez annál figyelemre méltóbb, mert a konfekcióruházati termékek árszínvonala Nyugat-Németországban viszonylag alacsonyabb, mint ná-

lunk, ehhez képest a rendelt ruhák és javítások árszínvonala viszonylag magasabb. Az adatok egyébként igazolják azt a tendenciát, hogy az egy lakosra jutó fogyasztás növekedésével a személyi szolgáltatások volumene is nő (pl. Nyugat-Németországban egy lakosra 8,4 munkaóra fodrász-, kozmetikuskapacitás jut, nálunk 4,8 óra.*) Még nagyobb a különbség az egy főre jutó mosási kapacitás tekintetében.

A szolgáltatások jövőbeli fejlesztésének irányát — mind a szükségletek számbavételénél, mind a kapacitás bővítésénél — adottságaink reális figyelembevételével kell meghatároznunk. Abból kell kiindulni, hogy *a szolgáltatások fejlesztése a termelőerők komplex fejlesztésének szerves része,* és együtt kell fejlődnie a népgazdaság egészével.

A lakossági javító-szolgáltatótevékenység közgazdasági szerepéről

A fejlesztési irány kialakításában elengedhetetlen a javító-, szolgáltatótevékenység helyének meghatározása az újratermelés összfolyamatában. A következőkben sorra vesszük a javítómunkák, az egyedi árutermelés és a személyi szolgáltatások szerepének fontosabb vonatkozásait.

Javítómunkák szerepe

A lakosság birtokában levő közszükségleti cikkek javítása a népgazdaság számára vitathatatlan kötelezettséget jelent, de annak megítélése, hogy mely termékcsoportban, milyen arányú javítótevékenységet kell előirányozni, és főleg annak eldöntése, hogy ezekhez milyen ráfordításokat tervezzünk élő munkában és anyagi eszközökben, már gazdaságpolitikai meggondolásoktól függ. Perspektivikusan szemlélve a fejlődést arra a következtetésre juthatunk, hogy a javító-, karbantartó-tevékenység volumene a forgalomban levő közszükségleti cikkek mennyiségétől, valamint a javítómunkák és készáruk árainak kölcsönös arányaitól függ. A forgalomban levő áruk mennyiségével egyenes, a javítómunkáknak a készárukéhoz viszonyított árszínvonalával pedig fordított arányban van a javítási munkák mennyisége.

A termelékenység növekedésével csökken az áruk ára. Bár a javítómunkák technikai színvonala is emelkedik — ami szintén termelékenységnövekedéssel jár —, ez azonban mégsem ellensúlyozza, csak elnyújtja azt a folyamatot, amely a javítómunkák csökkenésének, sőt megszűnésének irányába hat. Csökkentőleg hat a javító-, karbantartómunkákra a készáruk tartósságának növekedése is. A műszaki haladásnak — az árakra gyakorolt hatása mellett — még az a hatása is megvan, hogy új cikkek jelennek meg a forgalomban, és karbantartásukkal kapcsolatos új szükségletet hoznak létre, más áruk viszont kiesnek a forgalomból, elavulnak, így javításukra sincsen szükség.

A javítómunkák jövedelmezőségét illetően megállapíthatjuk, hogy többségüknél közvetlenül társadalmi tiszta jövedelem alig csapódik le, de a felhasznált anyagok árában levő adók legtöbbször bizonyos felhal-

* A Magyarországra vonatkozó számítások a helyi iparpolitikai tervekben foglalt tevékenység-, a nyugatnémet adatok a hivatalos iparstatisztika adatai alapján kerültek összeállításra (Industrie und Handwerk, Reihe 7., Beschäftigte und Umsatz im Handwerk, 1. Vierteljahr, 1964.).

mozást tesznek lehetővé. A javítótevékenység népgazdasági hatékonysága azonban rendszerint közvetve mutatkozik meg, és ennél az alábbiakat indokolt figyelembe venni:

Esetenként a javítómunkákat a készárutermelés üzemi folyamata meghosszabbításának tekinthetjük, máskor pedig a javítóhálózat létesítése az áruk forgalombahozatalának feltétele, lényegében hasonló szerepet tölt be, mint az üzemekben a TMK-műhely. Ilyenkor a szóban forgó termék üzemben tartásának költségei a vevő számára szinte pótlólagos vételárat jelentenek, mert a vétel elhatározásakor ezt is figyelembe veszi és a két tétel együttes mérlegelése alapján határozza el a vásárlást. A javítótevékenység megszervezése és árszínvonala tehát kihat egyes termékcsoportok, elsősorban a tartós fogyasztási cikkek forgalmára, elterjedésére.

Más szempontból a javítómunkák megszervezése mind a népgazdasági, mind az egyéni megtakarítások figyelemre méltó forrása lehet és gyakran gazdaságpolitikai koncepciók kialakítását is befolyásolhatja. Jó példát lehet találni erre a cipőjavítások köréből.

A cipőjavítások „generáljavításával", a fejeléssel a férficipők élettartama majdnem megkétszereződik; a felényi anyaggal megfejelt cipő majdnem annyi ideig viselhető, mint egy új. A szövetkezeti iparban, amely a legnagyobb mértékben végzi ezt a tevékenységet, 1954-ben 395 ezer pár cipőt fejeltek meg, 1963-ra a fejelések száma kereken 90 ezerre csökkent. A cipőfejelés 10 év előtti színvonalának fenntartásával 25—30 ezer m^2 felsőbőrt, 50 tonna talpbőrt és ugyanannyi egyéb bőranyagot lehetne évente megtakarítani, amelyeknek világpiaci ára kb. 150 ezer dollár, emellett a lakosság 60—70 millió forintnyi megtakarítást érne el. Ezek a megtakarítások népgazdasági méretekben ugyan nem számottevőek, de figyelembe kell venni, hogy csak *egy* használati tárgy javításánál jelentkeznek és sok hasonló tárgy javításával már jelentékeny tartalékokat lehetne felszabadítani.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a javítómunkák és a készárutermelés egészséges arányát kellő megfontolással, sokoldalú elemzéssel, több ellentétesen ható tényező eredőjeként lehet csak kialakítani. Talán leglényegesebb annak figyelembevétele, hogy a *javítások munkaigényessége viszonylagosan nagyobb*, mint a készárutermelésé, tehát az anyag- (egyidejűleg rendszerint deviza-) megtakarítással fokozottabb munkaerő-lekötés áll szemben. Az előbbi konkrét esetben például a következőket kell mérlegelni: ha új cipőt gyártunk, egységnyi munkabérráfordítás önmaga többszörösét kitevő társadalmi tiszta jövedelmet hoz, ellenben jelentős tőkés anyagimportot tesz szükségessé. A javítás esetében lemondunk az új cipők termelésénél elért állami bevételről, ezzel szemben felére csökken az anyagimport, de a javítómunka ráfordítása is magasabb lesz, mint a gyári cipőnél. Azt kell tehát *gazdaságpolitikai* szempontból eldönteni, hogy ugyanazt a vásárlóerőt kedvezőbb felhalmozással lehet-e lekötni, a munkaerőt célszerűbb-e másutt felhasználni, az import ellenében teljesített export gazdaságossága kívánatossá teszi-e a behozatalt stb.

A szakirodalomban a javító-, szolgáltatómunkák növekedését *feltétlenül* a jövedelmek emelkedéséből vezetik le. Ez azonban egyoldalú megállapítás. Szerényebb jövedelmű családoknál az egy családtagra jutó átlagos jövedelem bizonyos határán alul a javítómunkákban mutat-

kozó szükséglet nő. Az alacsonyabb jövedelmű rétegek életszínvonalával szorosan összefügg, hogy javítás útján használhatóvá tehető fogyasztási cikkek megjavítására van-e lehetőségük? Az okfejtésekben általában a rádió-, televízió-, villamos háztartási cikkek, gépkocsik stb. javításáról van szó és a hagyományos használati tárgyak problematikája kiesik a látókörből. Nem kétséges, hogy *hosszabb idő távlatában* az előbb felsorolt tárgyak javítása fog felülkerekedni, de még elég hosszú ideig szükség lesz a kisebb értékű használati tárgyak javítására is.

Egyedi készáruk előállítása

A lakosság közvetlen szükségleteinek kielégítését szolgáló ipari tevékenység másik területe: az egyedileg, rendszerint egyéni megrendelésre, kézműipari úton előállított termékek széles köre. Közgazdasági értelemben készárutermelés, mégis a szolgáltatásokkal együtt kell tárgyalni, mert e kettő üzemszerűen együvé tartozik.

A megrendelésre készített, egyedileg gyártott, jellemzően kézműipari áruk termelésének volumene két fő tényezőtől függ: egyrészt ezeknek az áruknak a tömegcikkekhez viszonyított használati értékbeli és árszínvonalbeli különbségeitől, másrészt a reáljövedelmek színvonalától. Ha nincs áruhiány az adott termékcsoportban és a kézműipari termék, illetve tömegcikkek áraránya kifejezi a két termék közötti használati értékben mutatkozó különbséget, akkor e cikkekben mutatkozó kereslet a reáljövedelmek változására rugalmas lesz. Példa erre az az utóbbi években mutatkozó jelenség, hogy az átlagosnál jobb minőségű importszövetekből megrendelésre készített ruhák kelendőek, jóllehet az áruk a konfekcióruháknál lényegesen magasabb.

A termelőerők fejlettségének adott színvonalán megvalósíthatatlan, hogy minden terméket nagyipari úton állítsanak elő. A közszükségleti cikkek egy része csupán olyan mennyiségben szükséges, amelyet egyedileg vagy néhány darabos tételben lehet csak előállítani. Előfordul ugyan, hogy országosan egy-egy cikkből nagyobb mennyiség szükséges, amely már elérné a tömegtermelés alsó határát, de a szükségletek nem jelentkeznek koncentráltan és csak fokozatosan lehet ezeket bevonni a tömegtermelés hatókörébe. Jelenleg még a fogyasztási cikkek iránti választékigény teszi indokolttá ezt a tevékenységet, amely ilyenformán kiegészíti a nagyipar termelését.

Az így előállított termékek árszínvonala természetesen magasabb, mint a tömegcikkeké, éppen ezért csak a nagyobb jövedelműek tudják megvásárolni, és részarányuk a tömegcikkekhez csökkenő tendenciát mutat.

A fogyasztási cikkek áruösszetételében túlteng nálunk a tömegáru. Az iparosítással kapcsolatos célkitűzéseknél nem vették kellően figyelembe az átlagosnál magasabb jövedelmű fogyasztókat, akiknek módjuk van jobb minőségű cikkeket magasabb áron is megvásárolni. Az újratermelés folyamatát egészségesebbé és zavartalanabbá tenné, ha a fogyasztási termékek összetételében nagyobb helyet foglalnának el a jobb minőségű, választékosabb kivitelű árucikkek, amelyek jelentős részét képezhetnék a kézműipari, zömében egyéni megrendelésre készített termékek (ruházati cikkek, bútorok, dísztárgyak stb.). A kereső népesség magasabb jövedelmű rétegeinek igényét oly módon lehetne kielégíteni,

hogy a társadalomnak nyújtott teljesítményükért kapott magasabb jövedelmet az átlagosnál választékosabb árukra és szolgáltatásokra költhessék és ez egyben az állam számára is nagyobb jövedelmet hozzon. Így a társadalmi érdek az egyéni érdek megsértése nélkül érvényesülne. Mindez viszont *csak akkor* valósítható meg, ha létrehozzák a feltételeket, elsősorban a nagyobb ráfordításoknak megfelelő és a *tömegcikkekétől eltérő minőségű alapanyagok* rendelkezésre bocsátásával.

Az árképzés jelenlegi elvei alapján felmerülhet az az aggály, hogy az előbbiek szélesebb körben való alkalmazása áremelést jelentene. Ez azonban nem áll fenn akkor, ha az adott termékcsoport tömegcikkeiben nincsen hiány, tehát mindenkinek módja van vásárolni az olcsóbb árukból is. Az ártöbblet ugyanis megtérülhet azáltal, hogy az adott termék magasabb használati értéket vagy úgynevezett előszereteti értéket képvisel. Bizonyos, hogy a választékos, jobb minőségű cikkeket előállító üzemek a drágább anyagot igyekeznének úgy feldolgozni, hogy a megrendelő találja meg a számítását. Ha a tömegcikkek árszínvonalához való arányt helyesen állapítják meg, a fogyasztók vásárlásaikkal önként fognak olyan termékek felé orientálódni, amelyeknél egységnyi ráfordításra magasabb felhalmozás jut, következésképpen a vásárlóerőt kisebb árutömeggel lehet lekötni.

A másik vitatott kérdés a *munkaerő* problémája. Helyes-e a nagyobb élőmunka-ráfordítást igénylő termelést bővíteni, amikor munkaerőhiány van? Ha a munkaerőhelyzetet nem a munkaerőmérleg végső sorának alapján ítéljük meg, hanem szakmánként, képzettség és terület szerint differenciáltan, akkor a válasz *igenlő* lehet. A számba jöhető luxus jellegű iparok sokoldalúan képzett — jobbára kézműipari — szakemberekre támaszkodnak. Az ésszerűség azt kívánja, hogy ahol megteremthetők a lehetőségek a szakemberek termelési tapasztalatainak hasznosítására, ott ezzel élni kell.

Személyi szolgáltatások

A lakossági szolgáltatások harmadik területét a személyi szolgáltatások képezik. Ezek teljesítményi értéke népgazdaságunkban megközelíti az egymilliárd forintot és jelenleg zömében a fodrászati és a fényképészeti tevékenységből adódik.* A fejlesztés perspektívája azonban megköveteli, hogy e két munkaterületen kívül, mások kifejlesztésére is sor kerüljön. A személyi szolgáltatások kiterjesztése ugyanis, szoros összefüggésben van az életkörülmények megváltozásával. Az iparosodás, a falu fejlődése, a kulturális színvonal emelkedése, a női foglalkoztatottak számának növekedése stb. újabb és újabb szolgáltatás jellegű tevékenység társadalmasítását teszi majd szükségessé. Különösen fontos olyan tevékenységek kiszélesítése, mint amilyen a lakástakarítás, küldöncszolgálat, a munkában levő dolgozók megbízásainak intézése stb.

Külön kell foglalkozni *a falu szolgáltatásainak* kérdésével. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem szolgáltatásokkal foglalkozó tanulmányának adatai szerint a paraszti háztartások szépségápolási és egészségügyi szolgáltatásokra harmadannyi összeget költenek, mint a munkás-alkalmazotti háztartások. A lemaradás okát részben az alacso-

* Korábban ide tartozott a mosás is, de átsorolták az ipari szolgáltatásokhoz.

nyabb igényekben, részben a kapacitás hiányában jelölik meg. Példának hozzák fel, hogy a községekben mindössze 50 kozmetikus működik, ami azt jelenti, hogy minden hetven községre jut kozmetikus. Különféle személyi szolgáltatások egyébként csak most kezdenek kibontakozni. Falvakban természetesen nincs nagy keletje például a küldöncszolgálatnak vagy a lakástakarításnak, de vannak sajátos szolgáltatási igények, mint a bérfűrészelés, sertésperzselés stb., amelyeket a falusi ktsz-ek kezdenek bevezetni, egyre fokozódó igénybevétel mellett. A falvakban különben a személyi szolgáltatások fejlesztését — elsősorban a szépségápolást — mihamarabb tervbe kell venni, mert erre már vannak igények. Főleg női munkaerők kiképzése útján kell majd a személyi szolgáltatási szükségletek kielégítéséről gondoskodni. Ha a kapacitás megteremtődik, az igények is fejlődnek.

Számolni kell azzal — és ezt a perspektivikus tervekben érvényesíteni is kell —, hogy a fejlődéssel a személyi szolgáltatásokban lekötött munkaerő nőni fog. Ez összefüggésben van a népgazdaság fejlődésével: a termelékenység növekedésével nő a társadalom tagjainak személyes jövedelme, ennek eredményeképpen egy-egy dolgozó keresetéből nagyobb rész marad a primér szükségleteken felül, és ebből a jövedelemrészből növekvő hányadot fordítanak a személyes kényelmet nyújtó szolgáltatásokra. A dolgozó népesség létszámán belül arányeltolódás következik be: a munka termelőerejének növekedésével lassabban emelkedik az anyagi termelésben dolgozók száma, mint a személyes szolgáltatásokat végzőké. A növekedés egyrészt a tevékenység kiszélesedése miatt következik be, másrészt azért, mert a technikai felszereltség, a gépesítés lehetséges foka a készárutermeléstől jellegében eltérő. Az életszínvonal emelkedése nemcsak az egy főre jutó áruhalmaz növekedésében jut majd kifejezésre, hanem a szolgáltatások növekedésében is.

Fontos, hogy *a társadalmi munka optimális részét fordítsák* a személyi szolgáltatásokra, vagyis az ilyen tevékenységet végzők száma a fejlődés mindenkori szakaszán helyes viszonyban álljon az anyagi termelésben dolgozókéval. Figyelemmel a tevékenység jellegére, ez elsősorban helyes mechanizmus felhasználásával (és csak másodsorban tervezési utasításokkal) alakítható ki. Ebben fontos szerepe lesz az áraránynak, hogy a társadalmi összmunkának az indokoltnál sem több, sem kevesebb része ne kerüljön erre a területre. Az árak a szolgáltatásokhoz felhasznált anyag és bér jellegű költségeken kívül tartalmazzanak bizonyos ráta szerinti társadalmi tiszta jövedelmet. El lehetne érni, hogy a társadalmi összmunka személyi szolgáltatásokra fordított része ugyanolyan rátájú tiszta jövedelmet hozzon, mint a termékeket előállítók munkája. Ha az árszínvonal ennél alacsonyabban alakulna ki, akkor az optimálisnál több munkaerő áramlana a személyi szolgáltatások területére. Jelenleg a szolgáltatások árai nálunk alacsonyak. Nem térülnek meg bennük a fejlesztéshez szükséges befektetések.

Lehetnek persze olyan esetek, amikor — valamilyen meggondolásból — részben vagy egészben el lehet tekinteni az állami akkumulációtól. Ilyen például a lakástakarítás, amely a háztartási munka alól felmentett dolgozók által, a munkahelyen végzett munka révén lényegében megtéríti a társadalomnak az elengedett tiszta jövedelmet. Hasonló meggondolás érvényesülhet olyan szolgáltatás esetében, amely alacso-

nyabb jövedelmű dolgozóknak nyújtott szolgáltatás útján, közvetett módon jelent reáljövedelem-növekedést (pl. ruha-, cipőjavítás).

A szolgáltatások árszínvonalának megváltoztatását csakis általános rendezés keretében lehet megvalósítani. Az árak elméletileg indokolt felemelése — megfelelő ellentételek nélkül — az igénybevétel csökkenésére vezetne. A nálunk elért élet- és kulturális színvonal mellett azonban a lakosság igényli az áru jellegű és személyi szolgáltatásoknak azt a volumenét, amely az utóbbi években kialakult, tehát ezek csökkenésének hátrányos hatása lenne.

Az árszínvonal kialakításakor a társadalmi tiszta jövedelem lecsapódására más megoldásokat kell alkalmazni, mint a tömegcikkeknél. Számolni kell ugyanis azzal, hogy a tevékenység ezeken a munkaterületeken nemcsak vállalati formában folyik, hanem dolgoznak magánkisiparosok és munkások munkaidőn kívül. *Meg kell akadályozni, hogy az árakba bekalkulált társadalmi tiszta jövedelem munka nélküli személyes jövedelmekké alakuljon át.*

Gondolni kell arra is, hogy egyes szolgáltatási árak és ennek hatására a kereslet megváltozásának a lekötött munkaerő szempontjából is van jelentősége. Az árak emelkedése miatt bekövetkező keresletcsökkenés esetleg olyan emberek tömeges átcsoportosítását tenné szükségessé, akiknek más munkába való elhelyezkedése koruk vagy korábbi munkakörülményeik miatt nehézségekkel járna. Az árszínvonal megmozgatását tehát mind a termelők, mind a fogyasztók szempontjából körültekintően szabad csak végrehajtani.

A lakossági szolgáltatások szervezetének fejlesztése

Az igények jobb kielégítése a szolgáltatókapacitás kiszélesítését teszi szükségessé. Ezt egyrészt meglevő adottságaink ésszerű felhasználásával, másrészt a lakossági szolgáltatások szervezetének kiépítésével, adott esetben új formák létrehozásával teremthetjük meg. Az alábbiakban sorra vesszük azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek ez idő szerint a fejlesztés szempontjából figyelembe vehetők.

1. Első és legfontosabb tényező *a munkaerőbázis* megteremtése. Jellemzően kézi munkáról lévén szó, a munkaerőnek meghatározó szerepe van.

A *kisipar* végzi a tevékenység felét. Indokolt volna a kisipar szolgáltatási tevékenységének szélesítése a szocialista szektor mellett. Történtek is erre intézkedések. Figyelembe kell azonban vennünk a kisiparosok elöregedését. A kisiparosok nyugdíjrendszerének bevezetése előtt végzett biztosításmatematikai számítások szerint az elkövetkező 15 évben az akkor működő kisiparosok száma elöregedés miatt évenként kb. 3000 fővel csökken. Megközelítően ennyire lehet becsülni a tanácsi és a szövetkezeti iparban dolgozó régi kisipari szakemberek elöregedés miatti kiesését is. Tekintettel arra, hogy a helyi iparban folyó tanulóképzés az elmúlt évtizedben nem jelentett megfelelő szakmai utánpótlást — mert sem a szükségletekre, sem a szakemberek elöregedésére nem volt kellően tekintettel —, a munkaerőbázis sem összlétszámban, sem összetételben, sem pedig területileg nem kielégítő.

A szocialista helyiiparban jelentős munkaerőforrásnak tekinthető a

kisipari szövetkezetek és tanácsi vállalatok tömegtermelő dolgozóinak átcsoportosítása a szolgáltató munkákra. Ez bonyolult feladat, mert a jelenlegi árképzési rendszerben a tömegcikktermelésen a szövetkezetek és vállalatok magasabb keresetet tudnak nyújtani dolgozóiknak, mint a szolgáltatási munkaterületen. Emellett a vezetők számára is kedvezőbb a sorozattermelés, kevesebb gondot jelent; egyszerűbb a termelés szervezése, ha nem a lakossággal, hanem kereskedelmi vagy ipari vállalatokkal kerülnek kapcsolatba. Ezt az alapvető anyagi érdekeltséget lehet bizonyos mértékig kötelező utasításokkal, gazdaságpolitikai intézkedésekkel vagy meggyőzéssel ellensúlyozni, de hatályon kívül helyezni nem. A szövetkezetek és vállalatok tevékenységén belül a szolgáltatási munkák részarányát növelni gyökeres fordulattal csak az anyagi érdekeltség irányának módosításával lehet.

Természetes utánpótlás az *iparitanuló-képzés,* amely a szocialista szektor és magánkisipar üzemeiben folyik. Az iparitanuló-utánpótlásnál rendkívül fontos, hogy a népgazdaság egészének szempontjából és ne szektorálisan kezeljék. A jelentősebb szakmákban vidéken meg kell honosítani a más helységekben történő képzést, figyelemmel az új szakmákra, illetve arra, hogy némely területeken hiányoznak már a szakemberek.

Végül munkaerőforrásként kell kezelni a háztartásbeli *nőket, nyugdíjasokat,* esetleg *csökkent munkaképességűeket,* akiket átképzés útján lehet egyszerűbb munkák elvégzésébe bevonni, esetleg az üzemi munkásokat szabad idejükben végzett munka keretében.

2. A szolgáltatási tevékenység szocialista szervezete kialakításának nélkülözhetetlen feltétele az *anyagi ösztönzés újszerű,* a tömegtermelésben kialakult formáktól eltérő rendszere.

Ezeknek a munkáknak végzése ugyanis az esetek többségében nagyobb követelmények elé állítja a dolgozót, mint a tömegtermelés. A munka magasabb szakértelmet kíván, az egyéni ízlés kielégítése, a minőségi követelmények nagyobb figyelmet, több gondot igényelnek. A szolgáltatási munkák magasabb követelményeit rendszerint csak bizonyos mértékű *jövedelemtöbblettel* lehet ellensúlyozni. Valójában pedig az a helyzet, hogy az ilyen tevékenységeken dolgozók keresete nem magasabb a tömegcikkeken dolgozókénál. Ennek kiküszöbölésére differenciált ösztönzési rendszereket kell kialakítani, amelyek ezen a permanens kezdeményezést igénylő területen megfelelő kereseti arányokat hoznak létre anélkül, hogy feladnák a szocialista elosztás elvét.

3. Az előbbi témához szorosan kapcsolódik a szocialista helyiipar viszonylag magas költségszintje. A lakossági szolgáltatásokat a helyiipar szocialista szektorában jellemzően a sorozattermelést végző üzemek keretében végzik, amelyek közvetett költségei — a sorozattermelés jellegének megfelelően — magasabbak, mint amennyi a szolgáltatómunkáknál indokolt. A közös üzemben az eddig alkalmazott üzemszervezési költségfelosztási elvek nem a szolgáltató munkák sajátosságaihoz igazodtak, hanem a szolgáltatásoknál átvették a tömegcikktermelés szervezési módszereit. Így a koncentráltabb, *nagyüzemi sorozattermelés általános költségeivel feleslegesen terheljük a szolgáltatómunkákat.* A szolgáltatási tevékenységekhez képest a tömegtermelő üzem műszaki és adminisztratív apparátusa nagy, munkája a *szolgáltatásoknál* társadalmilag csak részben szükséges munka; így ezek ráfordításai vagy levo-

nást jelentenek a dolgozók jövedelméből, vagy indokolatlanul emelik az árakat, esetleg olyan mértékben, hogy ez már az igénybevétel csökkenésére vezet.

Ezeknek a jelenségeknek a kiküszöbölése alapvető az egész tevékenység jövője szempontjából. Ha sikerül ugyanis elérni, hogy a munka megszervezésének költségei csökkenjenek — tehát a szervezettség javításából származó megtakarítás meghaladja a szervezés költségeit —, akkor a megtakarításból a közvetlen termelő munkások jövedelmét megfelelő színvonalra lehet emelni, megteremtve ezzel az anyagi ösztönzés alapját. *Csakis a keresetek erőteljes differenciálódása útján válik lehetségessé a szocialista helyiiparban meglevő több tízezer főnyi munkaerőtartalék fokozatos átcsoportosítása a tömegtermelésről a szolgáltatások területére!* Legcélszerűbb megoldás a kétfajta tevékenység elválasztása lehet. Ez viszonylag egyszerűen megvalósítható ott, ahol a kétféle tevékenység szervezetileg is elkülöníthető, javító- és szolgáltatómunkákra szakosított egységekben. De a legtöbb helyen — legalábbis néhány évig — ez nem, illetve csak fokozatosan valósítható meg. Itt gondoskodni kell először a költségszámítások elkülönítéséről, illetve ennek megfelelő kihatású intézkedésekről, majd az árképzésben és az anyagi érdekeltségben való érvényesítésükről. A helyzetet nehezíti, hogy a jelenlegi érdekeltség az árutermelésre ösztönzi az üzemeket.

Bármilyen szervezeti formában is történjék, a javító- és szolgáltatómunkák elkülönítését új üzemszervezési elvek bevezetésével kell összekötni. Számos — az irányítással, ellenőrzéssel, adminisztrációval stb. összefüggő — *önálló munkakört meg kell szüntetni, amelyek nem töltik ki normális munkaintenzitás mellett egy dolgozó teljes munkanapját.* E feladatokat kombinált — fizikai és adminisztratív — tevékenységekkel egyidejűleg megbízott dolgozókkal kell végeztetni. A közvetett költségek lehetséges csökkenése után alakulhat ki a javító- és szolgáltatómunkák olyan árszínvonala is, amely a valóságos költségtényezők alapján teremt reális egyensúlyt a javításokban és készárukban jelentkező szükségletek között. Jelenleg egyes javítómunkák viszonylag magas árszínvonala ott is igényt támaszt új termékek beszerzésére (azaz esetleg alapanyagimportra), ahol javításokkal csökkenteni lehetne a készáruigényeket.

4. Fontos feladat a *meglevő hálózat intenzitásának fokozása,* különösen az utcai, megrendelést felvevő helyiségek jobb kihasználása, a felvevő egységre jutó forgalom növelése. A felvevő hálózat jobb hasznosítása mellett fontos annak további *bővítése.* Ebben a tekintetben tartalék lehet a helyiipar kisebb műhelyhelyiségeinek igénybevétele (amelyekben jelenleg korszerűtlen tömegtermelés folyik), s így a szolgáltatómunkák termelési hátterének szélesítése. A hálózat bővítésére azonban nem elegendő a helyiipar helyiségbázisa. Hozzá kell nyúlni különféle utcai irodai, raktár- sőt kereskedelmi helyiségekhez is. Ha fontos az, hogy élelmiszerekért, ruházati cikkekért ne kelljen a vásárlóknak szabad idejükből sokat elveszíteniök, *akkor vonatkozik ez a cipőjavításokra, ruhavásárlásra, fodrászatra is.* Nem is ésszerű kisebb lakósűrűségű területeken új épületeket emelni ilyen célra, amikor sűrűn lakott területeken vannak helyiségek, amelyeket átcsoportosítással rendeltetésszerűen fel lehetne használni.

5. A fejlődés jelenlegi színvonalán másik figyelembe veendő ténye-

ző: a hálózat terjedelme, sűrűsége, szóródása. *A hálózatfejlesztést* illetően a fő nehézséget az okozza, hogy a szükségletek szétforgácsoltak és nem felelnek meg a meglevő kapacitás területi elhelyezkedésének. Az üzemek települése hiányos, nem igazodik a szükségletekhez. A tevékenység fejlesztése lényegében a hálózat fejlesztésén keresztül történhetik, éppen ezért fontos néhány, a hálózat kiépítésével kapcsolatos problémát megemlíteni, mint amilyenek: a körzethatárok és a szervezési elvek kérdése.

Az *optimális körzethatárnak* — amely szakmánként eltérő — azért van nagy jelentősége, mert a távoli kiszállások kisebb értékű javítómunkák elvégzését lehetetlenné vagy ráfizetésessé teszik: *a kiszállás a munkahelyre tovább tart, mint magának a javításnak az elvégzése.* A magas kiszállási költség miatt e munkák jövedelmezősége sem kielégítő, így ez a tevékenység gyakran szemben áll a vállalatok anyagi érdekeltségével. Az optimális körzethatárt tágítani lehetne megfelelő számú gépkocsi beállításával; így rövidülne a kiszállás ideje és csökkennének költségei.

6. A hálózat kiépítésével függ össze *a szervezési elvek* kialakítása. Egészen természetes, hogy *szocialista keretben a termelésnek valamiféle minimális koncentrációját kell létrehozni.* A kialakult gyakorlat abba az irányba mutat, hogy a munkaszervezet fő formája lesz a széles megrendelő fiókhálózaton nyugvó központi műhelyek rendszere.

7. A tevékenységek fejlesztése szempontjából rendkívül fontos az *anyag- és alkatrészellátás* megszervezése. Itt több nehézség van. Az egyéni megrendelésre készített áruk alapanyagának jobb minőségűnek kell lennie, mint a tömegcikkeké. Jelenleg nincs intézményesen megoldva az anyagelosztásnak ez a módja. Hasonlóképpen kell megoldani az alkatrészellátást is, különösen a tartós fogyasztási cikkek javításában.

A megoldásra váró kérdések másik csoportjába tartozik az *anyagellátó hálózat* kiépítése. Jelenleg az anyaggazdálkodás szervezetét és működési szabályait a nagyüzemi gyártás követelményeihez igazították. Az ellátó vállalatok rendszere a nagy gyárak szükséglete szerint szerveződött, csak némely területen vették figyelembe a szolgáltató tevékenységek követelményeit. Pedig az anyagellátó szervezet átalakítása, illetve a szolgáltatómunkák sajátosságaihoz igazodó anyag- és alkatrészellátó hálózat nélkül a jelenlegi munkák folyamatosságát sem lehet biztosítani, még kevésbé gondolhatunk új tevékenységek bevezetésére.

8. A lakossági szolgáltatások fejlesztésének tárgyi feltételei közül eddig azokról volt szó, amelyeket a meglevő adottságok célszerű felhasználásával meg lehet teremteni (munkaerő és eszközök átcsoportosítása, helyiségek felhasználása stb.). De ezek nem elégségesek. Az igényeknek megfelelő kapacitás létrehozása nem valósítható meg befektetések nélkül: új épületek építése, meglevő helyiségek rekonstrukciója, a szolgáltatások korszerű végzéséhez szükséges gépi beruházások, kulturált kiszolgálást nyújtó berendezések, szállítóeszközök nélkül nem képzelhető el a fejlesztés. A szolgáltatások az életszínvonal egyik tényezőjét alkotják, a szélesítésüket segítő befektetéseket az életszínvonal emelésére fordított beruházásoknak kell minősítenünk. Az utóbbi másfél évtizedben a szükségesnél kevesebb eszközt fordítottunk e tevékenységek fejlesztésére. Bármennyire is hangsúlyozni kell a tartalékok messzemenő kihasználását, a felesleges befektetések mellőzését és a szervezőmunka

fontosságát, szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy az elmaradásokat — gondos előrelátással készített tervek keretében — csakis az eddiginél *nagyobb mértékű anyagi eszközök igénybevételével lehet pótolni.*

A tervek elkészítésénél sorrendiséget kell megállapítani. Abból kell kiindulnunk, hogy nem minden lakossági szolgáltatás tölt be egyforma szerepet. Vannak nélkülözhetetlennek minősülő szolgáltatások; vannak, amelyek nélkülözhetők ugyan, de nagyobb arányú végzésük kedvezőbb lenne a társadalomra, mások könnyen nélkülözhetőek. Ebből következik, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokból nem egyenlő mértékben kívánatos egyes tevékenységek fejlesztésére fordítani.

Ligeti György:

FOLYAMATOK KORSZERŰ IRÁNYÍTÁSA ÉS ELLENŐRZÉSE
Vállalati Kiskönyvtár sorozat

120 old. Ára: fűzve 9,— Ft.

A termelési módszerek fejlesztését nem követte nyomon a gyártásirányító szervek munkájának korszerűsítése. Ezt az elmaradást csak korszerű gépi megoldások igénybevételével lehet felszámolni. Ligeti György munkája az első kísérlet a magyar szakirodalomban arra, hogy átfogó képet adjon a gyártásirányítás gépesítéséről és automatizálásáról. Szemléltető példákkal mutatja be a vállalati gyártásirányító és ellenőrző szervek munkáját, a gyártásirányító központok, berendezések működését. Sorra veszi a szocialista tábor országaiban és a nyugati országokban kifejlesztett legkorszerűbb, legjelentősebb termelésirányító berendezések alkalmazásának feltételeit és lehetőségeit, vizsgálja felhasználásuk gazdasági előnyeit. A munka mintegy száz ábrán szemlélteti a különböző berendezések működését.

A könyv régi hiányt pótol. Viszonylag szerény terjedelme ellenére a korszerű követelményeket kielégítő tájékoztató munka. Ipari vezetők, termelésirányítók és szervezeti szakemberek számára nélkülözhetetlen támpontot ad a fejlesztési lehetőségek és igények felmérésére.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadása

BOD PÉTER:

Matematikai programozás: optimális gazdasági döntések számításokkal való előkészítésének az eszköze

I.

A szocialista népgazdaság tervszerű irányítása a gazdasági döntések egész rendszerét tételezi fel. E döntések alapján dolgozzák ki a gazdaság irányító szervei a bővített szocialista újratermelés egyes mozzanatait előíró „tervszámokat". Nagyon nehéz olyan terveket kialakítani, amelyek helyesen veszik számba a rendelkezésre álló erőforrásokat, a kielégítendő szükségleteket, a gazdaság különböző szférái és mozzanatai közötti szükségszerű kapcsolatokat — egyszóval mindazt, amit általában a tervezés során figyelembe veendő objektív adottságoknak szoktunk mondani. Nyilvánvaló, hogy az olyan terv, amely nem, vagy nem megfelelően számol ezekkel az adottságokkal, megvalósíthatatlan.

Valamely terv megvalósítható volta azonban még korántsem jelenti azt, hogy a terv „jó", hogy megfelelően hasznosítja a népgazdaság rendelkezésre álló erőforrásait. Egy adott helyzetben igen sokféle, egyaránt megvalósítható tervet lehet kidolgozni, de egyáltalában nem mindegy a népgazdaság fejlődése szempontjából, hogy közülük melyiket választjuk végrehajtásra.

Ha azonban már egy megvalósítható tervváltozat kidolgozása önmagában is igen bonyolult feladat, még nehezebb a dolgunk, ha a „legjobb", a „leghatékonyabb" tervváltozat kialakítására törekszünk. Kézenfekvő, hogy ebben az esetben nem elégedhetünk meg egyetlen megvalósítható tervváltozat kidolgozásával, hanem sok variánsra, lehetőleg minden szóbajöhető változat ismeretére szükségünk van. Végül, de nem utolsósorban, megbízható kritériumok kellenek a megvalósítható tervváltozatok közül való választáshoz.

Viszonylag egyszerű gazdasági döntés esetén is bonyolult feladat a lehető legkedvezőbb (optimális) változat kiválasztása. Képzeljük magunkat egy 10 munkást foglalkoztató műhely vezetőjének helyébe, akinek műszakkezdéskor 10 különböző munkafeladatot kell a munkások között elosztani. Minden feladat elvégzéséhez pontosan egy dolgozó szükséges, minden beosztottat el kell látni munkával és az összes feladatot el kell végeztetni. Tegyük fel, hogy a művezető igen jól ismeri embereit és pontosan tudja mindenkiről, hogy a különböző munkadarabokon milyen teljesítményre lenne képes. Művezetőnk ezután megkísérli a feladatokat úgy szétosztani, hogy a műhely együttes teljesítménye a lehető legnagyobb legyen. Ha számba venné az összes megvalósítható — tehát az adott feltételeknek megfelelő — munkaelosztási változatokat, rádöbbenne, hogy 10 munkás között a 10 munkafeladatot pontosan 3 628 800 féle módon oszthatná el. Ha minden egyes megvalósítható elosztással kapcsolatban csak 1 percig számítaná a várható teljesítményt, kereken hét éven át kellene éjt nappallá téve számolnia ahhoz, hogy eldönthesse, melyik munkaelosztási változat biztosítja a műhely legnagyobb teljesítményét. Lehetetlen tehát az optimális elosztást így kiválasztania. Ezért kénytelen pusztán a józan észre és az üzemi tapasztalatokra támaszkodva dönteni. A gazdasági döntési problémák azonban általában nem ilyen egyszerűek és könnyen áttekinthetőek. Ez teszi szükségessé, hogy matematikai módszereket vegyünk igénybe optimális döntések előkészítéséhez. Az elmúlt két évtizedben kialakult az úgynevezett matematikai programozás, a matematikának az az ága, amely éppen a vázolt döntési problémák megoldására használható fel eredményesen.

II.

A matematikai programozásnál a gazdasági döntési problémák egy sajátos modelljéből indulunk ki. A modell két fő részből áll: a megvalósítható döntéseket korlátozó feltételekből és az úgynevezett célfüggvényből. A feltételek — matematikai formájukban általában egyenlőtlenségek — azokat az objektív szükségszerűségeket fejezik ki, amelyeket a döntéskor okvetlenül figyelembe kell venni. Így az összes feltételt egyidejűleg kielégítő döntési változatok együttese, halmaza jelenti azokat a döntéseket, amelyek megvalósíthatók és amelyek közül választhatunk. Ha olyan döntést hoznánk, amely csak egyetlen feltételt is megsért, a terv megvalósíthatatlan lenne.

Az úgynevezett célfüggvény a megvalósítható döntések halmazán értelmezett függvény, amely minden megvalósítható döntéshez egy olyan számot rendel hozzá, amely az illető döntés gazdasági hatékonyságát jelzi. A célfüggvénynek helyesen kell tükröznie a szóban levő gazdasági döntésekkel kapcsolatos preferenciákat. Ez annyit jelent, hogy egy gazdaságilag előnyösebb döntési változathoz a célfüggvény nagyobb értéke kell, hogy tartozzék, mint egy gazdaságilag kevésbé előnyöshöz. Ha biztosítani tudjuk a célfüggvénynek ezt a tulajdonságát, akkor nyilvánvalóan azok a megvalósítható döntések lesznek optimálisak, amelyekhez a célfüggvény maximális értéke tartozik.

A matematikai programozás módszerei éppen arra szolgálnak, hogy ilyen modelleket megoldjunk, vagyis bizonyos egyenlőtlenségek által meghatározott halmaz elemei közül ténylegesen meg is találjuk azokat, amelyekben az adott célfüggvény maximális értéket vesz fel. A matematikai programozás egyik — jelenleg gyakorlati szempontból leghasználhatóbb — ága az úgynevezett lineáris programozás. Lineáris programozással van dolgunk akkor, ha mind a feltételrendszerbe tartozó egyenlőtlenségek, mind a célfüggvény lineárisak.

III.

Tegyük fel, hogy egy forgácsoló műhely optimális termelési tervét akarjuk kialakítani. A műhelyben esztergapadokon, marógépeken és csiszológépeken négyféle gépalkatrészt gyártanak. A következő táblázat feltünteti a rendelkezésre álló gépkapacitásokat és a különböző alkatrészek megmunkálásához szükséges fajlagos gépidőket órákban.

Gépfajta	I	II	III	IV	rendelkezésre álló gépóra/dekád
Eszterga	$^3/_2$	1	2	1	2000
Marógép	1	4	1	3	4000
Csiszológép	2	1	2	2	1600

A négyféle alkatrész olyan szerelvénybe kerül, amelyhez szerelvényenként 1 db I-es számú, 2 db II-es számú, 2 db III-as számú és 3 db IV-es számú alkatrész szükséges. Meg akarjuk határozni azt a termelési programot, amely mellett a lehető legtöbb szerelvény készíthető.

Jelöljük rendre x_j-vel ($j = 1, 2, 3, 4$) a j-edik alkatrészből dekádonként készítendő darabszámot. Mivel a gépkapacitások korlátozottak, nem növelhetjük korlátlanul az egyes alkatrészek termelését. Csak olyan termelési programok valósíthatók meg, amelyek egyetlen gépfajtán sem igényelnek több gépidőt, mint amennyi egy-egy dekádra rendelkezésre áll. Ha a különféle alkatrészekből rendre x_1, x_2, x_3 és x_4 darabot állítunk elő, akkor $^3/_2x_1 + x_2 + 2x_3 + x_4$ órányi esztergálási munkát kell elvégeznünk.

Mivel 2000 órányi esztergagép-kapacitás áll rendelkezésünkre, nyilván teljesülni kell a

$$(1) \qquad {}^3/_2 x_1 + x_2 + 2x_3 + x_4 \leqq 2000$$

feltételnek.

Hasonló feltételek adódnak a marógépekre és csiszológépekre is:

$$(2) \qquad x_1 + 4x_2 + x_3 + 3x_4 \leqq 4000,$$

$$(3) \qquad 2x_1 + x_2 + 2x_3 + 2x_4 \leqq 1600.$$

Továbbá nyilván nem termelhetünk negatív mennyiségeket, vagyis

$$(4) \qquad x_1 \geqq 0; \quad x_2 \geqq 0; \quad x_3 \geqq 0; \quad x_4 \geqq 0.$$

Mindazok az (x_1, x_2, x_3, x_4) mennyiségekből álló programok, amelyek eleget tesznek az (1)—(4) alatti feltételeknek, a rendelkezésre álló gépparkon megmunkálhatók. Nekünk azonban az egyes alkatrészeket meghatározott

$$x_1 : x_2 : x_3 : x_4 = 1 : 2 : 2 : 3$$

arányban kell előállítani. Ennek az arányosságnak a kifejezésére vezessünk be egy új x_0 jelű változót, az alábbi módon:

$$(5) \qquad \begin{aligned} x_0 &\geqq 0 \\ x_1 &= x_0 \\ x_2 &= 2x_0 \\ x_3 &= 2x_0 \\ x_4 &= 3x_0 \end{aligned}$$

Megvalósítható programjaink ezek után azokkal az $[x_0, x_1, x_2, x_3, x_4]$ számötösökkel fejezhetők ki, amelyek az (1)—(5) alatti feltételeknek eleget tesznek. Ezek közül azt akarjuk választani, amely a lehető legtöbb szerelvény alkatrészszükségletét fedezi, vagyis amelyre a

$$(6) \qquad z = x_0 + 0 \cdot x_1 + 0 \cdot x_2 + 0 \cdot x_3 + 0 \cdot x_4$$

függvény maximális. A feladat nyilvánvalóan lineáris programozási feladat.

Általánosságban a lineáris programozásnál bizonyos számú (mondjuk: n) változó szerepel meghatározott számú (mondjuk: m) feltételben, amelyek általában egyenlőtlenségek, de lehetnek egyenletek is. Matematikailag megfogalmazva az adott m lineáris feltétel:

$$(7) \qquad a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \ldots + a_{in}x_n \{\leqq ; = ; \geqq\} b_i \qquad (i = 1, 2, \ldots + m),$$

ahol minden feltételben a $\leqq$; $=$ és $\geqq$ relációk közül egy és csak egy szerepel. Keresendők a változóknak azon értékei, amelyek nem negatívak (vagyis $x_j \geqq o$ $(j = 1, 2, \ldots n)$ és amelyekre a

$$(8) \qquad z = c_1x_1 + c_2x_2 + \ldots + c_nx_n$$

lineáris függvény maximumát vagy minimumát veszi fel. Az a_{ij}; b_i és c_j konstansok megadott számok.

Az így megfogalmazott programozási feladatban — mint látható — csak úgynevezett lineáris formák fordulnak elő. A linearitás azt jelenti, hogy a változók csak első hatványukon fordulnak elő, nem szerepel sem magasabb hatványuk, sem a különböző változók szorzata, sem egyéb függvényeik. A linearitás a változók bizonyos „additív" és „multiplikatív" tulajdonságait fejezi ki. A fenti példában az additivitás a következő módon nyilvánul meg:

ha egy esztergapadon t_1 órán át I-es fajta alkatrészt munkálunk meg és t_2 órán át II-es fajtát, akkor a kétféle alkatrész gyártásának együttes ideje: $(t_1 + t_2)$. Nyilvánvaló, hogy ez a feltevés elég ésszerű, ha a gépeknek az I-es alkatrész gyártásáról a II-es gyártására való átállításához elhanyagolhatóan kis idő szükséges. Meg kell jegyezni, hogy nem minden termelési folyamatban teljesül ez a sajátosság.

A multiplikatív sajátosság az említett példában azt jelenti, hogy ha valamely alkatrész egységének marása mondjuk 4 órát igényel, akkor 10 db elkészítéséhez 40 óra szükséges. A gyakorlatban találhatók olyan gazdasági folyamatok, amelyekben ez a sajátosság sem teljesül. A lineáris programozási modellek linearitási feltételezése tehát nem mindig tükrözi egészen pontosan az objektív valóság összefüggéseit. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a legtöbb esetben a tényleges összefüggések lineáris formák segítségével elég jól megközelíthetők, s a modellekből nyert megoldások a gyakorlatban használható választ adnak a felmerült problémákra.

A linearitási feltevésen túl még egy fontos feltételezéssel élünk minden lineáris programozási modellben: nevezetesen azzal, hogy a változók (x_j) folytonosan felvehetnek minden olyan nem negatív valós számértéket, amely a (7) alatti feltételeknek megfelel. Más szóval a változóknak nem kell egész értékűeknek lenniük. A gazdasági életben persze szigorúan véve nem léteznek igazából folytonosan változó mennyiségek; hiszen minden dolog végül is diszkrét egységekből áll.

Ha azonban a változók olyan mennyiségeket fejeznek ki, amelyek mértékegysége elég kicsiny egységekben is megválasztható ahhoz, hogy a megoldásokban a változók számos egysége forduljon elő, úgy ezeket a változókat nyugodtan folytonosaknak tekinthetjük és történtékű megoldás esetén kerekítéssel a legközelebbi feltételeket kielégítő egész értékű programra térhetünk át. Ez a módszer azonban torz és a gyakorlatban használhatatlan eredményeket adna akkor, ha a különféle változók mértékegysége nem választható — a dolog természeténél fogva — elég kicsinyre. Ilyenkor külön elő kell írnunk ezekre a változókra azt a kikötést, hogy csak egész értékűek lehetnek. Ez a külön kikötés azonban általában megszünteti a probléma lineáris jellegét és ekkor már nem egyszerűen lineáris programozási feladattal van dolgunk.

IV.

A lineáris programozási feladatok megoldásának legelterjedtebb módszere a G. B. Dantzigtól származó úgynevezett szimplex eljárás. A továbbiakban vázlatosan bemutatjuk a szimplex módszer lényegét.

Egy tetszőleges lineáris programozási feladatot mindig át lehet alakítani az eredetivel egyenértékű úgynevezett kanonikus alakú feladattá, amelyben a nem negativitási kikötéseken kívül csak egyenlet alakban megjelenő korlátok szerepelnek és a célfüggvényt maximalizálni kell. Az átalakítás lépései a következők:

1. Amennyiben a célfüggvény minimumának meghatározása a feladat, a célfüggvény együtthatóit sorra megszorozzuk —1-gyel, és az így kapott függvényt maximalizáljuk. Ugyanis az a feladat, hogy a $w = d_1x_1 + d_2x_2 + \ldots + d_nx_m$ függvény minimumát megkeressük, egyenértékű $z = c_1x_1 + c_2x_2 + \ldots + c_nx_n$ függvény maximumának meghatározásával, ahol

$$c_j = -d_j (j = 1, 2, \ldots n). \tag{9}$$

2. Célszerűen választott nem negatív úgynevezett hiányváltozók, illetve feleslegváltozók segítségével az eredeti feladat egyenlőtlenségeit egyenletekké alakítjuk. Ugyanis az

$$a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \ldots + a_{it}x_t \leqq b_i \quad \text{feltétel egyenértékű az}$$

(10)
$$\left.\begin{aligned} a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \ldots + a_{it}x_t + x_{t+1} &= b_i \\ x_{t+1} &\geqq 0 \end{aligned}\right\} \text{ feltételpárral, és hasonlóan az}$$

$$a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \ldots + a_{it}x_t \geqq b_i \quad \text{feltétel egyenértékű az}$$

(11)
$$\left.\begin{aligned} a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \ldots + a_{it}x_t - x_{t+1} &= b_i \\ x_{t+1} &\geqq 0 \end{aligned}\right\} \text{ feltételekkel.}$$

3. Az egyenletek —1-gyel való esetleges megszorzása révén mindig elérhető, hogy minden egyenletben a jobboldalon nem negatív szám álljon, vagyis $b_i \geqq 0$ legyen ($i = 1, 2, \ldots m$).

A lineáris programozás általános feladatát ezért mindig megfogalmazhatjuk a következőképpen:

Keresendők azon $[x_1, x_2, \ldots x_n]$ nem negatív számokból álló szám n-esek, amelyekre az

(12)
$$\begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \ldots + a_{1n}x_n &= b_1 \geqq 0 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \ldots + a_{2n}x_n &= b_2 \geqq 0 \\ &\ldots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \ldots + a_{2mn}x_n &= b_m \geqq 0 \end{aligned}$$

egyenletrendszer teljesül és amelyek mellett a

(13)
$$\mathbf{z} = c_1x_1 + c_2x_2 + \ldots + c_nx_n$$

függvény maximális értéket vesz fel. A matrixaritmetika szimbólumait használva:

Keresendők azon $\mathbf{x} \geqq \mathbf{0}$; n komponensű vektorok, amelyekre

(14)
$$\mathbf{Ax} = \mathbf{b} \qquad \text{és}$$

a $z = \mathbf{c^*x}$ függvény maximális értéket vesz fel. Az $\mathbf{A}$ egy ($m \cdot n$) méretű együtthatómatrix, a $\mathbf{b}$ egy m elemű oszlopvektor, a $\mathbf{c^*}$ pedig egy n elemű sorvektor.

A továbbiakban feltételezzük, hogy $m \leqq n$ és hogy Rang ($\mathbf{A}$) = m. Ez azt jelenti, hogy a (12) alatti egyenletrendszer nem ellentmondó és nincs benne felesleges egyenlet.*

Bevezetünk néhány fogalmat:

1. A feladat megvalósítható megoldásának nevezünk minden olyan $\mathbf{x}$ vektort, amelyre

$$\mathbf{Ax} = \mathbf{b}$$

és amely nem negatív. A megvalósítható megoldások összege által alkotott halmaz

(15)
$$L = \{\mathbf{x}/\mathbf{Ax} = \mathbf{b};\quad \mathbf{x} \geqq \mathbf{0}\}.$$

2. Megvalósítható bázismegoldásnak nevezünk egy megvalósítható megoldást, ha legfeljebb m pozitív komponense van és az $\mathbf{A}$ matrixnak a pozitív komponensekhez tartozó oszlopvektorai lineárisan függetlenek. Valamely bázismegoldást nem degeneráltnak mondunk, ha pontosan m pozitív komponense van.

3. Optimális megoldásnak nevezünk minden olyan megvalósítható megoldást, amelyben a célfüggvény maximális értéket vesz fel. Az optimális megoldások halmaza:

(18)
$$L_0 = \{\mathbf{x}_0/\mathbf{c^*x}_0 = \max \mathbf{c^*x};\quad \mathbf{x} \in L\}.$$

* Egy matrix rangján (szigorúan véve oszloprangján) a matrixból kiválasztható lineárisan független oszlopvektorok maximális számát értjük. Vektorokat $\mathbf{a}_1; \mathbf{a}_2; \ldots \mathbf{a}_n$ lineárisan függetlennek mondunk, ha a

$$\lambda_1\mathbf{a}_1 + \lambda_2\mathbf{a}_2 + \ldots + \lambda_n\mathbf{a}_n = \mathbf{0}$$

egyenletnek a $\lambda_1 = \lambda_2 = \ldots = \lambda_n = 0$ (triviális) megoldásán kívül nincs megoldása.

Tételezzük fel, hogy az **A** matrix első m oszlopvektora lineárisan független. E vektorok alkotta matrix legyen:

$$\mathbf{A} = [\mathbf{a}_1; \mathbf{a}_2; \ldots \mathbf{a}_m], \tag{17}$$

Particionáljuk az **A** matrixot az alábbi formában és neki megfelelően az **x** vektort és a **c*** vektort a következőképpen:

$$\mathbf{A} = [\mathbf{A}_1, \mathbf{A}_2]; \quad \mathbf{x} = \begin{bmatrix} \mathbf{x}_1 \\ \mathbf{x}_2 \end{bmatrix}; \quad \mathbf{c}^* = [\mathbf{c}_1^*; \mathbf{c}_2^*] \tag{18}$$

A feladat feltételei ezek után:

$$[\mathbf{A}_1, \mathbf{A}_2] \begin{bmatrix} \mathbf{x}_1 \\ \mathbf{x}_2 \end{bmatrix} = \mathbf{b} \quad \begin{matrix} \mathbf{x}_1 \geqq 0 \\ \mathbf{x}_2 \geqq 0 . \end{matrix} \tag{19}$$

Szorozzuk meg az egyenlet mindkét oldalát $\mathbf{A}_1^{-1}$ matrixszal

$$\mathbf{x}_1 + \underbrace{\mathbf{A}_1^{-1}\mathbf{A}_2}_{\mathbf{B}}\mathbf{x}_2 = \mathbf{x}_1 + \mathbf{B}\mathbf{x}_2 = \mathbf{A}_1^{-1}\mathbf{b} . \tag{20}$$

Adjunk az $\mathbf{x}_2$ vektor minden komponensének **0** értéket. Világos, hogy

$$\hat{\mathbf{x}} = \begin{bmatrix} \mathbf{A}_1^{-1}\,\mathbf{b} \\ \mathbf{0} \end{bmatrix} \tag{21}$$

megvalósítható bázismegoldás, ha $\mathbf{A}^{-1}{}_1\mathbf{b} \geqq 0$ is teljesül.

Legyen $\hat{\mathbf{x}}$ megvalósítható bázismegoldás, képezzük a következő vektort

$$\gamma^* = [\mathbf{c}_2^* = \mathbf{c}_1^* \mathbf{A}_1^{-1}\mathbf{A}_2] \tag{22}$$

Bebizonyítható, hogy $\hat{\mathbf{x}}$ a feladat egy optimális bázismegoldása akkor és csak akkor, ha a γ^* vektornak nincs pozitív komponense. A feladat célfüggvényének maximális értéke pedig ebben az esetben:

$$z_0 = \mathbf{c}_1^* \mathbf{A}_1^{-1}\mathbf{b}$$

A fenti viszonyokat az alábbi úgynevezett szimplex táblában lehet ábrázolni:

(23)

	x_1	x_2	. . . .	x_m	x_{m+1}	x_{m+2}	. . . . .	x_n	
x_1	1	0	. . . .	0	b_{1m+1}	b_{1m+2}	. . . . .	b_{1n}	$\hat{b}_1$
x_2	0	1	. . . .	0	b_{2m+1}	b_{2m+2}	. . . . .	b_{2n}	$\hat{b}_2$
. . . . .	. . . . .								. . . . .
x_m	0	0	. . . .	1	b_{mm+1}	b_{mm+2}	. . . . .	b_{mn}	$\hat{b}_m$
Z	0	0	. . . .	0	γ_{m+1}	γ_{m+2}	. . . . .	γ_n	$-\mathbf{c}_1^* \mathbf{A}_1^{-1}\mathbf{b}$

ahol $\mathbf{b} = \mathbf{A}^{-1}{}_1\mathbf{b}$

A táblát úgy is felfoghatjuk, mint egy $(m+1)$ sorból és $(n+1)$ oszlopból álló **F** matrixot; amely matrix baloldali peremén fel vannak tüntetve a bázisváltozók, és a célfüggvény felső peremén fel van sorolva valamennyi változó.

Ha a tábla utolsó sorában van pozitív elem, akkor két eset lehetséges:

a) az utolsó sorban álló pozitív elem felett a **B** matrix megfelelő oszlopában nem találunk pozitív elemet. Ebben az esetben a célfüggvény nem korlátos az L halmazon és így a feladatnak nincs optimális megoldása.

b) Az utolsó sorban álló pozitív elem felett a **B** matrix megfelelő oszlopában van pozitív szám. Ebben az esetben található olyan további megvalósítható bázismegoldás, amelyhez a célfüggvény nagyobb értéke tartozik, mint $\mathbf{c}_1^* \mathbf{A}_1^{-1}\mathbf{b}$. Legyen ez utóbbi esetben $\gamma_j > 0$. Keressük meg az $\mathbf{b}_{ij} > 0$ $(i = 1, 2, \ldots m)$ számok közül azt, amelyikre a

$$\frac{\hat{b}_i}{\mathbf{b}_{ij}} \Big| \mathbf{b}_{ij} > 0$$

tört minimális. Amennyiben a tört minimális értékét a k-adik sorban álló elemnél éri el, úgy az x_j nem bázisváltozót bevisszük a bázisba x_k bázisváltozó helyébe. Ez egy transzformáció segítségével történik, amelynek során új **F'** szimplex táblát konstruálunk. Az új tábla

$$\mathbf{F}' = \mathbf{S} \cdot \mathbf{F}$$

alakban mint két matrix szorzata állítható elő úgy, hogy a bázisból kivált x_k változó helyébe az x_j változót kell írni a baloldali peremen. Az **S** matrixot a következő módon nyerjük:

Képezzük az

$$\mathbf{s} = \begin{bmatrix} -\frac{\mathbf{b}_{1j}}{\mathbf{b}_{kj}} \\ -\frac{\mathbf{b}_{2j}}{\mathbf{b}_{kj}} \\ \vdots \\ \frac{1}{\mathbf{b}_{kj}} \\ -\frac{\mathbf{b}_{mj}}{\mathbf{b}_{kj}} \\ -\frac{\gamma_j}{\mathbf{b}_{kj}} \end{bmatrix}$$

oszlopvektort és az

$$\mathbf{E}_{m+1} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \ldots 1 \\ 0 & 1 \ldots 0 \\ & \ldots\ldots \\ 0 & 0 \ldots 1 \end{bmatrix}$$

$(m+1)$-edrendű egységmatrixban a k-adik oszlopot az **s** vektorral helyettesítjük.

Az **F'** táblázattal megismételhetők mindazok a meggondolások, mint amelyeket az **F** táblázattal kapcsolatban tettünk. Az eljárás véges számú táblázat megkonstruálása után szükségképpen véget ér. Vagy elérünk az optimális megoldáshoz, vagy biztos információt nyerünk arról, hogy a feladatnak nincs optimális megoldása.

Az elmondottakhoz két kiegészítő megjegyzést kell fűzni:

1. A vázolt eljárás véges számú lépésben való befejeződése szigorúan véve csak akkor van biztosítva, amikor a $\min_{\mathbf{b}_{ij} > 0} \frac{b_i}{\mathbf{b}_{ij}}$ mindig egyértelműen meghatározza a bázisból eltávolítandó változót. Ez azt jelenti, hogy egyetlen sorrakerülő bázismegoldás sem degenerált. Degeneráció esetén speciális eljárás alkalmazására van szükség, ami azonban nem okoz különösebb nehézséget.

2. Amennyiben egy optimális bázismegoldásnál a γ^* vektor nem minden eleme negatív, akkor a feladatnak több optimális bázismegoldása van. Azok a változók ugyanis, amelyek alatt a tábla utolsó sorában zérus elem áll, bevonhatók a bázisba — amennyiben a **B** matrix megfelelő oszlopa csak tartalmaz pozitív elemet. Ezáltal a transzformáció olyan további megvalósítható bázismegoldáshoz vezet, amelyhez változatlan, tehát szintén maximális célfüggvényérték tartozik. Ezen az úton úgynevezett alternatív optimumhoz jutunk el. Mihelyt azonban egy feladatban egynél több optimális bázismegoldást nyerünk, a feladatnak végtelen sok optimális megoldása van. Ugyanis az optimális bázismegoldásokból képezett tetszőleges konvex lineáris kombináció is optimális megoldást jelent. (Vektorok konvex lineáris kombinációján egy összegű és nem negatív súlyokkal vett lineáris kombinációt értünk.)

★

A gyakorlati jellegű problémák megoldását célzó lineáris programozási feladatok rendszerint nagyméretűek. Megoldásukhoz ezért elektronikus számológépre van szükség. Az elmúlt években — éppen a gyakorlati igények alapján — számos megoldási eljárást dolgoztak ki, amelyek lehetővé teszik sok feltételt és számos változót tartalmazó feladatok numerikus megoldását. Vannak olyan lineáris programozási feladatok, amelyekben a feltételek bizonyos speciális tulajdonságokkal rendelkeznek és éppen e tulajdonságokat kihasználva az ilyen feladatok speciális algoritmusok révén egyszerűbben, kevesebb számolással is megoldhatók. Elektronikus gépek alkalmazása esetén ez az előny abban mutatkozik meg, hogy adott műszaki teljesítőképességű gépen nagyobb méretű feladatok is megoldhatók.

Nemzetközi színvonalon korszerűnek tekinthető számológépek segítségével ma már viszonylag igen rövid idő alatt meg lehet oldani sok száz feltételt és gyakorlatilag korlátlan számú változót tartalmazó általános jellegű lineáris programozási feladatokat.

Ismeretes, hogy nálunk ma még nem működik igazán korszerű és nagyméretű elektronikus számológép. Ennek ellenére a nálunk működő gépeken is egy-két óra alatt megoldhatók olyan lineáris programozási problémák, amelyekben a feltételek és a változók szorzata nem haladja meg a 6400-at. Ezzel a számítástechnikával már gazdaságilag igen jelentős döntési problémák megoldására van lehetőség.

A matematikai programozás iránt érdeklődő olvasóknak az alábbi hazai könyvtárakban hozzáférhető szakkönyveket ajánljuk: Krekó Béla: Lineáris programozás. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1962.; Kaufmann J.: Optimális programozás. Műszaki Kiadó. 1965.; Charnes A. és O. W. Cooper: Management Models and Industrial Applications of Linear Programming. John Viley and Sons, Inc. New York, 1961.; G. B. Dantzig: Linear Programming and Extensions. Princeton University Press. 1963.; R. Dorfman, P. A. Samuelson, R. M. Solow: Linear Programming and Economic Analysis. Mc Graw Hill Book Company, Inc. 1958.; G. Hadley: Linear Programming. Addison Wesley. 1961.; M. Simmonard: Programmation lineaire. Dunod. 1962.

A felsorolt művekben az olvasó további részletes szakirodalmi tájékoztatást talál.

Multilateralitás és konvertibilitás a szocialista világpiacon

A szocialista világpiac valutáris problémái az utóbbi időben a figyelem középpontjába kerültek. A KGST-országokban napirendre került a népgazdaság irányítási rendszerének tökéletesítése és ezzel kapcsolatban az áru- és pénzviszonyok jelenlegi rendszerének elemzése. E folyamatban a belső devizamechanizmusok, a külkereskedelem és a nemzetközi pénzügyek kérdései is felmerülnek, mert a szocialista országok belső gazdasági rendszere a szocialista világpiac rendszerével a legszorosabb kapcsolatban van, s ezek egymás fejlődésére kölcsönösen hatnak. A szocialista országokban megélénkült a szocialista világpiac gazdasági törvényszerűségeinek feltárására irányuló elméleti és gyakorlati kutatómunka.

Ezzel kapcsolatban széles körű érdeklődésre tarthat számot e problémakörben Adam Zwass lengyel közgazdász cikke „A szocialista világpiac valutaproblémáiról" (Finanse 1965. 2. sz.). A cikk a multilateralitás és konvertibilitás elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik.

Kiindulásul a szerző megállapítja: a szocialista világpiac sajátos vonása jelenleg az, hogy a külkereskedelem tárgyát képező árukat kontingensek alapján cserélik folyó és távlati tervek szerint. A szocialista világpiacon a kereskedelem célja nem az értéktöbblet realizálása, hanem a népgazdaság szükségleteit kielégítő használati értékek cseréje. Az áruk cseréfolyamata az áru—pénz—áru alakváltozásban megy végbe. Az alkalmazott pénz az ármérce és a forgalmi eszköz funkcióját tölti be, a fizetési-eszköz-funkció, mint olyan, hiányzik. A lebonyolított áruügylet eredményeként kapott pénz a szükséges termelőeszközök és fogyasztási cikkek megszerzésének eszköze. A szocialista piac e vonása egy bizonyos fejlődési fokon meghatározta a külkereskedelem, s a valutapolitika tartalmát és eszközeit, s mint ismeretes, valutáris szempontból az országok közötti gazdasági kapcsolatok alapjává a *bilaterális klíring* vált.

A bilaterális klíring a tőkésországok kapcsolataiban, meghatározott piaci feltételek között — a kereskedelmi és valutakorlátozások időszakában — a belföldi pénzforgalom szétziláltságának és a külföldi piacon a valuták iránti bizalom elvesztésének következtében alakult ki. A szocialista világpiacon más a kétoldalú klíring tartalma. A fejlődés meghatározott szakaszán a fizetési forgalom megszilárdításának eszköze és a kölcsönös szállítási tervek realizálásának nélkülözhetetlen tényezője volt.

A valutáris kapcsolatok e formájának negatív oldalai azonban láthatóvá és érezhetővé válnak a szocialista világpiac fejlődésének jelenlegi szakaszán, amikor az országok közötti munkamegosztás elmélyítése különösen fontossá vált.

A kétoldalú klíring egyik igen nagy hiányossága, hogy a kölcsönös forgalmat a gazdaságilag gyengébb partner lehetőségeire korlátozza. Mivel a pénz fizetési eszköz funkciója nem létezik, a partnerek árucseréjének meghatározott időközökben értékben egyenlőnek kell lennie. Az egyik fél aktív egyenlege a másik fél passzív egyenlegével azonos, s a passzív egyenleg technikai hitel formáját veszi fel. E technikai hitel csak

a kölcsönös forgalom átmeneti eredménye, s lényegében az előirányzott szállítási határidők be nem tartásának átmeneti következménye. Az egyenleg, a technikai hitel rendezésének egyetlen eszköze — az elszámolások ilyen formája mellett — az áruszállítás, a kontingensekben előirányzott színvonalig.

A bilaterális klíringelszámolások okozta nehézségek leküzdésében 1963-ban fontos előrehaladás történt. A KGST nyolc tagállama 1963. október 22-én aláírta a transzferábilis rubelben történő sokoldalú elszámolásokról és a Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankja megalapításáról szóló megállapodást. A bank 1964. január 1-én megkezdte működését.

Hogy a bank megalapítása és a sokoldalú elszámolások bevezetése milyen mértékben járult hozzá a szocialista világpiac valutaproblémáinak megoldásához, ahhoz szükséges az NGEB által létrehozott pénzegység tartalmát, s a multilaterális hitelkapcsolatok jellegét részletesebben megvizsgálni. A bankban részvevő országok elszámolási eszköze az ún. *transzferábilis rubel,* amely a tagállamok elszámolási kapcsolataiban korábban alkalmazott bilaterális klíringrubel helyét foglalta el. *A multilaterális klíringelszámolások* körülményei között az új pénzegység, a transzferábilis rubel gazdasági funkciói kibővültek. A kölcsönös követelések sokoldalú kompenzálása lehetővé teszi a pénzegységek átutalását az elszámolásban részvevő országok között. Az egyik szerződő fél aktív egyenlege a másik, a harmadik stb. szerződő féllel szemben fennálló passzív egyenlegek törlesztésére használható fel. A kölcsönös követelések sokoldalú kompenzálása folytán az elszámolási rendszer hitelkapcsolatainak lényege is megváltozott.

Míg korábban az egyik ország a másik ország részére a fennálló passzív egyenleg erejéig technikai hitelt nyújtott, most ennek helyére a bankhitel lépett. A transzferábilis rubel tehát a fizetésieszköz-funkció néhány sajátosságával is rendelkezik. Az elszámolási körben részt vevők számláján a hitelpénz jelent meg. A pénz mennyisége a tagországok passzív elszámolási egyenlegének növekedésével párhuzamosan növekszik. A kibocsátott pénzmennyiség az NGEB által nyújtott hitelek mennyiségével egyenlő, s egyben az aktív elszámolási egyenleggel rendelkező országok számláján levő pénzeszközök összegének felel meg. Az NGEB az elszámolásokban és a hitelnyújtásban csak a közvetítő szerepét tölti be. A bank részére a tényleges hitelnyújtó az aktív elszámolási egyenleggel rendelkező ország. A hitel alapja olyan áruszállítás, amely átmenetileg nem kompenzálódik a többi szerződő fél áruszállításaival. A bank a részére nyújtott hitelt a passzív elszámolási egyenleggel rendelkező ország részére adja tovább.

A bankhitel összege egy adott időszakban az NGEB nyolc tagországának behozatali és kiviteli kontingensei értékkülönbségével egyezik. A hitel összegében a szezonális okokon túlmenően, egyebek között, a határidőre nem szállított áruk értéke is szerepel. A kereskedelmi megállapodások realizálási folyamatában lehetetlen, hogy a szállítások értéke a részvevő felek részéről nap mint nap pontosan kiegyenlítse egymást. Az NGEB hiteltervének az a feladata, hogy felmérje az adott feltételek között indokoltnak tekinthető ki nem egyenlített forgalom értékét.

A transzferábilis rubel gazdasági tartalma és kibocsátásának módja határozza meg a tagállamok számláin levő pénzeszközök jellegét. E számlák aktív egyenlegei határidős betétekké alakíthatók át. A betétek határideje csakis a kölcsönös szállítások lebonyolítási időpontjának hozzávetőleges kiszámításán alapulhat. E betétek gazdasági tartalma lényegesen eltér a tőkés világpiacon érvényben levő hagyományos bankbetétek tartalmától. Az utóbbiaknál ugyanis a cél az, hogy a realizált áruk értékét univerzális vásárlóerő — pénzeszköz — formájában megőrizzék. Ezzel szemben, az NGEB tagországainak számláin levő pénzeszközök csak

á vista eszközök, amelyek az adott elszámolási körben tőkeműveletek forrását nem képezhetik.

Fentiekből következik a bank hitelpolitikai funkciója: a kereskedelmi megállapodások realizálásának előmozdítása átgondolt hitelnyújtással és célravezető kamatláb rendszer segítségével. A hitelnyújtási feltételek, s a kamatláb-rendszer segítségével meg kell akadályozni, hogy az elszámolási hitelek fizetésimérleg-deficit tartós finanszírozási forrásává váljanak, hogy a résztvevő országok krónikus hitelezőkké vagy adósokká válhassanak. A hitel jellege — az, hogy ez a hitel a szállítási tervekből való eltérések fedezeti forrása — veti fel azt a követelményt, hogy a hiteleket a naptári év folyamán rendezzék.

A Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankjának 1964. évi tevékenységére vonatkozó adatokból megállapítható, hogy a multilaterális elszámolások mechanizmusa eredményesen működött. Az NGEB által nyújtott hitelek forgása viszonylag gyors, s a korábbi bilaterális klíring elszámolási rendszerrel szemben az elszámolások lebonyolításához szükséges hitel a korábbi időszakhoz viszonyítva kb. 40%-kal csökkent. Ily módon csökkent az elszámolási műveletek lebonyolításának pénzeszközigénye. Felmerül azonban az a kérdés, hogy a multilaterális elszámolási rendszer bevezetése megoldotta-e azokat a valutáris és elszámolási problémákat, amelyek a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok jelenlegi fejlődési szakaszának szükségleteiből adódnak. Erre a kérdésre nem lehet igenlő választ adni.

Valamilyen valuta és elszámolási rendszer hatékonyságát elsősorban annak alapján lehet megítélni, hogy milyen mértékben segíti elő a sokoldalú kereskedelmi kapcsolatok fejlődését. Az NGEB multilaterális elszámolási mechanizmusa jelenleg csak az országok közötti kétoldalú árucsere-forgalom technikai bonyolításának eszköze. Az új elszámolási rendszer nem hozott változást a tagországok kereskedelmi kapcsolataiban. Az elszámolási rendszer bevezetése nem vezetett a sokoldalú árucsere-forgalom megvalósításához.

A szerző véleménye szerint a „sokoldalú árucsere-forgalom" kategóriát nem lehet tértől és időtől elszakítva kezelni. Más jellege volt a sokoldalú kereskedelemnek a szabadverseny időszakában és más ma, amikor a tőkés külkereskedelemben állandóan növekszik az állam beavatkozása és növekszik a monopóliumok befolyása a világpiacon. Érthető, hogy más jellegűnek kell lennie a sokoldalú kereskedelemnek a szocialista világpiacon, valamint a szocialista és tőkés piac közötti kapcsolatokban is.

A multilaterális árucsere-forgalom rendszerét a szocialista világpiacon a termelés és a társadalmi termékelosztás tervszerű fejlődésének kell alárendelni.

A szocialista országok bilaterális cserekapcsolatainak két évtizedes fejlődése az országok közötti munkamegosztás meghatározott rendszerét hozta létre. Az egyes országok termelési és külkereskedelmi tervei a partnerek lehetőségeit figyelembe véve készültek. Az említett időszakban az árucserében meghatározott választékstruktúra alakult ki, amely az egyes országok földrajzi feltételeit és a sokéves hagyományokból következő termelési profiljait tükrözi. Még ha feltételeznénk is, hogy megváltoznak a külkereskedelem lebonyolításának szervezési feltételei, akkor sem képzelhető el, hogy a kereskedelem választékának struktúrája a legközelebbi években lényegesen meg fog változni.

Az árucsere-forgalom hosszú évek folyamán kialakult struktúrája azonban nem az egyetlen akadály a sokoldalú cseréhez vezető úton. Akadályt jelentenek a megoldatlan valutaproblémák is. A bilaterális klíringelszámolási rendszer meghatározta az árucsere-forgalom érték és ár feltételeit is. A szocialista világpiacon sajátos belső árbázis alakult ki, amelynek célja, hogy viszonylag hosszabb időn át a forgalom stabil árakon történjék, s hogy a tőkés világpiac konjunkturális áringadozásainak hatását kiküszöbölje. A szocialista világpiac csere-

ügyleteinél az egyik fél részéről a világpiacinál alacsonyabb vagy magasabb áron történő eladás a másik fél hasonló szállításaival kompenzálódik. Ettől eltérő árakon bonyolódik a forgalom a tőkés világpiaccal. A szocialista piacon tehát az elszámolási valuta nem mindig fejezi ki az áru egyetlen nemzetközi értékét. E körülmény korlátozhatja a pénzegység széles körű átutalhatóságát és a multilaterális árucsereforgalom kibontakozását is. Az eltérő árszínvonalnak azonban a valutakérdések szempontjából nincs döntő jelentősége, mert a világkereskedelemben nincsenek olyan egységes árak, amelyeket az áruk nemzetközi értékét tükröző világpiaci áraknak lehetne tekinteni. A csere konkrét feltételeit, az árszínvonalat is beleértve, az érdekelt partnerek közötti tárgyalások során állapítják meg.

A szocialista világpiac megoldatlan valutaproblémáiban — a szerző véleménye szerint — a fő cserepiacok dezintegrációjának, a tőkés és szocialista világpiac törvényei közötti ellentmondásoknak van döntő szerepe. A transzferábilis rubel, a sokoldalú elszámolások rendszere olyan országok között, amelyek cseréjének jellege, volumene és struktúrája sok év folyamán bilaterális elvek alapján alakult ki, nem biztosíthatja széles körű, sokoldalú árucsere-forgalom létrehozását.

A multilaterális elszámolási rendszer létrehozása nem szüntette meg a szocialista piac elszámolási kapcsolatainak azt a negatív vonását, hogy valamely ország aktív elszámolási egyenlegét az NGEB működési szférájában túl nem lehet felhasználni. Az aktív egyenleg formájában rendelkezésre álló eszközök mindaddig immobilak maradnak, amíg pótlólagos áruszállítással a felek nem kompenzálják. A multilaterális elszámolási rendszer keretében létrehozott transzferábilis rubel tehát univerzális vásárlóerő formájában nem használható fel.

A szocialista országok viszonylag széles körű kereskedelmi kapcsolatokat tartanak fenn a tőkés világpiaccal is, és e kapcsolatok tendenciája növekvő. Az árucsere feltételei e piacokon nem egyformák. Az árucsereforgalom feltételeiben levő különbségek különböző természetű preferenciákat idéznek elő, s olyan körülmények között, amikor a világpiac cserefeltételeit döntően a tőkés világpiac feltételei határozzák meg, befolyást gyakorolnak nemcsak a szocialista és tőkésországok közötti árucserére, hanem a szocialista világpiac cserefeltételeire is. Ily körülmények között a csereeszközök integrációjának, a két világpiac közötti munkamegosztás elmélyítésének nagy jelentősége van.

A csereeszközök integrációjának legradikálisabb módja a szocialista piac pénzegységének a piac határain túlmenő átutalhatósága, azaz a *konvertibilitás* létrehozása lenne. Ez komoly hatást gyakorolhat a szocialista országok egymás közötti gazdasági kapcsolataira, valamint a szocialista és tőkés világpiac közötti kapcsolatok fejlődésére is. A konvertibilitás megteremtésének lehetséges eszközei a szocialista világpiacon a legkevésbé sem egyöntetűek. Több alternatív megoldás jöhet számításba. Elsősorban az a kérdés merül fel, hogy szükséges-e valamennyi szocialista ország valutájának konvertibilitását biztosítani, vagy pedig elegendő-e a szocialista piac elszámolási kulcsvalutájának átválthatóságát biztosítani. Bár a tőkés világpiacon ma csak egyes országok valutája konvertibilis, a szerző mégis arra a megállapításra jut, hogy a szocialista piac feltételei között helyesebb lenne, ha a szocialista piac elszámolási pénzegysége alakulna át konvertálható valutává. E variáns megvalósítása kevesebb előkészítő munkát igényelne, mint az összes szocialista ország valutájának konvertálhatóságára való áttérés.

A konvertibilitás a szocialista világpiacon nem jelentheti azt, hogy a piaci törvények, az áru- és pénzforgalmi spontaneitás valamennyi jelenségével együtt hatnak a szocialista gazdaságban. A szocialista országok egymás közötti és a tőkésországokkal való kereskedelmi kapcsolatai kon-

vertibilis valuta létezése esetén is termelési, külkereskedelmi és devizatervekben fognak alapulni, s ez lehetetlenné teszi, hogy a szocialista országok termelési és forgalmi folyamatait a tőkés piac spontán ingadozásai befolyásolhassák.

A szocialista világpiaci pénzegység konvertibilitásának gazdasági funkciója az lehet, hogy e piac valutatartalékait a világpiac egyéb konvertibilis valutáira a hivatalos valutaárfolyam alapján átválthassák. A tőkés világpiac országai számára a szocialista piac pénzegységének konvertibilitása azt jelenti, hogy az e valutából rendelkezésünkre álló összegeket a kereskedelmi és egyéb megállapodásokban előirányzott áruk megvásárlására használhassák fel, vagy harmadik ország valutájára válthassák át a hivatalos valutaárfolyam figyelembevételével. Az átválthatóság következtében az exportpiacok kiválasztásában megszűnne a valuták világpiaci jelentőségétől függő preferencia.

A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank tagországai számára lehetővé válna, hogy a banknál levő inaktív követeléseiket konvertibilis valutára válthassák át. A szocialista piac pénzegységének konvertibilitása feltételeket teremt funkciójának teljesebb kibontakozásához, ahhoz, hogy világpénzzé, univerzális vásárlóeszközzé váljék. E feltételeket azonban nem az abszolút, hanem a korlátozott konvertibilitás szemszögéből kell nézni. Ez annál inkább indokolt, mert — mint ismeretes — a világpiacon, a kulcsvalutákat is ideértve, jelenleg nincs olyan valuta, amelynek konvertibilitása abszolút lenne.

Ha a szocialista világpiac adott fejlődési szakaszán konvertibilis valutát hoznánk létre, s ez nem egy ország, hanem a szocialista világpiac elszámolási valutája lenne, akkor átválthatóságát e piac illetékes kollektív gazdasági szervének, a KGST-nek, vagy annak megbízásából a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Banknak kell garantálnia. Klasszikus feltételek között valamilyen valuta konvertálhatóságának garanciáját az adott ország arany- és devizatartalékai biztosítják. A szocialista piac pénzegységének konvertibilitását a KGST-országok arany- és devizatartalékai biztosíthatják. Ez megoldható oly módon, hogy az érdekelt országok valutatartalékaik egy részét határidős betétek formájában a létrehozott konvertibilis valutában koncentrálják. Meghatározott körülmények között azonban e betétek koncentrálása nem kielégítő alap a konvertibilitás biztosítására. Ezért szükséges bizonyos mértékű tőkét részben tőkés konvertibilis valutákból, részben pedig aranyból, mint világpénz tartalékból létrehozni. E tőke — azonkívül, hogy a konvertibilitás garanciájául szolgál — más, nem kevésbé fontos funkciókat is betölthet, nevezetesen közép és hosszú lejáratú hitelek tartalékalapjaként használható fel.

A szocialista konvertibilis valuta létrehozásánál a konvertibilitás általános világpiaci feltételeit figyelembe kell venni. E követelmény abból adódik, hogy valamilyen valuta konvertibilitását nem lehet adott ország, illetve országcsoport egyoldalú aktusának tekinteni. A szocialista valuta konvertibilitását a világpiacnak kell elismerni. E valuta aranytartalmának megállapításánál tehát figyelembe kell venni a világpiacon az adott időpontban érvényes aranyárat.

Adam Zwass a multilateralitás és konvertibilitás szocialista világpiacon történő megvalósításának néhány legfontosabb kérdését veti fel. Az általa kifejtett nézeteken kívül más elképzelések is vannak. A felvetett gondolatok azonban érdeklődésre tarthatnak számot, előmozdítják a multilateralitás és konvertibilitás fogalmának, funkcióinak, gazdasági tartalmának tanulmányozását, a kérdésekkel kapcsolatos kutatások irányának további meghatározását és serkentik a vitát.

Pécsi Kálmán

A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlődésének néhány vonása

Az NSZK Németország kettészakítása után, a korábbi Németország iparilag legfejlettebb területén jött létre. Ez a terület egyben Németországnak ipari nyersanyagokban is a leggazdagabb része. A tapasztalt szakmunkás-, mérnök-, technikusgárda megléte fontos szerepet játszott az ország ipari fejlődésében. Németország e területén a termelőberendezések állapota sokkal kedvezőbb volt a háború befejeztével, mint a keleti országrészben. A hadiipari beruházások ezekben az ipari körzetekben ugyanis a háború alatt és az azt megelőző években olyan méreteket öltöttek, hogy meghaladták a háborús pusztításokat és a termelőberendezések anyagi kopását. Három évvel a háború befejezése után a nyugatnémet ipar termelőberendezéseinek állapota már lehetővé tette, hogy minden újabb beruházás nélkül 47 százalékkal többet termeljenek, mint 1936-ban.* Nagy szerepe volt a gyors gazdasági növekedésben a külföldi kölcsönöknek és segélyeknek is. Nem lebecsülendő az sem, hogy a mai NSZK területének lakossága 1939-ben 42,9 millió, míg például 1950-ben már 49,9 millió, 1963-ban 57,6 millió fő volt.** Ez jó ideig lehetővé tette a gazdasági növekedés munkaerő-keresletének maradéktalan kielégítését. Főként az ötvenes évek első felében jelentős szerepe volt a gyors gazdasági növekedésben annak a ténynek, hogy a Német Szövetségi Köztársaság ekkor még viszonylag keveset költött fegyverkezésre. Az elmúlt évtized fejlődéséhez nagymértékben járult hozzá a monopoltőkés állam beavatkozása a gazdasági életbe, a beruházások növelése, az ipari termelés szerkezetének megváltoztatása és technikai színvonalának fokozása, a kivitel növelése céljából. Ehhez járult hozzá az is, hogy a nyugatnémet állam a nyugat-európai integrációs szervezeteknek kezdettől fogva tagja, sőt elsőrangú szereplője volt.

* Banca Nazionale del Lavoro, 1963. március.

** Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1964. 34. l.

Változások a nyugatnémet gazdaság termelőberendezéseiben

Az elmúlt évtizedben végbement legfontosabb változások egyike *a beruházások növekedésében és szerkezetében figyelhető meg.* A nyugatnémet gazdaság beruházásai több szempontból is figyelmet érdemlőek: a) igen jelentős a beruházások volumenének növekedése és a nemzeti jövedelemben való aránya, b) megváltozott a beruházások szerkezete, c) a beruházások nyomán erőteljesen növekedett a termelés tőkeellátottsága, d) a beruházások eredményeként az iparban és más nemzetgazdasági ágakban a termelés jórészt új technikai alapokon folyik, az állótőkén belül csökkent a régebbi, az elavult termelőberendezések aránya.

A beruházások volumenének növekedéséről tanúskodik, hogy amíg 1950-ben 25 700 millió márka volt a beruházások összege (1954. évi változatlan árszinten), 1960-ban már 68 190 milliót, 1963-ban pedig már 74 600 millió márkát tett ki. A beruházások 1950-hez viszonyítva 290,3 százalékra nőttek. A beruházások a bruttó nemzeti termékből 1950-ben 22,3, 1958-ban 23,4, 1960-ban már 26,7. 1961-ben 26,6, 1962-ben 26,6, 1963-ban 26,2 százalékkal részesedtek.*

A beruházások *aránya* tekintetében a Német Szövetségi Köztársaság maga mögött hagyta nemcsak Angliát, Franciaországot, hanem a háború előtti Németországot is. 1925—1929 között Németországban a beruházások a bruttó nemzeti terméknek 15, 1934—1938 között — a háborús

* Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland. 1964. 556. l.

készülődés éveiben — 15,4 százalékát tették ki.

A beruházások ilyen alakulása természetesen nagy változást eredményezett az NSZK bruttó állótőke-állományában és annak összetételében is. Míg 1940-ben a mai NSZK-nak megfelelő területen az állótőkék bruttó értéke (1954. évi változatlan árakon) 526 milliárd és 1950-ben 487 milliárd márka volt, 1960-ban már 790 milliárd márkát ért el. A növekedési index tehát 1950-hez viszonyítva 162 százalék.*

Az elmúlt évtizedben jelentős változás ment végbe a beruházások *szerkezetében* a háború előtti időszakhoz viszonyítva. A beruházásokon belül egyre nagyobb a berendezések és felszerelések részesedése. Így az egész állótőke-állomány 1950-hez viszonyított 162 százalékos növekedési indexén belül az épületek értékének növekedési indexe 144 százalék, a berendezések és felszerelések indexe pedig 209 százalékos. Ennek a növekedésnek megfelelően 1914-ben például az épületek, illetve berendezések és felszerelések aránya a bruttó állótőke-állományon belül 75 százalék, illetve 25 százalék volt, 1955-ben viszont ez az arány 68 és 32, 1960-ban pedig már 63 és 37.

Az állótőkék bruttó állományában és szerkezetében végbement változás nyomán, például *a bányászat és az energiatermelő ágazat* állótőkéje az elmúlt évtizedben megkétszereződött: az 1950. évi 32,9 milliárd márkáról (1954-es változatlan árszinten) 63,4 milliárd márkára nőtt 1960-ban. Az egyes termelési ágak közötti százalékos aránya ugyanezen időszakban 6,8 százalékról 8 százalékra növekedett.

A feldolgozó ipar állótőkéjének értéke (ugyancsak 1954. évi változatlan árszinten) az 1950. évi 74 milliárd márkáról 148,2 milliárdra növekedett 1960-ra, miközben az összes ágak állótőkéiből való részesedése 15,2 százalékról 18,8 százalékra növekedett. *A beruházási javakat előállító ágazatban,* amelyre a gyors gazdasági növekedés évei alatt különösen nagy feladat hárult, az állótőkék értéke az 1950. évi 14,7 milliárdról 35,6 milliárdra növekedett 1960-ra, az ágazat állótőkéinek *aránya* ugyanebben az időszakban 3 százalékról 4,5 százalékra növekedett. A kitermelő és feldolgozó ipar mellett megemlítendő, hogy például a közlekedés és hírközlés állótőkéinek értéke az időszak elején 48,4, 1960-ban pedig 76,9 milliárd márkát tett ki. (Ugyanakkor az összes ágazatok állótőkéin belüli aránya 9,9 százalékról 9,7 százalékra csökkent.)

Mindezeket a folyamatokat vizsgálva, figyelembe kell vennünk, hogy az említett jelenségek egy iparilag igen fejlett gazdaságban játszódtak le az elmúlt évtizedben. Elsősorban az érdemel külön figyelmet, hogy a mennyiségi változások mellett *az NSZK gazdaságában az elmúlt évtizedben a termelőberendezéseknek modern technikai alapon való fejlesztése és jelentős megfiatalítása ment végbe.*

A termelőberendezések fiatal korösszetétele önmagában még nem mutat *közvetlenül* a termelőberendezések műszaki színvonalára, ha azonban figyelembe vesszük, hogy az utóbbi évtized termelőberuházásai a legújabb technikai vívmányok és követelmények alapján mentek végbe, a termelőberendezések kora is e minőségi változásokat szemlélteti.

A gazdasági ágak állótőkéinek megfiatalodási folyamatán belül e tendencia legerősebben a bányászatban és az energiatermelésben, a nyers- és alapanyagiparban, a beruházási javakat előállító ágazatban és az építőiparban, a közlekedési eszközöket gyártó iparágban, a vegyiparban, az elektrotechnikai iparban ment végbe. Ezekben az ágazatokban az állótőkék átlagos életkora az átlagnál fiatalabb.

Az elmúlt évtizedben végbement fejlődés eredményeként megnőtt *az egy dolgozóra jutó állótőke értéke.* Ez a növekedés a gazdaság egészében

* Wolfgang Kirner: Wandlungen der Wirtschaftsstruktur in der Bundesrepublik Deutschland, Verlag Von Duncker & Humblot Berlin. 1962.

A bruttó állótőkék életkora 1950-ben és 1960-ban

Kor	Milliárd márka (1954. évi árakon)		A bruttó állótőkék megoszlása	
	1950	1960	1950	1960
10 évnél kisebb	100,4	353,8	20,6	44,8
10—19 év közötti	91,8	97,2	18,9	12,3
20—29 év közötti	62,1	77,5	12,8	9,8
30—39 év közötti	43,6	45,0	8,9	5,7
40—49 év közötti	61,0	42,9	12,5	5,4
50 és azon felüli	128,1	174,0	26,3	22,0
	487,0	790.4	100,0	100,0

Forrás: Wandlungen der Wirtschaftsstruktur in der Bundesrepublik Deutschland. Verlag Von Duncker & Humblot Berlin 1962. 139. l.

évenként átlag 4 százalékos volt. Figyelmet érdemel azonban az, hogy az egyes gazdasági ágazatokban a tőkeellátottság (az egy dolgozóra jutott állótőke) erősen eltér az átlagtól.

Az egyes gazdasági ágak bruttó tőkeellátottsága 1955-ben és 1960-ban
(nem teljes felsorolás)

Gazdasági ágak	Egy foglalkoztatottra jutó bruttó állótőkeérték, ezer márkában (1954. évi árakon)		Évi átlagos növekedési ütem
	1955	1960	
Mező-, erdő- és halgazdaság	12,7	17,8	7,0
Termelő ágazatok (mezőgazdaság nélkül)	14,1	18,9	6,0
Bányászat	24,0	38,2	10,0
Energiatermelés	202,5	284,4	4,0
Feldolgozó ágazatok	12,2	16,1	6,0
Ebből:			
Alapanyagok és termelési javak	24,4	33,2	6,5
Beruházási javak termelése	9,2	11,8	5,0
Építőipar	3,6	6,7	13,5
Elosztó ágazatok:	22,0	24,9	2,5
Kereskedelem	10,4	11,7	2,5
Közlekedés és hírközlés	45,9	57,1	4,5
Ebből:			
Vasút	79,9	95,3	3,5
Egyéb közlekedés	28,8	42,4	8,0
Szolgáltató ágazat	72,4	79,9	2,0
Összes ágazat	25,7	31,5	4,0

Forrás: Wandlungen der Wirtschaftsstruktur in der Bundesrepublik Deutschland. Verlag Von Duncker & Humblot Berlin. 1962. 149. l.

A táblázatból látható, hogy az egész iparon belül kiugróan magas az energiatermelő-ágazat tőkeellátottsági színvonala. A leggyorsabban viszont az építőiparban nő az egy dolgozóra jutó állótőke bruttó értéke. Mindezek a jelenségek természetesen megfigyelhetők az 1960 utáni években is, bár az utóbbi évek fejlődése jellegében eltér az előző évtizedétől.

Változások az ipari termelés összetételében az elmúlt évtizedben

Az ipari üzemek száma az NSZK-ban az 1950. évi 47 187-ről 1960-ra 53 178-ra, 1963 végére pedig 59 158-ra növekedett. 1950-ben az ipar 4797 ezer, 1960-ban 7776 ezer és 1963-ban már 8264 ezer főt foglalkoztatott. Az ipar termelése 1950-ben összesen 80 395 millió, 1960-ban 258 196 millió és 1963-ban 315 309 millió márkát ért el. *A legfőbb mennyiségi változásokat e téren az jellemzi, hogy a vizsgált időszakban az ipari üzemek száma mintegy 25 százalékkal nőtt, miközben az iparban foglalkoztatott létszám csaknem kétszeresére, az ipari üzemek forgalma pedig csaknem négyszeresére növekedett.*

A jelentős volumennövekedés mellett kétségtelenül legszembetűnőbb az ipar szerkezetének, az egyes iparágak termelési súlyának (arányának) megváltozása.

Az ipari termelés szerkezetének alakulása az elmúlt évtizedben
(nem teljes felsorolás)

Iparágak	Nettó termelési érték millió márkában (1950-es áron)		Index	Szerkezet (az egész ipar = 100)	
	1950	1960	1950=100	1950	1960
Bányászat	*3 756*	*5 424*	*144,4*	*8,28*	*4,77*
Ebből: szénbányászat	3 184	4 002	125,7	7,02	3,52
Feldolgozó ipar	*41 632*	*108 248*	*260,0*	*91,72*	*95,23*
Alapanyagok és termelési javak termelése	11 569	29 910	259,7	25,38	26,36
Vas- és acéltermelés	2 872	6 684	232,7	6,33	5,88
Vegyipar	4 151	12 806	308,5	9,14	11,26
Kőolajfeldolgozás	272	1 484	545,7	0,60	1,30
Beruházási javak	11 313	38 332	338,8	24,92	33,72
Gépgyártás	3 647	10 266	281,5	8,04	9,03
Közlekedési eszközök gyártása	1 695	9 068	535,0	3,73	7,98
Ebből: autógyártás	1 077	7 338	681,3	2,37	6,46
Elektrotechnikai ipar	2 190	9 281	423,8	4,82	8,16
Fogyasztási cikkek ipara	10 712	22 673	211,7	23,60	19,95
Műanyagfeldolgozó ipar	165	1 542	934,4	0,36	1,36
Textilipar	4 986	8 636	173,2	10,98	7,60
Élelmi és élvezeti cikkek	8 088	17 333	214,3	17,82	15,25
Ipar összesen	45 388	113 672	250,4	100,00	100,00

Forrás: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland egyes számai alapján, valamint Wandlungen der Wirtschaftsstruktur in der Bundesrepublik Deutschland, Verlag Von Duncker & Humblot Berlin 1962. alapján.

Az első szembetűnő jelenség, hogy a szénbányászat súlya az elmúlt évtizedben a felére csökkent. Ez a szénnek mint energiahordozónak a háttérbeszorulásából következik. Hasonló, bár mértékében kisebb jelentőségű, a vas- és acélipar helyzetének változása. A fogyasztási cikkek termelése és ezen belül a textilipar, az élelmiszer- és élvezeticikk-ipar ugyancsak veszített súlyából. Az 1960 utáni időszak adatai arról tanúskodnak, hogy ezeknek az iparágaknak a súlya tovább csökken.

Az úgynevezett gyorsan fejlődő iparágak közé sorolható a vegyipar, a műtrágyagyártás, a közlekedési eszközök (autók) gyártása, az elektrotechnikai ipar és a műanyagfeldolgozó ipar. Ezeknek az iparágaknak gyorsan növekszik az ipari termelésen belüli súlya. Az említett öt iparág adta 1950-ben az ipari termelés 17,29 százalékát, 1960-ban pedig már 28,54 százalékát.

Az ipari termelés e nagyarányú növekedésének, a végbement technikai haladásnak egyik legfőbb ered-

ménye, hogy a Német Szövetségi Köztársaság e fejlődés eredményeként *visszahódította a háború következtében elvesztett világpiaci pozícióját, a tőkés világ ipari termelésében elfoglalta a második helyet.*

A főbb tőkésországok részesedése a tőkés világ ipari termeléséből
(százalékban)

Évek	Egyesült Államok	NSZK	Anglia	Japán	Franciaország	Olaszország
1938	34,6	10,9	14,7	4,5	5,7	3,0
1948	54,4	4,1	11,5	1,2	4,3	2,2
1953	52,1	7,2	10,0	2,4	3,9	2,5
1958	46,2	9,4	9,7	3,5	4,9	3,1
1963	44,8	9,4	8,3	5,7	4,8	3,4

Forrás: U. N. Statistical Yearbook 1962. New York; Monthly Bulletin of Statistics (United Nations), New York. 1964. május.

A foglalkoztatottság, a bérek és a jövedelmek alakulása

Az NSZK-ban az általunk vizsgált időszakban végbement fejlődés kedvező hatást gyakorolt a foglalkoztatottság, a bérek és jövedelmek alakulására. Ennek nyomán viszonylag széles körben elterjedtek az „általános jólét", a „mindenki tulajdonos" stb. burzsoá propagandajelszavak, amelyek az életnívó kétségtelenül jelentős növekedése kapcsán a kapitalizmus lényegének megváltozását, a „szabad társadalmi partneri viszonyt", az osztályharc megszűnését hirdetik.

Már korábban rámutattunk, hogy a nagyméretű termelésbővülés számára a Német Szövetségi Köztársaságban az ötvenes évek elején nagy tömegű, viszonylag olcsó, megfelelően képzett fölös munkaerő állt rendelkezésre. *Az 1950—1960 közötti időszakot e tekintetben a foglalkoztatottak számának állandó növekedése és a munkanélküliek számának állandó csökkenése jellemzi.* E fejlődés során a szükséges létszámot — amely főként az ipar számára volt szükséges — a következő forrásokból nyerték: a) a nyugatnémet lakosság számának említett emelkedéséből (áttelepültek, disszidáltak stb.); b) idegen munkavállalók ideiglenes bevándorlásából más európai országokból; c) a munkaerő korábbi foglalkoztatási arányainak megváltozásából (például a mezőgazdaságból felszabaduló és elvándorló munkaerő).

A foglalkoztatottság szerkezetének alakulását a következő oldal első táblázata szemlélteti.

Az iparban végbement fejlődésnek megfelelően az iparban foglalkoztatottak száma 1938-hoz viszonyítva mintegy 80 százalékkal nőtt. Az iparon belül e tendencia alakulását a feldolgozó ipari foglalkoztatottak számának erőteljes növekedése okozza. Nagyon gyors növekedés mutatkozik a kereskedelem, pénzügy, a szolgáltatások területén, ami szinte minden fejlett tőkésországban megfigyelhető ezekben az években.

A foglalkoztatottság ilyen jelentős mértékű növekedésének egyik közvetlen hatása a munkanélküliek számának csökkenése, illetve gyakorlati megszűnése 1960-ra.

A vizsgált időszakban végbement konjunkturális fellendülés a munkatermelékenység és munkaintenzitás fokozódása, a munkaerő iránti állandó kereslet talaján tudtak Nyugat-Németországban a dolgozók — főként az ötvenes évek közepétől kezdve — jelentősebb nominál- és reálbér-emelkedést kiharcolni. E tekintetben ma Nyugat-Németország igen előkelő helyen áll Nyugat-Európában.

A jólétről szóló propagandában gyakran elhangzik Nyugat-Németor-

A munkások és alkalmazottak számának és megoszlásának alakulása a nemzetgazdaság egyes ágaiban

A nemzetgazdaság ágai	1938		1950		1960	
	millió fő	százalék	millió fő	százalék	millió fő	százalék
Mezőgazdaság	0,88	7,3	1,14	8,2	0,63	3,1
Ipar összesen	6,67	54,6	7,49	54,2	11,99	58,7
Ebből:						
kitermelő ipar	0,81	6,8	0,96	7,1	1,11	5,6
feldolgozó ipar	4,67	38,1	5,28	38,1	8,67	42,4
építőipar	1,19	9,7	1,25	9,0	2,18	10,7
Szállítás.....	0,85	6,9	1,07	7,7	1,27	6,2
Kereskedelem, pénzügy, biztosítás	1,16	9,4	1,25	9,0	2,74	13,6
Szolgáltatás és egyéb ...	2,68	21,8	2,89	20,9	3,75	18,4
Összesen	12,24	100,0	13,84	100,0	20,38	100,0

Forrás: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland különböző számai alapján

ságban, hogy a munkások és alkalmazottak bér-részesedésének aránya a nemzeti jövedelemből hosszabb időszakot tekintve is stabilnak mondható. Valóban a hivatalos statisztikai adatok az elmúlt időszakra a részesedési arányok bizonyos stabilitását mutatják. Feltétlen figyelmet érdemel azonban a nemzeti jövedelemből való részesedés alakulásánál, hogy 1950—1962 között a munkások és alkalmazottak száma kereken 50 százalékkal növekedett, az úgynevezett önállóak száma pedig a differenciálódási folyamat következtében csaknem 10 százalékkal csökkent.

A nemzeti jövedelem elosztása Nyugat-Németországban (1950—1962)

Év	Nemzeti jövedelem[1] (milliárd márka)	Részarány a nemzeti jövedelemben[2] (százalékban)	
		Bruttó bérek és fizetések	Vállalati tevékenységből eredő és egyéb jövedelem[3]
1950	70,9	56,1	42,9
1955	131,5	56,2	41,8
1960	202,3	57,7	40,6
1962[4]	244,7	60,5	37,6

Forrás: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland (Statistisches Bundesamt, Weisbaden) Stuttgart—Mainz, 1960. 142. l., 1963. 138. l. és Wirtschaft und Statistik, Heft 10, 1963. 582. és 643. l.

[1] Nettó nemzeti termék, termelői áron, minusz vállalati hozzájárulás a társadalombiztosításhoz

[2] Az összegnek 100 százaléktól való eltérését az állam profitrészesedése adja

[3] Az egyszerű árutermelők, a szabadfoglalkozásuak jövedelme és a profitok

[4] Beleértve a Saar-vidéket is

A külkereskedelmi forgalom volumenének és szerkezetének változása

A német monopoltőke mind az első, mind a második világháború előtt jelentős pozícióra tett szert az árupiacokért és nyersanyagforrásokért folytatott imperialista harcban. Erre Németország hatalmas ipari potenciálja adta meg a bázist.

Németország termelésének számottevő része — 20—25 százaléka — kivitelre került, s a felhasznált nyersanyagok 10—15 százalékát külföldről szerezte be. Részesedése a tőkésvilág kiviteléből 1937-ben 10,1 százalék volt.

A német monopoltőke az ötvenes évek elejétől — 1950—1951-től — kezdve tette meg az első jelentős lépéseket a külső terjeszkedés területén. Ennek nyomán az elmúlt évtizedben kivitele jóval gyorsabban nőtt, mint a legtöbb vezető tőkésországé.

Néhány vezető tőkésország kivitelének alakulása 1950 és 1960 között
(1953 = 100)

Év	Egyesült Államok	Anglia	Franciaország	NSZK
1950	92	105	94	56
1955	121	112	134	142
1960	130	128	193	256

Forrás: U. N. Monthly Bulletin of Statistics 1955—1961 július

A második világháború befejezése után Németország gyakorlatilag kiszorult a világpiacon folyó versenyből, elvesztette korábbi pozícióit. A nyugatnémet ipar 1950—1960 közötti gyors fejlődése, az ipar új technikai színvonalon való újjászerveződése jó alapot biztosított a nyugatnémet export fokozására.

1950-ben az import még 15,2 százaléka, az export pedig 11,2 százaléka volt a nemzeti jövedelemnek. Az 1950—1960 közötti fejlődés eredményeként 1960-ban az import már 19,8 százalékkal, az export pedig 22,3 százalékkal részesedett a nemzeti jövedelemben.

A nyugatnémet külkereskedelem volumenének változását jól jelzi a következő néhány adat:

A külkereskedelmi forgalom alakulása
(millió márkában)

Év	Behozatal	Kivitel	Egyenleg
1950	11 374	8 362	— 3 012
1955	24 472	25 717	+ 1 244
1960	42 723	47 946	+ 5 223
1963	52 277	58 310	+ 6 032
1964	58 800	64 900	+ 6 100

Forrás: Statistisches Jahrbuch die Bundesrepublik Deutschland, valamint Aussenhandeli Reihe 1, Wirtschaft und Statistik. 1965. 1. sz 41. l.

A rendkívül nagyarányú fejlődés az import 1950—1960 közötti 350 százalékos, az exportnak pedig majdnem 600 százalékos növekedését jelenti. *A külkereskedelem volumene csaknem két és félszer olyan gyorsan nőtt ezekben az években, mint az ipari termelés.* A nyugatnémet gazdaságot erős szálak fűzik a tőkés világpiachoz. A kölni gazdaságkutató intézet, amikor az ötvenes évek első felében (a leggyorsabb fejlődés éveiben) végbement fejlődés tényezőit vizsgálta, jelentésében megállapította, hogy az ipari termelés növekedésének több mint a felét ezekben az években az export kibővülése idézte elő, míg az úgynevezett beruházási javak iránti hazai kereslet a növekedésnek csupán egynegyedét, a fogyasztási cikkek iránti kereslet pedig szintén legfeljebb az egynegyed részét okozta.*

A monopoltőkés állam különféle kereskedelempolitikai eszközök mellett jelentős szubvencióval támogatta és támogatja a monopóliumok külső terjeszkedését.

A finánctőke az exportfinanszírozás különféle átfogó állami és félállami formáit építette ki. Az állami exporthitel-biztosítás rendszerének kiépítésével a kockázatot teljes egészében az államra hárították.

* Die Expansion der Westdeutschen Industrie 1949—1954. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Berlin. 1955. Sonderheft Nr. 34.

Változások következtek be a nyugatnémet külkereskedelem *szerkezetében* is. Az ipari fejlődés nyomán erőteljesen növekedett az ipari eredetű kivitel, illetve behozatal súlya. A kivitelben különösen szembetűnő, hogy az ipar mintegy 98 százalékkal, a mezőgazdaság körülbelül 2 százalékkal részesedik. Mind a kivitelben, mind a behozatalban a késztermékek dominálnak.

Az iparban végbement fejlődés, az ipari termékek műszaki színvonala, az export állami támogatása, az önköltség kedvező volta alapján egyre fokozódik a nyugatnémet monopóliumok súlya a tőkésvilág exportjában. A tőkésvilág exportranglistáján Nyugat-Németország ugyancsak a második helyre került, megelőzve Angliát, Franciaországot és a többi országot.

Néhány tőkésország részesedése a tőkésországok együttes exportjában 1937—1963 között

Ország	1937	1950	1960	1964
Franciaország	4,1	5,5	6,1	5,9
Nyugat-Németország	10,1*	3,6	10,2	10,7
Olaszország	2,4	2,2	3,3	3,9
Belgium és Luxemburg	3,7	3,0	3,3	3,7
Hollandia	2,9	2,6	3,6	3,8
Anglia	11,2	11,0	8,9	8,1
Egyesült Államok	14,2	18,3	18,1	17,2

Forrás: U. N. Monthly Bulletin of Statistics 1961. július, 1963. május Ausserhandel, Monatstat: Amt der Europeischen Gemeinschaft 1965. 6. szám.
* Egész Németország

Néhány iparág terméke exportjában kiugró a nyugatnémet monopóliumok előretörése. *A tőkésvilág gépexportjának csaknem 25 százalékát az NSZK adja,* s ezzel az Egyesült Államok mögött a második helyen áll. (Az Egyesült Államok részesedése 39 százalék.) Az NSZK másfélszer annyi gépet juttat a világpiacra, mint Anglia, és ötször annyit, mint Franciaország. Autógyártásban például az NSZK a második, az autóexportban pedig az első helyen áll a tőkésvilágban.

Az angol és a francia imperializmus hagyományos versenytársa, Nyugat-Németország *ma már nagyobb pozíciókkal rendelkezik a tőkés világkereskedelemben, mint a második világháború előtt egész Németország.*

A nyugatnémet gazdasági terjeszkedésnek fontos eszközei a különféle európai integrációs szervezetek. Ez a nyugatnémet export területi megoszlásából is kitűnik. A Közös Piac országaiba irányuló export csak 1957 után mutat különösebb fejlődést. Az EGK-országok részesedése 1954-ben 29,0, 1957-ben 29,0, 1961-ben 31,7, 1963-ban 37,3, 1964-ben 37,2 százalék volt. Az EFTA-országokba irányuló export alakulása kevésbé dinamikus (1954: 24,4 százalék, 1958: 27,3 százalék, 1963: 27,1 százalék, 1964: 28,7 százalék). A fejlődő országokba irányuló export aránya nem változott lényegesen az elmúlt évek folyamán. 1950-ben a nyugatnémet export 15 százaléka, 1964-ben 15,4 százaléka irányult ezekre a területekre. Az utóbbi években azonban a nyugatnémet monopóliumok a nyugat-európai piacok mellett az afrikai, latin-amerikai országokban is fokozzák erőfeszítéseiket.

Kereskedelmi expanziója eredményeként Nyugat-Németországnak állandóan magas a kereskedelmi mérleg aktívuma. *Az arany- és a devizatartalékok tekintetében a Német Szövetségi Köztársaság ma első helyen áll a nyugat-európai országok között.*

Néhány nyugat-európai ország arany- és devizatartaléka
(az első sorban az arany-, a másodikban a devizatartalékok, az időszak végén, millió dollárban)

Ország	1955	1958	1961	1963	1964
Nyugat-Német-	920	2639	3664	3844	4248
ország*	2015	3093	2878	3259	2722
Franciaország*	942	750	2121	3175	3729
	970	300	818	1282	1376
Olaszország*	352	1086	2225	2343	2107
	815	996	1194	714	1130
Nagy-Britannia** ...	2050	2850	2267	2484	2300
	70	219	1057	173	240

Források:
* Allgemeine Statistik des Auslandes 1963. 3. Statistisches Bundesamt, Wiesbaden
** International Financial Statistics, 1965. 2. sz.

A Német Szövetségi Köztársaság 1960 utáni fejlődésének néhány kérdése

Az ipari termelés és a tőkebefektetések növekedési ütemének változása

Az 1960 utáni évek megkülönböztető sajátosságát mindenekelőtt az adja meg, hogy *a gazdasági növekedés üteme lelassult.* Az 1960 utáni lanyhulási folyamatnak a Német Szövetségi Köztársaságban már 1958-ban voltak előjelei. Bár a nyugatnémet gazdaságban 1958-ban észlelt kisebb mértékű lanyhulást nem nevezhetjük valamiféle ciklikus vagy közbeeső válságnak, mégis jelezte azt, hogy az ötvenes évek konjunkturális növekedésének vége. Ekkor jelentősen csökkent a termelés növekedésének üteme a kőszénbányászatban, a vasérckitermelésben, az acéliparban, a hajógyártásban, a textil- és bőriparban. Ebben az időszakban azonban az export 1959. évi fokozásával, a Közös Piacon belüli pozíciók kiterjesztésével, az állami beavatkozás különféle eszközeinek fokozottabb bevetésével (exporttámogatás, hadimegrendelések fokozása) a tartósabb lanyhulást sikerült elkerülni.

Az iparban 1960 után a termelés növekedésének üteme általában lassúbb. Némely iparágban a termelés abszolút visszaesése is megfigyelhető. Emellett néhány iparágban a termelés színvonala pang, míg más iparágakban — az általános növekedési ütem csökkenése mellett — a termelés további jelentős növekedése figyelhető meg.

Az ipari termelés egészére vonatkozó adatok azonban egyértelműen szemléltetik a fő tendenciát: Az évi átlagos növekedése: 1946—1950-ben 38,8, 1951—1955-ben 12,3, 1956—1960-ban 6,9, 1961-ben 5,6, 1962-ben 4,9, 1963-ban 3,8, 1964-ben 8,4 százalékot tett ki.*

Bár a mostani időszak nem hasonlítható össze az 1946—1950 közötti úgynevezett helyreállítási időszakkal, kétségtelen azonban, hogy az 1960-as évek ipari termelésének növekedési üteme jelentősen elmarad a korábbi évek növekedési ütemétől. A részletesebb adatok arról is tanúskodnak, hogy az *ipari termelés fejlődési ütemének lassúbbodása most tartósabb és szélesebb körű, mint 1958-ban.*

Az 1960 utáni időszakban rosszabbodtak a nyugatnémet gazdaság értékesítési lehetőségei a világpiacon az angol, a francia, az olasz, a japán és nem utolsósorban az amerikai tőke erősödő konkurrenciája miatt. Olyan

* Forrás: Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, Konkjunkturnij Obzor 1964. 2. sz. és Quellen: Die wirtschaftliche Lage in der Bundesrepublik Deutschland (Bundesminister für Wirtschaft). Bonn.

új fejlődési szakasszal áll szemben a nyugatnémet gazdaság, amelyben az ellentmondások egyre élesebbé válnak.

Természetesen nem arról van szó, hogy a nyugatnémet gazdaság válságot él át ezekben az években, de a növekedés ütemét tekintve messze jutott a „gazdasági csoda" évei alatti fejlődés ütemétől.

Az ipari termelés indexe (1950 = 100)

Iparágak	1960	1961	1962	1963	Növekedés + Csökkenés —	
					1963/1962	1964/1963
Az ipar egésze	249	263	276	286	+ 3,8	8,5
Bányászat	146	150	153	157	+ 2,6	3,2
Villamos energia	259	278	302	330	+ 9,3	9,0
Építőipar	222	240	259	268	+ 3,5	3,2
Ipari nyers- és alapanyag	260	275	292	308	+ 5,5	12,8
Általános gépgyártás	281	310	314	303	— 3,5	+ 4,9
Autó- és repülőgépipar	533	560	608	679	+11,7	9,3
Hajógyártás	343	332	316	282	—10,8	+ 1,5
Elektrotechnika	423	468	481	472	— 1,9	+10,8
Finommechanika és optika	288	309	309	320	+ 3,6	7,5
Fémtermékek	261	276	276	280	+ 1,4	8,9
Ipari közfogyasztási cikkek	211	220	232	237	+ 2,2	6,7
Élelmiszerek és élvezeti cikkek	214	223	233	246	+ 5,6	4,8

Forrás: lásd az előző táblázatnál

Az egész iparra jellemző 1963. évi 3,8 százalékos és az 1964. évi 8,5 százalékos növekedés mögött a kép igen vegyes. A hivatalos nyugatnémet statisztika szerint (összesen 37 ipari ágazatot sorol fel) 1963-ban 12 ágazatban, amelyek az ipari termelésnek 29 százalékát adják, a termelés csökkent, további 11 ágazatban, amelyek az ipari termelésnek 34 százalékát szolgáltatják, nem nevezhető jelentősnek a termelés növekedése. További 14 ágazatban, amelyek az ipari termelésnek 37 százalékát adják, a termelés növekedése az ipar átlagos növekedésénél nagyobb mértékű.

A konjunktúra kifulladására *élénken reagált a tőkebefektetések alakulása*. 1960-ban (összehasonlítható árakon) még 12 százalékkal, 1961-ben 10 százalékkal, 1962-ben már csak 4 százalékkal növekedtek a tőkebefektetések. Ezen belül például 1962-ben az ipari tőkebefektetések növekedése csak 2 százalékos volt. 1963-ban a bruttó tőkebefektetések növekedése mintegy 5,2 százalékos, 1964-ben azonban már 13,8 százalékos volt. A kitermelő ipar egyes ágaiban 1961-ben, 1962-ben, 1963-ban a kapacitások nem teljes kihasználásával is találkozunk. Egyidejűleg ebben az időszakban a beruházásokon belül csökkent az önfinanszírozás aránya (1960-ban ennek aránya 58 százalék, 1961-ben 43 százalék, 1962-ben 36 százalék). Csökken az új létesítményekre irányuló tőkebefektetések aránya is ezekben az években. Néhány iparágban, így a gépkocsiiparban, a vegyiparban és az olajfeldolgozásban változatlan a tőkebefektetések intenzitása. Ez az iparban az előző évtizedben is lejátszódó szerkezeti változásnak a továbbfolytatását jelenti.

A külkereskedelmi forgalom növelése és annak problémái

Az 1960-as években bizonyos változások mutatkoznak a nyugatnémet külkereskedelemben is. 1950—1960 között a külkereskedelmi forgalom növekedésének üteme mindig felülmúlta az ipari termelés növekedési ütemét. Az export volumene 1960-ban 15 százalékkal, 1961-ben 6 százalékkal, majd 1962-ben csak 4 százalékkal növekedett, míg az ipari ter-

melés növekedése 1962-ben 4,9 százalék volt. Ezzel együtt járt az is, hogy a külkereskedelmi mérleg korábbi nagy aktívuma 1962-ben majdnem felére esett vissza. (1961-ben a mérlegegyenleg 6615 millió, 1962-ben pedig 3476 millió márka volt.) A termelés élénkítésére a nyugatnémet gazdasági körök exportpozícióik javítását, főként az export-támogatás kiterjesztését, az állami garanciavállalás fokozását, a hitelfeltételek könnyítését szorgalmazzák. Ilyen intézkedések hatására 1963-ban és 1964-ben a kivitel volumenének növekedése az előző évvel szemben ismét magas (10 százalék), az ipari termelés 3,8 százalékos, illetve 8,5 százalékos növekedése mellett. A külkereskedelmi mérleg aktív egyenlege 1963-ban és 1964-ben ismét elérte a 6 milliárd márkát. Az export növelése — előnyei mellett — azonban veszélyes húzóerőt is rejt magában.

A külkereskedelmi forgalom újabb jelenségei közé sorolható, hogy az utóbbi években az import növekedése mellett erőteljesen növekszik a késztermékek behozatalának aránya. Ez természetesen a munkamegosztás fokozódását is mutatja az EGK-országok között. Ha azonban az import növekedési üteme, továbbá azon belül a késztermékek arányának növekedése nem jár együtt az export gyorsabb növekedésével — mint például ez 1962-ben és 1963-ban történt — nem kétséges ennek kedvezőtlen volta a nyugatnémet gazdaság számára. Márpedig az import ilyen alakulása az utóbbi években nemcsak a munkamegosztás fokozódásának, hanem az erősödő konkurrenciának is a velejárója.

Különböző árucsoportok százalékos részesedése a nyugatnémet importban

Megnevezés	1959	1960	1961	1962	1963
Élelmiszerek	30,0	26,3	26,3	27,6	24,4
Nyersanyagok	21,6	21,7	20,5	17,8	17,9
Félkésztermékek ...	16,7	18,9	17,0	15,9	15,4
Késztermékek	30,8	32,2	35,1	37,8	41,3

Forrás: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, 1964

Végül változás figyelhető meg a nyugatnémet kivitel területi arányaiban is, amiben természetszerűleg visszatükröződik a külső piacokon folyó konkurrenciaharc éleződése. Az angol, a francia, az olasz, a japán, az amerikai versenytársak előretörése 1961—62-es években különösen érzékenyen érintette a nyugatnémet árukivitelt.

Az általános exportserkentő intézkedések között különösen sok intézkedést dolgoztak ki a szocialista országokba és a gyengén fejlett országokba irányuló kivitel fokozására. Ezek kiterjednek a hitelfeltételek megváltoztatására, a kedvezményes idő növelésére, a hitellejárat növelésére, a technikai „segélyek" fokozására és a hitelek kamatainak csökkentésére. Ezeknek az intézkedéseknek már 1963-ban és 1964-ben is megfigyelhető a hatása. Egyrészt 1963—1964-ben az export növekedése ismét gyorsabb az importénál, másrészt erőteljesen megnőtt a kivitel volumene. Különösen gyors a kivitel növekedése a szocialista országokba és a fejlődő országokba. 1964-ben az NSZK exportja a szocialista országokba 24,1 százalékkal nőtt. A Latin-Amerikába irányuló export 1964-ben 7 százalékkal, az Afrikába irányuló export 34 százalékkal (!), az Ázsiába irányuló export 12 százalékkal növekedett. Az exportserkentő intézkedések tehát nem voltak hatástalanok az ipari termelés és a kivitel élénkítésére, bár ennek megítélése a következő évek eredményeitől is függ.

Ezen időszak intézkedései közé

kell sorolnunk, hogy az NSZK lépéseket tett a szocialista országokkal való kereskedelmi kapcsolatok szélesítésére. 1963-ban ilyen lépés történt Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária felé. Jól jellemzi ezek hatását, hogy az NSZK külkereskedelmi forgalma 1964-ben Lengyelországgal 22 százalékkal, Csehszlovákiával 63 százalékkal, Magyarországgal 31 százalékkal, Bulgáriával 63 százalékkal, Kínával 276 százalékkal nőtt.

★

Az utóbbi évek jellemző vonásaihoz tartozik, hogy növekedett a haditermelés és növekedtek a költségvetés hadikiadásai a Német Szövetségi Köztársaságban. Ebben a revánsvágyak mellett szerepet játszik az is, hogy a nyugati szövetségesek, főként az Egyesült Államok, a NATO fegyverkezési kiadásainak az eddigieknél nagyobb részét kívánja a nyugatnémet szövetségesre hárítani. A hadikiadások növekedését az NSZK-ban a következő néhány adat szemlélteti:

Megnevezés	1960	1961	1962	1963	1964
Közvetlen hadikiadások (milliárd márka)	10,6	11,75	15,7	19,6	20,5
A költségvetés kiadásaiból való százalékos részesedése	25,3	24,4	29,4	34,3	34,0

Forrás: Deutsches Wirtschaftsinstitut adatai

A hadikiadások ilyen alakulásának hatását még nem lehet véglegesen megítélni. Az azonban biztos, hogy *egyre jelentősebb eszközöket von el a békés termelésből,* s ennek terheit a gazdaság rövid idő után nem mint a termelést serkentő tényezőt érzi meg.

Az iparban és a gazdasági élet más területein 1960 után jelentkező kedvezőtlen jelenségek természetesen nem maradtak hatástalanok a létfenntartási költségek alakulására sem. Ezekben az években az árak bizonyos emelkedése, illetve a jövedelemnövekedés megtorpanása figyelhető meg. Ez tükröződik a kiskereskedelmi forgalom alakulásában is. A kiskereskedelmi forgalom (változatlan árakon) 1961-ben 7, 1962-ben 4, 1963-ban már csak 1,3 százalékkal növekedett. 1964-ben a létfenntartási költségek indexe 2,8 százalékkal volt magasabb az előző évinél.

Az elmúlt években a dolgozók és a szakszervezetek közös harcaként elért színvonal megtartása — esetleg emelkedése — nem kevés harcot követel a monopóliumokkal szemben Nyugat-Németországban.

Ebben a gazdasági helyzetben, amely világosan mutatja, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban megszűntek hatni azok a kedvező tényezők, amelyek a „gazdasági csoda" hatótényezői voltak, a *nyugatnémet állam fokozza az állami beavatkozást a gazdasági életbe.* Így az NSZK-ban fokozódott az állami költségvetés szerepe. A bonni állam az 1960-as években a nemzeti jövedelemnek már mintegy egyharmadát — adók és illetékek formájában — koncentrálja a költségvetésben. Az 1960 utáni állami beavatkozás intenzitása egyben megerősíti azt a feltételezést, hogy a „szabad társadalmi piacgazdaság" illúziója egyre inkább szertefoszlik.

Benedeczky János

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

AZ MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének vitái

Az árképzés közgazdasági alapjai. Kossuth 1965. 192 l.
Az eszközlekötési járulék bevezetéséről. Kossuth 1965. 72 l.

A gazdaságirányítás rendszerének felülvizsgálata és napirenden levő átalakítása a közgazdászok figyelmének középpontjában áll. A Kossuth Könyvkiadónál nemrég megjelent két kötet fontos szerepet tölt be az érdeklődők tájékoztatásában. De jelentőségét megsokszorozza az a tény, hogy ezúttal nem kész eredményekről, elhatározott intézkedésekről s azok indoklásáról kapunk tájékoztatást, hanem az eltérő nézetekről, a vita menetéről, a döntések születésének folyamatáról. A viták nincsenek véglegesen lezárva és — mint azt Nyers Rezső az egyik kötet előszavában hangsúlyozza — a tanácskozások anyagának nyilvánosságra hozatala éppen azt a célt szolgálja, hogy további kutatásokra, a nyitott kérdésekről további eredményes vitákra ösztönözzön.

Az árképzés közgazdasági alapjai című kötet Nyers Rezső előszavát, Csikós-Nagy Béla — 1964 augusztusában készített — téziseit, az Elméleti Munkaközösségben — 1964 októberében — lezajlott vita jegyzőkönyvét és a vita alapján a szerkesztő bizottság által kidolgozott irányelveket tartalmazza.

Mind Csikós-Nagy Béla előterjesztése, mind a vitában felszólalók elemezték az árképzésnek a gazdasági mechanizmusban betöltött szerepét. Az árvita egész folyamata, néhány fő kérdésben a nézetek azonossága vagy közelsége és az előkészítő munka előrehaladása arra mutat, hogy az árrendszerben végrehajtandó változások a gazdaságirányítási rendszer átalakításának egyik kiindulópontját képezhetik. Az árrendszer átalakítása több ponton érintkezik a gazdasági mechanizmus úgyszólván valamennyi más elemével (különösen a tervezés, az anyagi érdekeltség rendszerével, a külkereskedelmi és a pénzügyi mechanizmussal). Úgy tűnik, az árképzés átalakításának fő vonásairól kibontakozó kép serkenti a gazdasági mechanizmus többi elemének megváltoztatására irányuló munkát. Többen hangoztatták a vitában, hogy az árképzésben végrehajtandó változtatásokról, a szoros kölcsönhatások miatt, csak a gazdasági mechanizmus egészében tervezett változások fő vonásainak ismeretében helyes véglegesen dönteni.

A vita során világossá vált, hogy különbséget lehet és kell tenni a közgazdászok túlnyomó többsége által szükségesnek ítélt *árarányváltozások* (ártípusváltoztatás) végrehajtása és az *ármechanizmus átalakítása* (rugalmasabbá tétele) között. A szerkesztő bizottság által kidolgozott irányelvek szerint az árreformot úgy kell előkészíteni, hogy a termelési ártípusnak megfelelő árarányokra való áttérés a jelenlegi gazdasági mechanizmusban is megvalósítható legyen. Az árreform másik fontos elemét, a rugalmasabb ármechanizmusra való áttérést úgy kell előkészíteni, hogy az az árrendezéssel együtt is, de a gazdasági mechanizmus egészének átalakítási folyamatába beillesztve fokozatosan is megoldható legyen.

Tanulságokkal szolgálhat a gazdasági mechanizmus átalakításához az *ár funkciójáról* lefolytatott vita is. Az előterjesztésben Csikós-Nagy Béla annak a nézetnek ad hangot, hogy nem helyes a *gazdasági tisztánlátás* biztosítását kizárólag az ár funkciójának tekinteni. Az árhoz termelési, fogyasztási és jövedelmi hatások kapcsolódnak, s így az ár a *gazdaságpolitika* eszköze is. Ezért az árral szemben támasztandó követelményt helyesebbnek tartja úgy megfogalmazni, hogy az ár közgazdaságilag megalapozott legyen. Erről a nézetről — nem első ízben az árvitában — élénk vita alakult ki. Úgy véljük, hogy ezúttal a vita közelebb vitt az eltérő megfogalmazás mögött rejlő objektív ellentmondás tisztázásához. Az áraknak — akár a gazdasági tisztánlátást, akár a gazdaságpolitika céljait állítjuk fő követelményként — az a feladatuk, hogy helyes döntések alapjául szolgáljanak. Az ár azonban *többféle szinten* alapja a döntésnek. Ellentmondásra vezet — erre Hoch Róbert hívta fel a vitában a figyelmet —, hogy az érvényes árat

kinek a számára akarjuk elsősorban a döntés alapjává tenni: a felső népgazdasági vezetés számára vagy pedig a vállalat számára. Hasonló álláspontról indul ki Sulyok Béla is. „A népgazdasági szintű döntéseknél az ár akkor orientál helyesen, ha a társadalmilag szükséges munkaráfordítást fejezi ki. Vállalati szinten viszont akkor, ha előnyösebbnek mutatja azt, ami a népgazdaságnak előnyösebb." (82. l.) Ebből következik, hogy a termelővállalatokat akkor orientáljuk helyesen, ha a népgazdaságilag előnyösebb termelés nagyobb jövedelmet biztosít azonos munkaráfordítás esetén is. A termelővállalatok ilyen orientációja áreltérítés útján ellentmondásban van a népgazdasági tisztánlátás követelményével. Ezért Sulyok Béla előnyösebbnek ítéli, „ha az ár a felhasználó, a népgazdasági döntések számára nyújt orientációt, a termelő vállalatok ösztönzését pedig árként ható, de áron kívül érvényesített pénzügyi eszközökkel (juttatás, lefölözés) biztosítjuk". (83. l.) Ha tehát nem kizárólag az ár feladata a gazdasági tisztánlátás biztosítása, és szükség lehet kalkulált árak alkalmazására (például a gazdaságossági számításokban) — akkor a gazdaságpolitikai célok érvényesítésére sem feltétlenül az ár az egyetlen olyan gazdasági eszköz, amely a vállalatokat a jövedelmezőségen keresztül orientálja.

A vitában részt vevők csaknem kivétel nélkül egyetértettek abban, hogy a népgazdasági tisztánlátást a jelenleginél jobban lehetővé teszik az olyan árarányok, amelyek a termékek eszközigényességének eltéréseit is kifejezik. Az így kialakított centrumárak önmagukban is helyesebben orientálnak — népgazdasági és vállalati szinten egyaránt — mint jelenlegi áraink. Rugalmasabb ármechanizmusban a termékek jelentős részénél az eszközigényesség érvényesítését nem központi ármegállapítással, hanem az eszközlekötési járulék befizetési kötelezettségével kell elérni. Ugyanígy kell érvényre juttatni a béarányos ártényezőt is. Így az ármegállapító vállalatok összes termékeik árösszegében — a termelési költségeken felül — szükségképpen felszámítanák az eszközarányos és béarányos befizetési kötelezettségük összegét. Ilyen körülmények között áreltérítést jelenthet az átlagostól eltérő eszköz- vagy bérjárulék-befizetési kötelezettsége is. Rugalmasabb árképzési mechanizmus funkcionálása esetén tehát a termelők gazdasági befolyásolása lényegében a *jövedelemelvonási csatornák* szűkítésével vagy tágításával fog történni, befolyásolva ezáltal a kialakuló árak színvonalát és arányait.

A *rugalmas ármechanizmus* kialakításának problémái egyre inkább előtérbe kerülnek. A vita során többen — nyilván e kérdések nyitottabb és bonyolultabb voltát érezve — azt hangoztatták, hogy az ártípus probléma eddig túlzottan nagy szerepet kapott. Az irányelvek szerint a rugalmas ármechanizmus megvalósításának módját differenciáltan kell kezelni. A belföldön gyártott alapvető nyersanyagok árait a rugalmas árrendszerben is célszerű hatóságilag rögzíteni, ha termelési költségeik viszonylag változatlanok. Ha a ráfordítások viszonylag gyakrabban változnak, helyes ezeket árváltozás formájában időnként továbbengedni azokba az ágazatokba, ahol az adott nyersanyag felhasználása alapvető. A termelés szféráján belül forgalmazott termékeknél tovább kell vizsgálni, hogy mennyiben célszerű szabad árak alkalmazása, számolva az árszínvonal növekedésének veszélyével. A fogyasztási cikkek termelői árát célszerű hatóságilag szabályozni ott, ahol a fogyasztói árak rögzítettek maradnak. Ahol a piaci viszonyok figyelembevétele indokolt, ott a fogyasztói ármozgást kell a termelői árakra visszavezetni. A beruházási célokat szolgáló végtermékek ármechanizmusát a beruházási mechanizmus determinálja.

Az irányelvekben hangsúlyozzák, hogy a fogyasztói árrendszer és ármechanizmus átalakítását nem lehet és nem is indokolt az ipari termelői árreformmal összekapcsolni. Az új fogyasztói ármechanizmusban a hatóságilag rögzített árak mellett alkalmazni lehet majd a hatósági árszabályozás rugalmasabb formáit (maximált ár, alsó-felső árhatár, vezér- vagy alaptípus ár stb.), az árucsoport árszintjének közvetett módszerekkel történő meghatározását, valamint — viszonylag szűk körben — a szabad áralakulást.

Az irányelvekben rögzített állásfoglalás szerint a mezőgazdasági termékek termelői ármechanizmusát nem szükséges alapvetően változtatni.

A belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatának fő elveit, céljait illetően nincsenek véleménykülönbségek. Egyetértés van arról, hogy a külkereskedelmi ár orientáló szerepét a gazdasági kapcsolatokon keresztül érvényesíteni kell a termelőtevékenységben. Az érvényesítés módjáról azonban eltérő nézetek vannak és némely ponton az irányelvben leírt konstrukció is kiforratlannak tűnik (pél-

dául az exportdevizaár hatásának érvényesítésére javasolt megoldás). E kérdések szorosan kapcsolódnak a külkereskedelmi mechanizmus bizonyos még megoldatlan problémáihoz.

Vita folyt az árrendszer és az anyagi érdekeltségi rendszer összefüggésének problémáiról, mindenekelőtt arról, hogy determinálja-e az ártípus az érdekeltségi rendszert. Néhány felszólalónak (Gadó Ottónak, Nagy Tamásnak) — Csikós-Nagy Bélával szemben — az volt a véleménye, hogy a termelési ár típusú árak mellett funkcionálhat többféle nyereségérdekeltségi forma, de bruttó jövedelemérdekeltségi rendszer is. Az irányelvekben a nyereség egész tömegében való érdekeltség mellett foglaltak állást.

A vita több olyan problémát vetett fel, amelyeket még tovább kell kutatni, tanulmányozni. Egyik ilyen alapvető elméleti kérdés a társadalmilag szükséges munkaráfordítások értelmezése. Jogosan vetette fel a vitában Jávorka Edit, hogy az *átlagos* ráfordítást nem azonosíthatjuk minden további nélkül a társadalmilag *szükséges* ráfordítással. Annál is inkább jelentős a probléma, mert az elméleti munkaközösségi vitában is hangot kapott olyan nézet (Jánossy Ferenc állásfoglalása), amelynek kiindulópontja éppen a társadalmilag szükséges ráfordítások többiekétől lényegesen eltérő értelmezése.

További tanulmányozás, alapos munka szükségességére hívta fel a figyelmet Esze Zsuzsa és Wilcsek Jenő is az önköltség számbavételének, a ráfordítások nyilvántartásának elvi és gyakorlati problémáiról. Többen kifogásolták, hogy az előterjesztés nem jellemzi megfelelő alapossággal a jelenlegi árrendszert (Nagy Tamás, Zala Júlia stb.).

A sorozat másik kötete *„Az eszközlekötési járulék bevezetéséről"* címmel jelent meg. A kötet — Timár Mátyás előszava és Csikós-Nagy Bélával közösen készített előterjesztése után — az Elméleti Munkaközösség 1963 novemberében megtartott vitáját tartalmazza. E vita eredményeként fogadták el azt a javaslatot, hogy már az árrendszer és ármechanizmus átalakítása előtt be kell vezetni az ipari és építőipari vállalatoknál az eszközlekötési járulék befizetési kötelezettségét, mert ez az intézkedés feltétlenül beilleszkedik a gazdasági mechanizmus átalakítási folyamatába. Az eszközlekötési járulék bevezetésének *első fázisa* — a befizetési kötelezettség érvényesítése az árrendszer változtatása nélkül — már megvalósult (sőt a műanyagipar 1964. évi, valamint a gépipar 1965. január 1-i árrendezésénél az eszközlekötöttséget az árakban is figyelembe vették). Az eszközlekötési járulék bevezetése az árrendszer változtatása nélkül a vitában részt vevők szerint — azonkívül, hogy bizonyos fokú érdekeltséget teremt az állóeszközök ésszerűbb kihasználásában és a felesleges készletek felszámolásában — főként a vállalati szemlélet alakítására, fejlesztésére lesz hatással.

A konstrukció eredményessége a *második fázisban* bontakozhat ki igazán, amikor a termékek eszközigényességének különbözősége az árakban is érvényesülni fog. Ekkor az eszközlekötöttség már nemcsak a termelő, hanem a felhasználó döntéseit is befolyásolja.

Vita folyt az eszközlekötési járulék *differenciálásának* kérdéséről is. Bár többen egyetértettek abban, hogy az első fázisban lehetőség van a járulékkulcs differenciálására, a Munkaközösség végül az *egységes* kulcs alkalmazása mellett foglalt állást — addig a mértékig, ameddig azt a jelenlegi árrendszer egyáltalán lehetővé teszi a vállalatok deficitessé válása nélkül. Az eszközlekötési járulék bevezetésénél szem előtt tartották ennek az intézkedésnek és az árrendszer későbbi átalakításának összefüggését. Az árrendszer szempontjából pedig — ebben csaknem valamennyi résztvevő egyetértett — az egységes járulékkulcsnak van jelentősége. A járulékkulcs *mértékének* meghatározásakor (5 százalék) figyelembe vették, hogy csak olyan mértékű kulcsot célszerű választani, amelyik a jelenlegi árrendszer áraiba „belefér".

Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének vitái címmel jelzett sorozatban eddig megjelent két kötet a szocialista árképzés problémáival foglalkozik. E két kötet megjelentetésével a Kossuth Könyvkiadó hasznos szolgálatot tett az érdeklődők tájékoztatásában és a további kutatások, viták serkentésében. Joggal mondhatjuk, hogy közgazdászok s nem közgazdászok egyaránt, fokozott érdeklődéssel várják a további kötetek megjelenését.

Schweitzer Iván

Dr. Sin István: A gazdálkodási eredmény vizsgálata a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 391 l.

A szerző évek óta foglalkozik olyan módszerek kidolgozásával és gyakorlati kipróbálásával, amelyek alkalmasak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodási tevékenységének elemzésére, objektív jellemzésére és a különböző termelőszövetkezetek gazdálkodásának összehasonlítására. Ilyen irányú munkásságának főbb eredményeit, tapasztalatait foglalta össze ebben a könyvében, amely két fő részre oszlik.

Az első rész a mezőgazdasági termelőszövetkezeti gazdálkodás vizsgálatának, elemzésének, különösképpen a „gazdálkodási eredmény" megállapításának főbb elméleti kérdéseit tárgyalja. Az első fejezetben a szerző — miután végig vezeti az olvasót az összforgalmi, üzemi teljesítmény és költség, a halmozott és halmozatlan termelési érték és üzemi költség fogalomkörén — a gazdálkodási eredmény kiszámításával, összetevőinek elvi és gyakorlati meghatározásával foglalkozik. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek által előállított „halmozatlan bruttó termelési értékből" kiindulva, a politikai gazdaságtan fogalmai alapján elemzi a szerző a szövetkezetek jövedelmének felhasználását és összetételét. A gazdálkodási eredményt mint az új értéknek az üzem rendelkezésére megmaradó részét határozza meg, amely egyenlő: „a tagság közös gazdaságból eredő teljes jövedelmével" (31. l.), vagyis: „a közös gazdálkodásból keletkező tisztavagyon-gyarapodásnak és a tagság közös gazdaságból eredő egyéni jövedelmének az összegével". (Uo.)

A szerző rámutat azokra a problémákra, amelyek abból származnak, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek jelenleg nem számolnak el amortizációt, s az értékcsökkenési leírás a gazdálkodási eredményben „lökésszerűen" realizálódik. A tagok egyéni jövedelmében a munkadíj és a többletjövedelem elkülönítése a *gyakorlatban* véleménye szerint csak kisebb-nagyobb torzításokkal lehetséges. Ennek fő okát abban látja, hogy a munkaegység elfogadható ugyan a jövedelemfelosztás alapjául, *a munka mennyiségének mérésére* azonban sokkal kevésbé alkalmas, mivel munkanapra való átszámítása átlagos szorzószámokkal történik. Ugyancsak átlagos szorzószámok segítségével számítják ki a munkanapokból a munkadíjat, s itt ismét torzítás lehetséges. A szerző szerint azonban ennek a kérdésnek nincs döntő jelentősége, „mert a termelőszövetkezetek általában nem helyeznek súlyt a tagságot megillető munkadíj kiszámításának — inkább csak elméleti jelentőségű — kérdésére. *Ágazati jövedelmezőséget* lehet számítani élőmunkadíj meghatározása nélkül is... A dolgozó parasztot ugyanis az érdekli..., hogy egy évi munkájával *összesen* mennyit kereshet meg..." (27. l.)

A termelőszövetkezeti könyvvitel legfőbb hiányosságait a szerző az ágazati nyilvántartások hiányában és a tagság személyes jövedelmének pontatlan kimutatásában látja.

A gazdálkodási eredmény összehasonlító mutatószámait tárgyaló második fejezetben a szerző megállapítja, hogy a viszonyítási alapot mindig a vizsgálat tárgya és célja szerint kell megválasztani. (Így például a munkaerő-szükségleti szántóegység a legalkalmasabb a gazdálkodási eredmény üzemek közötti összehasonlítására, egy üzem vizsgálata esetén az összes terület egységét célszerű választani stb.)

A *harmadik fejezet* témája a mezőgazdasági termelőszövetkezeti áruértékesítés fogalmának meghatározása, az áruértékesítésnek a gazdálkodási eredménnyel, valamint a munkaegység-részesedéssel és a saját gazdaságból eredő tisztavagyon-gyarapodással való összefüggései. A szerző kimutatja, hogy a gazdálkodási eredmény, az áruértékesítés és a tisztavagyon-gyarapodás között szoros pozitív kapcsolat van, az árutermelési pénzbevétel és a tisztavagyon-gyarapodás alakulása azonban nem mindig párhuzamos.

A mezőgazdasági üzemi vizsgálatokhoz nélkülözhetetlen üzemelemzési tervet a *negyedik fejezet* tárgyalja. Részletesen foglalkozik a szerző az üzemi vizsgálatok módszereivel, a mutatószámok meghatározásával és az értékelő grafikonokkal, táblázatokkal.

Több módszer — a különféle üzemeket összehasonlító, a helyettesítési, a részkérdéseket, a modell-üzemeket és üzemi modelleket, valamint a vertikális, azaz a fejlődés dinamikáját vizsgáló módszer — egyidejű vázlatos ismertetése mellett a csoportos összehasonlító módszert tárgyalja részletesen. Ez a módszer

nagyszámú, hasonló körülmények között működő gazdaság adatainak elemzésére alkalmas. A szerző bemutatja a csoportosítás több változatát, taglalja a módszer előnyeit és hátrányait.

A könyv *második része*, az orosházi és kaposvári járás termelőszövetkezeteinek 1961. évi gazdálkodási tevékenységét és eredményeit vizsgálva, az első rész elméleti tételeinek igazolását kísérli meg — tegyük hozzá: sikerrel.

A két járás — valamint a két járási jogú város — valamennyi III. típusú szövetkezetére kiterjedő, számviteli adatokra támaszkodó, csoportos elemzést végzett a szerző. Deduktív módszert alkalmazott: az eredményességi fő mutatószám (a területegységre jutó gazdálkodási eredmény és termelési érték) alapján igyekezett összefüggéseket kimutatni a gazdálkodás főbb tényezői között.

A közös és a háztáji gazdaság legfontosabb kapcsolatait és együttes eredményeit is vizsgálta.

A rendkívül alapos, sokoldalú elemzés folyamán sok figyelemre méltó következtetés, javaslat gazdagítja az olvasó üzemtani ismereteit. Közülük is kiemelkedik a vezetők javadalmazására, a közös állatállomány fejlesztési ütemére és arányára, valamint az egyesített takarmány- és szervestrágyamérleg kidolgozására tett javaslat. A termelőszövetkezeti vezetők javadalmazásánál az elnök alapjövedelméből indul ki, az utóbbit viszont megítélése szerint a dolgozó tagság átlagos jövedelme alapján kell meghatározni. A továbbiakban alapvető szempontként veszi figyelembe az üzem termelésének értékét és jövedelmezőségét. Egy kombinációs táblát szerkeszt, amelyben az elnök havonkénti jövedelme a tagok átlagos jövedelmének bizonyos százalékában, intervallumokkal van kifejezve. A besorolásnál korrekciók alkalmazását ajánlja. Az egyéb vezetők jövedelmét az elnöki jövedelem meghatározott százalékában fejezi ki.

A közös állatállomány fejlesztésével kapcsolatos gondolatmenet a következő: a kezdeti alacsony termésátlagok a több trágyát termelő szarvasmarha- és (esetleg) juhtartás elsődleges fejlesztését indokolják, míg a sertéstartás nagyobb méretű bővítése csak a nagyobb termésátlagok elérése után célszerű.

A *függelék* a vizsgált termelőszövetkezetek adatait tartalmazza részletesen, jól áttekinthető táblázatokba foglalva, ezenkívül röviden foglalkozik az éves termelési terv felülvizsgálatával, majd az üzemi adattörzskönyv bevezetése révén tesz javaslatot a tervteljesítések évközi mérésére.

A táblázatok, ábrák és függeléktáblázatok jegyzéke számottevően megkönnyíti az olvasó számára a könyvben való tájékozódást.

Napjainkban a közgazdászok között viták folynak a termelőszövetkezetek jövedelmi érdekeltségéről, az élőmunkaköltség számbavételéről, az értékcsökkenési leírás hiánya okozta torzulásokról, a kataszteri aranykoronának mint a föld minőségi jellemzőjének használhatóságáról (objektivitásáról) stb. E vitatott kérdések megoldásához hozzájárulhatnak, az elméleti közgazdászok és a gyakorlati szakemberek számára értékes segítséget nyújthatnak Sín István bőséges adatokra támaszkodó elemzései.

Szabó Gábor

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

A Közgazdasági Szemle 1965. évi 7—8. száma Turánszky M.—Huszár J.-né aláírással ismertetőt közölt a beruházásgazdaságossági együtthatóval foglalkozó moszkvai szimpóziumról.

A beruházások gazdaságossági számításainak elvi kérdéseiről egy évtizede élénk viták folynak hazai közgazdasági életünkben. A szimpóziumon sem volt egységes „magyar álláspont", mint ahogyan a többi országokból is voltak egymással ellentétes álláspontot képviselők. A tájékoztató szerzői azonban rendszerint éppen ott írtak „közös magyar álláspontról", ahol a nézetek leginkább eltérőek.

Az úgynevezett *„abszolút hatékonysági együttható" makroökonómiai* fogalom. A legegyszerűbb népgazdasági szintű beruházásgazdaságossági mutató: $e_1 = \frac{\Delta N_j}{B}$ azaz a nemzetijövedelem-növekménynek és a beruházásoknak a viszonyszáma. A ΔN_j népgazdasági szinten és ágazatoknál számítható. A különböző külkereskedelmi G mutatók *mikroökonómiai* devizahozam-részmutatók, amelyek kiszámítása során egyik tényezőként szerepelhet hatékonysági együttható is. A beruházási célok gazdaságosságának megítélésénél tehát vagylagosan e_1 vagy G nem használható, ilyen egységes vélemény a magyar küldöttek között nem alakult ki. (A tájékoztató szerzői a szimpóziumra kiküldött írásos anyagukban és a viták során az „abszolút" és az egyedi képletekben használatos „relatív" hatékonysági együttható azonosságát tételezték fel; eltérő jellegét társszerzőik ma sem fogadják el.)

A *„relatív hatékonysági együttható"*-nak a $(B \cdot E_0 + Ö)$ képletből az E_0-nak *három* funkcióját vitattuk a szimpóziumon: *a)* az egyszeri és a folyamatos ráfordítások egyenértékének keresésénél nagyságát és „átlagos" vagy „határérték"-jellegét, *b)* a beruházáselosztó funkcióval kapcsolatosan egységes vagy differenciált voltát, *c)* az időtényező-mérési funkció elemzése során az alkalmazandó matematikai képletek változatait terjesztette elő a jelenlevők nagy része.

A ráfordítások egyenértékűsége akkor biztosítható, ha az átszámítási kulcs segítségével a ráfordításokat társadalmilag szükséges szinten határozzuk meg. Ezért — a szimpóziumon is hangoztatott véleményem szerint — az $Ö + E_0 \cdot B$ képletben az $E_0 \cdot B$ a tiszta jövedelmet kell hogy kifejezze, ami *átlagos* E_0 esetén lehetséges. (Hazai adataink szerint így mintegy 17%-os, 0,5-es bértényező alkalmazása esetén 10%-os hatékonysági együtthatóval számolhatnánk.)

Az ismertető szerint nem volt elvi kifogás a „határhozadék" és az egységes delta gondolatával szemben. Az E_0 elosztó funkciója az $E_0 \cdot B$ *jellege* (s nem területi stb. „gyakorlati" különbségek) miatt teszi szükségessé *elvileg* is a differenciálást. A megtermelt tiszta jövedelem — bármilyen konkrétan lehetséges, működő árrendszerben, így a piacgazdaságokban is — differenciált. Ismeretes, hogy az „m" liberális piacgazdaságban vállalkozói nettó profitra, kamatra, járadékokra, központi és helyi államhatalmi szervek által kirótt adókra stb.-re oszlik (s nem a föld, a kölcsöntőke, a munkabér stb. „tényezők hozzák" az *m*-et.) Például az adók (egészségvédelmi politika, amortizációs kulcs ágazatonkénti differenciálása stb. okok miatt) közvetetten, de gyakran — például fogyasztásra kerülő termékek külön adójával — közvetlenül is differenciálnak. Az irányított piacgazdaságokban a különféle lefölözések és exporttámogatások, az „m" felsorolt elemeinek differenciálása a lehetséges financiális eszköz a gazdasági élet befolyásolására. Szocialista gazdálkodási módszereknél a társadalmi preferenciák az árakban is nagyobb súlyt kapnak, így az $E_0 \cdot B$ a tiszta jövedelem bármilyen részét fejezze is ki, ágazatonként differenciált kell hogy legyen. Ezt előadásomban és hozzászólásaimban ismételten bizonyítottam.

Az élő- és holtmunka-megtakarítás szétválasztásán alapuló mikroökonómiai beruházásgazdaságossági képlet nem alkalmazható, s így a differenciáltság vitatásánál nem jöhet számításba.

$$E_0 \cdot B = \Delta p;$$
$$p = T - Ö$$

$\frac{Ö}{T} = h$, ahol $Ö$ = folyamatos ráfordítások, T = bruttó árbevétel, így

$$\Delta p = \Delta T \cdot (1 - h) + \Delta h \cdot T + \Delta T \cdot \Delta h, \quad \text{azaz}$$

a nettó eredménynövekmény $\Delta T \cdot (1-h)$ — extenzív — és $\Delta h \cdot T$ — intenzív — fejlesztési hatásokra bontható fel. Ha a $\Delta h \cdot T$-t tovább akarjuk bontani élő- és holtmunka-megtakarításra, a bérköltségek mérésével talán megoldható, de a beruházások hasonló tagolása (az extenzív-intenzív bontáson kívül az utóbbit külön élő- és holtmunka-megtakarításra) lehetetlen. Például, ha egy üzemben 5 régi forgácsológépet lecserélnek egy (azonos kapacitású) hideghúzó automatára, amely hulladékmentesen dolgozik, a költségcsökkentés mérhető anyagban és bérköltségben, de az automata beruházási költsége nem osztható ketté bérmegtakarító- és anyagmegtakarító részre.

Az élő és holt munka makroökonómiai kettéválasztásánál (pl. a mezőgazdaságból az iparba átáramló munkaerő vizsgálatánál) viszont hasonló szintű — tehát nem egyedi — beruházásgazdaságossági számítási módszer szükséges.

A 973. oldalon közöltekkel ellentétben — Csehszlovákiához és az NDK-hoz hasonlóan — a Szovjetunióban is 0,15 (s nem 0,19) az „országos együttható", amit a közeljövőben tovább csökkentenek. Tehát egyedülálló a mi magas, előírt 0,2-es hatékonysági együtthatónk.

A fenti korrekciókkal a szimpóziumról kiadott tájékoztatás teljesebb lesz, ezért kérem közlését.

Földesi László
MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Dr. Bujtás László:

NAGYVÁLLALATOK BELSŐ ELLENŐRZÉSE

212 l. Ára: Fűzve 14,— Ft

A Gazdasági Ellenőrzés Könyvtára sorozat keretében megjelenő időszerű témát feldolgozó kötet azokat az új ellenőrzési szempontokat és módszereket foglalja össze, amelyeket a nagyvállalatoknál a termelés és elosztás különböző területeinek vizsgálatánál érvényesíteni kell. A szerző mondanivalóját arra az alapvető követelményre építi, hogy a belső ellenőrzésnek a nagyvállalati vezetés hatékony eszközévé kell válnia. Ebből kiindulva előtérbe helyezi az adminisztratív szempontokon túlmutató, a gazdálkodás érdemi oldalait elemző, értékelő ellenőrzési módszereket. Nagy súlyt helyez azoknak a műszaki-gazdasági tevékenységeknek az ellenőrzési szempontjaira, amelyeknek területén a nagyvállalati gazdálkodás még kihasználatlan tartalékai rejlenek. Feltárja azokat az összefüggéseket, amelyeket a termelés különböző területei és a gyártelepek vizsgálatában különösen szem előtt kell tartania az ellenőrnek.

A könyv hasznos szakmai és gyakorlati segítséget nyújt nemcsak a nagyvállalatok ellenőrzésével, hanem a vezetéssel és a szervezéssel foglalkozó szakemberek módszerbeli útkereséséhez is.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadása.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иштван Молнар—Йожефне Сабо

Развитие производства и вопросы его измерения на крупных сельскохозяйственных предприятиях

Стоимостные показатели, служащие для измерения сельскохозяйственной продукции, по-разному характеризуют развитие, так как кроме количественных изменений продукции в них отражены также и структура производства, его материалоемкость, пропорции промышленных и сельскохозяйственных цен. Уровень производства государственных хозяйств, согласно стоимостным показателям, в различной мере превышает уровень производственных кооперативов. Причина этого заключается в организационных и структурных различиях производства двух типов сельскохозяйственных предприятий, в уровне их материальной оснащенности и в обеспеченности рабочей силой.

Этими же признаками определяются в существенной мере различия между уровнями отдельных предприятий. Кроме них на дифференциацию производства влияют еще качество земель и производственный профиль. В зависимости от уровня производства изменялись и реализация товаров, результаты хозяйственной деятельности и доход членов кооперативов. Из-за низких доходов в слабых кооперативах весьма ограничена возможность расширения производственных фондов и замены изношенных средств производства. Из-за различий в доходах был также нарушен принцип «равной оплаты за равный труд». Принятые до сих пор меры в области экономической политики не привели к сокращению значительных различий в накоплениях и доходах отдельных предприятий.

Ференц Зала

О равновесии покупательной силы и товарных фондов

В вводной части статьи излагаются характерные черты формирования покупательной силы и товарного фонда при социализме, затем анализируются вредные явления, вытекающие из отсутствия рыночного равновесия. Автором выявляются технические, природные и экономические причины появления дефицитных товаров и временных нарушений равновесия, а также их последствия, формы проявления. Им анализируется механизм обращения на свободном (неорганизованном) рынке, исследуются причины повышения цен продуктов на свободном рынке.

Автор излагает принципы создания и поддержания динамического равновесия, указывая на трудности этого, связанные с нынешним экономическом механизмом, системой планирования и стимулирования. Им подчеркивается необходимость расширения услуг, поскольку платежеспособный спрос на услуги растет более быстрыми темпами, чем общий спрос в среднем. В статье дается анализ растущей тенденции сбережений населения с примечанием, что она объясняется отчасти неудовлетворительным ассортиментом товаров.

В заключительной части статьи анализируются отечественные проблемы структурного равновесия товарного спроса и предложения. Автор придает особое значение более гибкой политике цен, большей оперативной самостоятельности промышленных предприятий и торговых организаций. Им указывается на необходимость ускорения модернизации механизма розничных цен, системы материальной заинтересованности предприятий, методов народнохозяйственного планирования, так как настоящие методы уже не удовлетворяют требованиям все более дифференцирующегося спроса в отношении ассортимента и своевременности.

Отто Пириги

О механизме цен

Автор исходит из того, что наряду с механизмом общественного, хозяйственного управления имеется еще и механизм реагирования лиц, групп, предприятий. При анализах, конструировании теоретических моделей, направленных на улучшение экономического механизма — в том числе механизма цен — не следует упускать из виду этот «второй механизм», наоборот, он должен играть равную роль.

Оспаривания положения статьи Белы Чикош-Надя—Жужи Эсе—Ласло Раца «Проблемы системы промышленных оптовых цен в Венгрии», опубликованной в № 7—8 (1965 г.) этого журнала, автор излагает свои взгляды на механизм цен, всегда ставя в центр механизм реагирования предприятий. Положения статьи критикуются им, в первую очередь, в отношении образования цен на полуфабрикаты и используемые в кооперации детали. По его взгляду прогрессивный налог на прибыль является слишком слабым средством для сдерживания тенденций к росту цен, но имеет неблагоприятное влияние, так как им ослабляется материальное стимулирование. Автором также отвергается и регламентация калькуляционных методов в качестве тормоза повышения цен. Автор указывает, что государственное фиксирование цен на сырье, максимализация цен на выпускаемую промышленностью конечную продукцию не сможет воспрепятствовать в отношении значительной части полуфабрикатов и используемых в кооперации деталей повышению цен, осуществляемому эпизодически и в небольших размерах.

По мнению автора, в выборе круга товаров, цены которых могут складываться свободно или устанавливаться центральным органом, решающую роль почти исключительно должна играть эластичность спроса и предложения товара по отношению к цене. Вместо прогрессивного налогообложения прибыли им предлагается введение прогрессивного налога на выплаченную дополнительную заработную плату.

Ференц Яноши

Послевоенные восстановительные периоды и конец японского «экономического чуда»

Ссылаясь на анализ, данный в своей печатающейся книге «Тренд экономического развития и восстановительные периоды», автор в вводной части статьи сообщает в общих чертах выводы своих исследований. Он утверждает, что имеются такие общие закономерности экономического развития, в результате которых в периоды ничем не нарушаемого развития наблюдается постоянный темп роста производства. Рост объема продукции в такие периоды представляет показательную функцию и на графике в логарифмическом масштабе может быть изображен прямой. Крутизна этой прямой и ее стабильность зависят, в первую очередь, от развития рабочей силы. Эта прямая остается без излома до тех пор, пока не изменятся факторы, которыми в основном определяется темп развития. Она, таким образом, не преломляется ни под влиянием войн, ни кризисов, и рост ее неизменно продолжается над спадами в производстве, над глубокими изломами кривых производства. Этот факт наиболее убедительно доказывается протеканием периодов восстановления после войн, когда быстрый темп развития производства сохраняется не до достижений довоенного уровня, а до совпадения с прямой, изображающей неизменный тренд развития без преломлений в рассматриваемый период. По утверждению автора, бурное развитие после второй мировой войны и, таким образом, «экономическое чудо» в ФРГ, в Италии и в Японии представляет собой не что иное, как длительный период восстановления, начинающийся с глубокой точки спада и внезапно оканчивающийся при достижении прямой, изображающей общий тренд развития.

Эта распознанная автором общая закономерность, подтверждаемая им в книге диаграммами развития целого ряда стран, в статье иллюстрируется лишь на примере Японии, где продолжительный и крутой восстановительный период — как это показывается диаграммами, построенными на основе статистических данных (8 графиков статьи) — закончился лишь в начале 60-х годов. Кризисные явления, наблюдаемые в Японии в последние месяцы, объясняются неожиданным замедлением, связанным с окончанием восстановительного периода. Автор рассчитывает и на наступление еще одного перелома в экономической жизни Японии. Дело в том, что на основании структуры занятости в Японии можно прийти к выводу, что в ближайшем будущем там произойдет переход от экстенсивного этапа индустриализации к интенсивному, для которого характерен более медленный рост промышленного производства. Этот период, таким образом, послужит причиной перелома прямой, изображающей тренд промышленного производства.

Ласло Комло

Может ли стать сельское хозяйство промышленностью?

В статье перечисляются те специфические черты, которыми обычно наделяется сельское хозяйство, и на основании которых оно противопоставляется промышленности. Автор в связи с каждой из них показывает, что в случае сопоставления сельскохозяйственного производства промышленного типа с промышленностью эти особенности или просто отпадают, или в одинаковой мере характерны как для сельского хозяйства, так и для промышленности.

Затем автор занимается техническими предпосылками индустриализации селського хозяйства и приходит к выводу, что они ни в коей мере не ограничивают индустриализацию. В действительности возможности и темпы индустриализации сельского хозяйства, а также очередность индустриализации отдельных сельскохозяйственных отраслей определяются экономическими требованиями и возможностями.

В статье подробно показывается, какие требования предъявляются индустриализацией сельского хозяйства селекционной работе, производству кормов, о также агробиологическим и зооветеринарным наукам, и какова их роль в создании промышленного сельского хозяйства.

Наконец, автор занимается закономерностями процесса концентрации и специализации сельскохозяйственного производства, одновременно показывая постепенный характер перехода на такое производство и подчеркивая, что для сельского хозяйства на данном этапе развития также действительны те же закономерности, что и для промышленности.

Тибор Ференци

Вопросы развития предоставляемых населению услуг

Статья занимается основными проблемами предоставляемых населению услуг. В ней даются обзор состояния услуг, общая характеристика трудностей связанных с определением и удовлетворением потребностей. Автор в общих чертах указывает место трех важнейших областей услуг — промышленного ремонта. изготовления товаров по индивидуальному заказу и личных услуг — в перспективном развитии, устанавливая те факторы, которые должны учитываться при определении потребностей.

Роль ремонтных работ представляется автором как средство экономии, с другой стороны, как деятельность по поддержанию в исправности продуктов потребления, что часто является одновременно предпосылкой их распространения. Значение изготовляемых по заказу товаров — согласно статье — заключается в том, что благодаря им становится более полной товарная структура и удовлетворяются потребности слоев населения с более высоким доходом. Вопросы развития личных услуг рассматриваются с точки зрения доходов.

В дальнейшем статья занимается конкретными вопросами практической организации, связанной с услугами деятельности· В ней излагаются предпосылки создания мощностей, соответствующих потребностям; по мнению автора, наряду с частной кустарной промышленностью первостепенной задачей должно считаться развитие социалистического сектора. Им перечисляются важнейшие актуальные вопросы, связанные с расширением социалистической организации предоставления услуг и указываются мероприятия по решению этих вопросов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

István Molnár—Mrs. József Szabó

Questions on the development and measuring of the production of agricultural large-scale farms

The value indices for gauging the agricultural production, dependant on their function, give account of a different degree of development. In addition of denoting in figures the quantitative change of the production they also indicate the pattern of production, the raw material requirement and the industrial and agricultural price ratio. According to value indices the production level of state farms surpasses in different degrees that of farmers' co-operatives. The cause of the deviation of these two groups of large-scale farms is to be sought for in the difference of their organization, pattern of production, level of machinery and disposable labour force.

The same criteria determine in essence also the difference between the level of single farms, however, the quality of soil and the special line of the farms also differentiate the production. The marketing of produces, the result of economy and the share of the co-operative members also varies as a function of the production level. In weak co-operatives the possibility to develop the resources or to replace the outworn instruments of production is very limited because of the low profits. Besides, the disparity of incomes also interferes with the principle „equal wages for equal work". The hitherto applied economic policy measures did not bring about the diminishing of the considerable deviations of accumulation and incomes.

Ferenc Zala:

Equilibrium of purchasing power and commodity basis

By way of introduction the study discusses the formation of the characteristics of the purchasing power and commodity basis under socialism and analyses the harmful phenomena issuing from lack of equilibrium. It points out the technical, natural and economic causes of the origin of scarce materials and transitional disequilibria, as well as their consequences and pattern of appearance. The mechanism of the free market is analysed and the causes of price rises of free market products are investigated.

The author deals with the principles of the formation and upholding of dinamic equilibrium by pointing to the inherent difficulties in the present economic mechanism, and the planning and incentive systems. He urges the extension of the capacity of services because the sound demand for services increases in a rhythm which surpasses the average growth of demand. The author declares that the increasing tendency of the savings of the population is partly due to the insufficient assortment of the commodity supply.

The final part of the study analyses the Hungarian problem of bringing about harmony between the pattern of demand and supply of commodities. He emphasizes the importance of a more elastic price policy as hitherto and a greater operative independence of trading firms. He urges the modernization of the pattern of consumption, the financial interest system of firms and the planning method of the national economy, because the present methods do not meet the satisfaction of the increasingly differentiating demand for a commodity assortment in due time.

Ottó Pirityi:

The price mechanism

The author starts from the idea that in addition to the economic management and social mechanism there is also another mechanism: the reaction mechanism of individuals, groups and firms. From among the analyses and theoretical models which aim at improving the economic mechanism, and within that the price mechanism, this "second mechanism" cannot be omitted, moreover, it should be dealt with as being equivalent to the first mechanism.

By arguing with the theses of the article of Béla Csikós-Nagy—Zsuzsa Esze—László Rácz, entitled: "Problems of the Hungarian industrial price system" which was published in issues No. 7—8 of *Közgazdasági Szemle*, in 1965, he expounds his views on the price mechanism by setting into the focus of the question in every case the reacting mechanism of firms. He criticizes the theses of the study, primarily, by discussing the price formation of semi-finished products and cooperation components. The author declares that the progressive profit tax is too poor a means in order to keep under control the price rise tendencies, on the other hand, it exerts a harmful effect because it prevents incentive impact in the economy. He rejects likewise the regulation of calculative methods as a means of acting as a brake. He points out that the official fixing of raw material prices as well as that of maximum industrial prices does not hinder that time and again smaller price rises should take place at a considerable part of semi-finished goods and cooperation components.

In the author's view it is practically the price elasticity due to demand and supply of products which is exclusively decisive regarding the decision the prices of which products should be set free and which ones should be fixed officially. The author suggests that instead of graduated profit tax the paid out surplus wages should be levied by progressive tax.

Ferenc Jánossy:

End of the post-war reconstruction periods and the Japanese "economic miracle"

The author, with reference to his book entitled "Trend-line of the Economic Development and Reconstruction Periods" which is soon to appear in print, briefly outlines the results of his investigations. He declares that economic development has such generally valid regularities which bring about in absolutely undisturbed periods of development the steady rhythmical increase of production. In these periods production grows exponentially. hence, plotted to logarithmic scale a straight trend-line is obtained. Incline and stability of this trend-line is primarily determined by the development of labour force. The trend-line remains unbroken until factors which fundamentally determine the rhythm of development do not change. Thus, it does not break under the influence of war or economic crisis but continues to develop with unchanged steepness by surmounting great recessions of production and over-bridging the deep slopes of production curves. This fact is most cogently proved by the course of post-war restoration periods which show that the quick rate of growth of production does not come to an end when it reaches the pre-war level but lasts, by unbrokenly passing through this period, till it converges on the trend-line. In the author's view the rapid development after the second World-War e. g. the "economic miracle" of the Federal Republic of Germany, Italy and Japan, is also a reconstruction period which starts from the depths, lasts for a long time and comes to a sudden end when it reaches the trend-line.

The author supports this general regularity in his book by development-diagramms of several countries; in his present article. however, he illustrates his point only by the example of Japan where the prolonged and steep reconstruction period ceased only at the beginning of the sixties as it is proved by eight graphs of the article which rely upon statistical data. The symptoms of crisis which show in Japan in the last months are due to the ending of the restoration period. Moreover, the author reckons with a further recession in the economic life of Japan. From Japan's structure of employment it may be concluded that in the near future it will change over from the extensive stage of industrialization to the intensive one which is characterized by a slower rate of growth of industrial production. Thus, this change-over will cause a break in the trend-line of the industrial production.

László Komló:

Can agriculture become an industry?

The author, first of all, enumerates the characteristic features which are generally attributed to agriculture and industry and by which they are compared to one another. He proves of each of them that if agricultural production on industrial level is compared to industry, then these features either disappear or become characteristic for both agriculture and industry.

The author, then deals with the technical conditions of the industrialization of agriculture and reaches the conclusion that they do not set any limit to the industrialization of agriculture. As a fact, the possibilities and the rhythm of industrialization as well as the due order of the industrialization of agricultural branches are determined by economic requirements and possibilities.

The study then gives a detailed account on the demands of the industrialization of agriculture towards the sciences concerned with selective breeding, plant improvement, biology, nutritive matter, forage, animal health and plant protection and describes the role of these sciences in the creation of industrial agriculture.

The author finally deals with the regularity of the concentration and specialization of the agricultural production of industrial character by showing the new gradualness of the conversion to this production and emphasizes that in this stage of development the same regularities are valid in this field too, for both agriculture and industry.

Tibor Ferenci

Problems of developing the services of the population

The article is concerned with the more important problems of developing the services of the population. After giving a brief survey on the actual situation of the services the difficulties of sizing up and satisfying the requirements are dealt with. From the aspect of a future development three important spheres of services i.e. the industrial repairs, the production of individual commodities made to order and the personal services, are described and the factors are pointed out which must be taken into account for the settling of requirements.

Repair jobs are a means of saving, on the other hand, the maintenance activity of articles of consumption are a precondition for their coming into general use. The importance of individual commodities made to measure is that they complete the commodity pattern and satisfy the requirements of the strata belonging to a higher income bracket. The questions of the development of personal services are investigated from the aspect of social work and profitableness.

The article then discusses the concrete problems of the practical organization of this activity, the preconditions to provide adequate facilities and considers as a task of primary importance the development of the socialist sector in addition to the private sector. Finally. the most important timely questions related to the expanding of the socialist organization of services and the measures to be taken for their solution are discussed.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

11

XII. ÉVFOLYAM 1965. NOVEMBER

TARTALOM

Balassa Ákos: Szabályozott piaci verseny a KGST-országok vállalatai között 1277
Ganczer Sándor: Árszámítások, népgazdasági arányok 1289
Rédei Jenő: Devizaszorzó és külkereskedelmi mechanizmus 1308
Galla László—Molnár László: Az állóeszköz-állomány szervezett korszerűsítése 1315
Szakasits D. György: Tudományos kutatás, gazdasági növekedés és a népgazdaság hosszú távú tervezése 1325
Cukor György: A fejlődő országok iparosítása 1337
Bródy András: A gazdasági növekedés üteme 1354

VITA

Csapó László: Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban 1363

SZEMLE

Dunai hajózásunk fejlesztésének külkereskedelmi problémái *(Brandenburg Sándor)* 1382

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A. Maizels: Ipari fejlődés és világkereskedelem *(Huszár Ernő)* 1390
Balázs Tibor: A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán (1830—1940) *(Antos László)* 1392
Helena Buresová: Kiskereskedelmi árak a szocialista gazdaságban *(Jan Adam)* 1394

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Észrevételek Molnár Ferenc: „Adócsökkentés és konjunktúra az Egyesült Államokban" című cikkéhez 1395
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1400

E SZÁM SZERZŐI:

Antos László, az Országos Tervhivatal főosztályvezető-helyettese; **Balassa Ákos,** az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **Brandenburg Sándor,** a Pannónia Külkereskedelmi Vállalat osztályvezetője; **dr. Bródy András** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Cukor György** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese; **dr. Csapó László** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Galla László,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Ganczer Sándor** kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **Huszár Ernő,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **Molnár László,** az Országos Tervhivatal főosztályvezetője; **dr. Rédei Jenő** kandidátus, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet igazgatója; **dr. Szakasits D. György** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László a (szerkesztő bizottság elnöke), Heténvi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 8 ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. október 12.
65.6288 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

BALASSA ÁKOS:

Szabályozott piaci verseny a KGST-országok vállalatai között

A szocialista országokban az elmúlt két évtizedben a termelőerők rohamosan fejlődtek. Ezt elősegítették a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista termelési viszonyok. A szocialista országokban a termelőeszközök túlnyomó része állami tulajdonban van, és a csoporttulajdonban levő termelőeszközökkel is a szocialista állam irányítása alatt termelnek. A szocialista állam az ország termelőerőinek fejlődését tervszerűen irányíthatja és befolyásolhatja a társadalom érdekeinek legjobban megfelelő irányokban és módszerekkel.

A szocialista országok összességét tekintve azonban a termelőeszközök tulajdona elkülönült, és így az országok egymással önálló termelőeszköz-tulajdonosokként állnak kapcsolatban. Ezért a nemzeti tervezés korábban kialakult — távolról sem tökéletes — módszereinek nemzetközi alkalmazására irányuló törekvések (megfelelő nemzetközi gazdasági mechanizmus nélkül) nem vezethetnek eredményre. A nemzetközi munkamegosztás a szocialista országok között fejlődik ugyan, de nem a termelőerők fejlődése által megkívánt ütemben. Ellentmondás alakult ki egyfelől a szocialista országok termelőerőinek színvonala és további gyors fejlesztésének követelménye, másfelől a nemzetközi munkamegosztás elért színvonala és gyorsabb fejlődésének szükségessége között. A nemzetközi munkamegosztás nem kielégítő fejlődése egyre érezhetőbben fékezi a szocialista országok gazdasági fejlődését és nehezíti a tőkésországokkal folyó gazdasági versenyt. Mindez megköveteli, hogy tüzetesen elemezzük a szocialista országok gazdasági kapcsolatainak különböző elvi és gyakorlati problémáit, kutassuk e kapcsolatokban kialakult módszerek továbbfejlesztésének és *új, eddig nem alkalmazott módszerek* bevezetésének lehetőségét és célszerűségét. Ma már aligha vitatják, hogy mindkét esetben az országonként elkülönült tulajdonviszonyok létezéséből kell kiindulni, a megoldást pedig a munkamegosztásban való gazdasági érdekeltség fokozásában és az áru- és értékviszonyok nagyobb mértékű felhasználásában kell keresni. A kutatás csak akkor lehet eredményes, ha figyelembe veszi a szocialista országok mostani, de különösen a kialakulóban levő belső gazdasági mechanizmusát, valamint az országok közötti gazdasági kapcsolatok eddigi kialakult formáit és ezek gazdaságilag megérett változásait.

E cikk nem tartalmaz átfogó elképzelést a KGST-országok közötti kapcsolatok gazdasági mechanizmusának továbbfejlesztéséről, hanem bizonyos elgondolást vázol egyes új, eddig nem alkalmazott módszerek

bevezetésének lehetőségéről. Ezek az elgondolások elsősorban a feldolgozó iparra, különösen a gépiparra vonatkoznak, a nemzetközi munkamegosztás és főként a szakosítás egyik legfontosabb területére. Az elgondolások megvalósítása nem a közeljövő feladata, hanem csak a probléma alapos sokoldalú megvitatása, a részletek megfelelő kidolgozása és a szükséges előfeltételek kialakítása után lehetséges.

A KGST-országok közötti tervszerű gyártásszakosítás továbbfejlesztésének lehetőségeivel korábbi cikkemben foglalkoztam.* Valószínűnek látszik azonban, hogy a szakosítás fejlesztésének ott vázolt útja önmagában a gépiparban sem fogja eredményezni a KGST-országok közötti gazdasági integráció szükséges ütemű fejlődését. Úgy véljük, meg kell vizsgálni, lehetséges-e és célszerű-e a KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatokban az áru- és értékviszonyokat az eddiginél jóval nagyobb mértékben felhasználni és — ennek keretében — bizonyos területeken alkalmazni a *szabályozott piaci verseny* mechanizmusát. A kérdés felvetését különösen indokolttá és időszerűvé teszi, hogy a közelmúltban csaknem valamennyi KGST-ország megkezdte a fennálló gazdasági mechanizmus hiányosságainak elemzését és a mechanizmus megváltoztatásának vizsgálatát. A KGST-országokban az elmúlt két évtized gazdasági fejlődésének elemzése azt mutatta, hogy a szocialista tervgazdálkodás nem lehet azonos csaknem valamennyi gazdasági tevékenység részletes, központi megtervezésével. A vizsgálat valamennyi országban abba az irányba mutat, hogy célszerű és lehetséges a szocialista vállalatok nagyobb fokú önállóságát kialakítani, olyan gazdasági mechanizmust kiépíteni, amely különféle gazdasági eszközök segítségével a vállalatokat nagyobb mértékben érdekeltté teszi eredményeik fokozásában, s egyúttal biztosítja, hogy a vállalat gazdasági eredményei jobban szolgálják az egész népgazdaság érdekeit.

A gazdasági mechanizmus javításának fő iránya — mai ismereteink szerint — a KGST-országokban a vállalatok közötti piaci kapcsolatok kiszélesítése, a piaci mechanizmus jobb felhasználása a tervszerűen megszabott általános gazdaságpolitikai célok megvalósításában. Néhány KGST-országban a gazdasági mechanizmus reformjáról már határozatokat is hoztak. Bár hazánkban a gazdasági mechanizmus felülvizsgálata és az ezzel kapcsolatos javaslatok kidolgozása még nem fejeződött be, úgy tűnik, hogy még az új belső gazdasági mechanizmus kialakítása előtt célszerű megvizsgálni annak összefüggését az országok közötti kapcsolatok módszereiben indokolt változásokkal.

★

Minden termelőeszköz-tulajdonos arra törekszik, hogy a termelést a leggazdaságosabb technika és technológia alkalmazását biztosító méretekben szervezze meg. Ezért valamennyi KGST-ország is természetszerűleg igyekezett a gépipari termelés országon belüli körülményeknek megfelelő, racionális társadalmi szervezetét kialakítani.

A KGST kisebb országaiban a belső piac méretei miatt a gépipari termelés racionális társadalmi szervezete a legtöbb gyártmánycsoportban feltétlenül szükségessé tette és teszi az országon belüli minél teljesebb gyártásszakosítást. Így az egynemű termékek előállítását lehető-

* Balassa Ákos: Az érdekeltség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban. Közgazdasági Szemle, 1965. szeptember.

leg egy vállalatban összpontosítják, s ezzel is növelik a gazdaságosság fokozásának lehetőségét.

E természetes és helyes törekvés hatására a KGST kisebb országaiban a legtöbb fontos gépipari termék termelésében egy-egy vállalat országon belül a termék egyedüli előállítójává vált, monopolhelyzetbe került.

A belföldi piacon lényegében megszűnt mindenféle verseny.

A gépipari termelővállalatok monopolhelyzete a belső piacon csak akkor szűnne meg, ha verseny alakulna ki a hazai termelők és más országok termelői között. Jelenleg azonban a KGST-országok belső gazdasági mechanizmusa korlátozza más országok termelőinek a belső piacon való megjelenését. Gépipari termékek importjára ugyanis a mai helyzetben csaknem kizárólag akkor kerül sor, ha a hazai termelésből a szükségletek a kívánt mennyiségben vagy választékban nem elégíthetők ki, vagy akkor, ha a szükségletek kielégítésére számba vehető hazai forrás egyáltalán nem létezik. Az, hogy más KGST-országból valamely gépipari termék magasabb műszaki színvonalon vagy alacsonyabb áron szerezhető be, általában (egyes esetektől eltekintve) nem jelent tényleges alapot a szükségletnek hazai termelés helyett importból történő kielégítésére. A felhasználó vállalatok választási lehetősége gyakorlatilag megszűnt. Szükségleteiket vagy a belföldi termelőtől beszerzett termékkel elégíthetik ki, vagy importigényt jelentenek be, amelynek teljesítése nagyrészt rajtuk kívül álló körülményektől függ. Ez nagymértékben kiszolgáltatja a felhasználókat a termelőnek. A termelővállalat ráfordításai „társadalmilag szükséges" ráfordításokká váltak, s ezek a felhasználóval szemben érvényesített belföldi ár alapját képezték, függetlenül a ráfordítások mértékétől, a termék előállításával kapcsolatos nemzetközi ráfordításokhoz való viszonyától. A termék műszaki színvonalát más országok azonos termékeivel csak külön „összehasonlító táblázatok" segítségével vetették egybe, a gyakorlati összehasonlításra a felhasználónak legfeljebb kísérleti célból maradt lehetősége. A gépipari vállalatok — ha termékeiket exportra is előállítják — közvetett formában, a termelőt a külkereskedelemtől elválasztó mechanizmuson keresztül, a külföldi piacokon versenyre kényszerülnek. A fő (belföldi) piacon azonban nincs megfelelő gazdasági kényszer a műszaki színvonal fokozására, az úgynevezett világszínvonal megközelítésére vagy elérésére, a termelési költségek jelentős csökkentésére.

A gazdasági mechanizmus folyamatban levő felülvizsgálata valószínűleg azt eredményezi, hogy szorosabb kapcsolat alakul ki az ipari és a külkereskedelmi tevékenység között és az ipari tevékenység gazdasági eredményei függésbe kerülnek az export gazdasági eredményétől. Ilyen körülmények között az ipari termelővállalatok tevékenységét befolyásolná a külföldi piacokon folyó verseny. Ez a hatás azonban csak részleges lenne. Teljes mértékben érvényesülne a verseny hatása a tőkés piacokon eladott termékekkel kapcsolatban. A külföldi szocialista piacokon azonban már csak korlátozottan. A mai körülmények között ugyanis a szocialista piacokon verseny csak akkor van, ha különböző országok valamely harmadik — az adott terméket nem gyártó — KGST-ország szükségleteinek kielégítéséért „versenyeznek". Általában nem lehet verseny a többi szocialista ország piacán akkor, ha azok is előállítják a szóban forgó terméket. A belföldi értékesítésre szolgáló termelésre a ver-

seny — ha erre külön intézkedéseket nem teszünk — gyakorlatilag tovább sem hatna.

A verseny hatása tehát korlátlanul érintené — a mai arányok figyelembevételével — gépipari termékeinknek körülbelül 5 százalékát, részlegesen — körülbelül 27 százalékát, egyáltalán nem — mintegy kétharmadát.

E tény felismerése igen fontos belső gazdasági mechanizmusunk átalakítása szempontjából is. Az értéktörvény szélesebb körű felhasználása, az értékkategóriák (ár, nyereség stb.) jelentőségének növelése ugyanis önmagában — ha a termelő monopolhelyzete a belföldi piacon fennmarad — nem eredményezi kellő mértékben a műszaki fejlesztés meggyorsítását és a termelési ráfordítások csökkenését. Sőt, ilyen körülmények között megvan annak a veszélye, hogy a népgazdaságban különféle káros tendenciák (műszaki stagnálás, inflációs jelenségek stb.) jelentkeznek, ha egyéb intézkedésekkel nem ellensúlyozzuk ezeket. Az árutermelés és az értéktörvény érvényesülése feltételezi a verseny valamilyen formáját. Az értékviszonyok széles körű felhasználása szükségessé teszi a termelők közötti verseny kialakulását.

Összeegyeztethető-e azonban a termelőeszköz-tulajdonos (a szocialista állam) gazdaságilag indokolt törekvése az egynemű termelés koncentrálására a termelők közötti verseny kialakításának szükségességével? Lehetséges-e az országon belüli gyártásszakosítás továbbfejlesztése (aminek célszerűségéhez véleményünk szerint nem fér kétség) a termelők közötti piaci verseny bevezetésével egyidőben? E kérdésekre a pozitív választ az jelenti, hogy a piaci versenyt a különböző KGST-országok tulajdonilag elkülönült termelővállalatai között lehet és kell lehetővé tenni. Olyan belső és külső gazdasági mechanizmusról van szó, amelyben az erről államközi megállapodást kötő KGST-országok termelővállalatai megfelelő állami szabályozással viszonylag szabadon értékesíthetik termékeiket egymás piacán, felhasználó vállalataik pedig ugyanígy viszonylag szabadon választhatnak a hazai és a többi KGST-országból származó termékek között.

Amikor piaci versenyről beszélünk, természetesen nem szabadversenyre, hanem szabályozott versenyre gondolunk. A szocialista tervgazdálkodás körülményei között, de még a tőkésországok gazdálkodásában is elengedhetetlen a piaci verseny bizonyos szabályozása. Elég utalni arra, hogy — különösen a gazdasági fejlettség viszonylag alacsony szintjén álló országokban — állami beavatkozás védi a hazai termelőket a piacon megnyilvánuló versenyben. Természetes, hogy a szocialista tervgazdálkodás körülményei között, amikor a fejlődés fő irányait és arányait központi állami tervek határozzák meg, az államnak be kell avatkoznia a piaci versenybe és különféle szabályozó tényezőket kell alkalmaznia.

Nem arról van tehát szó, hogy a mai, lényegében autarkiás mechanizmus helyébe egy teljesen nyílt, szabadpiaci mechanizmus bevezetését javasolnánk, hanem arról, hogy azokat az állami intézkedéseket, amelyek monopolhelyzetet biztosítanak a hazai termelő vállalat számára, célszerűnek és lehetségesnek tartjuk olyan állami szabályozó tevékenységgel felcserélni, amely csak *gazdaságilag indokolt mértékű,* számszerűen is kifejezett elsőbbséget biztosít. Ez annak elismerését jelentené, hogy ha valamely termelővállalat az ilyen gazdaságilag indokolt mér-

tékű elsőbbség biztosítása mellett is műszaki és gazdasági szempontból lemarad a versenyben más KGST-országok vállalatai mögött, akkor az ilyen termelőtevékenység az ország számára nem gazdaságos, nem hatékony, sőt ráfizetéses, azaz a népgazdaság érdekeivel ellentétes.

A KGST-országok gépipari kapcsolatainak kibővítése a piaci verseny bevezetése irányában nem valósítható meg egyszerre. Úgy gondoljuk, hogy ha erre sor kerül, célszerű a verseny körülményeit először valamely meghatározott gépipari termékcsoportra, kísérleti jelleggel megteremteni. Ha a kísérlet beválik, akkor lehet a rendszer szélesebb körű bevezetését fontolóra venni.

Természetesen csak olyan termékcsoport kiválasztásáról lehet szó, amelynek beszerzéséről a felhasználó szerv gazdasági érdekeltsége alapján dönthet.

A szabályozott piaci verseny tehát csak akkor vezethető be, ha a termék beszerzése és felhasználása a felhasználó gazdasági eredményét közvetlenül befolyásolja és csak olyan országok részvételével alakítható ki, amelyekben a termelővállalatok gazdasági érdekeltsége alapvetően a nyereséghez (vagy a bruttó jövedelemhez) fűződik.

A verseny alkalmazása ezért először leginkább a beépítésre, termelői felhasználásra kerülő gépipari termékeknél (azaz alkatrészeknél, részegységeknél), valamint a belkereskedelembe kerülő gépipari termékeknél (fogyasztási cikkeknél) képzelhető el. Beruházási javakról akkor lehet szó, ha a beruházó vállalatok gazdasági eredményei a beruházási tevékenység gazdaságosságától fognak függni.

A szabályozott verseny alkalmazása nem állna a gyártásszakosítással szemben. A nemzetközi gyártásszakosítás az országok közötti munkamegosztásnak fejlettebb formája, mint a vállalatok közötti verseny. Ebből következik, hogy ha a gyártásszakosítás előfeltételei megértek, akkor szakosítani kell. A nemzetközi gyártásszakosítás megvalósítása esetén a versenyt a gyártásra szakosodott kevesebb számú ország vállalatai között kell fenntartani, illetve bevezetni.

A szabályozott piaci verseny bevezetése különösen indokolt ott, ahol a nemzetközi gyártásszakosítás közvetlen előfeltételei még nem értek meg, éppen ezek megteremtése végett. Alkalmazásával a felhasználók megismerik más KGST-országok termékeit, lehetővé válik a gazdasági és műszaki alapon történő összehasonlítás. Ebben az esetben a verseny a gazdasági összefonódást segíti elő, tartós kapcsolatokat hoz létre (esetleg a különböző országok vállalatainak közös szervezeteit is), s ezzel előkészíti és közelebb hozza a tervszerű gyártásszakosítás megvalósítását.

A szabályozott piaci verseny a KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésének fő formája lehet olyan termékcsoportoknál, ahol a termelés tervszerű nemzetközi szakosítása gazdaságilag nem indokolt.

★

A KGST-országok vállalatai közötti szabályozott piaci verseny bevezetése természetesen bizonyos feltételeket követel meg mind az egyes országok belső gazdasági mechanizmusában, mind a külkereskedelmi kapcsolatokban.

A feltételek vizsgálatát a belső gazdasági mechanizmussal kezdjük,

mivel ez a kérdés szempontjából elsődlegesnek tekinthető. Nem kívánunk javaslatot tenni a belső gazdasági mechanizmus felépítésére. Nem azt vizsgáljuk, hogy milyen legyen a belső gazdasági mechanizmus, hanem azt, hogy a KGST-országok vállalatai közötti szabályozott piaci verseny milyen gazdasági mechanizmusban funkcionálhat eredményesen, azaz bevezetése a belső mechanizmus milyen elemeinek létezése mellett indokolt. Ezek az elemek összefüggnek egymással, de természetszerűleg önmagukban még nem képeznek zárt rendszert.

A szabályozott piaci verseny bevezetésének alapvető feltétele a vállalati önállóság kibővítése. Ezért a szóban forgó termékcsoportot előállító termelővállalatok cselekvési önállóságát lényegesen bővíteni kell, és ennek megfelelően növelni kell felelősségüket is a munka eredményeiért. A vállalatok anyagi érdekeltségének olyan rendszerére van szükség, amely ösztönöz a piaci verseny körülményei között elkerülhetetlen kockázat vállalására.

A termelővállalat anyagi érdekeltségének főképp a nyereséghez (vagy a bruttó jövedelemhez) kell fűződnie. A termelővállalatnak szabad választási jogot és lehetőséget kell kapnia arra, hogy termékeit belföldön vagy külföldön értékesíthesse, attól függően, hogy a realizálás melyik iránya biztosít számára nagyobb nyereséget.

A szóban forgó termékeknél a hatóságilag rögzített ár helyett az eladási árat a termelővállalatnak kell megállapítania, a piaci verseny feltételeinek figyelembevételével. Kivételes esetekben sor kerülhet maximális belföldi eladási ár hatósági meghatározására.

Hasonló jellegű változásokra van szükség az adott termékcsoportot felhasználó szerveknél is. A felhasználó szerv eredményének függnie kell attól, hogy milyen gazdasági feltételekkel szerzi be a termékeket és hogy azok az üzemeltetés (felhasználás) során milyen eredményt hoznak. Ezért a felhasználó szerv gazdasági eredményének is elsősorban a nyereség nagyságában kell kifejezésre jutnia és ehhez kell kapcsolni a dolgozók érdekeltségét. A felhasználó számára választási lehetőséget kell biztosítani a hazailag gyártott termék és a piaci versenyben résztvevő más országok termékei között.

A rendszer bevezetésének elengedhetetlen feltétele, hogy a termelés gazdasági eredménye ne váljék külön a külkereskedelmi tevékenység gazdasági eredményétől, azaz hogy az exportárak változása közvetlenül befolyásolja a termelővállalat nyereségét. Olyan helyzetet kell tehát létrehozni, ahol a termelővállalat nyeresége saját termelési költségeinek és az értékesítési árnak közvetlenül függvénye.

Ha a résztvevő országok piacain verseny alakul ki a különböző országok termelővállalatai között, a felhasználók attól a termelőtől vásárolnak, amelyik olcsóbb és korszerűbb termékeket tud ajánlani. Természetes, hogy a felhasználó szervnek saját gazdasági eredményeik növelése végett figyelembe veszik egyrészt a piacon ajánlott különböző termékek árát, másrészt azokat a megtakarításokat, amelyeket a korszerűbb termék alkalmazása a felhasználásban (üzemeltetésben) eredményezhet.

A termelővállalatok versenyének ezért elengedhetetlen feltétele az is, hogy a vállalatok megtalálják azokat az anyagi eszközöket, amelyekkel a versenyben helyt tudnak állni. Olyan eszközökről van szó, amelyek lehetővé teszik a termelővállalatnak, hogy egyrészt termelési költségeit

állandóan csökkentse, mégpedig olyan mértékben, hogy a piaci versenyben kialakuló árak mellett nyereségét növelni tudja, másrészt termékeinek műszaki színvonalát, minőségét a felhasználók szükségleteinek megfelelően állandóan fejlessze. Lehetővé kell tehát tenni a vállalatoknak, hogy termelésük bővítéséhez és korszerűsítéséhez szükséges mértékben végezhessenek beruházásokat. Ezek forrásául vagy a saját eszközök, vagy a saját eszközökből visszafizetendő beruházási hitelek szolgálhatnak.

Arra is figyelemmel kell lenni, hogy ez a beruházási hitel ne csak pénzügyi fedezetként álljon rendelkezésre, hanem beszerezhetők legyenek belőle mindazok a termelőberendezések, amelyek a legnagyobb gazdasági hatékonyságot biztosítják. Ez általában azt is szükségessé teszi, hogy a beruházási hitel egy része tőkés deviza formájában álljon rendelkezésre.

A beruházási hitelek nyújtása általában az országok saját bankjain keresztül történne. Célszerű lenne megvizsgálni, hogy olyan esetekben, amikor a beruházások megvalósítása nagy devizaigénnyel jár, ezeket a beruházási hiteleket — nemzetközileg szokásos kamat mellett — a vállalatok a Nemzetközi Együttműködési Bank elkülönített számlájáról vehessék fel. Így az is biztosítva lenne, hogy e hitelek felvétele valamenynyi termelővállalat számára egyenlő feltételek mellett történne.

Olyan körülményeket kell teremteni, amelyek között sem a termelő, sem a felhasználó vállalatok tevékenységét nem korlátozza az, hogy a ráfordítások és eredmények belföldi valutában vagy devizában jelentkeznek-e. A szabályozott piaci verseny olyan mechanizmusban működik eredményesen, amely egyrészt biztosítja az importtermékek beszerzéséhez szükséges devizafedezetet, másrészt a termelővállalatok összes bevételeit egyetlen egységes, mégpedig belföldi valutában fejezi ki, és a felhasználó vállalatok részéről a devizakiadásokhoz is végső soron csak belföldi valuta igénybevételét teszi szükségessé.

Ez többféle módon oldható meg. Az egyik lehetséges megoldás, hogy az érintett ország külön alapot hoz létre a versenyben résztvevő termékcsoportok exportjának és importjának lebonyolítására. Ebben az alapban a külföldre történő eladások devizabevételként és belföldi pénzkiadásként jelentkeznek, a külföldről történő beszerzések pedig devizakiadásként és belföldi pénzbevételként. Egy ilyen alap közbeiktatásával a termelő- és felhasználó vállalatok minden eladása és vásárlása belföldi valutában történhetne.

A probléma természetesen megoldható külön alap létrehozása nélkül is, megfelelő devizaszorzók ismert módon való alkalmazásával; a különbség csak annyi, hogy az első esetben a verseny eredményei elkülönülten is jelentkeznek, és így külön is vizsgálhatók. Mindkét eset feltételezi azonban a felhasználók devizakereteinek eltörlését.

A KGST-országok vállalatai között piaci verseny bevezetése csak akkor lehetséges, ha az ebben részt vevő országok államilag, a tervgazdálkodás rendszerébe beillesztve biztosítják termelési, felhasználási és devizális érdekeik érvényesítését. Ezzel elérkeztünk a „szabályozott versenyben" alkalmazott állami irányítás, szabályozás lehetséges fő módszereinek meghatározásához.

Bármilyen mechanizmusban léteznek a belföldi valuta és a devizák

között bizonyos szorzószámok.* A devizaszorzók megfelelő kialakításával az országok biztosíthatják említett érdekeik megfelelő érvényesítését. Az importszorzók szükség esetén bizonyos vámelemeket tartalmazhatnak. Ez azt jelenti, hogy a belföldön is előállított és a versenyben részt vevő importtermékekre szükség esetén az átlagos devizaszorzóktól eltérő, valamivel magasabb szorzók állapíthatók meg. Az eltérés mértéke jelentené azt a mércét, amelynek megfelelően az ország saját termelésű termékeinek elsőbbséget biztosít más országok termékeivel szemben.

Az importszorzókhoz hasonlóan az exportszorzók is az állami szabályozás eszközei lehetnek. Például az exportszorzók esetleg az átlagosan indokoltnál magasabban is megállapíthatók — ez exporttámogatást jelent —, más esetekben viszont lehetőség van viszonylag alacsonyabb szorzókat meghatározni.

Az állami beavatkozás eszközét képező devizaszorzók — a többi országgal kötött megállapodástól függően — bizonyos időnként is változtathatók. Például a fizetési mérleg helyzetének változása esetén a szorzó növelhető vagy csökkenthető. Elképzelhető a szorzók országonkénti differenciálása is: ha valamely KGST-országgal szemben a fizetési mérlegben jelentős aktívum alakulna ki, más relációkhoz viszonyítva alacsonyabb szorzót, fordított esetben magasabb szorzót állapítanánk meg.

Lehetőség volna arra is, hogy figyelembe vegyük az adott termékcsoporttal kapcsolatos konkrét termelési és felhasználási helyzetet. Abban az esetben, ha a rendszert több termékcsoportra vezetnék be, szükség esetén a devizaszorzók differenciáltak lehetnek termékcsoportonként is.

Az állam által meghatározott és differenciált devizaszorzók tehát alapvető eszközei lehetnek a szabályozott piaci versenyben résztvevő termékek forgalmának befolyásolására, irányítására. Ezáltal biztosítani lehet, hogy a szóban forgó verseny ne nyerjen valamiféle teljesen önálló, a tervgazdaságba be nem illeszkedő jelleget, hanem ellenkezőleg, hasznosan felhasználható legyen a tervgazdálkodás céljainak jobb elérésére. Ilyen körülmények között azonban a kedvezményezés mindig tudatos lenne: ugyanakkor, amikor a termelővállalat számára valamilyen előnyt biztosít, bizonyos hátrányokat jelentene a népgazdaság egésze számára. Ezek a hátrányok vagy közvetlenül mutatkoznak meg (magasabb export-ártámogatás a külföldi piacok megszerzése végett), vagy közvetve, a felhasználó vállalatok magasabb beszerzési költségeinek formájában (magasabb import-lefölözés a termelő támogatására a hazai piacon). Magasabb import-lefölözés gyakori alkalmazása magával a tárgyalt rendszerrel lenne ellentétes, ezért is célszerű lehet a belföldi eladási ár, illetve az alkalmazható importszorzók előzetes maximalizálása. Mindenesetre — mivel a termelővállalat számára biztosított előnyökből származó népgazdasági hátrányok viszonylag egyszerű formában jelennének meg — mindig lehetőség volna a minden szempontból legmegfelelőbb megoldás tudatos, tervszerű kiválasztására.

A szabályozott piaci verseny rendszere szempontjából kívánatos,

* A mai mechanizmusban a valutaárfolyam mellett árkiegyenlítés (ártámogatás vagy lefölözés) ismeretes. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért csak „devizaszorzókról" beszélünk és ezekbe beleértjük a belföldi valutában jelentkező termelői, illetve felhasználói ár és a devizaár minden – különböző pénzügyi módszerekkel kialakítható – kapcsolatát.

hogy a résztvevő termelővállalatok önköltségében a felhasznált anyagok, alkatrészek stb. a társadalmilag szükséges munkaráfordításoknak megfelelő árakon tükröződjenek. Így nem kerülhet sor arra, hogy az említett anyagok és alkatrészek árait a társadalmi munkaráfordítás által indokolt színvonalnál lényegesen alacsonyabban szabályozzák, s ezért az állami támogatás említett formája mellett még más formájú, közvetett ártámogatás is történjék. Adott szempontból közömbös az a kérdés, hogy a termelővállalat által felhasznált anyagok, alkatrészek stb. árai fixek, rögzítettek vagy szintén versenyben alakulnak-e ki. A lényeges csak az, hogy az árrendszerben a társadalmi munkaráfordítások tükröződjenek. Erre elsősorban azért van szükség, hogy a vállalati érdek ne kerülhessen ellentétbe a népgazdasági érdekkel. Csak így valósítható meg az állami beavatkozás mértékének nemzetközi egyeztetése is.

A szabályozott piaci mechanizmus bevezetésének több nemzetközi feltétele is van. A KGST-országoknak államközi megállapodásokat kellene kötniük a rendszer bevezetéséről. Természetesen csak olyan KGST-országokról van szó, amelyek érdekeltségüket nyilvánítják. A résztvevő országok egymás piacain a megállapodásban megjelölt termékeket a leírt szabályozással szabadon forgalmazhatnák. A megállapodásban részt nem vevő KGST-országokkal és más országokkal az áruforgalom jellege és formái nem változnának, sem az exportot, sem az importot illetően.

Az érdekelt KGST-országoknak a megállapodásban valószínűleg egyeztetniök kellene a piaci versenybe való központi állami beavatkozás, szabályozás maximális mértékét, ennek feltételeit, megváltoztatásának rendjét stb. Az állami szabályozás országok között egyeztetett maximális mértéke országonként különböző is lehet. Erre különösen olyan esetben lenne szükség, ha a szabályozott piaci versenyben a gazdasági fejlettség különböző színvonalán álló országok vennének részt. Ez biztosíthatná a gazdaságilag kevésbé fejlett országok érdekeinek megfelelő figyelembevételét. Erre azért lenne szükség, hogy megakadályozzák a versenyfeltételeknek valamely ország termelővállalatai számára olyan indokolatlanul kedvező megállapítását, amely a megállapodásban részt vevő más országok érdekeit sértené. A későbbiekben — ha a rendszer igazolja magát és tartósnak bizonyul, valamint ha erre megteremtődnek a szükséges feltételek — elő lehet irányozni az állami beavatkozás maximális mértékének csökkentését és egységesítését.

A szabályozott piaci verseny körülményei között természetesen módosulna a külkereskedelem némely hagyományos módszere is. Például az adott termékcsoporthoz tartozó termékek kölcsönös szállításait a hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodásokban nem lehetne, de nem is kellene rögzíteni. E helyett esetleg keretkontingens jelleggel egyeztethető e termékcsoportok kölcsönös szállításának egyenlege. Ha a tényleges helyzet a hosszú lejáratú megállapodásokban egyeztetett egyenlegektől annyira eltérne, hogy az zavarokat okozna az érintett országok külkereskedelmi kapcsolataiban, sor kerülhetne arra, hogy az országok megkeressék az egyenlegváltozás kiegyenlítésének lehetőségét, vagy — szükség esetén — megváltoztassák az állami beavatkozás alapvető eszközét, az export- és importszorzókat.

A javasolt mechanizmus összeegyeztethetetlen a rögzített árak rendszerével. Ezért a külkereskedelmi áraknak is az eladó és a vevő megegyezésétől kell függniük. A KGST-országok közötti úgynevezett

stopárak az adott országok szóban forgó termékforgalmában megszűnnének. Ilyen körülmények között az árak nagyjából az úgynevezett világpiaci árszínvonal körül alakulnának ki, de attól mégis némileg eltérnének. Az eltérést a résztvevő KGST-országok ráfordítási arányainak a világpiaci árakat meghatározó ráfordítási arányoktól való eltérése és egyéb — az árakra ható — körülmények (kereslet és kínálat viszonya stb.) okoznák. A kialakuló árszínvonalat ennyiben „saját árszínvonal"-nak lehetne tekinteni. Ezek az árak azonban nem konstruált „saját árak" lennének, hanem a KGST-országok termelési feltételei és — a KGST-országok piacára való tényleges hatásuk mértékében — a világpiaci árakat kialakító feltételek által meghatározott, a mindenkori konkrét piaci helyzettől befolyásolt valóságos „saját árak". A világpiaci áraktól való eltérés olyan objektív jelenség lenne, amely a szocialista és a tőkés világpiac helyzetétől és viszonyától függően változna.

A KGST-országok vállalatai közötti szabályozott piaci verseny kedvezőbben és szélesebb körben működhetne, ha a KGST-országok közötti áruforgalomban konvertibilis valutával rendelkeznénk. A rendszer bevezetése azonban — először viszonylag nem széles területen — a konvertibilitás megvalósulása előtt is lehetséges. E mellett a piaci kapcsolatok élénkülése a KGST-országok között, különösen pedig a piaci verseny kifejlődése maga is hozzájárulna a devizarubel általános egyenértékké, általános csere- és fizetési eszközzé válásához.

A szabályozott piaci verseny bevezetése szükségessé tenné a szóban forgó termékcsoportokkal kapcsolatos külkereskedelmi tevékenység javítását. Szoros kapcsolatokat kellene kiépíteni az érintett országok felhasználó és termelő vállalatai között; rendszeres és megbízható tájékoztatási és piaci propagandarendszerre, ennek keretében állandó képviseletek létesítésére lenne szükség. A rendszer bevezetésének számtalan egyéb, kisebb jelentőségű feltétele is van, amelyek külön vizsgálatot igényelnek.

A KGST-országok vállalatai közötti szabályozott piaci verseny gondolata ellentétes az újratermelés egységes folyamata különböző fázisainak, különösen pedig a termelésnek és az értékesítésnek merev elválasztásával. Ellentétes egy olyan rendszerrel, amely különválasztja a termelés és a külkereskedelmi tevékenység gazdasági eredményét oly módon, hogy a belföldi termelési ráfordítások alapján alakítja ki a belföldi termelői árat, az export eladási árak változását pedig az árkiegyenlítés változtatásában érvényesíti. Az ilyen elválasztás a hazai értékviszonyokat elszakítja a nemzetközi értékviszonyoktól, és így objektíve az egyes szocialista országok népgazdaságainak közeledése ellen, a gazdaságilag megalapozott nemzetközi munkamegosztás fejlődése ellen van.

A szabályozott piaci verseny ellentétes az olyan elképzelésekkel is, amelyek szerint a hazai termelői árakat a „világpiaci árak" alapján állapítanák meg. A nemzetközi érték- és árviszonyok átvétele olyan körülmények között, amikor a piacok összefonódása nem történt meg, elméletileg is indokolatlan, gyakorlatilag pedig keresztülvihetetlen. A probléma nem úgy áll, hogy választhatunk: hazai vagy a nemzetközi munkaráfordítások alapján állapítsuk-e meg a belföldi árakat. Az árak alapját képező társadalmilag szükséges munkaráfordítások kategóriája objektív, és azt a gazdaság jellege határozza meg. Ha a gazdaság piaca „zárt", a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat a belföldi mun-

karáfordítások alkotják. „Nyílt piacú" gazdaságban a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat a nemzetközi munkaráfordítások a piac nyíltságának mértékében befolyásolják és határozzák meg; minél nyíltabb a gazdaság piaca, a társadalmilag szükséges munkaráfordítások annál inkább a nemzetközi munkaráfordításokat jelentik. Ennek mértékét nem lehet kiszámítani, ezt csak a piac alakíthatja ki. Ha tehát felismerjük, hogy az egyes szocialista országok gazdaságának további összefonódása objektív szükségszerűség, és hogy ez szükségszerűen az áru- és értékviszonyok fokozatos kiterjesztésével jár, akkor világos az is, hogy a probléma a piaci kapcsolatok továbbfejlesztésében van. A KGST-országok közötti piaci kapcsolatok elmélyülése alapján módosul a társadalmilag szükséges munkaráfordítások objektív tartalma, és ezzel párhuzamosan alakulhatnak ki — a fentebb ismertetett módon — az őket tükröző árak is.

★

A KGST-országok vállalatai közötti szabályozott piaci verseny elősegítené a tagországok gazdaságának közeledését, az azonos termékeket előállító vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok kialakítását, különböző együttműködési megállapodások létesítését, esetleg közös szervek létrehozását, a szocialista nemzetközi munkamegosztás, ezen belül a gyártásszakosítás fejlődését. Emellett azonban más előnyöket is biztosítana. Megszűnnének a termelővállalatok országon belüli monopolhelyzetéből eredő negatív hatások, viszont fennmaradnának a gyártás országon belüli koncentrációjából származó gazdasági előnyök. Hathatós gazdasági ösztönző erő jelentkezne a termelés és az előállított termékek állandó — a nemzetközi követelményeket kielégítő — korszerűsítésére, a munkatermelékenység fokozására, a termelési ráfordítások csökkentésére. Bővülne a piacon levő termékek választéka, a felhasználó lehetőséget kapna arra, hogy szükségleteit a viszonylag leggazdaságosabb módon kielégítő termékkel fedezze. A piaci verseny körülményei közé került vállalatoknál a gazdasági munka színvonala emelkedne, nőne az exportképesség más piacokon is.

A szabályozott piaci verseny nem a szocialista tervgazdálkodás mellett vagy ellen, hanem annak keretében, annak szerves részeként működne. Ez természetesen csak abban az esetben lenne így, ha az új belső gazdasági mechanizmus a leírt vonásokkal rendelkezne. Ha az új gazdasági mechanizmus az említett piacgazdálkodási elemeket nem tartalmazná, a KGST-országok vállalatai közötti szabályozott piaci verseny sem működhetne eredményesen.

A szabályozott piaci verseny alkalmazásának lehetősége és célszerűsége ezért nem dönthető el önállóan. Ez elsősorban az egyes országok belső gazdasági mechanizmusának változásától függ. Arról van szó, hogy a belső gazdasági mechanizmus változásai létrehozzák-e a KGST-országok vállalatai közötti piaci verseny alkalmazásának belső feltételeit, vagy legalábbis lehetővé teszik-e az ilyen előfeltételek létrehozását és igénylik-e a piaci mechanizmus elemeinek alkalmazását, a szabályozott piaci verseny bevezetését. E kérdésekre természetesen csak a belső gazdasági mechanizmus folyamatban levő felülvizsgálatának eredményei adhatják meg a választ.

A javasolt rendszer bevezetése csak az új belső gazdasági mechaniz-

mus életbeléptetése után kezdődhet meg A bevezetés gondos előkészítést, különféle részletproblémák tisztázását kívánja meg.

Javaslataink célja nem volt és nem is lehetett a KGST-országok vállalatai közötti szabályozott piaci verseny megoldási módjának részletes és egyértelmű kidolgozása, hanem elsősorban a verseny célszerűségének és lehetőségének bemutatása. Ezért természetesen konkrét megvalósítási formái eltérhetnek a vázoltaktól.

Azzal is számolni kell, hogy valószínűleg célszerű lesz a javasolt rendszert — elfogadás esetén — nem egyszerre, hanem lépcsőzetesen bevezetni. Előbb kísérletképpen néhány termékcsoportra (alkatrészre, illetve fogyasztási cikkre) vonatkozóan kellene a rendszert alkalmazni, majd fokozatosan lehet újabb és újabb termékcsoportokat, illetve vállalatokat a versenybe bekapcsolni.

Nem várható természetesen, hogy a szabályozott piaci verseny bevezetése azonnal teljes eredménnyel járjon. A várt eredmények kibontakozásához a bevezetés után is bizonyára néhány év szükséges. Mint minden mechanizmusnak, ennek is bizonyára lennének negatív mellékhatásai. A negatív hatások feltehetően különösen az első időben mutatkoznának meg, a konkrét tapasztalatok alapján valószínűleg lehetőség nyílna ezek jelentős csökkentésére. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a javasolt rendszer előnyei — különösen perspektivikusan — messze meghaladnák az elkerülhetetlenül jelentkező negatív következményeket.

A. H. Hansen:

ÚTMUTATÓ KEYNESHEZ

A szerző, a keynesi iskola legkiemelkedőbb amerikai képviselője, több nagy jelentőségű közgazdasági munka írója, a Harvard egyetem professzora, azoknak szánta e könyvét, akik nem „rövid úton" óhajtják megismerni a keynesi művet, hanem sokoldalú és alapos ismereteket kívánnak szerezni tanulmányozásával. A. H. Hansen nemcsak az **Általános elmélet** alapos ismerője, hanem annak a szerteágazó irodalomnak is, amely megelőzte Keynes munkáját, s az egyes problémakörök elemzésekor erről is tájékoztatást nyújt. „Keynesnek meglepő mértékben sikerült előre látnia bírálóinak érveit..." mondja bevezetőjében. Saját ellenvetéseit magas színvonalú tudományos igénnyel fogalmazza meg, és messzemenő segítséget nyújt az olvasónak abban, hogy a keynesi gondolatkörből a tudományág fejlődésére nézve legjelentősebbeket kiemelje.

264 l., ára kötve 40,— Ft.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADÁSA.

GANCZER SÁNDOR:

Árszámítások, népgazdasági arányok*

Magyarországon és a többi szocialista országban is már hosszabb ideje vita folyik arról, milyen árak felelnek meg a legjobban a szocializmus viszonyainak. Bár a kérdést általánosan is felvetették, a vita mégis elsősorban arra összpontosult, hogy a jelenlegi fejlődési szakaszban — amikor a szocialista országok többségében már megteremtették a modern nagyipart — milyen árak alkalmazása szolgálja legjobban a gazdasági fejlődést.

Az árakkal szemben támasztható különböző követelmények gyakran ellentmondásosak. Ezért rendkívül fontos annak a tisztázása, hogy melyik árfunkciót tekintjük alapvetőnek, amelynek a többit — ha összeütközésbe kerülnek — alárendeljük. Az árak alapvető funkciója a szocializmusban — véleményem szerint — a termékek előállításához társadalmilag szükséges ráfordítások kifejezése, ezáltal a gazdasági tisztánlátás biztosítása és annak elősegítése, hogy a részérdekek és az össztársadalmi érdek egymásnak megfeleljenek. E funkció szempontjából alapvető jelentőségű, hogy helyesen értelmezzük a társadalmilag szükséges ráfordításokat. Ezek számbavételénél nem elégedhetünk meg csupán a folyamatos ráfordítások kifejezésével, hanem az egyszeri ráfordításokra (az eszközlekötésre) is tekintettel kell lennünk. Ha az árak helyesen fejezik ki a társadalmilag szükséges ráfordításokat, akkor várható, hogy jól fognak orientálni a folyamatos gazdálkodással összefüggő döntésekben és kedvezőbb alapot nyújtanak a távlati döntésekhez is. Azzal persze számolni kell, hogy távlati döntések, fejlesztési célok megalapozása mindenképpen bonyolult gazdaságossági számításokat és elemzéseket igényel, ahol nemcsak a tényleges, hanem a jövőbeli ráfordításokat, a külföldi és hazai piaci lehetőségeket stb.-t is mérlegelni kell.

A vita lényegében öt fő ártípus körül forgott:** 1. az érték típusú, 2. az átlagosított érték típusú, 3. a termelési ár típusú, 4. a világpiaci árakra épülő árrendszerek, valamint 5. az árnyékárrendszer.

A termelési ár típusú áraknak többféle változata képzelhető el aszerint, hogy a tiszta jövedelmet teljes egészében vagy csak részben osztjuk fel a lekötött eszközökkel arányosan.

a) A termelési ár típusú árrendszer „a" variánsa (a szűken értelmezett termelési ár), amelyben a teljes tiszta jövedelmet a lekötött eszközökkel arányosan osztjuk fel ágazatokra, illetve termékekre.

* E tanulmány az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Tudományos Önálló Osztályán még folyó nagyobb kutatás *első legáltalánosabb eredményeit* foglalja magában. E kutatás szoros kapcsolatban áll az Országos Árhivatalban és az MTA Számítástechnikai Központjában végzett árszámításokkal, továbbá a Központi Statisztikai Hivatalban készített input-output elemzésekkel, amelyek nagy segítséget nyújtottak számunkra.

** Az érték- és árvita fejlődéséről, fő kérdéseiről, a különböző ártípusok mellett és ellen felsorakoztatható érvekről jó áttekintést nyújt *Esze Zsuzsa:* Érték- és árvita című cikke. (Közgazdasági Szemle, 1965. 4. sz.)

b) A termelési ár típusú árrendszer „b" variánsa, ahol a tiszta jövedelemnek az a része kerül a lekötött eszközökkel arányosan felosztásra, amely a bérköltségeknek 35 százalékos illetményadóval való pótlékolása után fennmarad.

c) A termelési ár típusú árrendszer „c" variánsa, amelyben először a lekötött eszközök után 10 százalék eszközlekötési járulékot (kamatot) számolunk el és a tiszta jövedelem fennmaradó részét a bérekkel arányosan építjük be az árakba.

Véleményem szerint a szocializmus jelenlegi fejlődési szakaszában a termelési ár típusú árak azok, amelyek a leginkább kifejezik a termékek előállításához társadalmilag szükséges ráfordításokat és ezek az árak felelnek meg a legjobban az árakkal szemben támasztható követelményeknek. A termelési árak különböző variánsai közül a magyar viszonyokat figyelembe véve a „*b*" variánst tartom a legmegfelelőbbnek.* Bizonyítható, hogy a szűkebb értelemben vett bérköltségek nálunk valóban nem fejezik ki a tényleges bérköltségeket. A bérek után számított 35 százalékos illetményadó megközelítőleg helyesen reprezentálja a munkások és alkalmazottak bérjellegű közvetett juttatásait. A termelési árak alkalmazása mellett szól mindenekelőtt az, hogy a modern társadalmakban, így a szocializmusban is megnő a technika, a modern termelőeszközök jelentősége. Fejlettebb termelőeszközök alkalmazása az esetek többségében a munka bonyolultsági fokának és az élő munka hatékonyságának emelkedését eredményezi, ugyanakkor a legújabb termelőeszközök beállítása a termelésbe jelentős társadalmi munkaráfordításokat igényel. Ilyen körülmények között indokolt, hogy az árak azokban a termelési ágakban, amelyekben az élő munkához viszonyítva nagy tömegben alkalmaznak modern termelőeszközöket, meghaladják az értéket. A termelési árakban — az érték típusú és az átlagosított érték típusú árakkal szemben — az is kifejezésre jut, hogy a termelés megindításakor mely területeken van, illetve volt szükség a termelőeszközökben megtestesült munkaráfordítások egyszeri nagymértékű bevetésére.

Az érvényes áraknak természetesen nem kell minden esetben egybe esniük a matematikailag is meghatározható termelési árakkal. Különböző okok miatt — a többi között amiatt is, hogy az árak valóban a társadalmilag szükséges ráfordításokat fejezzék ki — jó néhány termék konkrét ára ebben az árrendszerben is eltérhet, és el is tér a centrumáraktól. A társadalmilag szükséges ráfordításokat ugyanis bizonyos esetekben nem az átlagos ráfordítások reprezentálják (amelyek lényegében egybe esnek a megfelelő árformula alapján számított árakkal), hanem a határráfordítások és az ezeket kifejező — e centrumtól eltérő — árak. Elsősorban ott adódik ilyen helyzet, ahol a természeti erőforrások korlátozottsága miatt egyáltalán nem, vagy csak különös nehézségek árán lehet a termelést a tényleges szükségleteknek megfelelően bővíteni és a külkereskedelem útján sincs lehetőség e termékeket jobb feltételekkel és kellő mennyiségben beszerezni.

Szükségessé teheti az érvényes áraknak a centrumáraktól való eltérítését az is, ha bizonyos termékek termelésére időlegesen nem tudjuk vagy nem akarjuk a társadalmi munkának akkora hányadát fordítani,

* Mint később látni fogjuk, Magyarországon a termelési árak „b" és „c" variánsa között gyakorlatilag nincs lényeges különbség.

mint amekkorát a társadalmi szükségletek kielégítésére fordítani kellene.

Bizonyos célokra persze szükséges lehet a termelési ár „b" variánsa mellett másfajta árak meghatározása is. Úgy vélem, hogy mindazokat az ártípusokat, amelyeknek a meghatározásához a szükséges adatok és a matematikai modell rendelkezésre áll, számszerűen is ki kell fejezni.

A különböző árrendszerekre jellemző árindexek számszerű kifejezése hozzájárulhat a gazdasági összefüggések jobb megismeréséhez. Ezenkívül az árszámítások kiemelkedő szerepet töltenek be az árvita reálisabb alapokra helyezésében, valamint a javaslatba hozott és az érvényben levő árrendszerek között fennálló különbségek felderítésében. Ilyen meggondolások alapján kezdődtek meg 1962-ben az ártípusszámítások és az ezekre támaszkodó népgazdasági elemzések.

A számítások során összesen tízféle árrendszer árindexeit határoztuk meg, de az eredmények elemzése során kiderült, hogy bizonyos ártípusok között gyakorlatilag nincsenek lényeges különbségek, ezért a továbbiakban csak az érték típusú, az átlagosított érték típusú és a termelési ár típusú árrendszerekkel foglalkozunk.

Kiinduló közgazdasági feltételezések

Az ártípusszámítások alapjául szolgáló legfontosabb közgazdasági feltételezéseket röviden a következőkben foglalhatjuk össze:*

Az első feltételezés az volt, hogy *az egyes ágazatok ráfordításait* minden árrendszerben — tehát az érvényes árrendszerben is — *vissza lehet vezetni* a munkaráfordításokat többé-kevésbé helyesen tükröző *bérráfordításokra és tiszta jövedelemre.* Itt a legnagyobb problémát az egyes ágazatok importanyag-felhasználása és amortizációs ráfordítása okozta.

A felhasznált importtermékek eredeti ráfordításokra (bér- és tisztajövedelem-ráfordításokra) történő visszavezetésénél azzal a feltételezéssel éltünk, hogy az importráfordítást tulajdonképpen az exportált termékek képezik. Ezért az importanyag-felhasználás tényleges bér- és tisztajövedelem-tartalmát 1 devizaforint előállításához szükséges exporttermékek ráfordításaival lehet kifejezni.

Az amortizációval kapcsolatban a fő nehézség az, hogy nem ismerjük megfelelően az egyes ágazatok — amortizációs alapból fedezett — felújításának és pótlásának költségszerkezetét. Ilyen körülmények között közelítő megoldáshoz kellett folyamodnunk. A különböző lehetséges megoldások közül jobb híján végül is abból a feltételezésből indultunk ki, hogy: *a)* a felújítások és pótlások összege az egyes ágazatokban megközelítőleg egybeesik az amortizációs leírások összegével; *b)* a népgazdaság összes beruházásainak és felújításainak költségszerkezete jellemző a felújításokra és pótlásokra is.

További közgazdasági feltételezésünk a számítások során az volt, hogy *egy új árrendszerre való átmenetet végre lehet hajtani a fogyasztási alap és a bérek megváltoztatása nélkül is.* Ez a feltételezés logikusan

* Az ártípusszámítások alapjául szolgáló közgazdasági feltételezések részletesebb kifejtését lásd Csikós-Nagy Béla–Ganczer Sándor–Rácz László: *Az első termékrendszerű ármodell* című cikkben. (Közgazdasági Szemle, 1964. 1. sz.)

végiggondolva azt is magában foglalja, hogy egy új árrendszerre való áttérés első lépésben akkor is megvalósítható, ha a szóban forgó árképzési elvet csak a termelői árak területén érvényesítjük, a fogyasztói árakat pedig változatlanul hagyjuk. (Ezzel nem azt akarom mondani, hogy feltétlenül változatlanul kell hagynunk, csupán azt, hogy ez a lehetőség elvileg fennáll.) Ez a feltételezés gyakorlatilag abban az előírásban öltött testet, hogy *a fogyasztási alap árösszegének* — az általunk meghatározott különböző árrendszerekben — *meg kell egyeznie a fogyasztási alap érvényes árakon számított árösszegével.* E feltételezés a számításokat reális alapra helyezte és lehetővé tette, hogy a kiszámított árak és fő népgazdasági arányok az eredetiekkel közvetlenül összehasonlíthatók legyenek.

A számítások célszerűsége

Mielőtt rátérnék az árszámítások ismertetésére és a fő népgazdasági arányok különböző árakon való elemzésére, foglaljuk össze röviden azokat az okokat, amelyek — véleményem szerint — szükségessé teszik a fő népgazdasági arányok elemzését — az érvényes árakon kívül — az érték, az átlagosított érték és a termelési ár típusú árakon is.

A fő ok kétségtelenül érvényes árrendszerünk ismert fogyatékosságaiban keresendő, mindenekelőtt abban, hogy a korábbiakhoz képest elért jelentős fejlődés ellenére árrendszerünk sok területén nem tükrözi megfelelően a társadalmilag szükséges ráfordításokat. Bár árrendszerünk fogyatékosságai közismertek, mégis gyakran előfordul, hogy bizonyos jelenségek, a népgazdaság fő arányaiban végbement és tervezett változások értékelésekor az elméleti és gyakorlati közgazdászok egyaránt megfeledkeznek arról, hogy a szemüveg (az árrendszer), amelyen keresztül a jelenségeket szemlélik, erősen torzít és ezért téves következtetésekre jutnak. Példaként elég ha arra utalok, hogy — árrendszerünk torzító hatásai ellenére — népgazdaságunk struktúráját mégiscsak elsősorban a fő népgazdasági ágaknak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásából ítéljük meg. Ez pedig a közvéleményben, de némely közgazdászok értékelésében is, az ipar szerepének túlbecsüléséhez és mezőgazdaságunk súlyának, jelentőségének lebecsüléséhez vezet.

Szükség van a népgazdaság fő arányainak és strukturális változásainak alaposabb, mélyrehatóbb vizsgálatára. Ezt a célt — az érvényes árakon való vizsgálat elmélyítése mellett — a legjobban úgy valósíthatjuk meg, ha az elemzést a szóban forgó számított árakon is elvégezzük. Nyilvánvaló, hogy ha a fő arányokat és a strukturális változásokat egyidejűleg különböző árakon tudjuk elemezni, ez árnyaltabbá teszi a gazdaság kölcsönös kapcsolatairól alkotott képet és olyan új összefüggéseket is felszínre hozhat, amelyek az érvényes árakra szűkített vizsgálat esetén rejtve maradnának.

Az input-output táblák alapján ágazatokra és az ármodell alapján termékekre végzett számítások szorosan összefüggnek egymással.*

* Az árszámítások és a népgazdasági arányok elemzésének alapjául a KSH által 1959-re és 1961-re összeállított ágazati kapcsolati mérlegek szolgáltak. Ebben a tanulmányban csak az 1961. évi mérleg alapján végzett számításokat és elemzéseket ismertetjük, de szándékunkban áll az 1959. és 1961. évi mérleg alapján végzett számítások egybevetése és a számítások kiterjesztése egyéb mérlegekre is. Az ágazati kapcsolatok mérlegeinek felhasználásával – az ágazati mélységű számítások és elemzések mellett – az Országos Árhivatal irányításával kiterjedt számítások folynak a legfontosabb termékekre vonatkozóan is az ármodell alapján.

A termékekre vonatkozó számításokhoz felhasználjuk az input-output számítások során nyert legfontosabb, az alapvető népgazdasági összefüggéseket kifejező kulcsszámokat (például a fogyasztási alap halmozott bértartalmára, a tiszta jövedelem és a lekötött eszközök arányára vonatkozó adatokat), a termékszintű számítások segítségével pedig az árindexeknek az egyes ágazatokon belüli szóródását vizsgáljuk.

Ahhoz, hogy a legfontosabb árszámításokat elvégezhessük és viszonylag rövid idő alatt megbízható eredményeket kapjunk, a rendelkezésünkre álló sakktáblamérlegeket bizonyos mértékben át kellett alakítani és kiegészítő adatokkal is el kellett látni.

A sakktáblamérlegek elsősorban a külkereskedelmi forgalomra, továbbá a lekötött álló- és forgóeszközökre vonatkozó adatok tekintetében szorultak kiegészítésre, de az elemzési lehetőségek kiterjesztése céljából a termelő ágazatokban foglalkoztatottak létszámával is kibővítettük a rendelkezésre álló adatok körét.

A sakktáblamérlegek szokásos formájában a külkereskedelemre vonatkozó adatokat folyóforintban közlik. Ahhoz, hogy az importanyagfelhasználást 1 dFt előállításához szükséges exportermék ráfordításaival határozzuk meg, meg kell adni a külkereskedelmi forgalom devizában vagy devizaforintban kifejezett adatait is (ágazati bontásban). Az árszámításokhoz szükség van még adatokra a termelőszektorok álló- és forgóeszközeiről is, az állóeszközökön belül külön kimutatva az épületek — mezőgazdaságban még az ültetvények, valamint az igás- és tenyészállatok — érvényes árakon kifejezett értékét. Ezekre minden olyan ártípus meghatározásához szükség van, amelyben a tiszta jövedelem részben vagy egészben a lekötött álló- és forgóeszközökkel arányos.

A termelőszektorokban lekötött álló- és forgóeszközök — különösen az állóeszközök — kiinduló árakon való meghatározásánál többféle probléma merül fel.

Problémát okoz mindenekelőtt az, hogy jelenlegi árrendszerünkben az állóeszközök könyvszerinti értékelése nincs összhangban az építőiparban és a gépiparban érvényes aktuális árakkal. [A többi között azért, mert bár az 1959. évi termelői árrendezés alkalmával a gépek és az építőanyagok árát általában termékenkénti kalkulációk és különböző árpolitikai megfontolások alapján egyedileg állapították meg, az állóeszközöket viszont rendkívül összevont (globális) árindexek segítségével értékelték át.] Ezt a problémát gyökeresen csak az állóeszközök egyedi újraértékelése útján lehetne megoldani, ami viszont óriási munkával járna és viszonylag hosszú időt igényelne. Ezért végül aközött kellett választanunk, hogy a jelenlegi könyvszerinti értékekkel számolunk-e, vagy valamilyen közelítő módszerrel előbb megpróbáljuk az állóeszközök értékelését valamelyest közelebb hozni az érvényben levő árrendszerhez. A kérdést megfontolva végül is úgy döntöttünk, hogy első menetben az állóeszközök könyvszerinti értékét tekintjük kiindulópontnak, mert a közelítő megoldások maguk is sok bizonytalansággal terhesek és legfeljebb egy későbbi szakaszban ismételjük meg a számításokat módosított állóeszközértékekkel.

Megfontolandó volt továbbá, hogy a termelési ár típusú árak meghatározásakor a vetítési alap az állóeszközök nettó vagy bruttó értéke legyen. Elvileg ma már tisztázottnak tekinthető, hogy az állóeszközök nettó értékét kell vetítési alapnak választani. A számítások alapjául

mégis a bruttó adatokat kellett elfogadnunk, mivel különböző vizsgálatok szerint ezeknek hibahatára lényegesen kisebb, mint a nettó adatoké.

Felmerült az a kérdés is, hogy a számított termelési ár típusú árrendszerekben miként lehet megteremteni az összhangot az árrendszer és a lekötött eszközök értékelése között. Ha ugyanis a lekötött eszközök *jelenlegi árakon* számított értékét tekintjük vetítési alapnak, akkor még fokozzuk a lekötött eszközök és a termékek értékelése között a jelenlegi árrendszerben is meglevő ellentmondást. A kérdést ebben az összevont számításban végül is úgy oldottuk meg, hogy a termelési ár típusú árrendszerek matematikai modelljének felépítésénél előírtuk az állóeszközök átárazását: az épületekét az építőipari; a gépekét és berendezésekét, továbbá a mezőgazdaságon kívüli ágazatok forgóeszközeit az ipari; az ültetvényeket, a tenyészállatokat, valamint a mezőgazdaság forgóeszközeit a mezőgazdaság megfelelő árrendszerbeli árindexével.

Az ágazati kapcsolatok rendelkezésre álló 1961. évi mérlegének átalakítására elsősorban a jobb áttekinthetőség miatt és számítástechnikai megfontolásokból volt szükség. A mérlegen az alábbi átalakításokat hajtottuk végre:

a) Az eredetileg 54 termelőszektort tartalmazó mérleget 7 szektorra vontuk össze.

b) Abból a célból, hogy az amortizációs ráfordításokat is egyszerűen vissza lehessen vezetni az elsődleges ráfordításokra, az amortizációt (a felújítást és a pótlást) — a korábban kifejtett közgazdasági feltételezéssel összhangban — mint képletes termelőszektort bevittük a mérleg belső négyzetébe.*

c) Az importtermékek értékelésének eredeti ráfordításokra való visszavezetéséhez célszerűnek mutatkozott az exportot és az importot** is bevinni a belső négyzetbe. Annak, hogy az importtermékek ellenértékét a különböző számított árrendszerekben az 1 dFt előállításához szükséges exporttermék ráfordításaival határozzuk meg az felel meg a legjobban, ha a számítások alapjául szolgáló mérleg belső négyzetében az importot devizaforintban, az exportot pedig folyóforintban adjuk meg.***

Az export és az import ily módon történő kezeléséből az is következik, hogy amikor a ráfordítási együtthatókat (az *A* matrixot) meghatá-

* Az amortizációs szektor értékesítésének (sorának) meghatározása nem okozott különösebb gondot, hiszen az egyes szektorok amortizációja a hozzáadott érték elemei között az eredeti mérlegben is rendelkezésünkre állt. Valamivel bonyolultabb feladat volt az amortizációs szektor, vagyis a felújítások és pótlások ráfordításainak (oszlopának) a meghatározása. Mint a fentiekben már említettük, itt azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a felújítások és pótlások költségszerkezete megegyezik a népgazdaság összes beruházásának és felújításának költségszerkezetével.

Technikailag az amortizációs szektor oszlopát a következőképpen alakítottuk ki: először is meghatároztuk, hogy az amortizáció összege hány százaléka a mérleg oldalsó szárnyában kimutatott beruházási-felújítási szektor összegének; ezzel a kulcsszámmal megszoroztuk a beruházás-felújítás oszlopának minden egyes elemét és a szorzatok eredményét a mérleg belső négyzetének amortizáció (felújítás-pótlás) elnevezésű oszlopába helyeztük. Ezután már csak az maradt hátra, hogy a szorzatok eredményét levonjuk a beruházás-felújítási oszlop megfelelő elemeiből és ily módon előállítsuk az oldalsó szárny új oszlopát, amely most már csak az úgynevezett nettó beruházásokat foglalja magában.

** Külön felhívjuk a figyelmet arra, hogy itt nem a külkereskedelemnek mint önálló népgazdasági ágnak a tevékenységéről van szó — amelyet mindenképpen a belső négyzetben indokolt szerepeltetni —, hanem az egyes ágazatok által exportált, illetve a felhasznált importtermékekről.

*** Itt még annyi finomítást célszerű eszközölni, hogy amennyiben az export dFt-ban kifejezett összege meghaladja az importot, akkor a belső négyzetben csak az exportnak az importot ellentétező részét szerepeltetjük, az exporttöbbletet pedig azonos ágazati struktúrát feltételezve, a végső felhasználás szektorai között szerepeltetjük, mint a felhalmozás speciális formáját. Értelemszerűen ugyanez az eljárás alkalmazható akkor is, ha az import dFt-ban kifejezett összege haladja meg az exportét.

rozzuk, akkor az export oszlopát az importot ellentételező export dFt-ban kifejezett értékével kell osztani. Így az exportoszlop ráfordítási együtthatói azt mutatják, hogy 1 dFt-nyi bevétel eléréséhez az oldalrovatban megjelölt szektoroknak mennyi folyóforintban kifejezett terméket kellett exportálniuk. Így a számítások eredményeként közvetlenül megkapjuk, hogy a különböző árrendszerekben hány fFt felel meg egy dFt-nak, és alkalmunk nyílik az érvényben levő árrendszer néhány érdekes sajátosságának alaposabb elemzésére is.

A népgazdaság fő arányai 1961-ben érvényes árakon

A megfelelően összevont és átalakított mérleg — a szükséges kiegészítő adatokkal — a további számítások és elemzések kiindulópontját képezi. (1. sz. táblázat.)

A mérleg összeállításakor az volt a fő cél, hogy egyszerű, viszonylag könnyen áttekinthető mérleget kapjunk, amely azonban bizonyos kiegészítő számítások elvégzése után alkalmas lehet az árrendszer legfőbb sajátosságainak és a népgazdaság fő arányainak jellemzésére is. A mérleg bírálataként felvethető, hogy túlzottan aggregált. Ennek ellenére az árrendszer és a fő népgazdasági arányok vizsgálata úgyis sok érdekes összefüggést hozhat felszínre, ha az ipart egyetlen népgazdasági komplexumnak tekintjük. Ha bizonyos hátrányokkal is járnak az ilyen, erősen összevont mérlegeken alapuló számítások és elemzések, abból a szempontból kétségtelenül előnyösek, hogy valóban a legfontosabb összefüggésekre irányítják a figyelmet. Ezenkívül könnyítik az adatok és az eredmények áttekintését is. A mérleg erős összevontságának viszont az a legfőbb hátránya, hogy nem ad lehetőséget az iparon belüli kapcsolatok és arányok elemzésére. Az iparra vonatkozó megállapításaink is csak az ipar egészére érvényesek, hiszen az iparon belül szinte az összes adatok nagy szóródást mutatnak. Kétségtelen, hogy a népgazdaság fő arányainak és az árrendszer sajátosságainak mélyreható elemzése az iparon belüli összefüggések alaposabb vizsgálatát, sőt bizonyos speciális népgazdasági blokkok (szektorok) képzését és a köztük levő kapcsolatok feltárását is szükségessé teszi. (Ilyen blokkot alkothat például a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, az építő- és az építőanyag-ipar stb.)

A táblázat adatainak elemzésekor figyelembe kell venni, hogy az ágazati kapcsolatok mérlegrendszerében kidolgozott adatok némileg eltérnek a hagyományos statisztika megfelelő adataitól. Mivel azonban ezek az eltérések nem túlzottan nagyok és elsősorban módszertani különbségekből fakadnak, következtetéseinket nem érintik.

A mérleg elemzésekor figyelembe kell venni, hogy az 1961. év a külkereskedelmi forgalom szempontjából különlegesen kedvező évnek minősül. 1960 és 1964 között ez volt az egyetlen olyan év, amikor a kivitel értéke dFt-ban számítva is meghaladta a behozatalét. Érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy az export fFt-ban kifejezett értéke lényegesen nagyobb mértékben haladja meg az import fFt-ban kifejezett értékét, mint amennyit a dFt-ban jelentkező exporttöbblet indokolna.

Az a körülmény, hogy az export fFt-ban kifejezett értéke nálunk — a dFt-ban számított külkereskedelmi mérleg aktív vagy passzív voltától függetlenül — mindig jelentősen meghaladja az import fFt-ban kifeje-

Az ágazati kapcsolatok 1961. évi mérlege

Millió

Sorszám	Termelő ágazat	Felhasználó: Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság	Közlekedés	Belkereskedelem	Külkereskedelem	Egyéb termelői tevékenység
		1	2	3	4	5	6	7
1	Ipar	77 841,0	11 471,8	5 250,7	4 892,4	1 523,6	183,0	573,2
2	Építőipar	150,4	2 660,0	383,0	190,0	192,3	4,0	9,3
3	Mezőgazdaság	16 635,1	177,0	22 254,1	182,0	10,6	8,9	860,5
4	Közlekedés	4 276,5	3 275,3	123,5	161,6	2 486,5	1 706,3	74,9
5	Belkereskedelem	3 052,5	497,7	1 095,8	119,4	110,8	32,8	18,1
6	Külkereskedelem	1 170,1	42,9	68,3	26,7	2,9	0,6	1,3
7	Egyéb termelő tev.	2 205,0	770,0	700,5	27,0	106,0	—	—
8	Import (mill. dFt)	7 187,1	282,0	464,4	154,1	19,5	6,0	7,2
9	Amortizáció	10 248,7	868,0	2 242,2	5 213,5	766,6	13,6	171,7
	Anyagfelhasználás[2] összesen	141 472,0	20 712,0	33 623,6	11 404,4	5 266,0	1 962,0	1 739,1
	Bérek, jövedelmek	26 985,8	8 059,4	24 204,0	5 523,9	4 924,5	230,0	1 596,8
	Összes felhalmozás	58 542,3	5 055,9	5 865,1	2 361,9	5 771,7	609,0	3 027,6
	Összesen	227 000,1	33 827,3	63 692,7	19 290,2	15 962,2	2 801,0	6 363,5
	Export—import árkiegyenlítés	—	—	—	—	—	—5 426,6	—
	Import belföldi átadási áron (mill. fFt)	25 892,7	949,3	1 505,5	591,8	66,7	12,8	30,1
	Import egységes kulccsal	29 404,5	1 153,7	1 899,9	630,5	79,8	24,5	29,5
	Import korr.	—3 511,8	—204,4	—394,4	—38,7	—13,1	—11,7	+0,6
	Üzemi ingatlan	62 557,2	1 271,9	23 187,5	46 036,1	6 700,9	119,0	706,3
	Üzemi berendezés	92 789,1	4 740,8	20 245,6	34 483,2	6 145,4	149,9	699,3
	Speciális mezőgazdasági állóeszköz	—	—	43 452,6	—	—	—	—
	Forgóeszköz	41 678,7	26 290,6	37 708,3	4 353,8	37 322,8	3 736,5	399,6
	Összes eszközök	197 025,0	32 303,3	124 594,0	84 873,1	50 169,1	4 005,4	1 805,2
	Átlagos állományi létszám	1 370 325	352 226	1 737 900	277 486	313 000	8 176	58 020

[1] A táblázat mértékegysége általában millió Ft, kivételt ezalól csupán a 8. sorban szereplő importadatok és az átlagos állományi létszámra vonatkozó adatok képeznek. A 8. sort millió dFt-ban, az átlagos állományi létszámot pedig főben fejezzük ki.

[2] Az összes anyagfelhasználást a mérlegben úgy kapjuk, hogy az import dFt-ban számolt adatai helyett a tényleges beszerzési áron, fFt-ban kifejezett importadatokat vesszük figyelembe.

(bruttó termelői árak alapján) *1. sz. táblázat*

Ft[1]

ágazat								
Importot ellentételező export	Amortizáció	Összesen	Lakosság, közületek fogyasztása	Beruházás	Készlet-változás	Export-többlet	Összesen	Összesen
8	9	1—9	10	11	12	13	10—13	1—13
39 946,6	5 575,7	147 258,0	59 249,5	9 440,3	9 678,0	1 374,3	79 742,1	227 000,1
—	10 599,2	14 188,2	1 693,6	17 945,5	—	—	19 639,1	33 827,3
3 624,8	787,2	44 540,2	18 560,0	1 332,7	—864,9	124,7	19 152,5	63 692,7
1 150,4	366,6	13 621,6	4 970,2	620,8	38,0	39,6	5 668,6	19 290,2
490,7	155,5	5 573,3	9 808,7	263,3	300,0	16,9	10 388,9	15 962,2
929,0	88,2	2 330,0	184,9	149,2	104,9	32,0	471,0	2 801,0
—	—	3 808,5	2 505,0	—	50,0	—	2 555,0	6 363,5
—	495,1	8 615,4	976,5	838,2	847,9	—	2 662,6	11 278,0
—	—	19 524,3	—	—	—	—	—	19 524,3
46 141,5	19 524,4	281 845,0	101 061,0	33 056,6	11 626,2	1 587,5	147 331,3	429 176,3
—	—	71 524,4						
—	—	81 233,5						
46 141,5	19 524,4	434 602,9						
—		—5 426,6						
—	1 952,0	31 000,9	4 089,1	3 304,8	2 320,2	—	9 714,1	40 715,0
—	2 025,6	35 248,1	3 995,1	3 429,3	3 469,0	—	10 893,5	46 141,6
—	—73,6	—4 247,2	+94,0	—124,5	—1 148,8	—	—1 179,4	—5 426,6
—	—	140 578,9						
—	—	159 253,3						
—	—	43 452,6						
—	—	151 490,3						
—	—	494 775,1						
—	—	4 117 133						

zett értékét, árrendszerünknek arra a sajátosságára utal, hogy az importált termékeket mi általában alacsonyabb áron adjuk át a felhasználóknak, mint amennyibe nekünk az importtermékekért kifizetett deviza ténylegesen kerül. (Kivételt ez alól 1961-ben csak az egyéb termelő tevékenység és a fogyasztási szektor képzett.)

Népgazdasági átlagban 1 dFt kitermelése 4,0913 fFt ráfordítást igényelt, de az importtermékek 1 dFt-jáért csak 3,6101 fFt-ot fizettettünk a felhasználókkal. Ugyanakkor az importtermékeknél érvényesülő devizaátszámítási kulcs felhasználó szektoronként erősen differenciált, az ipar által felhasznált termékek átszámítási kulcsa 3,602, a fogyasztási célra fordított termékeknél viszont 4,187-es átszámítási kulcs érvényesült. Mindehhez még az is hozzájárul, hogy az export-import árkülönbözetet — jelenlegi nemzetijövedelem-számítási módszerünkben — a külkereskedelem negatív előjelű hozzájárulásának tekintjük. Ily módon — az árrendszer egyéb torzító hatásától most eltekintve — a hagyományos nemzetijövedelem-számítás a szűkebb értelemben vett termelőszektoroknak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását általában a valóságosnál magasabbnak tünteti fel. Az a támogatás, amely az állami költségvetésből az import dotálásán keresztül a termelőszektoroknak jut, teljes egészében úgy jelenik meg, mint a külkereskedelem miatt keletkező levonás a nemzeti jövedelemből. Az adott árrendszer keretei között is reálisabb képet kaphatunk — véleményem szerint — az egyes ágazatoknak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásáról, ha azt a különbséget, amely egy-egy szektorban az import tényleges és átlagos devizakitermelési kulccsal számított ára között adódik, a megfelelő előjellel hozzáadjuk a szóban forgó szektor tiszta jövedelméhez (ez a hozzáadás gyakorlatilag szinte mindig levonást jelent).

Az egyes ágazatok különböző módon számított hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez a 2. sz. táblázatban hasonlítjuk össze.

2. sz. táblázat **A termelő ágazatok hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez**
(az ágazati kapcsolatok 1961. évi mérlege alapján)

Megnevezés	Ha a felhasznált importanyagokat belföldi átadási áron számítjuk		Ha a felhasznált importanyagokat átlagos devizakitermelési kulccsal számítjuk	
	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék
Ipar	85 528,1	58,1	82 016,3	55,2
Építőipar	13 115,3	8,9	12 910,9	8,6
Mezőgazdaság	30 069,1	20,4	29 674,7	20,0
Közlekedés	7 885,8	5,4	7 847,1	5,3
Belkereskedelem	10 696,2	7,2	10 683,1	7,2
Külkereskedelem	—4 587,6	—3,1	827,2	0,6
Egyéb termelő tevékenység	4 624,4	3,1	4 625,0	3,1
Összesen	147 331,3	100%	148 584,3	100%

A táblázatból jól látható, hogy a szokásos számítással elsősorban az ipari hozzájárulás magasabbnak, a külkereskedelemé pedig alacsonyabbnak mutatkozik, azzal szemben, amit akkor kapunk, ha az árkülönbözetet az importtermékeket felhasználó ágazatnál számoljuk el. A kétféle

módon számított nemzeti jövedelem végösszegében azért mutatkozik bizonyos különbség, mert az első módszer szerint számítva nemcsak a termelő ágazatokban, hanem a végső felhasználásban mutatkozó export-import árkülönbözetet is levontuk a megtermelt nemzeti jövedelemből, a második módszer szerint viszont csak a termelő ágazatoknál kimutatható árkülönbözet került levonásra a forrás oldalon, a végső felhasználás árkülönbözetét pedig a mérleg felhasználási oldalán számoltuk el.

A fő népgazdasági arányok és az 1961-ben érvényben volt árrendszer jellemzésére — kiinduló mérlegünk adatainak felhasználásával — kiszámított ráfordítási együtthatók matrixát (az úgynevezett **A** matrixot) a 3. sz. táblázatban közöljük.

Szembetűnő, hogy a termelő ágazatok egymás közötti kapcsolatát jellemző ráfordítási együtthatók matrixának fő átlójában az ipar és a mezőgazdaság belső forgalmát mutató koefficiensek viszonylag nagyok. A mérleg részletesebb bontása esetén a fő átlóban levő együtthatók természetesen lényegesen kisebbek lennének, de az mindenképpen igaz, hogy népgazdaságunk két alapvető ágazata a felhasznált anyagok zömét belső kooperáció útján biztosítja a maga számára. (Az összes anyagfelhasználás 55,02 illetve 66,19 százalékát.) Az ipar anyagfelhasználásában jelentős súlyt képvisel még az importból és a mezőgazdaságból származó anyagok felhasználása(a megfelelő ráfordítási együtthatók 0,1141 illetve 0,0733, amelyek az összes anyagfelhasználás 18,31, illetve 11,76 százalékát képviselik).

A mezőgazdaság anyagfelhasználásában — a saját felhasználáson kívül — csak az ipartól származó anyagbeszerzés képvisel jelentősebb tételt (az összes anyagfelhasználás 15,61 százalékát).

Az ipari anyagfelhasználás súlya rendkívül nagy az építőiparban és az exportban, elsősorban mert az ipari szektor magában foglalja az építőanyag-ipart és az élelmiszeripart, a közlekedésben pedig nagyarányú a tüzelő-, illetve üzemanyag-szállítás. A közlekedésnél még szembetűnő a nagy amortizációs ráfordítási koefficiens is, ami a közlekedés rendkívüli állóeszköz-igényességével magyarázható.

Ugyancsak érdeklődésre tarthatnak számot az ágazatok eszközellátottságát, valamint — különböző bázisokhoz viszonyítva — az egyes ágazatokban megtermelt nemzeti jövedelmet és tiszta jövedelmet jellemző adatok. (4. sz. táblázat.)

E táblázattal kapcsolatban az alábbiakra kívánjuk felhívni a figyelmet. Szembetűnő, hogy az építőiparban mind a termelési értékhez, mind a foglalkoztatottak számához viszonyítva rendkívül alacsony az állóeszköz-ellátottság és viszonylag magas a forgóeszköz-ellátottság mutatója. Ez az építőipar 1961. évi alacsony gépesítettségi színvonala mellett elsősorban azzal magyarázható, hogy a befejezetlen építkezések állományát — összhangban tényleges közgazdasági tartalmával és rendeltetésével — az építőipar forgóeszközei között mutattuk ki.

Rendkívül érdekes összefüggésekre bukkanunk, ha egybevetjük az ipar és a mezőgazdaság 1 Ft termelési értékére és 1 foglalkoztatottjára számított összes eszközök mutatóját. 1 Ft termelési értékre vetítve a mezőgazdaságban a mutató több mint kétszerese az ipar megfelelő mutatójának (a mezőgazdaságban 1,9561, az iparban 0,8679), 1 foglalkoztatottra számítva pedig az iparban (143 800 Ft) kétszerese a mezőgazdaságénak (71 700 Ft). Az is leolvasható a táblázatból, hogy a közlekedés rendkívül

3. sz. táblázat

A ráfordítási együtthatók matrixa 1961-ben
(érvényes árakon számítva*)

$$A = \begin{bmatrix}
0{,}342912 & 0{,}339128 & 0{,}082438 & 0{,}253621 & 0{,}095450 & 0{,}065334 & 0{,}090076 & 3{,}541994 & 0{,}285576 \\
0{,}000663 & 0{,}078635 & 0{,}006013 & 0{,}009850 & 0{,}012047 & 0{,}001428 & 0{,}001461 & — & 0{,}542869 \\
0{,}073282 & 0{,}005232 & 0{,}349398 & 0{,}009435 & 0{,}000664 & 0{,}003177 & 0{,}135224 & 0{,}321404 & 0{,}040319 \\
0{,}018839 & 0{,}096824 & 0{,}001939 & 0{,}008377 & 0{,}155774 & 0{,}609175 & 0{,}011770 & 0{,}102006 & 0{,}018777 \\
0{,}013447 & 0{,}014713 & 0{,}017204 & 0{,}006190 & 0{,}006941 & 0{,}011710 & 0{,}002844 & 0{,}043511 & 0{,}007964 \\
0{,}005155 & 0{,}001268 & 0{,}001072 & 0{,}001384 & 0{,}000182 & 0{,}000214 & 0{,}000204 & 0{,}082376 & 0{,}004517 \\
0{,}009714 & 0{,}022763 & 0{,}010998 & 0{,}001400 & 0{,}006641 & — & — & — & — \\
0{,}031661 & 0{,}008336 & 0{,}007291 & 0{,}007989 & 0{,}001222 & 0{,}002142 & 0{,}001131 & — & 0{,}025358 \\
0{,}045148 & 0{,}025660 & 0{,}035203 & 0{,}270267 & 0{,}048026 & 0{,}004855 & 0{,}026982 & — & —
\end{bmatrix}$$

Az 1 Ft temelési értékre jutó importanyag-felhasználás (tényleges beszerzési árakon) fFt-ban

0,1141	0,0281	0,0236	0,0307	0,0042	0,0046	0,0047	—	0,1000

* A ráfordítási együtthatók matrixát úgy határoztuk meg, hogy a kiinduló mérlegünk belső négyzetében szereplő adatokat oszloponként osztottuk a fejrovatban feltüntetett szektor teljes termelési értékével. A 8. sor itt tehát azt fejezi ki, kogy egy-egy szektorban 1 Ft termelési érték létrehozásához közvetlenül mennyi importanyagot használtak fel dFt-ban kifejezve. A 8. oszlop viszont arról tájékoztat, hogy 1 dFt megszerzése átlagosan mennyi fFt-ban kifejezett ráfordítást igényelt ágazatonként.

4. sz. táblázat

Az ágazatok eszközellátottságát, tiszta jövedelmét és nemzetijövedelem-hozzájárulását jellemző szintetikus mutatók

Sorszám	Megnevezés	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság	Közlekedés	Belkereskedelem	Külkereskedelem	Egyéb termelés	Népgazdasági átlag
		1	2	3	4	5	6	7	
1.	1 Ft term. értékre jutó állóeszköz értéke	0,6843	0,1777	1,3641	4,1741	0,8048	0,0960	0,2209	0,9305
2.	1 Ft term. értékre jutó forgóeszköz értéke	0,1836	0,7772	0,5920	0,2257	2,3382	1,3340	0,0628	0,4106
3.	1 Ft term. értékre jutó összes eszközök értéke ...	0,8679	0,9549	1,9561	4,3998	3,1430	1,4300	0,2837	1,3411
4.	1 foglalkoztatottra jutó lekötött állóeszközök ...	113 364	17 070	49 995	290 174	41 042	32 889	24 226	83 380
5.	1 foglalkoztatottra jutó lekötött forgóeszközök...	30 415	74 641	21 698	15 690	119 242	457 008	6 887	36 796
6.	1 foglalkoztatottra jutó lekötött összes eszközök	143 779	91 712	71 692	305 864	160 291	489 897	31 113	120 175
7.	1 foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem *a*).....	62 414	37 235	17 302	28 419	34 173	–561 105	79 704	35 784
8.	1 foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem *b*).....	59 852	36 655	17 075	28 279	34 131	101 174	79 714	36 089
9.	1 foglalkoztatottra jutó tiszta jövedelem.....	42 721	14 354	3 375	8 512	18 439	74 486	52 182	19 730
10.	1 Ft bérre jutó tiszta jövedelem	2,1690	0,6270	0,2420	0,4280	1,1720	2,6480	1,8960	1,1357
11.	1 Ft lekötött eszközre jutó tiszta jövedelem	0,2970	0,1565	0,0470	0,0280	0,1150	0,1520	1,6770	0,1642

a) A nemzetijövedelem-számítás szokásos módszerével, vagyis az export-import árkülönbözet a külkereskedelemnél szerepel.

b) A felhasznált importanyagok átlagos devizakitermelési kulccsal számítva.

nagy eszközigényességét különféleképpen jellemezhetjük. Ha 1 foglalkoztatottra vonatkoztatva vizsgáljuk az eszközellátottságot, akkor a közlekedés mutatója csak 2,13-szorosa az iparénak, 1 Ft termelési értékhez viszonyítva pedig 5,07-szerese. 1 foglalkoztatottra számítva rendkívül magas a külkereskedelem eszközellátottsága is, ami elsősorban a külkereskedelemben foglalkoztatottak alacsony számával és az ott lekötött viszonylag magas forgóeszköz-állománnyal magyarázható.

Elsősorban árrendszerünk sajátosságaival magyarázható az is, hogy akár az 1 foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem és tiszta jövedelem, akár pedig az 1 Ft bérre és 1 Ft lekötött eszközre jutó tiszta jövedelem mutatói az iparban lényegesen magasabbak (a külkereskedelemtől és az egyéb termelő tevékenységtől eltekintve, amelyeknek mint termelő népgazdasági ágaknak nincs nagy jelentőségük), a mezőgazdaságban viszont lényegesen alacsonyabbak mint a többi népgazdasági ágban. Említésre méltó, hogy az 1 foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem mutatója — amelyet általában az ágazatok termelékenységének jellemzésére is felhasználnak — az iparban mind az „a", mind a „b" módszer szerint számítva több mint háromszorosa a mezőgazdaságénak. Ebből, ha nem is ilyen határozottan megfogalmazva, egyesek arra a következtetésre jutottak, hogy a munkaerő átcsoportosítása a mezőgazdaságból a iparba már önmagában is jelentősen növeli a népgazdaság hatékonyságát. Azonban az átcsoportosítás következtében mutatkozó hatékonyságnövekedés nagyrészt csak az ipari termékekben realizált viszonylag magas tiszta jövedelem következménye.

Arra is érdemes a figyelmet felhívni, hogy az 1 foglalkoztatottra jutó tiszta jövedelem ágazatonkénti mutatójának szóródása lényegesen nagyobb, mint az 1 foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelemé. Például az 1 foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem — a „b" módszerrel számítva — az iparban „csak" 3,51-szerese a mezőgazdaságénak, ezzel szemben az 1 foglalkoztatottra jutó tiszta jövedelem az iparban 12,65-szerese a mezőgazdaság megfelelő mutatójának.

A népgazdaság fő arányainak jellemzése nem lenne teljes, ha nem mutatnánk be a végső felhasználás szektorainak költségszerkezetét is.*

A végső felhasználás szektorainak költségszerkezete *5. sz. táblázat*

Megnevezés	Fogyasztás	Beruházás, felújítás	Készletnövekedés	Export és exporttöbblet	Végső felhasználás összesen
Ipar	0,5863	0,2855	0,8324	0,8657	0,5881
Építőipar	0,0167	0,5429	—	—	0,1420
Mezőgazdaság	0,1837	0,0403	-0,0743	0,0786	0,1106
Közlekedés	0,0492	0,0188	0,0033	0,0249	0,0337
Belkereskedelem	0,0970	0,0080	0,0258	0,0106	0,0518
Külkereskedelem	0,0018	0,0045	0,0090	0,0202	0,0070
Egyéb termelő tevékenység	0,0248	—	0,0043	—	0,0120
Import	0,0405	0,1000	0,1995	—	0,0548
Összesen	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000

* A végső felhasználás szektorainak költségszerkezetét a termelő szektorokhoz hasonlóan úgy határozzuk meg, hogy a végső felhasználási szektorok beszerzéseit (az importot is fFt-ban számítva) oszloponként osztjuk a szóban forgó célra összesen felhasznált termékek értékével.

(5. sz. táblázat.) Abból a célból, hogy a végső felhasználásra vonatkozó mutatóink az input-output elemzésben általánosan alkalmazott mutatókkal összehasonlíthatók legyenek, az exportot és az amortizációt is végső felhasználási szektornak tekintjük, noha ezek a szektorok elsősorban technikai okok miatt mérlegünk belső négyzetében szerepelnek. Egyébként — korábbi feltételezéseinkkel összhangban — az import ellensúlyozására szolgáló export és az exporttöbblet költségszerkezete, valamint az amortizáció és a beruházások költségszerkezete teljesen megegyeznek egymással.

A végső felhasználás szektorainak költségszerkezetét az érvényes árakon vizsgálva szembetűnik az ipar rendkívül nagy súlya az exportban, a készletváltozásban, de még a fogyasztásban is. Ebben árrendszerünk sajátosságai mellett nagy szerepet játszik az is, hogy a zömmel mezőgazdasági munkát megtestesítő élelmiszeripari termékek is az iparnál szerepelnek. Ha az élelmiszeripart leválasztjuk az iparról és a mezőgazdaságból meg az élelmiszeriparból egy blokkot képezünk, akkor az ipar súlya a fogyasztásban 58,6 százalékról 34,2 százalékra, az exportban 86,6 százalékról 74,7 százalékra, a készletváltozásban pedig 83,2 százalékról 69,5 százalékra csökken. Az összevont mezőgazdasági szektor megfelelő adatai az eredeti mezőgazdasági adatokkal szemben a fogyasztásban 18,4 százalékról 42,7 százalékra, az exportban 7,9 százalékról 19,7 százalékra, a készletváltozásban pedig —7,4 százalékról +6,3 százalékra emelkedik. A közvetlen ráfordításokat vizsgálva figyelemre méltó, hogy a végső felhasználás szektorai közül 1961-ben a legimportigényesebb a készletnövekedés volt. Az összes készletnövekedés 19,95 százaléka volt importeredetű, és majdnem kétszeresen haladta meg az ugyancsak importigényes beruházási-felújítási szektort, ahol az import súlya az összes felhasználáson belül 10 százalékot tett ki.

A fő népgazdasági arányok sokoldalú bemutatása megköveteli, hogy a hagyományos módszerekkel is meghatározható mutatókon kívül az ágazati kapcsolatok mérlegét a matrixszámítás módszereivel is feldolgozzuk. A mérleg feldolgozása során először a teljes ráfordítási együtthatók matrixát (az **E—A** matrix inverzét) számítottuk ki.* (6. sz. táblázat.) A teljes ráfordítási együtthatók ismeretében meghatároztuk a termelő ágazatok úgynevezett népgazdasági költségszerkezetét. A népgazdasági költségszerkezet azt mutatja, hogy egységnyi értékű végső kibocsátáshoz a hozzáadott érték (bér, tiszta jövedelem) különböző elemeiből halmozottan milyen ráfordítások szükségesek. A termelő ágazatok számviteli és népgazdasági költségszerkezetét a 7. sz. táblázat szemlélteti.** Ebből kitűnik, hogy az egyes szektorok költségtételei között sokkal nagyobbak a különbségek a számviteli költségszerkezetben, mint a népgazdasági költségszerkezetben. Például a belkereskedelem az egységnyi termelési értékre jutó tiszta jövedelem, a számviteli költségszerkezet szerint 3,93-szorosa a mezőgazdaságénak, az egységnyi termelési értékre jutó halmozott tiszta jövedelem mutatója viszont a belkereskedelemben csak 1,82-sze-

* A teljes ráfordítási együtthatók matrixa – mint ismeretes – oszloponként vizsgálva azt mutatja, hogy az ágazati kapcsolatok mérlegének oldalrovatában szereplő termelő ágazatok az összes gyűrűző hatások figyelembevételével milyen értékű terméket bocsátanak a fejrovatban feltüntetett ágazat rendelkezésére ahhoz, hogy a szóban forgó ágazat egységnyi értékű terméket adhasson végső felhasználásra.

** Számviteli költségszerkezeten az egységnyi termelési értékre jutó költségnemenként ténylegesen elszámolt ráfordításokat értjük. Költségnemeknek itt a hazai és az import anyagköltségeket, a bért és a tiszta jövedelmet tekinjük.

6. sz. táblázat

A teljes ráfordítási együtthatók matrixa 1961-ben (érvényes árakon)

$$(E\text{-}A)^{-1} = \begin{bmatrix}
2,089333 & 1,000033 & 0,456576 & 0,991277 & 0,447207 & 0,771905 & 0,310467 & 7,731311 & 1,379671 \\
0,081135 & 1,163089 & 0,065174 & 0,219550 & 0,089581 & 0,145996 & 0,039200 & 0,346647 & 0,671488 \\
0,286604 & 0,163314 & 1,614684 & 0,180253 & 0,076090 & 0,139531 & 0,256092 & 1,567308 & 0,279972 \\
0,075626 & 0,153552 & 0,033451 & 1,074198 & 0,185414 & 0,663611 & 0,029218 & 0,450927 & 0,142383 \\
0,039449 & 0,037871 & 0,037498 & 0,031780 & 1,018885 & 0,034712 & 0,013464 & 0,202215 & 0,047333 \\
0,017894 & 0,011477 & 0,007060 & 0,012945 & 0,005270 & 1,009792 & 0,003674 & 0,150382 & 0,020285 \\
0,025663 & 0,038452 & 0,023973 & 0,018324 & 0,014246 & 0,013516 & 1,006855 & 0,102204 & 0,032280 \\
0,072923 & 0,047063 & 0,029426 & 0,052052 & 0,021374 & 0,040023 & 0,014936 & 1,277286 & 0,081278 \\
0,129613 & 0,125155 & 0,090650 & 0,349137 & 0,124622 & 0,229795 & 0,059766 & 0,548192 & 1,131100
\end{bmatrix}$$

7. sz. táblázat

A termelő ágazatok számviteli és népgazdasági költségszerkezete 1961-ben (érvényes árakon)

		Ipar	Építő-ipar	Mezőgaz-dagság	Közleke-dés	Belkeres-kedelem	Külkeres-kedelem	Egyéb termelés
Számviteli költségszerkezet	Belföldi anyagköltségek	0,5091	0,5841	0,5043	0,5605	0,3257	0,6959	0,2686
	Importanyag-felhasználás belföldi átadási áron	0,1141	0,0281	0,0236	0,0307	0,0042	0,0046	0,0047
	Összes anyagköltség[1]	0,6232	0,6122	0,5279	0,5912	0,3299	0,7005	0,2733
	Közvetlen bérköltség	0,1189	0,2383	0,3800	0,2864	0,3085	0,0821	0,2509
	Közvetlen tiszta jövedelem	0,2579	0,1495	0,0921	0,1224	0,3616	0,2174	0,4758
	Összesen	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
Népgazdasági költségszerkezet	Halmozott bérköltség	0,4184	0,5243	0,7111	0,5617	0,4749	0,4666	0,4090
	Halmozott tiszta jövedelem[2]	0,5816	0,4757	0,2881	0,4383	0,5251	0,5334	0,5910
	Összesen	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000

[1] Kiinduló mérlegünk felépítésének megfelelően az anyagköltségek között mutatjuk ki a szűkebb értelem ben vett anyagköltségeken kívül az amortizációt is.

[2] A halmozott tiszta jövedelmet úgy számítottuk, hogy az egységnyi termelési értékre ,utó közvetlen tiszta jövedelemből levontuk az importkorrekciót és az így kapott tiszta jövedelmi vektorral szoroztuk az $(E-A)^{-1}$ matrixot.

8. sz. táblázat

A végső felhasználás szektorainak ráfordítási szerkezete a halmozott bér és tiszta jövedelem alapján számítva

Megnevezés	Fogyasztás szerkezete		Beruházás-felújítás szerk.		Készletnövekedés szerkezete		Export és exporttöbblet szerkezete		Összes végső felhasználás szerkezete	
	halm. bérráf. alapján	halm. tiszta jöv. alapján	halm. bérráf. alapján	halm. tiszta jöv. alapján	halm. bérráf. alapján	halm. tiszta jöv. alapján	halm. bérráf. alapján	halm. tiszta jöv. alapján	halm. bérráf. alapján	halm. tiszta jöv. alapján
Ipar	0,5037	0,6659	0,2412	0,3268	0,7762	0,7447	0,8114	0,9097	0,4664	0,6024
Építőipar	0,0180	0,0156	0,5744	0,5082	—	—	—	—	0,1440	0,1213
Mezőgazdaság	0,2683	0,1036	0,0578	0,0229	—0,1179	—0,0330	0,1251	0,0410	0,1904	0,0719
Közlekedés	0,0567	0,0421	0,0213	0,0162	0,0041	0,0022	0,0313	0,0198	0,0445	0,0323
Belkereskedelem	0,0946	0,0995	0,0076	0,0082	0,0273	0,0208	0,0112	0,0100	0,0690	0,0709
Külkereskedelem	0,0017	0,0019	0,0042	0,0047	0,0094	0,0074	0,0210	0,0195	0,0031	0,0033
Egyéb termelési tevékenység	0,0208	0,0286	—	—	0,0039	0,0039	—	—	0,0146	0,0196
Import	0,0362	0,0428	0,0935	0,1130	0,2970	0,2540	—	—	0,0680	0,0783
Összesen	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
Halmozott bér-, ill. tisztajövedelemtartalom a megfelelő végső felhasználási cél érvényes árakon kifejezett összegéhez viszonyítva	48,7%	51,3%	49,6%	50,4%	44,9%	55,1%	44,6%	55,4%	48,5%	51,5%

rese a mezőgazdaság megfelelő mutatójának. A népgazdasági költségszerkezet általában kiegyenlíti a számviteli költségszerkezet nagy különbségeit azáltal, hogy az összes költségeket — a szektorok közötti bonyolult kölcsönhatások figyelembevételével — visszavezeti elsődleges ráfordításokra (bérre és tiszta jövedelemre). Ez talán a legjobban a mezőgazdaság példáján szemléltethető. A mezőgazdaságban az egységnyi termelési értékre jutó közvetlen tiszta jövedelem igen alacsony. Amiatt azonban, hogy a mezőgazdaságban viszonylag nagy mennyiségben használnak fel ipari termékeket (amelyeknek a tisztajövedelem-tartalma magas), végül is a mezőgazdasági termékek halmozott tiszta jövedelme sokkal kisebb mértékben marad el a többi szektor termékétől, mint a közvetlen tiszta jövedelem.

Számításokat végeztünk annak felderítésére is, hogy mekkora az egyes termelő ágazatok részesedése a végső felhasználás szektoraiban a teljes bér-, illetve tisztajövedelem-ráfordítás alapján.

Ha a 8. sz. táblázatot az 5. számú táblázattal összehasonlítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy az ipar részesedése a végső felhasználás szektoraiban a halmozott bérráfordítások alapján számítva lényegesen kisebb, a halmozott tiszta jövedelem alapján pedig — a készletnövekedési szektortól eltekintve — lényegesen nagyobb az érvényes árakon számított adatokhoz képest. A mezőgazdaság részesedése pedig éppen ellenkezőleg alakul. Az ipar súlya népgazdaságunkban az alapvető értékmutatókat tekintve rendkívül nagynak mutatkozik. Ez derül ki, ha néhány szintetikus gazdasági mutatót, valamint a népgazdaság fő arányait az érvényes árakon megvizsgáljuk. Ez elsősorban az iparban realizált tiszta jövedelem viszonylag magas színvonalával magyarázható. Különösen nagynak tűnik az ipar részesedése a nemzeti jövedelemben és a végső felhasználásban, ha figyelembe vesszük, hogy az ipar súlya lényegesen kisebb más alapvető mutatószámok — például a foglalkoztatottak aránya az összes termelő ágazatokban foglalkoztatottakhoz képest vagy a lekötött eszközök aránya az összes lekötött eszközökhöz viszonyítva — szerint. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemben az ágazati kapcsolati mérleg alapján az általánosan alkalmazott módszerrel számítva 1961-ben 58,1 százalék volt, ezzel szemben a termelő ágazatokban foglalkoztatottaknak 33,28 százaléka, a termelő ágazatokban lekötött összes álló- és forgóeszközöknek pedig 39,82 százaléka jutott az iparra.

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a fő népgazdasági arányok az érvényes árrendszer tükrében erősen torzítva jelennek meg, de ahhoz, hogy a torzítás mértékét és a tényleges népgazdasági összefüggéseket helyesen tudjuk megítélni, szükség volt a szóba jöhető legalapvetőbb ártípusok számszerű meghatározására és az arányoknak a számított árakon való elemzésére is, amelyről később számolunk be.

RÉDEI JENŐ:

Devizaszorzó és külkereskedelmi mechanizmus

Az utóbbi hónapokban jelentős mértékben tovább szélesedett a vita* akörül, hogy az új árrendszerben az exporttermékek eladási és az importtermékek vásárlási — devizában kifejezett — árát milyen nagyságú árfolyamon „forintosítsuk", milyen legyen az export- és importelszámolásoknál alkalmazott devizaszorzó. A lehetséges megoldásoknak két fő változata körül bontakozott ki a vita: az egyik szerint a devizák átlagos exportkitermelési költségeivel helyes és indokolt az export- és importdevizaárakat forintra átszámítani. A másik álláspont szerint nem átlag, hanem valamilyen józan határárfolyamot kell figyelembe venni, amely az átlagos és a legrosszabb exportkitermelési költségek között helyezkedik el. Most nem kívánunk azokkal az érvekkel foglalkozni, amelyeket az átlagárfolyam mellett és a józan határárfolyam ellen hoztak fel, mivel ezekkel az érvekkel más cikkek már foglalkoztak. E cikkben azt kívánjuk bizonyítani, hogy az átlagárfolyam alkalmazása meghatározott tervezési-gazdaságvezetési koncepciónak, a határárfolyam pedig egy másfajta gazdaságvezetési (mechanizmus-) koncepciónak felel meg, és akik egyiket vagy másikat részesítik előnyben, ezzel tulajdonképpen egy meghatározott gazdaságvezetési módszer mellett foglaltak állást.

A határárfolyamot vagy az átlagos devizaszorzót vizsgálva nem egy meghatározott nagyságú devizaszorzó mellett vagy ellen foglalunk állást, hanem azt vitatjuk, hogy a választott devizaszorzónak *gazdálkodási funkcióját tekintve limitként kell működni,* amely mellett *a termékek aránylag csak szűk körére kell szubvenciót megállapítani.* Hogy ez a limitként működő devizaszorzó konkrétan milyen nagyságú legyen — meghaladja-e az exportkitermelési költségek jelenlegi átlagos szintjét és ha igen, mennyivel — ez már nem gazdálkodási, hanem gazdaságpolitikai döntés kérdése, amelyet a népgazdaság struktúrája, a külkereskedelmi mérleg mindenkori helyzete alapján kell meghozni. Az átlagos devizaszorzón *sem feltétlenül a jelenlegi statisztikai átlagot értjük, hanem egy olyan típusú devizaszorzót, amely szükségessé teszi az export 40—50 százalékának szubvencionálását.*

* Lásd: *Balázsy Sándor:* Termelői árak – devizaárak – árkiegyenlítés (Közgazdasági Szemle, 1964. 9. sz.); *Rácz László:* Vita a belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatáról (Közgazdasági Szemle, 1964. 9. sz.); *Nagy András:* A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a gazdaságosság kritériuma (Közgazdasági Szemle. 1965. 1. sz.); *Nagy András:* A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés (Közgazdasági Szemle, 1965. 2. sz.); *dr. Bakonyi Béla:* A külkereskedelmi devizaárfolyamról (Pénzügyi Szemle, 1965. 1. sz.); *dr. Wiesel Iván:* A külkereskedelem néhány problémájáról (Külkereskedelem, 1965. 3. sz.); *dr. Erős Gyula:* Az árfolyam szerepe a szocialista gazdaságban (Pénzügyi Szemle, 1965. 4. sz.); *Balázsy Sándor:* A devizaárfolyam vitához (Pénzügyi Szemle, 1965. 8–9. sz.).

Ez másképp nem is lehet, hiszen melyik vállalat lenne hajlandó veszteséges terméket exportálni? Mivel pedig nem engedhetjük meg (és nem is volna semmilyen szempontból sem indokolt), hogy az átlagos kitermelési költségnél nagyobb ráfordítással termelt exporttermékeket egyszerűen töröljük az exportunkból, a szubvenció elkerülhetetlen. (Különben is: maga az átlagszemlélet bizonyos logikai rövidzárlatra vall, hiszen az átlag csak azáltal nyer értelmet, hogy tőle jobbra és balra eltérések vannak. Ha egyszeriben törölnénk az exportból mindazokat a termékeket, amelyeket az átlagosnál magasabb kitermelési költséggel állítunk elő, új átlag keletkezne, amelynek határértéke éppen a korábbi átlag volna.)

Hogy az átlagárfolyam alkalmazásának következményeit világosan áttekintsük, fogadjuk el — feltételesen — az átlagosnál rosszabb gazdaságosságú, de az export számára szükséges termékek szubvencionálásának gondolatát, hogy az ily termékeket gyártó vállalatok is megfelelő nyereséget érjenek el. Ez gyakorlatilag — a részleteket most mellőzve — azt jelenti, hogy több tucat iparágra vagy több száz cikkcsoportra, vagy több ezer cikkre differenciált szubvencionálási kulcsokat kell megállapítani. A szubvenciók rendeltetésszerű felhasználását (akármilyen nagyságú, állandó vagy degresszív szubvencióról legyen szó) okvetlenül ellenőrizni kell. Ezt meg kell tenni, különben előfordulhatna, hogy a vállalatok valamilyen termelési elképzelés alapján szubvenciót igényelnének, tényleges termelésükben pedig olyan struktúraváltozást hajtanának végre, amely valójában kisebb szubvenciót tesz szükségessé. Így nyereségüket nemcsak a sikeres realizálás révén, de a tervezett és a tényleges termékösszetétel különbségéből adódó „extraszubvencióval" is növelhetnék.

Ezzel szemben természetesen felhozható: más dolog a részletes tervutasítások teljesítésének ellenőrzése, és megint más, hogy a vállalat által készített (felső szerv által kötelezően elő nem írt vagy jóvá nem hagyott) termelési-értékesítési tervnek megfelelő, és a vállalat által igényelt szubvenciós kulcsokat utólagosan a pénzügyi szervek ellenőrzik. A különbség azonban csak látszólagos. Egy széles körű szubvencionálási rendszer a következmények olyan sorozatát indítja el, amely elkerülhetetlenül nemcsak — most már pénzügyi szervek által végrehajtott — részletekbe menő ellenőrzéshez vezet, de visszahozza a gazdaságirányítási rendszerbe — éppen a szubvencionálással összefüggésben és annak szolgálatában — a termelésre és értékesítésre vonatkozó rendszeres előírásokat is, és ily módon korlátozza a vállalatot abban, hogy a piaci lehetőségeket kihasználva, kellő önállósággal gazdálkodva, maximális nyereséget realizáljon.

Tételezzük fel például, hogy egy vállalatnál x számú cikkcsoportra állapítanak meg szubvenciós kulcsot. Az x cikkcsoporton belül cikkcsoportonként y, összesen xy cikk van. Mivel a szubvenciós kulcsot cikkcsoportonként, a csoporthoz tartozó cikkek átlagos kitermelési költségeit figyelembe véve szabták meg, a vállalatnak — amennyiben ezt a piaci viszonyok lehetővé teszik — módja van arra, hogy forszírozza a cikkcsoporton belül az átlagosnál kedvezőbb gazdaságosságú cikkek termelését és eladását, és elhanyagolja az átlagosnál kedvezőtlenebbekét. Ily módon a szubvenció egy részét nyereségként tudja realizálni. Persze mondhatnánk azt is, hogy éppen ez az érdeke a népgazdaságnak, hiszen

a vállalat elhagyta a kevésbé gazdaságos cikkek termelését és értékesítését, és azokat a cikkcsoporton belül kedvezőbbekkel helyettesítette. Ám az is megtörténhet, hogy a vállalat egyszerűen elhagyja a cikkcsoporton belül az átlagosnál kedvezőtlenebb gazdaságosságú cikkek termelését és értékesítését, és azokat nem helyettesíti megfelelő értékben az átlagosnál kedvezőbb gazdaságosságú cikkek termelésével, illetve értékesítésével. Így is növelheti ugyanis nyereségét. Ez azonban már nem érdeke a népgazdaságnak, hiszen az átlagos szubvenciót éppen azért kapja, hogy az fedezetet nyújtson megfelelő nagyságú export bonyolításához, és a cikkcsoporton belül az átlagosnál kedvezőtlenebb termékeket is a tervezett aránynak megfelelően értékesíthesse. Figyelembe kell venni továbbá, hogy azok a cikkcsoport átlagánál rosszabb gazdaságosságú cikkek, amelyeket a vállalat a szubvencionálási mechanizmusból következő hatásokra reagálva elhagy, kedvezőbb gazdaságosságúak is lehetnek, mint e vállalat más kulccsal szubvencionált cikkcsoportjának átlagosnál kedvezőbb gazdaságosságú termékei.

A nyereség maximalizálására törekedve a vállalat csökkenteni fogja tehát az export volumenét, amire az irányító szervek nem tehetnek egyebet: kénytelenek a vállalatnak előírni egy minimális exportbevételi tervet.

Tételezzük fel azt a lehetőséget, hogy a szubvenciós átlagkulcsokkal való manőverezés megakadályozása végett több ezer cikkre írnánk elő szubvenciós kulcsokat. Világos, hogy ez óriási apparátust és részletekbe menő ellenőrzést kíván a megfelelő pénzügyi szervek részéről. A szubvenciós kulcsokat ez esetben erőteljesen differenciálni kell, meghatározva, hogy a jelenlegi termelési adottságok mellett és a világpiaci ártendenciákat figyelembe véve pl. „A" terméknek 20%-os, „B" terméknek 15%-os, „C" terméknek 12%-os stb. nagyságú szubvencióra van szüksége, hogy e termékeknél egy minimális nyereséget realizálhassanak. Azt is tételezzük fel, hogy — amennyire ez lehetséges (véleményünk szerint csak erős közelítéssel lehetséges) — az illetékes pénzügyi szervek a leggondosabb mérlegelés alapján megfelelő szigorúsággal és feszítettséggel szabták meg ezeket a szubvenciós kulcsokat. Ez esetben a vállalat azoknak a cikkeknek a termelését és eladását fogja forszírozni, amelyeknél a meghatározott időtartamra, pl. egy év tartamára garantált szubvenciós kulcsok mellett aránylag a legkisebb fáradsággal a maximális nyereséget tudja realizálni. Lehetséges, hogy ezek éppen azok a cikkek lesznek, amelyeknél a szubvenció mértéke a legnagyobb. Sőt, ez nagyon valószínű is. A magas szubvencióban részesülő termékeknél ugyanis valószínűleg nagyobbak a tartalékok, így a szubvenció itt alakulhat át a vállalat számára a legkönnyebben nyereséggé. Más a helyzet a vállalat ama termékeinél, amelyre a pénzügyi szervek — a szükségesnek vélt szigorral eljárva — nem adtak szubvenciót. Ezek kitermelési költsége — tételezzük fel — kb. az átlagos árfolyam körül van. E termékeket már a piaci viszonyok csekély romlása is veszteségessé teszi — átlagos árfolyam alkalmazása esetén. Ez esetben a vállalatnak az az érdeke, hogy ezek termeléséről mondjon le, és helyettesítse olyan termékek termelésével és eladásával, amelyek ugyan rosszabb gazdaságosságúak, de szubvenciójuk biztosítva van. A részletekbe menő szubvenciós rendszer tehát — a nyereség maximalizálásához fűződő érdekeltség esetén — a vállalatokat arra ösztönzi, hogy a szubvenciós kul-

csokkal korrigált árakhoz képest törekedjenek maximális megtakarításokra (nyereségre). Ezt a célt úgy is elérhetik, hogy közben a kivitel volumene csökken, az ártámogatás átlagos kulcsa és tömege pedig nő. Az átlagárfolyam és a hozzátartozó szubvenciós rendszer tehát nem a népgazdasági érdekeknek megfelelően ösztönzi a vállalatokat, hanem mindenekelőtt a termékenként (termékcsoportonként) megállapított szubvenciós kulcsok betartására; nem fejt ki hatást abban az irányban, hogy függetlenül a szubvenciós kulcsoktól, a kevésbé kedvező gazdaságosságú termékek kivitelét kedvezőbbekkel helyettesítsék. A vállalat növelheti nyereségét azáltal is, hogy azoknak a cikkeknek a termelését, amelyeknél a szubvencióból nem tud kijönni, vagy ahol év közben merül fel a szubvenció szükségessége, egyszerűen elhagyja vagy korlátozza, s ugyanakkor erősen növeli a rosszabb gazdaságosságú, de biztosított szubvenciójú termékek termelését. Ezért egy ilyen részletekbemenő szubvenciós rendszernél nemcsak a pénzügyi ellenőrzés lesz óhatatlanul részletekbe menő, de a felső vezetésnek termelési, értékesítési vagy devizabevételi tervet is elő kell írnia és annak teljesítését is ellenőriznie kell, hogy a vállalatok népgazdasági szempontból káros manőverezéseit (amelyeket éppen az alkalmazott árkiegyenlítési mechanizmus vált ki) megakadályozza.

Felmerülhet az alábbi ellenvetés: ha a vállalat megszünteti azoknak a cikkeknek a termelését, amelyek a szubvencióval korrigált limitnél is veszteségeseknek mutatkoznak, illetve ha nem helyettesíti ezeket más, kedvezőbb gazdaságosságú cikkekkel, akkor a vállalatnál a kapacitások egy része kihasználatlan marad. De mivel a rezsiköltségek többé-kevésbé fixek, ez arra kényszeríti a vállalatot, hogy az exportvolument tartsa, illetve növelje. A felvetés indokoltnak tűnik, s valóban megtörténhet, hogy a vállalat arra kényszerül, hogy a határnál rosszabb cikkeket is exportáljon, mert különben, a fix összegű rezsiköltségek miatt, veszteség éri, illetve okvetlen más cikkeket keres a rosszabbak pótlására. Ez azonban csak egy lehetőség, a vállalat esetleg úgy is ki tudja használni kapacitását, hogy az export célú termelését belföldi kereslet kielégítésére állítja át. Az is könnyen előfordulhat (ahol az export a termelésben általában marginális, vagy a rossz cikkeket egy különálló üzemrész gyártja), hogy számára kifizetődőbb a termelés leállítása — és esetleg a létszám csökkentése —, mint a gazdaságtalan termelés fenntartása. Egyes vállalatok esetében ez a kieső termelés, illetve export aránylag szerény méretű lehet, de népgazdasági agregációja már számottevő, különösen, ha — amint erről a következőkben szólunk — a devizaszorzókat differenciált módon, minden vállalat vagy minden iparág számára külön állapítjuk meg.

Mi a helyzet, ha a szubvenciót vállalatokra, vagy esetleg iparágakra szabják meg? Ez esetben az adott egység számára nem az átlagos devizaszorzó, hanem annál 10—20—30 százalékkal stb. nagyobb működik — a nyereségben való érdekeltség esetén — határértékként. A vállalat — ha csak különösen erős kereskedelempolitikai vagy a kapacitáskihasználással összefüggő okok nem kényszerítik erre — törekedni fog, hogy elhagyja azon cikkek termelését, amelyek a szubvencióval korrigált devizaszorzó szintjénél rosszabb gazdaságosságúak. Ezért: ha ez a vállalati szubvenciós rendszer nincs összekötve az exportvolumen előírásával, akkor vállalatonként differenciált limitdeviza-szorzóként működik.

A probléma ez esetben az, hogy mi az előnyösebb népgazdasági szempontból: népgazdaságilag egységes limitként működő devizaszorzó, vagy vállalatonként, esetleg iparáganként differenciált, de ugyancsak limitként működő devizaszorzó? A vállalatonként differenciált „korrigált" devizaszorzó szigorúbbnak tűnik, mivel nem emeli meg automatikusan a devizaszorzót az olyan termékeket előállító vállalatoknál, amelyek az átlagosnál kedvezőbb gazdaságosságú termékeket állítanak elő. Valójában azonban kontraszelekciós hatása is van: finanszírozza azokat a vállalatokat, amelyeknek termékei az átlagosnál esetleg jóval gazdaságtalanabbak, de megtagadja ugyanezt azoktól, amelyek a múltban az átlagosnál jobb gazdaságosságú termékeket állítottak elő és növelni tudnák az exportot az átlagos vagy annál valamivel rosszabb gazdaságosságú termékekkel. Ez a rendszer akadályozza az olyan termékek exportját, amelyeknek gazdaságossága rosszabb, mint a vállalati „limit", de jobb, mint a népgazdasági „limit".

Egy vállalati szubvencionálási rendszernek van ezenkívül még egy addicionális hibája és veszélye: az tudniillik, hogy a túlzott differenciáltság konzerválhatja az egyes üzemek műszaki elmaradottságát, nem teremt egészséges versenyt, amelynek eredményeképpen az azonos terméket termelő gyárak technológiájuk és technikájuk tökéletesítésére törekednének.

Amennyiben a vállalati szubvenciós rendszer feltételezi a felhasználás ellenőrzését, akkor most pénzügyi oldalról lényegében a korábbival azonos részletekbe menő tervellenőrzési rendszert honosít meg.

A fentiekre talán azt lehetne válaszolni, hogy mindez általában hibája a szubvencionálási rendszernek, és ezeket a nehézségeket elvben a határárfolyam alkalmazása esetén sem kerülhetjük el. De fontolóra kell vennünk azt, hogy egészen más dolog, ha az export 40—50%-át, több ezer cikket kell szubvencionálnunk, és megint más, ha a szubvenció csak az export 5—10%-ára terjed ki. A pénzügyi szerveknek ez esetben csak ezt az 5—10%-ot kell ellenőrizni, és a szubvencióval való esetleges visszaélés lehetősége is erősen leszűkül. Azt is fontolóra kell venni, hogy erre a szubvencionálandó 5—10%-ra, amely már valóban az exportstruktúra legkevésbé gazdaságos termékeinek felel meg, cikkcsoportonként egységes, nem túlzottan differenciált szubvenciós kulcsokat állapíthatunk meg. Ezek az egységes kulcsok automatikusan „kibuktatják" a szubvencionált cikkcsoporton belül azokat a cikkeket, amelyek az átlagosnál rosszabb gazdaságosságúak, ami egészséges szelekció, hiszen a cél amúgy is a szubvencionált termékek körének és volumenének szűkítése.

Egy széles körű szubvencionálási rendszer körülbelül a jelenlegi árkiegyenlítési rendszernek felel meg, s lényegében hibái is ugyanazok. Bármilyen szigorúan és pontosan vannak is megállapítva az árkiegyenlítési kulcsok, ezek végeredményben elszigetelik az ipart, illetve a külkereskedelmet a külső piacoktól, mivel meghatározott időszakra pénzügyi biztosítékot nyújtanak arra, hogy az egyszer megállapított kulcsnak megfelelő szubvenciót a vállalat megkapja.

Az átlagárfolyam és az ehhez kapcsolódó széles körű szubvencionálási (árkiegyenlítési) rendszer — az előbbiek szerint — egy, a vállalatok termelési és értékesítési feladatait többé-kevésbé autonóm módon előíró (megtervező) gazdasági mechanizmusnak felel meg, amelynél a

nyereségnek csak alárendelt szerepe lehet; ez esetben határárfolyamra nincs is szükség.

De egy olyan gazdasági mechanizmusban, ahol a külkereskedelemben a nyereség maximalizálása a cél, a népgazdaságilag helyesen orientáló devizaárfolyam mindig határárfolyamként működik. Nem kívánjuk most azt taglalni, hogyan alakul ki a konvertibilis valuták egymás közötti paritása; de amikor ez egy meghatározott szinten létrejött, a devizaparitás az exportőrök számára azt a határt jelöli, ameddig exportálni még érdemes. Exportszubvenciókra még ilyen esetekben is szükség lehet. Az Egyesült Államok például erőteljesen szubvencionálja a mezőgazdasági exportot, amelynél a belső termelési költségek a világpiaci árakat nem fedezik. Egyes vállalatok is szubvencionálják exportjukat azáltal, hogy a rezsi vagy a kutatási költségek nagyobbik részét a hazai célú termelésre terhelik. Létezik az exporttermékek adóvisszatérítése is. De mindez nem változtat a konvertibilis devizák paritásának ama tendenciáján, hogy azok határértékként működnek. Ez nemcsak azért van így, mert egy átlagos árfolyamként működő devizaparitás tőkés viszonyok között elképzelhetetlen ellenőrzési apparátust feltételez, hanem azért is, mert egy ilyen rendszer a nyereségérdekeltség mellett végeredményben az exportteljesítmény, és ezzel a külkereskedelmi mérleg romlásához vezetne. Példa van arra, hogy éppen a széles körű exportszubvenciók káros következményeit felmérve, azokat megszüntették, a korábbi szelektív devizafelárak helyett egységes devizakurzusra tértek át. A szelektív devizafelárak ugyanis — bármilyen gondossággal állapították is meg azokat egy bázisidőszakban — megmerevednek, és sem a termelési feltételekben, sem a világpiaci konjunkturális viszonyokban beállott változásokat nem tudják érzékelni. Ezért — bármennyire paradoxonnak is hat — minél differenciáltabb és az exporttermékek minél nagyobb körére terjed ki egy szubvencionálási rendszer, annál hamarabb avul el és válik az exporttevékenység fékjévé. Ezzel szemben a határárfolyamként működő devizaparitás lehetőséget ad a mi gazdasági rendszerünkben az exportáló vállalatoknak a limitként ható devizaparitásig olyan manőverezésre, hogy a világpiaci árváltozásokat és saját termelési költségeik változásait egybevetve maximális nyereséget realizálhassanak. Döntő jelentőségű, hogy az utóbbi esetben a vállalati nyereség éppen akkor maximális, amikor a népgazdaság számára is maximális a külkereskedelemből származó előny.

Elvileg teljesen elfogadható a külkereskedelemben az a gazdaságirányítási rendszer, amely a szükségleteket előre pontosan fel tudja mérni, a termelést eszerint tudja irányítani és ennek megfelelően a népgazdasági érdekeket nem a nyereség növeléséhez fűzött érdekeltséggel, hanem részletes előírásokkal biztosítja. Elvileg — mint mondottuk — ez elfogadható, gyakorlatilag azonban — s ezt az utóbbi esztendők tapasztalatai is igazolják — nem nagyon vihető keresztül. Nem valósítható meg a tőkés piacokon a konjunkturális helyzet változása és a piaci kereslet ingadozása miatt, de még a szocialista piacokon is csak nagy fenntartásokkal alkalmazható ez a módszer. (Nagyobb biztonsággal tudjuk ugyan megtervezni külkereskedelmünket a szocialista, mint a tőkés piacok vonatkozásában, de szocialista relációban sem érhetünk el akkora — minden részletre kiterjedő — stabilitást, hogy a részletes utasítások módszere hatékony lehessen.)

Amennyiben pedig igaz az, hogy nem tudjuk részletekbemenően előírni, hogy mit termeljünk, illetve hogy termékeinket hol tudjuk majd a legjobb hatékonysággal értékesíteni (legalábbis ami a külkereskedelmi célú termelést illeti), akkor a népgazdasági hatékonyságot csak úgy tudjuk biztosítani, hogy — helyesen megállapított export- (és import-) árfolyamok mellett — nyereségük maximalizálását (teljesítményük maximalizálását, s az ehhez igénybe vett erőforrások minimalizálását) tűzzük feladatul a vállalatoknak.

A külkereskedelemben alkalmazott átlagárfolyamokról, illetve észszerű határárfolyamról szólva, természetesen nem térhettünk ki a külkereskedelmi tervezés és gazdálkodás egész kérdéskomplexumára. Amikor azt állítjuk, hogy a nyereség csak józan határárfolyam esetén tehető a külkereskedelmi tevékenység hatékonyságának fő kritériumává, s csak ez esetben szüntethetjük meg a részletekbemenő tervezési és értékesítési utasítás rendszerét, ezzel még nem állítjuk azt — és ez nem is volna reális —, hogy a külkereskedelemben lehetséges volna egyik napról a másikra az utasításoktól eltekinteni, vagy azt, hogy helyes volna az utasításokat teljesen mellőzni. A külkereskedelemben feltehetően átmenetileg vagy hosszabb ideig — kereskedelmi mérlegünk egyensúlyának és kereskedelempolitikai céljaink biztosítása végett — fenn kell tartanunk a sajátos gazdasági termelőeszközök mellett az előírások, sőt az utasítások rendszerét. Azonban amit szükséges fenntartani hosszabb vagy rövidebb ideig e terület sajátos érzékenysége miatt, minek azt megterhelni olyan utasításokkal is, amelyek egy helyesen funkcionáló árfolyam esetén alapjában mellőzhetők, mint például a szubvenciók kívánt felhasználását biztosító termelési vagy értékesítési előírások. A nyereségnövelés kritériuma alapján funkcionáló vállalati önállóságot csak úgy fejleszthetjük ki, a vállalati autonóm döntések csak akkor lehetnek összhangban a népgazdasági érdekkel, ha a külkereskedelemben gazdálkodási funkcióját tekintve határértékként, valódi exportárfolyamként működő és csak szűk körű, szelektív szubvenciót szükségessé tevő devizaszorzót érvényesítünk.

GALLA LÁSZLÓ—MOLNÁR LÁSZLÓ:

Az állóeszköz-állomány szervezett korszerűsítése

A technikai fejlődés, s ezen belül az állóeszköz-korszerűsítés üteme világszerte gyorsul. A gyors technikai fejlődés állandóan növeli a gazdaságilag elavult állóeszközök arányát.

Termelő állóeszköz-állományunknak jelentős része hazánkban is elavult. Az elmúlt időszakban a figyelem elsősorban a termelés bővítésére irányult. *A már egyszer elért termelési volumen újratermelési feltételeinek javítására: a korszerűsítésre nem fordítottunk elég erőt.* Például 1963-ban — az ötéves terv középső, átlagosnak tekinthető évében — az iparban 1,4 milliárd forint értékű gépet, berendezést, szállítóeszközt selejteztek ki. Ez az év eleji állományhoz viszonyítva mindössze 1,5, az év során üzembe helyezett állóeszközök értékéhez viszonyítva pedig 15 százalékot tesz ki. Az alacsony selejtezésből is kitűnik az elavult állóeszközök arányának növekedési tendenciája, és az, hogy a beruházások túlnyomórészt a termelés mennyiségi növelését szolgálják. Pedig az egyszerű újratermelést biztosító hatalmas tömegű állóeszköz korszerűsítése nagy tartalékokat rejt magában és segíti a termelés bővítését is. A korszerűsítés révén elérhető technikai színvonaljavulás a termelékenység növekedésével együtt munkaerő-felszabadítást is jelent.

A korszerűsítés csak akkor lehet eredményes, ha az ehhez szükséges anyagi eszközök megfelelő összetételben rendelkezésre állanak. Ezért a korszerűsítés és a népgazdasági tervezés összefüggéseit a távlati és éves tervekben meg kell teremteni. A végrehajtáshoz a gazdasági irányító szervek és vállalatok szervezett közreműködése szükséges.

Cikkünk célja felhívni a figyelmet a korszerűsítés fontosságára, valamint vázlatos gyakorlati javaslatot ismertetni a korszerűsítés tervezési és megvalósítási módszereire. A korszerűsítésnek kizárólag közgazdasági vonatkozásait érintjük. A műszaki kérdéseknek szakmánként és akkor kell felvetődniük, amikor a konkrét korszerűsítés szóba kerül és tervezés folyik.

A korszerűsítés értelmezése

Az állóeszköz-állomány korszerűsítésének *folyamata* lényegében kétféle módon mehet végbe. Az egyik mód a termelés és *az állóeszköz-állomány rohamos bővítése,* amikor tömegesen új, modern állóeszközöket állítanak üzembe. Eközben a már meglevő állóeszköz-állomány korszerűsítésével nem törődnek, abból a meggondolásból kiindulva, hogy a gyors bővítés következtében a meglevő, elavult állóeszközök súlya a teljes állományon belül egyre kisebb lesz.

Ilyen megoldással vagy fejletlen gazdaság (ipar) gyors fejlesztésénél, vagy lerombolt gazdaság gyors újjáépítésénél találkozhatunk.

A másik mód *a meglevő állóeszköz-állomány széles körű modernizálása,* amely abból indul ki, hogy bár a termelés bővítéséhez szükséges, újonnan létesített állóeszközök korszerűek, de ezeknek súlya mindig viszonylag kicsi a már régebben működő állóeszköz-állományhoz viszonyítva. Ezért az általános korszerűsödést csakis a meglevő állóeszköz-állomány állandó korszerűsítésével, az elavult állóeszköztípusok rendszeres cseréjével lehet elérni. Ilyen körülményekkel a fokozatos fejlődés stádiumában levő gazdaságokban találkozunk.

Népgazdaságunk jelenleg a fokozatos fejlődés szakaszában van, ezért korszerűsítési tevékenységünkben a második módozatot kell alkalmaznunk. Állóeszköz-állományunk volumenének a növekedése jelenleg és — számításaink szerint — a következő hosszabb időszakban is körülbelül évi 6 százalék. Ez azt jelenti, hogy 20 év alatt növekszik állóeszköz-állományunk a mostaninak a háromszorosára, azaz a jelenlegi állomány egyharmada lesz az akkori teljes állománynak. Tehát a jelenlegi állóeszközök még 20 év múlva sem elhanyagolható súlyt képviselnek, amelyek jelentős része már most is elavult és 20 év alatt nyilván teljes egészében elavulttá válnának korszerűsítés nélkül. A 20 éves periódus első időszakában létesítendő bármilyen modern állóeszközök egy része maga is akkorra korszerűtlenné válik az állóeszköz-állomány folyamatos korszerűsítése nélkül, állóeszközeink nagy része 20 év múlva ismét csak korszerűtlen lesz.

A korszerűsítéseket hatókörük szerint három csoportba sorolhatjuk.

a) *A népgazdaság minden ágára ható korszerűsítések,* mint például a közlekedés vonóerő-cseréje gőzvontatásról, diesel-vontatásra; ez maga után vonja az energiafelhasználás hatásfokjavításán keresztül a szállítási költségek csökkentését. Ilyen a villamosenergia-termelésben a kWó/kal. viszony javítása nagy teljesítményű, a tüzelőanyagot jobb hatásfokkal hasznosító erőművek építésével, ami az önköltség csökkentésén keresztül az energiaár csökkentésével is járhat. Hasonló korszerűsítés a modern szénfejtő és -rakodógépek alkalmazása, amely csökkenti a szén költségét, árát stb.

b) *Egy-egy ágazatot érintő korszerűsítések,* mint a fonodai és szövődei korszerűsítés, a konzervipari palackozás és csomagolás gépesítése, az ömlesztett cementszállítás előregyártó üzemekhez stb. Ezek általában az ágazat termelési költségeit érintik.

c) *Több gyártási fázison keresztül előállított termék gyártáskorszerűsítése.* Ilyen általában a végtermékre vonatkozó teljes gyártáskorszerűsítés, ami minden gyártási fázis korszerűsítését maga után vonja.

Ezektől eltérő csoportosításként ismeretes a gyártmány- és a gyártáskorszerűsítés. Ezeket nem lehet mereven elválasztani egymástól, de az állóeszköz-állomány korszerűsítésének vizsgálata az esetek nagy részében eltekinthet az állóeszközökkel előállított gyártmányok változásától. Az úgynevezett „stabil"* termékek gyártáskorszerűsítése aránylag

* Stabil termékeken értjük azokat az alapanyagokat, nyers-, félkész- és késztermékeket, amelyek megjelenésükben, minőségükben és minőségi mutatóikban aránylag hosszabb időn keresztül nem változnak (ásványi anyagok, öntvények, alkatrészek, csavarok, vegyipari közbenső termékek stb.).

egyszerűbb, mert nem függ a termék változásából eredő technológiai módosulásoktól.

A gyártás korszerűsítésénél a termék előállításában alkalmazott technológiai berendezések olyan jellegű cseréjéről vagy kiegészítéséről van szó, amely a gyártást az előzőnél magasabb technikai színvonalra emeli. Ez lehetséges akkor is, ha a termék nem változik. Ez lényeges, mert a „stabil" termékek száma nagy, és az előállításukra szolgáló technológiai berendezések nem mondhatók a legkorszerűbbeknek.

Van olyan szemlélet, amely azzal teszi túl magát a berendezések korszerűsítésének gondján, hogy „úgysem tudjuk, milyen cikkekre lesz jövőre, meg azután megrendelésünk. Mire korszerűsítjük a berendezést, le kell állítani a vele termelt gyártmányt". Minthogy ez néha valóban igaz, ezért, ha a gyártmány- és gyártásváltozat szoros összefüggésének „elméletét" elfogadnánk, eleve le kellene mondanunk az állóeszköz-állomány jelentős részének korszerűsítéséről.

Mindezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy az állóeszköz-állomány korszerűsítésénél nem kell tanulmányozni és ismerni a gyártmányok változásának általános tendenciáit, egyes esetekben konkrét adatait. De ezek csak *figyelembe veendők* és nem kell a majdani gyártmányösszetétel mindenre kiterjedő részletes adatainak ismeretétől *függővé tenni* a korszerűsítést.

Az állóeszközök és a gyártmányok összefüggésének (egyelőre eltekintve az állóeszközök technikai színvonalának a kérdésétől) három fő esete van:

a) a gyártmány azonos marad, a meglevő állóeszköz továbbra is alkalmas;

b) a gyártmány változik, de a meglevő állóeszköz alkalmas marad (konvertálható kapacitás); legfeljebb kisebb kiegészítések, átalakítások szükségesek;

c) a gyártmány változik, az eddigi állóeszköz nem marad alkalmas; a gépek, berendezések cseréje szükséges.

Mint látható, csak a *c)* esetben elkerülhetetlen a gyártmányváltozással egyidejűleg újfajta állóeszköz alkalmazása. Ez viszont azt jelenti, hogy ha korszerűsítést tervezünk végrehajtani, akkor az *a)* és *b)* esetekben nem kell tekintettel lennünk a gyártmányok változására. Emellett a gyártmányváltozásra érzékeny állóeszközöknél azért többnyire mód van a korszerűsítés során beállítandó új állóeszközök szükséges tulajdonságainak megállapítására és így a korszerűsítésnek az állóeszközök ezen csoportjában történő végrehajtására is. Ha a gyártmányváltozás iránya még bizonytalan, az állóeszközök korszerűsítését el kell halasztani a gyártmányfejlesztési tervek kidolgozása utáni időpontra. Ez azonban nem fékezheti egy vállalat vagy iparág általános, a gyártmányváltozásra nem vagy kevéssé érzékeny állóeszközei korszerűsítését.

A korszerűsítés fogalma és célja

Korszerűsítésnek nevezzük azt a folyamatot, amelynek eredményeként valamely már működő üzemben a termelésnek és a munka feltételeinek technikai színvonala az eddig elérthez képest lényegesen emel-

kedik, s ezáltal a népgazdaság számára fontos, meghatározott minőségi mutatók tekintetében jelentős javulás következik be.

A korszerűsítés beruházás, esetleg felújítás útján történik, elsősorban a gyártásban közvetlenül alkalmazott és a gazdaságilag elavult állóeszközök cseréjével, a kézi munka gépesítésével, valamint az állóeszközállománynak egyes belső, szűk keresztmetszetek feloldását célzó kiegészítésével.

A korszerűsítés elsődleges célja nem lehet a termelés mennyiségének növelése. A meghatározott minőségi mutatók javítására vonatkozó korszerűsítő beruházások azonban magukkal hozhatják a termelés mennyiségi emelkedését *is.*

A korszerűsítés megítélésénél *előnyben kell részesíteni a gyártással közvetlenül összefüggő korszerűsítéseket,* ezeknek a kibocsátandó termék minőségére gyakorolt hatását.

A korszerűsítő beruházás fogalmát körülhatároló néhány technikai jellegű kritérium:

— kapcsolódó beruházási igény nem jelentkezhet, kivéve ha gyártási kooperációról van szó, és a korszerűsítés visszahat más vállalatnál folyó előző gyártási fázisra (például zománcozott szigetelőhuzal helyett műanyag szigetelés);

— a telephely fizikai határain túl nem terjedhet;

— a beépített terület növelésével nem járhat, ugyanis a fő cél a termelékenység növelése és az adott termelőterület jobb kihasználása;

— ha a telephelyen bővítéssel, rekonstrukcióval egyidőben korszerűsítés is történik, ez utóbbi korszerűsítésként nem tervezhető, mert az elbírálás, valamint az eredmények számbavétele nem különíthető el.

A határvonal meghúzásával azt kívánjuk elérni, hogy egyértelmű legyen annak meghatározása, melyik beruházási típus tartozzék a korszerűsítésre vonatkozó tervezési és lebonyolítási szabályok hatálya alá.

A korszerűsítés irányai

Koncentrálni (a megvalósítási időtartam rövidítését célzó koncentrálást most figyelmen kívül hagyva) lényegében kétféle módon lehet: a rendelkezésre álló erőt egyes *létesítményekre* vagy egyes *célokra* összpontosítani.

A célnak olyannak kell lennie, amely népgazdasági szűk keresztmetszetet old fel. A célok az idők folyamán változnak; amely célok ma elsődlegesek, később — a körülmények változásával — másodrendűekké válhatnak, és újabbak kerülhetnek a helyükbe. De minden időszakban meg lehet találni azokat a korszerűsítési irányokat, amelyek a legtöbb közvetlen és közvetett (áttételes, továbbgyűrűző) eredménnyel kecsegtetnek.

Ahhoz, hogy az eredmények megkövetelhetők és realizálhatók legyenek, a korszerűsítési irányok olyan megfogalmazására, illetve az irányokat kifejező *olyan mutatók alkalmazására van szükség, amelyek a tervezés, a végrehajtás és realizálás oldaláról egyértelműen és egyszerűen meghatározhatók, mérhetők.* Már csak ezért is elengedhetetlen, hogy ne sok, hanem csak néhány irányt határozzanak meg. Ellenkező esetben a részletek, az átfedések, az ellentétes tendenciák tengerében

könnyen elveszhetne az alapgondolat, és megfoghatatlan beruházási keretté minősülne a korszerűsítésre rendelkezésre álló előirányzat.

A következő időszakra az alábbi korszerűsítési irányok látszanak a leghatékonyabbaknak: munkaerő-megtakarítás, energiahordozó-megtakarítás, importanyag-megtakarítás.

A fenti három irány — véleményünk szerint — kimeríti a korszerűsítési célokkal kapcsolatban felállított követelményeket, mert: néhány nagy fontosságú probléma *koncentrált* megoldását segíti elő; legalább egy, de inkább két vagy mindhárom irány lehetőségei a népgazdaság *egész* területén megtalálhatók; a korszerűsítés terv- és tényszámai *egyértelmű mutatókon* (létszám, kalória, dFt, illetve ezek fajlagosai) keresztül mérhetők, számonkérhetők, a vonatkozó tervfejezetekben realizálhatók és területenként vagy népgazdasági szinten összefoglalhatók.

A termelékenység növelése különböző intézkedéseket igényel. Ezek közé tartozik a munkaerőnek korszerűsítéssel való felszabadítása.

Iparunkban 1 fő átlagosan mintegy 200 000 forint értékű termelést hoz létre és ehhez 100 000 forint értékű gép stb. áll rendelkezésére. Az iparilag legfejlettebb országokban az 1 főre jutó termelés a miénkét többszörösen felülmúlja. Így meg lehet kívánni, hogy a korszerűsítés eredményeképpen a termelékenység *az adott műveletnél* legalább háromszorosára emelkedjék. Ugyanis azokat a területeket, munkafázisokat kell elsősorban korszerűsíteni, ahol ez a legeredményesebbnek ígérkezik. Ha az egyszerűség kedvéért úgy számítjuk, hogy a termelés állóeszköz-igényessége a korszerűsítés során változatlan marad, azaz — ismét kerek számban — 1 Ft értékű géppel továbbra is 2 Ft értékű terméket hoznak létre (bár az általános tendencia az, hogy az 1 Ft értékű gépre eső termelés nő), akkor a korszerűsítés céljaira rendelkezésünkre álló beruházási összlehetőség és a termelékenység meghatározott növelése ismeretében megközelíthetjük a korszerűsítés munkaerő-megtakarító hatását.

Tegyük fel, hogy a gépberuházási lehetőség egy évre 1 milliárd Ft. Jelenleg 1 milliárd Ft értékű gép 10 000 dolgozót szolgál ki, s ezek 2 milliárd Ft értékű terméket hoznak létre. Ha a gépek cseréjét végrehajtjuk és ezáltal a termelékenység a megkívánt háromszorosára emelkedik, akkor a korszerűsítés eredményeként a 2 milliárd Ft értékű termeléshez már csak 3300 dolgozóra lesz szükség. Felszabadult 6700 fő, akiket a termelés növelését célzó új létesítményeknél állíthatunk munkába. Ezen új létesítményeknél ugyancsak megkívánható, hogy a jelenlegi átlagos termelékenység háromszorosát produkálják, azaz a 6700 dolgozó 4 milliárd Ft értékű termelést végezzen.

Ha feltételezzük, hogy az iparág teljes termelése a bázis évben 40 milliárd Ft, akkor a korszerűsítés révén felszabadult és az új létesítményeknél beállított munkaerő révén, tehát abszolút létszámnövelés nélkül az iparág termelése 10 százalékkal nő. (A beruházáson kívüli módszerek természetesen tovább növelhetik és növelniök is kell a termelékenységet.)

Az *energiahordozók* megtakarítása főleg központi feladat. Mégis helyesnek látszik a sok rossz hatásfokú üzemi berendezés korszerűsítésének a fő célok közé való felvétele. A megtakarítást lehet közvetlenül energiahordozókban (szén, olaj, gáz) számításba venni, de közvetve is előirányozható villamos energia, gőz stb. formájában. A számítások és

eredmények összehasonlíthatósága miatt *kalóriára* való átszámítást kell alkalmazni.

A fajlagos anyagfelhasználás csökkentését szintén fő célnak tartjuk. Minden olyan technológiai és állóeszköz-korszerűsítés, amely gazdaságos anyagmegtakarítással jár, elősegítendő.

A feladatok konkrét megállapításánál természetesen nem elég a három irány általánosságban való kitűzése. *Szükséges az egyes mutatóknak a korszerűsítés során elvárt javulását minimalizálni,* hogy eleve kiszűrődjenek a jelentéktelen változást ígérő javaslatok. Lehet esetleg ezeket a minimumokat iparáganként differenciálni. Ha azonban lehetővé akarunk tenni bizonyos kiegyenlítődést az egyes iparágak között, akkor országos megtakarítási normatívát kell előírni.

A korszerűsítéssel elérendő javulás mértékének összehasonlítása nemcsak azonos irányon belül merül fel, hanem az egyes irányok között is (mind iparágon belül, mind azok között). Adott anyagi ráfordítások esetén dönteni kell: az egyaránt javaslatba hozott létszámmegtakarító, vagy energiamegtakarító korszerűsítést hajtsunk-e végre. *A különböző irányú korszerűsítések gazdasági hatását tehát közös nevezőre kell hozni.*

Ilyen közös elbírálási alap lehet a Ft-ban mért megtérülés gyorsasága, a gazdaságosság foka. Ez azonban a mi esetünkben nem válna be, mert azonos forintösszegű bér-, energia- vagy anyagmegtakarítás nem jelent azonos munkamegtakarítást. De azonos forintösszegű, különböző célú beruházások sem jelentenek azonos egyszeri munkaráfordítást.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy az importanyag-megtakarítás nem jár mindig önköltségcsökkentéssel, akkor világos, hogy a megtérülés gyorsasága nem alkalmas önmagában a korszerűsítési irányok összehasonlítására.

Egyelőre szerencsésebbnek látszik a létszám- (illetve az ezt kifejező munkabér-) megtakarítást tenni közös elbírálási alappá. Ez nem jelenti azt, hogy a közvetlen létszám-megtakarítást előnyben részesítjük a többi korszerűsítési irányokkal szemben, hanem csak reális, ma is alkalmazható összehasonlítási bázist kívánunk teremteni. Ehhez ki kell számítani az egységnyi energia, illetve deviza munkatartalmát népgazdasági átlagban.

A három korszerűsítési irány közti számszerű viszonyt, átszámítási kulcsot csak egyszer kell kiszámítani és néhány évenként módosítani. A kulcs esetleges pontatlansága arra vezethet, hogy határesetek sorolásánál egyik korszerűsítés „indokolatlanul" a másik elé kerül és megvalósul, míg a másik későbbre marad, vagy elmarad. De minthogy az előre sorolt korszerűsítésnek önmagában is meg kellett felelnie a korszerűsítés minimum-előírásainak, a népgazdaságot az említett pontatlanságból kifolyólag nem éri lényegi kár.

Az iparágak eltérő sajátossága miatti differenciálás és a különböző korszerűsítési irányok közti összehasonlítás problémája mellett foglalkoznunk kell még *az egy-egy korszerűsítési irányon belüli differenciálás* problémájával is. Előfordulhat például, hogy bizonyos importanyagok megtakarítása nagyobb népgazdasági érdek, mint másoké. Ugyanígy az ország egyes területein a létszámmegtakarítás fontosabb, mint máshol. Ezt a szempontot ki lehet adni egyszerűen mint irányelvet a korszerű-

sítések, javaslatok sorolásához. De elképzelhető bizonyos szorzók kidolgozása és alkalmazása, amelyek révén az egyébként magas eredményt ígérő korszerűsítés hátrább sorolódik.

A cél szerinti koncentrálás mellett szükséges lehet az állóeszközfajták és technológiák szerinti koncentrálás is. Ehhez szükséges *az állóeszközöket „korszerűsítési érzékenység" szempontjából osztályozni.* Iparáganként fel kell kutatni és számba kell venni azokat az állóeszközfajtákat, amelyek cseréje, és azokat a munkafolyamatokat, amelyek gépesítése esetén a korszerűsítéstől a leglényegesebb eredmények várhatók.

A korszerűsítés tervezése

A korszerűsítés tervezési módszerének elsősorban az alábbi fő követelményeket kell kielégítenie:

— *a szoros kapcsolat* megteremtése a *népgazdasági tervvel,* különösen a fejlesztésre vonatkozó tervmutatókkal, számításokkal;

— *a külön elbírálhatóság* és *megfigyelhetőség;*

— *néhány egyszerű mutatón* keresztül jellemezni lehessen a korszerűsítés hatását.

Ezért a metodika kidolgozásánál figyelemmel kell lenni arra, hogy a korszerűsítési javaslatok elemzői, bírálói elé hű kép táruljon a korszerűsítendő iparág fejlesztési előirányzatairól, módjairól és arról, hogy a javasolt korszerűsítés hogyan támasztja alá az iparág egész fejlődését. Emellett figyelemmel kell lenni arra is, hogy a korszerűsítést olyan mutatókon keresztül tervezzük, amelyek egyértelműen tükrözik a korszerűsítés mértékét, elég összefoglalóak ahhoz, hogy viszonylag könnyen elbírálhatók, eredményei könnyen mérhetők és konzekvenciái a terv (és az érdekeltség) rendszerében egyértelműen érvényesíthetők legyenek.

Ezeknek a magas követelményeknek teljesítésére csak akkor van kilátásunk, ha lényegében *szakítunk azzal a szemlélettel, hogy valamely döntés csakis akkor lehet helyes, ha minden lehetséges szempont ismeretében és figyelembevételével történik,* valamint, ha mindezek a szempontok egyazon irányba mutatnak. Ehelyett ki kell választanunk azt a néhány fő irányt, amelynek szolgálatába kívánjuk állítani az egész korszerűsítést, és el kell tekinteni az egyéb szempontok számításbavételétől. A tapasztalatok szinte egyöntetűen azt mutatják, hogy a sok „szükséges" ismérv, szempont, adat kidolgozása, valamennyi összefüggés feltárása térben áttekinthetetlenné, időben pedig szétfolyóvá teszi a megoldásra váró feladatokat.

A néhány valóban fő szempont alapján hozott döntés az érintett terület sokoldalú javulását is maga után vonja, azaz a be nem kalkulált tényezőkben szintén általános fejlődés mutatkozik (egyes tényezőknél persze ez ellentétes lehet).

A korszerűsítés népgazdasági tervezése halaszthatatlan feladat. *Az Országos Tervhivatalnak kell kidolgoznia a korszerűsítés irányelveit és metodikáját.* Ennek alapján készítendők az iparági korszerűsítési javaslatok, amelyeknek a fejlesztési célkitűzésekkel történő szükséges összhangjáról a minisztériumok tartoznak gondoskodni. A javaslatok *tárcán belüli elbírálása és sorolása a minisztériumok feladata lenne.* A minisz-

tériumi javaslatok *népgazdasági szintű* összevetését és *sorolását a Magyar Beruházási Banknak célszerű végeznie* a minisztériumok bevonásával, a rendelkezésre bocsátandó összegek, illetve anyagi-műszaki lehetőségek ismeretében. *A jóváhagyott korszerűsítések* vállalt munkaerőmegtakarítási stb. *eredményeit a különböző tervfejezetekben kötelező erővel realizálni kell.*

A tervezés fenti menetének megfelelően a korszerűsítés metodikájánál a kétlépcsős rendszer elvét célszerű érvényesíteni. Szükség van egy szintetikus mutatószámrendszerre a népgazdasági szintű döntések számára és egy mélyebbre az egyes korszerűsítések tartalmának, végrehajtásának, számonkérésének és az eredmények tervszerű realizálásának céljára.

A metodikában szerephez jutó mutatók rendeltetésüket illetően négy csoportba oszthatók:

— az iparág általános fejlesztési mértékére és módjára utaló adatok, a korszerűsítéssel történő összefüggés bemutatásául;

— a korszerűsítés irányait és méreteit tükröző mutatók;

— a korszerűsítési javaslatok minisztériumon belüli és népgazdasági szintű sorolásához szükséges mutatók;

— a korszerűsítés végrehajtásához szükséges adatok.

A korszerűsítési beruházások finanszírozási formáiként szóba jöhet a vállalati saját forrás, a bankhitel és a költségvetési juttatás. Azt a módot célszerű választani — esetleg kombináltan is —, amely leginkább ösztönöz a korszerűsítés minél hatékonyabb irányának és mértékének az elérésére.

Elsősorban az iparban alkalmazott szorosan vett technológiai berendezések jönnek számításba. Ezek közül is főleg olyanok, amelyeknek avulása viszonylag gyors. A korszerűsítés tervezésénél és végrehajtásánál nagyjából kétféle állóeszközcsoportot lehet megkülönböztetni:

— olyan technológiai gépek és berendezések, amelyek a használati időtől függetlenül elavultak és kicserélésük a nemzetközi technikai színvonal elérése és a gazdaságos termelés miatt szükséges;

— azok a gépek és berendezések, amelyek pótlására fizikai elhasználódásuk miatt kerül sor.

Az első csoportba tartozó technológiai berendezések (az összes berendezés mintegy harmadrésze) csereidejét első megközelítésre átlagosan 10 évben vesszük figyelembe. Hangsúlyozzuk, hogy átlagról van szó, mert lehetnek berendezések, amelyek ez idő előtt, míg mások ezt meghaladó idő után cserélendők. A második csoportba tartozó gépi berendezések átlagos elhasználódási idejét 30 évvel számoljuk.

A fentiekből kiinduló számítás szerint évenként 5—7 százalékos selejtezéssel és ennek megfelelő pótlással lehet a folyamatos korszerűsítést elérni. De — amint a korábbiakban erről már szó volt — jelenleg évenként csak 1,5 százalékos selejtezés történik. Ha tehát számításunk helyes, akkor a korszerű technikai színvonal fenntartásához a mostanihoz képest körülbelül négyszeres nagyságú selejtezést és pótlást kellene végrehajtani. Az évi 5—7 százalék a következő évre előirányozható ipari gépi beruházások értékének 40—50 százalékát tenné ki.

Számításunk csak azzal a feltételezéssel igaz, hogy a meglevő állóeszközök korszerűsége jelenleg a nemzetközi technikai színvonaltól nincs jelentősen elmaradva. Helyes lenne a korszerűsítés népgazdasági

méretű megkezdése előtt egy állapotfelvétel. Ennek eredményétől függően elképzelhető, hogy az első években a számított éves átlagon felül kell költenünk az induló elmaradás megszüntetésére.

A korszerűsítési tervek végrehajtásához az eddigi gyakorlattól eltérően, megalapozottabban — a gépipar termelési tervein keresztül is — biztosítani kell a szükséges gépeket, berendezéseket. A beruházási előirányzat „gépigényesebbé" válik és előreláthatólag a gépimport aránya is nő. Ezért a népgazdasági tervezésnél és a távlati tervek készítésénél az ilyen irányú szükségletekkel is kell számolni.

A jóváhagyott korszerűsítési terv tehát egyben az anyagi-műszaki megalapozást is jelentse. A jóváhagyás a korszerűsítés teljes volumenére és idejére szóljon. Ennek alapján tehát az ütemezésnek megfelelő intézkedés a vállalat részéről megtehető, sőt megteendő. A végrehajtáshoz szükséges géprendeléseket feladja, szerződéseket köt és az éves népgazdasági tervben eszerint kell előirányozni a minisztériumokon keresztül az összesített anyagi eszközöket.

A javasolt módszer és a jelenlegi gyakorlat között alapvető különbség abban van, hogy míg a korszerűsítés *meghatározott célú távlati feladat,* és ez szervezett anyagi-műszaki megalapozottságot tesz lehetővé, addig a hasonló, de nem központilag szervezett célt szolgáló úgynevezett értékhatár alatti beruházásokat rapszódikusan irányozzák elő ma az éves népgazdasági tervek. Az értékhatár alatti beruházások volumene és összetétele évenként attól függ, hogy a népgazdasági erőforrások mennyit engednek meg erre a célra előirányozni. A korszerűsítési terv végrehajtását ettől nem lehet függővé tenni, hanem éppen ennek a tervnek alapján kell a gépipar termelési tervszámait meghatározni.

A korszerűsítés szervezeti kérdései

A korszerűsítés elvi és módszertani alapjainak a lerakása még csak a kezdeti lépés a korszerűsítés tényleges megindítására és folyamatos, megújuló végrehajtására.

Elsősorban részletesen kidolgozandók a korszerűsítés fogalmára, irányaira, tervezési módszereire és sorolási elveire vonatkozó tanulmányok, szabályok. Ugyancsak megállapítandó a korszerűsítésre érzékeny állóeszközök köre, a cseréjükhöz szükséges állóeszköz-termelés várható évi volumene. Lefolytatandók az előzetes tárgyalások a gépgyártás és behozatal szerveivel a gépcserék előrelátható lehetőségeiről. Éves ütemezésben és anyagi-műszaki összetételben megállapítandó a korszerűsítésre népgazdasági szinten rendelkezésre álló beruházási előirányzat a következő ötéves tervidőszakban.

A vállalatoknak, iparágaknak el kell készíteniök korszerűsítési javaslataikat. Ezeket a minisztériumok felülvizsgálják és sorolják, majd a népgazdasági szintű sorolás következik. Végül az engedélyezetteket be kell illeszteni a népgazdasági tervbe és ennek megfelelően lehetővé kell tenni a megvalósításra történő felkészülést (megrendelések feladása stb.).

A korszerűsítés nagy figyelmet és körültekintést kíván, sokrétű munkájának kézbentartásához *jól felkészült központi, minisztériumi irányításra van szükség.* De *a hangsúly a vállalaton van.* Az ipar átszerve-

zésével létrejött (vagy már eddig is megvolt) nagy, sok esetben országos gazdasági egységek, szellemi kapacitásuknál, áttekintőképességüknél, a mozgásba hozható apparátus méreteinél fogva alkalmasak arra, hogy a korszerűsítés egész folyamatában — kezdve az ötletek felszínre hozásától az eredmények realizálásáig — rájuk támaszkodjunk.

Az elvileg meglevő lehetőségek kihasználása azonban csak megfelelő szervezettséggel érhető el. A szervezeti intézkedések megvalósításánál az alábbi szempontok figyelembevétele szükséges.

A korszerűsítés állandó folyamat, ezért a korszerűsítés újabban felmerülő lehetőségeire és szükségességére vonatkozó ismeretek rendszeres gyűjtését és feldolgozását meg kell szervezni.

A vállalaton belül a közgazdasági és műszaki vonalnak, ez utóbbin belül a főtechnológusnak és főmechanikusnak állandó együttműködése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy hatékony, minden igényt kielégítő korszerűsítési megoldások jöhessenek létre.

A korszerűsítés műszaki tervezésének (ezen gépelhelyezési és folyamatábrák készítését, csatlakozások stb. megtervezését értjük) feltételeit mindenképpen a vállalaton belül kell megteremteni; erre mind a felelősség, mind a gyorsaság és rugalmasság szempontjából szükség van.

A központi gazdaságvezetés részéről egyszer elfogadott és eszközökkel megalapozott korszerűsítés végrehajtásának megszervezésében a vállalatnak szabad kezet célszerű adni, viszont a vállalt eredmény teljesítését mindenképpen meg kell követelni, nem teljesítés esetén érzékeny szankciókkal élve.

J. M. Keynes:

A FOGLALKOZTATÁS, A KAMAT ÉS A PÉNZ ÁLTALÁNOS ELMÉLETE

Első ízben jelenik meg magyar nyelven a modern polgári közgazdasági irodalomnak ez az alapvető munkája, amely fordulatot hozott a közgazdasági vizsgálódásokban. (Angol eredetiben először 1936-ban, azt követően pedig 11 alkalommal adták ki.) Az 1929—33-as nagy gazdasági válság után a polgári közgazdaságtan kiemelkedő művelői számára bebizonyosodott, hogy a tőkés gazdasági rendszer súlyos ellentmondásokkal terhes, s a közgazdaságtan korábbi módszere és szemlélete alkalmatlan arra, hogy a tőkés viszonyok fenntartása mellett megoldást nyújtson a társadalmi-gazdasági konfliktusok számára.

J. M. Keynes — a cambridgei egyetem tanára — e könyvében átfogó koncepciót adott, amellyel megalapozta az állammonopolista kapitalizmus közgazdasági ideológiáját. Munkája nyomán bontakoztak ki a gazdasági növekedés, a dinamikus fejlődés feltételeit vizsgáló modern nyugati elméletek, azok a közgazdasági irányzatok, amelyek korunkban a polgári közgazdaságtan reprezentánsai.

432 l., ára kötve: 59,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadása

SZAKASITS D. GYÖRGY:

Tudományos kutatás, gazdasági növekedés és a népgazdaság hosszú távú tervezése

A világ két különböző társadalmi rendszere közötti békés gazdasági verseny alapvető kérdése a gazdasági fejlődés üteme. Ennek felismerését tükrözi, hogy mind a polgári, mind a szocialista közgazdászok az elmúlt évtizedben különös figyelmet fordítottak a fejlődés tényezőinek feltárására, a közöttük fennálló kölcsönhatások vizsgálatára.

A gazdasági növekedés kérdései nem újak a közgazdasági irodalomban. A vizsgálatoknak *gyökeresen új irányt az adott, hogy a két rendszer békés gazdasági versengése a tudományos-technikai forradalom talaján megy végbe.* Ez elkerülhetetlenné tette a polgári közgazdaságtanban is az úgynevezett exogén, gazdaságon kívüli tényezőkkel kapcsolatos régebbi koncepció revízióját. Ha ez nem is vezetett — mert nem vezethetett — a társadalmi viszonyok és a termelőerők fejlődése valóságos kapcsolatainak teljes feltárásához, a szakképzettség, az oktatás, a tudományos kutatás szerepének behatóbb vizsgálatán keresztül olyan új tényezők számításbavételét eredményezte, amelyek kétségtelenül teljesebbé tették a gazdasági növekedés tényezőiről alkotott elképzeléseket.

Hasonlóképpen új irányzatok kialakulásának vagyunk tanúi a szocialista társadalomtudományokban is, amelyek a szocialista bővített újratermelés marxista elméletének alapján állva, a termelőerők fejlődésében végbemenő változások elemzésén keresztül tárják fel az új fejlődési tendenciákat, tényezőket. E tényezők közül a tudomány társadalmi-gazdasági szerepében bekövetkezett változások és a gazdasági növekedés között fennálló néhány lényeges összefüggésre kívánok rámutatni.

A szocialista bővített újratermelés ütemének növelése meghatározott, az optimálist közelítő arányok megtartását követeli a nemzeti jövedelem felhalmozási és fogyasztási hányada, az I. és II. osztály termelése stb. között. *Ezeken belül a termelés, a kutatás és a fejlesztés szektorai között is megfelelő arányokat, kapcsolatokat kell kialakítani.*

Mi legyen az arány a termelés bővítésére és a tudomány fejlesztésére, alkalmazására fordítandó erőforrások között? E kérdés megválaszolása annál sürgetőbb, minél közelebb jut egy szocialista ország a népgazdaság fejlesztésében ahhoz a fordulóponthoz, amikor a továbbfejlesztés már egyre kevésbé oldható meg csupán a másutt már kifejlesztett technikai megoldások adaptálásával.

A tudományos kutató kapacitások bővítésére irányuló gazdaságpolitikát az elmúlt években több bírálat érte az ipar vezetői részéről amiatt, hogy nem fordítunk kellő figyelmet a külföldi tudományos-technikai vívmányok átvételére. Ugyancsak vita tárgyát képezik a kutató és fej-

lesztő kapacitások között kialakult arányok is. Úgy tűnik, hogy a hazai kutatóbázis fejlődésével nem tartott lépést a kutatási eredmények üzemesítését és a technika, a technológia folyamatos korszerűsítését végrehajtó fejlesztői kapacitások növekedése.

Az ipari fejlődés útjára tért országokban a fejlődés első időszakában a külföldi tudományos, technikai vívmányok átvétele a műszaki fejlődés szinte egyetlen útja. Ha azonban az adott ország nem kezdi el már ebben az időben saját szakember-, majd tudományos kutatógárdájának tervszerű kiképzését, nem fordít elegendő anyagi erőt saját kutató-, fejlesztőbázisának kialakítására, akkor később sem lesz módja, hogy a nemzetközi tudományos-műszaki — és tegyük hozzá: termelési — együttműködésben a kölcsönös előnyök alapján egyenrangú partnerként vegyen részt.

Egy ország tudományos-műszaki potenciáljának megteremtése, majd tervszerű fejlesztése jelentős beruházásokat kíván. Éppen ezért fontos, hogy e bázis kiépítése a gazdasági hatékonyság elvének érvényesítésével történjék. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ezek a beruházások — amelyek a szakoktatás fejlesztésével kezdődnek, s a kutató, fejlesztő munkahelyek és kollektívák megteremtésével fejeződnek be — nem hozhatnak máról holnapra számszerűen is kimutatható gazdasági eredményt. Ezért a kutató-, fejlesztőbázis kialakításával párhuzamosan élnünk kell a nemzetközi munkamegosztás keretében a külföldi tudományos-műszaki eredmények átvételével is.

Nem állanak rendelkezésünkre adatok arra, hogy a szocialista országokkal való tudományos-műszaki együttműködés milyen hatást gyakorolt már eddig is gazdaságunk fejlődésére. Nem értékelhető az a hatás sem, amely a fejlett tőkésországokból átvett szabadalmak alkalmazásának tulajdonítható. Ilyen körülmények között megalapozatlan próbálkozás lenne eddigi műszaki politikánkról számokban is kifejezhető konkrét értékelést adni.

Úgy véljük azonban, hogy — részben az alábbi táblázatban foglalt néhány adat alapján — mégis megfogalmazható egy hipotézis: *a gazdasági fejlettség meghatározott színvonalán bizonyos objektív arányok alakulnak ki a kutatóbázis fejlesztésére és a külföldi eredmények adaptálására fordítandó anyagi és szellemi erőforrások között. A gazdasági haladás során a további fejlődés alapvető forrásává egyre inkább a hazai kutató-, fejlesztőbázis válik, és a tudományos-műszaki dokumentációk egyoldalú átvétele helyébe a dokumentációk kölcsönös cseréje lép.*

A táblázat adatai arra is felhívják figyelmünket, hogy az utóbbi esztendőkben nem aknáztuk ki a fejlett tőkésországokkal való tudományos-műszaki együttműködésben rejlő lehetőségeket.

Nemcsak a termelés egyes ágazatai között kell az objektíve szükséges arányok fenntartására törekednünk, hanem a termelés elérni kívánt műszaki színvonala és belső struktúrája ugyancsak meghatározott objektív arányokat követel meg a termelés, a kutatás és a fejlesztés szektorai között.

Koszigin 1961-ben a Szovjetunió tudományos dolgozóinak első összszövetségi tanácskozásán* rámutatott: „A tudomány, a technika és az

* Izvesztyija. 1961. június 15.

Az egy főre jutó kutatási-fejlesztési költség néhány fejlett tőkésországban és hazánkban

Ország	Év	1 főre jutó nemzeti jövedelem $-ban	1 főre jutó kutatási és fejlesztési kts. $-ban	1 főre jutó licencdíj $-ban		
				Kiadás	Bevétel	Egyenleg
USA	1961	2300	77,—	0,35	3,20	2,85[1]
Anglia	1962	1180	37,—	?	?	1,92[2]
NSZK	1963	1150	21,—	2,40	0,85	—1,55[2]
Franciaország	1961	1030	14,70	1,20	0,50	—0,70[1]
Japán	1962	462	9,—	1,2	0,05	—1,15[3]
Magyarország	1963	442	9,30	0,05	0,02	—0,03[4]

[1] Science, croissance economique et politique gouvernementale. OCDE Paris, 89. és 90. l.
[2] Carter C. F.—Williams B. R. Govermental scientific policy and the growth of the British economy. The Manchester School of Economic and Social Studies. Manchester, 1964. No. 3.
[3] dr. Biró Lászlóné: Korunk kapitalizmusa, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963., 2. kötet, Japán. A Bank of Japan jelentései alapján;
[4] A KSH, a TFT és a Licencia Vállalat adatai és nyilvántartásai alapján; A táblázatban szereplő fajlagos mutatók fent említett forrásokon kívül az UNESCO (NS/ROU). 1963. évi kiadványában szereplő adatok alapján saját számításaim. A magyar adatoknál a folyó forintban rendelkezésre álló adatok 35 Ft/$ alapon kerültek átszámításra.

anyagi termelés bonyolult és sokoldalú kölcsönös kapcsolata mellett világos, hogy az anyagi termelés sokoldalú fejlődése érdekében a technika fejlődési ütemének meg kell haladnia a termelés növekedési ütemét, a tudománynak pedig gyorsabban kell fejlődnie, mint ahogyan a technika fejlődik."

Valamennyi szocialista ország elérkezik népgazdasága fejlesztésében ahhoz a fordulóponthoz, amikor a műszaki színvonal további növelése saját, specializálódott kutató- és fejlesztőbázis nélkül már nem lesz lehetséges.

A szocialista országok között kifejlődő nemzetközi munkamegosztás a termelés szakosodásának előrehaladásával lehetővé teszi, hogy az egyes szocialista országok anyagi és szellemi erőforrásaikat koncentrálják, folyamatosan alapot nyújtsanak a korszerű konstrukciók, a leghaladottabb technológiai megoldások alkalmazására, a világszínvonal megközelítésére a szakosítás által meghatározott termelési profilokban.

A kutató-fejlesztő tevékenység fejlődésének főbb nemzetközi tendenciái

A tudomány társadalmi, gazdasági szerepében bekövetkezett változások tanulmányozása alapján a kutató-fejlesztő tevékenység jellegében, jelentőségében beállott változásokat röviden a következőkben lehet jellemezni:

1. A tudományos kutató-fejlesztő tevékenység a társadalmi munka specializálódott, súlyában, jelentőségében egyre növekvő ágazatává, s egyben a felhalmozás új forrásává válik.

2. A kutató-fejlesztő tevékenység mind céljaiban, mind tartalmi, szervezeti vonatkozásaiban egyre inkább a közvetlen anyagi termeléshez hasonul.

3. A kutató-fejlesztő tevékenység egyre inkább a gazdaságfejlesztési feladatok megoldására koncentrálódik.

4. A kutató-fejlesztő tevékenység irányítása világszerte központi állami feladattá válik. (E tendencia kialakítását egyes tőkésországokban a katonai jellegű kutatási programok jelentős súlya is segítette.)

A tudományos kutatás és fejlesztés költségeinek, az e munkaterületen alkalmazott dolgozók létszámának alakulására utaló statisztikai adatok is jól tükrözik a kutatás és a termelés kapcsolatában beálló változásokat.

A fejlett ipari országokban a kutatási és fejlesztési ráfordítások gyorsabban nőttek, mint a nemzeti jövedelem. A kutatási-fejlesztési ráfordítások a vizsgált országokban ötévenként megkétszereződtek, a tudományos kutatás és fejlesztés területén dolgozók száma pedig a vizsgált tízéves periódusban ugyancsak megkétszereződött.* Ezek általános tendenciák; ennél gyorsabb, illetve lassúbb fejlődési ütem is tapasztalható, ami a vizsgált országok sajátos helyzetével hozható összefüggésbe.

A kutatási-fejlesztési költségek növekedésével egyidejűen változások következtek be *a munkaerő elosztásában.* A munkaerő szakmai struktúrájában végbemenő változás egybeesik a kvalifikált munkaerőknek a kutatás-fejlesztés ágazatába való részleges átcsoportosulásával.

A másik, ezzel párhuzamos folyamat: *az anyagi erőforrások elosztásában* végbemenő változások. Míg a gépi nagyipari termelés kialakulásának első százéves periódusában a termelés állóalap-ellátottságának növekedése eredményezte elsősorban a munkatermelékenység növekedését, addig ma a termelés álló- és forgóalap-igényessége csökkenésének tendenciája a fejlett ipari országokban együtt jár a termelés kutatásigényességének növekedésével.

Erre a jelenségre a társadalmi erőforrások elosztásának hosszú távú tervezésénél nekünk is fel kell figyelni.

A tudományos kutatás, a műszaki fejlesztés és a nemzeti jövedelem növekedése közötti összefüggések**

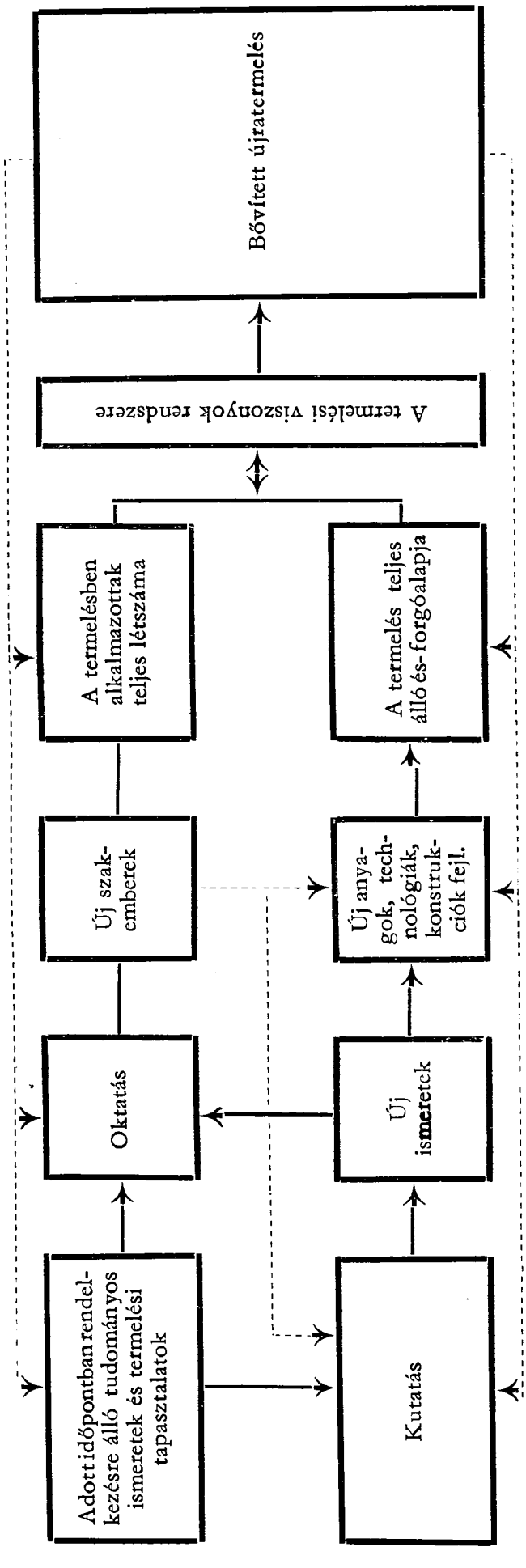
Az ismert növekedési modellek a nemzeti jövedelem növekedésében a termelő beruházások volumenének és hatékonyságának, illetve a termelésben foglalkoztatott létszámnak, a munka termelékenységének tulajdonítanak elsődleges szerepet. E többé-kevésbé közvetlen összefüggések mellett azonban elhanyagolták a munkatermelékenység növekedésének, illetőleg a beruházások hatékonyságának forrásait, holott — akárhogyan is fogalmazzuk meg ezeket az összefüggéseket — mindkettő függvénye a közvetlen anyagi termelést megelőző tudományos-műszaki előkészítő tevékenységnek. Ezeknek a leegyszerűsítéseknek a következményei a megtermelt és felhalmozásra szolgáló erőforrások elosztásánál jelentkeznek a legszembetűnőbben. Csak a legújabb irodalomban talá-

* Etude Bibliographique comparative sur les depenses consacrées a la recherche scientifique de 1957–1963. UNESCO/NS/ROU/24. Paris. 1963.

** Tudományos kutatáson a továbbiakban mindazokat a tevékenységeket értjük, amelyek az alapkutatástól egészen az új technika vagy technológia, illetve más, a termelés fejlesztését szolgáló tudományos vívmánynak a termelésében való közvetlen alkalmazásáig terjednek.

1. sz. ábra

A társadalmi újratermelés speciális modellje

lunk utalásokat arra, hogy ezeket az erőforrásokat milyen arányban volna szükséges elosztani a termelést bővítő beruházások és a tudományos-technikai ismereteket, megoldásokat létrehozó és alkalmazó kutatási-fejlesztési kapacitások növelése között, hogy ezáltal a nemzeti jövedelem növekedése a lehető leggyorsabb legyen.*

Az összefüggések vázlatos szemléltetését kívánja adni az 1. sz. ábra, ahol a szaggatott vonallal jelzett „visszahatásnál" szemléltetjük a megtermelt nemzeti jövedelem egy részének a kutatás, a fejlesztés és a termelési alapok arányos bővítése szerinti elosztásának útját.

E probléma felismerése vezetett egyébként ahhoz is, hogy az oktatásnak, a tudományos káderképzésnek és továbbképzésnek, s általában a tudományos-műszaki személyzet növelésének újabban világszerte alapvető jelentőséget tulajdonítanak, épp úgy, mint a tudományos-műszaki nemzetközi együttműködés formáinak.

* Science, croissance economique et politique gouvernementale. (Tudomány, gazdasági növekedés és kormányzati politika.) OCDE. Paris. 1963. 16. l.

Ma már találkozunk olyan megfogalmazásokkal is, amely szerint „az oktatás és a kutatás a gazdasági növekedés alapvető tényezőjének, míg a termelői beruházások e hatást közvetítő tényezőnek tekintendők".*

A kérdés nemzetközi irodalmából érdemes kiemelni *Denison*** tanulmányát, aki megkísérelte mintegy tizenkét tényező hatásának elemzését az Egyesült Államok gazdaságára az 1909—1957-es években. E tényezők vizsgálata során arra a megállapításra jut, hogy a nemzeti jövedelem valóságos növekedésének 78 százaléka az oktatással és a tudományos kutatással, fejlesztéssel foglalkozó intézmények tevékenysége folytán bekövetkezett tudományos és kulturális színvonalnövekedésnek tudható be.

A minőségi összefüggések vizsgálatán túlmenően egyre inkább előtérbe kerültek azok a törekvések is, amelyek a kutatás és a nemzeti jövedelem növekedése közötti összefüggések számszerűsítésére irányultak.***

A népgazdaság hosszú távú fejlesztési terveinek kidolgozása során hazánkban is kérdés lett, hogy a gazdaságfejlesztési célok megvalósításához mekkora hazai kutató-fejlesztő bázisra volna szükség? Ilyen jellegű vizsgálatokra elsőízben 1962-ben került sor, amikor is megkíséreltünk válaszolni, erőforrásainknak milyen mérvű koncentrálása szükséges és egyben lehetséges erre a területre?****

A megoldandó feladatot így fogalmaztuk meg: *Mekkora kutató-fejlesztő kapacitás és milyen ütemben építendő fel hazánkban, hogy annak célszerű elosztásával és gazdaságos felhasználásával hazánk utolérje a fejlett tőkésországokat?*

Első lépésként a kutatási, fejlesztési ráfordítások, azok hatékonysága és a nemzeti jövedelem növekedése közötti kapcsolatok feltárását, kvantitatív kifejezését tűztük ki célul.

A jelenleg világszerte bontakozó tudományos-műszaki forradalom körülményei között a természeti, földrajzi, demográfiai adottságok — amelyek a termelőerők viszonylag alacsonyabb színvonalán a múltban alapvető szerepet játszottak egy ország gazdasági fejlődésében — ma egyre inkább másodlagos jelentőségűekké válnak, s döntőbb szerephez jut a termelőerők fejlesztésében a tudomány, illetve az ennek alkalmazására irányuló műszaki fejlesztési tevékenység.

A nemzetközi munkamegosztás, a technika jelenlegi színvonala bizonyos vonatkozásokban olyan ország számára is megkönnyítheti a felzárkózást, amely ma viszonylag fejletlen. A tudományos-műszaki eredmények, gyártási tapasztalatok, licencek és más műszaki dokumentációk átvételével, illetve a közvetlen műszaki segítségnyújtás útján meggyorsíthatják gazdasági, kulturális fejlődésüket.

Egy ország fejlődésének alapvető tényezőjévé egyre inkább saját szellemi potenciáljának megteremtése válik, amely alkalmassá teszi a

* Uo.

** E. Denison: A gazdasági növekedés forrásai az Egyesült Államokban és alternatívák az USA előtt. (Committee for Economic Development. New York, 1962.)

*** H. Ewel: „A kutatás szerepe a gazdasági növekedésben". Chemical Engineering News, Washington 1955. július. E. A. Jonhson—H. A. Striner: „A kutatás mennyiségi hatása a nemzetgazdaság növekedése". (Az operációkutatásról 1961-ben a franciaországi Aix en Provence-ben megtartott kongresszuson.) S. Dedijer: „A tudomány növekedésének mérése". (Science, Washington, 1962. november 16.)

**** Szakasits D. György: A kutató- és fejlesztő kapacitások hosszútávú tervezése. (Közgazdasági Szemle. 1962. 9. sz. 1048—1061. l.)

fejlettebb országok műszaki eredményeinek átvételére, majd részben ezen keresztül is saját önálló kutató, fejlesztő bázisának létrehozására.

A szellemi potenciál a műszaki, s általában a társadalmi, gazdasági haladásban különösen nagy jelentőségű egy olyan kicsiny, nyersanyagokban szegény ország esetében, mint Magyarország, ahol egyébként a közép- és felsőfokú műszaki képzettséggel rendelkezők részaránya viszonylag magas.

A szellemi potenciál és a gazdasági fejlettség színvonala között olyan mennyiségi összefüggés áll fenn, amely lehetővé teszi a kutatófejlesztő kapacitások volumenének és összetételének a gazdaságfejlesztési koncepciókhoz igazodó kiszámítását és így annak megállapítását, hogy iparunk műszaki színvonalában mutatkozó lemaradás felszámolásához, illetőleg a fejlett ipari országok műszaki színvonalához való felzárkózáshoz milyen mértékű és összetételű alap- és alkalmazott kutatásra van szükség, és mennyi idő alatt lehetséges e feltételek megteremtése.

Első megközelítésként két mutatót képeztünk: az egy főre jutó nemzeti jövedelem (y) és az egy főre jutó kutatási és fejlesztési költség (x) mutatóját. Ezeket kidolgoztuk 14 országra és regressziós függvényüket megszerkesztettük. E függvény megszerkesztésénél abból a feltételezésből indultunk ki, hogy az országok adatainak 1 főre jutó nemzeti jövedelmük növekvő sorrendjében való rendezése egyben ezeknek az országoknak az adott időpontban a gazdasági fejlődésben elért helyét is reprezentálja.

Az így sorba rendezett adatokhoz rendeltük hozzá az egy főre jutó kutatási, fejlesztési költségeket is, a vizsgálat tárgyát képező időpontot három évvel megelőzően felmerült ráfordítások alapján számolva. Például az 1961. évi nemzeti jövedelemhez az 1958. évi kutatási, fejlesztési költségeket, az 1963. évi nemzeti jövedelemhez az 1960. évi kutatási, fejlesztési költségeket viszonyítottuk. A rendelkezésünkre álló nemzetközi adatok alapján ennyi időt tételeztünk fel átlagosan ahhoz, hogy egy kutató-, fejlesztőmunka eredménye a nemzeti jövedelem növekedésében is kifejezésre juthasson. Az első esetben a vizsgálat eredménye

$$y_{1961} = 217\, x_{1958}^{0,57}, \tag{1}$$

a második esetben

$$y_{1963} = 184\, x_{1960}^{0,62} \tag{2}$$

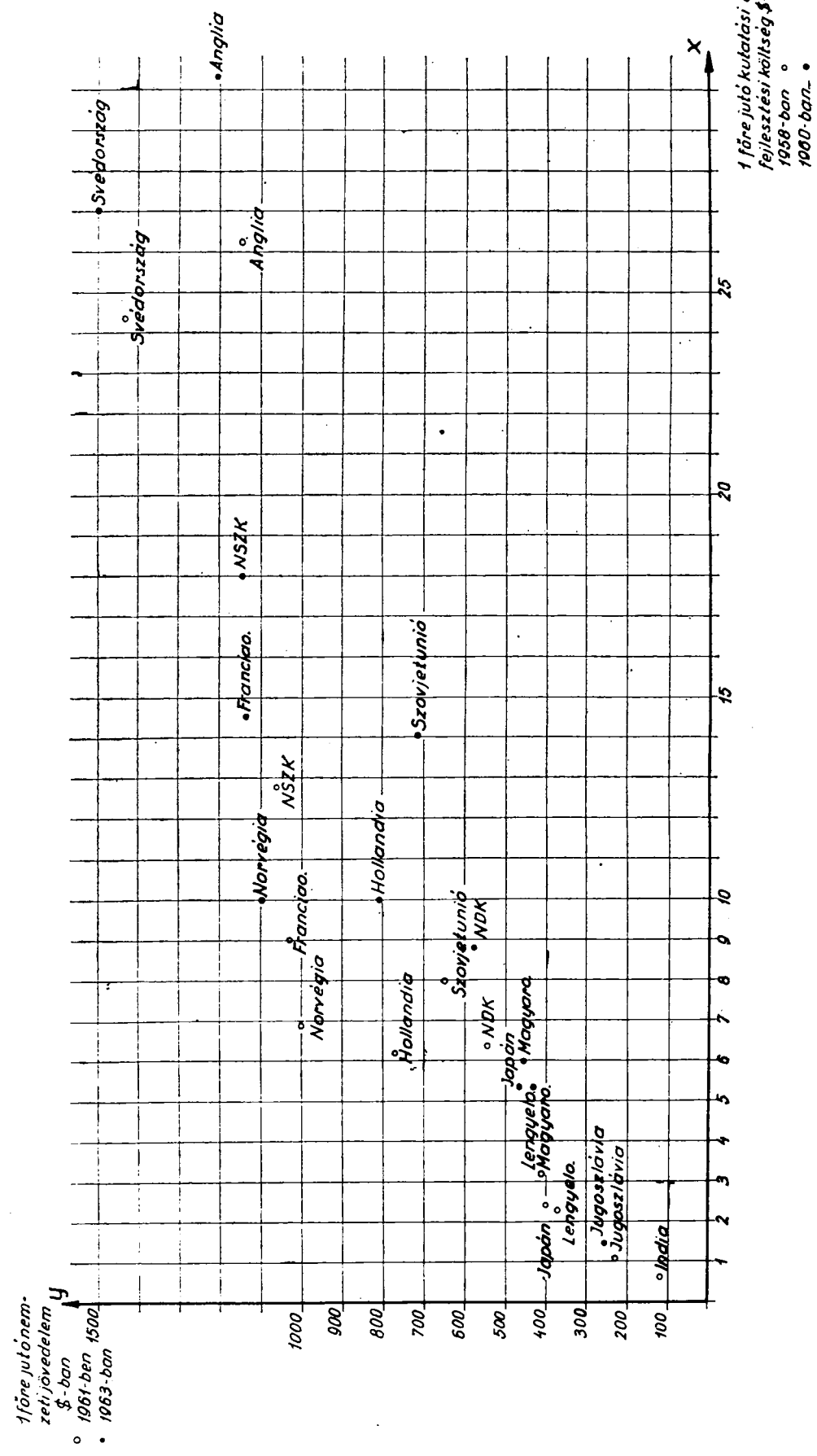
egyenlettel kifejezhető hatványkitevős regressziós görbét adott.

A korreláció szorosságát kifejező együttható mindkét esetben 0,97 volt. A két függvény értékének eltérését az okozza, hogy első időpontra India adatai nem álltak rendelkezésre.

E rendkívül szoros pozitív korreláció, valamint a függvény által kifejezésre juttatott összefüggés feltételezni engedi, hogy a nemzeti jövedelem és a kutatási, fejlesztési ráfordítások volumene, valamint a nemzeti jövedelem növelése és a kutatási, fejlesztési költségek növelése között olyan számszerűen is kifejezhető összefüggés áll fenn, amellyel a népgazdaság hosszútávú tervezésénél számolnunk kell.

Amennyiben az elérni kívánt nemzeti jövedelem ismert, kiszámít-

A nemzeti jövedelem és a kutatás kapcsolata

ható az a függvény, amelynek segítségével a nemzeti jövedelem tervezett színvonala eléréséhez — egyéb feltételek mellett — szükséges kutató-fejlesztő munka volumene megoldható. Első egyenletünk alapján.

$$x_t = 87 \cdot 10^{-6} \cdot y_{t+á}^{1,74} \qquad (3)$$

ahol „*t*" a tervezett időpont, és „*á*" az átfutás időtartama.

Ha az ismeretett összefüggéseket az elkövetkezendő 10—15 évre tendenciálisan érvényesnek tekintjük, akkor a gazdasági fejlettség egy jelenlegi szintjéről egy magasabb színvonal eléréséhez nagyjából annyi időre van szükség, amennyi idő alatt egy ország képes arra, hogy — a növekedés egyéb feltételeit is megteremtve — kutatási, fejlesztési kapacitását a 3. sz. egyenlet által meghatározandó x értékre felfejlessze. Ez persze alapösszefüggés, amelyet számos, előre nem látható tényezőhatás módosíthat.

A tudomány fejlesztését az egész népgazdaság távlati fejlesztési koncepciójába beágyazva kell terveznünk. A kutató, fejlesztő tevékenység fenntartására és növelésére fordítható erőforrások meghatározása és egyes célokra való elosztásának feladata többoldalú iterációs tervszámítások sorozatába illesztendő be, amely végül is megadja az egy főre jutó nemzeti jövedelem maximális növelését leginkább segítő optimális *termelési és kutatási struktúrát.*

A szükséges kutató-fejlesztő kapacitások meghatározása

A népgazdaság távlati fejlesztésére vonatkozó tervkoncepciók, irányelvek közös vonása, hogy azok az anyagi és kulturális szükségletek minél teljesebb kielégítését kívánják szolgálni. A szükségletek összetételét, mennyiségi arányait azonban maga a műszaki fejlődés is nagymértékben befolyásolja.

Ezért a népgazdaság távlati terveinek összeállításánál, az alapvető fejlesztési célok kijelölésénél támaszkodni kell azokra az ismeretekre, amelyek alapján egy távolabbi időszak termékigényeinek összetételére következtethetünk, és amelyek alapján meghatározható, hogy ezen igények hatékony kielégítésére milyen új eljárásokat, új anyagokat s ennek megfelelő technikát lehetséges alkalmazni. Ilyen ismeretek szerezhetők világviszonylatban a tudományos és technikai haladás legújabb eredményeiről rendelkezésre álló adatokból, a már megoldott, de a gyakorlatban még nem vagy alig alkalmazott tudományos eredményekből, új anyagok és energiaforrások alkalmazási lehetőségeire vonatkozó kutatásokból, de néha az alapkutatások eredményeiből is. Az erre vonatkozó műszaki-gazdasági tervtanulmányok a műszaki fejlesztési koncepciók kialakításának tudományos megalapozását szolgálják.

A népgazdaság távlati fejlesztési terve fő célkitűzései és a műszaki fejlesztés között tehát kölcsönös kapcsolat van. A távlati tervek kidolgozásakor ismernünk kell a várható technikai haladás tendenciáit, ami új anyagokban, energiaforrásokban, munkaeszközökben és technológiákban jelentkezik majd. Az így összeállított tervek alapján várható szükségletek képezik a konkrét műszaki fejlesztési feladatok kijelölésének alapját.

Milyen *ismérvek* alapján tűzhetők ki azok a legfontosabb *gazdaságfejlesztési célok,* amelyekre kutató-fejlesztő tevékenységünket koncentrálni kellene?

Anélkül, hogy teljes vagy akár követendő sorrendet ajánlanék, a választáshoz az alábbi információk nyújthatnak — nézetem szerint — segítséget:

1. a *szükségletek* összetételének, minőségi és mennyiségi változásának tendenciái azokban a termelési ágazatokban, ahol a jelenleg kibontakozóban levő tudományos-technikai forradalom várhatóan a legjelentősebb hatást gyakorolhatja;

2. ezeken a területeken természeti, földrajzi adottságaink termelési, tudományos tradícióink sokoldalú feldolgozása;

3. a kiemelésre számításba jöhető területeken *a munka-, anyag-, beruházási és kutatás*igényesség első megközelítő becsült adatai;

4. *a nemzetközi munkamegosztásba* való részvételünk reális *lehetőségei,* illetve már vállalt kötelezettségeink;

5. azoknak az ágazatoknak fejlesztési, illetve visszafejlesztési elképzelései, amelyek jelenleg is viszonylagos elmaradottságuk miatt akadályozzák népgazdaságunk *tervszerű arányos fejlődését;*

6. a *népgazdaság* jelenlegi és a tervezett időszakban reálisan mozgósítható *erőforrásainak és a korlátozó feltételeknek az ismerete,* amelyek alapján az első közelítő számítások elvégezhetők.

Hazánkban jelenleg már több esztendeje külön e célra szervezett kormányzati szerv, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság foglalkozik a népgazdaság fő gazdaságfejlesztési elképzeléseinek megvalósítási lehetőségeit feltáró műszaki fejlesztési koncepciók kidolgozásával. E műszaki-gazdasági tervtanulmányok vagy egy népgazdasági ágazat, vagy több ágazatot érintő úgynevezett komplex fejlesztési feladatok megoldására tartalmaznak alternatív javaslatokat.

Az OMFB megbízásából készítettem el az egyes hosszú távú fejlesztési célok megvalósításához szükséges kutató-fejlesztő kapacitások kiszámításának módszerét. Az OMFB e módszer alapján több ágazatban próbaszámításokat végeztetett. Meghatározták a magyar műszer- és automatikai, valamint a híradástechnikai termékek kutatásigényességi együtthatóit, s ezek segítségével a szükséges kutatói és fejlesztői kapacitásokat. Azóta számításokat végeztünk a villamosgépipar egyes termékcsoportjaira. Jelenleg a magyar gyógyszeripar egyes termékcsoportjai kutatásigényességét mérjük fel.

A kutatásigényességi együtthatók módszerének lényege, hogy a célul kitűzött gazdaságfejlesztési feladat lényeges ismérvei függvényében adja meg az egységnyi termeléshez szükséges kutatási és fejlesztési ráfordítást.*

Amennyiben több ágazatot érintő komplex gazdaságfejlesztési koncepcióról van szó, akkor az első lépésben a fejlesztési feladatokat ágazatokra kell bontani, s csak ezután lehetséges az említett eljárással az ágazatonkénti kutatásigényességet meghatározni. Ágazatra egyértelműen nem vonatkoztatható kutatási feladatoknál PERT, vagy ehhez hasonló és a költségkihatást is indikáló kutatástervezési módszer ajánlható.

* Részletesebb ismertetését lásd: Szakasits D. György: A tudományos kutatás és a gazdasági fejlődés, Valóság, 1964. 8. sz. 69–75., illetve Naucsnie iszledovanyija i ekonomicseszkoje razvityie, Voproszi Ekonomiki, 1964. 10. sz.

Az egyes gazdaságfejlesztési feladatok megvalósításához szükséges kutatási kapacitások meghatározása mellett azonban ismerni kell *e kapacitások belső, szakmai struktúráját is.*

Ennek felbecsülésére is különböző módszerek jöhetnek tekintetbe. Számításba jöhet e célra a PERT-hálók analízise. Összetettebb feladatok esetén a kutatások ágazati kapcsolatainak mérlegéből kiindulva lehet az ágazati kapacitások tudományágazatonkénti, szakmai összetételére következtetni.

Bármilyen módszert is alkalmazunk, a kutatásigényességnek csak *megközelítő* értékéhez jutunk. Semmilyen módszer nem számolhat a tervezés és kísérletezés ideje alatt bekövetkezhető forradalmi változásokkal, és a siker valószínűségének értékelésére is csak tapasztalati adatok állhatnak rendelkezésre. Ez utóbbira egyébként a kutatásigényességi együtthatók meghatározási módszerénél tekintettel lehet lenni.

A számítások eredményeként rendelkezésre álló erőforrások felhasználásánál figyelembe kell venni a licencek vásárlásának lehetőségeit éppen úgy, mint a KGST-országok között lebonyolítható szabadalom-, illetve dokumentációcserét.

A kutatásigényességi együtthatók segítségével a programba felveendő gazdaságfejlesztési feladatok megvalósításához szükséges kutató-, fejlesztőkapacitás volumene meghatározható. Így a rendelkezésre álló, illetőleg a tervidőszakban bővítésre szolgáló erőforrásokból megvalósítható fejlesztési adatok számát és terjedelmét lényegében ezeknek az erőforrásoknak mennyiségi és minőségi korlátai behatárolják. Az erőforrások kutatásigényességi együtthatók segítségével való elosztásának az a különös jelentősége, hogy a helyes allokáció, a feladat végrehajthatóságának is előfeltétele.

Annak eldöntéséhez azonban, hogy a programba felvételre kerülő különböző gazdaságfejlesztési feladatok közül melyek kerüljenek megvalósításra, a népgazdasági modell teljes feltételi rendszere mellett adható csak válasz, amelyek között a kutatások kapacitáskorlátja csak az egyik, bár többnyire meghatározó feltétel.

Az általunk javasolt számítássorozat végül is egy népgazdasági modell összeállításához az alábbi korlátozó feltételek felállítását teszi lehetővé:

$$1.\quad \Sigma_j k_j x_j = K \qquad (K = k_1 + k_2 + \ldots\ldots + k_n)$$
$$2.\quad \Sigma_j d_{ij} k_j = K \qquad (i = 1, \ldots\ldots g),$$

ahol

x_j = a „j” tevékenységtől várható termelés volumene,
k_j = a kutatásigényességi koefficiens,
K = a tervezett időszakban rendelkezésre álló kutatási, fejlesztési kapacitások volumene,
d_{ij} = arányossági tényező az egyes végtermékek előállításához szükséges ágazati kutatásigényesség belső arányaira vonatkozóan.

Módszerünk e tényezők kiszámítását az alábbiak szerint teszi lehetővé:

Az egy főre jutó kutatási költség — mint erről már szóltunk — a

tervezett nemzeti jövedelem függvényében a következőképpen számítható ki:

$$x = 87 \cdot 10^{-6} \cdot y^{1,74},$$

ahol

x = az egy főre jutó kutatási, fejlesztési költség,
y = az egy főre jutó nemzeti jövedelem.

Ebből:

$$K = x \cdot L, \tag{1}$$

ahol L a lakosság száma a tervezett időpontban.

Amennyiben a szükséges ellenőrző számítások után meghatároztuk a lehetséges kutatói kapacitást, illetve annak az adott időpontban lehetséges bővítését, akkor következő lépés a kapacitás elosztása az egyes gazdaságfejlesztési feladatok között. A

$$\Sigma_j k_j x_j = K \tag{2}$$

egyenlet megoldása a kutatásigényességi együtthatók módszerével történik. S végül az egyes gazdaságfejlesztési célok megvalósításához szükséges kutató-, fejlesztőkapacitások belső arányaira vonatkozólag a kutatások ágazati kapcsolati mérlegének felhasználásával képzett inverzmatrixot javasoltuk, amelynek segítségével a

$$\Sigma_j d_{ij} k_j = K \tag{3}$$

egyenlet megoldható.

A többszöri közelítéssel kialakítandó népgazdasági modell azonban csak segédeszköznek tekinthető a kormány gazdaságpolitikai döntéseihez. Semmilyen módszer nem létezik ugyanis, amely előre figyelembe tudná venni az összes számításba veendő feltételeket, a jövőben várható változásokat, legfeljebb igyekszik kiemelni közülük a leglényegesebb összefüggéseket és megkísérli a véletlent — a hosszú távú tervezéssel együtt járó kockázat számításbavételével — minimálisra csökkenteni.

A javasolt modell alapján tehát — amely mint minden modell csupán a valóság szerény megközelítése — az ország gazdaságpolitikáját hosszabb távra kialakító felelős szervnek kell rangsorolnia és az elkerülhetetlen kockázatot ezzel kapcsolatosan vállalnia.

Módszerünk bizonyos feltételezések és korlátok mellett segítséget nyújt a szükséges kutatási, fejlesztési kapacitások optimális értékeinek becsléséhez, az e célra rendelkezésre bocsátható erőforrások elosztásához és bizonyos indikációt ad e kapacitások belső struktúrájának kialakítására.

CUKOR GYÖRGY:

A fejlődő országok iparosítása

A volt gyarmati és félgyarmati országok társadalmi és gazdasági fejlődése kétségkívül korunk egyik legégetőbb problémája. Ezekben az országokban él az emberiség többsége, és népességük sokkal gyorsabban nő, mint a fejlett országoké. Ismeretes az is, hogy a fejlődő országok ipara — legalábbis a gazdaságilag fejlett országokhoz képest — rendkívül elmaradott. Az általános gazdasági fejlettség és az ipar fejlettsége között pedig kimutathatóan igen szoros kölcsönhatás van.

Az iparosítás tulajdonképpen szorosan összefügg lényegében minden gazdasági, szociális és politikai problémával, a szóban forgó országok egész fejlődésével, és nyilvánvaló, hogy mindez egy folyóiratcikk keretében nem tárgyalható. A témakör még akkor is túlságosan nagy volna, ha csak a szorosan vett gazdasági kérdésekkel kívánnánk foglalkozni. Itt is érinteni kellene olyan kérdéseket, mint például a külkereskedelem, a szakképzettség és az iparosítás összefüggései, a gazdasági tervezés problémái stb. A cikk ezért részletesebben csak néhány fontosabb kérdést tárgyal.

Az ipar fejlettsége és a fejlődés üteme

A fejlődő országokkal általában és ezen belül a fejlődő országok iparosításával foglalkozó szakirodalom is többnyire azzal az egyszerűsítéssel él, hogy a problémákat mintegy egységesen kezeli, azonos módszereket és megoldásokat javasol, függetlenül a szóban forgó ország sajátos körülményeitől, nagyságától, fejlettségének színvonalától, földrajzi helyzetétől és egyéb adottságoktól. A valóságban azonban a fejlődő országok egymástól rendkívüli mértékben különböznek és e tanulmányban — noha természetesen a fejlődő országok problémái között valóban sok a hasonlóság — elsősorban a különbségek kidomborítására törekszünk.

1938-tól 1962-ig a fejlődő országok feldolgozó ipari termelése több mint háromszorosára, bányászata több mint ötszörösére növekedett, 1958-tól 1962-ig pedig a feldolgozó ipar 30, a bányászat 61%-kal növelte termelését. A feldolgozó iparon belül a nehézipar gyorsabban növekedett, mint a könnyűipar, vagyis erősödött a további gazdasági fejlődés ipari bázisa.

A kérdést közelebbről vizsgálva azonban a fejlődés kevésbé megnyugtató. Az iparosítást a fejlődő országok szempontjából nemcsak az ipari termelés átlagos évenkénti növekedése alapján kell mérni, hanem

Az ipari termelés növekedésének indexe 1962-ben
(a Szovjetunió és az európai szocialista országok nélkül)

Megnevezés	1938=100				1958=100			
	Bányászat	Feldolgozó ipar			Bányászat	Feldolgozó ipar		
		összesen	könnyű-	nehéz-		összesen	könnyű-	nehéz-
			ipar				ipar	
Világ összesen	228	310	218	414	123	130	121	136
Iparilag fejlett országok	178	310	216	414	110	130	121	136
Fejlődő országok	520	326	255	484	161	130	122	140
Ebből								
Latin-Amerika	370	350	262	525	122	122	116	131
Ázsia (Japán és az ázsiai szocialista országok nélkül)	282	328	238	440	144	140	130	159

Forrás: U. N. Statistical Yearbook, 1963

figyelembe kell venni *az egy főre jutó* ipari termelés növekedését, valamint azt is, hogy milyen mértékben csökken az a távolság, amely az ipar fejlettsége tekintetében a fejlődő országokat az iparilag fejlett országoktól elválasztja. (1958-ban az egy főre jutó teljes ipari termelés a fejlődő országokban mindössze 5—6%-a volt az iparilag fejlett országokénak.) A táblázatból látható, hogy 1938-tól 1962-ig a fejlődő országok ipari termelése csak alig valamivel növekedett gyorsabban, mint az iparilag fejlett országoké, 1958-tól 1962-ig pedig a fejlődés üteme teljesen azonos, sőt Latin-Amerikában még lassúbb is volt, mint az iparilag fejlett országokban. Az egy főre jutó feldolgozó ipari termelésnél a helyzet még kevezőtlenebb, minthogy a fejlődő országok népessége sokkal gyorsabban növekedett, mint az iparilag fejlett országoké.

A bányászat viszont a feldolgozó iparral szemben lényegesen gyorsabb ütemben növekedett a fejlődő országokban. Ez főként az energiafelhasználás struktúrájában bekövetkezett változás eredménye, minthogy a szén, amelyet főként az iparilag fejlett országokban bányásznak és amelynek teljes termelése a szóban forgó időszakban még csökkent is, fokozatosan háttérbe szorul a kőolajjal szemben, amelyet viszont nagyobb mértékben termelnek a fejlődő országokban. Ez a bányászati termelés azonban csak kevéssé szolgálja általános gazdasági és ipari fejlődésüket, és inkább a fejlett tőkésországok gazdaságának része, ahol a további felhasználás történik. Ezért — az általános gazdasági fejlődés szempontjából — inkább a feldolgozó ipar növekedésének vizsgálata a mértékadó.

Az egyes országok, sőt még az egyes régiók (földrészek) iparának növekedése között és még inkább az eddig elért színvonal között nagy különbségek vannak. Az egy főre jutó ipari termelés 1958-ban Afrikában kb. 50%-kal volt magasabb és Latin-Amerikában mintegy 700%-kal több, mint Ázsiában. (Az adatok a fejlődő országokra vonatkoznak, tehát Afrikában Dél-Afrika, Ázsiában pedig Japán nélkül.) Az általános gazdasági fejlettséget leginkább az egy főre jutó nemzeti jövedelem jel-

lemzi. 1958-ban az egy főre jutó bruttó nemzeti termék — dollárban — Afrikában 130, Dél-Amerikában 247 és Ázsiában 111 volt.[1]

Összehasonlításként: ugyanabban az évben az európai tőkésországokban az egy főre jutó nemzeti jövedelem átlagosan 950 $, az Amerikai Egyesült Államokban pedig 2324 $ volt. A különbségek az egyes fejlődő országok között azonban szintén nagyok. Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék az afrikai országokban 40 és 200 $, Dél-Amerikában 80 és 650 $, Ázsiában 50 és 300 $ között mozgott.

Az ipar fejlettségére nézve sajnos nem rendelkezünk olyan egységes, általánosan és jellemzőnek elfogadott mutatószámmal, mint amilyen az egy főre jutó nemzeti jövedelem a gazdaság általános fejlettsége tekintetében. Van azonban néhány olyan mutatószám, amely különösen együttesen nézve, valószínűleg eléggé megbízható képet ad az ipari fejlettségről, viszonylagos színvonaláról. Ilyenek: az ipar, de különösen a feldolgozó ipar hányada a nemzeti jövedelem termelésében, a feldolgozó iparban dolgozók hányada az egész aktív népességben és az egy főre jutó, a feldolgozó iparban termelt új érték. Ezek az adatok sajnos sokkal kevesebb országra nézve állnak rendelkezésre, mint a nemzeti jövedelem adatai.

Az ipari fejlettség mutatói a gyengén fejlett országokban

Megnevezés	A nemzeti jövedelem termelésének hánya iparban, %		A gazdaságilag aktív népesség hánya a feldolgozó iparban (százalék)	1 főre jutó, feldolgozó iparban termelt új érték dollárban
	az egész	a feldolgozó		
Afrika	10—30	3—14	2—10	4—30
Dél-Amerika	16—44	11—21	9—20	4—124
Ázsia	14—27	4—16	3—12	3—34

A táblázatban megadott szélső értékek csak mintegy 45 fejlődő ország adataira épülnek, de tükrözik, hogy az egyes országok ipari fejlettsége között a különbség igen nagy, és hogy a földrészek tekintetében — legalábbis az ipari és az általános gazdasági fejlettség átlagos színvonalában — hasonlóképpen nagyok a különbségek: a dél-amerikai országok fejlettebbek, az ázsiai és afrikai országok pedig a fejlődésnek nagyjából azonos fokát érték el.

A fejlődő országok iparosítására vonatkozó nézetek változása

A fejlődő országok gazdaságfejlesztésével foglalkozó szakirodalomban azt, hogy *kell-e iparosítani vagy sem,* ma már nemigen vitatják. A vitatott kérdés ma: *hogyan* történjék az iparosítás. Az említett egyetértés azonban viszonylag újkeletű, és nem is teljes. Sok jel mutat arra is, hogy

[1] Forrás: U. N. Yearbook of National Account Statistics, 1963. Part D. — International Tables. A nemzeti jövedelem adatai helyett a bruttó nemzeti termék (Gross National Product) adatait használtuk, minthogy ezek az adatok összehasonlítható pénznemben rendelkezésre álltak és az arányok tekintetében a nemzetijövedelem-adatoktól nem nagyon különböznek.

az első pillanatra csak gyakorlatinak tűnő — a hogyanra vonatkozó — nézeteltérés mélyebb, elvi véleményeltérést takar. A nyugati szerzők egy részénél kissé felszínes az iparosítás szükségességének elismerése a fejlődő országokban. Az iparosítás szükségességének tagadása a fejlődő országok közvéleménye előtt manapság nem nagyon népszerű, és sok esetben az iparosítás szükségességének elismerése hasonlatos ahhoz, ami a szóban forgó országok csoportjának általános elnevezése körül történt. Ezeket az országokat először „elmaradott országoknak" nevezték, később, nehogy az „elmaradott" elnevezés ez országok népét vagy inkább bizonyos köreit sértse, „gyengén fejlett" országokról kezdtek beszélni. Jelenleg „fejlődő ország" az általánosan elfogadott megnevezés, hogy ez is ne a statikus állapotot, ti. gyengén fejlett voltukat, hanem a jövőt, a fejlődést hangsúlyozza. Helytelen volna ugyan kétségbevonni, hogy egy-egy kifejezésnek is lehet politikai jelentősége, de a dolog lényege nyilván nem a megnevezésekben van, hanem a szóban forgó országok népe számára abban, hogy fejlődik-e gazdaságuk, milyen ütemben és milyen irányban, a közgazdasági vizsgálatok szempontjából pedig abban, hogy a jelenségek és problémák helyes elemzését adják-e és ennek alapján helyes következtetésekre jutnak-e.

Az iparosítással összefüggő elképzelések fejlődését — a bonyolult valóságot természetesen nagyon leegyszerűsítve — három fő szakaszra lehet osztani. A gyengén fejlett országok gazdasági fejlődésével összefüggésben a nyugati elméletben kezdetben a szabadversenyes kapitalizmus áldásaiba és a nemzetközi munkamegosztást tekintve a komparatív előnyök automatikus érvényesülésébe vetett hit uralkodott. Úgy gondolták, hogy a piaci erők szabad játéka a legjobb vagy éppen az egyetlen útja a gazdasági fejlődésnek. Ezeket az erőket szabadjára engedve lehet elérni a legjobb és leggyorsabb fejlődést nemcsak egy országban, hanem a komparatív előnyökön keresztül nemzetközi vonatkozásban is. Következésképpen nincs szükség semmiféle speciális iparpolitikára, és sok esetben tulajdonképpen még az iparosítás is felesleges, minthogy a nyersanyagtermelésre történő specializálódás a külkereskedelmen keresztül éppen úgy vagy még jobban szolgálhatja a gazdasági és társadalmi fejlődést, mint a hazai iparosítás.

A fejlődés következő szakaszára a „korlátozott iparosítás" előtérbe állítása jellemző. A változást feltehetően elsősorban a „demográfiai feszültség" hozta létre, vagyis annak a felismerése, hogy a fejlődő országokban nincs lehetőség az egész és gyorsan növekvő munkaerőnek a mezőgazdaságban és más nyersanyagtermelő ágazatokban való foglalkoztatására. A fő hangsúlyt azonban a munka és a tőke viszonylagos szűkösségére helyezték. E gondolatmenet szerint a fejlődő országokban, ahol a munkaerő bőséges, de a tőke szűkös, kis- és könnyűipari ágazatokat kell fejleszteni, a nehézipari termékeket pedig továbbra is importálni kell. Úgy tüntették fel a dolgot, hogy ez a fajta iparosítás elősegítheti a fejlődést olyan országokban, ahol nagy a népsűrűség és amelyek viszonylag fejletlenek, de ott, ahol a mezőgazdasági termelésre specializálva már magasabb fejlődési fokot értek el, a hatás kedvezőtlen lehet. Ezért olyan országokban, mint például Ausztrália vagy Argentína, „az iparosítás nem nagyon növelné a nemzeti jövedelmet".[2] Persze könnyű a mai ismeretek

[2] A. J. Brown: Industrialization and Trade. Oxford University Press, 1943.

fényében bírálni a több mint húsz évvel ezelőtti véleményeket, de érdemes megjegyezni, hogy az előbbi állításnak éppen az ellenkezője következett be. A valaha főként mezőgazdasági Ausztráliában és Új-Zélandban (amely jellemzőbb ebből a szempontból, mint Argentína) a nemzeti jövedelem az utóbbi időszakban főként az ipar, nem pedig a mezőgazdaság fejlődése következtében növekedett, és mindkét ország az ipar további fejlesztésére törekszik.

Említésre méltó, hogy több szerző, főként amerikaiak, *még az 1960-as években is,* enyhén szólva óvatos álláspontra helyezkedik a fejlődő országok iparosításával kapcsolatban.

„A kisebb, gyengén fejlett országok közül kevésnek van reális lehetősége arra, hogy ipari országgá váljék, minthogy legnagyobb részük számára nagyobb viszonylagos gazdasági előnnyel jár nem ipari termékek előállítása, mezőgazdasági vagy egyéb természeti kincsek alapján."[3]

Ugyanez a szerző hasonlóképpen „óvatos" a nehézipar fejlesztésének tárgyalásakor: „Gyakran érveltek azzal, hogy a gazdasági fejlődésnek általában, az ipari fejlődésnek pedig különösen, a nehézipar az alapja, és hogy ezt az alapot létre kell hozni még nagy áldozatok árán is. Ez a gondolat nagymértékben arra épül, hogy a nehézipar más iparágak és gazdasági ágazatok fejlődéséhez szükséges. A világ egészére nézve ez nyilvánvalóan igaz. Egy adott ország számára azonban nem helytálló, egy kis, gyengén fejlett ország számára pedig veszélyesen félrevezető gondolat lehet."[4]

Ebben a szakaszban — főként közvetlenül a második világháború után — még gyanakvással fogadták a fejlődő, főként a volt gyarmati országok iparosítási törekvéseit, mint olyanokat, amelyek a gazdasági fejlődés szempontjából voltaképpen nem indokoltak. Úgy vélték, hogy ezek a törekvések „annak a nem egészen ésszerű becsvágynak a kifejezői, hogy a szóban forgó ország bebizonyítsa képességét olyan termékek előállítására, amelyeket a múltban Európából vagy az Egyesült Államokból kellett importálnia."[5]

Az idézett szerző gondolatát még világosabbá teszi — kissé ironikusan kijelentve —, hogy az iparosításban mintegy „a nemzeti becsvágy kerül kielégítésre, ha egy ország saját »nemzeti« nagyolvasztóját vagy öntödéjét tudja működtetni, vagy ha sajátmaga termeli »nemzeti« nitrogénjét és »nemzeti« gyufáját".

Ez az óvatos magatartás fellelhető az ENSZ Titkársága által készített régebbi tanulmányokban is. Így az első olyan ENSZ-tanulmányban, amelyben az elmaradott országok iparosításának problémáival foglalkoztak,[6] az általános tendenciát jellemzi az a megállapítás, amely szerint a tanulmány „nem vitatja azt a kérdést, hogy valamely adott gazdaság iparosítson-e vagy sem". A tanulmány maga az iparosítást ugyan „minden ország gazdasági fejlődése általánosabb folyamatának" keretében vizsgálja, de nem tekinti teljes mértékben gazdaságilag indokolt-

[3] Murray D. Bryce: Industrial Development. McGraw-Hill Book Co. 1960. 14. l.
[4] I. m. 19. l.
[5] John A. Adler: The Underdeveloped Areas, their Industrialization. Yale Institute of International Studies. 1949.
[6] Processes and Problems of Industrialization in Under-Developed Countries. United Nations. 1955.

nak, hanem olyan célnak, amelyet „változó mértékben a nagyobb biztonságra és magasabb presztizsre való nemzeti törekvések" indokolnak.

Ma már a fejlődő országok iparosításával kapcsolatban a hangsúly olyan gazdaságpolitika szükségességén van, amely sokrétű hazai ipar megteremtésére irányul (ami természetesen nincs ellentétben a nemzetközi szakosítás fontosságának figyelembevételével). Az Egyesült Nemzetek egy 1961. évi tanulmányában már ez a gondolat tükröződik: „Eléggé világos, mi legyen a gyengén fejlett országok végső célja: olyan sokrétű ipari gazdaságot kell teremteniük, mint amilyenek jelenleg a fejlett országokban léteznek."[7]

E legutóbbi magatartás kialakulásában, ti. a diverzifikált iparosítás szükségességének elismerésében már a „külkereskedelmi nyomás" is közrejátszott. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy kizárólag nyersanyagok exportjával vagy könnyűipari termékek importhelyettesítésével nem lehet olyan mértékben növelni a devizabevételeket, amilyen mértékben azt a növekvő gazdaság szükségletei, elsősorban a tőkejavak importja szükségessé tenné. Ennek a körülménynek fő — bár távolról sem egyetlen — oka minden valószínűség szerint a felhasználás struktúrájában bekövetkezett változás és a technológiai fejlődés, amely a nyersanyagok gazdaságosabb felhasználását és az őket pótló szintetikus anyagokat hozott létre, és azt eredményezte, hogy a fejlődő országokból importált nyersanyagok fogyasztása világszerte jóval lassabban növekszik, mint a feldolgozóipari termékeké.

Érdemes valamivel részletesebben foglalkozni azokkal a véleményekkel, amelyek a „sokrétű iparosítás" célkitűzését nem, vagy legalábbis a jelenlegi szakaszban nem tartják helyesnek. Ezek a nézetek ugyan a „korlátozott iparosítás" által jellemezhető általánosabb megfontolások körébe tartoznak, és ebből a szempontból elméletileg újat tulajdonképpen nem tartalmaznak, de mégis, legalább többé-kevésbé az eddig végrehajtott iparfejlesztés gyakorlati tapasztalatait is értékelik és visszatükrözik. Ezenkívül lehetőséget adnak arra, hogy a fejlődő országok iparosítása néhány fontosabb problémáját közelebbről szemügyre vegyük. Ez annál is fontosabb, mert a fejlődő országok tekintetében a „hogyan iparosítani" kérdés persze távolról sem tekinthető megoldottnak. A jelenleg iparilag fejlett tőkésországokban akár a múltban, akár a jelenben alkalmazott módszerek — ezt még a nyugati közgazdászok többsége is elismeri — nem alkalmazhatóak. Az európai szocialista országok iparosításának tapasztalatai ugyan sok hasznos tanulsággal szolgálhatnak a fejlődő országok számára, pl. az átfogó gazdaságfejlesztési tervek készítésének szükségességét általánosan elismerik, a gazdasági és társadalmi fejlettségben mutatkozó rendkívül nagy különbségek miatt azonban szintén nem vehetők át teljesen. A fejlődő országok iparosításának legmegfelelőbb módszereit magukban ez országokban kell kialakítani.

Figyelembe kell persze venni, hogy a fejlett tőkésországok igen befolyásos körei a fejlődő országok iparosításának perspektíváját azért is gyanakvással fogadták, mert úgy vélték, hogy ez gazdasági-hatalmi pozícióik gyengítésére vezethet. Nyilvánvaló, hogy az iparosításra vonatkozó közgazdasági nézetekben az ilyen magatartás is tükröződött, ille-

[7] World Economic Survey, 1961.

tőleg tükröződik. Persze ugyanakkor helytelen volna az iparosítás bizonyos módjának minden bírálatában valamiféle reakciós, speciális tőkés érdeket védelmező magatartást felfedezni. A helyzet az, hogy a fejlődő országok gazdasági fejlesztésének és ezen belül iparosításának problémái nem megoldottak; ebben a kérdésben kiforrott, elméletileg jól megalapozott álláspontot a szocialista országok marxista közgazdászai sem dolgoztak még ki.

A mezőgazdaság fejlesztésére alapozott iparosítás

A következőkben néhány olyan problémát tárgyalunk, amelyet leginkább nyugati szerzők hangsúlyoznak, de amelyek a nemzetközi szervek — például az ENSZ — egyes kiadványaiban, sőt a hazai szakirodalomban is fellelhetők. Az első és egyben talán legfontosabb ezek közül az az állítás, hogy az elmaradott országok gazdaságuk fejlesztésére való törekvésben túlértékelik az ipart és elhanyagolják a mezőgazdaságot, amely pedig ez országok gazdaságának legfontosabb, a lakosság túlnyomó többségét foglalkoztató ága. Úgy vélik, hogy az iparosítás előtérbe helyezése „az európai történelem helytelen értékelését tükrözi és egy olyan tendenciát, amely túl nagy jelentőséget tulajdonít az ipari forradalomnak a mezőgazdasági forradalommal szemben, amely megelőzte . . .”[8] A fejlődő országokban tehát először a mezőgazdasági termelést kell növelni, mert így lehet megszerezni a szükséges devizákat, a megtakarítást a beruházásokhoz és így lehet növelni a lakosság vásárlóerejét, ami a fogyasztási cikkek ipari termeléséhez szükséges piacot fogja létrehozni. Az ipar fejlesztését a mezőgazdaság fejlődésére kell építeni, vagyis elsősorban mezőgazdasági termékeket feldolgozó kisüzemeket kell létrehozni, amelyek főként a helyi lakosság szükségleteinek kielégítésére termelnek; bonyolultabb és tőkeigényesebb iparágak megteremtése a gazdaság fejlesztésének csak későbbi szakaszában indokolt.

Ezt az érvelést több amerikai szerző különböző formában és igen részletesen kifejti,[9] de hasonló érveléssel találkozhatunk például Kádár Bélának, egyébként igen érdekes, „A gazdasági növekedés és az importhelyettesítő gazdaságpolitika a fejlődő országokban” című cikkében is.[10] Ez a cikk elfogadja azt a nézetet, hogy a fejlődő országok szűkös erőforrásai, főként a tőke és a szakemberek, a mezőgazdaságban jobb hatásfokkal alkalmazhatók („. . . a mezőgazdaság-fejlesztés . . . kisebb, habár hosszabb átfutású beruházásokat követel meg . . .”).[11]

Az nyilvánvalóan igaz, hogy hosszabb időre a mezőgazdaság fejlesztését az iparfejlesztés kedvéért nem lehet büntetlenül elhanyagolni, különösen olyan országokban nem — a fejlődő országok többsége pedig ilyen —, ahol a népesség gyorsan nő, a lakosság táplálkozása sem mennyiségileg, sem minőségileg nem megfelelő és ahol inkább élelmiszerhiány van, mégpedig helyenként igen súlyos, s nem élelmiszer-felesleg. A probléma tehát nem is úgy vetődik fel, hogy az ipart vagy a mezőgazdaságot kell-e fejleszteni, mert nyilvánvalóan mindkettőt kell, ha-

[8] Processes and Problems of Industrialization in Under-Developed Countries. 3. l.
[9] Pl. Buchanan és H. S. Ellis: Approaches to Economic Development. New York, 1955. 267–297. l.
[10] Közgazdasági Szemle, 1965. 6. szám.
[11] I. m. 736. l.

nem „hogyan fejleszteni", milyen sorrendben, a fejlesztés céljára rendelkezésre álló eszközök milyen elosztása révén. A dolgot nagyon leegyszerűsítve: a kérdés az, hogy a mezőgazdaság fejlesztése révén célszerű-e az ipart fejleszteni vagy fordítva, ez azonban csak az összes gazdasági és társadalmi adottságok alapján dönthető el.

Ha valamely országban bőségesen áll rendelkezésre a mezőgazdasági termelésbe — beruházások nélkül vagy kevés beruházással — újonnan bevonható terület és munkaerő is, amely ezt a területet megművelheti, akkor nyilvánvalóan érdemes ezeknek a lehetőségeknek a kihasználására törekedni, és egy ideig teljesen helyes lehet a mezőgazdaság előtérbe állítása. Ha azonban a művelésbe bevonható szabad földterületek már nincsenek, vagyis a tradicionális agrotechnikával és új munkaerő munkába állításával a mezőgazdasági termelés már nem növelhető, akkor kérdéses, hogy mennyire gazdaságos a meglevő erőforrások nagyobb részét *közvetlenül* a mezőgazdasági termelés növelésére fordítani.

A fejlődő országokban bőségesen rendelkezésre álló erőforrás általában egyedül a szakképzetlen munkaerő. A mezőgazdasági termelés növeléséhez a mezőgazdasági technika megváltoztatása szükséges, ehhez pedig beruházások kellenek. Márpedig elég kevés az olyan mezőgazdasági beruházás, amelyet kizárólag vagy elsősorban szakképzetlen munkaerővel végre lehet hajtani. (Bár persze ilyen beruházások is lehetségesek, például kisebb öntözőművek, egyszerű utak építése stb.) Az agrotechnika korszerűsítéséhez azonban nagyobbrészt ipari (főként gépipari és vegyipari) termékekre van szükség, és az ilyen nagy és tartós importigényű fejlesztés össznépgazdasági szempontból, vagyis a termelés, a foglalkoztatás és a külkereskedelem szempontjából valószínűleg többnyire kedvezőtlenebb, mint az olyan iparfejlesztés, amely később éppen a mezőgazdaság fejlesztését is szolgálhatja.

Illusztrálják ezt egy nagyon leegyszerűsített példával. Kiszámolták, hogy mi volna az egyszeri költségigénye Indiában azonos mennyiségű gabona előállításához szükséges „kapacitásnak" a következő négy esetben:[12]

a) közvetlenül a gabonát importálják;

b) műtrágyát importálnak, amely a gabonatermelés növelését eredményezi;

c) műtrágyagyárat építenek és

d) gépgyárat építenek, amely a műtrágyagyár gépi berendezéseit fogja legyártani.

A költségarányok a következők:

Megnevezés	Importköltség	Belföldi költség	Összesen
Gabonaimport	1000	—	1000
Műtrágyaimport ...	270	—	270
Műtrágyagyár	100	150	250
Gépgyár	20	10	30

[12] Lásd: United Nations, Economic Survey of Europe in 1959. Chapter VIII. és United Nations, Manufacture of Industrial Machinery and Equipment in Developing Countries, E/C. 5/41. (Committee for Industrial Development).

A példa nyilvánvalóan túlságosan leegyszerűsített, és a *b), c)* és *d)* esetekben nem is tartalmazza a gabona előállításához szükséges összes költségeket. Annyi azonban világos belőle, hogy a mezőgazdasági termelés növelésének költségei, de különösen az import költségei rohamosan csökkennek, ha lehetőség van a mezőgazdasági termelés növelését minél nagyobb mértékben a hazai iparra építeni. Az is nyilvánvaló persze, hogy az importgabona azonnal felhasználható, az importált műtrágya — a szükséges agrotechnikai ismeretek megléte esetén — rövid idő alatt növelheti a gabonatermelést, míg a műtrágyagyár megépítése időbe, a gépgyár megépítése pedig még több időbe telik.

A fejlődő országok élelmiszer-termelése és különösen az egy főre jutó élelmiszer-termelése az elmúlt időszakban nem növekedett kielégítően. A FAO adatai szerint a világ fő régióinak élelmiszer-termelése az utolsó évtizedben a következőképpen alakult: Az 1959/1960—1962/1963. évek átlaga az 1952/1953—1956/1957. évek átlagához képest (mezőgazdasági termelésről lévén szó, csak több év átlaga adhat valamennyire is megbízható képet) az európai szocialista országokban 24, Nyugat-Európában 12, Távol-Keleten (a Kínai Népköztársaság nélkül) 5, Közel-Keleten 3, Latin-Amerikában és Óceániában 2 százalékkal nőtt, Észak-Amerikában pedig 2, Afrikában 4 százalékkal csökkent.[13]

Az adatokból az utolsó évtizedre vonatkozóan levonható az a következtetés, hogy az élelmiszer-termelést komolyabb mértékben ott sikerült emelni, ahol már aránylag fejlett iparra is lehetett támaszkodni, tudniillik Nyugat-Európában és az európai szocialista országokban. (Az Egyesült Államok és Kanada a mezőgazdasági termelés fejlesztésének lehetőségeit nyilvánvalóan távolról sem használta ki.) A fejlődő országokban a mezőgazdasági termelés növelésének megoldása pedig sürgős, hosszabb ideig aligha halasztható feladat. A feltételek azonban a különböző fejlődő országokban rendkívül eltérőek. A népsűrűség a mezőgazdasági termelés fejlesztésének lehetőségeit ugyan nem jellemzi megfelelően, hiszen ehhez sok más tényezőt — így például az éghajlatot, a még művelésbe bevonható területek nagyságát stb. — is tekintetbe kell venni, a rendkívül nagy eltérésekre azonban feltehetően rávilágít. A mezőgazdasági termelés fejlesztése szempontjából is figyelembe kell venni, hogy a fejlődő országok egy részénél a népsűrűség igen ritka (km^2-enként 10—15 fő), más országok viszont nagyon sűrűen lakottak, például India vagy Ceylon népsűrűsége jóval a km^2-enkénti 100 fölött van. Összehasonlításként Magyarország — melyet eléggé sűrűn lakott országnak tekintünk — népsűrűsége km^2-enként körülbelül 110 fő.

A fejlődő országok gépipara

Említettük már, hogy elég sokan elismerik a könnyű- és kisipar létrehozásának szükségességét a fejlődő országokban, de ellenzik a nehézipar létrehozását, abból kiindulva, hogy ez utóbbi tőkeigényes, több szakismeretet és többnyire nagyobb belső piacokat igényel. Ebben az érvelésben természetesen sok a helytálló, mint ahogy helytálló az is, hogy a nehézipar — amely termelőeszközöket hoz létre — olyan hazai

[13] FAO Production Yearbook, 1962. 7. A. tábla alapján.

bázist biztosít a népgazdaság minden ága fejlődéséhez, amely importtal többnyire nem pótolható, és egyben nemcsak igényli, de ki is termeli azt a szakképzettséget, amely közvetve és közvetlenül rendkívül hasznosan alkalmazható a népgazdaság egyéb ágaiban is. A probléma itt is az adott ország helyzetének közelebbi elemzése alapján ítélhető meg, nem feltétlenül helyes ugyanaz a megoldás két különböző országban.

A nehézipar fejlesztését bíráló érvelés gyakran hivatkozik arra, hogy — például a gépiparban, a nehézipar foglalkoztatottság és termelési volumen szempontjából legjelentékenyebb ágában — a hazai piac mérete a fejlődő országokat eleve gazdaságtalan termelésre ítéli. Ezzel szemben áll az a tény, hogy a gépipar a fejlődő országok iparának — a vegyipar kivételével — az utóbbi évtizedekben leggyorsabban növekvő ágazata volt, amit voltaképpen károsnak kellene tekinteni, ha gépipari termelésük eleve gazdaságtalan volna.[14] A közelebbi vizsgálatok azonban a gépipari termelés jelentékeny részének ilyesféle hátrányát nem is támasztják alá. Az ENSZ Latin-amerikai Gazdasági Bizottságának egy tanulmánya[15] megállapítja, hogy Brazília petróleum-, villamosenergia-, acél-, cement- és papíriparának 1961—70. évi fejlesztéséhez szükséges gépi berendezések mintegy 80%-a előállítható az országon belül, mégpedig olyan árakon, amelyek az azonos importált berendezések áraival teljesen versenyképesek. Egy másik tanulmány az 1967—71. évi brazil szerszámgép-felhasználás belföldi termelésből kielégített hányadát 65%-ra irányozza elő, az 1955—61. évi 38%-kal szemben. A szóban forgó iparágak a nehézipar egészére jellemzőnek tekinthetők, és nyilvánvaló, hogy a könnyűipar gépi berendezéseinek belföldi előállítása sem lesz — technikailag és gazdaságilag — kedvezőtlenebb. A gépipar történetesen olyan ágazat, amelynek *bizonyos fejlesztésére* minden fejlődő országban van lehetőség.

Tekintsük át röviden a gépipar mai fejlettségét a különböző fejlődő országokban, összehasonlítva egymással egyrészt az iparilag fejlett és a fejlődő országokat, másrészt a fejlődő országok főbb csoportjait. Eléggé részletes — bár nem teljes körű — statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy a fejlődő országok gépiparuk színvonala szempontjából jelenleg három, egymástól többé-kevésbé élesen elválasztható csoportra oszthatók. Az I. csoport (India, Brazília, Mexikó és Argentína) már ma is fejlett és sokrétű gépiparral rendelkezik. A II. csoportba olyan országok tartoznak, amelyekben a tulajdonképpeni gépipar fejlődése már megkezdődött (ilyenek például: Törökország, Venezuela, Pakisztán stb., általában a népesebb, illetőleg gazdaságilag már amúgy is fejlettebb országok). A III. csoportba tartozó országokban csak gépjavítást végeznek, egyszerű tömegcikkeket (például edényeket) vagy vasszerkezeteket gyártanak; ebbe a csoportba tartoznak például Uruguay, Marokkó, Ceylon, Honduras stb., vagyis olyan országok, amelyek népessége kisebb, illetőleg fejlettsége alacsonyabb.

Amint a táblázatból látható, a fejlődő országok a gépiparra vonatkozó sok fontos mutató tekintetében egymástól igen határozottan különböznek. Az iparilag fejlett országokban a gépipari foglalkoztatottak

[14] A fejlődő országok összességének 1962. évi termelési indexei (1938 = 100): ipar összesen — 372, gépipar — 600. (Forrás: United Nations, Monthly Bulletin of Statistics, August 1963.)

[15] The Manufacture of Industrial Machinery and Equipment in Latin-America. I. Basic Equipment in Brazil. United Nations, New York, 1963.

A gépipar néhány jellemző mutatója az iparilag fejlett és fejlődő országokban

Megnevezés	Gépipar		Teljes évi acélfelhasználás 1000 tonnában	Gépipari termékek		Új érték millió dollárban	
	foglalkoztatottak száma 1000-ben	százalékos részaránya a feldolgozó iparban (új érték alapján)		importja a hazai felhasználás százalékában	exportja a hazai termelés százalékában	gépipar	teljes feldolgozó ipar
Iparilag fejlett országok	200 felett	25—30 vagy több	1000 vagy több	10—50	20—50		
Fejlődő országok							
I. Fejlett és sokrétű gépipar	200 felett	15—20	1000 vagy több	50—75	jelentéktelen	400—800	2000—5000
II. Gépipar a fejlődés kezdeti fokán	20—50	8—12	400—800	80—90		50—100	400—1000
III. Fejletlen gépipar (gépjavítás és egyszerű tömegcikkek gyártása)	20 vagy kevesebb	8 vagy kevesebb	400 vagy kevesebb	85—100		50-ig	400-ig

Forrás: United Nations. Committee for Industrial Development Manufacture of Industrial Machinery and Equipment in Developing Countries. E/C.5/41.

száma a 200 000 főt, a teljes acélfelhasználás pedig az évi 1 millió tonnát meghaladja. Hasonló a helyzet a fejlődő országok I. csoportjánál (de ezek népes országok) azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy míg az iparilag fejlett országokban a gépipar hányada a teljes feldolgozó iparban legalább 25—30%, a fejlődő országok I. csoportjában ez mintegy 15—20%. A II. csoportban a gépipari foglalkoztatottak száma 20 és 50 ezer között mozog, a gépipar hányada a feldolgozó iparban pedig 8—12%. A III. csoportban a foglalkoztatottak száma 20 000 alatt, a gépipar hányada pedig 8% alatt van. A táblázatból látható, hogy az ismertetett kategóriák sorrendjében gyorsan csökken a belföldi feldolgozóipari termelés, de ennél is gyorsabban a gépipari termelés értéke, egyben csökken az acélfelhasználás, és gyorsan növekszik a hazai gépipari felhasználás importhányada, amely 10 és 50% között mozog az iparilag fejlett országokban, a fejlődő országok három csoportjánál pedig 50—75, 80—90, illetőleg 85—100% között van.

Jellegzetesek az eltérések a gépipar belső struktúrája tekintetében is. Az iparilag fejlett országokban a gépipari termelés tipikusnak tekinthető belső megoszlása a következő: A tömegcikkek hányada 6, a nem villamos gépipari termékeké 33, a villamos gépek és berendezéseké 24, a járműveké 33, a műszerek és finommechanikai cikkek súlya 4 százalékot tesz ki.[16]

[16] Forrás: The Engineering Industries in Europe 1960. OEEC.

A fejlődő országok I. csoportjánál a tömegcikkek hányada 20—30%, a villamos gépek és berendezések hányada nagyobb, mint a nem villamos gépeké. A II. és III. csoportokban tovább nő a tömegcikkipari termékek hányada, mintegy 35—40% a II., és több mint 50% a III. csoportban.

A gépipar fejlesztési lehetőségei sok tényezőtől függnek, dominálónak azonban a belső piac nagyságát és a hazai anyagellátást, főként vas- és acélanyagokkal való ellátást tekinthetjük. A gépipari termékek hazai piacának nagyságát jól jellemzi a feldolgozó ipar belföldi termelése. A feldolgozó ipar ugyanis egyfelől a gépipari termékek (ipari termelőberendezések) egyik legfontosabb közvetlen piaca, másrészt elég jó képet ad a gazdaság modern szektoráról, amely a gépipari termékek egyéb piacaival szorosan összefügg. Az I. csoportba tartozó országok belső piaca máris elég nagy a gépipar fejlesztéséhez, acélfogyasztásuk pedig a hazai acélgyártás fejlesztését teljes mértékben indokolttá teszi. Az e csoportba tartozó országok (Argentína kivételével) mostani gazdasági terveik szerint az acélfelhasználásban belátható időn belül lényegileg önellátókká válnak. A II. csoportban a belső piac korlátozottabb, de nem jelentéktelen és feltétlenül lehetővé teszi bizonyos gépipari profilok kifejlesztését, illetőleg továbbfejlesztését, valamint az esetek többségében gazdaságossá teszi a hazai acélgyártás megindítását. A III. csoport esetében — kivéve több ország közötti kooperáció esetét — a hazai acélgyártás lehetőségei eléggé távoliak, és a gépipar fejlesztése is inkább az egyszerűbb termékekre irányulhat.

Tekintetbe kell azonban venni azt, hogy a gépjavítás és a tömegcikk-gyártás kis országokban is lehetséges, illetőleg gazdaságos. A gépjavítás általában szükséges, például járművek vagy bányaberendezések karbantartására, és mint sok ország gyakorlata mutatja, az így szerzett tapasztalatok lehetővé teszik a későbbiekben bizonyosfajta berendezések önálló helyi gyártását. A tömegcikkipari termelés egy része gyakran akkor is gazdaságos, ha a sorozatnagyság jóval kisebb, mint az iparilag fejlett országokban, és a nyersanyagot is importálni kell, mert a késztermék (például edények, tartályok, tűzhelyek) szállítása jóval drágább, mint a lemez formájában szállítható nyersanyagé.

Ilyképpen minden ország fejlesztheti a gépipari termelést általános gazdasági fejlődésével együtt, csak persze esetenként más-más módon. Az I. csoportba tartozó országok fejlődésének útja például az iparilag fejlett országok struktúrájához hasonló struktúra kialakítása lehet, míg a III. csoportban — esetleg még elég hosszú ideig — főleg a javító tevékenységre és az egyszerű tömegcikkipari termékekre kell építeni.

Nyilvánvaló persze, hogy a fejlődő országok — még közöttük a legnagyobbak és a legfejlettebbek — sem törekedhetnek gépipari önellátásra. A fejlett országok is importálják gépipari termelésük jelentékeny részét, mert a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás közismert előnyökkel jár. Ebben a vonatkozásban a fejlődő országok kedvezőtlen helyzetben vannak. Az I. csoportba tartozó fejlődő országok gépiparának nagysága (a foglalkoztatottak számában mérve) megközelítőleg azonos a kisebb fejlett országokéval, de míg az utóbbiak gépipari termelésük nagy hányadát exportálják, az előbbiek exporttevékenysége jelentéktelen. Nyilvánvaló tehát, hogy azoknak a fejlődő országoknak, amelyeknek már számottevő gépipara van, törekedniük kell

a gépipari export kifejlesztésére, mert ez termelésük gazdaságosságát jelentékeny mértékben növelné, a kis és gyengébben fejlett országok pedig eleve és tervszerűen létrehozhatnák a munkamegosztást egymás között. (Vannak is ilyen törekvések, például Afrikában és Közép-Amerikában.)

Az iparfejlesztés fő irányai különböző országokban

Az előzőkben ismertetett megfontolások a „hogyan iparosítani" kérdését elsősorban elméleti szempontból közelítették meg. Nyilvánvalóan nagyon hasznos volna az elméleti megfontolásokat a fejlődő országok gyakorlati tapasztalatainak fényében ellenőrizni, és nemzetközileg összehasonlítani a különböző országok által az iparosítás tekintetében választott módszereket. Erre vonatkozó részletes és különösen nemzetközileg összehasonlítható adatok nem állnak rendelkezésre. Lehetséges volt azonban[17] megvizsgálni, hogy a fejlődő országok milyen mértékben helyezték előtérbe a feldolgozó ipar fejlesztését általában, ezen belül a nehézipart vagy a könnyűipart, illetőleg a kisipart.

A rendelkezésre álló információk nagyobbrészt a szóban forgó országok gazdaságfejlesztési terveiből, kisebbrészt pedig speciális kérdőívekre adott válaszokból, illetőleg az ENSZ Technikai Segélyszervezete jelentéseiből származnak. A felhasznált anyag eredetileg egészen más célokat szolgált; még így is csak a fejlődő országok egy részéről lehetett információkat szerezni (főként az afro-ázsiai országokról, a latin-amerikai országokról alig), és a tervekben, illetőleg egyéb jelentésekben tárgyalt időszak is eltért a különböző országoknál. Ezért a következő áttekintés megállapításait és következtetéseit bizonyos óvatossággal kell fogadni.

Az említett vizsgálatnál tulajdonképpen azt kellett volna megállapítani, hogy a különböző fejlődő országok hogyan válaszoltak saját fejlesztési elképzeléseikben a „hogyan iparosítani" kérdésre. A rendelkezésre álló anyagban foglaltak azonban csak arra a kérdésre adtak választ, hogy milyen nagy súlyt helyeznek a feldolgozó ipar fejlesztésére általában, ezen belül a nehézipar, a könnyűipar és a kisipar fejlesztésére. Noha ez a kérdésfeltevés szerényebb, mint az előző, a válasz — ha egyértelmű választ kaphatunk — az iparosítással összefüggésben világos állásfoglalást fog tükrözni. Például az az álláspont, amely az iparosítást általában nem tekinti sürgős szükségességnek, és csak a kisipar fejlesztését hangsúlyozza, lényegileg a mezőgazdaság fejlesztésén keresztül történő iparosítás politikájának felel meg.

Meg kell jegyezni, hogy a vizsgálatnál nemcsak hivatalos és a kormányok által jóváhagyott terveket használtuk fel, hanem különféle gazdaságfejlesztési tanulmányokat és egyéb okmányokat, amelyekben a gazdasági fejlődésre vonatkozó elképzelések tükröződtek, ha hivatalos tervek nem álltak rendelkezésre. Ezenkívül esetenként felhasználásra kerültek régebbi időszakokra vonatkozó tervek is, ha a jelen vagy a jövő időszakra vonatkozó tervek nem voltak fellelhetők.

Az esetek többségében a felhasznált tervek vagy egyéb dokumen-

[17] Az ENSZ Titkárságán, New York-ban rendelkezésre álló adatok alapján.

tumok a feltett kérdésre elég egyértelmű választ adnak. Például az Egyesült Arab Köztársaság gazdaságfejlesztési terve az ipari termelésnek a mezőgazdasági termelésnél gyorsabb növekedését, az ipari termelésen belül pedig a nehéziparnak a könnyűiparhoz képest gyorsabb növelését irányozta elő, vagyis a terv szándéka szerint főként az ipart, ezen belül pedig a nehézipart kell fejleszteni. A Fülöp-szigetek 1962—67. évi gazdaságfejlesztési terve az összes beruházások mintegy $^1/_3$-át az iparra, ezen belül 56%-ot fekete- és színes fémek termelésére, valamint a gépiparra és vegyiparra, vagyis nehézipari ágazatokra irányozta elő.

Más tervekben az elgondolást a terv *szövege* tükrözte, például az Elefántcsontpart esetében, amelynek terve szerint a fő hangsúlyt a mezőgazdaságra kell helyezni, másodsorban az energiatermelésre és a bányászatra, míg az ipart csak annyiban kell fejleszteni, amennyiben ez a fejlesztés a mezőgazdaság-fejlesztés kiegészítésének tekinthető. Hasonló volt a helyzet Niger esetében, ahol az iparra vonatkozóan csak olyan tanulmányok elvégzését irányozták elő, amelyek a mezőgazdaság iparcikkekkel való ellátását vagy mezőgazdasági termékek ipari feldolgozását segítik elő. Bizonyos esetekben azonban nem volt ilyen könnyű egyértelműen megállapítani a terv céljait. Ennek ellenére a táblázat valószínűleg helyesen adja vissza a fejlődő országok szóban forgó célkitűzéseit, legalábbis annyira, amennyire azok a rendelkezésre álló tervekben tükröződtek.

Figyelembe kell itt venni azt is, hogy a célok kialakításában nemcsak a népek — helyesen felismert vagy helytelenül értelmezett — érdeke, hanem az ország társadalmi, politikai és gazdasági helyzete következtében külső és belső visszahúzó erők is közrejátszottak, például az országban befolyásukat féltő bizonyos társadalmi rétegek vagy külföldi tőkeérdekeltségek stb. Ezért a gazdaságpolitikai célok nem feltétlenül fejezik ki a népek érdekét, sőt esetleg még azt sem, amit a kormányok leghelyesebbnek tartanak, hanem inkább azt, ami az adott erőviszonyok mellett lehetséges és kialakult. Igaz viszont, hogy valamilyen fajta gazdasági növekedés előirányzására a fejlődő országokban általában igen erős a nyomás.

A táblázatban 34 fejlődő ország dollárban megadott bruttó nemzeti termékének csökkenő sorrendjében van feltüntetve. Ez a szám (az egy főre jutó társadalmi termék és a lakosság számának szorzata) többékevésbé helyesen tükrözi a szóban forgó ország „gazdasági méretét". A táblázatban x jelöli, hogy a terv szerint hangsúlyt helyeztek a feldolgozó iparra, a nehéz-, a könnyű- és a kisiparra. Bizonyos országoknál a 3—6. oszlopok egyikében sincs x, ami nem azt jelenti, hogy a terv az ipar fejlesztése *ellen* irányulna, hanem csak azt, hogy ezekre az iparágakra külön hangsúlyt nem helyeztek.

A táblázat arra utal, hogy valamely fejlődő ország gazdaságának nagysága és iparfejlesztési politikája között eléggé egyértelmű összefüggés van, olyan értelemben, hogy a gazdaságilag nagyobb országok az iparosítást és különösen a nehézipar fejlesztését fogják kiemelni. A nagyság csökkenésével a könnyű- és a nehézipar egyforma súlyt kap, míg a sor végén az iparfejlesztést külön nem hangsúlyozzák. Az említett tendenciák egyértelműbben mutatkoznak meg a legnagyobb és a legkisebb „gazdasági méretű" országoknál és kevésbé egyértelműek a sor közepe táján. De — legalábbis további részletesebb vizsgálatokig — úgy

A nemzeti jövedelem és a gazdaságfejlesztési tervekben előnyben részesített ipari szektorok

Ország	Nemzeti jövedelem (1958)		Feldolgozó ipar	Nehéz-	Könnyű-	Kisipar
	összesen (millió $)	1 főre ($)		ipar		
India	27577	70	×	×		
Törökország	6672	254	×	×	×	
Indonézia	6518	73	×	×		
Pakisztán	5706	64	×	×		
Egyesült Arab Köztársaság	3823	155	×	×		
Nigéria	3215	95	×	×	×	
Fülöp-szigetek	2908	113	×	×		
Algéria	2159	208	×	×	×	
Marokkó	1654	151	×	×	×	
Rhodézia és Nyasszaföld...	1583	173				
Malájföld	1211	186	×			
Ceylon	1143	122	×	×	×	
Burma	1115	55	×			
Ghana	1093	170	×		×	
Etiópia	915	46	×	×	×	
Szudán	731	66	×		×	
Afganisztán	699	54	×	×	×	
Kenya	640	84				
Jamaica	614	398			×	×
Tanganyika	567	57				
Tunézia	586	154	×	×	×	
Szenegál	458	178	×	×	×	
Nepál	448	50			×	×
Uganda	411	65	×			×
Elefántcsontpart	400	129				
Trinidad és Tobago	383	486	×			
Madagaszkár	383	74			×	
Kambodzsa	306	65			×	
Niger	170	64				
Felső-Volta	146	42				
Szomália	95	48	×			×
Gabon	76	182				
Kongó (Brazzaville)	72	92				
Barbadosz	60	264				

Forrás az 1. és 2. oszlopok számára: *Az ENSZ Nemzeti jövedelem Évkönyve, 1963.* D-rész. 3A tábla.
Forrás a 3. és 6. oszlopok számára: Gazdasági tervek, az ENSZ Technikai Segélyszervezetének jelentései és speciális kérdőívek.

látszik, hogy a méretek csökkenésével eltolódik a hangsúly a nehéziparról a könnyűiparra, majd a kisiparra.

A táblázat alapján két érdekes megállapítást lehet tenni. Először, hogy az iparosításnak vagy a nehézipar fejlesztésének tulajdonított jelentősége nem áll összefüggésben az adott ország viszonylagos gazdasági fejlettségével (amelyet az egy főre jutó bruttó nemzeti termék jellemez). A második megállapítás, hogy a nehézipar vagy az iparosítás szerepe (legalább a tervek szerint) függetlennek látszik attól is, hogy milyen jelentősége van az illető országban az állami szektornak vagy általában a központi tervezésnek. Mint ismeretes, Indiában az állami szektornak és a gazdaságfejlesztési terveknek nagy jelentőségük

van, a Fülöp-szigeteken pedig a magántőkés gazdaság az uralkodó, kötelező érvényű tervek nélkül. Mégis a Fülöp-szigetek terve is visszatükrözi, hogy a nehézipar fejlesztésének nagyobb jelentőséget tulajdonítanak.

Anélkül, hogy az előbbiekben jellemzett gazdaságpolitika helyességét vagy helytelenségét értékelni akarnánk, utalhatunk arra, hogy az említett magatartás könnyen magyarázható. A belföldi piac nagysága a gazdasági és az ipari fejlődésnek különösen fontos tényezője. Minthogy, különösen az iparosítás kezdeti időszakában, az export lehetőségei korlátozottak, szoros kapcsolat van a gazdaságosan működtethető iparágak és a belföldi piac nagysága között. A nehéziparban a gazdaságosan működtethető minimális üzemnagyság általában nagyobb termelést igényel, mint a könnyűiparban, érthető tehát, hogy a (gazdaságilag) kis országok, illetőleg a fejlődés alacsonyabb fokán álló országok kevésbé törekedhetnek a nehézipari ágazatok fejlesztésére. A gazdaságilag nagyobb országokban viszont a könnyűipar általában egy bizonyos színvonalat már elért, fogyasztási cikkeket már termelnek (nemegyszer exportálnak is), és további gazdasági fejlődésük nagyobb mértékben függ nehéziparuk fejlesztésétől. Meg kell jegyezni még, hogy azok az országok, amelyeket a sor elején találunk, általában sűrűn lakottak. Népességük is gyorsan növekszik, ami nemcsak a mezőgazdasági cikkek exportját, hanem még a lakosságnak élelmiszerrel való ellátását is megnehezíti. Ez az iparosítást magát általában jóval sürgetőbbé teszi.

Néhány összefoglaló következtetés

A fejlődő országoknak — amin Afrika, Ázsia és Latin-Amerika országai értendők, Japán, a Dél-afrikai Köztársaság és az ázsiai szocialista országok nélkül — közös vonása, hogy alacsony az egy főre jutó nemzeti jövedelmük; ennek oka és egyben következményeként iparuk fejletlen, kulturálisan elmaradottak (például jelentős az analfabetizmus). Ezek az országok gyarmatok vagy félgyarmatok voltak, gazdaságilag és politikailag teljesen vagy nagyobbrészt a vezető tőkésországok befolyása alatt álltak. Jelenleg politikai és részben gazdasági önállóságuk is — bár országonként igen változó mértékben, de — megnövekedett. A gazdasági fejlettség, a népesség lélekszáma, az ország „gazdasági mérete" szempontjából azonban és még sok más szempontból is egymástól nagyon különböznek. Ebből következik, hogy a gazdasági fejlődés meggyorsítására — és erre elég általános a törekvés — meglehetősen eltérő módszereket kell alkalmazni és nincs általános, minden országnak megfelelő recept. Ezt az egyébként eléggé magától értetődő tényt azért kell hangsúlyozni, mert a szakirodalomban gyakran találkozunk olyan elemzéssel és erre az elemzésre épülő javaslatokkal, amelyek ezeket a különbségeket elhanyagolják.

A gazdasági fejlődés egyik legfontosabb eszközének ma már elég általánosan az iparosítást tekintik. Az iparosítás gyakorlati megvalósítását illetően azonban sokan javasolnak bizonyos korlátozásokat, főként azt, hogy az iparosítás csak a mezőgazdasági fejlesztés kiegészítője legyen, vagy hogy csak a könnyű- és kisipart fejlesszék ezekben az országokban. Az ilyen természetű javaslatok általános-

ságban a fejlődő országok többségére vonatkozóan nem látszanak helyesnek, bár lehetnek olyan országok, amelyek esetében indokoltak. A fejlődő országok gyakorlata — már amennyire ez országok terveit és fejlesztési elképzeléseit gyakorlatnak tekintjük — sokkal differenciáltabb, mint — legtöbb esetben — a fejlődésükkel foglalkozó elmélet. Úgy látszik — részben a gyakorlat, részben elméleti megfontolások alapján —, hogy az iparosításról való lemondás csak a kisebb és legkevésbé fejlett országokban lehet — egy ideig — indokolt, többnyire még bizonyos nehézipari ágak (például a gépipar bizonyos szektorai) fejlesztésére is megvan a lehetőség. Ezen túlmenően persze az iparosítás lehetséges, illetőleg helyes útja a konkrét körülményektől függ. A mai gyakorlat szerint úgy látszik, hogy a nehézipar, illetőleg a kisipar és a könnyűipar fejlesztése közötti választás tekintetében a legnagyobb jelentősége a belső piac nagyságának van, ami persze felveti a fejlődő országok, különösen a kisebb fejlődő országok közötti gazdasági együttműködés kérdését mint a fejlődés meggyorsításának egyik lehetséges útját.

BRÓDY ANDRÁS:

A gazdasági növekedés üteme

Kísérlet egy növekedési modell gyakorlati alkalmazására

A világ különböző országaiban igen eltérő mértékben növekszik a termelés. Bár a gazdaságstatisztika adatai nem egyformán megbízhatóak, arra mégis kétségtelenül rámutatnak, hogy a növekedési ütem az évi 2—3 százalékos „stagnálástól" az évi 20—25 százalékos „gazdasági csodákig" nagyon változatosan alakul.

A növekedés jelenségeinek és különösen ütemének magyarázatára igen sok modell jött létre — nemegyszer nagyon bonyolult matematikai köntösben. Közös alapjuk lényegében a Harrod—Domar-féle modell.* Ennek végső mondanivalóját könnyen megfogalmazhatjuk: Ha az évi termelésnek mondjuk 15 százalékát fordítjuk beruházásra (azaz a termelés növelésére) és a tőke/termelés hányados mondjuk 3 (azaz 3 egységnyi tőke szükséges a termelés évi 1 egységnyi növeléséhez), akkor a termelés évente 5 százalékkal fog növekedni.

E modell egyik matematikai alakja a következő: jelölje a termelést x, a fogyasztási hányadot a, tehát a felhalmozásra kerülő hányad $1-a$. Legyen a tőke/termelés hányados b és az évi növekedési ütem π. E jelölésekkel felírhatjuk:

$$x = ax + \pi bx \,, \tag{1}$$

azaz az évi termelésnek fedeznie kell a fogyasztást (ax) és a felhalmozást (πbx). Itt πx a termelés évi növekedése — ezt kell megszorozni a tőke/termelés hányadossal, hogy a növekedés tőkeigényét megkapjuk.

Az (1) egyenletből

$$\pi = \frac{1-a}{b} \,,$$

azaz, ha a felhalmozási hányadot osztjuk a tőke/termelés hányadossal, akkor megkapjuk az évi növekedés ütemét.

E modell és különféle változatainak vizsgálata nagyon hasznosnak bizonyult és sok fontos közgazdasági problémára hívta fel a kutatók figyelmét. Az átfogóbb statisztikai adatgyűjtések azonban mégis kétségessé tették, hogy az alapkérdésre, a növekedési ütem kérdésére teljesen helyes és használható választ kapunk-e a modellektől.

Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a tőke/termelés hányados és a felhalmozási hányad tényleges különbségei nem magyarázzák meg teljesen

* Lásd részletesebben például: A gazdasági fejlődés feltételei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 137–244. l.

a növekedési ráta eltérését. A tőke/termelés hányados gyakorlati értékei a különböző országokban nagyon hasonlóak, lényegében 2 és 3 között alakulnak, míg a felhalmozási hányad általában 10 és 25 százalék közt mozog. A fejlődés ütemében mutatkozó különbségek tehát így elméletileg csak $\frac{10}{3} = 3^1/_3$ és $\frac{25}{2} = 12{,}5$ százalék közt szóródhatnának, holott a tényleges különbségek sokkalta nagyobbak. Hozzájárul ehhez az, hogy például az Amerikai Egyesült Államok sokkal gyorsabban fejlődött a századfordulón — amikor pedig a tőke/termelés hányadosa, tehát termelésének tőkeigényessége a mostaninál lényegesen magasabb, felhalmozási hányada pedig valamivel alacsonyabb volt. Vagy például — csak a mai időket véve alapul — gyakori az az eset, hogy egy ország alacsonyabb tőke/termelés hányadosa és magasabb felhalmozási hányada ellenére is lassabban fejlődik egy másiknál, ahol a fejlődés több tőkét kíván és emellett kevesebbet halmoznak fel. A Harrod—Domar-féle modell tehát csak részleges magyarázatot ad az ütem kérdésében, és ha alapjában véve helyes (márpedig igen logikusan van felépítve), akkor valami még hiányzik belőle, ami segítene megmagyarázni az ütemkülönbségeket.

Egyik hibája kétségtelenül az, hogy nagyon összevont. Végtére is nem mindegy, hogy a gazdasági élet melyik területén ruházunk be, hiszen a különféle termelési ágak tőkeigénye eléggé eltérő. Ezenkívül, mint látni fogjuk, lényegesen általánosítanunk kell a beruházás fogalmát ahhoz, hogy lehetőleg minden olyan befektetést felöleljünk, amely a termelés bővítéséhez szükséges.

Ezt figyelembe véve átfogóbb és tagoltabb modellnek látszik a Neumann—Leontief*-féle zárt dinamikus modell. Ennek egyik alakja

$$\mathbf{x} = \mathbf{A}\mathbf{x} + \pi\mathbf{B}\mathbf{x}. \tag{1a}$$

Itt az egyes betűk jelentése azonos az előbbiekkel, csak nem egy összevont szektorra, hanem vektor- és matrixszimbólumok segítségével a gazdaság „n" számú szektorára írtuk fel az összefüggéseket, $\mathbf{x}$ tehát a teljes termelési szintek vektora, $\mathbf{A}$ a folyó ráfordítások koefficiensmatrixa. (A folyó ráfordítások közt szerepel az állóeszközök szintjének fenntartását szolgáló felújítás is.) π skalár az általános évi növekedési ráta, $\mathbf{B}$ pedig a beruházási fajlagosok matrixa.

A teljes termelés, $\mathbf{x}$, tehát ebben az egyenletben ismét el van osztva az újratermelés folyó szükségletei, $\mathbf{Ax}$, és a bővítés szükségletei, $\pi\,\mathbf{Bx}$ közt.

Tegyük fel, hogy ismerjük $\mathbf{A}$-t és $\mathbf{B}$-t, a folyó ráfordítás és a termelésnövelés fajlagos igényeit. Akkor megoldhatjuk (1) egyenletünket és kiszámíthatjuk belőle π és $\mathbf{x}$ értékeit, azaz a termelés évi növekedésének ütemét és a teljes termelési szinteknek azokat az egymás közti arányait, amelyek e növekedést lehetővé teszik.

Nem időzünk az egyenletrendszer matematikai megoldhatóságának és a megoldás egyértelműségének bizonyításánál, ezt Neumann már va-

* Neumann eredeti modelljét lásd: Neumann: Válogatott előadások és tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. Neumann modellje tulajdonképpen jóval korábbi, mint akár Harrod, akár Domar modelljei. Elvontsága miatt, és mert kezelése bonyolult matematikai eszközöket kíván, szinte észrevétlen maradt a legutóbbi időkig, amikor a lineáris algebra és a számítógépek fejlődése lehetővé tette kiaknázását.

lamivel általánosabb modell esetére megadta* — sőt azt is bebizonyította, hogy az így kiszámított növekedési ráta a maximális ráta lesz, amelyet ez a zárt rendszer elérhet, és csak akkor érheti el ezt, ha az ágazatok aránya a megoldásból ugyancsak adódó **x** vektornak megfelel. Ezért szokás ezeket az arányokat „optimális" arányoknak is nevezni.

Ezzel a modellel eddig gyakorlati számításokat nem végeztek. Ennek lényegében két oka van. Az egyik ok az, hogy nem kedvelték a modell zárt voltát, a „fogyasztásmentes" Neumann-féle gazdaságot (ahogy — némiképp csúfondárosan — a modellt elnevezték). Pedig a klasszikus közgazdaságtantól, Ricardótól vagy Marxtól korántsem idegen az a felfogás, amely az emberi munkaerőt előállítása szempontjából terméknek tekinti, és a fogyasztást e termék újratermeléséhez szükséges ráfordításnak. Ez módot ad arra, hogy a munkaerőt a modell felállításakor lényegében ugyanúgy kezeljük, mint a többi ágazatot: ráfordításaival határozva meg költségét és éves költségeivel termékének, a munkaerőnek évi árát.

Ez a felfogás viszont szükségképpen odavezet, hogy ha nem is tőkének, de termelési célra lekötött értéknek tekintsük mindazt a terméket, amelyet a társadalom hosszabb időre leköt a munkaerő „előállításával" kapcsolatban: például a tartós fogyasztási javakat, az oktatási, az egészségügyi kiadásokat stb. — tehát mindazon költségeket, amelyek a munkabérben csak lassan és fokozatosan térülnek meg.

Ebben a tekintetben tehát a Neumann—Leontief-féle modell értelmezése eltér a Harrod—Domar-féle modell értelmezésétől, bár a modellek formális matematikai alakja hasonló. Az utóbbi eredetileg csak a termelőtőkét vette figyelembe, míg a Neumann—Leontief-féle zárt modell, ha valóban következetesen értelmezzük, a „human capital"-t, a munkaerő kiképzésében, felnevelésében rejlő, bizony igen hosszú időre rögzített és meglehetősen nagy értéket is figyelembe veszi. Kétségtelen, hogy ezt *is* meg kell termelni a növekedés biztosításához, és meg fogjuk látni, hogy éppen (nagysága miatt) döntő tényezővé válhat a növekedési ütem meghatározásában.

A másik ok, ami miatt e modellel nem végeztek még számításokat az, hogy nagyon nehéz a beruházási matrix fajlagos adatait megbízhatóan összegyűjteni. A munkaerő tekintetében még semmilyen felhasználható adatgyűjtés nem volt, a „human capital" kérdését kutató közgazdászok munkájuk kezdetén állnak. A többi ágazatban a hagyományos gazdaságstatisztikából már le lehet vonni bizonyos következtetéseket a tőke/termelés arány értékére, de ez még csak a **B** matrix oszlopösszegeit határozza meg. A tőkeigény megoszlása a tekintetben, hogy milyen termékekből áll ez a tőke, még kevéssé ismeretes. Néhány országban (az Egyesült Államokban, Japánban, Angliában és talán Hollandiában) összeállítottak ugyan ilyen beruházási fajlagos matrixokat, az adatok azonban rendkívül megbízhatatlanok, a számítási eredmények mindeddig nagyon ingadozóak és bizonytalanok.

Ez elég természetes is: a tőkeigényesség rövid távon (éves viszonylatban) rendkívül változó** és az éves adatszolgáltatásokból összeállított matrixok ezt roppantul megszenvedik. Spekulatív készletek, eladhatat-

* Im. 176. l.

** Lásd bővebben: Bródy András: A termelés tőkeigényességéről. Közgazdasági Szemle, 1963. 3. sz.

lan áruk mind tőkeként szerepelnek; ezenkívül erősen torzít a kapacitáskihasználás pillanatnyi intenzitása, amely évenként és ágazatonként nagyon ingadozó.

E kényes kérdés részben megkerülhető, a beruházási matrix adatszükséglete egyszerűbbé és szerényebbé tehető, ha a beruházási matrix egy sajátos alakjából indulunk ki, amelyet O. Lange javasolt,* de csak igen szűkszavúan értelmezett, illetve további levezetésében nem használta ki a helyes értelmezésben rejlő gyakorlati lehetőségeket. A beruházási matrix ugyanis a következő okoskodással közelíthető:

Bizonyára van a folyó ráfordítás és a beruházás matrixai, **A** és **B** között valamilyen rokonság. A termék*áramlat* és a termék*készlet* valójában csak két oldala ugyanannak a gazdasági jelenségnek. Amikor a k szektor az i szektortól az a_{ik} mennyiséget megvásárolja, hogy majd ennek segítségével előállítsa a k termék egy egységét (ez hozza létre az a_{ik} koefficienset, ez a „folyamatos ráfordítása" ennek a műveletnek), ugyanakkor, ugyanabban az időben és éppen ugyanezzel a cselekedetével eszközöket köt le ebben a vételben. Ezek az eszközök csak később fognak megtérülni, ha már megtermelte és értékesítette a belőlük készült k terméket. De mindaddig, amíg ez meg nem történt, addig ezeket az eszközöket lekötötte és ezek az i vagy k termék, vagy pedig valamely közbülső félkésztermék alakjában léteznek. Ez pedig ugyanennek a műveletnek a „tőkeráfordítása", ebből jön létre a b_{ik} beruházási koefficiens. Tehát valahányszor a_{ik} nagyobb zérusnál, b_{ik} is nagyobb zérusnál; vagy másképpen: az **A** és **B** matrixok azonos matematikai struktúrájúak.

Ha mármost a_{ik} mennyiségű termék t_{ik} hosszúságú ideig marad lekötve, akkor a teljes tőkelekötés $a_{ik}\, t_{ik}$. Valóban ezt a megoldást javasolja O. Lange, azaz a beruházási matrixot az alábbi formában írja fel:

$$b_{ik} = a_{ik} t_{ik}$$

Lange a t_{ik} időket „forgási időknek" nevezi, de csak a termelőberendezésekkel kapcsolatban definiálja.

A továbbiakban szeretném megmutatni, hogy ezek a megtérülési idők minden termékkel kapcsolatban értelmezhetők, hogy statisztikai megközelítésük nem lehetetlen, és — végül — hogy további egyszerűsítés lehetséges a beruházási matrix felírásakor, miáltal a modell gyakorlati számításra alkalmassá válik.

A modell felállítása és értelmezése

A termelési folyamatban nemcsak termelőberendezések, azaz állótőke van lekötve, hanem forgótőke is, minden rendű és rangú készlet alakjában. Valójában bármilyen tűnékeny természetű legyen is a termék (az elektromos energia és a szállítási szolgáltatás ennek a szélső esetei), előállítása és értékesítése folyamán valamilyen kicsiny, de pozitív nagyságú megtérülési idő tartamára eszközök vannak benne lekötve.

Ezt a megtérülési időt mérhetjük (az adott ágazat szempontjából) attól a pillanattól kezdve, amikor a nyersanyagot, munkaerőt, termelőberendezést megvásárolják, addig a pillanatig, amíg az elkészült termé-

* Lásd Nyemcsinov (szerk.): A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. 191–224. l.

ket eladva megtérülnek az előlegezett eszközök. Ez a pénztőke körforgása. Mérhetjük azonban más szempontból, az egyes termékek képében lekötött eszközök megtérülését figyelve, attól a pillanattól kezdve, amikor a termék gyártását elkezdték, addig a pillanatig, amikor a terméket — egy másik termék előállításának folyamatában — elfogyasztják. Ez a termelő tőke körforgása.

Ez utóbbi esetben világos, hogy minden termék életének tartama alatt az álló- vagy forgótőke eleme lesz — és a megtérülési idők helyett mérhetjük éppen ezeket az *élettartamokat* is. A termékek élettartama általában egyszerűbben mérhető és becsülhető, mint a megtérülés. Természetesen a gyakorlatban nem szoktuk számításba venni mondjuk a kábelben „raktározott" elektromosságot, sőt még az olajvezetékben „tárolt" olajat sem. Mindazonáltal mindkettő tőkebefektetés. Az olaj folyik ugyan, de az állandóan változó olajrészecskéknek egy jól meghatározható mennyisége mindig az olajvezetékben tartózkodik és így tőke.

Ha azonban így van is reményünk a t_{ki} adatok megközelítésére, mégsem tudunk még számolni az $\{a_{ik}\, t_{ik}\}$ matrixszal — az ilyen alakú matrixokkal végzett műveletek eredményében igen nehéz a t_{ik} és az a_{ik} tényező hatását elkülöníteni. Ez esetben pedig nem tudjuk az élettartamok szerepét, hatását feltárni. Ezért további egyszerűsítésre van szükség. Feltettem, hogy az i terméknek azonos t_i „élettartama" van, függetlenül rendeltetésétől, azaz függetlenül attól, hogy melyik szektorban használják fel. Ez azt jelenti, hogy csak egyfajta, mintegy a termék fizikai tulajdonságai által meghatározott tartósságot veszünk figyelembe. Így persze elhanyagoljuk a megtérülési időt befolyásoló gazdasági tényezők közül azokat, amelyek a különféle felhasználó szektorokban különbözőképpen hatnak. Ezzel az elhanyagolással azonban lényegesen leegyszerűsödik és a gyakorlatban számíthatóvá válik a modell.

Ebben az esetben ugyanis **B** matrixunkat úgy származtathatjuk az **A** matrixból, hogy minden sort megszorzunk a hozzátartozó élettartammal. Ha a t_i élettartamokból képzett diagonális matrixot **T**-vel jelöljük, akkor

$$\mathbf{B} = \mathbf{TA} \tag{2}$$

Így az (1) rendszer egyszerűbbé válik:

$$\mathbf{x} = \mathbf{Ax} + \pi\mathbf{TAx} \tag{3}$$

Ez már elég egyszerű rendszer és könnyű kitölteni statisztikai adatokkal is.* Az **A** matrixon kívül, amely már több ország tekintetében és több időszakaszra rendelkezésre áll, csak némi szakszerű becslésre van szükségünk a t_i élettartamokról.

A különböző élettartamok közelítőleg helyes meghatározásához a következőket kell tekintetbe vennünk:

a) A készletek rendelkezésre álló mennyiségét szokásos a készlet/felhasználás aránnyal kifejezni, azt mondva például, hogy a gazdaságnak 3 havi szénkészlete van. Ez maga a megfelelő élettartamérték mindazon termékek esetében, amelyekből a szokásos értelemben vett készleteink vannak.

* A II. sz. függelékben bemutatom, hogy ugyanezt a rendszert le lehet vezetni más, kevésbé „naiv" megfontolások alapján is. A rögzített élettartamok, vagyis a fix megtérülési idő irreális feltételezését helyettesíteni lehet azzal a sokkal reálisabb feltételezéssel, amely szerint az élettartamok adott eloszlású valószínűségi változók.

b) A gépi berendezés, építmények, felszerelés stb. esetében a kopást egyébként is úgy számítjuk, hogy az eredeti befektetést elosztjuk a kérdéses berendezés várható átlagos élettartamával. Tehát ha a kopást jellemző mutatószámmal elosztjuk az állótőke bruttó értékét, akkor az eredmény t értéke, az állótőke átlagos megtérülési ideje lesz.

c) Az élettartam fogalma egy kis megfontolást kíván a munkaerő esetében. Itt láthatóan a legfontosabb tényező az „elkészülési periódus", tehát az az időtartam, amely eltelik a tanult munkás „termelése" (kiképzése, oktatása) folyamán. Ha előállítását befejezték, akkor már saját tudását naponta reprodukálja, sőt bővíti is. Tehát itt nem az emberi lények várható élethosszával kell számolnunk, hanem azzal a szükséges időtartammal, amely munkába lépésükig eltelik.

Tisztában vagyok vele, hogy az így felállított modellnek még igen sok hiányossága van. Először is: nem veszi figyelembe a technika fejlődését, és így elsődlegesen csak az extenzív bővített újratermelést tükrözi.

Másodszor: nem veszi figyelembe, hogy a gazdaság növekedése során általában nem egységes ütemben fejlődnek a különféle ágazatok: az átlagos fejlődési ütem körül lényeges és jellemző eltéréseket látunk minden fejlődő országban.

Mindez abból fakad, hogy a modell nem teljesen reálisan ábrázolja a beruházásokat, amelyek a valóságban a fejlődésnek nemcsak előrehajtó, de az arányokat és a technikát is megváltoztató emelői. Ehelyett a modell olyan beruházásokat ábrázol, amelyek a termelést növelik ugyan, de csak kvantitatíve — s a technikát és ezzel az arányokat változatlanul hagyják.

Ezt az absztrakciót azonban egyelőre elfogadhatónak tartom. Egyrészt azért, mert jobbat még nem sikerült találnom. Másrészt azért, mert e modell a most már széles körben hasznosított nyílt statikus modellnél — minden hibája ellenére — kétségtelenül pontosabb, többet és jobban tükröz vissza. Harmadrészt azért, mert a modell — éppúgy, mint a nyílt statikus modell a „fix koefficiensek" kérdésében — éppen ezeknek az absztrakcióknak részbeni feloldására is lehetőséget kínál. Jelesen a modell segítségével ki lehet számítani, hogy mi történne, ha a technológiát megváltoztatnánk, vagy ha a tőkelekötés változna meg stb., stb. — hogyan hatna ez ki a növekedés sebességére, a kívánatos arányokra stb.

Végül bizonyos fokig felbátorítanak a modell védelmezésére az alább következő számítások is. Közülük az első ugyanis bizonyos magyarázatot ad a fejlődési ütem eltéréseire, a második pedig meglepő pontossággal közelíti meg az Egyesült Államok 1947. és 1958. évi tényleges termelési arányait.

A fejlődési ütem eltérései

Becsüljük meg a fejlődés ütemét, π-t, már ismeretes közgazdasági mennyiségekből kiindulva. Hogy ilyen ismeretes mennyiségekhez jussunk, a naturális mértékegységben mért termelési szintekről értékkifejezésre térünk át. Ehhez a (3) kifejezést balról megszorozzuk egy olyan $\mathbf{p}$ árvektorral, amelynek önmagában is az alábbi tulajdonsága van:

$$\mathbf{p}' = \mathbf{p}'\mathbf{A} + \pi\mathbf{p}'\mathbf{TA}. \tag{4}$$

Ez a **p** árvektor duális megoldása a (3) egyenletnek, és az az egyértelműen meghatározott árrendszer, amely a folyamatos ráfordítások költségének fedezése mellett (beleértve az értékcsökkenést is) egyöntetű π profitrátát biztosít a beruházott tőke után.*

A (3) egyenlet megszorzása és rendezése után az alábbi egyenletet kapjuk:

$$\pi = (\mathbf{p'x} - \mathbf{p'Ax})/\mathbf{p'TAx}; \tag{5}$$

majd elosztva **p'Ax**-szel:

$$\pi = \frac{\mathbf{p'x}/\mathbf{p'Ax} - 1}{\mathbf{p'TAx}/\mathbf{p'Ax}} \tag{6}$$

E (6) egyenlet tényezőit most már könnyű statisztikailag értelmezni. Ismeretes arányok kifejezői — habár kissé általánosított formában. A számláló első tagja, **p'x/p'Ax** nem más, mint a teljes termelés aránya az újratermelésben felhasznált termeléshez, azaz a pótlási alaphoz. (Ez a teljes termelés természetesen a szokásosnál is erősebben halmozott, hiszen a teljes bérköltséget, tudniillik a munkaerő szektorának „teljesítményét" is hozzáadtuk a többi szektor összegezett végtermékéhez.) E hányados számszerű értéke a létező statisztikai adatok szerint majdnem minden országban 1,07 és 1,12 között alakul. Ezt a hányadost megközelíthetjük input-output táblázatok használata nélkül is a szokásos statisztikai adatokból. Természetesen a statisztikai adatokban tükröződő tényleges **x** termelési vektor és **p** árvektor nem azonos a fentebb meghatározott sajátvektorokkal. A számítások mégis azt sugalmazzák, hogy a valóságban nem nagyon térnek el tőlük. A III. függelékben megadott érvek szerint még nagyobb eltérés esetén sem torzítanák el számottevően π megközelítését: a számviteli konvenciók legnagyobb eltérése sem térítheti el a **p'x/p'Ax** hányados értékét $\pm$ 10 százaléknál jobban. [A hányados értéke megfelel a Harrod—Domar modell (1) képletében szereplő *a* érték reciprokának, de általánosítva a teljes (zárt) gazdaságra.]

E hányados kis eltérése, mint láttuk, nem magyarázza meg a növekedési ráták nagy különbségeit, akár különböző országokban azonos időben, akár ugyanazon országban, de különböző történelmi periódusokban. A (6) képlet számlálója (**p'x/p'Ax — 1**) nagyságrendileg 0,1-nek vehető, és ingadozása országonként igen csekély. A döntő tényező a nevező:

p'TAx/p'Ax.

Ezt a hányadost úgy értelmezhetjük, mint a t_i megtérülési idők vagy élettartamok súlyozott átlagát, más szóval az *össztermék átlagos, várható élettartamát,* ahol az átlagolás súlyai a pótlási alap megfelelő $\mathbf{p}_i'(\mathbf{Ax})_i$ ágazati arányai. Ez a tényező valóban nagy változásokra képes. Vázlatosan 3 tipikus esetet különböztethetünk meg:

(1) Az újjáépítés periódusában vagyunk (mondjuk: nagyobb válság vagy háború, vagy egyéb nemzeti szerencsétlenség után). Új, tanult munkások kiképzésére alig — csak a demográfiailag normálisan szükséges mértékben — van szükség, mivel tapasztalt munkaerő bőségesen áll rendelkezésre. Az építmények nagy része érintetlen, vagy csak rész-

* Részletesebben lásd Bródy András: Három árrendszerről. Közgazdasági Szemle, 1964. 12. sz.

ben szorul rekonstrukcióra, tehát az építkezés is kevés. Ekkor az összetermék nagyobbrészt rövid élettartamú termékekből áll, s így várható átlagos élettartama esetleg alig haladja meg a készletek élettartamát, a 3—4 hónapot. A megtérülés igen gyors, és ilyen körülmények között elérhetjük a $\pi = 0{,}1/0{,}4 = 0{,}25$ értéket. Ezért a bővítés — legalábbis bizonyos ideig — mintegy évi 25 százalékos növekedés mellett folyhat. Ilyenkor szokásos „gazdasági csodákról" vagy „nagy ugrásokról" beszélni.

(2) Tanult munkásokat kell kiképeznünk, de a szükséges felnőtt munkaerő rendelkezésre áll, például a mezőgazdaságból vagy a bevándorlókból. A szükséges kiképzési idő — amely 2—4 évre tehető — most meglehetősen nagy súllyal befolyásolja az átlagolást. Valóban ez a súly a legnagyobb, mivel a bérköltség mindig csaknem egyharmada-fele a teljes termelésnek. Az eredményképp létrejövő átlagos megtérülési idő közelítően 1 évnek vehető és a megfelelő növekedési ráta 10 százalék körül fog mozogni.

(3) Olyan gazdaságban vagyunk, ahol az iparosítás lényegében befejeződött, és így nincs többé bőségesen rendelkezésre álló, kihasználatlan munkaerő. A munkást a kezdet kezdetétől, azaz a születéstől kezdve kell képezni és oktatni. Ez mintegy 15—20 éves „átfutási időt" jelent. Ez a 15—20 éves időtartam ismét az iménti nagy súllyal szerepel az átlagolásban, az átlagos élettartam hosszát 3—4 évre növelve. Az eredményül kapott növekedési ráta igen alacsony lesz, mintegy 2—4 százalék. Ennek megfelelően a gazdaság eltolódik az olyan iparágak felé, amelyek az effajta kiképzéshez és „termeléshez" szükségesek: a személyi szolgáltatások, az oktatás, a kulturális és a tudományos tevékenység felé.

Korántsem állítom, hogy a fentiek most már egyértelműen megmagyarázzák a fejlődési ütemben levő különbségeket. Nem is kívánnám tagadni, hogy e fejlődési ütemre hatással van sok más, gazdasági és politikai jellegű tényező is, amelyek azonban — tudományunk mai állása mellett — nehezen számszerűsíthetőek.

A fontos itt csupán az: ha a termelés bővítésének nemcsak szoros értelemben vett tőkeszükségletét vesszük figyelembe, hanem valóban mindazt az értéket, amelyet a bővítés érdekében hosszabb időre le kell kötnünk, akkor pontosabb magyarázatot kapunk a bővülés menetére és mértére. Kitűnik továbbá, hogy éppen a munkaerő kiképzésében lekötött eszközök nagyon jelentősekké válhatnak, és hiba volna kihagyni őket a növekedés elérhető ütemére vonatkozó számításokból.

Számítás az Egyesült Államok adataival*

A Harvard Economic Research Project számanyagából meg lehetett szerkeszteni két, a kopást is tartalmazó 7×7-es **A** koefficiensmatrixot. Ezek közelítőleg leírják az amerikai ágazatok összefonódását 1947-ben és 1958-ban, s így lehetővé vált a (3) egyenlet részletesebb gyakorlati megoldását is megkísérelni. A számításhoz természetesen

* E számítást a Harvard Egyetemen végeztem el a Ford Alapítvány támogatásával. Az adatok összegyűjtésében A. Carter, a számítási munkában C. Almon segítségéért tartozom köszönettel.

szükség volt a különféle szektortermékek élettartamának közelítő becslésére is. A számítás, amelyet egy IBM 7094 típusú gépen végeztem el, a következő egyszerű iterációs eljáráson alapul:

$$\mathbf{x}^{(j+1)} = \mathbf{A}\mathbf{x}^{(j)} + \pi^{(j)}\mathbf{T}\mathbf{A}\mathbf{x}^{(j)}$$

ahol

$$\pi^{(j)} = (\mathbf{e}'\mathbf{x}^{(j)} - \mathbf{e}'\mathbf{A}\mathbf{x}^{(j)})/\mathbf{e}'\mathbf{T}\mathbf{A}\mathbf{x}^{(j)},$$

j jelöli az iteráció sorszámát és $e' = (1, 1 \ldots, 1)$.

(Ez a második képlet a j-edik iterációban kiszámított arányok mellett létrejövő átlagprofitrátát adja meg, hisz benne az összes terméktöbbletet viszonyítjuk az összes lekötött tőkéhez. Az első képlet pedig azt mutatja, hogy a profitrátával egyezőnek vett fejlődési ütem esetén hogyan kell a termelési arányokat megváltoztatni.)

Az 1947. és az 1958. évi koefficiens-matrixokat a Függelékben találhatjuk. Az élettartamokat a következőképpen becsültem meg:

1. Mezőgazdaság, élelmiszer- és textilipar	1 év
2. Vegyipar, műanyag-, gumi- és fémipar	2 ½ év
3. Gépi berendezések, fémfeldolgozó-ipar	15 év
4. Építkezés, építőanyag-ipar	50 év
5. Fűtőanyag, elektromos energia	0,1 év
6. Közlekedés, szolgáltatás, elosztatlan	0,1 év

Ezek a becslések az alábbi megfontolásokon alapulnak: Az 5. és a 6. szektor többnyire nem tárolható terméket állít elő. (A számítási eredmények teljesen érzéketlenek az iránt, ha itt az élettartamokat mondjuk 0,1 és 0,001 között változtatjuk.)

Az 1. és 2. szektorok termelik a szokásos értelemben vett készletek nagy részét. Persze itt a háztartások készleteit is figyelembe kell venni; innen a viszonylag magas érték. (Az eredmények ismét kevéssé érzékenyek arra, ha az élettartamok mondjuk ½ év és 3 év között változnak.)

A 3. és 4. szektorok élettartama a legfontosabb, és becsléseim itt E. Domar becslésein alapulnak.* (Az eredmények ismét érzéketlenek az élettartamok csekélyebb mérvű megváltoztatására.)

A teljes befektetést, azaz az 1—6. szektorok termékének összes „raktározott" mennyiségét utólag összevetettem az újratermelhető anyagi vagyon statisztikai adataival, hogy a nagyságrendek egyezését ellenőrizzem.

A 7. szektorban, a munkaerő szektorában, az Egyesült Államok mai helyzetében mintegy 15—20 éves időtartamot érzek helyénvalónak. A teljes bérösszeg azonban, amely az eredeti adatgyűjtés adata volt és amelyből a matrix utolsó sorának koefficiensei készültek, már nemcsak a munkaerő egyszerű újratermeléséhez szükséges eszközöket tartalmazta, hanem azt az összeget is, amely lehetővé teszi a növekedést, oktatást, kiképzést. Más szavakkal: a bér nem az egyszerű létfenntartás színvonalán mozog. A ténylegesen kifizetett bér tartalmazza a népesség növekedéséhez, a jobb és több oktatáshoz stb. szükséges összegeket is, hiszen e területen az állam szerepe ott elenyésző. A statisztikai prob-

* E. Domar: Essays in the Theory of Economic Growth, Oxford University Press, 1957. 158. lap és lábjegyzetek.

léma az, hogy a háztartások esetében eddig még nem találták szükségesnek a folyamatos ráfordítások és a hosszabb időtartamra szóló befektetések elválasztását. Ezt a problémát úgy hidaltam át, hogy a számítást a $t_7 = 0$ érték feltételezésével végeztem el. Ez tulajdonképp azt jelenti, hogy a szükséges kiigazítást már megtörténtnek tekintettem magában az **A** matrixban. Tehát tulajdonképpen feltettem, hogy az **A** matrix 7., munkaerő sora már eleve az $a_7 + \pi t_7 a_7$ formában van, bármi legyen is a helyes növekedési ráta és a tényleges „átlagos élettartam".*

A „human capital" pontosabb számbavétele még megoldatlan feladat. Sok segítséget várok itt Kovács János vonatkozó kutatásaitól. Tényleges statisztikai anyag hiányában azonban, amely e területen is végre megnyugtatóan szétválasztaná a „folyamatos" és az „egyszeri" költségeket — magyarán különbséget tenne a ráfordítások megtérülési idejében — egyelőre csak így tudtam e gordiusi csomót megoldani.

Az iterációt mindkét esetben a megfelelő év tényleges teljes kibocsátásaival kezdtem el. A számítások eredményei milliárd $-ban a következők:

Szektor	1947			1958		
	tényleges	„optimális"	eltérés a tényleges százalékában	tényleges	„optimális"	eltérés a tényleges százalékában
1. Mezőgazdaság, élelmiszer- és textilipar	139,3	135,4	— 2,8	192,9	199,2	+3,3
2. Vegyipar, műanyag-, gumi- és fémipar	53,0	61,0	+15,1	62,0	66,0	+6,5
3. Gépi berendezések, fémfeldolgozó-ipar	78,1	68,4	—12,4	104,5	105,1	+0,6
4. Építkezés, építőanyag-ipar	49,4	61,2	+23,9	81,0	84,1	+3,8
5. Fűtőanyag, elektromos energia	28,2	26,8	— 5,0	55,3	56,2	+1,6
6. Közlekedés, szolgáltatás, elosztatlan	210,0	206,4	— 1,7	335,5	319,8	—4,7
7. Munkaerő	210,4	209,2	— 0,6	293,9	294,9	+0,3

$\pi^{(j)}$ értéke az iterációkban (5 számjegyre kerekítve és százalékosan megadva):

Iteráció sorszáma

Év	1	2	3	4	5	6
1947	3,876	3,906	3,920	3,922	nem változik	
1958	3,779	3,764	3,779	3,776	3,778	nem változik

Az 1947-től 1958-ig terjedő időben a teljes kibocsátás átlagos évi növekedése ténylegesen 3,56 százalék volt.**

* Az itt következő számítás végeredményéből visszakövetkeztetve (azaz az átlagbérből levonva a πt szorzóval növelt részt) valóban nagyságrendileg a hivatalos létminimumot kaptam meg.

** Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy bár a kiinduló árrendszer és termelésiszint-arányok korántsem egyeznek az ideális $\mathbf{p}'$ és $\mathbf{x}$ sajátvektorokkal — már a fejlődési ütemre szóló első iteráció is igen pontosnak tekinthető.

Következtetések

A fenti számítási eredmények nagyon bátorítóak mind π értékét, mind pedig a teljes kibocsátások egymás közti arányát tekintve. Azt mutatják, hogy a gazdaság ténylegesen nem lehet messze saját „Neumann-féle" arányaitól. Az azonban még nem dönthető el, hogy ez a szoros megegyezés a durva adatok, erős összevonás, a külkereskedelem elhanyagolása stb., stb. ellenére vagy éppen ezek következtében jött-e létre.

Bár talán kissé elhamarkodott dolog két, viszonylag szerencsésen sikerült számításból messzemenő következtetéseket levonni, mégis megkockáztatható néhány észrevétel.

Úgy látszik a számítás már első lépésében is gyakorlatilag elégséges pontossággal adja meg a növekedési sebességet. Ennél nagyobb pontosság már a statisztikai adatok és konvenciók bizonytalansága miatt sem várható — de nem is szükséges. A 1947. évi 3,9 százalék és az 1958. évi 3,8 százalék alig különbözik egymástól, sőt tulajdonképpen még a ténylegesen elért 3,6 százaléktól is csak kevéssé, amelyet — mint ez várható is volt, mivel a számítás a „maximális" rátát jelöli — némiképp mégis meghalad.* Az érdekes itt az, hogy a modell a ténylegeshez ilyen közeli eredményt ad, holott nem tartalmazza a termelékenység növekedését. Igaz viszont: a valóságban nem is ment végbe a dolgozók számának évi 3,6 százalékos növekedése. Úgy látszik, hogy a termelékenység fejlődése épp azt a szakadékot tölti be, amely az egész rendszer fejlődési üteme és a népesség növekedése közt fennáll. Ez bizonyos oldalról nézve tautológia, hiszen nyilvánvaló, hogy a dolgozó létszám növekedése plusz a termelékenység növekedése kiadja a termelés növekedését. De éppen a fenti vizsgálódás itt fordított, nem tautologikus összefüggést sejtet. Hiszen mi nem ezen az úton határoztuk meg a termelés évi növekedését, hanem elvontan, a rendszer belső fejlődési lehetőségeiből kiindulva.

Jó egyezés adódik az ágazatok tényleges és a modell szempontjából optimális arányai közt is. Ennek ellenére sem látszik alkalmasnak e modell arra, hogy a kapitalista gazdaság valamiféle „előrejelzési" számítását kíséreljük meg vele. A modell „dinamikus" ugyan — de csak a legegyszerűbb értelemben: pillanatfelvételt ad a mozgásról, de nem tárja fel a gazdasági mechanizmusban rejlő erőket. Még ha rövid távra jogosult feltevés is az, hogy az **A** matrix koefficiensei nem változnak, és nem változnak a t_i megtérülési idők sem, akkor is megmarad egy súlyos probléma. Az **A** matrix ugyanis nem ad semmiféle tájékoztatást arról, hogy az „optimális" arányoktól való eltérés milyen reakciót hoz létre a gazdaságban. Nincs tehát semmi közelebbi tudomásunk arról, hogy mely szektorok fogják ebben az esetben termékük árát és mely szektorok termelésük méretét megváltoztatni. Nem vettük figyelembe ezenkívül a növekedési ráta befolyását a berendezések élettartamára, pontosabban: nem vettünk számba semmifajta spontán gazdasági tényezőt, amely befolyást gyakorolna ezekre az élettartamokra.

* Ez korántsem jelenti azt, hogy az Egyesült Államok elvileg sem volna képes nagyobb, mondjuk 4—5 százalékos fejlődésre. Az **A** matrix rögzítésével nemcsak „technikai", hanem egy sor — néha retrográd — társadalmi összefüggést is rögzítettünk, egy sor improduktív kiadást is szükségesnek és elkerülhetetlennek vettünk stb. Amíg ezek fennállnak, természetesen nem lesz gyorsabb a fejlődés.

A modell láthatóan inkább alkalmas az arányos, „optimális" fejlődés megtervezésének bizonyos feladataira. Felhasználható arra, hogy feltárjuk, milyen módosítások szükségesek a teljes termelési szintek egymás közti arányaiban, akkor, ha megváltoztatjuk az egyes szektorok technológiáját vagy a termékek élettartamát. Duális formájában a modell nagyon hasonlít az árszámításkor már igénybe vett és kétségtelenül rendkívül hasznosnak bizonyult modellhez, amellyel a kétcsatornás árrendszer árait számították ki. Természetesen még több kísérleti számítást kell elvégezni a modell segítségével, hogy megtanuljunk vele dolgozni. Magyarország esetében különösen nehéz problémát jelent az, hogy a külkereskedelmet nem hanyagolhatjuk el. Viszont talán éppen ez a modell kínál bizonyos lehetőségeket néhány fontos külkereskedelmi összefüggés kvantifikálására.

Egészében véve azt a reményemet szeretném kifejezni, hogy a további kísérletek után e modell, illetve a segítségével elvégezhető számítások három fontos kérdésben fognak segítséget adni a távlati népgazdasági tervek készítésekor:

1. Lehetővé teszik, hogy az öt-, tíz- és húszéves tervek kidolgozásának első szakaszában (az adatok, azaz az **A** és **T** matrixok megfelelő módosítása után) meghatározzuk *a növekedés elérhető és megtervezhető ütemét.* Ez a hagyományos eljárástól eltérően nem a demográfiai és termelékenységi előirányzatok összegeként, sem pedig (ami ugyan gyökerében hibás, de mégis alkalmazott eljárás) az ágazati elképzelések mechanikus összegezéseként adódik. Ezért e számítások jelentős kontrollt adhatnak a kiindulási adatok konzisztens volta, realitása tekintetében.

2. A modell lehetővé teszi, hogy nagyságrendileg helyesen dolgozzuk ki *a nemzeti jövedelem előzetes, tervezett felosztását fogyasztásra és felhalmozásra.* Nem érdemes ugyanis többet fordítani felhalmozásra, mint amennyi a maximális ütem eléréséhez elégséges. A többlet nem hoz létre gyorsabb növekedést, csak ciklusokat — átmeneti és helyi föllendülést, amelyért későbbi lassulással kell fizetni.

3. Végül bizonyos első, közelítő összegeket ad *a beruházások ágazati elosztására* is. E keretelosztást természetesen a további tervmunka folyamán még finomítani lehet és kell, mind a hagyományos tervezési módszerek, mind pedig a beruházások programozásának terjedőben levő eljárásaival.

Bár nem sikerült még megbirkóznom e rendszer perturbációs számításaival,* az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy az ágazati kapcsolatok statisztikájában a nálunk ma szokásos pontosságot feltételezve (tehát a kiinduló adatok ma elérhető pontossága mellett) az 1. és 2. kérdésre megbízható, rendkívül stabil eredményeket várhatunk, a 3. kérdésben azonban, tehát a beruházások ágazati elosztása kérdésében csak első, bár konzisztens, de legfeljebb kiindulásnak tekinthető becsléseket. Érdeme azonban az, hogy olyan „beruházásokra" is képes lesz bizonyos irányszámokat adni, amelyeknek eddig gazdasági kritériumai nem voltak, mint amilyenek az oktatás, az egészségügy, általában a munkaerőképzés „költségvetési" kiadásai.

Végül erénye e modellnak, hogy félretolja azt a skolasztikus vitát,

* Tehát azzal a kérdéssel, hogy a kiinduló adatok kicsiny, józanul elvárható változása hogyan befolyásolja az eredményt, azaz, hogy mennyire stabilak a számítások.

amely időnként fellángol, amikor a távlati tervek első adatainak kidolgozásáról van szó. Vajon „miből induljunk ki"? A termelés „elsődleges"-e, vagy pedig a cél — a fogyasztás? Esetleg maga az akkumuláció bír primátussal? Nos — egyik sem, és mindegyik — kiindulni csak olyan számítás segítségével lehet, amelyben tükröződik mindez (és még sok egyéb is), ha leegyszerűsítve és durván is, de mégis teljes összefüggésében és kölcsönös meghatározottságában.

I. Függelék

Az A *matrix*

(Ráfordítási koefficiensek 4 számjegyre kerekítve és 10^4-nel szorozva)

	1.	*2.*	*3.*	*4.*	*5.*	*6.*	*7.*
1947							
1. Mezőgazdaság, élelmiszer- és textilipar	3924	400	195	798	98	839	2435
2. Vegyipar, műanyag-, gumi- és fémipar	298	3758	1876	857	238	218	258
3. Gépi berendezések, fémfeldolgozó-ipar	245	303	2586	1176	373	561	20
4. Építkezés, építőanyag-ipar	128	219	147	684	462	541	1
5. Fűtőanyag, elektromos energia	122	380	66	217	3420	212	353
6. Közlekedés, szolgáltatás, elosztatlan	1237	998	751	1650	895	1825	6090
7. Munkaerő	5094	2112	3721	3342	1561	3338	399
1958							
1. Mezőgazdaság, élelmiszer- és textilipar	4014	319	168	662	149	619	2778
2. Vegyipar, műanyag-, gumi- és fémipar	294	3024	1420	716	191	226	177
3. Gépi berendezések, fémfeldolgozó-ipar	232	493	2521	1300	487	576	22
4. Építkezés, építőanyag-ipar	112	240	141	913	546	403	6
5. Fűtőanyag, elektromos energia	152	497	101	247	3311	346	571
6. Közlekedés, szolgáltatás, elosztatlan	1244	1479	1112	2081	1070	2142	6117
7. Munkaerő	3269	1837	2451	3809	526	4511	430

II. Függelék

A (3) egyenlet egy másfajta levezetése

Tegyük fel, hogy minden termék élettartama valószínűségi változó, mégpedig egyformán exponenciális eloszlásfüggvénnyel. (Ez a feltételezés éppen annyira jogosult vagy hibáztatható, mint a lineáris termelési függvény feltételezése, amelyből az **A** matrix származik.) Tehát annak valószínűsége, hogy valamely termék, α, véletlentől függő élettartama egyenlő legyen t-vel:

$$P(t \leq \alpha < t + dt) = 1/T\, e^{-t/T}\, dt\,,$$

ahol T = a termék várható (átlagos) élettartama.

Az egyetlen termelési ágból álló gazdaságban legyen az ismeretlen teljes termelési függvény $x(t)$ és a szokásos ráfordítási együttható „a". A $t = 0$ időpontban a termelés ráfordításokat kíván, ezeket $ax(0)$ adja meg. A 0 időpontban felhasznált termékeket a $-\infty$-től 0-ig tartó időintervallumban állítottuk elő, és ezek most az új termék előállítása kapcsán befejezik életüket, mert felhasználják őket az új termék termelésére. Így felállítható az alábbi egyenlet:

$$(1) \qquad ax(0) = \int_{-\infty}^{0} 1/T\, e^{t/T} x(t)\, dt\,.$$

Az általánosság sérelme nélkül $x(0)$-t egyenlővé tehetjük 1-gyel és így egyenletünket átalakíthatjuk:

$$Ta = \int_0^\infty x(-t)\, e^{-t/T}\, dt \tag{2}$$

Az egyenlet jobboldala nem más, mint az $x(-t)$ függvény $1/T$ paraméterű Laplace transzformáltja. Ezért $x(t)$ egyértelműen meg van határozva az $e^{\pi t}$ alakban, és π értékét az $(1/T + \pi)^{-1} = Ta$ egyenlet adja meg. (Lásd pl. A. Erdélyi: Tables of Integral Transforms, McGraw-Hill, 1954. 229. l.) Tehát a már ismert módon

$$(1 + \pi T)\, a = 1 \tag{3}$$

Nem nehéz egy n-szektorból álló gazdaság esetében sem a fenti levezetés, a helyére az $\mathbf{A}$ matrixot és $x(0)$ helyére az $\mathbf{x}_{(0)}$ vektort helyettesítve. Ez esetben megkapjuk a (3) egyenletet.

III. Függelék

A (6) egyenlet érzékenysége

π nem más, mint a

$$(\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1}\, \mathbf{TA} \sim \mathbf{T} \sum_{n=1}^{\infty} \mathbf{A}^n = \mathbf{C}$$

matrix legnagyobb sajátértéke.

A következőket tudjuk az $\mathbf{A}$ matrixról: nem negatív és irreducibilis. Mivel minden tevékenységnek szüksége van munkaerőre és mivel a termelés célja végső soron a munkaerő szükségleteinek kielégítése, ezért az irreducibilitás nem posztulátum, de tény. Ennek következtében a $\mathbf{C}$ matrix szigorúan pozitív lesz (mivel $\mathbf{T}$ diagonális elemei szintén pozitívak). Ezért alkalmazhatók Frobenius eredményei: Van egy egyértelműen meghatározott, pozitív sajátérték, ehhez tartozik egy egyértelműen meghatározott pozitív oszlopvektor (a teljes termelési szintek) és egy egyértelműen meghatározott pozitív sorvektor (az árrendszer). Számításmódunk abból áll, hogy képezzük a $\mathbf{p}'\mathbf{x}/\mathbf{p}'\,\mathbf{Cx}$ hányadost két olyan vektor segítségével, amelyek pozitívak, bár valamelyest eltérnek az igazi sajátvektoroktól. De ez az eljárás ismét nem más, mint az ún. Raleigh—Aitken hányados képzése, és ezt a hányadost melegen ajánlják a keresett sajátérték pontosságának növelésére, éppen közelítő sajátvektorok esetében. (Lásd pl. Bodewig: Matrix Calculus, North-Holland Publishing Company, 1962. 283. l.)

VITA

CSAPÓ LÁSZLÓ:

Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban

A magyar gazdaság továbbfejlesztési lehetőségeit, mint ismeretes, most egy magasabb fejlődési fokról, új körülmények között, tehát új módon kell megítélni. Ez szükségessé teszi, hogy hosszabb távú gazdaságfejlesztési lehetőségeinket újra mérlegre tegyük, s *a lehetőségek különböző variánsait* kidolgozzuk. E tanulmányban csak néhány munkahipotézis kifejtésére kerülhet sor, amelyeket azután a részletes elemzésekkel és számításokkal kell tovább ellenőrizni. Ekkor fog kiderülni, hogy felhasználhatók-e, vagy tévesnek bizonyulnak, s ekkor másokkal kell helyettesíteni őket.

A magyar gazdaság nyitott jellege

Azonos gazdasági folyamatok másként zajlanak le, más tovagyűrűző hatásokat váltanak ki, és más következményekkel járnak nyitott és másként zárt gazdaságban. A hosszú távú (15—20 éves) fejlesztés lehetséges variációinak terevezésénél abból kell kiindulnunk, hogy *a magyar gazdaság legáltalánosabb és legfontosabb jellemvonása: nyitott jellege.*

Nyitott gazdaságon olyan gazdaságot értünk, amelyben nem lehetséges sem a meglevő, sem a várhatóan belépő kapacitások kihasználása és a munkaerő teljes foglalkoztatottsága a hazai erőforrásokra és a belső piac növekedésére alapozva, a természeti erőforrások aktuális és potenciális szűkössége (energiahordozók, természetes nyersanyagok, ásványok stb. szűkössége) miatt.

Jelenleg a nemzeti jövedelemnek mintegy egyharmadát exportáljuk és az import volumene sem marad messze ettől az aránytól. Az ipar és a termelőerők általános fejlődése következtében ez az arány valószínűleg tovább nő. Ilyen körülmények között a foglalkoztatottság, a nemzeti jövedelem és az életszínvonal növekedése hosszú távon elsősorban *a gazdaság exportképessége emelkedésének függvénye.* Éppen ez az a kiindulópont, amelyet az 1957 előtti gazdaságpolitika a leginkább figyelmen kívül hagyott. Ennek következménye az a struktúra és mechanizmus, amely — az 1957 utáni gazdaságpolitika sok helyes erőfeszítése ellenére is — mind a mai napig megköti kezünket. Egységnyi exportcsökkenés (importkiesésen keresztül) a tovagyűrűző hatásokat figyelembe véve, egységnyinél jóval nagyobb csökkenést eredményezhet a nemzeti jövedelemben. Ezt mutatják az ágazati kapcsolatok mérlege alapján végzett hozzávetőleges számítások (a jelenlegi struktúrát alapul véve). Jelenleg az ipar adja megközelítőleg a nemzeti jövedelem 55—60 százalékát. Ez az arány hosszú távon tovább növekszik. Ezért a hosszú távú növekedés, a nemzeti jövedelem, a foglalkoztatottság, az életszínvonal növekedési üteme *elsősorban az ipari exportképesség növekedésének függvénye.*

A magyar gazdaság nyitott jellegéből ered az a sajátossága, hogy *világgazdaságra és világpiacra orientált.* Ebből három további összefüggés adódik;

a gazdaság és a hosszú távú növekedés *külkereskedelem-érzékenysége, fizetésimérleg-érzékenysége és rendkívüli egyensúly-érzékenysége.* E három egymással szorosan összefüggő sajátosság rendkívül megnehezíti hosszú távú fejlesztési irányzatok tervezését. Egyidejűleg meg is határozzák — legalábbis elméletileg — azokat a kiinduló pontokat, módszereket és szervezési formákat, amelyekkel Magyarországon a hosszú távú növekedés tervezéséhez egyáltalán hozzá lehet fogni. Hosszú távú fejlesztési koncepció kialakításánál *a világgazdaság várható fejlődésének fő trendjeiből,* azok elemzéséből, becsléséből lehet csak kiindulni.

Az ország kis méreteit és a világgazdaságban elfoglalt viszonylag jelentéktelen helyét figyelembe véve ellentmondásnak tűnik, hogy távlati terveink kidolgozásakor az egész világgazdaság elemzéséből induljunk ki. A magyar gazdaság azonban oly mértékben nyitott, hogy a növekedés üteme, iránya, formái stb. a szó szoros értelmében a világgazdaságban lezajló folyamatok függvényei. Számunkra létkérdés, hogy képesek leszünk-e hosszú távon alkalmazkodni a világgazdaság várható követelményeihez, tudjuk-e gazdaságunk exportképességét növelni és importigényét relatíve csökkenteni.

Másrészt a világgazdaság várható fő trendjeinek elemzését, becslését helyettünk senki sem képes elvégezni, minthogy az elemzésnek *csak a magyar gazdaság aktuális helyzetéből* és sajátosságainak részletes felméréséből *kiindulva van értelme.* Ezért meg kell határoznunk gazdaságunk aktuális és potenciális helyét a világgazdaság jelenlegi és várható rendszerében, amennyire pontosan a jelen feltételek között ez egyáltalán lehetséges.

Jelenleg és hosszú távon a világgazdaság legfontosabb jellemzője, hogy *átmeneti világgazdaság.* Ezért a világgazdaságot mint *egységes egészet* vesszük kiindulópontként és ennek az egységnek sajátosságait vizsgáljuk. A világgazdaság átmeneti jellegű kettős értelemben:

a) *A világgazdaság többszektorú.* Ez azt jelenti, hogy szocialista, tőkés és volt gyarmati, gyengén fejlett országok elég élesen elhatárolható, céljaikban is különböző csoportjaiból áll. Ezek egymás mellett fejlődnek, s a közöttük levő (gazdasági, politikai, kulturális stb.) kapcsolatok viszonylag békések (beleértve azt is, hogy sokszor *átmenetileg* nem békések). Közöttük verseny folyik, amelyben mindhárom szektor saját gazdasági céljait igyekszik a világgazdaságban is érvényesíteni *és ezen keresztül* politikai céljait megvalósítani.

b) A világgazdaság átmeneti jellegű abban az értelemben is, hogy *erős tendencia van szocialista* — vagy a szocializmus valamilyen formájának irányába fejlődő — *gazdasági rendszerek kialakítására,* elsősorban gyengén vagy közepesen fejlett országokban. Ez a tendencia előreláthatóan erősen érezhető lesz. Ugyanakkor a legfejlettebb tőkésországokban nem látszik valószínűnek egy hirtelen, radikális társadalmi változás a szocializmus irányában.

E három szektor közötti sokasodó kölcsönös kapcsolatok és ellentmondások fogják meghatározni mind az egyes szektorok, mind pedig az egész világgazdaság fejlődésének főbb irányzatait. *A jelenlegi tendenciákból* ítélve tovább folytatódik az a folyamat, amely a világ lakosságának többségét kitevő gyengén, illetve közepesen fejlett országok számára *a gazdasági és társadalmi haladás vonzásközpontját egyre inkább a szocializmus irányába tolja el.* Ilyen körülmények között természetesen hosszú távú fejlesztési lehetőségeink kialakítása nem szorítkozhat pusztán a világgazdaságban lezajló tudományos gazdasági-technikai változások felmérésére (becslésére). Ez is a politikai fejlődés várható irányzatainak felmérésével együtt képzelhető csak el.

Egy ilyen átmeneti világgazdaságban másként merül fel a *politika és a gazdaság viszonya is, mint korábban.* A jelen feltételek között ugyanis a szocialista szektorhoz tartozik a világ anyagi erőforrásainak, lakosságának, területének rendkívül jelentős része, a politikai hatalom itt szilárd, a kapitalizmus restaurációja szektorméretekben elképzelhetetlen. Ezért a szocialista

szektor bővülése elsősorban gazdasági fejlődésének ütemétől és a gyengén vagy közepesen fejlett országoknak nyújtható gazdasági segítség mértékétől függ. *Hosszú távon tehát gazdasági lehetőségeink meghatározzák lehetséges politikai célkitűzéseinket is.*

Ezért általános politikai stratégiánkon belül (amely a szocializmus világméretű győzelmének elérésére irányul) történelmileg rövidebb szakaszokban, az előbb említett körülmények között, külpolitikánkat és belpolitikánkat lehetséges gazdaságfejlesztési céljaink szolgálatába kell állítanunk. Az átmeneti világgazdaságban ugyanis a döntő hatást a fő stratégiai cél irányában *gazdasági lehetőségeink maximális kihasználásával vagyunk képesek gyakorolni.*

Ezért a tervezés hagyományos fajtái mellet újfajta tervezésre is szükség van, amelyet politikai tervezésnek nevezhetünk. A politikai tervezés magában foglalja a gazdaságfejlesztési terveinkkel összhangba hozott és a gazdasági lehetőségeink által meghatározott *egységes kül- és belpolitikai orientációs irányzataink kidolgozását hosszú távra.* Természetesen a tervezésnek ezzel a fajtájával kapcsolatban még sok tisztázatlan kérdést kell majd megoldanunk, de ez elkerülhetetlen, mert végső soron tervezésünk és gazdasági munkánk hosszú távú hatékonysága ettől függ.

A magyar gazdaság a világgazdaság *szocialista szektorának része* és *mint ilyen, része a világgazdaságnak.* Bár fejlődésünk döntően a világgazdaság szocialista szektorának fejlődésétől függ, de mindhárom szektorral jelentős gazdasági kapcsolataink vannak. Egymásrahatásuk és az ezekből eredő tendenciák meghatározzák fejlődésünk menetét. Következésképpen tervezési gyakorlatunkban csak abból indulhatunk ki, hogy *egy világgazdaság és egy világpiac létezik. Ezek átmeneti jellegűek, s a belőlük eredő új viszonyok döntően meghatározzák a magyar gazdaság lehetséges fejlesztési célkitűzéseit.*

A gazdasági és a politikai tervezés összehangolása

A szocializmus gazdasági fejlődésének várható főbb tendenciái hosszú távon

Hosszú távú gazdaságpolitikai koncepció nélkül — még ha az kiinduló munkahipotéziseken alapul is — nem lehet megalapozott középplejáratú tervet sem kidolgozni. Az ilyen módszer mindenesetre kevésbé bizonytalan, mintha semmiféle hosszú távú becslést nem végeznénk, s középplejáratú fejlesztési elképzeléseinket pusztán a legközelebbi néhány év „látható" és „biztos" feladatai alapján akarnánk meghatározni.

Fel kell tehát mérnünk a szocialista világrendszeren belül is aktuális és potenciális lehetőségeinket. Ehhez az egyes szocialista országok adott helyzetét, terveit, gazdasági és politikai fejlődésükre vonatkozó elképzeléseiket *állandó, megszervezett tudományos elemzés* alapján kell értékelni. E felmérésnél természetesen figyelembe kell venni a szocialista országok *közös érdekeit,* s ezeket a magyar gazdaság lehetséges hosszú távú fejlesztési variánsainak alapján kell megítélni. Saját problémáinkat és lehetőségeinket nálunk jobban senki sem ismerheti. Így az egész szocialista világrendszernek és saját magunknak is azzal tesszük a legnagyobb szolgálatot, ha a szocializmus fejlődését abból a szempontból ítéljük meg, hogyan képes a *magyar gazdaság* maximális eredményt elérni és ezzel az egész szocialista közösség erejét is maximálisan emelni. A szocialista együttműködés szellemétől teljesen idegen lenne, ha minden problémát a barátok támogatására számítva, maximális saját erőfeszítések nélkül kívánnánk megoldani.

Jelen pillanatban külső piacaink és külső gazdasági kapcsolataink 70—80

százaléka a szocialista országok felé irányul. Ezen belül — történelmi, gazdasági, politikai stb. okok miatt — legfőbb *természetes* gazdasági partnerünk és szövetségesünk a Szovjetunió, és hosszú távon is az marad. Döntő jelentőségű tehát a szocialista és különösen a szovjet gazdaság és piac várható fejlődésének becslése, felmérése.

Ezzel kapcsolatban rögtön felmerül egy véleményem szerint rendkívül veszélyes tévhit. Sok tervező ugyanis abból indul ki, hogy e piacok számunkra hosszú távra is mintegy „automatikusan" biztosítva vannak. De először is, hosszú távon — békés viszonyokat feltételezve — a szovjet gazdaságban a feldolgozó ipar valamennyi ága (beleértve azokat is, amelyek nálunk ma a szovjet piacokon exportképesek) rendkívül gyors ütemben fog fejlődni. Ugyanis zárt gazdaságban, amilyen a szovjet gazdaság, az arányos fejlesztés megköveteli valamennyi iparág egyidejű fejlesztését. Másodszor: a kelet-európai szocialista országok részéről *erős verseny fog kialakulni a szovjet piacokért és egyre növekvő igény a szovjet nyersanyagokért.* Az ipari struktúra ezekben az országokban ugyanis nagyjából azonos irányban fejlődött és — a jelenlegi célokból, tervekből ítélve — fejlődik. Harmadszor: a fejlett tőkésországok is mindinkább kénytelenek lesznek a szocialista, különösen a szovjet piacok felé orientálódni, legalábbis oda betörni, s ez számunkra ismét potenciális konkurrenciát jelent. Végül ilyen irányba hat az, hogy a most iparosodó gyengén fejlett országok egy része ugyancsak szocialista, elsősorban szovjet relációban igyekszik majd elhelyezni késztermékeinek egy részét.

Nem lehet ezért a szocialista piacok számunkra „automatikus" növekedésére és a szocialista nyersanyagimport „kimeríthetetlenségére" számítva hosszú távú fejlesztési terveket kidolgozni. A piacot nekünk magunknak kell *megteremteni* olyan termékekkel, amelyekre előreláthatólag hosszú távon is szükség lesz. Ehhez viszont fel kell mérni a szocialista piacok várható szükségletét és *ebből kell kiindulni a fejlesztés tervezésénél.*

A mai tendenciákból kiindulva arra lehet következtetni, hogy az egyes szocialista országok főleg a nemzeti keretek között fognak tervezni. A közös tervezés alapján kibontakozó munkamegosztás *teljes* kifejlődése valószínűleg nem közösen tervezett, hanem két-, három-, négy- stb. oldalú részleges összefonódások, integrációk útján fog előrehaladni. A Szovjetunió mellett elsősorban azokat a szocialista országokat kell megtalálnunk, amelyekkel *gazdasági struktúránk különbségei a legnagyobbak,* mert ez biztosítja valamennyi szocialista ország számára az együttműködés és az integráció leggyorsabb fejlődését.

A szocialista világgazdasági rendszer egészében relatív tőkehiány van és előreláthatólag még hosszú ideig meg is marad. Relatív tőkehiányon azt a jelenséget értem, amikor — viszonylag magas fejlettségi színvonalat elért gazdaságokban — a gyors ütemű növekedés szükségessége és társadalmi lehetősége adott, a potenciális erőforrás-tartalékok (munkaerő, föld, ki nem használt szervezési lehetőségek stb.) viszonylag nagyok, de felhasználásukat tőkehiány fékezi. Ebből a helyzetből több olyan fontos tendencia ered, amelyeket a magyar gazdaság távlati fejlesztési koncepciójának kialakításánál nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Először is, a relatív tőkehiány mellett *a mezőgazdasági termelés gyors ütemű növelése a szocialista világrendszer egészében* nagy erőfeszítéseket fog követelni. Valamennyi szocialista országban ellentmondás van az ipar és a mezőgazdaság fejlettségi színvonala és növekedési üteme között. A mezőgazdaság viszont rendkívül *tőkeigényes ágazat.* A relatív tőkehiány miatt a növekedési ütemkülönbségekkel, s így a szintkülönbségekkel viszonylag hosszú ideig számolni kell. Ezért az alapvető mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek hosszú távon a szocialista piacokon valószínűleg úgynevezett kemény cikkeknek fognak számítani.

Másodszor: a relatív tőkehiány következtében szocialista relációból nem számíthatunk jelentősebb tőkeimportra.

Harmadszor: a relatív tőkehiány továbbra is nehezíteni fogja a tudományos kutatás és a technikai fejlesztés *gyors ütemű fokozását valamennyi tudományágban és valamennyi gazdasági szektorban egyszerre.* Ezért nem számíthatunk arra, hogy az általunk kiválasztott ágazatokban a legfejlettebb technikát teljes egészében szocialista relációból tudjuk majd beszerezni.

Negyedszer: viszonylag hosszú ideig a tőkeigényes nyersanyagkitermelő ágazatok és a feldolgozó iparok közötti feszültségekkel lehet számolni. Magyarországon, amely természeti erőforrásokban talán valamennyi szocialista ország közül a legszegényebb, a feldolgozó ipar növekedési ütemének meghatározásánál különös óvatossággal kell eljárnunk.

A relatív tőkehiányt még erősítik azok a világgazdaság átmeneti jellegéből eredő tendenciák, amelyek viszonylag jelentékeny tőkék lekötését teszik szükségessé fegyverkezésre.

A magyar gazdaság hosszú távú fejlesztési koncepciójának kialakításánál abból kel kiindulnunk, hogy a szocialista piacok megtartása és növelése csak akkor lehetséges, *ha néhány vezető iparágra koncentráljuk szűkös erőforrásaink jelentős részét,* ha ezekben az ágakban kimagasló minőségű (a világ vezető cégeinek termékeivel azonos színvonalú) termékeket tudunk előállítani; ha azokat a népgazdasági ágakat fejlesztjük, ahol lehetőségeink a viszonylag legkedvezőbbek (mezőgazdaság), vagy a várható verseny potenciálisan a legkisebb.

A szocialista országok gazdasági struktúrájának elemzése alapján meg kell keresnünk azokat a területeket, amelyek előreláthatólag 15—20 év múlva is „szűk keresztmetszetnek" fognak számítani. Ennek az elvnek illusztrálására pusztán a gyógyszeripar példáját említjük. Ha mi most a gyógyszergyártásra kutatást és kapacitást koncentrálunk (figyelembe véve a kapcsolódó fejlesztéseket is), abból az elképzelésből kiindulva, hogy hosszú távon mi legyünk a szocialista országok ellátói sok gyógyszerfajtából, akkor ezeknek realizálása, versenyképessége nem fog problémát okozni. Kutatások és számítások alapján más iparágakban, más területeken is lehet olyan „szűk keresztmetszeteket" találni, amelyekre berendezkedve már most biztosítjuk iparunk hosszú távú fejlesztését, miközben ezzel az egész szocialista világrendszer érdekeit is szolgáljuk.

A világgazdaság tőkés szektorával való kapcsolataink lehetőségei

A jelenlegi világhelyzet már említett jellemvonásai következtében *másként kell megítélnünk a világgazdaság tőkés szektorával való kapcsolataink lehetőségét is, mint korábban.*

Magyarország földrajzi fekvése (közös határ a tőkés Nyugat-Európával, a Duna mint természetes összekötő út, kelet-nyugati szárazföldi utak stb.), gazdaságának nyitott jellege, történelmi, kulturális hagyományai miatt *a kelet-nyugati irányú gazdasági és kereskedelmi forgalom egyik legfontosabb érintkezési pontja.* Ausztria hasonló helyzetben van. Az elmúlt 15 évben Ausztria e helyzet kihasználására tudatosan berendezkedett, mi viszont ezt a lehetőséget nagymértékben figyelmen kívül hagytuk. Ezért jelentős gazdasági és politikai előnyöktől estünk el.

A következő 15—20 évben előreláthatólag a kelet—nyugati gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok erőteljes növekedésével számolhatunk. Erre a következő körülmények mutatnak. Nyugat-Európában az elmúlt 10 évben a tartós konjunktúra, s az integráció és a munkamegosztás fejlődése révén a kapacitások erőteljesen növekedtek. Az Egyesült Államokkal való verseny és az egymás közötti konkurrencia kiéleződése miatt a piaci lehetőségek egyre

korlátozottabbak lesznek a vezető nyugat-európai tőkésországok számára. Számíthatunk arra, hogy a szocialista piacok megszerzésében is további lehetőségeket keresnek.

A *relatív tőkefelesleg* a vezető tőkésországokban tehát nő. Ennek egy részét valószínűleg a gyorsított ütemű technikai fejlesztés, az improduktív fogyasztás növekedése (militarizmus) és a fejletlen országokban eszközölt befektetések továbbra is lefogják kötni. Mindez azonban nem szünteti meg a relatív tőkefelesleget. (A technikai fejlesztés gyorsításának határt szab a kapacitások és a piac bővülése. A katonai kiadások fokozása a békés egymás mellett élés közepette politikai korlátokba ütközik. A fejlődő országokba irányuló tőkeexportnak korlátokat szab a „terms of trade" és — ezzel szoros kapcsolatban — a fejlődő országok fizetésimérleg-helyzetének krónikus romlása, valamint politikai fejlődésük bizonytalansága.) Nyugat-Európa (de a tengeren túli fejlett tőkésországok is) a felhalmozódó relatív tőkefelesleg miatt tehát növekvő mértékben fog kelet-európai és szovjetunióbeli elhelyezési lehetőségek felé fordulni. Ez gazdasági kényszer, akár ellenzik egyes tőkés csoportok, akár nem. Ezért számolnunk lehet és kell egy viszonylag jelentős tőkeimporttal (és így a legfejlettebb technika nagy részének importjával és kooperációval) tőkés relációból.

Ez természetesen nemcsak gazdasági, hanem politikai kérdés is. Rendkívül sok tényezőt kell mérlegelni, de feltétlenül el kell döntenünk: *melyek azok a határok és feltételek, amelyek között az ilyen tőkeimportot megvalósíthatjuk.* E tekintetben különös félelemre okunk nincs: társadalmi rendszerünk, nemzetközi helyzetünk, a szocialista világrendszerben elfoglalt helyünk szilárd, az összes gazdasági kulcspozíciók a kezünkben vannak. Ilyen körülmények között *egy ellenőrzött,* viszonylag nagyarányú nem szocialista tőkeimport tulajdonképpen politikai veszélyt nem jelent. Az elemzés során külön kell választani azokat a tőkésországokat, amelyekkel előreláthatólag a legnagyobb lehetőségek kínálkoznak a gazdasági együttműködés kifejlesztésére stb.

Magyarország adottságai alapján (megfelelő fejlesztési politika mellett) alkalmasnak látszik arra, hogy *a kelet-nyugati nemzetközi kereskedelem egyik fő központja* (és ami ezzel jár: bankár, szállító, közvetítő, ügynök, turisztikai állomás stb.) legyen. Politikai szempontból ez pozícionyerés lenne az egész szocialista világrendszer számára is. Ez természetesen befolyásolná a fejlesztési irányzatok kiválasztását is.

Mindez pusztán *példa* arra, hogy körülbelül milyen típusú problémákat kellene a politikai tervezésnek felvetnie és megoldania. Nem a tervezőkre kell a politikai döntéseket átruházni, *de a gazdasági fejlődés tervezése ma* — egy világgazdasági orientációjú, nyitott gazdaságban — *nem lehetséges a politikai tényezők részletes tudományos elemzése nélkül.* Ez viszont megfelelő információs rendszert és racionális munkamegosztást követel.

A világgazdaság harmadik szektorával való kapcsolataink lehetőségei

A politikai függetlenséget nyert vagy gyarmati sorból felszabaduló országokban hosszú távon is éles ellentmondás várható termelőerőik fejletlensége és fejlesztési szükségleteik között. Eme országokra (legalábbis többségükre) az *abszolút tőkehiány* a jellemző. Ezen azt értem, hogy az alacsony színvonalú termelőerők — és sok esetben kapitalizmus előtti termelési viszonyok — nagymértékben korlátozzák a belső akkumuláció lehetőségét. A fejlődés üteme ezért még messze elmarad a szükséges mögött ott is, ahol egyébként bőségesek a természeti erőforrások és a munkaerő. Helyzetüket tovább rontja a „terms of trade" kedvezőtlen alakulása. A gyors ütemű fejlesztés

kényszere (egyebek között a gyors népszaporulat miatt) az import — elsősorban a gép- és felszerelésimport — állandó növelésére kényszerít. Mindez krónikus fizetésimérleg-nehézségekhez vezet, ami viszont lehetetlenné teszi a gyors fejlesztési ütem fenntartását. Ehhez járulnak a gyakran ismétlődő politikai válságok, amelyeket a fejlett tőkésországok neokolonialista törekvései is fokoznak. *Ipari termelőeszköz-szükségletük tehát óriási mértékben fog növekedni, miközben fizetésimérleg-pozíciójuk tovább romlik.* Ez megnehezíti majd a tőke- és áruimportot tőkés relációból.

Magyarország — relatív tőkehiánnyal küzdve — természetesen nem vállalkozhat tőkeexportra. De van egy lehetőség, amely kölcsönösen előnyösnek tűnik. Szállíthatnánk hosszú lejáratú (10—15 éves) kereskedelmi hitel keretében gépeket és berendezéseket (esetleg ipari és élelmiszeripari késztermékeket is). Ezeket (esetleg még a hitelkamatokat is) konvertibilis valuta helyett a nekünk szükséges nyersanyagokkal egyenlítenék ki, viszonylag hosszú időre stabil árarányok mellett. Ez megsokszorozná gazdasági együttműködésünk lehetőségeit, a kölcsönös szállítások volumenét. A kölcsönös előnyökön nyugvó együttműködésre és segítségnyújtásra — a technikai-tudományos stb. segítségnyújtáson kívül — más mód a jelen pillanatban nehezen képzelhető el. Hosszú távú gazdaságpolitikánknak a fejlődő országokkal kapcsolatban ez lehetne a fő vonala. Emellett ki kell választanunk azokat az országokat, amelyekkel leginkább van lehetőségünk ilyen fajta együttműködésre és oda kell koncentrálnunk kapcsolatainkat. Ez ismét olyan problémakör, amely a politikai tervezés nélkül nem oldható meg.

A világgazdaság szektorait és a várható kölcsönhatásokat elemezve határozhatók meg a számunkra *reálisan lehetséges és legkedvezőbb főbb gazdasági és politikai orientációk a következő 15—20 évre, egységes gazdasági és külpolitikai koncepció formájában.* Ez természetesen jelentősen befolyásolja belpolitikai céljainkat és viszont, külső gazdasági kapcsolataink meghatározásánál belpolitikai céljainkat kell szem előtt tartani. Ezért a politikai tervezés átfogja a lehetséges hosszú távú belpolitika főbb vonásait is. Mindezek *előfeltételei* egy megalapozott hosszú távú fejlesztési koncepció kidolgozásának.

Gazdaságunk nyitott jellege és a fejlesztés elvei

A gazdaság nyitott jellegéből következik *egyensúly-érzékenysége.* Minthogy a magyar gazdaság világgazdaságra orientált, vagyis külső tényezők óriási tömegének együttes hatásától függ, ezért a tervezésnek ki kell dolgoznia azokat a módszereket, amelyekkel az egyensúly-érzékenységet *anticipálni, leküzdeni,* illetve *kivédeni lehet.* Az elkészített hosszú távú világgazdasági és világpiaci elemzések alapján lehet fejlesztési variánsokat készíteni. Mivel nincs remény arra, hogy a világgazdaság valamennyi folyamatának várható változásait anticipáljuk, az egyensúly-érzékenység elleni védekezést *preventív* módon kell megszervezni.

A hosszú távú egyensúly fenntartása nyitott gazdaságban csak olyan „beépített stabilizátorokkal" lehetséges, amelyek az egyensúly-érzékenységet mintegy automatikusan, külön szükségintézkedések (például a fizetési mérleg rövidtávú egyensúlyának megteremtésére vonatkozó állandó kényszerintézkedések) nélkül is, ellensúlyozzák. A magyar gazdaság „beépített stabilizátorai" lehetnek: *a)* a vezető iparágakra koncentrált fejlesztés; *b)* a legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés; *c)* a mezőgazdaság; *d)* a belső piac és *d)* a tartalékok megfelelő felhasználása; valamint *e)* a gazdasági mechanizmusban rejlő lehetőségek.

A vezető iparágakra koncentrált fejlesztés elve

Az erőforrások korlátozottságán alapuló nyitott gazdaság jellegéből fakad az az alapszabály, hogy *nem lehet minden iparágat fejleszteni.* Az ipari exportképesség növelése — amelytől a növekedés üteme elsősorban függ — csak akkor lehetséges, ha kiválasztunk néhány vezető iparágat és erőforrásaink jelentős részét ezekre koncentráljuk. Minden nyitott gazdaságú fejlett országban néhány vezető iparágra épül az ipar egész fejlesztése. (Minél kisebb országról van szó, annál inkább.)

A fejlesztési koncepció kialakításának legnehezebb mozzanata az, hogy Magyarországon *melyek* legyenek ezek az iparágak. Bizonyos kritériumokat azonban már a kiindulásnál meg lehet határozni. Az első, hogy olyan iparágakat kell kiválasztanunk, ahol a *hosszú távú exportpiaci lehetőségek valószínűsége nagy.* Figyelembe kell venni továbbá a hazai nyers- és alapanyaghelyzetet, a meglevő kapacitásokat, szakemberellátást, kutatási, technológiai és értékesítési tapasztalatokat, a termelési hagyományokat stb.

Egyes iparágakat tehát *tudatosan és határozottan vissza is kell fejleszteni.* Vezető iparágakat nem lehet úgy kiválasztani, hogy közben minden már meglevő ágazatot „egy kicsit" fejlesztünk. Az ilyen fejlesztés elkerülhetetlenül az erőforrások további szétaprózásához, a mindenütt alacsony technikai színvonalon való „fejlesztéshez", a munkahelyek számának további növelésén nyugvó terjeszkedéshez, a relatív munkaerőhiány további fokozódásához, az import további növeléséhez, a fizetési mérleg állandó labilitásához és állandó egyensúlyzavarokhoz vezetne. Egy ilyenfajta fejlesztés *minden területen* konzerválná a technikai elmaradottságot.

A vezető iparágakra koncentrált fejlesztés elvén a következőket értem: 1. Néhány olyan (viszonylag kevésszámú termék előállítására berendezkedő) iparág gyors ütemű fejlesztését a legfejlettebb technika és technológia alapján, amelyekkel *világpiaci versenyképességünk* állandó biztosítása hosszú távon nagy valószínűséggel elérhető. 2. E néhány iparághoz *közvetlenül kapcsolódó* tevékenységek fejlesztését ugyancsak a legfejlettebb technika alapján (a kutatástól a csomagolási és kereskedelmi technikáig). 3. Egyes iparágak *radikális visszafejlesztését* még akkor is, ha e termékek teljes importjára kell berendezkedni. 4. Az egész ipar olyan fejlesztését, amely elsősorban a vezető ágak igényeit tartja szem előtt. Ez az elv tehát azt jelenti, hogy *ipari struktúránkat a világpiac hosszú távon várható igényeihez kell igazítani,* nem pedig a meglevő kapacitásokból kiindulva tervezni.

A meglevő kapicitások kihasználását, a munkaerő foglalkoztatását emellett sok területen sajátos formában, *bérmunkavállalás* formájában lehet biztosítani. Ilyen lehetőségek vannak például a könnyűipar és a gépipar több ágában.

Csak részletes számítások és felmérések alapján lehet dönteni arról, hogy mely iparágak tekinthetők vezető ágaknak és melyeket kell visszafejleszteni. Ha azonban kifejlesztettünk néhány olyan iparágat, amelyek exportképessége hosszú távon biztosított, akkor ez automatikusan ellensúlyozza a gazdaság egyensúly-érzékenységét.

A legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés elve

A relatív tőkehiány körülményei között a vezető iparágakra koncentrált fejlesztés *néhány iparágban megteremti a legfejlettebb technika alapján történő fejlesztés lehetőségét.* Az a körülmény pedig, hogy hosszú távon a növekedés jórészt az ipar exportképességének növekedésétől függ, *szükségessé is teszi a legfejlettebb technika alkalmazását.* Ez akkor is igaz, *ha vannak munkaerő-feleslegek.* Az exportképesség hosszú távon ugyanis főként *a mi-*

nőségtől függ. Az ipari fejlődés eddigi tapasztalatai viszont azt bizonyítják, hogy a minőség javítása elsősorban *a tudományos és technikai fejlődés eredményeinek a termelésbe való bevezetésével megy végbe.* Új termékek bevezetése és ezzel új piacok megnyitása sem lehetséges a tudományos kutatás és a legmodernebb technika alkalmazása nélkül.

Ha fejlesztési elképzeléseink célja a hosszú távú világpiaci versenyképességünk, akkor nem szabad egyoldalúan a szocialista piacokon meglevő bizonyos értelemben monopolisztikus realizálási lehetőségeinkre építeni. Ez a fajta „könnyebb ellenállás" csalóka, mert hosszú távon konzerválhatja technikai elmaradottságunkat. A minőségi követelmények a szocialista piacokon is ugrásszerűen emelkednek. Ezért minden kiválasztott termék vagy iparág esetében a legigényesebb piacok követelményeihez kell igazodnunk. Versenyképességünk így hosszú távon sem okozhat elhelyezési problémát, akár szocialista, akár tőkés relációban. A kevésszámú iparág legfejlettebb technikán alapuló fejlesztése ugyancsak az egyensúly-érzékenység ellen hat.

A mezőgazdaság mint az egyensúly-érzékenységet ellensúlyozó tényező

Az elmúlt húsz évben meg kellett tanulnunk, hogy a természeti feltételeknek nagyobb a gazdasági növekedésben betöltött szerepük, mint eredetileg gondoltuk.

Magyarországon hosszú távon *a rendelkezésünkre álló legnagyobb potenciális természeti erőforrás a mezőgazdaság.* Ez egyben azt is jelenti, hogy a gazdaság egyensúly-érzékenységét ellensúlyozó legfontosabb „beépített stabilizátor". Ma a mezőgazdaság és az ipar fejlettsége között rendkívül nagyfokú az aránytalanság, ami *az ipar és az egész gazdaság fejlődésének egyik legnagyobb fékje.* Gyakran találkozunk olyan helytelen nézettel, amely ezt az aránytalanságot *a fejlődési ütemek különbségére* redukálja. Valójában ez a magyar gazdaság természeti feltételeinek ellentmondó *strukturális aránytalanság.* A két szektor fejlettségi szintjének óriási különbségéről van szó. Az ipar és a mezőgazdaság fejlődési ütemének különbsége nem ok, hanem következmény.

A mezőgazdaság *az ipar legnagyobb természetes belső piaca* (termelői és fogyasztói egyaránt). A mezőgazdaság másrészt *az ipar természetes bázisa,* mivel nyersanyagot és élelmiszert termel. Ebből következik, hogy az ipari termelés hosszú távú növekedése jelentős mértékben a mezőgazdaság fejlődésétől függ. A mezőgazdaság gyors ütemű fejlesztése *kiszélesíti az ipar belső piacát és hazai bázisát* és ezzel lehetővé teszi az iparfejlesztés gyorsabb ütemét hosszú távon. A megfelelően fejlesztett mezőgazdaság tehát a gazdaság nyitott jellegéből folyó egyensúly-érzékenység *legfontosabb ellensúlyozója lehet Magyarországon.* A magyar ipar két nagy ágának fejlődése — az élelmiszeriparé teljesen, a könnyűiparé részben — közvetlenül is a mezőgazdaságtól függ, és mindkettő *exportképes.* Másrészt a mezőgazdaság közvetlenül is *exportképes.* Amennyire a jelenlegi trendekből megállapítható, a mezőgazdasági termékek hosszú távon is exportképesek lesznek mind a szocialista, mind a tőkés-, sőt a fejlődő országok relációjában is. Ezért az *ipari nyersanyagok importja hosszú távon is jelentős részben mezőgazdasági exportból fedezhető lesz.*

Az a tény, hogy potenciálisan a mezőgazdaság a legnagyobb természeti erőforrás, egyidejűleg *meghatározza a vezető iparágak kiválasztását is.* A hosszú távú iparfejlesztési koncepció csak olyan iparfejlesztési irányzatokat alakíthat ki, amelyek egyrészt a mezőgazdaságon mint *a legnagyobb hazai természeti erőforráson* alapulnak, másrészt a mezőgazdaságot mint a *belső piac legdöntőbb tényezőjét szolgálják ki.* Magyarországon az arányos gazda-

sági növekedés követelménye elsősorban az ipari és mezőgazdasági fejlődés harmóniáját tételezi fel. *A magyar gazdaságban ez az arányos, tartós egyensúlyt biztosító iparfejlesztés döntő kritériuma.* Az a tétel, hogy az ipari fejlődés üteme, iránya, szerkezete főképp a mezőgazdaság fejlődésétől függ, *Magyarországon gazdaságpolitikai axioma,* amelynek megvalósítása nélkül nincs hosszú távú egyensúly.

Ezért a mezőgazdaság fejlesztését meg kell gyorsítani, a jelenleg meglevő strukturális aránytalanságot *radikálisan fel kell számolni.* Még azon az áron is, ha az iparfejlesztés ütemét átmenetileg csökkenteni kell. Közismert tény viszont, hogy a mezőgazdaság tőkeigényes ágazat, mi pedig relatív tőkehiánnyal küszködünk. Ez hibás körnek látszik. Valójában nem az. Magyarországon *a relatív tőkehiány egyik fő oka a mezőgazdasági akkumuláció alacsony színvonala.* De a mezőgazdasági akkumulációt nemcsak *tőkeintenzív,* hanem *munkaintenzív* módszerekkel is lehet és kell fokozni. Meg kell találnunk *a szövetkezeti forma továbbfejlesztésének* és a gazdaságpolitikának azokat a módszereit és formáit, amelyek a parasztság anyagi érdekeltségének jelentős emelésén keresztül (árak) lehetővé teszik a mezőgazdaság gyors ütemű fejlesztését viszonylag korlátozott tőkebefektetés és az élőmunkabefektetés hatványozott növelése mellett. Ez viszont már a mechanizmus továbbfejlesztéséhez kapcsolódik.

Mindezek alapján a gyors ütemben fejlesztett, magas színvonalú mezőgazdaságot a legfontosabb „beépített stabilizátornak" kell tekinteni, amely hosszú távon a gazdaság egyensúly-érzékenységét strukturálisan ellensúlyozni képes.

A belső piac mint az egyensúly-érzékenységet ellensúlyozó tényező

A vezető iparágak kiválasztása, a legfejlettebb technika alapján történő fejlesztés, valamint a mezőgazdaság korábban kifejtett fejlesztési irányzata eleve meghatározná és jelentős mértékben *kiszélesítené a belső piacot* a termelő fogyasztás oldaláról. A belső piac kiszélesítése viszont a gazdaság nyitottságát és egyensúly-érzékenységét csökkenti. Ebben a fogyasztói kereslet jelentős növekedése és szerkezeti változása is szerepet játszana. Nyitott gazdaságban a fogyasztói kereslet is bizonyos mértékig specifikusan fejlődik. Nemcsak a hazai szokások, hagyományok és a jövedelem növekedése határozzák meg, hanem a legfejlettebb országokban kialakult fogyasztási színvonal és szokások is. Minél magasabb gazdasági színvonalon élünk, annál inkább az iparilag fejlett országokra jellemző fogyasztási szokások fogják meghatározni a lakosság keresletét. A következő 15—20 évben Magyarországon elsősorban a tartós fogyasztási cikkek (gépkocsi, háztartási felszerelések, modern bútorok, a lakáskultúra általában, televízió stb.) felé fog fordulni a belső fogyasztás. A lakásprobléma megoldása is a mainál jóval magasabb színvonalon elengedhetetlenné válik. Ma bizonyos mértékig korlátozzuk a tartós fogyasztási cikkek iránti keresletet (magas árak, gépkocsivámok stb.). Ahelyett, hogy lehetővé tennénk vásárlásukat, lekötve ezzel a vásárlóerőt, amely jelenleg állandó nyomást gyakorol a mezőgazdasági termékek keresletére. Hosszú távú fejlesztési politikánk kialakításakor a legfejlettebb országok fogyasztási struktúráját kell tanulmányozni és ennek alapján, de megfelelően módosítva, kell kialakítani a belső piacra termelő kapacitásainkkal szemben várható igényeket is. A belső piac erőteljes kiterjesztése mint a gazdaság nyitottságát ellensúlyozó stabilizátor hat.

A tartalékok képzése mint az egyensúly-érzékenységet ellensúlyozó tényező

A fentebb felsorolt stabilizátorok azonban nem nyújtanak megfelelő garanciát *a hirtelen bekövetkező, váratlan változások ellen,* amelyeknek lehetősége egy világpiacra és világgazdaságra orientált nyitott gazdaságban igen nagy. Ezt a szerepet a tervezett tartalékoknak kell betölteniök. Nyitott gazdaságban tartós egyensúly melletti növekedés *elképzelhetetlen a számított kockázat figyelembevétele — vagyis az erőforrások tartalékolása — nélkül.* Ezt az összefüggést a magyar gazdaságban úgy is meg lehet fogalmazni, hogy nem lehetséges egyensúlyban levő, gyors ütemű fejlesztés a rendelkezésre álló erőforrások, kapacitás *teljes* kihasználásával, a munkaerő *maximális* foglalkoztatottságával. Rendelkeznünk kell tehát hosszú távon kapacitás-, munkaerő-, anyag- és devizatartalékokkal.

Kapacitástartalékok létrehozása több formában történhet. A legfontosabb, hogy új kapacitások tervezésénél olyan megoldásokat kell alkalmaznunk, amelyekkel a létrehozott kapacitások gyorsan, csekély változtatásokkal képesek a világpiac támasztotta követelményekhez alkalmazkodni. Ez egyben feltételezi a legfejlettebb technika alkalmazását is. A beruházásokban is bizonyos biztonsági kapacitásokat kell terveznünk, s ennek létrehozási költségeit úgy kell kezelni, mint a világpiacra való termelésből eredő bizonytalanság kockázati díját. (Közgazdasági értelemben ez tulajdonképpen ugyanolyan költség, mint az egyes vállalatok számára a biztosítási díj.)

Nyitott gazdaságban másként merül fel a szocialista gazdaság alapkövetelménye: a teljes foglalkoztatottság is. A teljes foglalkoztatottság elvét nem szabad úgy értelmezni, hogy adott pillanatban a munkaképes lakosság minden egyedének dolgoznia kell. A teljes foglalkoztatottság nyitott gazdaságban azt jelenti, hogy a társadalomnak biztosítania kell valamennyi tagja számára az adott pillanatban elérhető optimális életszínvonalat olyan foglalkoztatottság révén, amely lehetővé teszi a rendelkezésre álló munkaerő legracionálisabb felhasználását. Nyitott gazdaságban a rendelkezésre álló munkaerő racionális felhasználása *nem lehetséges munkaerő-tartalékok nélkül.* Figyelembe véve a jelenlegi strukturális aránytalanságokat, valamint a világgazdaságban végbemenő gyors ütemű technikai, technológiai és tudományos fejlődést a következő 15—20 évben viszonylag jelentős *munkaerő-átcsoportosításra lesz szükség.* Egy olyan gazdaságban, ahol világpiacra termelnek, a termelési tényezők, így a munkaerő racionális felhasználása is feltételezi, hogy a technológiai, technikai okokból feleslegessé vált munkaerőt gyorsan átképezzék, s a világpiac által megkövetelt irányba átcsoportosítsák. Amíg a munkaerő átképzése tart, a munkaerőnek ez a része aktív értelemben nem foglalkoztatott. Ez természetesen költséggel jár, amely azonban *éppen olyan fejlesztési költség,* mint mondjuk egy új objektum létrehozására fordított kiadás. Ezért ki kell fejleszteni a munkaerő-tartalékok számának, eltartásának, mozgósításának stb. tervezését. Ez a munka azonban a teljes foglalkoztatottság axiómájának racionális értelmezését teszi szükségessé.

Gazdasági viszonyaink az áru- és pénzkapcsolatokon, különösen pedig — a nyitott jelleg miatt — a nemzetközi áru- és pénzkapcsolatokon nyugodnak. Ez a körülmény természetesen meghatározza a tartalékok leghatékonyabb, legfontosabb formáját is. A tervezésnek abból kell kiindulnia, hogy az árunak „szalto mortálét" kell csinálnia a világpiacon, vagyis át kell alakulnia pénzzé, míg a pénznek nem. Ezért nyitott gazdaságban a devizatartalék *a tartalékképzés fő eszköze.* A deviza az áruérték ütőképes formája, ezért olyan mennyiségű tartalékkal kell rendelkeznünk belőle, amely a bizonytalanság és kockázat várható nagyságának ellensúlyozására feltehetően átlagosan elégséges. Ebből viszont az következik, hogy a nemzeti munkának egy részét ütőképes formában ugyan, de mégis tartalékként meg-

merevítjük. Ennek ellensúlyozása azonban, bizonyos mértékig kölcsöntőkeként való felhasználással lehetséges (a megfelelő garanciák mellett), ami kamatot hoz a népgazdaság számára.

Végül természetesen anyagtartalékokra (és azok tervezésére) is szükség van. E tényező fontossága azonban relatíve kicsi — ha a tartalékok előbb említett három formában rendelkezésre állnak —, hiszen különösen a devizatartalék bármikor árutartalékká konvertálható. (Természetesen háborús konfliktus esetén — és ezzel a lehetőséggel is számolni kell — más összefüggések érvényesek.)

A gazdasági mechanizmusban rejlő lehetőségek az egyensúlyérzékenység ellensúlyozására

A gazdaság nyitott jellegéből és a lehetséges hosszú távú fejlesztési célokból adódó *követelmények határozzák meg* azokat a fő módszereket, intézményeket, szervezési formákat, információs és döntési rendszereket stb., amelyek segítségével a gazdaság hatékonyan irányítható. Az eddig kifejtett sajátosságokból adódó első követelmény, hogy *a mechanizmus biztosítsa a termelés és a realizálás közötti közvetlen kapcsolatot, különösen a külső piacokon.*

Ez a követelmény csak akkor valósulhat meg, ha: a) a termelőegységek *közvetlenül felelősek* az áruk realizálásáért, a piacok felkutatásáért, megszerzéséért és megtartásáért; b) önállóan, saját terveik alapján gazdálkodnak a termelési tényezőkkel, *központilag* meghatározott és szabályozott *feltételek* között. A termelőknek a piactól és a világpiactól való elválasztása lehetetlenné teszi mind a technikai, mind pedig a gazdasági követelményekhez való gyors, rugalmas alkalmazkodást, a termelési tényezők átcsoportosítását a piac által megkövetelt irányban és ütemben.

Ugyanakkor az erőforrások korlátozottsága, a külső tényezőknek a növekedésben játszott nagy szerepe és az erőforrások koncentrációjának szükségessége megkövetelik, hogy a csak központilag felmérhető fejlesztési irányzatokat, a „központi akaratot", *a legszigorúbban* betartsák. Ez ellentmondásnak tűnik, de csak látszólag az. A vállalatok tényleges önállóságának megteremtésével létrejön a termelők és a piac közötti közvetlen kapcsolat, amely lehetővé teszi a külső és a belső piacok igényeihez való rugalmas alkalmazkodást. A központi tervező és döntést hozó szervek hatáskörének *radikális növelésével* és a parciális érdekeket képviselő minisztériumok, illetve középirányító szervek hatáskörének *radikális csökkentésével* létrejön az erőforrások koncentrálásának, a „központi akarat" maradéktalan keresztülvitelének lehetősége. A népgazdasági és ágazati fejlesztés kérdései csak *egy központból* mérhetők fel és dönthetők el. A termelési tényezők működtetése és racionális felhasználása pedig a termelő vállalatokban dől el. Azoknak a feltételeknek és központi szabályoknak kidolgozása, amelyek a vállalatok tevékenységét korlátozzák, illetve a központi tervben meghatározott célok irányába vezetik (árszabályozás, pénzügyi-, hitel-, bankszabályozás, költségvetés, adók, deviza, vám, külkereskedelem szabályozása, infrastruktúra, a kutatás fő irányai, munkaerő-kiképzés stb.) szintén csak a központi szervek által mérhetők fel és dönthetők el. A központi tervezést és irányítást a vállalatokkal éppen ezek a feltételek és szabályok kötik össze. Minden közbeékelődő szervezet (figyelembe véve az ország kis méreteit) nehezíti az erőforrások szükséges koncentrációját, növeli a bürokráciát és lehetetlenné teszi a hatékony irányítást.

Egy olyan mechanizmus tehát, amely biztosítja a termelőknek a piaccal való közvetlen kapcsolatát és a „központi akaratnak" maradéktalan keresztülvitelét az erőforrások koncentrációja, a struktúra meghatározása tekintetében, a gazdaság egyensúly-érzékenysége ellen „beépített stabilizátorként"

hat. A mechanizmusnak az MSZMP által kezdeményezett folyamatban lévő reformja valószínűleg nagymértékben elő fogja segíteni a külkereskedelem-érzékenység, a fizetésimérleg-érzékenység és az egyensúlyérzékenység leküzdését.

Néhány egyéb következtetés

A növekedési ütem meghatározása nyitott gazdaságban a bizonytalansági tényezők nagy súlya miatt rendkívül nehéz. Éppen ezért a fentebb kifejtett összes analízis elvégzése után sem lenne helyes egyértelműen megállapítani, hogy a következő 15—20 évben, vagy akár a következő 5 évben a fejlődés üteme mondjuk átlagosan évi 6 százalék lesz. Ez már csak azért is ellentmondásos, mert semmi garancia nincs arra, hogy ez tényleg megvalósítható. Sokkal helyesebb a számítások alapján is bizonyos — erősen tág — határokat megadni (például 3—6 százalék). Ha ugyanis egyetlen meghatározott ütemből indulunk ki, akkor az egész gazdaságpolitika és a vele járó mechanizmus automatikusan a mennyiségi szemléletre orientál. A bűvös szám mindenkit befolyásol, a tervezőket és a termelőket egyaránt a kitűzött ütem pontos betartására ösztönzi. A növekedési ütem nem kiindulópont, hanem végeredmény.

Mivel hosszú távon a növekedés elsősorban az exportképesség függvénye, a fejlesztésben alkalmazott legfontosabb értékelési kritériumnak *a hosszú távon várható nettó devizahozamok maximalizálását* kell tekinteni. Ez a körülmény rendkívül sok, még megoldatlan elméleti, tervezési és metodikai probléma tisztázását veti fel. Annyi azonban bizonyos, hogy miután a fejlesztés fő irányait tág határok között felvázoltuk, a legmodernebb közgazdasági számítási módszerekkel, népgazdasági programozással, végre kell hajtani a fejlesztési koncepció *kontrollját*. Ha az eltérő eredményeket mutat, ismét felül kell vizsgálni a fejlesztési koncepciót.

Az 1957 előtti gazdaságpolitika — hibás kiinduló koncepciója miatt — lényegében autarkiás típusú fejlesztést valósított meg az iparban. Ez a fejlesztési politika jelentős népgazdasági és ipari strukturális aránytalanságokat hagyott ránk, s ezek állandóan visszatérő egyensúlyzavarokhoz vezetnek. A kialakult fő strukturális arányokon mind a mai napig nem tudtunk alapvető változást elérni, bár részleges eredményeink jelentősek. Az 1960-as évek eleje óta emellett egyre érezhetőbbek azok az újfajta követelmények, amelyek elsősorban a magyar népgazdaság nyitott jellegével, pontosan azzal a tényezővel kapcsolatosak, amelyet a 1957 előtti időszak fejlesztési politikája leginkább figyelmen kívül hagyott.

Már rámutattunk arra, hogy a szocialista országokban a hazánkéval lényegében azonos struktúra alapján végbement gyors ütemű ipari fejlődés egyre inkább nehezíti piaci lehetőségeink kiterjesztését szocialista relációban. Technikai színvonalunk elmaradása a világszínvonaltól — ami szükségszerű következménye annak, hogy korábban széles skálán mozgó fejlesztést valósítottunk meg és nem koncentráltunk vezető iparágakra, illetve nem az objektíve lehetséges vezető ágakat választottuk ki — ugyancsak egyre inkább nehezíti versenyképességünket (hacsak radikális változást nem hajtunk végre) mind a szocialista, mind a tőkés piacokon.

Egy új hosszú távú fejlesztési koncepció kialakítása elkerülhetetlen egyrészt a hazánkban és a szocialista világrendszerben végbement társadalmi-gazdasági változások, másrészt az egész világgazdaságban lezajló változások miatt. A strukturális aránytalanságok és a nyitott gazdaság együttesen egy széles skálán mozgó fejlesztés mellett a fizetési mérleg krónikus passzívumához vezethet.

A magyar gazdaságban a fizetési mérleg helyzetét nem lehetséges középtávon megítélni. Ez a szemléletmód teljesen hibás. Amellett, hogy a rövid

távú egyensúly biztosítására folyamatos intézkedéseket kell tennünk, az alapvető feladat *olyan hosszú távú fejlesztési koncepció* és mechanizmus kialakítása, *amely a fizetési mérleg egyensúlyát hosszú távon strukturálisan biztosítja.* Nyitott gazdaságban a fizetési mérleg-egyensúly megvalósításának követelményei nem határozhatók meg hosszú távú megítélés nélkül.

Egy új hosszú távú fejlesztési koncepció tehát csak abból indulhat ki, hogy az iparosítás korai szakaszának vége, az ipar alapjai már megvannak, és ezért a fejlesztésnek egy koncentrált, vezető iparágakra összpontosított, a világpiacra orientált, legfejlettebb technikán alapuló, strukturális aránytalanságokat radikálisan felszámoló fejlesztését lehet és kell megvalósítani.

Ez ismét nem egyszerűen közgazdasági, hanem elsődlegesen politikai probléma is. A következő 15—20 évben belpolitikai fejlődésünk, szocialista viszonyaink megerősödése, a szocialista társadalom egyéb jellemző vonásainak erősítése döntő mértékben attól függ, hogy mennyire leszünk képesek az életszínvonalat hosszú távon emelni. Rendkívül fontos a lakossággal megértetni, hogy új társadalom felépítése — még ha az alapjai meg is vannak — nem egyszerű dolog, és további nehézségeket, áldozatokat is jelenthet. De ebben *számolnunk kell* a hossszú távú *demográfiai változások következményeivel is.* 15—20 éves távlatban a közvéleményt formáló lakosság lényegében új generációból fog állni. Ez az új generáció egészen más körülmények között nevelkedik és más életszínvonal-követelményeket támaszt, mint a korábbi generációk. Számíthatunk a lakosság igényeinek ugrásszerű emelkedésével. A békés egymás mellett élés fennmaradásával, kapcsolataink bővítésével, a turisztikai forgalom növekedésével fogyasztási szokásokat is importálunk a legfejlettebb országokból. (Nem lebecsülhető körülmény az sem, hogy a külföldön élő magyarok száma elég nagy és helyes politikánk következtében a lakosságnak velük való kapcsolata jó.) A kapcsolatok bővülése napról napra észrevehetetlenül ugyan, de mégiscsak óriási hatást gyakorol a lakosság, különösképpen a fiatalkorú lakosság igényeire, gondolkodásmódjára.

Az általános hosszú távú fejlesztési elképzelések kidolgozása nem valósítható meg azoknak a változásoknak elemzése nélkül, amelyek *az új fejlődési szakasz kezdetét az 1960-as évek derekán jellemzik.* Ezt a munkát még nem végeztük el. Sok tényező mutat arra, hogy új szakasz van társadalmi fejlődésünkben. Ez teszi *objektíve szükségessé* új hosszú távú fejlesztési koncepció kialakítását. Pontosan tudjuk, hogy 15—20 éves távon legáltalánosabb cél a szocialista társadalom teljes felépítése. Ezt a nagy célt azonban konkrét fejlesztési programokra kell váltanunk. A lakosság tőlünk a következő hosszú időszakra olyan programot vár, amely legalább fő vonatkozásaiban konkrétan is megmutatja, hogy mi várható gazdaságunktól és társadalmunktól.

Néhány olyan hipotézisre és következtetésre mutattunk rá, amelyek segítségével ki lehet alakítani egy hosszú távú fejlesztési koncepciót. Az előfeltételek rendelkezésre állnak, de látható, hogy rendkívül munka- és időigényes tevékenységről van szó. (Még akkor is, ha csak a főbb analízisekre gondolunk.) Ez azonban nem lehet akadály. Kialakíthatók a megfelelő szervezeti feltételek, van képzett szakemberekkel rendelkező tervező apparátusunk. Ez a munka legalábbis fő vonalaiban viszonylag rövid idő alatt elvégezhető. Ehhez erőink egy részét erre a feladatra kell koncentrálnunk. Igaz, hogy e munka egybeesne a mechanizmus folyamatban levő reformjának előkészítésével. A két dolog azonban oly szorosan összefügg, hogy tulajdonképpen külön-külön el sem végezhető.

A kifejtett megjegyzések és hipotézisek végső helyességét vagy helytelenségét konkrét számításoknak kell eldönteniök. Mindenesetre nagyon sok tény arra mutat, hogy a kifejtett hipotézisek valószínűleg helytállóak lesznek.

Dunai hajózásunk fejlesztésének külkereskedelmi problémái

A külkereskedelemnek a Dunán át lebonyolított forgalma az utolsó öt év során alig emelkedett (1960-ban 1678 ezer, 1964-ben 1765 ezer tonna). Ezt az 5 százalékos növekedést főként a hajópark bővítése tette lehetővé, nem pedig új áruk vagy viszonylatok bekapcsolása. A teljes külkereskedelmi forgalom volumenének növekedése viszont ugyanebben az időszakban tonnában 60 százalékos volt. Míg 1960-ban a külkereskedelmi forgalom 11,4 százalékát szállítottuk a Dunán, addig 1961-ben már csak 10,2, 1962-ben 9,3 1963-ban 7,7 és 1964-ben csupán 7,5 százalékot. 1960. évi 11,7 millió tonnás importunkból még 1,3 millió tonnát szállítottunk a Dunán, 1964-ben pedig 18,2 millió tonnából, azaz másfélszeres volumenből kevesebb mint 1,3 millió tonnát.

Természetesen az üzletkötések fuvarparitásának eltolódása bizonyos mértékben magyarázatul szolgálhat a csökkenő teljesítményre. Ugyanígy objektív elszívó hatása volt például a Barátság olajvezetéknek is. Ezeket azonban csak akkor tekinthetnénk fenntartás nélkül a dunai forgalomcsökkenés magyarázatának, ha a forgalomelvonó tényezőkkel párhuzamosan nem lennének egyéb lehetőségeink e nemzetközi szállítási útvonal devizakímélő és devizaszerző adottságainak az eddiginél nagyobb mértékű kihasználására.

A következőkben e lehetőségek közül kívánok néhányra rámutatni, annak hangsúlyozása mellett, hogy itt a kezdeményező szerepet a külkereskedelemnek, azon belül pedig a nemzetközi szállítmányozás irányító szerveinek — a KKM Szállítmányozási osztályának, a MASPED-nek — kellene vállalniok.

A dunai útvonal igénybevétele a vasúttal szemben olcsóbb. Az olcsóbb fuvardíjat — egészében vagy kétharmad részben — a határon túl is, a rendeltetési kikötőig forintban fizethetjük meg, tehát külkereskedelmi szempontból a földrajzi határokat mintegy kitolhatjuk, messze a valódi határsorompókon túl. Ez utóbbi tényezőnek különösen ott nagy a jelentősége, ahol exportáruink értékesítése a belföldi árrendszer adottságai miatt viszonylag magas ártámogatást igényel. Tudvalevő ugyanis, hogy a devizafuvardíj a devizabevételt csökkentő, a forintfuvardíj pedig csak a hazai bekerülési árat növelő tényező. A külkereskedelem tehát érdekelt a dunai hajózás fejlesztésében, sőt nem túlzás azt állítani, hogy a dunai szállítások bővítésével a kedvezőbb fuvardíj révén közvetlenül növelhetjük exportlehetőségeinket. Már eddig is számos esetben realizáltunk dunai úton olyan exportot, amelyik vasúti szállítás esetén — a drága devizafuvardíj miatt — nem lett volna rentábilis.

Dunai forgalmunk baráti országokkal

E szempontok ismeretében induljunk ki abból az alapvető összefüggésből, amelyik szerkezetileg jellemzi a magyar dunahajózás nemzetközi fuvarozási tevékenységének aránytalan és gazdaságtalan rendszerét, a jelenlegi nehézségek egyik fő forrását. Ismeretes, hogy míg felsődunai vi-

szonylatban — időleges aránytalanságok mellett ugyan, de végül is — a hegymenti és völgymenti szállítmányok volumene egymáshoz képest évenként nem mutat 15—20 százaléknál nagyobb különbséget, addig aldunai viszonylatban ez évben a mintegy 700 ezer tonna hegymenti árura csupán körülbelül 7 ezer tonna völgymenti *magyar* áru jut, tehát a folyó évi aldunai importot alig 1 százalék erejéig ellensúlyozza magyar exportáru. Ennek a helyzetnek a következményeit a hajózás a külföldi fuvarozási ügyletek révén csak csekély mértékben és ideiglenesen képes csökkenteni, távlatilag azonban nyilvánvalóan csak a külkereskedelemtől várhatja a helyzet javulását.

A MAHART Aldunáról felfelé irányuló forgalmának zömét a Dunaújváros részére importált szovjet vasérc alkotja, amelynek ez természetes útvonala. Záhonyon át vasúton is hatalmas mennyiségű import- és tranzitküldeményeket fogadunk a Szovjetunióból, s az átrakáshoz szükséges kocsimennyiségnek csak mintegy ötödét tudjuk exportáruval rakottan Csapra küldeni. A többi — körülbelül 5 millió tonna évi kocsikapacitás — üresen gurul az átrakáshoz. Ez tehát azt jelenti, hogy a MÁV záhonyi forgalma a járműkihasználás szempontjából nem kevésbé egyoldalú, mint a MAHART aldunai forgalma. Mindkettő ugyanis természetes velejárója egy olyan viszonylatnak, ahol nagy tételekben nyersanyagot importálunk, viszont zömében készáruval fizetünk, amelynek járműigénye az előbbinek csak töredéke.

Lényeges változás e forgalom szerkezetében nem is várható mindaddig, míg a Tisza többi vízlépcsője és a hajózható Duna—Tisza csatorna meg nem épül a szükséges létesítményekkel együtt. E hatalmas beruházásnak, amelyet 1980-ra terveznek végrehajtani, az érdekelt összes szervek közül a hajózást terhelő arányos költsége az előzetes számítások szerint 775 millió forint. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a közlekedési tárcának a Csapon és Réniben évenként rendelkezésre bocsátandó (5 millió, illetve 0,7 millió tonna) üres járműkapacitás odairányítása, továbbá (az egyoldalú vasúti kocsikihasználás miatt) a járműpark rendkívüli mértékű fejlesztésének és a záhonyi átrakókapacitás bővítésének hatalmas beruházási igénye kapcsán *évről évre* nagyjából ugyanennyi bevételkieséssel, illetve beruházási többletköltséggel kell számolnia. Nyomós érvek szólnának tehát amellett, hogy a tiszai víziútrendszer kiépítésére vonatkozó beruházási ütemtervet illetékes szerveink sürgősen és radikálisan vizsgálják felül. A teljes beruházási költség ugyan többszörösét teszi ki az említett — csak a hajózást terhelő — hányadnak, de a járműpark gazdaságtalan kihasználásából származó veszteségek kiküszöbölése révén később a ráfordítások túlnyomó része már úgyszólván évenként visszatérülne.

A MAHART dunai hajóparkjának gazdaságosabb foglalkoztatását tehát a külkereskedelem nem segítheti elő a szovjet rendeltetésű exportáruk Dunára terelése útján, hiszen így a közlekedési tárca egyik szeme nevetne, de a másik sírna. Mi legyen az alapja ilyen körülmények között annak a konstrukciónak, amely egyrészt a magyar folyami hajók sokkal jobb hatásfokú kihasználását biztosítja, másrészt pedig a mostaniaknál olcsóbb, kevésbé devizaigényes szállítási módot jelent a külkereskedelem számára? Nézetem szerint ennek a konstrukciónak az alapja nem lehet más, mint a tőlünk délre eső dunamenti és dunakörnyéki államokba, valamint a tengerentúlra irányuló magyar exportáru.

Sem román, sem jugoszláv szomszédainkkal egyik fél részéről sincs említésre méltó dunai forgalom a másik ország felé, holott a különben igen jelentős külkereskedelmi volumen nagy része mind völgymenetben, mind hegymenetben mindkét fél számára előnyösebben lenne víziúton szállítható, mint vasúton. Hiszen jugoszláv vonatkozásban mindkét fél fővárosa és iparának gócpontja a Duna mellett fekszik, de általában román viszonylatban is összfu-

varban sokkal olcsóbban juthatna az összes magyar exportáru a Dunán át az átvevőkhöz, mint vasúton; ugyanígy fordított irányban is.

Mégis, e szocialista rendszerben élő és fejlődő államok között évtizedeken át ennek éppen a fordítottja történik, feltehetően elsősorban azért, mert a témát a külkereskedelem rendszeres államközi tárgyalásain még nem hozták napirendre, vagy még nem sikerült kölcsönösen eredményesen kielemezni. Ebben kétségtelenül szerepe van a KGST-országok között érvényes Általános Szállítási Feltételekből (ÁSZF) adódó szokásnak, amely szerint az exportáruk ára vasúti szállítás esetén magában foglalja az eladó ország határáig terjedő fuvarköltséget, folyami szállításnál viszont a teljes fuvardíj a vevőt terheli (fco eladó ország határa vagy FOB eladó ország kikötője paritásban tehát az ár azonos). Ez a forma jól szolgálja az egyszerűsítést, a dunai szállítások fejlesztését azonban fékezi, különösen nálunk, ahol a dunai hajófuvardíj egyharmadát az előírások szerint devizafuvardíjként kell könyvelnünk. Aldunai export viszonylatban ez az előírás önmagában is indokolatlanul gátolja a MAHART-hajóknak több rakománnyal való ellátását. Ezt feltétlenül módosítani kellene, hiszen a különben üresen közlekedő magyar hajótér kihasználásáról van szó.

Az ÁSZF önmagában ugyan módot nyújt CIF vagy C&F fuvarparitásra, azaz a rendeltetési kikötőig való fuvarviselésre is, ennek realizálásához azonban a már hosszú évek óta rögzített árakat is módosítani kellene, lévén azok FOB vagy fco határ bázisúak. Így az adott helyzetben a víziúton kedvezőbb összfuvar ellenére is vasúton folynak a szállítások, mert FOB paritásban a dunai szállítás az importőr országnak nem előnyös, hiszen vasúti szállításnál a szomszédos exportáló országból saját határáig kapja az árut. A rendeltetési kikötőig történő fuvarviselés viszont az exportőr számára jelent nagyobb megterhelést, mint a határáig terjedő — legtöbb esetben rövid távú — vasúti fuvardíj, amelyet teljes egészében belföldi pénznemben fizethet.

Úgy érzem, hogy ennek a helyzetnek a hátrányossága, főként a dunai hajózás fejlesztése szempontjából, nem vitatható. Ezért román viszonylatban helyes lenne mielőbb felvetnünk a probléma elemző vizsgálatát és megoldását. Hasonló koordináció volna célszerű jugoszláv viszonylatban is. Bulgáriával legutóbb már történt ilyen vonatkozású magánjogi megállapodás (MAHART—DESPRED), legfeljebb az elv távlati stabilizálása lenne fontos.

Duna-tengeri hajózásunk

Áttérve a közelkeleti — pontosabban levantei — országokkal kapcsolatos hajóforgalmunk gazdaságos fejlesztésének lehetőségeire, világos, hogy itt elsősorban a magyar Duna-tengeri hajók szerepéről van szó, ami sajátosan kapcsolódik a MAHART uszályok völgymeneti kihasználatlanságának témájához. Az a helyzet ugyanis, hogy a Duna-tengeri hajók terhelési foka az utóbbiakhoz képest a Dunán éppen fordított képet mutat; Budapestről indulóban a rakománykínálat csaknem állandóan felülmúlja a hajótérkapacitást, s a külkereskedelmi vállalatok néha hosszabb ideig is kénytelenek várni a tételek elhajózására. Visszaútban ellenben, tehát dunai hegymenetben, a rakománnyal való ellátottság már korántsem ennyire biztosított. E viszonylatra esik a DETERT* tranzitforgalmának csaknem teljes egésze — s ez az összforgalomnak mintegy negyedrésze —; a mutatószám azonban még így is alacsonyabb, mint völgymenti viszonylatban, ahol eddig a DETERT nem is tud (csak kivételesen) tranzitáru elhajózására vállalkozni.

Ez a sajátos helyzet a felvetett alapprobléma tükrében megítélésem szerint újabb feladatokat jelent a külkereskedelem, illetve a nemzet-

* A magyar folyam-tengeri hajókat üzemeltető DETERT vállalat a közelmúltban olvadt be szervezetileg a MAHART kötelékébe.

közi szállítmányozás szervezete számára. Ha ugyanis helyesnek fogadjuk el azt az alapelvet, hogy a DETERT Európában egyedülálló jellegű (átrakás nélküli) szolgáltatását nemzetközileg is maximális mértékben kellene hasznosítanunk, akkor a DETERT-et rakománnyal ellátó Magyar Tengerhajózási Ügynökség (Mafracht) részéről nem helyes Budapestről DETERT-hajótérrel leküldeni olyan exportárut, amit MAHART-uszály is levihetne aldunai átrakásra; az eddigi gyakorlatot tehát felül kell vizsgálni. Egyidejűleg pedig gondos akvizíciós munkát kell folytatni, hogy a magyar hajózás további szabad völgymenti kapacitása részére tranzitárut szerezzenek, természetesen elsősorban levantei rendeltetéssel, a várhatóan sűrűbben induló DETERT-egységek számára, akár átrakásos, akár átrakás nélküli forgalomban.

A MAHART és a DETERT árustruktúrája ugyanis a hajópark fejlesztése szempontjából azt sugallja, hogy a DETERT-nél elsősorban a Duna-torkolat és a levantei kikötők közötti járatok számát fokozzuk, míg közvetlenül Budapestről elegendő havi 2—3 hajó indítása, főleg a forgalom hagyományos jellegének megőrzése és propagálása miatt, tehát a nemzetközi fuvarpiacon kívánatos sikerek fokozására. Remélhető, hogy ez az üzletpolitika végül is minden érdekelt számára hasznos lenne, mert a torkolati elhajózások sűrűségének megkétszerezése esetén alig maradna olyan exportáru, amelynek sürgős lejáratú szállítási-fizetési terminusai miatt — ha az átrakás tilos — közvetlen budapesti elhajózást kellene biztosítani. A MAHART-uszályok völgymenetben számottevő rakományhoz jutnának, egyidejűleg a DETERT is tudna végre a szomszédos országok számára völgymeneti hajóteret kínálni, végül a hajópark gazdaságosabb foglalkoztatása révén (a gyakoribb levantei járatokkal) jelentősen megnövelhetné évi tonnateljesítményét. Hasonló célok vezetik a MAHART-ot is a Dunatengeri hajópark jövőbeli bővítésében, amennyiben — néhány hagyományos főméretű hajót követően — a „norvég" típusú, csak tengerre szánt hajók rendelésére kíván áttérni. Előreveti azonban az árnyékát az a veszély, hogy a hajóépítő ipar ennek az igénynek egyéb kötelezettségei miatt nem fog eleget tenni.

További fejlesztési lehetőségek

A magyar hajók völgymeneti kihasználása így javulna, de nem oldódna meg.

A megoldás keresésében abból kell kiindulnunk, hogy a magyar tengerentúli exportáruk elég nagy részének legtermészetesebb, leggyorsabb és leggazdaságosabb útja az lenne, ha a Duna torkolati kikötőinek egyikébe szállítva ott raknánk át nagy tengeri hajókra, mégpedig magyar lobogó alatt járó hajókra. Ez utóbbi törekvést — azt tudniillik, hogy a háború előtti időszakhoz hasonlóan ismét legyenek kifejezetten tengeri osztályzatú nagyhajóink — annyira régóta, sokszor és egyértelműen megindokolták és alátámasztották már, hogy itt szükségtelen különösebben megvilágítani. A körülbelül hatezer tonnás hajók vételárát figyelembe véve és az eszközlekötési járulékot is beleszámítva a megtérülési idő még 5 esztendőt sem vesz igénybe, az úgynevezett „G"-mutató pedig a legrosszabb esetben sem haladja meg a 11,3 Ft/dollár értéket (!). Akár egyik, akár másik adatot tekintjük, a hasonló vonatkozású ismert tényszámokhoz képest igen előnyös és vonzó kép rajzolódik elénk. Erre utal különben az a tény is, hogy Csehszlovákia 1952 óta folyamatosan 130 ezer tonna nagytengeri hajótérre tett szert, holott az első kedvezőtlen eredmények alapján valószínűleg meggondolták volna a program folytatását.

Miért lenne kívánatos, hogy e hajókat a Duna-torkolati kikötőinek egyikéből indítsuk el útjukra?

1963-ban és 1964-ben az egyaránt körülbelül 440 ezer tonna tengerentúli magyar exportáru jelentős része olyan viszonylatokra esik, amelyek eddigi útvonalukhoz képest a Duna

torkolatán át előnyösebben lennének megközelíthetők. Tengerentúli exportunk nem csekély hányada kifejezetten térfogati áru, amelynek köbmétereit figyelembe véve az említett 440 ezer tonna helyett óvatos becsléssel legalább egy millió fuvartonnát kell fuvardíjfizetés szempontjából számításba venni. Az árukínálat biztosításának kérdése magyar vonatkozásban tehát nem igényel különösebb megfontolást, sőt meggyőződésem, hogy ez a tényező még erős pozitív befolyást fog gyakorolni a későbbi fejlesztési elgondolásokra.

Második szempontként azt a sajátosságot kell — az eddigieknél jobban — mérlegelnünk, hogy a Duna torkolatától az afrikai, közép- és távolkeleti kikötők viszonylataiban létrehozandó magyar vonaljáratnak ma még egyszerűen nincs meghirdetett és hozzáférhető konkurrenciája. Tehát a folyamatos és tartós rakománykínálat esélyeit a nemzetközi fuvarpiacon is sokkal valósabban lehetne kamatoztatni, mint a frekventált járatokban túlzsúfolt, hagyományos atlanti vagy adriai kikötőkből kiindulva.

E felfogás alátámasztására hadd jegyezzem meg, hogy a baráti hajótársaságoknak sajnos még a meghirdetett vonaljáratokkal kapcsolatos rendszeres tájékoztatás sem erős oldaluk. Nem rendelkezünk pontos adatokkal arra vonatkozóan, milyen időközökben vannak elhajózások a fekete-tengeri kikötőkből Afrika északi, keleti és nyugati partjaira, vagy éppen a Közép- és Távol-Keletre. Minden jel arra mutat azonban, hogy a szóban forgó hajók döntő mértékben lobogójuk szerinti rendeltetésű vagy származású rakományt fuvaroznak.

A baráti államok tengeri forgalma a távol-keleti demokratikus országok vagy a függetlenné vált afrikai országok viszonylatában kezdettől fogva és ma is főként lengyel kikötőkön át bonyolódik le. Ezzel kapcsolatban pedig magyar részről — de nyilván más oldalról is — joggal vetődik fel a kérdés: miért gazdaságos az, ha áruinknak egész Európát meg kell kerülniök ahhoz, hogy utána végre rátérhessenek az egyenes útra? S ugyanez a helyzet természetesen a bejövő („homeward") forgalomban is. Nos, ez a jelenlegi fonák helyzet éppen a legkézenfekvőbb bizonyíték arra, hogy a Duna torkolatából indítandó magyar vonalhajóknak az említett viszonylatokban általában magas fokú lenne a kihasználtságuk, sőt, jó piaci akvizícióval a szomszédos országok tengerentúli forgalmának egy részét is megszerezhetnék, s ez további hozzájárulást jelentene a dunai szállítások mindkét irányú fejlesztéséhez.

Végül, de nem utolsósorban az a tény is emelné e forgalom rentabilitását, hogy a fejlődő trópusi és távolkeleti országok kikötői, valamint a nyugat-európai kikötők között viszonylag magasabb a hajófuvardíjak színvonala, mint például az egymástól hasonló távolságra levő, de fejlett iparú nyugati országok kikötői között. Ez egyszerűen a nagy tőkésországok hajóstársaságai által irányított kartellek („Konferenz"-ek) üzletpolitikájának következménye, s a gyarmati kizsákmányolás egyik természetes megnyilvánulása.

Úgy gondolom, a felsorolt érvek eléggé érzékeltetik a Duna-torkolatnak mint nagytengeri kapunak a jelentőségét saját külkereskedelmi forgalmunk, valamint az új közép- és távol-keleti útvonal nemzetközi érdeklődésre igényt tartó lehetősége szempontjából.

A dunai hajózás fejlesztésében minduntalan visszatérő probléma a kockázat és felelősség kérdése, elsősorban a jövőbeli árukínálat nagyságát illetően, ami végül is elsősorban döntheti el a járműpark fejlesztésének indokoltságát és irányát. Feltehetően az e téren uralkodó bizonytalanság is oka annak, hogy külkereskedelmi forgalmunkban a dunai hajózás mennyiségileg és minőségileg meglehetősen egyhelyben topog.

A kapitalista országokkal folytatott külkereskedelem keretében az egyes szállítási módok és útvonalak forgalmát évekre — vagy akár félévre is — előre megtervezni csak becslésszerűen lehet, s e becsléseket később számos körülmény módosíthat-

ja. Ugyanilyen magától értetődő azonban szerintem, hogy a közlekedési tárca az egyes fuvarozási ágaknak a külkereskedelem érdekei szerinti fejlesztéséről csakis a külkereskedelem részéről történő megfelelő tájékoztatás alapján gondoskodhat, sőt ennek a tájékoztatásnak nyomós érvekkel és a legmagasabb szintig meggyőzően kell történnie ahhoz, hogy *időben* érjük el a kézzelfogható eredményt. Fontos, hogy a külkereskedelem a jövőben még határozottabban támassza alá azokat az igényeket, amelyek a korszerűsítés vagy kapacitásnövelés területén valóban megalapozottak, de a megoldás várat magára vagy éppen helytelen irányban alakul. Amennyiben áthidalhatatlannak látszó finanszírozási akadályok volnának, talán azt kellene megfontolni, hogy a külkereskedelem is vállaljon részt a megoldásból olyan keretek között, amilyenre bőven találunk gyümölcsöző példát a külkereskedelemnek az iparral való kapcsolatában (exportfejlesztési alap, rövid lejáratú önköltségcsökkentő beruházás stb.). Hiszen az indítékok azonosak: exportunk fokozása, devizamegtakarítás, sőt devizakitermelés.

Természetesen vannak és lesznek olyan fejlesztési problémák is, amelyek tekintetében a harmonikus együttműködés kialakítása főleg azon múlik, hogy a hajózás részéről milyen mélységben ismerik fel a külkereskedelmi forgalom áramlását irányító rugókat. Sőt hozzátenném, hogy ez a tényező mindig is érezhetően fogja befolyásolni a MAHART hajóparkjának nemzetközi foglalkoztatását.

Sokan úgy érezzük — s ezt a MAHART beruházási programja is alátámasztja —, hogy még nem érvényesül eléggé az az elv, amely szerint a dunai hajózásnak ma már nemcsak árban, hanem fuvarozási időtartamban is fel kell tudnia venni a versenyt a vasúttal. Exportviszonylatban pedig ez a szempont egyik feltétele annak, hogy lényegesen több árut lehessen a vasútról a Dunára terelni. Mivel e kérdés főleg nyugati — azaz felsődunai hegymeneti — viszonylatban érdekes, hadd említsem meg, hogy az utóbbi években a bajor és osztrák dunai hajóstársaságok éppen e követelményt szem előtt tartva fejlesztik eredményesen hajóparkjukat. Az önjáró, úgynevezett expressmotorosok a Budapest—Regensburg távolságot 600—700 tonna rakománnyal is 5—6 nap alatt teszik meg, ami már alig több a vasút által vállalt fuvarozási határidőnél. Sajnos a MAHART ilyen korszerű szolgáltatásra még hosszú ideig nem lesz képes. Különösen hegymenetben pedig a kétségkívül lassú dunai uszályvontatás joggal növeli az elzárkózást az exportvállalatok részéről a víziúttal szemben.

A Csepeli Szabadkikötő

Külkereskedelmi vonatkozásban a budapesti szabadkikötőn kívül a Duna 413 km-es magyarországi szakaszán nincs más, megfelelő rakodóberendezéssel ellátott kikötőnk, ahol rendszeres export-import forgalmat bonyolíthatnánk le. (Természetesen itt ugyancsak felmerülhet az obligát kérdés, hogy a külkereskedelemnek egyáltalán van-e ilyenfajta igénye. Például a Pannónia Külkereskedelmi Vállalat évek óta reexportál olyan csőszállítmányokat, amelyek átrakását útvonal szempontjából ideálisan Mohácson vagy Baján kellene elvégezni, megfelelő berendezések hiányában azonban az árut — a MAHART tudomásával — vasúton kell Budapestre felhozni, majd a Szabadkikötőben aldunai rendeltetéssel uszályba rakni.)

A 8 dunai állam belvízi kikötői rakodásának volumene az 1956. évi 18 millió tonnáról 1963-ban már 47 millió tonnára emelkedett. Sajnos a mi Szabadkikötőnk teljesítménye ezzel a fejlődéssel nem tud lépést tartani, sőt a mutatószámok az utóbbi 4 évben visszaesésről tanúskodnak. A ki- és berakott hajók száma 1961-ben 2047, 1962-ben 1268, 1963-ban 1218, 1964-ben pedig már csak 1110 volt. Ezzel szemben az egy hajóra jutó várakozási idő 1964 első tíz hónapjában már 10,7 napot tett ki, amiből maga a rakodás átlagosan csupán

2,4 nap volt, míg a rakodásra várás 4,5 napot, a vontatásra várás 1,3 napot, az egyéb okból történt várakozás pedig 2,5 napot vett igénybe. Az e témával foglalkozó OMFB tanulmány adatai szerint 1963. december 31-én a Szabadkikötőben működő 15 daruból nyolcnak az életkora 36 év, kettőé 26 év, egyé pedig 25 év volt. A Szabadkikötő 1955 óta működik állami vállalatként, s évenként 16 millió Ft értékcsökkenési leírást kell könyveiben kimutatnia. Ugyanakkor a vállalat részére biztosított beruházási és felújítási keret az elmúlt 10 év átlagában a 6,5 millió forintot se mérte el. Még tovább rontja a kikötő amúgy is csökkent és korszerűtlen teljesítőképességét, hogy a tárolókapacitás közel 50 százalékát a külkereskedelmi vállalatok folyamatosan olyan árukkal kötik le, amelyek a hajózási forgalmat egyáltalában nem érintik, abban részt nem vesznek. Ez a kényszerűség a külkereskedelem évtizedek óta stagnáló, szorult raktárhelyzetének következménye, aminek megjavítása ugyancsak égető fontosságú.

Kérdés, van-e létjogosultsága annak, hogy a dunai hajózás fejlesztésével kapcsolatban nagyarányú elképzelések valóraváltását tűzzük ki célul addig, míg ilyen hatalmas fékező erők hatnak az ellentétes irányban. Szkeptikusan gondolkozva a nagyobb hajóforgalom csak csődre vezethetne, mert nincs kikötőnk, amely korszerű szolgáltatásra lenne képes.

Úgy gondolom azonban, hogy ez az aggodalom nem indokolt. Sokkal inkább jogos itt is az a feltételezés, hogy bár minden érdekelt fél jó meggyőződéssel képviseli saját érdekeit, az eredmény mégis negatív, mert a döntés szempontjából érdekelt ágazatok nem jutnak egyetértésre, és érvelésük ereje végül is nem a haladás irányában összegeződik. Meggyőződésem szerint itt is az eddiginél hatékonyabban kellene érvényesíteni azokat a kifejezetten külkereskedelmi jellegű, egyszersmind azonban az egész ország gazdasági helyzetét is érintő szempontokat, amelyek a kellő időben és ütemben való fejlesztés kérdését végre pozitív irányban fogják eldönteni. Ezt sem a hajózás, sem az OT, sem a GB, de az egész közvélemény sem várhatja mástól, csakis azoktól, akiknek ezt a szakmát a legjobban kell érteniök. A külkereskedelmi-szállítmányozási érdekek és érvelések a mélyebb összefüggések feltárásánál még nem érvényesülnek, nem hatnak kellő mértékben.

Az előbb említett műszaki fejlesztési tanulmány rávilágít például arra, hogy nálunk a „vámmentes" kikötőnek csak a neve van meg, de a Punto Franco-ra világszerte jellemző sajátos manipulációk (bérmunka, összeszerelés, kikészítés stb.) vámmentes területen és jelleggel nem folynak benne, holott ennek magas devizanyereséget biztosító szerepét aligha vonja valaki kétségbe. Különösen nem lehet ezt elvitatni olyan Duna menti kikötőnél, amely — bizonyos mértékben minden fuvarozási ág viszonylatában — a Nyugat és Kelet közötti kereskedelem középpontjában foglal helyet, s különösen nem olyan időszakban, amikor a hozzánk közelfekvő fejlett tőkésországok akut munkaerőhiánnyal küzdenek, sőt egyre nagyobb mértékben vesznek igénybe vendégmunkásokat a fejletlen tőkésországokból. S hiába látszik mindez világosnak, hiába terjesztettek már elő számos erre vonatkozó konkrét és kedvező ajánlatot, a jó ügy mégis elsikkadt olyan természetű külső aggályokon és megfontolásokon, amelyeknek indokoltsága legalábbis vitatható. A huzavona annyi eredménnyel mindenesetre már járt, hogy az osztrákok ez év április 20-án Bécsben megnyitották a dunai kikötőben a Punto Franco-t, mely az első visszhangok szerint máris beváltotta a hozzáfűzött reményeket. Hazai viszonyaink között ugyanezt mi sokkal jobb feltételekkel megtehetjük.

★

Nemzetközi Duna-hajózásunk fejlesztésének hatalmas távlatai vannak. E távlatok időben és hatékonyan történő kiaknázását a népgazdaság fejlesztése szempontjából sem tekinthetjük másodrangúnak. A meg-

valósításban érdekelt szervek együttműködése azonban még nem tökéletes, sőt eredményekben időnként alig kimutatható. Az együttműködés elmélyítése szükséges ahhoz, hogy a közvetlenül érdekelt két tárca gazdasági életünk irányító szervei előtt a problémák megoldásában és a fejlődés irányának meghatározásában egységes szemléletet alakíthasson ki, majd azt is elérje, hogy a tennivalók felvázolása után azok végrehajtását is megkezdjék.

Befejezésül utalni szeretnék egy közelmúltban elhangzott előadásra,* amelynek keretében a Duna-bizottság magyar igazgatóhelyettese az egységes európai belvízi úthálózatról szólva ismertette a Dunán és a Rajnán hajózó államok belvízi hajóparkjának adatait. Azt láthatjuk ebből, hogy míg a dunai hajóstársaságok évi forgalmukat országonként általában 100 000—470 000 tonna hordképességű hajóparkkal bonyolítják le, addig például Belgium belvízi hajóflottája 2 654 000 tonna, Franciaországé 3 594 000 tonna, Hollandiáé 5 829 000 tonna hordképességű, végül az NSZK 5 256 000 tonnás belvízi hajóparkjából csak 265 000 tonna (5 százalék) közlekedik a Dunán, a többi 95 százalék pedig a Rajnán és mellékvizein.

Természetesen nem lehet közvetlen célunk az iparilag legfejlettebb tőkésországok belvízi hajózási volumeneinek megközelítése. (Egyszer ennek is eljön az ideje, hiszen a víziút gazdaságossága az egyéb szállítási módokhoz képest nem mutat csökkenő tendenciát, feltéve, hogy a járműpark és az egyéb létesítmények korszerűek.) A dunai víziút jelentősége azonban jóval nagyobb, mint amennyire azt jelenlegi szerepe és kihasználtsága tükrözi hazánkban. Európa legnagyobb nemzetközi víziútjának jobb kihasználására még virágzó fejlődést nyújtó lehetőségeink vannak. E lehetőségek hasznosításának üteme pedig főként attól függ, milyen hatékonyan tudják feltárni külkereskedelmi és szállítmányozási szerveink a hasznosításhoz fűződő népgazdasági érdekeket.

Brandenburg Sándor

* 1965. május 25-én a MAHART Műszaki Klubjában dr. Fekete György olvasta fel „Egységes európai víziúthálózat" című tanulmányát.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A. Maizels: Ipari fejlődés és világkereskedelem

(Industrial Growth and World Trade)
Cambridge University, 1963. 563 l.

A szerző — mint könyve előszavában megjegyzi — azt a célt tűzi maga elé, hogy elemezze az ipari termékek termelésének, kereskedelmének és fogyasztásának alakulását 1899-től 1959-ig. A könyv mondanivalója azonban ennél több: átfogó képet kapunk a századforduló óta eltelt időszak világkereskedelmének fejlődéséről, szerkezeti változásairól és ezzel összefüggésben az ipari fejlődésről. Maizels e munkája hézagpótló, hiszen az elmúlt években nem jelent meg mű, amely hasonló részletességgel foglalkozott volna a 20. század, de különösen a második világháború utáni időszak világgazdasági és világkereskedelmi fejlődésével. A könyv nemcsak a gazdaságtörténészek érdeklődésére tarthat számot: értéke éppen az, hogy a szerző rendkívül sokoldalú elemző munkával feltárja a világkereskedelem napjainkban érvényesülő tendenciáinak gyökereit és ezzel segítséget nyújt a legaktuálisabb problémák megértéséhez is.

Maizels felismeri és kutatásainak egyik kiindulópontjaként határozza meg azt a tényt, hogy *az ipari termékek világkereskedelmének alakulása és a fejlődő országok iparosodása* között szoros összefüggés áll fenn. Felhívja a figyelmet arra, hogy már a század kezdete óta a viták középpontjába került az alapanyagtermelő országok iparosodásának kérdése. Két ellentétes álláspont csapott össze: az egyik ellenezte ezt a folyamatot, a másik pedig úgy üdvözölte, mint a világgazdaság további fejlődésének egyik motorját. Maizels hangsúlyozza, hogy az ötvenes évek eleje óta tartó fejlődés az utóbbi álláspont helyességét bizonyítja.

A négy részből és 16 fejezetből álló könyv első részében a szerző *a gazdasági növekedés és iparosodás* összefüggéseit vizsgálja. A század első felében megindult gyorsabb iparfejlődéssel kapcsolatban megállapítja, hogy a két világháború, valamint az 1929—1933-as válság nagy lökést adott a nemzeti iparok kiépülésének. A háború után a fejlődés meggyorsulását — elsősorban a gyengén fejlett országokban — elősegítette számos kormány hatékonyabb gazdaságpolitikája, valamint az, hogy jelentős devizakészletek halmozódtak fel, amelyek lehetővé tették különböző fejlesztési tervek legalábbis részleges finanszírozását (pl. Indiában).

Az *ipari szerkezet* vizsgálatánál a szerző idézi Hoffmannt, aki szerint az ipari fejlődés első szakaszában a fogyasztási javakat termelő iparágak nettó termelése körülbelül ötszöröse a beruházási javak nettó termelésének, a második szakaszban a két ipari szektor aránya $2^1/_2 : 1$, míg a harmadik szakaszban a beruházási javakat termelő iparágak jelentősen maguk mögött hagyják a fogyasztási javakat termelő ipart. Maizels felveti, hogy a Hoffmann-féle osztályozás figyelmen kívül hagyja az azonos arányt felmutató országokban a termelékenység eltérő színvonalát.

A világ országainak többségében — különösen az ipari országokban — *az export- (és import-) struktúra „iparosodása"* figyelhető meg az elmúlt 60 évben. Az ipari fejlődés színvonala (amelyet Maizels az egy főre jutó nettó termelési értékkel mér) és az export „iparosodási foka" (ezt az ipari termékeknek az exporton belüli arányával fejezi ki) közötti összefüggés alkalmas arra, hogy felmérhessük az iparosítás hatását a külkereskedelemre. A szerző e mutatók alapján három csoportba sorolja az országokat (industrial, semi-industrial, non-industrial) és részletesen elemzi az e csoportokban bekövetkezett alapvető változásokat, valamint a csoportok jellemző vonásait.

Maizels tényekkel bizonyítja, hogy eltérő módon alakul az *importált ipari késztermékek aránya* a nagy illetve kisebb, iparilag fejlett országokban. Míg az előbbiek importjában gyors ütemben nő az ipari késztermékek súlya (például Svájc 1900-ban 41 százalék és 63 százalék 1959-ben), addig a nagy ipari országokban ez az arány inkább stagnál (például Anglia 1900-ban 22 százalék, 1959-ben 26 százalék). Az eltérő fejlődés okát a kisebb országok ipari termelésének erősebb specializálódásában látja. Könyve más részében hangsúlyozza, hogy a kis vagy a korlátozott erőforrásokkal rendelkező országoknak az export specializálásával kell meggyorsítani gazdasági fejlődésüket.

Fentiekkel összefüggésben megállapítja, hogy a félig iparosodott területek viszonylag kisarányú késztermékexportja két korlátozó tényező hatását mutatja: *a)* az iparosítás korai szakaszában az iparnak elsősorban importhelyettesítő szerepe domborodik ki; *b)* az iparilag fejlett országok vámokkal, kvótákkal és más

diszkriminatív intézkedésekkel akadályozzák az ipari késztermékeknek a kevésbé fejlett vagy fejletlen országokból történő behozatalát.

Könyve második részében Maizels *az ipari termékek világkereskedelmének főbb fejlődési irányzatait* vizsgálja. Megállapítja, hogy míg a századforduló óta az ipari késztermékek 1 főre jutó termelése majdnem megkétszereződött, addig az alapanyagoké csak körülbelül 50 százalékkal emelkedett. Az első világháborúig mind a késztermékek, mind pedig az alapanyagok termelése és kereskedelme körülbelül egyenlő arányban növekedett, azonban a két világháború közötti periódusban már jelentős különbségek voltak tapasztalhatók a termelés és a kereskedelem növekedésének ütemében.

A kereslet struktúráján belül eltolódás mutatkozik az ipari termékek javára, amit a gazdasági növekedés kísérő jelenségének kell tekinteni. Maizels statisztikai adatokkal sokoldalúan bizonyítja, hogy ez egyben az iparilag fejlett országok világkereskedelmi részesedését is növelte és a fejlett országok közötti intern kereskedelmet a világkereskedelem rendkívül gyorsan növekvő részévé avatta. Részletesen elemzi ezzel kapcsolatban az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán szerepét az intern kereskedelemben a századforduló óta, kimutatva az erőviszonyokban bekövetkezett változásokat is.

Az *iparosítás és az import kapcsolatának* elemzése során Maizels részletesen foglalkozik az importnak a belföldi szükségletek kielégítésében betöltött szerepével. Az import részesedése a szükségletek kielégítésében viszonylag magas az iparosodás kezdeti szakaszában levő országokban, azonban az ipari fejlődés hatására csökkenő tendenciát mutat, vagyis az importhelyettesítés foka nő. Maizels elismeri, hogy ez a folyamat korlátozásokkal mesterségesen meggyorsítható, azonban ez a későbbiekben az importtartalom felfutását eredményezheti.

A legfontosabb ipari termékcsoportok termelésének és világkereskedelmének részletes elemzése áll a mű harmadik részének középpontjában. Ezzel a szerző lényegében más oldalról közelíti meg a már korábban tárgyalt kérdéseket és számos érdekes, a jövő fejlődésére is vonatkozó megállapítást tesz.

Rámutat arra, hogy a belföldi acélipari kapacitások kiépülése a fejlődő országokban döntő mértékben közrejátszik abban, hogy a *fémek kereskedelme* lassabban növekszik, mint az ipari termékeké egészében véve. E tendenciát erősítette a fémeket helyettesítő anyagok (műanyagok) alkalmazása is.

A *beruházási javak* világkereskedelme 1900 óta tízévenként körülbelül megduplázódott, a 20-as évek végét és a 30-as évek első felét nem számítva. A beruházási javak termelése erősen koncentrálódik néhány országra, bár a koncentráltság foka nem növekedett a háborút megelőző évekhez viszonyítva. A gyengén fejlett országok részesedése a beruházási javak termelésében nem éri el az 5%-ot.

A századforduló óta gyors ütemben növekedett a *vegyi anyagok* részesedése a világkereskedelemben. Maizels szerint e fejlődésben a következő okok játszottak döntő szerepet: *a)* a legtöbb iparágban használnak vegyi anyagokat, így a gazdasági növekedéssel párhuzamosan növekedett keresletük is; *b)* a már kidolgozott felhasználási lehetőségeket szélesebb körben alkalmazzák (például műtrágyázás elterjedése); *c)* a vegyianyagok (műanyagok) számos új alkalmazási lehetőségét tárták fel, dolgozták ki.

Jóllehet a vegyi anyagok világkereskedelme gyorsabban nőtt mint az ipari termékeké általában, azonban a kereskedelem növekedési üteme lemaradt a termelés fejlődési üteme mögött.

A *fogyasztási cikkek* jelentősége általában csökken a világkereskedelemben, azonban nem ez a helyzet a tartós fogyasztási cikkek esetében. Ennek — Maizels szerint — két oka van: *a)* a tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet gyorsabban növekedett, mint a jövedelmek; *b)* termelésük számos esetben még mindig néhány iparilag fejlett országra koncentrálódik és így a kereslet növekedése szükségszerűen a nemzetközi forgalom emelkedését jelenti.

A textilipari cikkek, ruházati cikkek világkereskedelmi forgalmának növekedése lassúbb volt, mint az ipari termékeké általában. Ez részben a hazai textiliparok kiépítésével, részben pedig a textiltermékek alacsony jövedelemrugalmasságával magyarázható. Maizels részletesen elemzi a gyengén fejlett területek textiliparának előretörését, megállapítva, hogy 1913 óta például a gyapottextiliák termelésében csökken Nyugat-Európa és Észak-Amerika jelentősége. A szintetikus szálak termelése gyorsabb ütemben emelkedett, mint más textilszálaké, azonban a műszálas termékek a textiltermékek világkereskedelmének viszonylag kis részét képezik.

Könyve befejező részében Maizels foglalkozik *az ipari termékek termelésének és kereskedelmének várható alakulásával*, összefoglalva egyben az elmúlt időszak (60 év) fejlődésének fő vonásait. Arra a következtetésre jut, hogy az iparilag fejlett országok gazdasági expanziója, kereskedelmi forgalmának növekedése előreláthatólag a jövőben is gyorsabb lesz, mint a fejlődő országoké. Ezt részben a fejlődő országok nem megfelelő ipari struktúrájával magyarázza. Hangsúlyozza azt is, hogy az elmúlt években a fejlett országok alapanyag és élelmiszerexportja is gyorsabban növekedett mint a fejlődő országoké. Nem várható az sem, hogy a fejlett országok mint élelmiszer- és nyersanyagimportőrök a jövőben lényegesen kedvezőbb feltételeket teremtenének — a korlátozó tényezők felszámolásával — a fejlődő országok számára.

Maizels erőteljesen felveti az elmaradott országok fokozott megsegítésének szükségességét ipari fejlődésük meggyorsításában, bizonyítván, hogy ez a fejlett országoknak gazdasági szempontból is érdeke.

Könyve alcímében a szerző művét „empirikus tanulmány"-nak nevezi, nyilvánvaló utalással arra, hogy céljának a világkereskedelem tényleges és várható fejlődési tendenciáinak, mélyebb összefüggéseinek statisztikailag megalapozott feltárását tekinti. Hozzátehetjük, hogy megállapításai lényegében a kapitalista világpiacra vonatkoznak, a szerző csak perifèrikusan foglalkozik a szocialista országok világgazdasági és világkereskedelmi helyzetének elemzésével. Ennek ellenére Maizels műve kiváló forrásmunka a világgazdaság és világkereskedelem számos kérdésének tanulmányozásához. Adatai és elemzései nagy segítséget jelenthetnek az eltérő gazdasági fejlettségű, eltérő ipari struktúrával bíró országok gazdaságpolitikájának megértéséhez, vizsgálatához is.

Huszár Ernő

Balázs Tibor: A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán (1830—1940)

Akadémiai Kiadó, 1965. 165 l.

Az Akadémiai Kiadó „Tudományszervezési Füzetek" címmel ez évben kismonográfiai-sorozatot indított a tudományos munka tervezési, szervezési és közgazdasági kérdéseire vonatkozó tanulmányok közzétételére. A sorozat első köteteként nemrég Balázs Tibor: „A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán (1830—1940)" című tanulmányát adta kezünkbe.

A tanulmány szerzője igen eredményes módszert választott mondanivalóinak kifejtéséhez. Miközben célja az, hogy bonyolult összefüggéseiben mutathassa be a tudomány és a termelés rendszeres kölcsönhatásait, egyre szorosabbá váló kapcsolatát s a tudományos kutatástól a nagyipari gyártásig terjedő egész egységes folyamatot, célját egy nagyon is konkrét példa elemzésével valósítja meg. Kiválasztja mindennapi életünk egyik nélkülözhetetlen, a technikai fejlődésnek egykor szinte szimbólumává vált termékét — az izzólámpát —, és ennek sajátos példájával, térhódításának történeti szakaszaival szemlélteti a bemutatni kívánt folyamatokat. E módszer alapján nagy konkrétséggel felismerhető s egyben általánosításra is alkalmas elvi megállapításokhoz jut el.

A szerző jó érzékkel választotta meg példáját, és avatott kézzel dolgozta fel példájának szétágazó tényanyagát. Tanulmányából elénk tárul az izzólámpa előtörténete attól az elgondolástól kezdve, hogy az elektromos áram világításra használható, egészen addig az időpontig, amig Edison munkássága révén kialakult az első iparilag, kereskedelmileg is hasznosítható szénszálas izzólámpa. Majd megjeleníti előttünk, miként fokozódnak a kívánalmak a kereslet növekedésével az új termék iránt: leginkább a fénykibocsátás és az áramfelhasználás arányán kellett javítani. A tudomány, a technika és a termelés fokozott együttműködéséből megszülettek a szénszálnál magasabb hőfokra felizzítható ozmium-, tantál- és végül is a legkedvezőbbnek bizonyult wolframszálas izzólámpák. Hazai iparunk ebben a fázisban (1907. — Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.) kapcsolódott be a gyártásba. Ez időben a wolframszálas izzóba bevezetett elektromos energiák még mindig csak alig 5 százaléka jelentkezett mint hasznos fény; 95 százaléka hő alakjában szétszóródott, elveszett.

Az izzólámpa további hatásfokjavítását az üvegburában fenntartott vakuum fokozásától várták. A XX. század egyik Nobel-díjas tudósa, I. Langmuir volt az, aki elméletileg bebizonyította, hogy ez az út téves. Ő jut el az üvegbura gáztölté-

sének gondolatához. A gáztöltés lehetővé tette az izzó wolframszál hőfokának olyan emelését, amit a vakuum fokozásával nem lehetett volna elérni. További elméleti megfontolások vezettek századunk 10-es éveiben a spirálalakú wolframszál kialakításához.

A két világháború közti időszakban Magyarország szolgáltatja a legnagyobb hozzájárulást az izzólámpa fejlesztéséhez: az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. kutatólaboratóriumában Bródy Imre megalkotja a lámpa belső terében végbemenő fizikai-kémiai összfolyamat tudományos elemzése alapján a kriptontöltésű izzólámpát. Ezzel a lámpa élettartamának csökkentése nélkül az izzószál hőmérsékletének további emelését és annak fokozott fénykibocsátását érte el. A kriptonlámpa kifejlesztésével és gyártásának tökéletesítésével az Egyesült Izzó a második világháború előtt vezető helyet vívott ki magának a világ izzólámpagyártó vállalatainak sorában.

Balázs Tibor nem termelési, tudomány- vagy technikatörténeti monográfia megalkotására törekedett, bár műve ilyen szempontból is figyelmet érdemel. A tudományos kutatástól az ipari gyártásig terjedő komplex, időben sokszor széthúzódó folyamat összefüggő képét, belső mozgásmechanizmusát kívánta egy meghatározott területen és általánosítva is felvázolni. Ennek során a tudományos kutatás ismert három kategóriájáról (alapkutatás, alkalmazott kutatás és technológiai kutatás), illetve az ezeket elhatároló ismérvekről is kifejti véleményét.

Régebbi korokban az alapkutatásoknak tényleg lehetett oly sajátossága, hogy az ember a hozzájuk kapcsolódó alkalmazott kutatásokhoz csak későbbi történelmi korban érkezett el. Az alapkutatási eredmények jelentkezése és azok társadalmi hasznosítása közötti nagy űr azonban a termelőerők fejlődésével csökkent és alapvető tudományos felfedezések is egyre inkább az adott kor szükségleteinek a talaján keletkeznek. A szerző szerint az alapkutatás tevékenységi köre a természeti jelenség önmagában (az egyéb tényezőktől absztrahálva), az alkalmazott kutatásé pedig a gyakorlati alkalmazás lehetőségeinek a problematikája. A gőzgép elvének felfedezése például megteremtette a lehetőséget a gőznek a termelésben való felhasználására, a dinamó elvének felfedezése az elektromosság, az atomreaktoré a magenergia termelési felhasználására nyújtott lehetőséget. Ezzel az alkalmazott kutatás lehetőségeket adott a termelés gyökeres újjáalakítására, de jellegénél fogva a termelést közvetlenül nem szolgálja. A szerző szerint éppen ezért nincs is értelme az alkalmazott kutatások eredményességét, kifizetődő voltát termelési eredmények alapján lemérni.

Az alkalmazott kutatások eredményeinek átvezetése a nagyüzemi termelésbe a harmadik kutatási kategória révén történik, amelynek megnevezésére a szerző a „technológiai kutatás" fogalmat javasolja a rendszerint használatos „fejlesztési kutatás" helyett.

A tanulmány szerzője az izzólámpa történetének feldolgozásával végső soron arra törekedett, hogy bizonyos fontos ismeretelméleti összefüggéseket bemutasson, miközben elsők közt tesz kísérletet arra, hogy átfogja és bonyolult sokfélesége ellenére is feltárja a tudományos kutatástól az ipari gyártásig terjedő egységes, szerves folyamatban azt, ami abban általánosítható.

Az összfolyamat leírása és elemzése persze igen nehéz. A tudományos kutatás szervesen beépült a termelőfolyamatokba. A termelés összfolyamata egyre inkább túlnyúlik a termelő üzemek falain; egyre kiterjedtebb, egyre szövevényesebb tevékenységeket kapcsol egybe. A nehézségeket még fokozza, hogy a tudományos kutatás hatékonyságának számszerű vizsgálatát kellő alappal csak ott tudjuk elvégezni, ahol a kutatás a szűkebb értelemben vett termelőfolyamatot közvetlenül megelőzi, vagyis ahol magának az ipari gyártásnak előkészítését szolgálja.

Általában véve a minőségi ismérvek tisztázása minden területen meg szokta előzni a mennyiségi összefüggések kimunkálását. A tudományos kutatások területén azonban még minőségi vonatkozásban is sok nehézséggel találkozunk, többek közt az egyes fogalmak sokszor ellentmondó, önkényes értelmezése folytán. Balázs Tibor munkájából kiviláglik, hogy a minőségi ismérvek tisztázásánál nem elegendő csak a hagyományos politikai gazdaságtani módszerek alkalmazására támaszkodni, hanem ezeknek párosulniok kell filozófiai jellegű felismerésekkel is. Balázs Tibor munkájának érdeme, hogy erre rátereli a figyelmet.

Balázs Tibor tanulmánya újszerű kérdésekben, illetve megszokott kérdések újszerű felvetésében előremutató és mint olvasmány is élvezetes. A függelékben igen részletes időrendi táblát, név- és tárgymutatót találunk; ezek az anyag áttekintését, egyes részeinek ismételt tanulmányozását bizonyára megkönnyítik.

A kiadó kulturált formát adott Balázs Tibor színvonalas munkájának, amelyet érdeklődéssel olvashatnak, tanulmányozhatnak az elvi összefüggések mélyebb megismerésére törekvő közgazdászok, a technikai haladás elméleti és gyakorlati szakemberei egyaránt.

Antos László

Helena Buresová: Kiskereskedelmi árak a szocialista gazdaságban

(Maloobchodní ceny v socialistickém hospodářství)
Nakladatelství politické literatury, Prága 1964. 150 l.

A tanulmány fő része a vásárlási és az árualapok közötti kapcsolatokat vizsgálja a kiskereskedelmi árak tervezésének szemszögéből nézve. E célból foglalkozik a vásárlási alap és az árualap tervezésének módszerével — vagyis azokkal a tényezőkkel, amelyektől a helyes kiskereskedelmi árképzés függ, s ismerteti, hogyan kapcsolódnak e tervek a népgazdasági tervezésbe. A szerző törekvése megmutatni a vásárlóképes kereslet vizsgálatának helyét és jelentőségét a kiskereskedelmi árak tervezésében.

A tanulmány kritikai elemzés, amely a jelenlegi módszer gyenge pontjait is érinti. A kiskereskedelmi áruforgalmi terv jó kidolgozásához — a terv a többi között a kiskereskedelmi árak helyes tervezésének előfeltétele — nem elég ismerni a vásárlási alap nagyságát, hanem ismerni kell a vásárlóképes kereslet struktúráját is. E nélkül a tervezés lényegesen veszít jelentőségéből. A jelenlegi tervezési módszer — bizonyítja a szerző — nagyrészt csak a kérdés mennyiségi oldalát nézi.

A jelenlegi módszer szerint az alapvető áruválasztékot a legfelsőbb szinten tervezik. A kereskedelmi szervezeteknek nincs közvetlen befolyásuk a választék tervezésére. A központi szervek — bármennyire jó piackutatási apparátus állna is rendelkezésükre — nem tudják biztosítani a vásárlóképes kereslet változásaira való rugalmas reagálást. Ezenfelül a belkereskedelemben érvényes anyagi ösztönzési rendszer hatására — amint azt H. Buresová kimutatja — a kereslet rosszul felbecsült alakulása által előidézett nehézségek tovább mélyülnek.

A szerző a vásárlóképes kereslet tárgyalása során megállapítja, hogy „... valamilyen tervezési anomália alakul ki: a vásárlóképes keresletet kialakító valamennyi tényezőt tervezik — tervezik a lakosság pénzbevételeinek mérlegét, tervezik a fogyasztási cikkek mérlegét, tervezik a kiskereskedelmi árakat —, viszont e tényezők végső hatása a keresletre közvetlenül nem állapítható meg, hanem önálló vizsgálatokat igényel". (94. old.). A közelmúltban még a vásárlóképes kereslet alakulásának törvényszerűségeire szinte egyáltalán nem fordítottak figyelmet.

A szerző nem korlátozódik csak bírálatra, hanem különböző helyeken vázolja azt is, hogyan lehet megjavítani a jelenlegi helyzetet.

A legfigyelemreméltóbb a könyvnek az a fejezete, amely a vásárlóképes kereslettel foglalkozik. A szerző a többi között elemzi Marx hozzájárulását a kereslet és a társadalmi viszonyok kapcsolatának meghatározásához, és történelmi áttekintést nyújt nem marxista közgazdászok nézeteiről a keresletkutatás kérdésében. Elsősorban a keresletelemzés során alkalmazható matematikai módszerekre fordít figyelmet. A keresletet közvetlenül kialakító összefüggéseket vázlatosan tárgyalja.

A szerző nem szorítkozik csak arra, hogy meghatározza a keresletelemzés helyét a szocialista gazdaságban, s hogy indokolja a rendszer keresletkutatás szükségességét. Matematikai modelleket is javasol, amelyek segítségével megjavítható a kiadások és a vásárlási alapok közötti összefüggések, valamint az árumennyiség és az árak közötti összefüggések vizsgálata.

A szerző könyvének további részében történelmi áttekintést nyújt a kiskereskedelmi árak tervezésének különböző szakaszairól a Szovjetunióban. Az áttekintésből megtudjuk, hogyan fejlődött és milyen szakaszokon ment át a kiskereskedelmi árak tervezési metodikája a harmincas években. Az ártervezés mai csehszlovák módszere (ugyanúgy, mint a szocialista országok többségében) nagyjából azonos az érvényes szovjet metodikával, s így a harmincas évek metodikájával. Egyúttal szemlélteti, milyen intézkedések történtek a húszas években, hogy a kiskereskedelmi árak tervezése tudományos módszereken alapuljon.

Jan Adam

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Észrevételek Molnár Ferenc: „Adócsökkentés és konjunktúra az Egyesült Államokban" című cikkéhez

A Közgazdasági Szemle 1965. szeptemberi számában közölt érdekes tanulmány olyan problémát tárgyal, amely az utóbbi időben a kapitalista világ, de különösen az Egyesült Államok gazdasági fejlődését és gazdaságpolitikáját szemmel tartó közgazdászok figyelmét méltán vonta magára. A tanulmánynak azonban — kétségtelen érdemei mellett — vannak vitatható pontjai is. Ezekhez szeretnénk néhány észrevételt tenni.

Az 1059. lapon azt olvashatjuk, hogy az adócsökkentés a személyi jövedelemadóknál 1965-ben körülbelül 9, a társulati adóknál (profitadóknál) pedig 2,5 milliárd dollárt tesz ki 1963-hoz viszonyítva. Ez tény. Mégis, ha az adócsökkentés hatásait összegszerűen akarjuk megragadni — mint ahogy erre Molnár Ferenc a későbbiekben kísérletet is tesz —, számolnunk kell azzal is, hogy a 2,5 milliárd dollárral csökkentett profitadók a tőkéseknek csak az 1960-as évek végén jelentenek ténylegesen ekkora megtakarítást. Az adócsökkentéssel egyidőben ugyanis megváltoztatták az adó befizetésének módját. Az újítás lényege, hogy fokozatosan áttérnek az adónak a profit realizálásával egyidejű befizetésére (pay as you go basis). A tovagyűrűző hatások számításában tehát nem lehet kiindulni az adócsökkentés közölt mértékéből, azt módosítani, csökkenteni kell.

A szerző a ciklus alakulásában nagy jelentőséget tulajdonít a tartós fogyasztási cikkek vásárlásában fellelhető ingadozásoknak. Úgy tűnik azonban, hogy a vonatkozó fejtegetések nem meggyőzőek. Az 1073. lapon például a következőket olvashatjuk: „A tartós fogyasztási cikkeket illetően meg kell említeni, hogy ezek vásárlásai a második világháború óta eltelt időszakban világosan kimutathatóan ötéves periodikus ingadozásokat mutattak. ... A legutóbbi esetben kifejezetten ez volt az 1960—61. évi részleges válság fő előidézője. Persze, ez *önmagában* még nem teszi bizonyossá, hogy 1966-ban is bekövetkezik e három ízben már tapasztalt jelenség."

Annak alátámasztására, hogy ez mégis valószínűleg a jövőben is folytatódni fog, Molnár Ferenc a személyautópiac mint a legfontosabb tartós fogyasztási cikk piacának alakulását ismerteti 1955-től kezdve. Az általa felsorakoztatott adatok azonban arról tanúskodnak, hogy a személyautók vásárlása egyáltalán nem mutat ötéves periodikus ingadozást, hiszen a vásárlások volumene 56 után 58-ban és 1961-ben is jelentősen csökkent. A kiselejtezésről szóló adatokból az is kiderül, hogy a vásárlások és a kiselejtezések mértéke között semmi olyan összefüggés sem mutatható ki, amely arra engedne következtetni, hogy a vásárlások egyenetlen mozgása az autók elhasználódásának egyenetlen voltából következne. A személyautó-vásárlás 1961. évi visszaesése viszont amellett tanúskodik, hogy a vásárlások volumene függ a konjunktúra alakulásától. A részleges válság ugyanis 1960 végére és 1961 elejére esett, 1960-ban pedig az autóvásárlás még magas színvonalon mozgott, nem lehetett tehát a válság okozója! Azzal sem érthetünk egyet, hogy az utóbbi évek nagyarányú vásárlását valamiféle újításokkal, technikai újdonságokkal hozzuk összefüggésbe. Az ilyen tényezők az újratermelés alakulásától függően gyakorolhatnak csak serkentő vagy visszahúzó hatást!

A tanulmány elsőrendű célja az adócsökkentés és a szokatlanul hosszúra húzódott fellendülés közötti kapcsolat tanulmányozása. Véleményünk szerint azonban a válasz e tekintetben nem kielégítő. A szerző szemmel láthatóan egy látszólagos ellentmondással küszködik.

Arra a kérdésre, hogy milyen célt reméltek az amerikai kormány vezetői és gazdasági tanácsadói az adócsökkentés által elérni, a következő választ olvashatjuk: „Végső soron azt, hogy egy potenciálját teljesen kihasználó, kiegyensúlyozott költségvetéssel működő gazdaságot hozzanak létre." Nem kívánjuk most vitatni, hogy az Egyesült Államok vezetői valóban komolyan remélték-e egy ilyen merész álom megvalósulását. Megnyilvánulásaik egyáltalán nem teszik ezt bizonyossá. Ami ennél fontosabb az az, hogy a fellendülés időben és intenzitásban tovább erősödött. Úgy tűnik tehát, hogy ha az adócsökkentés nem is hozta meg a gazdaság potenciáljának teljes kihasználását, mégis jelentős jótékony hatást gyakorolt.

Ez azonban a szerző szerint lehetetlen. Azt bizonyítja ugyanis, hogy az adócsökkentés önmagában keresletcsökkenést eredményez. Hisz egyrészt az állam az adók formájában más jövedelemélvezőktől elvont összeg teljes egészét felhasználva támaszt keresletet, míg az egyének jövedelmük bizonyos hányadát megtaka-

rítják, másrészt az állam által támasztott kereslet tovagyűrűző hatása is nagyobb.

Ezt az okfejtést figyelembe véve nyilvánvaló, hogy a fentebb illusztrált ellentmondás az adócsökkentés hatását illetően a valóság és a tanulmányban leírt elmélet ellentmondása. Ezt az ellentmondást Molnár Ferenc úgy próbálja feloldani, hogy bekapcsol olyan tényezőket, mint a költségvetési deficit — amely attól függően, hogy milyen forrásból finanszírozzák, különböző méretű keresletnövekedést jelenthet —, továbbá a fogyasztói és egyéb hitelek növekedése és a külkereskedelmi mérleg aktívumának növekedése, amelyek azonban már a konjunktúra alakulásának függvényei is. Mivel e tényezők a fellendülést a legjobb esetben is csak csekély mértékig magyarázzák, nem maradt más hátra, mint a spontán tényezőkre való hivatkozás. Természetesen teljesen érthetően nehéz feladat lenne annak megmutatása, hogy jelenleg mi az a „belső erő", amely pl. az amerikai gazdaság fellendülésének időbeni meghosszabbodását eredményezte. Eme „belső erő" felkutatására mi sem teszünk kísérletet, annál is inkább nem, mert meggyőződésünk szerint a valóság és az elmélet ellentmondása mindig azt mutatja, hogy valami nincs rendben az elmélet körül!

Az a magyarázat, amelyet a tanulmány az adóztatás hatásairól nyújt — véleményem szerint — hibás. A hiba forrása az, hogy a szerző aggregát értékekkel számol, s nem veszi figyelembe az adott termelési viszonyokat, amelyek nélkül az Egyesült Államok mai gazdasági mozgásait sem lehet kielégítően magyarázni. Ha elemzésünket a termelési viszonyok bekapcsolásával végezzük, akkor a tanulmányban az adóztatásnak a keresletre gyakorolt hatásáról tett megállapítás egycsapásra hamisnak bizonyul.

Az Egyesült Államokban jelenleg komoly méreteket ölt a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás. Ezt bizonyítja a tanulmányban is ismertetett nagyfokú munkanélküliség, a termelőkapacitás kihasználatlansága, továbbá a viszonylagos tőkefelesleg exportja, az évi 5—6 milliárd dolláros nettó tőkekivitel. Ilyen körülmények között minden olyan mesterséges injekció, amely nem enyhít a termelés és fogyasztás ellentmondásán, csak rövid ideig, s nagyon korlátozott mértékben fejthet ki gazdaságot serkentő hatást, hisz a tovagyűrűződést a kereslet nem kielégítő volta akadályozza. Ebből következik az, hogy egy intézkedés hatása mindenekelőtt attól függ, hogy az említett ellentmondást csökkenti-e. Az adóztatást ebből a szempontból vizsgálva, a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az állami kiadásokon belül nagyobb a beruházások aránya, mint a nem állami jövedelmek felhasználásánál. (Előbbinél több mint 25%, utóbbinál 17% körül.) Még ha feltételezzük is, hogy az állami beruházásokon belül kisebb a termelő jellegű beruházások aránya, az bizonyos, hogy a beruházások jelentős része termelő jellegű. Ezt a megállapítást Victor Perlónak a Militarism and Industry — című könyvéből (New York, International Publishers) vett következő idézetekkel szeretném alátámasztani: „A befektetett tőkére vetített profitráta nagysága az Újratárgyaló Bizottság elemzése szerint eltérő volt egyrészt a repülőgép- és rakétagyártók, másrészt az elektromos, elektronikus, kémiai stb. társaságok között. Az első csoport $^2/_3$ részben kormánytulajdonban lévő kapacitást használt..." (31. l.) Másutt a következőt mondja a hadimegrendelésre dolgozó vállalatokról: „Normális körülmények között a forgótőkét legnagyobbrészt vagy teljesen a kormány szolgáltatja a ‚termelés előrehaladása' címén fizetett összegek révén." (27. l.) Ezen túl természetesen a békés célokat szolgáló költségvetési kiadások között is van termelésnövelő beruházás. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az állam a kutatásokra költött óriási összegekkel szintén a termelés fokozását segíti elő!

2. Az adózás növelésének vagy csökkentésének hatása eltérő lehet attól függően, hogy milyen arányban von el vagy juttat pótlólagos jövedelmet a tőkéseknek, illetve a dolgozóknak. Ha az adóemelés elsősorban a dolgozókat sújtja, a termelés és fogyasztás ellentmondásának kiélezése irányában hat; ha a tőkésektől és a dolgozóktól az eddigi arányoknak megfelelően von el nagyobb jövedelmet, már csökkentheti ezt az ellentmondást, s ha egy adócsökkentés elsősorban a nem tőkés rétegeknek biztosít nagyobb jövedelmet, már egyértelműen a termelés és fogyasztás ellentmondásának csökkenését idézi elő. Az történik ugyanis, hogy *azt az összeget,* amit eddig *részben* a termelés bővítésére használtak, most *teljes egészében* vagy *majdnem teljes mértékben* fogyasztási cikkek vásárlására fogják költeni. Ily módon tehát az adócsökkentés önmagában is kiválthatja a kereslet növekedését azáltal, hogy a fogyasztási cikkek iránti megnövekedett kereslet új beruházásokra ösztönöz!

A fentiek figyelembevételével megállapítható, hogy az 1964. évi adócsökkentés kismértékben ugyan, de időlegesen csökkentette a termelés és fogyasztás közötti ellentmondást. (Kismértékben, mert a tőkések személyes jövedelemadóját is csökkentették, a hatás azonban feltétlenül érezhető volt, hiszen a profitadók csökkentése gyakorlatilag még alig jelentkezik. Azért lehet csak *időlegesnek* nevezni a leírt hatást, mert az ár- és bérmozgások a munkás- és a tőkésosztály közötti erőviszonyoknak megfelelően az eredeti helyzet visszaállítása felé tendálnak.) A termelés és fogyasztás közti ellentmondás csökkentése pedig kétségkívül a termelőerők jobb kihasználását teszi lehetővé!

Az adózás hatásait vizsgálva tehát más eredményre jutunk a termelési viszonyoknak a figyelembevétele esetén. Nyilvánvaló, hogy a kapitalisták közgazdászai nem vethetik fel úgy a kérdést, hogy a gazdaság betegségét a dolgozók viszonylag alacsony fogyasztásával magyarázzák. Aggregát kategóriáik, mint a fogyasztási hajlam, a megtakarítási hányad stb. éppen arra szolgálnak, hogy a valóságos problémát ködbe burkolják.

A fentiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy az adócsökkentés a vizsgált esetben jelentős mértékben járult hozzá a konjunktúra fenntartásához, sőt fokozásához az Egyesült Államokban. Természetesen ezt a hatást erősítette az állami kiadások deficit melletti növelése is, mert a deficitet az állam legnagyobb részben — lényegét tekintve pénzszaporítást jelentő államkölcsön-mechanizmus segítségével — „felvett kölcsönökből" finanszírozta.

Az adócsökkentés hatását az idő múlásával csökkenti a már említett kiegyenlítődési tendencia, továbbá a profitadók csökkentésének tényleges érvényesülése. Újabb igazán hatékony injekciót tehát csak a dolgozóknak a nemzeti jövedelemből való fokozott részesedése jelenthetne. A tőkés állam gazdasági beavatkozásának korlátja azonban éppen abban áll, hogy ennek tartós biztosítása ellentmond a tőkés állam belső természetének.

Zelkó Lajos

a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem politikai gazdaságtan tanszékének tanársegédje

A szerző válasza

Zelkó Lajos kritikai észrevételeire röviden válaszolok, az általa felvetett egyetlen elvi kérdésben szeretnék tiszta vizet önteni a pohárba és eloszlatni néhány — nyilvánvalóan a hozzászóló tájékozatlanságából fakadó — félreértést.

A levélíró azt a véleményét fejezi ki, hogy a tőkések profitját érintő adócsökkentés 1965-re 2,5 milliárdra becsült hatása csupán a 60-as évek végén fog mutatkozni annak következtében, hogy az új rendszerben az adót rögtön a profit realizálása után kell befizetni. A tények ezt egyáltalán nem támasztják alá. 1964-ben ugyanis a költségvetésbe befolyt profitadó összege 24,2 mrd $ volt, 57,6 milliárd profit után. Ha az előző évi 45 százalékos adóhányaddal számolunk, akkor a fenti profit után 25,9 mrd dollár adót kellett volna fizetni. A megtakarítás tehát 1,7 mrd $, noha az adócsökkentés az évnek csak 10 hónapjában érvényesült. *Ez az 1,7 mrd 0,2 mrd-dal több, mint amennyire a kormány az 1964. évi kihatást becsülte.* Ennek alapján semmi kétség, hogy 1965-re a megtakarítás nemcsak eléri, hanem minden bizonnyal túlszárnyalja a 2,5 mrd-os becslést.

Zelkó Lajos kétségbevonja a tartós fogyasztási cikkeknek, s ezen belül elsősorban a személygépkocsi-vásárlásoknak a ciklusra gyakorolt befolyását, s azt, hogy e vásárlásoknak ötéves periódusuk volt a második világháborút követő időszakban. Hogy e jelenség valóságos voltáról meggyőződjék, rajzolja fel a cikkemben található táblázat (1073. lap) autóeladási adatait egy görbében, vagy ha meg akarja kímélni magát ettől a fáradságtól, akkor vegye szemügyre a „Gazdasági növekedés és válságok" című könyvem 30. lapján található 6. számú ábrát, és akkor erről minden bizonnyal meggyőződhet. Természetesen igaz az, s ezt mindenki tudja, hogy a tartós fogyasztási cikkek és köztük a személygépkocsik vásárlása a rossz konjunktúra idején csökken, s ez történt 1958-ban is. A konjunktúracsúcsok e cikkeket illetően azonban minden kétséget kizáróan 1950-ben, 1955-ben és 1960-

ban voltak, s erős visszaesés követte őket, annak ellenére, hogy 1951-ben és 1956-ban egyébként kitűnő konjunktúra volt. Azt azonban senki sem állította, hogy a vásárlások egyenetlensége az elhasználódás egyenetlen voltából következnék. Közismert, hogy az állótőkét és hozzá hasonlóan a tartós fogyasztási cikkeket nagyjából egyenletesen használják el, de nagyon egyenlőtlenül újítják fel, s éppen ezért van ciklikus mozgásuk.

Az 1960—1961-es részleges válság értékelése Zelkó Lajos részéről nyilván tájékozatlanságon alapul, hiszen a tények a következők: igaz ugyan, hogy 1960-ban a tartós fogyasztási cikkek, s köztük a személygépkocsik eladása magas volt. A csúcs azonban 1960 második negyedére, a mélypont pedig 1961 első negyedére esik. E két időpont között (évi szinten számítva) a végtermék (Gross National Product) összesen 2,7 milliárd dollárral csökkent, míg egyedül a személygépkocsi-vásárlások csökkenése 3,1 mrd dollárt tett ki. (Survey of Current Bussines, 1964. July. 36 és 38. l.) Ez világossá teszi, hogy a hanyatlás fő oka éppen az autóvásárlások csökkenése volt, de ez nem vezetett mélyebb válságra, mert a gazdaság más területeinek kedvező alakulása ezt részben ellensúlyozta.

Zelkó Lajos kétségbevonja, remélték-e az amerikai vezetők, hogy egy „potenciálját teljesen kihasználó, kiegyensúlyozott költségvetéssel működő" gazdaságot hozhatnak létre. Ez a megállapítás Johnson elnök 1964. januári gazdasági jelentéséből való (Economic Report of the President 8. 1. Washington, 1964.), s én pillanatnyilag az Egyesült Államok vezetőinek álláspontját megítélendő, nem tudok autentikusabb „megnyilvánulást" az elnökénél.

Zelkó Lajos szerint a fellendülést csak csekély mértékben magyarázzák olyan tényezők, mint a hitelek kibővítése, az állami kiadások növelése, valamint a külkereskedelmi egyenleg fokozódása. Úgy vélem, cikkemben az 1067. lapon közölt adatok összegszerűen is megmutatják, hogy milyen jelentős volt e lebecsült tényezők szerepe. Nem áll viszont az, hogy ezek egyszerűen a konjunktúra alakulásának függvényei lennének. Itt legalábbis kölcsönhatásról van szó, sőt ami a külkereskedelmi egyenleget illeti, a konjunktúra javulása az import növelése révén éppenséggel az aktív egyenleg csökkentése irányában hat, s növelését a külföld kedvező konjunktúrája, tehát az amerikai gazdaság szempontjából egy külsődleges tényező idézheti elsősorban elő az exportpiac bővülése révén. Nincs tehát szükség semmiféle különleges „belső erőre", mert a felsoroltakból a konjunktúra kedvező alakulása minőségileg és mennyiségileg egyaránt levezethető.

Zelkó azt állítja, hogy az állami kiadásokon belül nagyobb a beruházások aránya, mint a nem állami jövedelmek felhasználásánál. Ez — mint a következő számítás bizonyítja — merő tévedés. (Az adatok forrása a Survey of Current Bussiness 1964. júniusi száma, az egyes adatoknál a lapszámra utalok.) Ez az arány Zelkó szerint 25 százalék. Nézzük meg, mi a valóság.

1963-ban az állami kiadások összege 177,7 mrd dollár volt. (18. és 19. l.) *Mi tekinthető* ezekből *beruházásnak?* Mindenekelőtt *az építkezések*, összegük 18,7 mrd $ (33. l.). Továbbá *olyan tartós javak* vásárlása, *amelyek nem tartoznak a fegyverzet csoportjába.* Az állam tartós jószág vásárlásainak összege ebben az évben 20,9 mrd $ volt (uo.). Ebből 17,6 mrd $ volt a katonai felszerelés (22. l.), maradt tehát beruházási javakra 3,3 mrd $. Beruházás tehát összesen nem lehetett több — *mert több ilyen jellegű jószág nem állt az állam rendelkezésére* — mint 22 mrd $. Ez az összes kiadások 12,5 százaléka, vagyis éppen a fele annak, amit Zelkó állít. Ebből az összegből is mindössze 450 millió esett ipari építkezésekre (25. l.), s ha feltételezzük, hogy ugyanennyit fordítottak ipari termelőberendezésekre is, az állam termelőberuházásai akkor sem érik el az 1 milliárd dollárt, ami a magángazdaság ugyanebben az évben 52,3 mrd-ot (8. l.) kitevő állótőkeberuházásaihoz képest teljesen bagatell összeg.

De milyen volt ez az arány a magánvállalatoknál? Az amerikai részvénytársaságok 1963-ban 24,2 milliárd nettó profitra tettek szert (13. l.), s ebből nettó beruházásra (állótőke-növelés és készletezés) 8,7 mrd-ot (25. l.), azaz 36 százalékot fordítottak. Végül pedig, ami az elkölthető személyi jövedelmeket illeti, ezeknek 402,5 mrd-os (10. l.) összegéből 52,1 mrd-ot (16. l.) tartós fogyasztási cikkekre, 11,3 mrd-ot (27. l.) pedig lakásvásárlásra fordítottak, vagyis az úgynevezett fogyasztói beruházások 63.4 mrd-ot, az elkölthető jövedelemnek 15,7 százalékát érték el. *A beruházások aránya tehát éppenséggel az állami kiadásoknál a legalacsonyabb.* Ami a Zelkó által álláspontja támogatására felhozott Perlo-idézetet illeti, az semmit sem bizonyít, hiszen *egyik idézetben sincs szó a beruházásokról,* csupán arról, hogy egyes vállalatok a hadianyaggyártást részben kormánytulajdonban lévő kapa-

citásokkal valósítják meg, mások pedig forgótőke-szükségletüket részben az állam vásárlási előlegeiből fedezik, s e tényezők természetesen növelik profitrátájukat.

Végezetül térjünk át az elvi problémára. Zelkó Lajos azt veti szememre, hogy az adócsökkenés hatásának vizsgálatakor nem veszem figyelembe a termelési viszonyokat, s ezért jutok hibás következtetésre. Úgy látszik kritikusom figyelmét elkerülte, hogy cikkem nagy részében éppen *az elosztási viszonyokban végbement változásoknak a konjunktúrára gyakorolt hatását vizsgálom,* az elosztási viszonyokat pedig a termelési viszonyok egyik elemének tekintjük.

Lehetséges azonban, hogy Zelkó Lajos tulajdonképpen azt akarta mondani, hogy nem veszem figyelembe az adócsökkentésnek az egyes osztályok, illetve egyes népességcsoportok jövedelmére s ezen keresztül az újratermelésre, pontosabban a termelés és fogyasztás közti ellentmondásra gyakorolt hatását. Úgy látszik az a véleménye, hogy minden változás az adórendszerben, amely a dolgozók jövedelmét csökkenti, fokozza a termelés és fogyasztás ellentmondását, míg az ellenkező irányú változás enyhíti. Mellesleg megjegyezve a „dolgozók" nem képeznek egy meghatározott osztályt, s a termelési viszonyok szempontjából sem tekinthetők azonosaknak, hiszen vannak dolgozók, akik értéktöbbletből élnek (például az államapparátus dolgozói). Zelkó elvtárs nézete mindenképpen a valóság megengedhetetlen leegyszerűsítését jelenti, s ezért csak hamis következtetésre vezethet.

Mi a helyzet ugyanis a valóságban? Ha az állam adózás útján csökkenti a dolgozók jövedelmét, azt nem azért teszi, hogy az így befolyó pénzt az államkincstárban őrizze, hanem azért, hogy elköltse. S azáltal, hogy elkölti, nem utolsósorban más „dolgozók", tudniillik katonák, bürokraták fizetésére, továbbá elsősorban fegyverkezésre, éppen annyival vagy esetleg még többel növeli a keresletet, mint amennyivel csökkentette. Bármennyire is elfogadhatatlannak tűnik talán kritikusom számára, de a valóságban mégis úgy van, hogy a katona és a bürokrata fogyasztása pontosan ugyanúgy hat a termelés és fogyasztás közötti ellentmondásra, mint a produktív munkás fogyasztása, s az állam hadianyag-vásárlásának fokozódása éppen úgy csökkenti ezt az ellentmondást, mintha egyre több szorgalmas és takarékos munkás vásárol személygépkocsit. S hozzátehetjük, a hadianyag-vásárlás pont úgy — sőt tovagyűrűző hatásai folytán még jobban — ösztönöz új beruházásokra, mint a fogyasztók megnövekedett kereslete.

Zelkó Lajos teljesen hamisan látja a munkásosztály és a tőkésosztály közötti erőviszonyokat, ha azt hiszi, hogy a mai Amerikában feltartóztathatatlanul olyan automatizmusok működnek, amelyek szükségképpen visszaállítják a munkásosztályra nézve kedvezőtlen eredeti helyzetet. A tény az, hogy a háború óta eltelt időszakban az Egyesült Államokban lassan bár, de állandóan emelkedett a magánvállalatokban dolgozó bérből és fizetésből élők jövedelmének részesedése az e vállalatokban létrehozott új értékben, *vagyis eltolódás ment végbe a V javára és az M rovására.**

Hadd jegyezzem még meg, hogy ami az adócsökkentés rövid távú összhatását illeti, tulajdonképpen nincs közöttünk nagy nézeteltérés, hiszen Zelkó az írja, hogy az adócsökkentés jelentős mértékben hozzájárult a konjunktúra fenntartásához, sőt fokozódásához, én pedig azt írom, hogy „az adócsökkentés a fellendülést még fokozta, és időtartamát minden bizonnyal meg is hosszabbította". A kettő közti különbségen azt hiszem nem érdemes vitatkozni.

Molnár Ferenc

* Erre vonatkozóan részletes adatok találhatók az MTA Közgazdaságtudományi Intézete közeljövőben megjelenő IV. Évkönyvében közölt, „Az Egyesült Államok újratermelésének ábrázolása marxi sémákban (1947–1963)" című cikkemben.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Акош Балаша

Регулируемое рыночное соревнование между предприятиями стран-членов СЭВ

Автором предлагается новый, не применяемый до сих пор метод экономических связей между странами-членами СЭВ: применение регулируемого рыночного соревнования в отношении продукции машиностроения. При таком рыночном соревновании предприятия-производители стран-членов СЭВ, заключивших между собой соответствующее соглашение, могли бы — при определенном регулировании — свободно реализовывать свою продукцию на рынках участвующих стран, а предприятия-потребители могли бы выбирать из продукции, производимой отечественными предприятиями или другими участвующими в соглашении странами-членами СЭВ.

Регулируемое рыночное соревнование может быть успешным лишь в том случае, если его влияние сможет сказаться на внутреннем механизме стран-участниц. Поэтому его введение тесно связано с осуществляемым в странах-членах СЭВ преобразованием системы хозяйственного управления. В связи с этим автор останавливается на основных элементах внутреннего механизма, указывая, при каких изменениях возможно эффективное функционирование регулируемого рыночного соревнования.

Регулируемое рыночное соревнование связано с рядом международных предпосылок. Так например, в соглашениях, заключаемых между странами-членами СЭВ, вероятно, надо будет уславливаться в отношении максимальной степени вмешательства в рыночное соревнование и т. п.

Регулируемое рыночное соревнование между странами-членами СЭВ может способствовать созданию прямых связей между предприятиями, а также подготовить специализацию производства. Вместе с тем были бы ликвидированы отрицательные последствия монопольного положения предприятий-производителей внутри страны, в то же время остались бы выгоды, связанные с концентрацией производства в отдельных странах.

Введение регулируемого рыночного соревнования в тесной связи с преобразованием внутреннего механизма может быть лишь постепенно осуществлено — возможно, вначале по нескольким группам товаров в экспериментальном порядке. Для реализации ожидаемых результатов понадобится даже после введения, вероятно, несколько лет.

Шандор Ганцер

Исчисление цен, народнохозяйственные пропорции

В статье рассматриваются основные пропорции венгерского народного хозяйства на основании данных, содержащихся в межотраслевом балансе на 1961 год, в тесной взаимосвязи с дискуссией о ценах. Из числа предлагаемых систем цен автор — с учетом венгерских экономических условий — считает наиболее подходящим тот вариант системы цен типа цены производства, в котором на заработную плату начисляется 35%-ный налог, а остальная часть чистого дохода распределяется между продуктами и отраслями пропорционально используемым фондам.

Основные пропорции народного хозяйства в 1961 году анализируются автором по действующим ценам. Им приводится сводная таблица межотраслевого баланса на 1961 год, использованная при расчетах, и относящаяся к ней матрица коэффициентов затрат, а также показатели, характеризующие фондовооруженность производственных отраслей, а также производимый ими чистый доход и их долю в производстве национального дохода.

Автором указывается на то обстоятельство, что особенно большие расхождения между отраслями имеются в величине чистого дохода, приходящегося на одного занятого. Этот показатель, например, в промышленности в 12,65 раз выше, чем в сельском хозяйстве. В статье обращается внимание и на тот факт, что при сопоставлении же народнохозяйственных отраслей с точки зрения фондовооруженности в расчете на одного занятого получается совершенно иная картина, чем при изучении фондоемкости производимой продукции. Так, например, если фондоемкость сельского хозяйства в расчете на форинт ее продукции более чем в два раза больше соответствующего показателя промышленности, то фондовооруженность в расчете на одного занятого в промышленности более чем вдвое выше, чем в сельском хозяйстве.

Наряду с взаимосвязями, определяемыми традиционными методами, статья подробно занимается также и взаимосвязями и пропорциями, которые могут быть установлены только на основании обработки межотраслевого баланса средствами матричного исчисления. На основании анализа различных показателей автор приходит к выводу, что согласно основным стоимостным показателям удельный вес промышленности в венгерском народном хозяйстве в 1961 году в силу особенностей действующей системы цен представлялся исключительно большим, что подействовало искажающим образом и на основные народнохозяйственные пропорции. Однако более полное выяснение степени искажений, вызванных системой цен, и народнохозяйственных взаимосвязей требует дальнейших анализов.

Йенэ Редеи

Валютный коэффициент и внешнеторговый механизм

Автор излагает свою точку зрения по поводу развертывающейся принципиальной дискуссии о величине валютного коэффициента, применяемого при экспортных и импортных расчетах. Дискуссия развернулась вокруг двух основных вариантов. Согласно одному из них, экспортные и импортные цены следует пересчитывать на форинты, учитывая средние затраты на экспортируемую продукцию. Согласно другому, должен учитываться не средний, а какой-либо трезвый предельный курс, располагающийся между средними и худшими затратами на экспортируемую продукцию. Автором в статье доказывается, что отдельные типы курсов соответствуют ряду определенных концепций планирования и хозяйственного управления. Если во внешней торговле нами предусматривается отказ от системы управления посредством центральных директив, то следует отказаться и от среднего курса и связанной с ним широкой системы дотации. А самостоятельность предприятий, ориентирующаяся на рост прибыли, может быть лишь тогда развита, и автономные решения, принимаемые предприятиями, могут соответствовать народнохозяйственным интересам лишь в том случае, — утверждает автор, — если во внешней торговле будет применяться трезвый предельный курс.

Ласло Галла—Ласло Молнар

Организованная модернизация основных средств

Авторы поставили целью доказать, что в Венгрии существует необходимость в централизованно организованной и планируемой модернизации основных средств. Вследствие низкой степени списания оборудования с баланса и высокого удельного веса капитальных средств, обращаемых на расширение, значительная часть производственного оборудования устарела. Не достаточно устанавливать современное оборудование при расширении производства, а следует также осуществлять постепенную замену существующего оборудования, не дожидаясь его физического износа.

После определения понятия модернизации авторами намечаются ее основные направления, а именно: экономия рабочей силы, энергии и импортных материалов. По их мнению, следует создать общегосударственные или дифференцированные по отраслям нормативы, содержащие минимальные требования в отношении эффективности, а в планы включать лишь те мероприятия по модернизации, ожидаемая экономия от которых превышает этот минимум. Эффект, ожидаемый по нормам экономии, должен включаться в планы предприятий.

Авторами в статье обращается внимание и на то обстоятельство, что планирование модернизации должно находиться в тесной связи с планами по выпуску этих станков и оборудования. По их расчетам, для того, чтобы наше отставание от мирового уровня технологии не увеличивалось в будущем, в ближайшие десять лет 40 процентов капитальных средств, предназначенных на приобретение оборудования, должно быть обращено на модернизацию путем замены.

Дьердь Д. Сакашич

Научное исследование, экономический рост и перспективное планирование народного хозяйства

В статье рассматривается взаимосвязь между научно-исследовательской деятельностью и производством. Автором доказывается, что закон планомерного пропорционального развития действителен и в отношении необходимости обеспечения соответствующих пропорций между секторами производства и научного исследования. Необходимо создание научной базы на уровне, определяемом степенью развития производительных сил, так как только в этом случае возможно использование зарубежных результатов и самостоятельное техническое развитие. Страна, в которой не будет создана такая база, не сможет участвовать на основании взаимовыгодных условий в качестве равного партнера в международном производственном и научно-техническом сотрудничестве.

Автором выявляются путем обработки международных данных некоторые основные тенденции и делается попытка определения количества средств, обращаемых на научно-исследовательскую деятельность. Им применяется метод исчисления, основанный на взаимосвязи динамики национального дохода и затрат на научно-исследовательскую деятельность в расчете на душу населения. После общего изложения предлагаемого метода автором рассматриваются возможность его применения в перспективном народнохозяйственном планировании и связанные с ним информационные предпосылки.

Дьердь Цукор

Индустриализация развивающихся стран

Хотя промышленное производство развивающихся стран за прошедшие 20—25 лет быстро развивалось по сравнению с прежним, весьма низким уровнем, все же их отставание от промышленно развитых стран едва уменьшилось, а в отношении промышленной продукции, приходящейся на душу населения, — из-за более быстрого роста численности населения развивающихся стран — отставание скорее увеличивалось.

Сегодняшняя общепризнанность необходимости индустриализации является результатом довольно существенного изменения мышления. Ранее — особенно в западных странах — считалось, что экономическому развитию наилучшим образом способствует свободная игра рыночных сил, причем не только внутри одной страны, а в силу действия сравнительных преимуществ — также и в международных масштабах, поэтому, вообще, нет надобности в специальной политике индустриализации. Позже правильной была признана «ограниченная индустриализация», а именно, развитие кустарной и легкой промышленности, то есть отраслей, требующих относительно мало капиталов и квалифицированной рабочей силы. Согласно настоящему, довольно общепринятому мнению, конечной целью развивающихся стран должно быть создание многосторонней промышленной структуры, подобной развитым промышленным странам. В таком изменении воззрений большую роль сыграли проблемы, связанные с занятостью и внешней торговлей.

В рамках общего признания необходимости индустриализации широко оспариваемым вопросом остается проблема «как индустриализировать?» Есть точка зрения, согласно которой развитыми странами переоценивается значение развития промышленности и не уделяется достаточного внимания сельскому хозяйству, в котором занято большинство населения и продукцию которого следует срочно увеличить в интересах обеспечения продовольствием растущего и плохо питающегося уже и в настоящем населения. Согласно другим, — связанным с предыдущим — мнениям, развитие тяжелой промышленности и в том числе, например, машиностроения необоснованно. По мнению автора, условия развивающихся стран крайне различны, поэтому следует применять весьма различные методы в их экономическом развитии, однако в большинстве случаев индустриализация необходима и в интересах серьезного развития сельского хозяйства, а развитие определенных отраслей машиностроения в большинстве отсталых стран возможно, и на практике осуществляется. В статье, наконец, дается обзор экономической политики некоторых развивающихся стран, направленной на развитие промышленности; в этих случаях можно установить совершенно определенную взаимосвязь между величиной внутреннего рынка и экономической политикой развивающихся стран: бóльший внутренний рынок сопровождается индустриализацией и в частности упором на развитие тяжелой промышленности.

Андраш Броди

Темп экономического развития. *(Опыт практического применения модели роста)*

С помощью известных до сих пор моделей роста невозможно правильно рассчитать ожидаемый темп экономического развития. Расчеты, базирующиеся на величине фонда накопления и капиталоемкости производства, дают достоверные результаты лишь в том случае, если модель достаточно детальна, и если учитываются средства, вложенные в расширенное воспроизводство рабочей силы. Построенная таким образом модель межотраслевых связей дает объяснение большим различиям в темпах роста и показывает, что главной

преградой развития в определенных случаях является именно большая потребность времени на расширенное воспроизводство рабочей силы и иммобилизованные из-за этого значительные средства. Расчеты, проведенные по данным США за 1947 и 1958 годы, дают с хорошим приближением действительную картину как в отношении темпа роста, так и отраслевых пропорций. В модели представлены консистентные исходные данные для перспективного планирования возможного темпа роста, соотношения потребления и накопления и основных пропорций.

Ласло Чапо

Планирование перспективного роста в открытом хозяйстве

Те же самые экономические процессы протекают по-разному, имеют иные последствия в открытом и в замкнутом хозяйстве. Это должно рассматриваться в качестве исходного пункта при составлении перспективных планов. Под открытым хозяйством подразумевается такое хозяйство, в котором из-за актуального и потенциального недостатка природных ресурсов невозможно обеспечить полную загруженность существующих и потенциальных мощностей и полную занятость рабочей силы на основе отечественных ресурсов и роста внутреннего рынка. В таком хозяйстве рост зависит, в первую очередь, от роста его экспортоспособности. Кроме того следует учесть три особенности: а) чувствительность хозяйства в отношении внешней торговли; б) его чувствительность в отношении платежного баланса; в) его чувствительность в отношении равновесия. Перспективное планирование должно антиципировать эти факторы и уравновесить их при помощи «встроенных стабилизаторов». Такими в Венгрии являются: а) развитие, концентрируемое на ведущие отрасли; б) применение наиболее развитой техники; в) соответствующее развитие сельского хозяйства; г) образование перспективных резервов; д) развитие соответствующего внутреннего рынка; е) соответствующий экономический механизм. Планирование должно исходить из того, что открытое хозяйство необходимым образом ориентируется на мировое хозяйство и на мировой рынок. Ввиду большой роли внешних факторов должны разрабатываться анализы «ex post» и «ex ante» мирового хозяйства и мирового рынка. Это означает, что в плане должны учитываться также и ожидаемые влияния политических факторов. Этой цели служит специальный вид планирования: политическое планирование. Оценка платежного баланса в открытом хозяйстве возможна лишь на основании перспективного подхода.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ákos Balassa:

Directed market competition between firms of CMEA countries

The author makes proposals for the introduction of new and hitherto not yet applied methods in the economic relations between CMEA countries viz. to establish a planned emulation of products of the engineering industry. Aim of the scheme is that producing firms of CMEA countries which reach an agreement of participation in a directed market competition may, freely sell under certain regulations, their products on each others market while the user firms may choose between inland products and those of other CMEA countries.

The planned emulation can only have a good result if its effect adequately asserts itself in the inner mechanism of the participant countries. Its introduction, therefore, is in close connection with the actual transformation of the economic management of CMEA countries. The author considers the chief elements of the inland economic mechanism and points out the changes which are necessary that the directed market competition should work efficiently.

The planned emulation has also several international preconditions so, for instance, agreements of the participant CMEA countries will have to decide on the maximum degree of intervention in the market competition etc.

A planned market competition between CMEA countries may contribute to develop direct relations between firms and may also be important for the specialization of production. In addition, the negative effects which issue from the monopoly of productive firms within the country could be eliminated and, at the same time, the advantages of concentrated production within the country, may continue.

The introduction of a competition on the market in close connection with the transformation of the economic pattern of the country can only be gradually achieved, starting by way of experiment with a few groups of commodities. However, even after its introduction it will take a few years till the expected results unfold.

Sándor Ganczer:

Price calculations and relations of the national economy

The study investigates the chief relations of Hungary's national economy in close connection with the debate on prices by relying upon data of the input-output table from 1961. The author believes that from among the proposed price systems the most adequate one is — by taking into account the economic relations of Hungary — that alternative of the production type price system according to which 35 per cent pay-roll tax is reckoned after the wage-bill, and the remaining part of the net profit is distributed proportionately to the assets engaged in production among the products and the branches, respectively.

The main relations of 1961 year's national economy are analysed by the author on the basis of actual prices. He discloses the combined input-output table of 1961 which served as basis of the computations and the annexed matrix of expenditure coefficients, as well as those indices which are characteristic for the availability of assets, net profit and contribution to the gross national income of the branches of production.

The author points out that there are particularly great differences between the branches of economy regarding the magnitude of net income per one employed person. The actual industrial index is, for instance, the 12,65-fold of that of agriculture. The paper also draws attention to the fact that quite another opinion may be formed if the different branches of economy are compared from the aspect of assets engaged in production per employed person than if the availability of assets is projected on the production value. So, for example, while the agricultural index is more than the two-fold of the industrial index if projected on one Forint production value, the situation is reversed if the calculation is made per one employed person, because in this case the industrial index is double that of the agriculture.

The study discusses, in addition to relations which can be established by traditional methods, also relations and proportions which can only be revealed by working out the balance by means of matrix calculations. The author, after having investigated different indices, reaches the conclusion that the participation of industry in the national economy of Hungary was, in 1961, particularly large due to special features of the actual price system which also distorted the main proportions of the national economy. However, further investigations are necessary to reveal completely the degree of distortions due to the price system and the interconnections of the national economy.

Jenő Rédei:

Foreign exchange factor and foreign trade mechanism

The author expounds his view in the theoretical debate on the magnitude of the foreign exchange multiplification factor which is applied in export-import accountings. In this debate there are two chief alternatives under discussion: according to the first one export and import foreign exchange prices ought to be converted into Forint prices by employing average export costs. According to the other standpoint, not an average but a rational marginal rate of exchange should be taken into account which lies between the average and the most unfavourable export costs. The author proves in his article that the different types of rates of exchange are in accordance with determined conceptions. If the system of centralized directions is rejected in foreign trade, then the average rate of exchange and the subvention system on a large scale attached to it must also be rejected.

In the author's view the independence of firms based on increasing profits can only be developed and their autonomous decisions can only be in conformity with the interests of the national economy if in foreign trade sound marginal rates of exchange are applied.

László Galla–László Molnár:

Organized modernization of the stock of capital equipment

Purpose of the study is to prove that the stock of fixed assets in Hungary needs centrally organized and planned modernization. A considerable part of the productive machinery and equipment is out-of-date owing to the fact that the degree of discarding obsolete machines is unsatisfactory, on the other hand, a high percentage of investments is applied for the increase of production. It does not suffice to set up new assets which serve the extension of production, because the continuous exchange of the existing stock is also necessary, independently from its physical abrasion.

The authors, after determining the concept of modernization, state that its main purpose is savings of labour, power and import material. In their view national normatives or differentiated ones for the different branches of economy should be established which contain minimum efficacity requirements and the plans should include only such modernizations the prospective savings of which exceed this minimum. The results to be expected according to norms should be incorporated in the plans.

The study emphasizes that the planning of modernization of the machinery must be in close connection to the plans which prescribe the production of the same machines and equipment. According to their calculation in the next ten years more than forty per cent of the sums which are assigned to the investment of machinery must be turned to exchanges aiming at the modernization of machinery in order that Hungary should not lag behind the technological world level.

György D. Szakasits:

Scientific research, economic growth and the long-range planning of the national economy

The study deals with the connections between research development activity and production and proves that the law of proportional development also relates to the formation of due proportions between production and the sectors of research-development. It is necessary to establish the scientific basis on a level determined by the forces of production because this is the only way to adapt foreign results and to set up independent technical development. If a country fails to establish this basis it will not be able to take part in the international production and scientific-technical co-operation as an equal partner.

The author by employing international data points out some main tendencies of development and tries to determine the magnitude of the resources to be devoted to research development. His method of calculation relies upon the connection between national income

per capita and research development costs per head. After outlining the propounded method, its applicability and information conditions in the long-range planning of the national economy are discussed.

György Cukor:

Industrialization of Developing Countries

The industrial production of developing countries increased – from the previously very low level – in the past 20–25 years very quickly, but their lag compared to industrial countries did not decrease. The lag in per capita industrial production even increased, because of the faster population growth of developing countries.

Today's general agreement on the necessity to industrialize in developing countries came about as a result of a rather important change of opinions. It was uphold previously – mostly in Western countries – that economic development is best served by the free play of market forces, not only is one country but through the comparative advantages also in the international setting. Consequently there is no need for any industrialization policy. Later the idea of some "limited industrialization" was accepted, that is the development of small-scale and light industries, in general of non-capital intensive industries and industries not too demanding concerning the qualified labour force. The present general opinion favores – as an ultimate goal – the establishment of industrial structures as diversified as that existing in the developed countries.

Within the acceptance of the necessity to industrialize there is still much discussion on "how to industrialize". Some economists maintain, that developing countries overestimate industrialization and neglect agriculture. According to other opinions the development of heavy industries and in particular of machinery production is not very sound for developing countries. This paper points out, that conditions of developing countries are very dissimilar, consequently the methods of development should be rather different, but in general industrialization is necessary even to a serious development of agriculture. As to the machinery industries, the development of some sectors is possible in most of the developing countries, even in the smaller ones; such a development is effectively taking place. The paper finally reviewes industrialization policies of some developing countries and recognizes a correlation between the sizes of domestic market and policies, greater market being accompanied by greated emphasis laid on industrialization and on heavy industries.

András Bródy:

The rate of growth
Appraisal of a growth model

By supplementing the Neumann–Leontief tipe dynamic Input-Output model with appropriate data concerning human capital it is possible to explain the great differences in yearly growth rates. Particulary the qualitative differences of the recovery period (with 15–30 % yearly growth) the industrialisation period (with 8–12 % growth) and the mature period (with 2–5 % growth) may be traced to the rôle of human capital. The statistical evidence indicates that the U.S. economy is running quite close to its (somewhat simplified) "turnpike." The model is considered as a mathematical tool of economic planning – giving consistent forecast for the attainable growth rate, savings ratio and levels of production and consumption.

László Csapó:

Long-range planning of growth in open economy

The fact, that economic processes take a different course under open economy and lead to other consequences as those under closed economy, must be kept in mind when long-term plans are prepared. Under open economy such economy is to be understood where the actual and potential scarcity of natural resources hinders the utilization of capacity and full employment of the labour force because of limited domestic resources and domestic market. Under this kind of economy, growth is a function of the increase of export capacity. There are three features which particularly have to be taken into account: sensibility of a) foreign trade, b) balance of payments and c) equilibrium. These must be anticipated and compensated when long-term plans are prepared by "built-in stabilizers" which are in Hungary: a) concentrated development of leading branches, b) application of the most advanced technique, c) adequate development of agriculture, d) formation of long-range reserves, e) formation of the internal market and f) adequate economic mechanism. Planning must rely upon the fact that open economy orientates necessarily towards world economy and world markets. Owing to the great role of external factors "ex-post" and "ex-ante" world economy and world market analyses must be worked out, consequently, the potential effects of political factors must also be built in the plan. Political planning, which is a special line of planning, also serves this purpose and must be incorporated as a part of the development plan. In open economy balance of payments can only be evaluated by long-range approach.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

12

XII. ÉVFOLYAM 1965. DECEMBER

TARTALOM

Friss István: A szocializmus politikai gazdaságtana kialakításának útján 1405
Dániel Tamás: Állóeszköz-gazdálkodás és vállalati önállóság 1420
Molnár Ferenc: A mai tőkés gazdaság néhány elvi kérdése ... 1431
Rózsa József: Létszám és átlagbér 1447
Tardos Márton: Hogyan működne a nyereségérdekeltség a külkereskedelemben 1457
Hernesz Ferenc: A területigény és a mezőgazdasági árak 1470

SZEMLE

A bányászat hazai és nemzetközi fejlődése *(Forgács Zoltán)* 1476
A belkereskedelem forgalma a II. ötéves terv időszakában *(Kovács Dénes)* 1489
Gazdasági és politikai tényezők hatása a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitelre a II. világháború után *(Politisz Jánisz)* 1496

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról *(Bertóti László)* 1506
Önköltség a szocialista mezőgazdaságban *(Burger Kálmánné)* 1509
Angus Maddison: A gazdasági növekedés Nyugaton *(Cukor György)* 1512
Ladislav Klinko: Árak és anyagi érdekeltség a termelőszövetkezetekben *(Jozef Svätojánsky)* 1516

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1517
A *Közgazdasági Szemle* 1965. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke 1522

E SZÁM SZERZŐI:

Bertóti László, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Burger Kálmánné** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Cukor György** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese; **dr. Dániel Tamás** kandidátus, a Pénzügyminisztérium osztályvezetője; **dr. Forgács Zoltán** kandidátus, a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem docense; **Friss István** akadémikus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója; **Hernesz Ferenc,** az Erdészeti és Faipari Egyetem adjunktusa; **dr. Kovács Dénes** kandidátus, a Belkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője; **dr. Molnár Ferenc** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Politisz Jánisz,** a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **Rózsa József** aspiráns, a Munkaügyi Minisztérium osztályvezetője; **Tardos Márton,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet osztályvezetője.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

---

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. – Telefon: 313–975
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 7¾ ív. — Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1965. november 8
65.6888 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci u. 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám: egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.

FRISS ISTVÁN:

A szocializmus politikai gazdaságtana kialakításának útján*

Visszapillantás és előretekintés

Intézetünknek ezt a negyedik Évkönyvét röviddel fennállásunk tizedik évfordulója után bocsátjuk útjára. Ez érthetővé, sőt némileg kötelességünkké teszi, hogy — esetleg megismételve, kiegészítve, korrigálva korábban mondottakat — megpróbáljuk felmérni a megtett utat és felbecsülni teendőinket. De mindkettőhöz túl kell mennünk Intézetünkön, különben Intézetünkre nézve sem tudunk sok következtetést levonni.

Oskar Lange egy 1964-ben megjelent könyvének megállapítása szerint: „A szocializmus új gazdasági rendszer, mely csak fejlődőben van. Ezért a szocializmus gazdasági elmélete csak kezdetén tart." (Oskar Lange: Entwicklungstendenzen der modernen Wirtschaft und Gesellschaft, 1964. 19. l.) Egyetértve ezzel a megállapítással, mégis azt hiszem, hogy némi kiegészítést igényel. Valószínűnek tartom, hogy bizonyos zavaró körülmények nélkül a szocializmus politikai gazdaságtana ma már sokkal fejlettebb lehetne. Igaz, hogy a kapitalizmus mögött már többszázéves fejlődés volt, mikorra Marx annak többé-kevésbé teljes, befejezett elméletét adta. Ehhez azonban mindjárt több megjegyzés is kívánkozik. Az egyik az, hogy azért a kapitalizmusnak már jóval Marx előtt is volt politikai gazdaságtana, ha nem is olyan következetes és teljes, mint a marxi. A másik: a kapitalizmus Marx óta is fejlődésben van, és természetesen gazdasági emléletének is fejlődnie kell, az ma sincs még lezárva. A harmadik: a fejlődés azóta anyagi és szellemi téren egyaránt lényegesen meggyorsult. A három megjegyzésből pedig az látszik következni, hogy néhány évtized alatt a szocializmus politikai gazdaságtana is megszülethetett volna.

Annak tehát, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana még eléggé kezdeti állapotban van, feltehetően egyéb oka is van, mint az, hogy a szocializmus, mint létező társadalmi-gazdasági rend csak viszonylag rövid múlttal bír. Aligha tévedünk, ha legalább egyik okát azokban a körülményekben keressük, melyeket a személyi kultusz teremtett először a Szovjetunióban, később pedig a többi szocialista országban is. Ennek valószerűsítésére talán elég két tényt említeni. Az egyik az, hogy *a személyi kultusz éveiben a gazdasági élet tényei, a gazdasági statisztikák hozzáférhetetlenek voltak nemcsak a szélesebb közönség, hanem a köz-*

* Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete rövidesen megjelenő Évkönyvének bevezető tanulmánya.

gazdászok számára is, azokba belepillantásuk csak a párt és a kormány vezetőinek, területenként pedig az egyes területek vezetőinek volt. A másik tény viszont az, hogy a közgazdaságtudomány, sőt az összes társadalomtudomány területén *uralkodóvá vált Marxnak és Leninnek, Sztálin nyújtotta dogmatikus interpretálása és Sztálin féltékenyen őrködött azon, hogy magának biztosítsa a marxizmus—leninizmus továbbfejlesztésének monopóliumát.* E két tény közül egy is elég lett volna ahhoz, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának kialakulását ne csak akadályozza, de megakadályozza.

Gondoljuk csak meg: ennek a tudománynak, Marxnak a kapitalizmus közgazdaságtudományával kapcsolatban leírt, de itt is érvényes szavait használva, először is el kellett volna sajátítania, magáévá tennie az anyagot — tehát a szocializmus gazdasági gyakorlatát, a szocializmusban lejátszódó gazdasági folyamatokat — részleteiben, hogy aztán annak különböző fejlődési formáit elemezze, belső kapcsolatuk nyomára jusson és így feltárja a szocializmus gazdasági törvényeit, végső fokon a szocializmus gazdasági mozgástörvényét. A feladathoz tehát hozzá sem lehet fogni az anyag részleteiben való elsajátítása nélkül. Ilyen részletek viszont, mint említettem, nem álltak a közgazdászok rendelkezésére. *Elmélet és gyakorlat, mindkettő végtelen kárára, a szocializmus értelmével is ellentétben, elszakadt egymástól.* Magyarországon például csak 1956 után indult meg a gazdasági élet bizonyos alapvető folyamatainak tanulmányozását lehetővé tevő adatok rendszeres közlése.

Hasonlóan áthághatatlan akadályt emelt a szocializmus politikai gazdaságtanának kialakítása elé Sztálin eszmei egyeduralmának nem kizárólag eszmei eszközökkel való és Sztálin haláláig egyre fokozódó biztosítása a marxizmus—leninizmus területén. Azokat a vitákat, melyek főleg a húszas évek második felében, a Szovjetunióban megindultak és alkalmassá válhattak volna a marxizmus—leninizmus továbbfejlesztésére, hamarosan elnémították a pártban úrrá lett sztálini módszerek. Nem csoda, ha a feladat nem nagyon vonzotta azt a kevés embert sem, akinek ebben a korban megvolt a lehetősége, hogy a gazdasági törvények tanulmányozásához szükséges tényanyaghoz hozzájusson.

Elvágták tehát az útját annak, hogy az anyagi valóság lényegének, belső törvényszerűségeinek feltárásával a Szovjetunióban teremtsék meg a szocializmus gazdaságtanát. *A Szovjetunión kívül spekulatív elméleti módszerekkel, alapvetően a tőkés gazdaság által felvetett problematikából kiindulva* — másképpen persze nem is nagyon láthattak hozzá — *próbálták megoldani ugyanezt a feladatot egyes szocialista szerzők* a két világháború között. Már valóság és a tőkés rendszer elleni kihívás volt a szocializmus a föld egyhatodán. Polgári közgazdászok éppen ezért legalább azt igyekeztek bebizonyítani, hogy gazdasági szempontból ez a rendszer nem lehet jó. Velük szálltak vitába a szocialista gazdasági rendszer működőképességét hirdető közgazdászok. Okoskodásaik arról, hogy milyen lehetne vagy milyennek kellene lennie a szocialista tervezésnek, árrendszernek, árpolitikának, beruházási politikának stb., ma is érdekesek és tanulságosak, de hát — érthető módon — semmiképpen sem adhatják azt, amit keresünk: a gazdasági életünk fejlődését, mozgását meghatározó törvényeket.

1953-ban halt meg Sztálin. Néhány hónappal halála után került sor a Magyar Dolgozók Pártjának arra az emlékezetes *Központi Vezetőségi*

ülésére, mely éles önkritikával tárta fel *a párt gazdaságpolitikájában éveken keresztül elkövetett súlyos hibákat.* Az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata nemcsak a gazdaságpolitikában és ezzel a gazdasági élet jóformán minden területén vezetett igen jelentős változásokra, hanem a magyar közgazdaságtudományban is komoly erjedés megindítójává vált. Amint kritikusan kezdtünk foglalkozni az előző évek gazdasági fejlődésével, fel kellett ismernünk, mint az elkövetett hibák legalább egyik okát, hogy gazdaságpolitikánk nem volt tudományosan megalapozott, egész gazdaságvezetésünknek nem voltak szilárd elméleti alapjai.

De hát hihettük-e és ha igen, hogyan hihettük 1953 közepéig, hogy gazdaságpolitikánk és egész gazdasági tevékenységünk tudományos alapokon nyugszik? Valóban ezt hittük. Klasszikusainknak azt a tanítását, hogy a termelőeszközök köztulajdonba vétele, a kizsákmányolás megszüntetése lehetővé teszi a társadalom számára, hogy tudatosan irányítsa sorsát, rendkívül leegyszerűsítve értelmeztük. Anélkül, hogy ezt világosan és egyértelműen kimondottuk vagy éppen kifejtettük volna, alapjában véve mégis az az elképzelés élt bennünk, hogy mi már megoldottuk fejlődésünk, sorsunk tudatos alakításának problémáját. Nem gondoltuk meg és nem is fedeztük fel, hogy *a társadalom fejlődésének tudatos alakítása nagyon magas színvonalú tudomány, melyet csak fokozatosan és huzamosabb idő alatt lehet elsajátítani,* hogy gazdaságpolitikánk tudományos alapja annál szilárdabb lesz, mennél tökéletesebben ismerjük meg gazdaságunk törvényeit. Tegyük hozzá: ez a megismerés olyan dolgok elsajátítására irányuló *folyamat,* melyek állandó átalakulásban, fejlődésben vannak. Mi azonban azt hittük — még ha nem is adtunk erről világosan számot magunknak —, hogy ha a Szovjetunióban már kidolgozott és bevált népgazdaságtervezési és irányítási rendszert lehetőleg következetesen átvesszük, ezzel már fejlődésünk problémáinak tudományos megoldását, társadalmi fejlődésünk kulcsát vettük át. Ez a magatartásunk — nem nevezhetem tudományos álláspontnak, még határozottan kiforrott véleménynek sem — nem tudatosan, de lényegében mégiscsak megismétlése volt egyes szocialisták jóval korábbi felfogásának. Voltak ugyanis szocialisták, akik azt hitték, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele átlátszó, kristálytiszta, könnyen szabályozható termelési viszonyokat fog teremteni és ezzel minden politikai gazdaságtan feleslegessé válik, megszűnik. „A közgazdaságtan mint tudomány szerepe véget ér — írta Rosa Luxemburg —, mihelyt a kapitalizmus anarchikus gazdasága átadja helyét egy tervszerű, az egész dolgozó társadalom által tudatosan megszervezett és vezetett gazdasági rendnek. A modern munkásosztály győzelme és a szocializmus megvalósítása tehát a közgazdaságtannak mint tudománynak a végét jelenti". (Rosa Luxemburg: Válogatott beszédek és írások, Kossuth, 1958. 267—268. l.) Voltak ennek a felfogásnak képviselői az októberi forradalom győzelme után és a Szovjetunióban is.

Tegyük hozzá, hogy ebben a — mint már említettük — soha ki nem fejtett és el nem mondott, de különböző megnyilvánulásainkból mégis kimutathatóan létezett felfogásunkban nagyon megerősítettek bennünket a Szovjetunió sikerei és saját sikereink. Nem kell méltatnom a Szovjetunió sikereit, azok valóban lenyűgözőek voltak, nemcsak a mi számunkra, hanem az egész világ számára. De nagyon jelentősek voltak saját

sikereink is. 1945 tavaszán, felszabadulásunk idején az általános pusztulás láttán hihetetlennek látszott, hogy mintegy négy év alatt termelés és életszínvonal dolgában egyaránt eljuthatunk oda, ahol a háború előtt tartottunk. Mégis ez történt, mégpedig úgy, hogy az eredményt döntően saját erőnkből értük el és közben még jóvátételt is fizettünk. A következő egy-két évben további jelentős eredményeket értünk el. Időnként ugyan zavarok is mutatkoztak a gazdasági életben, de ezek eltörpültek a nagy sikerek mellett. *Gazdasági rendszerünk tehát kiállta a próbát, bebizonyította fölényét a régi rendszerrel szemben.*

Eljött azonban az az idő, amikor a zavarok kezdtek túltengeni, amikor az életszínvonal emelkedése nemcsak megállt, hanem csökkenésnek adott helyt. Ezt a nem soká tartó, de keserves korszakot követte az 1953. júniusi párthatározat. A kijózanodás egyik eredménye volt tudományos elmaradottságunk felismerése. Megtettük az első, tapogatódzó lépéseket is ennek az elmaradottságnak felszámolására. Nem véletlen, hogy 1954 októberében jelent meg a Közgazdasági Szemle első száma és 1954. október 10-éről kelt a Minisztertanács határozata a Közgazdaságtudományi Intézet létesítéséről. Két hónappal előbb készült az MDP Tudományos és Kulturális Osztályán egy, az Intézet alapítására vonatkozó javaslattervezet, amely világosan rámutat erre az összefüggésre: „Pártunk 1953 júniusi és októberi határozatai — olvassuk ott —, valamint a harmadik kongresszus megállapították, hogy a közgazdaságtudomány hazánkban ez ideig nem töltötte be azt a szerepet, melyet be kell töltenie: a szocializmus építése hazai feltételeinek, gazdaságunk törvényszerűségei konkrét követelményeinek tanulmányozását, melynek eredményeire a gazdaságpolitika biztosan támaszkodhat. Az elmúlt években nem akadt olyan közgazdasági elméleti munka, amely a tudományos kutatás eredményeire támaszkodva dolgozta volna fel átmeneti gazdaságunk fejlődésének objektív alapjait és feltételeit. Ezért közgazdaságtudományunk nem volt képes jelezni az 1953 júniusa előtti gazdaságpolitikában elkövetett hibákból eredő ellentmondásokat és nem volt képes megjelölni ezen ellentmondások kiküszöbölésének útjait és feltételeit sem." (A Közgazdaságtudományi Intézetben őrzött anyag.)

De attól a felismeréstől, hogy gazdaságpolitikánk tudományos megalapozásra szorul, e tudományos alap megteremtéséig igen hosszú az út. Tulajdonképpen vagy legalábbis elsősorban annak a politikai gazdaságtannak a megalkotásáról van szó, mely — mint láttuk — ma sincs még meg. Akkor pedig, amikor a feladatot napirendre tűztük, még megoldásának elemi feltételei is hiányoztak. Már beszéltem elmélet és gyakorlat szükséges kapcsolatának hiányáról. De nemcsak erről volt szó. Ilyen nagy feladat megoldása nyilvánvalóan csak sok jól képzett tudományos kutató egyesült erőfeszítéseinek eredménye lehet. Magyarországon azonban 1954-et megelőzően még olyanok is alig akadtak, akiknek megfelelő képzettségük és felkészültségük volt ahhoz, hogy marxista közgazdasági kutatómunkával foglalkozzanak, nem is beszélve arról, hogy a már kifejtett okoknál fogva ezek sem foglalkozhattak tényleges kutatással, tehát nem szerezhettek maguknak gyakorlatot a kutatásban. Lényegében tehát az Intézetnek magának kellett kutatógárdáját kinevelnie.

Hogy mit csináltunk fennállásunk első tíz éve alatt, arról egyéb kiadványaink mellett részben korábbi évkönyveink, részben ennek az évkönyvnek egy cikke nagy vonásokban beszámol. Kutatásainkban kez-

dettől fogva a marxista módszert igyekeztünk alkalmazni. Ma már természetes, akkor teljesen szokatlan volt, ma már csaknem magától értetődik, ezért felesleges, akkor nagyon is szükséges volt elvként leszögezni és munkatársainktól megkövetelni annak a módszernek követését, melyről néhány évvel később, Intézetünk első Évkönyvében ezt írtam: „Tények, az egy-egy jelenséggel összefüggő, lehetőleg összes tények lelkiismeretes összegyűjtésére törekedtünk, igyekeztünk ezeket alaposan, minden lehetséges összefüggésüket figyelembe véve tanulmányozni, hogy ebből a jelenségek és folyamatok belső kapcsolataira, törvényszerűségeikre, mozgásukra, fejlődésük feltételeire vonatkozó minél pontosabb következtetéseket vonhassunk le." Ehhez azóta is hűek maradtunk, bár természetesen megfelelő helyet biztosítottunk nem közvetlenül a tapasztalatra építő spekulatív és matematikai jellegű kutatásoknak is.

Egész működésünk áttekintése arról győz meg, hogy munkánk valóban hozzájárulásnak tekinthető a szocializmus gazdasági elmélete felépítéséhez és ezzel a gazdaságpolitika tudományos megalapozásához. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy munkánkkal minden tekintetben meg lehetünk elégedve. Tudományos Tanácsunkban már néhány évvel ezelőtt így tettük fel magunknak a kérdést: A legfontosabb, legalapvetőbb, fejlődésünket leginkább meghatározó problémákra irányulnak-e kutatásaink? Kiterjed-e munkánk minden legfontosabb, legalapvetőbb probléma kutatására? Egyik kérdésre sem tudtunk meggyőződéssel „igen"-nel válaszolni.

Az a hiányosság, ami ebben tükröződik, nemcsak Intézetünkre, hanem általában a magyar közgazdaságtudományi kutatómunkára jellemző. Nem hozott itt orvoslást, illetve megfelelő megoldást az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv sem. Sem intézeti, sem országos méretben nem sikerült megvalósítani a közgazdaságtudományi kutatások megfelelő, tehát a döntő problémákra irányuló koncentrálását. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Bizottsága 1965 tavaszán megvizsgálta ezt a kérdést és azt az álláspontot foglalta el, hogy a távlati tudományos kutatási tervben szereplő fő feladatok és ezek felbontása helyett legalábbis ma és a következő egy-két évben a következő feladatokra kellene erőnket koncentrálni: *1. A tervezés tudományos megalapozására irányuló kutatások, különös tekintettel a magyar népgazdaság reálisan tervbe vehető optimális szerkezetének kialakítására. 2. A népgazdaság vezetési és irányítási rendszerének tökéletesítését szolgáló kutatások.* Eddigi vizsgálódásainknak legalább irányát, törekvését igazolja, hogy nagyrészük, ha más cím alatt is, de ezekre a kérdésekre irányult, vagy legalábbis az ilyen irányú kutatások előkészítésének tekinthető.

Ez tulajdonképpen elég természetes. Abból a helyzetből ugyanis, amelyben a magyarországi közgazdasági kutatások — mint láttuk — tíz évvel ezelőtt voltak, az is következett, hogy nem remélhettük a fő feladat megoldását, gazdaságpolitikánk tudományos megalapozását, egyetlen nagy erőfeszítéssel, első nekifutásra elérni. Maga a feladat, ilyen általánosan megfogalmazva, nem volt a kutatók számára megfogható. Konkretizálni kellett, részekre bontani ahhoz, hogy egyáltalán hozzá lehessen fogni.

A konkretizálás felé vezet, a kutatási feladat megértését megkönnyíti a következő kérdésfeltevés: ha a termelési eszközök a társadalom birtokában vannak, mi akadályozhatja a társadalmat egy ésszerű, illetve

a legésszerűbb gazdaságpolitika kialakításában s a legésszerűbb gazdasági rendszer felépítésében? Első pillantásra meglepőnek, sőt a dolog természetével ellenkezőnek tűnhet, hogy ez a törekvés egyáltalán akadályokba ütközhet. Közelebbről megnézve mégis az derül ki, hogy ez nemcsak nem ellentétes a dolog természetével, hanem nagyon is természetes, sőt szükségszerű.

Miért nem sikerül még csak minden családfőnek sem egyéni háztartását teljesen ésszerűen felépíteni és vezetni? Mert még egy ilyen látszólag rendkívül egyszerű feladat megoldása is a valóságban igen sok dolog ismeretét — a számbajöhető összes bevételek, ezek esetleg elérhető növelésének ismeretét, a rövidebb időközökben, tehát egy héten, egy hónapon belül felmerülő szükségletek mellett az egy-két és három év múlva felmerülő nagyobb szükségletek, beszerzések előzetes felmérését, a rendelkezésre álló eszközök legcélszerűbb felosztását, a beszerzési lehetőségek, árak ismeretét, s emellett sok személyi ismeretet és tapintatot: a családtagok egyéni ízlésének, hajlamának, reagálási módjának ismeretét — követeli meg. Hasonló, de bonyolultabb a helyzet egy vállalatnál. Itt is szükség van ugyan egyrészt tárgyi ismeretekre, másrészt személyi tapintatra, de mindkettőre magasabb fokon, mint egy család esetében. A tárgyi ismeretek itt már magukban foglalják a megfelelő szakmai, technikai, technológiai ismereteket, a vállalat birtokában levő eszközök s ezek legcélszerűbb felhasználásának, esetleges bővítési lehetőségeinek ismeretét. Ismerni kell természetesen az illető szakma technikai és technológiai lehetőségeit a vállalaton túlmenően is, tehát azt is, hogy a legkorszerűbb követelmények figyelembevételével milyen irányba kellene a vállalatot fejleszteni. Ismerni kell a vállalat termékei iránti keresletet, tudni kell felbecsülni ennek várható változásait is, mégpedig belföldön és külföldön egyaránt. Ismerni kell a vállalat szervezeti felépítését s a modern szervezéstudomány eredményeit és követelményeit. Ismerni kell mindezt és még sok egyebet, összefoglalóan: a vállalattal kapcsolatos minden szakmai kérdést. Emellett ismerni kell a vállalat kollektíváját, tudni kell e kollektíva tagjaival bánni, úgy kell őket vezetni, hogy elégedettek legyenek, hogy a vállalat ügyét saját ügyüknek érezzék, hogy igyekezzenek a legjobbat adni, amit adni tudnak stb.

Nyilvánvaló, hogy az egész népgazdaság vezetése, irányítása még sokkal nehezebb, bonyolultabb, nagyobb követelményeket támaszt, mint egy vállalat vezetése és irányítása. Itt már nem egy szakma technikáját vagy technológiáját kell ismerni, hanem az egész technika és tudomány állását, eredményeit, fejlődési irányait. Nem egy vállalat kollektíváját, hanem egy egész népet kell ismerni, társadalmi osztályokat és rétegeket, ezek rendkívül változatos reagálási formáit, gazdasági és kulturális igényeit, s mindezt nemcsak ma, hanem a legközelebbi tíz, húsz vagy több évre is. Más szóval: ismerni kell egyrészt az ember és a természet közötti kapcsolatokat, a rendkívül szerteágazó, az egész modern technikát felölelő és korunkban ennek alapján oly gyorsan fejlődő *termelőerőket,* másrészt az emberek egymásközti, hallatlanul bonyolult, sokoldalú kapcsolatait, melyekben a termelés végbemegy, s melyek a termelőerők fejlődését segíthetik vagy fékezhetik: a *termelési viszonyokat.* Hozzáteszem: ismerni kell még az országon kívül végbemenő fejlődést is, még a tőkés országok fejlődését is. Ha így nézzük a dolgot, akkor már nem

meglepő, hogy a legésszerűbb gazdaságpolitika és gazdasági rendszer kialakítása olyan nagy feladat, melynek megvalósítása bizony akadályokba ütközhet. Nyilvánvaló, hogy ilyesminek a kialakítása messze felül múlja egyetlen ember, akár a legokosabb, legtehetségesebb ember tudását és képességeit is. Itt valóban a tudomány alkalmazására van szükség. De az a tudomány, amelyet itt alkalmazni kell, még nincs meg. Hiszen a szocializmus előtt a társadalom úgy jelenik meg tagjainak és vezetőinek képzeletében, mint egy természettől adott valami, amelyen legfeljebb itt-ott javítgatni, foltozgatni lehet. Csak a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével teremti meg az ember annak lehetőségét, hogy társadalmát ésszerűen, a tudomány elveinek, követelményeinek megfelelően építse fel. *De a termelőerők társadalmi tulajdonba vétele még csak ennek lehetőségét teremti meg.* Az emberek — mint láttuk — nem is ébrednek azonnal tudatára annak, hogy itt egy bonyolult feladat előtt állnak, amelynek végrehajtása több testi és szellemi erőfeszítésbe és időbe kerül, mint a termelési eszközök társadalmasítása.

A feladat megoldásához sokféleképpen lehet, következésképpen sokféleképpen is kell hozzáfogni. Azok az utak és módok, amelyeket Intézetünkben alkalmaztunk, részben a gazdasági életben valamilyen okból éppen előtérbe került problémákból, részben az 1954 végétől, 1955 elejétől folyamatosan az Intézetbe került és számban is, tudásban is, képességben is fokozatosan, de szükségszerűen elég lassan növekvő kutatógárda adottságaiból és lehetőségeiből, bizonyos fokig érdeklődési köréből következtek. Az út megvilágítására idézzünk néhány példát a sok lehetséges közül.

Népgazdaságunkban széles területen sok bajt okozott az a jelenség, amelyet a köznapi életben hóvégi, negyedévvégi, évvégi hajrával szoktunk megjelölni. A sajtóban e jelenséget megbélyegezték, illetékesek intézkedéseket foganatosítottak, rendeleteket hoztak ellene, eredmény nélkül, illetve nagyon kevés eredménnyel. Intézetünk egyik kutatója a tudomány eszközeivel közelítette meg a hó végi hajrák kérdését és megállapította, hogy a jelenségnek ugyan több oka is van, gyökere azonban döntően tervezési rendszerünkben, annak naptárhoz kötött szakaszosságában, mennyiségi előírásaiban, és az ahhoz fűződő anyagi ösztönzési rendszerben, illetőleg anyagi következményekben keresendő. Ezzel az is érthetővé vált, hogy miért nem vezettek eredményre azok az intézkedések és rendelkezések, melyek az említett okokat érintetlenül hagyták.

Intézetünk egy másik kutatója a gazdasági vezetésnek iparunkban, közelebbről a könnyűiparban jelentkező túlzott központosításával foglalkozott. Kutatásaiban feltárta, hogy tervezési és tervfelbontási rendszerünk, az ezekkel kapcsolatos utasítások és anyagi ösztönzések rendszerével hogyan vezet a vállalatoknál szükségszerűen bizonyos ésszerűtlen, gazdaságtalan folyamatokra és döntésekre. E kutatás eredményei világossá tették, hogy a vállalatok vezetőitől hiába követelnek ésszerűbb és a népgazdasági érdeket jobban figyelembe vevő döntéseket, amíg a vállalatokat alapvetően irányító központi intézkedések egész rendszere ezekkel ellentétes állásfoglalásokat és elhatározásokat tesz szükségessé.

Intézetünk másik két munkatársa azt kutatta, hogy részben a kisárutermelő gazdaságokban, elsősorban azonban mezőgazdaságunk termelőszövetkezeti szektorában hogyan hat egyes termékek jövedelmező-

sége termelésükre, illetve a mezőgazdasági termelés struktúrájára. Megállapították, hogy a szövetkezeti tagok és a szövetkezetek mint üzemek egyaránt az egy főre és az egy területegységre jutó bruttó jövedelem maximalizálásában érdekeltek. E kutatások eredményei magyarázattal szolgáltak egyrészt a mezőgazdaság termelési struktúrájának bizonyos változásaira, másrészt arra, hogy miért nem vezettek eredményre az olyan törekvések, melyek a parasztságot ettől eltérő irányba akarták termelése módosítására bírni.

Fentiekkel természetesen nem az említett kutatások jellemzésére vagy értékelésére törekedtem. Csak azt akartam e néhány példa segítségével megvilágítani, hogy milyen eszközökkel igyekeztünk Intézetünkben az elénk tűzött célokat szolgálni, és hogy kutatási eredményeink hogyan, mennyiben járulhattak hozzá gazdaságpolitikánk tudományos megalapozásához. Nyilvánvaló, hogy a felhozott példák mindegyike — és ugyanez mondható az Intézetünkben végzett és még folyó egyéb kutatásokról — csak egy részfeladat megoldására vállalkozott és vállalkozhatott. Nyilvánvaló az is, hogy *még annyi részfeladat még oly sikeres megoldása sem összegezhető oly módon, hogy együttvéve a szocializmus teljes gazdaságelméletét, politikai gazdaságtanát, illetőleg tudományosan megalapozott gazdaságpolitikáját adja.* Mindezeknek a kutatásoknak az eredményei csak egyes építőköveket adnak anélkül, hogy önmagukban azokat az elveket és módszereket tartalmaznák, amelyek segítségével az építőkövekből épület emelhető. De az is nyilvánvaló, hogy *ilyen építőkövek, vagyis gazdasági életünk tapasztalatainak elemzése és kielégítő megmagyarázása nélkül egyáltalán nem foghatunk hozzá az épület felállításához.*

Ami viszont az elveket és módszereket illeti, ezekkel kapcsolatban érdemes megemlékezni azokról a kutatásokról, amelyeket Intézetünk néhány munkatársa *a matematika alkalmazhatóságáról* folytatott *különböző közgazdasági problémák megoldására.* Ha az előbb egyes vizsgálatainkról azt mondottuk, hogy építőköveket segítettek adni, de nem mutathatták meg, hogy ezekből hogyan lehet épületet felhúzni, ezek a matematikai közgazdasági jellegű munkák elsősorban azt igyekeztek megmutatni, hogy bizonyos meglevő építőkövekből mit, vagy mi mindent lehet építeni, illetve hogy azokat hogyan lehet legjobban hasznosítani. Folytak azonban ezen túlmenő kutatások is: egyes munkatársaink a Szovjetunióból kiindult és nemzetközi méretben folyó vitába bekapcsolódva dolgoztak azon, hogy előbbre vigyék a programozás felhasználását népgazdasági szintű tervezésre, ár- és ösztönzési rendszerek kialakítására. Azt hiszem, hogy az Intézetünk elé tűzött nagy célok — tervezésünk és gazdaságpolitikánk tudományos megalapozása — elérésére ezek a kutatások is nemcsak hasznosak, hanem elengedhetetlenül szükségesek is.

Intézetünk munkáját az évek során ismételten bírálták azon az alapon, hogy nem elég általános jellegű, nem elég elméleti, túlságosan gyakorlati. Ez a bírálat részben jogosult volt. Munkánkat éveken át bizonyos empírizmus jellemezte, vagyis az, hogy kutatóink egyrésze anyagot gyűjtött, rendszerezett és regisztrált és nem, vagy nem eléggé törekedett mélyebb, az alapvető, lényeges összefüggések, törvényszerűségek, tendenciák feltárására, alakulásuk, fejlődésük, más törvényekkel való kapcsolataik bemutatására. Ezt a hiányosságot néha azzal próbáltuk magya-

rázni, s igazolni, mentegetni is, hogy még túl keveset tudunk egész népgazdaságunkról. Először a tényeket kell gondosan felkutatni, megismerni, összerakni. De nemcsak erről volt szó. Említettem már, hogy korábban, a személyi kultusz éveiben, a társadalomtudományi, s ezen belül a közgazdaságtudományi kutatás és különösen a kutatás eredményeinek nyílt feltárása — aminek természetszerűleg rendszerint volt valamilyen politikai vonatkozása is — nem volt mindig veszélytelen. Igaz, hogy a személyi kultusz ideje elmúlt. Fennállásunk immár több mint tíz éve alatt Intézetünk egyetlen kutatóját sem érte anyagi hátrány, vagy bármilyen megtorlás tudományos meggyőződésének kimondása miatt, függetlenül attól, hogy véleménye helyes volt-e vagy helytelen, illetve vitathatatlan vagy vitatható. Azt természetesen nem lehetett kizárni, hogy egyik vagy másik vélemény hirdetőjét a vita hevében ne érjék komoly támadások, esetleg megbélyegző jelzők is. Ezt a kockázatot azonban tudományos kutatásnál nehéz eleve kizárni. Egyáltalán: aki a közélet porondjára lép — és a marxista közgazdász ezt teszi —, annak csapásokat nemcsak osztani, hanem fogadni is kell tudnia.

Ezzel persze nem akarom igazolni azt a helytelen gyakorlatot, hogy egyes kutatóink egyes tudományos megállapításaira ahelyett, hogy a tudomány eszközeivel igyekeztek volna őket ízekre szedni és megcáfolni, egyszerűen rásütötték a revizionista bélyegét. Mi több: ebben legalább részben — bár a személyi kultusz idejének lejárta után történt — mégis a személyi kultusz idején megcsontosodott előítéletek késői következményét látom. Közelebbről: azoknak az előítéleteknek maradványait vagy folytatásait, melyek Sztálin idején, részben Sztálin hatására, a társadalmi folyamatok törvényszerűségeiről kialakultak. Ennek megértése egy kis kitérőt igényel.

Említettem már más összefüggésben, hogy volt a szocialisták körében még az októberi forradalom győzelme előtt olyan felfogás, amely szerint a termelőeszközök társadalmi tulajdonbavételével a politikai gazdaságtan megszűnik. E felfogás részben fennmaradt, részben újjászületett a Szovjetunióban a forradalom győzelme után és a szocialista építés hatalmas sikereinek hatása alatt. A régi felfogás új kiadását röviden úgy fogalmazhatnám meg, hogy a gazdasági életnek a kapitalizmusban ösztönösen (spontán), vakon, elemi erővel ható törvényei vannak, de a szocializmusban ezek helyére az emberek által hozott törvények lépnek. Ezt látszott állítani Sztálin közismert és milliószor idézett kijelentése is arról, hogy a Szovjetunióban a terv nem prognózis, hanem törvény. Csak látszott, hiszen Sztálin maga sokszor elmondta, hogy a tervet milliók tevékenysége helyesbíti, alakítja. Utolsó jelentősebb, „A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban" című, 1952-ben megjelent művében pedig élesen elutasította az emberek által hozott törvények, tehát egyúttal a Szovjetunió népgazdasági tervei összetévesztését a gazdasági fejlődés objektív törvényeivel és nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ez utóbbiak a gazdasági fejlődésnek az emberi akarattól függetlenül végbemenő folyamatait tükrözik. Azzal, hogy a gazdasági törvények objektív voltát hangsúlyozta, kétségkívül nagy szolgálatot tett a közgazdaságtudománynak, csapást mért a törvények antimarxista, szubjektivista felfogására, előmozdította a közgazdasági kutatások feltámasztását, a gazdasági kutatások felélénkülését. Előmozdította azonban egyúttal a gazdasági törvények újabb helytelen értelmezését. Állást foglalt az embercsinálta tör-

vények fetisizálása ellen és elterjesztette az objektív törvények fetisizálását.

Úgy ábrázolta a törvények működését, hogy az a benyomás keletkezhetett és vált hamarosan elterjedt dogmává, mintha a társadalmi törvények nemcsak az emberi akarattól, hanem az emberi nemtől függetlenül létező, önálló akarattal bíró valamik volnának. „Az a gazdasági törvény — írta —, hogy a termelési viszonyoknak feltétlenül összhangban kell lenniök a termelőerők jellegével, már régóta igyekszik utat törni magának a kapitalista országokban." (Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra, 1953, 10. l.) A törvény ilyen megszemélyesítése nyilvánvalóan nem a marxista felfogást tükrözi.

Talán ennél a hamis elképzelésnél is több zavart okozott Sztálin tanítása a kapitalizmus és a szocializmus gazdasági alaptörvényéről. Nem abból fakadt a zavar, hogy ilyen gazdasági alaptörvények létezését állította. Végül is egy gazdasági-társadalmi rend fejlődésének legjellemzőbb, legfőbb vonásait, lényegét természetesen megfogalmazhatjuk, leírhatjuk gazdasági alaptörvény formájában. Nem is az volt a fő baj, hogy ő maga a szocializmus alaptörvényét — mint azóta bebizonyították — helytelenül fogalmazta meg. Baj elsősorban abból lett, hogy maga Sztálin és még inkább a dogmatizmusra hajló követői olyan dogmává értelmezték ezt a tanítást, mely szerint egyrészt a törvények között szigorú alá- és fölérendeltségi viszony, hierarchia van, másrészt a szocializmus gazdasági alaptörvényéből levezethetők, tehát levezetendők a szocializmus egyéb gazdasági törvényei, s így fejlődésünk kulcsa tulajdonképpen már kezünkben van.

Mikor megkezdődött a Szovjetunióban és a szocialista országokban a személyi kultusz felszámolása, a szocializmus ellenségei világszerte elérkezettnek vélték az időt egy általános támadás megindítására. Ennek hatására felélénkültek a marxizmus revideálására irányuló tendenciák is, ölelkeztek, részben összeolvadtak a marxizmus „megsemmisítésére" irányuló kísérletekkel. Ha a szektások olybá vették, mintha már teljesen kezükben volna a társadalom fejlődésének kulcsa és jóformán tetszésük szerint irányíthatnák e fejlődést, a szocializmus állásait rohamozó ellenség, részben a revizionistáktól támogatva, igyekezett gúny és nevetség tárgyává tenni minden tervezést, a társadalom fejlődésének minden tudatos irányítását. Tagadták a szocializmus sikereit, tagadták ezeknek a tervezésben lévő alapját, a kapitalizmus módszereit ajánlották minden gazdasági baj, nehézség, probléma megoldására.

Vissza kellett verni a revizionisták és a szocializmus mindenfajta ellenségeinek rohamát és fel kellett szabadítani az elmélet, a társadalomtudományok, köztük a közgazdaságtudomány kutatóit, tudósait, a sztálini bűvölet és általában a dogmatizmus uralma alól ahhoz, hogy a társadalmi törvények tudományos, marxista értelmezését helyre lehessen állítani. Időbe telt azonban, míg megint egyértelműen uralkodóvá lehetett tenni — ha ugyan már lezárultnak tekinthetjük ezt a folyamatot — azt a felismerést, hogy *a társadalmi törvények, tehát a gazdasági törvények is függetlenek ugyan az emberek akaratától és attól, hogy az emberek tudnak-e róluk vagy sem, de nem függetlenek az emberek létezésétől és cselekvéseitől, hanem éppen az emberek cselekedetein keresztül, ezek eredményeként jutnak kifejezésre, valósulnak meg.*

De álljunk csak meg! Nem ellentmondás-e ez? Ha a társadalmi tör-

vények, köztük a gazdasági élet, a gazdasági fejlődés törvényei az emberek cselekedeteiben valósulnak meg, nincsenek ezeken kívül, akkor hogyan lehetnek függetlenek az emberek tudatától (akaratától)? Hiszen az emberek cselekedetei nem függetlenek tudatuktól, akaratuktól.

Valóban: az emberek cselekedetei függnek tudatuktól (akaratuktól). De tudatukat (akaratukat) társadalmi létük szabja meg. Ez a társadalmi lét rendkívül bonyolult, részben egymás mellett létező, részben összefonódó, ölelkező emberi viszonyok tömkelege, melyekre történelmileg kialakult természeti és társadalmi adottságok, köztük tudatformák nyomták rá bélyegüket. Meghatározók ebben a tömkelegben — az emberi, főleg az emberi tömegek cselekvése szempontjából — az osztályviszonyok, melyeket viszont a termelőerők és a szorosabban vett termelési viszonyok, egymással kölcsönhatásban szabnak meg.

A gazdasági törvények éppen a termelőerők és a termelési viszonyok egymással kölcsönhatásban végbemenő mozgásának, fejlődésének törvényei. Az emberek, mint ismeretes, állandóan változtatják, általában fejlesztik ezeket is, azokat is, de nem kényük-kedvük szerint. Fejlesztik a *termelőerőket:* például a vaskohászat technikáját, vagy a vaskohászatban foglalkoztatottak szaktudását, termelőképességét, és fejlesztik a *termelési viszonyokat:* például a vaskohászati termékek árrendszerét vagy a vaskohászati dolgozók bérezését. Ahhoz, hogy a változtatások a kívánt eredménnyel járjanak, fejlődést, javulást, tökéletesedést hozzanak, a változtatóknak *hozzáértésre, szaktudásra* van szükségük, olyan dolgok ismeretére, amelyek — még ha részben vagy egészben az emberek hozták is létre őket — léteznek, függetlenül attól, hogy tudnak-e vagy mit tudnak róluk, melyek tehát *objektív valóságok,* a maguk létezési, illetve mozgástörvényeivel.

A népgazdaság a termelőerők és a termelési visszonyok összessége, ezért törvényei átfogják az éppen említett törvényeket, mint egész a részt, nem egyebek, mint *az egész mozgásának, fejlődésének lényeges, fő összefüggései.* Magától értetődik, hogy az egésznek mások a törvényei, mint a részeknek, azok ezekből sem összeadással, sem egyéb úton nem vezethetők le. Ugyanakkor egy-egy rész változásával változik az egész is. A lényeges, fő összefüggések változása lehet jelentős, de egész minimális, észrevehetetlen is. A változtatónak ez sokszor egyáltalán nem szándéka, esetleg tudomására sem jut. De az egész megváltozásának, a fő összefüggések megváltozásának sem kell feltétlenül az összes részletek megváltozására vezetnie.

Mi következik mindebből a társadalom és a gazdasági élet tudatos alakítására, fejlesztésére vonatkozólag? Következik egyrészt az, hogy az ember megismerheti társadalmának, gazdaságának mozgástörvényeit, másrészt az, hogy ezek ismeretében tudatosan változtathatja, fejlesztheti társadalmát, gazdaságát. Ez igaz nemcsak a szocialista, hanem a tőkés társadalomra nézve is, bár lényeges különbséggel, melyre még visszatérek. „Az egyik nemzet tanulhat és tanuljon a másiktól" — írta Marx, kapitalista országokat tartva szem előtt. Hozzáfűzte: „Egy társadalom, még ha nyomára jött is *mozgása természeti törvényének,* . . . természetes fejlődési szakaszokat sem át nem ugorhat, sem parancsszóval el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat."

Az ember tehát, ha változtatni akar társadalmán, először is ismerje meg azt! Ez vonatkozik a szocialista társadalom emberére is, vagyis az

emberek ama csoportjára, vezető testületére, mely a szocialista társadalom bizalmából a gazdaság vezetésére, irányítására hivatott. *Mennél pontosabban megismerik társadalmuk fejlődésének törvényeit, annál inkább hozhatnak olyan jogi törvényeket, foganatosíthatnak olyan intézkedéseket, amelyek a kívánt hatással járnak, tehát azt eredményezik, hogy az emberek tudatosan alakítják, irányítják sorsukat.* De az elmondottakból és abból, hogy az a valóság, amelyet az embernek meg kell ismernie, végtelenül bonyolult, sokoldalú, továbbá állandó mozgásban, átalakulásban, fejlődésben van, nyilvánvalóan adódik sok további következtetés is. Hármat említek itt ezek közül.

Az egyik az, hogy ennek a valóságnak gondolatbeli megismerése, megragadása, feldolgozása, tehát a benne szabályszerűen ismétlődőnek, törvényszerűnek, lényegesnek megismerése csak *folyamatos, egyre tökéletesedő megismerés* lehet. Természetesen olyan megközelítésre kell törekedni, hogy a különbség a valóság és gondolatbeli mása között elhanyagolható legyen. A másik következtetés az, hogy a többé-kevésbé tökéletes megközelítést *csak a tudomány eszközeivel lehet elérni,* ahhoz a tárgy bonyolultságának megfelelő sok tanulmány, kutatás, szellemi erőfeszítés kell. A harmadik következtetés az, hogy a szocialista társadalomban *cselekvésnek és megismerésnek együtt, kéz a kézben, egymást kölcsönösen támogatva kell haladnia.* Csak így emelkedhet egyik is, másik is egyre magasabb színvonalra.

Ez az egész felfogás, amely szerint *az ember a szocializmusban sem válik azonnal sorsa tudatos alakítójává, bár módja van rá, hogy fokozatosan azzá váljék,* szentségtörésként hat azok szemében, akik már a társadalom szuverén urainak képzelik magukat. Márpedig annak képzelik magukat mindenekelőtt azok a szektás politikusok, akik vágyaikat rendszeresen összetévesztik a valósággal. Épp ezért hajlamosak revizionistáknak nevezni azokat, akik őket rá akarják ébreszteni a valóságra.

A törvényértelmezéssel szorosan összefügg, tehát érthető módon belejátszott a marxizmusnak egyrészt a dogmatizmussal, szektássággal, másrészt a revizionizmussal folytatott vitájába az a kérdés, hogy *a szocialista gazdaság tudatos irányítása mellett jut-e s milyen hely az ösztönösségnek.* Említettem, hogy a gazdaság tudatos alakításának lehetőségében lényeges különbség van kapitalista és szocialista társadalom között. Ahol a termelési eszközök magánkézben vannak, mint a kapitalizmusban, ott a tudatos alakítás csak korlátozhatja, de nem szüntetheti meg a termelésen belüli anarchiát. Ezzel szemben a szocializmusban — Engels szavaival — „saját társadalmi tevékenykedésük törvényeit, amelyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként álltak velük szemben, az emberek majd teljes szakismerettel alkalmazzák s ezzel uralkodnak majd rajtuk". Engels azonban azzal is tisztában volt, hogy az emberek nem egy egyszeri aktussal válnak társadalmuk uraivá. „Csak ettől kezdve — mondja — fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket", de hozzáteszi: „csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásaik is."

De Engels tekintélyénél is hathatósabb érv mindennapi életünk millió tapasztalata. Nálunk persze, a kapitalizmustól eltérően az egész gazdasági életet messzemenően szabályozza a terv. Árakat, béreket és sok egyéb olyat a tervnek megfelelően központilag szabnak meg, ami a

tőkés országokban a piacon, egymással ellentétes erők egymásra gyakorolt hatásának eredményeként, senki által pontosan így akarva, ösztönösen kialakul. De azért világos, hogy *a mi gazdasági életünkben is sok minden történik, amit semmiféle terv sem ír elő, és sok minden másképp történik, mint ahogy azt a terv előírja.* Nem a terv írja elő a negyedévvégi hajrát, de az mégis van, és hiába írja elő a terv, hogy a fizetési mérlegnek így vagy úgy kell alakulnia, az gyakran mégis másképp alakul.

Ezzel a vitathatatlan ténnyel szemben a dogmatikus felfogás híve mégis azt állítja, hogy a szocializmusban csak tudatosan, tervszerűen irányított gazdasági fejlődés van. A revizionista felfogás híve viszont nemcsak elismeri az ösztönösséget — de nem mint a szocialista társadalomban is létező hiányosságot —, hanem éppen annak tulajdonítja gazdaságunk egyes hiányosságait, hogy a gazdasági fejlődés tudatos szabályozására törekszünk, ahelyett, hogy engednénk szabadon érvényesülni az értéktörvényt, amelyik — ha szabadon hathatna — létrehozná a társadalom rendelkezésére álló termelőeszközök és emberi munkaerő leghelyesebb elosztását. Abból a tudományos álláspontból viszont, melyet előbb kifejtettünk, az következik, hogy a társadalom s ezen belül a gazdasági élet tudományos, tervszerű irányítása csak fokról fokra, huzamosabb idő alatt teljesedhet ki, s ennek megfelelően a tudatosan nem irányított folyamatokat is csak fokozatosan tudjuk egyre szűkebb térre szorítani. Teljesen kiszorítani őket csak akkor tudnánk, ha a gazdasági életben minden, a legapróbb esemény is valamilyen tervnek, illetve tervszerű irányításnak megfelelően történnék. Erre pedig aligha érdemes törekedni.

Amire azonban nagyon is érdemes törekedni, az az, hogy a nem tervezett folyamatok is tudatosan kitűzött céljaink felé vigyenek, terveinket segítsenek megvalósítani. Ez azonban már átvisz egy másik vitakérdésre: a tervszerű, tudatos gazdaságirányítás eszközeinek kérdésére. Foglalkoztunk már azzal a megállapítással, hogy a mi tervünk nem prognózis, hanem törvény, és ezzel kapcsolatban arról is szó volt, hogy az effajta törvény nem tévesztendő össze a társadalmi fejlődés objektív törvényeivel. De szembeállítva azokkal a tisztán jóslásszerű megállapításokkal, melyeket semmiféle intézkedésekkel sem támasztanak alá és egyes tőkésországokban mégis tervnek neveznek — vannak persze kapitalista országokban is többé-kevésbé megalapozott, többé-kevésbé valódi tervek —, a tisztán prognózis jellegű tervekkel szembeállítva az említett megállapítás jogos. Azt fejezi ki ugyanis, hogy *a mi terveink nem a várakozásunkat, hanem az elhatározásunkat tükrözik.* Ezt akarjuk, és mindent, ami módunkban áll, el fogunk követni, hogy el is érjük, amit akarunk. Terveinknek kétségkívül megvan ez a jellege, és ezt a jelleget sokan soká úgy értelmezték, egyesek most is úgy értelmezik, hogy amit el akarunk érni, arra utasítást kell adni. Ez az értelmezés tulajdonképpen azt a felfogás tükrözi, hogy tervszerűen vezetni annyi, mint kötelezően végrehajtandó utasítássá tenni a tervet. Dehát *miből, miért, hogyan következnék, hogy a tudatos, tervszerű vezetés, irányítás egyetlen eszköze az utasítás, pontosabban az utasítássá átalakult terv, illetőleg tervtörvény?* Elég felvetnünk a kérdést: lehet-e a tervszerű irányítást más eszközökkel, mint utasításokkal megoldani, hogy rájöjjünk a válaszra: nagyon is lehetséges. Annyira lehetséges, hogy a valóságban mindig is csináltuk, akkor is,

amikor a „terv egyenlő törvény" felfogás még általánosan uralkodó volt. Mert — hogy egy-két példát mondjak rá — ugyan mi más volt az, amikor a szénbányászat állandóan visszatérő nyomasztó munkaerő gondjain a bányászfizetések rendkívüli kiemelésével igyekeztünk enyhíteni, vagy olyan drágán állapítottuk meg egy kiló nyerskávé árát, hogy kevés kávébehozatalból is ki tudjuk elégíteni a jelentkező szükségletet, mondom mi más volt ez, mint a gazdasági folyamatok tudatos irányítása nem utasítással, hanem más eszközökkel? És ilyesmire nyilvánvalóan rengeteg példát idézhetnénk.

Hogyan függnek össze mindezek a felismerések az Intézetünkben végzett kutatásokkal? Úgy, hogy *a mi kutatásaink is hozzájárultak ezeknek az igazságoknak felismeréséhez és elterjesztéséhez.* Akármilyen egyszerűeknek tűnnek is ezek a megállapítások, akármennyire igaz az is, hogy tulajdonképpen újabb vizsgálódások, kutatások és elmélkedések nélkül, a marxizmus-leninizmus gondolati kincsestárából is levezethetők, annyira nem volt egyszerű és könnyű a dogmatizmus évekig és alapjában véve több mint két évtizedig fennálló és intézményesen alátámasztott uralma után ezeket a gondolatokat életre kelteni. Ráadásul nem is arról volt szó, hogy a marxizmus-leninizmus kincsestárából kiássuk, hirdessük és terjesszük őket. Ahhoz, hogy meggyőzzünk, *saját gyakorlatunkra, saját tapasztalatainkra, kétségbevonhatatlan tényekre kellett hivatkozni.* Feljebb három, Intézetünkben folyt kutatást említettem példaképpen. Mindhárom kutatás bizonyítéka iménti állításunknak is.

Meg akarjuk tudni, hogy mi a társadalmi törvény és hogyan hat a mi szocialista gazdaságunkban? Nos, az említett tanulmányok objektív tudásunktól, akaratunktól független összefüggéseket tártak fel, törvényeket, amelyek a mi társadalmunk dolgozóinak cselekedeteiből adódtak. Viszont ezek a törvények egyáltalán nem voltak azonosak az általunk alkotott, országgyűlésünk által elfogadott tervtörvénnyel, egyáltalán nem elégítették ki annak követelményeit. Sőt, részben az elfogadott, hivatalos népgazdasági tervvel és annak követelményeivel szöges ellentétben, azok ellenére érvényesültek.

Meg akarjuk tudni, hogy vannak-e a mi társadalmunkban, gazdasági életünkben meg nem tervezett, tudatosan nem irányított folyamatok? Nos, az említett kutatások bőséges meggyőző bizonyítékot szolgáltattak arra, hogy különböző területeken érvényesülnek vakon, elemi erővel megnyilvánuló hatások, olyanok, amelyek egyáltalán nem felelnek meg, részben élesen ellentmondanak annak, amit tudatosan megterveztünk, annak, amit akartunk.

Meg akarjuk tudni, hogy van-e a tervszerű, tudatos vezetésnek, irányításnak egyéb eszköze is, mint az utasítássá változtatott terv? Nos, az említett kutatások bőséges anyagon bizonyítják, hogy különböző gazdasági eszközökkel, például árakkal, anyagi ösztönzéssel alátámasztott intézkedéseink legalább olyan hatékonyak, esetenként jóval hatékonyabbak, mint utasítássá vált tervszámaink.

Az említett és részben egyéb bevégzett és még folyó kutatások természetesen sokkal többet adtak, mint az éppen megfogalmazott néhány általános elvet. Egy-egy területen konkrétan tárták fel a helyzetet, a hiányosságok mellett a különböző feltételek esetén bekövetkező fejlődési irányzatokat és esetenként az egyes, ezekből levonható további következtetéseket is megmutatták. Mégis *néhány általános, elvi következte-*

tést emeltem ki, mert ezeknek különösen nagy a jelentőségük az adott helyzetben és az előttünk álló feladatok szempontjából.

Ilyen feladatoknak tekinthetjük a már említett, Akadémiánk Közgazdaságtudományi Bizottsága által kijelölt célokat, tehát lényegében a tervezés tudományos megalapozására, népgazdaságunk optimális szerkezetének kialakítására és a népgazdaságunk tervezési és irányítási rendszerének tökéletesítésére irányuló kutatásokat. Igaz, hogy munkatársaink eddig az első feladatnak csak néhány — az egész feladat megoldása szempontjából nem is döntő — részletét igyekeztek többé-kevésbé sikeresen megoldani. Kutatásaink azonban annyit meggyőzően bizonyítottak, hogy a tervezés tudományos megalapozása megköveteli egyrészt a tudományok és a technika, másrészt a lakosság anyagi és kulturális szükségletei várható fejlődésének, mégpedig hosszabb időre, legalább két-három évtizedre várható fejlődésének felmérését, illetve felbecsülését. Ez pedig nemcsak céljainak merészségét, hanem méreteit tekintve is rendkívül nagy, mert rengeteg ágra szakadó feladat. Megoldása aligha képzelhető másként, mint a legkülönbözőbb népgazdasági ágakban termeléssel, műszaki fejlesztéssel, tudományos kutatással, másrészt a lakosság igényeinek, keresletének, meglevő és várható szükségleteinek felmérésével foglalkozó legkülönbözőbb helyek együttműködése segítségével, ennek az együttműködésnek *tudományos rendszerré* való kiépítése segítségével.

A második feladat még közelebb áll az Intézetünkben eddig is folyt kutatásokhoz. Vizsgálódásaink nagy része, ha más cím alatt is, erre a célra irányult. *Ha sor kerül népgazdaságunk tervezési és vezetési módszereinek bizonyos módosítására, és sok minden mutat arra, hogy erre belátható időn belül sor kerül, ebben része lesz az Intézetünkben végzett munkának is, és bizonyára értékesülni fog az Intézetünkben végzett kutatások számos eredménye.*

Ez örvendetes lesz nemcsak abból a szempontból, hogy újabb bizonyíték lesz munkánk hasznossága mellett. Kétségkívül örömmel, megelégedéssel és jogos büszkeséggel fogja eltölteni kutatóinkat. Még örvendetesebb lesz azonban gazdasági fejlődésünk szempontjából nézve. Azt fogja jelenteni, hogy jelentős lépést tettünk előre elmélet és gyakorlat egyesítése felé, egymáshoz való közelítésükben, hozzájárultunk népgazdaságunk tervezésének és irányításának tökéletesítéséhez, s ezzel egész fejlődésünk meggyorsításához. Akkor pedig valóban nem dolgoztunk hiába.

DÁNIEL TAMÁS:

Állóeszköz-gazdálkodás és vállalati önállóság

A termelés és a fogyasztás továbbfejlesztésének feltétele, szerves része a már elért fogyasztási színvonal, s az annak részét képező termelőképesség „szinten" tartása. Az iparágak termelésének bővítése — akár a meglevő arányok változatlanul hagyása mellett, akár azok módosításával — csak akkor valósítható meg, ha a már elért termelési színvonalat működőképesen fenntartjuk. Előfordul, hogy egyes gazdálkodó egységek termelését korlátozni kell, s így a termelőképesség fenntartása sem szükséges. Ezek az esetek azonban kivételesek.

Szinten tartáson többet értünk, mint egyszerű pótlást. Sokéves távlatban, amikor egy-egy termelőberendezés cseréje vagy pótlása aktuálissá válik, érződik már az időközben bekövetkezett műszaki fejlődés, és törvényszerű, hogy a pótlás korszerűbb, jobb hatásfokú állóeszközök beállításával valósuljon meg. Szinten tartáson azonban még ennél is többet értünk. Az egyes iparágak termékeivel szemben mutatkozó igények nem egyformán változnak. Vannak iparágak, amelyeknél évtizedes távlatokban sem változik a kibocsátott termékkel szemben a választéki, minőségi igény (pl. villamosenergia-ipar). Más iparágakban viszont a szükséglet szinte évről évre módosul (pl. gyógyszeripar). Nagyon gyakori eset, hogy a változó igények kielégítése az állóeszköz-állományban is kisebb kiegészítéseket tesz szükségessé. Az első esetben a szinten tartás azt jelenti, hogy a hosszabb ideig változatlan minőségű terméket (legalább) azonos mennyiségben legyen képes az adott kapacitás előállítani. A második esetben az állóeszköz-állomány szinten tartása már a változó piaci követelményekhez való választéki alkalmazkodást is jelent — beleértve az ehhez esetleg szükséges kisebb állóeszköz-kiegészítést is.

A választékcsere mellett figyelemmel kell lennünk a gyártástechnológia fejlődésére, változására is. Ennek keretébe tartozik az energiaellátás továbbfejlesztése, az anyagmozgatás gépesítése, a gyártási folyamat automatizálása stb., vagyis számos olyan beruházási tevékenység, amelyeknél jelentős anyagi eszközök felhasználására van szükség, illetve amelyek nem rendszeresen, hanem hosszabb időszakonként esetileg merülnek fel. Éppen ezért a gyártástechnológia korszerűsítését nem tekintjük olyan beruházási tevékenységnek, amelyet a gyártmánykorszerűsítéssel, illetőleg az ahhoz szükséges beruházással azonos módon kell kezelni.

Ez az állásfoglalás csak az elvi kiinduláshoz és az azon alapuló számításokhoz szolgálhat tájékoztatásul. A későbbiek során sem a vállalati tevékenység hatókörét, sem az azzal járó felelősséget e szétválasztás alapján korlátozni nem szabad. Amennyiben tehát egy vállalat gyárt-

mánykorszerűsítéshez szolgáló beruházási eszközöket *gyártás*korszerűsítésre kíván felhasználni, azt megakadályozni nem szabad. Ettől függetlenül azonban gondoskodni kell arról, hogy a nagyobb gyártáskorszerűsítéshez szükséges beruházási eszközök — egyéb forrásokból — rendelkezésre álljanak.

Az eddigiektől eltérő problémát vetnek fel a kitermelő iparágak. Ezekben a termelés folyamatossága nemcsak a gépek és üzemi berendezések időszakonkénti cseréjét teszi szükségessé. A termelés változatlan szinten tartása a bővítéssel teljesen azonos bányászati feltáró és előkészítő munkát igényel, beleértve azt a kockázatot is, ami minden bányakincs feltárásából, illetve a geológiai adottságok alapján mutatkozó eltérő termelési költségekből adódik. A geológiai tényezők különbözősége miatt gyakran a termelés szinten tartása a korábbi termelés előkészítésétől, ráfordításától lényegesen eltérő költségigénnyel járhat. A műszaki fejlődés természetesen itt is érezteti hatását, s ennek az alkalmazott gépi berendezések tekintetében egyértelműen kedvező hatása van. A geológiai tényezők különbözősége azonban olyan eleme minden bányászati tevékenységnek, amit előre kalkulációba venni nem lehet. Így a szinten tartás sem történhet a feldolgozó iparokhoz hasonló módon.

Az elmondottakból következik, hogy a kibocsátandó termékek vonatkozásában a szinten tartás eltérő követelmények kielégítését jelenti a tartósan azonos terméket előállító iparágakban, a piaci szükségletekhez rugalmasan igazodni kényszerülő és a kitermelő iparágakban.

A szinttartási feladatok decentralizálása

A népgazdaságban lejátszódó folyamatok összetettsége, bonyolultsága állandóan fokozódik. Egyre nehezebb a vállalati gazdálkodás részleteihez tartozó kérdéseket „kívülről", centralizáltan, az irányító szervek részéről kielégítő módon megoldani. De nem is látszik célszerűnek az irányító szerveket olyan ügyek intézésével terhelni, amelyek nem a társadalom továbbfejlődését, hanem az egyszer már elért színvonal folyamatos fenntartását eredményezik. *Mindazt a tevékenységet, amely a vállalati termelőkapacitás szinten tartásához tartozik* — eltekintve a kitermelő iparágaktól — *vállalati hatáskörbe kell adnunk.* Ezáltal felmentjük a központi szerveket számos operatív teendő alól és megteremtjük a feltételeit annak, hogy több figyelmet tudjanak szentelni a népgazdaság továbbfejlesztését célzó kérdések tanulmányozásának.

E cél megvalósítása nem megy könnyen. Az elmúlt időszakban rendkívüli következetességgel kiépítettünk egy olyan irányítási rendszert, amelyben a központi akaratot közvetlen beavatkozással törekedtünk érvényesíteni a vállalati tevékenység minden részletében is. Ennek átállítása egy ésszerűen decentralizált gazdálkodás kellő hatékonyságú rendszerére nem oldható meg egyik napról a másikra. Ahhoz, hogy az ilyen, döntő mértékben a vállalati önállóságra támaszkodó állóeszközgazdálkodás eredményesen működhessen, meg kell változtatni

— a vállalati gazdálkodásban megnyilvánuló szemléletet,
— az irányító szervek tevékenységének eddigi gyakorlatát,
— a vállalatok pénzeszközökkel való rendelkezési jogát,
— a felhasználó vállalatok részéről a beruházási javakkal szemben

mutatkozó kereslet kielégítésére szolgáló kínálatot, hogy a fizetőképes igények kielégítő minőségben, határidőre és megfelelő árban fedezhetők legyenek.

A vállalati vezetés figyelme új irányba fog terelődni. Eddig a fő erőfeszítést a keretek biztosítására, a különböző engedélyek és korrekciók „kieszközlésére" kellett fordítani. Az új helyzetben remélhetően a figyelem a rendelkezésre álló eszközök minél gazdaságosabb felhasználására, a fenntartás, korszerűsítés leghatékonyabb megvalósítására fog irányulni.

Ahhoz, hogy ez a vállalati gyakorlat kibontakozhassék, *szükséges az irányító szervek eddigi gyakorlatának a módosítása.* A szocialista iparosítás első időszakában döntő jelentőségű volt az új ipartelepek létrehozása, részben azért, hogy a korábbi időszakból örökölt ipari struktúrát átalakítsuk, részben hogy a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerőnek foglalkoztatást biztosítsunk. A mezőgazdaságból azonban számottevő munkaerő további felszabadítására nem számíthatunk, s a foglalkoztatott létszám főként a munkába lépő ifjúságból egészülhet ki. Ilyen körülmények között *a termelés bővítésének a korábbinál sokkal nagyobb jelentőségű forrása lesz a meglevő üzemek korszerűsítése, termelőberendezéseinek „megfiatalítása".*

A beruházási tevékenység súlypontját így át kell helyezni az új üzemek létesítéséről (amelyekkel a jövőben is a központi szerveknek kell foglalkozni), a decentralizáltan megvalósítható kisebb jelentőségű, de nagy számú és összességében, termelési hatását tekintve a korábbinál nem kisebb hatékonyságú beruházásokra.

Csak a decentralizált felhasználáshoz szükséges beruházási eszközök biztosítása után lehet dönteni a fennmaradó anyagi eszközök hovafordításáról, az indítható új nagyértékű beruházásokról. Az elmúlt időszakra jellemző volt az *extenzív* beruházási politika. Az e célra eredetileg előirányzott eszközök elégtelensége esetén gyakran az értékhatár alatti beruházási kereteket vagy a felújítási eszközökből kisebb beruházásokra fordítható alapokat korlátozták. A jövőben ezen a gyakorlaton változtatni kell. *Előbb* kell gondoskodni a decentralizált felhasználás pénzügyi és anyagi fedezetéről és csak ennek megtörténte után, az *ezen felül* beruházási célra fordítható eszközöket szabad a központi szervek által meghatározott tervek kivitelezésére felhasználni.

A beruházási politika, *intenzív* irányú továbbfejlesztése nem merülhet ki abban, hogy a decentralizált beruházási források fedezetét a népgazdasági tervezés során előnyben részesítjük. Számítanunk kell arra, hogy az átállás a beruházási javakat előállító iparágakban érdemi változást kíván, hiszen az ide tartozó vállalatoknak a jövőben nagyobb számú, egyenként kisebb összegű rendelést reprezentáló beruházóval lesz dolguk, szemben a jelenlegi gyakorlattal, amikor a termelő kapacitást gyakran néhány nagy beruházás csaknem teljesen igénybe vette.

Nyilvánvaló, hogy mindennek a megvalósítása nem megy zökkenő nélkül. A vállalatoknál az átállás nem fog nehézség nélkül megtörténni, de a központi szervek gyakorlatának módosítása sem lesz majd zökkenőmentes.

A szinten tartási decentralizált keret nagysága

Gondoskodni kell arról, hogy a *vállalatoknál megfelő nagyságban pénzeszközök álljanak rendelkezésére.* Ezzel összefüggésben két veszélyre kell felhívni a figyelmet. Az egyik bekövetkezte esetén túl *sok,* a másik bekövetkezése esetén túlságosan *kevés* eszközzel fognak a vállalatok rendelkezni.

Az egyik nézet szerint az amortizáció teljes összegét a vállalatoknál kell hagyni. Ennek az az alapja — amit magam is az előbbiekben állítottam —, hogy a vállalatok részére biztosítani kell a zavartalan üzemeléshez elengedhetetlen fenntartási, pótlási eszközöket.

A másik nézet még magában hordozza a jelenlegi szemlélet nyomait, mert azt hangoztatja, hogy a társadalmi termelés struktúráját kizárólag centralizáltan lehet fejleszteni, és így viszonylag kevesebb eszközt lehet csak decentralizált felhasználásra a vállalatoknál visszahagyni.

A helyes és közgazdaságilag kellően megalapozható állásfoglalás valahol az említett két szélső nézet között helyezkedik el. A kiindulásul ismertetett követelmény megvalósításához nincs szükség a teljes amortizációs összeg visszahagyására, sőt amennyiben azt tesszük, ezzel lényeges bővítési lehetőségeket is nyújtunk a vállalatoknak. Lehetséges, hogy ez indokolt is, ez esetben azonban már nem a kapacitás fenntartásáról kell beszélni, hanem annak a decentralizált eszközökből végrehajtható bővítéséről. Ugyanígy bizonyítható esetleg, hogy az ipari termelés szerkezetének továbbfejlesztéséhez nem az új nagyberuházások jelentik a fő utat, sőt az ipari fejlődés egy adott fokán túl ez a kevésbé alkalmazható módszer.

Miért állítjuk, hogy a kapacitás fenntartásához nincs szükség a teljes amortizáció vállalatoknál történő visszahagyására? Mindenekelőtt rá kell mutatni arra, hogy a vállalati állóeszközök jelentős része ingatlan (épület, mélyépítmény), amelyek pótlási ciklusideje évtizedekben fejezendő ki s amelyek pótlása már egybeesik az üzem teljes rekonstrukciójával. Biztonsággal lehet állítani, hogy amennyiben a vállalatoknál évente visszamarad az ingatlanok amortizációjának egy évre eső hányada, azt a vállalatnál nem fogják „félretenni" a következő esedékes épület pótlásának időpontjáig. Ha pedig ezt időközben felhasználják egyéb célra, akkor az előbb-utóbb esedékes rekonstrukció időpontjában nem fog népgazdasági szinten sem a kívánt összeg rendelkezésre állni, s így annak idején a pótláshoz egyéb forrásból kell majd a szükséges fedezetet előteremteni.

Ami a gépeket és az üzemi felszerelést illeti, azok tekintetében sem lehet azt állítani, hogy a gyakori időközönkénti pótlás, csere az egész állományra nézve egyformán indokolt. Minden vállalatnál van a gépeknek, üzemi felszereléseknek egy olyan hányada, amelynél a ritkább időközönkénti csere is kielégítő, s így az ingatlanoknál mondottakhoz hasonló eset itt is előállhat.

Mindezeken az elvileg is igazolható és a teljes amortizáció visszahagyása ellen szóló érveken kívül van egy olyan további bizonyító tényező, amelyet célszerű matematikailag is bemutatni.

A nagyobb gazdálkodó egységeknél törvényszerű az állóeszköz-állomány állandó növekedése, amelyet több év távlatában a matematikai

kezelhetőség céljából mint átlagos állóeszköz-fejlődést fogunk fel. Az állóeszköz-állomány után évről évre amortizációt számolunk el, amelynek összege az emelkedő állomány után növekvő nagyságot mutat. Amikorra az állóeszköz-állomány első szakaszának pótlása időszerűvé válik, a gazdálkodó egység rendelkezésére már nemcsak a pótlásra megérett állóeszközök után elszámolható amortizáció (beruházási hányad) fog rendelkezésre állni, hanem a teljes megnövekedett állomány amortizációja. Mivel az állóeszközök után évenként elszámolt amortizáció összege általában meghaladja az esedékes pótlás összegét, annak végrehajtásához sohasem szükséges az adott évben akkumulálódó teljes amortizáció.

Jelöléseink a következők:

F = az (n + 1)-edik évi amortizációból feleslegként kimutatható összeg viszonya az (n + 1)-edik évi amortizációhoz,
r = az állóeszköz-állomány átlagos növekedési üteme, együtthatós formában kifejezve (1 + i),
n = pótlási ciklusidő.

A számítás azt eredményezi, hogy

$$F = \frac{r^n - 1}{r^n}.$$

A képlet levezetéséhez a következő további jelöléseket alkalmazzuk:

A = valamely „kezdő időpontban" rendelkezésre álló állóeszköz-állomány értéke,
i = a növekedés átlagos százalékos mértéke,

Az egy évre jutó amortizáció felírható a következők szerint:

$$\frac{A}{n} + \frac{A}{n} i + \frac{A}{n} ir + \frac{A}{n} ir^2 + \frac{A}{n} ir^{n-1} + \frac{A}{n} ir^n + \frac{A}{n} ir^{n+1} + \ldots.$$

A felírt sor azt fejezi ki, hogy az amortizáció összege állandóan növekvő érték, amely az állóeszköz-állomány átlagos növekedésének ütemében emelkedik. Tekintettel arra, hogy a pótlásokat a ciklusidő lejártát követő első évben célszerű végrehajtani, fenti mértani haladvány összegét ki kell számítani a $(n + 1)$ évre nézve:

$$\frac{A}{n} + \frac{A}{n} i + \frac{A}{n} ir + \frac{A}{n} ir^2 + \ldots. + \frac{A}{n} ir^{n-1} = \frac{A}{n} + \frac{A}{n} [i + ir + ir^2 + \ldots ir^{n-1}] =$$

$$= \frac{A}{n} + \frac{A}{n} i \frac{r^n - 1}{r - 1} = \frac{A}{n} \left[1 + i \frac{r^n - 1}{r - 1} \right]$$

A pótlás nagyságrendjének megállapításához azt az — elfogadható — feltételezést alkalmazzuk, hogy az A állóeszköz-állomány 1 évre eső pótlási igénye $\frac{A}{n}$ (vagyis mindig az amortizáció összegének megfelelő hányadot kell kicserélni.) Ez esetben a pótlási igény a mostani számítás kezdetétől számított n-edik évben:

$$P = \frac{A}{n}$$

(A következő évben $\frac{A}{n} + \frac{A}{n} i$).

A $(n+1)$-edik évi amortizáció szembeállítva az esedékes pótlással adja a maradványt:

$$\frac{A}{n}\left[1+i\frac{r^n-1}{r-1}\right]-\frac{A}{n}=\frac{A}{n}\left[1+i\frac{r^n-1}{r-1}-1\right].$$

Ha tehát meg akarjuk állapítani a felesleg százalékát, azaz hogy a maradvány hányad része az amortizáció teljes összegének, a maradványt osztani kell a képzéssel:

$$F=\frac{\frac{A}{n}\left[1+i\frac{r^n-1}{r-1}-1\right]}{\frac{A}{n}\left[1+i\frac{r^n-1}{r-1}\right]}=\frac{1+i\frac{r^n-1}{r-1}-1}{1+i\frac{r^n-1}{r-1}}=\frac{i(r^n-1)}{(r-1)+i(r^n-1)}=$$

$$=\frac{i(r^n-1)}{i+i(r^n-1)}=\frac{r^n-1}{r^n}.$$

A számítás azt eredményezi, hogy amennyiben a pótlási ciklusidő végén a ciklusidő kezdetekor rendelkezésre álló állóeszköz-állomány n-ed részét kell pótolni, úgy a fenti képlettel megállapítható megtakarítás felett rendelkezünk.

Lássunk egy egyszerűsített példát. Legyen az induló állóeszköz-állomány 100. A pótlási ciklusidő 5 év, tehát az évi amortizáció 20 és az átlagos növekedés 10 százalék. Ez esetben az állóeszköz-állomány a következőképpen alakul:

Megnevezés	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
	évben						
Állóeszköz-állomány alakulása	100	110	121	133,1	146,4	161,1	177,2
Az évenkénti amortizáció	20	22	24,2	26,6	29,3	32,2	35,4

A fenti számításhoz kapcsolódik az a feltételezés, hogy az esedékes pótlás nem több, mint az 5 év előtti állóeszköz-állomány egyötöd része. Ez a feltételezés azért fogadható el, mert ahhoz, hogy — a leírási kulcsnak megfelelően — öt évenként megújuljon az állóeszköz-állományunk, minden évben ki kell cserélni az állomány egyötöd részét. Hosszú idők óta meglevő állóeszköz-állomány mellett elfogadható az a feltételezés, hogy annak megújítása (pótlása) egyenletesen oszlik el a pótlási ciklusidő minden évére. A fenti példa esetén tehát az lesz a helyzet, hogy a hatodik évben, amikor pótolni akarjuk az első évben működő állóeszközök ötöd részét, a következő felesleggel számolhatunk:

$$F=\frac{r^n-1}{r^n}=\frac{1{,}1^5-1}{1{,}1^5}=\frac{1{,}611-1}{1{,}611}=\frac{0{,}611}{1{,}611}=0{,}379,$$

ami megfelel $\frac{32{,}2-20}{32{,}2}=0{,}379$ azaz $37{,}9\%$-nak.

Tehát az adott példában a képződő amortizáció $37{,}9\%$-ára a pótláshoz sincs szükség.

Az állóeszköz-állomány rendszeres bővítése révén a pótlási ciklus

lejártát követő évben törvényszerűen több amortizációs eszköz felett rendelkezünk, mint amire szükség van.

Amennyiben a népgazdasági fejlődés átlagos üteméhez közelebb álló fejlődési adatokkal, az ez idő szerint érvényes amortizációs kulcsokból adódó összevont pótlási ciklusidőkkel számolunk, a következőket látjuk:

Az évenként képződő amortizációnak az esedékes pótláshoz szükségtelen része

Pótlási ciklusidő az iparban	3%-os	5%-os	7%-os
	fejlődési ütem esetén		
Az állóeszközök összességére érvényes kulcs alapján: 25 év	52,2	70,5	81,6
Az üzemi berendezések, felszerelések és járművek átlagos kulcsával: 18 év	41,3	58,4	70,4

Ezek szerint már meglehetősen szerény — 3%-os — fejlődési ütem mellett az amortizáció 40—50%-a a pótlás szempontjából felesleges, s ha a fejlődés üteme nő, a pótláson túlmenő (bővítési) célokra használható hányad eléri az amortizáció 60—80%-át.

Nyilvánvaló, hogy a pótlási szükséglet megállapításához az eddig elmondottak csak az egyik elemet szolgáltatják. A munkatermelékenység növekedésével az előállított termékek értéke (ára) csökkenő tendenciájú, a pótlás ráfordításigénye csökken. Az árak színvonala az értékek változását gyakran nem követi: egységnyi ár a korábbinál kevesebb értéket reprezentál. Ezeket az eltéréseket azonban csak nagy bizonytalansággal lehetne előre számításba venni.

A szűk értelemben vett egyszerű újratermelés szempontjai mellett figyelemmel kell lenni arra, hogy a műszaki fejlődés, a minőségi igények növekedése a műszerezettség emelését, bizonyos kiegészítő állóeszközök beszerzését stb. teszi szükségessé minden iparágban. Az ilyen módon megnyilvánuló igényeket már nem lehet pótlásként kezelni, mivel azok kifejezetten a megnövekedett igények kielégítéséhez szükséges további állóeszközök beállításával oldhatók meg.

Amikor tehát a vállalat részére az indokolt nagyobb fokú önállóság alapján beruházási eszközöket látunk szükségesnek rendelkezésre bocsátani, egyfelől a meglehetős pontossággal kiszámítható pótlási szükségletet kell tekintetbe venni, másfelől azt a már kevésbé egzakt módon kalkulálható többletet, amelyre az áruválaszték bővítése, a minőség emelése stb. — más szóval a változó és növekvő igények kielégítése céljából feltétlenül szükség van. Az egyes iparágak részére az amortizációból visszahagyandó hányad megállapításakor így számításba kell venni az átlagos pótlási ciklusidőt, az adott iparág fejlesztési ütemét, továbbá a kisebb kiegészítő beruházások eszközszükségletét.

Ez utóbbi kérdés további vizsgálódást igényelne. Amikor azonban az elmúlt hónapok folyamán kísérletet tettünk, hogy megállapítsuk a pótlás és kisebb állóeszköz-kiegészítés — gyűjtőnéven *dinamikus szinten tartás* — mértékét, arra a felismerésre jutottunk, hogy annak összegét az „egyszerű újratermelés" eszközszükségletéhez hasonló módon *kiszámítani* nem lehet. Valószínűleg gazdaságpolitikai megfontolások alapján kell majd eldönteni, hogy a különböző jellegű vállalatoknál a matemati-

kailag kiszámítható pótlási szükségletet milyen mértékben egészítsük ki a dinamikus szintentartás követelményeinek megfelelően. E tekintetben — utalva a bevezetőben említett csoportosításra — differenciálni lesz indokolt a tartósan azonos terméket termelő iparágak (pl. kohászat), a piaci szükségletekhez rugalmasan igazodni kényszerülő iparágak (pl. híradástechnika) és a kitermelő ágazatok (pl. szénbányászat) között.

Az amortizációs rendszer korszerűsítése

Az eddigiekben figyelmen kívül hagytuk azt a szempontot, hogy az állóeszköz-gazdálkodás értelemszerűen csak többéves távlatban érvényesülhet, következésképpen az egyes intézkedéseket ennek megfelelően kell megtenni, illetve a várható hatás is csak így nyilvánulhat meg.

Mindenekelőtt gondoskodni kell arról, hogy a vezetők a rájuk bízott állami vagyon értéket kielégítő színvonalon fenntartsák, s ne folytassanak „rablógazdálkodást". Az amortizációs kulcsokat, illetve az azokból visszamaradó hányadot több évre előre kell meghatározni. Tisztázni kell a pótlási ciklusidő lejárta előtti kiselejtezés, illetve a ciklusidő utáni működtetés gazdasági konzekvenciáit. Gondoskodni kell a nyilvántartásban szereplő állóeszköz-értékek, illetve az amortizációs kulcsok „naprakészségéről", vagyis néhány éves időközökben történő helyesbítéséről.

Az állóeszköz-gazdálkodás távlati jellegéből következik, hogy egy-egy gép felújítását — ritka kivételtől eltekintve — többhónapos időszakon belül bármikor foganatosítani lehet s a gazdaságilag indokolt csere időpontját sem lehet rendszerint egy-két éves periódusnál pontosabban előre meghatározni. Ez a „hosszú távú" gazdálkodási lehetőség könnyen összeütközésbe kerülhet a vállalati „napi", illetve az éves eredményben kifejezésre jutó érdekekkel. Ha az éves gazdálkodás mérleg szerint kimutatott eredményét mereven kezeljük, könnyen olyan tendencia érvényesülését váltjuk ki, amely az állóeszköz-gazdálkodás keretébe tartozó, elhalasztható tevékenységeket *rendszeresen* halogatja. Ez végső soron feltétlen megbosszulja magát, de *addig* az évenként kimutatott eredmény viszonylagos javítása révén mind a vállalati vezetőket, mind a kollektívát előnyösebb helyzetbe hozta. E probléma kielégítő megoldása — úgy tűnik — gyakran meghaladja a gazdasági tényezőkkel befolyásolható területet. Annak biztosítása, hogy az állóeszköz-gazdálkodás valóban a követelményeknek megfelelő színvonalon bonyolódjék — éppen az ide tartozó tevékenységek időben nem mindig pontosan meghatározható ellátása miatt —, gyakran azon múlik, hogy a vezetők mennyire szorgalmazzák az állami vagyon értékének megőrzését, milyen termelési kultúrát képviselnek stb. Valószínű, hogy ezen a nehézségen részint a vezetőkkel többéves időszakra kötendő „szerződéssel", részint a társadalmi ellenőrzés egyes elemeinek erősítésével lehet majd úrrá lenni.

Az amortizációs kulcsok „több évre kiható" meghatározása a műszaki-gazdasági fejlődés és a csere lehetőségeinek reális összeegyeztetését jelenti. Az egyszer üzembehelyezett állóeszközöket lehetőség szerint minél előbb le kell írni és újjal kicserélni, feltéve, hogy a „gyorsított" leírást az árba bele lehet kalkulálni, illetve a csere megvalósítása lényeges gazdasági előnnyel jár. Nyilvánvaló, hogy nélkülözné a gazdasági előnyöket, ha öncélúan gyorsított ütemben írnánk le egyes állóeszközö-

ket anélkül, hogy azok kicserélése lehetséges volna, vagy — még ha lehetséges is — az számottevő megtakarítással, többtermeléssel, jobb minőséggel stb. nem járna.

A „reális" pótlási ciklusidőt megállapítani bonyolult, körültekintő munka, amelynél a már esetleg alkalmazott fejlettebb technológiák számbavételére, a folyamatban levő műszaki fejlesztési munka várható eredményeire, a csere műszaki-pénzügyi lehetőségeinek tárgyilagos felmérésére egyaránt szükség van.

Az amortizációs kulcsok korszerűsítését — beleértve a felújítási-hányad-kulcsok megszüntetését és a felújítási tevékenységnek a karbantartó-kisjavítási tevékenységgel való összeolvasztását — már folyamatba tettük. Bármilyen kifogástalanul is állapítanánk meg azonban a beruházásihányad- (azaz amortizációs-)-kulcsokat, a gazdasági előrelátás korlátozott volta miatt azok naprakész állapota állandó gondozást, kisebb-nagyobb változtatást kíván. El kell érni, hogy a vállalatoknak érdekük legyen, hogy a fejlődés folyamán eltorzult amortizációs kulcsok módosítását kezdeményezzék és legyen megfelelő fórum, amely ezzel foglalkozik.

Milyen ösztönző tényezőket kell működtetni, hogy a vállalatok saját érdeküktől vezérelve a „legmegfelelőbb" amortizációs kulcsok alkalmazására törekedjenek? Ha a vállalatok érdekeltek lesznek a legkorszerűbb állóeszközök működtetésében, ha módjuk lesz azokat megvásárolni és annak felhasználásával akkumulációjukat növelni, úgy mindent el fognak követni, hogy az elavult állóeszközt használaton kívül helyezzék, kiselejtezzék. Ha azonban meg akarjuk akadályozni a vállalatok rendelkezésére bocsátott eszközök pazarlását, úgy biztosítani kell, hogy az egyszer aktívált állóeszközök leírása (törlesztése) megtörténjék. Amennyiben indokolt a még le nem írt állóeszközt újjal helyettesíteni, a beállított új állóeszköz révén elérhető többlet akkumuláció legyen a régebbi, még le nem írt állóeszköz kiselejtezésének gazdasági alapja. Elképzelhető az a megoldás is, hogy a vállalat a saját amortizációs alapjában akkumulálandó eszközök egy részéről mond le (fizeti be az állami költségvetésbe), s ezzel pótolja a kiselejtezett állóeszköz után elvárható amortizációs befizetést.

Ha egy állóeszközt a pótlási ciklusidő vége előtt ki akarunk selejtezni, a még le nem írt „maradvány értéket" az amortizálásra érvényes előírások szerint az eredmény, illetve bizonyos korlátok között a vállalati amortizációs alap terhére kell elszámolni. A kifejtettekből azonban adódik az ennek fordítottjára vonatkozó állásfoglalás is: abban az esetben, ha az egy állóeszközt teljes leírása után, tehát a pótlásra előirányzott időszakon túl működtet a vállalat, úgy az után nem célszerű amortizációt fizettetni. Ennek az eljárásnak közgazdasági magyarázata abban keresendő, hogy a pótlási ciklusidőszakot követően az adott állóeszközzel csak nagyobb üzemköltséggel járó gyengébb minőségű termék állítható elő. Ha tehát megszűnik az amortizáció mint költségtényező, e helyett belép részben a másodlagos élettartamból adódó üzemeltetési többletköltség, részben kénytelen lesz a vállalat a gyengébb minőségű készárut alacsonyabb áron értékesíteni, s ennek ellentétele az amortizáció elmaradásából származó költség-megtakarítás.

Olyan javaslat is van, hogy az állóeszköz amortizálása a pótlási ciklustól függetlenül történjék mindaddig, amíg az üzemben van. Ha azonban a kiselejtezésre sor kerül, történjék meg az „elszámoltatás". A ma-

radványértéket számolják el a vállalat terhére, illetve pótlási ciklusidőn. túli amortizálás esetén történjék meg az indokolatlanul befizetett összegek visszatérítése.

Bármelyik fentebb vázolt megoldást választjuk is, mindegyiknek az az alapgondolata, hogy az államtól kapott beruházási összeget teljes egészében az állam javára vissza kell téríteni, illetve a teljes törlesztésen túl szükségtelen további amortizációs részleteket a vállalattal fizettetni.

Az elmondottak alapján választ adhatunk arra a korábbi kérdésre, amely az amortizációs kulcsok naprakészségére vonatkozott. Ha igaz az, hogy *egyes állóeszközök tekintetében* az eddig alkalmazott amortizációs kulcsban kifejezésre jutó pótlási ciklusidőt helyesbítenünk kell (és ennek konzekvenciáit különböző módszerekkel le is vonjuk), úgy fel kell készülnünk arra az eshetőségre is, hogy egy *eddig alkalmazott leírási kulcsot* kell helyesbíteni. Minden ilyen esetben ellentétes érdekek ütköznek (egyfelől a felhasználó részéről a „sohasem elég alacsony" árak, s ennek megfelelő alacsony amortizáció iránti óhaj, másfelől a magasabb árakat — s az ezek keretében emelhető amortizációt — érvényesíteni kívánó kibocsátói érdek). Így a kulcsok módosítása a központi szervek közreműködése nélkül nem lesz megvalósítható.

Mi legyen az eljárás az állóeszköz-árak változásakor? Az állóeszközökként aktivált gépekre, berendezésekre stb. hosszabb időszakot tekintve nem lehet az árak változatlanságát jellemzőnek tekinteni. Szükséges tisztázni, hogy amikor a vállalat a maga termékkibocsátását illetően alkalmazkodni köteles az árak általános vagy specifikus változásához, nem merül-e fel indokoltan az az igény is, hogy az állóeszközök, illetve az ezek után az önköltségben elszámolt amortizáció ugyancsak kövesse az árak változását.

A gazdaságtörténelem eddigi szakaszait tanulmányozva tényként kell megállapítani az árak hosszabb időszakot tekintve rendszeresen és termékcsoportonként eltérő mértékben bekövetkező változását. Ennek ismeretében célszerűnek látszik olyan állásfoglalás kialakítása, hogy a vállalatokat ne kényszerítsük merev előírások közé. Ha a vállalatok az árak módosulását saját állóeszközeik aktivált értékének megváltoztatásával követni kívánják, ezt hatósági ellenőrzés mellett bármikor foganatosíthassák. Emellett gondoskodni kell arról, hogy a vállalatokat érdekeltté is tegyük az állóeszközök értékváltozásának nyomon követésére, hogy azok hatását saját önköltség elszámolásukban (és ha kell áraikban) is érvényesítsék.

Az árak megmerevítése nem volna kívánatos. Egyúttal tisztában kell lennünk azzal, hogy az állóeszközértékek naprakész állapotban tartása rendkívül fontos követelmény, mert az állami bevételek jelentős része az állóeszköz értékek utáni járulék formájában folyik be a költségvetésbe. Ezért intézményesen biztosítani kell, hogy a hatósági szervek bizonyos időszakonként (pl. 5—6 évenként) valamennyi vállalat állóeszközeinek értékelését felülvizsgálják. Amennyiben az alkalmazott értékelést nem tartják helyesnek, azt módosítják és az esedékes eszközlekötési járulékot az indokolt módosítás időpontjáig visszamenő hatállyal — áremelés esetét feltételezve — befizetési kötelezettségként előírják. (Árcsökkenés esetén a vállalat „önmagát büntette meg".) Ezzel a kényszer-előírással vagy egyéb alkalmas módszerrel el lehet érni, hogy az állóeszközértékek mindig naprakész állapotban maradjanak, és az eszköz-

lekötési járulék, valamint az amortizáció számítási alapja az értékviszonyoknak megfelelően alakuljon.

Az elmondottakkal kapcsolatban két aggály merülhet fel:

a) Ha az állóeszközökként aktivált ingatlanok, berendezési és felszerelési tárgyak stb. áremelését a pótlási ciklus folyamata alatt vezetjük keresztül, ezzel biztosítjuk, hogy az *ez után* következő időszakban a pótláshoz megfelelő mennyiségű pénzeszköz gyűljön össze. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a *múltban* ennél kevesebb eszközt akkumuláltak, következésképpen a pótlási ciklus teljes időtartamára számítva a pótláshoz szükségesnél feltétlenül kevesebb pénzeszköz gyűlik össze.

Megítélésünk szerint ez a probléma csak látszólagos. Miután szocialista gazdaságban az amortizációból a központi alapba befolyó pénzeszközöket késedelem nélkül felhasználják, az egy-egy gép után kimutatható pótlási eszközelégtelenség a népgazdaság egészére nézve nem áll fenn. Hasonló elbírálás alá kell vonni az amortizációból a vállalatoknál visszamaradó hányadot is, amelyet ugyancsak azonnal felhasználnak.

b) A másik probléma abból adódik, hogy eltérhet a vállalat által kibocsátott termékek árváltozási indexe a nála állóeszközként működő vagyontárgyak árváltozási indexétől, következésképpen másként alakul a vállalat önköltsége, mint a kibocsátási ár. Ezt a feltételezést helyes ármechanizmus mellett teljes biztonsággal lehet állítani. Ebben a termelés strukturális és egyéb, az előállítás részleteit érintő változása jut kifejezésre, úgyhogy azt a gazdasági fejlődés olyan tényezőjeként kell kezelni, amely kölcsönhatásával a népgazdaság kiegyenlített fejlődését képes szolgálni. Éppen ezért azt nem mint hátrányt, hanem mint előnyt kell számításba venni.

★

A vázolt gazdálkodási módszerek több tekintetben lényegesen eltérnek a jelenlegi gyakorlattól. Át kell alakítani a beruházási politikát, az ezt szolgáló népgazdasági tervező munkát. Új szemléletre van szükség a vállalatoknál, hogy az állóeszköz-gazdálkodás — az ugyancsak módosítandó anyagi érdekeltségi rendszer keretébe ágyazva — megkapja az őt megillető helyet. Gondoskodni kell a beruházási javakat előállító vállalatok átállásáról, mint ahogy el kell érni az irányító szerveknél is az új követelmények érvényesülését szolgáló hozzáállást és így tovább.

A gazdasági élet organikus jelenség. Elképzelhetetlen volna egyik napról a másikra olyan lényegi változásokat bevezetni, mint amilyenekre az előbbiekben utaltunk. Ha tehát arra kerül a sor, hogy gazdálkodásunk rendszerét továbbfejlesszük, előbb ki kell tűznünk a végcélokat, ahová el akarunk jutni, majd meg kell állapítani a közbülső állomásokat, lépcsőfokokat, amelyeken át a célul kitűzött rendszerhez elérkezhetünk.

Számolni kell azzal, hogy az az új gazdasági modell, amelyet előzetesen elméletileg kialakítunk, a valóságba való „adaptálást" igényel. A helyes működés feltétele, hogy elveit a gazdasági élet területén dolgozó ezernyi és ezernyi ember megértse, magáévá tegye és annak megvalósítása szolgálatába álljon. Ebben az esetben számíthatunk arra, hogy az új gazdasági mechanizmus a termelőerők továbbfejlődését fogja szolgálni és be fogja váltani a hozzá fűzött reményeket.

MOLNÁR FERENC:

A mai tőkés gazdaság néhány elvi kérdése

A szocialista országokban működő marxista közgazdászok érdeklődésének és kutatómunkájának központjában érthető módon a szocialista gazdaság létrehozásával, majd továbbfejlesztésével, tökéletesítésével kapcsolatos gyakorlati és elméleti problémák állanak. De nem hanyagolható el a tőkésországok gazdaságának vizsgálata sem. Fontosságát legalábbis két fő szempont indokolja:

a) A két világrendszer közötti verseny körülményei között az egyes tőkésországokkal és a tőkés világ egészével szemben a szocialista tábor által folytatott gazdasági és politikai tevékenység hatékonyságát erősen csökkenti, ha nem megfelelő a tudományos alapja. Ezt pedig csupán a tőkésországok gazdasági fejlődésének a marxi politikai gazdaságtan alapján való kutatása biztosíthatja. Ha ez nem megfelelő, akkor a szocialista országok a tőkésországokkal fennálló kapcsolataikban hátrányos helyzetbe kerülnek, ami adott esetben súlyos gazdasági és politikai következményeket vonhat maga után.

b) Ha a marxista politikai gazdaságtan művelői nem képesek helyes képet adni a *mai* kapitalizmusról, vagyis nem tudják helyesen leírni és elemezni a benne végbemenő folyamatokat, feltárni mozgástörvényeit, akkor ezzel hanyatlik az egész marxizmus becsülete a tőkésországok munkásosztálya és értelmisége előtt. Habár ennek ideológiai és politikai következményeit elsősorban a tőkésországok munkásmozgalma sínyli meg, mégsem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy a tőkés gazdaságban felmerülő új problémák kutatása teljes egészében csupán ez országok marxistáinak feladata lenne. Legkevésbé lehet ez indokolt egy olyan országban, mint Magyarország, amelynek gazdasági fejlődésében a külső gazdasági kapcsolatok, s bennük a tőkésországokhoz fűződő kapcsolatok, nagy szerepet játszanak.

Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a magyar közgazdászok számára a mai kapitalista gazdaság vizsgálatának jelentősége nem csökken a szocializmus építésének előrehaladásával, hanem éppenséggel fokozódik. A következőkben *az iparilag fejlett tőkésországok* gazdaságának kutatása kapcsán felvetődő néhány kérdésre térünk ki.

Módszertani megjegyzések

A második világháború befejezése óta két évtized telt el, s ez eléggé hosszú időnek tekinthető ahhoz, hogy az ezalatt végbement gazdasági folyamatokat, eseményeket már mint hosszabb távon érvényesülő törvényszerűségek megnyilvánulásait vizsgáljuk, s belőlük a mai kapitalizmusra általánosan érvényes következtetéseket is levonhassunk. Minden

ilyen munkának elengedhetetlen előfeltétele azonban az új tények megtalálása, felismerése. Ez viszont nem valósítható meg anélkül, hogy *elismerjük:* olyan tények és folyamatok is felléphetnek és érvényesülhetnek, amelyek nincsenek összhangban némely korábbi tételekkel, elképzelésekkel, meggyökeresedett előítéletekkel. Csak ezt követheti — és kell is követnie — az elismert és felismert új folyamatok marxista feldolgozása, magyarázata. Sajnos, ezt a marxizmus szelleméből fakadó alapelvet a kapitalizmus kutatásában hosszú időn át a személyi kultusz szellemében folytatott dogmatikus vizsgálatok eléggé elhanyagolták. Éppen a legfontosabb kérdésekben nem vették mindig figyelembe a valóság tényeit, hogyha azok nem voltak összhangban az uralkodó elméleti állásponttal.

A mai kapitalizmus eredményes kutatásának elengedhetetlen feltétele a marxizmus klasszikusainak műveiben található gondolatok gazdag kincsestárának a nagy gondolkodók szellemének megfelelő ésszerű és korszerű hasznosítása is. Ennek alapja az, hogy műveiket ne egyszer és mindenkorra érvényes tételek gyűjteményének, ne befejezésnek, hanem kiindulásnak tekintsük. Ha így közeledünk akár *A tőké*-hez, akár Engels és Lenin legfontosabb műveihez, akkor még azok a megállapítások is, amelyek ma már az azóta végbement fejlődés következtében nem helytállóak, vagy egyes részletesen ki nem dolgozott utalások is (amelyek nemegyszer éppen azért nem kidolgozottak, mert a valóságban akkor még nem bontakoztak ki teljesen a megfelelő folyamatok), hasznos útmutatásul szolgálhatnak mai problémáink megoldásához. Persze a mondottakkal nem arra kívánom felhívni a mai kapitalizmus marxista politikai gazdaságtanának kidolgozásán munkálkodó kutatókat, hogy a klasszikus művekben fellelt ötletek alapján válasszák ki kutatásaik témáját vagy döntsék el a felvetődő problémákat, hanem arra, hogy a tények elfogulatlan feltárása alapján végzett elemző, általánosító munkában hasznosítsák klasszikusaink útmutatásait.

A mai kapitalista gazdaság vizsgálatának szentelt marxista kutatómunka eredményességét jelentősen fokozhatná, ha az eddiginél nagyobb mértékben használnánk fel a polgári közgazdaságtudomány némely területeken elért eredményeit. Furcsa és semmivel sem indokolható állapot az, hogy míg például az input-output matrixokat és jó néhány más, főleg matematikai jellegű „burzsoá" módszert az utóbbi években egy sor szocialista országban már felhasználnak a szocialista gazdaság elemzésében, a tervezésben, a mechanizmus tökéletesítésére irányuló munkákban, addig ugyanezeket a módszereket marxista közgazdászok nemigen alkalmazzák annak a gazdaságnak, tudniillik a mai tőkés gazdaságnak a vizsgálatára, amelynek talajából ezek jórészt fakadtak. Az a vitathatatlan tény, hogy a polgári közgazdászok fontos technikai összefüggéseket, amelyeket felismertek (és *tisztán technikailag* helyesen ismertek fel), arra használnak fel, hogy objektíve a kapitalizmust védelmezve ezeket tegyék a specifikusan tőkés termelési viszonyok társadalmi összefüggéseinek helyére, nem jogosít fel bennünket arra, hogy elvessük azt, ami ezekben a felismerésekben helyes. Vagyis a fürdővízzel kiöntsük a gyereket is, és kutatásainkat a termelési viszonyok *egyes* vonatkozásaira, *egyes* régen ismert ellentmondások vizsgálatára leszűkítve elvágjuk az útját annak, hogy a mai tőkés gazdaság valóságos, konkrét működésmódját helyesen és eredményesen elemezhessük.

Jó példa erre az úgynevezett akcelerátor- és multiplikátor-mechanizmus fogalma, illetve felhasználása. Meghatározásukat itt nem ismertetem, hiszen azt *részben helyes* bírálatukkal együtt az újabb hazai közgazdasági irodalomban több helyütt is megtalálhatjuk,[1] csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy az akcelerátor és multiplikátor segítségével eredményesebbé és konkrétabbá tehetjük a kapitalizmusbeli ingadozások, válságok kialakulási mechanizmusának elemzését. Egyébként az akcelerátor fogalma, ha azt mint bizonyos anyagi-technikai összefüggések kifejezését tekintjük, egyáltalán nem valami antimarxista fogalom. Alapjában azt a Marx által feltárt, ma már közhelynek számító tényt tükrözi, hogy *„a munkafolyamat* egyik *tényezője,* egy termelési eszköz *egészen belekerül a munkafolyamatba,* de *csak részben az értékesülési folyamatba".*[2] Hogy ezen az alapon a fogyasztási cikkek iránti kereslet változása megnagyobbítva tükröződik a beruházási javakra irányuló szükségletben, arról már Marx is írt az *Értéktöbblet-elméletek*ben, ahol a következőket olvashatjuk: „Hogy ez a tőke (Marx itt a gépgyártásban alkalmazott tőkéről beszél — M. F.) működésben maradjon és pusztán folyton újratermelje magát évente, szükséges az ezeket a gépeket használó gyártásnak új, folytonos bővítése. (Még inkább, hogyha ő maga is felhalmoz.)

Itt tehát, *még ha ezen a termelési területen a befektetett tőkét csak újratermelik is,* állandó felhalmozás szükséges a többi termelési területen. Ez az állandó felhalmozás pedig ezáltal szintén állandóan készletben találja egyik elemét a piacon. Itt az egyik termelési területen állandó az árukészlet más területek felhalmozása, új, pótlólagos ipari fogyasztása számára, még ha ezen a területen pusztán a meglevő tőkét termelik is újra."[3]

Az akcelerátor fogalma a fentiek alapján — egyebek között — eredményesen alkalmazható annak *mennyiségi vizsgálatára,* hogy a fogyasztási cikkek keresletének, a beruházási javakat felhasználó iparágak termelésének alakulása hogyan hat a beruházási javak termelésére, illetve a beruházásokra és ezen keresztül a konjunktúrára.[4]

Lényegében ugyanez mondható el a multiplikátorról, amely viszont a beruházásoknak tovagyűrűző hatások révén a jövedelemalakulásra gyakorolt hatását mutatja meg, ha figyelembe vesszük — eltérően e módszer polgári felhasználóitól —, hogy a hatás miként érvényesül a *különböző osztályok* jövedelmeit illetően.

Nagyon jól hasznosíthatók ugyancsak a marxista válságkutatás konkrétabbá és kvantitatívabbá tétele végett az input-output matrixok, mindenekelőtt talán az inverz matrix, amely arról ad számszerű felvilágosítást, hogy valamely ágazat végső kibocsátásának meghatározott változása (akár negatív, akár pozitív irányban) mekkora teljes — közvetlen és közvetett — keresletváltozást eredményez a többi ágazatokban. Ezt felhasználhatjuk például annak megvizsgálására, hogy valamely

[1] Lásd Erdős Tibor: Az újratermelési ciklus alakulása az imperializmusban, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 167–170. l.; Csapó László: Az állami monopolkapitalizmus, Kossuth Könyvkiadó, 1962. 267–288. l.; A gazdasági fejlődés feltételei, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 23–29. l. Legrészletesebben pedig Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963, 524–534, 579–581 és 598–604. l.

[2] Marx: A tőke. I. kötet. Budapest, 1961. 194. l.

[3] Marx: Értéktöbblet-elméletek. Második rész. Budapest, 1961. 449–450. l.

[4] Ez a jelenség – bizonyos módosításokkal – érvényes a munkatárgyakra is, a készletek hullámzásának formájában, amelyeknek annál nagyobb az amplitúdójuk, minél messzebb kerülünk a végterméktől.

ország ágazati struktúrájában végbement változások hogyan érintik az egész gazdaság válságérzékenységét, vagy arra, hogy felmérjük valamely válság kezdetén, hogyan fog hatni a legjobban érintett ágazat végső kibocsátásának visszaesése a többi termelési területre stb., stb.

Általában a tőkés gazdaság matematikai módszerekkel való vizsgálata, a felismert összefüggések matematikai formulákkal történő leírása hozzájárul vizsgálataink egzaktabbá tételéhez, elősegíti az összefüggések egyértelmű megfogalmazását. Hiszen lehet-e két gazdasági jelenség kapcsolatának megváltozását világosabban kifejezni, mint ha azt mondom — egészen primitív példát véve —, hogy ezt a kapcsolatot korábban az $y = x + a$, jelenleg pedig az $y = 3x + a$ képlet fejezi ki?

Az előbbiekben hangsúlyozott módszertani elvek sem nem újak, sem nem eredetiek.[5] Úgy vélem azonban, hogy valóban következetes alkalmazásuk a mai kapitalizmus kutatásában elősegítheti *az új tényeket helyesen tükröző* törvényszerűségek felismerését.

Az állam minőségileg megváltozott szerepe

Egyik nagyon fontos problémakör, ahol a nyilvánvaló tények el nem ismerése hosszú időn át gátolta az eredményes kutatást, a mai kapitalizmus jellegének megítélése és ezzel szoros összefüggésben a tőkés fejlődés periodizálásába való beillesztése.

A mai kapitalizmus elfogulatlan tanulmányozása kétségtelenül azt mutatja, hogy *a mai kapitalizmus: állami monopolkapitalizmus.* Hosszú ideig tartotta magát az a nézet, hogy az állami monopolkapitalizmus csak tendencia, amely nem válik teljesen befejezetté (már amennyire gazdasági-történelmi folyamatok egyáltalán befejezettek lehetnek), elsősorban csak gazdaságpolitikát jelent, nem okoz lényeges változásokat a termelési viszonyokban, s ennélfogva nem is tekinthető új szakasznak a kapitalizmus fejlődésében. Ma már világos, hogy a mai kapitalizmus egyetlen gazdasági kérdésében sem tudunk eredményes kutatást végezni, ha nem vesszük figyelembe az állam minőségileg megváltozott gazdasági szerepét. Ennek a „minőségileg megváltozott" kifejezésnek az alátámasztására itt csak egyetlen adatot említenék meg. A legfejlettebb tőkésországban, az Egyesült Államokban az utóbbi években a megtermelt *értéktöbbletnek több mint 60 százalékával*[6] a monopoltőkés állam rendelkezik. Ismeretes, hogy más fejlett tőkésországokban is rendkívül megnövekedett a nemzeti jövedelemnek az állami költségvetésbe kerülő része, az állam és az állami vállalatok súlya a termelésben és a beruházásban. *Csak történelmileg* igaz az, hogy az állami monopolkapitalizmus mindenekelőtt gazdaságpolitika, mert ma már statisztikailag is kimutatható, hogy a termelési viszonyokban következett be lényeges változás.

[5] Varga Jenő például már 1927-ben a Világgazdaság és Világpolitika című szovjet folyóiratban megjelent „A konjunktúrakutatás és a válságelmélet" című cikkében megállapította: „Ma csupán Marx elméletének a konjunktúrakutatás matematikai-statisztikai módszereivel való összekapcsolása hozhat valóban hasznos eredményeket." (Varga Jenő: A jelenkori kapitalizmus és a gazdasági válságok. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 69. l.) Sajnos ez az olyannyira kívánatos összekapcsolás a személyi kultusz és a dogmatizmus uralomra jutásával évtizedekre lekerült a napirendről.

[6] Saját számításunkon alapuló adat. A számítás módszerét, illetve annak a háború utáni amerikai gazdaságra való alkalmazását lásd: Erdős Péter–Molnár Ferenc: A társadalmi termék újratermelésének sémája. Statisztikai Szemle, 1964. 8–9. sz., illetve Molnár Ferenc: Az Egyesült Államok újratermelésének ábrázolása marxi sémákban (1947–1963). az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének IV. Évkönyvében (1962–1964.).

E változások eredményeképpen a tőkés gazdaság fejlődése a *monopolkapitalizmuson belül új szakaszba lépett, amely a korábbi magánmonopolista szakasszal szemben állammonopolista szakaszként jellemezhető.* Új szakasz ez, mert a termelési viszonyok lényegesen megváltoztak, de a monopolkapitalizmuson belüli új szakasz, mert annak lenini ismérvei közül több, s éppen a legfőbb, a monopóliumok szerepe, ma is meghatározó (bár egyes ismérvek helytálló volta megszűnt: a világ területi felosztása az imperialista országok között; vagy jelentőségük és formájuk megváltozott: a tőkekivitel, a világ gazdasági felosztása a monopolista szövetségek között). Az új szakasz el nem ismerésének forrása kétségtelenül egy lenini tételhez való *betű szerinti,* dogmatikus ragaszkodás volt, tudniillik ahhoz, hogy az imperializmus a kapitalizmus utolsó, legfelsőbb szakasza.

A monopóliumok és az állam gazdasági szerepére, valamint a kettő összefüggésére vonatkozólag a mai helyzetben is hasznosnak bizonyuló útmutatást találhatunk Engels Anti-Dühringjében. Éppen a szocializmus előfeltételeinek megteremtésével kapcsolatban itt a következőket olvashatjuk: „A trösztökben a konkurrencia átcsap monopóliumokba, a tőkés társadalom terv nélküli termelése kapitulál az elkövetkező szocialista társadalom tervszerű termelése előtt. Igaz, hogy egyelőre még a tőkések üdvére és javára. Itt azonban a kizsákmányolás olyan kézzelfoghatóvá lesz, hogy össze kell omlania. Egyetlen nép sem tűrné el a trösztök által vezetett termelést, az összesség ily leplezetlen kizsákmányolását a szelvényvagdosók maroknyi bandája által.

Így vagy úgy, trösztökkel vagy trösztök nélkül, végül is a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie vezetésüket.*

* Azt mondom, *kell.* Mert csak abban az esetben, ha a termelési vagy forgalmi eszközök *valóban* kinőttek a részvénytársasági vezetés alól, ha tehát az államosítás *gazdaságilag* elháríthatatlanná lett, csak ebben az esetben jelent – még ha a mai állam hajtja is végre – gazdasági haladást, új előfok elérését ahhoz, hogy az összes termelőerőket birtokba vegye maga a társadalom . . .

. . . De sem a részvénytársaságokká és trösztökké, sem az állami tulajdonná változtatás nem szünteti meg a termelőerők tőke-tulajdonságát. A részvénytársaságoknál és trösztöknél ez nyilvánvaló. És a modern állam megint nem más, mint az a szervezet, melyet a polgári társadalom azért alkot magának, hogy a tőkés termelési mód általános külső feltételeit mind a munkások, mind az egyes tőkések túlkapásai ellenében fenntartsa. A modern állam, bármi is a formája, lényegileg tőkés gépezet, a kapitalisták állama, az eszmei össztőkés. Minél több termelőerőt vesz át tulajdonába, annál inkább válik valóságos össztőkéssé, annál több állampolgárt zsákmányol ki. A munkások bérmunkások, proletárok maradnak. A tőkeviszonyt nem szüntetik meg, hanem éppenséggel tetőpontjáig hajtják. De a tetőponton átcsap. A termelőerők állami tulajdona nem megoldása a konfliktusnak, de magában rejti a megoldás formális eszközét, fogódzóját."[8]

Ami több mint 70 évvel ezelőtt zseniális sejtés volt, az azóta beigazolódott, legalábbis ami a kérdés gazdasági oldalát illeti, bár még ma is nem egy nép tűri, hogy a termelést a trösztök vezessék, és a szelvényvagdosók maroknyi bandája az összességet leplezetlenül kizsákmányolja. Engels szavai is arra utalnak, hogy a monopolkapitalizmus állami mo-

[8] Engels: Anti-Dühring. Budapest, 1963. 273—274. l.

nopolkapitalizmusba való átnövése teljesen szükségszerű, még akkor is, ha változatosabb és bonyolultabb formákban valósul is meg (itt elsősorban a monopolista állam költségvetésének az értéktöbblet és általában a nemzeti jövedelem újraelosztásában betöltött szerepére gondolok), mint ahogyan azt Engels sejthette. Engels szavai megerősítenek abban a meggyőződésünkben is, hogy az állami monopolkapitalizmus, noha kétségtelenül továbbfejlődést, valami újat jelent a magánmonopolista kapitalizmushoz képest, ugyanakkor a *kapitalizmus* számára teremt csak újabb mozgásformát, mégpedig olyat, amelyben „a tőkeviszonyt nem szüntetik meg, hanem éppenséggel tetőpontjáig hajtják".

Annak elismerése alapján, hogy az állam gazdasági szerepe a mai kapitalizmusban minőségileg megváltozott, felül kell vizsgálnunk a kapitalizmusban lehetséges tervszerűség kérdésében elfoglalt álláspontunkat. Nem mondhatjuk, hogy a tervszerűség a mai kapitalizmustól teljesen idegen, összeegyeztethetetlen a modern tőkés termelési viszonyokkal. Ma nem egy tőkésországban a tervszerűségnek mind mennyiségileg, mind minőségileg jelentős elemeit találhatjuk meg. Ha ezek nem is teszik alapjában, döntően tervszerűvé a tőkés újratermelés menetét, mégis a tervszerűségnek és anarchiának valamilyen másfajta ellentmondásos egységét teremtik meg, mint amit egyszerűen a szokásos formulával lehetne kifejezni: tervszerűség üzemi — anarchia társadalmi szinten. Nem, itt mindkettő társadalmi szinten érvényesül, s ezt a tőkés újratermelés valósághű elemzésekor határozottan figyelembe kell venni. Ettől persze a kapitalizmus nem alakul át semmiféle szocializmussá. Hadd utaljunk ebben a vonatkozásban Engels és Lenin háromnegyed, illetve fél évszázaddal ezelőtti megállapításaira. Engels: „A *részvénytársaságok* által folytatott tőkés termelés már nem *magán*termelés, hanem számos személy együttes számlájára való termelés. És ha a *részvénytársaságok* után a trösztöket vesszük szemügyre, amelyek egész iparágakat tartanak uralmuk alatt és monopolizálnak, azt látjuk, hogy itt nemcsak a *magántermelés* szűnik meg, hanem a *tervszerűtlenség* is."[9] (Kiemelések az eredetiben. — M. F.)

S ehhez Lenin a leninizmusnak talán legalapvetőbb művében, az *Állam és forradalom*-ban a következő megjegyzést fűzte: „A teljes tervszerűséget természetesen a trösztök nem hozták létre, ezt ma sem biztosítják és nem is biztosíthatják. De ha hoznak is létre tervszerűséget, ha számon tartják is a tőke mágnásai nemzeti vagy akár nemzetközi méretekben a termelés terjedelmét és ha tervszerűen szabályozzák is a termelést, mégis *kapitalizmusban* maradunk, még ha a kapitalizmus új szakaszában is, de azért kétségkívül kapitalizmusban."[10] (Kiemelés az eredetiben. — M. F.) Persze a kapitalizmus védelmezői már 50 évvel ezelőtt is igyekeztek a kapitalizmus „tervszerűsödését" a maguk szája íze szerint értelmezni: „. . . a legelterjedtebb tévedés az a polgári-reformista állítás, hogy a monopolkapitalizmus vagy állammonopolista kapitalizmus *már nem* kapitalizmus, már „államszocializmusnak" vagy ehhez hasonlónak nevezhető".[11] A marxisták számára azonban ebből más következtetés adódik. Tudniillik: „Az *ilyen* kapitalizmus »közelsége« a szocializmushoz — érv a proletariátus igazi képviselői számára a szocialista forradalom

[9] Engels: Az erfurti programtervezet bírálata. Szikra, 1954. 15. l.
[10] Lenin Művei, 25. köt. Szikra, 1952. 474—475. l.
[11] Uo. 474. l.

közelsége, könnyűsége, megvalósíthatósága, halaszthatatlansága mellett, de semmiképpen sem érv amellett, hogy ennek a forradalomnak megtagadását és a kapitalizmus szépítgetését, amivel a reformisták foglalkoznak, türelmesen elnézzék."[12] (Kiemelés az eredetiben. — M. F.)

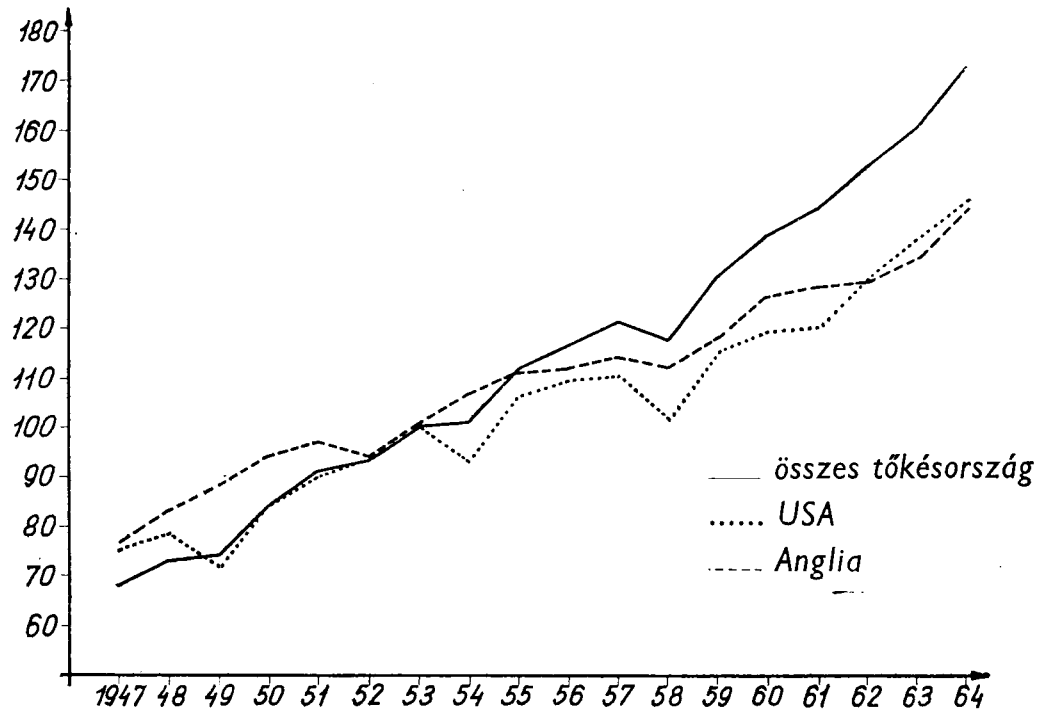
Annak leszögezése mellett, hogy bizonyos fokú tervszerűség megléte korántsem azonos a nemzetgazdaság egészét átfogó tervgazdálkodással, még kevésbé a szocialista tervgazdálkodással, az elmondottakhoz még hozzátehetjük, hogy a tervezés némely módszertani, technikai problémájának megoldásában néhány tőkésországban elért eredményeknek — természetesen az eltérő körülmények figyelembevételével történő — felhasználása hasznosnak bizonyulhat a szocialista tervezés tökéletesítésére irányuló munkánkban is.

Az újratermelés ciklikusságának kérdése a mai kapitalizmusban

Ugyancsak a valóság el nem ismerése talaján a kapitalista fejlődés ciklikusságáról szóló tételhez való merev ragaszkodás hozta létre az 1957—1958. évi világválságról szóló téves nézetet, amely ellentmond a tényeknek. Alapja lényegében az volt, hogy ebben az évben a tőkés világ egészének ipari termelése mintegy 2,5 százalékkal csökkent. De már a legcsekélyebb statisztikai elemzés is megmutathatja, hogy ez a csökkenés kizárólag az 1957—1958. évi egyesült államokbeli válság tükröződése a világ ipari termelésének indexében, az Egyesült Államoknak az ipari termelésben elfoglalt nagy súlya következtében. Ha az indexet az *Egyesült Államok nélkül* vesszük, máris kiderül, hogy *az elmúlt 20 évben a tőkés világ ipari termelése egyetlen évben sem csökkent,* vagyis *nem volt gazdasági világválság,* a fejlődés pedig *nem volt ciklikus.*

Manapság *nincs* is *egységes világciklus,* mert más képet mutat egyrészt a fejlett tőkésországok, másrészt az úgynevezett elmaradott országok gazdasági fejlődése (az utóbbival kapcsolatban — annak alátámasztására, hogy itt sincs ciklikus fejlődés — csak azt említem meg, hogy a legnagyobb elmaradott ország, India ipari termelése 1950 óta egyetlen évben sem csökkent). A fejlett országok között viszont nagyjából három fejlődéstípust különböztethetünk meg. Az elsőbe az Egyesült Államok és a vele gazdaságilag szorosan összefonódott Kanada tartozik; ezek egészében véve lassú ütemű fejlődését több ízben szakította meg kisebb-nagyobb gazdasági válság. A második csoportba Angliát és néhány magasan fejlett európai tőkésországot (Svájcot, Svédországot) sorolhatunk; ezek fejlődése az Egyesült Államokéhoz hasonlóan lassú ütemű volt, de válságok egyáltalán nem szakították meg. A harmadik csoportba tartozik végül néhány magasan fejlett nyugat-európai ország (Nyugat-Németország, Olaszország, Franciaország stb.) és Japán, amelyeknek fejlődése a második világháború okozta károk helyreállítása után is gyors ütemű és válságjellegű megszakítások nélküli volt. Az elmondottakat jól szemléltetik az 1., 2. és 3. sz. ábrákon látható grafikonok.

[12] Uo. 475. l.

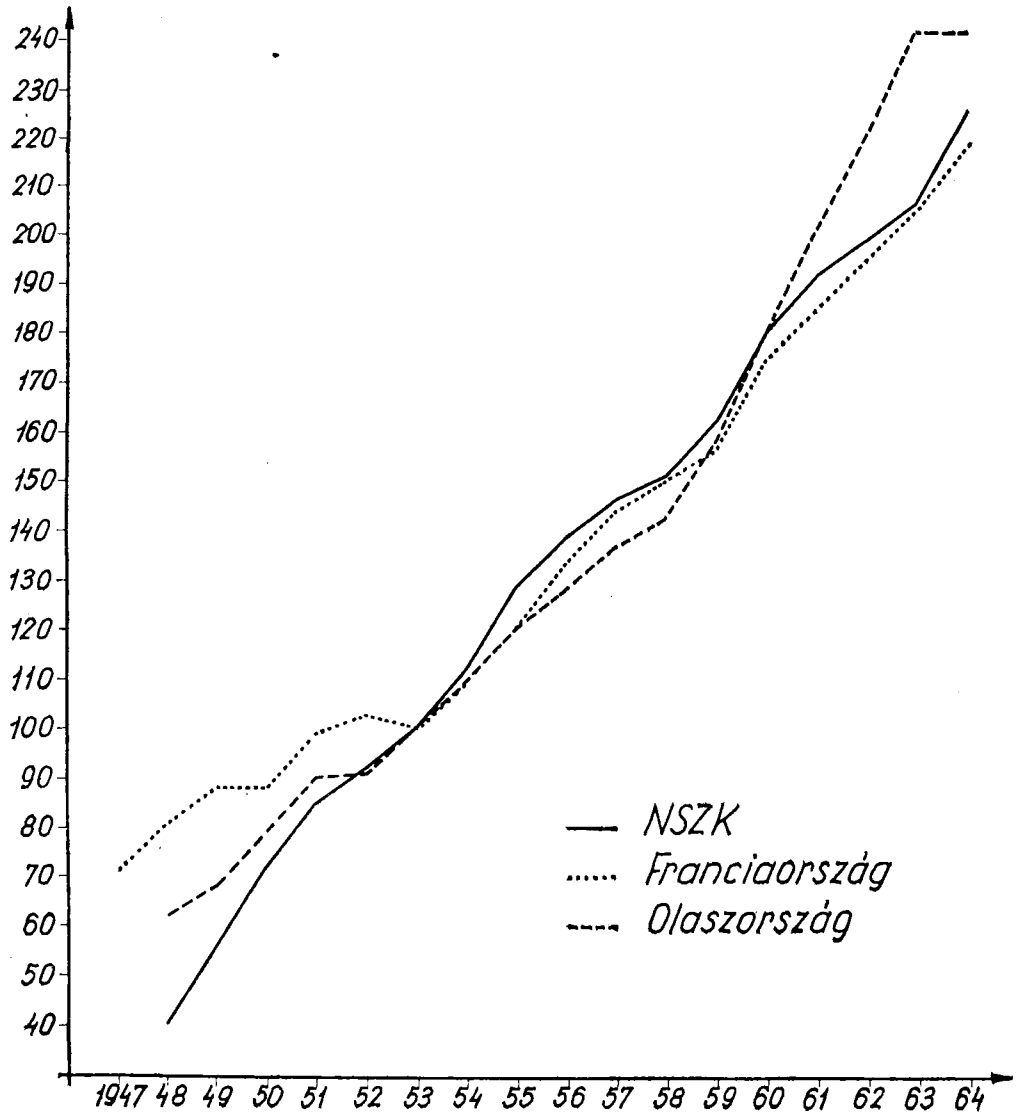
1. sz. ábra
Az ipari termelés alakulása
(1953 = 100)

E vázolt tények figyelembe nem vétele hozta még a kiváló tudóst, Varga Jenőt is abba a fonák helyzetbe, hogy legutolsó könyvének a második világháború utáni ciklus problémáival foglalkozó tanulmányában,[13] bár azt állítja, hogy ma már a tőkés világgazdaság a második világháborút követő második ciklusban van, mégsem mondja meg pontosan, mert nem mondható meg, hogy mikor és mivel is kezdődött ez a második ciklus.

Az egységes tőkés világciklus felbomlásával kapcsolatban érdemes megemlíteni azt a *paradox jelenséget,* hogy az egyes tőkésországok gazdaságának mind intenzívebb összefonódása, a külkereskedelmi forgalomba került termékek termeléshez és fogyasztáshoz viszonyított arányának növekedése ellenére a válságok, visszaesések nemzetközi továterjedése sokkal kevésbé kifejezett, mint korábban volt. Erre példa, hogy 1957—1958-ban az egyesült államokbeli válság nem járt komolyabb következményekkel más tőkésországok gazdasági életének alakulására, vagy az is, hogy az elmúlt mintegy másfél évben Olaszországban tapasztalható gazdasági visszaesés sem okozott hasonló jelenségeket a Közös Piac többi tagországában. Ma már világos; 15 évvel azután, hogy a gyorsan fejlődő nyugat-európai országokban befejeződött a háború utáni helyreállítási szakasz, ez a jelenség már nem írható a háború által kiváltott ciklus-deszinkronizáció számlájára. Itt mélyebb okoknak kell lenniük, s ezek feltárása még alapos kutatást igényel.

Milyen tényezők hatnak a mai kapitalizmusban az újratermelés ciklikusságának csökkenése, illetve megszűnése irányába?

[13] Varga Jenő: Változások az újratermelési ciklus menetében a második világháború után. Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 171—196. l.

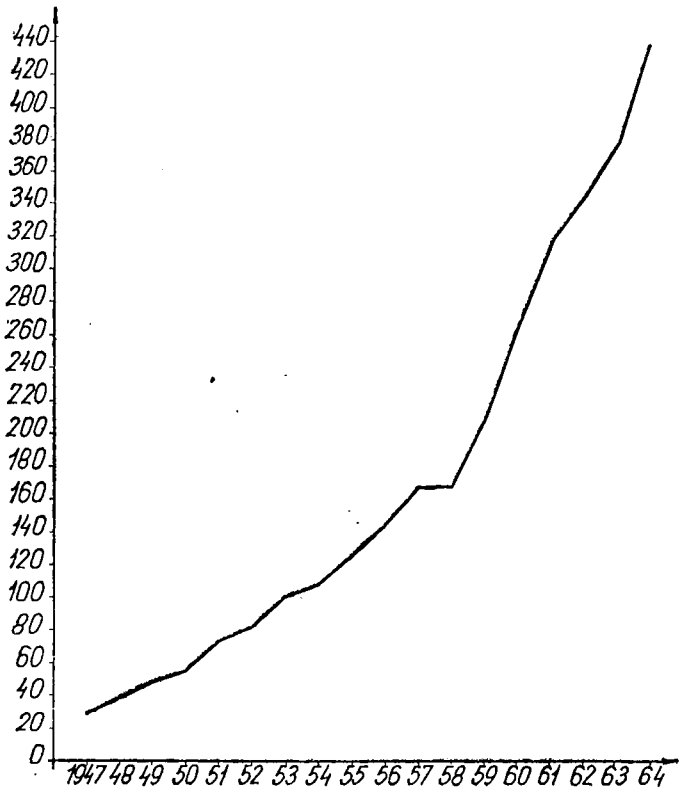

2. sz. ábra
Az ipari termelés alakulása
(1953 = 100)

Induljunk ki Marxnak abból az ismert állásfoglalásából, amely szerint a válságok periodicitásának anyagi alapját az állótőke újratermelésének ciklikussága képezi. A válságok periodicitása, vagy más szóval: az újratermelés ciklikussága tehát *két tényezőn* alapszik. Ezek közül az egyik *társadalmi,* nevezetesen az, hogy az állótőke-beruházásokról hozott döntések alapja a tőkéseknek a *profitszerzésre* irányuló törekvése. Ezért halmozódnak össze az állótőke-beruházások és -felújítások egyes, viszonylag rövid időszakokra. A másik tényező *technikai, az állótőke kopásának sajátosságain* alapszik. Ha ezekben a meghatározó tényezőkben lényeges változások következnek be, az nem maradhat hatás nélkül a termelés ciklikusságára.

A mai helyzetre éppen az a jellemző, hogy *mindkét tényezőt illetően olyan változások mentek végbe, amelyek a ciklikusság ellen hatnak.* Ezek a változások a következők:

1. A beruházásokban mind nagyobb az olyan jellegűek hányada, amelyeknél a döntést csak kisebb mértékben vagy egyáltalán nem hatá-

3. sz. ábra

Japán ipari termelésének alakulása

(1953 = 100)

rozza meg a várható profit nagysága. A beruházások nagy részét ugyanis állami vállalatok valósítják meg, amelyeknél ha a profit szempontja nem is esik el teljesen, jelentősége mégis csökken, s ezért az állami vállalatok süllyedő profitráta mellett is folytatják, sőt esetleg még növelik is beruházásaikat. Megnövekedett az olyan állami eszközökből történő beruházások szerepe is, amelyeknél a profitszempont teljesen elesik, például katonai jellegű beruházások, útépítés stb. Az ilyen jellegű beruházások éppen ezért nem halmozódnak össze a válság utáni időszakra, hanem viszonylag egyenletesen oszlanak el. Ha pedig mutatnak is erősebb ingadozásokat, ezeket alapvetően nem profitszempontok, sőt sokszor egyáltalán nem gazdasági szempontok határozzák meg, s ezért nem esnek egybe, sőt gyakran ellensúlyozzák a gazdasági okok kiváltotta beruházásingadozásokat.

2. Sok fejlett tőkésországban, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államokban, állandóan nagy a termelőberendezések kihasználatlan kapacitása. Ez azt vonja maga után, hogy a termelés felfuttatása — éppen e kapacitástartalékok miatt — viszonylag kisebb beruházással érhető el.

3. A bruttó beruházásokon belül mind nagyobb hányadot foglal el a pótlás, és viszonylag csökken a nettó beruházások aránya az összes beruházáshoz képest.

Ez utóbbi két jelenség azt eredményezi, hogy csökken a fogyasztásváltozásnak a beruházások változására gyakorolt úgynevezett akcelerátor-hatása mind pozitív, mind negatív irányban.

4. Az állótőke tényleges anyagi kopása mellett a napjainkban végbemenő rendkívül gyors technikai fejlődés és az éles verseny következtében mindinkább megnövekszik az erkölcsi kopás szerepe. A technikai fejlődés azonban igen egyenlőtlen az egyes gazdasági ágakban, s ennek következtében az erkölcsi kopás kiváltotta beruházási szükséglet a nemzetgazdaság egészét tekintve nem halmozódik úgy össze, mint a pusztán az állótőke fizikai kopása miatt szükségessé váló felújítások.

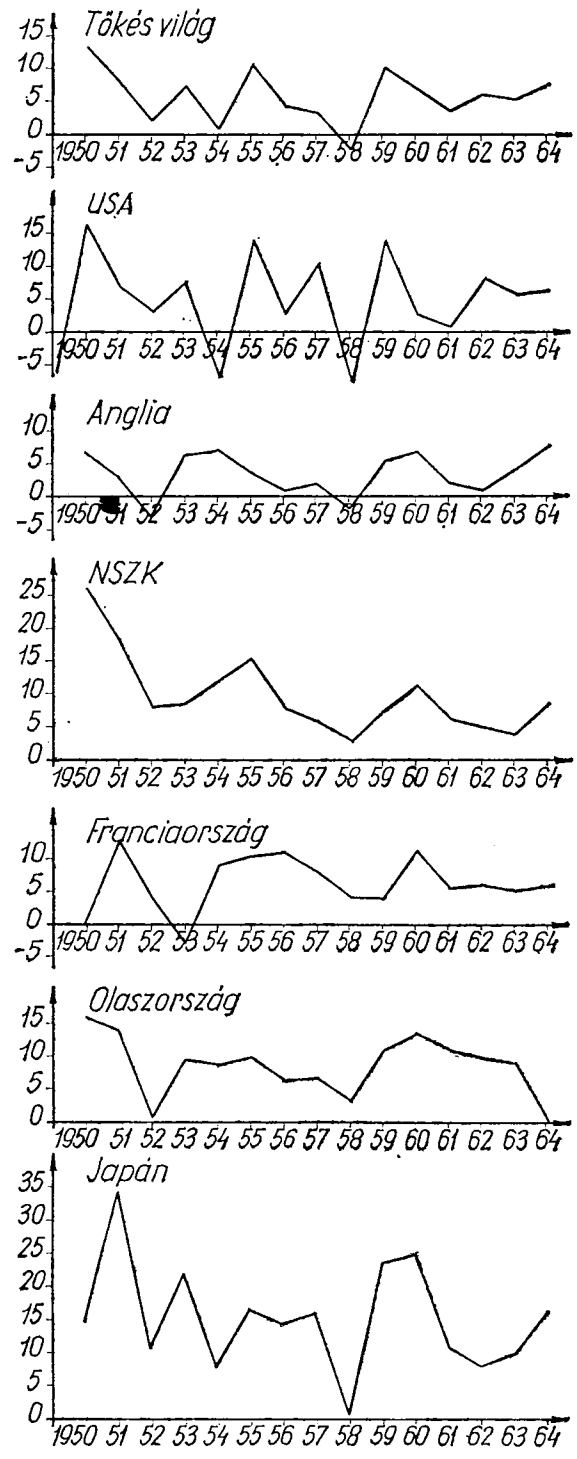
5. A beruházásokon belül mindinkább növekszik a nem termelő beruházások hányada, amelyek működésbe lépésük után nem növelik a kínálatot, vagy sok esetben csupán ellenérték nélkül kielégített keresletet szolgálnak ki.

6. Két, a keresletre gyakorolt hatása szempontjából az állótőkeberuházásokhoz hasonló — tudniillik erős tovagyűrűződést kiváltó —

vásárlásfajta: egyrészt az úgynevezett fogyasztói beruházások (tartós fogyasztási cikkek vásárlása és lakásépítés), másrészt a katonai felszerelések súlya határozottan megnövekedett. Ezek közül az előbbi mutat ugyan ciklikus mozgást (az Egyesült Államokban ennek tartama a háború utáni időszakban csaknem pontosan 5 év), de ez jelentős mértékben független az állótőke-felújításoktól, a második menetét pedig — bár erős ingadozásokkal — szinte teljesen gazdaságon kívüli tényezők szabják meg. A legfontosabb keresletfajták ebből eredő belső deszinkronizációja szintén anticiklikus hatású.

Mindezek mellett és részben a felsorolt tényezőkkel kölcsönhatásban nagy fontosságú az állam szerepének minőségi megváltozása, s az objektív strukturális változások talaján érvényesülő tudatos anticiklikus gazdaságpolitikai intézkedések szerepe is.

Az következik-e az elmondottakból, hogy a tőkés újratermelési folyamat a mai viszonyok között valamilyen töretlen, egyenletes növekedés képét mutatja? Erről szó sincsen, mint azt a 4. számú grafikon mutatja.

4. sz. ábra

A főbb tőkésországok ipari termelésének évi ingadozásai (százalékban)

A grafikonból jól látható, hogy a tőkésországok újratermelési folyamatában továbbra is *szükségszerűen fellépnek* mindenekelőtt nagy *ingadozások* a fejlődés, *növekedés ütemében.* Ezeket megtalálhatjuk mind a beruházások, mind a termelés alakulásában. Látjuk, hogy például Japánban, amely a második világháború óta eltelt évtizedekben a fejlett tőkésországok közül a leggyorsabb növekedést érte el, az ipari termelés évi növekedési üteme a háború előtti színvonal elérését követő csaknem másfél évtizedben 25,5 százalék (1960-ban) és 0,6 százalék (1958-ban) között váltakozott. *Ugyancsak szükségszerű* — ha ez a vizsgált időszakban nem is fordult elő valamennyi fejlett tőkésországban —, hogy a növekedést időnként *a termelés és a beruházások abszolút csökkenése* sza-

kítsa meg visszaesések, kisebb vagy nagyobb válságok formájában. Ezt leginkább az Egyesült Államokra vonatkozó adatok szemléltetik, de előfordultak ilyenek jó néhány más tőkésországban is. Az ütemingadozás és az időnkénti abszolút visszaesések általános szükségszerűségének talaján azonban az egyes országokban vagy a tőkés világgazdaság egészében fellépő ütemcsökkenés vagy válság méreteit, az egyes válságokat egymástól elválasztó szakasz időtartamát már *konkrét, egyedi tényezők, az egyes országok és a világkapitalizmus adott történelmi körülményei determinálják.* Éppen ezért ezek nem magyarázhatók meg *pusztán* azzal, hogy a termelés és a fizetőképes fogyasztás ellentmondásának kiéleződése váltotta ki őket, hanem jellegük és közvetlen okuk csupán a konkrét helyzet konkrét elemzése alapján tárható fel.

Az újratermelés menete mindennek következtében a mai kapitalizmusban — mind a tőkésországok összességét, mind az egyes tőkésországokat illetően — *nem szükségképpen ciklikus mindenkor és mindenütt,* abban az értelemben, hogy a termelés növekedését periodikusan ismétlődő, jelentős mérvű válságszerű visszaesések szakítják meg.

A valóság leegyszerűsítése volna azonban, ha a ciklikusság kérdését ezzel lezártnak tekintenénk. Ha ugyanis megvizsgáljuk az ipari termelés alakulásának adatait, még inkább pedig az ipari termelés évi ingadozásait (lásd a 4. sz. grafikont), akkor szemünkbe ötlik, hogy 1952, 1958 és 1961 körül a fejlett tőkésországokban általánosan és egyidejűleg tapasztalható volt legalábbis a termelés növekedési ütemének jelentős csökkenése, egyes országokban pedig a termelés abszolút csökkenése is. Ennek alapján felvetődik a kérdés, hogy itt nem a ciklikusságnak az új körülmények által meghatározott új formában történő érvényesülésével állunk-e szemben. Nem arról van-e szó, hogy a ciklikusság általános, a kapitalizmus egész időszakában érvényesülő törvénye korábban jelentős mérvű termeléscsökkenésekkel: válságokkal végződő, illetve kezdődő ciklusok formájában, a mai kapitalizmusban pedig a megváltozott körülmények, az előzőkben felsorolt tényezők hatására a korábbinál enyhébb, módosult formában jelenik meg? Erre a kérdésre azonban úgy vélem, csupán hosszabb időszak adatainak kutatása és a kutatások eredményeinek megvitatása alapján lehet majd válaszolni. E hipotézis bebizonyítása mindenesetre azt jelentené, hogy fel kell adni a *válság és ciklus* eddig a marxista elméletben *elválaszthatatlannak tartott kapcsolatát.*

A magas fokú termelékenység néhány fontos következménye

A technika gyors fejlődése a mai kapitalizmusban, a termelés fokozódó automatizálásának jegyében végbemenő tudományos-technikai forradalom rendkívüli fontosságú folyamatot jelent. Ennek a folyamatnak két, eddig kellően meg nem vizsgált mozzanatával szeretnék itt röviden foglalkozni. Az egyik a termelékenység növekedésének a foglalkoztatottság szerkezetére gyakorolt hatása. Ennek legfontosabb vonása, hogy minőségi eltolódás ment és megy végbe: a marxi értelemben vett termelő munkások részaránya csökken, s ennek megfelelően a nem termelők részaránya növekszik. Az Egyesült Államokban a nem termelő szektorokban dolgozók már az 1950-es évek elején túlsúlyba kerültek a termelő szférában dolgozókkal szemben, s arányuk jelenleg megközelíti a 60 szá-

zalékot. Sőt, az 1950-es évek második felében olyan tendencia bontakozott ki, hogy a termelő munkások száma abszolúte is csökken. Hasonló a helyzet Angliában, ami azt jelenti, hogy a két legfejlettebb tőkésországban már jelenleg is — és természetesen errefelé halad a többi fejlett tőkésország is — *a dolgozók egyre csökkenő kisebbsége termeli meg az anyagi javakat nemcsak a maga, hanem az improduktív többség számára is.*

E változást a munkatermelékenység növekedése tette lehetővé, de az az ellentmondásos forma, amelyben megvalósul, az improduktív szektor *mértéktelen* kiterjedése — haszontalan, sőt káros, az egész emberiségre veszedelmes formában: bürokrácia, militarizmus — a tőkés, pontosabban a monopoltőkés termelési viszonyok eredménye. Annak, hogy a munkatermelékenység súlyos ellentmondásokkal terhes termelési viszonyok talaján ért el ilyen magas fokot, igen mélyreható jelentősége van, amelynek megértéséhez segítséget nyújt Marx következő megállapítása: „A termelőerők olyan fejlődése, amely csökkentené a munkások abszolút számát, azaz valójában az egész nemzet számára lehetővé tenné, hogy össztermelését rövidebb idő alatt végezze el, *forradalomhoz vezetne, mert a népesség többségét kivonná a forgalomból.* Ebben ismét megmutatkozik a tőkés termelés sajátos korlátja, s az a tény, hogy semmiképpen sem abszolút formája a termelőerők kifejtésének s a gazdagság létrehozásának, sőt ezzel bizonyos ponton összeütközésbe kerül."[14] (Kiemelés tőlem. — M. F.)

Nos, a mai Amerikában és Angliában a termelőerők fejlődése az adatok tanúsága szerint elérte, a többi fejlett országban pedig a nem is távoli jövőben eléri a Marx által említett fokot. Éppen ezért *az állami monopolkapitalizmusnak objektíve egyik fontos,* sőt mind fontosabbá váló *funkciója, hogy a forradalom elodázása, azaz a kapitalizmus fenntartása végett, azoknak, akiket az említett fejlődés „kivon a forgalomból", foglalkoztatást, létfenntartást biztosítson.* Ha ezt úgy tenné, hogy árutermelő munkával foglalkoztatná e „forgalomból kivontakat", ezzel csak fokozná a túltermelés tendenciáját, élezné a piacproblémát, veszélyeztetné a monopoltőke profitját. Ezért főképp improduktív foglalkoztatást biztosít számukra különféle közvetlen és közvetett módszerekkel.

Ez a változás a foglalkoztatottság szerkezetében messzeható ideológiai és politikai következményekkel jár, amelyeknek figyelembe nem vétele károsan befolyásolhatja a fejlett tőkésországokbeli munkásmozgalom fejlődését. Vonatkozik ez mindenekelőtt a munkásosztálynak és pártjának szövetségi politikájára. A fejlett tőkésországokban a kapitalizmus megdöntésének elengedhetetlen feltételévé vált, hogy a dolgozók egyre növekvő többségét jelentő különböző nem termelő rétegeket a lehető legnagyobb mértékben felsorakoztassák a munkásosztály mögé. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a produktív dolgozókon belül legjobban éppen a mezőgazdasági bérmunkások és dolgozó parasztok száma csökken, egyre jelentéktelenebbé válik, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a kapitalizmus megdöntéséért vívott harcában *a munkásosztály fő szövetségese a fejlett tőkésországokban már nem a dolgozó parasztság kell hogy legyen, hanem ez a nem produktív, de bérből, munkaereje eladásából* élő — tehát ebben az értelemben feltétlenül proletárnak szá-

[14] Marx: A tőke. III. kötet. Budapest, 1961. 269. l.

mító — értelmiségiekből, mindenféle alkalmazottakból álló, a fenti döntő, *lényeges* ismérvtől eltekintve rendkívül heterogén, külön egységes osztálynak semmiképpen sem tekinthető népességcsoport. E szövetség objektív alapjául szolgál az is, hogy e csoport egyes nagyszámú rétegeinek (elsősorban a kereskedelmi alkalmazottaknak és a különböző szolgáltató ágazatok dolgozóinak) bére, s így életszínvonala alacsonyabb a munkásokénál, s e rétegek jelentős részben a munkásosztály gyermekeiből töltődnek fel. Viszont más csoportok — elsősorban a bürokratikus államapparátus hivatalnokai — bár munkaerő-eladók, a termelő proletariátus által létrehozott értéktöbbletből élnek, s ezenkívül is sok szál köti őket az uralkodóosztályhoz.

Ezek a tömegek éppen heterogén voltuk miatt mind az ideológiai befolyásolást, mind a politikai vezetést illetően a munkásosztály és pártja részéről *nagyon differenciált bánásmódot* igényelnek. Annál is inkább, mert különböző csoportjaik a kapitalizmus megdöntésének, a szocializmusra való áttérésnek egyes történelmi szakaszaiban *egymástól eltérő és időben is változó* magatartást tanúsítanak, s így szövetségesi szerepük szilárdsága nem csekély ingadozásoknak van kitéve.

Hogy a munkásosztály fő szövetségesének ez a megváltozása milyen fokot ért el, és hogyan halad előre, az természetesen különböző és mindig a szóban forgó ország fejlettségi fokának függvénye. Egészen egyértelműen ma még csak az Egyesült Államokra és Angliára igaz, de a fejlődés gyorsan halad ebbe az irányba a többi fejlett tőkésországban is, és már ma is legalább egyforma a dolgozó parasztság és a nem produktív értelmiségi-alkalmazotti rétegek súlya és ennek következtében fontossága a munkásmozgalom szempontjából.

A termelékenység növekedése tette lehetővé a fogyasztói keresletnek a szolgáltatások irányába történt nagymértékű eltolódását is. Az Egyesült Államokban például 1964-ben mindössze 12 mrd dollárral vásároltak több nem tartós fogyasztási cikket, mint szolgáltatást, egy 400 milliárdos összfogyasztáson belül.[15] A szolgáltatások szerepének ez a megnövekedése megköveteli, hogy a tőkés gazdaság vizsgálatakor az ipari és a mezőgazdasági termelés alakulásán kívül a korábbinál nagyobb figyelmet szenteljünk az egyéb áruvásárlások és a nem termelő szektor beruházásai vizsgálatának, mert ezek jelentősen befolyásolják a foglalkoztatottságot, a jövedelemalakulást és ezen keresztül az egész gazdasági fejlődés menetét.

Egy régi ellentmondás új jelentősége

A tőke II. kötetébe egy helyütt Engels a következő lábjegyzetet iktatta be: „A kéziratban Marx itt a következő megjegyzést tette azzal a szándékkal, hogy később kidolgozza: »A tőkés termelési mód ellentmondása: A munkások mint áruvásárlók fontosak a piac számára. De amikor mint árujuk — a munkaerő — eladói lépnek fel, a tőkés társadalomnak az a tendenciája, hogy ennek árát a legalacsonyabbra szorítsa.«"[16]

[15] Survey of Current Business, 1965. 5. sz. 4. l.
[16] Marx: A tőke. II. kötet. Budapest, 1961. 279. l.

A Marx által említett ellentmondás valóban nagyon fontos, s bár jelentőségét hosszú ideig nem ismerték fel, az utóbbi időben részben az abszolút elnyomorodással kapcsolatos viták, részben az állami monopolkapitalizmus problémáinak vizsgálatakor merült fel a marxista közgazdasági irodalomban. Varga Jenő például már említett könyvében ahhoz a megállapításához, hogy az egész monopoltőkés burzsoázia érdekelt a munkabér maximális leszorításában, a következő lábjegyzetet fűzi: „Az adott esetben még sok más mozzanatot is figyelembe kell venni. A monopóliumoknak a különböző ágakban megvannak a maguk érdekei. Valamennyi monopólium arra törekszik, hogy munkásaik munkabére minél alacsonyabb legyen. Mindamellett azoknak a monopóliumoknak, amelyek a nagy tömegek számára nem elsőrendűen fontos fogyasztási cikkeket gyártanak (például kisautókat, rádiókészülékeket, televíziókészülékeket stb.) érdekük, hogy a többi monopólium munkásainak fizetőképes kereslete növekedjen."[17]

Ez kétségtelenül kísérlet a marxi gondolat konkretizálására a mai kapitalizmus viszonyai között. A marxi gondolatban rejlő igazságnak azonban csak egy részét tárja fel. Ha a kérdés mélyére nézünk, a marxi gondolatból ennél sokkal több bontakoztatható ki. A szóban forgó ellentmondás ugyanis, ha jól meggondoljuk, azt jelenti, hogy a kapitalizmus olyan — az első[18] olyan — társadalmi-gazdasági rendszer, amelyben az uralkodó, kizsákmányoló osztály érdekelt az elnyomott, kizsákmányolt osztály jólétének, fogyasztásának *bizonyos mértékű* növelésében. Minden megelőző osztálytársadalomban a kizsákmányolás fő célja a kizsákmányolók fogyasztásának, nemegyszer pazarlásának növelése volt. A kapitalizmusban nem ez a fő cél, hanem a kizsákmányolók felhalmozóképességének növelése minél több profit megszerzése végett. Fogyasztásuk növelése csak másodlagos fontosságú, és az előbbihez képest a kapitalizmus előrehaladásával mennyiségével is mind kevésbé fontossá váló tényező. Ezért a kizsákmányolás fokozására való törekvés, érdekeltség elvileg erről az oldalról korlátlan. Másrészt azonban a megtermelt árukat el is kell adni, s ezek megvásárlói, ha végtermékekben gondolkodunk, döntő részben maguk a kizsákmányoltak. Tehát a tőkés-munkás viszony nem kizárólag a munkaerőáru eladójának és vásárlójának, hanem a fogyasztási cikkek eladójának és vásárlójának a viszonya is, s ez utóbbi viszonyban a dramatis personae természetesen felcserélődnek az előbbihez képest.

Persze nem szabad szem elől téveszteni, hogy a marxi ellentmondás két oldalának súlya, ereje *történelmileg változó.* Nem kétséges, hogy például a XIX. század nagy részében, amikor mind az egyes tőkés, mind az egész osztály számára létfontosságú mindenekelőtt a felhalmozás minden eszközzel való fokozása volt, a bérek leszorítására, a kizsákmányolás mértéktelen fokozására irányuló törekvés volt a domináló. Az ellentmondás másik oldala főleg akkor kerül előtérbe, amikor kiéleződik a piacprobléma, s nem a felhalmozás, hanem a realizálás válik a tőkések fő gondjává. Másrészt az utóbbi viszony jelentősége annak arányában is

[17] Varga Jenő: Az állammonopolista kapitalizmus problémái. Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 43. l.

[18] Ennek igazságán — úgy vélem — mit sem változtatnak az uralkodó osztályok némely tagjának szubjektív szándékai, mint például már a feudális társadalomban is ismert kivételképpen olyan előrelátó és felvilágosult földesurak esete, akik — nem utolsósorban saját érdekükben — javítani igyekeztek végsőkig kizsákmányolt jobbágyaik helyzetén.

növekszik, ahogyan nő a munkásosztály — és általában a bérből és fizetésből élők — szerepe, hányada a fogyasztási cikkek vásárlásában. Marx ezzel kapcsolatban a „Bér, ár és profit" című művében még azt mondotta, hogy „. . . a nemzeti termelés kétharmadát a lakosság egyötöde — az alsóház egy tagja nemrég megállapította, hogy csak a lakosság egyhetede — fogyasztja el . . ."[19]

Ma már, legalábbis a fejlett tőkésországokban, ez az arány nagyjából megfordult. Tehát a tőkésosztály, a monopoltőke — s ezen belül a fogyasztási cikkek gyártói közvetlenül, de közvetve a termelési eszközök gyártói is — érdekeltek abban, hogy áruik potenciális megvásárlóinak minél több pénz csörögjön a zsebében. Az egyes tőkés természetesen ma is abban érdekelt, hogy önköltségének minél alacsonyabb szinten tartása végett a béreket a lehetséges minimumon tartsa. Ez az egyes tőkés érdeke és a tőkésosztály egészének, de legalábbis többségének érdeke közötti, a tőkésosztályon belüli ellentmondás a munkásosztálynak a magasabb bérekért, a jobb életszínvonalért folytatott harcának fontos, eddig nem eléggé figyelembe vett bázisa.

Úgy vélem, ezt a szempontot a munkásosztály kapitalizmusbeli helyzete alakulásának vizsgálatakor — mind abszolút, mind relatív helyzetét illetően — érdemes komolyan számításba venni.

[19] Marx–Engels: Válogatott Művek. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 405. l.

Parányi György:

KORSZERŰ MUNKASZERVEZÉS

Alapelvek és módszerek a gyártmányszerkesztésben, a technológiában és a termelésszervezésben
(Utánnyomás)

A könyv a termelőtevékenység színhelyének, a munkahely optimális kialakításának elméleti alapjait és gyakorlati módszereit tárgyalja.

Az elméleti részben ismerteti az emberi munkavégzés fiziológiai és pszichológiai sajátosságait, az egyén üzembe illeszkedésének kérdését, a termelékenységnövelés módszereinek, a gépesítés automatizálásának, a műveleti idő lefolyásának és a műveletlánc kialakításának törvényszerűségeit.

A gyakorlati részben a munkaeszközök (gépek, készülékek, szerszámok) konstrukciós kialakításával, a munkahely elrendezésével, a munkakörülmények (világítás, színezés stb.), továbbá a munkatevékenység és az anyagmozgatás megszervezésének módszereivel foglalkozik.

A könyv befejező része a munkaszervezés színvonala emelésének és a termelési tartalékok feltárásának eljárásait ismerteti.

Parányi György könyve elsősorban a gyártástechnológusok, üzemvezetők és az üzemszervező, munkaszervező szakemberek igényeit elégíti ki, de hasznos kézikönyv a gazdasági mérnökhallgatók és az ipari üzemgazdasági tanfolyamok hallgatói számára is.

390 oldal + melléklet, ára kötve 63,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

RÓZSA JÓZSEF:

Létszám és átlagbér

A népgazdasági fejlődés jelenlegi szakaszán az extenzív gazdaságfejlesztési módszerek helyett egyre inkább tért hódít az intenzifikálás. A munkaerő-gazdálkodásban ez azt jelenti, hogy a növekvő termelési feladatokat elsősorban nem a létszám állandó bővítésével, hanem a már foglalkoztatott létszám munkaidejének jobb kihasználásával, a munka termelékenységének emelésével célszerű biztosítani.

Az extenzív fejlesztésről az intenzív fejlesztésre való átállás természetesen nem oldható meg máról holnapra. Az extenzív fejlesztésnek csaknem két évtizedes a múltja. Az elmúlt húsz évben a foglalkoztatottak létszáma szinte állandóan és gyors ütemben emelkedett, az utóbbi években a növekedés mértéke elérte az évenkénti százezer főt. A növekedést szinte természetes módon hozta magával az a tény, hogy a termelő beruházások nagy része elsősorban bővítő jellegű volt. A korszerűsítő beruházások (például gépesítés, munkaerő-megtakarító technológiai fejlesztés) aránya viszonylag alacsony volt. A magas fokú foglalkoztatottságban emellett szerepet játszott a kezdetben helyénvaló, később már túlzásokba eső foglalkoztatási politika is. Ez két vonatkozásban is negatívan befolyásolta a munkaerőhelyzetet. A magas fokú foglalkoztatottság egyfelől nehezítette a munkaerőn belüli „korszerűsítő cserét", mert nehezen lehetett alkalmasabb munkaerőre cserélni a kevésbé alkalmast. Így sokan nincsenek a helyükön, az alkalmasságuknak megfelelő szinten. Produktumuk ezért az egyébként elvárhatónál alacsonyabb, ami szintén növeli adott termelés mellett a foglalkoztatott létszámot. De ezen túlmenően más irányú gondok is jelentkeztek. Az extenzív fejlődés természetes velejárója a munkaerőforrások fokozatos elszűkülése, sőt ezen túlmenően több területen (főleg a nehéz fizikai igénybevételt jelentő kedvezőtlen munkakörülmények közötti munkáknál) munkaerőhiány lépett fel.

A létszám túlságosan gyors növekedése együtt járt a szakmai összetétel bizonyos hígulásával is, és azt eredményezte, hogy a reáljövedelem növekedése lényegesen túlhaladta a reálbérek növekedését. (A második ötéves terv időszakában is ez a helyzet: a reáljövedelem növekedése gyorsabb, mint a reálbéreké.) A gyors létszámnövekedés gyengítette a munkafegyelmet és fékezte a termelékenység lehetséges mértékű emelését. A teljes foglalkoztatottság mindenáron való elérése végső fokon a társadalmi munkaidőalap optimális felhasználását nehezítette.

Az 1965. évi népgazdasági terv egyebek között abból a reális feltételezésből indult ki, hogy a népgazdaság szinte valamennyi ágában belső munkaerő-tartalékok halmozódtak fel, ennélfogva a megnövekedett ter-

melési feladatokat mindenekelőtt e belső erőforrások jobb felhasználásával kell teljesíteni. Az előbbiekből kiindulva a terv már 1965-re a korábbi éveknél lényegesen alacsonyabb mértékű létszámfejlesztést irányzott elő. Az elmúlt évek során azonban bebizonyosodott, hogy önmagában az adminisztratív szabályozás nem hoz kielégítő eredményt. Szükségessé vált, hogy az élő munkával való fokozott takarékosságban a vállalatokat anyagilag jobban érdekeltté tegyük. Az elmúlt években volt némi ösztönzés ilyen irányban, ez azonban lényegében hatástalan maradt. A nyereségrészesedés és a prémiumrendszer ösztönző hatása nem tudta ellensúlyozni a létszám növelésére irányuló tendenciákat. E tendenciát segítette — a széles körben tapasztalható szociális szemlélet mellett — egyes dolgozók, főleg vezetők közvetlen anyagi érdeke is. Ismert, hogy meghatározott vezetői munkakörökben a munkabér nagysága elég jelentős mértékben függ az irányított létszámtól.

Így azt mondhatjuk, hogy eddig legalább annyi érdek fűződött az adott feladat minél nagyobb létszámmal való ellátásához, mint az ellenkezőjéhez. Az élő munkára irányuló takarékosság módszereiről sokat lehetne vitatkozni az új gazdasági irányítási rend leendő keretei között. Az irányítás rendje azonban komplex módon csak évek múlva fog változni. *Addig is szükséges a változás irányában ható korszerűsítő reformokat végrehajtani.* Az irányítási módszerek egy-egy elemét önmagában elég nehéz javítani, éppen az összefüggések láncolata miatt. Nehéz, de nem lehetetlen. Ilyen megfontolások alapján vezettük be 1965-ben szerény kísérletként a létszámtakarékosság ösztönzésének új rendjét.

Az intenzív munkaerő-gazdálkodás a vállalatok közvetlen anyagi érdekévé is vált: a létszámtervhez képest mutatkozó megtakarítások esetén — a termelési feladatok teljesítése mellett — a béralap-megtakarítás egy részét az átlagbér terven felüli emelésére használhatják fel. Ha valamely vállalat vagy költségvetési szerv az ez évi feladatait a jóváhagyottnál alacsonyabb létszámmal is el tudja látni, az irányítószervvel kötött külön megállapodás alapján a tervezettnél magasabb béreket fizethet.

A vázlatosan ismertetett ösztönzési rendszer az év első három negyedében már bizonyos eredményeket is hozott. Az eredmények azonban nagyobbak lehetnének, ha ezt az ösztönző rendszert szélesebb körben ismerték és elismerték volna. Megvizsgáltuk közel 40 vállalatnál és szinte valamennyi irányítószervnél a létszámmegtakarítással összefüggő átlagbérnövelési rendszer eddigi tapasztalatait. A legdöntőbb tapasztalat: e rendszert nem ismerik eléggé és ahol ismerik, ott sem bíznak benne kellően. Mivel e rendszert (a szükséges módon továbbfejlesztve) a következő években is célszerű alkalmazni, a továbbiakban ismertetjük e rendszer lényegét, a gyakorlati alkalmazás során felmerült problémákat és a teendőket. Úgy véljük, hogy mindez segítséget nyújthat reális 1966. évi tervfeladatok teljesítéséhez.

Fenntartások, túlzott óvatosság

Az átlagbér-ellenőrzési rendszert bevezetése óta sok kritika érte. Ebből az alkalomból nem kívánom részletezni ezen bérellenőrzési forma bevezetésének indokait, pozitív és negatív tapasztalatait. Kétségtelen, hogy

az elmúlt évek gazdasági eredményeihez segítséget nyújtott, bár sok vonatkozásban nem segítette kellően, egy-két vonatkozásban esetenként akadályozta is az előrehaladást. Az átlagbér-ellenőrzési rendszer bizonyos merevségének feloldására már évekkel ezelőtt felmerült az a javaslat, hogy a legfontosabb munkaügyi mutatószám inkább a *béralap* legyen, és alacsony létszámfelhasználás mellett növekedhessék az átlagbér. Ezt a javaslatot korábban lényegében három — részben reális, részben óvatoskodó — megfontolás alapján *nem fogadtuk el.*

Az első megfontolás a tervben szereplő *létszámnövelés túlzott mérete* volt. A korábbi években ugyanis olyan mértékben nőtt a létszám, véleményünk szerint annyira lazák voltak a létszámtervek, hogy különösebb erőfeszítés nélkül érhettek volna el a vállalatok nagymértékű megtakarításokat, és ez a nagy bérfelhasználás kereseti aránytalanságokat és zavarokat eredményezett volna.

A második ellenérv abból indult ki, hogy *a bérszínvonalat nem szabályozhatja* vállalatoknál és szerveknél *a létszámellátottság színvonala.* Reális az a követelmény, hogy a bérszínvonal alapvetően a végzett munka jellegétől és eredményétől függjön, ne pedig attól, hogy adott szervnél az elmúlt évek során lazán vagy szigorúan gazdálkodtak a létszámmal. Természetesen a létszámgazdálkodás színvonala, valamint a munka intenzitása és eredménye között van bizonyos korreláció. Mégsem látszott indokoltnak a bérszínvonalat automatikusan a létszámgazdálkodáshoz kapcsolni. Kétségtelen, hogy ebben az ellenérvben van némi igazság. De az is igaz, hogy az aggályoskodás nem oldotta meg a belső munkaerőtartalékok feltárásának problémáját, és ez volt a nagyobbik hiba.

A harmadik megfontolásnál jelentkezett leginkább a túlzott óvatosság. Itt elsősorban az a kérdés játszott szerepet, hogy *mennyiben lesz tartós a létszám-megtakarítás.* Elég széles körben élt az az aggály, amely szerint az átlagbérek terven felül fognak emelkedni, viszont a létszámmegtakarítás csak átmeneti lesz. Ilyenformán tehát a népgazdaság csak ráfizet a javasolt ösztönzési rendszerre, mivel a megtakarított létszámot a következő évi tervnél „visszahozzák". A létszámtervezés módszereinek kiforratlansága és bizonytalansága miatt ez az aggály sem volt teljesen alaptalan.

Az 1965. évtől sok vonatkozásban minőségileg más helyzet állt elő. A létszámfejlesztés mértéke csak kis része volt a korábbi években megszokottnak. Tudomásul kellett venni, hogy a létszámgazdálkodás és munkaidő-kihasználás színvonala a különböző szerveknél eltérő és a fellelhető *tartalékot bizonyos kereseti aránytorzulás nélkül felszínre hozni nem tudjuk.* A létszám-megtakarítás ellen ható szociális és társadalmi tényezők egyébként sem teszik lehetővé az olyan nagymértékű takarékosságot, amely már észrevehető kereseti feszültséget is jelentene. Mód nyílt arra is, hogy a létszám-megtakarítással felszabaduló béralap-megtakarítás differenciált felhasználásával bizonyos mértékig a bérarányokat is figyelembe vegyük. Ugyanakkor fellendült a létszámtervezés módszereinek javítását szolgáló kutatómunka és javult a létszámtervezés megalapozását szolgáló vállalati felkészülés is.

A munkaerő-gazdálkodásban levő belső tartalékok felszínrehozásának ma még fontos módja maga a tervutasítás. A tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy *utasítással önmagában a tartalékok nem tárhatók fel.* A tartalékok feltárásához arra is szükség volt, hogy ehhez tömeges érde-

keltséget teremtsünk, azaz a takarékos létszámgazdálkodásban ne csak a vezetőket, hanem a legszélesebb kollektívákat is érdekeltté tegyük, hogy a munkásokat és alkalmazottakat közvetlen jutalmazással és béremeléssel állítsuk a takarékos létszámgazdálkodást segítő törekvések mellé. Ilyen megfontolások után került sor az új rendszer alkalmazására.

Az élő munkával való takarékosság 1965. évi anyagi ösztönzési rendszere

Az illetékes szervek határozatainak eredményeként intézményesen lehetővé vált, hogy a tervezettnél alacsonyabb létszámfelhasználás mellett előre meghatározott mértékben emeljék az átlagbéreket. Általános gyakorlat, hogy egy százalékos létszám-megtakarítás mellett az átlagbéreket 0,5 százalékkal lehet terven felül emelni. Azokon a területeken, ahol a bérszínvonal különösen alacsony, ahol különféle munkaerő-gazdálkodási problémák miatt már korábban is felmerült központi bérpolitikai intézkedés szükségessége, nagyobb a terven felüli átlagbéremelési lehetőség. Ez a differenciálás nemcsak tárcák között, hanem vállalatok között is érvényesült. A vállalati visszatérítési hányadok megállapításánál az irányítószervek a bérszínvonalon túlmenően mérlegelték a vállalatok létszámtartalékait, a létszámcsökkentési lehetőségeket.

A rendszerhez hozzátartozik, hogy nem a ténylegesen megtakarított béralap, hanem a ténylegesen megtakarított létszám és a tervezett átlagbér szorzatából képzett elméleti béralap meghatározott hányadát engedi terven felüli átlagbérkifizetésre felhasználni. A felhasználásnál figyelembe kell venni a különböző állománycsoportoknál jelentkező megtakarítások és túllépések egyenlegét. Ez azt jelenti, hogy ha a vállalat például az állományi létszámában és béralapjában megtakarítást ér el, de hasonló mértékben túllépi az állományon kívüli béralapját, terven felüli átlagbért nem fizetik ki. A munkásállományban mutatkozó megtakarítást az alkalmazotti állománynál felhasználni nem szabad, fordított átcsoportosítás azonban lehetséges. Egy-két ágazattól eltekintve a bérfelhasználásnál nem veszik figyelembe a termelési tervek túlteljesítését, csak abban az esetben, ha ezt a túlteljesítést felső szervek előzetesen engedélyezték.

A rendszer lényegéhez tartozik az a biztonság, amely szerint tartós létszámmegtakarítás esetén az átlagbérek növelése is tartós. Ez azt jelenti, hogy amennyiben pl. valamely szerv tartósan vállalja feladatainak a tervezettnél alacsonyabb létszámmal való ellátását, az átlagbértöbblet is tartósan, több évre biztosított. A létszám-megtakarítást tehát a következő évi létszámtervek készítésénél figyelembe veszik, de figyelembe veszik és tartósan biztosítják a megnövekedett átlagbért is, függetlenül attól, hogy esetleg adott évben a vállalat az átlagbérnövelési lehetőségeivel csak részben él és bizonyos megtakarításokkal dolgozik.

A terven felüli átlagbér felhasználására jutalmazás, premizálás vagy alapbéremelés formájában kerülhet sor. A jutalmazás és premizálás akkor célszerűbb forma, ha a létszám-megtakarítás nem látszik tartósnak. Tartósság esetén, amikor pl. két munkakör összevont ellátását az ügyrendben is a dolgozók feladatává teszik, helyesebb az alapbéremelés.

A létszám-megtakarítás és átlagbéremelés módozatairól a vállalatok az irányítószervvel megállapodást kötöttek és ennek alapján jártak el vállalaton belül is. Mit mutatnak az 1965. év tapasztalatai?

Az év elején a rendszer alkalmazásában nagyon kevés előrehaladás volt. Kétségtelen, hogy mind az irányítószervek, mind a vállalatok más irányú és talán fontosabb feladatokkal voltak elfoglalva. A második negyedévtől kezdve azonban fokozatos élénkülésről számolhatunk be. A Nehézipari Minisztérium vállalatainak többsége megállapodást kötött létszám-megtakarításra. A szénbányászatban a megállapodások alapján éves szinten közel 1 százalékos munkás és 0,3 százalékos alkalmazotti létszám-megtakarítás várható. Többé-kevésbé hasonló a helyzet a villamosenergia-iparban és a vegyiparban is. Kedvező eredmények születtek az élelmiszeriparban; itt a takarékos létszám-gazdálkodással felszabaduló béralap egy részét termelékenységi prémium címén fizetik ki a munkásoknak és alkalmazottaknak. E prémium hatására több iparágban közel 1,0 százalékos létszám-megtakarítást vállaltak. A könnyűiparban ezt a rendszert elsősorban a vállalati alkalmazottak vonatkozásában hasznosították. Közel 20 vállalat kötött megállapodást mintegy 1,0 százalékos alkalmazotti létszámcsökkentésre. A közlekedésben elsősorban a vasútnál számottevő eredmények vannak. Részben e rendszer, részben a már kidolgozott létszámnormatívák bevezetésének eredményeként többezer főnyi megtakarítást értek el, és az így felszabaduló béralapból csökkentették a magas szolgálati óraszámokat és felemelték több, viszonylag alacsony bérű és létszámhiánnyal küzdő munkakör bérszínvonalát. A bérköltségek csökkentése mellett tehát a közlekedésben megoldottak több, az eddigi gyakorlat szerint központi állami intézkedést igénylő problémát.

Előzetes számításaink szerint 1965. év átlagában a tervhez képest többezer főnyi létszám-megtakarítás várható. Ebből következően nem ritka az olyan terület, ahol tartós létszám-megtakarítás miatt az 1965. évre tervezett átlagbérfejlesztés mértéke megduplázódik.

A vázolt eredmények mellett is az ösztönzési rendszer egészét inkább a szűk körű alkalmazás jellemzi. Ez nem véletlen műve, összefügg az esetenként tapasztalható következetlen és bátortalan gyakorlati végrehajtás mellett magának az ösztönzési rendszernek bizonyos fogyatékosságaival is.

Problémák és javaslatok

A vállalati vezetők és közgazdászok körében ezen ösztönzési rendszer további alkalmazásával kapcsolatban gyakran felvetődik az a probléma, hogy indokolt-e itt erőfeszítéseket tenni, hiszen az új gazdasági mechanizmusban e rendszer alkalmazása feleslegessé válik. Azért sem lesz szükség rá — mondják —, mert az új irányítási módszerek között minden valószínűség szerint megszűnik — még számítási anyag formájában is — a létszámtervek előírása. Mindenekelőtt előre kell bocsátani, hogy az új gazdasági irányítási módszereknek még a fő vonásai is csak vázlatosan alakultak ki. Ma még nem lehet nyilatkozni arról, hogy az új gazdasági mechanizmusban milyen formában szabályozzák a vásárlóerőt, s ezen belül közelebbről a béreket. E tekintetben még számtalan vizsgálatra és vitára van szükség. Egy dolog bizonyos: a legtöbb álláspont szerint *feltétlenül szükséges a munkabér* elosztásának és a munkadíjazás rendszerének valamiféle *központi szabályozása.* Az alábbiakban megem-

lítjük az új munkadíjazási rendszer néhány lényeges célját, amelyek szoros kapcsolatban állnak e cikk témájával.

— Fontos célkitűzés, hogy kellő biztosítékok mellett feloldjuk a jövedelmi színvonal növekedésének mai kötöttségeit és a gazdálkodás színvonalától való függetlenségét (abszolút jellegét). Ezért az eddiginél lényegesen szorosabb kapcsolatot kell teremteni a vállalati munka társadalmi hasznossága, valamint a vállalati jövedelmi színvonal között.

— A vállalat által kiérdemelt bérezési, díjazási, jutalmazási keretek felhasználásában lényegesen nagyobb szabadságot kell adni a vállalatoknak.

— Nemcsak a központi szerveknek, hanem a vállalatoknak is arra kell törekedni, hogy a rendelkezésükre álló kereteket az eddiginél differenciáltabb módszerekkel osszák fel.

A vázolt célkitűzések azt jelentik, hogy a jelenleg elképzelt új munkadíjazási rendszer irányában teszünk lépéseket akkor, ha

— a központi szervek megfelelő garanciák mellett tovább enyhítik az átlagbér feltétlen betartásának kötelező jellegét;

— a központi szervek növelik a vállalatok rendelkezési jogát a bérmegtakarítások felhasználásában;

— a vállalatok az eddigieknél bátrabban élnek hatáskörükkel.

A takarékosabb létszámgazdálkodás anyagi ösztönzési rendszerének hatékonyságát azért is időszerű emelni, mert a következő évi létszámfejlesztés mértéke nagyjából az 1965. évihez lesz hasonló, a bérfejlesztés sem haladja meg számottevően az ideit. Megoldatlan bérezési problémák minden területen adódnak. Ha az említett ösztönzési rendszert hatékonyabban alkalmazzák, mód nyílik arra, hogy bizonyos bérezési problémákat *saját erőből* megoldjanak.

Mi szükséges tehát ezen ösztönzési rendszer hatékonyabb alkalmazásához?

Általános igény, hogy a létszám-megtakarítással előálló bérmegtakarítás visszatérítésének mértékét fel kellene emelni. A jelenlegi 50 százalékos visszatérítési hányad nem elég ösztönző, mivel a létszámösszetétel változásával együtt járó automatikus átlagbér-emelkedés az 50 százalékos visszatérítési arányt jelentősen csökkenti. A tapasztalatok szerint a tényleges béralap-megtakarítás tárcaszinten általában nem mérhető; különösen azért nem, mert a létszám-megtakarítás sok esetben az engedélyezett létszám fel nem töltéséből ered. Az ilyen megtakarításnál viszont kérdéses, hogy a fel nem töltött létszám milyen átlagbérű volt. Jobb megoldás hiányában jelenleg az elméleti számítással képzett béralap-megtakarításból (a ténylegesen megtakarított létszám és a tervezett átlagbér szorzatából) kell kiindulni. Az átlagosnál magasabb bérű dolgozók leépítése esetén a vállalat kedvező helyzetbe kerül, magasabb átlagbéremelést eszközölhet, mintha a tényleges megtakarítás meghatározott hányadát engedélyezték volna átlagbér növelésére fordítani. Ugyanakkor az átlagosnál alacsonyabb bérű dolgozók leépítése esetén a felhasználható átlagbértöbblet egy részét az összetételváltozásból adódó automatikus átlagbérnövekedés felemészti.

Az 1965. év tapasztalatai azt bizonyították, hogy a megtakarítás elsősorban az átlagosnál alacsonyabb fizetésű munkakörökben volt és nem egy esetben az automatikus átlagbérnövekedés a felhasználható bérösz-

szeg nagy részét igénybe vette. Számításaink szerint az összetétel-változás okozta automatikus átlagbér-növekedés 1,0 százalékos létszám-megtakarítás esetén kb. 0,25 százalék. Mindebből az következik, hogy a jelenlegi 50 százalékos visszatérítési hányadot 70—75 százalékra kellene felemelni ahhoz, hogy a tényleges megtakarítás 50 százalékát valóban fel tudják használni az átlagbér növelésére. Ennél is egyszerűbb megoldás lenne, ha a béralap korrekciójánál létszámonként meghatározott fix összegből indulnánk ki. Ki lehetne mondani, hogy megtakarítása esetén létszámonként az egyébként engedélyezett béralapot évi 5000—6000 forinttal csökkentjük. Tételezzük fel, hogy egy vállalatnál az alkalmazottak átlagos évi bére 24 000 Ft. Az előbbi megoldás szerint egy főnyi létszám-megtakarítás esetén a vállalat béralapjából mindössze 6000 forintot zárolnak; a különbség átlagbér emelésére fordítható. Ez a megoldás változatlanul arra ösztönöz, hogy a létszám megtakarítás az átlagosnál magasabb bérű munkakörökben jelentkezzék, azonban az ez évi gyakorlattal szemben bizonyos mértékig ösztönöz az átlagosnál alacsonyabb bérű dolgozóknál is a megtakarításra.

A visszatérítés mértékének növelésével kapcsolatban egyéb javaslatok is felmerülhetnek. Többen képviselik azt az álláspontot, amely szerint adott évben a megtakarítás teljes összegét a vállalatok rendelkezésére kell bocsátani, a következő évre azonban csak a megtakarítás 50 százalékával szabad az átlagbéreket korrigálni. E módszer kétségtelen előnye, hogy adott évben növeli az ösztönzést, hátránya viszont: egyúttal növeli a vállalatok gondját a következő évre. Többé-kevésbé bebizonyosodott, hogy az összetétel-változás átlagbérnövelő hatása miatt az 50 százalékos visszatérítési hányad alacsony. Már pedig a létszám-megtakarításra irányuló ösztönzési rendszer kulcskérdése nem is annyira a *tárgyévi* bérvisszaadás, hanem a *tartós* bérvisszaadás, az átlagbértervek korrekciója.

Van olyan javaslat is, hogy a megtakarítás teljes összegét engedélyezzék felhasználni és egyben tervesíteni is. Ez a megoldás teljes egészében felszámolná az átlagbér-szabályozást, ami 1966-ban mindenképpen korai. A mai elképzelések szerint az új bérmechanizmus is lehetővé teszi majd a létszám-megtakarításból származó összegek teljes egészének felhasználását béremelésre, egyúttal azonban életbeléptet az összbérrel való fokozott takarékosságra serkentő tényezőket. Semmiképpen nem lenne célszerű az új bérmechanizmus pozitív vonásait most, korlátozószabályozó tényezőit pedig a későbbi években bevezetni.

A rendszer hatékonysága jelentős mértékben azon múlik, hogy a vállalatok vezetői milyen biztonsággal alkalmazzák egyes üzemek vonatkozásában. Előfordulhat ugyanis az az eset, hogy az országos nagyvállalat valamelyik gyárrészlege létszám-megtakarítást ér el, egy másik gyárrészleg ugyanilyen mértékű túllépésbe kerül; a megtakarítás és a túllépés kiegyenlíti egymást, ezért vállalati szinten nincs megtakarítás. A vállalat egésze nem kap engedélyt a tervezettnél magasabb átlagbér felhasználására, s így nincs módjában elismerni a takarékos létszám-gazdálkodást folytató gyárrészleg tevékenységét. Ez komoly hiba, mert visszatartja a gyárrészlegeket az eredményes gazdálkodástól az a tudat, hogy jó munkájuk előnyeit más részleg rossz munkája semmissé teheti. A probléma megoldására két lehetőség kínálkozott. Az egyik az volt, hogy az országos vállalatok központjai a gyárrészlegeknek a vállalat

szintjén engedélyezett alacsonyabb visszatérítési hányadot alkalmaztak, és ez a tartalék növelte a biztonságot. A másik módszer szerint a vállalati központok ezt a rendszert a gyárrészlegekkel szemben negatív előjellel is alkalmazták; azaz a számítási anyagban rögzített létszámtervhez képest mutatkozó túllépés esetén a jóváhagyott átlagbéreket csökkentették. Az ilyen negatív ösztönzési rendszernek önmagában a közlése visszatartotta a gyárrészlegeket a létszámtúllépéstől. Ezt a módszert célszerű alkalmazni az 1966. évben is.

Általános irányelv volt, hogy a munkáslétszámnál mutatkozó megtakarítás alkalmazotti béremelésre nem használható fel. A tapasztalatok szerint azt mondhatjuk, hogy ez az irányelv merev és indokolatlan. A munkáslétszámnál a megtakarítást nem egy esetben a részlegvezetők, művezetők kezdeményezik; a feladatok ellátása kisebb létszámmal a műszakiaktól és a közgazdászoktól komoly szervezőmunkát igényel, és ebben ezeket a dolgozókat is érdekeltté kell tenni anyagilag. Nem lenne helyes annak az elvnek változatlan fenntartása, hogy például a műszaki dolgozók csak a műszaki létszám terhére elért megtakarításból részesíthetők többletbérben. Ennek az elvnek merev alkalmazása egy sor fontos és a munkáslétszám megtakarításával járó intézkedés megvalósítását gátolná a jövőben is.

Az említett ösztönzési rendszer hatásaként szélesedik a több munkakör elvállalásának — kettős munkaköröknek — gyakorlata. Több szakma ellátása a munkatermelékenység növelésének fontos tartaléka. Ezt azonban még nem mindenhol ismerték fel. A szakmai munkamegosztás formái sokszor ellentmondanak a műszaki fejlődés színvonalának. A technika előrehaladt, de a munkamegosztás a régi maradt; a szakmák tartalma nem, vagy csak nagyon keveset változott. Éppen ezért különféle szakmák és munkakörök összekapcsolása a takarékosabb létszámgazdálkodásnak egyik feltétele.

A létszám-megtakarítás mérésére az éves átlaglétszámok összehasonlítása nyújt biztos bázist. Ha azonban a létszám-megtakarításból adódó bérmegtakarítás felhasználásával, *a jutalmak és prémiumok kifizetésével egy évig várunk (ahogyan ezt néhány területen teszik), ennek ösztönző hatása minimális lesz.* Ezen ösztönző rendszer alkalmazásának első évében ez az óvatosság tán még érthető volt, a következő évtől kezdve azonban a hatékonyabb ösztönzés érdekében bátrabban kell alkalmazni az év közi elszámoltatást és jutalmazást.

A termelési feladatok teljesítése általánosságban szükséges feltétel a létszám-megtakarításnál a béremeléshez. Nem teljesen megoldott probléma viszont a terven felül igénybe vehető átlagbér mértékének szabályozása. Ez a jelenleg a termelési érték mutatóinak ismert hibái miatt általában nem relatív, hanem abszolút. Ez azt jelenti, hogy a termelési tervek túlteljesítése nem járhat automatikusan többletbér felhasználásával, még degresszív-relatív arányban sem. Egyelőre azt a módszert alkalmazzuk, hogy amennyiben valamelyik területen a tervtúlteljesítés anyagellátási problémákat és inkurrencia-növekedést nem okoz, hanem célszerűen bővíti az árualapot, az ilyen túlteljesítéshez felső szervek előzetes engedélyét kell kérni. A túlteljesítés engedélyezése együtt jár arányos mértékű béralaptöbblet engedélyezésével. (E módszer kétségkívül nem a legrugalmasabb, de *jelenleg* mégis ez látszik a legcélszerűbbnek. A létszám-megtakarítás, illetve bérmegtakarítás mértékének kiszámításánál

természetszerűleg a megnövelt létszámot, illetve béralapot kell alapul venni.

Az ösztönzési rendszernek vállalaton belüli alkalmazása során bizonyos óvatosságra is szükség van. Egyik-másik vállalatnál tapasztalni lehetett, hogy szívesen felajánlják a karbantartói létszám jelentős csökkentését. Ez viszont előbb vagy utóbb veszélyeztetné a tervszerű karbantartást és a folyamatos üzemeltetést. A megtakarításoknál tehát figyelemmel kell lenni nemcsak az adott év, hanem a későbbi évek feladataira is. Az ösztönzési rendszer hatékonyságát nagymértékben lerontja az a tény, hogy sok vállalat nem ismeri biztonsággal évekre előre termelési és létszámterveit. Így ezáltal fennáll az a veszély, hogy a létszám-megtakarítás eredményeként a vállalat a következő évben az egyébként járónál magasabb átlagbérszinten indul, de ennek nagy az ára: esetleg létszámhiány, biztonsági létszámtartalék hiánya, szervezési gondok. Ha sikerülne a vállalatok ilyen értelemben vett perspektivikus biztonságát fokozni, ez segítené az említett ösztönzési rendszer hatékony alkalmazását is és persze egyéb szempontból is nagy eredmény lenne.

A vállalaton belüli alkalmazás során sokszor felmerül az a probléma, hogy a jutalmak, vagy a fizetések emelése létszámmegtakarítás esetén csak azt illetheti-e, aki bizonyos többletmunkát vállalt. Úgy gondoljuk, helyes ilyen irányban törekedni, mivel ez a módszer fokozza az ösztönzést, a biztonságot. Ennek ellenére ez a módszer nem lehet kizárólagos, hiszen ügyelni kell az üzemeken és osztályokon belüli egyenlő terhelésre, a terheléssel arányos bérszínvonalra és a közreműködő műszaki dolgozók honorálására is.

A létszám-megtakarításból felszabaduló béralap részleges felhasználását nagymértékben nehezítette több vállalatnál az önkritikától való tartózkodás. Az a vállalat, amelyik éveken keresztül a létszámellátottság feszültségeire hivatkozva állandóan a magasabb létszámtervekért lépett fel a felügyeleti szervnél, most hirtelen nehezen vallja be a számottevő mértékű belső létszámfelesleget. Az ilyen okból való tartózkodás feltehetően nem lesz tartós. Legfeljebb azt eredményezi, hogy a vállalatok a belső létszámtartalékok feltárásával óvatosan bánnak, hagynak a későbbi évekre is feltárnivalót. (Egyébként az ilyen belső tartalékokat a vezetők nyugodtan bevallhatnák, hiszen nem lehet tőlük megkövetelni, hogy részleteiben ismerjék a tartalékok mértékét. Az ösztönző rendszer egyik célja éppen az volt, hogy a szélesebb kollektíva anyagi érdekévé is tegye a takarékosságot.)

Meg kell még említeni, hogy nemcsak a vezetők, hanem egyes esetekben az érdekelt dolgozók sem fogadták kellő megértéssel ezt az ösztönzési rendszert. Némely helyen olyan színe volt a dolognak, mintha a munkanélküliség lenne az ára a magasabb bérszínvonalnak. Ismert dolog, hogy több iparágban és munkakörben jelentős a munkaerőhiány. Ezek az iparágak és munkakörök kétségtelenül nem tartoznak a kedvező körülményekkel rendelkező munkahelyek közé. Mindazonáltal a munkaerőhiány megszüntetése fontos népgazdasági érdek. Amikor tehát adott vállalatnál létszámcsökkentésre vagy létszámleépítésre kerül sor, ez megfelelő átcsoportosítás útján nemcsak az átmeneti munkanélküliség elkerülését, hanem a létszámhiánnyal küzdő ágazatoknál a népgazdasági érdekeknek megfelelően a szükséges létszám felvételét is segíti.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a létszám-takarékosság nem az elbocsátással kezdődik. A takarékosság legcélszerűbb formája, amikor a növekvő termelési feladatokat többletlétszám nélkül oldják meg, terven felüli bérszínvonal-emelkedés mellett. A következő módszer a létszám csökkentése, a munkahelyektől természetes módon (pl. nyugdíjazással) megválók álláshelyének zárolása. Szóba kerülhet még belső munkaerő-átcsoportosítás, változatlan létszám melletti minőségi csere. Ha mindez nem elegendő, csak akkor kerülhet sor tényleges elbocsátásra, más ágazathoz való átcsoportosításra. Mindenesetre arra kell törekedni, hogy gazdaságos termelőhelyek létesítésével ezt a munkaerőt is foglalkoztassák.

★

Ez évben a létszám terv szerint alakul, sőt — részben az itt vázolt ösztönzési rendszer eredményeként — alacsonyabb a tervezettnél. Az 1966. évi népgazdasági terv az eddigiek szerint minőségileg alapvetően nem különbözik az ez évi terv arányaitól és célkitűzéseitől. Biztosra vehető, hogy a létszámnövelés mértéke nem fog számottevően különbözni az 1965. évitől. Az is valószínű, hogy a kereseti feszültségek elkerülésére szükség lesz még az átlagbér-ellenőrzés valamilyen formájának fenntartására. Ezért a létszám-takarékossággal összefüggő átlagbér-növekedés rendszerét a következő évben is célszerű — esetleg továbbfejlesztve — fenntartani. Hogy azonban ez az ösztönzési rendszer a népgazdaság számára több sikert és eredményt hozzon, szélesebb körű propagálásra van szükség. Ezen túlmenően lényeges, hogy a gazdasági vezetőkben és közgazdászokban mérséklődjék az e rendszerrel kapcsolatos bizonytalanság. Az 1965. év tapasztalatai, ezzel kapcsolatban az 1966. évi terv kiindulási alapjainál alkalmazott korrekció mindenkit meggyőzhetnek a nagyobb bizalom és biztonság feltétlen indokoltságáról. Az egyébként sem bőkezű létszámtervekhez képest túlságosan nagy megtakarításokat nem lehet elérni. Mégis, a belső létszámtartalékok megismerésében és feltárásában az eddiginél több erőfeszítésre lenne szükség.

TARDOS MÁRTON:

Hogyan működne a nyereségérdekeltség a külkereskedelemben*

A külkereskedelem irányításának jelenleg kialakult módja — amikor lényegében a fő viszonylatonként megállapított áruforgalmi terv utasításai határozzák meg a külkereskedelmi vállalatok tevékenységét, a termelővállalatok pedig exportszállítási feladatokat és importkereteket kapnak — nem mutatkozik elég hatékonynak. A központ nem rendelkezik elegendő, a termelési és értékesítési lehetőségekre vonatkozó információval, valamint a választáshoz szükséges egzakt döntési kritériumokkal. A döntéseket sokszor ideiglenes, nem a legszerencsésebben megválasztott és gyakran nem is egységes elvek alapján hozzák. A voluntarista központi döntések hatékonyságát csökkenti az is, hogy a külső piacok értékesítési és beszerzési feltételeinek gyakori változása, a belföldi igények és szállítási lehetőségek rendszeres módosulása miatt a központi szervek nem voltak képesek a külkereskedelmi feltételek alakulását áttekinteni és döntéseiket — az állandóan változó lehetőségek figyelembevételével — meghozni. Így a terv sokszor merev, célszerűtlen utasítássá vált, csupán rögzíteni volt képes a már korábban meghozott döntések következményeit.

Rugalmasabb gazdasági mechanizmus, amelynek révén érvényesülni tudnak a központi szervek alapvető gazdasági céljai, és amely egyúttal lehetőséget ad arra, hogy a forgalom célszerűen alkalmazkodjon a piacok és a belső feltételek gyakori módosulásához, a külkereskedelemben olyan irányítási rendszert tesz szükségessé, amelyben a központi szervek gazdasági emelők segítségével terelik a külkereskedelmi forgalmat megfelelő mederbe. Ilyen rendszerben a nyereség növelésében érdekeltté tett termelő- és külkereskedelmi vállalatok — mivel így növelhetik nyereségüket — a népgazdasági érdekeknek inkább megfelelő, előnyösebb változatokat kutatnak fel és valósítanak meg, a népgazdasági szempontból hátrányos változatokat pedig lehetőség szerint kiszorítják. Ennek a mechanizmusnak fő emelője a külkereskedelemben a valutaárfolyamok rendszere, és ezt kiegészítik a közvetlen külkereskedelmi szubvenciók (ártámogatás) és a vámok.

Milyen szerepük lehet a külkereskedelem irányításában ezeknek az emelőknek?

* A legutóbbi évben a külkereskedelemben alkalmazható vezetési módszerek átalakításával és fejlesztésével több tanulmány foglalkozott, az állami és közgazdasági szervek értekezletein még több vita hangzott el. Az alábbi tanulmányban egy egységes gazdálkodási és irányítási rendszerre igyekszem javaslatot tenni. Eközben sok esetben felhasználom az említett tanulmányokban is szereplő javaslatokat és egyúttal vitába szállok az eltérő véleményekkel.

A valutaárfolyamok mint a külkereskedelmi irányítás fő eszközei

A valutanemenként differenciált árfolyamok játszhatják a döntő szerepet a forgalom árustruktúrájának és viszonylati szerkezetének meghatározásában. A valutaárfolyamnak elő kell segítenie a fizetési mérleg egyensúlyát, és egyben a gazdálkodó egységek számára is egyértelműen meg kell mutatnia, hogy egy termék külföldi értékesítése mely esetben hoz hasznot, és mikor veszteséget. Segítségével meg kell tudni állapítani azt is, hogy melyik piac előnyösebb és melyik kevésbé az, vagy pedig, hogy milyen export-áruösszetétel mutatkozik a népgazdaság számára legelőnyösebbnek. A valutaárfolyamnak ugyancsak helyesen kell orientálnia abban is, hogy milyen árukat, milyen mennyiségben és mely piacról kell importálni.

Ha a gazdasági egységek külkereskedelmi vonatkozású döntéseiket alapvetően ár- és árfolyamismérvek alapján hozzák, akkor csak határárfolyam mellett jöhet létre a kereskedelmi, illetve a fizetési mérleg megkívánt egyensúlya. A határárfolyam ugyanis megfelelő orientációt ad a gazdálkodó egységeknek ahhoz, hogy a népgazdasági érdekeknek megfelelő, a fizetési mérleg egyensúlyban tartása irányában ható döntéseket hozzanak, s így a nagyobb nyereségre törekedve önállóan döntsenek az export fokozása vagy az importhelyettesítés kérdéseiben. Ilyen körülmények között a központi szervek a forgalmat lényegében az árfolyamokon keresztül szabályozák, és a tételes termelési, értékesítési és beszerzési utasítások szükségtelenné válnak.

Az átlagkitermelési költségek színvonalán meghatározott valutaárfolyamoknak ilyen orientáló hatásuk nincsen, sőt a forgalmat kedvezőtlen módon befolyásolják. Magától érthető, mégis gyakran elfelejtett tény, hogy az exporttermékeknek körülbelül 50%-a, ha az átlagkitermelési költségek szintjén állapítják meg a valutaárfolyamot, dotációra szorul. E termékeknél tehát a központi szerveknek tételesen kell a kivitel költségeinek fedezésére pénzügyi alapot biztosítaniuk. Az importtal versenyző belföldi termékek esetében pedig pontos kritérium nélkül kell tételesen eldönteni, milyen költségek árán szabad még az import további helyettesítésére törekedni.

Nézzük egyelőre csak az exportot. Ha a valutaárfolyamot az export átlagos kitermelési költségszínvonalán állapítjuk meg, akkor a kivitelnek majdnem 50%-ára kellene pénzügyi alapokat, szubvenciót kérniük a vállalatoknak. Tehát újból a központi szervek kezébe tennénk le a külkereskedelmi forgalom majdnem felének meghatározását. Ha megvizsgáljuk ennek a döntésnek konzekvenciáit, megállapíthatjuk, hogy a központi szervek közvetlen utasításainak száma valójában nem csökkenne, hanem inkább növekedne, hiszen a forgalomnak több mint a fele most is a saját inerciája alapján bonyolódik, és a központi utasítások csupán azt regisztrálják, ami már mindenképpen be fog következni. Valóságos változás tehát csak két dologban volna: az egyik az, hogy az utasítás joga a központi tervező szervek kezéből a központi pénzügyi szervekébe kerülne, amelyek saját elképzeléseik alapján hoznák meg döntéseiket. A másik — ez elsőnél lényegesen fontosabb és kedvezőbb — eltérés pedig az lenne, hogy ha a piaci értékesítési lehetőségek vagy a belföldi ter-

melési feltételek a gyakorlatban a vártnál kedvezőtlenebbnek mutatkoznak, akkor a tervezett üzlet automatikusan meghiúsul.

Komoly fenntartásokkal kell élni azonban azzal szemben, hogy e kedvező jelenség egyáltalán bekövetkezhet-e. Működhet-e egyáltalán egy ilyen gazdasági mechanizmus, amely a valuták árfolyamát az átlagkitermelési költségek színvonalán állapítja meg és az átlagosnál rosszabb gazdaságosságú termékek kivitelét szubvencionálja anélkül, hogy meghatározná az egyes termelő- és exportáló egységek exportfeladatait? Nyilvánvalóan nem, hiszen a szubvencionált cikkek nem jelentenek a gazdálkodó egységek számára többletnyereséget, ezekben az esetekben csak az export költségeit fedezik. Ilyen rendszer pedig csak akkor nem vezet a kivitel jelentős összezsugorodásához, ha a termelőegységek kötelező exportfeladatokat kapnak. Így pedig kérdéses, hogy nem a kötelező feladat teljesítése lesz-e a vállalat számára fontosabb, mint a nyereség növelése. Könnyen előfordulhat tehát, hogy veszteséges cikkeket is exportálni fognak. Még rosszabb, ha ágazati árfolyamokat állapítanak meg. Ekkor ugyanis az átlagnál kedvezőbb exportgazdaságossággal termelő üzemek exportkitermelési költségei lenyomják az ágazati árfolyamot. Így gyakorivá válna, hogy kedvező gazdaságosságú ágazatokban olyan export fejlesztését tiltanánk, melyet más ágazatokban még kívánatosnak, sőt dicséretesnek tartunk és az utasításokkal történő irányítás köre tovább bővülne.

Lényegében nem javul a helyzet akkor sem, ha minden ágazat (vagy az átlagosnál kedvezőtlenebb exportköltségszinttel rendelkező ágazatok) a saját átlagkitermelési költségeinek megfelelő vagy annál valamelyest magasabb árfolyamon, de nem az ágazati határárfolyamon számolhatja el a devizákat. A javulás ebben az esetben csak az, hogy csökkenne az exporttermelésnek az utasításokkal vagy tételes szubvencióval irányított része.

Már lényegesebb a javulás akkor, ha minden ágazat vagy termelőegység a saját határárfolyamán számolhatja el a valutákat. Ebben az esetben nem kell külön meghatározni az exportfeladatokat. Indokolatlannak látszik azonban, hogy egyenlően ösztönözzék az export fokozását a kedvező és kedvezőtlen ágazatokban. Egyes ágazatokban nem lehetne fokozni az exportot olyan termékekkel, amelyek exportgazdaságossága kedvezőtlenebb az ágazati árfolyamnál, ugyanakkor más ágazatokban hasonló vagy rosszabb gazdaságosságú cikkek kivitele előtt szabad lenne az út.

Az átlagkitermelési költségeken alapuló és ágazatonként differenciált devizaárfolyamot megállapító, vagy szubvenciót alkalmazó árrendszerrel szemben végül is felhozható az az igen fontos ellenérv is, hogy célszerűtlen és dezorientáló, ha az importnál és exportnál különböző árfolyamokat használunk. E rendszer kedvezőtlen hatására elmondható egy extrém példa: igen gazdaságosnak tűnhet az is, ha egy erősen szubvencionált exportágazat valamely vállalata devizaveszteséggel dolgoz fel importnyersanyagot és a terméket exportálja, hiszen az importanyagot az átlagárfolyamon veszik számításba, míg az exportra szubvenciót állapítottak meg.

A nyereség növelésére való ösztönzés és a határárfolyamok bevezetése *elvileg* nem az egyedüli célravezető gazdasági mechanizmus. Egyetlen külföldi piacot és valutát feltételezve, elvileg ugyanolyan hatást ér-

nénk el, ha termelőegységenként meg tudnánk állapítani a célszerű (vagy optimális) forgalom nagyságát és utána a vállalatokat a költségek csökkentésében tennénk érdekeltté. Tudományos pontossággal bizonyítható, hogy a két rendszer eredményét tekintve azonos.* Ha azonban figyelembe vesszük, hogy nem egy piaccal van dolgunk, akkor már szükség van a termelési feladatokon kívül az export és import piaconkénti meghatározására, az importköltségek számbavételénél pedig a külföldi valuták egymás közti értékarányának megadására is.

A forgalom nagyságának, meghatározásának és költségcsökkentési érdekeltségének rendszere tulajdonképpen nagyon közel áll a jelenleg érvényes gyakorlathoz. Elképzelhető volna tehát, hogy a jelenlegi gazdálkodási rendszer ilyen irányú fejlesztésére és konzekvenssé tételére törekedjünk. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az áruforgalom volumenére és piaci megoszlására vonatkozó feladatok meghatározása nem sikerül kellően és megfelelő rugalmassággal. Könnyű belátni tehát, hogy egyszerűbb és a központ számára járhatóbb út az optimális valutaárfolyamok meghatározása, mint vállalatonként és piaconként kiadni az indokolt exportfeladatot. Ráadásul így is meg kell határozni a valuták egymás közti értékarányát, ami nem sokkal könnyebb, mint a valutaárfolyam megállapítása. E két út közül célszerű tehát a gyakorlatilag egyszerűbbet járni. Ez késztet arra, hogy a jelenlegi irányítási rendszer megváltoztatását javasoljam és ne a jelenlegi irányítási módszerek foltozgatását.

A két lehetséges út között pedig választani kell, mert könnyen lehet, hogy egy kompromisszumos megoldás javító szándéka ellenére sem javít, hanem ront gazdasági mechanizmusunk hatásfokán.

Indokoltnak látszik a félelem attól, hogy a vállalatok tevékenységének az általam javasolt rendszerben biztosított nagymérvű szabadsága bizonyos veszélyekkel jár, és átmenetileg nem kívánt eredményekre is vezethet. E veszély csökkentésére elképzelhető, hogy legalábbis meghatározott időre néhány területen a kötelező exportfeladatokat fenntartsuk. Ez nem jelentené a vállalati érdekek elnyomását, hiszen az utasítások teljesítése az esetek többségében növelné nyereségüket. Mégis ezeknél a vállalatoknál a határárfolyam és a nyereség volumene elsősorban a központi szervek tájékoztatását szolgálná. Azokban a kivételes esetekben, amikor a kötelező előírások teljesítése veszteséget jelent a vállalatoknak, a központ e veszteségeket fedezné. Ez az átmeneti megoldás azért látszik előnyösnek minden más szubvenciós külkereskedelmi rendszerrel szemben, mert tiszta képet ad a központnak az elhatározások esetleges anyagi következményeiről, és egyben megkönnyíti az utasítások rendszerének későbbi szűkítését. Ha a javasolt gazdálkodási rendszer szabad játékának csak fokozatosan adunk utat, akkor feltehetően csökkenthetjük az átmenet bonyodalmait.

* Nagy András: A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés (Közgazdasági Szemle, 1965. 1. és 2. sz.)

A határárfolyam nagysága

A határárfolyam nagyságának megállapításával kapcsolatban elterjedt az a nézet, hogy célszerű az exporttermékeket gazdaságosságuk szerint sorba állítani, és a devizaárfolyamot a sor végén szereplő leggazdaságtalanabb termékek ráfordításai alapján megállapítani. Pontosabban a gyakorlati javaslatok, a sor utolsó terméke vagy az exportvolumen utolsó 5, 10 vagy 20%-os része alapján állapítanák meg a határárfolyamot.

A határárfolyam csökkentése az utolsó termék költségszintjéhez képest teljesen indokolt. Célszerű egyrészt olyan mértékben csökkenteni a határárfolyamot, amilyen mértékű javulást várhatunk külkereskedelmi eredményeinkben az új gazdálkodási mechanizmus bevezetésétől.

Másrészt a határárfolyamnak az utolsó termék költségszínvonalánál alacsonyabbnak kell lennie azért is, mert e termékek több esetben csak véletlenszerűen kerültek be az exportforgalomba. Ha gazdaságtalan, de a kapacitás jobb kihasználását biztosító exporttermékekről van szó, indokolt, hogy költségeikbe csak a „változó" költségeket kalkuláljuk, hiszen a rezsi e termékek termelése nélkül is felmerülne. A tőkésvállalatok ezt figyelembe is veszik. Azok a termékeik, amelyek könnyen és jó áron értékesíthetők, egyúttal általában „rezsivivő" termékek is. A vállalati állandó költségeket mind, vagy nagyrészt rájuk terhelik, míg a többi termék csak a változó költségek mértékéig, vagy azt csak kissé meghaladó szintig viseli a költségeket. Hasonló a helyzet sok esetben a belföldi célú termelés és az exportra történő termelés költségkalkulációjánál is. A tőkés termelő, kihasználva a belföldi piacon élvezett monopolhelyzetét, olyan áron tudja termékeit értékesíteni, hogy azok a változó költségek mellett az összes állandó költséget fedezik. Ilyenkor a vállalat növeli nyereségét akkor is, ha fennmaradó szabad kapacitásait exportcélra használja fel, még ha az exportár alig haladja is meg a változó költségek szintjét. Exporttermékeink gyakran éppen azért tűnnek gazdaságtalannak, mert a változó költségek szintjén kialakított exportárakkal kell a külföldi piacon versenyeznünk, míg a mi kalkulációnk jelenleg az összes költségeket minden esetben arányosan veszi figyelembe.

Ha megváltoztatjuk a gazdálkodás rendjét — a vállalatoknak megfelelő önállóságot adunk —, akkor a költségek lineáris elosztása helyett a vállalat gazdálkodása szempontjából ésszerű elosztás fog érvényesülni. Erre az újabb árképzési irányelvek lehetőséget is adnak. Ilyen körülmények között pedig ott, ahol a belföldi ár magas és a termelés zöme a belföldi piacra irányul, célszerűnek mutatkozhat az exporttermelés akkor is, ha arányos költségelosztás mellett a kivitel veszteségesnek mutatkozna. Éppen ezért a valuták határárfolyamának megállapításánál a jelenlegi költségkalkulációs rendszer egyes kedvezőtlen termékeit figyelmen kívül lehet hagyni.

A határárfolyamot elvileg megkaphatjuk a fentieket eleve figyelembe vevő optimális külkereskedelmi program alapján (mint annak a fizetési mérlegre vonatkozó árnyékárát). Amíg azonban ilyen programmal nem rendelkezünk, az árfolyam nagyságát becsléssel kell megközelítenünk. A becsült értéket a későbbiekben a programozás útján nyert valutaárfolyam ellenőrzésére is fel kell használni.

A becsült érték meghatározásakor a gazdaságosság sorrendjében rendezett terméksor szélső értékét csökkentenünk kell. Ekkor azt feltételez-

zük, hogy az export áru- és piacstruktúrája javulni fog, továbbá, hogy néhány esetben nem kell az exporttermékeket az összes előállítási költséggel terhelni. Csökkentjük vagy növeljük az árfolyamot akkor is, ha a bázisidőszakban a fizetési mérleg túlzott aktívumot vagy passzívumot mutatott. A fentiek előrebocsátása mellett is nyilvánvaló, hogy a határárfolyam optimális nagyságát nem tudjuk kellő pontossággal megállapítani. Indokoltnak mégis azt tartom, hogy minden bizonytalanság ellenére igyekezzünk ezt megközelíteni, és célszerű értékétől tudatosan sem fel, sem lefelé ne térjünk el.

Nézzük meg, mivel járna, ha például az árfolyamot lefelé eltérítenénk. Ez azzal az előnnyel járna, hogy a központi szervek közvetlenül ellenőrizhetnék és irányíthatnák azoknak a viszonylag magas költségszínvonalú termékeknek az exportját, amelyek kivitele még kívánatos.

De határozott hátrányokhoz is vezetne a lefelé eltérített árfolyamok alkalmazása:

— A devizahiány fokozódása irányában hatna és fizetésimérleg-feszültségek megszűnését nem ösztönözné megfelelően.

— Az export nem jelentéktelen részét központi engedélyezés alapján lehetne csak bonyolítani, ami a bürokratikus intézkedések fenntartását eredményezné.

— Az importmegtakarításokat gazdasági érdeken kívüli intézkedésekkel és utasításokkal is ösztönözni kellene.

Ebből már látható az is, hogy milyen előnyei, illetve hátrányai lennének a túlzottan magas valutaárfolyam alkalmazásának.

— A fizetési mérleg — különösen a tőkés fizetési mérleg — alakulása szempontjából igen kedvező hatása volna.

— Szükségtelenné tenné, illetve nagyon szűk térre szorítaná az exporttermelés és értékesítés tételes és bürokratikus irányítását.

— Nagymértékben ösztönözne az importmegtakarításokra.

A túlzottan magas árfolyam hátránya az volna, hogy néhány kivételes esetben szabad utat engednénk gazdaságtalan cikkek termelésének és exportjának. Itt meg kell azonban jegyezni, hogy ez nem lenne olyan általános, mint sokan gondolják. Hiszen a vállalatok a nyereség növelésében volnának érdekelve, és a nyereség volumene alapján döntenének a termelési és értékesítési lehetőségek közt, azt az alternatívát választva, amelyik mellett a realizált nyereség volumene nagyobb.

A fentiek után belátható, hogy az optimális valutaárfolyamoktól való tudatos — akár felfelé, akár lefelé történő — eltérés egyaránt jelent előnyöket és hátrányokat, és ezek szembeállítása nem dönti el határozottan egyik irányban sem a mérleget. Ezért úgy vélem, nem célszerű az árfolyam feltehető objektív nagyságától sem felfelé, sem — mint többen javasolják — lefelé eltérni.

Igyekeznünk kell lehetőségeink határai között a határárfolyam nagyságát pontosan meghatározni, és ha majd az új gazdasági mechanizmus működni fog, akkor nagy figyelmet kell szentelni az árfolyam hatásának, hogy a gyakorlati tapasztalatok alapján korrigálnunk kell-e az árfolyamértéket.

Az árfolyam indokolt nagyságával kapcsolatban végül is fel szeretném vetni azt a kérdést, hogy a határárfolyam bevezetése az árszínvonal általános növekedését jelenti-e. A fenti rendszerben ugyanis a konkrét devizakitermelési költség és az árfolyam közti különbség, azaz külkeres-

kedelmi hozadék keletkezik. Ezenkívül — a különböző forrásokból származó áruk árának kiegyenlítődése miatt — az importban szintén keletkezik egy járulék, amelyről a későbbiekben lesz szó. E tényezőket az árban figyelembe kell venni. De ez még nem jelenti az árszínvonal feltétlen növekedését. A jelenlegi árrendszer árai ugyanis — amelyekben társadalmi tiszta jövedelmet nagyon sokféle, de gazdaságilag sok esetben indokolatlan módon veszik figyelembe — feltehetőleg elegendő tiszta jövedelmet tartalmaznak ahhoz, hogy ebbe egyebek közt az import- és exporttermékekben levő külkereskedelmi hozadék is beleférjen.

Ha a külkereskedelmi hozadékok és egyéb tisztajövedelem-elvonási formák összege nem haladja meg a jelenlegi árszínvonal mellett realizálható tiszta jövedelmet, akkor az árszínvonal sem nő, miközben az árstruktúra természetesen jelentősen változik. Ha az új tisztajövedelemelemek beépítésével párhuzamosan nem gondoskodunk a többi tisztajövedelem-elvonási csatorna arányos szűkítéséről, s emiatt az árrendszerben realizálódó összes tiszta jövedelem mennyisége megnő, akkor ez természetesen megemeli az árszínvonalat. Ez azonban elkerülhető. S ha be is következik, akkor is csupán az árszint egyszeri növekedését jelenti, nem pedig inflációs folyamatot.

Exportszubvenció és vámok

A központi irányítás másik két fontos emelője az exportszubvenció és vámok rendszere. E forgalombefolyásoló tényezőknek azonban véleményem szerint a valutaárfolyamhoz képest csak alárendelt szerep juthat. Ez nem ellentétes azzal, hogy az egységes valutaárfolyam mint export- vagy importszorzó két elválasztható elemből álljon: magából a valutaárfolyamból és exportfelárból, illetve vele azonos mértékű behozatali vám- vagy importilletékből.

Amennyiben valódi határárfolyamot vezetünk be, akkor *további exportszubvenciók* alkalmazására csak különleges esetekben van szükség. Ez akkor fordulhat elő, ha egy — exportárualapunk szerves részét képező — fontos termék előállítási költségei *ideiglenesen* meghaladják az exportértékesítési bevételt, és a piac átmeneti elvesztésének káros következményei lennének a továbbiakban, amikor a terméket újból nyereségesen lehet értékesíteni. Ez a helyzet olyankor jöhet létre, ha egy piacon átmeneti árcsökkenés van, vagy ha a belföldi termelési költségek határozott csökkenésére lehet a jövőben számítani, új beruházások vagy a tervezett műszaki szervezés hatására. A szubvenció biztosítása előtt ilyen esetekben is ajánlatos mérlegelni, hogy a piac átmeneti elvesztésével járó veszteség diszkontált értéke meghaladja-e a helyzet megváltozásáig kifizethető szubvenciók diszkontált értékét, a szubvenciók folyósítása ugyanis csak ekkor indokolt. Megvizsgálandónak tartom ilyen esetben azt is, hogy maga a vállalat saját eszközeivel nem képes-e a kivitelt átmenetileg szubvencionálni, szükség van-e állami szubvencióra. Jó, ha a szubvenció folyósításának módja már maga is arra kényszeríti az állami szerveket, hogy szubvenciókat csak akkor folyósítsanak, ha azok hosszú lejáratú hatása pozitív. Ezért célszerű lenne a szubvenciónak hitel formában való kibocsátása. A vállalat ilyen feltételek esetén csak akkor

kérne szubvenciót, ha biztos abban, hogy a hitelt vissza tudja fizetni, és az igénybevétel végeredményben nyereséget is hoz számára.

Exportszubvencióra lehet szükség az úgynevezett kapcsolt vagy barter-üzleteknél is. Ilyenkor előfordul, hogy valamely termék kivitelével vagy behozatalával csak úgy lehet nyereséget elérni, ha valamely másik cikket veszteséggel exportálnak. Ugyanez a probléma merül fel hosszú lejáratú kereskedelmi egyezmények végrehajtásával kapcsolatban is. Ilyen eset a szocialista országokkal való kereskedelemben gyakran elő fog fordulni. A nehézségek áthidalására lehet, hogy ekkor sem a központi szubvenció a legcélszerűbb megoldás. Egyszerűbb, ha a kapcsolt üzlet egészében érdekelt vállalatok nyereségéből pénzügyi alapot hoznak létre, amely fedezetet nyújthat a veszteséges részüzlet lebonyolítására is. Ha azonban mégis a közvetlen központi exportszubvenciót választanánk, akkor kibocsátásának kritériuma mindenképpen a végső soron realizálható nyereség kell hogy legyen. Ez az egész üzletet — tehát több export vagy export-import ügyletet — átfogó elemzés alapján állapítható meg.

Az export szubvencionálására akkor is szükség lehet, ha egy korszerűtlen üzem vagy termelő ág tevékenységéről átmenetileg nem tudunk társadalompolitikai vagy más okokból lemondani — például azért, mert a munkaerő foglalkoztatottságát biztosítani kívánjuk — és az üzem gazdasági hatékonysága export nélkül csökkenne. Ilyenkor azonban helyesebb, ha az erőforrásokat terhelő tiszta jövedelem elvonásának csökkentésével, tehát például az eszközlekötési járulék, vagy az illetményadó mérséklésével támogatják az exportot. Ezzel egyben korlátozzuk is az exportszubvenció mértékét, hiszen az nem haladhatja meg a vállalattól egyébként elvonásra kerülő tiszta jövedelem összegét.

A fentiek után térjünk át a valutaárfolyam szerepére az importban. Feltevődik, nem kellene-e az importszorzót cikkenként és országonként differenciált vámilletékkel növelni. Úgy gondolom, hogy — kevés kivételtől eltekintve — ez nem volna helyes. Hiszen az árfolyam meghatározza, hogy a költségek mely határáig érdemes az importot belföldi termeléssel helyettesíteni. Nem ismerünk olyan indokot, amelynek alapján az egyik terméknél az importhelyettesítést egységnyi devizához viszonyítva magasabb költséghatárig kellene megengedni, mint a másiknál.

Az egyes ipari késztermékek vámtétele közötti különbség teljesen indokolatlannak látszik. Hiszen az importhelyettesítő termelés költségszínvonalában miért szabjunk eltérő követelményt különböző termékeknél, például a cipőnél nagyobbat, mint a konfekciónál, vagy fordítva? Az ipari késztermékek magas és a nyersanyagok alacsony vámja sem látszik — hasonló okok miatt — célszerűnek. Nyersanyagoknál is felmerül, ha nem is olyan gyakran, az importhelyettesítés lehetősége; nem ismerünk olyan érvet, amely alapján az importhelyettesítésnek ott más mértéket kellene szabni, mint a feldolgozó iparban.

Képzeljünk el például egy olyan vámrendszert, ahol a nyersanyagok vámtétele egységes és egyben alacsony, míg az ipari késztermékeké ugyancsak egységes, csak magasabb. Ez azt jelenti, hogy tulajdonképpen két importárfolyam érvényesül. Szükséges-e ez? Nem, hiszen ha az árfolyam vámok nélkül vagy alacsony vámok mellett a közgazdaságilag megalapozott valutaárfolyamnál alacsonyabb, akkor nem védi eléggé a nyersanyagimportot helyettesítő belföldi termelést; ha viszont magas

az árfolyam, akkor az ipari késztermékek magas vámja túlzott mértékben ösztönzi a gazdaságtalan ipari késztermékek termelését.

A belföldi ipar fejlesztését a valutaárfolyamnak egységes export- és az importszorzóval kell biztosítani, nem pedig egyes ágazatoknak nyújtott különleges védővámokkal. Ha fejlesztési elhatározásainak alapján egyes fejlődő ágazatokat nem átmenetileg, hanem rendszeresen védővámokkal óvunk a külföldi versenytől, akkor döntéseinkben a piac ellenőrző szerepét lényegesen csökkentjük, tehát céljainkkal ellentétesen járunk el. Termékenként differenciált vámrendszer esetén a piac ellenőrző szerepe még inkább csökken. Védővámok bevezetése vagy fenntartása csak különleges esetekben látszik indokoltnak, amikor nyomós politikai vagy gazdaságpolitikai okok szólnak valamely, egyébként nem versenyképes ágazat hazai termelésének növelése, illetve fenntartása mellett. (Ilyen lehet a hadiipar szempontjából fontos termékek előállítása vagy például, ha biztonságosabbnak látjuk, hogy valamely fontos termékünk produktív alkatrészellátását belföldről biztosítsuk stb.)

Igényt támaszthatunk vámvédelemre abban az esetben is — az exportszubvencióhoz hasonlóan —, amikor egy üzem vagy termelőág tevékenységéről nem tudunk társadalompolitikai vagy más okokból lemondani, s vámvédelem nélkül a hazai termelő kiszorulna a belső piacról. E probléma megoldására azonban szintén alkalmasabb módszernek látszik, hogy ne vámmal, hanem a tisztajövedelem-elvonás csökkentésével javítsuk a termelők pozícióját az importversennyel szemben.

Végezetül a vám fontos kereskedelempolitikai fegyver is lehet az államközi kereskedelmi tárgyalásokon. Ezért az általában egységes importszorzónak lehet egy viszonylag kis, de elvben egységes része, amely deklarált vámként szerepel, és amelynek elengedésével, illetve csökkentésével az illetékes szervek operálhatnak a nemzetközi tárgyalásokon.

A fentieket összefoglalva meg szeretném jegyezni, hogy a vámok és az exportszubvenciók általános rendszere ellen szóltam csupán, és csak azt igyekeztem bizonyítani, hogy felesleges *általánosan* alkalmazni őket. Egyáltalán nem kívánom azonban tagadni, hogy a vámok és szubvenciók esetenként jó szolgálatot tehetnek.

Hasonlóságok és különbségek a javasolt külkereskedelmi gazdálkodási formák és a tőkés külkereskedelemben alkalmazott módszerek között*

A tőkés gazdaságban a külkereskedelmi forgalom irányát és struktúráját jelentős mértékben a devizaárfolyamok határozzák meg. Ezek az árfolyamok mint határárfolyamok működnek, abban az értelemben, hogy meghatározzák a termelőknek azt a költséglimitet, amíg még nyereséggel exportálhatnak, illetve amíg az importhelyettesítés még haszonnal jár.

A tőkés külkereskedelem gazdálkodási rendjének ez az alapvető jellemzője, amely azonban csak nagyon sok módosítással érvényesül. A tőkés gazdaságban a külkereskedelem az a szektor, amelyet az állami szervek leginkább és a legrégebbi időktől befolyásolnak. Az állami szabályozás konkrét formái és módszerei országonként igen változatosak.

* A következőkben csupán a gazdálkodás módszereinek és formáinak összehasonlításáról szólok, s nem térek ki a termelési viszonyok eltérésére, valamint a külkereskedelem szervezeti különbségeire.

A módszerek közös jellemzője mégis az, hogy a történelmileg kialakult és a politikai harcok által befolyásolt formák bizonyos mértékig megcsontosodtak. A formák megmerevedéséhez az is hozzájárult, hogy a külkereskedelem a nemzetközi érintkezésnek egyik legfontosabb területe, ahol a módszerek változtatása nemcsak bel-, hanem külpolitikai bonyodalmakat is felvet.

A szabályozásnak a tőkésországokban történelmileg kialakult rendszerét nem lehet sem az egyes tőkés gazdaságok szempontjából, sem a világgazdaság fejlődésének szemszögéből optimálisnak vagy kívánatosnak tartani.

Általánosságban három igen jelentős intézményről kell itt szólni. Az egyik a rögzített valutaárfolyam, a másik az ágazatonként és termékenként igen eltérő exportszubvenció, a harmadik az erősen differenciált vámrendszer. E három, a külkereskedelmi forgalom állami befolyásolására szolgáló eszközt nem szabad egy tudatosan átgondolt rend részének tekinteni, hanem sokkal inkább folyamatosan kialakult, egymással nem teljes összhangban levő intézkedések és utasítások halmazának.

A hosszú időszakra rögzített devizaárfolyam nyilvánvalóan nem alkalmazkodik az adott ország változó termelési feltételeihez, importigényeihez és exportlehetőségeihez. Nem is beszélve arról, hogy az árfolyam rögzítésekor sem valószínű, hogy az optimális gazdasági növekedéshez szükséges szint megközelítését tekintették a célnak. Ilyen körülmények között inkább a tőkés gazdaság struktúrája idomul a külkereskedelmi árfolyamokhoz, mint fordítva.

A differenciált exportszubvenció és importvámrendszer kedvezőtlen hatásáról már az előbbiekben beszéltem. A korábban felhozott érvek a tőkés gazdaságra is vonatkoznak.

Anélkül, hogy e kérdés további elemzésébe mélyebben belemennénk, megállapíthatjuk, hogy e rendszerből az alapvetőt, a valutaárfolyamok forgalomirányító szerepét, fizetésimérleg-egyensúlyt előmozdító jellegét kell átvennünk, míg több más jellemzőjét, amelyek nem a legjobb mederbe terelik a forgalmat, nem.

Az import- és az exporttermékek belföldi ára

A külkereskedelmi forgalomba kerülő termékek belföldi elszámolása a jövőbeli gazdálkodási rendszernek nagyon lényeges kérdése. E problémát a fentiekben ismertetett gazdálkodási rendszer szemszögéből vizsgálom, melyben a gazdálkodó egységek a nyereség növelésében érdekeltek; a külkereskedelmi tevékenységeket a deviza-határárfolyamokon értékelik, tehát egységes export-importszorzó van; vámok és szubvenciók csak kivételesen fordulnak elő. Nézzük először is az importtermékek árszintjét.

Az előzőekből már következik, hogy az *importtermékek belföldi ára* azok devizaárából és a felmerülő forgalmi költségekből alakul ki megfelelő valutaárfolyam figyelembevételével. Ez az általános szabály. A gyakorlatban azonban sok probléma merül fel. Így például mi történjék, ha valamely terméket nemcsak importáljuk, hanem belföldön is gyártunk, illetve ha nemcsak egy piacról szerezzük be. Ha az előbbiekben említett elvet mereven alkalmazzuk, akkor e termékeknek nem egy, hanem két, vagy több ára lenne.

Természetesen, ha teljesen szabad versenyt engedélyeznénk a különböző forrásokból származó termékek számára, akkor a piacon automatikusan kialakulna az egyensúlyi ár. Ha a belföldi termelő például nem tudja ellátni a piacot, és ezért van szükség drágább importra, akkor az egyensúlyi ár az importtermék árszintjének megfelelően alakul ki, és a belföldi termelő nagy nyereségre tehet szert. Hasonló a helyzet akkor is, ha azonos terméket több importpiacról szerzünk be és az olcsóbb, például a szocialista szállítópiacról beszerezhető áruk mennyisége nem elegendő a belföldi piac igényeinek kielégítésére. A piac ilyenkor is kialakítja az egyensúlyi árat megint csak a magasabb ár szintjén, és az importvállalat az olcsóbb importpiacról behozott terméknél külön nyereségre tesz szert.

Ahol szabad áralakulást engedélyezünk, ott tehát az árszabályozó szerepet a piac ellátja. Gondunk már csak az, hogy a belföldi termelő, illetve az importőr ölébe hullott külön nyereséget egészében vagy nagyrészt elvonjuk. Gondolom, jobb volna a külön nyereségnek csupán nagy részét, nem pedig egészét elvonni, mivel így érdekeltté tehetjük a termelőt a termelés fokozásában, az importőrt pedig olcsóbb beszerzési lehetőségei teljes kihasználásában.

Nagyobb problémát okoz az az eset, ha olyan termékről van szó, amelynek árát és elosztását központilag kívánjuk meghatározni. Ilyenkor a központi ármegállapításnál az importszorzók merev alkalmazása sok esetben igen furcsa eredményre vezetne. Az anyagelosztó vagy értékesítő szervek túlságosan nagy hatalomhoz jutnának. Rajtuk múlna, hogyan osztják el az olcsóbb terméket a termelőegységek közt, és ezzel egyes vállalatoknak nagy nyereséget juttatnának, másoknak pedig veszteséget okoznának. Így a felhasználó egységek számára önkényes módon egyenlőtlen feltételeket teremtenének. A mereven alkalmazott importszorzók miatt előfordulhat az is, hogy az olcsó piacról beszerzett jó minőségű termék olcsóbban jut a fogyasztóhoz, mint a drágább piacról beszerzett rosszabb minőségű áru.

Hogy e nyilvánvalóan nem kívánatos helyzetet elkerülhessük, olyan ármegállapításra van szükség, amely nem hagyja figyelmen kívül a piacok eltérő ár- és árfolyam-színvonalát, de amely a belföldi piac árkiegyenlítő szerepét is imitálja. Ezen olyan ármegállapítást értek, amely mellett a várható kereslet és kínálat egyensúlyban lesz.

Az *exporttermékek belföldi árának* meghatározása egyedül az exportár és a valutaárfolyam figyelembevételével történhet. Ez természetesen arra vezet, hogy az exporttermékeknek általában nem lesz egységes áruk. Az exporttermékek ára a belföldi forgalomban nem lesz azonos az exportban elszámolható forintárukkal és az utóbbi piaconként is különböző lesz. Az árak e differenciáltsága a belföldön nem rögzített árutermékeknél véleményem szerint nem fog zavart okozni. Azt fogja eredményezni — helyesen —, hogy azoknál a termékeknél, ahol a termelés erősen korlátozott és az exportból nagyobb nyereség érhető el, mint a belföldi értékesítésből, ott az exportnak szívóhatása lesz: a belföldi árak felmennek, megközelítve az exportárak szintjét. Ahol pedig a belföldön elérhető árak a kedvezőbbek, ott a belföldi piacnak lesz szívóhatása vagy a forgalom növekedésével a belföldi árak fognak mérséklődni. Azoknál az áruknál, amelyeknek a termelése fokozható, sem elszívó erő, sem árfelhajtó erő nem fog érvényesülni, sőt az árak esése várható. A bel-

földi árak egyes területeken várható növekedését más árak csökkenése ellensúlyozni fogja.

Bonyolultabb feladatot jelentenek azok az árak, melyeknek rögzítése kívánatos. Ilyen esetekben két út között választhatunk: 1. árrögzítéssel olyan árszintet és árarányokat hozunk létre, amelyek imitálják a piaci árat, és így gondoskodunk a kívánt egyensúlyról; 2. az árrögzítésen kívül előírjuk a belföldi ellátási feladatot is. E két megoldás közül az előbbi látszik jobbnak, hiszen a rögzített árakkal szerzett másfél évtizedes tapasztalat azt bizonyítja, hogy az árak a rögzítés ellenére határozottan közelednek az egyensúlyi árszint felé. A rögzített árak szintje leggyakrabban — mint ismeretes — a régi termékek eltűnése és új, a régitől alig eltérő termékek megjelenése útján változik.

Az előzőekben mind az import-, mind az exporttermékek belföldi áránál a szabadárak és a rögzített árak esetét vizsgáltam. Azért lehet a maximalizált áraktól a vizsgálat során eltekintenünk, mert ha a kereslet nem oly nagy, hogy felhajtsa az árakat a limitált szintre, akkor szabad árként, ellenkező esetben pedig rögzített árként viselkednek.

Az ismertetett külkereskedelmi mechanizmus annál megnyugtatóbban működik, minél nagyobb a szabadáras termékek köre. Ezen termékeknél ugyanis az egyensúlyi árszint automatikusan alakul ki és a nyereségérdekeltség az egyensúlyi helyzetet folyamatosan fenntartja. Ha egyensúlyi árat árrögzítéssel kívánnak elérni, akkor az elkerülhetetlen szubjektív döntések súlyos hibákat okozhatnak, melyek eltorzíthatják a termelés és értékesítés struktúráját. A rögzített árnak az egyensúlyi árszinttől való eltérése a nyereségérdekeltségben gazdálkodó egységeket olyan döntésekre kényszerítheti, amelyek nem felelnek meg a népgazdasági céloknak.

Külkereskedelmi tervezés

A nyereségérdekeltségen alapuló külkereskedelmi mechanizmusnak fontos része a gazdasági tervezés és a gazdasági folyamatokat befolyásoló központi irányítás.

Jelenleg a külkereskedelmi tervek megszabják az export- és importfeladatokat mind az áruválaszték, mind az alapvető piaci struktúra szempontjából. A külkereskedelmi tervek nem prognózisok, hanem utasítások, amelyek végrehajtását ha nem is egyenlő szigorral, de rendszeresen ellenőrzik, s ezek teljesítése a külkereskedelmi dolgozók erkölcsi és anyagi elismerésének alapja.

A külkereskedelmi terveknek az új gazdálkodási rendszerben a jelenlegitől eltérő, de nem kevésbé jelentős feladata lenne. A tervezés a tudományos előrelátásnak, a prognóziskészítésnek fontos módszerévé válna, s egyben a gazdálkodó egységek tevékenységét befolyásoló központi döntések előkészítésére szolgálna. A tervezés feladata megállapítani, hogy a gazdaság adott körülmények közt várható fejlődése milyen mértékben felel meg a politikai és gazdaságpolitikai céloknak. Ezzel egyidejűleg gondosan mérlegelni kell azt is, hogy a gazdasági emelők változtatásával, a beruházási politika eszközével, valamint, kivételes esetekben, utasítások révén hogyan tudják a gazdaság várható fejlődését úgy módosítani, hogy az jobban feleljen meg a gazdaságpolitikai céloknak.

A tervezés munkája — egyebek között a tudományos előrelátás jelentősége — azért is növekedne, mert a gazdaság belső mozgását, a piacot a központi szervek nagyrészt közvetve, gazdasági emelők útján, nem pedig utasításokkal szabályoznák, s ez, úgy tűnik, sokkal bonyolultabb feladat. A gazdaság fejlődésének tervszerű szabályozására azonban e rendszer mégis sokkal nagyobb lehetőséget fog nyújtani, mint a jelenlegi, mivel a gazdasági emelők változtatásának hatását jól lehet becsülni, sőt, így az egyes kivételes esetekben alkalmazott utasítások következményei is pontosabban felmérhetők. Az érvényes gazdasági mechanizmus világosnak tűnő rendszere ezzel szemben oly sok — gyakran ellentmondásos — utasítást ad ki, hogy ezek hatására kialakuló vállalati tevékenységet és annak következményeit gyakorlatilag nem lehet előrelátni.

A tervezők prognózisokat készítenének az alábbiakról:

Rövid lejáratú (éves) prognózisok:

— Az áruforgalom várható szintje és egyenlege;
— az áruforgalom piaconkénti egyenlege;
— a kontingensek kihasználásával kapcsolatos várható problémák;
— az új termékek bevezetésének előrelátható nehézségei.
— az árak várható színvonala.

Hosszú lejáratú (ötéves és esetleg 15—20 éves) prognózisok:

— Árucsoportonként piaci prognózisok;
— a piaci árszínvonal várható változása;
— a külkereskedelmi forgalom várható volumene;
— a várható piaci és belső termelési feltételek mellett célszerű export-árustruktúra;
— az importigények várható alakulása.
— az áruforgalom főbb piaconkénti várható egyenlege.

A rövid lejáratú prognózisok alapján a központi szerveknek elsősorban a következő kérdésekben kell dönteniük:

— Az egyes valuták egymáshoz viszonyított értékének szükséges módosításáról, esetleg a valutaárfolyam változtatásáról;
— a szubvenciók és különleges esetekben a vámok színvonalának módosításáról, eltörléséről, bevezetéséről;
— az értékesítést gátló tényezők kiküszöböléséhez szükséges esetleges utasításokról, a vállalatoknál alkalmazható hitelpolitikáról.

A hosszú lejáratú prognózisok alapján a központi szerveknek, a gazdaságpolitikai célokat figyelembe véve, a következő kérdésekben kell dönteniük:

— A termelés-fejlesztés célszerű irányairól, tehát a beruházásokról;
— a hosszú lejáratú szerződések kívánatos kereteiről;
— a valutaárfolyam-rendszer továbbfejlesztéséről.

Az ipari és külkereskedelmi vállalatoknak a rövid és hosszú lejáratú prognózisok utat mutatnak, hogy a forgalom fejlesztése közben hol és milyen akadályokkal számolhatnak és hogy azok leküzdése végett milyen intézkedéseket célszerű hozni.

A tervezés ilyen körülmények közt kevesebb adminisztrációs munkát igényel, s így kisebb apparátussal lebonyolítható, mint jelenleg. A munka jellegét és módszereit illetően azonban jelentős változásra van szükség. A prognóziskészítés tudományos módszereinek általános elterjedése, a forgalom gazdasági hatékonyságának fokozására irányuló matematikai programozási munkák bevezetése feltétlenül szükségessé válik.

HERNESZ FERENC:

A területigény és a mezőgazdasági árak

Az árak funkciója, hogy kifejezzék az áruk termeléséhez társadalmilag szükséges munkaráfordításokat és ösztönözzenek a társadalmi munkával való takarékosságra. Az áraknak a folyó ráfordításokon kívül ki kell fejezniük a különböző termékfajták viszonylagos eszközigényét is. Azoknak az érveknek egy része, amelyeket az ipari termelői árak megfelelő típusának kialakításával kapcsolatos vita során az eszközhasználati díj alkalmazásának szükségessége mellett felsorakoztattak, nemcsak a mezőgazdaságban szintén használatos és jellegében az ipari termelési eszközökhöz hasonló eszközökre, hanem a földre, a termőterületre is vonatkoznak. Új termőterületek nyerése vagy rossz termőterületek megjavítása nagyon költséges, s legtöbbször hosszan tartó folyamat, és csak korlátozottan valósítható meg, különösen nagy népsűrűségű országokban. A föld optimális hasznosításának előmozdítása ezért fontos feladat, és ennek egyik legjelentősebb eszköze az árrendszer. Ezért a mezőgazdasági termékek termelői árcentrumának kialakításakor a bruttó jövedelem ($v + m$) egy részét az élőmunka-felhasználással, másik részét a lekötött termelőeszközökkel, harmadik — nem is jelentéktelen — részét pedig az egységnyi munkaráfordítást (élő- és holtmunka-ráfordítást) tartalmazó termékek eltérő területigényének függvényében célszerű elosztani és az anyagi jellegű költségekhez hozzáadni. Természetesen az így kialakított ararányokat egyéb módosító tényezők is befolyásolhatják (például különféle gazdaságpolitikai megfontolások, a kereslet és kínálat kölcsönhatása stb.).

A társadalmi össztermék árösszege az összes élő- és holtmunka-ráfordítást tükrözi. Ezért, ha egyes termékek vagy termékcsoportok ára meghaladja értéküket, más termékek ára értékük alatt van.

Az egységnyi munkaráfordítást tartalmazó termékek eltérő eszközigénye az eszközigény eltérésének megfelelő araránykülönbségeket kíván. Ha például *E*, *F* és *G* termék előállítása azonos mennyiségű társadalmi átlagmunka-ráfordítást kíván, de eszközigényük eltérő, áraik az érték típusú árhoz képest módosulnak. Az eszközigényesebb termék ára az érték típusú árhoz képest emelkedik, a kevésbé eszközigényes termék ára pedig csökken. Tételezzük fel, hogy az élő és holt munka mennyisége és aránya mindhárom terméknél egyforma. Legyen az átlagos eszközigény 300 Ft. Termelési ár típusú árrendszerben e termékek ára az érték típusú árrendszerhez képest a következőképpen módosul:

Termék	Eszközigény	c	v	m	ár	m	ár
				érték típusú árrendszerben		termelési ár típusú árrendszerben	
E	100	40	30	30	100	10	80
F	300	40	30	30	100	30	100
G	500	40	30	30	100	50	120

Érték típusú árrendszerben E és G termék ára azonos, termelési ár típusú árrendszerben áraránykülönbségük másfélszeres. Az eszközlekötést figyelembe vevő árrendszer javítja G termék termelésnövelési feltételeit, egyidejűleg ösztönzi a rendelkezésre álló termelési eszközök hatékonyabb felhasználását és gátolja a felesleges, költséges, ki nem használható kapacitások létesítését. A termelési ár típusú árrendszer nem szorítja háttérbe E termék termelését, de megszünteti azt a kivételesen előnyös helyzetet, hogy viszonylag kis befektetéssel ugyanakkora jövedelemre lehessen szert tenni, mint a viszonylag nagy eszközigényű termék előállításával. Mindez természetesen nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban lekötött termelési eszközökre is vonatkozik.

A földhasználati díjnak a mezőgazdasági termékek árában való szerepeltetésére is vegyünk egy példát. Példáinkban tekintsünk el az ipar és a mezőgazdaság, valamint a különféle mezőgazdasági termékek eszközigényének különbségétől. Tételezzük fel, hogy a földhasználati díj alkalmazása nem emeli a mezőgazdasági termékek összárát összértékük fölé. Az önköltségen felüli értékrészt, a tiszta jövedelmet teljes egészében a különféle mezőgazdasági termékek viszonylagos területigénye szerint osszuk el. Vegyünk három kh földet s mindegyik kh-on más-más élőmunkaigényű terméket. A kh-ankénti holtmunkaigényt az egyszerűség kedvéért vegyük azonosnak, mondjuk 2000 Ft-nak. A mezőgazdasági termékek évi átlagos élőmunkaigénye legyen 15 nap, s az élő munkával arányos napi bruttó jövedelemrész, ami példánkban egyúttal a munka díjazását is szolgálja, legyen 100 Ft. Tételezzük fel továbbá, hogy 3 kh földünk azonos minőségű. A három — A, B és C — termék földhasználati díjat tartalmazó ára az érték típusú árhoz képest a következőképpen módosul:

Termék	Kh-ankénti élőmunka-igény	c	v	m	ár	m	ár
				érték típusú árrendszerben		területigénnyel arányos árrendszerben	
A területigényes termék	10 munkanap	2000	1000	1000	4000	1500	4500
B átlagos élőmunka-igényű termék ...	15 munkanap	2000	1500	1500	5000	1500	5000
C munkaigényes termék	20 munkanap	2000	2000	2000	6000	1500	5500
				4500		4500	

A területigénnyel arányos árrendszerben mezőgazdasági termékeink kh-ankénti árai közt kisebb a különbség, mint az érték típusú árrendszerben. Az egy munkanapra jutó bruttó jövedelem az érték típusú ár-

rendszerben az élő munkával arányos. A mezőgazdasági termékek területigényével arányos ártípus megnöveli az érték típusú árhoz képest a területigényes termékek árát és csökkenti a munkaigényes termékekét.

A területigénnyel arányos árrendszerben különböző mezőgazdasági termékek kat. holdankénti élőmunkaigénye és egy munkanapra jutó bruttó jövedelmei közötti összefüggés hiperbolikus függvénnyel jellemezhető. E hiperbola képlete: $y = b + \frac{f}{x}$, ahol b az egy munkanapra jutó élő munkával arányos bruttó jövedelemrészt, f a kh-anként azonos, a munkaráfordítástól független összeget, az évi földhasználati díjat, x a termék élőmunka-szükségletét, y pedig az egy munkanapra jutó bruttó jövedelmet jelenti.

Tehát egy adott élőmunkaigényű mezőgazdasági termék egy munkanapra jutó bruttó jövedelmét úgy kapjuk meg, hogy az élőmunkával arányos napi bruttó jövedelemrészhez hozzáadjuk az évi földhasználati díjnak és az adott termék élőmunka-szükségletének hányadosát. Így A termék egy munkanapra jutó bruttó jövedelme $100 + \frac{1500}{10} = 250$ Ft, B terméké $100 + \frac{1500}{15} = 200$ Ft, C terméké pedig $100 + \frac{1500}{20} = 175$ Ft. Ugyanezen árrendszer és adatok alapján egy 150 élőmunkanap-igényű termék napi bruttó jövedelme $100 + \frac{1500}{150} = 110$ Ft, kh-ankénti évi bruttó jövedelme pedig $150\left(100 + \frac{1500}{150}\right) = 16\,500$ Ft.

A földhasználati díjnak ártényezőként való szerepeltetése a gazdasági egységeket fokozottabban ösztönzi a föld hasznosítására, a termésátlagok növelésére, mert az átlagos terméseredmények túlszárnyalása esetén az átlagot meghaladó termékmennyiségnek a földhasználati díjat tartalmazó árrésze a gazdaságok jövedelmét, s különösen a tiszta jövedelem arányát növeli. Továbbá a területigénnyel arányos ár reálisabban tájékoztatja a fogyasztót arról, hogy melyik termék „mennyibe kerül" a társadalomnak. Mivel a földhasználati díj legjobban a területigényes termék árát növeli, ezek fogyasztására korlátozólag hat az értékarányos árhoz képest.

A tiszta jövedelemnek a földigény szerinti térítése nagyobb mértékben ösztönzi a termelőket a munkaextenzív, azaz a területigényes termékek hozamának növelésére, mint az élő munkával arányosan megállapított tiszta jövedelem. A munkaigényes termékek hozamának növelésében való anyagi érdekeltséget az élő munkával arányosan képzett tiszta jövedelemhez képest a tiszta jövedelem földigény szerinti térítése valamelyest csökkenti, amit a rendelkezésre álló munkaerő optimális hasznosítására irányuló törekvés, s a nagyobb munkaerősűrűségű gazdasági egységeknek a bruttó jövedelem növelésében való fokozottabb érdekeltsége megfelelően ellensúlyoz. Ezt az összefüggést a munkaigényes termékek javára alakíthatja az, hogy esetleg a munkaigényes termékek hozamainak növelésére nagyobbak a lehetőségek egy adott fejlődési szakaszban. Csorbíthatja a munkaigényes termékek termesztésével kapcsolatos anyagi érdekeltséget az, hogy a bruttó jövedelemnek viszonylag

csak kis része változik az élőmunka-felhasználás szerint. Ha tehát a termékek viszonylagos területigénye ugyan megfelelő mértékben fejeződik ki az árakban, de alacsony a bruttó jövedelemben az élő munkával arányos rész, azaz alacsony a mezőgazdasági árszint, az árak nem ösztönöznek kellően a munkaigényes termékek termesztésére. Ilyenkor például a búzatermesztés nem ad elég munkát, nem biztosítja a munkaerő kellő foglalkoztatását, a dohánytermesztés pedig nem eredményez a munkaerő-felhasználás növekedésével arányos jövedelemnövekedést.

Csendes Bélának a Közgazdasági Szemle 1963. decemberi számában megjelent „Kísérlet a szövetkezeti ár- és jövedelemarányok számszerű megközelítésére" című cikkéből világosan kiderül, hogy a kevésbé munkaigényes mezőgazdasági termékek egy munkanapra jutó bruttó jövedelme magasabb, mint a munkaigényesebb termékeké.

A különböző munkaigényű termékek egy munkanapra jutó bruttó jövedelmei közötti kapcsolatot kifejező hiperbola egyenletének megoldása Csendes Béla adatai (L. a következő oldalt.) alapján: $Y' = 10{,}03 + 1847{,}88 \cdot \frac{1}{x}$. Tehát átlagosan 10,03 forint kerül naponként az élő munkával arányosan és 1848 forint kh-anként területarányosan felosztásra. Az egy munkanapra jutó 112 Ft-os átlagos (súlyozott átlag) bruttó jövedelemnek még a 10 százalékát sem éri el az élő munkával arányosan képzett bruttó jövedelemrész. A 8 termék kh-ankénti élőmunkaigénye és az egy munkanapra jutó bruttó jövedelme közötti hiperbolikus kapcsolat szorosságát fejezi ki a korrelációs index: $I = 0{,}972$. A kapcsolat szinte függvényszerű. A tényleges és a számított érték közötti átlagos eltérés: $Sy = 23$. A relatív hiba $Hr = 18{,}2$ százalék.

A 21 termelőszövetkezet 1959. évi adatai szerint tehát a jelenlegi mezőgazdasági termelői árrendszerben nagyon is jelentős az az értékrész, amely nem munka, hanem területigény szerint, és viszonylag kicsi az a rész, amely az élőmunka-felhasználás szerint alakul. A búza élőmunkaigénye 28-szor kisebb e 21 termelőszövetkezetben, mint a dohányé, de a kh-ankénti bruttó jövedelem csak négyszer kisebb. Az egy munkanapra jutó bruttó jövedelmek és a kh-ankénti élőmunkaigény hiperbolikus összefüggésében szemlátomást nagy szerepet játszik a búza és az ősziárpa egy munkanapra jutó viszonylag magas bruttó jövedelme és magas termelési aránya, valamint a kukorica magas termelési aránya és a hozzátartozó 86 Ft-os napi bruttó jövedelem.

A hivatkozott adatok valószínűleg nem reprezentálják sem a napi, sem a kh-ankénti országos jövedelemarányokat,* de szerintem megfelelően fejezik ki a kh-ankénti élőmunkaigény és az egy munkanapra jutó bruttó jövedelem között törvényszerűen érvényesülő kapcsolatot.

Csendes Béla sem az előbb említett cikkben, sem az 1964 júniusában megjelent „Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban" című könyvében nem mutatja ki, hogy a szövetkezetek bruttó jövedelme a jelenlegi mezőgazdasági árrendszerben milyen mértékben alakul a termékek élőmunkaigénye és milyen mértékben azok földigénye szerint. Megkísérelte azonban, hogy új módon ossza fel a bruttó jövedelmet. A kh-ankénti 2099 Ft átlagos bruttó jövedelemből 841,5 forintot osztott szét kh-anként azonos összegben. Ezt az összeget a 8 növény átlagosan 18,7 élőmunkanap-szükségletének és a 45 Ft-os állami gazdasági munka-

* Az 1964. évi 1 napra jutó személyi jövedelem a termelőszövetkezetekben 53 Ft.

Az idézett cikk 21 termelőszövetkezet 1959. évi élőmunka-ráfordítását és egy munkanapra jutó bruttó jövedelmét adja meg 8 fontos növényfajtára vonatkozóan. Ezek felhasználásával a következő számítási eredményhez jutottam:

Növényfajták	n	X	Y	$Y \cdot n$	$\frac{1}{X}$	$\frac{1}{X} Y \cdot n$	$\frac{1}{X^2}$	$\frac{1}{X^2} \cdot n$	$\frac{1}{X} n$
Búza	31,8	7,5	242	7695,6	0,133333	1026,08	0,017778	0,565340	4,239989
Ősziárpa	15,4	7,8	289	4450,6	0,128205	570,59	0,016437	0,253130	1,974357
Kukorica	38,7	22,7	86	3228,2	0,044053	142,21	0,001941	0,075117	1,704851
Cukorrépa	3,5	64,0	83	290,5	0,015625	4,54	0,000244	0,000854	0,054688
Napraforgó	2,7	13,9	82	221,4	0,071942	15,93	0,005176	0,013975	0,194243
Burgonya	6,6	37,5	58	382,8	0,026667	10,21	0,000711	0,004693	0,176002
Dohány	0,5	212,4	33	16,5	0,004781	0,08	0,000023	0,000012	0,002390
Rostkender	0,8	22,7	133	106,4	0,044053	4,69	0,001941	0,001553	0,035242
Σ	100			16492,2	0,468659	1774,33	0,044251	0,914674	8,381762

$\overline{Y} = 126$

Y'	$Y-Y'$	$(Y-Y')^2$	$(Y-Y')^2 n$	$Y-\overline{Y}$	$(Y-\overline{Y})^2$	$(Y-\overline{Y})^2 \cdot n$
$10,03+0,133333 \cdot 1847,88 = 256,41$	14	196	6 232,8	116	13 456	427900,8
$10,03+0,128205 \cdot 1847,88 = 246,94$	42	1764	27 165,6	163	26 569	409162,6
$10,03+0,044053 \cdot 1847,88 = 91,43$	5	25	967,5	40	1 600	61920,0
$10,03+0,015625 \cdot 1847,88 = 38,90$	44	1936	6 776,0	43	1 849	6471,5
$10,03+0,071942 \cdot 1847,88 = 142,97$	61	3721	10 046,7	44	1 936	5227,2
$10,03+0,026667 \cdot 1857,88 = 59,31$	1	1	6,6	68	4 624	30518,4
$10,03+0,004781 \cdot 1847,88 = 18,86$	14	194	97,0	93	8 449	4224,5
$10,03+0,044053 \cdot 1847,88 = 91,43$	42	1764	1 411,2	7	49	39,2
			52 707,4			945464,2

A korrelációszámításban alkalmazott hiperbola egyenlete:

$$Y' = b + f \frac{1}{x}$$

A b és f ismeretlenek megállapítása a következő normálegyenletek megoldása alapján lehetséges:

1. $$\Sigma nb + \Sigma \frac{1}{x} cnf = \Sigma Yn$$

2. $$\Sigma \frac{1}{x} nb + \Sigma \frac{1}{x^2} nf = \Sigma \frac{1}{x} Yn$$

A táblázatból vett eredményeket az egyenletrendszerbe behelyettesítjük:

1. $100b + 8,38176f = 164,92$

$$b = 164,92 - 0,0838176$$

$$b = 164,92 - 154,89$$

2. $8,38176\,(164,92 - 0,0838176f) + 0,914674f = 1774,33$

$1382,32 - 0,702539f + 0,914674f = 1774,33$

$0,212135f = 392$

$f = 1847,88; \quad b = 10,03$

bérnek a szorzatából nyerte. Így csökkent a területigényes és nőtt a munkaigényes termékek ára. Nem értek egyet a 841,5 Ft ilyen indoklásával. Ezt a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus Osztálya által rendezett 1964. januári tudományos ülésszakon már kifejtettem (Tájékoztató 1964. 4. sz.). Nagyon érthető azonban Csendes Bélának a jelenlegi árarányok módosítására irányuló törekvése, amit modelljében a jelenlegi mezőgazdasági árszinten belül mutatott be. A jelenlegi mezőgazdasági árrendszerben kielégítően érvényesül a földhasználati díj, de alacsony a bruttó jövedelemnek az élőmunkával arányos része. A Csendes Béla által javasolt 841,5 forint évi földhasználati díj az élő munkával arányosan szétosztásra kerülő részt például a 21 termelőszövetkezet 1959. évi adatai alapján napi 10,03 Ft-ról 67,25 Ft-ra növelné. (67,25 • 18,7 + 841,5 = 2099.)

Az árakat nálunk a kereslet-kínálat követelményeinek és a történelmileg kialakult árarányoknak a figyelembevételével műveltük ki a mezőgazdaságban. Kiderült, hogy a szükségszerű árarányok mögött az a törvényszerűség húzódik meg, hogy az árakban kifejezésre kell jutnia a különféle mezőgazdasági termékek viszonylagos területigényének. A mezőgazdasági termékek viszonylagos területigényét tehát ártényezőként értékeltük, még mielőtt ennek elvi jogosultságát elismertük volna. Szerintem a továbbiakban a termelés ösztönzése, a korlátozottan rendelkezésre álló művelhető földterületeken való optimális gazdálkodás előmozdítása, a helyes arányú és összegű jövedelemelvonás megvalósítása stb. megkívánja, hogy tudatosan számoljunk a földhasználati díjjal. (A földhasználati díj segítségével pontosabban számbavehető az is, hogy a kh-ankénti hozam növelése céljából milyen költségnövekedés engedhető meg adott árszint mellett. A hozam kétszeresére való növelése ugyanis egyenlőnek vehető a művelt terület megkétszereződésével.)

Meggyőződésem, hogy a földhasználati díj nagyságát meghatározó tényezők között fontos szerepe van a mezőgazdasági termékek világpiaci árarányainak. Valószínűnek tartom, hogy az általam kimutatott földhasználati díj a termékek jelenlegi árában nagymértékben világpiaci, s feltehetően korábbi világpiaci árarányok tükröződése.

A mezőgazdasági termékek esetleg bekövetkező termelői árának emelésekor az élőmunkával arányosan képzett bruttó jövedelemrész megnövelését tartom szükségesnek, mivel a számításokból kiderül, hogy a területigénynek ártényezőként való elismerése gyakorlatilag megvalósult. Jelenleg a bruttó jövedelem területarányos része jelentős mértékben a munka díjazását is szolgálja, erre ugyanis az élő munkával arányosan képzett bruttó jövedelemrész nem elegendő.

Ha az élő munkával arányosan képzett bruttó jövedelemrész a termelőszövetkezeti tagok személyes jövedelmét nagyobb arányban fedezi, megvalósításra kerülhet az az elgondolás, hogy a területarányosan képzett bruttó jövedelemrész a növekvő mezőgazdasági eszközszükséglet forrásaként is szolgáljon. Ezzel az elgondolással Burger Kálmánné „Eszközlekötés értékelése a mezőgazdaságban" című cikkében találkoztam.*

Kétségtelen, hogy a termékek szélesebb körét kellene megfigyelni, hogy pontosabban lássuk a bruttó jövedelem szerkezetét.

* Közgazdasági Szemle, 1965. szeptember.

A bányászat hazai és nemzetközi fejlődése

A bányászati termékek termelésének üteme szoros függvénye az ismert ásványvagyonkészleteknek. Megkutatott ásványkészleteink világviszonylatban szerény volta folytán érdeklődésre tarthat számot, ha párhuzamot vonunk a hazánkban is termelt fontosabb ásványi nyersanyagok termelése és a világtermelés üteme között. Ebben a cikkben a szén-, a szénhidrogén-, az érc- és ásványbányászat, valamint a bauxittermelés fejlődését vizsgáljuk.

A széntermelés fejlődése

A hazai széntermelés

Magyarországon 1841-től 1918-ig, tehát a jelentősebb széntermelés indulásától az I. világháború végéig, 77 év alatt a termelés összesen 245 millió (évente átlagosan 3,2 millió) tonna volt. 1919-től 1944-ig, tehát közelítőleg a második világháború végéig, 26 év alatt összesen 210 millió, évente átlagosan 8,1 millió tonnát bányásztak ki. 1945-től 1964 végéig, tehát 20 év alatt a termelés 390 millió tonnára rúgott (19,5 millió t/év).

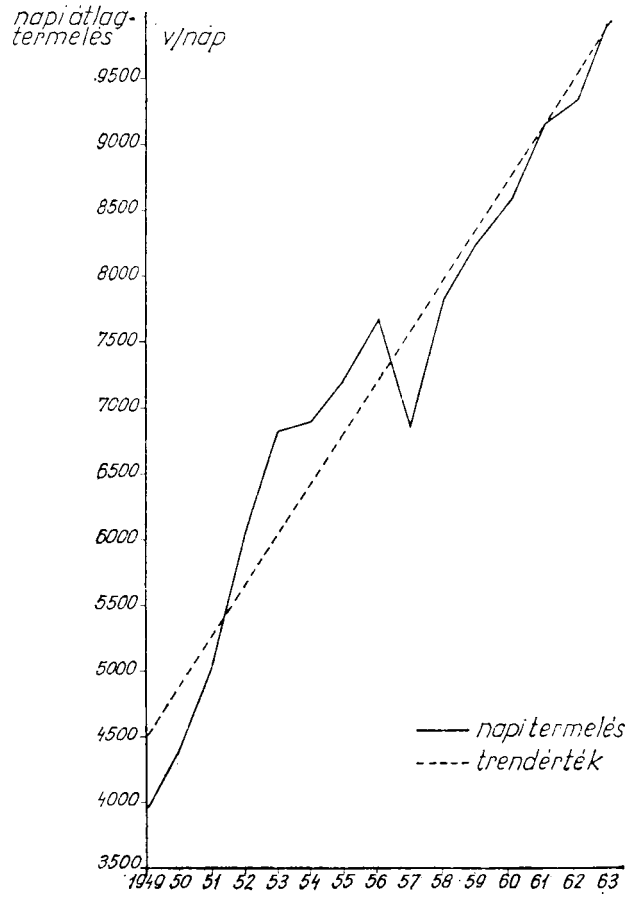
Az első ötéves tervben (1950—1954) a széntermelés átlagosan évente 11 százalékkal, az ötéves terv végére pedig 1949-hez képest összesen 86 százalékkal nőtt. A viszonylag gyors felfutásnak árnyoldala is volt: az egyoldalú mennyiségi szemlélet következtében romlott a termelés gazdaságossága.

A második hároméves tervben (1958—1960) a széntermelés átlagos évi növekedése 4,6 százalék. A fejlődés üteme — az igényekkel összhangban — lényegesen lassúbb volt, mint az első ötéves tervben. Ez a körülmény lehetőséget teremtett a gazdaságosabb termelésre, a gépesítés és korszerű biztosítás fokozására, nagyarányú rekonstrukciós munkák elvégzésére.

1964-ben értük el az eddigi legmagasabb termelési szintet: feketeszénből 4125 ezer, barnaszénből 22 363, lignitből 5050, összesen 31 538 ezer tonna volt az évi termelés.

A napi átlagos széntermelés trendértéke 1949—1963 között a következő ábra szerint alakult.

A napi átlagos széntermelés alakulása és trendértéke az 1949—63. években

A széntermelés fejlődésének évi átlagos üteme 1949—1963 között 6,9 százalék volt.

A széntermelés fajtacsoportok szerinti fejlődését jellemzi a következő táblázat.

1. sz. táblázat

A széntermelés fejlődése szénfajtacsoportonként

1949 = 100

Szénfajtacsoportok	1955	1959	1962	1963
Feketeszén	195,3	196,8	239,8	261,8
Dunántúli barnaszén	169,6	191,8	214,9	219,6
Észak-magyarországi barnaszén	164,2	188,2	211,1	215,6
Lignit	458,8	553,3	631,7	635,4
Összesen	188,5	213,5	241,0	254,1

Leggyorsabb ütemben a lignitbányászatot fejlesztettük. Az iparági átlagos fejlődés ütemét meghaladta a feketeszén bányászata is, a minőségi és egyéb barnaszenek termelési üteme viszont lassúbb volt az iparági átlagnál. A fejlődési ütem eltérő volta következtében a barnaszenek termelési aránya csökkent, a lignittermelés aránya jelentősen, a feketeszeneké pedig kisebb mértékben emelkedett.

Az arányeltolódás következtében a szénbányászat rentabilitása némileg romlott. A szénbányászat jövőbeli gazdasági eredményeit a különböző szénfajtacsoportok termelési arányainak alapvető megváltoztatásával csak kisebb mértékben fokozhatjuk, mert a leggazdaságosabban kitermelhető dunántúli ásványvagyon igénybevétele már most is a legnagyobb. Eredményt várhatunk a külművelés arányának növekedésétől. 1963-ban a külszíni fejtéssel termelt szén aránya 6,8 százalék volt.

A világ széntermelése

Világméretekben a széntermelés volumene még mindig növekszik, de a növekedés üteme fokozatosan csökken. Határozottan megfigyelhető a növekedés ütemének lassulása Kína nélkül. (2. sz. táblázat.)

A nyugati tőkésországokban nemcsak a széntermelés súlya, hanem a volumene is csökkenő tendenciájú. Például Belgiumban, Angliában és Ausztriában az utolsó 30 évben a széntermelés határozottan visszafejlődött. Ugyanez a tendencia 1949 óta az Egyesült Államokban is. Franciaországban és Nyugat-Németországban a széntermelés stagnál.

A szocialista országokban a széntermelés 1938-hoz képest gyorsan fejlődött. A fejlődés ütemének lassulása azonban 1955 óta itt is megfigyelhető. A szocialista országok közül igen gyorsan fejlődött a széntermelés Kínában. Az európai szocialista országok közül 1955 óta a Szovjetunió, Csehszlovákia és Magyarország fejlesztette leggyorsabban a szénbányászatát. A fejlődés üteme 1955 óta nálunk is lassult.

A széntermelés aránya tekintetében határozott eltolódás figyelhető meg a szocialista és a vezető kapitalista államok között. A szocialista országok részesedése a *kőszéntermelésben* 1949-ben 22 százalék volt, 1960-ban már 48 százalékra növekedett. A négy vezető kapitalista ország (Egyesült Államok, Anglia, Németország és Franciaország) termelési aránya viszont 1926-ban 76 százalék volt, 1960-ban a világtermelésnek már csak 40 százalékát szolgáltatták.

1960-ban a világ kőszéntermelésében való részarány szerint az országok között a következő sorrend alakult ki.

2. sz. táblázat

A széntermelés fejlődése a fontosabb széntermelő országokban és világméretekben
(millió tonnában)

Ország	1938			1949			1955			1960		
	Fekete	Barna	Együtt	Fekete	Barna	Együtt	Fekete	Barna	Együtt	Fekete	Barna	Együtt
Anglia	231,0	—	231,0	219,0	—	219,0	225,2	—	225,2	196,8	—	196,8
Belgium	29,6	—	29,6	27,9	—	27,9	29,9	—	29,9	22,5	—	22,5
Franciaország	46,5	1,0	47,5	51,2	1,8	53,0	55,3	2,0	57,3	56,0	2,3	58,3
Saar-vidék	14,4	—	14,4	14,3	—	14,3	17,3	—	17,3	16,1	—	16,1
NSZK	—	—	—	—	72,5	72,5	131,8	90,5	222,3	143,2	96,2	239,4
Ausztria	0,2	3,3	3,5	0,2	3,8	4,0	0,1	6,6	6,7	0,1	6,0	6,1
Ausztrália	11,8	3,7	15,5	14,3	7,5	21,8	19,6	10,3	29,9	22,9	15,2	38,1
Dél-Afrika	16,2	—	16,2	25,5	—	25,5	32,1	—	32,1	38,2	—	38,2
India	28,8	—	28,8	32,2	—	32,2	38,8	—	38,8	52,7	—	52,7
Japán	48,7	0,1	48,8	38,0	1,8	39,8	42,4	1,4	43,8	51,0	1,4	52,4
USA	355,2	2,8	358,0	433,1	2,8	435,9	442,4	2,8	445,2	391,5	2,8	394,3
Csehszlovákia	15,8	16,0	31,8	17,0	26,5	43,5	20,6	40,8	61,4	26,2	58,4	84,6
Lengyelország	38,1	—	38,1	74,1	4,6	78,7	94,5	6,0	100,5	104,4	9,3	113,7
Magyarország	1,0	8,3	9,3	1,4	10,5	11,9	2,7	19,6	22,3	2,8	23,7	26,5
Szovjetunió	114,7	21,3	136,0	169,1	66,4	235,5	276,6	114,6	391,2	374,9	138,2	513,1
NDK	—	—	—	—	127,5	127,5	2,7	200,6	203,3	2,7	225,4	228,1
Kína	—	—	—	30,9	—	30,9	93,6	—	93,6	420,0	—	420,0
Világ összesen	*1177,8*	*262,5*	*1440,3*	*1286,1*	*355,4*	*1641,5*	*1597,1*	*535,2*	*2132,3*	*1988,0*	*639,4*	*2627,4*
Világ összesen Kína nélkül	*1177,8*	*262,5*	*1440,3*	*1255,2*	*355,4*	*1610,6*	*1503,5*	*535,2*	*2038,7*	*1568,0*	*639,4*	*2207,4*

3. sz. táblázat

A fontosabb széntermelő országok külkereskedelmi forgalma szénből, kokszból és brikettből
(millió tonnában)

Országok	1938			1949			1955			1960		
	Import	Export	Egyenleg	Import	Export	Egyenleg	Import	Export	Egyenleg	Import	Export	Egyenleg
Anglia	—	38,8	+38,8	—	16,0	+16,0	—	14,6	+14,6	—	6,8	+ 6,8
Belgium	6,7	6,5	— 0,2	3,7	2,0	— 1,7	7,8	8,3	+ 0,5	8,6	3,2	— 5,4
Franciaország	22,1	1,2	—20,9	18,7	5,8	—12,9	13,8	13,0	— 0,8	15,9	1,6	—14,3
NSZK.....	—	—	—	5,4	22,7	+17,3	17,5	26,3	+ 8,8	8,6	30,6	+22,0
Ausztria	3,9	—	— 3,9	6,2	—	— 6,2	5,3	—	— 5,3	5,2	—	— 5,2
Japán	3,7	0,8	— 2,9	1,8	0,7	— 1,1	2,9	0,4	— 2,5	8,3	—	— 8,3
USA	0,5	11,2	+10,7	0,5	30,4	+29,9	0,4	49,9	+49,5	—	34,4	+34,4
Csehszlovákia	1,9	3,5	+ 1,6	3,5	3,6	+ 0,1	4,1	2,9	— 1,2	2,4	5,0	+ 2,6
Lengyelország	0,2	12,0	+11,8	—	32,5	+32,5	—	26,4	+26,4	1,2	25,0	+23,8
Magyarország	0,5	0,3	— 0,2	0,9	0,1	— 0,8	2,0	0,5	— 1,5	2,4	—	—2,4
Szovjetunió...	—	—	—	—	—	—	9,1	5,9	— 3,2	5,5	15,0	+9,5
NDK	—	—	—	—	—	—	13,1	5,3	— 7,8	16,1	6,4	—9,7

1.	Kínai Népköztársaság	21 százalék
2.	Egyesült Államok	20 százalék
3.	Szovjetunió	19 százalék
4.	Anglia	10 százalék
5.	NSZK	7 százalék
6.	Lengyelország	5 százalék
7.	Franciaország	3 százalék
8.	Japán	3 százalék

A világ *barnaszén- és lignittermelésének* aránya folyamatosan növekszik: 1913-ban a kőszéntermelésnek még alig egytizede, 1929-ben már egyhatoda, 1960-ban pedig egyharmada volt. Ezt a folyamatot előmozdította a tüzeléstechnika fejlődése, amely a gyenge minőségű lignitek brikettálását és kazánokban való eltüzelését lehetővé tette. A lignitek különösen a II. világháború óta van nagy jelentőségük (a német vegyipar jelentős bázisa).

A barnaszén- és lignittermelésben Németország az első. Az NSZK részesedése a világ termeléséből 1949-ben 20, 1960-ban 15 százalék, az NDK részesedése 1949-ben 36, 1960-ban már 65 százalék volt. A barnaszén- és lignittermelés egyébként csaknem Európára korlátozódik (1949-ben és 1960-ban egyaránt Európában termelték a világtermelés 88 százalékát). Európán kívül csak Ausztráliában folyik jelentős termelés.

A világ barnaszén- és lignittermelésében szintén növekedett a szocialista országok részaránya, 1945-ben 68 százalék, 1960-ban 78 százalék volt.

A szén versenyképességének növelése végett világviszonylatban gyors ütemben növelték a bányászat munkatermelékenységét. Tért hódított a bányaüzemek komplex gépesítése és automatizálása. A bányák termelését erőteljesen koncentrálták. A gazdaságtalan kisüzemeket bezárják, napi 8—10 ezer tonna várható termelésre telepítenek új bányalétesítményeket. (Nyugati szakemberek véleménye szerint a távlati gazdaságossági optimum 15—20 ezer tonna napi termelésű bányákban érhető el.) A szénszállítási távolságok csökkentése végett a kokszoló- és erőműveket közvetlenül a bányák mellé telepítik, s a bányaüzemeket erőteljesen ésszerűsítik.

A szén szerepe a világ energiaellátásában relatíve csökkent. Ez a csökkenési tendencia azonban nem volt egyértelmű, mert a vezető kapitalista országokban csökkent, majd stabilizálódott a termelés, a szocialista országokban viszont a termelési volumen lassú növekedési tendenciája figyelhető meg.

A szén külkereskedelmi forgalma

A fontosabb széntermelő országok szén-, koksz- és brikett-importjának, valamint -exportjának alakulását jellemzik a 3. sz. táblázat adatai.

A szénnek mint exportcikknek a jelentősége állandóan csökken. Néhány kiragadott példa: Anglia 1913-ban 78 millió tonna szenet exportált, most mindössze 7 milliót. Belgium 1931-ben 7,1 millió tonna szenet exportált, 1960-ban csak 3,1 milliót. Lengyelország szénexportja 1949-ben 32,4 millió, 1960-ban 25 millió tonna volt.

Az Egyesült Államok a legnagyobb szénexportőr, kivitele azonban csökkenő tendenciájú. 1957-ben 74 millió, 1960-ban már csak 34 millió tonna szenet exportált. Különösen lecsökkent az Egyesült Államok európai exportja. 1957-ben 50 millió tonna szenet exportált Európába, 1961-ben csak 15 millió tonnát. Ebben a csökkenésben a hajófuvar megoldatlansága is közrejátszott. Növekvő tendenciájú a szénexport 1960-ig az NSZK-ban, az NDK-ban, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban.

A szén részarányának csökkenése a világ energiamérlegében

Az energiahordozókon belül a szén részesedési aránya világviszonylatban állandóan csökken. A szénhidrogének fokozott térhódítása a gazdasági fejlődés egyik ismert tényezője. (4. sz. táblázat.)

Az energiafelhasználás arányai várhatóan a jövőben még jobban eltolódnak a szénhidrogének irányába. A világ energiahordozó-termelése

4. sz. táblázat

A világ energiamérlegének szerkezeti változása*

(egyezményes tüzelőanyagokban)

Az energiakészlet faja	1860		1900		1920		1940		1959	
	millió t	%	millió t	%	millió t	%	millió t	%	millió t	%
Szén	137	24,7	767	57,3	1340	62,2	1880	57,6	2147	43,0
Kőolaj	0,1	—	31	2,3	144	6,7	450	13,8	1299	25,7
Földgáz	4,9	0,9	12	0,9	30	1,4	118	3,6	567	11,2
Fa- és mezőgazdasági hulladék	409	73,7	518	38,8	603	28,0	704	21,5	700	13,8
Vízienergia	4	0,7	9	0,7	38	1,7	115	3,5	317	6,3
Összesen	555	100,0	1337	100,0	2155	100,0	3267	100,0	5030	100,0

* Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija 1964. 1. sz. 106—112. l.

1940—1960 között a következőképpen növekedett: a földgáz termelése 5,4-szeresre, a kőolajé 3,6-szorosra, a vízienergiáé 3,2-szeresre, a kőszéné 1,5-szeresre, a barnaszéné és a lignité 2-szeresre, egyéb szilárd ásványoké 0,6-szorosra, a villamos energiáé 4,7-szeresre.

A világ energiatermelésében a szénhidrogének javára bekövetkezett strukturális változás főbb okai a következők:

— A szénhidrogének technológiai, szállítási, raktározási előnyei a szénnel szemben;

— a széntermelés világméretű gazdaságossági problémái, versenyképességének csökkenése;

— a világ energiaszükségletének rohamos növekedése minden energiatartalékot felszínre hoz, és a szénnel szemben más energiaforrások jelentősége fokozódik.

Az energiamérlegeken belül természetesen a különféle energiahordozók jelentősége az adott körülményektől és sajátosságoktól függően országonként különböző lehet.

A szén részarányának alakulása a hazai energiamérlegben

Hazánk tüzelőanyag-energetikai mérlegében alapvető strukturális változást jelent az olaj- és földgáztermelés, valamint a villamosenergia-behozatal erőteljes növekedése.

5. sz. táblázat

Energiahordozók termelésének és behozatalának alakulása 1965-ben

Megnevezés	Index: 1960=100
I. Termelés	
Szén	117
Kőolaj	180
Vízienergia	122
Földgáz (nettó)	593
II. Behozatal	
Szén	161
Brikett	163
Koksz	99
Kőolaj	135
Kőolajtermék	100
Földgáz	105
Villamos energia	278

1960-hoz képest az összes (termelt és importált) energiahordozók mennyisége 1963-ban 138 százalékra, a széné 116, az olajé 166 százalékra növekedett.

Egyezményes tüzelőanyag-egységre átszámítva a szén és az olaj aránya az összes tüzelőanyagok között a termelésben, illetve a behozatalban a 6. sz. táblázat adatai szerint alakult (százalék).

A hazai széntermelés jövőbeli fejlesztését nagymértékben az fogja el-

6. sz. táblázat

Források	1960	1963
I. Termelés összesen	100	100
Ebből: szén	82	72
olaj	11	15
II. Behozatal összesen	100	100
Ebből: szén	23	26
olaj	38	36
III. Források összesen	100	100
Ebből: szén	67	60
olaj	18	29

dönteni, hogy mennyire lesz versenyképes az importált energiahordozókkal szemben.

A szénhidrogén-termelés fejlődése

A világ kőolajtermelése

A kőolajtermelés 1860—1960 között egyedülállóan gyors fejlődést ért el: 67 000 tonnáról egymilliárd tonna fölé emelkedett. A növekedés — kisebb visszaeséseket leszámítva — az egész időszak alatt szinte töretlen volt. 1873-ban először érte el az egymillió tonnát, 1890-ben a 10 millió tonnát, 1921-ben a 100 milliót, 1929-ben a 200 milliót, 1944-ben a 300 milliót, 1950-ben az 500 milliót. Az utolsó tíz évben a termelés több mint 500 millió tonnával nőtt. Ez a viharos fejlődés napjainkban még mindig tart.

7. sz. táblázat

A világ kőolajtermelése

Év	Világtermelés	USA	Szovjetunió	Egyéb országok	Magyarország
1938	273	164	30	79	0,043
1949	466	249	33	184	0,506
1955	774	336	71	367	1,601
1960	1057	348	148	561	1,216

A kőolaj jelentősége az első világháború alatt kezdett nőni és alkalmazási lehetősége, népszerűsége egyre nagyobb. 1926 és 1960 között a személygépkocsi-termelés mintegy háromszorosára emelkedett. A hajóépítés az említett időszakban (1929—1960) több mint ötszörösére ugrott. A vasúti közlekedésben a Diesel-motorok alkalmazása egyre nagyobb tért hódít. Könnyű kezelhetősége, magas kalóriatartalma, viszonylag alacsony önköltsége, csővezetéken való szállíthatósága jelentőségét egyre fokozza. Térhódítására jellemző, hogy az Amerikai Egyesült Államok energiamérlegében a szénhidrogének 1900-ban 7,9, 1920-ban 16,1, 1940-ben 43,2, 1960-ban 68,7 százalékot képviseltek.

Annak ellenére, hogy az Egyesült Államok rendkívül nagy szénkészlettel rendelkezik, és a széntermelés költségei igen alacsonyak (körülbelül 5 $/tonna), a szilárd fűtőanyagok csak 1940-ig voltak a fő energiahordozók. A tüzelőanyag-felhasználásban az 1950-es évektől kezdve mind fontosabb lett a földgáz, amely lassan kiszorítja a szenet, s a kőolajnak is vetélytársa.

A kőolajtermelő országok száma a XX. században állandóan gyarapodott. Elsősorban a Közel-Kelet és Dél-Amerika olajtermelő területei sorakoztak fel a korábbi olajtermelő területek mellé. A közel-keleti és dél-amerikai olajtermelő országok az 1960. évi világtermelésnek majdnem 20 százalékát adták. Az olajtermelés területi megoszlása és ezzel az olajtermelő országoknak a világ olajtermelésében való részaránya többször is megváltozott.

A világ olajtermelésének egyre nagyobb részét (1960-ban 24 százalékát) a közel- és távol-keleti államok adják, az amerikai államok részesedése viszont csökkent (1929-ben több mint 80 százalék, 1960-ban több mint 50 százalék volt).

Az utolsó évtizedben a termelés elsősorban a Szovjetunióban és a

8. sz. táblázat

A világ kőolajtermelésének százalékos megoszlása az olajtermelő országok között

Országok	1900	1913	1929	1949	1960
Egyesült Államok	42	64	67	53	33
Szovjetunió	51	18	7	7	14
Venezuela	—	—	10	15	14
Kuwait	—	—	—	3	8
Szaud-Arábia	—	—	—	5	6
Irak	—	—	—	1	4
Irán	—	—	3	6	5
Mexikó	—	7	3	2	1
Kanada	1	—	—	1	2
Indonézia	2	3	2	1	2
Románia	1	4	2	1	1
Együttesen	97	96	94	95	90

közel-keleti államokban, valamint az újonnan feltárt észak-afrikai lelőhelyeken fejlődött.

A kőolajtermelés világméretű térhódítása a gazdasági fejlődés egyik tényezője és segítője, de ez a térhódítás differenciáltan következik be. Bizonyos területeken teljesen kiszorítja a szenet (például a szállításban), más területeken (például a villamosenergia-termelésben) a szakértők szerint még hosszú évtizedekig megmarad a szén világgazdasági jelentősége. A szénhidrogének felhasználása ott fog elsősorban utat törni, ahol a legnagyobb a relatív használati érték.

A hazai kőolajtermelés fejlődése

A hazai kőolajtermelés 1937-ben indult meg, egy évvel később 43 ezer tonna volt. Első maximumát 1943-ban érte el 839 ezer tonnával, majd visszafejlődött. A második maximum 1955-ben volt, 1601 ezer tonna, majd a nagylengyeli mezők erőltetett termelése következtében ismét visszaesett a termelés. Az 1955. évi termelési szintet 1962-ben értük el újra. 1959-től 1964-ig a kőolajtermelés ismét fejlődött. Maximuma 1964-ben 1801 ezer tonna.

A hazai kőolajtermelésben jelentős területi változás következett be. Kezdetben a termelés döntő részét a dél-zalai mezők adták, 1953-ban Nagylengyel már csaknem annyi kőolajat termelt, mint a dél-zalai mezők. Az 1964. évi termelés területi megoszlása a következő:

9. sz. táblázat

Terület	1000 tonna	Százalék
Dél-Zala	197	10,9
Nagylengyel	1285	71,4
Nagy-Alföld	319	17,7
Összesen	1801	100,0

A világ földgáztermelése

Világviszonylatban az energiahordozók között — a kőszén és a kőolaj mellett — egyre nagyobb részt képvisel a földgáz. A földgáz ma már nemcsak mint energiahordozó, hanem mint ipari nyersanyag is a legfontosabb alapanyagok közé tartozik. A földgáznak ez az előretörése részben az újonnan felfedezett földgázlelőhelyeknek, részben a gazdaságos felhasználásnak, valamint a rugalmas felhasználás lehetőségeinek tudható be.

A földgáz világviszonylatban az energiahordozók között ma már harmadik helyen áll. A földgázfelhasználás Európában még csak kezdeti stádiumban van, és jelentősége elsősorban regionális, az Egyesült Álla-

mokban azonban a „Natural Gas"-nak már harminc évvel ezelőtt is jelentős szerepe volt. 1963-ban Nyugat-Európa összesen 15,4 milliárd m^3, az Egyesült Államok pedig 406 milliárd m^3 földgázt termelt.

A legutóbbi időben Hollandiában felfedezett földgáz-előfordulások, továbbá az északnyugat-németországi és az Északi-tenger alatti fúrások eredményei alapján Európában is ugrásszerű fejlődésre lehet számítani. Európában a földgáz 58 százalékát ipari célra, 25 százalékát villamos energetikai és 9 százalékát háztartási célra használják fel. Ezzel szemben az Egyesült Államokban a termelés 74,8 százalékát ipari és kereskedelmi, 25,2 százalékát háztartási célra használják fel (1962. évi adat). Várható, hogy az európai háztartásokban a földgázfelhasználás erősen fog emelkedni.

A földgáz jelentőségét növeli termelésének olcsósága, a fölhasználhatóság rugalmassága, ipari energetikai és vegyipari alapanyagként való felhasználhatósága, és nem utolsósorban kommunális felhasználásának számos előnye. A földgáz alkalmazása a gazdaságosság mellett más szempontból is előnyös: nagy a kalóriatartalma, viszonylag állandó a minősége, folyamatosan, jól és gyorsan szállítható, kényelmesen felhasználható stb.

Hazai földgáztermelésünk

A magyar földgáztermelés egészen a legutóbbi időkig túlnyomórészt kőolajkísérő gázokból állt, ezért a gáztermelés alakulását a kőolajtermelés szempontjai határozták meg. Gyökeresen megváltozott a helyzet a nagyalföldi jelentős földgáztelepek (Tatárülés, Kunmadaras 1957, Hajduszoboszló 1958, Pusztaföldvár 1959) feltárása óta.

1945 és 1961 között a földgáztermelés évi 200—475 millió m^3 között változott. 1964-ben a termelés az 1962. évinek több mint kétszeresére, 1,06 milliárd m^3-re emelkedett, és ebből mintegy 600 millió m^3 az olajbányászaton kívüli fogyasztók rendelkezésére állt.

A földgáztermelés jelentőségét illusztrálja az árutermelés növekedése. Az árutermelés 1960-ban mintegy 100 millió m^3, 1965-ben pedig mintegy 900 millió m^3-re várható.

Az alföldi nagy gáztelepek feltárásával, az ottani nagy jelentőségű földgázkészletekre támaszkodva, napjainkban nagyszabású földgázprogram megvalósítása van folyamatban.

Az érc- és ásványbányászati iparág fejlődése

A hazai ércbányászatot a felszabadulás előtt a vasérc-, a mangánérc- és a recski tarkaércbányászat képviselte. A nem fémes (úgynevezett vegyes) ásványok bányászata a felszabadulás előtt primitív körülmények között, csak kisebb bányaüzemekben folyt, iparággá történő szervezése az ötvenes években kezdődött meg. 1950-hez képest 1964-ig az ásványbányászati iparág termelése 3,3-szorosára növekedett, miközben a termelőegységre jutó átlagos termékmennyiség évi 27 ezer tonnáról 92 ezer tonnára nőtt. Ugyanezen időközben az ásványelőkészítés 9,1-szeresére fejlődött, s ma már 2,1 millió tonnára, vagyis a nyers bányatermékeknek 61,8 százalékára terjed ki (az 1950. évi 17,8 százalékkal szemben). A fejlődést a fontosabb termékcsoportok adatai alapján a 10. sz. táblázat szerint összegezhetjük.

A hazai vasércbányászat az 1938. évi 278 ezer tonnával szemben 1964-ben 775 ezer tonnát, 177 százalékkal többet termelt. A dúsítás bevezetésével lehetővé vált a viszonylag gyengébb minőségű, 20—24 százalék vastartalmú pátvasérc ipari hasznosítása is. Az iparág legnagyobb beruházását képviselő rudabányai dúsítómű népgazdasági jelentősége vitathatatlan, mivel a termelt bázikus vasérc mind a kokszfogyasztás, mind a kohókapacitás kihasználása szempontjából előnyös tulajdonságokkal rendelkezik. A végrehajtott részleges földtani kutatások és az új szemléletnek megfelelően, a teljesen gépesített külszíni művelés irányában megvalósított fejlesztés, a termelés gazdaságos növelé-

10. sz. táblázat

A termelés alakulása érc- és ásványbányászatunkban
(tonnában)

Megnevezés	1950	1955	1960	1964
Vasérc	369764	353005	516683	774093
I. o. mangánérc (dúsított)	53187	72193	55596	59066
Tarkaérc	8131	127199	148833	176748
Nyers kaolin	15837	27065	43490	45439
Előkészített bentomit	2697	17117	20636	33557
Dolomit	26696	65932	220689	217382
Mészkő ipari célra	99985	226987	490017	530746
Öntödei homok	102578	280486	299084	326017
Kvarc homok	21164	32345	39400	106814
Ásvány-őrlemények	9239	20236	98770	196357

sének további lehetőségeit teremtette meg.

A világ vasérctermelése (az érc fémtartalmát tekintve) 1929 óta a következőképpen alakult (1000 tonnában):

11. sz. táblázat

Év	Világ	Magyarország
1929	83 000	87
1937	97 800	72
1949	104 500	105
1953	159 000	111
1960	226 300	137

A világ vasérctermelésének legnagyobb része, 1960-ban 73 százaléka, hét államban összpontosul: az Egyesült Államokban, a Szovjetunióban, Angliában, Franciaországban, Kanadában, Svédországban és Németországban. A világ vasérckészletéből a legnagyobb mennyiséget a Szovjetunióban, Brazíliában, Kínában, Indiában, Franciaországban és az Egyesült Államokban találjuk.

A világ legnagyobb vasérctermelője a Szovjetunió. 1960-ban 61,77 millió tonna termelésével jelentősen felülmúlta az addig mindig első helyen álló Egyesült Államok termelését (47,96 millió tonnát). A legutóbbi években mind jelentősebbé válik Kína vasérctermelése. (1950-ben 1,6 millió, 1958-ban* 10,0 millió, 1960-ban 18 millió tonna).

A világ legnagyobb *mangántermelő* állama a Szovjetunió (2,1 millió tonna fémérték) és India (720 ezer tonna fémérték).**

Figyelemre méltó fejlődés ment végbe a hazai *mangánércbányászatban.* Az 1938. évi 46 200 tonna összteremeléshez képest az 1965. évi terv már 311 500 tonna termelést, több mint hatszoros fejlődést irányoz elő.

Az ásványbányászati iparág fejlődése importunk jelentős csökkentését tette lehetővé. A korábban külföldről beszerzett bányászati termékek egész sorát részben vagy egészben belföldi forrásokból fedezzük. Ezen túlmenően, egyre növekvő mértékben, ásványbányászatunk exportál is. (Az 1964. évi export értéke 200 millió Ft volt.)

Az ásványbányászati termékek teljes termelési értékének 1950-hez viszonyított mintegy tízszeres fejlődését az ipari létszámnak alig kétszeres növekedése kísérte, ami a termelékenység alakulására is kedvező fényt vet. Ez egyben kézzelfogható eredményét jelzi a már eddig végrehajtott koncentrációknak, gépesítésnek és nem utolsósorban a dúsítás-nemesítés fejlődésének. Ez utóbbit a felhasználók részéről felmerült fokozódó minőségi igények is megkövetelték, de a bányászati és földtani készletgazdálkodás szempontjából is az egyedüli

* Becsült adatok.

** 1955., illetve 1956. évi adatok.

helyes út. A technika mai állása mellett mindjobban csökken azoknak az ásványi termékeknek a köre, amelyeket nyers állapotban lenne célszerű hasznosítani.

Az uránbányászat fejlődése

Az uránércek bányászata a második világháborút követően, a vezető szocialista és kapitalista államokban egyaránt, hihetetlen gyorsasággal fejlődésnek indult, bár a fejlődés világviszonylatban nem töretlen.

A kapitalista államok uránoxid-termelése 1959-ben 39 291 tonna volt, 1961-ben 32 512 tonnára csökkent. Az Egyesült Államok uránoxid-termelése 1962-ben 15 782 tonna, Kanadáé 7846 tonna, Dél-Afrikáé 4800 tonna volt.*

Hazánkban már az ötvenes évek elején megkezdték az uránérc-előfordulások kutatását. Rövidesen sikerült a Mecsek hegységben kutatófúrásokkal és kutatóaknákkal jelentős uránérc-előfordulást felfedezni. Haladéktalanul meg is kezdték a bányaüzemek tervezését, az aknák mélyítését és a bányászat fejlesztését.

A bauxittermelés fejlődése

Magyarország ásványkincsei közül — mind mennyiségben, mind jelentőségben — a bauxit az egyik legszámottevőbb termékünk. Az ország bauxitkészlete Európa egyik leggazdagabb előfordulásai közé tartozik, de világviszonylatban szerény.

A Dunántúlon, a Bakony és a Vértes hegységben már a húszas években megkezdődött a bauxit részleges feltárása. Hosszú időn keresztül azokat az érctesteket nyitották meg, amelyek a külszínhez közel helyezkedtek el, és viszonylag kevés költséggel, általában külszíni fejtéssel voltak leművelhetők. Kizárólag a legjobb minőségű ércet bányászták ki. A hazai bauxitok minősége nagyon különböző. Találunk olyan üzemet, amelyben a kitermelt bauxit átlagos modulszáma 4,3, de olyat is, ahol az átlagos hányados 7,9. Számítani lehet arra is, hogy a jelenlegi átlagosan 5 modullal szemben, a legalább 35 százalék Al_2O_3 tartalmú bauxitkészletek idővel hasznosíthatóvá és kitermelésre érdemessé válnak.

A hazai bauxittermelés 1964-ben meghaladta a másfélmillió tonnát, az államosítás előtti 1948. évi szintnek kereken háromszorosát. Ehhez a nagyarányú mennyiségi fejlődéshez számos műszaki fejlesztési eredmény tartozik.

A szovjet—magyar bauxitegyezmény adta lehetőségek kihasználásától a bauxittermelés gyors fejlődése várható.

A gépesítés eredményeként az egy tonna bauxit termelésére fordított munkaórák száma 1958-tól 1963-ig 42 százalékkal csökkent. A bauxitbányászati munkatermelékenység 1964-ben összüzemi létszámra vonatkoztatva 2,6 t/műszak, produktív létszámra számítva 8,8 t/műszak volt.

12. sz. táblázat

Az egyes országok %-os részesedése a világ bauxittermelésében

Országok	1928	1937	1949	1960
Franciaország	30	19	10	8
Egyesült Államok	18	12	15	10
Brit Guayana	10	10	23	10
Surinam	10	10	27	14
Jamaica	—	—	—	24
Az öt ország együtt	*68*	*51*	*75*	*66*
Magyarország	19	10	7	5
Jugoszlávia	2	14	4	4

* Blick durch die Wirtschaft, 1963. 6. k. 65. sz. 2. l.

A világtermelés kétharmadát általában öt ország adta, de az egyes országok jelentősége időszakonként nagyon eltérő volt. A világtermelés egynegyedét szolgáltató Jamaicában a termelés csak az ötvenes évek elején lendült fel. A világ bauxittermelésében fontos szerepet játszik Magyarország és Jugoszlávia is, bár jelentőségük az utolsó években csökkent.

Összefoglalásként megadjuk a bányászati iparcsoporton belül a különféle hazai bányászati iparágak súlyát néhány jellemző ismérv alapján.

A jelenlegi arányokkal szemben a

13. sz. táblázat

A bányászati iparcsoport 1963. évi struktúrája

Iparág	Iparlepek száma	%	Telj. term. érték millió Ft	%	Foglalkoztatottak száma	%	Állóeszközök bruttó értéke millió Ft	%	Felszerelt erőgépek teljesítőképessége	%	Villamosmotorok teljesítőképessége	%
Szénbányászat	127	45,8	10 173	67,5	123 308	80,9	17 438	62,1	17 737	11,7	777 990	87,5
Tőzegbányászat	29	10,5	62	0,4	1 389	0,9	103	0,4	755	1,2	1 549	0,2
Kőolaj és földgáz termelése	52	18,8	3 110	20,6	10 766	7,1	6 363	22,6	129 452	85,1	34 484	4,3
Bauxitbányászat	7	2,5	249	1,7	2 849	1,9	749	2,7	60	0,1	15 157	1,9
Egyéb ércek és ásványok termelése	62	22,4	1 487	9,8	14 043	9,2	3 445	12,2	3 026	1,9	49 601	6,1
Bányászati iparcsoportok	277	100,0	15 081	100,0	152 355	100,0	28 098	100,0	152 030	100,0	808 781	100,0

jövőben a bányászati iparcsoporton belül arányeltolás várható, különösképpen a külfejtésű széntermelés és földgáztermelés javára, illetve a mélyművelésű szénbányászat rovására. Az arányeltolódás eredményeinek elsősorban a gazdaságosság fokozódásában kell megmutatkoznia.

A termelés és az ásványvagyonkészlet összefüggése

A bányatermékek termelése szoros függvénye az ásványvagyonkészleteknek. Vonjunk e tekintetben is párhuzamot a hazai és a világtermelés között.

Világméretekben a rendelkezésre álló erőforrások szűkösségéről szóló elméletet határozottan el kell vetni. Kétségkívül bizonyítható, hogy a megkutatott ásványvagyonkészletek növekedése meghaladja a termelés növekedését, tehát a világ ásványvagyonkészletének egyenlege pozitív változást mutat.

Hazánkban is általában megfigyelhető az a tendencia, hogy megismert ásványvagyonkészletünk a termelésnél gyorsabban növekszik.

Ez a tendencia azonban sajnos nem olyan egyértelmű, mint világviszonylatban. A jelenlegi termelési ütemnél *lényegesen gyorsabban* emelkedett feketeszén-, lignit- és földgázvagyonunk, *gyorsabban* kőolaj- és kisebb mértékben bauxitvagyonunk, a termeléssel körülbelül *arányosan* a dunántúli és az észak-magyarországi barnaszénvagyon. A termelésnél *lassabban* növekszik a viszonylag legjobb minőségű barnavasérckészlet.

Viszonylag gazdagok vagyunk

14. sz. táblázat

A hazai ásványvagyon-készletek és a termelés dinamikája
(az 1955. évi százalékában)

Megnevezés		Összes megkutatott földtani		Műrevaló		Kitermelhető	
		készletek alapján					
		1960	1964	1960	1964	1960	1964
Feketeszén	Készlet	152,8	227,1	292,2	450,4	268,5	407,5
	Termelés	105,8	153,2	105,8	153,2	105,8	153,2
Dunántúli barnaszén	Készlet	110,1	150,2	99,9	152,0	99,1	137,3
	Termelés	118,0	136,0	118,0	136,0	118,0	136,0
Északmagy. barna	Készlet	118,1	149,7	142,2	197,9	134,8	162,5
	Termelés	121,8	139,6	121,8	139,6	121,8	139,6
Lignit	Készlet	148,2	1005,5	106,8	676,7	193,7	496,0
	Termelés	125,3	149,7	125,3	149,7	125,3	149,7
Magyarország összesen	Készlet	127,7	345,0	135,1	337,3	126,5	267,7
	Termelés	118,9	141,3	118,9	141,3	118,9	141,3
Kőolaj	Készlet	224,7	589,5	201,5*	267,8*		
	Termelés	76,0	112,5	76,0	112,5		
Földgáz (éghető)	Készlet	583,2	1871,1	588,3*	1409,8*		
	Termelés	57,4	196,3	57,4	196,3		
Barnavasérc	Készlet	81,0	83,6	58,6	104,6		
	Termelés	105,2	111,8	105,2	111,3		
Oxidos mangán	Készlet	82,3	71,1	114,3	155,8		
	Termelés	76,0	112,5	76,0	112,5		
Karb. mangán	Készlet	193,8	207,0	155,1	1790,7		
	Termelés**	366,0	700,4	366,0	700,4		
Bauxit	Készlet	125,2	148,1	97,5	239,6		
	Termelés	96,8	119,9	95,8	119,9		
Színesérc	Készlet	134,7	253,3	99,0	170,7		

* Egyben kitermelhető készletek
** Az 1956. évi termelés százalékában

szénben (világviszonylatban szegégények!), készletünk a mostani termelési ütemet tekintve mintegy 100—130 évi szükségletet fedezne. Más fontos ásványi termékekből a jelenleg nyilvántartott ásványvagyonmennyiség és termelési szint alapján a várható élettartam csak néhány évtizedre becsülhető.

A kitermelhető ásványvagyon minősége és sok esetben a termelés feltételei rosszabbodnak. A kutatási költségek fajlagos értékei is fokozatosan növekszenek. Ezek a tényezők — szemben a műszaki fejlesztéssel — a termelés gazdaságosságának javítását nehezítik. Ezért a bányászati termelés ütemének meghatározásakor számolni kell meglevő ásványvagyonkészletünkkel és nagyobb gondot kell fordítani a minőség és az önköltség javítására, valamint a világpiaci ár előrebecslésére.

Forgács Zoltán

A belkereskedelem forgalma a II. ötéves terv időszakában

A II. ötéves terv időszakában — 1961 és 1965 között — a kiskereskedelem forgalma általában egészségesen és tervszerűen fejlődött. *A kiskereskedelem értékesítése az öt év alatt 29%-kal, az eredeti tervet kissé meghaladó ütemben nőtt.* A kereskedelem összesen mintegy 393 milliárd Ft forgalmat bonyolított le, körülbelül 10 milliárd Ft-tal többet a tervezettnél.

Nem ítélhető meg azonban kedvezően, hogy *az eladások növekedési üteme az egyes években számottevően ingadozott.* Így 1961-ben és 1962-ben csekély mértékű — 2, illetve 5%-os — volt az éves fejlődés, a következő két évben viszont az értékesítés gyors ütemben — 8%-kal — nőtt, majd az utolsó évben az ütem ismét lelassult és alig haladta meg a 3%-ot.

Kiskereskedelmi forgalom az 1961—1965. években

Fogyasztói folyó áron

Év	Élelmiszer		Iparcikk		Összesen	
	1960	az előző év	1960	az előző év	1960	az előző év
	százalékában					
1961.	106	106	99	99	102	102
1962.	114	107	101	103	107	105
1963.	121	107	111	109	116	108
1964.	132	108	119	107	125	108
1965.*	136	103	123	104	129	103

* Előzetes adatok.

A kiskereskedelem eladásának egyenlőtlen mértékű változása a vizsgált időszakban zavarta a kereskedelem munkáját. Az előirányzottnál nagyobb forgalmú években nehezítette az ellátási helyzetet, míg máskor felesleges készletezésre vezetett.

A lakosság vásárlásainak évenkénti eltérő mértékű alakulása szoros kapcsolatban áll a *reáljövedelmek* hasonlóképpen egyenetlen változásával. A munkások és alkalmazottak személyes rendelkezésű reáljövedelme a tervidőszakban jelentősen, 19%-kal nőtt. Egyes években — 1961-ben, 1962-ben és 1965-ben — azonban az emelkedés csupán szerény mértékű volt, ami bizonyos fáziskülönbséggel ugyan, de fékezte a kereskedelem forgalmának emelkedését. 1963-ban és 1964-ben — amikor a reáljövedelem 8, illetve 6%-kal emelkedett — az értékesítés is nagyobb ütemben fejlődött.

A *lakosság megtakarításai* az ötéves tervben mintegy három és félszeresére nőttek. 1961. január 1-én a takarékbetét-állomány összege 5,5 milliárd Ft volt, 1965. szeptember 30-ára viszont megközelítette a 19,2 milliárd forintot. Mind a kereskedelmi forgalomhoz, mind pedig a kereskedelem árukészleteihez viszonyítva a megtakarítások összege jelentősen nőtt. A tartalékolt pénzösszegek csak részben irányultak áruvásárlásra, főleg tartós fogyasztási cikkek, gépkocsik beszerzésére. Mivel a megtakarítások nagyobb hányadával a magasabb jövedelmű rétegek rendelkeznek, a betéteket főleg akkor használják fel, ha olyan fogyasztási cikkeket vásárolhatnak, amelyek igényeiknek teljes mértékben megfelelnek. Végül is a nagymértékű betétképződés az elmúlt években vásárlóerőt vont el a kereskedelemtől.

Az áruellátás, a kereskedelem ki-

nálata a tervidőszakban javult, csökkent a hiánycikkek száma, bővült a választék, számos új és korszerű termék került forgalomba. Széles körűen alkalmaztak új *kereskedelmi módszereket,* mint például az áruhitelakciót, a kiárusításokat és leértékeléseket, egyes rugalmasabb árképzési formákat. Egyes árintézkedések helyesen szolgálták a fogyasztás és a forgalom szerkezetének átalakítását. Bővült a kereskedelem üzlethálózata a városokban és különösen a falvakban, a mezőgazdasági településeken. Ma már számos üzlet korszerű kiszolgálási formában (önkiszolgáló, önkiválasztó, automata) működik.

Az eredmények ellenére azonban a kereskedelem kínálata és áruválasztéka sok szempontból elmaradt a vásárlók igényétől. Az az általános népgazdasági probléma, hogy az ipar és a mezőgazdaság által termelt fogyasztási cikkek minőség, választék, összetétel tekintetében nem felelnek meg eléggé a fogyasztók keresletének, a kereskedelemben némelykor áruhiányra, választéki fogyatékosságokra, máskor pedig indokolatlan készletképződésre vezetett.

A belkereskedelem forgalmát összességében az jellemezte, hogy *az öt év alatt az élelmiszerek teljes értékesítése* — bolti eladás és vendéglátás együtt — *36%-kal, az iparcikkeké viszont kisebb mértékben, 23%-kal emelkedett.* A forgalom struktúrája is eltolódott, az élelmiszerek részesedése az 1960. évi 47,8%-ról, 50,3%-ra nőtt. A tervtúlteljesítés is az élelmiszer-eladásoknál következett be, az iparcikkek értékesítése viszont a tervezettől kissé elmaradt.

Az élelmiszer-vásárlásoknak a tervezettnél gyorsabb növekedése főként azzal magyarázható, hogy a *lakosság élelmiszer-fogyasztási alapján belül a saját termelésből származó fogyasztás volumene és aránya számottevően csökkent.* A központi árualapok, tehát elsősorban a kereskedelem iránti igények emelkedtek, és a mezőgazdasági népesség is fokozódó mértékben a boltokból elégítette ki élelmiszer-szükségleteit. Az elmúlt öt évben, ha lassabban is, érvényesült a mezőgazdasági népesség csökkenésének folyamata. Sokan az iparban és építőiparban vállaltak munkát, növelve az ún. ellátatlanok számát. A bérből és fizetésből élők igényei is fokozódtak és egyre több, értékesebb élelmiszert, iparilag feldolgozott terméket vásároltak.

Az említett tendenciát igazolja, hogy 1960 és 1964 között a lakosság élelmiszer-fogyasztása — élvezeti cikkek nélkül — együttesen 9%-kal, ezen belül a központi árualapok volumene 29%-kal nőtt, míg a saját ter-

A kiskereskedelem áruforgalmának megoszlása

(Fogyasztói folyó áron)

Megnevezés	1960	1965*
	év	
Bolti élelmiszer	31,4	33,8
Vendéglátás.....	16,4	16,5
Élelmiszerek	47,8	50,3
Ruházat	24,5	20,3
Vegyesiparcikk	27,7	29,4
Iparcikkek	52,2	49,7
Összesen	100,0	100,0

* Előzetes adatok.

A lakosság élelmiszer-fogyasztása a beszerzés forrásai szerint*

1965. évi változatlan áron

Megnevezés	1960. év százalékában			Megoszlás százalékban		
	1960	1961	1964	1960	1961	1964
Központi alap	100	107	129	50	52	59
Piac	100	97	93	8	8	7
Saját termelésből származó fogyasztás ...	100	96	87	42	40	34
Összesen	100	101	109	100	100	100

* Élvezeti cikkek nélkül.

melésből származó fogyasztás 13%-kal csökkent. Ennek megfelelően az élelmiszer-fogyasztási alapon belül a központi árualapból származó élelmiszerek aránya az 1960. évi 50%-ról 1964-ben 59%-ra emelkedett, és ugyanebben az időszakban a saját termelésből származó fogyasztás részesedése 42%-ról 34%-ra esett vissza.

A lakosság élelmiszer-fogyasztása 1961 és 1964 között tovább javult, szerkezete is kedvezően változott. Ezt bizonyítja, hogy 1960-hoz viszonyítva az egy lakosra jutó húsfogyasztás 7%-kal, a tojásé 12%-kal nőtt, a lisztféléké kissé csökkent. Kedvezőtlen jelenség viszont a tej és tejtermékek (vaj nélkül) fogyasztásának 13%-os csökkenése.

Egy lakosra jutó fogyasztás

kg-ban

Megnevezés	1960	1961	1964	1964. év az 1960 %-ában
Húsfélék	47,6	48,3	51,3	107
Tojás	8,9	8,9	10,0	112
Tej és tejtermék*	114,0	106.0	99,5	87
Lisztfélék	139,4	136,9	135,6	99
Cukor	26,6	27,6	29,3	109
Zsiradékok	23,5	23,4	24,4	102
Burgonya	97,6	95,0	87,8	90
Zöldség és gyümölcs	139,4	141,9	143,9	103

* Vaj nélkül.

A *kereskedelem élelmiszer-forgalma a lakosság fogyasztásánál nagyobb mértékben nőtt.* A teljes élelmiszer-forgalom — értékben — 1961 és 1964 között csaknem egyenletesen növekvő tendenciát mutatott. (A növekedés évi üteme 6—8%.) 1965-ben viszont az értékesítés emelkedése különféle tényezők hatására lassult.

A kereskedelem árualapjai a tervidőszakban mind mennyiségben, mind pedig összetételükben jelentősen fejlődtek, és az alapvető cikkekből általában folyamatos ellátást sikerült biztosítani. Kisebb-nagyobb ellátási nehézségek voltak főleg húsból és húskészítményekből, vajból és egyes tejtermékekből, az időszak első felében tojásból, valamint időközönként egyes zöldség- és gyümölcsfélékből.

A lakosság élelmiszer- és élvezeticikk-vásárlásait érzékenyen befolyásolta az 1961. december 10-i árrendezés. Az árintézkedés nagymértékben csökkentette a csokoládé és csokoládéáruk, a kávé, kakaó, tea és a déligyümölcsök árát, ugyanakkor nőtt a dohányáruk és a sör ára. A leszállított árú cikkek forgalma nagymértékben emelkedett, így például a csokoládéfélék értékesítése 1964-ben — mennyiségben számítva — 64%-kal, a kakaóé 88%-kal, a kávéeladásoké több mint négyszeresére emelkedett, a cigarettafélék eladása is az átmeneti visszaesés után 9%-kal nőtt.

Az egész időszak élelmiszer-forgalmát az értékesebb élelmiszeripari termékek, élvezeti cikkek iránti jelentékeny mértékű keresletnövekedés jellemezte. Egyre nagyobb szerepet töltenek be a forgalomban a szolgáltatások, az előrecsomagolt, a félkész és fogyasztásra kész élelmiszerek, konzervek. Bővült a kereskedelem hálózata is és az önkiszolgálási forma leginkább az élelmiszer-kereskedelemben terjedt el. (1965. június 30-án már 2763 önkiszolgáló élelmiszerbolt működött, az összes boltok 18%-a.)

Az élelmiszer-forgalmon belül a *vendéglátás értékesítése 1965-ben mintegy 30%-kal haladta meg az 1960. évi színvonalat.* Az üzemi vendéglátás forgalma gyorsabban nőtt, mint a kereskedelmi vendéglátásé. Kedvező jelenség, hogy az éttermek,

vendéglők, cukrászdák, eszpresszók körülbelül 40 százalékkal nagyobb árbevételt értek el 1965-ben, mint 1960-ban, ugyanakkor az italboltok és söntések eladása alig változott.

A vendéglátás áruforgalma* az 1965. évben
(Fogyasztói folyó áron)

Megnevezés	Az 1960. év százalékában	Megoszlás (%)
Melegétel	141	22
Egyéb étel.....	161	15
Ételek összesen...	149	37
Italok.....	118	53
Eszpresszókávé ...	119	4
Egyéb bevétel	160	6
Összesen	130	100

* Előzetes adatok.

A vendéglátás forgalmának kedvező szerkezeti átalakulását bizonyítja, hogy *az ételek eladása jóval nagyobb mértékben* (kb. 50%-kal) *emelkedett, mint az italoké* (18%). Ennek következtében a teljes értékesítésen belül a tervidőszakban az ételeladások részesedése 33%-ról 37%-ra emelkedett. Az italok 53%-os részesedési arányát azonban még így is túlzottnak kell tekinteni.

A vendéglátás tevékenységében egyre nagyobb szerepet tölt be *az idegenforgalom,* ami egyfelől a szállodák, másfelől a vendéglátó egységek szolgáltatásai iránti igényeket fokozza. A szállodákat és szálláshelyeket igénybe vevő külföldiek száma az 1960. évi 215 ezerről 1964-ben 665 ezerre nőtt, vagyis több mint megháromszorozódott. Ugyanebben az időszakban a hazánkba beutazó külföldi állampolgárok száma is megsokszorozódott. 1960-ban 244 ezer, 1964-ben 1302 ezer külföldi látogatott Magyarországra.

A növekvő hazai és idegenforgalmi igényeknek a vendéglátás hálózata csak részben tudott eleget tenni. Az összes vendéglátóhelyek száma 1960 és 1964 között kb. ezerrel nőtt, és 1965 elején 334 önkiszolgáló egység működött. A szállodai férőhelyek (ágyak) száma közel 15 ezerre, 2500-zal emelkedett. Az új létesítmények között szerepel például a siófoki szállodasor, a Royal, Ifjúsági, Szabadság, Astoria, továbbá az új Tihany, a kecskeméti Aranyhomok, a salgótarjáni Karancs szálló.

Az iparcikkek két nagy csoportjának — a ruházati áruknak és az ún. vegyesiparcikkeknek — a forgalma a vizsgált időszakban különböző mértékben változott. A ruházati eladások az öt év alatt mindössze 7%-kal, a vegyesiparcikkeké viszont 37%-kal emelkedett.

A ruházati értékesítés 1961 és 1965 között az ötéves terv eredeti előirányzatától elmaradt és a tervezettnél mintegy 7,5 milliárd forinttal kisebb forgalmat ért el. A lakosság ruházati vásárlásai csupán 1964-ben haladták meg — kisebb mértékben — az 1960. évi színvonalat. Jelentősebb fejlődés főleg 1965-ben következett be, elsősorban a nagyarányú készletrendezés, kiárusítás, leértékelés következtében.

A ruházati eladások visszaesése 1961 és 1963 között sok tényező komplex hatásával magyarázható. Ezek között ki kell emelni azt az összefüggést, hogy a reáljövedelmek aránylag kismértékű emelkedése esetén a tapasztalatok szerint a ruházati forgalom stagnál, sőt csökkenhet is. A viszonylagosan és abszolút értelemben is *magas árszínvonal* fékezi a vásárlások növekedését. Az idegenforgalom, a hazánkba érkező külföldiek és a külföldi útjukról hazatérő magyar állampolgárok jelentékeny mennyiségű ruházati terméket hoznak be.

Az árukínálat az ipar exportkötelezettségének elsődlegessége és a technikai elmaradottság miatt nem tudott lépést tartani a gyorsan változó kereslettel. Az igényeknél kevesebb korszerű, modern kivitelű, szintetikus anyagból készült ruházati cikk állt a kereskedelem rendelkezésére. Mindezek mellett a lakosság növekvő kiadásai egyes szolgáltatásokra, lakásépítkezésre és -vásárlásra, valamint az ugyanezen időszakban megjelenő új tartós fogyasztási cikkekre vásárlóerőt vontak el a ruházati beszerzésektől.

Érdekesen mutatja be a lakosság megváltozott iparcikk-keresletét az

alábbi tábla, amely szerint a különbség az egy lakosra jutó vegyesiparcikk- és ruházati vásárlások között egyre nagyobb mértékben nő.

Egy lakosra jutó kiskereskedelmi iparcikkeladási forgalom

Megnevezés	Fogyasztói folyó áron, forintban		Az 1960. év százalékában
	1960	1965*	
Tartós fogyasztási cikkek	425	621	146
Egyéb vegyesiparcikkek	1460	1922	132
Vegyesiparcikk összesen	1885	2543	135
Ruházati cikkek	1664	1745	105
Iparcikkek összesen	3549	4288	121

* Előzetes adatok.

Az elmúlt években az új, rugalmasabb kereskedelmi formák közül egyre nagyobb szerephez jutottak *a ruházati kiárusítások és leértékelések.* Ahol a divat változásának különösen nagy befolyása van, ott elkerülhetetlen, hogy nehezen eladható készletek képződjenek. Mind a népgazdaság általános, mind pedig a lakosság közvetlen érdekeit szolgálja ezeknek az árualapoknak leszállított áron történő értékesítése. Az ez évi tapasztalatok azt bizonyították, hogy jelentős ármérsékléssel olyan áruk is értékesíthetők, amelyek korábban esetleg évekig a raktárakban hevertek.

Ruházati cikkek kiskereskedelmi kiárusítási forgalma

Év	Fogyasztói áron, millió forintban			Engedmény %-a	Az éves ruházati forgalom %-ában
	teljes áron	engedményes áron	engedmény		
1960	166	117	49	30	0,7
1961	273	197	76	28	1,3
1962	738	517	221	30	3,4
1963	881	619	262	30	3,8
1964	602	421	181	30	2,5
1965*	2290	1385	905	39	7,8

* Előzetes adatok.

A vizsgált időszakban *a ruházati forgalom összetétele* is jelentősen megváltozott. Ennek egyik legjellemzőbb vonása a méteráru-eladások csökkenése, a konfekcióáruk szerényebb és a kötöttáruk forgalmának nagyobb mértékű növekedése. Mindez összefügg egyfelől a konfekciógyártmányok mind nagyobb népszerűségével, másfelől a divatos, korszerű, réteges öltözködés térhódításával. A kereskedelem egyre nagyobb súlyt helyez a gyermekek és a serdülőkorúak, általában a fiatalabb korosztályok — a divathoz egyre inkább alkalmazkodó — különleges igényeinek kielégítésére.

A tervidőszakban *a legnagyobb mértékben a vegyesiparcikkek forgalma nőtt.* 1965-ben az értékesítés megközelíti a 25,8 milliárd forintot, ami 37%-kal több az 1960. évi eladásoknál.

Az árufőcsoporton belül különösen nagy ütemben, mintegy másfélszeresére fejlődtek a lakosság tartós fogyasztásicikk-vásárlásai és ezen árucsoport forgalmának aránya ebben az évben már megközelítette az összes vegyesiparcikk-eladások egynegyedét.

Ruházati cikkek kiskereskedelmi forgalma az 1960. év százalékában

Fogyasztói folyó áron

Megnevezés	1961	1962	1963	1964	1965*
Ruházati cikkek összesen	93	91	97	102	107
ebből: méteráru	84	73	75	78	80
konfekció	92	90	96	100	104
kötöttáru	102	108	117	123	132
divatáru	103	92	100	107	114
harisnyafélék	101	98	103	108	114
lábbeli	98	97	107	115	114

1 Előzetes adatok.

A háztartási villamosgépek közül főleg a hűtőszekrények, a porszívók, a mosógépek és a centrifugák, a híradástechnikai cikkek csoportjában a televíziós készülékek, valamint a személygépkocsik forgalma nőtt. A bútorvásárlások — értékben — 1965-ben több mint 40%-kal haladták meg az 1960. évit. Az öt év alatt a lakosság összesen 726 ezer mosógépet, 769 ezer rádiókészüléket, 747 ezer televíziós készüléket, 316 ezer porszívót, közel 200 ezer hűtőszekrényt, 200 ezer motorkerékpárt, 168 ezer centrifugát és 48 ezer új személygépkocsit vásárolt.

Tartós fogyasztási cikkek értékesítése

(ezer darab)

Megnevezés	1960	1961	1962	1963	1964	1965*
Porszívó	29,2	45,5	49,3	54,5	80,1	87,0
Mosógép	122,2	127,1	125,9	139,8	154,0	179,0
Centrifuga	1,4	7,2	12,6	37,7	41,4	69,0
Hűtőszekrény	13,1	12,9	18,1	33,9	56,1	75,0
Rádió	179,7	160,8	142,2	157,2	158,4	150,0
Televízió	53,1	101,2	122,9	149,3	213,2	160,0
Motorkerékpár, moped, robogó együtt	40,0	29,3	36,3	52,9	41,0	34,7
Személygépkocsi	3,5	6,1	11,2	12,3	8,8	10,0

* Előzetes adatok.

A lakosságnak tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága jelentősen javult. A háztartásstatisztikai adatok szerint a munkások és alkalmazottak 100 családra jutó állománya 1965. január 1-én 97 rádiókészülék, 44 televízió, 78 motorkerékpár, 54 mosógép, 23 porszívó és 9 villamos hűtőszekrény. Sokat fejlődött a paraszti lakosság ellátottsága is főleg televíziókból, motorkerékpárból és mosógépből.

Elősegítette az értékesítést egyes kereskedelmi módszerek alkalmazása is. 1965-ben a *hitelakció* keretében értékesített tartós fogyasztási cikkek forgalma megközelítette az 1,6 milliárd forintot, mintegy három és félszerese volt az 1960. évinek és az összes tartós fogyasztásicikk-eladások negyedét képviselte. A vásárlásokat ösztönözték az egyes árcsökkentések, közöttük a legfontosabb az 1962-ben, illetve 1963. január 1-én a hűtőszekrények, varrógépek, padlókefélők, centrifugák, lemezjátszók és egyes motorkerékpárok általában nagyobb mértékű — 20—33%-os — ármérséklése.

A forgalom egy sor cikkből fokozható lett volna, ha az ipar korszerűbb termékeket nagyobb tételben bocsát a kereskedelem rendelkezésére.

A vegyesiparcikkek kiskereskedelmi eladási forgalma

Megnevezés	Fogy. folyó ár, millió forint		Az 1960. év százalékában
	1960	1965*	
Vegyesiparcikkek összesen	18 827	25 800	137
ebből: bútor	1 633	2 330	143
egyéb tartós fogyasztási cikkek	2 605	3 970	152
háztartási vegyi áru	2 229	2 900	130
papír-írószer	765	1 050	187
könyv	477	700	147
tüzelőanyag	1 628	2 230	137
építőanyag	2 414	3 100	133

* Előzetes adatok.

A vizsgált években a kereskedelem mind nagyobb mennyiségben hozott forgalomba háztartási-vegyi árukat, műanyagokat és számos fontos kisebb értékű napi fogyasztási cikket, bár az igényeket teljes mértékben kielégíteni nem tudta. A háztartási-vegyi áruk és kozmetikai cikkek eladása 1965-ben mintegy 30%-kal, a papír és írószereké 37%-kal, a könyveladásoké csaknem felével volt nagyobb, mint 1960-ban. Megélénkült a kereslet a sport- és játékáruk, optikai és fotócikkek iránt is.

Sokat javult a *tüzelőellátás,* főleg a mezőgazdasági lakosság igényeinek kielégítése okozott problémát a kereskedelemnek. Az időjárás ingadozása, az 1963-as hideg tél következtében, különösen fokozódtak a vásárlások. 1965-ben 43%-kal több szénfélét értékesítettek, mint 1960-ban. A szervezett tüzelőakció keretében idén már kb. 1,2 millió család jutott tüzelőhöz.

Egyes tüzelő- és építőanyagok kiskereskedelmi eladási forgalma

Megnevezés	Menny. egység	1960. év	1965. év	1960. év = 100
Szénfélék	1000 t	4033	5760	143
Tűzifa	„	719	656	91
Tégla	millió db	738	765	104
Cserép	„	120	130	108
Cement	1000 t	248	345	139
Mész	„	220	242	110
Fenyőfűrészáru	1000 m^3	62	68	110
Ajtó, ablak	1000 db	325	450	138

Nőtt a családiház-építési kedv, és magánerőből évenként már mintegy 30 ezer lakás épült, amelyeknek építőanyag-szükségletéről főleg a kereskedelemnek kell gondoskodnia. A jobb áruellátás ellenére csaknem az egész időszakban nem volt elegendő tégla, cserép, cement és főleg fenyőfűrészáru, bár a legfontosabb termékekből az eladás nőtt.

A kereskedelem munkája a II. ötéves terv időszakában az egész népgazdaság fejlődésével összhangban változott. A nehézségek és a kisebb-nagyobb zökkenők ellenére csaknem minden területen sikerült a lakosság legfontosabb igényeit kielégíteni. A további előrehaladás feltétele a rugalmasabb kereskedelmi módszerek alkalmazása, a fogyasztók igényeinek alaposabb megismerése és az ipar, valamint a külkereskedelem hatékonyabb ösztönzése a vásárlók által keresett árualapok biztosítására.

Kovács Dénes

Gazdasági és politikai tényezők hatása a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitelre a II. világháború után

A Latin-Amerikába irányuló tőkekivitel mind viszonylagos nagyságát, mind összetételét és formáit illetően eléggé eltér az egyéb gazdaságilag kevésbé fejlett területekre, Afrikába és Ázsiába irányuló tőkekiviteltől.

Elemzésünkben a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitel két időszakát különböztetjük meg, éspedig az 1961 előtti és az 1961 után időszakot. Ez nem jelenti azt, mintha az említett évben hirtelen és alapvető változás történt volna. Az 1961. évet elsősorban azért tekintjük fordulópontnak, mert ezt követően a kubai győzelmes forradalom különleges befolyást gyakorolt az Egyesült Államok latin-amerikai politikájára. Másodsorban pedig azért, mert ezzel egyidejűleg a gazdasági helyzet romlása — a profitok és kölcsönkamatok repatriálása és a külkereskedelmi cserearányok rosszabbodása — miatt komolyan számolni kellett a legtöbb latin-amerikai ország fizetésképtelenségével és a magánbefektetések fokozódó kockázatával, ami a további tőkeimport volumenének és formáinak megváltozását eredményezte.

Tőkekivitel az 1945—1961. években

Ebben az időszakban a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitel első fő jellemzője — más kevésbé fejlett területekkel szemben — a tőkekivitel *viszonylag nagy volumene* volt. Az ENSZ statisztikája szerint a világ kevésbé fejlett területeire irányuló nettó tőkekivitelből és segélyekből 1951—1955-ben 28 százalék, 1956—1959-ben 37 százalék, 1960—1962-ben pedig 23 százalék jutott Latin-Amerikának. Ez meghaladta Latin-Amerika népességének a kevésbé fejlett országok össznépességéhez viszonyított részarányát, amely csak 16 százalék. A tőkekivitel egyenlőtlen földrajzi megoszlása még szembetűnőbb, ha figyelembe vesszük, hogy Latin-Amerika viszonylag kisebb mértékben szorul külföldi tőkére.[1]

A vizsgált időszak másik fő jellemzője volt, hogy Latin-Amerikába *túlnyomórészt magántőkét* exportáltak, és ebben is igen nagy volt a működő tőke részaránya. Egyfelől Latin-Amerika, másfelől pedig Ázsia és Afrika között szembetűnő volt az ellentét a tőkeimport összetétele és formái tekintetében.[2] Az 1946—1961. években a Latin-Amerikába irányuló nettó tőkekivtelből 72 százalék közvetlen beruházás volt.[3]

A Latin-Amerikába irányuló tőkekivitel erősen eltérő jellegének számos gazdasági és politikai oka volt.

Először is a második világháború után Latin-Amerika bizonyos értelemben az észak-amerikai monopóliumok kizárólagos „vadászterülete" volt. Nyugat-európai versenytársaik ugyanis e területen jóval gyengébbek voltak, mint Ázsiában vagy Afrikában, ahol az angol, a francia, a holland és a belga monopóliumok akkor is megtartották többé-kevésbé erős pozícióikat, amikor korábbi gyarmataik már elnyerték függetlenségüket. Míg sok ázsiai és afrikai ország korán megkezdte a Szovjetunióval és más szocialista országokkal a gazdasági és politikai kapcsolatok kiépítését, latin-amerikai viszonylatban alig vagy egyáltalán nem alakultak ki ilyen kapcsolatok. Így tehát Latin-Amerikát a külföldi befektetések

[1] Lásd az ENSZ The Capital Development Needs of the Less Developed Countries c. 1961. évi kiadványát. E tanulmány alapjául szolgáló elgondolások és a becslések pontossága vitathatók ugyan, de helyes a tanulmánynak az a következtetése, hogy Latin-Amerika – magasabb nemzeti jövedelme és nagyobb tőkeképződése folytán – viszonylag kevésbé szorul pótlólagos tőkékre.

[2] Ez különösen az 1956–1959. évi időszakra vonatkozik, amikor az összes tőkekivitelből a magántőke részaránya Latin-Amerikában 76 százalék, Afrikában 13 százalék, Délkelet-Ázsiában pedig csak 3 százalék volt.

[3] Lásd az ENSZ The Economic Development of Latin America in the Post War Period című kiadványát. New York, 1964. 40–42. l.

szempontjából „kedvező légkör" jellemezte, és egészen a kubai forradalomig „biztos" területnek számított.

Másfelől ez a terület mint igen fontos nyersanyagforrás gazdaságilag és stratégiailag is fontos volt az északamerikai imperializmus szempontjából és egyben nagy felvevő piacot is jelentett az Egyesült Államok ipari termékei számára. Emellett a profitráta igen magas volt, jóval magasabb, mint az Egyesült Államok belföldi befektetéseinél. Mivel Latin-Amerika a gazdasági fejlődés magasabb fokán áll, mint Ázsia vagy Afrika, a tipikusan gyarmati jellegű kitermelő iparokon és a mezőgazdaságon kívül viszonylag széles körű beruházási lehetőségeket nyújtott más iparágakban, valamint a kereskedelem, a bankügy és a biztosítás terén is. A tőkekivitel összetételével és formáival kapcsolatban utalnunk kell arra is, hogy Latin-Amerika esetében viszonylag csekély volt a katonai segély, amely az egyéb területekre vonatkozó „segélyprogramokban" igen nagy szerepet játszott.

A vizsgált időszakban a *tőkekivitel funkciói* is lényegesen eltértek a világ egyéb területeire exportált tőke funkcióitól.

Ami a profitszerző funkciót illeti, utalunk arra, hogy a közzétett statisztikák szerint — amelyek valószínűleg a ténylegesnél alacsonyabb adatokat tüntetnek fel — az 1946—1961 között a latin-amerikai befektetésekből befolyó profitok 14 141 millió dollárt tettek ki, ami jóval meghaladja a Latin-Amerikába ugyanebben az időszakban exportált külföldi tőke összegét. A háború utáni tőkeáramlások és a profitok alakulásának tanulmányozása — különösen az Egyesült Államok esetében — arra enged következtetni, hogy az exportált tőke profitszerző funkcióját Latin-Amerikában nem tekinthetjük lényegtelennek vagy másodrendűnek. 1963-ban a latin-amerikai közvetlen befektetések az Egyesült Államok összes külföldi tőkebefektetéseinek csaknem egynegyedét tették ki. Az egyesült államokbeli társaságok 1963-ban a 9875 millió dollár összegű latin-amerikai közvetlen befektetésekből 1105 millió dollár statisztikailag kimutatott profitra tettek szert. Az összehasonlítás kedvéért megjegyezzük, hogy ugyanebben az évben az említett társaságok európai közvetlen befektetéseinek összege 10 351 millió, a kimutatott profitok összege pedig 992 millió dollár volt.

Ami az exportált tőkének azt a funkcióját illeti, hogy olcsó nyersanyagbeszerzést biztosít és „lecsapolja" a tőkeexportáló országok árufeleslegét, utalunk arra, hogy a Latin-Amerikából eredő import részaránya az Egyesült Államok összes importjában igen nagy: 1948-ban 33, 1955-ben pedig 32 százalékot tett ki, és csaknem kizárólag nyersanyagokból és élelmiszerekből állott. Emellett a tisztán számszerű adatokon kívül figyelembe kell venni, hogy Latin-Amerika jelentős mértékben szállít — és szállíthat a jövőben is — stratégiailag fontos nyersanyagokat. A tőkekivitel áruexportot elősegítő funkciója a tőkekivitel és az árukivitel statisztikájának összehasonlításából is kitűnik. Hasonló következtetést lehet levonni például a Közös Piac országainak az ötvenes és a hatvanas években Latin-Amerikába irányuló tőke- és árukiviteléből is.

Tőkekivitel az 1961—1963. években

Vizsgáljuk meg először a tőkekivitel *nagyságrendjének* alakulását. 1962-ben — az utolsó évben, amelyre az összes fejlett tőkésország tőkekivitelére vonatkozólag hivatalos adatok állnak rendelkezésre — a hosszú lejáratú tőkekivitel nettó összege (ideértve a segélyeket is) 1295 millió dollárra csökkent az 1961. évi 1425 millióval szemben. Az Egyesült Államok tőkekiviteléről 1964-ig rendelkezésre álló adatok szerint a *nettó* tőkekivitel 1961-ben 1103 millió, 1962-ben 751 millió, 1963-ban 737 millió, 1964 januárjában—októberében pedig 1053 millió dollár volt. Az 1964. év első tíz hónapjában a nettó magántőke-kivitel 721 milliót tett ki az 1963. évi 57 millióval szemben.

Meg kell jegyeznünk, hogy — a

nemzetközi kiadványokból vagy az illető ország kiadványából[4] vett fentebbi adatok — a *nettó,* nem pedig a bruttó kivitelre vonatkoznak, amelyből így levonják az adós részéről „szolgálat" címén fizetett összegeket. Ez módosítja a tőkeáramlásról alkotott képet, mivel az adatokban a globális tőkemozgás csak részben tükröződik. A statisztika például nem mutatná ki a tőkeexport 1962. évi csökkenését, ha Venezuela nem szerepelne a latin-amerikai országok között. Az ötvenes években Venezuela a nettó összeget nézve *tőkeimportáló* ország volt, de azután az olajiparból történt tőkekivonás („desinvestments") — lényegében a profitok kivonása — folytán ott *nettó tőkeexport* jelentkezett, mivel a tőkekivitel 436 millió dollárral meghaladta a tőkebevitelt.[5]

Más szóval: a Latin-Amerikába irányuló nettó tőkekivitelnek a hatvanas évek elején mutatkozó csökkenése csak azt jelenti, hogy az új tőkék kivitele nem növekedett olyan mértékben, mint ahogyan nőtt a korábban exportált tőkék után fizetett szolgálat összege. Természetesen a profitok repatriálása és az adósságtörlesztés 1961 előtt is csökkentőleg hatott a Latin-Amerikába irányuló, statisztikailag kimutatott tőkekivitelre (mindig a nettó összeget nézve). A korábbi időszakban azonban a tőkemérleget a tőkekivonások és -törlesztések kisebb mértékben terhelték, mint amilyen mértékben nőtt az új tőkék bevitele. A hatvanas években azonban már nem ez volt a helyzet.

A kivitt tőkék *összetétele és formái* tekintetében a változások még kifejezettebbek. Módosult az exportált *állami és magántőkék* egymáshoz viszonyított *aránya.* Az állami tőke részesedése az összes tőkekivitelben 1962-ben az 1950—1960. évi átlagnak mintegy ötszöröse volt. Az állami tőkék rendelkezésre bocsátásán alapuló programok végrehajtására új szervezeteket (például a „Szövetség a Haladásért") és új bankokat (például az Amerikaközi Fejlesztési Bankot) létesítettek.

Az Amerikaközi Fejlesztési Bank által engedélyezett kölcsönökre 1961—1963-ban 192 millió dollárt folyósítottak, de a bank ennél jóval nagyobb fizetési kötelezettségeket vállalt, mégpedig az 1961—1964. évekre évi átlagban 300 millió dollárt. A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (Világbank) is fokozta kölcsönnyújtási tevékenységét Latin-Amerikában.[6] Megemlítendők a Nemzetközi Valutaalap hitelei is, bár ezek nem jelentenek hosszú lejáratú tőkekivitelt. Latin-Amerikát ugyanis csak a fejlett tőkésországok előzik meg a Valutaalap „készenléti" egyezményei tekintetében, s ezek összege 1964 áprilisáig 2 milliárd dollár volt, de hasonló a helyzet a tényleges igénybevételben is.

A következő táblázat a Latin-Amerikába irányuló állami és magántőke-kivitelben bekövetkezett változásokat mutatja. Az adatok csak az Egyesült Államokból eredő tőkekivitelre vonatkoznak ugyan, de az általános irányzatot is tükrözik.

A magántőke-kivitellel kapcsolatban már említettük, hogy a Venezuelából történt nagymértékű „tőkekivonás" csökkentőleg hatott a Latin-

[4] Az ENSZ Le courant international des capitaux á long terme et les donations publiques 1960—1962. című kiadványa és a Survey of Current Business havi füzetei.

[5] Az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottságának (ECLA) Economic Survey of Latin America 1963. című most érkezett kiadványának adatai — a fogalmi különbözőségek miatt — a fentiektől eltérő alakulást mutatnak. Az ECLA statisztikája a rövid lejáratú tőkeáramlást is magában foglalja, s 1963-ban csak 465 millió összegű nettó tőkebevitelt tüntet fel az 1962. évi 1248 millióval és az 1956—1960. évi 1505 millió összegű évi átlaggal szemben. Venezuela nélkül számítva a nettó tőkebevitel az ECLA statisztikája szerint a következőképpen alakult: 1961-ben 1853, 1962-ben 1731, 1963-ban 1043 millió dollár. Az 1956—1960. években az átlagos évi nettó bevitel 1166, 1960-ban pedig 1528 millió dollár volt.

Venezuela nélkül számítva tehát az 1960—1963. évi átlag jelentősen meghaladná az 1956—1960. évi átlagot, és az 1963. évi csökkenés nem volna nagyon jelentős.

[6] Latin-Amerika részesedése a Világbank összes kölcsöneiből az 1951—1959. években 22, az 1959—1960. években pedig 24,2 százalék volt. Az 1961—1962. években a Világbank kölcsöneinek már csaknem fele: 46,7 százalék Latin-Amerikának jutott. 1963-ban pedig a Világbank 286 millió dollárt kitevő összes kölcsönéből 202 millió, azaz 70 százalék esett Latin-Amerikára.

Az Egyesült Államok állami és magántőke-kivitele 1960—1964-ben

Megnevezés	1960	1961	1962	1963	1964 január—október
A hosszú lejáratú állami kölcsönök és segélyek nettó összege (millió $)	251	801	635	680	333
A hosszú lejáratú magántőke-kivitel nettó összege (millió $)	349	302	116	57	721

* Forrás: A Survey of Current Business havi füzetei.

Amerikába irányuló nettó tőkekivitelre. Az Egyesült Államok viszonylatában a hosszú lejáratú magántőkék mozgásának mérlegében Venezuela tőkemérlegének deficitje mintegy 600 millióval csökkentette a Latin-Amerikába irányuló nettó tőkekivitel összegét. Ennek hatása kitűnik az 1963. évi adatok különbözőségéből, amikor is a *nettó* kivitel igen alacsony szintre, 57 millióra csökkent, míg az egyes nemzetközi intézmények kiadványaiban és Victor Perlo, ismert amerikai közgazdász legutóbbi cikkében közölt adatok ezt az összeget jelentősen meghaladják.[7]

A hatvanas évek elején további figyelemre méltó jelenség volt, hogy a közvetlen befektetésekben növekedett az *újrabefektetett profitok* részesedése. Az Egyesült Államok közvetlen befektetéseiben az új tőke részesedése 1960-ban még 31 százalék, az újrabefektetett profitoké pedig 69 százalék volt. Az említett „tőkekivonás" eredményeképpen 1962-ben az új tőkék forgalmának mérlege Latin-Amerika szempontjából nem aktív, hanem passzív volt, és ezzel kapcsolatban az újrabefektetett profitok az összes közvetlen befektetés 113 százalékát tették ki.

Ami a külföldi monopóliumok *befektetéseinek irányát* illeti, túlnyomó részük a múltban és a jelenben is a nyersanyagtermelésbe és -kereskedelembe irányul, és e téren is az olajé a vezető szerep. Mindamellett a háború utáni időszakban fontos változások történtek, amelyek a következőkben foglalhatók össze:

— Az olajiparnak a befektetésekben való részesedése még nagyobb lett, és a hatvanas évek elején tapasztalt ingadozás után az újabb közlésekből az tűnik ki, hogy a külföldi magántőke túlnyomó részét ismét az olajiparba fektetik be.

— A feldolgozó iparágakba történt befektetések nagyon megnövekedtek. Összegük 1963-ban az 1946. évinek a nyolcszorosát tette ki.

— Csökkentek a mezőgazdaságba, továbbá a közművekbe, energiatermelésbe és -szolgáltatásba, valamint néhány más ágazatba irányuló befektetések.

— Nőttek a kereskedelembe, a pénzügyi intézményekbe és a biztosításba irányuló külföldi magánbefektetések is.

A befektetések megoszlásában történt eltolódások eredményeként gyengültek az angol monopóliumok pozíciói, a többi nyugat-európai és a japán monopóliumok pozíciói viszont némileg erősödtek. Az amerikai monopóliumok továbbra is döntő szerepet játszanak, mivel jelenleg az összes latin-amerikai külföldi befektetés háromnegyed része az Egyesült Államok tulajdonában van. Ezért a következő táblázat, amely az Egyesült Államok befektetéseiben végbement változásokat tünteti fel, nagyjából az összes külföldi befektetések megoszlására is jellemző.

E változások részben politikai, részben gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Például a latin-amerikai országokban észlelhető, a teljes függetlenség kiépítésére irányuló nemzeti

[7] Lásd az International Financial News Survey-t és V. Perlo cikkét a Nemzetközi Szemle 1965. évi 7. számában.

Az Egyesült Államok latin-amerikai közvetlen befektetéseinek megoszlása
(százalékban)

Megnevezés	1950	1963
Olajipar	27,7	35,7
Feldolgozó ipar	17,6	24,3
Kereskedelem	5,4	10,2
Bányászat	14,1	12,1
Közművek és szállítás	20,9	8,2
Mezőgazdaság	11,7	0,5
Pénzintézetek és egyéb	2,6	9,0
	100,0	100,0

mozgalomra, vagy olyan iparágak megteremtésére, amelyek magas profitrátát biztosítanak és emellett elősegítik a monopóliumok mai és perspektivikus céljainak elérését. Ami a feldolgozó ipari befektetéseket illeti, ezek a kevésbé fejlett országokba irányuló tőkekivitel ellentmondásos jellegének másik oldalát tükrözik. Ha ugyanis a fejlett tőkésországok monopóliumai úgy látják, hogy nem képesek meggátolni a gazdaságilag kevésbé fejlett országok iparosodási programjainak megvalósítását, csatlakoznak az elkerülhetetlennek vélt irányzathoz, tőkéjüket az iparba fektetik be, és arra törekednek, hogy hatalmi pozíciót biztosítsanak maguknak a tőkét importáló országok iparában és gazdaságában. Meg kell jegyezni, hogy Latin-Amerikában ezt a fejlődést nagyban elősegítik azok a tervek is, amelyek egy latin-amerikai közös piac létesítésére irányulnak.

A tőkekivitelbeli változásokat előidéző tényezők

A *politikai* tényezők között első helyen említjük a győzelmes kubai forradalom Latin-Amerikára gyakorolt hatását, amely arra az időre esett, amikor Latin-Amerikában a rendezetlen gazdasági és szociális problémák egész sora halmozódott fel, és a nép gyűlölettel fordult az Egyesült Államok által támogatott Batista-féle bábkormányok felé. A távolabbi összefüggéseket is nézve, Kuba forradalma egybeesett az ázsiai és afrikai, korábban gyarmati sorban élő országoknak azzal a felszínre jutó törekvésével, hogy gazdaságilag is függetlenekké váljanak és a szocialista országoktól is támogatást kapjanak. Ehhez járult az is, hogy több ilyen ország nem kapitalista irányba kíván fejlődni és szocialista célokat tűzött ki. Ezeket a jelenségeket az Egyesült Államok természetesen figyelembe vette, amikor felülvizsgálta latin-amerikai politikáját, s a tőkekivitelben az államnak közvetlenebb szerepet biztosított.

A *gazdasági* tényezők között első helyen kell megemlítenünk Latin-Amerika függőségének és kizsákmányoltságának egyre súlyosbodó kihatásait. Ezek a következőkben jelentkeztek:

— A befektetett külföldi magántőke profitjának nagyarányú repatriálásában, amely — mint már említettük — az 1946—1961. évi időszakban 14 141 millió dollárt tett ki.

— A latin-amerikai országoknak a külkereskedelmi cserearányok roszszabbodásából eredő veszteségében, amely 1945—1961 között 19 960 millió dollárra tehető.

— A külföldi állam- és magánhitel szolgálatának növekvő terhében. A latin-amerikai országoknak csak állami vagy államilag garantált külföldi tartozását nézve az adósság az 1955. évi 3996 millió dollárról 1961-ig 7615 millióra növekedett. Az adósságszolgálat pedig csak ez után a tartozás után 455 millióról 1084 millióra emelkedett.

A latin-amerikai országok fizetési mérlege számára az említett körülmények 1961-ben csaknem 5 milliárd dollár összegű terhet jelentettek. Ehhez járul a Latin-Amerikából repatriált rövid lejáratú tőke, amelynek 1961. évi összegét 489 millió dollárra becsülik, továbbá a külföldre menekülő belföldi tőkének 438 millióra becsült összege. Egészben véve tehát ezek az összegek mintegy 6 milliárd dollárt tesznek ki, ami rendkívül súlyos terhet jelent, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a latin-amerikai országok exportjából — ugyan-

csak 1961-ben — 8236 millió dollár folyt be.

A vizsgált tényezők kihatásai és — ezek eredményeképpen — a latin-amerikai országok arany- és devizatartalékainak nagymérvű csökkenése[8] nyilvánvalóvá tették, hogy a fizetési mérleg deficitje rövid időn belül súlyos helyzetet idézhet elő és komolyan veszélyeztetheti ezeknek az országoknak a külfölddel szembeni fizetőképességét. Ilyen körülmények között mindinkább bizonytalanná vált a profitok és kamatok perspektivikus repatriálhatósága. Ennek folytán csökkent az a vonzóerő, amely a külföldi monopóliumokat további latin-amerikai befektetésekre ösztönözhetné, és sürgetővé vált az igény, hogy a tőkeexportáló országok kormányai a fennálló helyzetet tekintetbe véve határozott lépéseket tegyenek.

Hasonló fékező hatást gyakorolt a magántőke kivitelére egy másik gazdasági jelenség: a latin-amerikai országokban gyorsuló ütemben jelentkező infláció. Az ötvenes években egészen 1961-ig Latin-Amerikában az árak nagyobb mértékben emelkedtek és a nemzeti valuták értéke jelentősebben csökkent, mint a világ bármely más kevésbé fejlett területén. Bolívia, Chile, Brazília, Argentína és Uruguay valutájának értéke nagyobb mértékben esett, mint bármely más országé.[9]

A külföldi monopóliumok általában szívesen látják a mérsékelt inflációt, mivel ez elősegíti a helyi munkaerő fokozott kizsákmányolását. Ez egyaránt vonatkozik Latin-Amerikára és más területekre. A vizsgált időszakban Latin-Amerikában észlelhető viharos ütemű infláció azonban több tekintetben kedvezőtlenül érintette a külföldi monopóliumokat. Komoly gondot okozott néhány fontos nyersanyag beszerzésében; a gyors áremelkedés minden kalkulációt megnehezített. A korlátok közé nem szorítható infláció azért is aggodalomra adott okot, mert szociális és politikai kihatással volt az egyébként is feszült latin-amerikai helyzetre. Bizonyára ezek a meggondolások is hozzájárultak ahhoz, hogy az utóbbi időben a nyugati közgazdászok mindinkább bírálni kezdték az „infláció útján való gazdasági fejlődés" koncepcióját, amely Latin-Amerikában erősen elterjedt.

Ezek a fejlemények — mint már említettük — oda vezettek, hogy a külföldi országok kormányai, így különösen az Egyesült Államok kormánya, felülvizsgálták Latin-Amerikával való gazdasági kapcsolataikat.

A „Szövetség a Haladásért" megteremtése és az Egyesült Államok hasonló lépései részben azt célozták, hogy Latin-Amerika népeivel elhitessék: lehetséges valamilyen „békés forradalom", amely életkörülményeiket megjavítja. Emellett a Latin-Amerikának nyújtott államkölcsönök és segélyek azt célozták, hogy Latin-Amerika leküzdhesse az előállott veszélyes helyzetet és fedezhesse legsürgősebb szükségleteit, az Egyesült Államok pedig megvédhesse pozícióit, megteremtse a további magántőkekivitel előfeltételeit, helyreállítsa a „kedvező légkört" a befektetések számára.

Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa tőkekivitelének alakulására ezenkívül egyéb körülmények is hatást gyakoroltak. Ilyen körülmény volt a beruházások növekedése a fejlett tőkésországokban, másrészt pedig a beruházások viszonylagos csökkenése, illetve alacsony szintje a kevésbé fejlett országokban. Ami Latin-Amerikát illeti, utalunk az egyenetlen és ellentmondásos jellegű ipari fejlődésre, a gazdasági növekedés ütemének lassúbbodására, valamint arra, hogy a profitráta csökkenő tendenciájának törvénye Latin-Amerikában is érvényesül. Úgy véljük azonban, hogy e tényezők csak másodrendűek voltak az előbbiekhez képest.

[8] A latin-amerikai országok tartalékai 1953-tól 1961-ig — a tőkebehozatal ellenére — csaknem egyharmaddal: 3400 millió dollárról 2290 millióra csökkentek.

[9] Ez az irányzat a folyó évtizedben is tovább tartott. A belföldi árindexek alapján számítva, a valuta 1963. évi értéke Bolíviában az 1953. évi vásárlóerőnek 3, Chilében 5, Brazíliában 6, Argentínában pedig 9 százalékát képviselte.

A Latin-Amerikába irányuló tőkekivitel mai irányzata és várható alakulása

Néhány legutóbb megjelent kiadványban közzétett adatok szerint a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitelt az jellemzi, hogy összetétele 1964-ben ismét az ötvenes évekéhez hasonlóan alakult, azaz a magántőke és a közvetlen befektetések játsszák a döntő szerepet. Az Egyesült Államokból eredő magántőke-kivitel — mint láttuk — az 1963. évi nettó 57 millió dollárról 1964 első tíz hónapjában 721 millióra növekedett. Amint a korábbi években a csökkenést túlnyomórészt az olajipari befektetések esése okozta, a legutóbbi növekedés ugyancsak az ilyen jellegű befektetések növekedésére volt visszavezethető. A közvetlen befektetések 1964-ben és 1965 első felében tovább növekedtek, mégpedig az utóbbi időszakban 187 millióval.

A tőkekivitel egyéves fejlődéséből egyébként sem lehet határozott következtetéseket levonni, tehát ha a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitel várható alakulására kívánunk következtetni, mindazokat a tényezőket figyelembe kell vennünk, amelyek a tőkeáramlás volumenét és összetételét befolyásolják.

Felvetődik tehát a kérdés, hogy vajon a jelen tanulmány korábbi, az 1961—1963. évi tőkekivitellel kapcsolatban tárgyalt politikai és gazdasági tényezők állandó érvényűek-e vagy pedig nem gyakorolnak többé befolyást az exportált tőke összetételére.

Ami azokat a *politikai* tényezőket illeti, amelyek a külföldi kormányokat, elsősorban pedig az Egyesült Államok kormányát a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitelben közvetlenebb és tevékeny szerep vállalására sarkallták, továbbra is teljes mértékben fennállnak. A politikai fejlődés Latin-Amerikában éppúgy, mint a többi kevésbé fejlett országban, nem olyan jellegű, hogy a fejlett tőkésországok kormányai csökkenthetnék a közvetlen beavatkozást.

Emellett Latin-Amerika *gazdasági* helyzetében sem történt olyan változás, amely indokolná, hogy a fejlett tőkésországok kormányainak ez irányú érdeklődése és beavatkozása csökkenjen. Belső gazdasági problémáik nem rendeződtek, bár a szóban forgó országok három éven át fokozott mértékben részesültek „segélyben" és egyre több kölcsönt kaptak az állami és a nemzetközi szervezetektől. Ami a fizetési mérleg problémáit illeti, a helyzet ma súlyosabb, mint 1961-ben volt. Az Amerikaközi Fejlesztési Bank igazgatója, F. Herrera közlése szerint a latin-amerikai országok külföldi adósságszolgálatának összege az 1965—1966. években 6,1 milliárd dollárt fog kitenni. A külföldi kötelezettségek teljesítése csupán 1965-ben 3,2 milliárd dollárt igényel, amivel szemben nettó 1,5 milliárd összegű állami és magántőkebevitellel lehet számolni.[10]

A latin-amerikai országok fizetési mérlegeit még súlyosabban terheli a profitok kivonása.

Kitűnik, hogy az 1961—1963. években, de az 1963. évet önmagában nézve is, az exportált profitok évi összege jóval meghaladta az 1956—1960. évi átlagot. (L. a köv. táblát.)

Másfelől az exportkilátások nem kedvezőek, mivel a külkereskedelmi cserearányoknak 1963. évi viszonylagos javulása 1964-ben véget ért, és a jövőre nézve sem várnak kedvező fejlődést.[11]

A legtöbb latin-amerikai országban továbbra is súlyos helyzetet idéz elő az infláció. Azok a stabilizációs programok, amelyeket a Nemzetközi Valutaalap vagy a Világbank „ajánlására" egyes latin-amerikai országok kormányai végrehajtanak, nem hozták meg a remélt eredményt. 1964-ben és 1965 első felében az áremelkedés csaknem mindegyik latin-

[10] Ezért az elmúlt és a folyó évben nagymértékben észlelhető volt a lejáró adósságok refinanszírozása. Hitelezőik, valamint a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap részéről jelentkező nyomás hatására több latin-amerikai országnak sikerült a lejárt adósság konszolidálását jelentő megállapodásokat kötnie, úgy azonban, hogy az illető országoknak a külföldi monopóliumok részére általános vagy különleges jellegű engedményeket kellett tenniük.

[11] Lásd ezzel kapcsolatban a FAO vezérigazgatójának 1965 júniusában tett nyilatkozatát, valamint az U. N. Monthly Bulletin of Statistics által közölt legfrissebb adatokat.

A Latin-Amerikából kivitt profitok alakulása millió dollárban
(a: összes profit; b: csak a közvetlen beruházásokból származó profit)

Év	Összesen		Venezuela nélkül	
	a	b	a	b
1961	1400	1081	817	520
1962	1438	1090	819	492
1963	1421	1017	813	405
1956—1960. évi átlag	1262	1068	574	385

Forrás: Az ECLA 1965. évi tanulmánya.

amerikai országban tovább tartott, és egyes országokban a valuta újabb hivatalos leértékelését jelentették be.[12]

Összegezve: A számba vett tények és adatok igazolják, hogy 1965-ben továbbra is megvan — hasonlóan az 1961. évi helyzethez — az objektív alap arra, hogy az Egyesült Államok és más fejlett tőkésországok kormányai folytassák a „megmentés politikáját". Ennek pedig egyik tényezője az állami tőke tevékeny és közvetlen szerepe a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitelben.

A tőkekivitel várható alakulásával foglalkozva azonban egyéb tényezőket is figyelembe kell venni, amelyek szintén befolyást gyakorolnak a fejlett tőkésországok tőkekivitelének volumenére és összetételére. E helyen a szóban forgó tényezőknek csak egyikével foglalkozunk, amely — az utóbbi két év tapasztalataiból ítélve — feltehetőleg tartós befolyást fog gyakorolni a tőkekivitel formáira.

A fizetési mérleggel kapcsolatos problémák szerepe

Mint ismeretes, több fejlett tőkésország fizetési mérlege krónikus és nehezen megszüntethető hiányt mutat. A latin-amerikai országok szempontjából különösen fontos az a körülmény, hogy az Egyesült Államok fizetési mérlegének deficitjéhez hozzájárul a tőkekivitel is. Ezért ez arra késztette a Kennedy- és Johnson-kormányzatot, hogy különféle intézkedésekkel fékezzék a tőkekivitelt. Egyrészt korlátozásokat vezettek be (mint az amerikai társaságok ez évi úgynevezett önkéntes korlátozási programja), másrészt pedig módosították az úgynevezett segélyprogramok volumenét és feltételeit. A segélyek összegét szűkebbre szabták, illetve kölcsönökkel helyettesítették, egyidejűleg megszigorították a kölcsönfeltételeket oly módon, hogy a kamatteher nagyobb legyen és a kölcsönök gyorsabban kerüljenek visszafizetésre. Ezenkívül az amerikai segélynyújtást 1961 óta irányító állami szervezet (USA-AID) mindinkább olyan eljárást követ, hogy a segélyt amerikai áruk kötelező vásárlásával kapcsolja egybe. Latin-Amerika esetében a segélynek ez a fokozott „egybekapcsolása" a Clay-bizottság[13] jelentése után az USA-AID bevallott céljává vált.[14]

Az Egyesült Államok segélyfeltételeinek megszigorításáról tanúskodik egy 1965 áprilisában közzétett újabb kiadvány[15] is. Eszerint tíz év-

[12] Utalunk itt Brazíliára, ahol Castello Branco kormánya elfogadta a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank „ajánlásait". A létfenntartási index Brazíliában az 1965. év első öt hónapjában 33 százalékkal emelkedett.

[13] A Kennedy-kormány alatt létesített bizottság, amelynek feladata az volt, hogy átdolgozza a segélyprogram stratégiáját és taktikáját.

[14] Arra vonatkozólag, hogy az áruvásárlással „egybekötött" kapitalista segély a kevésbé fejlett országok helyzetét több tekintetben károsan befolyásolta, lásd az ENSZ 1964. évi genfi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának okmányait, különösképpen pedig Connor professzor jelentését. Az OECD/DAC bizottságnak a kevésbé fejlett országok segélyezéséről szóló 1964. évi jelentése elismeri, hogy a segély tartós és fokozódó „egybekapcsolása" nem volt helyes eljárás.

[15] Az USA—AID A study on Loans, Debts Burden and Development c. kiadványa.

vel ezelőtt a kölcsönök az Egyesült Államok segélyprogramjaiban mindössze 6 százalékkal szerepeltek, míg a többi ingyenes juttatás volt. Most 70 százalék jut a kölcsönökre, és az amerikai kongresszusnak a kamatminimumok emelésére vonatkozó határozatai után ezek feltételeit is megszigorították, a visszafizetést pedig fokozott mértékben dollárban követelik meg. A feltételek megszigorítását jelentették be továbbá az Egyesült Államok mezőgazdasági feleslegeiből nyújtott úgynevezett Public Law 480 szerinti segítség tekintetében is (mivel a lejáratot a korábbi 20 év helyett 5 évben állapították meg és a visszafizetésnek nem nemzeti valutában, hanem dollárban kell történnie).[16]

A fizetési mérleg alakulásának figyelembevétele az Egyesült Államokon kívül más országokban és a nemzetközi intézményeknél is oda vezetett, hogy megszigorították a kölcsönfeltételeket, és pontosabban előírták, hogy a kevésbé fejlett országok a kölcsönöket miképpen kötelesek felhasználni.[17] A Latin-Amerikába irányuló tőkekivitelben ezek a változások már eddig is éreztették hatásukat.

Az elmondottakból következik, hogy objektíve továbbra is megvan az alapja az állam növekvő szerepének a kevésbé fejlett országokba irányuló tőkekivitelben; más tényezők azonban (így néhány tőkeexportáló ország fizetési mérlegében jelentkező deficit) fékező hatást gyakorol az állami tőkekivitelre.

Végül felvetjük a kérdést: előreláthatólag miképpen fog alakulni a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitel és ezen belül a magántőkék exportja?

Az előzőekben már rámutattunk azokra a politikai és gazdasági tényezőkre, amelyek a folyó évtizedben — úgy véljük — fékezőleg hatnak a magántőkék exportjára. A biztonságot nézve, azaz azt a kockázatot, amellyel a magántőkék latin-amerikai befektetése jár, 1965-ben a helyzet a negyvenes évekkel és az ötvenes évek első felével szemben lényegesen rosszabbodott. Mindamellett az utóbbi években az Egyesült Államok és más tőkeexportáló országok kormányai erőfeszítéseket tettek, hogy e tényező hatását ellensúlyozzák és megteremtsék a szükséges biztonságot Latin-Amerikában a magántőkék kölcsönzése, illetve beruházása számára. Megállapítható az is, hogy az Egyesült Államoknak a tőkekivitelt korlátozó politikája, amelyet a fizetési mérleg alakulása indokolt, nem vonatkozik Latin-Amerikára és a többi kevésbé fejlett országra. Ellenkezőleg: az Egyesült Államok és más fejlett tőkésországok kormányai bejelentették, hogy elő kívánják segíteni a kevésbé fejlett országokba irányuló magántőke-kivitelt, így elsősorban a közvetlen beruházásokat, és ténylegesen is ilyen politikát folytatnak.

Utalunk itt néhány nyilvánvaló tényre. 1961 óta általában, amióta az Egyesült Államok felülvizsgálta „segélyprogramjait", minden alkalommal kijelentették, hogy a kevésbé fejlett országokba irányuló magántőke-kivitel elősegítése továbbra is az Egyesült Államok egyik legfőbb célja marad. Az Egyesült Államok vonatkozásában figyelemre méltó az is, hogy a kevésbé fejlett országokat mentesítették az 1963-ban bevezetett kamatkiegyenlítési adó alól, amelylyel csökkenteni kívánják a külföldi kölcsönnyújtást.

Ami a kevésbé fejlett országokban történő közvetlen beruházásokat illeti, ezeket a Kennedy- és a Johnson-kormányzat adó- és pénzügyi kedvezményekkel, valamint egyéb rendszabályokkal ténylegesen elősegítet-

[16] Lásd az Economical and Statistical Bulletin of FAO. 1965. 4. szám.

[17] Ezzel kapcsolatban utalunk a következőkre: A Világbank tavaly óta kölcsöneinek egy része után magasabb – a korábbi 5½ százalékos helyett 6½ százalékos – kamatot számít; a genfi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencián nem sikerült olyan alapot létesíteni, amely előnyös feltételek mellett fejlesztési kölcsönöket nyújtana; a Világbank fiókintézménye, a Nemzetközi Fejlesztési Szervezet (International Development Association), amelyet 1960-ban éppen azért létesítettek, hogy hosszú lejáratú fejlesztési kölcsönöket nyújtson a kevésbé fejlett országoknak, tőkehiányban szenved, és a nemzetközi tőkés finanszírozó intézmények között „szegény rokonként" szerepel.

te.[18] Ennél is fontosabb, s a jelen évtizedre jellemző lépés volt, hogy az Egyesült Államokban, Nyugat-Németországban és Japánban „beruházási garanciát" vezettek be, amelyet államilag finanszírozott szervezetek vállalnak.[19] Az amerikai szenátus 1965 márciusában az ily módon nyújtott állami garancia keretösszegét 2,5 milliárd dollárról 5 milliárdra emelte fel. Emellett diplomáciai és gazdasági nyomásra csaknem valamennyi latin-amerikai és más kevésbé fejlett ország hozzájárult ahhoz, hogy az új magántőke-befektetések tekintetében a tőkét importáló és tőkét exportáló országok kormányai valamilyen formában *kölcsönösen* garanciát vállaljanak.

Figyelemre méltó az is, hogy a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap a latin-amerikai országok mostani nehézségeit arra használja fel, hogy elfogadtassa velük a Világbank legutóbb kidolgozott egyezménytervezetét, amely lényegében kötelező döntőbíráskodást ír elő külföldi vállalatok államosításakor felmerülő vitás kérdésekben.

A monopóliumoknak Latin-Amerikával kapcsolatos egyéb tevékenysége is figyelmet érdemel. Az Egyesült Államokban azelőtt működő, Latin-Amerikával foglalkozó szervezetek, a Latin-Amerikai Üzletek Csoportja (Business Group for Latin America — BGLA), az USA-Amerikaközi Tanács (USA Inter-American Council — USIAC) és a Latin-Amerikai Tájékoztató Tanács (Latin America Information Council — LAIC) most egyetlen szervezetté egyesültek. A fúziót ez év elején 175 nagy amerikai társaság kezdeményezte, s élén D. Rockefeller, a Chase Manhattan Bank elnöke áll. Ez azt jelenti, hogy az amerikai monopóliumok közvetlen befolyásuk alatt tartják a Latin-Amerikával foglalkozó valamennyi intézményt.

A másik hasonló művelet volt az ADELA (Atlantic Community Development Group for Latin America) elnevezésű hatalmas beruházó csoport megteremtése, amelynek fiókintézménye az ADELA Managements and Technical Services Co. Az ADELA 31,1 millió dollár alaptőkével alakult meg (amiből 13,2 milliót amerikai társaságok jegyeztek) és az Észak-Atlanti Szövetség országainak 120 társaságát tömöríti. A csoport máris megkezdte a közvetlen beruházásokat Latin-Amerikában, mégpedig részben helyi tőkék bevonásával.[20]

Már említettük, hogy a magántőkék Latin-Amerikába irányuló kivitele 1964-ben megélénkült. Véleményünk szerint ez összefügg a Latin-Amerikába irányuló további magántőke-kivitelt elősegítő újabb erőfeszítésekkel. Kétségtelen, hogy a garanciák és a kedvezmények legalább részben ellensúlyozni fogják a gazdasági és politikai kockázatnak a magántőke-befektetésekre gyakorolt fékező hatását.

Mindebből levonható az a — nem csupán Latin-Amerikára vonatkozó — következtetés, hogy a fejlett tőkésországok részéről nyújtott úgynevezett pénzügyi támogatás az utóbbi időben egészében egyre kedvezőtlenebbé válik a kevésbé fejlett országok szükségletei és érdekei szempontjából.

Politisz Jánisz

[18] Legutóbb például fizetési halasztást adtak a kevésbé fejlett országokban befektetésekkel rendelkező társaságok adójának 30 százalékára. (Agence Economique et Financière, 1965. június 16-i száma.)

[19] Franciaország és más tőkeexportáló országok valószínűleg hasonló szervezeteket fognak létesíteni.

[20] George Moore. az ADELA igazgatóságának tagja a First National City Bank of New York részéről ez év elején kijelentette, hogy az ADELA kizárólag üzleti elvek szerint fog eljárni és olyan országokat részesít előnyben, ahol kedvező a légkör a beruházások számára, és amelyek helyzete szilárdnak tekinthető.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTÓ

Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról

Kossuth Könyvkiadó, 1965. 289 l.

Varga Jenő utolsó könyvében azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyek ma a marxista közgazdászok érdeklődésének középpontjában állnak. E kérdések zöme még távolról sincs kellő színvonalon tisztázva. Magától értetődik, hogy a szerző sem vállalkozik a felvetett problémák egyértelmű lezárására. Sok esetben csak a kérdések világos megfogalmazásáig jut el, mintegy kijelölve a megoldandó feladatot.

A kötet összesen 16 taulmányt tartalmaz. Egy rövid ismertetőben természetesen nem foglalkozhatunk mindegyikkel. Vegyük előre „A tőkés piac terjedelmének problémája" és „A Közös Piac gazdaságának elméleti problémái" című két tanulmányt. Lenin óta a marxista közgazdászok meglehetősen keveset foglalkoztak eddig elméleti síkon a tőkés piac alakulásának törvényszerűségeivel.

„Piacon mindazoknak a kölcsönösen egybefonódó adásvételi aktusoknak az összességét értjük — írja Varga Jenő —, amelyeknek eredményeképpen az áruk a termelőktől eljutnak a végső fogyasztóig." (137. l.) Ám ily módon olyan tág piacfogalmat alkotunk, amely — ha az eladások értékösszegeként fejezzük ki — igen nagy halmozódást tartalmaz, méghozzá országonként eltérő mértékben, aszerint, hogy milyen ott a vertikális trösztösítés. Az így értelmezett piaccal természetesen a termelést is halmozódással kell szembeállítanunk. Végeredményben a termelési volumen ilyen értelmezésének felel meg *a társadalmi termék* marxista kategóriája. Nyilvánvaló azonban, hogy a termelés és a piac változásának egészen más a közgazdasági tartalma, ha csak a halmozódás mértékének a változásáról van szó, azzal szemben, amikor a végtermék (végeredményben a nemzeti jövedelem) volumene vagy értékösszege változik. E problémát látva, Varga Jenő szűkebben is meghatározza a piacot „... viszonylag jobb, ha a tőkés piac felvevő képességét *az áruk és szolgáltatások első eladásának összegeként* határozzuk meg, vagyis a farmerek, ipari vállalkozók, kisiparosok eladásainak, a teherszállítási és építkezési költségeknek az összegeként". (141. l.) Igaz, hogy ez a meghatározás az említett halmozódást kiszűri, de elméletileg kifogásolható, hiszen az első eladások összegének a növekedése a kereskedelmi készletek javára is bekövetkezhet, s ilyenkor azt mondjuk, hogy ez nem jelenti a piac valóságos bővülését. Célszerűbb ezért a piac szűkebb fogalmát a *végső eladások összegeként* definiálni.

És az igazán izgalmas kérdés éppen itt kezdődik: mitől függ a kapitalizmusban a végtermékek piacának alakulása? Varga Jenő rámutat a termelés és a piac dialektikus összefüggésére „... a termelés növekedése bizonyos határig kiszélesíti a piac terjedelmét; a piac korlátozott volumene határt szab a termelés növekedésének". (141. l.) Itt azt kellene egyértelműen tisztázni, hogy a termelés növekedése mennyiben, milyen áttételeken keresztül vezet a piac automatikus bővítéséhez. Hiszen nagyon elvontan nézve igaznak tűnik a Say-féle piacteória: az egyik termék a másik piaca. Ha egy termék eladásakor realizált árbevétel $c + v + m$ elemeit egyaránt elköltik, akkor az eladás azonos összegű vásárlóerőt is teremtett. Nem vitatható azonban, hogy a kapitalizmusban ez nincs így.

Ennek okát Varga Jenő végső fokon a termelés és fogyasztás ellentmondásában látja, ha nem is fogalmazza meg ilyen egyértelműen. Az igaz, hogy a termelés a munkásoknak és a tőkéseknek összesen akkora jövedelmet hoz, amely egyenlő az újonnan termelt értékkel, de az „... korántsem közömbös, vajon a munkások és alkalmazottak, avagy a tőkések kapják-e ezt a jövedelmet". Az előbbiek ugyanis előbb-utóbb fogyasztási cikkekre költik jövedelmüket, és „... ezeknek a tárgyaknak a realizálásától függ végső soron a termelési eszközök realizálása is, tehát a tőkés piac volumene is ..." De annak az alapos elemzésével adós marad a szerző, hogy a konkurrencia által kikényszerített kapacitásbővítéshez képest miért marad el szükségképpen a piac növekedése éppen annak a hányadnak a csökkenése miatt, amely a munkásoknak és alkalmazottaknak a nemzeti jövedelemből jut. Hogy ez a hányad szükségképpen csökken, és hogy ez a piac növekedésének elmaradásához vezet, az csak állítás marad a tanulmányban.

A marxista közgazdaságtannak tüzetesebben kellene megvizsgálni azokat a feltételeket, amelyek alapján lehetségessé válik a növekvő terméktömeg realizálása a kapitalizmusban. A termelés bővülése valóban a piac bővüléséhez vezet,

ha az újratermelési arányok megfelelőek; ha az új értékből a munkások és alkalmazottak megfelelő arányban részesednek; ha a fogyaszási cikkek növekményének a tőkés fogyasztást meghaladó része gazdára talál vagy a munkások és alkalmazottak számának növekedése, vagy reálbérük emelkedése révén; ha az állam ciklust befolyásoló politikája eléggé hatékonyan tudja megakadályozni a létrejött jövedelmek újratermelésből történő kivonását stb. Annak tehát, hogy az egyik termék valóban a másik piaca is legyen, és ezért a termelés és a piac növekedése párhuzamosan menjen végbe, igen sok a feltétele. Éppen ezeknek a feltételeknek a tisztázására van szükség a piacelméletben.

A Közös Piacról szóló tanulmányban Varga Jenő azt a kérdést veti fel, hogy maga a tőkés integráció mennyiben bővíti a piacot. A választ tisztán elvont síkon igyekszik megadni. Két esetet vizsgál: *a)* mi történik akkor, ha két fejlett ország, és *b)* mi akkor, ha egy fejlett és egy gyengén fejlett ország egyesül? A kérdést nem a piac ciklikus mozgása szempontjából vizsgálja, hanem azt veti fel: „... vajon a különböző országok belső piacának egyesülése vezethet-e a II. osztály árui iránti kereslet tartós növekedéséhez?" (238. l.)

Két fejlett tőkésország egyesülése esetében a válasza végeredményben tagadó. Csak „... a ciklikus fellendüléshez hasonló átmeneti lökést adhat a termelés növekedésének, de nem alkalmas arra, hogy tartósan növelje az egyesült országok piacának volumenét..." (241—242. l.) Sőt, inkább ellenkező tendencia mutatkozik, csökken a munkaerő-szükséglet, a reálbér összege, tehát a II. osztály árui iránti kereslet, és ezért a piacprobléma éleződik. A szerzőnek ez a tanulmánya első változatában nálunk „A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály" című kötetben is megjelent (Kossuth, 1964.) mint a marxista közgazdászok 1962-ben Moszkvában lefolyt vitáján elhangzott felszólalás. Azt a végkövetkeztetését, hogy a fejlett tőkésországok egyesülése nem vezet a belső piac tartós, végleges megnövekedéséhez, már e vita során többen bírálták. Ám e bírálók nem mutattak rá elég világosan arra, hogy Varga Jenő kiinduló elméleti feltételeiből ez a következtetés valóban logikusan folyik. A tanulmány új változatában is egyértelműen látható, hogy Varga Jenő a reálbérszint változatlanságát, sőt, a reálbérek összegének csökkenését feltételezi, amely akkor következik be, amikor az egyesülés révén megindult beruházásnövekedés kifullad, s a technikai fejlődés a munkaerő-szükséglet csökkenéséhez vezet. A keresletnek ez az esése viszont összeütközésbe kerül a II. osztály termelésének időközben végbement nagyarányú növekedésével.

De változatlanok maradnak-e a reálbérek? Varga Jenő tárgyilagos bírálatához hozzátartozik, hogy figyelembe vegyük: a tanulmány mindkét változatában hangsúlyozza: „Vajon sikerül-e ennek a tendenciának (a piaccsökkenésnek — B. L.) felülkerekednie, ez az osztályharc konkrét fejlődésétől függ..." (242. l.) Rámutat, hogy a „munkások és alkalmazottak bérösszegének nagyságától függ döntő mértékben a II. osztály termelte áruk piacának volumene, s így a piac egészének volumene is". (241. l.) Tárgyilagos bírálatként tehát azt hozhatjuk fel ellene, hogy nem tételezhető fel a Közös Piac esetében az általa választott premisszák helyessége. Valóban: reálbérnövekedés nélkül, nagyjából konstans tőkésfogyasztást feltételezve, hogyan találhatna gazdára a munkatermelékenység növekedéséből származó termék tömeg? Kérdés azonban, hogy a Közös Piac országainak esetében a reálbérek változatlanságának feltételezése helyes kiindulópont-e. Azt hiszem, nem helyes.

A fejlett és gyengén fejlett ország egyesülésének vizsgálatából a piac egyszeri tartós bővülésére következtet. Végeredményben Lenin azon következtetésére utal, hogy ilyenkor a még jelentős naturáltermelés felszámolása vezet a piac bővüléséhez. Ám — mutat rá — „... ha a tőkés viszonyok fejlődése eredményeképpen a »társult« afrikai országok piacának volumene a háromszorosára nőne is, az egész Európai Gazdasági Közösség együttes növekedése elenyésző volna." (245. l.) Itt sem lehet ily módon jelentős piacbővüléssel számolni, ami vonatkozik a Közös Piac országainak külkereskedelmére is.

Varga Jenő két tanulmányában foglalkozik az ár—érték problémával. Az első címe: „A tőkeáramlás szerepe a profitráták kiegyenlítődésében. A profitráta a monopolkapitalizmusban", a másodiké: „Az áralakulás, az infláció és az arany problémái." A szerző e tanulmányokban kifejtett álláspontja sok tekintetben vitatható.

Helyesen és pontosan tisztázza a monopolista profit lényegét és forrásait, elvetve azt a dogmatikus felfogást, amely szerint a monopolista profit fő forrása a munkaerő értéken aluli vásárlása lenne. Viszont közelebbi meghatározás nélkül a monopolista áremelés fogyasztókra való áthárításáról ír több helyen, amit a

munkásfogyasztó esetében reális áthárításként felfogva csak úgy lehet értelmezni, hogy a munkaerő ára értéke alá esik. Helyesen mutat rá a tőkeáramlás korlátaira, visszanyúlva a szabadversenyes kapitalizmusban is létezett akadályokra, de eltúlozza a monopolista pozíciót, amikor azt írja: „... a monopóliumokra nem hatnak az átlagprofitrátát kialakító tendenciák." (134. l.) Az átlagprofitráta kialakulása irányába ható erők ily módon csak a nem monopolizált iparágakban hatnak. Egyébként a szerző több megállapítása is ellentétben áll ezzel, pl. az, amikor leszögezi: „Olyan vállalatok, amelyek ma monopolista extraprofitot húznak, holnapra elveszthetik monopolhelyzetüket..." (134. l.)

(Itt jegyzem meg, hogy szerintem a monopolár elemzésekor szükség van a termelési árra mint olyan elméleti kategóriára is, amelyben az átlagprofit az összes értéktöbbletnek [tehát a monopóliumok és a nem monopolista tőkések együttes profitjának] és az össztőkének a viszonyából adódik. Éppen ez az a termelési ár, amelytől a monopolista árak fölfelé, a nem monopolista árak pedig lefelé térnek el bizonyos korlátok között. A termelési árat ilyen értelmezésben tekintem az árak közvetlen alapjának a monopolkapitalizmusban.*)

Varga Jenő a termelési árat csak a nem monopolista területekre érvényes kategóriaként kezeli. Hogy az összes értéktöbbletnek az össztőkével való szembeállítása az egyenlőtlen elosztás ellenére is jogos, az már abból is következik, hogy az átlagprofitráta süllyedésére vonatkozó marxi tétel mindenekelőtt erre a viszonyszámra értelmezendő. Így fogja fel ezt Varga Jenő is, ám e bonyolult kérdés egyáltalán nincs megfelelően elméletileg tisztázva, tehát nem érthetek egyet azzal a megállapításával, hogy „tisztán elméleti szempontból ez a tendencia vitathatatlanul létezik". Mint ismeretes, a profitrátát három tényező határozza meg. 1. az értéktöbbletráta, 2. a tőke értékösszetétele és 3. a forgótőke megtérülése. Az értéktöbbletráta növekedése és a forgótőke megtérülésének gyorsulása tendenciájában emeli a profitrátát. Az azonban éppen elméleti síkon nincs egyértelműen bizonyítva, hogy a tőke értékösszetételének növekedése ezt a hatást hosszú idő alatt feltétlenül túlszárnyalja. E kérdés tisztázásával egyelőre adósok vagyunk.

Érthetetlen számomra, hogy Varga Jenő miért tekinti a profitráta süllyedése ellen ható ténynek azt a körülményt, hogy a tőketulajdonosok egy része megelégszik a kamattal. (123. l.) Ha működő tőkés veszi igénybe a kölcsöntőkét, akkor ez a tőke befektetésre kerül és értéktöbbletet hoz, nem többet és nem kevesebbet, mint ha a tőketulajdonos maga fektetné be. Ha pedig valahol a spekuláció szférájában tétlen tőke, kamata akkor is az értéktöbbletből származik, és azt a tétlen tőkét is az össztőkéhez számolva inkább süllyedő profitrátát kapunk. A tőke egy részének kölcsöntőkeként való felhasználása tehát miért hat ellene a profitráta süllyedésének? Ez csak akkor volna igaz, ha az átlagprofitráta meghatározásánál nem az összes tőkét, hanem az összes tőkést vennénk alapul, s azt mondanánk: mert a tőkések egy része csak kamatot kap, a többi fejenkénti részesedése nagyobb. De ez más kérdés! Itt a marxi részvénytársasági példára hivatkozni helytelen, mert Marx ott arról beszél, hogy a működő tőke egy része létrehozott értéktöbbletének bizonyos hányadát a többi működő tőkének engedi át. De ez különben sem mondható el a mai részvénytársaságokról.

Többször hivatkozik a szerző az összár és az összérték egybeesésének szükségességére mint az értéktörvény követelményére. Szerintem ezt a tételt nem értelmezi helyesen. Az értéktörvénynek ez a követelménye ugyanis egyértelműen csak aranypénz vagy aranyra átváltható hitelpénz forgalma esetén értelmezhető. Vagyis az összár akkor magasabb az összértéknél, amikor az összárban megjelölt aranymennyiség több munkát tartalmaz a vele szemben álló összárban levőnél. Ha a pénz hivatalos aranytartalma beválthatatlan papiros anyagú pénz esetében fiktívvé válik, akkor ezt a helyzetet nem helyes úgy jellemezni, hogy az összár meghaladja az összértéket. Egészen más kérdés, hogy ma — jórészt az Egyesült Államok manipulációi miatt — az arany a világpiacon értéke alatt cserélődik más árukra, az aranytermelő országok kárára. A szerző ezzel is foglalkozik.

Foglalkozik Varga Jenő az inflációs és nem inflációs jellegű árszínvonalemelkedés kérdésével is. Szerinte „az inflációnak gazdasági, nem pénzügy-technikai okai vannak". (157. l.) Ezzel abban a vonatkozásban egyet kell érteni, hogy a forgalom csatornáinak fölös mennyiségű papiros anyagú pénzzel való feltöltése mindig valamilyen mélyebb gazdasági ok következménye. De az infláció közvetlen oka mégis csak ez. Hogy egy ismert példára hivatkozzunk: a termelés és a fogyasztás

* Lásd bővebben „Az értéktörvény érvényesüléséről a monopolkapitalizmusban" című cikkemben. Megjelent a Közgazdasági Szemle, 1964. 11. számában.

ellentmondása is egy mélyebb ok, a kapitalizmus alapvető ellentmondásának a következménye, mégis az előbbit jelöljük meg a túltermelési válság közvetlen okaként. Ezért a magam részéről egyáltalán nem tartom helytelennek az inflációs áremelkedés lényegét abban meghatározni, hogy annak oka a forgalomba áramló olyan átválthatatlan papiros anyagú pénzmennyiség (ehhez a számlapénzt mindig hozzáértem), amely mögött nincs termelésemelkedés. Mivel a pénzt nem a termelés emelkedése szívta a forgalom csatornáiba, ezért az áremelkedés pénzoldalról indul ki, tartalma pénzelértéktelenedés, szemben pl. az olyan áremelkedéssel, amely azért következik be, mert az I. osztályban folyó beruházások alapján olyan bérek kifizetése történik, amellyel szemben egyelőre még nincs megfelelő fogyasztásicikk-mennyiség. Ebben az értelemben szerintem a monopoláremelés miatt tovagyűrűzés révén bekövetkező árszínvonal-emelkedés tartalmában azonos a pénzelértéktelenedéssel, tehát az inflációval, hiszen olyan papiros anyagú pénz forgalomba áramlását okozza, amely mögött nincs termelésemelkedés.

Több tanulmányban foglalkozik Varga Jenő a munkásosztály helyzetének problémáival, nevezetesen „A proletariátus viszonylagos elnyomorodásának problémája", „Az abszolút elnyomorodás kérdése" és „A munkásarisztokrácia a II. világháború után" címűekben. A szerző élesen szembeszáll a dogmatikus felfogással, különösen azzal, amely az abszolút elnyomorodást állandó, szükségszerű folyamatnak tartja. Az ilyen felfogás politikailag is káros — hangsúlyozza. Kár, hogy miközben a dogmatikusok felfogását cáfolja, kevés energiát fordít annak kifejtésére, hogy milyen erők következtében, végeredményben hogyan kell alakulnia a munkásosztály helyzetének a kapitalizmusban.

Vitatható az a statisztikai módszer, ahogyan a relatív elnyomorodást bizonyítja, de a számok nagyon is korlátozott pontosságát maga is látja. Elvi hiba szerintem, hogy a munkásosztály relatív helyzetét csak a nemzeti jövedelem megoszlásának változása alapján tárgyalja. Ez egyébként a marxista közgazdaságtanban általános. Úgy gondolom azonban, hogy a tőkés és a munkás helyzetének jellemzésekor semmiképp sem szabad megfeledkezni a nemzeti vagyonból való részesedésről. Ha a tőkés mindig azonos hányadát kapná is meg az új értéknek, belőle akkor is felhalmozás révén egyre növelheti azt az anyagi gazdagságot, ami a tulajdona. A munkás részesedése viszont csak akkora, amennyi fogyasztására elegendő. A tőkés és a munkás anyagi helyzetében végbemenő polarizáció szempontjából ez fontos.

Az eddig említetteken kívül a kötetben találunk még tanulmányt a kapitalizmus gazdasági alaptörvényéről, az államról, az állami monopolkapitalizmusról, az újratermelési ciklus mai sajátosságairól, a háború kérdéséről, az agrárválságokról, a keynesismusról, valamint az ún. ázsiai termelési módról. Mindezek részletes ismertetésére nem térhetek ki.

Az ismertetőben főként azokat a kérdéseket ragadtam ki, amelyek vitára késztettek. Ez félreértést okozhat a tekintetben, hogy a könyvet hogyan értékelem. Szeretném hangsúlyozni, hogy a könyvet egészében magas színvonalúnak, olyan munkának tartom, amely jelentősen hozzájárul a marxista politikai gazdaságtan továbbfejlesztéséhez. Igen nagy érdeme a tudomány fejlődését gátló, a gondolkodást gúzsbakötő dogmatizmus pellengérre állítása a különböző kérdések kapcsán.

Bertóti László

Önköltség a szocialista mezőgazdaságban

Akadémiai Kiadó, 1965. 811 l.

Az „Önköltség a szocialista mezőgazdaságban" című monográfia — Erdei Ferenc és Fekete Ferenc szerkesztésében — a Magyar Tudományos Akadémia Agrárgazdasági Kutató Intézetében végzett 10 éves nagyszabású kutatómunka eredményeit összegezi.* A kutatók nagy elméleti és gyakorlati felkészültséggel, ön-

* A kötetben található tanulmányok szerzői: Bokor Tamás, Csepely-Knorr András, Erdei Ferenc, Fekete Ferenc, Hasznos Imréné, Helybély István, Juhász György, Kelemen Anna, Kováts Klára. Kuzmiák Miklós, Németi Lászlóné, Pálinkás István, Rácz Lajos, Szakonyi László, Páli László, Varga Gyula.

álló adatfelvételre támaszkodva végezték el az adatok részletes és sokágú feldolgozását és mélyreható elemzését.

A könyv többet nyújt az olvasó számára, mint amit a címe ígér. Nem csupán az önköltségszámítással és annak módszertanával foglalkozik, hanem sorra veszi és elemzi a számítás alkalmazási területeit is. Egyrészt a népgazdasági felhasználási lehetőségeket vizsgálja az áru-, pénz-, ár- és értékviszonyok területén, másrészt az üzemieket. A könyvnek nagy érdeme, hogy — eltérően az e témával foglalkozó művek nagy többségétől — nem a prakticista szemlélet nyomja rá bélyegét, hanem rendkívül igényes elméleti megközelítéssel nyúl a kérdésekhez, és gyakorlati következtetéseit is sokoldalú elméleti megfontolással támasztja alá. A szerzők bőséges szocialista és tőkés irodalmat dolgoztak fel és ismertetnek. A könyv mondanivalójára mindvégig az Erdei Ferenc akadémikus által vezetett, összeforrott kutatókollektíva egységes szelleme jellemző, de az egyes szerzők részmunkái önmagukban is önállóan értékelhetők.

Különösen kiemelkednek a Fekete Ferenc által írott elméleti fejezetek, amelyek az önköltségkategória helyével és szerepével, valamint az önköltségszámítás módszerelméletének néhány kérdésével foglalkoznak. A szerző rámutat, hogy a mezőgazdasági önköltségszámítás és a vele kapcsolatos problémák megoldása a szocialista áruviszonyok fejlődésével, a pénz- és az értékkapcsolatok erősödésével került előtérbe. Régebben mind magában a szocialista mezőgazdaságban, mind a mezőgazdaság és az ipar közötti kapcsolatban a naturális viszonyok uralkodtak. Ez a megállapítás és ennek történelmi alátámasztása azért is figyelemre méltó, mert a szocialista közgazdasági elmélet sokáig az állami és a szövetkezeti tulajdonforma eltérését tekintette az áruviszonyok szocializmusbeli fennmaradásának egyik fő okaként. Az árukapcsolatok létjogosultságának elméleti elismerése azonban — mint ahogyan a könyv kifejti — a gyakorlatban sokáig fejlődésük akadályozásával párosult. Csak a XX. kongresszus után tértek rá a Szovjetunióban — majd később nálunk — ezen a területen is az árukapcsolatok tényleges kihasználására és az elmaradottabb naturális viszonyok felszámolására.

A pénz-, áru- és értékkapcsolatok fejletlenségével természetesen gazdaságtanuk kezdetlegessége is együtt járt. Ezért vált égetően szükségessé a XX. kongresszus után mindazoknak a gazdasági problémáknak a vizsgálata, amelyeknek megoldása elengedhetetlen volt a továbblépéshez. Így például ki kellett dolgozni a mezőgazdasági önköltségszámítás tudományos módszertanát és módszerelméleti kérdéseit is. Ezeknek a kérdéseknek úgyszólván alig tulajdonítottak korábban jelentőséget. Nem ismerték fel, hogy az önköltségszámítás nemcsak az üzemi termelés gazdaságosságának elbírálásához nélkülözhetetlen, hanem a gazdaságosságot szem előtt tartó népgazdasági döntésekhez, a tervezéshez, árképzéshez stb. is. A könyv széles körű irodalomra támaszkodva elemzi a szocialista áruviszonyok sajátosságait, majd rátér a mezőgazdasági termelés specifikus vonásainak ismertetésére a szocialista árutermelő társadalomban. Rámutat, hogy bár a társadalmi termelés kevésbé fejlett a termelőszövetkezetekben, mint az állami üzemekben, ezek az üzemek is árutermelő, értéktermelő munkát végeznek. Értéktermelő mivoltuk naturális termelésük figyelemmel kísérésén kívül megköveteli értéktermelésük folyamatának vizsgálatát is. Ennek egyik legfőbb eszköze az önköltségszámítás.

Az önköltségszámítás tudományos módszertanának elemzését a könyvben, helyesen, megelőzi az önköltség egyes elemeinek közgazdasági vizsgálata. Az önköltség egyik legfőbb eleme a munkadíj. A szerző mindenekelőtt a munkadíjazás jellegét elemzi a mezőgazdasági üzemek gazdálkodásában. Rámutat, hogy az üzemek jelentős részének, a termelőszövetkezeteknek a társadalmi elmaradottsága legszembetűnőbben a munka sajátos díjazásában és annak jelentős természetbeni részarányában nyilvánul meg.

A szerző a szövetkezeti gazdálkodásnak az ipari üzemek fejlettségi színvonalától való elmaradását nem tartja szükségszerűnek, a szövetkezeti forma lényegéből következőnek. Helyesen mutat rá, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek szerte a világon, így nálunk is, mindinkább hasonlóvá válnak bármely más népgazdasági ágazat nagyüzemeihez. Technikai felszereltségük megközelíti, esetenként túl is haladja az ipari üzemek felszereltségét. Termelésüket gépekkel és ipari anyagok nagymennyiségű felhasználásával folytatják. Munkásaik jelentős része szakmunkás. Nagyüzemi szervezetük és vezetésük szakembereket kíván. Mindennek alapján nyilvánvaló, hogy gazdálkodásuknak minden tekintetben úgy kell alakulnia, hogy megfeleljen a nagyüzemi formának.

Ez a helyzet a munka díjazásával is. A termelésből való év végi részesedés

és annak jelentős természetbeli aránya a régebbi naturális termelési viszonyoknak felelt meg, és az árutermelő gazdálkodás fejlődésével mind kevésbé alkalmazható. Maguk a munkássá vált mezőgazdasági dolgozók is mind kevésbé fogadják el a kistulajdonosi jövedelemhez hasonló jövedelemrészesedési formát. Igen jól alátámasztott és messzemenően elfogadható a szerzőnek az az álláspontja, hogy a modern nagyüzemi termelőszövetkezetekben a munka díjazásának korszerű formája a munkabér vagy bérjellegű jövedelem lenne, és a fejlődésnek ehhez is kell vezetnie.

Vitatható azonban, hogy egyik fő érvként ezzel az álláspontjával kívánja indokolni az élőmunkaköltség számításának az Intézet által ajánlott módszerét. A könyvnek — nem véletlenül — már megjelenésekor legtöbbet vitatott része a IV. fejezet volt, amely a termelőszövetkezeti élőmunkaköltség elszámolásával foglalkozik. A fejezet az élőmunkaköltség leghelyesebb elszámolási módszerének az állami gazdasági bérekkel való elszámolást tartja, illetőleg a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok szakképzettségi, munkaintenzitási különbségeinek megfelelően korrigált béreket. Eszerint azokban a termelőszövetkezetekben, ahol a tagok munkadíja legfeljebb ± 10%-kal tér el az állami gazdasági bérszínvonaltól, a tényleges munkadíjjal kívánatos számolni, ahol nagyobb az eltérés, ott a korrigált állami gazdasági bérekkel.

Ismeretes, hogy az élőmunkaköltség elszámolási módszerével kapcsolatos vita sem nálunk, sem a többi szocialista országban nem jutott nyugvópontra. Ennek oka nem az, hogy a vitatkozók nem tudják megtalálni az igazságot, hanem, hogy a valóságos helyzet fonák. Tudniillik igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy a modern mezőgazdasági nagyüzem az iparihoz hasonló munkabérezést kíván, és hogy modern árutermelő társadalomban a hasonló munkáskategóriák béreinek megközelítően azonos színvonalon kell kialakulniuk. Ezek szerint indokolt lenne, hogy a termelőszövetkezeti dolgozók munkadíjai is az állami gazdasági bérek színvonalához közel alakuljanak ki, a termelékenységbeli különbségeket figyelembe véve. A fejlődés — mint már az látható — ide is vezet. Igaz viszont az is, hogy bármennyire kívánatos is, ez a helyzet még korántsem általános. A valóságban, a termelőszövetkezetek többségében mind jellegében, mind mértékében eltér a munka díjazása az állami gazdaságokétól. Helyesen érvelnek tehát azok is, akik a valóságnak megfelelően tartják indokoltnak számbavenni az önköltséget és nem fiktív tényezők alapján.

Mindazonáltal nem elméleti, hanem gyakorlati érvek alapján helyesnek látszik az Agrárgazdasági Kutató Intézet kollektívája által kidolgozott élőmunkaköltség-számítási módszertan. Az általuk számított önköltség elsősorban népgazdasági célokat szolgál. A népgazdasági önköltségszámítás átlagos önköltséggel dolgozik. A kutatókollektíva kimutatta, hogy a vizsgált termelőszövetkezetekben az átlagos munkadíjszínvonal megközelíti az állami gazdasági átlagbér színvonalát. Ennek alapján indokoltnak látszik, hogy célszerűségi okokból — a tényleges termelőszövetkezeti élőmunkaköltség számbavételének ismert nehézségeit figyelembe véve — állami gazdasági bérekkel számoljanak. Messzemenően helyeselhető az az elméleti felismerés is, hogy a béreknek ugyanazon népgazdaságban és ugyanazon időszakban tükrözniök kell a szakképzettségbeli és munkaintenzitásbeli, mutatókban kifejeződő különbségeket, tehát a termelőszövetkezeti bérek az állami gazdasági színvonaltól való elmaradás ismeretében korrigálandók. Úgy vélem azonban, hogy emellett jobban hangsúlyozni kellett volna, hogy az üzemi és a népgazdasági önköltségszámítás eltérő feladatait tekintve, az üzemekben indokolt lehet a tényleges munkadíjakkal való költségszámítás. Ennek indokoltsága a könyv gondolatmenete alapján is alátámasztható. Tudniillik a könyv szerint az önköltségszámítás egyik alapvető feladata a felhalmozási és egyéb társadalmi célokra felhasználható tiszta jövedelem elkülönítése. Helyesen száll szembe azokkal a nézetekkel, amelyek a tiszta jövedelem elkülönített kimutatását nem tartják fontosnak a mezőgazdaságban. Messzemenően egyet lehet érteni azzal, hogy a nagyüzemi árutermelés és a nagyüzemek felhalmozási szükséglete a költségek és a jövedelmek pontos és különálló kimutatását kívánják meg. Ebből viszont az is következik, hogy az üzemeknek ismerniök kell ténylegesen felhasználható tiszta jövedelmüket és nem annak egy fiktív bérrel csökkentett vagy növelt nagyságát.

Érdekesek és értékesek a könyvnek azok a fejtegetései, amelyek az önköltségszámítás különböző rendeltetéseivel és felhasználhatóságával foglalkoznak. Mélyrehatóan elemzik a munkatermelékenység-számítás, az értékmutatókkal kifejezett belterjességszámítás, a különbözetijáradék-számítás, a beruházásgazdaságos-

sági és az egyéb gazdaságossági számítások és az önköltség kapcsolatát. Vizsgálják az önköltségszámítás szerepét az árképzésben és a szocialista nemzetközi külkereskedelmi árak kialakításában. A könyvből látható, hogy a kutatómunka jelentősen hozzájárult a KGST nemzetközi önköltség-összehasonlító módszertanának kialakításához. Az új ármechanizmus kidolgozásával kapcsolatban figyelmet érdemel az a megállapítás, hogy népgazdaságilag az olyan mezőgazdasági árak indokoltak, amelyek fedezik a társadalmi önköltséget — ezen belül a pótlási alapra szolgáló költségeket, az anyagköltségeket, továbbá a munkaerő újratermeléséhez szükséges költségeket — és amelyek biztosítják a tervszerű bővítést és az egyéb társadalmi szükségletek kielégítését.

A könyv I. és II. része a népgazdasági önköltségszámítással foglalkozik, a III. rész pedig döntően az üzemi alkalmazás kérdéseivel. Ez a rész nem kevésbé értékes, mint az előző kettő azok számára, akik az üzemi költségszámítás, jövedelemszámítás különböző rendeltetésével és felhasználhatóságával foglalkoznak. A VII. fejezetben Erdei akadémikus tollából nívós áttekintést kaphatunk a tőkés- és a szocialista országok költség- és jövedelemszámítási rendszereiről, a költségszámítás alkalmazási területeiről és módszereiről, továbbá a költségtervezés problémáiról.

A VIII. fejezet a költségszámítási eljárásoknak a számvitelben való alkalmazhatóságát tárgyalja, és részletesen, a gyakorlat számára közvetlenül felhasználhatóan sorolja fel a mezőgazdasági üzemek vezetéséhez szükséges gazdasági mutatókat. Foglalkozik a számvitel modern eljárásaival és azok alkalmazási lehetőségeivel az üzemekben.

A IX. fejezet a önköltségcsökkentés lehetőségeit ismertetve már átvezet az üzemszervezés területére. A költségráfordítások, a termelési módszerek és az eredmények összevetésével olyan következtetésekre jut, amelyek alapján konkrét útmutatásokat tud adni az üzemeknek a gépesítésre, a gépkihasználásra, az optimális területnagyságra stb. vonatkozóan.

Végül a könyv néhány figyelemre méltó gazdaságossági vizsgálatban mutatja be a matematikai módszerek alkalmazási lehetőségeit.

Összegezve: a könyv mind az elméleti, mind a gyakorlati agrárközgazdászok számára igen hasznos és tanulságos olvasmány.

Burger Kálmánné

Angus Maddison: A gazdasági növekedés Nyugaton

Economic Growth in the West. Comparative Experience in Europe and North America
The Twentieth Century Fund, New York
George Allen & Unwin Ltd, London 1964. 246 l.

A fejlett tőkésországok, vagyis a nyugat-európai országok, az Egyesült Államok és Kanada gazdasága (valamint Japán, Ausztrália és Új-Zéland, velük azonban a könyv nem foglalkozik) a II. világháború óta aránylag gyorsan és — az Egyesült Államok, valamint Kanada kivételével — aránylag egyenletesen fejlődött. A növekedés üteme a különböző országokban természetesen nem volt azonos. A. Maddison könyve azt a — kétségtelenül érdekes — kérdést vizsgálja, hogy ezek a II. világháború után mutatkozó tendenciák tartósaknak tekinthetők-e és hogy mik az okai a jelentékeny eltéréseknek.

A könyv I. fejezete részletes statisztikai anyag segítségével mutatja be az említett országok fő gazdasági mutatóinak alakulását 1870-től 1960-ig. Az elemzés alapját az 1870-től 1913-ig, 1913-tól 1950-ig és 1950-től 1960-ig terjedő időszakok összehasonlítása képezi. A végtermék (Gross National Product) évi átlagos növekedése az országcsoport egészénél 2,7, 1,9 és 4,2% volt e három időszakban, az egy lakosra jutó növekedés 1,6, 1,1 és 3,1%. Az európai kontinens országaiban határozott gyorsulás mutatkozik az utolsó időszakban, szemben az Egyesült Államokkal, Kanadával és részben Angliával. A termelékenység, vagyis az egy foglalkoztatottra jutó végtermék növekedése az egész országcsoportban az első időszakban évi 1,9, a másodikban 1,7, a harmadikban 3,5 százalék volt; itt is a növekedés gyorsabb az európai kontinens országaiban, mint az angolszász országokban. Az egy foglalkoztatottra jutó végtermék (termelékenység) 1960-ban az európai országokban az ame-

rikai színvonalnak körülbelül fele vagy ennél kevesebb volt (Kanadában 82 százaléka). Az adatok eléggé eltérőek, aszerint, hogy az európai vagy az amerikai árszínvonalon történik-e az összehasonlítás.

A II. fejezet a növekedési ütem gyorsulásának okaival foglalkozik. A növekedés tényezői közül részletesen foglalkozik a *kereslet* hatásával, amely először a háború utáni megnövekedett — fogyasztási és beruházási — igények spontán hatására volt magas, de későbbi színvonala a szerző véleménye szerint elsősorban a kormányok aktív belföldi és nemzetközi gazdaságpolitikájával függ össze.

A tartósan magas keresletet a szerző a viszonylag magas foglalkoztatottsággal és — ami ezzel összefügg — a ciklusmentes fejlődéssel, illetőleg a ciklusok kisebb kilengéseivel is magyarázza. Ezzel kapcsolatban elkerülhetetlenül felvetődik a kérdés, mire vezethető vissza az amerikai gazdaságnak az európainál jóval gyorsabb növekedése a II. világháború előtt, a nagyobb munkanélküliség és a ciklusok jelentősebb kilengése ellenére. (Ez a kérdés azért is fontos, mert a könyv szerint a gazdasági növekedés potenciális lehetőségei ma már nagyobbak Európában, mint az Egyesült Államokban.)

Maddison érvelése szerint Amerika természeti kincsekben, ércekben, vízi energiában és mindenekelőtt földben sokkal gazdagabb volt, mint Európa. E természeti kincsek egy része ma már kimerült, ezenkívül a mai technika mellett Európa olcsóbban látható el nyersanyagokkal, mindenekelőtt energiahordozókkal, mint a múltban. Az Egyesült Államok népessége 1870 óta körülbelül kétszer olyan gyorsan növekedett, mint az európai. Ez gyorsabban növekedő piacokat, a vállalkozók bizalmának, beruházási kedvének növekedését eredményezte. 1913 és 1950 között az európai fejlődést két világháború szakította félbe, nagy pusztítást okozva anyagi és egyéb értékekben. Az Egyesült Államok gazdasága sokkal kevésbé függ a külkereskedelemtől, mint bármely európai országé, ezért kevésbé érzi az exportpiacok bizonytalanságának hatását. Végül az amerikai gazdaság sokkal nagyobb, mint bármely európai országé. Európában tehát, különösen a kisebb országokban nehezebb belső piacot biztosítani a bizonyos termékek gazdaságos előállításához szükséges minimális kapacitások számára. E két utóbbi tényezővel kapcsolatban a szerző álláspontja az, hogy a gazdasági integráció előrehaladásával az európai országok hátránya csökken.

E tényezőket, valamint az európai országok alacsonyabb termelékenységi színvonalát figyelembe véve, Európa növekedési kilátásait a könyv ma jobbnak tartja, mint az Egyesült Államokét.

A nyugat-európai tőkésországokban 1950 és 1960 között a termelékenység (Belgium és Anglia kivételével) gyorsabban növekedett, mint az Egyesült Államokban és Kanadában. Ennek egyik magyarázata a gazdasági struktúra, pontosabban: a főbb szektorok növekedésének különbségében található. A népgazdaságot 3 szektorra, mezőgazdaságra, iparra és egyébre (főként szolgáltatásra) osztva, azt találjuk, hogy *a végtermék növekedéséből* 1950 és 1960 között a szolgáltatások Kanadában és az Egyesült Államokban körülbelül 60 százalékban részesedtek, az európai országokban ezzel szemben a mezőgazdaság és az ipar részesedése 60 százalék körül van vagy annál is magasabb. Minthogy a termelékenység az említett időszakban a mezőgazdaságban gyorsabban növekedett, mint az iparban, az iparban pedig gyorsabban, mint a szolgáltatásoknál, ez a technikai színvonal által meghatározott különbség a növekedés strukturális eltérésével együtt gyorsabb növekedést eredményezett Európában.

A külkereskedelemnek (az Egyesült Államok kivételével) a tárgyalt országok gazdaságában igen fontos szerepe van. A külkereskedelem volumene a végtermékhez viszonyítva 1950 és 1960 között általában jelentékeny mértékben növekedett; itt ismét kivétel az Egyesült Államok, Kanada és Anglia. Egyébként az Egyesült Államok és Anglia esetében a külkereskedelem hányada — még hosszabb időszakot tekintve is — csökkent. Angliában például az import a végtermék 25 százaléka körül volt 1870-ben és 1813-ban, de csak 18—19 százaléka 1950-ben és 1960-ban; az Egyesült Államokban pedig ugyanezekben az időszakokban 5—6, illetve 3—4 százalék volt.

Egyébként Maddison véleménye szerint az európai gazdasági növekedés meggyorsulásában általában túlértékelik a gazdasági integráció és a növekvő külkereskedelem jelentőségét. A vámkorlátozások csökkenése folytán megnövekedett külkereskedelem ugyan valóban lehetővé tette a nagyobb szériákban történő termelést és a termelékenység növekedését, különösen a tartós fogyasztási cikkek előállításában. Ezek külkereskedelmi forgalmának aránya a teljes külkereskedelemben ugyan

növekedett, de a teljes termelésből exportált hányad változatlan maradt, tehát „a nagyobb tömegben történő termelés hatása a termelékenység növekedésére inkább a megnövekedett jövedelmek normális következménye, mintsem a külkereskedelem növekedésének speciális eredménye". (61. l.)

A III. fejezet a beruházásokkal foglalkozik, melyeknek színvonala — a végtermékhez viszonyítva — 1950 és 1960 között Anglia és Belgium kivételével legalább 20 százalék körül volt, ami általában több, mint az előző időszakokban. Az általában magas beruházási hányad azonban eléggé eltérő gazdasági növekedéshez vezetett, például a gazdaságilag lassan növekvő Kanadában 1950 és 1960 között a beruházási hányad (24,8) magasabb volt, mint a jóval gyorsabban növekvő Nyugat-Németországban (24,0) vagy Olaszországban (20,8). A különbségeket a könyv részben a beruházások eltérő struktúrájára vezeti vissza. A nem termelő beruházások, különösen a lakásépítés hányada az összes beruházásokban eléggé különböző volt a szóban forgó országokban. Ezen túlmenően a villamosenergia-, gáz- és vízszolgáltatással, valamint a szállítással összefüggő beruházások tőkeigényesebbek, mint az ipari vagy mezőgazdasági beruházások, és ilyen vonatkozásban is nagyok voltak a különbségek. A fő különbségeket azonban Maddison nem a strukturális eltérésekre, hanem a következő okokra vezeti vissza:

Néhány országban — különösen Nyugat-Németországban — az időszak elején a kapacitás kihasználása kisebb volt, mint másutt, például Angliában vagy az Egyesült Államokban; ez a magyarázata annak, hogy miért volt Nyugat-Németországban a beruházás/termelés hányados alacsonyabb. A foglalkoztatottság gyorsabb növekedése esetén kevesebb beruházással lehetett azonos termelésnövekedést elérni. Az európai alacsonyabb termelékenység következtében — vagyis az induló technikai színvonal alacsonyabb volta következtében — azonos beruházás termelésnövelő hatása nagyobb lehetett Európában, mint Amerikában. Végül a kormányok gazdaságpolitikája nagymértékben befolyásolja azt, milyen hatékonysággal tudja a „management" a beruházásokat felhasználni.

„A kormány szerepe a növekedés előmozdításában" című IV. fejezet a könyv legnagyobb és a szerző szándékait tekintve legfontosabb fejezete; terjedelme az egész szövegnek mintegy $^1/_3$-a. A szerző szerint Európában a II. világháború utáni gazdasági növekedés meggyorsulása fő okainak egyike a fogyasztás és beruházás magas színvonalának fenntartására irányuló sikeres állami tevékenység volt, szemben a háború előtti helyzettel. „A kormányok tevékenysége olyan jellegűvé vált a gazdaságban, hogy ... ami manapság gazdasági ciklusnak tűnik, főként a kormány gazdaságpolitikája különböző fázisainak a tükröződése." (99. l.)

A kormányok megnövekedett szerepe és jelentősége tükröződik az állami kiadások nemcsak abszolút, hanem (a végtermékhez viszonyított) viszonylagos növekedésében (kivéve Németországot és Olaszországot, ahol a nagy hadikiadások miatt ez 1938-ban magasabb volt, mint jelenleg). Az állami kiadások hányada 1960-ban 12 és 18 százalék között volt a különböző országokban, az Egyesült Államokban pedig — szintén a magas hadikiadások miatt — magasabb, mint általában Európában. Ugyancsak jelentékenyen megnövekedett az állam szerepe a nemzeti jövedelem újraelosztásában; ezen belül a *transzfer kifizetések*, például munkanélküli segélyek, betegségbiztosítás, különböző jellegű támogatások, néhány európai országban — Nyugat-Németországban, Franciaországban, Olaszországban és Hollandiában — nagyobbak voltak, mint az áruk és szolgáltatások vásárlására irányuló állami kiadások. A transzfer kifizetéseknek a gazdasági növekedés szempontjából az a jelentősége, hogy stabilizálják a keresletet, csökkentik fluktuációját. A növekedés ellen ható tényezőnek tekinti viszont a szerző az olyan nehézségekkel küzdő szektorok támogatását, mint például a mezőgazdaság, a szénbányászat, a textilipar.

A *közmunkák* nem járultak jelentékenyen hozzá a kereslet növekedéséhez, noha időnként változtatták méreteiket a gazdasági tevékenység fenntartása végett. A legtöbb országban azonban a közmunkákat visszafogták, hogy más beruházásoknak nyissanak utat, és ez — például az útépítés lemaradása — inkább hátráltatta, mintsem előmozdította a termelékenység növekedését, minthogy a közlekedés hatékonyságának növekedését gátolta.

A közmunkáknál jelentékenyebb volt a különböző *állami vállalatok* szerepe. Ezt a szerző országonként eltérő módon ítéli meg; úgy véli, hogy az állami vállalatok működése elősegítette a gazdasági növekedést Franciaországban, Olaszországban és Nyugat-Németországban (például a Volkswagen-művek), Angliában viszont megfelelő gazdaságpolitika hiányában a növekedési ütem mérsékléséhez járult hozzá.

A *lakásépítést* — amely az összes beruházásoknak tekintélyes részét teszi ki — a kormányok gazdaságpolitikája erősen befolyásolja, mivel tetemes részben állami kölcsönökből finanszírozzák. (Itt Svájc és részben Olaszország kivétel, de például 1955-ben Dániában és Angliában a lakásépítési kiadásokat 55—56 százalékban állami kölcsönökből fedezték.)

A közvetlen állami kiadásokon kívül a szerző vizsgálja az adó- és a pénzügyi politika keresletösztönző hatását. A könyv szerint ez a tevékenység kedvező és eredményes volt Európában, míg „az aktív politika hiánya az Egyesült Államokban a lassabb növekedés, a gyengébb kereslet és a nagyobb fluktuáció egyik fő okozója volt" (122. l.), noha az aktív adópolitika önmagában — mint ezt Anglia példája bizonyítja — nem volt elengendő a gyorsabb gazdasági növekedéshez. A könyv érdekes ismertetést ad a vállalati és magánhiteleket befolyásoló különböző pénzügyi intézkedésekről, amelyek közül a legfontosabb természetesen a kamatláb változtatása, de ezek hatásáról az olvasóban nem alakul ki egyértelmű kép.

A fejezet a továbbiakban a „versenyképesség fenntartása" címszó alatt lényegileg az árak és a bérek befolyásolását tárgyalja, valamint a kormányok tevékenységének kihatását az oktatásra és a kutatásra, a vállalati beruházásokra, a személyes beruházásokra és megtakarításra; mindezt a gazdasági növekedés szempontjából vizsgálva. Foglalkozik még a távlati gazdasági tervezésnek növekvő szerepével az európai tőkésországokban és a gazdaságpolitika kialakításának folyamatával.

A nemzetközi, főként külkereskedelmi kapcsolatokat tárgyalja a „Nemzetközi környezet" című V. fejezet. A nyugat-európai és észak-amerikai országok a világkereskedelem 60 százalékát bonyolítják le a könyv adatai szerint, míg lakosságuk a világ népességének csak körülbelül 15 százaléka. Az országcsoporton belüli kapcsolatokban a szerző szerint az Egyesült Államok szerepe nem olyan domináló jellegű, amint ezt gyakran hiszik. Nagyságánál és gazdasági fejlettségénél fogva persze az Egyesült Államok hatása nagyobb, mint bármilyen más országé egyedül, de részesedése csak körülbelül 8 százalék a teljes nyugat-európai exportból és kevesebb, mint 2 százalék az európai végtermékből. Európába irányul az amerikai export $^1/_4$-e és az amerikai végtermék 1,1 százaléka.

A fejlett tőkésországok külkereskedelme az 50-es években gyorsan fejlődött. Az export volumene gyorsabban nőtt, mint a nemzeti jövedelem, és az évi növekedés átlagos üteme magasabb volt, mint bármely előző időszakban. (1890-től 1913-ig 3,2 százalék, 1913-tól 1950-ig 0,1 százalék, 1950-től 1960-ig 7 százalék Nyugat-Európában és 3,8, 2,3 és 5,0 százalék az Egyesült Államokban.) Az export és különösen az import ugyan nem növekedett visszaesések nélkül, de az ingadozások alacsonyabbak voltak, mint a múltban, különösen az európai országokban. Mindezt figyelembe véve az export növekedése a nyugati gazdasági növekedésnek egyik legfontosabb tényezője volt, noha éppen nagy volumenénél fogva egyben egyik fő oka volt a tárgyalt időszakban időnként mutatkozó bizonytalanságnak és stabilitáshiánynak is.

★

A könyv egészében érdekes és tanulságos, noha a jelenségek magyarázata — még ha a mélyebb társadalmi problémáktól el is tekintünk — nem mindig meggyőző. A nyugati országok gazdasági növekedésében mutatkozó eltéréseket a szerző egyrészt gazdaságpolitikai különbségekre, másrészt — különösen az Egyesült Államokat és Európát összehasonlítva — a termelékenységi színvonal különbségeire vezeti vissza. Ami a gazdaságpolitikában mutatkozó különbségeket illeti, ezek nyilvánvalóan legalább annyira következményei az egyes országok eltérő gazdasági, politikai és társadalmi helyzetének, mint amennyire okai az eltérő növekedési ütemnek. A termelékenységi színvonal különbsége nemigen magyarázza azt, ami a könyvben nem tárgyalt európai tőkésországokban (Spanyolországban, Portugáliában, Görögországban) történt, nem is beszélve az afrikai, ázsiai és latin-amerikai fejlődő országokról. Nehéz volna a könyv érvelése alapján megtalálni azt a határt, ameddig a termelékenységkülönbség még előny a növekedési ütem szempontjából és ahonnan már hátrányos.

Az európai és amerikai növekedésben mutatkozó különbségnek egyik magyarázata a könyv szerint, hogy Amerikában a nem termelő szektor hányada magasabb, mint Európában, a nem termelő szektorban pedig a termelékenység lassabban nő. Minthogy a nem termelő szektor hányada világszerte gyorsabban növekszik, mint a termelő szektoroké, ennek az európai előnynek fokozottan csökkennie kellene. A könyv ennek ellenére továbbra is kedvezőbbnek tekinti az európai növekedés kilátásait.

A szerző elemzését 1960. és részben 1962. évi adatokkal zárta le, és nyilvánvalóan nem vehette figyelembe mindazt, ami később történt. Tény azonban, hogy 1961 óta az amerikai gazdasági növekedés az európaihoz képest meggyorsult. A növekedésre jól jellemző ipari termelés indexe (1960 = 100) 1964-ben 121 volt az Egyesült Államokban és 122 Nyugat-Európában (az OECD-országokban), 1965. I. és II. negyedében pedig 128 és 130 az Egyesült Államokban, 126 és 126 Nyugat-Európában. Az utóbbi 1—2 évben a növekedés üteme határozottan meggyorsult az Egyesült Államokban és lelassult vagy kifejezetten stagnál több európai országban. Mindenre a gazdaságpolitikai különbségek és különösen a termelékenységi színvonal alig ad magyarázatot, bár persze lehetséges, hogy nem tartós, hanem rövid lejáratú jelenségekről van csak szó.

Kissé egyoldalúnak tűnik az a mód, ahogy a szerző a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat értékeli. Véleménye szerint „Írország kivételével egyik kisebb ország sem függ nagymértékben valamely nagy országtól exportpiacai szempontjából". (162. l.) Ezzel szemben a könyv adatai szerint 1960-ban Dánia teljes exportjának 26 százaléka irányult Angliába, Hollandia exportjának 22,6 százaléka Nyugat-Németországba, Norvégia exportjának 22,6 százaléka Angliába, Kanada exportjának 56,6 százaléka az Egyesült Államokba. Ez nyilvánvalóan — feltehetőleg persze földrajzilag is meghatározott — erős függést jelent.

Mindemellett a könyv bőséges és jól rendszerezett tényanyagával és ennek értékelő magyarázatával érdekes képet ad a nyugati gazdasági növekedés nyugati szemléletéről.

Cukor György

Ladislav Klinko: Árak és anyagi érdekeltség a termelőszövetkezetekben

(Ceny a materiálna zainteresovanost' v JRD)
Bratislava, Vydatelstvo politickej literatury. 1964. 131 l.

Klinko munkájában a mezőgazdasági termékfelvásárlási árak közgazdasági tartalmát elemzi, s a mezőgazdasági termékek társadalmi értékét vizsgálja. A szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a különböző termelési adottságok közül melyiknek kell meghatároznia a mezőgazdasági termékek társadalmi értékét. Arra a megállapításra jut, hogy a szocializmus viszonyai között nincs hamis társadalmi érték, s a mezőgazdasági termékek társadalmi értéke differenciált. Ezzel teremt elméleti alapot a differenciált árak magyarázatához.

Klinko okfejtése a differenciált társadalmi értékről kétségesnek látszik, és nem is szükséges ahhoz, hogy megmagyarázza a differenciált árak fontosságát. Hiszen a differenciált árak a gazdaságpolitika eszközeként akkor is létezhetnek, ha feltételezzük, hogy a társadalmi érték egységes.

Munkája további részében a szerző a termelőszövetkezeti dolgozók anyagi érdekeltségének színvonalát és hatékonyságát kíséri figyelemmel. Azt vizsgálja, hogy a tényleges termelőszövetkezeti munkadíjak milyen mértékben fedezik a termelőszövetkezeti szektorban a munkaerő-újratermeléshez társadalmilag objektíve szükséges költségeket. Bizonyítja, hogy az objektíve, társadalmilag szükséges költségek visszapótlásának mértéke határozza meg a munkadíjnak mint ösztönzőnek a hatékonyságát a társadalmi termelés adott területén.

Az elméleti analízis a felvásárlási árak és az anyagi érdekeltség kérdéseibe torkollik. A szerző azt bizonyítja, hogy a munkadíjak színvonala alacsony, nem ösztönöz, nem fokozza az anyagi érdekeltséget a termelőszövetkezeti mezőgazdasági termelésben. Ez csak akkor következhet be, ha a termelőszövetkezeti tagok munkadíjának a színvonala megegyezik az állami szektor dolgozóinak azonos munkáért fizetett bérével. A szerző a megoldás egyik eszközét a differenciált árakban látja, amelyek teljesen fedeznék a meglevő termelési adottságok mellett a társadalmilag szükséges költségeket és valamennyi termelőszövetkezeti tagnak biztosítanák az egyenlő munkáért az egyenlő bért.

A szerző munkájában sok új gondolatot vet fel, és ezekkel kísérli elméletileg megoldani a gyakorlati problémákat. A viszonylag kis terjedelmű könyv a csehszlovák szakirodalomban első ízben tárgyal ilyen jellegű, a mezőgazdasági termékek árával összefüggő problémákat.

Jozef Svätojánsky

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иштван Фриш

На пути создания политической экономии социализма

В статье, представляющей собой введение к Ежегоднику Института экономики Венгерской Академии Наук, который выйдет в свет в скором будущем, автор — академик, директор института — анализирует результаты, достигнутые в создании политической экономии социализма, и дает обзор дальнейших задач.

Хотя социализм как новый экономический строй еще находится в стадии развития, и, главным образом, поэтому разработка экономической теории социализма проходит лишь свой первый этап, однако, в числе причин такого ее отставания несомненно важную роль играет также и влияние культа личности: недоступность фактов экономической жизни, оторванность теории от практики, монополия на развитие марксизма и т. п. Только позже было понято, что сознательное формирование общественного развития представляет собой науку очень высокого уровня, которая может быть усвоена лишь постепенно, и что научные основы экономической политики будут тем прочнее, чем совершеннее будут познаны законы нашей экономики. Автор подробно рассматривает характер этих законов и способ их функционирования.

Таким образом, задача создания научных основ экономической политики, то есть, в первую очередь, политической экономии социализма, еще стоит перед нами. В то время, когда эта задача была поставлена целью в Венгрии, отсутствовали даже элементарные условия для ее осуществления, мало было даже лиц, способных в силу соответствующего образования и подготовки вообще заниматься марксистскими экономическими исследованиями. В дальнейшей части статьи автор показывает общие результаты и недостатки десятилетнего развития экономических научных исследований в Венгрии, в том числе роль проводимых в институте исследований, ссылаясь и на отдельные работы, публикуемые в упомянутом Ежегоднике. Эти исследования, естественно, брались за решение лишь отдельных частных задач, — отмечает, в частности, автор, — однако без их успешного решения, без создания научной системы сотрудничества между различными исследованиями не может быть осуществлено также и построение общей экономической теории, политической экономии социализма, научно обоснованной экономической политики, в том числе и определенное изменение методов планирования и управления.

Тамаш Даниэль

Основные фонды и самостоятельность предприятий

В статье предлагается децентрализация источников возмещения основных фондов предприятий. Забота о замене основных средств должна быть снята с центрального хозяйственного управления и возложена на предприятия. Народное хозяйство сначала должно позаботиться о финансовом и материальном покрытии децентрализованных капиталовложений, и лишь остающиеся после этого средства должно обращать на крупные капиталовложения по расширению основных фондов.

По мнению автора, замена, возмещение имеющихся основных средств требует меньших финансовых ресурсов, чем годовая сумма амортизации. Поэтому полная сумма амортизации не должна оставляться у предприятия. Автор показывает, что при растущих основных фондах предприятия часть годовой амортизации должна обращаться на расширение. Децентрализованные лимиты предприятий должен устанавливаться таким образом, чтобы ими покрывалось поддержание динамического уровня основных фондов, то есть также и небольшая модернизация, дополнительные капиталовложения. Предприятиям в определенных случаях следует предоставить возможность ускоренной амортизации, связанной с модернизацией, а также замены до полного списания данного оборудования.

Автор указывает на то, что его предложения могут быть осуществлены лишь одновременно с реформой системы планирования, стимулирования и цен. Окончательное решение может быть достигнуто лишь постепенно.

Ференц Молнар

Некоторые принципиальные вопросы современной капиталистической экономики

В вводной части статьи автором подчеркивается важность исследования капиталистической экономики. Он акцентирует внимание на некоторые методические принципы, последовательное применение которых может способствовать лучшим результатам исследования. Такими принципами являются: беспристрастный учет фактов действительности, даже в том случае, если они противоречат некоторым прежним положениям; использование произведений классиков марксизма не как собрания догм, а в качестве исходной позиции, руководства; далее применение, использование некоторых методов буржуазной экономической науки.

Автором после этого показывается качественно изменившаяся экономическая роль современного капиталистического государства, и на основании этого современный капитализм определяется им как государственно-монополистический капитализм, как новый этап монополистического капитализма в отличие от прежнего этапа частно-монополистического капитализма. В связи с этим он указывает, что в современном капитализме и на общественном уровне действует планомерность, если даже и не может идти речи о всеобъемлющем плановом хозяйстве.

По вопросу цикличности капиталистического воспроизводства автор высказывает такую точку зрения, что вследствие общественных и технических изменений в факторах, определяющих цикличность воспроизводства основного капитала, в настоящий момент капиталистическое воспроизводство ни в мировом масштабе, ни в отдельных капиталистических странах не является обязательно цикличным везде и всегда.

Исходя из того факта, что рабочий класс в наиболее развитых капиталистических странах составляет относительно и абсолютно сокращающуюся долю всех занятых, автор приходит к выводу, что поскольку

трудящееся крестьянство в этих странах и по численности становится все менее значительным, то главным союзником рабочего класса должна стать группа населения, состоящая из слоев служащих и интеллигенции, которых рабочий класс и его партия могут привлечь на свою сторону только при весьма дифференцированном подходе.

В заключительной части статьи автор обращает внимание на то противоречие, — на которое, между прочим, указывал и Маркс, — что между рабочим классом и классом капиталистов имеется связь как между продавцами и покупателями предметов потребления, вследствие чего класс капиталистов заинтересован не только в усилении эксплуатации, но также и в определенном повышении покупательной способности рабочего класса — особенно в эпоху обострения проблемы реализации, — а это воздействует не только на абсолютное, но и на относительное положение рабочего класса.

Йожеф Рожа

Численность и средняя заработная плата

В статье дается критический анализ системы контроля над средней заработной платой. Автором излагается применяемая с начала 1965 года новая система использования фонда заработной платы, согласно которой часть фонда, сэкономленного за счет сокращения численности по сравнению с планом, может обращаться предприятиями на сверхплановое повышение средней заработной платы. Автор анализирует опыт прошедшего года, и указывает направление дальнейшего развития системы использования фонда заработной платы. Он отмечает, что уже в этом году новый метод регулирования заработной платы приводит к выявлению значительных резервов рабочей силы. Но это лишь первые результаты. В настоящее время еще многие причины задерживают стимулирующее воздействие возможности повышения средней заработной платы.

Автор приходит к заключению, что стимулирование путем повышения заработной платы при экономии численности работников должно применяться и в том случае, если это приведет к небольшому искажению в пропорциях средних заработных плат различных предприятий. Нет иного пути вскрытия резервов рабочей силы. Административные меры и плановые директивы недостаточны для достижения этой цели. Для того, чтобы стимулирование имело достаточную силу, предприятиям должны даваться контрольные цифры на несколько лет вперед по предусматриваемой численности работников и заработной плате.

Мартон Тардош

Как должна функционировать заинтересованность в прибыли во внешней торговле

Внешняя торговля в настоящее время управляется, главным образом, при помощи плановых директив. Однако опыт показывает, что центральные органы не располагают достаточными информациями для определения задач хозяйственных единиц по производству и сбыту в соответствии с народнохозяйственными интересами.

Более гибкий экономический механизм во внешней торговле может базироваться на заинтересованности предприятий не в выполнении определенных плановых задач, а в увеличении прибыли. При таком порядке хозяйствования планомерное управление внешней торговлей должно осуществляться, главным образом, валютными курсами, дополняемыми субвенционированием экспорта и импортными пошлинами. При наличии заинтересованности в прибыли валютный курс должен устанавливаться на уровне предельных затрат, обращаемых на реализуемую за валюту продукцию; валютный курс, установленный на более низком уровне, ведет к необоснованному сокращению внешнеторгового оборота или вызывает необходимость управления экспортной деятельностью и импортными приобретениями путем центральных директив. Вместе с тем валютный курс может быть более низким, чем это мотивировалось бы уровнем затрат на производство наименее экономичного продукта, фигурирующего в настоящей структуре экспорта, так как можно рассчитывать на значительное изменение структуры экспортных товаров и рынков.

Автор в дальнейшем занимается вопросами построения внутренних цен на экспортируемые и импортируемые товары при вышеописанном порядке хозяйствования, отдельно рассматривая установление фиксированных и свободных цен. Внутреннюю цену на товары с фиксированными ценами целесообразно определять таким образом, чтобы создавалось равновесие между спросом и предложением.

В хозяйстве с заинтересованностью в прибыли в повышенной степени необходимо планомерное воздействие и управление. Однако планированию должны быть предъявлены новые требования, в первую очередь, применение научных методов экономического прогноза.

Важнейшим орудием центрального воздействия на внешнюю торговлю может быть валютный курс, дополняемый субвенционированием экспорта и импортными, пошлинами, кроме того для целей планомерного управления могут быть использованы также кредитная политика и прямые директивы.

Ференц Гернес

Связь потребности в земельной площади и сельскохозяйственных цен

Автор выступает по поводу ранее опубликованных статей, занимавшихся вопросом создания системы сельскохозяйственных цен с учетом потребности в земельной площади. Им подчеркивается необходимость и преимущества учета потребности в площади. На основании фактических данных он анализирует, в каком соотношении распределяется валовой доход пропорционально затратам живого труда и по потребности в территории. Автор заключает, что нынешние сельскохозяйственные цены отражаются соответствующим образом потребность в территории, однако, согласно рассматриваемым им — хотя и недостаточно репрезентативным — данным, доля дохода, пропорциональная живому труду, является весьма низкой.

SUMMARY OF THE ARTICLES

István Friss:

On the way towards the development of political economy of Socialism

In the preface of the Yearbook of the Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, which is shortly to appear, the author of the study – Academician and Director of the Institute — analyses and evaluates the hitherto attained results in the field of political economy of Socialism and gives a survey of future tasks.

Socialism being a new economic system is only just developing, hence, the establishment of socialism's economic theory is also only in its initial stage; among the reasons for its being in a rudimentary phase the influence of the personal cult i.e. the inaccessibility to facts of economic life, drifting apart of theory and practice, monopolizing the further development of Marxism, played a considerable role. We found out only too late that the deliberate formation of the development of society is a science of high standard which can only be gradually mastered and that the scientific foundations of our economic policy are the more solid the better we know the laws of our economy. The author discusses in detail characteristics and functioning of these laws.

Thus, it is our future concern to establish the scientific foundations of economic policy, and primarily, to frame political economy of Socialism. At that time when this task was set a target, the rudimentary preconditions of a solution were failing, moreover, there were hardly any qualified and trained economists able to take up research on Marxist economy. The study then deals with ten years' Hungarian research work on economics, its achievements and defectivenesses, and discussing the role of research done by the Institute. points to a few studies of the Yearbook which is coming out soon. It is a matter of course, says the author, that research could only solve one or another part of the problems but neither can a comprehensive economic theory of socialism as well as socialist political economics and its scientifically founded political economy, respectively, be worked out, nor can, within these, certain modifications of planning and management methods be effected without havig successfully accomplished preliminary research work.

Tamás Dániel:

Capital equipment economy and independence of firms

The author suggests to decentralize the resources which serve for the replacement of the stock of capital equipment of firms and thinks that the firms themselves should be authorized to exchange their fixed assets instead of the central management, as it is done hitherto. First, however, national economy has to provide for the financial and material resources of the decentralized investments and only the exceeding surplus sums can be devoted to larger investments which aim at expansion of capacities.

The study reveals that the replacement of capital equipment requires less financial resources than the annual rate of amortization. Therefore, the total sum of amortization should not remain at the disposal of the firms. The author proves that due to expanding stocks a part of the annually originating amortization is allotted for expanding capacities. The decentralized resources of firms must be determined so that the hitherto level of dynamism may be kept up and that they should be able to provide for smaller complementary investments aiming at modernization. Firms should be able to write off in certain cases at a quicker rate and to modernize stocks prior to full depreciation.

The author emphasizes that his suggestions can only be carried out simultaneously with reforms of the planning and incentive methods as well as that of the price system. The final solution can only be brought about step by step.

Ferenc Molnár:

Some theoretical problems of today's capitalist economy

The author, by way of introduction, emphasizes the importance of investigating capitalist economy. He draws the attention to certain methodological principles the coherent application of which may render economic research more fruitful. So, for instance, blunt facts should be envisaged without prejudice even if they are inconsistent with earlier tenets; the classical works of Marxism should not be considered as a repertory of dogmas but taken as starting point and directions, furthermore, some methods of bourgeois economics should be applied and turned to good account.

The article emphasizes that the economic role of the modern capitalist state has undergone a qualitative change, therefore, the capitalism of our times must be considered as state monopoly capitalism, i.e. a new stage of monopoly capitalism, in contrast with the former phase of private monopoly capitalism. In this context the author points out that in today's capitalism, though there is no over-all planned economy, purposefulness asserts itself on a social level too.

As regards cyclicism of capitalist reproduction, the paper takes the point of view that due to social and technical changes affecting the factors which determine the cyclic character of reproduction of fixed capital, at present, capitalist reproduction is not necessarily cyclic at all times and everywhere either on a world scale or in single capitalist countries.

Considering the fact that in most developed capitalist countries the working class is a decreasing part of the totality of gainfully employed persons, relatively as well as absolute, and that in these countries the peasantry, too, loses in numerical significance, the author comes to the conclusion that the chief ally of the working class will be the strata of white-collar workers and intellectuals and that only by a very differentiated attitude will the labour class and party achieve that the former take its side.

In the final part of the article the author draws the readers attention to the contradiction, pointed out earlier also by Marx, that there is a connection between the working class as buyers and the capitalist class as sellers of consumption goods, consequently, the capitalist class is interested not only in enhanced exploitation, but also in the increase of the purchasing power or the working class, particularly in the period when realization problems become critical, and this will influence the formation of the absolute as well as relative position of the working class.

József Rózsa:

Number of employed and average wages

The study is a critical analysis on the control system of average-wages. It reviews the new system of wage economy which is being applied since the beginning of 1965. According to this system firms are entitled to turn a part of wage-savings, which are due to the reduced number of employed as compared to the plan, to increase the average wage above the one included in the plan. The author analyses last year's experiences and outlines the trend of further development of wage economy. He points out that already this year considerable labour reserves issued due to new wage regulations. However, these are only initial results and there are still many factors which hinder that the incentive effect contained in the rise of average wages can enfold.

The author reaches the conclusion that incentives relying upon savings of manpower due to wage rise should be applied even if this brings about small distortions between firms in respect of average-wage ratios. There is no other possibility to reveal labour reserves because by administrative measures and plan directives this object cannot be attained. In order that incentives should be effective and firms feel secure, it is necessary that they should obtain prescriptions which are valid for several years, regarding the number of employed and wages.

Márton Tardos:

What is to be expected from the interest in profit system in foreign trade?

At present, foreign trade is mainly directed by plan-instructions, However, experience shows that central organs do not posses sufficient information which enable them to decide upon production and marketing tasks of economic units in the interest of national economy.

A more elastic and economic structure could be established if foreign trade enterprises would be interested in the increase of profits instead of in the fulfillment of certain plan-targets. In this economic system, in addition to export subsidies and import customs duties, foreign trade could be chiefly directed by rates of foreign exchange. Under an economic system which is based upon interest in profit, the level of foreign exchange rates must be fixed at the level of marginal costs of foreign exchange yield, by taking into account that rates settled at a lower level lead either to an unjustified shrinkage of foreign trade turnover or make it necessary that export activity and import purchases should be subject to central directives. However, even then the rates of foreign exchange may be considerably lower than those which are due to the cost level of the most uneconomic product, as it is the case in the present export structure, because a considerable change of the commodity pattern and market structure can be expected.

The author deals with the formation of inland prices of export and import products in this economic system and investigates separately the products according to fixed and free prices. Fixed inland prices should be determined in such a way that equilibrium of supply and demand should be brought about.

An economy which is based on the interest in profit needs purposeful influencing and directing to a greater degree. Planning must comply with new requirements, primarily by applying scientific methods of economic forecast.

The rate of foreign exchange with additional export subsidies and import customs duties could prove to be the most important means for the central influencing of foreign trade, but in addition to these, credit policy and direct instructions could also be employed for purposeful direction according to plan.

Ferenc Hernesz:

Connection between cultivated area and agricultural prices

The article is a contribution to studies which were published earlier and dealt with the formation of the agricultural price system which also takes into account the cultivated area. The author emphasizes the necessity and advantages of this price system. A numerical analysis reveals the ratio of distribution of gross profits included in the agricultural prices of today according to live work and cultivated area. The author reaches the final conclusion that actual agricultural prices adequately reflect the cultivated area, however, that part of income which is commensurate with live work is – according to investigated non-representative data – very low.

Optimatic

A tapasztalatok összessége határozza meg a Német Demokratikus Köztársaság irodagép-gyáripara magas színvonalú termelési programját.

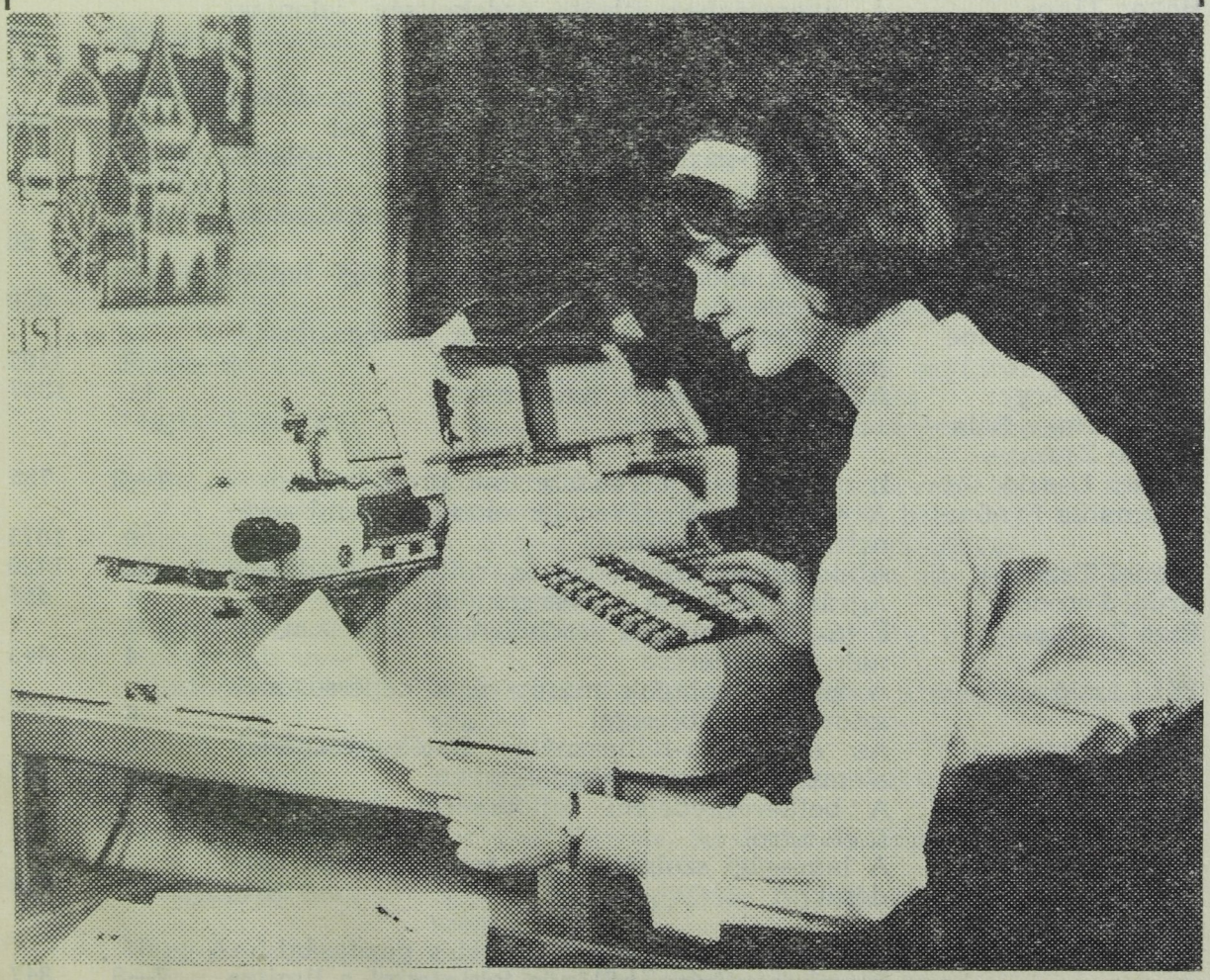
Az OPTIMATIC által gyártott általánosan ismert irodagépek kitűnően beváltak a gazdaság, ipar és kereskedelem területén. Minden munkát a legegyszerűbb számolási művelettől a bonyolult könyvelési folyamatokig gazdaságosan, gépi úton végeznek el.

Ismerkedjen meg az OPTIMATIC gyártási programjával.

sokévi tapasztalat és a legújabb műszaki felismerések biztosítják a Német Demokratikus Köztársaság irodagépei teljesítőképességét és minőségét.

BÜROMASCHINEN-EXPORT GmbH BERLIN
108 Berlin, Friedrichstrasse 61.
Német Demokratikus Köztársaság

Kiállító a Budapesti Nemzetközi Vásáron.

A Közgazdasági Szemle 1965. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke

1. Cikkek

		Folyóirat-szám	Lap
	A közgazdaságtudomány és a párt ideológiai irányelvei	5	529
	Vélemények a közgazdaságtudomány legfontosabb feladatairól	6	661
Augustinovics Mária:	Egy pénzforgalmi modell	2	189
Ausch Sándor:	Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus	7—8	800
Balassa Ákos:	Az érdekeltség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban	9	1013
Balassa Ákos:	Szabályozott piaci verseny a KGST-országok vállalatai között	11	1277
Balázsy Sándor:	További mechanizmusproblémák a külkereskedelemben	5	580
Balázsy Sándor:	Az élőmunka-ráfordításokhoz kapcsolódó jövedelemelvonás a többcsatornás árrendszerben	7—8	869
Berényi József:	Foglalkoztatás és életszínvonal	5	541
Bokor János:	A nyereséghez fűzött érdekeltség jelenlegi rendszeréről	3	294
Bródy András:	A gazdasági növekedés üteme	11	1354
Bródy Ferenc:	Az „ázsiai termelési módról" és a gazdasági társadalomalakulatok periodizációjáról	7—8	809
Buda István:	Munkabér-gazdálkodási rendszerünk fejlődéséről	4	458
Burger Kálmánné:	Gondolatok az ártípusszámítások mezőgazdasági vonatkozásairól	1	50
Burger Kálmánné:	Kísérleti módszerek a mezőgazdasági határköltségek meghatározására	5	589
Burger Kálmánné:	Az eszközlekötés értékelése a mezőgazdaságban	9	1102
Cukor György:	A fejlődő országok iparosítása	11	1337
Csikós-Nagy Béla—Esze Zsuzsa—Rácz László:	Ipari termelői árrendszerünk problémái	7—8	785
Csizmadia Ernőné:	A szövetkezeti jövedelemelosztás rendszerének továbbfejlesztése	9	1075
Dániel Tamás:	Állóeszköz-gazdálkodás és vállalati önállóság	12	1420
Erdei Ferenc:	Agrárfejlődésünk a felszabadulás után	4	414
Esze Zsuzsa:	Érték- és árvita. A szocializmus áruviszonyainak megismerése	4	443
Fái László:	A gépi állóalapok munkavégző-képességének szinttartási költségei	6	707
Fall Levente:	Az élőmunka-felhasználás hatékonyságának elemzése a kiskereskedelemben	5	567
Fenyő Imre:	A belkereskedelem fejlődéséről és további távlatairól	4	474
Ferenci Tibor:	A lakossági szolgáltatások fejlesztésének kérdései	10	1229
Forgács Zoltán—Wiesel Iván:	Az alapenergiahordozó-termelés gazdasági összehasonlítása, különös tekintettel a limitre	7—8	847

		Folyóirat-szám	Lap
Földi Tamás:	A magyar közgazdasági szakirodalom két évtizede	4	505
Friss István:	A szocializmus politikai gazdaságtana kialakításának útján	12	1405
Galla László—Molnár László:	Az állóeszköz-állomány szervezett korszerűsítése	11	1315
Ganczer Sándor:	Árszámítások, népgazdasági arányok	11	1289
Göncöl György:	A nyugat-európai integráció és a nemzetközi monopóliumok	9	1050
Gromov, J.:	A társadalmi végtermékmutató szerepe a népgazdaság tervezésében	1	14
Havas Gábor—Pártos Gézáné:	A kapcsolódó beruházások számbavételéről	1	41
Hegedüsné Bakai Jolán—Szűcs István:	A városépítés feladatainak közgazdasági-matematikai elemzése	7—8	901
Hernesz Ferenc:	A területigény és a mezőgazdasági árak	12	1470
Hoch Róbert:	Piaci egyensúly és az árszínvonal változása a szocializmusban	9	1030
Jánossy Ferenc:	A háborúk utáni helyreállítási periódusok jellegzetességei és a japán „gazdasági csoda" vége	10	1197
Kádár Béla:	A gazdasági növekedés és az importhelyettesítő gazdaságpolitika a fejlődő országokban	6	724
Kazareczki Kálmán:	A beruházási munka javításának feladatai a mezőgazdaságban	3	269
Kenessey Zoltán:	Társadalmi preferenciák, gazdaságpolitika és közgazdaságtudomány	3	253
Klár János:	Gazdaságirányítás és az ipari kutatásgazdaságosság néhány kérdése	7—8	892
Komló László:	A mezőgazdaság iparosodásának tényezői	7—8	817
Komló László:	Iparrá válhat-e a mezőgazdaság?	10	1213
Kornai János:	Kísérleti népgazdasági programozás a III. ötéves terv előkészítéséhez	6	668
Kovács Géza:	Mezőgazdasági tervszámítások variánsai	3	305
Kovács János:	A munkaerő értékelése a többcsatornás árrendszerben	3	313
Kövér Károly:	Valutáris ellentétek és valutáris együttműködés a fejlett tőkésországok között	2	163
Majlát Lászlóné:	A termelési eszközök piackutatásának kérdéséhez	5	552
Manz, Günter:	Tapasztalatok a népgazdasági tervezés és irányítás új rendszeréről az NDK-ban	2	176
Mészáros Károly:	A magyar közlekedés húszéves fejlődése	4	491
Molnár Ferenc:	Adócsökkentés és konjunktúra az Egyesült Államokban	9	1059
Molnár Ferenc:	A mai tőkés gazdaság néhány elvi kérdése	12	1431
Molnár István—Szabó Józsefné:	A termelés fejlődése és mérése a mezőgazdaságban	10	1149
Molnár László—Galla László:	Az állóeszköz-állomány szervezett korszerűsítése	11	1315
Morva Tamás:	Tervgazdálkodás, tervezési és irányítási módszerek	4	397
Mossóczy Róbert:	A vas- és acélgyártás fejlődése a KGST-országokban	1	1
Nagy András:	A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a gazdaságosság kritériuma	1	25

		Folyóirat-szám	Lap
Nagy András:	A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés	2	204
Nagy Gyula:	A magyar mezőgazdaság fejlődésének jellemvonásai az iparosodás szakaszában	2	133
Nyers Rezső:	Az új Magyarország két évtizede	4	389
Nyilas András:	Adatok a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének átalakulásáról	4	519
Pártos Gézáné—Havas Gábor:	A kapcsolódó beruházások számbavételéről	1	41
Péter Béla:	A Beruházási Kódex gyakorlati tapasztalatai	3	280
Petes György:	A magyar ipari üzemfenntartás néhány kérdése	1	65
Piritvi Ottó:	Az ármechanizmusról	10	1182
Rácz László—Csikós Nagy Béla—Esze Zsuzsa:	Ipari termelői árrendszerünk problémái	7—8	785
Rédei Jenő:	Devizaszorzó és külkereskedelmi mechanizmus	11	1308
Rózsa József:	Differenciáltság vagy nivelláció a jövedelmekben	6	680
Rózsa József:	Létszám és átlagbér	12	1447
Somogyi Gyula:	Az 1965. évi népgazdasági tervről	2	125
Szabó Józsefné—Molnár István:	A termelés fejlődése és mérése a mezőgazdaságban	10	1149
Szakasits D. György:	Tudományos kutatás, gazdasági növekedés és a népgazdaság hosszú távú tervezése	11	1325
Szilágyi Pál:	A vállalati anyagi érdekeltség hatása a készletező és értékesítő vállalatok gazdálkodására	2	145
Szilágyi Pál:	Ellátni vagy kereskedni?	7—8	832
Szücs István—Hegedüsné Bakai Jolán:	A városépítés feladatainak közgazdasági-matematikai elemzése	7—8	901
Tardos Márton:	Hogyan működne a nyereségérdekeltség a külkereskedelemben?	12	1457
Timár János:	Oktatásgazdaságtan	9	1088
Vági Ferenc:	Eszközlekötés és alapigényesség a mezőgazdaságban	6	693
Vágó János:	A vállalati közvetett létszám csökkentésének lehetőségei	7—8	881
Vajda Imre:	Magyarország helyzetének átalakulása a nemzetközi munkamegosztásban	4	424
Wiesel Iván—Forgács Zoltán:	Az alapenergiahordozó-termelés gazdasági összehasonlítása, különös tekintettel a limitre	7—8	847
Zala Ferenc:	A vásárlóerő és az árualapok egyensúlyáról	10	1166

2. Vita

	A költség- és jövedelemszámítás elvi és gyakorlati problémái a termelőszövetkezetekben	5	611
Bertóti László:	A munkaerő értékéről	3	318
Csapó László:	Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban	11	1368
Csernók Attila:	A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése	2	218
Földes Károly:	A termelési mód fogalmához	9	1113
Göncöl György:	Nemzetijövedelem-számítás és értékelmélet	5	602

		Folyóirat-szám	Lap
Kondor György:	Megjegyzések Bródy András „Három árrendszerről" című cikkéhez	6	746
Máriás Antal:	A gazdaságossági számításokról	6	739
Pirityi Ottó:	A használati érték fogalma és mennyiségi oldala	3	341
Ripp Géza:	Gazdasági törvény és osztályhelyzet	3	330

3. Konzultáció

Bod Péter:	Matematikai programozás: optimális gazdasági döntések számításokkal való előkészítésének az eszköze	10	1241

4. Szemle

Ádám György:	Az automatizálás terjedése a főbb tőkésországokban	1	98
Ádám György:	Amerikai monopólium lesz-e Nyugaton a számítógépgyártás?	5	633
B. L.:	Elméleti vita az új csehszlovák gazdasági irányítási rendszer problémáiról	7—8	927
B. L.—M. J.:	Vita a növekedési ütem időszakos hullámzásának okairól	9	1132
Benedeczky János:	A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlődésének néhány vonása	10	1254
Brandenburg Sándor:	Dunai hajózásunk fejlesztésének külkereskedelmi problémái	11	1382
Burger Kálmánné:	A szolgáltatások szerepe a népgazdaságban	3	364
Choma, Dmitri:	A felhalmozás és a személyes fogyasztás alakulása a csehszlovák termelőszövetkezetekben	3	373
Dániel Tamás:	Az átszervezés hatása az iparvállalatok irányítására és önállóságára	1	74
Forgács Zoltán:	A bányászat hazai és nemzetközi fejlődése	12	1476
G. A.:	Francia szerző cikke a szocialista árrendszer problémáiról	1	110
Gulyás József:	Nagy-Britannia mezőgazdaságának és agrárpolitikájának főbb vonásai	7—8	959
Kolos Miklós:	Javaslatok a lengyel népgazdaság tervezési és irányítási rendszerének tökéletesítésére	3	356
Kovács Dénes:	A belkereskedelem forgalma a II. ötéves terv időszakában	12	1489
M. Á.:	A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa és a Közös Piac	6	756
Marillai Vilmos:	A mezőgazdasági szaktanácsadási szolgálat	2	238
Mossóczy Róbert:	A nemzetközi együttműködés fejlődése a KGST országai között a vas- és acélgyártásban	5	620
Nyitrai Ferencné:	Iparunk fejlesztésének összefüggései az ipar importigényességének alakulásával	2	229
Pécsi Kálmán:	Multilateralitás és konvertibilitás a szocialista világpiacon	10	1249
Politisz Jánisz:	Gazdasági és politikai tényezők hatása a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitelre a II. világháború után	12	1496
Rausser, Vasile:	A szocialista iparosítás és hatása a román népgazdaság fejlődésére	5	645
Sándi Ottó:	Az állattenyésztés fejlődése a Szovjetunióban	7—8	948

		Folyóirat-szám	Lap
Sándor Imre:	A mezőgazdasági termékek központi készletgyűjtésének forrásai	7—8	938
Sas Béla:	Jövedelemelosztási tapasztalatok a Csongrád megyei termelőszövetkezetekben	1	89
Sattler Tamás—Lukács Jenőné:	Az alumíniumipari nyersanyagok termelésének és forgalmának egyes kérdései	1	80
Szakasits D. György:	A nemzetközi együttműködés lehetőségei az ipari kutatásban	6	750
Szamuely László:	Gazdasági kísérletezés a Szovjetunióban	7—8	916
Urbán Károly:	A mezőgazdasági felvásárlás és külkereskedelem a második ötéves tervben	9	1126

5. Tudományos tájékoztató

Belkin, Borisz:	Új szovjet folyóirat: „Közgazdaság és matematikai módszerek"	6	765
Schweitzer Iván:	A szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonyságáról	6	769
Turánszky Miklós—Huszár Józsefné:	Vita a beruházásgazdaságossági együttható-ról	7—8	967
Ulbrichné Ács Magda:	Közgazdászok és matematikusok kerekasztal-konferenciája	6	760

6. Szakirodalmi tájékoztató

	A genfi világkereskedelmi konferencia (Orosz Árpád)	6	773
	A Közös Piac. Kisérlet a gazdasági integrációra (Wiesel Iván)	5	654
	A Nyugati Területek gazdasági fejlődése a népi Lengyelország két évtizede alatt és perspektívái (Wieslaw Sadzikowski)	7—8	996
	Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének vitái (Schweitzer Iván)	10	1266
	Az olasz kapitalizmus tendenciái (Fenyő Béla)	6	775
	Könyv Románia szocialista iparosításának húsz évéről (Rózsa György)	2	248
	Önköltség a szocialista mezőgazdaságban (Burger Kálmánné)	12	1509
Apró Antal:	A szocialista országok gazdasági együttműködéséért (Káplár József)	1	113
Auerhan, J.—Balda, M.—Dráb, Z.—Riha, L.:	Az automatizálás alapvető problémái (Zdenek Marek)	7—8	993
Balázs Tibor:	A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán (Antos László)	11	1392
Bartel, Zofia:	A fogyasztói kereslet ökonometriai prognózisai Lengyelországban (Irena Ulatowska—Maria Lasica)	6	779
Buresová, Helena:	Kiskereskedelmi árak a szocialista gazdaságban (Jan Adam)	11	1394

		Folyóirat-szám	Lap
Dr. Fekete György:	A szakmunkások szerepe a mezőgazdaságban (Szabó Gábor)	2	244
Dr. Garamvölgyi Károly:	Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása (Csizmadiáné Székely Magda)	7—8	974
Haász Árpád:	Korunk kapitalizmusa I. kötet. A tőkés fejlődés új vonásai (Sipos Aladár)	1	116
Harrod, Roy:	Az angol gazdaság (Palánkai Tibor)	7—8	991
Jócsik Lajos:	A világ kenyere ma és 2000-ben (Csáki Csaba)	5	652
Klinko, Ladislav:	Árak és anyagi érdekeltség a termelőszövetkezetekben (Jozef Svätojánsky)	12	1516
Kolko, Gabriel:	Vagyon és hatalom Amerikában (Luca Márta)	7—8	993
Komló László:	Ipari mezőgazdaság felé (Jónás Anna)	3	379
Kontra, Martin:	A lakosságnak nyújtott szolgáltatások fejlődése (Zdenek Urbánek)	2	246
Dr. Kőszegi László:	A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései (Torma Imre)	9	1140
Kubát—Skodová—Bezvoda:	A termelés belterjességének és a munka termelékenységének növelése (Jiři Pospichal)	2	247
Kucharski, Mieczyslaw:	Pénz, jövedelem, növedési arányok (Wieslaw Sadzikowski)	1	121
Lisikiewicz, Jerzy:	A műszaki haladás és a munkatermelékenység (Jerzy Idzikowski)	1	119
Maddison, Angus:	A gazdasági növekedés Nyugaton (Cukor György	12	1512
Maizels, A.:	Ipari fejlődés és világkereskedelem (Huszár Ernő)	11	1390
Mieszczankowski, Mieczyslaw:	Az abszolút földjáradék elmélete (Wieslaw Sadzikowski)	1	120
Nagy Lajos:	A földjáradék a termelőszövetkezetekben (Csáki Csaba)	7—8	988
O'Connor, Harvey:	Az olajkirályok birodalma (Kubik István)	3	382
Pataki János:	A tőkés világgazdaság és a fejlődő országok (Boronkay Péter)	7—8	977
Schmidt Ádám:	A személyi jövedelemeloszlás a szocializmusban (Berényi József)	6	776
Sik, Ota:	A szocialista árukapcsolatok problematikájáról (Antonin Cervinka)	9	1143
Simon György—Kondor György:	Gazdasági hatékonyság, árnyékárak (Pirityi Ottó)	7—8	978
Dr. Sin István:	A gazdálkodási eredmény vizsgálata a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben (Szabó Gábor)	10	1269
Sokolow, Dymitr:	A konjunkturális világciklus deformálódása (Wieslaw Sadzikowski)	7—8	997
Szentes Tamás:	A gazdasági elmaradottság (Orosz Árpád)	7—8	975
Dr. Varga István:	Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai (Riesz Miklós)	7—8	984
Varga Jenő:	Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról (Bertóti László)	12	1506
Varró Tibor:	A szocialista ellenőrzés (Simon Péterné)	7—8	982
Zala Ferenc:	Fogyasztás — kereslet ma és holnap (Kovács Dénes)	7—8	986

7. A szerkesztőség postájából

(Hozzászólások)

	Folyóirat-szám	Lap
Bertóti László „A munkaerő értékéről" című cikkéhez	7—8	999
Esze Zsuzsa „Érték- és árvita. A szocializmus árviszonyainak megismerése" című cikkéhez	7—8	1003
Molnár Ferenc „Adócsökkentés és konjunktúra az Egyesült Államokban" című cikkéhez	11	1395
Turánszky Miklós—Huszár Józsefné „Vita a beruházásgazdaságossági együtthatóról" című cikkéhez	10	1271

Dr. Dušan Čalič:

AZ AUTOMATIZÁLÁS SZEREPE JUGOSZLÁVIA TECHNIKAI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉBEN

Dr. Čalič, a neves jugoszláv közgazdász hosszú évekig foglalkozott az automatizálás kérdéseivel; állandóan figyyelemmel kísérte a külföldi irodalmat, helyszínen tanulmányozta az Egyesült Államok, valamint Európa több, iparilag fejlett országának legkorszerűbb gyáraiban az automatizálás alkalmazását, s széles körű kutatásokat folytatott a hazai iparágakban. Ebben a könyvében elsősorban arra vállalkozott, hogy a marxista közgazdász szemével felmérje, milyen technikai fejlettségi fokot ért el a jugoszláv népgazdaság, milyen módon alkalmazható az automatizálás, továbbá, hogy az automatizálás miként hat az ország technikai és gazdasági fejlődésére.

Ez egymagában is érdeklődésre tarthat számot. A szerző azonban könyvében ennél jóval többet nyújt. Bevezetőként részletesen elemzi az automatizálás keletkezésének gazdasági és társadalmi feltételeit, kialakulásának és fejlődésének történeti folyamatát, a társadalom fejlődésére gyakorolt hatását.

Az automatizálás bevezetése és alkalmazása rendkívül összetett feladat. Nemcsak technikai és gazdasági oldala van, hanem szervezési, politikai, szociológiai, pszichológiai is. A szerző természetesen elsősorban mint közgazdász foglalkozik az automatizálással, de vizsgálódásainál nem téveszti szem elől az egyéb aspektusokat sem.

348 l, ára kötve 48,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa